Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women
NAAC Reaccredited Grade B+ with CGPA 2.71
Junior, Senior & Postgraduate Multi Disciplinary College
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati . (M.S.)
(Certified Minority Institution)

Sr. No.	Name of the Department	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	English	03	10	09	05	02	**29**
2	Marathi	04	02	02	08	01	**17**
3	Hindi	04	04	02	01	02	**13**
4	Sanskrit	00	00	01	01	00	**02**
5	Political Science	01	00	04	02	02	**09**
6	Sociology	00	00	00	04	03	**07**
7	History	04	04	00	03	00	**11**
8	Philosophy	00	01	03	01	00	**05**
9	Economics	00	00	00	01	01	**02**
10	Music	16	06	08	14	08	**52**
11	Home-Economics	05	03	10	12	05	**35**
12	Commerce	07	09	14	16	13	**59**
13	Home-Science	02	01	02	10	01	**16**
14	Library	00	01	07	03	01	**12**
15	Physical Education	00	02	03	03	04	**12**
	Total	**46**	**43**	**65**	**84**	**43**	**281**

Research Paper Published in Journal

Department of English

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Shalini Bang	01	02	05	03	02	**13**
2	Dr. Rajesh Nitnaware	02	00	02	01	00	**05**
3	Dr. Umesh Patil	00	03	00	00	00	**03**
4	Mr. Lalit Bhatti	00	04	00	01	00	**05**
5	Mr. Sanjay Vite	00	01	02	00	00	**03**
	Total	**03**	**10**	**09**	**05**	**02**	**29**

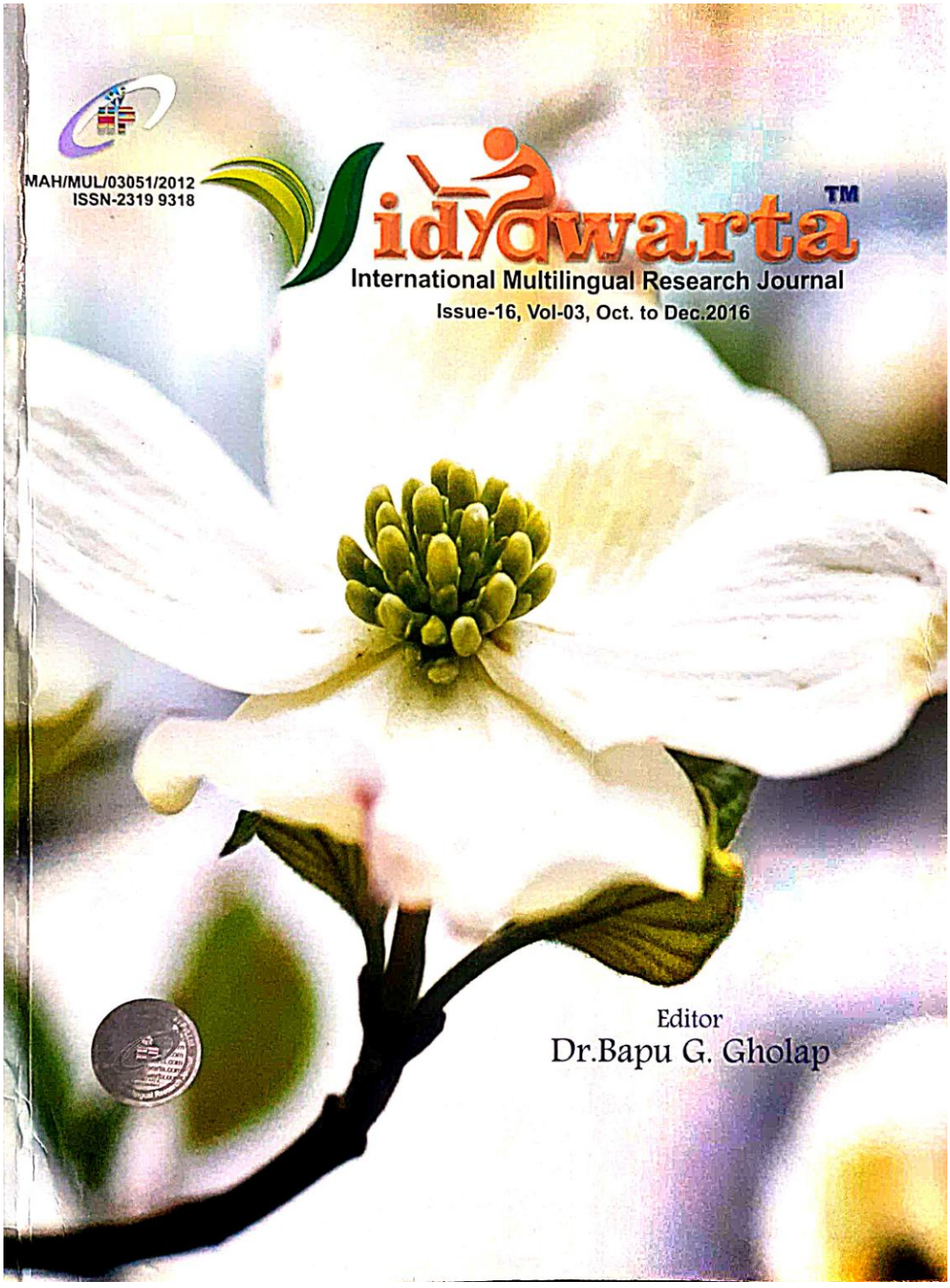
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Issue-16, Vol-03, Oct. to Dec.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta™

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-03

01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता™

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Vidyawarta Research Journal is "Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra and Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

❖ विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-03 | 07

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

14) Colonial and Postcolonial Discourse
Dr. S.D.Chavan,Dist. Buldana || 63

15) TECHNOLOGY ANDGADGETS – CHILD DEVELOPMENT OR DISASTER
Shruti Vig, Allahabad || 66

16) ETHICAL ISSUES IN ACCOUNTING
Swati Tripathi, Gwalior, M.P. || 70

17) LEAN THINKING EFFECTIVE TOOL IN MANUFACTURING
Ashish K. Gaikwad and Satish S. Sonawane || 73

18) A study on the Determinants of Employees' Job Satisfaction....
Prateek Sisodiya, Gwalior, M.P. || 75

19) DISCRIMINATORY HEALTH CARE ATTITUDE OF RURAL AND URBAN ....
Sapna, Bijnor || 78

20) The Impact of Employee Welfare Schemes on the Satisfaction Level....
Prachi Singh, Gwalior, (M.P.) || 81

21) Critical analysis of Sustainable Development Goal 2 - .....
MaitreyiBodkhe, A'bad || 83

22) Journey of Indian Musical Instruments: Folk to classical domain.
Dr. Rahul Barodia, Baroda || 90

23) Bafflement & Solace : A Comparative Study of T.S. Eliot's *The Waste Land* ...
Dr. Shalini Bang , Akola. || 092

24) Concept of sin and salvation
Ms. Simran Ballani, Indore || 95

25) MANAGE PEOPLE MANAGE ORGANIZATION (ESSENCE OF H.R.M.)
Dr. Saurabh Agarwal, Bareilly || 95

26) Patriarchy
Dr.T. Madhavi, Warangal. || 101

27) Suppression, Victimization and Liberation: A Study of Tehmina Durrani's....
Dr Sadaf Shah, University of Jammu || 107

28) शिकला गजा झाला राजा या बालकादंबरीतील वाङ्मयीन विशेष
प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे ,उदगीर. || 112

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-03 | 092

explains clearly the transformation of Folk Instruments to Classical Instruments.

Conclusion

Thus, the study shows the Instruments are the essential part of Folk and Classical Music and it is very easy to derive that every Modern Instrument is linked with the ancient folk instrument anyhow and all the Study related Music Instrument explain the linkage of Classical Instrument and Folk Instrument.

Ref:

- Swami Prajnananda- Historical Development of Indian Music
- Pandya Rasiklal
- Pt. FirozFramji- Hindustani Sangeet Vadhya
- Tagor S. M. – Short notices of Hindu Musical Instruments
- Dr. Lalmani Mishra- Bhartiya SangeetVadhya
- Dr. PrakashMahadik – Bhartiya SangeetkeTantriVadhya

❑❑❑

23

Bafflement & Solace : A Comparative Study of T.S. Eliot's *The Waste Land* and Harold Pinter's Theater.

Dr. Shalini Bang
(Asst. Professor)
RDG College for Women, Akola.

Literature is the source from which experiences of life can be gained and much can be learned and adopted for good.

Each great author represents the spirit of their age. T.S. Eliot the great poet- critic and Nobel Laureate of the 20th centuryis a representative poet and dramatist of modern age. His poetic drama, *The Waste Land* shows a keen awareness of the ills of contemporary civilization, its mode of living and the ways of thought. In his *Waste Land* he scathingly talks of the sick, hurry and divided aims of modern man. But his *Waste Land* has a purpose and it arouses the modern man to the sense of his own spiritual degeneration.

From this modern author if we come to the plays of the latter part of the modern times, we see a new theatre, the absurd theatre of Beckett and HaroldPinter which speaks of sexual degeneration, decaying values, isolation, arid relationships, futilities and absurdism.

The Waste Land, published in the year 1922 was an "irritant to thought" as a critic says and also bewildered the readers of that time as Eliot has exposed its many ills.

In the same manner when Pinter published his first play in 1957, *The Birthday Party* it baffled the audience. In ' Sunday Times' it is mentioned as " the most disturbing and arresting talent in theatrical London. *The Birthday Party* is a skull-beneath-the-skin play, exposing the horrors and fears that lurk under

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-03

the calm, dull surface of our everyday existence." Pinter followed the pioneers of The Theatre of Absurd. All of his earlier plays *The Room*, *The Dumb Waiter*, *A Slight Ache*, *The Birthday Party* are highly influenced by the philosophy of Absurdism of Albert Camus and we feel that nothing is right. Darkness lies around everywhere and we are left grumbling. Each of Pinter's play bring to us a certain menace and we feel helpless and uncomfortable while reading his plays. Though his dramatic situations are common places and his dialogues are ordinary but each of his plays make us apprehensive as they talk about degeneration in relationships, sexual ambiguity, purposeless life.

Both the works of Eliot and Pinter explain the same degeneration of thoughts and values, moving relationships, aloofness and isolation. Still we have place for regret in Eliot's philosophy in the Waste Land which comes as a rain of regeneration and penance for human beings and here we again revive in life but Pinter's plays have no room for regret, rather his closed rooms with few characters choke our throats and we start living a dreadful life. Pinter's theatre does not appear to have a social aim and he puts that poetry is not in language but resides in the action, an action which Martin Esslin calls "absurd". Basically, what we realize for Pinter's plays is the feeling that the world cannot be explained or reduced to a system of values.

T.S. Eliot's *Waste Land* was written after the first world war and Pinter's plays after the second world war.Both discuss the desolation, isolation and depression. Both give us a grim picture of relationships and values. Pinter consistently draws upon situations for which ordinary meaning of words are inadequate but T.S. Eliot brings his idea that even if the words fail, meaning still exists.

In the plays of Harold Pinter, he offers no solutions to the conflicts that pull his characters. Unemployment, poverty, prejudice, mental illness and problems do not exist to be solved and this leaves us in a bewildered state.

Eliot on the other hand though bewilders and baffles us by the dryness in his poetry but offers, in the end, a solution that is the need of the hour. The Three Da's suggested by Eliot in the end of his long poem *The Waste Land* are truly a Sutra which can hold humanity and can restore and rejuvenate their souls and minds. Throughout the *Waste Land* we read about scraps, sins and spiritual sterility. As Cleanth Brook mentions, The *Waste Land* is about life-in-death, the living death of modern wastelanders. The spiritual awareness frightens them and so they prefer the winter. The winter symbolises the season of inaction Man's loss of faith is also the loss of vitality both spiritual and emotional. Faith in secular, humanistic objectives such as love has vanished as well. Eliot mentions in his *Waste Land* .

"I think we are in rats' alley, where the dead men lost their bones"

Thus "*Waste Land*" presents a vision of dissolution .It speaks of commercialization of everything.

We visualize the same picture of bafflement, menace & degradation of relations in Pinter's plays also. In almost all the plays relationships are not only scathing but menacing. In the play 'A Slight Ache' Flora the sophisticated female of higher social class accepts the dirty dumb matchseller who stands at the outdoor of their house and rejects her husband. We become dumb and dead to accept this but Pinter leaves the readers to find their own way out of it. On the other hand Eliot's *Waste Land* provides the three fold way of deliverance and a solution to problems.

The divine theory by Eliot of the Three Da's Speak of "Datta" – to give that means sacrifice for others . "Dayadhavan" means to sympathize. Sympathy implies coming out of our own cozy world & helping others in their problems. "Damyati" means self control that means control over our passions & desires.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-03
094

The three Da's hold a hope for humanity in the present age too. Eliot's philosophy is profound and a way for penance and bliss. Every human being, whether he knows it or not seeks to give meaning to his life. This mantra of Da, Da, Da nurtures our spirit. It also teaches us that instead of working only for self, one's own needs and satisfaction, there is more happiness in doing things for the good of others. The noble feeling and sacrifice for others takes one to aspire something far reaching and one can make his life purposeful. His philosophy of control over desire works for inner transformation and gives a new intensity and dimension to one's being.

Despite,materialistic pleasure, glitz & glamour in modern society, this generation suffers from boredom, neurosis, hysteria, anxiety, stress. Love and Intimacy can be regenerated though Eliot's philosophy. Eliot thought that beyond nothingness man could build an aesthetic world of his own. Eliot's poetry is a kind of spiritual experience, a struggle of the soul to pass through seething strife and turmoil of Waste Land to hope and faith. As Eliot says of renunciation even Swami Vivekanand said, " Renunciation is the real beginning of religion. Nowadays it is very hard even to talk of renunciation. Yet it is true that, that is the only path to religion." Renounce & give up, a true way to achieve the ecstatic state & happiness.

Eliot used modern methods to express conservative reaction against a modern world in which he found lack of spiritual values. A critic says, "here is compressed the immense panorama of futility and anarchy which is contemporary history. Partly through his own emotions partly, through those of typical figures he aimed at creating not an objective description, but a dramatic self-expression of an age of emotional sterility devoid of real purpose and haunted by fear". The poem moves through five sections 'The Burial of the Dead', 'The Game of Chess', 'The fire Sermon', 'Death by Water', 'What the thunder said'. In the end with rain the poet speaks of regeneration and the philosophy Da, Da, Da, teaches humanity much more for eternal peace. The resurrection of hope glorifies and fills humanity with purpose.

Pinter disapproves of giving solutions to problems but Eliot's philosophy is an aid to get through life peacefully . In the contemporary society family break-ups have become the order of the day. The elements of inconsistency in relationships, sexual ambiguousness, psychic stress have increased. A formal education, the accumulation of knowledge and advantages of technical progress are constantly being held up as an ideal. But let us question ourselves, 'Is life only storing up information and using more and more machines?' In following this path, man is disrupting the natural order of things. And what is the need that young people express so insistently today?Yes, we are looking for happiness, peace and want to protect natural order of things.

References :

Das, Radheshyam. *Discovers Your Self.* Edited by Chaitanya Das. Pune, 2001.

Hayman, Ronald. *Harold Pinter : Contemporary Playwright Series*. London: Heinemann,1975.

Gregory , Alexis. *Noble Prize Library*. New York & CRM Publishing, California. Helvetica Press. 1971.

Ratnasundersuri , Vijay Acharya. *Crave it on your Heart*. Sharp offset Printers. Rajkot

Vivekanand Swami . *The Gospel of Strength*. Ramkrishna Mission Ashram. Belgaum

Esslin, Martin. *Pinter The Playwright*. London: Methuen& Co. Ltd,1982.

❑❑❑

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 3, ISSUE 1

PLIGHT OF PADMA IN MIDNIGHT'S CHILDREN

RAJESH S. NITNAWARE
Asst. Professor
Smt. RDG College, Akola.
(MS) INDIA

DR. ULKA S. WADEKAR
Associate Professor
Smt. K. L. College, Amravati.
(MS) INDIA

ABSTRACT

Salman Rashdie is universally acclaimed as the most famous novelist who has prominently focused on the inner world of female characters in his novels. Woman plays a significant role in moulding the character and future course of man. She is equally substantial in male dominated world. Her work and fondness remains unparalleled. Even then she seems to be intentionally kept away from getting emotional attachment. In this paper an attempt is made to focus on the predicament of women characters. A sincere attempt is also made to point out Salman Rashdie's humanistic approach towards the development of women characters and their quest for identity in the hostile world. In his novels women characters are the victims of the oppressive traditional system and they suffer from a sense of alienation. Alienation is chiefly caused due to unfulfilled love, frustration, rootlessness, disillusionment, betrayal etc. In spite of their devotion and sincerity women are intentionally avoided by men. The role of women in life of man remains unobjectionable. In the select novel Midnight's Children Padma is the typical example of the victim of male dominant society. When Padma finds that she is being ignored, she feels disappointed and dejected. She struggles throughout her life to create her identity in the vast world.

INTRODUCTION

Human life is a complex phenomenon which unites the physical and the spiritual planes of human existence. The physical world embodies not only the mundane world outside but also the relations of the individual with its multifarious dimensions; while the spiritual world or psychological existence has to have its bearings on the mundane world. Thus, both, these worlds are united in a personality in the form of human sensibility. It is vital force joining the mundane and the ethereal. In the writings of Rushdie, these two sides of human existence are closely intermingled.

Rushdie equally concentrates on an emotional world of the female characters and his works show a profound understanding of feminine sensibility and psychology. He portrays the inner conflicts of his characters and also underlines their individuality and their quest for freedom. In his novels loneliness of the individual is one of the important themes. His female

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 3, ISSUE 1

characters suffer from a sense of alienation. Both alienation and affirmation are fundamental facts of life and these two terms are closely related to each other. Alienation always gives birth to disillusionment, desperation, fear-psychosis, frustration, inferiority complex and rootlessness. Enrich Frromen remarks regarding the effect of alienation and rootlessness of human being

> *"The alienation from oneself, from one's fellow men and from nature, the awareness that life runs out of one's hand like sand and that the one will die without having lived that live one's midst that plenty and joyless"*
>
> *(Zen, Enrich, Buddhism and Psycho-analysis P. 86).*

Salman Rushdie's Booker of Booker's winning novel *Midnight's Children* presents feminine sensibility through the medium of various characters which undergo bitter experiences in their lives. All the female characters in the novel are the strong personalities and Padma is one of them. She seems like a surrogate of feminist. She is the dominant character in the novel as she is the listener of Saleem Sinai's autobiographical narration. She loves Saleem Sinai from the bottom of her heart and does everything for the sake of her love. She performs every kind of household duties for Saleem like cooking food and preparing bed for him. However, Saleem seems to be ignoring Padma's devotion towards him. He never takes notice of her and does not express a word of appreciation about her and about her devotion.

On the other hand, Padma, while performing her duties, expects equal kind of emotional response from Saleem. When she finds that she is being ignored, she feels disappointed and dejected. She always loves Saleem and keeps him on right track as far as his writing is concerned. Regarding this Padma's contribution can be immeasurable. She is the companion, nurse and at the top of it, she is a co-partner of the story of Saleem. On the other hand the protagonist, Saleem Sinai is aware that right from his birth his life is connected with women and his persona seems to have moulded by them. He confesses it and says:

> *"Women have always been the one's to change my life: Mary Pereira, Evie Burns, Jamila Singer, Parvati -the-witch must answer for who I am; and the Widow, who I'm keeping for the end; and after the end, Padma, my goddess of dung. Women have fixed me all right."(MC266)*

Thus, it becomes quite clear that every woman performs an important role in the life of Saleem Sinai. Padma is not exception to it and as has been said earlier she takes care of Saleem from emotional and other points of view. However, even if Saleem is well aware of the fact that Padma loves him and takes care of him, he ignores her devotion consciously and remains stuck to his male -oriented ego. He never takes notice of her work and does not appreciate her. Due to this Padma is hurt within herself and feels disappointed. Padma, while performing her duties, expects equal kind of emotional response from Saleem and when she

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 3, ISSUE 1

finds that she is being ignored she becomes at first confused of Saleem's attitude towards her and later on she becomes nervous.

Padma is presented as a stereotype woman. In the novel she is active and optimistic for Saleem. She is always eager to do better for him. Though she is loyal and devoted, she is always ignored by Saleem. It seems that there is no meaning of her honesty and simplicity. Moreover, Padma is far away from reading and writing as she is shown illiterate. On the other hand, writing is the authority of Saleem as he is presented as the writer of his autobiography. Saleem asserts that he is well conscious of the populace, society, politics and culture of India. He gives less importance to cooking and preparing bed for sleeping. Here, Padma is ridiculed due to her illiteracy.

Another thing in the novel is that Padma is a rustic girl and very often Saleem humiliates her in a derogatory manner. She wants to marry with Saleem but Saleem who is an impotent always avoids marriage. However Padma is rejected for her needs. On the other hand, Padma's requirements are mainly emotional and to her, physical requirements are secondary. But it is beyond the comprehension of Saleem and he thinks that Padma's love towards him is due to her physical yearnings for which he is incapable and consequently he goes on avoiding her. Some time he abuses her in a very insulting manner. On this point Padma often gets panic and expresses herself in the following manner:

> *"So then I thought how to go back to this man who will not love me and only does some foolish writery? (Forgive, Saleem baba, but I must tell it truly. And love, to us women, is the greatest thing of all.)" (MC267)*

But again, when Padma comes to know about Saleem's impotency, she brings some 'herbs of virilty', suggested by a holy man. On this point narrator writes:

> *"Thou potent and lusty herb! Plant which Varuna had dug up for him by Gandharva! Give my Mr. Saleem thy power. Give heat like that of fire of Indra. Like the male antelope, O herb, thou hast all the force that is, that hast powers of Indra and the lusty force of beasts" (MC268).*

Thus, the above statement indicates that she loves too much to Saleem. She cannot live without him. She wants to gain sympathy and love of him. However Saleem keeps the distance from her even if for his own causes which seem just to him.

In the novel Saleem Sinai belongs to Muslim community and Padma is a Hindu girl. Though they belong to different cultures, she decides to marry and live with him. It indicates that she is always loyal to him and her love is devotional. Though she has been humiliated and

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 3, ISSUE 1

denied, she wants to stay with him. It seems that for the sake of her love, she has surrendered herself in totality. Regarding the inner turmoil of Padma, Rushdie writes:

> *"Our Padma bibi, long-suffering tolerant, conseling, is beginning to behave exactly like a traditional Indian wife. (And I, with my distances and self – absorption, like a husband?) Of late, inspite of my stoic fatalism about the spreading cracks, I have smelled, on Padma's breath, the dream of an alternative (...) future; ignoring the implacable finalities of inner fissures, she has begun to exude the bitter sweet fragrance of hope- for- marriage" (MC537).*

While narrating the story, Saleem tells Padma about his past affairs with other women and his marriage with Parvati, who is one of the midnight children. In spite of this, she loves Saleem so passionately that she neglects his faults. If we consider her devotion and dedication towards Saleem, it seems that they are husband and wife or the lovers. However, at the end of the novel, it becomes quite clear that they are having neither these kinds of relations. Saleem cannot ignore Padma's presence and he cannot endure her absences. He needs her help for his writing of story as a listener even if many times he ill-treats her. In the novel though Padma has been degraded and insulted, still he expects her to be loyal to him. Padma endures all this humiliation and says: "This love, mister, Padma is wailing, It will drive a woman to craziness". (*MC*268)

Thus, it is quite clear that Padma wants to marry with Saleem and she is very eagerly waiting for his story to be finished. She has performed her role as a listener and caretaker of Saleem. She does not create her own identity. She does not have her own existence as a human being. There is no discussion about her family and history. She entirely surrenders herself to Saleem. When he talks about history and politics, her identity is denied:

> *"Padma began to cry. 'I never said I didn't believe, she wept. 'Of course, every man must tell his story in his own true way; but..." (MC293).*

Thus, in the novel, Padma is avoided at every level. As a narrator, Saleem does not give her opportunity to tell her past and identity. She has been lost her past, present and family in the story of Saleem. The novel presents disgrace, humiliation, unjust treatment and exploitation of woman by the masculine strength through the medium of the characters in the novel. Padma leads such pitiable life only due to her gender. She is presented as a victim of illiteracy and ignorance. At the end of the novel it seems that Padma is subjected to male authority and it is she who desires to change her name from Padma Mongril to Naseem Sinai. It is Padma who does too much to him. Thus, she succeeds in securing her place among the male dominated society. She has been presented not only a mere character, a listener but also a co-narrator of Saleem's story as it cannot be complete without Padma.

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 3, ISSUE 1

In the novel, Saleem Sinai is shown as a Muslim widower as he marries with Parvati earlier. It means that Padma is his second mistress who helps him to create his autobiographical work. In the novel Padma seems to be a 'submissive soul' who surrenders her entire life in the service of Saleem Sinai. However, she becomes nervous because she has been deprived of her womanly rights. In the male dominated culture, we find in general that the desires, hopes, expectations of woman are not considered positively. Woman has been regarded as a mere puppet in the hands of cruel system. On the condition of women, Sheila Mcleod in *Lawrence's Men and Women* observes:

> *"Women's work has long been downgraded and devaluated when compared to man's work, male muscular strength has been prized above the female capacity for physical endurance, men have been the owners of wealth and property, the wielders of authority, the holders of power, the achievers, the doers, the go-getters, while women have been barred from such apparently desirable positions or behaviours."("The Passion to be Masculine" 18).*

In the novel Saleem seems to be the staunch supporter of male-oriented society and Padma is the typical example of the victims of male dominant society. It is because of her so-called weak gender she has to suffer a lot. Actually Padma's demands are not for materialistic comforts. What she yearns for is mere emotional treatment from the side of her counterpart and for that she is ready to accept him with all his deficiencies. On the contrary she gets nothing. Her life is bleak and she is left to nothing. She is caught in such a situation that she has no option but to submit herself to the whims of Saleem. Here the women's sensibility is strongly exposed. When we leave the book, we, too, are entangled in the predicament of Padma. It keeps permanent impression on our mind and we are hopelessly groping for the solution in the dark. It makes us introspective.

WORKS CITED

Rushdie, Salman. *Midnight's Children.* Great Britain: Jonathan Cape Ltd., 1981. Print.

Kumar, Raju. *The Yking Companion to Salman Rushdie.* Jaipur: Yking Books, 2013. Print.

Mcleod, Sheila. "The Passion to be Masculine". *Lawrence's Men and Women.* London: Paladin Grafton Books, 1987. Print.

Zen, Enrich. Frromen. *Buddhism and Psycho-analysis.* New York: Harper and Row, 1970. Print.

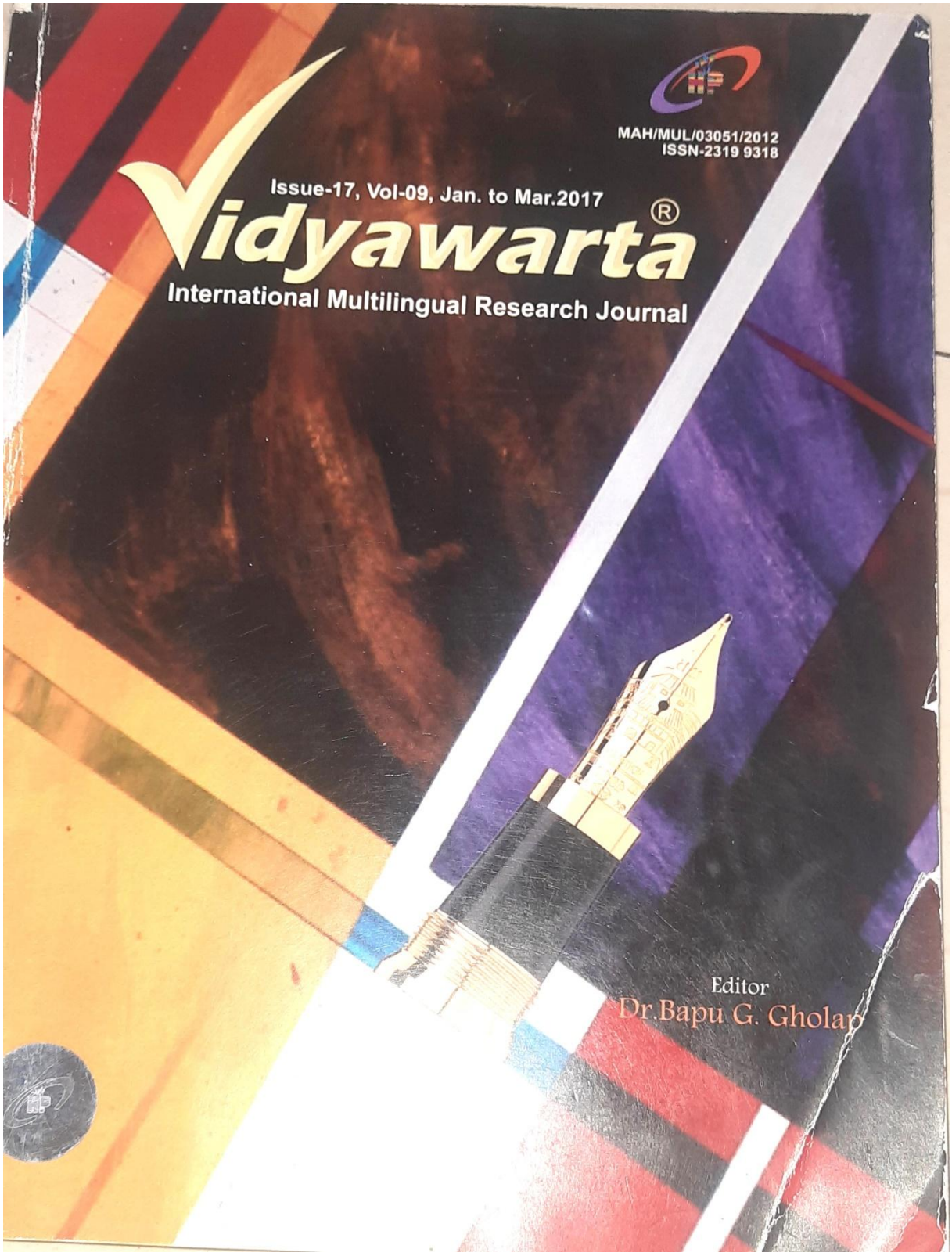
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Issue-17, Vol-09, Jan. to Mar.2017
Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-09

|| Index ||

1) A Study of Competency mapping identification & assessment methods with reference to Service .....
DR. AHIRE GIRISH MANOHAR, NASHIK || 09

2) Artificial Intelligence & its Different Area in Computer Science Application
S. Gnanamoorthy, Vaniyambadi. Tamil Nadu || 15

3) Tribal Identity & the implications for Political & Cultural Development:A Sociological Analysis
Dr. Mudukappa Karegouda-Dr. K .Mallikarjuna, Karnataka || 19

4) ROLE OF LIBRARIES IN HIGHER EDUCATION
Rewaram M. Malkhede, Sawargaon, Narkhed, Nagpur || 29

5) E-governance in India:Concept, Initiatives & Issues
Anil S.Purohit, Chikhli || 32

6) Search for identity in Midnight's Children
Rajesh S. Nitnaware, Akola-Dr. Ulka S. Wadekar, Amravati || 36

7) ACHIEVEMENT LEVEL AND PERFORMANCE OF ATHLETES
Dr. Vinod Patil, Dhule (MS) || 39

8) WORKING WOMEN : THEIR DIFFCULT SITUATIONS
Dr. Usha Rao, Mumbai || 43

9) Dr. B. R. Ambedkar And Social Movement & Development-A Study
Dr. Raut Radheshyam Kisanrao, Ghansawangi, Dist Jalna. || 45

10) Management Education-A need of Industry
Dr. Pravin Bhausaheb Rayate, Nashik || 52

11) A Farewell to Fidel Castro
Dr. Sheel Bhadra Kumar, Mahasamund (C.G.) || 56

12) Significance of family resource in Household Management Process
Dr. Rashmi Verma, Neemuch, M.P. || 59

13) Woes of Farmers, Women & Indentured Labourers in Colonial India in Sea of Poppies
Deonandan T. Adhau, Khamgaon || 61

14) LADY MACBETH AS A FEMME FATALE
Dr. Shraddha Dubey, Ratanpur, Bilaspur (C.G.) || 66

15) A study of availability of resources in college libraries for competitive exams.....
Ramanik S. Lengure-Dr. Veena A. Prakashe, Nagpur || 69

http://www.vidyawarta.blogspot.com
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

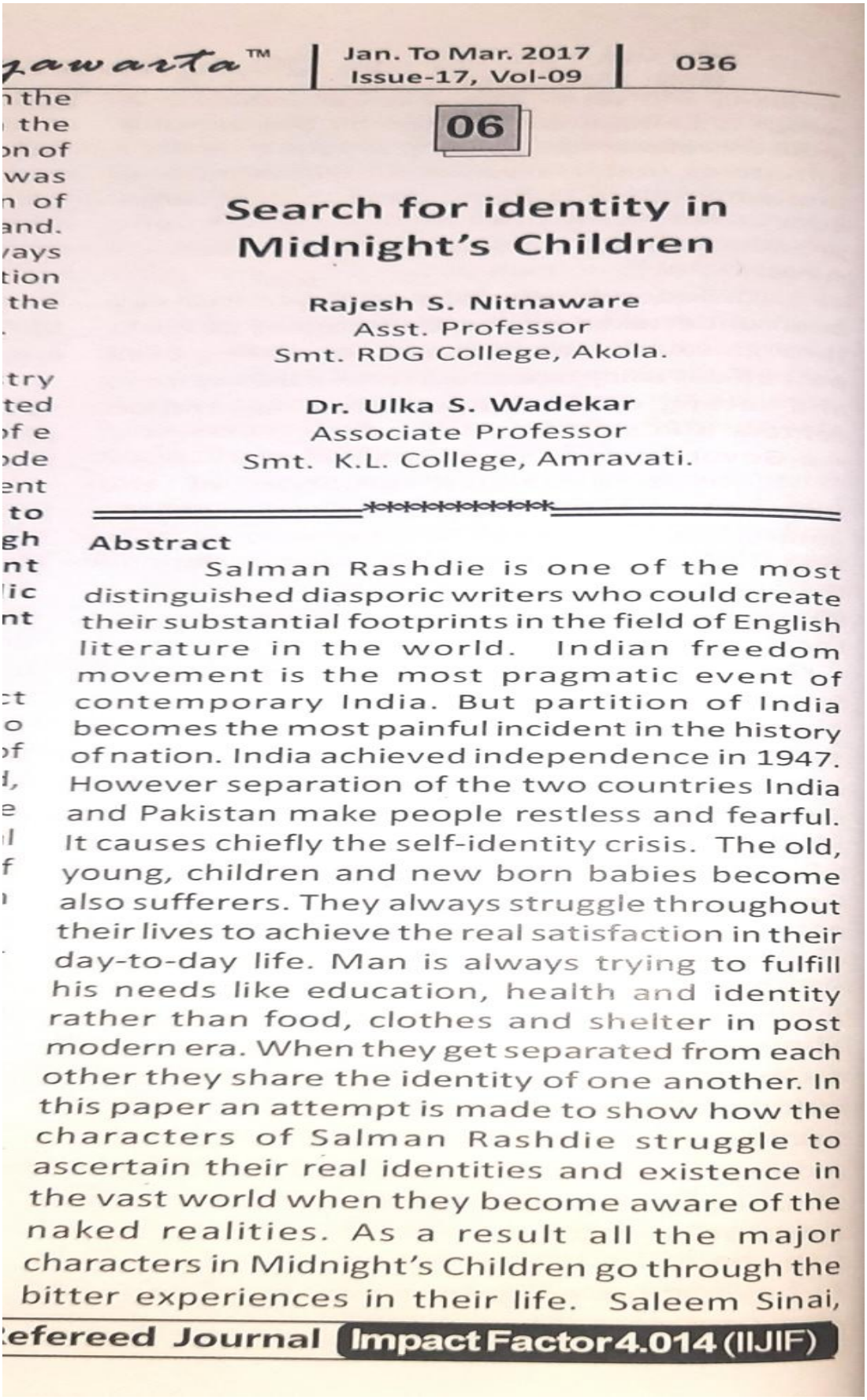

gawarta™ | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-09 | 036

06

Search for identity in Midnight's Children

Rajesh S. Nitnaware
Asst. Professor
Smt. RDG College, Akola.

Dr. Ulka S. Wadekar
Associate Professor
Smt. K.L. College, Amravati.

Abstract

Salman Rashdie is one of the most distinguished diasporic writers who could create their substantial footprints in the field of English literature in the world. Indian freedom movement is the most pragmatic event of contemporary India. But partition of India becomes the most painful incident in the history of nation. India achieved independence in 1947. However separation of the two countries India and Pakistan make people restless and fearful. It causes chiefly the self-identity crisis. The old, young, children and new born babies become also sufferers. They always struggle throughout their lives to achieve the real satisfaction in their day-to-day life. Man is always trying to fulfill his needs like education, health and identity rather than food, clothes and shelter in post modern era. When they get separated from each other they share the identity of one another. In this paper an attempt is made to show how the characters of Salman Rashdie struggle to ascertain their real identities and existence in the vast world when they become aware of the naked realities. As a result all the major characters in Midnight's Children go through the bitter experiences in their life. Saleem Sinai,

efereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-09 | 037

who narrates the story of his own life, is a principal protagonist in the select novel.

Introduction

Every man tries to create his own identity in routine life as he aspires for worldly recognition. This quest is since ancient times. His search for identity is both without and within. In this state, man is conscious of both external and internal objects. Man is influenced by social, cultural, political, lingual etc. elements. Similarly man carries these elements in a conscious and sub-conscious state.

Presently, the modern world is struggling from this self-identity crisis. Salman Rushdie through his novels reflects the struggle for existence through the medium of his characters. His characters are the mouthpiece of his philosophy. In each of his novel, he explores the philosophical significance of ideals and concepts through variety of characters that are so intimately connected. When they get separated from each other they share the identity of one another.

All the characters in the novels of Rushdie go through the bitter experiences in their life. They always struggle to achieve the real satisfaction in life. By doing so they are trapped in the web of frustration, alienation, suffering and search for meaningful life.

Rushdie's Booker of Booker's prize-winning novel Midnight's Children presents the emergence of individual and political consciousness through the medium of his characters. Saleem Sinai is a chief protagonist and the narrator of his own story. The whole story revolves around him. He is fortunate for being born on the day and exact time when India got freedom from tyrant Colonial rule. It is the day of birth of Saleem Sinai and the birth of the nation also. Thus, right from birth, he is tied up to history and is forced to accept that his fate is chained to his country. The novel opens with the birth of Saleem. In this regard Saleem says:

I was born in the city of Bombay...Once upon a time. No, that won't do, there is no getting away from the date: I was born in Doctor Naralikar's Nursing Home on August 15th, 1947. And the time? The time matters, too. Well then: at night. No, it's important to be more...On the stroke of midnight, as a matter of fact. Clock-hands joined palms in respectful greeting as I came. .....I had been mysteriously handcuffed to history, my destinies indissolubly chained to those of my country. (MC 3)

Thus, Saleem is conscious of the story of his birth as well as the history of the nation. As a human being, he has to struggle a lot throughout his life. First of all he has to face the problem of his identity. He has been deliberately changed by nurse, Mary Pereira at the time of his birth at Naralikar's Nursing Home. Thus, since birth he gropes his identity and meaning in life.

Though Saleem is Muslim by name, he does not belong to Muslim couple, Ahmed and Amina Sinai. He is a son born out of illegitimate relationship of an Englishman William Methwold and Indian woman Vanita. She is a wife of Wee Willie Winkie, who is a poor, low caste Hindu street entertainer. Once, Mr. Methwold invites privately Winkie and her wife to entertain him. After some times, Methwold pretends to suffer from headache and sends Winkie for medicine. Vanita is alone there. She has been seduced by the British man, Methwold in the absence of her husband. She becomes pregnant from him and after nine months she delivers a son on the same day and exact moment of independence.

When, Amina Sinai gives birth to her son at Dr. Naralikar's Nursing Home where Vanita is hospitalized and delivers her son. Mary Pereira, Saleem's ayah, then works as a nurse in the hospital. It is the duty of the nurse to take care of every new born infant. Here Mary commits a mistake of exchanging two babies of Amina and Vanita. In this way Saleem, who was a boy of Vanita and Winkie, becomes the son of rich

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-09

Muslim Sinai family and another child Shiva, whom Amina gives birth becomes the son of poor Hindu couple. By exchanging the babies, Mary Pereira gives a life of privilege to poor boy and throws the rich born child to poverty. Thus, Saleem is actually an Anglo-Indian, and illegitimate son of departing British officer and poor Hindu woman.

Thus, right from the beginning, Saleem Sinai has to struggle for his identity. He is always haunted by a question of identity, "Who, what am I? My answer! I am the sum total of everything that went before me, of all I have seen, done, of everything done to me" (MC 535).

In the novel, Saleem is the protagonist and a narrator, who narrates the saga of his three generations and the history of the nation side by side. Being raised in a rich Muslim Sinai family, Saleem is influenced by atmosphere of the family. He believes that when person comes to this world he is not alone, rather he brings along with him his past in the form of his parents, relatives and their history. Naturally he is influenced by all the things surrounding him. Thus, Saleem says:

> And there are so many stories to tell, too many, such an excess of Intertwined lives events miracles places rumours, so dense a commingling of the improbable and the mundane! I have been a swallower of lives; and to know me, just the one of me, you will have to swallow the lot as well. (MC 4)

Saleem Sinai is one of the many children, who are born in the midnight on 14th August, 1947. It is the day of birth of both the nations India and Pakistan. Here, the time of his birth is essential because many historical and political incidents are tied with his birth. There is a circular journey of Saleem Sinai in the novel. It is the time when he starts his story and after completing his painful journey, he ends the story where it begins. He is born in a new age and nation and he compares the up and downs in his life to the development of the country. Saleem is the victim of time and place. A fate and chance play an important role in his life. Saleem remembers the words of Jawaharlal Nehru:

> At the stroke of midnight hour while the world sleeps, India awakens to live and freedom...a moment comes, which comes but rarely in history, when we step out from the old to the new; when an age ends; and when the soul of a nation long suppressed finds utterance. (MC 156)

While struggling with his past Saleem visits the different parts of Indian sub-continent with his power of imagination and memory. Due to this there is a psychological turmoil in his mind. Many times he suffers from isolation and exile which is self imposed. In his public and private life he faces question regarding his individual identity. This incident presents Saleem's rootless condition and fragmented personality. R.S.Pathak rightly remarks:

> The motif of fragmentation is present throughout the novel. But in no case it is prominent as it is in the case of Saleem. He is fully aware of his problems and plights, misfortunes and discordances, so typical of a rootless person. (Pathak 163)

When Saleem Sinai migrates to Pakistan, he comes to know the difference between the two countries, India and Pakistan. He compares it to his childhood and adolescence that is realities and falseness. As a citizen of both the nations, he knows the social, political and cultural aspects of the respective countries.

Therefore, it is quite clear that Saleem Sinai is well aware of the situation in India and Pakistan. He shows his faithfulness to both the countries. After migration to Pakistan, Saleem becomes citizen of that country. His acceptance of Pakistan's citizenship is an example of his submissive nature. He knows his duties and responsibilities well and shows his loyalty to Pakistan. With the passage of time, he becomes orphan because his family was killed in the Indo-Pak war of 1965. He is always haunted by the

17-18

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - IX, Vol. - I | Impact Factor 3.47 (GRIFI) | Aug. 2017 To Jan. 2018

EDITOR IN CHIEF

Dr. AMBUJA MALKHEDKAR

Issue - IX, Vol.- I
IWR
IMPACT FACTOR 3.47
ISSN 2349-1027
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Feminine Sensibility Sensed by the male : Study of Tagore's Female Characters in Select Short **Dr. Umesh P.Patil**	1
2	Motor Fitness of Higher Secondary School Foot Ball Players of Rural and Urban Areas : A Comparative Study **Dr. Sandeep B. Satao**	6
3	Dynamics of Federalism in India and its Challenges **Dr. Rajpal Bhullar**	19
4	पाणी शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था **डॉ. सु. रा. जगताप**	25
5	ग्रामीण जनतेच्या विकासासाठी विदर्भ ग्रामीण कोकण बँकेचे कार्य **गजानन देविदास सोनोने, डॉ. पी. यु. आठवले**	31
6	महादजी शिंदे यांचे मराठयांच्या इतिहासातील योगदान **प्रा. डॉ. व्ही. जी. वसू**	36
7	हैद्राबाद मुक्तिलढा व लातूर जिल्हा **प्रमोद चव्हाण**	40
8	ऐतिहासिक चरित्रात्मक नाटके : एक शोध **डॉ. युवराज श्री. मानकर, गजानन वसंतराव निचत**	47
9	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या पुरूषांच्या शारीरिक सुदृढतेवर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम **पवन प्रकाशराव पाटील, डॉ. शफीयोद्दीन एस. शेख**	51
10	जागतिकरणांचा अनुसूचित जातीच्या शिक्षणावरील परिणाम (विशेष संदर्भ विदर्भ) **केशव जोंधळे**	55

Indo Western Researchers (IWR) (1)

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : IX, Vol. I
Aug. 2017 To Jan. 2018
www.irasg.com

Research Paper 1 English

Feminine Sensibility Sensed by the male : Study of Tagore's Female Characters in Select Short Stories

Dr. Umesh P.Patil
Dept. of English,
R.D.G. College for Women,
Akola, Dist. Akola (M.S.)India

ABSTRACT

Rabindranath Tagore, the most beautifully persons as called by Albert Eienstine, is the champion of understanding female heart. He got Nobel prize for literature in 1913. He wrote the national anthem of three countries India, Bangladsh and Sri Lanka. Tagore got the world fame on his Gitanjali. No other writer has ever understood the woman heart than Tagore. Tagore wrote many short stories which paint the female characters in a different way. All the characters are painted in such way that the readers feel very pathetic and sympathetic towards the these characters. Tagore is really the unique writer to understand the female world.

His short stories, viz., The Babus of Nayanjore, The Post Master, Subha, My Fair Neighbour, My Lord, The Baby, Saved bring the tender world of female. Reading female characters. Make the readers to feel sympathetic and develop respect for the half World's population. Rabindranath Tagore was regarded one of the greatest literary and polymath of all time Tagore introduced new prose and verse forms and the use of colloquial language into Bengali literature. He was highly influential in introducing the best of Indian culture to the West and Vice versa, and he is generally regarded as the outstanding creative artist of the modern Indian subcontinent, being highly commemorated in India and Bangladesh, as well as in Sri Lanka, Nepal and Pakistan.

Indo Asian Scientific Research Organization (IASRO) (A Division of Indo Asian Publication)

Tagore wrote poetry from age of eight. At the age of sixteen the released his first substantial poems under the pseudonym Bhanusimha ("Sun Lion"). His novels, stories, songs, dance dramas, and essays spoke to topics political and personal. Gitanjali (song offerings), Gora (Fair - faced) and Ghare – Baire (The Home and the world) are his best known works. His compositions were chosen by two nations as national anthems : Indian's Jana Gana Mana and Bangladesh Amar Shonar Bangla. The original song of Sri Lanka's National Anthem was also written and tuned by Tagore.

Sensibility is the display of virtue. Since concepts usch as piety, modesty, and obedience defined the moral standard for women, feminine sensibility required women to display such qualities in their beharaiour. Sensibility reflects the sense of ability to feel or perceive.

Feminine sensibility means the sentiments of a woman, as it is concerned with a women's feeling and emotions to her own miseries and circumstances. Through her sensibility we can recognize her psychology or longing. On the whole it is a kind of reaction towards action. Thus feminine sensibility is the matter of soft and pure emotions of a woman's heart. The feelings which she stores in her heart and had capacity to overwhelm her surroundings. The sensibility has the depths of sea and heights of sky. Tagore is the only in the world to understand the heart of women. His literature is full of feelings and emotions of women. These aspect is not highlighted in literature.

For Tagore : -

"Women, you are not merely the handwork of God, but also of men; these are ever endowing you with beauty from their hearts. Poets are weaving for you a web with threads of golden imagery; painters are giving your form ever new immortal".

Tagore, cannot be called merely a poet of man or God or their interrelationship. He was not only interested in humanism, but he was good interpreter of femininity. The battle of his life was meant more for women than all other aspects of life. During his childhood, he spent most of this time in the company of women. But this gave hikm an advantage of knowing the women of his family from close quarters. His understanding women has been started to grow at home. But his knowledge of the suffering of women started growing the Kadambari Devi, his sister in law and wife of his elder brother Jyotirindranath Tagore. She never made him feel the vacuum created by the demise of his mother Sarada Devi. Kadambari herself was a great lover of art and literature and exercised a deep influence over Tagore's personality. She left a deep and lasting impression on Tagor's mind and he could hardly forget her.

The next women was Anna Turkhad, an Anglicised Maharashtrain girl. He was impressed by her. He could delete her memory all through his life. For him, "I have never been able to

forget her" (Choseol). This memory can be traced in his Broken Heart.

The above cognitive background plays a vital role in sensing feminine sensibility by Tagore. Almost all the short stories of Tagore are the great pieces of Literature. But my study is confined to only his select five short stories – The Babus of Nayanjore; My Lord, The Baby, Subha, The Postmaster, Saved, and My Fair Neighbour.

The close reading of the above short stories provides us the scenario of feminine sensibility sensed by his male characters. Of Course, these males become the spokespersons of Tagore. The Babus of Nayanjore deals with story of false generosity of landholders. Kailas Babu, the neighbor of the writer, is the last person of the Nayanjore family. The Nayanjore family was famous to spend more money on the marriage kitten. Kailas Babu is the last relic for the extinct magnificence. When his father died, there was one dazzling outburst of funeral extravagance and then insolvency. His property was sold to liquidate the debt. There is shortage of money to keep up the past ancestral splendours.

Kailas Babu left Nayanjore and settled in Calcutta. His son died leaving behind the only daughter. We find that the history of the speaker's family is opposite. His father got his money by his own exertions. Kailas Babu disliked speaker because his father had earned money with his own hands. The speaker decided to make fun of Kailas Babu.

He prepared his friend to play the role of chota Lord sahib. They went to Babu's house and enjoyed the making fun of Kailas Babu. When the speaker was laughing at him, the granddaughter of Babu, Kusum was weeping on the insult of her grandfather by the speaker. She says, "Tell me ! What harm has my grandfather done to you?" (Sharma 30). All the efforts of the speaker to humiliate the vanity of Kailas Babu broke the heart of his granddaughter, Kusum. When he came to his tyranny, his laughter vanished in a moment. He mentions.

It had never occurred to me that there was anything but a supremely funny joke in this act of mine, and here I discovered that I had given the cruelest pain to this tenderest little heart. All the ugliness of my cruelty rase up to condemn me (Sharam, 30). Before this touching incident, the speaker only considered Kusum as somewhat worthless commodity in the marriage market, waiting in vain to attract a husband. Because of his mistake he could not sleep.

Lastly we find that he married Kusum. Here we fine that the speaker understood the sobbing heart of the woman who was waiting for marriage. The speaker in the story is Tagore himself who, advocate the rights of women. The next story, The Postmaster deals with the heart touching story of orphan girl of the village, Ulapur. The Postmaster took up his duties in the romote village. The postmaster finds the orphan girl, Ratan, playing on the ground of the post office. She cooks for postmaster.

One day the postmaster falls ill and Ratan looked after him with care. In his words : In the loveliness of his exile, and in the gloom of the rains, his ailing body needed a little tender nursing. He longed to remember the touch on the forehead of soft hads with tinkling bracelets, to imagine the presense of loving womanhood, the nearness of mother and sister. And the exile was not disappointed. Ratan ceased to be a little girl. She at once stepped into the post of mother, (Sharma, 215). Here we find that he portrayed women as a cool breeze giving comfort and solace to the world struck by the heat of grief and sorrow. On occasions, he showed woman as a redeemer of the enslaved humanity and presented her as a balm soothing somebody horrified by the approaching shadow of death.

After getting recovered from his illness, the postmaster decided to return to his home. He assured, Ratan,the orphan girl to that his successor will look after her. the words were kindly meant, no doubt but inscrutable were the ways of a woman's heart. In the end of the story, we find that Ratan who had still a lurking hope I some corner of her heart that her Dada would return. Thus, the story deals with the parting of postmaster and Ratan. Ratan does not like departure of the postmaster, from her village. Here we find that the postmaster is the spokesperson of Tagore who understands the feminine sensibility of the orphan girl.

The next short story, My Lord, the Baby, deals with the effort of the father to settle his son in the family of advocate. Though it depicts the love of father, it highlights the affection of mother for her child. When the baby in the story is lost, the grief of the mother was beyond control. Raicharan was working as a domestic servant at Anukul's house. He was dismissed from his service because he lost the child of his master, Anukul. He went to his village and married and had a son. He decided to make his son like his master. After the shortage of money, he decided to call his son as his master. He returned his own son as his master's lost son. At that time, Anukul's wife became very happy after many years. We find that, "Anukul's wife, without a question, took the boy into her lap, and was wild with excitement, sometimes laughing, sometimes weeping, touching him, kissing his hair and his forehead, and gazing into his face with hungry, eager eyes" (Sharma, 106)

We find the relief of the mother for her lost child.

The next story Subha deals with the pathetic story of blind girl Subhalaxmi,she was always neglected by the society. She is alienated from society so she has two friends, cows – Sarbbashi and Pangali. We also find the parting of Subha and her father. The world of dumb girl is well understood by Tagore. The marriage of this blind girl became a kind of burden for them. People blamed them, and even talked lf making them outcasts. The only friend for Subha was Pratap who could understand her world. With a heavy heart, Subha left Pratap to

go Culcutta for marriage. Were we find parting of Pratap and Subha, and her cows as very pathetic. The next story, Saved talks about the broken relationship of husband and wife of different family background. The wife, Gouri who is childless wants to seek solace in the company of spiritual Guru against the consent of her h husband. After finding the truth about the reality of Paramananda, the Guru; she commits suicide to join her dead husband, Paresh. In this story, we find the sensibility of the woman that after being disillusioned in the company of Guru, Gauri left this world. "she had poisoned herself. All were lost in admiration of the wifely loyalty she had shown in her sati, a loyalty rare indeed in these degenerate days. " Thus Tagore, here, trace the loyalty as a virtue.

My Fair Neighbor shows as the speaker 'feelings of worship' (235), to young widow. We find "And I had a sort of pride that I could keep my passion pure by thus concealing it in the inmost recesses of my heart (235)" The speaker's fried Nabin began to like the widow and lastly they got married. Nabin could marry her through the beautiful description made by the speaker in his poems. The speaker wrote poems for Nabin.

Thus the story indirectly shows us Tagore feelings of worship for his sister in law, Kandambari. Tagore gave shape to various incarnations of womanhood. His pen portrayed her agonized psyche in such a manner that the audience remains spellbound at the hurling of her words. He also mapped out the woe of a mother in different ways. He presents woman as a friend, philosopher and guide. The fight for women's honour had indeed become the purpose of his life. Tagore thinks that it is a women alone that can save the degenerating humanity. As for Tagore, "Women has that expression natural to her – a cadence of restraint in her behaviour, producing poetry of life" (Creative unity 02). Tagore very frequently speaks of glorious and noble aspects of womanhood. He presents a bitter and down to earth picture of females.

After all Tagore supports the view of Mary McLeod Bethune that the true worth of a race must be measured by the character of its womanhood. Tagore's short stories fill the hearts of his readers to ponders over the sensitive hearts of women.

References :-

1. Sharma, Nitish, Com. Selected Stories of Tagore, Paperclip Books, Delhi, 2015, Print.
2. Ghose, Sisirkumar, Rabhindranath Tagore, Sahitya Akadami, New Delhi, 1986, Print.
3. Iyengar, K.R.S. Indian writing in English, Sterling, New Delhi, 1984, Print.
4. Chakravorty, B.C. Rabindranath Tagore : His mind and Art, Young India, New Delhi, 1971, Print.

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - IX, Vol. - II | Impact Factor 3.47 (GRIFI) | Aug. 2017 To Jan. 2018

EDITOR IN CHIEF

Dr. AMBUJA MALKHEDKAR

Issue - IX, Vol.- II
IWR
IMPACT FACTOR 3.47
ISSN 2349-1027
Aug 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Teaching of Communicative English **Dr. Umesh P.Patil**	1
2	A Study of Bank Employeees - Leave Facility of Nationalished and Private Banks **Alka Pawar**	4
3	Exclusion of Dalits and Adiwashi's in India **Prof. Dr. V. R. Kodape**	11
4	जयशंकर प्रसाद की काव्य कृतियों मे नारी **प्रा. डॉ. राजाभाऊ पवार**	16
5	आर्थिक सुधारणा काळातील भारतातील कृषी विकासाचा चिकित्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. बालाजी ग्यानोबा कांबळे**	23
6	महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना **प्रा. डी. पी. कांबळे**	32
7	ग्रामीण कवितेची प्रेरणा आणि मेघवृष्टी तील काव्यविशेष **प्रा. डॉ अनिल काळवांडे**	36
8	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या महिलांच्या शारीरिक सुदृढतेवर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम **प्रा. दिलीप मधुकर मोहिते, प्रा.डॉ. चंद्रजीत भालचंद्र जाधव**	42
9	नवउदारमतवाद आणि मार्गारेट थॅचर यांचे कार्य **प्रा. अंगद कोते**	47
10	डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्य एक समाजशास्त्रज्ञ **प्रा. रवींद्र आर. सोळंके**	50

Indo Western Researchers (IWR) (1)

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : IX, Vol. II
Aug. 2017 To Jan. 2018
www.irasg.com

Research Paper 1 English

Teaching of Communicative English

Prof. Dr. Umesh P.Patil
Dept. of English,
R.D.G College for Women,
Akola, Dist. Akola (M.S.)India

ABSTRACT

English, the window of the world, is the most important language in the academic and professional life. The teaching of Communicative English is the most important part of syllabus. It is important for the development of personality of the student. To develop communicative compentence, the teacher must follow certain guidelines. He should perform certain activities so as to develop communicative compentence in the students. Speaking is one half of the to way process of oral communication, as listening improves, speaking becomes more effective. The programmes of communicative English should be systematic. Skills in speech is not developed quickly, it is the product and requires time and guidance. Communicative English teaching is the most applied part of curriculum as it provides the students the ability for job hunting.

Introduction :

English is the window of the world. It is most important language in the academic, professional life. So teaching of communicative English is most important part of any curriculum. In fact, the communicative aspect of the English langauge is the most applied part of it. The school and colleges must prepare the students to speak with a sense of responsibility

Indo Asian Scientific Research Organization (IASRO) (A Division of Indo Asian Publication)

and to understand the ways in which langauge is used.

When we consider the communicative aspect of English, we find that it is important to develop personality of the student. The student must develop communicative skills in English because speech exists for the exchange of ideas and experiences. It is the chief instruments of common understanding and co-operation. So the teacher must have the purpose to develop communicative compentence of the students. The teacher must follow the guidelines as :

1) Having something worth while to communicate.
2) Presenting original thought with appropriate organization and development.
3) Interpreting with clarity the meanings expressed by the others.
4) Having sufficient range and flexibility in skills of language, voice and action to meet the varying demands of specific situations.
5) Understanding the place of radio, television, stage and the films in life and developing standards for effective use of them.
6) Evaluating one's participations in speech activities so that growth can continue.

The teacher English language must keep in his mind some activities for devloping communicative compentence in English. The activities are informal social activities, formal group activities, informal bussiness procedures, process of sharing and reporting and techniques of evaluating speech activities.Informal social activities contant participating in conversation, telephoning, introducing each other, inviting, receiving and introducing family, story telling and relating personal experience. When we find formal group activities, we can trace the inclusion of, making announcement of coming events, giving directions, explaining, school or college and other regulations. For developing communicative compentance, the students should participate informal class and group discussion. The teachers of English langauge should allow his students to participate in prepared panels, Symposia, or forum discussions in more formal situations.

The teaching of communicative English can not be fully successful if the teaching does not include - the observation of professional speakers, actors, commentators and the like in person and on the screen, radio, television or recording it will be also fruitful if there is making of speech recording on tape, or disc for purposes of record and evaluation. The another important activity is to get goals for future performance in the light of the results of evaluation.

The next important task the teacher must do is the use of records to maintain balance in activities. The teacher who fear speech skills may be lost sight of in such a unit may find

usefull the kind of record keeping suggested by Weaver, Borcher, and Smith (Weaver 109). A chart may be prepared by the teacher with names of the students in a column at the left and type of speeches in which everyone should have practice across top. In the resulting squares opposite each individual's name, the teaching may record 1, 2, 3, 4 or 5 for each occasion on which the students participated in that particular activity.

A similar chart may be kept by each learner in his note book together with additional devices for evaluating each performance in greater detail. The students, perhaps, have agreed on certain standards for evaluating oral presentation to the class in which each may rate himself excellent, good, fair, poor : 1) Was my voice pleasant to here, well modulated and varied in tone ? 2) Did I choose a topic which held the attention of the class ? 3) Did my manner and eye contact set my audience at ease ?

The teaching of communicative English also contains specific training of teachers for speech it is obvious that no teacher can hope to handle even the general aspect of broad programme in the language, in short without specific training in speech.

To Conclude, teaching of communicative English is basic requirement in the curriculum. It requires proper training for both students and teachers. Certain activities should be involved to succeed the programme. Communicative English is the most applied part of the curriculum. It is essential to develop personality and to hunt job, the ultimate aim of the students.

References :-

1) Weaver, et. al. The Teaching of Speech. Englewod cliffs, N.J. Prentice - Hall, Inc. 1953. Print

2) David A. Encyclopaedia of Modern methods of Teaching English. Commonwealth Publishers, New Delhi, 2012. Print.

3) Smith, Dora. Communication. The Macmillan Company, New York, 1951. Print.

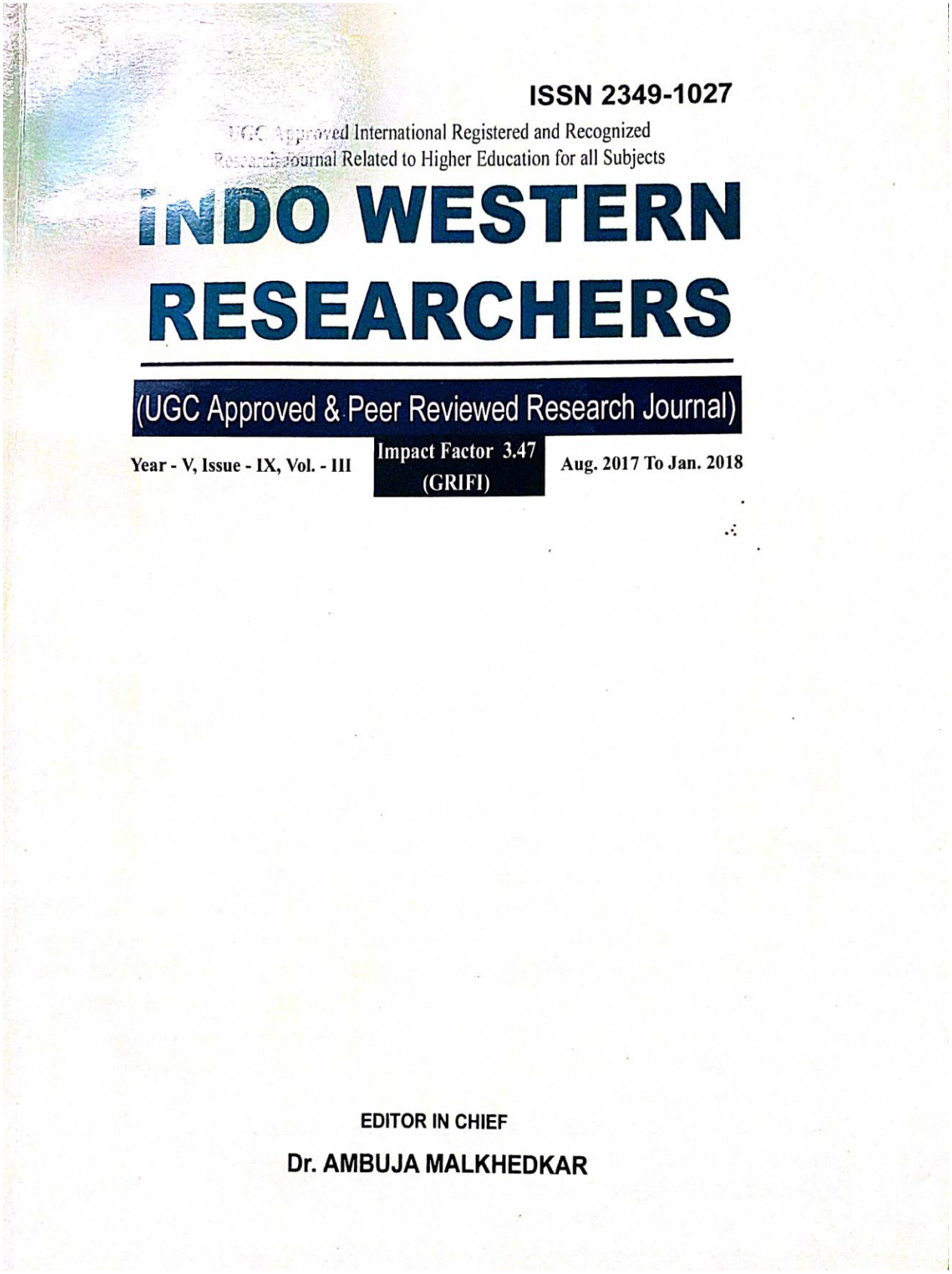

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - IX, Vol. - III | Impact Factor 3.47 (GRIFI) | Aug. 2017 To Jan. 2018

EDITOR IN CHIEF

Dr. AMBUJA MALKHEDKAR

Issue - IX, Vol.- III
IWR
IMPACT FACTOR 3.47
ISSN 2349-1027
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Features of Goods and Service Tax **Dr. Deepak S. Tiwalkar**	1
2	Realism in Anton Chekhov's Short Stories 'The Man in a Case' and 'Gooseberries' **Lalit G. Bhatti**	6
3	Human Rights in India and Women **Vikas Vasant Kshirsagar**	11
4	Stress Levels of Policemen with and without Sports Background - A Comparative Study **Dr. Abhijit More**	15
5	प्रेम दीवानी मीरा **डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे**	20
6	बुध्द धर्म : दुःख एवं निराशावाद से मुक्ती का मार्ग **प्रा. चंद्रकांत मोरे**	28
7	भारतातील विपणन प्रक्रियेचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. बालाजी ग्या. कांबळे**	33
८	महाराष्ट्र विधानसभा २०१४ एक अभ्यास **संजय क्षीरसागर**	४५
९	राजर्षी शाहू महाराजांचे प्रशासकीय धोरण **नागेश सुर्यवंशी**	५२
१०	महात्मा गांधी आणि सत्यागृह **अरुण काळे**	५७

Indo Western Researchers (IWR) (6)

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : IX, Vol. III
Aug. 2017 To Jan. 2018
www.irasg.com

Research Paper 2 English

Realism in Anton Chekhov's Short Stories 'The Man in a Case' and 'Gooseberries'

Lalit G. Bhatti
Dept. of English,
RDG College for Women,
Akola, Dist. Akola (MS) India

Anton Pavlovich Chekhov, a major Russian dramatist and a master of the Modern short story, was a great realist who belonged to the era of seminal novelists like Leo Tolstoy and Fedor Dostoevsky, and who inspired great short story writers like Katherine Mansfield, James Joyce, Earnest Hemingway and Alice Munro. He had a great skill to unfold tiny layers of human psyche and had great insight into the universal human plight. Like Henrik Ibsen, he honestly put mirror to the blatant and bitter realities of human life with all its futility, pain, suffering, illusions, disillusions, melancholy, diseases, loneliness, degradation and boredom. Like a physician, as he was, he laid bare each and every physical and psychological wound of human soul and life. His objective was to delineate life as it is. Like Ibsen, he believed that it was the duty of a writer to raise questions in the readers' minds and not to provide solutions to the problem. That is why like Social Problem Plays, some of his stories have open ending or what is called 'zero ending'. Unlike Tolstoy, Dostoevsky and other writers of the age, Chekhov avoided direct didacticism. In doing so, he perceived the pulse of Modern age that the duty of an artist is to present and show and not to tell or guide what one should do or not. Like mythological figure Sanjay, a man with divine sight, in Mahabharata, Chekhov objectively presented the reality of human existence. He portrayed then Russian society and life employing apparently simple technique without using embellished literary devices and aptly considered as the remarkable representative of the late nineteenth century Russian realist school of which

Leo Tolstoy and Dostoevsky were the precursors.

According to Wikipedia, Literary Realism is the part of the realist art movement beginning with mid nineteenth century French Literature and Russian Literature and extending to the late nineteenth and early twentieth century. Literary Realism attempts to represent familiar things as they are. Realist authors chose to depict everyday and banal activities and experiences instead of using a romanticized or similarly stylized presentation. Broadly defined as 'the presentation of reality', realism in the arts is the attempt to represent subject matter truthfully, without artificiality and avoiding artistic conventions.1

In Anton Chekhov's short stories, one can find his faithful attempt to present then Russian life in particular and human life in general. He was a man with a keen social conscience and his stories are noted for their realism. He had an outstanding skill of creating stories from the most ordinary incidents of life and that too with rare insight into men and manners. Chekhovian world is the world of helplessness, isolation, misery, melancholy, selfishness, greed, disappointment, frustration, disillusionment, degeneration, ennui, concerns and quest for happiness. Some writers give message through presentation of brighter side of life and some writers like Chekhov provides enlightenment through presentation of darker side of life. It lacked fulfillment, however, it didn't lack a faint silver lining of hope for regeneration. He didn't soar high into the realm of refuge or golden age but always remained in the midst of bitter and blatant realities of the earthly life. He did not take refuge in the happy world of Nightingale neither sung the songs of Cuckoo or sought the help of West Wind. He bravely faced the evil in human being with sympathetic heart full of kindness, compassion and love for humanity. He, just like a physician as he was, just tried to explore the pangs of human life and existence and unbarred the wounds of humanity. He discussed serious issues of human life and its existence in his stories – what is happiness, aim of life, its objectives, futility, and cold attitude of society and individual towards its various problems and degradation of morality and so on. The same pattern of thoughts and techniques is seen in the stories 'The Man in a Case' and 'Gooseberries'.

His story, 'The Man in a Case', presents a great paradox between sensitivity versus insensitivity, tolerance versus intolerance, truth versus illusion, and aversion of reality versus ignorance of reality. Here, the serious issue of the mankind is raised that if principles, laws and morals are made for human being or human being is made for principles, laws and morals. It is the greatest law of Nature that excess of anything leads to perversion and degradation. The same one can see in the sequence stories – The Man in a Case and Gooseberries. Both stories have story within story. Burkin, a high school- master, and his friend Ivan Ivanovitch, a

veterinarian, were the story-tellers. In 'The Man in a Case', Burkin narrated the story of Byelikov, a lonely and whimsical Greek teacher who was his colleague and who had recently passed away hastily. Byelikov – the man in a case- was extremely sensitive man. He always wore galoshes, a warm wadded coat and carried an umbrella and by that way he had created his own shell – a kind of protection from outer world of reality. He had created and developed a kind of fear and hatred towards external world and its influences. His perception of reality created a cage-world or a place of refuge called 'Self'. He considered himself a upright and righteous, a man of principles and morals and the entire world as immoral and enjoying forbidden path of evil and breaking all kind of rules and code of conduct. Such self-protective attitude developed an aversion against reality. As the story says;-

"Reality irritated him, frightened him, kept him in continual agitation, and perhaps to justify his timidity, his aversion for actual, he always praised the past and what had never existed; and even the classical languages which he taught were in reality for him galoshes and umbrellas in which he sheltered himself from real life."2

Such person is bound to be egoistic, and sensitive. So when Byelikov was angrily pushed by Kovalenko due to his interference in his life and he rolled on downstairs and Varinka, his would-be wife, laughed at him, he felt humiliated and died. He was the example of the people in the society who cannot accept reality. Burkin, the narrator of story, is the example of the people who ignore reality. Burkin highlighted the bitter reality of human society when remarked at the pathetical death of Byelikov;-

"And indeed, though we had buried Byelikov, how many such men in cases were left, how many more of them there will be!"3

Anton Chekov finely expressed his sense of realism and the condition of the then society through Nature itself:-

"When on a moonlight night you see a board villager street, with its cottages, haystacks, and slumbering willows, a feeling of calm comes over the soul; in this peace, wrapped away from care, toil and sorrow in the darkness of night, it mild melancholy, beautiful and it seems as though the stars look down upon it kindly and with tenderness, and as though there is no evil on earth and all were well."4

Means to say, in Modern society, everyone lives in his own case and ignore reality.

In this sequence, 'Gooseberries' is another story. It is the story of mankind's aspirations and their 'vaulting ambitions' and their quest for happiness without knowing real happiness. The story questions the very purpose of human existence. It exposes human greed, jealously

and selfishness and his lack of social concern. It comments upon inequality pervaded in the then Russian society in particular and in human society in general. Here the narrator of the Ivan Ivanovitch and his listener are Burkin and Alehin, their host, who has given them cover from bad weather. Ivan Ivanovitch was a hardened realist and his friend Burkin and Alehin were the symbol of indifferent human society towards social ills and problems. Ivan narrated the realistic story of his own brother, Nikolay Ivanovitch. He shared their childhood days full of country's simple pleasures and freedom and their upbringing just like peasant children. His brother struggled in his office doing monotonous job and had aspiration to buy a small property in the country with gooseberries plants in it. He led a parsimonious life saving every ruble and had even frugal meals and even married a ugly widow only to get her property. Ultimately, when he purchased the property, it did not fulfill his requirement as it lacked gooseberries. However, he planted gooseberries plants. When Ivan visited his property and faced reality – how hideously he enjoyed his happiness – his perspective of life changed drastically. Hideousness, greed, and contentment and so-called happiness of his life gave him insight into real human existence. The story focused the real nature of human ambition and it says;-

"It is the correct thing to say that a man needs no more than six feet of earth. But six feet is what a corpse needs, not a man.

And,

"A man does not need six feet of earth or a farm, but whole globe, all nature, where he can have room to display all the qualities and peculiarities of his free spirit."5

The story vehemently questions and redefines the term "happiness" and also tells the difference real, general happiness and smug happiness. Through Ivan Ivanovitch reality of the then society is reflected that the world is full of arrogance and laziness of strong, ignorance of the weak. There is unbelievable poverty around us and the world is replete with degeneration, hypocrisy, drunkenness and lying. Each one claims to be happy but knowing nothing about what happiness really mean. No one is aware to raise one's voice against all evils. The story says;-

"The happy man only feels at ease because the unhappy bear their burdens in silence and without that silence happiness would be impossible. It's a case of general hypnotism."6

Doing general good and equal sharing of everything is happiness.

Leonard Woolf said. "Carefully and accurately to convey a piece of bleak and naked life into the covers of book was to him enough; that was the object his art. But if Chekhov is an unflinching realist, his object is most uncertainly not unflinching realist."7

We cannot bind an artist into any sect, school, trend, theory, idea, or perspective.

Every artist shows flexibility and tends to be comprehensive and universal in his or her approach. Same is true about Anton Chekhov also. Chekhov throughout his stories tried to express "truth and nothing but the truth." In him we see the fine blend of an artist and a physician. He sincerely hold mirror to the then Russian society in particular and world at large. Through hopelessness he expressed hope. He just showed and cared little to tell.

References :-

1) www.wickipedia.com.
2) Anton Chekhov: Selected Stories, Burari, New Delhi, Paperclip Books, p.47.
3) Ibid, p.60.
4) Ibid, p.60.
5) Ibid, p.86.
6) Ibid, p.91.
7) Leonard Woolf, "Miscellany:Tchekhov, "New Statesman, IX, 227, August 11, 1917.
8) http://sites.middlebury.edu/drchekhov/the-man-in-a-case/.
9) http://darbhangatower.wordpress.com/2016/04/15/anton-chekhov-short-story-writer/

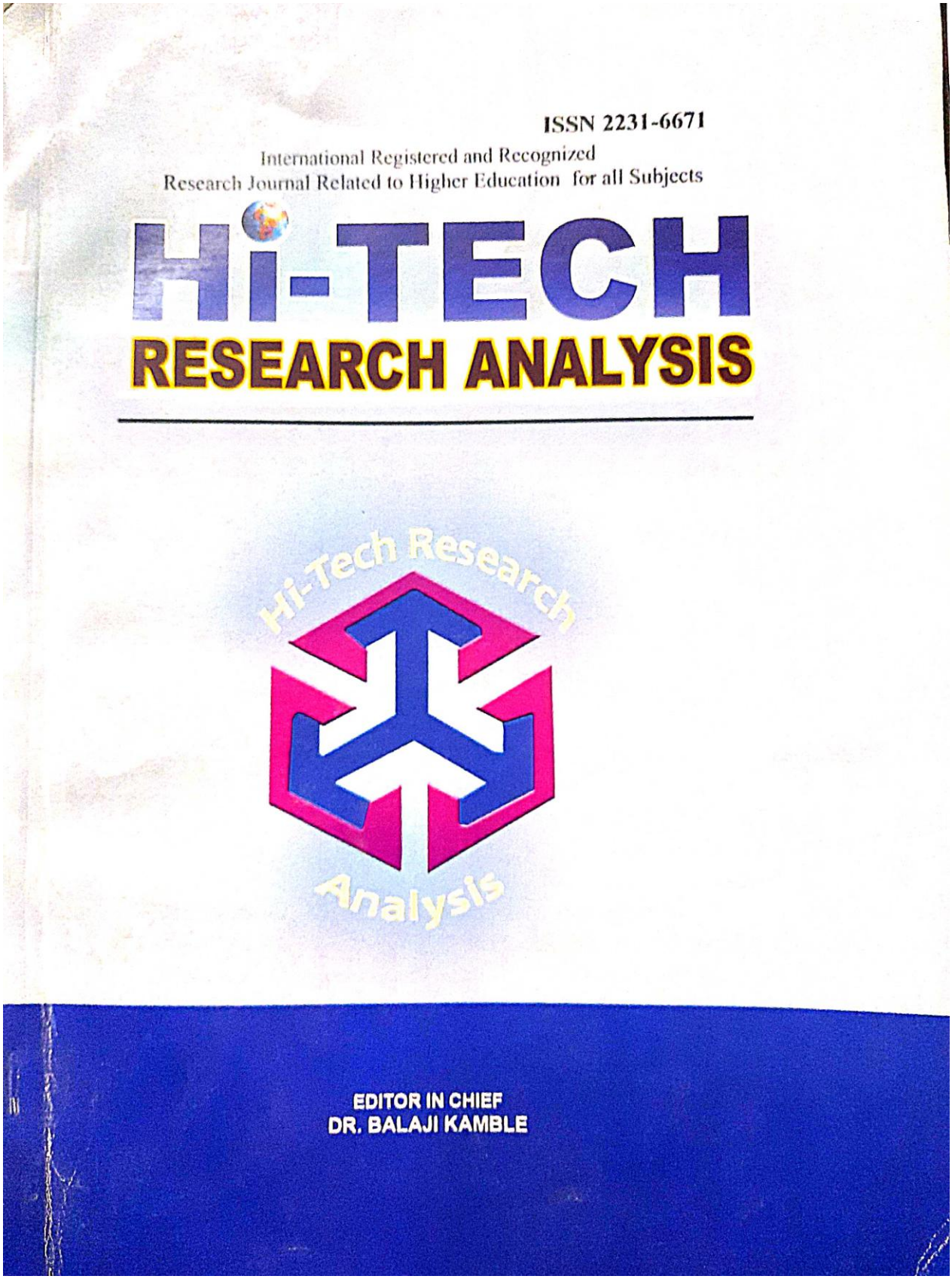
ISSN 2231-6671
International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects
Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS
Hi-Tech Research
Analysis
EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

Issue : XIV, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Anton Chekhov's 'Gooseberries' : Story Of Macbethian Ambition	Lalit G. Bhatti	1
2	Women's Quest For Identity In Shashi Deshpande's Novel The Binding Vine	Vijay B. Gawali	6
3	A Comparative Study Of Specific Physical Conditioning Programme On The Performance Of Vertical Jumping Ability Of Spiker In Volley Ball	Abhijeet B. Dikkhat, Dr. Pradip Dube	15
4	Analysis Of Achievement Motivation On The Performance Of Throwing Ability Of Women Cricket Playrs	Dr. Pramod N. Humbad	21
5	वर्तमान भारतीय अर्थव्यवस्था पर डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के आर्थिक तत्वज्ञान का प्रभाव - ऐतिहासिक दृष्टिकोण	डॉ. नरसिंग येचाळे	28
6	भारतीय वित्तीय बाजारातील व्यक्तिगत गुंतणूकदारांच्या समस्या	डॉ. बालाजी ग्या. कांबळे	34
7	भारतीय कंठ संस्कार संगीत शिक्षण परंपरा	प्रितम जनार्धन बैस	41
8	मादक द्रव्यांचे सेवन एक सामाजिक समस्या	डॉ. एस. पी. घायाळ	46
9	आशा सवयंसेविका आणि त्यांचे कार्य	रेणूका गोविंदराव तम्मावार	51
10	स्त्रिभ्रूणहत्या आणि स्त्रियांचे अधिकार, वास्तव स्थिती व परिणाम	डॉ. आर. एन. ठाकरे	58

Issue - XIV, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
1

1

ANTON CHEKHOV'S 'GOOSEBERRIES' : STORY OF MACBETHIAN AMBITION

Lalit G. Bhatti
Dept. of English,
RDG College for Women,
Akola, Dist. Akola

Research Paper - English

Anton Pavlovich Chekhov, the most insightful and epoch-making dramatist and short story writer of Russia, was considered as a master of the Modern short story. He belonged to the golden era of seminal man of letters like Leo Tolstoy and Fedor Dostoevsky and had inspired great short story writers like Katherine Mansfield, James Joyce, Earnest Hemingway and Alice Munro. His stories and innovative writing style are class apart for their amazing originality and subtlety and for their plot-less structure with zero-ending or open ending. Just by picking up a trivial and common place incident of real life and by giving his magical artistic touch, he could convert a story into richness of endless implications and suggestions. He combined a realistic approach with philosophic observation and strong sense of humanity in his works. His stories lack clear message and its suggestive nature provides them a creative grandeur. He was an undoubted master of understatement and concealed meaning. He purposefully described and used nature in his stories and did not use Nature just for the sake of creating beauty or mood. Often he uses nature and lifeless object as symbols. Symbolism was the device which he used to fill his ideas with suggestiveness and conveyed various connotations. Under the guise of symbolism, he reflected his philosophical, political and social views using irony and satire.

Issue - XIV, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
2

He had intense conscious vision to understand Russian social turmoil and impending Bolshevik revolution.

Anton Chekhov knew the pulse of the age that it is the duty of the writer to raise questions and not to answer them. His story "Gooseberries" raises numerous questions. The celebrated Irish writer Sean O'Faolain declared "Gooseberries" one of the most perfect stories in the whole world's literature. 'Gooseberries' is the rich symbol suggesting human aspirations, ambitions, dreams, greed and moreover, it stands for illusionary happiness of life. From ancient times, many men of letters have tried to probe mediate human life and their multiplying ambitions, cravings and insatiable avarice. They also exposed the evils ways and doings of mankind to attain their ambitions. The greatest Elizabethan dramatist, William Shakespeare, was one of them who understood human being and excellently illumined the domain of human knowledge and wisdom.

In his great tragedy, Macbeth, the central cause of tragic hero's catastrophe is his 'Vaulting Ambition'. To have ambition is not evil thing. It is ambition which gives purpose to human existence. But how a man fulfills his ambition defines his life, its purpose and its impact upon him and entire society. From ancient time, man has the unquenchable thirst for power and money. Macbeth was the Thane of Glamis and as he had defeated the Thane of Cawdor, he became the Thane of Cawdor. However, he was not contented with the achievement. He wanted to be the King of Scotland where he was just a Commander-in-chief. His very ambition is evil and selfish and had nothing to do with general good. Righteously he could not become the king because the King of Scotland, King Duncan, was alive and he had two sons - Malcolm and Donaldbain. He could become King and fulfill his ambition only by adopting wrong means, that is, by murdering King Duncan and doing treachery against his King. Thus, Macbeth became selfish and forgot general good of society to fulfill his ambition and murdered the King. By doing so, Macbeth forgets that unless and until human ambition and happiness is associated with general welfare of human being and society, it has no value and it doesn't give happiness to anyone. It only brings destruction to that man and his society. Without association of general good with ambition, it is nothing but selfishness and self-conceited happiness. It is an illusion and man pays dearly for it killing his peace. As Macbeth in Act I; Scene VII

Issue - XIV, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

muses;-

"Vaulting ambition, which overleaps itself
And falls on the other."1

Anton Chekhov's "Gooseberries" also describes the same tale of Macbethian vaulting ambition, selfishness and self-conceited love and happiness which leads human being on the path of destruction and revolution. Of course, there some fundamental difference in the treatment of theme and presentation of character and it is because the message of both the writers is different as to fulfill the requirement of the age and to reflect the spirit of their age. Here, the objective is to show the impact of ambition and it means of attaining upon human being and society. Here, the motive of comparison is simple and honest and it is just to highlight how wrong and evil means to attain ambition changes a virtue into a vice and how human being are crazy to attain their petty gain ignoring the very noble purpose of human life - welfare and well-being of everyone is welfare and well-being on an individual. Through the story, Chekhov also tried to express unrest, clamor and discontentment of the then society against the irresponsible, self-possessed, and socially unconscious behavior of the then high and bourgeois class. He did this by using rich symbols, understatement and concealed meaning and made everything expressive with its suggestiveness. He used Nature and natural objects and juxtaposition of contradictory settings, things and actions to express his ideas. He used the device of stories within story with a purpose.

Ivan Ivanovitch, the veterinary surgeon and Burkin, the high-school teacher, wandered aimlessly in cloudy weather in countryside. Ivan was about to start hi story and the rain began. They took shelter at their friend, Alehin's barn. After taking refreshing bath and wearing silk-dressing gowns and warm slippers and enjoying tea and jam served by lovely Pelagea, Alehin's beautiful maid servant, Ivan began melancholic story of his brother, Nikolay Ivanovitch. He narrated them how they spent their childhood days full of country's simple joys and freedom and their upbringing just like a peasants children. Nikolay started his miserable job of a clerk in the government office in a town. But he was not satisfied in it. He had a dream, Macbeth-like ambition to become a landlord and for this he need to purchase a piece of land with family house, servants' quarters, kitchen

Issue - XIV, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
4

-garden and gooseberry bushes. The story rightly raises a question human ambition when it says;-

"It is the correct thing to say that a man needs no more than six feet of earth. But six feet is what a corpse needs, not a man.

And,

"A man does not need six feet of earth or a farm, but whole globe, all nature, where he can have room to display all the qualities and peculiarities of his free spirit."2 He was always occupied with same idea and suffered inwardly. He read newspapers just to find out advertisements of property sale. He led a parsimonious life saving every ruble. He even didn't fulfill his daily needs and was frugal in food and drink. His clothes were beyond description and appeared beggarly. Ivan took pity on him and helped by giving money in the form of gift on the occasion of Easter and Christmas. He saved them too. He even married an elderly and ugly widow just because she possessed little property from her ex-husband by which he could attain his ambition. After his marriage he was grown even more avaricious. He kept her money in a bank. He kept his wife ill-fed and did not fulfill her basic needs. Her first husband had given her a luxurious life and she was accustomed to lead a life of plenty. After marrying with Nikolay, she led a frugal life and as a result, she got fed up with type of life and pined to tragic death. We cannot call it a "Natural Death" but planned "Murder". The story says;-

"Once a man is absorbed by an idea there is no doing anything with him."3

Nikolay like Macbeth, was also totally absorbed in his ambition that he had forgotten difference between good and bad or rather more appropriately they ignored the difference to achieve it. After adopting all such desperate ill-means, he got successful in attaining his ambition. He purchased the mortgaged estate of three hundred and thirty acres with no pond or gooseberry bushes but with a filthy river. However, he planted twenty gooseberry plants. Thus, he became a landlord and attained his ambition. Macbeth fulfilled his ambition to become the King of Scotland by murdering King Duncan and Nikolay Ivanovitch attained his ambition by killing his wife and own necessary needs. Like Macbeth, Nikolay attained his ambition for his own self. He not only had greed of money but also longed for power over the weak. He actively participated in all the affairs

Issue - XIV, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
5

of village, gained power in village commune and expected from peasants - his subject - to call him "Your Honour". He got offended if peasants didn't call him 'Your Honour'. There came a drastic change in his attitude and personality. Now whatever he uttered had the value of a Gospel. He enjoyed the cruel power which he got over the peasants. He says to Ivan:-

"I know the peasants and understand how to treat them, he would say. The peasants like me. I need only to hold up my little finger and the peasants will do anything like."4

On his birthday, he treated peasants with gallons of vodka and according to him, this was his charity. When his cook brought a plate full of gooseberries, not bought but they were the first fruit gathered from the plants he himself planted, he was overjoyed and overwhelmed and laughed like a madman. Nikolay and Ivan tasted gooseberries. To Ivan they were unripe and sour but for Nikolay, they were delicious and sweet. Means to say, to a man whose vision is under an illusion of ambition, appears every bad and wrong thing as correct and right. Ivan by quoting Pushkin expresses the very idea and nature of ambitious man:-

"They were sour and unripe, but, as Pushkin say:
"Dearer to us the falsehood that exalts,
Than hosts of baser truths."5

As Macbeth's soaring ambition brought only decay and degeneration, same is the plight of Nikolay. Degeneration of Nikolay is described through number of symbols and understatements - such as a fat red dog that looked like a pig, his cook looked like a pig and moreover, their master who slept under quilt and might begin grunting soon and so on. That is to say, his ambition has converted him to a disgusting beast from a lovable human.

After becoming the King of Scotland, Macbeth also enjoyed the cruel power. Firstly, he hesitated to murder kill Duncan but after that he killed number of people including his friend Banquo. Macbeth and Nikolay are identical in sense that both of them were insane after their ambition, both of them adopted wrong means to attain their ambition, both have forgotten their own self and people around them, both committed cruel deeds.

Issue - XIV, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
6

Moreover, their ambition lacked social consciousness and good will. However, there is mark difference between the two. Macbeth was the man of conscience and scruple. He very well knew that he was doing wrong. He had 'milk of human kindness'. He realized every time before the action that he was committing wrong and he should not do it. These are redeeming features of Macbeth. However, Nikolay lacked that conscience which redeemed Macbeth. His ambition and his wrong means to fulfill it destroyed him morally.

Thus, one can say that ambition is not evil thing. But it gives meaning and purpose to human existence. However, ambition must be fulfilled through righteous means and should be accompanied by general good and welfare of society. Devoid of this, ambition only brings destruction and degeneration. "Gooseberries" is a suggestive story telling age old tale of human ambition, greed and illusions of mankind. His protagonist Nikolay shows the tendency of the Shakespearean Hero Macbeth in his madness for attaining his ambition. Of course, both great writers have different objectives, perspectives and message to suggest according to the spirit of their respective ages.

References :-

1) William Shakespeare: Macbeth, Ram Nagar, New Delhi, S.Chand & Company LTD, p.38.
2) Anton Chekhov: Selected Stories, Burari, New Delhi, Paperclip Books, p.86.
3) Ibid, p.87.
4) Ibid, p.90.
5) Ibid, p.90.
6) plusone-english-scert.blogspot.co.id/2015/03/blog-post.html?=1.

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - VIII, Issue - XV, Vol.-II | Impact Factor 3.18 (GRIFI) | Sept. 2017 To Feb. 2018

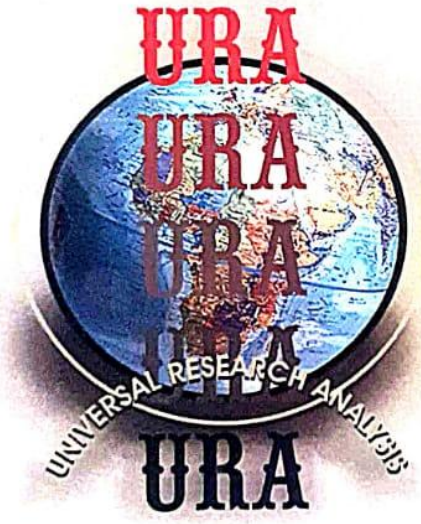

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

URA Issue : XV, Vol. II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Midnight's Mistake : A Mockery of Two Nation Theory in Rushdie's Midnight's Children	Dr. Umesh P. Patil	1
2	A Critical Review : Multiculturalism	Pandurang Mamadge	8
3	रांगेय राघव के उपन्यासों में ग्रामीण जीवन की वास्तविकता	प्रा. डॉ. राजाभाऊ एस. पवार	15
4	भारतातील लोकसंख्या वृध्दीच्या प्रवृतीचा अभ्यास	प्रा. डॉ. बालाजी कांबळे	21
5	मराठीतील संत व कलावंतांची ऐतिहासिक चरित्रात्मक नाटके - एक चिंतन	डॉ. युवराज श्री. मानकर, गजानन वसंतराव निचत	26
6	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या महिलांच्या आरोग्याधिष्टीत घटकांवर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम	प्रा. दिलीप मधुकर मोहिते, प्रा. डॉ. चंद्रजीत भालचंद्र जाधव	33
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजवाद	प्रा. वसंत रंगनाथ डावरे	38
8	मानव संसाधन विकासातील क्षेत्रीय असमतोल	प्रा. बळवंत विष्णू घोगरे	43
9	भारतीय स्त्रियांचा दर्जा - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. जितेंद्र कोकणे	48
10	पारंपारिक लोककला माध्यम - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. रविंद्र आर. सोळंके	54

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
1

1

The Midnight's Mistake : A Mockery of Two Nation Theory in Rushdie's Midnight's Children

Dr. Umesh P. Patil
Dept. of English,
R.D.G College for Women,
Akola, Dist. Akola (MS) India

Research Paper - English

ABSTRACT

Salman Rushdie is a cosmopolitan, an international writer, the spokeman of Indian unity of different cultures his literary world is full of attacks on the politics and unwanted tradition of religion. His views on Indian politics is just like the photographic history of Indian subcontinent. The paper presents Rushdie's inclined mocking at Jinnah's two nations theory of partition. The very brought a stain on humanity. Rushdie, a studious man of multi culturalism of India, presents that this theory brought chaos in the lives of the people of 03 nations – India, Pak and Bangladesh. While dividing the nation, cultural factors were ignored. Pakistan is insufficiently imagined country which brought a nightmare for the India subcontinent. It was really midnight's mistake on the part of the selfish rulers to create midnight children India, Pakistan.

Introduction :

Salman Rushdie, who is perhaps the greatest and his contemporizes, was born in

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

1947, in Bombay in India. He has great cultural civic sense. His chief concerns of study are history and literature. His literary world deals the them of humanity. But his most outstanding specialist is his handling political themes in a different style.

His every novel almost deals with his view on politics, and the suffocation of humanity in the hands of religion and politics. He creates a imaginary homelands for the oppressed.His novel, Midnight's Children, which is focused here to highlight a very different view. Rushdie has always spoke about politics and its impact on the people of Indian subcontinent.

By reading his novel, Midnight's Children, the reader can find that Rushdie is mocking at the two nation theory of Jinnah. He critises this theory on the ground of humanity, and creates a imaginary homelands for his readers. Midnight's Children bring forward that the two nation theory's failure brought the life time conflict in the lives of the three countries India, Pak, and Bangladesh.

The two – nation theory is put forward by Jinnah. He was a staunch believer of the theory. He refused to accept the Nehru's notion that there are only two forces in India, Jinnah refused to accept this and sharply reminded Nehru that :

"There was another party, the Muslim Legue which alone had the right to represent the Muslims of India" (Jamil – ud – Din 02)In his speech at Luckhnow on Oct. 1937, Jinah said that 'the majority community have clearly shown that Hindustan is for the Hindus.He was influenced by the letter or Iqbal written to him June 21, 1937. In which he wrote :

Why should not the Muslims of North – West India and Bengal he considered as nation entitled to self – determination just as nation entitled to self determination just as other nations in India and outside india are" He was convinced that Muslim of India could never live with Hindus.

To understand the two – nation Theory we should consider the ideology of Pakistan. We have to go to the Islamic ideology that defines both spiritual and material aspects of life. It is the philosophy behind two – nation theory. Pakistan is a state founded on ideology basis and not on territorial grounds. The Muslims of the subcontinent are a nation. The two nation. Two nation theory became a reality with distinct ideology called

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

Pakistan ideology. Pakistan is purely an ideology state whose foundations have been laid on Islamic ideology basedon the Quranic Teachings and Sunnah (181)

Pakistan is a state which has been deliberately created not on an economic, linguistic or racial basis, but on religious unity (Jamil – Ud – Din -88)"

Creation of Pakistan i.e. result of two nation theory gave shock to many intellectuals, writers and political analysts. Creative writers like Rushdie are always a step a head, as they mingle history and imagination.

Salman Rushdie is great critic of two nation theory. He has presented the futility of two nation theory in his different works. His Midnight's children mocks at the creation of two nations. Pakistan and India. The aboe novel is the best example of document of historical reality and literary purpose of humanity. Rushdia has presented history and politics of India subcontinent in a literary manner that every reader gets fascinated by it. Almost all his novels have political flavor in social context and that is why there, is great interest in terms of sociopolitical setting in the novels of Rushdie. In India, there is a great scope of political and social propaganda in literature. His attachment towards political themes does not make him a political progandist rather makes him a shrewd observer of human emotion and passions in more comprehensive manner(106)

Midnight's Children has a universal effect because the novel contains a wide range in terms of thematic delineation and universalization of the political issues prevalent in contemporary Indian politics. It shows the politics in India, Pakistan and Bangladesh. We find, "A piece of fiction devoted to a presentation of political ideas or a species of fiction, in which action, characters and setting are all firmly grounded in political (Kapadia, 218).

His fictional character Saleem Sinai works as a tool to comment on some of devasting political issues. Salman Rushdie has some strong views about the politics of the Indian subcotinest . He has unbiased redictions about the Indian subcontinent. In my opinion it is only Rushdie who targeted the selfish leaders of India and Pakistan. He throws a kind of mud at them for spoiling the multi cultural identity of the undivided Hindustan. It is natural for the writer like Rushdie, to critise the whole politics.

We find Rushdie's view on the formation of Pakistan which is based on the

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
4

violence and mistake that is why Pak witnessed many executions all the time. According to him, "Pakistan had not proved the brave new world that the leaders had dream't of making the hero of the novel is always in dilemma because he is not able to locate himself " (Rujukumar 76)

When we see the details of the novel, Midnight's Children, we find that it sketches the life history of three generations of Ssenai family and spans over seventy years beginning from 1915-1977. The family stays in five towns of Srinagar, Amritsar, Agra, Bombay and Karachi. The narrator protagonist describes his birth as historic at the stroke of Midnight. Midnight's Children links individual history with the history of the nation in very realistic way. We find different historical events Quit India movement, cabinet mission, Muslim League Activity, Riots, five year plan, Pakistan War, Liberation of Bangladesh, emergency of 1975.

But Midnight's Children does not work like a history book rather than Rushdiean views on a history two nation theory. His many characters mock at partition of India. Their suffering is collective reaction of the subject of undivided India. The New York Times wrote, "Midnight's Children sounds like a continent finding its voice. Rushdie has credit to show the world his power of Indian sensibility I the realm of creativity (ix). Rushdie's childhood was a great Indian cultural feeling and the great culture civic sense. Rushdie does not forget the great culture of India even though the spent major portion of his life in the west. His chief concerns of study were history and Literature.

Rushdie is quite aware of India's multi – culture tradition. He spent his childhood in Bombay. For him :

Urban culture is compolitan. An urban reader is expected to be vesed in more thatn one culture it seemed to me, that to do footnotes or to do notes at the end was a kind of defeat. The story has to tell itself, it mustn't rely on explanations. If it needs footnotes, it's a failure (217)

Midnight's Children depicts the different political events of India Jalianwala massacre, Quit India movement, Indian independence, emergency of 1977, creation of Bangladesh. All these events are the integral part and the most inflencial in the lives of Indian subcontinent. All these evens affected the lives of masses.

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
5

The protagonist of the novel, Saleem Senai, dwells in the different part of India, Pakistan and Bangladesh. His photographic observation presents the harsh reality of the three nations. His observation provides the futility of two nation theory. The partition of the nation created many hardships in the lives of the people.

The protagonist Saleem is spokesperson of Rushdie. Midnight's Children depicts the journey of the protagonist from Bombay to Dhaka. There are many autobiographical elements in the novel. When asked about the origin of the novel, Rushdie states :

Where did it come from? It didn't come all at once, That's the answer. It came slowly, because for a long time, I just had the idea that I would write a long novel about Bombay – Bombay in the 1950s and 1960s. I knew that much before I know the plot. That was just in my mind for a long time. And then, I suppose, because there was joke in my family about how I got born in June 1947, and two months later the British ran away. That gave me the idea of making an exact link between a child and the moment the British ran away, the moment of independence, and saying that there is some kind of connection between the two things (Mukherjee, 212)

Like Senai, Rushdie's parents migrated to Karachi in Pakistan 1964. He went to Cambridge to study history in the next year and returned to Pakistan for a short duration but Pakistan could not hold him for long. Brought up in the highly spiced non conformity of Bombay, Rushdie could never like Karachi.

Saleem enlisted himself as soldier in Pakistan Army and indulged in all kinds of Savagery against the innocent citizens of Eastern wing of Pakistan. Saleem had been suffering from loss of memory. He even smelled out Mujibur Rehman who was arrested and sent to the gallows in the Pakistan Jail. Saleem later regretted it badly, Saleem hides himself in the Sundarbans.

Pakistan Army was slowly but surely losing hold on eastern province of Pakistan. Tiger Niazi had surrendered to Sam Manekshaw. It is very clear that Saleem was the witness of events.

Rushdie, finally mocks at the two nation theory through his protagonist reactions. The creation of Bangladesh is fall of two nation theory. How one can imagine the two provinces (East Pakistan and West Pakistan) having distance of 1600 km between them?

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
6

The culture of eastern Pakistan is influenced by the Bangla language Islam is not the thread to hold these two distant regions having 1600 km between them.

In 1972, the birth of a Muslim Majority Banladesh as a nation, breaking away from Pakistan, wrote the epitaph of the two nation theory. The basic reason was that South Asian Islam is fundamentally multi cultural. To emphasize the religious comomonality and to suppress the cultural diversity under a religious banner was the kind of flattening of multiple identities that Begali Muslims would not easily accept. They were not simply muslim, but also proudly Bengali. Both parts of the identity were important and had to coexist.

Indian's Muslims have time to time again demonstrated that they do not have an adversial relationship with the Indian nation.

Maulana Azad, Rushdie are the persons who liked India very much. Azad argued that being a Muslim did not require denial of Indian heritage. He states :

I am a Muslim and proud of that fact. Islam's splendid traditions of thirteen hundred years are my inheritance …In addition, I am proud of being on Indian. I am part of indivisible unity that is Indian nationality….

It was India's historic destiny that many human races and cultures and religious faiths should flow to her and that many a cavarans should find rest here….

One of the last of these cavarans was that of the flowers of Islam… Islam has now as great a claim on the soil of India as Hinduism ….

Eleven hundred years of common history have enriched India with our women achievement (Stephen 237)

If the two – nation theory and succeed, Pakistan would have overcome its anti – Indianess over time. The success of the two – nation theory could well have become a source of psychological security.

Rushdie's another novel, Shame also reflects Rushdie's rejection of the idea of the separate country Pakistan, in the first place and exposes the consequences of inhuman rule, which prove to be extreme in their violence and destruction. It is shame on the part of the followers of two – nation theory.

URA Issue : XV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
7

For most of the intellectuals in the world Pakistan is a failed state. Even after over six decades of independence, the basic structure of political institutions, which in a normal state would, among other things lay out the respective spheres of civilian and military jurisdiction, remains unsettled in Pakistan. It is nothing but mockery of two nation theory.

For Rushdie as shown in Shame :

Pakistan may be described as a failure of the dreaming mind. Perhaps the place was just insufficiently imagined (Sheme 92)Nations were conventionally viewed as outcomes of the objective forces of history and the role of imaginations their development in politics was no fully appreciated. Rushdie peers into Pakistan's future and ask : Can Pakistan be reimagined? And if so, what form might an alternative imagination take?whether the Pakistani state will contribute to the welfare of its masses and to peace in South Asia.

Of all the centuries Rushdie could have called home, Pakistan is clearly his least favorite. For their part most Pakistani also make it clear that they do not like Rushdie. To conclude, the mistake of midnight is the grave mistake on the part of past rulers to create two – nation theory. This very mistake brought a nightmare for India, Pakistan and overall to South Asia. The common man is afraid of terror sponsored by Pakistan at his door step. How could the man of letters, like Rushdie, prevent himself from writing on the loss of humanity of the South Asia. He mocks at the two nation's theory

References :-

1. Sharma, K.C., Salman Rushdie : A Critical intersections, Delhi : Ankit Publication house, 2013. Print.
2. Jay, Stephen, Ed., Sources of Indian Tration. New Delhi; Penguin. 1991. Print.
3. Mukherjee, Meenakshi. Rushdie's Midnight's Children : A Book of Reading Delhi : Pencraft International , 2010. Print.
4. Maji Abdul and et.al. "Genesis of the two nations theory and the Quaid – e-Azam", Pakistan vision . Vol 15. Print.
5. Rushdie, Salman. Midnight's Children. London : Vintage, Books. 2006, print.
6. Rushdie, Salman. Shame. New Delhi : Picador. 1983. Print.

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - VIII, Issue - XV, Vol.- XI | Impact Factor 3.18 (GRIFI) | Sept. 2017 To Feb. 2018

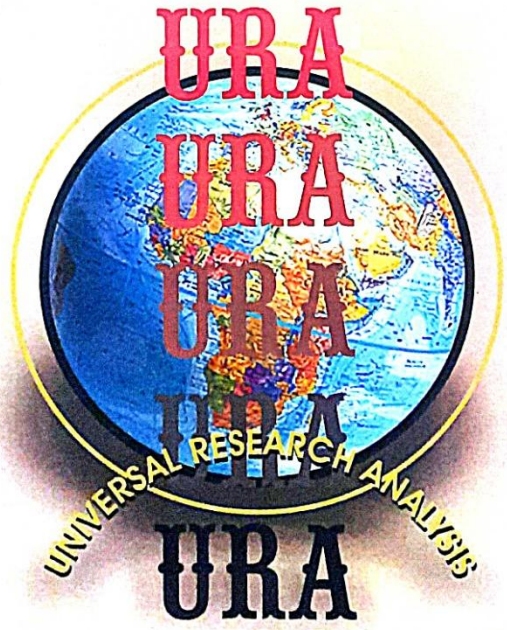

EDITOR IN CHIEF

Dr. BALAJI KAMBLE

URA Issue : XV, Vol. XI
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Job Satisfaction-A case Study of Employees of SBI Branches in Latur District **Balaji G Kamble**	1
2	A Study of Labour Co-operative Socities in Latur District **Dr. Ashok N. Shelgenwar, Rahul S. Dombe**	10
3	A Study of Job Satisfaction & Performance of Colleges in Latur District **Dr. Rajaram S. Pawar, Laxmikant N. Soni**	20
4	Ecocriticism Approach in Darwin's, 'On the Origin of Species' and Hawking's, 'A Brief History of Time' **Rajesh Anandrao Ade**	31
5	One Indian Girl: Reflection of Psychological Conflicts and Problems of Indian Girls **Lalit G. Bhatti**	36
6	समकालीन कविताओं में विद्रोही स्वर **डॉ एम. के. कलशेटटी**	42
7	महात्मा फूले की जलनीति **तानाजी रामभाऊ बोराडे**	46
8	सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या विकासात फळप्रक्रिया उद्योगाची गरज व संधी **मिलन नरहर वालावलकर**	49
9	नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील कामगारविश्व **किशोर सुखदेवराव पारडे**	54
10	ग्रामीण कवितेतील कृषिकेंद्रीतता **रेणूका दिलीपराव गोंडसर**	58

URA Issue : XV, Vol . XI
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018 36

5

One Indian Girl: Reflection of Psychological Conflicts and Problems of Indian Girls

Lalit G. Bhatti
Dept. of English,
RDG College for Women,
Akola, Dist. Akola (MS) India

Research Paper - English

Chetan Bhagat, by his peculiar and particular way of perception and representation of Modern and Urban society particularly youth, has become Youth Icon. Series of his novels try to depict and expose the world of Indian youth and in those particularly young girls and their changed perspectives, attitude, aspirations, demands, needs, behavior, morals, and their changing roles. His characters in general and females in particular are rebels. His novels have shown the impact of Globalization and Urbanization upon the Indian society, especially, upon Indian youth. His female characters rebel against patriarchal domination and try to find out their own way of leading life and of solving its problems. Like Shakespeare, he has created impressive and strong heroines also suffer impulsive flaws and weaknesses. His female characters are gifted by vitality and natural female instinct. Chetan Bhagat's female characters are empowered being and with their own intellect and abilities, they are seen to working with men equal caliber and efficiency. They not only earn their livelihood but also prove themselves superior to their male counterparts. However, along with these, Chetan Bhagat also tries to bring out conflicts going in the mind of Indian girls while they try to swim against the flow of the stream and also focuses the problems of working women, as in One Indian Girl.

Issue : XV, Vol . XI
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 3.18 ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018 37

Chetan Bhagat's novels are more feminine than masculine. He has given voice to many dumb mouths of Indian women and has shown his concern more to females than to males. One after other novel shows him as an advocate of women empowerment and their rights. 'One Indian Girl' is his one such attempt. Here, he has made his sincere efforts to describe male dominated world from the perspective of an Indian girl. However, one cannot call the novel as a Feministic. At the most, we can say that it has some elements of feminism. In the entire, the protagonist, Radhika Mehta, a Vice President in the Distressed Debt Group at Goldman Sachs and who earns a lot of money, have an opinion on everything and who have boyfriends and also indulge in sex, just try to pose herself as a strong feminist woman. However, she is not even a strong girl who in prologue of the story admits that she is not good at taking decisions. Only towards the end of the novel, she like Shakespearean Hero realizes her flaws and mistakes and giving refusal to her three suitors, expresses the true essence of Feminism. Chitralekha Manohar, an editor of the Hindu, in her review of the novel commented about the novel that One Indian Girl is,

"A book with no feminist men and no feminist women either."[1]

As a matter of fact, Chetan Bhagat, in One Indian Girl, has rightly depicted the problems, dilemmas and conflicts of Indian working women. Radhika Mehta, an immensely successful girl and the Protagonist like Shakespearean tragic hero, is suffering from various conflicts, both internal and external. In her expression of conflicts, one can perceive numerous problems, pains and sufferings women encounter in man-made society. Chetan Bhagat has creatively brought out the psychological conflict of Radhika by creating her "Mini Me". Through 'mini me' Bhagat has expressed Radhika's inner urges, desires, pranks, expectations, hidden ideas, whims, lust, pains and sufferings and moreover, real Radhika. Actually, the novel is metamorphosis of Radhika from 'Mini Me' to 'Inner Me'. There is much interference of 'mini me' in the affairs of Radhika that one can mistake it as parallel character. But it also clearly shows the constant conflict going on in the mind of Radhika.

From her childhood, school and college days, Radhika has cherished some complexes in her mind. Her biggest complex is that only fair and beautiful girls have

URA Issue : XV, Vol . XI
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

demands in society and such girls only get respect, love and attention from males, that intelligent girls have no importance. Her 'mini me' constantly murmurs that "Nerd" like her is not welcome object among boys and men. Her mother constantly goes on hammering that she is not fair and it will be difficult to find boys for her. Due to such surrounding, she felt insecure and became the victim of low self-esteem. That is the reason why, Radhika needs validation or certification of others in everything – when she does something good, when she gets success, when wears beautiful dress, when she gets bonus, and so on. She is not aware of her own choices, likes and dislikes and that is why she hesitates upon everything. When she leaves India for New York for her job at Goldman Sachs, she decides to leave her nerdy, unfashionable looks behind and wears western outfit for the first time. After observing her new look, her batch mate, Avinash comments –"Wow, Your dress". On that her 'mini me' said:

"Was that an 'oh my God, you look good' wow? Or was it a 'what the fuck are you wearing' wow?"[2]

Like other Indian girl, she has least faith upon herself that she is worthy, capable, attractive, and has potential. Neel Gupta, his boss at Hong Cong office, praised her as smart and attractive. However, she herself doesn't believe that she is actually smart and attractive. She seeks his opinion to tell her what he thinks of herself. The following opinion expressed by Neel Gupta is simply correct about her. He said:

"You are smart, of course. But you are also simple and little lost. You are one of the most attractive women I have met. Yet you need external validation, a lot of it. This could be because you have self-esteem issues."[3]

When she gets 150,000 dollars as a bonus and 120,000 dollars as a salary, she could not believe that she has earn the huge amount of 270,000 dollars as the fruit of her own hard-work and intelligence. Here, she needs the validation of Debu and her family that she has earned the great amount of money and it is her great success. Her 'mini me' murmurs:

"Why am I so keen for his praise? I have earned that bonus. Jon, one of the most senior partners at Goldman Sachs, has recognized my work. Still, I want Debu to acknowledge it. Why? Why do we girls have this defect?"[4]

Indian women also face the conflict between tradition, culture and modernity or

Issue : XV, Vol . XI
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 3.18 ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018 39

global culture. Modern Indian girl is caught and torn between two worlds – Traditional world of Indian Culture and Modern world of freedom from values, World of Expectations of the society from a women and the World of Women's own expectations. The result is disastrous. She just becomes a fence-sitter. Same is the case with Radhika. She wants to enjoy everything like men, that is, liberty in everything. But she lacks manly conviction, confidence and clarity of thoughts – what I want /what I deserve? When her boy friend Debashish Sen invites her on their first date, her 'mini me clamors:-

"Isn't he too forward? Wait, he is just fixing a time. Else how will it ever happen? Will it look too cheap and desperate if I say yes? Will he think I am a slut? Why is there no user manual for how girls should live on this planet?"[5]

Radhika like other modern Indian girl craves for sexual satisfaction but is trapped in shackles of age-old belief of Indian society that if Indian women show her sexual inclination, she is considered as a Slut or a loose- character woman. Radhika seduced Debu to have sex with her. Her 'mini me' expresses concern and inner urge:-

"Did he notice my legs yet? Did dinner make my stomach less flat? Are my boobs in place?"[6]

She lies on the bed showing bare legs. She pretends to have pain in toes and Debu offers her massage. After that the whole sex-scene is a farce. On the island if Philippines, firstly, she crosses her own limits to behave with her boss Neel Gupta in overfriendly manner. She earns his sympathy by telling her the episode of love with ex-boyfriend, Debu and intimating him her family matters. She also tries to seduce Neel. As a result, when on the lonely island under sensuous moon light Neel Gupta, a middle-aged man, who was twenty years older than her, crosses his limits and shows his sexual advancing – her 'mini me' cries:-

"Should I stop him?[7]

A severe kind of conflict is going on in her mind:-

"Am I really doing this?"[8]

After this when she meets Neel's family – his wife Kusum and his kids – then she realizes her mistake. One can see conflicts of ideals in her mind when her 'mini me' bitterly comments:-

URA Issue : XV, Vol . XI
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

"So now what? Were we bonding together? Wife and mistress? Fuck did I just call myself mistress? I am not a mistress. I am a vice president, for God's sake."[9]

Chetan Bhagat has also raised the problem of typical Indian male mentality of being jealous of the success of women. Indian men and society are unable to digest and welcome the success of women. The weakness of Indian women is they need male validation to their work and the weakness of men is they cannot tolerate a woman as their wife who earns more than her husband. That is why, when Radhika informs Debu that she has got the bonus of 150,000 dollars apart from her salary of 120,000 dollars, he is unable to digest this truth and just comments coldly – 'Nice'. This is the very reason he cannot accept Radhika as his wife. He offers her to choose between family and career.

Marriages in Indian family are many times imposed upon daughters. Due to constant insistence of her mother, Radhika agrees to marry with Facebook software engineer, Brijesh Gulati. Throughout all marriage ceremonies, she does not participate wholeheartedly. Only when Debu and Neel Gupta in order to convince Radhika to marry arrive at Goa where her destination weeding is proposed to happen, Radhika realizes what she want and what she has to do. In the moment of self-actualization, she gets rid of her "Mini Me" and her "Inner Self" is awakened. Only then, Radhika becomes self-empowered woman who very well know what she deserves. In the moment of self-actualization, she summons her three suitors and gives them an adequate reply. In her reply we get the fine elements of Feminism. Only then her psychological conflicts come to an end.

Thus, One Indian Girl is true reflection of numerous and varied problems of Indian women which they faced in this male-dominated world. In novel Chetan Bhagat highlights and points out multitude of feminine issues such as problem of self-esteem, importance of beauty over brain, corporate sexual perversion, degradation of modern women, impact of Globalization and Urbanization on women and so on and all a very relevant.

Issue : XV, Vol . XI
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018
41

References :-

1) https://m.hindustantimes.com/books/one-indian-girl-book-review-chetan-bhagat-s/story.
2) Chetan Bhagat: One Indian Girl: Rupa Publications, p.34.
3) Ibid, p.174.
4) Ibid, p.80.
5) Ibid, p.37.
6) Ibid, p.51.
7) Ibid, p.179.
8) Ibid, p.179.
9) Ibid, p.190.
10) www.wickipedia.com.

PLEASE VISIT OUR WEBSITE
Www.irasg.com

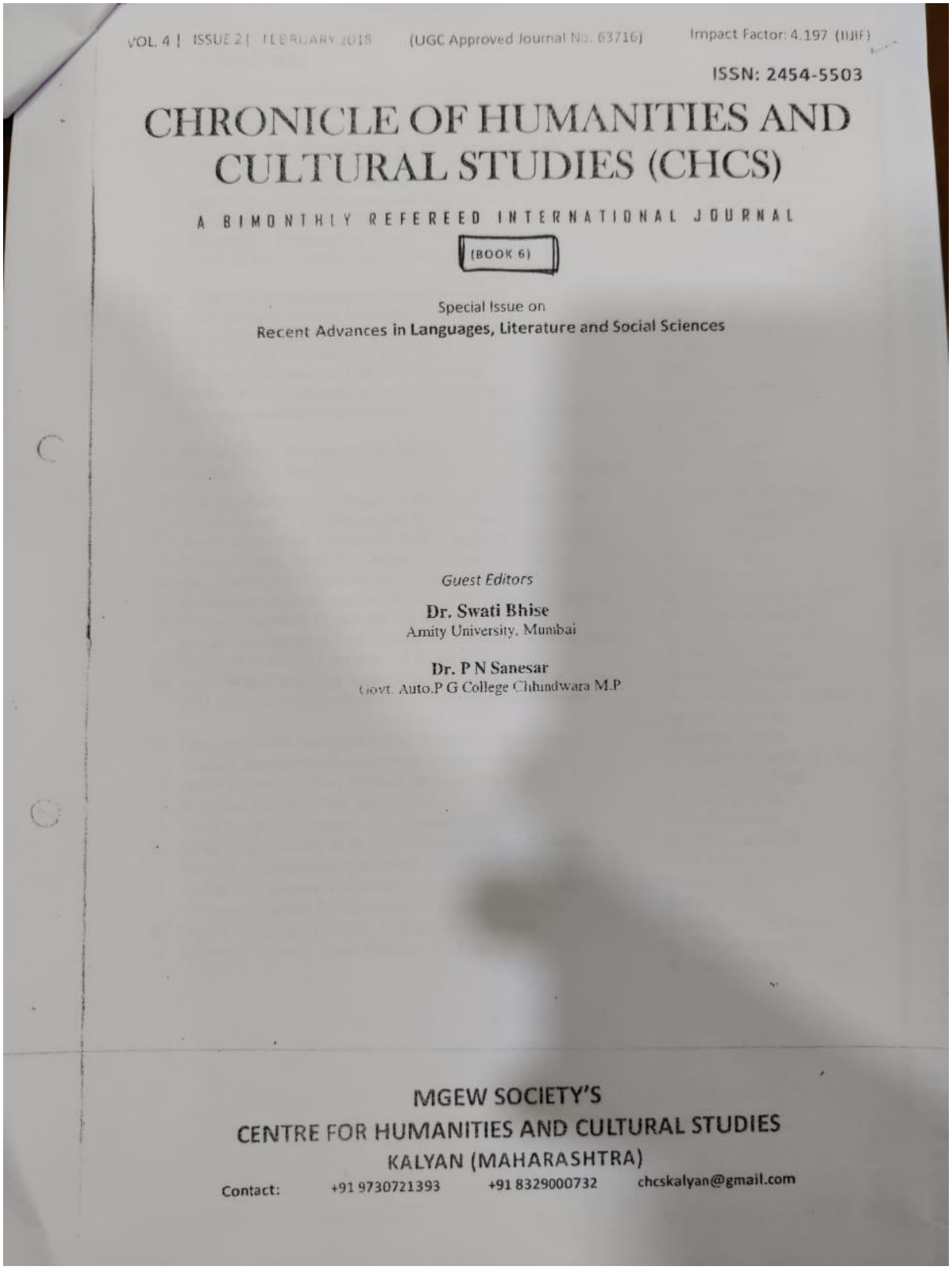

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEBRUARY 2018 (UGC Approved Journal No. 63716) Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

(BOOK 6)

Special Issue on

Recent Advances in Languages, Literature and Social Sciences

Guest Editors

Dr. Swati Bhise
Amity University, Mumbai

Dr. P N Sanesar
Govt. Auto.P G College Chhindwara M.P.

MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KALYAN (MAHARASHTRA)
Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskalyan@gmail.com

CHRONICLE OF HUMANITIES & CULTURAL STUDIES (CHCS) ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

Contents

1	A memoir Glued in Memories: An analysis of ...	ChithraMohan	05
2	Social and Political Discourse in Dattani's Final Solution and...	Dr P N Sanesar	07
3	Jayant Vishnu Narlikar: A Frontier of Indian Science Fiction	Dr. Pimekar V. R.	10
4	Acronyms and Abbreviations: an emerging Register in ...	Neelima Adapa	13
5.	The Theme Of Alienation In Bharti Mukherjee's Wife	Gautam S. Adhagale	16
6	Theme Of Love In The Poetry Of Emily Dickinson	Dr. Brajesh Kumar Gupta	18
7	Importance of ICT in International Migration ...	Mr. Anshuman Rana	20
8.	Techniques of Satire on the Society in Vijay Tendulkar's...	Vinod Sanesar	22
9.	Archetypes : Rejuvenating Today's Youth	Dr. Shalini A. Bang	24
10.	Art as an Escape and Rehabilitation in *Sita's Sister*	Dr Shashikant Mhalunkar	
		Miss Bhawana Purohit	2
11.	'Pyre' is a tale of Subjugated Indian Women	Mr. Vikram S Dhanve	3
12.	Existentialism in Anita Desai's Cry, the Peacock	Ajabrao Ingle	3
13.	Spirituality in Sikhism: An overview of Sikh Religion and Science	Dr. Manpreet Kaur	3
14.	The need of Translation in Children's Literature and...	Dr. Suhasini U. Jadhav	4
15.	Analysing Women and Celebrity Politics in...	Harpreet Kour	
16.	'Indian Women Novelist in English Literature	Dr. S. D. Sindkhedkar	
17.	Cosmopolitanism in Sports Novel: Globalizing Sri Lankan ...	Micky Barua	
		Dr. Dinesh Kumar	
18.	Psychological Perspectives on Woman's Alienation in ...	Dipika Kolambe	
19.	Awakening of Feminism in Anita Desai's Novel Cry the Peacock	GH. Mohd Mir	
20.	Bharati Mukherjee's *Jasmine*: A Study in Post Modernism	Dr. (Smt.) Manisha Singh	
21.	ChetanBhagat : The Novelist of Young India	Dr.SuryawanshiV.W.	
22	The Colonial Past: Perceptible Shift in Indian English Fiction	Dr. Kapil Singhel	
23.	Foregrounding 'Right To Choose' As Seen In Shashi ...	Shubha Acharya	
24.	Re-inventing the Tradition: the Cultural Politics of ...	Thejeshwara I S	
25.	Constraints on Passivisation: A Cross-Theoretical Perspective	M M Mohsen Al-Raimi	
26.	Modern American Poetry and Wallace Stevens	Dr. Surendra Kumar Sao	
27.	Culture Alienation in Toni Morrison's Tar Baby / Manali Saxena	Dr. Savita Srivastavab	
28.	Marginal and Dalit Literature : A Review	Dr. Sudhir Chavan	
29.	East – West Conflict of Indian Diaspora in the Novel of ...	Mr. Debabrata Hazra	
30.	J. M. Coetzee's Diary Of A Bad Year:Ethical and Fictional	Dr. Kuldeepsing K. Mohadika	
		Ganesh S. Kakade	
31.	Dissecting Poile Sengupta's *Thus Spake Shoorpanakha*...	Samiksha Sharma	
32.	Arabic Language and Literature; A critical study	Dr.Abdul Samad Abdul Basit	
33.	The Projection of 'New Women' in Anita Desai's	Dr. Chhaya R. Dapke	
34.	Historical Movies : Fact and Fiction	Dr Gawali M.B.	
35.	Amiri Baraka's *Dutchman* as a Ritualistic Play ...	Anila Chandran	
36.	Gender and Morality in the Select Plays of Mahesh Dattani	Mr. Joshi Anand D.	
37.	Ecological Attitudes in Gita Mehta's *A River Sutra*	Ms.S.Poornima	
38.	Ecological Concerns in selected works of Mahasweta Devi	Vasant Harkal	
39.	Enhancing English Pronunciation of Regional Medium	Satheesh Erugu	
40.	English Language Teaching In India- An Overview	Saba Farheen H. Khan	
41.	Archetypal Journey From Darkness To Light...	Dr.Deepak Nanaware	
		Mr.Rahul Baburao Kendre	

CHRONICLE OF HUMANITIES & CULTURAL STUDIES (CHCS) ISSN 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (UIF)

Archetypes : Rejuvenating Today's Youth

Dr. Shalini A. Bang .
RDG College For Women . Akola

In criticism, the term *archetype* refers to recurrent patterns of action, character type or images which can also be identified in myths and rituals and in wide variety of literature. Such archetypes are held to reflect universal, recurrent patterns of ritual and social behavior which evoke a profound emotional response from the reader.

The antecedents of Archetypal theory are to be found in the work of anthropologists like James Frazer, Carl G Jung (20th Century Psychoanalyst). Frazer in the *Golden Bough* described elemental patterns of myth which can be identified as recurring in separate, far-flung cultures such as Gracio-Roman, Egyptian and Christian.

Like Freud, Jung believed that the mind had both conscious and unconscious levels. Unlike Freud, Jung strongly asserted that the most important part of the unconscious springs not from personal experience of the individual but from the distant past of human existence, a concept called the collective unconscious.

Collective unconscious has roots in deep ancestral past of the entire species. These include distant ancestors' experiences with universal concepts like God, mother, water, earth that are transmitted through the generations so that people in every time have been influenced by their primate ancestors' primordial (i.e. preconscious) experiences. It is human innate tendency to react in particular way whenever their experience stimulate biologically inherited response tendency like a mothers' unlearned or unlikely response of love towards her newborn.

Archetypes become an integral part of our thoughts because these have been imbibed upon us since our childhood. Archetypes can be observed in a versatile manner. Archetypes can be divine or diabolical, sacred or profane, sinner or the saint. These are all exaggerated expressions of conscious of collective soul. In Indian mythology there are numerous archetypes based on the deities in the Vedic tradition like Brahma, Ganesh and Vishnu. Archetypes are born of collective soul, but they are enacted by individual souls. There mythical dramas play out daily in our physical world.

Examples of archetypes include:

- *Persona* which is the side of personality that people show to the world.
- Not necessarily the same as the public face that one shows others.
- Jung believed that, to be psychologically healthy, one must strike a balance between the demands of society and what we really are.

To be oblivious to one's persona is to underestimate the importance of society, but to be unaware of ones deep individuality is become society's puppet.

Shadow is the archetype of darkness and repression, representing the qualities that we do not wish to acknowledge but attempt to hide from ourselves and others.

- The shadow consists of morally objectionable tendencies as well as a number of constructive qualities that we are reluctant to face.
- We must continually strive to know our shadow and this is our first test of courage. It is easier to project this dark side onto others that we refuse to see in ourselves.
- To come to grips with the darkness within ourselves is to achieve the realization of the shadow. Most of us never realize our shadow and this leads to tragedy in our lives and feeling of defect and discouragement.

Anima is the feminine side of men and originates in the collective unconscious as an archetype and remains extremely resistant to consciousness.

- Jung believed that the anima originated from early men's experiences with women including mothers, sisters and lovers which combine into the concept of women.
- At times the archetype of anima is an image and at other times it is represented as a feeling or a mood.

Animus is the masculine side of women and originates in the collective unconscious as an archetype that too is resistant to consciousness.

- Animus originates from early women's experiences with men including father, brothers and lovers that are combined into the concept of men.
- Both the anima and animus can influence the relationship of men and women with partners.
- The animus appears in dreams, visions and fantasies in a personified form.

Great mother is a derivative of the animus and anima

- The great mother represents the opposing forces of fertility and nourishment on the one hand and power and destruction on the other.
- It is also known as godmother, mother of god, Mother Nature, mother earth the stepmother, and even a witch.
- Fertility and power combine to form the concept of rebirth which, itself may be a different archetype altogether.
- Rebirth is represented in the process of reincarnation, baptism, resurrection and individuation.

ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

Wise Old Man is also a derivative of the anima and animus.

- The archetype representative of wisdom and meaning and symbolizes humans pre-existing knowledge of the mysteries of life.
- This archetype is unconscious and cannot be directly experienced by the individual.
- The collective unconscious and cannot directly impart its wisdom to an individual.
- The wise old man archetype is personified in dreams as father, grandfather, teacher, philosopher, guru, doctor or priest.
- It can be a king, sage or even a magician in tales and stories.

Hero is an archetype that is represented in mythology and legends as a powerful person sometimes part God and one who fights evil.

- Heroes are always mortal because an immortal person has no weaknesses and cannot be a hero.
- The image of the hero touches an archetype within us as demonstrated by our fascination with heroes in movies, novels, plays, and on television. When the hero conquers the villain he or she frees us from feeling of impotence and misery.
- At the same time the hero serves as a model for the ideal personality.

The Self is the most powerful archetype

- Jung believed that each person possesses an inherited tendency to move toward growth, perfection and completion and he called this innate disposition the self.
- The most comprehensive of all archetypes the self is the archetypes of archetypes because it pulls together the other archetypes and unites them in the process of self-realization.

Caroline Myss says, "All archetypes have shadow manifestations as well as positive aspects, they just need to be channeled in a positive way."

Archetypes can be a source of inspiration or act as a real model as we set out to achieve a particular goal or make a lifestyle change. We are surrounded by archetypes. Those recurrent symbol found in art literature, modern day movies, television, soap operas, tabloid newspapers, mythology and even regular everyday people. These archetypes including those found in the Vedic tradition can be valuable assistants in our life. It is like a self-help teacher which taps the subconscious to guide us.

Archetypes : Influencing Brands

If we think about the top brands, most of them have symbolic and inspirational stories, ones that connect with something very deep in consumers.

These original archetypes still exist and apply to contemporary marketing which recur in society. In turn it is easier for the consumers to identify with brands which have archetypal meaning.

Brands such as Disney (known for being the happiest place on the earth) and coke (slogan-It's the real thing) are all traditional brands that promise an experience of paradise and happiness with their brand. How about *Apple Computers*? If we notice that logo is an apple with a bite out of it (which symbolizes the forbidden fruit in the story of Adam and Eve in the Garden of Eden and in this case represents forbidden knowledge) and their motto is different. Take the brand Nike, the prominent hero archetype. The brand's long - standing mission (which enables and inspires athletes to perform at their best). Historically, the name Nike is actually the name of the Greek Goddess of Victory.

Starbucks, the cultural phenomenon .If we notice the logo, it is an image of the female sea goddess (a cross between a mermaid and siren). The masculine name Starbucks was actually the name of the first mate on the whaling ship in the classic story of Moby Dick. Thus, archetypes prevail in every sphere of our lives.

Our two great epics are full of mythical stories and situations which promotes the archetypal approach for today's youth and builds a wall of immunity against negativity in life.

The Ramayana written by the great poet and sage Valmiki describe the life and times of Lord Ram (the seventh avatar of lord Vishnu) in the Threta yug. This epic describes the journey of Lord Ram and the struggles faced by him which stands as a firm example in front of the present generation and guide them on the path of life.

Similarly Rishi Ved Vyas wrote Mahabharata which narrates the Kurukshetra war of Pandavas and Kauravs and have many characters and situations. The myths attached with all these are passed from generation to generation and tell and teach us of conflicts of relationships, family, loyalty and duty which are big lessons for today's youth.

Similarly, the BHAGWADGEETA discourse by Lord Krishna to Arjuna are lessons in life and management in today's scenario.

The artists in the field of painting, sculpture, dancing, singing, poetry, and drawing use myths. The subconscious mind stimulates the archetypical figures or stories which are realized by the conscious mind and guide us accordingly.

Bibliography -

1. Lodge, David. *Modern Criticism Theory*. Second Edition. Pearson Education Ltd.
2. Shullz and Shultz. *Theories of Personality*. Tenth Edition Cengage Learning, 2013
3. Das, Radheshyam. *Discover Yourself* Vedic Oasis for Inspiration .
4. *Religion God and Prayer*. DS. Publishers, Delhi
5. Chatterjee and Datta.. *An introduction to Indian Philosophy*. Calcutta University Press,1960

❑❑❑

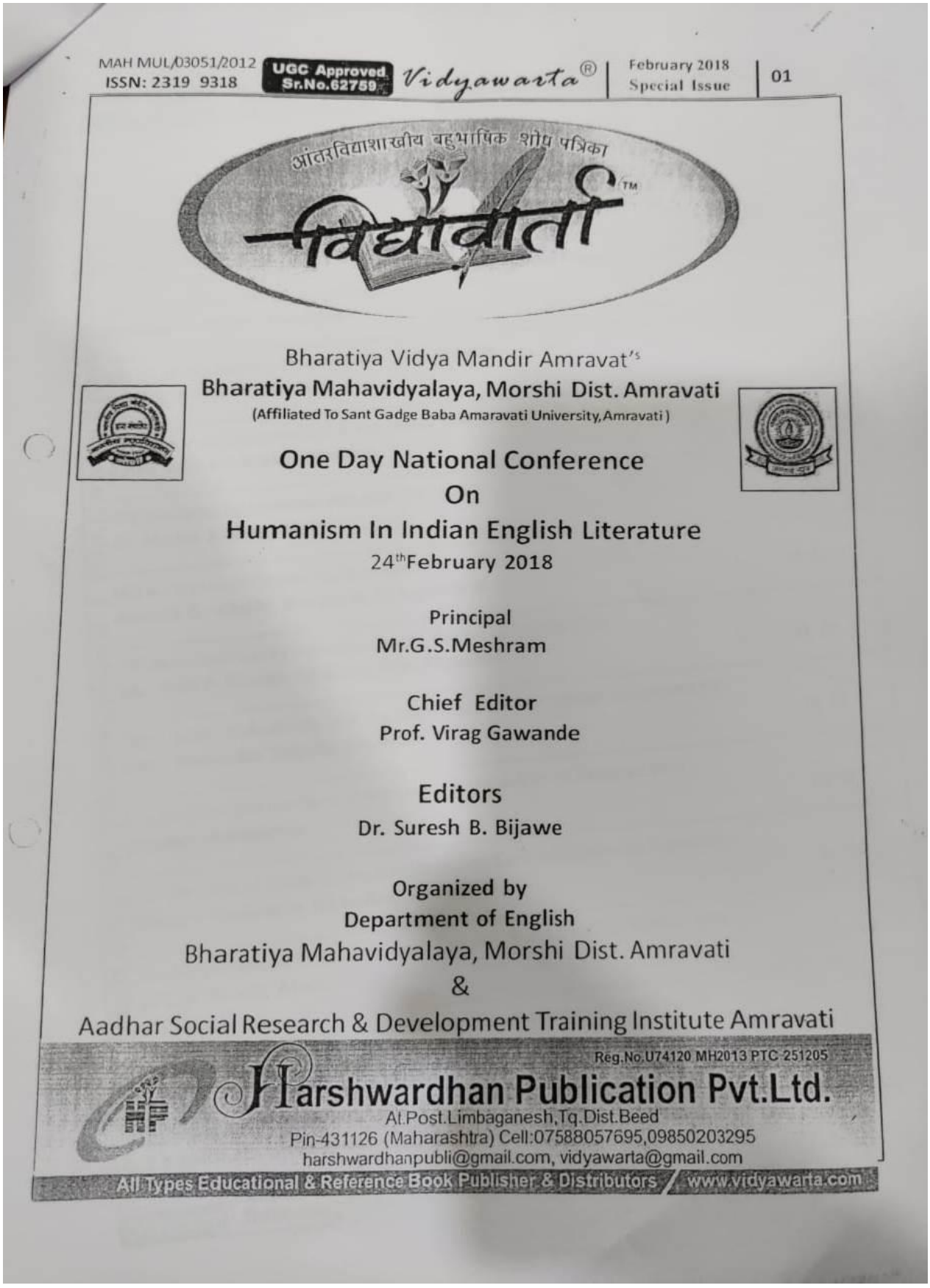

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
February 2018
Special Issue
01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Bharatiya Vidya Mandir Amravat's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University, Amravati)

One Day National Conference

On

Humanism In Indian English Literature

24th February 2018

Principal

Mr.G.S.Meshram

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Editors

Dr. Suresh B. Bijawe

Organized by

Department of English

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

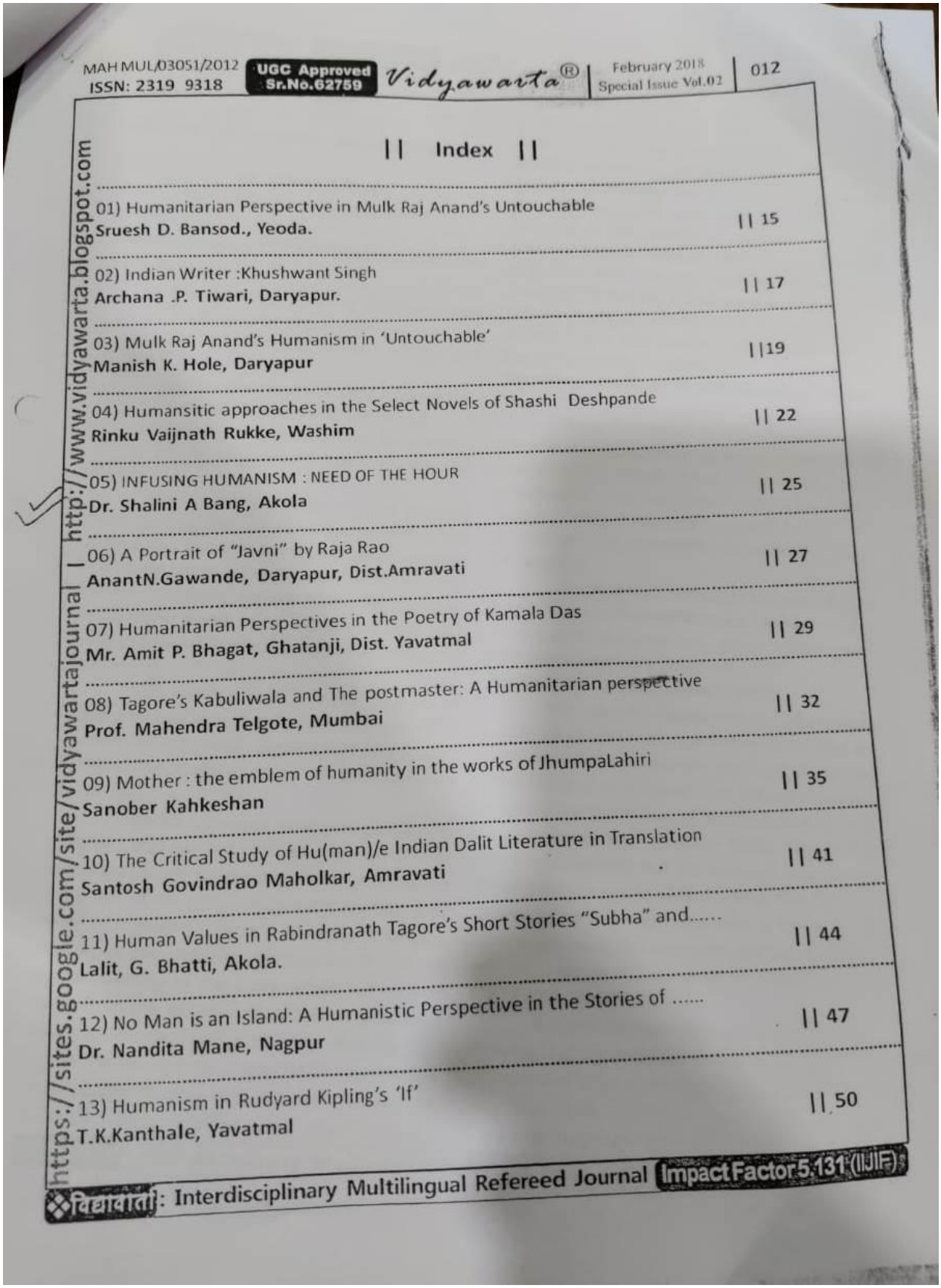

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 012

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) Humanitarian Perspective in Mulk Raj Anand's Untouchable
Sruesh D. Bansod., Yeoda. || 15

02) Indian Writer :Khushwant Singh
Archana .P. Tiwari, Daryapur. || 17

03) Mulk Raj Anand's Humanism in 'Untouchable'
Manish K. Hole, Daryapur ||19

04) Humansitic approaches in the Select Novels of Shashi Deshpande
Rinku Vaijnath Rukke, Washim || 22

05) INFUSING HUMANISM : NEED OF THE HOUR
Dr. Shalini A Bang, Akola || 25

06) A Portrait of "Javni" by Raja Rao
AnantN.Gawande, Daryapur, Dist.Amravati || 27

07) Humanitarian Perspectives in the Poetry of Kamala Das
Mr. Amit P. Bhagat, Ghatanji, Dist. Yavatmal || 29

08) Tagore's Kabuliwala and The postmaster: A Humanitarian perspective
Prof. Mahendra Telgote, Mumbai || 32

09) Mother : the emblem of humanity in the works of JhumpaLahiri
Sanober Kahkeshan || 35

10) The Critical Study of Hu(man)/e Indian Dalit Literature in Translation
Santosh Govindrao Maholkar, Amravati || 41

11) Human Values in Rabindranath Tagore's Short Stories "Subha" and.....
Lalit, G. Bhatti, Akola. || 44

12) No Man is an Island: A Humanistic Perspective in the Stories of .....
Dr. Nandita Mane, Nagpur || 47

13) Humanism in Rudyard Kipling's 'If'
T.K.Kanthale, Yavatmal || 50

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
February 2018
Special Issue Vol.02

05

INFUSING HUMANISM : NEED OF THE HOUR

Dr. Shalini A Bang
RDG College For Women, Akola

In Today's world,

People are busy making their own shells
Shells of their own world
Shells according to their whims and fancies
Shells whose walls are tight to penetrate
Shells of their materialistic world
Shells that open only when they wish
Shells that don't open readily for others...

Isn't it a big question? Joint families disintegrating fast, relationships breaking fast, divorce has become a common affair, children searching their parents, number of old age homes increasing, people mad after fashions and fanciful world, minds becoming busy with WhatsApp and Facebook, depression increasing day by day.....

This paper peeps into the religion of humanism and love sketched by the great noble laureate Rabindranath Tagore and the blind saint Shri Glubrao Maharaj which can be a panacea for all this.

Tagore's approach to religion is distinctly different. It grows out of his poetic experiences which are deeply rooted in his humanism which grew out of his genuine concern for the well being of humanity. Tagore's concepts of religion indicate an advanced stage in the evolution of the human worship of the divine which has moved away from the external rituals or magical rites towards the moral and spiritual significance.

He was gently indebted to the Persian prophet, Zarathustra, who showed mankind the path of freedom from blind obedience to unmeaning injunctions or multiplicity of shrines' or compulsive religious rituals to truth in its moral significance upholding the essential goodness of man in good words and good deeds. Tagore has insisted on the supremacy of the bound of love as essence of the all religions: We are made conscious of this truth of relationship-immediately within us in our love, in our joy; and from the experience of ours we have the right to say that the supreme one who relates all things, comprehends the universe, is all love- ' the love that is highest truth being the most perfect relationship.

Speaking of religion in Atmaparichay Tagore says:

What is religion? It is the inherent life-force that creates the living being of the animal kingdom. The animals need not know anything about this life force. But man has another entity, which is bigger than his sentient being - his humanism. This creative force within his life is his religion.

The Blind Saint Shri Glubrao Maharaj who leads the eyed human beings of today's world on the path of humanism, gives contentment and peace which we yearn for.

PROCLIVITY TOWARDS HAPPINESS

It is every man's experience and anybody would admit that man, howsoever disturbed his mind may be and even in the face of untold hardship due to diseases and disaster, always longs for the fulfillment of his cherished desires i.e. everyone feels that his desire should be accomplished and that too through happiness. Right from an ant to God Bramha, the Lord of creation, we will find none who is desirous of sorrow and with this everyone will agree. None will say:" we do not aspire to be happy."

MATERIAL HAPPINESS

But people have different notions about deriving this happiness1) many things that our desires have originated from this world and that they should be fulfilled in this material world itself and they hope also to do so.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
February 2018
Special Issue Vol.02

MATERIAL GRIEF

2) Some people, however, have a different theory i.e. they propound something else:

"Is not our craving futile? This entire world itself is full of sorrow. What is use of running after pleasure in such a world were no joy abides? Better to drag on some way or the other filling the maw and end this wretched existence, that is all."

PURE LOVE-THE ABODE OF TRUE HAPPINESS

Contentment rises in proportion to the growth of pure love and reduction in selfishness and happiness follows in proportion to the growth of contentment. It is said in the Mahabharata that there is no greater happiness than contentment. Non-violence, mercy and peace—such feelings have risen from love.

BLESSED ARE THOSE ACQUIRING BOUNDLESS LOVE

Even a small amount of love with genuine growth ensures mutual help. As such, we should learn to promote this love in the world which is our dwelling place.

FAMILY LOVE AND GROWTH

Human beings are a higher creation. The related men come to be known as family. Wife to satisfy the conjugal desire, son to provide in old age, parents to nurture in childhood, servants to work and brother to support etc. Family love is grounded on reciprocity. In the Mahabharata there are several instances declaring that he who eats unoffered food i.e. without offering it to wife, children, servants, guests etc., goes to ruin.

GROWTH OF FAMILY LOVE INTO SOCIAL LOVE

When love begins expressing itself in higher degree, man takes ,in the wake of thoughtfulness , a wider range in the manifestation of love , quickly forgetting and rising above the narrowness and selfishness in the family limitation and starts outpouring love more generously on other men in the same way as he loves his family . This is called social love.

BIRTH OF MORAL LOVE

But what avails serving a larger group which consists of 'Rolling stones' and 'Jacks of all trades'? One good man will do. He alone is worthy of protection, 'one virtuous son is better than a hundred foolish sons. The love that awakens for good of the people regardless of number emanates from the reflective and not the passional mind. This love is known as 'Moral Love'. Vidura's reproachful words to Dhrutarashtra in the Mahabharata "Your hundred sons are life dogs and jackals against the five lions (Pandavas)", and "let all the demons die if one Bibhishana could remain alive," such illustrations in the Ramayana, are the finest examples of moral love.

The notions of these two great souls can surely rejuvenate and spread human welfare, contentment, happiness and enlighten depressed minds and souls.

References :

· Edited by Ray, Mohit . Studies on Tagore. Atlantic Publication, Delhi.

· Chatterji, Satishchandra Datta, Mohan,Dhirendra. An Introduction To Philosophy. University Of Calcutta,1960.

· Das, Radheshyam. Spirituatily For Modern Youth Series, Discover Yourself. VOICE,Pune,2001.

· Pophli,D. The Blind Leads The Unblind. Bharatiya Vidya Bhawan,Mumbai.2002

❑❑❑

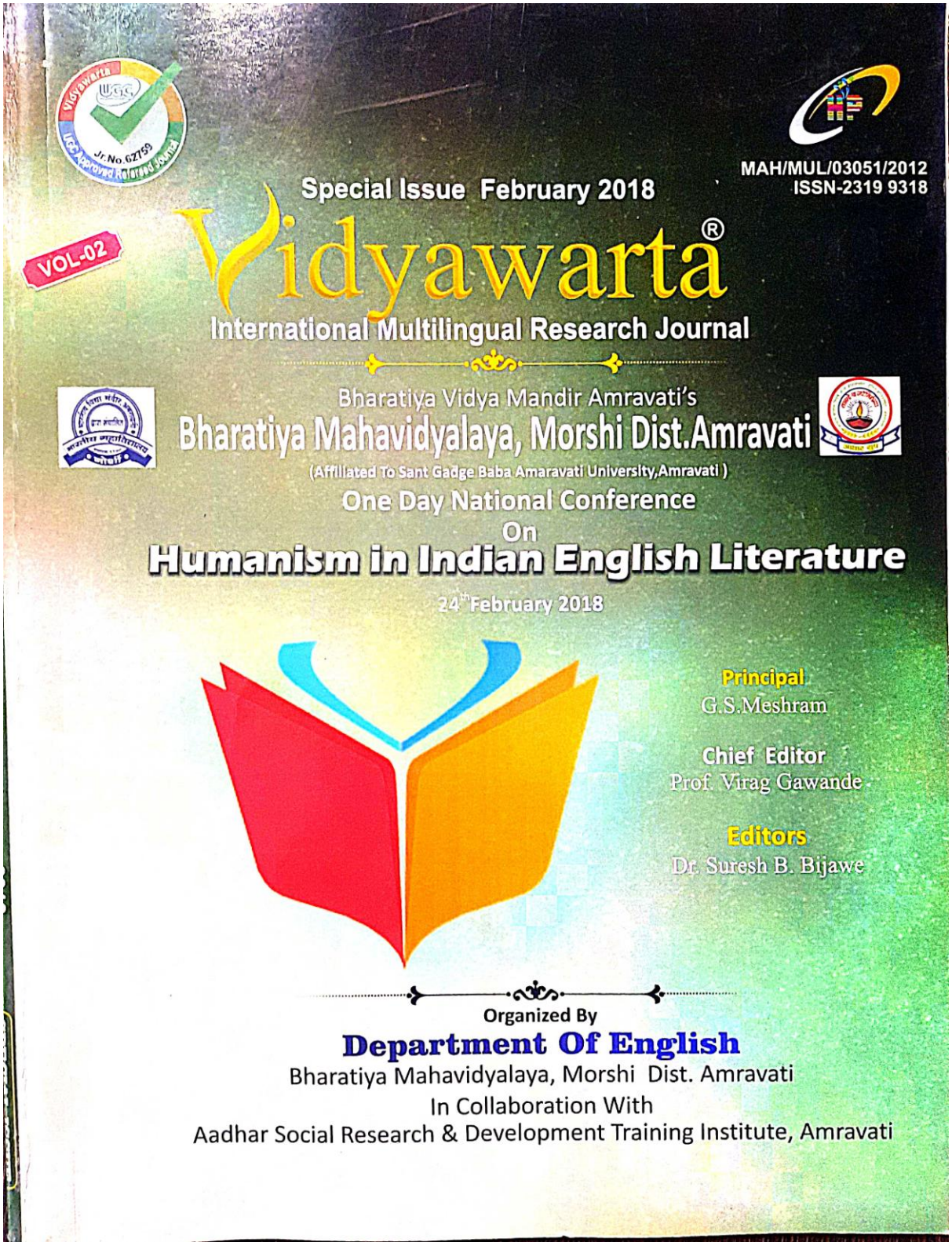
Jr.No.62759
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Special Issue February 2018
VOL-02
Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)
One Day National Conference
On
Humanism in Indian English Literature
24th February 2018
Principal
G.S.Meshram
Chief Editor
Prof. Virag Gawande
Editors
Dr. Suresh B. Bijawe
Organized By
Department Of English
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
In Collaboration With
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 044

6. Rege, Sharmila. Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios. New Delhi: Zubaan, 2006.

7. Ganguly, Debjani. Caste and Dalit Lifeworlds: Postcolonial Perspectives.Mumbai : Orient Black Swan, 2009.

(Footnotes)

1 Quoted from M.N. Wankhade's essay "Friends, The Day of Irrespon sible Writers is Over", translated into English by Maxine Berntsen, published in an Anthology POISONED BREAD (2009) edited by Arjun Dangle, page no.328.

2 These words have been quoted from SharmilaRege's Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios. New Delhi: Zubaan, 2006.

3 These lines have been quoted from the poem, "Take a Hammer to Change the world" written by Anna BhauSathe,translated into English by Gail Omvedt and Bharat Patankar, published in an Anthology POISONED BREAD (2009) edited by Arjun Dangle, page no.05.

4These lines have been quoted from the poem, "Caves" written by JyotiLanjewar, translated by ShantaGokhale, published in an Anthology POISONED BREAD (2009) edited by Arjun Dangle, page no.26.

5 These lines have been quoted from the poem, "This Country is Broken" written by BapuraoJagtap, translated by Vilas Sarang, published in an Anthology POISONED BREAD(2009) edited by Arjun Dangle, page no.45.

❑❑❑

11

Human Values in Rabindranath Tagore's Short Stories "Subha" and "Home-Coming"

Lalit, G. Bhatti,
Assistant Professor,
RDG College for Women, Akola.

****

From ages, Literature is the pedestal of humanity's cultures, beliefs, faiths, values and traditions. It is the powerful platform which serves as a reflection of reality, a product of art and a doorway to an ideology, philosophy and wisdom. Truly, it has reflected and defined humanity, life and society. Whether it is poetry or prose, literature provides an inner illumination, knowledge and emotion and enriches human being with experience and understanding and makes him eligible for human life and its affairs. Life is mirrored in form of literature. It is a great danger to a society where there is no literature. It cultivates an attitude, provides an inspiration to a generation and embellishes them with joy, values and everything that which is necessary to lead a good life.

Literature has always been a platform to explain, establish, propound, propagate and to generate human values. "Value" is the concept which is expressed in different life situations as important and worthwhile in fulfilling our mental, spiritual or practical requirement. Values are principles, standards or qualities considered worthwhile or desirable. According to Cambridge Dictionary, "Values are the principles that help you to decide what is right and wrong, and how to act in various

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 045

situations." They are the guiding principles for an individual. And human values are the virtues that guide us to take into account the human element when one interacts with other human beings. They are universal in nature, that is, they are shared by all human beings. Brotherhood, friendship, sympathy, compassion, love, honesty, loyalty, kindness, respect, truth, justice, goodness, equality, freedom mutual understanding, positivity, happiness are some core values of human life.

Rabindranath Tagore, a Colossus Literary figure in the horizon of Indian Literature and a multifarious artist, who tried his hand in almost every literary genre and fine arts – poetry, novel, short-stories, painting, music and excelled in each form, was essentially an humanist. Particularly, he was the master of short-stories and his short-stories were imbued with humanism and its rainbow colours. Tagore and his stories are concerned with the interest and needs of human beings. They are drenched with human values and have a rare insight into human relationships, particularly, child's relationship with elders. His stories reflect various shades and complexities of human relations from different perspectives. He highlights various human values by carefully laying bare each and every human relation with their aspirations, love, care, kindness, greed, pains, sufferings, sorrows, and so on. Apart from focusing the social, cultural, and human relations of contemporary society, he points out the short-comings and decreasing and missing values which are to be owned and cherished by the society.

His short-stories "Subha" and "Home-Coming" both are fine study of human relationships and their emotions and are studded with various human values. There one can see various shades and colours of human and human life. Tagore had keen liking and love in depicting child psychology and had intense understanding of developing child characters. In number of stories, he had portrayed child characters, response of family and society towards them and effect of the treatment they get upon their mind and their entire life. Tagore had created some remarkable and memorable child characters such as Subha, Pathik Chakravarthi, Mini, Uma and Ratan.

"Subha" is one such story replete with human sentiments and values. It is the compassionate story of a young girl who is dumb in the matter she lacks speech. However, she is blessed by most expressive eyes. The great irony of her life is her name – Subhashini – that is, a good speaker. Her life is an unending quest- a quest for a person who can understand her expression and through expression one should also understand her heart. The greatest value of human life is mutual understanding. "An Understanding" is the slightest difference between Heaven and Hell. It is a human understanding of each other which can create problems or solve it. Relationships are flowered or remain barren on the basis of proper understanding. Subha's life also demands understanding – an understanding on the part of his parents, her friend Pratap and her husband and his family. But no one in the world tried to understand Subha and her expression replete with unuttered words and sentiments. Nothing is more expressive and touching when the story says:-

"People seemed to think that, because she did not speak, therefore she did not feel;"[1] Her parents and other discussed their so-called concern about her future and their anxiety in her very presence without having an understanding what impact such discussions would have upon her tender heart and mind. The impact was that she considered herself as a curse and a burden upon others' life. Even her mother looked upon her as a deformity. Here we get an insight in such cases, how a mother should behave with her daughter so that she can cope up with outer world and can become a better personality for affairs of life.

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 046
ISSN: 2319 9318

The story drives home the truth or reality of human life that when a man like Subha is ignored by higher animals, that is, better human beings, either one becomes pervert or lonely. Subha got aloof from humdrum of life and like 'P.B.Shelley'S Lady of Shallot' created her own ivory tower world. It is the truth of life that when human being did not get love or companionship from other human being, one try to get it from animals and nature and natural objects. Subha did not get depressed and showed the strength of her character. She returned to Nature and to the lap of Mother Earth where one can get all answers to the questions. Her friends were two cows, Sarbbashi and Pangulli. The following lines from the story are oozing with humanism;-

"Those who from birth have had no other speech than the trembling of their lips learn a language of the eyes, endless in expression, deep as the sea, clear as the heavens, wherein play dawn and sunset, light and shadow. The dumb have a lonely grandeur like Nature's own."[2]

In these lines, we meet with humanist Tagore who shows us how the rainbow colours of human emotions meet with Nature. Subha got love from these two cows and they understood her better than men could do. The readers' heart is brimful with sympathy and affection when they read that whenever Subha get hurt, she would visit to her dumb friends of nature.

Lastly, in the story, Tagore reflected the bitter reality of Indian society. In the matter of marriage, expectations of males are always given importance and females are treated as possessions. Readers' hearts are filled with compassion and sympathy when they read the marriage episode of Subha and the tragic end of her marriage life. The story says;-

"Her parents were dizzy with anxiety and fear when they saw the god arrive to select the beast for his sacrifice."[3]

Another story "Home-Coming" is true document to understand how society should treat an adolescent child. It is the pathetic story of an adolescent boy Phatik Chakravarthi who has the quest and longing for the greatest values of human life, Love, Care and Freedom. He was the victim of partiality of his mother who preferred her younger child Makhan over him. He suffered a sense of neglect. That is why, he become aggressive in asserting everything he did not get. There was deep unrest and intolerance in his sensitive soul which longed for the mother's love. He wholeheartedly agreed when his maternal uncle offered to take him to Calcutta. The reason was he was in search of paradise which was missing in his own village home.

But in Calcutta, al his hopes were shattered into pieces. He got mal-treatment at the hands of his cruel aunt and at the hand of everyone. Here, he realized that though his mother was partial but still she loved him and there he began to miss her and the greatest value of human life love, care and freedom. He missed his village, mother, brother and other friends. Here, Tagore gives us a true insight about most important stage of human life – Adolescence. The story says;-

"In this world, there is no worse nuisance than a boy at the age of fourteen. He is neither ornamental nor useful.....It is easy to excuse the short-comings of early childhood, but it is hard to tolerate even unavoidable lapses in a boy of fourteen. He becomes painfully self-conscious and when he talks with elderly people he is either unduly forward, or else so unduly shy that he appears ashamed of his own existence."[4]

Freedom is the greatest human value that is necessary to lead a proper kind of life. It is must-value and without it one cannot call life – a human life. It is multi-dimensional concept. As in social life, in family life also freedom is essential. At Calcutta, in his Aunt's house, Phatik was an unwelcome guest. Freedom also denotes respect and love we get from our people. He was attracted towards his aunt. He was ready to do whatever work she was going to assign to

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 047

him. But she did not treated him well and rather ignored him. The story says;-

"This constant neglect gave Phatik a feeling of almost physical oppression. He wanted to go out into the open country and fill his lungs with fresh air."[5]

At last, Phatik dared to leave his uncle's house to achieve freedom. Unfortunately, he was sick and due to bad weather his sickness was aggravated. His mother arrived on the scene. But it was too late. At last, he achieved freedom. As the story says, at last he murmured;-
"Mother, the holidays have come."[6]

While reading these stories, one can realize that Rabindranath Tagore was a profound humanist to the core. He was keenly interested in human life and human beings. His stories are overflowing with human affairs, thoughts, visions and values. Every segment of his short-stories is volume of human relations, sentiments and feelings. They are at once realistic and fictitious. There is fine blending of humour and pathos in his stories. Moreover, Tagore expressed his prosaic thoughts with poetic fervor.

References:-

1) Rabindranath Tagore: Collected Stories, New Delhi: Macmillan India Limited, 1974, p.92.
2) Ibid, pp.93.
3) Ibid, pp.101.
4) Ibid, pp.25-26.
5) Ibid, pp.27.
6) Ibid, pp.32.
7) www.shodhaganga.com.
8) www.cambridgedictionary.com.
9) www.wickipedia.com.
10) www.selfstudyhistory.com.
11) www.thefreedictionary.com.
12) www.thoughtcatalog.com.

❑❑❑

12

No Man is an Island: A Humanistic Perspective in the Stories of Ruskin Bond

Dr. Nandita Mane
Assistant Professor
Matru Sewa Sangh Institute of Social Work
Nagpur

Every other man is a piece of myself, for I am a part of mankind.

These lines from Ruskin Bond's introductory note to his collection of stories of friendship and bonding reveal his humanitarian perspective. All the 21 stories in the collection are based on interaction between different kinds of people in society. The characters that feature in his stories are ordinary people who have led humble life. He says that their lives run deep and in writing about them he pays tribute to the human soul. He admits in his introduction that much of his writing is autobiographical, especially in this collection of stories. He grew up in Dehra, therefore, the characters mostly belong to that part of the country. His intimate associations and friendship with them, the streets of the town, the everyday hustle and bustle of the Dilaram Bazaar, quiet time spent in the arms of nature, all have left an indelible mark on the writer. Therefore, there is a realistic portrayal of events and incidents and the emotions governing them.

In his autobiography Scenes From A Writer's Life. Bond says ,

... even though my forefathers were British, Britain was not really my place. I did not belong to the bright lights of Piccadilly and Leicester Square; or, for that matter to the apple

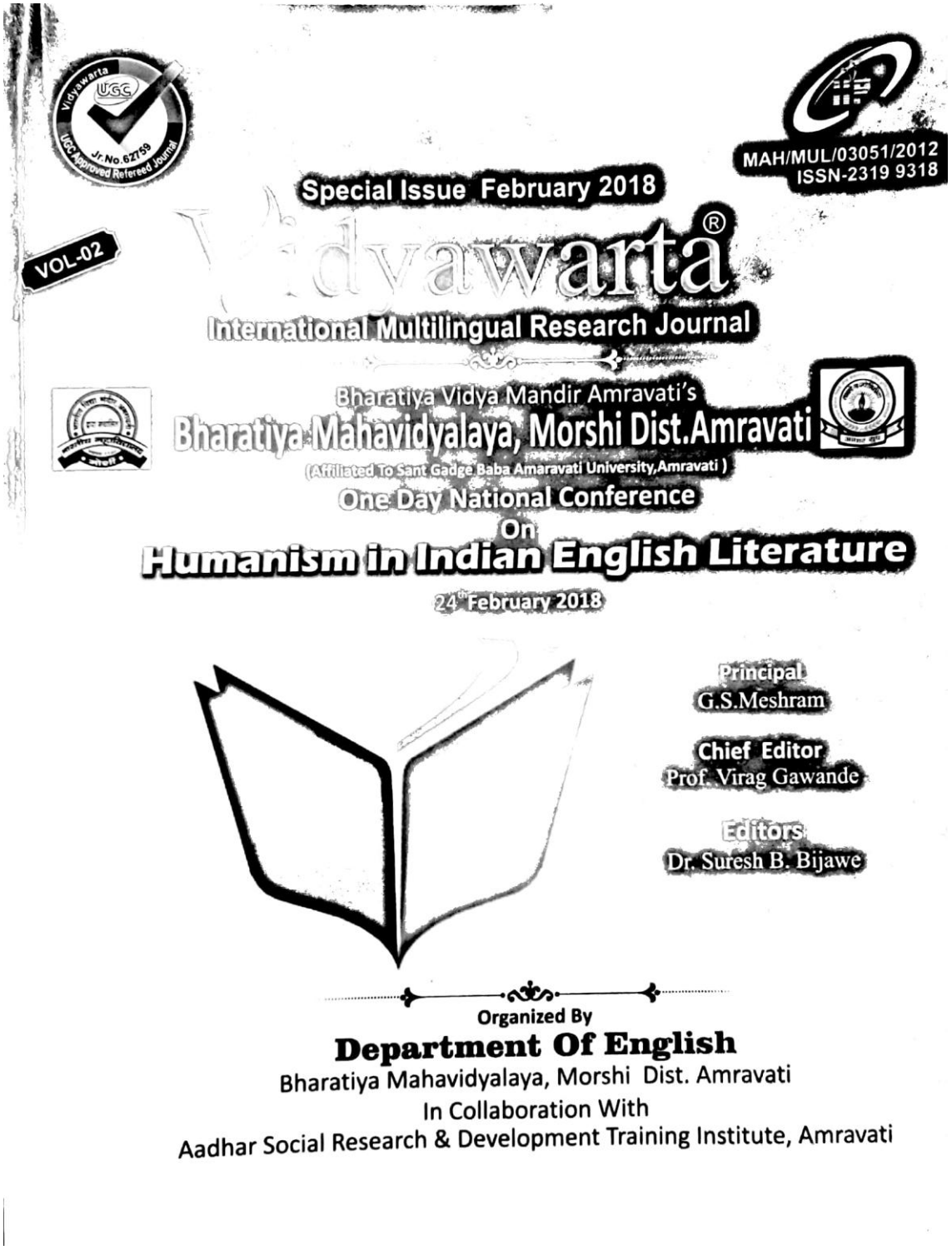
Vidyawarta
UGC Jr.No.62759 UGC Approved Refereed Journal
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Special Issue February 2018
VOL-02
Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)
One Day National Conference
On
Humanism in Indian English Literature
24th February 2018
Principal
G.S.Meshram
Chief Editor
Prof. Virag Gawande
Editors
Dr. Suresh B. Bijawe
Organized By
Department Of English
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
In Collaboration With
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | February 2018 Special Issue Vol.02 | 013

14) MULK RAJ ANAND: A LITERARY LIBERATOR OF HUMANISM WITH .....
D. B. Wankhade, Akot, Dist. Akola . || 52

15) HUMANISM IN TAGORE'S WRITINGS THROUGH BUDDHIST LEGENDS
Dr. Sumedh Y. Ahate, Amravati. || 56

16) Mahesh Dattani's Seven Steps around the Fire: Reflection of .....
Prof. Sanjay T. Vite, Akola || 58

17) The God of Small Things: A Novel of Social Commitment
Vijay D. Bhange, Amravati || 62

18) Shashi Deshpande as a Novelist and Humanist
Dr. S. P. Joshi, Amravati || 67

19) Humanitarian Mysticism in Tagore's Sanyasi
Shyam M. Gedam, Akot. || 70

20) A devour of Individualism and Humanism in Protima Bedi's 'Timepass'
Dr Pankaja Ingle., Amravati. || 72

21) Antihumanitarian aspect in Arvind Adiga's 'The White Tiger'
G.R.Khanderao, Yavatmal. || 77

22) SAMIDHA : A Journey Reflecting Social Humanism
Dr Vivek R. Vishwarupe || 81

23) Reflection of Human Relationship in Rohinton Mistry's Novel .....
Dr Furquan C. Pathan, Dhamangaon Rly || 84

24) Adaptations of Humanistic Philosophy Of Tagore in Films and Television
Dr. Dipali V. Deshmukh, Morshi || 90

25) Changing Language Teaching Methodologies: The Need of the Day
Ms. Ashwini N. Tondre, Dr. Pradnya S. Yenkar, Amravati. || 91

26) Untouchable Bakha and Coolie Nathu: Attack on Social and .....
Dr. Kapil Singhel, Nagpur . || 94

27) he Twist of Fate, Human Heart and Realism in, A Flight Of Pigeons
Satish D.Morey , Chikhli. Dist. Buldana ||98

http://www.vidyawarta.blogspot.com https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 058

his heroin follows almost the same path so far as the various phases of her life are concerned". Malini has been deeply inspired by humanity and nobility of the Buddhist philosophy. Being a daughter of king, she was broken the walls of separating the man of world and the king. Her quality of forgiveness is one of the essentials of being human. Through out the play, we are advocated the ideals of humanism which the nation needs today.

Conclusion:

Tagore believes that any understanding and transformation of mankind is possible provided that he realizes the divinity in humanity. For him humanity is universal and without it there is complete degradation of the universal man. Tagore always discarded the bloodshed and any harm to humanity. His humanism is deeply rooted into legends and religious dogmas.

References

1) Rabindranath Tagore. Malini, Macmillan, Madras 1985.

2) K.R. Shrinivas Iyengar. Indian Writing in English, Sterling Publication, New Delhi, 1985.

3) Rabindranath Tagore. Three Plays. Trans Marjorie sykes. Madras, Oxford University Press New Delhi 1960.

4) Edward Thomsom. Rabindranath Tagore : Poet and Dramatist, Oxford University Press New Delhi 1948.

5) B.C. Chakravarthy. Rabindranath Tagore: His Mind and Art , Young India Publication New Delhi 1971.

❑❑❑

16

Mahesh Dattani's Seven Steps around the Fire: Reflection of Humanism and Deprived Plight of Hijra Community

Prof. Sanjay T. Vite
Dept. of English,
R. D. G. College for Women, Akola

****

ABSTRACT:

It is interesting to note he writes about middle class Indian society and milieu – its cultural and social practices. Mahesh Dattani has an ability to justify the traditional beliefs with modern disposition and conviction. For him, message of a work of art was no less important than the art itself. In other words, humanism as governing principle of his writings finds clear reflection in his plays. Dattani's humanism may be defined as a system of thoughts in which family, society, human interest; values and dignity are held dominant. It implies devotion to concerns of mankind and makes him use his arts for the service of humanity. Humanism reflects connection between man to man, group to group, individual, society and marginalized section of society and the world. Seven Steps Around the Fire is capable to express profoundly the human values even about the marginalized section of society. The play mirrors the contemporary human life and society which has a great need of human love and tenderness.

Key Words: Humanism, Hijras (Eunuchs), Society, Marginalized, Neglected.

Literature is the innovation of society and human life. It provides insight in the minds of the human beings. There is a great impact of

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 059

literature on the development of society, civilization, culture, traditions and in exposing injustice. Literature renders the detailed preview of human experiences, feelings, emotions and desire with mingling the fact and fiction. Literature provides the ability to connect human relationships, human values in the society and define what is right and what is wrong.

Mahesh Dattani is the winner of Sahitya Akademi Award and one of the most prolific Indian playwrights. He is a director, actor, dancer, teacher and writer; in short he is the versatile personality. Being a socially committed artist he writes about the real life situation of Indian society through his plays. His plays deal with the marginalized sections of society; women, gays and hijras (eunuch), which raise question of discrimination, including, gender discrimination and homosexuality. He has realistically dramatized the Indian social concern and culture in which human relationships and human values play important role. In fact he is more conscious to the changing socio-cultural impact on our society.

Mahesh Dattani's play Seven Steps Around the Fire holds up a mirror before the society. He reveals the plight of the hijras, a marginalized, in the Indian society. Very few Indian dramatists except Mahesh Dattani have the courage to show humanistic concern in their plays for the hijras. Hijras are the neutral gender and a special sect who have no acceptance in Indian society. They are deprived, isolated, segregated and form an 'invisible minority' within the society. Being a neglected gender they are considered as the chosen of God and their curse by them cannot be revoked. Dattani is the first playwright to shows his concern for them on the humanitarian ground as human being and tries to focus on their unwanted plight. Being human they have a right also to find place and space for them in the society to live respectfully. According to Dr. Beena Agrawal:

Dattani in the process of engineering the current of Indian drama by bringing it closer to the real life experiences tried to articulate the voice of the oppressed sections of the society whose identity is shrouded in the cover of myths and social prejudices. They have been dragged in darkness, doomed to survive in perpetual silence bearing the oppressive burden of hegemony of the elitist class. Dattani within the framework of dramatic structure tries to investigate the identities of those who occupy no space in social order. (Agrawal, Beena p. 34) Dattani stands here as the master of human rights of a marginalized and minority – the hijras, and distinguishes himself as a humanist.

The play was first broadcast on BBC Radio 4, on January 9, 1999 as Seven Circles Around the Fire and was first performed on stageas Senven Steps Around the Fire at Museum Theatre, Chennai, by MTC Production & The Madras Players on 6 August, 1999. It is epitome of Dattani's human concern that it lights on the socio-psychological crisis of the hijras who are torn between the social beliefs and their personal desires. The play dramatically explores the pain of hijra community their conflicts, anguish, dilemmas, insecurities, fears and frustration that has nothing to do to the so-called ideal society. They don't have acceptance and even a social space in the main stream society. In the first 'voice-over', Uma explains the popular myth on the origin of the hijras and their class-gender-based power implications. She also clears many doubts regarding the hijras and their place in Indian society:

"The term hijra, of course, is of Urdu origin, a combination of Hindi, Persian and Arabic, literally meaning 'neither male nor female'. Another legend traces their ancestry to the Ramayana. The legend has it that god Rama was going to cross the river and go into exile in the forest. All the people of the city wanted to follow him. He said, 'Men and women turn back.' Some of his male followers did not know what to do. They could not disobey him. So they

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 060
ISSN: 2319 9318

sacrificed their masculinity, to become neither men nor women, and followed him to the forest. Rama was pleased with their devotion and blessed them. There are transsexuals all over the world, and India is no exception. The purpose of this case study is to show their position in society. Perceived as the lowest of the low, they yearn for family and love. (Collected Plays II p. 239)

These are the two examples from mainstream Hindu culture where the presence of hijras is acceptable – marriage and birth – but ironically they are deprived of the same privileges by the man and society.

"Not for them the seven rounds witnessed by the fire god, eternally binding man and woman in matrimony, or the blessings of 'May you be the mother of a hundred sons'." (Collected Plays II pp. 239-240)

The Seven Steps Around the Fire probes into the lives of eunuch or hijra community. The play has a very strong exposition and we come across Uma Rao, who is the daughter of the Vice Chancellor of Bangalore University, daughter-in-law of the Deputy Commissioner and the wife of the Chief Superintendent, Suresh Rao. Uma, a teacher of Sociology in Bangalore University, uncovers the reality behind the murder of Kamala during working her research on "Class- and Gender- Related Violence".

Uma is the mouth-piece of Dattani and her action in the play proves her as a true humanist. Instead of regular cases of domestic violence and dowry death, she is interested in a Kamala, hijra, murder case for which one of the hijra of her community, Anarkali, has been arrested. She is put in the male cell because there is no separate prison for the hijras where she physically, mentally, verbally and sexually abused.

The play explores the series of injustices that a hijra has to encounter in the society that has inborn bias against them. Suresh and Manuswami represent unnecessarily hostile and inhuman attitude toward hijras because in their view they are less than human. Even Suresh's superior education does not make him rational or reasonable or compassionate so he disapproves Uma's growing sympathy for the suffering of Anarkali.

Humanitarian attitude of Uma probes out that probably Anarkali was not the murderer of Kamla. Later on Anarkali confirms that Salim, the trustworthy servant of Mr. Sharma, with his wife killed Kamala. Anarkali is the only eyewitness of the murder so under the influence of Mr. Sharma, the minister, she has been imprisoned. Police investigate the case in a different direction as preoccupying with the idea that Kamla is murdered by Anarkali, the chief of hijra community. Even Suresh himself admits practically that, "Anyway, we only arrested her because there was no one else. There is no real proof against her. These hijras.... They cut off their balls...they kill it. It could be any one of them." (Collected Plays II p.270) Uma fights against the traditional useless values and questions the patriarchal system and assures Anarkali for her release from jail. Anarkali is in dilemma of injustice that death is waiting for her outside as well as inside the jail. She tells how cruel the society is that:

"They will kill me also if I tell the truth. If I don't tell the truth, I will die in jail." (Collected Plays II p.244)

Uma, after meeting with Anarkali, visits Champa, the head hijra and finds out many invisible facts about pathetic life of hijra community who are devoid of any social recognition. Champa has no money for Anarkali's bail. So Uma tells a lie to her father to borrow money for Anarkali's bail because she knows well Suresh has no sympathy for hijras. When Uma accidently meets Salim, who shouts and abuses champa, at Champa's house diverts her doubts from Champa to Salim, this leads Uma to meet Mr. Sharma. Towards the end of the play the suspicion of murder shifts from Anarkali to Champa to Salim to Mr. Sharma. Uma ultimately comes to know the fact that Kamla,

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® February 2018 Special Issue Vol.02 061

who loved Subbu and secretly married him, but was eventually murdered, on command of Mr. Sharma, an influential politician and Subbu's father. At Subbu's marriage the final mystery of the play reveals when Subbu produces a gun and kills himself.

Uma hopes that the law will punish Mr. Sharma but Suresh being skeptical knows well that arms of the law cannot catch powerful politicians in India. Uma's voice-over speaks about the plight of hijras and society:

They knew. Anarkali, Champa and all the hijra people knew who was behind the killing of Kamala. They have no voice. The case was hushed up and was not even reported in the newspapers. Champa was right. The people made no arrests. Subbu's suicide was written off as an accident. The photograph was destroyed. So were the lives of two young people... (Collected Plays II p. 282)

Dattani focuses on the dire condition of hijras who are isolated and humiliated denied them family and love but irony of their life is that they too crave for love and family. If they go against the invisible norms of the society, they have to face dreadful consequences like Kamala. Dattani unveils the ultimate truth and the mystery of murder exposing our brutal attitudes towards hijra community. He also exposes the thread of corruption and cover-up that leads right back to the cream of Bangalore society.

In conclusion we can say that Seven Steps Around the Fire holds up a mirror before the life of the hijra community in India. Mahesh Dattani being humanist makes daring efforts to depict the life, complexities of human relationship and predicament of the hijras in Indian society. Hijras are deprived from the mainstream of the society and very few dramatists have given them space on the ground of humanism in their writing.

References:

1. Agrawal, Beena, Mahesh Dattani's Plays: A New Horizon in Indian Theatre, Jaipur, 2011.

2. Dattani, Mahesh, Collected Plays Volume-2, New Delhi: Penguin Books India, 2005.

3. Parmar, Bipinkumar, Dramatic World of Mahesh Dattani: Voice and Vision, Jaipur: Aadi Pub., 2012.

4. Iyenger, K. R. S., Indian Writing in English. New Delhi: Sterling Pub. Pvt. Ltd., 2002.

http://www.google.com

http://www.mahesh dattani.com

http://www.mahesh dattani wikipedia.com

❑❑❑

2018-19

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

NAAC Sponsored
One Day National level Conference on

New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions

In Collaboration with IQAC Cluster, India.

Saturday, 29th September, 2018

Volume-V, September 2018 (Special Issue)

-: Editor In Chief :-
Dr. M. Raghib Deshmukh

www.scholarsimpact.com GIF 0.654 INFOBASE INDEX 2.4 Quality Factor 0.90

: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

30.	Roll of Teacher In Quality Enhancement In Higher Education Kalpana Kulkarni, Wardha	147-152
31.	A Study On Pros And Cons On ICT Based Teaching And Learning System Hei's Dr. Anil M. Tirkar, Akola	153-157
32.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation – Need of The Day Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari, Akola	158-161
33.	Management of Finance And Resource Mobilization In Higher Education Institutions Dr. N. M. Gutte, Akola. & Dr. J. M. Kale, Akola	162-165
34.	Role of New Accreditation Methodology In Bringing 'Total Quality Management' In Higher Educational Institutions Dr. Yogesh K. Agrawal, Akola	166-169
35.	Relevance of Information And Communication Technology In The Present Century Dr. S. M. Bhowate, Khadki, Akola	170-174
36.	Importance of ICT Based Teaching, Learning, Evaluation And Its Role In Enhancing The Quality of Education Prof. Anup G. Sharma, Akola	175-178
37.	Emerging Role of Stakeholders For Quality Enhancement In Higher Education Dr. H. B. Badwaik, Akola	179-183
38.	Role of ICT In Enhancing The Quality of Teaching And Learning English Literature Prof. Sanjay T. Vite, Akola	184-187
39.	Role of ICT In The Process of Teaching-Learning Dr. Vanita U. Pochhi, Chikhli, Dist. Buldana	188-190
40.	A Study of New Methodology of NAAC Assessment And Accreditation Dr. Mahesh C. Dabre, Akola	191-197
41.	An Importance of Resource Mobilization For College Library Development In Akola City Mr. Dhumale Chandrakant B., Akola	198-201
42.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Need of The Day Prof. Avinash R. Pawar, Akot. Dist. Akola	202-209
43.	Financial Management And Resources Mobilization Prof. Pravin D. Bondre, Akot Dist: Akola	210-215
44.	Quality Enhancement Through New Methodology of NAAC Assessment: An Overview Dr. Wasudeo D. Golait, Mehkar Dist. Buldana	216-222

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

38

ROLE OF ICT IN ENHANCING THE QUALITY OF TEACHING AND LEARNING ENGLISH LITERATURE

PROF. SANJAY T. VITE
Assistant Professor, Department of English, Smt. R.D.G. College for Women, Akola.

ABSTRACT:

It is an age of information and technology where teaching and learning process cannot remain limited to conventional and traditional way of education. Traditionally it was very difficult task for teacher to teach drama, poetry or fiction in English Literature classroom but with the advent of information and communication technology (ICT) it becomes a very interesting for teacher to explain and for students to understand it with the use of projector, screen and audio-video multimedia. Many of Shakespeare's plays are available on internet in the form of movie and video. Use of such multimedia aids in the beginning of teaching a drama in the classroom of literature will make the classes more interesting and lively. Different types of online resources can be used while teaching the play like *Hamlet, King Lear, Macbeth, and Othello* etc. Films based on *Julius Caesar,* and *Antony and Cleopatra* are more informative and bring the characters live before the students with the help of audio visual effects. The present research paper tries to bring out the role of ICT in teaching and learning English literature. It explores mainly the importance and use of ICT in enhancing the quality of teaching, learning and evaluation of English literature.

Key words: Teaching and Learning, English Literature, Information and Communication Technology, ICT Tools.

INTRODUCTION:

It the age of globalization and cyber technology where information and communication technology (ICT) has changed the traditional scenario of teaching, learning and evaluation process of Higher Education in India (HEI) and all over the globe. ICT is widely used in HEI which affects the every walk of life. The tremendous impact of ICT can be found on education, teachers, students, administration, management, etc. Even in today's generation without ICT the goal of education is very difficult to achieve. It has become a key factor in teaching, learning and evaluation process now days. ICT has become the part of social system integrating meaningful and effective communication within the education system. It is used to analyze the process, meaning and function of education. Education is a continuous process of evolution which stands for improvement and change. ICT has made a drastic change in the form and nature of education in India. In the course of time, students' mentality, values, interest, demands, objectives, goals have under gone a tremendous change. So there is a need of hour to become techno-savvy for making the teaching and learning process more insightful, easy and interesting. It is also important that to review the role teaching, learning and evaluation process in education system to cater the needs of modern students.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

Meaning of ICT:

According to Wiki-books, ICT is an umbrella term that includes any communication device or application, encompassing: radio, television, cellular phones, computer and network hardware and software, satellite systems and so on, as well as the various services and applications associated with them, such as videoconferencing and distance learning. ICTs are often spoken of in a particular context, such as ICTs in education, health care, or libraries. It shows that different electronic tools are used to make easy, smooth and interesting communication for teaching, learning and evaluation of English Literature.

According to UNESCO document shared online, "The ICT technologies as a diverse set of technological tools and resources use to communicate and create, disseminate, store, and manage information". Having gone through the above definitions, it is cleared that ICT has set the wider, multidimensional and multifunctional role in teaching, learning and evaluation process in many aspects. It has contributed as a teaching and learning tool in the English Literature classroom.

Meaning of English Literature:

Literature provides insight in the minds of the human beings. There is a great impact of literature on the development of society, civilization, culture, traditions and in exposing injustice. Literature renders the detailed preview of human experiences, feelings, emotions and desire with mingling the fact and fiction. Literature provides the ability to connect human relationships, human values in the society and define what is right and what is wrong. In general literature is the reflection of society in the form of fictional or non-fictional work. According to Wikipedia, Literature, in its broadest sense, is written work, etymologically the term derives from Latin word *literature / literature* "writing formed with letters", although some definitions include spoken, sung or oral texts. Literature, more restrictively refers to writing considered to be an art form or writing that possesses literary merit, and language that has artistic or intellectual value, which is opposed to ordinary language. The major forms of literature are drama, novel, poetry, prose, short story, and criticism etc. as fiction or non fictional works.

ICT Tools in Teaching and Learning English Literature:

ICT has many technologies which are used in teaching and learning of English Literature in classroom and they include technologies: Computers, Internet, Mobile devices, Social Networking Sites, Cable and Satellite, TV and Radio, CD & DVD player, Electronic Dictionary, Audio Cassettes, Power Point & Videos, Skype, Language Software and Applications etc. With the help of internet, software and application of cyber technologies, both teaching and learning are facilitated to teacher and students of literature. As a result of technology students can learn faster and easier than before with full interest. The use of ICT tools can revolutionize the way of teaching English Literature by which the subject can be seen, taught and thought of. It enhances the teaching and learning process, overcome the boredom of the subject and create the students interest in what is being taught. It can motivate and keep the students engaged because ICT tools provide an opportunity to read, write, speak, listen, see, visualize, ponder, discuss, interact and learn. ICT tools make it convenient and easy to access both students and teacher. Being audio visual aids it imprint lasting effects on the minds of students or learners.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

Examples of ICT in Teaching and Learning English Literature:

Use of ICT for teaching literature in classroom provides some changes in teaching methodology from the traditional text based teaching/learning to text-plus-multimedia methodology. ICT helps students to understand literature thoroughly and go through a wide range of experiences, understand proper emotions, comprehensive interpretation, understanding and evaluation of the text.

Traditionally it was very difficult task for teacher to teach drama, poetry or fiction in English Literature classroom but with the advent of ICT it becomes a very interesting for teacher to explain and for students to understand it with the use of projector, screen and audio-video multimedia. "First, literature in the traditional sense has given way to electronic and, increasingly, digital media in the overall media landscape. Second, literature itself has changed significantly since the birth of electronic media. Both of these arguments bear crucial consequences for the teaching of literature today." (Raine Koskimaa)

Many of Shakespeare's plays are available on internet in the form of movie and video. Use of such multimedia aids in the beginning of teaching a drama in the classroom of literature will make the classes more interesting and lively. Films such as *Troy, Helen of Troy, Hercules* and audio/video recordings of one act plays generate the interests of students toward literature. Different types of online resources can be used while teaching the play like *Hamlet, King Lear, Macbeth, and Othello* etc. Films based on *Julius Caesar*, and *Antony and Cleopatra* are more informative and bring the characters live before the students with the help of audio visual effects. Some of the greatest novels like *The Old Man and The Sea, War and Peace and Guide* made into films had created great interest among students to understand literature.

Even instead of informing the students, teacher can generate the interest of students by making the experience different, informative, and interesting. For example, a photograph or a video stretching out a vast field of blooming daffodils, swaying gently in the breeze shown to the students prior to the teaching of Wordsworth's *Daffodils* can make all the difference to explain the mood of the poet. Similarly T. S. Eliot's *Waste Land* read by the poet himself is available on internet (*you tube*) and playing in the class room is immensely appreciated by the students of English Literature. Use of ICT helps teacher to make the class lively, memorable, interesting and comprehensive for students to understand it clearly.

In fact, in cyber age technology became the new dynamic in the traditional teaching and learning of English Literature. ICT is a tool just like books, blackboard and chalk etc. It helps and assists to enhance the effectiveness of teaching English Literature but cannot replace the role of the teacher. The promise of ICT for today's classroom is tremendous, but it requires vision, commitment and leadership.

References:

1. Barad, Dilip P. *Experimenting ICT in Teaching English Language and Literature*. Asia Call Online Journa
2. Holec,H. (1981). *Autonomy and Foreign language learning*. Oxford: Pergamon.Kishwar.
3. Chapelle, C. (2003). English Language Learning and Technology. Oxford:
4. Koskimaa, R. (2007). *Cybertext Challenge: Teaching Literature in the Digital World in Arts and Humanities in Higher Education, Vol. 6*, Sage Publications.
5. Rousan, B., (2006). *Research and Development Strategy for Information and Communication Technology*, Government Press, Jordan.

http://www.google.com
http://www.Information and communication technology.com
www.wikibooks.com
www.unesco.org/education.

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - IV English / Hindi October - December - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

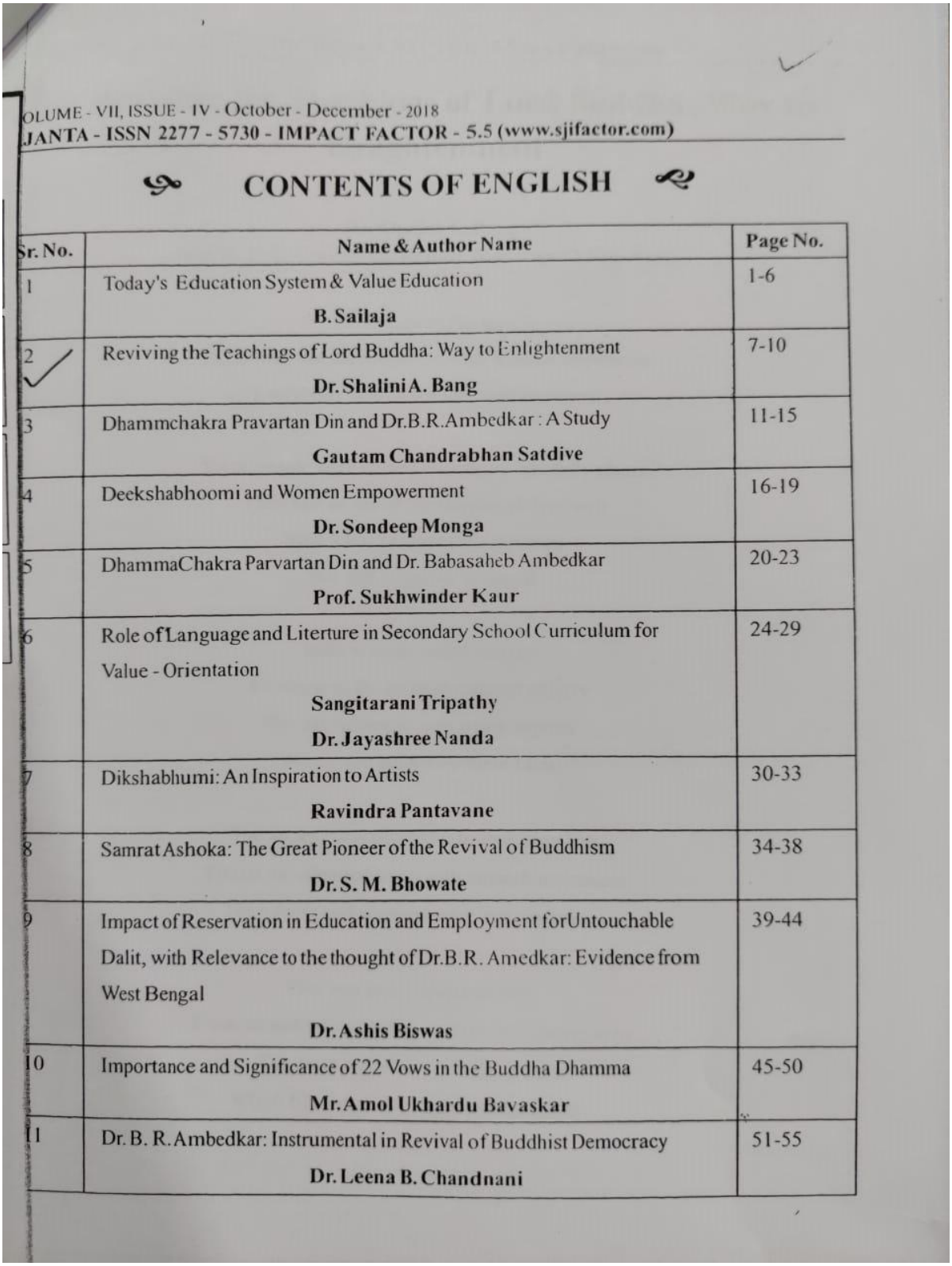

OLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
JANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Today's Education System & Value Education **B. Sailaja**	1-6
2	Reviving the Teachings of Lord Buddha: Way to Enlightenment **Dr. Shalini A. Bang**	7-10
3	Dhammchakra Pravartan Din and Dr.B.R.Ambedkar : A Study **Gautam Chandrabhan Satdive**	11-15
4	Deekshabhoomi and Women Empowerment **Dr. Sondeep Monga**	16-19
5	DhammaChakra Parvartan Din and Dr. Babasaheb Ambedkar **Prof. Sukhwinder Kaur**	20-23
6	Role of Language and Literture in Secondary School Curriculum for Value - Orientation **Sangitarani Tripathy** **Dr. Jayashree Nanda**	24-29
7	Dikshabhumi: An Inspiration to Artists **Ravindra Pantavane**	30-33
8	Samrat Ashoka: The Great Pioneer of the Revival of Buddhism **Dr. S. M. Bhowate**	34-38
9	Impact of Reservation in Education and Employment forUntouchable Dalit, with Relevance to the thought of Dr.B.R. Amedkar: Evidence from West Bengal **Dr. Ashis Biswas**	39-44
10	Importance and Significance of 22 Vows in the Buddha Dhamma **Mr. Amol Ukhardu Bavaskar**	45-50
11	Dr. B. R. Ambedkar: Instrumental in Revival of Buddhist Democracy **Dr. Leena B. Chandnani**	51-55

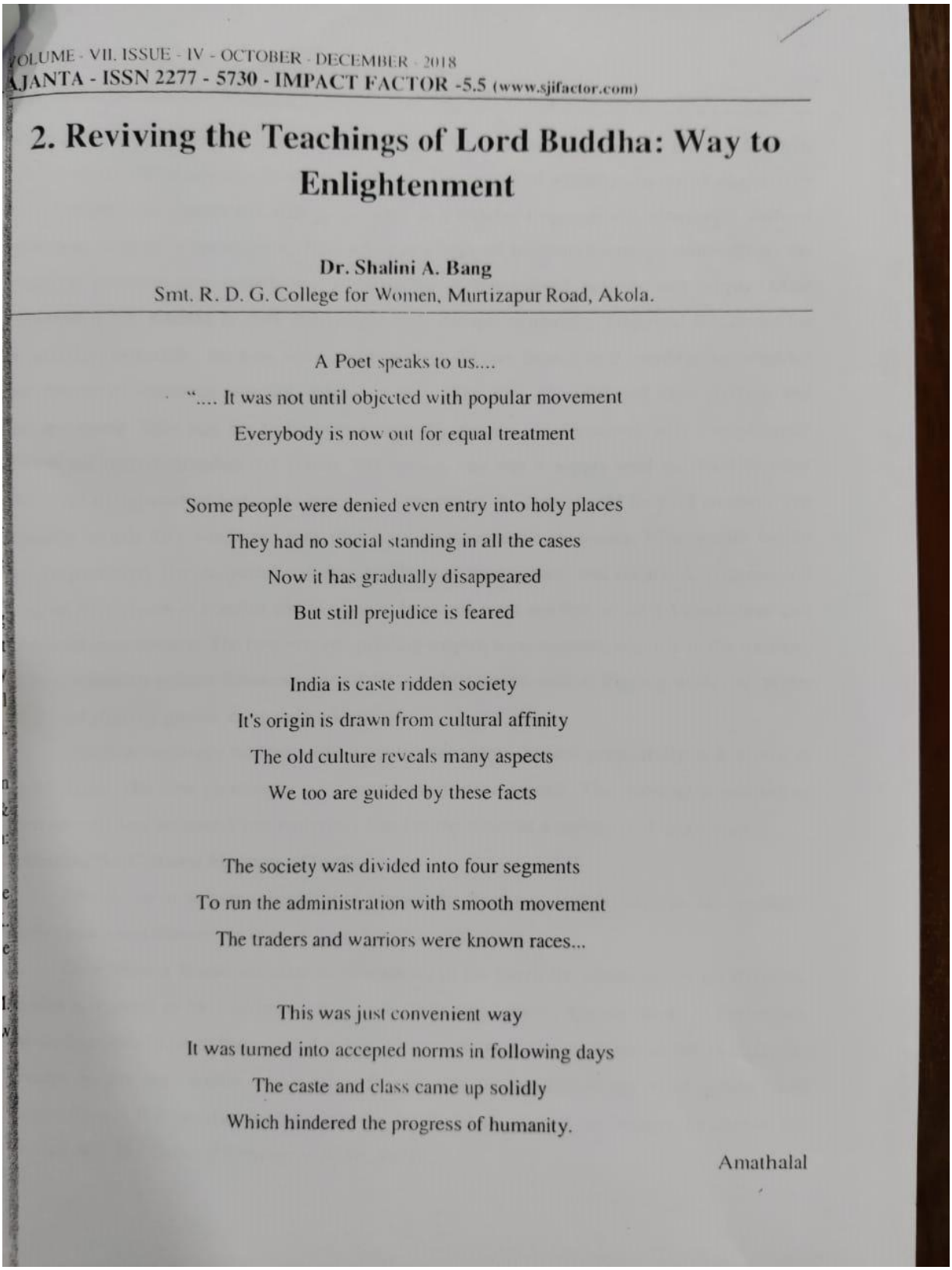

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

2. Reviving the Teachings of Lord Buddha: Way to Enlightenment

Dr. Shalini A. Bang
Smt. R. D. G. College for Women, Murtizapur Road, Akola.

A Poet speaks to us....

".... It was not until objected with popular movement
Everybody is now out for equal treatment

Some people were denied even entry into holy places
They had no social standing in all the cases
Now it has gradually disappeared
But still prejudice is feared

India is caste ridden society
It's origin is drawn from cultural affinity
The old culture reveals many aspects
We too are guided by these facts

The society was divided into four segments
To run the administration with smooth movement
The traders and warriors were known races...

This was just convenient way
It was turned into accepted norms in following days
The caste and class came up solidly
Which hindered the progress of humanity.

Amathalal

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

exist as a social distinction ; it had no permanence, no inner justification. Nor did ritual, which was irrelevant and unnecessary for the good life. The canonical writings, almost all supposedly from Buddha's discourses and dialogues, were in everyday language and plain style without mysticism or lengthy speculation. This was a new type of religious literature addressed to the whole of contemporary society, not reserved for a few learned initiates and adepts. Most important of all, Buddha or some anonymous early disciple ventured to propound new duties for the absolute monarch : the king who merely collected taxes from a land ,troubled by brigands and anti-social elements was not doing his duty. The root of social evil was poverty and unemployment. This was not to be bribed away by charity and donations, which would only reward and further stimulate evil action. The correct way was to supply seed and food to those who lived by agriculture and cattle-breeding. Servants of the state should be paid properly and regularly so that they would not then find ways to squeeze the *janapadas*. New wealth would thus be generated, the *janapadas* will thus be liberated from robbers and cheats. A citizen could bring up his children in comfort and happiness, free from want and fear, in such a productive and contended environment. The best way of spending surplus accumulation, whether in the treasury or from voluntary private donations, would be in public works such as digging wells and water ponds and planting groves along the trade routes.

This is a startlingly modern view of political economy, to have propounded it at a time of Vedic *Yajña*. The new philosophy gave man control over himself. The doctrine continued to grow nevertheless because it was eminently fitted to the needs of a rapidly evolving society.

Spreading the Cultural Heritage of India

Brought up in an atmosphere full of Upanisadic fragrance, Buddha was, as the canonical works show a real knower not only of Veda but also of Vedanta.

Once when a Brahmana came to him taking in his hands the remainder of his oblation, Buddha is reported to have addressed him to the following effect : 'Do not deem, O Brahmana, that purity comes by mere laying wood in fire, for it is external. Having therefore left that course, I kindle my fire only within, which burns forever, and on that I have my mind rightly fixed forever. Here in this sacrifice the tongue is the sacrificial spoon, and the heart is the altar of the fire.' (pg.562, *The Cultural Heritage of India, Vol I)*

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

Referring to the Vedic sacrifices, which are attended with the slaughter of animals, he holds that if you slaughter innocent beings you do not achieve the desired result. Hence this should be avoided. Great sages do not make animal sacrifices.

Like the Vedanta's teachings, Buddha held that the root cause of *Samsara* from which one seeks escape, is *avidya* (ignorance). Again like Vedanta's philosophy he maintained very strongly that suffering is due to *Karma* (desire) which brings about one's bondage. Through the eightfold path he taught us how to help mankind and discover the right trail through the maze of personal desires for ultimate liberation.

Lord Buddha's teachings are not for an age but for all ages and for prosperity and peace of humanity.

References

- Ed. Bhattacharya, Haridas, *The Cultural Heritage of India* [*Vol I*], 1958. Published by Ramkrishnan Mission Institute of Culture, Calcutta.
- Ed. Bhattacharya, Haridas, *The Cultural Heritage of India [Vol II]*, 1962. Published by Ramkrishnan Mission Institute of Culture, Calcutta.
- Ed. Bhattacharya, Haridas, *The Cultural Heritage of India [Vol III]*, 1969. Published by Ramkrishnan Mission Institute of Culture, Calcutta.
- *Wit And Wisdom of Gandhi, Nehru and Tagore.* Writings of Mahatama Gandhi, Navjivan Trust, Ahembdabad, 1968.
- https//:m.poemhunter.com

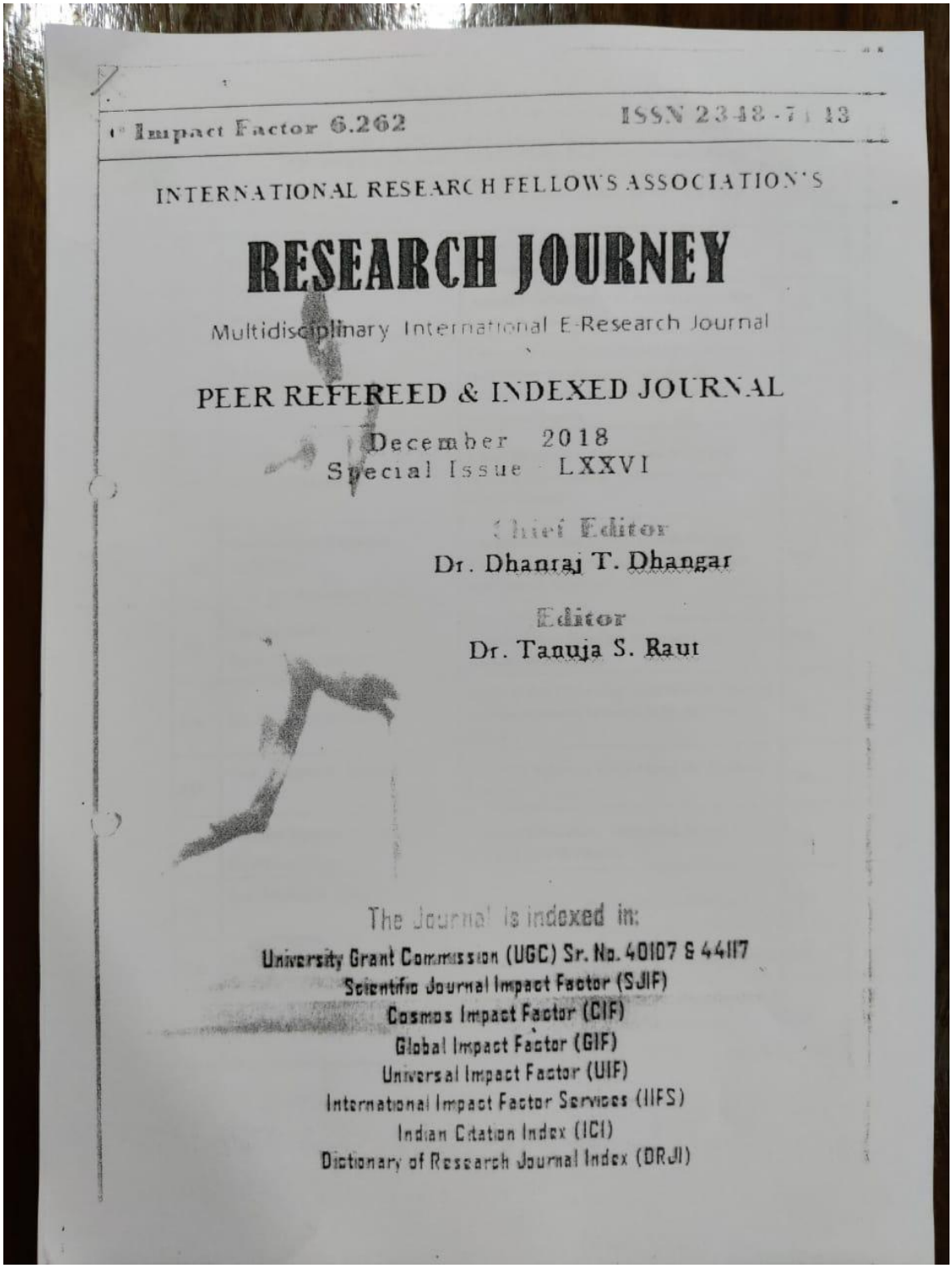

Impact Factor 6.262 ISSN 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December 2018
Special Issue LXXVI

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Editor
Dr. Tanuja S. Raut

The Journal is indexed in:
University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40107 & 44117
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
Universal Impact Factor (UIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

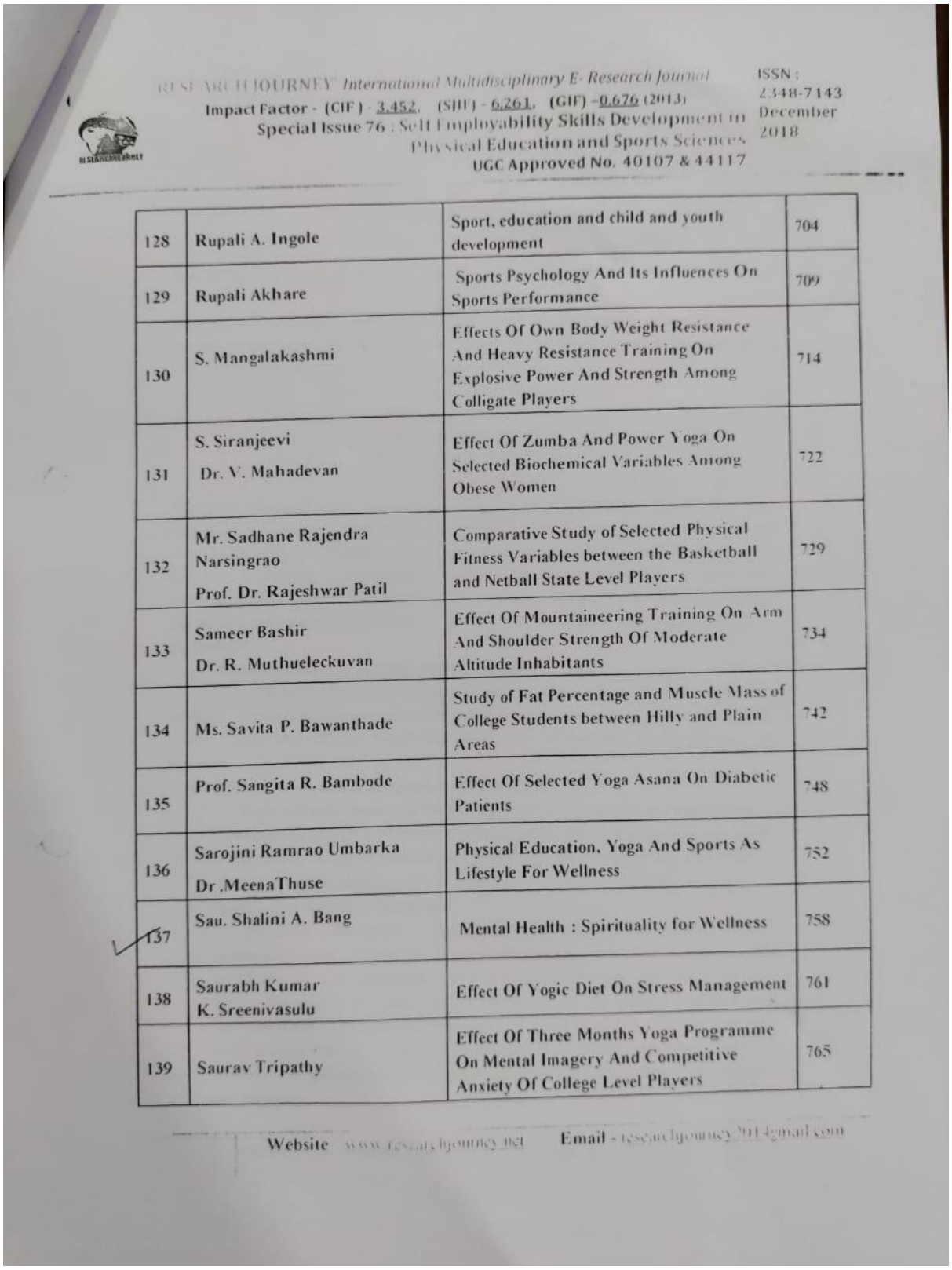

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

128	Rupali A. Ingole	Sport, education and child and youth development	704
129	Rupali Akhare	Sports Psychology And Its Influences On Sports Performance	709
130	S. Mangalakashmi	Effects Of Own Body Weight Resistance And Heavy Resistance Training On Explosive Power And Strength Among Colligate Players	714
131	S. Siranjeevi Dr. V. Mahadevan	Effect Of Zumba And Power Yoga On Selected Biochemical Variables Among Obese Women	722
132	Mr. Sadhane Rajendra Narsingrao Prof. Dr. Rajeshwar Patil	Comparative Study of Selected Physical Fitness Variables between the Basketball and Netball State Level Players	729
133	Sameer Bashir Dr. R. Muthueleckuvan	Effect Of Mountaineering Training On Arm And Shoulder Strength Of Moderate Altitude Inhabitants	734
134	Ms. Savita P. Bawanthade	Study of Fat Percentage and Muscle Mass of College Students between Hilly and Plain Areas	742
135	Prof. Sangita R. Bambode	Effect Of Selected Yoga Asana On Diabetic Patients	748
136	Sarojini Ramrao Umbarka Dr .MeenaThuse	Physical Education, Yoga And Sports As Lifestyle For Wellness	752
137	Sau. Shalini A. Bang	Mental Health : Spirituality for Wellness	758
138	Saurabh Kumar K. Sreenivasulu	Effect Of Yogic Diet On Stress Management	761
139	Saurav Tripathy	Effect Of Three Months Yoga Programme On Mental Imagery And Competitive Anxiety Of College Level Players	765

Website www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

Mental Health : Spirituality for Wellness

Sau. Shalini A. Bang
Smt. RDG College for Women, Akola

Now-a-days, we keep hearing about people going into depression, killing themselves, anxiety related issues, panic and break - ups. Mental health needs to be understood seriously and needs to be nourished with spiritualism

Life full of passions.
Working with dedication.
Never under depression.
Feelings full of enthusiasm.
Is way to spiritualism

Swami Vivekanand said. "Spirituality is the science of the soul." Spirituality is an integrated process expressed in the attitudes, beliefs and practices that influence our lives. Spirituality is not only mystical and religious but it is very profound and more than that. It includes to find meaning in one's life, introspection, love, compassion, total acceptance, inner peace and life goals. Today we are pacing towards materialism and search for happiness and peace. The mantra of wellness and happiness lies in spiritualism.

- **Healthy body and healthy wealthy mind:**

  Our ancestors taught as prayers and mantras which are the keys of healthy wealthy mind. The chanting of mantras and shlokas brings about chemical changes in the body that change metabolism,heart rate, respiration, blood pressure an chemistry.

- **Spirituality leads to subjective well being:**

  Yoga and meditation practices enhance the experience of spirituality and contribute to overall well being. It relaxes amidst stress. It also promotes good health. Many religious based norms govern diet and behavior. Ex. Observing 'fast' (Upwas) is cleansing of our body

- **Spirituality weaves a moral net.**

  Spirituality adds dignity to thoughts and actions. People may differ in their response to what morality is? It is possible to find answer by understanding spirituality as it is based on truth and explains the line between right and wrong. Spirituality enhances culture and many of our cultural practices and festivals teach as the lessons of victory of good over evil. The festivals are really a boon to bring togetherness and foster love among each other. The true meaning and celebration of festivals and religious values foster spiritualism and harmony.

Website - www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

In the progressive, technological world there is need to advertise the true culture of spirituality which can save humans from depression and can help them to rejuvenate

- **Discovering and de-cluttering mind**

Spiritualism includes Yoga and mindful exercises which are precious keys to enlighten and open our minds. One can relieve stress, improve mental clarity and focus and balance and boost one'sz mood with meditation. Spiritualism teaches us balance and it is inherent in all the daily activities we do heartily with dedication whether it can be our hobby or connecting with nature. It charges our body and mind and helps us to discover our new self. It helps us remove mental agony and nourishes our mind.

As we know that life is holistically complex phenomena its problems can be tackled only through holistic intervention. Spirituality is an integral component of healing. It can be said that spirituality is a kind of psychological tool which affects emotions and personality. The moral net of spirituality and religion is required for the healthy societal structure.

So lets follow-

The path of spiritualism
Different ways for its realization
That gives us a feeling of hope and deep relation
And help ourselves for our introspection
Paves way for love and compassion
It has power for answers and explanation
It Turns our minds for more revelation
Is a divine science in all its manifestation

If there is a worthwhile seed in our rotten apple fruit, man saves it. If there are gold coins in a heap of garbage, man extricates it. If there are small pebbles in wheat, a house-wife removes them. Similarly, we might encounter or see many untoward event in the world, and the way to Spiritualism enlightens us to choose all that is good amidst bad.

Abraham Maslow calls spiritual experience as a peak experience with movements of 'Heightened aliveness' which involves the body and mind. The spiritual practices and meditation promote relaxation and build internal energy. Gradually a person's ego is dissolved and eternal joy is experienced. This enhances sense of well – being and energise our daily life.

References

Website - www.researchjourney.net Email - researchjourney.2014gmail.com

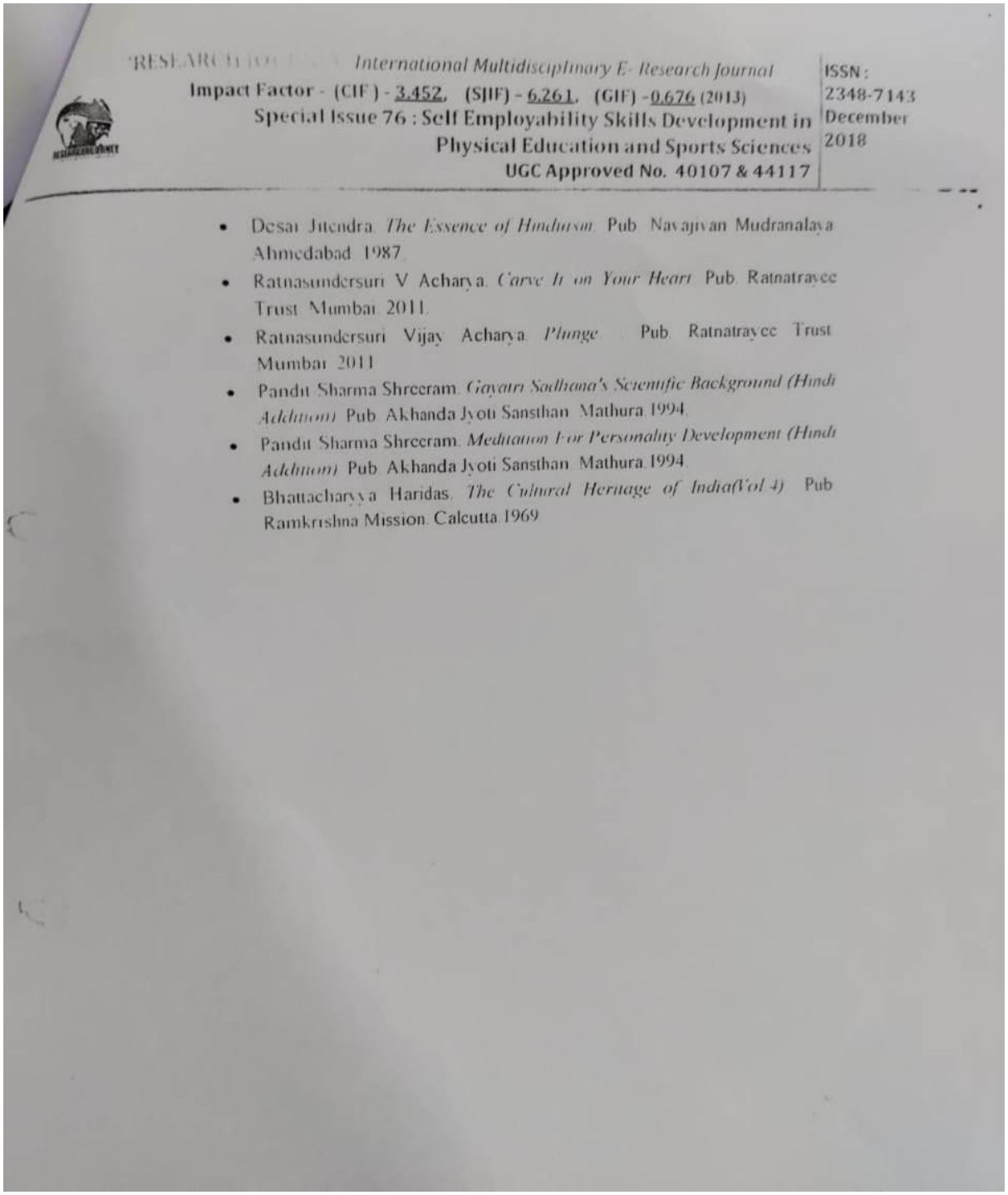

International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

- Desai Jitendra. *The Essence of Hinduism*. Pub. Navajivan Mudranalaya Ahmedabad. 1987.
- Ratnasundersuri V. Acharya. *Carve It on Your Heart*. Pub. Ratnatrayee Trust. Mumbai. 2011.
- Ratnasundersuri Vijay Acharya. *Plunge*. Pub. Ratnatrayee Trust. Mumbai. 2011.
- Pandit Sharma Shreeram. *Gayatri Sadhana's Scientific Background (Hindi Addition)*. Pub. Akhanda Jyoti Sansthan. Mathura. 1994.
- Pandit Sharma Shreeram. *Meditation For Personality Development (Hindi Addition)*. Pub. Akhanda Jyoti Sansthan. Mathura. 1994.
- Bhattacharyya Haridas. *The Cultural Heritage of India(Vol 4)*. Pub. Ramkrishna Mission. Calcutta. 1969.

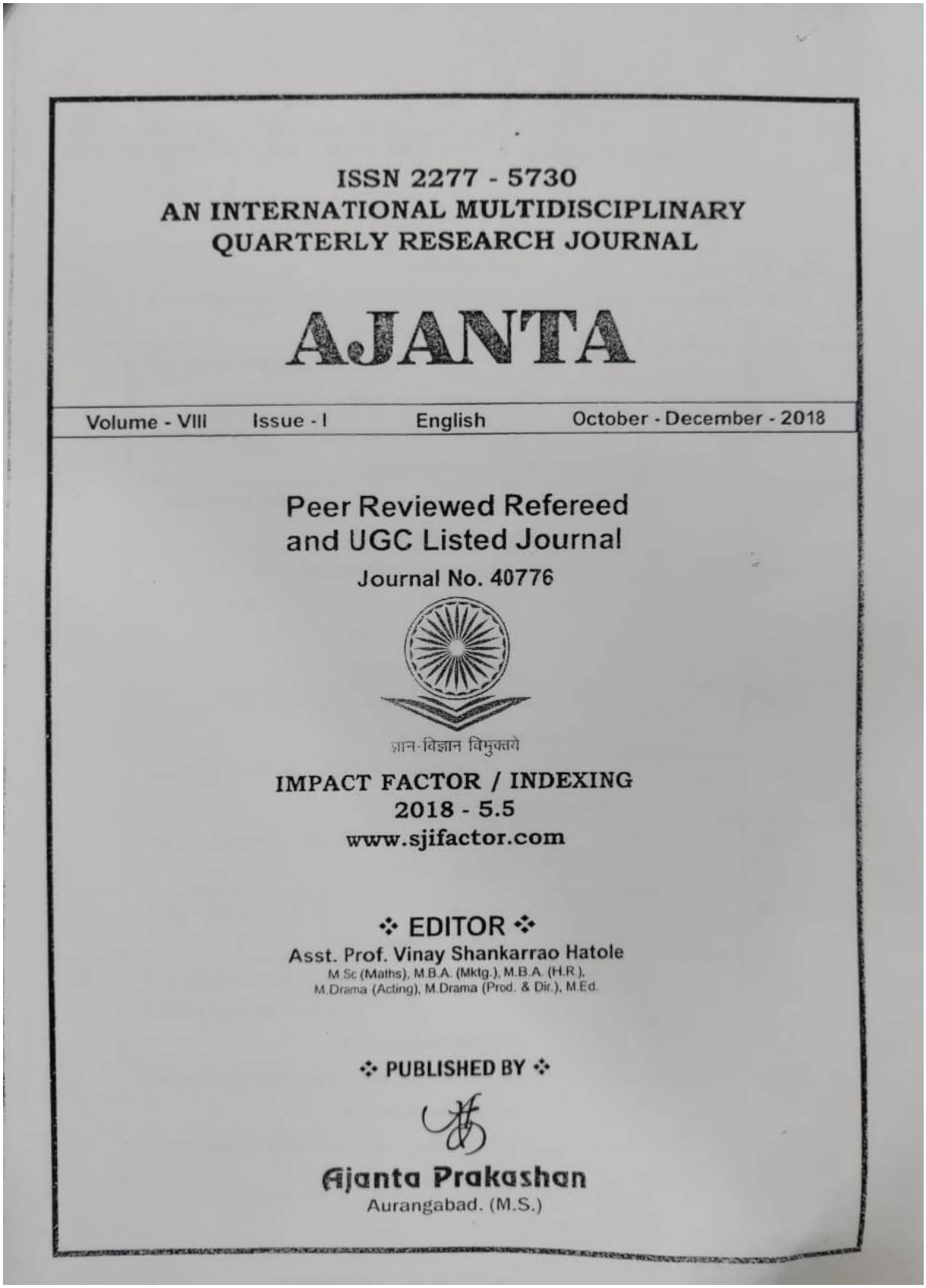

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English October - December - 2018

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH

S.No.	Title & Author	Page No.
1	Environmental Conditions & Climate Change in India: High Risk Impacts **Dr. Bharti Dogra**	1-5
2	The Status of Women in Life **Dr. Ch. Lalitha**	6-7
3	Empowering Women Education and Actions Taken for it **Lokhande Charusheela Uttam Shashikala**	8-10
4	Creating the Creators of a Class in the Class **Dr. Jagruti S.Vyas**	11-16
5	An Experimental Analysis of Effectiveness, Designing and Development of E - Content **Ms. Nargish Bano** **Dr. Arif Mohammad**	17-24
6	Causes of War in Ancient India **Dr. Priya Kishor Chachad**	25-31
7	Indian Social System and Status of Women **Makasare Rajesh Namdeorao**	32-39
8	Modern Marriages: Quick Discords in Nuptial Knots **Dr. Shalini A. Bang**	40-43
9	Woman Freedom: Historical Perspective **Dr. Sondeep Monga**	44-47
10	Relevance of Vedic Education for Development of Present Educational System in India **Dr. Sanatana Tripathy**	48-52
11	Women Empowerment through Judiciary in India **Dr. Sujata Shrivastava**	53-56
12	Sri Aurobindo on Indian Culture: A Literary Critic **Dr. K. Vengadachalam**	57-61

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

8. Modern Marriages: Quick Discords in Nuptial Knots

Dr. Shalini A. Bang
Smt. RDG College for Women, Akola.

India is a nation obsessed with marriage. It is a 'bandhan' a 'sacrament' as described in our culture. In our country, marriage has been dictated by the *Manusmriti* (Laws of Manu) which were arguably written more than three and a half millennia ago. As a result, marriage has always been considered a sacrament by Hindus. But gradually in this age of globalization the concept of this 'bandhan' is letting loose and the young urban Indians face a lot of mental turbulence soon after their marriage. The rate of break-ups is increasing day by day. And since we are a religiously pluralistic nation, the Indian marriage is governed by a plethora of legislations, each specific to the different religious groups in the country, although all of them have some common elements. However, over the last two decades or so, the perception of and approach to marriage has changed in urban, educated India. The New Indian Marriage cannot any more be viewed purely as a sacrament. This paper tries to explore these pertinent questions, so that we can find a way out for deeper relationships in the family and progressive, peaceful society for coming generations.

Pertinent questions to be pondered upon

What holds two people together for life? What makes marriage the only socially acceptable goal of a relationship? What drives them apart even as they live under one roof? Why is the rate of divorce increasing? Is it to do with changing social norms or individual expectations?

Pope Francis of Vatican city observed that Divorce has become fashionable. This significant remark by the head of Catholic Church is indeed one having far reaching implications. In his address in the Vatican city the Pope emphasized that ideally families should stay together as one unit, elaborating the difficulties and problems families go through cannot undermine the importance of the institution of family for society, for humanity, or the fundamental human need for lasting love. How expressively true! Indeed the human society evolved and nurtured the institution of family, immemorial, in order to maintain unity, harmony,

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2015
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

and inculcation of good values, norms, and virtues amongst all members of family. There are innumerable instances of individuals coming out of broken families who tend to become destructive elements, causing incalculable harm to the society. All religions recognize the sanctity of marriage as a firm, and indissoluble bond between man and woman, which lays the foundation of family life. Indian ethos speaks about bond of many lives between husband and wife (''janam janam ka sath''). But the present fast paced life shows break-ups.

So what is marriage? As Sathya Saran one of India's best journalist and editor points out that, ''marriage is communication. It requires talks, gestures and many small but significant signs that all go a long way to help navigate the long road of togetherness, which often hits rough patches and tough times. Communication keeps the carriage moving-it is the oil that lubricates the wheels through the journey''. John Gray in his famous book, ''Men are from Mars Women are from Venus'' explains that falling in love is always magical. It feels eternal, as if love will last forever. We naively believe that somehow we are exempt from the problems our parents had, free from the odds that love will die, assured that it is meant to be and we are destined to live happily ever after. But as the magic recedes and daily life take over, it emerges that men continue to expect women to think and react like men and women expect men to feel and behave like women. Without a clear awareness of our differences, one does not take time to understand and respect each other. One becomes demanding, resentful, judgmental, and intolerant. With the best and most loving intentions love continues to die. Somehow the problems creep in. The resentments build. Communication breaks down. Mistrust increases. Rejection and repression result. The magic of love is lost. There are tough choices to be made if one wishes to tie the knots. Modhurima Sinha, points out in ''The Thin Red Line'' that marriage is only the beginning of a lifelong series of knowing one's partner and then ''adjusting'' to him/her, the family and the societal norms.

One more important thing is that there is increasing tendency of showcasing marriage as an event of mass publicity and ostentatious splurging. The emotional sacrosanct perspective is getting vanished and more prominence is being given to pomp and splendor. But the ultimate paradox comes when marriages celebrated with much fanfare end up in divorce on the flimsiest of grounds. This phenomenon restricted earlier to celebrities is now percolating into society at large, which is indeed a matter of consternation and more importantly serious contemplation. Here Rita Mukherjee who was a well known story writer points out that sorting out the problems,

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

getting on with life and calming oneself to think of the other's point of view is the trick in relationship.

Remembering Our Differences

Without the awareness that we are supposed to be different, men and women are at odds with each other. We usually become angry and frustrated with the opposite sex because we have forgotten this important truth. We expect the opposite sex to be more like ourselves. We desire them to "want what we want" and "feel the way we feel."

We mistakenly assume that if our parents love us they will react and behave in certain ways-the ways we react and behave when we love someone. This attitude sets up to be disappointed again and again and prevents us from taking the necessary time to communicate lovingly about our differences.

We mistakenly expect women to think, communicate and react the way men do; women mistakenly expect men to feel, communicate, and respond the women do. We have forgotten that men and women are supposed to be different. As a result our relationship is filled with unnecessary friction and conflict.

Clearly recognizing and respecting these differences dramatically reduce confusion when dealing with the opposite sex. One has to remember that men are from Mars and women are from Venus.

Today the increasing trend of lavish marriages followed by short lived association, ending in divorce for whimsical reasons, amongst young couple, from varied sections of society and community is a cause of anxiety. The economic priorities seem to be overwhelming the social and emotional bondings, which does not augur well, not only for those concerned, but the entire society. One big reason is the expectations of spouse have increased and the generation is becoming over-ambitious and crazy in the materialistic race.

The New Indian seems to be leading a more mobile life. Born in Ludhiana, educated in Kolkata, MBA from Lucknow, working in Chennai and married to a Gujarati is no exceptional scenario. The new Indian does not make a big deal of language; it is seen more as a tool for communication than as a definer for identity. The New Indian is also impatient, brash. Frustration tolerance is poor. Instant gratification demanded and the tendency towards impulsive decision-making is strongly evident. Art is not as highly valued as is entertainment. And the risk of conspicuous consumption also looms. All of these attributes of the New Indian find reflection

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

in the New Indian Marriage, which is no longer seem an inevitable stage of life, but as a life domain that needs to be nurtured and configured to provide emotional fulfillment. Turbulences in family need to be handled by the life partners with patience, restraint, tolerance, empathy, understanding and selfless sacrificing attitude. The marriage vow of "until death do us part" should be the key to a meaningful, matured, emphatic and fruitful union not just between two bodies two souls. And as Sathya Saran says that one has to understand that marriage is not the beginning of happily ever after. It is the first step towards making 'ever after' happy indeed. And of course marriage is more. Much more.....

References

- Saran, Sathya. *Knot for Keeps*. Harper Collins Publisher India. 2018
- Gray, John. *Men are from Mars and Women are from Venus*. Harper Collins Publisher India. 1993.
- Durrany, K.S. *Religion in Society*. Uppal publishing house. New Delhi. 1989
- Baron, Robert. Social psychology. Published by Pearson Education. 2004
- https://harpercollins.co.in/book/knot-for-keeps/

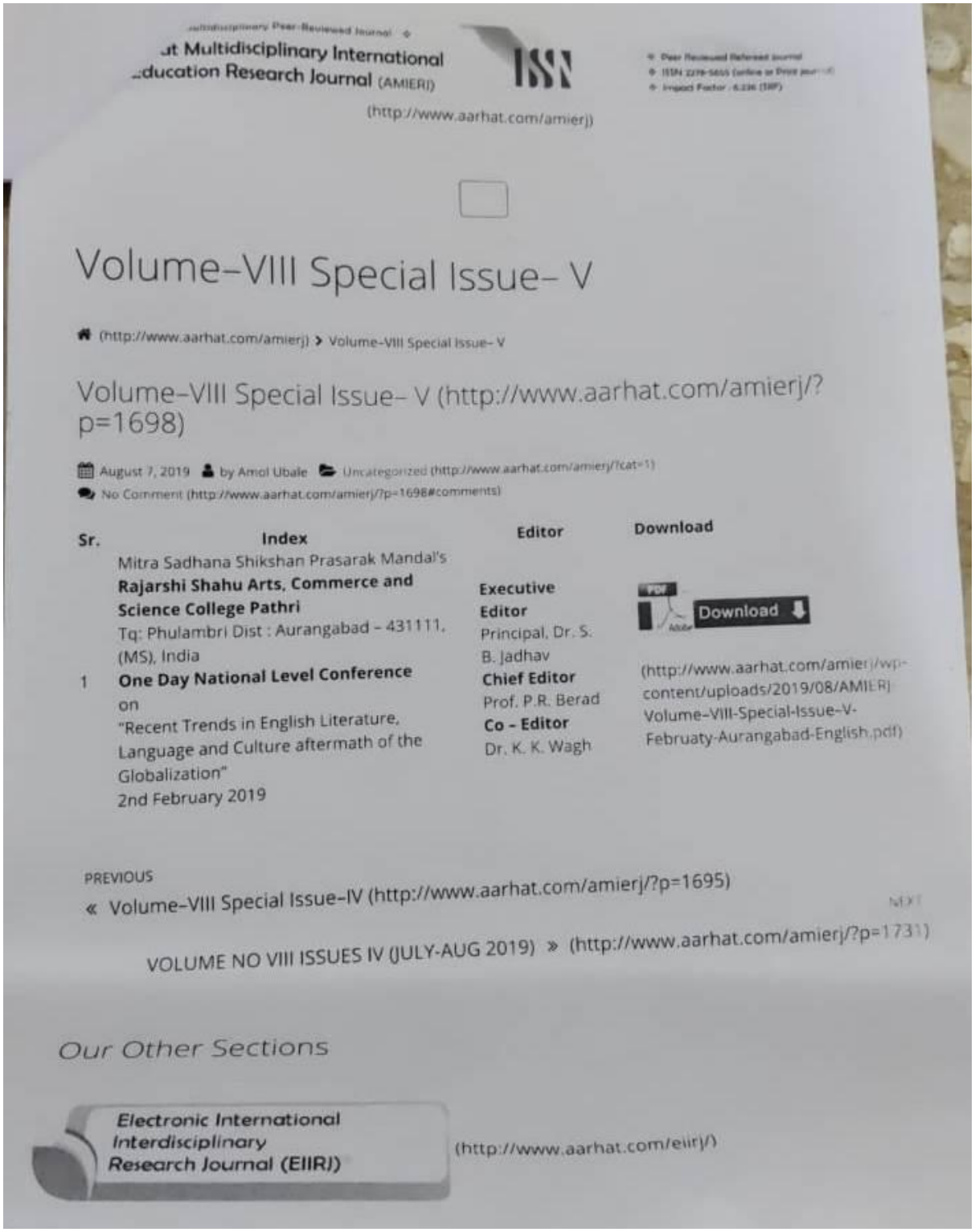

...t Multidisciplinary International ...ducation Research Journal (AMIERJ)

ISSN

(http://www.aarhat.com/amierj)

Volume–VIII Special Issue– V

(http://www.aarhat.com/amierj) > Volume–VIII Special Issue– V

Volume–VIII Special Issue– V (http://www.aarhat.com/amierj/?p=1698)

August 7, 2019 by Amol Ubale Uncategorized (http://www.aarhat.com/amierj/?cat=1)
No Comment (http://www.aarhat.com/amierj/?p=1698#comments)

Sr.	Index	Editor	Download
1	Mitra Sadhana Shikshan Prasarak Mandal's **Rajarshi Shahu Arts, Commerce and Science College Pathri** Tq: Phulambri Dist : Aurangabad – 431111, (MS), India **One Day National Level Conference** on "Recent Trends in English Literature, Language and Culture aftermath of the Globalization" 2nd February 2019	**Executive Editor** Principal, Dr. S. B. Jadhav **Chief Editor** Prof. P.R. Berad **Co – Editor** Dr. K. K. Wagh	Download (http://www.aarhat.com/amierj/wp-content/uploads/2019/08/AMIERJ-Volume-VIII-Special-Issue-V-Februaty-Aurangabad-English.pdf)

PREVIOUS
« Volume–VIII Special Issue–IV (http://www.aarhat.com/amierj/?p=1695)

VOLUME NO VIII ISSUES IV (JULY-AUG 2019) » (http://www.aarhat.com/amierj/?p=1731)

Our Other Sections

Electronic International Interdisciplinary Research Journal (EIIRJ) (http://www.aarhat.com/eiirj/)

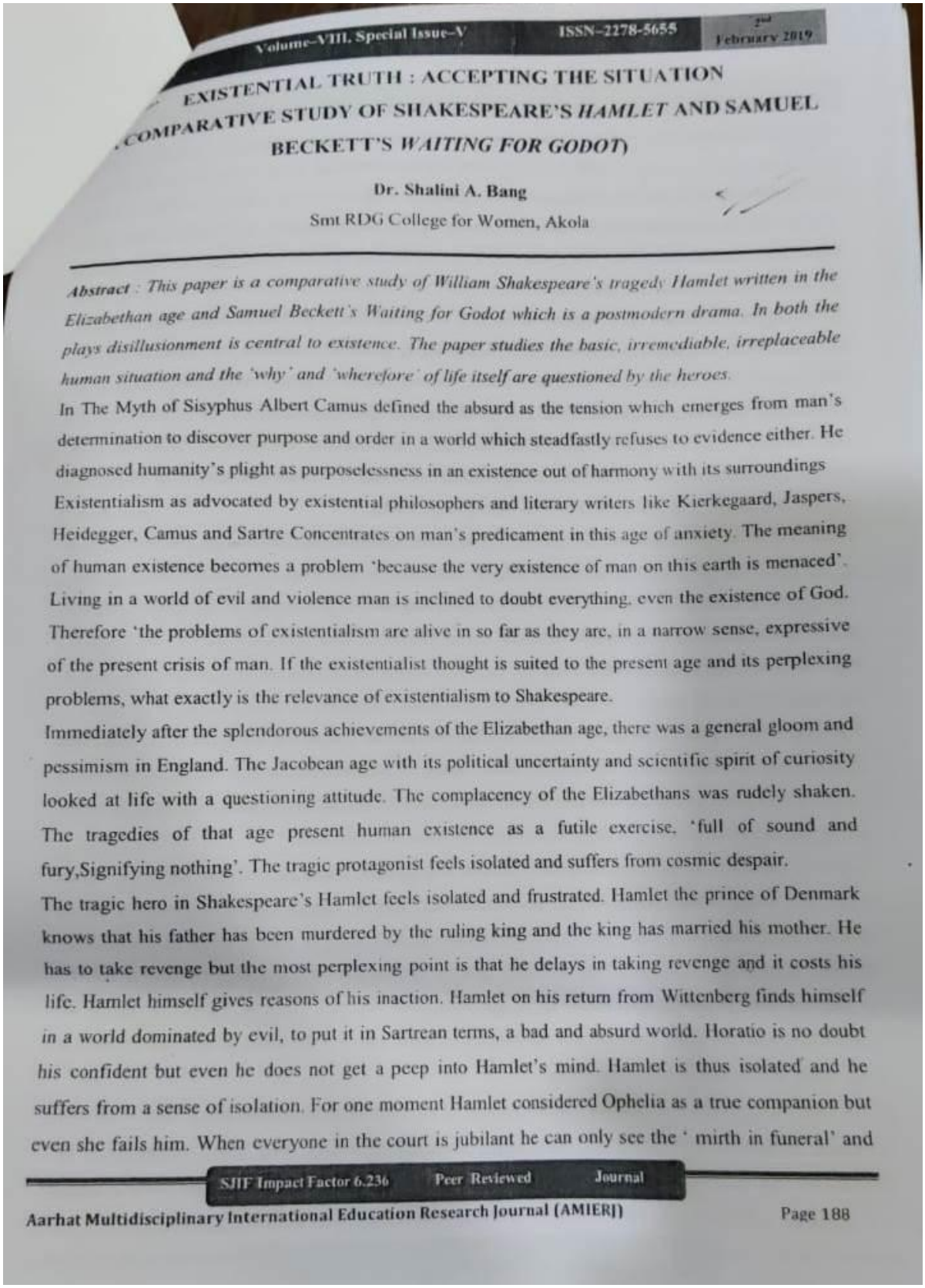

Volume-VIII, Special Issue-V ISSN–2278-5655 2nd February 2019

EXISTENTIAL TRUTH : ACCEPTING THE SITUATION (COMPARATIVE STUDY OF SHAKESPEARE'S *HAMLET* AND SAMUEL BECKETT'S *WAITING FOR GODOT*)

Dr. Shalini A. Bang
Smt RDG College for Women, Akola

Abstract *: This paper is a comparative study of William Shakespeare's tragedy Hamlet written in the Elizabethan age and Samuel Beckett's Waiting for Godot which is a postmodern drama. In both the plays disillusionment is central to existence. The paper studies the basic, irremediable, irreplaceable human situation and the 'why' and 'wherefore' of life itself are questioned by the heroes.*

In The Myth of Sisyphus Albert Camus defined the absurd as the tension which emerges from man's determination to discover purpose and order in a world which steadfastly refuses to evidence either. He diagnosed humanity's plight as purposelessness in an existence out of harmony with its surroundings Existentialism as advocated by existential philosophers and literary writers like Kierkegaard, Jaspers, Heidegger, Camus and Sartre Concentrates on man's predicament in this age of anxiety. The meaning of human existence becomes a problem 'because the very existence of man on this earth is menaced'. Living in a world of evil and violence man is inclined to doubt everything, even the existence of God. Therefore 'the problems of existentialism are alive in so far as they are, in a narrow sense, expressive of the present crisis of man. If the existentialist thought is suited to the present age and its perplexing problems, what exactly is the relevance of existentialism to Shakespeare.

Immediately after the splendorous achievements of the Elizabethan age, there was a general gloom and pessimism in England. The Jacobean age with its political uncertainty and scientific spirit of curiosity looked at life with a questioning attitude. The complacency of the Elizabethans was rudely shaken. The tragedies of that age present human existence as a futile exercise, 'full of sound and fury,Signifying nothing'. The tragic protagonist feels isolated and suffers from cosmic despair.

The tragic hero in Shakespeare's Hamlet feels isolated and frustrated. Hamlet the prince of Denmark knows that his father has been murdered by the ruling king and the king has married his mother. He has to take revenge but the most perplexing point is that he delays in taking revenge and it costs his life. Hamlet himself gives reasons of his inaction. Hamlet on his return from Wittenberg finds himself in a world dominated by evil, to put it in Sartrean terms, a bad and absurd world. Horatio is no doubt his confident but even he does not get a peep into Hamlet's mind. Hamlet is thus isolated and he suffers from a sense of isolation. For one moment Hamlet considered Ophelia as a true companion but even she fails him. When everyone in the court is jubilant he can only see the ' mirth in funeral' and

SJIF Impact Factor 6.236 Peer Reviewed Journal
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal (AMIERJ) Page 188

AMIERJ Volume-VIII, Special Issue-V ISSN–2278-5655 2nd February 2019

'dirge in marriage' as an absurd collocation and he cannot help appearing in 'inky cloak' and 'customary suits of solemn black' for to him the whole coronation scene is a travesty of human relationships. Even in the first soliloquy we see Hamlet's isolation and his withdrawal from a world 'weary, stale and unprofitable'. The incestuous marriage of his mother and the unseemly haste with which it is solemnized fills him with disgust.

The existentialist metaphysic which insists that 'man's very anguish is his true essence and makes him the estranged inhabitant of an absurd universe', is true of Hamlet. His disillusionment and his awareness of the cussedness and sordidness of life is clearly expressed in his talk with Rosencrantz and Guildenstern. He confesses that the goodly frame, the earth seems to him 'a sterile promontory', the overhanging firmament looks live 'a foul and pestilent congregation of vapours'. Man is no longer 'an angel in apprehension' nor is he like a god; 'the beauty of the world; the paragon of animal', he is simply 'the quintessence of dust'. He adds 'Man delights not me, no, not woman neither'. This reveals anguish and despair that Hamlet has for everything in the world.

There is a dread in Hamlet that the unseen forces of the universe have made him the victim of 'a cursed spite' and he is born to set it right. The revelation of the ghost comes as a rude shock to him. The refined sensibility in Hamlet is very much shaken by the hasty marriage of the mother and the ghost's words keep him stunned and stupefied.

The serpent that did sting thy father's life
Now wears his crown (I.v)

He realizes that he has an obligation to take revenge and put the damned villain to death. It looks like a stupendous task assigned to him and in that moment of anguish, in Sartre's terms, 'man cannot escape from a sense of complete and personal responsibility'. Hamlet then chooses the course of action that he has to pursue in taking revenge and always waits for the right time.

Hamlet's loneliness, isolation and anguish lead him to a spiritual crisis. He wonders why man should suffer 'the slings and arrows of outrageous fortune' and why he cannot take arms against a sea of troubles, and by opposing end them. But what happens to man when he dies is still a puzzle for him. Whether death is the cessation of 'the heartache, and the thousand natural shocks. That flesh is heir to' or whether there is a life after death he is not sure. This spiritual crisis in Hamlet is typical of existentialism for in all its forms it is a philosophy of crisis and it is an index of spiritual crisis in a tragic hero, and indeed in every individual.

In the final analysis Hamlet realizes 'the impotence of all relative or creaturely being, and of its own existence as part of such being the state which Kierkegaard would call man's annihilation. He understands that man will have to accept the inevitability of all such happenings in the world, pleasant or unpleasant, with readiness.

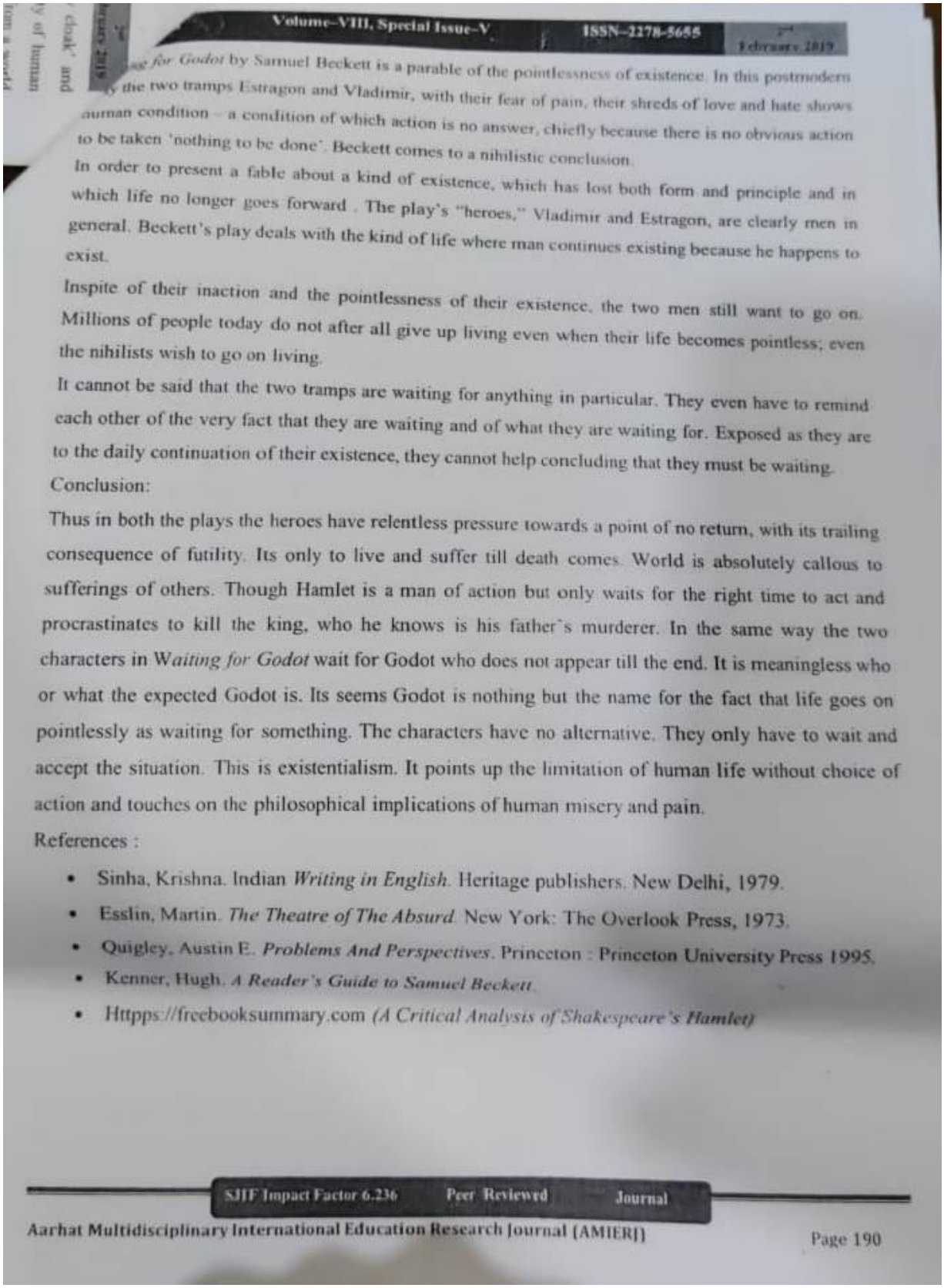

Volume–VIII, Special Issue–V ISSN–2278-5655 2nd February 2019

...ge for Godot by Samuel Beckett is a parable of the pointlessness of existence. In this postmodern ...y the two tramps Estragon and Vladimir, with their fear of pain, their shreds of love and hate shows ...auman condition – a condition of which action is no answer, chiefly because there is no obvious action to be taken 'nothing to be done'. Beckett comes to a nihilistic conclusion.

In order to present a fable about a kind of existence, which has lost both form and principle and in which life no longer goes forward . The play's "heroes," Vladimir and Estragon, are clearly men in general. Beckett's play deals with the kind of life where man continues existing because he happens to exist.

Inspite of their inaction and the pointlessness of their existence, the two men still want to go on. Millions of people today do not after all give up living even when their life becomes pointless; even the nihilists wish to go on living.

It cannot be said that the two tramps are waiting for anything in particular. They even have to remind each other of the very fact that they are waiting and of what they are waiting for. Exposed as they are to the daily continuation of their existence, they cannot help concluding that they must be waiting.

Conclusion:

Thus in both the plays the heroes have relentless pressure towards a point of no return, with its trailing consequence of futility. Its only to live and suffer till death comes. World is absolutely callous to sufferings of others. Though Hamlet is a man of action but only waits for the right time to act and procrastinates to kill the king, who he knows is his father's murderer. In the same way the two characters in *Waiting for Godot* wait for Godot who does not appear till the end. It is meaningless who or what the expected Godot is. Its seems Godot is nothing but the name for the fact that life goes on pointlessly as waiting for something. The characters have no alternative. They only have to wait and accept the situation. This is existentialism. It points up the limitation of human life without choice of action and touches on the philosophical implications of human misery and pain.

References :

- Sinha, Krishna. Indian *Writing in English*. Heritage publishers. New Delhi, 1979.
- Esslin, Martin. *The Theatre of The Absurd*. New York: The Overlook Press, 1973.
- Quigley, Austin E. *Problems And Perspectives*. Princeton : Princeton University Press 1995.
- Kenner, Hugh. *A Reader's Guide to Samuel Beckett*.
- Https://freebooksummary.com *(A Critical Analysis of Shakespeare's Hamlet)*

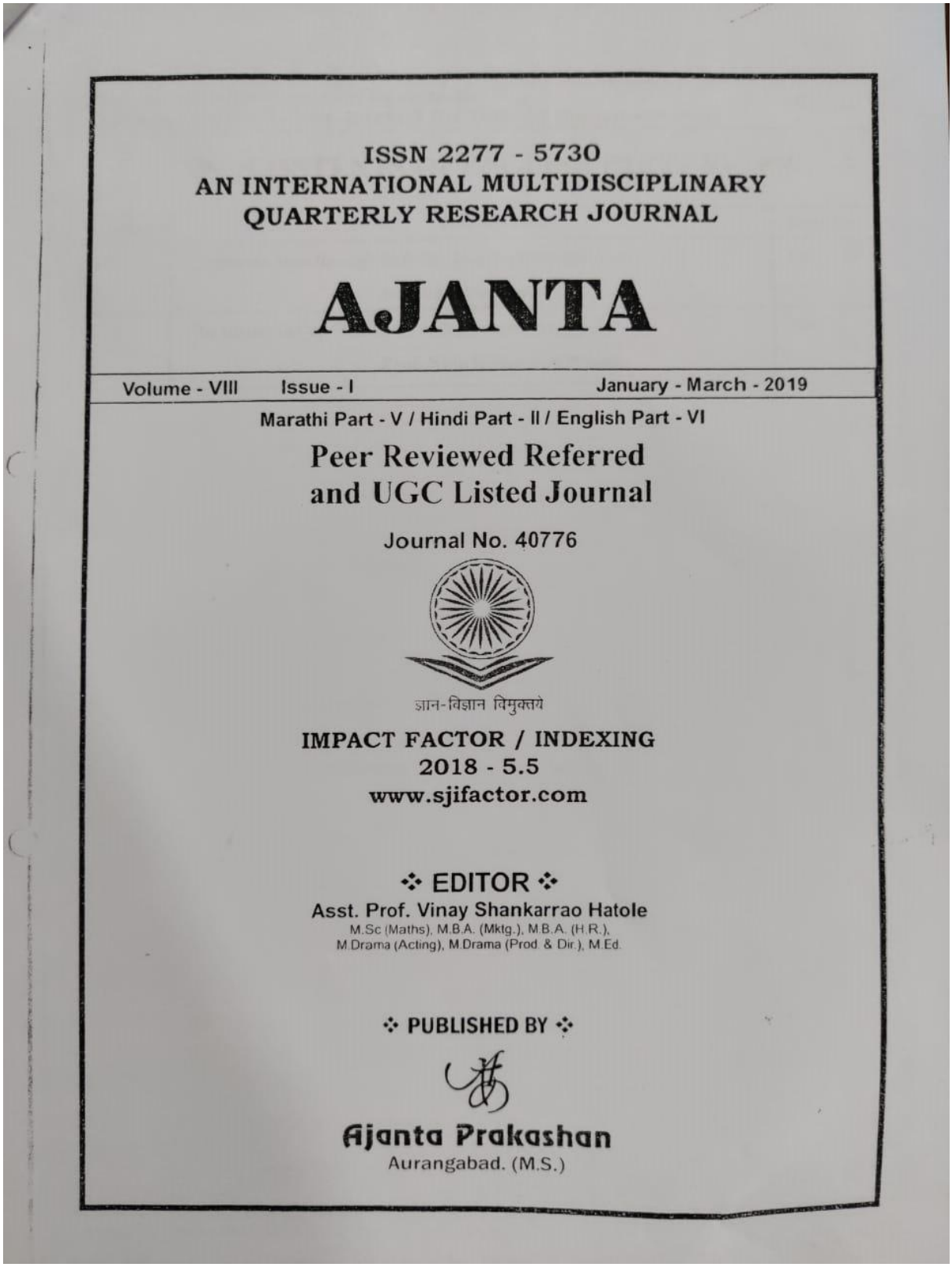

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I January - March - 2019

Marathi Part - V / Hindi Part - II / English Part - VI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

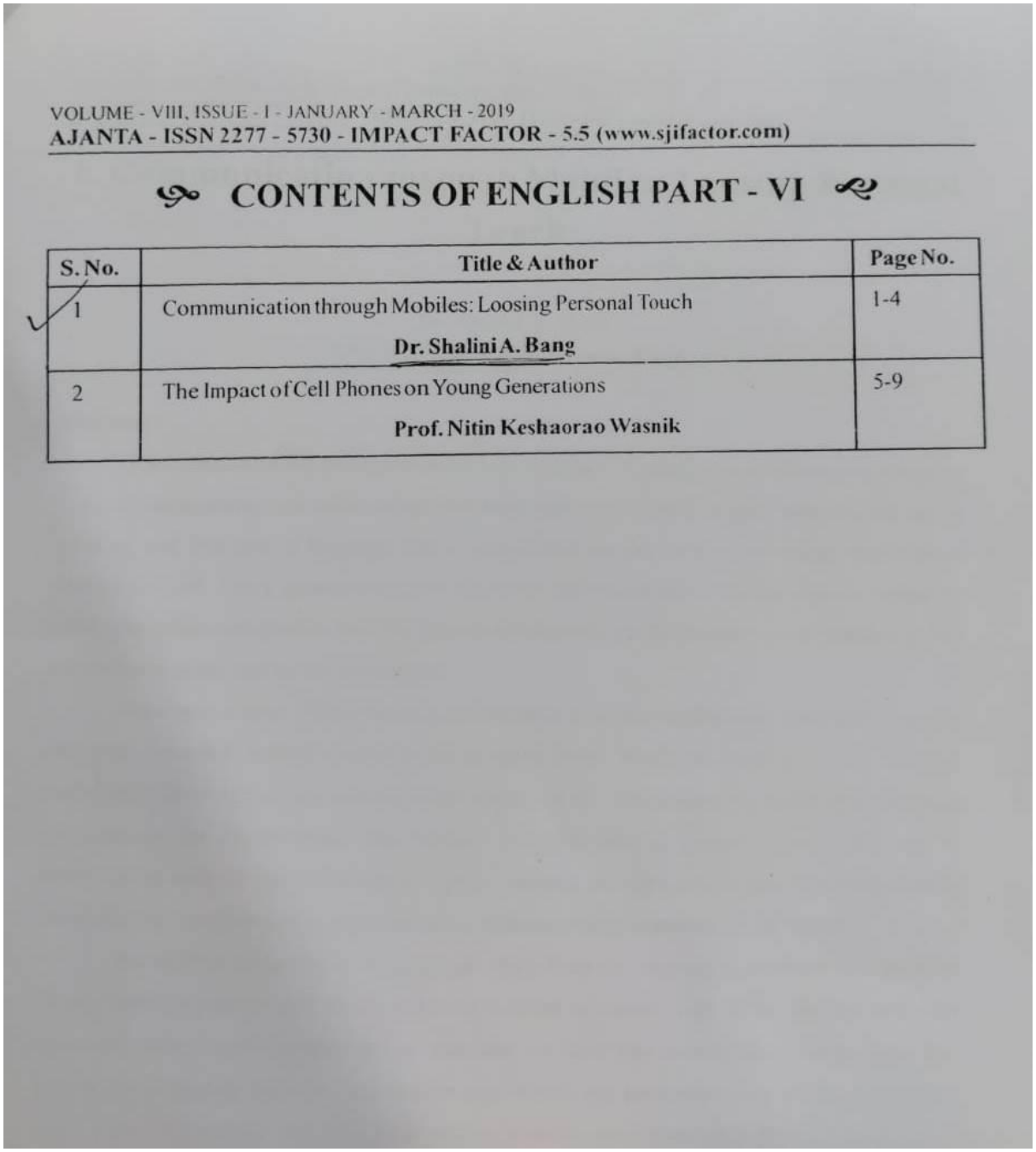

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - VI

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Communication through Mobiles: Loosing Personal Touch **Dr. Shalini A. Bang**	1-4
2	The Impact of Cell Phones on Young Generations **Prof. Nitin Keshaorao Wasnik**	5-9

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

1. Communication through Mobiles: Loosing Personal Touch

Dr. Shalini A. Bang
Smt. RDG College for Women, Akola.

Abstract

The communication through mobiles and Facebook is changing our ability and intimacy to have conversations and relationships we want with each other.It is also affecting the art of speaking and decorum of language. Once upon a time we use to burn the effigy of Ravan to destroy the evil. Every person has good reason to understand that it is the activity which he indulge in makes him good or bad. We have to understand how to limit the use of mobiles so that we are not manipulated by our ownselves.

Once upon a time....letter writing was the most powerful medium of communication. We distinctly remember Nehruji's letter to his daughter Indira which he wrote in prison. Through these letters he adviced Indira and taught her lessons of life. Those were the days when we use to wait eagerly for the postman who brought messages through letters. But in this age of globalization with the fast technology-computer, internet, mobiles, what's app, Facebook, texting messages takes no time and we can connect to a person sitting anywhere in the world.

The exercise of browsing for messages starts from the morning and we are flooded with Good morning messages and we also add our message to connect with them. The fast and easy communication is really a boon for us. But now we have this connection issue so huge that people are constantly glued to their mobile sets. What's app groups are created for companies, work areas, departments and now even college students are connected with the rising use of technology. The mobile sets have become a status symbol. Now life without smart phones cannot be imagined. The way an entire population communicates has fundamentally changed.

Our daily lives are increasingly being conducted through digital media. It affects us in many ways. It affects us pschycology. As the doctors say that the brain releases dopamine as a reward response to pleasure and this happens even when we use what's app, Facebook. The 'Like Buttton' on the Facebook is just like a dopamine. If someone likes something we post on Facebook the brain rewards with a dopamine hit. Now everytime wondering whether friends will

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

like your post creates stress. The result is continued Facebook use to alleviate the stress that Facebook created.

Physical Health- People live in a virtual world. Children have stopped playing on grounds so no physical exercises for them. Apart from this it affects eyes and ears as it is becoming a regular habit.

Moreover everything is within reach of a press icon. Press icon and call for things. Practically everything doing by clicks. Even the brain becomes inactive to recall the phone numbers as they are already feed in mobile.

The gaming is so mobile and can be accessed instantly that keeps the children busy the whole day. It affects their reading, writing and learning habits and other skills. It is common scene everywhere people putting earphones and listening for long hours and even the children while solving and drawing use earphones for long which really affects the eardrum and brain too. It becomes obstacle in fully concentrating upon what one is doing.

Breaking Relationships- A study says that there is increase in break-ups and divorce rates. Mobile is one of the factor which can trace and match the truth about the where about of a particular person. It has become very normal today to hear of break-ups soon after engagement or marriage. There are many reasons but technology is also one of them because it keeps minute to minute record of a persons moves which sometimes becomes too much interference in personal affairs which may become the reason for clashes in relationships. Personal information that was hidden at one time is easily shared with others.This over sharing sometimes become really harmful.

Shift in communication paradigm- It has affected communication in families and with people next door. Even in the get-together of friends and parties people are busy on mobile phones. The addiction has become so intense that we forget the discussions and the person sitting with us and we try to connect to some others far away. Even in parties sometimes people focus on mobile phones, the latest handsets, the features and downloads. At the dining table also people are found browsing with their free hand, the food getting the least respect.Frequent and meaningless conversation becomes boredom and is wastage of precious time. Even the language which is used for this communication is in fragments, in bites which does not have the dignity of expression. There is no oratory or embellishment in words. The fragmented language is not profound to render a deep sense of feeling.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Alert Alarms

The center for Human Technology brought into notice and surveyed that most people don't understand how they are being manipulated by their smart phones. More than a billion people have mobiles on their pockets and its changing the way and ability to have the conversations and relationships we want with each other. The problem is that this technology is spreading rapidly. It is really making a profit. Every time a new Handset with new feature and attraction are in the market. Smart phones and tablet use is increasing among children. A survey says that among children ages 0-8 98% lived in homes with some kind of mobile device in 2017 compared to 52% in 2011 and the average time children spend using mobile or net has gone up from 5 minutes to 48 minutes. The situation is grave we should think seriously that we have to understand the use of digital media for good.

The tech addiction is harmful Dr.Robert Lustig an neuroendocrinologist at California explains reality of tech addiction. He says, "the addiction to games is as good as addiction of gambling. Withdrawal sometimes becomes very hard."

Conclusion

Man is slowly moving towards detaching themselves because gradually he will develop a habit of conversing not face to face but on social media and mobiles only. He will also be at loss of words to communicate in full sentences, his emotions and pains. Here the words of Becketts' character Vladimir who stands right in the play *Waiting for Godot.*

"Was I sleeping while the others suffered? Am I sleeping now? Tomorrow, when I wake, or think I do, what shall I say of today?.....I can't go on. What have I said?"(He goes feverishly to and fro, halts finally at extreme left, broods).

Let us brood on how to limit our use of mobile and Facebook. Facebook and what's app are good to stay connected and for instant communication. But it must be curtailed to that and it should not attain demonic proportions that persons become addicted to it. It must be limited to a fixed period and one must set aside ample time for other activities for proper development of the body and mind.

References

- Sasikumar V, Dutt-Kiranmai,Ranjeevan Geetha. *Listening and Speaking.* Foundation Books.New Delhi.

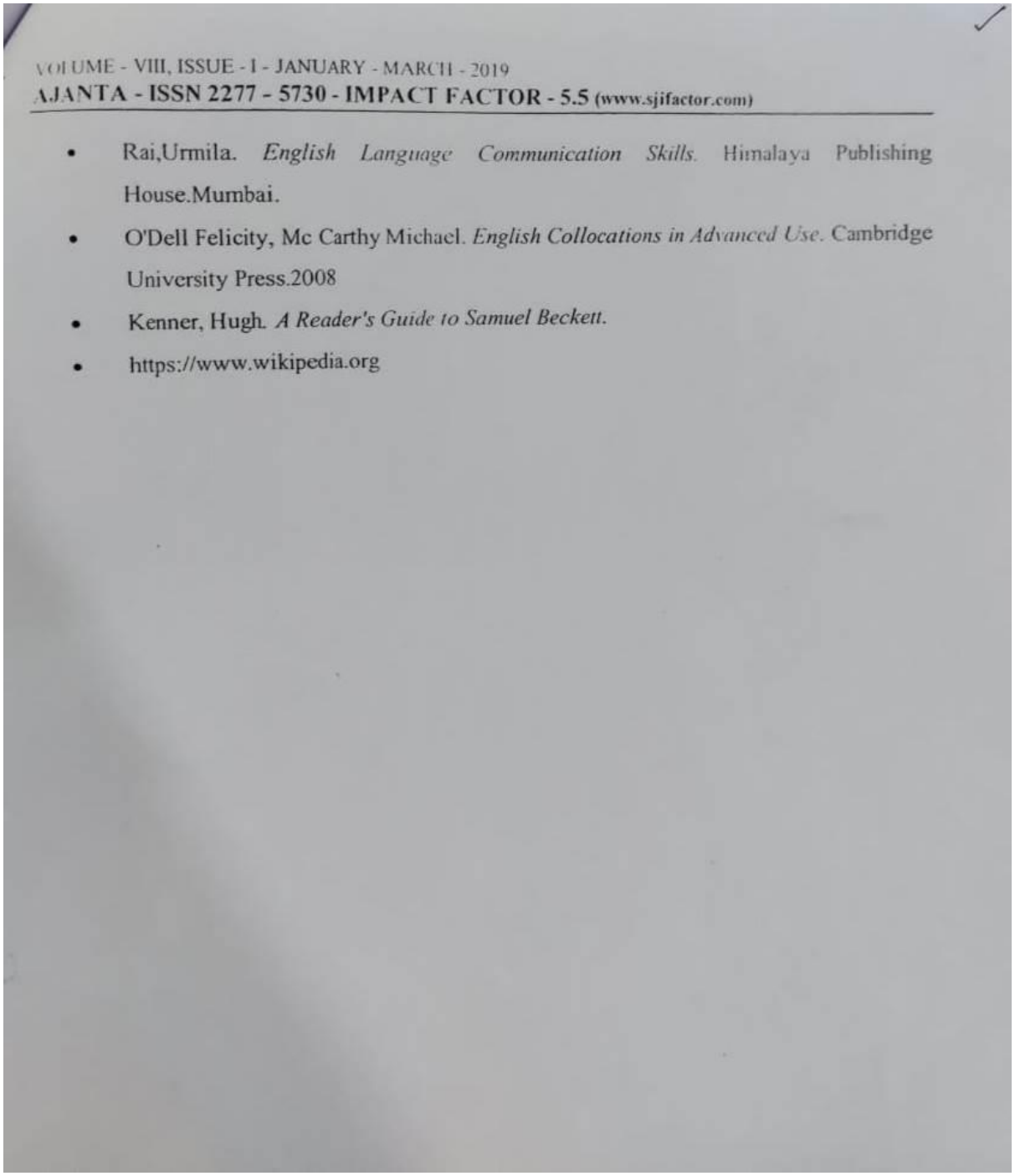

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

- Rai,Urmila. *English Language Communication Skills.* Himalaya Publishing House.Mumbai.
- O'Dell Felicity, Mc Carthy Michael. *English Collocations in Advanced Use.* Cambridge University Press.2008
- Kenner, Hugh. *A Reader's Guide to Samuel Beckett.*
- https://www.wikipedia.org

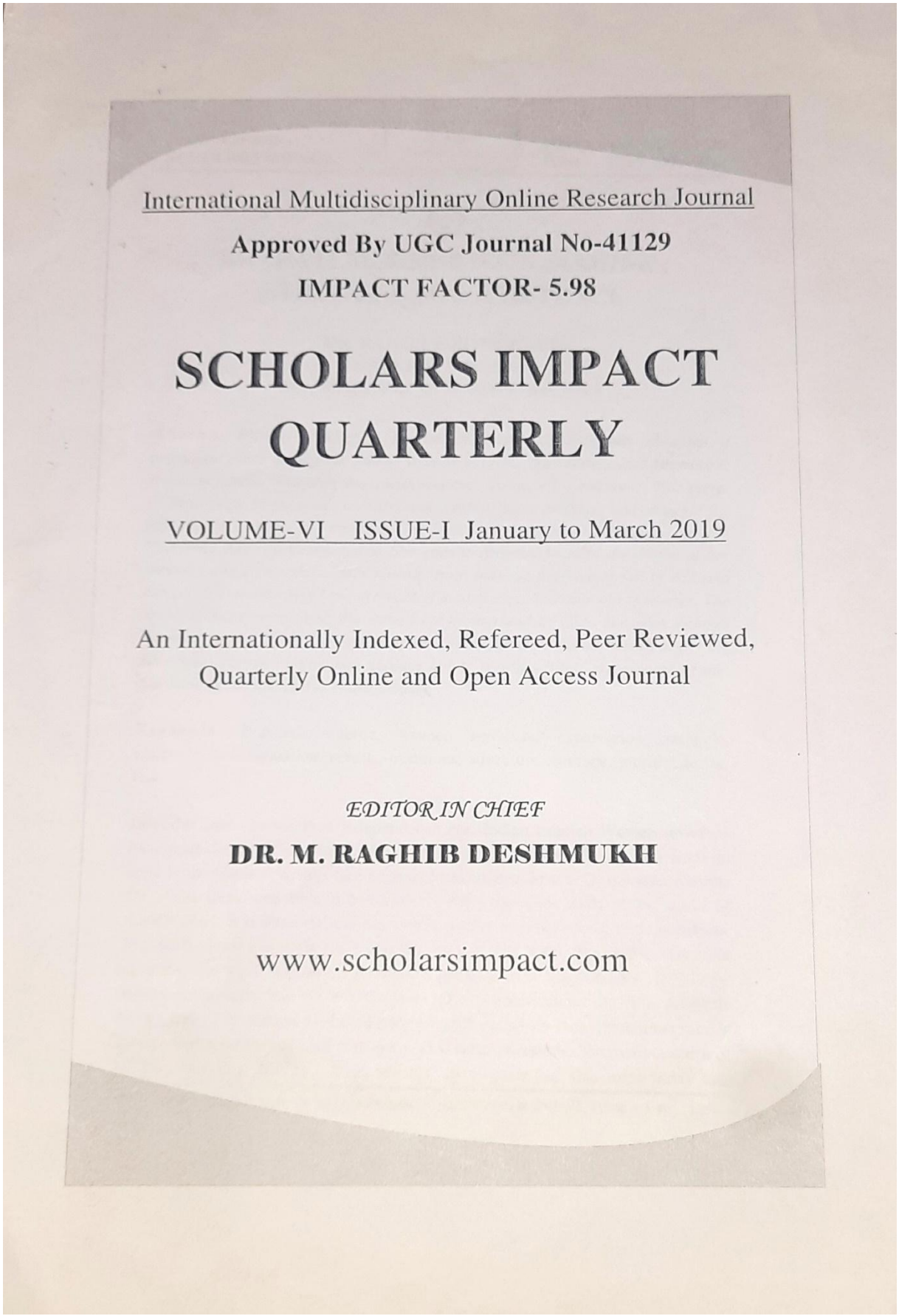

International Multidisciplinary Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-VI ISSUE-I January to March 2019

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed, Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

7

BHARATI MUKHERJEE'S *JASMINE* : STRUGGLE FOR EXISTENCE

DR. RAJESH S. NITNAWARE
Asst. Prof. in English
Smt. RDG College for Women, Akola (M.S.)

Abstract- *Bharati Mukherjee, an Indian-American writer has occupied a prominent place among the Indian Women novelists. Her third novel* ***Jasmine*** *is the most famous book that deals with woman's struggle for existence. This paper is an attempt to show the identity crisis, expatriation problem and struggle for existence of a simple woman-Jyoti. She does not believe superstitions and age-old traditions. She revolts against it. She goes to America to fulfil the dream of her husband and settles there. Her journey from India to America is full of risk and danger. It is the journey from the state of innocence to the state of experience. The revolt in Jasmine remains the same from motherland to USA. She goes through the many stages for the betterment of her career. She transforms herself as per the situations. Her transformation enables her to face the bitter experiences of life. She accepts the life as it is courageously.*

Keywords– Post-independence, women novelists, expatriation, struggle, existence, transformation, revolts, traditions, adventure, courage, journey, terror, risk.

Introduction - In the Post-Independence era, Indian English Women novelists have taken foremost position in the art of writing. The quest for equality finds an echo in the feminist writers like Kamala Markandaya, Shashi Deshpande, Shobha De, Anita Desai and Bharati Mukherjee. After the close study of the works of these writers, it is observed that they have mainly focused on women's problems. In their fictional world, they become the voice of their mute characters. It is quite clear that the whole human race has made progress in all departments. Still at the same time it seems that we have become rather careless about the basic principle of humanity. In today's so called post advance era, even the very human race is discriminated on the basis of gender. This is what constitutes the main concern of all these feminist writers. They always try to point out that even today true

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

equality does not exist. The social scenario of today has compelled Indian women writers to explore the possibilities of female existence beyond the conflict of good and evil. These modern women writers protest against the prevailing Indian traditional society through the medium of fictional characters.

Bharati Mukherjee, an Indian American writer has occupied a prominent place in the history of Indian English Women novelists. She has given a new direction and dimension to novel writing. Her works mark a new and mature phase in Indian English Fiction. She prominently deals with the problems of adjustment that an Indian living in the parts of the universe has to face. Her characters are not able to cope with the circumstances they come across. The characters are Third World Immigrants who endeavor to assimilate into North American lifestyle. Regarding this Bharati Mukherjee Says:

> My task as an author is to make my intricate and unknown world comprehensible to main-stream American readers (Shinde 35).

While going through her works, it becomes clear that Bharati Mukherjee deals with various problems regarding to women. Her central themes are Alienation, expatriation, cross-cultural conflict, man-woman relationship, marital disharmony, immigration and identity crisis. But what strikes us mostly is her dealing with the theme of suffering of women and their struggles for existence.

Bharati Mukherjee's famous novel *Jasmine* deals with the story of survivor. Right from the beginning, the novelist describes the theme of struggle for existence through the medium of protagonist-Jasmine. It is the story of Jyoti, a young, brave, Punjabi girl who is later known by various names - Jasmine, Jase, Jane, and Kali at various places. She lives in a small village of Hasnapur in Punjab. At the tender age of seven, an astrologer in the village predicts the widowhood and exile of Jasmine. Here we can compare the prophecy of Jasmine to the prophecy of Maya in Anita Desai's *Cry, the Peacock*. According to an astrologer's prophecy, Maya or her husband-Gautama would die during the fourth year of their marriage. After marriage, there is a fear in Maya's mind about it. She is haunted by the same thing which becomes the root cause of her disturbed life. But in *Jasmine*, the protagonist - Jyoti does not fear rather she decides to face the calamities boldly come across her life. She is a simple girl who could not understand the meaning of the prediction of astrologer at the tender age of seven. She wants to receive a medical degree and starts her own clinic in a big city to serve the society. But her father considers it as her madness. Her thoughts are noble. She does not follow the Indian social traditions and customs mutely. Even she decides to marry such a man who knows English. She marries with Prakash,

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

a young engineer who gives her new life and identity by giving her new name-Jasmine. Jyoti thinks after marriage she will get liberty from orthodox and conventional society. Marriage is the opening of new life. She feels that marring with Prakash will bring liberty and happiness in her life. Unfortunately, Prakash, her would be husband is killed in bomb-blast by terrorist. In this way, she becomes widow in her early youth.

In Indian traditional society women have to go "Sati" after the death of their husbands. Jasmine does not like her widowhood and sati system. She rebels against it. By doing so, she breaks the social code of conduct. She decides to fight against these old, conventional systems and accepts the challenge of life as it is. Against the feudalism Jyoti expresses her intense feelings:

> I felt dead in their company. My long hair and school girl clothes. I wanted to scream "feudalism!" I'm a widow in the war of feudalism (Jasmine 97).

Jasmine does not forget the desire of Prakash to go to America for better life along with her. That is why she determines to fulfil the dream of her husband after his death. On her way to USA, she is raped by Half Face, the captain of the ship. She is shocked by this incident and decides to commit suicide but soon realizes that she has to live for the fulfilment of Prakash's dream. She becomes Goddess- Kali for the Half Face, a wicked man and ends his life.

In America, Jasmine is alone and helpless. Fortunately she meets Lilian Gardon, an old white lady and social worker, who gives food and shelter to Jasmine. With the help of Lilian, she looks for the house of Prof. Vadhera, an Indian and Prakash's ideal teacher. But she becomes nervous when she comes to know the fact that the Professor is living not by teaching but by trading human hair. Hence she determines to leave the home of Prof. Vadhera who assures her about the green card. With the passing of time, she gets job as a maid servant in the house of Taylor who is a real Professor. He gives her new name Jase and new identity. She adopts the American culture and civilization and fully becomes an American. Taylor always encourages her and thinks about her career. Jasmine has to look after Duff, the adopted daughter of Taylor and his wife, Wylie. With the help of Prof. Taylor, she gets part time job in the University. She works as a reader in the department of Indian Languages. In this way she gets respect and honour at Columbia University. With the passing of time, she falls in love with Taylor and happily says:

> I became an American..... Duff was my child: Taylor and Wylie were my parents, my teachers, my family (*Jasmine*165).

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

While living with Taylor, once she sees terrorist Sukhvinder Singh who kills Prakash. Now she thinks that her staying with Taylor and Duff is more dangerous to them. So she decides to go to Iowa and ends her identity as a Jase. This episode ends with the departure of Jasmine from Taylor and Duff. Here in Iowa, Jasmine visits Kate Gardon, the daughter of Lilian Gardan for help. Firstly Kate wonders at the bravery of Jane. Luckily Jasmine meets with Mrs. Ripplemeyer who gives her job in the bank owned by her son, Bud Ripplemayer. Jasmine still looks beautiful. At first sight, Bud falls in love with her. In his words, "Oh God, I love you so much, I have never seen anyone so beautiful'' (*Jasmine* 36).

He wants to marry with her and by doing so he gives her a new identity. After long staying with Bud, Jasmine becomes Jane Ripplemeyer. Though Jasmine had adopted foreign culture, she could not forget her past. When she settles with Bud, she receives three letters from Taylors. They wanted to meet Jasmine.

Bharati Mukherjee's, Jasmine changes herself in her each new experience with the strangers. Innocent Jyoti of village-Hasnapur becomes Jasmine for Parkash, Jase for Taylor, Jane for Bud and Kali for Half Face. It clears that right from the childhood, Jasmine is aware about her struggle for existence. In the village, Jasmine and her family were disturbed by the terrorist-Sukhavinder Singh who killed her would be husband-Prakash in bomb blast. She is courageous and rebellious. She rebels against the prophecy of an astrologer who predicts about her early widowhood and exile. But she proves the prediction false and overcomes the adverse conditions. The novelist presents Jasmine's struggle for existence throughout the novel. She performs many roles during her journey. Thus, it becomes clear that she wants to prove herself different from other women. She creates her own identity. She was against 'Sati' system, dowry systems, gender-discrimination, problems of marriage and widow's. In traditional Indian society, the place of woman is considered as cattle.

After the scrutiny of the work of Bharati Mukherjee, it seems that she depicts the very exploitation and struggle for existence of women in orthodox and male dominated societies in the Indian sub-continent. Sensibility is a very important element of human nature and chiefly expressed by the charterers. Bharati Mukherjee's novels are an apt example of it. She portrays the conflicts and struggles of her female characters. She concentrates on an emotional world of the women characters and her work shows a profound understanding of feminine psychology. She reveals the inner conflicts of her characters and the quest for freedom.

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

The present paper is the study of significant female character in the novel *Jasmine*. It reflects the woman's struggle for survival. The novelist shows the injustice and agonies of women in patriarchal society. The orthodox society suppresses and tortures women. All the women characters are the victims of prevalent traditions and customs in the society. The restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs existing in the countries.

The protagonist-Jyoti in the novel *Jasmine* does not believe prophecies and superstitions. Her journey from the Asian country to the America is full of risk and fear. A young, Punjabi, village girl without husband or without the help of relatives goes to USA is adventurous. The process of journey starts from motherland to foreign land. It is the journey from the state of innocence to the state of experience. During her journey from native land to alien country, she is only twenty four years young, beautiful woman. But in this span of 24 years, she experiences many ups and downs, good and evils. Life offers her three options to choose a new life and identity. Hence, it proves that Jasmine is nothing but a discoverer of the meaningful life. Her search for identity starts from the prediction of astrologer; and ends with the choice to live with Taylor and Duff. Thus, it becomes quite clear that Jasmine's choice of any option is entirely different from tradition.

The revolt in Jasmine remains the same from India to America. She goes through many stages for the betterment of her career. She transforms herself as per the situations. Her transformation enables her to face the bitter experiences of life. She accepts the life as it is courageously. The protagonist-Jasmine is not only the fictional female character in the novel but she is the representative of all the women in the world. It seems that in the society, women are treated like cattle. They are abused, tortured, suppressed and oppressed every day in the family and outside. They are humiliated at every stage. There are two types of female characters in the fictional world of Bharati Mukherjee - one who adjusts with the situations and others who do not compromise with the situations. They always revolt against the injustice, and suffering of women. As a result of it, sometimes they suffer a lot. Even they have to pay big price for it.

In this way, Jasmine has learnt the art of facing the challenges of life. By doing so, she becomes bold and adventurous. Though her journey is full of thorns and calamities, she becomes habitual to struggle for existence.

Briefly, it seems that in tackling the major themes, woman is the focal point of Bharati Mukherjee's novel. All of her protagonists are female, struggling for self-escapement or emancipation from the traditional set up of the society. They struggle for exploring their own identity and existence. They are free from

Jan To Mar 2019
SCHOLARS IMPACT
Quarterly Research Journal
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

social bondage. They are independent and free to take any risk in their way of life. Bharati Mukherjee reveals age-old traditions: dowry system, sati system through the medium of her fictional characters. For instance, Jasmine rebels against the feudal society. She prohibits her mother from going 'Sati'. While doing so, she undergoes the physical as well as mental journey. That is why her journey becomes full of fear, terror, risks, adventure and danger.

References:-

1. Bagul, A.S. *The Fiction of Bharati Mukherjee*, Chandralok Prakashan, Kanpur, 2007.
2. Dhawan, R.K. *The Fiction of Bharati Mukherjee*, Prestige Books, New Delhi, 1996.
3. Mukherjee, Bharati. *Jasmine*, Penguin Books India Ltd., 1990.
4. Nelson, Emanuel S. *Bharati Mukherjee: Critical Perspective*, Garland Publishing Inc., New York, 1993.
5. Shinde, Shobha. Cross-cultural crisis in Bharati Mukherjee's *Jasmine* & *The Tigers Daughter, Commonwealth writing: A study in Expatriate Experiences*, Ed. R.K. Dhawan and LSR Krishna Sastry, New Delhi, Prestige Books, 1994 .

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 183 (A)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
April-2019 Special Issue – 183 (A)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

1 Website – www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 183 (A)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

Psycho-analytical study of Female Characters in Roy's *'The God of Small Things'*

Dr. Rajesh S. Nitnaware
Asst. Prof. (Dept. of English)
Smt. R.D.G. College for Women,
Akola, Maharashtra

Abstract:

Arundhati Roy, the prominent India writer of post modern era, shows the exploitations and agonies of women in patriarchal society. Her characters are from various backgrounds and reveal the spirit of diversity. Sensibility which is the mixture of spiritual and physical world is portrayed in the novel through various characters that undergo bitter experiences in their lives. The novel is a story about those men and women who have been exiled to the margin of society. All women characters are victims of prevalent traditions and customs in the society. For instance Ammu, who is a protagonist leading a life of misfortune in a male dominated society, is mentally disturbed and dies because of adverse circumstances in life. To conclude, it becomes clear that women suffers because of orthodox society who suppress and oppress them. Restrictions imposed on women are the outcome of religious beliefs and customs in the country.

Human life is a complex phenomenon which unites the Physical and the spiritual planes of Human existence. The physical world embodies not only the mundane world outside but also the relations of the individual with its multifarious dimensions; while the spiritual world or psychological existence has to have its bearings on the mundane world. Thus, both, these worlds are united in a personality in the form of human sensibility. It is vital force joining the mundane and the ethereal. In the novel of Arundhati Roy, these two sides of human existence are closely intermingled.

The word 'sensibility' itself has its tenors, as it is poised as more inner introvert, pious, gentle aspirations, hopes and finer thoughts in an individual. The female characters in Arundhati Roy's novel depict deplorable condition of women in orthodox and male dominated societies in the Indian subcontinent. As such, their subconscious is replete with agonies cursed upon them by the outside society and the natural feministic endowments, they originally are blessed with.

Arundhati Roy, the prominent Indian writer of post modern era, appeared on the scene of literature through his very first novel The God of Small Things, a Booker Prize winner book which presents feminine sensibility through the medium of various characters that undergo bitter experiences in their lives. In her novel, she shows an exceptional awareness of the social crises and sensitivity to the problems. Her characters are from various backgrounds and reveal the spirit of diversity. Her novel's central themes are: man –woman relationship, predicament of women, untouchability and social realism. But what strikes us mostly is her dealing with the theme of feminine sensibility.

After the scrutiny of the novel, we come to know that there are more women characters than men in the novel. All the major characters are divided into two groups-The God of Big Things and The God of Small Things. The novel presents maladjustment between one group of Pappachi, Mammachi, Baby Kochamma and Chacko and other group of people like Ammu, Rahel, Velutha, Estha and Sophie Mol, who are sharply portrayed and hold the prominent place

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 183 (A)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

in the novel. Generally it is observed that women are suppressed and oppressed in the traditional Indian society. She has been deprived of her rights. Her independent views and emotions as a human being are neglected in the male dominated society. They are considered as a mere toy in the hands of cruel system in India which perpetuate age old exploitation.

The God of Small Things is a story about those men and women who have been exiled to the margin of society i.e. women and untouchables. In the novel Pappachi is shown as a retired person from central government service and settles in Ayemenem House, a small town in Kerala, India. Pappachi doesn't get credit for his research during service; as a result he gets psychologically disturbed after retirement. He starts beating his wife, Mammachi who is much younger to him and ill treats his family members. "Every night he beat her with a brass flower vase" (p.47). His whole family gets disturbed and they started disrespecting him. He losts control over his family. The impact of this is seen over their children. Mammachi is firm in this situation. Though she suffers greatly in the patriarchy, she handles all the family situations properly. Later on she manages **Paradise Pickles and Preserves Factory** with the help of her son Chacko.

Ammu, the only daughter of higher middle class parents, Pappachi and Mammachi, also suffers the consequences of familial discord. She is deprived of higher education by her father. According to Pappachi, college education is an unnecessary expense for a girl. It shows that he belongs to orthodox traditional society. He does not want to change his views regarding women in the family and society. On the contrary her brother has been sent to foreign for his education. It seems that from the birth of girl child, she has been treated differently in comparison of male child by the parents. It is the bitter truth of society. Girl child is denied her rights since birth. As a result, she has to protest against age-old traditions. She has to fight for her rights in the patriarchy. Thus we see that Ammu was deprived of her rights by someone who was a reputed scientist. Regarding the situation, Roy writes:

"Pappachi insisted that a college education was an unnecessary expense for a girl, so Ammu had no choice but to leave Delhi and move with them. There was little for a young girl to do in Ayemenem other than to wait for marriage proposals while she helped her mother with the housework". (p.38)

Ammu becomes nervous because of her familial problems. She decides to liberate herself from the tyrannical clutches of her father at the tender age of eighteen. Life offers little choice for a woman like Ammu, the protagonist, who earns for pleasure and happiness and a life far from shackles or constrains. The narrator presents a detail picture of the girl's childhood to youth, to the marital experience and affectionate mother, to a rebel wife who protests against the age long hypocritical moral stand of a patriarchal family. As a woman, Ammu has to face lot of cares and miseries of life. She has seen the brutality of her father, Pappachi, who beats her and her mother, Mammachi with a brass vase. Marital relation for Pappachi is the man's domination over woman. Thus, it is considered that women are nothing but the puppets in the hands of men. Her heart yearns for liberty. Regarding this Roy writes:

"All day she dreamed of escaping from Ayemenem and the clutches of her ill-tempered father and bitter, long-suffering mother." (p.39)

In her frustration, Ammu convinces her parents to allow her to go to the home of distant aunt in Calcutta. There she meets an Assistant Manager of Tea Estate and decides to marry him. It shows her confidence and bold nature that she marries without the permission of her parents.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 183 (A)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

This act shows that she wants to live as per her desire and in liberty. It is observed in the modern society also where such incidents are common. After marrying Assistant Manager of Tea Estate she realized that he is a drunkard. She was pregnant and hospitalized for her delivery. After giving birth to her twins, Estha and Rahel, she found her husband in the verandah of hospital in a drunken state. At the same moment she decides to leave her husband who is self centred and careless about his wife and children. She, too, realizes that he is trying to use her for his promotion by sending her to his boss Mr. Hollick. That's why she divorces him and decides to return along with her children to Ayemenem house where she lives as an unwanted guest. She "left her husband and returned unwelcomed to her parents."(p.42)

At her parents' home everyone neglects her as she goes against their wish. That's why no one wants to keep relation and talks to her. It is observed in the society that a divorcee woman has no place or respect in the conventional Indian family because of gender bias. In this way, Ammu becomes the sufferer in man-made society. She already knows all these things but now experiences it. This is the deplorable condition of Ammu in her own home. In such an adverse condition she meets Velutha, an untouchable. Mammachi observes that Velutha has a lot of talent. Hence, she appoints him as a carpenter in factory, but she does not forget that he belongs to a low caste family. He works for them in the factory as well as in Ayemenem House. When he meets Ammu in such a deplorable condition he shows his sympathy towards her. Actually both are neglected and humiliated by the society. They come close to each other. They share their views and care each other. They are united with souls and bodies. He plays with her children which draws her towards him. She establishes relationship with him as she is neglected and avoided by the orthodox society. By establishing her relation with untouchable she breaks the code of conduct and brings wrath upon her. Now she has been humiliated by the family members who do not care her and her untold expressions. She rebels against the social oppression and this is why she has to pay price for it.

It is unfortunate that no one understands her feelings and emotions. She is able to adjust with her children only. She always cares about her son and daughter as she knows that her life will come to an end quickly. When her relation with Velutha is discovered by the family members, she is forced to leave from Ayemenem house to protect their family prestige. On the contrary, when Chacko, Ammu's brother, divorces by his wife Margarete returns to his native land, he is welcomed and protected by the family members. He runs the factory. He keeps his illicit relation with women workers, who belongs to low caste. Mammachi gives protection to Chacko for this immoral act. It is patriarchal society which is quite adamant towards the feminine desires and expectations. Her small decision which is a crude infidelity in the eyes of the society, she has to suffer lifelong agonies. It is evident that woman, irrespective of her class and social position, is humiliated and dominated. Even women in high society, who are often hypocritically elated at social function, are no exceptions to the scathing of traditions and customs. The male dominated society often chooses to stand up with men rather than women.

When Ammu comes to know that she is dispelled from her own house by her own family members, she packs the trunk for her son and sends him to his father. She wanders for job from place to place but she doesn't get any job. She is tired and exhausted in search of work. She is found dead in Bharat lodge in a hapless condition. Regarding this the author writes:

"She died alone. With a noisy ceiling fan for company and no Estha to lie at the back of her and talk of her. She was thirty one. Not old, not young, but a viable, dieable age". (p.161)

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 183 (A)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

In this way, Ammu, a talented girl, a sensitive mother is neglected, dominated, discarded and humiliated by her own people and society. It surprises us that even the women like her mother Mammachi and her aunt Baby Kochamma oppresses her and drives her to her miserable death. It seems that women are the enemies of their own sex. They are quite responsible for the tragic condition of women. Likewise other female characters also suffer the same fate in the novel.

For instance, Rahel, the daughter of Ammu, holds significant place in the novel. She, too, experiences hurts and humiliations like her mother. She leads a life of separation and feels Ammu's isolation. When she reminds her past, she is always disturbed. The attachment between Ammu and Rahel is sensitively and sharply describe by the novelist. She witnesses that her mother is humiliated and maltreated by her own family members. She goes to different schools and is entirely ignored by the Mammachi and Chacko. Being the member of Ayemenem House, she is deprived of her rights as her mother; Ammu is deprived of her rights in the society. Nobody take care about her and bother about her education. After marriage with Larry, who is a research student, she goes to America. With the passage of time, she comes to know that she is not satisfied with him. She divorces him. Even she works as a waitress in the restaurant in New York. Lastly she decides to return to Ayemenem House where she suffers a lot like her mother. In this way Rahel becomes nervous and is always haunted by the tragic memories of her mother life. As one critic observes:

"It can be called the story of sufferings of Baby Kochamma, Mammachi, Ammu and Rahel. They all suffer in different ways. In a country like India where patriarchal system is very strong, women suffer mentally, physically and sexually."(Rashmi Rajpal: 66).

Thus, it is quite clear that every female character in the novel has to suffer a lot, sometimes due to her own mistakes and sometimes their sensible nature towards men in the society. In the novel, Arundhati Roy shows the exploitations and agonies of women in patriarchal society. The orthodox society suppresses and tortures women. All the women characters are the victims of prevalent traditions and customs in the society which expects too much from the 'Woman' and imposes the restrictions on her. The restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs existing in the countries.

Indian writing in English provides different types of thematic pattern in literature. Indian novels provide wide range of themes like Feminine sensibility, oppression, class and caste conflict, partition etc. Many writers try to provide voice to the oppressed female characters in their novels. These characters are the representative of cross-section of society. Feminine sensibility is the sensibility to focus on the feminine world. As per the scriptures, women are oppressed twicely--as victims of caste and gender. It means that the condition of the lower caste women is very miserable. Arundhati Roy, in The God of Small Things gives voices to her female characters to offer social justice. Her work is universal.

References

1) Ahmed, Aijaz. In Theory, Classes, Nations, Literatures. London: Verso, 1992.
2) Bhatt, Indira, Nityanandam, Indira (ed.): Explorations: Arundhati Roy's The God of Small Things. Creative Books, New Delhi, 1999.
3) Surendran, K.V. : The God of Small Things: A Saga of Lost Dreams, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi,2000.
4) Roy, Arundhati. : The God of Small Things. New Delhi, Penguin Books, 2002.

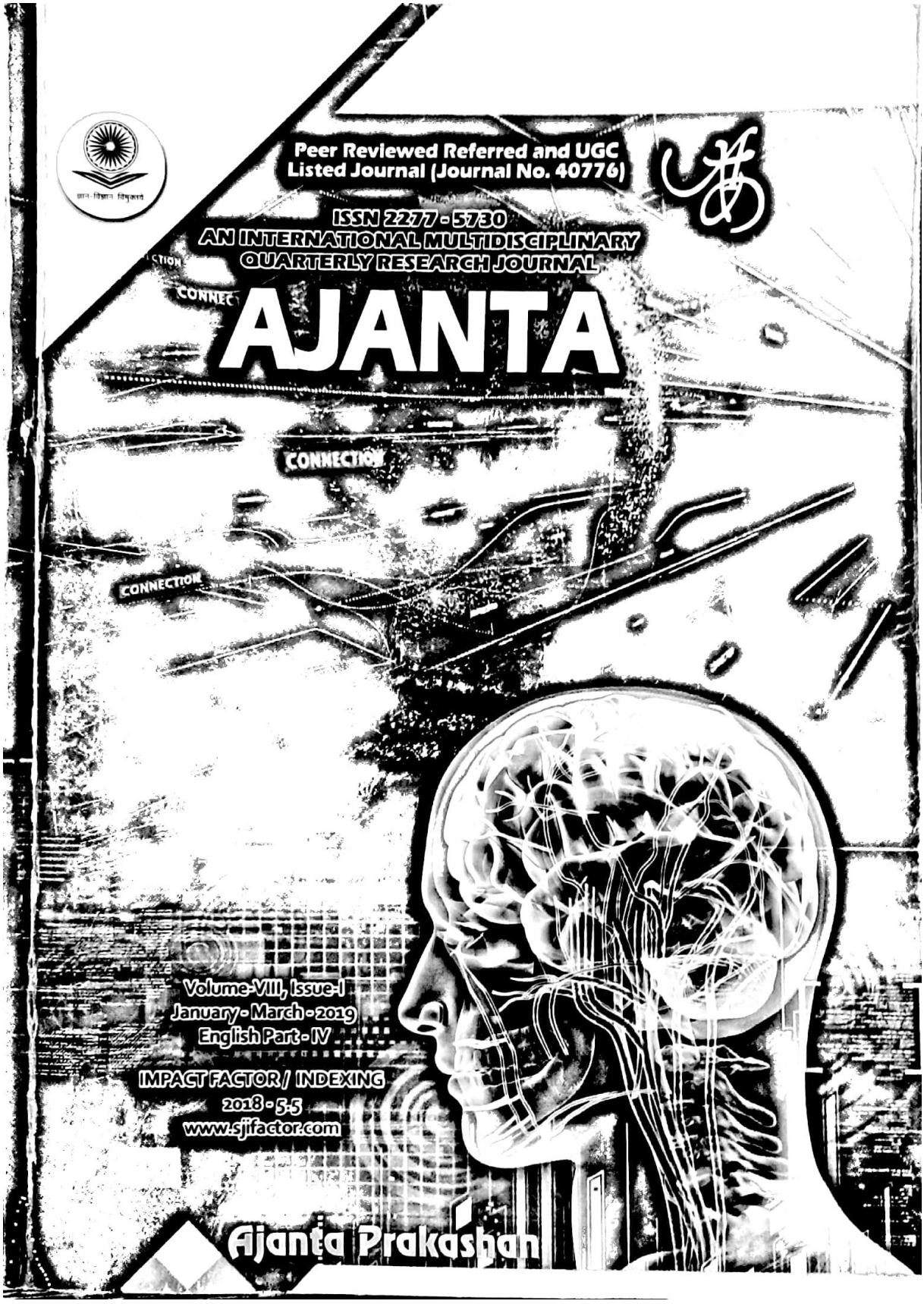
Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
CONNECTION
CONNECTION
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Social Change and Mahatma Gandhi's Thoughts **Prof. Shirish Sutar** **Prof. Suresh M. Pawar**	53-55
13	Bakha : A Model for the Underdogs **Dr. Prakash Sudhakarrao Tale**	56-59
14	Women in Buddhism and Present Scenario **Prof. Sanjay D. Patil**	60-61
15	Social Concerns in Mulk Raj Anand's Writings **Satish Dnyaneshwar Morey**	62-65
16	R. K. Narayan's Contribution to Indian English Fiction **Subodh N. Chinchole**	66-70
17	Relevance of Indian Thinkers in Mahatma Gandhi **Dr. Vilas Aghav**	71-75
18	Revelation of Social Reforms in Vijay Tendulkar's Kanyadaan **Dr. Kiran S. Khandare**	76-80
19	The Marginalised Voices in Arundhati Roy's 'The God of Small Things' **Dr. Pankaj D. More**	81-86
20	A Historical Impact of Raja Ram Mohan Roy's Social Contribution **Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	87-89
21	Swami Vivekanada and his Ideas on Mysticism and Spiritualism in Saint Poetry **Prof. Sanjay T. Vite**	90-94
22	The New Renaissance in Feminism **Dr. Varsha E. Gawande**	95-99
23	Mulk Raj Anand : A Novelist with an Urge of Social Reformation **Dr. Narendra T. Mane**	100-104

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

21. Swami Vivekanada and his Ideas on Mysticism and Spiritualism in Saint Poetry

Prof. Sanjay T. Vite
Assistant Professor, Dept. of English, Smt. R.D.G. College for Women, Akola.

Abstract

Indian literature is rich in possessing the treasure of mysticism and spiritualism which has been developed by the saint poets. Mystical, religious and spiritual discourse always found interwoven in the writing of saint poets in the form of poetry. The tradition of Saint Poetry begins from the ancient ages of Vedas, the Upanishads and the great epics- the Ramayana and the Mahabharata which are exemplary pieces of writing in a perfect form of poetry and they are the fundamentals of Hindu religion and the Hindu philosophy which illuminates the great spiritual heritage of India. The mystical, spiritual and inspiring thoughts of the Saint Poetry exercised great influence on Indian literature.

Swami Vivekananda was a great mystic, yogi, and saint who heralded the renaissance in India and took us back to the fundamental values of our Hindu culture and compelled to find the truth in the Upanishadas and Bhagwad Gita. His lyrics are filled with the doctrines of Hinduism and Vedanta, the practical and dynamic vision of philosophy which has captured the attention of the whole world. His poems, lyrics, hymns and songs have the synchronization of mysticism, spiritualism and artistic expression. Poetry is the voice from the depth of the heart of the man which is balanced, purified and polished. Swami Vivekananda identifies and appreciates poetry in term of mysticism and spirituality. Mystic and spiritual aroma associated with poetry makes it more equilibrium. He believes that mysticism and spiritualism should exercise superior reason and knowledge which transcends the capacity of man.

Key words: Saint Poetry. Spiritualism, Mysticism, Hindu Religion, Philosophy.

Indian Literature is abundant for its variety of wide range of subjects and aspects of writing and Saint Poetry is one of them. It is very rich in possessing the treasure of mysticism and spiritualism which has been developed by the saint poets. Mystical, religious and spiritual discourse always mingled in the writing of saint poets in the form of poetry. The tradition of Saint Poetry begins from the ancient ages of Vedas, the Upanishads and the great epics- the Ramayana and the Mahabharata which are exemplary pieces of writing in a perfect form of poetry and they are the fundamentals of Hindu religion and the Hindu philosophy which

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

illuminates the great spiritual heritage of India. The composers of the Vedas and the Upnishadas, Ved Vyas and Valmiki were the founders of the Indian tradition of Saint Poetry. There are numerous texts in various Indian languages – Marathi, Hindi, Sanskrit, Tamil, Bengali etc., written over several hundreds of years, which enriched spiritual, mystical and Saint Poetry in India. The mystical, spiritual and inspiring thoughts of the Saint Poetry influenced Indian literature.

The poetry of Swami Vivekananda (January 12, 1863- July 4, 1902) is highly rich in Vedantic philosophy of India which is as old as Vedas. The mysticism and spiritualism is deeply rooted in the writing of the Indian saint poets The Vedas, Upanishads, Ramayana, Mahabharata and other holy texts were the sources of inspiration for the most renowned Indian mystical and spiritual poets like Kabir, Tulsidas, Swami Vivekananda, Sri Aurobindo and Rabindranath Tagore. These writers were saints, mystics as well as literary giants. They were spiritual leaders with exemplary gift of expression. They expressed in many Indian regional and vernacular languages but Saint Poetry in English language has found its exponent in Swami Vivekananda, Aurobindo and Tagore who were deep down in the Indian aesthetics and its rich Vedantic tradition. **In the history of Indian Literature there are several saints poets who have carved the hallmark of their writing in the tradition of Saint Poetry but Swami Vivekananda stands first to explore and compose mystical and spiritual beauty in his poems.** He was the first saint to write in English and hence he was the pioneer of English Saint Poetry in India. **His poetry is spiritual, devotional and mystical which has greatly influenced on Indian Literature.** According to Prof. Satish Kumar, Swami Vivekananda and Swami Ramtirth are founders of 19th century Saint Poetry in Indian English literature. He observes,

"Vivekananda is the pioneer of saint-poetry which is characterized by spirituality and mysticism. As a poet he belongs to the category of Indian poets- Kabir, Sur, Tulsida, Meera, Chaitanya, Mahaprabhu, Tkaram, Nanaka etc. … In commensurate with the spiritual and mystical genius of India, Swami Vivekananda and Swami Ramtirtha, the two illustrious saints, who were well versed with the use of English, composed beautiful poems." (Kumar. 2000: 45).

Swami Vivekananda was a great mystic in a supreme sense of the term that he was a self-realized soul for his philosophical discourse, and along with that, he had a great command over the language and even he was master in playing with words. His philosophical, spiritual and mystical discourse became more expressive in the rhymes of poetry and his literary writings are a unique combination of Eastern sensibility with Western language. He has that ability to create a work of art which got fine expression in a mystic and spiritual aroma of unique nature.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Poetry is the voice from the depth of the heart of the man which is balanced, purified and polished. Swami Vivekananda identifies and appreciates poetry in term of mysticism and spiritualism. Mystic and spiritual aroma associated with poetry makes it more equilibrium. He believes that mysticism and spiritualism should exercise superior reason and knowledge which transcends the capacity of man. According to Swami Vivekananda mysticism is: "The assertion of something superior to self knowledge and reason which particular person, or all persons under certain circumstances, possess" (Vivekananda.1989: 4: 374). One of the earliest poems by Vivekananda is *The Quest for God*, which was included in a letter sent from Salem, U.S.A to Prof. John Henry Wright. Vivekananda had prefaced the poem with a note: "Here are a few lines written as an attempt at poetry. Hoping your love will pardon this infliction." (Vivekananda. 2005: 7: 450). Here in *The Quest for God* the poet delineated the detail mystic and journey and curiosity of a Seeker of God.

"O'ver hill and dale and mountain range
In temple, church, and mosque,
In Vedas, Bible, Al Koran
I had searched for Thee in vain.
Like a child in the wildest forest lost
I have cried and cried alone,
Where art Thou gone, my God, my love?
The echo answered, 'gone.'" (Vivekananda. 2005: 7: 450)

In search of God Vivekananda goes beyond the religion and became the cosmic figure. The seeker felt a flash and illuminated his soul by the art of the divine presence of the God. Thereafter delighted seeker finally found what he had been searching for several years that is the Divine art of God 'the Soul of souls'.

Swami Vivekananda examines the image of mystic and spiritual man within and around the self and not in the abstract self as God or divinity. A radical exponent of energizing mysticism, he presents before us a radical image of the God. He finds the Supreme, the inseparable in all the manifestations of life, in all animate and inanimate objects of the cosmos. *In The Living God* he urges people to know only one God which is the reality. He breaths such radical image of the living God:

He who is in you and outside you,
Who works through all hands,
Who walks on all feet,

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Whose body are all ye,
Him worship, and break all other idols!
He who is at once the high and low,
The sinner and the saint,
Both God and worm,
Him worship — visible, knowable, real, omnipresent,
Break all other idols! (Vivekananda. 2007: 20)

Here he breaks all idols and says that God is omnipresent, omniscient and omnipotent as the universal divinity. God is present everywhere within us and outside us in high or low and in the sinner and the saint. He blends the mysticism and spirituality at once.

Swami Vivekananda in India is regarded as a patriot saint and inspires the dominant national consciousness by preaching the ideal of spiritual strength and man-making religion. His poetry is a mystical and spiritual quest and blending of conflicting feeling and emotions which a man placed in a material world experiences. As a spiritual and mystic poet Vivekananda is the voice of the soul, pure and serene. The vision of Swami Vivekananda was mystical and spiritual in to whatever he touched. He was a true exponent of mysticism and spiritualism as he depicts in *Kali the Mother:*

Dancing mad with joy,
Come, Mother, come!
For Terror is Thy name,
Death is in Thy breath,…
Who dares misery love,
And hug the form of Death,
Dance in Destruction's dance,
To him the Mother comes. (Vivekananda. 2007: 25)

As such his poems are rich in lyrical qualities and lucid and characterized by subtleties of style, diction and above all by a spontaneous rush of mystical and spiritual emotions. They are interwoven with symbols, images, metaphors and similes. As in the beginning of the poem *Kali the Mother:*

The stars are blotted out,
The clouds are covering clouds,
It is darkness vibrant, sonant.
In the roaring, whirling wind

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Are the souls of a million lunatics
Just loose from the prison-house,
Wrenching trees by the roots,
Sweeping all from the path. (Vivekananda. 2007: 25)

Apart from the above poems these *Who Knows How Mother Plays, To an Early Violet, The Songs of Sannyasin, My Play is Done,* and *Peace* all these poems shows the synchronization of the mysticism and spiritualism.

The mysticism and spiritualism used by Swami Vivekananda is fused with philosophical and aesthetic touches. Poetry is the voice from the depth of the heart of the man which is balanced, purified and polished. Swami Vivekananda identifies and appreciates poetry in term of mysticism and spiritualism. Mystic and spiritual aroma associated with poetry makes it more equilibrium. He believes that mysticism and spiritualism should exercise superior reason and knowledge which transcends the capacity of man. Mystical and spiritual strains are fused with lyrical touches which create and aesthetic appeal.

References

1. Banhatti, G. S. *Life and Philosophy of Swami Vivekananda.* New Delhi, India: Atlantic Publisher & Distributor, 1995.
2. Iyenger, K. R. S. Introduction to Indian Writing in English. New Delhi, Sterling Pub., 1984.
3. Kumar, Satish. *Saint Poets: A Survey of Indian English Poetry.* Bareilly: Prakash Book Depot, 2000.
4. Swami Vivekananda. *Fundamentals of Religion, Complete Works of Swami Vivekananda, Volume 4.* Kolkata: Advaita Ashram, 1989.
5. Swami Vivekananda. *Complete Works of Swami Vivekananda, Volume 7.* Kolkata: Advaita Ashram, 2005.
6. Swami Vivekananda. *In Search of God and Other Poems.* Kolkata, India: Advaita Ashram, 2007.

http://www.google.com
http://www. swami vivekananda.com

2019-20

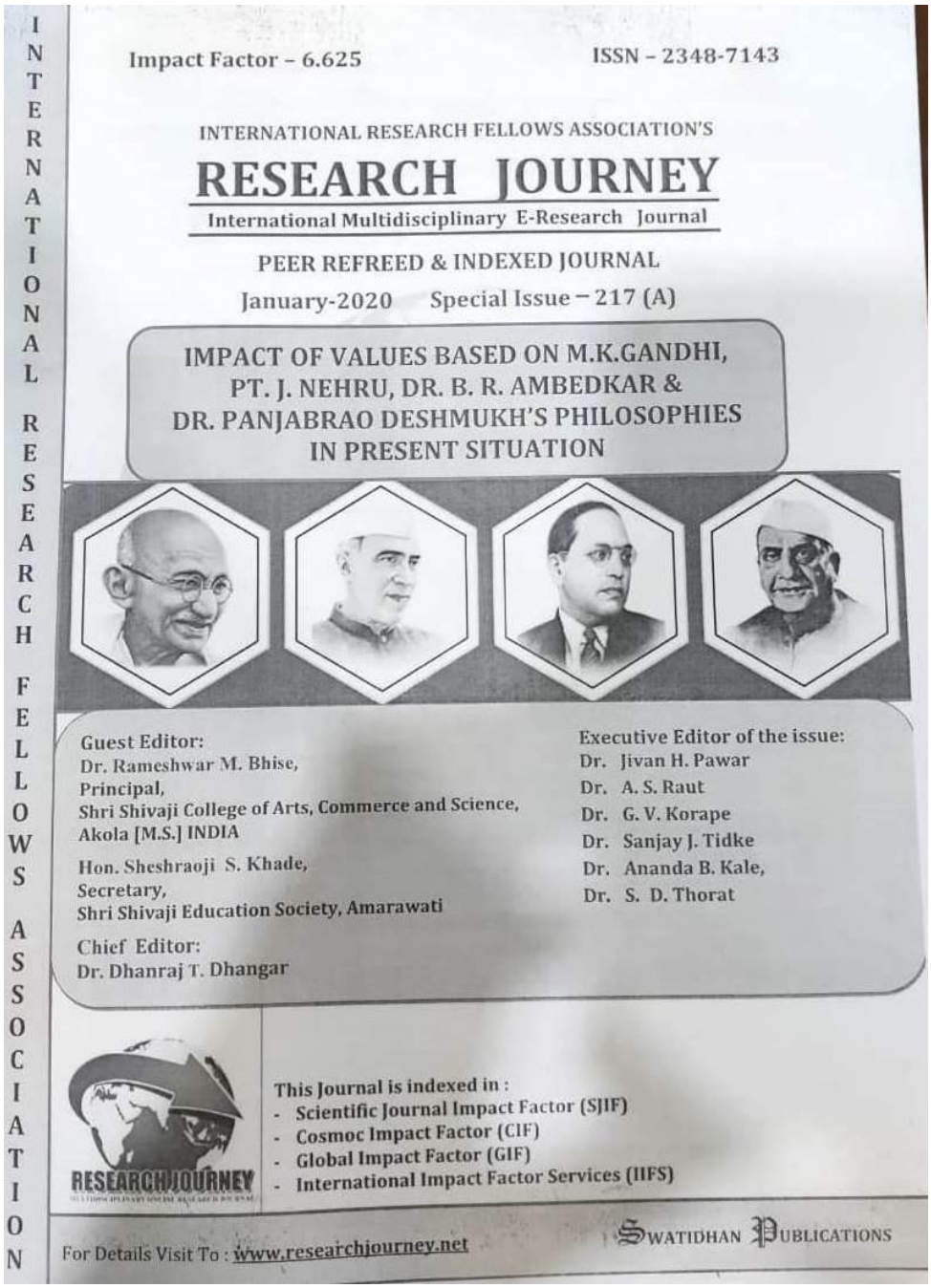

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 217 (A)

IMPACT OF VALUES BASED ON M.K.GANDHI, PT. J. NEHRU, DR. B. R. AMBEDKAR & DR. PANJABRAO DESHMUKH'S PHILOSOPHIES IN PRESENT SITUATION

Guest Editor:
Dr. Rameshwar M. Bhise,
Principal,
Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science,
Akola [M.S.] INDIA

Hon. Sheshraoji S. Khade,
Secretary,
Shri Shivaji Education Society, Amarawati

Chief Editor:
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Executive Editor of the issue:
Dr. Jivan H. Pawar
Dr. A. S. Raut
Dr. G. V. Korape
Dr. Sanjay J. Tidke
Dr. Ananda B. Kale,
Dr. S. D. Thorat

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Sanitation and Health : Gandhian Movement and Swachh Bharat Abhiyan	Dr. Archana Pethe	05
2	Values in Education Reference to Gandhi's Philosophy	Dr. Uddhav Jane	08
3	Imparting Values Based on Gandhi's Philosophy of Education	Dr. Nitin Deshmukh	12
4	Relevance of Values Based on Dr. Panjabrao Deshmukh's Life in Present Situation.	Dr. Abhay Patil	15
5	M. K. Gandhiji's Philosophy of Social Justice and Equality	Dr. Bandu Jamnik	18
6	The View of Dr. B. R. Ambedkar on Democracy, Democratic Society and Democratic Value	Dr. Sandip Dongre	22
7	The Scepter and The Torch : Mahatma Gandhi	Dr. Shalini Bang	26
8	Need of Gandhian Values in the Present Time	Dr. Usha Yaul	29
9	Farmers Debts : A Major Issue	Dr. Ratan Chaudhari	33
10	Dr. Ambedkar's Thought on Untouchability	Dr. Sanjay Mohade	36
11	Dr. Ambedkar's View on Satyagraha Movement	Dr. Santosh Kolhe	40
12	Value Education through Indian Culture and Ethos	Rahul Ghuge	44
13	Psychological Disintegration of the Protagonist in Lessing's *The Grass is Singing*	Prof. Avinash Shete	46
14	Gandhi's Vision and Work for Removal of Untouchability.	Dr. Ravi Chapke	52
15	Role of Yoga in Our Society	Sanjay Kale	55
16	Dynamics of Gandhian Swaraj	Prof. Sarita Chandankar	58
17	Impact of Values Based on Pandit Jawaharlal Nehru's Philosophy in the Present Scenario	Ms. Kapila Mhaisane	62
18	A Bend in the Ganges : A Reflection on Gandhian Ideology	Pundlik Nalinde	64
19	Challenges Faced in Inculcating Values to Students : A Structural Analysis Approach	Rohini Gaidhane	67
20	Value Education through Indian Culture and Ethos	Sanket Ghodeswar	69
21	Gandhian Values : A Need of the Hour	Archana Deshmukh	73
22	Value Based on Pandit Jawaharlal Nehru's Philosophy	Dr. A. D. Jadhao	76
23	Present Education System and Value Education	Dr. Ulhas Medshikar	79
24	Inculcation of Gandhian Values through Education System in College Students	Dr. Ujwala Lande	83
25	Impact of Values Upheld by M. K. Ghandhi, Dr. B. R. Ambedkar and Dr. Panjabrao Deshmukh	Dr. S. L. Khandel	88
26	Gandhian Virtues : Need of Today's Society	Miss. Namrata Mali	93
27	Indian Textiles - A Reservoir of Disseminating Values	Anjali Kaware	95
28	Value Education through Indian Culture	Dr. Amit Tankar	97
29	Indian Culture, Values and M.K. Gandhi	Dr. V. H. Hiware	100
30	Values and Philosophy of Mahatma Gandhi on Early Childhood Education	Dr. Jyoti Mankar	104
31	Nehru's Vision of A New India through Education	V. S. Patil, A. J. Deshmukh	107
32	Formation of Socialism in Pandit Jawaharlal Nehru	Dr. D. R. Khanderao	110

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

The Scepter and The Torch : Mahatma Gandhi

Dr. Shalini A. Bang
Smt. R.D.G College for Women, Akola

A Saintly Figure,
We deeply remember You
'Cause You served Humanity
And Your teachings always stand true
You taught us how to deal with sacrifice and love
You surrendered Your passions
For freedom of our Nation
You laid pillars of values, always virtuous in Your deeds
Your skills of charkha weaving
Joined hands and threads of human beings
You taught us to face troubles and hardships
Be calm, quiet, polite in every circumstances
Your great weapon was Ahimsa and Patience
You taught us how to fight with courage and determination
You stand tall today
You are for all ages
You are an apostle of peace which if forever needed

The present generation is living in an era of Technological ethos. With Technological advancements comes a great change in thinking and life style. Knowledge is available at first hand but knowledge without good educational values is not beneficial for the progress of oneself, society and nation. With the mobiles in every hand the information on any topic is cheaply available. But one should be enough conscientious how to use information. The Teachings, Experiences, and Values taught by Gandhiji stand true and tall today.

Gandhiji's actions and writings act as a torch-bearer. In this technological age also it has great significance and are full of values. It asserts to hold society and people together. It appeals to recognize and realize order and harmony and to make peace everywhere. The Young should grasp his values and be inventive on their own to assimilate his teachings.

Moral Values

Confronting the relativity of Truth, Gandhiji advocated a specific process of self-discipline that would seem to apply to all people regardless of faith, community and even nationality. Gandhiji set the ground rules for a basic conduct without which the aspiration for Truth is an illusion. Truth is the right designation of God. Gandhiji practiced it. The result was that from the early age of twenty four, when he came to South Africa, his life inspired thousands of men and women indentured laborers who could neither read nor write. He made them heroes. These thousands stood by him, faced all kinds of hardship that the whites of South Africa would inflict upon them, but they did not submit to what their conscience did not approve. How was this achieved? It is difficult to imagine even highly educated men behaving like them. Gandhiji was able to move the coolies, peddlers, and merchants to act as inspired men and women. This

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 | January-2020
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal

was because of his utter dedication to truth in thought, word and deed. Living in truth is the key to success.

Organisational Values

Sarvodaya literally means uplift of all. It calls for self-giving in socially beneficial labour. Gnadhiji saw in sarvodaya, economic prosperity in society reaching down to the last and the least without ruthless compulsion and violence.

In Sarvodaya social order the restoration of rights to the last man is the index of social development The objectives of Sarvodaya Movement were the voluntary communization of all wealth, tangible and intangible. Constitution of the 'Gramsabha' in the village. All the decisions of the 'gramsabha' would be taken on the basis of the principle of unanimity. The Sarvodaya philosophy is capable of meeting the greatest challenge of the age.

Gandhiji was against centralization of economic and political order. Decentralization of power means vesting the responsibility of administration on every individual member of society as per his capacity and circumstances. Mahatma Gandhiji's favour for decentralization was the result of his penetrating insight into the distant future.

Attribute in Values (Developing Skills)

Gandhiji found sanction of his theory of bread-labour in Gita. Gandhiji insisted on 'charakha' – a simple yet effective apparatus- to achieve both labour and monetary gain to earn one's bread. For Gandhiji duties had a predominance over the rights of individuals. He believed that for every right there was a responsibility.

Education is fundamentally a process of training in the art of living. Gandhiji discovered a unifying principle of education through work by which the human being might become a whole man capable of building integrated families, integrated communities, and a peaceful world.

According To Gandhiji-

1. The mass education should be made free, universal and compulsory.
2. The education should be given through the mother tongue.
3. The mass education should be given through crafts and (not primarily) through books. Children should actually produce articles that are marketable and these should be sold to make education self-supporting.

Innovative Values – Gandhiji's strength

Ahimsa was his Innovative step to fight for freedom. It would be no exaggeration to point out that the U.N. charter contains the essence of Gandhian philosophy. A nation fights at two levels national level (Inside his own country) and International level. Gandhiji prescribed moral means for the settlement of inner disputes and he wanted that the same should be used for the settlement of internal as well as international disputes.

Gandhiji originally mooted the idea of a Shanti Sena in about thirties of 20th century; Vinoba in fifties put it forward as an integral part of the concept of Gram Swaraj(Village self-rule). A non-violent society must develop a nonviolent strength for its own preservation and protection from injustice and aggression. This is need of now.

Emotional Values

With the advancement of technology people are captivated in their world of Facebook and WhatsApp. The EQ is decreasing (Emotional Quotient) which is a serious factor. Gandhiji taught us there values which is of utmost importance in the present time.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

Real Education and wisdom is being campassionate. He promoted togetherness of families. Gandhiji said happiness consists not in the multiplication of wants but in the deliberate and a voluntary reduction of wants. The world today seeks to avoid destruction and to advance the lot of mankind, it must heed the advice and warnings of this great man. Gandhiji declared that war and violence never solve any problems. They create new ones and sow the seeds of future wars and the continuance of hatred. The appearance of nuclear weapons, the use of which involves total destruction, has made Gandhiji's plea doubly forceful and important today, if the future of humanity and its peaceful, orderly progress is our concern.

Spiritual Values

What makes a study of Gandhiji's life most helpful is the unceasing attempt he makes to conquer the weaknesses and sensual urges of man and establish the superiority of moral and spiritual endeavour. Gandhiji said that Faith is like the Himalaya mountains which cannot possibly change. No storm can possibly remove the Himalaya mountains from their foundations And He wanted every one to cultivate that faith in God and religion.

The Visionary Gandhiji is a Torch -Bearer in this age of Techonological Advancement in every sphere of life…

You are the magical Guru
Full of values
We need to follow You
To keep united all our hues
Your actions reveal universal wisdom
Your teachings make our lives full of peace and freedom
You are God like figure, an inspirational wonder
Amalgam of spirituality, sensitivity, strength and existential puzzle
Your experiences guide humanity
On the path of one's life
You are a magical figure
For all ages and time….

References:

- Bose, Nirmal. *Studies In Ghandism*. Navjivan Publishing House, Ahmedabad 1998.
- Desai, Mahadev. *The Selected Works of Mahatma Gandhi Vol. V Autobiography*. Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 2006.
- Maxwell John C. *Qualities of A Leader*. Magha Publishing Co. LTD. Mumbai 2000.
- Acharya, KV. *GHANDHIJI PROFILE OF A MAHATMA*. Published by Maharashtra Gandhi Smarrak NIdhi, Poona, 1972.
- Kokandakar, J.R. *Gandhian Thought*. Ramkrishna Printers, Hyderabad, 2008.
- Tendulkar, DG. *Gandhi in Champaran*. Pub. Ministry of Information and Broadcsting, NewDelhi,1994.

Impact Factor – 6.625 • Special Issue - 229 (E) • February 2020 • ISSN 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

– अतिथि संपादक –
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

– मुख्य संपादक –
डॉ. धनराज टी. धनगर

– कार्यकारी संपादक –
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (I) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

English

36. Cloud Computing 91
Dr. Madhukar D. Garad, Gopnarayan Shilvant Ramesh

37. Health Benefits of Sports in Youth 94
Gajanan S. Paikat

38. Youth in Library Information Services in Changing Era 96
Sunil M. Makode

39. Recommendations for Increasing Fitness for Youth, Adults and Seniors 98
Dr. Santoshi R. Saulkar

40. Youth Participation in Environment Protection (An Overview) 100
Dr. Nandkishor K. Ramteke

41. Importance of traditional games for youth in modern lifestyle 104
Dr. Rakesh A. Badgujar

42. Fitness, Sports and Youth 107
Dr. Jayawant Mane

43. Our Culture Our Strength 110
Dr. Shalini A. Bang

44. Youth Reading Habits and Role of library Services 112
Dr. M. N. Vijaykumar

45. Environmental Education and Youth Awareness 116
Dr. Savita M. Kene

46. Multimedia in E-Education 118
Dr. R. A. Raut

47. Comparative Study of Sports Interest and Motivation between Sports Persons and Non-Sports Persons of Amravati University 120
Dr. Ravijeet O. Gawande

48. Participation of Youth in Elections 123
Dr. Pramodkumar Nandeshwar

49. Cloud Computing in Libraries 126
Dr. Vilas Ubhale

50. Youth Unemployment and its Impact on Indian Economy 129
S. M. Shegokar

51. Social Development and Today's Youth 132
Miss. Neha R. Verma

52. Impact of Social Media on Youth 135
Dr. Swati Tiwari

53. Role of Youth in Environment Conservation in India 139
Mrs. Lalita Dilip Dabhade

54. Violence and Anger in Richard Wrights Native Son A Study 142
Suresh D. Bansod

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (E) Indian Youth Challenges and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2020

Our Culture Our Strength

Dr. Shalini A.Bang
Smt. RDG College,
Akola

Abstract:

In today's era of Technological stress and Technological progress youth has to be adept in making balance between their work culture, family values and social responsibilities. Each age has its own challenges and in this age of globalization everyone is addicted to and hankering after material progress and comfortable life style. Sense gratification has become the order of life and life style. This paper is an effort to put to our young Tech. Generation that "East or West Our Culture is the best". The young generation endowed with technological skills should look forward for moral upliftment in different spheres of life otherwise they will be bereaved of the real essence of life.

Introduction :

The cultural heritage of India, is in its philosophy
The Vedas and Upnishads are full of ideal beliefs
These are Ancient monuments of Indian culture
Set for all times, direction for future.
Inspite of many invasions, they always paved way
To make us strong and stand where all difficulties lay.
They are the spark, of our Indian culture.
Lets contemplate these ideals and nurture.

In today's era of Technological stress and Technological progress youth has to be adept in making balance between their work culture, family values and social responsibilities. Each age has its own challenges and in this age of globalization everyone is addicted to and hankering after material progress and comfortable life style. Sense gratification has become the order of life and life style. This paper is an effort to put to our young Tech. Generation that "East or West Our Culture is the best". The young generation endowed with technological skills should look forward for moral upliftment in different spheres of life otherwise they will be bereaved of the real essence of life.He will have to develop and introspect :

- His family culture-His relationships.
- Work culture - His ethics
- Social culture - His devotion for social cause
- Health culture - His healthy life (physically and mentally)
- Culture for protecting Environment – worshipping and respecting nature.

Family Culture : Today's youth is getting crazy for sense gratification and want to have and enjoy all dazzling things that lay around in this globalized world. The postmodern drama depicts the society's wry conditions. Harold Pinter, the Postmodern dramatist, in his drama *The Homecoming* describe a family where brothers are generations apart,a family which has a certain routine of daily living. Within this routine signs of strain and stress are writ large. This scene is becoming common everywhere. One more thing which is of great concern is the woman's role is the family, who is becoming over ambitious.

Ratnasundersuri, Acharya explains an incident where a young man speaks.

" Look I am leaving my father in your old age home." A doctor will call him everyday to check his health. In case his health deteriorates admit him to a hospital. Do not try to bother me. High competition in business keeps me occupied all day. If you desire, I can donate a huge amount to your old age home, but bringing back my father home is virtually impossible for me.

This situation has become a grave question today. It seems that man has actually ceased to apply human values to the problems he faces in day to day life. Today's youth should understand the values of "Da Da Da" that is Damyata,data, dayadhvam (meaningSelf control, giving and compassion) described by the modern dramatist T.S. Eliot in his long poem *The Wasteland* which he has taken from our Hindu philosophy.

Work culture-Working with ethical values is of utmost importance. Working with purpose determines orientation of one's energies. Todays youth is blessed with multi-technological facilities in ever sphere but there should be an equilibrium to use this and right action at right time for right purpose is of great value . Inaction and extra use of gadgets really makes one dull.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (E) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

Today's youth should infuse all his actions and energy that enables him to transpose onto a spiritual plane. Our philosophy and scriptures teach us of elevating our souls with our good deeds

Social culture- Earlier in joint families the "samskars" (values) were developed by elder ones but now todays youth wants to live alone with freedom. Freedom to whatlimit.

Ratnasundersuri, Acharya explains :

" The mother disallows the child from going near the fire because it might prove fatal. Oh intellectuals of Modern Age,!should this approach be adopted only in the case of fire? Shouldn't restrictions also be put on the child's freedom in those areas that put the child's purity in jeopardy.Do you feel that restriction should be placed on a youth and that he should know his limits" ?

Let man realise that with all his human limitation, ne can in this life conquer attachment, sex-lust, greed, anger and pride which are the causes of peacelessness in society. And he should think that it is his moral responsibility to eliminate this because it causes disturbance not only to him but to others also.

Our Vedas always paved way for optimistic attitude and culture :

There is no tinge of pessimism in the Vedas, either in its religion or in its philosophy. There is little mention of evil and fate of evil in men. The emphasis is on the glory that awaited men after death. From the Brahmana literature one can understand the high moral level of ancient vedic Rishis. Here also one finds the optimism of the Rishis regarding the life of man in this world. The entire life of man was organized with a single objective namely common good of man.

The relation between the various strata in social life of nation, relation between gods and men, relation between this world and higher world, all these things are described in Brahmana Literature and culture for elevation of oneself and progress of society.

In the Rig-veda literature the rishis were advanced citizens of the period, they took interest and solved the problems of life in this world. They lived as members of the family and they prayed for happiness of the family and heroic children and also for success in social life.

Health Culture - Person with good health is a rich man. Health issues with environment harzards are increasing day by day.Our culture and mythology has always taught us that no work is small or big. But every work should be done honestly and dedicately. The scientific research has lead before us benefits for domestic work.

Present youth should be aware and understand the importance of doing household and domestic chores instead of ordering and outsourcing everything.

The teachings of yoga and meditation for a healthy life is led in Rig-veda 5000 year ago. it explains that fatigue is not always a result of overwork. It is often caused by wasteful use of energy.

Culture for protecting Environment : (worshipping and respecting nature)-Youngsters should seriously be concerned about the climatic changes to keep future of our planet secure. The 'Environmental consciousness ' has to be followed and spread in society also. This was the essence which was taught by our religion and in epics also. In our great epic "Ramayana" there is adept depiction of nature, trees, mountains, rivers, lakes, oceans, clouds, dawn, sunset, forests, hermitages of sages. These are described heavenly and were worshipped and respected.

Ratnasundari Acharaya explains :

"Fell down thousands of trees to widen road and bringing in mall culture in the name of development and men raising slogan 'plant trees, save the environment ' is really paradoxical".

The technological generation with technological equipments should take arms to save environment and love nature for healthy future.

Oh Hark! Oh Listen!,The Tech generation
Follow the path our culture, With full dedication
We have Traditional Treasures, so let us contemplate And learn from our Vedas, To enlighten our life's ways.
Lets go back to our roots, to get energy of values
To make a positive move amongst all intrigues
In this technological age, going with high pace
Lets meditate and follow,
Our Culture to find peace and solace.

References :

1. Byrne, Rhonda. *'The Secret The Power'*. Simon & Schuster UK Ltd. London,2010.
2. Ratnasundersuri, Acharya. *Plunge*. Ratnatrayee Trust. Mumbai, 2000.
3. Varma, Baidya Nath. *CONTEMPERARY INDIA*.Asia Publishing House. Bombay
4. Dr. Singh, Vikram. *GLIMPSES OF INDIAN CULTURE*, Agrawal press. Allahabad, 1967.
5. Aivanhov, Omraam Mikshael. Golden Rules for Everyday Life.Prosveta, USSR, 2001

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

Hindu Philosophy

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

February 2020
Special Issue-03

01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-03, February 2020

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne
Smruti Arogya And Shikshan Prasarak Mandal's

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,

Khamgaon, Dist.Buldhana

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference On

Humanities, Culture And Society

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-03 | 011

INDEX

01) A Glance At Today'S Library Consortia In India
Ankush Rajendra Dethe, Khamgaon ||15

02) Language and Literature
Prof. Archana P. Tiwari, Daryapur ||18

03) Role of Culture in Language Acquisition Process
Dr. D. R. Khanderao, Akola ||19

04) Socio-Religious Reform Movements Of Nineteenth Century ...
Dr. Purnendu Kumar Kar, Chandrapur ||23

05) Voicing the Subaltern in Mulk Raj Anand's Untouchable
Prof. Sarita U. Chandankar (Chapke), Yavatmal ||27

06) Hindu Philosophy : The Nectar for Mankind
Dr. Shalini A. Bang, Akola ||31

07) Humanism, Renaissance And The Classical: A Critique
Dr. Purushottam P. Deshmukh, Akola ||33

08) Economic Recession And Remedies On It
Dr. Mahesh Gaikwad, Buldana ||35

09) Knowledge Management In Academic Library
Assit. Prof. I. P. Pawar, Akola ||38

10) Human Rights for Women and Girls
Prof. Jaibhaye A. D., Satara ||43

11) The Role of Music in Social Bonding
Mr. Prafulla Vilasrao Kale, Wardha ||45

12) Impact of culture on English language
S. B. Meratkar, Mehkar ||48

13) Knowledge Management System in Academic Library
Nilesh D. Raut, Buldana ||53

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
February 2020 Special Issue-03

06

Hindu Philosophy : The Nectar for Mankind

Dr. Shalini A. Bang
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola.

O! Great Indian Youth, believe and understand
You have the power to make your own brand
Glamour and materialism cannot deter you
Because your philosophy is full of values
Samskars and Omkars you are blessed with
Lucky you are to gain from your mythological myths
You have the power of Sanskritik Values
That teaches you to stand in all situational hues
So broad is ours, Hindu Philosophy
And all the teachings make our lives lively

Introduction

Hindu philosophy is profound and has always taught to embrace all, 'Vasudhaiva Kutumbakam'. In Twenty first century we are familiar with the term Globalization. In this globalised world we are connected with technology and are continuously in touch with each other through our mobile phones and Internet but aren't we going away from the values of 'Vasudhaiva Kutumbakam'. The Hindu philosophy is based on values of living together and sacrifice for each other, where big joint families lived together and prospered. This paper explains that Hindu philosophy is the path which guides us to be together and also enlightens us to achieve solace and peace.

Hinduism is not a religion in the sense in which we now understand religion. The word Hindu is not Indian in origin, nor was 'Hinduism' ever used by Hindus as the name of their religion. The word 'Dharma' is frequently used in the description of (Hindu) religion. Mahamahopadhyay Bharat Ratna, Sahitya Academi Award Winner and the eminent Sanskrit scholar Dr. Panduran Varman Kane who wrote five volumes on Dharmashashtra said, "DHARMA is one of those Sanskrit words that defy all attempts at an exact rendering in English or any other tongue. That word has passed through several vicissitudes. In the hymn of the Rigveda the word appears to be used either as an adjective or noun(in the form Dharman, generally neuter) and occurs at least fifty six times therein. It is very difficult to say what the exact meaning of the word Dharma was in the most ancient period of the Vedic language. The word is clearly derived from root *dhar* (uphold, to support, and to nourish)."

In fact, it is a conception and a way of life. 'Dharma' was conceived as the only mode of individual and social life at all times and in all places, (and that is why it was called 'Sanatan Dharma' (perennial religion)

Just as a person may grow and shed particles of his body and yet remain unchanged his individual identities so does this body of Hindu 'Dharma' retain its unity and individuality across the ages. (From the time anterior to the Vedas, Dharma has its roots in ancient ideas & ideals.) The conception of Dharma that we see in Manu Samhita is all comprehensive. The word Dharma is from the root '*dhr*' meaning 'to support' or 'to sustain'. In usage it covers a wide range of meaning from the qualities of hightest virtue and spiritual effort and also what men should do or ought to do.

A second characteristic of Dharma described in the Manu Samhita and other allied classical Indian texts is that it includes besides civil, religious and spiritual matters, counsels of general prudence, safety and even personal habits like those of cleanliness, sanitation, civic consciousness, gentlemanly behavior, courteous and polite ways of conduct and other subjects of common sense, making it a guide to conduct in things big and small. Thirdly Dharma is a network of diversified but interrelated duties. Lastly the most unique feature of Dharma is spiritual purpose, final realization of the self.

MAH MUL/03051/2012 | Vidyawarta® | February 2020 | 032
ISSN: 2319 9318 | Peer-Reviewed International Publication | Special Issue-03

Hindu philosophers say that there is hardly any activity of man which is not prompted by *Kama* or desire, but to act solely on the urge to desire, which is outcome of *Tama* (inertia) is not praiseworthy and so to enable man to act properly by the control of the activity according to his desire, Dharma was promulgated. Dharma is identical with truth. An antecedent of Dharma, we had the concept of the moral orders in the Rig-Veda. Dharma was thus like the rule of law something above the ruler, who was also bound by it. Dharma is the controlling factor and *artha* (economy) & *kama* (desire) are subject to it.

Principles of Morality- Dharma appeals to man in accordance with a principle recognized from very early times viz that ceremonial is of little avail to those who are morally impure, the practice of virtue becomes a necessary condition of realistic life. The great epic Mahabharata declares that speaking the truth is far better than celebrating many horse-sacrifices. Gautam Buddha one the oldest among law-givers places what he terms the 'Virtue of the soul' (atma-guna like kindness and purity, above merely ceremonial). Moral values are lead by Dharma.

Dharma helps to discriminate between good and bad *kama* (desire) or in rationalizing life. This conception of Dharma as a regulative principle is important in the philosophy of conduct.

Hindu ethics would not have had such an abiding hold on such a vast country, if Brahmanical literature had not immortalized certain ideal types of character in its heros and heroines .

The kingly act of *Ram*, the brotherly affection of *Lakshman* and *Bharat*, the chastity of *Sita, Savitri* and *Damyanti*, The generosity of *Karna*, the compassion of *Jimutavahana*, the truthfulness of *Yudhishtira*, the steadfast vow of *Bhisma*, the devotion of *Dhruv* and *Pralhada* and the sacrifice of *Dadhichi* have served as beacon lights through the ages and illuminated the path of conduct of waverers and wanderers. Through countless tales of courage, forbearance, nobility and character the great Dharma of India have tried to impress upon the minds of people the necessity of following moral ideals through all hazards in order to achieve peace. The benediction of peace (Shanti, Svasti, is uttered at the end of all religious ceremonies).

Conclusion : Dharma is conceived as an instrumental value. A steadfast pursuit of it results in one's good and this good designates abhyudaya or 'prosperity'. Dharma leads to good and for the attainment of fruits one has to wait for long.

Rishi Vyas in concluding the great epic *Mahabharata* says, "Here I am crying out with uplifted arms that Dharma brings with it both artha and kama. But no one listens to me. The same feeling of sad astonishment of human folly is echoed in a common saying that people want the fruit of Dharma, but not Dharma itself." It is only through Dharma that the process of self-realization is possible.

Dharma is what?

Yes, the way of life
It explores and enlighten on the path of life's strife
Out great Epics all, talk of Love and Karma
They teach us how to embrace the laws of Dharma
Indian philosophy confines to own values
Dharma, Artha, Kama, Moksha, to realize all and muse

References :-

- Brown, Brian. *The Wisdom of the Hindus*. Heritage Publishers, Delhi, 1973.
- Basu, Jogiraj. *India of The Age of The Brahmanas*. ELM Press, Calcutta. 1969.
- Aivanhov, Omraam Mikshael. *Creation: Artistic and Spiritual*. Prosveta , USSR, 1998.
- Dr. Munshi, K.M. *The Vedic Age: The History And Culture of The Indian People*. Bhartiya Vidya Bhavan. Bombay, 1971
- Bose, Abinash Chandra. *Hymns from the Vedas*. Asia Publishing House. Bombay, 1966.

❑❑❑

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

My Experiment with Truth: A Source of Personality Development

Mr. Lalit G. Bhatti
Associate Professor,
Department of English,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
bhattilalit221@gmail.com
9850746859

Abstract

Mahatma Gandhi's remarkable Autobiography *My Experiments with Truth* is a journey of a common man from Mohandas to Mahatma. Gandhi was a man of conviction and principles and his entire life was an example of a man who practiced what he preached. Mahatma Gandhi has left timeless and boundless treasure of wisdom and knowledge in the form of *My Experiments with Truth.* To read Mahatma Gandhi's autobiography *My Experiments with Truth* is like spending life with Mahatma. His autobiography is the honest and truthful record of Gandhi how he has committed various mistakes and sought out solutions to rectify those mistakes. In this way he became a great man – the Father of the Nation. Gandhi has experienced himself whatever principles he has advised and preached to the entire world. He has experimented in number of ways those principles in practical life. His principles Truth, Simplicity, Non-violence, Tolerance, Fearlessness, cherishing not Conflict in mind, remaining true to self, Service to Society, Equality in thoughts as well as in behaviour are all practical advice. All these are ethics as well as ways of living happy life which are very necessary in this modern world of conflicts, duel standards, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, self-centeredness and intolerance. All this advice is the crying need of the Modern World and Modern Generation for whom Mahatma is just like a Great Grandfather who by his own example teaches to forthcoming generation how we can become a good personality and how we can improve our self to lead a fruitful and constructive life and all these answers are found in his autobiography.

Keywords: *My Experiments with Truth,* Truth, Simplicity, Non-violence, Tolerance, Conversion of Mind, Non-violence, Conflict in mind, true to self, Service to society, Equality, ethics, personality etc.

According to Britannica**,** "Personality is a characteristic way of thinking, feeling, and behaving. Personality embraces moods, attitudes, opinions and expresses in interactions with other people. It includes behavioural characteristics, both inherent and acquired, that distinguish one person from another and that can be observed in people's relations to the environment and to the social group". In common way, it is used as character, identity, nature and so on. Personality is a comprehensive term which

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

assimilates numerous things such as behaviour, attitude, response, thinking, reactions, outward and inward changes and pattern of living. If one speaks, behaves, interacts or presents in a certain way, it is the outcome of one's education, impressions, upbringing, and surroundings. It changes and improves positively or negatively with every passing moments. Most significant aspect in developing one's personality is the lives of great men and their ideology and principles. Lives of Great Men are lighthouse to thousands wandering and faltering personalities as they are storehouse of thousands years of experience. Hence, it can prove to be great source of personality development and of enrichment of life.

Mahatma Gandhi's remarkable Autobiography *My Experiments with Truth* is a journey of a common man from Mohandas to Mahatma. Gandhi was a man of conviction and principles and his entire life was an example of a man who practiced what he preached. Mahatma Gandhi has left timeless and boundless treasure of wisdom and knowledge in the form of *My Experiments with Truth.* To read Mahatma Gandhi's autobiography *My Experiments with Truth* is like spending life with Mahatma. His autobiography is the honest and truthful record of Gandhi how he has committed various mistakes and sought out solutions to rectify those mistakes. In this way he became a great man – the Father of the Nation. Gandhi has experienced himself whatever principles he has advised and preached to the entire world. He has experimented in number of ways those principles in practical life. His principles Truth, Simplicity, Non-violence, Tolerance, Fearlessness, cherishing not Conflict in mind, remaining true to self, Service to Society, Equality in thoughts as well as in behaviour are all practical advice. All these are ethics as well as ways of living happy life which are very necessary in this modern world of conflicts, duel standards, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, self-centeredness and intolerance. All this advice is the crying need of the Modern World and Modern Generation for whom Mahatma is just like a Great Grandfather who by his own example teaches to forthcoming generation how we can become a good personality and how we can improve our self to lead a fruitful and constructive life and all these answers are found in his autobiography.

We live in Modern Age, rather Ultra-Modern Age of conflicts, duel standards, doubt, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, hatred and intolerance. Every individual tries to lead happy and contented life; however, happiness is eluding from the grasp of a modern man and proving to be a great-unfulfilled dream. Nevertheless, very few people try to find out why such thing happens or is happening. Everyone leads a life with putting various masks. Evil of Social Media has increased number of problems such as liking for loneliness and gaudiness. It has increased frustrations, aimlessness, hypocrisy, anger, and egoism. It has created a habit of living in illusionary world. Due it we are suffering from loss of steadfastness of mind, loyalty, honesty and so on. Moreover, it has increased the habit of speaking lies and loving illicit things. Basic and pure feeling like love, respect, kindness, faith and compassion are decreasing day by day. Human relations such as friendship, neighbourhood, and other social attachments have become meaningless. Violence of different types has become order of the day. Exploitation of several sorts is rampant in different parts of the world. However, all above problems, ills and ailments are different but solutions and remedies of them lay in single powerful mean, that is, Gandhian Philosophy and Principles that are expressed through his autobiography, *My Experiments with Truth.* As Gandhi's renowned biographer Louis Fischer has written,

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

"Gandhi is a gift to the western world; his life contains a prescription for some of our worst ills."[1]

Therefore, the truth applicable to western world is also applicable to the entire world. The principles reflected in the autobiography are powerful tools to change one's personality and life. If an individual practices and implements them, one can overcome all modern ills and problems. One can lead happy and contented life without having grudges and complaints towards fellow human beings. Sustainable development of an individual and the entire human society is only possible through having faith and practice of set of age-old moral values and principles of Indian Culture and Philosophy that are at the root of Gandhian Philosophy.

Our National Hero, Mahatma Gandhi's basic principles Truth, Simplicity, Self- Introspection, Self-Discipline, Love and Welfare, Faith and Vows, Purity and Peace of mind and means, Value of work and duty can miraculously change an individual's personality and can open the gateway of happy life. All these qualities are inseparable and formative part of human character and personality. As already said, modern man lives life of dualism and it is the root cause of his miseries and problems. But, Gandhi was against such kind of life. According to his principle, we must remain true to our self and to others. Truth is the highest religion for Gandhi. He worship God as Truth only. There was an incident of his school days narrated in his autobiography. Mr. Giles, the Educational Inspector, had come to inspect the school. He set five words to spell. Every student was copying each other. Gandhi wrote four words and was unable to spell fifth word "kettle" and his teacher prompted to copy it from other students. However, Gandhi refused to copy and except him, everybody was correct. His teacher was angry with him. Gandhi got upset not because he adhered to Truth but his teacher encouraged him to untruth. There are numerous illustrations from his autobiography to show his love for truth. Due to such lifestyle, he led peaceful and happy life.

Modern man is like a Shakespearean Hero having Tragic Flaw and cherishing various conflicts. Therefore, we are not satisfied and happy with ourselves. Doing things against the conscience and soul and hiding true self and intentions lead to unhappiness and conflicts. Confession and accepting our limitations and weakness and realizing our strength is the first step of personality development. Gandhi said,

"There is no discredit greater than the refusal to acknowledge errors."[2]

He gave prime most importance to Self-Introspection and Purity of mind and means. In a letter that Gandhi wrote to Muriel Lester, on June 21, 1932, he said,

"The purpose of life is to know our self. We cannot do it unless we identify ourselves with all that lives."[3]

During his school days, Gandhi started meat eating as well as smoking due to the persuasion of his friend. His friend told that he was weak. English ate meat and hence they were strong and ruled India. Ashe belonged to the family of Vaisnavs, he kept it secret from his parents. However, he was unable to keep his meat eating as a secret for long time because by hiding the fact he did not remain true to his self and it

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

created conflict in his mind which killed his peace as well as purity of mind and happiness. He confessed his mistake before his father and took an oath not to repeat such mistake further more. He wrote,

"In the method we are adopting fraud, lying, deceit, and all ugly breed of violence and untruth have absolutely no room. Everything is done openly and above-aboard, for truth hates secrecy."[4]

Self- Introspection leads way to purity of mind and means as well as open-mindedness. It is the surest way to attain Self-Discipline. Other ways to attain self- discipline are Fasting and Prayer. Mahatma practiced all these ways to attain self-discipline. Personality without self-discipline is meaningless.

Simplicity, Humility and Love are the greatest and priceless ornaments of a great personality. Ego and Self-centeredness is the worst tragic flaw of human character and personality that shuts the door of Love, Simplicity and Humility. Whose life and Character can inspire humanity other than Mahatma in the matter of Love, Simplicity and Humility? Mahatma said,

"We may no longer believe in the doctrine of 'tit for tat'; we may not meet hatred with hatred, violence with violence, evil with evil, but we have to make a continuous and persistent effort to return good for evil. Nothing is impossible.[5]

In addition, he said,

"Life without love is death. It is the reverse of the coin of which the obverse is truth. It is my firm faith…. that we can conquer the whole world by truth and love."[6]

His autobiography reminds us pure human feelings, that love is better than hate, peace is better than conflict, cooperation is better than confrontation, and persuasion is better than force. The famous Romantic poet, S.T. Coleridge said in his poem "The Rime of the Ancient Mariner",

"He prayeth well, who loveth well,

Both man and bird and beast."[7]

Love is the richest source of happiness and peace. Hatred creates violence, ills and animosity while love creates compassion, humility and forgiveness as well as increases brotherhood and tolerance.

Mahatma valued simplicity beyond bounds. He upholds simplicity in almost every aspect of personality such as thoughts, behaviour, needs, expression, dressing, passions, living and so on. Simplicity, love and humility are strong measures to control Ego in our mind. Mahatma is unarmed soldier fighting with powerful and nonviolent weapons of simplicity, love and humility. During his stay in England, he realized the importance of simple living. In England, he had seen many Indian students wasting time and money on unimportant and unessential things while, on the other hand, many resided in slums and cheap rented rooms. He identified his life with poor people. He realized that he himself led his life with hard-earned money by his elder brother. Then he resolved to curtail his wants and learnt the great lesson of

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

simplicity. Outward change is great symbol of inward change. He relentlessly made efforts "to reduce himself to zero." There is no better solution to cure Ego than "to reduce oneself to zero" and love for all.

Again, most important trait of personality in which we lack is keeping our word and vows. We fail to keep our words and promises. Here also by his own example, Mahatma like a great Grand Father can tell us how important it is to keep a promise. When it was decided, Mahatma would go to England for his further studies, his mother was afraid that he would go astray. He would eat meat and drink liquor. He took oath to abstain from meat, liquor and girls. Not only he did abstain from meat and liquor during his stay in England but also his entire life. All such thing gave his personality a quality of great man namely to act according to given or spoken words.

What make Gandhi different from other motivational speakers on character and personality? Why his precepts and principles expounded in his autobiography are worth practicing? Firstly, Mahatma Gandhi was great teacher true to bones who in the words (which appears in his preface given to Mahatma's autobiography compiled and edited by Krishna Kripalani) of S. Radhakrishanan "first lives and then tells others how they may live likewise." All other speaker would just guide after they read books of great men and accumulating knowledge gained by others. Secondly, he is the person who has added spiritualism to knowledge. In his autobiography one can get answers to each term which modern speakers utter in high flown manner such as Happiness Management, Stress Management, Anger Management, Time Management, and Personality Grooming and so on. We can say Mahatma Gandhi was killed, but his principles and thoughts are immortal.

References:-

1. (n.d.). Retrieved from www.shodhaganga.com
2. (n.d.). Retrieved from www.wickipedia.com
3. (n.d.). Retrieved from www.britannica.com
4. J.R, K. (2009). *Gandhian Thought: A Panacea for Modern IIs.* Nagpur: Central Techno Publications.
5. Kakandar, J. R. (2009). *Gandhian Thought : A Pannacea For Modern Ills.* Nagpur: Central Techno Publisher.
6. Kriplani, K. (2008). *All Men are Brothers.* Ahemadabad: Navjeevan Mudranalaya.
7. Krishna, K. (2008). *All Men Are Brothers.* Ahmedabad: Navajivan Mudranalaya.
8. Paul, R., & Colridge, S. T. (1996). *An Evaluation of his Poetry.* New Delhi: Educational Publishers.

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 6, ISSUE 2

ECHOES OF EMOTIONAL AND TRAUMATIC TRANSCENDENCE IN RAMA MEHTA'S *INSIDE THE HAVELI*

DR. RAJESH S. NITNAWARE
Deptt. of English
Smt. R. D. G. College, Akola
(MS) INDIA

ABSTRACT

The Post Independence period has brought to the forefront a number of noted women novelists who have enriched Indian English Fiction. The women novelists depict the feministic problems more ardently in their writings. They have mainly focused on women's problem in their works. The problem of adjustment in the husband's home has been the most widely treated problem in the novels written by them.

INTRODUCTION

Rama Mehta, who is recognized for her novelty and wits, is one of the prominent writers of post modern era. In her works, she concentrates on emotional world of the female characters. Her Fictional characters are not mere characters but representatives of the society. They are real flesh and blood protagonists. Her works show a profound understanding of feminine psychology. The novel *Inside the Haveli* presents the simple family story. The protagonist Geeta is an educated girl. She has been brought up in a modern family and city like Bombay. She has her own opinions and desires of life. She wants to lead her life on her terms. The atmosphere in her father's home is liberal. She had taken her education with boys in a co-ed college of Bombay. It seems that she is enjoying her life before marriage. With the passing of time she happens to marry with Ajay Singh, who is a Professor in an Udaipur College. It seems in the society that girls dream a happy married life but their dreams shatter into pieces when they are treated differently on the basis of gender. On one side we consider them the better half of the man and on the other hand they are humiliated, tortured in the male dominated society.

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 6, ISSUE 2

In the novel Geeta has to face many problems regarding gender bias such as Purdah system, early child marriage, prohibition of women's education. Geeta attempts successfully to fight against these outdated norms of tradition in the Haveli. Men and women follow silently their age old customs and codes of conduct in the haveli. No one questions on the problems of plight of women in the society. But such type of questions rises in the mind of Geeta after marriage. Here one thing is clear that the husband and wife -Ajay and Geeta are from entirely different background and culture. In such a situation, women have to suffer a lot in a patriarchal society. It is nothing but the disparity on the basis of gender. She doesn't know that after marriage she has to face problems in the home of husband. Ajay Singh is the only heir of Jeevan Niwas Haveli of Udaipur. He belongs to aristocratic Rajput family. His parents follow their age-old customs of Haveli right from the beginning. The novelist describes very minutely the things happened inside the Haveli.

Jeevan Niwas is a large haveli where many servants with their masters are living happily. They sincerely follow the code of conduct of the haveli. In the haveli, men and women have their different living rooms. Women cannot interfere in the works of men. After marriage with Ajay, when Geeta- a modern educated girl arrives at the station of Udaipur, she has been informed by one of the maids that she has to cover her face by her saree. Geeta comes to know that she has to follow the tradition of Purdah system; she feels awkward because she was not habitual of this. The following lines introduce the Purdah system:

> *She was immediately encircled by women singing but their faces were covered. One of them came forward, pulled her saree over her face and exclaimed in horror, "Where do you come from that you show your face to the world?" (Inside the Haveli p.14)*

Another incident of this is that when Geeta was going toward the Haveli by car, maid shows her a building belongs to her uncle-in-laws. Geeta naturally pulls back her saree to see it but again she has been informed regarding the code of conducts of the Haveli:

> *No, you cannot do that...In Udaipur, we keep Purdah. Strange eyes must not see your beautiful eyes" (Inside the Haveli, P.15).*

> *Regarding this Rama Mehta writes in her book The Western Educated Hindu Woman, 'the Purdah System traditionally represents the feminine code of modesty among high caste women in some parts of India.' (Rama Mehta, P.9)*

In the haveli, Geeta feels suffocated due to veil. It is the code of conduct of the haveli and she has to follow it mutely. There are large numbers of servants in the haveli but the servants and

VOL 6, ISSUE 2 www.puneresearch.com/english MAR – APR 202
(IMPACT FACTOR 3.02) INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL JOUR

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 6, ISSUE 2

their masters have different norms of conduct. The men and women servants mix freely and maid servants do not need to follow the Purdah System. The aristocratic women of the haveli have to wear Purdah and do not meet their men in public. Geeta is entirely unaware of such customs. She is shocked that still it is followed mutely by women in some parts of India.

Though outwardly she seems to enduring all these outdated customs but inwardly she rages and longs for freedom. It seems that though Geeta comes from cultured, nuclear family but she has been taught by her mother to be an obedient person:

> *Keep your head covered, never argue with your elders, respect your mother-in-law and do as she tells you. Don't talk too much. (Inside the Haveli p.14)*

It is clear that adjusting to the new surroundings suffocate her. She longs for her free, natural and homely atmosphere of her parents' home. Her desire of leaving Udaipur comes to an end when she is told by Ajay that he cannot leave his parents alone in old age as he gets an opportunity to go to Delhi. Every woman wants to live a free, natural life even after marriage. There are some limits of adjustment in the home of husband. Sometimes she becomes the sandwich between the two cultures. She has to follow some social bindings silently. As a result of it, she rebels against the age old traditions of her society which denies women their natural rights. In a fit of anger Geeta thinks seriously to leave her husband if he does not want to come out of the haveli of Udaipur. Regarding this situation Geeta says:

> *I know the men have no problems in this world of Udaipur, you are all pampered. You lead your lives and think women are mere chattels'; In fact, I don't even see any point in being here. I may as well go and stay with my parents. You won't miss me; there are hundreds of people to take care of you. (Inside the Haveli p.45)*

The above statement clears that Geeta does not happy inwardly in her husband's home. Being educated Geeta makes up in her mind to educate girls and women as it is essential for their progress. The idea to educate girls and women has been opposed by mother-in-law and women servants in the haveli. But Geeta takes the most important decision to educate women and to send Sita, a motherless servant-child to school. By doing so, she brings wrath upon herself from both the world of servants and masters. She stands on her decision to educate female firmly. Here it is proved that women are the enemies of their own sex. They create barriers in the development of women. Finally, she convinces her father-in-law to educate the females. In this way she brings so many changes inside the haveli and some age old traditions bring changes in Geeta. She does not accept such norms of customs which become the obstacle in the women's progress. In this way Geeta wins the battle regarding women's education and brings the transformation in the member of the haveli.

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 6, ISSUE 2

Another important female character in the novel is Lakshmi- the maid servant who is not satisfied with the haveli world. She does not like to work as a servant. She also hates the tyranny of her husband. She rebels against the humiliation by the hateful husband for a wrong cause. She decides to leave the haveli and her husband and child. She lives with different kinds of men in the same city and leads a wretched life as a homeless woman. She denies Pari's offer to return to the haveli proudly. It is significant that she never repents her choice of leaving the haveli to be free from the tyrannous husband in spite of the worst suffering outside the haveli. Like Lakshmi, Geeta faces the problem of choice –either to stay inside the haveli and lose freedom or to leave it to be free as she hates the hypocrisy that flourishes under the mask of ritualistic ways of dignified conduct, and the rigidity of the old customs. She is compelled to stay because of her husband's reluctance to leave the place.

At the end of the novel, Geeta has to go through the difficult situation as she gets the proposal of marriage for her thirteen years old daughter, Vijay by Vir Singh's family. Vir Singh is the only son of Daulat Singhji of Udaipur. He is an art graduate, handsome and bright young man. He always respects the elders and desires to go to England for higher education. Geeta opposes early marriage. That is why she does not accept the proposal earlier. She does not want her daughter to be married in early age or without completing her education. Thus her rejection for the proposal of early marriage for her daughter, Vijay may be regarded as one more attempt at change. She refuses the proposal of marriage in the following words:

> *My daughter's marriage is my concern...Even if it were the son of The Maharana of Udaipur, I wouldn't agree. (Inside the Haveli p.171)*

The above reply of Geeta shows that she firmly stands on her decision of protesting early marriage. But later on she accepts the proposal on her own terms due to the insistence of her father-in-law and her own visits to the Vir Singh's haveli.

Here it is to be noted that the main female characters in the novel are not rebels but they seem to trying to generate the power to cope with the harsh realities of life pushed upon them by male dominated world. As we are all acquainted with the things and events related to women being happened in a patriarchal society, Indian women are puppet in the hands of cruel system. We are more troubled when we come to know that this social system has been consolidated and cemented by giving religious and mythical touch to it. Women living without raising her head against the selfish and cruel system are considered to be pious, chaste and obedient. It seems that most of the women followed the system mutely and unconsciously helped the system to be flourished. By this way or that way, they themselves went on crushing their own desires. In the haveli, Geeta experiences the disparity and tension which create a strong sense of alienation and frustration in her. There is a persistent quest for

PUNE RESEARCH ISSN 2454-3454
AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH VOL 6, ISSUE 2

intellectual freedom and choice –making. Women of haveli accept their suffering as fate and the will of God. In this way, the men and the women nurture tradition through their devotion. Especially women play an important role in this preservation of tradition. The acceptance of the traditional way of life becomes the goal of their lives and they attain happiness and satisfaction through it.

To sum up, in the novel, Rama Mehta focuses on the reality that the Indian woman faces a painful choice –whether to continue using her mind, to question and defy the injustice and wrongs of the society, and become a rebel, or to surrender her freedom and ability to think for the benefit of becoming integrated with the society and family.

WORKS CITED:

- Mehta, Rama. *Inside the Haveli.* New Delhi: Arnold –Heineman, 1977. Print.
- Mehta,Rama. *The Western Educated Hindu Woman*. Bombay: Asia, 1970. Print.
- Iyenger, K.R. Shriniwasa. *Indian Writing in English*. New Delhi: sterling, 1985.Print.
- Dhawan, R. K. (Ed.) *Indian Women Novelists Set –I Vol. IV*. New Delhi: Prestige Books, 1991. Print.

www.viirj.org Special Issue 4 ISSN: 2319-4979

Online & Open Access

VIDYABHARTI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

A peer review, refreed and indexed journal

A JOURNAL OF

- SCIENCE
- ENGINEERING & TECHNOLOGY
- ARTS & HUMANITIES
- COMMERCE & MANAGEMENT

EDITORIAL BOARD

EDITOR IN CHIEF

Dr. P.R. Rajput

EXECUTIVE EDITOR
Dr. J.P. Baxi

MANAGING EDITOR
Dr. N.D. Jambhekar

Indexed with

Web of Science Group

Year - 2020-2021

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

13	B. Ghoshal, M. S. Shende	ISSUES OF IDENTITY IN DAYA PAWAR'S 'BALUTA' AND OMPRAKASH VALMIKI'S 'JOOTHAN: A DALIT'S LIFE'	79-82
14	A. A. Gedam	SOCIAL DISTANCING VERSUS PHYSICAL DISTANCING: A STUDY ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL& SOCIAL WORK CONNOTATION	83-88
15	D. Raut, V. Fulzele	CORONA PANDEMIC AND REVERSE LABOUR MIGRATION IN INDIA	89-93
16	M. Ranjini	A STUDY ON STUDENTS' ATTITUDE TOWARDS ONLINE CLASSES DURING COVID-19 PANDEMIC WITH SPECIAL REFERENCE TO UG STUDENTS OF MANGALORE UNIVERSITY	94-98
17	S. Bang	AWAKENING FROM ILLUSIONS: A COMPARATIVE STUDY OF THE ILLUSIONS IN THE ICEMAN COMETH AND THE CORONA VIRUS COMETH	99-101
18	P. A. Gadve, B. P. Gadve	ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 ON TOURISM INDUSTRY IN AMRAVATI DISTRICT	102-106
19	K. Sriramadasu, D. M. Mamatha, S. Raju	COMPUTATIONAL AND STRUCTURAL STUDIES OF LIGAND BINDING DOMAIN OF ECDYSONE RECEPTOR IN HELICOVERPA ARMIGERA, A SERIOUS LEPIDOPTERON PEST	107-119
20	J. H. Lahoti	AN EMPIRICAL STUDY ON THE ROLE OF LOCAL PRODUCTS DURING LOCKDOWN IN INDIA	120-124

PART 2

21	J. Konwar	MATHEMATICAL AID TO ADDRESS THE ENGAGEMENT ISSUE OF MIGRATED LABORS DUE TOCOVID-19 PANDEMIC IN INDIA	125-129
22	S. V. H. Haseena	CHALLENGES IN FRONT OF MSME'S DURING AND AFTER LOCKDOWN IN INDIA: EMPIRICAL STUDY	130-137
23	I. Sharma	BLOCKCHAIN: A DEMOCRATIC SYSTEM	138-141
24	S. S. ARSAD	MELANIN-THE CHEMICAL RESPONSIBLE FOR SKIN COLOR AND VITILIGO TREATMENT	142-145
25	D. Singh, A. Yadav	METAMATERIAL BASED TRIANGULAR ELECTROMAGNETIC MULTI-RESONANT ANTENNA	146-150
26	T. F. Gulhane, R. O. Mogarkar	STRESS MANAGEMENT OTHER ROLES OF YOGA, PRANAYAM AND MEDITATION DURING COVID-19 PANDEMIC	151-155
27	G. Katakdeore	COVID-19 PANDEMIC: IMPACT ON SPORTS AND SPORTS INDUSTRY	156-157

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

AWAKENING FROM ILLUSIONS: A COMPARATIVE STUDY OF THE ILLUSIONS IN THE ICEMAN COMETH AND 'THE CORONA VIRUS COMETH'

S. Bang
Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.).
shaliniabang@gmail.com

ABSTRACT

Some characters and situations become a lesson for humanity, forever. The present Covid-19 situation and Corona Virus will be engraved in 2020, history and humans will always take lesson from this Lockdown situation. Man is pacing fast in his race of materialism and has become too over ambitious. He is living in an illusory, false world that material progress is the only way of man's progress. In the play The Iceman Cometh the dramatist Eugene O'Neill describes the situation of illusion and reality of his characters .His characters are not able to face reality. Man weaves his own thoughts and thinks him to be always right and progressive but in the present time the unrecognized force of a small virus disturbed him ,jerked him out of his false beliefs and compelled him to change his ways of living and thinking

Keywords: *illusion, reality, rectify, jerked, awake*

Introduction

Some characters in great literary work enlighten our minds to guide us on the path of life. Similarly some grave and unprecedented situations ring and come as an alarming bell awakening us from our illusions and force us to ponder and think seriously. Currently in the year 2020 we all are going through one of the most catastrophic pandemics mankind has ever witnessed that is Covid-19, the attack of Coronavirus on humanity. The virus is diabolical in its nature and has knocked down everywhere and comes as a shooter in a vengeful attitude. The virus comes and warns us that things will worsen if human beings do not rise and awake from their illusory world.

This paper is an attempt to compare the drama The Iceman Cometh by the great American dramatist Eugene O'Neill in which the protagonist Hickey brings death for all the derelicts in the salon because he rises all the derelicts out of their illusion. Similarly 'The Corona Virus Cometh'(the present coronavirus has come) in the form of death to awake us out of our illusory world. It may be a prelude to the real sinister drama that might unfold in the future if we do not come out of our illusions. Man in his race for materialism has gone very far and is living in an illusory, false world that material progress is the only way of man's progress. The coronavirus as we all know spread like a fire and has today set ablaze the illusions of human beings in which they are lost.

It came as an alarming bell and pressed a pause button in everyone's life. It dawned upon the various Illusions in which man was living and made him realise his deeds in which he has to rectify himself and change himself . The virus came as thunderbolt, enlightening upon various illusions in which man was living:

Man's illusion that he respects nature- O'Neill's derelicts all lived in an illusory world to make them believe that they are not guilty . In the same manner the modern man is really deceiving himself by saying that he respects nature because in the present time we can very well realise that nature attacks back in various forms, it may be storm, cyclones ,bursting of Clouds and the attack of insects and viruses. Nature is a great leveller. History tells us every time that if man disturbs nature, it repels back and punishes in some or the other form. Indiscreet use of knowledge leads to devastation and this is what we are facing in the present covid-19 lockdown situation.

Man's illusion that I do, I did, I am - Man's I and ego is very strong but the small virus brought man out of this illusion. Hickey in The Iceman Cometh brought truth and told truth to everyone and the derelicts had difficulty to face the truth. The derelicts in the play are kept alive by whisky and their illusions. When they lost their illusions, they had nothing left in their lives. In the same way the coming of corona virus rang an alarm in our routine and jerked us, of our illusory thinking. Man should understand the reality of not disturbing the natural order of things.

Man's illusion about relationships and sacrifices - Coronavirus created a situation to be at home together with others and this was the testing time for everyone's patience working together in family. It raised us out of our illusions that if we can really make sacrifices regarding all small activities to be done in our routine. O'Neill's derelicts were drunkards and were baffled when Hickey showed them their truth. Similarly this covid-19 is testing time for each one and taught us our mistakes and how to avoid needless luxury and hoarding.

In The Iceman Cometh Hickey attacked all the derelicts equally by telling them the truth. In the same way the coronavirus treats everyone equally . It woke people out of the illusion of social status and financial status as it equally came to al, it levelled all on the basis of gender, religion social and financial status

Our Illusion that we Indians follow our culture- The Corona Cometh(the coming of coronavirus)again alarm us of the aping and imitating western culture which is opposed to our Indian culture. It raised us out of our illusion and taught us that 'namaste' or ' namaskar' is a more beautiful and scientific way of greeting. Similarly the whole breathing exercises and meditation can control our mind and body. Our culture taught us to respect nature, trees, plants, animals, by worshipping them and we should not forget this because worshipping teaches us to preserve the natural bounty.

Our illusion that we respect food and healthy habits - the coronavirus virus alarmed us to develop our immunity level which is well explained in our Indian diet from ages but imitating the west and with change in our work culture fast food eating habits have developed. The whisky taken by the derelicts in The Iceman Cometh actually makes them dead to reality. The Coronavirus taught us about our food habits and raised us from the illusory world of fast food and reminded us that vegetarianism is also a complete diet which builds immunity levels.

Man's illusion that he respects the elements of nature that is the earth, water, sky ,air. Hickey in The Iceman Cometh came stealthily as a salesman and started selling what no other salesman had previously sold that is' Truth' he made all the derelicts aware of their pipe dreams in which they were living and made them realise their guilts. Corona virus came and made us realise and dawned upon us to ponder the burgeoning human needs of housing, recreation,industrialisation which is diminishing our dense forests, vegetation and taught us that man-nature relationship should be balanced and that nature and animal species should be respected.When people stayed home during lockdown it was found that smog that choked Delhi was found no more as people stayed indoor. Nitrogen Dioxide pollution in the United States came down to 30%.The air pollution level decreased in Rome.

Common Man's Expression

Corona you came stealthily,
spoke to us silently
But attacked us widely,
and hit us horrifyingly
You are diabolical in nature,
and everywhere your dance is sinister
You weave your web calmly,
and afflict our emotions and body harshly
Your pace is smooth to capture,
breathing parts you rupture
You lay baffle all possibilities,
and life seems without any sensibilities
We in the lockdown hours of covid-19,
are together to fight you with methods umpteen
Can't you go fast and stop your deadly dance
and please go forever and never come even by chance

Corona Speaks

Oh, Human beings take stock of your position and passions,
I came to avenge and admonish you of your careless actions

Time and again I warned you of nature's destruction but you were dead to nature and its beautification.

I have come to attack you in shapes and multiplication as an eye opener for your self realisation.

Plan of Salvation: Hickey in The Iceman Cometh puts forward the plan of salvation and wants to make the derelicts face the truth about themselves but as soon as he tells them the truth the derelicts become animals and are not able to bear it. Similarly the coming of Corona dawned upon man the plan of salvation and dawned upon him the truth about his neglect ,negligence, over ambition and illusory network and came without mercy to attack upon humans. Corona has come as the Iceman Hickey who brings death and awake all members of saloon(here all the people in the world) and awake people out of their illusions and wants to punish people. Without having any mercy it attacks not only one but the whole family and gives us a lesson that human beings if you can be sans sacrifice, sans understanding, sans protecting nature ,sans empathy and sympathy I(Corona) can be iceman (Death) to take you too deep sleep and alarming others to follow truth that is to follow nature.

Remarking about the play The Iceman Cometh great critic Helen Muchnic said, "The play is not really the difference between illusion and reality but the difference between two realities; one the reality of belief, the other the reality of the unrecognised and unacknowledgeable forces of existence." Here in the covid-19 pandemic situation man has understood the theory of Survival of the Fittest and has come out of his illusory thinking that money is everything because all the money of the world could not save the people in richest countries from corona virus. The small virus attack(the unrecognised force, of attack)set right the common man preaching him the basic habit of washing hands, eating nutritious food ,doing breathing exercises for healthy life ,doing daily home chores, realisation of the value of freely walking and enjoying beauteous forms of nature .It rose man from his illusory world where he was taking things for granted and pacing against the natural order of things in various ways.

Exploration of various levels ofguilt : In The Iceman Cometh, Hickey the apostle of truth himself demonstrates the sheer impossibility of living in sanity when he compulsively calls his wife" a damned bitch". His guilt becomes infinite when he kills his wife but achieves peace only by following the true path of surrendering himself to the police. In the same way man must cast off his mask he must understand his weakness and check his action in the name of progress so that he can build a bright future for coming generations. The Coronavirus attack unknowingly reminded us the basic ethics and values.

In Victorian age when people lost their faith in religion and culture the great poet Robert Browning optimistically said "God is in heaven, all's right with the world." Things will be right if man's actions are right.

References

1. Narasimhaiah, C.D.(1996).*Indian Response To American Literature.*
2. Pub. The United States Educational Foundation India, New Delhi.
3. Gregory, Alexis.(1971). *Noble Prize Library.* Helvetica Press.Inc., New York City.
4. en.wikipedia.org/wiki/COVID-19-pandemic -in-India
5. https.//www.mdedge.com

www.virl.org Special Issue 4 ISSN: 2319-4979

Online & Open Access

VIDYABHARTI

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

A peer review, refreed and indexed journal

A JOURNAL OF

- SCIENCE
- ENGINEERING & TECHNOLOGY
- ARTS & HUMANITIES
- COMMERCE & MANAGEMENT

EDITORIAL BOARD

EDITOR IN CHIEF

Dr. P.R. Rajput

EXECUTIVE EDITOR
Dr. J.P. Baxi

MANAGING EDITOR
Dr. N.D. Jambhekar

Indexed with

Web of Science Group

35	M. V. Thengne	STUDY OF AEROBIC EXERCISES TRAINING IMPACT ON PHYSICAL FITNESS AND ENDURANCE OF STUDENTS	137-140
36	M. S Kalode	COMPARATIVE STUDY OF PSYCHOLOGICAL HARDINESS OF PLAYERS OF VARIOUS GAMES	141-143
37	N. M. Jadhav	EFFECTIVENESS OF SURYANAMASKARTRAINING PROGRAM ON SELECTED MOTOR FITNESS COMPONENTS OF GIRLS AGED 12-14 YEARS	144-147
38	नितीन रामदास बडगुजर	योगाभ्यास : संपूर्ण आरोग्य आणि व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठीचा सकारात्मक पर्याय	148-151
39	P. Ghosh	SOME EASILY AVAILABLE PLANTS USED FOR FITNESS AND NUTRITIONAL SUPPORT TO PEOPLE DURING COVID-19 PANDEMIC SITUATION IN INDIA	152-157
40	P. M. Chopade	COMPARATIVE STUDY OF SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLES AMONG VEGETARIAN AND NON-VEGETARIAN COLLEGIATE STUDENTS	158-160

PART-3

41	P. B. Dhake	A BRIEF STUDY ON THE ROLE AND IMPACT OF YOGA ON WORKING WOMEN SUFFERING FROM THYROID WITH OBESITY	161-165
42	P. G. Patil	COMPARATIVE STUDY OF MENTAL HEALTH AND SELF CONFIDENCE BETWEEN WRESTLING S AND ATHLETIC PLAYERS	166-169
43	Raju. G	AN EFFECT OF ATTITUDE TOWARDS SOME TRADITIONAL GAMES ON THE ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SECONDARY SCHOOLS NINTH STANDARD STUDENT'S STUDYING IN DHARWAD DISTRICT	170-175
44	R. Biswas	INTEGRATED APPROACH OF YOGA FOR MANAGEMENT OF HEALTH-- A COMPARATIVE STUDY	176-180
45	R. O. Gawande	RELATIONSHIP OF SELECTED PERSONALITY TRAITS AND ATTITUDE OF COLLEGE STUDENTS TOWARDS YOGA	181-184
46	S. J. Premkumar	EFFICACY OF SELECTED RECREATIONAL GAMES ON SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLE AMONG GOVERNMENT AND NON GOVERNMENT ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN OF CHENNAI DISTRICT	185-187
47	S. Saroja	EFFECT OF AEROBIC DANCING AND SELECTED ASANAS PRACTICE ON LIPIDS PROFILE OF OBESE WOMEN	188-190
48	S. S. Mahalle	EFFECTS OF 6 WEEKS OF SQUAT TRAINING WITH A PLYOMETRIC TRAINING PROGRAMME UPON PHYSICAL PERFORMANCE IN INTER-COLLEGIATE PLAYERS	191-194
49	S. V. Deshmukh	STUDY OF ARM STRENGTH AND FLEXIBILITY OF BASKETBALL AND HANDBALL PLAYERS	195-197
50	S.A. Bang	ACTION AND INACTION : MUSINGS FOR WELLNESS INLIFE - A COMPARATIVE STUDY OF SHAKESPEARE'S HAMLET AND BECKETT'S WAITING FOR GODOT	198-201

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979

ACTION AND INACTION : MUSINGS FOR WELLNESS INLIFE A COMPARATIVE STUDY OF SHAKESPEARE'S *HAMLET* AND BECKETT'S *WAITING FOR GODOT*

S.A. Bang
Smt. R.D.G College for Women, Akola
shaliniabang@gmail.com

ABSTRACT

Great works of art teach us a lot about life. Each age has its own challenges and finding ways through these challenges makes us stand and live.The great Dramas may not provide solutions to the problems of life but guides us for our actions. This paper studies and compares the 'Inaction'in William Shakespeare's 'Hamlet' and Samuel Beckett's 'Waiting for Godot'. It tries to draw attention and analyse the 'Inaction' and contemplate upon the actions and inactions of the characters. It also is an effort to draw attention of the techno generation to understand the thin line between this action and inaction so that they do not become dull and slaves of technology.

Every great work of art and literature continues to tantalise us and search for layers of meaning hidden beneath its words and actions. The great dramas may not provide solutions to the problems of life but present the enigma of life and guides us for our actions. The independence of drama realized long ago by the great philosopher Aristotle has through ages; take its very life from actions and thoughts of mortal men and women which becomes a mirror for all ages.

This paper is an effort to compare the 'Inaction' in the tragic drama *Hamlet* by the great dramatist William Shakespeare of Elizabethan Age and the 'Inaction' in the absurd drama *Waiting for Godot* by Nobel laureate Samuel Beckett of the postmodern age.

It tries to study the 'Inaction' in both the dramas of different ages and wants to draw attention of our modern 'Tech Generation' to beware of such 'Inaction' and to muse upon it to bring about positive substance in their lives.

Each age has its own challenges and finding ways through these challenges make us stand and live. Shakespeare's tragic character Hamlet and Beckett's Characters Vladimir and Estragon face the inability to act. We try to have empathy with the characters in the play but at the same time they compel us to ruminate upon their spirit to act.

The characters in both the Plays search for the purpose of living and want to act but every time they want to move on, something obstructs them and fails their purpose. On one hand we see the great tragic character Hamlet who lives to accomplish only one task and that is to take revenge. He wants to avenge his father's murderer. As soon as Hamlet comes to know from the ghost that his father was murdered by the ruling king he wants to kill the king but before killing he wanted to expose him in front of the common mass (public) that the king was the real culprit, the murderer of his father. Hamlet was baffled and perplexed and in state of deep melancholy. His mother's marriage to his uncle who is the present king shocks him and he is disgusted and takes a courageous decision of revenging his father's murderer but there is something in him which makes him incapable of immediate action and though he moves with courage to kill the king every time, he delays his action. He wavers in his action of killing and that is what Hamlet's 'Inaction' is. He is unable to act at once, he reflects a lot before his action, he fails to act quickly (It is Hamlet's failure to act quickly and this leads to his tragedy and brings death not only upon himself but upon others also.) If Hamlet had acted at the proper time there would not have been this terrible loss of so many human lives.(Hamlet's delay, his inaction to act at proper time) is therefore the root cause of his tragedy. The great critic Goethe describes Hamlet's Inaction and explained that Hamlet could have acted impulsively but he is incapable of planned and deliberate action.Hamlet himself explains the conflict between thought and action in him:

"The native hue of resolution
Is sickled over with the pale cast of thought".

It is true, as the proverb says, that a man must think before he acts. But Hamlet only thinks and thinks till he loses all his capacity for action. Delay proved to be dangerous, not only for him but also for others. Due to Hamlet's delay in killing his Uncle, several innocent lives were lost. There are many reasons which he gives for not taking the action but the point here is, he delayed his action.

After pondering upon the reason for his 'Inaction', we well empathize with him and get an insight into his characters' weakness. We try to contemplate on his spiritual paralysis when he does not take action to kill the king at prayer. His mental paralysis, as every time he thinks, he does not carry his plan, his reflectiveness becomes his enemy and forces him not to act. His physical paralysis as he does not carry his determined and deliberate action. His moral paralysis that of his mother married the murderer of his father. His resolutions become irresolutions, his actions to act convert to inaction. He procrastinates the action, his ability to act becomes inability to act. But Hamlet overcomes all his procrastinations to fulfil his revenge and accomplishes the purpose of his being. Thus after analysing Hamlet's inaction from a readers point of view :

Oh ! Hamlet, You had all energies
You. The Prince of Denmark with great personality
Your actions deceived by your paralysed faculties
Suffered because of your own incapacity
Your delays caused your own tragedy
You became slave of your habit and circumstances
You procrastinated your actions and performances
You delayed your moves and faced troubles
But finally accomplished your resolution
and turned your inaction to action

Samuel Beckett also describes the 'Inaction' of characters in his absurd drama *Waiting for Godot* He does not give any message in the Play. A critic described performance of *Waiting for Godot* in the following words: " It was an expression, symbolic in order to avoid all personal error, by an author who expects each member of his audience to draw his own conclusions _ _ _ _."

In the play *Waiting for Godot* the two characters Vladimir and Estragon wait for Godot. They wait and dwell in ambiguity and uncertainty as they do not know whether they are waiting at the right time or right place for *Godot*. They have nowatches, no timetables to follow. They seem to be in a condition of baffled helplessness. They just pass time in the situation, they find themselves. Even Hamlet was placed in a baffled situation but he turned every desperate thought to do something for his purpose of being. His 'Inaction' pained him a lot. Many a times he felt helpless but always wanted to act.

In *Waiting for Godot* whatever happens the 'Inaction' describes lethargy of characters. Small actions of Estragonand Vladimir shows that they only want to do something between the sunrise and the sunset, between day and night (waiting for each tomorrow.)They tell stories, playgames,sing songs, do some physical exercise but all these activities seem to kill their valuable time and represent their boredom. After reading the play we infer that the characters act without any purpose.In a cross talk when they are waiting for 'Godot' to come, the two tramps exchange their views about the possibility of coming of Godot and helping them.

The play closes with the following dialogue:

Well? Shall we go?
Pull on your trousers.
What?
Pull on your trousers.
You want me to pull off my trousers.
Pull ON your trousers.
True.
Well? Shall we go?
Yes, Let's go(*They do not move*)

These two friends decide to pass their time by doing some exercises. They use a series of words as "our movements, our elevations, our relations, our elongations".

Here all their actions and words really do not act, they demean their personality as a human being because they seem to be dull creatures.

Thus after analysing the actions of the character in *Waiting for Godot* we come to

know that they do not make any serious efforts to move.

Estragon at one point says." Nothing happens, nobody comes, nobody goes, it's awful*!" At another point Estragon thus expresses his misery; "All my lousy life I've crawled about in the mud!

Estragon. Ah! What' II we do, what' II we do!

Vladimir. There's nothing we can do,

Estragon. But I can't go on like this!

But perhaps the most tragic words are uttered by Pozzoin this play when he says : " One day like any other day,one day he went dumb, one day I went blind, one day we'll go deaf." These remarks reveals the plight of characters.

The above discussion of Action and 'Inaction' in both the plays Hamlet and *Waiting for Godot*arouses myriad of fleeting thoughts and impressions which strikes us and drama is the art that harmonizes all ages and forces us to think for our present.

In our technological world today people have begun to feel that they live in offices and places in which technology only makes them act. Sitting before computers, mobiles, screens with all their five powerful senses they make their senses hang and are not able to draw a line between their action and inaction .'Inaction' in *Hamlet* had a purpose . He kept on moving for that and achieved it by sacrificing but excessive use of gadgets for long may leave and hang the power of youth just as Vladimir and Estragon. They can become impotent to find out their purpose or will feel dullness of being .Towards the close of Beckett's play Vladimir says "Habit is a great deadener".

And the youth today is paralysed withtheir habit of continuously being with gadgets. The truth which the youth of Tech world should realise with all their senses is that they have to demarcate the thin line :

Between action and inaction as
Between an objective and subjective poetry.
Between using and excessive using of gadgets,
Between working and always working with gadgets.
Between believing and excessive believing on gadgets.
Between depending and excessive depending of gadgets,
Between being friendly and being excessive friendly with gadgets,
Between mental attachment and excessive mental attachment with gadgets
Between physical connection and excessive Physical connection with gadgets.

The dependence and attachment is increasing so much that it may lead to fatigue, boredom, tiredness, isolation, losing our capacity and zeal which all are symptoms of inaction. He is excessively reeling himself in mechanized order with all the gadgets to procure things for him but unknowingly losing his inner capacities and physical mental power.

A great critic said that the characters presented by great playwrights in drama must not be considered as separate entities but only as part of large whole. Beckett's characters Vladimir and Estragon depicts a situation which has a general human application. The 'Inaction' describedin the play kills the zeal of living. Hamlet lived and his inaction was with an aim to justify the essence of his being to do a righteous action which he achieved by procrastinating his action.

These characters give us stimulating signals for a deeper understanding may it be accepting or improving and here comes the broader appeal after comparing 'Inaction' in both the dramas

Action and Inaction of Tech Generation:

Youngsters are after innovation
Cause that is need for modern generation
Technology is core for innovative creation
No one can do away with this in new generation
Long they love to stare and scroll new information
Turn to screen as friends for every work and consolation

In life they have high aspiration
But they put to stake their empathy and emotion
Their actions like Hamlet sometimes find no direction
Often they become dull, clumsy though moving mouse with full determination

Working long on shining screens has become their passion
Often makes them forlorn and without any physical action

Scrolling screens for long can hang their brains and create confusion
But keeping poise between action and inaction can give them positive direction.
Techno savvyTechno friendly we are growing but oh .Youth

Beware of this Action that it may not lead to 'Inaction'.

In each age the great dramas and actors give us insight into Nature and Life. Dramas are not merely for entertainment but leaves us for finding new meaning in our lives according to changed circumstances .By their strength and sternness the great dramatists appear in union with the vast forces of physical universe and force us to contemplate and learn from sufferings and situations.

References

1. Bentley, Eric. The Life Of Drama. New York : Methuen, 1964
2. Esslin, Martin. The Theatre of The Absurd. The Overlook Press , 2001
3. Lewis , Allan. The New Theatre. New York : Crown Publisher ,1982
4. Shakespeare.mit.edu/hamlet/full
5. http://en.m.wikipedia.org.

Research Paper Published in Journal

Department of Marathi

2016– 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. C. R. Rumale	04	02	02	06	01	15
2	Mr. Swapnil Ingole	N.A. (Join as Assistant Professor from 12/09/2019)			02	00	02
Total		**04**	**02**	**02**	**08**	**01**	**17**

2016-17

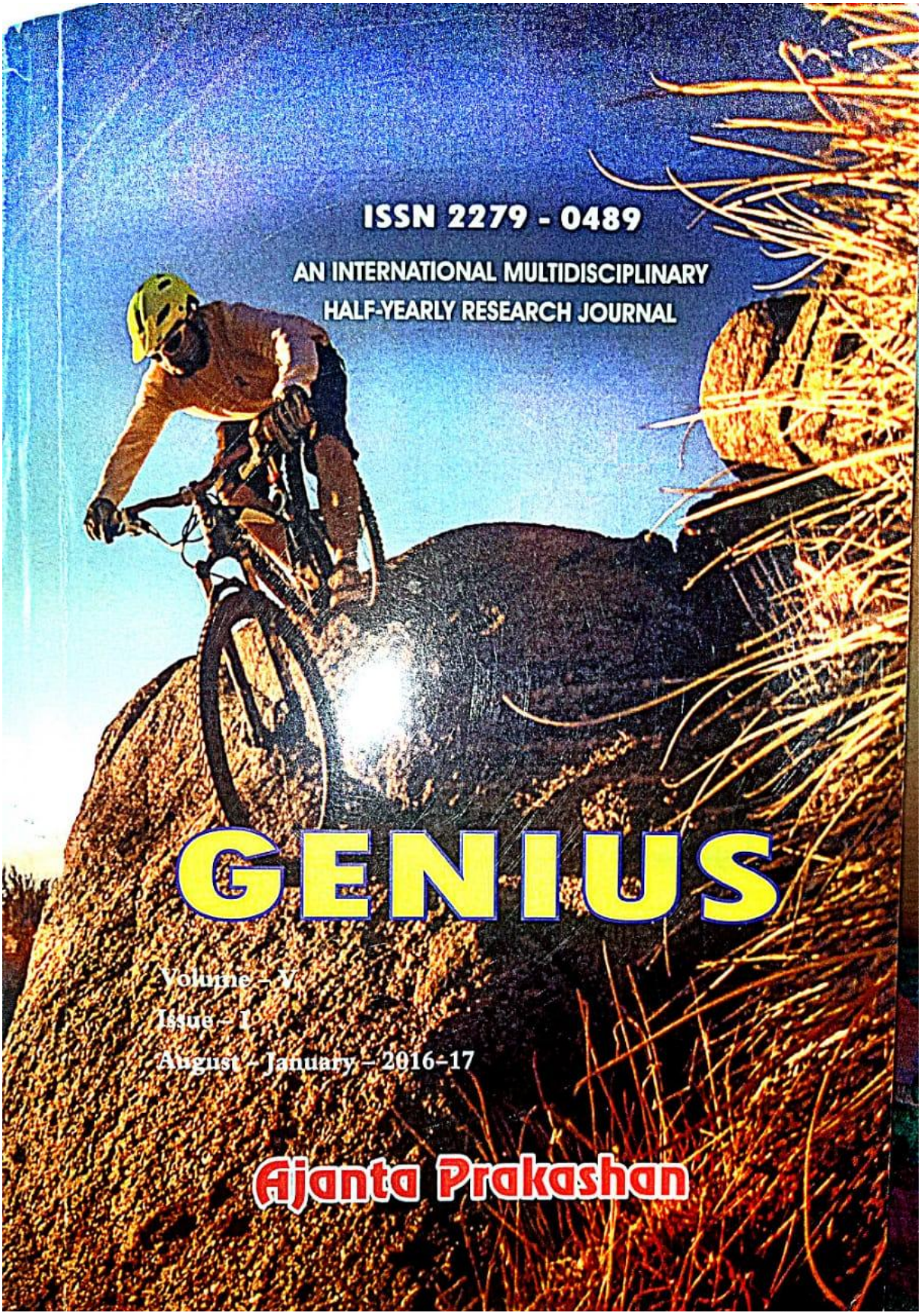
ISSN 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF-YEARLY RESEARCH JOURNAL
GENIUS
Volume – V
Issue – I
August – January – 2016-17
Ajanta Prakashan

GENIUS - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2279 - 0489 AUG.JAN- 2016-17

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
५	वीरशैव धर्मामध्ये अष्टावरणाचे महत्व **डॉ. सौ. अपर्णा जिरवणकर**	२२-२७
६	भारतरत्न मदर तेरेसा यांचे समाजकार्यातील योगदान आणि संत पद : एक चिंतन **प्रा. प्रकाश तुकाराम शिंदे**	२८-३२
७	धर्मश्रद्धांशी निगडीत लोककला **प्रा. डॉ. सुभाष एस. बागल** **प्रा. गणेश विश्वनाथ कंदुले**	३३-३८
८	भारतातील मानवी हक्क व सामाजिक न्याय : एक दृष्टीक्षेप **प्रा. डॉ. श्यामसुंदर वाघमारे**	३९-४२
९	शेती क्षेत्राच्या प्रगतीत कृषी विज्ञान केंद्राचे महत्त्व **डॉ. विश्वास रघुनाथराव कदम**	४३-४६
१०	महात्मा जोतीबा फुले यांच्या अखंडाचे स्वरूप **डॉ. बालाजी नागटीळक**	४७-५१
११	भारतीय परराष्ट्रीय धोरणापुढील आव्हाने **प्रा. डॉ. कटारे बी. डी.**	५२-५६
१२	महात्मा फुले यांची धर्मचिकीत्सा **प्रा. सिद्धार्थ मुंगे**	५७-५९
१३	नागपूर जिल्ह्यातील बागायती व कोरडवाहू जमीनधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे तुलनात्मक अध्ययन **डॉ. गणेश एस. मायवाडे**	६०-६४
१४	संत तुकाराम यांचे क्षात्रतेज परअभंग **प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले**	६५-७०
१५	मराठी नाटकांच्या कोकणी अनुवादित नाटकांतील संस्कृती **प्रा. डॉ. बाळासाहेब आनंदराव वाघ**	७१-७८

GENIUS - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2279 - 0489 ६५ AUGJAN- 2016-17

१४

संत तुकाराम यांचे क्षात्रतेज परअभंग

प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

'पाइक ' – म्हणजे पायदळांतील सैनिक, तुकारामांनी परमार्थात काम, कोधाशी–षड्रिपुंशी लढणारे सैनिक आणि व्यवहारातील देशद्रोही लोकांशी लढणारे सैनिक या दोघांनाही उद्देशून हे पाइकचे अभंग रचले आहेत. त्यातून 'क्षात्रधर्म' जागवला आहे. राजकारण हे तुकोबांनी आपले जीवनकार्य मानले नव्हते. लोक, स्वार्थी, भित्रे, लोभी, ढोंगी बनले होते. त्यांना भक्ती मार्गाला लावून चित्तशुध्दी करण्याचा व धर्मस्थापना करण्याच्या कार्याला त्यांनी आपले जीवन वाहीले होते. परंतु राजकारणी लोकांनी सदैव लक्षात ठेवावे असे महत्त्वाचे अभंग त्यांनी पाईकीच्या अभंगात सांगितले.

तुकोबांनी पाइकचे अभंग त्यांच्या त्यांच्या कीर्तनाला शिवराय व त्यांचे अनुयायी आले असता एकदाच सांगितले नसून या अभंगांचा आशय ते अनेकदा आपल्या कीर्तनातून सांगत असत. त्यांची कीर्तने माळव्यातील मावळयांपुढे होत. शिवरांयांनी जे सैन्य उभे केले त्यात बहुतांशः मावळयांचीच भरती होती. आणि शिवरायांचा भर गनिमी तंत्रांवर, 'गनिमी कावा ' होता हे लक्षात घेतले म्हणजे, मावळयांची मने शिवरायाच्या कार्याला पाहिजे तशी तयार करण्यात या अभंगांचा निश्चितच उपयोग झाला असेल.

यो शोधनिबंधा मध्ये संत तुकारामांनी लिहिलेल्या पाईकाच्या अभंगाचाच विचार केला जाणार आहे. हा निबंध लिहीण्या मागील उद्दीष्टे.

1) पाईक कोणाला म्हणावे याचा शोध घेणे.
2) गनिमी कावा कशास म्हणतात.
3) पाईकाच्या अंगी कोणकोणत गुण असायला पाहिजेत हे जाणणे.
4) पाईकाची निवड कशी करावी त्याचे मुल्य ळरवतांना कोणती दक्षता ध्यावी हे अभ्यासणे.
5) सैन्यातील पाईकाचे महत्त्वपूर्ण स्थान किती?

'आम्ही वैकुंठवासी आलो याची कारणासी, बोलणे जे ऋषीकेशी साच भावे वर्तावया ' असे संत तुकाराम आपल्या कार्याचे वर्णन करतात पण त्याआधी त्यांना साधकाअवस्थेमध्ये मनःस्ताप सहन करावा लागला. नंतर साक्षात्कार झाल्यानंतरचा आनंद, या जगाकडे बघण्याची दृष्टीच बदलून गेली. जिकडे तिकडे ईश्वर भरून उरला. नंतरचे कार्य धर्मरक्षणाचे निश्चित झाले त्या दरम्यान त्यांच्या अभंगात त्यांचे तत्वज्ञान, भक्तियोग, संतसंगती, सत्पुरूषाची लक्षणे . धर्मरक्षक म्हणवविणाऱ्या भटाकडून झालेला छळ, जलदिव्यातून तरलेली वाड्मयसंपदा – अभंग, उपदेष – 'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा येरांन वहावा भार तया' – विट्ठलभक्ती बरोबर रामभक्ती पर रचना सुध्दा तुकोबांनी केली कारण ' राम कृष्णा हरी ' भागवत संप्रदायचा किंवा वैष्ण्वांचा हा षडाक्षरी नाम – स्मरणाच्या मंत्रातही राम कृष्णा हरी यांचे ऐक्य आहे. तुकोबांनी आपल्या वाणीतून रोखठोक शब्दात समाज प्रबोधन केले. काही कर्मठांनी त्यांच्यावर टाळकुटया, रिकामटेकडे, ऐदखाऊ असे आरोप केले, संसारात लक्ष नसलेला. बायका मुलांना

उपवास घडविणारा, दगडाच्या देवामागे लागलेला असे दुषणं दिली. परंतु विट्ठल भक्ती करीत असतांना, प्रत्येक हदयामध्ये परमेश्वर वास करतो अशा वृत्तीने सर्वांशी वागणारे तुकाराम मात्र ' पाइकाच्या अभंगामध्ये ' विररसपूर्ण रचना करतात.

सैनिकी व्यवसायाविषयी केलेला प्रमुख सिध्दान्त शूर पुरूष चित्तामध्ये धारण करतात. तो असा

"पाइकावाचून नव्हें काही सुख । प्रजांमध्ये दुःख न सरे पीडा ।
तरी व्हांवे पाईक जिवाचे उदार । सकक त्यांचा भार स्वामी वाहे ॥ "1062

प्रजेसाठी प्राणपणाने लढणारे सैनिक जर नसतील तर प्रजेच्या दुःखाला पारावर राहणार नाही. त्यांचे दुःख हे न संपणारे आहे हा प्रमुख सिध्दान्त असे शूरवीर सैनिक रणांगणावर धारातीर्थी पडले तर त्यांच्या कुटुंब पोषणाची जबाबदारी स्वामी घेतो. त्याचे हाल होत नाहीत.

"पाईकीचे सुख जया नाही ठावे । धिक् त्यांनी न्यावे वायविण
तुका म्हणे एका क्षणाचा करार । पाइक अपार सुख भोगी ॥" 1062 ॥

रणांगणावर शत्रुंशी क्षात्रधर्माने लढतांना सैनिकांना होणाऱ्या आनंदाची नेभळटांना कल्पना सुध्दा येणार नाही. अशांचे जीवन निरूपयोगी त्याचा धिक्कार असो. तळहातावर शीर घेवून क्षणार्धात निर्धार करून प्राणपणाने जे लढतात त्यांचे जीवन सार्थकी लागते. या सौख्याची अनुभूती केवळ सैनिकालाचा मिळते जीव देऊनही ते स्वर्गसुख उपभोगतात कारण शत्रुकडून होणाऱ्या वाणाचा प्रचंड वर्षावाला तोंड देतांना त्यांना मृत्युला सामोरे जावे लागते.

"येता गोळया बाण राहिजे भडिमार । वर्षता अपार वृष्टीवरी ।
तुका म्हणे या सिध्दान्ताच्या खुणा । जाणे तो शहणा, करी तो भोगी ॥" 1063

सैनिकी सिध्दान्त त्याला समजलेला असतो व त्यानुसार जो प्रत्यक्ष रणांगणा वर कृती करतो तो अंतबार्हय शुध्द असणाऱ्याचे सुख भोगतो.

गानिमी काव्याचे वर्णन करतांना पाइकाच्या मनातील भाव तो स्वः ता जाणतो पायरस्ते व चोखाटा माहीत असतात.

" आपण राखोनि, ठकावे आणिक । घ्यावे सकळिक हरूनिया ।
येऊ नेही लाग लागों नेदी माग । पाइक त्या जग स्वामी मानी ।।
ऐसे जन केले पाइके पाइक । जया कोणी भीक न घालिती
तुका म्हणे ऐसे जयाचे पाइक । बढिया तो नाइक त्रैलोक्याचा ।। "1068

गनिमी तंत्रात आपण जायबंदी न होता, आणि शत्रुच्या हाती न सापडता उलट शत्रुला अचानक घाला घालून फसवावे आणि वेसावध शत्रुचे सर्वस्व हरण करावे. हा पहिला महत्त्वाचा सिध्दान्त.

लूट घेऊन परत येंतांना शत्रुला पाठलाग करतो येऊ नये म्हणून आपला परतण्याचा मार्ग त्याला कळू देता कामा नये. त्याला माहिती नसलेल्या चौवाटांनी मिळालेली लूट सुरक्षित परत आणली पाहिजे हा दुसरा सिध्दान्त. ज्या पाइकाला हे गनिमी तंत्र अवगत असून जो शत्रूवर यशस्वी प्रयोग करतो त्याला स्वामीच काय लोकही मानतात. ज्यांना कोणी भीकही घालित नव्हते, ते पाइक होउन गनिमी तंत्रात यशस्वी झाले. व इतर लोक त्याचे पाईक बनतात. ज्याच्याजवळ असे पराक्रमी पाइक असतात तो बलिष्ठ स्वामी त्रैलोक्याचा नायक होतो. शिवरायांनी या गनिमी तंत्राचा वापर करून हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली.

GENIUS - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2279 - 0489 ६७ AUG.JAN- 2016-17

3. गनिमी तंत्राचा तिसरा व महत्त्वाचा सिध्दान्त

गनिमी तंत्राचा उपयोग आपल्याच लोकांच्या विरूध्द करता कामा नये. परकी खाण्यापिण्याचे, शस्त्रास्त्रांचे व द्रव्याचे साठे मोडून, लुटून फस्त करून पाईक या गनिमी पंथाच्या मार्गावरून चालतात. आपला खाण्याचा भारही परक्यांच्या मुलुखावर टाकतात. आपल्या लोकांना कोणताही उपद्रव न देता त्याचें सर्व प्रकारे संरक्षण करतात.

"पाइकांनी पंथ चालविल्या वाटा । पारख्यचा साठां मोडोनियां ।
पारखिये ठायी घेउनिया खाणे । आपले ते जन राखियेले ॥
आधारेविण जे बोलता चावळे । आपले ते कळे नव्हे ऐसे ।
तुका म्हणे विश्वा घेऊनि विश्वास । पाइक तयास सुख देती ॥" 1075

पाइकाने आधारावाचून बोलण्याची हिंमतच करू नये. आपला बेत, योजना, पावित्र्ये व तंत्र इंतरांना ह कळू काय पण सुगावाही लागू देत नाहीत. व जे पाईक हा मार्ग सोडून वागतील त्यांना इतर पाइक इतरांना तसे वागू नये म्हणून शिक्षा, दंड करतात. 'जातीवंत पाईक आपल्या प्रजेची, शेतातील धान्याची लुटालुट करू देत नाहीत. व सर्व निष्पाप जनतेचा विश्वासात घेवून त्यांना सुखी करतात.

4. पाइकाच्या अंगी कोणते गुण असावित.

1. खरा सैनिक आपली प्रजा आणि कृषीवल कुळे यांचे संरक्षण करतो. त्याचबरोबर कुर, दृष्ट, छळवादी परक्यांचा मुळापासून उच्छेद करतो. 2. आपले कोण व परके कोण याची जाणीव पाइकाला सदैव असली पाहिजे. 3. स्वामी कार्या शिवाय ज्याच्या मनात दुसरा भाव नसतो तो पाईक, व तोच पुढे नाईक होतो. 4. तृणवत तनु व सोने पाषाण मानणारा पाईक आणि स्वामी यात भेद नाही. कारण जीवावर उदार होऊन लढणारा व लुटीतील सोने पाषणाप्रमाणे माणनारा पाईक स्वामीशी सर्वतोपरी एकरूप झालेला असतो. ज्याच्यावर पूर्ण विश्वास टाकता येईल त्या पाइकालाच खरे मोल आहे. खोटे बोलणाऱ्याला इथे मोल नाही. 5. आपल्याच प्रजेला लुटल्यामुळे स्वामीला उणेपणा येतो. असा उणेपणा जो येवू देत नाही, त्या विश्वासु पाईकाचे स्वामी जतन करतो स्वतः धमी ज्या पाईकाला मानतो त्याला सर्व लोक भितात.

'तुका म्हणे नये स्वामी उण्पणा । पाइका जतन करी त्यास ' 1066
जिवाचे उदार शोभती पाइक । मिरविती नाइक मुकुटमणि 1067

जिवावर उदार होऊन स्वामिकार्य करणारे पाइक शोभतात. आणि पाइकाचे प्रमुख नाइक होऊन मिरवतात. पाइकाची निवड काळजीपूर्वक केली पाहिजे आणि गुणानुसार त्याच्या उच्च निच्चतेचा कम लावला पाहिजे. कारण सर्वच पाईक सारखे नसतात. व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती, पाइकाची निवड करतांना कोणती दक्षता बाळगावयास पाहिजे.

1. घाबरट, भीत्रा, पळपुटा, भ्याड कोण व शुर, पराकमी, चतुर कोण आहेत ? ते पाहून त्यांची उच्चनिच्चता ठरविली पाहिजे. 2. काही स्वामी कार्याला घेणारे असतात तर काही स्वार्थी वृत्तीने लुटीतील माल गोळा करण्याकरिता आलेले असतात. ते कामचुकार गणले जातात. प्रसंग नंसतांना वीरत्वाचा आव आणणारे पाइक हे वृथा मिरवतात. गणतीला उच्चनिच्च पुष्कळ पण ' तयामध्ये शूर विरळा थोडे । तुका म्हणे स्वामी जाणे त्यांचा मान पाइक पाहून मोल करी ' 1069 अशा विरळया शूरवीर पाइकाचा स्वामी सन्मान करतो.

पाइकाचे मूल्य कसे ठरते.

पाइकाची योग्ययोग्यता पाहून, जाणून त्याचे कमी, अधिक मूल्य ठरविल्या जाते. सर्व एकाच स्वामीचे पाईक असतात, पण प्रत्येकाचे मोल त्याच्या शक्तीप्रमाणे व योग्यतेप्रमाणे ठरते. स्वामीजवळ काहींना उच्च स्थान मिळते. काहींना मात्र त्यापासून निराळे ठेवले जातात.

कोणाला जवळ ठेवावे व कोणाला दूर ठेवावे हे त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या योग्यते प्रमाणे ठरते. मरण हे सगळयांनाच येणार हे ठरलेले आह. पण असे समजूनही जे निर्भयपणे लढतात त्यांचे जीवन मूल्यवान होते. आणि भ्याडांच्या जीवनात अवकळा येते.

"तुका म्हणे मरण आहे या सफळा । भेणे अवकळा, अभय मोल ' 1070
मरण हाक तो चुकेना । देह वाचविता वाचेना । विवेकी होऊनि समजाना ।"

काय करावे – रामदास

समोरा समोर, होणाऱ्या युध्दातील पाइक चा नाइक कसा होतो ?

"प्रजी तो पाइक ओळीचा नाइक । पोटासाठी ऐके जैसी तैशी ।
आंगळे पाऊल आणिफासी तरी । पळती माघारी तोडिजेती ।
पाठीवर बाय म्हणती फटमर । धडा अंगे शूर मान पावे ।
घेईल दरवडा देहा तो पाईक । मारी सकळीक सर्व हरी ।
तुका म्हणे नव्हे बालाचे कारण । कमाईचा पण सिध्दी पावे ॥ " 1071 ॥

वरील अभंगामध्ये समोरासमोर होणाऱ्या युध्दाचे वर्णन आले आहे. पाईकामध्ये पोटासाठी पाईकी करणारे पण जो शत्रुवर शस्त्र परजून चालून जातो तो सर्वांचा नाईक होतो. आणि शत्रुवर चालून जात असतांना जो सर्वां बरोबर पाऊल उचलीत नाहीत व माघारी पळू लागतात अशा भ्याड पाइकांना छाटून टाकले जाते. पळून जात असता त्यांच्या पाठीवर शत्रुचे घाव बसतात, त्यांना 'फटमर' असे संबोधतात त्यांची फटफजिती होऊन जिवंतपणी मेल्यासारखी स्थिती होते. उलट जे शत्रुवर चालून जाऊन सहिसलामत परत येतात त्यांचा मान होतो. जो पाईक देह धोक्यात घालील तोच पाइक शत्रुंना मारून त्यांची संपत्ती व युध्दसामुग्री हरण करतो. पण येथे येरागवाळयाचे काम नसून, 'पाहीजे जातीचे ' कसलेल्या पाइकाचीच प्रतिज्ञा येथे सिध्दिला जाते.

"खरा जातीवंत पाइक हा देवासमान असून त्यास वंदन करू
जातीचा पाईक ओळखे पाइका । आदर तो एका त्याचे ठायी ।
धरितील पोटासाठी हातियेरे । कळती ती खरे वैठीचीसी ।
जातीचे ते असे खरे घायडाय । पारखिया काय पासी लोपे ।
तुका म्हणे नमू देव म्हणू जना । जालियांच्या खुणा जाणतसे ॥ " 1072

जो खरा जातीवंत शूर सैनिक असेल तोच दुसऱ्या खऱ्या सैनिकाला ओळखेल व त्याचविषयी आदर बाळगेल. केवळ पाटार्थी पाईक म्हणजे वेठीस धरलेले गाढवेच. जातीचा सैनिक शुत्रुशी गनिमी काव्याचे डावपेच खेळतो आणि प्रसंगी समोरासमोर शस्त्राचा घावही घालतो. सैनिकांची खरी पारख करणाऱ्यांपासून या गोष्टी लपून राहत नाहीत. तुकोबा म्हणतात अशा सैनिकांना आम्ही देव म्हणून वंदन करू, कारण आम्ही कसलेल्या सैनिकांच्या खाणाखुणा जाणतो.

"पाइकाचे महत्तपूर्ण स्थान व गोलाचा सल्ला.
'पाइकावाचून नव्हे काही सुख । प्रजामध्ये दुः ख न सरे पीडा "

तुकाराम महाराज येथे सार्वकालीक असा महत्तवपूर्ण सिध्दान्त सांगतात.

GENIUS - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2279 - 0489 ६९ AUG.JAN- 2016-17

प्रजाजनांना दुःख होऊ नये, त्यांना पीडा देऊ नये. आणि तो सुखी असावी म्हणून जीवावर उदार असणाऱ्या पाइकांची नेहमीच आवश्यकता आहे.

सैनिक आणि सेना यांच्यावाचून प्रजेचे संरक्षण होणेच अशक्य असल्यामुळे क्षात्र वृत्तीच्या सैनिकांनी संघटना सदैव सिध्द पाहिजे.

हे सैनिक केवळ पोटार्थी हेतूचे नसावेत. प्रजांची दुःख व पीडा नाहीशी करून त्यांना सुख देण्याच्या ध्येयाने प्रेरीत झालेले आणि जीवावर उदार असणारे सैनिक पाहिजेत पाईकाची निवड करतांना व बढती देतांना या गोष्टी लक्षात ठेवणे महत्वाचे काहीतर केवळ लुटालुट करण्याकरिता पाईक बनलेले लोक आपल्याच लोकांना लुटतील. शत्रुची लुटून आणलेली संपत्ती स्वामीला न देता आपणच लाटतील.

गोळयांचा भडिमार आणि बाणांची अपारवृष्टी होत असतांनाही ती सहन करून युध्द लढण्याचे सामर्थ्य याच्यामध्ये पाहिजे. युध्दाच्या प्रसंग आला असता स्वामीच्या पुढे यांनी झाले पाहिजे, त्यांनी मागे राहता काम नये. शत्रुशी लढण्याच्या दोन्ही तंत्रात हे सैनिक प्रवीण असावेत. शत्रुची संख्या पुष्कळ असेल तर गनिमी तंत्राने लढा दिला पाहिजे. आणि थोडी असेल तर समोरासमोर युध्द केले पाहिजे. कच खाऊन प्राणभयाने जे मागे वळतील व इतरांचे नीतिधैर्य खचवितील अशा भ्याड व पोटभरू सैनिकांना कापून काढले पाहिजे.

आपल्या प्रजेचे रक्षण करणारे, दृष्ट परक्यांचे समुळनाश, उच्छेद करणारे, जीवावर उदार होऊन लढणारे असे शूर सैनिक ज्या राजाजवळ असतात तो 'त्रैलोकीचाही' नाईक बनण्यास समर्थ होतो. अशा प्रकारे अहिंसा, दया, क्षमा, शांतीचा पुरस्कार करणाऱ्या तुकोबांनी क्षात्रधर्माविषयक वरील सिध्दानत सांगितले.

जगतगुरू संत तुकाराम यांच्या संपूर्ण वाङ्मयात दुबळेपणाला कोठेच थारा नाही. तसा पाईकीच्या अभंगात कसा असणार. हे शूरवीत सैनिकांना उद्येशून लिहीलेले अभंग आहेत. वीररसपूर्ण आहेत. या पाईकीच्या अभंगाबाबत कै.पांगारकर म्हणतात," तुकोबांनी हया पाइकीच्या अभंगामध्ये आपल्या तेजस्वी वाणीने अत्यंत स्पष्ट व निर्भिड शब्दात जे राजकारणाचे सिध्दान्त सांगितले त्याहून अधिक वीर्यवती वाणीने कोणी कोठे उपदेश केला आहे. 1 "अपवाद रामदास, "तुकोबांची वाणी मेघगर्जनेसारखी गंभीर आकाशासारखी निर्मळ व सूर्यासारखी ओजस्वी आहे. त्यांनी जो बोध केला आहे, तो स्पष्ट, खणखणीत व अत्यंत परिणामकारक असाच आहे.

देवाला आळविण्यात, संताचे व नामाचे गौरव करण्यात, दांभिकाचा स्फोट करण्यात, त्यांच्या वाणीत जी तेजस्विता आहे तीच राजकारणविषयक उपदेशातही आहे. संताति महाराष्ट्र नेभळा बनविला हा आक्षेप घेतला जातो. त्यावर शं.दा. पेंडसे यांचे खणखणीत उत्तर पहा . "तुकोबांच्या मेघगर्जनने निनादित झालेल्या पुणे प्रातांच्या दऱ्याखोऱ्यातून शिवबांना मावळे मिळाले का परदेशातून पार्सलांनी ते बोलावले ? डोंगरे मुलखातल्या कंटक इमानी शूर मावळयांच्या एकनिष्ठ साहयामुळेच शिवरायांना स्वराज्यस्थापना करता आली. शिवरायांची बारा मावळे एकमेकांना लगटलेली आहेत. आणि तेथील मावळयांना धर्मनीति व्यवहाराचे शिक्षण तुकोंबांच्या कीर्तनातूनच मिळाले होते. (449,50)

वरील विवेचनातून खालील निष्कर्ष हाती लागतात.

1) तुकारामांनी – धर्मरक्षण, नामस्मरण, विट्ठलभक्ती, उपदेशवर, समाजनीती, व्यवहारानीती, तत्वज्ञान, वेदनीती याच बरोबर क्षारधर्मपर अभंगाचीही रचना केली.

2) शूर सैनिक रणांगणावर लढता – लढता वीरत्वास प्राप्त झाले तर त्यांच्या कुटूंबभरण पोषणाचा भार त्यांचा स्वामी घेतो.

3) पाईकाला शत्रुचा पाठलाग करण्याकरिता पायरस्ते व चोरवाटा माहिती असाव्यात त्याला फसवावी व वेसावद्द । शत्रुचे सर्वस्व हरण करावे. आणि लूट घेऊन परत– तांना त्याला आपला पाठलाग करता येऊ नये म्हणून परतण्याचा मार्ग त्याला कळ देता कामा नये.

4) गनिमी तंत्रांचा उपयोग करून शत्रुला पराभूत करण्याचा पाइकचा नाइक होतो. व अश्यांची स्वामी त्रैलोक्याचा नायक होतो.

5) गनिमी तंत्राचा उपयोग आपल्याच लोकांविरूध्द करता कामा नये. त्यांना कोणत्याही प्रकाराचा उपद्रव न करता त्यांना सरंक्षण द्यावे.

6) पाईकाची निवड काळजीपूर्वक ,गुणानुसार करून त्यांचा उच्चनिचतेचा कम लावला पाहिजे. – पाइका वाचून नव्हे कधी सुख । प्रजामध्येंद्ु:ख न खरे पीडा

7) तुकोबांच्या सर्व वाड्मयात दुबळेपणाला कुठेच थारा नाही. मावळयांना धर्मनीती व्यवहाराचे षिक्षण तुकोवांच्या कीर्तनातूनच मिळाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) तुकोबांची अभंगगाथा
2) समग्र संत वाड्मय, खंड पाच, रा.चि. ढेरे
3) साक्षात्कारी संत तुकाराम – डॉ. श.दा. पेंडसे
4) प्राचीन वाड्मयाचा इतिहास – डॉ. अ.ना. देशपांडे
5) सकल संत गाथा – रा. चि. ढेरे.
6) तुकारामांच्या जीवनातील कांतिकारक घटना – आ.ह. साळुंखेन

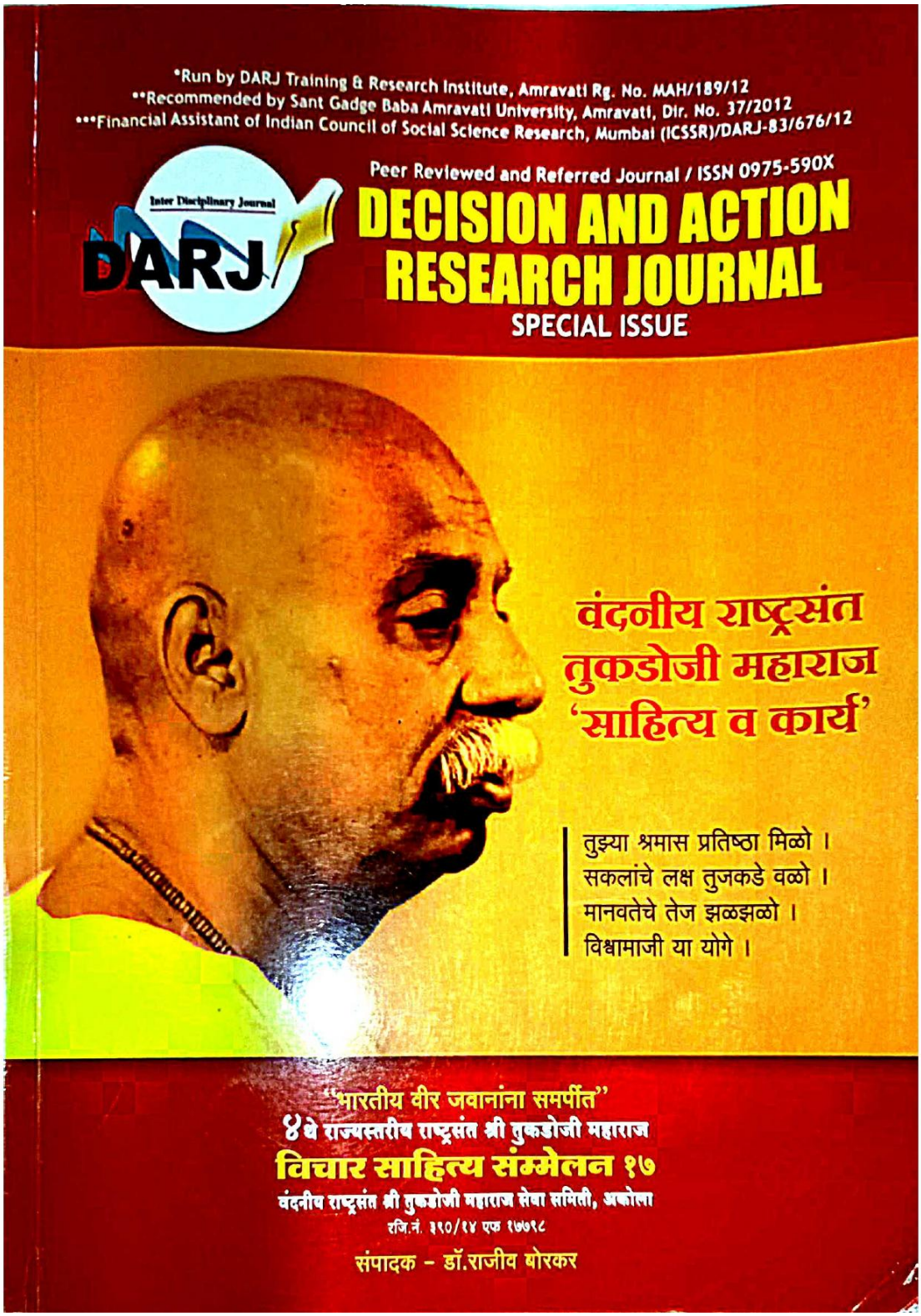
*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12
Inter Disciplinary Journal
DARJ
Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X
DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL
SPECIAL ISSUE
वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'
तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।
"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"
४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संम्मेलन १७
वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला
रजि.नं. ३९०/१४ एफ १७७९८
संपादक - डॉ.राजीव बोरकर

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	वरांत आबाजी डहाके	1
2.	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	5
3.	राष्ट्रसंत तुकडोज महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिजंरकर	8
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	11
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.माणिक मेहरे	13
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भारकर भिकाजी धारणे	15
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष तोलबा तंत्रे	17
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	20
9.	राष्ट्रसंताचां सागितीक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.वर्षा ध. कुळकर्णी	22
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	24
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बोरकर	26
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	28
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	30
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोल–महल्ले	32
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	36
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ में	डॉ. संगीता जगताप	41
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार दडमल	43
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश चापके	45
19.	राष्ट्रसंतांचा सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील डहाळे	48
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	50
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	52
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	56
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील ग्येयता	डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	59
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	61
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	63
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोहे	67
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. बी.एस. मानवटकर	70
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	72
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत पखाले	74
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	76
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	80
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक पंरपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	82
33.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	84
34.	विश्वकल्याणचा उद्‌गार : सामूदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	86
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढ़ी को संदेश	आनंद र. बक्षी	88
36.	तुकडोजी महारांजाची ग्रामसाधना	श्रीमती माधुरी म. पाटील	90
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	92
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	95
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	98
40.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. शिवाजी आनंदराव सुर्यवंशी	100

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / S

"वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोन"

प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर
आर.डी.जी. महिला महाविद्यालय,

कोणत्याही व्यक्तीचे हाल करून तिचा छळ होणार नाही. बालविवाह बंदी होऊनही आजही ते होतातच. स्त्रीयांवरील अत्याचारात कुपणच शेत खातय अशी परिस्थिती आहे. दर 40 मिनीटाला एक बलात्कार होतो, दर दिवशी अल्पवयीन बालिकांचे जीवन बलात्काराद्वारे उध्वस्त करतात. 90 मि. एक महिला हुंडाबळी ठरते. दर 6 व्या मिनटात महिलेचा विनयभंग होते. 50 विवाहांमध्ये 18 वर्षाहून लहान मुलींचे विवाह होतात. स्त्रीभभृणहत्येमध्ये तर गर्भपाताचे प्रमाण तर डोळे विस्फारणारे आहे. बायांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन मिळते. या सर्व प्रश्नांची समस्यांचे निराकरण करावयाचे असेल तर राष्ट्रसंतांनी दाखविलेल्या मार्गांचा अवलंब करावा लागेल.

एकविसाव्या शतकात आपण महिलेचा विचार केल्यास आपणास लक्षात येते. की अजुनही स्त्री पूर्णपणे स्वतंत्र झालेली नाही.त्याकरिताभरपूर प्रयत्न झालेत पण जनलोकांच्या मानसिकतेमध्ये अजुनही फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. स्त्री ही विश्वाची जननी आहे. असे असतांनाही प्राचीन काळापासून तिच्याकडे बघण्याच्या दुय्यम दर्जात फरक पडलेला जाणवत नाही. तिला बालपणापासूनच कुणाच्यातरी सहाय्याने जगावे लागते. जसे –

'पिता रक्षिती कौमार्य पति रक्षिती यौवन
पुत्र रक्षिती वार्धक्य न स्त्री स्वातंत्र्यम् अहर्ती'

त्यामुळे तिला घरात मान सन्मानाचे जगणे वाट्याला येतच नाही, कुठलेच अधिकार नाहीत. कुणाचे तरी अधिकाराखाली आयुष्य जगत राहणे हेच तिच्या वाट्याला आले. महिला सक्षमीकरण, महिला आयोग, विविध स्त्री संघटना, स्त्री चळवळी, सक्रिय आहेत पण यातून स्त्रीयांना न्याय कितपत मिळतो, हाही एक प्रश्न आहे. माणूस म्हणून जगण्याचा तिलाही अधिकार आहे. संविधानामध्ये 'स्त्री–पुरुष' समान आहेत. पण प्रत्यक्ष चित्र फार भयावह आहे. हे चित्र बदलायचे असेल तर राष्ट्रसंतांचे महिलाविषयीचे विचार लक्षात घ्यावे लागतील. एक स्त्री जर शिकली तर ती पूर्ण कुटूंबाला पुढे नेते. गाव–देश शहर–राज्य –देश यांचा विकास करायचा असेल तर प्रथम स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदला, तिच्यामध्ये सामर्थ्य आहे, कौशल्य आहे. तिला शिक्षित करून तिच्या विकासाबरोबर कुटूंब–गांव–राज्य देश यांचाही विकास होऊ शकतो. स्त्री बाबतचा राष्ट्रसंताचा दृष्टिकोन कोणता तो आपण लक्षात घेवू.

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तिच जगाते उद्धारी
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी। शेकडो गुरुहूनही।।'

गुरुपेक्षा श्रेष्ठ माता

बालकाची पहिला गुरु ही माता असते हा विचार तुकडोजी महाराज सांगताना म्हणतात –

विद्यागुरुहुनि थोर। आदर्श मातेचे उपकार
गर्भापासुनि तिचे संस्कार बालकांवरि।।
मातेच्या स्वभावे पुत्राची घडण।
त्यास उज्वल ठेवी तिचे वर्तन
म्हणती जरी बाप जैसा लेक'।
परि माऊलीचे महत्त्व अधिक
मातृशक्तीनेच वाढती। मुले चारित्र्याने
याच गुणे मातृदेवो भाव। वेदाने आरंभीच केला
नररत्नांची खाण अपूर्ण। मातृजाति म्हणोनिया।

इतिहासाची साक्ष आहे. शुरविरांनां जन्म देणारी रत्नांची खाण आहे. जिजाई, कयाधु, कौसल्या, देवक एक–एक युग घडवले आहे. त्यांच्या द्वारा संस्कारिता विघातक शक्तींचा निष्पात करुन लोकांना भयमुक्त केले.

स्त्रीचे ठिकाणी असलेले कौशल्य –

स्त्री –पुरुष ही संसार रथाची दोन चालके अ एकमेकांना अनुरुप असली तरच संसाररथ आदर्श होइ घरचा कामधंदा, सेवा, आतिथ्य, सर्वांचा प्रेमाने सांभा रितीने करते. जेवढे याविषयीचे ज्ञान पुरुषांना नसते. ही या कामांमध्ये निपूण व सरस ठरते. अशा भावनिकते असणाऱ्या स्त्रीचे वर्णन कसे करावे ? हा प्रश्न तु महाराजांना पडला आहे.

सर्वांगीण एकतानता । तिजसीच घडे एकात्मत
जे जे ठरवील ते सर्वथा । करोनि सोडील माऊल
ती ममता, प्रेम, वात्सल्याची जणू सगुणमूर्तीच हे
देवाने निर्मिली ही क्षिति । तिचे उदरी रुद्राणी कि
परि माऊली जैसी प्रेमळ दिप्ती । कोठेच नाह

या माऊलीच्या प्रेमळ अशा सर्वधर्मालाच मानवधर्म ओळखल्या जाते आणि या उत्कट प्रेमामुळेच संतां माऊलीचे रुप धारण केले. माऊली रुपांमध्येच देव लो पोहचला. संतांमध्ये भक्तांनी आईचेच रुप पाहिले अ सहजगुणांना विकसित करण्याकरिता तिला उत्तम शि आवश्यकता आहे.

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व –

महिलांच्या आंतरिक गुणांचा विकास करेल असे

त्यांना दिले तर नक्कीच भविष्यात हे जग पालटू शकेल. ला उच्चतम शिक्षण देतांना शिक्षणात असावे जीवनाचे स्थान े शांती, दया, प्रेम, वात्सल्य, आपुलकी, परोपकार, नैतिकता ादी भावना जर खरोखर समाजात विकसित करावयाच्या तील तर प्रथम स्त्रीला शिक्षित करावे.

भाजविकास ज्यास आवडे। त्याने शिकवावे मुलींना धडे'

लिहिता वाचता येईल एवढे। तरी शिक्षण आवश्यक, त्याच बर टापटीप, गाणे, मंजुळसंवाद साधणे, वागणे, बोलणे याचे मन घरा पाहताच कळून यावे असे असावे.

े व मुलींमध्ये केला जाणारा भेद :-

मुला व मुलींकडे बघण्याचा, त्यांना घडवण्याचा, शिक्षण याचा दृष्टिकोनामध्ये फरक केल्या जातो.

मी पाहिले मुले फार शिकती। यंत्रविद्या, कारागीर होती तु मुलींबाबत शिक्षणाची गती व योजना ह्या फार मंद गतीने नत आहेत याबद्दल ते दोघांनाही उच्च शिक्षण देण्याचा ला देतात.

स्त्रीयांना उच्च शिक्षणाचा अधिकार
'मुलास विविध उच्च ज्ञान द्यावे।
तैसेचि मुलींनाही शिकवावे
हेळसांड करु नये हे जाणावे। समाजाने
शिक्षणात अशीच करावी व्यवस्था।
न होईल परस्परांची अनास्थाा

या दृष्टिने शिकवोनि समस्ता। वळण द्यावे नैतिकतेचे

सह शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करतांना उद्भवणाऱ्या स्यांना सामोरे जावे लागू नये म्हणून हे महत्त्वपूर्ण ादर्शनही देतात.

सहशिक्षणहि नाही वाऊगे। जरि नैतिक भाव राहति

हे वडिल मंडळीची कामे आहे. त्यासाठी त्यांच्यामध्ये भेकांबद्दल 'बंधु–भगिणी'भभाव हा संबंध वाढवावा.

िवे ठिकाणी असणारे सामर्थ्य -

'पुरूष हा भ्रमर' वृत्तीचा आहे. अशा पुरूषाला एका काणी बांधुन ठेवण्याचे कसब स्त्रीच्या ठिकाणी आहे.

"राग, लोभ,प्रेम, हेवा–मत्सर, माया–ममता यांच्या तंतुच्या ळ्यांनी तिचे हृदय गुंफले आहे. जसा जसा वेळ, प्रसंग ल तस–तसा तो–तो, तंतु प्रकर्षाने सक्रीय होईल, व ती त्या ंगावर मात करेल, विजयी होईल. असे रविंद्रनाथ टागोर गतात आणि तोच सूर राष्ट्रसंत तुकडोजींचा आहे.

पुरुष आहे पिंडवर्णी। स्त्री आहे दक्ष कारूणी
पुरूषावरुणी काकणभरी। महिला वरिच राहतसे
हा पुरूष होय चिंतातुर। तेव्हा घरची लक्ष्मी सांगे विचार
चातुर्य लक्षणे अधिक दिसली। महिलांमाजी।।
मानवी स्वभावाचे अनुमान। प्रसंग पाहोनि अवधान
पुढील काळाचे अनुसंधान। स्त्रियांचे ठायी।।
स्त्रीलाच भक्ति, ज्ञान, संयम, शहाणपण
तिच्यानेच हालती वाटे संपूर्ण। संसार चक्रे
स्त्रीकडे बघण्याचा कलुषित दृष्टिकोन
काही पुराणी सांगितले दीक्षा। करावी स्त्रीजातीची उपेक्षा
केवळ आपल्या वृत्तीकरिता। केली स्त्रीनिंदा तत्त्वता।
तेथे माऊली पणचिया माथा। दोष देता पाप लागे।
कोणी भोग वस्तु समजोनि भली।
समवोनि ठेवली नुसती वाहुली।

स्त्री ही कार्यात धोंड, म्हणोनि तिच्या प्रगतीत पाडावा खंड

असा तिच्याकडे बघण्याचा कलुषित दृष्टिकोन समाजाचा असल्यामुळे ते म्हणतात. स्त्रियांनी वेद लिहिले, ब्रह्मवाद घातला, नाना विद्याकलांचा भेद केला, युद्ध केले प्रसंगी प्राणही पणास लावले. प्रसंग पडताच ती वैरागिणी. नवनीताहून मुलायम व रणचंडिकेसारखी कठोरही होते.

शारीरिक शिक्षणाची जोड :-

समाजात वाढत चाललेल्या वाईट प्रवृत्ती यांच्या पासून स्वतला वाचवण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणाला शारीरिक शिक्षणाची जोड देणे आजच्या काळाच्या दृष्टिने अत्यावश्यक आहे. कारण संत हे द्रष्टे असतात त्यांना दिशा आणि काळ याच्या पलिकडे पाहण्याचे सामर्थ्य असते. 2017 मध्ये कशाची गरज भासेल, कोणती समस्या निर्माण होईल याविषयीचे मार्गदर्शन व उपाय संतांनी त्यांच्या वाङ्गमयातून समाजाला करवून दिले आहे.

स्त्री ही ईश्वराची सर्वात सुंदर निर्मिती होय ती अतिशय नाजुक आहे. पण वेळ आला तर वज्रा सारखी कठोरही ती होऊ शकत.

काही मुली शक्ति शिक्षण घेती। मुलांपेक्षाही धीट असती
नाही गुंडाचीहि छाती। हात घालीत त्यांचेवरि

विधवा स्त्री विषयक विचार व पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन :-

स्त्री–पुरुषांना समान जीवन जगण्याचा अधिकार असतांना स्त्री विधवा झाल्यास तिला बंधनात जखडण्यात येते तिला विद्रुप करून सन्यस्त वृत्तीने जगावे असा नियम विधवेकरिता व विधुरा करिता कुठलेच नियम नाही तो पत्नीच्या निधनानंतर लगेच विवाह करावयास मोकळा होता या बाबत राष्ट्रसंत म्हणतात –

वेगळे नियम प्रतिष्ठेसंबंधी। विधवा होता विवाह–बंदी
काही स्त्रिया विधवा होती। केश कादुनि विद्रुप करिती
आपण खावे, ल्यावे साजिरे। तिला जन्मदरि दुखाचे भारे
त्याहुनि तिचे मरणे बरे। होते पति चितेमाजी

दररोज क्षणाक्षणाला मरण्यापेक्षा यातना देण्यापेक्षा,जखमी करण्यापेक्षा, एकदाचे चितेवर भस्म होणेचं बरे. नियम हे दोघांसाठी समान असावे परंतु या कडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच.

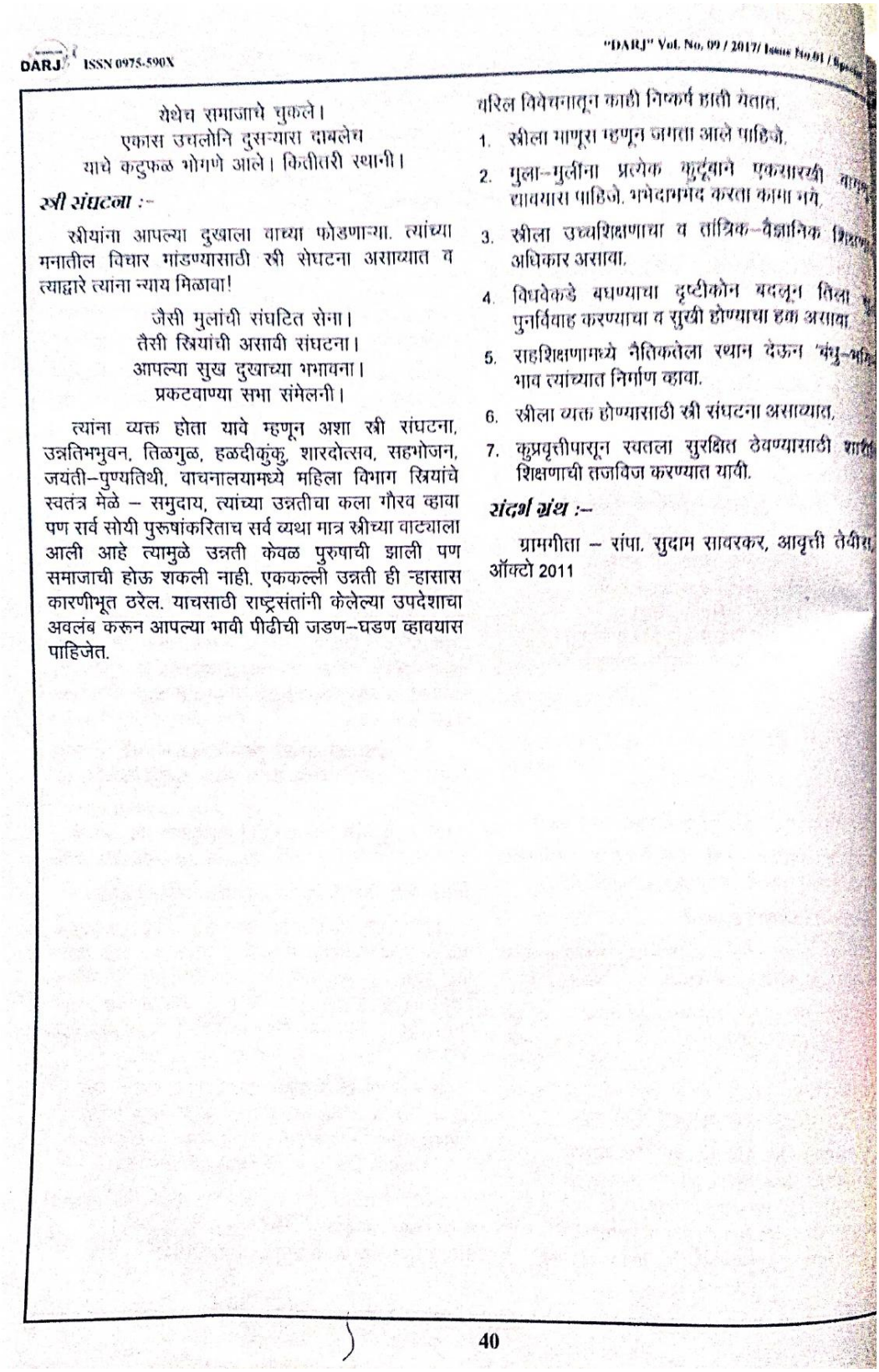

DARJ ISSN 0975-590X "DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 /

येथेच समाजाचे चुकले।
एकास उचलोनि दुसऱ्यास दाबलेच
याचे कटुफळ भोगणे आले। कितीतरी स्थानी।

स्त्री संघटना :-

स्त्रीयांना आपल्या दुखाला वाचा फोडणाऱ्या. त्यांच्या मनातील विचार मांडण्यासाठी स्त्री संघटना असाव्यात व त्याद्वारे त्यांना न्याय मिळावा!

जैसी मुलांची संघटित सेना।
तैसी स्त्रियांची असावी संघटना।
आपल्या सुख दुखाच्या भभावना।
प्रकटवाण्या सभा संमेलनी।

त्यांना व्यक्त होता यावे म्हणून अशा स्त्री संघटना, उन्नतिभभुवन, तिळगुळ, हळदीकुंकु, शारदोत्सव, सहभोजन, जयंती–पुण्यतिथी, वाचनालयामध्ये महिला विभाग स्त्रियांचे स्वतंत्र मेळे – समुदाय, त्यांच्या उन्नतीचा कला गौरव व्हावा पण सर्व सोयी पुरूषांकरिताच सर्व व्यथा मात्र स्त्रीच्या वाट्याला आली आहे त्यामुळे उन्नती केवळ पुरुषाची झाली पण समाजाची होऊ शकली नाही. एककल्ली उन्नती ही ऱ्हासास कारणीभूत ठरेल. याचसाठी राष्ट्रसंतांनी केलेल्या उपदेशाचा अवलंब करून आपल्या भावी पीढीची जडण–घडण व्हावयास पाहिजेत.

वरिल विवेचनातून काही निष्कर्ष हाती येतात.

1. स्त्रीला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे.
2. मुला–मुलींना प्रत्येक कुटुंबाने एकसारखी वागणूक द्यावयास पाहिजे. भभेदाभभद करता कामा नये.
3. स्त्रीला उच्चशिक्षणाचा व तांत्रिक–वैज्ञानिक शिक्षणाचा अधिकार असावा.
4. विधवेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलून तिला पुनर्विवाह करण्याचा व सुखी होण्याचा हक्क असावा.
5. राहशिक्षणामध्ये नैतिकतेला स्थान देऊन 'बंधु–भगिनी' भाव त्यांच्यात निर्माण व्हावा.
6. स्त्रीला व्यक्त होण्यासाठी स्त्री संघटना असाव्यात.
7. कुप्रवृत्तीपासून स्वतला सुरक्षित ठेवण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाची तजविज करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथ :–

ग्रामगीता – संपा. सुदाम सावरकर, आवृत्ती तेवीस, ऑक्टो 2011

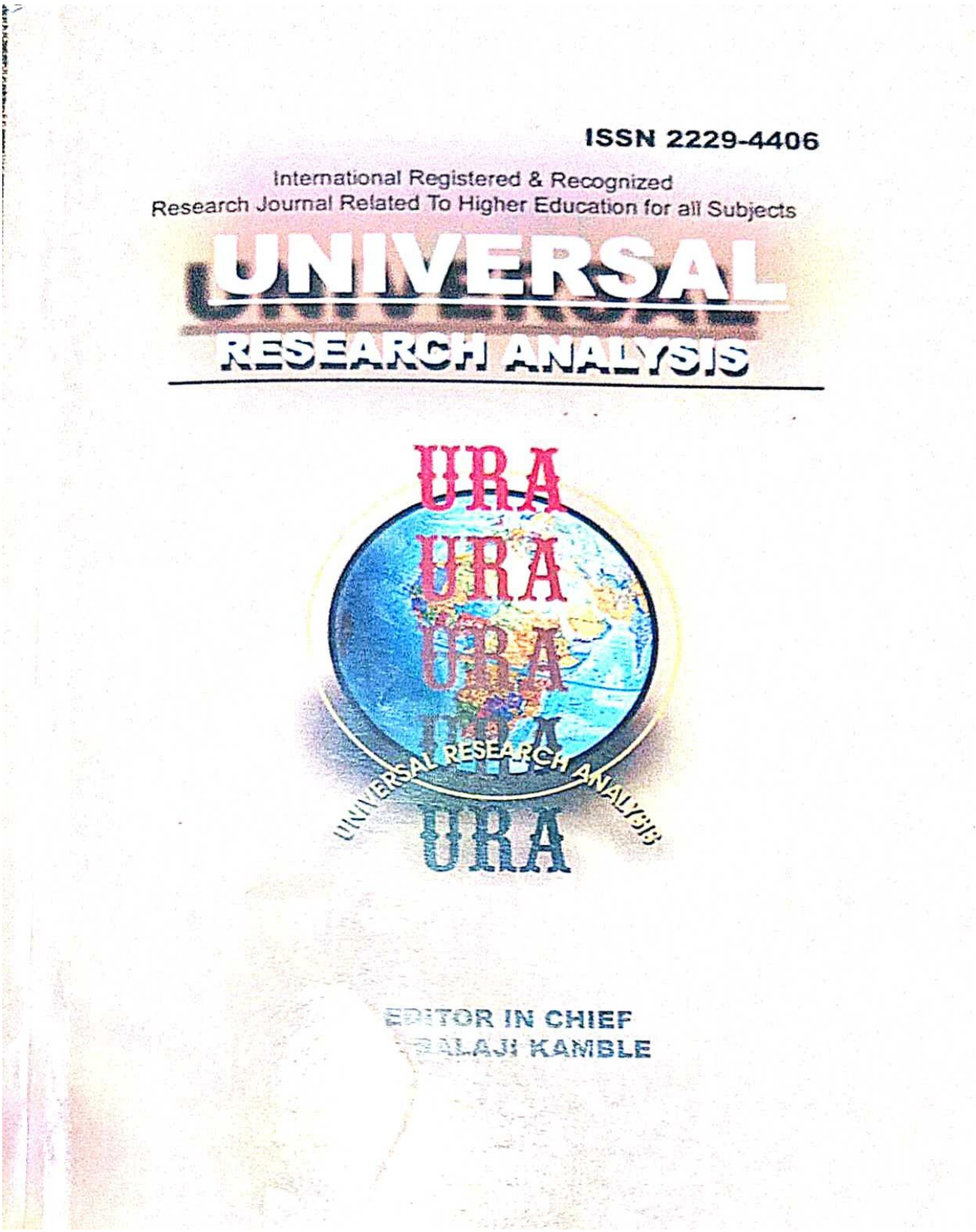
ISSN 2229-4406
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects
UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS
URA
URA
URA
URA
URA
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
EDITOR IN CHIEF
BALAJI KAMBLE

Vol. V, Issue : XIII
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 1.0086
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Page No.
1	Current Trends in HRM	P. Y. Nangre	1-4
2	Credit Rating - It's Benefits and Limitations	Ashok Mane	5-9
3	A Socio-Economic Impact of Black Money on Indian Economy	Dr. Ashokkumar Vala	10-14
4	Impact of E-Banking on the Performance and Customers Relationship of Banks	Dr. S. R. Patil	15-18
5	Racial Segregation and Discrimination in Black Boy	Sureshkumar Kamble	19-23
6	Democracy	Dr. Sandesh M. Wagh	24-26
7	Impact of Globalization on Indian Rural Women: A Critical Reality	Dr. T. N. Magar	27-32
8	'उठाईगीर' स्वकथन 'पाथरुट' जनजाति की वेदना	डॉ. अल्लाबक्ष जमादार	33-38
9	भारतीय संविधानातील सामाजिक व आर्थिक तरतुद	डॉ. बी. जे. वाघमारे	39-43
10	साक्षेपी समीक्षेची दृष्टी देणारा सम्यक ग्रंथ 'आस्वाद आणि समीक्षा'	डॉ. चारुशिला रा. रुमाले	44-48
11	अतिरिक्त वजनामुळे महिलांना होणारे विविध आजार	डॉ. व्ही. एम. कांबळे	49-57

URA Vol. V, Issue : XIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 1.0086
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
44

10

साक्षेपी समीक्षेची दृष्टी देणारा सम्यक ग्रंथ 'आस्वाद आणि समीक्षा'

डॉ. चारुशिला रा. रुमाले
मराठी विभाग,
राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Marathi

प्रा. डॉ. सुरेश पैठणकर हे एक समर्थचिंतनशील व्यक्तीमत्व, फुले, आंबेडकरी प्रबोधनाची विचारधारा घेऊन संयत व निर्लेप समीक्षा लेखनातील एक उमद नाव. ' आस्वाद आणि समीक्षा' या ग्रंथाचा निमित्याने आस्वादक समीक्षा नेमकी काय असते? त्याचा परिपाठ ह्या ग्रंथाचे घातला आहे. कोणत्याही साहित्य कृतिच्या अभ्यास करतांना वाचतांना जो दृष्टिकोन तयार होतो. त्या त्या काळवेळाची लेखकाची मनोभूमिका त्या लेखकाला सर्व बाजूने समजून उमजून घेऊन त्रयस्तपणे आपली भूमिका ठामपणे मांडणे ही पैठणकरांची समीक्षा लेखनातील खासियत आहे. त्यातून त्यांच्या चिंतनाचा सर्वव्यापक आवाका आणि कलाकृती विषयीचे प्रचंड आकलन खोलपणे जाऊन लेखकाच्या मनाचा तळ ढवळून काढणे, त्यातील समर्थ सम्यक स्थळे उजागर करुन दाखवणे, त्यातील प्रकाशमय वाटा, त्यातील अंधार अज्ञानाचा, खोसाटा काढून लेखक इथे कसा फसला आहे. याची ही जाणीव करुन देत ही समीक्षा सत्यनिवेशी भाषा करते. प्रबंधलेखनातील संदर्भ हे अत्यंत सच्चेपणाचे असावेत, कोणत्याही लेखकाला त्याच्या कलाकृतीच्या मनाचा, त्याच्या चिंतनगर्भतेचा अंतरंग माहित असतो. समीक्षा ही अनेक अंगानी त्या साहित्य कलाकृतीची मिमांसा करीत असते. लेखकाचा गौरव करणारी ही समीक्षा नसते. तर, त्यात तत्वचिकीत्सा असल्याने चौकसपणे या समीक्षेत आस्वादाकता आली आहे. कोणतीही साहित्य कलाकृती घेतली तर, तिचे आपले एक स्वंतत्र शैलीचे, अधिष्ठान असते. दलित साहित्याच्या वाङ्:मयीन प्रेरणे पासून, आंबेडकरी विचारांचा

Vol. V, Issue : XIII
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 1.0086 ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017 45

नव्याने धम्म विचार कसा आला पाहिजे? जूणे मिथके टाकून, नव्याने खरा आंबेडकरी व तथागत बुध्दांचा सम्यक प्रचार आणि आचार हा लेखकांचा विचार व्हावा. या दृष्टीने लेखक लिहू लागला आहे. लेखकाने जे मांडले आहे. त्याच्या बेंबटात त्याची कस्तुरी आहे. पण तुमचे हे कस्तुरी विचार, सम्यक आचारांने कसे मांडता येईल? अशी ही आस्वादक समीक्षा मोठ्या समर्थपणे सांगून जाते. समीक्षेचे स्वरुप हे कुरुपतेच्या अंगाने न जाता, त्यातील ठळक आस्वाद देवून ती वाचकाभिमूख केली गेली पाहिजे. असे ह्या समीक्षेचे अंतरंग आहेत. कोणता ही लेखक हा त्याची कलाकृती कोणत्या जाणीवा घेऊन प्रकटतो. त्यात माणूस हा केंद्रबिंदू तर आहेचं, पण जे दलित जाणीवेचे नवे अंतरंग आता उलगडते आहे. समीक्षकांची दृष्टी ही केवळ दोषास्पदतेला स्थान न देता. त्या कलाकृतित खरा आंबेडकरी वास्तववाद डोकावतो आहे, का ? माणसातील दलितत्व जाऊन तो कितपत बोध्दी तत्व त्यांनी स्वीकारले आहे. बुध्दांचा सम्यक विचार जो पर्यंत स्वीकारला जाणार नाही. त्याचे कोरडेपणाचे कणवाळूपण हे वांझ तत्वज्ञान ठरल्या जाते. इथे समीक्षकांच्या रक्तात आंबेडकरी हिमोग्लोबीन सळसळते आहे. म्हणून ही सत्यनिवेशी खरी बुध्दांचे विवेक आचरण सांगणारी समीक्षा आहे. डॉ. पैठणकर जेव्हा कोणत्याही कलाकृतीकडे पाहतात, तेंव्हा चेहरा बदलणारी माणसं टर्रार फाडून काढतात. त्यांचा खोटा चेहरा ते उघडकीस आणतात. समीक्षालेखन म्हणजे त्याचे पितळ उघडे करणे असे नाहीतर, त्यात या स्थितीवाद्यांच्या चालणाऱ्या बदलांच्या खाणाखूना लेखक कोणत्या अभिव्यक्तीने उजागर करतो आहे? जसे साहित्य हे समाज आभिमूख असल्याने त्यांची समीक्षा ही बोलघेवडी होता काम नाही. डॉ. पैठणकर त्याचं दृष्टीकोनातून प्रत्येक छोट्याछोट्या गोष्टीचा सर्वांगीन विचार करीत सामाजिकतेचे भान त्यांची समीक्षा देते. अनेक उपेक्षित दलित लेखकाविषयी त्यांनी नव्याने मनभरुन समीक्षा लिहिली आहे. समग्रलेखक अभ्यासतांना त्याचा सर्व अनूभूतीने सर्वकंष अभ्यास झाला पहिजे. केवळ परिक्षण न करता, परिक्षण लेखनातून ही अतिसुक्ष्म निरिक्षण आले पाहिजे. त्यात ही शैली, भाषाची वाङ्मयीन मुल्यमापनता, प्रादेशिकता , लेखकाचा मुळ बुध्दविचारांशी असलेला अनुबंध या समीक्षा लेखनातून आलेला आहे. दलित साहित्यातील नव्या आशय, अभिव्यक्तीचे नवे आत्मभान. पण ते कसे व का? माणुस म्हणून आजचे बदलते संदर्भ, बदलत्या समीक्षेच्या चिकित्सक जाणीवा आल्या पाहिजे, कलाकृती ही केवळ मनोरंजासाठी नाही तर, ती नवा आशावाद देऊन जाणारी असावी, सर्वहरा समाज शिकून वरा राहतो, बोलतो, त्याचं स्वतंत्र विश्व त्यांनी निर्माण केले आहे. पण तो बापाला, विसरुन वागतो आहे. ज्या आंबेडकरी विचाराची बांधिलकी घेऊन तो त्रिशरणाच्या विचाराने खरा वागतो आहे का? त्याने समाजाप्रति आपले मुल्यआधिष्ठान ठेवले आहे का? महापुरुषांच्या विचारांचा तो आचरणात अनुनय

URA Vol. V, Issue : XIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 1.0086
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
46

करतो आहे काय? कारण ज्या समाजाचे उत्तरदायित्व त्याच्या लेखनातून उगटले आहे काय? ते कसे यायला पाहिजे होते? याची कारण मिमांसा पैठणकरांची समीक्षा करते, मराठवाडी दलितसाहित्य, नामांतराच्या चळवळी नंतर कोणत्या विचाराने येत आहे? त्याची आजची दिशा कशी खमकी असली पाहिजे. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खरी शैक्षणिक क्रांती ही इथल्या भूमीत केली आहे. जी नवी अस्मिता इथल्या हीनदीनाना दिली ती पीढी आज सर्वस्वाने स्वाभिमानी झाली आहे. ती आज सावलीतले काम करते आहे. महापूरूषांच्या विचारांची सावली आज मिळते आहे. काट्या कुट्याची वाट तुडवत जाणारा भटका समाज त्यांच्या समीक्षेचा केंद्रबिंदू झाला आहे. पण दलितातील सुजाण झालेला समाज अजून ही भरकटल्या अवस्थेत जगतो आहे. यावर पैठणकरांची समीक्षा कडाडून हल्ला करते. इथल्या स्थितीवाद्यावर ते प्रखड असे भाष्य करतात. ते लिहितात, 'व्यथा वेदना नावाची गोष्ट चोहवाजूनी हृदयद्रावकपणे विखूरलेली असतांना आम्ही म्हणतोच आहोत. 'सारे जहाँ से अच्छा' या भंपकपणाला, दुटप्पीपणाला, स्वार्थीपणाला, वंडलवाजीपणाला, पाताळयंत्रीपणाला, संधीसाधूपणाला, कचखाऊपणाला, धूर्तपणाला, लंपटपणाला, धोकेवाजीपणाला, अशा ह्या साऱ्यागोष्टीने घेरले आहे. ही समीक्षा अत्यंत वास्तव मांडते यावरुन त्यांच्या समीक्षेचा तिसरा डोळा जो प्रज्ञेचा आहे आहे तो दिसून येतो मराठवाड्यातील दलित जाणीवांचे कवी, कथाकार, समीक्षालेखकांच्या समग्र वाङ्मयावर या समीक्षकांचे चिंतनगर्भ लेखन झालेले आहे. यात प्रामुख्याने डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, डॉ. गंगाधर पानतावणे, डॉ. प्रल्हाद जी लुलेकर, स्मृतीशेष वा.ह.कल्याणकर, डॉ. ऋषीकेश कांवळे, डॉ. परशुराम गिमेकर, किशोर घोरपडे, रविचंद्र हडसनकर, अविनाश डोळस, प्र. ई. सोनकांवळे अशा अनेक आंबेडकरी लेखक विचारवंतावर त्यांच्या साहित्यकला कृतीवर पैठणकरांनी समीक्षा लिहिली आहे. समग्र साहित्याचा अभ्यास म्हणून त्यांच्या समीक्षेचा लौकिक आहे. उत्तम वंडू तुपे हा लेखक त्यांच्या प्रवंधाचा विषय आहे. समीक्षा व प्रवंधलेखन कसे करावे? ही त्यांचा समीक्षा लेखनाची पार्श्वभुमी, ही अत्यंत संयत आणि निर्लेप इतिहास मांडीत जाते. त्या भौगोलिक परिस्थितीचा आढावा घेत तुमची आमची खरी जागा कोणती आहे? याचा विसर न पडू देता ही समीक्षा येते. ह्या महापुरुषांच्या विचारांने तू आत वागला पाहिजेस. यातचं तुझे श्रेयश आहे. तथागत भगवान वुध्द, संतकवीर, महात्मा फुले. यांचे विचार व कृती होती. तशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या उच्च विद्याविभूषित महामानवाची प्रेरणा होती. तशी दलित साहित्याची कवितेची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. हे प्रज्ञा सूर्याचे प्रकाशमय विचारांची देणे इथल्या शिक्षणप्रेमीला मिळाली आहे. आस्वादक म्हणून विचारांचे गारुड पैठणकर करीत नाहीत तर, मोठ्या भिडस्तपणे खडसावनी करतात व संवधित लेखकाला व सर्वहरा वाचकांचा ज्ञानाचे भान देतात. म्हणून हे समीक्षा लेखन

URA Vol. V, Issue : XIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 1.0086
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

त्या त्या कलाकृतीला लेखकाराहित सन्मानित करीत असते. अदिगांची कविता, वेगळं भावविश्व मांडते, दलितातील काळाचे नवे संदर्भ हे अत्यंत जीवघेणे आहे. याचेही भान यांची समीक्षा देते. केतन वेळापूरे, अरुण काळे, लोकनाथ यशवंत, अक्षय घोरपडे या आंबेडकरी विचारांची काळावर भाष्य करणारी कविता, समीक्षकांना आवाहन करणारी ठरते, तेंव्हा पैठणकरांनी हे आवाहन पेलून खरा वेगळ्या आत्मानुभूतीचा आविष्कार या कवितेने दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेला विचार या कवितेतून येतो आहे. अनेक पददलित, जे गुरलीम आहेत पण आर्थिकतेने ते विकलांग आहेत. खाटिक, बटीक, आशांची समस्याने घेरलेली कविता येते आहे. त्यांना हा महामानवाच्या विचारांची गरज आता वाटते आहे.

डॉ. सुरेश पैठणकरांच्या समीक्षा लेखनामध्ये, मराठी साहित्याकडून दलितांच्या अंतरंगी उपेक्षा कशी झाली.? दलित साहित्याची सद्यस्थिती, दलित साहित्यातील दलित नेमका कोण? दलित साहित्याची प्रेरणा, दलित साहित्य म्हणजे काय? दलित साहित्यामागील हेतू व भूमिका अशा काही दमदारपणे या सर्व विचारांचा मागोवा या समीक्षा लेखनात आला आहे. पैठणकरांच्या समीक्षालेखनाला संदर्भीयमूल्य अत्यंत साखोलतेने आले आहे. म्हणून या समीक्षा ग्रंथाची मौलिकता महत्वाची आहे. दलित आत्मकथेने त्यांचे स्वरुप व भूमिका. आत्मकथनाची आवश्यकता. दलित आत्मकथनातील सामाजिक संघर्ष. सामाजिक शैक्षणिक, आर्थिक ताण-तनावाचे संकल्प विचार, दलितांच्या दुरवस्थेचे चित्रण, तत्कालीन परिस्थितीचा आढावा घेत, धार्मिक सांस्कृतिक श्रध्दा व अंधश्रध्दा यांची केलेली मिमांसा, यात अजून ही खितपत पडलेला समाज, यावर पैठणकरांची समीक्षा सडेतोड तोडगे सांगते. अरो वागल्यामुळे नव्याने बदल होत नाही. शिक्षितांच्या घरात अजूनही देव्हरे असोलतर, आम्ही कोणता आंबेडकरी विचार सांगतो आहोत? बाबांच्या विचारांचा प्रज्ञारथ हा कायमचं रुतून ठेवायचा आहे काय? आचार, विचार बदलण्याची गरज आज आली आहे काय? अनेक आत्मकथनाची अभ्यासपूर्ण समीक्षा पैठणकरांनी केली आहे. वेगवेगळ्या प्रादेशिकतेतील दलितांची होरपळ, पण त्यातील अज्ञानपणा, दैववादीपणा, गाववेशीबाहेरील काराट्या योराट्याचे, फांजर जगणे. याची नोंद ही समीक्षा घेते. पण या वेशीबाहेरुन या जगाच्या थोबाडावर थुंकून आजचा व्हाईट आणि ताईट होऊन जगणारा आंबेडकरांचा पाईक यांनी आता स्वार्थअंध होवून न जगता, आंबेडकरी विचार विवेकाने वागले पाहिजे. अशी ही समीक्षा सांगून जाते. पूर्वीच्या दलित साहित्यातील चिंतन चिकित्सा करतांना शारिरीक मोह-वासना-विकारांचे जे चित्रण आहे. त्यात भूकेचा प्रश्न होता. या दलिताकडे आर्थिक दुर्बलता असल्याने देहाशिवाय त्यांच्या कडून काय घेतल्या जाईल अशी अपेक्षा करणारा अन्यायी. म्हणून आज ही चंद्रपूर, अमरावती या भागामध्ये आदिवाशी

URA Vol. V, Issue : XIII
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 1.0086
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
48

जमातीमध्ये कुमारीमातेचे प्रमाण सातत्याने दिसते आहे. कारण एकीकडे प्रचंड हा माहिती ज्ञानाचा स्फोट होत असतांना दलित अदिवासी हे भयावह जगता आहेत. त्यांच्या प्रश्नांचे मोहळ, या चिंतन चिकित्सकेत कायमचं समीक्षांकित होते आहे. १९७० च्या आत्मकथन लेखनापासून अविरत चाललेली आजतागयतची समीक्षा अत्यंत डोळसपणे पैठणकर लिहिता आहेत. डॉ. गंगाधर पानतावणे, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, रावसाहेव कसवे, भालचंद्र फडके या प्रभूतीच्या पाऊल वाटेवर मोतीराम कटारे, अविनाश डोळस,ऋषीकेश कांवळे डॉ. प्रल्हादजी, लुलेकरानंतर समर्थ समीक्षा लेखनकरणारे पैठणकर आहेत. दलित साहित्यातील समाजवास्तव हे पैठणकरांच्या समीक्षा लेखनाचा स्थायी विचार, जो की वास्तववादाचा विचार मांडणारा असतो. समाजहित हे वास्तवदर्शी खूप प्रकाशमान वाटून जातो. वरुन दिसणारे जसे, असते तसे नसते. ते खूप कुरुप व काळेकिभिन्न असते, म्हणून दलितातील हे समाज वास्तव वदलेले पाहिजे. केवळ उच्च विद्याविभूषित होऊन चालणार नाही तर, मन वदलून परिवर्तनाचे विचार आचारांने एकत्र यायला पाहिजे. माझ्याचं माणसाची शिकार करणे चालू आहे. त्याच्यावरचं संयतपणाने पांढरपेशी वलात्कार चालू आहे. म्हणजे तो झोपडीतून मढीत, इमारतीत आला. सर्वांगानी तो वाहेरुन वदलला, पण त्याचे पुर्वजांचे लाचारीचे रक्त, किंवा स्वार्थासाठीची शर्थ मात्र कायम आहे. अशा साहित्य, सृजन कथा, कविता आत्मकथनावर ही समीक्षा सखोल चिंतन करुन वोलते. दलितकथा, कादंवरी कशी समृध्द झाली? मराठी कथेचे स्वरुप, प्रारंभकालीन दलितकथाकार, दलितकथेचे विविध टप्पे, दलितकथेतील वारावलुतेदारांची कथा, दलितांच्या कृषीजीवनाचा मागोवा दलितकथेतील आजचे जीवनदर्शन, दलित कथेतील प्रादेशिकतेतून व्यक्तीचित्रण, दलितकथेतून प्रकट होणारी वैचारिक जाणीव, अशा एकूण चिंतन सखोलतेत लेखनाची विभागनी केल्याने हा आस्वाद व समीक्षा ग्रंथ वाचनीय झाला असून अनेक प्रवंधलेखनाला तो मार्गदर्शक व मोलाचा ठरतो आहे. साहित्याच्या निर्मिती मागील मूल्य नेमके काय असावे? या साहित्यातून नेमकी कोणती निर्मितीमूल्य मिळाली पाहिजे? डॉ. नागनाथ कोतापल्ले त्यांच्या या समीक्षालेखना विषयी लिहितात, 'समाजामध्ये दलित, ग्रामीण, नागर असे स्तर असतात, पण हे स्वतंत्र वेटासारखे असत नाहीत. तर ते परस्पराना प्रभावित करतात. याची त्यांना उत्तम जाण आहे. यातूनचं ते जीवनाच्या समग्रतेचा वेध घेत जातात.' अर्थात या सगळा समग्रतेच्या मुळाशी परिवर्तनाचा आंबेडकरवादी विचार असतो. कोणत्याही लेखकाचे मर्मग्राही व्यक्तीमत्व पैठणकरांच्या समीक्षा लेखनात दिसून येते. त्या लेखकाच्या साहित्यकृतीवर सुक्ष्मपणे आपली पकड घेवून साहित्याचा विचार हा गांर्भीयाने करायचा असतो. समाजात चालणाऱ्या विविध स्तरांचा विषमताधिष्टीत शोषणाचा, तेथील मानव समुहाचा वैचारिकतेच्या अंगाने विचार करुन आपले जे काही, भाषिक, शैलीच्या अंगाने वाड्मयीन मूल्य त्यांची वाड्मयीन समीक्षा देते.

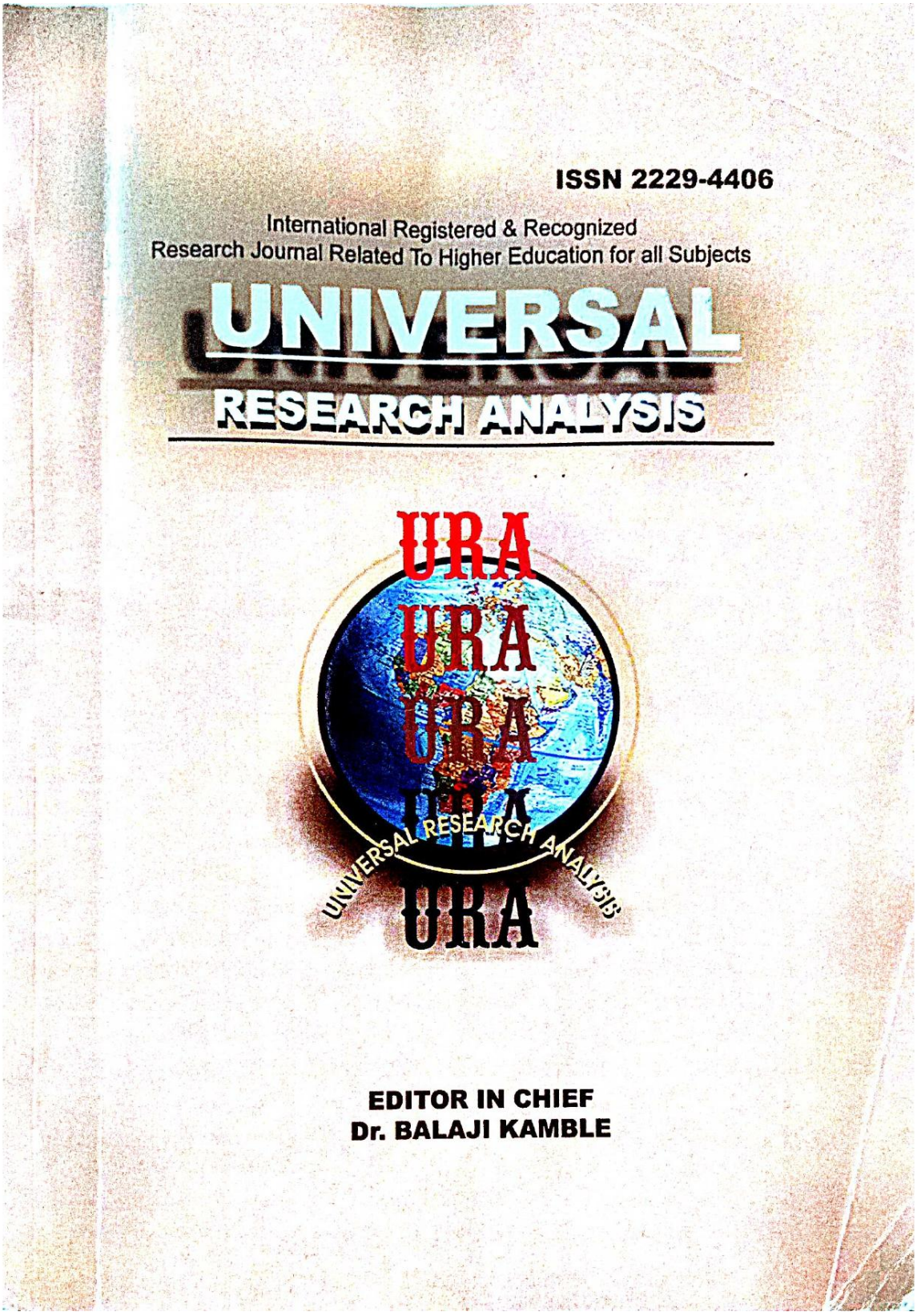
ISSN 2229-4406
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects
UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS
URA
URA
URA
URA
URA
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

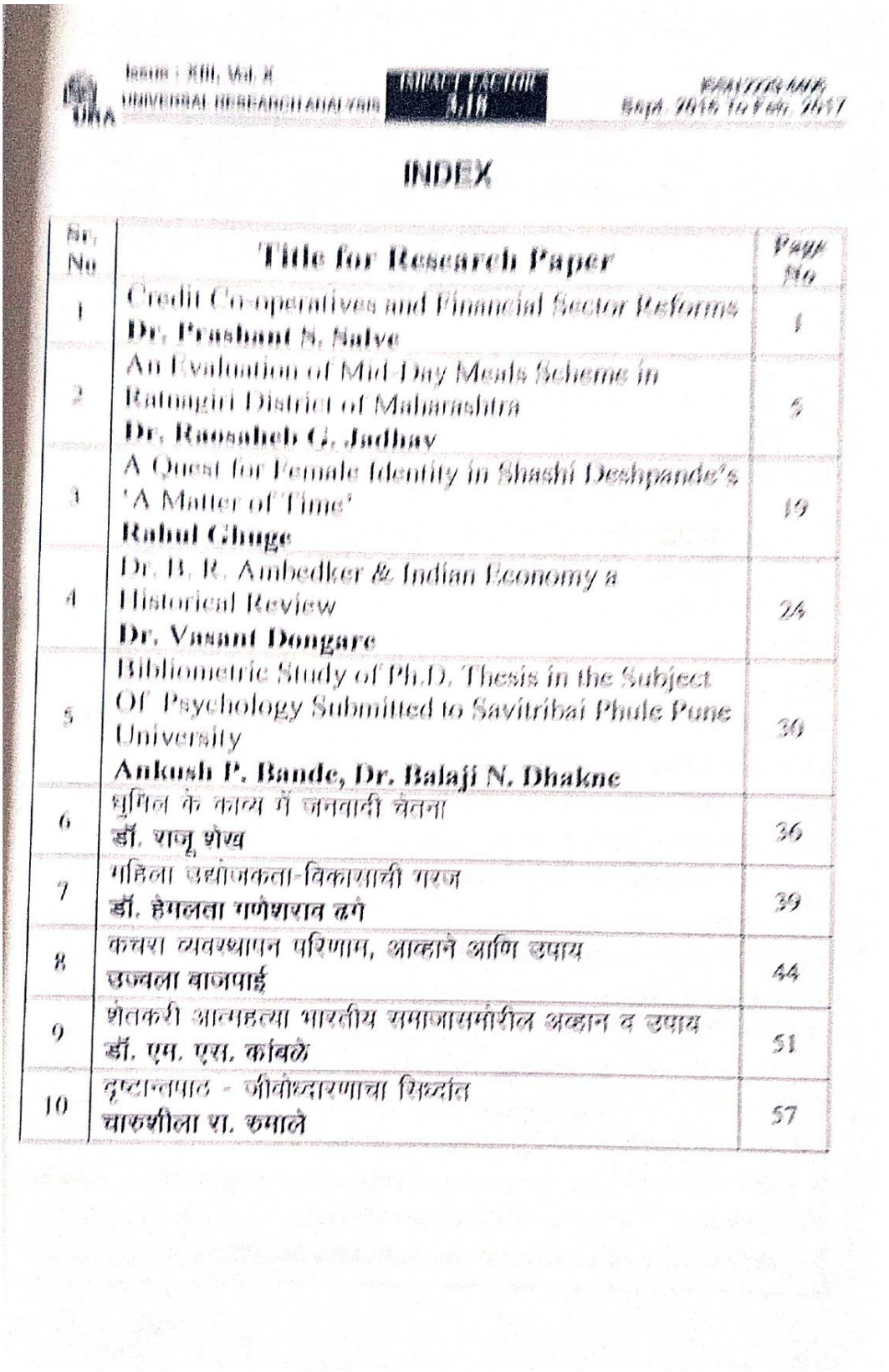

Issue : XIII, Vol. X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.18
Sept. 2016 to Feb. 2017

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Credit Co-operatives and Financial Sector Reforms **Dr. Prashant N. Nalve**	1
2	An Evaluation of Mid Day Meals Scheme in Ratnagiri District of Maharashtra **Dr. Raosaheb G. Jadhav**	5
3	A Quest for Female Identity in Shashi Deshpande's 'A Matter of Time' **Rahul Chuge**	19
4	Dr. B. R. Ambedkar & Indian Economy a Historical Review **Dr. Vasant Dongare**	24
5	Bibliometric Study of Ph.D. Thesis in the Subject Of Psychology Submitted to Savitribai Phule Pune University **Ankush P. Bande, Dr. Balaji N. Dhakne**	30
6	धूमिल के काव्य में जनवादी चेतना **डॉ. राजू शेख**	36
7	महिला उद्योजकता-विकासाची गरज **डॉ. हेमलता गणेशराव ढगे**	39
8	कचरा व्यवस्थापन परिणाम, आव्हाने आणि उपाय **उज्वला बाजपाई**	44
9	शेतकरी आत्महत्या भारतीय समाजासमोरील अव्हान व उपाय **डॉ. एम. एस. कांबळे**	51
10	दृष्टान्तपाठ - जीवोध्दारणाचा सिध्दांत **चारुशीला प्र. कमाले**	57

URA Issue : XIII, Vol . X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
57

10

दृष्टान्तपाठ - जीवोध्दारणाचा सिध्दांत

चारुशीला रा. रुमाले
मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Marathi

सारांश

या संशोधन पेपरमध्ये महानूभाव पंथाचे तत्वज्ञान दृष्टान्तपाठ या (ग्रंथच्या) पुस्तकाच आधारे आपण समजून घेणार आहोत. दृष्टान्तपाठ हा – संकलनात्मक ग्रथ आहे. जीव, देवता, प्रपंच, परमेश्वर, अपरोक्ष व परोक्ष ज्ञान, मोक्षची साधने यावरून महानूभवियांचे तत्वज्ञान स्पष्ट होते. या ग्रंथात त्यांनी सूत्र, दृष्टान्त व द्राष्ट्रान्तिक अशी रचना केली आहे. त्यातून वाङ्मयीन मूल्ये दृष्टीस पडतात. तसेच या ग्रंथात ईश्वराने जीवोध्दारणासाठी कशाप्रकारे अवतार घेतला. जीवोध्दारणासाठी मनुष्य अवतार, वेध व वेधशक्तीद्वारा परमेश्वर प्राप्ती, अधिकरी व अनाधिकारी भक्त या द्वारा हा सिध्दान्त स्पष्ट करता येतो. तत्काललिन रूढी, परंपरा, रितीभाती, व्यवसाय तत्कालिन समाजजीवन उभे राहते पण या शोध निबंधमध्ये केवळ जीवोध्दारणा बद्दलच उहापोह करण्यात येणार आहे.

संशेधन पेपर लिहिण्यामगील उद्देश :

१. दृष्टान्तपाठातील महानुभवियांचे तत्वज्ञान अभ्यासणे.

२. सूत्र, दृष्टान्त व द्राष्ट्रान्तिक यामधून सुत्रात गोवलेले तत्व दृष्टान्ता द्वारा दाखला देऊन स्पष्ट केले व द्राष्ट्रान्तिकामधून तत्त्वज्ञान विशद कसे केले याचा अभ्यास करणे.

३. अनाधिकारी व अधिकारी भक्त याकरिता असलेले दृष्टान्त अभ्यासणे.

४. दृष्टान्त कालीन भाषेचा विशेष अभ्यासणे.

मराठी वाङ्मयातील एक हजार वर्षापूर्वीचा काळ हा ' महानुभव पंथाने गजबजलेला दिसतो ' 'आद्यग्रंथ' म्हणुन 'लीळा चरित्राला' पहिलावहिला मान आहे. या पंथात जीव, देवता, परमेश्वर, प्रपंच हे चार स्वतंत्र्य व नित्यं मानतात. या पंथाला 'श्रीकृष्ण संप्रदाय किंवा श्री दत्त संप्रदाय' म्हणतात श्रीदत्त, श्री चांगेवराऊळ, गुंडमराऊळ आणिी श्री चक्रधर' पंचकृष्ण म्हणून ओळखले जातात. 'दृष्टान्तपाठ' या ग्रंथात त्याकाळातील सामाजिक जीवन पद्धती, भाषा व्यवहार अधिक बारीक सारीक गोष्टी दिसून येतात.

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
38

'दृष्टान्तपाठ' हा ग्रंथ टिकात्मक आणि संकलनात्मक ग्रंथ म्हणून ओळखला जातो. जीव, देवता, प्रपंच, परमेश्वर अपरोक्ष–परोक्षताना मोक्षाची साधने यावरून महानुभावीयांने तत्त्वज्ञान स्पष्ट होते. व भाषशैलीचे रचना विशेष आणि वाङ्मयीन मुल्ये, दृष्टीस पडतात. तसेच या दृष्टान्तपाठात ईश्वराने जीवोद्धारणासाठी कशाप्रकारे अवतार घेतला हे आपल्या खलील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१. जीवोद्धारणासाठी मनुष्य अवतार .
२. विध व बोध शक्तीद्वारे परमेश्वर प्राप्ती.
३. अधिकारी भक्त.
४. अनाधिकरी भक्त.

महानुभाव तत्त्वज्ञान दैवी मतानेआहे. पंस्तुत 'दृष्टांतपाठ' ग्रंथातील दृष्टांतातून सामान्यांना ही नित्यपरिचित. अशा उदाहरणंनी हे तत्त्वज्ञाने अतिशय सोप्या रीतीले विशद करून सांगितले आहे ते वाचकांच्या अंत:करणाचा ठाव घेतल्या वानून राहत नाही.

१. जीवाद्धारणासाठी परमेश्वर अवतार :– जीवाद्धारणासाठी परमेश्वर मनुष्यावतातर धारण करतो ते पुढील तीन प्रकारे ' परदर्शी' 'अपरदर्शी' आणि ' परावदर्शी '

'आंतुलाचा दृष्टान्त'

''घरांतू असे तो आंतुल सकळही पदार्थ देखे: परि बाहिरिल काहीचिन देखे '

'' बाहिरिलाचा दृष्टान्त ''

बाहिरि असे तो बाहिरिल सकळे देखे : परि आंतुल काहिचिन देखे '

'उंबरेयावरिलाचा दृष्टांत'

'उंबरेयावरि जो असे तो आंतुल सकळे पदार्थ देखे आणि बाहीरिल सकळे पदार्थ देखे ' म्हणजे परदर्शी स्वरूपात जो जीवांना आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करून देतो. '' दत्तात्रय प्रभु हाविशिष्ट एका युगाचा अवतार नसून तो चतुर्थयुगीचा अवतार आहे. '' १ तर '' श्रीकृष्ण हा पंचकृष्णापैकी दुसरा अवतार, हा परमेश्वराचा दुसरा अवतार असून तो गर्भीचा व उभयदर्शी अवतार मानल्या जातो '' २

अपरदर्शी स्वरूपात सकळ विद्या देतो व परावरदर्शी स्वरूपात उंबरठयावरील माणसास आतबाहेरील सर्व दिसावे त्याप्रमाणे स्वरूपज्ञान व सकलविद्याज्ञान ही दोन्ही देतो असा आपल्याला या दृष्टान्तातुन दिसून येते.जीवांना परमेश्वराचा वेध व बोध परमेश्वरी कृपेनेच होतो व हि कृपा जीवांच्या ठिकाणी 'दृक् स्पर्श, आलाप व अंत:करण ' या चार प्रकारांनी संचारले हे प्रकार म्हणजे 'मासळी' 'कुकडी' 'कासवी' व शब्दवेधी रस यांच्या दृष्टांतातून व्यक्त होतात.

'कुकडीचा दृष्टांत'

'कुकडी असे: ते आंडी घली: पीली होती: तेयांसि पाखवा दे: अमृतकळा असे ते संचरे: तयातव तिये वाढलि ' परमेश्वरी दानाचे चार प्रकार सांगितले आहेत हे दान अवतार धारण करणारा परमेश्वर जीवास

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 3.18 ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017 59

कधी वेधाने तर कधी बोधाने देतो पैकी पहिल्या तीन दृष्टांतात वेधमार्ग असून चवथ्यात बोधमार्ग आहे.

या दृष्टान्तानुसार कोंबडी आपल्या पंखाची उब देऊन पिलांचे पोषण करते त्याच प्रमाणे या दानप्रकारात परमेश्वर जीवार केवळ स्पर्शाने वेधतो.

'मासळीयेचा दृष्टान्त'

'मासळी असे ते पाधियांतू वीतुवीतुं जाय मागते परतोनि तयांचे दृष्टी पाहे: अमृतकळा असे ते संचरे

तयातव तीये वाढति'

या दृष्टान्ता नुसार दृक, स्पर्श, आलाप व अंत:करण या चार प्रकारांनी जीव परमेश्वराकडे वेधला जातो पैकी दृष्टीने बोधणे हा प्रकार प्रस्तुत दृष्टान्तात सांगितला आहे.

'कासवीयेचा दृष्टान्त'

' कासवी असे: ते येलाडीवी येसी वीये: आपण ऐलाही असे: तीये, पैलाडि असति :ते यौनि तयांते अंत:करणी आठवी :अमृतकळा असे ते संचरे : तयातव तये: वाढति'

या दृष्टान्तात अंत:करणाने वेधण्याचा प्रकार सांगितला आहे साहित्यशास्त्रात कर्मद्यष्टिन्याय प्रसिध्द आहे.'शब्दवेधिया रसाचा दृष्टान्त'या दृष्टान्तानुसार परमेश्वराचा शब्द कानांवर पडून वेधसंचार कसा होतो तेया दृष्टान्तात सांगितले आहे.उदा: परिसाप्रमाणे हा एक काल्पनिक पदार्थ आहे त्याला स्पर्शून जाणारा नाद किंवा आलाप हीन धातुचे सुवर्णात रूपान्तर करतो अशी कल्पना आहे शब्दाने किंवा नादाने वेधणारा रस म्हणजे 'शब्दवेधीय रस' अवतारी पुरूष हा एक असाच शब्दवेधीरस आहे.

२. अधिकारी व्यक्ती :–

मुमुक्षूच्या अधिकारभेदास अनुसरून परमेश्वरी कृपेचे हे दान चतुर्विद्य आहे असे 'समुद्राचा दृष्टांत' सांगतो शिल्पविद्या, अपरोक्षविद्या, परमेश्वरविद्या व ब्रम्हविद्या हे त्या दानाचे चार प्रकार होत.

अर्थात परमेश्वरकृपा झाली तरी ती अधिकारी व्यक्तीस बोधदायी होणार; अनधिकारी व्यक्तीस ती फार तर सुखदायी होईल, कारण, मोक्षमार्ग झाला तरी तो सर्वांनांच सारखा फलदायी होतो असे नाही.

'सोमकांताचा दृष्टांत'

'चंद्राचां रश्मीकरूनि सीळापाषाण नीवति: द्रवति ना: तैसा सोमकांतु नव्हे: तो द्रवे '

' हिरेखणियेचा दृष्टांता' वरून मुमुक्ष अधिकारानुसार त्यांची फल प्राप्तीही कमीधिक होते. कोणास मोक्ष प्राप्ती होती, कोणास केवळ देहविद्या लाभते तर कोणी नरकास 'जातो म्हाणजे, जसे त्याचे फळ बोखटे करून गोमटे मिळत नाही : आणि गोमटे करून वोखटे होत नाही हे तत्त्व ' हिरेखणिचा दृष्टान्त '

'कव्हणी एक हीरेयांची खाणि खणति: खणतखणतां खांब राखति : वादरे तेथ मध्ये टेंका सुति : तयाचि षटकोणि हीरा सांपडे : एकासि हीकणी सांपडे : एकु नसुधा रीगे : नीगे : एकावरि दरडी बडे' तेथील पुढील दहा दृष्टान्तात अनधिकारी जीव व त्याची चाललेली व्यर्थ धडपड यां विषयी विचार केला आहे

URA Issue : XIII, Vol . X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

हे जीव, ईश्वराविष्यी उदासीन न केवळ स्वार्थपर असतात त्यांना परमेश्वर पसन्न झाला असतांही हे त्याचे प्रेम न मागता विषय व्यवहाराचे साधनच मागतात.

'राहाटघडीएचा दृष्टांत'

'रहाटी घडी बांधली असे: ते ये : जाए: भरे रीचवे '

सहाजिकच, रहाटाचे गाडगे वर खाली जावे भरावे, रिचावे त्याचप्रमाणे हे जीव मायाचक्रात फिरत राहून एका ईश्वरावाचून सर्व काही मिळवतात अर्थात पूर्वसंचचितामुळे.

'डोळेयाचा दृष्टान्त'

'डोळेयांचा ठाई स्वत:सीधा दोनि समुग्रीया : तेज सामुग्री आणि मेदसामग्री : तेजसामग्री वाढवी तरी रत्नाचीये गर्भीचे खुतले रंग देखे : मेदसामग्री वाढवी तरि काहीचिण देखे' कारण त्याच्या जवळ दोन्ही प्रकारची सामग्री असते. संतसामग्री व असंतसामग्री पहिली वाढविली तर चैतन्याचे तेज प्राप्त होते व दुसरी वाढविली तर जीवित मातीमोल होउन जाते म्हणुन ' जीव जैसा संगी ठेविले तैसा होए '

असा सिद्धांत आहे जीव प्रपंचातच जडन राहिला तर परमेश्वराच्या ठिकाणी जडलो.

परमेश्वरप्राप्तीच्या आड येणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे जीवां–जीवांचे 'साजाव्य ' व त्याचे परमेश्वराशी असणारे ' वैजात्य ' जीव दुसऱ्या जीवाचे ऐकतो. परमेश्वराचे ऐकत नाही. आपला जन्म तो अन्य जीवाच्या विषयसुखासाठी ठेवेल, पण परमेश्वरप्राप्तीसाठी क्षणही देणार नाही असे ' बांदकरीयाचा दृष्टांत ' या वरून समजते. अशा माणसास, अपवित्र मांस चिवडणाऱ्या कावळया प्रमाणे, अपवित्र विषयच मिळणार हे ' काकसुकराचा दृष्टान्त या वरून दिसते.

' काउळा असे : तो चांचुकरून अमेध्य ऐसा सारी ऐसा सारी : तयांतु सारनीवडी :

तयांतु कैचे सार : तेथिचे सार तेही अमेध्यचि की : सूकर असे ती बोडीआंतू चुडि खेवी : तयांसू सारनीवडी । तयंतु कैवे सार :तेथिचे सार तेंही बोडीचि की '

जीवाचा बंधमोक्ष परमेखररच्या हाती असल्याने तोच एक किंवा त्याचा अवतार जीवाचे बंधन फेडू शकतो. या कामी जीवाचे केलेले इतर उपाय व्यर्थ होत. खुंटास बांधलेली गाय खुंटाभोवती फिरून स्वत:स सोडवू म्हणेल तर स्वत:ला अधिकच गुंतवून घेईल ज्याने तिला बांधले तोच तिला सोडवू शकणार.

' बाधलीये गाईचा दृष्टान्त '

' बांधली गाए असे ते सुटावेया लागोंनि खुंटाभवंती भवे:तेण:तियेचा गळा अधिकचि आवळे : जेणे बीरडे

लावीले तो सोडी तै सुटे : का तींये जातीये लेकरू फेडी तै सुटे'

त्याच प्रमाणे जीवास लागलेली अनादी अविद्या एक परमेश्वराच्या कृपाशक्तीनेच नाहीशी होणर हे ' वज्रकिटकीयेचा दृष्टान्त ' यावरून समजते

याचा अर्थ जीवाने मोक्षासाठी केलील परिश्रम सर्वस्वी वाजा जातात असा न्व्हे इतकेच की त्याचे

Issue : XIII, Vol . X | IMPACT FACTOR 3.18 | ISSN 2229-4406
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS | Sept. 2016 To Feb. 2017 | 61

फळ मर्यादित असते. खाऊ खाल्ल्याने क्षुधावृत्ती होईल पण भूक जाणार नाही, व अन्न जेवल्याने भूक जाईल पण अमर होता येणार नाही अमर होण्यास अमृतसेवन केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे मोक्षप्राप्तीसाठी चैतन्याच्याही पजीकडील परमेश्वरपदच पाहजे कारण तेच खरे अच्यूदपद होय चैतन्यादी इतर सर्व फळसाध ने च्युतिमंत होत.

अनाधिकारी व्यक्ती :–

या मध्ये अनधिकरी जीवांच्या अक्षमतेचे पृथकरण केले आहे. हे जीव निरनिराळ्या विद्यामार्गात असल्याने त्यांचे लक्ष ब्रम्हविद्येकडे जातच नाही एक बिऱ्हाड दुसऱ्या बिऱ्हाडावर त्याच प्रमाणे या राजस तामस जीवंशी र्धचणी न करणे, बरे 'शेवाळल्या खडकावर पाय कसा ठेवणार हे 'सेवाळलीया खडकाचा' दृष्टान्त या मधुन प्रत्ययास येतो.' सेवाळले खडक असे: तयावरी पावे देउचि तथा ठेउचे न ए । ऐसांही ठेवीजे तरि नीसरैनि पाडी: गंडघे कोपर झांजजरीति'शेवाळलेल्या खडकावर पाय देणारा जसा निसरून पडतो, तसे तामस पुरूषाला ज्ञान दिले तर तो आपल्या तामस क्रियेने ज्ञानदत्यालाच दु:ख हेतो. म्हणून त्याला ज्ञानाचा अधिकार नाही त्याच श्प्रमाणे श्तीच गोष्ट कठीण अंत:करणाच्या जीवांची पण्यातील गौटयाप्रमाणे ते वरून आले दिसले तरी आतुन कोरडेच असतात. हे ' पाणिया आतुल गुंडेयाचा दृष्टांत ' यावरून समजते.

' पाणियांतुल गंडा:वरि पाणिये भीजला वोला दीसे । फोडौनि पाहीजे तव आंतु कोरडा असे.

या मध्ये हृदयशून्य माणसाचे वर्णन आले आहे की ते वरून रममाण झालेले दिसत असले तरी दगडा प्रमाणे त्यांचे मन कोरडे असते. या जीवांच्या मनोभुमिकेतील रजतमाचे माजलेले तण काढुन टाकावे तेव्हाच ती पेरणीला योग्य होणार ते न काढता पेरणी केल्यास ती फुकट जाईल हे तनधैलेया वावराचा दृष्टान्त ' तनधैलेया वावर असे: तआंतु बाहिरि तने दोटले असे तथा घले असे : मग नांगरीजे दुनिजे: कांसीया फेडीजाति: मग पेरीजे: कुभचारी तथा भर आतौनि पीके : तैसेचि पेरीजे तरि न पीके 'राजस पुरूषाच्या अंतकरणात माजलेले रजोगुणाचे तण नाहिसे झाले तरच तेथे परमेश्वराच्या ज्ञानाचे बी रूजेल व त्याचे अपार पीक येईल असा भावार्थ. काही जीवअसे असतात, की ते इतर जीवांच्या हिताआड येतात कानवाथर जरातीच्या पाषाणाने शिरसाळा जातीच्या पाषाणास व्यपून टाकावे, त्याप्रमाणे स्वत: अयोग्य असणारे हे जीव इतरानांही अयोग्य करतात हे 'कानवाथराचा दृष्टान्त' या वरून दिसते.' कानवाथरू असे: तो सीरसाळेयाते व्यापानि राहिला असे : तयेयासि टांकी लागेना: ऐसांही लावीजे तरि उसळोनि पैऱ्हापडे: एकाधा एकु तयावरि कोळे जाळी: वरि कुळथवणिसे सीपे: मग टांकी लावी तरी लागे: एव्हडाल्या चपतळीया निधगति: रामेश्वरिवास: तीया पुरीजाति: परशुराम बास: तीया येसीयाचि: सांडीजती तरि पावो तोडीति : तयासि वना पाटा नाही: तळी सीरसाळा नीगे तयाची लींगे होति: प्रतिमा होति: जे कीजे ते होए '

'कानवाथर' म्हणजे काळया देगडाचा अत्यंत घट्ट व कठीण असा थर तो 'शिरसाळा' नावाच्या गुळगुळीत दगडावर येतो त्याच प्रमाणे मुळात त्यागी वृत्तीच्या पुरूषाला त्याचे आप्तेष्ट या कानवाथराप्रमाणे इतके चिकटुन बसतात की त्याच्या लोभाने त्यांचा त्याग त्याला करवत नाही व त्यामुळे त्याला ईश्वरानुसुख

URA Issue : XIII, Vol . X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

घडत नाही. पुरूषची ही बंधक 'निमित्त' परमेश्वर आपल्या कृपादृष्टीने नाहीसी करतो व त्याला त्याच्या मोहातून सोडवितो. म्हणुनच ''चांगदेव राऊळ आपल्या हातात खराटा व सुप ठेवीत व आपल्या दर्शनाला येणाऱ्या पुरूषच्या डोक्यावर हातातील सूप ठेवून त्यांना खराटयाने मारीत. विद्यादान करण्याची त्यांची ही रीत होती. सुप ठेवल्याने ईशप्राप्तीचा मार्ग ब्रम्हविद्या प्रगट होई. व खराटा हाणल्याने देहविद्येसारख्या हीन विद्या प्रकट होते. ''[१] पर व अपर अशा दोन्ही विद्या जाणणारा 'उभयादृश्या' असूनही. 'गोविंदप्रभूंचा अवतार हा आच्छादनीचा परदृश्यावतार होता. तो दवडण्याचा अवतार होतो. त्यांनी जन्म घेतांना आपल्या मातेच्या गर्भतील दुसऱ्या एका जीवाला दवडून जन्म घेतला पण त्या जीवाचे गुणधर्म देहधर्म त्यांना स्वीकारावे लागले. त्यामुळे त्यांचा अवतार वेडयापिशाचा झाला. वरील विवेचनातुन खालील निष्कर्ष हाती येतात.

निष्कर्ष :–

१. जीवोद्धारणाकरिता परमेश्वर अवतार घेतात हे आतुलाचा, बाहेरिलीयाचा व उंबरेयावरिलाच्या दृष्टान्तातून स्पष्ट होते.

२. जीवाला वेध आणि वेधशक्ती द्वारे परमेश्वर प्रप्ती होते. हे कुकडी, मासळी व कासवीच्या दृष्टान्तावरून कळते.

३. खऱ्या भक्ताला परमेश्वर प्राप्ती होते.

४. कर्मानुसार माणसाला त्याचे फळ मिळते.

५. इतर विद्यां ग्रहण करण्याच्या मागे न लागता ब्रम्हविद्या प्राप्त केली तर सर्व विद्या प्राप्त होतात.

६. जीव परमेश्वरप्राप्ती करता करीत असलेले प्रयत्न निष्फळ जात नाही तर कमीअधिक प्रमाणात त्याचे फळ मिळते.

संदर्भ सूची :-

१. महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय. संपादक शं. गो. तुळपुळे, व्हिनस प्रकाशन पुणे. प. आ. ऑगस्ट १९७६, पृ. क्र. २२

२. तत्रैव – पृ. क्र. २३.

३. तत्रैव – पृ. क्र. २६

४. तत्रैव – पृ. क्र. २८

आधारभूत ग्रंथ दृष्टान्तपाठ – केशीराजबास, सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे–नागपूर प.आ. १९६४ संपादक शं. गो. तुळपुळे

महाराष्ट्र सारस्वत वि. ल. भावे

महानुभव तत्वज्ञान डॉ. वि. भी. कोलते.

2017-18

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Issue:XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Bio-Diversity of Fresh Water Algae of Limboti water Reservior of Nanded Dist. of M.S. India	R. P. Aradwad	1
2	Socio-Economic Development of Scheduled Castes in Maharashtra	Dr. Balaji G. Kamble	12
3	Phenyl Phosphonic Acid Catalyzed Syntghesis of Benzoxazoles Under Solvent-Free Conditions	Sanjeev M. Reddy	26
4	भारतीय नोटबंदीचे परिणाम	डॉ. सतिश गव्हाणे	33
5	भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवाक्षेत्राचे योगदान	डॉ. निलम छंगाणी	39
6	नाशिक जिल्ह्यातील फळ प्रक्रिया उद्योग व त्यांची भुमिका	अनिल प्रभाकर सावळे	43
7	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील आध्यात्मिक तत्वज्ञान	डॉ. चारुशिला रा. रुमाले	50
8	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन	डॉ. कल्पना त्र्य. मेहरे	56

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 50

बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील आध्यात्मिक तत्वज्ञान

डॉ. चारुशिला रा. रुमाले
मराठी विभाग,
राधाबाई गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

7 Research Paper - Marathi

खान्देशच्या काव्येतिहासातील बहिणाबाई चौधरी यांची कविता म्हणजे परंपरा आणि नवता यांचा सहज सुंदर आविष्कार आहे. प्राचीन परंपरांचा वारसा अभिमानाने सांगणारी या खान्देशी कन्येचे काव्य अतिशय आधुनिक असल्याने महाराष्ट्राच्या काव्य प्रेमींची अवस्था मन वढाय वढायसारखी होते. निरक्षर कन्या म्हणून त्यांच्या काव्याला इतरेजणांच्या काव्याचा प्रभाव परिणाम जाणवत नसला तरी परंपरेच्या लोकगीतांची घाटणी आणि वर्तमान जगण्याचा संदर्भ देणारी त्यांची कविता परंपरेसोवत नवतेशीही नाते सांगते.

वहिणावाईंच्या अद्भूत काव्यगीतांचा खजिना कवी सोपानदेव चौधरींच्या मातृप्रेमामुळे आणि प्र.के.अत्रेंच्या निस्सीम काव्यप्रेमामुळे माहित झालाचा इतिहास सर्वश्रुत आहे. प्राथमिक, माध्यमिक आणि विद्यापीठाच्या मराठी भाषा आणि वाङमयाच्या अभ्यासक्रमातून आजतागायत त्यांच्या काव्याचा अभ्यास आणि आस्वाद घेण्याचा आनंद आजही अवीटच राहिला आहे.निकोप,अस्सल ताजेपणा आणि जिवंतपणा हे त्यांच्या काव्याचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. बहिणाबाईच्या काव्याचा अभ्यास अनेक अंगाने आतापर्यंत अभ्यासला गेला आहे. प्रस्तुत निबंधातून बहिणाबाईच्या काव्यातील आध्यात्मिक तत्वज्ञान या दुर्लक्षित विषयासंदर्भात काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुविख्यात कीर्तनकार तथा संत साहित्याचे अभ्यासक प्रा.सी.एस.पाटील यांनी व्याख्यानातून प्रतिपादन करतात की, भगवत गीता, ज्ञानेश्वरीच्या ओवी आणि संत तुकारामांचे अभंग यांचेशी नाते सांगणारी वहिणावाईंची कविता आहे. प्रा.सी.एस.पाटील यांच्याशी केलेल्या चर्चेतून आणि

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 51

तरुण भारतच्या विशेषांकाच्या आधारे प्रस्तुत निबंधाची मांडणी केली आहे. कुसुमताई चौधरीनी पीएच.डी.चा अभ्यास विषय म्हणून बहिणाबाईंच्या काव्यगीताचा साकल्याने अभ्यास केला असला तरी बहिणाबाईच्या काव्यातील सहजपणे व्यक्त होणाज्या क्रियाशील अध्यात्म या विषयाला स्पर्श झालेला नाही.

बहिणाईच्या काव्यगीतावर अनेक अनेकांनी लेखन असले तरी ते प्रामुख्याने आस्वादात्मक राहिले आहे. प्रा.डॉ.प्रमिला भिरुड यांनीही समीक्षा वजा परिचयात्मक लेखन करुन बहिणाबाईच्या काव्याचा अभ्यास केला आहे. डॉ.प्रवीण बोरसे या इंग्रजीच्या प्राध्यापकाने पीएच.डी.साठी आवर्जुन बहिणाबाईची कविता या विषयांवर संशोधनपर लेखन केले आहे. अशा पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत निबंधातून एका नव्या सर्वस्वी अस्पर्शीत विषयांवर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अफाट लोकप्रियता लाभलेल्या या काव्यगीतांना अलौकिक लोकगीते म्हणून मान्यता मिळाली आहे, कारण विविध प्रसंगी ही काव्यगीते सादर करणे सहज शक्य होते आणि श्रोत्यांची मने जिंकण्याची हमखास विशेषत: या काव्यात आहे. पुण्यामुंबईच्या रसिक मनालाही या काव्यगीतांनी भुरळ घातली आहे. चित्रपट आणि इतर दृक्श्राव्य माध्यमांतून बहिणाबाईंच्या काव्यगीतांची ध्वनिफित सतत ऐकायला मिळत असतात. म्हणून ही काव्यगीते लोकांच्या स्मरणात आहेत. हा सर्व आस्वादात्मक प्रवास म्हणजे बहिणाबाईंच्या काव्याला लाभलेला लोकाश्रयच होय. बहिणाबाई चौधरींचे व्यक्तीमत्व जरी लौकिक अर्थाने साक्षर नसले तरी त्यांची वृत्ती गंभीर आणि आध्यात्माला पोषक होती. त्यांच्या अनेक कवितातून व्यक्त होणारे जीवनाचे तत्वज्ञानाचा आधारच मुळी भारतीय वैदिक तत्वज्ञान,भगवत गीता,ज्ञानेश्वरी आणि संत तुकारामांचे अभंग आणि वारकरी संतांचे वाडमय आहे.

कोणतीही भारतीय स्त्री ही धार्मिक वृत्तीची असते. विशेषत: गृहिणी असणारी स्त्री ही धार्मिक वृत्तीची असते. देव,धर्म,मंदिर आणि त्यानिमित्त होणाज्या कार्यक्रमात या स्त्रिया सहभागी झालेल्या असतात. वहिणावाईही याला अपवाद नव्हत्या. जुन्या जळगावात श्रीराम आणि श्री विठ्ठल मंदिर आहेत. या मंदिरामध्ये कीतन,प्रवचन,पारायण, नामसप्ताह,भागवतादि धार्मिक ग्रंथांचे वाचन त्याकाळात चालत असे. या कार्यक्रमांना बहिणावाईं भाविक भक्त म्हणून सहभागी होत असल्याने त्या निरक्षर असल्या तरी अफाट स्मरणशक्तीच्या बळावर त्यांना हे वैदिक तत्वज्ञान ज्ञान , ज्ञानेश्वरी ,तुकारामाचे अभंग लक्षात राहणे सहज शक्य झाले. सोपानदेव चौधरींनी आईच्या धार्मिक वृत्तीविषयी लिहिले आहे. अर्थात भारतीय तत्वज्ञान मौखिक पध्दतीने श्रवण-पठणातून संक्रमित होत असते.

अरे पांडुरंगा तुझी कशी भक्ती करु सांग ।
तुझ्या रुपापुढे येतं आड सावकाराचं सोंग ।

या प्रापंचिक अडचणी असल्या तरी बहिणावाईंना गीता-भागवतादि पुराणकथा मुखोद्गत

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 52

होते आणि ज्ञानेश्वर-तुकारामादि वारकरी संतांचे अभंगही ज्ञात होते. म्हणून स्त्रीसुलभ स्वभावानुसार ओवी गीतातून त्यांनी आपले जीवनानुभव मांडले . अष्टाक्षरी अनुष्टुभ छंदात गीतेची रचनेशी नाते सांगणारी ओवी काव्य प्रकार निवडताना त्यांचे औचित्य लक्षात येते.

वहिणवाईंच्या सश्रध्द धार्मिक -भाविक मनावर वारकरी तत्वज्ञानाचा संस्कार झाले होते. म्हणूनच ईश्वराविषयी त्या परोपकराने वोलतात. पोटतिडकीने वोलतात. या सृष्टीचा नियंता-निर्माता एकमेव ईश्वरच आहे, याच्यावर त्यांची श्रध्दा आणि विश्वास होता. हिरीदात सूर्य वापा दाये अरुपाचं रुप असं सांगणाऱ्या वहिणावाईंना गीतेतील १५ व्या अध्याय वोली भाषेतून अधिक सोपा करुन सांगायचा असतो. (सर्वस्यचा हंहदि सन्निविष्टे ...)

वारकरी संत परंपरेतील संत सावता माळी यांचा कांदा,मुळा,भाजी अवघी विठावाई माझी हा जीवनानुभव माझ्यासाठी पांडुरंगा तुझं गीता भागवत पावसात समावंत माटीमधी उगवंत वहिणावाईंचा शब्दातून व्यक्त होतो. येडीमाय ही वहिणावाईची कविता संत एकनाथांच्या भारुडाची आठवण करुन देते. नाथांचे वेडी म्हंता मला वेडी म्हंता हे भारुड प्रसिध्द आहे. यात अठरा खणाची शिवली चोळी असं एकनाथ म्हणतात. आणि वहिणबाई हाच अनुभव आभायाचे चोळी लुगडं ते वी थिट या शब्दातून व्यक्त करतात.

भावेवीण भक्ती भक्तीवीण मुक्ती वळेवीण शक्ती वोलू नये (हरीपाठ)
ज्यांच्यामधी नाही भाव -त्याले भक्ती म्हणू नये
ज्याच्यामधी नाही देव -त्याले शक्ती म्हणू नये (वहिणावाई)

या सारख्या असंख्य ओळी वारकरी संप्रदायाचे तत्वज्ञान मांडतात.
विठ्ठल मंदिरात हरीपाठाचे नित्यनियमाने पठण होत असते. धार्मिक असलेल्या हिंदू स्त्रीयांना हे हरीपाठाचे अभंग मुखोद्‌गत असतात. वहिणावाई अपवाद कसा असतील ?
जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले असं तुकाराम म्हणतात.

ऐक ऐक माझ्या जीवा -पीडायेलाच कन्हनं।
देरे गांजल्याले हात-ऐक त्याचं रे म्हननं । वहिणावाई आशय एकच आहे.

कामामधी काम काही म्हणा राम राम असं तुकारामाचा पुकारा आहे तर काम करता करता देख देवाजीचं रुप असं वहिणावाई म्हणतात.

जात्यावरच्या ओव्या संत जनावाईही गातात .या जनावाईशी सर्व अर्थाने वहिणावाईचे नाते आहे. प्रपंचाचं दळण देणाज्या या दोघी कवयित्री जातकुळी एकच आहे. जनावाई म्हणतात,

प्रपंच दळण दळिले, पीठ हे भरीले,
सासुपुढे ठेविले तू ये रे वा विठ्ठला ॥

आणि वहिणावाई म्हणतात,

RNI.MAHMUL.02806/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377 Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 53

अरे घरोटा घरोटा माझा दुखवता रे हात
तरी गानं प्रपंचाचं माझी थरते मी गात

जनाबाईपेक्षा आणखी काय वेगळ म्हणतात.

चंचलहि मनः प्रमाथी बलवददृढम । तस्या हं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

अर्जा चंचल मनाविषयी गीतेत सांगितले आहे.या गीतेतील ओळींचे विवेचन ज्ञानेश्वरीत संतज्ञानदेवांनी विस्ताराने केले आहे. बहिणाबाई मन वढाय वढाय या कवितेत म्हणतात,

मन एवढं एवढंस
जसा खाकसचा दाना ।
मन चपय चपय
त्याले जरा नाही धीर
आता होतं भुईवर
गेलं आभायात ।

आणि संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, हे मन कैसे केवढे ।पाहो म्हणे तरी न सापडे । परी राहाटाच्या शोकडे ।त्रैलोक्य यया ॥

वाटेच्या वाटसराला उपदेश करताना बहिणाबाई म्हणतात,

तुझ्या पायानं तुले जानं तुझा तुलेच जीव ।
आणि स्वतःला उपदेश करतात ,
झालं माझ समाधान ।आता माझा माले जीव ॥

कुंकू पुसलं गेलं. ऐन तारुण्यात वैधव्य आलं. कर्माची रेखा उघडी पडली. तरीही मनगटी कर्तृत्वार बहिणाबाईचा विश्वास आहे. मंगळसूत्र तुटलं तरी गळ्याची शपथ कायम आहे. धार्मिक असलेल्या बहिणाबाई दैववादी नाहीत.

नको नको रे जोतिषा नको हात माझा पाहू ।
माझं दैव गाले कये माझ्या दारी नको येऊ ॥

बहिणाबाई चौधरी श्रध्दाळू असल्या तरी अंधश्रध्दाळू नाहीत. संसार सुखदुःखांनी भरलेला आहे. त्यात सुखापेक्षा दुःखाचे चटके अधिक आहेत. तरी रडून पयोग नाही.ठेविले अनंते तैसेचि राहावे ही संतांची शिकवण त्या प्रत्यक्ष आचरणात आणतात आणि नंतर उपदेशही करतात-

मानसा मानसा कधी व्हशील मानूस
लोभासाठी झाला मानसाचा रे कनूस

माणसाने माणुसकी सोडू नये. स्वार्थ सर्वांनाच असला तरी स्वार्थाने आंधळी झालेली माणसे जेव्हा खोटे नाटे व्यवहार करतातना दिसतात. तेव्हा बोरी बाभुईच्याही अंगावर काटे आल्याशिवाय राहत नाहीत अशी बहिणाबाईची समजूत आहे.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 54

हरीनमानाविण बोले त्याले तोंड म्हणू नही
नाही ऐके हरी नाम त्याले कान म्हणू नही
नाही देवाचं दर्शन त्याले होया डोया म्हणू नही

या ओळी संत तुकाराम महाराजांच्या पुढील ओळींची आठवण करुन देतात...

घेई घेई माझे वाचे गोड नाम विठोबाचे
तुम्ही आईका रे कान माझ्या विठोबाचे गुण
डोळे तुम्ही घ्यारे सुख पाहा विठोबाचे मुख
मना तेथे धाव घेई, राघो विठोबाचे पायी

संत साहित्याशी बहिणाबाई असे घट्ट नाते आहे. त्यांची काव्यप्रेरणाही संत साहित्यच आहे. आणि संत साहित्य हाच त्यांच्या काव्याचा आशय आणि आघार आहे. ईश्वर अधिष्ठान हे संत काव्याचा आत्मा आहे. तर बहिणाबाईच्या काव्याचे तेच प्राणतत्व आहे. शेतकरी कुटुंवातील वहिणाबाई संत सावता माळींसारख्या कडघान्याचे दोन पानांचे अंकुर पाहून जणू त्या टाळ्या वाजवून देवाचे भजन करतात. हा भाव अधिक महत्वाचा आहे.

टाया वाजवती पानं दंग देवाच्या भजनी
जनु करती कारीन्या होऊ दे रे आबादानी
देवा पाऊस पाऊस तुझ्या डोयातले आसू
पेरनी पेरनी देवा तुझी रे करनी
कापनी कापनी देवा तुझ्झी रे मापनी
रगडनी रगडनी देवा तुझी रे घडनी
देवा माझी उपननी तुझ्या पायी इनवणी...

इ. सर्व ओळीतील शव्दाशव्दातून वहिणावाईचे श्रध्दाळू मन ओथंबून प्रगट होताना दिसते. त्यांना देव कुठे दिसतो ? सर्वत्र दिसतो आणि स्वतःच्या डोळ्यातही दिसतो.

देव कुठे कुठे आभायाच्या आरपार
देव कुठे देव कुठे तुझ्या वुवुया मझार ॥

रुप पाहाता लोचनी यातल भावावस्था आणि वहिणाबाईची भावावस्था यात काय फरक आहे वरे ? वहिणावाईंच्या गाण्यांमध्ये विठ्ठल मंदिर येते. राम मंदिरातल्या भजनाची धून जय जय रामकृष्ण हरी येते. आप्पा महाराजांची पंढरीची दिंडी येते. आदिशक्ती मुक्ताबाईला त्या कवितेतून विनम्र अभिवादन करतात. आप्पा महाराजांच्या निर्वाणानंतर त्यांना वहिणाबाई कवितेतून आदरांजली वाहतात. नाथा घरी चंदन घासणारा, सावत्या सोवत भरणारा, कबीराचे शेले विणणारा, जनीचं दळण दळण दळणारा तो भक्तवत्सल पंढरीचा पांडुरंग वहिणावाईंना अधिक प्रिय आहे. इतर दैवतं

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 3.42 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017 55

त्यांना गौण वाटतात. या विठोबांचं दर्शन घेण्यासाठी पंढरीला जायचा सल्लाही त्या देतात. पर्शुराम वेलदार या वीटभट्टी चालवणाज्या व्यक्तीला तर त्या म्हणतात-

सर्व्या जगामधी कधी तुने ना देखली
अशी देख एक ईट ईठ्ठलाच्या पायाखाली
शंकराचार्य ही वीठ पाहून म्हणाले,
वरं त्विष्टिकायां समन्यस्त पादं
परमब्रह्मलिंग भजे पांडुरंगम् । पांडुरंगाष्टम् ॥

शंकराचार्याचा हा भाव आणि वहिणाबाईचा भाव एकच आहे. फरक इतकाच की एक आर्ष ,नागर पध्दतीने व्यक्त होतो तर एक ग्रामीण माय बोलीतून व्यक्त होतो आणि म्हणूनच कदाचित बहिणाईचे हे काव्य अधिक ताजे आणि लोकोमुखातून आज ही जिवंत आहे.

संदर्भ सूची :-

१. बहिणाबाईची गाणी
२. बहिणाबाईच्या कवितेतील क्रियाशील अध्यात्म ,प्रा.सी.एस.पाटील, तरुण भारत- खान्देश विशेषांक
३. चर्चा, साधनपुरुष प्रा.सी.एस.पाटील,निवृत्त प्राध्यापक तथा कीर्तनकार

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.2331(UIF)
Volume - 7 | Issue - 3 | December - 2017
REVIEW OF RESEARCH
International Online Multidisciplinary Journal
UGC APPROVED Journal No.: 48514

दृष्टान्त पाठातील समाजजीवन

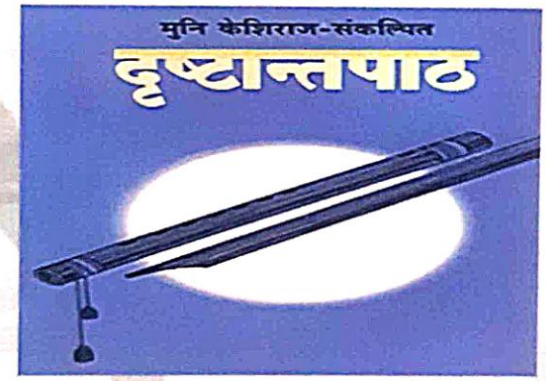

प्रा.डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला.
जिल्हा—शहडोल (म.प्र.)।

सारांश : दृष्टान्तपाठ हा तत्कालीन परिपूर्ण ग्रंथ असल्यामुळे यातील दृष्टान्तातून तत्कालीन समाज, कुटुंब—संस्था विवाह—संस्था, स्त्री—पुरुष दर्शन, जातिसंस्था, व्यवसाय व उद्योग, चलनी नाणी व वजनमापे, पदार्थ व्यवस्था .....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save Tree, Save Paper, Save World
ISSN NO:-2249-894 Impact Factor : 3.8014(UIF) Volume - 7 | Issue - 3 | December - 2017

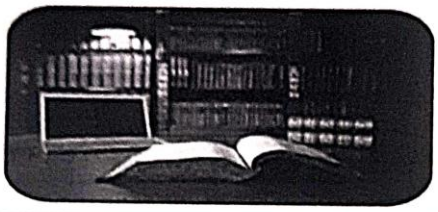

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	ATTITUDE OF THE STUDENT TEACHERS TOWARDS HUMAN RIGHTS EDUCATION IN RELATION TO TEACHING TECHNIQUES Dr. M. Chandravathana	1
2	PROBLEMS OF THE MARGINALIZED IN NTOZAKE SHANGE'S "FOR COLORED GIRLS" Dr. R. Bakyaraj	5
3	DEVELOPING STRATEGIES FOR BETTER TEACHER ACCOUNTABILITY AMONG SECONDARY SCHOOL TEACHERS Dr. N. S. Sumamol	9
4	TECHNO-ECONOMICS & ADVANCES OF SHUTTLE-LESS WEAVING TECHNOLOGY Dr. V. M. Patil	16
5	A STUDY ON THE PRODUCTIVITY AND PROFITABILITY OF INDIAN BANK Mrs. R. V. Hema	28
6	ORGANIC DAIRY FARMING : A NEW APPROACH IN DIARY SECTOR Dr. Naushad Makbool Mujawar	37
7	A LITERATURE REVIEW ON IMPACT OF MODERN RETAILING/MALLS ON TRADITIONAL RETAILING IN INDIA Dr. Vijay Grewal and Jaya Kameriya	40
8	दृष्टान्त पाठातील समाजजीवन प्रा.डॉ. चारूशिला राजेश्वर रुमाले	45

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 3 | DECEMBER- 2017

दृष्टान्त पाठातील समाजजीवन

प्रा.डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला.

सारांश :

दृष्टान्तपाठ हा तत्कालीन परिपूर्ण ग्रंथ असल्यामुळे यातील दृष्टान्तातून तत्कालीन समाज, कुटुंब–संस्था विवाह–संस्था, स्त्री–पुरुष दर्शन, जातिसंस्था, व्यवसाय व उद्योग, चलनी नाणी व वजनमापे, पदार्थ व्यवस्था चित्रकला, स्थापत्यकला, खेळ व मनोरंजनाची साधने, भाजीपाला व फळे रोग व त्यावरील उपाय श्रद्धा–अंधश्रद्धा, झाडेझुडपे व पशुपक्षी, परंपरागत पद्धती, जादूटोणा खेड व मनोरंजनाची साधने, रितीभाती पद्धती व पीकपाणी आणि इतर समाजदर्शनासाठी आवश्यक असर्णाया बारीक–सारीक बाबींची ओळख होते व एकसंघ असे समाजदर्शन दृष्टान्तात उतरते. देवता, जीव, प्रपंच, परमेश्वर, अधिकारी व अनाधिकारी जीव, परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञान साधकांची अवस्था, मोक्षाची साधने या द्वारा महानुभावीय तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देण्यात आली आहे.

मराठी वाङ्मयातील एक हजार वर्षांपूर्वीचा काळ महानुभाव वाङ्मयाने गजबजलेला दिसतो. आद्यग्रंथ म्हणून लिळाचारित्राला पहिला वहिला मान दिला जातो या संप्रदायाला 'दत्त किंवा कृष्ण' संप्रदाय असेही म्हणतात. परमेश्वराचे पाच अवतार म्हणजे श्रीकृष्ण, श्रीदत्त, श्रीचांगदेव राऊळ, गुंडमराऊळ, श्रीचक्रधर हे पंचकृष्ण ठरतात. या पंथांच्या श्दृष्टान्तपाठश हा संकलनात्मक व टिकात्मक ग्रंथ म्हणून गौरविला गेला आहे. त्याची बांधणी सूत्र दृष्टांन्त व दृष्ट्रीर्तिक अशी झालेली आहे. त्यापैकी सूत्र हे शास्त्रीय पद्धतीने दृष्टान्त लौकिक व दृष्ट्रीर्तिक हे पंडिती वळणाच्या भाषेद्वारा व्यक्त झाले आहे. हा तत्कालीन परिपूर्ण ग्रंथ असल्यामुळे तत्कालीन समाजाचे चित्र त्यात प्रतिबिंबित झालेले आहे. या शोध निबंधामध्ये समाजजीवनाच्या विविध घटकांचा शोध घेतला जाईल निबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. तत्कालीन समाज जीवनाचा अभ्यास करणे.
२. कुटुंबसंस्था स्त्रीदर्शनाचा शोध घेणे.
३. यादव काळातील व्यवसाय व व्यवसायिका बद्दल माहिती मिळवणे.
४. तत्कालीन स्थापत्यकला कशाप्रकारे होती ते अभ्यासणे.
५. पदार्थ व्यवस्था.
६. रोग व रोग निवारण उपाय कोणकोणते प्रचलित होते.
७. व्यवसाय व उद्योग कोणकोणते केल्या जात होत.
८. सामाजिक चालीरीती कोणकोणत्या?
९. आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक विचारांचा शोध घेणे.

तत्कालीन काळातील समाज व्यवस्थेचे स्वरूप खालील प्रमाणे

१) सामाजिक जातिभेद – यादव काळातही समाजात जातीत होते.

१. कर्मचांडोळाचा दृष्टान्त

"बाई जानतेया परिस पर नेणता चांग। कर्म चांडाळा परीस जात चांडाळ चांग।"

२. द्विभार्याचा दृष्टान्त

"कवणा एकांती दोन स्त्रिया एक आवडती एक नावडती नावडतिच्या ठाई अन्न वस्त्र निवारा खाणे पिणे पण आपणपे नेदी आपण पे ते आवडति ऐसी ची दे"

३. सामान्य स्त्रीचा दृष्टान्त

"कव्हणा एक सामान्य स्त्री असेरू ती जगाचा कये खात जन्म जाप."

४. पतिव्रतेचा दृष्टान्त

व्याभिचारी स्त्री, वैश्या, द्विपत्नीत्वाची पद्धती होती त्याचप्रमाणे पतिव्रता स्त्रियासुद्धा असून आपल्या पतीला परमेश्वर मानित त्या करिता कठोर असे तपाचरण व व्रतवैकल्य करीत.

५. व्यवसाय व व्यवसायिक

यादव काळा मध्ये विविध व्यवसाय व व्यवसायिक होते हे समुद्राचा दृष्टांत माळेकराचा, वांदेकराचा, कपालपरीक्षेचा, फुटाणे कराचा, गुळहरीयाचा, वर्तेचा, तनधेलेया वावरचा, हिरेखाणियेचा दृष्टान्त वरून हे व्यवसायिक होते.

महाराष्ट्र पूर्वीपासून एकसंघ असला तरी समाज बाहेरून आवक होत असे हे हे अहिर देशाच्या मातरीयेच्या दृष्टान्ता वरून दिसून येते तसेच या काळात राज्याला व लोक समुद्रापासून सोने माणिक मोती मिळवत हे समुद्राच्या दृष्टान्ता वरून दिसते.

"परमेश्वरापासौनि चतुविध दान असती"

१. माळेकाराचा दुष्टान्त

"हा का गा खाड देईन एथौनि तुमचे जीवाची घृणा नृपजे एथौनि तुमचे दोष बाहिरी घालिजति तरी पोरे हो पोटी सुरी सोसो मराल" गावरक्षणाच्या व्यवसायाचा उल्लेख येथे आला आहे.

२. वर्तेवरी चारणारी चा दुष्टांन्त

"कव्ही एक वर्ते परी चाले ति डावेकडे न पाहे न उजवीकडे न पाहे सभेकडे न पाहे मग तयासि वर्ते साधे" अशा प्रकारे यादवकाळात अनेक व्यवसायहोते व व्यवसायिक होते.

३. खातीयेचा दुष्टान्त

"गावी खाती येरू आवधी मिळौनि कामीठा घालविती एकी वासना तो कमीठा घाली अवधे गावीचे खांडी सुरिया निसविती"रू

तसेच जर रणांगणात जाऊन मृतदेहाची 'कपालपरीक्षा' करणारा धातुपार्दी म्हणजे किमयागार, मृतदेहाची कपाल परीक्षा करीत होते. म्हणजे ते जादू किंवा किमया या गोष्टीवर विश्वास ठेवत होते. हे पुढील वृत्तांत यावरून दिसून येते.

४. धातुर्वादियेचा दुष्टान्त

"कव्हनी एकू धातुर्वादी असे तो रण सोधु जाये ते एरी कानी कडी झाली ते सांडी आणि काचीए कानी काडी घाली ते तोंडाने निगे ते ही सांडी आणि काचीए कानी काडी घाली ते भीतरी जाए ते घे"

५. फुटानेकाराचा दुष्टांन्त

"कव्हनी एक फुटानेकरू असे तो चनेयासि वोल दे भिजति मग एकि वाळू घालि ते फेडी हिरवट आणि कठीणत्व हे दोन्ही दोष जाति सुर मृदत्त्व हे गुण एति कंचुकवच टरल होय" फुटानेकार प्रयत्न करून मृदु व सुवासिक फुटाणे बनवतो तद्वतच परमेश्वर,शब्द,परोक्ष,अपरोक्ष ज्ञान देऊन प्राप्तीयोग्य करतात.

६. गुळहारीयेचा दुष्टांन्त

मळकर्म निवर्तल्याशिवाय जीव परमेश्वराच्या कृपाप्रसादास प्राप्त होवू शकत नाही.

"कोणी एक पुढारी होता तो गुड तयार करी त्यासाठी तो उसाचा रस काडी त्यानंतर त्याला काडी–काटी उकडी त्यामधील मळी वेगळी करी नंतर भांड्यात घाली तो रस घट्ट होई व गूळ तयार होई."

यामध्येही परमेश्वर जीवाच्या मलीन कर्माचा नाश करून प्राप्तियोग्य करतात तसेच दोरीवरून खडग धारे वरून चालणारे लोक होते. तेव्हा त्या समाजामध्ये जगण्यासाठी, उदरनिर्वाहासाठी खेळ करीत.

खाती लोहाराच्या कामातील धार लावण्याची क्रिया गुळ तयार करण्याची पद्धती तपशीलवार सांगितल्या आहेत त्या काळात हा व्यवसाय लोक करीत असत.

७. तनधैलेया वावराचा दुष्टांन्त

"तनधैलेया वावर असे हे आतु बाहीरी तने दाटले तथा झाले असे मग नागरीजे दुनिजे कासिया फेडीजाती मग पेरिजे कुमचासी तया भार आतौनि पिके ना तैसेजि पेरिजे तरी न पीके"

वावराचा उच्चार करण्यात आला कारण शेती हा महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. त्या समाजामध्ये होता. त्याच प्रमाणे अवजाराचाही उल्लेख आला आहे.

यादवकालीन समाजामध्ये वाटरोपाच्या सभोवती ते शेळ्या–मेंढ्यांच्या खुराखाली जाऊ नये म्हणून "कूपकाटी" म्हणजे काटेरी कुंपण करण्याची पद्धत होती हे कळते. वटरोपाचा दृष्टांतश तसेच इतर व्यवसायात हिऱ्याच्या खाणकामाचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे.

८. हिरेखणियेचा दृष्टान्त

"कव्ही एक हिरेयाची खाणी खाणति खणता खणता खांब रडती वोदरे तेथ मध्ये टेका सुती तथाती षटकोणी निगे एकावरी दरडी पडे"

यावरून महाराष्ट्र मध्ये त्या वेळी एखादी खाण असेल तर असेल यावरून आपल्या कर्मानुसार फलप्राप्ती ईश्वर देतो हे कळते.

९. परंपरागत पद्धती

स्थापत्यकला – बांधकामा पैकी कानवाथर व शिरसाळा या पाषाणाचे दाखले मिळतात शिवलिंगे व देवादिकांच्या मूर्ती त्या शिरसाळ्याच्या करीत हे कानवायराच्या दृष्टान्ता मध्ये दिसते तसेच देवळातील चांदोण्याला शेना मातीची केली सुंदर कडे लटकून देण्याची पद्धत होती.

"चांदोन्याचा दृष्टान्त कव्ही एका क्षुधार्थी देऊळासि ये तव चांदोवा आलेय सारखा आंबे देखे केळासारीखे केळे देखे नारीपळा सारिखे नारिएळे देखे जांबूळासारखी जांबूळे देखे तीये तोडूनि खावो बैसे तन सेना माती तोंड भरे."

त्याचबरोबर माळवदाची घरे व त्यातील गुरे बांधण्याची 'पडाळ' याचेही उल्लेख आढळतात 'पडाळीचे गाईचा दृष्टांत' यामध्ये त्याकाळी पाणी भरण्यासाठी वापरण्यात येणारे साधन म्हणजे 'रहाटगाडगे' धान्य साठवून ठेवण्याकरिता 'मोंदळा' म्हणजे धाण्याची कणगी किंवा घटिका यातील बुडास भोक असलेले भांडे हे वापरण्यात येत होते. हे मोदळेयाचा दृष्टान्तावरून दिसते.

"मोडळा असे त्याचे घेते द्वार सानिरू संडीते द्वारे थोर"

धान्याची कणगी या अर्थाचा शब्द खानदेशात रूढ आहे. त्याचा दुसरा अर्थ पाणी पिते घडीवटे म्हणजे बुडास धिद्र असलेले घटिकायंत्राचे भांडे. हे दोन विशेष उल्लेखनीय आहेत.

४. खाद्यपदार्थ पदार्थ व्यवस्था

खाद्यपदार्थ पैकी वाळ्काचा उल्लेख मनोरंजक आहे. वाळके मीठ, मिरपूड लावून खाण्याचा प्रघात असे हे जारसैलेया वाळकाचा दृष्टान्ता वरून कळते.

"जारसैले वाळूक असे ते खापोची नए ऐसाही मीठ मिरपुडी लाउनी खाईजे तरी तोंडी खतची पडे."

परंतु कोवळ्या वाळकाचे तळीव पदार्थ, कोशिंबीर, लोणचे इ.पदार्थ केल आन आंब म्हणजे आमटी व खिरीचा उल्लेख 'चाटसिएचा दृष्टान्तात येतात.

"कव्हणी एकि सुरारनि असे ते चाटसिएने व्यापारविति पाकनिष्पत्ती करी आंबातू घाली खीरी आनघाती षडरसा पाकातू घाली"

५. रोग व त्यावरील उपाय

यादव कालीन समाजामध्ये कोणत्या प्रकारचे खाद्यपदार्थ तयार केले जात होते हे प्रत्ययास येते. खाद्यपदार्थ कोणकोणते रोग व त्यावरील उपाय कशाप्रकारे केले जात होते.

१. आतड्याच्या आतील पदरात येणारी वज्रकिटकी अदृश्य अक्लेद्य व अछेद्य असून अपेयपान हा तिच्यावरील उपाय होय आरोप काल्पनिक असावा पण दृष्टान्तपाठातील वर्णनावरून वज्रकिटकि हा आंत्रव्ररणा सारखा एक रोग दिसतो.

२. सन्निपात ज्वरात रोगीअसंबब्द बडबड व क्वचित शिवीगाळही करतो

"कव्हणा एकाचा पाइक संन्निपातैला असे तो आपुलिया गोसावीयासी मेळीएची सीवि दे तो तेयाचे वोरपडे नोव्हे हिताची प्रवर्त मग म्हणे याते कोणी राखो का गा यातेजो राखैल तेयासी मी एव्हडी सोनियाची राशी करिनरू तिची सावध जालेयावरी जरी म्हणे तरी अव्हेरितीरू सुरिया म्हणौनि मारूवि फेडीती.

३. कुष्ठरोगात हातापायाची थापे होत व त्या रोगाची सर्वजण खंत करीत मी कसे वागावे? असा प्रश्न केल्यावरून चक्रधरांना एक कुष्ठरोग्यांची गोष्ट सांगून श्देव माझारू मी देवाचारू अशा रीतीने वागावयास सांगितले.

४. अग्नी संबंध केला असता कप, वात, पित्त, अग्नीचा शेक घेतला तर बाधत नाहीत. हे अग्नीसंबंधाचा दृष्टान्तात दिसते.

ष्अग्नीचा संबंध तोपर्यंत करावारू जैसा पैर्‌हा गेलेया वात श्लेष्म बधीतीष् अग्नि संपर्कात वात श्लेष्मादी विकारांची बाधा होऊ शकणार नाही या मर्यादेपर्यंत अग्नीचा संबंध केला पाहिजे

५. **अग्निमाघ** – लहान मुलाला भूक जाऊन माद्य येते. हिरड्या बेहेडेयाची गुळणी हा त्यावरील उपाय सांगितला.

सामाजिक चालिरिती

नगरातील गायक, भाट, सैपाकी, वेश्या, कलाल इत्यादिकांनी राजापाशी विडा मागावयास जाण्याची पद्धत होती हे बांदकरीयेच्या दृष्टान्तावरून कळते.

माणसाची खरेदी–विक्री म्हणजे गुलामगिरीचा उल्लेख आहे त्याचप्रमाणे यादव काळामध्ये राजास कोणी काही भेट आणून दिली तर राजा त्याला श्दानप्रसादश देत असे असे सुरियाचा दृष्टान्त सांगतो.

आदरातिथ्य – तत्कालीन अतिथ्याची कल्पना परिसराचा दृष्टान्त यावरून कळते. ब्राह्मण पण घरी आलेल्या महात्म्यांचा आदर सत्कार पुढीलप्रमाणे करतो

"घरीचिया ब्राह्मणी वोसरीए पिढे घातले लोणीयाचा कवडा तवीला मग तयासी ठावो केला तया दोधाही तो जेविला तूटकी ऐसी बाज तिएवरी फाटकी ऐही वाकड आथुरीली ते नीजावेया दिधली तयाचे पाय धुतले चोपडीले इतुलेणी तो संतोषला" अशा प्रकारे गरीब ब्राह्मणाने आदरातिथ्य केले.

राजकीय दृष्ट्या विचार करता त्यामध्ये अनिर्बंध मध्यवर्ती राज्यसत्ता रूढ दिसते. यादृष्टीने सिंदेराणेंयाचा दृष्टान्त उल्लेखनीय आहे. त्यातील राजा राज्यभ्रष्ट झाल्यानंतर त्याच्या पाईक परिवाराची वाताहत झाली. परंतु त्याच्या या पदरचे भांडलिक सिदेराणे आपल्या चक्रवर्तीशी एकनिष्ठ राहिले. त्या चक्रवर्ती राजानेही ही पुन्हा राज्य मिळवले या मध्ये आलेल्या 'पंचनगरा' चा निर्देश महत्त्वाचा आहे. ही 'पंचनगरे' म्हणजे पंचग्रामधिकारी किंवा ग्रामपंचायत असून ही शासनसंस्था निदान यादवकालाइतकी तरी प्रचलित दिसते.

माळेकाराचा दृष्टान्त

सामाजिक गुन्हे व त्यासाठी होणारी शिक्षा यापैकी केवळ चोरीचा उल्लेख आढळतो तो वधू–वराचे वराड लुटतो ब्राह्मणांना मारतो तेव्हा त्याला त्याच्या शरीराचे मोहरी एवढे तुकडे करून त्यांनी गाव पुजावा ही शिक्षा देण्यात येते.

आर्थिक व्यवहाराचा विचार करता रुणाइताचे म्हणजे कर्जदाराची ऋण तो शरण आले असता राजाने फेडावे व त्याला ऋणमुक्तं करावे अशी प्रथा दिसते.

तत्कालीन समाजाची प्रवृत्ती मुख्यतः धार्मिक असल्यामुळे दृष्टान्तपाठा सारख्या ग्रंथात तत्कालीन धार्मिक वातावरण प्रतिबिंबित व्हावे यात नवल नाही निरनिराळ्या या धर्मपंथापैकी श्महात्म्याश चा उल्लेख दोन दृष्टान्तात आढळतो 'शब्दवेधीया रसाचा दृष्टान्त' 'परिसाचा दृष्टान्त' असून दोघेही हीन धातूचे सोने करण्यास समर्थ होते असे दिसते. श्असाचग्रासिचा दृष्टान्तामध्येश असे व्रत आले आहे.

"कल्की एक अयाचग्रासाचिया असे तेयासी कल्की एक घासू सुए तेणे चावावा गिळावा इतुलेचे परी घातुते नेते ते आणिक असे."

या वृत्तीने राही 'व्यतिपाता'– साठी ब्राह्मणास दान देण्याची पद्धती रूढ होती. 'कठिया' हे म्हणजे गुरव त्याच्याकडे 'भोगस्थान' ची देवळाची शु?ुषा झाडलोट, सडासंमार्जन इ. कामे असत.

डोळे डोळ्याला पाहू शकत नाही. परंतु असे पाहण्याचे साधन होते. 'डोळेयाचा दृष्टान्ता' वरून कळते. काही कविकल्पनाही त्या काळात रूढ दिसतात. त्यापैकी चंद्राच्या किरणांनी द्रवणारा सोमकांत, इच्छीत देणारा कल्पवृक्ष अमरत्व देणारा अमृत, हीन धातूचे सुवर्ण करणारा परीस, चोच वर करून पावसाची वाट पाहणारा चातक.

डोळ्यांचे ठिकाणी तेज सामग्री, भेद सामुग्री, दोन स्वतः सिद्ध सामुग्री असून पहिलीची वाढ केल्यास डोळा रत्नाच्या गर्भातील स्फुरणारे रंग पाहू शकतो व दुसरीची वाढ केल्यास तो आंधळा होतो अशी कल्पना दिसते.

वस्तुविनिमय पद्धती असून काही ठिकाणी कवडयांचाही वापर केला जाई. अनेक झाडा–झुडपांचा उल्लेखही येतो. उदा. हिरवं कल्पवृक्ष, बोरी–बाभळी, वाळकाचा वेल, वटवृक्ष–झाड व बी, कासव, कोंबडी, कावळा, इत्यादी पशुपक्षी यांचा उल्लेख झाला आहे. मनोरंजनाची साधनेही आली आहेत एकंदरीत समाजजीवनाच्या विविध पैलूंना स्पर्श करणार वर्णन आपल्याला दृष्टान्त पाठांमध्ये बघावयास मिळते.

प्रस्तुत ग्रंथाचे ध्येय चक्रधरोक्त तत्त्वज्ञान सुव्यवस्थित रीतीने स्पष्ट करून सांगण्याचे असले तरी त्यासोबत त्यातून मराठी भाषेचा सुंदर गद्यविलास आणि यादवकालीन समाज स्थितीचे मनोज्ञ दर्शनही घडते. वरील विवेचना वरून खालील निष्कर्ष निघतात.

निष्कर्ष

१. यादव काळामध्ये सामाजिक जातीभेद अस्तित्वात होते. सामान्य स्त्री, व्यभिचारी, वेश्या, व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया होत्या. पण तुरळक, सर्व समाज स्तरात पतिव्रता स्त्रिया घरोघरी होत्या तसेच तपाचरण करणाऱ्यांची संख्या जास्त होती.

२. विविध व्यवसाय यादव काळामध्ये चालत व्यापार उदिम जोरात चालत होता. दूध–दुभत्या, शेती–माती, गुराढोरांची, धातु संबंधी सोने–रूपे, उच्च प्रतीचे तसेच आपल्या शरीराला संकटात टाकून वर्तवर खडग धारेवर चालण्याचे पोटासाठी व्यवसाय करीत. खाती, फुटाणेकर, गुलहरी, आपापला व्यवसाय करीत.

३. विविध खाद्यपदार्थाचे उल्लेख जसे वाळका पासून विविध पदार्थ खारी सारखे गोड पदार्थ बनवत असत.

४. वद्रकीटकी, दूध, सन्निपात ज्वर, कुष्ठरोग, अग्नि संबंधी अग्नीमाध, हिरडेबिहीडे यांची गुळणी इत्यादी रोग व त्यावरील उपाय सांगितले.

५. आदरातिथ्य, विविध सामाजिक चालिरिती, अर्थ, धर्म, समाज, विचार व्यक्ती झालेले आहेत व चोख व कडक सुरक्षा व्यवस्था शहरामोवती असे गुन्हेगाराला कडक शिक्षा देण्यात येत होती.

संदर्भ

१. 'दृष्टान्तपाठ' – केसिराज बास कृत, सुविचार प्रकाशन मंडळ पुणे, प्रथम आ. १९६४ संपादक – शे. गो. तुळपुले.
२. महाराष्ट्र सारस्वत – वि. ल. भावे आ. पहिली म. सा. श. मंडळ पुणे.
३. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – अ. ना. देशपांडे.
४. महानुभाव वाडमय स्वरूप व शोध – वि. भि. कोलते.

2018-19

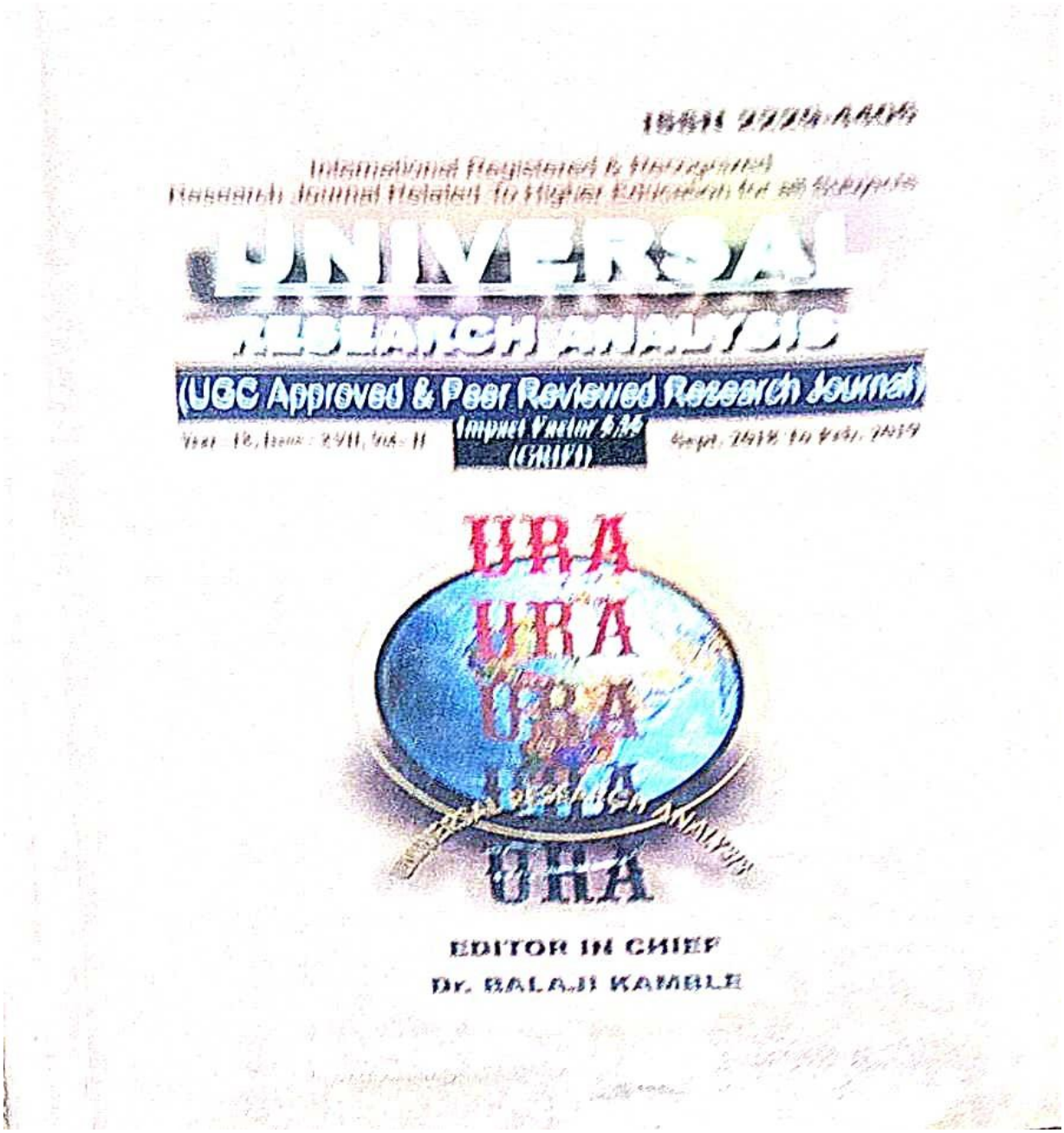
(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)
URA
EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

URA Issue : XVII, Vol. II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.35
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Rural Development Programmes In India	P. Y. Nangre	1
2	Strategy And Organizational Development	Abdul Majeed	6
3	Impact Of Social Media On National Security	Dr. L. P. Wagh	13
4	Paul Theroux's Perspective On Locale In Travelogue	Dr. Sanjay L. Khandel	23
5	साहित्यक शैली विज्ञान	डॉ. अल्लाबक्ष जमादार	29
6	जागतिक मानवी विकास अहवाल आणि भारत	डॉ. बी. जे. वाघमारे	34
7	संत तुकारामांचा हितोपदेश	मुनेश्वर जमईवार	39
8	चारुता सागर यांच्या कथेतील स्त्री-पुरुष चित्रण	डॉ. चारुशिला रा. रुमाले	44
9	आजची महिला सुरक्षित आहे का ?	डॉ. वनमाला लोंढे	50
10	सहकारी उद्योग समूह आणि जनसंपर्क	डॉ. त्र्यंबक एन. मगर	53
11	आदिवासी कुटुंबे : प्रकार आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. बी. डी. पवार	56

URA Issue : XVII, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.35
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019
44

8

चारुता सागर यांच्या कथेतील स्त्री-पुरुष चित्रण

डॉ. चारुशिला र. रुमाले
मराठी विभाग,
राधाबाई गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Marathi

प्रास्ताविक :

चारुता सागर हे प्रामुख्याने ग्रामीण कथालेखक म्हणून सुपरिचित आहेत. मराठी कथा समृद्ध करण्यात त्यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. चारुता सागर यांचे मूळ नाव दिनकर दत्तात्रय भोसले असे आहे. मुळात एकच माणूस तीन नावाने ओळखला जावा, ही मराठी साहित्यातील अद्वैत आणि चमत्कारिक गोष्ट मानावयास हवी. दिनकर दत्तात्रय भोसले हे नाव मास्तर म्हणून तर चारुता सागर हे नाव कथालेखक म्हणून आणि धोंडूवुवा हे नाव कीर्तनकार म्हणून मूळात एकाच माणसाचे हे जगण्याचे वेगवेगळे संदर्भ मनाला तीतकेच पीळ पाडत राहतात.

चारुता सागर यांचे 'नागीण' (१९७६), 'नदीपार' (१९७६) आणि 'मामाचा वाडा' (१९८६) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. चारुता सागर यांच्या कथेने मराठी कथेतील अनुभवविश्व अधिक विस्तारित केले. त्यांच्या कथेतील जीवन चित्रणाचा पैस हा विशाल स्वरूपाचा आहे. त्यांनी जीवनातील विविध तऱ्हेची चित्रे रेखाटली, ती अपूर्व अशी आहेत. ग्रामीण स्त्रीयांच दु:ख, सैनिक जीवनाचे विश्व ते भटक्या निराधार, एकाकी भणंग माणसाचं जिवंत विश्व त्यांनी कथेतून उभे केले. त्यांची कथा भटके विमुक्त, डोंवारी, गारुडी, जोगते, रोहिला जमात, वाटमारी करणारे दरोडेखोर यांच्या जीवनाचा समग्र वेध घेते.

सागर यांच्या कथेतील स्त्री-पुरुषांचे जीवन, आदिम प्रेरणा, सनातन प्रवृत्ती, परंपरागत रूढी, समाज धारणेशी वांधिलकी यांसारख्या गोष्टींनी वद्ध झालेले आहे. चारुता सागर यांच्या कथेतून

Issue : XVII, Vol . II
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 5.35 ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019 45

व्यवस्था होणाऱ्या स्त्री-पुरुष चित्रणात वैविध्य आहे. त्यांच्यावर लोकजीवनाचा खोलवर संस्कार झालेला दिसून येतो. मानव म्हणून मानवी भाव-भावना, वासना, इच्छा, राग-द्वेष इत्यादी मूलभूत विकारांचा गुणसमुच्चय त्यांच्या ठिकाणी असतो. मानवाच्या ठिकाणी गुणदोष सारखे असले तरी लेखक जेंव्हा त्याला कलारूप देऊ इच्छितो तेंव्हा त्याच्या अविष्कार पद्धतीत फरक पडतो. म्हणून सागर यांच्या कथेतील स्त्री-पुरुष चित्रणाचा विचार करताना या सर्व गोष्टींचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. त्यांच्या धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि जीवनविषयक जाणीवा लक्षात घ्याव्या लागतात.

कथा साहित्याच्या घटना, प्रसंग, वातावरण, आशयाभिव्यक्ती आणि भाषा यां घटकांवरोवर व्यक्तिचित्रणाला महत्त्वाचे स्थान असल्याने स्त्री-पुरुषांचे विविध पातळीवर दर्शन घडविले जाणे औचित्यपूर्ण ठरते. तेंव्हा साहित्य निर्मितीच्या वाबतीत विचार केल्यास स्त्री-पुरुषांच्या जीवनविषयक दृष्टीकोनात वेगळेपणही शोधता येते. पुरुष लेखक म्हणून भारतीय सभ्यतेचा आणि रूढी परंपरेच्या मर्यादेत राहणाऱ्या स्त्री-जीवन चित्रणाची त्यांची हेतू कल्पना नक्की वेगळी आहे. तर पुरुषांविषयीचा काहीसा मुक्त दृष्टीकोन त्यांनी कसा वाळगला आहे. एक लेखक म्हणून स्त्रीविषयी आणि पुरुषांविषयी कोणते अनुभव व्यक्त केले याचा शोध सागर यांच्या कथांच्या अनुषंगाने घेणे महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

चारुता सागर यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण :

चारुता सागर यांच्या कथेत एक लक्षणीय विशेष म्हणजे स्त्री जीवनाचे आलेले विपुल आणि विस्तृत चित्रण. या जीवन चित्रणाची व्याप्ती मोठी आहे. या स्त्रिया दु:खाने, परिस्थितीने गांजलेल्या आहेत, व्यवस्थेच्या जाचात अडकलेल्या, समाजव्यवस्थेच्या शोषणाच्या वळी ठरलेल्या आहेत. स्त्री दु:खाच्या अपरिमित कहाण्या सागरांनी रेखाटल्या आहेत. एक कथा ही एकेका का स्त्रीच्या दु:खाचे मनागेतच आहे. भारतीय समाज व्यवस्था म्हणजे स्त्रियांची छळछावणीच आहे. चहूवाजुंनी तिचे घेरले जाणे इथे अधोरेखित झाले आहे. एकेका स्त्रीच्या दु:ख भोगाचा हा आवाज आहे. 'विहीर', 'घुणं', 'वावा, मला क्षमा करा', 'ओटी', 'वाट', 'दर्शन', 'किंकाळी' या कथांमधून स्त्री दु:खाची चित्रणे आली आहेत.

ग्रामीण कुटुंव व्यवस्थेत नवविवाहीत स्त्रीची होणारी कुचंवना हे एक सूत्र त्यांच्या कथेतून प्रभावीरीत्या अविष्कृत झाले आहे. विहीर आणि पाणवठा ही स्त्रीच्या विसाव्याची मुख्य केंद्रे होत. या दोन स्थलावकाशात त्यांना मोकळ होता येते. पाणवठ्यावर साऱ्या गांवच्या स्त्रियांच्या अवोल दु:खाला वाचा फुटतात, ...तर विहीर यातनांचा कल्लोळ मिटविण्यासाठी या दोन ठिकाणांचा सागरांनी आपल्या कथेत फार प्रतिकात्मक रीतीने वापर केला आहे. स्त्रियांचा जन्मच वाईट, पालापाचोळ्यात कुजून जाण्याचा. "व्याद नको होती. नांदविणार नाही, नको म्हणत असतानाही घोरपड गळ्यात वांधून ठेवली. ज्या गावात मला दिलं, तेच माझ गावं. तिथंच माती." (विहीर, पृ. ११७) अशा या

Issue : XVII, Vol . II
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.35
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019
46

व्यवस्थेने त्यांची केलेली माणसिकता. त्या स्त्रियांचे क्रमशः झिजणे व ज्यावेळी छळ असहाय होतो त्यावेळी त्या विहिरीला आपलेसे करतात. याचे चित्रण विहीर कथेत येते.

'घुणं' ही फार प्रतिकात्मक स्वरूपाची कथा आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःख व्यक्त होण्याचे ठिकाण म्हणजे पाणवठा. वेगवेगळ्या कुटुंबातील, समाजस्तरातील एकेक अशा अनेक स्त्रिंया पाणवठ्यावर येतात आणि वांधल्या जातात, त्या एका समान भावविश्वाने. ते म्हणजे आपापल्या दुःखानुभवामुळे. गावातल्या पीडित स्त्रीचा हा आवाज आहे. "आपला जन्मच दावणीच्या गाईचा." (पृ. ५१) मन मारायचं, देह मारायचा नि नुसत कष्ट उपसायचं. पोरी तांदूळ पडलं. संपल, लेकीचा जन्म, दावं लावलं तिकड जावं याची वेदना व्यक्त करणारी ही कथा. अनेक दुःखी स्त्रियांची ही मनोगते आहेत. त्यांच्या वेदनेचे चित्रण पुढील प्रमाणे येते. "सऽऽप सऽऽप फक्त घुणं घुण्याचा आवाज. नि धारेचा खळखळाट. त्या स्वतः मूक घुटून घेतल्यागत, पण त्यांच दुःख खडकावर सपसपत आहे. मासोळी पाण्यावाहेर फडफडत आहे. त्याचा ध्वनी तेवढा उमटत आहे." (पृ. ५३) अनेक स्त्रियांच्या छळांची, वेदनांची ही कथा आहे.

'वावा, मला क्षमा करा' या कथेत एका तरुण मुलीच्या जीवनाची शोकात्म कथा आहे. ग्रामीण संस्कृतीतील विवाह संस्थेतील गुंत्याचे जीवन चित्रण या कथेत आहे. "घरात वारा वैल खपतील, पण एक मुलगी खपणार नाही. स्त्री हे परधन मात्र पदरमोलानं विकावं लागतं." (पृ. १०९) या कटू वास्तवाचे दर्शन घडविणारी कथा. कथेत एका शिक्षकाच्या मुलीच्या लग्नाचा प्रश्न मांडला आहे. तिचे लग्न जुळवून येण्यात सतत कशाचा ना कशाचा अडथळा येतो. हा ताण सवंध कथासंहितेवर आहे. या मुलीच्या मनात सतत अपराधीपणाची भावना आहे. आपल्यामुळे आई-वडिलांना खूप त्रास होतो आहे, याची तिला कल्पना आहे. शेवटी कंटाळून ती वडिलांना पत्र लिहिते. आई-वडिलांचं ओझ हलक करण्यासाठी डोहाला जवळ करते. "अनादि काळापासून असलेल्या या डोहात उमा कितवी." (पृ. ११०) असा प्रश्न लेखक शेवटी उभा करतो.

'किंकाळी' ही एक सासुरवाशीण स्त्रीमनाला अधोरेखित करणारी कथा आहे. पायातली जोडवी पडल्याच निमित्त. सासूची टोचणी - माहेरचा आधार तुटतो - विश्वासाला तडा जातो. एक व्यापक भूमिका आणि अस्वस्थ करणारा प्रश्न डोळ्यांपुढे उभा राहतो तेंव्हा स्त्रीने व्यक्त केलेले विधान, "जन्माला यायचं घर आई-वापाचं, पण मरायचं झालं तर नवऱ्याच्या घरात, तरच वाईच्या जन्माला शोभा." (पृ. १२९) यांसारख्या विधानांनी चारुता सागरांच्या लेखणीतली ग्रामजीवनाची सूक्ष्म संदर्भ जाणीव जशी दिसते, तशीच ती स्त्रीमनाची गुरमरही मांडते.

'ओटी' ही नवविवाहीत स्त्रीची कथा आहे. स्त्री माहेरी गेली असताना वडिलाच्या घरी दरोडा पडतो त्या दरोड्यामध्ये तिचे दागिने जातात. सासरी आल्यावर सासूला दागिने दिसले नसल्यामुळे सासू संध्याकाळी एकत्रीत वसल्यावर सुनेला विचारते तेंव्हा ती वाच्या घरी दरोडा पडला त्यात ते

Issue : XVII, Vol . II
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 5.35 ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019 47

गेले. यावेळी सासू म्हणते, "उद्याच्या उद्या गाडी जुपा आणि सोडून या तिच्या वाच्या घरात आणि त्याला बजावून सांगा अशान पोरीच नांदण नाही व्हायचं. एक तर जिनसा द्या नाहीतर पैसं. त्याशिवाय आम्ही नांदविणार न्हाई. पोरगी अशी पडून राहील आणि तुलाही सांगून ठेवते पोरी, जिनसा घेऊन आल्याबिगर या घरच्या उंवऱ्याची पायरी चढायची न्हाईनं." (पृ. ४४) या प्रकारे 'ओटी' या कथेतील स्त्रीला माहेरी जावून राहावे लागते.

'दर्शन' सारखी कथा जोगतिणींचे जग मांडणारी आहे. पुतळा या जोगतीणीच्या जगण्याला, तिच्या परवडं झालेल्या आयुष्याला यात रेखाटले आहे. जोगतीर्णीचे आयुष्य तीन पिढ्यांचा संदर्भ, तुळसाचे राघूच्या ताफ्यात सामील होऊन हिंडणे, ताफ्यातील माणसांचे एकमेकांशी असणारे शरीरिक संबंध अशा सूक्ष्म गोष्टी खूप अस्वस्थ करतात. पुतळाची करुण दुर्दैवी कथा तिच्या गळ्यात दर्शन बांधून देवाशी लग्न लावले जाते आणि सुरू होतो तिच्या जिनगाणीच छळ. पहिल्या रात्रीच दगडाखाली पाल सापडल्यासारखी तिची अवस्था होते. हळूहळू धर्मपरंपरांचा, रूढींचा अवकाश तिला बंदिस्त करून टाकतो. धर्माची नशा तिच्या शरीरभर पसरविली जाते. तुळसाचे दर्शन पुतळाच्या गळ्यात आलेले आहे. पुतळालाही धर्माच्या संमोहाने लहानपणीच जोगतीण बनावे लागते. ती आता थकली आहे. तिच्या गळ्यातील दर्शन आता नव्या पिढीकडे दिले पाहिजे अशी जगाची धारणा. आपल्या भावाची मुलगी रुक्कीकडे हे दर्शन द्यावे, असा सर्वांचा विचार. तिचे मन दोलायमान होते, मात्र देहमनात भिनलेले धर्माचे संमोहन तिला रुक्कीकडे हे दर्शन द्यायला भाग पडते. ती शेवटच्या घटका मोजत आहे. आता हे सगळं चालवं अशी तिची इच्छा सागरांनी या कथेचा शेवट फार सूचक केला आहे. धर्मविधी सुरू असतो. मोठ्या कष्टाने पुतळा रुक्कीच्या गळ्यात हे बांधणार असते, "परंतु ती घालण्यापूर्वीच पुतळाईची ज्योत मालवली होती. आणि हातातलं दर्शन देवीच्या पायावर पडलं होतं." (पृ. १६७) इथे सागरांचा लेखक म्हणूनही मोठेपणा आपल्या ध्यानात येतो. मराठीतील ही एक श्रेष्ठ कथा आहे. स्त्री शोषण हे रूढी परंपराच्या नावाखाली असेच चालू राहावे, अशा मानसिकतेच्या जगाची ही कथा आहे. या परंपरेचे, रूढीचे जतन व पोषण करणारी ही व्यवस्था आहे. या स्त्रियांना आपल्यावर अत्याचार होतो आहे, आपले शोषण केले जाते अशी जाणीव इथे नष्ट करून टाकली जाते. त्यामुळे ती जाणीव करुणार्त व शोकात्म ठरते.

याशिवाय चारुता सागर यांच्या 'ढोलगं', 'वाट', 'सावित्री', 'अव्यक्ता' इत्यादी कथांमधून स्त्रियांचे जीवन प्रभावीरीत्या चित्रित झाले आहे पण सागर यांच्या कथेत आलेली स्त्री समाज व्यवस्थेतून मुक्त झालेली अशी आढळत नाही.

समाजात वावरताना पुरुषाला कुठल्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक बंधनाच्या मर्यादा पडत नसल्याने त्याचा वापर कुठेही व केंव्हाही असू शकतो, म्हणून तो समाजातल्या कोणत्याही क्षेत्रात मुसंडी मारून पुरुषार्थ गाजवतो. आपला प्रभाव आणि कर्तृत्व सिद्ध करतो. म्हणून पुरुषाची

URA Issue : XVII, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.35
ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019

विविधंगी रूपे आणि कौटुंविक व सामाजिक भूमिका पाहताना चारुता सागर यांनी पुरुष पात्राच्या जीवनातील कोणकोणत्या अंगावर प्रकाश टाकलेला आहे याचा शोध घेणे, पुरुषपात्रांची मानसिकता, भावना व वर्तन यांचा मागोवा घेणे गरजेचे आहे.

चारुता सागर यांच्या कथेतील पुरुष चित्रण :

चारुता सागर यांच्या कथेतील पुरुष दु:खी, धार्मिक, सैनिक जीवन, शिक्षक जीवन तसेच विविध वृत्ती-प्रवृत्तीचे आहेत.

'अवर्षण' या कथेतील पांडूवा हा धार्मिक पुरुष आहे. पाऊस पडत नाही अशावेळी खेड्यातील माणसे देवावर विश्वास ठेवतात. पाऊस पडावा म्हणून भजन कीर्तन करतात. अशा पुरुषाचे चित्रण सागर यांनी त्यांच्या अवर्षण या कथेत केले आहे. या प्रसंगाला अनुसरून लेखक कथेत लिहितात, "जी गोष्ट माणसाच्या स्वाधीन नाही ती गोष्ट देवावर टाकून माणूस मोकळा होतो. तो जन्माला आल्यापासून याच मार्गान चालत आलाय. माणूस जातीच्या अंतापर्यंत तो याच मार्गान जाणार. देव आहे की नाही, त्याला माहीत नाही. बरेचजण आहेत म्हणतात, म्हणून तो आहे म्हणतो. भाविक लोक देवपूजेला वसतात. दांभिक लोक सारे भौतिक उपाय थकल्यावर देवाकडे झुकतात. माणसू शेवटी दुवळा, पराधीन आहे. जे आपल्याहून श्रेष्ठ आहे, त्याचा तो पूजक आहे." (पृ. ३७) या प्रकारच्या वृत्तीचे चित्रण सागर यांनी 'अवर्षण' या कथेत केले आहे.

'अंघोळ' ही अनुभव चित्रणाच्या दृष्टीने अतिशय आगळीवेगळी कथा. लष्करातल्या काऱ्या लोकांची व लैंग्य अनुभवावद्दलची ही कथा आहे. हे विश्व मुख्यत्वे स्त्रीसंगाचा अभाव असणारे आहे. पुरुषा-पुरुषांमधल्या आसक्तीचे व शरीर मोहाचे हे चित्रण आहे. आपल्या शरीर मनातील अभावरूपत्व तृष्णा पुरुषी सहवासात पूर्ण केली जाते. पुरुषांमधल्या देखण्या बायकी पुरुषात ही तृष्णा पूर्ण करण्याचा, देह विरहीत होण्याचा अनुभव तीमध्ये आहे. तसेच 'पुल', 'हॉलिडे होम', 'निरोप' या कथांमधून लष्करी जीवनाचे चित्रण प्रभावीपणे येते. या प्रकारचे अनुभव चित्र त्यांनी रंजकता टाकून गंभीरपणे प्रत्ययात आणून दिले आहे.

'रैतुना' ही एक वेगळ्या भावविश्वात घेऊन जाणारी कथा आहे. रोहिली जमातीमधील रैतुना सोवत पाटलाचे प्रेमसंबंध जुळतात, पण आईच्या इच्छेनुसार पाटलाला त्याच्या बहिणीच्या मुलीसोबत लग्न करावे लागते. हे कळताच रैतुना पाटलापासून दुरावते पाटलाने तिला प्रीतीचे वचन दिलेले असते. तेंव्हा लेखक दु:खी पुरुषाचे चित्रण कथेत करतो ते असे, "दु:ख हलकं व्हावं म्हणून तिच्या कुशीत मनसोक्त रडलो असतो. सबंध आयुष्य रडलो असतो; पण ती कुठ भेटली नाही. हे दु:खाच ओझं वाहत मी परत आलो." (पृ. ५७) या प्रकारे रैतुनाला शोधण्यासाठी पाटील रोज नवे गाव, नवे स्टेशन, भिक्षेकऱ्याचे अड्डे अशा ठिकाणी शोधत असतो. असे पाटलाचे दु:खी पुरुषाचे चित्रण कथेत आले आहे. तसेच 'तो भुजंग प्रश्न या कथेत मुलीच्या निधनाने मुलीचे वडील दु:खी होतात याचे

Issue : XVII, Vol . II
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS IMPACT FACTOR 5.35 ISSN 2229-4406
Sept. 2018 To Feb. 2019 49

चित्रण प्रभावीपणे सागर यांनी केले आहे.

एकूणच चारुता सागर यांच्या कथेतील पुरुष चित्रणात वैविध्य आहे. शोध अभ्यासा अंती हाती आलेली निष्कर्ष नोंदविण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष :

१) चारुता सागर यांच्या कथेतील स्त्री समाजव्यवस्थेच्या जाचात अडकलेली आहे.

२) चारुता सागर यांची कथा स्त्री-पुरुषांच्या मनाचा अंतर्वेध घेणारी आहे.

३) ग्रामीण स्त्री जीवनाचे कंगोरे रेखाटताना स्त्री मनाची उलघाल खूप व्यापकपणे सागर यांच्या कथेत व्यक्त झाली आहे.

४) सर्वस्वी नवे, अलक्षीत, अस्पर्शीत अनुभवविश्व चारुता सागर यांची कथा मराठीला प्रदान करते.

संदर्भ सूची :-

१) चारुता सागर, 'नागीण', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, साकेत आवृत्ती २०१२.

२) चारुता सागर, 'नदीपार', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, साकेत आवृत्ती २०१२.

३) चारुता सागर, 'मामाचा वाडा', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, साकेत आवृत्ती २०१२.

४) विश्वास पाटील, 'माय मराठीचा शरदचंद्र', दै. सकाळ, ३ जुलै २०११.

५) डॉ. रणधीर शिंदे, 'चारुता सागर यांचे कथाविश्व', साहित्यसागर स्मरणिका, चारुता सागर प्रतिष्ठान, कवठेमहंकाळ, जानेवारी २०१०

६) डॉ. चंद्रकांत पोतदार, 'चारुता सागर यांच्या साहित्यावर एक दृष्टिक्षेप', साहित्यसागर स्मरणिका, चारुता सागर प्रतिष्ठान, कवठेमहंकाळ, जानेवारी २०१०

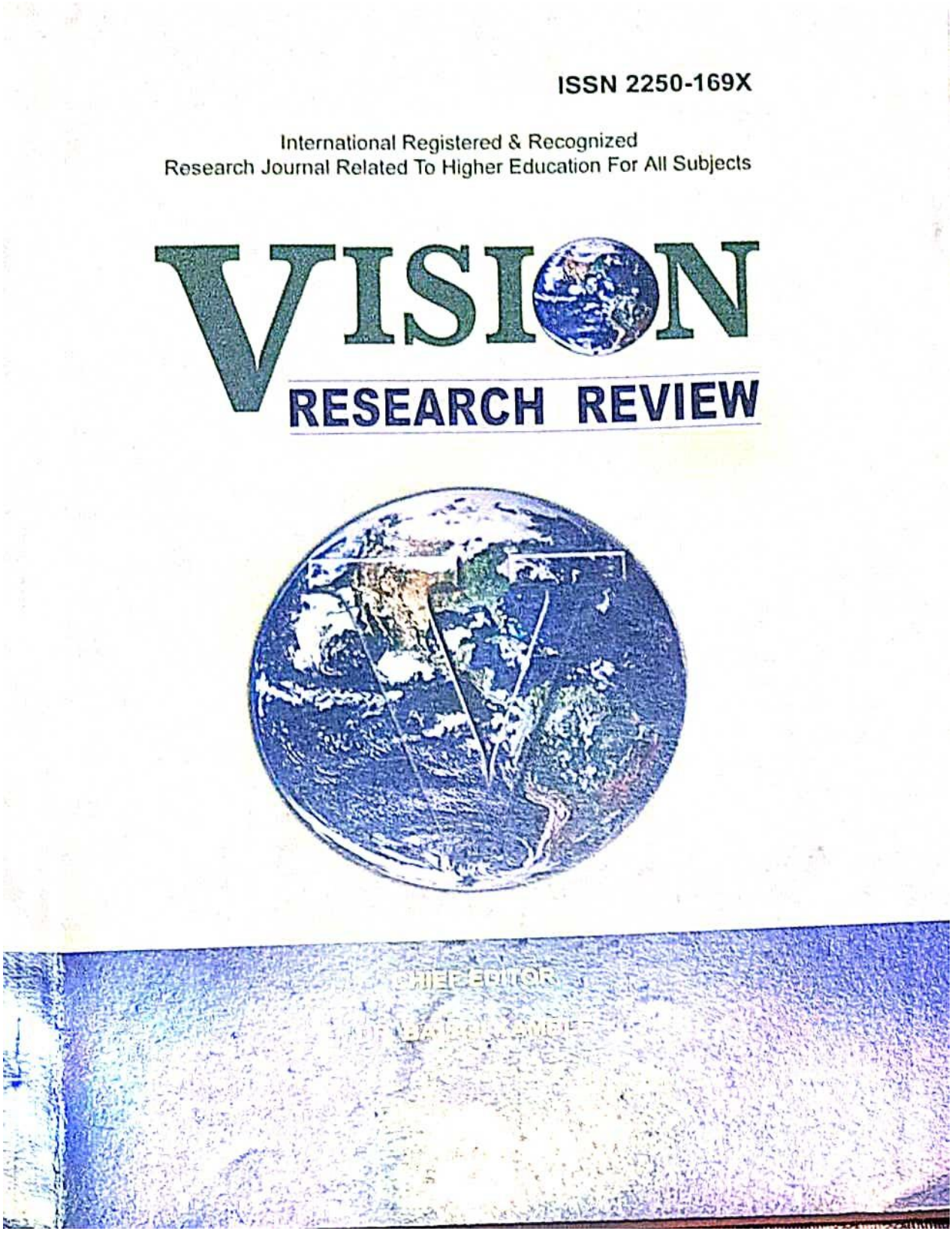
ISSN 2250-169X
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects
VISION
RESEARCH REVIEW

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Rural Transformation in 12th Plan **Dr. S. R. Patil**	1
2	Banking Reforms Since 1991 **Dr. R. D. Ganapure**	8
3	Recent Initiatives in Agriculture Sector **Dr. Balaji A. Survase**	12
4	Development of Standardized Education Package Abmout Functional Foods and Health **Dr. Arushi Nandimath**	19
5	Consortia - The Need for Modern Times **Gajanan S. Darade**	28
6	ज्ञानेश्वरी अध्याय पहिला - गुरुमहती, गीतागौरव, महाभारत गौरव, श्रोता वक्ता संबंध **डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले**	33
7	मराठी कवितेतील धर्मतत्वे आणि इसलामी धर्मतत्वे यांचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. रमाकांत विठ्ठल ईटेवाड**	41
8	नगर परिषदेतील चतुर्थश्रेणी कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास **एस. एन. सातव, डॉ. रामचंद्र भिसे**	49
9	भारतीय समाजावरील जागतिकीकरणाचा परिणाम **डॉ. अशोक केशवराव सपाटे**	57

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 33

6

ज्ञानेश्वरी अध्याय पहिला - गुरुमहती, गीतागौरव, महाभारत गौरव, श्रोता वक्ता संवंध

डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले
मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Marathi

शतकानुशतके आपली अवीट गोडी कायम ठेवणारी ज्ञानेश्वरी ही ज्ञानेश्वरांची अमर व लोकप्रिय कलाकृती आहे. ही गीतेवरील मराठीतील पहिली टीका होय. या गीतेचे वर्णन स्वत: शंकरांनी 'नित्यनुतन' या शब्दात केले आहे. या गीतेचे अगाध तत्त्वज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरी लिहीली. लोकांच्या गळी गीतेचे तत्वज्ञान उतरवण्यासाठी ही 'विवेकाची गोठी', 'गहनकथा' सांगितली. गीतेतील पारमार्थिक ऐश्वर्य मराठीत आणून मराठीत 'ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' केला. तळागाळातील लोकांपर्यंत गीतेचे तत्त्वज्ञान पोचविले. आवश्यक तेथे विस्तार करून उपमा दृष्टान्ताचे सरच्या सर वापरून तत्त्वज्ञ कविची भूमिका ज्ञानेश्वरांनी स्वीकारली. समीक्षकांच्या मते ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील सर्वोत्तम भाष्य आहे.पहिला अध्याय हा 'अर्जुनविषादयोग' या नावाचा आहे. या अध्यायात ४७ श्लोकांवर. २७३ ओव्यांचे ज्ञानेश्वरांचे प्रास्ताविक आले आहे. कौरवांचे सैन्य पाहून हे आपलेच लोक आपल्याला मारायचे आहेत या विचारने अर्जुन हवालदिल होतो. हातातला गांडीव धनुष्य खाली टाकून तोंडांला कोरड पडलेला अर्जुन ज्ञानेश्वरांनी सुरेख रेखाटलेला आहे.

अशा रितीने ज्ञानेश्वरांनी या अमर कलाकशतीची ओळख पहिल्या अध्यायात करून दिली आहे. या संशोधन पेपरमध्ये ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायातीलच गुरूमहती, गीतागौरव व महाभारत गौरव आणि श्रोता वक्ता संवंध यांचा अभ्यास केला जाईल. पहिल्या अध्यायाच्या प्रास्ताविकामध्ये गुरूमहती वाचायला मिळते. ज्ञानेश्वरांनी २२ ते २७ या ओव्यांमध्ये गुरूमहती सांगितली आहे. ज्ञानेश्वरांचे गुरू निवश्तीनाथ. गुरूवर ज्ञानेश्वरांची नितांत श्रध्दा आहे. आपली उन्नती झाली आहे ती गुरूकश्पेमुळे असा त्यांचा बळकट विश्वास आहे. या संसारातून आपली सुटका फक्त गुरूच करू शकतो, कारण सद्गुरूचा निवास त्यांच्या अंत: करण्यात

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 34

आहे; म्हणूनच माझे विवेकावर विशेष प्रेम आहे. ज्ञानेश्वर आपल्याला पटवून देण्यासाठी दाखला देतात.

'जैसे डोलेया अंजन भेटे । तेव्हानि दशष्टिसि फाटा फुटे ।
मग वास पाहिजे तेथे प्रकटे । महानिधि ! ''
'भज हृदयी सद्गरू । तेणे तारिलो संसार पुर ।
म्हणौनि विशेष मती । आदर विवेकावरी । । '

गुरूनेच मला दशष्टि दिली आहे. आपले सर्व मनोरथ पूर्ण करणारा गुरू म्हणजे चिंतामणी निवश्तीनाथच आहेत. जे लोक जाणकार आहेत त्यांनी गुरूच भजन करा. म्हणजे आपोआपच आपली कार्यसिध्दी होईल. ज्ञानेश्वर पुन्हा दाखला देतात.

जाणतेनि गुरू भजिजे । जेणे कश्तार्थ कार्य होईजे ।
जैसे मुलसिंचनी साहाजे । निघती शाखापल्लव ॥ '

मुळ गुरू आहे. जर तुम्ही गुरूभक्ती केली तर तुमचे कार्य सफल होईल. व पुढे ते म्हणतात गुरू भक्तीमुळे आपण आपेआपच विचार करायला लागतो. पुढे पुन्हा समुद्र व अमश्त यांचा दाखला देऊन गुरूमहती वर्णितात.

'का तीर्थी तिथे त्रिभुवनी । तिथे घडती समुद्रावगाहनी
ना तरी अमश्तरसास्वादनी । रस सकल ॥'

गुरू हा समुद्रासारखा पवित्र आहे. अमश्ताच्या साहाच्याने गुरूच महत्व वर्णन केले आहे. अमश्त सेवन केल्याने सर्वरस सेवन केल्याचे पुण्य मिळते. त्याचप्रमाणे गुरूभक्तीमुळे सर्व प्रकाराचे पुण्य (मिळते) प्राप्त होते. ज्ञानाचे सर्व मार्ग एका गुरूमुळे खुले होणार आहेत. जो आपले मनोरथ पूर्ण करतो. त्याला मी भजिले आहे. ज्ञानेश्वरांची गुरू भक्ती अपूर्व आहे त्यांनी अत्यंत कश्तज्ञपणे ती व्यक्त केली आहे.

मी पूर्णपणे सांगायला असमर्थ आहे, पण हे गीता भाष्य आपणाकडून आपले गुरूच करवून घेत आहेत. असा त्यांचा दश्ढ विश्वास आहे. व गुरूचीही त्यांना साथ आहे.

'ऐसा बोला निवश्तीदासु । पावोनी परम उन्हासु ।
म्हणे परियसा मग अवकाशु । देवोनिया ॥ '

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या प्रास्ताविकामध्ये गुरूशिष्य संबंध वाचायला मिळते. व प्रास्ताविकामध्ये स्वतंत्रप्रज्ञ ज्ञानेश्वरांची ओळख होते.

महाभारत गौरव

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या प्रास्ताविकामध्ये २८ ते ४९ ओव्यांमध्ये महाभारतगौरव वाचायला मिळते. ८ ते ३८ ओव्यांमध्ये महाभारतातील भव्यता सांगितली आहे.

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 35

ज्या महाभारतात गीता आलेली आहे. त्या महाभारता –विषयी. गीतेची 'जननी' म्हणून ज्ञानेश्वरांना आदर वाटणे स्वाभाविकच आहे. म्हणून गीताभाष्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी ज्ञानेश्वरांनी अत्यंत समर्पक शब्दांमध्ये व काव्यमय रितीने महाभारतावर आदरांजली वाहिलेली आहे. ज्ञानेश्वर म्हणतात, ''ज्या नवीन कलाकौतुकांची निर्मिती. ज्यातून झाली आहे, असे विवकेरूपी वृक्षाचे मोठे असे अभिनव उद्यान म्हणजे महाभारत होय''. व्यासांच्या दिव्य दृष्टीना जे – जे दिसलं ते–ते सर्व महाभारतामध्ये आहे. म्हणूनच म्हणतात.'व्यासोच्छीटम् जगत्सर्वम ' – हे जग व्यासांनी उष्टावलेल आहे. व्यासांना दिसलं नाही असं या जगामध्ये काहीच नाही.

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या ओवीतच महाभारताला 'कथागहन ' हे विशेषण वापरले आहे. महाभारताचा मोठेपणा आपल्या पुढयात ठेवला आहे. एवढा कालावधी उलटूनही तो अजुनही टीकून आहे. एवढे सांगून त्यांचे समाधान होत नाही, तर तो सर्व नवरसरूपी अमश्ताने काठोकाठ भरलेला महासागर होय,. ज्ञानेश्वर महाभारतासाठी कितीतरी नवीन शब्दप्रयोग वावरतात. एवढं सारं सांगूनही अतश्प्त आहेत.

'कि परमधान प्रकट । हे विद्यांचे मुलपीठ ।
शास्त्रजाता वसैठ । अशेषांचा ॥

महाभारत सर्व विद्यांचे मूलपीठ होय. सर्व विद्या इथे जन्म घेतात. हे सर्व धर्मांचे माहेर आहे. तसेच ते शारदेचे 'लावण्यरत्न भांडार ' आहे . प्रत्यक्ष सरस्वती व्यासांवर प्रसन्न झाली व तीच अनेक कथांच्या रूपाने प्रकट झालेली आहे.

'' नाना कथारूपे भारती । प्रकटली असे त्रिजगती
अविष्कारौनि महामती । व्यासाचिये ॥ ''

म्हणूनच महाभारत म्हणजे महाकाव्याचा राजा होय. यांच्या मुळेच नवरसांना प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे.काही–काही ठिकाणी महाभारताचे वर्णन करतांना ज्ञानेश्वराकडूंन ओघामध्ये अतिशयोक्तिपूर्ण विधान केली जातात.

' एथ चातुर्य शहाणे झाले । प्रमेय रूचीस आले ।
आणि सौभाग्य पोखले । सुरडाचे येथ ॥'

वरील ओवीमध्ये ज्ञानेश्वर अतिशयोक्ति प्रतिपादन करतात. महाभारताच्या पठनाने राजा जनमेजयाचे सर्व दोष नाहीसे झाले. अशी महाभारताची महती गातात. महाभारत अशा पुण्याचा साठा आहे की ज्या पुण्याने सर्व पाप धुवून निघतात. इथे माधुर्याची मधुरता वाढली. आणि कलांना कुशलता प्राप्त झाली ती महाभारतामुळे

'आणि पाता नावेळ । रंगी सुरंगतेची आगलिक ।
गुणा सगुणांचे पीक । बहुवस एथे ॥ '

व्यासांच्या बुध्दीने जे व्यापलेले आहे, ते सगळे शेभिवंत दिसते. ते पटवून देण्यासाठी ज्ञानेश्वर

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

दाखला देतात.

'भानुतेच ढवळले । जैसे त्रैलौक्य दिसे उजलले ।
तैसे व्यासमती कवलले । सफल मिखे ॥ '

सुर्याच्या तेजाने उज्वल अधिकच उज्वल दिसते, तसेच व्यासांच्या बुध्दीने ज्या वस्तुंना कवटाळले त्या वस्तू शोभून दिसतात. इथे ज्ञानेश्वरांनी महाभारताची सुंदरता सांगितली आहे. सुक्षेत्र डोळयासमोरून नीसटते ना निसटते तेच त्यांना 'नागर ' आठवते.

'ना तरि नगरांतटी वसिजे । तरि नगरचि होईजे ।
तैसे व्यासोक्ति तेजे । ढवळले सकल ॥ '

व्यासांच्या उक्तिच्या तेजाने सर्व प्रकाशमान झाले आहे.

'कि प्रथमवयसाकाली । लावण्याची नव्हाळी ।
प्रकटे जैसी आगली । अंगनाअंगी ॥ '

नुकत्याच तारूण्यात पदार्पण केलेल्या मुलीचे उदाहरण देऊन ज्ञानेश्वरांनी स्पष्ट केले आहे. अशी जी व्यासांची लावण्यवती बुध्दी तिच्यात सर्व बदलून टाकण्याची ताकद आहे. हे पटवून देण्यासाठी ज्ञानेश्वर दाखला देतात.

'ना तरी उद्यानी माधवी घडे । तै वनशोभेची खानी उघडे
आदिलापासैनि अपाडे । जिया परी ॥ '

एवढेच नव्हे तर व्यासबुध्दीचे वैभव सांगण्यासाठी ज्ञानेश्वर आपल्या पुढे आणखी दाखला दृष्टान्त देतात.

'नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसे निहालिता साधारण ।
मग अलंकारी बरवेपण । निवाडू दावी ॥ '

अशी व्यासांची बुध्दी आहे. व्यासांच्या दिव्य वाणीने महाभारताला सालंकश्त सौदंर्य प्राप्त झाले आहे. म्हणूनच इतिहासाने देखील त्याचा आश्रय घेतला आहे. इतिहास गेला त्या पाठोपाठ पुराणे गेली, पूर्ण प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी अंगी धाकटेपण स्वीकारून महाभारतात ती आली. व्यासांच्या बुध्दीने सर्वांना वेड लावले आहे. एवढे महाभारताचे वर्णन केल्यानंतर ज्ञानेश्वर महाभारताच स्तोत्र गातात. त्यातून महाभारताचे श्रेयस्कर श्रेष्ठत्व सांगितल आहे.

'म्हणौनि भारती नाही । ते नव्हेचि लोकी तिन्ही ।
एणे कारणे म्हणिजे पाही । व्यासोच्छिष्ट जगत्रया ॥ '

अशी ही कथा सुरस आहे. ती परमार्थाची पवित्र जन्मभूमी आहे, अव्दितीय आहे, ही कथा कोणी

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019 37

कोणाला सांगितली तर,

'ऐसी सुरस जगी कथा । जे जन्मभूमी परमार्थ ।
मुनि सांगे नश्पनाथा । जनमजेया ॥'

ही कथा वैशंपायन मुनीने श्रेष्ठ राजा जनमजेय यास सांगितली. महाभारताच्या हा गुणगौरव उचित आहे, तो काव्यपूर्ण आहे.

अशा रितीने ज्ञानेश्वांनी या अमर कलाकश्तीची ओळख पहिल्या अध्यायात करून दिली आहे.

गीतागौरव

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायात आलेल्या गीतागौरव ५० ते ५५ या ओव्यांमध्ये सलग आहे. ७० ते ७४ ओव्यांमध्ये पुन्हा एकदा गीतेची महती गायिली आहे. ज्ञानेश्वरांचे गीतेवर प्रत्यक्ष श्रीकश्ण्णा इतकेच प्रेम आहे. अशी ही गीता भीष्मपर्वात श्रीकश्ण्णाने अर्जुनाला सांगितली आहे.

ज्ञानेश्वर म्हणतात गीता म्हणजे,'भारत कमल परागु' असा गीतेचा मोठेपणा सांगितला आहे. अलैकिक प्रतिभेने मंथन करून शब्दब्रम्हाब्धीपासून काढलेले नवनीत होय. हे नवनीत ज्ञानरूप अग्नीच्या साहयाने विवेकपूर्वक कढवून त्याचा परिपाक होऊन त्याला साजुकपणा प्राप्त झाला आहे. मोठेमोठे विरक्त संन्यासीही गीतेतील प्रमेयाच्या सुगंधाची अपेक्षा करतात.

'जे अपेक्षिजे विरक्ती । अनुभाविजे संती । सोहभावे पारंगती । रयिजे जेथ ॥'

ज्याला जे पाहिजे ते देण्याची ताकद गीतेत आहे. तसेच जी गीता तीन्ही लोकात वद्य आहे. भक्तही श्रवण करताना खुदद् ब्रम्हदेवही हया गीतेची स्तुती करतात.

'जे भगवद्गीता म्हणजे । जे ब्रम्हशांती प्रससिजे ।
ते सनका दिकी सेविजे । आदरेसी ॥ 'अशा या गीतेची स्तुती प्रत्यक्ष शंकारांनी सुध्दा केली.

'एया गीता शास्त्राची थोरी । स्वयं शंभु विवरी ।
जेथ भवाणी प्रष्णुकरी । चमत्कारोनि ॥' अशी ही गीता नित्यनुतन आहे.

'हा वेदार्थ सागरू । जेया निद्रिताचा घोरू ।
तो स्वयें सर्वेश्वरू । अनुवादला ॥' असे हे गीतेचे सामार्थ्य अगाध आहे. प्रत्यक्ष वेडावणार आहे. त्यासाठी ज्ञानेश्वर अनेक दाखले देतात. जो जो वाचावे तो ते नवनवीन अनुभव त्यातून मिळतात.

''हे अपार कैसे कवलावे । महातेज कवणे ढवलावे ।
गगन मुखे सुआवे । मुराके केवि ॥''

असे हे अपार महातेज कोण ढवळू शकेल. अशा रितीने ज्ञानेश्वरांनी गीतागौरव गीतेचे महात्म्य वर्णिले आहे. तसेच गीतेची थोरवी भगवान शंकराने पार्वतीला कथन केली.

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

श्रोता–वक्ता संबंध

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायात ओवी कमांक ५६ ते ८२ या ओवीपासून श्रोते येतात. ज्ञानेश्वरांनी श्रोत्यांना आपले गीताभाष्य ऐकण्यास आवाहन केले आहे. वक्ता कितीही अजोड असला तरी त्याचे वक्तश्त्व फुलते ते श्रोत्यांमुळे वक्त्याचे सर्व श्रेय श्रोत्यांवर अंवलबून आहे. म्हणुनच 'वक्ता वक्ता ची नो हे श्रोते नेविण ।' ज्ञानेश्वरांचे श्रोत्यांशी हितगुज चालते. गीता हा गंभीर विपय हाताळायचा आहे, असे ते म्हणतात. गुरू निवश्त्तीनाथ, भगवानश्रीकश्ण्ण, गीता, अर्जुन, आणि श्रोते हे ज्ञानेष्वरांचे आवडते पंचविपय होत. श्रोतश्वर्ग हा प्रतिभा फुलविणारा वर्ग आहे असे ते म्हणतात. आपल्या श्रोत्यांशी ज्ञानेश्वर मोठया आदराने व आत्मीयतेने बोलतात. व त्यांना प्रभू म्हणून संबोधतात. ते श्रोत्यांना अर्जुनाच्या पंक्तीत नेऊन बसवतात.

'आहो अर्जुनाचिया पांती । जे परिसणेया योग्य होति ।
तिही कश्पा करूनि संती । अवधान देयावे ॥ '
'हे सलगी मिया म्हणितले । चरणा लागैनि विनविले ।
प्रभू सखोल हदय आपुले । म्हणौनिया ॥'

ते श्रोत्यांशी सलगी करतात व नंतरच ते श्रोत्यांना आपले गीताभाष्य ऐकण्याची विनंती करतात. ते श्रोत्यांची विभागणी करतात. श्रोत्यांच कश्पाछत्र व ज्ञानेश्वरांच ईप्सित आहे. मायबाप व लेकरू अस नात त्यांच्याशी बांधतात.

'जैसा स्वभावे मायेबापांचा । अपत्य बोले जन्ही बोबडीया वाचा ।
तन्ही अधिकाधिक तेयांचा । संतोखुचि अथि ॥

अशा तीन शब्दांनी स्वत:ला बोबडे बोलणारे अपत्य म्हणून घेतात. मध–मधून आपली योग्यता नसतांनाही आपण गीतार्थ सांगण्याची विनाकारणच धीटाई दाखवित आहेत. याबद्दल क्षमायाचनाही करतात.

आपल्या हया ग्रंथाचे सेवन हळूवार चित्ताने व स्थिरावल्या अंत: करणाने करावे, त्यासाठी ते आपल्या पुढयात दाखला ठेवतात.

'जैसे शारदियेचिये चंद्रकळे । माझी अमृतकण कोवले ।
ते वेचिती मन मौआले । चकोरतलगे ॥' तितक्याच हळूवारपणाने या गीता भाष्याचा आस्वाद घ्यावा असे ते श्रोत्यांना विनवणी करतात.शब्दविण संवादिजे । इंद्रिया नेणतात भोगिजे । बोला आधी झोंबिजे । प्रमेयासी ॥' असे हे आत्मसंवेद्य आहे. याची जाणीव ठेवावी. तर पुढे जाऊन श्रोत्यांशी प्रेमळ संवाद करतात.

'जैसे भ्रमर परागुनेती । परि कमलदले नेता नेणति ।
तैसी परी आहे सेविति । ग्रंथ इथे ॥ ''
'का आपला ठाव न स्तंडिता । आलंगिजे चंद्रु प्रकटता ।

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

हा अनुराग भोगिता । कुमुदिनी जाणे ॥'

अशा प्रकारे या ग्रंथाचा आस्वाद घ्यावा. गीतार्थ सांगण्याची योग्यता माझ्या ठिकाणी नाही. यासांठी ते दाखला देतात. श्रोते हे माझया पित्याप्रमाणे प्रेमळ व वत्सल, अशांग मनाचे सूर्याप्रमाणे सर्वज्ञ, आकाशप्रमाणे व्यापक दृष्टीचे असल्यामुळे मी गीते सारख्या गहनगुढ विषयाला हात घातला आहे.

काजव्याने सूर्यप्रकाशाची बरोबरी करणे शक्य नाही. टिटवीने समुद्र मापू पाहणे शक्य नाही. आकाशाला गवसणी घालणे शक्य नाही. त्याचप्रमाणे गीताभाष्य करणे हे आपल्या सामर्थ्या पलीकडचे कार्य आहे. अशा गीतेची थोरवी भगवान शंकर वर्णितात. अशी ही नित्यनुतन गीता माझयासारख्या मतिमंदाने कशी सांगावी? असे हे गीतेचे सामर्थ्य अगाध आहे. प्रत्यक्ष वेद सुध्दा सांगायाला मंदावतात.

'हा वेदार्थ सागरू । जेया निद्रिताचा घोरू ।
तो स्वयें सर्वेश्वरू । अनुवादाला ॥ '

परंतु गुरूकश्पेचं बळ असल्यामुळे हा अविचार करण्यास मी सिध्द झालो आहे.

'परि एथ असे एक आधारू । तेणेचि बोले मी सधरू ।
जे सानुकुल श्रीगुरू । ज्ञानदेऊं म्हणे ॥ '
यऱ्हवि तऱ्हि मी मुर्खु । जऱ्है जाला असे अविवेक ।
तरि संत कश्पादीपकु । सोज्वलु असे ॥ '

मला श्रीगुरूची साथ आहे. संतकश्पेचा सोज्वळ दीप मला प्रकाश दाखवित आहेत. लोखंडाचे सोने करण्याचे सामर्थ्य परिसात आहे. मुक्याला संजीवनी देण्याचे सामर्थ्य स्वरस्वतीत आहे. तशीच संतांची व गुरूची कुपा माझ्या वर आहे. म्हणूनच मी या कार्याला प्रवश्त्त झालो. माझो गुरूच मला बोलवीत आहे. असे म्हणून शेवटी

'तऱ्ही न्युन ते पुरते । अधिकही सरते ।
करूनि घेयावे तुमते । विनविले मिया ॥'जे उणे ते पुरी करून घ्या व जास्तीचे गाळून टाका
तैसा मी अनुगश्हीतु । साधाया निरोपितु ।
तो आपला अलंकरितु । भलेतैसा ॥ '

हे माझे कतर्श्त्व नाही. परंतु मी गुरूबलामुळे गीता भाष्य सांगण्यास तयार झालो आहे. ज्ञानेश्वरांनी स्वत:कडे कुठल्याही प्रकाराचे कर्तश्त्व घेतले नाही. सर्व कर्तश्त्व श्रोत्यांकडेच व गुरूंकडे दिले. अशाप्रकारे ज्ञानेश्वरांचे श्रोत्यांशी जिव्हाळयाचे प्रेमोचे संबंध आहेत ते ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्ताविकात वाचायला मिळतो.

Issue : XVI, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

निष्कर्ष

१. ज्ञानेश्वरांनी आपल्याला आपले सर्व मनोरथ पूर्ण करणारा गुरू म्हणजे चिंतामणी निवश्तीनाथच आहेत. त्याच्या कश्पेमुळेच गीताभाष्य करण्यास मी धजावलो. असे प्रामाणिकपणे प्रतिपादन करतात.

२. गीतेची जननी म्हणून महाभारता–विषयी ज्ञानेश्वरांना आदर वाटतो. म्हणौनि भारती जे नाही । ते नव्हेनि लोकी तिन्हि म्हणूनच म्हटल्या जाते व्यासोच्छिष्टम् जगत्रया'

३. गीता म्हणजे अलौकिक प्रतिभेने मंथन करून शब्द ब्रहमादीपासून काढलेले नवनीत म्हणजे गीता. ती नित्यनुतन आहे.

४. वक्ता वक्ताचि नो हे श्रोते नेविग । वक्त्याचे वक्तश्त्व फुलते ते श्रोत्यांमुळेच

संदर्भ सूची :-

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग — १. अ.ना. देशपांडे

२. श्री माऊली ज्ञानेश्वरी — अॅड. गोविंद अंबादास पिंपरखेडे
माऊली प्रकाशन, नागपूर

३. महाराष्ट्र सारस्वत — वि.ल. भावे., प्राप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवत्ती १८८५

४. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप — ह.श्री. शेणोलीकर
प्रकाशक — स्कूल अॅण्ड कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर अक्षय्य मुद्रणालय ,पुणे

2019-20

pact Factor
5.455
sjifactor.com
ISSN 2349-9370
Vol. 6 Issue 2
Oct. 2019
Regular Issue
Research Journal of India
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com
Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual International Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines
Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 7

Index

	Instructions to Authors, Editororial, Index	Dr. Pavan Mandavkar	2-7
1	Health and Hygiene consideration for Smart City	Dr. Vijaya Kannake	8-12
2	Role of Knowledge Resource center on Women Empowerment	Dr. Umesh Deshmukh	13-20
3	Reform Process in Higher Education and need of Assessment and Accreditation	Dr. Pavan Mandavkar	21-24
4	Love, Sacrifice and Patriotism motifs in the Calling Sehmat by Harinder Sikka	Asst. Prof. Prashant S. Jawade	25-27
5	हिंदी बालकाव्य का बच्चों के व्यक्तित्व विकास में योगदान	डॉ. वर्षाराणी निवृत्तीराव सहदेव	28-33
6	'विठ्ठला' नाटक में मानवी संवेदना	डॉ. वसंत माळी	34-36
7	हिन्दी साहित्य में हास्य व्यंग्य की यात्रा	डॉ. निभा उपाध्याय	37-39
8	लोकसंस्कृतीचे उपासक	डॉ.सौ. वीरा मांडवकर	40-44
9	संशोधनाची नवी वाट	प्रा. रेखा दि. अढाव	45-47
10	आंबेडकरी कवितेतील आंबेडकर	डॉ. भूमिका गो. वानखडे	48-53
11	२००० नंतरच्या मराठी कादंबरीचे वेगळेपण	डॉ. सुषमा प्रधान–घेवदे	54-56
12	महानुभाव नियतकालिकात 'विचारशास्त्र' त्रैमासिकाचे योगदान	डॉ. अण्णा वैद्य	57-61
13	वाटा–पळवाटा या नाटकाचे वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. राकेश दे. कभे	62-65
14	लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची ग्रामदैवतगीते	डॉ. अनिल गर्जे	66-73
15	मराठी नाटक आणि त्याचे स्वरूप	डॉ. दीपाली प्र. गावंडे	74-79
16	मराठी लोकसाहित्यातील 'हुमान' लोकवाङ्मयाचे स्वरूप विशेष	डॉ. अमर कांबळे	80-82
17	स्त्री विषयक बदलते सामाजिक संदर्भ	प्रा. तुकाराम कांबळे	83-86
18	महानुभावकालीन साहित्यिक स्त्रियांचे दर्शन	डॉ. निशा सु. जोशी	87-90
19	महिलांचे अस्तित्व आणि सबलीकरण	डॉ. माधुरी व्ही. भटकर	91-92
20	महात्मा फुले यांचा गुलामगिरी व शेतकऱ्यांचा असूड एक दृष्टिक्षेप	डॉ. विनोद यू. भालेराव	93-94
21	उ.रा. गिरींच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव	डॉ. रा.तु. आदे	95-99
22	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील 'स्त्री' जाणीव एक शोध	डॉ. मिलिंद कांबळे	100-101
23	पंडित नेहरू आणि महात्मा गांधी : स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय भूमिका	डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	102-106
24	कृषिविधी : जागर कृतज्ञतेचा	डॉ. अलका गायकवाड–लुंगे	107-110
25	स्त्री संत मुक्ताबाई यांचे साहित्यिक योगदान	डॉ. चारूशिला रूमाले	111-114
26	'छावणी'आणि प्रेमानंद गज्वी यांची नाट्यसृष्टी	डॉ. मधु सुरेश सावंत	115-119
27	पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची भौगोलिक परिस्थिती	'कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुधाट 'डॉ. एस. बी. आखरे	120-126

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 111

स्त्री संत मुक्ताबाई यांचे साहित्यिक योगदान

डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला, महाराष्ट्र (India)
भ्रमणध्वनी ७०५७०६२२६७

या सृष्टीतील विधात्याचा सुंदर आविष्कार म्हणजे स्त्री तिचे भावविश्व विविध भावभावनांनी नटलेले असून या सर्वांचा व मनोज्ञ संगम तिच्या ठायी विधात्याने ओतला आहे, संस्कृतीचा केंद्रबिंदू नक्के तर ती संस्कृतीच्या अग्रभागी लिहीलेला श्रीकार होय. स्त्रीच्या सामाजिक दर्जावरून संस्कृतीच्या अंतरंगाची ओळख होते. स्त्रीपणात सृजनाच्या नवनविन दिशा आहेत. त्यातुन स्त्रीत्व तावून, सुलाखून निघाल्याशिवाय कस सिध्द होणार. सृजनाच्या ध्यासात क्षणोक्षणी मराव लागत म्हणुनच 'स्त्रीजन्म म्हणवूनि न व्हावे उदास' असं स्त्रीजातीला संत जनाबाई समजवतात. तीला मुक्तीची कवाडे मोकळी करून. भक्तीचं स्वातंत्र्य देऊन, विकासाची, आनंदाची वाट दाखवली. अनाथला आधार, समाजमनाला माणुसकीचा धर्म शिकवला. असा स्त्रीजीवनाला अर्थपूर्ण सुर देणाऱ्या संतस्त्रिया दीपस्तंभ ठरतात. मी कोण? व स्वचा शोध घेऊन जन्म सार्थकी लावण्याची हाक कानी पडते. त्यांचे लिखाण नवी जाग व भान देते. माणुसकीचं अजरामर सत्य मनात रूजू लागतं. अहंकार गळतो, मन शांत, सौज्वळ, निर्मळ, पवित्र होतं. व स्त्रीशक्तीचा गजर करू लागतं.

महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर दीपस्तंभ ठरणाऱ्या स्त्रीसंत स्त्रीया म्हणजे शैव, वैष्णवी अन शाक्त प्रभावांनी समृध्द व संपन्न असलेली भक्तीची गंगोत्री स्त्री संतांनी समृध्द केली.

संत अधैयार, कारइक्काल अम्माइयार, रंगनायकी आदाळ, लल्लेश्वरी उर्फ लालदीदी, गौरीबाई, चड्क्रोतअम्मा, नंगापेन्नु, चंद्रावती, मीरा या दक्षिणेतील स्त्री संत तर महाराष्ट्रातील आद्य कवयित्री महदंबा, ज्ञानेश्वर भगिनी मुक्ताबाई, जनाबाई, नागरी उर्फ नागी नामदेवांच्या भवाची मुलगी, कान्होपात्रा, बहिणाबाई, नामदेव परिवारातील सोयराबाई, निर्मळा, विठाबाई रामदासी संप्रदायातील – वेणाबाई, गोदामाई कीर्तने, लक्ष्मीबाई अक्कासाहेब महाराज या संतांनी आपापल्या लेखनातून तत्कालीन परंपरेने नाकारलेली धार्मिक प्रतिष्ठा सर्वच उपेक्षितांना मिळावी व त्यांचे जीवन चैतन्याने फुलावीत, त्यातून आत्मकल्याण साधावे व स्वहित व्हावे त्यावरोबरच व तत्कालीन समाजाची बंधने झुगारून, लौकिक वास्तव जीवनातील अनुभवातून अलौकिकाकडे जाण्याचा मार्ग सांगितला.

संतश्रेष्ठा सौदामिनी मुक्ताबाई

आपेगावच्या कुळकर्णी कुटूंबात विठ्ठलपंताच्या रूपानं मूर्तिमंत वैराग्याच्या जन्म झाला. तीर्थाटन करताकरता आळंदीला शिदोपंतांकडे मुक्काम केला व त्याचं तेजस्वी रूप शिदोपंतांना आवडले. व रात्री पंढरीनाथांचे दृष्टांत झाला या विठ्ठल ब्राम्हणाला तू सालंकृत कन्यादान कर त्याचवेळी विठ्ठलपंतांनासुध्दा हाच दृष्टांत झाला.

'मूर्तिमंत चारी जन्म इच्या उदरी
म्हणौनि स्वीकारी – आज्ञा माझी'

विवाह झाला, पण विठ्ठलपंताच मन संसारात रमत नव्हतं ते तीर्थाटनात गुंतले होते. पत्नीची परवानगी घेवून ते तिर्थाटनाला निघाले. काशिला त्यसांनी श्रीपाद स्वामीकडून संन्याशाची दीक्षा घेतली. व संन्याशी 'चैतन्याश्रम' या नावाने वावरायला लागले. इकडे रूक्मीणिला अस्वस्थ वाटू लागले, पश्चाताप झाला. व पतीपरत यावा म्हणून 'अश्वस्थ' वृक्षाची सेवा करू लागल्या. एकदा श्रीपादस्वामी आळंदीला आले रूक्मीणीचा सेवाभाव पाहून प्रसन्न झाले, 'पुत्रवती हो' असा आशीर्वाद दिला. नंतर रूक्मीणीने सांगीतले. व आपला आशीर्वाद खरा कसा होणार? कारण आपल्या पतीने संन्यास घेतला असे म्हणाली. व आपला आशीर्वाद खोटा ठरला व तर गाठीचं पुण्य व्यर्थ जाणार म्हणून ते तडक काशिला गेले. चैतन्याने सारी कबुली दिली. स्वामीकडून अभय मिळाले. व विठ्ठलपंत गृहस्थाश्रमी परतले व गुरूआज्ञेने प्रपंच सुरू झाला बारा वर्षात निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताई या चार अपत्यांचा जन्म झाला.

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 112

'शुद्ध बीजा पोटी फळे रसाळ गोमटी' यानुसार चारही भावंडे म्हणजे बुध्दिमान, कांतिमान, तेजस्वी, विरक्त, निरिच्छ वृत्तीची होती. त्यांच्या नावातच त्यांचे महत्त्व विशद होत.

शके ११९५ "शिव तो निवृत्ती । विष्णु ज्ञानदेव पाही – ११९७
११९९ – सोपान तो ब्रम्हा । मूळमाया मुक्ताबाई ।" १२०१

अश्विन शुध्द प्रतिप्रदेला आदिशक्ती रूपी मुक्ताई जन्मली, जीवनातील सर्वश्रेष्ठ सुख–शांतीची अवस्था म्हणजे मुक्ती म्हणजेच मोक्ष – आई – वडिलांनी प्रयागक्षेत्री त्रिवेणी संगमात देहविसर्जित केला. पण या चार वर्षात अतिगहन संकटांचा सामना, समाजाची अवहेलना, छळ या कुटूंबाला सहन करावा लागला त्यामुळे साहजिकच या खडतर अशा चार वर्षात मुक्ताई जन्मदात्यांच्या वात्सल्याला मुकली असणार. अलौकिक दामप्त्याच्या पोटी जन्माला आलेली ही अलौकिक भावंड यांनाही छळण्यास तत्कालीन समाजश्रेष्ठांनी कुठेच कसर केलेली दिसत नाही. ज्ञानियांचा राजा असणाऱ्या ज्ञानदेवांना हाती झोळी घेवून दारोदारी भीक मागण्यास भाग पाडले व संन्यासाची मुलं म्हणून निर्भात्सना केली. वाळित टाकले, समाज बहिष्कृत केले. मुलांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा व्हावा म्हणून विट्ठल व रूक्मीणीबाईनी देहांत प्रायश्चित सहजपणे स्वीकारले, पण समाजाला याचा विसर पडला व प्रतिक्षणी या भावंडांचा छळ सुरूच राहिला.

बहिष्कृत कुटुंबातील हे चार जीव प्रेमाने व ज्ञानाने एकमेकांचे आधार बनले. निवृत्तीनाथांनी मुक्ताबाईला गुरूपदेश केला. जन्मदात्री माऊलीच्या मायेची उणीव गुरूमाऊलीच्या रूपाने तिचे अध्यात्मिक भरणपोषण करून भरून काढली या चारही भावंडांना अपमान अवहेलना, पोरकेपणा, भविष्याची अनिश्चितता या अनेक संकटांना सतत तोंड द्यावे लागले. अपमानाचे असंख्य घाव झेलणाऱ्या जगाकडे पाठ फिरविण्याचा भाव सहजपणे उन्मलून आला असणार. एका प्रसंगी अपमान सहन न झाल्यामुळे ज्ञानदेव सिध्दबेटावरील त्यांच्या घरात जाऊन बसले व ताटी बंद करून स्वत:ला कोंडून घेतले तेव्हा 'ताटीच्या अभंगाची' निर्मिती झाली. मुक्ताईकडुन ज्ञानदेवांना समजावण्याचा प्रेमाची फुंकर घालण्याचं कामं ही चिमुकली मुक्ताई करते. विवेकाला जागं करण्याच, भाऊरायाला विवेकानी हलविते. ताटी उघडून बाहेर येण्याची लाडिक विनवणी करते.

बालपणापासून एखाद्या प्रौढांसारखी ती भावंडांना त्यांची आई होऊन सांभाळत आली होती. व मुक्ताईचा पारमार्थिक अधिकारही मोठा होता. 'विश्व झाले बम्ही । संत सुखे व्हावे पाणी ।।' असा प्रेमळ पण कणखरपणे उपदेश करते. तर आपले कार्य काय? याची आठवण करून देते.

"संत जेणे व्हावे। जग बोलणे साहावे।।
जया अंगी थोरपण। तया नाही अभिमान।।
थोरपण जैसे बसे। तेथे भूतदया असो।।
रागे भरावे कवणासी। आपण ब्रम्हण सर्व देशी।।
ऐसी समदृष्टी करा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।।"

भूतदया, क्षमा, शांती हे संतांचे भांडवल आहे. निंदास्तुती याच्या पलीकडे संतत्वाला जायला हवं हे जग व आपण वेगळे नाहीत आपण 'अहम् ब्रम्हास्मी' या अद्वैत बुध्दीने शांतीधर्माच्या वाटेने जायला हवे.

"योगी पावन मनाचा साहे अपराध जनाचा।
विश्वरागे झालो वन्ही संत सुखे व्हावे पाणी।।
शब्दशास्त्र झाले क्लेष, संत मानावा उपदेश।
विश्वपट ब्रम्ह दोरा ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।।"

ज्ञानाच्या सूर्याला तेज देतांना मुक्ताईचं तेज वाढतांना दिसते तिचे अलौकिक उंची गाठलेली दिसते ती ज्ञानाच्या मनाची बंदिस्त ताटी उघडतांना, सर्व स्त्रीदेवतांच सहज दर्शन मुक्ताईत घडत. ज्ञानाची ताटी बंदिस्त राहीली तर साऱ्या विश्वाचं नुकसान आहे. हे जाणून

'तुम्ही तरोनि विश्व तारा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा....'

म्हणून जागं करते. चौदाशे वर्ष जगुनही कोराच राहिलेल्या चांगदेवांना तिन्ही भावंडांनी मुक्ताबाईच्या हाती सोपवले.

'मुक्ताई चांगया दिधले जीवन। निर्गुणी साधले घर कैसे' चौदाशे वर्षाच्या योगिराज चांगदेवांची गुरू झाली अशी ही अलौकिक गुरू – शिष्याची जगावेगळी अद्‌भुत जोडी होती.

"चांगदेव म्हणजे आजिची जन्मलो। गुरूपुत्र झालो मुक्ताईचा।
मागील चौदाशे झाली जन्मातरे। आजी जन्म खरे सार्थकाचे।।"

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 113

या गुरूमाऊलीने आपल्या लेकरासाठी पाळणा म्हटला, यांच्या विलक्षण नात्यामुळे अंगाईगीते अर्थपूर्ण वाटतात. मातृभाव आध्यात्मिक पातळीवरचा आहे. या नात्यातून पुढे–पुढे अभंगानी नवे वळण घेतले. मुक्ताई चांगदेवांशी यौगिक साक्षात्कारासंबंधी अध्यात्मिक, अनुभवासंबंधी संवाद साधते. प्रश्न विचारते,

''टेकावरी टेक त्यावरी टेकली। तेथे एक बाळी विस्मो करी।।
तिचे नाव काय, त्याचे नाव काय। विचारोनि पाहे मनामाजी।।
डोळ्यातील बाहुली जालीसे गुरूवारू। तिशी सुईण मेळावा अरूवारू।।
सुईचे अणिवर वसचले पाठार। मुक्ताई म्हणे चांगया सांग विचार।।''

मुक्ताबाईना अलौकिक आत्मानुभवाचा जो साक्षात्कार झाला तो अभंगातून व्यक्त केला तो म्हणजे

''मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळिले सूर्यासी।।
थोर नवलाह जाहला। वांझे पुत्र प्रसवला।।
विंचु पाताळाशी जाय। शेष माथा वंदी पाय।।
माशी व्याली घार झाली। देखोन मुक्ताई हासली।।''

मुंगीचं उडणं समजतं पण तिचे सूर्याला मिळणं समजत नाही. ते समजण्यासाठी तर्काचा उपयोग होण अशक्य आहे. तो अनुभव मुक्ताई स्वत: घेते.

विठूमय होऊन गेलेल्या भक्तराजाचं गर्वहरण करणाऱ्या मुक्ताबाईला नामदेवांनी 'लहानशी मुक्ताई नैसी सणकांडी' म्हटले आहे. आपल्या भावाच्या थोरपणाला वंदन न करणाऱ्या नामदेवाचा अहंकार तिला आवडला नाही.

''म्हणे मुक्ताबाई चंदनाचे झाड। अहंता सर्व वेढे गुडाळिले।।
अखंड जयाला देवाचा शेजार। कारे अहंकार गेला नाही।।
परब्रम्ह सवे नित्य तुझा खेळ। आंधळ्याचे डोहाळे का बा झाले?
घरी कामधेनु ताक मागू जाय। ऐसा द्वाड आहे जगामाजी।।''

आंधळा, द्वाड अशा परखड शब्दात अहंकारी नामदेवांची कानउघाडणी केली. तर 'अंतरीचा कोरा गुरूवीण' अस ठणकावून सांगणाऱ्या मुक्ताबाईचा अधिकार मोठा आहे. नामदेवांच्या परिक्षेसाठी गोराकुंभार या अनुभवी संतांची निवड केली. आपण 'रात्रं–दिवस' विठूच्या सहवासात राहून कोरे कसे? ते संतापले व विठूरायाला प्रश्न विचारला. पण मुक्ताईचचे रूप बघत हादरले. मुक्ताईने त्यांच्या उध्दाराचा ध्यास घेतला व नामदेवांचा उध्दार करायला अधिकार गोरोबा काकांचा असल्याने

''धडा बोलावणे गोरोबाला। म्हणे मुक्ताई भाजले की कोरे
काकांचे उत्तर सत्य मानू ...''

आत्मज्ञानानंतर नामदेवांचा मुक्ताबाईविषयी भाव बदलला व आदर निर्माण झाला. त्याच बरोबर योगमार्गावरील ओव्यातून मुक्ताईची यौगिक उंची समजण्यास मदत होते या चारही भावंडात मुक्ताईची अध्यात्मिक उंची अधिक व अधिकार श्रेष्ठ आहे.

ज्ञानदेवांच्या समाधीनंतर ती उदासीन झाली तिची जगण्याची इच्छा नष्ट झाली तिने अन्न–पाणी व्यर्ज केले. 'माणेगाव' येथे एकांतात निवृत्ती नाथांनी गंगाधारेजवळ मुक्ताईला तिच्या ब्रम्हभावाचे स्मरण करून दिले.

''अंतर बाहेर स्वामींचे स्वरूप। स्वये नंदादीप उजळला।।
निवृत्ती म्हणे आता पंढरीनाथा। मुक्ताईला जमा अवघेजण।।
वेधली चित्तवृत्ती स्वरूपी निमग्न। नाही देहभान मुक्ताईला।।''

मुक्ताईचे प्राण तिच्या देहातून मुक्त झाले। नामदेव हया प्रसंगाचे वर्णन करतात.....

'कडाडली वीज निरंजनी जेव्हा। मुक्ताबाई तेव्हा गुप्त झाली।'

शके १२१९ वैशाख वद्य द्वादशी मुक्ताबाई डोळ्यांना न दिसताच एकाएकी गुप्त झाली. सर्व संतमंडळींना दु:ख झाले.

होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई। संत ठायी ठायी स्फुंदताती।।

सर्वांना चटका लावून मुक्ताई नाईशी झाली पण अभंगरूपाने अजरामर झाली. माऊली, संत या पदव्या अवघ्या १८ वर्षात भूषविणारी ती खरचं सौदामिनी होती.

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 114

निष्कर्ष :—

प्रपंचविकारापासून मुक्त असणे, उपाधी सोडणे हीच साधुची खरी समाधी हे तिचे मुख्य सूत्र आहे.

१. मुक्ताबाईची अध्यात्मिक उंची इतर संतांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ व अधिकार मोठा आहे.
२. अतिलहान वयातच यौगिक श्रेष्ठतव मिळविले.
३. मुक्ताबाई ही आदीमायाशक्ती रूपाचा अवतार आहे.
४. चांगदेव व नामदेवांसारख्या श्रेष्ठ व जेष्ठ असणाऱ्या संतांचीही अती परखड शब्दात कान उघाडणी केली.
५. मराठी वाङ्मयात अतिलहान असणारी अध्यात्मिक प्रौष्ढा म्हणजे मुक्ताबाई होय.
६. माऊली, संत या कमी वयात पदव्या भूषविणारी ती सौदामिनी आहे.
७. मुक्ताबाई ही जन्मजात योग ज्ञानाने परिपूर्ण स्त्री आहे.
८. मुक्ताईचा अंभगात मुक्ततेचा, अंतिम ज्ञानाचा तात्विक विचार पुनः पुन्हा येतो.

उपसंहार

बाराव्या शतकात स्थापन झज्ञलेल्या भागवत धर्मात स्त्रीसंत मुक्ताबाई यांनी मराठी वाङ्:मयात आपल्या यौगिक, गुढ व अध्यात्मिक रचनेची भर घालून ते संपन्न केले. अतिलहान वयात पोरकी झालेली ही मुक्ताई भावंडांची आई बनते. कधी ज्ञानेश्वरांची समजूत काढते. ताटी उघडण्यास प्रेमळ सलगी करते त्यामध्ये विश्वाचं कल्याण आहे याची जाणीव तीला पूर्णपणे असल्यामुळे 'ताटीचे अभंग' रचते तर कधी गुरूबंधू निवृत्तीनाथांचा मांडे खाण्याची इच्छा पुर्ण करण्यासाठी ज्ञानेश्वरांच्या योगाने तप्त झालेल्या पाठीवर मांडे भाजते. तर कधी चांगदेवांची गुरू होते व त्यांना बोध देते त्यांची माऊली बनून पाळण्याची गुढ रचना करते. नामदेवांची परखडपणे कान उघाडणी अभंगाद्वारे करून त्यांचे गर्वहरण करून विसोबा खेचरांकडून उपदेश करविते. अशी ही योगीनी ज्ञानदेव वहिनी 'अहो मुक्ताबाई तू ब्रम्हीचे अंजन। तुझेचि प्रसादे सद्गुरूनिधान' अशी मुक्ताई सर्वांना चटका लावून १२१९ ला न दिसताच एकाएकी गुप्त झाली.

"होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई।
संत ठायी ठायी स्फूंदताती।।"

संदर्भ :—

१. डॉ. सुहासिनी इर्लेकर — प्राचीन मराठी संत कवयित्रीचे वाङ्मयीन कार्य.
२. वि. ल. भावे — महाराष्ट्र सारस्वत.
३. रा. चि. ढेरे — सकल संत गाथा खंड २.
४. डॉ. तारा भवाळकर — स्त्री मुक्तीचा आत्मस्वर.
५. डॉ. आरती दातार — महाराष्ट्रातील संत कवयित्री.

❖❖❖

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

निष्कर्ण

वर्ष १० वे अंक - ४ था जानेवारी ते मार्च - २०२०

भाग - ३

UGC CARE Listed Journal
ISSN 2231-573X

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

❖ संपादक ❖

डॉ. शिवाजी हुसे

मराठी विभाग प्रमुख

शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

भाग - ३

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महात्मा बसवेश्वर : वचन साहित्याची निर्मिती **प्रा. डॉ. ललित अधाने**	१-४
२	महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांची प्रासंगिकता **प्रा. गादगे एल. एस.**	५-१४
३	नाथ संप्रदायाची परंपरा : आणि अभ्यास क्षेत्रे **प्रोफसर डॉ. रामनाथ गंगाधर वाढे**	१५-१७
४	पंडिती साहित्याचे अध्ययन अध्यापन आणि संशोधन **प्रा. डॉ. मीनाक्षी देव**	१८-२५
५	पंडिती काव्य अध्ययन, अध्यापन **प्रा. चारूशिला राजेश्वर रूमाले**	२६-३६
६	बखर वाङ्मय : एक अभ्यास **प्रा. डॉ. अशोक गणपतराव पाठक** **प्रा. रामेश्वर शिवाजीराव वायाळ**	३७-४०
७	मराठी वाङ्मयात शाहिरी काव्य परंपरा **प्रा. डॉ. गिन्हे डी. पी.**	४१-४३
८	शाहिरी काव्य : मराठी साहित्यातील प्रभातकाळ **प्रा. डॉ. गजानन पां. जाधव**	४४-४८
९	मध्ययुगीन मराठी शाहिरी ते महाराष्ट्रातील पुरोगामी शाहिरी वाङ्मयाचे संशोधन **प्रा. युवराज धवडगे**	४९-५२
१०	शाहिरी वाङमय : एक मराठी काव्यपरंपरा **डॉ. सुषमा शंकरराव प्रधान**	५३-५६
११	शाहिरी वाङमय : भेदिक कविता **डॉ. सुधाकर जाधव**	५७-५९
१२	शाहिरी वाङ्मय : सामाजिक परितर्वनाचे स्वरूप **डॉ. अर्चना काटकर**	६०-६३

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

५. पंडिती काव्य – अध्ययन, अध्यापन

प्रा. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्राचीन मराठी काव्य लिहीणाऱ्यांमध्ये संत, पंत, व तंत यांचा समावेश प्रामुख्याने होतो अध्यात्मर काव्य लिहीणारे ते संत, पंडितीकाव्य लिहीणारे ते पंत व शाहिरीकाव्य लिहीणारे ते संत असे मानण्यात येते यापैकी आपल्याला पंडिती काव्य विषयी विवेचन करावयाचे आहे.

पंडित कवींनी संत वाङमया नंतर मराठीत प्रदीर्घ कथा काव्य निर्माण केले वहुजन समानाला भावनागम्य गोष्टी आवडतात परप्रम्हसगुन आणि साकार करुन सामान्य लोकांना स्पष्ट करून सामान्य लोकांना सांगाव लागत यासाठी प्रदीर्घकथा लिहिणाऱ्या पंडित कविंनी दैवतांच्या कथा निरनिराळया रसात सांगितल्या, रामायण, महाभारत व भागवत यातील कथा साध्या सोप्या मराठीत सामान्यजनांसाठी पंडित कवींना समजावून सांगितल्या हे प्रदीर्घ कथाकाव्य लिहीणाऱ्या पंडित कवींना सर्वसामान्य वाचकांचे मनोरंजन करुन त्यांना धर्मप्रवण करावयाचे होते साध्याभोळया श्रोत्यांसाठी त्यांचे कथाकथन होते या कथाकथनाचे स्वरुप किर्तन प्रवचनासारखे होते त्यात वंदीस्तपण, शास्त्रीय काटेकोरपणा नव्हता.

अध्यात्मीक व प्रदीर्घ कथाकाव्य रुढ झाल्यावर काही कवींनी मराठी श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा एक योग्य शिक्षित वगZ आपल्या डोळयासमोर ठेवला त्यांच्यासाठी कथेपेक्षा कथनकौशल्य ज्यांना आवडते अशा लोकांसाठी काव्य लिहीण्यात येऊ लागले हे काव्य सवंध रामायण, महाभारत किंवा भागवत ऐकविण्याच्या हेतूने लिहिलेले नव्हते तर त्यातील निवडक प्रसंग घेऊन ते कलाकुसरीने व पांडित्याने नटवून लिहीले होते हेच पंडित काव्य होय.

पंडितकवी मराठीच्या विशिष्ट संस्कृतप्रेमी वाचकांच्या काव्यानंदासाठी रामायण, महाभारतातील कथा संस्कृतसारख्या कलामंडित व प्रौढ मराठीत विविध वृत्तांमधून लिहित होते आणी मराठीतही संस्कृतसारखी श्रीमंती आहे हे दाखवून मराठीस मान्यता मिळवावयाची होती यासाठी पंडित कवींनी संस्कृत अभिजात साहित्याचे अनुकरण केले आहे. म्हणूनच पंडितीकाव्य हे संस्कृत साहित्यशास्त्र याची शाखा होय. प्रदीर्घ काव्याहून पंडित काव्याचे धोरण वेगळे आहे.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
विशेष - ISSN 2231 - 573X

भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांचे प्रतिपादन संत काव्यात प्रधान होते त्याला पंडिती काव्यात दुय्यम स्थान लाभले आहे सुरस कथा सांगणे आणि या कथनातच कविचा व पांडित्य यांचा विलास प्रगट करणे हे पंडित कवीचे धोरण आहे संतकवी स्वत: साक्षात्कार मुक्त होते त्यांनी जडजातीच्या उध्दरणासाठी काव्य लिहीले

"तुका म्हणे आता उरलो । उपकारापुरता ।।"

अशी त्याची धारणा होती. वामनपंडित निरंजन माधव सोडल्यात बाकीचे सर्वच कवी मुमुक्षू होते. त्यांनी आपले काव्य करण्यासाठी व जमल्यास इतरांनी तरुन जावे यासाठी लिहीले होते मोरोपंत म्हणतात

"हरि ज्याचा कैवारि त्या पांडुसुतांसी वंदितो भावे
याटे चरित्र त्यांचे आपण वर्णहि तरावया गावे, ।।"

संतकवींना पांडित्याचा, शब्दज्ञानाचा तिटकारा होतो तर पंडित कवींनी पांडित्याला विशेष महत्व दिले आहे. संस्कृत साहित्याच्या आधाराने नवरसांचा अविष्कार शब्दालंकार व वृते यांची योजना पंडिती काव्यात झालेली आढळते.

संत काव्यात भक्ती, शांत हे रस आले तर पंडिती काव्यात श्रृंगाराला बरेच महत्व आले आहे. ओवी, अभंग या सारख्या छंदांकडून विविध वृतांकडे, सोप्याभाषेतून डौलदार भाषेकडे पंडितीकाव्य वाढले आहे लौकिक विषयावरही हे काव्य आढळते. तसेच महाकाव्य, खडंकाव्य, लघुकाव्य, स्तोत्रे, सुभाषिते नाटककथा असे विविध प्रकार पंडिती काव्यात आहेत. संतकवीनी काव्याला लावलेली अध्यात्मपर 'मऱ्हाटी' वळण सोडून पंडित कवींनी संस्कृत साहित्य आणि साहित्यशास्त्र यांच्या वळणावर काव्य केले.

संतकाव्यात प्रामूख्याने स्वच्छंदावादाची लक्षणे आढळतात, तर पंडिती काव्यात प्राध्यान्याने अभिजातवादाची लक्षणे वघवयास मिळतात. अभिजातवादातील सांकेतिकता, आदरभाव, नियमवध्दता, प्रमाणवध्दता, साचेवंदपणा, परंपरेविषची आदरभाव उच्चवर्गाचे जीवन चित्रित करणे, व्यक्तींचे प्रसंगाचे वा वस्तुंचे आदर्शवादी वर्णन करणे हे विविध विशेष पंडिती काव्यात प्रतिविंवीत झालेले आढळतात संतकाव्यातील आत्मनिष्ठता व तळमळ पंडिती काव्यात नाही.

"वेडे वाकडे गायीन परि तुझा म्हणवीन" या ओवीतून निर्माण झालेले *संतकाव्य सहज स्फुरते "अंतरिचे धावे स्वभावे बाहेरी"* असे आहे.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
लिंक - ISSN 2231 - 573X

पंडिती काव्य हे कलाकुसर व पांडित्य या दोहींच्या जाणीवेतून निर्माण झाले आहे. या काव्यरचनेत विदग्ध पध्दतीचा जाणीवपूर्वक विनियोग केला गेला आहे. रसपरिपोष, अलंकार योजना, वृतरचना याचा विलास या काव्यात आढळतो.

"संस्कृत साहित्य व साहित्यशास्त्र याचे अनुकरुण करुन काव्यानंद देण्याचा व मराठीला संस्कृतीचा डौल आणण्याचा परिश्रमपूर्वक केलेला प्रयत्न म्हणजे पंडिती काव्य होय"

संत कवींकडून निराळी आकांक्षा कोणती

संतकवींहुन निराळी अशी आकांक्षा या कवींची असल्यामुळे तसेच त्याची प्रवृतीपरताच व संसारातील सर्व रसांचे त्यांना वाटणारे आकर्षण पांडित्य प्रदर्शनाची हौस यामुळे पंडितीकाव्य संतकाव्याहून वेगळे विदग्ध स्वरुपाचे व पंडिती थाटाचे झाले आहे.

संतकाव्य संप्रदायनिष्ठ आहे. तर पंडितीकाव्याचा विशिष्ट संप्रदायाशी संबध नाही.

एकंदरीत संतकवींपेक्षा पंडित कवींची असलेली वेगळी वृती आणि काव्यप्रवृती व वेगळा असा संस्कृततज्ञ वाचक वर्ग, संस्कृत साहित्याच्या व साहित्य शास्त्राच्या पुढे असलेला आदर्श या अनेक गोष्टींमुळे पंडिती काव्याचे स्वरुप वैशिष्टयपूर्ण झाले आहे . "पंडिती काव्य अभिजात संस्कृत साहित्याचे मराठीतील पुनरुज्जीवन होय" असे के. ना. वाटवे म्हणतात.

पंडिती काव्याची प्रेरणा

भक्ती, ज्ञान वैराग्याची शिकवण देऊन मानवाचा उध्दार करणे व त्याला परमेश्वराप्राप्ती करुन देणे ही संतवाङमयाची जबरदस्त प्रेरणा होती. चितवेधक सोपी रचना करुन कथांच्या व्दारा समाजात भक्ती वाढविणे ही प्रदीर्घ कथा काव्यांची प्रधान प्रेरणा होती. पंडित कवींचा ओढा भक्तीपेक्षा रसोत्पतीकडे असल्यामुळे सरस ललित काव्य जाणिवपूर्वक निर्माण करणे ही पंडिती काव्याची प्रधान प्रेरणा ठरली आहे. संस्कृत साहित्याचा व साहित्य शास्त्राचा आदर्श असल्यामुळे कवित्या बरोबरच पांडित्याचाही अविष्कार काव्यातून करावा अशी प्रेरणा त्यांच्यायावत प्रधान ठरली आहे.

काव्यनिर्मिती करणे रसाविष्कार करणे साध्यासुध्दा मराठीला अलंकार- व्याकरण यांचा साज चढवीने आणि तिला संस्कृताची योग्यता मिळवून देणे, भाषेची प्रौढता प्रगलभता साधून संस्कृत तज्ञांची मान्यता

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

मिळविणे ह्या पंडिती काव्याच्या प्रेरणा आहेत, कवित्व आणि पांडित्य यांचा विलास प्रगटकरणे पंडित कवींच्या महत्वाच्या प्रेरणा म्हणून सांगता येतील.

पंडित कवींच्या काव्यात सगुण ईश्वराच्या कथा आळविणे हा प्रमुख भाग असल्यामुळे तेथे मानवी भावनांचा संबध आलेला आहे संत कवींची प्रमूख प्रेरणा भक्ती, ज्ञान, वैराग्य याची शिकवण किंवा परब्रम्ह आळवणे, पंडित कवींनाही मान्य दिसते भक्तीतयरोबरच रसाविष्कार काव्यनिर्मिती या प्रेरणाकडे हे लोक वळलेले दिसतात. आपण रसपूर्व काव्य करीत आहेत जी कथा वर्णीत आहोत ती नवरसांनी परिपूर्ण आहे, याची जाणीव पंडित कवींनी अथिव्यक्त केली आहे,

"मुक्तेधराची वागवल्लरी ---------- लावोनी आली रसरुपे"

असे वर्णन मुक्तेश्वर करतो तर रघुनाथपंडित म्हणतात

कथा बोलू हे मधूर सुधाश्वरा होय श्रृंगार करुणरस भारा" असे सांगूण नंतर रसविष्काराचा उल्लेख करतात. "रसालंकाराची, अतिसरस वाणी विलसली असे आत्मविश्वासाने म्हणतात " (निरंजन माधव)

भक्ती, हरिस्मरण, पापहरण- पुण्यसंचय याबरोबरच सरस कलामंडित काव्य निर्माण करण्याचे, काव्यानंद देण्याचे धोरण पंडित कवींनी अवलंबीले आहे. भक्ती व रसनिर्मिती अध्यात्म व काव्य यांची सांगड त्यांनी काव्यप्रयोजन सागतांना घातली आहे. काव्यसौंदर्य, रसवता, पांडित्याची अधिक ओढ या कवींना असल्याचे आढळते.

रामचरित्राच्या श्रवणाने मुक्ती मिळते असे वामन पंडित सांगत असेल तरी त्या चरित्रातील "श्रृंगार, वीर, करुणादी नवरसांची लीला त्याला खरी आकृष्ट करीत आहे. आनंद तनय, नागेश, विठठल या कवींच्या काव्यातील पापाहरण तरणे या प्रेरणा अगदी वरवरच्या वाटतात. यापेक्षा निरंजन माधव आणि मोरोपंत या कवींची भक्तीचा पाठपुरावा अधिक श्रध्देने केला आहे. पण या पंडितकवी बाबतही एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे या कवींनी केलेला भक्तीचा अविष्कार संतकवींसारखा उत्कट नाही तर तेथे कलायुक्त संस्कृतसदृश पध्दतीला महत्व मिळाले आहे मोरोपंताच्या केकावलीतही काही केका

सुपात्र न रमाहि यद्रातिसुखास दारा परी ;
असा प्रभुहि सेवका भजसि खासदारापरी ;
प्रिया कुचतही जिही न बहुवार पगावळी ;

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
त्रिफला - ISSN 2231 - 573X

तिरी अमित काव्यात्मा नृपमखात पत्नावळी,0

"दिसे, म्हणूनि शाश्वत प्रकृतिरंक मी काय 0 हो।

प्रसन्न तुमचा वरे मजवरी प्रभो। पाय हो।

क्षण त्यजुनि इंदिरा बृहदुरोजसंगा, धरा

शिरी पद, मिळो सखा सय सुशील गंगाधरा (24)"

या केका पाहिल्यात त्यात उत्कट भक्तीपेक्षा पांडित्य श्रृंगार , काव्यकल्पना, यांनाच प्राधान्य मिळालेले दिसते

संस्कृत साहित्य शास्त्राचा आदर्शपुढे ठेवून विदग्ध पध्दतीने रचना करण्याची, संस्कृताचा डौल, वैभव मराठीला आणण्याची प्रेरणा जशी या कवींवावत दिसते तशीच या कवींची प्रवृती मार्गी संसारीकवृती अध्यात्यापेक्षा संसारातील रसांची गोडी, यामुळे या कवींच्या प्रेरणा स्पष्टपणे निराळया झालेल्या दिसतात या कवींनी परमेश्वराच्या मानवी अंशाकडेच लक्षदेऊन त्याचे विचार - विकार मानवाप्रमाणेच दाखविले आहेत.

पंडिती काव्याचा प्रेरणा म्हणजे अध्यात्माशी कवित्व व पांडित्य यांची सांगड घालणे किंवहुण अथवा त्यापेक्षाही सरस काव्यनिर्मिती, रसोत्पती, विदग्ध रचना करणे, पांडित्य प्रदर्शन करणे, संस्कृताची प्रौढी मराठीला मिळवून देणे या प्रेरणा वर्‍याचशा कवींवावत अधिक प्रभावी ठरल्या आहेत.

पंडित काव्याचे आधार

पंडित काव्यात सलग रामायण, महाभारत किंवा भागवत येत नाही तर काही निवडक आख्याने येतात रामायण व महाभारत ही दोन राष्ट्रीय आष्यर् महाकाव्ये आणि भागवत पुराण हे या काव्याचे प्रमुख आधारग्रंथ आहेत याशिवाय जैमिनी भारत, 'हरिवंश' इतर महपुराणे व उपपुराणे, कथाकाव्यतरु इ. ग्रंथाचा पंडिती काव्याचे आधार म्हणून उल्लेख करावा लागतो.

रामायण

रामायणाचा आधार घेऊन बर्‍याच पंडित कवींनी आपली रचना केली आहे मुक्तेश्वराचे "संक्षेपरामायण" या ग्रंथात आपली रचना केली आहे मुक्तेश्वराचे "संक्षेपरामायण", वामनपंडिताचे "रामायणातील भरतभाव', सीतास्वयंर' अहल्योध्दार इ. नागेश, विठ्ठल या कवींची 'सीतास्वयंवरे' मोरोपंताचे 0अहल्योध्दार0 अनंत कवीची कुशल वोआख्यान प्रकरणे ही सर्व रचना रामायणावर आधारलेली आहेत.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
विषय - ISSN 2231 - 573X

महाभारत

महाभारताच्या विविध पर्वाचा आधारघेऊन काही कवींनी रचना केली आहे वामनपंडिताची 'भिष्मप्रतिज्ञा' 'जयद्रथवध' इ. निरंजन माधवाचे 'सुभद्रापंचू', अनंतकवीचे द्रौपदीस्वयंवर, पंताचे "दूर्वासमिक्षा" हे ओवीवध्द काव्ये महाभारतावर आधारित,

भागवत

भागवताच्या आधारेही बरीच रचना पंडित कवींनी केलेली दिसते. वामनपंडिताची नामसुधा, वेणुसुधा, वनसुधा, व्दाराकाविजय, इ. सामराजाचे, 'रुक्मीणीहिरण' हे भागवतावर आधारलेले आहे मोरोपंतानी भागवतातील आकर्षक कथा मराठीत आणल्या आहेत.

पुराणे

काही पुराणांच्या आधारेही काही पंडित कवींनी रचनाकेली कथाकल्पतरु, चौरपंचाशिका, इच्या आधारे कवींनी आपली काव्यरचना केली.

पंडित काव्याची सजावट

पंडित काव्य हे अभिजात संस्कृतीचे मराठीतील पुनरुजीवन होय. रामायण, महाभारत, भागवत या आर्ष्य काव्यातील साध्या घटना घेऊन त्यावर ज्याप्रमाणे कालिदास, भासवी माध व श्रीहर्ष यांना लालित्य, सौंदर्य, कलात्मक्ता व पांडित्य यांची कलाकुसरी केली विदग्ध रचना केली, त्याप्रमाणे मराठीतील पंडित कवींनी या अभिजात रचनेचे अनुकरण करुन आपल्या काव्याची सजावट केली "संस्कृतपंच महाकाव्ये" आणि "हनुमन्नाटक" याचा विशेष उपयोग पंडितकवि आपल्या वागण्यात सजावटीसाठी सौंदर्य- कलानुसार यासाठी करतांना आढळतात, रघूवंश कुमारसंभवादी पंचमहाकाव्ये आणि ज्ञानदेव, एकनाथांच्या सारखी प्रासदिक वाणी हेच पंडित कवींचे सजावटीचे भांडवल आहे हनुमन्नाटकाचे काव्यसौंदर्य मोरोपंतात प्रतीत होते. या नाटकातील संवादात्मक श्लोकावरुन मुक्तेश्वर, मोरोपंत, निरंजन माधव या कवींनी खटकेवाज संवादाचे डौलदार श्लोक मराठीत आणले याप्रमाणे कल्पना, प्रसंग, शब्दार्थलंकार, प्रौढभाषा या बाबतीत नाटकांचा सजावटीसाठी या कवींनाही करुन घेतला आहे 'नैषाधिमचरित्र' हे श्रीहर्षाचे महाकाव्य आणि शिशूपालवध " हे माघाचे महाकाव्य यांचाही थोडाफार विनीयोग सजावटीसाठी या कवींनी केला आहे.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
विषय - ISSN 2231 - 573X

आदर्शवाद कवीसंकेत न्याय

अभिजात संस्कृताची एक ठळक प्रवृती आहे ती म्हणजे आदर्शवाद आणि या आदर्शवादाचे अनुकरण पंडितीकाव्यात झालेले आढळते मुक्तेश्वर, वामनपंडित, निरंजनमाधव, सामराज, विठ्ठल, नागेराव, मोरोपंत या सर्व कवींच्या वर्णनात आदर्शवादाचे प्रतिबींब पहावयास मिळते.

भाषेची घडण - वृत्ते व अलंकार

मराठी भाषेला संस्कृत भाषेची प्रौढी व डौल आणला कायम पंडित कविंनी एकंदर शब्दयोजना ही संस्कृत धर्तीवर केली आहे. संतकाव्य बहुजन समाजासाठी होते, तर पंडित काव्य हे संस्कृततज्ञासाठी होते. यामुळेच या दोन्ही वाङ्मयाचा बाहिरंगात फरक पडला आहे. अभंगाची जागा, गजवृतांनी घेतली आहे तद्भाव शब्दांऐवजी तत्सम शब्द व प्रदीर्घ सामासिक पदे योजन्यात येऊ लागली या प्रवृतीची परिसीमा म्हणजे मोरोपंता सारख्या काही कवींनी संस्कृत प्रचूर मराठी लिहीत अस्सल संस्कृत वाक्येच लिहावायला सुरुवात केली. साधे आणि बिनागुंतागुंतीचे विचार व्यक्त करणाऱ्या मराठीला पंडित कवींनी अधिक व्याकरणशुध्द, बांधीव, घोटीव, संस्कृत प्रचूर आणि प्रौढरुप प्राप्त करुन दिले संस्कृत शैलीचा एक सुंदर विशेष म्हणजे सुभाषित प्रवनता किंवा अर्थातन्यास याचा अवलंब रघुनाथ पंडित आनंदतनच या कवीनी केला, रघुनाथपंडितचा पूर्ण श्लोक प्रसिध्दच आहे

"तदितर खग भेणे वेगळले पळाले
उपवन जल केली जे कराया मिळाले
स्वजन गवसला तो भाजपाशी नसे तो
कठीण समय येतो कोण कामास येतो."

संस्कृतातील सर्व शब्दच चमत्कार आणि अर्थ चमत्कार मराठीत सहेतुक आणण्याचा प्रयत्न पंडित कवींनी केला.

पंडित कवींनी मराठीत संस्कृत भाषेची प्रौढी व डौल आणला हे खरे परंतु त्यावरोबरच काही दोष ही या कवींच्या भाषायोजनेत आढळतात. देशी, तद्भाव, परकीय शब्दांची विषयसरमिसळ हा फार मोठा दोष होय. या कवीच्या भाषेवावत दिसतो. मोरोपंत संस्कृत सामासिक शब्दाऐवजी देशीशब्द वापरतात व विषम पदरचना करतात.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
ISSN 2231 - 573X

पंडित कवींना आपल्या काव्यात अर्थालंकारांचा सढळ वापर केलेला आढळतो. साम्यमूलक, विरोधमूलक व न्यायनिरपणभावमूलक अशा विविध अर्थालंकाराचा विनियोग या कवींनी आपल्या कल्पना शक्तीच्या जोरावर केला आहे. या कवींनी अनेक वृत्तांचा वापर आपल्या काव्यात केला आहे.

पंडिती काव्याचे स्वरूप

पंडिती काव्य हे अभिजात संस्कृत साहित्याचे पुनरुज्जीवन आहे . तसेच या मागील प्रेरणा म्हणजे भक्तीपेक्षा कलाकुसर व पांडित्य यांचा विलास दाखविणे होय. वामनपंडिताचे उठावदार शब्दचित्रे, रघुनाथपंडिताचा अलंकारविलास, आनंदतनयाची छंदोदार रचना, निरंजन माधवाची रसनिर्मिती यातून कवीचे कौशल्य नजरेस पडते.

अभिजात संस्कृत साहित्यातील सफाई व संयम हे गुण या पंडिती काव्यात नाहीत. संस्कृताच्या अनुकरणाने निर्माण झालेली ही पंडित कवींची अभिजातवादी रचना प्रमाणबध्दता, रचनासौष्ठता या गुणांच्या अभावी कृती प्रतिची तर ठरतेच परंतु सदोष काव्यरचनेच्या प्राचूर्यामुळे तिला खरोखर अभिजात म्हणणे कठीण होवून जाते.

डॉ. रा. श. वाळिंबे :- यांनी तर याला वेगळी अभिजातवाद" असे संबोधित आहे रस, ध्वनि यापेक्षा शब्दचमत्कृतीला महत्व देऊन त्यासाठी आपले कवित्व या कवींनी खर्ची घातले परिणामी कवि या पेक्षाही पांडित्याचाच प्रभाव आणि कलेपेक्षा कारागीरीचा प्रभाव काव्यात दिसू लागला.

संत कवींचे आत्माविष्काराच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेले काव्य उत्कट वाटते हृदय हेलावून टाकते. उलट पंडित कवींच्या रसालंकारायुक्त वाणीचा विलास त्यातील चमत्कृतीचे प्राधान्य आणि पांडित्याचा प्रकण यामुळे भावन्मोदीपक होऊ शकत नाही.

काही पंडित कवी

पंडित कविंचा परामर्श घेतांना त्यांच्या काव्यरचना काव्यातील वैशिष्टये आणि कवींचे काव्य लेखनातील गुण होत याचा विचार केला आहे

वामनपंडित पंडिती काव्याबाबतचा प्रतिनिधीक कवी आहे. वामन पंडिताची वृतरचना विपुल आहे. भागवत, वाल्मीकीरामायण, भागवतीरामायण, व भारत यांच्या आधारे त्यांनी ही काव्यरचना केली आहे. वामनपंडिताचा विशेष म्हणजे तो इतर पंडितकवींप्रमाणे संस्कृत काव्याचा किंवा नाटकाचा अर्थानुवाद करीत

वर्ष - ९० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
त्रिकण - ISSN 2231 - 573X

नाही. तरमुळ संस्कत काव्य मराठीत आणतांना स्वत: च्या कल्पना आणि भावना यांचे रंगभरुन मूळ चित्र तो पूर्ण करतो. वामन पंडिताच्या काव्यात, प्रौढ शव्दयोजना, वृतचाडौल यमकानुप्रसादिक शब्दालकांर यांची रेलचेल आढळते. वामन पंडिताच्या काव्याची प्रशस्ती होण्याचे कारण म्हणजे त्याच्यात वाचकांच्या प्रसंग उभेकरण्याचे सामार्थ्य आहे त्याची शव्दाचित्रे उठावदार होतात. सुक्षोक वामनाचा अशी त्याच्या काव्याची प्रशस्ती होणे सापडेल. जनतेच्या उध्दारासाठी भारतकथा सांगून भक्तीभावना वाढवितो ह्य मुक्तेश्वराचा भारत रचनेतील मुख्य हेतू होता. मुक्तेश्वराच्या भारताची पाच पर्व उपलव्ध आहेत ती म्हणजे आदि, सभा, वन, विराट व मधले सौतिक मुक्तेश्वराच काव्य वाचतांना एक गोष्ट सतत जाणवते की त्याच्यात भावना जागृती करण्याची शक्ती आहे. आहे.

मोरोपंत

वामनपंडिताच्या बरोवरीचे पंडित कवी म्हणून मोरोपंताचे नाव घेतले जाते. त्यांची ग्रंथसंपती विपूल असून पंडित कवीच्या पंरपरेस धरुन रामायण महाभारत या ग्रंथाचे जन्मपूर्वकाळात मराठी काव्य क्षेत्रात नी व्याकरण दृष्टया शिथिलतेची प्रथा रुढ होऊ पहात होती, ती दूर करुन एका भारदस्त व्याकरण शुध्द प्रौढ व प्रथावी डौलदार अशा भाषाशैलाची त्यांना मराठी भाषेस जोड करुन दिली. ही त्यांची कारगीरी विशेष. भाषेस जोड करुन दिली ही त्यांची कामगीरी विशेष महजीय आहे. मोरोपंताचे पंडिती काव्य म्हणजे "कुशलवोख्यान" हे आहे पंतानी विपूल्य स्तोत्र वाडमय लिहिले आहे त्यात वहुतेक देवावरची स्तोत्रे असून संशय रत्नमाला आर्या, केकावली इ. स्तोत्र आहेत. स्तोत्रामधे मोरोपंताची 'श्लोककेकावली' सर्वोतम आहे यात उत्कट भक्तीशी कलेचा उत्तम संयोग साधला आहे

अशाप्रकारे पंडित कवीनी आपल्या कलांना शक्तीच्या जोरावर. संस्कृतीचा आदर्श समोर ठेवून व विविध वृतांचा व अलंकाराचा उपयोग करुन आपले काव्य निर्माण केले आहे

सुक्षोक वामनाचा अशी त्याच्या काव्याची प्रशस्ती होते

रघुनाथ शेष

ह्याचे कृपण कोतुन प्रसिध्द ह्यात वामन पंडिताच्या काव्यातील कल्पना सादृश्य, यमकाप्राचुर्य,श्रंगाराकरिता ओढा, कृपण भक्त व वृतवैविध इ. विशेष आढळतात. रघुनाथ शेषाने आपल्या काव्यात वत्सल, शृंगार व वीर या रसांचा प्रामुख्याने परिपोष केला आहे.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
विषय - ISSN 2231 - 573X

रघुनाथ पंडित

वामन पंडितांनी आपल्या रसाळ व कलायुक्त वाणीने मराठी आख्यान कवितेस मराठी रसिकांच्या हृदयात मानाचे स्थान व अलैकिक लोकप्रियता प्राप्त करुन दिली. तसे तिला संस्कृत काव्यपरंपरेतीचा शृंगारास चढवून विदवता प्राप्त करुन देण्याचे श्रेय रघुनाथ पंडिताचे आहे. अभिजात संस्कृताच्या सर्व तकबा रघुनाथ पंडिताचा काव्यात पहावयास मिळतात. त्याचे 'नलदमयन्ती स्वयंवर हे महाराष्ट्र काव्यप्रेमी लोकांमध्ये अत्यंत मान्यता पावलेली काव्य आहे. विविध शब्दानंतर वृताची योजना या काव्यात कविने केली आहे.

सामराज

रघुनाथ पंडिताच्या जवळ जवळ समकालीनच असा दुसरा मोठा आख्यानक कवी सामराज होय. सामराज व्यांसंगी व विदवान कवी असून त्यांची प्रतिभा महाकाव्याच्या रचनेस अनुकल होती. त्यांनी रुक्मिनी हरणच्या प्रसंगावर एक सर्गबध्द महाकाव्य रचले असून त्याचाही पूढे रघुनाथ पंडिताप्रमाणे संस्कृत महाकाव्याचाच आदर्श होता. तो संस्कृत साहीत्यशात्राशी सुपरीचीत असल्यामुळे त्याने आपल्या काव्याला उतकृष्ट अलंकाराने सजविले आहे. त्याच्या काव्यात प्रसन्न व प्रवाही भाषाशैलीचा प्रत्यय येतो.

निरंजन माधव

निरंजन माधवाने स्वोत च्या दृष्टीने पहाता वरच्या दर्जाचे आख्यान काव्य लिहले आहे. ज्ञानेधर विजय, चिध्दोध रामायण, याविनूपा विसंवाद, सुभद्राचंपू आणि स्तोत्र संग्रह अशी विविधतापूर्ण काव्यरचना निरंजण माधवाची आहे.

मुक्तेव्दार

कवीवर्य मुक्तेश्वरासारख्या प्रसादीक व प्रसन्न वाणीचा विशाल आणि भव्य प्रतिभेचा कवी प्राचीन मराठी कवी वाड्मयात दुसरा क्वचीतच.

निष्कर्ष

1. पंडित कवींच्या काव्यात कारागीरी व खटाटोप सजावअ जास्त आहे.
2. पंडितांची रचना ही सोप्याभाषेकडून डौलदार भाषेकडे वळली आहे.
3. पांडित्याच्या प्रदर्शनाची हौस पंडिती काव्यात असल्यामुळे ते वेगळे विदग्ध स्वरुपाचे झाले.
4. पंडिती काव्याचा विशिष्ट संप्रदायाशी संबंध नाही.

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
त्रिमास - ISSN 2231 - 573X

5. पंडिती काव्य अभिजात संस्कृत साहित्याचे मराठीतील पुनरुज्जीवन होय.
6. पंडित कवींचा ओढा भक्तीपेक्षा रसोत्पतीकडे असल्यामुळे सरस ललितकाव्य जाणीवपूर्वक निर्माण करणे ही पंडिती काव्याची प्रधान प्रेरणा ठरली.
7. संस्कृताची प्रौढी मराठीला मिळवून देणे हे त्यांची दयावयाची होती.

संदर्भग्रंथ

1. संत पंत तंत - गं. भा. सरदार
2. पंडीती काव्य - रा.श्री जोग
3. प्राचीन वाडमयाचा इतिहास ह. श्री शेणोलीकर
4. प्राचीन वाडमयाचा इतिहास अ. नां. देशपांडे
5. श्लोककेकावली - मोरोपंत

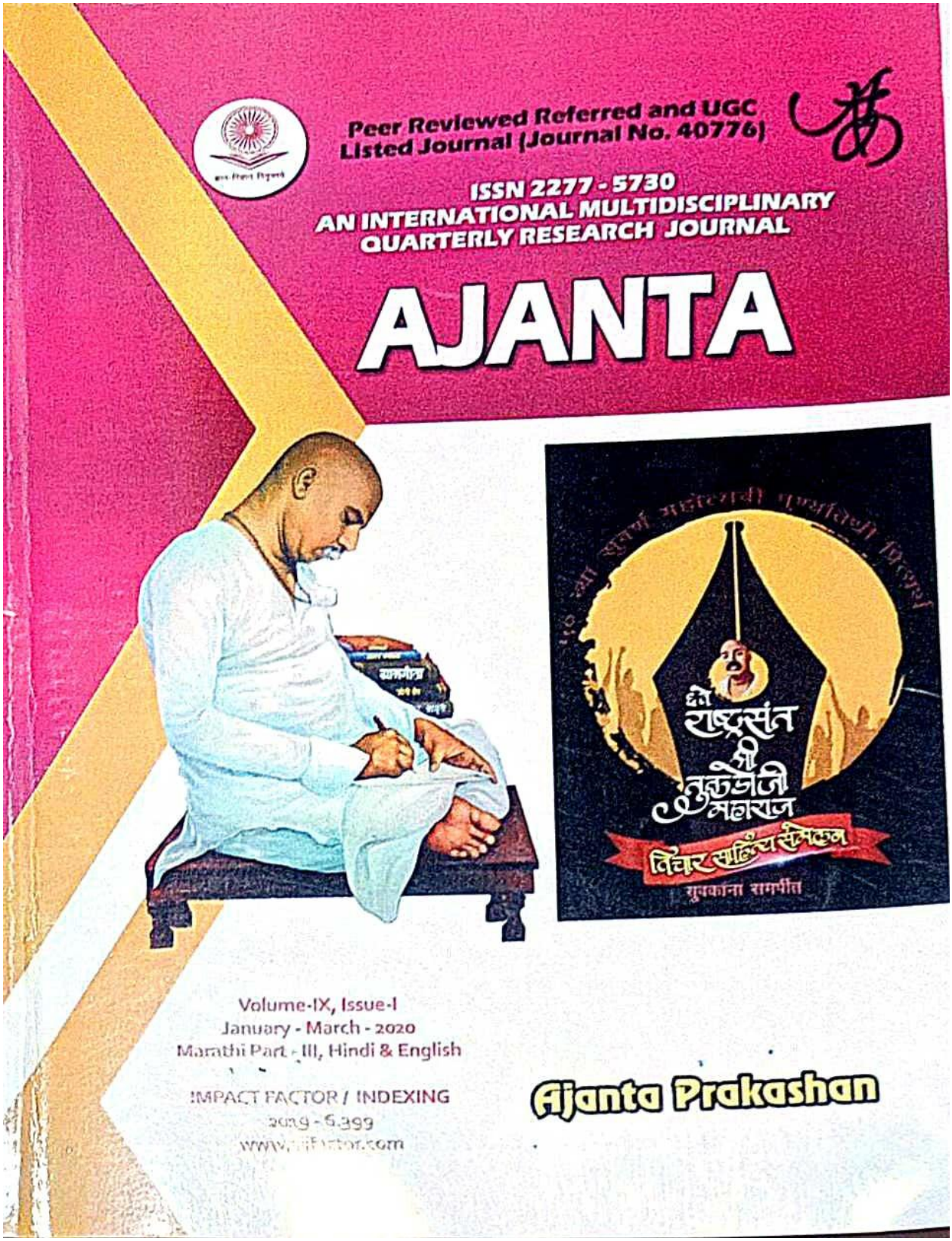
Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संमेलन
Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
Ajanta Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **प्रा. नरेश पांडुरंगजी बोरकर**	१-४
२	शब्दापलीकडील कर्मकृतीचे संपुर्ण विद्यापीठ : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **प्रा. बळीराम भांगे**	५-९
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे **प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले**	१०-१२
४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **प्रा. धनराज डी. मुरकुटे**	१३-१७
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून झालेला सांगीतिक प्रचार **प्रा. डॉ. नीरज एस. लांडे**	१८-२०
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार **प्रा. प्रसन्न बगडे**	२१-२२
७	राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **प्रा. अरुणा हरले**	२३-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची राष्ट्र जागृती व उभारणीची चळवळ **प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड**	२७-३१
९	माणिक बंडूजी ब्रम्हभट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **डॉ. प्रवीण व. काळे**	३२-३४
१०	राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले**	३५-३८
११	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्य **प्रा. डॉ. निलिमा रा. शेरेकर (गोगटे)**	३९-४३
१२	राष्ट्रसंताची भजनावली - सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **कु. श्रुती प्रवीण पांडवकर** **डॉ. साधना शिलेदार**	४४-४७

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१०. राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार

प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

संतांनी आपल्या वाङ्मयाम्धून समाज प्रबोधन केले. महानुभाव वाङ्मय, संतवाङ्मय यामधून आपल्याला वाङ्मयाचे मुख्य उद्दिष्टये माणसाला माणूस म्हणून जगु दिले पाहिजे. व त्याच बरोबर जन्मात आलेल्या प्रत्येकाला आपला वैयक्तिक व अध्यात्मिक विकास साधता आला पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. याकरिता संतांची मांदियाळी भरली. गीतेतील नवनीत सर्वासाठी खुले केले. कधी कीर्तनाच्या माध्यामातून तर कधी भारूड, जागरण, प्रवचन, जनुदेव, कथन तर कधी लोकशिक्षकाच्या भूमिकेतून नामदेव, तुकाराम संत गाडगेबाबा यांनी व इतर अठरापगड जातीतून आलेल्या संतांनी कार्य केले.

या सर्वांचा उद्येश अठरापगड एकच होता. माणसाला माणूस बनवने. कारण जातीभेद, श्रेष्ठ–कनिष्ठ, उच्च –निच,वर्णभेद हा समाजामध्ये खोलवर रूजलेला होता. या सर्व जाचातून समाजाला बाहेर काढून त्यांना भयमुक्त जीवन देण्याकरिता संतांनी , समाज सुधारकांनी, देश सेवकांनी आपले आयुष्य खर्ची घातले. ग्यानबा – तुकारामांपासुन अध्यात्कि गंगा सतत प्रवाहित राहिली, गाडगेबाबांनी शिक्षण व अंधश्रध्दा निर्मुलनाचे कार्य केले. तर संत तुकडोजींना हे विश्वची माझे घर– 'वसुधैव कुटुंबकम' असा समाज घडवायचा होता त्याची सुरवात त्यांनी ग्रामीण भागापासून केली. कुंटुबाचा प्रमुख घटक म्हणून स्त्री आणि,या स्त्री विषयक संत तुकडोजी महाराजांचे विचार काय होते हे आपण या शोध निंबधामधून पाहुया.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाजजीवनविषयक अवलोकन अतिशय सूक्ष्म होते. यातून त्यांना जे दर्शन घडले व कार्यक्षमातंची जी प्रचीती आली त्यातून स्त्री पुरूषापेक्षा कुठल्याही बाबतीत कमी नाही असा अनुभव आला. पण समाजामध्ये तीची कुचंबता होत असल्याचेही त्यांच्या दृष्टीस आले. या देशाला जर पुढं न्यायचे असेल विकसित करायचे असेल तर उत्तम व संस्कारी पिढी निर्माण होणे गरजेचे आहे, म्हणून ते आईला उपदेश करतात.

"निर्भय हो यह देश की माता मंगला कीर्ती कराने
सत्य शील असू निर्मल मनसे विरो को उपजाने."

महिलोन्नती हीच देशाची उन्नती अशी संकल्पना ते मांडतात. तिचे सबलीकरण. सक्षमीकरण झाले तर उन्नत समाजनिर्मिती होईल. पुरूषप्रधान संस्कृतीने आपली. सत्ता बळकट करण्याकरिता स्त्रीचे क्षेत्र घरापुरते संकुचित केले, धर्मग्रंथाच्या आधारे अनेक दुषण तिच्यावर लावली माया. प्रेम, या भावनांमुळे तिला हीन लेखण्यात आले अबला, दुर्बल, भेकड, भोगवस्तु, गुलाम, परमार्थिक मार्गामधील अडसर म्हणून ती उपेक्षिली गेली. पण राष्ट्रसंतांनी मात्र या सर्वांना सडेतोड उत्तर दिले.

"काय देवी देवता भिन्न केल्या । ऋषीपत्न्या नव्हत्या सांभाळलेल्या ?
काय महिलात साध्वी नाही झाल्या. पहा पुराणी मागच्या

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

आपले अस्तित्व विस्तारून आहे. दर चाळीस मिनिटाला एक बलात्कार होतो. दशदिवशी अल्पवयीन बालिकांचे जीवन बलात्कारामुळे उद्ध्वस्त होते. 10 मि. एक महिला हुंडाबळी ठरते. दर सहाव्या मिनिटाला महिलेचा विनयभंग होतो. स्त्रीभ्रूणगर्भपाताचे प्रमाण तर डोळे विस्फारणारे आहे. स्त्रीभ्रूणगर्भपात करूनही वृध्दाश्रमांची संख्या फुगतच आहे. आई-वडीलांना वाऱ्यावर सोडल्या जात आहे. मुले परदेशामध्ये गलेलठ्ठ पगार मिळवित असून आई-वडीलांकरिता वेळ न जाणा नाही. ते आता अडगळीची वस्तु झाले आहे. त्यांन करायला त्यांच्याशी बोलायला आजच्या मुला-मुलींना वेळ नाही. अशा अनेक नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत. याकरिताच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची दाखविलेल्या मार्गांचा अवलंब करावा लागले. नैतिक दृष्टीकोन मुला-मुलींच्या नवीन पिढीमधुन रूजवावा लागेल.

मुलींना शारीरिक शिक्षणाची जोड दयावी लागेल

सध्या वाढत असलेल्या अपप्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणाला शारीरिक शिक्षणाची जोड देणे अत्यावश्यक आहे कारण संत हे द्रष्टे असतात त्यांना दिक्कालांच्या पलीकडे पाहण्याचे समार्थ्य असते. 2050 मध्ये कशाची गरज भासेल त्याचे मार्गदर्शन व उपाय संतांनी आपल्या वाङ्मयातून समाजाला करवून दिले.

"काही मुली शक्ती शिक्षण घेती । मुलोपेक्षाही धीट असती
नाही गुंडाचीही छाती । हात घालील त्यांचेवरि
मुलास विविध उच्च ज्ञान द्यावे, तसेच मुलींनाही शिकवावे
हेळसांड करू नये हे जाणावे समाजाने"

विधवा विवाहास प्रोत्साहन व बालविवाहास बंदी

"एक गोष्टीत मात्र जपावे, बाळपणी ही लग्न नसावे
समजुतदारीने करून द्यावे. लग्नप्रसंग
वेगळे नियम प्रतिष्ठेसंबंधी,, विधवा होता विवाह-बंदी
निर्वाहाचिही नाही संधी, ही भेदबुध्दी कषासाठी ।
काही स्त्रिया विधवा होती । केंष काढुनि विद्रुप करिती
आपण रडावे. यावे साजिरी । तिला जन्मदरि दु:रवाचे भारे
दररोज क्षणाक्षणाला मरण्यापेक्षा यातना सोसण्यापेक्षा, जखमी
होण्यापेक्षा एकदाचे चितेंवर भस्म होणेचे बरे नियम हे दोघांसाठी
समान असावे परंतु याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच
येथे समाजाचे चुकले । एकास उचलोनि दुसऱ्यास दाबले
याचे कळपुत भोगणे आले कितीतरी ठिकाणी.

महिला संघटन

स्त्रीयांना आपल्या दु:खाला वाच्या फोडण्याकरिता त्यांनी मनातील विचार व्यक्त करण्यासाठी स्त्री संघटना असाव्यात व त्याव्दारा त्यांना न्याय मिळावा एकटी स्त्री अन्यायाचा प्रतिकार करू शकत नाही. त्याकरिता स्त्रींयाचे एक संघटन असावे जैसी मुलांची संघटित सेना । तैसी स्त्रियांची असावी. संघटना आपल्या सुख दु:खाच्या भावना प्रकटल्या सभा संमेलन पुरूषांचे जेसे स्फुर्तिस्थान । तसेच महिलांचे असावे उन्नतीभूवन त्यात सभा, प्रार्थना,

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

आपले अस्तित्व विसरून आहे. दर चाळीस मिनटाला एक बलात्कार होतो. दरदिवशी अल्पवयीन बालिकांचे जीवन बलात्काराव्दारे उद्ध्वस्त होते. 10 मि. एक महिला हुंडाबळी ठरते. दर साहाव्या मिनिटाला महिलेचा विनयभंग होतो. स्त्रीभृणगर्भपाताचे प्रमाण तर डोळे विस्फारणारे आहे. स्त्रीभृणगर्भपात करूनही वृध्दाश्रयांची संख्या फुगतच आहे. आई–वडलांना वाऱ्यावर सोडल्या जात आहे. मुले परदेशामध्ये गलेलठ्ठ पगार मिळवित असून आई–वडलांकरिता वेळ न जागा नाही. ते आता अडगळीची वस्तु झाले आहे. त्यांच करायला त्यांच्याशी बोलायला आजच्या मुला–मुलींना वेळ नाही. अशा अनेक नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत. याकरिताच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची दाखविलेल्या मार्गाचा अवलंब करावा लागले. नैतिक दृष्टीकोन मुला–मुलींच्या नवीन पिढीमधुन रूजवावा लागेल.

मुलींना शारीरिक शिक्षणाची जोड दयावी लागेल

सध्या वाढत असलेल्या अपप्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणाला शारीरिक शिक्षणाची जोड देणं अत्यावश्यक आहे कारण संत हे द्रष्टे असतात त्यांना दिक्कालांच्या पलीकडे पाहण्याचे समार्थ्य असते. 2050 मध्ये कशाची गरज भासेल त्याचे मार्गदर्शन व उपाय संतांनी आपल्या वाङ्मयातून समाजाला करवून दिले.

"काही मुली शक्ती शिक्षण घेती । मुलोपेक्षाही धीट असती
नाही गुंडाचीही छाती । हात घालील त्यांचेवरि
मुलास विविध उच्च ज्ञान द्यावे, तसेच मुलींनाही शिकवावे
हेळसांड करू नये हे जाणावे समाजाने"

विधवा विवाहास प्रोत्साहन व बालविवाहास बंदी

"एक गोष्टीत मात्र जपावे, बाळपणी ही लग्न नसावे
समजुतदारीने करून द्यावे. लग्नप्रसंग
वेगळे नियम प्रतिष्ठेसंबंधी,, विधवा होता विवाह–बंदी
निर्वाहाचिही नाही संधी, ही भेदबुध्दी कपासाठी ।
काही स्त्रिया विधवा होती । केंप काढुनि विद्रुप करिती
आपण रडावे. यावे साजिरी । तिला जन्मदरि दुःखाचे भारे
दररोज क्षणाक्षणाला मरण्यापेक्षा यातना सोसण्यापेक्षा, जखमी
होण्यापेक्षा एकदाचे चितेंवर भस्म होणेचे बरे नियम हे दोघांसाठी
समान असावे परंतु याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच
येथे समाजाचे चुकले । एकास उचलोनि दुसऱ्यास दावले
याचे कळपुत भोगणे आले कितीतरी ठिकाणी.

महिला संघटन

स्त्रीयांना आपल्या दुःखाला वाचा फोडण्याकरिता त्यांनी मनातील विचार व्यक्त करण्यासाठी स्त्री संघटना असाव्यात व त्याव्दारा त्यांना न्याय मिळावा एकटी स्त्री अन्यायाचा प्रतिकार करू शकत नाही. त्याकरिता स्त्रींयाचे एक संघटन असावे जैसी मुलांची संघटित सेना । तैसी स्त्रियांची असावी. संघटना आपल्या सुख दुःखाच्या भावना प्रकटल्या सभा संमेलन पुरूषांचे जेसे स्फुर्तिस्थान । तसेच महिलांचे असावे उन्नतीभूवन त्यात सभा, प्रार्थना,

VOLUME - IX, ISSUE - I JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

कथाकीर्तन, उपक्रम पूर्ण महिलांचे तिळगुळ , हळदीकुंकू, शारदोत्सव, सहभोजनादि करावे. अशाप्रकारे एकत्र येण्यातून स्त्रीयांचा आंतरिक विकास घडून येईल व त्यांच्यातिकणी आत्मभान निर्माण होऊन, वेळआल्यास प्रतिकारासाठी जागीव त्याच्यात निर्माण होईल व अन्याय अत्याचाराला आळा बसेल. ही राष्ट्रसंताची दूरदृष्टी येणाऱ्या सांप्रत काळासाठी यथार्थ आहे. वरील विवेचनामधून खालील निष्कर्ष हाती येतात.

1. राष्ट्रसंतानी महिलोन्नती विषयक मांडलेले विचार स्पष्ट व प्रेरणादायी आहे.
2. राष्ट्रसंत हे केवल भजन कीर्तन करणारे संत नव्हते तर समाज मनाचा अभ्यास करणारे ते द्रष्टे साहित्यिक होते.
3. सहशिक्षणामध्ये नैतिकतेला स्थान देऊन बंधु –भगिनी' भाव त्यांच्यात निर्माण व्हावा.
4. कुप्रवृत्ति पासून स्वतःला, सुरक्षित ठेवण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाची तजविज करण्यात यावी.
5. विधवेकडे बघण्याच्या दृष्टिकोन बदलून तिला सुध्दा पुनर्विवाह करण्याचा व सुखी होण्याचा हक्क असावा.
6. स्त्रीला व्यक्त बळकट होण्याकरिता स्त्री संघटना असाव्यात.

1. सेपा सुदाम सावरकर, ग्रामगीता, आवृत्ती तेवीस 06 आक्टो 2011
2. शेदरे नमिता राष्ट्रसंत स्त्रीदर्शन, ओमप्रकाशन, नागपूर, 1995
3. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता सुबोध निरूपण डॉ. अशोक कामत
4. श्री गुरूदेव मासिक – प्रा. रघुनाथ कडवे
5. राष्ट्रसंत अमृतवाणी – केशवदास रामटेके.

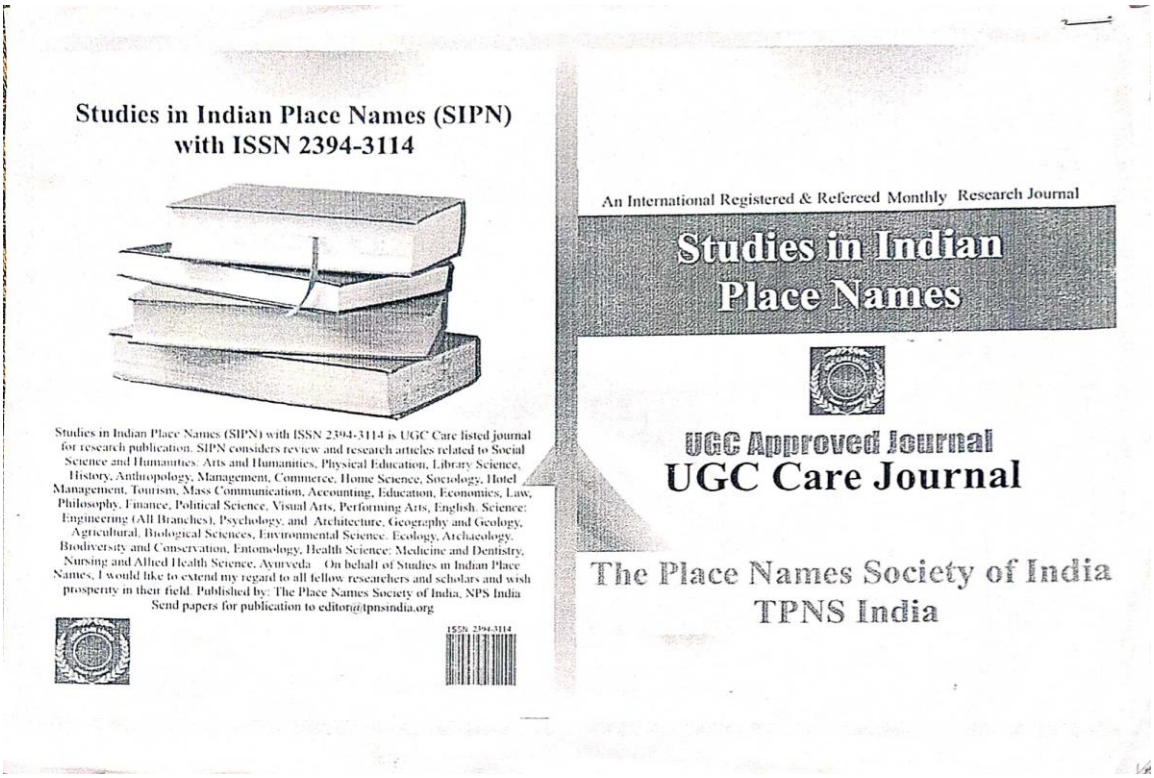
Studies in Indian Place Names (SIPN)
with ISSN 2394-3114
Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114 is UGC Care listed journal for research publication. SIPN considers review and research articles related to Social Science and Humanities: Arts and Humanities, Physical Education, Library Science, History, Anthropology, Management, Commerce, Home Science, Sociology, Hotel Management, Tourism, Mass Communication, Accounting, Education, Economics, Law, Philosophy, Finance, Political Science, Visual Arts, Performing Arts, English, Science: Engineering (All Branches), Psychology, and Architecture, Geography and Geology, Agricultural, Biological Sciences, Environmental Science, Ecology, Archaeology, Biodiversity and Conservation, Entomology, Health Science: Medicine and Dentistry, Nursing and Allied Health Science, Ayurveda On behalf of Studies in Indian Place Names, I would like to extend my regard to all fellow researchers and scholars and wish prosperity in their field. Published by: The Place Names Society of India, NPS India
Send papers for publication to editor@tpnsindia.org
An International Registered & Refereed Monthly Research Journal
Studies in Indian Place Names
UGC Approved Journal
UGC Care Journal
The Place Names Society of India
TPNS India

Studies in Indian Place Names ISSN: 2394-3114
(UGC Care Journal) Vol-40-Issue-38-March-2020

अहिल्याबाई होळकर

प्रा.डॉ. चारूशीला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला

सारांश

पुण्यष्लोक राजमाता अहिल्याबाई होळकर यांचे कार्य अफाट आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाच्या दातृत्वाचा, मातृत्वाचा, नेतृत्वाचा, पराक्रमाचा इतिहास त्यांच्या कार्याच्या साक्षीने उभा आहे. एका साधारण घरामध्ये जन्माला आलेली पोर तिच्या असामान्य कर्तृत्वाने पुण्यष्लोक अहिल्या बनली. या अहिल्येने केलेल्या विविध कार्याच्या व त्यामध्येही स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून केलेल्या कार्याचा विचार आपण या शोध निबंधात करणार आहे. पतीनिधनानंतर सती जाऊन स्वर्ग प्राप्त करण्यापेक्षा आपण जिवंत राहून या धरेवरच स्वर्ग निर्माण करू अशी त्यांची विचारसरणी होती. इथला प्रत्येक जीव सुखी करायचा होता.

उद्दिष्टे: -

1. अहिल्याबाई होळकर यांच्या चरित्रातील. महत्वपूर्ण घटना.
2. त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा परिचय करवून घेणे.
3. अहिल्याबाईंनी स्त्रीयांसाठी कोणकोणते कार्य केली तिला स्वावलंबी सक्षम कसे बनवले याचा शोध घेणे.
4. जनतेच्या विकासकामांना मदत करून पर्यावरणविशय जाणिवा समृध्द केल्या. त्यासाठी केलेले कार्य कोण कोणते हे पाहणे.
5. स्त्रीयांच सक्षमी करण म्हणजे काय याचा शोध घेणे.
6. उच्च-नीच स्त्री-पुरूष, जात-पात, भेदाभेद या विषयी अहिल्याबाईचे धोरण काय?
7. स्त्री शिक्षणासाठी केलेले तजवीज कोणकोणत्या याचा अभ्यास करणे.

अहिल्याबाई होळकर हे माणकोजी व सुषिलाबाई या शिंदे दांपत्याच्यापोटी जन्माला आलेलं अलौकिक रत्न होते. त्यांच्या जन्म बीड जिल्हयातील चैंडी या छोटयाशा गावामाचे धनगर जातीमध्ये झाला. त्या काळात 'अष्टवर्जे भवेतलग्न' या परंपरनुसार त्यांचा विवाह वयाच्या

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

आठव्या वर्षी सुभेदार मल्हारराव होळकर यांचे पुत्र खंडेरावाशी झाला अशा प्रकारे ही एका खेडयात जन्माला आलेली परकरी पोर होळकरांची सून झाली. अहिल्याबाईचे कर्तृत्व धार्मिक कार्यापुरतेच मर्यादित नव्हते तर एक कर्तव्यदक्ष राज्यकर्ती म्हणून अहिल्याबाई होळकर हे नाव मराठयांच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहीले गेले. अशा या अहिल्याबाईनी स्त्रीयासांठी कोणकोणत्या सुविधा त्यांच्या कारकिर्दीमध्ये निर्माण केल्या. तत्कालीन स्त्रीयांना त्यांचा कोणता लाभ आला याचा शोध आपण येथे घेणार आहोत.

अतिशय कमी वर्षात वैधव्य आल्यानंतर तत्कालिन समाज प्रथेप्रमाणे त्यांना सती जावे लागणार हे निश्चित. पण श्वसुर मल्हारराव होळकर यांनी त्यांना सती जाण्यापासून परावृत्त केले. त्यांनीही सासऱ्यांचा मान राखला व त्यांना राज्यकारभारात मदत करू लागल्या. पण हे शासकतेच बळ काही त्यांना एकाएकी प्राप्त झाले नाही तर याची बीज त्यांच्या बालपणामध्ये शोधता येते. माणकोजी शिंदे यांनी आपल्या या कन्येची घडणच अशी जबरदस्त केली की भातुकली-खेळभांडे खेळावयाच्या त्या दिवसांमध्ये अहिल्याबाई त्या इवल्याशा घरकुडांच्या महाराणी व्हावच्या व सर्व सत्ता आपल्या अधिकारा खाली ठेवायच्या. आणि तेज रूजलेले बीज पुढे फोफवत जाऊन एक दक्ष शासनकर्ती धुरंधर राजकारीण, कुशल संघटक, अचूक नेमबाज, चाणाक्ष स्त्री म्हणून इतिहासामध्ये आपल्याला गिळते.

सक्षमीकरण म्हणजे काय

'महिलांच्या दृष्टिकोनातून जगाकडे पाहणे', अरो बिजिंग मध्ये जागतिक स्तरावर संपन्न झालेल्या 4 थ्या जागतिक संम्मेलनाचे घोष वाक्य होते. सक्षमीकरण ही संकल्पना सर्व प्रथम 'पावलो फ्रिरे' यांनी उपयोगात आणली आणि यामागील तत्व अरो की महिलांना समान संधी देणे. आपण पाहूया सक्षमीकरणासंदर्भात वेगवेगळी मते.

"सत्तावंचित - संधीवंचित महिलांना कोणत्याही भेदभावा शिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय".

"महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीचे व्यक्तिमत्तव एक माणूस व व्यक्ती म्हणून विकसित करणे आणि त्यांना समान संधी देणे."

"महिला सक्षमीकरण म्हणजे दुर्बलता नष्ट करणारी, स्त्रीच्या शरीर व मन बुध्दीमध्ये स्वत्वाची जाणीव व स्वतःबद्दल जागृतता निर्माण करणारी व त्या दृष्टीने स्वयंविकासाठी प्रवृत्त करणारी एक संकल्पना होय."

एकंदरीत कोणत्याही प्रकाराचा भेदभाव न करता स्त्रीला माणूस म्हणून जगू देणे, तिचा संपूर्ण विकास घडवू देणे. या स्त्री सक्षमीकरणामध्ये सर्वप्रथम आद्यशिक्षण, अग्रणी महिला म्हणून सावित्रीबाई फुले यांचे नाव येते.त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी त्रास सहन केला.

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

तर्खडकर कन्या अन्नपूर्णा ही विलायतेला शिकायला गेलेली पहिली महाराष्ट्रातील महिला, पंडिता रमाबाई, वैद्यकिय पदवी मिळवणाऱ्या आनंदीबाई जोशी, ताराबाई शिंदे यांनी त्या काळी पुस्त्यांपासून प्रेरणा घेतलेल्या हा महिला वर्ग. त्यांचा ग्रंथ 'स्त्री-पुरुष तुलना' हया ग्रंथात त्यांचे विचार आपल्याला कळतात. जनाबाई शिंदे स्पृष्य-अस्पृष्य स्त्रीयांना एकत्रित केले. नंतरच्या कालखंडामध्ये राणी लक्ष्मीबाई, मादाम कामा इंदिरा गांधी, मेधा पाटकर, राणी बंग, मंदा आमटे ही फळी निर्माण झाली तरी स्त्री सक्षम झाली का? त्या काळामध्ये अहिल्याबाईंनी स्वतःला व इतर स्त्रीयांना कसे सक्षम केले.

अहिल्याबाई बालपणापासूनच तलवार चालवणे, घोडदौड करणे दररोज सकाळी उठल्यानंतर भरपूर कसरती करून शरीर पुष्ट व चपळ बनवण्याचे विविध व्यायाम करीत. व्यायाम व कसरती नंतर चैरस असा आहार त्या घेत असत त्यानंतर त्या त्यांच्याकडे असलेल्या ग्रंथालयामध्ये तासन तास, भरपूर व अफाट वाचन करीत त्यांच्याकडे मोठा व दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह होता त्यामध्ये निर्णयसिंधू, वाल्मिकी रामायण, द्रोणपर्व, ज्ञानेश्वरी, मथुरा महात्म्य, मुहूर्त चिंतामणी, पदमपुराण यांच्या हस्तलिखित प्रती होत्या.

त्या विद्वानांचा मानसन्मान करीत, कलेला व कलाकारांना उत्तेजन देत. त्या सक्षम व दुर दुष्टीच्या होत्या.

त्यांची ग्रंथ हेच गुरू मानले व ग्रंथातूनच शक्ती स्फूर्ती शोधली व संधी येताच त्याचा योग्य तो वापरही केला आपल्या रयतेला त्यांनी आपल कुटूंब मानल त्यांना सुरक्षित केल. त्यामुळे त्यांच्या राज्यात शांतता, संपन्नता व सुबत्ता होती त्या अजातशत्रू होत्या.

कापड व्यवसाय व इतर कलांना उत्तेजन

सखाराम धोगंडे याच्या साहयाने राजधानी, इंदौरहू वरुन महेश्वर येथे आणली व तेथे त्यांनी 100 विणकरांना प्रशिक्षित केले, महेश्वर ही राजधानी जणू काव्य संगीत, कला व उद्योग याची संस्थाच होती महेश्वर हे विणकरांचे मध्यवर्ती केंद्रच होते. बाईंनी वस्त्रोद्योगांना उत्तेजन दिले. कोष्टयांची वसाहत स्थापन केली. व महिला विणकरांना मोठया प्रमाणात प्रोत्साहन दिले. व एका अर्थाने वस्त्रोद्योग व्यवसायाचा पायाच घातला. महेश्वर घाटाची चांदीची भांडी, वस्त्रोद्योग व रेशीम उद्योग भरभराटीस आणला. आज महेश्वरीसाडी प्रसिध्द आहे.

नकारात्मकतेचा पैलू व अंधश्रध्दा निवारण

महिलांनी धो-धो रडणे त्यांना पसंत नव्हते. त्यांनी संकटातून पार पडावे.," नियती तिच काळ रूप आमच्यावर पाडायची, तिने आमचा पुत्र नेला आमच्या छोटया छोटया सुना

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

विधवा झाल्या. त्यांच्या गळ्यातील मंगळसुत्र गेले पण त्या निश्पाप जिवांचे गळे आवळयचे नाहीत अशी आपल्या व्याहयांना ठणकावून सांगितले. तेव्हा व्याहयांनी आमच्या कुळामध्ये जन्माला आलेली मुलगी ही तिच्या पतीबरोबर सती जाणारच अन्यथा आमच्या कूळांचे नाव व धर्मपालन होणार नाही, अशी उत्तर दिले. जो धर्म सती जाणे सांगतो, तो धर्म आम्ही पाळणार नाही. अशी अहिल्यांबाईनी निक्षुन सांगीतले. आमच्या दोन सुना सती गेल्यावर, पुढे जाऊन पुरूषालाही 'सता' जावच लागेल. व्याहयांनो बोला ! प्रजाजनांनो बोला ! असा खडा सवाल, निर्णयी प्रश्न उभा केला व रामायण, महाभारतामध्ये अनेक युध्द होऊनही सती गेल्याची उदाहरणे नसल्याचे दाखले देऊन सती प्रथेला शास्त्राधार नसल्याचे प्रजेला पटवून दिले. व नंतर राजाराम मोहनरॉय यांच्या प्रयत्नामुळे 1899 - मध्ये कायद्याव्दारे ही प्रथा बंद झाली.

समाज उपयोगी कामे

ज्या काळामध्ये दळवळणाच्या सोई उपलब्ध नव्हत्या अशा खडतर परिस्थितीमध्येही तिर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी व राज्यामध्ये मंदिरे, धर्मशाळा, तलाव, विहीरी, पाणपोई, घाट अशा समाज उपयोगी कामे केली. वास्तुशिल्पे, स्थापत्य कलांना व कलाकारांना उत्तेजन दिले. प्रत्येकाला काम दिले. गोरगरिब जनतेच्या हाताला काम मिळवून दिले. अहिल्येने प्रजेलाच आपल मूल मानल होतं होतं आईप्रमाणे स्वतःच्या प्रजेवर संस्कार व प्रेम केले. म्हणुनच जॉन माल्कम, "भेमरी ऑफ सेन्ट्रल इंडिया इनक्लुडींग माळवाज" या ग्रंथात म्हणतो,"अहिल्याबाईच्या राज्यात" सगळीकडे हिरवेगार आहे व सर्व लोकांच्या हाताला उन्हाळयाच्या दिवसांमध्येही काम आहे. तसेच थंडीच्या दिवसांमध्ये गोरगोरीबांना उबदार उनी कपडे पुरवल्या जातात अषा सर्व सुविधा या प्रांतात आहेत. व मनुश्य सुखी व समाधानी आहे".

स्त्रीयांसाठी व्यवस्था व अधिकार

अहिल्याबाईनी आपल्या राज्यात - पशुपक्षी, जनावरांसाठी रूग्णोपचाराची व्यवस्था केली. हकीम वैद्य नेमले. स्त्रीयांसाठी वैयक्तिक सुविधा निर्माण केल्या व त्यांना अधिकाराही बहाल केले. स्त्रियांना सुरक्षित स्नानासाठी, कपडे बदलण्यासाठी बंदीस्त ओवऱ्या ठेवल्या अशी तिर्थक्षेत्री स्त्रियांची व्यवस्था त्यांनी केली.

आपल्या राज्यामध्ये विधवांना दत्तकपुत्र घेण्याचा अधिकार त्यांनी दिला. तसेच स्त्रियांची स्वतंत्र सेना निर्माण केली स्त्रियांसाठी स्वतंत्र सैनिक प्रशिक्षण केंद्र काढले व स्त्रियांची बटालियन स्थापन केली. महिला विणकरांना प्रोत्साहन दिले हा व यासारखी अनेक

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names ISSN: 2394-3114
(UGC Care Journal) Vol-40-Issue-38-March-2020

महिलांना सक्षम करण्यासाठी त्यांनी कामे केली. ती त्यांच्या दूरदृष्टिची व सक्षम कर्तृत्वाची साक्ष देतात.

महिला सैनिकांची फौज इतकी सबळ बनवली पाहीजे की ती एकटी कुठे ही गेली तर स्वतः बरोबर इतरांची सुरक्षा तिला करता आली पाहिजे.

गुणग्राहकता - व कृतीशीलता

अहिल्याबाईनी आपल्या कन्येचा स्वयंवर घोषित केले. ते जाहीर करतांना, जो कोणी चोर, लुटारू, दरोडेखोर यांचा राज्यात बंदोबस्त करील. त्या शुर विराला मुक्ताबाईशी विवाह लावता येईल. त्यावेळी जातपात बघितली जाणार नाही आणि त्यांनी यशवंतराव फणसे या गुणी शुर तरूणाशी मुक्ताबाईचा विवाह करून आपल्या कृतीषीलतेचा परिचय दिला.

त्यांनी मंदिराबरोबरच मस्जिदचाही जीर्णोध्दार केला यातुन धर्माचे पावित्र्य प्रत्येक घरात अबाधित ठेवल.

पर्यावरणविशयक दृष्टिकोन स्वातंत्र्य

त्यांनी आपल्या राज्यात प्रत्येकाने दहा झाडे लावावीत. व त्यातील पाच झाडाचे उत्पन्न स्वतःकडे ठेवावे व पाच झाडांचे उत्पन्न कराच्या रूपात सरकारी खाजिन्यात जमा करावे. अषाने वृक्षलागवडीही होईल, पर्यावरणाच रक्षण व सावलीसाठीही पांथस्थांना त्याचा उपयोग होइल व सरकारला उत्पन्नही मिळेल अशा दुहेरी बाजू त्यांना रयतेसमोर ठेवल्या व त्यांच्याकडून हे करवून घेतले.

अहिलेच्या कृतीमध्ये आणण्यासारख्या गोष्टी

अहिल्येने आधी स्वतःला घडवले. स्वतःची घडण स्वताः घडल्यावरच आपण इतरांना घडवू शकतो. आयुष्याचे ध्येय बालपणीच ठरवले मला महाराणी व्हायच !

आजच्या अहिलेला संधी कशी मिळेल.

आजच चित्र पाहिल्यास आल्याला असे जाणवते की, स्त्री-पुरूषै समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात त्यांच्या स्वातंत्र्य विषयीही कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असूनही निर्भयाकांड कोपर्डीसारखा अमानुश्य अत्याचार, हिंगणाघाट सारखी घटना अनेक तरूणींवर ॲसिड हल्ले, हुंडाबळी अशा घटना घडतातच घरघुती अन्याय अत्याचार, होतातच मुला-मुलींमध्ये भेद केला जातो, मुलांच्या चुकांकाडे डोळे झाक केली जाते.

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

आजच्या मुलीनी आपले ध्येय निश्चित ठरवायचे व त्यानुसार मार्गक्रमण करायच, अहिल्येने मार्गक्रमण करतांना आयुश्यात 21 व्या वर्षी आलेल वैधव्याच संकट त्यावर मात करून बालपणी निश्चत केलेल त्यांच ध्येय हस्तगत केल. ते म्हणजे मला सर्वांना सुखी करायच. माझ्या राज्यात कुणी दुःखी-कष्टी, उपाशी राहता कामा नये.

अहिल्येने आपल्या प्रजेलाच मूल मानल होतं. आईप्रमाणे स्वतःच्या प्रजेवर संस्कार केले. म्हणूनच पंडित नेहरू - गीम्प्लेस ऑक वर्ड हिस्ट्री या पुस्तकात ते म्हणतात, "अल्पवयीन विधवा स्त्रीन 24 वर्शे राज्य करून पांतता व सुव्यवस्था निर्माण करून राज्य भरभराटीस आणले. तर ब्रिटीष लेखक - लॉरेन्स म्हणतो , "मी जगभरातल्या राज्यकत्र्या स्त्रियांचा अभ्यास केला. जपानच्या, इंग्लडच्या मार्गरेट थॅचर, राणी एलिझाबेथ या राज्यकत्र्या स्त्रियांपेक्षा इंदोरच्या अहिल्याबाई होळकर हया वेगळया आहेत. यातच त्यांच्या कर्तव्याचे मोठेपण सामावले आहे.

अल्पवयीन विधवा असणाऱ्या अहिल्येने दामधर्म धर्मकार्य, राजकार्य, दानधर्म, ग्रंथसंग्रह, जनावर, पशुपक्षी यांच्यासाठी सुविधा व्यवसायला प्रोत्साहन व त्याला भराभराटीस आणले. चोर व दरोडखोरांना अभय देऊन जगण्याच साधन दिल. स्त्रियांना प्रशिक्षित करून त्यांची. वटालियन स्थापन केली. अनेक सुधारणा केल्या, पाणपोया, विहीरी, तलाव जलाशय, घाट, बारवा बांधल्या. शेतीला जाचक करातून मुक्त केले. गोपालन व त्याचे महत्व पटवले. कलांना व विद्वानांना उत्तेजन दिले. एकदंरित पुत्रवत प्रजेवर प्रेम करून सर्वांना सुखी करण्याचा प्रयत्न आयुष्यभर केला.

वरील विवेचनातून खालील निष्कर्श हाती येतात

1. अहिल्येला पतीनिधनानंतर सती जाऊन स्वर्ग प्राप्त करायचा नव्हता तर, इथला प्रत्येक जीव सुखी करून या धरेवर स्वर्ग निर्माण करावयाचा होता.
2. अहिल्येच्या राज्ञीपणाची बीज तिच्या बालवयामध्ये सापडतात. माणकोजी षिंदे यांनी तुला महाराणी व्हावयं तुला तलवार चालवायची, घोडदौड करावयाची असे संस्कार तिच्या मनावर बिंबवले.
3. अनेक अन्यायी प्रथा, परंपरा त्यांनी बंद केल्या. त्यांनी मंदिरावरोवर मस्जिदचाही जीर्णोध्दार केला व धर्माचे पावित्र्न्य प्रत्येक घरात अबाधित ठेवलं
4. अहिल्येने आधी स्वतःला घडवले व नंतर आपल्या राज्याला, आपण घडल्यावरच इतरंाना घडवू षकतो. हे आपल्या उदाहरणाने जगाला दाखवून दिले.

Copyright © 2020Authors

Studies in Indian Place Names ISSN: 2394-3114
(UGC Care Journal) Vol-40-Issue-38-March-2020

5. स्त्रियांची स्वतंत्र वटालियन स्थापन केली. विधवांना दत्तकपुत्रघेण्याचे अधिकार दिले. स्वतंत्र सैनिक प्रषिक्षण केद्रं काढले. महिला विणकरांना प्रोत्साहन दिले अनेक महिलांना सक्षम करण्यासाठी कार्ये केली ती त्यांच्या दूरदृष्टीची व सक्षम कर्तृत्वाची साक्ष देतात.

संदर्भ ग्रंथ:

1. अहिल्याबाई होळकर - वास्तव दर्षन, म.ना.लोही, नगपूर 1999.
2. लोकराज्ञी अहिल्याबाई होळकर, मुक्ता कणेकर, पुणे 2013,
3. मराठेषाहीतील मनस्विनी- मु.र.देषपांडे, पुणे 2005.
4. कर्तत्त्ववान स्त्रिया, स्वाती कर्वे, उत्कर्श प्रकाषन पुणे 2018.
5. मराठी विष्वकोश - खंड 1.

Copyright © 2020Authors

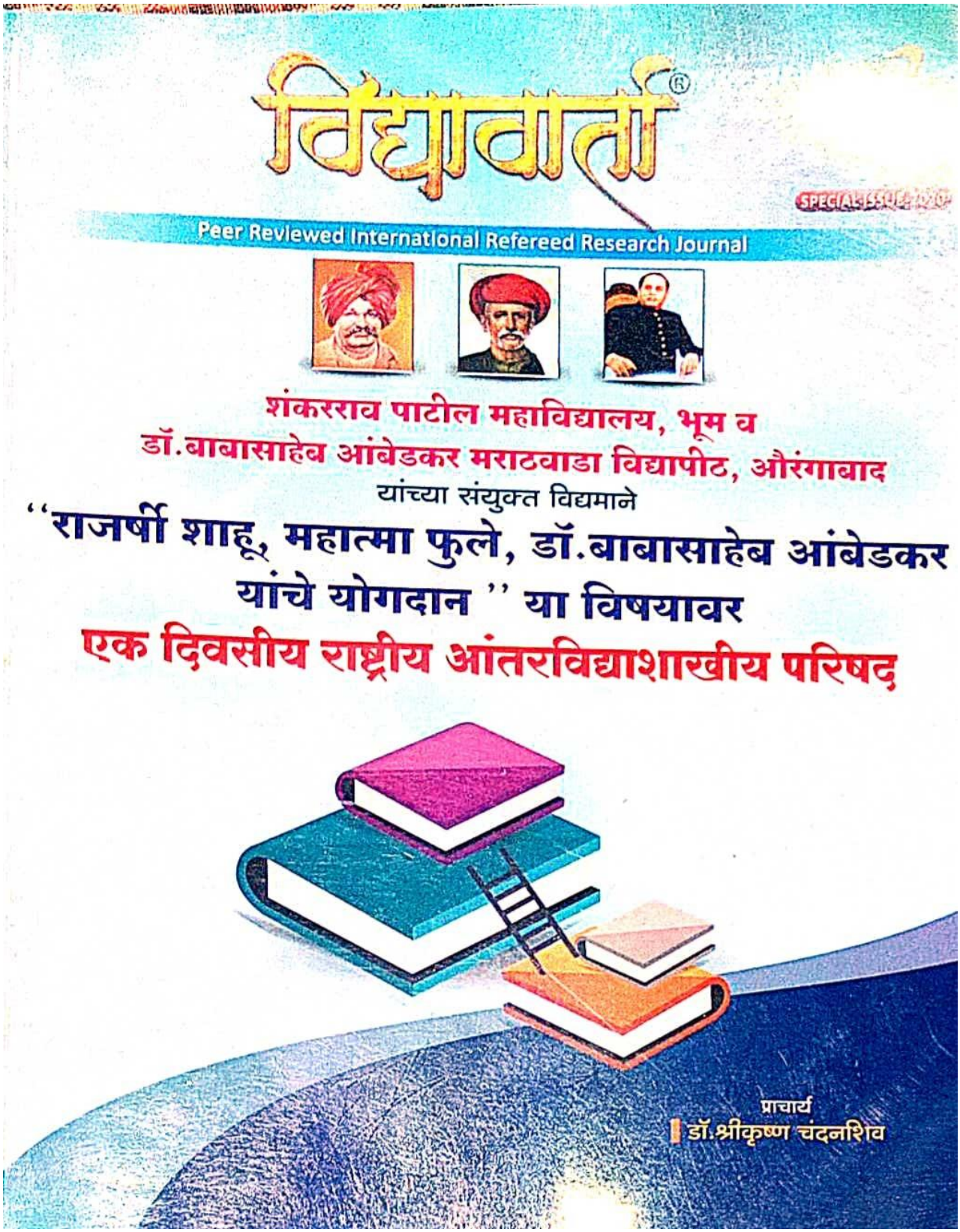
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने
''राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
यांचे योगदान '' या विषयावर
एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद
प्राचार्य
डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

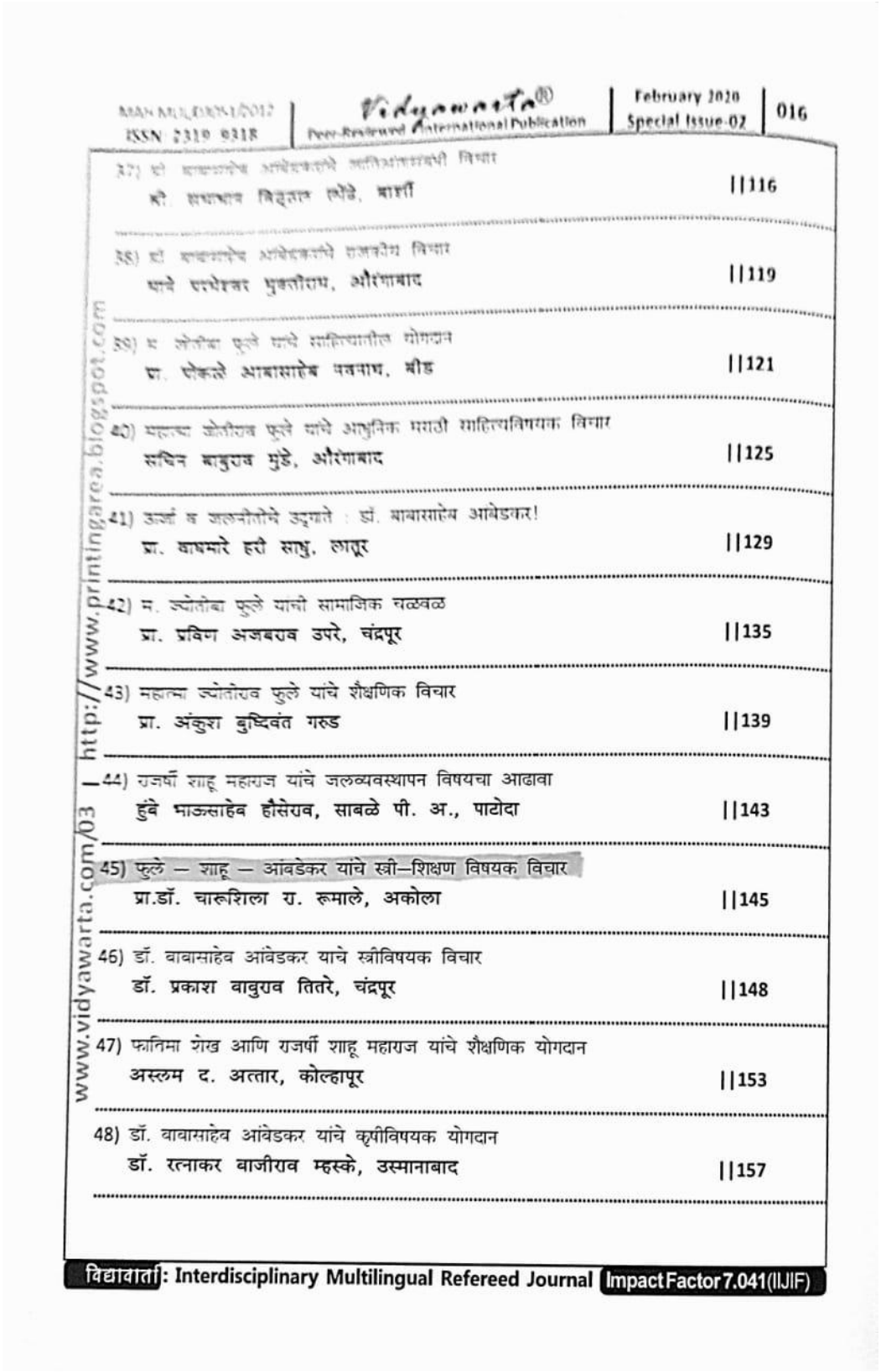

MAH MUL/DIS/1/2012
ISSN: 2319-9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
February 2020
Special Issue-02
016

37) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातिअंतसंबंधी विचार
श्री. सभाधान विठ्ठल लोंढे, बार्शी ||116

38) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार
भावे परमेश्वर मुक्तीराम, औरंगाबाद ||119

39) म. जोतीबा फुले यांचे साहित्यातील योगदान
प्रा. पोकळे आबासाहेब नवनाथ, बीड ||121

40) महात्मा जोतीराव फुले यांचे आधुनिक मराठी साहित्यविषयक विचार
सचिन बाबुराव मुंडे, औरंगाबाद ||125

41) ऊर्जा व जलनीतीचे उद्गाते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर!
प्रा. वाघमारे हरी साधु, लातूर ||129

42) म. ज्योतीबा फुले यांची सामाजिक चळवळ
प्रा. प्रविण अजबराव उपरे, चंद्रपूर ||135

43) महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. अंकुश बुध्दिवंत गरुड ||139

44) राजर्षी शाहू महाराज यांचे जलव्यवस्थापन विषयचा आढावा
हुंबे भाऊसाहेब हौसेराव, साबळे पी. अ., पाटोदा ||143

45) फुले – शाहू – आंबेडकर यांचे स्त्री–शिक्षण विषयक विचार
प्रा.डॉ. चारूशिला रा. रूमाले, अकोला ||145

46) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याचे स्त्रीविषयक विचार
डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे, चंद्रपूर ||148

47) फातिमा शेख आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान
अस्लम द. अत्तार, कोल्हापूर ||153

48) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक योगदान
डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के, उस्मानाबाद ||157

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-02 | 0145

फुले – शाहू – आंबडेकर यांचे स्त्री–शिक्षण विषयक विचार

प्रा.डॉ. चारूशिला रा. रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश –

'स्त्री शिकली तर अनाचार, पापाचार वाढेल अशी तात्कालीन समाजिक व सार्वत्रिक धारणा होती, चूल आणि मूल याशिवाय स्त्रियांना कोणतेही अधिकार व कर्तव्य नसे, असे समजणारा अज्ञान अंधःकारात खेचेच्छ डुंबणारा समाज होता. स्त्री शिक्षणाची कल्पनाच त्या काळात कुणी केलेली नव्हती, पुण्यासारख्या विद्यानगरीत महात्मा फुलेंनी स्त्रियांच्या शिक्षणाची शाहूंच्या २५/३० वर्जे अगोदर जे प्रयत्न चालविले त्यासाठी त्यांचा सावित्रीचा जो छळ झाला त्यावरुनच आपण समजू शकतो की शंभर वर्षापूर्वी स्त्री शिक्षणासाठी सामाजिक परिस्थिती अत्यंत प्रतिकूल होती.

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. संपूर्ण समाजाचा प्रतिबिंब साहित्यामध्ये अवतिर्ण झालेला असत. असा एकही समाजाचा घटक नाही की जो साहित्यात नाही. संपूर्ण जीवसृष्टी सामाजिक भौगोलिक परिस्थिती, समाज व्यवस्था, समाजसुधारक, विचारवंत यांची साहित्याने दखल घेतली. साहित्याच्या विविध प्रकारातून त्यांच्या कर्तृत्वाची ओळख करवून दिल्या जाते. संवेदनशील व्यक्तिमत्त्व समाजामधील दुःख, दारिद्रय, अन्याय, अत्याचार विषमता पाहून, त्यात खितपत असलेल्या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. हे सर्व करतांना त्यांना समाजाच्या, प्रस्थापितांच्या रोषाला बळी पडाव लागते.

समाजातील दीनदलीत व अशिक्षित बांधवांना ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई यांनी महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणाची संधी देऊन समाजकांतीचा प्रारंभ केला. तोच वारसा पुढे चालवण्याचे काम शाहू माहराजांनी डॉ. आंबेडकारांनी चालू ठेवले त्यांनी बहूजन समाजाच्या शैक्षणिक जागृतीचे नेतृत्व स्वीकारून ही ज्ञानगंगा प्राथमिक शिक्षण ते उच्च शिक्षणापर्यंत ज्ञानगंगेचे जनतेच्या झोपडीपर्यंत पोहचवली या सार्‍याच स्त्री शिक्षणाची द्वार खुली केली.

या स्त्रिशिक्षणामध्ये सर्वात अग्रणी असणारे ज्योतीराव व सावित्रीबाई फुले हे दाम्पत्य होय. शिक्षणाच्या अभावाने केवढे अनर्थ ओढवतात हे त्यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथारंभीच सर्वांना लक्ष केले आहे.

'विद्येविना मती गेली, मतिविना नीति गेली
नीति विना गति गेली, गति विना वित्त गेले
वित्तविना शुद्रखचले,
ऐवढे अनर्थ एका अविद्येने केले'. !

बहुजन समाजाला शिक्षण दिल्याशिवाय तरणोपाय नाही हे त्यांनी ओळखले. आणि त्यांनी तत्कालिन सरकारला ओरडून सांगितले की. शेतीला पाणी द्या आणि त्यांच्या मुलांना शिक्षण द्या.

स्वातंत्र्य, समता व बंधुता व तत्वत्रयींवर नितांत अपार निष्ठा ठेवणारे. चातुर्वर्ण्य व जातीभेदावर कडाडून हल्ला करणारे मानवी समतेची घोषणा करणारे अस्पृश्याचे पहिले उध्दारक स्त्री– शुद्रांच्या उध्दार कार्याचा श्रीगणेशा करणारे, बहुजनांच्या शिक्षणासाठी टाहो फोडणारे पहिले महापुरूष ज्योतिराव फुले हे होत. सर्व स्त्रीयांसाठी, शुद्रांसाठी ज्ञानाचे दरवाजे महात्मा ज्योतीरावांनी प्रथम उघडले. कारण त्यांना कळले होते की स्त्री शिकली तर तिचे पूर्ण कूटूंब शिक्षित होईल. ती तिच्या मुला – मुलींना शिक्षित करेल परिणामी संपूर्ण कुटुंबे, संपूर्ण समाज, व देश शिक्षित होईल ही फार व्यापक स्त्रिशिक्षणामागची फुल्यांची दृष्टी होती. म्हणूनच त्यांना आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार 'मार्टिन ल्युथर' म्हणून ओळखले जाते.

सामाजिक सुधारणेचें एक महत्वाचे अंग म्हणून फुल्यांनी प्रथम स्त्रिशिक्षण हाती घेतले आपली धर्मपत्नी सावित्रीबाईस प्रथम शिकविले, नंतर शिक्षिका केले सावित्रीबाई हया महाराष्ट्रामधील आद्य शिक्षिका होत. शिक्षिणातील 'आई' होत. तत्कालिन समाजाच्या अधिष्ठानावर विराजमान असणाऱ्यांनी स्त्रीला अतिशय दुय्यम दजनि वागविले, तिला मानसिक गुलामित जगावे लागले हे सर्व पाश फुलांनी तोडले. व तिच्या जीवनामध्ये शिक्षणाची ज्ञानाची नवी सकाळ निर्माण केली. विरोधकांना न जुमानता न भिता त्यांनी पुण्यात १८८८ मध्ये भिडे यांच्या वाडयात अस्पृश्य मुलींची पहिली शाळा

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-02 | 0146

उघडली. काही कारणास्तव ही शाळा बंद झाली म्हणून सन १८५१ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत दुसरी शाळा उघडली व १८५२ मध्ये पुण्यातच 'रास्ता' पेठेत तिसरी शाळा व 'वेताळ पेठेत' चौथी शाळा उघडली व या सर्व शाळांच्या संभालनासाठी एक समिती स्थापन केली. तत्कालिन ब्रिटिश सरकार ने सुध्दा स्त्री – शिक्षणाच्या या कार्यास मदत केली. अशा प्रकारे जोतीच्या फुल्यांनी प्रथमच स्त्री शिक्षणाला नवी दिशा दिली म्हणून त्यांना स्त्री शिक्षणातील अग्रदूत म्हटल्या जाते.

फुल्यांनी सुरू केलेला स्त्रीशिक्षणचा वारसा पुढे नेण्याचे काम छत्रपती शाहू यांनी केले. ही शिक्षणाची प्रेरणा त्यांना आपल्या वडलांकडून मिळाली फुल्यांचा पुरोगामी धोरणाचा आदर्श प्रेरणा त्यांच्यासमोर होती.

आबासाहेबांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन पुरोगामी स्वरूपाचा होता कागलसारखा छोटया संस्थानात अकरा मुलांच्या व एक मुलींची शाळा सुरू केले पण पुरूष शिक्षक असलेल्या शाळेत पालक आपल्या मुलींना पाठवण्यास तयार नव्हते. त्यासाठी स्त्रिशिक्षिकाच हव्यात ही मानसिकता ओळखून त्यांनी १८८२ साली 'फिमेल ट्रेनिंग स्कूलची' स्थापना केली तसेच अनेक मुलींच्या २६ शाळा व एक अध्यापक विद्यालय होते. शाहू महाराज राज्यावर येताच त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले. ग्रामीण भागात मुलींच्या शाळा सुरू केल्या व आपल्या संस्थानातील मुलींच्या शिक्षणाला उत्तेजन दिले. त्यासाठी त्यांनी शिष्यवृत्ती जाहीर केली या शिष्यवृत्तीचे स्वरूप दरवर्षी ४० रू प्रमाणे हे होते.

कोल्हापूर शहर वावडा इन्फंट्री या शाळांमधून घेतल्या जाणाऱ्या वार्षिक परिक्षेत सर्वोच्च स्थानावर येणाऱ्यांच्या नावाने स्कॉलरशिप देण्यात येईल. त्यावेळी शिक्षकांचा पगार ८ ते १० रू होता तर स्कॉलरशिप ४० रू यावरून शाहूमहाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक धोरणामागील तळमळ आपल्याला लक्षात येईल.

मुलींच्या शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांनीही प्रयत्नशील असावे या भावनेतून शिक्षकांनाही प्रोत्साहन दिल्याचे दिसून येते. शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षण नि:शूल्क, सक्तीचे केले व शाळांच्या संख्येमध्येही वाढ केली ज्या ज्या ठिकाणी मुलींच्या स्वतंत्र शाळा नव्हत्या तेथे मुलांबरोबर शिक्षण घ्यावे. त्यासाठी खास उत्तेजन दिले जात होते. मुलांच्या शाळेत मुली पास झाल्याबद्दल मास्तर लोकांस इनाम देण्यासाठी रक्कम ५१२ रूपये मंजूर केलेले आहे.

शाहू महाराजांच्या स्त्रिशिक्षण विषयक धोरणाच्या कक्षा फार व्यापक व विस्तिर्ण होत्या त्यांनी केवळ आपल्यासंस्थानापुरता स्त्रिशिक्षणाचा विचार केला नाही तर संस्थाना बाहेरही स्त्री शिक्षणास सकीय पाठींबा दिला. अनेक शैक्षणिक संस्थाना सहाय्य केले.

मागासलेल्या वर्गातील मुलींच्या शिक्षणाकडेही कटाक्षाने लक्ष दिले. चांभार व ढोर जातीमधील मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केली व त्यासाठी तसा एक हुकूमही काढल्याचे दाखले उपलब्ध आहेत. या समाजातील मुलींनी शिकावे म्हणून त्यांनी ठराविक गावासाठी स्त्रीसेविकेची नियुक्ती केली. तिचे काम म्हणजे – अन्य अस्पृश्य जातीच्या स्त्रीयांना गोळा करावे, हसतखेळत ठेवणाऱ्या वातावरणात शिक्षण विषयक जागृतता निर्माण करावी. त्याचबरोबर त्यांनी प्रौढ स्त्री शिक्षणा कडेही लक्ष दिले ज्या स्त्रिया शिक्षण घेण्यास इच्छुक आहेत त्या सर्वांचे राहणे – खाणे शिकणे याची व्यवस्था मोफत केली जाणार होती. त्यासाठी त्यांनी महाराणीच्या नावे आदेश काढला स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन देतांना जातीधर्माच्या मर्यादा ठेवल्या नव्हत्या. हायस्कूल शिक्षणाचा खर्चही शाहूंनी केला. व देणग्याही दिल्या त्यांच्या व्यावसायिक शिक्षणाचा विचार करून 'नर्सिंग कोर्स' सुरू केला त्याकरिता प्रवेश परीक्षा घेण्यात आली व पहिल्या सहा नंबरास स्कॉलरशिप दिल्या गेली. उच्च शिक्षणविषयक उदार दृष्टिकोनही त्यांच्या ठिकाणी दिसून येतो. 'राजाराज कॉलेजमध्ये' उच्चशिक्षण घेणाऱ्या मुलींचे शिक्षण मोफतच नव्हे तर त्यांना वरच्या जागा देऊन त्यांचा गौरवही केला.

संस्थानाच्या शिक्षणाधिकारी व फिमेल ट्रेनिंग सेंटरच्या प्रिन्सिपॉल (मिस लिटल) मायदेशी गेल्यावर त्या जागी त्याच ट्रेनिंग स्कूलमधील शिक्षिका रखमाबाई केळवणकर यांची शिक्षणाधिकार म्हणून नेमणूक केली? ही घटना महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात, खास करून स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात म्हत्वाची आहे.

केळवणकर घराणे हे उच्चशिक्षित घराणे होते. त्यांनी आपल्या तीनही मुलींना पुण्याला उच्चशिक्षण दिले. त्यातील कृष्णाबाई केळवणकर हया अति बुध्दिमान त्यांना शाहूंनी शिष्यवृत्ती देऊन मेडिकल कॉलेजला

MAHMUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue 02 | 0147

दाखविले. वैद्यकीय शिक्षण घेतल्यानंतर त्या पहिल्या स्त्री डॉक्टर आनंदी जोशी यांच्या सौरिटलमध्ये 'स्त्री वैद्यकीय अधिकारी' म्हणून नियुक्ती दिली. पुढे त्यांना परदेशात जाण्यासाठी अर्थसाह्य केले व त्या प्रसूतीशास्त्राचा अभ्यासक्रम घेऊन परतल्या तेव्हा त्या हिप्पोक्रातील दुसऱ्या स्त्री डॉ. लोत. त्यांनी 'अलबर्ट एडवर्ड मेमोरियन' सॅरमोटलमध्ये वैद्यकीय सेवा दिली. त्यांच्या या सेवेबद्दल ब्रिटीश सरकारने त्यांना 'कैसर ई-हिंद' हो सर्वोच्च पदवी देऊन गौरविले.

अशाप्रकारे प्राथमिक शिक्षणापासून ते वैद्यकीय उच्च शिक्षणापर्यंतच्या स्त्रीशिक्षणविषयक धोरणावर प्रकाश पडतो. अजून आयुष्य मिळाले असते तर मुलांच्या वसतिगृहाप्रमाणे मुलींचेही वसतिगृहे काढून इतिहासात एक नवा अध्याय जुळला असता.

स्त्री ही माणूस आहे. ती मानवी समाजाचा अविभाज्य असा घटक आहे. या घटकाची दुर्दशा करून कोणत्याही समाजाला आपलं निरोगीपणा सिध्द करता येत नाही. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय स्त्री बदल आपले पुरोगामी विचार व्यक्त करतात. डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्री एक माणूस म्हणून तिचे मूल्य अधोरेखित केले आहे. तिच्या न्याय हक्काचे, संरक्षणाचे अर्थात स्त्रीला सक्षमीकरणाचा घटनात्मक अधिकार डॉ. बाबासाहेबांनी दिला आहे.

प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्रीने दु:ख सोसले, नव्हे वर्णव्यवस्थेत दलितांच्या वाटयाला जेवढी दु:ख आली नसतील तेवढी भारतीय स्त्रीच्या वाटयाला आली होती. आणि त्याच्यामुळे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि लैगिंकदृष्टया शारीरिक आणि मानसिकही शोषण निर्विघ्नपणे सुरू होते. व येथेच पुरूषसंस्कृतीने स्त्रीला माणूसपणापासून तोडले.

शील आणि चारित्र्य या गोष्टींचे अवडंबर माजवून स्त्रीला त्यांच्याशी बांधून टाकले. स्त्रीचे शरीर आणि अपत्य जन्माला घालण्याची तिची शक्ती यामुळे स्त्रीचे मोठेपण वाढायला पाहिजे होत पण पुरूषप्रधान संस्कृतीने तिचे माणुसपण हिरावून घेतले. तिला आपले दास बनविले. तिची गणना अतिशुद्रात केली.

डॉ. बाबासाहेबांच्या मते मनुस्मृती हा ग्रंथ स्त्रियांची माणुसकी गारद करणारा ग्रंथ आहे. म्हणूनच २५ डिसेंबर १९२५ साली महाड येथे माणुसकीचा उच्छेद करणाऱ्या या ग्रंथाचे दहन केले. ही आधुनिक काळातील स्त्री मुक्तीची डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेली पहिली हाक आहे. मुलींनी शिकले पाहिजे, स्वाभिमानी बनून आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य तिला असावे. विवाहानंतर पत्नी पुरूषाची समान अधिकारी असली पाहिजे. ती नवऱ्याची गुलाम असता कामा नये. अस्पृश्य स्त्रियांचे मनोबल वाढविण्यासाठी त्यांनी महाड येथे अत्यंत मौलिक विचार मांडले.

ते म्हणतात, "स्त्रियांनो तुमच्यात कोणतीही कमतरता नाही स्वच्छता पाळा, अन्यायाला तोंड द्या व्यसनी भाऊ व नवऱ्याला घरात प्रवेश न देता, स्वत:ला अस्पृश्य समजू नका, तुमच्या पोटी जन्म घेणे पाप ठरू नये. आम्ही कलंकित राहणार नाही अशी प्रतिज्ञा करा मुलींना शिकवण ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहे. असे परखड विचार मांडले.

वरील विवेचनातून खालील निष्कर्ष निघतात.

१. स्त्रीशिक्षणाला ज्योतीरावांनी सुरवात केली. ज्योतीराव व सावित्रीबाई फुले यांच्या कडे स्त्री शिक्षणाचे जनकत्त्व जाते.

२. शाहुमहाराजांनी मुलींकरिता स्वतंत्र्य शिक्षणाच्या शाळा काढून, वसतिगृही व शिष्यवृत्ता, देण्यादेऊन स्त्रिशिक्षणास प्रोत्साहन दिले. प्राथमिक शिक्षणापासून ते वैद्यकीय शिक्षणापर्यंतची स्त्री शिक्षणाची सोय केली.

३. स्त्री गुलाम बनून न जगता एक व्यक्ती एक मूल्य असे नवे क्रांतीसूत्र स्त्रीच्या हातात बाबसाहेबांनी दिले.

संदर्भ

१. राजर्षी शाहू महाराज जीवन व कार्य – संपादन – रमेश पतंगे, आस्वाद प्रकाशन प्रा. लि. मुंबई, प. आ. २००३ पृ.क्र. ११०

२. राजर्षी शाहू छत्रपती : एक अभ्यास – सौ वसुधा ज. पवार, प.आ. २००८ सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली.

३. राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य, प्राचार्य रा. तु. भगत, सिध्दराज प्रकाशन कामज पुणे, प.आ. २००३

४. राजर्षी शाहू महाराज संपादक प्रा. नागोराव कुंभार, प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प. आ. जुलै १९९२

५. डॉ. आंबेडकर मानस आणि विचार – डॉ. धनंजय कीर

❑❑❑

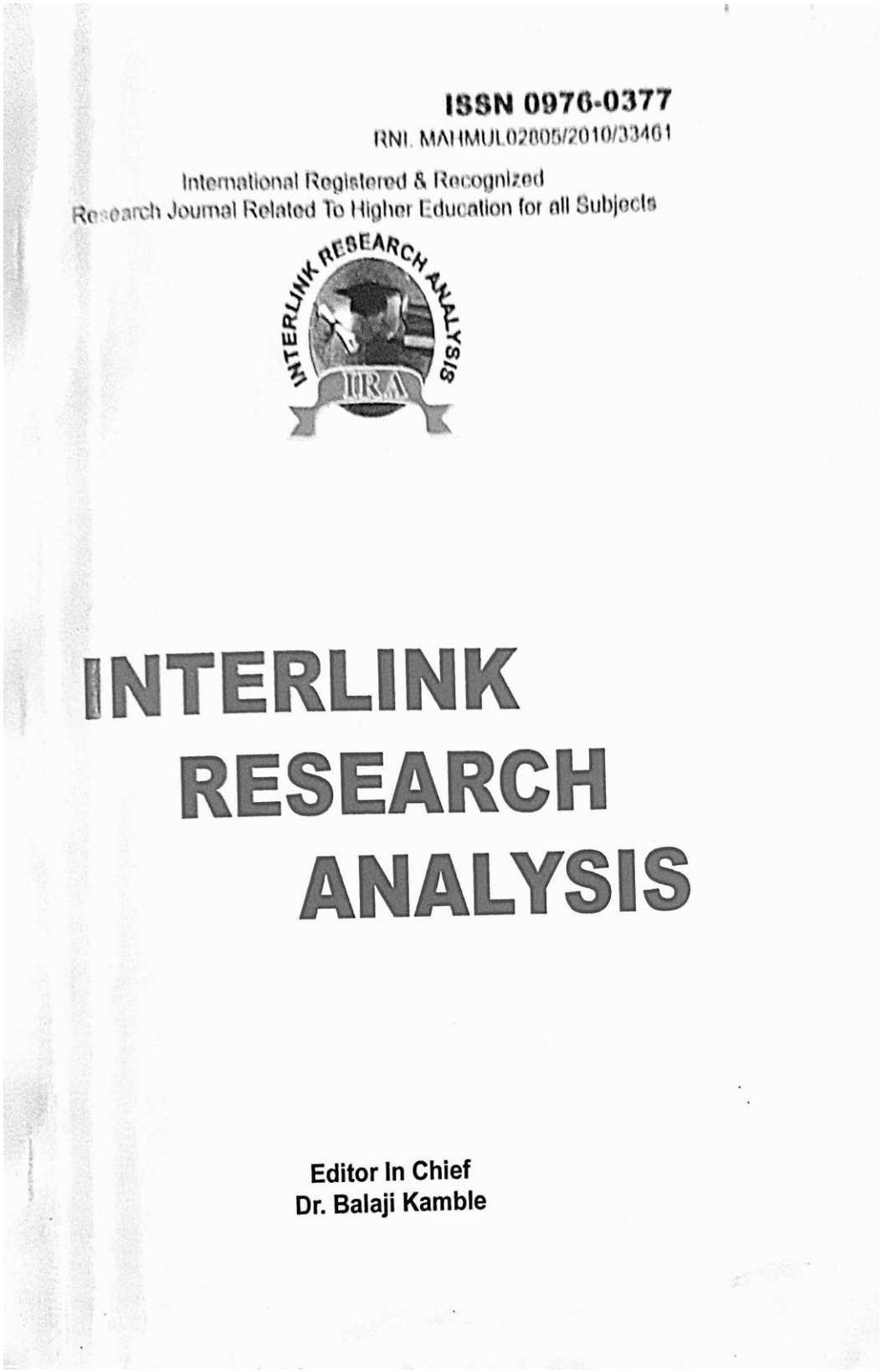
ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects
INTERLINK RESEARCH ANALYSIS
IRA
INTERLINK
RESEARCH
ANALYSIS
Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 | *Interlink Research Analysis* | IMPACT FACTOR 6.20 | ISSN 0976-0377 | Issue:XXI,Vol. III, Jan. 2020 To June 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Effect of Tinospora Cordifolia Miers on Foot rot Disease of Grape-vine Vitis-venifera L Caused by Rhizoctonia solani in Marathwada **J. A. Kadam**	1
2	Role of Agricultural in India **Dr. Nilam Chhangani**	6
3	Globalization and Higher Education : Challenges and Advantage **Dr. Balaji G. Kamble**	13
4	Comperative Study of Performance of Exchange Traded Fund (ETF) in India with its Risk & Return **Dr. Sachin Napete, Prasenjit Das**	21
5	Comparative study of Physical Fitness Level Between Indian Game Kabaddi and Foreign Game Basketball Players **Dr. Deepak V. Phadnis**	35
6	स्वतंत्रता संग्राम के आन्दोलन में हिन्दी भाषा का योगदान **डॉ. कांचनमाला बाहेती**	39
7	स्त्री आत्मकथाओं में स्त्री विमर्श **एम. एस. मंगरुळे**	45
8	लीळाचरित्रामधील - चक्रधरांचे व्यक्तिमत्व **डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले**	57

RNI MAHMUL02905/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 | 57

लीळाचरित्रामधील - चक्रधरांचे व्यक्तिमत्त्व

डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले
मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

8 **Research Paper - Marathi**

प्रस्तावना

कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, याप्रमाणे चरित्र हा सुद्धा एक वाङ्मय प्रकार आहे. थोर पुरुषांची चरित्रे ही राष्ट्राची बहुमूल्य संपत्ती आहे. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, या संपत्तीच्या बळावर कोणतीही राष्ट्र भावी जीवनाकडे यशस्वीरित्या वाटचाल करू लागते. त्यातून भावी तरुणांना व मानवी समूहाला त्यांच्या उन्नतीसाठी नेहमी प्रेरणा मिळते. महापुरुषांची चरित्रे मानवी समाजाला दीपस्तंभासारखी असतात त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुणांचा समाजाला फायदा होते. त्यांची नैतिकता, सद्गुण, चारित्र्य, दूरदृष्टीची व्यापकता ही नेहमी दिशादर्शक ठरते. 'लीळाचरित्र' हा मराठीतील आद्य चरित्रग्रंथ होय. लीळाचरित्र म्हणजे महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर यांचे जीवन चरित्र होय. एकांकातील एकाकी जीवनाचे साकारलेले चक्रधरांचे चित्र अत्यंत विलोभनीय आहे. पूर्ण चित्र आपणास अज्ञात आहे. चक्रधरांची व आपली पहिली गाठ पडते ती प्रध ानपुत्राच्या शरीरात प्रवेश केल्यानंतर असे हे प्रधानपुत्राच्या स्वरूपात वावरणारे चक्रधर हे पुढे आपल्या हातात येतात ते कुणाचे पती म्हणून, तर कुणाचे मित्र म्हणून, कुणाचे गुरु म्हणून, सेवक, खेळगडी, तर कधी अवतारी सिद्ध म्हणून, अशा विविध रूपातच आपल्या समोर उभे राहतात ही सर्व अंगान मनात घर करून बसणारी चक्रधरांची प्रतिमा पुढील प्रमाणे उलगडवून दाखवता येईल. या शोधनिबंधात व लीळाचरित्रातील चक्रधरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेण्यात येईल, एवढीच याची व्याप्ती राहील.

उद्दिष्टये

१. चक्रधरांच्या लौकिक व अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाच्या रंग छटा अभ्यासणे
२. चक्रधराचे रंग, रूप, वेशभूषा यांची ओळख होणे.

RNI MAHMUL02805/2010/33481 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377 Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 58

३. चक्रधरांना कोणकोणत्या विद्या, गुणसंपत्ती, हस्तगत होत्या यांचा शोध घेणे.

४. चक्रधर हे श्रीकृष्णाचे रूप असून त्यांनी कोणाकोणाला स्थित्यानंदाची अवस्था दिली?

५. चक्रधरांचा प्राणिमात्र व व्यक्ती याबाबतचा दृष्टिकोन काय होता? भूतदया वसत होता का?

६. चक्रधर व चमत्कार याचा शोध घेणे.

७. चक्रधरांच्या ठिकाणी असणारा मानवतावादी दृष्टीकोण अभ्यासणे, आवडी–निवडी, सवयी, लकबी व त्यांचे ईश्वरत्व.

८. चक्रधरांच्या ठिकाणची विनोदी वश्त्ती कशी प्रकट होते. हे लीळाचरित्र मधून शोधणे.

देखणे व्यक्तिमत्व

❖ चक्रधरांच्या लौकिक व अलौकिक रंगछटांचा विलास

'गोपाळ मंत्री दीक्षा: गोपाळव्ही आण: जोआंचे व्यसन राणियेचा पठीयावो: परिपाळ नाव: (१).

या वर्णनातील चक्रधरांची सुंदर व प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची मूर्ती आपल्या डोळयासमोर उभी राहते. चक्रधरांचे राजबिंडे स्वरूप प्रथम त्यांची आई लक्षात आणून देते ती म्हणते. 'सौंदर्य मूर्ती कृश जाली: ऐसा पिंडु: मा ऐसा का उपेक्षीला: (२)

त्यानंतर वरंगळच्या ब्राह्मणाने केलेले त्यांच्या सौंदर्याचे वर्णन 'गौरश्रीमूर्ती लांबकान: विसाळनेत्र' असे केले तर घोड्यच्या व्यार्पायांना श्रीचक्रधर राजकुमारा प्रमाणे भासतात आणि अजळपुरच्या लोकांना राम दरण्याचा सुस्वरूप जावई वाटणे तद्वतच बाणेबाईंनी केलेले वर्णन.

'बावा कुणाची कूस उसासूनी निघालासी बा 'ऐसी कवणि पापिण चि विसंवली' एकंदरीत या वर्णनात श्रीचक्रधरांचे देखणे (३). व्यक्तिमत्व असून नजरेत भरत असे. त्यांचे मूळचे देखणे रूप वैराग्याच्या तेजामुळे अधिक सतेज कांतिमान दिसू लागले. विरक्त तरुणांना सुद्धा त्यांचे आकर्षण होते. त्यामुळे वरंगळचा ब्राह्मण म्हणाला होता. 'स्त्रिया पुरुषांचा ऐसा वेधू नाही: (४) पुरूषा पुरूषाचा काइसा वेधु?'

वेशभूषा

लीळाचरित्रातील 'एकांक' भागातील पुढील वाक्यावरून चक्रधरांच्या पोशाखाची

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 39

कल्पना करता येते. 'पासोडेयाचे वस्त्र पांघरोनी,' 'वृक्षातळी', आसन करीत असत. ती पांघरलेली वस्त्रे ही 'काट विनी दुटी फाडूनि पोतुडे' (५) झालेली असत.

तांबुलभक्षणाची आवड

'तांबूल भक्षण याची त्यांना सवय होती. सामान्य माणसाच्या त्या 'चपला' व चक्रधरांच्या त्या पण वहाणा कुठे काढून ठेवल्या वर त्यांना ते परत घालण्याचे अवधान राहत नसे. 'तांबुळ: सरे घेऊनि आला', 'विडिया करूनि दिधलिया:(६), 'गोसावी तांबुळ परित्यजीले', 'तै पैर्‌हा हाटां आंतुगळा: तोंडी तांबुल' (८) 'पाठी येरां वन्हाडीयासि तांबुले दिधली', वीडा वोळगविला (९) जेवण झाल्यावर विडा खाण्याची श्रीचक्रधराना आवड होती. हे अनेक लीळांमधून दिसून येते.

'आरोगणा जाली: गुळळा जाला: फोडी ओळगवलीया:
विडीया करुनि दिधलीया:'(१०)

चक्रधरांचे खाणेपीणे

चक्रधर हातातच भिक्षा मागत हे "गोसावी पाणिपात्र करितीं" या उल्लेखावरून दिसते. त्यांना अन्न परब्रम्ह वाटे "दहीभात वाढा घेऊनि आले." 'दादोस वरणभात घेऊनि आले:

'गोसावी सेवाखंडे आरोपिली : ते ही पाणिपातु'

महात्म्येयासी पाणीभातु द्या यासर्व वाक्यांवरून चक्रधरांचे खाणेपिणे साधेसोपे असल्याचे दिसते.

विविध विद्या व कलांची आवड

चक्रधरांच्या शिक्षणाचा कुठेही लीळाचरित्रात उल्लेख नाही. परंतु त्यांना अश्वविद्या, शिल्पविद्या माहिती होत्या असे आढळून येते. त्याचबरोबर पुराण, गायन, कीर्तन, या सर्व कलांची त्यांना आवड होती.

चक्रधरांच्या दर्शन व सानिध्याचा इतरांवर परिणाम त्यांचे ईश्वरत्व दर्शन

चक्रधरांच्या दर्शनाने प्राणिमात्रांना स्थित्यानंद होत असे यासंदर्भात सांगायचे झाल्यास हिंस्र पशुची हिंस्रता घालवणे, गाईंना दृष्टीसुख देऊन आनंदित करणे. या लिळेत ब्राह्मण म्हणतो,

आमचेया गाई राखते तो साक्षात श्रीकृष्ण (११).

त्याचप्रमाणे स्वामीजी ज्या घोड्यावर बसत त्या गरुड घोड्यासही स्थित्यानंद

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377 Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 60

दिला. त्याचबरोबर चोरांना, गोपाळांना, ओटग्यावर बसलेल्या ब्राह्मणांना स्थित्यानंद दिला. सारांश म्हणजे चक्रधरांच्या सहवासात जे जे प्राणीमात्र अथवा ज्या व्यक्ती येत त्यांच्यावर चक्रधर प्रभुत्व गाजवीत. आपल्या ईश्वरत्वा विषयी त्यांना स्वत:लाही खात्री असावी. एका सावकाराने आपली कन्या त्यांना देण्याचे ठरविल्यावर ते म्हणतात.

"एथ जातीकुळ नाही खुंटदावे नाही" (१२)

एकदा लग्नप्रसंगी देवळामध्ये चक्रधर होते तेव्हा ते कुणाच्या पक्षाचे असा वाद सुरू झाला असताना ते म्हणाले.

"हे तुमचे नव्हे: हे त्याचे नव्हे: हे कव्हणाचेही नव्हे"

आपल्या डोळ्यासमोर पिशाच्च राहू शकत नाही. सुतका मुळे येणारे अस्पृश्यत्व ही आपल्याला लागू शकत नाही हे त्यांचे विचार त्यांचे ईश्वरत्व दाखवितात.(१३)

चक्रधर एक अवतारी पुरुष व चमत्कार

अवतारी पुरुषांच्या चरित्रा प्रमाणे चमत्कार आश्चर्यकारक गोष्टी यात आढळून आल्या तर ते सहाजिकच आहे. 'मश्तास जिवंत करणे.', 'दुसऱ्यांच्या ज्वर आपल्या अंगावर घेणे.', "हिंस्र पशूंनी हिंस्रता घालविण", 'वाघाची पिल्ले अंगावर खेळ विणे,(१५) 'गुराख्याचा डोळा पाडणे' व तो पुन्हा बसवणे,' 'सर्पद्वयपतन' (१६), 'वेठीला धरून नेणे,(१७) त्यावेळी दिलेले काम आपोआप होणे इ. अनेक शक्ती त्यांच्या ठिकाणी आढळून येतात.

चक्रधरांच्या ठिकाणी वेदशक्तीचाही गुण होता. निर्भर स्थिती होणे, स्थित्यानंद प्राप्त होणे, मूर्ती पाहतात एक प्रकारचा आकर्षकपणा उत्पन्न होणे, त्यावरून चक्रधरांच्या अंगी वेदशक्तीचा गुण होता हे स्पष्ट होते. अशा निर्मळ व प्रेमळ हृदयातच अहिंसा तूडुंब भरलेली होती.

'ते वाट कृपेची करीतु। ते दिशाचिस्नेहे भरितु।आपुला जीवू पुन्हा स्नेह पाइरे। मागा चालती अक्षरे। शब्द पाठी अवतारे कृपा आधी।

या ज्ञानदेवाच्या उक्तीप्रमाणे श्रीचक्रधरांच्या सहज वागण्यातही सहृदयता, कृपाळूपणा, हृदयाचा ओलावा दिसतो. वरंगळ प्रदेशातील ब्राह्मणांच्या निधनाने तसेच त्यांच्या बरोबरच्या भांडारेकरांच्या निधनाने दु:खी होतात.

'मग याची तेथ राहावे चिना?(१८) असे म्हणून ते तेथून निघून जातात.

अहिंसा व भूतदया ते पारध्यापासून सश्याचे रक्षण करतात, म्हणतात.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 61

"हा गा: एथ सरण आलेया कोई मरण असे. हा गा: ए राणी असति: पाणी पितो: याही तुम्ही का मारा:"(१९)

ते चोरांना सुद्धा 'महात्मे' असे संबोधतात घोडाचुडीच्या एका शिष्याचे क्रूर वर्तन पाहून ते त्याचा निषेध करतात व म्हणतात.

'महात्मे हो: वोखटे केले: ऐसीनि भूतहिंसा केली जाली' (२०)

शेवटी त्यांची संगत सोडतात. अहिंसा, अक्रोध, दक्ष इ. दैवीगुणसंपत्ती त्यांच्या अंगी दिसून येते.

सत्याविषयी कळकळ

खालील लीळेतील उद्‌गार त्यांची सत्याविषयीची कळकळ दाखवितात.

"हा भटो: ऐसा सत्यही अर्थुन सांगिजे: न बोलिजे.ए गा एसणेअसत्य कैसेनी तुम्हा बोलविले:" (२१)

ब्रह्मचर्यपालन

चक्रधरांची ब्रह्मचर्य वश्त्ती दाखविणाऱ्या लिळा एकांका भागात आढळून येतात त्यांनी नैतिक ब्रह्मचर्य पाडलेले होते. ठाकूरभार्या व प्रधान या लीळा तसेच भिक्षा मागावयास गेले असता कोणत्या प्रकारचा मोह एखाद्यावेळी पडण्याचा संभव असतो. म्हणून तो टाळण्यास भिक्षेसाठी थोडा वेळच त्या घरासमोर थांबावे इ. लीळा आपल्याला पहावयास मिळतात तसेच काही लीळानमधून चक्रधरांच लोक विलक्षण वर्तन घडते. एकांकात अवस्था स्वीकार केल्यावर ते रानावनात हिंडत काटेरी झुडपात केस अडकतात ते तो गुंता स्वत: सोडवित नाहीत वाऱ्याने सुटल्या तरच ते सोडवितात त्यांच्या शरीरात काटे रुततात त्यातून रक्त निघते तरीही त्यांना त्याचं भान राहत नाही.

'मूर्ति ओरखडे: काटे रुतती: असुधाचे बिंदू निघती, पन्हरेयावरी ते मानकुली तेसी मिखीती: (२२)

एकदा तर ते उकिरड्यावर झोपतात.

"आरे उकिरडा व्याला: माणूस जाले: हे गाव
आरिष्ट जाले: आता शांती करा:" (२३)

निष्कलंक चारित्र्य व विरक्त संत पुरुष

तसेच एका तेलिणिच्या बाजीवर तिच्याजवळ झोपणे, एकांतात सेवादास्य करून घेणे या दोन्ही प्रसंगी चक्रधर वश्त्तीने निर्मळ होते. तरी पण लोक मात्र त्यांच्या विरुद्ध

RNI MAHMUL/2015/67851 | Internet Research Analysis | IMPACT FACTOR 6.20 | ISSN 0976-0377 | Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 | 62

भक्ते लागतात त्यांचे चरित्र निष्कलंक होते.

चक्रधर हे खरेखुरे विरक्त संत पुरुष आहेत त्यांनी जुगाराच्या या ऋणातून मुक्त होण्यास.

'तुमचे दिघलेयावीण आरोगण करी: तरी गोपाळही आण:' (२४).

अशी शपथ घेतली. तसेच वैराग्य धारण करतांना सुद्धा. "राम दैखिजैल तै मर्दाना: मादिने: व्याली". असे व्रत घेऊन त्यांनी घर सोडले व केवळ रिद्धपूरचा नव्हे तर निवृत्तीचा मार्ग स्वीकारल्यावर ते पूर्णपणे विरक्त झाले. त्यांची भ्रमंती उदासीन अवस्थेत सुरू होती. त्यामुळे त्या काळात आंध्रप्रदेशातील तेल्याने पश्चातापपुर्वक केलेली सत्कार पूजा ते स्वीकारतात पण ते रात्रीचे सर्व साहित्य तेथेच सोडून जातात. लोणारक्षेत्री कन्नरदेव जाधव सोन्याची नाणी अर्पण करीत असतात चक्रधरांनी तिकडे पाहिले सुद्धा नाही. बोणेबाई चक्रधरांना 'मौनिदेया' म्हणत यात फार मोठा अर्थ आहे म्हणून प्रा. तुळपुळे म्हणतात "वैराग्य आणि औदासिन्य" हा चक्रधरांच्या चरित्राचा गाभा होय.

सत्याविणयी कळकळ चक्रधरांच्या अनेक उद्गारांमधून दिसून येते. त्यामुळे त्यांनी गुराख्याला शिक्षा देण्यासही कमी केले नाही. एक गोवारी चोरून दुसऱ्याच्या शिवारात गुरे चारीत असताना जे भांडण जुंपले यावेळी चक्रधरांनी

"चाडकण होणौनि तेयाचा डोळा खाली पाडीला"(२५) आणि त्या गुराख्याला वठणीवर आणले स्वामींच्या निधनाची खोटी वार्ता सांगून भक्ताच्या मृत्यूला कारणीभूत होणाऱ्या ब्राह्मणाला,

"ऐसा सत्यही अर्थुन बोलीजे: मा. एसणे: असत्य
कैसिनी तुम्हा बोलविले" (२६)

असे ते स्पष्ट विचारतात. विरक्त असून ही चक्रधरांची वश्ती विनोदाची होती. बोणेबाईच्या गुफेत चोर शिरला व त्याने सामान जाडीत बांधले चक्रधरांची वाढती मूर्ती पाहून तो जाडी तशीच टाकून पळाला तेव्हा चक्रधर विनोदाने म्हणाले.

'बाई इथे कुणी कुणाला नागविले म्हणायचे'

कारण, तुमची काही गेले नाही उलट चोराचे घोंगडे तुम्हाला मिळाले, तसेच बाणेबाई त्रिंबकला जातात तेव्हा चक्रधर विनोदाने एवढासा त्रियंबकु घेऊन येण्यास सांगतात.

RNI MAHMUL02905/2010/33481 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377 Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 61

गुरुबद्दल आदर

चक्रधरांना आपल्या गुरुबद्दल फार आदर होता, निष्ठा होती. गोविंदप्रभू हे त्यांचे निष्ठास्थान या सर्व गोष्टींचा विचार करता. "चक्रधर हे अनेक गुणाने माहेरघर होते" हे कै. हरिनारायण नेने यांचे विधान योग्य वाटते.

'ऐसी एके सुक्षेत्रे असति: भूमी बीया मेळापकू किजे आणि भारू आथौनि पिकत्ती: एके नांगर वेरूही उलर्खजति: घाट बावे पेरिजति: परी तेथ बीही न मिगे:"

क्रीडेची आवड असणारे चक्रधर

वडनेर मार्गी असताना त्यांनी आपली वस्त्रे फाडून गोपाळांना म्हणाले,'गापाळ हो: हे दुसी होईल: तुम्ही ग्राहक होआ: कमरेची उरलेली अर्ध वस्ते हवेत भिरकावुणे या खेळाला 'फू भोरडी ए' म्हणते गोपाळा सोबत खेळले. (२७)

धृत क्रीडा –

जुआंचे व्यसन जुआं खेळताना हरले तेव्हा पैसे दिल्याशिवाय जेवण न करण्याचा हट्ट धरला असे अलौकिक वागणे होते.

असा हा लीळाचरित्र ग्रंथ अति उदात्त आहे या विषयी श. गो. तुळपुळे लिहितात, काळाच्या पडद्यातून एकदा एक पंचविशीतील तरुण म्हणून पुढे येणारे, चार दिवस संसार करून त्यातून एका रानोमाळ भटकणारे आणि अखेरीस कृतकृत्य झाल्यावर काही दिवस लोकांव्दारासाठी सर्वत्र संचार करून एक दिवस 'उत्तरापंथा' ची वाट धरणारे चक्रधरस्वामी हा जो ग्रंथविषय जसा उदात्त आहे. तसाच उद्बोधकही आहे. 'लीळा चक्रधरस्वामींचेच चालता बोलता.'देवो तो जगी दुर्लभ की गा' असे एक वचन आहे. "लीळाचरित्रात अशा एका चालत्याबोलत्या देवाचे समग्र दर्शन व तेही फार जवळून घडते हे त्याचे एक मोठे वैशिष्ट्य होय".(२८) वरील विवेचनावरून खालील निष्कर्ष हाती लागतात.

निष्कर्ष

- चक्रधरांना जातिभेद मान्य नसून सर्वांना समान वागणूक ते देत.
- चक्रधरांना क्रीडेची आवड होती.
- चक्रधरांची वश्त्ती विनोदी होती.
- चक्रधरांना त्यांचे गुरू श्री गोविंद्रप्रभु बद्दल खूप आदर होता.
- सत्याची कळकळ व असत्याची चीड त्यांना होती.

RNI MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXI, Vol. III, Jan. 2020 To June 2020 64

- चक्रधर हे खरेखुरे विरक्त पुरुष होते.
- ब्रह्मचर्य व्रत पालन करणारे खरेखुरे विरक्त पुरुष होते.
- चक्रधर अतिशय देखणे असून त्यांना तांबूल खाण्याची आवड होती. अनेकांना त्यांनी स्थित्यानंद करविला.

संदर्भ सूची :-

१ आधारभूत ग्रंथ — १ ते २८ संदर्भ
२ श्री चक्रधरस्वामी लीळाचरित्र एकांक — संपा. डॉ. वी.एम. पाटील, प्रा. डॉ. शिरीष वी. पाटील, प.आ. जुले २००३, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
३ महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय — श. गो. तुळपुळे.
४ लिळाचरित्र — श्री वि भि कोलते.
५ प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास— डॉ. अ.ना. देशपांडे.
६ महाराष्ट्र सारस्वत — वि. ल. भावे.

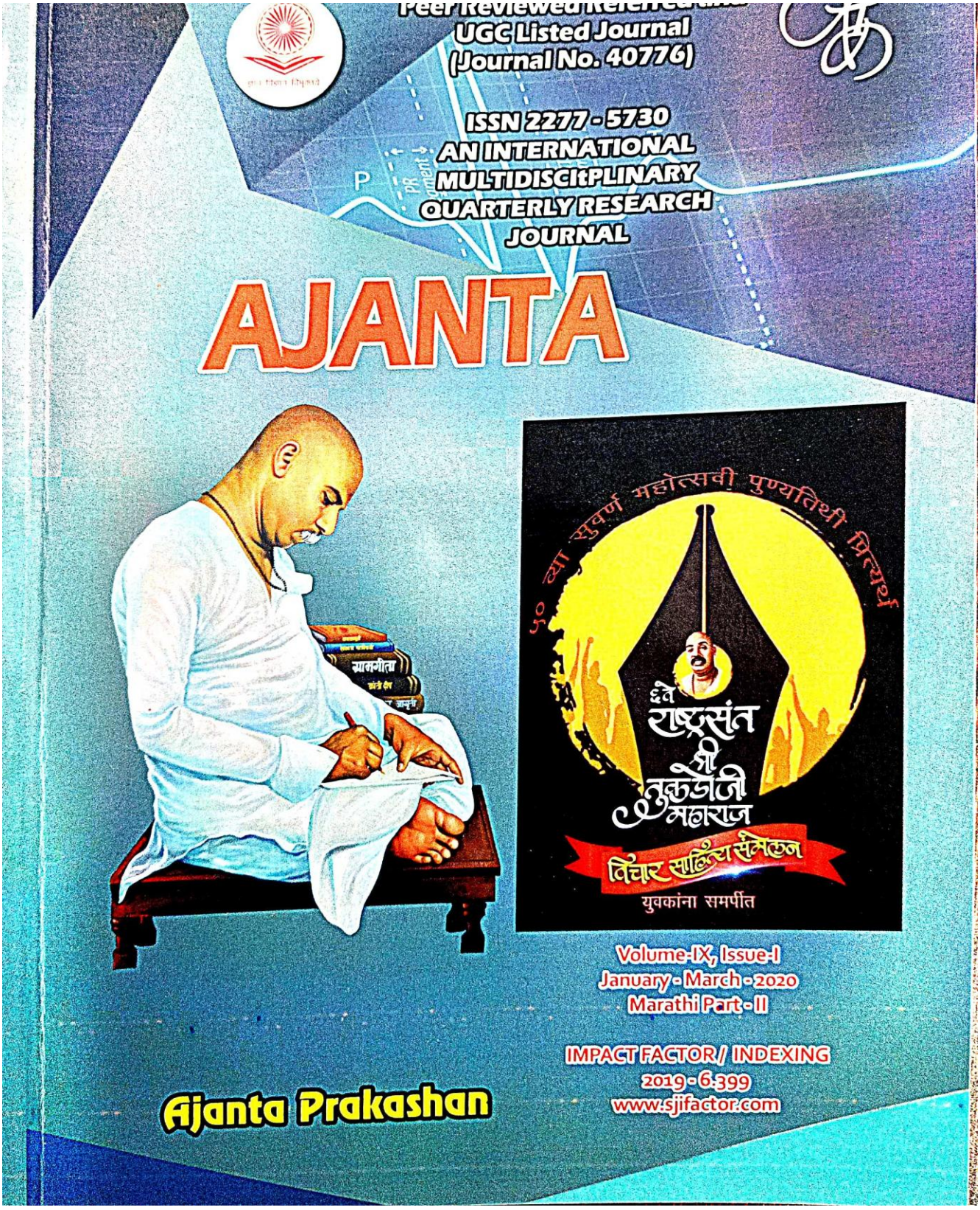
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL
AJANTA
५० व्या सुवर्ण महोत्सवी पुण्यतिथी प्रित्यर्थ
द्वैत राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संमेलन
युवकांना समर्पीत
Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक सुधारणाविषयक कार्य **प्रा. नीता पाठक**	५२-५४
१५	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टीकोन **गजानन बा. काळे**	५५-५७
१६	राष्ट्रसंतांचे धर्मचिंतन **प्रा. डॉ. शरद देवराव उमाटे**	५८-६३
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	६४-६६
१८	राष्ट्रविकासात राष्ट्रसंतांचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. राजेन्द्र विठ्ठलराव घोनमोडे**	६७-७०
१९	मणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक जीवनप्रवास **मयुरी ऋषिकेश मोरे**	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीविषयक विचार **प्रा. डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे**	७५-७८
२१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार **प्रा. डॉ. संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी**	७९-८२
२२	राष्ट्रसंतांची भजनावली सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **डॉ. सरिता उदापुरकर**	८३-८७
२३	राष्ट्रसंतांची ईश्वर संकल्पना **डॉ. गजानन मुंधे**	८८-९०
२४	राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा **प्रा. स्मिता देवर**	९१-९५
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या काव्यातील विषमता निर्मूलक तत्वज्ञान **प्रा. स्वप्नील राजेश इंगोले**	९६-९९
२६	राष्ट्रसंताचे युवकांना आवाहन **प्रा. दीपक महाजन**	१००-१०४

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या काव्यातील विषमता निर्मूलक तत्वज्ञान

प्रा. स्वप्नील राजेश इंगोले
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

भारत देशातील महाराष्ट्र राज्यास संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते कारण महाराष्ट्राच्या प्रबोधन आणि परिवर्तनाच्या चळवळीमध्ये भक्ती चळवळींचे विशेष योगदान आहे .मराठी मनांवर संत विचारांचा एक सामाजिक संस्कार आजतागायत जिवंत आहे असे दिसते .विविध पंथ जसे भागवत संप्रदाय ,महानुभाव संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, नाथ संप्रदाय आणि पुढे समर्थ संप्रदाय इत्यादी आहेत. भागवत संप्रदाय म्हणजेच वारकरी पंथाने बहुतांश तर महानुभाव पंथाने काही अंशी तत्कालीन विषमतेवर अस्पृश्यतेवर टीका केलेली पहावयास मिळते .जसे सर्वज्ञ श्री चक्रधर यांनी आपल्या अनुयायांना "महारवाडा होऊनच धर्म काढावा" असा दंडक घालून दिला होता तर ज्ञानेश्वरांनी "भूता परस्परे जडो मैत्र जीवांचे" असे पसायदान मागितले आहे .संत तुकारामांनी "भेदाभेद भ्रम अमंगळ" असे आपले ब्रीद मांडले आहे ."एकमेका लागती पायी रे" ही आपली परंपरा सुद्धा सांगितली आहे .याच विषमतेचा प्रखर विरोध करणाऱ्या आणि समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या संताच्या यादीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे नाव क्रमाने घ्यावे लागते.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अस्पृश्यता निवारण्यासाठी ,विषमता निर्मूलनासाठी अनेक चळवळी सक्रिय होत्या. "खिस्त मोहम्मद मांग ब्राह्मणासी धरावे पोटाशी बंधू परी मानवाचा धर्म सत्य आहे एक भांडणे अनेक कशासाठी" हा ध्यास महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून घेतला होता. ब्राम्हो समाज, आर्य समाज ,महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा, विदर्भातील गणपती महाराज यांची 'अजात ' चळवळ ही जाती आणि विषमतेच्या अंताच्या ध्यासाने भारलेली होती .राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'भजन' या प्रकाराचा जनप्रबोधनासाठी प्रभावी वापर केला. त्यांचा सामाजिक चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग असायचा. स्वातंत्र्याचा लढा, भूदान चळवळ या त्यांच्या खंजरी भजनाने प्रेरणा निर्माण केली होती. त्यातूनच मोठ्या प्रमाणावर जनभावना संकलित झाली म्हणूनच डॉ. श्री.भा. वर्णेकर म्हणतात "मध्ययुगीन संतांच्या साहित्यातील सारी वैशिष्ट्ये विसाव्या शतकातील राष्ट्रसंतांच्या साहित्यात आहेत यात वाद नाही; पण राष्ट्रसंत श्रेष्ठ संत होते तसे ते श्रेष्ठ प्रतीचे राष्ट्रकार्य करणारे समाजधुरीण होते. " केवळ संत साधू म्हणून ते लोकांमध्ये प्रबोधन करत नव्हते तर त्यांचा व्यवहार देखील तसाच उत्तीस साजेसा होता.

भारतीय भक्ती चळवळींचे संचित काही असेल तर ते 'आध्यात्मिक लोकशाही' हेच आहे .समता व बंधुता यांचा काही प्रमाणात प्रचार व स्वीकार झाला होता. एवढे होऊनही समाजात जात, पंथ ,संप्रदाय, वर्ण, वर्ग ,वंश, लिंग, आर्थिक परिस्थिती या वार्यांवरून विषमता अधिक बोचरी व टोकदार होत आहे .हे पाहून राष्ट्रसंतांनी त्यावर कठोर हल्ला चढवला आहे. विषमतेच्या जाणिवा एखाद्या समूहास आणि त्यातील व्यक्तींना सर्वस्वी संपवून टाकत असतात .म्हणून राष्ट्रसंत समता व बंधुता या जीवनमूल्यांचा आग्रह धरतात ."आपल्या लोकसमाजाची परंपरागत धर्मदृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्त्वज्ञान या दोहोंचा मेळ राष्ट्रसंत मोठ्या कौशल्याने घालतात. "असे ग .त्र्यं . माडखोलकर म्हणतात.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी जनप्रबोधनासाठी 'खंजरी' हे वाद्य ,'भजन' हा लोकसंगीताचा प्रकार आणि 'बंधूतेचे' तत्वज्ञान अत्यंत प्रयोगशीलतेने वापरलेले आहे .समूह व सलोख्याची भावना विश्वकल्याणाचा हेतू साध्य करू शकते .जातीजातींमध्ये झालेले तुकडे एकत्रित करण्याचे स्वप्न राष्ट्रसंत पाहतात. पंथातील विद्वेष, धर्माधर्मांमधील वितंड, जातींमधील विखार, लिंगाधारित विषमता आणि आर्थिक मागासलेपण यावरून होणारी अवहेलना या सर्वांवर राष्ट्रसंत आपल्या लेखणी, वाणीतून परखड टीका करताना दिसतात. 'सबका सन्मान करे 'हे त्यांचे ब्रीद होते तर 'मानव बनने जो चले उनकी हूं मैं शुभकामना 'हा त्यांच्या लेखणीचा ध्यास होता.

धर्म, पंथ वितांडावर प्रहार

मानवी समूहातील बहुतेकांना कुठल्यातरी धर्मभावनांचा वा पंथ ,दैवतांचा मानसिक आधार हवा असतो. त्यातूनच आम्हीच व आमचे म्हणणे, मानणे श्रेष्ठ आहे, इथपर्यंत ठीक आहे मात्र इतरांना तुच्छ वा कनिष्ठ समजण्यातून विद्वेषाची भावना निर्माण होते .कधी कधी तर ही भावना विकोपाला जाऊन सामाजिक आरोग्यासाठी धोका पोहोचवत असतो. म्हणूनच राष्ट्रसंत केवळ उपदेश करून वा काव्य करून थांबले नाहीत तर 'सक्रिय पाठ–सामुदायिक प्रार्थना' त्यावर उपायही सांगितला आहे.

" किती पण भिन्न जाहले ।
येणेची राष्ट्र नासले ।
हा मिटवता गलबला जागु या,
आपल्या माणुसकीला ।
बंधुनो प्रार्थने चला। "

विकोपाला गेलेला पंथाचा वाद राष्ट्रविघातक ठरतो याचे भानही राष्ट्रसंत देतात. तुकडोजी महाराज अशा मंदिराची पायाभरणी, उभारणी करतात ,ज्यामध्ये कुठलाच भेद केला जात नाही .'आम्ही न कोण्या पंथाचे पण सर्व पंथ ही आमचे' आहेत हा उदार विचार ते अंगीकारतात. धर्म ,पंथ ,गट,तट मिटवायचे असतील तर "धर्म पंथ यांचे भांडण। न मिटे ऐक्य प्रेमाविण" असा समन्वय साधणारा उपाय राष्ट्रसंत सुचवतात काहींना वंदी आणि काहींना संधी असा देव व त्यांचे घर राष्ट्रसंत त्यांना मान्य नाही. "सबके लिए खुला है मंदिर ये हमारा मतभेद को भुला है मंदिर हमारा" अशा प्रार्थनास्थळी सर्वांनी खुल्या मनाने येण्याचे आवाहन राष्ट्रसंत करतात.

जातीय विषमतेवर टीका

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ही वर्णव्यवस्था प्रचलित होती यातूनच निर्माण झालेल्या जातीला त्या समूहाचा व्यवसाय हा तेवढा आधार होता. जाती व वंशावरून कोणी श्रेष्ठ व कनिष्ठ असू शकत नाही हा विचारही नूरला होता एखाद्या प्राण्यापेक्षाही वाईट स्थिती मानवाने मानवाची केली होती. नरेची केला कीती हीन नर याची जाणीव पदोपदी होत होती म्हणूनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विचारत होते, भेदभाव कशाला माणसा–माणसात रे ? बंधू भावना वाढीस लागेल तरच समाज एकसंध राहील अन्यथा त्याचे शकलं शकलं पडून तो खंडित होईल

"सर्वची माझी भावंडे ही ।
परस्परांच्या कामी सगळी ।
उचनिच मग का समजुनी ।
दुखविता मन सळसळ ।
बोलला भारत दाटून गळा ।

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

करिता भेद अशा का रागळा ।'

जातीच्या विखाराचा चटका समाजात वावरण्याचा आत्मविश्वास हिरावून घेत असतो तथाकथित उच्च जातीत जन्म झाल्याचा अभिमान बाळगणाऱ्यांना राष्ट्रसंत समजावतात मानव का गौरव जाती नही धनद्रव्य नही अधिकार नही तर मानवाच्या जातीचा गौरव काही असेल तर परस्पर सामंजस्य व बंधुभाव जपणे वृद्धिंगत करणे अस्पृश्यता हा मात्र राष्ट्राच्या आणि संस्कृतीच्या माथ्यावरील कलंक आहे तो मिटवला पाहिजे राष्ट्रसंतांचा उद्देश होता

"स्पृश्यास्पृश्य हटे यह सारा ।
देश कलंक मिटाने ।"

हा देश तेव्हाच निष्कलंक होईल जेव्हा तो समता बंधुता या तत्त्वास आचरणे प्रारंभ करेल. ही भावना राष्ट्रसंतांच्या अशा असंख्य भजनात प्रगटते.

लिंगाधारित विषमता व त्यावरील प्रहार

स्त्री पुरूष यांच्यामध्ये प्रारंभापासूनच उपभोग्य वस्तू व उपभोक्ता हाच संबंध होता. व्यक्ती म्हणून स्त्रीचे महत्त्व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने कधी मान्य केले नाही 'बाई' नावाचा 'माणूस' समजून घेताना आज एकविसावे शतक उजाडले तरी ही बाईला माणूस म्हणून पुरुष समजून घेताना दिसत नाही. प्रगतीचे इतके पाऊल टाकून आल्यानंतरही स्त्रियांना जीव मुठीत घेऊन जगावे लागते. लाभाचे, अधिकाराचे, प्रतिष्ठेचे पद पुरुषांकडे आणि जिकिरीचे जबाबदारीचे आणि कष्टाचे कर्तव्य स्त्रियांकडे हीच हिस्से वाटणी समाजात चालताना दिसते.

"स्त्रीयेसी मानावे अभद्र
मुलगी जन्मताची दळभद्र
वय वाढताची मानावे शुद्र
हा दुष्टपणा समाजाचा"

असे ग्रामगीतेच्या महिलोन्नती अध्यायात राष्ट्रसंत लिहितात. माणूस म्हणून मान्यता मिळण्यापासूनही स्त्रियांना वंचित ठेवणे योग्य नाही तर, 'मिळो बहुमान मातांना, जसा देशात पुरुषांना' असा राष्ट्रसंतांचा आग्रह आहे. मातृत्वाचा पराक्रम त्याचा योग्य सन्मान व आदर राष्ट्रसंत एका भजनात मोठ्या धाडसाने व नाट्यात्मक प्रसंगाने समजावतात.

"बाईंनो अबला म्हणे कुणी
धरुणी त्याच्या मनगटा
तुकड्या म्हणे सांगा तया
तुज जन्म फुकटची होई का!
देश अबलेचा की
तुमचा हा भेद कुणी पाही का?"

स्त्रीचा एक मुलगी, माता, बहीण म्हणून रक्षण करण्यापेक्षा एक माणूस म्हणून तिचे अस्तित्व मान्य करणे व स्वातंत्र्याची संधी देणे समतेसाठी गरजेचे वाटते.

आर्थिक विषमतेवर परखड भाष्य

मानवी भावभावना मनोव्यापार निर्मिती व्यवहार हे आर्थिक पार्श्वभूमीवर अवलंबून असतात. असे कला व्यवहारात 'पाया इमला' सिद्धांत सांगतो. मात्र समाजात आर्थिक स्थिती बहुदा निवडक लोकांची मजबूत असलेली पाहायला मिळते. शेतकरी, मजूर, कामगार, व्यापारी, अधिकारी, भांडवलदार यांचे आर्थिक स्थिती भिन्न असते.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

त्यांच्यात अहंगंड वा न्यूनगंड झाल्याने समाजात विद्वेषाची बीजे पडतात. एक कुपोषणाने तर एक अतिपोषण मरतो. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात

"एकाच्या महालात फुलतात बागा
एकास धड नाही राहण्यास जागा
अन्नाशाठी भिरतो नागवा,
देशात समता नांदवा
ग्रामगीतेचा मंत्र घ्या हो नवा"

देशात समता व बंधुत्व नांदवण्यासाठी आर्थिक समानता प्राधान्याने आवश्यक ठरते म्हणूनच अधिक आर्थिक विषमता असलेल्या समाज हा सहजीवनासाठी असमर्थ ठरत असतो. 'नांदोत सुखे सचिव अमिर एक मतांनी' हा राष्ट्रसंतांचा आदर्शवाद आहे. मात्र तो अशक्यप्राय कोटीतील वाटत नाही.

"काया वाचा बुद्धी प्राण
हे तो आहे गावाचे धन"

जे जे म्हणून आगचे आहेत ते सर्व समूहात व्हावे. अत्यंत गरीब वा श्रीमंतीस राष्ट्रसंत समाज समाजरचनेतील विकृती मानतात. म्हणून समतेचा संस्कारच बंधूत्वाची संस्कृती निर्माण करू शकेल. हीच आजची क्रांती आहे. म्हणूनच 'क्रांतीची हाक' आली आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात.

समाजातील कुठल्याही कारणावरून होणारा भेदभाव मिटून तो समन्वयाने सामंजस्याने व सहकार्याने वरा व्हावा. जात, धर्म, लिंग, वंश, आर्थिक स्थिती ही विषमतेस वाव देणारी असू नये.

"गावा गावाशी जागवा
भेदभाव समोर मिटवा
उजळवा ग्रामोन्नतीचा दिवा
तुकड्या म्हणे"

मुळासहीत भेदभाव संपल्या वाचून ग्राम उन्नतीची आशा पल्लवित होऊ शकत नाही. वैश्विक शांतीसाठी सुद्धा भेद, दुरावा मिटणे अत्यावश्यक आहे. विश्व शांतीचा मार्गही सामंजस्य व समन्वयातून जातो असा इतिहास आहे. आणि निसंकोच तेच भविष्य असणार आहे.

संदर्भसूची

1. सार्वजनिक सत्यधर्म, महात्मा फुले
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित ग्रामगीता
3. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित राष्ट्रीय भजनावली मराठी
4. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित राष्ट्रीय भजनावली हिंदी
5. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखितयुगप्रभात
6. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित क्रांती विणा
7. राष्ट्रसंतांचे अभंगगाथा
8. सरदार गं.बा. संत वाङमयाची सामाजिक फलश्रुती

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (E) | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

SPECIAL ISSUE 229 (E)

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

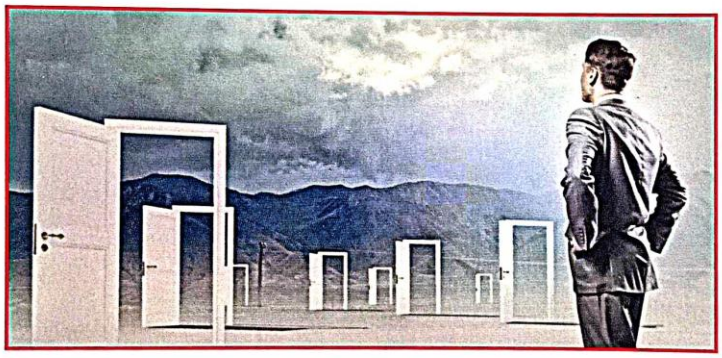

- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (E) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

– अनुक्रमणिका –

मराठी

1. युवक हे राष्ट्राच्या भावीपिढीचे विश्वस्त 1
डॉ. संतोष खंडारे
2. युवावर्गाची शेतीव्यवसायातील अनास्था: एक चिंतन 4
डॉ. कमलकीशोर बा. इंगोले
3. पर्यावरण संवर्धनात युवकांचा सहभाग 6
प्राचार्य डॉ.धर्मेन्द्र पु. तेलगोटे
4. वाढती बेरोजगारी आणि तरुण 9
डॉ.प्रशांत वि. विघे
5. 'भारतीय युवकांसमोरील आव्हाने' 13
प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गावगोळ,
6. इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ती आणि युवक 16
प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर
7. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 18
प्रा.जोत्सना श्री. जोशी (पाटील)
8. प्रसारमाध्यम व सोशल मिडियाचा तरुणांवर परिणाम 20
डॉ.दिपक राऊत
9. युवकांमधील वाढती बेरोजगारी व कौशल्य विकास कार्यक्रमाची आवश्यकता 22
डॉ.भालचंद्र रूपराव देशमुख
10. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 25
डॉ. मिलिंद नामदेवराव भिलपवार
11. ''आजचे मराठी साहित्य आणि युवक'' 27
प्रा.डॉ.शरद जानराव वाघोळे
12. भारतातील तरुण आणि राजकारण 28
प्रा. डॉ. वैशाली शांताराम वागुल
13. राजकारण आणि भारतीय युवक 30
प्रा. राहूल सुखदेवराव उजवे
14. राजकारणात युवकांचा सहभाग 33
प्रा. प्रमोद. आर. तायडे
15. 'युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त काव्यसंग्रहातील भावसंवेदन' 36
प्रा.स्वप्नील राजेश इंगोले
16. आजच्या मराठी साहित्या मधून साने गुरुजींनी युवकांना केलेले मार्गदर्शन 39
डॉ. चित्ररेखा प्रभुदास अनासाने
17. भारतातील युवकांना लैंगिक शिक्षणाची गरज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन 41
डॉ. पद्मानंद मनोहर तायडे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (E) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

'युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त काव्यसंग्रहातील भावसंवेदन'

प्रा.स्वप्नील राजेश इंगोले
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

साहित्य अकादमीच्या माध्यमातून युवा साहित्य अकादमी हा पुरस्कार २०११ वर्षापासून देण्यात येतो.युवकांच्या मनातील भावभावना मांडण्यासाठी, त्यांच्या लिहित्या हाताला प्रोत्साहन देण्यासाठी युवा साहित्य अकादमी या पुरस्काराचा प्रारंभ झाला आहे. ज्या माध्यमातून युवकांमध्ये साहित्यविषयक जाणीव अधिक प्रगल्भ होणे तसेच आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीचा परिचय अधिक दृढ होणे आदि उद्देश त्यामागे असणे शक्य आहे. २०११ पासून देण्यात येत असलेला युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार मराठी मधील आजपर्यत चार कवितासंग्रहला मिळाला आहे. आता पर्यंत जाहीर झालेल्या पुरस्कारांमध्ये लघुकथा, वैचारिक लेख, नाटक, कादंबरी या साहित्य प्रकाराचा ही समावेश आहे.

प्रारंभीच्या साहित्यशास्त्रात साहित्यशास्त्राचे नावच काव्यशास्त्र असलेले पहावयास मिळते. काव्य, कविता, अभंग, ओवी या रचनाप्रकारांनी मानवी भावभावना, तरल संवेदना अत्यंत नेमक्या आणि अचूक पद्धतीने टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणूनच कविता म्हणजे मानवी जीवनावरील तरल आणि संक्षिप्त तरीही नेमके भाष्य आहे. कविता म्हणजे केवळ प्रतिमा अथवा उपमा नाही, कविता म्हणजे केवळ शब्दच नाहीत तर वेदनेला अचूकता आणि आधार देण्यासाठी योजलेला रचनाप्रकार आहे. मानवी जीवनातील अभिव्यक्तीसाठी प्रारंभीच गवसलेला सूर म्हणजे काव्य आहे. म्हणूनच येथे प्रामुख्याने मराठीतील युवकांच्या कवितासंग्रहाला मिळालेल्या पुरस्काराचा प्राधान्याने विचार केलेला आहे. प्रारंभीचा युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार ऐश्वर्य पाटेकर यांच्या 'भुईशास्त्र' या काव्यसंग्रहास मिळाला आहे. तसेच दुसरा युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार हा 'धूसर झालं नसतं गाव' या रवी कोरडे यांच्या काव्यसंग्रहास मिळाला आहे. तसेच वीरा राठोड यांच्या 'सेन साई येस' आणि सुशीलकुमार शिंदे यांच्या 'शहर आत्महत्या करायचं म्हणतेय' या काव्यसंग्रहाला युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळालेला आहे

● भुईशास्त्र : ऐश्वर्य पाटेकर

ऐश्वर्य पाटेकर यांचा हा पहिलाच कवितासंग्रह असला तरीही अत्यंत प्रगल्भ कृषीनिष्ठ जाणिवा आणि ग्रामीण जीवनातील तरल संवेदना प्रस्तुत कवितासंग्रहात जाणवतात. कविने काव्यसंग्रहाची मांडणी करताना देखील ज्याप्रमाणे शेतीतील विविध तुकड्यांना विविध नाव असतात त्याच पद्धतीने कवितांची विभागणी सुद्धा दृष्टांतपाढे, गर्भओवी, हुर्दूकटीपा, भुईशास्त्र, ऋषभलीळा अशा प्रकारे काव्य विभागणी केलेली आहे. वारकरी संत परंपरेशी आणि आणि महानुभावीय काव्याशी आपलं वेगळं नातं आणि आपली असलेली नाळ विविध कवितेतून कवी व्यक्त करतो. 'तुकारामा' या कवितेमध्ये पाटेकर म्हणतात

'थांब तुकारामा ऐक माझे थोडे ।
वैकुंठासी घोडे दटू नको ।'

यामधून आत्मसंवाद आणि त्याच वेळी आपल्या वैचारिक परंपरेची अनामिक ओढ ही कवी व्यक्त करतो. काव्यसंग्रहावर असणारे मुखपृष्ठ देखील अत्यंत बोलके आहे, ज्यामध्ये नांगराच्या मागे चालणारा बैल तो ही मानवी आकृतीत दर्शविला आहे.

'गळ्यापाशी दावं हंबरून थोडा,
टाचेखाली घेत खिंचाळला घोडा'

अशा ओळी 'चोंभाळीत जखमा' या कवितांमध्ये कवीने व्यक्त केल्या आहेत. कृषी आणि कृषीसंस्कृती यामधील शेतकऱ्यांचे होत जाणारे हाल आणि त्यामधील धोके या गोष्टींचा लेखाजोखा मांडताना 'पीक' या कवितेच्या काही ओळी प्रत्ययकारी आहेत.

'.... ..बाकी आकाश मार्गाने लालभडक तोंडाचं,
लांबलचक चोचीचं गिधाड
माझ्यावर डोळे वासून आलय'

गिधाड नावाचं रूपक कधी अस्मानी तर कधी सुलतानी संकटांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते. ग्रामीण आणि कृषी जीवनाची अवहेलना जागतिकीकरणामध्ये अधिक गतीने वाढत गेली आहे याचा प्रत्यय देणारी ही प्रत्ययकारी कविता आहे. म्हणून डॉ. रमेश वरखेडे म्हणतात 'जागतिकीकरणात आत्म संवादातून जनसंवाद याकडे वळणारी कविता वर्तमानावर आसूड ओढणारी भाषा करीत असली तरी देखील नाळ मात्र संत परंपरेशी जुळलेली दिसते.'

● धुसर झालं नसतं गाव : रवी कोरडे

धुसर झालं नसतं गाव या काव्यसंग्रहामध्ये कवी रवी कोरडे यांनी गावाच्या हरवत जाणाऱ्या प्रतिमा आणि गावाचं गावपण, शहराकडे हळूहळू स्थित्यंतरीत होत आहे, याच्या प्रत्येयकारी अनुभवातून व्यक्त झालेली ही कविता आहे. बाप, शेती, नांगर, ट्रॅक्टर, बैल यांचं अस्तित्व नष्टप्राय होत जाणं याचा अर्थ गावच धुसर होत आहे आणि दिवसेंदिवस ग्राम वैभव तर सोडाच गावाचे अस्तित्व टिकवणे हासुद्धा मोठाच प्रश्न झाला आहे. याच्याच जिवंत नोंदी म्हणजे धुसर झालं नसतं गाव यातील कविता आहेत.

'शुभेच्छांचे एसएमएस
तसे नुसता अक्षरांचा सांगाडा
म्हणजे कशी होऊ शकेल कविता?'

असा कवितेच्या एकूणच मूल्यभानाविषयी आणि अस्तित्वाविषयी नैतिकता जपणारा हा कवी आहे .आपलं वैभव, आपलं अस्तित्व म्हणून ते मिरवावं ते मात्र दिवसेंदिवस लोप पावत चाललं आहे. म्हणून 'तुला विसरून गेल्याची बातमी' या कवितेमध्ये कवी लिहितो,

'तू आजी झाल्याचं तुला कळवलं नाही कुणीच, एका जत्रेतून

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (E) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

आणून ठेवलेला घुंगुरवाळा
मुका होऊन गेला कायमचा'

म्हणजे औपचारिकता जपताना कौटुंबिक अंत:संबंध देखील हरवत चालले आहेत याची दुखरी रेषा कवी उजागर करताना दिसतो. जे वैभव परंपरा म्हणून जपायला हवं त्यांचं अस्तित्वच अमान्य करीत आपण मात्र उच्चभ्रू आणि पांढरपेशे म्हणून मिरवत असतो. याची जिवंत ठसठस कवितेमधून व्यक्त होते .

'एक कोरडे नक्षत्र भयाण वास्तवाची चाहूल घेऊन येते तरी,
एखादा दाना आणि मूठभर माती ठेवावी लागते कणगीला
हजार दाण्यांचं कणीस बघण्यासाठी'

असा दुर्दम्य प्रचंड आशावादही कवी बाळगताना दिसतो. हजारो दाण्यांच कणीस भरून येण्याची आशा आणि एक दाणा मूठभर माती जपण्याची प्रामाणिकता कवितेला अधिकच मातीशी जुळून ठेवत असते. 'धुसर झालं नसतं गाव' या कवितेच्या माध्यमातून

'नुकत्याच जन्माला आलेल्या पोराच्या बापाची लटकणारी सावली
दिसली नसती उजाड माळरानावर'

अशी दुखरी वेदना ही कवी व्यक्त करतो. धुसर झाला नसता गाव तर पोराचा जन्म सुद्धा आनंदाची घटना ठरली असती. आता मात्र आत्महत्या केलेल्या बापाचा लटकणारा देह आणि नुकताच जन्माला आलेलं मुल या प्रचंड विरोधाभासी आणि तरीही दुर्दैवाने मान्य कराव्या लागणाऱ्या दोन प्रसंगांना कवी एकत्रित करून गाव धुसर झाल्यानंतरची वेदना व्यक्त करतो आहे म्हणूनच प्रसिद्ध कथाकार, आणि समीक्षक आसाराम लोमटे म्हणतात की ''रवी कोरडे यांची कविता म्हणजे भजनाच्या माध्यमातून ज्याच्याजवळ दु:ख व्यक्त करावे तो विठोबा आणि बाप हे दोन्ही कवीच्या अतीव आस्थेचे विषय आहेत'' आणि याचा प्रत्यय विविध कवितेच्या शीर्षकावरून आपणास येतो.

• सेन साई येस : विरा राठोड

विरा राठोड यांच्या काव्यसंग्रहाला युवा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळालेला आहे. प्रस्तुत काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून कवीने भटक्या आणि विमुक्त जातींच्या वेदना मांडल्या आहेत. सेन साई येस म्हणत 'सर्वांचे कल्याण कर' अशी प्रार्थना करणारी ओळच शीर्षक म्हणून निवडली आहे .तांडा,त्यांचे भटकेपण ,कुठल्याच दप्तरी नोंद नसणे यातूनच अस्तित्वाचे हरवलेपण कवी वेगवेगळ्या कवितांच्या माध्यमातून व्यक्त करतो. तांडा या प्रारंभीच्या कवितेत कवी म्हणतो,

'रंग थिगळांचे बारा
बारा थिगळाचे अंग
नक्षी कोरीव दु:खाची
जन्म फूटलेले भिंग'

उभा जन्मच फुटलेला, तडा गेलेला आणि एकसंध नसलेला, कुठल्याच शासकीय दरबारी नोंद नसलेला आणि कायमच पायाला भवरा घेऊन अस्तित्व आणि मुक्काम या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी हलवणारा आहे.अशा नोंदी कवीने प्रारंभीच करून ठेवल्या आहेत. विरा राठोड यांच्या काव्याचे प्रयोजन हे मनोरंजन अथवा कीर्ती नसून केवळ आपल्या अस्तित्वाची किमान दखल व्यवस्थेने घ्यावी, या प्रामाणिक हेतूचा हा प्रपंच वाटायला लागतो.

'मी काळजातली एकेक सल काढून ठेवतोय पण तुम्ही वाह....! म्हणताय'

अशी वेदना ही कवी व्यक्त करतो केवळ वाहवा घेण्यासाठी अथवा प्रसिद्धीसाठी ही कविता नाही तर काल काळजातील सल मुखर करण्यासाठी या कवितेचे अस्तित्व आहे. जगात समता, बंधुता, न्याय आणि शोषणविहीनता अशी व्यवस्था हवी आहे, म्हणून जगात सर्वांचेच कल्याण व्हावं ही बंजारा बोलीतील प्रार्थनाच कवीने शीर्षकासाठी निवडली आहे आणि माझी आई, माझ्या आईची भाषा अर्थात माझी असलेली मातृभाषा तिने दिलेलं तत्त्वज्ञान यामध्येच विश्व संपन्न करण्याचे सामर्थ्य असल्याचा विश्वासही कवी व्यक्त करतो .याडी अर्थात आई नावाच्या कवितेमध्ये कवी लिहितो.

'तुझीही काळीज कापणारी बोली जीव घ्यायला धावते ।
मरू देत नाही जगायला लावते।'

अर्थात आईच्या डोळ्यातही जगवण्याची, नवसंजीवन देण्याची प्रेरणा आहे ही भावना या कवितांमधून कवी व्यक्त करतो. मराठीतील प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. यशवंत मनोहर असे म्हणतात. ''अन्यायात कुढणाऱ्या वर्तमानाच्या हातात शोषणविहीन जगाची युद्धनैतिकता ठेवणारी प्रस्तुत कविता आहे. आपल्या काळाशी, त्याच्या घुसमटीशी भिडणारी ही कविता आहे स्वत:चे कवितापण ही तेजपुंज म्हणून सिद्ध करते''

• शहर आत्महत्या करायचं म्हणतेय : सुशीलकुमार शिंदे

सुशीलकुमार शिंदे यांचा पहिलाच काव्यसंग्रह 'शहर आत्महत्या करायचं म्हणतेय' त्याला साहित्य अकादमीचा २०१९चा पुरस्कार मिळालेला आहे. शहराच्या आत्महत्येचा विचारच महानगरीय संवेदना, महानगरी घुसमट व्यक्त करणारी महत्त्वाची नोंद वाटायला लागते. काव्य लेखनाचे प्रयोजन केवळ आनंद अथवा सुखवस्तू लोकांचे मनोरंजन नाही तर सुशीलकुमार शिंदे म्हणतात,

'कागदाला येथे खाज म्हणून थोडीच
लिहितो कोणी
काळीज चिरताना
गप्प बसवत नाही हेच खरे'

अर्थातच संवेदना बोथट होण्याच्या काळामध्ये लिहून ठेवणे, लिहिणे, बोलणे, व्यक्त होणे हेसुद्धा क्रांतिकार्य ठरायला लागतं म्हणून 'अश्मयुगातील नोंदी' या कवितेत कवी म्हणतो '.....पण तू कवी आहेस म्हणून सांगतो लिहून ठेवून नोंदी अश्मयुगातील माणसांना ठेचून मारल्याच्या 'अर्थात कवी असणं ही ऐतिहासिक आणि नैतिक जबाबदारी आहे. ही जशी ऐतिहासिक जबाबदारी आहे तशीच ती वर्तमान काळातील सुद्धा मोठी जिकिरीची जबाबदारी झाली आहे. असे सांगताना कवी म्हणतो,

'एखादा हंगाम बळकावला ही असेल त्यांनी मात्र
युगांवर मालकी असणाऱ्यानी याची तमा बाळगू नये
कारण उजेड पेरणाऱ्या मशाली
अद्यापही कुणाच्याच गुलाम नाहीत'

यामधून अस्तित्वचा चिवट स्वर कवी व्यक्त करतो. मार्क्स,

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (E) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

तुकाराम, बुद्ध, सर्वज्ञ श्री चक्रधर आदींच्या तत्वज्ञानाचा दाखला घेत आणि संदर्भ देत कवी शहरी घुसमटीविरुद्ध लढण्याचं बळ देत असतो.

'कागदावर उतरले ते निव्वळ शब्द नव्हतेच कधी ती आदिम वर्षाची
घुसमट सांडत गेली
अक्षरातून सहजपणे'

असे लेखनाचे सहज प्रयोजनही कवी व्यक्त करतो आणि शहरात आलेल्या शहरवासीयांचे मूळ मात्र गावातच आहे आणि शहरात आलेल्या प्रत्येक जण शहरी होऊन जातो किंवा अत्यंत आनंदाने शहरात आलेला असतो हा विचारही कवीला खोटा वाटतो. 'बिनचेहऱ्याची माणसं' या शीर्षकाच्या कवितेमध्ये कवी म्हणतो

'.....बाप घेतो फास आणि जनावरे करतात वाटचाल कत्तलखान्याकडे ,
मोठ्या मुश्किलीने माय धरते शहराची वाट कत्तलखान्याकडे जाणाऱ्या गाईसारखीच'

यामधून शहरांमध्ये येणाऱ्यांची हतबलता आणि त्यामधून येत जाणारे नैराश्य कवी अत्यंत नेमक्या आणि टोकदार शब्दांमध्ये व्यक्त करतो.

उंच उंच वाढत जाणारे इमारती, शहरांचं होत जाणार विस्तारीकरण, गावांचे वाढत जाणार बकालपण त्या सर्वांमधून माणूस हा केवळ दांभिक आणि औपचारिक झाला आहे. 'शहर' नावाच्या कवितेत कवी म्हणतो,

'उंच उंच इमारती,
मोकळेढाकळे फुटपाथ आणि शिस्तबद्ध वाहतूक
किती सुंदर असते ना स्वप्नात रममान होणे
हे शहर असेच राहते भ्रमिष्ठा सारखे'

प्रत्येकच व्यक्ती आत्ममग्नता आणि इतरांकडे किंतीही वेदना असल्या तरीही त्यांना नाकारून पुढे जाण्याची वृत्ती ही केवळ भ्रमिष्टाची वृत्ती आहे. असे महत्त्वाचे विधानही कवी व्यक्त करतो. म्हणूनच प्रसिद्ध समीक्षक आणि कवी वसंत आबाजी डहाके म्हणतात,

''नैराश्याने साऱ्या आसमंत वेढलेले असतानाही त्यांच्या कवितेत आशेचा चिवट स्वर हा तीव्र आहे, उजेड पेरणाऱ्या मशाली अद्यापही कुणाच्या गुलाम नाहीत असे सुशीलकुमार शिंदे यांनी म्हटलेले आहे.'' शहरी माणसाची प्रचंड घुसमट 'हुकाला उलटी टांगलेली कोंबडी' आणि 'दहा बाय दहाची खोली' या शीर्षकाच्या कवितेतूनही व्यक्त झाले आहेत. मराठीतील ज्ञानपीठ विजेते लेखक भालचंद्र नेमाडे यांनी असे म्हटले आहे की, २०१८ या वर्षातील माझी सर्वात आवडती कविता म्हणजे 'दहा बाय दहाची खोली' आहे. ही त्यांची प्रतिक्रिया कवितेचं महत्त्व अधोरेखित करणारी आहे.

नवोदितांकडून लिहिल्या जाणाऱ्या कवितेमध्ये प्रादेशिकता आणि भावनिक संवेदन अधिक टोकदार होत आहे. अस्तित्वभान आणि हरवलेपणाची जाणीव, नागर जीवनशैलीतील घुसमट प्रतिबिंबित होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भुईशास्त्र (कवितासंग्रह) : ऐश्वर्य पाटेकर
२) धुसर झालं नसतं गाव (कवितासंग्रह): रवी कोरडे
३) सेन साई येस (कवितासंग्रह) विरा राठोड
४) शहर आत्महत्या करायचं म्हणतेय (कवितासंग्रह) सुशीलकुमार शिंदे
५) संस्कृती दिवाळी विशेषांक २०१९

2020 – 21

ISSN 2231-6671
International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects
Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXII, Vol. - II
Year - XI, (Half Yearly)
Feb. 2021 To July 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR
Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS
Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR
Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS
Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XXI, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Analysis Of Phytochemicals And Content Of Ascorbic Acid In Murraya Koenigii Curry Leaves **Sabrin Lokhande**	1
2	Wireless Technology In Networks **Bandarkar Nadiya Mushtaque**	15
3	A Personal Assistantfor Web Database Caching **Rashmi Vijay Dharse**	20
4	कबीर के काव्य की विशेषता **जे. आर. पान्डेय**	33
5	समेकित बाल विकास कार्यक्रम में आँगनवाड़ी कार्यकर्ता की भूमिका **सारीका घनश्यामदास माहेश्वरी**	38
6	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गुप्तहेर व्यवस्था **डॉ. प्रदिप येवले**	46
7	केशवसुताची कविता **डॉ. चारुशिला रा. रुमाले**	50
8	नामदेव कांबळे यांच्या कवितेचे वेगळेपण **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	55
9	बौध्द दर्शनातील क्षणभंगवाद संकल्पनेचे विश्लेषण **डॉ. ग्यानदेव उपाडे**	61
10	लिंगभाव विरहित समाज रचना एक अभ्यास **राजश्री भास्करराव मुंढे**	66

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021
50

7

केशवसुताची कविता

डॉ. चारुशिला रा. रुमाले
मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Marathi

आधुनिक कवितेचे जनकत्त्व ज्यांना जाते ते केशवसुत केशवसुतांच्या आधीची कविता ही संत, पंत, तंत या स्वरूपाची होती. संत वाङ्मयामध्ये नर स्तुती वर्ज्य होती स्तुती करावी परमेश्वराची करू नये या शुद्र नराची 'हरिकथा परोपरीने कथन करणे, चिंतन करणे ईश्वर हा एकच ध्यास या कवितेचा होता. सर्व उत्तमाकडे जाणारी, नैतिकता उत्तम लक्षणांची युक्त साधा—सोपा नामस्मरणाचा भक्तिमार्ग या कवितेने दिला. तर पंडित कविनी रामायण, महाभारत यातील कथाना संस्कृतचा साज चढवून आपले पांडित्य दाखविले. याही कवितेचा विषय ईश्वर हाच होता. या नंतरची कविता तंत म्हणजे शाहिरी कवी, पोवाडे व लावण्या गण—गवळणी, भूपाळ्या याही कवितांचा विषय ईश्वर गण—गवळणी, भूपाळ्या मधून ईश्वरच होतो. पोवाड्यामध्ये मात्र स्तुती वर्णने आलेली आहेत, ती एकतर राजाची किंवा त्यांच्या पराक्रमाची, लढायांची तर लढाईवर गेलेल्या या सैनिकाला कीवा मुलुखगिरीवर गेलेल्या मुशाफिराला करमणूक म्हणून लावण्याची रचना केलेली आढळते. शाहीरानी लावण्यामध्ये स्त्रियांच्या सौंदर्याची वर्णन आलेली आहेत.

यानंतरचा कालखंड म्हणजे केशवसुतांचा होय. केशवसुतांनी अनेक विषयांवर कविता रचल्या माणूसही कवितेचा विषय होऊ शकतो हे केशवसुतांनी प्रथम आपल्या काव्या द्वारे समाजासमोर मांडले. त्यांनी निसर्गवर्णनपर, सामाजिक, काव्यविषयक, गुढगंजनपर, राजकीय व ईश्वर विषयक कविता रचल्या याआधी इतकी विषयांची विविधता असणारी कविता रचल्या गेली नव्हती. सामाजिक जाणिवा व्यक्त करणाऱ्या कविता ही या आधी

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021
51

कोणी लिहिल्या नव्हत्या. केशवसुत म्हटले की, 'तुतारी', स्फूर्ती, नवा शिपाई, इ. कविता दिसून येतात. या सामाजिक कवितेमध्ये केशवसुतांनी पाश्चात्य सुधारणावादी विचारांना प्राधान्य देऊन तिकडील विचारसरणी आपल्या इथे यावी यासाठी त्यांनी आपल्या काव्यप्रकाराचा वापर केला. नवविचारांनी प्रेरित झाल्याने आपल्या देशातही विचारांचे लोकमत तयार व्हावे व लोक प्रगतीस बाधक आहे त्याचे उच्चाटन व्हावे व नव्याचा स्वीकार करावा व स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्त्वांचा उद्घोष व्हावा ही त्यांची भूमिका होती.

केशवसुतांनी ज्या सामाजिक जाणिवेच्या कविता लिहिल्या त्यामध्ये 'मजुरांवर उपासमारीची पाळी', अंतजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न, नवाशिपाई, तुतारी, स्फूर्ती, गोफण इ. कवितांना अग्रक्रम देता येईल. याच कवितांमधून त्यांनी क्रांतिकारी विचार मांडलेत. 'मजुरांवर उपासमारीची पाळी' या कवितेत प्रथमतःच त्यांनी आर्थिक विषमतेवर बोट ठेवले. तसेच अंतजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न यात कवीने अस्पश्यतेवर कोरडे ओढले. एवढेच नाही तर आई—वडीलही मुलांना हीच हीन भावना शिकवतात याचा धिक्कारही केला. 'स्फूर्ती' या कवितेमधून आपले बंडखोर विचार मांडलेले आहेत. 'रूढी विरुद्ध लढा', ' अडवतील देव जरी झगडू त्यांच्याशी निकरी मारा किंवा लढत मरा, सत्वाचा उदयोस्तु करा, कारण पद्य पंक्तीची तरफ आमुच्या करी विधीने दिली असे, यामुळेच आम्ही समाजामधील अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करू असा आत्मविश्वासही दिसून येतो.

'तुतारी' या कवितेमधून सुधारणेचे उच्च शिखर गाठले आहे. त्यात त्यांनी समतेचे तत्व व मानवतावादाचा पुरस्कार केला आहे. या कवितेचे महत्त्व एवढे की यातून त्यांना निद्रिस्त समाजाला जागे करण्याकरिता आवाज मोठा हवा म्हणून एखाद्या कर्कश वाद्यांची आवश्यकता त्यांना होती. त्यासाठीच त्यांनी 'तुतारी' पसंत केली. समाजातील

जुने जाऊ द्या मरणालागुनी, जाळुनी किंवा पुरुनी टाका,
सडत न एक्या ठायी ठाकाय सावध ऐका पुढल्या हाका
प्राप्तकाल हा विशाल मुघर, सुंदर लेणी तयात खोदा,
भिजनामे यावरती नौदा, वसुनी का वाढविता मेदा?
विक्रम काही करा, चला तर?
शूरांनो! या त्वरा करा रे ! समतेचा ध्वज उंच धरा रे !
नीतीची व्दाही पसरारे तुतारीच्या ह्या सुरावरोवर.

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

या व अशाच काही कवितांमधून काही विचार त्यांनी सुधारण्याची बाजू उचलून धरली सर्वसामान्य त्या विरुद्ध पेटून उठले त्यामुळेच तुतारी ही कविता विशेष महत्त्वाची मानली जाते.

'गोफण'' या कवितेत तर केशवसुत अनिष्ट प्रवश्त्तीशी कठीण शब्दांच्या धोंड्यानेच हाणामारा करण्यास सिद्ध झाले. म्हणूनच कवी शेवटी म्हणतात कठीण शब्द या धोंड्यांनी करितो हाणहाण !.

केशवसुतांच्या राजकीय कवितांमध्ये 'गोष्टी घराकडील मी वदता', 'एका भारतीयाचे उद्‌गार' या कवितांमध्ये कवी प्रत्येक शब्दातून जो सुधारणेचा आवेग धरला, आग्रह धरला तसा आवेग आढळून येत नाही. तरी पण राजकीय कविता काही विचार व्यक्त होतात. 'गोष्टी घराकडील मी वदता गड्यारे' या कवितेत त्यांनी आपल्या भावाविषयीचे उदगार काढले त्यातुन त्यांचे देशकार्य करून घेण्याची इच्छा होती हे स्पष्ट होते.

बापू गड्या ! तू ध्वज उभारशील काय ?
तू देशकारण करू शकशील काय ?
बापु, जनात दिवटी धरशील काय ?
स्वातंर्त्यदेव मनसा भजीशील काय ?

हाच आशय गावी गेलेल्या या मित्राची खोली लागलेली पाहून याही कवितेमध्ये ून मांडला आहे. तसेच 'एका भारती यांचे उद्‌गार' या कवितेत त्यांनी दुःखाचा भोगच भोगला पाहिजे असा विचार केला. तसेच देवा केव्हा परवशपणाची निशा ही सरून राष्ट्रत्वाला फिरून आमचा देश येईल केव्हा ! यातून स्वातंर्त्य विषयाची तळमळ व्यक्त केले आहे. म्हणजे राजकीय कविता जरी कमी असल्या तरी केशवसुतांच्या समग्र काव्यात त्याचे एक वेगळेच महत्त्व आहे.

तत्त्वचिंतनपर/गुढगुंजनपर कविता –

केशवसुतांनी लिहिलेल्या तत्त्वचिंतन पर कवितांचा अर्थ लावणे फारच बिकट आहे. कारण केशवसुतांच्या अशा तत्त्वचिंतन पर कविता थोड्या जरी असल्या तरी त्यातून अनेक विध आशय जन्म घेऊ शकतात. यामध्ये प्रामुख्याने' कोठे जातोस झपूर्झा, हरवले श्रेय, तुझे नाम मुखी या कविता महत्त्वाचे आहे.

'झपुर्झा' ही कविता अतिशय प्रसिद्ध आहे. या कवितेचे स्वरूप गुंढगुंजनात्मक आहे. तसेच तिचा पद्य प्रकारही वेगळा वाटतो. सामान्य जीवनातील हर्ष, शोक मिटून जे पुढे जातात तेच खरे जीवनातील गुढे उकलू शकतात, आणि ही अवस्था त्यांना लाभली तोच मग त्यात तल्लीन जातो. त्याला नवनवीन माहिती सुचते. पण तन्मयता मिळवायची

Issue - XXII, Vol. II
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021
53

कशी असे त्यातून सांगितले आले नसून झपूर्झा गडे झपूर्झा' हा केवळ मंत्र सांगितला ती एक तल्लीन अवस्था आहे. येथे सर्व हर्ष, शोक, हास्य, अश्रू, नष्ट झाले. कुणाचे भय नाही, काट्यांचे बोचणे नाही, शल्य नाही केवळ' मात्र गात हा मंत्र चला '' झपूर्झा ! गडेझपूर्झा !''

'हरपले श्रेय' या कवितेत नेमके काय सांगायचे आहे हे स्पष्ट होत नाही. ही त्यांना सर्वच मिळाले त्यांना लौकिक आशा नव्हती कशाची तरी कमतरता त्यांनी एका स्त्री स्वरूपात मांडलेली आहे ते म्हणतात.

''त्रिखंड हिंडूनी धुडीअसे, न परी हरपले ते गवसे''

या कवितेमध्ये कवी निसर्गाचा आधार घेऊन हरपले श्रेय शोधण्याचा प्रयत्न करतात. शेवटी या टप्प्यावर येतात की निसर्ग सुद्धा मानवाला शांती समाधान देऊ शकत नाही. कवी शेवटी ''तुझे नाम मुखी या कवितेत ईश्वराकडे भीक मागतात.

''भिकारी या जगी इच्छित न मिळे काही म्हणून
तुझे पाय भिक्षाम देही !

यातून त्यांनी त्यांची निराशा व्यक्त केली आहे आत्तापर्यंत त्यांनी कधीच ईश्वराकडे काही मागितले नाही. माथा टेकला नव्हता त्यांची वश्त्ती ही सुधारणावादी विचारांची होती. इथे मात्र त्यांच्या मनाला निराशेने ग्रासले आहे. तरीही असे म्हणता येईल की कवी अध्यात्मवादी नव्हते. त्यांच्या एकूण कवितेत विविध विषय येतात व नवीन असे अभिव्यक्त करतात त्यांनी मराठी काव्यत विषयाचे, रचनेचे नावीन्य आणले नवनवीन रचना बंद रचले, इंग्रजीधर्तीच्या काव्यावर सुनीत हा प्रकार मराठीमध्ये आणला या दृष्टीने विचार करता त्यांची कविता वेगळी ठरते.

या बाबतीत असे म्हणता येईल की व्यक्तीच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंडखोरीवर सौंदर्यवादी वांडमयाचा उगम आहे. या सौंदर्यवादाला अभिप्रेत असलेली अमर्याद आत्मनिष्ठा, आसुसलेली दृष्टी व सर्वच बंधनाचा तीटकारा, तरतमभाव, तादात्म्य, कलाकृतीवरील अपार श्रद्धा, कल्पकवश्त्ती, मानवी मर्यादा बद्दलची हळहळ, निसर्गातील चौतन्याची जाणीव, साध्याही गोष्टीत मोठा आशय शोधण्याची दृष्टी, निष्ठा केशवसुतांच्या कवितेत प्रथमत: प्रकर्षाने प्रकटली आणि त्यामुळेच त्यांची कविता वेगळी ठरली. या सर्व वेगळेपणामुळेच त्यांना अर्वाचीन मराठी काव्याचे जनकत्व दिल्या गेले. ते सार्थ ही आहे. त्यामुळेच त्यांच्या कार्याचा योग्यपणे गौरवही होईल.

- केशवसुतांची ची कविता ही पूर्वसुरीहून वेगळी आहे.
- त्यांच्या काव्यामध्ये विषयांची विविधता आहे.

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021
54

- व्यक्ती काव्याचा विषय होऊ शकतो हे त्यांच्या कवितेचे ने प्रथम दाखवीले.
- सुनित हा काव्यप्रकार मराठीमध्ये आणण्याचे श्रेय केशवसुतांचे.
- केशवसुतांना सामाजिक क्रांती घडवून आणायची होती. जुने जाऊ द्या मरणालागुनी जाळुनी किंवा पुरुनी टाका !
- केशवसुतांनी नंतरच्या कवी साठी प्रशस्त मार्ग खुला केला.

संदर्भ सूची :-

१ आधुनिक मराठी वांड्मयाचा इतिहास — ल. रा. नशिराबादकर
२ आधुनिक मराठी वांड्मयाचा इतिहास — अ. ना. देशपांडे.
३ हरपले श्रेय— संपा. रा. श्री. जोग
४ केशवसुत आणि त्यांची कविता — न. श. रहाळकर

Research Paper Published in Journal

Department of Hindi

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. NibhaUpadhyay	04	04	02	01	02	**13**
	Total	**04**	**04**	**02**	**01**	**02**	**13**

2016-17

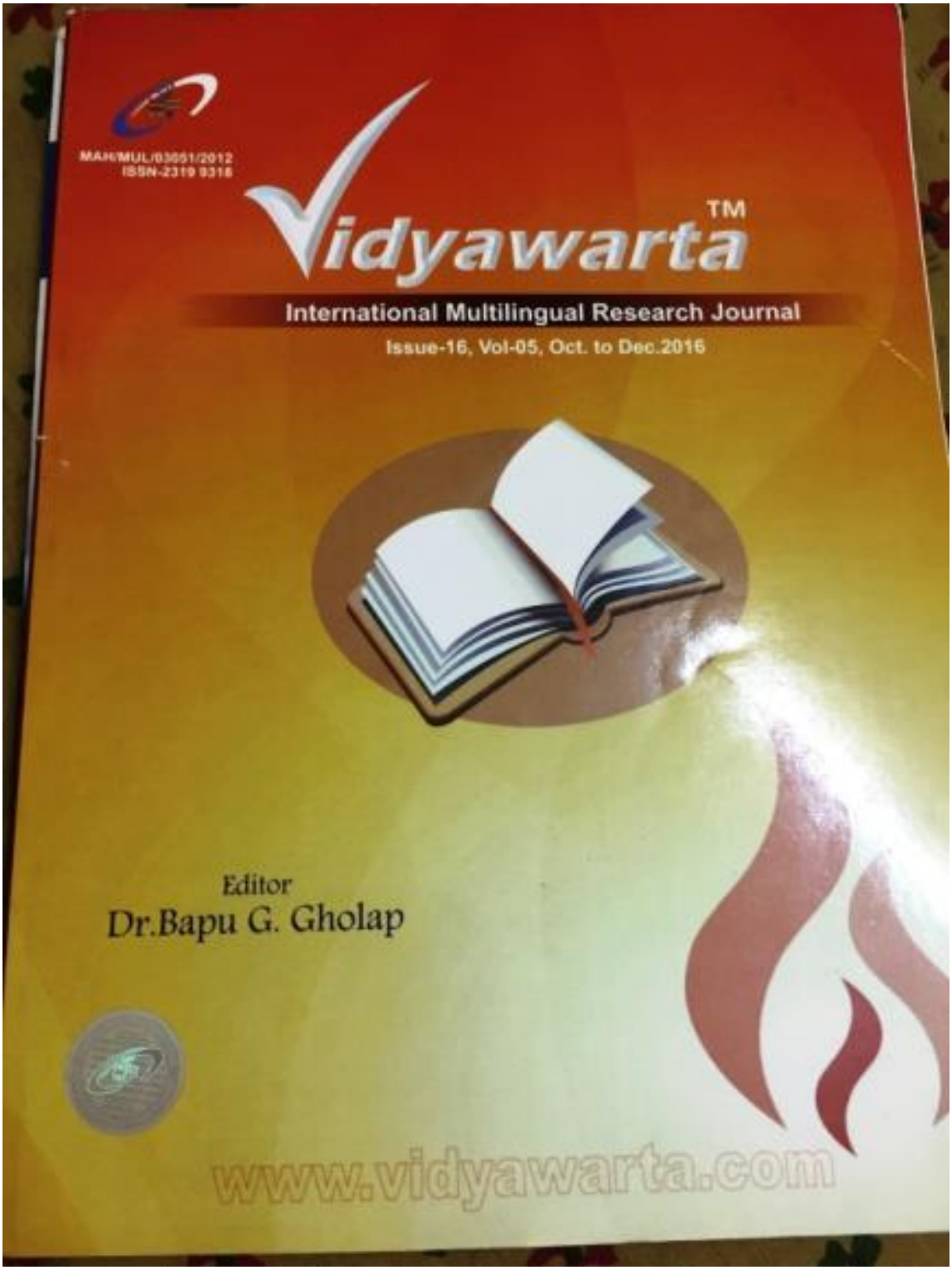
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Issue-16, Vol-05, Oct. to Dec.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap
www.vidyawarta.com

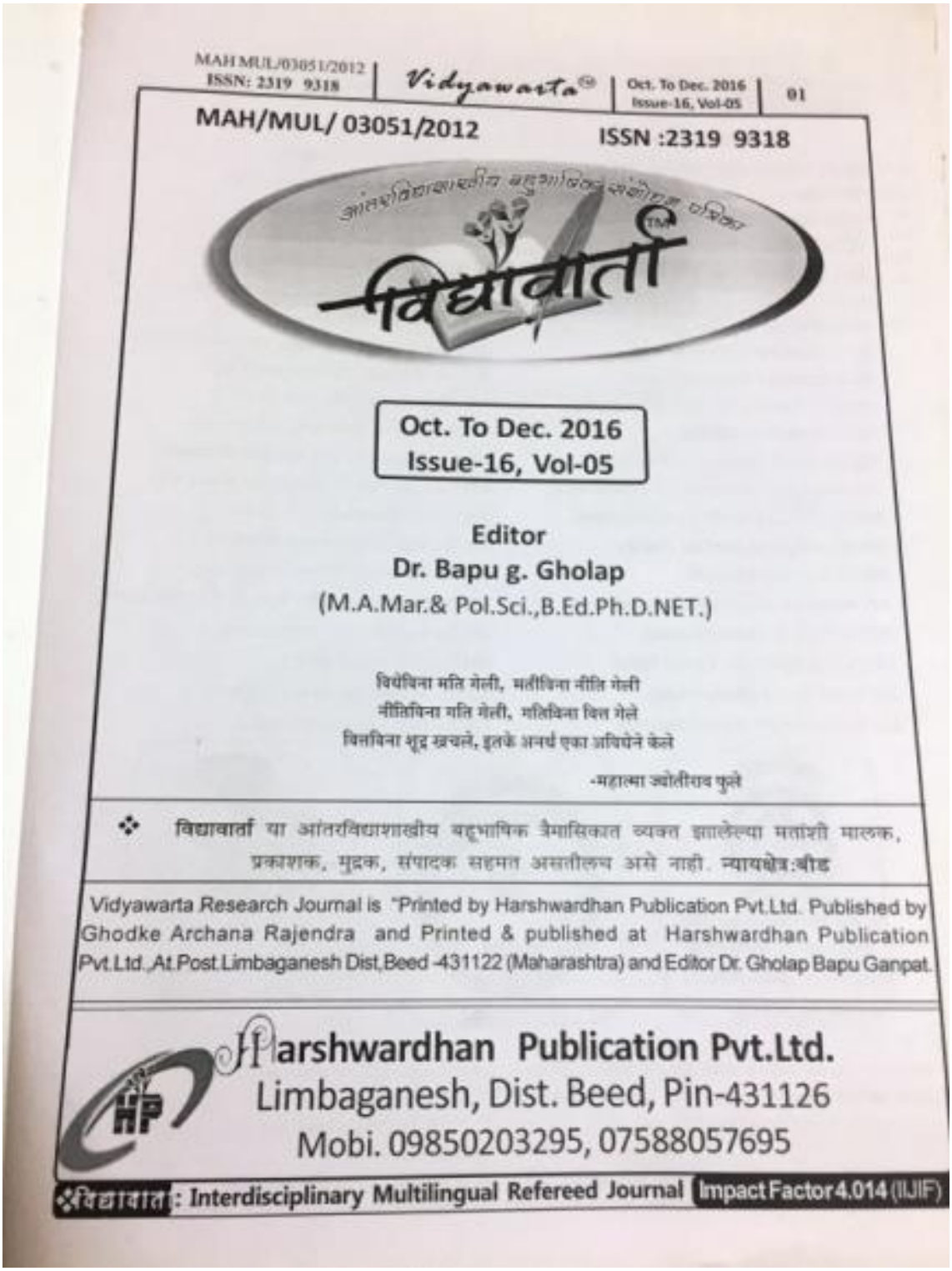

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Vidyawarta Research Journal is "Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra and Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. At.Post.Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

❖विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

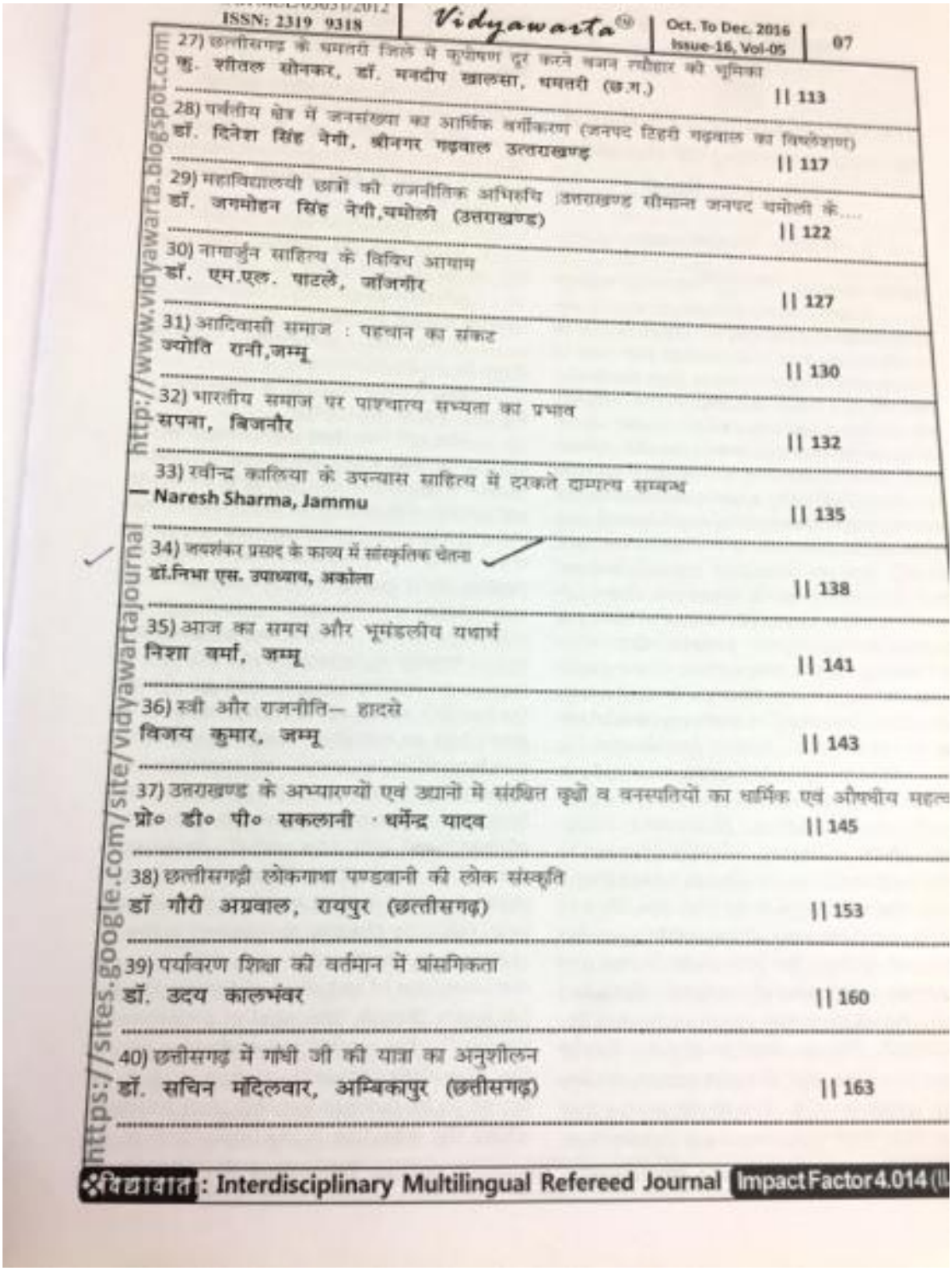

ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-05 | 07

27) छत्तीसगढ़ के धमतरी जिले में कुपोषण दूर करने बजन त्यौहार की भूमिका
कु. शीतल सोनकर, डॉ. मनदीप खालसा, धमतरी (छ.ग.) || 113

28) पर्वतीय क्षेत्र में जनसंख्या का आर्थिक वर्गीकरण (जनपद टिहरी गढ़वाल का विश्लेषण)
डॉ. दिनेश सिंह नेगी, श्रीनगर गढ़वाल उत्तराखण्ड || 117

29) महाविद्यालयी छात्रों की राजनीतिक अभिरुचि :उत्तराखण्ड सीमान्त जनपद चमोली के....
डॉ. जगमोहन सिंह नेगी,चमोली (उत्तराखण्ड) || 122

30) नागार्जुन साहित्य के विविध आयाम
डॉ. एम.एल. पाटले, जॉजगीर || 127

31) आदिवासी समाज : पहचान का संकट
ज्योति रानी,जम्मू || 130

32) भारतीय समाज पर पाश्चात्य सभ्यता का प्रभाव
सपना, बिजनौर || 132

33) रवीन्द्र कालिया के उपन्यास साहित्य में दरकते दाम्पत्य सम्बन्ध
Naresh Sharma, Jammu || 135

34) जयशंकर प्रसाद के काव्य में सांस्कृतिक चेतना
डॉ.निभा एस. उपाध्याय, अकोला || 138

35) आज का समय और भूमंडलीय यथार्थ
निशा वर्मा, जम्मू || 141

36) स्त्री और राजनीति— हादसे
विजय कुमार, जम्मू || 143

37) उत्तराखण्ड के अभ्यारण्यों एवं उद्यानों में संरक्षित वृक्षों व वनस्पतियों का धार्मिक एवं औषधीय महत्व
प्रो० डी० पी० सकलानी · धर्मेन्द्र यादव || 145

38) छत्तीसगढ़ी लोकगाथा पण्डवानी की लोक संस्कृति
डॉ गौरी अग्रवाल, रायपुर (छत्तीसगढ़) || 153

39) पर्यावरण शिक्षा की वर्तमान में प्रांसगिकता
डॉ. उदय कालभंवर || 160

40) छत्तीसगढ़ में गांधी जी की यात्रा का अनुशीलन
डॉ. सचिन मॅदिलवार, अम्बिकापुर (छत्तीसगढ़) || 163

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

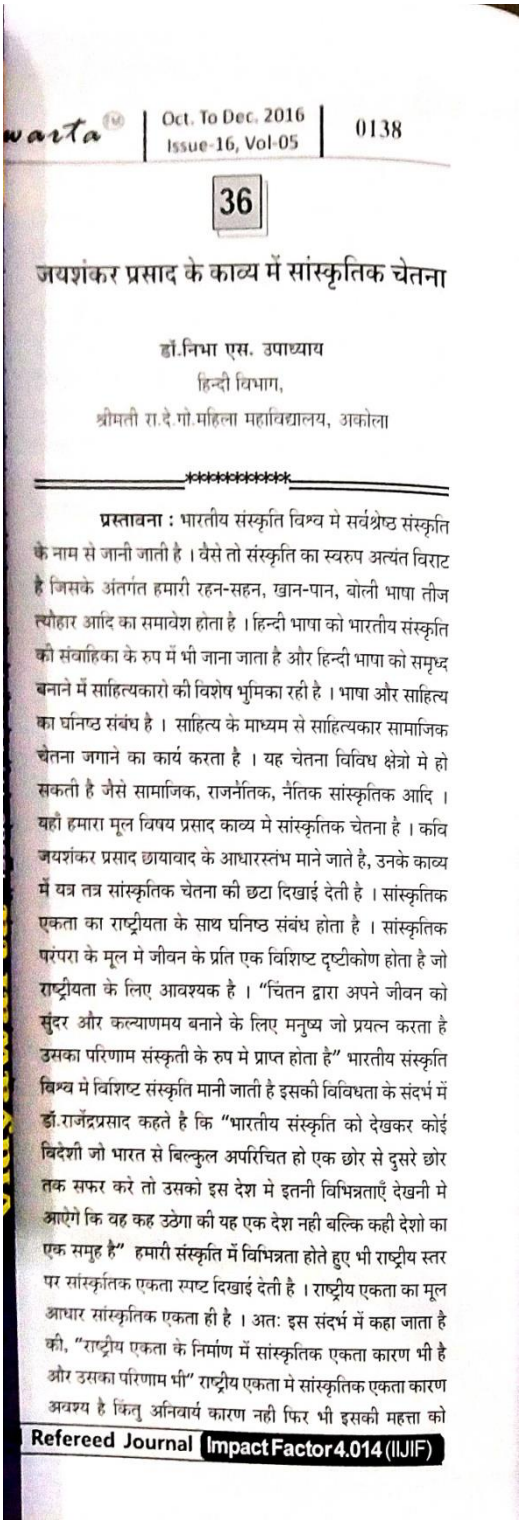

warta | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-05 | 0138

36

जयशंकर प्रसाद के काव्य में सांस्कृतिक चेतना

डॉ.निभा एस. उपाध्याय
हिन्दी विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला

****

प्रस्तावना : भारतीय संस्कृति विश्व मे सर्वश्रेष्ठ संस्कृति के नाम से जानी जाती है । वैसे तो संस्कृति का स्वरुप अत्यंत विराट है जिसके अंतर्गत हमारी रहन-सहन, खान-पान, बोली भाषा तीज त्यौहार आदि का समावेश होता है । हिन्दी भाषा को भारतीय संस्कृति की संवाहिका के रुप में भी जाना जाता है और हिन्दी भाषा को समृध्द बनाने में साहित्यकारो की विशेष भुमिका रही है । भाषा और साहित्य का घनिष्ठ संबंध है । साहित्य के माध्यम से साहित्यकार सामाजिक चेतना जगाने का कार्य करता है । यह चेतना विविध क्षेत्रो मे हो सकती है जैसे सामाजिक, राजनैतिक, नैतिक सांस्कृतिक आदि । यहाँ हमारा मूल विषय प्रसाद काव्य मे सांस्कृतिक चेतना है । कवि जयशंकर प्रसाद छायावाद के आधारस्तंभ माने जाते है, उनके काव्य में यत्र तत्र सांस्कृतिक चेतना की छटा दिखाई देती है । सांस्कृतिक एकता का राष्ट्रीयता के साथ घनिष्ठ संबंध होता है । सांस्कृतिक परंपरा के मूल मे जीवन के प्रति एक विशिष्ट दृष्टीकोण होता है जो राष्ट्रीयता के लिए आवश्यक है । "चिंतन द्वारा अपने जीवन को सुंदर और कल्याणमय बनाने के लिए मनुष्य जो प्रयत्न करता है उसका परिणाम संस्कृती के रुप मे प्राप्त होता है" भारतीय संस्कृति विश्व मे विशिष्ट संस्कृति मानी जाती है इसकी विविधता के संदर्भ में डॉ.राजेंद्रप्रसाद कहते है कि "भारतीय संस्कृति को देखकर कोई विदेशी जो भारत से बिल्कुल अपरिचित हो एक छोर से दुसरे छोर तक सफर करे तो उसको इस देश मे इतनी विभिन्नताएँ देखनी मे आऐगे कि वह कह उठेगा की यह एक देश नही बल्कि कही देशो का एक समुह है" हमारी संस्कृति में विभिन्नता होते हुए भी राष्ट्रीय स्तर पर सांस्कृतिक एकता स्पष्ट दिखाई देती है । राष्ट्रीय एकता का मूल आधार सांस्कृतिक एकता ही है । अतः इस संदर्भ में कहा जाता है की, "राष्ट्रीय एकता के निर्माण में सांस्कृतिक एकता कारण भी है और उसका परिणाम भी" राष्ट्रीय एकता मे सांस्कृतिक एकता कारण अवश्य है किंतु अनिवार्य कारण नही फिर भी इसकी महत्ता को

Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

MAHMUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta (IM) | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-05 | 0139

नकारा नही जा सकता । भौगोलिक एकता यदि राष्ट्रीयता का शरीर है तो सांस्कृतिक एकता प्राण माना जाता है। सांस्कृतिक एकता को पुष्ट करने तथा सदैव बनाये रखने में साहित्य की महत्वपुर्ण भुमिका है इस क्षेत्र में जयशंकर प्रसाद का काव्य महत्वपुर्ण माना गया है ।

प्रसाद काव्य मे सांस्कृतिक चेतना : प्रसादजी अपने साहित्य और संस्कृतिक के अन्वेषण मे सतत तल्लीन रहनेवाले अध्येयता थे । वैसे भी सांस्कृतिक चेतना के जागरण में साहित्य की महत्वपुर्ण भुमिका होती है । वैसे भी संस्कृति का विराट स्वरुप होता है जिसके अंतर्गत हमारी भक्ति-भावना, रहन-सहन, रिती-रिवाज, वेश भुषा, बोली भाषा, प्राकृतिक सौंदर्य इत्यादी समावेशीत है। हम निम्न बिंदुओ के तहत इसे देख सकते है ।

१) प्रसाद काव्य मे भक्ति भावना : प्रसादजी शिव के भक्त थे । शिव मंदिर भी जाया करते थे । शैव आनंद की धारा में स्नान करनेवाले वे दिव्य हृदयवान थे । काशी के निवासी प्रसाद अपनी भक्ति भावना मात्रभूमि एवं काशी विश्वनाथ के प्रति इस प्रकार व्यक्त करते है ।

जननी जिसकी जन्मभूमि हो, वसुंधरा ही काशी हो
विश्व स्वदेश, भातृ मानव हो पिता परम अविनाशी हो
दम्भ न छुए चरण-रेणु वह धर्म नित्य यौवनशाली
सदा सशक्त करो से जिसकी करता रहता रखवाली
(कानन कुसुम-प्रसाद, पृष्ठ ८९)

२) धार्मिक अत्याचार का विरोध : मात्रभूमि आर्यो की भूमि मानी जाती है । प्रसादजी ने भी इतिहास का आधार लेकर धार्मिक अत्याचारों का विरोध करने के लिए एवं भारतीय नैतिक साहस का संचार करने के लिए कविता लिखी है जैसे गुरु गोविंदसिंह के दो सुपुत्र - जोरावरसिंह और फतहसिंह को इस्लाम स्वीकार करने पर विवश किया जाता है किंतु वे इस अत्याचार के सम्मुख झुकते नही है और स्वधर्म पर बलि हो जाते है । इस संदर्भ मे कवि सखेद कहता है ।

जैसे हाय धर्म का प्रबल भयानक रुप यह
महापाप को भी उल्लंघन कर गया
कितने गये जलाये, वध कितने हुए
निर्वासित कितने होकर कब कब नही
बलि चढ गये, धन्य देवी धर्मान्धते ।
(कानन-कुसुम, प्रसाद पृष्ठ १२१)

उपरोक्त पंक्तिओ के मर्म से अवगत होकर भविष्य के लिए सावधान होना अधिक श्रेष्ठकर होगा । आज भी इस धर्म के नाम पर अनेक अप्रिय घटनाये घटीत होते देखते है तब हमारा हृदय द्रवित हो उठता है । राष्ट्र के विकास के लिए धार्मिक सहिष्णुता आवश्यक है ।

३) प्रकृति के प्रतीको द्वारा ज्ञान को जगाना : प्रकृति के प्रतीको द्वारा कवि ने परिस्थिति के अनुरुप बदलकर सक्रिय होने का तथा ज्ञान को जगाने का प्रयास किया है ।

जैसे : रजनी की लाज समेटो तो
कलरव से उठकर भेटो तो
अरुणाचल मे चल रही बात
जागो अब जीवन के प्रभात (लहर - प्रसाद, पृष्ठ २४)

४) निराशा से आशा की ओर प्रवृत्त करना : प्रसादजी ने मनु को निराशा का परित्याग कर आशावादी बने रहने का कह राष्ट्रवासियो मे आशावादी दृष्टिकोण जगाते है ।

जैसे : अरे तुम इतने हुए अधीर
हार बैठे जीवन का दांव
जितते मरकर जिसको वीर
(कामायनी-प्रसाद, पृष्ठ ६५)

भारतीय संस्कृति की प्रबल उद्घोषणा को प्रसादजी ने विश्व मे गुंजता दिखाया है।

जैसे : और यह क्या तुम सुनते नही
विधाता का मंगल वरदान
शक्तिशाली हो, विजय बनो
विश्व मे गुंज रहा जय-गान (कामायनी-प्रसाद, पृष्ठ ४७)

५) सत्य व सद्भावना का महत्व : भारतीय संस्कृति में सत्य व सद्भावना का उच्च स्थान है। सच्चे धर्म का यही आधार होना चाहिए ।

जैसे : बांधती हो जो विधि सद्भाव साधती हो जो कुत्सित नीति
भग्न हो उसका कुटिल प्रभाव, धर्म वह फैलावेगा भीति
भीति का नाशक हो तब धर्म,
नही तो रहा लुटेरा कर्म (कानन-कुसुम, प्रसाद पृष्ट ८८)

६) प्राकृतिक सौंदर्य चित्रण : प्रसादजी ने भारत भूमि पर खिलनेवाले विविध पुष्पो एवं यहाँ चहकनेवाले पक्षियो पर भी कविताये लिखी है । हिमालच की भव्यता निम्न पंक्तियो मे दिखाई देती है ।

जैसे १) हिमगिरि का उत्तुंग श्रृंग है सामने
खडा बताता है भारत के गर्व को
(कानन कुसुम, पृष्ठ ११०)

२) फूलो की कोमल पंखुडिया
बिखरे जिसके अभिनंदन में

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta (IM) | Oct. To Dec. 2016 | Issue-16, Vol-05 | 0140

मकरंद मिलाती वो अपना
स्वागत के कुमकुम चंदन में (कामायनी-प्रसाद, पृष्ठ ३०५)

७) जीवन की प्रफुल्ला की अभिव्यक्ति : प्रसादजी के काव्य में सांस्कृतिक उपलब्धीया एवं मानवता के प्रति व्यापक हित की भावना भी समाहित है ।

जैसे अरुण यह मधुमय देश हमारा
जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा
सरस तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरु शिखा मनोहर
छिटका जीवन - हरीयाली पर, मंगल कुंकुम सारा
(चंद्रगुप्त मौर्य-प्रसाद, पृष्ठ १००)

८) अहंकार मिटा-सहअस्तित्व का महत्व : प्रसादजी ने अहं-वृत्ति की तुष्टि हेतु आंतक फैलाने की प्रवृत्ति की भर्त्सना की है वे कहते है

क्यो इतना आतंक ठहर जा ओ गर्वीले,
जीने दे सबको फिर, तु भी सुख से जी ले
(कामायनी-प्रसाद, पृष्ठ २१३)

९) मानवमात्र की कल्याण कामनाएँ : प्रसादजी ने अपने काव्य में मानवमात्र की कल्याण की कामना है ।

जैसे १) औरो को हँसते देखो मनु
हँसो और सुख पाओ
अपने सुख को विस्तृत करलो
सबको सुखी बनाओ (कामायनी-प्रसाद, पृष्ठ १४२)

२) निर्मग जगती को तेरा
मंगलमय मिले उजाला (आँसू प्रसाद, पृष्ठ-६३)

१०) मानवजाति के लिए संदेश : संसार मे व्याप्त समस्त शक्तिया मानव के उपयोग के लिए है किंतु जब तक उन्हे एकत्रित कर उनमे सामंजस्य स्थापित नही किया जाता तब तक मानव समाज को उसका लाभ नही मिल पाता अतः इनमे सामंजस्य मानव विकास के लिए आवश्यक है । इस संदर्भ में प्रसादजी की कामायनी की ये पंक्तिया उल्लेखनिय है ।

जैसे शक्ति के विद्युतकण जो व्यस्त
विकल बिखरे है, जो निरुपाय,
समन्वय उसका करे समस्त
विजयिनी मानवता हो जाय.

निष्कर्ष : इस प्रकार निष्कर्ष के तौर पर हम यह कह सकते है की, प्रसाद काव्य में सांस्कृतिक चेतना मानवतावाद का औदात्य अपने मे समाहित किये हुए है उनका काव्य मुख्यतः पुनरुत्थान भावना से अनुप्राणित है इनके काव्य में ऐतिहासिक गौरवगान की प्रधानता है किंतु यह गौरवगान वर्तमान को राष्ट्रप्रेम की भावना से ओतप्रोत करने के साथ ही एक नई ऊर्जा का संचार भी करता है । प्रसादजी अखंड आनंद को जीवन का परम ध्येय मानते है।

समाज की प्रतिक्रिया में ही संस्कृति उभरती है और सामाजिक विकृतियो को निकालकर उसे स्वस्थ रुप प्रदान करती है । प्रसादजी का काव्य संस्कृति की जीवंत धरोहर है । उनके काव्य की मानवीय संवेदना ही सांस्कृतिक चेतना से जुडी हुई है । चिरंतन संस्कृति की साश्वतता प्रसाद काव्य में निहित है वही सांस्कृतिक चेतना की संवाहक है । यही शाश्वतता उनके काव्य को साहित्य जगत में अजर-अमर बना रही है । समता व विश्व बंधुत्व की भावना मानवता के लिए आदर्श है इसी भावना का सुंदर प्रस्तुतीकरण प्रसाद काव्य में दिखाई देता है । मानव जीवन के कटु सत्य को कवि अपनी संवेदनाओ के कोमल स्पर्श से कलात्मक सौंदर्य प्रदान करता है । लोक कल्याण की महत्तम भावना से अनुप्राणित प्रसाद काव्य हिन्दी साहित्य की अमुल्य धरोहर है जिसमे सांस्कृतिक चेतना विद्यमान है ।

संदर्भ ग्रंथ

१) प्रसाद की कविताएँ - सुधाकर पांडेय
२) कामायनी, कानन कुसुम, लहर, आँसू - जयशंकर प्रसाद
३) कामायनी सौंदर्य - डॉ.फतहसिंह
४) हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ - डॉ.शिवकुमार शर्मा

❑❑❑

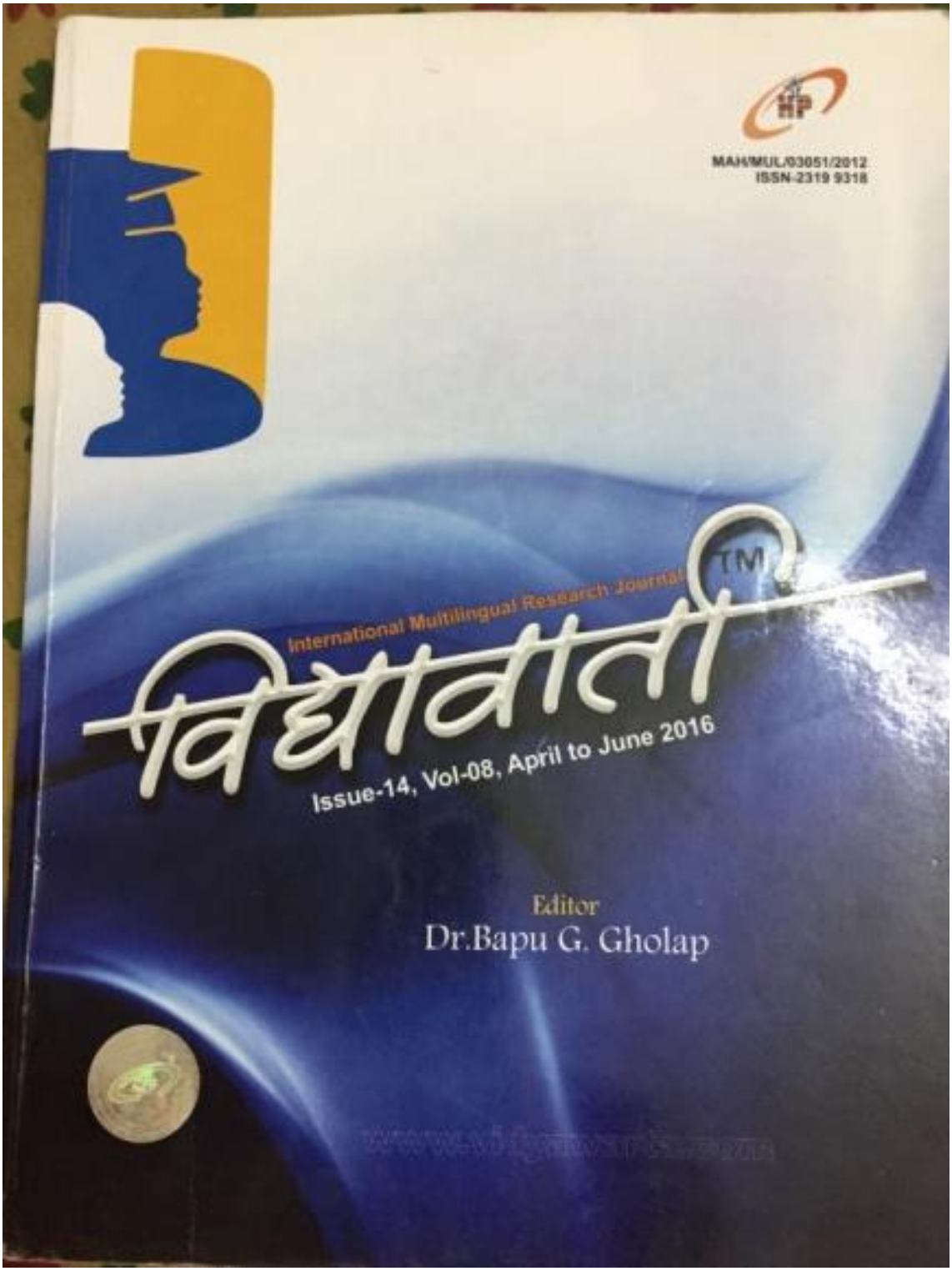
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
International Multilingual Research Journal
TM
विधावार्ता
Issue-14, Vol-08, April to June 2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

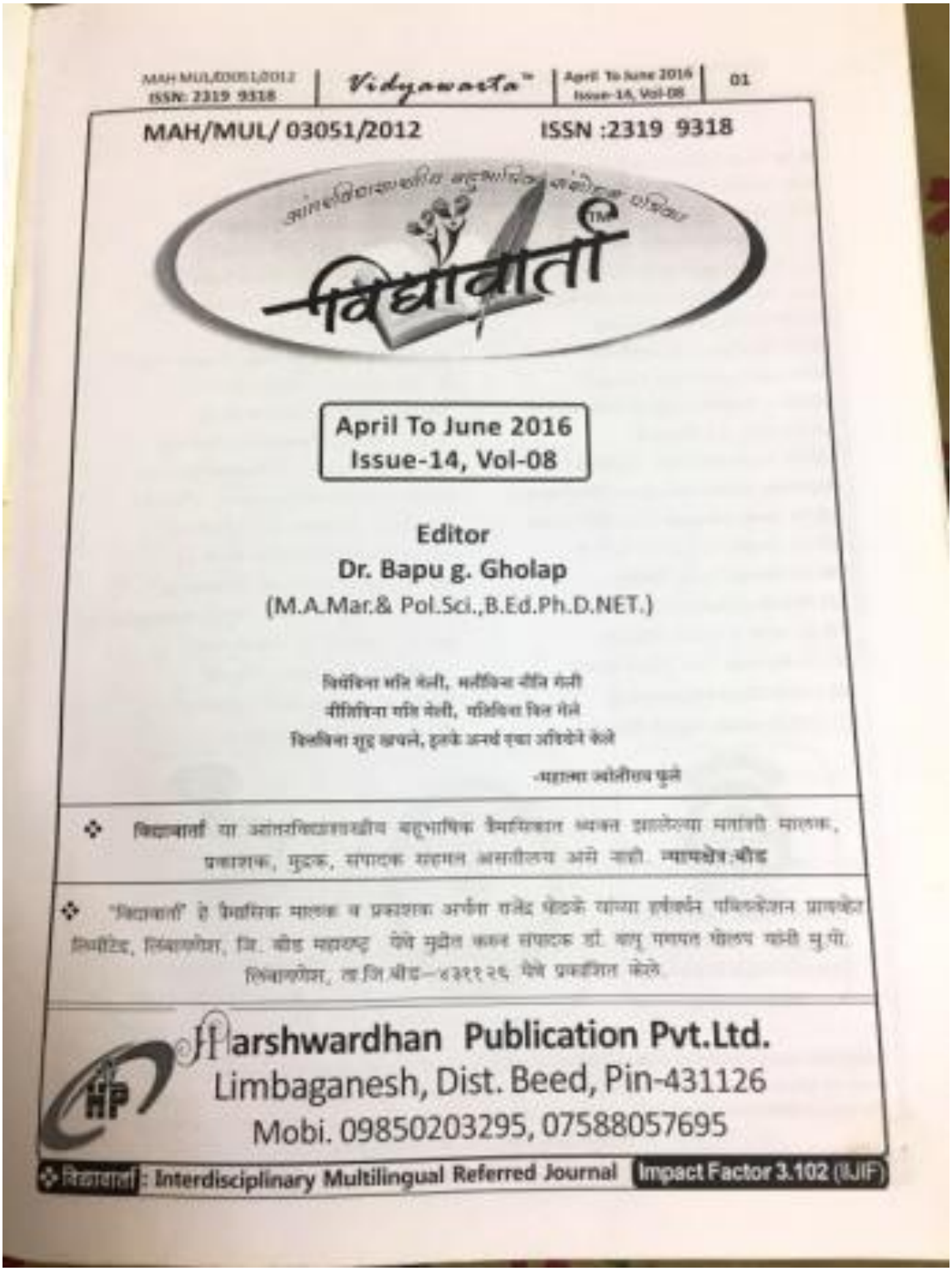

MAH/MUL/03051/2012 ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

April To June 2016
Issue-14, Vol-08

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Harshwardhan Publication Pvt.Ld.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Referred Journal Impact Factor 3.102 (IIJIF)

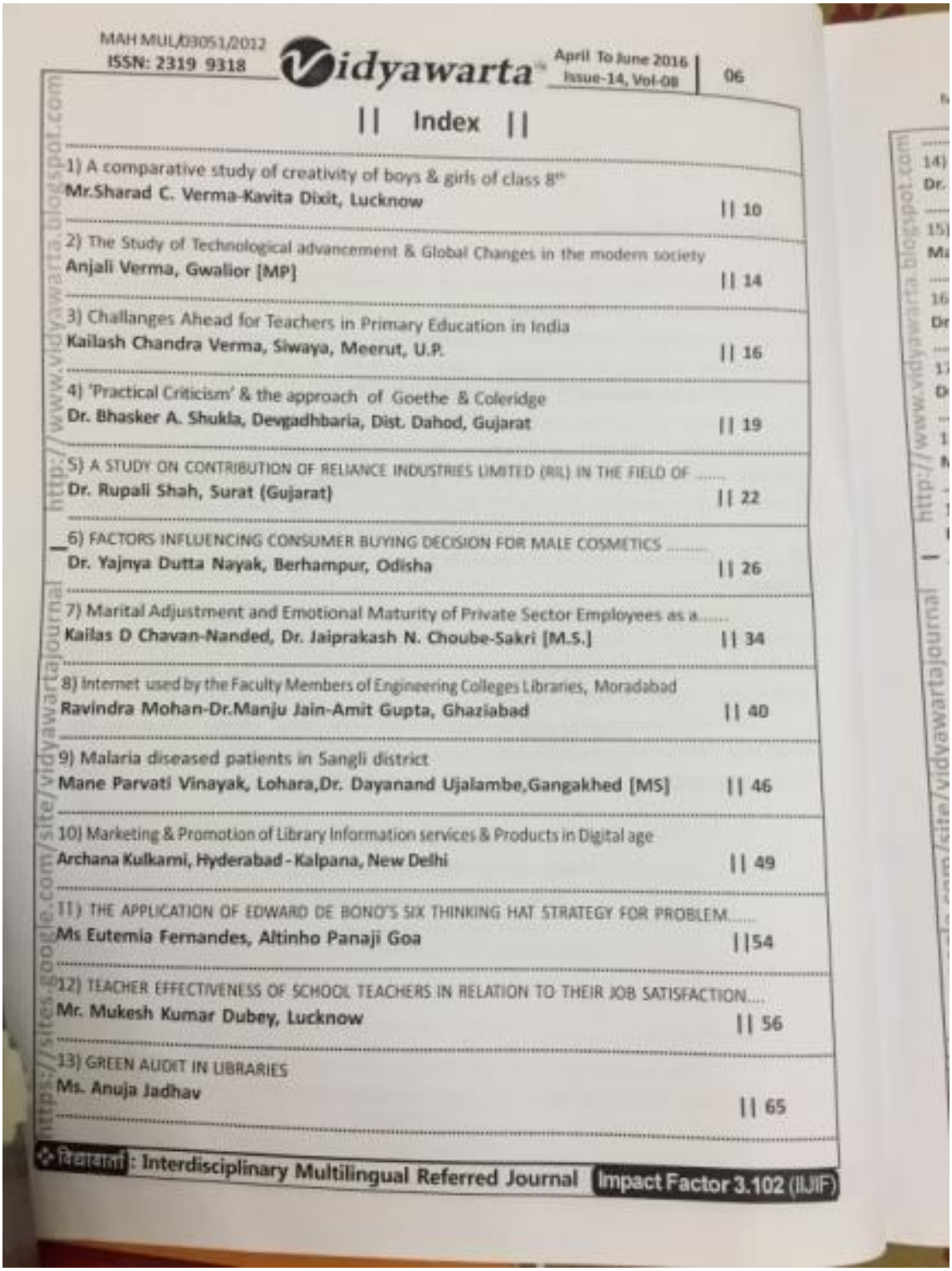

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta
April To June 2016
Issue-14, Vol-08

|| Index ||

1) A comparative study of creativity of boys & girls of class 8th
Mr.Sharad C. Verma-Kavita Dixit, Lucknow || 10

2) The Study of Technological advancement & Global Changes in the modern society
Anjali Verma, Gwalior [MP] || 14

3) Challanges Ahead for Teachers in Primary Education in India
Kailash Chandra Verma, Siwaya, Meerut, U.P. || 16

4) 'Practical Criticism' & the approach of Goethe & Coleridge
Dr. Bhasker A. Shukla, Devgadhbaria, Dist. Dahod, Gujarat || 19

5) A STUDY ON CONTRIBUTION OF RELIANCE INDUSTRIES LIMITED (RIL) IN THE FIELD OF .....
Dr. Rupali Shah, Surat (Gujarat) || 22

6) FACTORS INFLUENCING CONSUMER BUYING DECISION FOR MALE COSMETICS .....
Dr. Yajnya Dutta Nayak, Berhampur, Odisha || 26

7) Marital Adjustment and Emotional Maturity of Private Sector Employees as a.....
Kailas D Chavan-Nanded, Dr. Jaiprakash N. Choube-Sakri [M.S.] || 34

8) Internet used by the Faculty Members of Engineering Colleges Libraries, Moradabad
Ravindra Mohan-Dr.Manju Jain-Amit Gupta, Ghaziabad || 40

9) Malaria diseased patients in Sangli district
Mane Parvati Vinayak, Lohara,Dr. Dayanand Ujalambe,Gangakhed [MS] || 46

10) Marketing & Promotion of Library Information services & Products in Digital age
Archana Kulkarni, Hyderabad - Kalpana, New Delhi || 49

11) THE APPLICATION OF EDWARD DE BONO'S SIX THINKING HAT STRATEGY FOR PROBLEM.....
Ms Eutemia Fernandes, Altinho Panaji Goa ||54

12) TEACHER EFFECTIVENESS OF SCHOOL TEACHERS IN RELATION TO THEIR JOB SATISFACTION....
Mr. Mukesh Kumar Dubey, Lucknow || 56

13) GREEN AUDIT IN LIBRARIES
Ms. Anuja Jadhav || 65

Research: Interdisciplinary Multilingual Referred Journal Impact Factor 3.102 (IIJIF)

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | April To June 2016 | Issue-14, Vol-08 | 08

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

27) बोलीमुळेच भाषासमृध्दी
प्रा.डॉ.श्याम मोहरकर,चंद्रपूर, जि. चंद्रपूर (महाराष्ट्र) || 113

28) सुर्यकान्त त्रिपाठी निराला के काव्य में मानवतावादी दृष्टिकोण
डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय,अकोला, जि.अकोला (महाराष्ट्र) || 117

29) बाल विकास में मनोविज्ञान की उपयोगिता
अर्पणा अग्रवाल, ग्वालियर (म.प्र.) || 119

30) मध्य प्रदेश की जनजाति में जनसंचार के प्रतिमान बालाघाट जिले का एक अध्ययन
सुनिता बघेल, उज्जैन (म.प्र.) || 123

31) पर सास्कृतिक सम्प्रेषण से घटते मुल्यों का अध्ययन
डॉ. श्रीमति अरूणा वाजपेयी, इन्दौर, (म.प्र.) || 128

32) कृषि अर्थशास्त्र का वर्तमान समय में आर्थिक प्रारूप
दिनेश चौहान, ग्वालियर (म.प्र.) || 132

33) अंतरजातीय विवाह में अप्रतिबंधात्मक सामाजिक परंपराओं की उपयोगिता
डॉ. मनिषा झा, ग्वालियर (म.प्र.) || 135

34) जिला भिण्ड में अधोसंरचनीय परिवर्तन के विशेष संदर्भ में
यामिनी वर्मा, ग्वालियर (म.प्र.) || 137

35) स्त्री जीवन की समस्याओं के परिप्रेक्ष्य में उपन्यास 'जाला जीवन का'
डॉ. अन्जु थापा, जम्मू || 140

36) भोगरिया से सम्बधित लोक गीतों का अनुशीलन
डॉ. रमेश चौहान, निमच (म.प्र.) || 144

37) भारत में प्राकृतिक संसाधनों का संरक्षण तथा आर्थिक विकास
अनन्त सिंह जेलियाँग,ममफोर्डगंज, अलाहाबाद (उ.प्र.) || 148

38) नारी सशक्तिकरण, करूणामयी मिनी माता का अनुपम उपहार है
एमलता कुर्रे – स्नेहलता निर्मलकर, बिलासपूर (छत्तीसगड) || 154

39) भगवान बुद्ध के विचारो की सामाजिक उपयोगिता
कैलाश कौशल, ग्वालियर (म.प्र.) || 157

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
April To June 2016
Issue-14, Vol-08
0117
28

सुर्यकान्त त्रिपाठी निराला के काव्य में मानवतावादी दृष्टिकोण

डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय
हिंदी विभाग,
श्रीमती ग.दे.गो.महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि.अकोला (महाराष्ट्र)

****

प्रस्तावना :

छायावादी युग के प्रमुख कवि निराला का व्यक्तित्व इतना गहन, विराट और संवेदनशील है की वह अपने में जीवन की अनेक विविधताओं को समेटे हुए है । कवि जीवन के प्रत्येक परिवर्तन में मानव को ही केंद्रीभूत रुप में देखता है। वैसे तो समस्त छायावादी काव्य में मानव-कल्याण की भावना दिखाई देती है किंतु निराला का काव्य मानव-मानव की समानता की भावना से ओत-प्रोत है। परोपकार की भावना, मानव कल्याण की कामना, शोषण, अन्याय, अत्याचार का विरोध तथा मानवता की स्थापना ही कवि का मूल उद्देश रहा है। निराला ने अपने साहित्य में अपनी अभिव्यक्तिओं और रचनात्मकता का केंद्र मानव को ही माना है। निराला को आर्थिक विपन्नता, पारिवारिक जीवन की विषमताओं ने कभी पराजित नही कर पाया बल्कि वे ऐसी परिस्थितियों मे भी अपने आप को संयमीत रखते हुए जीवन के कटु यथार्थ और विडंबनाओ को वाणी प्रदान की और वे साहित्य के क्षेत्र में मौलिक व्यक्तित्व लेकर प्रस्तुत हुए। निराला समग्र मानवजाती के कवि है, उनका जीवनदर्शन मानव केंद्रीत है। उन्होने ईर्ष्या, द्वेष और ऊँच-नीच के भेदभाव से दूर स्नेह और समानता के धागे से बंधे सुखी विश्वमानव की कल्पना की है।

सामाजिक समरस्ता ही उनका मुल उद्देश्य रहा है। इस दृष्टि से उन्होने अपने काव्य में प्रमुख रुप से मानवतावादी दृष्टिकोण रखा।

निराला के काव्य मे मानवावादी दृष्टिकोण :

सन् १९१६ से लेकर १९३० तक की अवधि को निराला के प्रारंभिक काव्य का समय माना जाता है जिसमे १९२३ मे अनामिका और १९३० में परिमल प्रमुख काव्यकृती मानी जाती है। बाद के काव्य रचनाओं मे भी मानवतावादी दृष्टिकोण ही प्रमुख रही है।

१. आस्था व मानव की सार्थकता :

परिमल की प्रथम कविता मौन में निराला के गहन आस्था व आत्मविश्वास के स्वर सुनाई देते है,

जैसे - बैठ ले कुछ देर ।
आओ, एक पथ के पथिक से ।। (परिमल पृष्ठ २३)

आज के इस भागदौड भरी जिंदगी में मनुष्य सहज शारीरिक विश्रांती ही नही चाहता । वरन कुछ देर रुककर वह मानसिक शांति भी चाहता है और अपनी आत्मशक्ति को सयोंजित भी करना चाहता है । उपरोक्त पंक्तिओ में एक पथ के पथिक से में भाईचारा, प्रेम व आत्मियता का स्वर सुनाई दे रहा है ।

२. जीवन के प्रति आशावादी बने रहने की भावना :

कवि निराला आशावादी कवि है। वे विषम परिस्थितिओं में भी आशा और विश्वास के साथ जीवन जीने की प्रेरणा देते है,

जैसे - टुट गई पतवार।
सम्हालो जीवन खेवनहार।।
(निराला काव्य में मानवीय चेतना - पृष्ठ ४८)

उपरोक्त पंक्तिओं में कवि के जीवन शक्ति सजोने के स्वर मुखरित हो रहे है। यहाँ कवि अपने आत्मशक्ति को जगाने की बात कह रहा है।

३. बाधाओं और चिंताओ से लडना :

चिंता व बाधाओं को निराला ने जीवन की स्वाभाविक गति और क्रियाओं के रुप मे देखा है। वे कहते है संघर्ष करते हुए ही मानवीय व्यक्तित्व निखार पाता है।

जैसे - चिंताएँ, बाधाएँ
आती है आएँ
अन्ध हृदय है, बन्धन निर्णय लाये
मैं ही क्या, सब ही तो ऐसे
छले गए । (परिमल पृष्ठ ५२)

उपरोक्त पंक्तियो में कवि ने जीवन की बाधाओं को सहजता से लेकर जीवन का आनंद लेने का भाव जगाया है।

४. शाश्वत जीवन की सार्थकता के प्रति विश्वास :

जीवन सार्थक है इसकी महत्ता को जानते हुए हमे विश्वास के साथ जीना चाहिये।

जैसे - अभी न होगा मेरा अंत,
मेरे जीवन का यह है प्रथम चरण,

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | April To June 2016 Issue-14, Vol-08 | 0118

उसमें कहा मृत्यु
है जीवन ही जीवन (परिमल पृष्ठ क्र.९३)

टूटकर भी न टूटने की अद्‌भुत शक्ति से ओतप्रोत उपरोक्त पंक्तियाँ जीवन शक्ति को, आत्मविश्वास को बढाने का कार्य करता है।

५. शोषण के विरुध्द आवाज (विद्रोह की वाणी) :

निराला के क्रांतिकारी स्वर मे परिवर्तन की मांग व अन्याय के दमन की ध्वनी है जिसका मूल आधार मानव ही है जैसे

अ) बीत गये कितने दिन-कितने मास
पडे हुए सहते हो अत्याचार

ब) भय के मायामय आँगन पर
गरजो विप्लव के नव जलधार
जीर्ण बाहु है शीर्ण शरीर
तुझे बुलाता कृषक अधीर
(निराला काव्य मे मानवीय चेतना पृष्ठ ७२)

उपरोक्त पंक्तियों मे शोषित कृषक का दयनीय चित्र है। जिसमें वह दया की भिख नही बल्कि परिवर्तन की मांग कर रहा है। यह तो तब की स्थिती थी किंतु आज वर्तमान समय में भी कृषक विविध प्रकार की समस्याओं से झुलस रहा है हमे उसके लिए जागृत होना आवश्यक है।

६. रुढियो का उन्मूलन व मानवीय संवेदना के स्वर :

निराला ने अपने काव्य में रुढिवादी विचारों का विरोध किया है । वे जात-पात का भेद को मिटाना चाहते है। वे मानव की एक ही जाती को महत्व देते है वह है मानवता। निम्न पंक्तिओं में यही भाव मुखरित हो रहा है।

जैसे - व्यक्तिगत भेद ने छीन ली हमारी शक्ति
कर्षण-विकर्षण भाव
जारी रहेगा यदि, इसी तरह आपस में
नीचो के साथ यदि उच्च जातियों की घृणा,
द्वन्द्व, कलह, वैमनस्य क्षुद्र उर्मियो की तरह
टक्करे लेते रहे तो निश्चय है
वेग उन तरंगो का घट जाएगा,
क्षुद्र से क्षुद्र तर होकर, मिट जायेगी
चंचलता शांत होगी
स्वप्न-सा विलिन होगा अस्तित्व सब
दूसरी ही कोई तरंग फिर फैलेगी (परिमल (धारा) पृष्ठ ११४)

७. कर्मण्यता की महत्ता :

निराला ने अपने काव्य में कर्म चेतना का स्पष्ट वर्णन किया है।

जैसे - योग्य जन जीता है
पश्चिम की उक्ति नही,
गीता है - गीता है
स्मरण करो बार-बार
जागो फिर एक बार (परिमल, पृष्ठ १०७)

८. कामना शक्ति और संकल्प :

व्यक्ति अपनी कामना की परिपुर्ती के लिए अपनी आत्मशक्ति को बढाने के लिए उस शक्ति की आराधना करता है जो सृष्टी का संचालन कर रही है। वह अपने संकल्प को सार्थक बनाता है कवि ने भी जग के लिए कुछ कामना की है।

जैसे - काट अंध उर के बंधन स्तर
बहा जननि ज्योतिर्मय निर्झर
कलूष-भेद तम हर प्रकाश भर
जग मग जग कर दे (गीतीका प्रथम गीत)

यहाँ कवि की कामना सारे जग को आलोकित करने की है।

९. स्वार्थ की बलि का निवेदन :

"नर जीवन के स्वार्थ सकल
बलि हो तेरे चरणों पर माँ
और फिर मै तुझसे तथा
क्लेष युक्त अपना तन दुंगा
मुक्त करुंगा तुझे अटल" (गीतिका, गीत संख्या २०)

उपरोक्त पंक्तिओं मे स्वार्थभाव को समाप्त कर नि:स्वार्थ कर्म की प्रेरणा के स्वर मुखरित हो रहे है।

१०. सहयोग साहचर्य की भावना :

कवि जीवन संघर्ष में हारे थके व्यक्ति को धैर्य और संयम के साथ निर्भीकता और पौरुष का संदेश देकर जीवन से विमुख होने से बचा लेता है। कवि ने अनामिका में इस भावना को व्यक्त करनेवाले अनेक गीतो की रचना की है । अनामिका के गीतों मे संवेदना के स्वर है। कवि ने मानव साहचर्य की भावना को संवेदनशिलता के साथ व्यक्त किया है।

जैसे - हम है वैसे ही रहें,
लिये हाथ एक दुसरे का,
अतिशय सुख के सागर मे बहे,
मुंदे पलक, केवल देखे उर मे
सुने सब कथा परिमल-सुर में,
जो चाहे, कहे वे कहे (अनामिका आरंभिक कविता)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyaw

कवि निराला ने जनसामान्य की, उपेक्षा, उसके शोषण, निराशा उसके सहर्नाशिलता को स्वर दिया है। कवि का वह तोडती पत्थर कविता में जहाँ करुणा दृष्टी पत्थर तोडनेवाली महिला की ओर है वही पुंजीवाद पर तिख्रा व्यंग्य भी है। सरोज का बलिदान में अन्याय अत्याचार कुप्रथाओ और रुढियों के प्रति विद्रोह की वाणी मुख्ररीत होती है वही राम की शक्तिपूजा विश्वास के अर्जन और व्यक्तित्व के परिमार्जन की कथा है। वही तुलसीदास कविता सच्चे अर्थो में मानववादी धारणा की अभिव्यक्ति है।

कवि कुकुरमुत्ता के माध्यम से जीवन के उपेक्षित उत्कृष्ट वर्ग के आक्रोश को व्यक्त किया है। इस प्रकार कवि निराला का काव्य संसार मानवतावाद से युक्त मानव को मानव से जोडने की सशक्त कडी है।

निष्कर्ष :

"कवि निराला मानवीय अनुभूतियों के मानव केंद्रित रचनाकार है। उनकी अनुभूति दृष्टी सदैव युग-मानवता और मानवीय समस्याओं का आकलन करने में ही व्यस्त रही। मनुष्य को विशुध्द मानव के रुप में देखने का उनका संकल्प तथा मानवीय सत्ता को ही सर्वोपरी मानने की उनकी आकांक्षा ही उनके व्यक्तित्व और तद्नुरुप कृतित्व को धरती से जोडकर उन्हे संवेदनशील बनाये रखती है ।" (निराला काव्य में मानवीय चेतना पृष्ठ १५२)

निराला अपने साहित्य में वेदांतवाद और आध्यात्मवाद से आरंभ कर मानवतावाद तक पहुंच जाते है। निराला सामाजिक विकृतियों पर आघात कर उन्हे अपने व्यंग्य और अपने आक्रोश का विषय बनाया। कवि निराला स्वामी विवेकानंद के संपर्क मे आकर अपनी चेतना को और भी पुष्ट बनाया था। निराशा की गर्त मे डुबे व्यक्ति के लिए निराला काव्य आशा की दिव्य ज्योति के समान है जो उसके जीवन को पुनः प्रकाशित कर सकता है। वर्तमान के विषाद और भविष्य के प्रति आशावादी उल्लास के विभिन्न गहरे चमकिले रंगो से राष्ट्र का समग्र चित्र निराला काव्य में भास्वर हो उठा है। कवि निराला का समग्र काव्य संसार मानवीय चेतना का परिचायक है, जो आज के दौर में भी समाज को नई चेतना, नई ऊर्जा प्रदान करने का कार्य करता है और करता रहेगा। इस दृष्टि से निराला काव्य का महत्व अक्षुण्ण है।

संदर्भ ग्रंथ सुचि:-

१. परिमल, गीतिका, अनामिका,सुर्यकांत त्रिपाठी निराला
२. निराला काव्य मे मानवीय चेतना, डॉ.रमेश दत्त मिश्र
३. छायावादी काव्य में राष्ट्रीय सांस्कृतिक चेतना, रविंद्रनाथ दरगन

❑❑❑

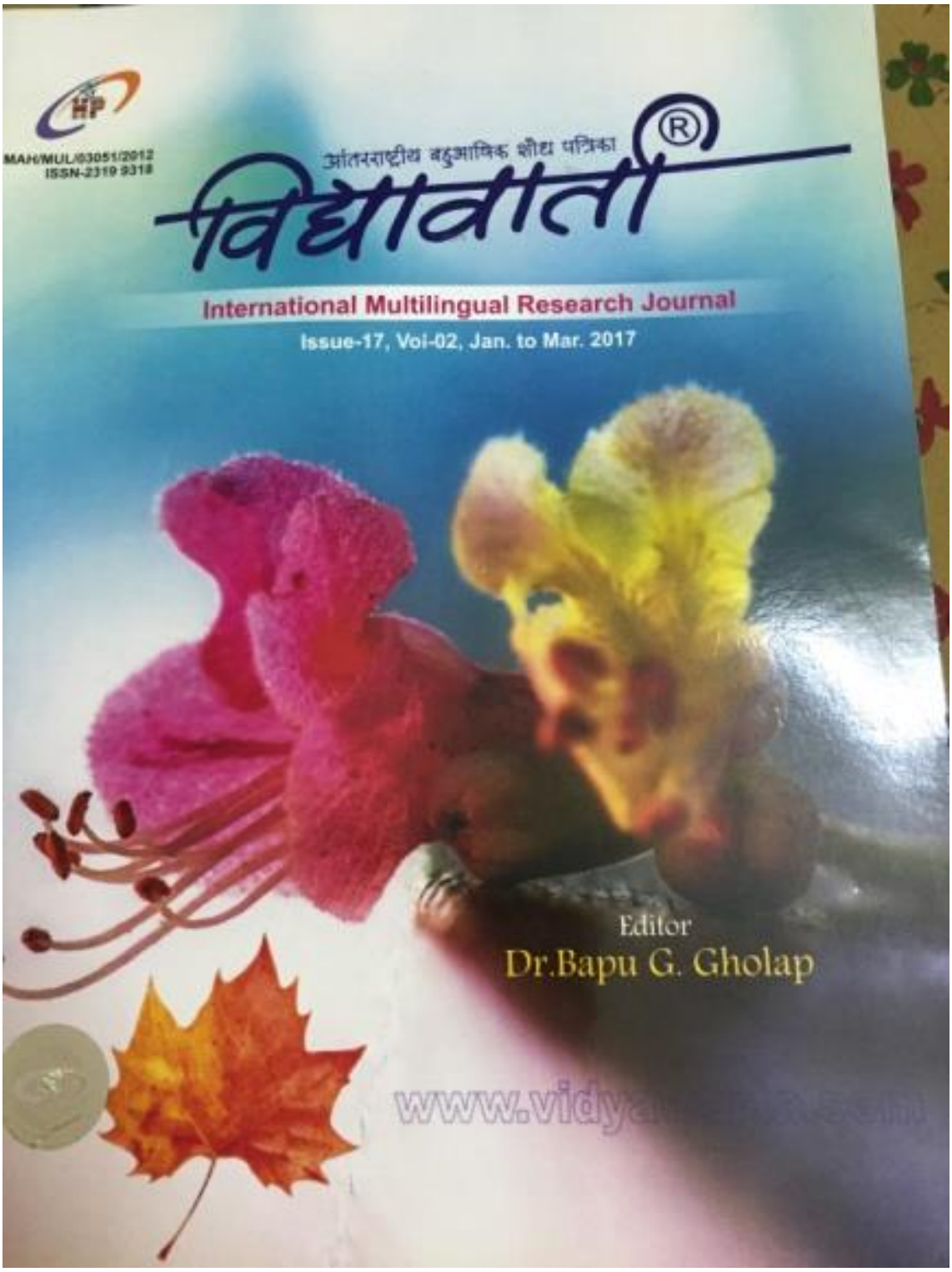
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता
International Multilingual Research Journal
Issue-17, Voi-02, Jan. to Mar. 2017
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-02 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Vidyawarta Research Journal is "Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra and Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-02
08

27) सांस्कृतिक मुल्य व लोकसंस्कृती यांचा सहसंबंध
प्रा. क्षीरसागर प्रशांत बब्रुवान, केज || 107

28) महाराष्ट्रातील जलसिंचन - एक अभ्यास
डॉ. खोंड सुरेश वसंतराव, जि. उस्मानाबाद || 109

29) वासुदेव विठ्ठल दास्ताने यांचे छोडो भारत चळवळीत योगदान
प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन, जि.जळगाव || 112

30) मराठी आंबेडकरवादी साहित्य
डॉ. पद्माकर तामगाडगे, मुंबई || 114

31) शिवानी के उपन्यासों में नारी चेतना
प्रा. अंजीर नथ्थू भील, धुले || 132

32) वीरेन्द्र जैन के उपन्यासो में चित्रित विस्थापन की समस्या
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे, धुले || 135

33) समय की प्रश्नाकुलता और मैथीलीशरण गुप्त
डॉ.निभा एस. उपाध्याय, अकोला || 137

34) प्रेमचंद के रंगभूमि उपन्यास में वर्ग-संघर्ष की चेतना
प्रा. डॉ. दळवे सूर्यकांत माधवराव,जि.उस्मानाबाद || 140

35) गिरिजाकुमार माथुरजी के काव्य का भावपक्ष
प्रा.डॉ.शारदा राऊत, जि.परभणी || 141

36) महादेवी वर्मा के गद्य–साहित्य में चित्रित सांस्कृतिक चेतना
डॉ. मानवेश नाथ दास, दिल्ली || 144

37) डॉ. गंगाप्रसाद 'विमल' के साहित्य में पर्वतीय संस्कृति का चित्रण
कु. कृष्णा, जिला टिहरी गढ़वाल || 145

38) मध्ययुगीन काल में महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति .....
मो. मुमताज अंसारी, हजारीबाग || 148

39) उपभोक्तावादी संस्कृति और विज्ञापन
हरदीप कौर, डा. मनोज कुमार सिंह, चितौरगढ़ || 150

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal/ http://www.vidyawarta.blogspot.com

vartа® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-02 | 0137

33

समय की प्रश्नाकुलता और मैथीलीशरण गुप्त

डॉ.निभा एस. उपाध्याय
हिंदी विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

२१ वी सदी संचार क्रांति का युग है । आज के इस युग में राष्ट्रीय चेतना की यदी हम बात करे तो इसका संबंध राष्ट्रविकास, राष्ट्रसुरक्षा, राष्ट्रहित के तत्वो से है , आज भी हमें राष्ट्रीय चेतना की उतनी ही आवश्यकता है जितनी कि परतंत्रता के समय देश को आजाद कराने के लिए थी । फर्क सिर्फ इतना है कि, आज उसी आजादी को सुरक्षित रखने के लिए हमें अपनी राष्ट्रीय चेतना को जगाये रखना है । देश की सीमा पर आये दिन घट रही घटनाओं के प्रति सजग रहना होगा। देश की सीमा पर जहाँ जवानो को सजग रहना है वही देशवासियों को भी जागरुक रहना होगा । राष्ट्रप्रेम की भावना जगाना होगा । देश को खोखला करनेवाले दिमक को रोकना होगा, कालाबाजारी, जमाखोरी, भ्रष्ट्राचार पर लगाम लगाना होगा ऐसे मे हमें पुनः मैथिलीशरण गुप्त जैसे राष्ट्रीय चेतना के कवियों की याद आती है। महात्मा गांधीजीने गुप्तजी को राष्ट्रकवि का संबोधन दिया था और तब से आजतक वे इसी रुप मे जाने जाते है। स्वतंत्रा के पुर्व राष्ट्र को एकजुट करने में और स्वतंत्रता के बाद राष्ट्रीय एकता बनाये रखने में राष्ट्रकवि गुप्तजी के काव्य की अहं भूमिका रही है । राष्ट्रीय मानव हृदय मे पलनेवाली एक ऐसी उच्च व व्यापक भाव-धारा है जो संपुर्ण राष्ट्र की सर्वांगीण प्रगती का मार्ग प्रशस्त करती है। राष्ट्रीय भावना हमें अन्याय, अत्याचार व परंपरा की जर्जर रुढियों के विरुध्द सिर उठाने को बाध्य करती है। समानता, स्वतंत्रता, पारस्परिक प्रेम, सेवा व सहयोग की भावना प्रेम व सद्भावना राष्ट्रीयता के पोषक तत्व होते है । राष्ट्रीयता के संदर्भ में बाबु गुलाबराव कहते है, "एक सम्मिलित राजनीतिक ध्येय में बंधे हुये किसी विशिष्ट भौगोलिक इकाई के जनसमुदाय के पारस्परीक सहयोग और उन्नति की अभिलाषा से प्रेरित उस भू-भाग के लिए प्रेम और गर्व की भावना को राष्ट्रीयता कहते है । भारत की राष्ट्रीयता वैदिक काल से मनीषियों के चिंतन का परिणाम है" **"सर्वे भवंतु सुखिनः सर्वे संतु निरामया"**

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-02
0138

जैसे आदर्श हमारे पथ प्रदर्शक है । हमारी राष्ट्रीयता अनेकता मे एकता लाने के लिए है । मैथिलीशरण गुप्त भारतीय संस्कृती के पुजारी थे ओर उनकी काव्यधारा संस्कृति की निष्ठा से ओत-प्रोत है। उन्होने अपनी रचनाओं द्वारा भारतीय राजनीति की सही गतीविधी का सच्चा रुप प्रस्तुत किया है। कवि गुप्तजी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना पर प्रकाश डालने से पुर्व कवि गुप्तजी का संक्षिप्त जीवन परिचय आवश्यक है

संक्षिप्त जीवन परिचय :-

कवि मैथिलीशरण गुप्तजी का जन्म सन १८८६ इ.वी. श्रावण शुक्ल तृतीया को चिरगांव झाँसी मे हुआ । पितासेठ रामचरणजी गुप्त थे । स्वभाव से वे विनम्र किंतु स्वाभीमानी थे । गुप्तजीने आजीवन साहित्य सेवा की, इनकी मृत्यु सन १९६४ इ.वी. मे हुई ।

गुप्तजी ने मौलिक व अनुदित दोनो प्रकार के साहित्य की रचना की, गुप्तजी के राष्ट्रीय सामाजिक रचनाओं में प्रमुख रुप से भारत भारती, स्वदेश-संगीत, वैतालिक, किसान, अजीत, पंचवटी, साकेत, द्वापर, यशोधरा, विष्णुप्रिया, अनघ, रंग मे भंग, मौर्य-विजय, काबा और कर्बला, जयद्रथ वध आदि है । बंगला, संस्कृत, फारसी भाषा के साहित्य का हिंदी अनुवाद भी किया । गुप्तजी ने भारत भारती के कारण हिंदु साहित्य जगत मे अधिक ख्यातीप्राप्त क्रिया है। भारत भारती के द्वारा कवि जनता को नव जागरण का संदेश देते हुए राष्ट्रप्रेम की भावना को विकसित करने का कार्य किया । उनमे व्याप्त राष्ट्रप्रेम के लिए महावीर प्रसाद द्विवेदीजी ने इसे युगांतरकारी रचना कहा था । कृषी प्रधान देश की जनचेतना का स्वर किसान मे मुखरीत हुआ है ।

गुप्तजी के काव्य मे राष्ट्रीय चेतना

गुप्तजी का काव्य मानव जीवन के लिए संदेश है । मानव कल्याण की प्रेरणा ही उनके साहित्य का आधार है । वे प्राचिन आदर्शो को लेकर युग के अनुरुप आदर्शो की पुष्टी करते । उनकी राष्ट्रीय भावना में पुरा राष्ट्र समाहित है । भारतीय संस्कृति के कुशल चित्रकार गुप्तजी अपने काव्य में कभी पौराणिक आधार तो कभी बौध्दकालीन भव्य आदर्शो के आधार पर वर्तमान को सुव्यवस्था व सौंदर्य प्रदान करने का प्रयास करते है । गुप्तजीके काव्य में व्याप्त राष्ट्रीय चेतना आज भी हमारे हृदय में राष्ट्रीयता के भाव जागृत रखने का कार्य करते है । २१ वी सदी में इस प्रगतीशील युग में राष्ट्र प्रेम को जगाये रखने के लिए गुप्तजी के काव्य में व्याप्त राष्ट्रीय चेतना की आवश्यकता आज भी है । गुप्तजी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना को हम निम्न बिंदुओ के तहत स्पष्ट कर सकते है ।

१) मातृभूमि का सौंदर्य चित्रण : हमारी भारत माता अत्यंत सुंदर है । जिसे देखकर हम मंत्रमुग्ध हो जाते है । कवि ने मातृभुमि का सौंदर्य चित्रण कुछ इस प्रकार से किया है ।

जैसे - नितांबर परिधान हरित तट पर सुंदर है,
सुर्य-चंद्र युग मुकुट मेखला रत्नाकार है,
नदियाँ प्रेम प्रवाह, फूल तारे मण्डन है,
बन्दीजन खन-वृन्द, शेषफन सिंहासन है,
करते अभिषेक पयोद है, बलिहारी इस वेष की,
हे मातृभुमि, तू सत्य ही सगुण मुर्ति सर्वेश की ।।
(राष्ट्रवाणी - गुप्त, पृष्ठ -२०)

२) भारतीय संस्कृति की गरीमा का गुणगान : राष्ट्रकवि गुप्तजी कहते है की, भारतीय संस्कृति विश्व की सर्वश्रेष्ठ संस्कृति है। हमारे वेदो में इसकी महिमा का बखान है। आर्यो की मानवतावादी दृष्टीकोण के संदर्भ मे गुप्तजी कहते है,

हम दुसरों के दुःख को थे दुःख अपना मानते,
हम मानते कैसे नही, जब थे सदा यह जानते,
जो इंशकर्ता है हमारा, दूसरो का है वही,
है कर्म भिन्न परंतु सबमे तत्व-समता हो रही ।
(राष्ट्रवाणी-गुप्तजी, पृष्ठ -४)

आज २१ वी सदी में इस भौतिकवादी युग मे जहाँ मानव संवेदन शुन्य होता चला जा रहा है पुनः समाज में समरसता स्थापित करने के लिए मानवीय संवेदना को जगाने के लिए कवि की यह पंक्तियाँ सार्थक नजर आती है ।

३) परिश्रम की महत्ता : कवि ने मानव जीवन मे परिश्रम को अधिक महत्व दिया है उनका अभिमत है की, दृढ इच्छाशक्ति और परिश्रम द्वारा सफलता प्राप्त किया जा सकता हे । परमात्मा भी तब सहायक होता है जब हम स्वयं सहायक होते है ।

अपने सहायक आप हो, होगा सहायक प्रभु तभी,
बस चाहने से ही किसी को सुख नही मिलता कभी
कर, पद, हृदय दृग, कर्ण तुमको ईश ने सबकुछ दिया,
है कौन ऐसा काम जो तुमसे न जा सकता किया ?
(राष्ट्रवाणी-गुप्तजी, पृष्ठ -१४)

यदि व्यक्ति हृदय से परिश्रम के सिध्दांत को स्वीकार कर ले तो आलस्य कम होने लगता है । अन्यथा आज हमारे देश में गरीबी व दुख का एक कारण अकर्मण्यता भी है । जिस पर विजय प्राप्त करने की दिशा में उपरोक्त पंक्तियाँ सटीक जान पडती है ।

४) राष्ट्रीय एकता के लिए शिक्षा का महत्व : राष्ट्रीय एकात्मता के लिए राष्ट्रवासियो को शिक्षीत होना आवश्यक है । कवि कहते है,

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-02 | 0139

सबसे प्रथम कर्तव्य है शिक्षा बढ़ाना देश में,
शिक्षा बिना ही पड रहे है आज हम राव क्लेश में
शिक्षा बिना कोई कभी बनता नही सत्पात्र है ।
शिक्षा बिना कल्याण हो आशा दुराशा मात्र है ।
राष्ट्रवाणी - गुप्तजी, पृष्ठ - २४

५) राष्ट्रीय एकात्मता मे राष्ट्र भाषा का महत्व : कवि का मत है की, राष्ट्रीय एकात्मता के लिए राष्ट्रभाषा का होना आवश्यक है । राष्ट्रभाषा राष्ट्रवासियो को जोडने की एक सशक्त कडी है। भारत जैसे राष्ट्र मे जहाँ कई प्रकार के बोली भाषा का प्रयोग किया जाता है वहाँ राष्ट्रभाषा हिंदी इन सभी को एकसुत्र में पिरोने का कार्य करती है । अतः कवि कहते है -

मानस - भवन में आर्यजन जिसकी उतारे आरती,
भगवान ! भारतवर्ष में गुंजे हमारी भारती ।
(भारत-भारती गुप्तजी, पृष्ठ-९)

यहाँ भारती का अर्थ हिंदी से है । आजादी के इतने वर्षो बाद भी हिंदी को राष्ट्रभाषा का संवैधानिक अधिकार आज भी प्राप्त नही हुआ है यह हमारे लिए बहुत बडा ? है ।

६) मातृभूमि के प्रति कृतज्ञता के भाव : हमारी संस्कृति मे माता और मातृभूमि को सर्वोच्च स्थान दिया गया है । कवि गुप्तजी की निम्न पंक्तियाँ हमें मातृभूमि के प्रति कृतज्ञ बने रहने की प्रेरणा देता है ।

पालन पोषण और जन्म का कारण तू ही,
वक्षः स्थल पर हमें कर रही धारण तू ही,
अभंकष प्रासाद और ये महल हमारे
बने हुए है अहो तुझी से तुझपर सारे,
हे मातृभूमि जब हम कभी शरण न तेरी पायेंगे ।
बस तभी प्रलय के पेट में सभी लीन हो जायेंगे ।
(राष्ट्रवाणी-गुप्तजी पृष्ठ - २१)

७) राष्ट्रभाषा, राष्ट्रगीत राष्ट्रीय ध्वज, राष्ट्रीय-पशु, राष्ट्रीय-पक्षी के प्रति सम्मान भाव : कवि कहते है हमें अपनी मातृभूमि, मातृभाषा राष्ट्रीय प्रतिको के प्रति सम्मानभाव होना चाहिये उनकी यही भावना निम्न पंक्तियों से उदघृत हो रही है ।

करो अपनी भाषा पर प्यार,
जिसके बिना मुक रहते तुम रुकते सब व्यवहार
(राष्ट्रवाणी -गुप्तजी, पृष्ठ - ६५)

९) समता व समानता का भाव : राष्ट्र के विकास के लिए राष्ट्रवासियों में आपसी प्रेम व भाईचारा का भाव आवश्यक है । कवि कहते है

भारत माता का मंदिर यह, समता का संवाद जहाँ,
सबका शिव कल्याण यहाँ है, पावे सभी प्रसाद यहाँ
बैठो माता के आंगन में, नाता भाई-भाई का ।
समझो उसकी प्रसव-वेदना, वही लाल है माई का ।
(राष्ट्रवाणी-गुप्ती, पृष्ठ-९९)

१०) महापुरुषो की वीरता का वर्णन कर सीमा-सुरक्षा बल मे वीर रस का संचार करना : कवि गुप्तजी ने अपने काव्य में देश के लिए सर्वस्व समर्पित करनेवाले महापुरुषो की विरता का वर्णन कर आज के सैनिको में वीर रस जगाये रखने की दृष्टी से जो कविता लिखी वह आज वर्तमान स्थिती में अत्यंत सटिक जान पडती है ।

१) ठोकर मार गिरा दो उनको, देख रहे है जो सपने,
भूले नही प्रताप शिवाजी, गुरु गोविंद हमें अपने
२) मातृभूमि की रक्षा में, हम सिर भी सहज कटा देंगे,
भुदानी है, रहो लुटेरो, तुमको धूल चटा देंगे ।
(राष्ट्रवाणी - गुप्त, पृष्ठ - १३८, १३९)

आज हमारे देश के जवान मातृभूमि के प्रति प्रेम व सम्मान भाव से पुर्ण आत्मविश्वास के साथ राष्ट्र की रक्षा कर रहे है यही तो राष्ट्रीयता है । इस प्रकार गुप्तजी का काव्य राष्ट्रीय चेतना का काव्य है ।

निष्कर्ष : निष्कर्ष के तौर पर हम यह कह सकते है की, आजादी से पुर्व या आजादी के बाद समय चाहे जो भी हो गुप्तजी का काव्य राष्ट्रीय चेतना जगाने का कार्य कर रहा है । गुप्तजी के काव्य की भाषा सहज, सरल व प्रवाहशाली है । जो जन सामान्य को सहज समझ में आ जाती है । वर्तमान युग में स्वार्थपरक हो रहे समाज को दिशा देने के लिए वह भ्रष्टाचार तथा कालाबाजारी के दिमक को नष्ट करने के लिए तथा राष्ट्रीय चेतना को जगाये रखने के लिए गुप्तजी का काव्य सटिक जान पडता है ।

आज के इस युग में भी गुप्तजी की कविता राष्ट्रीय चेतना जगाने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रही है । जो युगो-युगो तक राष्ट्रवासियों को एकजुट बनाये रखने मे अपनी अहम भूमिका अदा करती रहेगी ।

संदर्भ ग्रंथ :

१) राष्ट्रीय चेतना के कवि मैथिलीशरण गुप्त
डॉ. अर्जुन शतपथी, मधुसुदन साहा
२) राष्ट्रवाणी, भारत-भारती
मैथिलीशरण गुप्त

❑❑❑

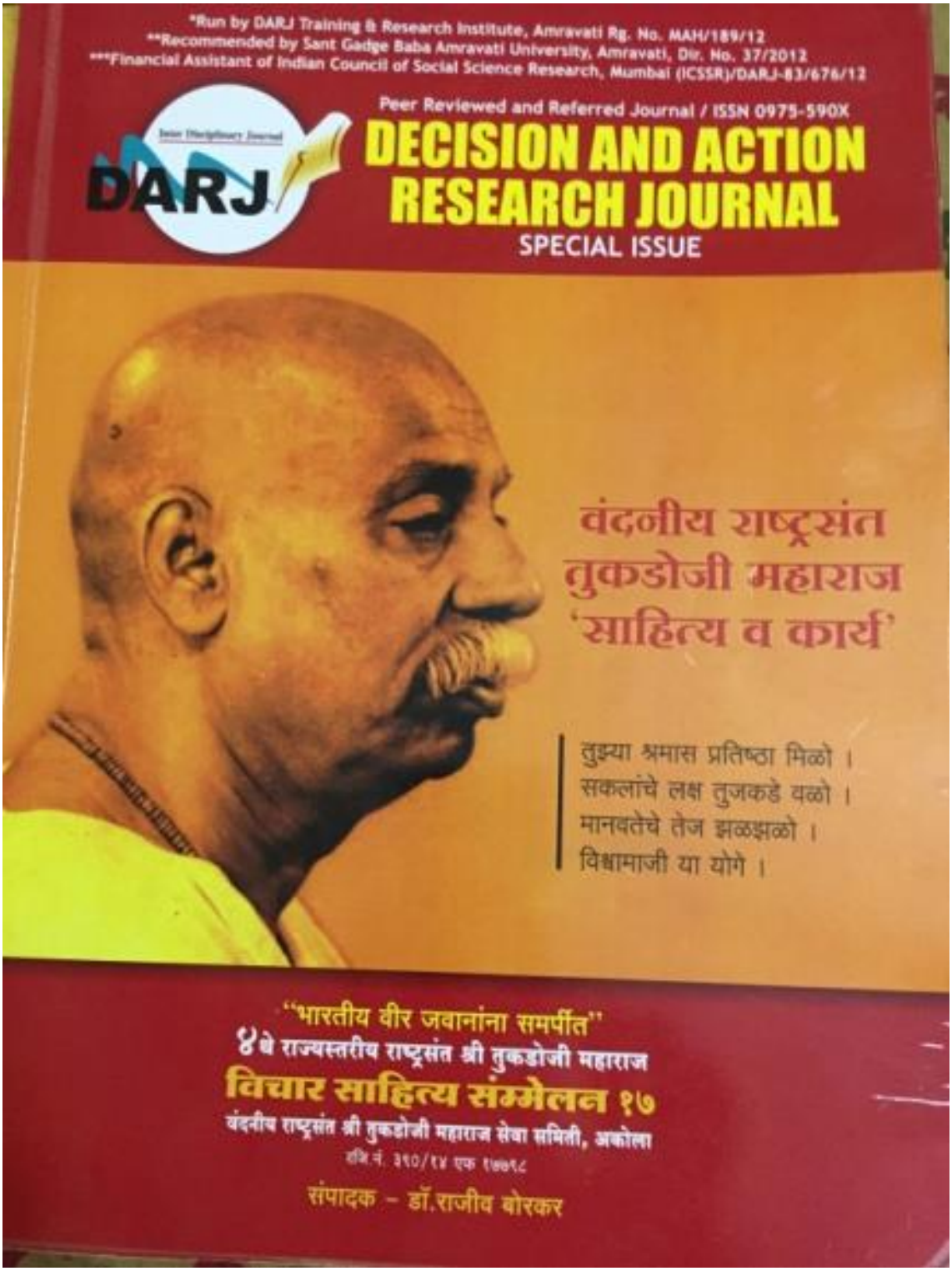
*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12
Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X
DARJ
DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL
SPECIAL ISSUE
वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'
तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।
"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"
४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संम्मेलन १७
वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला
संपादक - डॉ.राजीव बोरकर

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
१४	वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना **डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय**	५३-५७
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का मानवतावाद **प्रा. मोहन भगवान बल्लाल**	५८-६०
१६	संत तुकडोजी साहित्य दलित चेतना **डॉ. आनंद बक्षी**	६१-६२

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१४. वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना

डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय
हिन्दी विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

है प्रार्थना गुरूदेव से यह स्वर्ग सम संसार हो !
अति उच्चतम जीवन बने, परमार्थमय व्यवहार हो !!
ना हम रहे अपने लिये, हमको सभीसे गर्ज है!
गुरूदेव! यह आशीष दे, जो सोचनेका फर्ज है!!

यह उच्च प्रार्थना करनेवाले राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज की ग्रामगीता सचमुच आधुनिक युग की एक ऐसी ग्रामगीता है जिसमें ग्राम विकास की संपूर्ण संकल्पना समाहित है। सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना का केंद्र बिन्दु है।

ग्रामगीता के माध्यम से राष्ट्रसंत समाज में रह रहे लोगो के हृदय में सामाजिक चेतना जगाने का कार्य किया है। भारत देश विविधता में एकता का केन्द्र माना जाता है। जहाँ विविध धर्म,, जाति के लोग रहते है। विविध बोली भाषा का उपयोग करते है। इस विविधता में एक रूपता का रंग हमारे देश के संत जन करते आ रहे है। हमारे वैदिक ग्रंथों में भी विश्व की मंगल कामना कि गई है। सम्पूर्ण विश्व को एक कुटुम्ब माना गया है। अत: वसुधैव कुटुम्बकम की संकल्पना हमारे शास्त्रों की ही देन है। संस्कृत का यह श्लोक

ओम सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः
सर्वे भंद्राणि पश्न्तु।
मा कश्चित दुःख भाग्भवेत्

इसी मंगल कामना को जगाता है कि हम सभी का भला सोचे, भला करे, हम केवल अपने तक सीमित न रहे, मध्यकाल में देश की अराजक स्थिति के समय संत कबीर, तुलसीदास, सूरदास, मीराबाई ने भी भ्रमित हो रहे समाज को दिशा देने का कार्य किया। आधुनिक काल में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने हिन्दी, मराठी दोनो ही भाषामें साहित्य सृजन कर समाज प्रबोधन का कार्य किया हैं। राष्ट्रसंत की 'ग्रामगीता' जग प्रसिध्द रचना है। यह ग्रामगीता मानव समाज को न केवल दिशा प्रदान करती है बल्कि दशा सुधारने में भी अग्रणी है। ग्रामगीता सम्पूर्ण समाज को नई चेतना प्रदान करता है।

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ग्रामगीता में सामाजीक चेतना को निम्न बिन्दुओ के तहत स्पष्ट किया जा सकता है।

१. कर्म की महत्ता

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने ग्रामगीता में जाति की अपेक्षा कर्म को अधिक महत्व देते हुए कहते है

जो जैसा कर्म करू लागला। तो त्यानि वर्णाचा अधिकारी झाला।
सर्वत्र नियम हा चाललला। तरीच होईल सुव्यवस्था।। ग्रामगिता पृ. ४४

२. सामाजिक एकता का महत्व

"एकपासूनि अनेक व्हावे। अनेकांसि एकत्वि आणावे।
हा आपुला मूळ संकल्प देवे। चित्ती घातला सर्वांच्या।। ग्रामगिता पृ. ५०

३. सत्य व धर्म की महत्ता

सत्य ही श्रेष्ठ मानव जीवन का आधार है और सभी धर्मो का सार, धर्म की महत्ता भी मानव कल्याण से जुडी है इसलिए राष्ट्संत ग्रामगीता में कहते है :

सत्य, शिव, सुखी, सुंदर। ऐसा व्हावा हा संसार।
हे सोपविले कर्तव्य थोर। दैवे मानवांप्रति।।
मानवे आपुला उध्दार करावा। तैसाचि समाज सुधारावा।
यासाठीच दिला धर्म आधवा। नैमूनि सकळा।। ग्रामगीता पृ. ५०

इस तरह ग्रामगीता की इन पंक्तियों में समाज सुधार ही धर्म का मूल उद्देश्य बताया है।

४. हृदय की शुध्दता को महत्व

राष्ट्संत तुकडोजी महाराज मानव को अपने हृदय को शुध्द कर व्यवहार में भी शुध्दता लाने पर बल देते है क्योकिं जैसा व्यवहार हम लोगो से चाहते है उसकी शुरूवात हमें स्वयं से करनी चाहिए अत: उनकी निम्न पंक्तियाँ इन्हीं भावों की प्रतिक है :

"या मार्गनेचि जनजागृती। हेचि सुत्र घ्यावे हाती।
आपण वागावे तैसे वागती। जनहि सारे।।
यासाठी प्रथम करावी आपुली शुध्दी। शरीरशुध्दि, हृदयशुध्दि।
घर शुध्दि, ग्रामशुध्दि। सर्वतोपरी।। ग्रामगीता पृ. ५१

इस तरह यहाँ हृदय शुध्दि के साथ साथ परिसर शुध्दता का महत्व भी दिखाई दे रहा है।

५. जाति–पाति का भेद मिटाया

राष्ट्संत ने जातिभेद और उँच–निच की भावना का सख्त विरोध किया है। सभी मानव समान है।

१. देवाधरी एकचि प्राणी। ना श्रीमंत, ना भिकारी कोणी।
ही आहे समाज रचनेची उणी। मानव निर्मित।। ग्रामगीता पृ. १५३

२. कामाकरिता जाति केली। काम विसरून जातिच धरली।
जन्मजात थोरवी मिरविली। वर्णधर्माच्या नावाने।। ग्रामगीता पृ. १५४

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. गावा–गावासि जागवा। भेदभाव हा समूळ मिटवा।
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा। तुकड्या म्हणे।। ग्रामगीता पृ १६१

६. महिला शिक्षा को बढावा

समाज रूपी रथ के दो पहिये स्त्री–पुरूष शिक्षित होना आवश्यक है। तभी समाज का संतुलित विकास हो सकेगा। ग्रामगीता में राष्ट्रसंत कहते है :

१. महिलांच्या आंतरिक गुणांचा विकास। करील ऐसे शिक्षण खास।
जरि दिले जाईल त्यास । तरीच भावी जग पालटे।। ग्रामगीता पृ. १८६

२. महिलांचे उच्चतम शिक्षण। शिक्षणात असावे जीवनाचे स्थान।
जीवनात असावे स्वारस्य पूर्ण। शांति, दयादि भावनांचे।।

अर्थात – नैतिक मूल्य से युक्त उच्चतम शिक्षण व्यवस्था होनी चाहिए तभी समाज का विकास हो पायेंगा। इन बिंदुओं के अतिरिक्त ग्रामगीता में नशे पर प्रतिबंध, दहेज प्रथा का विरोध, फिजुल खर्ची का विरोध, अंधश्रध्दा निर्मुलन जैसे कई सामाजीक चेतना के बिंदु दिखाई देते है।

सांस्कृतिक चेतना

भारत जैसे बहुभाषी राष्ट्र में भाषाओं के साथ साथ तीज–त्योहार, रहन–सहन, खान–पान, पहनावे में भी विविधता दिखाई देती है। इस विविधता में एक रूपता का रंग राष्ट्रभाषा हिन्दी भरती है। अतः राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजने मराठी के साथ साथ हिन्दी में भी साहित्य सृजन कर संपूर्ण भारत वर्ष को लाभान्वित किया है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने ग्रामगीता में सांस्कृतिक चेतना जगाने का कार्य भी किया है। जिसे हम निम्न बिन्दूओं के तहत स्पष्ट कर सकते है।

१. तीज, त्योहार व विविध उत्सव का महत्व

भारतीय संस्कृति में तीज, त्योहारों का अपना विशेष स्थान है। यह त्यौहार भी मानव जीवन में जीवन आनंद का सच्चा रंग भरता है। परन्तु इन त्यौहारो को मनाने के साथ साथ कुछ विशेष बातों को ध्यान रखना भी आवश्यक है। जैसे : अधिक फिजुल खर्ची ना करे। व आपसी स्नेह व भाईचारा बढे इस तरीकें से हमें यह मनाना चाहिए। इस सम्बंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी ग्रामगीता में कहते है :

दत्तजयंति, रामनवमी। हनुमानजयंति, गोकुळाष्टमी।
शिवरात्रि, आषाढी, ऋषिपंचमी। विविध कार्यांनी पाळावी।।
वटसावित्री, शारदोत्सव। रक्षाबंधन, संक्रांतिपर्व।
गौरीपूजनादि महिलांचे उत्सव। सामुदायिक करावे।। ग्रामगीता पृ. २११

इस तरह समुदाय में उत्सव मनाने से सामाजिक एकता अधिक मजबुत होती है। आपस में मिलजुलकर रहने से जीवन आनंद भी बढता चला जाता है। इसकी आवश्यकता आज भी है।

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२. मेला का महत्व

हमारे देश मे मेला का आयोजन कई वर्षो से होता आ रहा है। इस मेले में दूर दूर से लोग आते है। इस मेले में भारतीय संस्कृति की विशेष छटा दिखाई देती है। मेले का अपना विशेष महत्व होता है। यहाँ कई प्रकार के मेले लगते है जैसे : कुंभ मेला, पुष्कर मेला, माघ मेला आदि जहाँ देश विदेश से लोग घूमने आते है। इससे पर्यटन विभाग को विशेष बढावा मिलता है। विविध विषयों की जानकारी मिलती है। छोटे छोटे उद्योग धंदो को बढावा मिलता है।गाँव में भी छोटे छोटे कई तरह के मेले लगते है। किन्तु इन मेलो मे हमें सभी के हितो का ख्याल रखना चाहिए। बाहर से आये लोगों को मदत करनी चाहिए इस संबंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते है :

गावी अथवा गावाजवळी। यात्रा—मेळा असे ज्या काळी।
तेथे सेवा करावी सगळी। स्वयंसेवक होउनि।।
ग्रामोन्नतीची आयोजने करावी। शक्ति—बुध्दिने राष्ट्रीयता भरावी।
आपल्या गावाची कीर्ति जावी। दिगंतरी तीर्थाऐसी।। ग्रामगीता पृ. २२३

३. प्रवचन, भजन — कीर्तन का महत्व

हमारे देश में आज भी साधु संतो व्दारा समाज प्रबोधन के लिए जगह जगह प्रवचन, भजन कीर्तन का आयोजन किया जाता है। जिसमें हजारों लोग दूर दूर से प्रवचन सुनने आते है। इन सबके पिछे एक ही ध्येय होता है कि हम सत्कर्म करें। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज खंजिरी भजन के माध्यम से समाज प्रबोधन करते थे। ग्रामगीता की इन पंक्तियों मे यही भाव दिखाई देते है :

कीर्तन, उत्सव, प्रवचन। नुसते नसावे मनोरंजन।
गावक—यांचे उजळेल जीवन। ऐसे कार्यक्रम करावे।।
तैसीच ठेवावी प्रवचने। राष्ट्रीय वृत्ती वाढे जेणे।
माणसासि माणसाने। पूरक व्हावे म्हणोनिया।। ग्रामगीता पृ. २३४

४. महापुरूषों की जयंती पूण्यतिथी के माध्यम से उनके विचारों के कियान्वन को महत्व

हमारे देश में महापुरूषों की जयंती व पुण्यतिथी मनाने की परंपरा है। पर इसके पिछे मूल उद्देश्य उनके विचारों का अनुशीलन करना है। न कि दिखावा करना, ग्रामगीता के निम्न पंक्तियों में यही भाव दिखाई देते है

आजचे करू जाता सणवार। दिवस न पुरती वर्षभर।
त्यात जयंत्या—पुण्यतिथ्या येती फार। वाढदिवस निराळे।।
हे सर्वचि पाहिजे केले। तरि कामधंधे सर्व गेले।
एवढेच करोनि सर्व भागते। होईल कैसे?
म्हणोनि त्यात सान, थोर निवडावे। तारतम्याने करीत जावे।।
प्रसंगमान पाहोनि वर्तावे। सर्वकाळ।।

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

जेजे करावे ते समजोन। सांगता यावे त्याने कारण।

उगीच लाडू–पेढे खाया जयतिदिन। पाळू नये।। ग्रामगीता पृ. २०९

इस प्रकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना विद्यमान है जो संपुर्ण मानव जाति को अच्छा इन्सान बनकर जीना सिखाती है।

निष्कर्ष

निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की ग्रामगीता, सामाजिक व सांस्कृतिक चेतना का भंडार है। यह ग्रंथ मानव – मानव को एकता का संदेश देनेवाला, जीवन में भक्ति, ज्ञान व प्रेम का संचार करनेवाला तथा संपुर्ण मानव जातिं के हृदय में आशा और विश्वास का दीप जलानेवाला अजर अमर साहित्य है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का यह साहित्य हम सब के लिए प्रेरणा स्रोत है। आपके इस साहित्य में ग्रामविकास की संकल्पना, देशप्रेम, धर्म निरपेक्षता, समानता, कर्मशीलता की जो धारायें बहीं है वह आज भी समय की मांग है। यह साहित्य युगों युगों तक जन जीवन का मार्ग प्रशस्त करती रहेगी।

संदर्भ ग्रन्थ

- ग्रामगीता – वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

2017-18

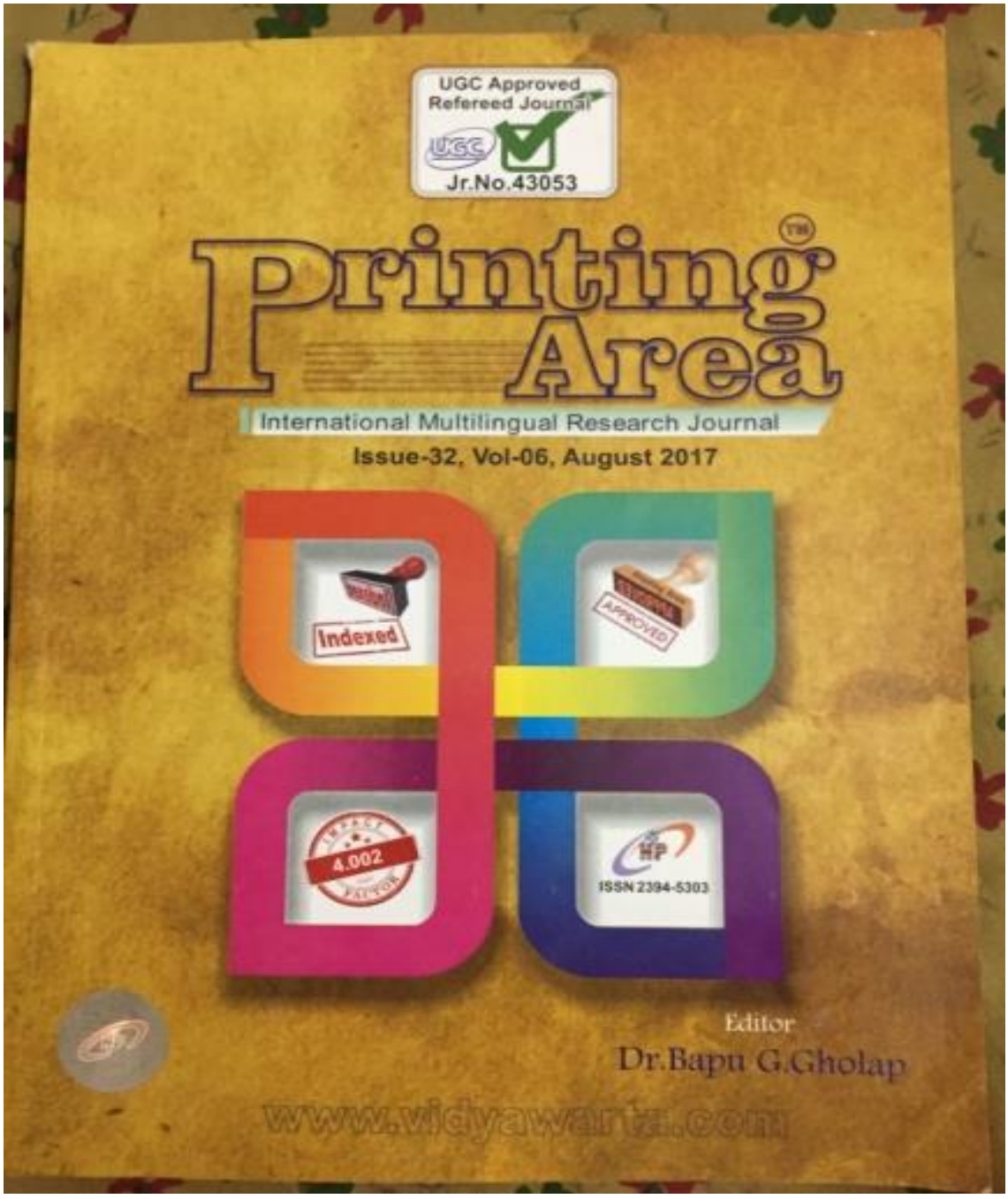
UGC Approved
Refereed Journal
Jr.No.43053
Printing Area
International Multilingual Research Journal
Issue-32, Vol-06, August 2017
Indexed
4.002
ISSN 2394-5303
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(UIF) | Printing Area International Research Journal | August 2017 Issue-32, Vol-06 | 07

14) TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT)
Dr. G. Sujatha, Machilipatnam || 64

15) NDL India:A useful e-resource for academic libraries
Umap Manisha Hemant, Satara || 71

16) A Feminine Reality & Sylvia Plath
Mr. M.B.Wagh, Dhule (MS) || 74

17) ROLE OF CYBER FORENSIC AN IMPORTANT TOOL FOR 21ST CENTURY
Dr. Subhash Kundlikrao Zinjurde, Ahmednagar, M. S. || 76

18) BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE "JOURNAL OF BIOCHEMISTRY" DURING....
T. Thangamani—Dr. M.Palaniappan, Salem || 83

19) Emotional Intelligence in Yogavasistha
Geetanjali S. Vagal, Ramtek || 89

20) A Critical Analysis of Right to Equality As a Basic Human Right of .....
Dr. Shahista S.Inamdar, Nashik || 94

21) औरंगाबाद जिल्ह्यातील कामगार चळवळ
प्रा. संतोष पहारे. ता. जाफ्राबाद जि. जालना. || 103

22) भारतातील राष्ट्रवादाचा उदय
प्रा.डॉ.दादाराव पानपट्टे, नायगांव || 106

23) सर्व धर्म समभाव हे तत्व सिध्द करणारा बंगाली लोक संगीतातील गीत प्रकार-बाऊल
Prashant R. Bhande, Akola. || 109

24) भारतीय राजकारणातील राज्यपालाची भूमिका
प्रा. डॉ. संदिप बी. नेरकर, अमळनेर || 111

25) हातमाग उद्योग क्षेत्राची अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धात्मकता
डॉ. जितेंद्र दगडू तलवारे-प्रा. विशाल दिलीप वाणी || 116

26) सुमित्रानंदन पंत के काव्य में प्राकृतिक सौन्दर्य
डॉ.निभा शांतीलाल उपाध्याय, अकोला || 120

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | August 2017 Issue-32, Vol-06 | 0120

26

सुमित्रानंदन पंत के काव्य में प्राकृतिक सौन्दर्य

डॉ.निभा शांतीलाल उपाध्याय
हिंदी विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला

****

प्रस्तावना :

कवि सुमित्रानंदन पत हिंदी साहित्य जगत में छायावाद के प्रमुख आधार स्तंभ के रुप मे जाने जाते है * कवि पंत प्रकृति के सुकुमार कवि के रुप में जाने जाते है * पंतजी की कविता में प्राकृतिक सौंदर्य की छटा यत्र-तत्र दिखाई देती है * वर्तमान समय में पर्यावरण की समस्या जटील होती जा रही है * मानव समाज प्रगती की दौड में निष्ठुरता से प्रकृति का विदोहन करते जा रहा है* ऐसे में हमारा भावी समाज खतरे की गर्त मे जाते दिखाई दे रहा है * जिसे रोकना हमारी जिम्मेदारी है * साहित्य व समाज का घनिष्ठ संबंध है* साहित्यकार अपने साहित्य के माध्यम से समाज को दिशा देने का कार्य करता है * कविवर पंत के काव्य में विद्यमान प्राकृतिक सौंदर्य हमें प्रकृति से जुडना सिखाती है, प्रकृति से प्रेम करना सिखाती है* मानव समाज जब प्रकृति से प्रेम करने लगेगा तब नि:संदेह उसका निष्ठुरता से विदोहन करना छोड देगा* यह उसकी सुरक्षा के बारे मे सोचेगा और जिस दिन वह ऐसा करेगा निश्चित रुप से पर्यावरण की विकराल समस्या कम होती नजर आयेगी * अत: कविवर पंत का काव्य आजभी समाज को पर्यावरण से जोडने की एक सशक्त कडी कही जा सकती है* इस दृष्टि से इसपर प्रकाश डालने से पुर्व कवि का संक्षिप्त परिचय आवश्यक है जो इस प्रकार है -

संक्षिप्त जीवन परिचय :-

प्रकृति के सुकुमार कवि पंत का जन्म २० मई सन १९०० को अलमोडा जिले के कौसानी ग्राम मे हुआ * प्राकृतिक सौंदर्य के बीच कवि का लालन पालन हुआ * जन्म के तुरन्त बाद उनके माता क मृत्यु हो गई और सारा मातृ स्नेह प्रकृति की गोद से प्राप्त हुआ* पिता चाय बागान के मॅनेजर होने के साथ साथ लकडी के व्यापारी भी थे * पंतजी अपने ८ भाई बहनो में सबसे छोटे थे * आपकी प्रारंभीक शिक्षा ग्राम मे ही हुई और आगे की शिक्षा के लिए अपने बडे भाता के पास बनारस आगे और यहीं आते ही उच्च शिक्षा के साथ साहित्यिक सफर भी दृढ हो गया और आपना संपुर्ण जीवन साहित्य सेवा को समर्पित कर दिया *

प्रमुख रचनाये : काव्य संग्रह - उच्छवास, पल्लव, गुंजन, ज्योत्सना, युगांत, ग्राम्या, रजन शिखर, शिल्पी, अतिमा और सौवर्ण, किरण-वीणा पतझर, भावक्रांती, युगवाणी आदी है * हार कहानी संग्रह (५ कहानिया) नाटक - ज्योत्सना *

पंत के काव्य मे विद्यमान प्राकृतिक सौंदर्य आधुनिक काल के कवियों मे पंत सर्वाधिक प्रकृति के निकटतम कवि के रुप में जाने जाते है और क्यो न हो बचपन मे प्रकृति का आँचल ही उन्हे माँ की ममता प्रदान की है जो जीवनभर कवि के साथ रहा* ये प्रकृति के सुकुमार कवि के रुप में जाने जाते है* कवि ने प्रकृति के विविध रुपो को अपने काव्य में अभिव्यक्त किया है कवि का प्रकृति के प्रति मातृ स्नेह निम्न पंक्तियों मे स्पष्ट दिखाई दे रहा है

१) मातृ स्नेह की अभिव्यक्ति :

जैसे : बालकाल मे जिसे जलद से कुमुद - कला ने किलकाया
तारावलि ने जिसे रिझाया
मृदु स्वपनो ने सुहलाया (वीणा पृष्ठ - २९१)

उपरोक्त पंक्तियो में कवि ने बडी सुंदरता के साथ मातृ स्नेह की अभिव्यक्ति प्रकृति के माध्यम से व्यक्त किया है* वैसे भी कवि का लालन पालन प्रकृति की गोद मे हुआ है* अत: ऐसा लगता है यह अभिव्यक्ति उनकी आत्म अभिव्यक्ति है*

२) बादलो के रुप सौंदर्य का चित्रण :

आकाश मे उमड-घुमड कर छाने वाले काले बादलो को कवि ने बडे ही सुंदरता के साथ इस प्रकार चित्रित किया है * फिर परियों के बच्चो - से हम, सुभग सीप के पंख पसार
समुद्र तैरते शुचि ज्योत्सना में
पकड इंदु के कर सुकुमार (पंत व्यक्तित्व एवं कृतित्व-पृष्ठ ४२)

३) आत्मस्थित सौंदर्य की अभिव्यक्ति : पंतजी ने सौंदर्य चेतना को प्राथमिक महत्व दिया है * उनका अभिमत है की, कलाकार सबसे पहले सौंदर्य का सृष्टा है * क्योकी उसे जगत और जीवन की कुरुपता को सौंदर्य में परिवर्तित करना पडता है * वे कहते है च्कलाकार के पास हृदय का यौवन चाहिये जिसे धरती पर उडेलकर उसे जीवन की कुरुपता को सुंदर बनाना हैछ (पंत, गद्य पथ साहित्यभवन इलाहबाद १९५३) कवि आत्मस्थित सौंदर्य के हि बाह्य प्रक्षेपण को सौंदर्य सृजन मानते हुए कहते है, चित्रीणि ! इस सुख का श्रोत कहाँ - जो करता नित सौंदर्य-सृजन?
वह स्वर्ग छिपा उर के भीतर

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | August 2017 Issue-32, Vol-06 | 0121

क्या कहती यही, सुमन-चेतन? (युगपथ-पंत, पृष्ठ ५३)

४) प्रकृति-सौंदर्य के साथ नारी-रुप का मिश्रण :

प्रकृति को कवि ने अपने काव्य में नारी रुप के साथ मिश्रीत कर सुंदर चित्रण प्रस्तुत किया है*

जैसे - उस फैली हरियाली में कौन अकेली खेल रही, माँ वह अपनी वय वाली मे * (ग्राम्या पृष्ठ ७६)

५) धरती के कण-कण में विद्यमान सौंदर्य की अभिव्यक्ति:-

हमारे भारतीय संस्कृती में धरती को माँ शब्द से संबोधित किया गया है क्योकी सृष्टी के समस्त जीवो का पोषण धरती माता ही करती है * धरती पर ही समस्त जीवो का जन्म होता है और अन्त भी * अत: धरती की सुरक्षा हम सबकी जिम्मेदारी है और यह तभी संभव है जब हमें धरती से माँ के जैसा प्रेम होगा, कवि पंत धरती के जर्रे-जर्रे में सौंदर्य तलाशते हुए कहता है,

इस धरती के रोम-रोम में भरी सहज सुंदरता,
इसकी रज को छू-प्रकाश बन मधुर विनम्र निखरता,
पीले पत्ते, टूटी टहनी, छिल्के, कंकर, पत्थर,
कूडा-कस्कट सब कुछ भू पर लगता सार्थक सुंदर(युगवाणी-पंत पृ.३९)

६) प्रकृति के पल-पल परिवर्तित रुप का सौंदर्य चित्रण :-

हर ऋतु मे प्रकृति अपना रुप श्रृंगार करती है, हर ऋतु का अपना श्रृंगार होता है* किंतु वर्षाऋतु की बात ही निराली होती है* जब धरती हरियाली की चादर ओढें रोज नव श्रृंगार करती है ऐसे मे कवि पंत कहते है, पावस ऋतु थी पर्वत प्रदेश पल पल परिवर्तित प्रकृति-वेश यों जलद-यान में विचर-विचर था इंद्र खेलता इंद्र जाल

७) धरती से अंबर तक प्राकृतिक सौंदर्य को काव्य में समेटने का प्रयास :- प्राकृतिक सौंदर्य का केंद्रबिंदु अर्थात फुलो की सुंदरता एवं बगिया में विचरण करनेवाले किट पतंगो के स्वरो की, सुंदर अभिव्यक्ति कवि इस तरह करते है -

अ) उडती भीनी तैलाक्त गन्ध, फूली सरसो पीली-पीली,
लो हरीत धरा से झाँक रही,
नीलम की कलि तीसी नीली (ग्राम्या-पंत, पृष्ठ ३५)

ब) पपीहो की वह पीन पुकार, निर्झारो की भारी झर-झर
झींगुरो की झीनी झनकार, घनो की गुरु गम्भीर घहर
बिन्दुओ की छनती छनकार,
दादुरो के वे दुहरे स्वर (पल्लव - पंत, पृष्ठ २३)

क) फैली खेतो मे दूर तलक मखमल की कोमल हरियाली
लिपटी जिससे रवि की किरणे चांदी की सी उजजी जाली
तिनको के हरे-हरे तन पर हिल हरित रुधीर है रहा झलक
श्यामल भूतल पर झुका हुआ
नभ का चिर निर्मल नील फलक (चिदंबरा-पंत पृष्ठ ७४)

इस प्रकार कवि पंत ने प्रकृति के कण-कण में विद्यमान सौंदर्य पर दृष्टि डाली है *

इस प्रकार हम देखते है की कवि पंत ने अपने काव्य में प्राकृतिक सौंदर्य का सुंदर सजीव चित्रण किया है * जिससे मानव हृदय सहज ही प्राकृतिक सौंदर्य पान के लिए विवश हो उठता है * कवि पंत जैसे साहित्यकार नि:संदेह मानव हृदय को प्रकृति से जोडने का कार्य करते है * जब मनुष्य प्रकृति के निकट आयेगा तभी वह उसका अनुचित विदोहन करने के लिए बाध्य करनेवाले कारको का विरोध करेगा और जब ऐसा होगा तो निश्चित रुप से पर्यावरण प्रदुषण मे कमी आयेगी * इस प्रकार कवि पंत का काव्य प्रकृति प्रेम व पर्यावरण से जोडने की एक सशक्त कडी है * निष्कर्ष : छायावादी कवि पंत के काव्य में प्राकृतिक सौंदर्य छटा सर्वत्र विद्यमान है * सौंदर्य के संबंध मे कवि प्रसाद कहते है सभ्यता सौंदर्य की जिज्ञासा है, शारीरिक और अलंकारीक सौंदर्य प्राथमिक है, चरम सौंदर्य मानसिक है (कंकाल प्रसाद, पृष्ठ २८३) वही महादेवी कहती है - इस युग की प्राय: सभ प्रतिनिधि रचनाओ में किसी न किसी अंश तक के व्यष्टिगत सौन्दर्य पर चेतनता का आरोप भीछ (छायावादी कविता में सौंदर्य चेतना, पृष्ट १०३)

इस प्रकार हम देखते है की, छायावाद के सभी कवियों ने अपने काव्य में प्राकृतिक सौदर्य को महत्व दिया है वैसे भी प्रकृति का सौंदर्य मानव को सहज अपनी ओर आकर्षित ही नही करती बल्की जीवन को एक नई चेतना, एक नई ऊर्जा का आभास भी दिलाती है * आज के इस प्रगतीशील युग में बढते हुए पर्यावरण प्रदुषण को रोकना आवश्यक ही नही बल्कि अनिवार्य जान पडता है, तभी हम अपने भावी पीढी को खुशहाल जीवन दे पायेंगे, वरना पृथ्वी पर जीवन की कल्पना भी मुश्किल नजर आयेगी * इस प्रकार कवि पंतजी के काव्य का प्राकृतिक सौंदर्य आज भी मानव समाज को पर्यावरण से जोडने की एक सशक्त कडी है जो विश्व के लिए मंगलकारी है, जीवन की खुशहाली उसमे समाहित है * सृष्टि की मंगल कामना करते हुए कवि पंत कहते है -

ललीत कला, कुत्सित कुरुप जग का जो रुप करे निर्माण,
वह दर्शन-विज्ञान, मनुजता का हो जिससे चिर कल्याण
(युगवाणी-पंत पृष्ठ-१५)

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. छायावाद का सौंदर्य शास्त्रीय अध्ययन-डॉ.कुमार विमल
२. सुमित्रानंदन पंत व्यक्तित्व और कृतित्व-डॉ.रामजी पांडेय

❑❑❑

Sr. No.	Auther Name	Title of Article	Download
32	Lalit Nagar & Lamo Ringzin & K.N. Dwivedi	Concept of Ideal formulation (Yoga) in Charak Samhita	(uploads/Articles/2017/11/2545_32.Lalit Nagar,Lamo Ringzin & K.N. Dwivedi.pdf)
33	Ms.Meghana Joshi	To Study The Bird Diversity And Suggestion For An Ecological Park Plan of Gandhari Birding Area As A Urban-Restoration Project	(uploads/Articles/2017/11/2546_33.Ms.Meghana Joshi.pdf)
34	Pratibha Bhimrao Gaikwad	E-Resources in Library	(uploads/Articles/2017/11/2547_34.Smt. Pratibha Bhimrao Gaikwad.pdf)
35	Vivek Pathak	Mourya Samrat Ashok ke Antargat Prashasnik Vavastha	(uploads/Articles/2017/11/2550_35.Vivek Pathak.pdf)
36	Dr.Nibha S.Upadhyay	Dr.Ramprasadji ke Kavya me Adhunik Yatharthvad	(uploads/Articles/2017/11/2551_36.Dr.Nibha Upadhyay.pdf)
37	Jyoti	Hindi ki Vartman Stihi	(uploads/Articles/2017/11/2552_37.Jyoti.pdf)
38	Dr.Balaji Bhure	Krishna Aghnihotri ki Kahaniyome Nari Chatna Savedna Ewa Swarup	(uploads/Articles/2017/11/2553_38.Dr.Balaji Bhure.pdf)
39	Sambhaji S. Kamble	Mahatma Jyotiba Phule Yanche Stri Shikshanvishyak Karya	(uploads/Articles/2017/11/2554_39.Sambhaji Kamble.pdf)
40	Padmakar Sadashiv	Rajarshree Chatrapati Shahu Maharaj va Krida Shaktra	(uploads/Articles/2017/11/2555_40.Padmakar Sadashiv.pdf)
41	Gajandra Shande & Dr.Manoj Armarkar	Vidarbhacha Gramin Va Sahari Bhagatil Sanghik Khalacha Vikasache Tulnatmak Adhayan	(uploads/Articles/2017/11/2556_41.Gajandra Shende & Dr.Manoj Armarkar.pdf)
42	Ishwar Borase	Kanishta Mahavidyalayatil Vidyarthanche Samajik Samayojan Ani Abhas Savai Yanchatil Sahasambhandancha Abhas	(uploads/Articles/2017/11/2557_42.Ishwar Borase.pdf)
43	Dr.Lahu Waghmare	Vankatesh Madgulkarancha Kathanmadhil Dalit Patranchi Adarsh Mulye	(uploads/Articles/2017/11/2560_43.Dr.Lahu Waghmare.pdf)
44	Angad H.Bhondwe & Dr.Sahita Athawale	Vitya Aayog Ani Stanik Swaraj Sansta	(uploads/Articles/2017/11/2561_44.A.H.Bhondwe & Dr.Sahita Athawale.pdf)
45	D.K.Dake	Vaktimatwa Vikasat Chitrapatachi Bhumika ek Samajshastriya Abhas	(uploads/Articles/2017/11/2562_45.D.K.Dake.pdf)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259

Vol - IV	Issue-X	OCTOBER	2017	ISSN 2349-638x	Impact Factor 3.025

डॉ.रामप्रकाशजी के काव्य मे आधुनिक यथार्थवाद

डॉ.निभा शांतीलाल उपाध्याय
हिंदी विभाग
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय,
अकोला

प्रस्तावना :

वर्तमान युग संचार क्रांति का युग है, चहुओर यंत्रो का बोलबाला है ऐसे मे यंत्रीकृत हो रहे मानव जीवन शैली के यथार्थ को कवि ने अपने काव्य मे व्यक्त किया है । आज मनुष्य भौतिक संसाधनो में सुख तलाश रहा है जबकी वह जानता है की, सच्चा सुख संसाधनो मे नही फिर भी जीवन मुल्यो को दांव पर लगाकर संसाधनो की ओर भाग रहा है । नित्य प्रतिदिन हो रही आवश्यकताओ की वृध्दी की परीपुर्ति मे लगा यह मानव समाज रिश्तो की गहराईयो से दूर होता जा रहा है । अपने तो है पर अपनापन खोता नजर आ रहा है । बस जिंदगी ढो रहा है । जिंदगी के कुछ ऐसे ही कडवे सच समेटते हुए यह कवि का काव्य संग्रह अपने आप में एक अनुठा साहित्य है । यंत्रिकीकरण की दुनिया में यंत्रिकृत हो रहे समाज को फिर से यथार्थ की धरातल पर लाने का प्रयास कवि ने अपने काव्य संग्रह मे किया है । साहित्य समाज का पथप्रदर्शक माना जाता है । जब-जब मानव समाज यथार्थ से दुर जाता है तब तब साहित्य उसे दिशा देकर दशा सुधारने का प्रयास करता है । कवि रामप्रकाशजी के काव्यकृतियों में आधुनिक यथार्थ पर प्रकाश डालने से पुर्व कवि का संक्षिप्त परिचय आवश्यक है जो इस प्रकार है ।

कवि डॉ.रामप्रकाशजी का संक्षिप्त जीवन परिचय :

कवि का जन्म १५ ऑगस्त १९५४ को रामपुर खरही नामक ग्राम उन्नाव जिल्हा उत्तर प्रदेश मे हुआ । आपकी शिक्षा एम.ए.पी.एच.डी. है । आप वर्तमान मे अकोला शहर महाराष्ट्र के निवासी है । आप शिक्षक पद मे सेवा प्रदान करते हुए सेवा निवृत्त हो चुके है किंतु आज भी शिक्षा और समाज से जुडे है और सतत साहित्य सृजन का कार्य कर रहे है । आपको महाराष्ट्र शासन का वर्ष २०१२ का राज्य शिक्षक पुरस्कार का सम्मान भी प्राप्त हुआ । आपकी प्रसिध्द काव्य रचना **सूपभर रोशनी** को महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का संत नामदेव पुरस्कार प्राप्त हुआ । आपका साहित्यिक योगदान इस प्रकार है ।

१) भारतीय एवं पाश्चात्य काव्यशास्त्र (समीक्षा)
२) सच्ची पुजा (लोककथाएँ)
३) सूपभर रोशनी (कविता संग्रह)
४) लहरो के विरुध्द (कविता संग्रह)
५) नई सुबह सिराहने पर (कविता संग्रह)
६) रुकू क्यों पथ कर चुकाने (गीत संग्रह)
७) सडक पर सांड

इसके अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकाओं में कविताएँ, लघु कथाएँ, यात्रा वर्णन, संस्मरण, समिक्षाएँ प्रकाशित है । इस प्रकार आप बहुमुखी प्रतिभा के धनी सफल साहित्यकार है । जिन्होने गद्य और पद्य दोनो ओर लेखनी चलाई है ।

कवि रामप्रकाशजी के काव्य में आधुनिक यथार्थ :

आधुनिक युग संचार क्रांती का युग है । तंत्रज्ञान का बोलबाला है । ऐसे मे इस यांत्रिक युग में मानवीय भावनाओ को संजोये रखना और नैतिक मुल्यो के साथ जीवनयापन करना कठीन होते जा रहा है । भौतीक संसाधनो के पिछे दौडती दुनिया में रिश्तो की अहमियत कम होती नजर आ रही है । वही संसाधनो की भीड में मानव मानव से दूर होता जा रहा है । ऐसे मे कवि

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - IV | Issue-X | OCTOBER | 2017 | ISSN 2349-638x | Impact Factor 3.025

का काव्य संग्रह मानव को मानवता से जुडे रहने की दिशा देने का कार्य कर रही है । कवि के काव्य में विद्यमान आधुनिक यथार्थ को निम्न बिंदुओ के तहत स्पष्ट किया जा सकता है ।

१) अतिथियो के प्रति अपनेपन के भाव का विलुप्तीकरण का चित्रण :

आज के इस दौर में मनुष्य को मेहमनो के प्रति अपनेपन का वह भाव नही आ रहा जो पहले किसी जमाने मे देखने को मिलता था । आज तो महज औपचारिकताएँ शेष रह गई है । इसलिए कवि कहते है कि -

ढूंढो उस आदमी को
जो २ बजे रात को
बडे उछाह के साथ
पहुँचकर खडा रहता है
रेल्वे प्लेटफार्म पर
अतिथियों को लाने के लिए
(अतिथिदेवो भव कविता से पृष्ठ ५ कविता संग्रह नई सुबह सिरहाने)

२) पूंजीवाद पर व्यंग्य :

वर्तमान युग मे भी पूंजीवाद जमकर फल-फुल रहा है। कई रोटियाँ बंद डिब्बो में खानेवालो का इंतजार कर रही है तो कई खाने के लिए तडपनेवाले रोटियो के इंतजार मे है । कहाँ से रोज के लिए रोटी लाये । ऐसी विषम स्थिती आज भी देखने को मिलती है । इसलिए कवि कहते है ।

प्लेटफार्म पर रेलगाडी के रुकने पर
रोटी माँगते हुए बच्चे के सामने
अचानक आ जाता वातानुकुलित डिब्बा
वह भाग लेता है वहाँ से सरपट
उसे बखूबी पता है
कहाँ मिलती है झिडकियाँ
और कहाँ रोटियाँ (रोटियाँ, नई सुबह सिराहने पर, पृष्ठ-१६)

३) वर्तमान व्यवस्था पर व्यंग्य :

कवि मे वर्तमान व्यवस्था पर करारा व्यंग्य किया है । कवि ने भारतीय रेल्वे पर दृष्टि डाली है । जैसा की हम सभी जानते है कि, हमारी देश में गरीबी और बेरोजगारी की समस्या जटील है, ऐसे मे काम की तलाश में एक बडा जनसमुदाय एक स्थान से दुसरे स्थान जाने के लिए रेल्वे को माध्यम बनाता है और एक लंबी रेल मे महज दो डिब्बे सामान्य होते है । बिना आरक्षण के ऐसे मे प्लेटफार्म के भीड का सैलाब उन दो डिब्बो मे घुसने के लिए जो धक्का-मुक्की करता है । कवि ने उसे इस तरह अपनी कविता का विषय बनाया है ।

प्लेटफार्म पर भीड का उमडा सैलाब
गाडी आनेपर, गहमागहमी, धक्का-मुक्की
आगेवालो को ढकेलते हुए,
धक्का देकर ठेलते हुए लोग
सबका एक लक्ष्य
घुस जाएँ किसी तरह डिब्बे के भीतर
पसीने से तरबतर
हाँफते हुए
बुढे-बाढे कांपते हुए

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - IV | Issue-X | OCTOBER | 2017 | ISSN 2349-638x | Impact Factor 3.025

केवल दो डिब्बो मे समा जाना चाहती है यह दुनिया
(रेलगाडी का सामान्य डिब्बा, पृष्ठ ३०, नई सुबह सिरहाने पर)

४) मानवीय रिश्तो मे लुप्त हो रहा अपनापन :

आज के इस भाग-दौड भरी जिंदगी में मनुष्य अपने रिश्ते की गहराई को भावनाओ से नही बल्कि उपयोगिता से तोलने लगा है । शायद इसलिए ही वृध्दाश्रम व अनाथआश्रम की संख्या तेजी से बढ रही है । जिसे देखते हुए कवि कहते है,

अ) अब आदमी विचारो, भावों या उम्र से नही
अर्थशास्त्र के **उपयोगिता ह्रास नियम** के तराजू से तौले जाते है
(नई सुबह सिरहाने पर कविता संग्रह से, पृष्ठ ५३, चलन)

ब) माना कि बटन दबाते ही
जल उठती है बत्तीयाँ
पर सच यह भी तो है
कि बटन दताबे ही
नही बना करता है खून अथवा खून के रिश्ते
(नई सुबह सिरहाने पर कविता संग्रह से, पृष्ठ २५, चलन)

५) पेयजल समस्या का चित्रण :

वर्तमान समय मे पर्यावरण की समस्या दिन-प्रतिदिन जटिल होती नजर आ रही है । फिर चाहे शुध्द ऑक्सीजन हो या जल, आज पेयजल समस्या एक जटिल समस्या है । गाँव हो या शहर हर जगह पेयजल की समस्या दिखाई दे रही है । ऐसे में कवि का ध्यान भी इस ओर गया है और इस संबंध मे वे लिखते है -

हर पंद्रह दिनो बाद
महिने मे दो बार आता है
नलो मे पानी
चहक उठती है
पाँच लाख की बस्ती
दूर-दूर तक सडको, गलियों मे लग जाती है,
बर्तनो की कतारें
नल मे पानी आना एक उत्सव होता है
कोई मशीन लगाकर पानी खीच लेता है
कोई दो घडे पानी के लिए रोता है ।
(लहरो के विरुध्द, पृष्ठ ८६, जिस दिन नल आता है कविता से)

६) कन्या भ्रुण हत्या की पीडा की अभिव्यक्ति :

वर्तमान प्रविवेश मे समाज का एक परिदृश्य ऐसा भी देखने को मिल रहा है जहाँ लोग पुत्र मोह में कन्या भ्रुण हत्या जेसा घ्रणित अपराध कर रहे है । जिसके परिणामस्वरुप समाज में स्त्री-पुरुष अनुपात का संतुलन बिगड रहा है । जिसे दूर करना आवश्यक है । ऐसे मे उस भ्रुण की पीडा को कवि ने अपनी कविता में इस तरह व्यक्त किया है ।

पापा मुझको आने दो
मम्मी मुझको आने दो
एक अजन्मी बिटियाँ को
मन की बाते कह जाने दो
सच कहती हूँ मम्मी मै भी कुछ बनके दिखलाऊंगी

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - IV | Issue-X | OCTOBER | 2017 | ISSN 2349-638x | Impact Factor 3.025

पापा यह विश्वास करो मै कुल का नाम बढाऊंगी
ये बातें तो पीछे, पहले दुनिया में आ जाने दो
पापा मुझको आने दो
मम्मी मुझको आने दो

(रुकूं क्यों पथ कर चुकाने, पृष्ठ ५२)

७) कृषक जीवन की समस्या का चित्रण :

भारत हमारा कृषि प्रधान देश है । स्वतंत्रता के पश्चात हमारे देश ने कृषि क्षेत्र मे प्रगति हेतु नित नये नये कृषि संयंत्रो का निर्माण किया है । अधिक उत्पादन हेतु नित नये योजनाये बनाये गये किंतु फिर भी आजतक किसानो की मुलभुत समस्याओं को सुलझाया नही गया । किसान परिस्थितियों के हाथो मजबुर होकर आत्महत्या कर बैठते है । आये दिन समाचार पत्रो में ऐसे समाचार पढने को मिलते है जिससे हृदय अधिर हो उठता है । वास्तव मे देखा जाये तो किसान कोई दया नही चाहता वह तो अपनी मेहनत से उत्पन्न फसल की उचित किंमत चाहता है, पर होता ऐसा है की, किसान की फसल आते ही कीमत कम हो जाती है । कभी कभी किसान की मेहनत और लागत भी नही निकल पाती । ऐसे मे उन्हे अपने माल फेकने पढ जाते है । ऐसे मे उनका दुःखी मन क्या करे । उनकी पीडा को कवि ने अपने काव्य मे कुछ ऐसे व्यक्त किया है -

ओ संसद !
मै मरना नही चाहता था
मै मरना नही चाहता हुँ
पर जब भी तैयार होती है
खून पसीना पैसा लगाकर फसले
गिर जाते है भाव
पिछले साल फेकने पडे थे आलू
इस साल प्याज और टमाटर
हमे मत दो अनुदान
हमे मत दो सम्मान
दे सको तो दो
हमारे पसीने के दाम
हमारी फसलो के दाम

(सडक पर सांड, पृष्ठ २२)

८) भौतिक संसाधनो की दासता :

वर्तमान समय मे मानव समाज भौतिक संसाधनो का गुलाम बनते जा रहा है। एक दिन यदि बिजली की छुट्टी हो जाये, परिवहन संसाधनो मे हडताल हो जाये, मोबाईल सेवा उपलब्ध न हो तो जिंदगी शून्य लगने लगती है । इन्ही भावो को संजोये कवि की ये पंक्तियाँ -

बिजली की छुट्टी पर
नल की हडताल पर
वाहनो के रुठ जाने पर
टी.व्ही. के नाराज होने पर
दो घंटे के लिए मोबाइल चले जाने पर
सुन्न हो जाता है दिल-दिमाग

(सडक पर सांड, पृष्ठ १३५)

इस प्रकार कवि ने अपने काव्य में आधुनिक युग के सच को अपनी कविताओं के माध्यम से प्रस्तुत किया है ।

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259

Vol - IV	Issue-X	OCTOBER	2017	ISSN 2349-638x	Impact Factor 3.025

निष्कर्ष :

कवि डॉ.रामप्रकाश के काव्य में आधुनिक यथार्थ चित्र स्पष्ट दिखाई दे रहा है। आज के इस प्रगतीशिल युग की समस्याओं पर लेखक ने दृष्टि डाली है । सहज, सरल शब्दो मे लिखी आपकी कविताऐं जिंदगी के अधिक निकट नजर आती है । आज जनजीवन से जुडी ये कविताये जीवन का सच प्रगट कर रही है । वर्तमान जीवनशैली का प्रतिबिंब इन कविताओ में विद्यमान है । वर्तमान समय की विविध समस्याओं को भी कवि ने बखुबी व्यक्त किया है । कवि ने अपनी कविता में प्रेम, स्नेह, मानवता, आस्था, अनुभुति, करुणा आदि जीवन मूल्यो को अभिव्यक्त किया है। मानव जिस समाज मे रहता है वहाँ उसे समाज से जोडने की, यह नैतिक मूल्य ही सशक्त कडी है । आज आधुनिक युग का सच ही आपके कविता का आधार है । इस संबंध में केदारनाथ अग्रवाल का कथन सटिक जान पडता है - **अब हिंदी की कविता न रस की प्यासी है, न अलंकार की इच्छुक है और न संगीत की तुकांत पदावली की भूखी है । अब वह चाहती है, किसान की वाणी, मजदूर की वाणी और जन-जन की वाणी** आज के इस तंत्रज्ञान के युग मे साहित्य जीवन और जगत की, व्यवहारीक अनुभुती का पर्याय बन गई है । इस दृष्टी से कवि का काव्य सटिक जान पडता है । आपका काव्य जनसामान्य का काव्य है जो केवल दशा का चित्रण ही नही करती बल्कि देने कार्य भी कर रही है ।

आपका साहित्य हिंदी साहित्य जगत की अमुल्य धरोहर है । जो भावी पीढी के विकास के लिए दिशा निर्देशक ठहरती है । आप एक ऐसे साहित्यकार है जो समाज के आंतरीक एवं बाह्य प्रतिबिंब को अपनी रचना मे उतार लाये है । आपका साहित्यिक योगदान साहित्य जगत मे सराहनीय है ।

संदर्भ ग्रंथसुची

१) डॉ.रामप्रकाशजी के काव्य संग्रह
२) छायावादोत्तर हिंदी काव्य की सामाजिक और सांस्कृतिक पृष्ठभूमि - लेखक डॉ.कमलाप्रसाद पांडेय

International Research Fellow Association's

September - 2017 E-ISSN: 2321-4953

IRFA'S
UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- IX Issue - III

Indexed in DRJI & Indian Citation Index Double Blind Peer Reviewed Journal
UGC Approved List No. 63005 *Cosmos Impact Factor - 3.020 [2015]*

हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक – भाग ३

Guest Editor
Dr. Gajanan S. Wankhede
Asst. Professor, Dept. of Hindi,
Baliram Patil Arts, Science & Commerce College, Kinwat (Nanded)

Chief Editor:
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Asst. Professor, Dept. of Marathi,
M.G.V.'s Arts & Commerce College, Yeola. Nashik [M. S.] India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details, visit us on: www.uniresearch.net.in

International Research Fellows Association's
ONLINE MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL
(ONLINE) ISSN : 2321-4953
Impact Factor : 0.234-(2013) Imapct Factor : 3.020-(2015)

View Articles

Select Month* : Sep Select Year* : 2017

Show Download Cover Page

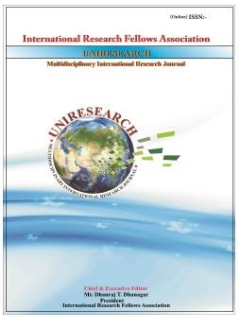

Author	Title	Download
UNIRESEARCH JOURNAL	Uniresearch-Hindi Special Issue-Sept. 2017	
UNIRESEARCH JOURNAL	Uniresearch Cover Page-September 2017	
UNIRESEARCH JOURNAL	Editorial Board, Advisory Board, Review Committee & Index -Uniresearch-September 2017	
Dr. Gajanan Wankhede	संपादकीय	
Dr. Sanjay Kambale	हिंदी भाषा का वैश्विक स्वरूप	
Prof. M. D. Nayku	विश्व में हिंदी भाषा	
Rajaram Tayde	वैश्विकीकरण में भाषा का महत्त्व	
Dr. Karuna Ahire	वैश्विकरण के परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रभाषा हिंदी की प्रासंगिकता	
Dr. Sunita Kawale	दूरदर्शन और हिंदी	
Dr. Mahendrasingh Pawar	हिंदी में रोजगार के अवसर	
Dr. Shilpa Jivrag	विद्रोही मीरा	
Ms. Sarla Tupe	सुफी संतो का साहित्यिक योगदान	
Dr. Shashi Salunke	संत नामदेव : एक अध्ययन	
Smt. Vandana Patil	हिंदी साहित्य में मराठी संत नामदेवजी का योगदान	
Dr. Ravindranath Patil	हिंदी भाषी संतो का साहित्यिक योगदान	
Dr. Savita Chaudhary	संत ज्ञानेश्वर एवं मीराबाई की भक्ति में सामाजिक समरसता का बोध	
Dr. Rama Dudhmande	मध्ययुगीन हिंदी साहित्य का आशावादी दृष्टिकोण	
Prof. Gajanan Sarvadnya	हिंदी दलित साहित्य में चेतना	
Dr. Anand Bakshi	माता प्रसाद का नाटक अछूत का बेटा में दलित चिंतन	
Prof. Surykant Aamalpure	ओमप्रकाश वाल्मिकि के साहित्य में दलित विमर्श	
Dr. Rekha Gajare	संवेदनाओं के स्पंदन : 'रिश्तों के एहसास'	
Dr. Vanita Pawar	दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशीलन तुलनात्मक अध्ययन	
Prof. Anant Kedare	प्रसाद और तांबे के काव्य में संगीत	
Dr. Shobha Rawat	छायावादी काव्य-प्रकृतीपर चेतना का आरोप	
Dr. Manish Tembhre	हिंदी कथा एवं उपन्यास साहित्य में प्रेमचंद की रचनाओं की प्रासंगिकता	
Dr. Sangita Jagtap	बालसाहित्य की विशेषताओं के आधार पर 'हसते फुल महकते फुल' कृति का	

	मूल्यांकन	
Hargovind S. Tembhare	समकालीन कथासाहित्य निर्माण में नासिरा शर्मा का योगदान	
Prof. Ashwini Paranjape	डॉ सुनिता जैन की 'उठो माधवी' बनाम 'उदात्त नारी'	
Prof. Vilas Rathod	आधुनिक गजलों में चित्रित सामाजिक वास्तविकता	
Dr. Ramesh Bawanthade	हिंदी कहानियो में नारी का सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिवेश	
Prof. Bhausaheb Shelake	स्वयं प्रकाश की कहानियों में अल्पसंख्याक विमर्श	
Dr. Deepak Patil	साठोत्तरी हिंदी गजलकारों की गजलों में धार्मिक आशावाद के स्वर	
Dr. Sanjay Dhodare	शैलेश मटीयानी के उपन्यासों में सामाजिक बोध	
Dr. Mahendra Raghuwanshi	शैलेश मटीयानी के कहानीयों में चित्रित आंतरजातीय विवाह की समस्या	
Prof. Nimba Walhe	डॉ. कैलाशचंद्र शर्मा कृत कहानीसंग्रह 'अबला की मंजील' : एक अनुशीलन	
Prof. R. N. Wakale	आर्थिक, सामाजिक,धार्मिक,चुनौतिया का दस्तावेज : 'अपने अपने पिंजरे'	
Dr. Umavati Pawar	साठोत्तरी हिंदी गजलों में सामाजिक विमर्श	
Prof. Kisan Gavit	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में आदिवासी समाज की समस्या	
Dr. Nibha Upadhyay	महेंद्र भटनागर के काव्य में सांस्कृतिक चेतना	
Dr. Gajanan Wankhede	सानिया के उपन्यासों में परिवर्तन के स्वर	

About us | Contact us | Disclaimer | Copy Right Form

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३ | September – 2017
UGC Approved List No. 63005 | Impact Factor - 3.020 | Vol. 9 Issue. 3

महेंद्र भटनागर के काव्य मे सांस्कृतिक चेतना

डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय
हिंदी विभाग
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला
मो.८१४९७७२५७९
Email : nibhaupadhyay1@gmail.com

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर युग के साहित्यकारों मे कवि डॉ.महेंद्र भटनागर बहुमुखी प्रतिभ संपन्न साहित्यकार के रुप मे जाने जाते है । कवि भटनागरजी को गद्य और काव्य दोनो ही क्षेत्रो में ख्याति मिली है । कवि प्रगतिशील जनवादी कवि है । आपके साहित्य मे सांस्कृति चेतना विद्यमान है । वैसे भी जनमानस युगानुरुप सांस्कृतिक चेतना से प्रभावित होता है और साहित्य द्वारा जनमानस की अभिव्यक्ति होती है अत: साहित्य पर संस्कृति की छाप दिखाई देती है । राष्ट्र की संपुर्ण सांस्कृतिक विचारधाराओ को एक सुत्र मे पिरोने का कार्य साहित्य के माध्यम से ही होता है । अत: मानव जीवन के सर्वांगीण विकास में संस्कृति व साहित्य का महत्वपुर्ण स्थान होता है । संस्कृति एक पीढी से दुसरी पीढी मे धीरे-धीरे विकसित होती है। भौगोलिक विभिन्नता के कारण विभिन्न देशो की संस्कृति भी भिन्न होती है फिर भारतीय संस्कृति तो विश्व की सर्वश्रेष्ठ संस्कृति मानी जाती है । "डॉ.श्यामसुंदरदास ने संस्कृति को रहनसहन की रुढी कहा है ।" (१)

डॉ.सरनामसिंह शर्मा के मतानुसार - सभ्यताओं का विकास और विनाश हो सकता है, धर्मो का उत्थान-पतन हो सकता है पर संस्कृति का मौलिक रुप चिरंतन और चिरस्थाई है । (२)

साहित्य संस्कृति के संवहन का कार्य करता है और मानव मन संस्कृति से प्रभावित होता है । संस्कृति के द्वारा परिष्कृत मन की अभिव्यक्ति साहित्य के माध्यम से होती है । इस प्रकार से संस्कृति और साहित्य का घनिष्ठ संबंध है और इस क्षेत्र मे कवि भटनागर जी के काव्य की अहम भुमिका रही है ।

कवि महेंद्र भटनागर के काव्य में विद्यमान सांस्कृतिक चेतना पर प्रकाश डालने से पुर्व कवि का संक्षिप्त परिचय आवश्यक है ।

कवि महेंद्र भटनागर जी का संक्षिप्त जीवन परिचय :

कवि महेंद्रजी का जन्म २६ जुन १९२६ को झाँसी उत्तर प्रदेश मे हुआ । आपके पिता ग्वालियर रियासत की नोकरी में अध्यापक के पद पर थे । आपकी प्रारंभिक शिक्षा मध्यप्रदेश के वनाच्छादित ग्राम सबलगढ की शासकिय पाठशाला मे हुई । सबलगढ का प्राकृतिक सौंदर्य बहुत मनोरम था । वातावरण का प्राकृतिक सौंदर्य का प्रभाव कवि महेंद्रजी पर पडा और वही से कविता लिखने की प्रेरणा मिली। आप प्रोफोसर पद पर कार्यरत रहते हुए साहित्य सृजन का कार्य करते रहे। आपने गद्य और पद्य दोनो क्षेत्रो मे अपनी लेखनी चलाई है ।

कुछ प्रमुख काव्यसंग्रह -

तारो के गीत, टूटती श्रृंखलाएँ, बदलता युग, अभियान, अन्तराल, विहान, नई चेतना, मधुरिमा, जिजीविषा, संतरण संवर्त, संकल्प, जूझते हुए आदि ।

गद्य साहित्य के अंतर्गत लडखडाते कदम और विकृतियाँ दो प्रमुख रेखाचित्र है । इसके अतिरिक्त संस्मरण साहित्य, वार्ता साहित्य, पत्रकारिता, संबंधी लेख आलोचना साहित्य के अंतर्गत **आधुनिक साहित्य और कला** महेंद्रजीका आलोचनात्मक चिंतन है । सन १९८८ मे एक कथा आलोचना ग्रंथ **कथा साहित्य विविध आयाम** दिल्ली से प्रकाशित हुआ है । जिसमे आपने कहानीकला और उसके भविष्य पर सुक्ष्म दृष्टी से विचार प्रस्तुत किये है । इस प्रकार कवि महेंद्र भटनागरजी ने हिंदी साहित्य जगत को अपनी लेखनी से समृध्द करने मे कोई कसर नही छोडी है । यहाँ हमारा विषय उनके

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३
UGC Approved List No. 63005 Impact Factor - 3.020
ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

काव्य में विद्यमान सांस्कृतिक चेतना पर प्रकाश डालना है । वैसे तो संस्कृति का क्षेत्र अत्यंत व्यापक है । हमारी सारी क्रियाकलाप, हमारी बोली भाषा, प्रकृति, पर्वत, पठार, झरने, नदियाँ, तिज त्यौहार सभी तो संस्कृति का ही हिस्सा है । मानव संस्कृति द्वारा मानव का विकास निश्चित होता है । संस्कृति के उन्नत रुप के प्रभाव से ही विश्व मानवतावाद का उदय हुआ । **वसुधैव कुटुंबकम्** की भावना इसी का प्रतिक है । इस तरह कवि भटनागरजी के काव्य में सांस्कृतिक चेतना को निम्न प्रकार से स्पष्ट किया जा सकता है ।

१) प्रकृति के माध्यम से आशावादी विचारो का संचार : कवि महेंद्रजी ने प्रकृति के सौंदर्य का सुक्ष्मचित्रण करने के साथ-साथ ही उस रुप का भी सुक्ष्म अवलोकन किया है जहाँ विषम से विषम परिस्थितियों मे भी आगे बढने की प्रेरणा मिलती है

जैसे - "चाहे प्रलय के राग में
जीवन-मरण का गान हो,
दुनिया हिले, धरती कटे
सागर प्रबलतम सांस ले
पिघले बिना सब देखकर
जलते रहो, जलते रहो " (जलते रहो, तारो के गीत - पृष्ठ २)

२) शक्तिशाली एवं संगठीत समाज का स्वप्न : कवि ने अपनी कविताओ में सर्वहारा वर्ग को संबोधित किया है। वे मेहनतकश मजदूर व किसान के खून-पसीने से निर्मित उसकी महान उपलब्धियों मे पुर्ण विश्वास व्यक्त करते है। वे शोषित व सर्वहारा वर्ग को जागृत करना चाहते है। वे जनशक्ति के प्रकाश से प्रकाशित शक्तिशाली व संगठीत समाज का स्वप्न देखते है । कवि के यही भाव निम्न पंक्तियो में दिखाई दे रहे है ।

"जन चेतना की शक्ति से दुत पार
ज्योर्तिमय हुआ संसार
धध का सत्य का अंगार
लोहो सी खडी जनशक्ति की दिवार" (बदला युग कविता खंड १, पृष्ठ १७१)

३) विश्वशांति की भावना का संचार : कवि महेंद्रजी विश्व मे शांति और अमन की भावना का संचार हो । इस भाव से ओतप्रोत वे युध्द की घोर निंदा करते है। वे चाहते है की, समस्त मानवजाती विश्व बंधुत्व की भावना से जुडे उनके यही भाव निम्न पंक्तियों मे दिखाई दे रहे है ।

"प्रतिगामी, जनता के दुश्मन
जो जन-बल के सदा विरोधी,
जिनने जनता के शव पर चढ
किया अभी तक चौपट शासन
राजा और नवाब विलासी
महलो मे सुख के भर साधन
फौज पुलिस के गुर्गो से जो
लगवाते जन-जन को फाँसी" (बदलता युग, पृष्ठ २३०)

उपरोक्त पंक्याते मे कवि ने विलासी राजाओ और नवाबो पर भी तिखा प्रहार किया है । वे भारतीय समाज को बदलने की प्रेरणा देना चाहते है ।

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३ | September – 2017
UGC Approved List No. 63005 | Impact Factor - 3.020 | Vol. 9 Issue. 3

४) राष्ट्रीय स्वाधिनता संग्राम हेतु राष्ट्रप्रेम की भावना को बढावा देना : कवि ने अपनी ओजस्वी वाणी से राष्ट्रप्रेम की भावना को बढावा देने हेतु जो काव्यसृजन किया वह सचमुच सराहनिय है । जैसे -

"नवीन ज्योति की मशाल
आज हो गली-गली मे जल रही,
अंधकार छिन्न हो रहा
अधीर-त्रस्त विश्व को उबारने" (अभियान पृष्ठ २५)

५) शोषणमुक्त समाज की स्थापना : कवि शोषणमुक्त वर्गविहीन समाज के स्थापना के लिए संघर्षरत रहे। वे अपने काव्य में इन्ही भावो को संजोते हुए कहते है

"पूंजी की जंजीरो में बांध,
अब और न जनता शोषित हो,
समता की दृढ तलवारो से
वैभव पर बंद प्रहार ना हो
बंधन से तुमको प्यार न हो" (अभियान १२१)

६) त्यौहारो का वर्णन : भारतीय संस्कृति मे त्यौहारो का विशेष महत्व है । हमारे तिज त्यौहार हममे आपसी भाईचारे की भावना को बढावा देते है व जीवन को नई उमंग और ऊर्जा प्रदान करते है । त्यौहारो से जीवन मे आंनद का संचार होता है ।

जैसे - अ) "नाना नवरंगो को फिर ले आयी होली
उन्मत उमंगो को फिर भर लायी होली
स्वागत मे ढम-ढम ढोल बजाते है होली
होकर मदहोश गुलाल उडाते है होली" (होली गित संकल्प, पृष्ठ ४५)

ब) दिपावली के लिए कहते है -
"आँगन-आँगन दीप जलाओ
दीपो का त्यौहार मनाओ" (दीप जलाओ संतरण, पृष्ठ ६५)

७) ऋतु सौंदर्य का चित्रण : हर ऋतु मे प्रकृति का अपना विशेष सौंदर्य होता है, जो मानव मन को सहज अपनी ओर आकर्षित करता है । कवि ने अपने काव्य में कुछ ऐसे ही ऋतु सौंदर्य का चित्रण किया है ।

जैसे - अ) "फागुन का महिना है, मचा है फाग
होली छाक छायी है, सरस रंग-राग" (फाग, संतरण, पृष्ठ ६३)

ब) "वर्षा के आगमन पर
अंक भर-भर नव सलेटी बादलो को
स्नेह-पुरित आ गयी बरसात रे ।
हर मलिन को सहज दे गई मधु ।
भावनाओं को नई सौगात रे" (वर्षा संतरण पृष्ठ ६४)

८) जीवन मे नए उत्साह व उमंग का संचरण : नए युग की अगवानी करते हुए कवि जीवन मे नये उत्साह व उमंग के साथ आगे बढते हुए समाज को नई चेतना प्रदान करते हुए कहते है

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३ | September – 2017
UGC Approved List No. 63005 | Impact Factor - 3.020 | Vol. 9 Issue. 3

"उत्सर्ग भरे गानो से,
प्राणो के बलिदानो से
त्रस्त मनुज के उध्दारक
हे नवयुग के मन-जागो
जागो, हे जीवन जागो" (विहान पृष्ठ २४)

९) मिलजुल कर रहने व सहयोग की भावना का विस्तार : कवि महेंद्रजी हिलमिलकर परिश्रम करने की भावना को बढावा देते है, उनका मानना है साथी भाव के साथ परिश्रम करने से थकान कम महसुस होती है और उसके लिए उन्होने कुछ श्रम गीतो की रचना की। "काटोधान" कविता में यही भावना झलकती है । इस श्रम गीत को पढते ही मानव हृदय थिरकने लगता है ।

"काटो धान, काटो धान
काटो धान,
सारे खेत देखो दूर तक कितने भरे
कितने भरे, पूरे भरे
फिर लह-लहाते है,
न फुले ही समाते है,
हवा में मिल कुसुम से खिल
काटोधान" (नई चेतना, पृष्ठ क्र.१०)

इस प्रकार कवि महेंद्रजी भटनागर के काव्य में सांस्कृतिक चेतना विद्यमान है। वे नयी सुबह का सपना भी देखते है। नयी सुबह के स्वागत मे कवि कहते है -

तम बिखरता जा रहा है,
नव-सबेरा आ रहा है
सृष्टि का कण-कण
सृजन का गीत अभिनव गा रहा है (नई चेतना पृष्ठ २९)

निष्कर्ष :

निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है की, कवि महेंद्र भटनागर आधुनिक युग के ऐसे कवि है जिन्होने संपुर्ण संस्कृति को अपने काव्य मे न केवल समेटने का प्रयास किया है बल्कि उसमे नई चेतना जगाने का कार्य किया है । डॉ.रामविलास शर्मा ने कवि महेंद्र के संदर्भ मे कहा है -

"उनमे एक तरफ जनता के दु:ख-दर्द से गहरी सहानुभूति है तो दुसरी तरफ उसके संघर्ष और विजय मे उनका दृढ विश्वास है । आशा व विश्वास उनकी कविता का मुल स्वर है ।" (महेंद्र भटनागर और उनकी सर्जनशीलता, पृष्ठ १११)

वही महान दार्शनिक राहुल सांस्कृत्यायन ने उन्हे देश को जागृत करनेवाला नई चेतना का कवि कहकर पुकारा था। (महेंद्र भटनागर और उनकी सर्जनशीलता, पृष्ठ ११७)

कवि महेंद्रजी शांती के प्रबल समर्थक जनभाषा के कवि है। वे प्रकृति प्रेमी है। उनकी कविता एक सच्चा खरा व मानवतावादी उदात्त रुप है । आपका काव्य संस्कृति को एक नई चेतना प्रदान कर समाज को एक नई दिशा देने का कार्य करता है। युगीन परिस्थीतीयाँ तात्कालीन संस्कृति से अवश्य प्रभावित होती है । "सांस्कृतिक विकास किसी भी

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३ | September – 2017
UGC Approved List No. 63005 | *Impact Factor - 3.020* | Vol. 9 Issue. 3

देश, समाज और समुदाय का प्रगतोन्मुखी मुलाधार होता है जिसके अभाव में युग-जीवन विश्रंखलित हो जाता है ।" (भगवतीचरण वर्मा के उपन्यासो में युग चेतना, पृष्ठ ३१६)

कवि महेंद्रजी के काव्य में विद्यमान सांस्कृतिक चेतना मानवविकास मे सहायक हुई। वे युग की मांग और पुकार को स्वर देनेवाले रचनाधर्मी कवि के रुप में हिंदी साहित्यजगत मे ख्याती प्राप्त जन कलाकार है ।

संदर्भ :

१. महेंद्र भटनागर और उनकी सर्जनशीलता - डॉ.विनीता मानेकर
२. प्रसाद साहित्य मे युग चेतना - डॉ.लीलावतीदेवी गुप्ता
३. भगवतीचरण वर्मा के उपन्यास में युग चेतना - डॉ.वैजनाथ प्रसाद शुक्ल
४. महेंद्र भटनागरजी के काव्य संग्रह

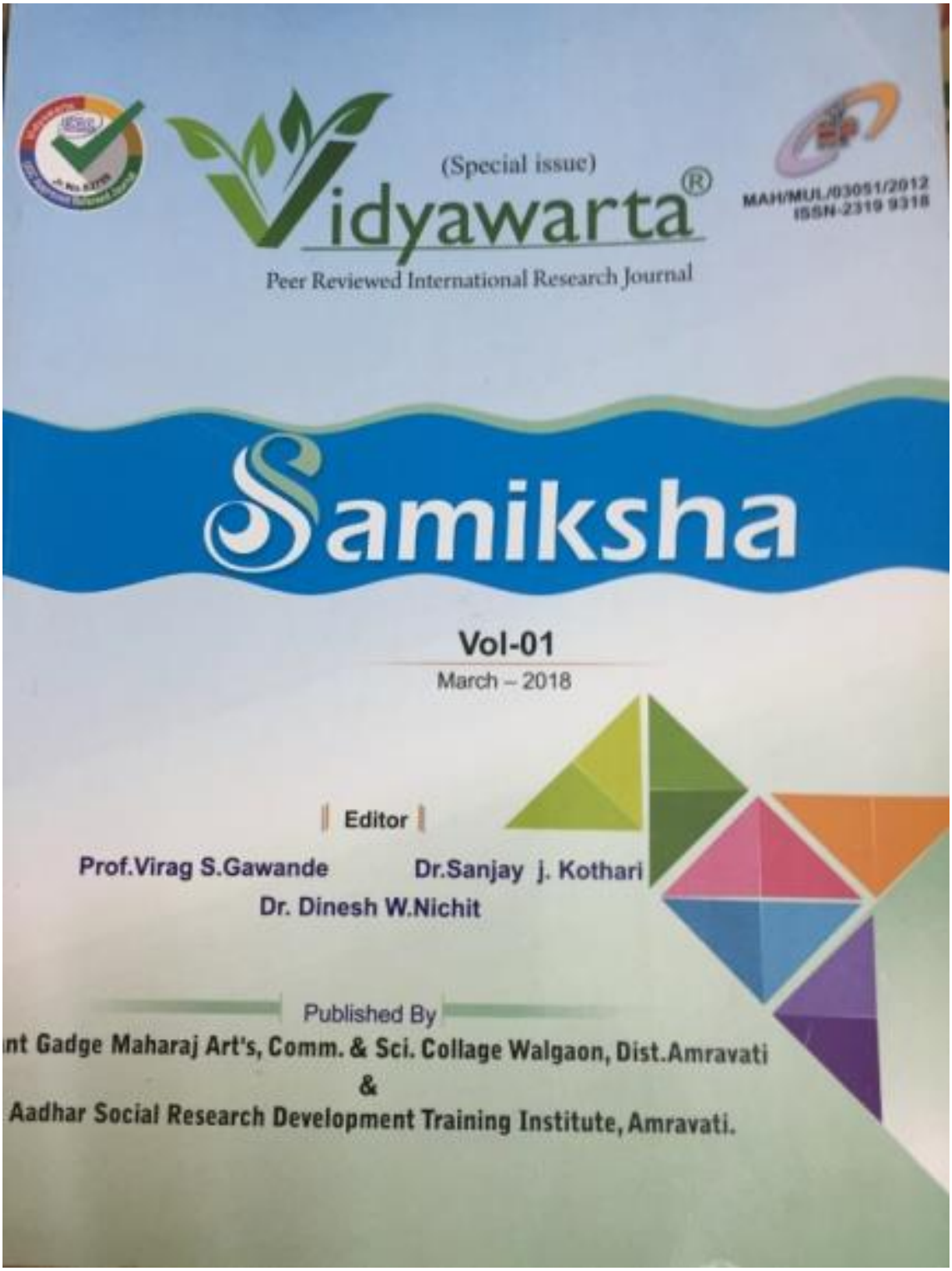
(Special issue)
Vidyawarta®
Peer Reviewed International Research Journal
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Samiksha
Vol-01
March – 2018
Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit
Published By
nt Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62750
Vidyawarta®
March 2018
Special Issue
06

13) मानवधिकार के अंतर्गत लिंगभाव और महिला सशक्तीकरण
डॉ. स्मिता दिलिप जोशी, नागपूर || 61

14) संत तुकारामांचे अभंग आणि कालातितता
प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते, जि. बुलडाणा. || 64

15) स्वातंत्र्यानंतर पालि साहित्यात झालेले बदल
डॉ. रजनी भीमराव गेडाम (सोनुले), अमरावती. || 67

16) ऐतिहासिक अचलपूर शहरातील राष्ट्रीय स्मारके, संरक्षण आणि पर्यटन – एक विश्लेषण
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे, अमरावती || 71

17) आधुनिक जीवनात अन्नसंरक्षण काळाजी गरज
प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर, जि. भंडारा || 79

18) नवदोत्तर मराठी कविता आणि जागतिकीकरण
डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे, जि.अमरावती || 82

19) भारतातील संकटग्रस्त व प्रदेशनिष्ठ प्रजाती चा भौगोलिक अभ्यास
डॉ. संतोष श्रीकिशन शिवणकर, डॉ. हेमेश्वर लेखराम लांजेवार, गोंदिया || 85

20) अनुराधा पाटील यांच्या काव्यातील स्त्रीजाणीवा
प्रा. कविता श्रीकृष्णराव दुर्गे, जि. वर्धा || 93

21) मालती जोशी की कहानियो में महानगरीय चित्रण
डॉ. निभा एस. उपाध्याय, अकोला || 98

22) मानवी जीवनातील भावनेचे स्थान, महत्व आणि भावनिक विकासातील शिक्षकांचे योगदान
डॉ. गुणवंत सोनोने || 101

23) महाराष्ट्रातील कृषी जलसिंचनाचे महत्व व अडचणी
प्रा. आ. दि. चव्हाण, बीड. || 106

24) भारतातील स्त्रियांचे राजकीय सक्षमीकरण
प्रा. अरुण शेंडे, यवतमाळ || 108

25) विमुद्रीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम
प्रा. व्ही. एम. बरडे, जिल्हा भंडारा. || 111

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

yawarta® | March 2018 Special Issue | 098

21

मालती जोशी की कहानियो में महानगरीय चित्रण

डॉ. निभा एस. उपाध्याय
हिन्दी विभाग - श्रीमती रा.दे.गो. महिला महा. अकोला

प्रस्तावना :- कहानी आधुनिक युग में लोकप्रिय विधा के रूप में जानी जाती है। यूँ तो कहानी का इतिहास अत्यंत प्राचीन है। पर युग परिवर्तन के साथ-साथ कहानी ने अपनी महत्ता आज भी बनाये रखी है। आधुनिक युग में मालती जोशी की कहानिया अत्यंत लोकप्रिय हो रही है। क्योंकि उनकी कहानियों में पाठक वर्ग को अपने आस-पास का वास्तविक रूप दिखाई देने लगता है। मालती जोशी मध्यम वर्गीय परिवार से होने के कारण उनकी कहानियों में मध्यम वर्गीय परिवार का सजिच चित्र दिखाई देता है। उनकी कहानियों में महानगरीय जीवन शैली का चित्र दिखाई देता है।

आज प्रगति के दौड में नगर महानगरो में तेजी से तबदिल होते दिखाई दे रहे है और इन महानगरो के महानगरीय जीवन में अनेकानेक समस्याँए उत्पन्न होते दिखाई दे रही है। लेखिका ने बडी सहजता से अपनी कहानियो में इन समस्याओ का चित्रण किया है। रिश्तो के खोखलेपन को उजागर करते हुए मनुष्य की स्वार्थी प्रवृत्ति पर प्रहार किया है।

मालती जोशी की कहानियों में महानगरीय चित्रण पर प्रकाश डालने से पूर्व उनका संक्षिप्त जीवन परिचय आवश्यक है जो इस प्रकार है।

मालती जोशी का जन्म एक मध्यम वर्गीय परिवारमें ४ जून १९३४ को महाराष्ट्र के औरंगाबाद में हुआ। आपके पिता सिविल जज थे, घर में साहित्यिक वातावरण होने के कारण बचपन से ही आपको साहित्यि में विशेष रूचि रही। आपकी शिक्षा इन्दौर में हुई। आप हिन्दी में एम.ए. हुई, आपको हिन्दी पत्र, पत्रिकाओं में लिखने की विशेष अभिरूचि रही।

आपके पति श्री सोमनाथ जोशी सिंचाई विभाग में सुप्रिन्टेन्डेन्ट इंजिनियर थे। आपके २ पुत्र हुए, आपका बेटे बहु व पोते पोतियों का सुखमय परिवार रहा।

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® March 2018 Special Issue 099

साहित्यिक योगदान :- विविध पत्र पत्रिकाओं में प्रकाशन के अतिरिक्त आपके बीस कहानी संग्रह का प्रकाशन हो चुका है। कहानी के अतिरिक्त उपन्यास, व्यंग्य तथा बालसाहित्य पर भी लेखिका ने अपनी लेखन चलाई है। रोजमर्रा जीवन की घटनाओं को लेखिका ने अपने साहित्य में स्थान दिया है। जो पाठको को अपने से बांधे रखती है।

मालती जोशी की कहानियों मे महानगरीय चित्रण :-

प्राचीन काल से आधुनिक काल तक का कहानियो ने बडा लम्बा सफर तय किया है। समय के साथ-साथ कहानियो का स्वरूप भी बदलता गया, आज के इस युग में कहानियो का सरोकार आज के समस्याओं से हाने लगा और कहानिकार अपनी कहानियों के माध्यम से इसका चित्रण करने लगे।

आजादी के बाद हमारे देश की विकास की गति तिव्र होन लगी, जन-जीवन में परिवर्तन आने लगा, गॉव से लोग रोजगार की तलाश में शहर की ओर आने लगे और नगर महानगरों में तबदील होने लगे, इस महानगरीय जीवन शैली में कई प्रकार की समस्याँए आने लगी। लेखिकाने अपनी कहानियो में महानगरीय जीवन के विविध समस्याँओ का चित्रण किया है। उन्ही समस्याँओ को इस शोध पत्र में प्रस्तुत किया गया है।

मालती जोशी ने अपनी कहानियो में महानगर का यथार्थ चित्रण किया है। महानगर में रहने वाले अधिकांश लोग आज संघर्षमय जीवन जी रहे है। अपने जीवन संघर्ष में उलझा व्यक्ति अपने परिवेश से बेखबर होता जा रहा है। भीड में होकर भी वह स्वयं को अकेला तथा अनजबी महसूस कर रहा है। आर्थिक कठनाइयो का सामना करता व्यक्ति मानसिक शांती खो रहा है। घनी आबादी के कारण आवास समस्या, रोजगार की समस्या से उलझता व्यक्ति आज एक - दूसरे से अजनबी बनता जा रहा है। भीड बढती जा रही है किन्तु भीड को जोडनेवाली स्नेह की कडी कमजोर होती नजर आ रही है।

१. जीवन का एकाकी पन :- महानगरो में रहनेवाले लोगो का जीवन एक ही रूटीन पर चलता है। जिसकी वजह से जीवन में एकरसता आ जाती है। साथ ही परिवार चलाने की समस्याँए भी तैयार रहती है। कभी-कभी पूरा परिवार होने के बाद भी व्यक्ति अपने को अकेला पाता है। ऐसा ही कुछ चित्र मालती जोशी के अनुबंध कहानी में दिखाई देती है। जब बासाब की पत्नी स्वर्ग सिधार जाती है, तब उसे अपने बेटे के पास मुम्बई जाने की बारी आती है तो वह वहॉ जाना नही चाहते, क्योंकि महानगरीय जीवन शैली उन्हे पसन्द नही। वे एक स्थान पर कहते है :- अरे तो वहॉ कौन-सा मेरा संगी-साथी बैठा हुआ है। सुबह आठ बजे तक पूरा घर खाली हो जाता है। दिन ढले सब लोग लौटते है। आते ही बेटा अखबार लेकर बैठ जाता है। बहु रसोई में लग जाती है। बच्चे टी.वी. में घुस जाते है। रात को बच्चे पढाई में लग जाते है। बेटा-बहू टी.वी. के सामने बैठ जाते है। मै फालतू सामान की तरह एक कोने में बैठा रहता हूँ।

यह विवशता केवल बासाब की ही नही है अपितु आज के इस दौर में अधिकांश युर्जुग इसी मानसिक पीडा से पीढित है। आज यह पीढा सामाजिक समस्या का रूप धारण करते जा रही है। जिसका हमें हल निकालना होगा।

२. यात्रिकीकरण में व्याप्त जीवन का खोखला पन :-

आज मानव जीवन यंत्रो का उपयोग करते करते पूर्णतः यत्रीकृत हो गया है। आज के दौर में देखो तो परिवार का हर सदस्य अपने अपने में इतना व्यस्त है कि एक दूसरे से मिलकर बोलने की फूर्सत नही, वही मोबाईल का बडता प्रयोग इस तरह हावी हो रहा है कि बच्चे बडे सब साथ बैठकर भी अपने अपने मोबाईल में धसे दिखाई देते है। ऐसे ही वातावरण का चित्रण मालती जोशी की कहानियों में भी दिखाई देता है। बढती आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए शहरो में परिवार का हर सदस्य काम में लगा रहता है। ऐसे में केवल रविवार का दिन ही एक ऐसा दिन होता है। जब सब मिलकर सैर सपाटा और फिल्म देखने में व्यतित करना चाहते है। ऐसे में यदि रविवार को कोई आ जाये तो इस दृश्य को बोर कहानी में लेखिका इस तरह दर्शाती है - रविवार को गुप्ताजी को भोजन पर बुलाये जाने पर गृहणी के पति कहते है - हमारा संडे तबाह कर दिया तुमने। भला और किसी दिन बुला सकती थी। उस वक्त पत्नि उत्तर देती है - और दिन ही कौन सा है? शनिवार को पिक्चर के टिकट पहले से ही आ चुके है। उन्हें केंसल करवा दूँ... पति और बच्चे सब उसपर नाराज हो जाते है। इस प्रकार अतिथियों का महज औपचारिक महत्व रह चुका है। इस तरह की कहानियॉ हमे अकसर वर्तमान जीवन शैली में देखने को मिलती है।

३. शोर भरी जिंदगी का चित्रण :-

महानगरों में बाहरी प्रदेश से आने-वाले लोगों की संख्या बहुत ज्यादा होती है इस कारण से बाजार, बसस्टेण्ड, रेल्वे स्टेशन, होटलो में भारी भीड जमा हो जाती है। वही कल कारखानों व विविध कंपानियों में कार्यरत लोगों की आवाजाही के कारण यह भीड और भी बढ जाती है। यातायात के संसाधनों से चारो ओर शोर बढते जाती है। कल कारखानों से भी यह प्रदुषण बढता जाता है। और ऐसा लगता है कि भीड व शोर मानो महानगरीय जीवन का यह हिस्सा हो इसका चित्रण लेखिका ने अपनी कहानियों में बढे सुंदर ढंग

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62769 Vidyawarta® March 2018 Special Issue 0100

से किया है। मध्यांतर कहानी में मिसेज चोपड़ा का यह कहना कि - बाबा रे उस भीड़ में अपने से नहीं चढ़ा जाएगा। और वह किराए की टैक्सी कर लेती है। किन्तु यदि आर्थिक स्थिति ठीक नहीं तो किराये की टैक्सी संभव नहीं है। ऐसे में भीड़ में दबकर ही जाना होता है। और आज यह दृश्य मुंबई के लोकल में हमें स्पष्ट दिखाई देती है।

४. यातायात समस्या :-

महानगरों में यातायात की समस्या एक बड़ी समस्या है। लोगों को काम के लिए एक स्थान से दूसरे स्थान जाना होता है। ऐसे में यातायात की समस्या महानगरों की प्रमुख समस्या बन गई है। आर्थिक रूप से सम्पन्न व्यक्ति तो अपने निजी वाहन लेकर अपनी समस्या सुलझा लेते है, लेकिन आर्थिक स्थिति जिनकी कमजोर हो उनके लिये सम्भव नहीं उन्हें तो सार्वजनिक वाहनों के सहारे ही चलना पड़ता है। मध्यांतर कहानी में विमल पाँडत एक कामकाजी महिला है। उसे यातायात की समस्या झेलनी पड़ती है तब वह कहती है - सब से ज्यादा मुसिबत तो अपनी है। घर इतनी दूर और पर्स हमेशा खाली, सिवाय बस का इंतजार करने के कोई चारा नहीं। बस से सफर तय करने के कारण उसे बहुत समय कतार में बस में इन्तजार में खड़ा रहना पड़ता है। अतः वह हमेशा घर देर से लौटती है। और परेशान रहती है। इस तरह की परेशानियों का सामना आज कई महिलाएं रोज कर रही है।

५. आवास की समस्या :-

महानगरों में कोई छोटी-मोटी नौकरी या काम धन्धा तो मिल सकता है। किन्तु घर ढूंढना बड़ी जटिल समस्या है। अधिकांश लोग तो फुटपाथ व पुल के नीचे गुजर बसर करने लगते है। या कुछ लोग झोपड़पट्टियों में रहने लगते है और जीवन से संघर्ष करते है, मध्यम वर्गीय परिवार के लिए महानगरों में फ्लैट किराये पर लेना कठिन होता है। ऐसे में एक कमरे में पूरा परिवार रहने के लिए मजबूर हो जाता है। घर कहानी में दीपू कलकत्ता जैसे महानगर में घर का सपना देखता है जब उसकी माँ उसे कबूतरखाने जैसे घर में प्रवेश कराती है तब उसे विश्वास नहीं होता कि यह उसका अपना घर है। उसकी मम्मी कहती है। यह कलकत्ता है बेटा। यहाँ ऐसे ही छोटे से घर में रहना पड़ता है। तब दीपू कह उठता है। भत् तेरे की क्या सोचा था और क्या निकला। इस तरह दीपू का बाल स्वप्न भंग हो जाता है। ऐसे कई समस्याए मालती जोशी की कहानी में दिखाई देती है, जब महिला अपने पति से कहती है। घर इतना छोटा मिला हुआ है कि लगता है कि जैसे चारों ओर से मुझे लीलने को ही दौड़ा आ रहा है।

इस तरह महानगरीय जीवन में घर की समस्या हल करना बड़ा कठिन है। जिसे मालती जोशी ने अपनी कहानियों में दर्शाया है।

६. घरेलू नौकर - नौकरानी की समस्या :-

महानगरों में घरेलू कामों के लिए नौकर - नौकरानी रख जाते है किन्तु विश्वास पात्र नौकर - नौकरानी मिलना कठिन कार्य है। जहाँ दोनों काम पर जाते है वहाँ नौकरों के भरोसे पर ही घर होता है, ऐसे में उनका विश्वास पात्र होना आवश्यक है। पर ऐसे विश्वास पात्र नौकरों को ढूंढना मुश्किल कार्य है। तभी तो आनंदी कहानी की नायिका कहती है।

नई परिस्थितियों से समझौता करते - करते इतनी पस्त हो गई है कि एक दिन बुखार ही हो आया। यह तो हरसमय मालूम दौरे पर ही थे। किसी तरह खपरासी से कच्ची - पक्की रोटियाँ सिकवाकर बच्चों को खाना दिया और पड़ी रही। इतना गुस्सा आ रहा था, इन पर एक तो ऐसी सड़ी-सी जगह में लाकर पटक दिया, उपर से यह भी नहीं कि कोई नौकर ही ढूँढकर दिया होता। (आनंदी - पृष्ठ १५१)

इस तरह यह समस्या की नगरीय जीवन के करीब है। जिसका चित्रण मालती जोशी की कहानियों में है।

७. फिजुल खर्ची :-

महँगाई बढ़ने के कारण महानगरिय जीवन में आर्थिक तंगी का असर दिखाई देता है। शहरी जीवन में भौतिक आवश्यकताएं भी अपार है जिससे नौकरी पेशा वर्ग को आर्थिक तंगी का सामना करना पड़ता है। पति-पत्नी दोनों कमाने के बाद भी भौतिक आवश्यकताओं की अधिकता व फैशन के कारण तंगी का सामना करना पड़ता है। पार्टी में जाना जैसे फैशन बन गया है। क्लब में जाना महानगरिय जीवन का जैसे हिस्सा बन गया है। सांस - सांस पर पहरा बैठा कहानी की मिनी डॉ. अजय से अपने परिवार के बारे में कहती है मेरी सास तो ठाकुरजी की सेवा में लगी रहती है। बड़ी जेठानी दिन भर घर में तास खेलती है। रात को क्लब में खेलने जाती है। छोटी वाली हप्ते में तीन दिन पार्लर में जाती है। तीन दिन अलग अलग लेडीज क्लबों में हाऊजी खेलती है। इस प्रकार मालती जोशी ने महानगरीय जीवन के फैशन पर हो रहे फिजुल खर्ची को भी चित्रित किया है। जो आज के दौर में सर्वत्र दिखाई दे रहा है।

८. बिखरता परिवार :-

महानगरीय जीवन शैली में परिवार को टिकाना बहुत बड़ी जिम्मेदारी है। आजकल बात - बात पर पति-पत्नी उलझ पड़ते है। ऐसे में परिवार बिखरने का भय सदैव बना रहता है। और बच्चों को एकाकीपन का सामना करना पड़ता है। ऐसे में इसे टिकाना दोनों की जिम्मेदारी है। इस तरह से दृश्य भी दिखाई देते है जहाँ जल्द ही अलग हो जाते है।

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidy

इस प्रकार हम देखते है कि मालती जोशी की कहानियों में महानगरीय चित्र स्पष्ट दिखाई दे रहा है।

निष्कर्ष :-

इस प्रकार हम देखते है कि मालती जोशी ने कहानियों में महानगरीय जीवन के विविध समस्याओं को बडी सहजता से प्रस्तुत किया है। जिसे पढकर पाठक को ऐसा प्रतित होने लगता है मानो यह उसके अपने जीवन की ही समस्या है। महानगरो में रहनेवाले लोग जिस तरह तनाव ग्रस्त रहने लगे है उससे उनका परिवार व स्वरूप दोनोही प्रभावित हो रहा है। अत: आपकी कहानिया न केवल हमारा ध्यान उस ओर आकर्षित करवाती है बल्कि हमें सजग रहने की प्रेरणा भी देती है। अत: मालती जोशी की कहानिया आज के जीवन शैली पर हमारा ध्यान आकर्षित करवाती है। यथार्थ के धरातल से जुडी लगती है।

आपकी कहानिया हिन्दी साहित्य जगत की अमूल्य धरोहर है जो आज के प्रतिस्पर्धा के युग में मानव को मानव से जोडने व संवेदनशील बने रहने की प्रेरणा देती है।

आप एक सफल कहानिकार के रूप में साहित्य जगत में विख्यात रहेगी।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. मालती जोशी की कहानिया.
२. कहानीकार मालती जोशी - लेखक डॉ. विजय घुगे

❑❑❑

2018-19

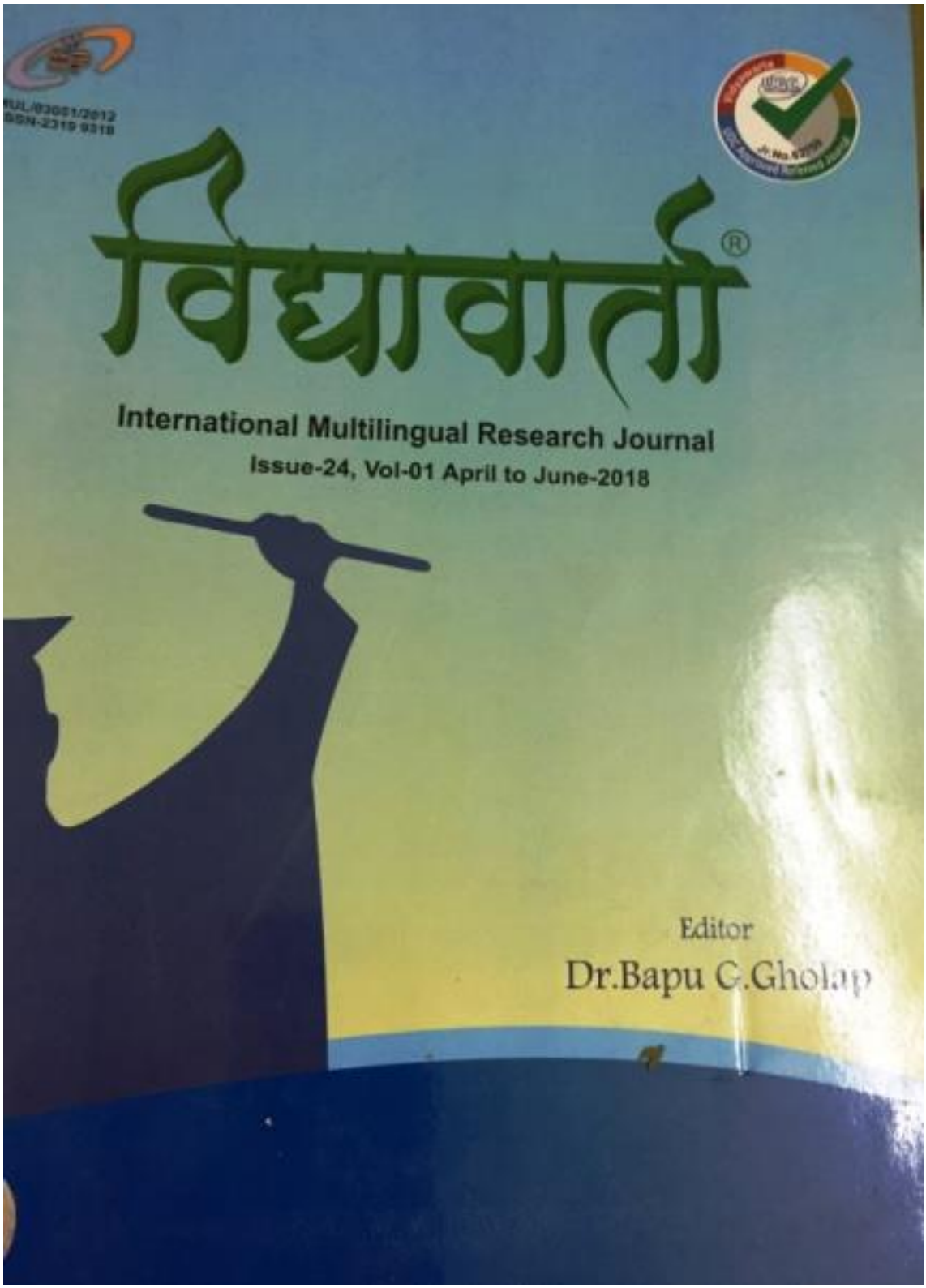
विद्यावार्ता®
International Multilingual Research Journal
Issue-24, Vol-01 April to June-2018
Editor
Dr.Bapu C.Gholap

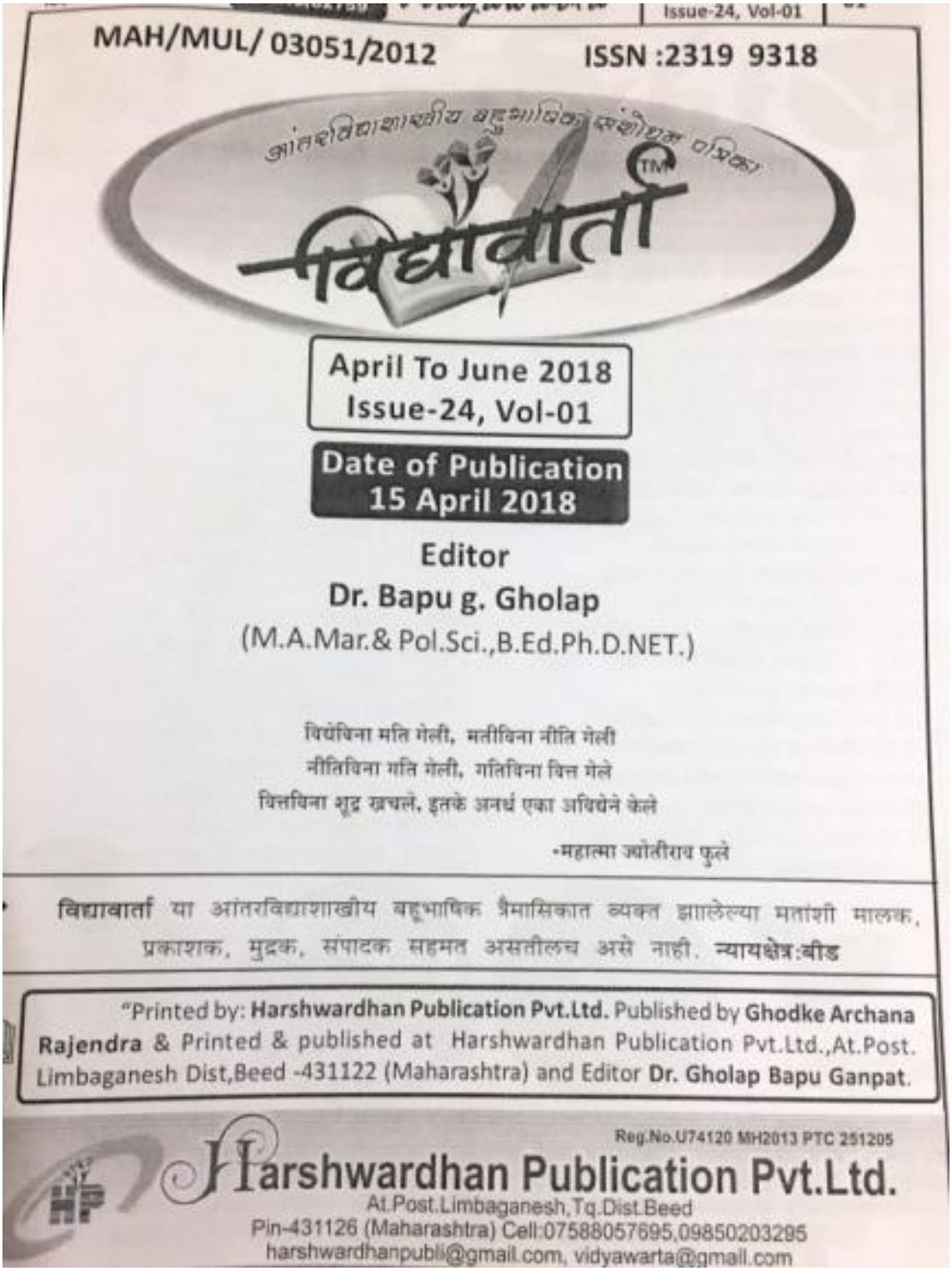

Issue-24, Vol-01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिक

विद्यावार्ता

April To June 2018
Issue-24, Vol-01

Date of Publication
15 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

MAH MUL03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® April To June 2018 Issue-24, Vol-01 06

14) ROLE OF GOODS AND SERVICES TAX (GST) ON INDIAN ECONOMY
Dr. Mukesh Kumar Singh || 68

15) REQUIRED LIBRARY CONSOLES, GOALS AND BENEFITS.
SRAVANI A || 73

16) Discovering the Power of Thoughts in Light of Pt. .....
Tanushree, Dr. Indrani Trivedi || 77

17) PARENTAL INCOME DECIDES THE DEVEOPMENT OF WARD.....
Dr. Sarita S. Udapurkar || 85

18) भारतीय अर्थव्यवस्थेची मजबुतीच्या दिशेने वाटचाल
डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर || 90

19) सामाजिक संशोधनातील नमुना निवडीचे तंत्र
प्रा. डॉ. सकनुरे सूर्यकांत लक्ष्मण || 92

20) उदगीर तालुक्यातील पशुकेंद्रीकरणाचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा.आर.एस. धनुश्वर, सुरेखा बाबुराव खडके || 96

21) "पाऊस पाणी" काव्य संग्रहातील पाऊस आणि तरुण पोरी यातील शृंगारीक नाते
पुरुषोत्तम प्र. सुर्य || 99

22) "राष्ट्रवादाचा अर्थ आणि भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे"
डॉ. बी. डी. तोडकर || 101

23) ॲथलेटिक्स खेळातील व्यक्तिमत्व गुणविशेषांचे अध्ययन
डॉ. शरद सुर्यवंशी || 106

24) मध्यकाळातील भोसले घराण्यातील कर्तबगार स्त्री राजमाता जिजाबाई
प्रा. गजानन लिंबाराव सोडणर || 111

25) 'सिल्व्हर ज्युबिली' : बारामती नगरपरिषदेचा मानबिंदू
प्रा. सुनिल सुखदेव लोखंडे. || 115

26) दुष्यंतकुमार के गजलों में सामाजिक, राजनैतिक चेतना
डॉ. मौ. निभा उपाध्याय || 118

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-24, Vol-01

26

दुष्यंतकुमार के गजलो में सामाजिक, राजनैतिक चेतना

डॉ. सौ. निभा उपाध्याय
हिंदी विभाग
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय,
अकोला (महाराष्ट्र)

****

प्रस्तावना :

यूँ तो गजल का इतिहास अत्यंत प्राचीन है यह उर्दू साहित्य की प्रमुख विधा है।हिंदी साहित्य मे गजल का उद्भव आदिकाल से माना जाता है जिसका आरंभ अमीर खुसरो ने किया । बाद मे भारतेंदु तथा उनके समकालीन रचनाकारों ने इसे विकसित करने का प्रयास किया । हिंदी के जिस स्वरुप को गजल कहा जाता है उसका उद्भव १९६० से हुआ माना जाता है। जिसमे शमशेर की गजलो का विशेष स्थान है । बाद मे इनसे प्रभावित होकर दुष्यंतकुमारजी ने इस क्षेत्र मे पदार्पण किया। इनके बाद तो इस क्षेत्र में कई रचनाकारो ने अपना योगदान दिया। दुष्यंतकुमार हिंदी साहित्य जगत में श्रेष्ट गजलकार के रुप में जाने जाते है। आपकी गजल अधिकांशत: सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक यथार्थ की अभिव्यक्ति है। आपने गजल के माध्यम से सामाजिक चेतना जगाने का प्रयास किया है। दुष्यंतकुमार ने गजल में अपनी व्यक्तिगत पीढा के साथ समष्टिगत पिढा को सर्वसामान्य तक पहुचाने के उद्देष्य से लिखी है। आपने अपनी गजलों मे आम जन-जीवन की पीडा को व्यक्त किया है । आपने हिंदी गजलो को एक नई दिशा देने का कार्य किया है।

दुष्यंतकुमार की गजलों में विद्यमान सामाजिक, राजनैतिक चेतना पर प्रकाश डालने से पुर्व गजलकार का संक्षिप्त परिचय आवश्यक है। अत:

संक्षिप्त जीवन परिचय :

दुष्यंतकुमार का जन्म ०१-०९-१९३३ को राजपुर नवादा ग्राम में एक ब्राम्हण परिवार मे हुआ। आर्थिक रुप से संपन्न उनके पिता भगवत सहाय गांव में चौधरीजी के नाम से जाने जाते थे। उनकी माता श्रीमती रामकिशोरी थी। उनकी प्रारंभिक शिक्षा नवादा और मुजफ्फरनगर मे हुई। दि.३०-११-१९४९ को राजेश्वरी त्यागी के साथ आपका विवाह हुआ। आपके सुखी दाम्पत्य जीवन में २ बेटे व १ बेटी हुई और आप आजीवन साहित्य सेवा करते रहे।

आप पेशे से अध्ययन अध्यापन का कार्य करते हुए आकाशवाणी दिल्ली मे भी सेवा प्रदान की। बाद मे भोपाल में आकाशवाणी केंद्र मे कार्य किया । साथ ही रेडियो नाटक भी लिखे व सरकारी कार्यालय में डिप्टी डायरेक्टर बने। दि.३१-१२-१९७६ को हृदयविकार से इस संसार सागर से विदा ले लिया। आपका साहित्य आपके जाने के बाद भी आपको अमर बना दिया ।

प्रमुख रचनाये :

मन के कोण (नाटक), और मसीहा मर गया (नाटक), एक कंठ विषपायी (काव्य नाटक), छोटे छोटे सवाल (उपन्यास), आंगन मे एक वृक्ष (उपन्यास), काव्य - सूर्य का स्वागत आवाजो के घेरे, जलते हुए वन का वसंत, गजल - साये में धूप, अंतीम व सफल गजल संग्रह है। इसमे कुल ५२ गजले है। इस गजल संग्रह ने आपको रातोरात प्रसिध्दी के सिखर पर पहुचा दिया। हिन्दी गजल को श्रृंगार की परिधि से बाहर निकालकर आपने यथार्थ के धरातल पर खडा कर दिया । दुष्यंतकुमारजी ने हिंदी गजल को एक नई दिशा प्रदान की। जिसमे सामाजिक, राजनैतिक चेतना और जीवन के विविध आयाम दिखाई देते है।

दुष्यंतकुमारजी के गजलो में विद्यमान सामाजिक, राजनैतिक चेतना

१) गरीबी की विवशता का चित्रण :

आज भी हमारे समाज में भुख व गरीबी की विवशता में डुबे लोग दिखाई देते है। सडको के किनारे, रेल्वे प्लेटफार्म व बसस्टेन्ड के आस-पास प्यासी निगाह से खाने की वस्तुओं को ताकते हुए बच्चे दिखाई देते है, जिनके पास न रहने को घर है न कोई ठिकाना, न ओढने को कुछ है और न बिछाने को कुछ है। ऐसा ही कुछ दृश्य दुष्यंतकुमारजी के इन पंक्तियों में दिखाई देता है।

अ) न हो कमीज तो पाँवो से पेट ढँक लेंगे ये लोग कितने मुनासिब है, इस सफर के लिए (साये में धूप पृष्ट १३)

ब) ये सारा जिस्म झुककर बोझ से दुहरा हुआ होगा मै सजदे में नही था, आप को धोखा हुआ होगा (साये में धूप पृष्ट १५)

शोषित व्यक्ति की पीडा को बडे ही मार्मिकता के साथ उपरोक्त पंक्तियों मे व्यक्त किया है।

२) स्वार्थी प्रवृत्ति पर प्रहार :

कवि दुष्यंतकुमारजी ने मानव के स्वार्थी प्रवृत्ती पर प्रहार किया है । वे मानव को मानवता के साथ जोडकर देखना चाहते थे ताकि समाज का विकास हो सके । लेकिन आज कल जहाँ-तहाँ

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® April To June 2018 Issue-24, Vol-01 0119
ISSN: 2319 9318

स्वार्थी प्रवृत्ति हावी होते दिखाई दे रही है । कवि के निम्न पंक्तियाँ इन्ही भावों को उजागर कर रही है । इस शहर में वे कोई वारात हो या वारदात अब किसी भी बात पर खुलती नही है खिडकियाँ (साये मे धूप पृष्ठ २१)

३) अन्याय अत्याचार के विरुध्द आक्रोश :

कवि ने अपने गजल मे समाज में व्याप्त अन्याय, अत्याचार के विरुध्द आक्रोश प्रकट किया है । वे समाज को अपने गजल के माध्यम से जगाना चाहते है। उनकी निम्न पंक्तियाँ इन्ही भावों का प्रतीक है। यहाँ तो सिर्फ गुंगे और बहरे लोग बसते है, खुदा जाने यहाँ पर किस तरह जलसा हुआ होगा (साये मे धूप पृष्ठ १५)

४) वास्तविकता को नजरअंदाज कर देने की प्रवृत्ति पर प्रहार :

आज के इस बदलते हुए परिवेश में आये दिन कई प्रकार की घटनाये घटीत होते रहती है, जिसमे उन घटनाओं के वास्तविक कारणों को नजरअंदाज कर दिया जाता है और अन्यत्र दृष्टि डालने की कोशिश कर समाज को भ्रमित करने का प्रयास किया जाता है । जैसे - वर्तमान समय में कृषको की समस्या एक ज्वलंत समस्या है ऐसे मे छोटे खेतीहर किसानो की हालत अत्यंत दयनीय है। खेती का कर्ज न चुका पाना, फसल का नष्ट हो जाना, अनेक पारिवारीक समस्या को झेलता वह दर्द व पीडा से परेशान अंततः भुखमरी का शिकार हो जाता है ऐसे मे यदि उसकी मृत्यु हो जाती है तो उसपर राजनितीक मुद्दा तयार हो जाता है। उसके मुख्य कारणो को नजरअंदाज कर अनेक विषयों मे उलझाया जाता है । ऐसे ही दृश्य कवि के इन पंक्तियों मे दिखाई दे रहा है। कई फाके बिताकर मर गया, जो उसके बारे मे, वे सब कहते है अब, ऐसा नही, ऐसा हुआ होगा (साये मे धूप पृष्ठ १५)

५) भ्रष्टाचार के विरुध्द आक्रोश :

राजनीति व शासन व्यवस्था मे व्याप्त भ्रष्टाचार के विरुध्द कवि ने आक्रोश अपने निम्न पक्तियो के माध्यम से इस प्रकार व्यक्त किया है।

अ) यहाँ तक आते-आते सुख जाती है कई नदियाँ, मुझे मालुम है पानी कहाँ ठहरा हुआ होंगा। (साये मे धूप पृष्ठ १५)

ब) कहाँ तो तय था चिराग, हर एक घर के लिए, कहाँ चिराग मयस्सर नही शहर के लिए (साये मे धूप पृष्ठ १३)

६) व्यवस्था मे परिवर्तन के स्वर :

कवि दुष्यंतकुमारजी प्रतिकुल परिस्थितियो मे परिवर्तन चाहते है और वे इसके लिए चाहे जहाँ से परिवर्तन के स्वर हो उसे स्वीकार करते है। यही भाव इन निम्न पंक्तियों मे है -

मेरे सीने मे नही तो, तेरे सीने मे सही, हो कही भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिये (साये मे धूप पृष्ठ ३०)

राजनीति मे हो रहे नीतिगत मुल्यों का ह्रास कवि से देखा नही जा रहा है इसके लिए वे जनता को अपनी आवाज बुलंद करने की सलाह अपने गजलो के माध्यम से देते है। उन्हे अपने हक के लिए संघर्षरत रहना चाहिये । वे कहते है वे मुतमइन है कि पत्थर, पिघल नही सकता मै बेकरार हू आवाज मे असर के लिए (साये मे धूप पृष्ठ १३)

७) राजनीतिक व्यवस्था पर व्यंग्य :

कवि दुष्यंत राजनीतिक व्यवस्था पर करारा व्यंग्य करते हुए कहते है कि, पक्ष और प्रतिपक्ष संसद मे मुखर है, बाद इतनी है कि, कोई पुल बना है। लाखो करोडो का बजट संसद में विकास की गति तिव्र करने के लिए बनती है । करोडो रुपयों का आबंटन होता है। बडे-बडे पुल, रोड बनाये जाने के लिए किंतु उसमे वह गुणवत्ता नही होती जो होनी चाहिये । परिणामस्वरुप कई दुर्घटनाये हो जाती है। इसका जिम्मेदार कौन ? तब संसद मे सन्नाटा छा जाता है । दोषी को सजा का प्रावधान तो है पर पुल ढह जाने पर हजारो की जाने चली जाती है उनके घर की पीडा का जिम्मेदार कौन । निर्दोषी पीडा सहता है और अपाहिज होकर जिने को मजबुर होता है आखिर क्यो ? ऐसे अनेक प्रश्न है जिसका उत्तर नही, अतः समाज के हर नागरीक को जागृत होना होगा तभी सामाजिक राजनीतिक दशा सुधर सकती है। अन्यथा विवशता ही जिदगी बन जाती है। कवि ऐसे ही लोगो को जगाना चाहता है इस प्रकार दुष्यंतकुमारजी गजलो में सामाजिक, राजनीतिक चेतना विद्यमान है ।

निष्कर्ष :

दुष्यंतकुमार आधुनिक युग के सफल कवि, लेखक व गजलकार के रुप मे जाने जाते है । उनके गजलों ने जनसामान्य की पीडा को स्वर दिया है। वे अपने गजलों के द्वारा समाज को अन्याय अत्याचार के विरुध्द आवाज उठाने की शक्ति प्रदान की है । वे सफल गजलकार के रुप में साहित्य जगत मे अविस्मरणीय रहेंगे । दुष्यंतकुमारजी गजले सन १९७५ में साये मे धूप नाम से प्रकाशित हुई तभी से साहित्य जगत में दुष्यंतकुमार एक सफल गजलकार के रुप में विख्यात हुये । आपके गजल मे जहाँ सामाजिक विषमता के विरुध्द आक्रोश के स्वर है वही परिवर्तन का सामर्थ्य रखनेवाली आशावादी विचार भी समाहित है। आपके गजल आज की युवा पीढी को नई जोश व उत्साह के साथ आगे बढने की प्रेरणा देते है । आपका गजल संग्रह हिंदी साहित्य जगत की अमूल्य धरोहर है ।

संदर्भग्रंथ

१) साये मे धूप - दुष्यंतकुमार
२) हिंदी गजल और गजलकार - डॉ मधु खराटे

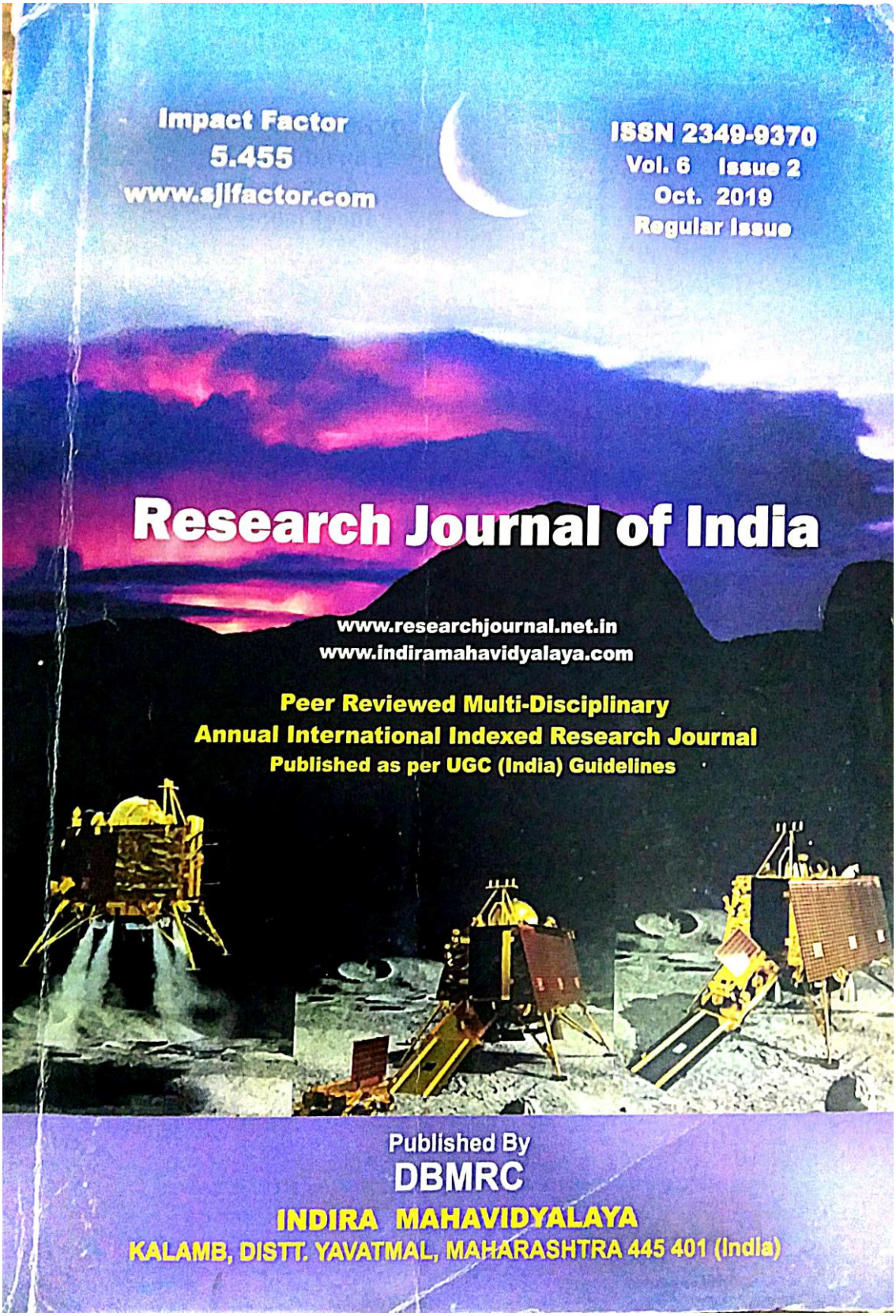
Impact Factor
5.455
www.sjifactor.com
ISSN 2349-9370
Vol. 6 Issue 2
Oct. 2019
Regular Issue
Research Journal of India
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com
Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual International Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines
Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.455 ISSN 2349-9370

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual International Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 6 Issue 2 October 2019 Regular Issue
URL http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=321

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBM Research Centre
Presedent, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor
Dr. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre

---- Editorial Board ----

Prof. R.M. Wath	**Dr. G.P. Urkunde**	**Dr. R.T. Ade**
Prof. N.V. Narule	**Prof. S.Y. Lakhadive**	**Prof. M.P. Rakhunde**

Invited Guest Editors
1. **Vikram Raje,** 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar,** 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil,** Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje,** 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board
Mrs. Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati Uni., Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G..B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahvidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com
Telephone: 07201-226147, 226129 Telefax, Mob. Chief Editor: 9422867658 Director 9403014885
Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com
Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/- by crossed Cheque or by DD or by RTGS/IMPS A/c in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,** A/c No. 60175373000, Bank Of Maharashtra, Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047, MICR - 445014001

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 7

Index

	Instructions to Authors, Editorial, Index	Dr. Pavan Mandavkar	2-7
1	Health and Hygiene consideration for Smart City	Dr. Vijaya Kannake	8-12
2	Role of Knowledge Resource center on Women Empowerment	Dr. Umesh Deshmukh	13-20
3	Reform Process in Higher Education and need of Assessment and Accreditation	Dr. Pavan Mandavkar	21-24
4	Love, Sacrifice and Patriotism motifs in the Calling Sehmat by Harinder Sikka	Asst. Prof. Prashant S. Jawade	25-27
5	हिंदी बालकाव्य का बच्चों के व्यक्तित्व विकास में योगदान	डॉ. वर्षाराणी निवृत्तीराव सहदेव	28-33
6	'विठ्ठला' नाटक में मानवी संवेदना	डॉ. वसंत माळी	34-36
7	हिन्दी साहित्य में हास्य व्यंग्य की यात्रा	डॉ. निभा उपाध्याय	37-39
8	लोकसंस्कृतीचे उपासक	डॉ.सौ. वीरा मांडवकर	40-44
9	संशोधनाची नवी वाट	प्रा. रेखा दि. अढाव	45-47
10	आंबेडकरी कवितेतील आंबेडकर	डॉ. भूमिका गो. वानखडे	48-53
11	२००० नंतरच्या मराठी कादंबरीचे वेगळेपण	डॉ. सुषमा प्रधान–घेवंदे	54-56
12	महानुभाव नियतकालिकात 'विचारशास्त्र' त्रैमासिकाचे योगदान	डॉ. अण्णा वैद्य	57-61
13	वाटा–पळवाटा या नाटकाचे वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. राकेश दे. कभे	62-65
14	लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची ग्रामदैवतगीते	डॉ. अनिल गर्जे	66-73
15	मराठी नाटक आणि त्याचे स्वरूप	डॉ. दीपाली प्र. गावंडे	74-79
16	मराठी लोकसाहित्यातील 'हुमान' लोकवाङ्मयाचे स्वरूप विशेष	डॉ. अमर कांबळे	80-82
17	स्त्री विषयक बदलते सामाजिक संदर्भ	प्रा. तुकाराम कांबळे	83-86
18	महानुभावकालीन साहित्यिक स्त्रियांचे दर्शन	डॉ. निशा सु. जोशी	87-90
19	महिलांचे अस्तित्व आणि सबलीकरण	डॉ. माधुरी व्ही. भटकर	91-92
20	महात्मा फुले यांचा गुलामगिरी व शेतकऱ्यांचा असूड एक दृष्टिक्षेप	डॉ. विनोद यू. भालेराव	93-94
21	उ.रा. गिरींच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव	डॉ. रा.तु. आदे	95-99
22	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील 'स्त्री' जाणीव एक शोध	डॉ. मिलिंद कांबळे	100-101
23	पंडित नेहरू आणि महात्मा गांधी : स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय भूमिका	डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	102-106
24	कृषिविधी : जागर कृतज्ञतेचा	डॉ. अलका गायकवाड–लुंगे	107-110
25	स्त्री संत मुक्ताबाई यांचे साहित्यिक योगदान	डॉ. चारूशिला रूमाले	111-114
26	'छावणी'आणि प्रेमानंद गज्वी यांची नाट्यसृष्टी	डॉ. मधु सुरेश सावंत	115-119
27	पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची भौगोलिक परिस्थिती	[1]कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुधाट [2]डॉ. एस. बी. आखरे	120-126

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 37

हिन्दी साहित्य में हास्य व्यंग्य की यात्रा

डॉ. निभा उपाध्याय
हिन्दी विभाग
श्रीमती रा.दे.गो.म. महाविद्यालय, अकोला, महाराष्ट्र (India)
nibhaupadhyay1@gmail.com भ्रमणध्वनी ८१४९७७२५७९

प्रस्तावना :

आखेट युग से गुजरता हुआ मनुष्य आज विज्ञान युग की देहली पर खडा है। नित नये आविष्कार हो रहे है। भौतिक संसाधनो की भिड लगी हुई और इन्ही भौतिक साधनो के बीच मनुष्य आज खोता जा रहा है और इन्ही साधनों के बीच कही खुशी के पल तलाश रहा है । पर खुशियॉ दुर जाती हुई महसुस हो रही है। साधन तो मिल रहे है पर सुख नही । केवल सुविधाओं से जीवन का हर सुख नही मिल पाता । केवल सुविधाओं को इकठ्ठा करने के चकव्युह में मनुष्य कही खोता जा रहा है और तान तनाव से युक्त जीवन होने लगा है। ऐसे मे जरुरत महसुस होती है हास्य के कुछ पल की जो क्षण भर के लिए ही क्यो न हो पर हर्सी के फुवारे दे सके। आज जिसे देखो चिंता और मानसिक तनाव मे डुबा है। मुस्काहट और खिलखिलाहट दुर्लभ हो गई है। जब कभी मनुष्य हॅसने की कोशीश करता है कही न कही चिंता व्यथा की रेखा झलक ही जाती है। ऐसे में हास्य रचनाओं का कितना महत्व है यह कहने की आवश्यकता नही । वही समाज में नीतिगत मुल्यो की कमी को देखकर साहित्यकार को यथार्थ की अभिव्यक्ति के लिए व्यंग्य का सहारा लेना पडता है और हिन्दी साहित्य में हास्य व्यंग्य की महत्वपुर्ण भुमिका रही है । साहित्य में हास्य व्यंग्य ने एक लंबी यात्रा तय की है ।

वैसे तो हास्य व्यंग्य का इतिहास वडा पुराना है। पौराणीक काल के अनेक नाटक जब हम देखते है तो, पाते है की, नारदमुनि की भुमिका कुछ ऐसी ही है जो कभी हसॉती है तो कभी व्यंग्य के तिखे बाण छोड जाती है, कभी देवों के बीच तो कभी दानवों के बीच सभी लोकों में भ्रमण करनेवाले एक हास्य व्यंग्यकार है । वही अकबर–बिरबल के आपसी संवाद के कुछ किस्से जब हम पढते है तो वहॉ भी पाते है की, बिरबल बडी चतुराई से हास्य व्यंग्यकार की भुमिका अदा करते है, वही तेनालीराम के किस्से जब हम पढते है तब वहॉ भी हास्य व्यंग्य के पुट नजर आते है । इसी प्रकार हम पाते है की, हास्य व्यंग्य का इतिहास काफी पुराना है ।

हास्य और व्यंग्य को कुछ साहित्यकार अलग अलग मानते है परंतु यदी गंभीरता से विचार किया जाये तो हम पाते है की, हास्य और व्यंग्य एक ही सिक्के के दो पहलू के समान है । जहॉ एक के बिना दुसरा अधुरा है। बिना हास्य के व्यंग्य तो दुसरे को तिलमिला देने का काम करता है । ऐसे में सामनेवाले अपना अपमान भी समझ सकता है। आपसी विवाद से स्थिती भी बिगड सकती है । हिन्दी साहित्य मे विधा के रूप मे व्यंग्य को प्रतिष्ठा स्वतंत्रता के बाद मिली। हिन्दी साहित्य में हास्य व्यंग्य की यात्रा पर चलने से पुर्व हास्य व्यंग्य की परिभाषाओं पर संक्षिप्त प्रकाश डालना आवश्यक होगा। अतः हास्य एवं व्यंग्य की कुछ प्रमुख परिभाषा इस प्रकार है

१. श्री. श्रीनारायण दीक्षित व श्री. त्रिलोकीनारायण दीक्षित के अनुसार वाह्य वातावरण एवं कोई भुली भटकी स्मृति द्वारा मस्तिकगत विशिष्ट केंद्र की हलचल का परिणाम जो ओंठो एवं मन तथा मुख की भाव भंगीमा पर लौटकर प्रतित होता है उसे हास्य कहते है ।

२. डॉ. उषा शर्मा का मत है कि, हास्य अस्थायी भाव है । यह उस विद्युत छटा के समान है जो क्षण भर में चकाचौंध कर गति पकडती है । उत्कर्ष पर आकर दूसरे ही क्षण विलीन हो जाती है ।

इस प्रकार हम देखते है की, हास्य क्षणीक होता है और अस्थायी होता है फिर भी मानवजीवन मे अहम भुमिका रखता है ।

व्यंग्य :

हिन्दी भाषा मे प्रचलित व्यंग्य शब्द संस्कृत भाषा का शब्द है, जो वि उपसर्ग एवं व्यत् प्रत्यय से अज्ज योग से वनता है। व्यंग्य समकालीन समाज और राजनीति का दर्पण होता है । व्यंग्कार तटस्थ होता है ।

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 38

तिरस्कार, उपेक्षा और भर्त्सना आदि भाव व्यंग्य लेखन के अस्त्र होते है। व्यंग्यकार की दृष्टि में व्यापकता होती है और वह संवेदनशील होता है।

१. श्री.गोपाल प्रसाद व्यास :– विनोद कालिन्दी की आनंद लहर है और व्यंग्य बरसाती गंगा की उफनती धारा का कालग्रासी भंवर । विनोद साहित्य का कान्तासंमित रस है और व्यंग्य गुलाब के निचे का काटा ।

२. डॉ.शांतारानी का विचार है कि :– जिस हास्य मे सहानुभूती की मात्रा नही होती और घृणा आदि सहानुभूति विरोधी भावों की छाया पडती है उसे व्यंग्य कहते है। व्यंग्य विरोध अथवा घृणा प्रदर्शित करने का एक अस्त्र है । हास्य का ध्येय होता है केवल हसाना किंतू व्यंग्य का लक्ष किसी वस्तुविशेष का विरोध करना भी ।

३. श्री.प्रेम नारायण दीक्षित :– दीक्षितजी हास्य व्यंग्य की वकालत करते हुए लिखते है की, हास्य के पुट से व्यंग्य मनभावन रूचिकर और सहज बन जाता है और बुराईयों से संसार का त्राण करता है ।

काका हाथरसी व सुरेंद्र शर्मा कहते है की, हास्य भी हसते हसाँते झटके से धोबी पाट लगा जाता है और कभी परसाई या लाल शुक्ल भी व्यंग्य के कोडे उठाये हुये पर मिठी चिकोटी से मर्म हाथ कर डालते है।

हिन्दी गद्य मे हास्य व्यंग्य – समाज एवं जीवन की विषमता ही व्यंग्य का आधार है ।

हिन्दी गद्य मे हास्य व्यंग्य की यात्रा
भारतेंदु हरिश्चंद्र से प्रेमचंद तक

यद्यपि व्यंग्य के तत्व उतना ही प्राचीन है जितना की, मनुष्य पर हिन्दी साहित्य में व्यंग्य की एक विशिष्ट पहचान है। भारतेंदु हरिश्चंद्र के युग से ही हुई यद्यपि इसके पुर्व कबीर का व्यंग्य एक विशिष्ट पैनेपन को लिए हुए है। वही सुर की गोपीयाँ भी श्रीकृष्ण को कुछ ऐसे ही व्यंग्यभरे उल्हाने देती है। वही तुलसी साहित्य में भी व्यंग्य के अनेक प्रसंग दिखाई देते है।

भारतेंदु–युग

भारतेंदु हरिश्चंद्र ने हिन्दी व्यंग्य का श्रृंगार किया है। उन्होने व्यंग्य को फूहडता के दायरे से बाहर निकालकर तात्कालीन परिस्थितीयों के साथ जोडा। अपनी रचनाओ मे सामाजिक कुरीतियों, रूढीगत संस्कारो, धर्माडम्बरों, मिथ्या–विश्वासों, आपसी कलह और राजतंत्र की निरंकुशता पर तीखा व्यंग्य करते है । इस युग के व्यंग्यकारो नें इनके अतिरिक्त बाळकृष्ण भट्ट, प्रताप नारायण मिश्र, राधाकृष्ण गोस्वामी, बद्रीनरायण चौधरी, प्रेमघन, बालमुकुंद गुप्त, आदि नाम उल्लेखनीय है । भारतेंदुजी का पाँचवा पैगंबर, स्वर्ग मे विचार सभा का अधिवेशन, भाँति–भाँति का जानवर आदि निबंधो के अतिरिक्त मुकरियों द्वारा भी व्यंग्य की धारा को तेज किया। अंधेर नगरी आपकी प्रसिध्द रचना है । इस युग का हास्य व्यंग्य साहित्य बहु आयामी रहा ।

द्विवेदी–युग

आधुनिक हिन्दी गद्यकार के रूप में विख्यात आचार्य महावीरप्रसाद व्दिवेदी ने हिन्दी गद्य को एक नई ताजगी देकर व्यंग्य साहित्य को एक नई ठोस भुमिका प्रदान की। विविध विषयों पर २५० से अधिक निबंधो का सृजन करनेवाले व्दिवेदीजी श्रेष्ठ व्यंग्यकार है । उनके दंडदेव का आत्मनिवेदन या मुंन्सिपाल्टी के कारनामें आदि निबंधो में व्यंग्य की पैनी धार दिखाई देती है। इस युग के अन्य रचनाकारों मे पंडीत माधवप्रसाद मिश्र, अध्यापक पूर्णसिंह, पं.चंद्रधर शर्मा गुलेरी और बाबु गुलाबराय के नाम उल्लेखनीय है । इन निबंधकारो की रचनाओं का मुल स्वर व्यंग्य नही है फिर भी व्यंग्य की मनोहरी छटा दिखाई पडती है ।

शुक्ल युग

द्विवेदी युग के साहित्यकारों का मुल उद्देश यदि सुधारवाद रहा हो तो शुक्ल युगीन साहित्य में चिंतन की प्रधानता थी । आचार्य रामचंद्र शुक्ल के पांडित्यपुर्ण एवं चिंतन प्रधान निबंधो ने अपनी युग की सहित्यधारा को एक नई दिशा दी । इनकी आलोचना पध्दती में व्यंग्य की प्रधानता है इस युग मे इनके साथ श्री.माखनलाल चतुर्वेदी, श्री पद्मलाल पुन्नालाल बक्षी, श्री सियारामशरण गुप्त, श्री हरिशंकर शर्मा, श्री बेढब बनारसी आदि रचनाकारो के नाम प्रमुख है ।

Research Journal of India / Vol. 6 / Issue 2 / Oct. 2019 / ISSN 2349-9370 /
Peer Reviewed International Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 39

प्रेमचंद और उसके बाद

प्रेमचंदजी का नाम हिन्दी साहित्य जगत में न केवल श्रेष्ठ गद्यकार के रूप में बल्कि व्यंग्यकार के रूप मे भी उल्लेखनिय है । बडेघर की बेटी, पंचपरमेश्वर आदि रचनाओं में सामाजिक विडंबनाओं के प्रतित तो कफन और पूस की रात कहॉनियों मे भी व्यंग्य के प्रहार है । मोटर के छीटें, हास्य मिश्रीत व्यंग्य का उदाहरण है। प्रेमचंद के अतिरिक्त समकालीन अन्य रचनाकारो में भी व्यंग्य की पध्दती दिखाई देती है । पं.सुर्यकांत त्रिपाठी निराला का नाम इस परंपरा में आदरणीय है। इस युग मे हास्य व्यंग्य का नेतृत्व निराला ने ही किया है । इन्होने गद्य और पद्य दोनो ओर अपनी लेखनी चलाई । जैसे चरखा चला, कुकुरमुत्ता, महंगू–महंगा, रानी और कानी, डिप्टी साहब आये आदि प्रमुख व्यंग्य रचना है। आज हिंदी गद्य में उपन्यास नाटक कहानी के अतिरिक्त हास्य व्यंग्य संस्मरण, रिपोर्ताज डायरी, रेखाचित्र आदि अनेक विधाओ में विद्यमान है । इस साहित्य जगत को समृध्द बनाने में उपरोक्त लेखको के अतिरिक्त कुछ अन्य लेखको ने भी अपना विशेष योगदान दिया है । जैसे अमृतलाल नागर, श्री.अमृतराव, श्री.प्रभाकर माचवे, श्री.राधाकृष्ण, श्री.हरिशंकर परसाई इनके बिना जैसे व्यंग्य साहित्य अपुर्ण है। परसाईजी का व्यंग्य फलक जितना बडा है, उतना ही विविधताओं से परिपुर्ण है । श्री.शरद जोशी, श्री.रविंद्रनाथ त्यागी, श्री.बालेंदु शेखर तिवारी, डॉ.शंकर पुणतांबेकर, श्री.के.पी.सक्सेना, श्री मनोहर श्याम जोशी, श्री गोपाल चतुर्वेदी जैसे अनेक लेखको ने अपना योगदान दिया है। वही महिला रचनाकारों में डॉ. सरजिनी प्रितम, डॉ.शांती मेहरोत्रा, विमला रैना, उषा बाला, मृणाल पांडे, डॉ.कुसुम कुमारी, स्नेहलता पाठक, साधना उपाध्याय जैसे महिला लेखिकाओं ने भी अपना योगदान दिया है । निष्कर्ष के तौर पर हम यही कहना चाहते है की, हिन्दी साहित्य जगत को समृध्द बनाने में हास्य व्यंग्यकारो की एक अहम भूमिका रही है ।

निष्कर्ष :–

हिन्दी साहित्य मे हास्य व्यंग्य की यात्रा बडी लंबी रही है । हास्य व्यंगकारो ने साहित्य को समृध्द करने में कोई कसर नही छोडी है। हास्य व्यंग्य साहित्य का अपना विशिष्ट स्थान है। वर्तमान समय में हास्य व्यंग्य साहित्य के प्रति लोगो का झुकाव बडता जा रहा है । आज के इस भाग–दौड भरी जिंदगी में चंद लम्हे खुशीयों के देने में इस प्रकार के साहित्य की विशेष भूमिका है और रहेगी ।

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी गद्य में व्यंग्य लेखक – हरिशंकर दुबे
२. मेरी श्रेष्ठ रचनाएँ – हरिशंकर परसाई

❖❖❖

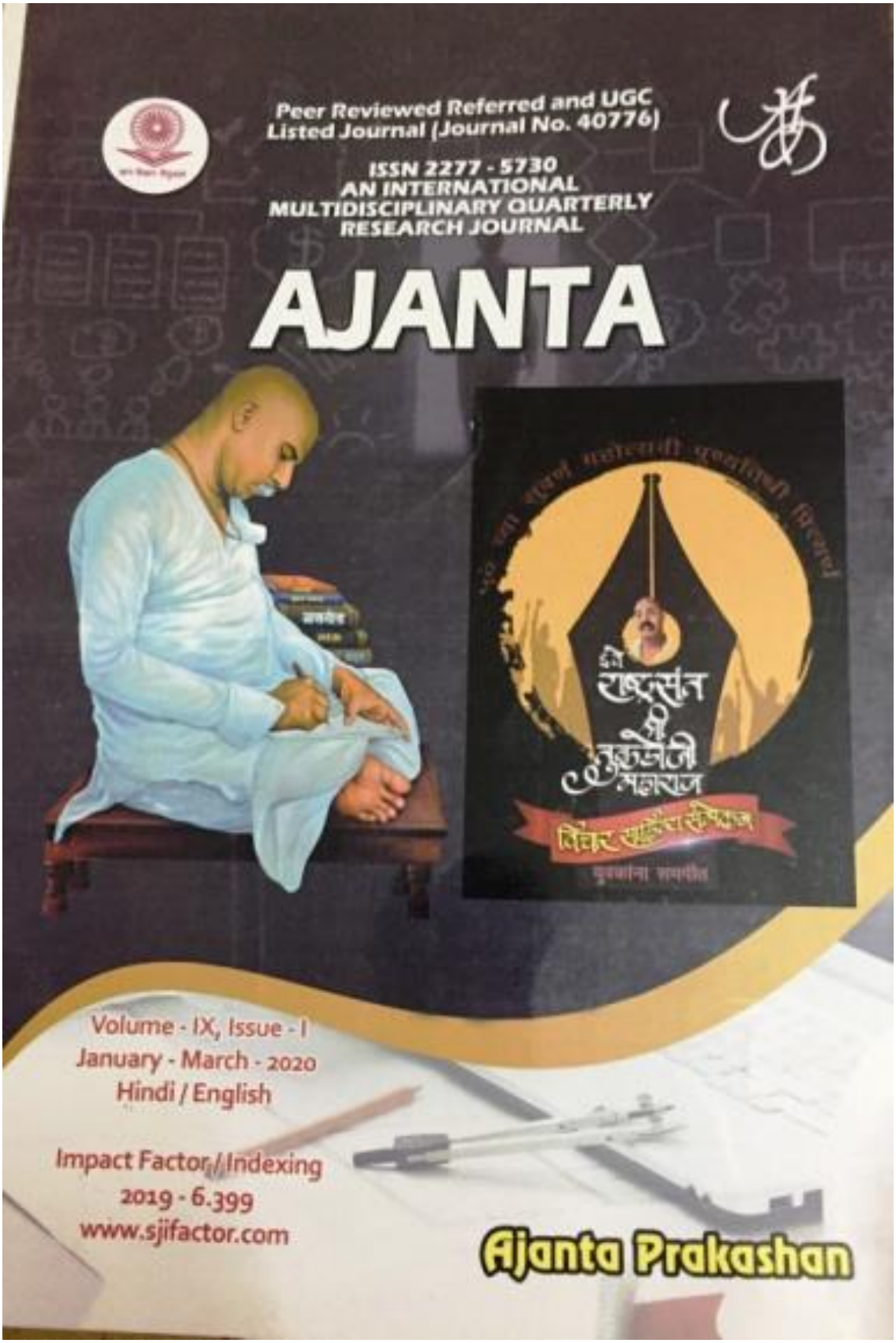
Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Hindi / English
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

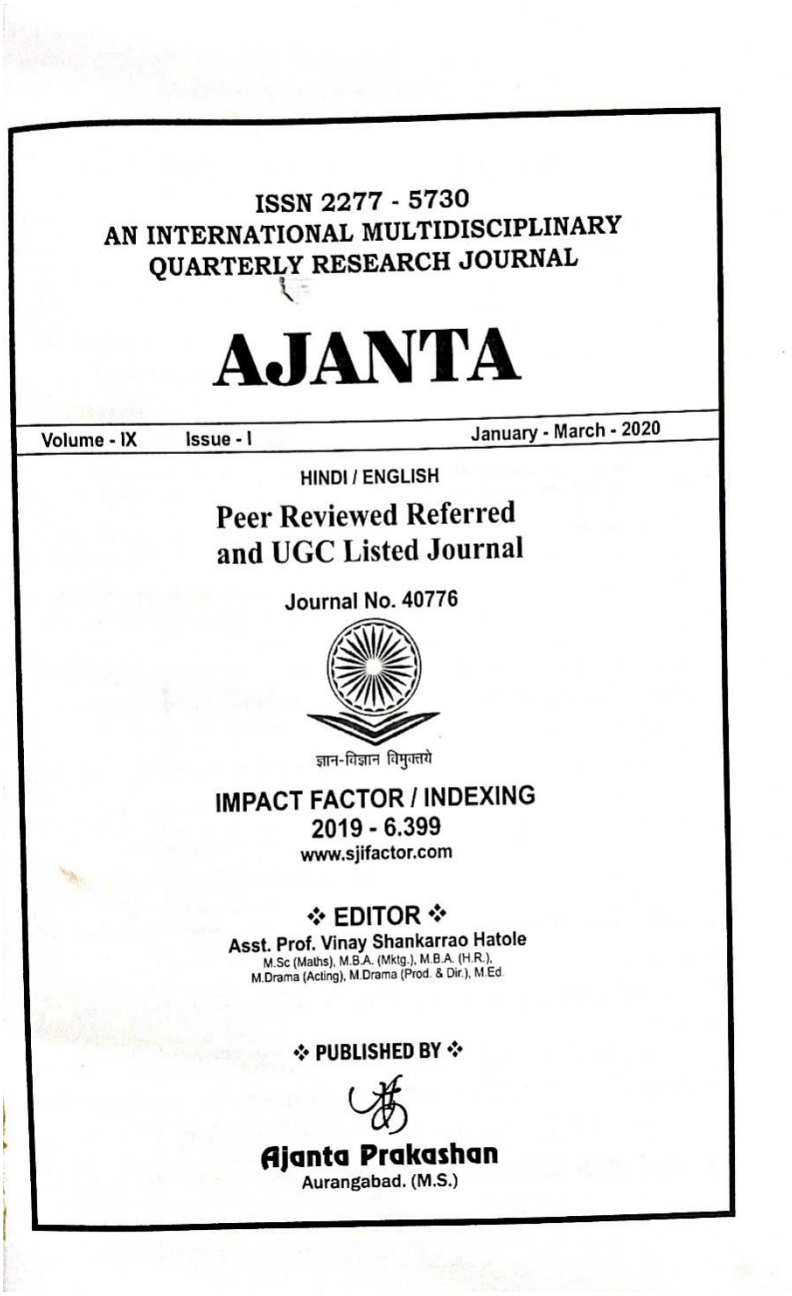

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
१४	वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना **डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय**	५३-५७
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का मानवतावाद **प्रा. मोहन भगवान बल्लाल**	५८-६०
१६	संत तुकडोजी साहित्य दलित चेतना **डॉ. आनंद बक्षी**	६१-६२

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१४. वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना

डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय
हिन्दी विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

है प्रार्थना गुरूदेव से यह स्वर्ग सम संसार हो !
अति उच्चतम जीवन बने, परमार्थमय व्यवहार हो !!
ना हम रहे अपने लिये, हमको सभीसे गर्ज है!
गुरूदेव! यह आशीष दे, जो सोचनेका फर्ज है!!

यह उच्च प्रार्थना करनेवाले राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज की ग्रामगीता सचमुच आधुनिक युग की एक ऐसी ग्रामगीता है जिसमें ग्राम विकास की संपूर्ण संकल्पना समाहित है। सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना का केंद्र बिन्दु है।

ग्रामगीता के माध्यम से राष्ट्रसंत समाज में रह रहे लोगो के हृदय में सामाजिक चेतना जगाने का कार्य किया है। भारत देश विविधता में एकता का केन्द्र माना जाता है। जहॉ विविध धर्म,, जाति के लोग रहते है। विविध बोली भाषा का उपयोग करते है। इस विविधता में एक रूपता का रंग हमारे देश के संत जन करते आ रहे है। हमारे वैदिक ग्रंथों में भी विश्व की मंगल कामना कि गई है। सम्पूर्ण विश्व को एक कुटुम्ब माना गया है। अत: वसुधैव कुटुम्बकम की संकल्पना हमारे शास्त्रों की ही देन है। संस्कृत का यह श्लोक

ओम सर्वे भवन्तु सुखिन:
सर्वे सन्तु निरामया:
सर्वे भंद्राणि पश्न्तु।
मा कश्चित दु:ख भाग्भवेत्

इसी मंगल कामना को जगाता है कि हम सभी का भला सोचे, भला करे, हम केवल अपने तक सीमित न रहे, मध्यकाल में देश की अराजक स्थिति के समय संत कबीर, तुलसीदास, सूरदास, मीराबाई ने भी भ्रमित हो रहे समाज को दिशा देने का कार्य किया। आधुनिक काल में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने हिन्दी, मराठी दोनो ही भाषामें साहित्य सृजन कर समाज प्रबोधन का कार्य किया हैं। राष्ट्रसंत की 'ग्रामगीता' जग प्रसिध्द रचना है। यह ग्रामगीता मानव समाज को न केवल दिशा प्रदान करती है बल्कि दशा सुधारने में भी अग्रणी है। ग्रामगीता सम्पूर्ण समाज को नई चेतना प्रदान करता है।

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ग्रामगीता में सामाजीक चेतना को निम्न बिन्दुओ के तहत स्पष्ट किया जा सकता है।

१. कर्म की महत्ता

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने ग्रामगीता में जाति की अपेक्षा कर्म को अधिक महत्व देते हुए कहते है

जो जैसा कर्म करू लागला। तो त्याचि वर्णाचा अधिकारी झाला।
सर्वत्र नियम हा चालला। तरीच होईल सुव्यवस्था।। ग्रामगिता पृ. ४४

२. सामाजिक एकता का महत्व

"एकपासूनि अनेक व्हावे। अनेकांसि एकत्वि आणावे।
हा आपुला मूळ संकल्प देवे। चित्ती घातला सर्वांच्या।। ग्रामगिता पृ. ५०

३. सत्य व धर्म की महत्ता

सत्य ही श्रेष्ठ मानव जीवन का आधार है और सभी धर्मो का सार, धर्म की महत्ता भी मानव कल्याण से जुडी है इसलिए राष्ट्रसंत ग्रामगीता में कहते है :

सत्य, शिव, सुखी, सुंदर। ऐसा व्हावा हा संसार।
हे सोपविले कर्तव्य थोर। दैवे मानवांप्रति।।
मानवे आपुला उध्दार करावा। तैसाचि समाज सुधारावा।
यासाठीच दिला धर्म आधवा। नैमूनि सकळा।। ग्रामगीता पृ. ५०

इस तरह ग्रामगीता की इन पंक्तियों में समाज सुधार ही धर्म का मूल उद्देश्य बताया है।

४. हृदय की शुध्दता को महत्व

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज मानव को अपने हृदय को शुध्द कर व्यवहार में भी शुध्दता लाने पर बल देते है क्योकिं जैसा व्यवहार हम लोगो से चाहते है उसकी शुरूवात हमें स्वयं से करनी चाहिए अत: उनकी निम्न पंक्तियॉ इन्हीं भावों की प्रतिक है :

"या मार्गानेचि जनजागृती। हेचि सुत्र घ्यावे हाती।
आपण वागावे तैसे वागती। जनहि सारे।।
यासाठी प्रथम करावी आपुली शुध्दी। शरीरशुध्दि, हृदयशुध्दि।
घर शुध्दि, ग्रामशुध्दि। सर्वतोपरी।। ग्रामगीता पृ. ५१

इस तरह यहॉ हृदय शुध्दि के साथ साथ परिसर शुध्दता का महत्व भी दिखाई दे रहा है।

५. जाति–पाति का भेद मिटाया

राष्ट्रसंत ने जातिभेद और उँच–निच की भावना का सख्त विरोध किया है। सभी मानव समान है।

१. देवाधरी एकचि प्राणी। ना श्रीमंत, ना भिकारी कोणी।
ही आहे समाज रचनेची उणी। मानव निर्मित।। ग्रामगीता पृ. १५३

२. कामाकरिता जाति केली। काम विसरून जातिच धरली।
जन्मजात थोरवी मिरविली। वर्णधर्माच्या नावाने।। ग्रामगीता पृ. १५४

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. गाला—गालारि जागला। भेदभाव हा सगळा गिळला।
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिला। तुकड्या म्हणे।। ग्रामगीता पृ १६१

६. महिला शिक्षा को बढावा

समाज रूपी रथ के दो पहिये स्त्री—पुरूष शिक्षित होना आवश्यक है। तभी समाज का संतुलित विकास हो सकेगा। ग्रामगीता में राष्ट्रसंत कहते है :

१. महिलांच्या आंतरिक गुणांना विकास। करील ऐसे शिक्षण खास।
जरि दिले जाईल त्यास । तरीच भावी जग पालटे।। ग्रामगीता पृ. १८६

२. महिलांने उच्चतम शिक्षण। शिक्षणात असावे जीवनाने स्थान।
जीवनात असावे स्वास्थ्य पूर्ण। शांति, दयादि भावनांने।।

अर्थात – नैतिक मूल्य से युक्त उच्चतम शिक्षण व्यवस्था होनी चाहिए तभी समाज का विकास हो पायेगा। इन बिंदुओं के अतिरिक्त ग्रामगीता में नशे पर प्रतिबंध, दहेज प्रथा का विरोध, फिजुल खर्ची का विरोध, अंधश्रध्दा निर्मुलन जैसे कई सामाजीक चेतना के बिंदु दिखाई देते है।

सांस्कृतिक चेतना

भारत जैसे बहुभाषी राष्ट्र में भाषाओं के साथ साथ तीज—त्योहार, रहन—सहन, खान—पान, पहनावे में भी विविधता दिखाई देती है। इस विविधता में एक रूपता का रंग राष्ट्रभाषा हिन्दी भरती है। अतः राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजने मराठी के साथ साथ हिन्दी में भी साहित्य सृजन कर संपूर्ण भारत वर्ष को लाभान्वित किया है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने ग्रामगीता में सांस्कृतिक चेतना जगाने का कार्य भी किया है। जिसे हम निम्न बिन्दूओं के तहत स्पष्ट कर सकते है।

१. तीज, त्योहार व विविध उत्सव का महत्व

भारतीय संस्कृति में तीज, त्योहारों का अपना विशेष स्थान है। यह त्यौहार भी मानव जीवन में जीवन आनंद का सच्चा रंग भरता है। परन्तु इन त्यौहारो को मनाने के साथ साथ कुछ विशेष बातों को ध्यान रखना भी आवश्यक है। जैसे : अधिक फिजुल खर्ची ना करे। व आपसी स्नेह व भाईचारा बढे इस तरीकें से हमें यह मनाना चाहिए। इस सम्बंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी ग्रामगीता में कहते है :

दत्तजयंति, रामनवमी। हनुमानजयंति, गोकुळाष्टमी।
शिवरात्रि, आषाढी, ऋषिपंचमी। विविध कार्यांनी पाळावी।।
वटसावित्री, शारदोत्सव। रक्षाबंधन, संक्रांतिपर्व।
गौरीपूजनादि महिलांचे उत्सव। सामुदायिक करावे।। ग्रामगीता पृ. २११

इस तरह समुदाय में उत्सव मनाने से सामाजिक एकता अधिक मजबुत होती है। आपस में मिलजुलकर रहने से जीवन आनंद भी बढता चला जाता है। इसकी आवश्यकता आज भी है।

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२. मेला का महत्व

हमारे देश मे मेला का आयोजन कई वर्षो से होता आ रहा है। इस मेले मे दूर दूर से लोग आते है। इस मेले मे भारतीय संस्कृति की विशेष छटा दिखाई देती है। मेले का अपना विशेष महत्व होता है। यहाँ कई प्रकार के मेले लगते है जैसे : कुंभ मेला, पुष्कर मेला, माघ मेला आदि जहाँ देश विदेश से लोग घूमने आते है। इसमें पर्यटन विभाग को विशेष बढावा मिलता है। विविध विषयों की जानकारी मिलती है। छोटे छोटे उद्योग धंदो को बढावा मिलता है।गाँव में भी छोटे छोटे कई तरह के मेले लगते है। किन्तु इन मेलो मे हमें सभी के हितो का ख्याल रखना चाहिए। बाहर से आये लोगों को मदत करनी चाहिए इस संबंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते है :

गावो अथवा गावाजवळी। यात्रा—मेळा असे ज्या काळी।
तेथे सेवा करावी सगळी। स्वयंसेवक होउनि।।
ग्रामोन्नतीची आयोजने करावी। शक्ति—बुध्दिने राष्ट्रीयता भरावी।
आपल्या गावाची कीर्ति जावी। दिगंतरी तीर्थाऐसी।। ग्रामगीता पृ. २२३

३. प्रवचन, भजन — कीर्तन का महत्व

हमारे देश में आज भी साधु संतो व्दारा समाज प्रबोधन के लिए जगह जगह प्रवचन, भजन कीर्तन का आयोजन किया जाता है। जिसमें हजारों लोग दूर दूर से प्रवचन सुनने आते है। इन सबके पिछे एक ही ध्येय होता है कि हम सत्कर्म करें। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज खंजिरी भजन के माध्यम से समाज प्रबोधन करते थे। ग्रामगीता की इन पंक्तियों मे यही भाव दिखाई देते है :

कीर्तन, उत्सव, प्रवचन। नुसते नसावे मनोरंजन।
गावक—यांचे उजळेल जीवन। ऐसे कार्यक्रम करावे।।
तैसीच ठेवावी प्रवचने। राष्ट्रीय वृत्ती वाढे जेणे।
माणसासि माणसाने। पूरक व्हावे म्हणोनिया।। ग्रामगीता पृ. २३४

४. महापुरूषों की जयंती पूण्यतिथी के माध्यम से उनके विचारों के कियान्वन को महत्व

हमारे देश में महापुरूषों की जयंती व पुण्यतिथी मनाने की परंपरा है। पर इसके पिछे मूल उद्देश्य उनके विचारों का अनुशीलन करना है। न कि दिखावा करना, ग्रामगीता के निम्न पंक्तियों में यही भाव दिखाई देते है

आजचे करू जाता सणवार। दिवस न पुरती वर्षभर।
त्यात जयंत्या—पुण्यतिथ्या येती फार। वाढदिवस निराळे।।
हे सर्वचि पाहिजे केले। तरि कामधंधे सर्व गेले।
एवढेच करोनि सर्व भागते। होईल कैसे?
म्हणोनि त्यात सान, थोर निवडावे। तारतम्याने करीत जावे।।
प्रसंगमान पाहोनि वर्तावे। सर्वकाळ।।

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

जेजे करावे ते समजोन। सांगता यावे त्याचे कारण।

उगीच लाडू–पेढे खाया जयंतिदिन। पाळू नये।। ग्रामगीता पृ. २०९

इस प्रकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता में सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना विद्यमान है जो संपूर्ण मानव जाति को अच्छा इन्सान बनकर जीना सिखाती है।

निष्कर्ष

निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की ग्रामगीता, सामाजिक व सांस्कृतिक चेतना का भंडार है। यह ग्रंथ मानव – मानव को एकता का संदेश देनेवाला, जीवन में भक्ति, ज्ञान व प्रेम का संचार करनेवाला तथा संपुर्ण मानव जातिं के हृदय में आशा और विश्वास का दीप जलानेवाला अजर अमर साहित्य है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का यह साहित्य हम सब के लिए प्रेरणा स्रोत है। आपके इस साहित्य में ग्रामविकास की संकल्पना, देशप्रेम, धर्म निरपेक्षता, समानता, कर्मशीलता की जो धारायें बहीं है वह आज भी समय की मांग है। यह साहित्य युगों युगों तक जन जीवन का मार्ग प्रशस्त करती रहेगी।

संदर्भ ग्रन्थ

- ग्रामगीता – वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
December-2020
COMMERCE
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.
Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

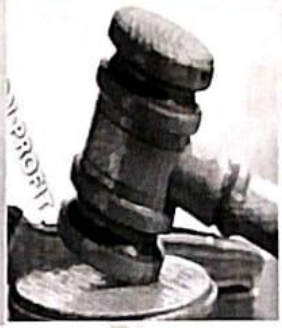

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 260 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308 December, 2020

17	महान प्रेरणा - स्त्रोत स्वामी विवेकानंद डॉ. श्रीमती अंजु. ए. शरण	79
18	सायबर गुन्हेगारी आणि सायबर सुरक्षा डॉ.नलिनी आय. बोरकर	83
19	अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना येणाऱ्या शेतीविषयक समस्यांचे अध्ययन डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	88
20	विद्यानिवास मिश्र के निबंधो मे ग्रामीण चित्रण डॉ.निभा उपाध्याय	94
21	ऋग्वेद के रूपकालंकारमें वर्णित पारम्परिक उपमान—सौन्दर्य का विवेचन डॉ. ओमकुमार टोम्पे	97
22	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका डॉ. प्रदीप शा. ढोले	102
23	नागपूर जिल्ह्यातील जमिनीचा सामान्य उपयोग— भौगोलीक अध्ययन डॉ. सुषमा ल. दामोदरे	105
24	जीन जॅक्सीस रुसो (इ.स. १७१२ ते इ.स. १७७८) प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे	110
25	मातंग समाजात सामाजिक क्रांतीची मशाल तेवत ठेवणारे : श्री बाबासाहेब गोपले प्रा. डॉ. संतोष खंडारे	115
26	महात्मा गांधीजी आणि पंचायतराज प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	120
27	दलितोद्धाराच्या चळवळीत महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकरांची भूमिका डॉ. अनिल एन. ठाकरे	122
28	खामगाव मधील अग्रणी सत्यशोध ॲड.बाजीराव नामदेवराव बोबडे डॉ. किशोर मारोती वानखडे	124

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

विद्यानिवास मिश्र के निबंधो मे ग्रामीण चित्रण

डॉ.निभा उपाध्याय
हिन्दी विभाग श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :-

आधुनिक काल के हिन्दी साहित्य जगत के सफल निबंधकार के रुप मे प्रसिध्द विद्यानिवास मिश्रजी सफल संपादक संस्कृत के विद्वान व भाषा विद् थे । साहित्य जगत को अपने ललित निबंधो और लोक जीवन की खुशबु से महकानेवाले मिश्रजी औपचारिक बोलियों को विशेष महत्व दिया करते थे । वैसे भी भारत ग्राम प्रधान देश है । यहाँ गाँवो की संख्या शहरो से कही ज्यादा है । अत: साहित्यकार सीधे ही ग्राम जीवन का चित्रण अपने साहित्य में करने लगते है । साहित्य को समाज का दिशा निर्देशक माना जाता है । क्योंकि साहित्य ही समाज को दिशा देकर दशा सुधारने का प्रयास करती है । मिश्र जी अपने निबंधो मे ग्रामीण परिवेश का चित्रण कुछ इस तरह करते है कि पाठक-मन सीधे ही गांव पहुच कर ग्रामीण अनुभूति करने लगता है । मिश्रजी अपने निबंधो में ग्रामीण परिवेश का सूक्ष्म अवलोकन कर वर्णन करते है - गांव की बोली भाषा, गांव का पहनावा, वहाँ के रोजगार, वहाँ की कला कृति आदि ।

मिश्रजी के निबंधो में ग्रामीण चित्रण पर प्रकाश डालने से पूर्व उनका संक्षिप्त जीवन परिचय भी आवश्यक है ।

विद्यानिवास मिश्रजी का संक्षिप्त जीवन परिचय :-

विद्यानिवास मिश्रजी का जन्म २८ जनवरी १९२६ को गोरखपुर (उत्तरप्रदेश) के पकडडोहा गाँव मे हुआ ।आपने इलाहबाद विश्वविद्यालय से स्नातकोत्तर व आचार्य की उपाधि प्राप्त की । आपने आगरा, गोरखपुर, केलिफोर्निया और वाशिंगटन विश्वविद्यालय में अध्यापन कार्य किया । वे काशी विद्यापीठ के कुलपति भी रहे । आपने अनेक वर्षो तक आकाशवाणी और उत्तरप्रदेश के सूचना विभाग में भी कार्य किया । कुछ समय तक नवभारत टाइम्स के संपादक का दायित्व भी संभाला और इस समाचार पत्र को हिन्दी के प्रतिष्ठित समाचार पत्र के रुप में पहचान दिलाई । वे हिन्दी भाषा की प्रतिष्ठा हेतु सदैव संघर्षरत रहे, आपने मॉरीशस से सूरीनाम तक अनेको हिन्दी सम्मेलनो में हिस्सा लिया और हिन्दी का गौरव बढाया । आप जैसे साहित्यकार ही भाषा का गौरव बढाते है और भाषा संपन्न होते चली जाती है । बहुमूखी प्रतिभा के धनी मिश्रजी राज्यसभा सांसद के रुप में भी कार्य किये । ५ फरवरी २००५ को एक सडक दुर्घना में ८० वर्ष की उम्र मे आप दिवंगत हुए ।

प्रमुख रचनाएँ :-

छितवन की छांह, तुम चंदन हम पानी, आँगन का पंछी और बंजारा मन, मैने मिल पहुचाई । वसंत आ गया पर कोई उत्कंठा नहीं, कंटीले तारो के आर पार, गाँव का मन, अग्निरथ, जीवन अलभ्य है, जीवन सौभाग्य है, फागुन दुई रे दुना, पीपल के बहाने, महाभारत का काव्यार्थ, भारतीय भाषा दर्शन की पीठिका हिन्दी को शब्द संपदा, स्वरुप विमर्श, चिडियाँ, रैन बसेरा, भारतीय संस्कृति के आधार, लोक और लोकत्तर, भ्रमरानंद का पचडा (श्रेष्ठ कहानी संग्रह) वाजिक कविता अवधी, वाजिक कविता भोजपुरी, व्यक्ति व्यंजना, साहित्य के सरोकार आदि ।

सम्मान :

पद्म भूषण, पद्म श्री, साहित्य अकादनी पुरस्कार, कालिदास पुरस्कार, ज्ञानीठ पुरस्कार, मनोनीत राज्यसभा सांसद । इस तरह विद्यानिवास मिश्र जी अपने विराट साहित्य से हिंदी साहित्य जगत को संपन्न बनाने में कोई कसर नही छोडी । वे आजीवन साहित्य सेवा करते रहे ।

ग्रामीण चित्रण

विद्यानिवास मिश्र के निबंधो में ग्रामीण चित्रण को स्पष्ट करने के लिए हम कुछ प्रमुख बिन्दुओ को लेंगे जो इस तरह है।

१) ग्रामीण बोली-भाषा का प्रयोग :-

लेखक अपने निबंध में जहाँ-जहाँ ग्रामीण परिवेश का चित्रण किया है, वहाँ-वहाँ संवाद में वहाँ की बोली-भाषा का प्रयोग बडी सहजता से किया है ।

जैसे : इस महीने वह सम्मति मैया (संवत माता) को फूँकने के लिए छानि-छपर, कोरो-धरन (कडी बल्ली) खटिया के टूटे पाये और गोहरा (उपलो के इण्डे) के अम्बार चोरी कर-करके जुटाता है ।

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

मेरी ग्राम्या ने एक चुटकी सिन्दुर और पाँच पाँच धान-पान रख दिए है ।
(निबंध धान-पान और नीली लपटे पेज ५२)

यहाँ :- छानि-छप्पर, कोरो-धरन, गोहरा, धान-पान आदि रेखांकित शब्द ग्रामीण बोली भाषा के है ।

२) लोककला, लोकगीतो का वर्णन :-

मिश्रजी ने अपने निबंधो में ग्रामीण चित्रण करते समय वहाँ की बोली-भाषा के शब्दो के प्रयोग के साथ-साथ वहाँ के लोक-गीतो व लोक कलाओ का भी चित्रण किया है ।

जैसे - १) जाइब रे मधुबनवा ।
गोईठवा बीने जाइब रे मधु बनवा ।।
(मै मधुबन जाऊंगा रे - पेज क्र.३८ - गाँव का मन)

२) गोकुल में गोविन गोविन्द संग लेखी फाग
राति-भर प्रात समय ऐसी छबि छलके ।
भाग-भरे लाल और सुहाग-भरे अंग
पीक-भरी पलकै अबीर भरी अलकै ।। (निबंध - सदा आनन्द रहे एहि द्वारे, पेज क्र.२८)

३) बौना भगीरथी चमार बडी मीठी लय मे गानेवाला और उतनी ही बढिया ढोलक बजाने वाला,
गौरी लोहार जो अब निर्गुन गाता है अपने मे ही खोया रहता है । (पेज क्र.१०, मेरा गांव घर)

इस तरह लेखक ने अपने निबंधो मे लोक-कला, लोक-गीतों का उदाहरण देकर वहाँ की सजीव झाँकी अंकित की है ।

३) गाँव में मनाये जानेवाले त्योहारे का वर्णन :-

गाँव मे मनाये जानेवाले तीज-त्यौहार व उत्सवो का लेखक ने अपने निबंधो में चित्रण किया है । नौरात्री के त्योहार का भी चित्रण किया है ।

जैसे - सदा अनन्द रहे एहि द्वारे, इस निबंध मे लेखक ने गांव मे मनाये जानेवाले होली के त्यौहार के पूर्व फाग गीत गाकर फाग मनाई जाती है । जो कि महाशिवरात्री से ही आरंभ होकर होली तक चलती थी । बाद मे चैता गाने की भी राम जन्मोत्सव परम्परा रही ।

मेरे गांव मे शिवरात्रि से ही फाग की धूक मचती थी, झाँझ और मदंग की गूंज से आकाश भर जाता था, भोर होते होते तक चाँचर मची रहती, हम लोग गा नही पाते तो गाईठी माँगते, पर न मिलती तो गोहरा उजाडते, सम्पति मैया की लकडी का बन्दोबस्त करते । (निबंध सदा अनन्द रहे एहि द्वारे, मेरा गांव घर - पेज क्र.२७)

भारतीय लोक जीवन मे लोकख्यान मे, लोक-कला मे, गौरा पार्वती और शंकर भोलेनाथ छाये हुए है । अत: शिव-पार्वती का मंगल गाये बिना वसन्त उत्सव पूरा नही होता । इस तरह लेखक ने विविध त्यौहारो का वर्णन निबंध में किया है ।

४) ग्रामीण परिवेश का चित्रण :-

गाँवो मे घर कच्चे और रास्ते सकरे होते है । आसपास घनी झाडिया भी होती है । कच्चे घरो के ऊपर छत भी खपरैल के होते है । साथ ही दिवारो पर कुछ चित्रकारी भी की जाती है तथा मिटटी के बर्तनो व मिट्टी के हाथी-घोडे से घर साजाया जाता है । इस तरह का वर्णन आपके निबंध मे दिखाई देता है ।

जैसे - मेरे घर के पश्चिम में कुम्भार का घर था । मिटटी के घडे, सकोरे, हाथी घोडे गढे जाते थे । बडा कुतुहल होता था, चक्का नाचता है, गीली मिटटी का लोंदा हाथ का स्पर्श पाकर कैसे-कैसे आकार लेता जा रहा है । पूर्व की तरफ शिवधनी अहीर का घर था । नागपंचमी का दिन, मै साढे चार वर्ष का था । (मेरा गांव घर, पेज नं.११)

५) ग्रामीण उद्योग धंधो का वर्णन :

लेखक ने अपने निबंधो में ग्रामीण चित्रण करते समय गाँव मे विद्यमान उद्योग धन्धो का भी संक्षिप्त चित्रण किया जैसे मिटटी के बर्तन बनानेवाले कुम्भार, लोहे का समान बनानेवाले लोहार, लकडी का बर्तन बनानेवाले बढई, खेती करनेवाले किसान, खेत मे काम करनेवाले मजदुर, दूध-दही सब्जी रोजमर्रा की जरुरत पूर्ति के छोटे उद्योग आदि ।

जैसे - १) लखराज की माँ जैसे भी होता, मेरे लिए बिना छिनी सजाव दही कटोरे मे नही, दहेडी मे लाती । (मेरा गांव घर - पेज क्र. १२)

२) कुम्भार का चाक, बढई की रुखानी और दही की दहेडी ये पीछे छूटकर भी पीछे नही छूटे (मेरा गांव घर - पेज क्र.१३)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

६) ग्रामीण आस्था व मान्यताओं का चित्रण :-

लेखक ने गांव मे व्याप्त मान्यताओं व उनके आस्था का चित्रण भी अपने निबंधो में किया है ।
जैसे - १) गांवो मे कहा जाता है, जिस घर मे गौरेया अपना घोंसला नही बनाती वह घर निवंश हो जाता है (आँगन का पंछी - पेज क्र. १६)

२) मेरे गाँव के दक्खिन काली माई का थान था । नीम की घनी छाँह मे मिट्टी की दीवारों से बनी छोटी सी कोठरी थी। किसी के यहाँ कोई शुभ कार्य होता तो माई के थान पर माथा टेकने जरुर जाता । (निबंध प्रात तब द्वार पर, मेरा गांव घर - पेज क्र.६४)

इस तरह लेखक अपने निबंधो में ग्रामीण चित्रण करते समय ग्रामीण परिवेश के सभी महत्वपूर्ण बिन्दूओं को स्पर्श करते है ।

निष्कर्ष :

निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है कि, मिश्रजी अपने विभिन्न निबंधो में ग्रामीण चित्रण बड़ी सहजता से सरल भाषा में किया है जो आँखो के सामने गाँव का यथार्थ चित्र खिच लाता है और हम गाँव से जुड़ते चले जाते है, वैसे भी लेखकका का मन गांव का मन ही है क्योंकि आपका जन्म ही गाँव मे हुआ और बचपन भी गाँव का रहा अतः गांव का आकर्षण हृदय में सदैव बना रहा जिसकी झलक उनके निबंधो मे स्पष्ट दिखाई देती है । हिन्दी साहित्य जगत को संपन्न करने में आपने अपना संपूर्ण जीवन समर्पित कर दिया, आपका साहित्य बेजोड है । मिश्रजीका साहित्यिक योगदान अविस्मरणीय है ।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) गांव का मन - विद्यानिवास मिश्र
२) छितवन की छांह - विद्यानिवास मिश्र

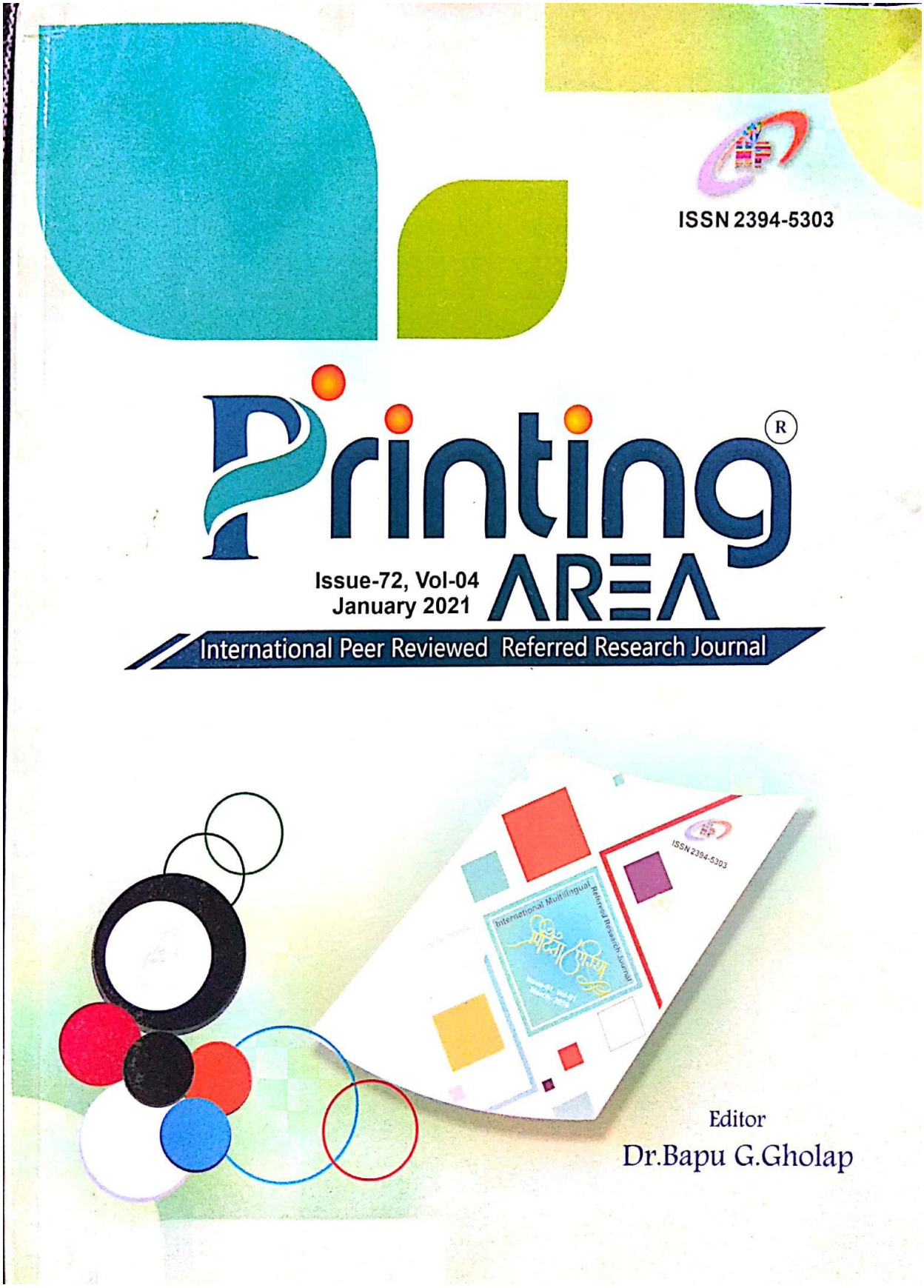
ISSN 2394-5303
Printing AREA
Issue-72, Vol-04
January 2021
International Peer Reviewed Referred Research Journal
Editor
Dr.Bapu G.Gholap

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.387(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | January 2021 Issue-72, Vol-04 | 011

13) नीति के कवि : रहीम
डॉ.निभा उपाध्याय, अकोला ||63

14) कर्णाट कालीन मिथिला का स्वर्णिम इतिहास
डॉ. चन्दा कुमारी, दरभंगा, बिहार ||65

15) ओमप्रकाश वाल्मिकी की आत्मकथा 'जूठन' में चित्रित सामाजिक व्यथा
सतिश शामराव मिराशे, जि. नदिड ||68

16) ऐतिहासिक संदर्भ में पंडित दीनदयाल उपाध्याय के राजनीतिक चिंतन की प्रासंगिकता
कुमार नरेन्द्र नीरज, दरभंगा ||72

17) 'चन्द्रगुप्त' नाटक में निहित राष्ट्रीय सुरक्षा के प्रश्न एवं निदान
डॉ. निर्मल चक्रधर, जिला—बालाघाट (म०प्र०) ||76

18) खतरे में हिंदी भाषा और प्रभाकर श्रोत्रिय के विचार
पवार बळीराम प्रभु & डॉ. गोपाळ स. भोसले, जि. बीड ||80

19) समकालीन हिन्दी कविता में जल और जमीन से जुड़ी हुई समस्याएँ
डा. अनीश सिरियक, पाला, केरल ||83

20) Zooplankton diversity from RuiProject, Osmanabad (MS) India
Dr. Afreen Rehman Mohammad Abdul Rehman, dist Aurangabad ||86

21) महिलाओंको सशक्त बनातीं शैक्षिक योजनाएं एवं कार्यक्रम
डॉ॰अरविंद कुमार, रामपुर (उ॰प्र॰) ||89

22) AGRI-ENTREPRENEURSHIP: A KEY FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF ...
Mr.M.S.Jadhav, Dist- Beed ||95

23) मानव विकास (Human Development)
प्रा.डॉ.विठ्ठल स. जाधव, बीड ||100

24) बर्टोल्ट ब्रेख्त आणि अण्णाभाऊ साठे — एक टिपण
नारायण आनंद खराडे & प्रा.डॉ. पुष्पलता राजापुरे तापस, मुंबई ||103

25) स्वच्छ पेयजल की चुनौती से जूझती आदिम जनजाति 'कमार' — एक ...
प्रतिमा बेन, रायपर (छ.ग.) ||106

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

ing Area® | January 2021 | 063
nternational Journal | Issue-72, Vol-04

13

नीति के कवि : रहीम

डॉ.निभा उपाध्याय
हिंदी विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय अकोला

****

प्रस्तावना :

हिन्दी साहित्य जगत के सुप्रसिध्द नीति के कवि मध्यकाल के अनमोल रत्न रहीम अपने साहित्य से जगत को प्रकाशित करने का अनमोल कार्य किया है । आप हिन्दी साहित्य जगत मे नीति के कवि के रुप मे विख्यात है । रहीम उत्कष्ट कवि बहुभाषाविद थे । अनेक भाषाओ में आपने रचनाएँ की । रहीम ने अवधी और ब्रज भाषा दोनो में ही कविता की है जो सरल, स्वाभाविक और प्रवाहपुर्ण है । उनके काव्य में भक्ति, नीति, प्रेम और श्रंगार का सुंदर समन्वय दिखाई देता है । रहीम कवि मुसलमान होकर भी हिंदु पौराणिक प्रसंगो पर अपनी लेखनी चलायी है और बडे ही इमानदारी व पुरी जानकारी के साथ प्रामाणिकता से प्रस्तुत किया है । वे जीवनभर हिंदु जीवन को भारतीय जीवन का यर्थार्थ मानते रहे । वे अपने काव्य मे रामायण, महाभारत, पुराण तथा गीता जैसे ग्रंथो के कथानको को उदाहरण स्वरुप चुनकर लौकीक जीवन के व्यवहारिक पक्ष को उसके द्वारा समझाने का प्रयास किया जो सामाजिक समरसता के लिए आवश्यक था । रहीम कवि उर्दु, फारशी, तुर्की, हिंदी, संस्कृत के सम्यक ज्ञानी थे, परंतु अधिकतर काव्य उन्होने हिंदी भाषा मे लिखा ।

रहीम केवल नीति के ही कवि नही बल्कि मानवीय संवेदनाओ के भी कवि है, इन्होने जीवन के सुख-दुःख, राग-विराग, आशा-निराशा, को भी काव्य का विषय बनाया है । परंतु नीति के कवि के रुप में साहित्य जगत मे ख्याती पाई है जो मानव को अच्छे से अच्छा इंसान बनने की प्रेरणा देती है । वैसे भी साहित्य का मूल उददेश्य समाज को दिशा देकर दशा सुधारना ही है । इस दृष्टी से रहीम के नीति के दोहे उस समय जितने उपयोगी थे उतने ही आज भी उपयोगी जान पडते है । आज के इस भौतिकवादी युग में मानव के स्वार्थी मनोवृत्ती पर अंकुश लगाने के लिए इस तरह के

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.387(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | January 2021 Issue-72, Vol-04 | 064

साहित्य आवश्यक है । रहीम के नीति विषयक दोहो पर प्रकाश डालने से पुर्व रहीम कवि का संक्षिप्त जीवन परिचय भी आवश्यक है अत:

संक्षिप्त जीवन परिचय :

रहीम कवि का जन्म १७ दिसंबर १५५६ को हुआ । उनका नाम अब्दुर्रहीम रखा गया । रहीम के पिता का नाम बैरम खाँ था और उनके दादाजी बैरक बेग थे । वे अपने पिता के एक मात्र पुत्र थे, उनके जन्म का बडा उत्सव मनाया गया किंतु पिता की हत्या के बाद रहीम का पालन-पोषण उनके अभिभावकत्व का दायित्व अकबर ने लिया । उनकी शिक्षा-दीक्षा का सर्वोत्तम प्रबंध किया गया । रहीम के आकर्षक व्यक्तित्व ने अकबर को मोहीत किया था । वे तुर्की, पारसी, संस्कृत, हिंदी, अरबी भाषा में शिक्षा प्राप्त की । रहीम ने अपने शौर्य, बुध्दी और कुशलता से अनेक गौरवपुर्ण पद प्राप्त किये । उनके गौरवपुर्ण सेवाओ को देखकर उन्हे अपने पिता के समान **खानखाना** की उपाधी प्रदान की गई । अकबर की मत्यु के पश्चात शाहजहाँ के सरदार ने उनका सारा जीवन दु:खमय कर दिया । उनकी पत्नी की मत्यु के पश्चात असमय ही उनके दो पुत्र चल बसे और एक की हत्या कर दी गई जिससे वे मानसिक रुप से कमजोर हो गए । उनका जीवन एक पूरा दुखांत नाटक ही रहा । बडा उतार चढाव उन्होने जीवन मे देखा । असमय परिवार नष्ट होने का दु:ख से हृदय भग्न हो चुका था । ७१ वर्ष की आयु में १६२७ मे उनका प्राणांत हो गया । परंतु जीवन मे जो भी साहित्य की सेवा की वह अविस्मरणीय है ।

प्रमुख रचनाएँ :-

दोहावली, नगर शोभा, बरवैनायिकाभेद, बरवै श्रृंगार सोरठा, भदनाष्टक, खेटकौतुक जातकम, फुटकर पद, संस्कृत श्लोक, फारसी दीवान आदि ।

रहीम काव्य मे नीति :-

रहीम काव्य मे नीति को स्पष्ट करने के लिए कुछ दोहो को उदाहरण स्वरुप लिया जा सकता है । जिसके द्वारा हम नीति को स्पष्ट कर सकते है । अत:

१) रहिमन पानी राखिये, बिन पानी सब सून ।
पानी गए न उबरै, मोती, मानुस, चून ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ १००)

उपरोक्त दोहे मे कवि ने प्रथम पानी राखिये का अर्थ व्यक्ति के मान-सम्मान से जोडा है । वही इसके साथ बिना पानी अर्थात बिना सम्मान के जीवन में सब कुछ सुना है। एक बार इज्जत अगर चली गयी तो मनुष्य को जीवन व्यर्थ सा लगने लगता है । अत: अपने इज्जत मान सम्मान को बचाकर रखना चाहिये । पानी के बिना मोती और चूना की किंमत नही रह जाती, मोती की चमक घट जाती है और चूना सुख जाता है । इन्हे पानी की आवश्यकता रहती है । इस प्रकार इस दोहे के माध्यम से कवि ने जीवन मे सम्मान का महत्व बताया है ।

२) रहिमन धागा प्रेम का मत तोडो छिटकाय ।
टूटे तो फिर ना मिले, मिले गाँठ पड जाय ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ २२)

उपरोक्त दोहे में कवि प्रेम की जीवन में महत्ता बताते हुए कहते है की, प्रेम ही जीवन का आधार है । समाज मे रिश्ते-नाते प्रेम से ही टिकते है । अत: हर रिश्ते की महत्ता प्रेम पर ही टिकी है इसलिए इस नाजुक डोर को संभालकर चलना चाहिये । एक बार यह डोर टुट गई तो फिर वो जुड नही पाती और यदी जुड भी जाये तो गाँठ रह जाती है । अत: हमें जीवन मे प्रेम की महत्ता को समझते हुए इसे सहेजकर रखना चाहिये । वर्तमान समय के बदलते हुए परिवेश मे यह दोहा अत्यंत सटीक है । लोगो में रिश्ते नाते की अहमीयत कम होते जा रही है । मानव स्वार्थी होते जा रहा है । ऐसे मे समाज में इस तरह के साहित्य की आवश्यकता जान पडती है जो नैतिक मुल्यो को बढावा दे ।

३) कदली, सीप, भुजंग - मुख स्वाति एक गुन तीन ।
जैसी संगति बैठिए, तैसोई फल दीन ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ७९)

उपरोक्त दोहे मे कवि संगति का असर जीवन पर किस प्रकार पडता है उस पर प्रकाश डालते हुए कहते है की, स्वाती नक्षत्र के जल का बुंद तो एक ही होता है किंतु जिस स्थान पर पडता है वैसा ही उसका प्रभाव होता है । सीप के मुँह मे पडकर मोती बनता है, वही सर्प के मुख मे विष बनता है अत: हमें सदैव अच्छे इंसानो की संगत करनी चाहिये, ऐसी प्रेरणा हमे इस दोहे से मिल रही है ।

४) बडे बडाई ना करे, बडो न बोले बोल ।
रहिमन हीरा कब कहै, लाख टका मेरो मोल ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ९१)

उपरोक्त दोहे के माध्यम से कवि ने अहंकार नही करने की प्रेरणा दी है । जिस तरह हिरा स्वयं अपनी किंमत नही बताता उसके चमक से ही उसका मुल्य व्यक्त हो जाता है उसी तरह गुणवान व्यक्ति के गुण ही उसकी पहचान है ।

५) तरुवर फल नहिं खात, सरवर पियहिं नपान ।
कहि रहीम पर काज हित, संपति सँचहि सुजान ।।

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.387(IIJIF) | Printing O Peer-Reviewed Internati

(रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ८६)

उपरोक्त दोहे में कवि त्याग व समर्पण के भाव का महत्व बता रहे है । जिस तरह वृक्ष स्वयं फल नही खाता, सरवर स्वयं पानी नही पिता, उसी तरह हमारे संचित संपत्ती का महत्व तभी है जब उसका उपयोग जरुरतमंद के लिए किया जाये ।

६) रहिमन कठिन चितान ते, चिंता को चित चेत ।
चिता दहति निर्जीव को, चिता जिव समेत ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ८५)

उपरोक्त दोहे मे कवि व्यर्थ की चिंता न करने की प्रेरणा देते है। वे कहते है जिस तरह चिता निर्जीव को जलाती है उसी तरह चिंता सजीव को जलाने का कार्य करती है । अत: हमें चिंता से बचना चाहिये और चिंतन में अभिरुची बढानी चाहिये ।

७) रहिमन देखि बडेन को, लघु न दीजिये डारि ।
जहाँ काम आवे सुई, कहा करे तलवारि ।। (रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ९१)

उपरोक्त दोहे में रहीम कवि कहते है की, हमें बडे सामर्थ्यवान, बलवान, धनवान, व्यक्ति को देखकर छोटे सामान्य व्यक्ति का साथ कभी नही छोडना चाहिये । क्योंकि छोटे व्यक्ति का भी साथ उतना ही महत्वपुर्ण होता है । इसे कवि ने सुई और तलवार के माध्यम से समझाया है । जहाँ सुई की जरुरत है वहाँ तलवार काम नही कर सकती ।

८) रहिमन निज संपति बिना, कोउ न विपति सहाय ।
बिनु पानी ज्यों जलज को, नहिं रवि सके बचाय ।।
(रहीम ग्रंथावली पृष्ठ ९९)

उपरोक्त दोहे के माध्यम से कवि हमें अपनी संपत्ती का कुछ अंश सदैव बचाकर रखने की प्रेरणा देते है, जो विषम परिस्थीतियों मे काम आती है । इसे कवि ने उदाहरण देकर समझाया है, जैसे - पानी की कमी से तालाब मे कमल सुख जाता है फिर उसे सुरज की रौशनी भी नही बचा पाती ।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है कि, रहीम कवि के साहित्य में यत्र-तत्र नीति विद्यमान है । नीति के दोहो के कवि के रुप में आप साहित्य जगत मे विख्यात है । मानव को नैतिक मुल्यो के प्रति समर्पित होना आवश्यक है । मनुष्य में दया, धर्म, त्याग, सत्य, अनुशासन, दान आदि नैतिक मुल्यों का समावेश आवश्यक है । आज भी आपका नीति विषयक साहित्य मानव समाज को नई दिशा देकर सामाजिक समरसता बनाये रखने की प्रेरणा दे रहा है

संदर्भ ग्रंथ :-

१) रहीम ग्रंथावली, संपादक : विद्या निवास मिश्र गोविं रजनीस

२) मध्यकाल के अनमोल रत्न - डॉ.ज्योति व्यास

Printing Area : Interdiscipl

Research Paper Published in Journal Department of Sanskrit 2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Miss. P. S. Borkar	00	00	01	01	00	**02**
	Total	**00**	**00**	**01**	**01**	**00**	**02**

2018-19

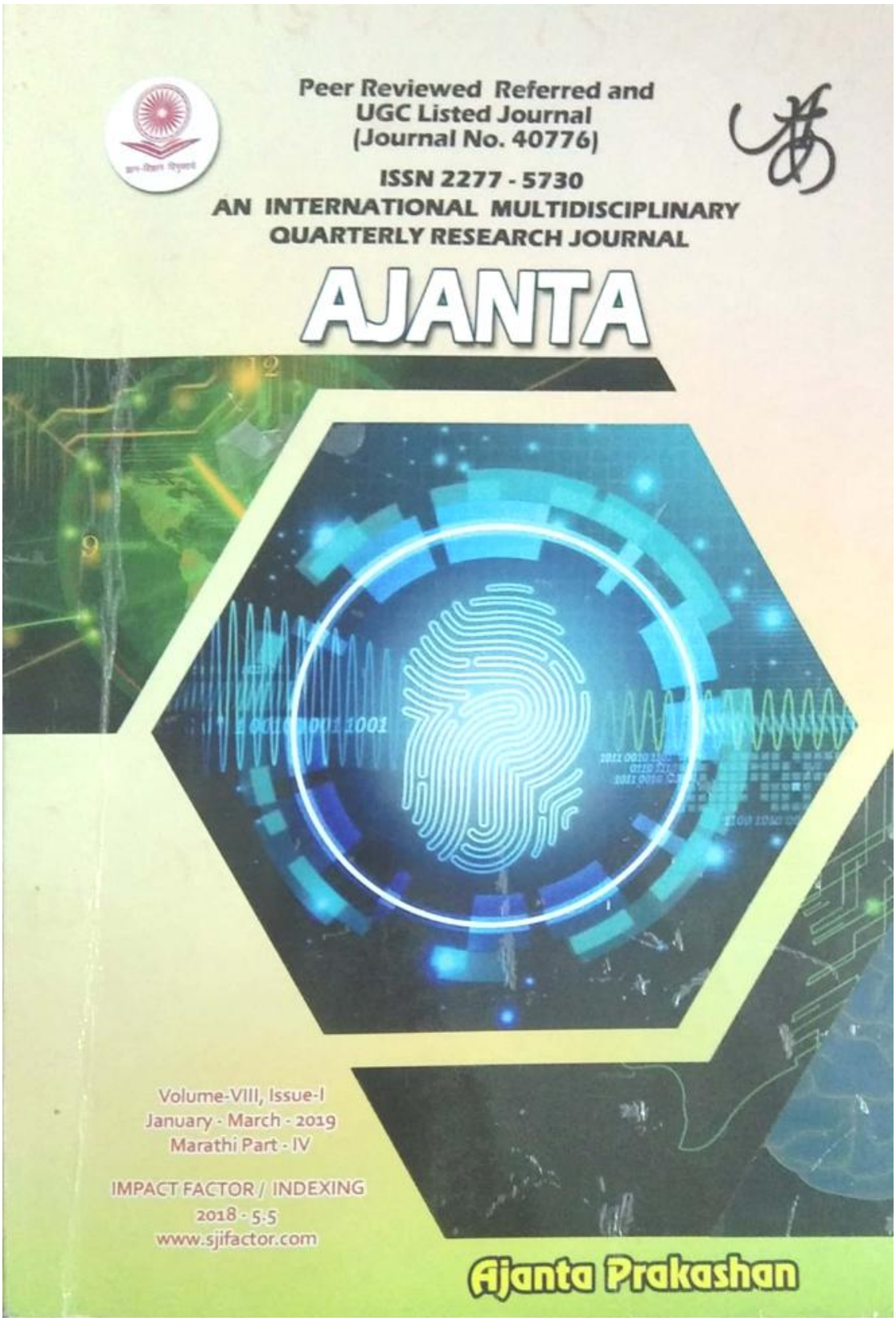
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - IV
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

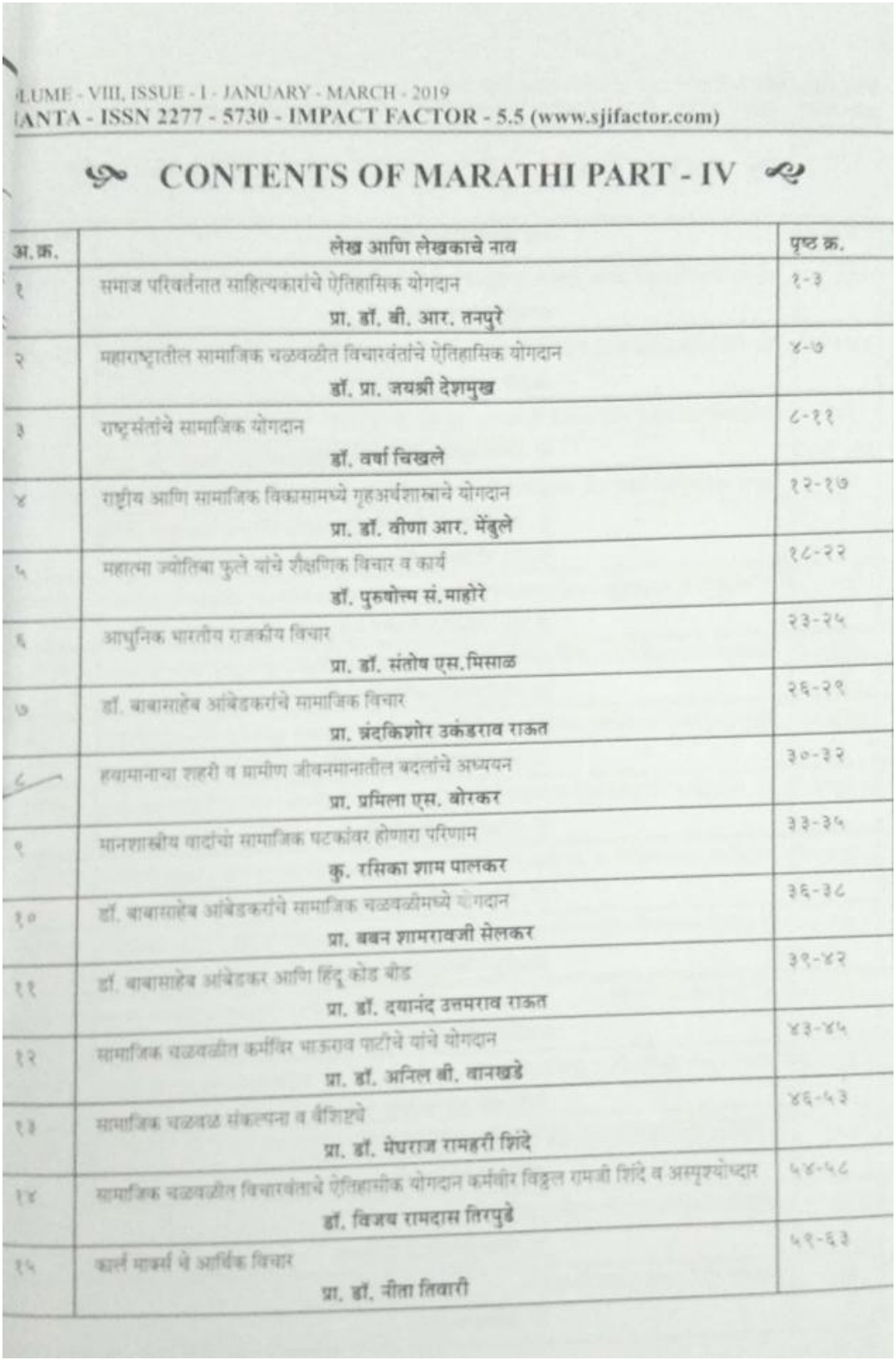

LUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
ANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	समाज परिवर्तनात साहित्यकारांचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. बी. आर. तनपुरे**	१-३
२	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीत विचारवंतांचे ऐतिहासिक योगदान **डॉ. प्रा. जयश्री देशमुख**	४-७
३	राष्ट्रसंतांचे सामाजिक योगदान **डॉ. वर्षा चिखले**	८-११
४	राष्ट्रीय आणि सामाजिक विकासामध्ये गृहअर्थशास्त्राचे योगदान **प्रा. डॉ. वीणा आर. मेंबुले**	१२-१७
५	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य **डॉ. पुरुषोत्म सं.माहोरे**	१८-२२
६	आधुनिक भारतीय राजकीय विचार **प्रा. डॉ. संतोष एस.मिसाळ**	२३-२५
७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार **प्रा. नंदकिशोर उकंडराव राऊत**	२६-२९
८	हवामानाचा शहरी व ग्रामीण जीवनमानातील बदलांचे अध्ययन **प्रा. प्रमिला एस. बोरकर**	३०-३२
९	मानशास्त्रीय वादांचा सामाजिक घटकांवर होणारा परिणाम **कु. रसिका शाम पालकर**	३३-३५
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीमध्ये योगदान **प्रा. बबन शामरावजी सेलकर**	३६-३८
११	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील **प्रा. डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत**	३९-४२
१२	सामाजिक चळवळीत कर्मवीर भाऊराव पाटीचे यांचे योगदान **प्रा. डॉ. अनिल बी. वानखडे**	४३-४५
१३	सामाजिक चळवळ संकल्पना व वैशिष्टये **प्रा. डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे**	४६-५३
१४	सामाजिक चळवळीत विचारवंताचे ऐतिहासीक योगदान कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे व अस्पृश्योध्दार **डॉ. विजय रामदास तिरपुडे**	५४-५८
१५	कार्ल मार्क्स चे आर्थिक विचार **प्रा. डॉ. गीता तिवारी**	५९-६३

VOLUME - VIII, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

८. हवामानाचा शहरी व ग्रामीण जीवनमानातील बदलांचे अध्ययन

प्रा. प्रमिला एस. बोरकर
संस्कृत विभा प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला विद्यालय, अकोला.

आज जागतिक पातळीवर बघितले तर हवामान बदल आणि त्याचा जगभरातील शहरावर होणाम परिणाम यावर खूप अभ्यास सुरू आहे. जागतिक तापमान आणि बदल **Human Settlement** यावर बरेच वैज्ञानिक काम करत आहेत. अमेरीका किंवा युरोप यासारख्या देशांकडे बघितल तर असे लक्षात येते की तिथली लोकसंख्या ही मुख्यत्वे करून शहरी भागात राहणारी आहे तिथे त्यांना हवामान बदलाचे परिणाम बघण्याकरीता शहरांकडे बघावे लागते. **Infact** शहर हाच त्या लोकांचा **Simpling Point** आहे.

औद्योगिक क्रांतीनंतर जागतिक लोकसंख्या आणि आर्थिक वाढ प्रचंड प्रमाणात झाली. त्याचबरोबर हरितगृह वायुचे प्रमाणही कधी नव्हे अशा प्रमाणात वाढले आहे.

याबाबत अभ्यासपूर्व नोंदी असे सांगतात.डि कॉर्बन डॉयऑक्साइड मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइड यांचे सध्याचे वातावरणातील प्रमाण गेल्या ८ लाख वर्षाच्या तुलनेत कितीतरी जास्त आहे. त्यामुळे १९५० नंतर जागतिक तापमानात झालेल्या वाढीचे मुख्य कारण या वायुच्या प्रमाणात झालेली वाढ हेच आहे. १९५० ते २०११ दरम्यान वातावरणात कार्बन डॉय ऑक्साइड चे उत्सर्जन २०४० अब्ज टन इतके झाले आहे. त्यापैकी ४०: वायु ८८० अब्ज टन वातावरणात टिकून आहे. उरलेला वायु जमिन आणि समुद्र यांच्यात शोषला गेला. या शोषलेल्या कार्बन डॉय ऑक्साइड पैकी निम्मा समुद्रांनी शोषला त्यामुळे समुद्राचे व महानगराचे आम्लीकरण झाले आहे.

वातावरण कार्बन डॉय ऑक्साइड सोडण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. मागील २६१ वर्षांमध्ये वातावरणात सोडलेल्या २०४० अब्जटन पैकी निम्मा कार्बन डॉय ऑक्साइड केवळ मागच्या ४० वर्षांमध्ये वातावरणात सोडला गेला आहे.जगभरातील विविध उद्योगातून वायु वातावरणात उत्सर्जित केला जातो. तसेच नैसर्गिक व मानवी कारणांमुळे हवामानात बदल होवून पृथ्वीवरील मानवावर व जीवसृष्टीवर परिणाम होणारच या हवामान बदलामुळे नैसर्गिक आपत्ती तर ओढवतेच त्याच बरोबर अनेक रोगांचा ही प्रादूर्भावही होतो.

हवामान बदलामुळे बर्फ वितळून समुद्र पातळी वाढते सातत्याने येणारे पूर व चक्रीवादळ या नैसर्गिक आपत्तीच्या धोकाही वाढतो यामुळे संपुर्ण जीवनमान विस्कळीत होते. व्यवसाय करणाऱ्यांना त्याचा सामना करावा लागतो. शिक्षण घेणाऱ्यांना नुकसान सोसावे लागतात. संपुर्ण जीवनमानावरच/दैनंदीनीवर परिणाम होतो. आर्थिक चणचण भासते.

जसे की केरळ वर आलेली नैसर्गिक आपत्ती. डॉ. माधवराव गाडगीळ याच्या नेतृत्वाखाली एक समिती स्थापन केली होती.

समितीने पश्चिम घाटातील १ लाख ४० कि.मी. प्रदेश तीन झोनमध्ये विभागला होता. काही भाग पर्यावरण संवेदनशील म्हणून घोषित केले आहे. अहवालातील शिफारशी खालील प्रमाणे होत्या.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

केरळ मधील वृक्षतोड, नद्यामधील वाळू उपसा, जंगलतोड, नदीकिनारी होणारी अतिक्रमणे, इतर कारणांनी केरळमध्ये पर्यावरणाच्या दृष्टीने मोठे संकट निर्माण होवू शकते असा इशारा गाडगीळ समितीने दिला होता. या इशारा पर्यावरणर संरक्षणासाठी दिला होता. जर या समितीच्या इशाऱ्याकडे शासनाने व लोकांनी लक्ष दिले असते तर अशा भयानक संकटाना सामना शासन व सामान्य जनतेला करावा लागला नसता. यामध्ये आरोग्य, कौटूंबिक आर्थिक सामाजिक नाहुबाजुने नुकसान तेथील जनतेला सोसावे लागले आहे.

याचा परिणाम अशा उत्पादकतेवर म्हणजे ग्रामीण भागावरही होतो. नैसर्गिक याचा फटका शहरी भागाला होतो. हवा प्रदूषणामुळे आरोग्यावर परिणाम होवून श्वसन क्रियेवरही परिणाम होतो.

वृध्दावर या वायुंचा असा भोका संभावतो की त्यांना जीवही गमवावा लागतो. त्यामुळे संपूर्ण कुटूंबालाच या समस्येचा सामना करावा लागतो. तसेच उत्पोगावरही परिणाम होतो. तसेच जलप्रदूषणामुळे आरोग्यावरही घातक परिणाम होतो. मत्स्य उत्पादकांना ही त्याचा फटका सहन करावा लागतो. मत्स्य अन्न सेवनाने शहरी भागातील लोकांवर परिणाम होतो. यामुळेन शहरी भागातील लोकांचे आयुमर्यादा फार कमी झालेली आहे.

शहरी भागात उष्णता वाढ वाढले अतिवृष्टिच्या घटना, अंतर्गत भागात व किनारी भागातील पूर दरडी कोसळणे, हवेतील प्रदूषण, दुष्काळ, पाण्याने दुर्भिक्ष सागरी पातळीत वाढ, सागरी लाटा यांच्यामुळे लोक त्यांची मालमत्ता, अर्थव्यवस्था आणि परिसरच्यावर विपरित परिणाम संभवतो.

शहरी भागात उष्णता वाढणे, अतिवृष्टीच्या घटना अंतर्गत भागात सूर दरडी कोसळणे, हवेचे प्रदूषण, दुष्काळ पाण्याचे दुर्भिक्ष सागरी पातळीत वाढ, सागरी लाटा या सगळयांचा परिणाम शहरवासीयांना सोसावा लागतो. वरवर शहरी जीवनमान उंचावलेले दिसते पण आरोग्य मात्र ढासळलेले असते. पूर्वीचे आयुष्य १०० वर्षांचे असायचे तर आता वय मर्यादा ४०, ५० वर आलेली आहे. या प्रदूषणाचा परिणाम थेट लहान मुलांवर, गर्भवती महिलाव वृध्दा मंडळीवर जास्त परिणाम होतो. तसेच छोटा व्यवसाय, छोटा व्यापारी यांच्या संपूर्ण जीवनभर चणचण व आरोग्यही चणचणीत जाते. एमआयडीसी भागातील अनेक रासयनिक कारखाने शहरी जीवनमानास घातक ठरतात.

२०५० या वर्षापर्यंत भारतात हवामान बदलामुळे जवळपास सुमारे १ लाख ३० हजार लोक मरण पावतील असा

अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे. या बदलाचा लेख लन्सेट या आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या वैद्यकीय नियतकालीकामध्ये वर्षाच्या प्रारंभी प्रसिध्द झाला आहे.जगभरातील जागतिक आरोग्य संघटनेने हवामान बदलाच्या अनुषंगाने प्रसिध्द केलेल्या ताज्या अहवालातील निकर्ष अधिक गांभीर्याने घेतले पाहिजे.

थोडक्यात निसर्ग चक्रात ढवळाढवळ निर्माण करणे सुरू झाले. तेव्हापासून शहरी व ग्रामीण जनतेच्या जिवनमानात बदल होऊन मनुष्याचे आयुष्य धोक्यात येऊ लागले.

तापमानात ४ अंशची वाढ झाल्यास जागतिक अन्न सुरक्षा धोक्यात येते तसेच पाणी व भूजल यांचा भयंकर टंचाई समावते. याचाही शेतीवर परिणाम होवून ग्रामीण जीवनमान घसरलेले बघायला मिळते. त्यांचे जीवनमान उंचावण्याऐवजी घसरणच होते. तापमानात वाढ आणि आद्रेतेतील वाढ यांच्या एकत्रित परिणामामुळे

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

आरोग्याच्या समस्येतही वाढ होते आणि याचा परिणाम ग्रामीण जनतेला सोसावा लागतो. एकीकडे शेतातून येणाऱ्या उत्पन्नाचे नुकसान तर दुसरीकडे आरोग्यानेही नुकसान या हवामान बदलामुळे दिसून येते.

ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, आरोग्य अशा सर्वच महत्वाच्या बाबींवर तर होतोच शिवाय शेतीतील पिकांवरही होतो. शेतीशी संबंधीत उद्योगावरही होतो. जेव्हा हवामानाचा फटका ग्रामीण जनतेला आर्थिक आरोग्याच्या दृष्टीने बसतो तर पशुपक्षीही यामधून सुटत नाही. शेतीमध्ये तर खरिपातील तुर, रब्बी पिकांची वाढीवर होतो. पण शेंगा किंवा बोंडे कमी येतात. रब्बी ज्वारीतील पानातील हरितद्रव्ये नाहीशी होवून पाने लाल पिवळी पडली आणि वाळवे ज्वारीचे पीक कमी येते व पिकांवरील किड रोग नुकसान करते. त्यावर नियंत्रण करणाऱ्या औषधांनाही जुमानत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान तर होते त्याचबरोबर त्यांच्या या आर्थिक नुकसानीचा फटका संपूर्ण कुटूंबालाही सोसावा लागतो. पैसा नाही तर पौष्टीक अन्न तर नाहीच पण पुरसे अन्नही मिळत नाही. शिवाय पिण्यास मिळणारे पाणी जलप्रदूषीत असल्याने आरोग्यवरही त्याचा परिणाम होवून पैशा अभावी उपचार न मिळाल्याने मृतांची संख्या ग्रामीण भागात वाढतांना दिसून येते तसेच या संकटामुळे शिक्षणावरही परिणाम होतो. पैशा अभावी कित्येकांचे शिक्षण अर्धवट सोडल्या जाते याचाच परिणाम असा होतो की भारतात लोकसंख्या वाढतच आहे त्याच बरोबर अशिक्षितांची ही संख्या वाढत आहे.

तसेच याचा अहारसुरक्षेवरही परिणाम होतो. मत्स्योत्पादनात घट होते. तापमानात २ अंश पेक्षा अधिक वाढ झाल्यास, त्याच्याशी जुळवून न घेतल्यास उष्ण आणि समशीतोष्ण प्रदेशात गहू, भात, मका यांच्या उत्पादनातही घट होण्याचा धोका असतो. तापमानात ४ अंशची वाढ झाल्यास जागतिक जागतिक आहार सुरक्षा धोक्यात येते. तसेच पाणी व

भूजल यांची भयंकर टंचाई सतावते. याचाही शेतीवर परिणाम होतो. तापमानात वाढ आणि आर्द्रतेतील वाढ याच्या एकत्रित परिणामामुळे आर्द्रतेच्या समस्या वाढतात.

WHO ने जगातील १५ प्रदूर्षीत शहराची यादी घोषीत केली. २०१५ ला त्यामध्ये १४ नाव भारतातील आहे. त्यामध्ये कानपूरने उच्चांक गाठला तर दिल्ली ६ व्या नंबरवर आहे प्रदूषणाच्या बाबतीत.

अशाप्रकारे हवामानामुळे शहरी व ग्रामीण जीवनमान धोक्यात आलेले आहे. त्याकरीता जल, वायु व ध्वनी प्रदूषणवर नियंत्रण ठेवण्याकरीता शासनाबरोबरच जनतेने ही जबाबदारी घ्यायला पाहिजे.

संदर्भ सुची

१. जल संवाद
२. लोकसत्ता न्युज पेपर
३. समाजशास्त्र
४. आधुनिक सामान्य मानशास्त्र प्रा.विलास पाध्ये

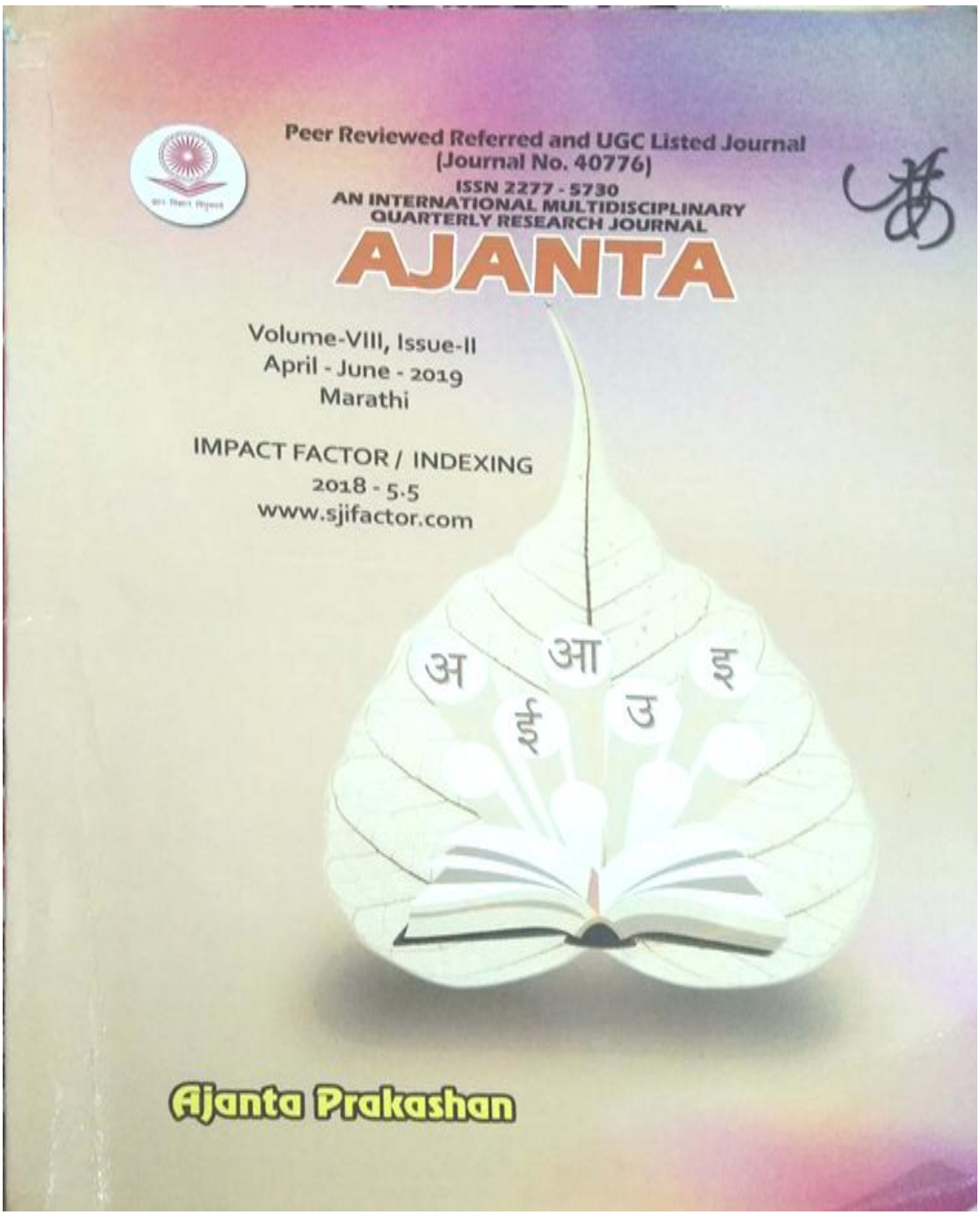
Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-II
April - June - 2019
Marathi
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
अ
आ
इ
ई
उ
Ajanta Prakashan

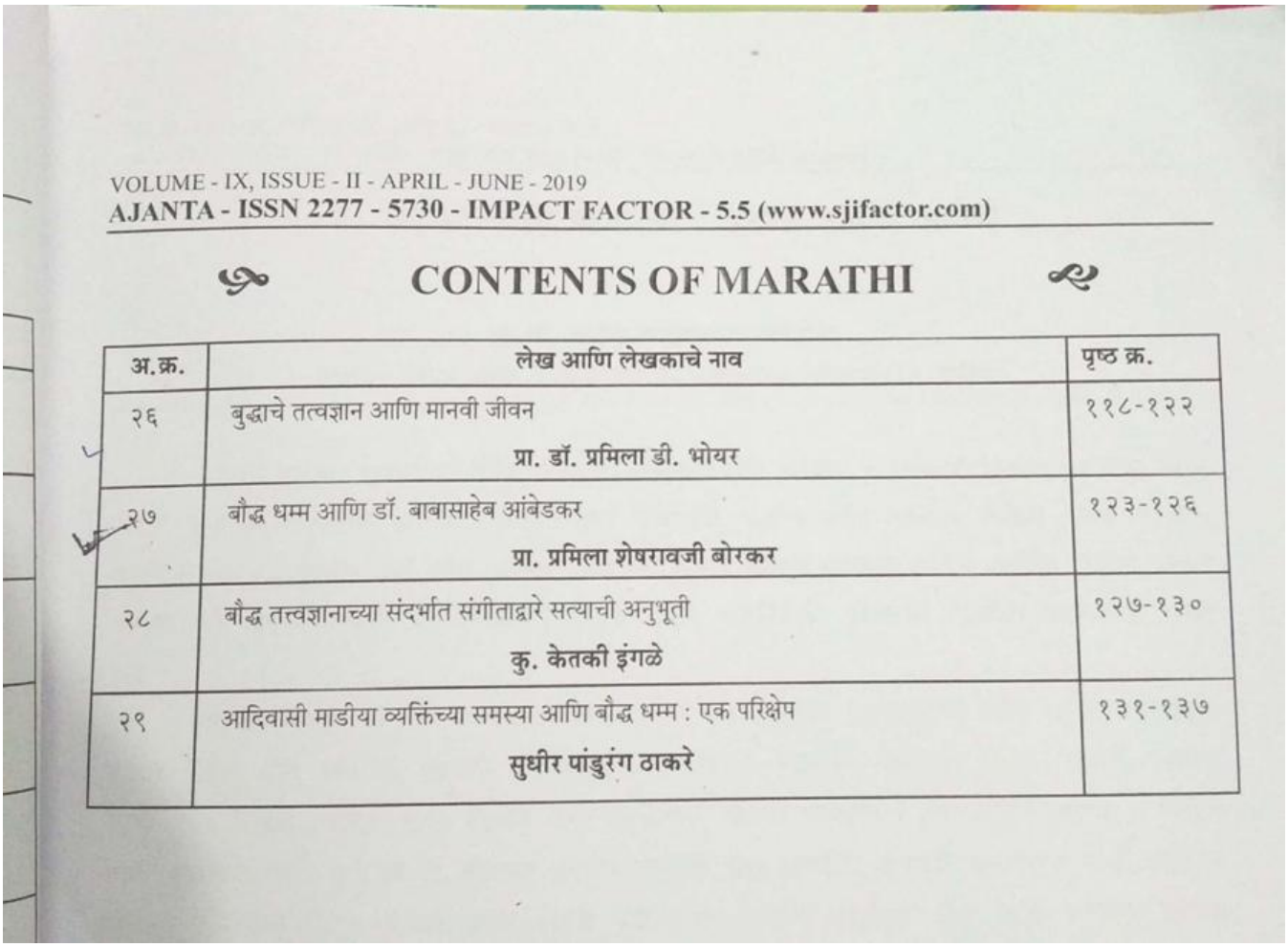

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	बुद्धाचे तत्वज्ञान आणि मानवी जीवन **प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर**	११८-१२२
२७	बौद्ध धम्म आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. प्रमिला शेषरावजी बोरकर**	१२३-१२६
२८	बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात संगीताद्वारे सत्याची अनुभूती **कु. केतकी इंगळे**	१२७-१३०
२९	आदिवासी माडीया व्यक्तिंच्या समस्या आणि बौद्ध धम्म : एक परिक्षेप **सुधीर पांडुरंग ठाकरे**	१३१-१३७

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२७. बौद्ध धम्म आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. प्रमिला शेषरावजी बोरकर
सहा. प्राध्यापक, संस्कृत विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

बुध्द म्हणजे आकाशाऐवढा प्रचंड ज्ञानी ही उपाधी गौतम बुध्दांनी स्वप्रयत्नाने मिळवली आहे. अशा बुध्दाला गुरूंच्या स्थानी मानुन डॉ. बाबासाहेबांनी प्रज्ञासुर्य व सिम्बॉल ऑफ नॉलेज ही उपाधी मिळवली. असे या विश्वरत्नाला संशोधनातून दिसून आले की, भारतातील गुलामी, गरिबी, दुर्दशाचे कारण प्रचलित जातिव्यवस्था आहे. त्यामुळे संख्येने जास्त असलेल्या आबादीला विकासाचा अवसर मिळत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक अशा भारताचे स्वप्न बघितले होते की, जी समृध्द शक्तीशाली विकसित आणि जगात सर्वात अग्रस्थानी असावा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणत होते कि जातीव्यवस्थेचा समुळ नाश केल्याशिवाय आपला देश समृध्द व शक्तीशाली बनू शकत नाही. जाती व्यवस्था असणे म्हणजे भारत समृध्द व विकसित करण्यातील अडथळा बाधा होय. आपले शरीर तेव्हाच शक्तीशाली बनू शकते जेव्हा शरीराचा प्रत्येक अंग स्वस्थ व मजबूत असण्यार तेव्हाच.

त्याचप्रमाणे कोणताही देश शक्तीशाली व समृध्द होऊ शकतो जेव्हा त्या देशातील प्रत्येक नागरिकाला त्याच्यातील क्षमतांचा विकास करण्याचा अवसर मिळणार आणि जनतेत भेदभाव उच्च निच असमानतेची वर्तणूक नसल्यास कारण प्रत्येक नागरिक राष्ट्राच्या विकासात योग दान सहकार्य देण्यास सक्षम होतील. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशा धर्माच्या शोधात होते की त्यामध्ये सर्वांना समान संधी विकास करण्यास मिळावी जो लोकांमध्ये स्वातंत्र समता न्याय बंधुत्व (सौहार्द आणि भाईचारा) ची भावना निर्माण करू शकेल. अशा बौध्द मुल्याच्यावर आधारित भारताचे संविधान रचुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील भारतीयांना न्याय आणि समानतेचे अधिकार प्राप्त करून दिले. तसेच 22 प्रतिज्ञाद्वारे रूढी परंपरा वर मोठा आघात केला. हिंदु धर्माच्या कीमुर्तीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अविश्वास होता. अवतार वादाचे खंडन, श्राद्धातर्पन पिंड दानाचा परित्याग बुध्दाचे सिध्दांत व उपदेशामध्ये विश्वास, ब्राम्हाच्या समारोपात भाग न घेणे, समानतेचा विश्वास, बुध्दांच्या अष्टांगीक मार्गाचे अनुकरण, प्राण्यांप्रती करूणा, चोरी करणे, वेविचार करणे, मद्याचे सेवन, असमानतेवर आधारीत हिंदु धर्माचा त्याग करण्यास बुध्दाच्या तत्वाने प्रेरीत केले. अशा या विज्ञानवादी विचारांचा समावेश असलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 14 ऑक्टोंबर 1956 ला बौध्द धर्म स्विकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म स्विकारतांना सर्व धर्मांचा अभ्यास केला आणि समाज आणि समाजातील स्त्रियांचे व देशाचे हित कशात आहे याचा सारासार अभ्यास करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुध्द धम्म स्विकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आमचा धर्म स्विकाराचा अशे अनेकांनी प्रस्ताव मांडले. पण देशहिताचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधी केला व लाखो अनुयांना दिक्षा दिली. पण त्यानंतर अल्पावधीतच 6 डिसेंबर 1956 रोजी महापरिनिर्वाण झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायाची गोधळलेली अवस्था झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तोंडुन धम्मासंबंधी जास्तीतजास्त स्पष्टीकरण आचरणासंबंधाचा मार्गदर्शन, संस्कारसंबंधीचे दिग्दर्शन इ. बाबी स्पष्ट होवू शकल्या नाही. बुध्द धम्म स्विकारतांना त्यांनी आपल्या अनुयायांना 22 प्रतिज्ञा, बुध्द आणि त्यांचा धम्म दिला. या महाग्रंथाचे बारकाईने वाचन, निरिक्षण,

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

वाचन आणि विकित्सक पध्दतीने चिंतन केले तर आपणापुढील अनेक प्रश्नांना उत्तरे मिळतात आणि आपल्या शंकांचे निरसन होते. त्यासाठी प्रथमतः बुध्द धम्म स्विकारण्यामागील बाबी भुमिका कोणती होती हे पाहणे आणि समजून घेणे उचित ठरेल.

बुध्द धम्म स्विकारण्यामागील भुमिका

आपल्या देशातील चातुर्वण्य आणि जातिवाद या वर आधारलेली विषमता अमानवी व तितकीच क्रुरू आहे. ही असमान व्यवस्था हिंदू धर्माच्या नावाने सांगण्यात आली. हिंदू धर्मातील ग्रंथ आहे ते अपौरूषे आहेत असे सांगून वर्ण व्यवस्थेची उत्पत्ती झाली आहे. ही सामाजिक व्यवस्था केवळ देव धर्माच्या नावाने सांगुन वर्ण व्यवस्थेची व जातीची पाळेमुळे खुप खोल घट्ट रूजविण्यात आल्या. याचाच फायदा उच्च वर्णीयांना असा झाला की भौतिक सुखाची सर्व साधने सोयी विनाकष्ट जन्मतःच मिळत गेली. मात्र या देशातील शुद्र समजल्या गेलेल्या बहुसंख्य लोकांना माणुस म्हणुन जगण्याचे नैसर्गिक अधिकार सर्वच नैसर्गिक अधिकार नाकारल्या गेले. आपण जर इतिहास अभ्यासला तर बहुसंख्य लोकांना जनावरांपेक्षाही निकृष्ठ जीवन हजारो वर्षे जगावे लागले. जगात इतका प्रदीर्घ काळ आणि इतक्या अमानवी पातळीवर कोणत्याही समाजाचा छळ झाला नाही आणि या सगळया भयंकर विषमतेला मूठमाती देण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यांनी भगवान बुध्दाचा धम्म स्विकारणे होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण संपल्यावर अस्पृश्य समाजाच्या मुक्तीसाठी लढे उभारले. महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह वगैरे नियतकालीकांचे प्रकाशन इंग्रज सरकारला अस्पृश्यांच्या अधिकारांसाठी विकासासाठी वेळोवेळी तसेच सर्व पातळयावर अस्पृश्य समाजाचे होणारे निवेदने शोषण थांबले पाहिजे. याकरिता आयोजकच्या समोर सादर केल्या गेले. अस्पृश्यांच्या शोषणाची व अवनतीची जननी हिंदू धर्म यातील देव नावाची संकल्पना आणि कर्मकांड आहे. हे बाबासाहेबांना त्यांच्या अभ्यासाने रोजच्या अनुभवाने समजले होते. धर्म सिध्दात हा इतर धर्म सिध्दात सादृश्य वाटण्याची शक्यता होती. त्यालाही अधिक बुध्दमय करण्याचे प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे. कुशल कर्म केल्याने समस्त मानव जातीचे कल्याण होते. आणि अकुशल कर्म केल्याने समस्त मानव जातीचे अकल्याण होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हणूनच बुध्दाची शिकवणही मानवास स्वतः विकसीत करते. नंतर समाजाला विकसीत करते. म्हणून माणूस हाच बुध्दाच्या केंद्रस्थानी आहे. खालील मतावरून स्पष्ट होते. बुध्दांची शिकवण ही वैयक्तिक व सामाजिक स्तरावरील उक्रांती होती. बुध्दांच्या शिकवणीत मानापणामधील सदाचार मैत्री पूर्णतेचा संबंध केंद्र स्थानी दिसुन येतो. एकंदरीत सर्वच विचारांना नव्याने स्पष्टपणे मांडुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुध्दांना साथे सोपे केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे धर्माचे थोर उपासक, बौध्द धम्म प्रवर्तक व महान बोध्दीसत्व होते. तसेच ते बौध्दधर्माचे तत्वज्ञ, विद्वान लेखक व पुनरूत्थनक होते. एकेकाळी भारतातुन नष्ट झालेला बौध्द धर्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुर्नजीवीत केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला बुध्द धम्म हिंदूच्या कल्पनेतील किंवा विचारातील धम्मासारखा नाही. कारण ते देवाचा अवतार फदतीला मानत नाही. याउलट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ईश्वर ही संकल्पना आणि संज्ञा स्पष्टपणे नाकारली. बुध्दाचे तत्वज्ञान मुळात निरीश्वरवादी आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 22 प्रतिज्ञामध्ये हिंदू धर्मातील ब्रम्ह, विष्णु, महेश, गौरी, गणपती, यांना मानले नाही व मान्यताही दिली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आत्मा ही संकल्पना मान्यताही आणि संज्ञाहीचे अस्तित्व नाकारले आहे. त्यामुळे आत्मा अमर असल्याची

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

कल्पना फेटाळून लावली आहे. त्यामुळे पुर्नजन्माचा विचारही आपोआप फेटाळल्या गेला आहे. माणुस हा पंचतत्व या घटकांपासून बनलेला असल्यामुळे तो मृत झाल्यानंतर पंचतत्वे त्या त्या घटकामध्ये विलीन होतात. बुध्दाला अभिप्रेत असलेला हा पुर्नजन्माचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट करून सांगतात.

बुध्दाचा धम्म हा लोक कल्याणाचा जीवनमार्ग आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात हा मार्ग सदाचार, बंधुभाव, समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाचा आहे. बुध्दांच्या धम्मात कोणत्याही पातळीवरचे शोषण मान्य नाही. तसेच उच्चनिचताही मान्य नाही. बुध्दाने मोक्षदानाचे अश्वासन दिले नाही. बुध्द म्हणतात मी मार्गदाता आहे. मोक्षदाता नाही. बुध्दांचा धम्म हा एक शोध आहे. स्वयंम प्रकाशीत व्हावा असे बुध्दाचे तत्व आहे. याच तत्वाचा परिपाक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्याला करून दिला आहे. गौतम बुध्दाच्या दृष्टीचा परिघ अतिशय विशाल असल्यामुळे त्याची दृष्टी काळाला आणि पर्यायाने सर्व मिथ्या गोष्टीना आरपार भेदून त्रिकालाबाधीत सत्याचा वेध घेणारी होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला हा बुध्द धम्म समाजात आणि देशात ऐक्य, बंधुभाव, समता, न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी अत्यंत उपयोगी तत्वज्ञान आहे. परंतु बुध्दधम्माचे आचरण अतिशय काटेकोरपणे झाले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला बुध्दधम्म हा मानसाच्या व त्याचप्रमाणे जगाच्या प्रगतीचा सामाजिक नितीचा मंगल सार्वभौम जपणारा व मानणारा जीवन मार्ग आहे.

संपूर्ण जगातील तत्वज्ञानामध्ये बौध्द धर्माचे तत्वज्ञान वैशिष्टयपूर्ण आहे. बुध्दीवादी आणि वैज्ञानिक दृष्टाकोन निर्माण करणारा गौतम बुध्द एक तत्वज्ञानी शांतीयोध्दा आहे. भारतातील लोकशाही प्रणाली ही गौतम बुध्दाच्या जीवन मूल्यावर आधारित आहे. भारत देश हा संपुर्ण जगात एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून पुढे आले आहे. बौध्द तत्वज्ञान व कल्याणकारी दृष्टीकोन हाच लोकशाहीचा पाया आहे. या लोकशाहीमध्ये कोणावरही अन्याय होणार नाही. कोणीही कुणाचे अधिकार हिरावुन घेणार नाही याची काळजी घेण्यात आली आहे. बुध्द विचार हा ज्या मुल्यावर आधारित आहे ती मुल्येच भारतीय राजघटनेचा पाया आहे. जेथे बुध्द प्रज्ञा शील करूणा सांगतात तिथे राज्यघटना स्वातंत्र्य समता, बंधुता सांगते. बुध्द व्यक्तीच्या परिवर्तनातुन जनकल्याणासाठी निघतात. तिथे राज्यघटना, व्यक्ती स्वातंत्र्यापासुन, समानतेपर्यंत व विश्वबंधुत्वापर्यंत पोहाचते. देशातील, राज्यातील नागरिक कसा असावा व मानव हा कसा असावा हे बुध्द तत्वज्ञान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातील नागरिकांसाठी लावले आहे. प्रत्येक देशातील कायदा हा देशातील धर्म, संस्कृती, संस्कार यांच्या विरोधी नसला तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेला कायदा हा रूढी, परंपरा व वर्णव्यस्थेच्या विरोधात आहे.

बौध्द धम्मामध्ये माणसाच्या सदाचाराला अनन्य साधारण महत्व दिल्या गेले आहेत. सदाचारामध्ये शील हे सर्वात महत्वाचे तत्व मूल्य आढळते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या शील तत्वाचा आधार घेताना म्हणतात " शिला शिवाय शिक्षण फुकाचे आहे " विद्वत्तेपेक्षा ही चारित्र्य संपन्नता महत्वाची म्हणूनच बुध्दाने प्रथम शील सांगितले नंतर प्रज्ञा व शेवटी करूणेचा संदेश दिला. चारित्र्यवान व्यक्तीच्या प्रज्ञेतुन सकारात्मक रचनात्मक विधायक कार्य करते. शील आणि प्रज्ञा असेल तरच करूणा वाढु लागते. अशा प्रकारे प्रज्ञा, शील व करूणा हे तीन तत्व मूल्य बुध्दाने सांगितलेल्या समाजाच्या उत्कर्षाकरिता कारणीभुत ठरतात. बौध्द धम्म हा सत्याचा, समतेचा व अहिंसेचा पुरस्कार करणारा मानवतावादी दृष्टीकोन असणारा धम्म आहे. सत्याचा आग्रह धरून अनुभव प्रमाण मानणारा धम्म आहे. गौतम बुध्द म्हणतात मी सांगतो म्हणून स्विकारू नका. धर्म ग्रंथ किंवा धर्मगुरू तुमचा गुरू सांगतो म्हणून स्विकारू नका तर तुमच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला जे पटेल, सापडेल ज्याची प्रचिती होईल ते सत्य म्हणून स्विकारावा असा वास्तववादी विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या समोर मांडलेले आहे.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

समारोप

बुध्दाने, सम्राट अशोकाने व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक क्रांती घडविल्या. परंतु प्रतिक्रांतीच्या भोवऱ्यात आजही येथील बहुजन वर्ग अडकलेला आहे म्हणून तो अन्याय, अत्याचारात भरडल्या गेला आहे. याकरिता महापुरूषांच्या मते क्रांती टिकविण्याची जबाबदारी सामुदायीक असली पाहिजे. क्रांती करणारा महापुरूष ज्या ज्या जाती गटाचे असेल त्याला त्याच जातीगटाच्या पदराला बांधण्याची प्रतिक्रांतीवाद्यांची पध्दत असल्यामुळे बहुजन वारंवार बळी पडत आहे आणि अद्याप ही बळी पडतो आहे. पुन्हा पुन्हा प्रतिक्रांतीच्या जाळयात अडकून आपल्या जातीच्या डबक्यात स्वमान धन्यता मानू लागला. प्रतिक्रांतीवाद्याना क्रांती करण्यासाठी ज्या लोकांची भिती वाटत असते तो हाच बहुजन वर्ग होय. राजकारणात उपरा ठरविण्यात आलेला, शिक्षण महाग करून शिक्षणाचा धंदा बाजारीकरण करून शिक्षणासारखा भुलभुत नैसर्गिक हक्कांपासून वंचित ठेवलेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बहुजन वर्ग आहे. अन्याय अत्याचाराचे चटके या बहुजन वर्गाला बसत आहे. म्हणून वार्तुवर्ण अस्तित्वात नसला तरी संपुर्ण वर्ण व्यवस्था नाहीशी झाली असा होत नाही. देव, दैववाद, रूढी, परंपरा, आत्मा परमात्मा, स्वर्ग नरक, कर्मकांड, चमत्कार, भाकड दंत कथा, अंधश्रध्दा, पुजापाठ धर्माच्या नावाखाली फसवणुक, मृत्यू नंतर मोक्ष प्राप्तीचे खूळ याकरिता महामानवांनी क्रांती केली नाही तर प्रतिक्रांतीवाद्यांकडून गुंतविण्यात आलेल्या बहुजनातील हया भल्या मोठया शिक्षित, अशिक्षित, मध्यम व निम्न स्तरीय वर्गाचे भवितव्य कसे आणि किती अंधकारमय आहे याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वैज्ञानिक दृष्टी दिली परंतु या सर्व गोष्टींचा विचार न करता प्रतिक्रांतीवाद्यांची हाजी करीत बसण्यापेक्षा आपआपल्या समाज गटातील लोकांना वरील प्रतिक्रांतीवाद्याच्या विखारी विळख्यातून बाहेर काढणे हे बहुजनातील बुध्दीवाद्यांचे परम कर्तव्य असले पाहिजे अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अपेक्षा होती. कट्टर धार्मिक भावना ठेवणाऱ्यापैकी जर कोणी संविधान लिहिले तसते तर आज अखंड भारत राहु शकला नसता. तसेच भारताच्या जनतेला न्याय मिळाला नसता.

म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुध्दांच्या तत्वांना राज्यघटनेत सर्वांना समान लेखण्याची तरतूद ठेवली आहे मात्र आता पुन्हा प्रतिक्रांतीवाद्याच्या जाळयात अडकलेला बहुजन त्यांच्या मायाजाळातून मुक्त होऊन आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिध्द करू शकला नाही तर भविष्यात बहुजनांना मोठी जबर किंमत मोजावी लागणार आहे.

संदर्भ

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – लेखक धनंजय किर
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर – ले. शंकरराव खरात
३. बुध्द आणि त्याचा धम्म – ले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
४. क्रांती आणि प्रतिक्रांती – ले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी

Research Paper Published in Journal

Department of Political Science

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Vinod Khaire	01	00	04	01	02	**08**
2	Dr. Ashish Mutthe	N.A. (Join as Assistant Professor from 12/09/2019)			01	00	**01**
Total		**01**	**00**	**04**	**02**	**02**	**09**

2016-17

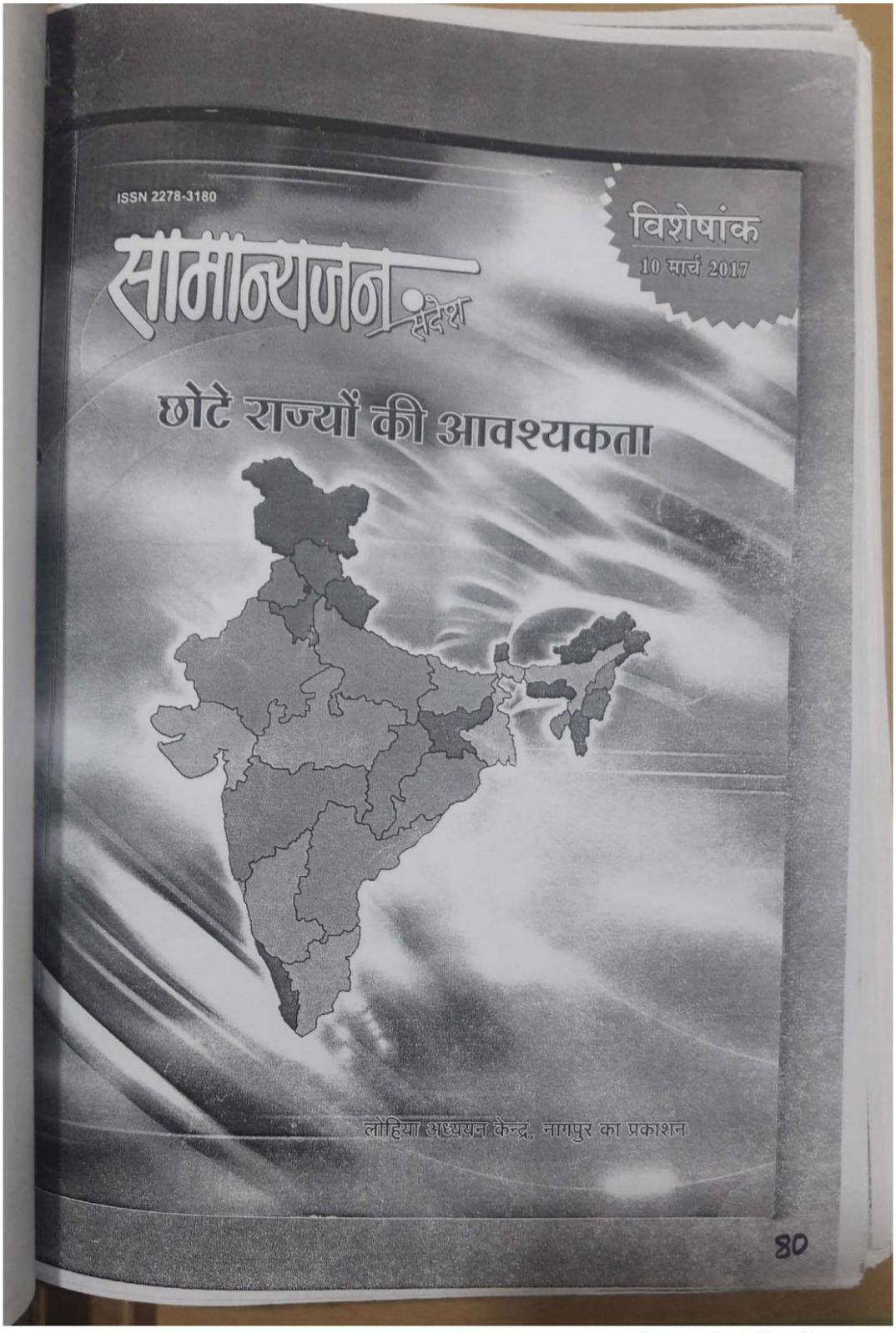

Scanned by CamScanner

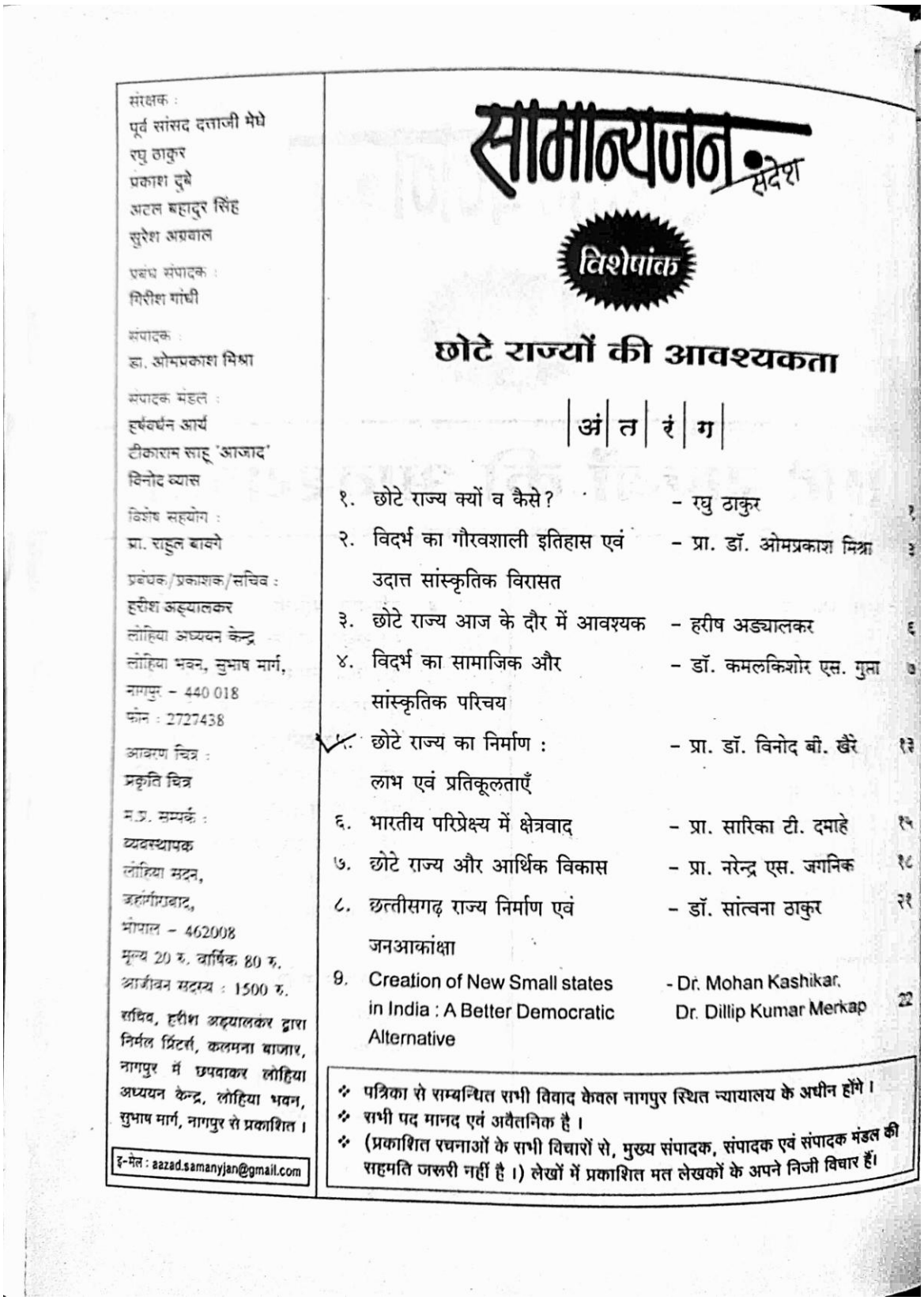

संरक्षक :
पूर्व सांसद दत्ताजी मेघे
रघु ठाकुर
प्रकाश दुबे
अटल बहादुर सिंह
सुरेश अग्रवाल

एवंध संपादक :
गिरीश गांधी

संपादक :
डा. ओमप्रकाश मिश्रा

संपादक मंडल :
हर्षवर्धन आर्य
टीकाराम साहू 'आजाद'
विनोद व्यास

विशेष सहयोग :
प्रा. राहुल बाबरे

प्रबंधक/प्रकाशक/सचिव :
हरीश अड्यालकर
लोहिया अध्ययन केन्द्र
लोहिया भवन, सुभाष मार्ग,
नागपुर - 440 018
फोन : 2727438

आवरण चित्र :
प्रकृति चित्र

म.प्र. सम्पर्क :
व्यवस्थापक
लोहिया सदन,
जहांगीराबाद,
भोपाल - 462008
मूल्य 20 रु. वार्षिक 80 रु.
आजीवन सदस्य : 1500 रु.

सचिव, हरीश अड्यालकर द्वारा निर्मल प्रिंटर्स, कलमना बाजार, नागपुर में छपवाकर लोहिया अध्ययन केन्द्र, लोहिया भवन, सुभाष मार्ग, नागपुर से प्रकाशित।

ई-मेल : aazad.samanyjan@gmail.com

सामान्यजन संदेश

विशेषांक

छोटे राज्यों की आवश्यकता

अं | त | रं | ग

१. छोटे राज्य क्यों व कैसे? - रघु ठाकुर
२. विदर्भ का गौरवशाली इतिहास एवं उदात्त सांस्कृतिक विरासत - प्रा. डॉ. ओमप्रकाश मिश्रा
३. छोटे राज्य आज के दौर में आवश्यक - हरीष अड्यालकर
४. विदर्भ का सामाजिक और सांस्कृतिक परिचय - डॉ. कमलकिशोर एस. गुप्ता
५. छोटे राज्य का निर्माण : लाभ एवं प्रतिकूलताएँ - प्रा. डॉ. विनोद बी. खैरे १३
६. भारतीय परिप्रेक्ष्य में क्षेत्रवाद - प्रा. सारिका टी. दमाहे १५
७. छोटे राज्य और आर्थिक विकास - प्रा. नरेन्द्र एस. जगनिक १८
८. छत्तीसगढ़ राज्य निर्माण एवं जनआकांक्षा - डॉ. सांत्वना ठाकुर २१
9. Creation of New Small states in India : A Better Democratic Alternative - Dr. Mohan Kashikar, Dr. Dillip Kumar Merkap 22

❖ पत्रिका से सम्बन्धित सभी विवाद केवल नागपुर स्थित न्यायालय के अधीन होंगे।
❖ सभी पद मानद एवं अवैतनिक है।
❖ (प्रकाशित रचनाओं के सभी विचारों से, मुख्य संपादक, संपादक एवं संपादक मंडल की सहमति जरूरी नहीं है।) लेखों में प्रकाशित मत लेखकों के अपने निजी विचार हैं।

छोटे राज्य का निर्माण : लाभ एवं प्रतिकूलताएँ

■ प्रा. डॉ. विनोद बी. खैरे

केंद्र के एक अलग तेलंगाना राज्य के गठन के निर्णय से पूरे देश में हलचल सी मच गई है इस निर्णय ने एक बार फिर भारत में राज्यों के पुनर्गठन के आधार और आकार के प्रश्न को लेकर वाद - प्रतिवाद के दौर को जन्म दे दिया, किसी भी नये राज्य के गठन की संवैधानिक प्रक्रिया बहुत ही सीधी और सरल है, लेकिन उसके परिणाम, निहितार्थ दूरगामी होते हैं।

भारत में राज्य की पुनर्गठन की समस्या एवं हल का इतिहास बड़ा लम्बा है, जिसका आरंभ भारत की स्वतंत्रता से होता है।

अ) दार समिति :

नवम्बर, 1947 से संविधान सभा ने न्यायमूर्ति एस. के. दार की अध्यक्षता में भाषाई आयोग गठित किया, जिसने 1948 में अपनी रिपोर्ट प्रस्तुत की। इसने सुझाव दिया कि राज्यों का पुनर्गठन मात्र भाषा के आधार पर नही होना चाहिए। यदि भाषाई क्षेत्र को राज्य बनाना है, तो निम्नलिखित बातों पर ध्यान देना चाहिए।

1. भौगोलिक तारतम्यता
2. वित्तीय आत्मनिर्भरता
3. प्रशासनिक सुगमता
4. विकास की क्षमता

ब) जे.वी.पी. समिति :

दार समिति की सिफारिशों पर विचार करने के लिए काँग्रेस ने आपने जयपुर अधिवेशन में 1948 में त्रिसदस्यीय समिति, (जेवीपी समिति), गठित की, जिसके सदस्य जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल तथा पट्टाभी सितारामय्या थे, जेवीपी समिति ने कहा कि, राज्यों के पुनर्गठन में सबसे महत्वपूर्ण भूमिका देश की सुरक्षा, एकता एवं आर्थिक समृद्धि की होनी चाहिए। काँग्रेस कार्यसमिति ने इसकी सिफारिशें 1949 मे स्वीकार कर ली।

क) फजल अली कमिशन :

29 दिसम्बर, 1953 के संकल्प द्वारा भारत सरकार ने राज्य पुनर्गठन आयोग की स्थापना की। इस आयोग में सैय्यद फजल अली, हृदयनाथ कुंजरू तथा के. एम. पण्णीकर सम्मिलित थे। आयोग ने 1955 में भारत सरकार को अपनी रिपोर्ट दी। आयोग ने राज्यों के पुनर्गठन के लिए भाषा के आधार को स्वीकार किया तथा इसके आधार पर राज्यों के निर्माण का सुझाव दिया। इस आयोग की सिफारिशों के आधार पर राज्य पुनर्गठन अधिनियम, 1956 बनाया गया।

वर्तमान समय में छोटे राज्यों की मांग बड़े पैमाने पर होने लगी है। इस समस्या के कारण एवं परिणाम के अध्ययन की आवश्यकता निर्माण हो गयी है। छोटा परिवार सुखी परिवार की तरह छोटे राज्य भी सुखी हो सकते हैं, इसके लाभ निम्नलिखित है :-

छोटे राज्य के लाभ :

1. स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद राज्य ने विकास प्रयोजक संगठन का स्वरूप धारण कर लिया है, इस कार्य के लिये ज्यादा विस्तृत सरकारी मशिनरी की आवश्यकता होती है। इस मामले में छोटे राज्य कारगर साबित हो सकते हैं।
2. राजकोषीय व्यवस्था में छोटे राज्य ज्यादा कारगर होंगे।
3. राज्य की जनता की प्रमुख आवश्यकताओं, मांगों और समस्याओं को और पहले की अपेक्षा छोटे होने के चलते ये ज्यादा ध्यान देकर हल और पूर्ति कर सकेंगे।
4. छोटे राज्य निर्माण के कारण राज्यों के बीच अधिक प्रतिस्पर्धा होगी और इससे कई नये-नये विकास के प्रयोगों को बढ़ावा मिलेगा।
5. छोटे राज्य अधिक प्रगतीशील होते हैं। इसका उदाहरण हिमाचल प्रदेश और हरियाणा है।
6. भारत में केंद्रीकरण की समस्या केंद्र और राज्य सरकारों के बीच नहीं है, बल्कि राज्य सरकार और स्थानीय इकाइयों के बीच है। यह समस्या छोटे राज्यों से कम होगी।
7. छोटे राज्य से प्रशासनिक गुणवत्ता अच्छी होगी। प्रशासनिक ढांचे में पदानुक्रम कम होने की संभावना होती है, जिससे निर्णय लेनेवालों की प्राप्त होनेवाली सूचना की गुणवत्ता में सुधार आते हैं।

छोटे राज्य की प्रतिकूलताएँ :

छोटे राज्य के निर्माण से कुछ हानि या प्रतिकूलताएँ निर्माण हो सकती हैं, जो इस प्रकार है :-

1. एक अनेकतावादी समाज में नये राज्य के गठन से नये राज्यों के गठन की माँग बढ़ेगी, जैसे उत्तरप्रदेश में पूर्वांचल, हरित प्रदेश और बुंदेलखण्ड; पश्चिम बंगाल में गोरखलैंड; महाराष्ट्र में विदर्भ, गुजरात में सौराष्ट्र आदि।
2. छोटे राज्य की राजधानी और अन्य प्रशासनिक भवनों को बनाने में अत्याधिक धन खर्च होगा।
3. छोटे राज्यों की निर्मिती से क्षेत्रीय असंतुलन में बढ़ोतरी होगी तथा ढांचागत सुविधाओं का प्रश्न निर्माण होगा।
4. केवल नये राज्य बनाने से भारत की समस्याओं के हल के लिए रामबाण नहीं मिल जायेगा।
5. छोटे राज्य के निर्माण से राज्य और केंद्र के बीच नये झगड़े प्रारंभ हो जायेंगे।

राज्यों के पुनर्गठन में तकनीकी-आर्थिक व्यवहारिकता सबसे महत्वपूर्ण कारक है। इस सम्बन्ध में पर्याप्त सर्वेक्षण के पश्चात ही पुनर्गठन किया जाना चाहिए। सर्वेक्षण के दौरान उपलब्ध संसाधनों तथा उसके अधिक से अधिक उपयोग को ध्यान में रखा जाना चाहिए।

– प्रा. डॉ. विनोद बी. खैरे
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला

♦

विदर्भ की गूंज

– एक आगाज़ – अमोल चिमनकर

ये अंगारो की मशाल आज फिर
जल चुकी है...
ये ज्वाला फिर विद्रोह की आज
भभक उठी है...
मेरी मातृभूमि विदर्भ की गूंज
इस धारातल पर
फिर ललकार बनकर उठ पडी है...।

मातृभूमि विदर्भ की छाती को
चीर...
आज खुशी से कोई हंस खेल रहा...
क्रांति का आज उदय हुआ है...
पृथक विदर्भ की मांग
आज फिर ललकार बन उठ खडी है...॥

सबने चाहा और सबने माना है...
मातृभूमि विदर्भ का हर एक, नेता...
बस यूं ही बोलता आया है...

पर अब न होगा...
कोई खेल यहां...

ये दहाड आज फिर गूंज उठी है
अलग विदर्भ की मांग
आज फिर
''एक आगाज'' बन उठ खड़ी है।

2018-19

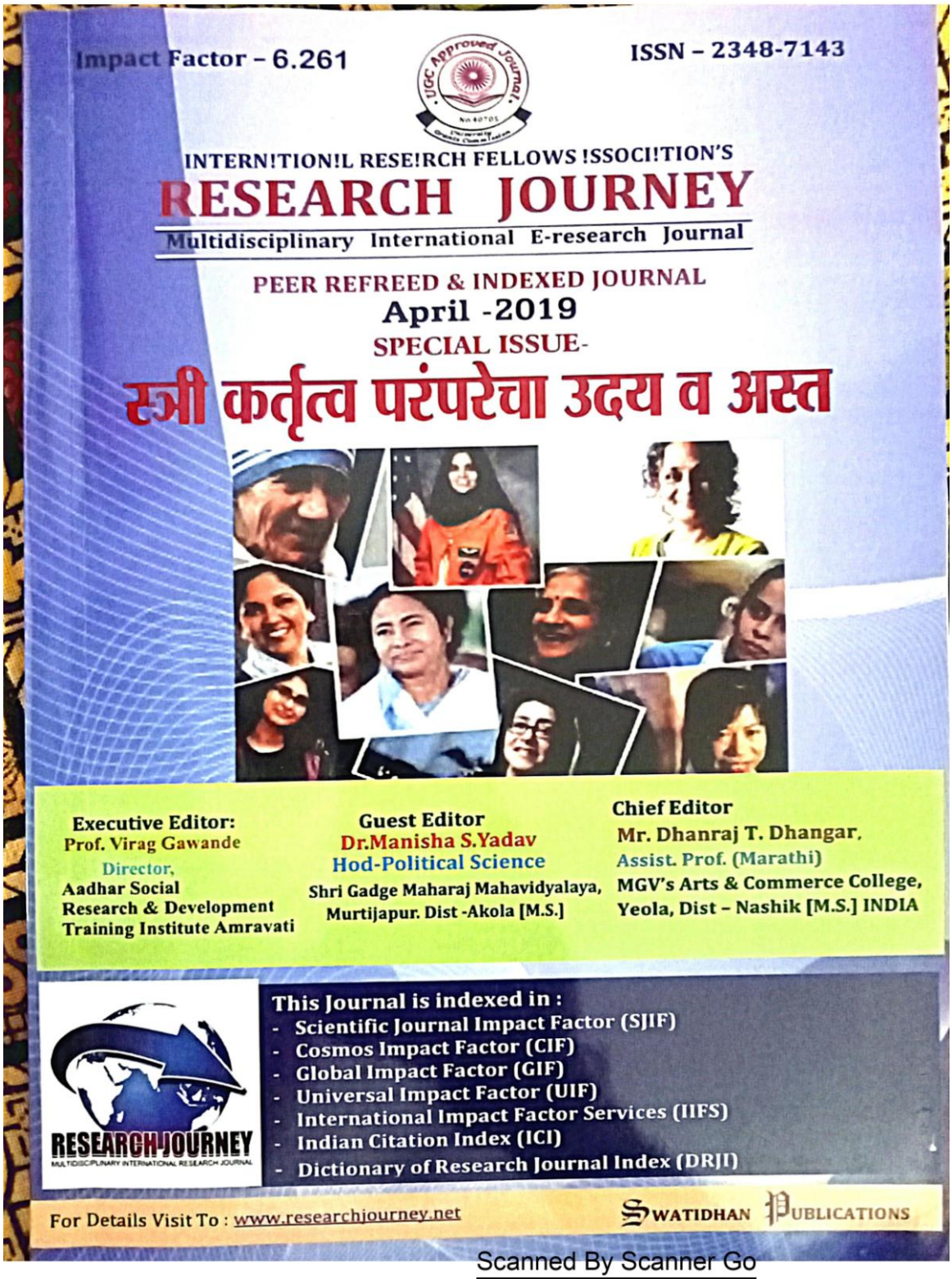

Scanned By Scanner Go

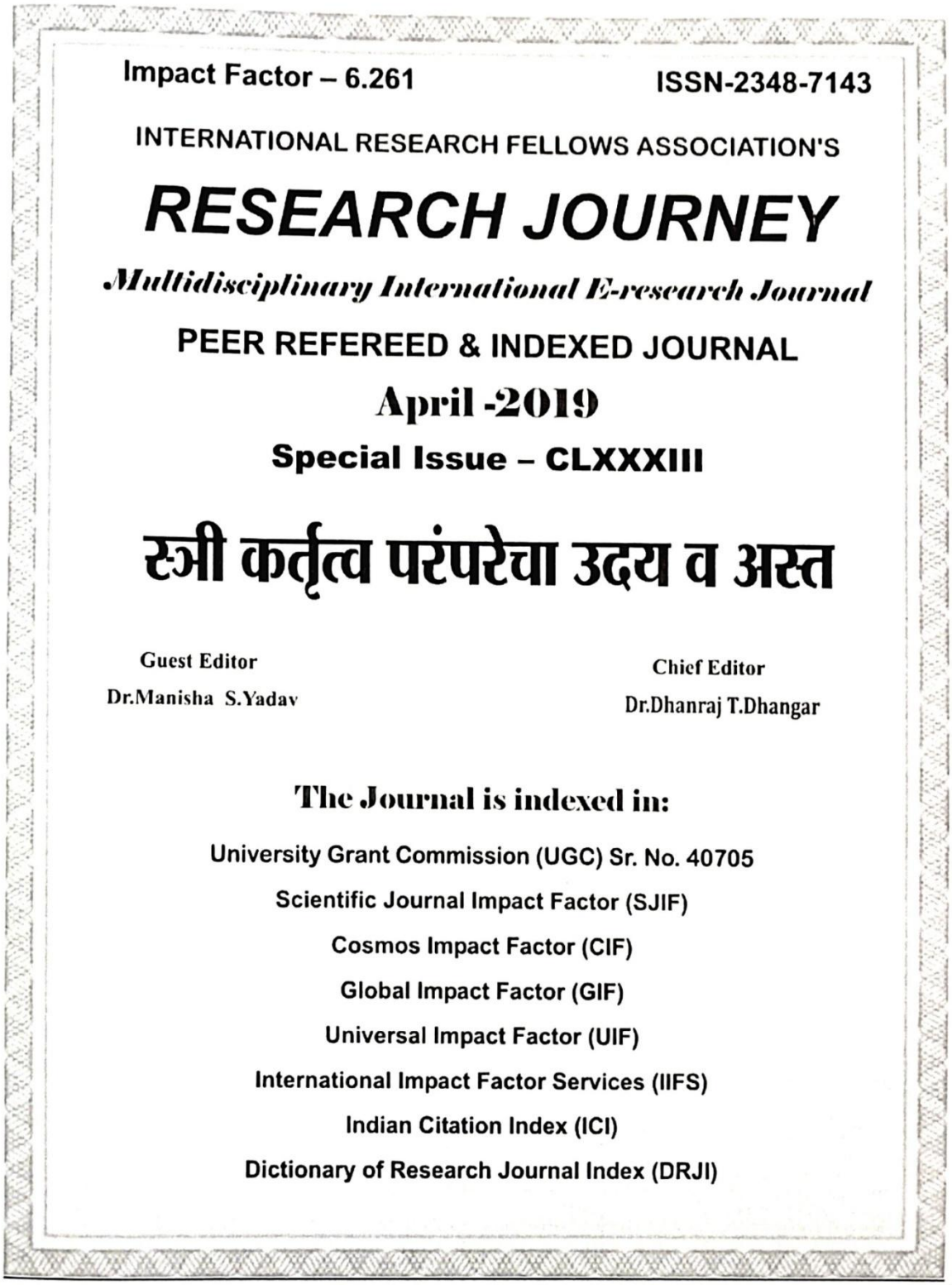

Impact Factor – 6.261 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

April -2019

Special Issue – CLXXXIII

स्त्री कर्तृत्व परंपरेचा उदय व अस्त

Guest Editor
Dr.Manisha S.Yadav

Chief Editor
Dr.Dhanraj T.Dhangar

The Journal is indexed in:

University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40705

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Indian Citation Index (ICI)

Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	महिलांचा मतदानाचा अधिकार - राजकीय सहभागाचे मूलभूत साधन	प्रा. डॉ. संदीप बी. काळे	9
2	लिंगभावात्मक न्याय : एक अध्ययन (स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संदर्भात)	प्रा. प्रतिभा टावरी	13
3	महिला सक्षमीकरण आणि त्यांचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार	संभाजी संतोष पाटील	21
4	महिला सक्षमीकरण व महिला विकासासाठी धोरणे.	प्रा.कांतीलाल डी. सोनवणे	25
5	स्त्री उथानामध्ये पुरोगामी समाजसुधारकाचे कार्य	प्रा सुप्रिया उ. इंगोले	28
6	क्रांतीकारी स्त्री : सेनानी	प्रा.डॉ.आर.बी.मोरताटे	34
7	पंचायत राज व ग्रामीन महिला नेतृत्व	डॉ. अर्चना ज्ञानदेव पाटील	38
8	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला आरक्षण धोरण	प्रा. गणेश माघाडे	42
9	समृध्द भारतासाठी स्त्री पुरूषसमानतेची गरज	डॉ.ममता व्ही.पाथ्रीकर	46
10	वाराव्या महाराष्ट्र विधानसभेतील महिला सदस्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमीचे चिकित्सक अध्ययन	डॉ. मनिषा यादव	50
11	शहा बानो व सायरा बानो : ऐतिहासिक निर्णय	डॉ. संतोष नारायण कायंदे	53
12	महिलांना राजकीय सहभागा दरम्यान येणाऱ्या अडचणी	प्रा. ज्योती काळबांडे	56
13	महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	प्रा.आर.एस.कोरडे	61
14	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण आणि राजकीय सहभाग	कु.कल्पना गोरले	66
15	भारतीय इतिहासात महिलांचे स्थान : ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.सौ.जयश्री पाटील/कु.नेहा वामनराव मोरतळे	69
16	पंचायतराज व महिला नेतृत्व	डॉ. संतोष बाबुराव कुऱ्हे	73
17	ललमनियाँ कहानियाँ में व्यक्त स्त्री व्यथा	प्रा.डॉ.पवन नागनाथराव एमेकर	78
18	भारतीय संविधानातील स्त्री कल्याण विषयक कायदे	प्रा. नीता पांडे	81
19	भारतीय राज्यघटना व महिला सक्षमीकरण	कु. दिपाली श्रीराम घोगरे	84
20	स्त्री उत्थानामध्ये भारतीय समाजसुधारकांचे कार्य : एक चिंतन	आकाश शेषराव वांगर	87
21	पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व सक्षमीकरण	प्रा. डॉ .रतन व्ही. राठोड	91

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

22	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील रणरागिणी — डॉ. शालिनीताई पाटील डॉ. संजय सागरू सपकाळ	95
23	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला आरक्षण धोरण प्रा. जी. डी. शेंडे	103
24	महिला मानवाधिकाराचे उल्लंघन : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. बी.जी. जोगदंड	106
25	स्वंतत्र्यपर्व स्त्री नाटककार प्रा.डॉ.भारत विठ्ठलराव शिंदे	110
26	महिलांना राजकीय सहभागा दरम्यान येणाऱ्या अडचणी डॉ.संध्या चर्जन	114
27	महिलांच्या राजकिय सहभागाचे अध्ययन (विशेष संदर्भ- १६ वी लोकसभा) डॉ. बबिता येवले	121
28	भारतातील कौटुंबिक हिसांचार वास्तव आणि उपाय प्रा. श्रीहरी मा. सानप	125
29	स्त्रियाविरुद्ध कौटुंबिक हिंसाचार प्रा. डॉ. जयमाला लाडे	131
30	स्त्री स्वातंत्र आणि रोजगाराची जागरूकता डॉ. अनिता जिवतोडे (टेकाडे)	136
31	Gender Equality and Importance of Constitutions Vinod B. Khaire	142
32	Women Entrepreneurship Development in India Asst. Prof. Nath M. N.	146
33	Indian Constitution and Women's Empowerment Prof. Sangita Suryawanshi	150
34	Female Characters in Indian English Women Writers Mr. Pundlik Nalinde	155
35	Women's Contribution in Politics Prof. Sangita V Dhandar	158
36	Female characters in - The unbearable darkness of noon Dr. (Mrs.) Poorva V. Bhonde	162
37	The Contribution of Women to Indian Constitution Dr.Vinod B.Khaire	166
38	Role of Constitution in Women Empowerment in India Pravin R. Alshi	169

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

Gender Equality and Importance of Constitutions

Vinod B. Khaire
Associate Professor and Head of the Department of Political Science
Smt.Radhadevi Goenka College for Akola Women

The constitution is the most authoritative expression of the State's system of governance and accountability and therefore creates potential opportunities and threats to the advancement of gender equality. This policy outlines the advantages and disparities in years of gender responsive constitution making and policy lessons that can be taken from all of this for ongoing constitutional reform and post-constitution. He found that there had been significant growth in gender responsive constitutions since the 1980s. However, he argues that while this is an important achievement, the persistence of gender discriminatory provisions in several constitutions and the lack of a clear path between constitution making and legislative policies and changes tend to reduce constitutional contributions to gender equality efforts. . It examines strategies that have been used by different players to achieve gender responsive constitutional change and shows examples of situations in which reform has been used for positive progress in jurisprudence, policy and law.

Women and girls represent half of the world's population and hence, also half of that has the potential. Gender equality, besides being a basic right, is also important to achieve a peaceful society, with full human potential and sustainable development. In addition, it has been shown that empowering women spurs productivity and economic growth. Unfortunately, there is still a long way to go to achieve full equality of rights and opportunities between men and women, warning UN women. Therefore, it is a very important part of ending various forms of gender violence and securing equal access to quality education and health, economic resources and participation in political life for women and girls and boys and men. It is also important to achieve equal opportunities in access to employment and to leadership positions and decision making at all levels. The UN Secretary General, Antonio Guterress stated that achieving gender equality and empowering women and girls is an unfinished business in our day, and the biggest human rights challenge in our world.

Since the 1980s, constitutional content has evolved from basically gender-neutral to gender-specific. Africa, Asia and America contribute most of the gender-related constitutional reforms that can be identified throughout the time frame. While constitutional reform can occur as part of a regular political process, the most significant - often involving constitutional rewriting - often occurs in a climate of substantial political change. In this context, 44 the sub-Saharan constitution has been rewritten since 1995 or is in the process of rewriting.

An analysis of the UN Women's constitutional database shows commitment to a number of areas that are important for women's rights and gender equality. Most constitutions include
general provisions on equality and non-discrimination, and many have additional gender equality provisions related to, for example, protection from violence, access to education or

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue April
UGC Approved No. 40705 | 2019

political quotas. Some constitutional processes are also accompanied by efforts for specific changes in language. The Constitution of Ecuador and South Africa is a promising example of constitutional commitment to substantive equality: The former makes explicit references to substantive equality while the second includes a unique mix of excluded discrimination reasons, for previous pregnancies, marital status, gender, gender and orientation sexual. The use of intentional pronouns (he and he, men and women) in the constitution such as those from Ethiopia, Morocco and Tunisia is a subtle acknowledgment that constitutional language serves to rearrange and reconfigure society.

Role of Constitutional Jurisprudence: -

The availability of provisions regarding the court and the restoration of the constitution in 177 constitutions reinforced the basis for constitutional litigation. The strong desire and tenacity of civil society groups to be actively involved in litigation of public interests have not contributed to the reform of gender discriminatory laws. Colombian women's groups use such forums to protect women from violence and displacement related to conflict. Women have used their national constitution to protest the desecration of holy land in Austria, the failure of the police to warn about serial rapists in Canada, forcing contraception on female prisoners as a condition of husband and wife visits in Columbia, rights of gender prayer in Israel, restitution of conjugal rights in India, the order of surnames in Germany and the rules of male preference in inheritance of nobility in Spain.

Although the wider impact of constitutional jurisprudence is rarely documented, the 1995 case of 19-year-old Adriana Grandos, who filed claims for entry into the navy at Columbia's constitutional court, paved the way for the registration of 28 cadets. In 1997, 34 women joined the air force as trainee pilots and 20 entered naval officer training schools, while military installations were adopted to provide private accommodation, separate bathrooms, pregnancy tests and maternity uniforms. The Nepal Supreme Court overturned the provisions in criminal law which freed husbands from rape in marriage. The case of the Dow vs. Attorney General of Botswana led to the revocation of the citizenship law, which has denied the right of women to inherit their husbands and foreign children from their marriages. The Mmusi case - in the same country - states Ngwaketse customary law is unconstitutional, allowing women to claim the same rights as men to inherit property.

Gender Responsive Constitutional Reform -

The constellation of factors can be identified as functioning to accelerate gender responsive constitutional reform throughout the post-independence constitution in particular. They included extensive and rapid ratification of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) since the early 1980s and so on; the International Women's Year proclamation in 1975 and the next world conference on women in 1975, 1980, 1985 and 1995; civil society activism that has been developing and relentless since the 1970s, and the mobilization of women in the context of democratic transitions and post-conflict settlements. Article 2 (a) of the Convention places obligations on States Parties to realize the principle of equality of men and women in their national constitution or other laws which are appropriate if they have not been included in it and to ensure, through law and other appropriate means, practical realization of this principle. The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women consequently calls on the State to report measures made to ensure that discriminatory constitutional provisions are reviewed. Recently

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

in March 2016, the Tanzania and Vanatu Unity Republic was among a group of countries where the committee recommended a comprehensive review of constitutional provisions to ensure adequate reflection of the principle of equality and definition in accordance with the convention.

In post-conflict countries, constitutional reform is often part of a three-pronged political reform process that includes peace agreements and electoral reform. In sub-Saharan countries which experienced major civil conflict and severe upheaval in the period after mid - 1990 have witnessed the most significant constitutional changes on the continent. The post-conflict transition creates a political opening for women's groups to propose change; and major disruption in gender relations permeated through political transition countries when women occupied male-dominated roles as breadwinners and leaders during times of public and national crisis. This shift laid the foundation for women's groups to make far-reaching demands for gender equality as part of the constitutional reform process.

From a broader perspective, the creation of a post-colonial constitution has experienced a significant tendency towards an open and participatory constitutional review process. Advocacy for gender equality has often taken the opportunity to influence constitutional design from different locations, including the women's movement, gender machinery, constitutional review bodies, parliamentary gender causes, legal reform commissions, the UN system, regional bodies and other development actors. Strategic alliances between actors as part of a relatively open, democratic and transparent process are very important to place and maintain fender equality on the constitution-making agenda. Uganda's post-conflict constitutional design, for example, was effectively carried out through a coalition of 52 female members of the Constituent Assembly, two female lawyers in the Constitutional commission, non-partisan women's caucuses and the broader women's movement, which supported this process externally. Similarly, the provisions on gender equality in the 2013 Zimbabwe Constitution were spearheaded by Group 20, which consisted of women activists, politicians and academics.

Recommendations for Gender Equality: -

1. Ensure full and equal participation of women in the process of constitutional review and reform in all contexts.
2. Take advantage of opportunities for cross-country learning by demonstrating positive experiences in making gender responsive constitutions, especially in relation to eliminating persistent discriminatory constitutional provisions.
3. Providing adequate resources for post-constitutional policies and the legislative process to improve constitutional enforcement and implementation. In particular, the constitution must function as a tool to challenge and abolish gender discriminatory laws as determined by sustainable development goals.
4. Support gender responsive public interest litigation by equipping relevant actors to build achievements in successful litigation related to gender equality. This must be accompanied by continuous efforts to assess the impact of court decisions on women more broadly and strategies that have been and can be used to increase these benefits.
5. Carry out further research on the broader impact of gender responsive constitutional reform to become the basis for strategic use of the constitution as an instrument of transformative change for women among a wide audience.

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

Reference book

1. Why and how important constitutions to advance gender equality, Beatrice Duncan, United Nations Women, Brief policy no. 8
2. Women and power in post-conflict Africa, Tripp, A.M. Cambridge University Press, 2015.
3. www.un.org/en/sections/issues depth / gender equality
4. https://www.un.org.gender-equality.

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | April 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

The Contribution of Women to Indian Constitution

Dr.Vinod B.Khaire
Lord House , 26 A, Sagar Colony , Washim Road ,Akola 444002

The constitution of India was adopted by the elected Constituent Assembly on 26 November 1949 and came into effect on 26 January 1950. The total members of the Constituent Assembly was 389. While we all remember Dr. Babasaheb Ambedkar as the Father of the Indian Constitution and other pioneering male members, who helped draft the Indian Constitution. There were 15 female members in Constituent Assembly , who gave the significant contribution in making Indian Constitution.

All women members aware of the retardation suffered by India , due to colonial rule and the new opportunities available to Indians , particularly the women, to enjoy equal rights enshrined in the Constitution for them. Their erudite articulation added the verve and elan to the debatesin the Constituent Assembly. Therefore, the social issues which stunted the empowerment of marginalized section were prominently raised by them in Constituent Assembly – like prevention of forced labour and human trafficking, particularly the devdasi system in India and control of the State over religious instructions . there have been perspective debates over the issues of minority rights,particularly in respect of the discrimination minorities faced in educational institutions .educational planning and protection of children against exploitation were the issues prominently raised by most of the women members. They also extensively participated in debates on fundamental rights and the Directive principles of the State policy. They reposed faith in the state and the law, which they were framing , to realize the freedom and empowerment for every section of the society. It is also instructive that none of the women members were supported the measures like positive discrimination or separate electorate on gender or communal lines.

List of Women Members of Constituent Assembly

Sr.No.	Name of the Member	Date of the Signing Register	Constituency
1	Ammu Swaminathan	9 December 1946	Madras / General
2	Annie Mascarene	29 December 1948	Travancore and Cochin Union
3	Begum Aizaz Rasul	14 July 1947	United Provinces / Muslim
4	Dakshyani Velayudan	9 December 1946	Madras / General
5	G. Durgabai	9 December 1946	Madras / General
6	Hansa Mehta	9 December 1946	Bombay/ General
7	Kamla Choudhari	9 December 1946	United Provinces /General
8	Leela Ray	9 December 1946	West Bengal /General
9	Malati Choudhary	9 December 1946	Orissa / General
10	Purnima Banerji	9 December 1946	United Provinces/ General
11	Rajkumari Amrit Kour	21 December 1946	Central Provinces and Berar/General
12	Renuka Ray	14 July 1947	West Bengal/General
13	Sarojini Naidu	9 December 1946	Bihar / General
14	Sucheta Kriplani	9 December 1946	United Provinces /General
15	Vijaya laxmi Pandit	17 December 1946	United Provinces / General

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue April 2019
UGC Approved No. 40705

1.Ammu Swaminathan – She actively participated and expressed her views on Fundamental Rights and Directive Principles of State Policy : Twin Pillars of Constitution. She said that " I know that the Constitution Gives us Fundamental rights ,equal status , adult franchise and has provided for the removal of untouchability and things of that kind for which India has been fighting all these years.

2.Annie Mascarene – She was give contribution in the Issue of Provincial elections , Tribute to Sardar Patel for Unifying India without bloodshed and Fixing a time table for the House. She said that " We are here laying down the Principles –rudimentary principles of democracy, not for the coming election but for the days to come , for generations , for the nation."

3.Begum Aizaz Rasul- The most active woman member participated in various motion and gave contribution to Indian constitution. She expressed her views on Autonomy to Ministers from Party Affiliations, election to Council of States, Additional representation to East Punjab,On Fundamental Rights , minority rights , On Electoral system, naming the Parliament, On the Membership of Legislative Assembly Of U.P., In support of of the India's Membership of the Common wealth, Passing a legislation : Powers of Parliament and the President, Against Separate electorate ,Against the making the acquisition of property by State non judiciable, Commending the work of Drafting Committee. She was strong feminist and warriors of minority rights, education of women.

4.Dakshayani Velayudan : - She was only Dalit woman in Constituent Assembly. She actively deliver her views on An Appeal to Dr. B.R. Ambedkar, Harijans as Hindu Candidate from Muslim Provinces , Freedom from forced labour , Against separate electorate or Reservations for Harijans, Draft Constitution: Imprint of Government of India Act, 1935,Beyond Constitution :Need for a campaign against Untouchability.

5. G. Durgabai :- The another r strong woman member , who laid her view on various subjects like Welcoming the Representatives of Indian States , Appointment of Judges of Provincial High Courts, Establishing High Courts in Newly Created provinces , Judges should be citizen of India , Commending the efforts of Smt. Muthulaxmi Reddy in Prohibiting the Devdasi system, Opening up the Hindu religions and educational institutions for all sections of the society, The Constitutional remedies for Fundamental rights, Reposing faith on youth , Ensuring the neutrality of the Governor, Appellate Jurisdiction of the Supreme Court , Ensuring the high standards of the films, Protection of the children and youth from exploitation and abandonment, Hindustani instead of Hindi as a National Language , Limitations on Individual freedoms, The Supreme Court – Guardian of the Constitution, On the Democratic credentials of the Draft Constitution.

6. Hansa Mehta – She gave the contribution in the Presentation of National Flag, Social , political and economic justice for women in India and Responsibility lies with the people to make the Constitution work.

7. Purnima Banerjee – The most active and strong woman member of Constituent Assembly, Her contribution to India Constitution in the areas of State's control over religion's instructions in schools , Protection of minorities against discrimination in public funded educational institutions, Qualifying age for the Upper House, Finances of the local bodies , Electoral college for the Upper House of Provincial Legislature , A case for separate

Scanned By Scanner Go

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue April
UGC Approved No. 40705 | 2019

educational planning, Ideal for common good must prevail, Right of detainee, Return women to the seats vacated by woman in Constituent Assembly, Ultimate sovereignty lies with people, She expressed her views on the support of the motion by Dr B.R.Ambedkar to pass the Draft Constitution.

8. Renuka Ray- the champion of women rights, active and strong woman member of the Constituent Assembly, who gave significant contribution in making the Indian Constitution. She contribute in Equality of status and Justice for women, Question of religious minorities and majority in a secular state, Against religious in public funded schools , a critique of the Draft Commission , Prevention of trafficking of women and abolition of Devdasi system, For an education unblemished by the religious strife, Question of Bicameral State legislatures , Second chamber in Provincial legislature : A dilatory chamber? , Scarce Provincial Finances, Role of Centre in co-ordinating the educational standards in the country, Issue of justiciability of compensation in the event of acquisition of property, Summarizing the work of the Constituent Assembly- Hopes and Aspirations.

9.Sarojini Naidu – She participated and expressed her views on the motion of resolution regarding national flag and seeking on inclusive Constituent Assembly.

10. Sucheta Kriplani – She singing a Vande matram , Jan gan Man and Sare Jahan se Achcha – National songs in Constituent Assembly.

11. Vijayalaxmi Pandit – She expressed her views on Centrality of New Asia in post –raj world order. She said , No nation can exist half slave and half free. The same applies to the world, since freedom is not divisible, India must free himself socially and economically.

In other words of Begum Aizaz Rasul , "As a women , I Have very great satisfaction in the fact that no discrimination will be made on account of sex. It is in the fitness of things that such a provision should have been made in the Draft Commission, and Iam sure women can look forward to equality of opportunity under the new Constitution."

Reference Books :-

1 .Selected Speeches of Women Members of the Constituent Assembly, Rajya sabha Secretariat, New Delhi, April, 2012
2 .http://parliament of india .nic.in
3 .http://rayasabha .nic.in
4 .http://feminisminindia.com.15 women who helped draft the Indian constitution
5 http;//en.m.wikipedia.org.constituent assembly of india

Scanned By Scanner Go

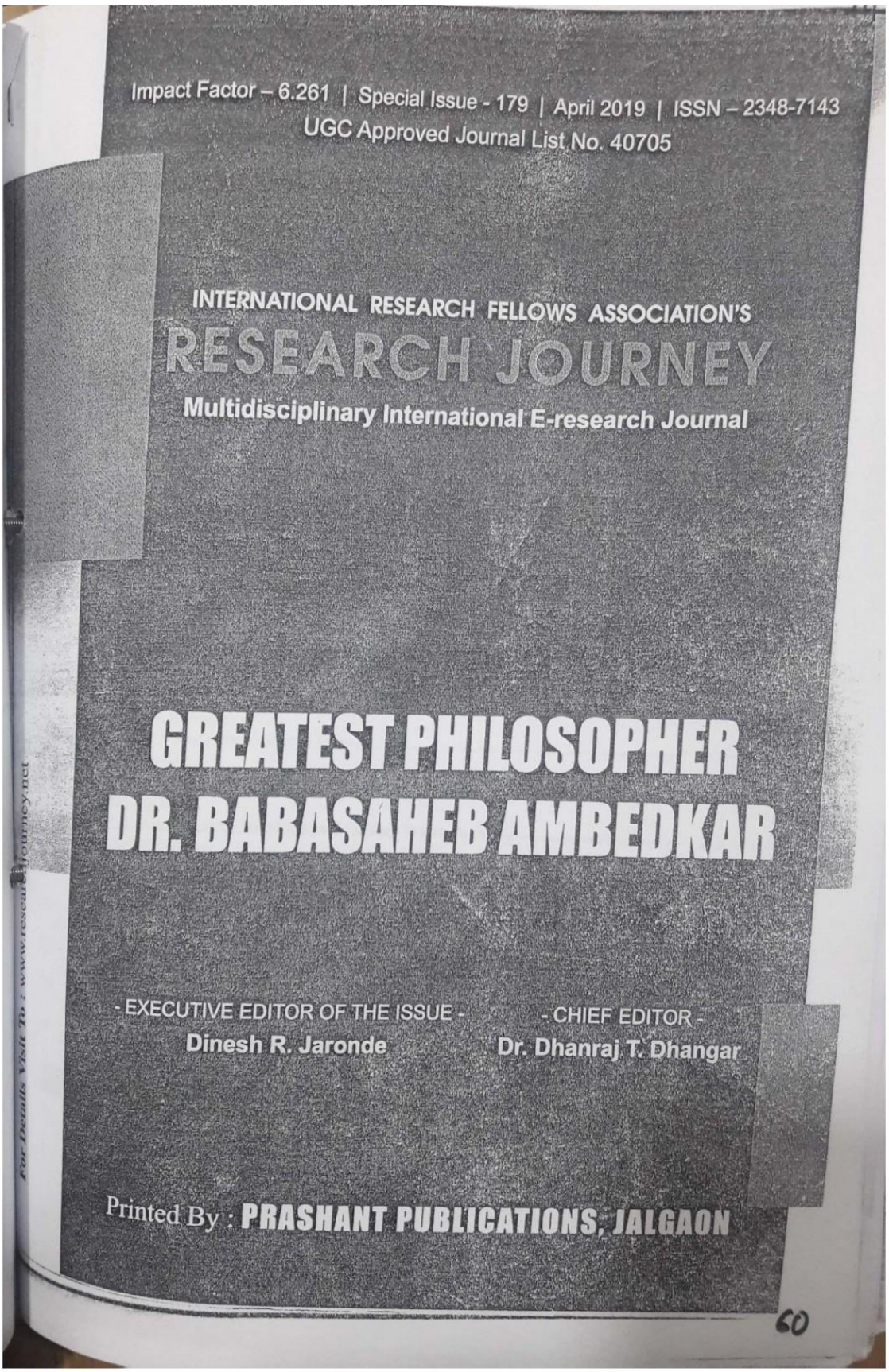

Scanned by CamScanner

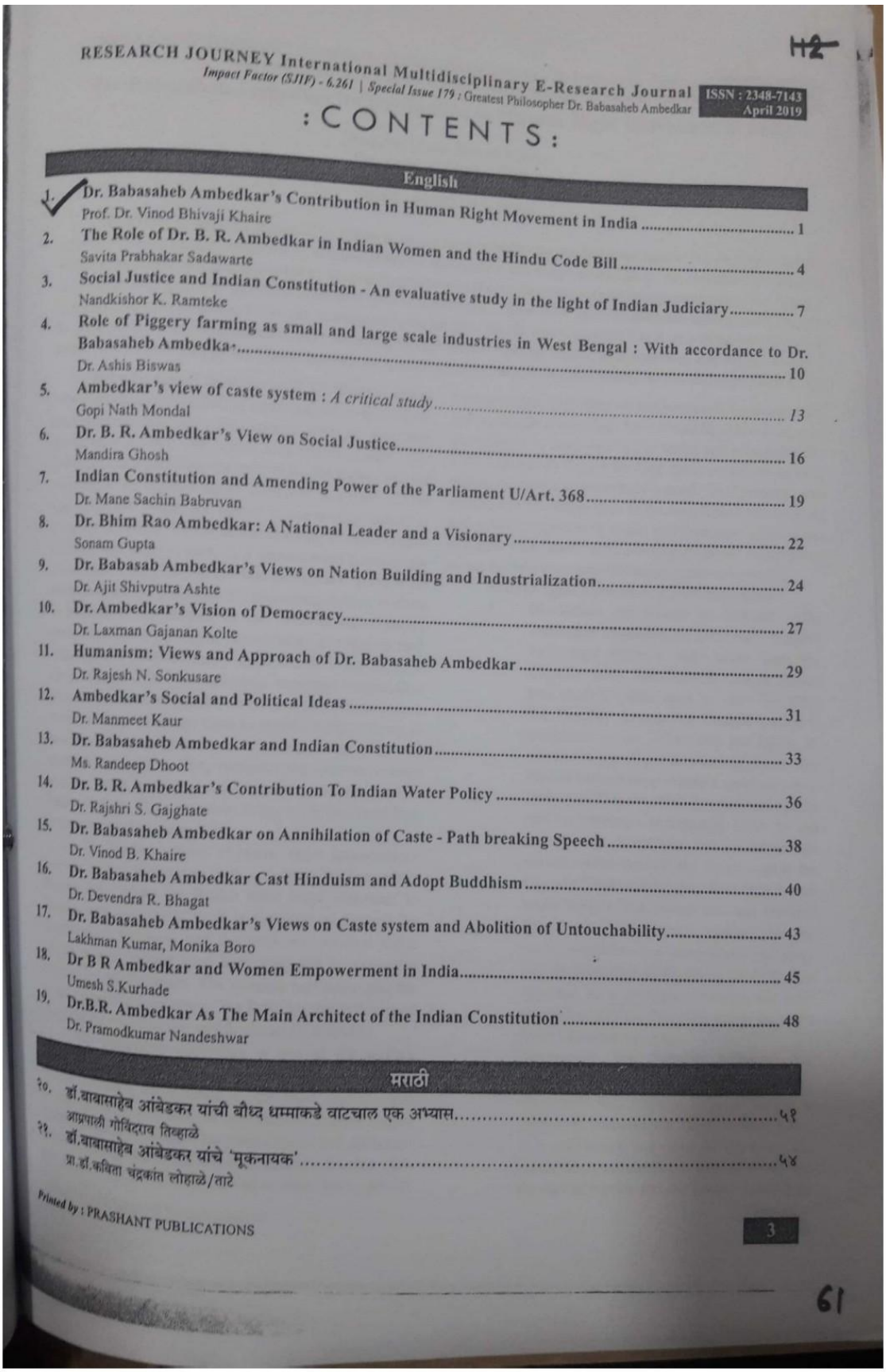

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar
ISSN : 2348-7143
April 2019

: CONTENTS :

English

1. Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution in Human Right Movement in India 1
Prof. Dr. Vinod Bhivaji Khaire
2. The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Indian Women and the Hindu Code Bill 4
Savita Prabhakar Sadawarte
3. Social Justice and Indian Constitution - An evaluative study in the light of Indian Judiciary 7
Nandkishor K. Ramteke
4. Role of Piggery farming as small and large scale industries in West Bengal : With accordance to Dr. Babasaheb Ambedka- 10
Dr. Ashis Biswas
5. Ambedkar's view of caste system : *A critical study* *13*
Gopi Nath Mondal
6. Dr. B. R. Ambedkar's View on Social Justice 16
Mandira Ghosh
7. Indian Constitution and Amending Power of the Parliament U/Art. 368 19
Dr. Mane Sachin Babruvan
8. Dr. Bhim Rao Ambedkar: A National Leader and a Visionary 22
Sonam Gupta
9. Dr. Babasab Ambedkar's Views on Nation Building and Industrialization 24
Dr. Ajit Shivputra Ashte
10. Dr. Ambedkar's Vision of Democracy 27
Dr. Laxman Gajanan Kolte
11. Humanism: Views and Approach of Dr. Babasaheb Ambedkar 29
Dr. Rajesh N. Sonkusare
12. Ambedkar's Social and Political Ideas 31
Dr. Manmeet Kaur
13. Dr. Babasaheb Ambedkar and Indian Constitution 33
Ms. Randeep Dhoot
14. Dr. B. R. Ambedkar's Contribution To Indian Water Policy 36
Dr. Rajshri S. Gajghate
15. Dr. Babasaheb Ambedkar on Annihilation of Caste - Path breaking Speech 38
Dr. Vinod B. Khaire
16. Dr. Babasaheb Ambedkar Cast Hinduism and Adopt Buddhism 40
Dr. Devendra R. Bhagat
17. Dr. Babasaheb Ambedkar's Views on Caste system and Abolition of Untouchability 43
Lakhman Kumar, Monika Boro
18. Dr B R Ambedkar and Women Empowerment in India 45
Umesh S.Kurhade
19. Dr.B.R. Ambedkar As The Main Architect of the Indian Constitution 48
Dr. Pramodkumar Nandeshwar

मराठी

२०. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची बौध्द धम्माकडे वाटचाल एक अभ्यास ५१
आम्रपाली गोविंदराव तिव्हाळे
२१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'मूकनायक' ५४
प्रा.डॉ.कविता चंद्रकांत लोहाळे/ताटे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar
ISSN : 2348-7143
April 2019

113

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution in Human Right Movement in India

Prof. Dr. Vinod Bhivaji Khaire
Department of Political Science
Smt. Radhadevi Goenka College for Women,
Akola - 444002 (M.S.) India

The history of mankind is marked by efforts to ensure respect for the dignity of human rights. The Concept of human right was introduced and developed by thinkers from various cultural and religious traditions. An important contribution to the promotion of this idea was made by statesman and lawyers and written norms establishing protection of the rights of individuals were gradually inscribed in national laws or constitution. Steps were taken to establish internationally human rights standards, in particular in the 19th century and after the First World War. However, it was only in the second half of the 20th century that comprehensive international system of human right promotion and protection was set up. This was mainly due to the efforts of the United Nations, its specialized agencies and regional intergovernmental organizations. (1)

Since the days of the Indus valley Civilization, Indian culture has been the product of a synthesis of diverse culture and religions that came into contact with the enormous Indian subcontinent over a very long stretch of time. The Indian concept perceives the individual, the society and the universe as an organic whole. Everyone is a child of God and all fellow beings are related to one another belong to a universal family. The Buddhist doctrine of non-violence in deed and thought says, is a humanitarian doctrine par excellence, dating back to the third century B.C. Jainism too contained similar doctrines. (2) According to Gita, divinity in humans is represented by the virtue of non-violence, truth, freedom from anger, renunciation, aversion to fault -finding,-the qualities that a good human being ought to have. Human rights are extremely important because they provide fairness and equality in our society. Without human rights, society would go back to ancient times in terms of morality. Human rights are set of principle concerned with equality and fairness. They recognize our freedom to make choices about our lives and to develop our potential as human beings. They are about living a life free from fear, harassment or discrimination.

The modern version of human rights jurisprudence may be said to have taken birth in India at the time of the British rule. When the British ruled India, resistance to foreign rule manifested itself in the form of demand for fundamental freedoms and the civil and political rights of the people. Indians were humiliated and discriminated against by the Britishers. The freedom movement and the harsh repressive measures of the British rulers encouraged the fight for civil liberties and fundamental freedoms.

Dr. Babasaheb Ambedkar is one of the world's greatest defender and philosopher of human right. He was a true visionary, contributing to the legal enshrinement of rights, and to this day, he continues to inspire human right defenders. Dr. Ambedkar placed social and economic equality alongside political and civic equality. He said, ' On the 26 January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality, and in social and economic life we will have inequality. How long shall we continue to deny equality in social and economic life? If we continue to deny it for long time, we will do so only putting our political democracy in peril.' Dr. Ambedkar was prescient in his recognition of the interdependence of civic and political rights with social and economic rights, even at a time when states were working to divide these norms across the two international human rights covenants(3).

Human right Movement By Dr. Ambedkar :

1. **Movement for Water at Mahad :** Dr. Ambedkar organized the Dalit rally to assert their legal rights to take water from the Chawdar tank. The Chawdar tank of Mahad was made a public tank in 1869. In 1923, the Bombay Legislative Council passed a resolution to the effect that the Dalits be allowed to use all public watering places. The Mahad Municipality passed a resolution on 5 january 1927 to the effect that the Municipality had no objection to allowing Dalits to use the the tank. Soon After this resolution was passed a conference of the Dalits to go to the Chavdar Tank and exercise their right to take water from it. The Hindus who had exhorted them to be bold instantly realized that this was a bombshell and immediately ran away. But the electrified Dalits led by Dr. Ambedkar marched in a procession through the main streets and for the first time drank the water from Chowdar tank.(4)
2. **Movement for Temple Entry :** Dr. Ambedkar fought for the temple entry movement took place at Kalaram Temple at Nashik in Maharashtra. On 13 october 1935, at a conference convened on the issue, Dr. Ambedkar recounted the experience of the depressed classes and the immense sacrifices

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

1

62

Scanned by CamScanner

ISSN : 2348-7143
April 2019
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar

made by them to secure minimum human rights under the aegis of Hinduism.

3. **Movement for Right for Workers :** Dr. Ambedkar fought for the rights of workers and peasants. In the 1930s when he had formed his Independent Labour Part, he took up the cause of tenants in the Konkan region of Maharashtra. With the support of radicals then in the Congress Socialist Party, the Independent Labour Party organized a huge march of 20000 peasnts to Mumbai in 1938, the largest pre-independence peasant mobilization in the region. In the same year, Dr. Ambedkar joined with the Communists to organize a strike of Mumbai textile workers in protest against a bill about to be introduced by the British Government to curve labour strikes. Dr. Ambedkar took the lead in condemning the bill in the Assembly and argued that the right to strike was simply another name for the right to freedom of assembly.

Journalist work for Human Right :

In 1920, Dr Ambedkar entered into the world of newspapers. He started his first newspaper, *Mooknayak*, on January 31,1920. It ran for three years before being closed. Later, He went on to found three newspapers, *Bahishkrut Bharat* (1927-1929), *Janata* (1930-1956) and *Prabuddha Bharat* (19560. He was directly involved in the editorial management of the first two newspapers. His lucid style of writing with a scholarly approach, and his command over the language were equally important in creating an impact at that time. His strong but composed style of writing was clearly illustrated during the Mahad Agitation of 1927. During the 1920s , Mooknayak and Bahishkrut Bharat took bold positions on several contentious issues pertaining to religious , social and political rights. Dr. Ambedkar's journalism teaches us that we should honesty strive to make society aware of the exploitative nature of the caste, varna, class, gender and regional divisions and try to free it from the biases they generate. The incisive editorial comments of Dr. Ambedkar in Mooknayak, Bahishkrut Bharat and Samata can be seen as symbolic of his confrontation with the Indian social system. Dr. Ambedkar was not content being a neutral observer. He was an interventionist who wanted to alter the status quo. While he intensively probed the anomalies of religion and caste and varna system.(5)

Dr. Ambedkar and Women empowerment :

At the All India Depressed Classes women's Conference held at Nagpur on 20th July, 1940, Dr. Ambedkar emphasized that there could not be any progress without women. He spoke, "I am great believer in women's organization I know that what they can do to improve the conditions of the society if they are convinced. They should educate their children and instill high ambition in them. Since Dr. Ambedkar was well convinced about the status of women, as the Chairman of the Drafting Committee he tried and adequate inclusion of women's right in the political vocabulary and Constitution of India. Therefore, by considering women's equality both in formal and sustainable senses he included special provisions for women while all other general provisions are applicable them, as to men constitutional provisions. Hence, there are Articles like 15(3), 51(A) and so on. His key work in the preparation of Indian Constitution made it to be known as New Charter of Human Rights. He looked upon law as the instrument of creating a sane social order in which the development of individual should be in harmony with the growth of society(6).

In 1948 when the Hindu Code Bill was introduced in Parliament and debated on the floor of the house, the opposition was strong against the bill. Dr. Ambedkar tried his level best to defend the Bill by pointing out the Constitutional principles of equality, liberty and fraternity and that in the Indian society characterized by the caste system and the necessary for a social change in which women have equality in a legal frame system and the oppression of women since women are deprived of equality. A legal frame is necessary for a social change in which women have equal rights with men. However, the Bill could not withstand the opposition from the Hindu Orthodoxy. On this issue the then Law minister Dr. Ambedkar resigned. His explanations for resignation show how the Parliament of independent India deprived its women citizen of even basic rights. Dr. Ambedkar said, "I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved." He strived through efforts, including his proposed Hindu Code Bill, to secure rights for women in India in areas such as inheritance and divorce. Importantly, he was of course referring to all women, not just the progress of elite women, approaching gender equality as he was from the point of view of Dalit women.(7)

He aroused the conscience of the masses and mobilized the depressed classes and brought upon a new dawn for them through his extraordinary compilation of fundamental rights, special provisions for the Scheduled Caste and Scheduled Tribe incorporated in the Constitution of India. The Draft Constitution prepared by him provided for fundamental rights such as equality before law, of equal opportunities, against exploitation etc, the concepts which were much ahead of that time in the whole world and to a large extent were adopted by the Constitution Assembly. His ideas of governance of the country and the division of power between Union Government and the Government in the States have been successful for a large and diverse

Scanned by CamScanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar April 2019

country like India.

Dr. Ambedkar's role in shaping Indian human rights laid down in the Indian Constitution is quite comprehensive, educative and informative. Dr. Ambedkar's quest for human rights, his struggle for social emancipation and for the upliftment of the downtrodden and their liberation from the social evils, and his thrust for women's emancipation from the orthodox Hindu social order, and caste system before the British Government as well as the Indian anti-Dalit leaders. Further, his role as national, political, opposition and Depressed classes leader, Cabinet Minister, Viceroy Member, Constitution Maker and his vision for India make him one of the greatest and unparalleled leaders of India in the 20th century(8).

Reference :

1. Human Rights, Leah Lavin, National Book Trust, Delhi, 2007
2. Human rights in India, An overview, shodhganga. inflibnet.ac.in
3. https://talkinghumanities.blogs.sas.ac.uk. Dr.Ambedkar a visionary for human rights
4. www.hurights.or.jp. B.R.Ambedkar- Defender of human rights, Joseph Benjamin
5. https://www.forwardpress.in/2017/07ambedkar's journalism and its significance today
6. www.legalservicesindia.com/article/1611/Dr.BR. Ambedkar's role in women empowerment
7. www.legalservicesindia.com/article/1611/Dr.BR. Ambedkar's role in women empowerment
8. https://www.indiamart.com/dr.b.r.ambedkar-champion-of human rights

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

64

Scanned by CamScanner

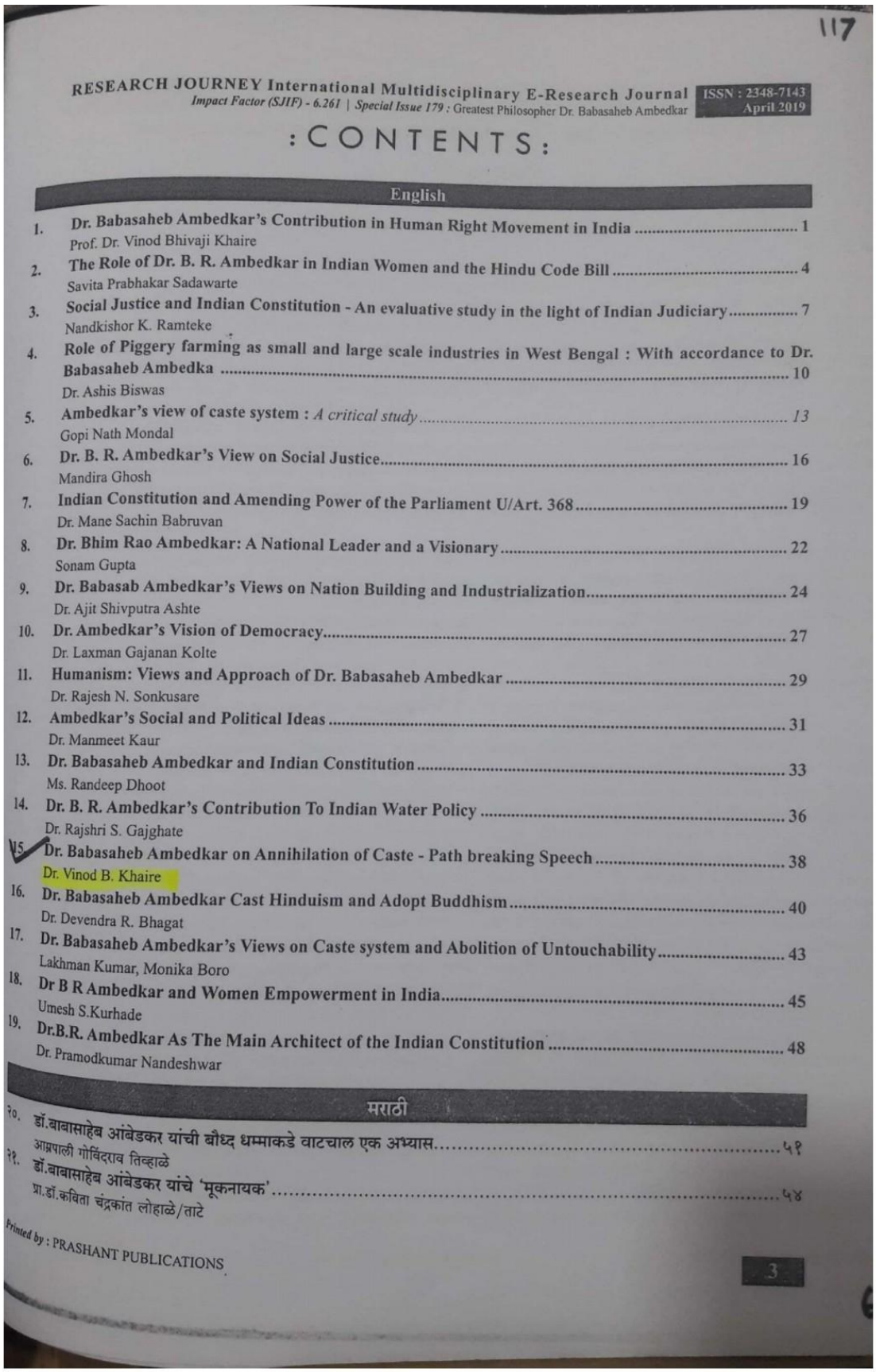

117

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar
ISSN : 2348-7143
April 2019

:CONTENTS:

English

1. **Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution in Human Right Movement in India** 1
Prof. Dr. Vinod Bhivaji Khaire
2. **The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Indian Women and the Hindu Code Bill** 4
Savita Prabhakar Sadawarte
3. **Social Justice and Indian Constitution - An evaluative study in the light of Indian Judiciary** 7
Nandkishor K. Ramteke
4. **Role of Piggery farming as small and large scale industries in West Bengal : With accordance to Dr. Babasaheb Ambedka** 10
Dr. Ashis Biswas
5. **Ambedkar's view of caste system :** *A critical study* *13*
Gopi Nath Mondal
6. **Dr. B. R. Ambedkar's View on Social Justice** 16
Mandira Ghosh
7. **Indian Constitution and Amending Power of the Parliament U/Art. 368** 19
Dr. Mane Sachin Babruvan
8. **Dr. Bhim Rao Ambedkar: A National Leader and a Visionary** 22
Sonam Gupta
9. **Dr. Babasab Ambedkar's Views on Nation Building and Industrialization** 24
Dr. Ajit Shivputra Ashte
10. **Dr. Ambedkar's Vision of Democracy** 27
Dr. Laxman Gajanan Kolte
11. **Humanism: Views and Approach of Dr. Babasaheb Ambedkar** 29
Dr. Rajesh N. Sonkusare
12. **Ambedkar's Social and Political Ideas** 31
Dr. Manmeet Kaur
13. **Dr. Babasaheb Ambedkar and Indian Constitution** 33
Ms. Randeep Dhoot
14. **Dr. B. R. Ambedkar's Contribution To Indian Water Policy** 36
Dr. Rajshri S. Gajghate
15. **Dr. Babasaheb Ambedkar on Annihilation of Caste - Path breaking Speech** 38
Dr. Vinod B. Khaire
16. **Dr. Babasaheb Ambedkar Cast Hinduism and Adopt Buddhism** 40
Dr. Devendra R. Bhagat
17. **Dr. Babasaheb Ambedkar's Views on Caste system and Abolition of Untouchability** 43
Lakhman Kumar, Monika Boro
18. **Dr B R Ambedkar and Women Empowerment in India** 45
Umesh S.Kurhade
19. **Dr.B.R. Ambedkar As The Main Architect of the Indian Constitution** 48
Dr. Pramodkumar Nandeshwar

मराठी

20. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची बौध्द धम्माकडे वाटचाल एक अभ्यास** ५१
आम्रपाली गोविंदराव तिव्हाळे
21. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'मूकनायक'** ५४
प्रा.डॉ.कविता चंद्रकांत लोहाळे/ताटे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

118

ISSN : 2348-7143
April 2019

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 179* : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Babasaheb Ambedkar on Annihilation of Caste - Path breaking Speech

Dr. Vinod B. Khaire
Associate Professor and Head,
Department of Political Science,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Dr. Ambedkar's Annihilation of Caste is a stupendous work of a great genius .The book comprehensively brings out various aspects of caste , a phenomenon particularly observable in India in its social structure. Annihilation of caste was a speech which Dr. Ambedkar was to deliver before the public at Lahore and was organized by *Jat Pat Todak Mandal*.Dr. Ambedkar got his speech printed and sent some copies of it to the members of the mandal. The speech was not to taste of the Mandal for some of dr. Ambedkar's thought , they found subversive and unsavory. They suggested Dr. Ambedkar made some changes in his speech as they found them unacceptable. Dr. Ambedkar refused to make any changes or to alter the subject matter as the members desired.

Dr. Ambedkar did not budge from his stand and the conference was postponed sine die. Dr. Ambedkar could not make a speech, but the turned to be one of the great treatises on caste. Only Dr. Ambedkar could write a speech – a speech for all time and for all the people who think about castes in India. In his high language and high thought go together. Dr. Ambedkar's intelligence reaches oceanic depth. It has the power to satisfy the curiosity of any scholar who thinks about caste. The book became more poignant as Dr. Ambedkar made a public announcement that he was born Hindu but he would not die a Hindu.

Social scientists such as Senart, Nesfiled, Hisley and Ketkar in India have tried to understand genesis and mechanism of caste but it is to Dr. Ambedkar we look for the solution. The Problem about the caste is endogamy which prevents endosmosis . Unless people are bounded by blood relationship all other means to eradicate caste remain ineffective Dr. Ambedkar brings out the lacunae in these of great social scientists at the age of 25, when most of the people are immature to grasp the importance of the subject. In intellect he stands second to none and his professors at Columbia University could easily accept this. His essay was show cased as the best work of literature for that month, in one of the esteemed magazines.

In Annihilation of Caste Dr. Ambedkar crystallizes that

1. Realization of Hindu without Chaturvarna is impossible.
2. Hindu society with its Chaturvarna is harmful because the effect of the varna as a social order is degradation of masses by denying them opportunity to acquire knowledge and emasculate them by denying them the right to hold arms.
3. Hindu Society should recognize principle s of liberty, equality and fraternity.
4. To achieve this religious authority behind caste and varna has to be destroyed.
5. This can be done by discarding divine authority of the Shastras.

The path of social reform like the path to heaven at any rate in India, is strewn with many difficulties. Social reform in India has few friends and many critics. The critics fall into two distinct classes. One class consists of political reformers and the other of the socialists. It is pity that caste even today has its defenders. The defenders are many. It is defended on the ground that the caste system is but another name for division of labour and if labour is necessary feature of every civilized society then it is argued that there is nothing wrong in the caste system. Now , the first thing is to be urged against this view is that caste system is not merely division of labour. *It is also a division of labourers.*

Some have dug a biological trench in defence of the caste system. It is said that the object of caste was to preserve purity of race and purity of blood. Now ethnologists are of opinion that men of pure race exist nowhere and that there has been a mixture of all races in all parts of the world. Especially is this the case with the people of India. The caste system cannot be said to have grown as a means of preventing the admixture of races or as a means of maintaining purity of blood and culture . To hold that distinctions of race and to treat different castes as though they were so many different races is a gross perversion of facts.

Caste does not result in economic efficiency. Caste cannot and has not improved the race. Caste has however done one thing. It has completely disorganized and demoralized the Hindus. The effect of caste on the ethics of the Hindus is simply deplorable. Caste has killed public spirit. Caste has destroyed the sense of public charity. Caste has made public opinion impossible. A Hindu's public is his caste. His responsibility is only to his Caste.

Unless you change your social order you can achieve little by way of progress. You cannot mobilize the

Scanned by CamScanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 179 : Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar April 2019

community either for defence or for offence . You cannot build anything on the foundation of caste. You cannot build of nation, you cannot built of morality. Anything that you build on the foundations of caste will crack and will never be a whole.

Dr. Ambedkar says that, in the fight for Swaraj you fight with the whole nation on your side. In this, you have to fight against the whole nation and that too, your own. But it is more important than Swaraj. There is no use having Swaraj, if you cannot defend it, More important than the question of defending Swaraj is the question of defending the Hindus under the Swaraj. In my opinion only when the Hindu Society becomes a casteless society that it can hope to have strength enough to defend itself. Without such internal strength, Swaraj for Hindus may turn out to be only a step towards slavery.(1)

Arundhati Roy write on Annihilation of Caste that, The Annihilation of Caste was a radical work for its time, a critique too of the establishment as it set about decolonizing itslf. Its central plank revolves around the negative impact of the caste system as it matters for dalits . This was about the liberation from a centuries old social structure that oppressed a huge number of people. The caste system is still one of the centeal aspects of Indian politics , society and economy today. However, and thanks in large part to Dr. Ambedkar's articulation,there is most definitely a self-aware subaltern politics just as there is a broader sectarian question that focuses on religion in general. However, both of these seem to prevent a conversation about gender rather than leading to liberal intersectionalities as they matter in the west. The true liberation of India must involve the material freedom of women, girls and those who female identify. That is what it is to read Dr. Ambedkar now and learn from his example. One can only hope that the opening he makes in the field can lead us away from female infanticide, the negative aspects of the dowry system and towards women empowerment in the workforce and home as well as making public space safer on the whole. It is not only the annihilation of caste that we ssek then but also the annihilation of chauvinism in the 21st century.(2)

Dr. Anand Teltumbde state that, What the Communist Manifesto is to the capitalist world, Annihilation of caste is to India . Dr. Ambedkar's Annihilation of caste is one of the most important works of political writing from india , written in1936, it is an audacious denounciation of Hinduism and its caste system.Dr. Ambedkar offer a scholarly critique of Hindu Scriptures, which sanction arigidly hierarchical and iniquitous social system. The world's best known Hindu, Mahatma Gandhi, responded publicly to the provocation. The hatchet was never buried.(3)

Sumitri Singaravel review on this book ,says that, Annihilation of caste is a prolific work by Dr. Ambedkar . It encapsulates the ideas of a rebel of how caste and religion oppresses people- socialy, moralyand economically. Originally conceived as a speech for Jat Pat Todak Mandal, an organization of caste Hindu social Reformers, it was later published by Dr. Ambedkar himself, for the organization refused to allow him to give his speech in the original form. Lucid, powerful and scholarly the treatise provides a thorough insight of how and whycaste plagues the life of millions. There is an underlying indignation, fierce and untainted, rightfully directed towards years of unwarranted injustice.(4)

The boon and bane of Hinduism is the fact that both the philosophy and religion is so intricated weaved around its core faith. Although caste , a necessary adjustment by the society to keep the religion intact, has been objected by many other forerunners previously to Dr. Ambedkar, from Raja ram Mohan Roy to mahatma Gandhi, it has always sprung back with a rejuvenated force, for it derived its root from the fundamental philosophy of the Hinduism. What is more revolutionary and indomitably courageous about Dr. Ambedkar and this work is that he questions the very authority of the Vedas, Upnishadas and Manu smritis itself.

Citing and drawing parallels from history to western philosophy, from Plato to French Revolution, Dr. Ambedkar's argument dazzles and dares with objectivity and erudition.

Another important section in this book is his reply to the criticism of Gandhi to this work. Dr. Ambedkar spares no one, especially not Gandhi, and gives back a direct, logical and completely awe-inspiring reply. For Instance, his reply to Gandhi's argument that everyone should follow his own ancestoral calling according to his caste. Caste in India still persist in this 21st century. There are still interior rural hinterlands where caste system prevails, much not exposed by the urban centric media. Even the young minds are not without any prejudice. The book is manifesto to all downtrodden, oppressed people of the India, Dr. Babasaheb Ambedkar write path breaking books, contribute to change inn social structure, social institution, social behavior. This book is considered the basic book for the study of social, cultural and economical relation with caste system in India.

Reference List :

1. Annihilation of Caste with Reply to Mahatma Gandhi, Dr. B.R. Ambedkar, Dr. B. R. Ambedkar source material publication committee, higher education department, Government of Maharashtra.
2. Annihilation of Caste, B. R. Ambedkar, Introduction by Arundhati Roy, www. versobooks.com
3. The Persistence of Caste, Anand Teltumbade, www.goodreads.com

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

2019-20

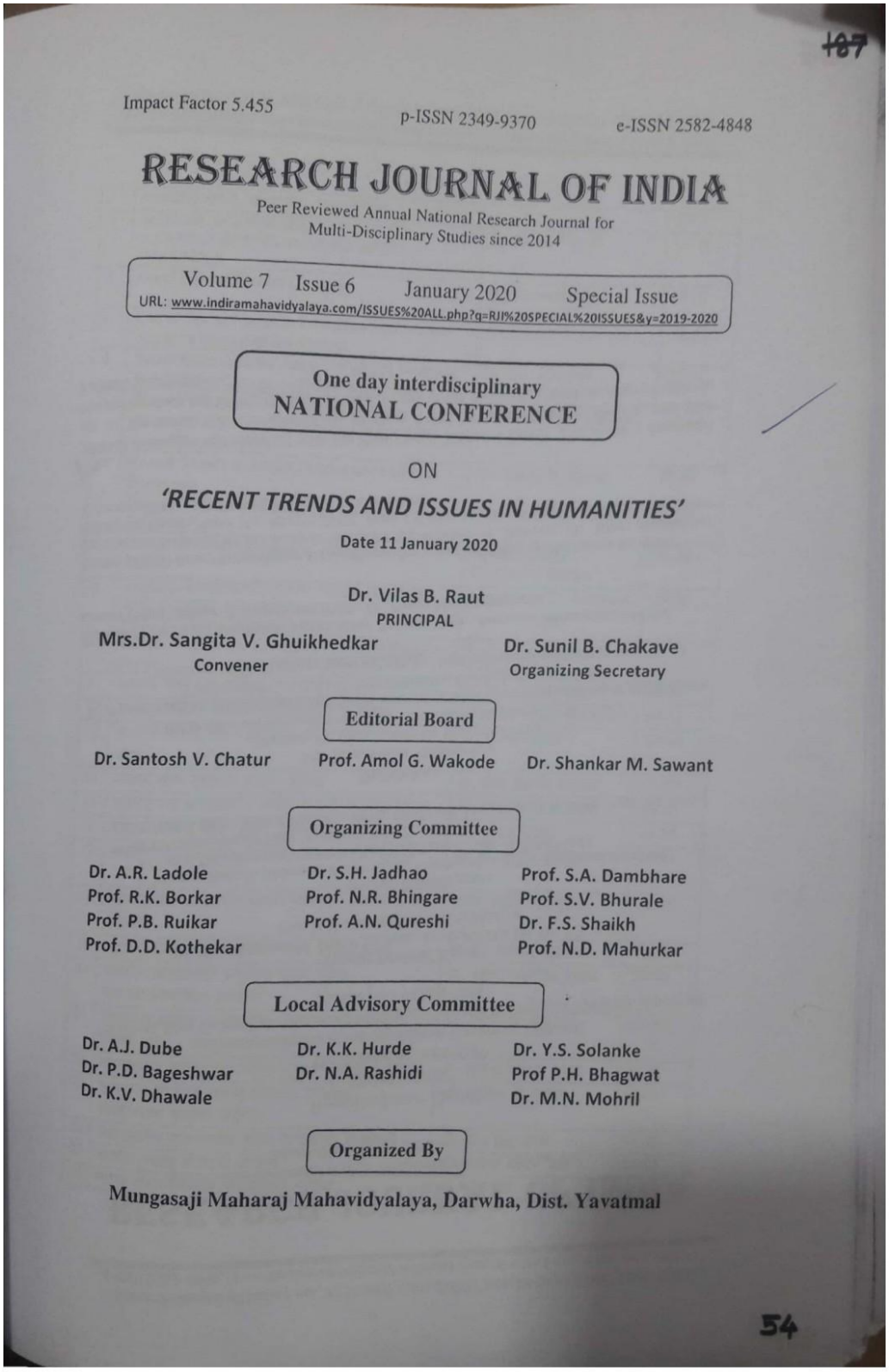

~~187~~

Impact Factor 5.455 p-ISSN 2349-9370 e-ISSN 2582-4848

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 7 Issue 6 January 2020 Special Issue
URL: www.indiramahavidyalaya.com/ISSUES%20ALL.php?q=RJI%20SPECIAL%20ISSUES&y=2019-2020

One day interdisciplinary
NATIONAL CONFERENCE

ON

'RECENT TRENDS AND ISSUES IN HUMANITIES'

Date 11 January 2020

Dr. Vilas B. Raut
PRINCIPAL

Mrs.Dr. Sangita V. Ghuikhedkar
Convener

Dr. Sunil B. Chakave
Organizing Secretary

Editorial Board

Dr. Santosh V. Chatur
Prof. Amol G. Wakode
Dr. Shankar M. Sawant

Organizing Committee

Dr. A.R. Ladole
Prof. R.K. Borkar
Prof. P.B. Ruikar
Prof. D.D. Kothekar
Dr. S.H. Jadhao
Prof. N.R. Bhingare
Prof. A.N. Qureshi
Prof. S.A. Dambhare
Prof. S.V. Bhurale
Dr. F.S. Shaikh
Prof. N.D. Mahurkar

Local Advisory Committee

Dr. A.J. Dube
Dr. P.D. Bageshwar
Dr. K.V. Dhawale
Dr. K.K. Hurde
Dr. N.A. Rashidi
Dr. Y.S. Solanke
Prof P.H. Bhagwat
Dr. M.N. Mohril

Organized By

Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha, Dist. Yavatmal

54

Scanned by CamScanner

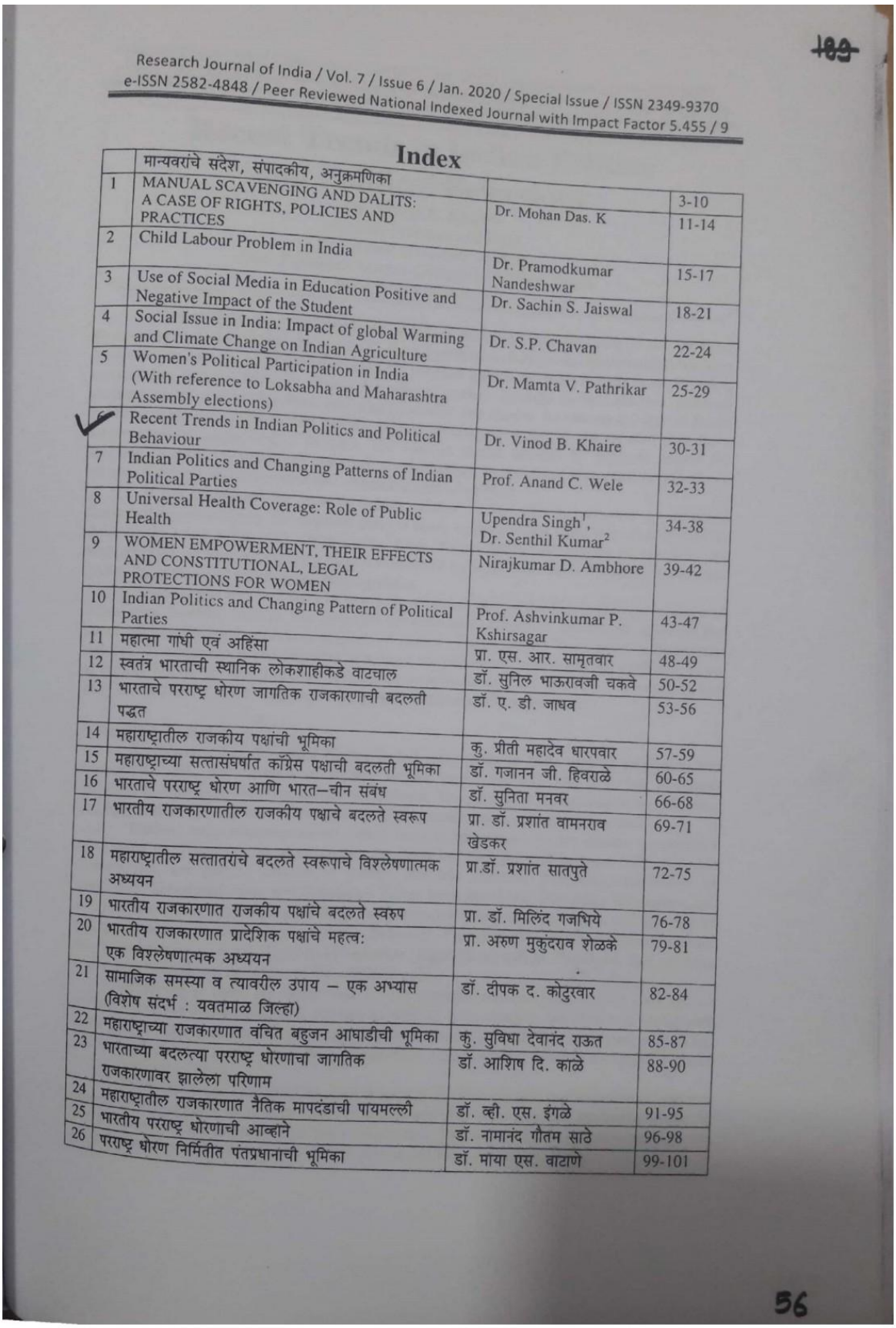

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 6 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848 / Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 / 9

Index

	मान्यवरांचे संदेश, संपादकीय, अनुक्रमणिका		3-10
1	MANUAL SCAVENGING AND DALITS: A CASE OF RIGHTS, POLICIES AND PRACTICES	Dr. Mohan Das. K	11-14
2	Child Labour Problem in India	Dr. Pramodkumar Nandeshwar	15-17
3	Use of Social Media in Education Positive and Negative Impact of the Student	Dr. Sachin S. Jaiswal	18-21
4	Social Issue in India: Impact of global Warming and Climate Change on Indian Agriculture	Dr. S.P. Chavan	22-24
5	Women's Political Participation in India (With reference to Loksabha and Maharashtra Assembly elections)	Dr. Mamta V. Pathrikar	25-29
6	Recent Trends in Indian Politics and Political Behaviour	Dr. Vinod B. Khaire	30-31
7	Indian Politics and Changing Patterns of Indian Political Parties	Prof. Anand C. Wele	32-33
8	Universal Health Coverage: Role of Public Health	Upendra Singh[1], Dr. Senthil Kumar[2]	34-38
9	WOMEN EMPOWERMENT, THEIR EFFECTS AND CONSTITUTIONAL, LEGAL PROTECTIONS FOR WOMEN	Nirajkumar D. Ambhore	39-42
10	Indian Politics and Changing Pattern of Political Parties	Prof. Ashvinkumar P. Kshirsagar	43-47
11	महात्मा गांधी एवं अहिंसा	प्रा. एस. आर. सामृतवार	48-49
12	स्वतंत्र भारताची स्थानिक लोकशाहीकडे वाटचाल	डॉ. सुनिल भाऊरावजी चकवे	50-52
13	भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक राजकारणाची बदलती पद्धत	डॉ. ए. डी. जाधव	53-56
14	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची भूमिका	कु. प्रीती महादेव धारपवार	57-59
15	महाराष्ट्राच्या सत्तासंघर्षात काँग्रेस पक्षाची बदलती भूमिका	डॉ. गजानन जी. हिवराळे	60-65
16	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत–चीन संबंध	डॉ. सुनिता मनवर	66-68
17	भारतीय राजकारणातील राजकीय पक्षाचे बदलते स्वरूप	प्रा. डॉ. प्रशांत वामनराव खेडकर	69-71
18	महाराष्ट्रातील सत्तातरांचे बदलते स्वरूपाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत सातपुते	72-75
19	भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षांचे बदलते स्वरुप	प्रा. डॉ. मिलिंद गजभिये	76-78
20	भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचे महत्व: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अरुण मुकुंदराव शेळके	79-81
21	सामाजिक समस्या व त्यावरील उपाय – एक अभ्यास (विशेष संदर्भ : यवतमाळ जिल्हा)	डॉ. दीपक द. कोटुरवार	82-84
22	महाराष्ट्राच्या राजकारणात वंचित बहुजन आघाडीची भूमिका	कु. सुविधा देवानंद राऊत	85-87
23	भारताच्या बदलत्या परराष्ट्र धोरणाचा जागतिक राजकारणावर झालेला परिणाम	डॉ. आशिष दि. काळे	88-90
24	महाराष्ट्रातील राजकारणात नैतिक मापदंडाची पायमल्ली	डॉ. व्ही. एस. इंगळे	91-95
25	भारतीय परराष्ट्र धोरणाची आव्हाने	डॉ. नामानंद गौतम साठे	96-98
26	परराष्ट्र धोरण निर्मितीत पंतप्रधानाची भूमिका	डॉ. माया एस. वाटाणे	99-101

Scanned by CamScanner

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 6 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848 / Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 / 29

Recent Trends in Indian Politics and Political Behaviour

Dr. Vinod B. Khaire
Associate Professor and Head
Department of Political science
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
vinodjikhaire@gmail.com

If we analyze the prevailing trend in Indian democracy, we find that on the one hand electoral process has raised the level of political awareness and on the other hand it has also increased the misuse of electoral process by political parties for their narrow ends. Winning election has become the sole criteria for political parties. In order to win election, political parties compromise with values, ethics and morality this used to be associated with it. It has further consolidated primordial values. In this process, they fail to realize that they have larger national responsibility as well. The kind of tactics applied by political parties for winning election has promoted casteism, communalism, regionalism, sectarianism and above all use of money, muscle power and criminalization of politics.

It has weakened the base of Indian politics. In fact, this has become an accepted feature of Indian politics. No political party is ready to discuss this issue that what should be done to do away with such malpractices. Even, Indian public too cannot escape from its responsibility as they are electing people who are of dubious credentials. Quest for power has laid to the erosion of values from Indian politics.

Conducting free and fair election is the responsibility of the Election Commission and it has been working hard to live up to its constitutional obligation. Due to the effort of the commission, electoral violence, misuse of money, bogus voting have been substantially reduced. The oppressed and deprived section of our population who could not even dare to go to polling booth, are electing their representative without any fear. However, it would be too early to say that in India, free and fair election has been totally established.

Emerging Trends:

Democracy has deepened further in last sixty years in India and its credibility has vindicated itself. Participation of weaker section especially S.C. and S.T. has increased manifold thereby consolidating democratic process. The pattern of representation to Loksabha and Rajyasabha reflects that every segment of the population is getting represented.

Earlier, only educated middle class used to get chance to be elected as people's representative. However, in recent years, the trend has changed and women, S.C., S.T. and farmers too, are getting chance to contest and win election. Political participation of minorities, Scheduled caste and Scheduled Tribes have increased. One party dominance and its ill-effects are things of the past. Regional parties are ruling in many states and also part of ruling alliance at the central government. Defection, President rule, election related violence etc. have become a rarity. Right to information, Right to education, Panchyati Raj act have really empowered and enlightened the common public.

However it does not mean that all the changes had positive impact only. If we minutely analyze Indian electoral politics as well as party system, we find that along with some positive changes there is some negative development as well. The vote bank politics has laid to the decline of moral values from our politics. Caste, region, religion still plays decisive role in electoral politics.

Democracy not only ensures adult franchise but also ensures participation in political process. The question is whether Indian democracy has truly ensured the participation of every segment of the population in electoral process. Unless the fruits of democratic success are not shared with deprived and poorer section of the population, the goal of democracy

Scanned by CamScanner

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 6 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848 / Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 / 30

cannot be said to be realized. In Indian context, the worrying aspect is that pace of development is very slow.

Normally in a healthy democratic setup, elections are contested on issues relating to problems affecting people. However, in Indian democracy, it seems as a chimera. On the whole, Indian democracy is passing through a transitional phase and the pace of change is very fast. On the one hand many issues have been addressed, some new issues have cropped up and some old issues remain to be resolved. The need of the hour is that divisive tendencies are closely monitored and evaluated and long term and lasting strategy should be devised to address the socio- economic problem then only we would be able to establish a successful, egalitarian republic. Finally, in the words of eminent historian, RamchandraGuha, it can be said, that Indian democracy is a work in progress and therefore we will have to wait and watch for new developments especially in the field of party system and electoral politics in India.

Recent trends in Indian Political System

There are certain trends arise in the Indian Political system are as:

Movement towards Opposition Unity

The Opposition, freshly revived after Rahul Gandhi's performance as leader of the Gujarat campaign against the deeply-entrenched BJP, will start to come together in the course of 2018. Mathematics dictates the political logic: the BJP won an overwhelming majority in 2014 with just 31 per cent of the popular vote, and the UP elections in 2017 again confirmed that the ruling party's biggest electoral asset is the disunity of the Opposition. (Had Mayawati joined the Samajwadi-Congress combine, the BJP would have been routed in a majority of the seats in UP; instead her 20 per cent support base was wasted, since it essentially took anti-BJP votes away from the Opposition and guaranteed a resounding BJP victory.) Still, even if the logic is obvious, it is not irresistible: very often, for many Opposition parties, their differences with other Opposition parties are more important to them than the shared interest of rallying together to oust the BJP. The BJP itself will do its utmost to exploit Opposition divisions, as it successfully did in Bihar. The success or otherwise of attempts to build an Opposition mahagathbandhan in 2018 could determine the outcome of the next general elections.

International politics will not have a major impact on India

The major global issues — Trump's erratic Presidency, China's emergence as a superpower, the speedy construction of the China-Pakistan Economic Corridor, Russia's rapprochement with China and therefore warming towards Pakistan, the apparent victory over ISIS in the Middle East, and nuclear tensions with North Korea — have had no significant impact on our domestic politics and are unlikely to do so in 2018 either. Indian politics are more insular than most, and this trend is likely to continue. Only two possible international developments could shake up our politics significantly — an explosion in the Gulf countries that sends millions of our workers home into an economy that cannot absorb them, with a simultaneous loss of their valuable remittances; and a major conflict with Pakistan, with whom our relations at their lowest ebb in recent memory. The first is out of our control; the second can only be prevented by statesmanship, which sometimes seems in short supply in New Delhi. A dramatic surge in petrol prices would also affect voters, but there seems little risk of that in the foreseeable future.

The increasing resort to social media as a political tool

This has already become apparent in 2017, with even Rahul Gandhi, who had previously kept his distance from social media, tweeting frequently and wittily. Social media has already become the favoured tool of politicians to get their messages out — it's much easier to issue a tweet or a Facebook post than to call a press conference. With affordable 4G and a profusion of smart phones in the hands of Indian voters, one can be sure that Facebook, Twitter and WhatsApp will be the means of choice for political campaigners — not at the

Scanned by CamScanner

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 6 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848 / Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 / 31

expense of traditional means such as rallies, paryatanams and "squad visits" to voters' homes, but as an equally indispensable arrow in the same quiver.

The limits of identity politics will be reached

The BJP's politics of polarisation and the regional parties' emphasis on casteism and regionalism have made Indian democracy the preserve of identity politics, but I see these practices coming up against their limits in the near future. "Hindu polarisation" has been repeatedly useful for the BJP, but as the Gujarat polls have proved, it is not enough: a new Ram Janmabhoomi temple is not going to fill the stomachs of the unemployed. Nor will Telugu pride make multiple-rate GST any easier to implement, nor OBC dominance promote increased manufacturing, nor the abolition of triple-talaq lower the price of cooking-gas cylinders. The fact is that it is these economic issues, much more than identity, that voters will increasingly cast their ballots on: they may feel passionate about caste or religion, but economics hits them where it hurts, in the wallet. In the increasing realisation of this by our voters lies the hope that 2018 may witness a decisive shift in India towards a politics of performance rather than of identity, of hope rather than fear, and of aspiration rather than conflict.

Nationalization of regional Issues and Regionalization of National Issues

The most important factor responsible for the change in federal political arrangement is nationalization of regional issues and regionalization of national issues and it is largely because modernization, politicization and economic development and on the other hand because of mandal-mandir controversy. In post 1989 period we observe a new trend towards regionalization of Indian politics and it reflects the representative character of Indian polity. It has also brought those into the center stage of Indian politics who were left on the margins.

In fact, regional parties have mushroomed in Indian politics in large numbers in recent years. However barring few states, they have not brought about substantial change and in many states, state governments were replaced by national parties. However some regional governments like the one in Bihar and Orissa have shown the path.

On the positive side of the equation, there has been a salutary change in the representation of the people in parliament. Today, without doubt, all sections of the population are represented in parliament, not only the educated middle-class as was the norm in the early days of democratic elections. The fact that regional parties continue to rule in many States indicate the entrenchment of people power—a confirmation of the empowerment of the common people. Even so, Indian democracy is in a constant process of developing discontinuities in its political system. Therefore, the evolving trends in democratic development, the electoral process and the political system cannot be predicted based on the analysis of one election.

References:

1. www.eurasiareview.com
2. https://adrindia.org/media/relevant-news/emerging-trends-indian-electoral-politics-and-party-system-part-2
3. https://theprint.in/opinion/five-major-trends-shashi-tharoor-sees-emerging-in-2018-indian-politics/26178/
4. https://www.jstor.org/stable/3516407?seq=1
5. https://www.dailyo.in/politics/
6. https://www.eurasiareview.com/30052017-changing-face-of-democracy-in-india-analysis/
7. https://www.thedailystar.net/opinion/global-affairs/news/emerging-trends-indian-election-approaches-end-1738621

❖❖❖

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (C) | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

SPECIAL ISSUE 229 (C)

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

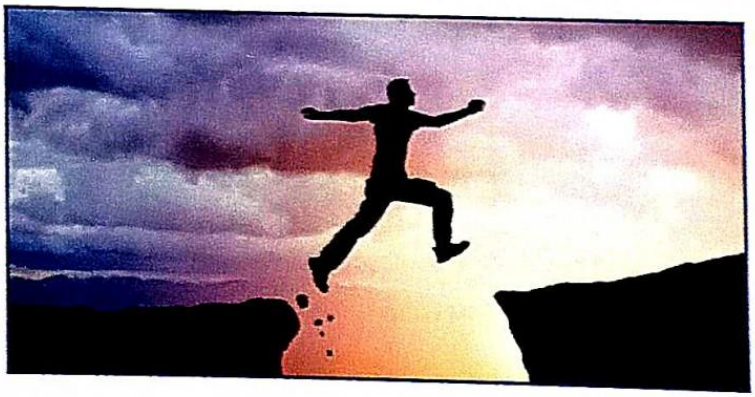

- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

65. **राजकारण आणि युवक** 15
प्रा. डॉ. आशिष मुठ्ठे

66. **शेती आणि युवक** 15
कु. सोनाली गजानन अहिर, डॉ. प्रा. अल्का मानकर

67. **युवकामधील बेरोजगारीच्या समस्येचे विश्लेषणात्मक अध्ययन** 16
प्रा. अमरिष एस. गावंडे

68. **भारतातील बेरोजगारी, अशांतता आणि आजचा युवक** 16
डॉ. संतोष धामणे, प्रा.डॉ. गजानन वनचरे

69. **बेरोजगारी आणि युवक** 16
प्रा. विशाल भिवसेन भिसे, प्रा. डॉ. वैशाली भिवसेन भिसे

70. **आजचा भरकटलेला तरुण उद्याचे जग घडवेल काय?** 16
प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी
ISSN : 2348-7143 February 2020

राजकारण आणि युवक

प्रा. डॉ. आशिष मुरुटे
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारत या देशाचे सरासरी आयुर्मान २४ वर्षे एवढे होते. आज ते २६ वर्ष झाली आहे. या आकडेवारीनुसार भारत हा जगातील सर्वात तरुण देश आहे. राजकारणातील तरुणांचे स्थान व महत्व उल्लेखनीय गेल्या वाढत आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीचा चेहरा भारतीय तरुणाईने बदलला व आजही कोणत्याही राजकीय पक्षाला सत्तेत येण्यासाठी येथील तरुणाला व त्यांच्या मागण्यांना केंद्रस्थानी ठेवावे लागते. प्रकर्षाने मागील दोन लोकसभा म्हणजे २०१४ च्या लोकसभेची सार्वत्रिक निवडणूक व २०१९ ची लोकसभा सार्वत्रिक निवडणूक तरुणांनीच लढवली असे म्हणणे अतिशयोक्ती ठरत नाही.

महाराष्ट्राचे राजकारण असो वा देशाचे आज दोन्ही पातळीवरील मंत्रिमंडळात व कायदेमंडळात अधिकांश वाटा हा तरुणांनीच व्यापला आहे. सतराव्या लोकसभेच्या निवडून आलेल्या एकूण सभासदांपैकी बारा टक्के सभासद उपरोक्त अनुषंगाने तरुण आहेत. २०१४ च्या १६ व्या लोकसभेत हा टक्का मात्र आठ टक्के एवढा होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थांपासून ते लोकसभेपर्यंत सर्वच क्षेत्राच्या राजकारणाकडे आजचा तरुण आकर्षित होत आहे. व यामध्ये उल्लेखनीय बाब अशी की, उच्च शिक्षा विभूषित तरुण आज राजकारणामध्ये रस घेऊ लागले आहेत. सतराव्या लोकसभेतील एकूण सदस्यांपैकी ४३ टक्के सदस्य पदवीधर असून त्यामधील तरुणांचा टक्का हा ९० टक्के आहे. म्हणजेच पूर्वी भारतीय राजकारणासंदर्भात जी एक नकारात्मक संकल्पना होती की, 'राजकारण हे शिकलेल्या लोकांचे काम नाही' ती नकारात्मकता आता नष्ट होऊ लागली आहे. आजच्या लोकसभेतील एकूण सदस्य संख्येच्या चार टक्के सदस्य हे डॉक्टरेट आहेत. तर २५ टक्के सदस्य पदवीत्तर शिक्षण पूर्ण केलेले आहेत. नक्कीच भारतीय राजकारणाला सुखावह करणारी ही एक बाब आहे.

१९५२ च्या लोकसभा निवडणुकीपासून ते २०१९ च्या सतराव्या लोकसभा निवडणुकीदरम्यान तरुणाईच्या समावेशाचा आलेख चढता राहिला आहे. त्याचे विवेचन करणारा पुढील आलेख कृती :

Age Profile of MPs - 1st to 17th Lok Sabha

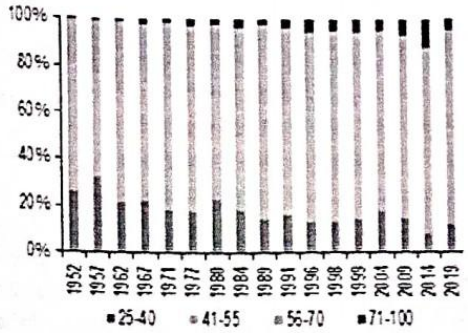

उपरोक्त आलेखावरून आपण आजपर्यंत सर्व लोकसभा मधील तरूणाईचा टक्का समजून घेऊ शकतो.

तरुणांच्या तुलनेत तरुणांचा टक्का जरी कमी असला तरी तो वाढत जागार आहे. ही बाब देखील उल्लेखनीय ठरते. त्या संदर्भात विवेचन करणारा तक्ता नंबर दोन....

% of women MPs in Parliament

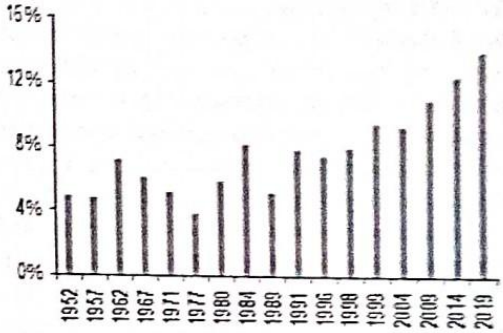

आजच्या लोकसभेत आजपर्यंतचा तरुणांचा सर्वोच्च असा आकडा आपणास पहावयास मिळतो. एकूण ७१६ महिलांनी सतराव्या लोकसभा निवडणूक लढवली व त्यातून ७८ महिला लोकसभेवर निवडून आल्यात. त्यातील ७५ टक्के महिला या तरुण आहेत. पहिल्या लोकसभेचे जो टक्का मात्र पाच येवढा होता. तो आज १४ टक्के पर्यंत पोहोचला आहे. शिवाय ग्रामीण राजकारणाचा पुरुषी चेहरा देखील आता बदलू लागला आहे. पूर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील तरुणी व महिला मात्र नामधारी प्रमुखाची भूमिका निभावत होत्या. व त्यांचे राजकारण घरातील कर्ता पुरुष सांभाळत असे. मात्र आता ही परिस्थिती बदलू लागली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये आता तिची भूमिका निर्णय निर्धारनाची ठरू लागली आहे. गावागावात आपल्याला आता तरुण स्त्री सरपंच होताना दिसते. मागील लोकसभेतील सुषमा स्वराज यांची व निर्मला सीतारमण यांची भूमिका उल्लेखनीय ठरली. निर्मला सीतारमण भारतासारख्या उद्योन्मुख अर्थव्यवस्थेचे 'अर्थमंत्रीपद' भूषवीत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील स्त्रियांच्या वाढत्या वर्चस्वाला बचत गट या संकल्पनेने आर्थिक पाठबळ देऊन तिच्या राजकारणाला अर्थकारणाची जोड दिली आहे. उपरोक्त दोन त्यांचे विश्लेषण केल्यास असा निर्वाळा नियतो की खासदारांचे सरासरी वय हे ५४ वर्षे आहे मात्र १७ व्या लोकसभेत १२ टक्के खासदार असे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143 RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
February 2020 *Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी*

आहेत की त्यांचे वय चाळीस वर्षाच्या खाली आहे. पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे हे वय सहा वर्ष कमी असून सतराव्या लोकसभेतील खासदार महिलांचे सरासरी वय हे ३४ वर्षाच्या खाली आहे. सिनेमा किंवा कला सृष्टी समाज जीवनाचा आरसा आहे असे बोलले जाते. नक्कीच या क्षेत्रातून तरुणांच्या नेतृत्वाचे उदात्तीकरण झाले आहे. त्यामुळे देखील तरुणाईच्या राजकारणातील प्रवेशाला हातभार लागला आहे. मनमोहन सिंग यांच्या पंतप्रधान पदाचा दुसरा कार्यकाल हा संयुक्त सरकारमुळे चढ-उताराचा ठरला. व याची प्रतिक्रिया म्हणून नरेंद्र मोदींसारखे नेतृत्व समोर आले. त्यांच्या नेतृत्वाच्या आकर्षणातून देखील भारतीय तरुण पिढी राजकारणाकडे आकर्षित झाली आहे. मागील सहा वर्षाच्या इतिहासात बऱ्याच राज्यांनी तरुण मुख्यमंत्री पाहिले. उदाहरणार्थ देवेंद्र फडणवीस, वाय एस जगमोहन रेड्डी, योगी आदित्यनाथ. हे सर्व आजपर्यंतच्या राजकीय इतिहासातील तरुण मुख्यमंत्री आहेत. यांची कार्यशैली तरुणांना प्रेरणादायी ठरली आहे. शिवाय यांच्याकडून तरुणांसाठी विशेष योजना आखण्यात आल्यात. दुष्यंत चौटाला हा तीस वर्षीय तरुण हरियाणा सारख्या राज्याचा उपमुख्यमंत्री आहे. चंद्राने मुरूमु ही पंचवीस वर्षे तरुणी ओडिशा सारख्या राज्यातून लोकसभेवर निवडून आली. नुसरत जहां ही ही २९ वर्षीय तरुणी पश्चिम बंगाल मधील बशीरहट लोकसभा मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करते. मीमी चक्रवर्ती ही तीस वर्षीय तरुणी पश्चिम बंगालमधील जाधवपूर मतदार संघातून ३ लाख मताधिक्क्याने निवडून आली. तर तेजस्वी सुर्या हा २८ वर्षीय तरुण बंगळुरू मधून लोकसभेवर निवडून आला.

उपरोक्त काही उदाहरण आहे नमुना म्हणून घेण्यात आली आहेत. परंतु हे प्रमाण आपण फक्त लोकसभा व विधानसभा या स्तराला ठेवून चालणार नाही. तर ग्रामीण राजकारणातील तरुणांचा सहभाग हा त्याहीपेक्षा महत्त्वाचा विषय आहे. कारण ग्रामीण राजकारणातील तरुणांनी महाराष्ट्राला जे दिले ते अविस्मरणीय आहे. विलासराव देशमुख, गोपीनाथ मुंडे, आर. आर. पाटील ही तत्कालीन राजकारणात ग्रामीण भागातून आलेले युवक होते. यांनी व त्यांच्या कर्तृत्वाने महाराष्ट्राचे नाही तर दिल्लीचे राजकारण देखील प्रभावित केले. यामध्ये अजून एक नाव आपण समाविष्ट करू शकतो. ते म्हणजे प्रमोद महाजन यांचे. या सर्व दिग्गज व मुत्सद्दी राजकारण्यांचा राजकीय पिंड हा तरुण वयातच निर्माण झाला. यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणातच राजकीय प्रवेश केला व त्यांच्या तत्कालीन ध्येयधोरणांची देशाच्या राजकारणात आज देखील दाखले दिली जातात.

राजकारणातील युवकांच्या समावेशाची सकारात्मक चर्चा झाल्यानंतर काही नकारात्मक बाबी प्रश्नार्थक स्वरूपाने उपस्थित करणे अनिवार्य आहे. आणि ते म्हणजे पक्षांतराच्या भस्मासुरामुळे कार्यकर्त्या युवकांची जी कुचंबणा होते तिचे काय? २०१९ चा लोकसभा व महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीने पक्षांतराच्या अतिरेकी वापराचा अनुभव घेतला. यातून निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची कुचंबना झाली त्यामुळे तरुणांमध्ये नैराश्य आले का? आणि आले असेल तर त्याला जबाबदार कोण? असे काही प्रश्न शेवटी उरतातच. सत्तेची महत्वाकांक्षा व त्यातून राजकीय विचारसरणीला मिळालेली तिलांजली हे देखील राजकारणातील पुढील पिढी समोर एक मोठे आव्हान आहे. का खरंच डॅनियल बेल म्हणतो त्याप्रमाणे विचारसरणीचा अंत झाला आहे?

वरील काही प्रश्नांसोबत हा शोध निबंध अपूर्ण राहतो. ही सत्यता व्यक्त केल्याशिवाय त्याला शास्त्रीय स्वरूप येणार नाही. शिवाय राजकारणात निर्माण झालेली घराणेशाही भारतीय राजकीय व्यवस्थेत संधीची समानता नाकारते आहे का? की मग राजकारण देखील अनुकंपा तत्वावर आधारित झाले? असे काही प्रश्न आजच्या तरुणांसमोर राजकारणात प्रवेश करताना उभे आहेत. त्याची देखील साधक-बाधक चर्चा होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) न्यु इलेक्शन वॉच रिपोर्ट
२) असोसिएशन फ्रॉम डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म रिपोर्ट

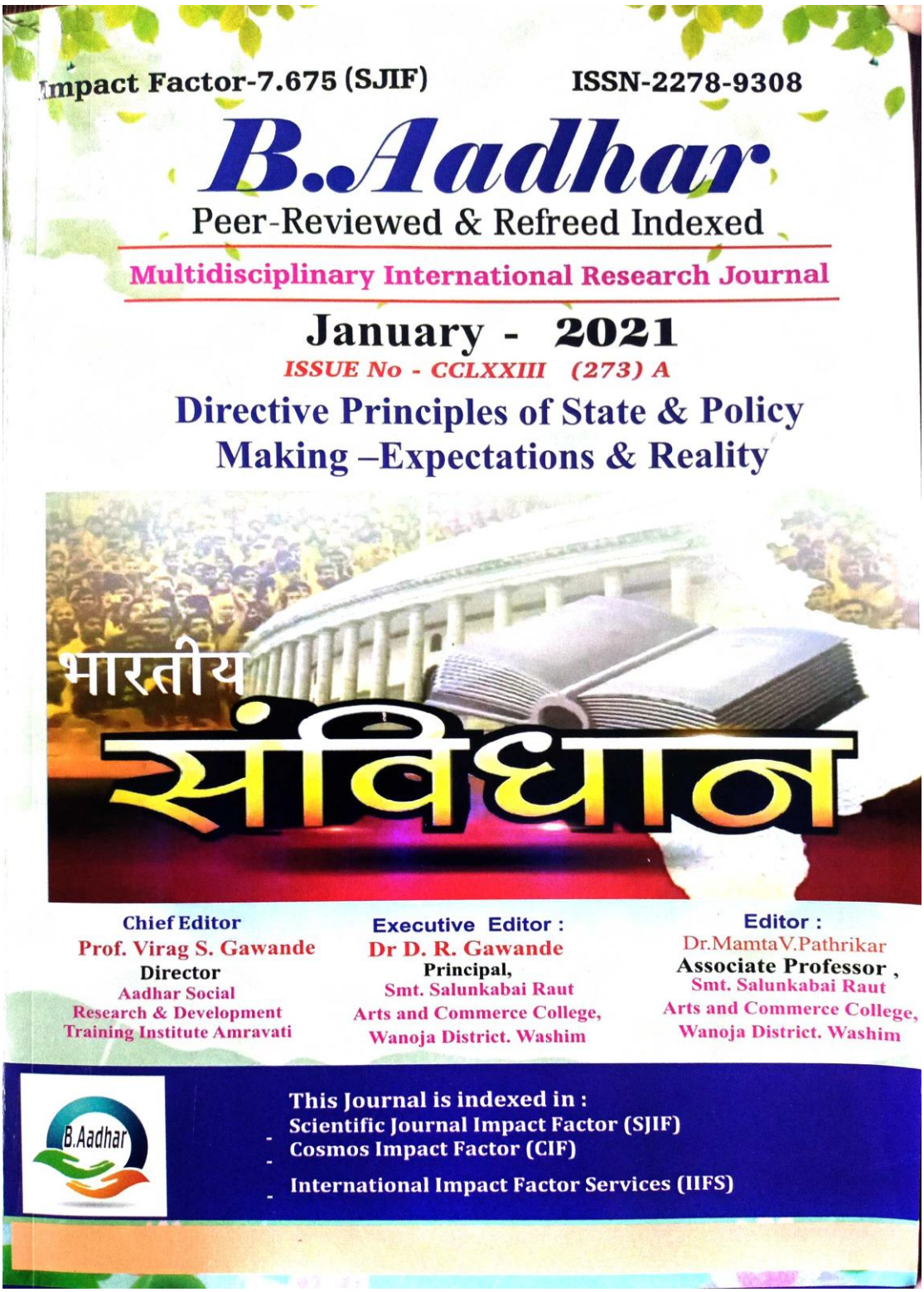
Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
January - 2021
ISSUE No - CCLXXIII (273) A
Directive Principles of State & Policy Making –Expectations & Reality
भारतीय संविधान
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati
Executive Editor :
Dr D. R. Gawande
Principal,
Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim
Editor :
Dr.MamtaV.Pathrikar
Associate Professor ,
Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim
B.Aadhar
This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, CCLXXIII (273) A
ISSN : 2278-9308 January, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

January, 2021

ISSUE No – CCLXXIII (273) A

Directive Principles of State & Policy Making –Expectations & Reality

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr D. R. Gawande
Executive-Editor :
Principal, Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim

Dr.MamtaV.Pathrikar
Editor :
Associate Professor Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, CCLXXIII (273) A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

INDEX A

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Women Empowerment: A Brief Review In The Line Of Social Justice. **Dr D. R. Gawande**	1
2	Constructive Programme of Mahatma Gandhiji **Dr Vijay M. Gawande**	4
3	Right to Education under Directive Principles of State Policy vis-à-vis National Education Policy and Its Implementation for Social Welfare **Dr. Bhagayashree A. Deshpande**	9
4	Directive principles of State Policy in the Indian Constitution: Nature and Implementation **Dr. Dhoble D. B.**	14
5	Judicial Approach on Uniform Civil Code in the light of Directive Principles of state policy under the Constitution of India **Dr. Kalpana V. Jawale**	19
6	Locus of Control: Nature and concept **Dr. N.M. Palwade /Shri. Mahendra k. Chavan**	23
7	Relevance of Daltan Teaching Plan in India **Dr. Ninad Narayan Kashikar**	26
8	Woman Empowerment In India: Government Policies And Schemes **Dr. Sangita N. Lohakpure**	30
9	Environmental Education for Saving Environment **Dr. Savita M. Kene**	36
10	Woman empowerment in india: directive principles of state policy **Dr. Seema v. Deshmukh**	39
11	Directive Principles of State Policy for Human Rights, Health and Environmental Protection **Dr. Uday N. Manjre / Dr. Vijay V. Pande**	45
12	Directive Principles of State Policy- Most important Guiding Principle Uniform Civil Code- Article 44 **Dr. Vinod B. Khaire**	47
13	Environment Protection under Constitutional Framework of India **Dr.Sachin S. Jaisswal**	51
14	Directive Principles of State Policy: Value & Importance **Dr.Shriram Yerankar**	54
15	Women Empowerment & Constitution **Ku. J.M.Bhagat**	59
16	Directive Principles Of State Policy: Child Labour In India **Manjusha J Deshmukh**	63
17	Study of Post-COVID-19 Economic Revival in India. **Mr. Chandrakant B. Dhumale.**	68

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

Directive Principles of State Policy- Most important Guiding Principle Uniform Civil Code- Article 44

Dr. Vinod B. Khaire
26 A, 'Lord house' Sagar Colony ,Washim Road ,Akola 444002

Democracy grants equality to all its members in all walks of human existence: social, political and judicial .The notion of equality is the fountainhead of peace and progress of all sects and creed of the entire nation is a unified whole. From jungle rule to the modern Civilization the society has progress with the codification of acquired common sense in the form of laws and codes. These laws and codes went on improving and changing themselves with the need of time and place. In other words, these laws and codes have come up to serve the need of the hour and old gives place to the new. In the interest of the proper progress and development of uniform Civilization.

Liberty, equality and fraternity being the cornerstone of a democratic setup, necessitate the replacement of old and personal laws and codes with a Uniform Civil Code, to translate the high ideals of democracy into reality. The dogma of secularism needs a Uniform Civil Code to establish itself on the soil of Indian democratic Nation. Laws evolved and deemed sacred in earlier time should not be allowed to continue if they do not satisfy the conditionality of actually establishment of a free equal and fraternically secular democratic setup. The recent Supreme Court ruling stressing the need for Uniform Civil Code has paved the way for giving serious thought of this aspect of social reconstruction and material using it in consonance with the present day features for smooth and peaceful change over. it has triggered vehement opposition from various religious and vested interest and boosted of support from liberal and nationalistic quarters.

The question of framing enacting and introducing a Uniform Civil Code seems to be a difficult task for India and on account of the divergent religious-socio-economic set up. A handful of so-called leaders of the two oppose sections of religious groups Hindu and Muslim, are out of great situation to politicize the issue and gain weightage. Both are male dominated sects and Uniform Civil Code will basically benefit their weaknesses that is a women, children and the backwards .Thus, where are opposes, the other support the imposition of Uniform Civil Code with a single view in mind that is the continuance of perpetual suppression of the bigger mass of society and there by consolidating their political base .other from the section have come out to oppose on legal grounds.

A section of Muslim opposed the enactment of Uniform Civil Code particularly on the issue of marriage and divorce. They agree that any law prescribing monogamy and regulating divorce constitutes an encroachment of fundamental rights of Muslim to practice religion .Others argue that this is a anti Muslim move by Hindu Fundamentalist and hence the move should a stiff opposition .Other argument advance against the enactment and enforcement of Uniform Civil Code stresses that any such code will do away with the cultural diversity of India and true contrary to the Indian traditions and values.

A big section of opponent's to Uniform Civil Code maintained that this is not the proper time to introduce it as the Muslim community is not ready for it. The stand of Hindu Fundamentalist reflecting to advocate the Hindus cause is only a shabby political gambit masquerading as social reform. They support the issue mainly to malign the stand of the Muslim Fundamentalist and gain political leverage. They are unlikely to carry out drastic reforms in prevalent Hindu Laws and there by grant all these rights currently available to men of weaker section, because like all other religious groups Hinduism is male dominated and anti women.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308 January, 2021

Also, those in favor of the maintenance of existing system of separate personal laws on the basis of religion and custom argue that personal laws are part and parcel of the freedom of religion guaranteed by Article 25 of the constitution to them the Uniform Civil Code is merely Directive Principles of State Policy providing that the state shall endeavor to secure to its citizens a Uniform Civil Code but the state is not bound by it as it is not enforceable in any Court of law.

"It is the general rule that general rule that every good cause triggers opposition from the vested quarters. Unfortunately India Today is infested by such vested interest groups which are dominant over the masses due to their ignorance, literacy and absence of an organized voice and proper platform. Indian secularism today is under serious strain. Our religious population breeds violent communalism."(1)

The so-called theological addiction should not be allowed to prosper at the cost of secularism which is the basic foundation of Patriotism and national integrity. Whatever the religion, secularism in the real name of temporal affairs is nothing but an enlargement of fundamental freedoms. Exemptions to any religious community from the purview of a Uniform Civil Code will breed mutual conflict and chaos.

Historical background

The debate for Uniform Civil Code dates back to the colonial period in India prior to the British rule, under the East India Company they tried to Reform local, social and religious customs. Lord William Bentinck the Governor General of India tried to suppress Sati the prescribed date of widow on husband's funeral pyre and passes the Bengal Sati regulation 1829. This was later extended outside Bengal to all territories in India.

"The Lex Loci report of October 1840 emphasized the importance and necessity of uniformity in codification of Indian law relating to crimes, evidences, and contact but it recommended that personal laws of Hindus and Muslims should be kept outside such notification."(2)

Increase in legislation dealing with personal issues in the far end of the British rule for the government to form B. N. Rao committee to codify Hindu law in 1941.

Based on the recommendations ,a bill was then adopted in 1956 as the Hindu Succession act to amend and codify the law relating to intestate or unveiled succession among Hindus Buddhist Jain and Sikhs.

However there were separate personal laws for Muslim Christian and Parsis. In order to bring uniformity the courts have often said in the judgment that the government should move towards a Uniform Civil Code. Presently there are various family laws in India Hindu Marriage Act, Muslim personal law, Indian Christian Marriage Act, Parsi marriage and divorce act due to the various laws there is an ambiguity among people which did differentiation between them on the basis of their religion. It also leads to delays in pending Court cases .having a Uniform Civil Code will mean that all these different laws will be replaced by a new law which will be applicable for all irrespective of their religion.

Judiciary and Uniform Civil Code

In S.R. Bommai Vs Union of India (1994 AIRSC 1918) the court upheld the legislative power of Parliament to enact Uniform Civil Code to promote National Integration. The court regretted that article 44 had remained a day later. in a case where marriage solemnize under one personal law was said to be dissolved under another personal law. Was said to be disallowed under another personal law after conversion of one partner, the court did the dissolution and again for the need for Uniform Civil Code.

In Pannalal Bansilal Pilty Vs State of A.P. (1996(2) SC 498) the court favored a gradual Reform towards bringing about uniformity preferably from within.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

"In the famous case Ahmed Khan Vs Shahbanu (AIR 1985 SC 945) when the court granted maintenance under Cr.P.C, Parliament enacted Muslim women (Protection of right on divorce) Act, 1986 to annul court's decision." (3)

In the July 2003 Christian Bequests case, the court held section 118 of the Indian succession act ,1925 unconstitutional because it imposed restrictions only on Christians .The court said that marriage and succession laws could not be saved under the right to profess and propagate religion, again it stressed the need for a Uniform Civil Code .

Uniform Civil Code and Implications

The objective of article 44 of the Directive Principles in the constitution of India was to address the discrimination against vulnerable groups and harmonize diverse cultural groups across the country. In the constituent assembly Dr. Ambedkar was strongly in favor of Uniform Civil Code.

1. The Uniform Civil Code aims to provide protection to vulnerable sections as envisaged by Dr. Ambedkar including women and religious minorities while also promoting Nationalistic fervor through Unity.
2. The code will simplify the complex laws related to marriage ceremonies inheritance succession adoptions making them one for all .the same and equal civil law will then be applicable to all citizens with respect to of their faith.
3. Secularism is the objective enshrined in the Preamble a secular Republic needs a common law for all citizens rather than differentiated rules based on religious practices.
4. This will be best advantages is special for women as still after so many years of Independence they are battling and struggling for their rights. Personal laws of at most all religions are discriminatory towards women Uniform Civil Code bill in able to abolish gender discrimination and will bring both men and women at par.
5. "India is a secular country and has so many personal laws which discriminate Indian citizens on the basis of gender religion culture etc and every personal law is different from other law. So after the implementation of Uniform Civil Code India will undergo another social reform in this country and India Indian citizen will also enjoy a codified personal law.'(4)

Challenges before Uniform Civil Code

The demand for a Uniform Civil Code has been frame in the context of communal politics .a large section of society sees it as a majoritarianism under the grab of social reform. It is the practically tough to come up with the common and uniform set of rules for personal issues like marriage due to the tremendous cultural diversity in India.

The constitution provides for the right of freedom of religion of one's choice. With codification of uniform rules in its composition the scope of the freedom of religion will be reduced.

The government should be sensitive and unbiased at each step while dealing with the majority and minority communities. Otherwise it might turn out to be a more disastrous in a form of communal violence.

Conclusion:-

'The enactment and implementation of Uniform Civil Code requires flawless flow of the highest degree of moral values in the veins, heart and Minds of the citizens of the Nations, the need of the hour is the enactment and enforcement of Uniform Civil Code. All opposition and arguments against it are fictitious, Mollified and opposed to National interest.'(5) The spirit of the Preamble of the Constitution realized through the Uniform Civil Code. Uniform Civil Code is a necessary precondition for the successful functioning of a democracy was on secularism it will wipe out Sectarian politics in the world of globalization. It will help the national integration by removing contradictions based on religious ideologies. Rather than an ambitious approach the government could bring separate aspects such as marriage adoptions succession and maintenance into a Uniform Civil Code in stages.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

To implement Uniform Civil Code is not an easy task but not an impossible also .the Uniform Civil Code cannot be view with religious emotions and even should not link with any religion. Many of the countries around the world have their Uniform Civil Code but before implementing healthy debate is required without any political interest.

References:-

1. Indian Government and Politics, L.Raj, Times Publication, New Delhi, 2002, P. No. 213
2. en.wikipedia.org
3. Our Constitution, Subhash Kashyap,National Book Trust, New Delhi, 2006, P. no. 157
4. www.freetohit.com
5. www.drishtiias.com
6. www.business-standard.com

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
January - 2021
ISSUE No - CCLXXIII (273) A
Directive Principles of State & Policy Making –Expectations & Reality
भारतीय
संविधान
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati
Executive Editor :
Dr D. R. Gawande
Principal,
Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim
Editor :
Dr.MamtaV.Pathrikar
Associate Professor ,
Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College Wanoja District. Washim
B.Aadhar
This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273) A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

January, 2021
ISSUE No – CCLXXIII (273) A

Directive Principles of State & Policy Making –Expectations & Reality

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr D. R. Gawande
Executive-Editor :
Principal, Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim

Dr.MamtaV.Pathrikar
Editor :
Associate Professor Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273) A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

36	मार्गदर्शक तत्वे व सामाजिक न्याय **प्रा. डॉ. अलका काशिराव जाधव**	158
37	Directive Principles of State Policy and Constitutional Amendments **Dr. Vinod B. Khaire**	164
38	A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India **Prof. Rahul G. Mahure**	167
39	Impact of Networking on Library Networks in India **Dr. Vilas P. Ubhale**	173

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

Directive Principles of State Policy and Constitutional Amendments

Dr. Vinod B. Khaire
Associate Professor and Head Department of Political science
Smt. RadhaDevi Goenka College for Women, Akola Maharashtra

The core of the commitments to the social Revolution lies in the part 3 and part 4 in the fundamental rights and in the Directive Principles of State Policy .The directive principle of State Policy now stand elevated to inalienable fundamental rights. They are justifiable by themselves. Social and economic democracy is the foundation for the stable political democracy. The directive principle of State Policy set out the aims and objective to be taken up by the state in the Governance of the country.
It is borrowed from the constitution of Ireland, which are copied it from the Spanish constitution .They are positive guidelines and obligations on the state to implement certain economic and social policies.

Some of the important directives related to provision of opportunities and facilities for children to develop in a healthy manner free and compulsory education for all children up to the age of 14 years, promotion of education and economic interest of scheduled caste, Scheduled Tribes and other weaker sections, separation of Judiciary from executive, promulgation of Uniform Civil Code for whole country, protection of national monuments ,promotion of justice on the basis of equal opportunity, provision of free Legal Aid, protection and improvement of environment and safeguarding of forest and wildlife of the country, promotion of international peace and security ,just and honorable relations between Nations, respect for international law, treaty and obligations and settlement of international disputes by arbitration.
"The directive Principles of State Policy can be utilized for the purpose of interpretations of the fundamental rights .The court will adopt that interpretations which make the fundamental rights meaningful and efficacious".(1)

1. Historical background
The idea of such policies can be traced to the declaration of the rights of man proclaimed by Revolutionary France and the declaration of independence by the American colonies.
The philosophy of the directive principle of state policy is an endeavor to take India out of the vigorous clutches of socio-economic evils inflicting pain on it for last many centuries. it is a concerted effort to Foster all round development so as to establish socio economic justice and democratic socialism in the country .

2. Purpose and aim of Directive Principles of State Policy
Directive Principles of State Policy aim to create social and economic conditions under which the citizens can lead a good life. They also aim to establish social and economic democracy through a welfare state.
The purpose of Directive Principles of State Policy is to secure for all the citizens the Grand ideals mentions in Preamble. The basic aim of the directive principles is to establish a welfare state where economic and social democracy might flourish.

3. Nature and scope of Directive Principles of State Policy
The Directive Principles of State Policy been declared as the fundamental principles in the Governance of the country and it shall be the duty of the state to apply these principles in making laws and hence they impose a moral responsibility and the state authorities for their application. The directive principle did not give rise to any legal rights for the violation of which an individual could seek a remedy nor did they are these bestow any power on the legislature .Also no law could be declared Ultra wires on the ground of inconsistency with these principles.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A | January, 2021

"Speaking in the constituent assembly Dr. Ambedkar had categorically said that the Directive Principles were not intended to be mere pious declaration. They were instead in the nature of an instrument of instructions and whoever captures power will have to respect these.

He had said ,"It is the intention of the Assembly that in future both the legislature and executive should not merely pay lip service to the principles enacted in this part but that they should be made the basic of all executive legislature action that may be taken hereafter in the matter of governance of the country".(2)

The Directive Principles constitute an operative part of the constitution and an important part of that, for through them the constitution seeks to achieve the ideal of Democratic welfare state set out in the Preamble and to bring about social and economic revolution of which the founding fathers of our Republic dreamt.

"The decision of the supreme court from the 197Os onwards has emphasized the positive aspects of the Directive Principles. These have been held to supplement fundamental rights for achieving the objective of welfare state ". (3)

4. Reasons behind non-justifiable of Directive Principles of State Policy

The framers of Indian constitution made the directive principles non justifiable and legally non enforceable to the following reasons as listed below-

a) The country did not possess sufficient financial resources to implement them.

b) The presence of vast diversity and backwardness in the country would stand in the way of their implementation.

c) The newly born independent Indian state with its many preoccupations might be crushed under the burden unless it was free to decide the order, the time, the place and the mode of fulfilling them.

Henceforth, taking a pragmatic view, the framers of our constitution refrain from giving teeth to the Directive Principles. They believed mere in an awakened public opinion rather than in court procedures as to decisive sanction for the execution of these principles.

"Dr. B.R. Ambedkar also pointed out that government which rests on popular vote can hardly ignore the Directive Principles while shaping its policy .If any government ignores them it will certainly have to answer for that before the electorate at the election time."(4)

5. Amendments and Directive Principles

Changes in Directive Principles requires a constitutional amendments which has to be passed by a special majority of both houses of the Parliament .This means that an amendment requires the approval of two-thirds of the members present and voting and by the absolute majority of the houses whether the Lok Sabha or Rajya Sabha.

A. 42nd amendment act 1976

The constitution 42nd amendment act 1976 added certain new directives to the effect:-

i.that children are given opportunities and facilities to develop in a healthy manner and in conditions of freedom and dignity .(Article 39f)

ii.that the operation of the legal system promotes justice on a basis of equal opportunity and in particular the states provide free Legal Aid in cases of economic or other disability.(Article 39 A)

iii. that the participation of workers in management of industries is secured (article 43a)

iv. that the environment is protected and improved and the forest and wildlife are safeguarded. (Article 48a)

B) 44th Amendment Act 1978

44th Constitutional Amendment Act 1978 added article 38 clause(2) to which directs the state to minimize inequalities in income ,to eliminate inequalities in status, facilities and opportunities is not only amongst individuals but also among groups of people residing in different areas or engage in different vocations.

C) 73rd Amendment Act 1992

73rd Constitutional Amendment Act 1992 which brought panchayats in part IX of the Constitution had its Genesis in article 40 of the Constitution. It deals with the organization of village panchayat.

D) 86th amendment act 2002

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)A
ISSN : 2278-9308
January, 2021

article 45 originally provided for free and compulsory education for all children up to the age of 14 but the 86th amendment 2002 made education a fundamental right for children of 6 to 14 years by inserting a new article 21a .As a corollary article 45 was substituted by a new article providing for early child care and education to children below 6 years.

E) 97th Amendment Act 2011

A new directive principle was added during 97th Amendment Act relating to cooperative societies. It necessitated that the state to promote voluntary formation, autonomous functioning, democratic control and professional management of cooperative societies under article 43 B.

The directive principles of state policy are guidelines given to the central and state governments of India to be kept in mind while framing laws and policies this principles where deemed fundamental in the Governance of the country since it epitomized the hopes and aspirations of the people of India.

"The Directive Principles have thus for guided the Union and the state legislature in enacting social reform legislation, the courts have cited them in the support of their interpretation of constitutional provision and in Planning Commission have accepted them as useful guidelines for determining their approach to National reconstruction and rejuvenation ".(5)

References-

1. Indian Government and Politics, Vivek S.Raj,Times Publication, New Delhi, P. No. 206
2. Our Constitution, Subhash Kashyap, National Book Trust, Delhi, P. No. 153
3. Our Constitution, Subhash Kashyap, National Book Trust, Delhi, P. No. 154
4. Indian Government and Politics, Vivek S.Raj,Times Publication, New Delhi, P. No. 208
5. Our Constitution, Subhash Kashyap, National Book Trust, Delhi, P. No. 157
6. https://en.wikipedia.org./wiki/Directive_principles-of-state_policy
7. https://www.icsta.in./2020/11/19/Directive_principles-of-state_policy
8. https://blog.ipleaders.in/Directive_principles-of-state_policy_amending_the_directive principles

Research Papers Published in Journals

Department of Sociology

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Prof. Narendra S. Manmothe	Nil	Nil	Nil	Nil	Nil	Nil
2	Asst. Prof. Smita R. Dewar	Nil	Nil	Nil	04	03	**07**
	Total				**04**	**03**	**07**

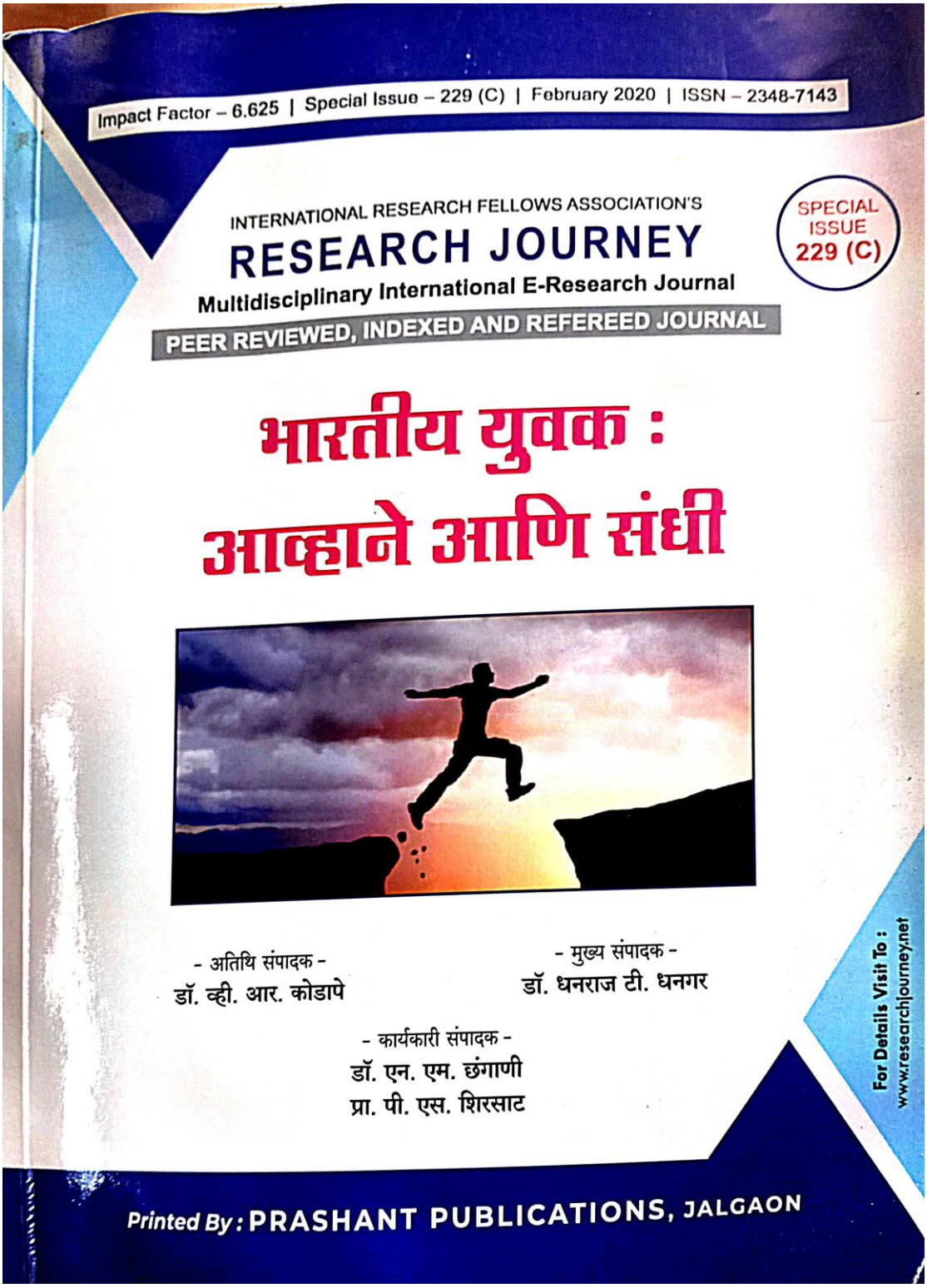
Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (C) | February 2020 | ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal
PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL
SPECIAL ISSUE 229 (C)
भारतीय युवक :
आव्हाने आणि संधी
- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे
- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर
- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट
For Details Visit To : www.researchjourney.net
Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

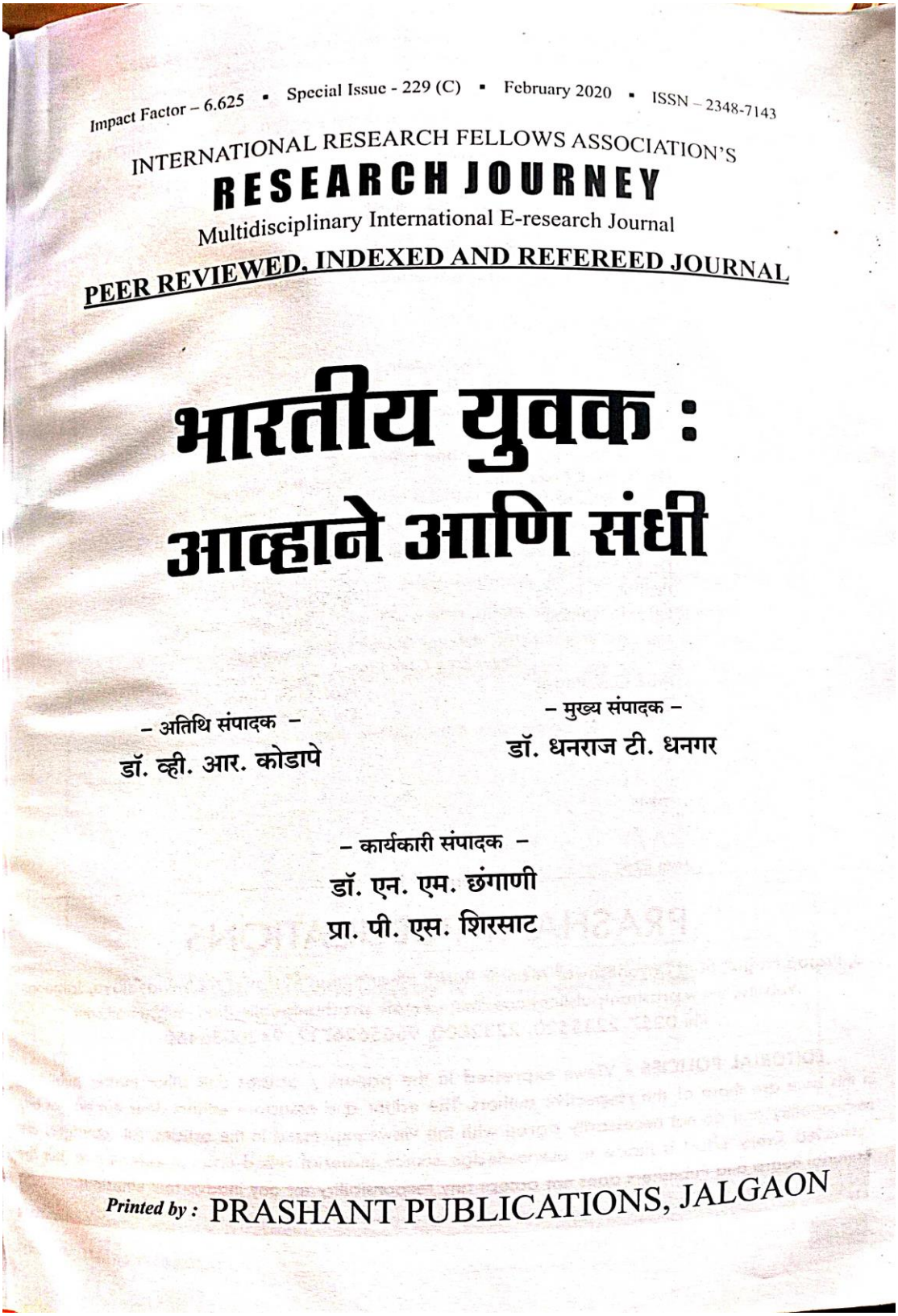

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 229 (C) ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

– अतिथि संपादक –
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

– मुख्य संपादक –
डॉ. धनराज टी. धनगर

– कार्यकारी संपादक –
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

– अनुक्रमणिका –

1. **राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता आणि आजचा युवक** 1
डॉ. दिनेश किसनराव राऊत
2. **माइंड ऑफ द यूथ एक आर्थिक सर्वेक्षण** 3
प्रा.डॉ. निलम एम. छंगाणी
3. **वर्तमान युवकांची दशा आणि दिशा** 5
प्रा. डॉ. शाम रा. दुतोंडे
4. **युवकांच्या विकासात राष्ट्रीय कौशल्य विकास उपक्रमाची भूमिका** 7
प्रा.डॉ. मधुकर श्रीराम ताकतोडे
5. **आजच्या युवकांपुढील आदर्श व आव्हाने** 9
प्रा. गणेश दामोधर काकडे
6. **आजचा युवक आणि राजकारण** 11
प्रा. पाटील व्यंकट इरवंतराव
7. **स्वामी विवेकानंद आणि युवक** 13
प्रा. डॉ रविंद्र पुंडलिक झनके
8. **'आजचे मराठी साहित्य आणि युवक'** 16
डॉ.गजानन भाऊराव मुंधे
9. **नवीन भारत घडविण्याकरिता स्वामी विवेकानंदाचे तरुणांनाआव्हान!** 18
डॉ. रमाकांत विठ्ठल ईटेवाड
10. **युवा साहित्य संम्मेलन : काळाची गरज** 22
प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी,
11. **वर्तमान काळात भारतीय संगीताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये इंटरनेट व सोशल मिडीयाची भूमिका** 24
प्रा.अमोल वासुदेवराव गावंडे
12. **भारतीय युवकांच्या समस्या आणि उपाय** 26
डॉ. अर्चना देविलाल भैसारे
13. **हिंसा दहशतवाद आणि युवक** 28
डॉ.देविदास श्रीराम भगत
14. **नागरी भागातील युवकांच्या सामाजिक चळवळी आणि आव्हाने** 30
डॉ. दगडू नरसिंगराव दामावले
15. **आजचे मराठी साहित्य आणि युवकांचे अनुबंध** 33
प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे
16. **भारतीय युवकांमधील बेरोजगारीचे आव्हान व उपाय** 35
डॉ. गणेश बाबुराव दराडे
17. **भारतीय राजकारणातील युवकांचा सहभागाचे अध्ययन** 37
डॉ. आर. डी. इंगोले
18. **राष्ट्रीय सेवा योजना आणि युवक** 39
प्रा. राजेश हरीभाऊ माथुरकर
19. **आजचे मराठी साहित्य आणि युवक** 41
रेखा चवरे
20. **भारताचे राजकारण आणि युवा** 44
प्रा.डॉ. सुनिता प्र. मनवर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

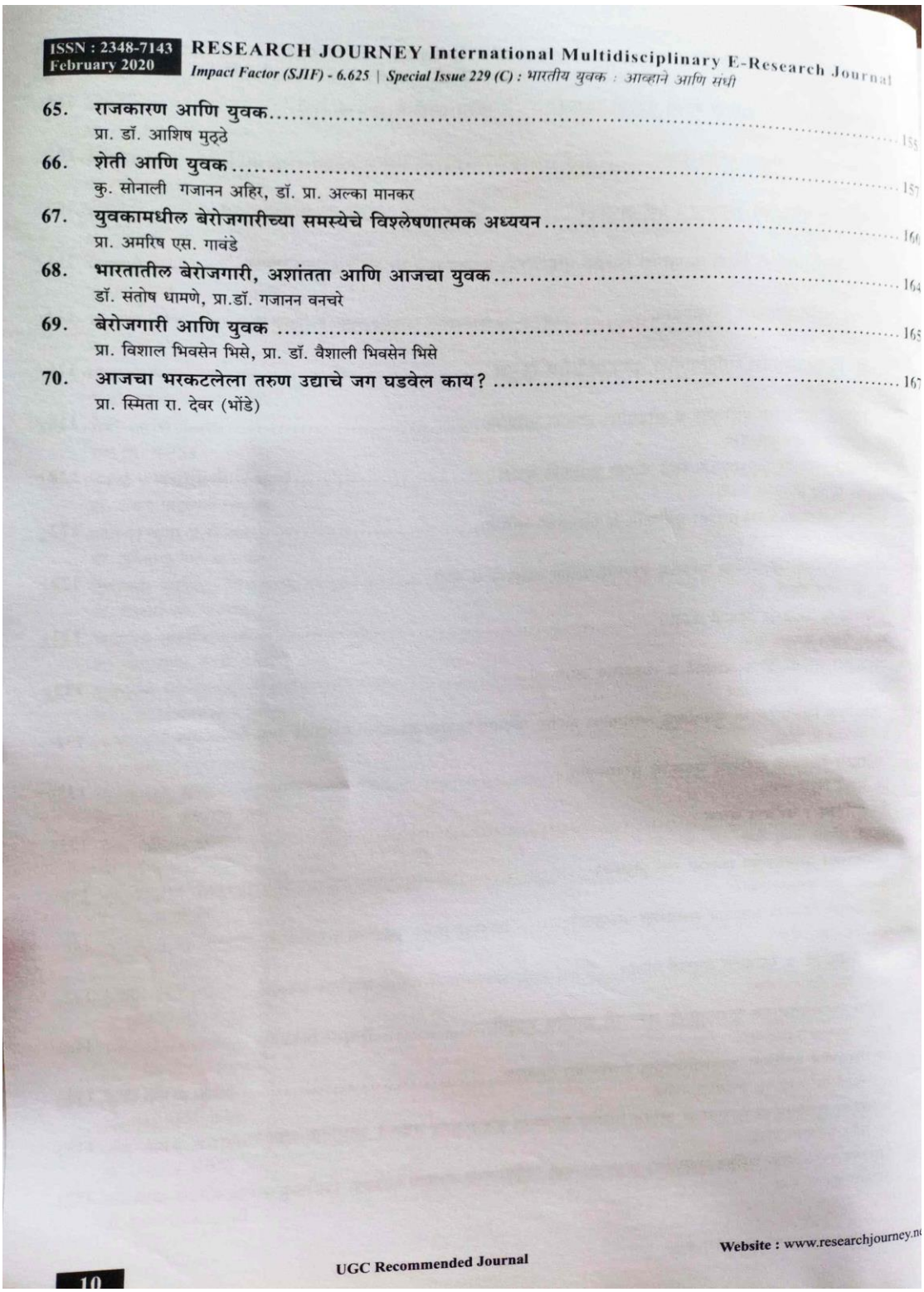

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

65. **राजकारण आणि युवक** 155
प्रा. डॉ. आशिष मुठ्ठे

66. **शेती आणि युवक** 157
कु. सोनाली गजानन अहिर, डॉ. प्रा. अल्का मानकर

67. **युवकामधील बेरोजगारीच्या समस्येचे विश्लेषणात्मक अध्ययन** 160
प्रा. अमरिष एस. गावंडे

68. **भारतातील बेरोजगारी, अशांतता आणि आजचा युवक** 164
डॉ. संतोष धामणे, प्रा.डॉ. गजानन वनचरे

69. **बेरोजगारी आणि युवक** 165
प्रा. विशाल भिवसेन भिसे, प्रा. डॉ. वैशाली भिवसेन भिसे

70. **आजचा भरकटलेला तरुण उद्याचे जग घडवेल काय?** 167
प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

आजचा भरकटलेला तरुण उद्याचे जग घडवेल काय?

प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)
सहाय्यक प्राध्यापक पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

स्वामी विवेकानंद म्हणाले होते मला फक्त शंभर करून द्या मी त्या राष्ट्राचे भवितव्य करून दाखवतो. त्या स्वामींच्या देशात तरुण हा भरकटला जात आहे. वृत्तपत्रातील बातम्या ह्या सुन्न करणाऱ्या आहेत. जास्तीत जास्त गुन्हे हे तरुणांकडून घडलेले दिसून येत आहेत. आजचा तरुण हा कुठे तरी भरकटलेला दिसत आहे. आज व्यसनाधीन रोजगार शिवाय कोणते भविष्य किंवा आदर्श नसलेला भविष्याची उमेद हरवलेला शक्ती असूनही युक्ती असूनही त्याचा योग्य ठिकाणी वापर न करता देशाने आमच्यासाठी काय केले? समाजाने आमच्यासाठी काय केले? तसेच युवक विचाराधीन असलेला दिसून येत आहे. खरंच आजचा युवक देशाचा विकास करू शकेल असा विचार खरच आपल्याला जाणवतो. अनेक धोरणे युवकांसाठी आखली आहेत. त्या योजना धोरणांचा किती प्रमाणात फायदा युवक घेतात हे पाहणे पण महत्त्वाचे आहे.

युवकांप्रती थोर लोकांचे विचार :

समाज म्हणजे काय असतो? एकमेकांशी सलोखा असणाऱ्या एकत्र राहणाऱ्या लोकांचा समूह आज भारतातील ७५ टक्के समाज युवक वर्गात मोडतो तर त्यांच्या उद्धारासाठी जबाबदारी पण युवकांची आहे ना? थॉमस म्हणतात 'मला एक असा मिळून द्या की जो शरीराने तंदुरुस्त आहे. त्याची इच्छा व विकार त्याच्या ताब्यात आहेत. त्याचे मन आरशासारखे पारदर्शक व स्वच्छ आहे. तर मी जगात कोणताही चमत्कार करून दाखवेल' किंवा सरदार भाई पटेल म्हणतात की, तरुणांनी त तीन प्रकार असावेत. तेजस्विता, तपस्वी, आणि तत्परता या गुणांच्या आचरण करणे आवश्यक आहे. या युवकांनी देश उध्दाराची जबाबदारी स्वत:वर घेतली पाहिजे असे युवका संबंधित लेख थोर लोकांचे विचार ऐकून आपल्याला खरंच असं म्हणावं लागतं असं वाटतं की युवक हा देशाचा एक पाय मजबूत असा पाया आहे आणि जर देशाला घडवायचा असेल देशाचा विकास करायचा असेल तर सर्वात आधी युवकांना घडवले आवश्यक आहे.

युवक कोणाला म्हणावे :

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये युवकांची संख्या ही २७.५ टक्के आहे त्यांनी या काळामध्ये १५ ते २९ या वयोगटातील लोक हे युवक म्हणून गणले होते राष्ट्रीय युवा धोरण २०१४ ला जाहीर केले या धोरणानुसार युवकांची वयोमर्यादा १५ ते २९ अशी करण्यात आली आहे. केंद्रीय व केंद्रीय युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालयाने जाहीर केलेला राष्ट्रीय धोरण २०१४ नुसार १५ ते २९ वयोगटात मोडणाऱ्या व्यक्तींना युवा मानण्यात यावे प्रसंगानुसार १५ ते २४ वयोगटातील व्यक्ती तर कॉमनवेल्थ व्याख्येनुसार १५ ते १९ वयोगटातील व्यक्ती युवा म्हणून ग्राह्य धरली जाते. भारताच्या लोकसंख्येपैकी सुमारे ७० टक्के लोकसंख्या ३५ वर्षापेक्षा कमी वयाची आहे. त्यापैकी दहा ते १९ वर्षे वयातील व्यक्तींची लोकसंख्या सुमारे २२.५ कोटी आहे. तरुण व्यक्तींची हीच लोकसंख्या भारतासाठी लोकसंख्या शास्त्रीय लाभांश आहे. युवा अवस्थेतील व्यक्तींचा योग्यरीत्या विकास होऊन ते भविष्यासाठी चे उपलब्ध होणारे मनुष्य ठरत असते म्हणून तरुण वर्गाचा सर्वांगीण विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. १९९९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र सभेमध्ये १२ ऑगस्ट हा दिवस आंतरराष्ट्रीय युवा दिन म्हणून पाळण्यात येतो तर १२ जानेवारी स्वामी विवेकानंद यांची जयंती राष्ट्रीय युवा दिन म्हणून साजरा केला जातो.

युवकांसमोरील समस्या दूर होण्यासाठी शासन धोरणे :

युवकांसमोर आपल्याला बऱ्याच समस्या दिसतात. त्यामध्ये बेरोजगारी शिक्षणाचा प्रश्न दारिद्र्याचा प्रश्न, सोबतच त्यांच्या समोर असलेली प्रसारमाध्यमे त्यांना समाजातुन मिळणाऱ्या अनेक प्रलोभने यामुळे आजचा युवक हा भरकटत चालला आहे.

प्रशासनाची जबाबदारी म्हणून युवकांचा विकास व्हावा म्हणून शासनाने काही धोरणे पण आणली आहेत त्यामध्ये शासकीय धोरण योजना व कार्यक्रम आवर्जून विचार केला तर राष्ट्रीय युवा धोरण १९८८, २००३, २०१४ युवा धोरणाचा दृष्टिकोण उद्दिष्टे अग्रक्रम क्षेत्रे आदींचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरते, तसेच राष्ट्रीय युवा सशक्तीकरण कार्यक्रम राष्ट्रीय युवा व किशोर विकास कार्यक्रम, राष्ट्रीय युवा उत्सव, राष्ट्रीय सहज पुरस्कार राष्ट्रीय युवा पुरस्कार, नेहरू युवा केंद्र संघटन, युवा हॉस्टेल्स, राष्ट्रीय युवा योजना, राजीव गांधी राष्ट्रीय युवा विकास संस्था, तसेच युवा विकासातील विकासातील आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा सहभाग जसे इंटरनॅशनल युथ फाऊंडेशन, तर भारतातील इंडियन कमी नीट कमिटी ऑफ यु ऑर्गनायझेशन केंद्रे महाराष्ट्रातील निर्माण आधी असे अनेक संस्था युवकांच्या हितासाठी त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी तत्पर आहेत आणि तत्परतेने काम करताना दिसत आहेत.

आजचा युवक :

आजचा तरुण हा खरंच या योजनांचा फायदा घेताना दिसतो का? तर त्याचे प्रमाण आपल्याला हवे त्या अपेक्षा काही कमीच दिसते. तरुण युवा हा समाजाचा अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे युवाशक्तीने जर मनात आणलेतर कोणतीही क्रांती घडू शकते पण आजचा युवक हा अस्थिर, चंचल, व्यसनाधीन, भविष्याची उमेद हरवलेला दिसतो त्याच्याकडे शक्ती आहे युक्ती आहे. पण त्याचा वापर योग्य ठिकाणी करताना दिसत नाही ही फार मोठी शोकांतिका म्हणावी लागेल.

ISSN : 2348-7143 RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
February 2020 *Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी*

भारतात तरूणांनी घडविलेला इतिहास :

भारतीय समाजात इतिहासाचे अवलोकन केले तर असे लक्षात येते की इतिहासात तरुणांनीच घडवला आहे, आजचा तरुण का स्वत:ला कमी समजतो आहे. इतिहास बघता स्वराज्याची स्थापना करणारे शिवाजी महाराज स्वराज्याची धुरा सांभाळणारे छत्रपती संभाजी महाराज, संत ज्ञानेश्वर, संत निवृत्तीनाथ, स्वामी विवेकानंद, ही सुद्धा तरुण होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भगतसिंग, राजगुरू, चंद्रशेखर आजाद, सुभाष चंद्र बोस, सुखदेव, मंगल पांडे हे जसे युवक तरुण वयात सक्रिय होते. तसेच आजच्या तरुण पिढीने पुढे यावे स्वत:ला सिद्ध करावे जुन्या काळातील समाजव्यवस्था फार हलाखीची होती त्या काळी समाजात दृढ दृष्ट रूढी-परंपरा जातिभेद अडकलेला होता तरी याला मात करून समाजसेवेत सहभागी झाले व त्यांनी भारताचा इतिहास अमर केला. महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकमान्य टिळक यांनी युवा अवस्थेपासून समाज विकासाची वाट धरली व समाजाचा विकास केला पण आज आपल्याकडे या थोर महात्म्यांची उदाहरणे खेरीज काही उरले नाही, खरं तर आजच्या काळात समाजात युवकाला करण्यासाठी भरपूर काही आहे शिक्षण प्रसार माध्यमे तंत्रज्ञान शेती राजकारण औद्योगीकरण मध्ये भविष्य आहे पण युवक या सर्वांचा फायदा योग्य तऱ्हेने करताना फार कमी प्रमाणात दिसतो औद्योगिकरणा मुळे पुढे आलेले धीरूभाई अंबानी, पेंढारकर, किर्लोस्कर, आदित्य बिर्ला, मित्तल अंड ग्रुप हे पण तरूणच होते त्यांनी उद्योग सुरू केले. पूर्वजांचे जसे काही नाही, पण आज फार मोठे झाले. अभिनय क्षेत्रातील उदाहरण घेतले असता राजेश खन्ना, सुनील दत्त, किंवा अक्षय कुमार, रणवीर सिंग म्हणा या युवकांना कोणी गॉडफादर नव्हते. पण तरीही त्यांच्या अभिनयाने ओळखले जातात. खरंच आहे की, आजच्या जगाला विकसित करणारा एकमेव सक्षम घटक म्हणून युवकाकडे पाहिले जाते.

युवकांपुढील आव्हाने :

सामाजिक उत्पन्नाची, विकासाची, संरक्षणाची जबाबदारी असलेल्या या तरुणांपुढे अनेक आव्हाने आहेत पण जेव्हा आपण विचार करतो आजचा तरुण भरकटत चालला आहे तर असे दिसते की या तरुणांपुढे कोणती अशी आदर्शच नाहीत समाजातील परिस्थिती बघता सर्वत्र होत असलेला भ्रष्टाचार गुन्हेगारी प्रसारमाध्यमांवर प्रसारित होणारे अनेक घटना विस्कळीत व संपुष्टात येत असलेले कुटुंब व्यवस्था, अस्थिर राजकारण, महागाई इत्यादी कारणांमुळे तरुण, तरुणांपुढे खरच खूप मोठे आव्हाने उभे राहिले आहेत. नेमके काय करावे कारण प्रत्येक ठिकाणी वाढत असलेली स्पर्धा यांमध्ये टिकण्यासाठी फक्त एक धावणारा घोडा म्हणून तरुण ठरत आहे शिक्षण नोकरी व्यवसाय जीवनावश्यक गरजा या मागेच तो धावतांना दिसतो. तरुणांमधील सामाजीकरण संस्कृतीबद्दल आपली देशभक्ती आज काही प्रमाणात कमी होताना दिसत आहे तरुणांमधील स्वार्थी वृत्ती वाढत आहे याला जबाबदार कोण? हा प्रश्न कोणाला खरंच असेल तर अनेक कारणे आपल्याला सापडतील पण उपाय काय हा प्रश्न पडतो तरुणांपुढील आदर्श उरले नाहीत. त्यामुळे तो भरकटत जात आहे. युवक आज अनैतिक, अस्वाभाविक समाजविरोधी कृत्य करताना दिसत आहे त्यामुळे समाजात तरुण पिढीतील गुन्हेगारी फार मोठ्या प्रमाणात वाढताना दिसत आहे चोरी लुटमार विनयभंग, बलात्कार, सायबर क्राईम, दहशतवाद, तस्करी, मादक पदार्थांची निर्यात, इत्यादी गुन्हे तरुण-तरुणी मोठ्याा प्रमाणात करताना आढळतो. हे गुन्हेगारी शाखेच्या आकडेवारीवरून समजते.

युवक देशाचा आधारस्तंभ :

खरंतर, युवक हा देशाचा आधारस्तंभ आहे एखाद्या देशाचे भविष्य जाणून घ्यायचे असेल तर त्या देशातील युवकांच्या व ते कोणते गाणे आहे. यावरून समजते असे थोर व्यक्तिमत्व, थोर लोक सांगून सांगतात राष्ट्राची उज्वल भविष्य करण्याचे सामर्थ्य युवकांना लाभले आहे. देशाला राष्ट्र उभारणीचे कार्य समर्थपणे पार पडायचे असल्यास प्रत्येक देशाला युवा हाती घ्यावे लागेल मांडण्यात आले. त्यानुसार राष्ट्रीय सुरक्षा राष्ट्राभिमान सामाजिक न्याय सुरक्षा, ही मूल्ये याविषयी युवकांच्या मनात आदर निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. युवकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध व्हाव्यात आणि इतर बाबतीत मार्गदर्शन मिळावे याकरता त्यांना योग्य प्रकारे प्रशिक्षण सुरू झाले. यासाठी २००३, २०१४ चे धोरण आखण्यात आले होते महाविद्यालयीन स्तरावर राष्ट्रीय सेवा योजना युवकांना घडवण्यासाठी केलेला प्रयत्न आहे. पण यामुळे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही त्यासाठी सामाजिक शास्त्रीय पद्धतीने व शैक्षणिक पद्धतीने उपाय सुचवून अंमलबजावणी करावी लागेल. स्वत:च्या अस्तित्वाचा शोध घ्यायला पाहिजे स्वत:ची इच्छाशक्ती असेल तर सामान्य व्यक्ती पण श्री. नरेंद्र मोदी बनू शकतो. सर्वसाधारण शेतकऱ्यांमधून श्री शरद पवार निर्माण होऊ शकतात. समाजातील आपली जबाबदारी ओळखून काम करा माझ्यासाठी काय केले यापेक्षा देशासाठी मी काय करू शकतो असा विचार केला गेला पाहिजे तरच आजचा भरकटलेल्या धरून त्याला दिशा मिळू शकते आणि याचे काम स्वत: तरुणाने स्वत:हून करायला पाहिजे त्याची शक्ती आणि त्याला असलेली युक्ती याचा योग्य वापर करून त्यांनी देशाच्या विकासासाठी व स्वत:चे भविष्य उज्वल करण्यासाठी प्रयत्न केलाच पाहिजे. याचा जर असे झाले तर नक्की युवकामुळे समाज विकास होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :

१. शिक्षण संक्रमण, जाने. २०१७
२. घाळसाती विवके, युवा चेतना, स्वामी विवेकानंद, रामकृण मठ, पुणे
३. मानव अधिकार, अथर्व पब्लिकेशन्स, २०१२
४. www.world of wisdom publication

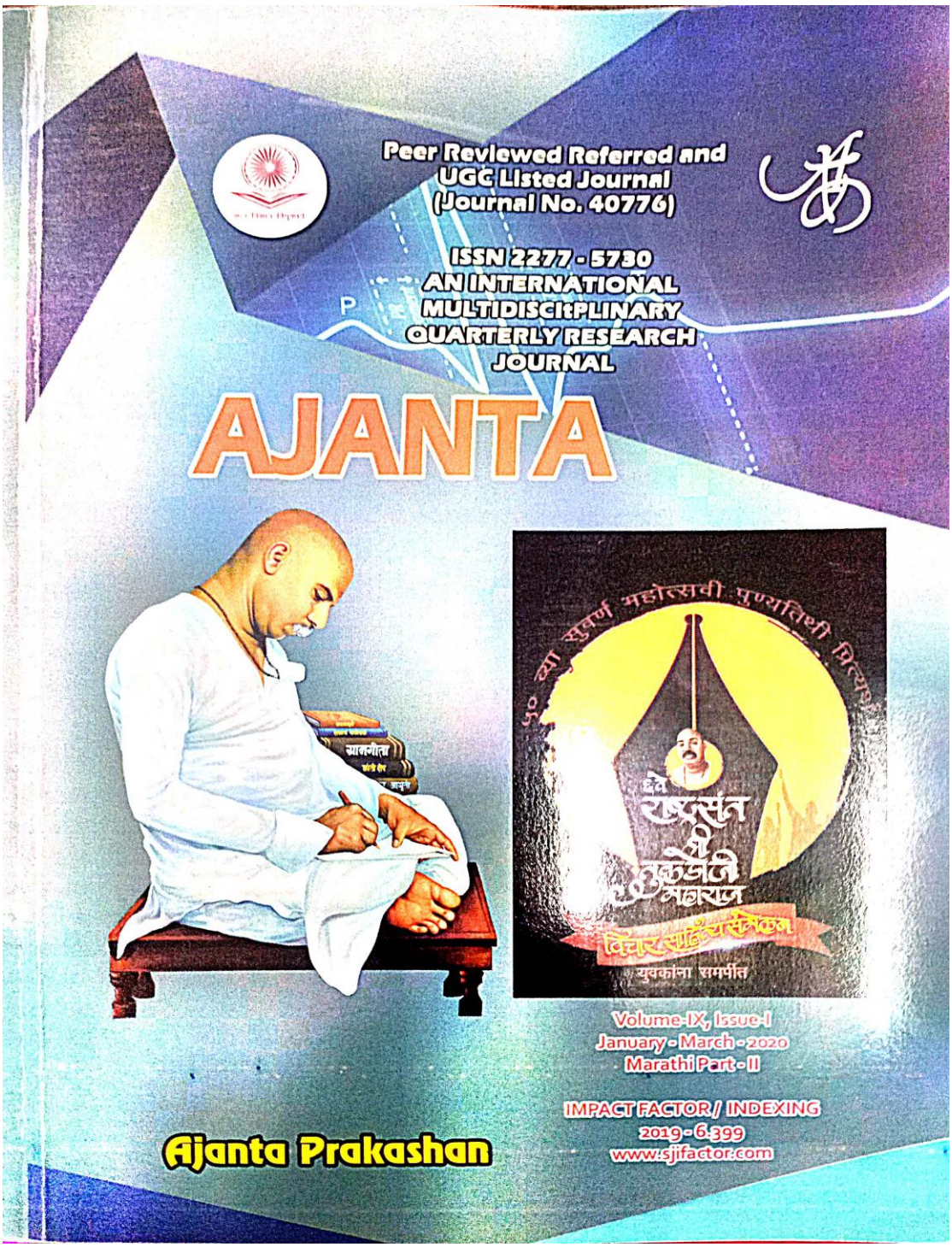
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCItPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL
AJANTA
Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

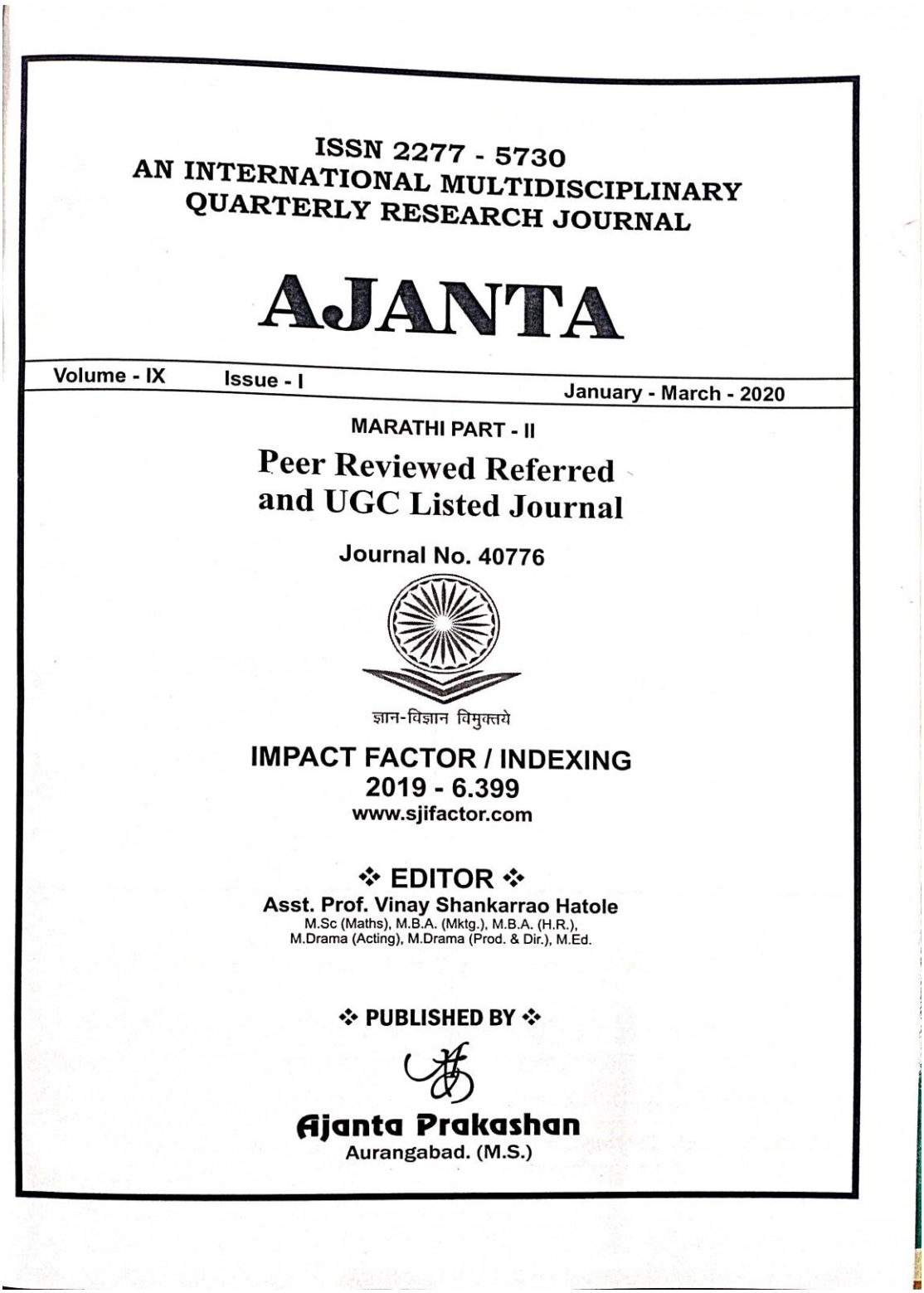

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामगीतेतील उद्योगशीलता **डॉ. विष्णू नामदेव लांडे**	१-३
२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजाच्या ग्रामगीतेतील ग्रामिण विकास **प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख**	४-६
३	राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलाव्रती विषयक विचार **प्रा. तुकाराम विठ्ठलराव कांबळे**	७-११
४	ग्रामस्वच्छता व रामधून एक ग्राम जागृतीची चळवळ **प्रा. प्रमोद तुकाराम अढाव**	१२-१४
५	वंदनिय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नांती भारताची जडण घडण **प्रा. डॉ. अनिता ज. तिडके**	१५-१९
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्य प्रतिभेतून झालेला सांगीतिक प्रचार **डॉ. ए. जी. सोळंके**	२०-२३
७	राष्ट्रसंतांच्या समाज प्रबोधनात संगीताचे महत्त्व **प्रा. हर्षवर्धन मानकर**	२४-२६
८	राष्ट्रसंताच्या दृष्टीकोनातून आदिवासी विकास **प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे**	२७-३०
९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैज्ञानिक विचार **डॉ. दीपक आनंदराव चौरपगार**	३१-३३
१०	वं. राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील ग्रामनिर्माण पंचक **प्रा. काशीनाथ विठ्ठलराव तरासे**	३४-४०
११	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **डॉ. एन. एल. गोंडाणे**	४१-४४
१२	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील सांगीतीक अभ्यास **प्रा. प्रितम जनार्धन बैस**	४५-४८
१३	राष्ट्रसंत आणि महिला मानवाधिकार **प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार**	४९-५१

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक सुधारणाविषयक कार्य **प्रा. नीता पाठक**	५२-५४
१५	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टीकोन **गजानन बा. काळे**	५५-५७
१६	राष्ट्रसंतांचे धर्मचिंतन **प्रा. डॉ. शरद देवराव उमाटे**	५८-६३
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	६४-६६
१८	राष्ट्रविकासात राष्ट्रसंतांचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. राजेन्द्र विठ्ठलराव घोनमोडे**	६७-७०
१९	मणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक जीवनप्रवास **मयुरी ऋषिकेश मोरे**	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीविषयक विचार **प्रा. डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे**	७५-७८
२१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार **प्रा. डॉ. संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी**	७९-८२
२२	राष्ट्रसंतांची भजनावली सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **डॉ. सरिता उदापुरकर**	८३-८७
२३	राष्ट्रसंतांची ईश्वर संकल्पना **डॉ. गजानन मुंधे**	८८-९०
२४	राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा **प्रा. स्मिता देवर**	९१-९५
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या काव्यातील विषमता निर्मूलक तत्वज्ञान **प्रा. स्वप्नील राजेश इंगोले**	९६-९९
२६	राष्ट्रसंताचे युवकांना आवाहन **प्रा. दीपक महाजन**	१००-१०४

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२४. राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा

प्रा. स्मिता देवर
समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंतांनी मराठीमध्ये एकूण ११६० भजने लिहिली आहेत, याशिवाय त्यांनी अनेक अभंग, श्लोक ,ओव्या, पोवाडे, बरखा, प्रार्थनास्थळ मंगलाष्टके लिहिले, असून आरत्या सुविचार मराठी व हिंदी मधील भाषण व लेख त्यांनी लिहिलेले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या भजनातून हे समाजप्रबोधनाची काम झालेले दिसून येते त्यांनी समाजाला एकत्र बांधण्याचे काम आपल्या किर्तन अभंग भजन काव्य यांच्याद्वारे केलेले दिसत आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज एक समाजशास्त्रज्ञ, समाज सुधारक, समाजाला आपल्या किर्तन, भजन, अभंग, काव्या मधून एकोपा जपायला लावणार थोर पुरुष राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्य समाजाला दिशा देणारे आहे. त्यांच्या ग्रामगीता व इतर साहित्य यातून समाजातील प्रत्येक घटकाला उपयोगी असते असेच मार्गदर्शन आपणास दिसणे. राजकारण, अर्थकारण, सामाजिक बांधिलकी ,स्त्री सबलीकरण, शिक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन ,वैज्ञानिक दृष्टिकोणस, औद्योगिकीकरण अशा विविध विषयांवर त्यांचे मार्गदर्शन त्यांच्या साहित्यात अभ्यासाला मिळते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे साहित्य प्रत्येकच समाजाला दिशा देण्याचे काम करत आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे फक्त विदर्भ किंवा महाराष्ट्र साठी मर्यादित नसून त्यांचे विचार भारत व संपूर्ण विश्वाला प्रेरणा देणारे ठरत आहेत. ग्रामगीता यातून तर महाराजांनी गाव, ग्राम कसे असावे ही संकल्पना फार उदात्त स्वरूपात मांडली आहे, ग्राम म्हणजे नुसते गाव नव्हे तर समाज ,राज्य ,राष्ट्र ,देश कसा असावा कसा विकसित करावा समाजातील लोकांनी कसे वागावे स्वहित सोडून समाजहिताला मान्यता द्यावी, बंधुभाव कसा विकसित करावा व जोपासावा याचे शिक्षण समाज हितासाठी व समाज एक यासाठी त्यांच्या विचारातून दिलेले आहे तुकडोजी महाराजांनी समाजातील अंधश्रद्धा निर्मूलन, जातीभेदाच्या निर्वाणासाठी भजन व कीर्तनाच्या माध्यमाचा वापर केला महाराजांनी ग्रामगीता, अनुभव सागर, भजनावली, सेवा स्वधर्म, राष्ट्रीय भजनावली इत्यादी साहित्यातून सामाजिक बांधिलकी निर्मिती साठी प्रयत्न केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये

1. राष्ट्रसंत सांगतीतलेल्या संताच्या सामाजिक कार्यांचा शोध घेणे.
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील एकत्वाचा शोध घेणे.
3. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाज बांधीलकी विषयक विचार मांडणे.

1. माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे ही राष्ट्रसंतांची शिकवण

आज समाजामध्ये वारंवार होत असलेले दंगे, हिंसाचार, दहशतवाद, आतंकवाद याला आपण रोखू शकणार नाही, व त्यामुळे समाजामधील माणुसकीच नष्ट होईल असे राष्ट्रसंत म्हणतात. असे म्हटले जाते की

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

'जे का रंजले गांजले त्यारी म्हणे जो आपुले
तोचि साधु ओळखावा देव तेथेची मानावा'

अशाप्रकारे साधू तोच आहे जो सर्वांना एकत्र घेऊन चालतो व समाजामध्ये ऐक्याची भावना निर्माण करतो. म्हणून सर्वात आधी राष्ट्रसंत यांनी सांगितले की माणूस बनावे माणूस घडल्या नंतरचं समाजाची रचना ही योग्य रीतीने केल्या जाऊ शकते. राष्ट्रसंत आपल्या एका भाषणात म्हणतात'

'माणूस द्या मज माणूस द्या, भीक मागता प्रभू दिसला कारण '

आज मनुष्य हा मानवता हरवून बसला आहे त्यामुळे समाजातील बांधिलकी, सामाजिक एकता आज कुठेतरी नष्ट होत असताना दिसत आहे. आज धर्म, पंथ ,भाषा, राष्ट्र, देश या विविध कारणांमुळे दोन संप्रदाय, दोन समाज, समोरासमोर विरोधात उभे ठाकलेले दिसत आहेत. त्यामुळे समाजाचे अधःपतन होत आहे .समाजाचा विकास होत नाही. आज आधुनिकीकरण झाले, तरीसुद्धा समाजामध्ये आजही बरेच अशा घटना घडत आहेत ज्यामुळे समाज–समाजामध्ये हिंसक वळण तयार झालेले आहे .आज माणूसच माणसाचा वैरी होताना दिसतो आहे दुसऱ्याच्या प्रगतीवर आज माणूसच स्वतःला नष्ट करू पाहतो, म्हणूनच महाराज तुकडोजी महाराज म्हणतात.

" मानव मानवासाठी कष्टतो
दुसऱ्याच्या सुखी सुखाचे श्रेष्ठ तो परी
मानवास मानव संहार तो अधर्म यांनी कोणता"

म्हणजेच माणुसकीला कलंक लावणारे वर्तन आज माणूस करत आहे कारण की दुसऱ्याची प्रगती आज व्यक्तीला, मानवाला सहन होत नाही आहे, त्यामुळे यांच्यावरून हेच लक्षात येते की, समाजामधील सामाजिक बांधिलकी आज नष्ट होताना दिसते आहे, म्हणून राष्ट्रसंतांनी आपल्या भजनावली मधून सामाजिक ऐक्य यांचा संदेश व आपली भारतीय समाज जोपासण्याचे आवाहन केले आहे.

2) संताचे समाजाप्रती कर्तव्य व सर्वधर्मसमभाव जागृती

संत हा समाजातील एक महत्वाचा व्यक्ती असतो जो समाजातील तळागाळातील सर्व चित्र स्वतः अनुभव करतो त्याला कळते समाजाला कशाची गरज आहे संत कोणत्याही स्वार्थाशिवाय आपले कार्य समाजसुधारणेचे कार्य निरंतर करत असतो संत हा रंजल्या–गांजल्या यांना एकत्र घेऊन समाज बांधिलकीचे धडे समाजामध्ये निर्वात गिरवत असतो असेच कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी केलेले आहे त्यांनी सुद्धा समाजातील वृद्ध ,रोगी, अनाथ, दुबळ्ये महिलांना एकत्र घेऊन त्यांना सामाजिक प्रवाहात आणण्याचे काम केले आहे म्हणून आपण त्यांना संत म्हणतो. 'जे का रंजले गांजले त्यास म्हणे जो आपले, तोची साधु ओळखावा, देव तेथेची मानावा.'

सर्वधर्मसमभाव

सर्वधर्मसमभाव हा राष्ट्रसंताच्या विचारविश्वाचे एक वैशिष्ट्य आहे तुकडोजी महाराजांनी सामुदायिक व सर्वधर्मीय प्रार्थनेचा आग्रह पूर्वक पुरस्कार केला आहे यातूनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक एकोपा व बंधुभाव या बद्दलचे मत आपल्याला स्पष्टपणे दिसून येते भारत जसा खेड्यांचा देश आहे तसाच तो संतांचा देश आहे.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

भारत जसा खेड्यांचा देश आहे तसंच संतांचा देश आहे म्हणून समाजाचा विकास घडवण्यासाठी तुकडोजी महाराजांनी 1955 झाली तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे विचार व्यक्त केल्या भारतात फार मोठी साधू शक्ती भरलेली आहे ती निरुपयोगी झालेली दिसत आहे हि महान शक्ति एकाच योग्य दिशेने उपयोगात आणून जनजागृतीचे कार्य तीच करून करून घेतल्यास भारताचा सर्वांगीण विकास हा हा म्हणता होऊ शकेल एकदं अभूतपूर्व क्रांती व्हायला वेळ लागायचा नाही तुकडोजी महाराजांना संताच्या सामर्थ्याची जाणीव होती त्यांचा योग्य उपयोग करून समाजाची स्वातंत्र्यानंतर तयार झालेली असतील तर संतांच्या माध्यमातून कमी करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले विचार व्यक्त केले व त्यासाठी अखिल भारतीय पातळीवर साधू संघटनेची स्थापना केली ज्यामुळे शिस्तबद्ध सामाजिक कार्यकर्त्यांची एक फळीच निर्माण झाली

3) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक कार्य महाराजांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजासाठी वाहून टाकले होते तुकडोजी महाराज आधुनिक काळातील महान संत होते कारण त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा वैज्ञानिक होता अनेक उदाहरणावरून आपल्याला आपल्याला हे दिसून येते की अंधश्रद्धेपासून दूर राहण्याचा विचार त्यांनी दिला ते भजनात म्हणतात "भुलू नका हो चमत्काराला जगी ही थापची सारीलुटती भोंदू आपणा ते. धावुनी थोरवी भारी",राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी या भजनात असे सांगितले आहे की कोणीही चमत्काराला भोंदूगिरीला बळी पडू नये ही अंधश्रद्धा आहे तिला दूर करावे व प्रत्येकांनी आपल्या मध्ये एक आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोण जोपासावा व प्रत्येकाने फक्त उघड्या डोळ्यांनी नव्हे तर सद सद विवेक बुद्धीने पाहून त्यामागील सत्य काय आहे याचा विचार करावा म्हणजे येथे राष्ट्रसंत हे एक वैज्ञानिक दृष्टीकोण जोपासणारे होते त्यांनी समाजाला यातूनच एकत्र आणण्याचे काम सुद्धा केले आहे.

4) हे विश्वची माझे घर राष्ट्रसंतांचे विचार

महाराजांचे कार्य फक्त कोणा एका भागापुरतीच मर्यादित नसून त्यांनी भारत भ्रमण केले अध्यात्मिकच नाहीतर सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन त्यांनी केले जपानसारख्या देशात जाऊन विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला त्यांच्या प्रार्थनेमध्ये "है प्रार्थना गुरुदेव से या स्वर्ग सम संसार हो, अतिउच्च तम जीवन बने परमार्थमय व्यवहार हो" या प्रार्थनेतून तुकडोजी महाराजांचे विषय विश्वचि माझे घर हा विचार आपल्याला दिसून येतो सर्व संसार सर्व जग हेस वर्गाप्रमाणे भावे येथे कोणतेच हेवेदावे नकोत लहान मोठेपणा नको जात धर्म यांचा स्वार्थ याला इथे जागा नसावी सर्वत्र सामाजिक एकोपा सर्वनाम ही सर्व एक आहोत ही भावना सर्वत्र पसरावी अशी प्रार्थना ते इथे करताना दिसताहेत यातूनच त्यांची सामाजिक बांधिलकीला दिलेले महत्त्व आपण अभ्यासू शकतो. त्याच बरोबर त्यांनी परत एका भजनांमध्ये म्हटले आहे." या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे दे वरचि असा दे हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे, मतभेद नसू दे राष्ट्रसंतांनी समाजात एकोपा बंधुभाव निर्माण व्हावा व तो टिकावा यासाठी ईश्वराकडे प्रार्थना केली आहे कारण राष्ट्रसंतांचे आयुष्य हे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ या दोन्ही परिस्थितीचे साक्षीदार आहे भारताच्या फाळणीच्या वेळी झालेला हिंसाचार, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ब्रिटिशांची हिंदू–मुस्लीम यांच्यात धार्मिक वाद निर्माण करून आपसात भांडणे लावण्याची चालाकी याबाबत ज्ञात होते यासाठी की काय पण महाराजांनी परमात्म्याकडे सुद्धा भारत देशात बंधुभाव नित्य असण्याचे वर मागितले आहे.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

5) महिलांविषयी चे मत

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी समाजात एकोपा वांधीलकी वंधुभाव टिकवण्यासाठी आणखी एक महत्त्वाचा घटक सांगितला तो म्हणजे स्त्री महिला समाजातील एक महत्त्वाचा पण नेहमीच उपेक्षित राहिला घटक म्हणजे महिला महिलेच्या विकासासोवत शिवाय समाज विकास होणार नाही कारण समाजात ऐक्य वंद ठेवण्यासाठी ही शिकवण घरातूनच व्हायला हवी व ती आई स्त्री वहीण तिच्या स्वरूपात घरातून मिळत असते आई ही पहिली शिक्षिका असते म्हणून आदितीला शिक्षित होणे गरजेचे आहे तिची उन्नती होणे गरजेचे आहे कुटुंव व्यवस्था समाज व्यवस्था राष्ट्रव्यवस्था ही स्त्रीवर कशी अवलंवून असते हे त्यांनी आपल्या कीर्तनांद्वारे समाजाला पटवून दिले ते म्हणतात'' जिच्या हाती पाळण्याची दोरीद्य तीच जगाते उद्धारीद्य, ऐसी वर्णिली मातीची थोरी शेकडो गुरुहूनिहीद्य स्त्री महिमा कथन करताना म्हणतात– ''स्त्रीलाच भक्ती, स्त्रीलाच ज्ञान, तिलाच संयम –शहाणपणद्यतिच्यानेच हालती वाटे संपूर्णद्य संसार चक्रद्य

माणूस समाजाचा मूळ आधार आहे माणूस घडला की समाज आपोआपच घडतो आणि मग समाजातील माणूस संपला की समाजाचे आदत पतन ठरते असा आजवरचा इतिहास आहे म्हणूनच सर्व संतांनी समाज उन्नती सोबतच आत्मोन्नतीचा मार्ग शिकविला माणूस घडल्याशिवाय समाजाचे उन्नयन अशक्य आहे संतांनी समाज जीवनात सुसंस्काराचे बीजारोपण केले समाज विघातक विविध व्याधींनी जर्जर झालेल्या जुनाट समाज व्यवस्थेतून नवसमाज नवनिर्मित निर्मितीचे स्वप्न साकार करणारे ते क्रांती ती वीर होते त्यांनी समाजाला त्यांनी समाजाला आपल्या भक्ती वाणीच्या माध्यमातून समाजात संघटना उभारण्याचा प्रयत्न केला राष्ट्रसंतांची श्री गुरुदेव सेवा मंडळाचे प्रतीक आहे राष्ट्रसंतांचे कार्य विदर्भ किंवा महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नव्हते तर त्यांचे कार्य कर्तुत्व आचार–विचार भारतात व भारताबाहेर सुद्धा पडले होते हे विसरता येत नाही ब्रिटिशांच्या राजवटीत राष्ट्रसंतांनी जन जीवनाशी समरस होऊन राष्ट्रीय व सामाजिक बांधिलकी सामाजिक एक्य जपण्याचे काम केले आधुनिक काळात व्यक्तीने भौतिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली आहे अवकाशात झेप घेत चंद्रावर गेला, पाणबुडी च्या साह्याने समुद्रतळाशी पोहोचला ,संगणक, मोबाईल ,इमेल याद्वारे जगाशी दूरदूरपर्यंत संवाद साधू लागला मात्र समाज व सामाजिकीकरण विसरत जात आहे घरामधील एकोपा ,शेजारधर्म ,सामाजिक बांधिलकी हे तो विसरत चालला आहे आपण सर्व एक आहोत हा समाज एक आहे हे जोपासणे आज महत्त्वाचे झाले आहे राष्ट्रसंत म्हणतात आज व्यक्ती स्वार्थी झाला आहे दुसऱ्याच्या आनंदावर तो दुःखी होत आहे ते भजनात म्हणतात ''व्यक्ती स्वार्थ बोकाळला जो तो मनाचा राजा झाला, वेगवेगळ्या प्रलोभने गुंतला, समाज साराद्य अशी अवस्था दूर करून समाज जीवन प्रस्थापित करण्याची प्रेरणा मिळावी म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार आज समाजाला दिशा देण्याचे काम करत आहेत त्यांच्या विचारांमुळेच आजचा तरुण आजचा समाज हा प्रेरित होणे आवश्यक आहेत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार हे बंधूभाव जोपासणारे व समाजाला एक एका साखळीत गुंफणारे आहेत आणि त्याच घराघरांमध्ये रुजणे आवश्यक आहे.

सारांश

भारत ही संत सज्जनांची महात्म्याची भूमी मानवाची आत्मिक उन्नती, सद्भावना ऋद्धी आणि नैतिकता त्याची प्रवृत्ती जोपासण्याचे कार्य संतांनी केले पंथ, संप्रदाय, वर्ण, धर्म, जात, भाषा, लिंग असा भेदक भेदाच्या पलीकडे जाऊन त्यानी समाजाला माणुसकीची विश्वबंधुत्वाची'' वसुदेव कुटुंबकम,'' एकतेची भावना ही शिकवण त्यांनी दिली.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

समाजामध्ये सर्व आपण एक आहोत "हे विश्वची माझे घर" हे भावना राष्ट्रसंतांनी समाजामध्ये रुजविण्याचे काम केले आहे. समाजात शांतता आणि स्थैर्य निर्माण करण्याचे कार्य राष्ट्रसंतांनी केले. संतांच्या मांदियाळीत एक महत्त्वाचे स्तंभ म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे ओळखले जातात. नैतिकता, चारित्र्य संवर्धन, सामाजिक मूल्य व त्याचे झालेले अधःपतन आजच्या समाजाला किती घातक आहे हे त्यांनी आपल्या भजनातून समाजाला स्पष्ट करून सांगितले. समाजाला एकत्र बांधण्याचे काम, एक ठेवण्याचे काम राष्ट्रसंतांनी केलेले आहे. त्यांच्या विचारांची जनमानसात अधिक प्रभावीपणे रुजण्याची व त्यातून संस्कारक्षम पिढी आणि बल, चरित्र आत्मशक्ती संपन्न करण्याची आज गरज आहे. तसा समाज घडविण्यासाठी आज राष्ट्रसंतांचे विचार सर्वांना माहीत होणे व त्यानुसार आचरण करण्याची गरज लागली आह

संदर्भसूची

1. घोडे राम (१९८८) , समर्थ रामदास संत तुकडोजी तौलोनिक दर्शन, राजीव प्रकाशन, नागपूर
2. कडवे रघुनाथ (२०१२), मानवतेचे पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी, अमोल प्रकाशन, नागपूर.

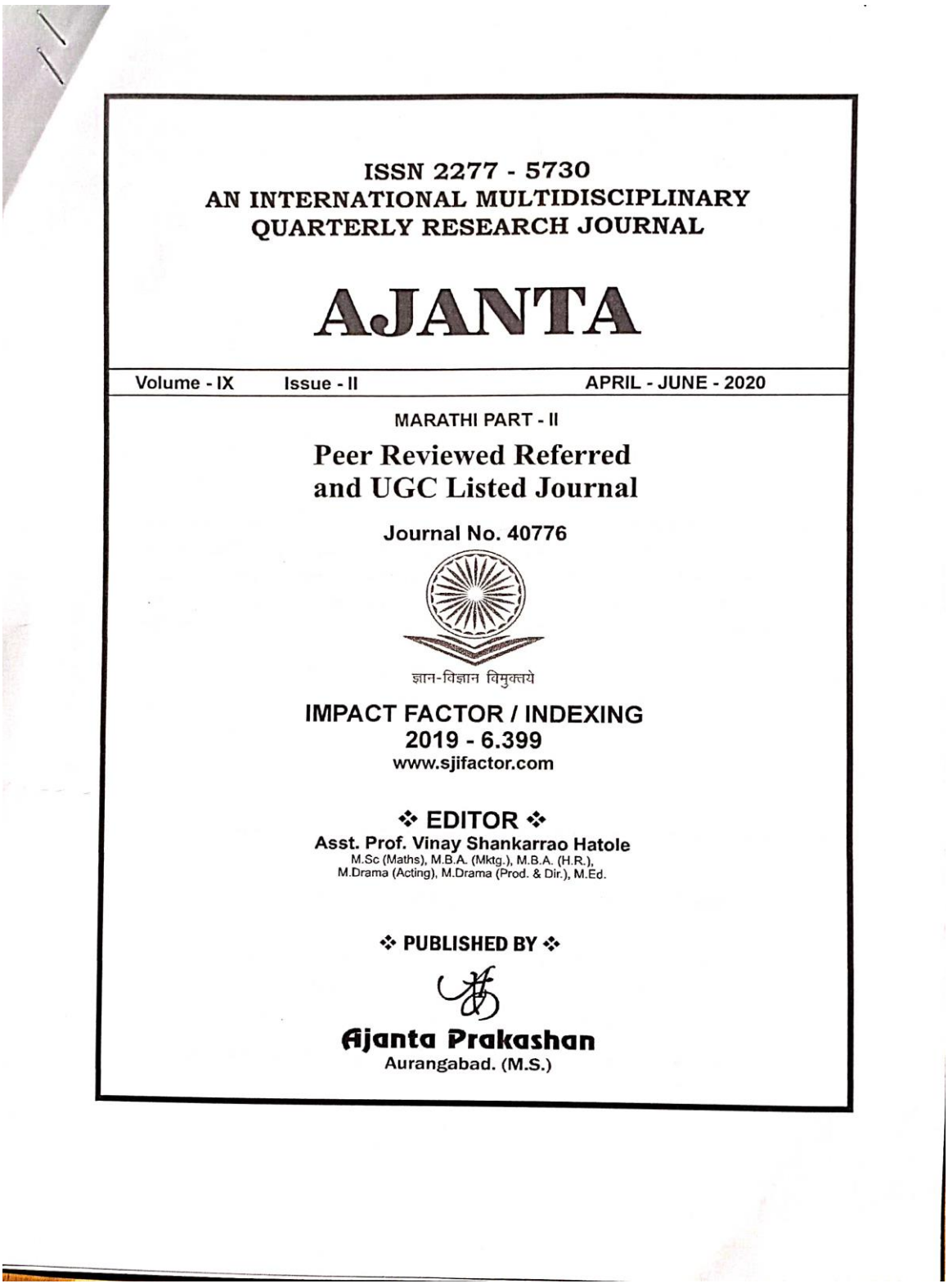

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्त्री-पुरूष समतेचे पुरस्कर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. अजित दादू फाळके**	१-३
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा आढावा **बांगर आकाश शेषराव**	४-६
३	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **श्री. अरुण लक्ष्मीनारायण थकाते**	७-१०
४	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. देवराव सुखदेवराव मनवर**	११-१६
५	स्त्री-पुरुष समतेचे पुरस्कर्ते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. दिलीप सावंत**	१७-१८
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन **डॉ. गणेश क. टाले**	१९-२४
७	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. के. पी. पोले**	२५-२८
८	समतावादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे**	२९-३३
९	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलितेतरांसाठी योगदान **प्रा. डॉ. नारायण नामदेव गाढे**	३४-४०
१०	शिक्षणतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **नवनाथ वि. नागरे**	४१-४४
११	महामानव, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **पद्माकर भारतराव काळे**	४५-४९
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक कार्य **प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर**	५०-५३
१३	कृषीतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. राजकुमार कि. मून**	५४-६०

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काळातील पाणी व्यवस्थापन **प्रा. रामचंद्र महादेव संगशेट्टी**	६१-६४
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मनुस्मृती दहन **प्रा. डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे**	६५-७२
१६	अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेंडकर **प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे**	७३-७६
१७	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. गिरे संजय भाउराव**	७७-८०
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचाराची समकालीन प्रासंगिकता **डॉ. संजय दगडु क्षीरसागर**	८१-८७
१९	शिक्षणतज्ञ, युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान **डॉ. आवचर सीमा राधू**	८८-९०
२०	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान **प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)**	९१-९४
२१	सामाजिक आंदोलने / चळवळी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	९५-९९
२२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान **प्रा. डॉ. राऊत उद्धव उमाजी**	१००-१०३
२३	कृषी तज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वत**	१०४-१०६
२४	धार्मिक विचार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. रमेश धोंडीराम राठोड**	१०७-१११
२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री-पुरुष समानता विषयक विचार **प्रा. डॉ. सुषमा सतिश देशपांडे**	११२-११४
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार **डॉ. ढोले व्ही. एस.**	११५-१२०

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२०. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान

प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे जवळपास 65 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत आहे.ग्रामीण विकास हाच भारताचा खरा विकास आहे . भारताच्या ग्रामीण विकासासाठी योजनांची विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक आहे.जमीन सुधारणेला चांगल्याप्रकारे कार्यान्वित करणे ,शेतीसाठी गुंतवणूक ,अल्प दरावर कर्जपुरवठा पर्याप्त मात्रेत पुरविणे ,स्वास्थ ,शिक्षण, पिण्याचे पाणी ,वीज ,स्वच्छता व निवाऱ्याच्या सोयी योग्यतेने पुरविणे गरजेचे आहे.भारताला खऱ्या अर्थाने विकसित व सक्षम राष्ट्र म्हणून उभे करावयाचे असेल तर भारताचा ग्रामीण विकास शेती विषयक विकास होणे आवश्यक आहे.शेतीचा विकास झाला तरच भारतामध्ये विविध उद्योग, व्यवसाय यांचा विकास होऊ शकतो. भारत हा गावात वसलेला देश आहे गावाचा व गावातील व्यक्तींचा शेतकऱ्यांचा शेती संबंधी जोड व्यवसायांचा कुटिर उद्योगांचा जर विकास झाला तर भारताचा आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणे घडून येईल असे त्यांचे मत होते व हीच काळाची गरज आहे असे त्यांनी सांगितले.

डॉक्टर आंबेडकरांना आपले आर्थिक विकासाचे विचार मुख्यतः व्यापार,बँकिंग,रुपया, कृषी,जातिगत अर्थनीती, औद्योगीकरण मजदूरी,श्रमिक कल्याण,राज्यसमाजवाद भूमिसुधार, खोत पद्धतीचे निर्मूलन इत्यादी वर व्यक्त केले आहे. डॉक्टर आंबेडकर हे एक मोठे अर्थशास्त्रज्ञ होते त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था सुधरवण्यासाठी Reserve Bank Of India स्थापनाचे प्रतिपादन त्यांनी केले.

आंबेडकर यांच्या म्हणण्यानुसार कोणत्याही आर्थिक समस्यांचा विचार करताना सामान्य गरीब माणसाचे हित त्याच्या मनाच्या केंद्रस्थानी होते. त्यातही जातिव्यवस्थेमुळे समाजातून उपेक्षित राहिलेल्या दलित माणसाची हित लक्षात घेणे त्यांना आवश्यक वाटे.सामान्य जनतेसाठी शिक्षण,आरोग्य, सार्वजनिक सेवा, पुरवण्याची जबाबदारी शासनाने स्वीकारली पाहिजे. कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेत ती कधीच नाकारता येणार नाही. राजकीय लोकशाही प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी आर्थिक लोकशाहीची जोड असली पाहिजे असे आंबेडकरांनी प्रतिपादन केले भारतीय कृषी संबंधित आंबेडकरांचे विचार आजही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत त्यांनी भारतीय कृषीचा कमी उत्पादकतेच्या काही कारणांवर प्रकाश टाकला. भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी आहे परंतु असे असले तरीही केवळ लहान आकारमानामुळे शेती उत्पादन कमी होते हे त्यांनी मान्य केले त्यांच्यामध्ये पुरेसे भांडवल व श्रम या आर्थिक घटकांमुळे शेतीची उत्पादनक्षमता कमी होते. शेतीचा आकार मोठा असूनही पर्याप्त श्रम व भांडवल उपलब्ध नसल्यामुळे उत्पादन कमी होते म्हणून त्यांनी भारतात सहकारी शेतीची उपयुक्त अशी संकल्पना मांडली आहे सहकारी शेती चे चांगले परिणाम होतील असे त्यांनी मान्य केले,परंतु बाबासाहेब आंबेडकर सहकारी शेतीद्वारे लोकांपासून त्यांचा संपत्ती व भूमीच्या स्वामित्वाचा अधिकार हिरावून घेण्याच्या विरोधी होत.

भारतीय आर्थिक धोरण पाहता संपूर्ण जगाला लक्ष केंद्रित करावे लागेल असे भारतीय आर्थिक धोरण आहे. भारताच्या नवीन आर्थिक धोरणानुसार विदेशी गुंतवणुकीबाबत भारताने खूले धोरण स्वीकारले आहे यामुळेच कदाचित

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

भारतामध्ये अनेक नवीन उद्योग धंदे निर्माण झाले असावे यामुळे भारतातील अनेक बेरोजगारांना रोजगार सुद्धा उपलब्ध झाले आहेत. पण कालांतराने यावरील परिणाम आपल्याला दिसून येतील.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आज भारताने अंगीकारणे अत्यंत गरजेचे ठरते. डॉक्टर आंबेडकर हे समाजसुधारक, घटनाकारक, अस्पृश्यांचे कैवारी, मजुरांचे नेते, म्हणून सर्वपरिचित असले तरी ते फार मोठे अर्थतज्ञ होते. मुंबई येथील कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून त्यांनी काम केले होते डॉक्टर आंबेडकर यांचे आर्थिक धोरण हे कायमस्वरूपी परिणाम करणारे आहे.डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे शोधनिबंध लिहिले त्याकाळी त्यांनी जी भाषणे केली वर्तमानपत्रातून जे लिखाण केले स्वतंत्र मजूर पक्षाचा जाहीरनामा मांडला आणि अर्थशास्त्रावरील ची पुस्तके लिहिली त्यामध्ये त्यांचे आर्थिक विचार दिसून येतात डॉक्टर बाबासाहेबांनी इतर विचारवंत या प्रमाणेच नवीन आर्थिक सिद्धांत जरी मांडले नसले तरी आर्थिक प्रश्न संबंधित यांनी आपले विचार मांडले आहेत.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1918 मध्ये the Journal Of Indian Economics Society P;k vadk e/;s Smallholding In India And Their Remedies हा लेख लिहिला या लेखामध्ये त्यांनी असे सांगितले की शेती हा भारताचा एक सर्वात मोठा राष्ट्रीय उद्योग आहे सर्व प्राथमिक व्यवसायांमध्ये शेतीचे महत्त्व अधिक आहे. भारतीय शेतीच्या उत्पादकतेवर परिणाम करणाऱ्या घटकात भारतीय शेतीचा आकार शेत जमिनीवरील उत्पादन घटकाचे प्रमाण जमिनीची खासगी मालकी इत्यादी यांचा समावेश होतो तसेच त्यांनी सामुदायिक शेतीचा पुरस्कारही केला आहे.शेती विषयक विचारांचे सोबतच त्यांनी उद्योग क्षेत्रालाही महत्त्व दिले आहे शेती विकासासोबतच देशात उद्योग व व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात सुरू व्हावे त्यामुळे भारताचा आर्थिक विकास होईल असे त्यांचे मत होते.अविवेकी यांत्रिकीकरणाला गांधीजींचा विरोध होता पण लोकशाहीमध्ये प्रत्येकाने सुखी जीवन जगण्यासाठी अधिकाधिक यंत्राचा वापर करावा,असे डॉक्टर आंबेडकरांचे मत होते जास्तीत–जास्त यंत्रे व आधुनिक संस्कृती हे लोकशाही समाजाचे घोषवाक्य असले पाहिजे उद्योगांचा विकास झाल्याशिवाय भारताचा विकास होऊच शकणार नाही असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

डॉक्टर आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रामध्ये फक्त संपत्ती व आर्थिक संबंधाचा अभ्यास न करता समाजाच्या कल्याणाचा देखील अभ्यास केला पाहिजे असे सांगितले देशातील संपत्तीचे विभाजन समाजामध्ये सारख्याच प्रमाणात झाले पाहिजे असा विचार मांडला जातिव्यवस्थेचा समाजाच्या आर्थिक व्यवस्थेवर अर्थ व्यवहारावर कसा विपरीत परिणाम झाला हे त्यांनी स्पष्ट केले. देशातील भांडवल, चलन,पुरवठा, उपभोग व श्रमविभागणी यावर जातिव्यवस्थेचा विपरीत परिणाम झाला आहे यातून दारिर्द्य असमानता यामध्ये वाढ होत गेली याचा अनिष्ट परिणाम भारताच्या आर्थिक विकासावर झाला म्हणून देशातील लोकांचे कल्याण कसे साधता येईल यादृष्टीने अर्थशास्त्रात विचार व्हायला पाहिजे असे आंबेडकरांचे मत होते.

डॉक्टर आंबेडकर यांच्यामध्ये अर्थव्यवस्थेचे नियंत्रण पूर्णपणे सामाजिक क्षेत्राकडे असले पाहिजे सरकार संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर स्वतःचे नियंत्रण ठेवेल अर्थव्यवस्थेवरील नियंत्रणावर त्यांचा विश्वास होता मात्र व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर त्यामुळे गदा येता कामा नये असे त्यांचे मत होते.उद्योग, व्यापार व उत्पादनाचे नियमन अशा पद्धतीने असले पाहिजे की मागासवर्ग,दलित ,आदिवासी व महिलावर्गात योग्य संधी मिळेल. खाजगी क्षेत्राला भारतात मोठ्या संधी दिल्या गेल्या परंतु त्यामुळे भांडवलदारी वर त्यामुळे त्याचे दुष्परिणाम दिसून आले.देशांमध्ये विदेशी गुंतवणुकीचा प्रश्न आज सत्तारूढ पक्षासमोर आहे आज विविध राजकीय पक्षांमध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक बाबत मध्ये येत आहेत देशातील

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

नागरिकांना त्यामुळे धोका निर्माण होणार नाही. देशी लघु–मध्यम कुटीर उद्योगावर या विदेशी गुंतवणूकदारांचा चुकीचा घातक परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे असे मत डॉक्टर आंबेडकर यांनी व्यक्त केले.

समते शिवाय विकास होऊ शकत नाही देशात कोटयावधी लोक बेघर,झोपडया पट्टयात व खुल्या आकाशातल्या छताखाली आपले जीवन जगत आहेत. समाजातील किमान संख्येतील लोकांकडे संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे जर अशीच आहे तर कोणताही देश निरोगी राहू शकणार नाही समाजरचनेत जेव्हा आर्थिक सत्ता विकेंद्रित होईल तेव्हाच समता प्राप्त होऊ शकेल परंतु डॉक्टर आंबेडकर यांच्यामध्ये आर्थिक–सामाजिक संक्रमणाचा खेरीज समतेचे स्थान प्राप्त करता येणार नाही आर्थिक समानतेचे समर्थन करताना डॉक्टर आंबेडकरांनी नैतिक चारित्र्याची निर्मिती करण्यावरही भर दिला आर्थिक समानता निर्माण करूनच चालणार नाही तर लोकांना रूढीग्रस्त पूर्वग्रह पासून मुक्त केले पाहिजे बालविवाह बलात्कार मध्यपान अपहरण चोरी अशा अनेतिक आचरणाचा त्या करून नैतिक चारित्र्य निर्माण करणे आवश्यक आहे तेव्हाच देश नैतिक दृष्ट्या संपन्न मानव संसाधनाचा उपयोग करून घेऊ शकेल.

शेती हा ग्रामीण भागाचा आर्थिक कणा आहे त्यामुळे शेती उत्पादन वाढवणे आवश्यक आहे जोपर्यंत शेतीला व्यवसाय म्हणून स्वीकारले जाणार नाही तोपर्यंत शेती सुधारली जाणार नाही डॉक्टर आंबेडकरांनी 1982 ला धारण क्षेत्राविषयी आपले मत नोंदविले.धारण क्षेत्राच्या अखंड ना मुळे साधनसंपत्तीचा उपयोग कार्यक्षमपणे करण्यात अडचण निर्माण होत असतानाही असे विखंडन मुळातच होते शेतीचे विभाजन होत गेल्यामुळे लोकसंख्या भात शेतीवर पडत आहे लोकसंख्या वाढल्याने वारसाहक्काने शेतीचे विभाजन होते लोकसंख्येचा मुख्य भार शेती क्षेत्राच्या उत्पादन क्षमतेवर पडल्याशिवाय राहणार नाही शेती जमिनीचा आकारमान वाढणार नाही याउलट लोकसंख्या वाढल्या कारणाने शेतीचा आकार दिवसेंदिवस लहान होत जातो ग्रामीण भागाचे आर्थिक क्षेत्र सुधारण्यासाठी शेती व्यवसायाची प्रगती झाली पाहिजे शेतीमध्ये सुधारणा झाली तरच ग्रामीण भागाची आर्थिक बाजू उंच आल्याशिवाय राहणार नाही असे मत डॉक्टर आंबेडकर यांनी मांडले आहे. डॉक्टर आंबेडकर यांना भारतीय कृषी व्यवस्थेची जाण होती.त्यांनी शेती आणि शेतकरी शेतमजूर या प्रश्नांसंबंधी अतिशय सखोल चिंतन करून आपले विचार व्यक्त केले आहेत भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे हा अर्थकारणाचा विषय आहे डॉक्टर आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार देशाला आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणारे आहेत ते सामूहीक शेतीचे ते पुरस्कर्ते होते सामूहिक शेती मुळे भारतीय समाज व अर्थव्यवस्था यांच्या विकासात समतोल साधता येईल अशी त्यांची धारणा होती भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात पाणी आणि वीज यांचा समानरीत्या पुरवठा झाला तर भारत एक समृद्ध देश होण्यास वेळ लागणार नाही असे त्यांचे मत होते शेती आणि शेत सारा या विषयावर डॉक्टर आंबेडकरांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत त्यांनी सामान्य शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा या भूमिकेतून शेत सारा हा शेती उत्पन्नावर न बसवता शेतकऱ्यांच्या पतीवर बसविला जावा असे मत व्यक्त केले ग्राम जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी शेती आणि औद्योगीकरण यात समन्वय निर्माण करणे आवश्यक आहे अशी भूमिका मांडली शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या शेतमजुरांच्या लाभासाठी निर्माण करणे आवश्यक आहे असे त्यांनी सांगितले पूर्वीच्या काळी शेतकऱ्यांना गुलाम करणारी खोती पद्धत बंद केली पाहिजे ही भूमिका आंबेडकरांनी मांडली खोत ही पद्धत शेतकऱ्यांचे शोषण करणारी व त्यांची प्रयोग करणारी होती त्यांचा नाश किंवा नष्ट करणे आवश्यक होते यासाठी त्यांनी विधेयके मांडले आंबेडकर पीडित शेतकऱ्यांच्या बाजूने उभे राहिले डॉक्टर आंबेडकर यांनी शेतकरी व शेतमजुरांच्या हितासाठी मांडलेले विचार आजच्या परिस्थितीत उपयुक्त आहे आज शेतीपूरक असे धोरण सापडत नाही वीज पाणी मांडवल या अभावी शेतकऱ्यांना शेती करू शकत नाही किंवा हवे तेवढे उत्पन्न त्यांना घेता येत नाही किंवा एवढे होत नाही यामुळे आजचा शेतकरी हवालदिल झाला आहे

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते यासाठी अनेक कारणे आहेत ,त्यामध्ये नैसर्गिक कारणे सोबतच इतरही प्रशासकीय कारणे आहे यांवर उपाय करणे आज काळाची गरज झाली आहे, त्यामुळे कृषी व औद्योगीकरण यांच्यात समतोल साधणे आवश्यक असल्याची गरज आहे तरच समतोल विकास करणे शक्य होईल . आर्थिक विकासासाठी केंद्र शासनाचे विविध प्रवास मार्गावर दळणवळणाच्या मार्गावर केंद्राची मालकी अशायी असे मत त्यांनी मांडले, पण जल मार्गावरील केंद्राची मालकी आजही प्रस्तापित नसल्यामुळे,नद्यांच्या पाणी वाटपावरून राज्या राज्यांमध्ये आज वाद निर्माण झाले आहेत. अटल बिहारी वाजपेयी यांनी नदीजोड प्रकल्पाविषयी महत्त्वाच्या सूचना केल्या होत्या ती सूचना जर मान्य करून संपूर्ण देशांमध्ये नदीजोड प्रकल्प उभारण्यात आला असता तर आज बऱ्याच अंशी शेतकऱ्यांचे प्रश्न मार्गी लागले असते.

डॉक्टर आंबेडकर यांनी समग्र भारतीय समाजाचा विचार करून मांडलेले आर्थिक विचार आजच्या व वर्तमान काळाच्या आर्थिक परिस्थितीत अतिशय उपयुक्त आहेत. आर्थिक स्थिती उभारण्यासाठी विकास करण्यासाठी आंबेडकरांनी सुचवलेले उपाय महत्वपूर्ण आहेत. यामुळे जनसामान्यांचे ही जगता येईल म्हणूनच डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आजही अतिशय मोलाचे आहेत .हे मान्य करणे आवश्यक आहे.सद्यपरिस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था चा विचार करता ही बरीच स्थिर आहे. जरी अर्थव्यवस्था हि भांडवलशाही दिशेकडे जाणारी असली किंवा संयुक्त क्षेत्रात काम करणारी असली तरी डॉ.आंबेडकरांच्या मूलभूत विचारांचे महत्त्व हे अजूनही तितकेच आहे चीक के पहिले होते डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय सामाजिक आर्थिक विचार आजही समाजाला प्रेरणा देणारे व उपयुक्त अशीच आहे. आंबेडकरांचे एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून किंवा एक अर्थतज्ञ म्हणून मांडलेले विचार आजही आपल्याला भारतीय अर्थव्यवस्थेला मार्गदर्शक म्हणून काम करताना दिसून येतात कारण की असा एकही विषय नाही की ज्यावर डॉ. आंबेडकरांनी आपले विचार किंवा आपले मोलाचे मत व्यक्त केले नाही, म्हणून भारतातील कोणतीही घटना मग ती कृषी,सामाजिक, राजकीय–आर्थिक, आंतरराष्ट्रीय किंवा इतरही आंबेडकरांच्या विचारांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. अशा प्रकारे आपल्याला डॉक्टर आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सांगतात येतील.

संदर्भ

1. जाधव नरेंद्र, डॉक्टर आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान
2. प्रा. डॉ.बी आर जोशी, समाजवादी डॉ.बाबासाहेबआंबेडकर
3. समाजशास्त्र डॉक्टर प्रदीप आगलावे
4. डॉक्टर आंबेडकर हे सामाजिक विचार डॉक्टर रामगोपाल सिंह
5. www-google-com
6. Www-ambedkar-com
7. Www-wikipedia-org /wiki/dr- babasaheb ambedkar

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal
ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN
AJANTA
Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)
Is Hereby Awarding This Certificate To
प्रा. स्मिता देवर
In Recognition of the Publication of the Paper Entitled
राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा
Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com
Editor : Vinay S. Hatole

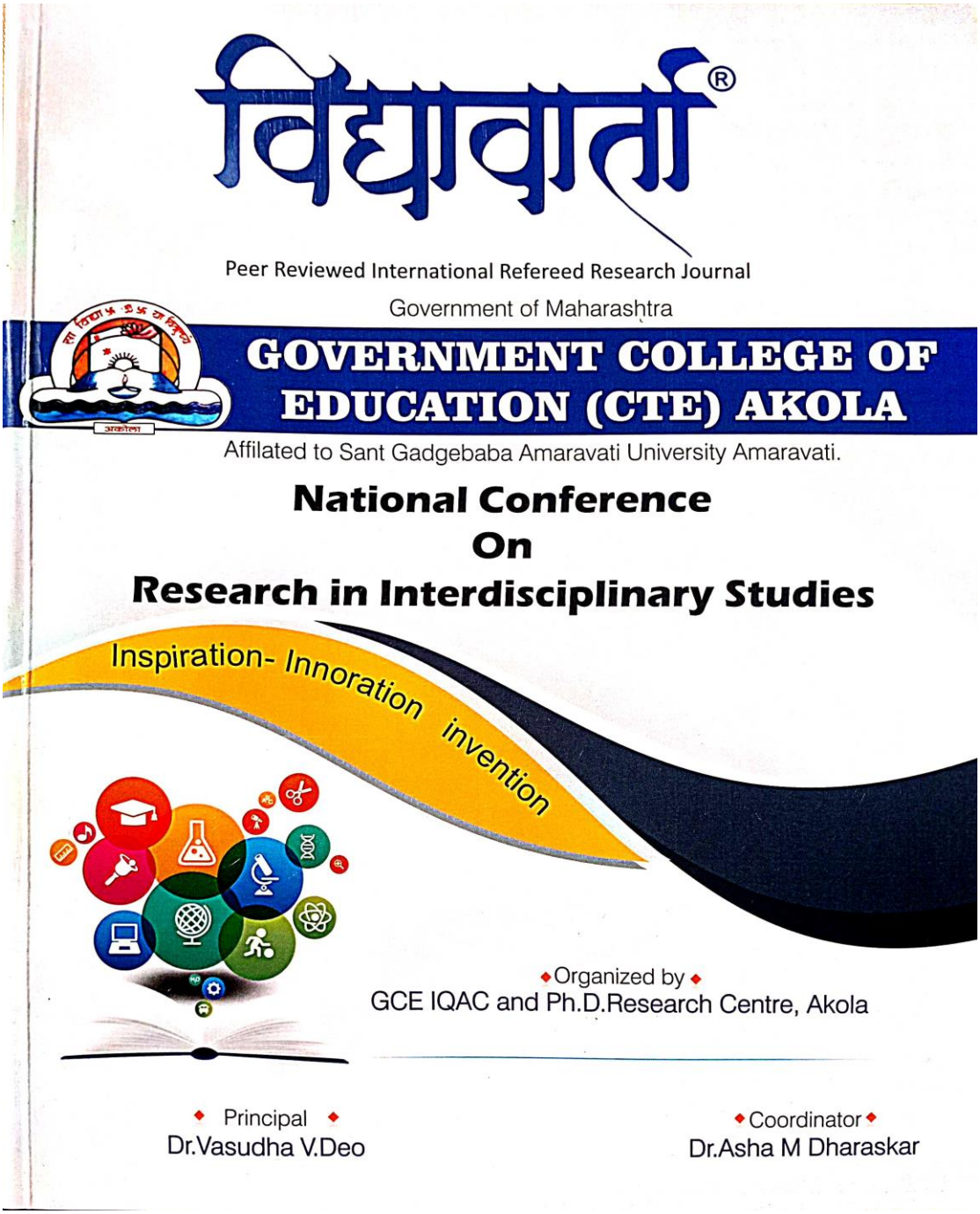
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Government of Maharashtra
GOVERNMENT COLLEGE OF EDUCATION (CTE) AKOLA
Affilated to Sant Gadgebaba Amaravati University Amaravati.
National Conference
On
Research in Interdisciplinary Studies
Inspiration- Innoration invention
Organized by
GCE IQAC and Ph.D.Research Centre, Akola
Principal
Dr.Vasudha V.Deo
Coordinator
Dr.Asha M Dharaskar

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ™

Government College of Education, Akola (CTE)
Near Akola Netra Hospital, Ramdas Peth, Akola

National Conference
on

Research in Interdisciplinary Studies

Date : 18 March, 2020

Editor
Dr. Vasudha V. Deo
Principal

Co-Editor
Dr. Asha Dharaskar (Bhavsar)
IQAC Coordinator

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta ®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-03
09

INDEX

01) Research in Interdisciplinary studies Research Methodology
Dr. Aarti Prashant Gangurde, Pune ||15

02) Introducing The Uses Of Information Communication Technology In ...
Dr. Alka Yelane (Kolhe), Nagpur ||19

03) Research Methodology
Dr. Archana Dharme, Akola ||22

04) Historical Research In Education
Ms. Pushpalata D. Nikumbh, Dr. Anil T. Thosare, Parvari ||24

05) Role Of Computer Science In Research
Dr. Vidya Shrikrishna Bharambe, Nagpur ||27

06) Role of ICT in Banking Sector : A study with special reference to ...
Karuna N. Raut ||29

07) Use of ICT In Research
Dr. Nilima Ambadkar, Amravati ||33

08) Information and Communication Technology(ICT) and Research
Dr. Kavita N. Watane, Amravati ||40

09) The importance of statistics techniques in Research
Ku. M. B. Kamble, Akola ||44

10) Innovative Research in Library Field
Mangesh R. Ubale, Akola ||46

11) Use of ICT In Research
Dr. Meena K. Rokade, Amravati ||49

12) Use of ICT In Research
Dr. Meena K. Rokade, Amravati ||52

13) Impact Of Aspiration On Behaviourial Pattern Of University Students
Mrs. Pranoti N. Gongale, Dr. G. K. Petkar, Chandrapur ||55

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IIJIF)

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 013

51) सामाजिक संशोधनात मुलाखत अनुसूचीचे महत्व
डॉ. प्रशांत सुखदेवराव चन्हाटे, अमरावती ||161

52) Research Methodologies
Prof. Vidya Ramdas Kalwaghe, Jalgaon ||63

53) समावेशित शिक्षण - एक नविन विचार प्रवाह
रणजीतकुमार विजयराव देशमुख, अकोला ||66

54) व्यष्टी अध्ययन पध्दती
प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार, अकोला ||69

55) माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा कल्पक पध्दतीने अभ्यास :
||72

56) माहिती तंत्रज्ञानाचे समाजाशास्त्रातील योगदान
प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे), अकोला ||74

57) ग्रामीण भागातील उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक...
अल्का ठाकरे (जेठुरकर), डॉक्टर जी. के. पेटकर ||78

58) संशोधनात पथदर्शक अभ्यासाचे विशेष महत्व
डॉ. संतोष दामोदर पेठे, अकोला ||82

59) ऐतिहासिक संशोधन पध्दती
डॉ. रश्मी नायगावकर, डॉ. रेखा उपाध्ये, भंडारा ||84

60) शैक्षणिक संशोधनाचा विकास आणि बदलते स्वरुप
कु. शीतल बबनराव विधाते, अमरावती ||86

61) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा महिलांच्या उन्नती संदर्भातील दृष्टीकोन
कु. वैशाली गुलाबराव मत्ते, Chandrapur ||89

62) संख्यात्मक संशोधन : प्रस्तावाची रूपरेखा
डॉ. नूतन भानुदास चव्हाण, बुलडाणा ||92

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 0174

असल्यामुळे शहरी व ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनात कोणताही सार्थकतापूर्ण फरक नाही.

Major Fidings :

- माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन मध्यम स्वरूपाचा दिसून आला
- माध्यमिक स्तरावरील मुले व मुली यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनात कोणताही सार्थकतापूर्ण फरक दिसून आला नाही.
- माध्यमिक स्तरावरील जिल्हा परिषद व खाजगी शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टीकोनात कोणताही सार्थकतापूर्ण फरक दिसून आला नाही.
- माध्यमिक स्तरावरील शहरी व ग्रामीण विद्यार्थ्यांना वैज्ञानिक दृष्टीकोणात कोणताही सार्थकतापूर्ण फरक दिसून आला नाही.

Conclusion :-

प्रस्तूत संशोधनाद्वारे लक्षात आले की, वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा मुले मुली, शाळा प्रकार किंवा शहरी ग्रामीण यावरून माध्यमिक स्तरावर प्रभावित होत नाही. बऱ्याच शाळा ह्या प्रयोगाचे सादरीकरण हे वर्षाच्या शेवटी करून घेतात म्हणून वैज्ञानिक दृष्टिकोन मुलांमध्ये रूजवण्यात अडचणी निर्माण होतात.

संदर्भसूची :

१. Abell.S.K. Ledarman. N.G. २००७. Handbook of research on Science Education, New Jercy; Lowrence.
२. Rani, Kulhari (Ch) Durga & Rao.D.Bhaskara.२००७. Education Apirathats of Scientific Athoude, New Delhi Discovery Publishing House.

❑❑❑

माहिती तंत्रज्ञानाचे समाजाशास्त्रातील योगदान

प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)
सहाय्यक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

****

शिक्षण हे राष्ट्र विकासक राष्ट्रनिर्माण याचे महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे समाज परिवर्तन घडून येते. व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. आज आपण आधुनिक युगात जगत आहोत, म्हणजे आजचे युग हे माहिती संप्रेषणाचे संगणकाचे मोबाईल इंटरनेट इत्यादींचे युग म्हणून ओळखले जाते. आज आपल्या सभोवताली प्रचंड प्रमाणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व वापर होत आहे. याशिवाय दिवसाची सुरुवात व रात्र होतच नाही, सकाळी मोबाईल वरील गुड मॉर्निंग पासून ते गुड नाईट पर्यंत, वाढदिवसाच्या शुभेच्छा पासून तर श्रद्धांजली आदरांजली पर्यंत, कोणाची प्रगतीची प्रशंसा किंवा कोणाचे सांत्वन, स्वत:चा आनंद किंवा दु:ख जीवनातील प्रत्येक घटना आज माहिती तंत्रज्ञान शिवाय पूर्ण होत नाही, कारण या व्यक्त करण्यासाठी इतरांना कळवण्यासाठी आपण व्हाट्सअप, ई–मेलचा वापर करतो. शिक्षण हे राष्ट्र विकासक राष्ट्रनिर्माण याचे महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे समाज परिवर्तन घडून येते व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. आज आपण आधुनिक युगात जगत आहोत, म्हणजे आजचे युग हे माहिती संप्रेषणाचे संगणकाचे मोबाईल इंटरनेट इत्यादींचे युग म्हणून ओळखले जाते. आज आपल्या सभोवताली प्रचंड प्रमाणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व वापर होत आहे. याशिवाय दिवसाची सुरुवात व रात्र होतच नाही, सकाळी मोबाईल वरील गुड मॉर्निंग पासून ते गुड नाईट पर्यंत, वाढदिवसाच्या शुभेच्छा पासून तर श्रद्धांजली आदरांजली पर्यंत,कोणाची प्रगतीची प्रशंसा किंवा कोणाचे सांत्वन, स्वत:चा आनंद

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta ®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-03
0175

किंवा दुःख जीवनातील प्रत्येक घटना आज माहिती तंत्रज्ञान शिवाय पूर्ण होत नाही, कारण या व्यक्त करण्यासाठी इतरांना कळवण्यासाठी आपण व्हाट्सअप, ई मेल चा वापर करतो मुलांचा शाळेत प्रवेश झाला तेव्हा त्याला ऐकवल्या जाणार्या राइम्स, व्हिडिओ, ऑडिओ इत्यादी लैंग्वेज लॅबोरेटरी त्यासोबत स्मार्ट बोर्ड यासर्व आयसीटीचा वापरच आहे यावरून आपल्याला आपल्याला माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा आपल्या आयुष्यातील महत्त्व लक्षात येते.

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर फक्त भाषा किंवा विज्ञान यासाठीच नाही तर सामाजिक शास्त्रातील विविध विषय अध्ययन व अध्यापन करतांना पण होतो. समाजशास्त्र समाजाचा अभ्यास करताना समाजावर माहिती संपण्याचा तंत्राचा फार मोठा प्रभाव अभ्यास ला जाऊ शकतो.समाजशास्त्राचे शास्त्र अभ्यास करताना विषयासंबंधी माहिती मिळवण्यासाठी, सामाजिक समस्या अभ्यासण्यासाठी, दोन समाजांमधील असलेले अंतर अभ्यासण्यासाठी, समाजातील विविध चालीरीती, रूढी, परंपरा यांचा अभ्यास करण्यासाठी सुद्धा समाज माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर आपल्याला करता येतो.माहिती तंत्रज्ञानामध्ये आपल्याच सभोवतालची नाही तर संपूर्ण जगातील विविध समुदाय बद्दलची माहिती आपल्याला संगणकावर इंटरनेट द्वारे पहावयास मिळते. त्या बद्दल असलेल्या ध्वनिफिती, त्या बद्दल असलेले चित्रपट, त्याबद्दल असलेली पुस्तके, याबद्दल सुद्धा आपल्याला माहिती अभ्यास मिळते.

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान म्हणजे काय माहितीचे संप्रेषण साठवण माहिती तयार करणे माहिती प्रदर्शित करणे किंवा माहितीची देवाणघेवाण करणे. यासाठी वापरली जाणारी विद्युत उपकरणे म्हणजे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान होय. या उपकरणांमध्ये रेडियो, दूरदर्शन, व्हिडीओ, सीडी, डीव्हीडी, मोबाईल, टेलिफोन, संगणक, याचबरोबर इमेल, ट्विटरटर, ब्लॉग्स, उपयोग होतो. सध्याच्या युगात समाजशास्त्र विषयासंदर्भातील नवीन ध्येय उद्दिष्टे अभ्यासणे आवश्यक आहेत समाजशास्त्र विषयातील नवप्रवाह यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.. त्यासाठी सुद्धा माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर समाजशास्त्रातील विद्यार्थ्यांना संशोधकांना व प्राध यापकांना वारंवार होत असतो. उपकरणाच्या माध्यमातून या संदर्भातील माहिती वारंवार त्यांना मिळत अवगत होत असते.माहिती व संप्रेषण तंत्राचा वापर करून शिक्षकाला आपल्या विषयातील नवीन सिद्धांत पद्धती विचारप्रवाह याची माहिती घेता येते, या माहितीचा उपयोग विषय शिकवताना समाजशास्त्र विषय शिकवताना करता येतो. समाजशास्त्र अंतर्गत तयार करण्यात येणारे प्रकल्प यासाठी विद्यार्थ्यांना माहिती व संप्रेषण याचा उपयोग करून घेता येतो त्यामुळे समाजातील इतर देशातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास व तुलना करून प्रकल्प पूर्ण करण्यास मदत होते.

समाजशास्त्र हा विषय विविध विषय सोबत संबंधित आहे. यामुळे समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना समाजात येणार्या असंख्य बाबींचा विषयांचा कमी—अधिक प्रमाणात माहिती व अभ्यास असणे गरजेचे आहे हे काढण्यासाठी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान आपणास मदत करते. कारण समाजशास्त्राच्या अध्यापक समाजातील अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, गुन्हे शास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, साहित्य, बोलीभाषा, भौगोलिक परिस्थिती इत्यादींचा प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष अभ्यास करणे आवश्यक असते.

भारत सरकारने २००० हे वर्ष माहिती—तंत्रज्ञानाचे नववर्ष म्हणुन साजरे केले त्याचबरोबर २००८ हे वर्ष महाराष्ट्र शासनाने माहिती—तंत्रज्ञानाचे वर्ष म्हणून साजरे केले. मनुष्य सामाजिक प्राणी आहे असे आपण म्हणतो. त्याला सामाजिक प्राणी बनवण्यासाठी माहितीने स्नायू तंत्रांची मोठी भूमिका पार पाडली आहे अश्मयुगापासून आजपर्यंत माहिती देत माणसाला जीवन जगण्यासाठी मदत केली आहे. माहितीची देवाण—घेवाण यामुळे समाज स्वास्थ्य टिकून राहण्यास मदत होते माहितीच्या मार्गानेच गाव का जोडले गेले आहे, माहितीच्या महामार्गामुळे पूर्ण विश्व जोडले गेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे प्रशासनात पारदर्शकता आपल्याला पहावयास मिळते समाजातील वाढता भ्रष्टाचार सर्वांना माहीत होतं आहे, तंत्रज्ञानामुळे सर्वांना कळत आहे. माहिती तंत्रज्ञान हे आजच्या आधुनिक युगातील स्वैर व स्वार्थी सत्ताधीश यांचा नाश करून सत्य समोर ठेवून सुशासन निर्माण करण्यासाठीची मुळे साधन बनले आहे. पदाधिकारी व अधिकारी यांचे वर्तन आदर्श व लोकाभिमुख राहू शकेल म्हणून माहिती तंत्रज्ञान प्रत्येक व्यवस्थेचा आधार व गरज ठरत आहे..

माहिती तंत्रज्ञानाचा उद्देश

ठरवलेली शासकीय धोरणे योजना तसेच विकास विषयक कार्यक्रम समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने माहिती

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 0176

देणे. यांच्यापर्यंत पोहोचली आहेत नागरिक व प्रशासन यांचे संबंध सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे, नागरिकाना त्यांच्यासाठी असलेल्या सुख–सुविधा अधिकारांची माहिती मिळवणे, समाजातील विविधता जाणून घेता येते, विविध समाजातील सामाजिक आर्थिक परिस्थिती जाणून घेण्यास मदत होते, दोन समूह समुदायांमध्ये असलेले अंतर माहिती तंत्रज्ञानामुळे कमी होते.नवीन विचार नवीन प्रवाह याबद्दल अधिक माहिती घेण्याचे काम माहिती तंत्रज्ञानामुळे सोपे झाले आहे.समाजशास्त्रीय संशोधकाला आपल्या संशोधन विषय निवडतांना माहितीचे संकलन व विश्लेषण करण्यासाठी निर्वचन करण्यासाठी मदत होते.

समाजशास्त्रीय संशोधकाला किंवा शिक्षक व विद्यार्थ्याला माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा खूप फायदा होतो त्यामध्ये संगणक संगणक हे एक यंत्र आहे की, जे त्याला पुरवलेल्या डेटावर प्रक्रिया करून उपयुक्त माहिती पुरवते. भारतात संगणकाचा वापर आज घरोघरी होताना दिसत आहे. सरकारी व वैयक्तिक पातळीवर संगणक मोठ्य प्रमाणावर वापरले जाऊ लागले.संकलित माहिती एकत्र ठेवण्याचे त्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी संगणक मदत करते सामाजिक स्तरावरील मोठ्य चळवळी, सामाजिक क्रांती, सामाजिक नवीन विचार प्रवाह, याबद्दल सामाजिक स्तरावर माहिती गोळा करणे सोपे झाले आहे, सामाजिक सर्वेक्षण करणे सोपे झाले आहे, व सर्वेक्षणाअंती आलेले निकाल लवकरात लवकर समोर येण्यास मदत होत आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे आज मतमोजणी जनगणना यासारख्या गोष्टी सुद्धा सोप्या झाले आहेत.

इंटरनेट हजारो संगणकांना एकत्र जोडणारी जाळे आहे. त्यामुळे माहितीचे वेगवान वाहन होते. संगणकाच्या सोयी सुविधा वापरण्यासाठी इंटरनेट हार्डवेअर सॉफ्टवेअरच्या मदतीने वापरले जाते. इंटरनेट हे माध्यम इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात माहिती साठवून ठेवते व मानवी कल्पनांना चालना देण्यास नवीन संधी उपलब्ध करून देते. वेब मुळे समाजातील सर्व स्तरातील व्यक्तींना माहिती प्राप्त करून घेता येते.सामाजिक आढावे, संशोधने, ऑनलाइन, बुक्स, बातम्या, चर्चासत्रे, इत्यादी इंटरनेटमुळे समाजशास्त्र संशोधक,प्राध्यापक, विद्यार्थ्यांना सहज उपलब्ध होतात. समाजात घडणार्या घटनांवर विविध विचार प्रतिक्रिया समाजात तसेच स्वत:चे मत व्यक्त करणे सहज झाले आहे.

इलेक्ट्रॉनिक मेल ई–मेल

ई–मेल या सेवेअंतर्गत कोणताही मजूर स्कूल पत्र कोणत्याही वेळी पाठवता येते ई–मेल मध्ये दोन्ही घटक एकमेकांना जोडलेले असतात. संशोधक आपल्या मार्गदर्शकांना ईमेलद्वारे केलेले संशोधन कार्य पाठवू शकतो. माहिती संकलनासाठी तयार केलेल्या प्रश्नावल्या पाठवून त्यावर माहितीचे संकलन करून घेता येऊ शकते.

फॅक्स चा उपयोग दस्तावेज पाठवण्यासाठी केल्या जातो. टेलिफोन नेटवर्कच्या माध्यमातून ही माहिती पाठवता येते. सामाजिक संशोधना दस्तावेजांचा अभ्यास करण्यासाठी एखाद्या कार्यालयातून माहिती मागण्यासाठी त्याच्या मदतीने माहिती गोळा करता येते व ती स्वत:कडे कागदोपत्री साठवून ठेवले जाते.

वर्ल्ड वाईड वेब डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू. (WWW) इंटरनेटवर सर्व सुविधा प्राप्त होण्यासाठी डब्ल्यू. डब्ल्यू. डब्ल्यू. ही सुविधा मोठ्य प्रमाणात वापरली जाते. वर्तमानकाळात चित्रपट ध्वनिफिती, बातम्या, चर्चासत्र, अध्यापन –अध्ययन, गेम्स, कार्टून, इत्यादीसाठी मोठ्य प्रमाणात वापर होतो संशोधकाला लागणारी माहिती सहजरित्या वर्ल्ड वाईड वेब यांच्या माध्यमातून प्राप्त होऊ शकते.

ई–कॉमर्स ऑनलाइन व्यापार करणे म्हणजे ई–कॉमर्स. इलेक्ट्रॉनिक च्या माध्यमातून वस्तूची खरेदी –विक्री केली जाते, बिल भरणे,ही सुविधा सर्व काम करते त्यामुळे संपूर्ण जगात या सुविधांमुळे समस्त आली आहे. त्यामुळे समाजातील सर्व व्यक्तींचे जीवन बर्याच अंशी सुरू होत आहे.तासनतास रांगेत उभे राहणे त्यांना होणारा त्रास हे कमी झाल्यामुळे लोकांचा वेळ वाचला आहे.समाजातील आर्थिक विकास झपाट्याने होऊ लागला आहे ई करन्सी मुळे लोकांना कॅशलेश व्यवहार प्रमाण समाजामध्ये वाढलेले दिसत आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान ही विज्ञानाच्या भूमीतून उगवलेली संकल्पना आहे यामध्ये एक्सलन्स आणि रेलेव्हन्स म्हणजे दोन महत्त्वाचे प्रकार आहेत. एक्सलन्स गुणवत्तापूर्ण उत्कृष्ट संशोधन केले जाते. नोबेल पुरस्कार प्राप्त सुद्धा यामध्ये होत असतात.असे संशोधन एक्सलन्स मध्ये केले जाते,तर रेलेव्हन्सी या प्रकारात विज्ञानाचा उपयोग समाजाचा विकास करण्यासाठी समाजातील मूलभूत प्रश्न सोडवण्यासाठी केल्या जातो अशी समजूत होती की एक्सेलान्स वरी लेव्हलचे खात प्रकारात

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 0177

एकत्र येऊन येऊन काम करता येणार नाही, पण भारतातील डॉक्टर रघुनाथ माशेलकर म्हणतात भारतीय संशोधकांनी एक्सलन्स आणि रिलायन्स या दोन्हींना एकत्रित आणायला हवे यातून भारताचा खरा विकास साधता येईल. जगातील संशोधना बरोबरच मूलभूत प्रश्नाचाही विचार समाजाच्या विकासासाठी त्यात बदल घडवून आणण्यासाठी झाला पाहिजे व अशी मानसिकता शोध लावण्यात मध्ये असली पाहिजे.भारतात फक्त वैज्ञानिक प्रगतीचा महत्त्वाची नाही तर सामाजिक प्रगती संशोधनातून झाली पाहिजे तेव्हाच राष्ट्राचा विकास होईल.

भारतातील वाढत्या महिलांच्या समस्या लक्षात घेऊन त्यांना संकटाच्या वेळी मदत माहिती तंत्राच्या मदतीने मागता यावी यासाठी हेल्पलाइन नंबर देण्यात आले, त्यासोबत बालकांवरील अत्याचार रोखण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान अंतराळ हेल्पलाइन नंबर देण्यात आले यातून तक्रारी नोंदवण्यात येत आहेत.माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग म्हणजे आधार कार्ड पॅन कार्ड वोटिंग कार्ड यांचे मुळे समाजातील सर्व लोकांची माहिती सर्वत्र सहज उपलब्ध होत आहे त्यामुळे आर्थिक व्यवहार करणे सुलभ होत आहेत.

प्रदूषण रोखण्यास मदत होत आहे,कारण की माहिती तंत्रज्ञानामुळे ई—मेल्स व्हाट्सअप मोबाईल वरील चॅटिंग यामुळे कागदाचा वापर कमी होत आहे त्यामुळे वृक्षतोड सुद्धा कमी होत आहे प.र्यायाने प्रदूषण रोखण्यास मदत होत आहे.

सारांश

माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञानामुळे समाज जीवन खूप सुलभ व सुखी सोयीचे झाले आहे. समाजातील प्रत्येकाला माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहितीची देवाण—घेवाण करणे माहिती प्राप्त करणे तिचा उपयोग आयुष्यात करून घेणे सहज शक्य व सोपे झाले आहेत. ही बँकिंग, ई—कॉमर्स त्यामुळे आर्थिक व्यवहार करणे सुलभ झाले आहे. प्राध्यापक व विद्यार्थी संशोधक यांना माहिती मिळवणे त्याचे संकलन व अर्थनिर्वचन करणे सांख्यिकी या तंत्राचा वापर करून संशोधन कार्य पूर्ण करणे सोपे झाले आहे. समाजशास्त्र अंतर्गत येणाऱ्या नवीन विचार प्रवाह समाजातील विविध घटना व त्यावरील विचारवंतांच्या प्रतिक्रिया याबाबत सहज माहिती उपलब्ध होत आहे, त्या माहितीचा उपयोग प्राध्यापक वर्गामध्ये अध्यापन करताना व विद्यार्थी अध्ययन करताना दिसत आहेत. सामाजिक शास्त्र या संशोधकाला माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग खूप मोठ्य प्रमाणात संशोधन कार्य करताना होताना दिसत आहे. संशोधन विषयानुसार त्याला लागलेली माहिती पुस्तके वृत्तपत्रे सहज इंटरनेटच्या माध्यमातून त्याला प्राप्त करता येत आहेत, तसेच ऑनलाइन शॉपिंग द्वारे घरबसल्या त्याला मागवता सुद्धा येऊ लागले आहे, त्यामुळे संशोधन कार्य सोपे झाले. माहिती तंत्रज्ञानामुळे समाज हा माहितीच्या देवाणघेवाणीचे मुळे खुप जवळ आलेला दिसून येतो. आज कोणतीही बातमी जगाच्या कोणत्याही ठिकाणी फार लवकरात लवकर पोहोचता येऊ शकते आणि हे सर्व माहिती तंत्रज्ञानामुळे झालेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे समाजातील भ्रष्टाचार कमी होत आहे. शिक्षण प्रणालीत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्य प्रमाणात केला जातो आहे. संशोधन कार्यामध्ये सुद्धा याची मदत मिळत आहे. बँकिंग सेक्टरमध्ये व्यापार सेक्टरमध्ये सुद्धा माहिती तंत्रज्ञान मोठ्य प्रमाणात वाढ झाली आहे. आरोग्य क्षेत्र म्हणा की औद्योगिक क्षेत्र म्हणा समाजातील प्रत्येक ठिकाणी सोबतच गुन्हेगार पकडण्यासाठी सुद्धा व व्यक्तींच्या मानसिकतेचा विचार करून त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सुद्धा माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठ्य प्रमाणात उपयोग होत आहे. यामुळे समाजातील विविध घटनांवर विचार करण्यासाठी समाजातील विविध घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी त्याचा मागोवा घेण्यासाठी सुद्धा समाजशास्त्रीय विचारवंतांना माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठ्य प्रमाणात वापर होताना दिसून येत आहे. अशाप्रकारे आपल्याला माहिती तंत्रज्ञानाचा समाजशास्त्र व संबंधातील विविध स्तरावरील घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी होत असलेला उपयोग लक्षात येतो.

संदर्भसूची

१. दैनिक लोकमत भारतातील ऑनलाइन व्यापार ८ जानेवारी २०१५
२. दैनिक लोकमत संशोधन हवे समाज विकासासाठी डॉक्टर रघुनाथ माशेलकर २० ऑगस्ट २०१३
३. दैनिक लोकमत इंटरनेटचा वाढता वापर २० एप्रिल २०१५
४. एबीपी न्यूज १ जुलै २०१५
५. http://www.cyber.com.net\cheack

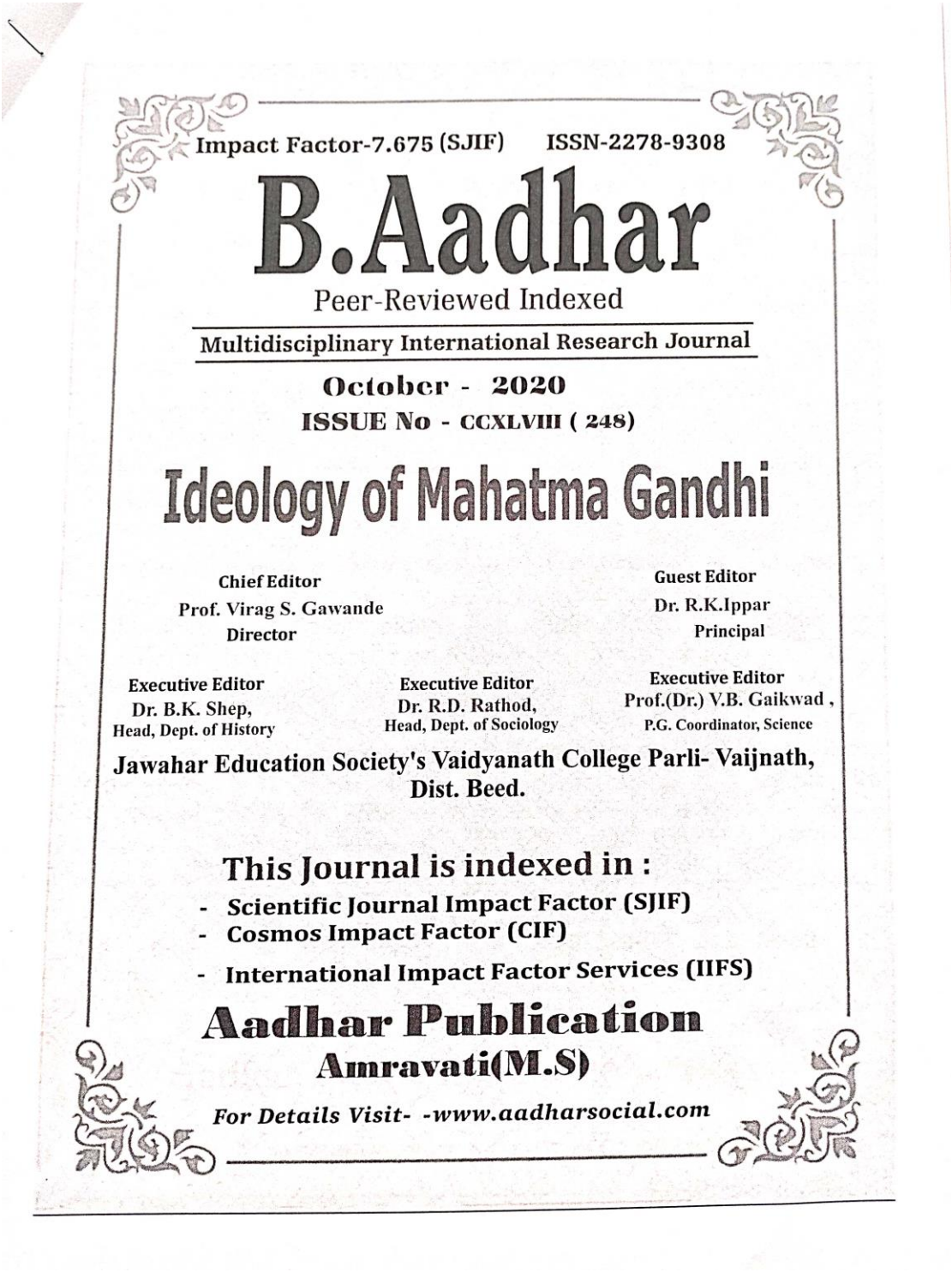

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

ISSUE No - CCXLVIII (248)

Ideology of Mahatma Gandhi

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. R.K.Ippar
Principal

Executive Editor
Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Executive Editor
Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Executive Editor
Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad ,
P.G. Coordinator, Science

Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath,
Dist. Beed.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication
Amravati(M.S)

For Details Visit- -www.aadharsocial.com

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

SPECIAL ISSUE – CCXLVIII (248)

Ideology of Mahatma Gandhi

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.K.Ippar
Guest Editor:
Principal

Dr. B.K. Shep, Head, Dept. of History	Dr. R.D. Rathod, Head, Dept. of Sociology	Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad , P.G. Coordinator, Science

Executive Editor:
Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Dandi March 1930 — **Dr. Meena Chandrabhan Sale**	
2	Gandhi & Untouchabillty — **Somanakatti Bhimavati**	3
3	Gandhiji's Contribution To The Political Thought Of Modern India — **Ravikumar M**	6
4	Contemporary Relevance of Gandhian Mission and Ideology — **Dr.B.P.Mahesh Chandra Guru, Dr.Rajkumar M. Dannur, Dr.Gowtham Devanoor P**	9
5	A Study on Gandhian Philosophy of Education — **Puja Sorong**	13
6	Kasturba and Mahatma Gandhi — **Sohini Bhattacharyya**	17
7	Gandhiji's thoughts on satyagraha and sarvodaya. — **Harshitha R Baindoor**	20
8	Gandhian women Empowerment and current Scenario — **Harsh Kumar**	23
9	Gandhis's Role In Cottage & Small Scale Industries — **Miss.Gaya Nagarao M.MN**	26
10	Gandhian Philosophy of Satyagrah: A Contemplation — **Prof. Premchand Gundu Gaikwad**	28
11	Mahatma Gandhi's Views On Education : A Study — **Dr. Vinayak Uddhavrao Patil**	31
12	Gandhiji's Thoughts On The Development Of Rural India — **Dr. Satish N Naik**	37
13	My Experiment with Truth: A Journey from Common man to mahatma: National Level one day webinar on — **Dr. Vinod B Chavhan**	40
14	Mahatma Gandhi's Thoughts (Philosophy) On Satyagraha — **Adv. Rajlaxmi Mandar Sardesai**	44
15	Learning lessons from Father of the Nation – a guide to today's Youth — **P Chandrika**	47
16	An Economic Contribution of J.C. Kumarappa — **Ms. P.Lalitha**	49
17	Gandhi's legacy of morality and self realization: A brief analysis — **Kartick Chandra Barman**	53
18	Ideology of Mahatma Gandhi — **Pratap Kumar Ghorai./ Ipsita Chakraborty**	58

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

19	Gandhi and the Indian women's Freedom movement **Dr. Suma.S Nirni**	62
20	Mahatma Gandhi - Moral Economist **Dr Ambadas Pandurang Barve**	65
21	Gandhian Ahimsa & The Light Triads Of Personality- **Daanish Kaur, Student**	69
22	Awareness of Mahatma Gandhi's Educational Thought among Pre-Service Teacher Trainees **Dr. Md. Afroz Alam**	74
23	Impact of Language approach by Gandhi's view on National Language **Dr. Deepesh kumar thakur**	79
24	Major Teaching Pillars Of Mahatma Gandhi **DR. Ajay Gajanan Murkute**	83
25	Gandhian Perception on Women's Political Empowerment: An Analysis **Gurpinder Kumar**	86
26	महात्मा गांधी याचे शिक्षण विषयक विचार अविनाश मनोहर सिडाम	91
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार डॉ.संजय शेणमारे	92
28	राष्ट्रीय एकता में भारतीय संगीत के माध्यम से राष्ट्रपिता महात्माजी की भूमिका श्री.अमोल वासुदेवराव गावंडे	96
29	महात्मा गांधीजींच्या असहकार आंदोलनाचे वेगळेपण प्रा.डॉ.जगदिश दयासागर हेंडवे	100
30	महात्मा गांधीचे अस्पृश्यता निर्मुलन विषयक योगदान डॉ.संतोष सु.कोटुरवार	104
31	संगीत के माध्यम से सर्व धर्म सम भाव की भावना में — बापूजी की भूमिका श्री संतोष किशनराव खंदारे	107
32	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका डॉ.प्रदीप शा.ढोले	111
33	महात्मा गांधी : शिक्षा विषयक विचार श्री. पोपट भावराव बिरारी	114
34	महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्य संकल्पना प्रा.नितेश आर.रामटेके	117
35	नवभारताच्या निर्मितीसाठी गांधीवादी अर्थकारणाची गरज — एक अभ्यास प्रा.जगदीश अमृतराव कुवर	121
36	भजनांच्या माध्यमातून लोकांच्या मनामध्ये सामाजिक एकतेची भावना निर्माण करण्यात महात्मा गांधीजींची भूमिका श्री विवेक संतोषराव चापके	124
37	आधुनिक जगात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता प्रा.सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	127
38	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण व सत्याग्रह विषयक विचार प्रा. स्मिता रा. देवर	132
39	गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचाररू सर्वोत्तम वारसा प्रा.साजिद के.शाह	135
40	गांधीजी का चंपारण सत्याग्रह प्रा.रमेश के.शेंडे	140

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

महात्मा गांधी यांचे शिक्षण व सत्याग्रह विषयक विचार

प्रा. स्मिता रा. देवर
सहाय्यक प्राध्यापक पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

मा. गांधी यांची १५० वी जन्मशताब्धी आपन साजरी करतोय. महात्मा गांधींचे नांव ऐकताच आपल्या मनात सत्याग्रह, उपोषण, अहिंसा शांती, आंदोलन अशी विविध विचार मनामध्ये येतात आपल्या मते महात्मा गांधीजींची सर्वात मोठी भेट म्हणजे अहिंसेच्या मार्गाने केलेला सत्याग्रह होय. पण असे गांधीजी मानत नाही २२ ऑक्टोंबर १९३७ मध्ये वर्धा शिक्षण परिषद चे अध्यक्ष पद भूषवितांना गांधीजींनी जे भाषण केले ते म्हणाले ''मी आज या देशात आणि संपुर्ण विश्वासमोर काही नवे विचार मांडण्याचा दावा करीत आहे. आता पर्यंत ज्या ज्या विचारांची देणगी जगाच्या चरणी अर्पण केली आहे. त्यापैकी सर्वाधीक क्रांतीकारी व अत्यंत महत्वपुर्ण असा विचार आहे. याहून अधीक मूल्यवान व महत्वाची अशी दुसरी कोणती देणगी मी जगासमोर ठेवू शकेल असे मला वाटत नाही. या विचारामध्ये माझ्या सा—या रचनात्मक कार्यक्रमांना मुर्तरूप देण्याची क्षमता समावलेली आहे. ज्या प्रकारच्या नव्या जगासाठी माझी सारी धडपड चाललेली आहे. ती यामधून निर्माण होवू शकेल हा माझा अखेरचा वारसा ठेवत आहे.'' महात्मा गांधीजींनी वर केलेले उद्‌बोधन व सर्वोत्तम भेट म्हणजे ''नई तालीम'' बेसीक एज्यूकेशन त्यालाच बुनीयादी शिक्षा, मुलोद्योगी शिक्षण असे सुद्‌ध संबोधीले जाते. नई तालीम हे गांधीजींची पुढील पिढीला मोठी भेटच होती. याचे उद्‌देश म्हणजे.

१) मुलांना सात वर्षा पर्यंत निशुल्क व अनीवार्य शिक्षण
२) शिक्षणाची भाषा मातृभाषा हवी.
३) शिक्षणात हस्तशिल्प किंवा उत्पादन कार्य यावर अवलंबून असेल.
४) व्यक्ती स्वावलंबी बनवने
५) चारीत्र्यवान व्यक्तीची निर्मीती करणे आदर्श नागरिक तयार करणे.
६) सर्वांगीण विकास करणे

गंधीजी एक महाण तत्वज्ञानी शिक्षाविषय तज्ञ होते त्यांच्या मते देशाचा विकास मग तो सामाजीक, नैतीक किंवा आर्थीक असो शिक्षणावर अवलंबून आहे. शिक्षणा द्वारे चारित्र्याचा विकास होणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे. जो पितो तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही असे डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते. यावरूण शिक्षणाचे महत्व कळते.शिक्षणाने व्यक्तीला आत्मविश्वास प्रदाण होतो. "Education for Life, Education Throuही Life" ही नवीन व्याख्या महात्मा गांधी यांनी दिली. महात्मा गांधी यांनी 3H चा विकास महत्वाचा सांगीतला 3H = Hand, Head, Heart, म्हणजे बौधीक, भावनीक व कार्यात्मक विकास होय. गांधीजींनी राष्ट्राच्या मूलभूत गरजा भागवणे व विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवेल अशा शिक्षणाचा पुरस्कार केला. महात्मा गांधी यांनी श्रमनिष्ठा हा महत्वाचा मुद्‌दा असल्याचे सांगीतले कृतीयुक्त शिक्षण किंवा अनुभवातून शिक्षण याला महत्व दिले आहे. मागील अनेक वर्षात बरेच शिक्षण आयोग तयार झाले. जसे राधा कृष्णण आयोग, कोठारी आयोग, १९८४ चा शिक्षण आयोग, सुधारीत शिक्षण आयोग १९९२, २००५ चा शिक्षण आयोग व आताचा नवीन शिक्षण आयोग अशी विविध आयोगातर्फे अनेक शिक्षण विषयक शिफारशी केल्या गेल्या. महात्मा गांधीजींच्या नई तालीम या विषयी मांडलेल्या विचार व शिफारशींचा आधार घेतला आहे. असे काही प्रमाणात म्हणता येईल. प्रत्येक आयोग हा

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248 | October,2020

विद्यार्थ्यांच्या नैतीक सामाजीक चारीत्र्याना विकास, देशभक्तीची जाणीव, आदर्श नागरीक तयार व्हावा यासाठीची मुलभूत तत्वे गाठीशी घेवून तयार झाला आहे. महात्मा गांधी यांनी विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण, मातृभाषेतून शिक्षण, कृतीयुक्त शिक्षण, विद्यार्थी केंद्री शिक्षणाला महत्व दिले आहे. लहाणवयापासून मुलांना अभ्यासा सोबतच उद्योग किंवा व्यवसायाचे शिक्षण दिले तर कोणीही बेकार राहणार नाही. प्रत्येकजण स्वत:चा उदर निर्वाह करू शकेल. शाळा ही उद्योगाचे माहेरघर बनतील अशी आशा महात्मा गांधींना आहे. लहाण वयातच विद्यार्थ्यांचा बौधीक विकास हा मोठया प्रमाणात होतो म्हणजे वयाच्या पाच वर्षापर्यंत ९०: मेंदूचा विकास झालेला असतो असे मानसशास्त्र सांगते. म्हणून लहान वयात ज्ञानेंद्रियां मार्फत व इंद्रियांचा वापर करून मुलांना शिकविले तर मुले नक्कीच स्वत:चा विकास करू शकतात व स्वावलंबी बनतात. गांधीजींच्या मते पहीले आठ वर्षात मुलांना स्नायु विषयक शिक्षण असावे आणी ते तज्ञ व्यक्तींच्या देखरेखी खाली व्हावे शिक्षणाचा निसर्गाशी व जिवनाशी घनीष्ठ संबंध असला पाहीजे. शेतीशी जोडलेले जिवन अर्थपुर्ण असते अशा शिक्षणाची सध्या खूप आवश्यकता आहे. असे शिक्षण जर विद्यार्थ्यांना दिले गेले तर विद्यार्थ्यांच्या विकासासोबत समाज व देशाचा विकास होईल. नॅशनल एमप्लॉयबिलिटी ऑफ इंजीनिअरींग एज्युकेट सर्वे रिपोर्ट सांगतो की मॅकॅनिकल सिव्हील, इलेक्ट्रीकल अशा शाखेतील फक्त ७ टक्के विद्यार्थ्यांना रोजगार प्राप्त होतो कारण कामासाठी लागणारी कौशल्य त्यांना प्राप्त झालेली असते. इतर ९३: विद्यार्थी इंजिनिअर होतात मात्र कोणतेही कौशल्य अवगत नसते. भारतात पंधराशेहून अधीक इंजिनिअरींग कॉलेज आहे दरवर्षी लाखो इंजिनिअर्स बाहेत पडतात पण वर्ल्ड क्लास टॅलेंट म्हणून ज्यांची नीवड व्हायला हवी त्यांची संख्या २५ ते ३० हजारच आहे. म्हणजेच काय इंजिनिअर्सला जॉब नाही असे नाही पण ज्या कॉलीटी विद्यार्थ्यांमध्ये हव्यात त्या मिळत नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन काही शोध लावण्याची, संशोधन करण्याची वृत्ती नाही. पाठ करा व लीहा, पोपटपंची बनून राहीला आहे. या सगळयामुळे स्मृतीकेंद्रीत शिक्षण पद्धती निर्माण झाली आहे. महात्मा गांधीना अशी शिक्षण प्रणाली अपेक्षीत नाही तर अनुभवातून शिक्षण महत्वाचे वाटते. स्वातंत्र मिळाल्यावर 'नई तालीम' सारख्या योजनेवर ते काम सुरू करणार होते पण त्यांची १९४८ ला हत्या करण्यात आली नई तालीम चे प्रयोग सर्वदूर पसरले नाहीत. गांधीजींच्या हत्येने भारताच्या असंख्य पिढयांचे नूकसान झाले असे म्हणता येईल जगातील सर्वात उत्तम शिक्षण पद्धती ही फिनलॅड देशाची मानली जाते. त्या देशातील शिक्षण पद्धतीतील तत्वे व नई तालीम ची तत्वे मिळती जूळती दिसतात यावरून आपल्याला अंदाज येईल कि महात्ता गांधी यांची नई तालीम शिक्षण प्रणाली किती परिणाम कारक होती. २१ व्या शतकात शिक्षणप्रणालीचे तत्व महात्मा गांधींच्या विचारा नूसार असल्यास निश्चितच युवकांचा विकास होईल.

महाण वैज्ञानीक अल्बर्ट आइनस्टाईनने गांधीजी विषयक भविष्यवाणी केली होती कि 'भविष्यातील युवकांना या गोष्टवर विश्वास बसणार नाही कि हाडामासाने बनलेला असा कोणी व्यक्ती पृथ्वीवर जन्माला आला होता.' त्यांचे विचार अहिंसा ,शांती, सत्याग्रह याला संपुर्ण जगात तोड नाही. रवींद्रनाथ टागोर यांनी सर्वप्रथम त्यांना 'महात्मा' ही उपाधी दिली भारतातील लो त्यांना प्रेमाने 'बापु' म्हणत आणि त्यांना अनधिकृतपणे भारताचे राष्ट्रपीता म्हंटले जाते सुभाषचंद्र बोस यांनी इ.वि.सन १९४४ मध्ये पहील्यांदा त्यांना 'राष्ट्रपीता' असे संबोधले असे म्हणतात. गांधी सविनय सत्याग्रहाच्या कल्पनेचे जनक होते. महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोंबर १८६९ मध्ये झाला त्यांचे वडील करमचंद गांधी व आई पुतळाबाई होते वयाच्या १३ व्या वर्षी कस्तुरबा कपाडीया यांचे सोबत झाले. त्यांनी लंडण येथे वकीलीचे शिक्षण घेतले त्यांनंतर ते १८९३ ला दादा अब्दुल्ला यांनी गांधीजींना दक्षिण आफ्रिका येथे एक मुकदमा लढविण्यासाठी आमंत्रीत केले. दक्षिण आफ्रीका येथे गांधीजींना काळा गोरा हा भेद जाणवला तसेच भारतीय वंशातील लोकांप्रती

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248 | October,2020

असलेला भेद त्यांच्या लक्षात आला अनेक ठिकाणी त्यांना अपमान सहण करावा लागला. दक्षिण आफ्रीकेमध्ये भारतीय वंशातील लोकांना तसेच तेथील काळया लोकांना मतदान करण्याचा व फुटपाथवर चालण्याचा अधिकार नव्हता या सर्वाचा गांधीजींनी कडा विरोध केला. व १८९४ मध्ये 'नटाल इंडियन कॉग्रेस' नावाची एक संस्था स्थापन केली व तेथील लोकांच्या अधिकारांसाठी लढले. महात्मा गांधी दक्षिण अफ्रिकेत २१ वर्ष राहीले. १९१५ ते भारतात वापस आले. भारतीय राष्ट्रीय कॉग्रेसचे वरीष्ठ नेता गोपाल कृष्ण गोखले यांना गांधीजी बद्दल संपुर्ण माहीती होती. गांधीजींनी राष्ट्रवादी सिद्धांतवादी व आयोजक म्हणून मोठी ख्याती प्राप्त केली म्हणून ब्रिटीश शासणाच्या विरूद्ध लढा देण्यासाठी स्वातंत्र चळवळीत सामील होण्यासाठी आमंत्रीत केले म. गांधी यांनी स्वातंत्र चळवळीची रणनिती तयार करूण गावागावांचा दौरा केला. लोकांच्या समस्या जाणून घेतल्या.

गंधीजी व सत्याग्रह :—

गांधीनी सत्याग्रह हे मोठे व्रत आहे असे सांगीतले. त्यांनी त्यांच्या संपूर्ण अहींसक कार्य पद्धतीला सत्याग्रहाचे नांव दिले. त्यांच्या मते सत्याग्रह म्हणजे सर्व प्रकारच्या अन्याय अत्याचार आणि शोषण या विरूद्ध आत्मबलाचा प्रयोग होय. सत्याग्रहाचा अवलंब कोणीपण करू शकतो. चंपारण आणि बारदोली मधील सत्याग्रह लोकांना भौतीक लाभ मिळावा म्हणून दिला नव्हे तर तात्कालीन ब्रिटिश शासनाच्या अन्यायपुर्ण व्यवस्थेला विरोध होता. सविनय कायदे भंग, दांडी सत्याग्रह, भारत छोडो आंदोलन हे मुख्य उदाहरण आहेत. त्यात आत्मबल हे सत्याग्रहाचे मोठे शास्त्र होते वर्तमाण काळात म. गांधींच्या सत्याग्रहाला युद्धाच्या नैतीक विकल्पाच्या दृष्टीने पाहता येवू शकते. त्यांनी आम जनतेला सत्याग्रहाचा उपयोग करून संघार्षाचे समाधान कसे शोधता येईल याबाबत सांगीतले. समाजातील विविध समस्यांना जसे, युद्ध आणि शांती आतंकवाद, मानवाधिकार, समज विकास जलवायु परीवर्तन, सामाजीक व राजकीय अशांती, भ्रष्टाचार , गुन्हेगारी यांना सत्याग्रहाच्या माध्यमातून सोडविले जावू शकते. आजच्या २१ व्या शतकातील व्यक्ती जवळ गांधी वादातून शिकण्यासारखे बरेचकाही आहे.

भारतातील स्वातत्र्य संग्राममध्ये म. गांधींच्या योगदान कोणी नाकारू शकत नाही. असा अहींसेचा मार्ग फक्त भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्याला सहायक नव्हती तर संपूर्ण विश्वाला शोषण व अत्याचारा पासून दूर करणारे शास्त्र बनले स्वातंत्र्यपुर्व काळातील युवकांची भिती कमी करून इंग्रजांचा सामना करण्याचे अद्भूत साहस तयार करण्यास मदत झाली आहे. त्यांनी सदैव युवकांना तत्पर केले सविनय कायदे भंग करतांना त्यांनी म्हंटले की 'हे आंदोलन हिंसेचे नाही तर अहींसेच्या मार्गाने आंदोलन करायचे आहे त्यामूळे कोणताही त्रास सहन करण्याचे सामर्थ्य असणे आवश्यक आहे. आणि मी, त्यासाठी तयार आहे. मला मरण जरी आले तरी मी मागे हटनार नाही' अशा प्रकारे त्यांची तयारी होती.असा त्यांचा दृढ निश्चिय युवकासाठी फार मोठे प्रेरणेचे उगम स्त्रोत होते.

महात्मा गांधीनी युवकांना नेहमी वंचीत गटाच्या मदती साठी प्रोत्साहीत केले. व्यक्तीगत द्वेशापासून ते सदैव दूर होते. व तसेच ते सदैव वागले. त्यांनी युवकांना प्रशंसे पासून दूर सहायला सांगीतले कारण प्रशंसे मुळे व्यक्ती आपल्या मार्गाने भटकू शकतो.

महात्मा गांधी हे वर्तमान काळातील प्ज प्रोफेशनल साठी मॅनेजमेंट गुरूच आहेत. त्यांनी सदैव आर्थीक मजबूती साठी प्रयत्न केले. स्वावलंबनासाठी भर दिला गांधीजींनी भांडवलदार व समाजवाद विचारधारेचा विरोध केला. काही भांडवलदाराचा हातात भारताची अर्थव्यवस्था अडकून राहू नये असे त्याचे मत होते. गांव हे अर्थव्यवस्थेचे केंद्रबिंदु त्यांनी मानले. प्रत्येक युवकाला गावातच रोजगार मिळाला पाहीजे तसे होत नसेल तर युवक हा असंतोषी व भटकलेला राहील. आज वाढते शहरीकरण ही मोठी समस्या बनत जात आहे. गावातले युवक गावे सोडून शहराकडे

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 248 | October,2020

ओढ वाढली आहे. त्यामुळे गावे ओस पडत जात आहेत. गांधीजींचे म्हणणे आहे की भारताचा शोध हा खेडयापासून घ्यावा भारत हा खेडयात वसलेला आहे. पण आज ही खेडे विराण होत आहे. ही मोठी समस्या आहे, म्हणून भारताचा विकास करण्यासाठी खेडयाचा विकास होण आवश्यक आहे.

गांधीजी युवकांना समाज परिवर्तनाचे माणसशास्त्र मानले आहे. समाजातील अनिष्ठ चालीतील जसे सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता, जाती व्यवस्था दूर करण्यासाठी युवकांनी पुढे यावे त्यांच्या मते, शोषणमुक्त, स्वावलंबी व परस्पर पुरक समाज निर्मितीही युवकच करू शकतो.

गांधीजी नेहमीच सत्य व अहिंसेच्या मार्गाने वागले व स्वताचे आत्मनिरीक्षण करत होते. गांधीजींचे सिद्धांत सत्याच्या कसोटीवर कसलेले सिद्धांत आहे, जे आजच्या युवकांना अयोग्य परिस्थीती पाहून बेचैन करतात त्यांनी युवकांमध्ये स्वराज आत्मशासन सत्याग्रहाला मोठे व्रत, अहिंसेला मोठे शस्त्र व शिक्षणाला सर्वात मोठी नैतीकता मानले आहे.

आज युवकांसमोर आदर्श व्यक्तींची कमतरता आहे, गांधीजी प्रत्येक काळात युवकांचे आदर्श राहतील. आज आपला समाज सांस्कृतीक व राजकीय शैक्षणीक परिवर्तनातून जातो आहे. यावेळी योग्य दिशा देण्याचे कार्य म. गांधी चे सिद्धांत करतात, व युवकाचे मार्गदर्शन करणारे आहेत. वर्तमान स्थितीत गांधीजींचे सिद्धांत विचारनीय आहे. भारतामध्ये कोणते फॅशनेबल युवक असो किंवा पुस्तकी ज्ञानाचा महारथी, आय. टी. प्रोफेशनल किंवा ग्रामीन भागातील बेरोजगार युवक सर्वांनाच गांधीजी प्रिय आहेत. गांधीजींना जोडल्याशिवाय हे राहु शकत नाही. उद्योग किंवा शिक्षण यामध्ये कितीही विकास झाला तरी भारतातील युवक गांधी साहित्याने प्रभावित राहतील. गांधीजींचे म्हणने होते समाजात शांतता तेव्हाच प्रस्थापीत होईल जेव्हा व्यक्ती भावनात्मक, समानता व आत्मसंतोषाला प्राप्त करेल. गांधीजी नूसार शांतीची प्राप्ती प्रत्येक युवकाचा भावनात्मक व क्रियात्मक लक्ष असायला पाहीजे. तेव्हाच त्यांची उर्जा गतीशीलता व उत्साह राष्ट्रीय हिताला समर्पीत होईल.आज आपल्या युवकांना संधी आहे की ते गांधीजींना आपले आदर्श बनवून सामाजीक परिवर्तन व राष्ट्र निर्मीतीसाठी आपले महत्वाचे योगदान देतील. आपले युवक त्यांचे गुणांचा स्विकार करून व्यक्तीत्व व राष्ट्रविकास करू शकतात.

२१ व्या शतकात ग्लोबलायजेशन, मुक्त बाजारपेढ, खाजगीकरण, उदारीकरण या सारखे शब्द प्रयोग केले जातात पण हे करत असतांना हिंसा, आतंकवाद, असमानता, गरिबी, विषमता या शब्दांना नजर अंदाज करू शकत नाही. गांधीजींचे विचारांचे जर योग्य पालन करायचे असेल तर आजच्या काळात शांती, अहिंसा व संतोषाला जागतीक पातळीवर महत्व दिल्या गेले पाहीजे तेव्हाच गांधीजींना योग्य श्रद्धांजली ठरेल.

संदर्भसूची :—

१) गांधी कनकमल, संपादक. गांधी प्रणित शिक्षा क्यो और कैसे, नई तालीम समीती, सेवाग्राम वर्धा, महाराष्ट्र.

२) देवळे समीर, महात्मा गांधी यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान, जागृत महाराष्ट्र न्यूजनेटवर्क

३) लहाने केशक, गोल्डन रिसर्च थॉट, टवस ३ एप्रिल २०१४

४) mr. m.wikipedia.org

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - IV OCTOBER - DECEMBER - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कोविड-१९ मुळे विस्कळीत झालेले सामाजिक जनजीवन मूळ पदावर आणण्यासाठी मानवी भावनांद्वारे जाहिरातींचा सकारात्मक वापर **प्रा. कृष्णा गणपत सावंत**	१-५
२	कोरोना महामारीचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम आणि यामध्ये वृत्तपत्रांनी बजावलेली महत्वाची भूमिका **विपिन सोनावणे** **शिरिष अंबेकर**	६-११
३	भारतीय आरोग्य व्यवस्था आणि कोवीड-१९ परिस्थिती **प्रा. डॉ. मुरलीधर पंडीत गायकवाड**	१२-१६
४	कोविड-१९ चे ग्रामीण जीवणावरील परिणाम **प्रा. स्मिता रा. देवर**	१७-२१
५	कोविड-१९ संबंधी प्रकरणात भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका **प्रा. डॉ. विनोद राठोड**	२२-२६
६	कोविड-१९ च्या काळात स्मार्टफोनमुळे ग्रामीण शिक्षणावर झालेला परिणाम यांचा मागोवा **प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे**	२७-२९
७	शेती उद्योजकता निर्माण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टिकोन **डॉ. एच. यु. पेटकर**	३०-३५
८	कोविड-१९ जागतिक महामारीचा चीन व अमेरिकेच्या संबंधावर झालेला परिणाम **प्रा. डॉ. संजय सांभाळकर**	३६-४१
९	महाराष्ट्रातील आघाडी शासन : अपरिहार्यता व भवितव्य **प्रा. मगरे एम. के.**	४२-४५
१०	मराठी वृत्तपत्रांतील महिलांविषयक पुरवण्या एक अभ्यास विशेष **नीरा विश्वनाथ देवकत्ते** **प्रा. डॉ. सुधीर गव्हाणे**	४६-४९
११	समाजिक जीवनात जाहिरातीचा सकारात्मक प्रभाव **प्रा. डॉ. यु. सी. घोसरे**	५०-५३

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

४. कोविड-१९ चे ग्रामीण जीवणावरील परिणाम

प्रा. स्मिता रा. देवर
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका, महिला महाविद्यालय, अकोला.

भारतात गेल्या काही महिण्यापासून न्युज, वृत्तपत्र किंवा कोणाच्याही संभाषणाचा एकच विषय दिसतो तो म्हणजे कोरोणा व्हायरस, संपूर्ण जगाला आपल्या विळख्यात घेऊन त्रस्त करणारा हा कोराना व्हायरस. ज्याने संपूर्ण जगातील आर्थीक, सामाजिक, व राजकीय आरोग्यविषयक अनेक प्रश्न निर्माण केलेत. लाखो लोक मरण पावलेत, करोडो लोक बाधीत झाले ज्यांची प्रतीकार शक्ती चांगली ते बरे सुद्धा झालेतपण या व्हायरसमूळे जे मरण पावलेत त्यांचा संसार उध्वस्त झाला, मुला बाळांचे हाल झालेत एवढेच काय तर अनेक कोराना वॉरिअर दगावलेत, संकमीत झाले कोणासाठी! तर समाजासाठी, आपल्यासाठी, पण हे सर्व होत असतांना असा एक गट आहे ज्याकडे थोडे दुर्लक्षच झाले कारण प्रत्येक वृत्पत्रात न्यूज चॅनलवर फक्त शहराच्याच बातम्या होत्या पण जनता कर्फर्यु, लॉकडाऊन या सर्वांमध्ये शहरी यंत्रणा पुरवठा सुरू होता, व जिवनावश्यक गरजा पुर्ण करण्यासाठी शासकीय यंत्रणा तत्पर होत्या मात्र हीच सोय ग्रामीण भागात होती काय? तर काही प्रमाणात हया सोई नव्हत्या, त्यामुळे ग्रामीण भागातील आर्थीक रोजगार विषयक, शिक्षण आरोग्य या सर्वा वर झालेल्या विपरीत परिस्थीतीच्या परिणामाचा अम्यास करणे फार महत्वाचे आहे.

उददीष्टे

1. ग्रामीण भागातील आर्थीक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
2. ग्रामीण भागातील आरोग्य विषयक परिस्थितीचा आढावा घेणे
3. ग्रामीण भागातील रोजगार विषयक आढावा घेणे

ज्याप्रमाणे आपण सर्वांना कोरोणा व्हायरस किंवा कोविड 19 चा प्रादुर्भाव सहन करावा लागत आहे, त्याच प्रमाणे याचा परिणाम ग्रामीण भागावर पण मोठया प्रमाणात झाला आहे.

1) आर्थीक परिणाम

कोरोणा व्हायरसमूळे सर्वत्र बंद पुकारण्यात आला होता, मार्च महिण्यात Lockdown सुरू झाले मात्र याचा वाईट परिणाम ग्रामीण भागातील लोकांवर झाला. आसाम मधील उदाहरण घेतले तर Hindustan Times 20 April new च्या बातमी नूसार ग्रामीण भागातील लोकावर भुकेने मरण्याची वेळ आली. कारण काम केले तर पैसा मिळतो व दोन वेळे अन्न मिळते आता तर कामच बंद आहे ज्यामूळे घराबाहेर पण कामासाठी पडले नाही तर पैसा मिळणार नाही व अन्न मिळणार नाही उपाशी राहावे लागेल ग्रामीण भागातील लोक सुद्धा शासनाच्या सर्व सूचनांचे पालन करतील पण भूकने मरतील. आसाममधील खैराबरी गावाची व्यथा अशीच आहे 4000 लाके यामूळे त्रस्त आहेत कामा शिवाय अन्न

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

मिळत नाही भारतातील 260 लाख ग्रामीण भागातील लोक भूकेने व आर्थिक दृष्टया त्रस्त आहेत. पंतप्रधानांनी प्रत्येक गरिबाच्या खात्यात 500 जमा केले ते काढण्यासाठी दूर बँकेत जावे लागते, स्वबाकवूद मुळे प्रवासाची साधने बंद आहेत, दळणवळणाच्या सुवीधांचा अभाव आहे. तसेच, गेलो तरी पोलीस अडवतात, बँका बंद आहेत. पैसा काढण्यासाठी याच अडचणी आहेत तसेच, पैसा काढला तरी , दुकान बंद तेथे पोहचण्याची साधने नाही. वस्तुचे भाव वाढले आहेत. अश्या अनेक समस्य ग्रामीण भागात आहेत, रोजगार बंद पडला आहे. त्यामुळे मजूरी मिळणे बंद झाले. आहे. गावातील आर्थीक व्यवहार ठप्प झाले आहेत. धान्य बाजारपेठ, कृषी उत्पन्न बाजार समीती बंद आहेत.

2) स्थलांतरण

एका ठिकाणावरून दूस–या ठिकाणी जाणे म्हणजे स्थलांतरण होय, हे स्थलांतर ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे मोठया प्रमाणात होते. औद्योगीकरण, नागरीकरण यामूळे शहरातीलं स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे. मात्र कोवीड 19 मूळे शहरातील उदयोग बंद पडलेत काम मिळणे कठिण झाले त्यामूळे अनेक लोक बेरोजगार झालेत अनेक छोटे मोठे उदयोग बंद पडलेत, त्यामुळे बेरोजगारी वाढली कारण उत्पादनच बंद होते, त्यामूळे श्रमीकाच्या जगण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. शहरात राहणे दोन वेळचे अन्न मिळवणे कठिण झाले. त्यामूळे अनेक नागरी भागातील लोक दळणवळणाच्या साधना शिवाय पैदलच गावाकडे जायला निघाले कमीत कमी गावाकडे सुरक्षितता असेल तर शेतात काम करून काही उदरनिर्वाह करता येईल त्यामूळे दररोज हजारो लोक गावाच्या रस्त्याने चालत होते, पुरूष –स्त्री, व लहान मुलं– वृद्ध याचे खूप हाल झालेत काही तर रस्त्यातच दगावले, अन्न पाणी यावीणा पैदल चालत होते. याचा परीणाम आरोग्यावर सुद्धा झाला व ग्रामीण भागाला स्थालांतरण वाढले त्यामूळे हा शहरापर्यंत मर्यादीत असणारा आजार ग्रामीण भागात पण पोहचला. ग्रामीण भागातील असलेली आरोग्य विषयक कमी जाणीव हा आजार ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणात पोहचवत आहे. गावे ओस पडत दिसत आहेत. लॉकडावूनच्या काळात खेडयापाडयातून शहरात येण्यासाठी अति आवयश्क वाहतूक पण बंद होती.त्यामूळे अनेक शेतक–याचा शेतमाल जागेवरच वाया गेला. फळ भाजीपाला धान्य हे त्यांना बाजारपेठेपर्यंत नेता आले नाही. बाजारपेठा पण बंद होत्या मोठया कष्टाने उगवलेला माल जागीच खराब झाला शेतक–याचे आर्थीक नूकसान झाले. अशा प्रकारे दळणवळणांच्या साधनांच्या अभावी ग्रामीण्ध भागातील लोकांना मोठे नूकसाण सहण करावे लागले.

3) रोजगार

कोवीड च्या काळात अनेक सन समारंभ आले याला लागणा–या वस्तूंचा पुरवठा ग्रामीण भागातून मोठया प्रमाणात होतो उदा. मुर्त्या , मटकी, पत्रावळी, फुले, वनस्पती, इ. पण सर्वच दळणवळणाची साधने बंद असल्यामुळे ग्रामीण भागावरील लघु व कुटीर उदयोगावर परीणाम झाला. तसेच कुकूटपालन, शेळीपालन व फळबागा, फुलबागा यांचे मोठे नूकसाण झाले, या संबंधीत असलेले रोजगार बंद पडले. हयामूळे सणांना लागणा–या वस्तू तयार करणे शक्य झाले नाही.

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

लॉकडावूऊच्या काळात अनेक उद्योग व्यापार तसेच दुकाने, शॉपींग मॉल, रेस्टॉरन्ट, हॉटल बंद होती, आजपण हॉटैल्स , रेस्टॉरन्ट बंदच आहे. त्यामुळे अनेकांच्या नोक–या गेल्या. तर नविन रोजगार कोठे मिळणार? अनेक मजूरवर्ग शहराकडून खेडयाकडे परतला जिवंत रहाण्याच्या आशेने, पण ग्रामीण भागात कोठे मोठया प्रमाणात रोजगार आहे? हातातील काम गेले, मजूरी गेली, अनेक लोक जे खेडयावरून शहरात कामासाठी जात ते बंद झाले. जाण्या येण्याची वाहणे नव्हती, काम बंद असल्यामूळे कामाचा पगार नव्हता यामूळे ग्रामीण भागातील लोकांची रोजगाराची समस्या मोठया प्रमाणात वाढली.

4) आरोग्य

ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक मोठया समस्या या काळात निर्माण झाल्यात कारण ग्रामीण भागात स्वच्छते बद्दल असलेली कमतरता, साधनाची कमतरता यामूळे आजाराचे प्रमाण वाढले ग्रामीण भागात प्यायला पाणी नाही, तर सांडपाण्यासाठी मूबलक पाणी कसे मिळणार वारंवार हातधूणे , सॅनेटायझरचा वापर करणे. हे कितपत शक्य होत आहे याचा विचार करणे आवश्यक आहे. सांडणाण्याचा प्रश्न मोठया प्रमाणात आहे त्यामूळे मच्छराची वाढ होते. ताप, तसेच इतर आजार मोठया प्रमाणात होतात, शोचालयाचा मोठा प्रश्न ग्रामीण भागात आहे. यामूळे ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक मोठी समस्या आहे. त्यांना शेतात कामावर जावे लागते मेहनतीचे काम करतांना किती वेळ तोंडाला मास्क लावतील. हा पण संशोधनाचा विषयच आहे. कारण खेडयात अनेकांकडे खाण्याला नाही, तर स्वच्छतेचा व आरोग्याचा विचार केव्हा करणार , एकाच घरात जास्त व्यक्ती राहतात घरे पण जवळ जवळ असतात, मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये कमतरता अशा वेळेला सोशल डिस्टन्सी कशी ठेवणार त्यामूळे कोरोणाचा प्रभाव मोठया प्रमाणात वाढत आहे. मारतामधील 260लक्ष ग्रामीण भागातील गरीब लोक व त्यांची मूकमारी ही कोवीड 19 मधील एक मोंठे संकटच होते. सरकार ने 500 रू प्रती व्यक्ती खात्यामध्ये दिली मात्र ते वीड्रॅाल करणे त्यांना शक्य नव्हते कारण बॅंक बंद होत्या. त्यामूळे आरोग्याचा कोणताही विचार न करता शेतात काम करणे जरूरीचे होते.हे काम करतांना कोणत्याही सुरक्षेची साधने त्यांच्याकडे नव्हती. सॅनीटायझर , पी.पी.ई किट, हॅन्ड ग्लोज इ. व त्यांना ह आर्थीक दृष्टया परवडणारे सुद्धा नव्हते. शहरी भागात दूकानदार भाजीविक्रेते यांनी या साधनांचा मोठया प्रमाणात वापर केला मात्र ग्रामीण भागात ही साधनांबद्दलची कमी जागरूकता ग्रमीण भागातील लोकांच्या आरोग्याला हानीकारक ठरले. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांचा कोवीड 19 बद्दल असलेला निष्काळजीपणा आरोग्याला हानीकारक ठरला. असे म्हणने चूकीचे होणार नाही.त्यामूळे ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक समस्या वाढली.

5) शिक्षण

कोरोना व्हायरस मूळे, सर्व व्यवहार ठप्प झालेत, त्यामूळे उदयोग दूकाने, बस स्थानक व इतर दळण –वळणाची स्थानेच नाही तर शाळा, महाविद्यालये पण बंदच होती जी आजपण आहेत, विद्यार्थ्यांना online पद्धतीने शिक्षण देण्याचा पर्याय समोर आला पण त्यासाठी लागणारी साधने गामीण भागात कोठे आहेत. ॲन्ड्रॅाइड मोबाईल, त्याला लागणारे नेटवर्क रिचार्ज कोठे आहेत. खूप जास्त मूलाकडे,

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ऑनलाईन शिक्षणासाठी साधने नाहीत, जसे मोबाईल, कंप्यूटर, लॅपटॉप इत्यादी त्यामूळे इच्छा असूनही ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता येत नाही. तरोच मोबाईल सारखे साधने असले तरी ते कूटूंबात एकच त्यामूळे त्याचा वापर कोणी करावा व कसा करावा हा पण फार मोठा प्रश्नच आहे. वदसपदम साठी लागते नेटवर्क सुद्धा चांगल्या स्थितीत नाही. वारंवार होणारे लोडशेडींग यामूळे सुद्धा शिक्षण घेतांना अनेक अडचणी येत आहेत.ग्रामीण भागातील महिलांना शेतावर कामाला जावे की मूलांना शिकवावे हा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. तसेच शाळेतील सर्वच सूचना पालकांना समजतील असे नाही त्यामूळे शाळेतल्या प्रमाणे घरी Online पद्धतीने शिक्षण देणे शक्य होत नाही. निरक्षरता, गरिबी, साधना संबंधी अज्ञान यामूळे ग्रामीण भागातील मुलांचे शैक्षणीक नूकसाण मोठया प्रमाणात होत आहे.

6) कौटूबीक हिंसाचारात वाढ

कोरोणामूळे सर्वच ठप्प झाल्याने सर्वच व्यक्ती घरी राहू लागले. काम नाही, पैसा नाही त्यामूळे घरातील वातावरण विस्कळीत झाले. एकच परीस्थिती रोज रोज डोळयासमोर ठेवल्यामूळे घरातील लोकांची मानसीकता खराब झाली घरातील गृहीनींची कामे वाढलीत ही परिस्थीती केव्हा सुधारणार आहे याचे उत्तर नसल्यामूळे प्रत्येकाची चीडचीड घरामध्ये होवू लागली शेजारी बोलणे नाही, घरा बाहेर जाणे नाही , घरातच कैदी बनून राहले. गामीण भागात मूळात अशी राहण्याची सवय नसते. त्यामूळे मोठी समस्या निर्माण झाली घरात ताण तणाव वाढला यामूळे घरात वाद झाले वादाचा परिणाम पुरूषांचा स्त्रियांवर हात उचलने, मारझोड करणे, मुलांना मारणे किंवा घरात शेजारी पाजारी गावातील परीसरात हिंसेचे प्रमाण वाढले यामध्ये शारिरीक व मानसीक, लैगिक समस्या वाढल्यात. शारीरीक सोबतच लैगिक शोषण पण ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणात वाढले. अनेक वृत्तपत्र व न्यूज वरून हया घटना निदर्शनात आल्यात कौटूंबीक हिंसाचारात इतर वेळी पेक्षा मोठया प्रमाणात वाढ झाली असे दिसते.

नॅशनल कमीशन फॉर वूमन च्या चेअरमन रेखा शर्मा यांनी बी.बी.सी सोबत बोलतांना सांगीतले की लॉकडाऊन पीरेड मध्ये महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी व्हॉटसअप हेल्पलाईन नं तयार केला ज्यामुळे महीला त्यांच्या तक्रारी नोंदवू शकतील 23 मार्च ते 2020 पर्यंत कमीशनला 239 तक्रारी या कौटूंबीक हिंसाचारा बद्दल नोंदवीण्यात आल्या ळतममद्वदम पेक्षा त्मंक्वदम मध्ये तक्रारी चे प्रमाण जास्त होते. म्पदकन म. चंचमत 24 श्रनद 2020 नूसार कौटूंबीक हिंसाचाराच्या लॉकडावून मध्ये मार्च 25 ते में 31 पर्यंत 1477 एवढया होत्या 68 दिवसांमध्ये या तक्रारी गेल्या 10 वर्षा पेक्षा जास्त होत्या. यावरून आपल्या असे लक्षात येईल की लॉकडावूनच्या काळात शहरी किंवा ग्रामीण भागात कौटूंबीक हिंसाचारात मोठया प्रमाणात वाढ झाली.

इतर समस्या

मदयपानाची समस्या मोठया प्रमाणात वाढली, घरात फालवा वेळ घालवणे , मनोरंजणाची साधनाचा अभाव, काम नाही, यामूळे लोक व्यसनाकडे वळलीत जरी मद्यपानाची दुकाने काही दिवस बंदी होती तरी छुप्यामार्गाने याचा काळा बाजार मोठया प्रमाणात झाला. काहींनीतर मोठा साठा घरातच भरून

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ठेवला होता. त्यामूळे दारू पीने यासारख्या व्यसनात वाढ झाली यानी कमतरता पडल्यामूळे नकली दारूची वीकी पण वाढली नकली दारू पडल्यामूळे अनेक व्यक्ती मृत्यूमुखी पडले. अशा प्रकार पण झाला मद्यपाणामूळे घरातील वातावरण पण फार वाईट झाले गुन्हे वाढलेत.

ग्रामीण भागात कोरोणाने जरा उशिराच आपला प्रवेश केला मात्र ग्रामीण भाग जास्त दिवस यापासून प्रभावित होण्यापासून दूर राहू शकला नाही पण हे असतांना सुद्धा, खेडयामध्ये शेताची कामे सुरूच होती, शेतकरी बिचारा सतत कामात होता. त्याचा विचार कोणी केला नाही आणि जर शेतात काम केले नाही तर शेतीतील पिक वाया जाणार या भितीने त्याला कोरोनाला न जुमानता काम करणे आवश्यक होते, कोणतीही आरोग्य विषयक सुविधा नाही, तरी त्याला काम करावे लागले व आजही तो करत आहे. असे केले नाही तर अन्न धान्य कसे मिळणार , त्याचे कुटूंब कसे पोसणार हा मोठा प्रश्न आहे .त्याच्या पुढे वर्ष मराची मेहनत शेतीसाठी घेतलेले कर्ज सर्व वाया जाणार या भितीने तो सतत काम करत होता कोणत्याही योजनेने याकाळात शेतक–याची मदत केली नाही. कोरोणा काळातही शेतकरी नेहमीप्रमाणे दुर्लक्षीतच राहीला असे म्हणावे लागेल.

आज ग्रामीण भागात अनेक समस्या आहेत ज्या भूतकाळातही होत्या व भवीष्यकाळातही असतील मात्र कोवीड 19 या परीस्थिती मूळे गामीण भागात निर्माण झालेल्या अनेक समस्या व त्यासंबंधी उपाय करणे आवश्यक आहे व अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. आगलावे प्रदीप , भारतातील सामाजीक समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. बोकरे दिवाकर, शेतक–यांच्या आत्महत्या थांबवायच्या कश्या, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
3- The Hindu E- paper 24 Jun 2020,
4- Hindustan Times 20 April 2020

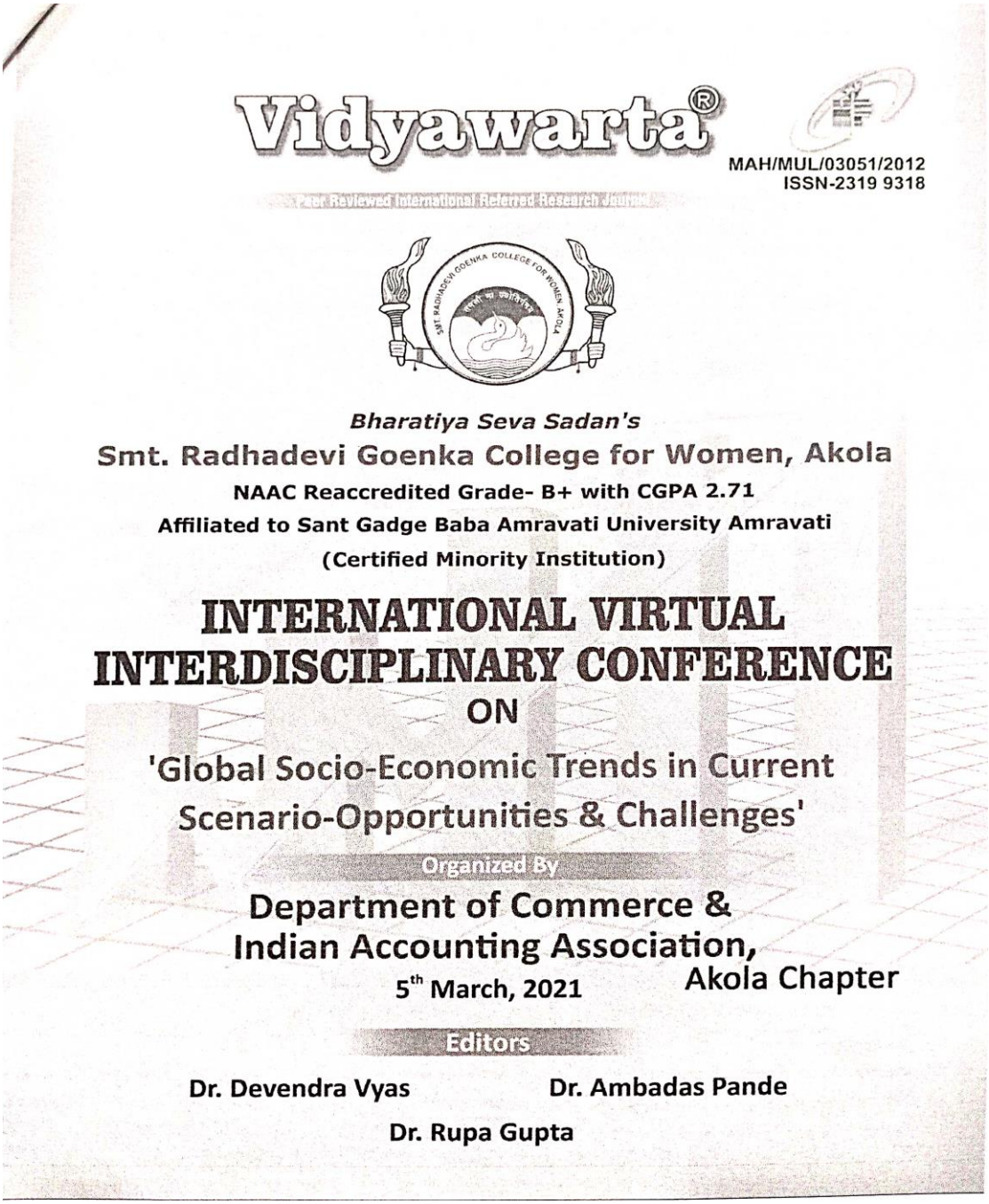

Vidyawarta®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati

(Certified Minority Institution)

INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

ON

'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'

Organized By

Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter

5th March, 2021

Editors

Dr. Devendra Vyas Dr. Ambadas Pande

Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 9

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 13
ISSN: 2319 9318

59. A Study on Impinge of Covid-19 on Agribusiness
Dr. Sanjay Jagdeorao Tale 293

60. कोविड–१९ का भारत के अंतरराष्ट्रीय संबंधों पर असर
ड़ॉ. प्रा. नीता तिवारी, अकोला 299

61. भारत में आर्थिक सुधार के प्रभाव और भविष्य में चुनौतियॉ
प्रा.डॉ. विष्णु पांडूरंग कुटे, जि. यवतमाल 305

62. कोविड–१९ : भारतीय संगीतावर सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या प्रभाव
प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,अकोला 309

63. कोरोना महामारीचा मूलभूत व चैनींच्या वस्तू खरेदी कलवर प्रभाव.
श्री चंद्रकांत धुमाळे,अकोला 315

64. यशस्वी स्त्री -उद्योजक -:एक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 326

65. सोशल मिडीयाच्या आधारे ई-विपणन
सुनिल रामभाऊ थोरात, अकोला 330

66. उच्च शिक्षण स्तरावर स्वायत्त ,मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली: २०२०NEP -एक
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 336

67. कोविड–19 लॉकडाउनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
डॉ. संजय उध्दवराव देशमुख, जि. अमरावती 341

68. अर्थसंकल्प २०२१-२२ -:एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 344

69. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय स्तरावर मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली :एक चिकित्सक अभ्यास.
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 348

70. कोरोना महामारीचा समाजातील विविध घटकांवर झालेला परिणाम
प्रा. स्मिता रा. देवर, अकोला 352

71. COVID-19 महामारी –नियमांचे पालन करण्याबाबतचा चिकित्सक अभ्यास
डॉ. अंजली रामचंद्र कदम / नारायणे, पुणे 356

72. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाची सद्याची आर्थिक स्थिती
प्रा.डॉ.विद्या ध.ध्रुव, अकोला 361

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 351
ISSN: 2319 9318

70

कोरोना महामारी चा समाजातील विविध घटकांवर झालेला परिणाम

प्रा. स्मिता र. देवर
सहाय्यक प्राध्यापक
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

कोरोना चे संकट आपल्या सर्वांना नवीन नाही मागील एक वर्षापासून आपण सतत वृत्तवाहिन्या व वर्तमानपत्रे या सोबतच समाजात सुद्धा कोरोना covid-19 याबद्दल सतत चर्चा होत असताना पाहतो. कोरोना चा प्रादुर्भाव हा फक्त कोण्या एका समाजापुरता मर्यादित नसून संपूर्ण जगामध्ये कोरोना या विषाणूने हाहाकार माजवला, कोरना संकटातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येकाने जिकिरीचे प्रयत्न केलेत कोरोना विषाणू चा वाढता संसर्ग रोखणे त्यापासून होणारे मृत्यू कमी करणे.यासोबतच हातावर पोट असणारे समाजातील अनेक लोक,कष्टकरी वर्ग ,मजूरवर्ग यांना मदत उपलब्ध होईल यासाठी प्रयत्न करणे,तसेच लाक डाऊन नंतर सर्वान समाजातील सर्व जीवनमान सामान्य होण्यासाठी अनेक प्रयत्न करावे लागत आहेत.हे करत असतानाच परत कोरोनाची दुसरी लाट याचे संकट समाजावर येऊन ठेपले आहे.या सर्वांचा समाजावर म्हणजेच समाजातील आर्थिक जीवन,शैक्षणिक जीवन,आरोग्यविषयक अडचणी,सामाजिक जीवन, सण .उत्सव समारंभ, स्थलांतरण,व्यवसाय यासारख्या अनेक घटकांवर परिणाम झालेला दिसून येतो. या सोबतच समाजातील अनेक उद्योग धंदे, यामध्ये लघु उद्योग,व्यापार मध्ये कुटिर उद्योग, कापड उद्योग यासारख्या अनेक उद्योगांवर सुद्धा कोरोना मुळे मोठे संकट उपस्थित झाले.

उद्दीष्टये :— १. कोरोनाचा समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासने
२. कोरोनाचा व्यवसायावर झालेला परिणाम अभ्यासने
३. कोरोनाकाळात सरकारने नागरिकांसाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करने

१ शेती क्षेत्रावर झालेला कोरोना चा परिणाम

भारतामध्ये 25 मार्च 2020 पासून लॉक डाउन ची घोषणा करण्यात आली यामुळे शेतामध्ये आलेले पीक शेतात तसेच उभे राहिले परंतु ते काढण्यासाठी कुठेही मजूर मिळत नव्हता सगळे व्यवहार ठप्प झाले होते. पीक काढण्यासाठी मजूर ते मिळाले नाहीत, तसेच हार्वेस्टर थ्रेशर्स ट्रॅक्टर यासारखी यंत्र सुद्धा मिळेनाशी झाली मालवाहतूक ठप्प झाली त्यामुळे फळे, भाजीपाला, फुले यासारख्या नाशवंत पिकाचे उत्पादन तर फार तोट्यात गेले. हाती आलेला माल कवडीमोल ठरला शेतकऱ्यांवर फार मोठे आर्थिक संकट उभे राहिले कारण शेती पिकवण्यासाठी शेतामध्ये गुंतवलेला पैसा व पीक यापैकी शेतकऱ्यांना कोणताच मोबदला मिळाला नाही शेतीचे व शेतमालाचे फार मोठे नुकसान पूर्ण काळात झाले.

२ लघु कुटिर उद्योगावर कुकूटपालनावर झालेला परिणाम

शेती सारख्या व्यवसायाला जोड धंदा म्हणून अनेक शेतकरी कुकुट पालन, मेंढी पालन, शेळीपालन दुग्ध उत्पादन, यासारखे व्यवसाय करतो मात्र कोरोनाच्या काळात महा मारीत शेतकऱ्यांच्या या जोडव्यवसाय वरही परिणाम झाला. तसेच मोठे पोल्ट्री फार्म याचीही मोठे नुकसान झाले मांसाहार केल्याने कोरुना होतो असे सुरुवातीच्या काळात अफवा म्हणून सगळीकडे पसरली यामुळे नागरिकांनी मास, मच्छी,अंडी याकडे पाठ फिरवली. अंड्याचे भाव घसरले. चिकनचे भाव दोनशे रुपये किलो वरून ६० ते ७० रुपये किलो इतपत कमी झाले इतकी घसरण होऊनही नागरिकांनी मांसाहाराच्या कडे दुर्लक्ष केले. अशाच प्रकारे कोल्हापूर जिल्ह्यात अंडी चिकन उठाव नसल्याने एका पोल्ट्री व्यवसाय

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 352

करणा—यांनी तब्बल साडेतीन लाख कोंबडीची पिल्लं जमिनीत पुरली तर दोन लाख अंडी नष्ट केली हा सगळा परिणाम कोविड मुळे झाला.

३. मत्स्यव्यवसाय वर झालेला परिणाम

मत्स्यव्यवसाय करणारी व्यवसायिक यांनी परिस्थिती फार वेगळी नाही कारण मासेमारीसाठी समुद्रात होड्या चालणेही बंद होते त्यामुळे मासेमारी बंद होती यामुळे मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकांवर रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला.

४. शीतपेय व्यवसायावर झालेला परिणाम

मार्च महिन्यात लॉक डाउन सुरुवात झाली संपूर्ण उन्हाळा हा लॉक डाउन मध्ये गेला यामुळे शीतपेय व्यवसायिक व्यावसायिकांचे फार मोठे नुकसान झाले यामध्ये आइस्क्रीम पार्लर, ज्युस सेंटर यांचे रोजगार ठप्प झाले यामुळे शीतपेय व्यवसाय करणारे व्यापारी व यावर अवलंबून असणारे रोजगार बंद असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले.

५. लग्न समारंभ संबंधि असलेले व्यवसाय

कोरोना काळात व्यवहार व इतर बाबी बंद होत्या त्याच बरोबर आयुष्यातील खूप मोठा प्रसंग म्हणजे लग्न विवाह यावरसुद्धा प्रतिबंध घालण्यात आलेत २० लोकांना पेक्षा जास्त व्यक्ती विवाह समारंभात सामील होऊ शकत नव्हते त्यामुळे विवाह संस्काराशी निगडीत असलेले अनेक व्यवसाय आर्थिक संकटात सापडले. त्यामध्ये कॅटर्स, मंगल कार्यालय, वाजंत्री ,फोटोशूट, वस्त्र किंवा कपडा व्यवसाय ट्रॅव्हलिंग व्यवसाय, आभूषण व्यवसाय, कुंभार, स्टील भांडार, यासारखे अनेक व्यवसायांवर परिणाम झाला कारण लोकांनी कमी लोकांमध्ये विवाह सोहळा संपन्न केला व तो ही घरच्या घरी त्यामुळे विवाहावर होणारा अनावश्यक खर्च तर वाचला पण विवाह संबंधी असणारे व्यवसायावर अडचणी निर्माण झाल्या.

६. कापड व्यवसाया वर झालेला परिणाम

कापड व्यवसाय हा सुद्धा कोरोना काळात अडचणी व आर्थिक नुकसान पासून दूर राहिला नाही. येवल्याची पैठणी जी जगभर प्रसिद्ध आहे त्याची मागणी कोरणा काळात घटली लोकमत न्यूज मध्ये प्रकाशित झालेल्या बातमीनुसार ग्राहकांनी कोरूना काळात पैठणी विक्रीवर पाठ फिरवली त्यामुळे व्यवसाय अडचणीत आले.पैठणी घेण्यासाठी बाहेरगावाहून येणारे लोक सुद्धा कोरूना च्या धास्तीने येवल्या सारख्या ठिकाणी पैठणी विक्रीसाठी आले नाहीत यामुळे येवला भागात हात मागावर पैठणी काम करून आपले कुटुंब जगणाऱ्या कारागीर व रोजगार यांवर परिणाम झाला आर्थिक प्रश्न निर्माण झालेत.हे फक्त येवला पैठणी च्या बाबतीत नव्हे तर सोलापूर चादर या हेसुद्धा अपवाद नाही.

७. कोरोनामुळे एमआयडीसी परिसरात झालेला परिणाम

एमआयडीसी परिसरामध्ये अनेक लहान.मोठे उद्योग धंदे चालतात. यामुळे अनेक मजूर यांची घरं व जीवन सुरळीत चालते परंतु लाक डॉउन सुरु झाल्यामुळे एमआयडीसी बंद होती. त्यामुळे एमआयडीसी काम करणाऱ्या मजुरांचा व्यवसाय किंवा हातचे काम गेले , मजुरी मिळणे बंद झाले, अवजारे, वेगवेगळया वस्तूंची निर्मिती, शेतीत वापरली जाणारी साधने, गाड्यांचे पार्ट एवढेच काय तर अन्नधान्य निर्मिती खाद्यपदार्थ निर्मिती करणारे कारखाने यावर सुद्धा परिणाम झालेत. यामुळे उत्पादनात फार मोठी घट तर आलीच पण मजुरांचे रोजगारही बंद झाले मजूर लोक डाऊन मुळे आपापल्या गावी परतले व्यावसायिका व्यावसायिकांचे ही मोठे नुकसान झाले.

८ अनेक उत्सव व सण समारंभ आवर झालेले परिणाम

लॉक डाउन मुळे अनेक सण उत्सव सण समारंभ थाटामाटात साजरे न करता खूप साध्या रीतीने साजरे करण्यात आले यामध्ये गणेश उत्सव, नवरात्र, महालक्ष्मी पूजन गौरी पूजन, दिवाळी, दसरा, पोळा यासारखे अनेक सण खूप साध्या पद्धतीने व कमी पैशात साजरे करण्यात आले त्यामुळे सण उत्सवाच्या वेळी बाजारपेठेत होणारी आर्थिक उलाढाल काही अंशी कमी झाली यामुळेसुद्धा समाजावर आर्थिक परिणाम झाला. कोरणा मुळे गणेश उत्सव साध्या पद्धतीने साजरा झाला त्यामुळे सजावट

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 353

मखर डेकोरेशन यासारखे साहित्य कमी मागविण्यात आले यामुळे व्यापाऱ्यांचे नुकसान झाले फुलांची मागणी घटली ढोल ताशा यांना सुद्धा काम नव्हते यामुळे लहान लहान व्यवसायावर परिणाम झाला.

९. शिक्षणावर झालेला परिणाम

लॉक डाउन मुळे सर्व शाळा, महाविद्यालय, शिकवणी वर्ग, बंद झाले त्यामुळे सर्व शिक्षण ऑनलाइन पद्धतीने देण्यासाठी सर्व शाळा महाविद्यालय पुढे आली ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांकडे आधुनिक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता भासू लागली त्यासाठी लागणारे स्मार्ट फोन, लॅपटॉप, कम्प्युटर्स, याची मागणी वाढली. ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना प्रत्येक विद्यार्थ्याला सर्व आधुनिक तंत्रज्ञान प्राप्त होईलच असे नव्हते. त्यामुळे समाजातील शहरी किंवा ग्रामीण भागात अनेक विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षणापासून वंचित राहिले कारण प्रत्येक पालकाला प्रत्येक मुलासाठी आधुनिक तंत्र उपलब्ध करून देणे शक्य नव्हते. सोबतच कॅम्पुटर मोबाईल चालवण्यासाठी लागणारी वीज, डाटा, नेटवर्क, या सर्वांचा फार मोठा प्रश्न समोर उभा होता किंवा आहे यामुळे लोक डॉन काळात शिक्षणाच्या बाबतीत सकारात्मक व नकारात्मक अशा प्रकारचे परिणाम निदर्शनास येतात कारण विद्यार्थी शिक्षक आधुनिक तंत्रांचा वापर करून अद्यावत ज्ञान प्राप्त करू लागला जेवढे तंत्रज्ञान आतापर्यंत त्याने शिक्षणामध्ये वापरले नसेल त्यापेक्षा कितीतरी अधिक पटीने लॉक डाउन मध्ये वापरले गेले मुलांना नवनवीन शिक्षण देणारे अॅप माहीत झाले. शिक्षकांनी सुद्धा ऑनलाइन शिक्षण विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी अनेक तांत्रिक यंत्रांचा अभ्यास केला. माहिती मिळवली व उपयोगात आणले व या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले. ऑनलाइनच्या माध्यमातून लोकडॉन मध्ये सुद्धा सर्वजण परस्परांशी जोडल्या गेले परंतु ही परिस्थिती सर्व समाजात समान नव्हती त्यामुळे लोकडॉन मुळे शिक्षणावर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम झाले.

१०. समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ.

लॉक डाउन काळा मध्ये सर्व व्यक्ती एकत्र राहू लागले काम नाही पैसा नाही त्यामुळे घरातील वातावरण विस्कळीत झाले एकच एक परिस्थिती रोज डोळ्यासमोर असल्यामुळे घरातील लोकांची मानसिकता खराब झाली. यांची कामे वाढली ही परिस्थिती सुधारणार याचे उत्तर नसल्यामुळे घरामधील व्यक्तींची चिडचिड वाढली ग्रामीण भागात तर असे राहणे कोणाला शक्य नसते त्यामुळे मोठी समस्या निर्माण झाली घरामध्ये ताण तणाव वाढला वाद झाले परिणामी पुरुषांचा स्त्रियांवर हात उचलणे, मारझोड करणे, मुलांना मारणे, अशाप्रकारे घरगुती हिंसेचे प्रमाण वाढले यासोबतच शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, हिंसाचार वाटला वृत्तपत्र व न्युज वरून निदर्शनात आल्यावर
या कौटुंबिक हिंसाचारात इतर वेळेपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. असे दिसून येते नॅशनल कमिशन फॉर वूमन च्या चेअरमन रेखा शर्मा यांनी बीबीसी सोबत बोलताना सांगितले की लॉक डाउन पिरेड मध्ये महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी व्हाट्सअप हेल्पलाइन नंबर तयार केला ज्यामुळे महिला त्यांच्या तक्रारी नोंद होऊ शकतील 23 मार्च 2020 पर्यंत कमिशनला 239 तक्रारी या कौटुंबिक हिंसाचार याबद्दल नोंदवण्यात आल्या ग्रीन झोन पेक्षा रेड झोन मध्ये तक्रारीचे प्रमाण जास्त होते. हिंदू ई पेपर **24** जून **2020** नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराच्या लॉक डाऊन मध्ये मार्च 25 ते 31 पर्यंत **1477** एवढ्या होत्या ६८ दिवसांमध्ये या तक्रारी गेल्या दहा वर्षांपेक्षा जास्त होत्या यावरून आपल्या असे लक्षात येईल की लॉक डाउन काळात कौटुंबिक हिंसाचारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

११ प्रसारमाध्यमांचे हानिकारक परिणाम

दूरदर्शन संगणक मोबाईल यांच्या अतिवापरामुळे डोळ्यांचे तसेच पाठीचे व श्रवणाचे आजार होतात मनोविकार एकलकोंडेपणा वाढणे इत्यादी त्रासही मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. दूरदर्शन वाहिन्या इंटरनेट द्वारे अनेक प्रकारची माहिती मिळते या माहितीचा दुरुपयोग करून समाजाची शांतता व सुव्यवस्था बिघडण्याची प्रकार घडत आहेत. मोबाईलच्या अतिवापरामुळे शारीरिक कार्यक्षमता कमी झाली असून मैदानी खेळ त्याकडे दुर्लक्ष होत आहे व याचा विपरीत परिणाम स्वास्थ्यावर होत आहे. प्रसार माध्यमे तसेच स्मार्टफोन अतिवापरामुळे लहान मुलांचे डोळे खराब होण्याची शक्यता वाढली आहे. त्यामुळे मुलांचे चिडचिड होण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 354
ISSN: 2319 9318

१२. कोरोना काळात झालेल्या अडचणीवर सरकारचे प्रयत्न

सरकारने वेळोवेळी समाजातील अनेक समस्या जाणून घेऊन त्यावर उपाय करण्याचे ठरवले त्यामुळे काही प्रमाणात का होईना समाजातील लोकांना हायसे वाटले. लोक डाऊन मध्ये लोकांना आता आपल्या घरी जाण्यासाठी विशेष गाड्यांची सोय करून दिली, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कोर कोरोना नंतर आलेल्या आर्थिक संकटाचा सामना करण्यासाठी वीस लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची घोषणा केली, अर्थ मंत्री सीतारामन यांनी निर्णय घेतला व लघुउद्योगांना तीन लाख कोटी रुपयाचे विनातारण कर्ज मिळेल असे जाहीर केले तसेच लघू उद्योगांना चार वर्षासाठी कमी व्याजाचे कर्ज देऊ असे त्या म्हणाल्या मध्यम आणि सुक्ष्म आकाराच्या आणि अडचणीत असलेल्या उद्योगांसाठी 15 हजार कोटी रुपयांचा निधी तयार करणार याचा फायदा 25 लाख उद्योगांना होणार असल्याचे सांगण्यात आला आहे. कोरोना काळात मोदी सरकारने शेतकऱ्यांना मोठी मदत केली आहे. किसान क्रेडीट कार्ड असे की शेतकऱ्यांना दोन हजार रुपयाची मदत याद्वारे शेतकऱ्यांना दिलासा दिला आहे. तसेच पीएम किसान सम्मान निधि योजना अंतर्गत वर्षाला शेतकऱ्यांच्या खात्यात दोन हजार रुपयाचे तीन हप्ते पाठवले जातात अशा प्रकारे 6 हजार रुपये थेट शेतकऱ्यांच्या खात्यात पोहोचतात शेतकरी पीएम किसान सन्मान निधी योजनेची हेल्पलाइन 155261अशी असून टोल फ्री नंबर 1800115526 असा आहे. तसेच तक्रारीसाठी नंबर व ई.मेल आयडी सुद्धा देण्यात आला आहे 23381092 व pmkisan&ict@gov-inअशाप्रकारे योजना सरकार मार्फत करण्यात आले आहेत.तसेच कोरोना लस तयार करण्यात वैज्ञानिकांना यश प्राप्त झाले, ही लस सरकार तर्फे ३० कोटी लोकांना प्राधान्याने देणार असल्याचे सरकारने वारंवार सांगीतले होते. तसेच खाजगी रूग्नालया मार्फतही लस दिली जाईल आणी तीथे ठरावीक रक्कम दयावी लागेल असे सरकारने स्पष्ट केले. अशा प्रकारे सरकारने काही उपाययोजना केल्या आहेत.

सारांश –

कोरोनाव्हायरस किँवा covid-19 प्रादुर्भावामुळे भारतीय समाजावर अनेक वाईट परिणाम झाले. यामध्ये आर्थिक परिणाम, सामाजिक परिणाम, तसेच आरोग्य विषयक, परिणाम झालेले आहेत लाकडमुळे कुटुंबातील लोकांना परस्परांना वेळ देणे शक्य झाले, स्वतःच्या आवडीनिवडी जोपासणे शक्य झाले. परंतु काही प्रमाणात मानसिक ताणही वाढला, अनेक लोकांचे रोजगार बंद झालेत. व्यवसायात तोटा झाला, प्रायव्हेट नोकरदारांच्या नोकऱ्या गेल्यात, तंत्रज्ञानाच्या अति वापरामुळे आरोग्यावर अनेक वाईट परिणाम झाले. हे सर्व असले तरी या परिस्थितही सर्वांनी सकारात्मक विचार करणे व स्वतःची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1 बीबीसी मराठी विस्तृत लेख.तुषार कुलकर्णी
२ Economic survey of India 2019-20
3 The Hindu E-paper 24 June 2020
4 Sakal News Paper
5. Lokmat News Paper 25/02/2021
6. Google Wikipedia

3.3.2 Research Paper Published in Journal

Department of History

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Ravindra Mundre	04	04	00	03	00	**11**
	Total	**04**	**04**	**00**	**03**	**00**	**11**

International Journal of Humanities and Social Science Research

International Journal of Humanities and Social Science Research
ISSN: 2455-2070; Impact Factor: RJIF 5.22
www.socialresearchjournals.com
Volume 2; Issue 8; August 2016; Page No. 105-106

सावरकर आंबेडकर एक समांतर प्रवास – एक ग्रंथ परीक्षण

डॉ. रविन्द्र नारायणराव मुन्दे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला, महाराष्ट्र, भारत।

प्रस्तावना

इतिहास लेखन करीत असतांना इतिहास संशोधकांनी संदर्भ ग्रंथाचा वापर विवेकनिष्ठ राहून करणे आवश्यक आहे. कारण अनेक संदर्भ ग्रंथ म्हणून पुढे येणारे लेखन आपल्या संशोधनामध्ये संभ्रम निर्माण करणारे ठरू शकते. असाच एक संदर्भ ग्रंथ परीक्षणार्थ घेतल्या आहे, जो पूर्णतः समाजातील वाचक आणि संशोधकामध्ये संभ्रम निर्माण करणारा आहे.

सावरकर आणि आंबेडकर जन्मापासूनच्या आलेखामध्ये साधर्म्य दाखविण्याचा केविलवाणा प्रयत्न लेखकाकडून झालेल्या दिसतो. सावरकर आणि आंबेडकर हे भिन्न सामाजिक वातावरणात जन्मास आलेले आहे. त्यामुळे जन्मतः प्राप्त होणारी प्रतिष्ठा जी सावरकरांजवळ होती ती आंबेडकर यांचेकडे नव्हती. आंबेडकराना उच्चशिक्षित झाल्यावरही जी सामाजीक प्रतिष्ठा प्राप्त होऊ शकली नाही, ती सावरकरांना जन्मतः प्राप्त झाली होती.

हेमंत चोपडे यांनी धर्म आणि धम्म यामधील फरक सांगताना धर्मामध्ये नीतीचा समावेश केला आहे. परंतू धम्मामध्ये नीतीचा समावेश करायला ते विसरले. बुध्द आणि त्याचा धम्म या ग्रंथामध्ये धम्म म्हणजे नीती आणि नीती म्हणजे धम्म म्हणणारे बाबासाहेब आंबेडकर आणि ईशवराचे स्थान ज्यांनी नीतीला दिले, त्या धम्मात लेखकाने नीतीचा समावेश न करणे म्हणजे ब्राम्हणवादी दृष्टीकोनातून धर्म श्रेष्ठ ठरविणे होय.

लेखकाने सावरकर–आंबेडकर यांच्या मुस्लिम व मुसलमान धर्माविषयीची भूमिका व राष्ट्रवाद यामध्ये तसूभरही अंतर नव्हते, असे दाखविण्याची प्रयत्न केला आहे. परंतु सावरकरांचा राष्ट्रवाद हा हिंदुत्वाच्या आधारावर व मुसलमानांच्या द्वेशावर आधारीत होता, असे त्यांच्या अनेक वक्तव्यावरून आणि लेखनावरून दिसून येते. मी पहिलेही भारतीय आहे आणि शेवटीही भारतीय आहे. (I am Indian first & Indian Last) असे म्हणणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सावरकरांपेक्षा व्यापक अर्थाने आणि अधिक राष्ट्रवादी वाटतात. जेव्हा जेव्हा भारतीय राष्ट्रवादाला मुस्लिमांकडून धोका पोहचत आहे असे दिसून येत होते तेव्हा तेव्हा आंबेडकर मुसलमानांच्या धोरणाना विरोध करित होते. धनंजय किर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या चरित्र ग्रंथात म्हणतात. "बाबासाहेबांनी धर्मांतर करून हिंदू धर्मावर उपकार केले. नव्हे भारतीयांवर अनत उपकार केले. कारण दुसरा कोणताही धर्म त्यांनी स्विकारला असता तर देशाच्या राष्ट्रीय अखंडतेवर, एकसंघतेवर, महाभयकर परिणाम झाला असता, याची खोंलवर जाणीव त्यांना होती." भारतीय म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याची भूमिका आणि राष्ट्रवादाबददलची संकल्पना सावरकरापेक्षा पूर्णतः भिन्न होती.

क्रांतीधर्माचे प्रवर्तक म्हणून सावरकर आणि धर्मक्रांतीचा महामेरू, म्हणून आंबेडकरांकडे पाहिल्या जाते, असे लेखकाला वाटते. परंतू सावरकरांचा क्रांतीधर्म हा पूर्णतः त्यांनी स्वधर्माशी संबधीत सांगितला आहे. तर आंबेडकरांची धर्मक्रांती ही दरिद्री, अमानवीय वागणूक असणारे, हक्काची जाणीव नसणारे, आणि मानवीय व्यवहार ज्या संस्कृतीने नाकारला अश्या सनातन संस्कृतीला नाकारून नवजीवन, मानवीय अधिकाराची प्राप्ती, मानवा–मानवात उचीत व्यवहार निर्माण करण्याला प्रवृत्त करणाऱ्या संस्कृतीचा स्विकार म्हणजे धर्मक्रांती होय. हे लेखक सांगू शकले असते परंतु लेखकाचा सावरकरांना श्रेष्ठ ठरविण्याचा डाव त्यामुळे उधळला गेला असता.

लेखकाने सावरकराच्या तत्वज्ञानाचे दोन आधारस्तंभ सागताना पहीला बलाढय व प्रियतम भारतमातेच्या मुक्ततेसाठी केलेली राष्ट्रक्रांती व दुसरा देशाचे अनंतकाळ स्वांतत्र्य टिकून राहावे म्हणून स्विकारलेली जीवनपध्दती हिदुत्ववाद". सावरकराचा हिदुत्ववाद पूर्णत एक धर्म ही भूमिका स्विकारते. त्यामुळे इतर धर्मियाना सरक्षण उपलब्ध करून देऊ शकत नाही. कारण हिदुत्ववाद ब्राम्हणवादाचे प्रमुख वैशिष्टये आहे.

सावरकर–आंबेडकर गाधी निर्मित अहिसेला कडाडून विरोध करतात याबाबत मात्र दोघाचे ही मते बऱ्याच अशी जुळलेली दिसतात. "आत्यतिक अहिसा पाप आहे" असे सावरकर म्हणतात तर "आत्यतिक अहिसेचा पगडा आज हजारो वर्षापासून बसला असल्याकारणाने लोक भेकड व दुबळे झाले आहे त्याना आत्मविश्वास नाहिसा झाला आहे या आत्यतिक अहिसेच्या तत्वानेच वागा म्हणून सागेल तो त्याच्या मित्र नसून शत्रू आहे" सावरकर आणि आबेडकर या दोघांनीही पूर्वापार जी अहिसा प्रतिपादण्यात आली आहे तिची व्याख्या, तिच्या मर्यादा आणि तिचा व्याप सत तुकारामाने आपल्या एका अभंगात सागितलेला आहे.

> "दया ते चि नांव भूतांचे पालन
> आणिक निर्दळण कंटकांचे".

संत तुकारामानी केलेली अहिसेची व्याख्या. त्यामध्ये आणिक निर्दळण कंटकाचे हा तुकारामाच्या व्याख्योतील अत्यंत महत्वाचा भाग दोघानाही मान्य होता लेखकाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यानी अहिसेला तत्व म्हणून स्विकारले त्याला नियम होऊ दिले नाही, हे स्पष्ट करणे आवश्यक होते कारण एखादया तत्वाला नियम म्हणून स्विकारल्यास त्याचे काय भयकर परिणाम होतात याची डॉ आंबेडकर याना जाणीव होती. तत्व आणि नियम याच्यात फरक आहे व तो फरक मोठा आहे (Principle is to be followed) नियम पाळावयाचा असतो, ,त्नसम पे जव इम वइमलमकद्ध नियम झाला की मनुष्य त्याच्या गुलाम होतो तत्व ठरले की मनुष्य त्याचा उपासक होतो, गुलाम होत नाही हा फरक ध्यानात न आल्याकारणाने अनेक समाज रसातळास गेले आहेत तत्व लवचिक असते. नियम कडक असतो, त्याला मोडता येत नाही. नियम मात्र समाजाची मोडतोड करू शकतो. नियम अडाण्याकरिता असतो. तत्व शहाण्याकरिता असते तत्त्व प्रगतीला बाधा आणू शकत नाही नियम गती खुटवितो

बौध्द, जैन, शिख, पारसी, हिंदू हे सर्व सावरकराच्या भाषेत हिदूव होते, असे सावरकर जेव्हा म्हणतात तेव्हा ते प्राचीन भारतीय इतिहासाला नाकारतात कारण प्राचिन भारतात हिदू म्हणून कुणीही एक नव्हते तर जैन आणि बौध्द यांची स्वतत्र अशी संस्कृती होती. डॉ बाबासाहेब आबेडकर मात्र सर्व सस्कृतीचे सार्वभौमत्व आणि स्वतत्र अस्तित्व मान्य करतात "जैन आणि बौध्द ही स्वतत्र सस्कृती होती आणि भारतीय सस्कृती म्हणून सुध्दा अशी कोणती सस्कृती अस्तित्वात नव्हती." लेखकाने डॉ. आबेडकर याचे स्वतत्र सस्कृतीचे

मत पुस्तकात समाविष्ट केले नाही. सावरकरांचा हिंदुत्ववाद कसा राष्ट्रीयत्व म्हणून सिध्द करता येईल हाच प्रयत्न त्यांनी केला आहे.

लेखकाने आंबेडकाराचा समतेचा सिध्दातसुध्दा विकृत करून मांडलेला दिसून येतो. डॉ. आंबेडकराची समता ही विषमतेवर आधारीत होती. सशक्तांवर प्रतिबंध व अशक्ताना संरक्षण हा त्यांचा समतेचा सिध्दांत होता आणि हाच सिध्दांत त्यानी राज्यघटनेत सुध्दा समाविष्ट केला. आरक्षणाचा हक्क प्रदान करून डॉ. आंबेडकर यांनी अशक्तांना संरक्षण मिळवून दिले आहे.

नेतृत्व आणि वक्तृत्व हे दोनही गुण सावरकर – आंबेडकर याचे जवळ होते परंतु दोघानांही वेगवेगळया उद्देशाने वापरात आणले. सावरकरानी आपले वक्तृत्व हिंदुत्ववाद प्रस्थापित करण्यासाठी आणि ब्रिटीशाच्या विरोधात हिंदू संघटन करण्यासाठी वापरले. याच वक्तृत्वाच्या भरोश्यावर त्यानी हिंदू महासभेचे नेतृत्व 30 डिसेंबर 1937 ला प्राप्त केले हजारोच्या सभेला सावरकर ओघवत्या व प्रभावशाली भाषणाने मत्रमुग्ध करीत सावरकरानी स्थापन केलेल्या अभिनव भारत या संघटनेच्या माध्यमातून त्यानी नेतृत्व आणि वक्तृत्व या गुणानी संपूर्ण देशाला भारावून सोडले होते. डॉ. आंबेडकराच्या वक्तृत्व कलेचा परिचय त्यांच्या आयुष्याच्या प्रत्येक भाषणातून येतो. घटना समितीत केलेले भाषण असो किंवा हिंदू कोडबिलाला झालेल्या विरोधाला उत्तर देणे असो. त्यानी आपल्या वक्तृत्व आणि ज्ञानाने संपूर्ण भारतीयावर जादू केली होती. डॉ. आंबेडकरानी आपल्या वक्तृत्व कलेचा उपयोग येथील अस्पृश्य लोकांमध्ये स्वाभीमान जागृत करण्यासाठी केला. व या देशाला भेडसावत असणाऱ्या जातीव्यवस्था आणि स्त्री अत्याचारासारख्या अनेक समस्यावर उपाय म्हणून वापरला त्यानी केलेल्या देशहीताच्या उपाययोजना लोकांसमोर आल्यावर त्याच्या तल्लख बुध्दीमत्तेचा परिचय झाल्यावर त्याच्यावर घटना निर्मितीची जबाबदारी देण्यात आली सावरकरासारखे बालपणी वक्तृत्व आणि नेतृत्वाचे धडे आंबेडकराना मिळाले नाही. म्हणूनच सावरकर जन्मजात नेते होते, तर आंबेडकराना आपल्या वक्तृत्व, कार्य आणि जबाबदाऱ्या पार पाडण्याच्या कर्तव्यातुन त्यांना या देशाने नेतृत्व प्रदान केले.

लेखकाने सावरकर–गांधी–आंबेडकर यांच्या सामाजिक चळवळी बद्दलचा आलेख मांडतांना गांधीजीची अस्पृश्यता निर्मुलनाची चळवळ वरपागी होती, हे सागण्याचा प्रयत्न केला. सावरकर आबेडकर यांच्या सामाजिक कार्याबाबत (अस्पृश्यता निर्मुलन चळवळ) सावरकर कसे आंबेडकरासारखे सामाजिक कार्यकर्ते होते, हे दाखविण्याचा अशक्त प्रयत्न केला आहे. "आंबेडकरानी धर्मांतराची घोषणा करण्यापूर्वीच सहा दर्ष अगोदर वीर सावरकरांनी आपली अस्पृश्यता चळवळ सूरू केली होती." लेखकाच्या या व्याक्यातून पुन्हा एकदा सावरकर श्रेठत्व दाखविण्याचा केविलवाणा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

लेखक सादरकर– आंबेडकर 1857 ते 1947 या प्रकरणात 1857 चा उठाव हा सावरकराना स्वातत्र्यसमर वाटत होते. तर आंबेडकरांना ब्रिटीशाविरूध्द मुस्लिमांनी घोषीत केलेला जिहाद होता, असे सागतात. पुढे 1947 च्या स्वातत्र्यप्राप्तीच्या वेळी फाळणीची प्रक्रिया सुरू असताना सावरकर फाळणीच्या विरोधात असतात, तर आबेडकर फाळणीच्या बाजूने असतात सावरकर फाळणीच्या विरूध्द बाजूने असल्याचे समर्थन करताना म्हणतात. "फाळणी करून ही समस्या सुटणार नसून सर्व धर्मियाना समान अधिकार असलेले हिंदू राष्ट्रच त्याला उत्तर आहे". सादरकराच्या या विधानाला उद्धृत करून लेखकाने सावरकराची वैचारीक परस्पर विरोधी भूमिका वाचकासमोर ठेवली आहे. म्हणजे एकीकडे हिंदूराष्ट्र म्हणायचे आणि दुसरीकडे सर्व धर्मियाना समान अधिकार दऊ, असे म्हणायचे वास्तविक सावरकरानी फक्त मुस्लिमाना समान अधिकार दऊ असे म्हणायला पाहिजे होते. कारण सावरकर, जैन, बौध्द, षिख, पारषी याना स्वंतत्र धर्म मानतच नव्हते तर ते हिंदूच आहे असे म्हणत.

लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना भारत सरकारने भारतरत्न दिले म्हणून गौरव करतात. एवढेच नव्हे तर तो भारतरत्न पुरस्काराचा गौरव होता हे सत्यसुध्दा सागतो. परंतू सावरकरांना भारतरत्नाने गौरविले नाही म्हणून दुःख व्यक्त करतात. दलितांनी आंबेडकरांना पूर्णपणे स्विकारले आहे परंतू सावरकराना हिंदूमहासभेव्यतिरिक्त कुणीही स्विकारले नाही, हे दुःखसुध्दा लेखक मांडतो. वर्तमान परिस्थीतीत अमेरिकेच जगातील राजकारण, पाकिस्तानचे धर्माध धोरण, देशात पोसल्या जाणारे धर्माध अनुनयकरण, देशाच्या राज्यघटनेला गौणत्व देऊन धार्मिक चोचले पुरविण्याचे धोरण या पार्श्वभूमीवर सावरकरांचे विचार पुन्हा अंकुरीत व्हायला लागले आहेत असा आशावाद लेखक व्यक्त करतो. परंतू लेखक घटनेच्या गौणत्वाचा मुद्दा मांडतो तेव्हा तो हे विसरतो की, घटनेने धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व सागितले आहे. त्यामुळे सावरकरांचे भारताला हिंदूराष्ट्र बनविण्याचे स्वप्न हे काव्य म्हणूनच योग्य वाटते.

सावरकर–आंबेडकर यांचे लेखन विशिष्ट ध्येयपूर्ती म्हणजे समाजजागृती व राष्ट्रभक्ती होते असे लेखकाला वाटते. सावरकरांचे लेखन कवितेपासून सुरू झाले तर आंबेडकरांचे लेखन संशोधन प्रबंधापासून सूरू झाले. सावरकरानी पहिली कविता 11 व्या वर्षी लिहीली. तर आंबेडकरांचा पहिला संशोधन प्रबंध 24 व्या वर्षी लिहीला गेला. आंबेडकरांचे संपूर्ण लेखन आणि संशोधन हे देशाच्या, समाजाच्या, लोकांच्या, समस्या शोधण्यासाठी आणि त्यावर प्रभावी उपाययोजना निर्माण करण्यासाठी लिहील्या गेले आहे असे दिसून येते. तर सावरकरांच्या लेखनात हिंदुराष्ट्र, ब्राम्हण, आणि ब्रिटीशविरोध दिसून येते.

सावरकर–आंबेडकर यांच्यात साम्यता व वेगवेगळेपणा काय होते, यावर लेखकाने एक प्रकरणचं लिहीले आहे. या प्रकरणामध्ये त्यांनी जो वेगळेपणा दाखविला आहे तो पुस्तकाला दिलेल्या शीर्षकाला साजेसा वाटत नाही. कारण संपूर्ण प्रकरणामध्ये सावरकर – आंबेडकर यांचे विचार किती विरोधी होते याची प्रचिती प्रत्येक व्याक्यागणिक येताना दिसते. सावरकर हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व, सशस्त्र क्रातीलढा ही तत्त्वप्रणाली मान्य करतात तर आंबेडकर हिंदुत्व हे ब्राम्हणवादाचे वैशिष्टये मानतात व ब्राम्हणवाद नष्ट करणे हे आपला लढा मानतात. आंबेडकराची मनुस्मृती जाळणे ही कृती सावरकराना अत्याचार वाटते तर अस्पृश्य व स्त्रियांना हिन लेखून उतरंडीची विषमता (Graded Inequality) निर्माण करण्याची सुरूवात करणाऱ्या मनुस्मृतिला जाळणे आपल्या लढयाची सुरूवात मानतात.

दोन मानवाच्या समातर प्रवास तेव्हाच होतो जेव्हा दोघांचेही ध्येय एक असते. परंतु सावरकरांचे ध्येय भारताला हिंदुराष्ट्र बनविण्याचे होते तर आंबेडकरांचे ध्येय या देशाला राष्ट्र बनविण्याचे होते. सावरकर हिंदु या संकल्पनेत बौध्द, जैन, षिख, पारषी यांना समाविष्ट करतात व हे सर्व हिदू आहे, असे सांगतात. तर आंबेडकर बौध्द, जैन, हिदु हे वेगवेगळे आहे व त्याची संस्कृती व विचारप्रणाली वेगळी आहे; नव्हे स्वतत्र आहे हे मान्य करतात. त्याचबरोबर बाबासाहेबांची राष्ट्र ही संकल्पना जातीविहीन समाजवादी समाजरचना निर्माण करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषांवार प्रांतरचनेवरील विचार राष्ट्र या शब्दाने राष्ट्रीय ऐक्याची भावना निर्माण होते, असे सांगते. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेत India Nation या शब्दाऐवजी We the people of India हे कसे योग्य आहे हे आपल्या तात्विक युक्तीवादाने पटवून देतात.

हिंदूराष्ट्र या संकल्पनेत मात्र राष्ट्रीय ऐक्याची भावना पुसटशीही दिसून येत नाही. म्हणून लेखकाने या दोन महापुरूषांचा (सावरकर हिंदुमहासभेसाठी व आंबेडकर या संपुर्ण भारत देशासाठी) समांतर प्रवास पुस्तकाच्या माध्यमातून दाखविण्याचा प्रयत्न म्हणजे समाजामध्ये संभ्रम निर्माण करण्याचे षडयंत्र होय.

International Journal of Humanities and Social Science Research

International Journal of Humanities and Social Science Research
ISSN: 2455-2070; Impact Factor: RJIF 5.22
www.socialresearchjournals.com
Volume 2; Issue 8; August 2016; Page No. 101-104

आदर्श समाज निर्माण के लिए पंचशिल का महत्त्व

डॉ0 रविन्द्र नारायणराव मुन्द्रे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला, महाराष्ट्र, भारत।

सारांश

आम उपासक से लेकर भिक्खू या अर्हत बनने तक का सफर यदी हमे करना है, तो पंचशिल का आचरण जरूरी है। तथागत बुध्द ने अपने पंचवर्गीय भिक्खू को उपदेश करते हुये पंचशिल तत्व बतलाए। किसी को हताहत न करना, चोरी न करना, व्यभिचार न करना, झुठ न बोलना, नशीली वस्तूओं का सेवन न करना यह वह पांच तत्व है।

तथागत बुध्द को अहिंसा तत्व Need to kill, Will to kill न इस सिध्दांत पर निर्भर था। मानसिक और नैतिक हिम्मत बढाने की शक्ती अहिंसा मे होने के कारण मानव समाज का आत्मविश्वास बढकर वह समाज मानव संस्कृती के रक्षण के लिए तत्पर होता है। इसलिए अहिंसा का तत्व पंचशिल मे सर्वश्रेष्ठ है। जब आपको कोई भी अन्य उपाय दृष्टीगोचर न हो और आदमी बहुत ही मजबूर हो तव भी किसी अन्य व्यक्ति की वस्तू लेना उचित नही ठहराया जा सकता । सामाजिक स्वाथ्य के लिए यह वर्तन अनिवार्य हो जाता है। वासनाधंता के समान कुछ नही है, वासना सबसे उग्र उत्तेजना कही जा सकती है यदी सत्य की लालच वासना की उग्रता से बढकर न होती तो हम में से कितने लोग धार्मिक जीवन बिता सकते थे। विवेक जागृत रखकर सत्य बोलना अनिवार्य है। यदी झुठ बोलने से किसी की जान बचती है तो वह झुठ सर्वश्रेष्ठ सत्य है। नशीली वस्तू इन्सान से मुर्खतापूर्ण व्यवहार करवाते है। इतना ही नही उसे पाप का भागीदार भी बनाते है। जो सद्गृहस्थ धम्माचरण मे रस लेता है उसने किसी भी नशीले पदार्थ का सेवन नही करना चाहिये। जो पीने वाले है उनका समर्थन भी नही होना चाहिये।

समाज मे आचरण करते समय फिर वह सही है या गलत इसके लिए नियमों का होना आवश्यक हैं। अच्छा आचरण केवल और केवल पंचशिल से ही हो सकता है और आदर्श समाज का मापदंड पंचशिल ही होना चाहिए।

मुख्य शब्द: पंचशिल, बुध्द धम्म, तथागत बुध्द।

प्रस्तावना

बुध्द धम्म में सम्मिलीत पांच तत्त्वों को पंचशिल कहा जाता हैं। आम उपासक से लेकर भिक्खू या अर्हत बनने तक का सफर यदि हमे करना है, तो पंचशिल से ही हो सकता हैं। पवित्रता के पथ पर चलने के लिये हमे पंचशिल रास्ता बताते हैं। यह ऐसा तत्व है जो मानव को न केवल समाज के प्रति उत्तरदायी बनता है, बल्कि नैतिकता स्थापित करने के लिये, हमे प्रेरित करता हैं। "The Five Percepts are the basis of Buddhist morality",[1] सारनाथ में अपने प्रथम उपदेश पर व्याख्यान में भिक्खूओं को उपदेश करते हुये तथागत बुध्द ने पंचशिल तत्व बतलाए। जब भिक्खूओं ने बुध्द को अपने धम्म की परिभाषा करने की विनंती कि, तब बुध्द ने तहेदिल से स्वीकृत किया। तथागत बुध्द अपने उत्तर का प्रारंभ करते समय पवित्रता का पथ क्या है? यह बतलाते हुये कहते है कि, "पवित्रता का पथ यह सिखाता है की जो आदमी अच्छा बनना चाहता है उसके लिये यह आवश्यक है कि जीवन में आदर्शों का कोई मापदंड स्विकार करे। इसके अनुसार अच्छे जीवन आदर्श के पांच मान्य मापदंड है।

1) किसी को हताहत न करना।
2) चोरी न करना।अर्थात दुसरे की चीज को अपनी न बना लेना।
3) व्यभिचार न करना।
4) झूठ न बोलना।
5) नशीली वस्तूओं का सेवन व प्रमाद न करना।"[2]

बुध्द द्वारा बतलाए गये पांच प्रमाण बुध्द धम्म के पंचशिल के नाम से जाने जाते हैं। बुध्द उन पांचो प्रमाणों को स्वीकृत करने के लिये, हर व्यक्ति के लिये अनिवार्य मानते है, "हर इन्सान के लिये जीवन को सफल बनाने के लिए कोई ना कोई मापदंड होना ही चाहिये, जिससे वह अपने अच्छाई एवं बुराई को माप सके"[3]।

प्रथम शिल – पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामी।

इसका विस्तार से अर्थ निम्न प्रकार से हैं। छोटे से छोटे जानवर को लेकर इन्सान तक किसी भी प्रकार की हत्या नही करोगे। तुम प्राणीमात्रों को रक्षा प्रदान करोगे। बुध्द दर्शन के धम्मिक सूत्त में बताया गया हैं कि, "इन्सान ने न तो किसी की हत्या करनी चाहिये और ना हि ऐसा करने के लिये किसी को मजबूर करना चाहिये। साथ ही हर मानव प्राणी की हत्या करने से बचाना चाहिये, फिर वह प्रबल भले ही हो या फिर वह दुर्बल हो।[4]"

इससे यह सिध्द होता है की बुध्द हमें अहिंसा का रास्ता बतलाते हैं। किंतु बुध्द की अहिंसा 'Need to kill, will to kill' इस सिध्दांत पर निर्भर थी। "अहिंसा दो तर्क पर आधारित है – आवश्यकता के लिए हत्या और हत्या करने की इच्छा होना। यदि हमारे देश पर अन्य देश का आक्रमण होता हैं, तब हाथ मे तलवार लेकर राष्ट्र की रक्षा हेतू मैदान–ए–जंग मे उतरना और शत्रूओं का पतन करना यह हर एक नागरिक का प्रथम दायित्व हैं। राष्ट्र हित मे की गयी हिंसा कोई गलत कार्य नही हो सकता। इसे बौध्द दर्शन मे उच्चतम प्रकारकी अहिंसा कहा जाता है। दुसरा हत्या करने की इच्छा होने का मतलब है खूद के संतुष्टी के लिये जानवर की बलि देना, पशुहत्या करना यह हिंसा हि हैं।"[5]

अहिंसा यह झुकने का नाम नही हो सकता क्योंकि शरण जाना यह एक आपत्ति है, शरण जाने से मानसिक दासता (गुलामी) बढती है, और मानसिक दासता को जो लोग स्विकृत करते हैं। उनकी तरक्की रूक जाती हैं। समूचे विश्व का इतिहास इस के लिए एक उदाहरण हैं। इसलिए मानव विकास के लिए अहिंसा तत्व का पालन अपने आचरण में लाना अनिवार्य हैं। "मानवी संस्कृती के संरक्षण के लिए सत्य और अहिंसा इस तत्व की अनिवार्यता है।"[6] मानसिक और नैतिक हिम्मत बढाने की शक्ति अहिंसा मे होने के

International Journal of Humanities and Social Science Research

कारण मानव समाज का आत्मविश्वास बढ कर वह समाज मानव संस्कृती के रक्षण के लिए तत्पर होता हैं।

बुध्द दर्शन के तेविज्ज सुत्त मे कहा गया है कि, "जो जीवित है उस का प्राण हरण न करके वह प्रत्येक प्राणी की हत्या करने से विरत रहता है। वह लाठी और तलवार का परित्याग कर देता है और विनम्रता तथा करूणा से ओत–प्रोत वह प्रत्येक प्राणी के साथ दया और मैत्री का व्यवहार करता है।"[7] तमाम संसार को दोस्ती भावना से भर देना ही मानव प्राणी का अंतिम उद्देश होना चाहिये, फिर चाहे कोई छोटे हो या बडा, कोई भी इन्सान ऐसा नही होना चाहिये जिससे डर हो तब सभी मानव प्राणी शांती के पग पर चलना चाहेंगे। इस शिल की भावना के अनुसार संसार के सभी बौध्द पशुहिंसा से अलग रहे है व न तो मन बदलाव के लिये ही हिंसा करते रहे है और न ही यज्ञ यागो के लिये।

द्वितीय शिल – अदिन्नदाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी।

यह शिल बताता है कि, तूम न तो किसी को लूटोगे ना ही किसी की कोई चीज चुराओगे। बल्कि हर किसी की सहाय्यता करोगे। जिससे उसे अपने श्रम का फल मिले। बौध्द धर्म की अंतर्गत भावना समाजवाद की हैं।" सामाजिक उद्देश की सिध्दी के लिये बुध्द का धम्म मिलजुल कर काम करने की शिक्षा देता है। यह पूर्ण रूप से भाईचारे का सामाजिक जीवन बिताने की आज्ञा देता है। इसलिये यह उस औद्योगिकीकरण का सक्त विरोधी है, जिस ने सतत दुर्गन्धपूर्ण, अनैतिक, करूणा विरहीत धनार्जन के लिये किये जाने वाले संघर्ष को ही मानवी जीवन का परामर्श बना रखा है। यह संघर्ष तथाकथित विकसित देशो की जडो को ही खोकला कर रहा है। धन के पीछे अन्धे होकर दौडने के आकर्षण ने व्यापार–केन्द्रो मे मानवीय भावनाओं के लिये कुछ भी स्थान नही छोडा है। मजदूर की पूंजीपती के प्रति, किसान की जमीनदार के प्रति, माल की खपत करने वाले की माल पैदा करने वालो की, माल की खपत कराने वाले के प्रति जो भावना है, जरा उस की ओर तो देखो। क्या यह सन्देह और शत्रुता की भावना के अतिरिक्त और कुछ हैं?"[8]

निजीगत स्वार्थ का संरक्षण ही व्यक्ती का प्रथम कर्तव्य माना जाता हैं। यदी कोई अपने निजी स्वार्थ की उम्मीद करता है तो ऐसे व्यक्ती के साथ उदासिनता का व्यवहार किया जाता है। क्या पूंजी का कुछ लोगो के हाथो मे होना ही नैतिकता के कसोटी पर खरा उत्तर सकता हैं। "बिना किसी श्रम के, बिना किसी दक्षता के, बिना किसी विशेष योग्यता के, बिना किसी सूझ–बूझ के कुछ आदमी लखपती और करोडपती बन जाते है। यह चोरी नही तो और क्या है?"[9]

जब आपको कोई भी अन्य उपाय दृष्टीगोचर न हो और आदमी बहुत ही मजबूर हो तब भी किसी अन्य व्यक्ति कि वस्तू लेना उचित नही ठहराया जा सकता। सामाजिक स्वास्थ्य के लिये व्यक्ति को अपनी स्वार्थी भावना को त्यागना होगा, यह त्याग की भावना अनिवार्य बन जाती है। आगे धम्मिक सूत्त मे कहा गया है कि, "जो धर्म का जानकार है, ऐसे शिष्य को किसी भी स्थान से किसी भी चीज की चोरी करने से विरत रहना चाहिये। किसी दुसरे से भी किसी भी चीज की चोरी करने से विरत करने वाले है, ऐसे लोगो के किसी भी ऐसे कर्म का समर्थन नही करना चाहिये। उसे हर तरह की चोरी से विरत रहना चाहिये।"[10] बुध्द ने अपने जीवन यापन करने के लिए अच्छा मार्ग बतलाया हैं, जिसे बुध्द की सम्यक आजिवीका कहा जाता हैं। "प्रत्येक व्यक्ती को अपनी जीविका कमानी ही होती है। लेकिन अपनी जीविका कमाने के कुछ तरीके है और उन तरीकों मे कुछ बुरे है और कुछ अच्छे। बुरे तरिके है, जो किसी को चोट पहुचांते है अथवा किसी के साथ अन्याय करते है। अच्छे तरिके वे है जिनसे आदमी बिना किसी को हानि पहुचांए अथवा बिना किसी के साथ अन्याय किए अपनी जीवीका कमाता हैं। यही सम्यक आजीविका है।[11]

तिसरा शिल – कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामी

इसका अर्थ निम्न प्रकार है। तुम्हे न अन्य की पत्नी के साथ और न अन्य किसी व्यक्ति के साथ अनैतिक तालुकात स्थापित नही करना चाहिये, तुम्हे संयत जीवन बीताना चाहिये। भिक्खू और उपासक दोनो भी बुध्द धम्म के आधारस्तंभ है, इसलिए दोनो ने शिल का पूर्णरूपेन आचरण करना चाहिये।

> "कामेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरों
> मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो, ति।।"[12]

अर्थात कामवासना पर संयम रखना उत्तम है, वाणी से संयम रखना उत्तम है, मन पर संयम रखना उत्तम है और सभी प्रकार से संयम रखना उत्तम है।

"एक बुध्दीमान को व्यभिचार से ऐसे ही बचना चाहिये जैसे वह कोई जलते हुये अंगारों का गढा हो। जो ब्रम्हचर्य व्रत का पालन न कर सके उसे भी व्यभिचार नही करना चाहिये।"[13] वासनांधता के समान कुछ नही है, वासना सब से उग्र उत्तेजना कही जा सकती है। यदी सत्य की लालच वासना की उग्रता से बढ कर न होती तो हम से कितने धार्मिक जीवन बिता सकते थे। धम्मपद मे कहा है कि, "सौन्दर्य आदमी के चित्त को एकदम जाल मे फंसा देता है। आदमी सौन्दर्य के अनित्यस्वरूप का विचार ही नही करता। जो मूर्ख बाहय रूप से ही आकर्षित हो जाता है, वह किसी भी वस्तु के यथार्थ रूप को जान ही कैसे सकता है। जैसे रेशमी किडा अपने कोये मे ही उलझा रहता है, उसी प्रकार वह आदमी भी उपने ही इन्द्रिय सुख के जाल मे फंसा रहता है। लेकिन जो बुध्दीमान आदमी अपने को ऐसी बातो से पृथक रख सकता है, वह ऐसी बातो से मुक्त रहता है और दुःख का अन्त कर सकता है।"[14]

बुध्द ने भिक्खू संघ मे बौध्द भिक्खूओं को नारी के संपर्क मे आने से उनके साथ कैसा आचरण करना चाहिये इसका मंत्र भी दिया है। "यदि तुम्हे किसी स्त्री से कोई बातचीत करनी हो, तो पवित्र हदय से करो। यदि कोई वृध्दा हो, तो उसे अपनी माता समझो, यदि प्रौढा हो तो उसे अपनी बहन समझो यदि छोटी हो तो उसे अपनी छोटी बहन समझो, यदि बच्ची हो तो उसका आदर करो उससे कोमलता का व्यवहार करों।"[15]

यद्यपि धम्म सभी अयोग्य लैंगिक आचरणों का विरोध करता है फिर भी इसका यह मतलब नही होता कि, जो लोग उत्तम जीवन बिताने की मनशा रखते है लैंगिक आचरण से उन्हे अलग रखा गया हैं। यदी लैंगिक आचरण उत्तम जीवन का मूलतः विरोधी होता तो सिध्दार्थ के लिए बोधी ज्ञान प्राप्त कर पाना असंभव सा होता। सिध्दार्थ न केवल शादीशुदा थे बल्कि ऐशोआराम जिंदगी बिताते थे। लैंगिक आसक्ती का धम्म विरोध करता हैं। उसका यह कारण है कि यह शारिरीक सुख के लिए एक लालच पैदा कर देती है, और शरीर के कोई भाग बिमारी के कारण बन जाते हैं। यद्यपि शादी करने का उद्देश्य वंश वेल को बनाये रखना हैं। किंतु हकिकत मे जो शादीयॉ की जाती है वे भावी संतती के लिए नही की जाती बल्कि शादी करने वाले पक्ष–द्वय के स्वार्थ और सुखभोग के लिये। एक पत्नी या एक पती के चुनाव मे पारिवारीक रितीरिवाजो और भौतिक स्वार्थ का इतना विचार किया जाता है कि, न स्वाथ का कोई मूल्य होता है, न सुदंरता का, न बुध्दी का और ना हि हदय का। वंश परंपरा चालु रखने के अच्छे उद्देश्य से जो शादीयॉ रचायी जाती है उसका धम्म मे विरोध होने का सवाल ही पैदा नही होता। कई बौध्द संपद्राय का मत हैं कि, एक गृहस्थ उपासक न केवल अनागामी बल्कि एक अर्हत तक बन सकता है। "मिलिनद नरेश को

International Journal of Humanities and Social Science Research

उत्तर देते समय स्थविर नागसेन ने इस बात को स्विकार किया है कि घर पर रहने वाले गृहस्थों ने, सांसारिक सुखों का उपभोग करते हुए परं शान्तीप्रद निर्वाण को प्राप्त किया हैं। उपगुप्त महास्थविर ने अनक विवाहित स्त्री – पुरूषों को अर्हत तक का लाभ कराया हैं।"[16]

चतुर्थ शिल – मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामी

झुठ को अपने आचरण मे न लाना अथवा विवेक जागृत रखकर केवल सत्य ही बोलना ये सब करते समय किसी को क्षती नहीं पहुचनी चाहिए बल्कि मैत्रीभाव होना चाहिए। धम्मिक सुत्त मे कहा गया कि, "जब कोई किसी सभा या समिती मे उपस्थित हो तो उसे न तो किसी से असत्य बोलना चाहिये और न बुलवाना चाहिये और न किसी दुसरे झुठ बोलने वाले के साथ सहमती ही प्रकट करनी चाहिये। उस प्रकार के मिथ्या–भाषण से बचना चाहिये।"[17] तेविज्ज सूत्त का परामर्श देते हुये कहा गया है कि, "असत्य से विरत रहकर वह मिथ्यात्व से दूर रहता है। वह सत्य बोलता हैं, सत्य का वह कभी त्याग नही करता। वह छल– कपट से अपने जैसे लोगों को कष्ट नही देता।"[18]

बदनामी, खुशामद, झुठी गवाह देना ये सभी मिथ्या भाषण के विविध रूप हैं। बुध्द की सत्य और असत्य धारणा हमे स्पष्ट करने हेतु यहॉ पर राजा मिलिंद और भिक्खू नागसेन का संवाद प्रस्तुत करना उचित होगा। " भिक्खू नागसेन, बुध्द ने ऐसा कहा है कि, जानबूझकर झूठ बोलने से पाराजिक दोष (भिक्खू के द्वारा घटित चार मुख्य दोषों में से एक दोष, इस दोष से भिक्खू का भिक्खूपण जा सकता है।) होता है और आगे ऐसे भी कहते है की, जानबुझकर झुठ बोलने से साधारण दोष लगता है। इसलिए अन्य भिक्खू के पास जाकर उस दोष का स्विकार करना चाहिये।....

हे राजा, भगवान बुध्द के अनुसार भयंकर और साधारण ऐसे दो प्रकार हैं।

हे राजा, एक आदमी दुसरे को हाथ से मारता है, तब आप उसे कौन सा दंड दोगे।

भिक्खू, अगर वो माफी नही मांगता तो मै उसे एक स्वर्णमुद्रा का दंड करूंगा।

किंतु हे राजन, अगर उसने आपको हाथ से मारा तो आप उसको किस प्रकार का दंड देगे?

भिक्खू, हम उसके हाथ ही काट डालेंगे, पैर तोड डालेंगे, उसका सर कलम कर देंगे,

उसको मार डालेंगे, इतना ही नहीं उसकी आने वाली सात नसलो को नष्ट कर देंगे।

हे राजन, इसमे ऐसा क्या विशेष अंतर है यदी एक आदमी दुसरे को मारता है तो आप उसे एक स्वर्णमुद्रा का दण्ड देते है और वही आदमी जब आपको मारता है तो आप उसे हाथ पैर ही नही अपितू उसे मार डालने का दण्ड देते है, इसका क्या कारण है?

हे भिक्खू, इन दो आदमीयों में अन्तर है।

इसी प्रकार हे राजन, असत्य कहने मे भी नियम के अनुसार दो प्रकार होते हैं। एक भयंकर झुठ बोलना और दुसरा साधारण झुठ बोलना।"[19]

इस संवाद से यह प्रतीत होता है कि, बुध्द ने अहिंसा और हिंसा मे जिस प्रकार से अंतर रखा है और उस हिंसा को श्रेष्ठतम माना है, जो अनिवार्य है। साथोसाथ बुध्द ने सत्य और असत्य के सिध्दांत को भी इसी आधार पर अमंल मे लाया हैं। यदी झुठ बोलने से किसी की जान बचती है तो वह झुठ सर्वश्रेष्ठ सत्य हैं।

पंचम शिल – सुरामेरय – मज्ज पमादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी

किसी भी नशीली वस्तू का ग्रहण नही करना। नशीली वस्तू इन्सान से मूर्खतापूर्ण व्यवहार करवाते है। इतना ही नही उसे पाप का भागीदार बनाते हैं। "जो सदगृहस्थ धर्माचरण मे रस लेता है, उसे किसी भी नशीले पदार्थ का सेवन नही करना चाहिये। जो पीने वाले है, उसे उन का समर्थन नही करना चाहिये। शराब आदमी को पागल बना देती है।"[20] बुध्द दर्शन मे शराब का सेवन करना गलत माना गया है। "सुरा और कच्ची शराब पीने में पाचित्तिय है।"[21]

शराब और अन्य नशीली वस्तूओं का सेवन करना अज्ञानता हैं। दुसरो का नशीली वस्तूओंका सेवन करने के लिये प्रेरित करना पाप होता हैं। किसी भी प्रकार के नशे मे आदमी दुसरों के प्रति गलत व्यवहार करने लगता है और साथ ही गाली गलोच भी करता है। शराब की नशा कई अपराधो को जन्म देती हैं। इसलिए अपने आप को ऐसे स्थिती मे रखना दूसरो के लिये खतरे पैदा करना है। " नशा चाहे वो किसी भी प्रकार का हो इन्सान के शौहरत और सफलता दोनो को नष्ट कर देती हैं। झगडों तथा बिमारी का कारण बनती है इन्सान के शरीर पर कपडों की कोई एहमीयत नही होती, साथ ही आत्मसम्मान का कोई मूल्य नही होता, परिणामस्वरूप इन्सान ज्ञान प्राप्ती से बहोत दूर चले जाता हैं।"[22] सिगालोवाद सुत्त।

"भारत मे बौध्द धर्म ने ही सर्वप्रथम नशीले पदार्थो का सेवन निषिध्द ठहराया । धर्म जो शराब आदि नशीले पदार्थो का सेवन निषिध्द ठहराता है उसका कारण है कि नशा करने से आदमी तर्कानुकुलू चिन्तन करने मे असमर्थ हो जाता है और वह तर्क विरूध्द आचरण करणे के लिये भी स्वतंत्र हो जाता हैं।"[23]

"चिनी ब्रम्हजाल सुत्त में बौध्दों के लिये दारू बेचना मना है, बेचने को आसान बनाना भी निषिध्द है। ऐसा करने से किसी दूसरे की पाप कर्म मे वृध्दी हो सकती है।"[24]

इन्सान जितने अधिक नियमों का अपने आचरण मे लाता है उतना ही उसे लाभ होता है। लंबें समय तक यदि इंसान नियमों का अंमल करता है तो, लंबे समय तक अच्छे कर्मो का लाभ भी होता है। साथ ही जो इंसान सभी नियमो का पालन करता है न की उल्लंघन तो उसका उत्कर्ष ही होगा, उसका जीवन निरंतर अमनचमन मे रहेगा।

"योध सेवति दुस्सीले सीलवन्ते न सेवति।
बत्थुवीतिक्कमे दोसं न पस्सति अविद्यसु।।
मिच्छासंकप्प बहुलो इंद्रियानी न रक्खति।
एव रूपरस्स व सीलं जायते हीनभागियं।।"[25]

अर्थात जो इन्सान पापीयों के साथ रहता है और शिलप्राप्त लोगो के साथ नही रहता, जो नियमोका उल्लंघन करने वाला होता है, जिस के मन में निरंतर पापो का ही सैलाब चलता है, जो अपने शरिर का रक्षण नही कर सकता ऐसे इंसान को हम शीलवान कहे भी तो कैसे?

उपसंहार

1) अच्छी जिंदगी बिताने के लिये जीवन में अच्छे मापदण्ड होना अनिवार्य हो जाता हैं।
2) समाज में आचरण करते समय फीर वह सही है या, गलत इसके लिये नियमों का होना आवश्यक हैं। अच्छे आचरण केवल और पंचशिल में ही मिल सकत हैं। अन्य कही नही मिल सकते ऐसा मेरा मानना हैं।
3) पंचशिल पूर्णरूपेन मानव समाज को सामाजिकता प्रदान करता हैं। इसलिए बुध्द का धम्म समाजवादी हैं न की पूंजीवादी।
4) यदी समाज का हर इंसान पंचशिल तत्व का आचरण करेगा तो उसके आदर्श समाज निर्माण होकर ही रहेगा, इसमे मूझे कोई संदेह नही।

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसंपदा।
सचित्तपरिदपनं एतं बुध्दानं सासनं।।

संदर्भ

1. Dhammika S. *Good Question Good Answer*, Buddha Dhamma Mandal Society, Singapore. 2006, Page No. 28.
2. आंबेडकर, (डॉ0) बी0 आर- *भगवान बुध्द और उनका धर्म*, अनु: डॉ0 भदंत आनंद कौसल्यायन, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली. 2007, पृष्ठ क्र. 151।
3. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 152
4. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, अन:–डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, सिध्दार्थ गौतम शिक्षण व संस्कृती समिती, धनसारी, जि. अलिगढ (उत्तर प्रदेश). 1989, पृष्ठ क्र. 48
5. आंबेडकर, (डॉ.) भी.रा. (संस्थापक). प्रबुध्द भारत *(साप्ताहिक)*, मुंबई, 1953.
6. गांजरे, (प्रा) मा. फ. *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे*, खंड–4, अशोक प्रकाशन, नागपूर. 1975, पृष्ठ क्र. 67.
7. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, अनु:–डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, उपरोक्त, 1989, पृष्ठ क्र. 48.
8. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 59.
9. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 60.
10. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 58.
11. आंबेडकर, (डॉ.) बी. आर. *भगवान बुध्द और उनका धर्म*, 2007, पृष्ठ क्र. 155.
12. विमलकिर्ती, (डॉ.) (अनु.). *मिलिंद प्रश्न*, क्षितिज पब्लीकेशन, नागपूर, 2008, पृष्ठ क्र. 162.
13. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 60.
14. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 61.
15. गांजरे, (प्रा) मा. फ. *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे*, खंड–6, अशोक प्रकाशन, नागपूर. 1976, पृष्ठ क्र. 154.
16. नरसु, पी. लक्ष्मीण *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 64.
17. उराडे, ॲड.एस.के. बुध्द धम्म में नैतिकता का स्थान, *दि पीपल्स ॲडव्हाईजर*, ऑक्टोबर–डिसेंबर, नागपूर, 2008.
18. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 65.
19. विमलकिर्ती, (डॉ.) (अनु.). *मिलिंद प्रश्न*, 2008, पृष्ठ क्र. 181.
20. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 67.
21. सांकृत्यायन, राहुल (अनु.). *विनय– पिटक*, त्रिपिटक प्रकाशन प्रतिष्ठान, नागपूर, 2006, पृष्ठ क्र. 61.
22. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 87.
23. उराडे, ॲड.एस.के. बुध्द धम्म में नैतिकता का स्थान, *दि पीपल्स ॲडव्हाईजर*, ऑक्टोबर–डिसेंबर, नागपूर, 2008.
24. नरसु, पी. लक्ष्मी. *बौध्द धर्म का सार*, 1989, पृष्ठ क्र. 69.
25. पाटील, किर्ती (संपा.). *बौध्द धम्म जिज्ञासा*, विकास पाटील, नागपूर, 1997, पृष्ठ क्र. 149.

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

International Journal of Multidisciplinary Research and Development
Online ISSN: 2349-4182, Print ISSN: 2349-5979, Impact Factor: RJIF 5.72
www.allsubjectjournal.com
Volume 3; Issue 9; September 2016; Page No. 317-321

मृदा संवर्धनाची आवश्यकता

डॉ. रविन्द्र नारायणराव मुन्द्रे

सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला, महाराष्ट्र, भारत।

सारांश

मानवाचा विकास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मृदेशी संबधीत आहे. मृदा मानव, संस्कृती व सभ्यतेची जननी आहे. कृषी व पशुपालन मानव समाजाचे महत्वपूर्ण प्राथमिक व्यवसाय मृदेशी संबधीत आहे. जगातील बहुसंख्य जनता मृदेवर आधारीत व्यवसायाशी संबंधीत आहे. म्हणून मृदेची पोषण क्षमता व गुणवत्ता कायम ठेवून मृदेपासून दिर्घकाळ सतत व जास्तीत जास्त लाभ प्राप्त करण्यासाठी मृदा संवर्धन अनिवार्य आहे. त्यासाठी मानवी समाजाने आपली जीवनशैली बदलून आवश्यक तेवढा नैसर्गिक संसाधनाचा वापर करून कमीतकमी संसाधनापासून जास्तीत जास्त उपयोगीता मिळविली पाहिजे.

मूलशब्द: मृदा, मानवी समाज, वनस्पती, भूमी, जल

प्रस्तावना

संपूर्ण प्राकृतिक संसाधनात मृदा एक महत्त्वपूर्ण आधारभूत संसाधन आहे. मृदेमधून संपूर्ण जैव जगताला प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे अन्न पदार्थ प्राप्त होते. लहानापासून तर मोठया वनस्पतीपर्यत सर्व मृदेतूनच जन्माला येतात व त्या वनस्पतीवरच संपूर्ण पशु जीवनाचा विकास होतो. मानवाच्या संपूर्ण मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा, आर्थिक क्रिया, कृषी उत्पादन, पशुपालन, वन उद्योग मृदेवरच आधारीत आहे. जगातील 80 टक्के लोकसंख्या मृदेवर आधारीत व्यवसायाशी संबंधित आहे. आदीमानवापासून तर आधुनिक मानवपर्यत मानवाच्या संस्कृती व सभ्यतेचा विकास मृदेशी संबंधित आहे. म्हणजेच भूपृष्ठीय उपजच्या स्वरूपात मानव मृदेतच वाढतो व विकसित होतो.

पृथ्वी पृष्ठावरील मातीच्या पातळ थराला मृदा म्हणतात. पृष्ठ भागावरील खडकाचे विघटन व वियोजन होऊन निर्माण होणाऱ्या मातीच्या असंघटित व सुटया कणांना मृदा म्हणतात. पृथ्वी पृष्ठावरील स्तर ज्यात वनस्पती, गवत, झाडे–झुडपे, वेली वाढतात त्याला मृदा म्हटले जाते.

जे.एस. जोफी यांच्या मते, 'मृदा म्हणजे जीवजंतु, खनिज व जैविक पदार्थापासून निर्माण झालेली प्राकृतिक वस्तु असते'.

विल कॉक्सच्या मते, 'मानव सभ्यतेचा इतिहास मृदेचा इतिहास आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे शिक्षण मृदेपासूनच होते'.

व्हाईट व रेनरच्या मते,' पृथ्वी पृष्ठावर मृदा जर नसती तर कधीही जीवन संभव झाले नसते''.

मानवाचा विकास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मृदेशीं संबंधित आहे. मृदा मानव, संस्कृती व सभ्यतेची जननी आहे. कृषी व पशुपालन मानव समाजाचे महत्त्वपूर्ण प्राथमिक व्यवसाय मृदेशीं संबंधित आहे. कृषीची घनता व संपन्नता मृदेच्या सुपीकतेवर आधारीत आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन मृदेशिवाय होऊ शकत नाही. तसेच आधुनिक विकासाकरिता कृषी आवश्यक आहे. मृदेची गुणवत्ता व सुपीकतेने मानवाला सर्वात जास्त प्रभावित केले आहे. मृदेचे मानवाद्वारे भिन्न – भिन्न उपयोग तांत्रिक प्रगतीचा आधार आहे.

तांत्रिक विकासामुळे मानवाने नदीच्या खोऱ्यातील व त्रिभुज प्रदेशातील उपजाऊ गाळाच्या मृदेतून वार्षिक तीन पीके घेऊन उत्पादनात प्रचंड वाढ केल्याने मानवाच्या, अन्न, निवारा या आवश्यक गरजा पूर्ण झाल्या. त्यामुळे मानव इतर सर्व दिशेने प्रगती करण्यास समर्थ झाला. वाहतूक, व्यापार, उद्योगधंदे, दळणवळण, कच्चा माल, कला इत्यादींचा सर्वांगिण विकास सुपीक उपजाऊ मृदेवर आधारीत सिंधू, नाईल, हँगहो, दजला, फरात इत्यादी नदीच्या खोऱ्यातील सभ्यता प्राचीन काळापासून मानवी प्रगतीचे आदर्श स्वरूप स्पष्ट करते. प्राचीन काळापासून आजच्या आधुनिक काळात सुध्दा लोकसंख्येचे सर्वाधिक केंद्रीकरण नद्यांच्या खोऱ्यातच आढळते. आशिया खंडातील 75 टक्के लोकसंख्या सुपीक गाळाच्या मैदानी कृषी योग्य प्रदेशात वसलेली आहे. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, कृषीच्या उत्पादकतेने मानवी समाजाला जीवनदान दिले आहे. त्यामुळे आज दिसणारी संपूर्ण मानवी प्रगती या मृदेवरच आधारित आहे. म्हणूनच मृदा हे अमूल्य असे आधारभूत संसाधन आहे.

पृथ्वीपृष्ठावरील मातीच्या पातळ थराला मृदा म्हणतात. मृदा खडक, खनिज व जैव पदार्थाचे मिश्रण असून त्यात जीवनाच्या पोषणाची क्षमता विद्यमान असते. मृदेची निर्मिती खडकांचे व जैविक पदार्थाचे कुजणे व सडल्याने होते. मृदेत ऑक्सीजन, सिलीकॉन, लोह व अल्युमिनीअम तसेच नायट्रोजन, कॅल्शीयम, फॉस्फोरस, पोटॅशियम, मॅग्नेशियम, आयोडिन व तांबे इत्यादी प्रमुख खनिजे आढळतात. वनस्पती व जैव तत्त्वाच्या विद्यमानामुळे मृदेत जैव तत्त्व मिसळते. या सर्व पदार्थामुळे मृदेची सुपीकता व उत्पादकता वाढून मृदा विकसित होते व वनस्पतीचे अन्न तयार करण्यास मदत होते.

मृदेची संरचना सुध्दा गुणवत्तेचा प्रमुख आधार आहे. मृदेच्या कणांचा आकार व त्यांच्या परस्परांशी असणारा संबंध हा मूळ खडकांवर अवलंबून असतो. मृदेच्या योग्य संरचनेमुळे त्यात हवा व पाण्याचे प्रमाण वनस्पतीच्या विकासाकरिता आवश्यक असते. मृदेच्या उत्पत्तीमध्ये हवामानाचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण असतो. भिन्न– भिन्न हवामान असणाऱ्या प्रदेशात वेगवेगळी मृदा निर्माण झाली असून भौतिक, रासायनिक, जैविक व सांस्कृतिक कारकांच्या क्रिया, प्रक्रियामुळेच मृदेची रचना होते. जी संपूर्ण जैव जगताचा आधारस्तंभ आहे त्यामुळेच मृदा ही एक संसाधन आहे.

मृदा अवमूल्यन (Land Degradation)

मृदा अवमूल्यन म्हणजे मृदेची उत्पादकता कमी होणे होय. मृदेतील जैविक घटकाचे प्रमाण कमी झाल्याने मृदेतील सुपीकता कमी होते. त्यामुळे मृदेची उत्पादन क्षमता घटते त्याला मृदा अवमूल्यन असे म्हणतात. मृदेत खनिज, खडक, वायू, जल, मृदाघोल व जैविक पदार्थ यांचे मिश्रण असते. या पदार्थाला प्रमाणबध्द मिश्रणामुळे मृदेची उत्पादकता वाढीस लागते. वनस्पतीच्या आच्छादनामुळे मृदेत सतत जैविक घटक मिसळत असतात. परंतु वनस्पतीचा ऱ्हास झाल्याने

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

मृदा अवमूल्यन होते. शुष्क प्रदेश तसेच उष्ण कटिबंधातील प्रदेशाच्या मृदेतून जास्त पर्जन्यामुळे व मृदेतून जैविक घटकांचे निष्कालन झाल्यामुळे मृदा अवमूल्यन मोठया प्रमाणावर झाले आहे.
मृदेचे अवमूल्यन भौतिक व मानवी दोन्ही घटकाद्वारे घडून येते. पर्जन्याचे प्रमाण जास्त, वनस्पतीचा ऱ्हास, मृदेचा अत्युच्च उपयोग, अति पशुचरण, सततची कृषी, चादर धूप, नलिकांचा विकास व क्षारतेत वाढ इत्यादी कारणामुळे मृदा अवमूल्यन होते. मृदा अवमूल्यनामुळे पडित जमिनीचे क्षेत्र वाढते, उत्पादनाचे प्रमाण कमी होते. कृषी क्षेत्रात घट व अन्नधान्याचे उत्पादन बंद झाल्याने लोकांना स्थलांतर करावे लागते इत्यादी परिणाम मृदा अवमूल्यनामुळे घडून येतात.

मृदा अवमूल्यनाची कारणे

1) **पर्जन्याचे प्रमाण जास्त :** पर्जन्याचे प्रमाण जास्त असणाऱ्या प्रदेशातील मृदेतून पोषक तत्त्वाचा ऱ्हास होतो.
2) **वनस्पतीचा ऱ्हास :** मृदेवरील वनस्पतीचा ऱ्हास झाल्यास मृदेत मिसळणाऱ्या जैविक घटकांचे प्रमाण कमी होते, पर्यायाने मृदेचे अवमूल्यन होते.
3) **मृदेचा अत्युच्च उपयोग :** मृदेच्या अत्युच्च उपयोगामुळे मृदेतील पोषक तत्त्वाचा सतत ऱ्हास होतो.
4) **अती पशुचरण :** पशुचरणाचे प्रमाण जास्त असल्यास मृदेवरील जैविक घटक प्राणी नष्ट करतात व मृदेची धुप जास्त होते.
5) **सततची कृषी :** मृदेवर सतत कृषी केल्यास मृदेतील जैविक घटकांचा ऱ्हास होतो व मृदा नापिक बनते.
6) **चादर धुप :** तीव्र पर्जन्यामुळे मृदेचा वरील थर वाहून गेल्यास मृदा नापिक बनते त्यामुळे मृदेचा दर्जा खालवतो.
7) **नलिकांचा विकास :** तीव्र पर्जन्यामुळे मृदेवर ओहळ पडून नलिकांचा विकास होतो त्यामुळे सुपीक मृदा वाहून जाते व मृदेची धूप होते.
8) **क्षारतेत वाढ :** जास्त जलसिंचनामुळे जलातील व मृदेतील लवण पदार्थ मृदेच्या वरच्या थरात जमा होतात त्यामुळे मृदा नापिक बनते.

मृदा अवमूल्यानाचे परिणाम

1) पडित जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ : मृदा अवमूल्यनामुळे नापिक मृदा निर्माण होते अशा मृदेतून पीक घेतली जात नाही त्यामुळे पडित जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ होते.
2) उत्पादनाचे प्रमाण कमी : अवमूल्यन झालेल्या मृदेची उत्पादन क्षमता कमी होते त्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन कमी होते.
3) कृषी क्षेत्रात घट : अवमूल्यन झालेली मृदा पडित झाल्यामुळे कृषी भूमिखालील क्षेत्राचे प्रमाण कमी होते त्यामुळे कृषी क्षेत्रात घट होते.
4) मानव व पशुंचे स्थलांतर : अवमूल्यन झालेल्या मृदेमधून कोणत्याही अन्न धान्याचे उत्पादन होत नसल्यामुळे मानव व पंशुना स्थलांतर करावे लागते.

मृदा अवमूल्यन रोखण्याकरिता उपाय –

1) मृदा अवमूल्यन रोखण्याकरिता वनस्पतीची लागवड करणे हा महत्त्वपूर्ण उपाय आहे. कारण यामुळे मृदेत जैविक घटक मिसळतात.
2) पशुचरणाचे प्रमाण मर्यादित स्वरूपात असावे.
3) मृदेची उपेक्षा करू नये.
4) मृदेची प्रदूषणापासून रक्षा करणे.
5) जलसिंचनाचे प्रमाण आवश्यकतेपेक्षा जास्त नसावे.
6) सतत कृषी केल्यापेक्षा एका पिकाच्या उत्पादनानंतर काही मृदा खुली सोडावी.
7) जैविक खतांचा वापर करावा.
8) किटकनाशके व रोगनाशके कमी प्रमाणात वापरावे.
9) पिकांची फेरफार व आलटून पालटून पीके घेतल्यास मृदेची पोषण क्षमता वाढते.
10) मृदेची धूप होऊ देऊ नये.
11) मृदेची क्षारता वाढताना मृदेत जिपसनचा वापर करावा.
12) मृदेचे सतत परीक्षण करावे.

भूमीपात किंवा भूमीस्खलन (Land Slide)

जेव्हा प्राकृतिक व मानवीय कारणाने खडकांना हादरे बसतात तेव्हा तो गुरूत्वाकर्षणापासून मुक्त होतो व कडे कोसळतात त्याला भूमीपात किंवा भूस्खलन असे म्हणतात. आधारभूत खडकाच्यावरील भागातून खालच्या भागाकडे वेगाने झालेल्या हालचालीला भूमीपात असे म्हणतात. भूमीपाताच्या घटना पर्वतीय दऱ्या खोऱ्याच्या भागात तसेच सागर किनाऱ्यावरील पर्वत रांगात मोठया प्रमाणावर घडतात. साधारणतः भूमीपात भूकंप नद्यानी पर्वतीय प्रदेशात दऱ्या कोरल्याने जास्त पर्जन्य व खननामुळे खडक वेगवेगळे होते. जल मुरण्याचे प्रमाण जास्त इ. नैसर्गिक कारणाने भूमीपात होतात. परंतु नैसर्गिक कारणापेक्षा भूमीपाताला मानवीय कारणे जास्त प्रभावी करतात. त्यामुळे मानवनिर्मित विभिन्न प्रकारच्या क्रिया– प्रक्रियामुळे भूमीपात घडून येतो.

भूमीपाताची कारणे

1) वृक्षतोड

पर्वतीय दऱ्या–खोऱ्यांच्या भागाचे संरक्षण करण्याकरिता निसर्गतः वृक्षांची निर्मिती झाली असते. वृक्षांच्या मुळांनी खोलपर्यत खडक व मृदेला धरून ठेवले असते.परंतु मानवाने वृक्षतोड केल्याने पर्वतीय उताराचे भाग वृक्षविहीन होऊन खडक सैल होतात त्यामुळे पर्वताचे कडे कोसळतात.

2) मानवी विकास

मानवाने रस्ते, पुल, बोगदे, धरण, जलाशय, कालवे, घरे, कृषी इत्यादीची निर्मिती करण्याकरिता मोठया प्रमाणावर पर्वतीय उताराचे व पायथ्याचे भाग खोदले जातात. त्यामुळे आधारभाग कमकुवत होतात पर्यायाने भूमीपात घडून येतो.

3) वस्ती व कृषीचा दाब

पर्वतीय भागात मानवाने उतारावर कृषी व वस्तीचा विकास केला आहे. कृषी व घराची निर्मिती पर्वताच्या पायथ्यापासून वरील भागात होत जाते. पर्वतीय पायथ्याच्या भागात याचा विस्तार जास्त असतो. त्यामुळे पायथ्याच्या भागात दाब पडून पर्वताचे कडे कोसळतात.

भूतीपाताचे प्रकार

भूमीपात घडून येण्याच्या प्रक्रियेनुसार त्याचे पुढील प्रकार पडतात –
1) स्थानांतरित भूमीपात : पर्वतीय दऱ्या – खोऱ्याच्या उतारावरील वनस्पतीचे आच्छादन नष्ट करून घरे, वसाहती, रस्ते याकरिता पर्वतीय पायथ्याचे भाग तोडले जातात. तेव्हा पर्वताच्या वरील भागातील खडकाचे खंड घसरत खाली कोसळतात त्याला स्थानांतरित भूमीपात म्हणतात.
2) चक्रीय भूमीपात : पर्वतीय उतारावरील भूमीचे भाग वेगवेगळया हालचालीमुळे खचताता व निर्माण झालेला मलबा उतारावरून चक्रीय स्वरूपात खाली वाहत येतो. यात खडकाच्या मोठ–मोठया तुकडयापासून तर मृदेच्या बारीक कणापर्यंतचा भाग असतो.
3) खंड भूमीपात : सागर किनाऱ्यावर असलेल्या पर्वतीय भागाच्या पायथ्याची सागरी लाटामुळे झिज होते. त्यामुळे पर्वतीय पायथ्याचे आधार कोरले जातात व वरील भाग लटकत राहतात. जेव्हा संपूर्ण

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

आधार नष्ट होतो तेव्हा खडकाचे खंड सागरी किनाऱ्यावर कोसळतात.

4) वाह भूमीपातः मानवीय कार्यामुळे पर्वतीय उतारावर वेगवेगळया हालचाली व क्रिया –प्रक्रियामुळे पर्वताच्या भागाची सतत झिज होत असते. तर काही भाग खचतो. दगड, गोटे इत्यादीमुळे निर्माण झालेला मलबा पर्वतीय उतारावरून वाहत पायथ्याच्या भागात येतो त्याला वाह भूमीपात असे म्हणतात.

भूमीपाताचे परिणाम

भूमीपात पर्वतीय भागात मोठया प्रमाणात होत असतो. त्यामुळे पर्वतीय प्रदेशातील जनजीवनावर मोठा परिणाम होतो. त्यामुळे भूमीपाताला नैसर्गिक आपत्ती समजली जाते. भूमीपातामुळे गाव व शहर उजाड होते. रस्ते व बाध तुटतात, नद्यांच्या मार्गात अडथळे येतात. पर्वतीय प्रदेश व उतारावरील वनस्पती नष्ट होते व जीव पलायन करतात. भारतातील हिमालयीन क्षेत्रात भूमीपातामुळे हजारो लोकांचा मृत्यू होतो व करोडो रूपयांची संपत्ती नष्ट होते. 1984 मध्ये भारतातील नैनीताल जवळील भूमीपाताने नैनीसरोवर भरून गेले. 1968 मध्ये दार्जिलिंगच्या भूमीपाताने हजारो लोक मृत्युमुखी पडले व नद्यांना पूर आले. 1903 मध्ये अमेरीकेच्या अल्बर्टा प्रातांत केरटील पर्वतात भूमीपातामुळे फ्रॉक नगरातील 70 टक्के लोक मारले गेले.

भूमीपाताला कमी करण्याकरिता उपाय–

भूस्खलनाने प्रभावित पर्वतीय भागातील जन व धनाचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याकरिता पर्यावरणाच्या घटकात परिवर्तन करणाऱ्या मानवी हस्तक्षेपाला नियंत्रित केले जावे. निर्माण कार्याची योजना भूगर्भीत रचना व भौगोलिक परिस्थिती इत्यादीचे अध्ययन करून केली जावी. उतारावर वनस्पती लावणे व त्याचे संरक्षण करणे प्रमुख उपाय आहे. जलप्रवाहाचे नियंत्रण करणे तसेच भूमीपातग्रस्त भागात मानवी वस्त्यांना प्रतिबंध करणे हा प्रमुख उपाय आहे.

मृदा धुप (खनन, ऱ्हास, झीज) (SOIL EROSION)

पृथ्वी पृष्ठावरील मातीच्या थराची धुप, नदी, हिमनदी, वारा, सागरी लाटा व भूमीगत जल इत्यादी खननाच्या कारकामुळे घडून येते. त्याला मृदेचे क्षरण किंवा ऱ्हास, झीज व धुप असे म्हणतात. विदारणामुळे भूपृष्ठांवर खडकांचा भूसा पसरलेला असतो. वारा, वाहते पाणी व हिम इत्यादींमुळे खडकांच्या भूशाला एक स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर वाहून नेले जाते. खडकांच्या भूशाचे याप्रकारे होणाऱ्या स्थलांतरणाला परिवहन म्हटले जाते. परिवहनाच्या क्रियेत खडकांचे तुटणे निरंतर चालू असते. वारा, वाहते जल व हिम इत्यादी नैसर्गिक कारक मार्गातील खडकांचे खोदणे, उकरणे व घर्षण करणे, या क्रियेला खनन असे म्हणतात. खननाच्या सर्व कारकांचे कार्य आपल्या प्रदेशात महत्त्वपूर्ण असून सर्वात जास्त खनन वाहत्या पाण्याने घडून येते. भिन्न – भिन्न हवामान व प्राकृतिक रचनेतील विविधतेमुळे मृदेची धूप घडून येते.

एक से.मी. मृदेचा थर निर्माण होण्याकरिता हजार वर्ष लागतात, तर मृदेचे खनन होण्यास 2 दिवस लागतात. एका अनुमानानुसार दर वर्षी 60 कोटी टन मृदेचे खनन होते. भारतात दरवर्षी 492 लाख हेक्टर जमिनीची धूप होते.

मृदेच्या खननाने प्रभावित असलेली भूमी जगातील सर्व भागात आढळते. जेथे पाण्याची तिव्रता, वनस्पतीची न्युनता वा ऱ्हास, तिव्र उतार इत्यादी ठिकाणी मृदा खननाचा वेग जास्त असतो तसेच पर्वतीय क्षेत्र, हिमक्षेत्र व सागरी किनारी भागात मृदा खनन जास्त असते.

मृदेचे खनन ही पर्यावरणाची मुख्य बाब असली तरी, त्याला मानव सुध्दा तितकाच कारणीभूत आहे. त्यामुळे प्रकृतीचे संतुलन बिघडते व पर्यावरणाच्या कित्येक समस्या निर्माण होतात व त्यांचे परिणाम एवढे भयानक असतात की, संपूर्ण मानव समाजाचे नुकसान होते. मृदा खननाच्या संदर्भात प्रो. गिलोवर यांचे स्पष्टीकरण महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या मते, 'मृदेच्या खननामुळे देश निर्वासीत होतो, मानवाचे स्वास्थ आणि समृध्दीचा नाश होऊ लागतो, तसेच कृषी नष्ट व शेतकरी बेकार होतात, हा दोष एक वर्षात होत नसून कित्येक वर्ष लागतात, म्हणजेच मृदेच्या खननाला संथपणे होणारा मृत्यू म्हटले जाते'.

नदी, हिमनदी, वारा, सागरी लाटा व भूमीगत जल या खननाच्या कारणामुळे पृथ्वीपृष्ठावरील मृदेचा पातळ थर वाहत जाऊन नष्ट होतो. भूमीवर खडे पडते यामुळे मृदेची जी हानी होते त्याला मृदा खनन असे म्हणतात. मृदेची धूप किंवा ऱ्हास पुढील प्रकारे घडून येते.

मृदा खननाचे प्रकार

1) भूस्तरीय खनन (Geological Erosion)

प्राकृतिक कारणाने होणाऱ्या मृदेच्या खननाला भूस्तरीय खनन असे म्हणतात. ही प्राकृतिक क्रिया असून अतिशय मंद गतीने खनन होत असल्यामुळे यामुळे विशेष प्रकारची हानी होत नाही. यात खननाचे कारक प्राकृतिक नियमानुसार संथपणे कार्य करीत असतात.

2) त्वरीत खनन (Accelerated Erosion)

यालाच मानवाद्वारे होणारे खनन असे सुध्दा म्हणतात. मानवी क्रिया प्रक्रियाद्वारे खननामध्ये वाढ होते. याला मानवाच्या क्रिया – प्रक्रियामुळे मृदेत कठोरता, लेपन, भुसभूशीत आणि अत्यंत उपयोगामुळे मृदेची गुणात्मक घट याला मृदेचा ऱ्हास किंवा हानी म्हणतात.

3) स्प्लॅश खनन (Splash Erision)

वनस्पतीरहीत खुल्या भूमीवर पावसाचे पाणी सरळ भूपृष्ठावर पडते त्यामुळे मृदेचे कण अलग होतात त्याला स्प्लॅश खनन असेही म्हणतात. खुल्या भूमीच्या क्षेत्रात वनस्पतीचे आच्छादन नसल्यामुळे पर्जन्याला विरोध होत नाही. वाहत्या पाण्याबरोबर मृदेचे कण वाहत जातात.

4) चादर धूप (Sheet Erosion)

चादर धूप साधारणतः समतल भूमीवर जास्त होते. मुसळधार पर्जन्यामुळे पाण्याच्या लाटेबरोबर मृदेच्या सूक्ष्म कणाच्या थराचे खनन होते जेव्हा मृदेचे पातळ थरात खनन होते तेव्हा त्याला चादरी धूप असे म्हणतात. चादरी धूप झालेली भूमी कृषीकरिता योग्य राहत नाही. प्रो. जॅक्स व व्हाईट यांच्या मते, 'पशुद्वारे अती चराई व अन्य कोणत्याही कारणाने कृषी, वन किंवा प्राकृतिक वनस्पतीचा नाश होऊ लागतो. तेव्हा मृदेची धूप होण्याची गती एवढी तीव्र असते की, ज्या मृदेची धूप एका वर्षात होते त्या मृदेची धूप एका दिवसात होऊ शकते'

5) नलीका खनन (Rills Erosion)

जेव्हा तीव्र पर्जन्य होते तेव्हा वाहत्या पाण्याचे प्रवाह लहान लहान नाल्यांमधून जाते त्यांना नलीका म्हणतात. त्यापासून होणाऱ्या खननाला नलीका खनन असे म्हणतात. याप्रकारच्या खननामुळे भूपृष्ठावर लहान नलिका, खळगे, खजगे निर्माण होतात त्यामुळे भूपृष्ठ ओबड –धोबड दिसते.

6) घळई खनन (Gully Erosion)

नलिका खनन झाल्यावर सततचे पर्जन्य किंवा तीव्र उताराच्या प्रदेशात नलिका खनन वाढत जाते त्यामुळे नलिका खननाचा विकास होऊन नलिकेचे दाट जाळे निर्माण होते. हे जाळे भूपृष्ठावर कायमचे स्थापन होऊन त्यांचा आकार व खोली वाढत जाते. शेवटी या नलिका लांब आणि खोल जलधारा मध्ये बदलतात. या मोठया नलिकांना घळई असे म्हणतात, व यापासून होणाऱ्या खननाला घळई खनन असे म्हणतात. या प्रकारे खनन झालेला भाग अत्यंत

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

उबड–खाबड होतो. त्या खोल दऱ्या असतात, अशा भूमीला बंजर भूमी असे म्हणतात.

7) मृदेचे संवर्धन ;ब्वदेमतअंजपवद वि वपसद्ध

मृदा प्राकृतिक आधारभूत संसाधन असून, त्यावर मानव, पशुपक्षी, वनस्पती व जीवजंतू मृदेतून मिळालेल्या अन्नावर जगतात. मृदेची पोषण क्षमता व गुणवत्ता कायम ठेऊन मृदेपासून दीर्घकाळ सतत व जास्तीत जास्त लाभ प्राप्त करण्याकरिता मृदा संवर्धन अनिवार्य आहे. मृदेच्या संवर्धनाकरिता पुढील प्रकार स्पष्ट केले जातात.

मृदा संवर्धनाचे प्रकार

1) वनस्पती आवरण : वनस्पती आवरणामुळे मृदेचे खनन कमी होते. पावसाचे पाणी झाडाला अडविले जाते किंवा झाडाची पाने गळल्यास जमिनीवर पडलेल्या पानावर पाणी पडते, तसेच झाडाची मुळे जमिनीत खोलवर जातात व मृदेला धरून ठेवतात त्यामुळे मृदेचे खनन होत नाही. खुल्या बंजर भूमीवर वनस्पतीचे आवरण असल्यास मृदेचा ऱ्हास होत नाही व मृदेत जैविक तत्त्वाची निर्मिती सुध्दा होते. 1950 पासून भारत सरकारने वन महोत्सव सुरू करून शेती योग्य नसलेल्या जमिनीत सामाजिक वनीकरण विभागाद्वारे वृक्ष लागवड केली जाते.

2) नियंत्रित पशुचरण : अनेक देशात अत्याधिक पशुचरणामुळे कुरणे वाळवंट बनत आहे. त्यामुळे मृदेचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास होत आहे. यावर मात करण्याकरिता पशुचरण नियंत्रित केले जावे, गयतांच्या गुणांचा विकास करून कालिक पशुचरण व्हावे, जास्त पशुच्या संख्येला लहान कुरणावर पाठवू नये, कुरणे ही अवकाश विधीने नियंत्रित केले जावे.

3) पायऱ्या पायऱ्याची शेती : पर्वतीय व पठारी प्रदशातील मृदेचे खनन थांबविण्याकरिता पायऱ्या पायऱ्यांची शेती केली जाते. त्यामुळे पाण्याचा वेग कमी होऊन मृदेचे खनन कमी होते. जगात सर्वत्र पर्वतीय प्रदेशात याप्रकारची शेती आढळते. भारतात प्रामुख्याने हिमालय पर्वतीय प्रदेशात ही शेती केली जाते.

4) उताराच्या कटकोनात शेती करणे : उताराला अनुसरून समांतर दिशेत पेरणी केल्यास मृदेचे खनन जास्त होते. परंतु उताराच्या काटकोनात पेरणी केल्यास वाहत्या पाण्याचा वेग कमी होऊन मृदेचे खनन कमी होते.

5) नाल्यांची व्यवस्था : पर्जन्यामुळे येणारे पाणी शेतात पसरू न देता नाल्यांची व्यवस्था करून विशिष्ट दिशेने बाहेर काढल्यास व त्या नाल्यामध्ये भर टाकून पाण्याची गती संथ केल्यास मृदेचा ऱ्हास कमी करता येते.

6) शेताचे धुरे बांधणे : शेतांच्या सभोवताल धुरे बांधल्याने जमा होणारे पावसाचे पाणी जमिनीत जास्त प्रमाणात मुरते व पाणी वाहून जात नाही त्यामुळे मृदेचा ऱ्हास होत नाही.

7) पिकांची पट्ट्यांच्या स्वरूपात पेरणी : ज्या भागात मृदेचे खनन अत्याधिक असते तेथे पिकांची पेरणी पट्ट्यांच्या स्वरूपात एकानंतर एक केल्यास मृदेचा ऱ्हास कमी होतो. एकाच शेतात वेगवेगळया पिकांचे अनेक पट्टे आढळतात किंवा मिश्रित अन्नधान्यांची शेतात पेरणी केल्यास मृदेचा ऱ्हास कमी होतो.

8) पिकांची हेरफेर : एका पिकानंतर दुसरे पीक घेतल्याने मृदेतील पोषणात तत्त्व कायम राहतात. परंतु कित्येक प्रदेशात सतत एकच पीक घेतात, त्यामुळे मृदेतील पोषक तत्त्वाचा ऱ्हास होतो व मृदेची उत्पादन शक्ती कमी होते. त्यामुळे एकच पीक सतत न घेता आलटून पालटून वेगवेगळी पीके घेतल्यास उत्पादनात वाढ व मृदेची उत्पादन क्षमता कायम राहते.

9) पेबल मंच : ज्या प्रदेशात पर्जन्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे अशा प्रदेशात शेतात रेती मिश्रित खडी टाकतात, त्यामुळे पर्जन्याचे जल शेतातून वाहून न जाता जमिनीत मुरते व मृदेतील पाण्याचा साठा वाढतो त्यामुळे धूप थांबते.

10) उताराच्या जमिनीवर चर खोदणे : पर्वतीय व पठारी प्रदेशातील तीव्र उतार असणाऱ्या जमिनीवरून पाणी वाहून गेल्याने जमिनीची धूप होते. परंतु उताराला आडव्या दिशेत चर खोदल्यामुळे पाण्याबरोबर धूप वाहणारी माती अशा चरात साठवते व जमिनीवर धूप कमी होते.

11) योग्य खतांचा वापर : जमिनीची उत्पादकता वाढावी व जमिनीचा कस टिकून राहाण्याकरिता खतांचा वापर केला जातो. शेतीसाठी योग्य प्रमाणात सेंद्रीय व रासायनिक खतांचा वापर केल्यास मृदेची धूप थांबवून उत्पादकता वाढते व जमिनीचा कस टिकून राहतो. परंतु योग्य खतांचा वापर करण्याकरिता शेतातील मृदेची तपासणी करणे आवश्यक असते.

12) धरणे बांधणे : जास्त पर्जन्याच्या प्रदेशातील नद्यांना मोठमोठे पुर येतात त्यामुळे मृदेची धूप मोठया प्रमाणावर होते. अशा नद्यांवर धरणे बांधल्यास धरणात पाण्यांचा साठा होतो व धरणामुळे पुराचे नियंत्रण झाल्यामुळे जमिनीची धूप मोठया प्रमाणावर थांबते.

वाळवंटीकरण (Desertification)

वाळवंट हा शब्द इंग्रजी भाषेच्या क्मेमतज या शब्दापासून बनला याचा अर्थ ज्या ठिकाणी शेती होत नाही व तेथील निवासी त्या प्रदेशाला सोडून दुसरीकडे गेलेले आहे असा होतो. वाळवंट म्हणजे जेथे बाष्पीभवन व तापमान जास्त आणि पर्जन्याचे प्रमाण 25 से.मी. पेक्षा कमी असलेल्या प्रदेशाला म्हटले जाते. साधारणतः जगात वाळवंटाची निर्मिती खंडाच्या पश्चिम भागात झालेली असून सर्व खंडात वाळवंटाचा विस्तार आढळतो.

जगात सहारा, गोबी, थर, अरेबियन, कलाहारी, नामीब, कारू, अँटाकामा, पेरू, चिली, पॅन्टेगोनिया, कॅलिफोर्निया, एरिझोना, मोनावे व मेक्सीको तसेच ऑस्ट्रेलिया येथे वाळवंटाचा विस्तार असून जागातील एकूण भूमीच्या 30 टक्के भूमीवर वाळवंटाचा विस्तार आहे. या संपूर्ण प्रदेशात पर्जन्याचे प्रमाण 10–20 इंच असून काही प्रदेशात पर्जन्य जास्त होते, त्यामुळे वाळवंट शुष्क तर काही अर्धशुष्क आहेत.

वाळवंटीकरणाची कारणे

निसर्गतः व मानवी हस्तक्षेपामुळे आद्र क्षेत्राचे शुष्कतेकडे व शुष्कतेकडून वाळवंटाकडे सतत बदल होत आहे. त्याकरिता पुढील कारणे स्पष्ट केली जातात.

1) जास्त जलसिंचन : जलसिंचनाची सोयी उपलब्ध असलेल्या प्रदेशात कृषी योग्य भूमीला सतत जलसिंचन केले जाते. तसेच एकाच भूमीतून अनेक पीके घेतली जातात. सततच्या जलसिंचनामुळे जमिनीत जलाची पातळी वाढते त्यामुळे पीके नष्ट होतात त्यामुळे भूमी नापिक होते.

2) वृक्षतोड : मानवी समाजाच्या विभिन्न गरजा पूर्ण करण्याकरिता वृक्षतोड केली जाते त्यामुळे जंगलाची दुय्यम जंगल, झुडपात, गवतात व गवताचे वाळवंटात रूपांतर होते.

3) पशुचरण : शेळया – मेंढया, गुरे–ढोरे इत्यादी पाळीव प्राण्यांना कुरणाच्या क्षमतेपेक्षा जास्त प्रमाणात सोडले तर कुरणे नष्ट होतात. त्यामुळे तो प्रदेश वनस्पतीविहीन बनतो.

4) मृदाधूप : वृक्षतोड व जास्त प्रमाणात पशुचरण झाल्याने भूमीचे भाग ओसाड बनतात त्यातच जास्त तापमानामुळे मृदेचे काईक विदारण होऊन मृदेचे कण एकमेकांपासून अलग अलग होतात. पर्जन्यामुळे मृदेचा संपूर्ण थर वाहून नेला जातो त्यामुळे संपूर्ण क्षेत्र विदीर्ण होते. ही परिस्थिती चंबळ नदीच्या खोऱ्यात आढळते.

5) भूमीगत जलस्तरात ऱ्हास : पर्जन्याप्रमाण कमी असलेल्या प्रदेशात भूमीगत जलस्तरातून जास्त उपसा केला जातो. त्यामुळे भूमीगत जलस्तराचा ऱ्हास होऊन भूमी कोरडावाहू बनते. पर्यायाने वाळवंटीकरणाला चालना मिळते.

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

6) खते व जंतुनाशकाचा वापर : आधुनिक शेतात जास्त उत्पन्न मिळविण्याकरिता रासायनिक खते व जंतुनाशकाचा प्रचंड वापर केला जातो. त्यामुळे मृदेत रासायनिक घटक मिसळतात पर्यायाने मृदा अनुत्पादक बनते व पुढे हीच मृदा वाळवंटात रूपांतरित होते.

वाळवंटीकरणाचा परिणाम

1) जैविक घटकाचे निवास क्षेत्र नष्ट : निसर्गतः वाळवंटी प्रदेशात वारा वेगाने वाहत असल्याने खडकाचे यांत्रिक विदारण होऊन विघटन होते व वाळूची निर्मिती होते. तसेच मानवीय कारणानेसुध्दा वाळवंटाचा विस्तार होत आहे त्यामुळे भविष्यातील जैविक घटकांचे निवास योग्य क्षेत्र सतत कमी होत आहे.

2) कृषीक्षेत्राचा ऱ्हास : वाळवंट साधारणतः रेतीचे, खडकाचे व दगड–गोटे अषा तीन प्रकाराने बनले असतात. वनस्पतीचा नाश झाल्याने वेगवान हवा वायूला उडवून उपजाऊ भूमीला झाकून टाकत आहे त्यामुळे अनेक कृषीयोग्य प्रदेश वाळवंटी बनत आहे. भारतातील थरच्या वाळवंटाचा विस्तार याप्रकारे होत आहे.

भूमीच्या क्षारतेमुळे उताराची भूमी खडाकाच्या वाळवंटासारखी निर्माण होत आहे. ही अवस्था हिमालयीन क्षेत्र व दक्षिणेच्या पठारी भागात दिसून येते. तर दगड –गोटयाचे वाळवंट हवेने वायू उडवून नेल्याने निर्माण होतात. ही स्थिती राजस्थानच्या अनेक भागात आढळते.

चांगल्या भूमीला नष्ट करून वाळवंटाचा विस्तार होत आहे. पर्जन्याचे प्रमाण कमी, तापमान जास्त, वनस्पतीचे आवरण कमी व संरक्षित उपयाचा अभाव यामुळे वाळवंटीकारण एक नैसर्गिक संकटाचे स्वरूप धारण करत आहे. राजस्थानमध्ये 10 ते 20 जिल्हयात शुष्क पर्यावरणीय वाळवंटीकरणाची परिस्थिती विद्यमान आहे. या वाळवंटाचा विस्तार उत्तरेकडे दिल्लीपर्यंत होत आहे.

वाळवंट नियंत्रणाकरिता उपाय

जागतिक स्तरावर वाळवंटाच्या नियंत्रणाकरिता अनेक उपाय केले जातात. भारतात काजरी वाळवंट शोध संस्था अनेक प्रकारचे कार्य करीत आहे.

1) वृक्षारोपण : वाळवंटाचा विस्तार होत असलेल्या भागात वृक्षाचे पट्टे लावले जातात. तसेच या ठिकाणी लावण्याकरिता असे वृक्ष निवडले जातात ज्यांची मुळे भूपृष्ठात जलापर्यंत जाऊन आपला निर्वाह करू शकतील तसेच वाळवंटी प्रदेशात वृक्षाचे प्रमाण 10 टक्केपेक्षा कमी होणारा नाही यावर लक्ष दिले जाते.

2) नियंत्रित पशुचरण : वाळवंटी प्रदेशात पशुपालन मुख्य व्यवसाय असून कमी गवत उपलब्ध असलेल्या कुरणांवर पशुचा दाब पडू नये म्हणून पशुचरण नियंत्रित केले जाते. तसे चारागृह निश्चित केले जाते.

3) भूमी प्रबंधन : वाळवंटी विस्तार थांबविण्याकरिता भूमी प्रबंधाच्या सर्व पक्षावर गंभीरतेने विचार करून वृक्षारोपण, जलाची व्यवस्था, बांध निर्मिती, शुष्क पर्यावरणात उगवणाऱ्या वनस्पतीच्या जाती, कमी जलाची कृषी पीके, नियंत्रित पशुचरण, लोकात चेतना उत्पन्न करणे इत्यादी विभिन्न प्रकाराचे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून उपाय केले जाते.

निष्कर्ष

1) घरी व खुल्या भूमीवर वृक्षारोपन केल्यास मृदा हे नैसर्गिक संसाधन कायम राहिल.
2) रासायनिक खते व किटनाशक यांच्या ऐवजी जैविक खंतांचा वापर शेतीमध्ये करावा.
3) जल अडवून जमिनीत मुरविणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढेल.
4) मानवी जीवन मृदेवर अवलंबून आहे हे मानवाने लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.
5) मानवी समाजाने आपली जीवनशैली बदलवून आवश्यक तेवढाच नैसर्गिक संसाधनाचा वापर करून कमीत कमी संसाधनापासून जास्तीत जास्त उपयोगिता मिळविली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

1) 'भारताचा भूगोल', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, चौधरी, शं. रा., शिंदे, बा.द. 2000।
2) कृषी भूगोल', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, फुले, सुरेश।
3) घारपूरे, विट्ठल कृषी भूगोल', पिंपळापूरे पब्लिकेशन, नागपूर, 2000.
4) हिरालाल प्रयोगात्मक भूगोल', वसुंधरा प्रकाशन, गोरखपूर, 1990.।
5) हुसेन, माजिद कृषी भूगोल', रावत प्रकाशन, जयपूर, 2000।
6) कौशिक, एस.डी. अलका गौतम 'संसाधन भूगोल', रस्तोगी एण्ड कंपनी पब्लिशर्स हाऊस, मेरठ, 1995–96।
7) खतिब, के.ए भारताचा कृषी भूगोल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 1991।
8) सारंग, सुभाषचंद्र, भारताचा कृषी भूगोल', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 1997।
9) दुपारे, मुकेश, पर्यावरण शास्त्र', एम.बी.डी.प्रकाशन, अमरावती, 2010।

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Available online at : http://euroasiapub.org
Vol. 6 Issue 11, November - 2016, pp. 404~415
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225 | Thomson Reuters ID: L-5236-2015

सामाजिक संस्था, संस्थाकरण आणि सामाजिक पुनर्निर्माण

डॉ. रविन्द्र नारायणराव मुन्द्रे

इतिहास विभाग प्रमुख,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश –

भारतीय समाजरचनेत दोन घटक दिसून येतात, पहिला म्हणजे शोषक व दुसरा म्हणजे शोषीत. या घटकांमध्ये शोषक हा प्रस्थापित आहे तर शोषित विस्थापित. या दोघांमध्ये प्राचीन काळापासून संघर्ष चालत आलेला आहे. या संघर्षाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुद्धवाद आणि ब्राह्मणवाद यांच्यातील संहारात्मक संघर्ष असे म्हटले आहे. यामध्ये कधी बुद्धवाद हरतो तर कधी ब्राह्मणवाद जिंकतो. यालाच बाबासाहेबांनी क्रांती आणि प्रतिक्रांतीचा इतिहास असेही म्हटले आहे. सामाजिक पुनर्निर्माणासाठी क्रांतीची गरज असते. त्यासाठी सामाजिक संस्थेच्या माध्यमातून सामाजिक संस्थाकरण गरजेचे असते .

मूळशब्द – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सामाजिक संस्था, संस्थाकरण.

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

प्रस्तावना –

शोषीत–पीडीत समाजाच्या विद्यमान धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि शैक्षणिक अशा कुठल्याही क्षेत्राचे आज अवलोकन केल्यास, निराशाजनक चित्र आढळून येईल. परिणामतः हा समाज अनेक समस्यांच्या आवर्तात सापडून संपूर्णतः निराशाग्रस्त झालेला दिसतो. या समाजात कृतिकार्यक्रमाचा (Action Plan) प्रकर्षाने अभाव जाणवत आहे. याउलट प्रस्थापित समाज अव्याहतपणे आपले कृतिकार्यक्रम राबवून शोषीत–पीडीत समाजाला त्यावर केवळ 'प्रतिक्रिया' (Reaction) देण्यासाठी भाग पाडीत आहे. फलस्वरूप हा समाज दिवसेंदिवस 'प्रतिक्रियावादी' (Reactionary) होत चालला आहे. आणि समाजशास्त्राच्या सिद्धांतानुसार जो समाज केवळ प्रतिक्रियांच्या भरवश्यावर जगत असतो तो जिवनकलहात टिकाव धरू शकत नाही. म्हणून आज या समाजाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. अनेक समस्यांनी ग्रासलेल्या या समाजाची खऱ्या अर्थाने आज 'नैराश्य' (Frustration) ही एकमेव मूळ समस्या आहे. आणि त्यातूनच अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

मॅथ्यू अरनॉल्ड यांनी केलेली नैराश्याची परिभाषा मांडतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'स्वतःमधील स्वत्व हरवून बसणे म्हणजे नैराश्य होय'.[1] मनुष्य स्वतःमधील स्वत्व का हरवून बसतो याची कारणमीमांसा करतांना ते म्हणतात 'शोषीत–पीडीत समाजामध्ये शारीरिक आणि मानसिक धनावस्थेचा अभाव (Lack of plus conditions of body and mind) असल्यामुळे ते वैफल्यग्रस्त झालेले आहेत. 'हिंदु समाज व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या प्रतिकूल सामाजिक पर्यावरणामुळे हे वैफल्य निर्माण झाले आहे.'[2]

यावर उपाय सुचवितांना बाबासाहेब ठामपणे सांगतात की, शोषीत–पीडीत समाजाची शारीरिक आणि मानसिक अवस्था धनावस्थेमध्ये परिवर्तित करण्यासाठी अनुकूल सामाजिक पर्यावरण निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे व त्यासाठी ज्या हिंदु समाजव्यवस्थेने हे प्रतिकूल वातावरण निर्माण केलेले आहे ती व्यवस्था बदलविणे क्रमप्राप्त आहे. अर्थातच, व्यवस्था परिवर्तन हाच एकमेव उपाय असून त्यासाठी व्यवस्था परिवर्तनाची चळवळ गतिमान करणे अपरिहार्य आहे असा सल्ला ते देतात.

सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीसाठी तीन आवश्यक बळ :–

कुठलीही सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ गतिमान करण्यासाठी 'संघर्ष' हा अनिवार्य असतो. त्यासाठी जोखीम पत्करण्याची व धाडसाची गरज असते. (Imagination and love of adventure) त्याशिवाय समाज गतिशील होऊ शकत नाही. उलट या दोन्हीचा अभाव

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

असलेला समाज स्थितीशील आणि जडवत होत असतो. आणि म्हणून संघर्ष, जर विनाशकारी आणि अमानुष प्रकारचा नसेल तर तो समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक असतो.

अर्थातच अशा संघर्षासाठी 'सक्रियता' (Activity) ही आवश्यक बाब असते. कारण 'सक्रियता ही विकासाची पहिली अट असते. ती समाजाला विकासाकडे नेते, तर 'निष्क्रियता' हे मृत्यूचे दुसरे नांव असते.'[3] सक्रियता आणि संघर्षामधूनच परिवर्तनाची चळवळ आकार घेत असते.

अशी चळवळ उभारण्यासाठी बाबासाहेबांच्या मते तीन बळ आवश्यक असतात. मनुष्यबळ, मानसिकबळ आणि द्रव्यबळ हे ते तीन बळ होत. मनुष्यबळ म्हणून बाबासाहेबांना 'बुद्धिजीवी वर्ग' (Intellectual class) अपेक्षित होता. बुद्धिजीवी वर्गाच्या निर्मितीसाठी म्हणूनच त्यांनी प्रथम सुशिक्षित वर्गाची (Educated class) निर्मिती केली. या सुशिक्षित वर्गावर प्रक्रिया करुन बुद्धिजीवी वर्ग निर्माण करण्याची त्यांची मनिषा होती.

"There is a world of difference between one who is learned and one who is an intellectual. The former is class conseious and is alive to the interest of his class only. The latter is an emancipated being who is free to act without being swaged by class consideration.[4]

चळवळीचे दुसरे आवश्यक बळ म्हणजे 'मानसिक बळ' जे मनुष्याला चळवळीसाठी सक्रीय आणि संघर्षरत करित असते. 'आंतरिक चेतना' (Impulses) मानसिक बळ निर्माण करते. आंतरिक चेतनेमध्येच कर्म करण्याचे स्त्रोत असतात. कारण त्याच्यामध्ये कर्म करण्याचा काही जन्मजात प्रवृत्ती असतात. बाह्य परिस्थिती मनुष्याला कार्य करण्याची प्रेरणा देत नाही. ती केवळ त्या कार्यांना पुर्तदिशा प्रदान करते.[5] 'आंतरिक चेतना ही जिवनाची अभिव्यक्ती (लक्षण) असते (Impulses in the expression of life) आणि ज्या ठिकाणी ही अभिव्यक्ती असते त्या ठिकाणी आपला जीवनमार्ग मृत्यूकडे न वळता जीवनाकडे वळण्याची आशा असते. परंतु आंतरिक चेतनेचा अभाव म्हणजे मृत्यू होय आणि मृत्यूमधून कोणतेही नवजीवन प्राप्त होऊ शकत नाही.'[6]

या आंतरिक चेतनेमधूनच कार्य करण्याचे स्त्रोत निर्माण होतात व हे स्त्रोत मनुष्याला कार्य करण्याची प्रेरणा प्रदान करून त्याला संघर्षासाठी प्रवृत्त करतात. यातूनच मग चळवळीसाठी आवश्यक असलेले 'मानसिक बळ' निर्माण होते. एकदा हे 'मनुष्यबळ' आणि 'मानसिक बळ' निर्माण झाले की या दोहोंच्या संयोगाने आपोआप 'द्रव्यबळ' निर्माण करणारी यंत्रणा निर्माण होते व या प्रक्रियेमधूनच सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ गतिमान होते.

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

अर्थातच अशी चळवळ आपसूख निर्माण होत नाही. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तीन आवश्यक बाबी सुचविल्या आहेत. ''पहिली म्हणजे त्यासाठी आपल्या नागरिक अधिकारांना प्राप्त करणारी चळवळ (Movement) असली पाहिजे. दुसरी आवश्यक बाब म्हणजे अशी चळवळ राबविण्यासाठी मध्यवर्ती संस्था निर्माण करणे. (Agency to be employed) आणि तिसरी व अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे अशी संस्था संचालित करण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांची अफाट फौज निर्माण करणे होय. (To employ large army of social workers to carry out its programmes) अर्थातच हे कार्य भाडोत्री कार्यकर्त्यांच्या (Paid workers) साहाय्याने होऊ शकत नाही. त्यासाठी समर्पित कार्यकर्ते (Missionary workers) आवश्यक आहेत. या कार्यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांची अशी यंत्रणा हवी की ज्यांनी स्वत:ला एक आणि फक्त एकाच कार्यासाठी वाहून घेतले आहे. (What is wanted in agency is singal minded devotion to one task and one task only)[7]

समाजाचे संस्थाकरण (Institutionalization of the Society) :–

व्यवस्था परिवर्तनाच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी आणि सामाजिक पर्यावरण अनुकूल करण्यासाठी समाजाला एका विशिष्ट प्रक्रियेमध्ये टाकावे लागते. या प्रक्रियेला समाजशास्त्रामध्ये 'समाजाचे संस्थाकरण करणे' असे म्हणतात.

व्यक्ती ह्या स्वभावत:च स्वैराचारी प्रवृत्तीच्या असतात. सामाजिक निर्बंधामुळे आपल्या स्वातंत्र्याची गळचेपी होत आहे, असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो व म्हणून कुणाच्याही बंधनात राहणे त्यांना आवडत नाही. परिणामत: व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अतिरेक होऊन स्वैराचारी प्रवृत्ती वाढीस लागते व समाजात बजबजपुरी माजून अराजकता पसरते. त्यामुळे समाजाचे एकूणच स्वास्थ धोक्यात येते. अशावेळी अशा प्रवृत्तीवर निर्बंध लादून तिला नियंत्रणात ठेवणे गरजेचे असते. अर्थातच हे अत्यंत कठीण काम असते. उदा. कुटुंब. कुटुंबाचे कल्याण आणि प्रगती व्हावी म्हणून ते कुटुंब आपल्या नियंत्रणात असावे, असे प्रत्येक कुटुंबप्रमुखाला वाटते. त्यासाठी तो सर्वप्रथम आपल्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे संगोपण व संवर्धन करतो. त्यांच्या आरोग्याची व शिक्षणाची उचित व्यवस्था त्याला करावी लागते. या कुटुंबाचे नियमन करून त्यांचे नियंत्रण करणे त्याला शक्य होते. एकप्रकारे ही कुटुंबाच्या संस्थाकरणाचीच प्रक्रिया असते.

समाजाचेही असेच असते, 'समाजातील अराजकता टाळण्यासाठी व त्याला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी त्या समाजातील व्यक्ती आणि समूहाचे नियमन करून त्यांच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे गरजेचे असते. त्यासाठी समाजाचे सर्वप्रथम संगोपन व संवर्धन करणे अपरिहार्य असते. त्या समाजाला उचित प्रशिक्षण देऊन संस्कारीत करावे लागते. त्यासाठी उचित

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

संस्काराची यंत्रणा उभी करावी लागते. या प्रक्रियेमधूनच शिस्तबद्ध आणि नितीमान समाज घडत असतो. असा समाज नैराश्याच्या गर्तेतून मुक्त होऊन आपल्या समाजातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समर्थ होतो आणि जीवन कलहामध्ये टिकाव धरण्यासाठी समर्थ होतो. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने ही संस्थाकरणाची प्रक्रिया असते.'[8]

ही प्रक्रिया नवीन नसून, पूर्वापार चालत आलेली प्रक्रिया आहे. 'पूर्वी ही प्रक्रिया प्रत्येक गावखेड्यात आणि वस्ती मोहल्यात 'गावपंचायती' मार्फत राबवली जायची. ह्या पंचायती त्या गावातील आणि मोहल्यातील सर्व व्यक्तींचे आणि समूहाचे संगोपन आणि संवर्धन करायच्या. त्यांच्या हितासाठी पोषक असलेले सामाजिक नियम तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करायच्या. त्या माध्यमाने समाजाचे नियमन आणि नियंत्रण व्हायचे. ज्यांनी या नियमांची पायमल्ली केली त्यांना उचित दंड आणि शिक्षा ठोठावणारी 'दंड प्रणाली' सुद्धा यावेळी प्रकाशित झाली होती. त्यामूळे वेळोवेळी या पंचायतीचा दबदबा निर्माण झाला होता. या भीतीपोटी समाजातील प्रत्येक व्यक्ती सामाजिक नियमांचे काटेकोरपणे पालन करीत होते. त्यामुळे त्यावेळचा समाज स्वैराचार आणि अराजकता यापासून भयमुक्त होता व सुखासमाधानाने नांदत होता.'[9]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या प्रक्रियेलाच 'व्यक्तीचे सामाजिकरण' (Socialization of Individuals) असे संबोधले आहे. या प्रक्रियेमुळे प्रत्येक व्यक्ती संस्थेने ठरवून दिलेल्या नियमाबरहुकूम वर्तन करतो. त्यांच्या व्यक्तिगत नियमाप्रमाणे तो आचरण करीत नाही. त्या समाजातील मान्यताप्राप्त संस्था व्यक्तीचे परस्परसंबंध निश्चित करीत असते. म्हणजे व्यक्तीचे संबंध संस्थाबद्ध असतात. या आधारावर 'व्यक्तीचे आणि समूहाचे परस्परसंबंध संस्थाबद्ध करणे म्हणजे समाजाचे संस्थाकरण करणे होय.' अशी संस्थाकरणावर सूटसूटीत व्याख्या करता येईल. बाबासाहेबांच्या मते संस्थाकरणाच्या प्रक्रियेमूळे सामाजिक पुर्ननिर्माण (Social Reconstruction) सहज शक्य होते.[10]

संस्थाकरणाची प्रक्रिया (Process of Institutionalization) :–

सामाजिक नियमांच्या माध्यमाने समाजाच्या संस्थाकरणाची प्रक्रिया क्रियान्वित केली जाते. सामाजिक नियमातूनच कोणत्याही समाजाच्या प्रथा, रूढी व परंपरा आकार घेत असतात. परंतु हे सामाजिक नियम अस्तित्वात येण्यासाठी सुद्धा विशिष्ट प्रक्रियेतून जावे लागते.

सर्वप्रथम विशिष्ट व्यक्तीच्या मनात एखादा विचार उद्‌भवतो. या विचाराचा अनुषंगाने त्या व्यक्तीचे वर्तन घडत असते व त्याविषयीची त्याची व्यक्तिगत भूमिका तयार होते. या भूमिकेच्या अनुषंगाने त्या व्यक्तीची सवय बनते. या व्यक्तीच्या अशा अनेक सवयीचा व त्यासंबंधीच्या त्यांच्या भूमिकेचा संग्रह होऊन त्याचे संकलन केल्या जाते. अशा अनेक व्यक्तींच्या

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

सवयीच्या व भूमिकांच्या संग्रहातून विशिष्ट समूहांच्या सवयी निर्माण होतात व त्या सवयीच्या अनुषंगाने त्या समूहाच्या त्याविषयीच्या भूमिका निर्माण होऊन त्यांचा संग्रह केल्या जातो. व या संग्रहाच्या अनुषंगाने त्या विशिष्ट समूहाचे वर्तन घडते. या विशिष्ट समूहाच्या वर्तन विषयक भूमिकांना जेव्हा सामाजिक हेतू प्राप्त होतो तेव्हा त्यातूनच सामाजिक नियम तयार होतात. पूढे या सामाजिक नियमांच्या माध्यमातून त्या समाजाच्या वर्तन विषयक रूढी, प्रथा आणि परंपराच समाजाचे संस्थाकरण करतात.

या संबंधात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, 'संघटीत गटात एका व्यक्तिला दुसया व्यक्तीच्या संदर्भात काही विशिष्ट हक्क व कर्तव्ये असतात. गटातील व्यक्तींचे परस्पर संबंध व त्या व्यक्तींचे गटांशी संबंध हे सामाजिक नियमांनी नियत होत असते. पूढे ते म्हणतात की, ' जेथे जेथे माणसाचे गट असतात तेथे गटाला सामाईक असणारे कृतीचे काही मार्ग असतात म्हणजेच लोकरिती. गटाला सामाईक असणारे मान्यताप्राप्त कृतीचे काही मार्ग असतात आणि ते एका पीढीपासून दुस-या पीढीला दिले जातात. अशा मान्यताप्राप्त कृतीच्या मार्गाला चालीरिती वा नैतिक आचार म्हणतात. त्याचे पालन करणे हे प्रत्येक व्यक्तींचे कर्तव्य असते आणि जर तो त्याच्या विसंगत वागला तर त्याला गटाच्या नापसंतीची जाणीव करून देण्यात येते![11] संस्थाकरण करण्याच्या दृष्टिने प्रथा, रुढी आणि परंपरा यांचे अनन्यसाधारण महत्त्व असते. प्रथा राज्याच्या कायद्यापेक्षाही प्रभावी असतात. बाबासाहेबांच्या मते, कायद्याच्या तुलनेत प्रथा सुद्धा नगण्य स्वरुपाच्या नसतात. राज्य कायद्याला पोलीस बळाच्या माध्यमाने जेवढया परिणामकारक पद्धतीने लागू करते त्यापेक्षा अधिक परिणामकारक पद्धतीने जनसमूह प्रथांना लागू करते. याचे कारण असे की, संघटीत जनसमूहाची बाह्यकारी शक्ती ही राज्याच्या बाह्यकारी शक्तीपेक्षा अधिक प्रबळ असते.... अशा परिस्थितीत प्रथांचे बळ हे सर्वस्वी असते. समाजातील प्रत्येक समूहाच्या वर्तनविषयक काही सवयी असतात. त्या समूहाच्या मानसिक प्रवृत्तींचे अविभाज्य अंग असतात. प्रत्येक नवागंतुक मग तो समाजामध्ये जन्मामुळे वा अंगिकृत केल्यामुळे सामील झालेला असो, तो या सामाजिक प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच समाजामध्ये दाखल झालेला असतो. प्रत्येक समूहामध्ये ही प्रक्रिया निरंतर स्वरुपात चालत असते की, समुहाच्या प्रत्येक नवीन सदस्याच्या मन:पटलावर ही मानसिक प्रवृत्ती नोंदविली जावी. या माध्यमाद्वारेच समुह व्यक्तीचे सामाजिकरण करीत असत आणि त्याद्वारेच प्रत्येक नवीन सदस्यांच्या मानसिक आणि व्यवहारिक प्रवृत्तींचे निरुपन करीत असते. परिणामत: ती व्यक्ती संपूर्णपणे समुहावर आश्रीत झालेली असते. त्यामुळे त्या समूहाच्या मानसिक प्रवृत्तींना स्विकारावेच लागते. खरे म्हणजे ती व्यक्ती समुहावर एवढी आश्रीत झालेली असते की ती त्वरीत समुहाच्या रांगेत उभी राहते आणि समुहातील प्रचलीत श्रद्धा आणि

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

व्यवहारिकता रीतीरिवाज व प्रथांचा (रुढींचा) स्विकार करते. तीच त्या व्यक्तीच्या मनाची स्थायी वृत्ती बनत असते.[12]

हे अगदी स्पष्ट करण्याच्या दृष्टिने बाबासाहेबांनी ग्रोटेंनी मांडलेल्या संस्थाकरणाच्या प्रक्रियेचे विस्तृतपणे विवेचन केले आहे. याचे स्पष्टीकरण करतांना ग्रोटे असे म्हणतो की, 'मी व्यक्ती या प्रक्रियेला विरोध करुन असहमती दर्शवितो त्या व्यक्तीची घृणा, द्वेष आणि तिरस्कार करतो. या दृष्टिने ग्रोटेने सुद्धा प्रथांनाच अधिक महत्त्व दिले आहे. तो म्हणतो की प्रथा ही व्यक्तींच्या मनावर अधिराज्य निर्माण करणारी सत्ता आहे. जिवन विषयक विविध पद्धतीचे सामाजिक नियम जेव्हा प्रथा आणि परंपरेचे रुप धारण करतात तेव्हा त्यांना समाजात लागू करण्यासाठी कोणत्याही कायद्याची आवश्यकता नसते. समुह सदैव सामुहिक कार्यवाहीद्वारे आपले सार्वभौम अधिकार प्रस्थापित करुन त्याचे उल्लंघन होणार नाही याची व्यवस्था (यंत्रणा) सुद्धा करु शकते, ही संस्थाकरणाची प्रक्रिया असते.'[13]

संस्थाकरण आणि सामाजिक संस्था :

या प्रक्रियेचे आकलन जरी झाले तरी ती प्रक्रिया समाजमनावर बिंबविण्याचे दायित्व कुणाचे हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. अर्थातच, ते दायित्व त्या समाजातील मान्यताप्राप्त सामाजिक संस्थेचे (Social Institution) असते हे निर्विवाद सत्य आहे. त्यासाठी सर्वप्रथम सामाजिक संस्था म्हणजे काय हे समजून घेतले पाहिजे.

गर्थ आणि मील्स यांचे मते, 'सामाजिक वर्तणूकीने सातत्याने 'सामाजिक नियम' बनतात. यामुळे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या संबंधात जे वर्तन घडते त्याला ते 'व्यक्तीची भूमिका' असे म्हणतात व या आधारावर 'अशा भूमिकांची संघटना म्हणजे संस्था' अशी ते संस्थेची परिभाषा करतात.' रॅडक्लिफ ब्राऊन यांच्या मते, 'विशिष्ट समाज जीवनाच्या सामाजिक वर्तणूकीप्रमाणे (Standard of behaviour) म्हणजे संस्था होय.' या व्याख्येचा आशय असा की समाजरचनेत व्यक्तींची परस्पर संबंधातील कृती ही सामाजिक प्रमाण, नियम यांनी नियंत्रीत होते. त्यामुळे सामाजिक प्रमाणानुसार व्यक्तींची कृती घडावी अशी अपेक्षा ठेवली जाते.'[14] मॅकवेअर आणि पेज यांच्या मते, 'सामुहिक व्यवहाराच्या नियमांची दिशा किंवा स्थापित प्रतिमानांना (Standard) संस्था म्हणतात.' समरन यांच्या मते, 'संस्था ही एक विचारधारा आणि एका संरचनेमधून बनते.' बोगर्डस यांच्या मते, 'सामाजिक संस्था म्हणजे समाजाची अशी संरचना होय, जी प्रामुख्याने सुस्थापित विधिनियमाद्वारे मनुष्याच्या आवश्यकतांची पुर्ती करण्यासाठी संघटित केली जाते.' जे. एस. फिक्टर यांच्या मते, 'सामाजिक दृष्टिने एक स्थाई ढाचा (संरचना) असतो. ज्याला लोक आपल्या मुलभूत आणि सामाजिक गरजांची पुर्ती करण्याच्या उद्देशाने सर्वमान्य आणि सामान्य विधिनियमाद्वारे बनवितात.'[15]

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक संस्थेची निश्चित अशी व्याख्या केलेली आढळत नाही. परंतु ते 'धर्म' ही संस्था आहे असे स्पष्ट म्हणतात. त्यांच्या मते हिंदु धर्म म्हणजे सामाजिक परंपरा, रितीरिवाज व प्रथा या संबंधिच्या नियमांचा संग्रह आहे आणि हे नियम व्यक्तीला सामाजिक कृती करण्यास भाग पाडतात. अशा नियमांनी हिंदु धर्म बनलेला आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेउकर म्हणतात. त्याचबरोबर 'धर्म' ही संस्था आहे असेही म्हणतात. म्हणून 'सामाजिक नियमांची संघटना म्हणजे सामाजिक संस्था' अशी त्यांच्या विचारांच्या अनुषंगाने सामाजिक संस्थेची व्याख्या करता येईल.[16]

या सगळया परिभाषांचा परामर्श घेऊन सारांश रुपाने 'सामाजिक वर्तनाची व सामाजिक वर्तन ज्यापासून घडते त्या सामाजिक नियमांचे संघटन म्हणजे सामाजिक संस्था' अशी सर्वसमावेशक व्याख्या करता येईल.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून 'सामाजिक संस्थेचा' अन्वयार्थ स्पष्ट झाला असला तरी सामाजिक संस्थेचा समाजाच्या संस्थाकरणाशी काय संबंध आहे असा स्वाभाविक प्रश्न सहाजीकपणे निर्माण होतो. कारण संस्थाकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्तींच्या वर्तणुकीचे सामाजीकरण करण्यात येते आणि व्यक्तीगत वर्तणुक ही जैविक प्रेरणेशी निगडित असून ती व्यक्तीगत स्वरुपाची असते, तेव्हा संस्थेचा त्याच्याशी काय संबंध असू शकतो हा प्रश्न स्वाभाविकपणे निर्माण होतो.

रसेलच्या 'सामाजिक पुर्ननिर्माण' (Reconstruction of the society) या ग्रंथांची समिक्षा करतांना बाबासाहेबांनी या प्रश्नांची अत्यंत सुंदर रितीने उकल केली आहे. त्यात ते म्हणतात की, 'जैविक प्रेरणेचा (Impulses) संस्थेशी असणारा संबंध निःसंशय सत्य आहे.'[17] रसेलने यात असे म्हटले आहे की, ''माणसांच्या सर्व कृतींची दोन उगम स्थाने आहेत जैविक प्रेरणा व इच्छा. जैविक प्रेरणेने घडणारी माणसाची कृती इंद्रियजन्य स्वरुपाची असते. उदा. भूक लागली असता खाणे. तहान लागली असतो पाणी पिणे. या कृती संस्थेशी निगडीत नसतात. मग जैविक प्रेरणेचा (आंतरिक चेतनेचा) संस्थेशी काय संबंध असतो? तर भूक लागली असतांनाही काय खावे, कोणाच्या हातून खावे, कसे खावे, कोणासंगे खावे अशा तऱ्हेने जेव्हा वर्तणूक घडते तेव्हा त्याची कृती संस्थेशी निगडित असते. भूक लागली असतांनाही माणूस अशा नियमांनी वर्तन करतो तेव्हा ते वर्तन जिवशास्त्रीय प्रेरणेने होत नसते तर सामाजिक संस्थेमुळे होत असते''[18] याचाच अर्थ असा की, इंद्रियजन्य कृतीवर सामाजिक संस्थेचा प्रभाव असतो.

'निखळ इंद्रियजन्य कृतीला वा जैविक प्रेरणेला उद्देश नसतो. रसेलच्या मते अशा प्रेरणा आंधळया असतात. परंतु जैविक प्रेरणेचा जेव्हा संस्थेशी संबंध येतो तेव्हा त्यांना सामाजिक उद्देश प्राप्त होतो. उदा. लैंगिक प्रेरणा स्त्री–पुरुष एवढीच गोष्ट जाणते. ती बाप–मुलगी,

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

भाऊ–बहिण, आई–मुलगा असे नाते जाणत नसते. अत्यंत रानटी समाजात आजोबा–नात, भाऊ–बहिण, बाप–मुलगी यांच्यात लैंगिक संबंध असत. स्त्री पति व्यतिरिक्त अन्य पुरुषापासून अपत्यप्राप्ती करुन घेत असे.'[19] परंतु जैविक प्रेरणेने होणाऱ्या अशा वर्तनावर पुढे बंधने घातली गेली. म्हणजेच जैविक प्रेरणेला सामाजिक हेतु प्रदान करुन माणसाची वर्तणूक व कृती सामाजिक नियमांच्या अधिन केली गेली. विवाहाचे नियम हे जैविक प्रेरणेवर बंधने घालून तिला सामाजिक हेतू प्रदान करतात. विवाह ही संस्थाच असते व ते समाजाचे संस्थाकरण करीत असते. याचाच अर्थ असा की बाबासाहेब म्हणतात त्याप्रमाणे जैविक प्रेरणेचा संस्थेशी असणारा संबंध निःसंशय सत्य असतो. म्हणजेच समाजाचे संस्थाकरण करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सामाजिक संस्थेची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते.

सामाजिक संस्था ही काळाची गरज

काळ बदलला म्हणून सामाजिक संस्थेची उपयुक्तता कमी झाली असे नाही. सामाजिक संस्थेची उपयुक्तता कोणत्याही काळात कमी होत नाही. उलट आज समाजाची विद्यमान स्थिती पाहता सामाजिक संस्थेची कधी नव्हे एवढी आवश्यकता भासत आहे. आज कुणाचाही पायपोस कुणाच्याही हातात नाही. जो तो स्वतःला श्रेष्ठ समजून सामाजिक वर्तनाच्या नियमांना धाब्यावर बसवित आहे आणि बेशिस्त, स्वैराचार आणि अनिती दिवसेंदिवस वणव्या सारखी पसरत चालली आहे. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ क्षीण होऊन समस्याग्रस्त झालेला आहे. त्यातूनच वैफल्यग्रस्त आणि प्रतिक्रियावादी समाजाची निर्मिती होत आहे व म्हणून नव्याने समाजाचे नियंत्रण करणारी यंत्रणा पुनःश्च क्रियान्वयित होणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी नव्याने समाजाचे संस्थाकरण करणारी प्रक्रिया पूर्ववत गतिमान करण्याची आज गरज आहे व त्यासाठी आज सामाजिक संस्थेची नितांत आवश्यकता आहे.

केवळ तात्त्वीक चर्चा करुन व आंतरिक तळमळ व्यक्त करुन समाज परिवर्तनाचे कार्य पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही. त्या दृष्टिने न्यायमुर्ती रानडे यांनी व्यक्त केलेले विचार अत्यंत मोलाचे वाटतात. त्यांच्या मते, ''नुसत्या आंतरिक तळमळीने किंवा भावनोत्कटतेने समाज सुधारेणेचे उद्दिष्ट सफल होऊ शकत नाही. अन्यायाची कितीही चीड आली तरी तेवढयानेच वास्तवातील विषमता, निर्घुणता व जुलूम, जबरदस्ती यत् किंचीतही कमी होत नाही. त्यासाठी समाजातील सुप्त शक्तींना जागृत व कार्यान्वीत करण्याची कला हस्तगत करावी लागेल. जीवनातील वेगवेगळया क्षेत्रातील प्रवृत्तींचा मागोवा घेऊन त्यांच्यात एकसुत्रीपणा आणण्याची शिकस्त करावी लागेल.''[20]

हे कार्य करण्यासाठी सामाजिक संस्थेची नितांत गरज असते. हे नव्याने सांगण्याची गरज नाही. अर्थातच, बदलत्या काळात परिस्थितीनुरुप त्या संस्थेचे स्वरुप सुद्धा बदललेले असेल, सामाजिक संस्थेच्या इतिहासाबद्दल लिहीतांना उल्हास राजज्ञे म्हणतात की,

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

''सामाजिक संस्थांचा इतिहास पाहिला तर, समाजाच्या अध्यात्मिक, राजकीय, सामाजिक यासारख्या विविध क्षेत्रातल्या गरजानुसार संस्था निर्माण होतात व काही उत्तम कामगिरी बजावून नष्ट पावतात. जुन्या संस्थांची उपयुक्तता कालमानानुसार कमी होत जाणे आणि नव्या काळातील गरजांच्या भिन्न स्वरुपामुळे नव्या संस्थांची गरज निर्माण होणे हा जणू समाज जीवनातला एक नियमच आहे.''[21]

सामाजिक संस्थेची उपयुक्ततेविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, ''कित्येक लोकांना असे वाटते की, तत्त्वाची माळ गोवली की आपला कार्यभाग झाला व आपण जिंकलो. पण हा भ्रम आहे. निव्वळ तत्त्वाची उभारणी करुन चालत नाही. कारण तत्त्वाची उभारणी झाल्याबरोबर त्याचा परिणाम जगाच्या राहाटीवर आपोआप होत नाही. तो परिणाम घडवून आणावा लागतो. म्हणून परिणामांच्या दृष्टिने तत्त्वे मांडण्यापेक्षा ती अमलात आणण्यासाठी योग्य अशी सामाजिक संस्था निर्माण करणे अगत्याचे आहे. जोपर्यंत संघटना तयार होत नाही तोपर्यंत त्या तत्त्वासाठी आपण झागडत आहोत ती तत्त्वे आपल्या प्रतिपक्षाला कबूल जरी असली तरी ती पुराणातील वांगी 'पुराणातच' ठेवण्यात येतील व आपले म्हणणे अरण्यारुदनाप्रमाणे शुष्क ठरेल. ज्याप्रमाणे नशीबाचा गाडा हाकण्यास यत्नसारथी असावा त्याप्रमाणे तत्त्वांचा इष्ट परिणाम घडवून आणण्यास संघटनाही असावी लागते. यावरुन पहाता मला वाटते, आपल्यात संघशक्ती उत्पन्न करण्यास आपणांस एक सर्व अस्पृश्य जातीस व्यापक अशी संस्था असणे फार जरुरीचे आहे अशी संस्था उत्पन्न झाली पाहिजे.''[22]

समाजातील सर्व क्षेत्रातील विद्यमान स्थितीवर दृष्टिक्षेप टाकला तर अत्यंत निराशाजनक स्थिती आढळून येते. आज समाजामध्ये बाबासाहेब म्हणतात त्याप्रमाणे 'बाराभाईची नगरी' निर्माण झाली आहे. कुणीच कुणाचे ऐकत नाही. त्यामुळे विघटन आणि विभाजन ही आजच्या समाजाची समस्या होऊन बसली आहे. त्यासाठी समाजाचे संस्थाकरण करुन समाजातील प्रत्येक घटकाला नियंत्रीत करण्याची कधी नव्हे एवढी गरज निर्माण झाली आहे. त्यासाठी संस्था गठीत होणे अनिवार्य आहे.

अशा प्रकारची संस्था स्थापन करण्यासाठी बाबासाहेबांनी सुशिक्षित वर्गाकडून फार मोठी अपेक्षा केली आहे. ते म्हणतात, ''यासाठी आपल्यापैकी ज्यांना ही स्थिती कळत असेल व ज्यांच्या मनात कर्तव्यबुद्धी व परोपकारीबुद्धी पूर्णपणे जागृत झाली असेल, त्यांनी आपल्या समाजाचा जीवनार्थ कलहात टिकाव लागण्यासाठी रात्रंदिवस निरपेक्ष बुद्धीने झटले पाहिजे. अशा प्रकारचे विचार समजले असून सुद्धा ते जर स्वस्थ राहात असतील, तर त्यांच्या माथ्यावर आपल्या दडपून गेलेल्या बांधवास विपन्नावस्था आणि त्यांचा नाश केल्याची भयंकर जबाबदारी येणार आहे. म्हणून सुशिक्षित बांधव हो! जर तुम्हांस इतरांकडून व पुढील संततीकडून बरे म्हणून घ्यायचे असेल व तुमची आज जी स्थिती आहे ती दूर करुन तुमच्या मुलांची व नातवंडांची

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

स्थिती अधिक वाईट होऊ नये अशी तुम्हास वास्तविक इच्छा असेल तर ज्या दुर्गतांची व दुराचारांनी आपल्या लोकांच्या बुद्धिचा, किर्तीचा व परिस्थितीचा घात चालविला आहे, त्यांचे यथाशक्ती निर्मूलन करणे हे आपले कर्तव्य आहे व ते आपण केले पाहिजे.'[23]

निष्कर्ष –

1) सुशिक्षित वर्गाने बुद्धीजीवी वर्गात परिवर्तीत होऊन व आपली जबाबदारी ओळखून समाजाचे संस्थाकरण करणारी सामाजिक संस्था उभी केली पाहिजे.

2) सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याची जबाबदारी समाजातील बुद्धीजीवी वर्गाची आहे. सामाजिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी एखाद्या महापुरुषाची आवश्यकता असते, हा प्रश्न जर बाजूला ठेवला तरी सामाजिक क्रांती आणण्याची जबाबदारी बुद्धीजीवी वर्गाचीच असते. हे कुणीही नाकारु शकणार नाही. कारण भविष्याकडे नजर ठेवून वर्तमानकाळात समाजाला उचीत मार्ग दाखविणे बुद्धीजीवी वर्गाचे पवित्र कर्तव्य असते आणि हे कर्तव्य ज्या समाजातील बुद्धीजीवी वर्ग पार पाडतो, तोच समाज जीवन संघर्षात टिकाव धरु शकतो.

3) सामाजिक संस्थेच्या माध्यमातून संस्थाकरणाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यास सामाजिक पुनःनिर्माण (Social Reconstruction) शक्य आहे.

संदर्भ –

1. Moon, Vasant (ed.) (1993) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 12, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 34.
2. तत्रैव.
3. Moon, Vasant (Ed.) (1979) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 1, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 485.
4. Moon, Vasant (ed.) (1990) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 7, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 240.
5. Moon, Vasant (Ed.) (1979) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 1, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 484.
6. तत्रैव.
7. Moon, Vasant (Ed.) (1991) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, Vol. 9, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 139.
8. उके, सुमेध (2007), समाजाचे संस्थाकरण आणि सामाजिक संस्था, *दि पीपल्स ॲडव्हाईजर*, जुलै–सप्टेंबर.
9. तत्रैव.
10. Moon, Vasant (Ed.) (1979) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 1, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 492.
11. Moon, Vasant (Ed.) (1987) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 3, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 82.

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Vol. 6 Issue 11, November - 2016
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.225

12. Moon, Vasant (Ed.) (1989) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 5, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 283-84.
13. उके, सुमेध (2007), समाजाचे संस्थाकरण आणि सामाजिक संस्था, *दि पीपल्स ॲडव्हाईजर*, जुलै–सप्टेंबर.
14. गायकवाड, सुधाकर (1993), डॉ. आंबेडकर यांची समाजरचनेची सैद्धांतिक मांडणी, दया पवार व इतर (संपा.), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. 7.
15. उके, सुमेध (2007), समाजाचे संस्थाकरण आणि सामाजिक संस्था, *दि पीपल्स ॲडव्हाईजर*, जुलै–सप्टेंबर.
16. तत्रैव.
17. Moon, Vasant (Ed.) (1979) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 1, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 492.
18. गायकवाड, सुधाकर (1993), डॉ. आंबेडकर यांची समाजरचनेची सैद्धांतिक मांडणी, दया पवार व इतर (संपा.), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. 8.
19. Moon, Vasant (Ed.) (1987) : *Dr. Babasaheb Ambedkar Writting and Speeches*, vol. 3, Dept. of Education, Govt. of Maharashtra, Mumbai, pp. 173.
20. डॉ. आंबेडकर – एक कृतिशील विचारयात्रा, पृ. 27.
21. तत्रैव.
22. नरके, हरी व इतर (संपा.) (2004), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे*, खंड 18, भाग 1, उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. 21.
23. तत्रैव, पृ. 24.

2017-18

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

A Study of Disposal System of Biological Degradation And Hospital Waste in Private Hospital of Amravati City

Dr. Ravindra Narayanrao Mundre

Associate Professor,Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (Maharashtra)

Introduction:

With rapid urbanization and ever increasing population growth there has been a substantial increase in the generation of hospital solid waste &contamination of air, water and land resources. The hospital solid wastes from different hospital is not managed properly, have been creating problems for human health and environment. Some of the hospital wastes have been proved to be extremely toxic and infectious. The uncontrolled dumping of such wastes have not only brought about increasing number of incidents of health hazard but also causing the surface and ground water contamination and thus posing serious environmental threat to the human being. The advent of waste of "disposable" in the hospitals has brought in its wake attendant ills, that is, inappropriate recycling, unauthorized and illegal reuse and increase in the quantum of waste.

Waste can be defined as any unwanted residual matter arising from the hospital or activities related to the hospital. Bio-medical waste is defined as 'any solid of liquid waste including its containers and any intermediate product, which is gathered during the diagnosis treatment or immunization of human beings or animals in research pertaining there to, or in the production or testing''.

This hospital solid waste can be classified into 8 main categories; general wastes, pathological wastes, radioactive wastes, chemical wastes, infectious and potentially infectious wastes, sharps, pharmaceutical waste and pressurized containers. The quantity of hospital waste and proportions of infection waste is definitely higher than one would expect in India due to extensive use of medical and non-medical disposals. Most of the waste generated in hospitals, including food waste is no more hazardous than general municipals waste. Therefore, hospital waste should be segregated into risk wastes and non-risk wastes and disposed off accordingly. The last century witnessed the rapid mushrooming of hospitals in the public and private sector, dictated by the need of the expanding population, and the advent and acceptance of "disposable" has made the generation of hospital waste a significant factor in present hospitals. In India, the rate of generation of hospital waste is estimated to be 1.59 to 2.2 kg/day/bed and out of which 10-15% is found to be bio-medical waste.

Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics
http://www.ijmr.net.in email id- irjmss@gmail.com Page 307

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Asurvey done in various city revealed that the quantity of solid waste generated in hospitals and nursing homes generally varies from ½ - 4 kg per bed per day. In government hospitals ½ - 2 kg bed per day, in private hospitals ½ -1 kg per day. The total quantity of hospital waste generated in various city is about 40 tones per day. The problem of bio-medical waste disposal in the hospitals and other healthcare establishments has become an issue of increasing concern, prompting hospital administration to seek new ways of scientific, safe and cost effective management of the waste, and keeping their personnel informed about the advances in this area. The need of proper hospital waste management system is of prime importance and is an essential component of quality assurance.

Though the major hospitals and health care establishments have started implementing poor waste management systems. There are a number of health care establishments, which dump their wastes in the municipal garbage dumps. Rack pickers, who can sort these wastes manually, to pick up plastics, disposable syringes and needles, other disposables like catheters, IV sets and tubing, regularly, visit these dumping sites. In the case of open dumping sites with open borders, wastes and their emissions are directly discharged in to the natural medium. This increases the contamination spread by air circulation and superficial and ground water flows and the health risks are increased due to men and animals having access to the site. These wastes pose numerous hazards and must be appropriately managed to avoid damage to the environment and human health. Inadequate waste management thus will cause environment and human health. Inadequate waste management thus will cause environmental pollution, unpleasant smell, growth and multiplication of vectors like insects, rodents and worms and may lead to the transmission of diseases like typhoid, cholera, hepatitis and AIDS through injuries from syringes and needles contaminated with human. Although there are no exhaustive documented studies on health hazards associated with poor hospital waste management, some indicators like progressive increase in hospital infection rate, increasing resistance to wide variety of antibiotics are the pointers to the way in which poor hospital waste management can contribute to the ill health plaguing the health care institutions.

The above problem i have decided to selected the topic 'A study of disposal system of biological degradation and hospital waste in the private hospital of Amravati city'. The study was undertaken with few following objectives in mind –

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Objective of the Survey –

1) Qualitative as well as quantitative assessment of biomedical wastes generated in different private hospitals in Amravati city.
2) Inventory of the existing system of storage, collection, transportation and disposal of private hospitals biomedical waste and identification of deficiencies in the respective management system.
3) To make comparative study of biological and biomedical waste management mechanisms adopted by private hospitals in Amravati city.
4) To find out the challenges and threats posed to the health and hygiene level of the patients, workers in the hospitals and the residents of the Amravati city.

Methodology and data collection –

The methodology followed and adopted for preparing the inventory and fulfilling the above objectives are as follow.

1. Collection of information through questionnaire.
2. Visits and interactions with concerned private hospitals in Amravati city.
3. Study of existing storage, collection, transportation, processing and disposal facilities of private hospitals in Amravati city of biological and biomedical waste. As well as future plan for betterment of the management system.
4. The data collected by questionnaire was tabulated and analysis tied by various statistical method as per requirement.

Limitations:

Lack of uniformities in the available information regarding solid waste management of different hospitals in Amravati city and also the time period for collection was the major constraint in survey report preparation.

Study Area:

Amravati city is located at 20.93^{o}N 77.75^{o}E. It has an average elevation of 343 meters. It lies 156 km west of Nagpur, and serves as the administrative center of Amravati District and of Amravati Division. The town is located near the passes through the hills that separate the cotton-growing regions of the Purna basin to the West and the Wardha basin to the East. There are two lakes in the eastern part of the city. Chhatri talao & Wadali Talao. Pohara & Chirodi hills are to the east of the city. The Maltekdi hill is inside the city, it is 60 meters high.

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Amaravati has a tropical wet and dry climate with hot, dry summers and mild to cool winters. Summer lasts from March to June, Monsoon Season from July to October and winter from November to March.

The Amravati Municipal Corporation is headed by a Mayor who is assisted by the Deputy Mayor. Amravati Municipal Corporation was established on 15 August 1983. In August 1983 the area occupied by the Municipal Corporation was 121.65 km^2. The AMC comprises area of erstwhile Municipal Council, Amravati and area of erstwhile Municipal Council, Badnera along with eighteen revenue villages namely Navsari, Tarkheda, Shegaon, Rahatgaon, Mhasala, Wadali, Benoda, Jewad, Vadad, Mimbhora (K), Saturna, Akoli, Waruda, Kasbe, Badnera Mahajanpura, Gambhirpura and Amravati Peth. Now the total area of the city is 270 km^2 of which 181 km^2 falls under municipal limits and about 89 km^2 falls out off the municipal limits.

The city is having couple of government hospital and as many as 500 plus small to medium private hospital spread in the city out of which we selected few hospitals for data collections and analysis. Few are as follows – Arihant Hospital Dr. Bharat Shah, Belokar Hospital, Dr. Monali Dhole Gyancologist, Laparoscopic Surgeon Dr. Kela Hospital, Dr. Murkey Hospital, Dr. Arora Cancer hospital, Dr. Chandak's Hospital, Dr. Kulkarni's Accident hospital, Dr. Nagalkar Hospital, Hitech Critical Care & Bonde hospital, Parashree Speciality Hospital, Sushruit Hospital, Vyankatesh Hospital, Omkar hospital, Adwani hospital, Shobha patode hospital, Jahagirdar hospital, Manawar hospital, Vimal Thorat hospital, Dhahale hospital, Bhatiya hospital, Satish Tiwari hospital, Bankar hospital etc.

Figure No. 01 Amravati City Map

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Data analysis and Findings of the Study:

The data collected through various (N25) questioners was visually analysied, tabulated and then statistically analised, graphically represented were ever necessary and the observation and conversation with the respondent few findings are put forth. -

A. From the observation the medical waste generated in the hospital is basically from four sources Operation theatre, Labour Room, Laboratory, Injection Room, Ward, OPD Store dressing room etc. and the information and the detail nature of the biomedical and other waste is given below in the table 1.

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Table: 1 Areas of waste generation and kinds of waste generated in the Hospitals

Sr. No.	Areas of Waste Generation	Activities Performed	Types of Waste Generated
1	Operation Theatre	Family planning procedures, cataract surgeries. Minor Surgical Procedures	Blood and body fluids, soiled waste, swabs, cotton, syringes and needles, blades, gloves and masks.
2	Labour Room	Child birth (Deliveries)	Placenta, blood and body fluids, soiled waste, cotton, swabs, syringes and needles, blades, tubings and IV sets masks and gloves
3	Loboratory	Malarial smears, TB testing and other essential laboratory services	Blood and body fluids, syringes and needles, gloves, slides, sputum and sputum cups, chemical waste and liquid waste
4	Injection Room	Immunization and curative injections	Syringes and needles, ampoules, vials, broken glasses, gloves and vaccine waste
5	Ward	In-patient services	Blood and body fluids, syringes and needle, slides, ampoules, vials, chemical waste, liquid waste, broken thermometer and soiled waste
6	OPD	Out-patient services, routine examination of patients	Blood and body fluids, syringes and needles, slides, ampoules, vials, broken thermometer, plaster cast chemical waste and liquid waste.
7	Store	Store	Discarded medicine

B. The biomedical waste generated in the hospital is managed in three levels for disposal as it is firstly segregated, secondly the waste is properly collected and stored in covered bins, later it is transported in closed containers and lastly before final disposal the waste is treated, disinfected and mutilated at proper isolated place.

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

C. From the study conducted by us the waste generated in the hospitals included 33% of Biological waste. 42% Medical Waste, 15% Chemical waste and nearly 10% other wastes. (detail in below graph).

D.

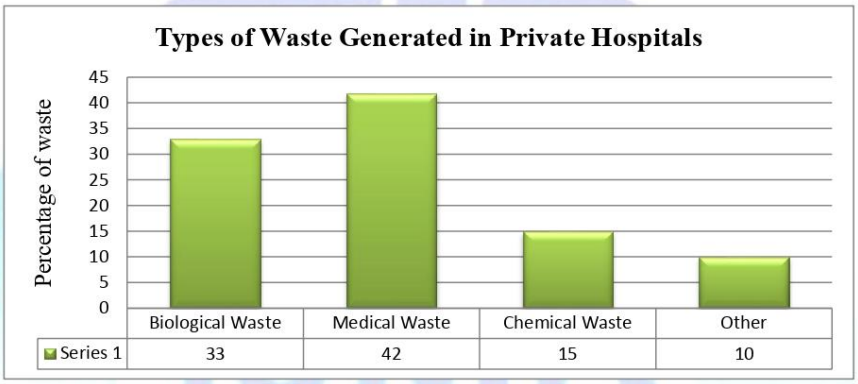

the private hospitals of Amravati on and average 85% hospital generate 10kg or less medical waste daily, while 8% hospitals generate 20Kg and 2% hospitals generate 40Kg or more medical waste is coming for disposal in environment and creating a serious problem for environmental health of Amravati city.

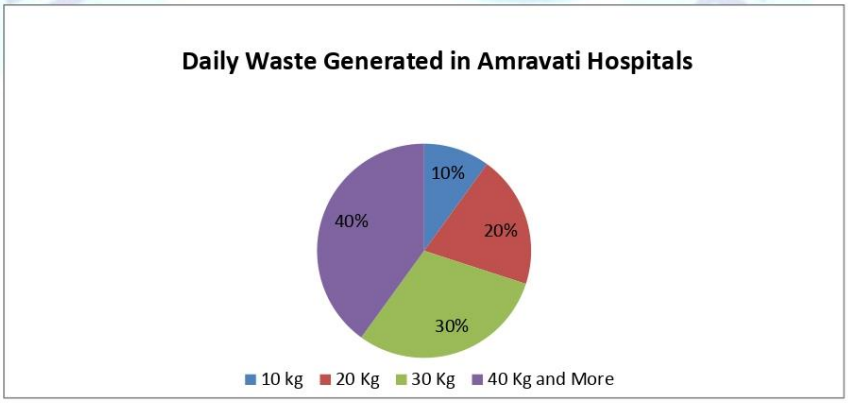

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

E. All the medical waste which is generated in these private hospitals are segregated properly by the hospital authorities. But these waste is properly collected in appropriate bags by only 75% hospitals, while 20% hospital collect them in certain boxes and 5% hospitals dispose the waste in common disposal system showing there lack of information and knowledge. So only 75% hospitals have appropriate colour bags to collect the medical waste.

F. Similarly in the private hospitals, only 67% hospitals have trained and separate person appointed for the collection of medical waste. While the remaining 33% hospital does not have trained and separate persons for the same.

G. From our findings and observations 33% of the hospitals have there own separate room or compartment for the management of medical waste. And at the same time all the hospitals have own incineration and autoclave for processing of medical waste.

H. In Amravati nearly 73% hospitals ensure the precautionary mechanism for the persons who collect the medical waste in the hospital. While only 46% of the hospitals have given special training to the appointed person who handle the medical waste of the hospital.

I. Amravati city has a uniform medical waste treatment and disposal system but the collection and transportation of these wastes is done by various agonies. As 66% of the medical waste is collected and transported by Global eco system, while 20% the medical waste is collected and transported by Municipal corporation and rest of the 14% waste is collected and transported by private contractors in the city.

Recommendations & Conclusions:

An old saying says "Cleanliness is next to Godliness". The essence of this was aptly captured by Dravidians, who in 5000 BC gave due emphasis to immaculate town planning and safe and effective sewerage systems who got rid of all solid and liquid wastes generated by the pollution.

The modern hospitals and health care institutions including research centers use a wide variety of drugs including antibiotics, cytotoxics, corrosive chemicals, radio active substances, which ultimately become part of hospital waste. All round technological progress has lead to increased availability of health related consumer goods, which have the propensity for production of increased wastes. The issue of improper Hospital Waste Management in India was first highlighted in a writ petition in the Hon'ble Supreme Court; and subsequently, pursuant to the directives of the court, the Ministry of Environment and Forests, Govt. of India notified the Bio-Medical waste (Management and Handlings) Rules on 27th July 98; under the provisions of Environment Act 1986. These rules have been framed to regulate the

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

disposal of various categories of Bio-Medical Waste as envisaged therein; so as to ensure the safety of the staff, patients, public and the environment. But in Amravati city the Bio-Medical Waste Management policy is very rarely observed in few hospitals, so from my study isuggest some of the improvement in medical waste disposal system :-

- One should change the age old "Mind Set" and attitude through knowledge and raining of people concerned with disposal system.
- One has to defining the various categories of waste being generated in the hospitals as per their patients and available facilities.
- Segregation and collection of various categories of hospital waste in separate containers/bags, so the each category is treated in a suitable manner to render it harmless.
- Identifying and utilizing proper "treatment technology" depending upon the category of waste.
- City should create a system where all categories of persons from doctors, patient, common people, persons handling waste etc. are not only responsible, but also accountable for proper hospital waste management.
- One has to change the using patterns from single usage to multiple usage where ever possible for various materials generated in hospital.

Points to be remembered by doctors and persons handling the Hospital waste.

- Do segregate waste at point of generation to :
- Infection (b) Non-Infectious/Garbage (c) Sharps/Needles
- Do collect waste in color coded containers/bags
- Yellow – infectious waste for incineration.
- Black – Garbage for dumping in municipal bin.
- Blue (inner perforated) – Sharps/needles.
- Do decontaminate all sharps and plastic waste by chemical/autoclave.
- Do shared plastic waste (cut all tubes into pieces by scissors).
- Do use syringe and needle destroyer.
- Do incinerate blood soaked dressings/body parts etc.
- Do cover waste collection containers.
- Do transport through covered trolleys / vans.

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

- Doctors to Provide protective wear (mask, gloves, plastic aprons, gum boots to transporters and handlers.
- Doctors to should immunize all waste handling persons.

References:

1. A.K. Ghosh. "Comparative Statement of Techonological Evaluation of Waste Autoclave and Waste Microwave", West Bengal Systems Development Project, 2002.
2. Bio-Medical Waste (Management and Handling) Rules, 1998. Gazette by Govt. of India.
3. Central Pollution control Board. "Manual on Hospital Waste Management", May 2000.
4. G. Mehta. "Guidelines for Bio-Medical waste Management", WHO-GOI, 1999 (Draft Document)
5. G.Mc Rae, H.Shanner, "Eleven Recommendation for improving Health Care Waste Management", CGH Environmental Strategies, Vermont, USA, 1997.
6. Guidelines document for implementation of Bio-Medical Waste (Management and Handling) Rules, 1998, Report of the Committee Constituted by the Ministry of Environment and Forest, Govt. of India. 1998.
7. Health Care Without Harm. "Non-Incineration Medical Waste Treatment Technology", August 2001.
8. Introducing Auto-Disable Syringes and ensuring Injection Safety in Immunization Systems of Developing Countries, World Health Organization. 2002
9. M. Kela, A.Goel, Ratna Singh, R. Agrawal. "Implementing Hospital Waste Management: A Guide for Health Care Facilities", Srishti. June 2002
10. R. Agarawal. "Medical Waste: Issues and Practices and Policy". Srishti. June 1998
11. Toxics Link: "Understanding and Simplifying bio-Medical waste Management: A Training Manual for Trainers", New Delhi, 2005
12. World Health Organization (WHO): "handbook safe Management of Wastes from Health-Care Activities", Geneva, 1999
13. World Health Organization (WHO): "Aide Memoire for a National strategy for HCWM", 2000
14. World Health Organization (WHO), "Wastes from Health-Care Activities", Fact Sheet No. 253, October 2000. 62 Safe Management of Bio-Medical Sharps Waste in India.
15. World Health Organization (WHO),: Management of solid health-care waste at primary health-care centres: A Decision-Making guide", Geneva, 2005

Vol.09 Issue-01, (January - June, 2017) ISSN: 2394-9309 (E) / 0975-7139 (P)
Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics (Impact Factor- 5.856)

Website:

1. Bio-Medical Waste (Management and Handling) Amendment Rules 2000:
2. http://kspcb.kar.nic.in/BMW/Laws.htm
3. CDC (NIOSH): http://www.cdc.gov/niosh/healthpg.html
4. http://www.dhs.chawnet.gov/ps/ddwem/environmental/emb/medwasteindex.htm
5. Environmental Research Foundation: http://www.rachel.org/home_eng.htm
6. GAIA: http://www.no-burn.org
7. Healthcare Without Harm: http://www.noharm.org
8. Hospitals for a Healthy Environment:http://www.h2e-online.org
9. SIGN: http://www.who.int/injection_safety/sign/en/
10. Sustainable hospitals:http://www.sustainablehospitals.org/HTMLSrc/
11. Toxics Link: http://www.toxicslink.org
12. Work on Waste: http://www.workonwaste.org
13. WHO: http://www.who.int/health_topics/Medical_waste/en/

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or means, or stored in any system without prior written permission. Application for permission for other use of copyright material including permission to reproduce extracts in other published work shall be made to the publisher. Full acknowledgement of author, publishers and source must be given.
(ISSN: 2321–1784)
International Journals of Multi Dimensional Research
IJMR
International Journal in
Management
&
Social Science
International Journals of Multi Dimensional Research
IJMR
International Journal of Research in
Management & Social Science
www.ijmr.net.in | Email: itjmss@gmail.com

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही

डॉ. रविन्द्र नारायणराव मुन्द्रे,
इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला – 444 001

प्रस्तावना :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांना लोकशाही म्हणजे आपला जीव की प्राण आहे असे वाटत होते, परंतु भारताच्या लोकशाहीविषयी मात्र ते चिंतेत होते कारण भारतीय समाजरचनेत लोकशाही टिकण्याची शक्यता धुसर वाटत होती. जातीजातीत, वर्गावर्गात विभागलेला समाज लोकशाहीची जपवणूक कशी करेल हा मोठा प्रश्न बाबासाहेबांना सतावीत असे. 'अशा प्रकारच्या समजारचनेत पक्षपातीपणा आणि विरोधी वर्गाला दडपून टाकण्याची वृत्ती जोर धरीत असते. राजकीय शक्तीचा उपयोग सर्वांच्या विकासासाठी करण्याऐवजी आपल्या वर्गाच्या भरभराटीसाठी आणि विरोधी वर्गाला मातीत मिळविण्यासाठी केला जाण्याची अधिक संभावना असते. त्यामुळे अशा समाजरचनेत लोकशाहीला यश मिळणे अशक्य आहे.'[1]

लोकशाही राज्य यशस्वी होण्यासाठी पहिली अट म्हणजे समाजातील विषमतेचे निर्मूलन ही होय 'समाजात विषमता नको ज्यांच्यावर जुलूम होतो असा पीडित वर्ग नको. विशिष्ट गटाना सगळे कायदे, सवलती व हक्क मिळवित आणि उर्वरित गटांवर सगळे ओझे सहन करण्यासाठी लादले जाये, अशी विभागणी दुःखकारक आहे. अशा प्रकारच्या चिरकालीन उडालेल्या समाजातच रक्तरंजित क्रांतीचे जंतू वावरत असतात.'[2] त्यासाठी भारतीय समाजरचनेमध्ये समता तत्व लोकशाहीच्या माध्यमातूनच रूजविणे गरजेचे आहे.

लोकशाही म्हणजे काय ? :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही म्हणजे काय? या प्रश्नांचे उत्तर देतांना लोकशाहीची केलेली व्याख्या ही त्यांना जागतिक राजकीय विचारवंताच्या रांगेत नेऊन बसवते. 22 डिसेंबर 1952 रोजी पुण्याला जिल्हा कायदा ग्रंथालयात वकील मंडळीच्या आग्रहाखातर त्यांनी 'लोकशाही कशी यशस्वी होईल?' या विषयावर विचारप्रवर्तक व्याख्यान केले होते. त्याचप्रमाणे रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेपूर्वी त्यांनी भारतीय जनतेला जे खुले पत्र लिहिले होते त्या पत्रात लोकशाहीबद्दल सविस्तर माहिती दिली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतःची लोकशाहीची व्याख्या सांगण्याअगोदर इतर दोन राजकीय विचारवंतांच्या व्याख्या सांगतात. प्रथम वॉल्टर बेगहोट यांची 'चर्चेवर आधारलेली शासनसंस्था'[3] म्हणजे लोकशाही (Government by discussion) व दुसरी अब्राहम लिंकन यांची लोकशाहीची व्याख्या, 'लोकांचे, लोकांनी नियुक्त केलेले आणि लोकाकरिता राबणारे सरकार'[4] म्हणजे लोकशाही (A Government of the people by the people and for the people) त्यानंतर बाबासाहेब आपली लोकशाहीची व्याख्या सांगताना म्हणतात की, 'लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल रक्तविरहित मार्गानी घडवून आणणारी शासनपद्धती म्हणजे लोकशाही होय.'[5] या व्याख्येचे स्पष्टीकरण देतांना बाबासाहेब म्हणतात की, 'ज्या शासनपद्धतीमुळे सत्तारूढ मंडळीला सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात मुलभूत बदल करता येतात आणि असे बदल ग्रहण करतांना जनता हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करीत नाही. तेथेच लोकशाही नांदते आहे, असे मी म्हणेन आणि हीच लोकशाहीची खरी कसोटी आहे नव्हे तीच उच्चतम कसोटी आहे. ज्यावेळी तुम्ही एखाद्या पदार्थाचे गुणग्रहण करता त्यावेळी सगळ्यात कडक कसोटी त्याला लावणे जरूर आहे. तेव्हा त्याची खरी परीक्षा होते.'[7] बाबासाहेबांच्या व्याख्येमध्ये अहिंसात्मक बदल अपेक्षित आहे. शासनाने आपल्या अधिकाराचा वापर करतांना अधिक जागृत राहून सामाजिक आणि आर्थिक

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

गुलगूत बदल घडवून आणले पाहिजेत. बदल घडवून आणण्याचा मार्ग सुध्दा रक्तरंजित नसावा. असे बाबासाहेबांना आपल्या व्याख्येमधून सुचवायचे होते.

भांडवलशाही आणि ब्राम्हणशाही हे लोकशाहीचे दोन शत्रू आहेत असे बाबासाहेब सांगत असत, परंतु लोक भांडवलशाहीचा विरोध करतांना ब्राम्हणशाहीकडे मात्र दुर्लक्ष करीत होते. बाबासाहेबांनी ब्राम्हणशाहीला सुध्दा लोकशाहीची कट्टर शत्रू मानले आहे. कारण ब्राम्हणशाही लोकशाहीच्या मूल्यांवरच आघात करते.

लोकशाही आणि ब्राम्हणशाही :–

12 फेब्रुवारी 1938 रोजी मनमाड येथे 'जी.आय.पी. रेल्वे दलित वर्ग परिषद' आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत बाबासाहेबांनी ब्राम्हणशाहीची व्याख्या केली आहे. ते म्हणतात की, 'ब्राम्हणशाही या शब्दाचा स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या तत्त्वांचा अभाव, असा अर्थ मला अभिप्रेत आहे.'[9] बाबासाहेबांनी ब्राम्हणशाहीचे केलेले वर्णन अचूक होते. ब्राम्हणशाहीचे इतके अगदी नेमक्या शब्दात वर्णन दुसरे असूच शकत नाही. ब्राम्हणशाहीच्या नसानसात समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व या तत्त्वाविषयी द्वेष भरला आहे, कमालीचा विरोध भरला आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व या तत्त्वांचा विरोध म्हणजे खऱ्या अर्थाने लोकशाहीला विरोध होय. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या तत्त्वांना लोकशाही शिरोधार्य मानते तर ब्राम्हणशाही गुलामगिरी, विषमता व भेदभाव या नियमांना आपले अधिष्ठान मानते. म्हणूनच बाबासाहेब भारताचा इतिहास म्हणजे, 'बुध्दवाद आणि ब्राम्हणवाद यांच्यातील संघर्ष होय' असे सांगत.

'ब्राम्हणशाही स्वराज्याच्या यत्नांना तोपर्यंत करू शकते जोपर्यंत तिच्या स्वार्थाला बाधा पोहचत नाही. लोकशाही तत्त्वाप्रमाणे मागासलेल्या वर्गास त्याचे नैसर्गिक हक्क मिळू लागले की, आपल्या विशेष सवलती बुडणार हे दिसून येताच ब्राम्हणवर्ग स्वराज्याची बडबड सोडून देऊन मागासवर्गियांच्या हक्कांना विरोध केल्याशिवाय राहत नाही. लोकशाही जोपर्यंत ब्राम्हणशाहीला पोषक आहे, तोपर्यंतच ब्राम्हण तिचे समर्थन करतील. एकदा का त्यांच्या स्वार्थाला धक्का बसू लागला की अनेक आक्षेप घेऊन ते लोकशाहीच्या विरूध्द दंड थोपटून उभे राहतील. इंग्रज सरकार लोकशाहीच्या विरूध्द आहे की नाही हा वादाचा मुद्दा आहे, पण ब्राम्हणशाही लोकशाहीच्या विरूध्द असते याविषयी शंका बाळगण्याचे कारण नाही.'[9]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले मत व्यक्त करतांना अगदी स्पष्टपणे म्हटले की, 'ब्राम्हणशाही आणि लोकशाही या परस्परविरोधी आणि एकमेकांस मारक गोष्टी आहेत.'[10] "हिंदू समाजव्यवस्था ही लोकशाही विरोधी आहे, पण ती केवळ अपघाताने लोकशाही विरोधी झाली नाही तर हेतुपुरस्सर तिला तसे रूप देण्यात आले आहे. हिंदू समाजाची वर्गजातीत विभागणी ही केवळ सिध्दांताची किंवा कल्पनेची गोष्ट नाही तर ब्राम्हणी हुकूमशाह्यांचा तो परिपाक आहे. लोकशाहीच्या मार्गातील ही खरी समस्या आहे.'[11]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 20 मे 1956 रोजी 'व्हॉईस ऑफ अमेरिका' या रेडिओ केंद्रावर एक भाषण दिले. या भाषणात त्यांनी पुढीलप्रमाणे आपले मत व्यक्त केले होते.

'संसदीय पध्दतीने सरकार किंवा लोकसत्ताक राज्य आणि लोकशाही या दोन्ही गोष्टी एकच आहेत हा गैरसमज आहे. लोकशाहीचे स्वरूप यापेक्षा वेगळे आहे. लोकशाही म्हणजे एकात्म जीवनाची तऱ्हा आहे. लोकांचे सामाजिक संबंध एकात्मा आहेत की नाही यावरून तेथे लोकशाही आहे की नाही याचा शोध घेता येतो. समाज म्हणजे परस्परपूरक अशा मानवाचा संघ होय. परस्परांच्या उपयोगी पडणे हे आपले कर्तव्य आहे. असे जे मानतात व त्याप्रमाणे वागतात अशा लोकांचा एकात्म संघ म्हणजे समाज होय.'[12]

भारतीय समाजात अशी श्रेष्ठ जीवनमूल्ये आहेत काय? अशा प्रश्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर निर्माण करतात. त्यांच्या उत्तरादाखल ते आपले स्पष्ट मत मांडतात.

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

भारतीय समाज हा व्यक्तींचा बनलेला नाही तर निरनिराळ्या जातींचा बनलेला आहे. या जाती परस्परांना उच्चनीच मानतात. या प्रवृत्तीमुळे चांगले विचार भारतीय समाजात रुजू शकले नाहीत. भारतीय लोक एकत्र बसू शकत नाहीत, एकत्र जेवण करू शकत नाहीत, आपापसात विवाह करू शकत नाहीत, हे सगळे व्यवहार ते आपल्या जातीच्या सीमेतच करू शकतात, त्याबाहेर नाही. निवडणुकीत जात पाहून मतदान केले जाते. औद्योगिक क्षेत्रातही जातीयवादाने धिंगाणा घातला आहे. ज्या जातीचा एखादा उद्योग आहे त्याच जातीच्या लोकांना त्यात प्रथम प्रवेश मिळतो आणि मोठ्या पगाराच्या आणि मानाच्या जागाही त्यानाच मिळतात. व्यापारी क्षेत्रातही हीच तऱ्हा, दानधर्माच्या क्षेत्रातही हीच तऱ्हा, श्रीमंत मनुष्य आपल्या मृत्युपत्रात आपल्याच जातीच्या लोकांना दानधर्म करावा असे लिहून ठेवतो. पोटापाण्याचे प्रत्येक जातीचे उद्योगधंदे निराळे, एका जातीचे धंदे दुसऱ्या जातीने करावयाचे नाहीत. या सर्व गोष्टींवर विचार केला तर असे दिसून येते की, जाती जातीतील उच्चनीच भावनामुळे लोकांना स्वच्छ मनाने एकत्र येता येत नाही आणि ऐक्य साधता येत नाही. त्याच्यात जे ऐक्य दिसते ते बळेबळे घडवून आणलेले आहे आणि म्हणून ते ठिसूळ आणि तकलादू आहे. ही परिस्थिती लोकशाहीमुळे कुरतडण्याचे काम करीत असते. जातिभेद हा अग्नि आहे, तो नष्ट झाल्याशिवाय लोकशाहीला भवितव्य नाही.[13]

लोकशाही आणि ब्राम्हणशाही या एकत्र कधीच नादू शकणार नाहीत. जोपर्यंत जातीवर आधारित वर्चस्वता कायम ठेवण्याची भावना भारतात राहील तोपर्यंत ब्राम्हणशाहीचा निपात करणे हे लोकशाही मानणाऱ्या प्रत्येक भारतीयाचे नैतिक कर्तव्य (Moral Duty) असले पाहिजे. त्यासाठी संसदीय लोकशाही प्रणाली आवश्यक आहे. ज्यामध्ये कायदा आणि नीती याची सांगड घालून समाजपोषक वातावरण निर्माण करता येईल.

संसदीय लोकशाही :–

17 सप्टेंबर 1943 रोजी नवी दिल्ली येथे इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर तर्फे आयोजित 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन वर्कर्स स्टडी कॅम्प' च्या समारोपीय कार्यक्रमात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीवर भाषण दिले होते. त्यामध्ये संसदीय लोकशाही कशी निर्माण झाली? संसदीय लोकशाहीची कार्यपध्दती कशी असते? ती अपयशी का ठरली? अपयशी ठरण्यामागची कारणे काय? या सर्व बाबींचा उहापोह केला होता. त्यांच्या या भाषणावरून संसदीय लोकशाहीबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन व्यक्त होतो. 'मनुष्यमात्रांना नियंत्रित करणाऱ्या शासनव्यवस्थेत (Govt.) अनेक लक्षणीय परिवर्तने घडून आली आहेत. एक काळ असा होता की, ज्यावेळी शासनव्यवस्थेने जुलमी हुकुमशाहीच्या निरंकुश एकाधिकारशाहीचे स्वरूप स्वीकारले होते. अत्यंत प्रदीर्घ व रक्तरंजित संघर्षानंतर या यंत्रणेची जागा ज्या शासनव्यवस्थेनी घेतली तिला आपण संसदीय लोकशाही म्हणतो.'[14] संसदीय लोकशाही ही रक्तरंजित संघर्षानंतर निर्माण झाली असल्यामुळे या लोकशाहीत सुख आणि समृध्दीचे, मानवी स्वातंत्र्याचे अधिकार प्राप्त होईल अशी आशा होती, कारण संसदीय लोकशाहीची कार्यपध्दती ही तशी आशा निर्माण करणारी होती.

'संसदीय लोकशाहीत जनतेच्या मतांची अभिव्यक्ती करणारे विधिमंडळ (Legislative) असते. विधिमंडळाला सलग्न कार्यकारी मंडळ (मंत्री मंडळ) असते. या कार्यकारी मंडळाला विधिमंडळाची आज्ञा पाळावीच लागते. विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ याच्यावर नियंत्रण ठेवण्यास तसेच त्यांना विहित मर्यादामध्ये ठेवण्यास न्यायपालिका असते. लोकांचे, लोकांनी आणि लोकांकरिता निर्मिलेले सरकार अशी लोकप्रिय सरकारची सर्व चिन्हे संसदीय लोकशाहीत आढळून येतात.'[15] या प्रकारची कार्यपध्दती अस्तांना 100 वर्षाच्या कालावधीच्या आतमध्येच संसदीय लोकशाही विरूध्द विश्वस्तरातील अनेक देशांमध्ये बंड सुरू झाले होते. जर्मनी, रशिया आणि स्पेन यासारखे देश या बंडाला बळी पडले होते. संसदीय लोकशाहीविरूध्द असंतोष आणि अराजकतेची भावना का बरे असावी? असा प्रश्न बाबासाहेब निर्माण करतात. भारताने या प्रश्नाचा सातत्याने विचार करायला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. कारण संसदीय लोकशाही स्वीकारण्याचा विचार भारतात सुरू झाला होता.

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

जगात अनेक देशात संसदीय लोकशाही अपयशी का ठरली? या प्रश्नाचे उत्तर देतांना बाबासाहेब असे म्हणतात की, 'हुकूमशहांच्या देशात ती अपयशी ठरली कारण ती अशी यंत्रणा आहे जी अत्यंत धिम्यागतीने चालते गतिमान कार्याला संसदीय लोकशाहीमुळे खीळ बसते. संसदीय लोकशाहीत शासनाच्या कार्यकारी यंत्रणेला आवश्यक वाटणारे कायदे पारित करण्याचे नाकारून विधिमंडळाकडून त्यांना अडथळा नसेल तर पारित कायद्यांना असंवैधानिक ठरवून न्यायपालिका अडथळा आणण्याचा प्रयत्न करू शकते. संसदीय लोकशाही हुकूमशाहीला मनमानी करू देत नाही. त्यामुळे हुकूमशहाद्वारे नियंत्रित होणाऱ्या इटाली, स्पेन आणि जर्मनी सारख्या देशात तिला नापसंत करण्यात आले आहे.'[16]

हुकूमशहाच्या देशात संसदीय लोकशाही नष्ट होणे सहज होते कारण हुकूमशहाच तिच्याविरूद्ध असतो; परंतु ज्या देशातील लोक हुकूमशाहीचा विरोध करतात, त्या देशामध्ये सुध्दा संसदीय लोकशाहीबद्दल तीव्र असंतोष आढळून येत होता. बाबासाहेबांना हे सर्व अधिक चिंताजनक वाटत होते.

'संसदीय लोकशाही ही मूळ स्वरूपात स्थिर नाही तिचा विकास तीन दिशेने होतो. संसदीय लोकशाही असणारे पण प्रौढ मतदान अधिकार नसणारे फार मोजके देश आहेत. सामाजिक आणि आर्थिक समीची समानता या सिध्दांताला संसदीय लोकशाहीने मान्यता दिली आहे. तिसरी बाब म्हणजे समाजविरोधी कार्य करणाऱ्या संस्थांना शासनाला कैचीत पकडता येणार नाही हे सुध्दा संसदीय लोकशाहीत मान्य करण्यात आले आहे. इतके सर्व असतांना सुध्दा ज्या देशांनी लोकशाही राबविण्याचा संकल्प केला आहे त्या देशांमध्ये सुध्दा संसदीय लोकशाहीविरूध्द प्रखर अभिमत आढळून येते.'[17] 'ही व्यवस्था स्वातंत्र्याचा अधिकार, संपत्ती किंवा समाधानकारक आजीविका प्रदान करण्याची शाश्वती जनतेला देण्यात अपयशी ठरली आहे.'[18]

हे अपयश चुकीची विचारसरणी आणि चुकीची संघटनपध्दती यामुळे आलेले आहे, असे बाबासाहेबांना वाटते. चुकीच्या विचारसरणीचे उदाहरण म्हणून ज्यामुळे संसदीय लोकशाही कुचकामी झाली आहे याचे दोन मुद्दे बाबासाहेब पुढीलप्रमाणे मांडतात.

'संसदीय लोकशाहीला 'कराराचे स्वातंत्र्य' या संकल्पनेने उध्वस्त केले आहे. या संकल्पनेचे उदात्तीकरण करण्यात आले आहे आणि स्वातंत्र्यांच्या नावाखाली उचलून धरण्यात आले. संसदीय लोकशाहीत जर करारातील दोन्ही पक्ष हे असमान असतील तर 'कराराच्या स्वातंत्र्याचे' या पक्षावर काय परिणाम होतील हे तपासून पाहण्याची तसदी सुध्दा घेतली गेली नाही. 'कराराचे स्वातंत्र्य' दुर्बल घटकांच्या पिळवणुकीची जबरदस्त शक्ती उपलब्ध करून देत असेल तरी त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले परिणामतः स्वातंत्र्यांच्या पुरस्कर्त्या म्हणविल्या जाणाऱ्या संसदीय लोकशाहीने गरिबांच्या, पददलितांच्या आणि नागवलेल्या लोकांच्या आर्थिक विपन्नतेत भरच घातली.'[19] संसदीय लोकशाहीचे वाभाडे काढणारी दुसरी चुकीची विचारसरणी बाबासाहेब सांगतात की, 'Parliamentary Democracy is the failure to realize that political democracy can not succeed where there is no social & economic democracy.'[20]

बाबासाहेब आपल्या या विधानाला विरोध केल्या जाईल असे म्हणतात. त्यासाठी ते प्रतिप्रश्न करून याचे अधिक स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे देतात.

Why Parlimentary Democracy collapsed so easily in Italy, Germany and Russia? Why did it not collapse so easily in England & the U.S.A.? To my mind there is only one answer-namely, there was a greater degree of economic & social democracy in the later countries than it existed in the former. Social and economic democracy are the tissues and the fiber, the greater the strength of the body. Democracy is another name for equality. Parliamentary democracy developmed a passion for liberty. It never made even a nodding acquaintance with equality. If failed to realize the significance of equality, and did not even endeavour to strike a balance between Liberty and Equality, with the result that liberty swellowed equality and has left a progeny of inequities.[21]

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संसदीय लोकशाहीच्या अपयशासाठी चुकीची विचारसरणी कशी कारणीभूत आहे हे प्रतिपादित केल्यानंतर यापेक्षाही चुकीचे संघटन (organization) कसे कारणीभूत आहे हे स्पष्ट करून सांगतात.

सर्व राजकीय संस्थांचे विभाजन दोन गटात करण्यात आले. एक शासनकर्ते आणि दुसरे शासित. ही एक वाईट बाब आहे. यातील वाईटपणा जर येथपर्यंतच मर्यादित राहिला असता तर ती काही विशेष बाब नव्हती; परंतु दुर्भाग्याची गोष्ट म्हणजे हे वर्गीकरण इतके स्थिर व अचल होऊन जाते की नवीन शासक निवडतांना शासक वर्गातूनच निवडण्यात येतात. हे असे घडण्याचे कारण म्हणजे लोक साधारणतः आपण स्वयंशासित आहोत ही बाब विसरून जातात. केवळ सरकारची स्थापना करण्यातच ते सनाधान मानून स्वतःवर शासन चालविण्यास ते त्याला मोकळे सोडतात. संसदीय लोकशाही हे जनतेचे किंवा जनतेद्वारा असलेले शासन कधीही का झाले नाही आणि प्रत्यक्षात वंशपरंपरागत एका वर्गाद्वारा असलेले सरकार का झाले हे यावरून स्पष्ट होते. राजकीय जीवनातील या दुष्ट संघटनेने संसदीय लोकशाहीला पूर्णतः निरर्थक करून सोडले. या कारणामुळे संसदीय लोकशाहीने सामान्य माणसाला दिलेले स्वातंत्र्य, सम्पत्ती व सुखी अवस्था या सर्वांचे आश्वासन तिला पूर्ण करता आले नाही.[22]

संसदीय लोकशाहीमध्ये गरिबांना, श्रमिकांना आणि पद्दलितांना फायदे प्राप्त करून घेता आले नाहीत. याशाठी जबाबदार कोण? असा प्रश्न बाबासाहेब करतात. प्रथमतः हेच वर्ग यासाठी जबाबदार आहेत असे ते म्हणतात. त्याची कारणे बाबासाहेब पुढीलप्रमाणे देतात.

1) त्यांनी मानवी जीवनाच्या जडणघडणीत आर्थिक व्यवहाराच्या परिणामाप्रती भयप्रद उदासिनता दर्शविली आहे.

2) त्यांनी शासन यंत्रणेवर ताबा मिळविण्याची महत्वाकांक्षा विकसित केली आहे.

3) राष्ट्रीयत्वाच्या नावाखाली त्यांनी अंधानुकरण केले.[23]

या कारणांमुळेच गरीब, श्रमिक आणि पद्दलित संसदीय लोकशाहीत फायदे प्राप्त करू शकले नाहीत, असे बाबासाहेबांना वाटत होते. श्रमिक, शोषित पीडितांना जर संसदीय लोकशाहीमध्ये राहावयाचे असेल व आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करायचे असेल तर त्यांनी दोन बाबी प्राप्त कराव्या असे बाबासाहेब म्हणतात. त्या म्हणजे '1) भारतीय श्रमिकांनी फक्त श्रमिक संघटना स्थापन करणे हेच आपले अंतिम ध्येय आणि उद्दिष्ट म्हणून नाकारले पाहिजे. त्यांनी हे घोषित करावे की श्रमिकांना शासनकर्ते बनविणे हे ध्येय आहे. याकरिता त्यांनी एका राजकीय पक्षाच्या स्वरूपात एका 'लेबर पार्टीचे' संघटन करावे. 2) ज्ञानाशिवाय अधिकार मिळत नाही. यासाठी ज्ञानाची अत्युच्च पातळी व प्रशिक्षण मिळवावे.'[24]

संसदीय लोकशाही टिकवायची असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील विषमता नष्ट झाली पाहिजे. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारतीय जनतेला एक इशारा दिला होता.

26 जानेवारी 1950 रोजी मोठ्या विसंगत जीवनात आपण पदार्पण करीत आहोत. राजकारणात आपल्याला समता मिळाली आहे, मात्र आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील विषमता तशीच राहिली आहे. राजकारणात आपण 'एक मनुष्य एक मत' आणि 'एक मत व एकच किंमत' हे तत्व मान्य केले आहे. परंतु आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात सांप्रतच्या समाजव्यवस्थेमुळे 'एक मनुष्य एक मत' व 'एक मत व एकच किंमत' हे तत्त्व आपण नाकारीत आहोत. परस्परविरोधी तत्त्वांचा हा खेळ किती काळ आपण आपल्या जीवनात चालू देणार? ही विसंगती आपण अशीच चालू दिली तर राजकीय लोकशाही धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. अगदी शक्यतो तातडीने ही विसंगती दूर केली पाहिजे. नाहीतर, विषमतेच्या ज्वालांनी जे तावून सुलाखून निघाले आहेत, ते राजकीय लोकशाहीच्या चिंधड्या उडवतील; आणि एवढ्या परिश्रमाने आपल्या घटना समितीने जे कार्य केले आहे ते मातीमोल ठरेल.[25]

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीत झाले पाहिजे असा इशारावजा सल्ला देतात. कारण राजकीय लोकशाहीचा आधारभूत पाया ही सामाजिक लोकशाही आहे असे म्हणतात. सामाजिक लोकशाहीच्या पायावरच मजबूत आणि टिकावू अशी राजकीय लोकशाहीची इमारत बांधता येते. सामाजिक लोकशाहीची व्याख्या बाबासाहेब पुढीलप्रमाणे करतात. 'समता, स्वातंत्र्य व भातृभाव निर्माण करणाऱ्या जीवन पध्दतीस सामाजिक लोकशाही म्हणतात.'[26]

समता, स्वातंत्र्य व भातृभाव या त्रिवेणीची अलग अलग कारकत करता येणार नाही. त्यांचे ऐक्य अविभाज्य आहे. यातील एक तत्त्व वेगळे करून त्यांची परस्परांपासून कारकत करणे म्हणजे लोकशाहीचा हेतू हाणून पाडण्यासारखे आहे. स्वातंत्र्य समतेपासून अलग करता येत नाही; समतेची स्वातंत्र्यापासून फारकत करता येत नाही. अगर स्वातंत्र्य समतेला भातृभावापासून दूर लोटता येत नाही. समता नसेल तर केवळ स्वातंत्र्यामुळे मुठभर लोकांची मिरास बहुजन समाजावर माजल्याशिवाय राहणार नाही. समता असेल आणि स्वातंत्र्य नसेल तर व्यक्तीसाहवास सधी राहणार नाही. भातृभावाचा अभाव असेल तर समता व स्वातंत्र्य नैसर्गिकपणे कार्यच करू शकणार नाही.'[27]

निष्कर्ष :–

1) लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी प्रत्येक भारतीयाने स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांना रोजच्या जीवनात अंगीकारले पाहिजे.
2) राजकीय लोकशाही सामाजिक लोकशाहीत परावर्तीत करणे भारतीय जनतेचे नैतिक कर्तव्य आहे.
3) भारतीयांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना रूजावी जेणेकरून सामाजिक ऐक्य निर्माण होऊन भारत राष्ट्र बनण्याचे प्रक्रियेत जाऊ शकेल.
4) भारतीयांनी विभूतीपूजा नाकारून हुकूमशाही निर्माण होण्यावर अंकुश ठेवला पाहिजे.
5) लोकशाही हा फक्त सरकारे बदलण्याचा मार्ग आहे, हा गैरसमज नष्ट करून, भारतीयांनी परस्पराशी कसे वागावे हे सांगणारा जीवनमार्ग म्हणजे लोकशाही होय हे समजून घेवून, तशी कृती करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :–

1) Vasant Moon, (Ed), ***Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches,*** vol. 1, The Education Department, Govt. of Maharashtra, Bombay, 1981, pp.103.
2) भालचंद्र फडके, ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर***, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2004, पृ. 223.
3) हरी नरके व इतर, (संपा.), ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे***, खंड – 20, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र – साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2005, पृ. 445.
4) मा.फ. गांजरे, (संपा.), ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे***, खंड– 7, अशोक प्रकाशन, नागपूर, 1977, पृ. 167.
5) तत्रैव, पृ. 167.
6) तत्रैव, पृ. 168.
7) मा.फ. गांजरे, (संपा.), खंड – 2, 1974, पृ. 125.
8) मनोहर पाटील, ***फुले आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतिपात्र***, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ. 147.
9) मा.फ. गांजरे, (संपा.), खंड – 1, 1987, पृ. 79.
10) Vasant Moon, (Ed.) vol. 4, 1987, pp. 284.
11) वागदेव भयानराव खैरगोडे, ***डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर***, खंड – 5, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2002, पृ. 219.
12) मनोहर पाटील, पूर्वोक्त पृ. 147.

Vol.05 Issue-07, (July, 2017) ISSN: 2321-1784
International Journal in Management and Social Science (Impact Factor- 6.178)

13) तत्रैव, पृ. 148.
14) प्रदीप गायकवाड, (संपा.), ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे***, खंड – 5, 2002, पृ. 22.
15) तत्रैव, पृ. 22.
16) तत्रैव, पृ. 23.
17) तत्रैव, पृ. 23.
18) तत्रैव, पृ. 23.
19) तत्रैव, पृ. 24.
20) Vasant Moon, (Ed.) vol.10, 1991, pp. 108.
21) Ibid, pp. 108-109.
22) मा.फ. गांजरे, (संपा.), खंड – 2, 1974, पृ. 152.
23) प्रदीप गायकवाड, (संपा.), 2002, पृ. 25 – 26.
24) तत्रैव, पृ. 27.
25) प्रदीप गायकवाड, (संपा.), खंड 7, 2007, पृ. 190 – 191.
26) तत्रैव, पृ. 190.
27) तत्रैव, पृ. 190.

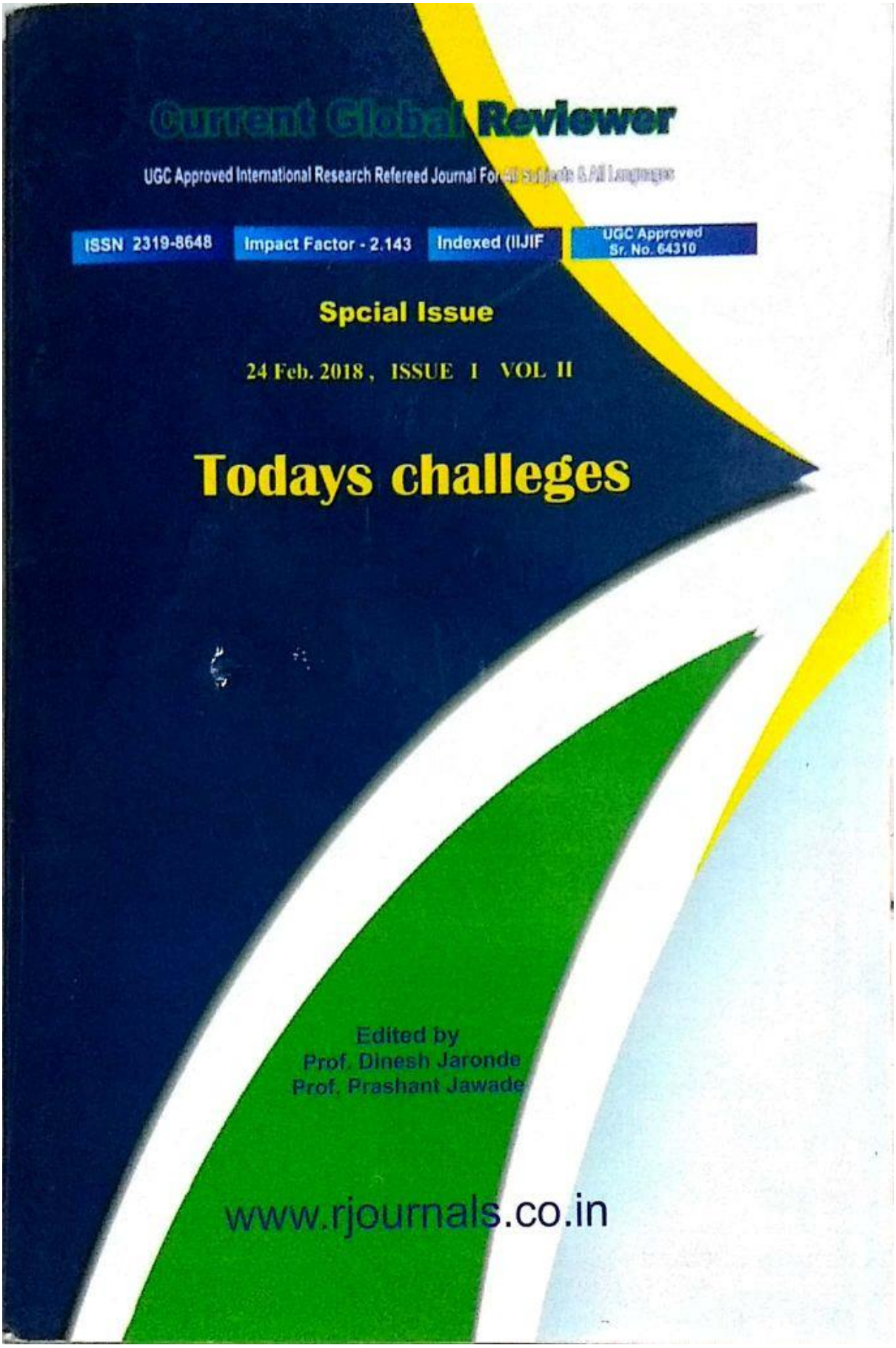
Current Global Reviewer
UGC Approved International Research Refereed Journal For
ISSN 2319-8648
Impact Factor - 2.143
Indexed (IIJIF
UGC Approved
Sr. No. 64310
Spcial Issue
24 Feb. 2018 , ISSUE I VOL II
Todays challeges
Edited by
Prof. Dinesh Jaronde
Prof. Prashant Jawade
www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

12	म. ज्योतिबा फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांचे शेतीविषयक विचार	प्रा. श्रीमती आर. एम. वाठ	58
13	भारतीय राज्यघटना आणि २१ वे शतक	डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे	63
14	आधुनिक जीवनात समुपदेशनाची भूमिका	प्रा. डॉ. रासवे विश्वनाथ भोजाजी	70
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद : एक अध्ययन	Dr. Ratnapal M. Dohane	74
16	नैराश्य : बालमनातील स्व–संकल्पना	प्रकाश भोयर	77
17	विदर्भातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक २०१४ : एक दृष्टिक्षेप	नितीन वसंतराव खोब्रागडे	83
18	स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठातील विद्यार्थीमध्ये सांस्कृतिक उपक्रम राबविण्याबाबत प्रेरणेचा आभाव एक अभ्यास	प्रा.डॉ. पाटील वैजयंता एन., स्वाती नामदेवराव झंपलवाड	88
19	मानवी जीवन व मानसिक आरोग्य	प्रकाश भोयर	91
20	महाराष्ट्रातील रस्ते विकासाचा प्रादेशिक असमतोल	प्रा. अजय विलासराव तगलपल्लेवार	96
21	पश्चिम विदर्भ – वर्षा की संभावना, भूमिउपयोजन और सिंचाई क्षेत्र	प्रा. एन. व्ही. नरूले	102

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur |Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

भारतीय राज्यघटना आणि २१ वे शतक

डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

---------- (13) ----------

Abstract :

भारतीय राज्यघटना तयार करण्यासाठी २ वर्षे ११ महिने १८ दिवस एवढा कालावधी लागला. जगातील अनेक घटनांचा संदर्भ भारतीय राज्यघटना लिहितांना घेतला गेला. भारतीय इतिहासाचा मागोवा घेवून भविष्यातील येणाऱ्या संकटांना समर्थपणे सामोरे जाण्याच्या सर्व तरतुदी राज्यघटनेत दिसतात. व्यक्तिविकास हा केंद्रबिंदू मानून राष्ट्रनिर्माणाची प्रक्रिया राज्यघटनेत अंतर्भूत केल्या गेली आहे समाजाच्या भौतिक विकासावरच भर न देता त्याच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रगतीचे उद्दिष्ट्ये अंगिकारले आहे. २१ व्या शतकात येणाऱ्या आव्हानानां सक्षमरित्या सामोरे जाण्याची ताकद राज्यघटनेत आहे हे ६७ वर्षांच्या इतिहासावरून दिसून येते कोणत्याही राज्यघटनेची उपयोगिता ही अंमलात आणणाऱ्या शासक वर्गावर अवलंबून असते. तो जर लायक असला तर राज्यघटना कितीही वाईट असली तर ती चांगली सिद्ध होते. परंतु शासक वर्ग जर विवेकहिन, स्वार्थी व देशहितापेक्षा पक्षहित श्रेष्ठ ठरवणारा असला तर राज्यघटना कुचकामी ठरते व त्या देशाचा सत्यानाश होतो. २१ वे शतक हे जागतिक प्रगतीचे शतक आहे. सामाजिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रातील आदानप्रदान जगभरात गतीने होत आहे. आंतकवाद, दहशतवाद, धर्मवाद, जातीवाद हा संपूर्ण जगभर पसरत असतांना भारताला या संकटांना तोंड देण्यासाठी बलवान होणे गरजेचे आहे. यासाठी भारतीय राज्यघटना सर्वेतोपरी सहाय्यक ठरते.

घर्शब्दी : भारतीय राज्यघटना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकशाही, जागतिक महासत्ता.

Introduction :

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वश्रेष्ठ अशी लिखित राज्यघटना असून आज या राज्यघटनेला ६८ वर्षे पूर्ण होत आहे. ही आपल्यासाठी फार गौरवाची व अभिमानाची बाब आहे. गेल्या ६७ वर्षांच्या काळात भारतीय राज्यघटनेसंदर्भात अनेक चर्चा घडून आल्या. पण या सर्व चर्चा निरर्थक ठरल्या. राज्यघटना ही भारताच्या सर्व विचारांचे प्रतिनिधीत्व करणारी असल्यामुळे तिचे स्थान आजही लोकांच्या आदराचे आहे. राज्यघटनेच्या माध्यमातून गेल्या ६७ वर्षात राष्ट्रबांधणीचे कार्य मोठ्या कार्यक्षमतेने केलेले आहे. भारताची राज्यघटना सर्वसमावेशक बनविण्यात ज्या थोर महामानवाने अपार कष्ट केले ते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय,

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

भारताला २१ व्या शतकात जागतिक महासत्ता बनविण्यात भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्वरुप, महत्त्वाची अंगे, भारतीय संविधानाची उद्दिष्ट्ये, वैशिष्ट्ये इत्यादी जाणून घेणे आवश्यक आहे. तसेच भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे काय तत्त्वज्ञान होते, हे जाणून घेणे सुद्धा महत्त्वाचे ठरते.

भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास :

२६ जानेवारी १९५० साली अंमलात आलेले भारतीय संविधान मुख्यत्त्वे १९३५ च्या भारत सरकार कायद्यावर आधारित आहे. १९३५ सालच्या या कायद्यान्वये भारताच्या अंतर्गत स्वशासनाचा पाया घातला गेला होता. ब्रिटिश पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटली यांच्या शिष्टमंडळाच्या स्वतंत्र भारताच्या संविधानाची निर्मिती करण्यासाठी एका मसुदा समितीच्या स्थापनेविषयीच्या कल्पनेस भारतीय स्वातंत्रलढ्याच्या नेत्यांनी सहमती दर्शविली आणि भारतीय संविधानाच्या निर्मितीला सुरुवात झाली.

स्वरुप :

भारताची राज्यघटना उद्देशिका, मुख्यभाग व १२ पुरवण्या (परिशिष्टे) अशा स्वरुपात विभागली गेली आहेत. मुख्य संविधानाचे २४ विभाग असून त्यांची अनेक प्रकरणांमध्ये विभागणी केली आहे. सध्या राज्यघटनेत ४४८ कलमे असून, भारतीय संविधान जगातल्या सर्वात मोठ्या संविधानात मोडते.

महत्त्वाची अंगे :

उत्तम संविधानाच्या अनेक वैशिष्ट्यांमध्ये महत्त्वाची अंगे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. स्पष्टता, निश्चितता, व्यापकता, परिवर्तनशीलता, मौलिक अधिकारांबद्दल बद्धता, स्वतंत्र न्यायपालिकेची स्थापना आणि मानवीमूल्यांबद्दल आस्था ही सगळी वैशिष्ट्ये भारतीय घटनेमध्ये आहेत.

२. भारतीय राज्यघटना ही जगातील एकमेव अशी घटना आहे, जिच्यामध्ये आरक्षणाचे प्रावधान आहे. हेच कारण आहे की, इतर घटनांच्या तुलनेत भारताची घटना वैशिष्ट्येपूर्ण आहे. ती दुर्बळ वर्गातील लोकांच्या हितांचे संरक्षण करते.

३. भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना आहे. घटनेत २४ भाग, ४४८ कलमे, १२ परिशिष्टे व १ जोडपत्र आहे. सुमारे ९०,००० शब्दांची भारतीय राज्यघटना आहे.

४. घटना देशाच्या वर्तमान गरजा आणि परिस्थितीचे एक साकार रुप आहे. तिच्यात देशाला पुढे नेण्याची क्षमता आणि शक्ती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार भारतीय

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

राज्यघटनेवर नि:संशय विदेशी घटनांचा प्रभाव आहे. परंतु तिची संरचना, भावना आणि उद्देश नितांत भारतीय संस्कृती आणि परंपरेला अनुकूल आहेत.

५. भारतामध्ये राज्यघटनेचा केंद्रबिंदू सामाजिक क्रांती आहे. अर्थात दुसऱ्यांसाठी जगणे, निर्धन, कमकुवत, दलित, अपंग, असहाय्य लोकांच्या दयनीय अवस्थेमध्ये सुधार घडवून आणणे.

६. भारतीय राज्यघटना म्हणजे लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहे.

भारतीय राज्यघटनेची उद्दिष्ट्ये :

राज्यघटनेच्या स्थापनेनंतर तिचा मुख्य उद्देश देशात वैचारिक आणि नैतिक क्रांतीला प्रभावी बनविणे हा होता. त्याचप्रमाणे घटनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये घटनेच्या उद्देशिकेत अधिक स्पष्ट शब्दात सांगितली आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान :

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीच्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले संविधान विषयक सारे ज्ञान, कौशल्य व बद्धीपणाला लावली होती. पण तत्कालीन भारतीय समाजात असलेली सामाजिक विषमता, व्यक्तिस्वातंत्र्याची पायमल्ली, सामाजिक उच्च-नीचता, बंधुत्त्वाच्या विचारांचा व सामाजिक न्याय कल्पनेचा अभाव हे सारे लक्षात घेतले तर भारतीय संविधान म्हणजे एकप्रकारे सामाजिक क्रांतीचे द्योतक आहे.

संसदीय लोकशाहीच्या संदर्भात विचार मांडताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ''संसदीय लोकशाही भारताला नवीन नाही. ती अत्यंत प्राचीन आहे. भगवान बुद्धाच्या कालखंडात बौद्ध भिक्खू संघाची कार्यपद्धतीही संसदीय लोकशाहीचाच नमुना होता. परंतु दुर्दैवाने ही संसदीय लोकशाही पद्धती आपण काही कालखंडाकरीता गमावली. भारतीय राज्यघटनेच्या रुपात ती पुन:श्च प्रस्थापित झाली.''

बुद्धाचा धम्म हा आदर्श समाजाचे संविधान आहे व भारतीय संविधान म्हणजे आदर्श समाजाचा धम्म होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बुद्ध धम्माच्या मानसिकतेचा ठसा भारतीय संविधानातून जाणीवपूर्वक उमटण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. पाली भाषेची तरतुद भारतीय राज्यघटनेत आहे. जी भाषा बुद्ध धम्माची अधिकृत भाषा होती. भारताच्या राष्ट्रपतीच्या राजवाड्यावर बुद्धाच्या शिकवणुकीतील पहिले चरण धम्मचक्र प्रर्वतन आहे. भारताच्या संसदेच्या निशाणावर अशोकचक्र हे भारत सरकारचे प्रतीक म्हणून घेतले आहे. हेच चक्र संविधानाच्या पृष्ठावरही आहे. अशोकचक्र हे प्रगतीचे प्रतीक आहे.

अशोक सम्राटाच्या काळातील अशोकस्तंभ हे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या नैतिक मूल्याचे प्रतीक आहे. भारतीय राज्यघटनेत ही नैतिक मुल्ये विदेशी घटनेतून घेतली आहे. असे

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

म्हणणे चुकीचे आहे, कारण नैतिक मूल्यांची जोपासना करणे ही भारताची प्राचीन परंपरा आहे, याचा अर्थ असा निघतो की, भारतीय राज्यघटनेला आपले आदर्श आहे. आपली नैतिकमूल्य परदेशातून आयात करण्याची गरज त्याला भासली नाही. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय अशा सर्वच न्यायाची एक परंपरा भारतात आहे आणि ही समृद्ध परंपरा बुद्धाची आहे. संविधानाने सर्व प्रकारची नैतिक मूल्ये बुद्धाच्या धम्मातून घेतलेली आहेत.

भारतीय राज्यघटना ही लोकशाहीवर आधारित आहे. ज्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते, संसदीय लोकशाहीचा सिद्धांत राजकीय लोकशाहीचे उत्तम रुप आहे, आणि जर घटना असफल झाली तर दोष व्यवस्थेचा नसून हे म्हणावे लागेल की मनुष्य दुष्ट आहे. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजाची स्थिती बघता घटना मंजुर करताना काही इशारे दिले होते जे आजही सार्थ आणि प्रासंगिक आहेत. त्या इशाऱ्यांचे भारतीयांनी पालन केल्यास भारताला जागतिक महासत्ता बनविण्यात ते नक्कीच हितकारक ठरतील. ते इशारे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येऊ शकते.

१. भारतीय नागरिकांनी सामाजिक तसेच आर्थिक उद्देश प्राप्त करण्यासाठी क्रांतीकारक किंवा दहशतवादी पद्धतीचा अवलंब न करता घटनात्मक पद्धतीचा उपयोग करणे.

२. कोणत्याही महान व्यक्तींच्या चरणांवर आपले स्वातंत्र्य आणि अधिकार अर्पण करू नयेत.

३. राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीत परावर्तीत करावे कारण राजकीय लोकशाही तेव्हाच टिकाव धरेल जेव्हा तिची मुळं सामाजिक प्रजातंत्रावर आधारित असतील.

४. भारत हे सामाजिक अणि मानसिकदृष्ट्या एक राष्ट्र नाही, हे लवकर समजून घेऊन देशाला वास्तविक रुपात राष्ट्र बनविणे व राष्ट्रीय एकता आणि सुदृढतेचे उद्दिष्ट साध्य करणे.

५. लोकशाहीचे संरक्षण करणे तसेच यामागील गतिरोधक बनलेल्या अडथळ्यांना ओळखून त्यांना समाप्त करणे.

थोडक्यात, इथे हे सांगणे उचित ठरेल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेला अंतिमतेबरोबर आणि अभिन्नतेबरोबर कधीच जोडले नव्हते. त्यांनी वेळ आणि माणसाची गरज या दोहोंना अनुरुप घटनेमध्ये पुरवठा आणि परिवर्तन यांना योग्य स्थान दिले आहे. त्यांनी भावी पिढीचे स्वातंत्र्य कायम ठेवले आणि त्यांनी आपल्या अनुकुल स्थितीनुसार सामाजिक आणि आर्थिक चौकट निर्धारित करावी, परंतु कमकुवत , शोषित आणि मागासवर्गांच्या सोयी-सुविधा नष्ट करू नयेत अशी इच्छा प्रदर्शित केली.

डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्टपणे मान्य केले की, भारतीय घटना जगातील सगळ्या घटनांच्या सुक्ष्म समिक्षेनंतर तयार करण्यात आली आहे. ती भारतीय परंपरेनुसार प्रजासत्ताक लोकशाही

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

स्थापन करते, सगळ्या धर्मांच्या समानतेला पुष्टी देते आणि सगळ्या नागरिकांना कोणत्या ना कोणत्या रुपामध्ये संपत्ती आणि सहभागित्वाला संधी देऊ करते.

भारताला २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जागतिक महासत्ता बनविण्यात भारतीय राज्यघटनेचे योगदान :

कोणतीही घटना किंवा व्यवस्था शारीरिक, आर्थिक आणि बौद्धिक असमानता नष्ट करत नाही. परंतु आपल्याला समानतेच्या ज्या सिद्धांताची गरज आहे. लोकशाही एक अशी व्यवस्था आहे ज्यामध्ये सगळ्या नागरिकांसाठी समान न्यायिक, राजनैतिक, आर्थिक आणि सामाजिक अधिकार उपलब्ध होतात. घटना अशा व्यवस्थेचीच तरतुद करते आणि राज्याला सूचित करते की त्याने कोणत्याही नागरिकाच्या धर्म, जात, वर्ण, जन्म, रंग, लिंग, परिवार इत्यादी संदर्भात भेदभाव करू नये सगळे नागरिक समान आहेत. समानतेच्या सिद्धांतात नियोजनाच्या बाबतीत संधीची समानता आणि कायद्याच्या समक्ष समानतेची तरतुद देखील समाविष्ट केलेली आहे. समानतेच्या मूल्यांची अभिव्यक्ती 'एक व्यक्ती एक मत' या रुपाने होत असत जे या देशातील लोकशाहीचा मूळ आधार आहे याचा सरळ अर्थ असा आहे की सगळे नागरिक देशाच्या व्यवस्थेमध्ये समान भागीदार आहेत.

इथे मुख्य मुद्दा असा आहे की, घटनेच्या प्रावधानांनी तसेच सामाजिक मूल्यांनी अनेक कमकुवत स्त्री-पुरुषांना, विशेषत: दलितांना स्वत:च्या पायांवर उभे राहण्यासाठी मदत केली आहे आणि या लोकांनी आपल्या शासनप्रणालीच्या भावनेला अनुकूलरित्या विकसित केले आहे. घटनेने आश्चर्यकारक काम केले आहेत. त्या स्त्री-पुरुषांमध्ये जीव ओतला आहे ज्यांना असमानता आणि अन्यायाच्या शक्तीने दुबळे बनविले होते आणि त्यांच्यावर अनेक अयोग्य गोष्टी लादल्या होत्या हे घटनेमुळेच झाले आहे. कारण तिनेच समाजातील कमकुवत वर्गातील स्त्री-पुरुषांच्या उत्थानांवर जोर दिला होता. घटनेच्या निर्मात्यांनी जे इच्छिले होते, ती एका चांगल्या आणि न्याय-संगत समाजाची संकल्पना होती, ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिक मग तो गरीब असो, श्रीमंत किंवा दुबळा अथवा ताकदवान, एकच मूल्य असणारा असावा. विशेषकरून घटनेचे मुख्य निर्माता डॉ. आंबेडकर एक असे कायदेपंडित होते, जे सामाजिक मूल्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे समर्थक बनले आणि त्यांनी आर्थिक लोकशाहीसाठी बौद्धिक संघर्षदेखील केले.

भारताची राज्यघटना जेव्हा निर्माण झाली आणि तिची अंमलबजावणी जेव्हा सुरू झाली तेव्हापासूनच भारत देशाच्या प्रगतीला सुरुवात झाली. भारतीयांच्या जीवनात चालु असलेल्या संघर्षाला एक दिशा मिळाली. भारतीय राज्यघटना लागू झाल्यापासून ते आतापर्यंत या ६७ वर्षाच्या यशस्वी लोकशाहीने जागतिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर आपले वगळे स्थान निर्माण केले. दरिद्री आणि मागासलेला, दुष्काळग्रस्त म्हणून जगात एकेकाळी ओळखला जाणारा भारत

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur |Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

आता केवळ विकसनशीलच नव्हे तर विकसित देश म्हणून मान्यता पावला आहे. देशाची अवकाशयाने आता अंतरिक्षात विहार करू लागली आहेत आणि स्वदेशी उपग्रहांसोबत इटली आणि इस्त्रायलसारख्या देशांचे उपग्रह ती अंतरिक्षात नेऊन स्थिर करू लागली आहेत. देश अण्वस्त्रधारी झाला असून मोजक्या सामर्थ्यशाली देशात त्याला सन्मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. देशात तयार होणाऱ्या वस्तूंनी जगाची बाजारपेठ काबीज करायला सुरुवात केली आहे. कापडापासून मोटारीपर्यंत आणि अन्नधान्यापासून हिरेजवाहिरापर्यंत सर्व तऱ्हेचा ऐवज निर्यात करणारा देश म्हणून जगात देशाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग अधिक गतिने वाढतो आहे. हा वेग असाच कायम राहिला तर भारत नजीकच्या भविष्यकाळात जगातील विकसित देशांपैकी एक होईल व त्याची गणना जागतिक महासत्तांमध्ये होईल व असा अभिप्राय भारतातीलच नव्हे तर जगातील अर्थतज्ञांनी व्यक्त करायला सुरुवात केली आहे.

भारतीय सर्व राज्य एकसंघ असणे हेच राज्यघटनेचे यश आहे. भारतासारख्या महाकाय देशात विविध जाती, धर्माचे लोक राहतात त्यांच्या भाषाही वेगवेगळ्या आहेत. मात्र या सर्व लोकांना एकत्रित ठेवणे हा मोठा चमत्कार असून हे उत्तुंग यश राज्यघटनेचे आहे. प्रशासनाला शिस्त यावी आणि सर्वांना समान न्याय मिळावा यासाठी राज्यघटनेत आवश्यक त्या सर्व तरतुदी आहेत. आपल्याकडची आदर्श लोकशाही इतर कोणत्याही ठिकाणी पहायला मिळत नाही. चिनच्या प्रगतीविषयी जरी आपण बोलत असलो, तरी आपल्याकडे जे स्वातंत्र्य आहे ते तिथे नाही. तिथे एकदा रस्ता कागदावर मंजूर झाला की, मग तो रस्ता प्रत्यक्षातही त्याच जागेवरून जाणार, आपल्याकडे अशा गोष्टीला विरोध झाला की, लगेच त्याची दखल घेऊन काम थांबवले जाते. त्या विषयी कोर्टात दाद मागितली जाते, असे एक ना एक मार्ग उपलब्ध असतात. आपली राज्यघटना ही नक्कीच यशस्वी झाली आहे.

Conclusion :

आज भारताची सद्यस्थिती पाहिली तर लक्षात येते की, भारताने राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, संरक्षण, वैद्यकीय इत्यादी सर्वच क्षेत्रात प्रगती केली आहे. देशाने प्रशिक्षित इंजीनिअर्स व शास्त्रज्ञांची फौज निर्माण केली आहे. यातील अनेक जण अमेरिकेतील संगणक व्यवसायावर राज्य करत आहेत. गरीबी, मागासलेपणा आणि इतर अनेक अडचणींवर मात करून या देशाने इतर कोणत्याही देशापेक्षा अधिक अद्ययावत सॉफ्टवेअर तयार केले आहेत. हे सॉफ्टवेअर आज अमेरिकेतल्या अनेक कंपन्या वापरत आहेत.

जगातील सुपर कॉम्प्युटर हे विदेशात तयार झाले नसून भारतीय व्यक्तीने तयार केले आहे. ही आपल्यासाठी अतिशय गौरवाची बाब आहे. भारतीयांच्या या कलाकौशल्यांना दिशा संधी

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685

आणि वाव देण्याचे काम भारतीय संविधानाने केले आहे. भारतीय राज्यघटनेतील संपूर्ण प्रावधानांचे पालन केल्या जात नाही, तरी आज भारत प्रगतीच्या या शिखरावर येऊन पोहोचला आहे. जर संपूर्ण भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी होण्यास सुरुवात झाली तर भारत हा २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जागतिक महासत्ता बनलेला दिसेल.

भारताला हजारो वर्षापासून लागलेली जातीव्यवस्थेची कीड त्याला नष्ट करू पाहते आहे. म्हणूनच भारताचा इतिहास रक्तमय व अतिअश्रुमय आहे. भारतीय जातीव्यवस्था नष्ट झाल्याशिवाय हा देश, राष्ट्र (छरींळेप) या व्यवस्थेस पात्र नाही. या अमानुष जातीव्यवस्थेवर घाव घालण्याचे काम भारतीय राज्यघटनेने केले आहे. हजारो वर्षापासून सनातनी विचाराने ग्रासलेला भारत देश प्रगतीकडे वाटचाल करायला तयार झाला तो फक्त भारतीय राज्यघटनेमुळेच. जरी देश बदलला तरी स्वातंत्र, समता, बंधुत्त्व या विचारांचा अर्थ बदलत नाही आणि या तीनही गोष्टी कुठल्याही राष्ट्राला प्रगतीपथावर नेण्यास व ध्येयाचे उंच शिखर गाठून देण्यास समर्थ आहे. म्हणून भारतीय राज्यघटना हे भारताला जागतिक महासत्ता बनविण्यास तसेच जागतिक लोकशाहीसाठी सुद्धा मार्गदर्शक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अथक परिश्रमातूनच जन्माला आलेल्या राज्यघटनेमुळेच आपला देश जगातील सर्वात मोठी लोकशाही टिकवू शकला. भारतीय राज्यघटनेच्या बळावरच आपण २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महासत्ता होण्याकडे झेपावत आहोत.

Reference Books :

१. Ambedkar B. R., (1955) Thoughts on Linguistic States, Published by Dr. B. R. Ambedkar, Delhi.
२. अंम्बेडकर, बी. आर, (२००३), राज्य और अल्पसंख्यक दलित अनु. रामगोपाल आजद, समता प्रकाशन, नागपूर.
३. बाली, एल. आर.(२००६), डॉ. अंबेडकर जीवन और मिशन, भीमपत्रिका पब्लिकेशन, जालंधर.
४. नरके, हरी, म. ल. कासारे, एन. जी. कांबळे , अशोक गोडघाटे, (संपा.) (२००५) डॉ. बा. आं.ले. आणि भाषणे, खंड १९ महाराष्ट्र शासन मुंबई
५. फडके य. दि., (२००७) आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
६. गांजरे मा. फ. (संपा.) (१९७४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, खंड-७, अशोक प्रकाशन नागपूर.
७. पाटील, मनोहर (२०१०), फुले आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
८. कीर, धनंजय, (२००६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
९. भारताचे संविधान, अनु. भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य नागपूर (२०१०).
१०. www.scribd.com/doc/31803605/seledct-works.of dr.ambedkar,2016.

Copyright© Shaurya Publicatio, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

printing
Special Issue
Area
April-2018
International Multilingual Research Journal
ISSN 2394-5303
Father of Indian Constitution :
Dr. Babasaheb Ambedkar
Prof. Dinesh Jaronde

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 07

13) Aspects of Dr. B. R. Ambedkar's Thought
Mr. Datta Uttamrao Kuntewad, Tala || 52

14) Dr. Ambedkarthought on Women Empowerment
Dr. Snehal Ramteke, Nagpur || 56

15) DR. BABASAHEB AMBEDKARAND WOMEN
Prof. Shobha Shewale, Mumbai, || 59

16) DR. AMBEDKAR'S PHILOSOPHICAL VIEWS ON EDUCATION
B. THIRUPATHI M.A, Peddapalli || 61

17) Dr. B.R. Ambedkar Views on Higher Education and its Relevance to the Present Society
Shaveta Selly, Dinanagar || 65

18) महान दार्शनिक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर नारी सशक्तिकरण (हिन्दु कोड बिल) और ...
रश्मि. बी. वी., धारवाड़ || 68

19) डॉ. आंबेडकर — हिंन्दु कोड विल — और महिला
प्रा.एस.के.खंडारे, मुर्तिजापूर. || 70

20) बुद्धत्व के अग्रदूत डॉ० भीमराव अम्बेडकर (एक दार्शनिक विमर्श)
डा० शशी रानी अवस्थी, कानपुर। || 72

21) स्वातंत्र्य पुर्व काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेली बहुजन ...
प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भ. जाधव, यवतमाळ || 75

22) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टिकोन
प्रा. मिलींद जांभूळकरे, चंद्रपूर || 80

23) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार
प्रा.डॉ.सुनिल शिवमूर्ती रजपूत,अणदूर, प्रा.कांबळे दयानंद .सखाराम, अणदूर || 84

24) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुसूचित जाती/जमाती आणि उच्चशिक्षण
डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे, अकोला || 87

25)डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार
प्रा. डॉ. अंभुरे एस. डी., सोनपेठ || 91

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 087

विखुरलेल्या जमिनी ही खरी समस्या आहे. तेव्हा जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी केवळ जमिनीचे एकत्रीकरण महत्वाचे नसून त्यांच्या आकार वाढवून किफायतशीर करणे हे सुध्दा महत्वाचे आहे. जमिनीचे धारणे क्षेत्र किफायतशीर आहे का विनकिफायतशीर आहे ही गोष्ट त्या जमिनीच्या क्षेत्रावर अवलंबून नसून त्याठिकाणी इतर उत्पादक घटकांचे प्रमाण कितपत योग्य आहे. यावर अवलंबून असते. या दृष्टीने विचार केल्यास मोठया धारण क्षेत्राप्रमाणे छोटे धारण क्षेत्रही किफायतशीर ठरू शकतात. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याचा खरा उपाय धारण क्षेत्राच्या आकारात वाढ करणे नसून जमिनीवर भांडवल व इतर उत्पादनाच्या घटकात वाढ करणे होय. ६

पाणी ही निसर्गाची देणगी आहे. शेतीला पाणी पुरवठा होणे अतिशय गरजेचे आहे. त्यासाठी बाबासाहेबांनी लहान मोठे जलविद्युत प्रकल्पाची व धरणांची निर्मिती केली . त्याचा उपयोग अनेक नदीचे क्षेत्र ओलीता खाली येण्यास मदत झाली .

उदा.दामोदर खोरे, हिराकुड, टिकारपार निरज, तुंगभद्रा धरण इत्यादी धरणाचा उपयोग जलसिंचनासाठी होऊ लागला.

निष्कर्ष : -

१) डॉ.बाबासाहेबांनी खोत पध्दत नष्ट करून शेतक-यांचा पाठींबा घेऊन हे विधेयक कायदेअंतर्गत मांडळात मांडून शेतक-यांच्या प्रशाला वाचा फोडली.

२) डॉ-बाबासाहेबाच्या विचारामुळे व कार्यामुळे भारतीय शेतकरी स्वतंत्र व स्वावलंबी होऊ शकला.

३) मोठमोठया धरणामुळे जलसिंचनाखाली बरेच क्षेत्र आले.त्यामुळे शेतीचा विकास झाला.

संभदर्भसूची : -

१) डॉ.सुरेश फुले , कृषी भूगोल.विद्याभारती प्रकाशन पृ.४५ व ४६

२) प्रा.दादासाहेब भटिवाल, कृषी भूगोल, प्रशांत प्रकाशन पृ. ७

३) जोशी शरद, शेतक-यांची कर्जमुक्ती सत्यात येत आहे. कृषी अर्थ मंथन , शेतक-यावरील कर्जे विशेषांक(कालिदास आपटे) परभणी मार्च २००६ पृ.९०

४) लोखंडेभाऊ, लोकराज्य, आंबेडकरी क्रांतीचे सिंहावलोकन धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण मोहत्सव विशेषांक , आक्टो २००६ पृ.१५

५) उपरोक्त पृ.१६

६) तेगमपुरे मारूती, डॉ.बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार दै. वृतरत्न सम्राट , दि.२४/०४/२००७, पृ.४

७) http://www.lokmat.com

24

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुसूचित जाती/जमाती आणि उच्चशिक्षण

डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे
सहमोगी प्राध्मापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
श्रीमती राधादेवी गोमनका महिला महाविद्यालम, अकोला

==========**********==========

Abstract :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते शोषीत समाजाच्या प्रगतीचा मार्ग म्हणजे उच्चशिक्षण होय. आपल्या संपूर्ण जीवनाकाळात त्यांनी यासाठी मोठा संघर्ष केलेला दिसतो. भारतातच नव्हे तर विदेशात सुद्धा त्यांच्यासाठी शिक्षणाची सोय करून दिली. अनुसूचित जाती/जमातीच्या शिक्षणावर भर देऊन त्यांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धनाची विशेष काळजी घेतलेली दिसते. भारतीय राज्यघटनेमध्ये उच्चशिक्षण घेणे हा सर्वांचा अधिकार आहे असे नमूद करून उच्चशिक्षणाने देशाच्या विकासाची गती वाढते असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते.

Keywords : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अनुसूचित जाती/जमाती, उच्चशिक्षण

Introduction :

बहिष्कृत हितकारिणी सभा, मुंबई विधिमंडळात केलेले भाषण, शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनचा जाहीरनामा, १५ मार्च १९४७ ला घटना संमितीला सादर केलेला मसुदा अशा अनेक घटनांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाची गरज शोषित समाजाला किती आहे, हे पटवून दिले होते. एवढेच नव्हे तर स्वत: ङ्गपीपल्स एज्युकेशन सोसायटीफ ची स्थापना करून उच्च शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य केले आहे. त्यांनी उच्चशिक्षणासंबंधी केलेले कार्य, दिलेली भाषणे, मांडलेल्या सूचना, सुचविलेल्या सुधारणांची आजही उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात आवश्यकता आहे.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 088

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्मा संपूर्ण जीवनात उच्चशिक्षणाला खूप महत्त्व दिले आहे. ते स्वत: उच्चशिक्षित होते. उच्चशिक्षणानेच आपल्मा देशाचा विकास होऊ शकतो असा त्मांचा ठाम विश्वास होता. सामाजिक, राजकीम व आर्थिकदृष्ट्या दरिद्री असलेल्मा समाजाला जर सामाजिक न्मामाच्मा दृष्टिकोनातून उच्चस्तर प्राप्त करून घ्मामचा असेल तर त्मांना उच्चशिक्षणच दिले पाहिजे, शोषित-पीडित समाजाने फक्त प्राथमिक शिक्षण घेऊनच थांबू नमे तर त्माने उच्चशिक्षित झाले पाहिजे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. ङ्कआपण उच्चप्रतीच्मा शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविले पाहिजे; एक मुलगा बी.ए. झाल्माने आपल्मा अस्पृश्म समाजास तो जसा आधार होईल. तसा १००० मुले चौथी शिकून उत्तीर्ण झाली तरी होणार नाही.फं बाबासाहेब स्वत: हिंदू धर्माच्मा अगदी खालच्मा स्तरातील हीन समजल्मा जाणाऱ्मा जातीत जन्माला आले असल्मामुळे शिक्षणाचे महत्त्व त्मांना कळून चुकले होते. उच्चशिक्षण घेतल्माने स्वत:ला, समाजाला आणि देशाला त्माचे काम फामदे होतात माचा सुध्दा अनुभव त्मांना होता म्हणूनच उच्च शिक्षणाशिवाम शोषितांची पर्वामी देशाची दैनावस्था नष्ट होऊ शकत नाही असा त्मांचा ठाम विश्वास होता. म्हणूनच ते म्हणतात की, ङ्कङ्कखालच्मा समाजाची उन्नती करण्माचा प्रश्न आर्थिक असल्माचे मानण्मात मेते पण ही मोठी चूक आहे. हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्मांच्मा अन्न, वस्त्र व निवाऱ्माची सोम करून पूर्वीप्रमाणेच त्मांना उच्चवर्गाची सेवा करावमास लावणे नव्हे, खालच्मा वर्गाची ज्माच्मामुळे प्रगती खुंटून त्मांना दुसऱ्माचे गुलाम व्हावे लागते तो न्मुनगंड त्मांच्मातून नाहिसा करणे, चालू समाजपध्दतीमुळे जे त्मांचे जीवन निर्दमपणे लुबाडण्मात आले आहे त्माचे त्मांच्मा स्वत:च्मा आणि राष्ट्राच्मा दृष्टीने काम महत्त्व आहे माची त्मांना जाणीव करून देणे हाच खालच्मा वर्गाचा प्रश्न आहे. उच्चशिक्षणाच्मा प्रसाराखेरीज कशानेच हे साध्म होणार नाही. आमच्मा सर्व सामाजिक दुखण्मावर, माझ्मा मताप्रमाणे हेच औषध आहे.ङ्कङ्क

१९५१ च्मा लोकसभा निवडणुकीच्मा वेळी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्मा निवडणूक जाहीरनाम्मात दलितांना उच्चशिक्षण मिळवून देण्माचे आश्वासन देण्मात आले होते. ङ्कजे सार्थ शिक्षण मा जमातींना देण्माचा फेडरेशनचा विचार आहे, ते आजकालचे प्राथमिक अगर माध्ममिक शिक्षण नाहीच नाही तर ज्मामुळे ही जनता राज्मकारभाराची सूत्रे सुरळीत चालविण्मात तलुख व दमदार होईल असे भारतात व पाश्चात्म देशात चालू असलेले उच्चप्रतीचे प्रगतीपर शिक्षण देण्माची पराकाष्ठा करील.फं

उच्चशिक्षण ही ब्राह्मण वर्गाची मक्तेदारी होऊन बसली होती. त्मामुळे वरचा वर्ग आणि खालचा वर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले होते मा दोन वर्गात खोल अशी दरी निर्माण झाली होती. त्मामुळे मा दोन वर्गात वैरत्वाची भावना निर्माण झाली होती. ही दरी खालच्मा वर्गाला उच्चशिक्षण दिल्माशिवाम नष्ट होऊ शकत नाही असे बाबासाहेबांचे स्पष्ट मत होते.

देशातील वरचा वर्ग व खालचा वर्ग मामध्मे मोठे खिंडार आहे; त्मामुळे मा दोन वर्गात तीव्र वैर निर्माण झाले. १९४८ साली गांधीखुनानंतर लूट, खून आणि जे अत्माचार घडले ही ह्या खोल वैरत्वाची साक्ष आहे. मा दोन वर्गातील हेवे-दावे घालविण्माचा एकच मुख्म मोका आहे असे फेडरेशनला वाटते व तो हा की, खालच्मा वर्गाला उच्च शिक्षण देऊन त्मांना सन्माननीम नोकरीचे दरवाजे मोकळे करण्मात मावेत. उच्चवर्ग व खालचा वर्ग मातील भेद केवळ जन्मावरून ठरविण्मात मेतो तो कृत्रिम भेद समूळ नाहिसा करणे अत्मंत आवश्मक आहे व ते खालच्मा वर्गाला आवश्मक ते शिक्षण देऊन वरच्मा वर्गाच्मा पातळीला आणून सोडल्माशिवाम कधीच नाहीसे व्हामचे नाही.

विद्यार्थ्मांनी उच्च ध्मेम ठेऊन जगले पाहिजे, उच्च दर्जाच्मा प्रशासकीम जागा त्मांनी बळकावल्मा पाहिजे, निम्न दर्जाच्मा जागेवर समाधान मानून आपण समाजाचा उध्दार करू शकत नाही, त्मासाठी उच्चशिक्षित होणे आवश्मक आहे. असे मोठ्मा तळमळीने बाबासाहेब सांगत होते. अस्पृश्म समाजाचा शैक्षणिक स्तर वाढवामचा असेल तर उच्चशिक्षण हा एकमेव पर्माम आहे. असे त्मांचे ठाम मत होते. ङ्कअस्पृश्मांची खरी उन्नती कारकुनीत नाही, खरी उन्नती व्हावमाची असेल तर उच्च प्रकारचे शिक्षण मिळाले पाहिजे. साधे शिक्षण घेऊन कारकून होऊन काम उपमोग? कारकून मनुष्म आमुष्मात काम करू शकतो? तो समाजाची घटना करू शकत नाही. उच्चशिक्षण घेऊन तज्ञ झालेलाच समाजात आमूलाग्र आणि पोषक बदल करू शकतो. मासाठी ङ्कमाच्माच्मा जागाफअस्पृश्मांनी पटकावल्मा पाहिजेत.फं

ङ्कअनुसूचित जातीची स्थिती व दर्जा यात सुधारणा होण्यासाठी, त्याल परिवर्तनासाठी अनुसूचित जातीतील सुशिक्षित मंत्रिपदाव्यतिरिक्त प्रशासकीय सेवेत प्रतिनिधित्व प्राप्त होणे. त्यानी प्रशासकीय उच्चपदे प्राप्त करणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 089

उच्चपदे या मोक्याच्या जागा आहेत. ही पदे प्राप्त करून राज्याच्या धोरणाला, कारभाराला नवी दिशा दिली जावू शकते. ही प्रशासकीय उच्चपदे प्राप्त व्हावयाची असतील तर प्रथम आणि आवश्यक अट म्हणजे उच्चशिक्षण हे होय. ही पदे ज्यांनी उच्चशिक्षण घेतले आहे त्यांच्याशिवाय इतरांना कधीही प्राप्त होऊ शकत नाहीत.फं

मुंबई विधान मंडळात ड़मुंबई विद्यापीठ कायदा दुरूस्ती विधेयकफ चर्चेच्या वेळी बाबासाहेबांनी ज्या दुरूस्त्या सुचविल्या त्यामध्ये त्यांनी काही सूचना दिलेल्या आढळून येतात. ड़विद्यापीठांच्या अनेक महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत कार्यपिकी एक म्हणजे गरजू आणि गरिबांच्या दारापर्यंत उच्चशिक्षणाच्या सोयी पोहचविणे हे आहे. मागासवर्गीय जमातींना उच्च शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे हे कोणत्याही आधुनिक विद्यापीठाचे प्रथम कर्तव्य आहे.फ विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रात शोधितांना उच्चशिक्षण प्राप्त करायचे असेल तर त्यांना सरकारतर्फे अर्थसहाय्य देण्यात यावे यासाठी ड़उच्चशिक्षणाकरिता अर्थसहाय्याचा अभाव शिक्षणविषयक कैफियत, २९ ऑक्टोंबर १९४२' या शीर्षकाचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गव्हर्नर जनरला एक प्रस्ताव सादर केला होता. त्यामध्ये त्यांनी पुढीलप्रमाणे सूचना केल्या होत्या.

1- हिंदुस्थानात विद्यापीठाला किंवा तत्सम विज्ञान आणि तंत्रशिक्षण संस्थेत अनुसूचित जातीतील विद्यार्थी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखेतील उच्चशिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या शिक्षणासाठी शिष्मवृत्तीरूपाने हिंदुस्थानात सरकारने वार्षिक रू. २ लाखाचे अनुदान द्यावे.

2- इंग्लंड, राष्ट्रकुल राष्ट्रे, मुरोप आणि अमेरिका मेथील विद्यापीठातून अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्चशिक्षणासाठी हिंदुस्थान सरकारने रू. १ लाख अनुदान द्यावे.[८]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेला प्रस्ताव केंद्रीम शासनाने स्वीकारून अनुसूचित जातीच्या शिक्षणावर दरवर्षी अधिकाधिक खर्च करू लागले होते. ड़शासनाने केंद्रीम निधीतून अनुसूचित जातीच्या शिक्षणासाठी रू. ३ लाखांचे अनुदान देण्माचे मान्म केले.फं ड़अनुसूचित जातीच्या शिक्षणाकरिता केंद्रीम शासन जे काही अनुदान देईल त्माचा उपमोग अनुसूचित जातीच्या विदेशातील शिक्षणासाठी केला जावा माच आधारावर अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांची पहिली तुकडी इंग्लंडला पाठविण्मात आली होती.फं[९]

भारताला लवकरच स्वातंत्र्म मिळणार माचा दृष्टेपणाने अंदाज घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेचा मसुदा तमार करून शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशन च्मा वतीने घटना समितीला १५ मार्च १९४७ रोजी सादर केला. त्मामध्मे त्मांनी उच्चशिक्षणावर आणि विदेशातील शिक्षणासंबंधी अनुदानावर आपल्मा सूचना मांडल्मा होत्मा. ड़केंद्रीम आणि प्रांतीम सरकार अनुसूचित जातीच्मा विद्यार्थ्मांना विदेशात शिक्षण घेण्मासाठी केंद्रीम सरकार दरवर्षी आपल्मा अर्थसंकल्पात रू. १० लाखाची VaVX HBb.'[१०] पुढे जेव्हा बाबासाहेबांवर भारतीम संविधानाचा मसुदा लिहिण्माची जबाबदारी दिल्मा गेली तेव्हा त्मांनी अनुसूचित जातीजमाती व दुर्बल घटकांच्मा शिक्षणाची जबाबदारी राज्मावर सोपविली. त्मांनी घटनेच्मा अनुच्छेद ४६ अन्वमे ड़राज्म, जनतेतील दुर्बल घटक आणि विशेषत: अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती मांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्माम व सर्व प्रकारचे शोषण मांपासून त्मांचे संरक्षण करील.फं[११] ज्मा जाती आणि वर्णाला शिक्षणाचा अधिकार धर्मशास्त्र व स्मृतींनी नाकारला होता त्मांच्मासाठी संघर्ष करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षणच नव्हे तर उच्च शिक्षण व विदेशी शिक्षणही मिळवून दिले.

Conclusion :

१) उच्चशिक्षण घेणे हा सर्वांचा अधिकार आहे.
२) उच्चशिक्षणाने देशाच्मा विकासाची गती वाढते.
३) उच्चशिक्षणावर विशिष्ट जाती-वर्गाची मक्तेदारी असू नमे.
४) उच्चशिक्षणाने वैरत्वाची भावना नष्ट होते.
५) विद्यापीठांनी गरीब आणि गरजू लोकांच्मा दारापर्मंत शिक्षणाच्मा सोमी पुरविल्मा पाहिजे.
६) शिक्षणाचा अभाव असलेल्मा जाती-जमातींना विशेष सोमी-सवलती देऊन त्मांना उच्चशिक्षीत करावे एवढेच नव्हे तर त्मांना उच्चशिक्षणासाठी विदेशात सुध्दा पाठवावेत.
७) उच्चशिक्षणाने स्वातंत्र्म, समता, बंधुत्व व न्माम मा संवैधानिक मूल्मांची जोपासना होते.

References :

१) मा.फ. गांजरे, (संपा.), ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे,*** खंड-२, अशोक प्रकाशन, नागपूर, १९७६, पृ. १८

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 090

25

२) मा.फ. गोंजरे, (संपा.), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे*, खंड-६, अशोक प्रकाशन, नागपूर, १९७६, पृ. ५५-५६
३) मा.फ. गोंजरे, (संपा.), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे*, खंड-७, अशोक प्रकाशन, नागपूर, १९७७, पृ. ३५
४) तत्रैव, पृ. ३६
५) प्रदीप गामकवाड, (संपा.), *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे*, खंड-८, क्षितीज प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. १६७
६) प्रा. देविदास घोडेस्वार, (संपा.), *दलितांचा शिक्षण संघर्ष*, राईट थिंकर्स प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ. ११३.
७) तत्रैव, पृ. ६४.
८) तत्रैव, पृ. ११४.
९) तत्रैव, पृ. १४०.
१०) तत्रैव, पृ. १४०.
११) डॉ. बी.आर. आंबेडकर, *राज्य और अल्पसंख्यक दलित*, अनु. - रामगोपाल आजाद, समता प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ. ३६.
१२) भारताचे संविधान, अनु. - भाषा संचालनालम, महाराष्ट्र राज्म, डॉ. आंबेडकर साहित्म प्रचार मंडळ, नागपूर, २०१०, पृ. १८.

डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा. डॉ. अंभुरे एस. डी.
इतिहास विभाग
के.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ

प्रस्तावना :-

महात्मा फुले, राजश्री शाहु महाराज, महात्मा गांधी, विठ्ठल रामजीशिंदे,संत गाडगे बाबा, डॉ. पंजाबराव देशमुख, इ.परिवर्तनवादी व पुरोगामीविचारवंताचा शैक्षणिकविचारासो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली शैक्षणिकनाड जोडलीहोती.भारतीय संस्कृतीने ह्या देशातहजारोवर्षांपासून अनुजाती, अनुजमाती, भागासवर्गीय लोकांनासत्तेपासूनसाधनसंमग्रीपासुन,संधीपासुनवंचीत ठेवले आहेत. त्यांना शिक्षणापासून अधिकारापासून, हक्कापासूनदुरलोटले आहे. भारतीय बहुसंख्य असलेलाबहुजनसमाजाला गुलामीचे जीवन जगावे लागत होते. म्हणूनत्यांना जागेकरण्याचे करण्याचे प्रथम म. फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानातुन दिसून येते.डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिकविचार अत्यंत महत्वपुर्ण आहेत.व्यक्ती आणि समाजाचा विकास करण्याचे कार्य शिक्षणचहे मोठेसाधन आहे. शिक्षणानेसमाजाने परिवर्तन घडविण्यासाठीशिक्षणाचे महत्व ते जाणुनहोते. शिक्षणामुळे माणसाला स्वत:च्या अस्तित्वाची जाणीव होते.शिक्षण माणसाला विचार देते, डॉ. बाबासाहेब शिक्षणाचेमहत्व पटवून देताना म्हणंतात "उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास मानुसहातबलहोऊन अल्पायुषीहोतो.तसेचशिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुध राहिल्यासतोजिवंतपणी दुसज्याचा गुलामबनतो. डॉ. बाबासाहेबांचा शिक्षणाकडे बंघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोनविधायक आणि रचनात्मकहोता."

शोधा निबंधाचा उद्देश :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कालीनमहाराष्ट्रातील शिक्षण विषयक स्थिती जाणुन घेणे.
२) शिक्षण विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार जाऊन घेणे.
३) शिक्षण विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भुमिका व कार्याची माहिती जाणुन घेणे.

संशोधन पध्दत:

2019-20

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काळातील पाणी व्यवस्थापन **प्रा. रामचंद्र महादेव संगशेट्टी**	६१-६४
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मनुस्मृती दहन **प्रा. डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे**	६५-७२
१६	अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेंडकर **प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे**	७३-७६
१७	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. गिरे संजय भाउराव**	७७-८०
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचाराची समकालीन प्रासंगिकता **डॉ. संजय दगडु क्षीरसागर**	८१-८७
१९	शिक्षणतज्ञ, युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान **डॉ. आवचर सीमा राधू**	८८-९०
२०	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान **प्रा. स्मिता रा. देवर (भोंडे)**	९१-९४
२१	सामाजिक आंदोलने / चळवळी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	९५-९९
२२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान **प्रा. डॉ. राऊत उद्धव उमाजी**	१००-१०३
२३	कृषी तज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वत**	१०४-१०६
२४	धार्मिक विचार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. रमेश धोंडीराम राठोड**	१०७-१११
२५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री-पुरुष समानता विषयक विचार **प्रा. डॉ. सुषमा सतिश देशपांडे**	११२-११४
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार **डॉ. ढोले व्ही. एस.**	११५-१२०

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मनुस्मृती दहन

प्रा. डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका, महिला महविद्यालय,अकोला.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखे विद्वान पंडित ज्यांनी असंख्य पुस्तकांचे लेखन केले, हजारो पुस्तके वाचून काढले, भव्य ग्रंथालयाची निर्मिती आपल्या घरात केली. त्यांनी एखाद्या ग्रंथाचे दहन का करावे? असा प्रश्न प्रत्येक लेखक,संशोधक आणिक वाचकाला पडणे सहाजिकच आहे. मनुस्मृति बाबात डॉ. आंबेडकर यांच्या मानात अशी कोणती चीड होती की त्यांना त्या ग्रंथाला जाळावे लागले. प्राचीन भारतात वैदिक धर्माची व नंतरच्या काळात हिंदू धर्माची कायदेसंहिता म्हणून मनुस्मृतिकडे पाहिले जाते. मनुस्मृतीमध्ये मानवासाठी केलेले नियम म्हणजे वर्णव्यवस्थेनुसार ब्राहमणांनची एकाधिकारशाही निर्माण करते तर शुद्रांना पशूजीवन जगण्यास भाग पाडते. स्त्रियांकडे तर मनु एवढ्या तुच्छतेने पाहतो की, तो त्यांना मनुष्यप्राणी मानण्यास तयारच नाही (ती स्त्री कोणत्याही वर्णातील असली तरी). मनुस्मृति अंमलात आणणारे राजकीय सत्ताधारी जेव्हा जेव्हा भारताच्या गादीवर बसले तेव्हा तेव्हा त्यांनी समाजव्यवस्था मनुस्मृतीनुसार चालवून सामाजिक,आर्थिक, राजकीय,सांस्कृतिक भेदभावाची बीजे या भूमीत पेरली. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या चिकित्सक व सदसदविवेक बुद्धीने मनुस्मृतीचे वाचन करून हा निष्कर्ष काढला की, हा ग्रंथ जाळून टाकण्यासारखा आहे. ग्रंथ जरी जाळला तरी शेकडो वर्षापासून या ग्रंथातील नियमांनुसार भारतीय समाजव्यवस्था निर्माण झाली आहे. तिला नष्ट करणे म्हणजे फार मोठ्या चळवळीची गरज आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य राजकीय, सामाजिक,आर्थिक,धार्मिक अशा विविध क्षेत्रात आपली चळवळ निर्माण करून मनुस्मृतितील कायद्यांना पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला. सर्वात मोठी उपलब्धी म्हणजे 'भारतीय राज्यघटना' लिहून मनुस्मृतितील कायद्यांना वेसण घातली, मानवी मूल्यांना भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून प्रसूत करून लोकशाहीला जन्म दिला.

Keywords - डॉ. आंबेडकर, मनुस्मृति, विषमता,वर्णव्यवस्था.

प्रस्तावना

डॉ. आंबेडकर म्हणजे जगातील प्रसिद्ध विद्वानांपैकी एक होते. लेखक, वाचक, संशोधक, इतिहासकार, राजनीतिज्ञ,समाजशास्त्रज्ञ, अर्थतज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ इ. अनेक बिरुदे त्यांच्यासमोर लावले जातात. म्हणूनच समाजशास्त्रज्ञ डॉ. भांडारकर त्यांच्याविषयी म्हणतात की, ''Dr. Ambedkar was a master of every faculty''. अशा या विद्वान व्यक्तीने एक ग्रंथ जाळावा हे आश्चर्य आहे. त्यांची ही कृती योग्य होती याचे उत्तर अगदी स्पष्ट शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी दिले आहे.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

"आम्ही जे मनुस्मृतीचे वाचन केले आहे त्यावरून आमची खात्री झाली आहे की, त्या ग्रंथात शुद्र जातींची निंदा करणारी, त्यांचा उपमर्द करणारी, कुटाळ उत्पतीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात अनादर वाढविणारी वचने ओतप्रोत भरलेली आहेत. त्यात धर्माची धारणा नसून असमतेची मात्र धुळवड घातली आहे. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व प्रस्थापित करावयास निघालेल्या सुधारणावाद्यास असला ग्रंथ कधीच मान्य होणे शक्य नाही व तो अस्पृश्य वर्गासही मान्य नाही. एवढेच दर्शविण्याकरीता महाड येथे त्याची होळी करण्यात आली ." मनुस्मृति हा धर्मग्रंथ नाही तर विषमता पसरवणारे साहित्य आहे. त्यामध्ये ब्राम्हणांतबद्दल आदर आणि शुद्र व स्त्रियांबद्दल हिन भाषेत लिखाण केलेले आहे. मनुस्मृति हा फक्त ग्रंथच नाही तर हिंदू धर्माने ती आपली कायदेसंहिता बनवलेली होती व त्यानुसार हिंदू धर्माचे संचालन होत होते. मानवाची निर्मिती कशी झाली? चातुर्वण्याची निर्मिती कशी झाली? या विश्वाची उत्पत्ती कशी झाली? अशा अनेक प्रश्नांची खोटी आणि काल्पनिक उत्तरे मनुस्मृतीत दिल्या गेली आहेत.

"या पुस्तकात सृष्टीची उत्पत्ती या विषयासंबंधी जी माहिती देण्यात आलेली आहे तिचे महत्त्व कदाचित इतकेच आहे की त्याकाळी जगाच्या पाठीवरील अन्य देशातील रहिवाशांना या संदर्भात अगदीच कमी ज्ञान असावे अन्यथा आजच्या ज्ञानाच्या संदर्भात ही सर्व माहिती मनुस्मृति देण्यात आलेली आहे, तीमध्ये मनुस्मृतिचा खरा डंख सन्निहित नाही. तो निहित आहे. भारताच्या पतनाला मूळ कारण ठरलेल्या चातुर्वर्णयुक्त समाजरचनेच्या कल्पनेमध्ये तो निहित आहे, ब्राम्हणांच्या हितासाठी आणि शुद्रांच्या अनहितासाठी निर्लज्जतापूर्वक प्रसारित करण्यात आलेल्या आदेशामध्ये तो निहित आहे, तो निहित आहे. स्त्रीनिंदेमध्ये; कारण मनुस्मृतीच्या नारी निंदेमुळेच भारतीय स्त्रीने लाख प्रयत्न करूनही ती आपल्या दुरावस्थेतून वर उठू शकली नाही."

मनस्मृतीने सृष्टीची उत्पत्ती कशी झाली हे सांगितले आहे. ती उत्पत्ती कशी झाली हे पाहणे आवश्यक आहे; कारण समाजाला आपल्या लिखाणाने किंवा साहित्याने किती प्रमाणात मूर्ख बनवले जाऊ शकते याचे उदाहरण मनुस्मृति हा ग्रंथ होय. असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही."विश्व कसे निर्माण झाले, विश्वात माणसाची निर्मिती कशी झाली अशा प्रश्नासंबंधी मनुस्मृती जे सांगते ते दैवी स्पष्टीकरण अजिबात पटण्यासारखे नाही."

"भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वश: ।
अंतरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥२॥

हे भगवान सर्व वर्ण तसेच संकीर्ण जातीचे धर्म तुम्हीच आम्हाला जसेच्या तसे सांगू शकता.

प्रश्न वर्ण आणि जातींचे धर्म इत्यादीच्या बाबतीत विचारण्यात आला आहे. उत्तर मात्र परमात्म्याच्या उत्पत्तिपासून सुरू करण्यात आले आहे.

"योऽसावतीन्द्रिग्राह्य: सूक्ष्मोऽव्यक्त: सनातन: ।
सर्वभूतोमयोऽचिन्त्य: स एष स्वयममुद्वभौ." ॥९॥

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

हा जो अगोदर सुक्ष्म,अव्यक्त,सनातन,सर्व चरचरात विराजमान असलेला व ज्ञानेद्रियांना अगम्य असलेला परमात्मा आहे तो स्वत:चा उत्पन्न झाला.

"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधा: प्रजा ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यवासृजत् "॥१०॥

अनेक प्रकारच्या जिवांची उत्पत्ती करण्याच्या इच्छेने परमात्म्याने ध्यान करून सर्वप्रथम आपल्या शरीरातून पाणी उत्पन्न केले आणि त्याच बीज टाकले.

बीजाचे पुढे काय झाले हे तर अतिशय आश्चर्यकारक आणि मानवी बुद्धीला न पटणारे स्पष्टीकरण मनुस्मृतीत दिल्या गेले आहे.

"तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम ।
तस्मिञ्जज्ञेस्वयं ब्रम्हा सर्वलोकपितामह:" ॥११॥

ते बीज सूर्याप्रमाणे चकाकीत सोन्याच्या अंड्यासारखे बनले. त्या अंड्यातून सर्व लोकांचा सृजनहार ब्रम्हा स्वयं अविर्भूत झाला.

त्या अंड्यातून ब्रम्हाची उत्पत्ती व्हायला किती दिवस लागले हे सांगताना मनुस्मृतीत पुढे म्हटले आहे की,

"तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा "॥१४ ॥

त्या अंड्यामध्ये ब्रम्हा एक वर्षपर्यंत राहीला,तेव्हा त्याने स्वत:च आपल्या ध्यानाद्वारे त्या अंड्याचे दोन तुकडे केले."ब्रम्हाने त्या दोन्ही तुकड्यांमधून स्वर्ग आणि पृथ्वीची निर्मिती केली. मध्यभागी आकाश, आठ दिशा आणि पाण्याचे शाश्वत स्थान असलेला समुद्र यांची निर्मिती केली"

मनुष्याची आणि प्राणीमात्रांची निर्मिती कशी झाली? याचे उत्तर मनुस्मृतीत असे सांगण्यात आले आहे की,

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।
सृष्टीं ससर्ज चैकेमां स्रष्टमिच्छिन्निम: प्रजा: "॥२७॥

प्रजेच्या सृजनाच्या इच्छेने विधात्याने तप, वाणी,चिताचे समाधान,काम आणि क्रोध उत्पन्न करून या सृष्टीची रचना केली.

"अहं प्रजा: सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षिनादितो दश ॥३६॥

मी प्रजेच्या सृष्टीच्या इच्छेने कठोर तपस्या करून व त्यात यशस्वी होऊन प्रथम दहा महर्षींना उत्पन्न केले.

या दहा महर्षींचे नामकरण मनुने स्वत: केलेले आहे. "मरीची, अत्रि, अंगिरा, पुलह, क्रतु, प्रचेता, वसिष्ठ,भृगु आणि नारद." या दहा महर्षींनीसुद्धा काही निर्माण केले होते त्यात,"सात मनु, देवतांचे निवासस्थान आणि अन्य परमतेजस्वी

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

महर्षिना उत्पन्न केले होते." पुढे अनेकांची निर्मिती करण्यात आली त्यात,"यश, राक्षस, पिशाच्च, गंधर्व, अप्सरा, असुर, नाग, सर्प, सुवर्ण आणि पितरांचे विभिन्न गण निर्माण केले होते.

ब्रम्ह एवढ्यावरच थांबला नाही तर त्याचे निर्माण कार्य सुरूच होते. "विद्युत, व्रज, मेघ, रोहित, इंद्रधनुष्य, उल्का, आकाशात होणारा गडगडाट, धुमकेतू आणि इतर लहान-मोठे नक्षत्र उत्पन्न केली. किन्नर, वानर, विविध प्रकारचे मासे, पशू (गाय,म्हैस इ.) मृग, मनुष्य आणि वर-खाली दात असलेले सिंहाची पशू उत्पन्न केले. किडे, कीटक, भुंगे, उवा, माशा, ढेकुन, डास आणि विविध प्रकारच्या स्थावरांना उत्पन्न केले."

सृष्टीची निर्मिती अशा पद्धतीने झाली असे मनुस्मृतीत सांगितलेले आहे. विज्ञानाच्या आणि निसर्गाच्या कोणत्याही कसोटीवर उपरोक्त निर्मिती प्रक्रिया टिकत नाही; परंतु हे सर्व ईश्वराने निर्माण केले आहे असे सांगितले की बुद्धीचा वापर होत नाही. म्हणूनच हजारो वर्षापासून मनुस्मृती भारतीय जीवन पद्धती संचालित करीत आहे. मनुष्याला अज्ञानी ठेवण्याचे कार्य मनुस्मृतीच्या माध्यमातून सर्रासपणे चालविले जात आहे.

चार वर्णांची निर्मिती

सृष्टीच्या उत्पत्ती क्रमामध्ये प्रथम क्रमांक स्वयंभू ईश्वराचा होता, दुसरा क्रमांक अंड्यातून उत्पन्न होणाऱ्या स्वयंभू ब्रम्हाचा होता, तिसरा क्रमांक महान तेजस्वी महर्षींचा होता. आता चार वर्णांची (ब्राह्मण,क्षैत्रिय,वैश्य व शूद्र) निर्मिती कशी झाली हे पहम आवश्यक आहे. निश्चितच अनैसर्गिक आणि अवैज्ञानिक पद्धतीने झाली असेल यात शंकाच नाही. यात शंकाच नाही. कारण म्हणून म्हणतो,

"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरूपादत: ।
ब्राम्हणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥३३॥

महाप्रजापती ब्रम्हाने स्वत:च लोकवृद्धीसाठी आपल्या मुखातून ब्राम्हण, बाहूपासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायातून शुद्राला उत्पन्न केले.

मनु चातुर्वर्ण निर्माण करूनच थांबला नाही तर त्याने प्रत्येकाला कामाची वाटणी सुद्धा करून दिली, आणि हे कर्म त्या प्रभूने सृष्टीच्या प्रारंभी जी दिली आहेत ते पुढील जन्मी सुद्धा कायम राहतील. म्हणजे ज्या वर्णात ज्याचा जन्म होईल त्याचे जन्मत:च कार्य ठरवून दिलेले असेल. मनुने चारही वर्णांना कामाची विभागणी करून दिली होती. "शिकणे,शिकवणे,यज्ञ करणे वेद करविणे,दान देणे आणि घेणे ही सहा कर्मे ब्राह्मणाची होती. प्रजेचे संरक्षण करणे, दान देणे, विद्याध्ययन,वाणिज्य, सावकारी आणि शेती ही कामे वैश्यांची होती. ईश्वराने शूद्राला केवळ हाच कर्म करण्याचा आदेश दिला होता तो म्हणजे उपरोक्त तिन्ही वर्णांची सेवा करणे होय." "मनूने चातुर्वर्ण व्यवस्थेमध्ये शूद्राला अतिशय हलाखीचे जीवन जगण्यास भाग पाडले. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये त्याला अपमान आणि गुलामी स्वीकारण्यास सांगितले गेले होते. मनुस्मृतीचे अनेक श्लोक सुद्धा शूद्राच्या निर्देची साक्ष देतात. क्षत्रियाने ब्राह्मणाला शिवीगाळ केली तर क्षत्रियाला शंभर पणाचा दंड केला पाहिजे. वैश्याने ब्राह्मणाला शिवीगाळ केली तर वैश्याला अडीचशे पणाचा दंड करावा. परंतु शूद्राने ब्राह्मणाला शिवीगाळ केली तर शूद्राला

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

देहदंडाची शिक्षा दिली पाहिजे.'' मनात कोणत्याही प्रकारचा किंतू न आणता ब्राह्मणाने शुद्रा च्या वस्तू आपल्या ताब्यात घ्याव्यात कारण स्वत:ची चीज वस्तू शूद्राला नसते. तो गुलाम आहे व त्याची जी काही चीज वस्तू असेल तिच्यावर त्याचा हक्क नसतो. तर त्याच्या धन्याचा असतो. शूद्र धनसंचय करण्याला समर्थ असला तरी त्याने संपत्ती कमावू नये. कारण शूद्राजवळ असलेली संपत्ती पाहिल्याबरोबर ब्राह्माणाच्या चित्ताला वेदना होतात.''[१९]

एखाद्या शूद्राने सर्वात वरिष्ठ जी जात आहे त्या जातीतील मुलीच्या प्रेमाची याचना केली तर त्यास देहांताची शिक्षा द्यावी''[२०]

ब्राह्मणाचे मंगलसूचक, क्षत्रियाचे सत्तासूचक, वैश्याचे संपत्तीसूचक आणि शूद्राचे तिरस्कार दर्शक असे प्रत्येकाचे नाव असावे. ब्राह्मणाचा प्रगती दर्शक, क्षत्रियाचा सुरक्षा दर्शक, वैश्याचा संपत्ती दर्शक आणि शूद्रांचा सेवा दर्शक असा प्रत्येकाचा उत्कृष्ट गुण असावा.[२१] द्विज जातीत जन्मलेल्या माणसाची अत्यंत घाणेरड्या शब्दांनी जो विटंबना करतो त्याची जीभ कापून टाकावी. कारण विटंबना करणारा कनिष्ठ जातीचा समजला पाहिजे. तर तो द्विज जातीचा उल्लेख अत्यंत अपमानकारकरीतीने करीत असला तर तापवून लाल केलेली लोखंडाची दहा बोटे लांबीची सळी त्याच्या तोंडात खूपसावी. जो माणूस अहंकाराच्या भरता पुरोहिताला त्याच्या कर्तव्य कर्माबद्दल जर काही सूचना देऊ लागला तर राजाने अशा माणसाच्या कानात व तोंडात कडक तापविलेले तेल ओतावे.''[२२]

मनूने चार वर्णाची निर्मिती करून भारतीय समाजव्यवस्था अमानवीय नियमांनुसार करून भारतीय समाजात क्रमिक विषमता (Graded Inequality) निर्माण केली. ज्याचे दूरगामी परिणाम भारतीय समाजावर झालेले दिसतात. मनुस्मृतिने शूद्र आणि अस्पृश्यांना जी वागणूक दिली तशीच वागणूक स्त्रियांना सुद्धा दिलेली दिसून येते.

मनुस्मृती आणि स्त्री

मनुस्मृतीने शूद्राला जसे गुलामीचे आणि अपमानाचे जीवन जगण्यास भाग पाडले तीच गुलामी आणि अपमान स्त्रियांच्या वाट्याला सुद्धा आला. मनूने स्त्रियांवर सुद्धा कठोर बंधने लादली. स्त्रियांसाठी वर्णाची आडकाठी नव्हती. स्त्री ही फक्त स्त्री आहे. ती कोणत्याही वर्णातील असो तिच्यावर बंधने लादण्यात आली होती. मनूने स्त्रीजातीकडे अतिशय घृणास्पद दृष्टीने पाहिले आहे. स्त्री आणि पुरुष यांमध्ये सरळ सरळ भेद करून स्त्रियांना मनुस्मृतीने नीच वागणूक द्यायला सांगितले आहे. स्त्रिया मुळातच कामूक असतात. त्यांना पुरुषांमध्ये कामवासनेशिवाय काहीही दिसत नाही असे मनू सांगतो. ''शय्येबद्दल ओढ, आराम व चैन यांचे आकर्षण, दागिने व अपवित्र वासना याची हाव, क्रोध,लबाडी, मत्सर आणि दुर्वर्तन हे सर्व दुर्गुण स्त्रियांना निर्माण करताना ईश्वराने त्यांच्या अंगात घातले.''[२३]

पुरुषांना आकर्षित करून भ्रष्ट करणे, हे स्त्रियांचे जीवन वैशिष्ट्ये होय. या कारणामुळेच ज्ञानी लोक स्त्रियांच्या सानिध्यात सदैव जागरूक अवस्थेत राहतात. स्त्री या जगातील मूर्ख पुरुषांनाच केवळ नव्हे तर विद्यासंपन्न पंडितांनाही वाममार्गाला नेवून त्याला काम आणि क्रोध यांचे गुलाम करते. आपली माता,भगिनी आणि कन्या यांच्याही एकांत सहवासात कोणीही राहू नये. कारण इंद्रिय ही प्रबळ आहेत; आणि ती विद्यासंपन्न पंडितालाही आपल्या जाळ्यात ओढतात. स्त्रिया

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

पुरुषांच्या सौंदर्याकडे लक्ष देत नाहीत किंवा त्यांच्या वयाकडक बघत नाहीत तर पुरुष आहे एवढेच मनात आणून त्या पुरुषांच्या स्वाधीन होतात मग तो सुंदर असो अगर कुरूप असो. स्त्रियांना पुरुषाबद्दल इतके आकर्षण असते की पतीने त्यांच्यावर कितीही कडक पहारा ठेवला तरी त्या स्वभावत:च चंचल व निर्दयी असल्यामुळे परपुरुषांशी व्यभिचार करतात आणि पतीचा विश्वासघात करतात. परमेश्वराने स्त्रियांना निर्माण करताना त्यांच्यात हे विघातक दुर्गुण घातले ते लक्षात घेऊन प्रत्येक माणसाने स्त्रियांपासून स्वत:चे संरक्षण करण्यासाठी दक्ष राहिले पाहिजे." [२४]

मनूने स्त्रियांना किती हीन दर्जा दिला होता हे त्याच्या धार्मिक कायद्यावरून स्पष्ट होते. त्याचे स्त्रियासंबंधीचे इतर कायदेही याच नमुन्याचे आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊ नये. असे त्याचे मत आहे. " The laws of Manu against women are of piece with this view. Women are not to be free under any circumstances. Day and night women must be kept in dependence by the males (of their families), and, it they attach themselves to sexual enjoyments, they must be kept under one's control." [25] "मुलीने, तरुण स्त्रीने किंवा अगदी वृद्ध स्त्रीने स्वत:च्या घरातही स्वतंत्रपणे काहीही करू नये. झर ती तशी वेगळी राहिली तर तिचे स्वत:चे आणि तिच्या पतीचे कुटुंब तिरस्करणीय बनेल."[२७]

मनू पुरुषाला आपल्या पत्नीला विकण्याची सुद्धा परवानगी देतो. तो म्हणतो, "पत्नी विकली वा पत्नीला सोडून दिले तरी पत्नी पतीपासून मुक्त होत नाही." मनूने स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला कवडीचीही किंमत दिलेली नाही. हे त्याच्या पुढील श्लोकात दिसून येते," पती भलेही अनाचारी असेल ,भलेही परदारगमन करीत असेल, विद्येच्या नावाने भलेही रिक्त असो परंतु तरीसुद्धा साध्वी स्त्रीने आपल्या पतीची सेवा देवाप्रमाणेच करावी." [२९]

मनुस्मृती दहन कार्यक्रम

मनस्मृतीमध्ये शूद्र आणि स्त्रियांबद्दल चे निंदाजनक आणि अपमानास्पद लिखाण केले गेले आहे त्यानुसार येथील समाजव्यवस्था चालत आलेली होती.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना मनुस्मृतितील कायदे मान्य नव्हते. शूद्र आणि स्त्रिया हे सुद्धा या समाजाचे अविभाज्य घटक आहेत. संपूर्ण समाजाचा परिणामी देशाचा विकास करायचा असेल तर या देशातील धर्मशास्त्रांनी वंचित ठेवलेल्या घटकांना अधिकार मिळायला पाहिजे. मनुस्मृतिसारखे ग्रंथ जर आमच्या हक्काच्या आड येत असतील तर त्यांना जाळून टाकण्याशिवाय आमच्याकडे दुसरा पर्याय नाही, असेच डॉ. आंबेडकरांना मनुस्मृती दहनाच्या कार्यक्रमातून सुचवायचे होते.

२५ डिसेंबर १९२७ ला महाड सत्याग्रह परिषद आयोजित केली होती. नियोजित कार्यक्रमानुसार २५ डिसेंबर १९२७ला दुपारी ३ वाजता मनुस्मृती दहन विधी हा कार्यक्रम ठेवण्यात आला होता. २५ डिसेंबरला या परिषदेला सुरूवात झाली तेव्हा १०००० प्रतिनिधी महाडला जमले होते. पहिल्याच दिवशी मनुस्मृती दहनाचा नियोजित कार्यक्रम पार पडला. "मनुस्मृती दहनाचा ठराव क्र. २ हा गंगाधर निळकंठ सहस्रबुद्धे यांनी मांडला. राजभोज व थोरातांनी त्याला अनुमोदन दिल. मनुस्मृतीचा दहनविधी सभेस जमलेल्या अस्पृश वर्गाचया साधुसंतांच्या हातून करण्यात आला."[३०]

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

निष्कर्ष

१. मनुस्मृती ही भारतीय समाजव्यवस्थेतील ९५% स्त्री-पुरुषांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेते.

२. वर्णव्यवस्थेमधून निर्माण झालेली जातीव्यवस्था ही राष्ट्रविरोधी म्हणून सिद्ध झालेली दिसते.

३. ब्राह्मणांची एकाधिकारशाही निर्माण करून त्यांच्या फायद्याचाच विचार करते. समाजव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व मान्य करते.

४. शूद्रांना व स्त्रियांना अपमानजनक वागणूक देणारे नियम तयार करून समाजविघातक कृती करते.

५. मनुस्मृती लिहिला गेलेला नियम म्हणजे समाजसाठी तो कायदा आहे. त्याचे पालन करणे हे प्रत्येक हिंदूचे कर्तव्य आहे. जर तो आपले नेमून दिलेले कार्य पार पाडण्यास असमर्थ ठरला तर त्याच्यासाठी कठोर दंड निश्चित केला गेला आहे म्हणजे हिंदू धर्माची कायदे संहिता व दंड संहिता म्हणून मनुस्मृती काम करते.

६. मनुस्मृती हा ग्रंथ शूद्रांचा उपमर्द करून त्यांची प्रगती खुंटवणारी, त्यांच आत्मबल नष्ट करून त्यांची सामाजिक, राजकीय व आर्थिक गुलामगिरी कायम करणारी आहे.

७. हा ग्रंथ धर्मग्रंथ या पवित्र नावास शोभण्यास अपात्र आहे. म्हणून मनुस्मृति दहनाने डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्मशास्त्रे ही जाळून टाकण्यासारखीच आहेत हे जगाला दाखवून दिले. कारण त्यामध्ये असलेली गुलामगिरी,विषमता व भेदभाव भारताला कधीही 'राष्ट्र' म्हणून उदयास येऊ देणार नव्हते.

८. मनुस्मृतीने प्रसूत केलेली गुलामगिरी,विषमता व भेदभावाला पर्याय म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व असलेली 'भारतीय राज्यघटना' भारताला देऊन लोकशाहीला जन्माला घातले.

संदर्भ

१. प्रदीप गायकवाड, (संपा.), महाडचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृती दहन, क्षितिज पब्लिकेशन, नागपूर,२००५, पृ. ११

२. डॉ. भंदत आनंद कौसल्यायन, मनुस्मृती का जाळली गेली?, अनु.- मा. फ. घांजरे, अशोक प्रकाशन, १९७१,पृ. ६-७.

३. डॉ. यशवंत मनोहर, डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली?, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००५,पृ. ११.

४. सुरेन्द्रनाथ सक्सेना, मनुस्मृति,मनोज पब्लिकेशन्स,दिल्ली, २०११,पृ. ९.

५. तत्रैव, पृ. १०.

६. तत्रैव, पृ. १०.

७. तत्रैव,पृ. ११.

८. तत्रैव,पृ. ११.

९. डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, पूर्वोक्त, पृ. २१.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१०. सुरेन्द्र सक्सेना, पूर्वोक्त, पृ. १४.

११. तत्रैव, पृ. १६.

१२. डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, पूर्वोक्त, पृ. २५.

१३. तत्रैव, पृ. २५.

१४. तत्रैव, पृ. २६.

१५. तत्रैव, पृ. २६.

१६. १६.सुरेन्द्र सक्सेना,पूर्वोक्त, पृ.१६.

१७. डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, पूर्वोक्त, पृ. ३०-३२.

१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शूद्र पूर्वी कोण होते? अनु.- चांगदेव भ. खैरमोडे, सुधीर प्रकाशन,वर्धा, २००३, पृ. ४८.

१९. तत्रैव,पृ. ५०.

२०. तत्रैव, पृ. ५१.

२१. तत्रैव, पृ. ५४.

२२. तत्रैव, पृ. ५४.

२३. तत्रैव, पृ. १६३.

२४. मा. फ. गांजरे, (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे, खंड-६, अशोक प्रकाशन, नागपूर, १९७६, पृ. १६२-१६३.

२५. www.scribd.com/doc/31803605/selected-works-of-Dr-Ambedkar,2007,p,2592.

२६. तत्रैव, पृ. १३०.

२७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ब्राम्हणशाहीचा विजय, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, पृ. ५४.

२८. तत्रैव, पृ. ५५.

२९. डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, पूर्वोक्त, पृ. ६५.

३०. प्रदीप गायकवाड,(संपा.), महाडचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृती दहन, पूर्वोक्त, पृ. १९१.

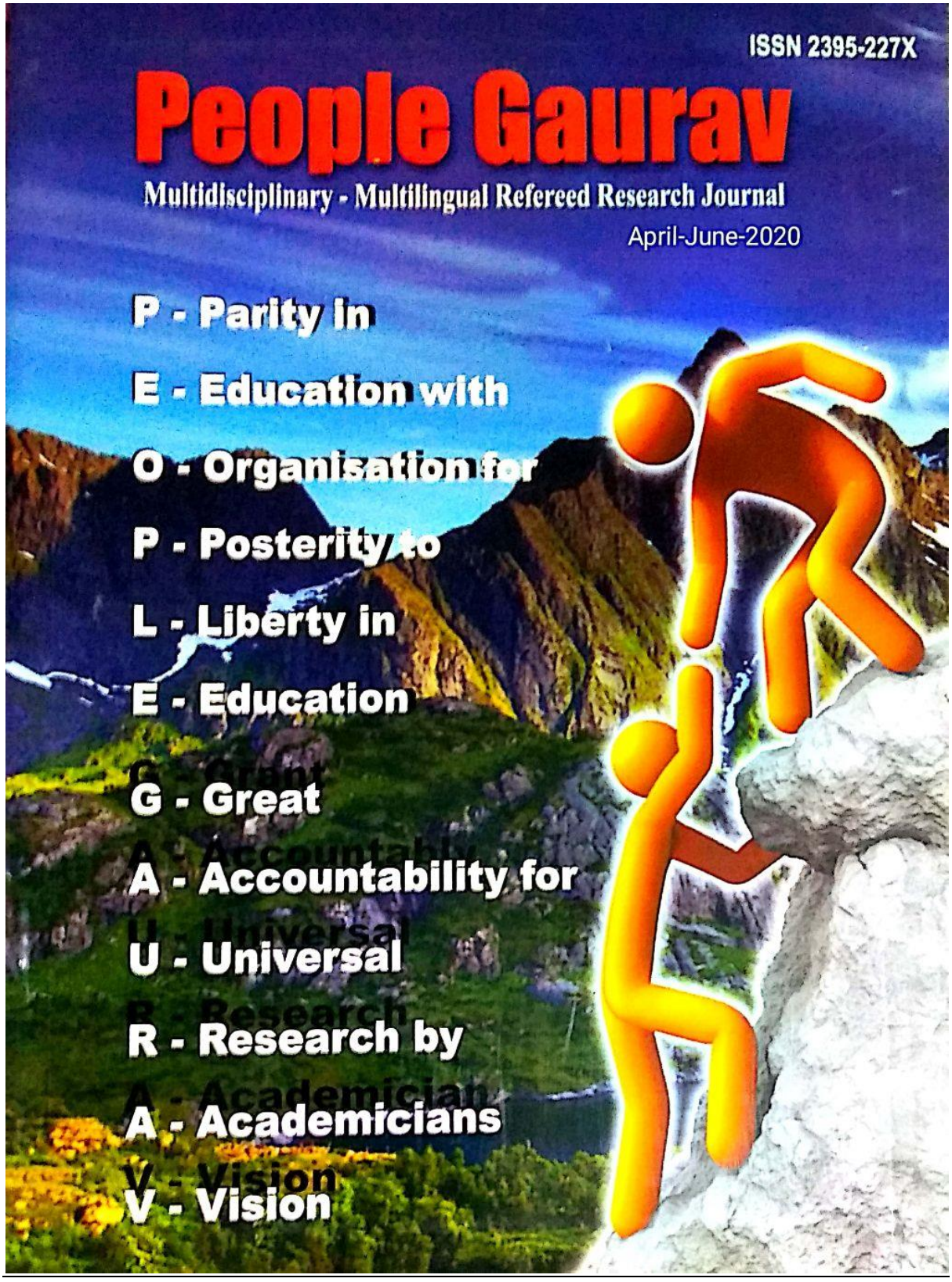
ISSN 2395-227X
People Gaurav
Multidisciplinary - Multilingual Refereed Research Journal
April-June-2020
P - Parity in
E - Education with
O - Organisation for
P - Posterity to
L - Liberty in
E - Education
G - Great
A - Accountability for
U - Universal
R - Research by
A - Academicians
V - Vision

People Gaurav Multidisciplinary-Multilingual Indexed Refereed
Research Journal ISSN 2395-227X
Vol. 1, Issue-2, April-June-2020
Email: peoplegaurav@gmail.com, www.gauravngo.org

बुद्ध धम्म आणि जागतिकीकरण

डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे
सहयोगी प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला – ४४४००१
भ्रमणध्वनी : ९६२३८८६७८७, Email:mundre_ravindra@rdgakola.ac.in

सारांश :

जगात दुःख नाहीसे करण्यासाठी बुद्धा जवळ नेमकी कोणती उपाययोजना आहे. साऱ्याच पंचवर्गीय भिक्खूंना उपदेश देताना बुद्धाने याचा खुलासा केलेला दिसतो. माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते बुद्धाच्या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. बुद्धाच्या धम्माचे हे पहिले अधिष्ठान आहे. मनुष्यप्राणी दुःखात, दैन्यात आणि दारिद्र्यात राहत आहे हे त्याचे दुसरे तत्त्व होय. हे सर्व जग दुःखाने भरलेले आहे आणि जगातून दुःख नाहीसे करणे हा एकच धम्माचा उद्देश आहे यापेक्षा धम्म म्हणजे दुसरे तिसरे काही नाही. दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हाच भगवान बुद्धाच्या धम्माचा पाया होय. तथागत बुद्धाने चार आर्यसत्य, आर्य अष्टांगिक मार्ग, पंचशील, दहा पारमिता याद्वारे जगात दुःख आहे आणि जगाला दुःखातून मुक्त करण्याचा मार्ग आहे हे स्पष्ट करून दिलेले दिसते. बुद्धाचा धम्म हा जगातील मनुष्याच्या दुःखाचा विचार करून त्यावर मात करण्यास मनुष्याला प्रवृत्त करतो. जगातील मनुष्याचा आनंद, समृद्धी आणि समाधान हेच त्यांच्या धम्माचे ध्येय आहे. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान हे मनुष्याचा विकास आणि प्रगतीचे असल्यामुळे जेथे व्यक्ती आहे तिथे बुद्धाचा धम्म आहे म्हणून सहजच बुद्धाचा धम्म हा जागतिकीकरणाची पाऊले गाठताना दिसतो.

Keywords : बुद्ध, धम्म, जग, माणूस

प्रस्तावना :

धर्म मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील आणि समाजजीवनातील आवश्यक मूल्ये जगापुढे मांडतो. मनुष्य जेव्हा जगाच्या संदर्भात मूल्यांचा विचार करू लागतो तेव्हा ही गोष्ट घडते, मग त्यांचे जग कितीही लहान असो. सामाजिक आणि मानसिक जीवनासारखी ही गोष्टदेखील माणसाच्या बौद्धिक क्षमतेवर आधारलेली असते. मनुष्य हा धार्मिक प्राणी आहे आणि केवळ मनुष्यच त्याची मूल्ये जगापुढे ठेवण्यास समर्थ आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगताना असे म्हणता येऊ शकते की, मनुष्याची बौद्धिक आणि मानसिक शक्ती ही त्याची मूल्ये आणि त्याच्या संकल्पना यांचे जागतिकीकरण करण्याचा प्रयत्न करते. सारासार विचार करण्याची पद्धत माणसाला वैश्विक संकल्पनाचे भांडार प्रदान करते, तद्वतच धार्मिक यंत्रणाही माणसाला वैश्विकतेचे दर्शन घडवीत असते.

जॉन बायलिस आणि स्टीव्ह स्मिथ यांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या करताना म्हटले आहे की,जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक-व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. या व्याख्येच्या अनुषंगाने जगातील भौगोलिक क्षेत्र लक्षात न घेता तथागत गौतम बुद्धांनी आपले

जे सिद्धांत व तत्वज्ञान मांडले ते मानवी विकासासाठी आहे हे कोणीही नाकारू शकत नाही.बुध्दाच्या धम्माकडे फक्त अध्यात्म म्हणून पाहिले गेले तर ती फार मोठी चूक होईल. बुद्ध धम्म हा जितका अध्यात्मिक आहे त्यापेक्षा जास्त तो सामाजिक आहे. म्हणूनच बुद्धाला या जगाच्या पाठीवरील पहिला समाज सुधारक म्हटले गेले आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांच्या सामाजिक,आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक इतर सर्व क्षेत्रातील विकास होणे गरजेचे असते. बुद्धाने आपल्या धम्माचा प्रचार व प्रसार ४५ वर्षे केला. या कालखंडात त्यांनी व्यक्तीच्या सर्वांगिण विकासासाठी उपरोक्त प्रत्येक क्षेत्राबाबत आपले विचार, उपदेश, सिद्धांत व तत्वज्ञान मांडले आहे.त्यांचे तत्वज्ञान हे व्यक्ती विकासासाठी असल्यामुळे जगातील प्रत्येक व्यक्तीच्या ते हिताचे व कल्याणाचे आहे. आपला प्रत्येक सिद्धांत मांडताना त्यांनी जगातील व्यक्ती गृहीत धरलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्याला आनंदी व समृद्ध करण्यासाठी बुद्ध भौगोलिक सीमांमध्ये बांधले गेलेले दिसत नाही. या जगाला धम्मराज्य बनविणे हा त्यांच्या शिकवणीचा उद्देश आहे. त्यामुळे बुद्ध हे जागतिकीकरणाचे खंबीर पुरस्कर्ते होते. Globalizing process as desirable or necessary to the well - being of human society.[1]

तथागत गौतम बुद्धांनी पहिले प्रवचन सारनाथ येथे दिले या घटनेला इतिहासात धम्म चक्र प्रवर्तन असे म्हटले जाते. त्यांना जे ज्ञान प्राप्त झाले होते ते त्यांनी कौंडिण्य, वप्प, भद्दीय, महानाम आणि अश्वजित या पाँचब्राजकांना सांगितले. आपण मिळविलेले ज्ञान हे अखिल मानव जातीला दुःखातून मुक्त करून निर्वाणाकडे नेते असा त्यांनी विश्वास व्यक्त केलेला दिसतो. बुद्धाने सांगितलेले तत्त्वज्ञान व सिद्धांत त्याला धम्म ही संज्ञा दिली गेली. जेव्हा आपण मिळविलेले ज्ञान लोकांना पटेल काय? ते त्याचा स्वीकार करतील काय? त्यांना माझा धम्म समजेल काय? मनुष्यजात ही स्वार्थी असते ते माझ्या धम्माला आचरतील काय? अशी अनेक प्रश्न तथागत बुद्धासमोर निर्माण झाले. तेव्हा बुद्धाने आपले तत्वज्ञान व सिद्धांत न सांगण्याचे ठरविले. ब्रम्ह सहंपतीला जेव्हा हे कळले तेव्हा त्याने बुध्दाजवळ जाऊन त्यांना नम्र विनंती केली, "आपण आता सिद्धार्थ गौतम नसून भगवान बुद्ध आहात. आपण जगाला अंध:कारातून मुक्त करण्याचे कसे नाकारू शकता? सन्मार्गापासून चुकत असलेल्या मानवजातीचे रक्षण करण्याच्या कार्यापासून आपण कसे विन्मुख होऊ शकता? आपला सद्धम्म ऐकावयास न मिळाल्यामुळे या जगात वावरणाऱ्या अशुद्ध मनाच्या माणसाचा अध:पात होत आहे. आपल्या अविनाशी धम्माचे द्वार त्यांच्यासाठी भगवंत खुले करणार नाहीत काय? पर्वत शिखरावर उभा राहणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे आपल्या सभोवताली खाली उभे असलेल्या सर्व लोकांकडे पाहतो त्याच प्रमाणे प्रज्ञेच्या शिखरावर चढून त्या सर्वोच्च स्थानावर उभे राहून पाहणाऱ्या हे दुःखमुक्त भगवन दुःखाच्या सागरात बुडालेल्या या लोकांकडे पहा! जन्ममरणातून मुक्त झालेल्या हे विजयी वीरा ऊठ, जगाकडे जा, त्यांच्याकडे पाठ फिरवू नको."[2] ब्रह्म सहंपतीने केलेल्या या विनंती वजा आवाहनाचा तथागताने सखोल विचार केला. जगात मनुष्यप्राणी हा दुःख भोगतो आहे. त्याला या दुःखातून मुक्त करायचे असेल तर माझ्या तत्त्वज्ञान प्रभावी ठरू शकते. मी सम्यक संबुद्ध असल्यामुळे जगातील मानवजातीचा विचार केलाच पाहिजे. जगामध्ये अतिशय दुःख आहे हे जाणून भगवान बुद्धाला पटले की, "हात जोडून संन्यासी म्हणून स्वस्थ बसणे आणि जगात जसे घडते आहे तसे घडू देणे हे योग्य नाही. जगापासून दूर पळून जाण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ होय. त्यापेक्षा जग बदलून त्याची सुधारणा करणे हेच अवश्य आहे. त्यांनी संसाराचा त्याग यासाठी केला की, जगात इतका संघर्ष आहे व त्यापासून जगात दुःख व दैन्य निर्माण झाले आहे आणि त्याकरिता त्यांना कोणताच उपाय माहीत नव्हता. जर आपल्या धम्मप्रचाराने जगातील दुःख आणि दैन्य दूर करता आले तर केवळ निष्क्रियतेचा पुतळा बनून स्वस्थ न बसता जगात पुनरपि जाऊन त्यांची सेवा करणे हे आपले कर्तव्य आहे हे त्यांनी ओळखले. म्हणून भगवान बुद्धांनी ब्रह्म सहंपतीची विनंती मान्य केली आणि आपल्या सिद्धांताची शिकवण जगाला देण्याचा त्यांनी निश्चय केला."[3] बुद्धाच्या निश्चयात संपूर्ण जगातील मानव जातीचा विचार केला गेलेला दिसतो. मी ज्या कुटुंबात, कुळात, वंशात, राज्यात, देशात जन्मलो त्यांचाच विचार केला पाहिजे असा संकुचित विचार तथागत बुद्धाने केलेला दिसत नाही. मनुष्यप्राणी तो मग जगातील कोणत्याही भौगोलिक क्षेत्रात राहणारा असो त्याच्यासाठी माझे तत्त्वज्ञान आहे ही कळकळ त्यांनी ब्रह्म सहंपतीला दिलेल्या उत्तरातून दिसते. म्हणूनच जेव्हा बुद्धाने त्याची विनंती मान्य केली तेव्हा तो परत जाताना आनंदाने सांगत सुटला की, "जगातील सर्व दुःखाचे व पापाचे मूळ भगवान बुद्धांनी शोधून काढले आहे. त्यातून

बाहेर पडण्याचा मार्गही त्यांना सापडला आहे. त्यांचा धम्म म्हणजे सत्य, संपूर्ण सत्य, सत्याशिवाय दुसरे काहीही नसून ते केवळ सत्यच आहे. धन्य आहेत भगवान बुद्ध की, जे मैत्री, करूणा आणि भ्रातृभावाची शिकवण देतात की, जी माणसाला आपल्या बांधवांची बंधमुक्तता करण्यात सहाय्यभूत होते''.[४]

तथागत बुद्धाने तत्कालिन परिस्थितीचा उहापोह करताना असे सांगितले की, ''भिक्खूंनो,ज्याने पब्बजा घेतली आहे, त्याने या दोन टोकांचे सेवन करू नये. कोणत्या दोन? हे जे हीन, अनुचित, अज्ञानी लोकांचे, अनरिया आणि अनर्थाने युक्त असे कामनांमध्ये, कामोपभोगांमध्ये गुंतणे आहे, ते एक टोक आणि हे जे दुःखदायक अनरिय आणि अनर्थाने युक्त असे स्वतःला क्लेश देणे आहे, ते दुसरे टोक होय. भिक्खूंनो, तथागताने ही दोन्ही टोके काढून मध्यम प्रतिपद् शोधला आहे.''[५] त्यांनी त्याचबरोबर एक गोष्ट पुन्हा स्पष्ट करुन सांगितली की, ''आपला जो मार्ग धम्म आहे त्याला ईश्वर आणि आत्मा यांच्याशी काहीही कर्तव्य नाही. त्याचा मरणोत्तर जीवनाशी कसलाही संबंध नाही तसेच त्या धम्माचा कर्मकांडाशी काहीही संबंध नाही.''[६] बुद्धाने आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म आणि कर्मकांड नाकारून कोणाला स्वीकारले हे महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या धम्माचे अधिष्ठान, पाया किंवा केंद्रबिंदू काय असावे याची उत्सुकता निश्चितच निर्माण होते. त्यांनी आपल्या धम्माचा उद्देश काय निश्चित केला असावा. जगातून दुःख नाहीसे करण्यासाठी बुद्धाजवळ नेमकी कोणती उपाययोजना आहे. याबाबत पंचवर्गिय भिक्खूंना उपदेश देताना प्रारंभीच याचा खुलासा केलेला दिसतो. ''माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते बुद्धाच्या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. आपल्या धम्माचे हे पहिले अधिष्ठान आहे. मनुष्यप्राणी दुःखात, दैन्यात आणि दारिद्र्यात रहात आहे हे त्याचे दुसरे तत्त्व होय. हे सर्व जग दुःखाने भरले आहे, आणि जगातून हे दुःख नाहीसे करणे हा एकच धम्माचा उद्देश आहे. यापेक्षा धम्म म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नाही. दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हाच भगवान बुध्दाच्या धम्माचा पाया होय.''[७] ''जगात सर्वत्र पतित लोक असतात. परंतु पतितांचे दोन वर्ग असतात; ज्यांच्यासमोर आदर्श आहे असे पतित आणि ज्यांच्या समोर कोणताच आदर्श नाही असे पतित. ज्यांच्यासमोर कोणताच आदर्श नाही, अशा पतिताला आपण पतित आहोत हेच कळत नाही. त्यामुळे तो नेहमीच पतित राहतो. याउलट ज्याच्यासमोर एखादा आदर्श आहे, असा पतित आपल्या पतितावस्थेतून वर येण्यासाठी प्रयत्न करीत असतो. कारण आपण पतित आहोत हे त्याला माहीत असते.''[८] तथागतांनी चार आर्यसत्य, आर्य अष्टांगिक मार्ग, पंचशील, दहा पारमिता याद्वारे जगात दुःख आहे आणि जगाला दुःखातून मुक्त करण्याचा मार्ग आहे हे स्पष्ट करून दिलेले दिसते. हे जग सुंदर, समृद्ध, नीतिवान बनविण्यासाठी मनुष्याने चांगला होण्याची गरज आहे. विशुद्धी मार्गाचा अंगिकार केल्यास चांगले जीवन जगता येऊ शकते असे बुद्ध म्हणतात. ''पंचशील हे मनुष्याच्या चांगल्या अथवा वाईट वर्तणुकीचे मोजमाप करणारे परिमापन आहे. प्रत्येक व्यक्तीने अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब केल्यास एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीवर करीत असलेला अन्याय आणि अमानुषपणा दूर होईल. परंतु बुद्ध सदगुणांना आचरणात आणण्यासाठी प्रज्ञेची जोड द्यायला सांगतात. कारण आंधळेपणाने चांगली कृती करणे हे पुरेसे नाही.प्रज्ञेच्या कसोटीला सद्गुणमार्ग उतरला पाहिजे. म्हणून समज आणि बुद्धी हेच प्रज्ञेचे दुसरे नाव आहे. अकुशल कर्म कोणते आणि ते कसे घडून येते यांचे ज्ञान आणि जाणीव असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे कुशल कर्म कोणते याचे ज्ञान व जाणीव असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे अकुशल कर्म कोणते आणि कुशल कर्म कोणते याचे देखील ज्ञान आणि जाणीव असली पाहिजे. अशा ज्ञानाशिवाय कृती चांगली असूनही खरा चांगुलपणा असू शकणार नाही.''[९]

बुद्धाने आपले सारनाथ येथील प्रथम प्रवचन देऊन धम्मचक्र प्रवर्तन केले.संपूर्ण प्रवचनानंतर उपस्थित पाच परिव्राजकांना बुद्धाने त्यांच्या प्रतिक्रिया विचारल्या. त्यांनी दिलेल्या प्रतिक्रियांमधून असे दिसून येते की, बुद्धाचा धम्म हा संपूर्ण मानवजातीसाठी एक वरदान आहे. धम्माचरणाने माणूस माणसाशी माणुसकीने वागून जगाला सुंदर बनवू शकतो. बुद्धाने सांगितलेले सिद्धांत व तत्त्वज्ञान हे व्यवहार्य आहेत. जगात यापूर्वी अशा पद्धतीने कोणी आपले तत्वज्ञान मांडले दिसत नाही. दुःख नष्ट करणे कोणत्या धर्माचा उद्देश असू शकतो असे कधी झालेले दिसत नाही. आत्मा, ईश्वर, प्रार्थना, कर्मकांड, पुनर्जन्म या सर्व काल्पनिक आणि बुद्धीच्या कसोटीवर न टिकणाऱ्या या गोष्टीशिवाय कोणते तत्वज्ञान असू शकते हे त्यांना समजले. म्हणूनच त्या पाचही परिव्राजकांनी उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया

दिल्या. "जगाच्या इतिहासात कोणत्याही धर्मसंस्थापकाने दुःखाचा परिहार करणे हा धर्माचा खरा उद्देश आहे हे सांगितलेले नाही. जगाच्या इतिहासात यापूर्वी मूलतः इतका सरळ आणि साधा, अद्भुता आणि अतिमाणूषी शक्तीपासून इतका मुक्त, आत्मा, ईश्वर आणि मरणोत्तर जीवन यावरील श्रद्धेपासून इतका स्वतंत्र, इतकेच नव्हे तर अशा श्रद्धेला विरोध असणारा मुक्तीचा मार्ग कधीही मांडण्यात आला नाही. जगाच्या इतिहासात यापूर्वी कुणीही अशा धर्माची योजना पुढे मांडली नाही की, ज्यामध्ये दैवी साक्षात्काराला थारा नाही आणि त्याच्या आज्ञा ईश्वराच्या आज्ञा नसून त्या माणसाच्या सामाजिक गरजांच्या चिकित्सेपोटी निर्माण झालेल्या आहेत! जगाच्या इतिहासात मोक्ष हे असे सुखाचे वरदान आहे की, जे माणसाने स्वप्रयत्नाने व सदाचाराने वागून याच जन्मात आणि याज पृथ्वीतलावर राहून प्राप्त करायचे असते हा मोक्षाचा अर्थ यापूर्वी कुणीही सांगितला नाही!"[१०]

बुद्धाने आपल्या चिंतनातून अनुभवातून या धम्माची निर्मिती झाली आहे असे म्हटले आहे. त्याने स्वतःला दैवी किंवा आपली शिकवण दैवी आहे असे कुठेही म्हटलेले नाही. धम्म म्हणजे एका माणसाने दुसऱ्या माणसाला दिलेला संदेश आहे असे तो म्हणत असे. आपल्या धम्माचे परीक्षण करण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला आहे, आपला धम्म प्रमादातीत आहे असे त्याने कुठेही म्हटलेले नाही. जगातील सर्व माणसांचा जगासंबंधीचा अनुभव धम्माचे अधिष्ठान आहे असे तो म्हणतो.

माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते हा बुद्धाच्या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. मग हे नाते अधिक पट्ट करण्यासाठी बुद्धाने कोणती मुल्ये सांगितली? कोणत्या मानवी मूल्यांच्या आधारावर बुद्ध जगाला धर्मराज्य बनवायला निघाले होते? माणसाचा माणसाशी संबंध येतो तेथे नीतिला सुरुवात होते. बुद्धाच्या धम्मात नीतीला काय स्थान दिले गेले आहे? स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय, अहिंसा, शांती या मानवी मूल्यांना नीती जन्म देते. बुद्धाने सांगितलेल्या नीतीने उपरोक्त मानवी मूल्ये निर्माण झाली काय? इतर धर्मामध्ये असलेली नीती आणि बुद्ध धम्मामध्ये असलेली नीती यामध्ये काही फरक सांगितला गेला आहे काय? असे अनेक प्रश्न बुद्ध तत्त्वज्ञानाविषयी निर्माण केले गेलेले आहे. त्यावर बुद्धाने अतिशय समर्पक उत्तर दिलेले दिसते. यासाठी अगोदर धर्म आणि धम्म यामध्ये काय फरक आहे हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. तथागत बुद्ध आणि पोट्ठपद यांच्या संवादातून धर्म आणि धम्म यातील फरक समजणे सोपे जाते, "पोट्ठपदाने बुद्धाला जग शाश्वत आहे काय?, जग शाश्वत नाही काय?, जग सान्त आहे काय, जग अनंत आहे काय? आत्मा आणि शरीर या दोन भिन्न वस्तू आहेत काय?, जे सत्य सापडले आहे त्याला मरणोत्तर अस्तित्व आहे काय? त्याला मरणोत्तर अस्तित्व नाही काय? त्याला मरणोत्तर अस्तित्व आहे आणि नाही असे आहे काय? त्याला मरणोत्तर परत अस्तित्व नाही अथवा त्याला मरणोत्तर अस्तित्व नाही असे नाही?"[११] पोट्ठपदाने विचारलेल्या या सर्व प्रश्नांना बुद्धाने एकच उत्तर दिले, "या विषयावर मी आपले मत व्यक्त केले नाही."[१२] बुद्धाने यावर आपले मत का व्यक्त केले नाही यासंबंधी पोट्ठपदाला सांगतात की, "या प्रश्नांच्या उत्तरापासून काहीच लाभ नाही. त्याचा धम्माशी संबंध नाही. ते सदाचरणाच्या कोणत्याही घटकाला उपकारक नाही. त्यापासून अनासक्ती, रागद्वेषापासून मुक्ती, शांती, शमन, सत्यज्ञान, अष्टांग मार्गाच्या उच्चतर अवस्थांचे ज्ञान किंवा निर्वाण साधत नाही."[१३] "मी दुःख म्हणजे काय? दुःखाचे कारण काय? दुःखाचा निरोध म्हणजे काय? आणि दुःखाचा निरोध कसा साधता येईल हे स्पष्ट केलेले आहे. कारण त्यापासून लाभ आहे. तो धम्माचा विषय आहे. सदाचरण, आसक्ती, रागद्वेषापासून मुक्ती, शांती, शमन, सत्यज्ञान, अष्टांगिक मार्गातील उच्चतर अवस्थासंबंधी दृष्टी आणि निर्वाण साधता येते, म्हणूनच तर मी दुःख, दुःख कारण, आणि दुःख निरोधाचे साधन यासंबंधी विधान केले आहे."[१४] धर्म आणि धम्म यामधील फरक या संवादाने अगदी स्पष्ट करून सांगितलेला दिसते. सारांश, रूपाने असे म्हणता येईल की, 'धर्माचे प्रयोजन जगतप्रारंभाचे स्पष्टीकरण आणि धम्माचे प्रयोजन जगाचीपुनर्रचना ही आहेत.'[१५] धर्म (Religion) आणि नीती याचा काही संबंध आहे काय? धर्मामध्ये नीतिचे काय स्थान आहे? धर्माच्या अध्ययनाअंती असे दिसून येते की धर्मात नीतिला स्थान नाही. कारण धर्मामध्ये आत्मा, परमात्मा, प्रार्थना, पूजा, कर्मकांड, समारंभ, यज्ञ सांगितलेले आहे आणि यामध्ये नीतीची काहीही आवश्यकता नसते. प्रत्येक धर्मामध्ये नीती सांगितली आहेत परंतु धर्माचा पाया म्हणून किंवा आधारस्तंभ म्हणून नितीकडे पाहिले जात नाही. धर्मामध्ये नीतीचा अंगीकार फक्त आकस्मिक किंवा प्रासंगिक केलेला दिसून येतो. त्यामुळे धर्मात नीती प्रभावी दिसत नाही.

धम्म आणि नीती यांचा जवळचा संबंध आहे. धम्माचा पाया नीती आहे धम्माचा प्रारंभ आणि शेवट नीतिमध्येच आहे. माणसाचा माणसाशी संबंध येतो तेव्हा नीतीला प्रारंभ होतो. धम्मामध्ये माणसाने माणसाशी प्रेमाचे व मैत्रीचे संबंध ठेवणे आवश्यक आहे. 'धम्मात माणसाने माणसावर प्रेम केलेच पाहिजे; यातूनच नीतिचा उगम होतो.'[११] केवळ नीती पुरेसी नाही तर ती पवित्र आणि सर्वव्यापक असणे गरजेचे आहे. कारण यातूनच बंधुत्व निर्माण होते.

मानव समाजाचा विकास जीवन संघर्षामुळे घडून आलेला आहे. हा संघर्ष अन्नसामुग्री कमी असल्यामुळे झालेला दिसतो. त्यामध्ये निसर्गाचे दांत व नखे रक्तलांछित झाले असावे, इतके भयानक स्वरूप या संघर्षाचे होते. अशा स्वरूपाच्या संघर्षात जे योग्यतम आहे त्याचाच टिकाव लागू शकतो. हळूहळू काळ पुढे सरकत गेला आणि कुणी तरी असा प्रश्न निर्माण केला की, जो सर्वात अधिक शक्तिमान तोच योग्य आहे काय? दुर्बलाला संरक्षण दिले गेले तर समाजाचे हेतू आणि साध्यापर्यंत पोहोचण्यात तो अधिक योग्य ठरणार नाही काय? तत्कालीन सामाजिक स्थितीने त्याचे उत्तर होकारार्थी दिलेले दिसते. मग पुन्हा एक प्रश्न निर्माण केला गेला की, दुर्बल माणसाचे संरक्षण करण्याचा मार्ग कोणता? यावर उत्तर सकारात्मक दिला गेले की, ''जे योग्यतम म्हणजे सर्वात अधिक शक्तिमान आहेत त्यांच्यावर काही निर्बंध घातल्याने ते शक्य होणार आहे.''[१२] या उत्तरामध्ये नीतीची आवश्यकता आणि उगम दिसून येतो आणि ज्यामुळे समता हे तत्त्व प्रस्थापित होऊ शकेल. व्यक्तिच्या विकासाला संरक्षण प्राप्त करून द्यायचे असेल तर नीती पवित्र आणि सर्वव्यापक असणे गरजेचे आहे. यातूनच माणसामाणसातील भ्रातृभाव निर्माण होतो ज्याला बंधुत्व म्हटले गेले.

बंधुत्व म्हटले की तिथे हिंसेला काहीही जागा नाही. म्हणूनच बुद्धाने अहिंसेचे तत्त्व अखिल मानव जातीसाठी सांगितलेले दिसते. जीवहिंसा न करणे म्हणजे अहिंसा, हा बुद्धाच्या शिकवणुकीचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे.बुध्दाने अहिंसा हे तत्त्व म्हणून स्वीकारले. त्याला नियम होऊ दिले नाही. 'तत्त्व आणि नियम यांच्यात फरक आहे व तो फरक फार मोठा आहे. (Principle is to be followed) (Rule is to be obeyed) नियम झाला की, मनुष्य हा त्याचा गुलाम होतो. तत्त्व ठरले की, मनुष्य त्याचा उपासक होतो. गुलाम होत नाही. हा फरक ध्यानात न आल्याकारणाने अनेक समाज रसातळाला गेलेले आहेत. तत्त्व लवचिक असते. नियम कडक असतो. त्याला मोडता येत नाही. नियम मात्र समाजाची मोडतोड करू शकतो. नियम अडाण्याकरीता असते तत्त्व शहाण्याकरीत असते. तत्त्व प्रगतीला बाधा आणू शकत नाही. नियम गती खुंटवितो.'[१३] बुद्धाच्या अहिंसेचे स्वरूप कसे होते हे पाहणे आवश्यक आहे. बुद्ध हिंसेला नकार देऊन अहिंसा सांगतो तर त्यांच्या तत्त्वज्ञानात कोणत्या अहिंसेविषयी सांगितले आहे. अहिंसा दोन गोष्टीवर आधारित आहे. 'आवश्यकतेसाठी हत्या आणि हत्या करण्याची इच्छा होणे! जर राष्ट्रावर परचक्र आले, देश संकटात सापडला तर, हातात तलवार घेऊन राष्ट्ररक्षणासाठी तळहातावर शीर घेऊन समरांगणात उडी घेणे आणि शत्रूचा निःपात करणे, त्यांची हत्या करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे प्रथम कर्तव्य आहे. याचा अर्थ ही हिंसा आवश्यक होती. त्याला बौद्ध तत्त्वज्ञानात उच्चतम प्रतीची अहिंसा म्हणतात. दुसरी मारण्याची इच्छा होणे म्हणजेच स्वतःच्या समाधानाकरिता पशुबळी देणे, पशुहत्या करणे ही हिंसा होय.'[१४] जीवहत्येची आवश्यकता व जीवहत्येची इच्छा यामध्ये बुद्ध फरक करीत होते, हे स्पष्ट दिसून येते. परंतु पुढे बुद्ध हे सांगायला विसरले नाही ही की, जीवहत्येची आवश्यकता आहे की नाही हे त्या माणसाने आपल्या सदसदविवेक बुद्धीने ठरविले पाहिजे.

अहिंसेतून शांतीचा जन्म होत असतो. शांती स्थापन करण्यासाठी सतत प्रयत्नरत राहणे हे राज्यकर्त्याचे कर्तव्य असते. युद्धामध्ये जो जेता असतो त्याने पराभूत राज्यामध्ये कल्याणकारी कार्य करावे. जेणेकरून शांतता निर्माण होईल. त्यासाठी कोणती कर्तव्य पार पाडायला पाहिजे याबद्दल बुद्धाने भिक्खूंना उपदेश करताना म्हटले की, ''बुद्धविद्येत पारंगत असलेल्या माणसाने युद्धविराम झाल्यावर आपल्या अंगच्या ऋतुजा, अनुग्रहणपूर्ण वाणी, उद्धटपणाविरहित दयाळू वृत्ती, या गुणांचा आविष्कार केला पाहिजे. आपण कोणी आडदांड, आक्रमक नसून घरच्यासारखे वागणारे पाहुणे आहोत, इंद्रीय सुखाच्या आहारी न जाणारे, कुशाग्र बुद्धीचे, वायफळ बडबड न करणारे, हात धरून परधन हिरावून न घेणारे आहोत, असे आपल्या वर्तणुकीने सिद्ध केले पाहिजे. लोक शाप देतील असे क्षुद्र आणि नीच वर्तन करून त्याने कमीपणा आणू नये. सर्व प्राणिमात्रांना सुख-समृद्धी आणि शांतता लाभो. सबळ-दुर्बळ, लहान-मोठे प्राणिमात्र शांततेचा उपभोग घेत राहोत. दृश्य-अदृश्य, जवळचे-दूरचे, जात आणि अजात जीव शांतीचा उपभोग घेवोत अशी

वृत्ती जेत्याने राखली पाहिजे."[२] युद्ध हा चुकीचा मार्ग आहे त्यामुळे दोन राज्यांमध्ये द्वेष जन्माला येतो आणि असंख्य प्राणिमात्रांना विनाकारण आपले प्राण गमवावे लागते. म्हणून "शांती प्रस्थापित करून जगाला सुंदर व समृद्ध बनविणे हे प्रत्येक मनुष्याचे नैतिक कर्तव्य आहे. शांति के संपूर्ण अर्थ मे, विश्व शांती प्राप्त करने के लिए मानवता की व्यक्तिनिष्ठता की अनुभूति करनी होगी, और बडे पैमाने पर इस अहसास की सततता की दिशा मे कार्य करना होगा। हमे पहले से कहीं ज्यादा स्वयं को इस विश्व का नागरिक होना होगा और राष्ट्रवाद की अंधी दिवानगी से स्वयं को मुक्त करना होगा। समस्त जीव सृष्टी के साथ स्वयं की करीबी पहचान बनाना होगी और बडी ही तत्परता और नि:स्वार्थ भाव से उन्हे प्रेम करना होगा। इस विश्व में करुणा और विवेकशीलता की आवाज बुलंद करने के साथ साथ वृहद पैमाने पर हमे सरकारो, विश्व के लोगो और स्वयं प्रकाशमान उस प्रकार का दबाव बनाना होगा, जो आण्विक अस्त्रो के उच्चाटन के लिए जरूरी है। और सबसे पहले समूह-समूह और व्यक्ति-व्यक्ति के बीच संबंध को बनाये रखने के लिए अहिंसा के महान आध्यात्मिक और नैतिक तत्त्व के प्रति हमारी वचनबद्धता को और मजबूत करना होगा।"[३]

निष्कर्ष :

१) बुद्धाने धम्माची मांडणी करताना जे सिद्धांत व तत्त्वज्ञान सांगितले त्यात जगातील संपूर्ण मानव जातीचा विचार केलेला आहे. उदा. जगात दु:ख आहे. म्हणजे बुद्धाच्या धम्माचे स्वरूप हे व्यापक असून ते कोणत्याही भौगोलिक सीमा मान्य करीत नाही.

२) बुद्धाच्या धम्माचा उद्देश जग हे धम्मराज्य बनविणे असल्यामुळे जागतिक नैतिक व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी बुद्धाने नीतीवर सर्वात जास्त भर दिलेला दिसतो.

३) धम्मामध्ये शांती आणि अहिंसा यावर भर दिलेला दिसतो. जागतिक शांती निर्माण होऊन सामाजिक सुव्यवस्था निर्माण व्हावी यासाठी बुद्धाने युद्धाचा मार्ग त्याज्य मानून हिंसेला नाकारले व अहिंसेचा स्वीकार केला.

४) स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या वैश्विक मानवी मूल्यांना प्रस्थापित करून गुलामगिरी, विषमता व भेदभाव नष्ट करता येतो यावर बुद्ध ठाम असलेले दिसून येते.

५) बुध्दाने आत्मा, ईश्वर, शब्दप्रामाण्य, ब्रम्ह, कर्मकांड, यज्ञ या काल्पनिक व अवैज्ञानिक गोष्टी नाकारून जगाला वैज्ञानिक डोळसपणा बहाल केला. जगाला दु:ख मुक्त करण्यासाठी स्वत: अनुकरणीय व आदर्श म्हणून उभे राहिले. म्हणूनच ई. जे. मिल्स यांनी 'Buddhism' या ग्रंथात म्हटले आहे की, आपले डोळे उघडे राखण्याबाबत दुसऱ्या कोणत्याही धर्माने इतका भर देण्यात आलेला नाही. कारण प्रा. डब्ल्यु. टी. स्टेस यांच्या म्हणण्यानुसार, जगातल्या दु:खापैकी पुष्कळ दु:खे दुष्टपणापेक्षा मुर्खत्वाने आणि अंधश्रद्धेने निर्माण झालेली आहेत.

६) बुद्धाचा धम्म व्यक्तीचा व्यक्तीशी असणारा उचित व्यवहार यावर आधारित आहे. त्यामुळे व्यक्ती ज्या ज्या भौगोलिक क्षेत्रात असेल त्या त्या ठिकाणी धम्माची आवश्यकता आहे. त्यामुळे धम्माचे जागतिकीकरण हे वर्तमान काळातही आवश्यक आहे. कारण इ. जी. टेलर आपल्या 'Buddhism and Modern Thought' या ग्रंथात म्हणतात की, प्रगतशील जगाला सर्वोच्च शिकवण देण्यासाठी बुद्ध धम्माची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

१. ***https:// en.m.wikipedia.org,*** dt.15/06/2020
२. सांकृत्यायन, राहुल, ***विनय – पिटक***, दि कार्पोरेट बॉडी ऑफ दि बुद्धा एज्युकेशनल फाउंडेशन, तायवान, २००५, पृ. ७८.
३. आंबेडकर, डॉ. भीमराव रामजी, ***भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म***, अनु. घनश्याम तळवटकर, म. भि. चिटनिस, शां. शं. रेगे, सिध्दार्थ प्रकाशन (पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी), मुंबई, १९९५, आवृत्ती दहावी, पृ.८९.
४. तत्रैव, पृ. ८९.
५. साळुंखे, आ. ह., ***सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध,*** लोकायत प्रकाशन, सातारा, २०१४, पृ. १५६.
६. आंबेडकर, डॉ. भीमराव रामजी, ***भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म***, पूर्वोक्त, पृ. ९४.

७. तत्रैव, पृ. ९४.
८. तत्रैव, पृ. ९६.
९. तत्रैव, पृ. १०२ – १०३.
१०. तत्रैव, पृ. १०३ – १०४
११. तत्रैव, पृ. २४८.
१२. तत्रैव, पृ. २४८.
१३. तत्रैव, पृ. २४८.
१४. तत्रैव, पृ. २४८.
१५. तत्रैव, पृ. २४९.
१६. तत्रैव, पृ. २४९.
१७. तत्रैव, पृ. २५१.
१८. नरके, हरी व इतर, (संपा.), ***डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे***, खंड २०, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००५, पृ. २७८.
१९. आंबेडकर, डॉ. भी. रा., ***प्रबुद्ध भारत*** (साप्ताहिक), दादर, मुंबई, दि. २१/०७/१९५६.
२०. आंबेडकर, डॉ. भीमराव रामजी, ***भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म***, पूर्वोक्त, पृ.३१५.
२१. संघरक्षित, उरगेन, ***अ गाइड टू द बुध्दीस्ट पाथ (बोधीपथ)***, अनु. धम्मचारी प्रसन्नबोधी, धम्मदूत प्रकाशन, दयालु सोसायटी, जरीपटका, नागपूर, २०१६, पृ. १९२ – १९३.

◆◆◆

People Gaurav Multidisciplinary-Multilingual Indexed Refereed Research Journal ISSN 2395-227X
Vol. 1, Issue-2, April-June-2020
Email: peoplegaurav@gmail.com, www.gauravngo.org

वज्जी- भारतीय लोकशाहीचा उगम

डॉ. रविन्द्र मुन्द्रे
सहयोगी प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला - ४४४००१
भ्रमणध्वनी : ९६२३८८६७८७, Email:mundre_ravindra@rdgakola.ac.in

सारांश :

भारतीय लोकशाहीचा उगम हे वज्जी गणराज्य होय. प्राचीन काळात सोळा महाजनपदांपैकी वज्जी हे गणराज्य बुद्धाने सांगितलेल्या सिद्धांताप्रमाणे जोपर्यंत वागत होते तोपर्यंत ते अपराजित होते. परंतु बुद्धाने सांगितलेल्या सात तत्त्वांच्या विरुद्ध जेव्हा ते वागायला लागले तेव्हा मात्र अजातशत्रूने त्यांना पराजीत केले. बुद्धाने सांगितलेले सिद्धांत हे वज्जींच्या सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्राचा पाया होता. वस्सकाराच्या माध्यमातून अजातशत्रूने मुळावरच घाव घालून तो पायाच उध्वस्त केला. कोणत्याही समाजासाठी ऐक्य ही सर्वात मोठी आणि प्राथमिक बाब असते. ऐक्याने आंतरिक समाजच सुखावतो असे नाही तर येणाऱ्या पिढीसमोर आदर्श बनून त्यांचे उज्वल भविष्य घडविले जात असते. बुद्धाने सांगितलेल्या सात गोष्टी म्हणजे वज्जींना सर्वांगीण विकासासाठी दिलेले मूलमंत्र होते. एखाद्या षडयंत्राला बळी पडून वज्जीसारखे गणराज्य उद्ध्वस्त केल्या जाऊ शकते. या प्राचीन भारतातील उदाहरणापासून भारतीय काही शिकतील ? की, इतिहासाची पुनरावृत्ती होईल?

Keywords : वज्जी, लिच्छवी, बुद्ध

प्रस्तावना :

प्राचीन भारतामध्ये सोळा महाजनपदांचा उल्लेख आहे. त्यामध्ये प्रमुख मगध साम्राज्य होते असे दिसून येते. या महाजनपदांमध्ये काही राजतंत्र तर काही गणराज्य होते. वज्जी (विज्जिका, व्रज्जी) हे प्रमुख गणराज्य म्हणून ओळखले जाते. काही इतिहासकार या गणराज्याला जगातील प्रथम गणराज्य म्हणून संबोधतात. वज्जी हे नाव प्रदेशाचे होते की तिथे राहणाऱ्या लोकांना वज्जी म्हणून संबोधत याबाबत मात्र ठोस मत मांडले गेले नाही. कारण वज्जीकुल हा शब्दप्रयोग अनेक ग्रंथांमध्ये आलेला आहे. या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना लिच्छवी सुद्धा म्हटल्या जाई. वज्जीची राजधानी वैशाली असल्यामुळे वैशालीचे लिच्छवी असे सुद्धा म्हटल्या जाते.

बौद्ध भारतात (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे तीन कालखंड करतात. वैदिक भारत, बौद्ध भारत, हिंदू भारत) वज्जी हे प्रमुख गणराज्य असल्याने त्याविषयी जाणून घेण्यासाठी प्रत्येक भारतीय उत्सुक असतो. वज्जी हे गणराज्य म्हणून कसे उदयास आले निश्चित सांगता येणार नाही. परंतु तथागत बुद्धांनी एकदा वज्जींना पराभूत होऊ न देणाऱ्या सात गोष्टींचा उपदेश केला होता. तो अंगुत्तर निकायाच्या सारन्ददसुत्तात आला आहे.

एकदा तथागत वैशालीमधील सारन्दद चैत्यामध्ये विहार करीत होते. तेव्हा बरेचसे लिच्छवी त्यांच्याकडे आले आणि त्यांना अभिवादन करून एका बाजूला बसले. त्यावेळी तथागत बुद्ध त्यांना म्हणाले, ''मी तुम्हाला अशा सात गोष्टींचा उपदेश देतो, की ज्यांचे पालन केले असता तुमचा पराभव होणार नाही.

१) जोपर्यंत वज्जी अखंडपणे एकत्रित जमत राहतील, विशाल संख्येने ऐक्य राखतील, तोपर्यंत त्यांच्या वृध्दीचीच आकांक्षा बाळगता येईल, त्यांचा ऱ्हास होणार नाही.

२) ते एकजुटीने एकत्र जमत राहतील, एकजुटीने बैठकीतून उठतील आणि एकजुटीने वज्जींच्या प्रजेबद्दलची कर्तव्ये पार पाडतील, तोपर्यंत...

३) ते कायदा म्हणून न ठरविलेल्या गोष्टींना जोपर्यंत कायदा म्हणून अमलात आणणार नाहीत, कायदा म्हणून ठरविण्यात आलेल्या गोष्टी मोडणार नाहीत आणि वज्जींची जुन्या काळापासून चालत आलेली नियमावली मान्य करून वागत राहतील तोपर्यंत...

४) ते जोपर्यंत आपल्यातील वयस्कर लोकांचा मान राखतील आणि त्यांचा सल्ला ऐकतील तोपर्यंत...

५) ते जोपर्यंत कुलस्त्रियांना, कुलकुमारींना पळवून आणून जबरदस्तीने आपल्या घरात ठेवणार नाहीत, तोपर्यंत...

६) ते जोपर्यंत गावात असलेल्या वा गावाच्या बाहेर असलेल्या चैत्यांचा सत्कार व गौरव करतील, त्यांच्या बाबतीतील पूर्वीपासून चालत आलेली धम्मकर्तव्ये पार पडतील, तोपर्यंत...

७) ते जोपर्यंत अरहंतांना धम्मविषयक संरक्षण देतील, त्यामुळे पूर्वी तेथे न आलेले अरहंत तेथे येत राहतील आणि आलेले अरहंत सुखाने राहतील, तोपर्यंत.''[१]

या सात गोष्टी सांगून झाल्यानंतर या गोष्टींचे पालन केल्यास वज्जींची वृद्धीच होईल,ऱ्हास होणार नाही. हे तथागतांनी पुन्हा एकदा निर्धारपूर्वक स्पष्ट केले.

तथागत बुद्धाने सांगितलेल्या सात गोष्टीचे विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की, त्यांनी पहिला नियम ऐक्याचा सांगितला आहे. वज्जी जोपर्यंत विचारविनिमय करण्यासाठी एकत्र जमत राहतील आणि ऐक्य राखतील, तोपर्यंत त्यांची वृद्धीच होईल, असे त्यांनी म्हटले आहे. कोणताही समाज जेव्हा काही महत्त्वाच्या धाग्यांनी एकत्र गुंफलेला असतो, तेव्हा बाहेरच्या शत्रूंना शिरकाव करणे अवघड असते. एकमेकांवर प्रेम करणारी, एकमेकांची काळजी घेणारी, एकमेकांसाठी कोणताही त्याग करायला सिद्ध असलेली माणसे ज्या समाजात असतात, त्या समाजाला जिंकणे सोपे नसते. त्यांनी सांगितलेला दुसरा नियम हा पहिल्या नियमाचाच एक महत्त्वाचा पैलू स्पष्ट करणार आहे. नुसते एकत्र जमणे महत्त्वाचे नसते, एकत्र जमल्यानंतर कलह करीत, एकमेकांना शिव्याशाप देत, हाणामारी करीत बाहेर पडण्याचे प्रकारही घडत असतात. वस्तुतः, काही मतभेद असले, तरी त्यांच्यावर मात करीत, समान उद्दिष्टाचे मुद्दे बळकट करीत आपल्या समस्या सोडविणे, सहमतीने एखाद्या निर्णयापर्यंत येणे, असे जेथे घडते, तेथे निर्णयांची अंमलबजावणी प्रभावी रीतीने होऊ शकते आणि समाजाचे स्वास्थ्य टिकून त्याच्या जीवनाला गतीही येते.

नव्या गोष्टींचे स्वागत करण्याची तयारी ठेवून देखील काळाच्या कसोटीवर उतरलेल्या, त्या त्या समाजाला त्याची ओळख देणाऱ्या अशा पूर्वीपासून चालत आलेल्या काही नियमांचे पालन करणे महत्त्वाचे असते. वयस्कर लोकांचा मान राखणे, याचा अर्थ त्यांच्या चुकीच्या गोष्टींपुढे झुकणे नव्हे. अज्ञानामुळे अथवा आणखी कुठल्या कारणाने त्यांनी सांगितलेल्या अनिष्ट व अपायकारक गोष्टी कौशल्याने नाकारायलाच हव्यात. पण हे करताना त्यांच्याविषयी कृतघ्नपणा प्रकट करणे वा त्यांचा तिरस्कार करणे, ही पद्धत स्वीकारली असता तो समाज निकोप रीतीने वाढू शकत नाही. स्त्रियांच्या संदर्भात सांगितलेला नियम स्वयंस्पष्ट आहे. स्त्रियांवर जबरदस्ती करणाऱ्या समाजाचा ऱ्हास वा विनाश झाल्याखेरीज राहत नाही. अगदी शत्रूंच्या स्त्रियांचेही शील जपले पाहिजे. असा तथागतांनी लिच्छवींना चारित्र्याचा हा नियमही जपण्याचा सल्ला दिलेला आहे.

गावातील चैत्यांच्या बाबतीतील आपली कर्तव्ये पार पाडणे आणि अरहंतांना आपल्या गावात येण्यास राहण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण करणे, या गोष्टी समाजधारणेसाठी महत्त्वाच्या आहेत. तथागतांना अभिप्रेत असलेल्या चैत्याचे स्वरूप शोषणाचे, अन्यायाचे वा अनीतीचे केंद्र बनलेल्या वास्तूंपेक्षा वेगळे आहे. पिढ्या- पिढ्यांचा वारसा, माणूसकीची भावना आणि निकोप संस्कृती यांच्याशी निगडित स्थळे, असे त्यांचे स्वरुप आहे. चैत्यांच्या बाबतीत तेच अरहंतांच्या बाबतीत. माणसामाणसांत भेद करणाऱ्या तत्त्वांचा पुरस्कार करणारे लोक आणि समता व माणुसकी यांना प्रोत्साहन देणारे अरहंत यांच्यामध्ये फरक आहे. स्वाभाविकच, अशा

प्रकारच्या अरहंतांना मानाचे योग्य ते स्थान दिले असता ते लोकांच्या मनावर उमद्या नैतिकतेचे संस्कार करत राहतील. असा संस्कार मिळालेले लोक स्वार्थ, संकुचितपणा, द्वेष, फितुरी अशा मार्गाकडे वळणार नाहीत.

मगधराजा अजातशत्रू हा वज्जीवर आक्रमण करण्याच्या विचारात होता. तेव्हा त्याने आपला मुख्यप्रधान, वस्सकार नावाचा ब्राह्मण याला बोलावून त्याला बुद्धाकडे निरोप पाठवताना सांगितले की, ''अजातशत्रू वज्जीवर आक्रमण करण्यास उत्सुक आहे. वज्जीकुळ कितीही सामर्थ्यशाली असले तरी त्याचा पुरेपूर नाश करण्याचा त्याचा विचार आहे.''[३] अजातशत्रू पुढे म्हणाला, ''भगवान, जे काही पुढचे भविष्य होईल ते सांगतील. ते नीट लक्षात ठेव आणि त्यातला शब्द न शब्द मला निवेदन कर. कारण भगवान बुद्ध कधीही खोटे बोलत नसतात.''[३] वस्सकार ब्राह्मण सर्व सूचना ऐकून तथागतांना भेटण्यासाठी गेला. तथागत तेव्हा राजगृह येथील गृधकुटावर वास्तव्यास होते. वस्सकाराने अजातशत्रूचे निवेदन तथागतांना जसेच्या तसे सांगितले. त्यावेळी स्थविर आनंद तथागतांच्या मागे उभे होते. तथागत त्यांना म्हणाले, ''आनंद, वज्जी वारंवार सार्वजनिक सभा भरवतात हे तू ऐकले आहेस काय? आनंदाने उत्तर दिले,होय भगवंत, मी ऐकले आहे.''[४] यावर भगवंत पुढे म्हणाले, ''आनंद, जोपर्यंत वज्जी सर्व लोकांच्या वारंवार सभा भरवीत असतात तोपर्यंत ते कधीच नाश पावणार नाहीत. उलट त्यांची भरभराट होत राहील. आनंद, जोपर्यंत वज्जी एकोप्याने एकत्र येतात, एकोप्याने उभे ठाकतात, एकोप्याने आपापली उद्दिष्ट कार्ये करतात. जोपर्यंत कोणतेही उद्दिष्ट मान्य झाल्याशिवाय तदनुसार वर्तन करीत नाहीत, ज्या उद्दिष्टाला एकदा सर्वमान्यता मिळाली आहे ते वर्ज्य समजत नाहीत आणि गतकाळात वज्जीकुळाने जे नियम केले आहेत त्या नियम-परंपरेप्रमाणे आचरण करतात, जोपर्यंत ते वज्जी आपल्यामधील वृद्धांना मान देतात, त्यांची वाहवा करतात, त्यांचा आदर करतात आणि त्यांची सल्लामसलत ऐकणे हे आपले कर्तव्य मानतात, जोपर्यंत आपल्या कुळातील कोणत्याही स्त्रीला अथवा कन्येला ते बळजबरीने डांबून ठेवत नाहीत आणि सामर्थ्याच्या जोरावर तिचे अपहरण करीत नाहीत, जोपर्यंत वज्जी धम्माला मान देतात आणि त्याचे परिपालन करतात, तोपर्यंत, हे आनंदा, वज्जी कुळाची अधोगती होणार नाही. उलट त्यांची भरभराटच होत राहिल आणि कोणीही त्यांचा नाश करू शकणार नाही.''[५] तथागतांच्या या उपदेशांमध्ये प्रजातंत्राचे वैशिष्ट्ये दिसून येतात. जोपर्यंत वज्जी प्रजातंत्रावर विश्वास ठेवतील प्रजातंत्रकाप्रमाणे आचरण करतील तोपर्यंत त्यांच्या राज्याला संकट स्पर्श करू शकणार नाही, असे तथागताने स्पष्ट केलेले दिसते.

वस्सकाराने अजातशत्रूला बुद्धाशी झालेल्या संवादाचा प्रत्येक शब्द कथन केला. वज्जी जोपर्यंत तथागतांच्या उपदेशांचे पालन करतील तोपर्यंत युद्धाच्या मार्गाने त्यांना जिंकणे शक्य नाही हे अजातशत्रूच्या ध्यानात आले. म्हणून वस्सकाराच्या सल्ल्याने अजातशत्रूने एक षडयंत्र रचले. त्यानुसार, ''राजाने आपल्या दरबारात वज्जींना जिंकण्याचा विषय उपस्थित करावा, असे वस्सकाराने त्याला सुचविले. तुम्ही त्यांना कशाला त्रास देता, वज्जींचे हे राज्यकर्ते आपापली शेती, व्यापार, करून जगू देत. असे म्हणून मी बाहेर पडेन, असे तो त्यांना म्हणाला. हा ब्राह्मण वज्जी वगैरेंविषय चर्चेला खो घालीत आहे, असे तुम्ही म्हणावे, त्यानंतर मी वज्जींसाठी काही नजराणा पाठवीन, तो पकडून तुम्ही माझ्यावर आरोप ठेवावा आणि कैद व मारहाण न करता वस्त-याने मुंडन करून माझी नगरातून हकालपट्टी करावी, असा सल्ला त्याने राजाला दिला. त्यावेळी आपण काय म्हणू ते त्याने राजाला पुढीलप्रमाणे सांगितले, मी तुझ्या नगरातील तटबंदी आणि खंदक करविले आहेत, मी तुझी दूर्बलस्थाने आणि बलस्थाने जाणतो, लवकरच मी तुला सरळ करीन. आपले ते बोलणे ऐकून, 'जा' असे राजाने म्हणावे, असेही त्याने सांगितले.''[६] षडयंत्र जसेच्या तसे कृतीत उतरविले गेले.

तिकडे वज्जीमध्ये वस्सकारासोबत अजातशत्रूने कसा व्यवहार केला यावर वादविवाद सुरू झाला. अजातशत्रूने त्याला हाकलून दिल्याचे ऐकून लिच्छवी एकमेकांना म्हणाले, ''हा ब्राह्मण लबाड आहे; त्याला गंगा पार करू देऊ नका. परंतु त्यांच्यापैकी काहीजण म्हणाले, आपल्या बाजूने बोलल्यामुळे त्याच्यावर हा प्रसंग आला आहे. त्यांनी तसे म्हटल्यावर ,मग येऊ द्या, असे बोलणे झाले. तो तेथे पोहोचल्यावर, कशासाठी आलात, असे लिच्छवींनी त्याला विचारले. तुमची बाजू घेतल्यामुळे माझ्यावर हा प्रसंग ओढवला, असे त्याने सांगितले. छोट्याश्या गोष्टीसाठी असा मोठा दंड करणे योग्य नव्हे, असे म्हणून लिच्छवींनी त्याला विचारले, तेथे तुमचे पद काय होते? तो म्हणाला, मी विनिश्चयमहामात्य होतो. येथेही तुम्ही त्याच पदावर राहा''[७] असे लिच्छवी त्याला म्हणाले.

काही दिवसांतच लिच्छवींमध्ये त्याने आपला जम बसविला. मग एके दिवशी त्याने एका लिच्छवीला एका बाजूला बोलावून नेले आणि म्हटले, ''तुमचे तरुण शेती करतात ना? त्याने होकारार्थी उत्तर दिल्यावर 'दोन बैल जुंपून करतात का' असे त्याने विचारले. त्यालाही त्याने होकारार्थी उत्तर दिले. एवढे बोलून तो निघून गेला. त्या लिच्छवीला दुसऱ्या लिच्छीने विचारले, आचार्य तुला काय म्हणाले?, त्याने घडलेला वृत्तांत सांगितला. पण विचारणाऱ्याचा विश्वास बसला नाही. 'हा काही मला खरे सांगत नाही''.[८] असे वाटून त्याच्या मनात अविश्वास निर्माण झाला. त्यानंतर एके दिवशी ब्राह्मणाने आणखी एका लिच्छवीला बाजूला नेऊन, ''जेवणात काय खाल्लेस' असे विचारले. त्यालाही एका लिच्छवीने या प्रसंगाविषयी विचारल्यावर त्याने खरे सांगितले. पण विचारणाऱ्याचा विश्वास बसला नाही आणि त्याचे मन बिनसले. आणखी एके दिवशी ब्राम्हणाने एका लिच्छवीला एका बाजूला नेले आणि खरोखरच तुझी दुरवस्था झाली आहे का, असे त्याला विचारले. 'असे कोण म्हणाला' असे त्याने विचारले असता 'अमुक लिच्छवी' असे त्याने सांगितले. आणखी एकदा 'तू खरोखरच भित्रा आहेस का' असे एका लिच्छवीला बाजूला नेऊन त्याने विचारले. 'असे कोण म्हणाला' असे त्याने विचारल्यावर 'अमुक लिच्छवी' असे त्याने उत्तर दिले''.[९] अशारीतीने एकाने जे म्हटलेले नाही ते दुसऱ्याला सांगत राहण्याचा प्रकार त्याने तीन वर्षे केला. त्यामुळे वज्जींच्या राज्यकर्त्यांमध्ये एवढी फाटाफूट झाली, की त्यांच्यापैकी कोणीही दोघे जण एका मार्गाने जाईनासे झाले. त्यानंतर एकत्र जमण्यासाठी नगारा वाजविण्यात आला. पण, 'जे प्रमुख आहेत त्यांनी जमावे, जे शूर आहेत त्यांनी जमावे' असे म्हणून कोणीही लिच्छवी एकत्र जमले नाहीत.

एवढे झाल्यावर ब्राह्मणाने अजातशत्रूला निरोप पाठविला. ''आता योग्य वेळ आहे, ताबडतोब या.''[१०] ते ऐकून राजा युद्धासाठीचा नगारा वाजवून त्याच्या नगरीतून बाहेर पडला. वैशालीच्या वज्जींना हे कळले. राजाला गंगा पार करून द्यायची नाही, असे म्हणून नगारा वाजविण्यात आला. परंतु त्याचा आवाज ऐकूनही 'जे शूर राजे असतील त्यांनी जावे'. यासारखी वक्तव्ये करणारे वज्जी एकत्र जमले नाहीत. 'राजाला नगरात शिरू द्यायचे नाही, वेशीचे दरवाजे बंद करून ठामपणे उभे राहू या' असे म्हणून नगारा वाजविण्यात आला. परंतु एकजणही जमला नाही.अजातशत्रू खुल्या दरवाजातून प्रवेश करून आला आणि सर्वांची धूळधाण उडवून गेला.

निष्कर्ष :

वर-वर पाहिले असता ही घटना अगदी सर्वसामान्य वाटते पण बारकाईने विचार केला असता, हा केवळ वज्जींचा इतिहास नसून हा एकूण भारतीय समाजाचा हजारो वर्षांचा जिवंत इतिहास आहे. परस्परांवरील अविश्वास आणि त्यातून निर्माण झालेला ऐक्याचा अभाव यांच्यामुळे समाजाची बाकीची सर्व गुणवत्ता मातीमोल होते, सगळे सामर्थ्य मोडीत काढली जातात आणि गैरसमजापोटी एकमेकांच्या जिवावर उठलेले सगळेजणच शत्रूपुढे गुडघे टेकून त्यांचे गुलाम होतात. या सर्व प्रकारात एक अत्यंत क्लेशकारक बाब आहे. ती अत्यंत विघातक आहे आणि ते विघातक असल्याने माहीत असूनही लोक तिच्या सापळ्यात अडकत आले आहेत. तथागत वज्जींना अत्यंत जवळचे होते. त्यांच्या रक्तमांसाचेच होते. वज्जींविषयी तथागताच्या मनात अपार प्रेम होते. वज्जींनी ऐक्य राखावे, असे त्यांनी त्यांना परोपरीने सांगितले होते. ऐक्य राखल्यास कोणी तुमचे काही वाकडे करू शकणार नाही, असे त्यांनी त्यांना समजावले होते. वज्जींकडे तशा प्रकारचा पराक्रम होता. ते अजातशत्रूपेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक चपळाईने हालचाली करण्यात पटाईत होते. त्यामुळे ऐक्य राखल्यास तुमची वृद्धी होईल, हा तथागतांचा सल्ला वस्तुस्थितीवर आधारलेलाच होता. याउलट, वस्सकार हा वज्जींच्या शत्रूचा विश्वसनीय सल्लागार होता. तो धूर्त आहे, डावपेच करणारा आहे, हेही वज्जींना माहीत होते. पण वज्जींनी काय केले? आपल्या जीवाभावाच्या माणसाने बेंबीच्या देठापासून ओरडून सांगितले असा सल्ला त्यांनी धाब्यावर बसविला आणि आपली राखरांगोळी करण्याचा निश्चय केलेल्या माणसाला मस्तकावर घेतले. त्याला विषाची पेरणी करण्यासाठी आपल्या हृदयाची सुपीक भूमी अर्पण केली. त्याला आपल्या बुद्धीमध्ये संशयाची आणि द्वेषाची जाळी विणता यावीत, म्हणून आपली बुद्धी त्याच्याकडे गहाण टाकली. अशा प्रकारच्या कृत्याला काही स्वादिष्ट फळ मिळेल, अशी अपेक्षा कशी करता येईल? आपल्या कल्याणासाठी रात्रंदिवस तळमळणाऱ्या माणसाचा सल्ला धुडकावून लावणारे आणि आपल्या विध्वंसाचे कारस्थान नियोजित पद्धतीने यशस्वी करू पाहणाऱ्याला

आपल्या जीवनाचा सर्वेसर्वा बनवणारे लोक आपले स्वातंत्र्य आपला स्वाभिमान आणि आपली समृद्धी यांची जपणूक कधी तरी करू शकतील काय?

संदर्भ :

१) सूर्यकांत भगत (संपा.), धम्मपद, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, २०१२, पृ. २१९
२) डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, सिध्दार्थ प्रकाशन, मुंबई, १९९५, पृ. ३१२
३) तैत्रव, पृ. ३१२
४) तैत्रव, पृ. ३१३
५) तैत्रव, पृ. ३१३
६) आ.ह. साळुंखे, सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध, लोकायत प्रकाशन, सातारा, २००७, पृ. ३०९.
७) तत्रैव, पृ. ३०९.
८) तत्रैव, पृ. ३०९.
९) तत्रैव, पृ. ३१०.
१०) तत्रैव, पृ. ३१०.

◆◆◆

3.3.2 Research Paper Published in Journal

Department of Philosophy

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Mr. Ajay Shingade	00	01	03	01	00	05
	Total	00	01	03	01	**00**	**05**

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY (2017-2018)

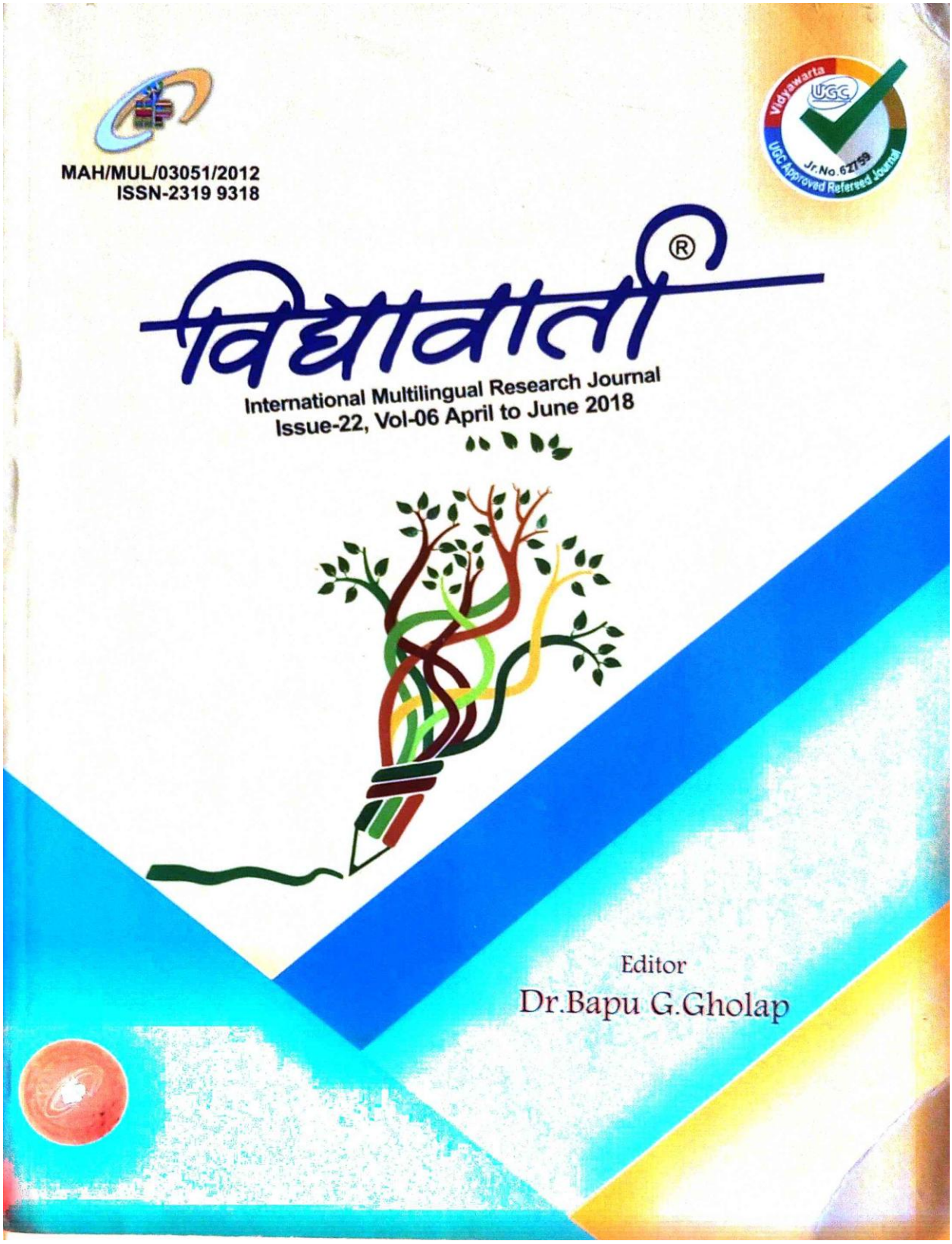

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 05

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) SCIENTIFIC LITERATURE ANALYSIS OF JUDO
Dr. Bhagwat vinayak Bajirang || 09

02) Impact of the Communication Sector in Indian Economy
Dr. H.S.Bhatiya, Prof. Shaikh Tasleem Ahmad || 13

03) Current Trend in Business Process Outsourcing (BPO) : An Overview
Dr. Jayant Prabhakar Bobde. ||16

04) The Important of Health and performance to improving sport skill
Kumud V. Charmode || 19

05) TWO YEAR B.ED. PROGRAMME : CHALLENGES AHEAD
Meenakshi Chatruvedi || 22

06) Bullying at workplace- An unethical Behavior
Dr. Sabrina D'souza || 28

07) ASSESSING MAMMALIAN POPULATION USING WATER-HOLE METHOD .....
FARZANA AHMED, A.K. TRIPATHI || 32

08) Plea Bargaining: A Pre-trial Negotiation
Musadir Farooq || 37

09) SEASONAL VARIATION IN WATER QUALITY OF KADAL FRESH WATER .....
Ashvin G. Godghate || 41

10) Contextualizing the Themes of Disorientation, Disruptions, ...
Ritu Gupta || 44

11) A STUDY ON CHALLENGES AND ISSUES OF 'LOCAL BODY TAX' .....
Dr. Nusrat Z. Hirani || 49

12) Kurtz- A product of colonial evil and darkness in Joseph .....
Md Masihur Rahman || 52

13) Entrepreneurship for the economic advancement
Dr. Sudhir V. Mane || 57

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 07

27) संयुक्त आणि विभक्त कुटुंबातील महिलांच्या शैक्षणिक स्तराचा त्यांच्यावरील.....
संजय बबनराव चौधरी || 115

28) बिटकॉईन : एक चढ–उतार आभासी भ्रमदर्शक चलनाचा आढावा
प्रा. हितेश मा. दडमल || 124

29) वसंतराव नाईक व्यक्ती आणि कार्य
डॉ. बाबासाहेब गणपतराव देशमुख || 129

30) सौंदर्यात्मक मूल्यसंकल्पनाव मूल्यविधाने : एक विश्लेषण
प्रा. अजय शिंगाडे || 132

31) भारतीय शेतकरी व शेतकऱ्यांचे प्रश्न
Dr. V. V. Lade || 137

32) वारकरी संप्रदाय आणि संतश्रेष्ठ तुकाराम
डॉ.एम.पी.खेडेकर || 144

33) अंतरिक प्रेरणा हिच कर्तव्याचे स्त्रोत
डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर || 149

34) अमरावती जिल्ह्यातील उत्पादनामध्ये होणाऱ्या ज्वेलरी घडामोडीचा एक अभ्यास.
कु. सारिका प्र. धनोकार || 151

35) आशियाई देशांच्या विकासात ब्रिस बॅंकेचे योगदान
डॉ. संतोष तु. कुटे || 153

36) दिनेशनंदिनी डालमिया ` उपन्यासों में नारी चित्र ।
डॉ. सतोंष विजय येरावार || 156

37) सिनेमा युग में रंगमंच की सार्थकता
रेणु धाकड़ || 159

38) स्वतन्त्रता पूर्व के हिन्दी उपन्यासों में मुस्लिम समाज
अरुण कुमार पाण्डेय || 161

39) मराठी लोरियों में चित्रित वात्सल्य भावना
डॉ. नीता श्रीकांत दौलतकर || 168

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 0132

२. राठोड राजाराम, ''हिरवी क्षितीजे'', शिव—पार्वती कल्पना मुद्रणालय, टिळक रोड, पुणे, १९७३.

३ रूद्रवार उत्तम धुमाळे पुडरिक, ''महाराष्ट्राचे वसंत वैभव'', हिराणी प्रकाशन, यवतमाळ, १९९२.

४. नाईक वसंतराव, ''आवाहन'' , परिजात प्रकाशन, मुंबई, १९७१.

५. नाईक वसंतराव, ''समृध्दीच्या वाटा'', महासंचालक माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई, १९७५.

६. पाटील पंढरीनाथ, ''सामान्यातील असामान्य वसंतराव नाईक'' , सरकारी वसाहत बांद्रा पुर्व , मुंबई, १९७५.

७. राठोड राजाराम, ''वर्षा'' , वसंत प्रकाशन वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद, १९८०.

८. सिंग बॅस रामबिहारी, ''वसंतराव नाईक जीवन चरित्र'' , अभिजात प्रकाशन, खामला नागपुर, १९८७.

९. जाधव भाई प्रेमसिंग, ''हरित क्रांतीचे जनक वसंतराव नाईक'' , बंजारा सांस्कृतिक व साहित्य परिषद, औरंगाबाद, २००३.

१०. राठोड मोतीराज, ''गोर बनजारा जन—जाती का इतिहास'', विद्याप्रकाशन, कानपुर, २००३.

११. जाधव रमेश, ''वसंत विचार'' , गोरवाणी प्रकाशन, समीक्षा निवास, भानुदास नगर, औरंगाबाद.

❑❑❑

30

सौंदर्यात्मक मूल्यसंकल्पनाव मूल्यविधाने : एक विश्लेषण

प्रा. अजय शिंगाडे,
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
तत्त्वज्ञान विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला
महाविद्यालय, अकोला.

सारांश (Abstract) :

सौंदर्यशास्त्रामध्ये एखादी कलाकृती, वस्तू, व्यक्ती व नैसर्गिक दृश्य इत्यादींचे मूल्यमापन केले जाते.असे मूल्यमापन करत असतांना 'सुंदर', 'कुरूप' इत्यादी संकल्पना वापरल्या जातात; त्यांनाच मूल्यसंकल्पना म्हणतात. या मूल्यसंकल्पनांचा वापर करून कलाकृती विषयी काही विधाने केली जातात. या विधानांनाच मूल्यविधाने असे म्हणतात. या विविध मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधानांचे सौंदर्यशास्त्रामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधाने यांचे विश्लेषण अनेक तत्त्वज्ञांनी प्राचीन काळापासून केलेले आहे. प्राचीन काळामध्ये प्लेटो, ॲरीस्टॉटल तर आधुनिक काळामध्ये इमॅन्युअल कांट, हेगेल, डेव्हीड ह्युम, जॉर्ज एडवर्ड मूर, रूडॉल्फ कॉरनॅप, ए.जे. एअर, विटगिन्स्टाईन, आर.एम.हेअर इत्यादी तत्त्वज्ञांनी मूलगामी स्वरूपाचे विश्लेषण केले आहे.

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधाने याबद्दल विविध तत्त्वज्ञांनी मांडलेल्या सिध्दांताचे साक्षेपी विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

किवर्डस (Keywords) :

कलाविष्कार, अभिव्यक्ती, आनंदानुभूती, सौंदर्यशास्त्र, मूल्यमिमांसा, ज्ञानशास्त्र, अधिभाषा, मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधाने.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 0133

प्रस्तावना (Introduction) :

कलाविष्कार हा मानवाच्या प्रागैतिहासीक कालखंडापासून अस्तित्वात आहे. खरं म्हणजे मानवी अस्तित्व जितके प्राचीन आहे तितक्याच प्राचीन कला आहेत. मानवी प्रतिभेचा उत्तुंग आविष्कार म्हणजे कला. मनुष्याच्या भावनांची, विचारांची मानवी प्रतिभेद्वारे झालेली रचनाबध्द, व्यवस्थाबद, दृश्यात्मक अभिव्यक्ती म्हणजे कला होय; जी स्वत:ला व इतरांनाही आनंदानुभूती देते. या आनंदानुभूती देणाऱ्या कलेचे तत्त्वज्ञान म्हणजे दुसरे – तिसरे काहीही नसून कलेचे मूल्यमापन करणारे शास्त्र सौंदर्यशास्त्र होय. तत्त्वज्ञानाच्या विविध शाखांपैकी मूल्यमिमांसा ही एक शाखा आहे. मूल्यशास्त्राच्या दोन उपशाखा आहेत. १) नितीशास्त्र २) सौंदर्यशास्त्र नितीशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने मानवी आचरणाचे आदर्शात्मक मूल्यांकन तर सौंदर्यशास्त्रामध्ये कलेचे सौंदर्यशास्त्रीय मूल्यांकन केले जाते. तसेच या दोन्हीही शास्त्रांमध्ये मूल्यमापनाचे निकष ठरविणारी एक सक्षम यंत्रणा निर्माण केली गेली.

सौंदर्यशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची एक उपशाखा असून त्यामध्ये कला, सौंदर्य व आस्वादाच्या स्वरूपाचे शोधन, नवनिर्मिती व सौंदर्यात्मक प्रशंसेद्वारे केले जाते[1]. ज्ञानशास्त्रीय दृष्टीकोणानुसार, सौंदर्यशास्त्र याप्रमाणे परिभाषीत केले जाते की, संवेदनात्मक व भावनिक मूल्यांचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणजे सौंदर्यशास्त्र होय[2]. व्युत्पत्तीशास्त्रीय दृष्टीकोणानुसार Aesthetic हा शब्द ग्रीक भाषेतील Aisthetikos यापासून तयार झालेला असून त्याचा अर्थ संवदेनशील, ज्ञानग्रहणक्षम असा होतो[3]. सौंदर्यशास्त्र ही संकल्पना सर्वप्रथम जर्मन तत्त्वज्ञ अलेक्झांडर बॉमगार्टन यांनी त्यांच्या Philosophical considerations of some matters pertaining the poem या लघुशोधप्रबंधामध्ये १७३५ मध्ये मांडली[4].

सौंदर्यशास्त्राचा अभ्यास विषय (Subject Matter of Aesthetic) :

सर्वसाधारणपणे सौंदर्यशास्त्रामध्ये दोन प्रकारचे प्रश्न निर्माण केले जातात. १) कोणत्या गुणांमुळे त्या सुंदर ठरतात? सौंदर्याचे निकष कोणते? २) सौंदर्य म्हणजे काय? सौंदर्याची तार्किक वैशिष्टये कोणती? सौंदर्यविधानांचे स्वरूप काय[4]? यापैकी दुसऱ्या प्रकारचे प्रश्न महत्त्वपूर्ण आहेत. कारण त्यांची उत्तरे अधिभाषेमध्ये दिली जातात. तसेच कलाकृतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी ज्या संकल्पना वापरल्या जातात त्या संकल्पनांचे तार्किक विश्लेषण केले जाते. कलाकृतींचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वसाधारणत: 'सुंदर', 'कुरूप' इत्यादी संकल्पना वापरल्या जातात. त्यानांच मूल्यसंकल्पना म्हणतात. या संकल्पनांचा वापर करून जेव्हा एखाद्या मानवानिर्मित कलाकृतींचे, नैसर्गिक दृश्यांचे, वस्तूंचे, व्यक्तींचे व घटनांचे मूल्यमापन केले जाते म्हणजेच याविषयी काही विधाने केली जातात. या विधानांनाच सौंदर्यात्मक मूल्यविधाने असे म्हणतात.

उद्दिष्टे (Objectives) :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) सौंदर्यात्मक मूल्यसंकल्पनांचे व सौंदर्यात्मक मूल्यविधानांचे साक्षेपी विश्लेषण करणे.

२) विशेषत: 'सुंदर' या मूल्यसंकल्पनेचे सार्वीक निकष काय? हे तपासणे

३) सुंदरतेची व्याख्या करता येते का? हे पाहणे.

४) हे निकष वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे आहेत काय? हे जाणणे.

विविध तत्त्वज्ञांचे 'सुंदरता' विषयक मत :

तत्त्वज्ञानामध्ये 'सुंदर' या संकल्पनेचे विस्तृत विवेचन प्लेटोच्या Phaedrus व The Symposium मध्ये आलेले आहे. प्लेटोच्या मतानुसार 'सुंदरतेचे' अस्तित्व हे स्वतंत्र आहे. सुंदरतेचे अस्तित्व हे व्यक्तीच्या बाहेर असून ते चिरंतन(Eternal) आहे. सौंदर्य विषयक चर्चा करतांना इमॅन्युअल कांट या जर्मन तत्त्वज्ञाचा विसर ही अशक्य कोटीतील बाब आहे. इमॅन्युअल कांट त्यांच्या 'Critique of Judgment' या ग्रंथात लिहीतात की, Beauty is the form of finality (purpesiveness) in an object, so for as perceived in it apart from the representation of an end (purpose)कांटचे सौंदर्याचे विश्व हे स्वतंत्र व स्वायत्त विश्व आहे. सौंदर्यमुल्यांची स्वायतत्ता ठामपणे मांडणारा कांट हा पहिला तत्त्वज्ञ होय[5]. कोणत्याही संकल्पनेवर अधिष्ठीत नसतांनाही सौंदर्य अपरिहार्य अशा आनंदाचा विषय आहे. (The beautiful is that which, apart from a concept, is

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 0134

cognized as object of necessary delight)[7].

सुंदर वस्तू सार्वत्रिक आल्हादाचा विषय असते परंतु ही सार्वत्रिकता संकल्पनांवर आधारलेली नसते. (The beautiful is that which, apart from a concept, is represented as the object of a universal delight)[8].सौंदर्यानुभवात अभिप्रेत असलेला आनंद हा सार्वत्रिक असतो. मात्र दैनंदिन जीवनामध्ये एकच गोष्ट वा वस्तू प्रत्येकाला आनंद देईलच असे नाही कारण प्रत्येकाच्या आवडीनिवडी या भिन्न असतात.

इमॅन्युअल कांट यांनी प्रामुख्याने सौंदर्याचे दोन प्रकार केलेले आहेत.

१) स्वायत्त सौंदर्य (Free Beauty)

२) परायत्त सौंदर्य (Dependent Beauty)

स्वायत्त सौंदर्य हे संकल्पनाविरहीत असते तर परायत्त सौंदर्य हे संकल्पनाधिष्ठीत असते. आपण ज्या वस्तूचे सौंदर्य पाहत आहोत ती कशी असायला हवी याकडे आपले लक्ष न जाता जर तिच्यापासून आपल्याला अस्तित्वनिरपेक्ष, सार्वत्रिक असा आनंद मिळाला तर त्या वस्तूत स्वायत्त सौंदर्य आहे असे समजायचे. उलट परायत्त सौंदर्यात ती वस्तू कशी असायला हवी व तिचे परिपुर्ण स्वरूप कोणते याची जाणीव महत्त्वाची आहे. फुले, पक्षी, नक्षीकाम, संगीत इत्यादी स्वायत्त सौंदर्याचे नमुने आहेत. तर राजवाडा, देऊळ, शस्त्रागार, घोडा इत्यादी परायत्त सौंदर्याची उदाहरणे आहेत[९]. कलाकृतींचे वर्णन करणारी मूल्यविधाने ही सत्य किंवा असत्य असतात.

नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र यामधील समानता (Similarity Between Ethics & Aesthetic) :

चांगले–वाईट, योग्य–अयोग्य इत्यादी मूल्यसंकल्पना तसेच या मूल्यसंकल्पना ज्या विधानात वापरल्या जातात ती मूल्यविधाने यांचे अत्यंत विस्तृत व मूलगामी विवेचन अनेक नितीशास्त्रज्ञांनी केलेले आहे. नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र या मूल्यमिमांसेच्या दोन शाखांमध्ये काही बाबतीत साम्य आहे. मूरने शिवाच्या किंवा चांगलेपणाच्या स्वरूपाविषयी जे प्रश्न उपस्थित केले आहेत ते सौंदर्याच्या स्वरूपाबद्दलही उभे राहतात. म्हणून मूरचा प्राकृतिकतावादी हेत्वाभासाचा (Naturalistic fallacy) मुद्दा कॅरीटने आपल्या Introduction to Aesthetics या पुस्तकामध्ये सौंदर्याविषयी बोलतांना वापरला. स्टीव्हन्सन प्रभृतींनी नीतिविधानाच्या स्वरूपाविषयी केलेले विवेचन कॅरिटला आपल्या 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटॅनिका' या विश्वकोशामधील सौंदर्यशास्त्रावरील लेखात वापरता आले. त्याचेही कारण या दोन शास्त्रांमधील साम्य आहे. या दोन शास्त्रात साम्य आहे म्हणजे ती शास्त्रे एकच आहेत असे नव्हे[१०]. नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र यामध्ये काही मुद्यांवर एकवाक्यता असल्यामुळे नितीशास्त्रीय मूल्यनिवेदनांचे वेगवेगळ्या नितीशास्त्रज्ञांनी केलेले विवेचन हे सौंदर्यशास्त्रीय मूल्यविधानांना सुध्दा लागू होते.

ज्ञानात्मकतावादव न– ज्ञानात्मकवाद (Coginitivism & Non-Conginitivism) :

एखाद्या कलाकश्तीबद्दल जी सौंदर्यशास्त्रीय मूल्यविधाने केली जातात त्यांचे स्वरूप साधारणत: ज्ञानात्मक किंवा न–ज्ञानात्मक असते. सौंदर्यशास्त्रीय मूल्यविधानांचे कार्य हे कलाकश्तीविषयक वास्तवतेचे वर्णन करणे हे असते. मात्र काही अभ्यासकांच्या मते, मूल्यविधानांचे कार्य हे कलाकश्ती विषयक वास्तवतेचे वर्णन करणे नसून कलाकश्तीचे आस्वादन करणाऱ्या व्यक्तीच्या भावनांचे प्रतिसादात्मक प्रकटीकरण असते. अवर्णनात्मक विधाने ही सत्य–असत्य नसतात.

ज्ञानात्मकतावादाचे प्रकार (Types of Cognitivism) :

ज्ञानात्मकतावादाचे दोन उपप्रकार आहेत

१) निसर्गवाद,

२) न–निसर्गवादया दोन्ही सिध्दांतांनी मूल्यविधानांचे सांगोपांग विवेचन केलेले आहे.

१) निसर्गवाद (Naturalism) :

एखादी कलाकश्ती, व्यक्ती, वस्तू इत्यादी विषयी केली जाणारी सौंदर्यात्मक मूल्यनिवदने ही वर्णनात्मक असतात. या मूल्यनिवेदनांद्वारे नैसर्गिक गुणधर्माचे वर्णन केले जाते. उदा. 'श्र ही स्त्री सुंदर आहे' म्हणजे नेमकी ती कशी आहे तर आपण म्हणू की, ती गोरी आहे, सडपातळ आहे, तिचे डोळे मोठे आहेत, केस लांबसडक आहेत, नाक सरळ आहे. म्हणजेच तिच्या बाह्य नैसर्गिक गुणधर्माचे वर्णन केले

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 0135

जाते. कधी–कधी 'श्व ही स्त्री सुंदर आहे' म्हणजे 'तिच्याकडे बघितल्यावर मन प्रसन्न होते; ती स्वभावाने छान आहे असे म्हटले जाते. यावरून सौंदर्य म्हणजे एखाद्या व्यक्तींचे मनो–शारिरीक व प्राकशतिक गुणधर्म होत.

२) न–निसर्गवाद (Non-Naturalism) :

न–निसर्गवादानुसार मूल्यविधानाद्वारे कोणत्याही नैसर्गिक गुणधर्माचे वर्णन केले जात नाही. मूल्यसंकल्पनांद्वारे न–नैसर्गिक गुणधर्माचे वर्णन केले जाते. जॉर्ज एडवर्ड मूरच्या मते, 'शुभ' ही संकल्पना निरवयव आहे. व्याख्या ही फक्त व्यामिश्र पदांची होते. ज्याप्रमाणे 'शुभ' ही संकल्पना अव्याख्येय आहे त्याचप्रमाणे 'सुंदर' ही संकल्पना सुध्दा अव्याख्येय आहे तसेच मूरच्या मते, 'शुभ' या मूल्यपदाची व्याख्या नैसर्गिक गुणधर्माच्या सहाय्याने करता येत नाही. मूरने जी भुमिका 'शुभ' या पदाविषयी घेतली आहे; तिच भुमिका कॅरिट यांनी Introduction to Aesthetics या ग्रंथात सौंदर्याविषयी घेतलेली आहे.

न–ज्ञानात्मकतावादाचे प्रकार (Types of Non-Cognitivism) :

न–ज्ञानात्मकतावादाचे सुध्दा दोन उपप्रकार आहेत. १) भावनावाद २) आदेशवाद या दोन्ही सिध्दांतांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे:

१) भावनावाद (Emotivism) :

मूरच्या प्रातिभज्ञानवादावर तार्किक प्रत्यक्षवादी व भाषा विश्लेषणवाद्यांनी चौफेर टिका केली. रूडॉल्फ कारनॅप व ए.जे. एयर यांच्या मते मूल्यनिवेदनाचे कार्य हे मुख्यत: भावनाभिव्यक्ती करणे आहे. तसेच दुसऱ्या व्यक्तीमध्ये सुध्दा तशाच भावना निर्माण करणे व त्यांना विशिष्ट कश्तीस प्रेरीत करणे हे आहें[१३]. ज्या संश्लेषणात्मक विधानांची सत्यासत्यता अनुभवाच्या कसोटीवर तपासता येते तीच विधाने अर्थपूर्ण असतात; जी संश्लेषणात्मक विधाने अनुभवाच्या कसोटीवर तपासता येत नाही ती विधाने निरर्थक असतात[१३]. तार्किक अनुभववाद्यांचा हा निकष सौंदर्यात्मक मूल्यविधानांना सुध्दा लावता येतो. सौंदर्यात्मक मूल्यविधाने ही भावनोद्गार असल्यामुळे सार्वत्रिक अनुभवाच्या कसोटीवर तपासता येत नाहीत त्यामुळे अशी मूल्यविधाने ही निरर्थक असतात. त्यामुळेच ती सत्य किंवा असत्य नसतात. एयरच्या मतानुसार, मूल्यसंकल्पना या अव्याख्येय व अविश्लेष्य असल्या तरी अप्राकृतिक नाहीत. मुल्यसंकल्पना या छद्म संकल्पना आहेत.

भाषा विश्लेषणवादाचे प्रवर्तक असलेले विट्गिन्सटाइन म्हणतात की, मूरने स्वत:चा सिध्दांत मांडण्याच्या आधी भाषेच्या स्वरूपाविषयी जास्त खोलात जाऊन विचार करायला हवा होता. 'चांगले' व 'सुंदर' हे शब्द कोणत्या शब्दप्रकारात मोडतात इतकेच पाहून मूरने त्यांच्याविषयी काही निष्कर्ष काढले. हे दोन्ही शब्द विशेषणे आहेत. ज्याप्रमाणे 'तांबडे' 'गोड' इत्यादी विशेषणांनी विशिष्ट गुणांचा निर्देश होतो त्याचप्रमाणे 'चांगले' व 'सुंदर' या विशेषणांनीही 'चांगलेपणा' व 'सौंदर्य' या गुणांचा निर्देश होत असला पाहीजे असे मूरने गृहीत धरले. पण हा केवळ भाषीक चकवा होता. 'सुंदर' व 'चांगले' हे शब्द कोणत्या शब्दप्रकारात येतात हे पाहण्याऐवजी ते कोणत्या जीवन प्रकारात तसेच कोणत्या भाषीक खेळामध्ये वापरले जातात हे महत्वपूर्ण आहे. त्यामुळे 'चांगले' व 'सुंदर' हे गुण नाहीत.

२) आदेशवाद

आदेशवादी विचारसरणीची मांडणी सर्वप्रथम आर.एम.हेयर यांनी केली. आदेशवाद हा एक न–ज्ञानात्मकतावादी सिध्दांत आहे. त्यांच्या मते, मूल्य विधाने ही वस्तुस्थिती विषयक नसल्याने वर्णनात्मक नसतात. मूल्यनिवेदनांमध्ये वापरली जाणारी भाषा ही आदेशपर असते[१४]. म्हणून मूल्यनिवेदने सुध्दा आदेशात्मक असतात. हेयरच्या मते भाषा दोन प्रकारची असते. १) दर्शक भाषा २) आदेशात्मक भाषा दर्शक भाषेतील विधान हे वास्तविक परिस्थितीविषयी असते तर आदेशात्मक भाषेतील विधान हे विधानात वर्णिलेली परिस्थिती निर्माण कर असे सांगणारे असते. मूल्यविधाने ही प्रशंसात्मक असतात; या मूल्यविधानांद्वारे इतर व्यक्तींना एखादे कार्य करण्यास किंवा न करण्यास सांगितले जाते.

निष्कर्ष (Conclusion) :

मूल्यविधानांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या मूल्यसंकल्पना हया सापेक्ष स्वरूपाच्या आहेत. प्लेटोच्या मते सौंदर्याचे अस्तित्व हे आस्वादकावर अवलंबून नसून कलेवर किंवा वस्तूवर अवलंबून असते. काहींच्या

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-06 | 0136

मते सौंदर्य हे पाहणाऱ्याच्या दृष्टीकोणावर अवलंबून असते. एखादी व्यक्ती कोणत्या संस्कृतीमध्ये, वातावरणामध्ये वाढली यावर तिचा दृष्टीकोण निर्माण होतो. विशेषत: 'सुंदर' या मूल्यसंकल्पनेची सर्वसमावेशक व्याख्या करता येत नाही. कारण मूरच्या मते 'सुंदर' ही मूल्यसंकल्पना निरवयव आहे. तसेच सौंदर्याबद्दल मांडल्या गेलेल्या पारंपारिक सिध्दांतांच्या सहाय्याने सौंदर्याचे सर्वंकष निकष किंवा सार्वीक नियम तयार करता येत नाही. कारण कांट म्हणतात तसे सौंदर्याचे विश्व हे स्वतंत्र व स्वायत्त विश्व आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये 'सत्यम्–शिवम्–सुंदरम्' ही उक्ती प्रसिध्द आहे. असाच आशय व्यक्त करणारी Ode on a Grecian Urn ही कविता जॉन किट्स यांनी लिहीलेली आहे. यामध्ये जे सत्य असते ते चांगले असते व जे चांगले असते ते सुंदर असते असे सुत्र प्रतिपादले आहे. म्हणजेच जे सत्य असते तेच सुंदर असते किंवा जे – जे सुंदर असते ते – ते सत्य असते. परंतू सत्यता हा सुंदरतेचा सार्विक निकष होऊ शकतो का? हा मानवी प्रतिभेसाठी चिंतनाचा विषय आहे.

कोणत्याही मानवनिर्मित कलाकृती, वस्तू, नैसर्गिक दृश्ये, व्यक्ती व घटनांचे मुल्यमापन करणारी मुल्यविधाने ही आश्चर्यकारक स्वरूपाची आहेत. या मुल्यविधानांविषयी जे ज्ञानात्मकवादी व न–ज्ञानात्मकतावादी विविध सिध्दांत सांगितले गेले त्या सिध्दांतांमध्ये परस्पर मतभिन्नता आहे. एयरच्या मते, मुल्यविधानांद्वारे केवळ भावनाभिव्यक्ती केली जाते, ते संश्लेषक विधाने आहेत त्यांची सत्यता प्रचितीक्षमतेच्या तत्त्वावर टिकत नाहीत म्हणून ती विधाने निरर्थक आहेत. मूल्यनिवेदनांबद्दल वेगवेगळ्या अभ्यासकांचे भिन्न–भिन्न विचार असले तरी मूल्यविधाने ही भावनार्थवादी दृष्टीकोनाप्रमाणे पुर्णत: निरर्थक नाहीत तसेच मूल्यसंकल्पना या छद्म संकल्पना (Pseudo Concepts) सुध्दा नाहीत. कारण मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधाने हे पूर्णपणे अमान्य केले तर कला, व्यक्ती व वस्तूंचे मूल्यमापनच करता येणार नाही. मूल्यसंकल्पना व मूल्यविधाने याबद्दल गणीतीय व वैज्ञानिक नियम तयार करता येत नसले तरी ते मूल्यमिमांसेसाठी अत्यंत आवश्यक असे घटक आहेत.

संदर्भसूची :–

1. Merriam – Webster Dictionary online.
2. Zangwill, Nick "Aesthetic Judgment", Standard Encyclopedia of Philosophy 02-28-2013/10-22-2007.
3. Online Etymology dictionary.
4. Gayer, Paul (13 June, 2005). Values of Beauty Historicl Essays in Aesthetics. Cambridge University Press, ISBN O-521-60669-1.
5. पाटणकर, रा.भा. सौंदर्यमिमांसा, मौज प्रकाशन गृह, पृ. १८
6. तत्रैव, पृ. ८८
7. कांट, इमॅन्युएल, क्रिटीक ऑफ जजमेंट, ऑक्सफर्ड प्रेस, १९६४ पृ. ५०.
8. तत्रैव, पृ. ८७
9. पाटणकर, रा. भा. सौंदर्यमिमांसा, मौज प्रकाशन गृह, पृ. ९२.
10. कित्ता, पृ. ४१
11. तत्रैव, पृ. ४७
12. एयर, ए.जे. लॅग्वेज, ट्रूथ ॲड लॉजिक, लंडन, व्हिक्टर गॅलंट, दुसरी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण–१९५१, पृ. १०८.
13. तत्रैव पृ. ५९
14. हेयर, आर.एम. द लॅग्वेज ऑफ मॉरल्स, लंडन, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६३, पृ. ३

❑❑❑

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY (2018-2019)

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	Teaching And Learning Supported By ICT In Higher Education Dr. Kumudini R. Dhore, Akola	01-06
2.	Role of Stakeholders In Higher Education Dr. Vandana K. Mishra, Akola	07-12
3.	Role of ICT In 21st Century Teaching And Learning Dr. D. V. Ingle, Akola	13-16
4.	Jigsaw Technique: A Research Based Pedagogical Tool (RBPT) To Teach Estimation of Glucose Hemant S Chandak, Khamgaon	17-19
5.	ICT For Quality Teaching And Learning Nazia A Rashidi, Darwha Dist.Yavatmal	20-24
6.	Coordinated Functioning By Stakeholders In Higher Education In Colleges Dr Anjali Rajwade, Akola	25-29
7.	Performance-Based Approach To Bring About Total Quality Management In Higher Educational Institute: A New Accreditation Methodology Dr V. C. Kharode, Pinjar, Dist, Akola	30-33
8.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions Punam Narendra Mahalle, Amravati	34-41
9.	Role of ICT In Higher Education (Information And Communication Technology) Dr. K. K. Patil, Parbhani & Satish Diliprao Todkar Nanded	42-46
10.	Utility of ICT In Teaching, Learning And Evaluation Prof Dr Ashalata Raman, Akola	47-51
11.	Role of Stakeholders Leading To Development Of Higher Education Dr.P.D.Bageshwar, Darwha & P.H.Bhagwat, Darwha	52-57
12.	Role of Stakeholder In Higher Education Dr. V.B. Chavhan, Akola	58-61
13.	Use of E - Resources For E - Learning In The College Libraries With Special Reference To Akola City R. G. Baheti, Akola & Dr. A. S. Sonone, Akola	62-65
14.	Role of Stakeholders In Higher Education Miss.Chandni S.Gadodiya, Akola	66-71

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

15.	Perspectives On New Methodology For Quality Assessment (Swot) Dr Nilesh N. Chotiya, Akola	72-76
16.	ICT-Based Teaching And Learning In Higher Education Dr. Jyoti H. Lahoti, Akola	77-83
17.	ICT Based Teaching, Learning & Evaluation – Need of The Day Mrs. Harshada Wadhone, Akola	84-88
18.	Role of ICT In Higher Education-Review Ms. Pranali R. Landge, Amravati	89-94
19.	Philosophical Dimensions of ICT In Teaching-Learning Process Mr. Ajay Shingade, Akola	95-100
20.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Needs of The Day Dr. S. R. Lokhande, Nagpur	101-104
21.	ICT Based Teaching-Learning Process Dr. A. P. Wadwale, Pusad	105-112
22.	ICT For Enhancements And Enrichment of Teaching Learning And Evaluation Dr. S. M. Palhade, Akola., Dr. A. S. Raut, Akola., Dr. G. V. Korpe, Akola	113-115
23.	Role of ICT In The Process of Teaching And Learning Dr. D B Pawar, Pusad	116-121
24.	Importance of ICT In Teaching, Learning And Evaluation -Need of The Day Taterao Bapurao Nikalje, Sindkhed Raja Dist-Buldana	122-124
25.	Footprints of ICT: A Total Metamorphosis of Quality Enhancement In Teaching, Learning And Evaluation –Need of The Day Anindita Chowdhury, Bangalore	125-130
26.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions. Prof. Rahul G. Mahure, Teosa, Dist. Amravati	131-134
27.	Use of ICT In Teaching-Learning And Evaluation: Need of The Day Dr S. L. Khandel , Patur Dist. Akola	135-138
28.	Role of Stakeholders In Higher Education Prof. R. L. Yeul, Akola	139-141
29.	ICT Based Teaching, Learning And Evaluation- 360° Study Deepak B.Chaube, Warwat Bakal & Sachin N. Joshi, Jalgaon(Jamod)	142-146

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

(19)

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF ICT IN TEACHING-LEARNING PROCESS

MR. AJAY SHINGADE,
Assistant Professor & Head, Department of Philosophy,
Smt. R. D. G. College for Women, Akola
Email- ajayshingade80@gmail.com

Abstract: -

In the *'era of knowledge'*, Information and Communication Technologies are influencing every aspects of human life. The teaching-learning process has been upgraded with the aid of computers in many ways from traditional method to modern system. Substantiating these trends, today's teaching-learning is being conducted through e-learning, mobile-learning, web-based learning, multi-media learning, etc. All these technological advancements in imparting learning would bring interest, curiosity and enhance imagination, problem solving ability and aggressive thinking capacity which will augur well for research and development for younger generation.

This paper accentuates on the issues relating to ICT as a core component in teaching-learning and evaluation process, Philosophy (fundamentals) of ICT, Advantages and disadvantages of application of ICT. Various approaches have also been discussed for implementing ICT into education systems for creating knowledge based society. Today's teachers' needs acquiring technological competencies to enhance teaching quality.

Keywords –Knowledge based Society, Interactive learning, Multi-media learning, E-learning, M-learning, ICT, ERNET, UGC INFONET, INFLIBNET, SWAYAM, MOOC.

Introduction: -

21st century known as a *'age of knowledge'* as well as a *'age of information technology'*. At the end of 20th century (especially last decade of 20th century) some scientist, engineers & researchers related to information and tele-communication sector invented and developed the internet. The **Internet** is the global system of interconnected computer networks that use the Internet protocol suite (TCP/IP) to link devices worldwide. It is a *network of networks* that consists of private, public, academic, business, and government networks of local to global scope, linked by a broad array of electronic, wireless, and optical networking technologies. The Internet carries a vast range of information resources and services, such as the inter-linked hypertext documents and applications of the World Wide Web (WWW), electronic mail, telephony, and file sharing.[1]Since 1995 the internet has tremendously impacted culture & commerce, including the rise of near instant communication by email, instant messaging, telephony, two-way interactive video calls and the world wide web.

Globalization and technological changes have created a new global economy powered by technology, fueled by information and driven by knowledge.[2]In the present scenario Information

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

Technology is a key driver of an increasingly knowledge based global economy. ICT is playing the central catalytic role in every sector of human life.

Philosophy of ICT: -

ICT stands for Information and Communication Technology and defined as a diverse set of technological tools and resources used to communicate, and to create, disseminate, store, and manage information.[3]Information and communication technology or (ICT) is another or extensional term for information technology (IT) that stresses the role of unified communications.[4] and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals), computers as well as necessary enterprise software, middleware, storage, and audio-visual systems, which enable users to access, store, transmit, and manipulate information.[5]The term *ICT* is also used to refer to the convergence of audio-visual and telephone networks with computer networks through a single cabling or link system.The phrase "information and communication technologies" has been used by academic researchers since the 1980s,[6] and the abbreviation *ICT* became popular after it was used in a report to the UK government by Dennis Stevenson in 1997,[7] and in the revised National Curriculum for England, Wales and Northern Ireland in 2000. But in 2012, the Royal Society recommended that *ICT* should no longer be used in British schools "as it has attracted too many negative connotations",[8] and with effect from 2014 the National Curriculum uses the word computing, which reflects the addition of computer programming into the curriculum.[9]

According to UNESCO, ICT is a scientific technological and engineering discipline and management technique used in handling information, application and association with social, economic and cultural aspects. The Information and Communication Technology (ICT) is an umbrella term that includes any communication device or application, encompassing: radio, television, cellular phones, computer, and network hardware and software, satellite systems and so on. It also includes the various services and applications associated with them, such as videoconferencing and distance learning. ICTs in higher education are being used for developing course material; delivering content and sharing content; communication between learners, teachers and the outside world; creation and delivery of presentation and lectures; academic research; administrative support, student enrolment etc.[10]

In short ICT means Information &Communication Technology. It has three parts 1) Information, 2) Communication and 3) Technology. Information is the summarization of data. Technically data are raw facts and figures that are processed in to knowledge. Communication is a process which disseminate Information and Knowledge. And Technology is a mode or media through which information can be disseminated. So ICT is the technology required for information processing and spreading.ICT is the medium through which people interact with their colleagues around the world, exchange their ideas, information, messages and co-ordinate each other through variety of technological means. [11]

UGC and ICT: -

Presently the government of India has taken various initiatives to integrate ICT in educational sector to facilitate information dissemination and communication in every area of education. The UGC initiated scheme called "ICT for teaching and learning process" for achieving quality and excellence in higher education. Network facilities with the help of ERNET, Ministry of Information and

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

Technology, Government of India were installed at UGC office to promote a healthy work culture. Moreover, UGC launched a mega Programme namely, 'UGC INFONET', a network of Indian Universities and Colleges, by integrating Information and Communication Technology (ICT) in the process of teaching, learning and education management. The network is managed by ERNET India and almost all the universities are its members. Information for Library Network (INFLIBNET), an autonomous Inter University Centre of UGC is the nodal agency for coordination and facilitation of the linkage between ERNET and Universities. Training programs for individuals have been conducted to manage the ERNET facilities and other aspects of systems including electronic subscriptions. In addition, UGC is encouraging creation of e-content / learning material for teaching learning process and management of education in colleges and universities.[12]Various agencies like NCTE, SCERT, and IASES are being equipped with necessary hardware. NCTE is in the process of developing ICT based instructional packages for teacher educators.

The Indian higher education system is one of the oldest and largest in the world with 903 universities including Institutions of National Importance, 41, 012 colleges, 3.66 crore students and 12.84 lakh teachers. This statistics of higher education brings along with it many issues which confront the higher education of our country today, like the issues of access, equity, relevance, quality, management and financing.The ICT plays a major role in addressing these issues. SoThe Ministry of Human Resource Development, Government of India & UGC have introduced in 12th five-year plan (2012-2017) and launched SWAYAM (Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds), an indigenously developed platform aimed at providing learning opportunities to the learners through MOOCs (Massive Open Online Course) free of cost in a structured manner. The basic philosophy of MOOCS on SWAYAM is free learning for Any one, Any time & anywhere.

ICT and Education: -

ICT is divided into two main approaches in education such as; ICT for education and ICT in education. ICT for education implies the development of information communication technology for learning and teaching purpose[13] while ICT in education involves the adoption of general components of information and communication technology in practical use in teaching and learning processes.[14] Today, technology has increasingly become a vital element for firms to compete and develop. Today's world is considered as a global village through the use of ICT in different educational, political, economic and social sectors. Almost in all situations or tasks, we find the integration and the use of technology to solve problems.[15]Our honorable Prime Minister, Narendra Modi said that Information Technology is becoming the growth engine which has the potential to transform India into a Knowledge basedSociety and Economy.

Advantages of ICT Application in Education System: -

While application of ICTs in education has some obvious advantages. The advantages of ICT application in education will be summarized as bellow:

1) ICT boosts the admittance of large number of population to education system.
2) It provides specialized tools for learners with visual, hearing or mental impairment, so that they learn and acquire knowledge at their own pace.
3) It enables the distance education system to be more effective.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

4) It ameliorates the quality of education by developing new ways of interaction and also makes teaching –learning process more interesting.
5) It furnishes opportunities for lifelong education.
6) It intensifies the teacher's quality both in terms of teaching and research.
7) It renders equal opportunities to the large number of learners to attain education and information.
8) It provides support to each and every school in sharing educational / learning experiences with the different schools throughout the country.
9) It assists in promoting technology literacy to every citizen and especially to young stars.
10) It can also remove the monotonousness of traditional classroom system.
11) It can make the teaching learning process more interactive and effective.
12) ICT encourages contact between students and faculty through social networking tools, blogs, wikis, text message etc. especially those students who are shy and unable to speak out in face-to- face classroom settings.

Disadvantages & Challenges of Application of ICT in Education to Indian Context: -

Although ICT offers number of benefits but there are some challenges and disadvantages of application of ICT in education. They are:

1) It may create a digital divide within class as students who are more familiar with ICT will reap more benefits and learn faster than those who are not techno savvy.
2) It may shift the attention from the primary goal of the learning process to various secondary goals.
3) Some rural as well as urban areas still lacks proper infrastructural development.
4) Language barriers: Near about 80% online academic information is in English Language, where as in developing country like India where English proficiency is not high especially outside the big cities.
5) The cost of hardware and software is very high.
6) It can affect the bonding process between the teacher and the student.
7) All teachers are not experts with ICT.
8) Cut-Copy-Paste culture will be increase among the students. They will be only copy the information rather than learning and developing their own skills.
9) There is a need of training for all stakeholders in education system.
10) Improper educational policy and implementation.
11) In India, Lower bandwidth capacity than developed country like America, England etc.
12) Lack of proper funding is another problem, mostly found in developing country.
13) ICT implementation in teaching learning process needs widespread investment which is not possible for developing country.
14) Rural area of India has faced frequently power cut problem. Most of the schools, colleges situated in rural areas are still starving for proper electrification.
15) Lack of ICT awareness among the large number of population of India.
16) Very high cost of acquiring, installing, operating, maintaining and replacing ICTs.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

17) ICT can only provide Information in a systematic form but it cannot inculcate values as a motivated teacher would do.

Conclusion: -

Although ICT application in Teaching-Learning process has number of advantages and disadvantages, But the present high tech and competitive society will sustain only through the knowledge of ICT. ICT has the capacity to store, retrieve and process e-content both fast as well as accurate. The use of ICT in education lends itself to more student-centered learning settings and this creates often some tensions for some teachers and students also. Now it is high time for the people to change the mindset and accept the new technology for their future academic growth.ICT make education system more productive, interesting, give more powerful instruction and also able to extent the educational opportunities to masses and creating information rich learning environment.

Role of teacher is very much important in teaching learning process. Teacher is the back bone of teaching-learning process. Teacher is the facilitator of learning process. ICT cannot replace the teacher; it can aid the teacher in the process of teaching and make the teaching–learning process more interactive. But with the world moving rapidly into digital media and information, the role of ICT in education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in the 21st century. Thus, the paper suggests that ICT in higher education is not only a technique for educational development but also a way of socio-economic development of the nation.

References: -

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Internet
2. https://www.researchgate.net/publication/271834985_ICT_in_Higher_Education_in_India_Issues_and_Challenges [accessed Sep 03 2018].
3. Gunton, T. 'Dictionary of information technology'. Penguin, London. (1993).
4. *Murray, James (2011-12-18).*"Cloud network architecture and ICT - Modern Network Architecture". TechTarget =*ITKnowledgeExchange*. Retrieved 2013-08-18.
5. "Information and Communication Technology from". *FOLDOC. 2008-09-19.*
6. Melody, William et al., Information and Communication Technologies: Social Sciences Research and Training: A Report by the ESRC Programme on Information and Communication Technologies, ISBN 0-86226-179-1, 1986. Roger Silverstone et al., "Listening to a long conversation: an ethnographic approach to the study of information and communication technologies in the home", Cultural Studies, 5(2), pages 204–227, 1991.
7. The Independent ICT in Schools Commission, Information and Communications Technology in UK Schools: An Independent Inquiry, 1997. Impact noted in Jim Kelly, What the Web is Doing for Schools, Financial Times, 2000.
8. Royal Society, Shut down or restart? The way forward for computing in UK schools, 2012, page 18.
9. Department for Education, "National curriculum in England: computing programmes of study".

10. *Mondal, Ajit.&Mete, Jayanta. ''ICT in Higher Education: Opportunities and Challenges'' Bhatter College Journal of Multidisciplinary Studies,* Ed. Mishra Pabitra Kumar.*(ISSN 2249-3301), Vol. II, 2012.*
11. *Roy, S. D.* 'Application of ICTs in Teaching-Learning Process' International Research Journal of Interdisciplinary & Multidisciplinary Studies (IRJIMS) Volume-I, Issue-VII, August 2015, Page No. 72-84.
12. *Mondal, Ajit. & Mete, Jayanta. ''ICT in Higher Education: Opportunities and Challenges'' Bhatter College Journal of Multidisciplinary Studies,* Ed. Mishra Pabitra Kumar. *(ISSN 2249-3301), Vol. II, 2012.*
13. Voogt, J. and Pelgrum, H. ICT and curriculum change. Human Technology; an Interdisciplinary Journal on Humans in ICT Environments, 1(2), 157–175. 2005.
14. Watson, G. Technology Professional development: Long-term effects on teacher self-efficacy, Journal of Technology and Teacher Education, vol. 14, 151-166. 2006.
15. Ajayi, L. Towards effective use of information and communication technology (ICT) for teaching in Nigerian colleges of education. Asian Journal of information Technology, 5(5), 210-214. 2008.

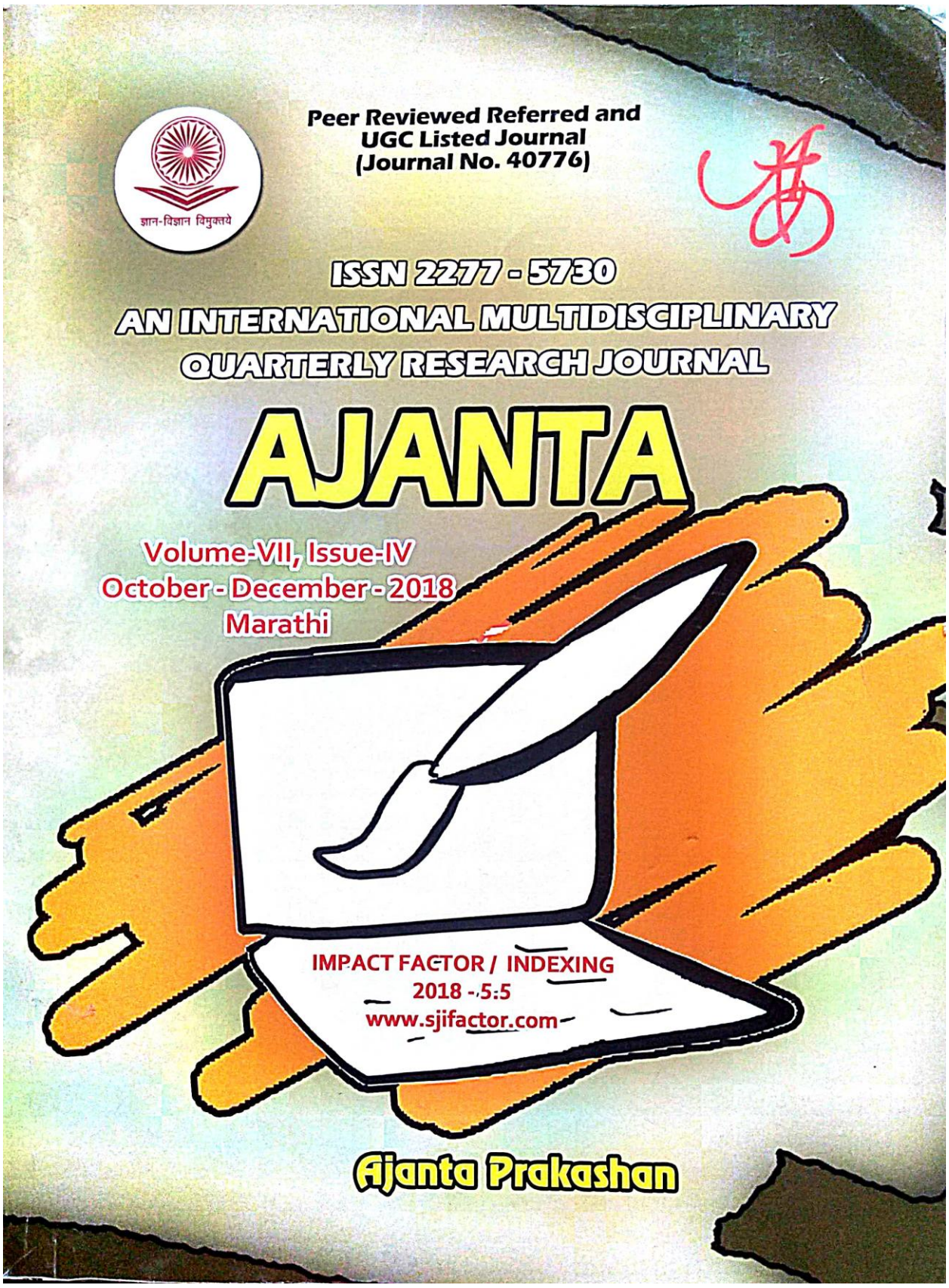
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	धम्मचक्र प्रवर्तन दिन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. अशोक सोनकांबळे**	१-३
२	धम्मचर्क प्रवर्तन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. माया बापूराव मसराम**	४-६
३	डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील धम्म विज्ञान **प्रा. डॉ. नरसिंग पिराजी कुडकेकर**	७-११
४	खाउजा धोरण आणि भारतीय स्वातंत्र्य **प्रा. डॉ. जया सवाईथूल**	१२-२०
५	दीक्षाभूमी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. जे. एम. काकडे**	२१-२३
६	स्त्री सशक्तीकरण आणि कामगार कल्याणात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका **प्रा. विजय मालेकर**	२४-२६
७	बौद्धधम्म प्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **लोखंडे चारुशिला उत्तम शशिकला**	२७-३१
८	स्त्री सक्षमिकरण आणि फुले दाम्पत्य **प्रा. डॉ. संतोष संभाजी डाखरे**	३२-३४
९	धम्मचक्र प्रवर्तन दिन आणि सम्राट अशोक **डॉ. अमोल र. बोरकर**	३५-३७
१०	गौतम बुद्धांचे पर्यावरण विषयक विचार **प्रा. कांबळे दयानंद सखाराम**	३८-४२
११	समग्र मानवी कल्याणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता **प्रा. अजय शिंगाडे**	४३-४७
१२	बौद्ध धम्माने केली मानवी मुल्यांची जोपासण **प्रा. डॉ. गजानन जी. हिवराळे**	४८-५२
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मांतराची भूमिका **प्रा. डॉ. सुनिल शिवमूर्ती रजपूत**	५३-५५

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

११. समग्र मानवी कल्याणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता

प्रा. अजय शिंगाडे
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान संपूर्णतः बौद्ध तत्त्वज्ञान आहे. बुद्धाला दुःखाचे मुळ मानवी तृष्णेत दिसले. दुःखाची कारणमिमांसा करतांना बुद्धाने 'प्रतित्यसमुत्पाद' मांडला तसेच दुःख निरोधासाठी आर्य अष्टांगिक मार्ग सांगीतला. धम्मातील पंचशील, अष्टांग मार्ग व दहा पारमिता यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नितीशास्त्र आधारलेले आहे. आधुनिक मानवी समाजजीवनात नितीमत्तेचा विकास आणि त्यातून निर्माण होणारा आदर्श समाज धम्माला पर्यायाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत होता.

बाबासाहेबांनी हिंदु धर्माच्या द्वेषापोटी बौद्धधम्माचा स्विकार केला नाही तर हिंदु धर्मातील विशिष्ट लोकांच्या कल्याणासाठी व बहुतेक लोकांच्या विनाशासाठी कारण ठरलेली जाती व्यवस्था; या जातीव्यवस्थेचे समुळ उच्चाटन व्हावे व बहुजनाचे कल्याण व्हावे या विशुद्ध हेतुने बाबासाहेबांनी धम्म कांती केली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर आधुनिक काळाशी सुसंगत व इथल्या सामाजिक परिस्थितीला अनुरुप असे बौद्ध तत्त्वज्ञान स्विकारले. बाबासाहेबांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानावर बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव आहे. भारतीयच नव्हे तर समस्त वैश्विक मानवाच्या अभ्युदयासाठी, दुःख नाशासाठी बौद्ध तत्त्वज्ञान आवश्यक आहे.

किवर्डस : नैतिक तत्त्वज्ञान, प्रतित्यसमुत्पाद, आर्य अष्टांगिक मार्ग, पंचशील, दहा पारमिता, धम्मदीक्षा, अभ्युदय बोधिसत्त्व, ऐहिक दुःख, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय.

प्रस्तावना

आजचे जग अणुबॉम्ब, हायड्रोजन बॉम्बचे आहे. जगात आज राष्ट्रां–राष्ट्रांतील तत्त्वांचा, विचारांचा, आप–आपले वर्चस्व टिकविण्याचा मोठा झगडा चालू आहे. अशांत जगात महायुद्ध कधी भडकेल याचा नेम नाही. अशावेळी 'युद्ध की बुद्ध' हाच विचार मनापुढे येतो. जगात शांती टिकवायची असेल, जगातील मानवांचा विकास करावयाचा असेल, त्यांना सुख शांती व समाधान प्राप्त करुन द्यावयाचे असेल तर भगवान बुद्धांच्या विचार स्विकाराचा, धम्म स्विकाराचा एकच एक मार्ग आहे.[1] आज जगातील तेलाभोवती फिरणारे राजकारण उद्या पाण्याभोवती फिरणार आहे. आजच्या विस्फोटक, उपभोगकेंद्री, भौतिकवादी परिस्थितीला कारणीभुत आहेत; आत्यंतिक लोभ, मोह, द्वेष, ईर्ष्या इ. या मानव विघातक आदिम प्रेरणा. हे आहे आजचे वैश्विक वास्तव; स्थानिक वास्तव काय याहून निराळे आहे?

देशात नक्षलवाद, दहशतवाद इत्यादी हिंसेची विविध रुपे थैमान घालीत आहे. सहिष्णू परंपरांनी नटलेल्या भारत भुमीमध्ये डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, कॉ. गोविंद पानसरे, डॉ. एम.एम. कलबुर्गी या परिवर्तनवादी विचारवंतांच्या हत्या या माणूसकीला काळीमा फासणाऱ्या आहेत. आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, गरिबी इत्यादी मुळे समाजात नैतिक

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

मुल्यांप्रती संवेदनशुन्यता दिसून येते. या विस्फोटक परिस्थितीला कारणीभूत आहे लोभ, मोह, द्वेष, ईर्ष्या इत्यादी. या परिस्थितीला बदलण्यासाठी, समाज व राष्ट्राच्या कल्याणासाठी समाजामध्ये नैतिक व मानवी मुल्यांचे संरक्षण करुन त्यांना सशक्त करावे लागेल.[2] या युद्धमय भौतिक विश्वात मानवी अस्तित्व टिकवायचे असेल तर भगवान बुद्धांचा धम्म व बोधिसत्त्व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान उपरोक्त समस्यांसाठी अचुक उपाय आहे. नैतिक मुल्यांच्या दुष्काळी परिस्थितीत भगवान बुद्धांचा धम्म हाच योग्य उपाय असण्याचे कारण धम्म म्हणजेच नैतिकता होय.[3]

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची पुर्वपिठीका

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर 20 व्या शतकातील एक महान तत्त्वज्ञ, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, अग्रणी समाजसुधारक, एक अर्थतज्ज्ञ, कायदेपंडित व युगप्रवर्तक विचारपुरुष होते. ज्ञानांच्या विविध क्षेत्रात त्यांचा वावर होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजकारण व राजकारणातील एक प्रमुख विद्वान, उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचे आणि विविध प्रश्नांसंबंधी जागृत व अभ्यासपूर्ण प्रतिक्रिया व्यक्त करणारे नेते म्हणून ओळखले जातात.[4] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी आपल्या पाच लाख अनुयायांसह मध्य भारतातील नागभूमी म्हणजेच नागपूरात धम्म दिक्षा घेवून भगवान बुद्धांच्या धम्मचकाला गतिमान केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती ही त्यांचा एकदोन दिवसांत घेतलेला निर्णय नव्हता तर त्यांच्या 20–22 वर्षे सुरु असलेल्या व्यासंग व विद्वत्तापूर्ण धर्मचिंतनाचा समग्र मानव मुक्तीसाठीचा अविष्कार होता. 1913 ते 1917 या कालखंडात बाबासाहेब शिक्षणासाठी अमेरिकेमध्ये होते तेव्हा त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मानवी मुल्यांवर आधारीत जीवन अनुभवले होते. 1917 मध्ये भारतात परतल्यानंतर त्यांना जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता इत्यादीचे चटके सोसावे लागले. बाबासाहेबांनी 1917 ते 1935 या कालखंडात हिंदू धर्मामध्ये राहुनच समाजसुधारणेचा प्रयत्न केला. 1927 मधील महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, 1931 मधील नाशिकचा काळाराम मंदीराचा सत्याग्रह हे या संदर्भातील त्यांचे प्रयत्न होत. या प्रयत्नांनी हिंदूधर्म व समाज यामध्ये सुधारणा अशक्य आहे हे ओळखून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 13 ऑक्टोंबर 1935 मध्ये नाशिक जवळील येवले येथे भरलेल्या अस्पृश्य समाज परिषदेत "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो, परंतु हिंदू म्हणून मरणार नाही" अशी धर्मांतराची घोषणा केली.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराच्या घोषणेनंतर मुस्लिम, शिख, ख्रिश्चन इत्यादी विविध धर्मियांच्या प्रमुखांनी बाबासाहेबांशी भेट घेवून, अनेक प्रलोभने देवून आपला धर्म स्विकाराची विनंती केली. बाबासाहेबांनी मात्र सर्व धर्मांचा काटेकोर अभ्यास करुन 1956 मध्ये बौद्ध धम्म स्विकाराचा योग्य तो निर्णय घेतला त्यांच्या या निर्णयाबद्दल डॉ.म.प.मंगुडकर म्हणतात की, 'डॉ.आंबेडकरांनी घेतलेला निर्णय अत्यंत योग्य व दुरदृष्टीचा होता. याशिवाय अधिक चांगला निर्णय असूच शकत नव्हता.'[5] न्या.चंद्रशेखर धर्माधिकारी म्हणतात की, 'त्यांच्या धर्म परिवर्तनात विवेकाची, भारतीय राष्ट्रीयतेची व एकात्मतेची बीजे सामावलेली आहेत.'[6]

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1956 मध्ये जरी बौद्ध धम्म स्विकार केला असला तरी बौद्ध धम्माचा प्रभाव त्यांच्यावर 1933 पासूनच स्पष्टपणे दिसून येतो. 1933 मध्ये मुंबई येथील दादर भागात त्यांनी जे घर बांधले त्याचे नाव 'राजगृह' असे ठेवले. 'राजगृह' हे बुद्धाच्या मगधच्या राजधानीचे नाव होते. 1945 मध्ये मुंबईत सुरु केलेल्या महाविद्यालयास 'सिद्धार्थ' हे नाव दिले. 'सिद्धार्थ' हे बुद्धाचे बुद्धत्त्व प्राप्ती पुर्वीचे मुळ नाव होते. 1950 मध्ये औरंगाबाद येथे सुरु केलेल्या महाविद्यालयास 'मिलिंद' हे नाव दिले तर महाविद्यालयाच्या परिसरातील बागेस 'नागसेन

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

वन' हे नाव दिले. मिलींद हा ग्रीक राजा तर नागसेन हा बौद्ध भिक्खू होता. त्यांच्यातील संवाद हा 'मिलींदपन्ह' या जगप्रसिद्ध ग्रंथाच्या रुपाने प्रसिद्ध आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1956 मध्ये बौद्ध धम्म स्विकारला तेव्हा, बौद्ध धम्म जगामध्ये विविध रुपात अस्तित्वात होता. आशियातील हिनयान व महायान धर्मपंथाचे स्वरुप पाहिले तर प्रत्येक देशातील त्यांच्या जुन्या परंपरांचा तेथील धर्मपंथांवर प्रभाव पडलेला आहे. त्यामुळेच तिबेटमधील बौद्ध धम्माचे स्वरुप भारतील धम्मापेक्षा पुष्कळ वेगळे दिसेल. भारतातील अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, जातीव्यवस्था किंवा जन्माधिष्ठीत उच्चनिचता या पार्श्वभुमीवर बौद्धधम्माचा स्विकार केला आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पाच लाख अनुयायांना बौद्ध धम्माची दिक्षा देतांना 22 प्रतिज्ञा सुद्धा दिल्यात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान म्हणजे धम्मदीक्षेनंतर त्यांनी दिलेल्या 22 प्रतिज्ञा होत; असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. कारण नीतीशास्त्र म्हणजे मानवी आचरणाचे मुल्यमापनात्मक अध्ययन होय. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या 22 प्रतिज्ञा म्हणजे सम्यक मानवी आचरणाची नियमावली होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 1954 मध्ये ऑल इंडिया रेडिओवर दिलेल्या भाषणात म्हणतात की, *'Every man should have a Philosophy of life, for everyone must have standard by which to measure his conduct'* प्रत्येक मनुष्याने जीवन जगतांना एका विशिष्ट विचारसरणीचे, तत्त्वज्ञानाचे आचरण केले पाहिजे आणि हे करीत असतांना त्या विचार प्रणालीने घालुन दिलेल्या नियमांचे पालन केले पाहिजे.

निती : धर्म व धम्माच्या संदर्भात

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'वस्तुता धर्मात नितीला स्थान नाही. धर्माचे विषय म्हणजे देव, आत्मा, प्रार्थना, पुजा, कर्मकांड, विधी, समारंभ आणि यज्ञ हे होत. एका माणसाचा दुसऱ्या माणसाशी संबंध येतो तेव्हा नीतीला प्रारंभ होतो. नीती हा धर्माला जोडलेला एक डब्बा आहे वेळ पडेल त्याप्रमाणेच तो त्याला जोडता किंवा सोडविता येतो. धर्माच्या व्यवहारात नितीचे कार्य हे आकस्मिक किंवा प्रासंगिक आहे. याउलट नीती म्हणजे धम्म आणि धम्म म्हणजे नीती. धम्मात जरी देवाला स्थान नाही तरी त्याचे स्थान नीतीने पटकावले आहे. धम्मात प्रार्थना, तिर्थयात्रा, कर्मकांड, विधी आणि यज्ञ यांना स्थान नाही. माणसाने माणसावर प्रेम केलेच पाहिजे; यातुनच नीतीचा उगम होतो. केवळ नीती पुरेशी नाही तर ती पवित्र आणि सर्वव्यापक असली पाहिजे.'[7] सामाजिक नीतीचे स्वयत्त स्वरुप मानणारा जीवनमार्ग म्हणजे धम्म होय. या सामाजिक नीती व्यवस्थेद्वारे जगातील भौतिक दुःखाचे निवारण करता येते. मात्र समाजात अपेक्षित असलेली ही नीतीमत्ता ऐहिक दुःख निवारण्यासाठी पर्याप्त नसुन ती पवित्र व सर्वसमावेशक असावी. आधुनिक मानवी समाज जीवनात या पवित्र व सर्वसमावेशक नीतीमत्तेचा विकास आणि त्यातुन निर्माण होणारा आदर्श समाज धम्माला आणि पर्यायाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत होता. सांप्रत समाजव्यवस्थेत हा आदर्श समाज निर्माण व्हावा म्हणून; नवदीक्षित बौद्धांची स्वतःची स्वतंत्र 'आयडेंटिटी' निर्माण व्हावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेनंतर आपल्या पाच लाख अनुयायांना 22 प्रतिज्ञा दिल्या. या संबंधी धनराज डाहाट म्हणतात की, '22 प्रतिज्ञा देवून त्यांनी तीन गोष्टी साध्य केल्या पहिली गोष्ट अशी की, बौद्धधम्म स्विकारणे म्हणजे हिंदू धर्माचा त्याग करणे, दुसरी गोष्ट अशी की नवदीक्षित बौद्धाला बौद्ध समाजाचे सदस्यत्व बहाल करणे आणि तिसरी गोष्ट अशी की उपासक हा सदाचरणी असेल तर भिक्खूपेक्षाही कमी नसतो हे मान्य करणे.'[8] या 22 प्रतिज्ञा पुढीलप्रमाणे आहेत –

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

बाबासाहेबांनी दिलेल्या 22 प्रतिज्ञा

1. मी ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश यांना देव मानणार नाही किंवा त्यांची उपासना करणार नाही.
2. मी राम व कृष्ण यांना देव मानणार नाही किंवा त्यांची उपासना करणार नाही.
3. मी गौरी गणपती इत्यादी हिंदू धर्मातील कोणत्याही देव देवतेस मानणार नाही किंवा त्यांची उपासना करणार नाही.
4. देवाने अवतार घेतला यावर माझा विश्वास नाही.
5. बुद्ध हा विष्णूचा अवतार आहे हा खोटा आणि खोडसळ प्रचार होय असे मी मानतो.
6. मी श्राद्धपक्ष करणार नाही, पिंडदान करणार नाही.
7. बौद्ध धर्माच्या विरुद्ध विसंगत असे कोणतेच आचार कर्म मी करणार नाही.
8. कोणतेही कियाकर्म मी ब्राह्मणाच्या हातून करवून घेणार नाही.
9. सर्व मनुष्यमात्र समान आहेत असे मी मानतो.
10. मी समता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करीन.
11. मी भगवान बुद्धाने सांगीतलेल्या अष्टांग मार्गाचा अवलंब करीन.
12. मी भगवान बुद्धाने सांगीतलेल्या दहा पारमितांचे पालन करीन.
13. मी सर्व प्राणीमात्रांवर दया करीन व त्यांचे पालन करीन.
14. मी चोरी करणार नाही.
15. मी व्यभिचार करणार नाही.
16. मी खोटे बोलणार नाही.
17. मी दारु पिणार नाही.
18. ज्ञान, शील आणि करुणा या बौद्ध धम्माच्या तीन तत्त्वांची सांगड घालुन मी माझे जीवन घालवीन.
19. माझ्या जुन्या, मनुष्यमात्राच्या उत्कर्षाला हानिकारक असणाऱ्या आणि मनुष्यमात्राला असमान व नीच मानणाऱ्या हिंदु धर्माचा मी त्याग करतो व बुद्धाच्या धम्माचा स्विकार करतो.
20. तो सद्धर्म आहे अशी माझी खात्री पटलेली आहे.
21. माझा नवा जन्म होत आहे असे मी मानतो.
22. इतःपर मी बुद्धाच्या शिकवणीप्रमाणे वागेन अशी प्रतिज्ञा करतो.

उपरोक्त 22 प्रतिज्ञांचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, पहिल्या पाच प्रतिज्ञा या हिंदु देव–देवतांना नाकारणाऱ्या आहेत. क. 6,7 व 8 या प्रतिज्ञा हिंदु धर्माच्या आचरणातून मुक्त करणाऱ्या आहेत. क.9व 10 या समतेचा संदेश देणाऱ्या तर क. 11 ते 17 या अष्टांगमार्ग, दहा पारमिता व पंचशीलाविषयी आहे. क.18 ते 21 या प्रतिज्ञा धम्माच्याच आधारे सदाचरणी जीवन जगण्यास सांगणाऱ्या तर 22 वी प्रतिज्ञा बुद्धाच्या शिकवणूकीप्रमाणे वागण्याची निर्णायक प्रतिज्ञा आहे.

निष्कर्ष

याप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाचे विवेचन केल्यास असे म्हणता येते की, त्यांनी दिलेल्या 22 प्रतिज्ञानुसार आचरण करुन जीवन जगण्याची फार मोठी जबाबदारी नव्हे तर बौद्ध लोकांचे ते आद्य कर्तव्य आहे. 15 ऑक्टोंबर 1956 रोजी दिलेल्या भाषणात बाबासाहेब म्हणतात की, 'तुमची जबाबदारी मोठी आहे.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

तुमच्याबद्दल इतर लोकांना आदर वाटेल, मानसम्मान वाटेल अशी कृती केली पाहीजे. हा धर्म म्हणजे आपण गळ्यात एक मढे अडकवून घेत आहोत असे मानू नका.'[9] धम्मदीक्षेनंतरच्या पुढील काही वर्षात बौद्धांमध्ये विचारक्रांती घडून आली मात्र आचार क्रांतीचा प्रवास अत्यंत धिम्यागतीने सुरु आहे. फलदायी कृतीशिवाय विचारांना महत्त्व नाही हे ओळखून प्रत्येक बौद्ध व्यक्तीने 22 प्रतिज्ञांचे पालन त्यांच्या दैनंदिन जीवनात करणे ही काळाची गरज आहे. 22 प्रतिज्ञांच्या अनुषंगाने आचारक्रांती घडून आली तर 'मी संपूर्ण भारत बौद्धमय करेन.' ही बाबासाहेबांची मनीषा निश्चितच फलद्रुप होईल.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मुळ बौद्धधम्मातील तत्त्वांची भारतीय राज्यघटनेत प्रत्येक भारतीयाने अंगिकारायची मूल्ये म्हणून स्विकारली आहेत. त्यामुळे प्रत्येक भारतीयांचे आचरण या मूल्य प्रणालीवर आधारीत असावयास हवे. नैतिक मुल्यांच्या दुष्काळी परिस्थितीत मनुष्याचा सर्वांगीण व सर्वसमावेशक विकास होणे अशक्य आहे. म्हणून भारतीयच नव्हे तर समस्त वैश्विक मानवाच्या कल्याणासाठी प्रत्येक मनुष्याने या मूल्य प्रणालीचा स्विकार करुन त्याप्रमाणेच आचरण केले पाहिजे. वर्तमान परिस्थितीमध्ये प्रत्येक मनुष्याचा भौतिक विकासासोबत आध्यात्मिक विकास होण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान आत्मसात करुन त्याप्रमाणे आचरण करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

1. खरात शंकरराव, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे., 6 डिसेंबर 2006, पृ. 278.
2. डॉ.धर्मकीर्ति, बुद्ध का नीतिशास्त्र, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, 2008, पृ.29.
3. डॉ. आंबेडकर भिमराव रामजी अनुवादक, तळवटकर घनश्याम, प्राचार्य चिटणीस म.भि.,रेगे शां.श., भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, बुद्धीस्ट सेंटर, नागपूर, 2001, पृ.249.
4. डॉ. साळवे मधुकर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांची सामाजिक – राजकीय – धार्मिक चळवळ, नालंदा प्रकाशन, पुणे. 14 एप्रिल, 2010, पृ.11.
5. म्हैसकर मनिषा, (संपादक) लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, महाराष्ट्र शासन मुंबई. ऑक्टोंबर 2006, पृ.23.
6. दैनिक लोकमत, जयभीम विशेषांक, ऑक्टोंबर 2006, पृ.38.
7. डॉ.आंबेडकर भिमराव रामजी, अनुवादक प्रा.देविदास घोडेस्वार, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म समता सैनिक दल, नागपूर, पृ.190.
8. डाहाट धनराज, बावीस प्रतिज्ञा, संकेत प्रकाशन, नागपूर, सातवी आवृत्ती, ऑक्टोंबर 2008.
9. गायकवाड प्रदीप (संपादक), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे – खंड 10, क्षितिज पब्लिकेशन नागपूर, तिसरी आवृत्ती, 1 जून 2009, पृ.146.

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal
ISSN 2277 - 5730

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV,
October - December - 2018
English Part - II

Impact Factor - 5.5
(www.sjifactor.com)

AJANTA PRAKASHAN

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Womens Empowerment: Women's Role in Agriculture **Prof. Dr. Deelipsing S. Nikumbh**	1-5
2	Environmental Pollution and its Effects in our Life **Gobinda Sarkar**	6-11
3	Conceptualizing Indian Nation: India as Mother, A Potent Symbolization in Shaping National Consciousness and Forming Nation in the Late 19th Century Colonial Bengal **Chitta Sen Paramanik**	12-17
4	The Concept of Bhakti in Jain Literature - A Unifying Factor in Promoting Jainism **Dr. Ch. Lalitha**	18-21
5	Problem of Environmental Pollution in Amravati City of Amravati District **Deepak Udayraj Ambore**	22-26
6	Empowerment of Women: A View **Dr. Dinesh Sudhakarrao Tatte**	27-31
7	The Importance of Education in Women Empowerment in India: A Sociological Analysis **Harshit Yadav**	32-37
8	Paticcasamuppada: Cause and Effect Theory **Prof. Jaydeo M.Wankhede**	38-42
9	Defining Terrorism: Philosophical and Ethical Perspectives **Mr. Ajay Shingade**	43-50
10	Environmental Pollution **Mrs. Ashwini Vikas Patil**	51-55
11	India's Dowry System **Lokhande Charusheela Uttam Shashikala**	56-59
12	Environmental Pollution - Protection & Prevention **Dr. Devendra R. Bhagat**	60-65

I

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

9. Defining Terrorism: Philosophical and Ethical Perspectives

Mr. Ajay Shingade
Asst. Prof., & Head, Department of Philosophy, Smt. R. D. G. College for Women, Akola.

Abstract

Terrorism is burning topic of today's scholarly academic discussion as well as common people discussion also. Terrorism is today's biggest challenge and threat to world peace and particularly to India's national security. Terrorists are improving their sophistication and abilities in all aspects of their operation and support. There is need for rigorous provision for prevention of terrorism. Terrorism is not only a violent behavior but it is primitive instinct of all animal kingdoms. Terrorism is nothing but extreme attitude of anything. There is brain washing of the youth with certain extremist ideologies or philosophies. There is a fundamentalist philosophy guiding behind every terrorist acts. Acts are the subject matter of Ethics.

This paper accentuates on the issues relating to definitions of terrorism, to develop understanding about the concept 'Terrorism' in Linguistic, Philosophical and Ethical perspective. Various Ethical approaches have also been discussed regarding terrorism i.e. consequentialism, non-consequentialism.

Keywords: Terrorism, Linguistic, Philosophical and Ethical perspective, Immoral, *Democratia, Tromocratia,* Consequentialism, Non-consequentialism.

Introduction

Terrorism is violence or other harmful acts committed (or threatened) against civilians for political or other ideological goals. Terrorism as the violence of modernity can be understood as any reaction against the structure of the institution, broadly construed: a reaction of Good against Evil. The menace of terrorism whether performed by individuals, groups or state forces is a crime against humanity. Terrorism has wounded to societies all over the world. The terrorist has not only threatened the ideals of democracy and freedom but also caused a serious challenge to the existence, progress and development of mankind.[1] All over the world there are numerous terrorist organizations. In the 21st century, number of terrorist attacks increase rapidly are the alarming bell for all democratic governments in the world.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

Brief History of Terrorism

Many of the wars fought in the ancient period could pass as terrorist acts as there were no regulations then regarding wars. The first recorded act of terrorism was in the Middle East, in the first century Palestine by the Zealot sect. The Jews revolted against the census carried out throughout the empire by the Roman authorities.

The Romans clamped down on them into submission. This led the Zealots to launch an organized resistance against the foreign authorities through violent means.[2] Two hundred years ago the word terrorism meant a type of action carried out by governments. The first uses of the words listed in the OED date from 1795, and include a quotation from Edmund Burke. And the historian Walter Laqueur holds that Hitler and Stalin both practiced state terrorism, which he says is made up of acts of terrorism carried out by governments against their own people.[3] some scholars like Hegel saw the Enlightenment that followed the French Revolution of 1789 as the spring board of terrorism.[4] The French leader Maximilien Robespierre saw terror as a virtue that must be pursued with vigor. For him, it is nothing but justice that emanates from virtue which is a general principle of democracy that must be applied because of the urgent need of France, traced the origin of terrorism to the concept of 'recognition' in Hegel's 'Phenomenology of the Spirit'.[5] The seeming war between the self and the other is not really war unto destruction of the other but that of subjugation. The subjugation of the other is what makes the self to be well established as a being with right. So in this direction, the self may be called a terrorist to a lesser degree considering the features of terrorism as a concept. But is this enough to brand it a terrorist? [6]

The Linguistic Journey of the Concept 'Terrorism'

To describe a person, a group or a party as 'terrorist' first of all it is necessary to know what 'terrorism' is. Some linguistic facts about the notion of terrorism are follows-

According to Oxford English Dictionary, Second Edition, 1989

Terrorism is a policy intended to intimidate or cause terror.

The Encyclopedia Britannica defines

Terrorism is the systematic use of violence to create a general climate of fear in a population and thereby to bring about particular political objectives.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

Etymological comparison between Democracy and Terrorism

The word democracy derives from the Greek word, '*democratia*' (*δημοκρατία* in Greek), formed with the two roots *demos* (gr. *δήμος*), which meaning is 'people', 'the mob, the many' and '*kratos*' (gr. *κράτος*) 'rule' the holder of power. In the Greek language, where the term democracy originates from, the word democracy and the word terrorism have the same root and belong to the same family of words, since both terms share their second synthetic 'kratos', which can be translated as power, holder of power or State. Keep in mind that the terms describing political systems in Greece, were mainly consisted by –kratos or arche. Kratos being by far the worst and normally was referring to abusive forms of political power. Yet, democracy's popularity led her to evolve into a more inclusive system, and has covered up over the centuries this negatively charged value.[7]

A linguistic analysis of the terms in question follows below. In that sense, from Greek, '*Δημοκρατία - Τρομοκρατία*' transliterates in English as '***Democratia – Tromocratia***'. So, 'democratia' is in the English language the term democracy and '*Tromocratia*' is the modern word terrorism, with '*tromo*' translating as terror, and the substitution of the suffix –kratos by the suffix -ism. Tromocratia (terrorism), then etymologically means the 'tromo-cratia' or 'terror-cracy' in which the holder of power is the 'kratos' [the State], and keeps this power under control through the tool of terror. Since we are dealing with a polysynthetic term, which is comprised of two synthetics from which the first signifies the "who," in our case the terror, and the second synthetic and suffix that indicates the "what." Under this logic, if we use an analogy with

Democracy, we could say that, in terrorcracy the people are no more the possessors of power, but terror is. The difference in the two terms can be found in the first part of the word, the "demos" (people), in the word demo-cratia, and the "tromo" (terror) in the term tromo-cratia. The second part is the same (and is defined as the power and control, and the holder of power, or State), then the first part of the terms constitutes who is the holder, indicates who has the power the control and in the case of democracy is the people, 'demos', in the case of terrorism, 'tromocratia'→ 'tromo-cracy' or →terrorcracy, the holder of power is the terror. According to this reading, terrorism is dictating its lexical meaning.[8] it seems to me that this new interpretation could serve as a vehicle for our better understanding of the phenomenon of terrorism and state terrorism in particular. The suffix –cracy[9] in the term tromocracy, which refers to forms of government, has not been transferred in the international literature as tromocracy, in contrast

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

with democracy, autocracy, aristocracy and so on and so forth, which have been adopted unchanged The act of translation has more power than we attribute to it. It can alter the meaning of a script and can deform it, or even change the function of terms.[10]

The Riddles of Defining Terrorism

There are more than 100 definitions of the word 'terrorism'. Terrorism is one of the words in scholarly arena that has many definitions as there are many people of different ideological thoughts trying to define it. For some it is terrorism and still for others it is freedom fighting thereby gaining both support and condemnation (Roberts: 2008). For some time now, many scholars have been engaged with understanding and defining terrorism. None of it discusses directly the 'essence' of terrorism. The definitions provided are based on the writers' political discourse rather than their philosophical apprehension of terrorism. They think of terrorism as an act of threatening to destroy an intended target for a political end.[11]Tony Coady has defined terrorism as 'the organized use of violence to attack non-combatants ("innocents" in a special sense) or their property for political purposes'.[12] Coady also calls his definition 'tactical' since the terrorist act is directed towards noncombatants.[13] Igor Primoratz defines terrorism as 'intimidation with a purpose: the terror is meant to cause others to do things they would otherwise not do'.[14] Robert Young's definition of terrorism is not different from the previous ones. It also focuses on the use of violence directed against persons or property for the sake of political objectives.[15] In Young's definition, the concept of 'persons' is ambiguous. It does not indicate or specify whether 'persons' are combatants or not.

The European Union defines terrorism as an act with the aim of "destabilizing or destroying the fundamental political, constitutional, economic or social structures of a country." The U.S. Code of Federal Regulations defines terrorism in the U.S. as: The unlawful use of force and violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof, in furtherance of political or social objectives (28 C.F.R. Section 0.85). [16] Philosophers Frey and Morris define terrorism as: "a particular use of violence, typically for social/political ends, with several frequently conjoined characteristics: (1) usually involving creating terror or fear and/or a sense of panic in a population; (2) seemingly random or arbitrary use of violence; and (3) targeting of the innocent or of 'noncombatants''[17]

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

Philosophical Perspective

Some organizations driven by extreme ideologies, in particular on the left, took to terrorism as the way of trying to destroy what they considered an unjust, oppressive economic, social and political system. And actually this new type of terrorism rise philosophical and ethical dilemmas and not just because it targets innocents.[18] From practical point of view terrorism is often treated as organized crime with political purposes and wherein even those political purposes are neglected and the terrorist are prosecuted and charged for their criminal deeds solely. Of course not all criminals are terrorists, but all terrorists are treated as criminals violating the criminal law. This is far more convenient for the States and authorities in dealing with terrorism than to interfere in philosophical, ethical and judicial debates on the nature of terrorism. After all, that is the job of philosophers.[19] what is terrorism and terrorists? Are they terrorist - ergo – an evil, or freedom fighters? What is the difference between terrorism and war? And where it can be located? Let's try to depict the scenery were both acts occur in order to find that distinction. War is a form of political communication. Terrorism is also a mean of political communication. But unlike war that takes place in some internationally defined scene and norms, terrorism takes place in shadows, out of all established and recognized norms. So, from philosophical perspective we can set the distinction between war and terrorism on ethical ground. Why is that? What that does it mean in a first place? That means that even a war is grounded and waged in some ethical settings, i.e. there is ethics of war! There is no ethics of terrorism in a meaning that there are some standards according to which terrorism can be waged. While we can say that there a certain rules and regulations even in war, we cannot say the same about terrorism. Namely terrorism is terrorism just because it`s out of all rules. Nevertheless, who is defining those rules of war (imperialistic countries or not) there are rules of waging war, there are not rules of waging terrorism. And killing innocent civilians is not in one of those rules. Killing innocents in war is forbidden, considered as breaking the rules of the war and it would be condemned by all on the bases of that rules.[20]

Ethical Perspective

Ethics or moral philosophy is a branch of philosophy that involves systematizing, defending, and recommending concepts of right and wrong conduct. Ethics try to give answers to moral issues, it investigates the questions "What is the best way for people to live?" and "What actions are right or wrong in particular circumstances?" In practice, ethics seeks to resolve

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

questions of human morality, by defining concepts such as good and evil, right and wrong, virtue and vice, justice and crime. All of these issues are relevant tools for examination of terrorism. When talking about ethical issues on terrorism actually we are talking about two specific approaches in ethics that can be applied on terrorism. There are two main approaches toward various ethical questions treated by– *consequentialism,* and *non-consequentialism.* *Consequentialism* is a set of normative ethical theories holding that consequences of one`s conduct is the ultimate basis for judgment about the rightness or wrongness of that conduct. Thus, from a point of view of consequentialism a morally right or wrong act is judged by the consequences, i.e. right is act that produces a good outcome and wrong is the one that produce bad outcome or consequence. Consequentialism claims that the right act or system of rules is the one that maximizes the balance of good consequences over bad ones. If consequences are good, then the act can be morally justified. *Non-consequentialism* is a type of normative ethical theory that denies that the rightness or wrongness of our conduct is determined solely by the goodness or badness of the consequences of our acts or of the rules to which those acts conform. Non-consequentialist ethics holds that actions are intrinsically good or bad (by themselves), their rightness/wrongness does not depend on their consequences. Non-consequentialism assumes that some kind of action is good based on its inherent value as good, and that some kinds of action (such as breaking promises or killing the innocent) are wrong in themselves, and not just wrong because they have bad consequences.[21]

Conclusion

Terrorists are not merely pathological, but they are political agents. Terrorism is evil insofar as it aims at destabilization and disruption. It is insidious in that it destabilizes and disrupts by creating an atmosphere or mentality of fear. In strictly utilitarian terms, terrorism is an economical means of political activity. In this sense, political agents who use terrorism are not pathological at all, but are quite rational. They know how to do cost-benefit analysis in order to maximize the results of their activity.

Can terrorism be morally justified in the point of view of consequentialism and non-consequentialism? Kai Nielsen in his paper "*On justifying violence*" stated that 'though acts of violence are at least prima facie wrong, circumstances can arise where, even in democracies, some of them are morally justified'[22] He discusses the question "whether revolutionary violence is ever justified as a means of establishing or promoting human freedom and happiness?." Within

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

a Non-consequentialist approach to morality, human acts are judged solely on its intrinsic value Terrorism is considered wrong in itself, because of what it is, rather than only because its consequences are bad on balance. These kinds of action - such as killing the innocent - are wrong in themselves and not just wrong because they have bad consequences.

I think there is not a single apparently reasonable, valid and truthful argument in justification of terrorism. Terrorism cannot be justified in any sense, reference and under any circumstances. To create terror in society for achieving political goals of particular peoples or groups is a bad conduct. This type of conduct is immoral.

References

1. Roy ,Caesar , Terrorism in India and Legislation for its Prevention, Quest - The Journal of UGC - ASC Nainital, Volume 5, Issue 2, November 2011, pp. 206-213
2. Chalianda, G. & Blin, A. (eds.) The History of Terrorism. (Schneider, E., Pulver, K. & Browner, J. trans.), Berkeley, University of California Press, 2007.
3. Laqueur, Walter, The Age of Terrorism, London, Weidenfeld and Nicolson, 1987.
4. Hegel, G.W.F. The Phenomenology of the Mind. (J.B. Baillie, trans.), New York: Harper & Row Publishers, 1967.
5. Kamal, M. 'The Meaning of Terrorism: A Philosophical Inquiry' in National Centre of Excellence for Islamic Studies, Vol.1, No.1 University of Melbourne, 2008.
6. Ozoigbo, Bonaventure Ikechukwu, Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2052-6350(Print) Vol.4, No.3, March 2016, pp.61-71.
7. Zoi, Aliozi, A Critique Of State Terrorism, *The crit*: a critical legal studies journal, Vol. 6 no. 1 Page No. 59
8. Language, Encyclopedia Britannica www.britannica.com/
9. World English Dictionary: suffix, -cracy, indicates a type of government or rule: e.g. theocracy. – cracy, Dictionary.Com http://dictionary.reference.com/browse/-cracy
10. Zoi Aliozi, A Critique Of State Terrorism, *The crit*: a critical legal studies journal, Vol. 6 no. 1 Page No. 60
11. Kamal, Muhammad, The Meaning of Terrorism: National Centre of Excellence for Islamic Studies Volume 1, No. 1 ISSN: 1836 - 5442 2008
12. Primortaz, Igor, Terrorism: The Philosophical Issues (New York: Palgrave Macmillan, 2004), p. 5.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

13. Ibid, p. 7.
14. Ibid, p. 16.
15. Ibid, p. 56.
16. Teichman, Jenny, How to Define Terrorism, Published by: Cambridge University Press on behalf of Royal Institute of Philosophy, Philosophy, Vol. 64, No. 250 (Oct., 1989), pp. 505-517.
17. Frey, R. G. and Morris, Christopher W. *Violence, Terrorism, and Justice,* New York: Cambridge University Press, 1991.
18. Trajce Stojanov, Zeynep Ece Unsal, Terrorism: Some Philosophical And Ethical dilemmas, IJSSIS, Vol. 2 No. 1
19. Brouht, Michael W. & Kaurin, Pauline, Terrorists: Enemy, Combats or Criminals, p.p. 205-243
20. Trajce Stojanov, Zeynep Ece Unsal, Terrorism: Some Philosophical And Ethical dilemmas, IJSSIS, Vol. 2 No. 1
21. Ibid.
22. Kai, Nielsen, On Justifying Violence. *Inquiry* 24 (1), 1981, 21 – 5

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

AN EXPLORATION OF GANDHIAN PHILOSOPHY OF AHIMSA (NON-VIOLENCE) AND ITS RELAVANCE IN THE WORLD OF CONFLICT

Mr. Ajay Shingade,
Associate Professor & Head,
Department of Philosophy,
Smt. R. D. G. College for Women, Akola, Pincode-444001
ajayshingade80@gmail.com

Abstract

We all know that from pre-historic period to today's era of science and technology, all human beings have been using violence as a tool for resolving their conflicts and disputed matters. It is acceptable at the primitive stage of the humankind. But after civilization and cultivation of human beings' mind, now-a-daysviolence is outdated means to resolve the conflicts. Though everyone is aiming at the conflict free world, but still conflicts are recurrent and have reached at their highest level breaking all the records of cruelty and tolerance. Presently there is hardly any area which is not touched byconflict or by the outcome of conflicts.Conflicts and terrorism are today's biggest challenges and threats to establish world peace, harmony and particularly to securemankind'sexistence.

Mahatma Gandhi was the great visionary proponent of the cult of *Ahimsa* or Non-violence.Gandhian philosophy of Non-violence is not only the philosophy or existing theory but also a practice, a way of life, an eternal tool to resolve the conflicts and to eradicate terrorism and violence for establishing world peace and harmony.

The aims and objectives of this paper are to understand the origin and historical background of *Ahimsa,* to evaluate the Gandhian philosophy of Ahimsa or non-violence, to know therelevance of Gandhian philosophy of non-violence in the era of violence and intolerance.

Keywords: Gandhian Philosophy, Cult of *Ahimsa*, Non-violence, World of Conflict, Terrorism, Civilization, Cultivation of Mind, World Peace, Harmony, Mankind's Existence, Violence, Intolerance etc.

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

INTRODUCTION

The 21st century is generallyknown as "The Age of Science as well as Information and Communication Technology". Some basic menace and problems of the age are conflicts, terrorism, unemployment, poverty, racial discrimination, intolerance, violence, inequality, social injustice, corruptionetc.

In the world of materialism and consumerism, our desires are unlimited. For the fulfillment of unlimited desires, unlimited physical facilities are required. For having unlimited physical facilities, unlimited wealth is required. We want to have prosperity, but we end up having the feeling of deprivation. Everyone's approach is that money is everything. We are not able to differentiate between wealth and prosperity. We startedassuming wealth and prosperity to be the same thing and we end up our whole life working for accumulation of wealth.[1]

Gandhian philosophy may be play a vital role to sought out the aforesaid menace. Because Gandhian philosophy of Non-violence is not only the philosophy or existing theory but also a practice, a way of life, an eternal tool to resolve the conflicts and to eradicate terrorism and violence for establishing world peace and harmony.

HISTORICAL BACKGROUND OF *AHIMSA*

The term *Ahimsa* appears in Hindu teachings as early as the *Chandogya Upanishad*.*Ahimsa* isnot only term or concept but also it is practiced in almost all major faiths and religions: Hinduism,Jainism and Buddhism, Islam, Christianity, Judaism. In fact, for some of these faiths, non-violence is not just a matter of choice; it is an undeniable and irrevocable way of life to which followers must strictly adhere. History abounds with examples of non-violent acts[2].The term*Ahimsa*basically derived from Sanskrit word *Himsa*. The word Ahimsa made up with two words A + *Himsa*. In the word Ahimsa A is used as a prefix. The meaning of A is non-, without and the meaning of *Himsa*in Sanskrit language is to injure or to harm. Therefore *Ahimsa* means not to injure or do not harm to anyone.This is negative meaning of *Ahimsa*. The term *Ahimsa*has also positive meaning.In positive sense *Ahimsa* means 'love.'The term *Ahimsa*is used in English language as*Non-violence*.

From the Mahabharata comes the maxim that nonviolence is the greatest religion or duty.[3]According to Bhagavad-Gita Ahimsa or Non-violence is a superior ethical virtue. Gautama Buddha said that 'The man who is angry and bears hatred, who harms living beings, who speaks falsely, who exalts himself and despises others- let one know him as an outcast.[4]

Ahimsa is one of the cardinal virtues and an important ethical and mystical tenet of Jainism, Hinduism, and Buddhism. It can involve many complex and multidimensional concepts.[5]

GANDHIAN PHILOSOPHY OF *AHIMSA*

Gandhi's philosophy bears the influence of a number of sources and *ahimsa* forms the basic foundation of Gandhian Thought. Apart from *Bhagvad-Gita*, *IshaUpanisad*and Bible he was highly influenced by

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Tolstoy's '*The Kingdom of God is Within Us*', Ruskin's '*Unto This Last*', Thoreau's '*On the Duty of Civil Disobedience*' and Plato's dialogues of Socrates.[6] Mahatma Gandhi said that "I learnt the lesson of non-violence from my wife, when I tried to bend her over to my will. Her determined resistance to my will, on the one hand, and her quiet submission to the suffering on the other, ultimately made me ashamed of myself and cured me of my stupidity. She became my teacher in nonviolence".The family in which Gandhi was born, the environment of society, the culture, Indian values and traditions has great impact on his mind.

Ahimsa or Non-violence is the multidimensional core concept of the Gandhian Philosophy. The concept of Ahimsa or Non-violence was not invented by Mahatma Gandhi, but he was a great, revolutionary and visionary proponent of cult of *Ahimsa*.He was the first person to apply it for a political purpose. Gandhi's greatest contribution is the use of non-violence into a successful technique for direct mass action. It was Gandhi who converted it into a social and political technique and super humanitarian method of resolution to all type of crisis and problems.According to Mahatma GandhiNon- Violence means 'love'. It means love towards all living creatures. The concept of non- violence is extended not only means to human love but love towards all sentient creatures of the world. That means one should not love only human being but every living being in the world.[7]Gandhi feels that violence is not a natural tendency of human beings. It is a learned experience.There are two types of violence 1) Passive violence, 2) Physical violence. The passive violence is used in day to day life deliberately or unconsciously. Passive violence ignites to physical violence.

According to Mahatma Gandhi'Non-violence is not a cover for cowardice, but it is the supreme virtue of the brave. Exercise of non-violence requires far greater bravery than that of swordsmanship. Cowardice is wholly inconsistent with non-violence.'Today's entire world frightens and worried from nuclear power. Some nuclear power holding nations are unmindful and unreliable.They can destroy whole world with their headless acts. They have misconception in their mind that they are most powerful in the world but No power on earth can subjugate you when you are armed with the sword of ahimsa. It ennobles both the victor and the vanquished.[8]

NON-VIOLENCE AND SATYAGRAHA

Violence is untruth and non-violence is truth.Gandhi's nonviolence is the search for truth. Truth is the most fundamental aspect in Gandhi's Philosophy of nonviolence. His whole life has been "experiments of truth".Ahimsa or Non-Violence' is the means; Truth is the end. They are reverse and obverse of the same coin.

Satyagraha (pronounced sat-YAH-graha) is a compound of two Sanskrit nouns satya, meaning truth (from 'sat'- 'being' with a suffix 'ya'), and agraha, meaning, "firm grasping" (a noun made from the agra, which has its root 'grah'- 'seize', 'grasp', with the verbal prefix 'a' - 'to' 'towards). Thus Satyagraha literally means devotion to truth, remaining firm on the truth and resisting untruth actively but nonviolently.According to Mahatma Gandhi Satyagraha means non-violent resistance to political authority

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Methods of Satyagraha: In Gandhi's view the methods of Satyagraha take different form. They are as follow-

A) **Strike:** It is an important weapon to fight against oppressor. But it should be a non-violent.

B) **Fasting**: It is very important weapon of Satyagraha, only undertaken by those who have moral strength. It means self-purification.

C) **Non- cooperation:** It is a practice against injustice. It may be used against governmental and non-governmental organization.

D) **Civil disobedience:** It means the breach of immoral law. Generally citizens are not bound to unjust and anti-social laws.

THE WORLD OF CONFLICT

Every developing country wants to become a developed country. Is so called modern development prototypes are beneficial for mankind? Modern development prototypes are totally failed due to materialistic approach towards development. Materialistic development is cylindrical development not vertical development. Now a day's most of conflicts arise due to lack of recognition of the relationship between individuals. If there is a problem in the relationship, it bothers us, makes us uneasy and creates conflicting situations. There are larger conflict issues like wars, nuclear weapons, violence, attacks, fights, intolerance which are extreme forms of conflicts in human relationships in the world at large. Individual's state of mind can really disturb by problems in the relationship.[9]

CONCLUSION

The war and violence never solve any problems or conflicts. But its sow the seeds of the future wars and conflicts. Non-violence provides us some tools, the positive means to oppose and stop wars and preparations of war, to defy violence.Non-violence leads to the highest ethics, which is the goal of all evolution. Until we stop harming all other living beings, we are still savages.[10] If we want to move towards civilized society then we must practice Non-violence. It is clear that Gandhi's life, thought, teaching and action are ever relevant for all aspirants of the ethical and spiritual life. His principles and technique ofSatyagraha are highly efficacious instruments of peaceful economic, social andpolitical change whenever and wherever it is required. His gospel of peaceful means for resolving all conflicts is the only way to escape the disaster nuclearwar. In its totality, Gandhi's teaching is a highly inspiring one and serves as asignpost to humanity marching towards a better, happier and more harmoniousworld.[11]

To occlude the war and to eradicate terrorism, the only way is that accept the Philosophy of Non-violence for establishing peace and harmony in the world. To secure mankind's existencein the world it is moral obligation and responsibility of all human beings that wholeheartedly accept and practices the Gandhian Philosophy of *Ahimsa* or Non-violence in day to day life. Non-violence means love; it is a way of life, an eternal tool to resolve the conflicts. To achieve sustainable and integrated development there

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

must be fundamental moral values incorporates in development prototypes. Those moral values based on Gandhian Philosophy of *Ahimsa*.Therefore, Gandhian Philosophy of Non-violence hasgreat relevancy in contemporary world of conflict.

REFRENESES

1. (n.d.). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Ahimsa
2. Adjei, p. B. (2013). The Non-Violent Philosophy of Mahatma Gandhiand Martin Luther King Jr.in the 21st Century: Implications for the Pursuit of Social Justice in a Global Context. *Journal of Global Citizenship & Equity Education* , 82.
3. Bawa, J., & Singh, H. (2017). A Critical Analysis of Gandhian Philosophy of Confict Resolution And Way Ahead. *International Journal od Humanities and Social Sciences* , 15-28.
4. Bawa, J., & Singh, H. (2017). A Critical Analysis of Gandhian Philosophy of Conflict Resolution And Way Ahed. *International Journal of Humanities and Social Sciences* , 15-28.
5. Gandhi. *His Relevance for our time, Eds, Ramachandran, G & Mahadevan, T .K.* New Delhi: Gandhi Peace Foundation.
6. Gellb, M. J., & Caldicott, S. M. (2007). The Five Step System for Breakthrough Business Success. 67.
7. Muller, E. *Sacred Books of the East.* Oxford: Oxford University Press.
8. Nelson, W. S. *The Tradition of Nonviolence and Its Underlying Forces Gandhi*. New delhi: Gandhi Peace Foundation.
9. Ramchiary, A. (2013). Gandhian Concept of Truth and Non-violence. *IOSR Journal of Humanities And Social Science* , 68.

Research Paper Published in Journal

Department of Economics

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Nitin Choudhari	N.A. (Join as Assistant Professor from 20/09/2019)			01	01	02
Total		00	00	00	01	01	**02**

2019-20

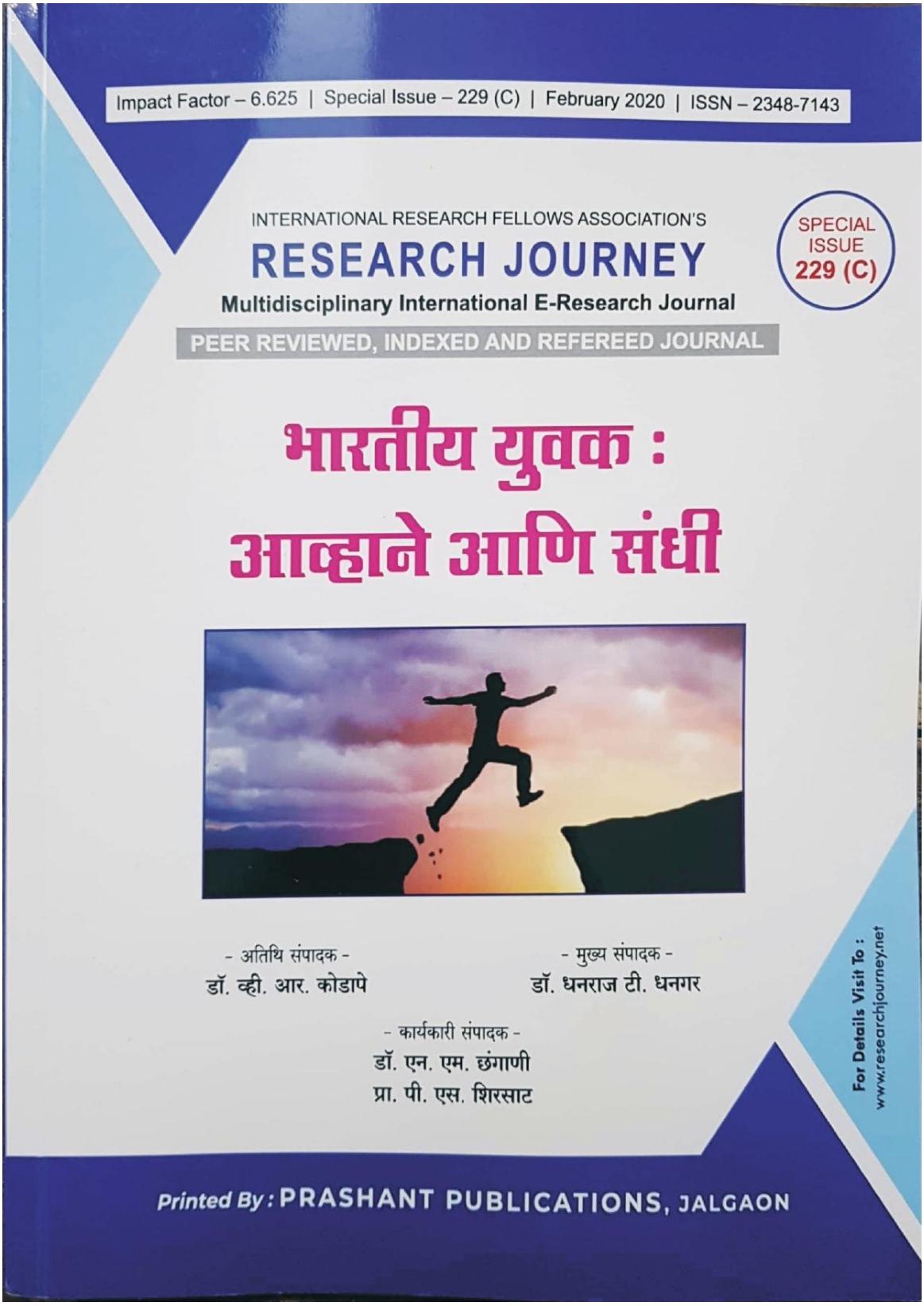
Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (C) | February 2020 | ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal
PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL
SPECIAL ISSUE 229 (C)
भारतीय युवक :
आव्हाने आणि संधी
- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे
- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर
- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट
For Details Visit To : www.researchjourney.net
Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

43. माहिती सेवा आणि माहिती सेवेचे बदलते स्वरूप 104
श्री. विनायक दशरथ नाकतोडे
44. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 106
अभिजीत झाडे
45. कृषिविषयी युवकांची अनास्था : एक अध्ययन 108
अभिनव गजानन फुटाणे
46. ''गृहोपयोगी वस्तूंची खरेदी करणाऱ्या शिक्षीत गृहिणींच्या क्रयव्यवहारावर जाहिरातीचा प्रभाव'' 111
अफसाना सत्तार शेख
47. दुर्गाताई जोशी युवकांचे प्रेरणास्थान 114
डॉ.अमोल र. बोरकर
48. स्वामी विवेकानंदाच्या साहित्यातील युवकासंबंधीचे विचार 116
प्रा.डॉ. प्रमोद दामोदर देवके
49. तरुणींच्या आहाराचा शरीरावर व सौंदर्यावर होणारा परिणाम 118
प्रा.कु. छाया पांडुरंग ढाकूलकर
50. आजच्या संदर्भात अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील युवक 120
प्रा. डॉ. सुनिल शिवलाल राठोड
51. राष्ट्रीय एकात्मता : राष्ट्रसंतांचा दृष्टीकोन व युवकांची भूमिका 122
प्रा.डॉ.गजानन एस. फुटाणे
52. नविन आर्थिक धोरणानंतर भारतीय युवकांसमोरील आव्हाने व संधी 125
प्रा. डॉ. विष्णू पांडूरंग कुटे
53. ''युवक व आजची शिक्षण पध्दती'' 127
प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे
54. आजच्या तरुणांपुढील आव्हाने व त्यावरील उपाय 129
डॉ. कैलास सुदामराव वानखडे
55. 'आधुनिक जिवनशैलीचा युवकांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम व समाजकार्याची मध्यस्थी' एक चिकीत्सक अभ्यास....132
प्रा. कल्पना व. राऊत
56. 'छत्रपती शिवाजी महाराज युवकांचे प्रेरणास्थान' 135
प्रा. मनोज विट्ठल मेश्राम
57. ई-साहित्य : वर्तमान युवक 137
प्रा.डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी
58. युवकांच्या आहाराच्या समस्या एक अध्ययन 138
प्रा. कु. नेहा प्रकाशराव इंगळे
59. बेरोजगारी निर्मूलन तरूणाई सामोरील आव्हान! 140
डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी
60. समाजमाध्यमे व युवकांचे बदलते जीवन 142
प्रा.कु. रिंकु वैजनाथ रूक्के
61. राष्ट्रीय एकात्मतेबाबत युवकामध्ये असणारी जाणीव जागृती 144
प्रा.डॉ. मुश्ताक अहमद शहा
62. किशोरवयीन मुलीच्या आहाराविषयक समस्यांचा अभ्यास 146
डॉ. ज्योती वि. हावरे, कु.शुभांगी प्र. उमाळे
63. आजच्या युवकामध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यात ग्रंथालयाचे बदलते आधुनिक स्वरूप 149
प्रा. मंगेश वामनराव वागदे
64. भारतीय लोकशाही मधील युवकांचा सहभाग: एक चिकित्सक अभ्यास 152
आकाश शेषराव बांगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

बेरोजगारी निर्मूलन तरूणाई सामोरील आव्हान!

डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :–

जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान विविध क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. आज भारत ज्या गतीने आर्थिक प्रगती करीत आहे, त्यानुसार लवकरच भारताला विकसित राष्ट्राचा दर्जा प्राप्त होईल. जगाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी २.४२ टक्के क्षेत्रफळ भारताचे आहे. तर २०११ च्या जनगनणेनुसार जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी १६.७ टक्के लोकसंख्या भारताची आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या ७२ वर्षाच्या कालखंडतील आर्थिक वृध्दीचा विचार करता देशाची आर्थिक स्थिती सुधारलेली दिसून येते. पण तरीही आजही भारताचा समावेश विकसनशील देशांच्या पंक्तीमध्ये केला जातो. भारतात विकासाच्या गतीपेक्षा लोकसंख्या वाढीची गती जास्त असल्यामुळे बेकरी बेरोजगारीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच रोजगारीच्या संधीतही त्या प्रमाणात वाढ होतांना दिसत नाही. त्यामुळे मनुष्यबळ निकामी पडून राहते. जे लोक काम करतात किंवा काम करण्यास इच्छूक आहेत त्यांच्याकरिता काम उपलब्ध नाही. त्यामुळे देशाच्या बेरोजगारीत सातत्याने वाढ होतांना दिसते.

'रोजगार नसलेल्या परंतु रोजगार मिळावा अशी इच्छा असलेल्या व्यक्तीला बेरोजगार म्हणता येईल.'

जगात लोकसंखेच्या बाबतीत भारत दुसऱ्या क्रमांकावर असलेला देश आहे. आज भारत देशाची लोकसंख्या १३७ कोटीच्या वर पोहोचली आहे. यात २० टक्के बालक आणि २० टक्के वृध्द तर बाकी ६० टक्केच्या वर तरुणाची संख्या आहे हे विशेष. म्हणूनच भारताला तरुणाचा देश असे संबोधले जाते. ज्या देशात एवढ्या मोठ्या प्रमाणात तरुणाची संख्या असेल तर त्या देशाची प्रगती लक्षणीय आणि वेगात असायला पाहिजे. पण नेमके उलट या ठिकाणी पाहायला मिळते. आमच्याकडे मनुष्यबळ, शक्ती आणि युक्ती सर्व आहे, तरी भारत आज स्वातंत्र्याच्या सत्तरीत असून देखील प्रगती पथावरच आहे. म्हणजे अजूनही रस्त्यावर आहे त्याला अजून खूप काही करणे शिल्लक आहे. असे का? आज आपण जपान या देशाच्या विकासाकडे पाहिलो तर लक्षात येईल की, त्या देशाने कमी वेळात एवढी प्रगती कशी केली असेल? त्याला एकमेव कारण म्हणजे तेथील कोणताच व्यक्ती रिकामा नसतो, बेरोजगार नसतो. तो सदानकदा काही ना काही काम करीत असतो. आळस हा माणसाचा शत्रू आहे हे गौतम बुध्दाचे वचन त्यांनी आत्मसात केले म्हणून आज जपान मधील प्रत्येक वस्तु देश विदेशात आढळून येते.

वास्तविक पाहता जपानची लोकसंख्या भारताच्या तुलनेत फार कमी आहे परंतु तेथे बेरोजगार कमी आहेत हे विशेष. त्याउलट आपल्या देशात दिसून येते. येथे आपल्या देशात आळस हा माणसाचा शत्रू नसून मित्र बनला आहे. काम करणाऱ्या युवकापेक्षा बेरोजगार युवकांची संख्या भरमसाठ आहे. व्यक्तीच्या हाताला काम असेल तर त्या ठिकाणी फक्त त्या व्यक्तीचा विकास होत नसून त्याच्या सोबत त्याच्या कुटुंबाचा, समाजाचा, गावाचा, राज्याचा पर्यायाने देशाचा विकास होतो. परंतु आपल्या देशातील युवकांना रोजगार का मिळत नाही किंवा युवक असे भटकण्याच्या कोंडीत का सापडत आहेत? यावर विचार करणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्याच्या शंभरीत तरी भारत जगाच्या नकाशावर ठळक उठून दिसण्यासाठी आज या समस्येची उकल शोधणे किंवा यावर संशोधन करून त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

बेरोजगार युवक :

भारतासारख्या विकसनशील देशात जेथे ६० टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या ही युवा वर्गात मोडते तेथे वय १५ ते २४ वयोगटातील या तरूण वयोगटातील जागतिक स्तरावरील १७८ देशांच्या यादीमध्ये भारताचा क्रमांक १२७ लागतो जेथे भारतात या वयोगटातील तरूण १०.१ टक्के बेरोजगार आहेत.

देशात सध्या दोन प्रकारचे बेरोजगार युवक आढळून येतात. अशिक्षित आणि सुशिक्षित बेरोजगार. अशिक्षित मंडळी त्यांना ज्याप्रकारचे काम जमते त्याप्रकारचे काम ढोर मेहनत करीत असतात. त्याचा म्हणावा तसा मोबदला त्याला मिळत नाही म्हणून खूप कष्ट आणि काम करून देखील त्याचा आणि त्याच्या कुटुंबाचा विकास होत नाही. त्याच्याकडे शक्ती आहे, मात्र त्या शक्तीचा वापर योग्य प्रकारे कसा करावा याचे ज्ञान नसल्यामुळे त्याची पूर्ण मेहनत त्याचा विकास करू शकत नाही. त्यासाठी या युवकांना प्रथम आपल्या शक्ती आणि त्याच्या किमतीची जाणीव करून द्यायला हवी. अशा बेरोजगार युवकाची संख्या तुलनेने कमी आहे. मात्र सुशिक्षित बेरोजगार युवकाची संख्या भरपूर आहे ज्याचा विपरीत परिणाम देशाच्या विकासावर होत आहे.

वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाली की तो भारताचा सक्षम नागरिक बनतो. त्याला मतदान करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. या वयापर्यंत त्याचे उच्च माध्यमिक शिक्षण देखील पूर्ण झालेले असते. येथून पुढे त्याच्या जीवनाला कलाटणी मिळणार असते. या वयात घेतलेल्या निर्णयावर संपूर्ण आयुष्य अवलंबून असते. येथील निर्णय अचूक असणे आवश्यक असतात आणि येथेच चूका होताना दिसून येत आहे. म्हणून खूप मोठी समस्या निर्माण होत आहे. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेताना मुलांना भविष्यातील त्यांचे चित्र दाखविण्याचे काम शिक्षणाच्या माध्यमातून येथे करायला पाहिजे. काही व्यावसायिक शिक्षणाची ओळख येथे झाल्यास मुले त्या अभ्यासक्रमाकडे वळू शकतील. त्यांच्या मध्ये व्यवसाय विषयी गोडी निर्माण होईल. सर्वच

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

मुले हुशार नसतात त्यामुळे त्यांच्या क्षमता ओळखून तसे शिक्षण घेण्याची सुविधा या स्तरावर मिळाले तर योग्य राहते. मात्र याच ठिकाणी मुलांना मार्गदर्शन मिळत नाही आणि भविष्यात ते भटकतात. 'दे रे हरी पलंगावरी' च्या वृत्तीनुसार आळसी बनलेल्या युवकांना काम न करता झटपट खूप पैसा मिळावा अशी अपेक्षा असते आणि त्यासाठी ते कोणतेही काम मग ते चांगले असो किंवा वाईट याचा अजिबात विचार न करता काम करायला तयार असतात. याचाच गैरफायदा काही लोक घेतात. देश विघातक कार्य करणारे काही समाजकंटक लोक अशा गरजू युवकाना अलगद जाळ्यात अडकवितात आणि मग सुरु होतो त्याचा जीवघेणा प्रवास. ते अशा दलदल मध्ये फसतात की, त्यांची ईच्छा असून देखील त्यांना बाहेर पडता येत नाही. दहशतवादी किंवा नक्षलवादी बनण्यात युवकाची संख्या मोठी असण्यामागे हेच कारण नसेल कश्यावरुन?

युवकांनी रोजगाराच्या मागे न धावता आपण रोजगार तयार करणे देशाची गरज आहे. आज भारत देशाला नरेंद्र मोदी सारखे हुशार पंतप्रधान लाभले आहेत. त्यामुळे जगाचा भारत देशाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन देखील बदलला आहे. 'मेक इन इंडिया' सारखे उपक्रम देशात चालू झाले आहेत. आज देशाला हुशार, उद्योगी आणि कर्तबगार युवकाची खरी गरज आहे.

भारत हा देश जगात चिन नंतर सर्वाधिक श्रमिक असलेला देश आहे. सरासरी ५२ कोटी १९ लाख श्रमिक देशात कृषी, सेवा व उद्योग क्षेत्रात आपला उदरनिर्वाह करीत आहेत. भारतात बेरोजगारीच्या दराबाबत जागतिक पातळीवर चर्चा करता CIA World Factbook च्या अहवालानुसार २१५ देशांच्या यादीमध्ये भारताचा बेरोजगारी दर ८.५ टक्के असून सर्वाधिक श्रमबळ असणाऱ्या चीनचा बेरोजगारीचा दर आपल्यापेक्षा खुप कमी ३.९ टक्के एवढाच आहे.

भारतातील बेरोजगारीच्या दराबाबत CMIE ह्या वेबसाइट नुसार २६ जानेवारी २०२० रोजी ७.२ टक्के होता. यामध्ये ग्रामीण भागाचा ६.१ टक्के तर शहरी भागाचा ९.६ टक्के होता. भारतातील विविध राज्यांचा विचार करता विविध राज्यांतील बेरोजगारीचा दर खालील सारणीवरून लक्षात येतो.

तक्ता

भारतातील विविध राज्यांतील बेरोजगारीचा दर

अ.क्र	बेरोजगारीचा दर सर्वाधिक असणारे राज्य	बेराजगारीचा दर	बेरोजगारीचा दर सर्वात कमी असणारे राज्य	बेराजगारीचा दर
१	त्रिपुरा	२८.६	आसाम/कर्नाटक	०.९
२	हरियाणा	२७.६	तेलंगना	२.३
३	हिमाचलप्रदेश	२०.२	मेघालय	२.५
४	झारखंड	१७	सिक्कीम	३.३
५	राजस्थान	१५	मध्यप्रदेश	३.५
६	महाराट्र	४.९		

स्त्रोत : https://unemploymentinindia.cmie.com/

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, भारतातील विविध राज्यांतील बेरोजगारीचा अभ्यास करता त्रिपुरा, हरियाणा, हिमाचलप्रदेश, झारखंड, राजस्थान या राज्यांचा दर हा सर्वाधिक असून आसाम, कर्नाटक, तेलंगना, मेघालय, सिक्कीम, मध्यप्रदेश या राज्यांचा बेरोजगारीचा दर सर्वात कमी आहे. तर महाराट्र राज्याचा बेरोजगारीचा दर अभ्यासता ४.९ टक्के आहे तर महाराट्रातील ग्रामीण दर ३.३ टक्के तर शहरी ७.४ टक्के आहे.

भारतात बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, ओडिशा, झारखंड आणि उत्तर भारतातील पहाडी राज्यांमधील तरुणांमध्ये बेरोजगारीचा प्रश्न फार भीषण झाला आहे. या राज्यांमध्ये तरुणांची संख्या भरपूर आहे. उद्योगधंदा काढण्यासारखी आर्थिक परिस्थिती नसते. लहान-सहान नोकरी सुद्धा मिळत नाही. अशा परिस्थितीत ही मुले गुन्हेगारी क्षेत्राकडे सहज वळू शकतात, असा निष्कर्ष एका समाजशास्त्रीय सर्व्हेतून निघाला आहे. उत्पादन, कृषी आणि सेवा या तीन क्षेत्रात रोजगार निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ शकते. सध्या कृषी क्षेत्राची स्थिती खालावली आहे. सेवा क्षेत्र काही प्रमाणात विस्तारत आहे, तर उत्पादन क्षेत्र हळूहळू जम बसवू पहात आहे, परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की मेक-इन-इंडिया सारखी महत्त्वाकांक्षी घोषणा झाल्यानंतर सुद्धा उत्पादन क्षेत्रात प्रगती होत नाही. एखाद्या इंजिनीअरकडे पूर्ण क्षमता असूनही किंवा एखाद्या व्यक्तीकडे उच्च दर्जाचे कौशल्य असूनही त्याला हलक्या किंवा न्यून दर्जाचा रोजगार करावा लागणे ही समस्या सध्या निर्माण झाली आहे. उच्चशिक्षितांना न्यून दर्जाचे काम करावे लागत असल्याने असमाधानाने आणि निरुत्साहाने काम केले जाते आणि त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. पुढे उत्पादन कमी म्हणून रोजगार कमी हे चक्र सुरू राहते. सध्या भारतात अशी स्थिती आहे की उच्चशिक्षित मुलांना एक तर रोजगार मिळत नाही किंवा त्यांच्या पात्रतेचे काम मिळत नाही. तर लाखो अकुशल मुलांना रोजगारासाठी वणवण करावी लागते. 'मेक-इन-इंडिया' ही योजना चांगली आणि महत्त्वाकांक्षी आहे. याकरिता तरूणांनी नोकरीच्या मागे न वळता रोजगार निर्मितीक्षम बनले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) जाधव जे.के. (२०११), बेरोजगारांसाठी सर्व शासकीय योजना, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
२) देशमुख प्रभाकर (१९८७), श्रमाचे अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर
३) चौधरी नितीन, अकोला जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राची बेरोजगारी निर्मूलनातील भूमिका एक व्यटी अध्ययन, शोध प्रबंध, मे २०१२
४) पटवर्धन वि.ग (१९४७) बेकारीचा कृतांत काळ, प्रकाशन वि ग. केतकर लोकसंग्रह, पुणे
५) फडणवीस मृणालीनी, देशपांडे प्राची (२००२), श्रमाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर
6) Banerjee Abhijit & Duflo Esther (2013), Poor Economics, Penguin Random House India, Gurgaon, Haryana
7) https://unemploymentinindia.cmie.com/
8) https://www.indexmundi.com/g/r.aspx?t=0&v=72&l=en

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

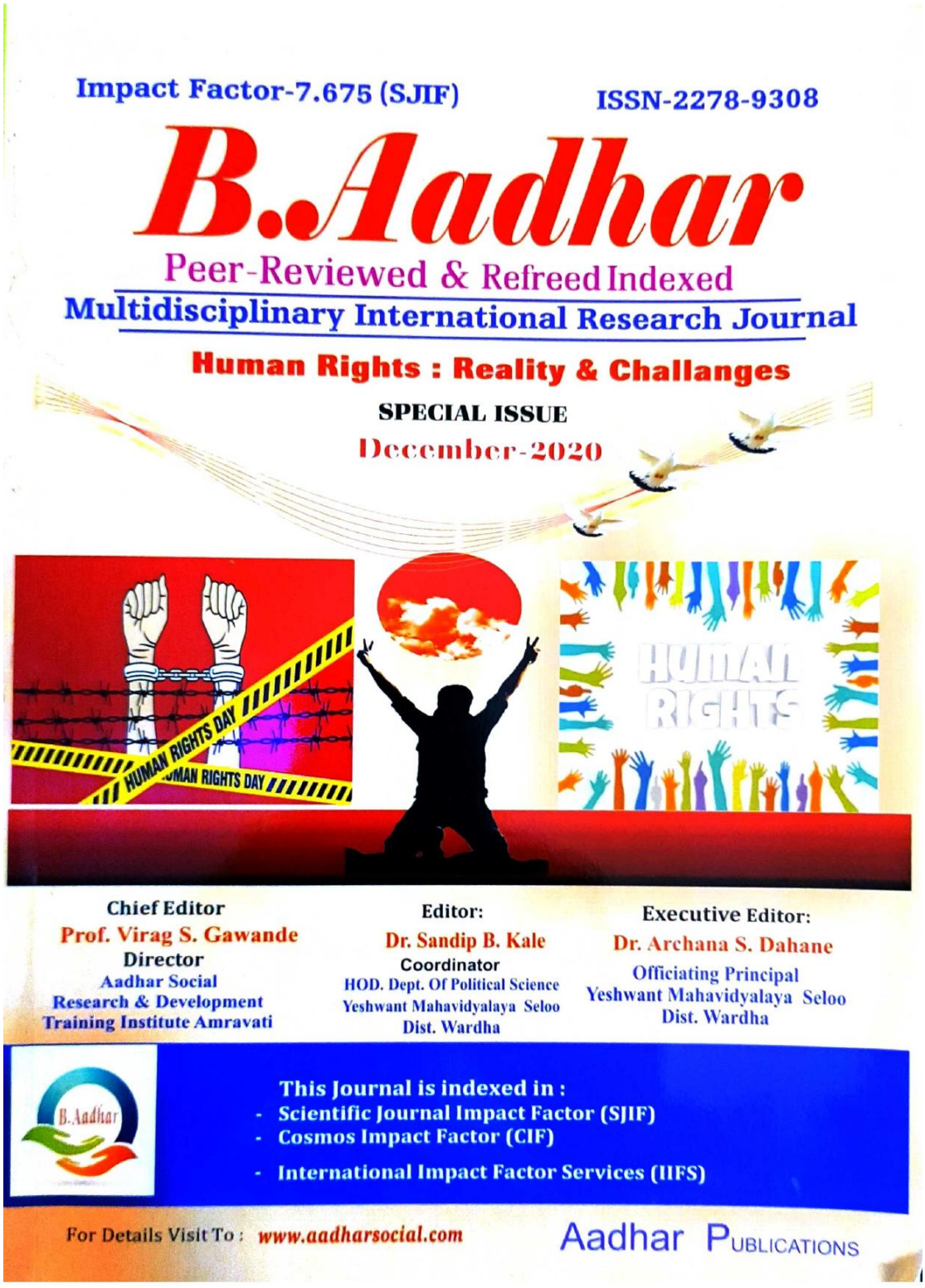
Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
Human Rights : Reality & Challanges
SPECIAL ISSUE
December-2020
HUMAN RIGHTS DAY
HUMAN RIGHTS
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha
Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

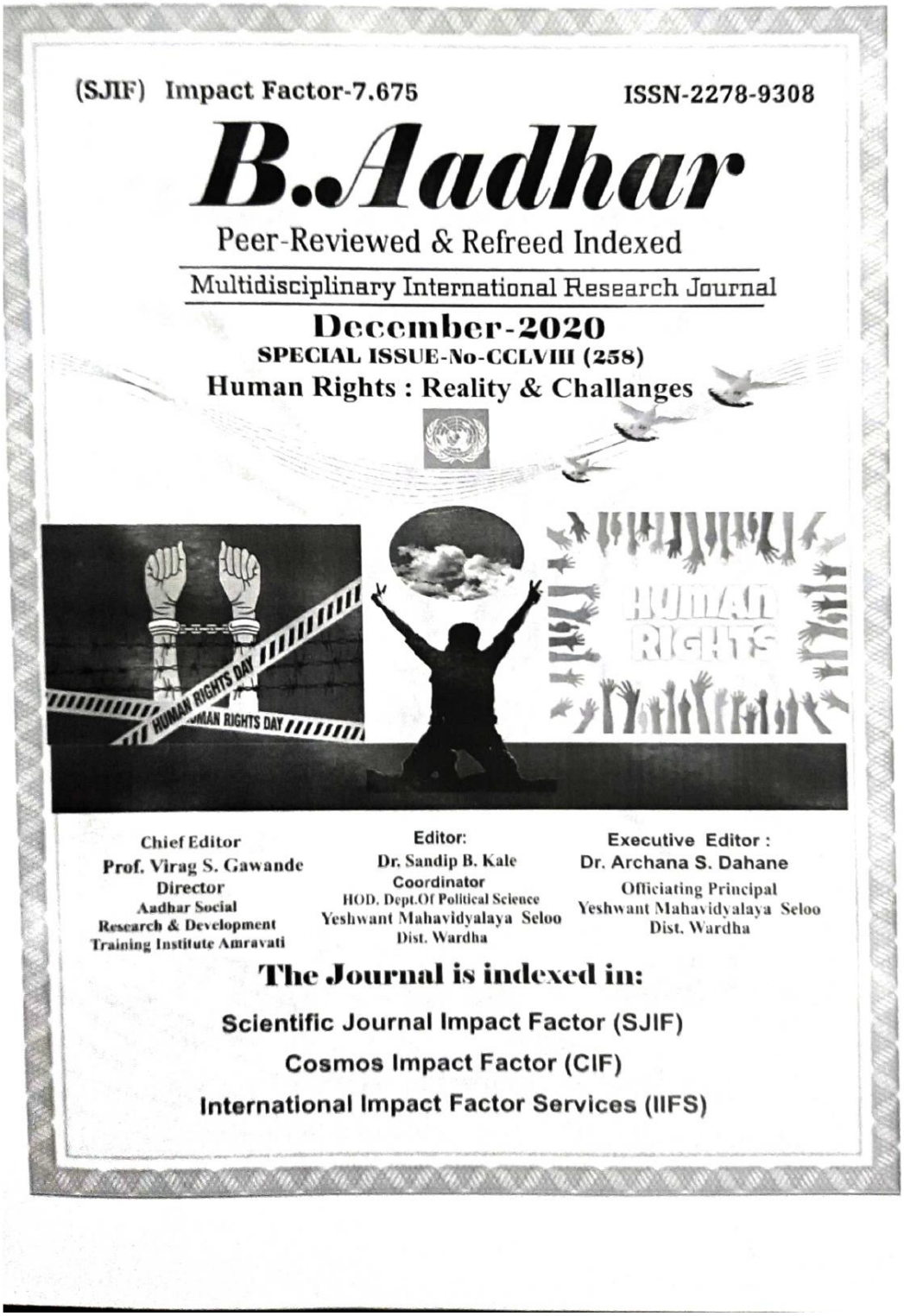

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020
SPECIAL ISSUE-No-CCLVIII (258)

Human Rights : Reality & Challanges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 258 | December,2020

23	महिला व मानवी हक्क	हर्षल बोरचाटे	92
24	मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान	प्रा. डॉ. विनोदकुमार सुकराम चोपकर	94
25	**अन्न सुरक्षा आणि मानवाधिकार**	**डॉ. गणेश आर. गाडेकर**	98
26	मानवी हक्क आणि कायदे	प्रा. दिपक आर.आटे	102
27	पर्यावरण आणि मानवाधिकार	डॉ. अनिल देशमुख	106
28	मानवाधिकार आणि स्त्रियांची बदलती स्थिती	डॉ. प्रांजू हिरेखन	110
29	संयुक्त राष्ट्र संघ आणि मानवाधिकार	प्रा. विठ्ठल सदाशिव चौधरी	115
30	मानवाधिकार : बाल कामगार	डॉ. विलास घोडे	120
31	जागतिकीकरण आणि मानवी हक्क	प्रा. विजय शामरावजी कांडलकर	127
32	मानवी हक्क आणि महिला	प्रा.डॉ.विद्या भैसारे	132
33	मानवाधिकार कायद्याचे उल्लंघन एक वास्तविकता	डॉ. वायभासे शिवाजी विठ्ठलराव	136
34	संयुक्त राष्ट्र संघटना व मानवाधिकार	डॉ.सुनिता प्रल्हाद मनवर	140
35	मानव अधिकार आणि भारतीय संविधान	**प्रा. डॉ कविता गंगाधर सोनकांबळे**	143
36	सत्यशोधक तत्वज्ञान : मानवी हक्कांचे घोषणापत्र	डॉ. शिंदे आर.डी.	146
37	लोकशाहीतील लिंगभाव असमानता आणि मानवी हक्क	**डॉ. संतोष एस. हुशे**	153
38	भारतीय नागरीकास मानवी हक्क व मुलभुत अधिकार यांची सखोल आवश्यकता	प्रा.कुमुद व्ही.चारमोडे	156
39	मानवी हक्क आणि बालकांचे हक्क	प्रा. कविता अशोक मोराडे	161
40	स्त्रिया आणि मानवाधिकार	प्रा. धर्मदास विश्वनाथ घोडेस्वार	164
41	शिक्षणाचे महत्व आणि मानवाधिकार	प्रा. डॉ. हेमचंद दुधगवळी	168
42	संविधान आणि मानवाधिकार	**डॉ. प्रमोद चव्हाण**	171
43	मानवाधिकार बालकामगाराकरिता आशेचा किरण	डॉ. नितीन चौधरी	173
44	आदिवासींच्या मानवाधिकाराचे हनन व नक्षलवादी चळवळीचा विकास	दिलीप दामु कुमरे	178
45	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार एक विश्लेषनात्मक अध्ययन	डॉ. एन. आर. चिमुरकर	184
46	अल्पसंख्यांक, दलित आणि मानवी हक्क	अजित नानासाहेब भुसनूर	

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 258
ISSN : 2278-9308
December,2020

मानवाधिकार बालकामगाराकरिता आशेचा किरण

डॉ. नितीन चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

मानवी अधिकार तसे भारतासाठी नवे नाहीत. काही व्यक्ती भारतात मानवी अधिकारांच्या उगमाचा संबंध स्वातंत्र्य चळवळीशी लावतात. परंतु वैदिक काळातील विचारांतही मानवी अधिकारांना स्थान होते. ही गोष्ट लक्षात येते. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीतील सहिष्णूता, बंधूता, सर्वसमानता, न्याय व समान संधी ही मूल्ये मानवी अधिकारांचे दुसरे स्वरूप आहे. काळ बदलला तसा या मूल्यांमध्ये आणखी व्यापकता आली. हिंदू आणि बौध्द धर्माच्या तत्वज्ञानात अध्यात्म, विचारात आणि धार्मिक विचारात मानवी अधिकाराचे मुळ दिसून येते. अलिकडच्या काळात, स्वतंत्र्य चळवळीच्या वेळी, मानवी अधिकारांना मान्यता मिळालेली होती. यावरून लक्षात येते की, स्वातंत्र्य चळवळच मुळी ब्रिटिश अत्याचार आणि अन्यायाविरोधात होती. आपल्या अधिकारांबाबत लोकांमध्ये व्यापक जाणीव निर्माण झाली. स्वातंत्र्यानंतर या अधिकारांचा समावेश भारतीय संविधानात केल्याने नागरिकांना आपले अधिकार आपोआपच मिळाले.

जागतिक शांतता व सामाजिक सुव्यवस्था टिकून राहावी म्हणून २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघ (**युनो**) ची स्थापना झाली. या संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवाच्या मूलभूत हक्कांचा विचार करून जगातील सर्व मानवांना मानवी हक्क उपयोगात यावे याकरिता **'मानवी हक्कांची सनद'** तयार करण्यात आली. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्र संघाने १० डिसेंबर १९४८ ला या संकल्पनेला वैश्विक रूप प्राप्त करून दिले.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिका, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्वाच्या माध्यमातून मानवी हक्क संकल्पनेच्या विकासाला गती मिळाली, परंतु आज आर्थिक शोषण, जातीयता, धार्मिक संघर्ष, हिंसा, स्त्रियांवरील अत्याचार, बालकामगारांचे प्रश्न, शारीरिक शोषण इ. अनेक समस्यांनी ग्रस्त समाजात माणसाला माणूस म्हणूनही जगण्साचा अधिकार किंवा हक्क आहे की, नाही असा प्रश्न निर्माण होतो.

मानवी हक्कांच्या संरक्षणाविषयी संवेदनशील असणाऱ्या राष्ट्रापैकी भारत एक आहे. मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यातील बहुतांश तत्वांचा समावेश मुलभूत हक्कांच्या स्वरूपात भारतीय संविधानात करण्यात आली आहे. भारत हे विकसनशील राष्ट्र असल्यामुळे आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या योजना तयार करतांना मानवी हक्कांच्या संरक्षणाला प्राधान्य दिले जाते. भारतीय न्यायव्यवस्था सुध्दा मानवी हक्काविषयी अतिशय दक्ष आहे. "१९९३ मध्ये भारतात मानवी हक्क संरक्षण कायदा तयार करून मानवी हक्क आयोगाची राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर स्थापना करण्यात आली. या आयोगाच्या माध्यमातून व्यक्तीला न्याय देण्याचा प्रयत्न केला जातो". असे असले तरी मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक घटकांनी मोठे आव्हान निर्माण केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात मानवी अधिकाराच्या माध्यमातून बालकामगारांच्या समस्येचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

बलकामगार मुळातच दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रध्दा शिक्षणाचा अभाव, शिक्षणाच्या अपू—या सोयी व संधी, वाढती लोकसंख्या, सध्याची अनाकर्षक शिक्षण व्यवस्था, औद्योगिकरण, मुलांची अर्थाजनाची मानसिकता, उध्वस्त कुटुंब इ. समस्येतून निर्माण झालेली बिकट समाजिक समस्या आहे. बालकामगार प्रतिबंध व निमूर्लना संदर्भात अनेक प्रयत्न करण्यात आले असूनही आज शहरी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 258
ISSN : 2278-9308
December,2020

व ग्रामीण भागात बालकामगार दिसून येतात. या समस्येचा संबंध आता मानवी अधिकार व विकास प्रक्रियेशी जोडला गेलेला आहे. कारण बालक ही राष्ट्रची संपत्ती आहे. बालकांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, बौध्दीक व सामाजिक क्षमतांचा योग्य प्रकारे विकास घडवून आणणे महत्वाचे आहे.

- **बलकामगार म्हणजे कोण?**

बलकामगार वा बाल मजूर कोणास म्हणावे याबद्दल स्थूलमानाने असे म्हटले जाते की, देशपरत्वे ज्या विशिष्ट वयाच्या व्यक्तीस बाळ म्हटले जाते. त्या बालकास बालक म्हणून जगू न देता अत्यंत कमी वेतनावर वा बिगरवेतनावर १० ते १२ तास प्रौढासारखे काम करावे लागते.

भारतात १४ वर्षे हे द्विभाजक वर्षे मानून बालकामगार व पौढ कामगार असा फरक केला जातो. साधारण: १४ वर्षाखालील मुले वा मुली जेव्हा स्वत:ची उपजीविका व कुटुंबाच्या उपजीविकेसाठी म्हणून काम करतात. त्यांना बालकामगार म्हटले जाते. भारतीय घटनेने १४ वर्षाखालील मुलास किंवा मुलीस कोणत्याही कारखान्यात किंवा अन्य कष्टदायक अशा कामास लावण्यास प्रतिबंध केला आहे.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने (International Labour Origination) बालकामगाराची व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, 'बालकामगार म्हणजे ज्या बालकांवर बालपणीच प्रौढत्व लादले जाते व अत्यंत कमी वेतनावर दिवसभर त्यांच्या शारीरिक व मानसिक विकासास बाधक ठरेल अशा परिस्थितीत काम करावे लागते. त्यांच्या भवितव्यासाठी उपयोगी पडू शकेल असे अर्थपूर्ण शिक्षण व प्रशिक्षणापासून त्यांची फारकत झालेली असते'.

युनायटेड स्टेटस डिपार्टमेंट ऑफ लेबरने देखील बालकामगारांची समर्पक व्याख्या दिलेली आहे. 'बालकामगार म्हणजे अशी मुले व मुली ज्यांना त्यांच्या अल्पवयाचा विचार करता अयोग्य व असुरक्षित काम करावे लागते व बालकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने कामाच्या ठिकाणची स्थिती अत्यंत विघातक असते'.

- **शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :**
  १. बलकामगारांसंबंधीत भारतीय संविधान व कायदयातील तरतुदी जाणून घेण.
  २. बलकामगाराचा अर्थ स्पष्ट करणे.
  ३. बलकामगाराची समस्या निमूर्लनासाठी उपाययोजना सूचविणे.
- **शोधनिबंधाची गृहितके :**
  १. भारतात मानवाधिकार हा बालकामगारांसाठी दिसून येत नाही.
  २. भारतात बालकामगारांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढतच आहेत.
  ३. बलकामगाराची समस्या निमूर्लनासाठी निर्माण करण्यात आलेले कायदे कागदावरच अंमल केले जातात.
- **बालकामगार प्रतिबंधासाठी भारतीय संविधानात तरतुदी :**
  १. कलम – २४ नुसार १४ वर्षाखालील बालकांना उद्योग खाणकाम, धोकादायक व्यवसाय यात काम करण्यास प्रतिबंध.
  २. कलम – ३१ नुसार बालकामगारांना मजुरी करण्याची सक्ती करण्यात येणार नाही.
  ३. कलम – ४५ नुसार बालकांना मुक्त, मोफत व सक्तीचे शिक्षण
  ४. याशिवाय राज्यघटनेतील कलम – १५, २१, ३२, ३९ मध्येही बालकामगार विषयक तरतुदी आहेत.

बालकामगार प्रतिबंधासाठी भारतीय संविधानातील तरतुदीशिवाय अनेक कायदेशीर तरतुदी सुध्दा करण्यात आलेल्या आहेत. त्या खालील प्रमाणे...

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 258 | December,2020

- **बालकामगार प्रतिबंधासाठी कायदेशीर :**

१. रॉयल कमिशनने १९३३ साली बालश्रम अनुबध्द कायदा पास करून या कायद्यान्वये १५ वर्षापर्यंतच्या मुलाच्या पालकांनी कर्ज मिळविण्यासाठी मुलाचे श्रम मालकाकडे ग्रहण ठेवणे व मालकास मुलाकडून काम करवून घेण्याची प्रथा बेकायदेशीर ठरविण्यात आली. व या कायद्याचे उल्लंघन करणा—या पालकास व मालकास दंड ठोठावण्याची तरतूद यात केली गेली.

२. १९३८ साली बाल रोजगार कायदा करून १५ वर्षाखालील बालकांना रेल्वे, बंदर, येथे माल उचलणे, गालिचे विणणे विडया तयार करणे, साबण बनविण, स्फोटके वा दारूगोळा तयार करणे वगैरे व्यवसायात बालकांना काम करण्यास मज्जाव करण्यात आला.

३. १९४८ साली करखाना कायदा पास करून बालकांना कारखान्यात काम करण्यास प्रतिबंध करून इतरत्र साडेचार तासापेक्षा अधिक काम व रात्री १० ते सकाळी ६ वाजेपर्यंत बालकामगाराची कामाची वेळ वरविण्यास बंदी घालण्यात आली.

४. १९५१ मध्ये खाण कायदा करून मळा व खाणीत १५ वर्षाखालील बालकांना काम करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.

५. १९७९ साली सर्व जगभर आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष च्या निमित्ताने बाल कामगारांच्या विकासासाठी त्यांच्या समस्येच्या निवारणार्थ अनेक योजना राबविण्यात आल्या. बाल कल्याण हे या योजनेचे उद्दिष्ट होते.

६. १९८६ साली बंगलोर येथील CCL म्हणजे Concerned for Child Labour या सेस्थेने बाल मजुर समस्येच्या निराकरणास्तव सातत्याने प्रयत्न करून ६ बालमजूर प्रतिबंधक व नियमन अधिनियम १९८६ हा प्रभावशाली कायदा शासनाला पास करायला लावला. पण कायद्यातील तरतुदींची प्रत्यक्षात अमंलबजावणी व्हावी यासाठी १९८७ साली बालकामगाराकरिता एक राष्ट्रीय धोरण तयार करण्यात आले आहे.

- **भारतातील बालकामगारांची स्थिती :**

भारतात बालमजूर मुख्यत: औद्योगिक व्यवसाय भोजनालय, खाणकाम, आगपेटी कारखाने, बिडी व्यवसाय, मासेमारी, कुक्कुटपालन, व प.बंगाल यासारख्या राज्यात Child smuggling इ. व्यवसायात आढळतात. भारतात सर्वाधिक बालमजूर आंध्रपदेशात आहेत. तसेच मध्येप्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश या राज्यात प्रत्येकी १५ लाखाहून अधिक बाल कामगार आहेत. जागतिक बालकामगारांच्या ३२ टक्के बालकामगारा भारतात आहेत. महाराष्ट्रातील बालकामगारांची संख्या १५ लाखापेक्षा जास्त आहे. चिल्ड्रेन वेलफअर ऑर्गनाईझेशनने प्रसिध्द केलेल्या सर्वेक्षणात विदर्भातील बालकामगारांची संख्या ४० हजारांच्या आसपास आहे.

- **भारतातील बालमजूरीची कारणे :—**

१. गरिबी/दारिद्रय :

आपल्या देशात दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगणा—या लोकांची संख्या ३५ टक्के आहे. गरिब कुटुंबातील कर्त्यापुरूषांच्या कमाईने कुटुंबाचे उदरनिर्वाह होईलच याची शास्वती नसल्याने अशा परिस्थीतीत कुटुंबातील मुले—मुली आपोआपच मजुरी/काम करणे भाग पडते.

२. पालकांची व्यसनाधीनता :

पलकांची व्यसनाधीनता ही अनेकदा बालमजुरीस कारणीभूत ठरते. दारू, गांजा, जूगार व इतर मादक पदार्थ यासारख्या व्यसनांच्या आहारी गेल्याने कर्त्यापुरूषाची सर्व कमाई व्यसनात संपते. त्यामुळे तो आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी योग्यपणे पार पाडू शकत नाही. परिणामी अशा कुटुंबातील लहान मुलांवर निरनिराळी कष्टाची कामे करण्याची वेळ येते.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 258 | December,2020

३. **कर्जबाजारीपणा :**

दारिद्रात जीवन जगणा–या अनेक लोकांवर कर्जबाजारी होण्याची वेळ येते. आजार, मुलींचे लग्न अशा अनेक कारणामुळे त्यांना सावकारांकडून कर्ज काढावे लागते. व्याज वाढू नये व कर्ज लवकरात लवकर फेडले जावे या उद्देशाने स्वत:च्या मुलांना कामावर पाठविल्याखेरीज त्यांच्याकडे दुसरा पर्याय नसतो.

४. **कुटुंबातील सदस्यांची संख्या जास्त :**

गरीबी व वाढती लोकसंख्या याचा जवळचा संबंध आहे. भारतात कुटुंब नियोजनाचे महत्व अद्यापही समजले नाही. मोठे कुटुंब, गरिबी व कुटुंबप्रमुखाचे मर्यादित उत्पन्न यामुळे कुटुंबातील लहान मुलांना देखील कामावर जाण्याशिवाय पर्याय नसतो

५. **वाढती महागाई :**

भारतात महागाई दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळे दारिद्रय रेषेखालील जनतेला आपला उदरनिर्वाह करणे फार कठिण झाले असल्याने आपले उत्पन्न वाढावे म्हणून त्यांच्या कुटुंबातील लहान मुलांना काम करून उत्पन्न वाढीत हातभार लावावा लागतो.

६. **कुटुंबाचे विघटन :**

आई–वडीलांमध्ये बेबनाव झाल्यामुळे कुटुंबाचे झालेले विघटन हे देखील बालमजुरीचे कारण आहे. कौटुंबिक किंवा इतर कारणाने घटस्फोट घेतला गेला तर आई आणि वडील सुध्दा मुलांची जबाबदारी घेतलेल्या व्यक्तीने पुर्नविवाह केला तर त्या मुलांना सावत्र बापाचा किंवा आईचा जाच सहन करावा लागतो साहाजिकच अशा मुलांच्या नशिबी बालमजुरीशिवाय दुसरा पर्यायच नसतो.

७. **अनाथपणा :**

काही दुदैवी कारणाने आई–बाबाचे छत्र हिरावल्या गेले तर अशा अनाथ मुलांचे नातेवाईक मुलांची जबाबदारी घेत नाहीत. ती मुले शेवटी निराधार होतात परिणामी, अनाथ व निराधार झालेल्या मुलांना आपले पोट भरण्यासाठी कष्टाची कामे करावी लागतात.

७. **बालकामगारांच्या विकासासाठी शिफारसी / उपाययोजना :**

१. प्रत्येक कुटुंबातील १४ वर्षापेक्षा कमी वय असलेल्या मुला–मुलींना सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा अधिक कठोर करावा.
२. बालकामगार प्रतिबंध कायदा कडक करून त्यांची कठोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.
३. बालकामगार ठेवण्यात व्यवसायिकांना व कारखानदारांना विनाविलंब तुरूंगात पाठवावे.
४. शाळेत लहान मुला–मुलींना आकर्षित केले जाईल अशी शिक्षण पध्दती शासनाने अमंलात आणावी.
५. दारिद्रय रेषेखालील गरीब कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणासाठी अस्तित्वात असलेल्या शासकीय आश्रमशाळा इतर शाळांच्या गुणवत्तेबाबत शासनाने विशेष काळजी घ्यावी.
६. शाळेत येणा–या सर्व मुला–मुलींना आर्थिक सहकार्य करणा–या योजना सुरू कराव्यात.
७. स्वयंसेवी संस्था व जागृत नागरीकांनी निराधार बाल कामगारांचा शोध घेवून बालकामगारांच्या पुर्नवसनाची शासनाने दखल घ्यावी याची काळजी घ्यावी.

सारांश :

बालकामगार समस्येचे समुळ उच्चाटन करायचे असल्यास समाजातील सर्व सुजान घटकांनी पुढे येवून लढा देणे गरजेचे आहे. समाजात कार्यरत सर्व स्वयंसेवी संस्था व संघटनांनी सक्रीय जनजागृती घडवावी. बालकामगारांना कामावर ठेवणाऱ्या व्यवसायिक व कारखानदारांवर कठोर कारवाई करण्यात यावी. शासनाने बालकामगारांच्या पुर्नवसनाची विशेष काळजी घ्यायला हवी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 258
ISSN : 2278-9308
December,2020

जेणेकरून जगण्याचा मानवी अधिकार डावललेल्या बालकामगारांना मानवी अधिकारांच्या कायद्याने एक आशेचा किरण मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. मेहेमे, डॉ. स्मिता – भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकर, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, जुलै २०११
२. कोंडेकर, ए. वाय.,– भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, डिसेंबर–१९९८
३. बालश्रम और फॅक्टरी अधिनियमोंका आर्थिक इतिहास पत्रिका,१९८०.
४. Sharma Dr. Gokulesh, Human Rights and Social Justice, Deep & Deep publications, New Delhi-2004.
५.

Research Paper Published in Journal

Department of Music

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. A. M. Ambhore	05	00	00	00	01	**06**
2	Dr. N. L. Gondane	11	02	02	03	00	**18**
3	Dr. D. V. Pande	00	00	01	07	02	**10**
4	Mr. V. S. Chapke	00	01	02	01	01	**05**
5	Mr. A. P. Nimbalkar	00	02	01	00	03	**06**
6	Mr. S. B. Sagane	00	00	01	01	01	**03**
7	Dr. V. R. Alshi	00	01	01	02	00	**04**
	Total	**16**	**06**	**08**	**14**	**08**	**52**

Vol 6 Issue 5 Nov 2016 ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2231-5063**

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.org

ISSN: 2231-5063 Impact Factor :4.6052(UIF) Volume - 6 | Issue - 5 | November - 2016

GRT Golden Research Thoughts

भारतीय संगीत आणि सौंदर्यशास्त्र

डॉ. सौ. अर्चना माधव अंभोरे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

भारतीय संगीत, साहित्य, नृत्य, नाट्य, शिल्प इ. सर्व कलांना एकत्र आणणारा सौंदर्यशास्त्र हा एक धागा आहे. मूलत: रसिकतेचे बीज कुठल्या एका कलेत नसून त्या कलेच्या मुळाशी असलेल्या दृक श्राव्य संवेदनेत त्या बाबतच्या उपजत, उत्कट संवेदनशीलतेत आहे. कलेच्या क्षेत्रात कलाकृतींनी मोहरुन जाणे हा आनंदाचा ठेवा आहे. सौंदर्यनिर्मिती करता येणे यापरती मानवाला दुसरी श्रेष्ठ देणगी नाही. सत्य आणि सौंदर्य यांच्यात कोटी-भिन्नता आहे. त्यामध्ये सौंदर्याची श्रेष्ठता आहे. मानवी अनुभवाच्या मुळाशी इंद्रिय संवेदना असतात, म्हणून मानवी मनाची धडपड सतत संवेदनांची संगति लावण्याकडे असते. अनुभवांची ओढ एकतर सत्याकडे असते किंवा सौंदर्याकडे असते. सत्य आणि सौंदर्य हीच अंतिम मूल्ये आहेत.
प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय संगीत आणि सौंदर्यशास्त्र याचा वेध घेतला गेला आहे.

*बीज शब्द :*सौंदर्यशास्त्र, सौंदर्यानुभूती, अभिरौची शास्त्र, रस-भाव सिद्धांन्त.

प्रस्तावना :

प्राणिमात्रांमध्ये अभिनय, मुद्रा आणि नादाधारे भाव प्रकट करण्याची जिज्ञासा स्वभावत:च असते. अभिनयाने नाट्यास जन्म दिला, तर नादातून भाषा आणि संगीताची निर्मिती झाली. नाद आणि अभिनयाशी संबंधित जेवढ्या कला आहेत त्या समस्त मानवी मनांना आनंद देतात. एव्हढेच नव्हे तर व्यक्तिगत राग, द्वेषापासून ब्रम्हानंदा सारखा अलौकिक आनंद देतात, मनुष्यास मोक्ष प्राप्ति करून देतात. 'शब्द', 'स्वर' आणि 'अभिनय' या सर्वांची एकत्रित शक्ती 'रसाची अलौकिक निर्मिती करण्यास सहायक ठरतात.

संगीत कलेमध्ये गीत, वाद्य आणि नृत्य शब्द, स्वर आणि अभिनय हे येतात. मानवी हृदयात स्थायी भाव सदैव असतात. त्या भावांच्या उद्दीपनातून रस निष्पत्ती होते आणि त्या रसातून कला जन्य सौंदर्याची अभिव्यक्ती होते. यालाच इंग्रजीत 'ऐथेस्टिक व्हॅल्यू ऑफ आर्ट' म्हणतात.

भारतीय संगीतातील सौंदर्यशाखेबद्दल, विपूल प्रमाणात विचार झालेला आहे. 'संगीत', 'साहित्य', 'नृत्य', 'नाट्य', शिल्प इ. सर्व कलांना एकत्रित आणणारा सौंदर्य शास्त्र एक समान धागा आहे.

सौंदर्यबोध करुन देणारी इंद्रिये :

'नेत्र' आणि 'कर्ण' ही दोन्ही ज्ञानेंद्रिये आहेत. सौंदर्यबोध करून देतात. भारतीयांच्या मते रंग, श्रवण, रुप, गंध, स्पर्श यां पाच क्रियांतून सौंदर्य बोधाचे आकलन होते म्हणून त्यांना बोधेंद्रिय मानतात. त्यांच्या मुळेच सौंदर्य ग्रहण करता येते. रुप, रंग, गंध, श्रवण, स्पर्श यांच्या माध्यमातून ज्या प्रमाणात रसोत्पादन कमी, जास्त असेल त्या मानाने ती वस्तू कमी अधिक प्रमाणात सुंदर समजली जाते.

सौंदर्याचा अर्थ :

'अभिरुचीला मान्य असणारा', 'अभिरुचिपूर्ण' किंवा 'अभिरौचिक' असा सांगता येईल.२ एकाच एका अभिरुचीला 'सौंदर्य' आणि 'कुरुपता' यांचा प्रत्यय येत असतो, तीच ती सुंदर/कुरुप असा मूल्यनिर्णय करीत असते म्हणून संगीतातील कलात्मकतेचे आणि अकलात्मकतेचे शास्त्र म्हणजे संगीताची अभिरौचिकी. (ईस्थेटिक्स ऑफ म्युझिक)

भारतीय विचारवंतांच्या मते -

सौंदर्याचे भारतीय विचारवंतांनी दोन भाग मानलेले आहेत (१) प्राकृत (२) अप्राकृत

अप्राकृत सौंदर्य :

अप्राकृत सृष्टी सौंदर्य मन व बुद्धी मध्ये अगोचर आहे. अवर्णनीय, आतुलनीय आहे, त्याला मोजमाप नाही. भाषा नाही. ते 'अनिर्वचनीय सौंदर्य सुख', सौंदर्याच्या विधात्मक भक्तियोगात 'अध्यात्म' या साधनांनी ओळखले जाते. उपनिषदात त्याला 'विज्ञान' असे संबोधले आहे.यालाच अध्यात्मवादी, 'विज्ञान चक्षू' किंवा 'भक्तिनेत्र' म्हणतात. संत गुलाबराव महाराजांना अंध असून देखील 'प्रज्ञाचक्षू' याच कारणाने संबोधले आहे.

सौंदर्यशास्त्र आणि संगीत या विषयी मर्ढेकर म्हणतात -

(अ) 'All arts aspire in the stage of Music'

असे बी. सी. मर्ढेकरांनी सौंदर्याची परिभाषा करतांना म्हटले आहे.३

(ब) सौंदर्य हा एक मूलभूत संबोध आहे. त्याचे स्पष्टीकरण त्याच्या सारख्याच दुसऱ्या मूलभूत संबोधाच्या सहाय्याने करता येते. सौंदर्याइतकाच दुसरा मूलभूत संबोध म्हणजे 'सत्य' असे देखील मर्ढेकर म्हणतात. ४ मर्ढेकरांच्या मते सौंदर्य शास्त्र हे वर्णनपर शास्त्र नसून आदर्शी (नॉरमेटीव्ह) शास्त्र आहे.

(क) संगीत कला ही सर्व श्रेष्ठ कला आहे आणि वाङमय कला ही सर्वात कनिष्ठ असल्याचे सांगितले आहे. इतर ललित कला या दोहोंमध्ये कुठेतरी बसतात.५ चित्र, शिल्प, नृत्य, वास्तू या कलांच्या पायऱ्या कोणते ते मात्र त्यांनी सांगितले नाही. एकाच संवदनेवर आधारलेली कला ही मध्यमदृष्ट्या नितळ व म्हणून श्रेष्ठ कला होय.

गंध-स्पर्श-रस संवेदनानुभव जीवनोपयोगी असतात. श्रुती आणि दृक संवेदनाच्या तुलनेने गंध, स्पर्श, रस या लवकर शिणणाऱ्या संवेदना आहेत श्रुतिप्रत्यय आणि दृक प्रत्यय दीर्घकाळ न शिणता घेऊ शकतो.

मर्ढेकरांची सौंदर्यमीमांसा :

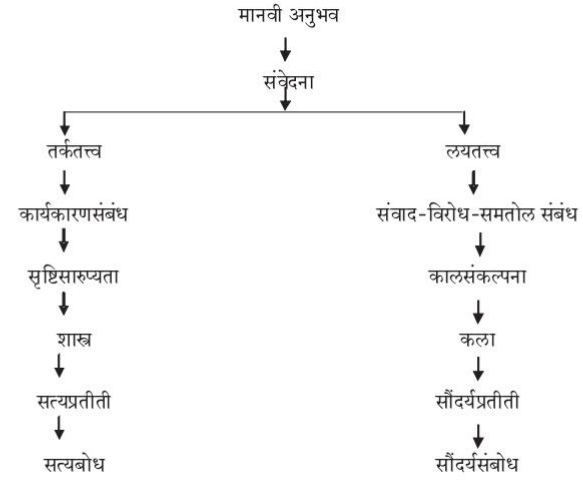

संगीत आणि सौंदर्य :

संगीताच्या सौंदर्यशास्त्रात संगीतसंबद्ध संकल्पनांचे अर्थ, त्यांचा पारस्परिक संबंध, सौंदर्याच्या दृष्टीने त्यांची एक व्यवस्था या गोष्टी आणि यासंबंधी काही गोष्टींचा समावेश होतो. संगीताचे सौंदर्य राग, ताल अर्थात गीतांच्या लयीवर अवलंबून असते. स्वरांचे का कू हे देखील महत्त्वपूर्ण अंग होय. कोणत्याही एका स्वर समुदायाने अथवा शब्दाच्या स्वर व रसमय परिपाकाने संगीतकार श्रोत्यांच्या मनात रसनिष्पत्ती करण्यात यशस्वी होतो.

संगीताचे सौंदर्य, नाद आणि लयीच्या सूक्ष्म तत्त्वाधारित आहे. नाद आणि लयीचे तत्त्व संगीताचे 'प्राण' आहेत. ऋषि, महर्षिंनी नाद सौंदर्यातून उत्पन्न रस-तत्वाचा विचार करुन आनंद देणाऱ्या नियमांना स्थापित केले आहे.

लय तत्त्वातून सौंदर्याचा प्रत्यय येतो व 'जिथे जिथे लय तिथे तिथे सौंदर्य' अशी मर्ढेकरांची भूमिका आहे. सृष्टि सौंदर्य, संवेदना निष्ठ, ललित कलांमधील सौंदर्य व वाङ्मय कलेतील सौंदर्य या सर्व सौंदर्याचा आधार लयतत्त्व हाच आहे.

लयतत्त्व गति सापेक्ष असल्याने गति असेल तेथेच लयतत्त्वाचा अविष्कार होऊ शकतो. जेथे प्रत्यक्ष गती नाही तेथे लय असू शकत नाही. 'लय' हा मूलत: गायनकलेतील शब्द आहे. मात्र तो चक्षुग्राह्य अशा इतर कलाकृतींच्या संदर्भात देखील वापरला जातो. संगीतामध्ये तो गत्यर्थक व कलार्थक असा आहे. गतीचे तीन प्रकार आहेत. द्रुत, मध्यम आणि विलंबित. इतर कलांच्या बाबतीत त्याचा अर्थ Harmonius corelations of parts असा होतो. कारण घनरुप द्रव्य किंवा रेषा-रंग यांचे आधार स्थिर असतात. या चक्षुग्राह्य गोष्टींना गती द्रुत किंवा विलंबित कशी असू शकेल? नृत्य आणि संगीतातच ते शक्य आहे. संगीत कलेमध्ये व नृत्यकलेमध्ये गत्यर्थक लय असते. संगीतकलेमध्ये स्वरप्रवाहातून गतीचा प्रत्यय येतो तर नृत्यकलेमधून अवयवांच्या हालचालीतून गती जाणवते.

लयतत्त्व :

गतीची संकल्पना कालसंकल्पनेवर आधारित संकल्पना आहे. कालसापेक्षगती अवकाश (स्पेस) या दुसऱ्या मूलभूत संकल्पनेतून अविष्कृत होत असते. संगीतात

श्रुतिसंवेदनेतील दोन घटकांतून, चित्र-शिल्प इ. कलांमधे दोन रंगादि घटकांतून, साहित्यात भावार्थातील घटकांतून ते अविष्कृत होत असते.

थोडक्यात - प्रत्येक कलाकृती आपल्या माध्यमातील घटकांमध्ये अवकाश निर्माणक रते व त्या अवकाश कालविभक्त घटकांना कालतत्वाने जोडत जाते. हे कालतत्व ही कला कृतीतील खरी गती व तेच लयतत्त्व असते.

संवाद संबंध, विरोध संबंध व समतोल संबंध यांच्यात जेव्हढी नवीनता (जीळसळपरश्रळीं) असेल तेवढी त्या कलाकृतीतील सौंदर्य संपन्नता वृद्धिंगत होईल.

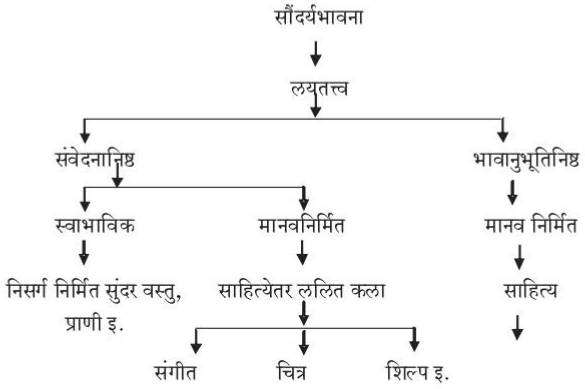

'लय' व 'ताल' या दोन संज्ञांमधील फरक :

'लय म्हणजे मोजण्याचे लहानात लहान युनिट अथवा एकक म्हणजे मात्रा व मात्रांचे कमी-अधिक संख्यांचे गट म्हणजे ताल होत. लय ही सर्वात्रिक असते. कोठल्याही देशातील संगीतात आढळते, पण ताल ही खास भारतीय संकल्पना आहे. भारतीय कलावंतांच्या बुध्दीची एक मोठी झेप म्हणजे ताल होय म्हणून ताल हे भारतीय संगीताचे वैशिष्ट्ये आहे. तालामध्ये आवर्तन आहे. चक्राकार गती आहे म्हणजे ताल हा चक्राप्रमाणे गोल फिरुन पुढे जात असतो तर लय ही रेषेप्रमाणे अखंड पुढे धावत असते, ती उलट मागे येत नाही.६

संगीतातील सौंदर्य, नाद आणि लयींच्या सूक्ष्मतत्वावर अवलंबून असते. ही तत्वे संगीतामध्ये प्राणप्रतिष्ठा करतात. श्रुतिपासून स्वर, स्वरापासून राग, रागाला रसामधील परिणित करुन उत्साह, विनोद, मादकता, करुणा, चिंता व उत्सुकता इ. च्या माध्यमातून मनुष्य मात्राला तन्मय करतात.

विद्वान पंडितांनी नाद सौंदर्यामधील उत्पन्न रस तत्वांचा विचार करुन आनंद प्रदान करणाऱ्या तत्त्वाची निर्मिती केली. ते नियम आपणास नियमबध्द करु शकत नाहीत, परंतु लोकरुचि, लोक स्थितीनुसार देशकाल परत्वे परिवर्तन, परिवर्धन करण्याचा अधिकार देखील प्रदान करतात. प्राणिमात्राच्या हृदयातील स्थायी भाव जेव्हा दैनंदिन अथवा लौकिक व्यवहारातील भाव, राग, व्देष, मत्सर इ. क्रियांमुळे जागृत होऊन त्यामध्ये विकृती येते. त्याऐवजी संगीत व इतर महत्त्वपूर्ण कलांच्या माध्यमातून भाव जागृती होते तेंव्हा ते सद्प्रवृत्तीचे भाव सौंदर्य चेतनेने प्रगट होतात. म्हणुनच राग, व्देष, मत्सर इ. विकृतीचे भाषण मानवाला ऱ्हासाकडे अवनती कडे घेऊन जातात तर संगीतादि कल्प जन्य भाव मानवाला चेतना अथवा उत्कर्षाकडे घेऊन जातात.

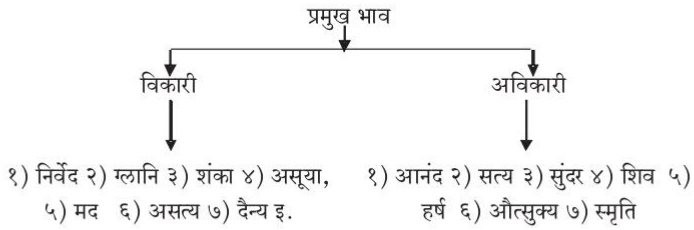

महर्षि भरताच्या मतानुसार मानवाच्या मनातील भाव, विभाव व अनुभाव यांच्या संयोगाने रस निष्पत्ति होते. जर कल्पनाभूति असेल तर अविकारी रुपात घेऊन चेतनेला शुद्ध किंवा सात्त्विक आनंद प्रदान करुन उच्चभ्रू बनवितात. संगीतातील आचार्यांनी व्यंजना शक्ति मानलेली आहे. आनंदवर्धन आचार्यांनी असे म्हटले आहे की गीताचे शब्द अवाचक असून देखील रस व्यंजक असतात. ज्या प्रमाणे गेयस्वरांचे देखील विशिष्ट रुप असते. स्थायी स्वरांपेक्षा स्वर विशेष याचे अंतर त्याचे स्वरुप स्पष्ट करते.

ज्याप्रमाणे वाक्य समाप्त झाल्यावर त्याच्या अर्थाचा बोध होतो. त्याचप्रमाणे गेय स्वर संदर्भाने अंगभूत स्वर आपल्या स्वरुपानंतर रसभाव बोध करतात. गीतातील स्वरांचे स्वरुप व्यंजनेचे माध्यम आहे. नवनविन शब्दांद्वारा अभिनयाची व्यंजकता सिद्ध होते.

संगीताचे सौंदर्य अशा रसामध्ये समाविष्ट आहे की, ते रजोगुण, तमोगुण समाप्त झाल्यानंतर अंत:करणातील सत्व गुणाला वृद्धिंगत करुन विशेष चैतन्य स्वरुप परिचायक ठरतात. त्यावेळी मानव काम, क्रोध, शोक, लोभ अथवा चिंता इ. पासून मुक्त होऊन ब्रह्मानंद सहोदर सांगीतिक आनंदामध्ये अवगाहन करु लागतो.

नादसौंदर्य समस्त प्राणीमात्रांना प्रभावित करण्यासोबत जड प्रकृतीला देखील प्रभावित करते. म्हणूनच नादोमयं जगत सर्वम् संबोधले गेले आहे. स्वरोत्पत्ति होताच तत् संबंधित भाव उत्पन्न होतात. ते भाव स्वर विंदु व नाद कंपनाच्या विस्ताराने उत्कट आणि गहन होऊन पंच महाभूतामध्ये संचार करीत हृदय आणि मस्तक कोषाला नियंत्रित

करतात. त्यामुळे जड आणि चेतन यांच्यामध्ये एक व्यवस्था स्थापित होते. काल साक्षात रुप ग्रहण करु लागतो आणि त्या रुपात मन:स्थिती पूर्व संस्कार व स्थायी रुप भावाच्या उद्दीपनामधून योग्य प्रतिबिंब दिसू लागते व बिंब रुप रसोद्रेकाच्या माध्यमातून हृदयाला काल्पनिक सुख व दु:ख प्रदान करतात. या अवस्थेमध्ये ठोस पदार्थ संचरणशील मुक्त व पारदर्शी बनतात. स्वराची दीर्घता, विस्वरता, सुरेलपणा, वादी-अनुवादी प्रतिरोधी आणि द्वंद्वात्मक स्थिती व तत्संबंधीत कारण नाद सौंदर्याच्या चरमावस्थेपर्यंत पोहोचतात म्हणून संगीत ऐकतांना मध्ये-मध्ये अविस्मरणीय आनंदातिरेकाची स्थिती उत्पन्न होते. काल, उर्जा, पदार्थ यांच्यामध्ये एका सामंज स्वरुप समरुपाचे स्थापत्य होते. चेतनेचे आवरण नष्ट होऊन त्याची चेतनता व स्वरांवेद्य आनंदाचा अनुभव होऊ लागतो तसेच बहिर्मुखी वृत्ती अंतर्मुखी होऊन सौंदर्यरुपात लीन होऊ लागते.

ध्वनिमधुन उत्पन्न व्यंजन शब्दाला जन्म देतो, शब्द अर्थाला जन्म देतो तर अर्थामधून स्पंदन उत्पन्न होते. स्पंदनातून पुन्हा स्वर उत्पन्न होतो. तर स्वरापासून सौंदर्याची सृष्टी होते. शब्द आणि त्यातून उत्पन्न होणारा अर्थ बराच मागे राहतो. जो पर्यंत शब्दाची सत्ता असते तो पर्यंत भौतिक आनंद व जो पर्यंत भौतिक आनंद आणि जो पर्यंत स्वरांच्या सत्तेस प्रारंभ होतो, तो पर्यंत अध्यात्मिक अनुभूती होते. हा अध्यात्मिक आनंदच, विशिष्ट आनंद किंवा सौंदर्यतत्व होय.

तळटीपा :

१.गर्ग, बाळकृष्ण, संगीत में सौंदर्यबोध, निबंध संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस, पृ. २२२
२.गोखले, विवेक (२००९), मैफिलीत जिज्ञासेच्या, पृ.५
३.संगीत सूरसागर (डिसें / जाने २०१५) पृ. ५
४.कुलकर्णी द. भि. (२००९) मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र - पुन: स्थापना, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. पृ.२१
५.तत्रैव पृ. २६१
६.ठकार सुलभा, 'लय आणि ताल', संगीत कलाविहार - जुलै १९८२, पृ. २१४.

संदर्भ ग्रंथ :

१)कंगले, र.प. (१९७४), दशरुपक विधान, साहित्य-संस्कृती मंडळ मुंबई - १९७४
२)पाटणकर, रा.भा. (१९७७), ईस्थेटिक्स सोसायटी - मौज प्रकाशन गृह मुंबई.
३)कुलकर्णी, द.भि. (२००९) मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र : पुन: स्थापना, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे - ३५
४)संगीत सूरसागर, (डिसें/जाने - २०१५)
५)संगीत कलाविहार, जुलै १९८२.
६)मर्ढेकर, बा.सी. (१९६०) सौंदर्य आणि साहित्य, मौज प्रकाशन गृह मुंबई.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org

Vol 6 Issue 11 Dec 2016 ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

Indian Streams Research Journal

ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625(UIF) Volume - 6 | Issue - 11 | December - 2016

पाठ्यक्रमात संगीताची आवश्यकता

डॉ. सौ. अर्चना माधव अंभोरे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती रा. दे. गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :

शिक्षणाचा उद्देश केवळ बालकाला इतिहास, भूगोल, भाषा, गणित इ. शिक्षण विषयांचे देणे नसून त्याच्या सुप्त गुणांचा सर्वांगीण विकास करणे आहे.

जर्मन शास्त्रज्ञ 'पेस्टॉलॉजी' यांच्या मते-

''शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या उपजत, स्वाभाविक, समग्र प्रगतीशील विकास आहे.''[1]

तर स्वामी विवेकानंदांच्या शब्दांत -

''मनुष्याच्या अंतर्निहित पूर्णत्वाला अभिव्यक्त करणे म्हणजेच शिक्षण होय.''

संगीत कलेद्वारे विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांचा सहज विकास होतो. विद्यार्थ्यांत काही बाबतीत जरी साम्य असले तरी त्यांच्यात थोडा तरी फरक हा असतो. कुणी विलक्षण बुध्दिमत्तेचा धनी तर कुणी मंदबुद्धि, कुणाची तेज स्मरणशक्ती तर कुणी कल्पना प्रधान, कुणी खेळात चांगले तर कुणी उत्तम चित्र काढणारा, संगीत काव्यादि मुलांचे आवडीचे विषय, हे त्यांना मिळाल्यावर ते अधिक प्रगति करतात.

काही विद्यार्थ्यांची मानसिक पातळी साधारण किंवा अगदी साधारणतम असते. त्यांची स्मरणशक्ती अतिशय कमजोर असते. काही वेका एखाद्या विषयावर लक्ष केंद्रीत करु शकत नाही. अशा विद्यार्थ्यांवर केवळ संगीताद्वारेच उपचार करुन त्यांच्या उणीवा दुर करु शकतो. जवळपास सर्वच विद्यार्थ्यांना संगीताची आवड असते. 'गाना और रोना' सभी को आता है असे म्हटले गेले आहे.

'अभिनय आणि संगीत' ह्या मनुष्याच्या सहज प्रवृत्ति आहेत. 'जन्म' झाल्यावर तो रडतो हे जसं त्याला उपजतच येते, तसंच गाण देखील त्याची उपजत शक्ति आहे. 'संगीत' शब्दाची व्याख्याच मुळी 'संगीत रत्नाकर' ग्रंथात 'गीत, वाद्य व नृत्य' यांचा 'मेळ' अशी केली आहे. (गीत, वाद्य तथा नृत्तं त्रयं संगीत मुच्यते ।) संगीत शब्दात 'सम' हा उपसर्ग 'गीत' ला लागतो. 'सम्'

म्हणजे सह बरोबर. कशाच्या बरोबरचे गीत? तर वाद्य व नृत्य यांच्या बरोबर चे गीत। संगीतात रागाचे स्वर, त्याचे चलन, आरोह-अवरोह, पकड, जाति, समय इ. पाठ करण्याची आवश्यकता असते. या व्यतिरिक्त राग - विस्तारासाठी रागाचे मुख्य स्वर-समुदाय, त्यांचे समप्रकृतिक रागांची साम्य, भेद इ. गीतांचे शब्द देखील आवश्यक आहेत. गाता, वाजवितांना गायक, वादक नवनविन कल्पना साकारित असतो आणि त्याच वेळी रागातील स्वरांना साकार रुप प्रदान करीत असतो.

भारतीय संगीताचे एक वैशिष्ट्य आहे की, गायकाची गायकी, कल्पना आणि त्याची अभिव्यक्ति यांत जितके नाविन्य, वैविध्य तेवढाच तो उच्च दर्जाचा समजला जातो. अशा प्रकारे हिंदुस्थानी संगीताद्वारे बालकाची स्मृति, कल्पना आणि रचनाशक्तिचा विकास होतो. म्हणूनच फ्रोबेल ने किंडर गार्टन प्रणालीत संगीताला औयासक्रमाचे आवश्यक अंग मानले आहे. या प्रणालीत शिक्षिका गाते आणि गीता च्या भावानुकूल अंगाचे संचालन करते. मुलांमध्ये अनुकरण प्रवृत्ती अधिक असते. ते शिक्षिकेचे अनुकरण करतात. गातांना आनंद मिळवितात. अशा प्रकारे त्यांना- संगीतासोबतच भाषेचे ज्ञान देखील मिळते आणि ते व्यायाम देखील करतात.

दर्जेदार साहित्यकृती, काव्यकृति, संत-पंत काव्याची विद्यार्थ्यांना ओळख करुन त्यांच्या गळी उतरविण्याचे संगीतासारखे दुसरे साधन नाही.

संगीताद्वारे मुलांना नैतिकता, शिस्त देखल लावू शकतो. आज याची अत्यंत आवश्यकता आहे. अध्यापक आणि यांची ओरड असते की मुलांमध्ये नैतिकता आणि शिस्त मुळी नाही. समस्येचे निराकरण संगीताद्वारे होऊ शकते. केवळ नीतीमत्ता, शिस्तीचे व्याख्यानं न देता ज्यातून काही गाणी जर शिकविली तर त्यातून ते स्वयं शिक्षा घेऊ शकतील.

मानसशास्त्रज्ञांच्या मते बालकांमध्ये अशा कांही जन्मजात प्रवृत्ती असतात की त्याच्या वागणुकीसाठी प्रेरक, मार्गदर्शक ठरतात. ज्ञान किंवा अज्ञान, इच्छा किंवा अनिच्छे मुळे तो या प्रवृत्तीच्या आधारावर कार्य करतो. या सर्व प्रवृत्तींना मूळ प्रवृत्ति म्हटल्या गेले आहे. प्रसिध्द मानसशास्त्रज्ञ मॅकडूगलने मुख्य १४ मुख्य प्रवृत्तींचा स्वीकार केला आहे. जसे - पलायन, युयुत्सा, कामप्रवृत्ति, आत्मस्तुती, संग्रहवृत्ति, जिज्ञासा, रचनात्मक वृत्ति इ. यांत काम प्रवृत्तीला त्याने खूप महत्व दिले आहे. वासना हीच मनुष्याच्या वर्तनाचाआधार आहे. परंतु सभ्यतेच्या विकासासोबत त्यात परिवर्तन अपेक्षित आहे. दमन, विलियन, मार्गान्तरीकरण तसेच संशोधनाद्वारे हे कार्य संभव आहे. काम प्रवृत्तीत परिवर्तन आणण्यासाठी संगीताला मार्गान्तरीकरणाचे सर्वोत्तम साधन मानल्या गेलं आहे. किशोरावस्थेत विरोधी लिंगाच्या व्यक्तींप्रती जे आकर्षण निर्माण होते. त्याला पारस्परिक सद्भावात बदलवू शकतो. पाश्विक प्रवृत्तींना परिष्कृत करुन साहचर्य, सहाय्य तसेच सद्भावनेत तृप्तीची अनुभूती दिल्या जाऊ शकते. संगीताद्वारे हे कार्य सहज होऊ शकते.

वैज्ञानिक प्रगती मुळे दोन देशांतील अंतर कमी झाले आहे. यापूर्वी आपल्या जवळील देशांनाच आपण शेजारी देश म्हणतो होतो. मात्र दूर-दूरचे देश देखील आपले शेजारी झाले आहे. यांच्याशी सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केल्यावर आपसांत आणखी जवळीक निर्माण होते. आपल्या देशांतून अन्य देशांत अनेक वेळा सांस्कृतिक मंडळे पाठवल्या गेले आहेत आणि विदेशांतूनही भारतात आलेले आहेत. वसुधैव - कुटूम्बकम् ची भावना संगीताद्वारेच शक्य आहे.

मर्ढेकरांच्या शब्दांत कलेची व्याख्या १- माध्यमाच्या अनुषंगाने रुपाची रचना करणे म्हणजे कला होय. शुध्द व सात्विक भाव देणारी, आनंद देणारी, आत्मिक विकास साधणारी कला म्हणजे शुध्द कला! मर्ढेकरांनी तिला सद्कला असे म्हटले आहे. या सद्कलेची उपासना विद्यार्थ्यांद्वारे करवून घेतल्यास सद्भिरुची संपन्न, सुजाण, नागरिक बनवणे सहज शक्य आहे. हिंदुस्थानी संगीताने आपल्या व्यावहारिक आणि उपयोगी स्वरुपाने आपल्या संस्कृतीला हजारो वर्षे टिकवून ठेवलं आहे. भारतीय संगीताचा विकास ही थोड्या अवधीची गोष्ट नाही. संगीताचा जन्म मानवाच्या जन्मासोबतच झाला अर्थात सृष्टीच्या सुवर्णमयी प्रारंभापासून संगीताचा जन्म झाला व तिच्या अंतापर्यंत संगीत साथ संगत करीत राहिल! संगीताच्या सुवर्णमय इतिहासाचा संबंध अनेक संगीत शैली, युग प्रवृत्ती व सृजनकर्त्यांचा एक क्रमिक व व्यापक सुवर्ण फलकच निर्माण झाला आहे. भारतीय संगीतात जे भक्तितत्त्व समाविष्ट आहे, ती देन युगानुयुगांच्या संत महंतांची, ऋषिमुनींची देण आहे.

ईश - उपासना प्रत्येक धर्माचे परम लक्ष्य आहे. धर्म कुठलाही असो, ईश्वराचे रुप

कुठलेही असो परंतु गुणगान, उपासना इ. व्दारे 'त्याला' प्राप्त करणे हे धर्माचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. निर्मिती 'परमेश्वरापासूनच' (भगवद्गीतेत सामदेवाला, वेदानां सामवेदोऽस्मि! अध्याय १०, श्लोक २२, भगवदगीता) असे भगवान श्रीकृष्णाने संबोधले आहे. ब्रम्हदेवाने देखील -

''सामवेदादिदं गीतम् संजग्राह पितामह।''

(भरतनाट्य शास्त्र, अध्याय १)

असे म्हटले आहे.

बृहद नारदीय पुराणांत 'नाहं वसामि वैकुंठे। नाहं योगिनांच हृदये, मद्भक्ता यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामि नारद। अर्थात जेथे समूह स्वरांत माझे गुणगान असेल तेथे मी असतो असं म्हटले आहे. संगीताच्या माध्यमातून ईश्वराचे गुणगान संभव आहे. जेव्हा श्रध्देने हृदय भारुन जाते तेव्हा हृदयोद्गारार्थ स्वरलहरी बाहेर पडतात. म्हणून तर भक्तिकाळात जेव्हा जनता तत्कालिन अत्याचारांनी त्रस्त झालेली होती त्या वेळी तिच्या समोर परमेश्वराला शरण जाण्याखेरीज पर्यायच नव्हता. हे संगीताव्दारेच शक्य झाले. म्हणूनच तुलसी, मीरा सूरदासादि भक्त कवी निर्माण झालेत.

अशा प्रकारे संगीताद्वारे स्मृती, कल्पनाशक्तिचा विकास, सृजनशीलता, नैतिकता, सुजाण नागरिकत्व राष्ट्रप्रेम इ. सद्गुणांचे बीजारोपण, मूळ प्रवृत्तींचे रुपांतर, हीन भावनेचे निष्कासन इ. संभव आहे. या व्यतिरिक्त संगीत शिक्षणाचे शैक्षणिक, सांस्कृतिक मानसिक, तसेच आध्यात्मिक महत्व म्हणूनच अभ्यासक्रमात संगीताचे अस्तित्व परम आवश्यक आहे.

डॉ. अॅनी बेझंट या युरोपीय महिलेने सर्वप्रथम भारतीय शाळांमध्ये पाठ्यक्रमांत संगीताचा समावेश केला. सन १९११ मध्ये रविंद्रनाथ टागोरांनी शांतिनिकेतनात, आणि महात्मा गांधींनी १९१५ मध्ये साबरमती आश्रमात संगीत शिक्षणाचा प्रारंभ केला.

उत्तर प्रदेश, तत्कालीन युनायटेड प्राविंसेज मध्ये सर्व प्रथम १९१६ मध्ये तत्कालीन कायस्थ पाठशाळा, अलाहाबाद मध्ये संगीताचे वर्ग सुरु झालेत आणि सन १९२५ मध्ये इतर शाळांमध्ये! आनंदाची बाब अशी की आज जवळपास शाळांमध्ये संगीताचा समावेश झाला आहे. मात्र अगदी सर्वच शैक्षणिक संस्था, महाविद्यालये, शाळांमध्ये संगीत विषय आवश्यक व्हायला हवा आहे.

निष्कर्ष :

१) मानवाच्या उपजत, स्वाभाविक, समग्र प्रगतीसाठी संगीत शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे.
२) संगीताव्दारे स्मृतीविकास, कल्पना शक्तिचा विकास होतो.
३) सृजनशीलता, नैतिकता, सुजाण नागरिकत्त्व, राष्ट्रप्रेमादि सद्गुणांचे बीजारोपण संगीताव्दारे शक्य आहे.
४) मूळ प्रवृत्तींचे रुपांतर, हीन भावनांचे निष्कासन संगीताव्दारे शक्य आहे.
५) संगीत शिक्षणाचे शैक्षणिक, सांस्कृतिक, मानसिक, अध्यात्मिक महत्त्व म्हणूनच अभ्यासक्रमात संगीताचे अस्तित्व परम आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१)रानडे, अशोक दा., (२००६) हिंदुस्थानी संगीत, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.
२)अहमद, नज्मा परवीन, ( ) हिंदुस्थानी म्युझिक, ए स्टडी ऑफ इटस डेवलपमेंट इन १७, १८ सेंचुरीज, मनोहर पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.
३)प्रज्ञानंद स्वामी (१९६५), ए हिस्टॉरिकल स्टडी ऑफ इंडियन म्युझिक, आनंदधाम प्रकाशन, कलकत्ता.
४)....., (१९७४) उत्तर भारतीय संगीत का संक्षिप्त इतिहास, संपा. लक्ष्मीनारायण गर्ग, अनुवाद. अरुण कुमार सेन. संगीत कार्यालय, हाथरस.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org

Vol 6 Issue 2 Nov 2016 ISSN No : 2249-894X

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Review Of Research Journal

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2249-894X**

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Advisory Board

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de AlmeidaFederal
University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang
University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier
Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA

May Hongmei Gao
Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin
Rollins College, USA

Liu Chen
Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao
Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf
University Walla, Israel

Jie Hao
University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea
University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea
Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour
Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop
PhD, Partium Christian University, Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR
King Abdullah University of Science & Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR
Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

Nimita Khanna
Director, Isara Institute of Management, New Delhi

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

P. Malyadri
Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar
PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

C. D. Balaji
Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole
PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut (U.P.)

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake
MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA
UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI
Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh
Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.....

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.ror.isrj.org

ISSN: 2249-894X Impact Factor :3.8014(UIF) Volume - 6 | Issue - 2 | November - 2016

Review Of Research

भारतीय संगीतात अध्यात्म तत्त्व

डॉ. सौ. अर्चना माधव अंभोरे
सहयोगी प्राध्यापक , श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला .

सारांश (Abstract):
भारतीय षड्दर्शना सोबतच भारतीय संगीतशास्त्र देखील 'ब्रम्ह-संबंधी' चिंतनाचा विषय आहे. मानवी जीवनाचे अंतिम लक्ष्य परमेश्वर प्राप्ती होय आणि लक्ष्यप्राप्तीचे साधन संगीत असल्याने, संगीतास आध्यात्मिक अनुष्ठान मानले गेले आहे. 'सामवेदा' शिवाय 'ब्राम्हण संहिता', 'गंधर्ववेद', 'प्रज्ञतिशाख्य', 'नारदीय शिक्षा' छांदोग्य उपनिषद इ. ग्रंथ याचा दाखला देतात. नाट्यशास्त्र, विष्णुधर्मोत्तर पुराण, संगीत रत्नाकर इ. याच चिंतन धारेचे ग्रंथ आहेत.
आज संपूर्ण भारतात प्रचलित संगीत परंपरा 'सामवेदा'शी संबंधित आहेत. आणि हेच कारण आहे की वर्तमान भारतीय संगीत प्रणाली समस्त मानवाला शांति प्रदान करण्यास समर्थ आहे.

श्री गणेशा विद्याधिशा तवपदी मी अर्घ्य वाहिले ।
देव आणि दैव उभयतां जया विषयांमाजी स्थिरावले ।
वेदांती ब्रम्हज्ञान षड्दर्शनी गान सरस्वती पदी मन रमले ।
डमरु धर शिवशंकर पदी सत्य शिवं तत्व देखिले ।

हिंदुस्थानामध्ये षड्दर्शना प्रमाणेच संगीतशास्त्र देखील एक ब्रम्हज्ञानासंबंधीचे प्रभावी विचारपूर्ण चिंतन आहे. तशातून मानवी जीवनाचे परम उद्दिष्ट परमेश्वरी साक्षात्कार मानले आहे व या साक्षात्काराचे किंवा उद्दिष्टाचे सर्वोत्तम माध्यम संगीत असल्यामुळे त्याला अध्यात्माच्या रंगात पूर्णत्वाने रंगविण्याचे यत्न केले गेले आहेत.
नयन म्हणजे 'डोळे' प्रतिक्षण संसारातील अथवा जगातील वस्तूंचे दर्शन करवितात, येथपर्यंत ती मर्यादा वाढते की झोपल्यानंतर देखील आपण पाहतो ते स्वप्न! पुढील पदामध्ये केलेले वर्णन अति सार्थक वाटते.

तुज स्वप्नि पाहिले रे गोपाळा ।

या पदासारखेच एका संतकवींचे पद आहे. ती संत व्यक्ति म्हणजे 'संत चोखोबा' चोखोबा महाराजांची पत्नी सोयराबाई संत चोखोबा जुन्या वर्ण व्यवस्थेतील मागासवर्गीयात जन्मले. म्हणून संत सोयराबाई आपल्या पदाच्या शेवटी म्हणते - 'म्हणे चोखियाची महाहीण' ही छाप पदातील आंतरिक स्थितीचे दर्शन घडविते.
अवघा रंग एक जाला । रंगी रंगला श्रीरंग ।
.....

पहाता पाहणे गेले दुरी । म्हणे चोखियाची महारी ।

परमेश्वराचे 'आंतरिक रंग' व 'बाह्यरंग' :
'चक्षुर्वेये सत्यम्' बघण्याची वृत्ति देवाने या भक्तांच्या हृदयात प्रचूर मात्रेत कोंबली होती. परमेश्वराचे दर्शन ही एक मनोमनीची भूक संत विद्वानांची होती. 'दर्शन' शब्दाचा अर्थ देखील 'पाहणे' किंवा देखणे संबंधित आहे. संत ज्ञानेश्वर या संत माऊलींचा एका अभंगात, किंवा 'भक्ति प्रचूर' पदात किती सुंदर वर्णन केले आहे, ते बघा -

'अधिक देखणे तरी निरंजन पाहणे
योगिया दुर्लभ तो मी देखिला गे माये ।'

दर्शन शास्त्र देखील हेच सांगते. 'दर्शन' अर्थात 'पाहणे', 'देखणे' किंवा आपल्या नयन चक्षुंनी 'अवलोकणे' असा अर्थ होतो.

''दृश्यते अनेन इति दर्शनम् ।''

अर्थात ज्या द्वारे पाहिले जाणे किंवा पाहण्या योग्य 'वस्तू' याच जिज्ञासे पोटी 'दर्शन' ची उत्पत्ति मानली गेली आहे. अनादि-काळापासून हिंदूस्थानी चिंतन परंपरेत ही जिज्ञासा असल्याचे दिसून येते. मनुष्य कोण आहे? मानवी उत्पत्ति कशी झाली.? 'मनुष्य', ज्याचे अस्तित्व अेका बिंदू पेक्षा देखील सूक्ष्म आहे, त्या जगताच्या सृष्टिची निर्मिती कशी झाली. तिचा सृजनकर्ता कोण? तो 'जड' आहे की 'चेतनं' त्याच्या सोबत मानवाचा कांही संबंध किंवा नाते आहे कां? त्या सोबतचा संबंध कसा प्रस्थापित होऊ शकतो? त्याचा मार्ग कोणता? या शंका किंवा जिज्ञासेसंबंधी आमच्या संत, महात्मे व ऋषिंनी अनेक मार्ग शोधलेले आहेत, त्यांचे कांही सिद्धांत मांडलेले आहेत, त्यास 'विविध दर्शन' असे म्हणतात.
'दर्शना' ला पर्यायी शब्द 'फिलॉसाफी' मानतात. फिलॉसॉफी म्हणजे ज्या शास्त्रात जीव, जगत, ईश्वर, धर्म अधर्म, सत्-असत् इ. तत्त्व शोधण्याचा प्रयत्न होतो. भारतीय तत्त्ववेत्ते सांगतात की बुद्धी सत्याचा साक्षात्कार करु शकत नाही फक्त अंश मात्राचे ज्ञान अवगत करु शकतात.' म्हणून द्रष्ट्यांनी ज्ञान मार्गापेक्षा भक्ति मार्गाची महती वर्णिलेली आहे. ब्रम्ह तत्त्वाच्या सत्चित वृत्तिपेक्षा 'आनंद' हेच भक्त, ज्ञानी व योगी व्यक्तीचे अंतिम उद्दिष्टब दिसून येते.
अनुभूतीच्या रुपात त्या ज्ञानाची प्राप्ती होते व ते ज्ञान प्राप्त होताच जीवन ज्ञान पूर्ण होते आणि

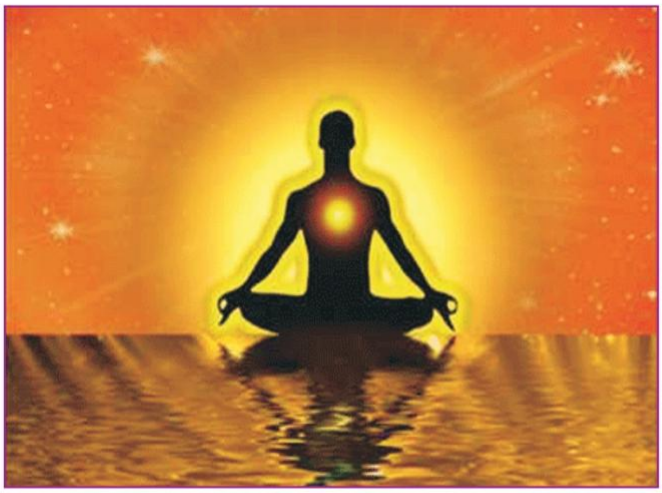

म्हणून भगवद्गीतेत ज्ञान आणि विज्ञानाची महती त्या अध्यायात वर्णिलेली आहे.

आचार्य भरतमुनी व पं. शारंगदेव या दोन्ही शास्त्रकारांनी सामवेदाच्या स्वरांना शुद्ध मानलेले आहे. आधुनिक संगीत पद्धती सामवेदा संबंधीची आहे. या पंडितांनी सिद्ध केले आहे की भारतीय संगीत प्रणाली बिथरलेल्या मानवाला शांति प्रदान करण्यात सक्षम आहे.

भारतीय विचारधारा नितांत आदर्शाच्या पृष्ठभूमीवर चालत आलेली आहे व भारतीय संस्कृतीचे प्रयोजन लोककल्याण दिसून येते. या संस्कृतीच्या रोमारोमांत राम, कृष्ण, बुद्ध, महावीरांचे आत्मा सामावलेला आहे.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य, असंग्रह, या पांच व्रतांना या देशाचे लोक युगानुयुगे आत्मसात करीत आलेले आहेत. आजच्या या कलुषित आणि धर्मवेड्या लोकांच्या जगात आपला देश पंचशील मानणारा आहे. अशा आणिबाणी युक्त काळामध्ये या देशाची वाणी, या देशाचे संगीत कां बरे विश्व कल्याणकारी होणार नाही? अमेरिकेसारखे प्रगत राष्ट्र भारताच्या योग व संगीताकडे आकृष्ट होण्याचे एकच कारण आहे की अमेरिकेचे मनोवैज्ञानिक सर ॲक्टेव्हिन ह्युम यांनी आपले विचार प्रकट करतांना असे लिहिले आहे की तेथील ३० टक्के पेक्षा अधिक लोक विक्षिप्त अवस्थेत आहेत.

बिटनिक नांवाच्या व्यक्तिचे जीवन देखील विलक्षण आहे. आपल्याच धुंदीत विहार करणे. कपडे फाडणे, जोराने आक्रोश करणे, केस न कापणे, दिवसभर नशेत चूर राहणे इ. बाबी त्यांच्या अतृप्त जीवनाचे द्योतक होय. अतृप्त आत्मे आत्मिक शांतीच्या शोधामध्ये गर्क आहेत. तेथील तणावपूर्ण वातावरणापासून दूर जावून भारतीय संगीताच्या स्वर गंगेमध्ये डुंबून जातात तेंव्हा त्यांना एक अपूर्व, अलौकिक दैवी अनुभव प्राप्त होतो. भारतीय संगीत कलाकारांनी संगीताच्या आत्म्याची पारख केली. भारतीय संगीत साधक व संगीत आराधना करणाऱ्या पंडितांनी आपले उद्दिष्ट मोक्ष प्राप्ती मानले आहे. परमात्म्या सोबत संबंध दृढ करणे व संगीताला आपल्या भक्तिचे माध्यम बनविण्याचे काम त्यांनी केले. भारतीय संगीत महर्षि व विद्वानांनी संगीताचा आत्मा परखला होता.

श्रुति, स्वर, ताल, राग व वाद्ययंत्रे यांचा देवी देवतांशी असलेला संबंध यांचा सखोल विचार केलेला आहे. नारदीय शिक्षा या ग्रंथात नादाच्या देवता, वर्णादिंची नांवे दिली आहेत.

प्रतिसाख्य ग्रंथात देवतांच्या नावाचा उल्लेख दिसून येतो. भगवान शंकराचे डमरु वाद्याचे ध्वनि, त्याचप्रमाणे अ ई उ मधून क्रमश: सारंग, ए, ओ पासून म प, ऋ व ऌ पासून तृतीय प्रकारच्या स्वरांची किमया दिसून येते. भगवान श्री कृष्णाच्या बांसुरीच्या स्वरांनी, गोप-गोपी व गवळी मुग्ध होऊन जात.

संतज्ञानेश्वर माऊलीला ज्ञानेशाची कन्या म्हणवून घेणारे महान पंडित संत गुलाबराव महाराजांनी संगीतातील अध्यात्माबद्दल आपले मन प्रगट केले आहे ते अंध असून देखील त्यांनी विविध ग्रंथाचे लेखन केलेले आहे. त्यांचा आंधळी गौळण अेक काव्य संग्रह प्रकाशात आलेला आहे. परम संत श्री. गुलाबराव महाराज ज्ञानेश्वरांना माऊली आणि सद्गुरू मानतात. ते ज्ञानेश्वरांना ते ज्ञानेश्वरांना परमात्मा स्वरुपात पाहतात.

संत ज्ञानेश्वर माऊलीचा ते 'आत्मानंद विग्रह'' या शब्दांनी उल्लेख करतात. 'आत्मानंदाची मूर्तिमंत आकृती' अशा या ज्ञानेश्वर रूपी परमात्म्याची सुरांनी व सुरांच्या शास्त्राने पूजा बांधण्याचा संकल्प महाराजांनी मांडला आहे.

संगीत कलेला परमतत्त्वाचा हा स्पर्श घडावा लागत नाही तो नैसर्गिक स्वरुपात असतोच.

भारतीय संगीत ही उपासना आहे. स्वरांमधून नादब्रह्माची अभिव्यक्ति होणे व स्वरापासून नादब्रह्माची अभिव्यक्ति होणे हे संगीत कलेचे मूर्धन्यभूत प्रयोजन संत गुलाबराव महाराजांनी वारंवार सांगीतले आहे. संगीताचे आध्यात्मिक महत्व सांगणे म्हणजे स्वअभिप्राय प्रगट करणे होय. ते म्हणतात. -

यद्य पितुझिया प्रेमाच्या ठायी
संगीताची अपेक्षा नाही.
तरी तुझियास्तव संगीतश्रम करणे लवलाही ।
येणे काय प्रेम तुटे?

भक्ति आणि संगीत :

गान सोपान या ग्रंथाचे रचनाकार महर्षि संत गुलाबराव महाराज यांनी भक्ति आणि संगीताविषयी आपले मत मांडले आहे. ते म्हणतात. परमेश्वर भक्ति व संगीताचे अर्थाअर्थी काय संबंध आहे? भगवत् प्रेमाला संगीताची अपेक्षा नसते. मात्र संगीत साधना करायचीच असेल तर परमेश्वर प्राप्तिसाठी केली तर परमेश्वर प्रेमाला उजाळा मिळतो.

वैष्णव भक्ति शास्त्राचे नवविधा भक्तीपैकी अर्चन कीर्तन या संज्ञेचा उल्लेख महाराजांनी मुद्दाम केलेला आहे. महाराजांना असे वाटते की ते म्हणतात - ठायी अर्चनाचे सामर्थ्य नाही. मात्र कीर्तन गायनाचे आहे. परमेश्वराला भक्ताकडून संगीताची अपेक्षा नसली तरी संगीतोपासकाला आपल्या कलेसाठी भगवत्निष्ठा आवश्यक आहे.

संगीताचे अध्यात्म :

महाराजांनी आपले मत मांडताना नादब्रह्माच्या केलेल्या नमनाने प्रारंभ केला आहे. संगीत रत्नाकर ग्रंथाचा त्यांनी आधार घेतलेला आहे.

''चैतन्य सर्व भूतानां विवृतं जगदात्मना
नाद ब्रह्म तदानंद्रम व्दितीयमुपासते''
(गान सोपान/संत गुलाबराव महाराज पृष्ठ ७७)

ते स्पष्टपणे आपले विचार प्रगट करतात. ते म्हणतात, 'चैतन्य म्हणजे वेदांतामध्ये वर्णित परब्रह्म या स्वरुपात केले असुन संगीत ही त्याची म्हणजे त्या नारदरुपी परंदेवतेची उपासना होय,' या श्लोकावर पं. कल्हिनाथांची विस्तृत व्याख्या आहे. त्यांत त्यांनी रूप आत्म्याद्वारे समस्त पदार्थ प्रकाश तत्वाच्या नादाच्या धर्मामुळे त्याला चैतन्य म्हटले आहे. 'नादाच्या ठायी श्रुति, वर्ण, स्वर इत्यादी सकल शब्दप्रपंचाचा आभास होत असल्याने नाद हे नाम रूपात्मकम जगताचे अधिष्ठान सत् आहे, किंवा नादच जगद्रूपाने विवृत झाला आहे.

शारंगदेवाने नादाचे तिसरे विशेषण सांगीतले आहे. ते म्हणजे आनंद. याची व्याख्या करतांना काल्हिनाथ म्हणतात- 'नाद हा आनंदाचा अभिव्यंजक असल्याने त्यावर प्रत्यक्ष अभिव्यंजकाचा आरोप करून त्याला आनंदच म्हटले आहे. तसेच नादाला अद्वितीय म्हणण्याचे काव्य ब्रह्माप्रमाणेच स्वरादिप्रपंचरूप स्वकार्याचे एकमेव कारण होय. तद् म्हणजे 'सर्वलोक'. प्रसिद्ध नादावर ब्रह्माचा अभेदाने आरोप केला आहे. व त्याची उपासना सांगीतली आहे. त्याची उपासना यावर कल्लीनाथ असे म्हणतात.

परावाक्पर्यायस्य ब्रह्मशक्तिर्नादस्य
परावाक्पर्यायस्य ब्रह्मशक्तिर्नादस्य ब्राह्मणोत्यंत प्रत्यासन्नत्वाद
उपासनायां कृताया ब्रह्म प्राप्तिर्मणिप्रभाप्रवृत्तस्य
मणिलाभवद्भवेदिति ।

भावार्थ - नाद ही ब्रह्मशक्तिच होय. तिलाच परा वाक् हे दूसरे नांव आहे. ब्रह्माला अत्यंत प्रत्यासन्न ही निकट शक्ति आहे. तिची उपासना केली असता मणिप्रभा न्यायाने ब्रह्माची प्राप्ति होऊ शकते. संगीत नाद उपासना म्हणजेच ब्रह्म शक्तिचेच केलेली ब्रह्माची उपासना होय. संगीताचा हा वेदांत होय व संगीताचे तेच अध्यात्म होय. याचा उलगडा संत गुलाबराव महाराजांनी गान सोपानच्या द्वितीय प्रकरणात केलेला आहे. त्याचा आधार अर्थातच शारंगदेवाचा श्लोक व त्यावर कल्लिनाथांची टिका होय. प्रारंभीच्या दहा ओव्यांमधून नादाच्या उपपत्ती सांगीतल्या आहेत. त्यांची पहिली उपपत्ती नादाच्या आनंद रूपतेची आहे. सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी असलेले आत्मस्वरूप चैतन्या जगद्रुपात दृष्य होऊन भासते. परम चैतन्याचा तीन अंशापैकी सत् चित् हे अंश जगद्रुपात जसे व्यक्त आहेत. तसेच त्यांचा आनंदाचा अंशदेखिल नादरूपाने अविर्भूत झाला आहे.

निष्कर्ष :

१)षड्दर्शना प्रमाणेच संगीतशास्त्र देखील एक ब्रम्हज्ञानासंबंधीचे प्रभावी विचारपूर्ण चिंतन आहे.
२)भारतीय संगीत ही उपासना आहे. स्वरांमधून नादब्रम्हाची अभिव्यक्ती होणे हे संगीत कलेचे मूर्धन्यभूत प्रयोजन आहे.
३)भगवत प्रेमाला संगीताची अपेक्षा नसते, संगीतसाधना करायचीच असेल तर परमेश्वर प्राप्तीसाठी केली तर परमेश्वर प्रेमाला उजाळा मिळतो.
४)नाद हे नामरुपात्मकम जगताचे अधिष्ठान सत् आहे.
५)परमचैतन्याचे सत् चित आनंदाचा अंश देखील नादरुपाने अविर्भूत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. गर्ग, लक्ष्मीनारायण (१९७८) निबंध संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस.
२. शर्मा, सत्यवती (१९९४), ख्याल गायन शैली विकसित आयाम, पंचशील प्रकाशन, जयपुर - ०३
३. कुळकर्णी, रूपा (१९८१) गान सोपान, विश्वसंत साहित्य प्रतिष्ठान, गोकुळ, घरारे बंगला, नागपूर.
४. संगीत कला विहार (एप्रिल १९८९), अ.भा. गांधर्व महाविद्यालय मंडळ मिरज.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- Directory Of Research Journal Indexing
- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-
413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com

Vol 6 Issue 9 October 2016

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

ISSN: 2230-7850 Impact Factor :4.1625(UIF) Volume - 6 | Issue - 9 | October - 2016

Indian Streams Research Journal

बंदीश : एक सूक्ष्म अवलोकन

डॉ. सौ. अर्चना माधव अंभोरे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

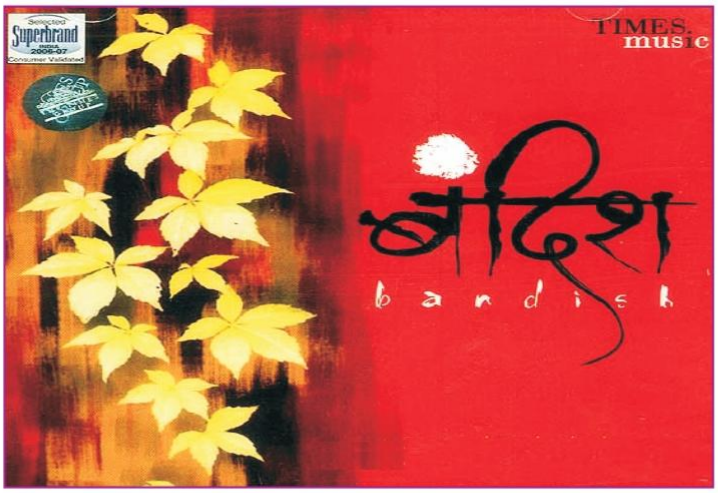

सारांश (Abstract):
हिंदुस्थानी रागसंगीताचे दोन मुख्य आधार आहेत. १) बंदिश २) उपज. कंठसंगीतात बंदिशीस अनन्य साधारण महत्त्व आहे. संगीत समिक्षेच्या दृष्टिकोनातून देखील 'बंदिश' विषयाचे महत्त्व आहे. रागगायनाचे महत्वाचे साध्य म्हणजे रसाविष्कार आहे. रसाविष्कार साधायचा असेल तर स्वर, लयीबरोबरच शब्द या पूरक घटकाचा उपयोग केल्यास रागगायन परिणामकारक होते.
प्रस्तुत शोधनिबंधात 'बंदिशीचा' विचार केवळ ख्याल विधेच्या संदर्भात केला गेला आहे.

बीजशब्द : ख्याल, बंदिश, मातू, धातू, स्वर, लय, मुखडा, रागालाप.

गृहितक :
१)ख्यालाची बढत करतांना केवळ काही शब्दाधार देणे हेच बंदिशीचे कार्य आहे.
२)बंदिशीत काव्य गुण असणे आवश्यक आहे.
३)ख्यालगायनात बंदिशीची शब्द रचनाच सर्व काही नसते तर स्वरपक्ष प्रबख असतो.

प्रास्ताविक :
'बंदिश' मुळत: फारसी शब्द आहे. पं. रामचंद्र वर्मा यांच्या मते' -
१)बंदिश म्हणजे बांधण्याची क्रिया किंवा भाव
२)गांठ
३)छंदाची रचना
४)उपाय
५)दोषारोपण

परंतु कंठसंगीताच्या संदर्भात केवळ वरील तीन अर्थ उपयुक्त आहेत.
१)'अभिजात संगीतास उपयुक्त गेय शब्दरचना करण्याच्या प्रक्रियेस 'बंदिश म्हणता येईल.'२
२)विशिष्ट रागातील स्वर घेऊन एखाद्या तालामध्ये शब्द आणि स्वरांचा मेळ घालून केलेली रचना म्हणजे 'बंदीश'.
३)आचार्य शारंगदेवांनी बंदिशींचे दोन अंग स्पष्ट केलेले आहेत.
१)वाक्- भाषा
२)गेय - स्वर, लय, ताल.
४)रागगायन अधिक परिणामकारक व्हावे, योग रसाविष्कार करण्यासाठी स्वर, लय, शब्द या पूरक घटकांचा वापर करून निर्माण केलेली रचना म्हणजे 'बंदीश'.

बंदिशीचा ऐतिहासिक आढावा :
१)सामगायनातील ऋचांना बंदिशींचे बीजरुप म्हणता येईल.
२)जातीगायनाच्या रचना या चार चार ओळींची कवने होती.
३)प्रबंधगायनात उद्ग्राह, ध्रुव, मेलापक, आभोग अंतरा असे धातू आणि स्वर, पद, तेन, बिरुद, पार ताल ही अंग असत. ही रचना म्हणजे बंदीश होऊ शकते.
४)धृपद शैलीत स्थायी, अंतरा, संचारी, आभोग अशी चार भागांची बंदिश आढळते.

थोडक्यात -
'ख्याल गायन शैलीतील बंदीश प्राचीन काळापासून होती' असे आपण म्हणू शकतो.
धृपद, धमार, ख्याल, टप्पा, ठुमरी इ. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीताच्या विधांचे कार्य विभिन्न आहे, ते म्हणजे रागस्वरुपास विभिन्न दृष्टिकोनातून स्पष्ट करणे. रागरुपास स्पष्ट करणे हा प्रमुख उद्देश ह्या सर्व विधांचा आहे.
ख्यालाचे स्थान शास्त्रीय आणि उपशास्त्रीय संगीत विधांच्या मधोमध आहे. धृपद आणि ठुमरीच्या मधोमध ख्याल आहे. ऐतिहासिक अवलोकन केले असता लोकप्रियतेच्या चरम सीमेवरून धृपद उतरु लागले त्यावेळी सदारंगाने ख्याल शैली अविष्कृत केली. संगीत रत्नाकराचे वेळी 'रुपकालाप' नावाचे रागविस्ताराचे दुसरे रूप उपेक्षित राहिले त्यास सदारंगांनी पुन्हा प्रतिष्ठित करून ख्याल शैली निर्मिली.

रूपकालापच ख्याल गायकीचे मुख्य तत्त्व आहे. ख्यालात प्रयुक्त, स्वररचना किंवा बंदिशीचे 'स्वरमयी रूप' ती आकृती आहे. बंदीशीचे स्वररुपच रूपकालापाच्या आधारासाठी असते. स्वररचनेची बढत करण्यासाठी बंदीश आधार रूप राहिल्याने कलाकाराच्या प्रतिभेस राग विस्तार करण्याची संधी मिळत असते. बंदिशीचा आधार घेऊन आविर्भाव, तिरोभाव, विविध काकु स्वरांचा प्रयोग करण्याची सूट कलाकाराला मिळते. रूपकालापाचे हेच वैशिष्ट्य आहे. रागनियमाच्या बंधनांना मानून कलाकारांना योग्य स्वातंत्र्य मिळते.
रूपकालापाचा आधार 'बंदीश' आहे. ख्यालगायनात रुपकालापच प्राणतत्त्वाच्या रूपात असते. ख्यालात बंदिशीच्या सहाय्याने रागविस्तार करणे अपेक्षित असते.

ख्याल अंगाची बंदिश :

ख्यालाच्या बंदिशीच्या मांडणीत स्थायीचा विस्तार करीत समेवर येण्याची क्रिया अत्यंत आकर्षक असते. बंदिशीच्या स्थायी अंगात रागाची पकड, चलन, वादी संवादी, मुख्य रागांग, विषय आणि विषयातील भावानुरुप लय यांचा सूक्ष्म विचार केलेला आढळतो.
१)स्थायीतील काव्याच्या शब्दाधारे रागविस्तार करणे.
२)एक-एक सूराची बढत करीत अंतऱ्याकडे जाणे.
३)स्थायी अंगाचा मुखडा समेपुरता वापरून बाकी रागविस्तार आकारात करणे.
४)बंदिशीच्या आधारे बोल बाँट, बोलबनाव करीत स्थायीची मांडणी करणे.

बंदिशीतील सौंदर्य स्थळ :

समेवर येण्याची प्रक्रिया संगीतातील वारंवार येणारे एक सौंदर्य स्थळ आहे. विविध रीतिने सादर झाल्याने त्याची श्रवणीयता नित्य नवी असते. बंदिशीच्या मांडणीत ही क्रिया फार महत्त्वाची आहे.

बंदिशीतील लय विचार :

लयकारीच्या विविध प्रकारांनी प्रस्तुतीला अधिक आकर्षकता येते. संगीताचे लयीशी अतूट नाते आहे.
१)बंदिशीमधून प्रतिबिंबित होते ते राग स्वरुप.
२)बंदिशीतील साहित्यिक मूल्ये व शब्दांची निवड.
३)ताल-लय-मात्रा यांचा बंदिशीमध्ये सौंदर्याच्या दृष्टिने केलेला विचार.
विचार तीन बाबी चांगल्या बंदिशीमध्ये असतात.

बंदीशीचे कार्य :

१)प्रतीत होणाऱ्या अमूर्त सौंदर्याला साकार किंवा मूर्त रुप प्रदान करणे.
२)प्रतीत सौंदर्याकृतीच्या सविस्तार अभिव्यक्ति करण्यास एक 'सर्जक' केंद्र प्रदान करणे.
३)सौंदर्याकृतीस एक स्थिरपद रुप देऊन त्यास सुरक्षित करणे.
४)कला संवर्धन करण्यास कारणीभूत होणे.

आदर्श बंदीश :

आचार्य नि:शंक शारंगदेवांनी 'संगीत रत्नाकर' ग्रंथात (१३ व्या शताब्दी) गीताचे गुण वर्णिलेले आहेत. त्या गुणांनी युक्त बंदिशीस आदर्श बंदिश म्हणता येईल. ते १० गुण पुढील प्रमाणे -
व्यक्तं पूर्ण प्रसन्नंच, सुकुमारमलंकृतम् ।
समं सुरक्तं श्लेक्ष्णंच विकृष्टं मधुरं तथा ।
दशैते स्युर्गुणा गीते तत्र व्यक्तं स्फुटैः स्वरैः ।।
(चौथा अध्याय, श्लोक ३७४)

पं. कुमार गंधर्वांच्या मते -

'जी बंदिश चांगल्या प्रकारे गायल्या जाऊ शकेल तिला मी आदर्श बंदिश मानतो.३

बंदीशीची उपयुक्त लक्षणे -

बंदीशीत तीन घटक असणे अत्यावश्यक आहे.
१) वाक् (भाषा)
२) गेय (राग भाव)
३) वलय (ताल)

बंदीशीतील सौंदर्याचा विचार करतांना बंदिशीत खालील सांगीतिक घटक असतात.
१) रागस्वरुप
२) बंदिशीचा मुखडा

३) मुखड्याची सम
४) बंदिशीतील स्वर आणि शब्द यांचा एकत्रित परिणाम
५) बंदिशीचा अंतरा
६) बंदिशीतील तालाचा विचार
७) बंदिशीतील लय.

बंदिशीतून होणारा रसाविष्कार :

बंदिशीतून होणारा 'रसाविष्कार' हे बंदिशीचे एक वैशिष्ट्य आहे. साहित्य आणि संगीतात 'रस' संकल्पना मांडली गेली आहे. साहित्यात नवरस सांगीतले आहेत. विविध रसांच्या संकल्पनेतून 'आनंद निर्मिती' हा सूत हेतू असतो. राग प्रकृतीमधून विशिष्ट रस निर्माण होतो. ही कल्पना मनाशी धरुन त्या रसाशी संबंधित काव्यही बरेच वेळा निर्माण होते. कंठ संगीतात तो रस व्यक्त करतांना बरीचशी मदत होते.[४]

बंदिशीतील शब्दांची निवड आणि साहित्यिक मूल्ये :

१) शास्त्रीय संगीतात विद्वान गायकांच्या मते स्वर पुढे आणि शब्द मागे असतात.[५]
२) कंठसंगीतात जिथे शब्दांचा वापर होतो, तेथे जे भाव व्यक्त केले जातात ते प्रामुख्याने काव्याशयातील भावच असतात. त्यामुळे ख्याल शैलीत जरी रागसादरीकरण होत असले तरीही त्या रागाची प्रकृती, त्या स्वरावलीतून निर्माण होणारा रसभाव काहीही असो, तो कंठातून व्यक्त करण्यास काव्याची आवश्यकता असते.
३) काव्याचे स्थान रागमांडणीत दुय्यम असले तरी चांगल्या दर्जाचे काव्य रागसादरीकरण प्रभावी होण्यास उपयुक्त ठरते.

बंदिशीचे विषय आणि भाषा :

पारंपारिक बंदिशीचे विषय, क्षेत्र मर्यादित होते. भक्ति, उपदेश, मंगल प्रसंग, ऋतूवर्णन इ. सामान्य मानवी व्यवहाराशी संबंधीत विषयांवर तर कधी - कधी संगीत शास्त्राच्या सामान्य विषयांवर आधारित रचना बनविल्या जातात.

हिंदी भाषेव्यतिरीक्त इतर भाषांतही बंदिशी रचण्याच्या दृष्टिकोनातून वैचारिक आंदोलन झाले. मराठी भाषिक लोकांसाठी मराठीतच बंदिशी बनविण्याचे प्रयत्न झालेत मात्र ते अल्पायू ठरले. वास्तविक ब्रजबोली तसेच राजस्थानी, बिहारी हिंदी बोली तसेच पंजाबी सोडल्यास इतर भाषांतून बंदिशी रचण्याचे प्रमाण अगदी नगण्यच आहे.

हिंदुस्थानी संगीताच्या स्वभावात एक शांतपणा धीर गंभीरपणा, दरबारी शान, मस्ती, लवचिकपणा तसेच शौकिनीवृत्ती आहे. आणि हे सर्व गुण हिंदी भाषेत असल्यामुळेच कदाचित असे असावे.[६]

उपर्युक्त गुण ज्या बोली भाषेत असतील त्या मध्ये ख्याल बांधणे शक्य आहे.

लय ताल मात्रांच्या दृष्टिने बंदिशींचा विचार -

बंदिशीतील सौंदर्य विविध बाबींवर अवलंबून असते. लय, ताल, मात्रा या घटकांचा विचार स्वर व रागाच्या बरोबरीनेच करावा लागतो. स्वर आणि लय हे दोन्ही घटक एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

बंदिश सादर करतांना सादरीकरणाचा साठीचा जेवढा वेळ लागत असेल तो मोजण्यासाठी वापरलेल्या मात्रा व ताल तसेच शब्द उच्चारणासाठी लागलेली लय तेव्हढीच महत्त्वाची असते.

काव्यातील आकार, अकार, एकार, इकार असणाऱ्या अक्षरांच्या संयोगामुळे एक आगळे वेगळे सौंदर्य निर्माण होते. ख्याल कर्त्यांने याचा विचार केल्यास, सखोल पणे विचार केल्यास एक आगळे वेगळे सौंदर्य निर्माण होते.

नादाचे सौंदर्य लयी (ताल) च्या मदतीने सहज प्रस्फूरित होते. म्हणूनच तालाची लय आणि बंदिशीच्या लयीचा समन्वय साधणे खूप आवश्यक आहे. तालाचे खंड पाडणे म्हणजेच तालाची लय तसेच बंदिशीच्या लयीत समन्वय साधणे होय. या बाबींना लक्षात घेऊन बंदिशाचे भाषिक अंगाकडे लक्ष दिल्यास प्रस्तुती करण्यास बंदीश उपयुक्त ठरते. ठेक्याचे वजन, बंदिशीची भाषा गेयता इ. एका सूत्रात बांधल्यास एक होतात. म्हणूनच वाग्येयकारांनी विविध तालांचे वजन लक्षात घेऊन बंदिशी रचावयास पाहिजेत.

वाक्, गेयता तसेच लयीसोबत बंदिशीच्या मुखड्याकडे देखील लक्ष द्यावयांस हवे. मुखडा अत्यंत आकर्षक तर असावाच शिवाय लयीच्या दृष्टीने लवचिक देखील असावा.

समेवर येतांना वेगवेगळ्या पद्धतीने कधी वेगाने, कधी मूळ लयीत, कधी दीडपटीने कधी दुपट्टीने यावे. ख्यालगायनाचे हे वैशिष्ट्य आहे.

ख्यालगायनाचे वैशिष्ट्य बंदिशीच्या उत्स्फूर्त अविष्कार आणि विस्तारात आहे. ख्याल विस्ताराची खुबी तिच्या बंदीशींतच आहे.

काही लोक बंदिशीच्या स्वरुपास ख्यालाचा आधार मानीत नाहीत. ते रागात प्रयुक्त स्वरांना अंगाच्या दृष्टीने रागाची बढत करतात. काही कलाकार रागाच्या स्वरांना क्रमाने प्रस्तृत करण्यासच ख्याल गायनाचे स्वरूप मानतात. ते खंडमेरु किंवा मेरुखंडाच्या रीतीने बढत करतात.

रागविस्तार करतांना केवळ आधार म्हणून शब्दांना मानतात. बंदिशीकडे न बघता केवळ रागालापासारखेच त्यांचे गायन असते. ते स्वररचनेस प्राधान्य देऊन ख्याल गायन करतात. त्यांचे गायन धृपदाच्या नोमतोम कडेच झुकेल.

ख्यालगायन हे दोन्हींचा मध्य आहे. रागालापाद्वारेच तिची निर्मिती झाली आहे. ख्यालगायनात बंदीश सर्वोपरि आहे. राग एक असला तरी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून रागाच्या व्यक्तित्त्वाला परखण्याचा अनुभव आपल्याला ख्यालगायनाद्वारेच मिळतो. म्हणूनच बंदीश ख्यालाचे प्राणतत्त्व आहे.

निष्कर्ष :

१) हिंदुस्थानी राग संगीताचे दोन मुख्य आधार आहेत. ते म्हणजे १) बंदीश २) उपज
२) ख्याल गायनाचे स्थान धृपद आणि ठुमरीच्या मधोमध आहे.
३) व्यक्तीत असलेल्या गुणांचा तसेच इतर बाबींचा एकत्रित अनुभव म्हणजे व्यक्तिमत्व. राग ही एक पूर्ण आकृती आहे. या आकृतीमध्ये रागास आवश्यक त्या विविध स्वराक्षरांच्या मदतीने निर्माण झालेल्या स्वराकृतीचे शास्त्रीनुसार चलनाप्रमाणे नियोजन, तालावर्तनाच्या चौकटीत दोन मात्रांतील अवकाशाने निर्माण झालेली लयाकृती, या

आकृतीचा काव्याशयातील भाव व्यक्त करण्यास केलेला उपयोग इ. चा परिणाम म्हणजे रागाचे व्यक्तिमत्व.
४) हे 'राग व्यक्तिमत्व' व्यक्त करण्यासाठी बंदिशीची आवश्यकता असते. त्यास शब्दांची आवश्यकता असते. शब्दांमध्ये गेयतत्व असते. गेय शब्द समूहातून जे काव्य निर्माण होते. त्यातील आशय राग प्रस्तुतीत सौंदर्य वाढविण्यासाठी पूरक असतो. हे बंदिशीच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट होते.
५) बंदीशीच्या रचनेत स्वर, लय, शब्द या तिहींचा तालावर्तनाची चौकट म्हणून उपयोग केल्यास बंदिशीचे सौंदर्य उलगडत जाते.
६) ख्याल शैलीच्या बंदिशीला मुखडा ही एक अनोखी देणगी आहे.
७) बंदिशीतील 'सम' हा महत्वाचा बिंदू आहे. तो उत्कर्षबिंदु तसेच विसर्जन बिंदूही असतो.
८) ख्यालाच्या सादरी करणात रागविस्तारासाठी बंदिश माध्यम म्हणून वापरली जाते.
९) बंदिश निर्मितीत रागरुपबध्द करतांना 'व्यापकता' आणि 'विस्तार' या दोन अंगभूत गुणाधारे रागाकृती विस्तारीत होत असते.
१०) बंदिशीतील विविध स्वरांचे सुप्रमाणित व सुसंवादित एकत्रीकरण आणि त्यातुन निर्माण झालेले सौंदर्य कलाकाराला अनुभवता येते.
११) सौंदर्य निर्मितीचे निरनिराळे आकृतीबंध निर्माण होणे ही प्रक्रिया म्हणजेच बंदिश निर्मितीचा पहिला टप्पा होय.
रसनिर्मितीच्या प्रक्रियेसाठी स्वरनियोजना बरोबरच काव्यविषय आशयही महत्वाचा आहे.

संदर्भ:

१) संगोराम श्रीरंग, मुक्त संगीत संवाद पृ.२१५
२) तत्रैव पृ. २१५
३) तत्रैव पृ. २१८
४) मादुस्कर स्मिता, भारतीय संगीतातील दोनरंग, पृ. १२८
५) तत्रैव पृ. १३०
६) भातखंडे, वि.ना. हिंदुस्थानी संगीत पध्दती भाग -६ क्रमिक पुस्तक मालिका, प्रस्तावना पृ. ९

संदर्भग्रंथ:

१) आठवले, वि. रा. (२००८(नादचिंतन), संस्कार प्रकाशन, मुंबई
२) भातखंडे, वि.ना.(पब्लिकेशन नं. ७३/३३, १९९१), क्रमिक पुस्तक मालिका, संगीत कार्यालय, हाथरस
३) मादुस्कर, स्मिता पतंजलि (२०१४), भारतीय संगीतातील दोन रंग, सदारंग - अदारंग, सुनिधि पब्लिशर्स, पुणे - ३०
४) संगोराम श्रीरंग (१९८८), 'मुक्तसंगीत संवाद', प्रकाशक, गानवर्धन संस्था, पुणे
५) फाटक, किरण भास्कर (२००५), राग, संस्कार प्रकाशन, मुंबई.
६) अत्रे प्रभा (१९९२), सुस्वराली, बुकमार्क पब्लिकेशन्स, पुणे.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org

Vol 6 Issue 4 October 2016 ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2231-5063**

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.org

ISSN: 2231-5063 Impact Factor :4.6052(UIF) Volume - 6 | Issue - 4 | October - 2016

GRT Golden Research Thoughts

लोकसंगीत : पूनर्विलोकन

डॉ. सौ. अर्चना माधव अंभोरे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश(Abstract):
समाजात संगीताचे किती प्रकार अस्तित्वात आहेत ही गोष्ट त्या समाजाच्या सांस्कृतिक पातळीवर अवलंबून असते. ज्या समाजात निरक्षरादि अप्रगत संस्कृतीची लक्षणे दिसतात तेथे संस्कारित किंवा लोकसंगीत अशा दोन संगीत परंपरा दिसून येत नाहीत, तेथे आदिम संगीताची एकच धारा वाहतांना दिसून येते.
प्रस्तुत शोध निबंधात शास्त्रीयेतर अर्थात आदिम संगीत, नागर संगीत व लौकिक संगीताचे स्वरुपाचा शोध घेताला गेला आहे.

बीज शब्द (Key Boards) - लोकसंगीत, आदिम संगीत, नागर संगीत, लौकिक संगीत, लोकसंगीत लक्षणे, प्रकार, लोकवाद्ये.

प्रस्तावना :
भारतीय शास्त्रीय संगीताचे जसे ख्याल, धृपद, धमार, इ. प्रकार आहेत तसेच शास्त्रीयेतर संगीतातही आहेत. अशा संगीत प्रकारांमध्ये आदिम संगीत, नागर संगीत, लौकिक संगीत इ. येतात.

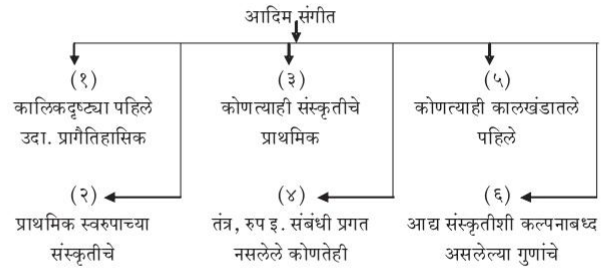

आदिम संगीताचे वरील सहा अर्थ वर दिलेले आहेत. ज्या निरक्षर लोकांच्या जीवनात लोकसंगीता शेजारीच संस्कारित, शिष्ट वा कला-संगीताची धारा वाहत नसते अशांचे संगीत ते आदिम संगीत होय. ज्या समाजात निरक्षरतादि अप्रगत संस्कृतीची लक्षणे दिसतात,

१) जेथे संस्कारित कला संगीत आणि लोकसंगीत अशा दोन संगीत परंपरा आढळत नाहीत, तर संगीताची एकच धारा वाहतांना दिसते, तिला आदिम संगीत असे म्हणून शकतो.
२) आदिम संगीत हे कला दृष्ट्या प्राथमिक असते.
३) सांस्कृतिक दृष्ट्या आदिम ठरलेल्या समाजाचे संगीत सांगीतिक दृष्ट्या, कलात्मक दृष्ट्या श्रेष्ठ असू शकते.
४) अप्रगत ठरलेल्या संस्कृतीच्या संगीताची प्रत ठरवतांना प्रगत संस्कृतीच्या संगीताची लक्षणेही त्यात दिसून येतात.

आदिम संगीताच्या आसपास वावरणारे, त्याच्या लक्षणांवर हक्क सांगणारे असे दुसरे दोन प्रकार म्हणजे नागर संगीत व लौकिक संगीत हे होत.

नागर संगीत :
अनेक भाषा बोलणारे लोक एकत्र राहणे, अनेक वंशांचे लोक आपापल्या सांगितिक संस्कारांनिशी एकत्र वावरणे ही व या सारखी वैशिष्ट्ये नागर संगीताची होत.
१) सर्व लोकांचे वंशगत संगीत लोकसंगीत निरनिराळे असूनही त्यांच्या समान संगीत बाह्य परिस्थितीमुळे समान सांगीतिक प्रतिक्रिया असू शकतात.
२)महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यपूर्व काळात ज्या चळवळी झाल्या त्यावेळी रचल्या वा गायल्या गेलेल्या बहुसंख्य मेळ्यांचा गीतांचा अंतर्भाव नागरी संगीतात होतो.
३)कीर्तनकार जेंव्हा सिनेगीताच्या चालीवर आपल्या गरजेनुसार पदे रचतो तेंव्हा त्यांचाही समावेश नागरी संगीतात करावा लागेल.

लौकिक संगीत :
लौकिक आणि नागरी संगीतातील सूक्ष्म फरक हाच की नागरी संगीतापासून प्रेरणा येऊन जेंव्हा व्यावसायिक संगीतकार त्याचे आणि कलासंगीत

परंपरेचे सामान्य जनतेस आवडेल व पचेल इतके मिश्रण करतो आणि मुख्यत: जनसंपर्क माध्यमांद्वारे त्याचा प्रचार प्रसार करतो. त्यास लौकिक संगीत म्हणता येईल.
लोकसंगीताची लक्षणे :

Alexander Crap *म्हणतो* -

"The folk-song is a song i.e. a lyric poem with melody, which originated anonymously, among unlettered folk in times past and which remained in currency for a considerable time, as a rule for centuries."[1]

१)वाद्य संगीताचा अभाव लोकसंगीताच्या व्याख्येत आढळून येतो याचे कारण असे की वाद्यांचा लोकसंगीतात वापर मुख्यत्वे साथीसाठी होत असतो.
२)स्वतंत्र वाद्यवादनाला लोकसंगीतात स्थान नाही.
३)लोकसंगीतात वाद्यांचा वापर 'लय' या संगीतातील काल-अक्षावरील मोजमापासाठी होतो.
एकंदर - लोकसंगीताचे प्रकटीकरण केवळ ज्या प्रेरणांनी शक्य होते त्यांचे स्वरुप लक्षात घेता लोकसंगीतात करमणुकीला स्थान मिळणे अशक्य ठरते.
४)लोकसंगीतातील सामुहिकता अतिशय व्यापक स्वरुपाची असते.
अ)लोकांत जी गीते वा गीतखंडे अनादि कालापासून रुढ आहेत त्यात काट-छाट करुन, भर घालून पूनर्निमितीच असते.
ब) लोकगीतांचा विषय आशयातला अपरिहार्य सामाजिक संदर्भ व व्यक्तिगत सुखदु:खापलिकडे पोहोचणारा आवाका पाहिल्यास ही गीते मानवाच्या संस्कृतीच्या आरंभी पासून असणे स्वाभाविक आहे.
क)ज्या सांगीतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोक गीताचा जन्म झालेला असतो त्या गरजांत होणाऱ्या फरकाबरोबर लोकसंगीताचे स्वरुप बदलते.
५)लोकपरंपरेत गुरु-शिष्य मौखिक परंपरा आढळत नाही.
६)लोकसंगीतात अलिखित परंपरेचे महात्म्य आहे आणि ते असणे याचा अर्थ भोवतालच्या सांस्कृतिक जीवनातील नवनवीन चेतकांना पडसाद देण्याचे सामर्थ्यही त्यात असणे होय.
७)लोकसंगीत हे अनादि-अनंत असते.
८)लोकसंगीत विशिष्ट भूप्रदेश, त्याची नैसर्गिक वैचित्र्ये यांच्याशी जखडलेले असते.
९)कुठलेही लोकसंगीत निसर्गाला जवळ असते.
१०)लोकसंगीत लोकांबरोबर स्थलांतर करु शकते. अर्थात एका संस्कृतीमधील संगीत दुसऱ्या संस्कृतीतही स्थलांतर करु शकते.

लोकसंगीत आणि राजसंगीत :

डॉ. कुमार गंधर्व म्हणतात[2] -

अनुभव से इस निर्णय पर पहूँचा हूँ कि राग बनाए नही जाते, बनते है। हम लोकधुनों में रागों को छुपा पाते है..... लोक धुनों में कोई ना कोई राग अवश्य होता है। उस के लिये दृष्टि की आवश्यकता है..... अत: स्पष्ट है कि शास्त्रीय राग लोकधुनों में छिपे हुये रागों के विकसित स्वरूप होते है।

देवीलाल सामर[3] -

'रागसंगीताचे मूळ लोकसंगीतातच आहे. मिश्र राग सुद्धा लोकसंगीतातच असतात. इतकेच नव्हे तर विवादी स्वरांचा उपयोग, रागांची मिश्रणे आणि लोकप्रियता या गोष्टी लोकसंगीतानेच शास्त्रीय संगीताला दिल्या आहेत.'

वरीलच नव्हे तर अनेक विद्वानांनी वरील प्रकारची मते दिलेली आहेत मात्र स्वरांचा समूह, वर्ज्यावर्ज्यादि नियम, वादी संवादी इ. घटकांनी बांधणी निश्चित व गुंतागुंतीची असणारी राग संकल्पना आणि नवनवीन स्वतंत्र रचना करण्याची राग स्वरुपात अंतर्भूत असलेली संकल्पना यातला भेद गुणदृष्ट्या फार मोठा आहे.[4]

एकूणच - लोकधूनांत राग असतो असे म्हणण्यापेक्षा त्यात राग दिसतो असे म्हणणे जास्त संयुक्तिक आहे.

लोकगीतांचे सांगीतिक विश्लेषण :

लोकसंगीतातील गीतांचे पाठसंबध्द किंवा सांगीतिक विश्लेषण करणे सूक्ष्म रीतीने करणे अशक्य आहे. आपण पुढील कारणांचा विचार करुया.
१)ध्रुवपदाची एकुलती एक ओळ इतर ओळींपेक्षा लांब असणे स्वाभाविक आहे.
२)बहुतांशी कडवे छोटे असण्याकडे लोकगीतांची प्रवृत्ती असते.
३)ओळ, कडवे, ध्रुवपद या गीताच्या पाठबद्ध अंगाबरोबर छंदाचा विचार केल्यास छंदातील संगीततत्वाचा आढळ ही एक सर्वमान्य अनुभूती आहे.
४)अर्थहीन शब्द अथवा अक्षरसमूह यांचा लोकगीतांतील वापर हा पाठबद्ध विश्लेषणात येतो.
५)पाठबद्ध रचनेचा विशेष सांगीतिक भाग म्हणजे कांही गीतांत होत जाणारी कडव्यांची वाढ.
६)लोकगीतेही लोककवितेचाच एक भाग असतो.

सांगीतिक विश्लेषण :

ॲलन लोमॅक्स, अमेरिकन लोकसंगीत शास्त्रज्ञ, फोक सॉंग्स, स्टाईल ॲन्ड कल्चर या पुस्तकात त्याने लोकगीताची तपासणी करतांनी ३७ अंगे तपासावीत असे म्हणतो.[5]
१)गायक - समूह
२)साथीचा वाद्यवृंद आणि गायन यांचे नाते.
३)वाद्यवृंद
४)गाणाऱ्या आवाजांची मूलभूत रचना
५)गाणाऱ्यांचे एकमेकांशी मिसळून गाणे.
६)लयीच्या बाबतीत गायकांचे एक साथ असणे किंवा नसणे.
७)वाद्यवृंदाकडे सोपविलेल्या सांगीतिक कामगिरीचे स्वरुप.
८)वाद्यवृंदाचा एकमेकांशी मेळ नसणे किंवा असणे.
९)लयीबाबत वाद्यवृंदाचा मेळ असणे किंवा नसणे.
१०)सार्थ शब्दांचे निरर्थक शब्दांशी नाते.

११)गाणाऱ्यांची लयी बाबत पद्धत असणे.
१२)गायकांचे लयीविषयीचे अतर्गत संबंध
१३)साथ संगीताची लयीबाबत बांधणी
१४)साथ संगत करणाऱ्या समूहाबाबत लयी संबंधीची अंतर्गत बांधणी.
१५)चालीचा आकार
१६)चालीचे रुप
१७)सांगीतिक तुकडयांची लांबी.
१८)सांगीतिक तुकडयांची संख्या.
१९)शेवटच्या स्वराचे स्थान
२०)गीतातील स्वरांतरांतील अंतर
२१)बहुआवाजी गायन
२२)गीताचा सांगीतिक पट्टा
२३)गायकांनी गायनात वापरलेल्या अलंकरणाचे प्रमाण
२४)गती
२५)गाज (लहान-मोठेपणा)
२६)लयीपासून गायकांनी घेतलेले स्वातंत्र्य
२७)आवाजाचे एका स्वरावरुन दुसऱ्याकडे जातांनाचे घसरणे
२८)लयीपासून वादकांनी घेतलेले स्वातंत्र्य
२९)एकेका अक्षराला अनेक स्वरांतरांचा उपयोग करणे.
३०)आवाजातील कंप
३१)आवाजातील गमक, कंठमणी हलवून निर्माण केलेला जोरकस कंप
३२)आवाजातील रजिस्टर्सचा उपयोग
३३)वापरल्याजाणाऱ्या आवाज लावण्याच्या पद्धतींचा पट्टा
३४)नाकातून गाणे
३५)घोगरा आवाज
३६)स्वराबरील आघात
३७)व्यंजनाचे उच्चार.

लोमेक्स इतकी तपशीलवार पध्दत कुणीही मांडलेली नसली तरी ब्रुनो नेटल ने देखील काही प्रश्न उभे केलेले आहेत. दोन्ही पद्धतीपैकी संपूर्णपणे एकच पद्धत स्वीकारता येईल असे नाही. पण दोहींचा वापर करुन लोक गीताचे विश्लेषण निश्चितच शक्य आहे.

लोकसंगीतातील वाद्ये :

एकंदर वाद्ये किती व त्यांतील लोकवाद्ये किती याची निर्णायक गणती अजून केलेली नाही.

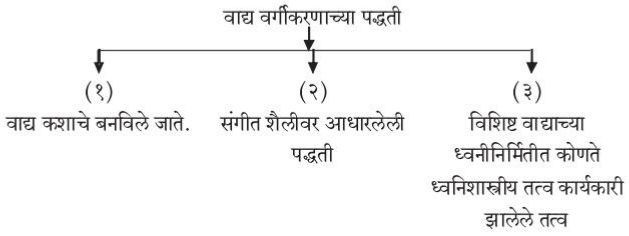

महाराष्ट्रातील लोकवाद्ये

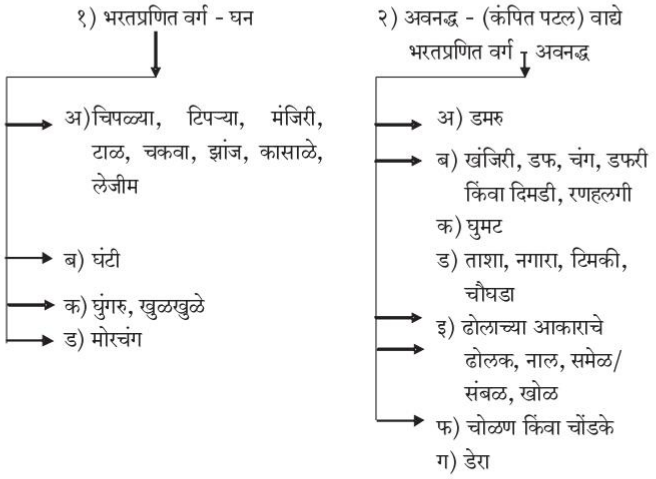

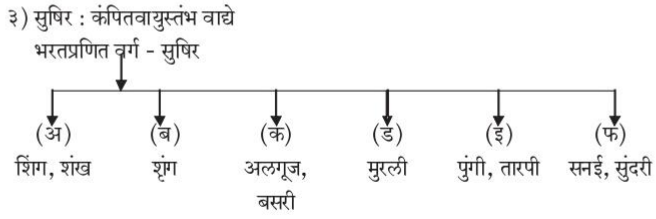

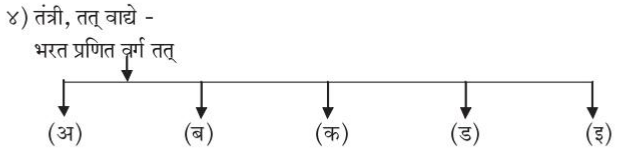

निष्कर्ष :

१)गजाने वाजणारी वाद्ये महाराष्ट्रात नाहीत.
२)पडद्यांची वाद्ये देखील महाराष्ट्रात नाहीत.
३)पडद्यांशिवाय वाद्ये महाराष्ट्रात नाहीत.

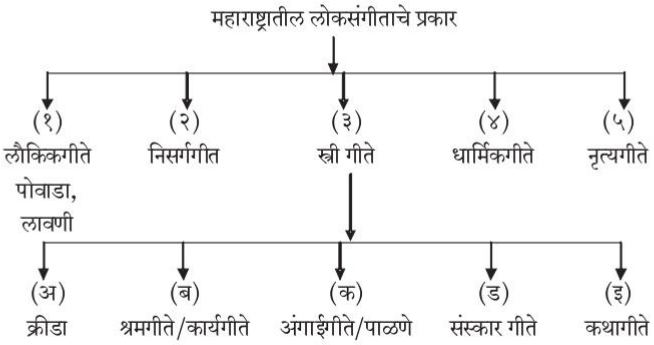

उपसंहार :

लोकसंगीत म्हणजे काय? त्याची लक्षणे कोणती? प्रकार कोणते? लोकसंगीतातील वाद्ये कोणती, शिष्ट संगीत लोकसंगीतातील परस्पर संबंध इ. चा शोध घेता पुढील निष्कर्ष समोर येतात.

१)जगाची २ प्रकारे विभागणी झालेली आहे.
१) भौगोलिक २) सांस्कृतिक. या विभागणीचा मुळीच अडथळा लोकसंगीतास होत नाही.
२)कित्येक शतकांत दळणवळण नसूनही लोकसंगीताच्या गायन शैलीत साम्य आढळते.
३)लोकसंगीताचा सर्वांगीण अभ्यास केल्याने केवळ लोकसंगीतच समजते असे नव्हे तर संबंधित लोकसंगीताला पोसणारे लोकजीवन समजते.
४)गायन शैलींच्या अभ्यासात लयबद्ध रचना, त्यांचे अर्थपूर्ण प्रयोग, त्यांचा अन्वय नेमकेपणे लावणे हे काम लोकसंगीताच्या संदर्भात अवघड आहे.
५)लोकसंगीताचा प्रवाह, त्याचे अपरिमित स्वरुप, वैविध्य, शास्त्रीय संगीतास प्रेरणादायिनी शक्ती आहेत.
६)लोकवाद्यांच्या संदर्भात आपण निश्चित असे म्हणू शकतो की, शास्त्रीय वाद्यांचे ते अविकसित रूप आहे.
७)शास्त्रीय संगीतात वाद्यांचा विकास लोकवाद्यांद्वारे झालेला आहे.
८)शास्त्रीय संगीताचे जसे ख्याल, धृपद-धमार इ. प्रकार आहेत, त्या - त्या प्रत्येकाची स्वत:ची स्वरुप - वैशिष्ट्ये आहेत, तसाच प्रकार शास्त्रीयेतर संगीतात आढळून येतो.

संदर्भ :

१)Crap, Alexander, The Science of Folk-lore, Page - 153
२)'कुमार गंधर्व, (जानेवारी १९६६), भारतीय संगीत का मुलाधार लोकसंगीत, संगीत, लोकसंगीत अंक, पृ. २५.
३)सामर, देवीलाल, लोकसंगीतशास्त्र, पृ. ३४.
४)रानडे, अशोक (१९७५) लोकसंगीत शास्त्र पृ. ३६.
५)तत्रैव पृ. ५०

संदर्भ ग्रंथ :

१)रानडे, अशोक (१९७५), लोकसंगीत शास्त्र, दि. भारत मुद्रक अँड प्रकाशक लिमिटेड, औरंगाबाद.
२)देवगांवकर, शैलजा (१९९३), महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसाहित्य, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३)पांडे प्रभाकर (१९९४), लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.
४)जोहरी सीमा (२००४), भारतीय संगीत, मैसर्स युनिव्हर्सिटी बुक हाऊस (प्रा.) लि. जयपुर -०३.
५)संगीत अंक, लोकसंगीत विशेषांक (१९६६), संगीत कार्यालय, हाथरस.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org

2016-17

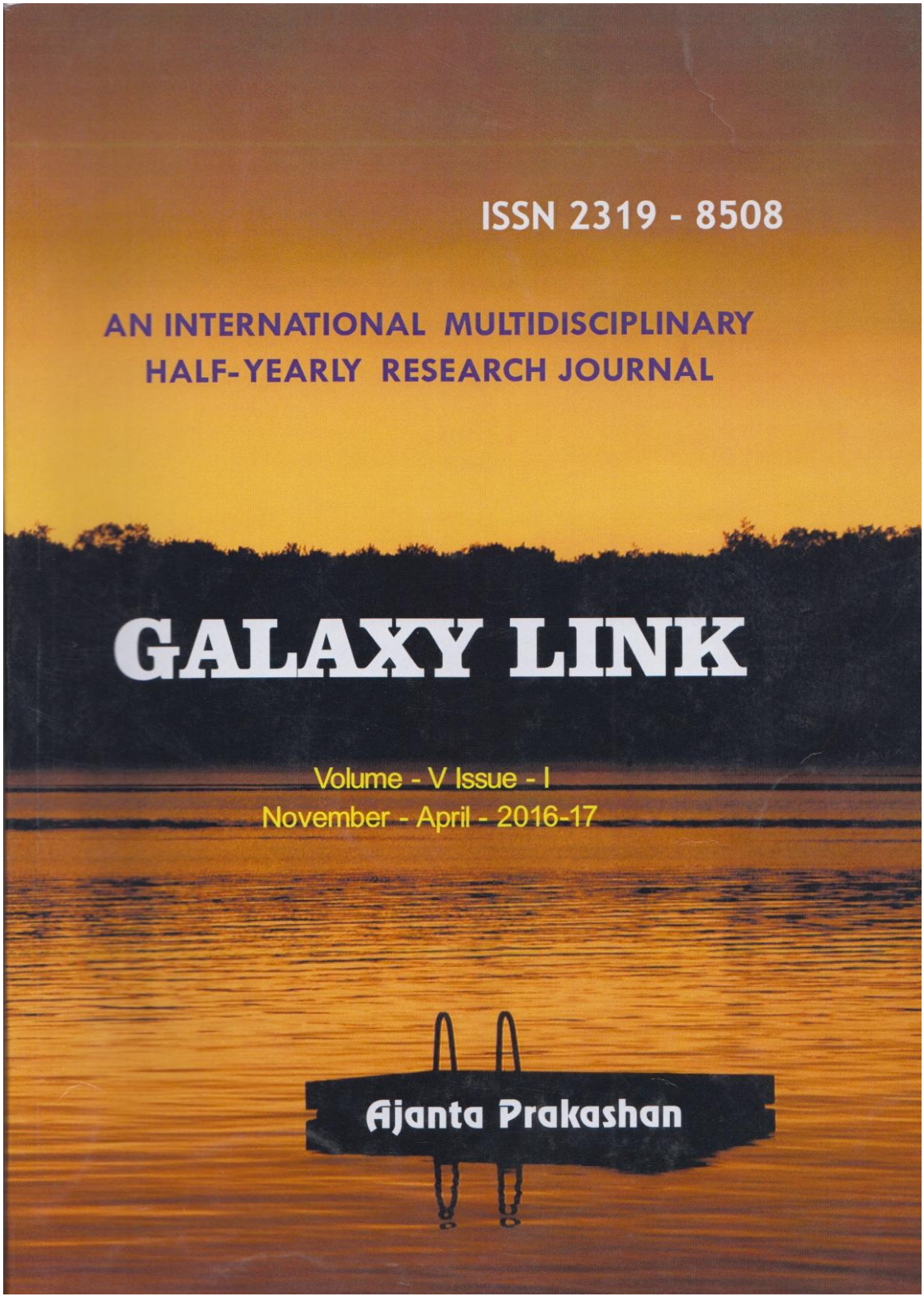
ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF-YEARLY RESEARCH JOURNAL
GALAXY LINK
Volume - V Issue - I
November - April - 2016-17
Ajanta Prakashan

GALAXY LINK - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2319 - 8508 NOVEMBER-APRIL-2016-17

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
१८	जागतिकीकरणातील मराठी ग्रामीण कादंबरी प्रवाह **प्रा. डॉ. दिलीप बिरूटे**	८४-८६
१	मराठी लोकसंगीत और रंगमंच **अनिल उत्तमराव साळवे**	१-४
२	मानवी कल्याण के लिए सर्वकालीन विचारों का अनुकरण (डॉ. भीमराव अम्बेडकर के सदर्भ में) **रमेश रोहित (रत्नशील राजवर्धन)**	५-१०
३	सर्वहारा वर्ग और हिंदी उपन्यास **डॉ. सिध्दार्थ राजेंद्र टाकणखार**	११-१५
४	मराठी संतकाव्य में यथार्थवादी समाजोन्मुखता **डॉ. विजयकुमार एस. वैराटे**	१६-१९
५	किसान आत्महत्या - कारण, परिणाम और उपाय **डॉ. मानितकुमार अमृतराव वाकळे**	२०-२३
६	हिन्दी दलित उपन्यास साहित्य में अम्बेडकरवाद (सुअरदान के विशेष संदर्भ में) **वरशिळ रामेश्वर**	२४-२८
७	उपन्यास साहित्य का विकास **डॉ. प्रमोद पाटील**	२९-३१
८	संगीत की उपयोगिता मानसिक अवसाद में **डॉ. एन. एल. गोंडाणे**	३२-३५

GALAXY LINK - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2319 - 8508 ३२ NOV.-APRIL-2016-17

8

संगीत की उपयोगिता मानसिक अवसाद में

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

संगीत सदा सें संस्कृति का संगी रहा है। यह मन को शान्ती प्रदान करता है। भावों की सुन्दर अभिव्यक्ती तथा तन–मन को स्फुर्ती प्रदान करता है। मानसिक तनाव कम करके अस्वस्थ मन को स्वस्थ, असाधारण को साधारण, शान्त को धीर तथा वीर को शान्त इत्यादी करणे का कार्य तथा भावों की पुर्णरूपेण अभिव्यक्ति संगीत द्वारा ही संभव है। क्योंकी इसका प्रभाव मन तथा शरीर दोनों पर पडता है।

संगीत को तिन विभागों मे विभाजित किया जा सकता है। सम + गी + त पाणिनी इतयादी व्याकरणों मे भी संगीत को इसी प्रकार परिभाषीत किया गया है। 'सम' उपर्सग संपुर्णता का बोध करता है। गीत की सम्पुर्णता तमी सार्थक मानी जाती है, जब उसके साथ अन्य अवयवों का भी प्रयोग किया जाये। इसी को आधार मानकर हमारे पुर्व संगीताचार्य ने गीत के साथ नृत्य का समावेश भी इसमें समाहित किया क्योंकी वाद्य और नृत्य गीत के अलंकरण माणे जाते है। इसी आधार पर पं. शारंगदेवकृत 'संगीत रत्नाकर मे गायन, वादन तथा नृत्य की त्रिवेणी को संगीत की संज्ञा दी गयी है। इन तिनों कलाओं में गीत (गायन) की प्रधानता होने के कारण तीनों ही कलाओं के संकेत स्वरूप केवल संगीत, शब्द का प्रचलन हुआ यद्यपी तीनो ही कलाये एक दुसरे पर आधारित है। संगीत को आत्मा का भोजन माना जाता है।

आनंद की चरमावस्था पर संगीत माध्यमद्वारा पहुंचा जा सकता है। प्रत्येक उत्सव त्योहार, जिवन, मृत्यू, शोक इत्यादी अवसरों पर संगीत का प्रयोग कम–अधिक मात्रा मे कीया जाता है। संगीत मनुष्य की भावनाओं तथा विचारों को प्रकट करणे की एक भाषा है। 'तनाव' शब्द आज किसी से भी अंजना नही है। बच्चा जिस पल से विद्यालय जाना आरंभ करता है, उसी क्षण से वह तनावग्रस्त होना शुरू हो जाता है। उसे इस बात की पीडा रहती है की वही माता–पीता की छत्रछाया छोडकर विद्यालय के एकदम अनजाने वातावरण में किस प्रकार अपने लिये उपयुक्त स्थान बनायेगा। वह कैसे अपने वनज से भी अधिक भारी बस्ते का बोझ अपने छोटे–छोटे कंधो पर उठायेगा। सुबह उठते ही बस की भागदौड, उपर से भारी भरकम पाठ्यकम, सिमा से अधीक दिया गया गृहकार्य ये सब उसे बचपन से ही तनावग्रस्त कर देते है। मीत्रो से न मिल पाने की पीडा खेलकुद के लिये समय का अभाव, उसे अंदर ही अंदर खाये जाता है। जैसे – जैसे बच्चा बडा होता चला जाता है पुस्तको की संख्या और बस्ते का आकार भी बडा होता चला जाता है। अध्यापको की अपेक्षासे माता – पीता की आकांक्षाये उसे अपनी सीमा से अधिक कार्य करणे को बाध्य करती है। जब वह इन सब पर खरा नही उतर पाता तो वह हीन भावना अथवा तनाव से ग्रस्त हो जाता है। महाविद्यालयों मे विषयों का चुनाव, शिक्षा समाजी के उपरान्त रोजगार की चिन्ता, 'समाज' के प्रती अपनी उपयोगीता का प्रश्न उसे इतनी कुंठीत करते है की वह अपने जिवन की उपयोगीता पर ही प्रश्नचिन्ह लगाने के लिये बाध्य हो जात है।

GALAXY LINK - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2319 - 8508 ३३ NOV.-APRIL-2016-17

आज की भागदौड प्रत्येक क्षेत्र मे प्रतियोगीता का वातावरण उसे चैन से नही बैठने देता इस भौतीकता प्रधान युग में वह अनेक प्रकार की कुठाओं से ग्रस्त होकर सदैव तनाव में जिने लगता है। यह तनाव यदी अकेला होता तो भी कोई बात थी, यह तनाव तो कई प्रकार की समस्याओं और रोंगों का जनक है। किसी ने सच ही कहा है की चिन्हा चिता समान है जो प्रत्येक वस्तु की पल दो पल में ही राख के ढेर में परिवर्तीत कर देती है। चिन्तीत व्यक्ती सदैव तनावग्रस्त रहता है। जिससे न उसे भुख लगती है, न नींद आती है, व ह संयीमत रहता है, न संयत/इतना ही नही इस दशा में वह अनेकानेक रोंगों का शिकार हो जाता है। कहने का तात्पर्य यह है की न उसका तन काम करता है, न मन, न बुध्दी। ऐसी स्थीती में वह केवल एक चलती – फिरती लाश रह जाती है। आवश्यकता इस बात की है की उसे इस प्राणग्राही तनाव से मुकती प्रदान की जाये शिक्षके लिये संगीत से अधीक सशक्ती कोई आय नही है।

संगीत चाहे भारतीय हो, पाश्चात्य हो, देशी हो, अथवा शास्त्रीय हो, यह एक ऐसी विद्या है जो मुंरदे में भी जान फुकने का असर रखती है। यही कारण है की कुछ ही दिनों का अबोध शिशु भी लोरी सुनकर सो जाता है। यही और विस्तार में न भी जाया जाये तो भी इसी एक मात्र उदाहरणे से यह स्पष्ट है की संगीत में एकाग्रचित्त करने की असीम शक्ती है। और चिता की एकाग्रता, तनाव से मुक्ती के लिये प्रथम आवश्कता है। दिन – भर की थका देनेवाली भागदौड, आज के अधुरे रह गये काम का ध्यान, कल की चिन्ता, यह सब ऐसे कारण है जो मनुष्य को एकाग्रचित्त नही होने देते इसे प्राप्त करणे के लिये ईसे साधन की आवशक्ता है, जो अत्यंत प्रबल हो, जिसमें बांधे रखने की क्षमता हो, जो मन के उद्‌गो को शान्त करने में समर्थ हो।

विश्व के प्रत्येक संगीत में मनोभावों की प्रत्येक वृत्ती के अनुकुल रसोत्पादन करने की क्षमता है। यदी किसी मनुष्य को चंचल एवं चपल मनोवृत्तीचा आल्हाकित करती है तो उसके लिये चंचल प्रवृत्ती का संगीत उपलब्ध है। कोई व्यक्ती गंभीरता से प्रभावित होता है, किसी को करून रस प्रभावित करता है। तो कोई तडक–भडक से आनंदीत होता है। ऐसा भी नही है की एक व्यक्ती सदैव एक ही मनोवृत्ती में रहता हो। वह स्वयं भी कभी गंभीर, कभी चंचल, कभी खिन्न तो कभी उल्लासीत होता है। शोकांतीरेक अथवा हर्षातीरेक के कारण श्री मनुष्य की मनोवृत्तीयां तनावग्रस्त हो जाती है।

संगीत द्वारा कीसी भी कायर व्यक्ती को युध्द के लिये अथवा युध्दरत व्यक्ती को अहिंसा के लिये प्रेरित किया जा सकता है। विश्व में संगीत के अतिरिक्त ऐसी और कोई औषधी नही है, जिसका मन मस्तिष्क पर प्रतिकूल प्रभाव न पडता हो। यही एक ऐसी विद्या है, जो सर्वजन हिताय और सर्वजन सुखाय है। माता जब लोरी गाती है तो इससे न केवल बच्चा प्रभावीत होता है, माता की भी दिन भर की थकान दुर हो जाती है। चक्की चलाते हुए भारी भरकम बोझ उठाते हूये – विभीन्न प्रकार के गीतो का गाया जाना क्या इस बात को सिध्द नही करता की प्रत्येक काम को करते समय उत्पन्न हो सकनेवाला तनाव संगीत के प्रभाव क्षेत्र में आते ही स्वतः नष्ट हो जाता है।

क्या कारण है, की आचार्य भरत ने अभिव्यक्ती और अनुभुती में तादात्म्य स्थापीत करने के लिये संगीत को ही माध्यम चुना। उन्होने ऐसा क्यों कहा है की कोई भी नाटक आरंभ करने से पूर्व ऐसे संगीत का गायन वादन किया जाये जो दर्शको के ध्यान को दुनिया भर के तनाव से मुक्त करके नाट्य मंच तक ले आये। क्या इससे यह बात सिध्द नहि होती की संगीत में सम्मोहन की वह शक्ती हे जो अन्य किसी कला में नही है। इतना ही नही संगीत

कला को ग्रहन करना अथवा उससे लाभान्वित होना विश्व की अन्य किसी भी विद्या से अधीक सहज एंव सरल है। न इससे धन की आवश्यकता है, न इसमें बल की आवश्यकता है बस यथा सामथ्य गुनगुनाना आरंभ किजिये हो गया संगीत। मीत्र मण्डली में बैठकर दो चार गीत गाये आप हो गये तनाव से मुक्त काम में आपका दिल नही लगता तो अच्छा संगीत सुनना आरंभ कीजिये मन एकाग्र होगा और कार्य आपको स्वसं रोचक लगने लगेगा। बोझील वातावरण भी सुखद प्रतीत होने लगेगा।

संगीत में रोग निवारण की क्षमता प्रचूर मात्रा में विद्यामान है। इससे रोगी की मनःस्थीती मे मुलतः परिवर्तन होने लगता है जिसके फलस्वरूप उसके ध्यान को बुरे विचारो से हटाकर सुंदर व स्वस्थ विचारों मे लगाया जाता है। भारतीय ऋषियों – मुनियों ने भी रोग निवारण में संगीत के महत्व को स्विकार कीया है। मनो वैज्ञानिको के अनुसार संगीत में औषधियो के मुकाबले रोग निरोधक गुण अधीक मात्रा में है। अमेरिका, मे लगभग आठ सौ रोगीयो की चिकित्सा संगीत द्वारा की गयी और उन्हे अत्यंत सफलता भी प्राप्त हुयी। उन्होने यह पता लगाया कि विषेश। की ध्वनी, लय तथा वाद्य, रोग निवारण में अती, सहायक होते है। भारतवर्ष में संगीत चिकित्सा में अनेको प्रयोग सफलतापूर्वक चल रहे है। प्राचिन काल में वेद मंत्रो का उच्चारण गायन द्वारा किया जाता था, जिससे रूग्ण व्यक्ती स्वस्थ करने, देवताओं को प्रसन्न करने, वर्षा बरसाने, जंगली जानवरों को वश में करने तथा मनुष्य से विद्यामान अवधान हटाने इत्यादी जैसे काम किये जात थे।

महाभारत में भी द्रोणाचार्य द्वारा अपने शिष्यों की परिक्षा लेने का प्रसंग आता है और उस प्रसंग की सबसे महत्वपूर्ण बात यह है की तीर चलाते समस ध्यान न वृक्षपर हो न टहनी पर, न पत्तो पर, न चिडीया पर उस समय यदी आपको दिखे तो केवल चिडीया की आंख दिखे। इस बात से भी यह सिध्द होता है की लक्ष्य प्राप्ती के लिये चित्त की एकाग्रता का होना पहली शर्त हे। उपर इस बात की चर्चा की जा चुकी है की एकाग्र करने की शक्ती जितनी संगीत कला में है उतनी किसी अन्य मे नही। एकाग्रचित्त होकर संगीत के माध्यम से आराधना करके कितने ही ऋषीमुनी संत इश्वर प्राती कर चुके है। स्वयं भगवान श्रीकृष्ण ने वंशी के बल पर अनगीनत गोपीयों को हो नही अपितू समस्त चर–अचर सृष्टी को भी मंत्रमुग्ध करे रखा था और गोकुलवासी कंस जैसे दुराचारी के अत्याचारों से उत्पन्न तनाव की लेशमात्रा भी चिन्ता न करते हूए अपने कार्य, व्यवहार में आनंदपूर्वक लीन रहे।

सारांश

संक्षेप में यह कहना अनूचीत नही होगा की गायन, वादन अथवा नृत्य संगीत की कोई विद्या हो मनुष्य को ही नही अपितू सम्पुर्ण सृष्टी की वृत्तीयों पर अपना प्रभाव छोडती है। जहां तक मनूष्य के मन मस्तिष्क का प्रश्न है वह विश्व की अन्य किसी भी वस्तु से अधीक संवेदनशिल है जो सदैव चंचल, सांदित, एवं चपल रहता है, जो समस्या पिडाओं और आनन्य का ग्राहक है। मनूष्य का मन–मस्तिष्क वायु से अधीक चंचल है, जिसे एकाग्र करने के लिये यदी कोई शक्ती समर्थ है तो वह है – संगीत।

सही मन संसमीत एवं संयत है तो दुनिया की कोई भी पीडा, कोई भी तनाव मनुष्य को विचलीत नही कर सकता।

अतः यही समाज को सुचारू, रूप से चलाना है तो आवश्यकता इस बात की है संगीत की उपयोगीता एवं उसके प्रयोगों के प्रती समाज को शिक्षित किया जाये ताकी भारतीय समाज अनुशासीत, सुसंस्कृत तथा तनावमुक्त हो अपने संस्कारो तथा आदर्शो के माध्यम से विश्व का मार्गदर्शन कर सके।

संदर्भ ग्रंथ

1) भारत में संगीत शिक्षा – तृप्ता कपूर हरमन पब्लीकेशन नई दिल्ली.
2) संगीत कला विहार – मीरज
3) संगीत निबंध – हाथरस
4) भारतीय संगीत इतिहास – हाथरस
5) धार्मीक परस्पराऐं एवम् हिन्दुस्थानी संगीत रेनु चरादेवे राधा पब्लीकेशन दिल्ली
6) दैनिक भास्कर 4 नवम्बर 2006
7) भारतीय संगीत एवं मनोविज्ञान – डॉ. वसुधा कुळकर्णी

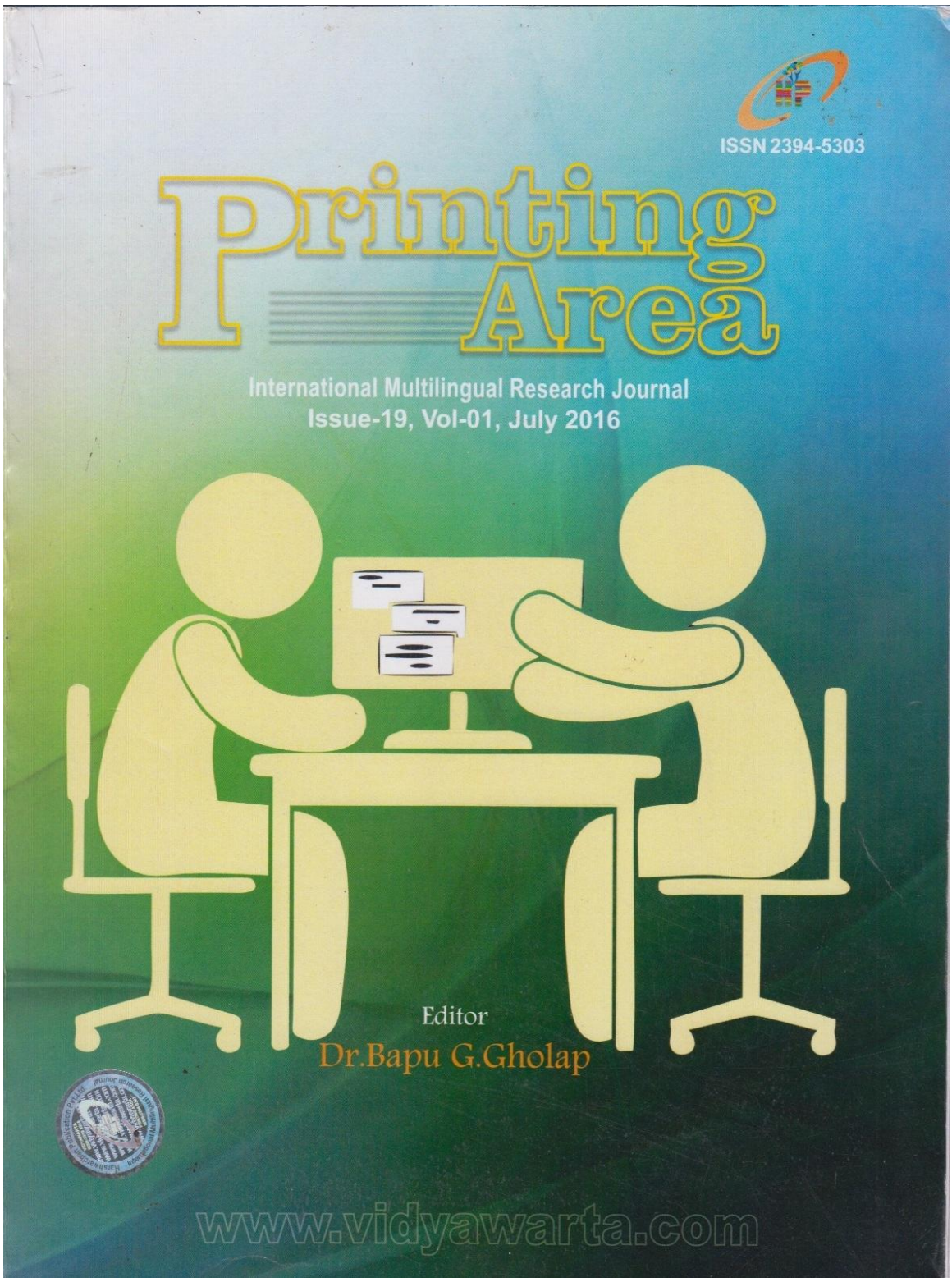
ISSN 2394-5303
Printing Area
International Multilingual Research Journal
Issue-19, Vol-01, July 2016
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research journal | July 2016 Issue-19, Vol-01 | 06

17) Development of Banking Sector In India
Dr. P. M. Taley, Amravati M.S. || 87

18) REVAMPING SCHOOL EDUCATION THROUGH CCE
Dr. Nishtha Shukla, Lucknow. || 90

19) A Philosophical Study on Hedonism & Utilitarianism by Robert Nozick
Deepti Sinha, Delhi || 95

20) Continuous & Comprehensive Evaluation: Perception of Students
Dr. Kauser Perveen—Priya Tripathi || 101

21) Indian Agricultural Policy And Challenges in Agricultural Sector
Pradeep P. Thakare, Sakharkherda, Buldana || 105

22) Fiat India: A Case Study
Yusuf Kamal, Lucknow, UP || 109

23) Perceived Academic Stress by Teachers & Parents : A Study of English Medium Primary.....
Dr. Kanak Chaturvedi, Lucknow || 115

24) Violence Against Womens in India
Lalit Kumar Mogha, Lucknow || 117

25) Status of Marathi Tribal Literature in the State of Maharashtra during 1960-2010: ....
R.H.Sontakke, Dhanora, Dist.Gadchiroli || 120

26) Bibliography of short thesis in post-graduate social science study:.....
Ku. Rekha Tarachand Zalke, Desaiganj (Wadasa) Distt.-Gadchiroli || 123

27) संगीत श्रवण व मानवी स्वास्थ
प्रा संदीप अ. दलाल, अमरावती || 126

28) जैनकालीन शिल्पकला व स्थापत्य
डॉ. आर. व्ही. ढेरे, नसरापूर, ता.भोर, जिल्हा पुणे. || 127

29) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी लोकांची व्यसनाधिनता एक समस्या: विश्लेषणात्मक अध्ययन
प्रा. घोलप एन.एन., सटाणा, जि. नासिक - डॉ.खान ए .आय., औरंगाबाद || 129

30) गुरुकुल शिक्षण पध्दती व आधुनिक महाविद्यालयीन संगीत पध्दती एक दृष्टीकोन
डॉ.एन.एल.गोंडाणे अकोला || 134

31) भूगोल विषयातील संशोधनात जी.आय.एस. तंत्रज्ञानाचा उपयोग
अविनाश हरी जाधव, हेर ता.उदगीर-प्रा.डॉ.दयानंद गोपाळराव उजळंबे,जि.परभणी || 137

32) ग्रंथालय संगणकीकरण व त्याचे फायदे
प्रा.विजय प्र.जाधव, वाशिम, महाराष्ट्र || 139

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | July 2016 Issue-19, Vol-01 | 0134

30

गुरुकुल शिक्षण पध्दती व आधुनिक महाविद्यालयीन संगीत पध्दती एक दृष्टीकोन

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला

****

वैदिक काळात ऋचा उच्चारण्याकरता स्वर व वर्ण यांचे शिक्षण महत्वपूर्ण मानले जाई, स्वर वर्णाच्या उच्चारण शाधींलाच शिक्षण म्हणून संबोधत असत. मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा आधार शिक्षण हाच आहे. शिक्षणाचे तात्पर्य म्हणजे मानवाच्या शरीर मन व आत्म्याचा विकास करणे तसेच व्यक्तिला आत्मविश्वास वाढवून जन्मजात गुणांना व प्रतिमेला प्रकाशित करणे होय.

संगीत शिक्षण हे मानव समाजाच्या कलात्मक उपलब्धीचे व सांगितीक सांस्कृतिक परंपरांचे प्रतिक अहे. संगीत आपली संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यन्त पोचवते. कला संस्कृतीचा आरसा आहे. संगीत आपल्या समस्त सांस्कृतिक अभिव्यक्तिचे मनोहर रूप असते. परंतु पुरातन काळापासून संगीताच्या इतिहासावर खोलवर नजर टाकली असता असे दिसते की, संगीत कला राजाश्रयामुळे फोफावली गेली आणि जन सामान्यपर्यंत रूजली. कालमानाप्रमाणे संगीता बहालचे लोकमत संपूर्ण बदलले आहे. पूर्वी गायन शिकणे याला समाजात मान नव्हता, परंतु आज परिस्थिती अगदी बदलली आहे. घरोघरी या कलेचे बी थोड्याफार प्रमाणात या ना त्या स्वरूपात आलेले आढळते. संगीत संस्थाची वाढ आणि त्याचप्रमाणे संगीताच्या परीक्षांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या म्हणजे या कलेविषयीच्या जनतेमधील आवडीचे घोतक आहे. असे म्हणावयास हरकत नाही. शालेय अभ्यासक्रमापासून तर महाविद्यालयापर्यंत या विषयाचा अंतर्भाव झालेला आहे.

या कलेची आवड वाढविण्याच्या दृष्टीने तसेच कलेचा प्रसार करण्याचे दृष्टीने शाळा, महाविद्यालय हे माध्यम फार चांगले आहे. याचा विचार करता या माध्यमांचा कसा उपयोग होईल तसेच ओघानेच महाविद्यालयीन संगीत अध्यापन पध्दती आणि गुरूकूल शिक्षण पध्दतीचा आधुनिक दृष्टीकोन याचा अवलोकन करणे इष्ट वाटते. शैक्षणिक आचारात एखादी परंपरा निर्माण झाली म्हणजे तो अनिष्ट वाढली तर सुध्दा इष्ट सुधारणा घडवून आणणे फार भावी पिढीचा काळ डोळ्यांसमोर ठेवून संगीत अध्यापनातून एक प्रभावी परंपरा निर्माण व्हावी या महत्वाकांक्षेने वस्तुस्थितीचे पृथ्थकरण करून आधुनिक दृष्टीकोन समोर येईल. संगीताच्या पुनरूज्जीवनाच्या दृष्टीने ह्यांत घराण्यांच्या शेवटच्या साखळीच्या स्वरूपांत पं. भातखडे व पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर हे दोन असे महान संगीतज्ञ झाले की, ज्यांनी अविश्रांत परिश्रम घेऊन संगीताचा आध्यात्मिक पाया सुदृढ ठेवून ते सर्वांकरता सुलभ बनविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. ह्या दोन्ही महान विभूतींच्या प्रयत्नांनी त्यांची संगीत विद्यालये स्थापन केली गेली.

सन 1909 मध्ये लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली गेली. हे संगीत शिक्षण क्षेत्रात एक क्रांतिकारी पाऊल व त्याचवेळी परीक्षण ही होते. ह्यांत गुरूकूल पध्दती आधुनिक विद्यालयीन शिक्षण पध्दती यांचा सुरेख मेळ घातला गेला. 1908 साली गांधर्व महाविद्यालयाचे एक केंद्र मुंबईत उघडले गेले. हळूहळू पुणे, नागपूर, मुंबई व इतर अनेक ठिकाणी गांधर्व महाविद्यालयाच्या अनेक शाखांची स्थापना केली गेली. 1929 सालापूर्वी सरकारी शिक्षण संस्थामध्ये संगीत विषय नव्हता. परंतु वरील प्रकारच्या प्रयत्नांची लोकांमध्ये संगीताबद्दल रूची व जाणीव वाढू लागली व शासनाचे लक्ष याकडे वेधले गेले. ह्याच वर्षापासून प्राथमिक पातळीवर पहिल्या तीन वर्षाकरीता संगीत शिक्षण समाविष्ट करण्यात आले. चौथी व पाचवी करता संगीत ऐच्छिक विषय म्हणून समाविष्ट झाला. हळहळू उच्च स्तर, माध्यमिक, पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी संगीत विषयाची सुरूवात झाली. अनेक विद्यापीठामध्ये संगीत विभागाच्या स्थापनेमुळे संगीताला निश्चित दिशा मिळाली. काही विद्यापीठांची स्थापना विशेषताः संगीताचे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने केली गेली. जसे रविंद्र भारती कलकत्ता, इंदिरा कला संगीत विद्यापीठ लखनौ इत्यादी सध्या काही विद्यापीठे अशी आहेत की, ज्यात संगीत विषयांत एम. फिल. पी. एच. डी. डि. लिट च्या पदव्या देऊन विद्यार्थ्यांना सन्मानित केले जाते. या पध्दती अंतर्गत विद्यार्थ्यांना एक ठराविक काळात एक ठराविक अभ्यासक्रम पूर्ण करणे बंधनकारक असते. यात पाठ्य पुस्तके व ग्रंथांचा पूर्ण आधार घेतला जातो. यात संगीताचे महान शाधिंकार ग्रंथकर व संगीतकारांनी लिहिलेल्या संगीत विषयक साहित्यातील आवश्यक तत्वांचे पढन-

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | July 2016 Issue-19, Vol-01 | 0135

पाठन आणि त्या योगे केल्या गेलेल्या प्रयत्नांमुळे संगीताची मुलतत्वे पूर्णपणे जाणून घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते. विद्यापीठातील पुस्तकालये विद्यार्थ्यांना पाठ्य सामग्री उपलब्ध करून देण्यास विशेषकरून सहाय्यक ठरतात. या पध्दतीत केवळ गुरू असणे बंधन कारक नाही. संगीत शिक्षणाच्या सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत अनेक शिक्षकांकडून शिक्षण प्राप्त करून घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे वेगवेगळ्या गायकीची वैशिष्टये शिकता येतात आजकाल विद्यापीठात शिक्षण देण्याचे नवनवीन प्रयोग व तंत्रे असल्याने ही पध्दत यशस्वी ठरते आहे. क्लास व्यतिरिक्त निरनिराळे गायक टेपरेकॉर्डर द्वारा ऐकवणे, जुन्या ध्वनि मुद्रिका उपलब्ध झाल्यामुळे जुन्यात जुने गायक ऐकण्याची संधी मिळते. व्हिडिओ कॅसेट, सिडी ने टि.व्ही. वर कलाकारांचा कार्यक्रम पहातांना देखील विद्यार्थ्यांना स्टेज प्रोग्रॅम देताना व कोणत्या गोष्टी लक्षात घ्यायला हव्यात याचे शिक्षण मिळते. वेगवेगळ्या संगीत समारंभात विद्यार्थ्यांना घेऊन जाण्याने हि त्यांच्या ज्ञानात भर पडते. अशाप्रकारे विद्यालयातून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता शार्धि व क्रियात्मक दोन्ही अंगानी परिपूर्ण होते. य पध्दतीत सामुदायिक स्पर्धेची भावना विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त करण्याकरीता प्रेरित करते. रोजचा रियाज, तालीम यासोबत व्हिडीओ, ध्वनिफिती, चर्चासत्रे बुलाखती या सगळ्याचा योग्य वेळ घालून नवीन पिढीला आवडेल पटेल, रूचेल त्याप्रमाणे अध्यापन कौशल्य तयार करायला हवे. पार्कस ग्रँट यांनी अध्यापन पध्दतीची व्याख्या याप्रमाणे केली आहे.

The tool which the teacher uses to unlock the gates of learning is called method. It is the technique of teaching act or simply how to teach.

अध्यापन पध्दती म्हणजे असे एक साधन ज्याद्वारे अध्यायनासाठी दरवाजे खुले करून दिले जातात. संगीतात्मक पध्दतीच्या विकासात संगीताच्या अध्यापनाच्या क्षेत्राला निश्चितपणे प्रभावित केले आहे. या पध्दतींच्या माध्यमातून संगीत शिक्षणात सोपेपणा, स्पष्टता, व जिवंतपणा येतो. संगीताच्या रागात्मक पैलूतून सौंदर्याची अनुभूती होते. संगीताद्वारे एका अलौकिक व दिव्य आनंदाची प्राप्ती होते. संगीतात क्रियात्मता असल्याने त्याच्या अध्यापनात अनेक कठिण गोष्टींचा सामना करावा लागतो. संगीत शिक्षणात सहाय्यक सामुग्री उपकरण तसेच योग्य शिक्षण पध्दतीचा प्रयोग केल्याने संगीत शिक्षणांची प्रक्रिया अत्यंत सुगम व सोपी बनते. संगीत या विषयाची जिज्ञासापूर्तीच न हेता प्रस्तुती करणाचा दर्जा देखील उंचावते. विद्यालयीन संगीताला वेगवेगळ्या शिक्षण पध्दतींनी यशस्वी करण्याचे प्रयोग केले जात आहेत. संगीत शिक्षणात प्रयुक्त होणाऱ्या अध्यापन पध्दती अशा आहेत.

1. मौखिक प्रक्रिया
2. पाठ्यप्रक्रिया
3. सेमिनार किंवा सिम्पोजियम
4. कार्यशाळेची स्थापना
5. व्याख्यान प्रक्रिया
6. सप्रयोग व्याख्यान
7. भाषण पध्दती
8. संशोधनात्मक पध्दत
9. अनुकरण पध्दत

या पध्दती संगीत, शिक्षणाला प्रभावशाली बनवून त्यांच्या विस्ताराबरोबरच प्रसार प्रचाराला योगदान देतात. संगीत शिक्षणाचे दोन महत्वपूर्ण पक्ष आहेत.

1) सैध्दान्तिक पक्ष
2) क्रियात्मक पक्ष

काही अशा पध्दती आहेत ज्या फक्ता संगीताच्या सैध्दान्तिक पक्षाबाबतच्या शिक्षणाबाबत यशस्वी ठरतात. तर काही क्रियात्मक पक्षाच्या शिक्षणामध्ये बरोबर ठरतात. विविध पध्दतींनी अध्यापन करून देखील सत्य वास्तविकता अशी आहे की, महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणाचा दर्जा खालावत चालला आहे. संगीताचे स्वरूप पूर्णतःपुस्तकी झाले आहे असे वाटते की विद्यार्थ्यांचे मुख्य ध्येय डिग्री मिळविणे हेच आहे. बदलत्या आधुनिकतेमुळे असे दिसते की, जे विद्यार्थी हुशार मेहनती असतात ते प्रोफेशनल कोर्सेस कडे वळतात. ज्यांना भवितव्य असतं पण ज्यांचा बौध्दिक स्तर सामान्य असतो तसेच आरक्षणामुळे मोफत शिक्षण मिळण्याची सुविधा तर आहेत. अशा परिस्थितीत फ्री शीप चा लाभ घेण्यासाठी म्हणून विद्यार्थी संगीत विषय घेतात. तेव्हा अभिरूची आणि घराणेदार भवितव्य याच्याशी कुठेच मेळ बसत नाही. तरी देखील वर्षभर हे विद्यार्थी महाविद्यालयातील तासिकेला हजर नसतात. त्यांना संगीताचे प्रारंभिक ज्ञान नसतं अशा अवस्थेत पाठ्यक्रम पूर्ण करणे शक्य नसतं वेळेचा अभाव तर असतोच. विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती तसेच महाविद्यालयीन विद्यापीठस्तरीय उपक्रम वार्षिक संख्या यामध्ये बराचसा कालावधी निघून जातो. संगीत विषय असा आहे की, पुस्तकातून वाचून याची परिक्षा देता येत नाही. स्वर परिक्षणाच्या आधारावर प्रवेश नसल्याने कित्येक विद्यार्थी बेसूर, बेताल मेहनत

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | July 2016 Issue-19, Vol-01 | 0136

न होणारे असतात. अशा परिस्थितीत शिक्षक वातावरणाशी जुळवून घेतात. विद्यार्थ्यांना काही गाता येवो अथवा न येवो त्यांना गुण मात्र चांगले टाकावेच लागतात. अशा पध्दतीने आजची महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पध्दती होऊन बसलेली आहे. यात बदलाव अथवा सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काही नियम अंगी बाणविल्यास महावद्यिालयीन संगीताच्या अध्यापनात निश्चित सुधारण होईल. उत्तम शिक्षण प्रणालीवर आगामी पिढीचे श्रेष्ठत्व निर्भर आहे. श्रेष्ठ गुरू किंवा शिक्षकच श्रेष्ठ शिष्य घडवू शकतो. हि आपल्या सगळ्यांची जबाबदारी आहे. बदलत्या परिस्थितीचा परिणाम व्यक्तिशः तसेच सांगितिक दृष्टीकोनावर पडणे साहजिकच आहे. घराणेदार संगीत आणि शिक्षणाप्रति असलेला समर्पित भाव विशिष्ट स्तरापर्यंत जरी येऊन पोहचल असला तरी प्राचीन गुरूकूल शिक्षण प्रणालीतूनच संगीत व्यापक होत गेले आहे हे विसरता कामा नये. भारतात गुरूंचे स्थान हे नेहमीच सर्वोच्च आणि अत्यंत आदरणीय असे आहे. त्यांना देवता व माता पित्यापेक्षाही वरचे स्थान दिले आहे. कारण ते ज्ञानाचा प्रकाश देतात. प्राचीन काळी श्रेष्ठ ऋषी गुरू असत. ते जीवन तत्वज्ञान, साहित्य संगीत कला, अध्यात्म, प्रशासन, युध्दकला अशा ज्ञानाच्या सर्व प्रकारांत निष्ठात असायचे शिष्य राजपरिवारातला असला तरीही तो गुरूंच्या आश्रमात राहून, त्यांची सेवा करून ज्ञानार्जन करीत असे. शिष्य गुरूकुलात अनेक वर्ष साधना करून ज्ञानाच्या विविध प्रकारात प्राविण्य मिळवित असे शिष्य एका गुरूकडे राहून संपूर्ण ज्ञानार्जन राहून संपूर्ण ज्ञानार्जन करीत असल्यामुळे याला एक परंपरा अथवा प्रणाली असे नाव दिले गेले. याप्रकारे ज्ञानाचा विस्तार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे असा होत गेला. आज ही परंपरा गुरूकूल शिक्षण पध्दत म्हणून ओळखली जाते. संगीतक्षेत्रात ही फार प्रचलित आहे. गुरू शिष्य परंपरेच्या संदर्भात विश्वविख्यात तबलावादक पदमविभूषण पं. किशन महाराज यांचे मत असे होते की, प्राचीन काळापासून चालत आलेली ही परंपराच आजही सर्वश्रेष्ठ आहे. नादब्रम्हाच्य शिक्षणासाङ्गी आज ज्या पध्दतींचा उपयोग केला जात आहे. त्याचे परिणाम कोणाला ठाऊक नाहीत काय? संगीत हे दैवी वरदान आहे आणि वरदान मिळविण्यासाठी कठीण तपश्चर्या करावीच लागते जयपूरच्या बीनकर घराण्याच्या अकराबाराव्या पिढीतील आंतरराष्ट्रीय व्यातिप्राप्त आणि रूद्रवीणा व खण्डार शैलीचे एकमेव प्रतिनिधी उस्ताद असद अी खां यांच्या मतानुसार शार्धीय संगीत वाचविण्याचा केवळ एक आणि एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे गुरूकूल शिक्षण पध्दत.

शिष्याने गुरूकडून विद्या प्राप्त केल्यानंतर आपली कल्पनाशक्ती, भावाभिव्यक्ति क्षमता, बुध्दी व कला कौशल्याच्या योगाने आपली शैली सुंदर, सरस व आकर्षक बनविणे आणि कलाकार म्हणून नावारूपास येणे हा या शिक्षण पध्दतीमागील आधुनिक दृष्टीकोन आहे. आधुनिक संदर्भात महाविद्यालयीन संगीत अध्यापन पध्दती आणि गुरूकूल शिक्षण पध्दतीची परिस्थिती बदलली आहे. शिष्याला अनेक गुरूंना पाहण्या ऐकण्या व आत्मसात करण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. आपली आवड, कल व क्षमतेनुसार ते आपली शैली स्वतः निवडू शकतो. खरे पाहता संगीत ही गुरूमुखातून शिकण्याची विद्या आहे. आणि त्याशिवाय शिष्य देखील हि विद्या फोफावू शकत नाही. विकसित करू शकत नाही. तेव्हा या दोन्ही पध्दतीद्वारे भावी पिढीतून कुठे तरी घराणेदार कलाकार जन्मास यावा. आणि प्रचीन बिजे ही आधुनिकतेतही तशीच रूजली जावी. आणि उत्तमोत्तम गायक, वादक, वर्तक, प्रतिथयश कालाकार यांनी भावी पिढीपुढे घराण्यांचा आदर्श ठेवून या संस्कृतीस जपावे. हाच आधुनिक दृष्टीकोन या दोन्ही शिक्षण पध्दतीतून असायला हवा असे मला वाटते.

संदर्भ :-

1. अ. भा. गां. म. मंडळ प्रकाशन संगीत कलाविहार अंक सप्टेंबर 2004
2. अ. भा. गां. म. मंडळ प्रकाशन संगीत कलाविहार अंक जानेवारी 2010
3. अ. भा. गां. म. मंडळ प्रकाशन संगीत कलाविहार अंक जुलै 2011
4. अंतर्नाद – सुरू और साज – पं. विजयशंकर मिश्र
5. तबले का उदगम, विकास और वादन शैलिया डॉ. श्रीमती योगमाया शुक्ला
6. संगीत अध्यापन पध्दती – अर्चना अलोणी

❑❑❑

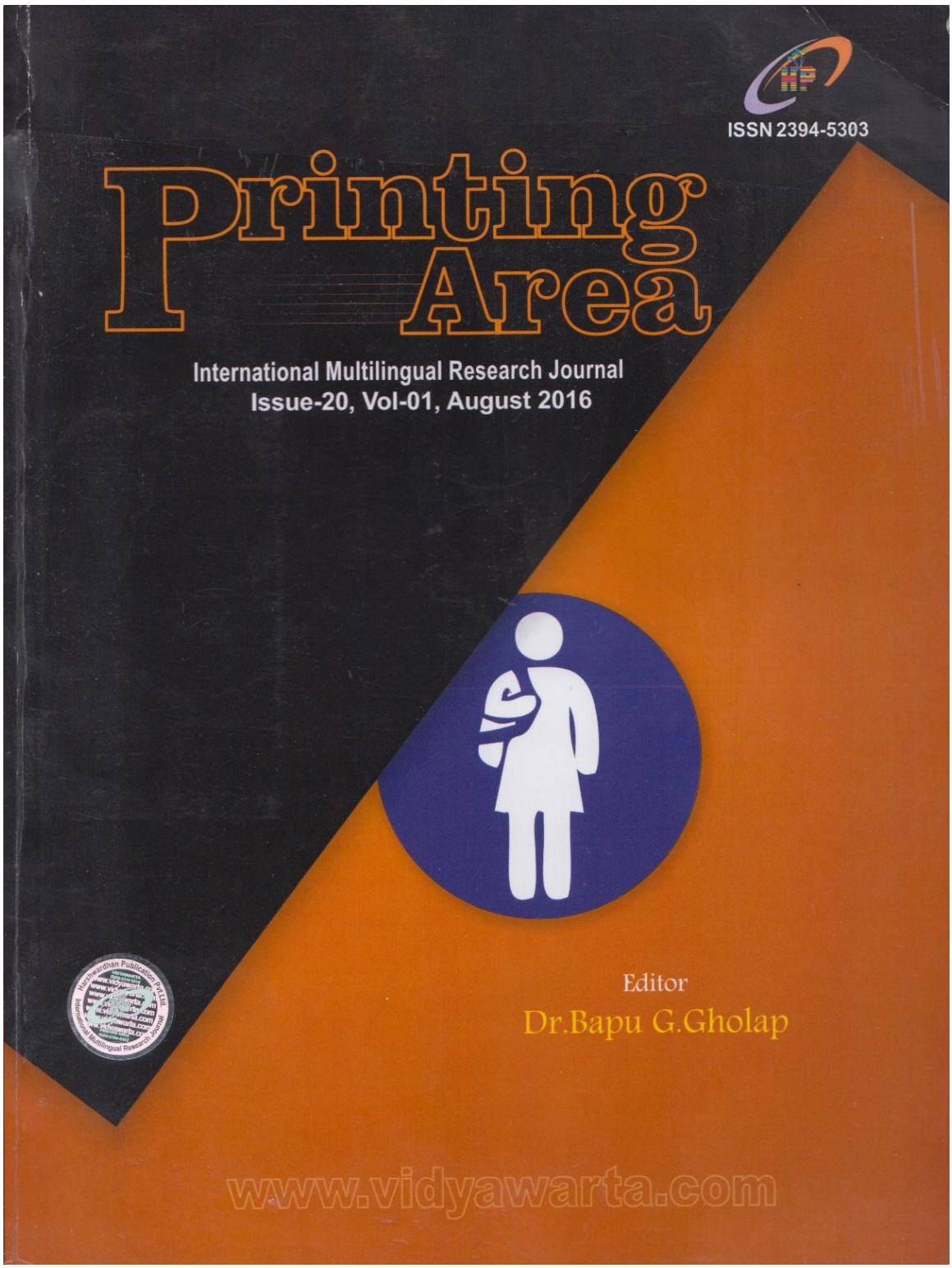
ISSN 2394-5303
Printing Area
International Multilingual Research Journal
Issue-20, Vol-01, August 2016
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | August 2016 Issue-20, Vol-01 | 06

16) A Study: Factors Influencing Educational Development of Tribes
Nutanvarsha Rajesh Valvi, Nandurbar, M.S. ..... || 62

17) संत साहित्यातील नैतिकमूल्ये
प्रा.डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, शिवाजीनगर, गढी ता.गेवराई जि.बीड ..... || 64

18) मातंग समाजाची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये व पोटजाती एक विश्लेषण
भोईवार हरिदास मरिबा, नांदेड ..... || 67

19) डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांचे वैज्ञानिक दृष्टिकोन विषयक विचार
धुळेकर नागनाथ यादवराव, नांदेड ..... || 68

20) पश्चिम विदर्भातील सोयाबीन पीक विपणनातील समस्या
प्रा. विशाल माणिकराव देशमुख ..... || 70

21) कायदा व सुव्यवस्थेपुढील वाढती आव्हाने व उपाय
डॉ.राजेंद्र जी.गोडबोले,गेवराई, जि.बीड -डॉ.सुहास आर.मोराळे ,औरंगाबाद. ..... || 73

22) पं.दीनदयाळ उपाध्यायजींचे औद्योगिकरणाविषयीचे विचार
डॉ. सुहास मोराळे, औरंगाबाद ..... || 75

23) धम्मपदातील नैतिक तत्त्व
Maitreyi Bodkhe, Aurangabad ..... || 78

24) उस्ताद वाजिदअली शाह ठुमरी विकासातील महत्त्वाचा दुवा
डॉ. एन. एल. गोंडाणे, अकोला ..... || 80

25) भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात शिरपूर शहराचे योगदान
प्रा. डॉ. एच. आर. चौधरी, शिरपूर ..... || 84

26) महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण योजनांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलीक पाटील, नगांव ..... || 88

27) आदिवासींची जीवन वैशिष्टे
सौ. नुतनवर्षा राजेश वळवी, नंदुरबार ..... || 92

28) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाकडुन ग्राहकांच्या अपेक्षांचे अध्ययन
सतिश वासुदेव रार्णे, चिखली, जि.बुलडाणा ..... || 96

29) ठाकुर का कुआँ : यथार्थ की कसौटी
डॉ. अर्जुन तडवी (गुजरात) ..... || 100

30) उत्तराखण्ड सरकार एवं केन्द्र सरकार के द्वारा चलायी जा रही लोककल्याणकारी योजनायें एवं उनसे.....
डॉ. राजेश चन्द्र पालीवाल, रूडकी, उत्तराखंड ..... || 102

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Area arch journal | August 2016 Issue-20, Vol-01 | 080

24

उस्ताद वाजिदअली शाह ठुमरी विकासातील महत्त्वाचा दुवा

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

****

प्रस्तावना :-

ठुमरीचा उल्लेख हा अनेक प्राचीन ग्रंथांत आढळतो. 17 व्या शतकाच्या अखेरचा काळ हा ठुमरीचा उत्पत्तीचा काळ मानला जातो. 17 व्या शतकात भारतामध्ये दिल्ली हे मुघल साम्राज्याचे विशाल आणि प्रगतीशील राजधानीचे ठिकाण शास्त्रीय संगीताच्या दृष्टीने केंद्रस्थानी होते. या राज्यामधील उच्चभ्रू मुस्लीम समाज, उमराव व नवाब मंडळी, नृत्यांगना, गायक यांच्या कलेवर फिदा होऊन त्यांना आश्रय देत असत. मात्र औरंगजेब बादशहाच्या उदार दृष्टीमुळे आर्थिक नियोजनामुळे सरदार मंडळी आपली संपत्ती, जहागिरी आपल्या वारसांना हस्तांतरित करू शकले नाहीत. त्यांचा खर्च मशिदी, थडगी बांधण्यावर, नृत्य गायन यांच्या जलशांवर होऊ लागला.

औरंगजेब बादशहाच्या मृत्यूनंतर इ.स. 1707 मध्ये व 18 व्या शतकाच्या मध्यावर दिल्लीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती खालावू लागली व त्याचा सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम होऊ लागला. दिल्लीची हळूहळू शकले होउ लागली. जाट, मराठे, अफगाण व शीख यांनी बंडाळी करून आपले स्वतंत्र सुभे निर्माण केले. त्याचा सांगीतिक जीवनावरही परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. दिल्लीची ही अशी अवस्था असताना दिल्लीच्या दक्षिण पूर्वेला असलेले लखनौ हे शहर राजकीय व सांस्कृतिकदृष्ट्या उत्तरेकडील प्रमुख शहर म्हणून नावारूपास येत होते. सादत खान (इ.स.1725) आणि सफदरजंग (इ.स.1754) या दोन सुभेदारांनी 'अवध' (अयोध्या) या राज्याची राजधानी म्हणून लखनौला महत्त्व प्राप्त करून दिले. आर्थिक व सामाजिक सुधारणांमुळे लखनौची भरभराट झाली. श्रीमंत, उच्चभ्रू, सुभेदार, नवाब जमीनदार यांचे विलासी जीवन व शौक वाढू लागल. दिल्लीहून हजारो कलावंतिणी, गणिका, गायक - वादक, कलाकार

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research journal | August 2016 Issue-20, Vol-01 | 081

लखनौमध्ये येऊन स्थिर झाली व त्यांना राजाश्रय मिळाला. दिल्लीहून हजारो कलावंतिणी, गणिका, गायक – वादक, कलाकार लखनौमध्ये येऊन स्थानिक झाले.

दूसरा महत्त्वाचा भाग असा की, लखनौ हे ब्रज या बोलीभाषेच्या प्रांताजवळ व प्रभावाखाली असल्याने त्या भाषेच्या प्रभावातून व ब्रज लोकगीतातून ठुमरीचा जन्म झाला असे मानतात. परंतु ठुमरीला राजाश्रय खऱ्या अर्थाने मिळाला तो उस्ताद वाजिदअली शाह यांच्या शासन काळात. नवाब वाजिदअली शाह हे अयोध्येचे नवाब होते. त्यांचा जन्म 30 जुलै,1822 मध्ये लखनौ येथे झाला. ते 1847 मध्ये म्हणजे वयाच्या 25 व्या वर्षी अयोध्येच्या गादीवर बसले आणि त्यांना फेब्रुवारी 1856 मध्ये इंग्रजांनी राजगादीवरून हटवले. त्यामुळे 13 मार्च 1856 ला त्यांना लखनौ सोडावे लागले. या अगदी नऊ वर्षाच्या राजकीय कारकिर्दीत वाजिदअली शाह यांनी लखनौमध्ये ठुमरीला मोठा राजाश्रय व प्रोत्साहान दिले. त्यांचा हा राजकीय काल हा राजकारणापेक्षा ललितकलांच्या उर्जितावस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत सुवर्णकाळ होता.

उस्ताद वाजिदअली शाह हे कुशन संगीतज्ज्ञ, गायक, कवी, रचनाकार होतेच. महंमद करम इमाम यांच्या मतानुसार त्यांचा ललितकलांमधील प्रत्येक क्षेत्रावर उत्तम अधिकार होता. राजकारणापेक्षा बादशहाचे संगीत नृत्यही कलांकडे अधिक लक्ष होते. उर्दू शेरोशायरी, संगीत, नाट्य, कथ्थक, नृत्य तसेच ठुमरी या क्षेत्रांत त्यांचे मोठे योगदान राहिले आहे. 'अख्तर', 'अख्तरपिया' तसेच 'आलम' या उपनावांनी उस्ताद वाजिदअली शाह यांनी अनेक ठुमऱ्यांची व ग्रंथांची रचना केली. त्यांनी जवळ जवळ शंभर ग्रंथांची निर्मिती केली. आज त्यातील फक्त चाळीस ग्रंथ उपलब्ध आहेत. संगीत क्षेत्राच्या दृष्टीने 'बनी', 'दुल्हन', 'नाजो' तसेच 'सौतुल-मुबारिक' हे त्यांचे महत्वपूर्ण ग्रंथ आहेत.

'नाजो' या ग्रंथात अख्तरपिया यांनी आपल्या तसेच, इतर प्रसिध्द गायक – कवीच्या राग – रागिण्यांवर आधारित भरपूर गीतरचना दिल्या आहेत. त्यात त्यांनी स्तुती, ध्रुवपद, सादरा, दादरा, ताल, सरगम, चतुरंग, होरी, ख्याल, तराना, सिन्धीगीत, ठुमरी, चाचर तसेच दोहऱ्या संबंधातील गीतरचना असे एकूण 15 भाग विभागले आहेत. उस्ताद वाजिदअली शाह यांची भारतीय संगीताप्रती भरपूर निष्ठा होती. भारतीय संगीतासंदर्भात ते लिहितात–

सुरों की उपज हो तरन्नुम के साथ
हिंले होंठ मुतरिब के कुमकुम के साथ
खराज का वकार और सुरों की लकीर
वो ताने की जिनसे पडे दिल पे तीर ।

'नाजो' मध्ये हिंदी (खडी बोली), उर्दू, ब्रज, मारवाडी, पंजाब, बंगाली इत्यादी अनेक भाषांतील रचना आहेत. यात तानसेन, बैजू, गोपाल नायक तसेच इतर अनेक संगीत तज्ज्ञाच्या रचना दिल्या आहेत. अवधमध्ये गायिले जाणारे सावन, फाग, धमार, होली, भजन, मनकबत, बन्नी, बन्ने, नकरे, गालियाँ इत्यादी गीतांचा समावेश 'नाजो' या ग्रंथात आहे. थोडक्यात यातील अनेक लोकगीत व इतर संगीत तज्ज्ञांच्या रचना ह्या ठुमरीच्या विकासात योगदानच ठरल्या.

'अख्तरपिया' नावाने नवाबांनी भरपूर ठुमऱ्यांची रचना केलेली दिसून येते. उदा. 1) ब्रज भाषेतील ही काफी रागातील अध्धा तालातील रचना आहे.

स्थायी : मोरी आली मै पनियाँ कैसे लाऊँ री
सखी री नगर नटखट मुकुटवारी
मोसे करत धिठाई, बंसी बट जमुना
तट, पनियाँ कैसे लाऊँ री

अंतरा : उझक उझकक और उचक उचक
झांकेरी अख्तर
तन पनघट बंसीवर जमुना तट,
पनियाँ कैसे लाऊँ री

उदा. 2) ही भैरवी रागातील अतिशय प्रसिध्द अशी रचना ताल दीपचंदीमध्ये केलेली आहे.

स्थायी : बाबुल मोरा नैहर छुटो ही जाय
अंतरा : चाल कहर मिल मोरी डुलिया सजाय लाये
अंगना तो पर्वत भयो और देहरी भई विदेस
ले बाबुल घर अपना, मै चली पिया के देस
मोरा अपना बेगाना छुटो जाय

उदा. 3) स्थायी : चमक चमक चमके बिजरीया
कैसे के जाऊँ पिया तोरी सजरिया
अंतरा : बादर गरजे जियरा लरजे
अख्तरपिया संग भेजो खबरिया

उदा. 4) स्थायी : तडप तडप सगरी रैन गुजरी
कौन देस गये साँवरियाँ
अंतरा : अरज करे सपने में अख्तर
बसू तुम्हारे पायरिया

या रचनांशिवाय 'जुगलकिशोर बाँसुरी बजावत', 'सुधा बिसर गयी अपने गुनन की' (राग-खमाज), 'फुलवाले कंस मैका बसत गंडुवा मोल दे रे' (राग - बिहाग) अशा 'अख्तरपिया' या नावाने रचित नवाब वाजिदली शाह यांच्या अनेक रचना

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | August 2016 Issue-20, Vol-01 | 082

प्रसिध्द आहेत. याशिवाय त्यांनी 'मोहनरसिया' व 'शाम' या नावांनीही रचना केलेल्या दिसून येतात.

उदा. 1) मोहन रसिया आये बगिचा में

2) शामबिन सजनी पिया ना धरो मोरा धीर

लखनौ आणि संगीताचा संबंध हा आसफ उदौलाच्या काळापासून मानला जातो. आसफउद्दौला स्वतः संगीतप्रेमी असल्यामुळे फैजाबादेहून संगीताची कित्येक प्रसिध्द घराणी लखनौमध्ये येऊन वसली असे इतिहास सांगतो. ह्या संगीत तज्ज्ञांत मियाँ जानी, गुलाम रसूल, शक्कर-मख्खन वगैरे कव्वाल ज्याप्रमाणे होते, त्याचप्रमाणे टप्पा गायकीचे नक शौरीमियाँ, छज्जू खाँ व जीवन खाँ, नवाब कासीमअली खाँ वगैरे कितीतरी प्रसिध्द गायक होते. यापैकी बहुतेकांनी सादतअली खाँ यांच्या आमदानीत लखनौ शहर कायमचे सोडले आणि आपली घराणी दुसऱ्या शहरांच्या नावावर चालविली. कारण सादतअली खाँ याला संगीत व इतर कुठल्याही कलेमध्ये रूची नव्हती. परंतु ही परिस्थिती उस्ताद वाजिदअली शाह यांच्या शासन काळामध्ये बदललेली दिसते.

उस्ताद वाजिदअलींच्या शासनकाळात अत्यंत विलासपूर्ण असे वातावरण होते. त्यामुळे राजकीय अधःपतन झाले, परंतु स्वतः नवाबाच्या प्रोत्साहनामुळे, आश्रयामुळे अनेक गायक पुढे आले. अनेक घराणी, शैलींचे नाव झाले. कलांनी उन्नती केली. त्यांच्या आमदनीत लखनौचे कथ्थक घराणे, ठुमरी गायकी तसेच मसीतखानी व रजाखानी गत यांचा विकास झाला. नज्मअल् घनी खान या इतिहासाकारांच्या मते नवाब वाजिदअली शाह यांनी सादिकअली खान यासारख्या प्रसिध्द ठुमरी गायकांना राजाश्रय तर दिलाच, पण त्याचबरोबर 26 सारंगीये आणि 13 तबलीये यांनाही दरबारात ठेवून घेतले. दरबारात असलेल्या 216 गणिकांना त्यांनी संगीत व नृत्याचे शिक्षण दिले होते व त्यांच्या सहवासात ते रमत असत. झुमर आणि तमाशा या लोककलांमधील तत्कालीन कलाकारांनादेखील त्यांनी आश्रय दिला होता. त्यामुळे 18 व्या शतकाच्या शेवटच्या भागामध्ये ठुमरी आणि कथ्थक नृत्य यांबाबत लखनौवासियांमध्ये रूची वाढली. बादशहाच्या प्रोत्साहनामुळे अंतःपुरापासून राजदरबारापर्यंतच्या मैफलींमध्ये कथ्थक नृत्य आणि ठुमरी गायनाने धूम माजविली. ठुमरीचा प्रसार व प्रचार झाला. यापासून प्रेरित होऊन अनेक संगीत तज्ज्ञांनी सुद्धा ठुमरी गायनास प्रारंभ केला.

नवाज वाजिदअली शाह यांच्या 'बनी' या ग्रंथानुसार त्याच्या पदरी असलेल्या अनेक संगीत तज्ज्ञांकडून बादशहाच्या बेगमांना संगीताची नियमितपणे शिक्षण दिले जात असे. संगीत व नाट्यप्रयोगासाठी बादशहांनी आपल्या अंतःपुरात 'परिखाना' नावाची स्त्रियांची एक मंडळी तयार केली होती. त्यात अनेक उत्तम गायिका व नर्तकी होत्या. त्यापैकी काहींची उपजीविका संगीताकरच चालत असे. परिखान्यातील या गायिकांना आणि नर्तकींना गाणे, नृत्याभिनय शिकविण्यासाठी राजदरबारातील अनेक संगीत तज्ज्ञ आणि कथ्थक नर्तक नेमले गेले होते. त्यांच्या सहाय्याने संगीत प्रधान नृत्य नाट्यांचे प्रयोग केले जात असत. स्वतः वाजिदअली शाह यांनी 'रहस' आणि 'इंद्रसभा' ही दोन संगीतप्रधान नृत्य-नाट्ये लिहिली. अब्दुल हलीम शाह यांनी आपल्या 'गुजिस्ता लखनौ' (पुराना लखनौ) या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'रहस' ही विशेषतः ब्रज-मधुरा येथील कला आहे. तेथील रासधारीनीच लखनौ येथे येऊन लखनौला त्याची घटक लावली. वाजिदअली शाह ना जेव्हा हे 'रहस' आवडते तेव्हा त्यांनी आपल्या रूचीप्रमाणे काल्पनिक प्लॉटचे 'रहस' तयार केले. 'इंद्रसभा' मधील संवाद उर्दू असले तरी ठुमरी व होरी हे प्रकार मुख्यतः ब्रजभाषेतच आहेत. 'रहस' आणि 'इंद्रसभा' ही शृंगारात्मक व नृत्यप्रधान संगीत नाटके असून गोपी किंवा परी (अप्सरा) या स्त्रीपात्रांची गाणी व नृत्यभिनव यासाठी ठुमऱ्या आणि होली (चाचर गीत) यांचा उपयोग केला आहे.

नवाब वाजिदअली शाह यांनी नृत्याचे शिक्षण आपल्याच दरबारातील कथ्थक नर्तक ठाकुरप्रसार आणि त्यांचे बंधू दुर्गाप्रसाद यांच्याकडून घेतले होते. त्यांचे ताल व लयीवर एवढे प्रभुत्व होते की, निसारअली पखवाजी यांनी त्यांना तीन वर्षाच्या कालावधीत धिम्या त्रितालाच्या बावन्न प्रकारच्या लयी शिकविल्या होत्या. याशिवाय बादशहांनी अनेक गायक-वादक आणि नर्तक यांचे शिष्यत्व पत्करले होते. त्यांनी शास्त्रीय गायनाचे शिक्षण सेनी या घराण्याचे उस्ताद बसत खाँ, प्यारा खाँ आणि जफर खाँ यांच्याकडून घेतले होते. स्वतः नवाब वाजिदअली शाह यानी अनेक गायकांना गायनाचे शिक्षण दिले होते. उदा. गुलाम हुसेन खाँ, मीर खाँ, अली बख्श याशिवाय काही नर्तकही तयार केले. उदा. कायन खाँ, कलंदर बख्श, अनेक नर्तकींना त्यांनी धृपद, ख्याल, चतरंग, त्रिवट, होरी, धमार, तराना, ठुमरी आणि गझल हे संगीत प्रकार व तेवरा, रूपक, चौताल, ब्रह्मताल, लक्ष्मीताल, सुलफाक ताल, छबी ताल त्याचबरोबर त्रिताल, अध्धा, चाचर या तालांतील रचना शिकविल्या.

नवाबाच्या शासनकाळातील एक कलाकार म्हणजे त्यांच्या दरबारातील उस्ताद सादिकअली खाँ हे होत. उस्ताद सादिकअली खाँ हे कव्वालबच्चे घराण्यातील अभिजात संगीतातील गायक होते. तसेच ते 'लखनौ ठुमरी' चे जन्मदाते किंवा प्रवर्तक

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 3.024(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | August 2016 Issue-20, Vol-01 | 083

होते. बैठकीत ठुमरी गाण्याचा प्रघात त्यांनी सुरू केला असे मानतात. कारण तोपर्यत ठुमरी हा गीत प्रकार नृत्याशी संबंधित होता. उस्ताद सादिकअलींचा जन्म इ.स. 1800 मध्ये व मृत्यू इ.स. 1910 मध्ये झाला. जवळ जवळ 110 वर्षाचे प्रदीर्घ आयुष्य त्यांना लाभले होते. त्यांच्या प्रमुख शिष्यांमध्ये उस्ताद अलीबख्श खाँ याचे सुपुत्र कुर्शेदअली खाँ, इनायत हुसेन खाँ (सेहसवान), महाराज बिंदादीन, भैय्या गणपतराव, मौजुद्दीन खाँसाहेब तसेचव पंडित रामकृष्ण बुवा वझे यांचा समावेश होतो. त्यांच्या महिला शिष्यांमध्ये दैदरजान व नजमा या प्रमुख शिष्यांचा समावेश होतो. असे म्हणतात की, वाजिदअली शाह आणि नवाज निर्जाबाला कदर उर्फ 'कदरपिया' यांनी सुध्दा उस्ताद सादिकअली खाँ यांच्याकडून ठुमरीचे शिक्षण घेतले होते.

1857 च्या स्वातंत्र्य संग्रामाच्या दरम्यान लखनौचे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून असलेले महत्त्व कमी झाले. या दरम्यान झालेल्या युध्दामध्ये लखनौ उध्दवस्त झाले आणि संगीताला राजाश्रय देणारी अनेक सधन मुस्लीम घराणी नाश पावली. खुद्द नवाब वाजिदअली शाह यांना ब्रिटीशांनी हद्दपार केले आणि मटियाबुर्ज येथे स्थानबध्द केले. त्यांच्याबरोबर सादिकअलीसारखे 108 दर्दी कलाकार आणि संगीत तज्ज्ञ लखनौ सोडून कलकत्यातील या उपनगरामध्ये स्थायिक झाले. त्यामध्ये लखनौ दरबारातील उस्ताद ताज खाँ, उस्ताद अलीमख्या खाँ आणि उस्ताद सादिक अली खाँ इत्यादी संगीत तज्ज्ञ उस्ताद वाजिदअली शाह यांचाही समावेश होता. तथापि काही काळानंतर उस्ताद सादिकअली खाँ पुन्हा लखनौला परत आले. परंतु नंतर सुध्दा ते कलकत्त्याला येत - जात राहिल्याने मध्यवर्ती स्थनांमधील संगीत रसिकांना ठुमरी गायनाची ओळख झाली. त्यामुळे पूर्व भारतातील बनारस, गया, पटना व कलकत्ता इत्यादी स्थानांमधील लोकांना सुध्दा ठुमरी गायनात रूची निर्माण झाली.

अशा प्रकारे उस्ताद वाजिदअली शाह यांचे ठुमरी विकासामध्ये अतिशय महत्त्वाचे योगदान आहे. असद् अल्ला कोकब हा तत्कालीन लेखक असे म्हणतो की, 'वाजिदअली हा स्वतः एक जाणकार आणि गुणी कलाकार होता हे जरी खरे असले तरी, सवंग लोकप्रियतेच्या नादी लागून साचेबंद, हलक्या व छचोर रचनांना त्याने उत्तेजन दिले. त्यामुळे त्या काळच्या लोकप्रिय गझल व ठुमऱ्यांच्या बंदिशी या धृपद व होरीप्रमाणे समृध्दपणे बांधल्या गेल्या नाहीत व या बंदिशीसाठी आकर्षक, हलक्या-फुलक्या अशा खमाज, भैरवी, झिंजोटी, तिलक आणि पिलू अशाच रागांचा वापर राहिला व वजनदार रागांतील बंदिशी बाजूला पडल्या. बादशाहाचे मनोरंजन करणे व लखनौमधील रसिकांना भुरळ पाडणे एवढेच मर्यादित उद्दिष्ट ठेवण्याचा तो दुष्परिणाम होता.

ठुमरीचा विकास आणि प्रचार लखनौ हे केंद्र मानून झाला. विविध भागातील वेश्या, ठुमरीची आवड असणारे गायक - गायीका लखनौमधील गुणीजनांकडून ठुमरी शिकण्यात गौरव मानत. लखनौमधील ठुमरी रचनाकार व संगीत तज्ज्ञ यांच्या गायनाच्या एका विशिष्ट शैलीमुळे ठुमरीचे एक विशिष्ट स्वरूप विकसित होऊन तत्कालीन संगीत रसिकांत लोकप्रिय व प्रचलित झाले. या ठुमरीच्या काव्यावर ब्रज भाषेबरोबरच लखनौची क्षेत्री बोली अवधी व उर्दू तसेच नवाबी युगाची विलासी वृत्ती यांचा प्रभाव होता. कालातंराने या विशिष्ट स्वरूपाला 'लखनवी ठुमरी' असे म्हटले जाऊ लागले. पुढे सादिकअलींमुळे बंगालमध्ये 'पूरब अंगा' च्या ठुमरीची मूळ घट्ट झाली. यामध्ये अर्थात ग्वाल्हेरचे भैय्या गणपतराव, गोहरजान, पंडित दरगाह मिश्र यांची शिष्या जद्दनबाई, मलकाजान (आग्रेवाली), बाबू शामलाल खत्री, संगीताचार्य गिरीजाशकर चक्रवर्ती, उस्ताद मौजुद्दिन खाँ तसेच गयाचे गफूर खाँ यांचेही योगदान फार मोलाचे आहे. उस्ताद वाजिदअली शाह हे स्वतः उत्तम कलाकार असल्यामुळे उपशास्त्रीय संगीत व कथ्थक नृत्य यांना जनमानसात लोकप्रियता मिळवून दिली. तसेच अयोध्येचे नवाब असल्यामुळे अनेक कलाकारांना आश्रय दिला. लखनौ हे ठुमरीचे केंद्र बनविण्यामध्ये तसेच ठुमरी गायनाला राजाश्रय व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यामध्येही उस्ताद वाजिदअलींचे मोठे योगदान आहे यात शंकाच नाही.

संदर्भ ग्रंथ -

1) डॉ. राजेन्द्र शर्मा, बाल-विकास एवं मनोविज्ञान, प्रथम संस्करण - 1998, प्रकाशक - सवलाइम पब्लिकेशन्स, जयपूर।
2) पंडित विष्णु नारायण भातखंडे, हिन्दुस्तानी संगीत पध्दती क्रमिक पुस्तक मालिका, अप्रैल 1978, प्रकाशक - एल. एन. गर्ग, संगीत कार्यालय, हाथरत
3) सौ. लीना कांडलकर, मानव विकास, जुलाई 2000, प्रकाशक क्रमांक 435, प्रकाशक - श्री प्रमोद मुंजे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
4) श्रीपाद रामचंद्र नाईक, सांगीतिक मानस-शास्त्र आणि आधुनिक-संगीत-शिक्षण पध्दती संगीत कला विहार, अगस्त 1958, वर्ष-11, अंक-8
5) श्रीपाद रामचन्द्र नाईक, सांगितिक मानस-शास्त्र आणि आधुनिक-संगीत-शिक्षण पध्दती संगीत कला विहार, सितम्बर 1958, वर्ष-11, अंक-9

❑❑❑

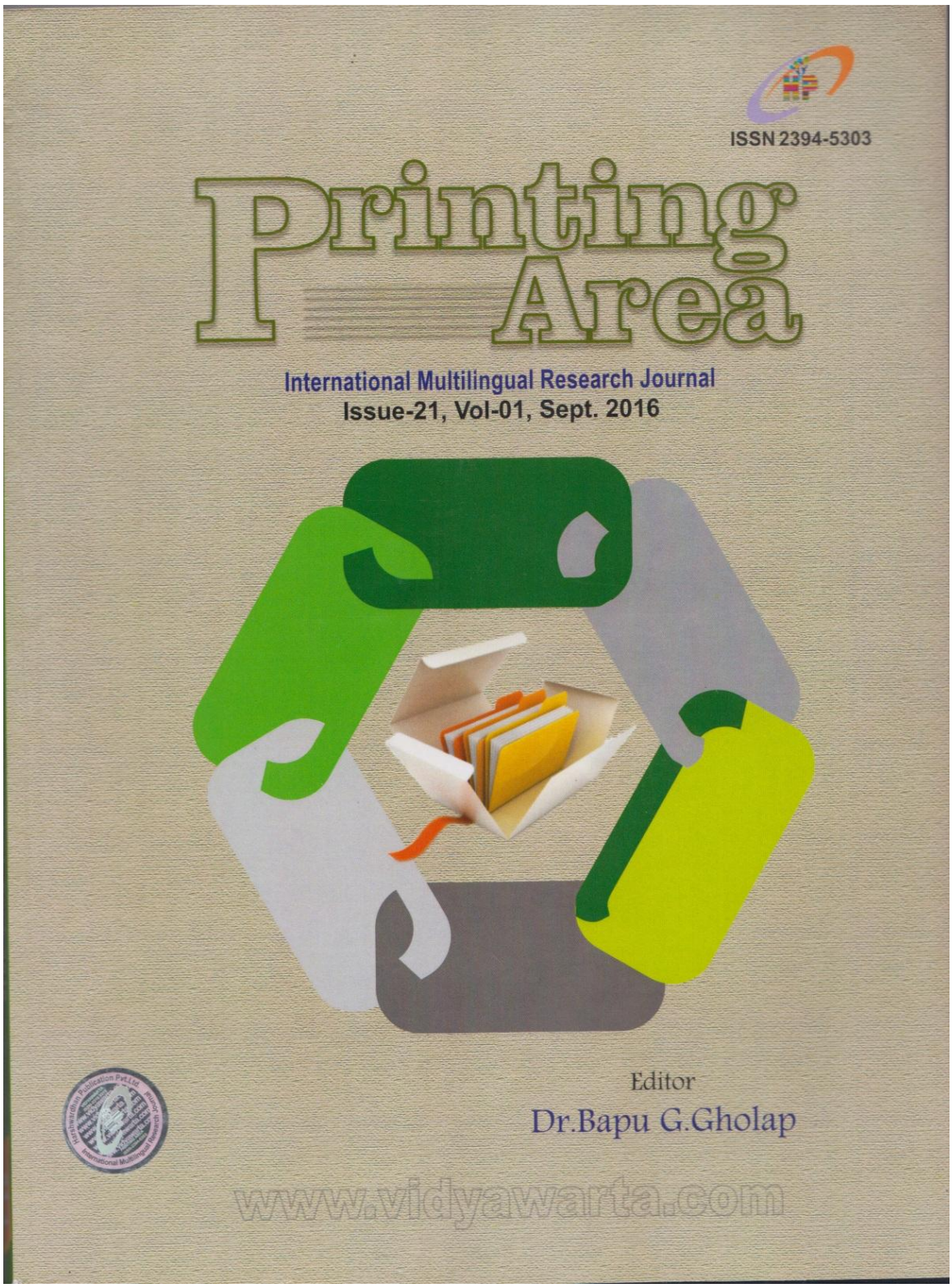
ISSN 2394-5303
Printing Area
International Multilingual Research Journal
Issue-21, Vol-01, Sept. 2016
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 06

14) Use of Multimedia in present India
Lalima Srivastava, Alld. || 78

15) A Study of Academic Achievement of Students in Relation to Alienation
Dr. Abha Sharma, Lucknow || 81

16) पाली साहित्य आणि आधुनिक भारतीय समाज
Maitreyi Bodkhe,Abad || 85

17) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक दलित साहित्याची एक शक्तिशाली प्रेरणा
प्रा. दिलीप जाधव, नाशिक || 87

18) ती आणि मी उद्योग व संस्काराची पेरणी
डॉ. भारत हंडीबाग , उस्मानाबाद. || 93

19) निष्क काळातील बौद्ध विद्वान साहित्यीक, महाकवि आणि संगीतकार अश्वघोष
सुभाष अश्रु मोरे,बुलडाणा || 95

20) शास्त्रीय संगीताच्या मौखिक प्रशिक्षणामध्ये योगा व प्राणायमाची उपयुक्तता
डॉ. एन.एल. गोंडाणे, अकोला. || 99

21) उपमा कालिदासस्य —एक अभ्यास
अजय पेंडसे || 104

22) मानव अधिकार आणि बालमजुराची समस्या
डॉ. पी. एम. टाले , अमरावती || 107

23) अनुसूचित जाती उपयोजना: गडचिरोली जिल्हासंदर्भात आकलन
प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे, गडचिरोली || 109

24) स्वातंत्र्याची सत्तरी आणि भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने :- एक अभ्यास
डॉ. एन. आर. निंबाळकर, जि. बुलडाणा || 112

25) कनिष्ठ महाविद्यालयातील कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांचा 'मानवी हक्क' विषयक---
डॉ. हेमंतकुमार यशवंत देवरे , शिरपूर, जि. धुळे (महाराष्ट्र) || 116

26) महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ योजनांचा आढावा
प्रा. पावरा मोहन ठोग्या , प्रा. डॉ. एच. व्ही. चव्हाण || 119

27) पंडित नेहरू आणि समाजवाद
प्रा. ए.बी. जाधव, जि. सातारा. || 124

28) वस्तु आणि सेवाकर एक आव्हान(GST)
डॉ. अनिल श्री. खांडेकर , अमरावती. || 128

http://www.printingarea.blogspot.com — www.vidyawarta.com/03

Area search journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 099

20

शास्त्रीय संगीताच्या मौखिक प्रशिक्षणामध्ये योगा व प्राणायमाची उपयुक्तता

डॉ. एन.एल. गोंडाणे
संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला.

संगीत आणि योग हे दोन्हीही अलौकिक आनंद देणारे आहेतच व त्याबरोबरच मोक्षाची वाट दाखविणारा मार्ग, संगीत — नाद —योगसाधनेमधून साधकाला प्राप्त होतो व हा अभ्यास भारतामध्ये फार प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. जगभरातील लोक जरी संगीताकडे एक मनोरंजक, बौध्दिक व आध्यात्मिक कला म्हणून बघत असले, तरी भारतामध्ये मात्र या कलेकडे एक 'यौगिक क्रिया' म्हणून बघितले जाते. अर्थात, त्यामुळेच संगीत या कलेला योग अथवा हठयोग अशा संज्ञांनी गौरविले आहे. भारतीय संस्कृतीत ज्या चौदा व चौसष्ट कलींचा उल्लेख मोठया गौरवाने केला जातो, त्यांमध्येही संगीतकलेला परमोच्च स्थान दिले आहे. कारण, या सर्व कलांचा व विद्यांचा अभ्यास व विकास ज्या शरीराच्या माध्यमाव्दारे करता येतो, ते शरीर हे शुध्द आत्म्याचे वसतिस्थान आहे. याचि देही जर आत्मा—परमात्म्याचे मिलन घडवायचे असेल, तर योग व संगीतसाधनेसारखे अन्य उत्तम मार्ग नाहीत.

योग म्हणजेच जोडणे. जीवात्म्याला परमात्म्याशी जोडणे, मन व शरीर यांना जोडणे, मानवीय शक्तींना भौतिक शक्तींशी जोडणे. स्वत: भगवान विष्णूंनी, देवर्षी नारदमुनींना असे सांगितलेले आहे की, 'मी वैकुंठात राहत नाही, त्याप्रमाणे योग्यांच्या हदयातही राहत नाही. परन्तु ज्या ठिकाणी माझे भक्त भक्तीने माझे गुणगायन

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 0100

करतात, अशा ठिकाणी माझा वास असतो.'' असा उल्लेख विष्णुपुराणात आढळतो.

व्यायाम केल्याने शरीर सुदृढ होते. तसेच संगीताचे व्यायामाने मनातील वाईट विचार, दुष्ट भावना इत्यादी सर्व गोष्टी नाहीशा होतात. योगी लोक वर्षानुवर्षे तपश्चर्या करून परमेश्वरप्राप्तीची खटपट करतात. परंतु त्यांना सुध्दा परमेश्वर लवकर प्राप्त होत नाही. तोच परमेश्वर संगीताने सहज प्राप्त होतो. संगीतात स्वरांच्या साधनाने अथवा स्वरांची साधना करतांना जो श्वास कोंडून ठेवावा लागतो. त्याच श्वास कोंडून ठेवण्याच्या क्रियेला प्राणायाम म्हटले असता यथार्थ होईल. पुर्वीचे संत तुलसीदास, सुरदास कबीर, तुकाराम, एकनाथ, नामदेव इत्यादी मंडळी प्राणवोपासना संगीताने करीत असत या संगीतातील स्वराने जो प्राणायाम होतो तो प्राणायाम परमेश्वर प्राप्ती करून देण्यास उपयुक्त होतो. अशा तऱ्हेच्या संगीताने ऐहीक व पारमार्थीक असे दोन्ही फायदे होतात. काम करणारे मजुर कामाचा जास्त शीण येउ नये म्हणून काम करतांना संघाने गाणे म्हणून श्रमपरीहार करून घेतात. शेतकरी लोक शाळु उपटण्याचे वेळी जे त्यांना श्रम होतात ते भलरी नामक विशीष्ट गीत संगीतात म्हणुन आपले श्रमपरीहार करून येतात. त्याचप्रमाणे गाडीवान अथवा मोटकरी आपल्या बैलांना गाडी व मोट ओढण्याचा जो व्यायाम होतो त्याचा क्षीण घालविण्यास संगीताचाच उपयोग करतात.

योग आणि संगीत या दोन्ही गोष्टींना जोडणारी एक अत्यंत महत्वाची क्रिया म्हणजे आपला श्वास, योग आणि संगीत या दोन्ही गोष्टीत श्वसनक्रियेला फार महत्वाचे स्थान आहे. प्राणाच्या म्हणजेच व्यायामाखेरीज दोन्हीही साधना साध्य करणे केवळ अशक्य आहे. योगसाधनेचे अंतिम ध्येय म्हणजे आत्मा–परमात्म्याचे मिलन होणे असे योग्यांनी मानले असले, तरी याच ध्येयाकडे जाणारे अन्य मार्ग म्हणजेही सारी योगाचीच अंगे आहेत. म्हणूनच भक्ती, ज्ञान, कर्म यांनाही 'योग' ही संज्ञा दिली गेली आहे. यौगिका अभ्यासाची एक व्याख्या सांगितली आहे, ती म्हणजे 'योगश्चित्तवृत्ति निरोध:!' या उक्तीअनुसार चित्ताच्या वृतींचा निरोध करणे हाच योग आहे. 'योगदर्शन' चा सिध्दान्त सामान्यत: संगीताला, विशेषत: शास्त्रीय संगीतामध्येही लागू होतो. शास्त्रीय संगीतकारांवर, आपले संगीत प्रस्तुत करीत असतेवेळी, त्यामधील नियम–शिस्त पाळण्याची जबाबदारी असते. त्या नियमांच्या चौकटीत राहूनच सादरीकरण करणे योग्य असते. कलाकारांची रचनात्मकता, सर्जनात्मकता, आणि कल्पकता या गोष्टींना, शास्त्रीय संगीतात भरपूर वाव असला, तरीही नियमांची मर्यादा सांभाळावीच लागते.

एखादा संगीत साधक जेव्हा आपल्या साधनेत पूर्णत: एकाग्र होतो, त्या वेळी तो मनाने व्यावहारिक, बाहयजगापासून खूप दूर गेलेला असतो. एसढेच नव्हे, तर तो स्वत:चे देहभानही विसरतो. 'लय' या शब्दाचा अर्थ जर लीन होणे असा आहे, तर 'स्वर' या शब्दालाही स्वत:ला प्रकट करणे असा अर्थ आहे. अर्थातच, याचा नीट विचार केला तर हे लक्षात येते की, संगीताच्या साधनेत पूर्णपणे बुडून जाणे, बाहेरील जगापासून दूर जाऊन स्वत:लाही विसरणे व केवळ संगीतातून स्वत:ला लीन होऊन प्रकट करण्याची अवस्था म्हणजेच संगीत आहे. आणि हाच खरा 'योग' आहे.

'हठयोग प्रदीपिके' नुसार नादानुसंधानाचा अभ्यास करणाऱ्या साधकांना प्रारंभीच्या काळात अनेक प्रकारचे नाद, शब्द ऐकू येतात. परंतु त्यांचा अभ्यास जसाजसा वाढत जातो, तसतशी, सूक्ष्म–अतिसूक्ष्म शब्द, नाद ऐकण्याची त्याची क्षमता वृध्दिंगत होते. अनुभव व साधना यांमधून उत्तरोत्तर होत जाणारा विकास म्हणजेच 'नादयोग' होय.

अनाहतनाद् म्हणजे कोणत्याही आघाताशिवाय निर्माण होतो तो नाद. विश्वाच्या उत्पत्तीबरोबरच ओम्काराची निर्मिती झाली आहे असे म्हटले जाते. तो अनाहत नाद आहे व त्यामुळेच त्या नादाला योग साधनेत फार महत्वाचे स्थान आहे. अर्थात, संगीतातही याचे महत्व मोठे आहे.

'संगीत में नादरूप व ध्वनि पक्ष के विभिन्न आयाम' हया, डॉ. नीता मिश्रा यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात त्या असे लिहितात की, 'योगशास्त्रामध्ये पाच प्रकारच्या आहतनांदाचा उपयोग होतो. (१) नाभी, (२) हदय, (३) कंठ, (४) मुख, (५) टाळू. कारण, हे नाद आपल्या शरीररूपी वीणेच्या चार तारा म्हणजे इडा, पिंगला, सुषुम्ना व ब्रम्हनाडी यांवर आघात होउन कंपने

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 0101

(अपदजेलपवदक) निर्माण होतात व वायूच्या अथवा दोन परस्पर गोष्टींच्या संघर्षाने ते अभिव्यक्त होतात. भारतीय विचारसरणीअनुसार संगीत आणि योग यांना ब्रम्हचिंतनासाठी महत्वाचे साधन अथवा माध्यम मानले गेले आहे. या दोन्ही क्रिया नादात्मक आहेत. फरक एवढाच आहे, की संगीतात 'आहत' नादाचा, तर योगसाधनेत 'अनाहत' नादाचा उपयोग केला जातो. योगामध्ये निराकाराची उपासना केली जाते, तर संगीतात 'साकाराची'. निराकाराची उपासना योगाभ्यासातून करीत असताना निराकाराला साकार करण्याचा प्रयत्न असतो, तर एकीकडे भारतीय मान्यतेनुसार नादसाधना ही आत्मचेतना जागृत करण्यास साहय्यभूत ठरते, त्याचबरोबर आत्मशोध, चित्तवृत्तींचा निरोध, उपासना, तसेच ब्रम्हचिंतन इत्यादींमध्येही आधारभूत ठरते.

संगीताच्या व्यायामाने शरीरातील फुफ्फुसे मजबुत होतात व गाण्याच्या मेहनतीने बारीक सारीक फुफ्फुसाचे रोग होत नाहीत. असा अनुभव आहे. इतकेच काय पण कित्येक स्त्री–पुरूषांचा औषधाने सुध्दा कष्टसाध्य असणारा दम्याचा विकार गाण्याच्या मेहनतीने नाहीसा झाल्याची उदाहरणे बरीच आहेत. डॉक्टरांनी औषधे घेऊन सुध्दा प्रकृती सुधारत नाही. अशा काही विशिष्ट विकारात संगीताच्या व्यायामाने आरोग्य प्राप्त झाल्याची उदाहरणे स्पष्ट ऐकण्यात आहेत. गाण्याने शरीरास तितकीशी मेहनत होत नाही परंतू स्नायु आतडी यांना मात्र चांगली मेहनत होते व पीळही चांगला बसतो. गाण्याचे मेहनतीने छातीची रूंदी दोन तीन इंचाने तरी वाढते. व दमही (श्वासोच्छवास) चांगलाच वाढतो. कारण आलापताना होताना प्राणायामाच होतो व त्यामुळे दम–सास चांगला वाढतो. ज्या गायकाच्या गाण्यात दम–सास, किंवा दमदारपणा नसेल त्या गाण्याबद्दल गायकवर्ग व श्रोतेही गाणे दमदार नाही असा अभिप्राय व्यक्त करतात. जेंव्हा गाण्याची मेहनत चांगली करून प्राणायाम वाढविला असता गाणे उत्कृष्ट ठरते असा अनुभव आहे. गाण्याच्या मेहनतीने जठराग्नी प्रदिप्त होतो. परंतु गाण्याच्या मेहनतीस खाणे फार माफक ठेवावे लागते. नाहीतर गाण्याची मेहनत होत नाही. म्हणुन गायक जेवढे माफक खाईल तेवढे पचण्यापुरती गाण्याची मेहनत पुरी होते.

योगसाधन किंवा प्राणायम करणाऱ्या माणसास खाणे माफक व सात्वीक ठेवावे लागते. तीच गोष्ट गाणारांचे बाबतीत आहे. नमस्कर, बैठका किंवा पळणे हे व्यायाम गाणारास माफक प्रमाणात मागवतात. परंतु जोर काढल्याने आवाजावर सारखा तान बसुन आवाज राठ होतो हे स्नायुभावाचे म्हणुन सांगता येईल. व्यायामाने गाण्याच्या मेहनतीस उलट फायदाच होतो. त्यायोगे मनाची प्रफुल्लता राहणे व थकवा वाटत नाही. आणि आवाजही चांगला पिळदार होतो असे पुष्कळ गायकाचे तोंडून ऐकले आहे. व ते खरे आहे. सर्वसाधारण आरोग्य ज्या व्यायामाने राहते त्या व्यायामापासुन गाणाराच्या आवाजास काही सुध्दा त्रास होत नाही.

योगासाधनेत जसे प्राणाच्या आयामाचे म्हणजेच प्राणायामाचे महत्व आहे, त्याचप्रमाणे उद्विग्न, अशांत मनाला शांती प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य योग साधनेप्रमाणेच संगीतातही आहे. वस्तुत: माणसाच्या मनाशी व चित्ताशी प्राणाचा अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. मन:शांती, आध्यात्मिक विचारांची सखोलता, एकाग्रता, अनुशासन, सामंजस्य यांसारखे गुण, जे भारतीय संगीतात प्रामुख्याने दिसतात, ते इतर संगीतात अभवानेच दिसतात. या गोष्टीचे महत्व योगसाधका मध्ये प्रामुख्याने दिसते. स्मशानभूमीत, भुताखेतांत राहणाऱ्या भगवान शिवशंकराचे दुसरे रूप म्हणजे, नटराज, जो सर्व कलांचा अधिष्ठाता आहे. त्याचप्रमाणे, गीता सांगणारा योगेश्वर श्रीकृष्ण व त्याचे दुसरे रूप म्हणजे भुवन मोहन वंशीवादन करणारा श्रीकृष्ण. या दोन्ही उदाहरणा मधून प्रत्ययास येते, की योग आणि संगीत म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. याच कारणासाठी आधुनिक संत, महात्मे, सुफी यांच्या मनांत संगीताचे प्रेम दिसून येते. संगीतामधून निर्माण होणाऱ्या ध्वनिलहरींमुळे शरीरातील सर्व नाडयांमध्ये जी कंपने निर्माण होतात, त्या कंपन्यांमुळे मूलाधार चक्रामध्ये सुप्त असलेली कुंडलिनीशक्ती जागृत होते. अर्थात, त्यामुळे क्रमश: (१) मूलाधार, (२) स्वाधिष्ठान चक्र, (३) मणिपूर चक्र, (४) अनाहत चक्र, (५) विशुध्द चक्र, (६) आज्ञाचक्र यांना भेदून ही कुंडलिनीशक्ती सहस्त्रारचक्रापर्यंत पोहोचते व संपूर्णपणे लीन होण्याची अवस्था म्हणजेच गानस माधीचा आनंद साधकाला मिळतो. म्हणूनच योगि–जनांचे सांगणे आहे, की संगीत ही एक योगविद्याच आहे.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 0102

योगशास्त्राप्रमाणे विचार केल्यावर असे दिसून येते, की स्वर–साधना करीत असताना मनुष्याच्या शरीरातील सर्व नाडया, चक्रे, ग्रंथी अशा प्रकारे शरीरातील अनेक अंगाचा सहभाग त्यामध्ये असतो. संगीतात बावीस श्रुती आहेत हे सर्वांना माहीत आहेच. त्याचप्रमाणे, आपल्या शरीरातही बावीस नाडया आहेत असे मानले जाते. शारंग देव यांनी सांगितल्याप्रमाणे हदयस्थान व उर्ध्वनाडीला जोडलेल्या बावीस तिरक्या नाडया आहेत, ज्या बाहेरून पोकळ असल्यामुळे हवेने भरलेल्या असतात व त्या वायूवर आघात होऊन ध्वनीची निर्मिती होते. दुसरीकडे कल्लीनाथांच्या म्हणण्यानुसार, प्रयत्नांती मध्य व तार नादही, वंशींनी सांगितल्याप्रमाणे त्याच छिद्रांमधून, वायूच्या आघाताने तीनही सप्तकांचे ध्वनी उत्पन्न होऊ शकतात. कल्लीनाथांच्या म्हणण्यानुसार इडा–पिंगला हया नाडया म्हणजेच उर्ध्व नाडया आहेत. या ठिकाणी ही गोष्ट मुद्दाम सांगणे आवश्यक आहे, की आधुनिक 'शरीरशास्त्र' हया बावीस नाडयांचे अस्तित्व मान्य करीत नाही. कारण, ज्या नाडयांमुळे बावीस प्रकारचे ध्वनी निर्माण होतात (जे योगशास्त्रात मान्य आहे), अशा सुषुम्नानाडीशी संलग्न असलेल्या कोणत्याही नाडया दृश्य स्वरूपात अस्तित्वात नाहीत. या नाडयांचे अस्तित्व स्पष्ट करताना योगिजनांचे असे म्हणजे आहे, की ही सात चक्रे आपल्या स्थूल शरीरात न दिसता त्यांचे अस्तित्व सूक्ष्म शरीरात असते. या साऱ्या चक्रांचा संबंध आपल्या शरीराशी निश्चितच आहे, पण आधुनिक शरीरविज्ञानाप्रमाणे शरीराची चिरफाड करून त्या कधीच दिसणार नाहीत हे मात्र निश्चित. जसे आपण मेंदू बघू शकतो, पण त्यात निर्माण होणारे विचार, भावना या मात्र मानवी डोळयांना दिसू शकत नाहीत. हे सारे बघण्यासाठी तिसऱ्या डोळयाची, म्हणजेच अंतर्चक्षूची गरज आहे.

गेल्या ४०–५० वर्षात असा एक लोकांचा गैरसमज होता की, शारीरीक व्यायाम केल्याने आवाज राठ, बोजड, व कर्कष होतो आणि त्यामुळे गाण्यातील मार्दव नाहीसे होते. परंतु हा केवळ गैरसमज होय असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण पुर्वीचे प्रसिध्द मुलसमान व हिंदु गवई रोज शारीरीक व्यायाम उत्तम तऱ्हेचा होत असत असे ऐकण्यात येते की, कै. रहिमतखानांचे वडील बंधु कै. महमदखॉ हे रोज २००० दंड बैठका काढीत असत असे कै. गायनाचार्य बाळकृष्णबुवा सांगताना लेखकाने प्रत्यक्ष ऐकले आहे. त्याच प्रमाणे धृपद गायक पं. केशवराव आपटे व वादनाचार्य नानासाहेब पानसे, कै. पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर, कै. पोरेबुवा, कैक्र ढेरेबुवा व कै. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर इत्यादी बरीच मंडळी व्यायाम घेऊन शरीर कमविण्याच्या बाबतीत नेहमी तत्पर असत. गाणे अथवा वाजविणे याची मेहनत बैठी असल्याने त्यामुळे फक्त फुफ्फुसांना व दंड कोरेंनाच व्यायाम मिळतो. शरीराच्या सर्व भागास तो व्यायाम मिळत नाही. तबला अथवा मृदंग वाजविण्याच्या मेहनतीने दंड व छाती ही चांगली तयार होतात. त्याच प्रमाणे दम–सास वाढविण्याचीच मेहनत यात असल्याने पोटातील अवयवयास थोडया अधीक प्रमाणात व्यायाम मिळतो. परंतु मांडया पिंडया या अवयवांना व्यायाम काहीच मिळत नाही. यासाठी त्यांनी बैठका व नमस्कार याचा व्यायाम घेणे आवश्य आहे. तसेच सनई, पावा व घटवास बासरी (मडके पोटास बांधून वाजविणे) या वाद्यांनी सुध्दा प्राणायाम होतो. म्हणजे फुफ्फुसांनाच फक्त व्यायाम होतो. तसेच जलतरंग ताशा, डफ व झांजा या वाद्यांच्या वाजविण्याने हातांना व्यायाम चांगल्यापैकी होतो. तसेच तंतुवाद्यापैकी सतार, बीन, ताउस या वाद्यांनी सुध्दा हातानाच व्यायाम होतो. सतार किंवा बीन या वाद्यावर जेव्हा झोलो व जोडकाम सुरू करतात तेव्हा तर हाताच्या नाडया आखडुनच जातात व पुढेपुढे तर हात काम करीत नसून काही निराळीच शक्ती काम करीत आहे असे वाटते. कै. नानासाहेब आष्टेकर सतार, वादनकार कै. श्मदाद खॉ. मरहूम शनायतखॉ वम मुरादखॉ इत्यादी मंडळींची वाजविणे ज्यांनी ऐकली असतील त्यांना या गोष्टीची खात्री पटेल. या प्रमाणे सर्व शरीरास व्यायाम गाण्याच्या किंवा कोणत्याही वाद्याच्या मेहनतीने होत नाही हे निश्चित आहे. परंतू या सर्वांची कसर नृत्याने भरून काढणे आहे. कथ्थकी नाचाने सर्व शरीरास भयंकरच व्यायाम होतो. सर्व शरीर सुटसुटीत होते. शरीरास बांध ेसुदपणा व चपलपणा नृत्याच्या मेहनतीने जेवढा येतो तेवढा दूसरा कशानेही येत नाही. याच कारणासाठी पूर्वकालीन राजे राजवाडे यांचे घरी मुलांना नृत्य शिकविले जात असे त्यांना इतर व्यायाम करण्यास राजवाडयाबाहेर

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | September 2016 Issue-21, Vol-01 | 0103

जाणे शक्य नसल्याने घराण्याची नृत्याने व्यायाम करून घेण्याची प्रथा होती. नृत्य करण्यास सर्व शरीरास व्यायाम होतो. २ ते ४ मैलाची रपेट १५ मैल फिरण्याचा व्यायाम होतो. व हया व्यायामाने एकप्रकारची तरतरी व हुरूप येतो. नृत्यास संगीताची जोड असल्याने थकवा न येता हुरूप वाढतो. असा अनुभव नृत्य करणारे लोक सांगतात. तांडवनृत्य वगैरे सुध्दा अशाच प्रकारे व्यायामास पोषक अशी नृत्ये आहेत. इंग्रज लोकांमध्ये हल्ली टॅपजन्य म्हणून जो फार प्रचली झाला आहे. तोही नाच आमच्याच नृत्याची हुबेहुब नक्कल आहे. ते नाचतांना जर त्यांनी घुंगरू बांधणे तर आमचाच नाच चालला आहे असे वाटेल.

श्वसनक्रियेला संगीत आणि योग या दोन्हींमध्ये फारच महत्वाचे स्थान आहे. श्वासोच्छ्वासाचा परिणाम आपल्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यावर पडत असतो. दीर्घश्वसन, प्राणायामाचा अभ्यास करणारे लोक दीर्घायुषी होतात. सिध्दयोगी व सिध्द गायक या दोघांनाही श्वसनक्रियेच्या अभ्यासामुळे दीर्घ व स्वस्थ आयुष्याचे वरदान मिळते. इतकेच नाही, तर सर्व, व्हेल, कासव, हत्ती यांसारखे प्राणी, जे दीर्घश्वसन करतात, त्यांचीही आयुर्मर्यादा दीर्घ आहे असे लक्षात आले आहे. शास्त्रशुध्द अभ्यासाअंती असे दिसून आले आहे, की श्वसनक्रिया व हदयाची धडधड यांचा खूप निकटचा संबंध आहे. श्वासाच्या गतीवर हदयाच्या आकुंचन–प्रसरणाची गती अवलंबून असते. संथ श्वासोच्छवासामुळे हदयाची धडधडही संथ गतीने होते. हेच दीर्घ आयुष्याचे मर्म आहे. अल्पजीवी उंदरांची हदयाची धडधड (ठोके) एका मिनिटात एक हजार वेळा होते, तर दीर्घायुषी हत्तीच्या हदयाचे ठोके दर मिनिटाला पंचवीस असतात व हेच प्रमाण व्हेलच्या बाबतीत प्रतिमिनिट फक्त सोळा एवढेच आहे.

या साऱ्या अभ्यासातून असे सिध्द होते, की संगीत आणि योगा हया दोन्ही क्रियांमुळे मनुष्याच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यावर अतिशय मोठा सकारात्क परिणाम, प्रभाव पडतो. या दोन्ही प्रकारांचे स्वत:चे असे स्वतंत्र असे शास्त्र आहे आणि विज्ञानही आहे. दोन्हींचा शास्त्रशुध्द केलेला अभ्यास माणसाला आंतरबाहय बदलून टाकतो. सबळ करतो. योगी लोक सामान्यत: निरोगी असतात. हाच परिणाम, प्राचीन काळापासून संगीतसाधकांवरही दिसून येतो. आता तर परदेशातही संगीत ही 'उपचारपध्दती' म्हणून मान्यता प्राप्त झालेली दिसून येते आहे. त्याचप्रमाणे, अनेक व्याधींवर योगक्रियेचे उपचार लोकमान्य झाले आहेत. योग शरीरस्वास्थ्य देतो, तर संगीतामधून मन:शांती मिळते. हेच सत्य आहे, की निरोगी शरीरातच निरोगी मन असू शकते. ८० टक्के रोग, आजार हे मानसिक कारणांमुळे निर्माण होतात. यासाठी दोन्हींचे स्वास्थ्य मिळवावयाचे असेल तर माणसाने योग व संगीत या दोन्हींची जोड आपल्या आयुष्याला दिली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

१) मासीक पत्रिका 'कलावंत' जुलै, १९५२
२) निबंध संगीत 'लक्ष्मीनारायण गर्ग' हाथरस
३) संगीत मे नादरू व ध्वनी पक्ष के विभिन्न आयाम, डॉ.निता मिश्रा
४) संगीत कला विहार, निरज
५) योग प्राणायम शास्त्र
६) 'छायानट' त्रैमासीक पत्रिका, लखनैव
७) संगीत मासिक पत्रिका, हाथरस

❑❑❑

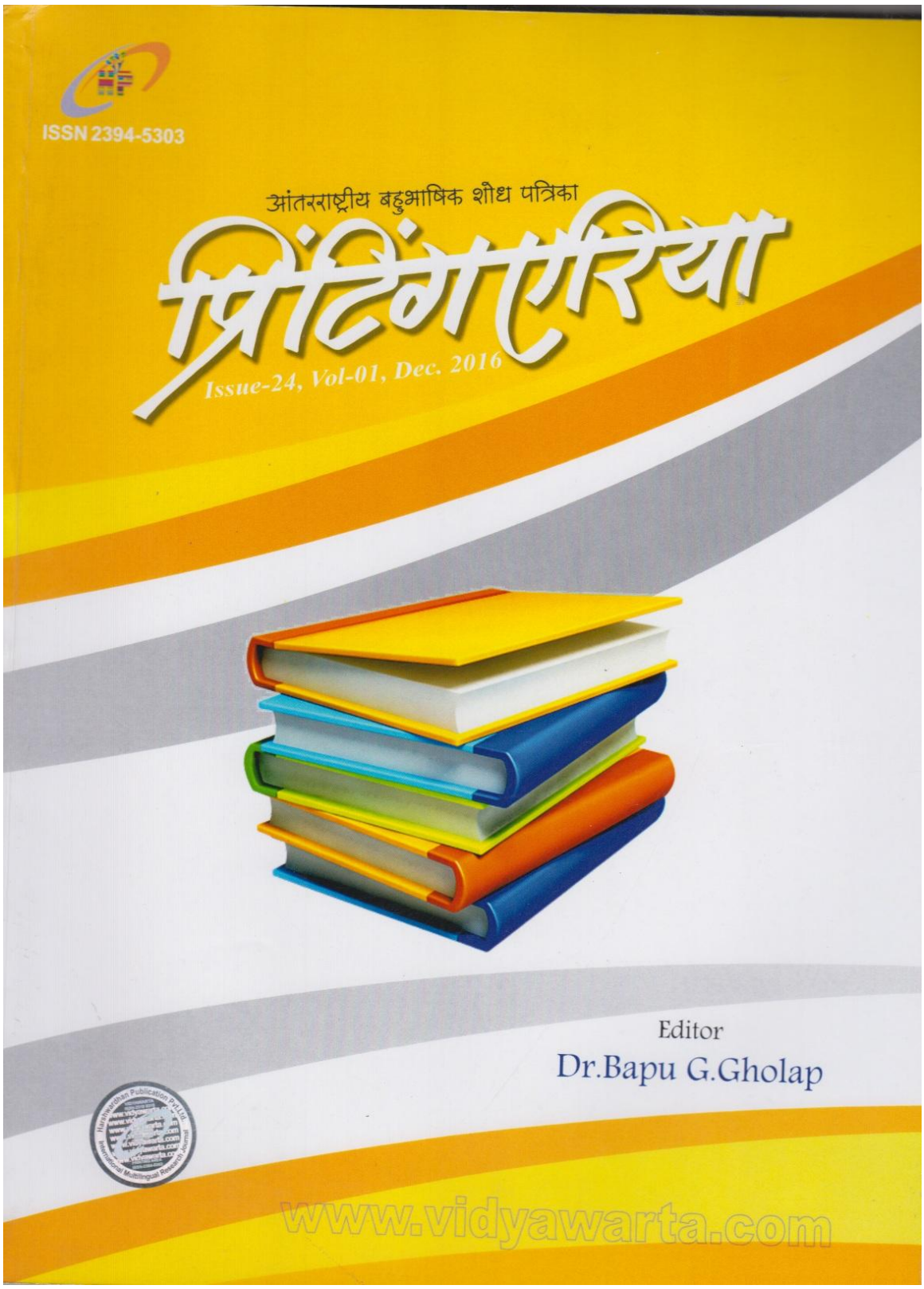
ISSN 2394-5303
आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
प्रिंटिंग एरिया
Issue-24, Vol-01, Dec. 2016
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 08

२८) औरंगाबाद जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेची सद्यस्थिती
प्रा. दिलीप जानकीराम घोंगडे, जि. धुळे || 122

२९) घराणे पद्धतीचा इतिहास व परंपरा
प्रा.डॉ.एन.एल.गोंडाणे, अकोला || 127

३०) महिला सबलीकरण - विकासाचे एक सक्षम पाऊल
डॉ. हिप्पळगावकर आर.ए, जि. नांदेड. || 132

३१) भारताची लोकनाटय परंपरा
डॉ. प्रमोद भगवान पडवळ, वाराणसी || 134

३२) सामाजिक असमानता आणि स्त्रीभ्रूण हत्या
प्रा. रमेश धोंडिराम राठोड, परळी वै. || 138

३३) छात्र संघ चुनाव वर्ष २०१६–१७: उत्तराखण्ड के कुमाऊँ मण्डल के विशेष सन्दर्भ में
डॉ. प्रकाश चन्द्र, जिला ऊ.सिं.नगर || 142

३४) जैवविविधता प्रकृति की जैविक सम्पदा एवं सरंक्षण
कुशल सिह बद्येल, खरगोन || 147

३५) संस्कृति, परम्परा, मूल्य और भारतीय नारी : एक वृहद सामाजशास्त्रीय विश्लेषण
अजीत कुमार दीक्षित,गोरखपुर || 150

३६) संगीत प्रेमी गुरू गोविन्द सिंह जी
मोनिका गर्ग, डा. निशा रावत, राजस्थान || 155

३७) डॉ. शंकर शेष के नाटकों में चित्रित नारी जीवन (कोमल गांधार नाटक के विशेष संदर्भ में)
डॉ.भारत श्रीमंत खिलारे, सातारा || 157

३८) भारत छोड़ो आंदोलन एवं छत्तीसगढ़–एक समग्र विवेचन
अतुल कुमार मिश्र, बिलासपुर || 162

३९) मणिलाल ह. पटेल की गीत कविता
प्रशांत पटेल, आनंद (गुजरात) || 167

४०) नारियों के विरूद्ध होने वाली विविध प्रकार की हिंसाएँ : वृद्ध महिलाओं के विशेष सन्दर्भ में
सीमा प्रिया, गोरखपुर || 170

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Area™ arch journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 0127

29

घराणे पद्धतीचा इतिहास व परंपरा

प्रा.डॉ.एन.एल.गोंडाणे
संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :-

'सर्व घराण्यांची जननी ग्वाल्हेर घराणे' असुन उस्ताद नथ्थन-पीर बख्श हे ग्वाल्हेर घराण्याचे निर्माते मानले जातात ह्या घराण्यात हस्सूखं, हददूखां, नथ्थूखां (नथ्थेखां) ह्या बंधुनी क्रांती घडवली विशाल शिष्य-प्रशिष्य शाखा विस्तारित करुन 'घराणे' शब्दाची खज्या अर्थी प्रतिष्ठा वाढविली, लोकमान्यता प्राप्त केली त्याच घराण्यातुन इतर अनेक घराणी प्रविष्ठ झालीत कवाल बच्चे घराणे, सोनिया घराणे, भेंडीबाजारवाले, मथुरा, रंगिला, इंदोर, अत्रौली, सेहस्वान, खुर्जा, रामपूर, सिकंदराबादवाले घराणे, सहारनपुर घराणे, फत्तेपुर, तलवंडी, मेवाती, गोखले, मुरादबादा, शामाचुराशी घराणे (पंजाब) इत्यादी सर्व घराण्यांच्या प्रमुखांनी आपापल्या निवासस्थानाच्या शहरांच्याच नावांचा नामनिर्देश केलेला आढळतो. उपरोक्त निर्देशित १७/१८ विविध घराण्यांमध्ये काही घराणी नामशेष झालीत, काही थोड्या व्यक्तिपुरती सिमित राहिलीत, काही घराणी अन्य घरण्यात विलिन झाली तर काही घराणी योग्य तत्वबांधणी व शिष्य प्रशिष्य अभावी मागे पडलीत. काही घराणी आजही प्रगत अवस्थेत आढळतात. मात्र सर्वत्र प्रचारित प्रसारित झालेली, वेगळेपणाचय वैशिष्ट्यांनी सजलेली, लोकभिमुख झालेली घराणी केवळ पांच, सहा आहेत त्यांचाच परिचय करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

"परंपरा व पृथगात्मता यांच्या संमिश्रणातुन घराणी मूळ धरतात, फोफावत जातात" असे वा.ह.देशपांडे यांचे मत आहे. खरी कल्पकता, खरे महत्व, वैशिष्ट्य सर्वप्रथम निर्माण होणाज्या पहिल्या वहिल्या घराण्याचेच असते. त्या शिस्तीत-तालमीत तयार होऊन आपापल्या पायावर उभे होणाज्या कलावंतामध्ये दोन बाबी आढळतात काहीजण प्राप्त विद्येवर-पद्धतीवर भर देवून प्रचार कारणे इतर घराण्यांच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरतात, खत पाणी देतात

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 0128

आणि कमी अधिक वैशिष्ट्यांनी नव्या घराण्यांची उत्पत्ती, निर्मिती होते. एखाद्या घराण्यात स्वरप्राधान्य "घराणे" पद्धतीचा उगम भारतीय संगीतात नेमका केंव्हा झाला या बाबतीत निश्चित कालखंड देता आला नाही. तरी येवढे सांगता येईल की, साधारणपणे १५ व्या शतकाचे अखेरपर्यंत संगीत क्षेत्रात घराणा पद्धतीची कोणतीही नावनिशाणी नव्हती. १६ व्या शतकात भारतीय संगीतात धृपद-धमार गायन पद्धती उत्कर्षास पोहचली होती. त्या काळात धृपद गायनाच्या विविध प्रकारावरुन "धृपद बानी" म्हणुन धृपद गायन शैलीचे प्रकार अस्तित्वात आले. हे धृपद बानी प्रकार हे "घरणा गायकी" चे उगमस्थान मानावे लागेल.

घराण्यांची परिभाषा :-

मागेच प्रथम पृष्ठावर लिहिले आहे की, घराणे हा केवळ तीन अक्षरी शब्द पण त्रिभुवनाचे सांगीतिक सामर्थ्य आणि वैविध्य त्यांत सामावलेले आहे. म्हणुनच घराण्यांची परिभाषा, व्याख्या, विशेषता, तत्वे यामध्येही अनेक विद्वानांची मते अत्यंत विचारशील, चिंतनशील,अभ्यासनीय वाटतात. घराण्यांची परिभाषा अनेक विद्वावानांनी समर्थपणे दिलेली आहे. काहींचा उल्लेख अनाठायी ठरणार नाही, असे वाटते. डॉ. अशोक रानडे (संगीत बोधग्रंथ) म्हणतात. "घराणे म्हणजे शिस्त, रीति शैली. कला अनंत अपार असुन सौंदर्य हा कलेचा आत्मा आहे. सौंदर्यांच्या पैलूंपैकी एखादया विशिष्ट पैलूवर एखादे घराणे रुढ होऊन विकसित होते." डॉ. ना.र.मारुलकर आपल्या संगीतातील घराणी ग्रंथात लिहितात. "एखादया युगपुरुषांच्या असामान्य कर्तबगारीने सुरु झालेली थोर आचार विचार परंपरा म्हणजे घराणे होय." वा.ह.देशपांडे लिहितात-"प्रतिभासंपन्न कलाकाराची शैली त्याच्या शिष्य-प्रशिष्य माध्यमाने सतत तीन पिढ्यापर्यंत पोचली, ओळख पटली तर त्या शैलीचे रुपांतर म्हणजे घराणे "प्रत्येक घराणे म्हणजे एक एक विद्यापीठ होय" असेही वा.ह. देशपांडे साहेब म्हणतात. डॉ. आबान मिस्त्री यांनी" पखावज और तबला के घराने एवं परम्परायें" शोधग्रंथात पृष्ठ १० वर प्रा.वि.रा. आठवले यांचे एक उद्बोधक वाक्य दिलेले आहे. "प्रत्येक कलाक्षेत्रात कलानिर्मिती बाबत एक विशिष्ट असा सौंदर्याचा दृष्टीकोण असतो. त्या त्या सौंदर्यांच्या कल्पनेनुसार कलानिर्मिती करणारे कलावंत आणि त्याचे चाहते यांचा एक वेगळा गुट निर्माण होतो. त्यालाच घराणी (स्कूल्स) म्हणतात."

आपल्या शास्त्रीय संगीताच्या जगतात अशी पाच घराणी त्यांच्या त्यांच्या खास गायनशैलीमुळे अस्तित्वात आली. या खास गायनशैली परंपरेचा मूळ गायक कलाकार ज्या गावाचा राहणारा अगर ज्या संस्थांनच्या राजाचा आश्रित त्या संस्थांनच्या नावाने साधारणपणे ही घराणी ओळखली जातात. रसिकमान्य अशी जी पाच घराणी आजतागायत अस्तित्वात आहेत, ती पुढीलप्रमाणे :

१) ग्वाल्हेर घराणे, २) आग्रा घराणे, ३) किराणा घराणे, ४) जयपूर घराणे, ५) पतियाळा घराणे.

धृपद बानी

१६ व्या शतकात भारतीय संगीतात धृपद-धमार शैलीचा प्रचंड प्रभाव होता. ख्याल शैलीचा जन्मही झालेला नव्हता. तत्कालीन मोगल सम्राट अकबर यांचे दरबारात चार श्रेष्ठ संगीतकार होते. १) तानसेन, २) ब्रजचंद, ३) श्रीचंद रजपूत, ४) राजा संमोहनसिंह बीनकार.

वरील चारही संगीतकार श्रेष्ठ दर्जाचे धृपदिये होते व त्या प्रत्येकाची स्वत:ची आी धृपद गायनाची खास शैली होती. त्यांच्या त्यांच्या शैलीला बानी असे संबोधले जाऊ लागले.

तानसेन हा गौडब्राम्हण होता म्हणून त्याच्या धृपदगायन शैलीला गौडीय किंवा गौहरबानी असे नांव पडले. ब्रजचंद ब्राम्हण हा डागुर गावाचा राहणारा होता. म्हणून त्याच्या शैलीला डागुरबानी हे नाव पडले. श्रीचंद राजपूत हा नौहार निवासी होता म्हणून त्याचे शैलीला नौहारबानी हे नांव पडले.

राजा संमोहनसिंह बीनकर हा खंडहार येथील राहणारा म्हणून त्याचे शैलीला खंडहारबानी हे नांव पडले.

पुढे भारतात "ख्याल गायन" शैलीचा उगम झाला. या अनोख्या गायन शैलीत धृपद-धमार शैलीपेक्षा कलेचा मुक्त अविष्कार व आकर्षकपणा असल्याने ख्याल शैली लोकप्रिय होऊ लागली व तीने धृपद-धमारची जागा घेतली. १८ व्या शतकात उदयास आलेल्या ख्याल शैलीने विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत जवळ जवळ सर्व उत्तर हिंदुस्थानी संगीत क्षेत्र काबीज केले.

याचवेळी भारतात मोठी राजकीय व सामाजिक स्थित्यंतरे होत गेली. मोगल-मराठी सत्ता नष्ट होऊन इंग्रजी सत्ता सर्व हिंदुस्थानभर स्थिर झाली. त्यांनी तेथील समाजसंस्कृती, कला या सर्वांनाच तुच्छ लेखले. संगीतावर त्याचा परिणाम फार मोठा झाला. संगीताचा राजाश्रय संपुष्ठात आला. अशा संक्रमणावस्थेत आश्रयार्थ हिंडणाऱ्या कलाकारांना त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या संस्थानिकांनी आश्रय दिला, ही संस्थाने नावालाच स्वतंत्र होती. ती इंग्रजांची मांडलिक संस्थाने म्हणूनच अस्तित्वात होती. ज्या संस्थानिकांनी संगीताला महत्वाचा आश्रय दिला त्यात ग्वाल्हेर, इंदुर, देवास, बडोदा, रामपूर, रेवा ही संस्थाने प्रमुख होती. या संस्थनांच्या या आश्रयामुळेच पुढे ही संस्थाने भारतातील प्रमुख अशी "संगीत केंद्रे" बनली.

संस्थानिकांच्या आश्रयामुळे संगीत कलेला नवजीवन मिळाले. राजाश्रयाचे माध्यमातुन संगीत, रसिकांपुढे येऊ लागले. या काळात ख्याल शैली उत्कर्षाप्रत चालली होती. कलाकारांमध्ये

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 0129

मुसलमान कलाकारांचे प्रमाण अधिक होते. आपली कला केवळ आपली मुले अगर नजिकचे नातेसंबंधी यानाच शिकविण्याची त्यांची वृत्ती होती. त्यामुळे भिन्नभिन्न घराणी निर्माण होण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. अनेक गंडाबंद हिंदु शागीर्द पण आपल्या गुरुची गायकीच सही सही गावू लागले व आपल्या गुरुंच्या शैलीचे की ज्यांचे रुपांतर पुढे "घराण्या"त झाले, त्याचे प्रतिनिधीत्व करु लागले.

त्या काळात दळणवळणाची साधने अत्यंत कमी होती. वैज्ञानिक प्रगतीच्या दृष्टीने काळ खुपच मागे होता. त्यामुळे समाजजीवन संथ मर्यादित क्षेत्रात वावरणारे होते. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्या त्या ठिकाणी शैली जशीच्या तशी निर्भेळ जोपासली जाऊन "घराणेदार गायकी" निर्माण होण्यास मदत झाली. ही शैली अशाप्रकारे निर्भेळ जपली जाऊन त्यांची घराणी बनण्यास तत्कालीन गुरुंची मनोवृत्तीपण कारणीभूत झाली. आपल्या शिष्याने केवळ आपलेच गाणे गावे, ऐकावे, इतरांचे ऐकूपण नाही, असा आग्रही प्रकार संगीत शिक्षणातत रुढ होता. हे चांगले का वाईट हा वादग्रस्त प्रश्न असला तरी घराणेदार गायकी निर्मितीस हे आग्रही धोरण पोषक ठरले.

धृपदबानी प्रमाणे ख्याल शैलीतही निर्माण झालेली घराणी, मूळ शैली निर्माण करणारा कलाकार, ज्या संस्थानचा अश्रित होता अगर निवासी होता त्या संस्थानच्या नावाने मान्यता पावली.

उदा. ग्वाल्हेर घराण्याचे मूळ गायक पै. नथ्थन पीरबक्ष यांचे पुत्र व शिष्य ग्वाल्हेर संस्थानचे आश्रित होते. म्हणून त्यांची गायन परंपरा ग्वाल्हेर घराणे म्हणून प्रसिद्ध पावली.

संगीतातील घराणी, त्यांची शैली व त्यातील मान्यवर कलाकार

आग्रा घराणे : या घराण्याचे मूळ संस्थापक म्हणून खाँ. हाजी सुजान यांचे नांव घेतले जाते. या घराण्याचा व ग्वाल्हेर घराण्याचा संबंध खूपच निकटचा होता. दोन्ही घराण्यांच्या गायकीत काही बाबतीत समानतापण आढळते. या घराण्याच्या गायकीचा वारसा जपणारे व प्रसार करणारे धग्गे खुदाबक्ष हे गायक काही काल ग्वाल्हेरला होते व त्या काळात हददु खाँ या ग्वाल्ेर गायकीच्या परंपरेतील प्रमुख गायकांकडे ते तालीमपण घेत होते. नंतर ते आग्रा येथे आले व तसेच स्थायीक झाले व त्यांच्या गायकी परंपरेला आग्रा घराणे संबोधले जाऊ लागले.

खाँ. फैयाज खाँ, खाँ शराफत हुसेन, खाँ. लताफत हुसेन, खाँ विलायत हुसेन, खाँ खादीम हुसन या श्रेष्ठ गायकांनी या घराण्याची किर्ती उज्ज्वल केली. या कलाकारांपैकी खाँ. फैयाज खाँ यांनी विशेष लोकप्रियता मिळविली.

गायन शैलीची विशेषता : (१) खुला व जोरदार आवाज (२) खालच्या (खर्जातील) स्वरांवर प्रभुत्व (३) ख्याल गायकीत ध्रुपद गायकीप्रमाणे नोमथोम शैलीची अनआलीपि करण्याची विशेष पद्धत (४) विस्तारात बोल अंगाला प्राधान्य (५) बोलतानांचा विशेष प्रयोग (६) धृपद-धमार शैली गाण्यात प्रवीणता, (७) प्रचलित तालांबरोबरच चौताल, आडाचौताल, धमार या तालांवर प्रभुत्व.

किराणा घराणे : भारतीय संगीत क्षेत्रात ख्याल गायन शैलीतील लोकप्रिय ठरलेले घराणे म्हणून किराणा घराण्याचा उल्लेख करावा लागेल. या घराण्याचे संस्थापक कोण याबाबत निश्चित नांव सांगितले जात नाही. याबाबत संगीत तज्ज्ञात बरेच मतभेद आहेत. परंतु या घराण्याची गायकी संगीत क्षेत्रात प्रस्थापीत करुन ती रसिकमान्य करण्याचे बहुमोल कार्य खाँ. अब्दुल करीम खाँ व खाँ. वहीद खाँ यांनी केली याबाबत सर्वांचे एकमत आहे. खाँ. अब्दुल करीम खाँ साहेबांचा गोड आवाज, स्वर लावण्याचा खास ढंग यामुळे त्यांना लोकप्रियता विशेष करुन लाभली.

संगीत क्षेत्रात लोकप्रियतेच्या शिखरावर या घराण्याची गायकी नेणारे जे श्रेष्ठ कलाकार या घराण्यात निर्माण झाले त्यात विशेष करुन कै. सुरेश बाबु माने, श्रीमती हिराबाई बडोदेकर, उस्ताद अमिर खाँ, रोशन आरा बेगम, श्रीमती माणिकवर्मा, पं. बसवराज राजगुरु, श्रीमती गंगुबाई हनगल, आज सर्व भारतात किर्ती शिखरावर असलेले पं. भीमसेन जोशी हे कलाकार आघाडीवर आहेत.

गायन शैलीची वैशिष्ट्ये: (१) आलाप प्रधान गायकी (२) एक, एक स्वर घेत राग बढत करणे, (३) अती विलंबित लयीची गायकी, (४) स्वर लावण्याचा भावपूर्ण ढंग, (५) गायनात लयकारी व ताना यांचा वापर कमी (६) ख्यालात ठुमरी अंगाचा काही प्रभाव दिसतो (७) गायनात सौंदर्यदृष्टी प्रभावी व त्यावर जास्त भर.

जयपूर घराणे : संगीतातील घराण्यात हे ही एक लोकप्रिय घराणे असून या घराण्याला खूप जुनी परंपरा असल्याचा दावा या घराण्याचे खास अभिमानी कलाकार करीत असतात. या घराण्याची परंपरा १००-१२५ वर्षाइतकी जुनी असल्याचे मत या कलाकाराचे आहे. या घराण्याचे मूळ कलाकार उस्ताद मुहमद अली खाँ हे मानले जातात. त्यांचे पुत्र अशिक अली खाँ हे एक श्रेष्ठ गायक होते. या घराण्याच्या मूळ शिष्य-परंपरेत मुस्ताक अली, जी.एन.गोस्वामी हे दोन गायक विशेष प्रसिद्ध होते.

पुढे याच घराण्यात अलीया बक्ष, फत्ते अली खाँ, अल्लादिया खाँ असे श्रेष्ठ गायक निर्माण झाले. त्यापैकी अलीया व फत्ते अल्ली यांना एक स्वतंत्र गायनशैली निर्माण केली. हिच शैली पतियाळा घराणे म्हणुन पुढे प्रसिद्धीस आली. खाँ अल्लादियाँ खाँ यानी जयपूर घराण्याची परंपरा तशीच पुढे चालु ठेवली. अल्लादियाँ खाँ १८९१-९२ च्या सुमारास महाराष्ट्रात स्थायीक झाले व त्यांनी

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 0130

अत्यंत श्रेष्ठ अशी शिष्य-परंपरा येथे निर्माण केली. या शिष्यातूनच केसरबाई केरकर, मोगुबाई कुर्डीकर, भास्करबुवा बखले, शंकरराव नाईक इत्यादी श्रेष्ठ गायक-गायिकांची परंपरा या घराण्याला लाभली व या घराण्याला रसिक वर्गात श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले.

गायन शैलीची विशेषता : (१) विलंबित लयीचे गायन विशेष प्रिय (२) बोल अंगाचा विशेष उपयोग (३) आवाज खुला लावण्याची पद्धत (४) वक्र व पेचदार तानांचा उपयोग (५) गीताची बंदीश संक्षिप्त, (६) विलंबित त्रितालाचा वापर अधिक, (७) बुद्धिमान व पेचदार गायकी (८) अप्रचलित रागांचा वापर गायकीत जास्त.

ग्वाल्हेर घराणे :- ख्याल गायन शैलीचे हे मूळ घराणे मानले जाते. पै. नथ्थन पिरबक्ष या श्रेष्ठ गायकाने या घराण्याच्या गायन शैलीला जन्म दिला. नथ्थन पिरबक्षाचे पुत्र कादरबक्ष खाँ हे ग्वाल्हेर संस्थानचे आश्रित होते. कादरबक्ष यांना हददु खाँ, हस्सु खाँ, नथ्थु खाँ अशी तीन मुले होती. ही मुले उत्तम गायक होती व ती ग्वाल्हेर घराण्याची आश्रित होती. म्हणून या गायन शैलीच्या परंपरेला ग्वाल्हेर घराणे हे नांव पडले. पुढे या घराण्यचे परंपरेत पं. वासुदेवबुवा जोशी, पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर, खाँ रहिमत खाँ यासारखे अत्यंत श्रेष्ठ कलाकार या घराण्याचे नांव उज्वल करुन गेले. नंतर याच घराण्याचा वारसा चालविणारे पं.शंकरराव पंडीत, पं. कृष्णराव पंडीत, पं. रामकृष्णबुवा वझे, खाँ निसार हुसेन, पं. विनायकबुवा पटवर्धन यासारखे कलाकार या घराण्याची प्रतिष्ठा वाढवित राहिले.

गायन शैलीची विशेषता : (१) धृपद अंगाने ख्यालाची जोरदार व खुली गायकी, (२) रागविस्तारात गसक, सपाटतांना, बेहलावे यांचा विशेष उपयोग (३) बोलतानामध्ये लयकारीचा खास प्रयोग (४) प्रचलीत व संपुर्ण जातीचे राग गाण्याकडे विशेष कल, तसेच बंदीशीला जास्त महत्व (५) विलंबित ख्यालाची लय मध्यलयीकडे झुकणारी (६) झुमरा, तिलवाडा, एकताल, झपताल, त्रिताल इत्यादी प्रचलित तालांचा उपयोग जास्त.

पातीयाला घराणे : हे घराण मूळ जयपुर घराण्यातील अलीबक्ष व फत्तेअली या दोन गायकांच्या वेगळ्या गायनशैलीमुळे निर्माण झाले. हे दोन बंधू मुळ जयपूर घराण्यातले गायक. त्यांनी आपली स्वतंत्र गायनशैली निर्माण केली. त्या शैलीला "पातीयाला घराणे" असे नांव पडले. अलिकडील काळात प्रसिद्ध पावलेले श्रेष्ठ गायक बडे गुलाम अली हे या घराण्याचे सर्वश्रेष्ठ गायक होत. त्यांनी "सबरंग" या नावाने अनेक बंदीशींची रचना केली आहे. ठुमरी गायनशैलीसाठी पण त्यांचा खास लौकिक होता.

गायन शैलीची विशेषता : (१) आवाजाची विशेष तयारी (२) ख्यालाची बंदीश कलापूर्ण व संक्षिप्त ख्याल (३) विस्तारात चमत्कार व वैचित्र इ. वापर (४) तान क्रिया, द्रुत, अति द्रुत व कलात्मक. तसेच तानेचे अंग आलंकारिक व फिरत पूर्ण (५) ख्याल शैलीत टप्पा अंगाचा प्रयोग (६) प्रचलित राग गाण्याकडे जास्त कल.

वरील विवेचनावरुन भारतीय संगीतातील मान्यता पावलेली घराणी व शैली या संबंधीची साधारण कल्पना आपल्याला येईल. संगीतातील या घराणा पद्धतीचा विशेष अभ्यास करुन खास अभ्यास केलेल्या संगीत पंडितांनी या घराण्याच्या गायनशैलीवरुन या घराण्याचे विशेष वर्गीकरण केले आहे. त्यातील प्रमुख मते पुढीलप्रमाणे :

१) विस्तारवादी २) तिव्रीकरण, ३) लयप्रधान व स्वरप्रधान

१) विस्तारवादी :- राग-विस्तारात एकेक स्वर चढत नेऊन रागस्वरुप मांडणारी शैली या वर्गीकरणात येते. या शैतील जयपुर व ग्वाल्हेर घराणे यांच्या गायनशैलीचा समावेश होतो, असे मत या मताच्या पुरस्कर्त्यांचे आहे.

२) तिव्रीकरण :- वर्गीकरणात राग विस्तार करतांना एकेक स्वरावर दीर्घकाळ थांबुन त्याला छोट्या मोठ्या स्वरसमुहाने सजवत वरच्या स्वराकडे जायचे व शेवटी तार षड्जाला यायचे अशाप्रकारची शैली राग गायनास येते. या वर्गीकरणामध्ये किराणा व आग्रा घराण्याच्या गायकीचा समावेश या मताचे पुरस्कर्ते करतात.

३) स्वरप्रधान व लयप्रधान :- काही संगीत पंडितांच्या मते काही घराण्यांची शैली लयीपेक्षा स्वराकडे जास्त झुकणारी असल्याने ती स्वरप्रधान आहे, तर काही घराण्यांची गायकी स्वरापेक्षा लयीकडे झुकणारी आहे.

भारतीय संगीतात घराण्यापद्धतींनी गायकीची परंपरा दीर्घकाळ चालत राहिल्याने त्या पद्धतीवर अनेक संगीत पंडितांनी अभ्यासपुर्ण मते मांडली आहेत.

घराण्यांची सद्यःस्थिती :- विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय समाजजीवनात झालेल्या बदलांमुळे संगीतक्षेत्रातही खूप परिवर्तन झाले. समाजजीवन व संगीत यांचा एक अनोखा संबंध असतो. सामाजिक परिवर्तनाचे परिणाम संगीत क्षेत्रावर निश्चितपणे होत असतात. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात दळणवळणाच्या साधनांनी वेग घेतला. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे यांत्रिकीकरण वाढले आकाशवाणी, ध्वनिमुद्रण इ. साधने प्रचारात आली व त्यामुळे संथ समाजजीवनाला वेग प्राप्त झाला. संगीत क्षेत्रातही गुरु-शिष्य परंपरेतील संगीत शिक्षण सामुहिक संगीत शिक्षण पद्धतीत येऊन पोहोचले. के.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2016 Issue-24, Vol-01 | 0131

विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी १९०१ मध्ये लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना करुन अशाप्रकारच्या विद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धतीत मुहूर्तमेढ रोवली. पुढील काळात ठिकठिकाणी संगीत विद्यालये सुरु झाली. हजारो संगीतप्रेमी रसिक संगीत शिक्षण घेऊ लागले. उच्च व सुशिक्षित समाजात संगीताला सन्मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

पुढे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर वैज्ञानीकरण व सामाजिक जीवनाचा वेग यांचे प्रमाण आणखी वाढले. आकाशवाणी, ध्वनिमुद्रण यांच्या जोडीला दूरदर्शन हे नवे माध्यम उपलब्ध झाले. संगीत घरोघर जाऊन पोहोचले. शासकीय पातळीवर पण शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर संगीत शिक्षणाची योजना सुरु झाली. या सर्व परिस्थतीचा परिणाम संगीतक्षेत्रावर अनेक बाबतीत झाला. संगीत प्रसार मोठया प्रमाणावर झाला. हजारो जाणकार श्रोते ज्याना कानसेन म्हणुन संबोधले जाते ते संगीतक्षेत्रात निर्माण झाले. एखादया मोठ्या दिवाणखान्यात दोन-अडीचशे जाणकरांच्या उपस्थितीत रंगणारी मैफल हजारो श्रोत्यांया संगतीत मैदानात येऊन पोहोचली.

या संगीताच्या वेगवान प्रसाराबरोबर श्रेष्ठ कलाकार निर्मितीचा वेग मात्र कमालीचा थंडावला. त्याचे कारण या कालखंडात संगीत शिक्षण ज्या पद्धतीत येऊन पोहोचले,त्याने घराणेदार शिक्षण व घराणी यावर मोठा परिणाम केला. आजच्या गायकात त्यांच्या त्यांच्या घराण्यांच्या गायकीचे स्वच्छ व शुद्ध असे दर्शन होत नाही. त्यात अनेक भेसळ आढळते. रोज नित्य नवे कानावर पडत असल्याने व गुरु-शिष्य परंपरा नष्ट झाल्याने गायकीत अशाप्रकारची भेसळ अनिवार्यपणे आली आहे. याचा परिणाम जसा आजच्या मैफलीवर झाला आहे, तसा घराणेदार गायकीवर होऊ लागला आहे. आज घराणेदार गायकी नष्ट होऊ पाहत आहे

घराण्याचे संगीतातील योगदान

घराण्यांच्या स्वरुपाबाबत अनेक मतमतांतरे असली तरी या घराणापद्धतीने गायनाच्या विविध शैली व त्याची जतन केलेली दीर्घ परंपरा या बाबतीत कोणाचेच दुमत नाही. संगीतक्षेत्रात या घराणापद्धतीने फार मोठ्या मोलाचे योगदान केलेले आहे. त्यची खास वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :-

१) संगीताच्या दृष्टीने १७ व्या १८ व्या शतकाचा काल संगीताला अतिशय प्रतिकुल होता. त्या काळात संगीत जीवंत ठेवले.

२) गुरु व शिष्य परंपरेद्वारा दिले जाणारे संगीत शिक्षण व भारतीय संगीत यांचे श्रेष्ठ स्थान कायम राखले.

३) राग विस्ताराच्या विविध शैली, बंदीशी जशाच्या तशा दीर्घकाळ जतन करुन संगीताच्या समृद्धीस हातभार लावला.

४) ज्या काळात कोणत्याही प्रकारची संगीत शिक्षणाची साधने उपलब्ध नव्हती, त्या काळात ही घराणी संगीत शिक्षणासाठी उपयुक्त ठरली.

संदर्भग्रंथ सूची

१) संगीतातील घराणी आणि चरित्र्ये, डॉ. नारायण मंगरूळकर, नागपूर.
२) संगीत मासिक, हाथरस कार्यालय, हाथरस.
३) संगीत कला विहार, मिरज.
४) संगीत शिक्षणाच्या विविध पध्दती, पंडीत ना.द. कशाळकर
५) संगीतातील घराणी, कै. मधुकर गोडसे.

❑❑❑

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 2.489 (SJIF) ISSN 2277-8071
RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed and Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
VOL. V, ISSUE II, JULY 2016
Guest Editor
Prof. Mita Banerjee
Vice Chancellor,
The West Bengal University of Teacher's Training,
Education Planning & Administration,
Kolkata, West Bengal
Chief Editor
Ganesh Pundlikrao Khandare
Department of English
Yashwantrao Chavan Arts & Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir,Washim,Maharashtra

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 2.489 (SJIF) ISSN 2277-8071
AN INTERNATIONAL REFEREED, PEER REVIEWED AND INDEXED QUARTERLY JOURNAL IN ARTS, COMMERCE, EDUCATION & SOCIAL SCIENCES

48.	Dr. P. Janardhana Kumar Reddy Professor, Vidyalaya College of Education, Tirupati, Andhra Pradesh	Distance Learning in India: Acts and Rules	195
49.	गंगाधर अंकुशराव ढगे आदर्श आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स, MCVC, दवलामेटी, नागपूर सुनिल श्रीरामपंत हजारे प्राचार्य अरूणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर	विदर्भातील पेपर मिल कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे चिकित्सक अध्ययन	199
50.	प्रा. डॉ. उल्हास एन. राठोड (समाजशास्त्र विभाग प्रमुख) शिवरामजी मोघे महाविद्यालय पांढकरवडा	बालकामगार - भारतीय सामाजिक समस्या आणी आव्हान	203
51.	श्री. अमोल प्रकाशराव वारे पिएच्.डी (संशोधक), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापिठ, नागपूर प्रा.डॉ.सौ. सिमा एस्. मालेवार (सावरकर) संशोधन मार्गदर्शक (भूगोल विभाग) वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर प्रा.डॉ.सौ. रजनी एम्. देशमुख संशोधन मार्गदर्शक व पद्युत्तर भूगोल विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, अमरावती.	"अमरावती जिल्ह्यातील वर्धा नदीच्या उर्ध्व खोऱ्याच्या उप पाणलोट क्षेत्रातील नदी प्रवाह घनता आणि भूमी उपयोजनाचे भौगोलीक अध्ययन	208
52.	डॉ. मीना कृ रोकडे (ढवले) सहयोगी प्राध्यापक श्री.शिवाजी शिक्षण महाविदयालय, अमरावती.	कनिष्ठ महाविदयालयातील कला व विज्ञान शाखेतील विदयार्थ्यांच्या अभ्यासविषयक सवयीचा तुलनात्मक अभ्यास	214
53.	सोहन रा. सातपुते श्री नाशिकराव तिरपूडे कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन,नागपूर विवेक अवसरे श्री नाशिकराव तिरपूडे कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन, नागपूर	हैण्डबॉल व फुटबॉल खेळाडूंची खेळ भावना व मानसिक स्वास्थ्य याचा तुलनात्मक अभ्यास	217
54.	प्रा.साहेबराव एस. पवार यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय मंगरुळपीर जि. वाशिम	गुजरात मधील गायकवाड व दाभाडे घराण्यांचा पुर्व इतिहास	221
55.	डॉ. उमाशंकर साहू सहायक शिक्षक (पंचायत) शासकीय प्राथमिक शाला, करेंगांव विकासखण्ड डौण्डीलोहारा, जिला–बालोद (छत्तीसगढ़),	मध्यप्रदेश के जिलों में श्रम सहभागिता दर एक अध्ययन	223
56.	डॉ.एन.डब्ल.गोंडाणे सहयोगी प्राध्यापक श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला	जयपूर घराण्याचे सांगितिक अध्ययन"	226
57.	डॉ. पंकज कुमार सिन्हा शा. नवीन महाविद्यालय, दुर्गूकोंदल जिला कांकेर(छ.ग.)	स्वतंत्रता पूर्व दलित साहित्य स्थिति, दशा व दिशाएं	228
58.	प्रा. मंजुषा एम.जगताप (दिवे) (गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख) बा.बु.कला. ना.भ.वाणिज्य व बा.पा. विज्ञान महाविद्यालय,दिग्रस जि. यवतमाळ	लोकसंख्या व शिक्षणाची संकल्पना	230

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 2.489 (SJIF) ISSN 2277-8071
AN INTERNATIONAL REFEREED, PEER REVIEWED AND INDEXED QUARTERLY JOURNAL IN
ARTS, COMMERCE, EDUCATION & SOCIAL SCIENCES

Research Paper in Music

"जयपूर घराण्याचे सांगितिक अध्ययन"

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला

Abstract
"भारतीय संगीतात दोन पध्दती प्रचारात आहेत. त्यापैकी एक उत्तर हिंदुस्थानी व दोन दक्षिण हिंदुस्थानी. यापैकी उत्तर हिंदुस्थानी संगीतात जी घराणे आहेत ती घराणी आपल्या गायकीच्या वेगवेगळया वैशिठ्यांसह अतिशय प्रसिध्द आहेत. पूर्वी घराण्याची संख्या कमी होती परंतु कालांतरानी त्या घराण्यातील शिष्यांचे कुंटुंब आणि त्या घराण्यातील मुख्यप्रवर्तक यांचे पुत्र, मुल या कुंटुंबाचा वाढलेला व्याप त्याप्रमणे घराण्याची संख्या वाढत गेलेली आहे. कला ही कमळाच्या फुला प्रमाणे आहे. ती निसर्गदत्त कृपेवर आवलंबून असते. निसर्गानी मानवाची निर्मीती झाली त्यात प्रत्येकाच्या आवाजाचा गुणधर्म, त्याची चेहऱ्यांची बांधणी, ऊंच पणा, ठेंगुपना तसेच रंग आणि त्याला निसर्गानी दिलेली बुध्दी तसेच आदरणिय गुरूचा आशिर्वाद या सर्व बाबी वरं त्या कलावंताचा दर्जा आवलंबून असतो. आपल्या ठिकाणी असलेली गुणसंपदा यावरून आपली कला विकसीत करणे हे उत्तम शिष्यांचे लक्षण होय. आपल्या आदरणिय गुरूकडून चांगले गुण घेण्याची व गुरूकडे असलेल्या काही कमी पनाचे जाणीव ठेवून आपल्या आदरणीय गुरूचा सन्मान राखून दोष तेवढे न घेता आपल्याला झेपेल ती कला आत्मसात करून आपल्या बौध्दिक पातळीनूसार आपला मार्गक्रमने हेच ध्येय होय.यानूसार संगीतातील विद्यार्थी, शिक्षक व रसिक वृंद या उपरोक्त बाबींकडे लक्ष देवून या शोधनिबंधचा आपल्या जीवनात उपयोग करून घेतील हाच या शोधनिबंधाचा आशय होय."

प्रास्ताविक :- उत्तर हिंदुस्थानी संगीतातील घराणे व घराण्यांचा उगम हा ख्याल या गीत प्रकारा पासून प्रचारात आला असे म्हणने चुकीचे होणार नाही. प्राचीन काळापासून कलावंतानी आपआपल्या कालखंडात अतिशय निष्ठेने संगीताची कठोर साधना करून संगीताच्या इतिहासात आपला ठसा उमठविला. आणि त्यांच्या कुंटुंबातील मुलानी व शिष्यांनी संगीताची साधना करून प्रचार व प्रसार केला. यातून पुढे घराणी निर्माण झाली. पुढे याचं कुटुंबातील कलावंताच्या आवाजाच्या गुणधर्मा मुळे त्यांच्यात असलेल्या विव्दवेते मुळे प्रत्येकाच्या आवाजाच्या लगावा प्रमाणे एक गायकी प्रसिध्द होवून तीच पुढे घराण्यात रूपांतरीत झाली. यांच कुंटुंबातील एक - एक कलावंत आपल्या उदरनिर्वाह निमीत्त वेगवेगळया शहरांमध्ये, राज्यांमध्ये राश्राय मिळण्याच्य उद्देश्याने त्या - त्या ठिकाणी गेली आणि तेथेच स्थायीक झले. व त्या - त्या शहरांना घराण्याचे नांवे मिळाली.

पूर्वी मुख्य ग्वाल्हेर, जयपूर, किराणा, आग्रा, दिल्ली घराणे अस्तित्वात होती. त्या नंतर वाढलेली घराण्याची संख्या सहज लक्षात राहण्यासारखी राहिलेली नाही. अतिशय महत्त्वाची बाब म्हणजे संगीतांचे साधक, रसिक जन, शास्त्रीय संगीता बाबत विचार मंथन करणारे शिवाय घराणे घराणे म्हणाणारे आणि घराण्यांची प्रतिष्ठा सांभाळणारे तसेच घराण्याचा मोठे पणा घेवून मिरविणारे असे थोर, लहान गुंणी कलावंताची मी क्षमा मागुन घराण्या बाबतचे माझे मत या शोध निबंधाद्वारे अतिशय नम्र पणे सांगु इच्छितो.

संगीतातील गुणीजनांनी असे म्हटले आहे कि, "ज्याला बोलता येते त्याला गाता येते. म्हणजेच जो बोलु शकतो अशी प्रचलित म्हण आहे." वर सारांश मध्ये नमुद केल्या प्रमाणे खालील बाबींचा पुन्हा येथे उच्चार करणे गरजेचे आहे. निसर्गानी मनुष्यास जन्म दिला परंतु एकमेकाचा चेहारा, एकमेकाची उंची, रंग, आवाजाची जात, स्वास्थ ह्या बाबी मध्ये निसर्गतः बदल घडून आलेला आहे. पर्यायाने प्रत्येकाच्या गायकीचा ढंग हा निसर्गतः तयार झालेला आहे. जयपूर घराण्याचे प्रसिध्द गायक पंडित सुधीर पोटे, कोल्हापूर ह्यांनी शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती येथील संगीत विभागाद्वारा आयोजित संगीत महोत्सवात या घराण्यातील गायकी बाबत व या घराण्याचे मुख्यप्रवर्तक स्वर्गीय उस्ताद अल्लादि खाँ साहेब यांच्या गायकीच्या अनुषंगाने आपले मत सादर केलेले आहेत. त्यात जयपूर घराण्याची गायकी कसी निर्माण झाली या बाबत आपले मत त्यांनी खालील प्रमाणे मांडले.

जयपूर घराण्याचे प्रसिध्द गायक पंडित सुधीर पोटे, कोल्हापूर यांनी स्वर्गीय उस्ताद अल्लादिया खाँ साहेबा बाबात जयपूर घराण्या बद्दल मांडलेले विचार :-

उस्ताद अल्लादिया खाँ साहेब हे अतिशय मोठ्या आजारातून बाहेर पडल्या नंतर त्यांना गाणे म्हणणे कठीन झाले होते. त्यांचा श्वास त्यांना त्रास देत होता, श्वास पुरत नव्हता म्हणून त्यांनी अतिशय कष्टाने आहे त्या परिस्थितीत त्यांना झेपेल ती गायकी निर्माण केली. त्यात त्यांनी आलापी ही दोन - दोन स्वराच्या साहाय्यांनी, तसेच बोल आलापी देखील आपल्याला झेपेल अशीच निर्माण केली. ताना देखील त्यांना झेपतील अश्याच परंतु वेगवेगळ्या लयीत व क्लिष्ठ पध्दतीने तयार करून आपली गायकी निर्माण केली.

तसेच रागांची निवड देखील त्यांनी अनवट रागांना प्राधान्य देत की त्या रागाचा आरोह - अवरोह सरळ, सपाट पध्दतीने जाईल असे राग न निवडता दोन - दोन स्वरांवर त्याची आलापी, त्यांच्या ताना संपतील अश्या पध्दतीने रागांची निर्मिती केली. उदा. खट, बिहागडा, शुक्लबिलावल इत्यादी अनवट राग

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 2.489 (SJIF) ISSN 2277-8071
AN INTERNATIONAL REFEREED, PEER REVIEWED AND INDEXED QUARTERLY JOURNAL IN ARTS, COMMERCE, EDUCATION & SOCIAL SCIENCES

त्यांना सोईचे वाटतील असे घेवून त्यांनी आपली गायकी निर्माण केली. यांची गायकी विलंबीत नसुन मध्यलयी सारखी वाटते. यात ख्याल गायकी म्हणजे कल्पकता ह्या बाबीकडे अचुक दूर्लक्ष होते. तसेच यांनी स्वराला व लयीला सारखेच महत्व दिलेले आहेत. याबाबत **प्रसिध्द विचारवंत वा. ह. देशपांडे यानी घरदांज गायकी ह्या पुस्तकात पृ. क्रं. ८४** वर या घराण्यातील गायकी बाबत साहित्यापूर्ण वर्णन केलेले आहे. त्यांनी स्वर आणि लय सम प्रमाणात ह्या गायकी मध्ये असल्याची म्हटले आहे.

तसेच या गायकीचा पेचदारपणा झराण्याचे स्वतंत्र वैशिष्टये आहे. तसेच या गायकीतील सुक्ष्मता आणि बहुतेक प्रकार तीढे आणि वक्र असतात. तसेच स्वरांवरील आघात, ठहरावा, दोन स्वरा-अलंकारा मधील वैशिष्ठ पूर्ण आशय संपन्न असा विराम, आलापी, ताना, बोल ताना, विलंबीत लय, लयीचा डौल, तालांचा चोक हिसोब, रचना सौंदर्याची कल्पना, स्वराकृतिची मांडणी ह्या बाबतचे पूर्ण नियोजन म्हणजेच ठरलेला पॅर्टन आणि जयपूर घराण्याचे गायक या बाबतीत तडजोड करीत नाहीत. जयपूर घराण्याच्या गायक कलावंताची गायकी व गायकांकरीता गायकी व गायकां करीता गायकी असे त्यात म्हटलेले आहे. म्हणजे पूर्व नियोजन आणि ठरलेला दोन पॅर्टन असेच आपणास म्हणावे लागेल.

गान म्हटंल की गायकी मधील स्वतंत्र (स्वतंत्र म्हणजे नियम तोडने नाही) ख्याल मुळात ख्याल म्हणजे कल्पना, विचार, कल्पनेवर आधारीत गायकी, आवाजांची तयारी व बौध्दीक चार्तुय त्यातुन रागाचा विस्तार, स्वरांशी संवाद, गाताना स्वताही घेतलेला आनंद व रसीकांना ही आपल्या कलेतुन दिलेला आनंद ह्या बाबींचा जयपुर घराण्या मध्ये माझ्या मते आभाव दिसुन येतो.

जयपुर घराण्यसामध्ये मुक्त आलापीला वव मिळत नाही, स्वरांचा खरा आनंद मुक्त पणे घेता येत नाही. एकदा बंदिश आटोपली आणि समेवर आलो की लागलीच लयीसी गायकी बरोबरीने भाग घेताना दिसुन येते. येथे स्वरांच्या आनादास रसिक हा मुकल्या जातो. स्वर आणि लय बरोबरीने राग आलापी करतात. ख्याल म्हणजे कल्पना हा जो अर्थ आहे त्याला बाजुला सारले जाते. म्हणजे बांधुन तयार केलेली गायकी असेच वाटते. जयपूर घराण्यात सपाट ताना, बहलावे, लययुक्त आलापीचा अभाव दिसून येतो. तसेच अनवट रागांचे प्रस्तुतीकरण म्हणजे प्रत्येक ठिकाणी स्पीड ब्रेकर लागलेले दिसून येतात. पर्यायाने श्रोत्यांना देखील आनंद त्या प्रमाणात घेता आला पाहिजे त्या प्रमाणात घेता येत नाही असे दिसून येते.

निष्कर्ष :- आपल्या संगीतातील वयवृध्द, मुख्य प्रवर्तक, उस्ताद, पितामह, बद्दल आदर ठेवणे अतिशय गरजेचे आहे, वंदनीय आहे. परंतु परमेश्वरांनी आपणास चांगजी तब्बीयत दिली असेल. आवाजाची निसर्गाने देणगी दिली असेल, उत्तम श्वासोश्वास दिला असेच, कुशाग्र बुध्दी दिली असेलच तर आपण गुरू कडून मिळालेली विद्या जसी च्या तसीच प्रस्तुत करणे योग्य होणार नाही. कारण यास आपणास नायकी म्हणता येईल परंतु यास गायकी म्हणता येणार नाही. निसर्गाने आपणास दिलेल्या देणगी नूसार आपली स्वतंत्र गायकी तयार करावी त्यात केवळ घराणे म्हणून आपली कला खुंठीत करू नये असे माझे मत या शोध निबंधा द्वारे सर्व रसिक, विद्यार्थी, कलावंत, अध्यापक व श्रोत्यांना आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- घरदांज गायकी - वा. ह. देशपांडे
- भारतीय संगीत स्वरूप आणि प्रयोजन - कृष्णचंद्र ज्ञाते.

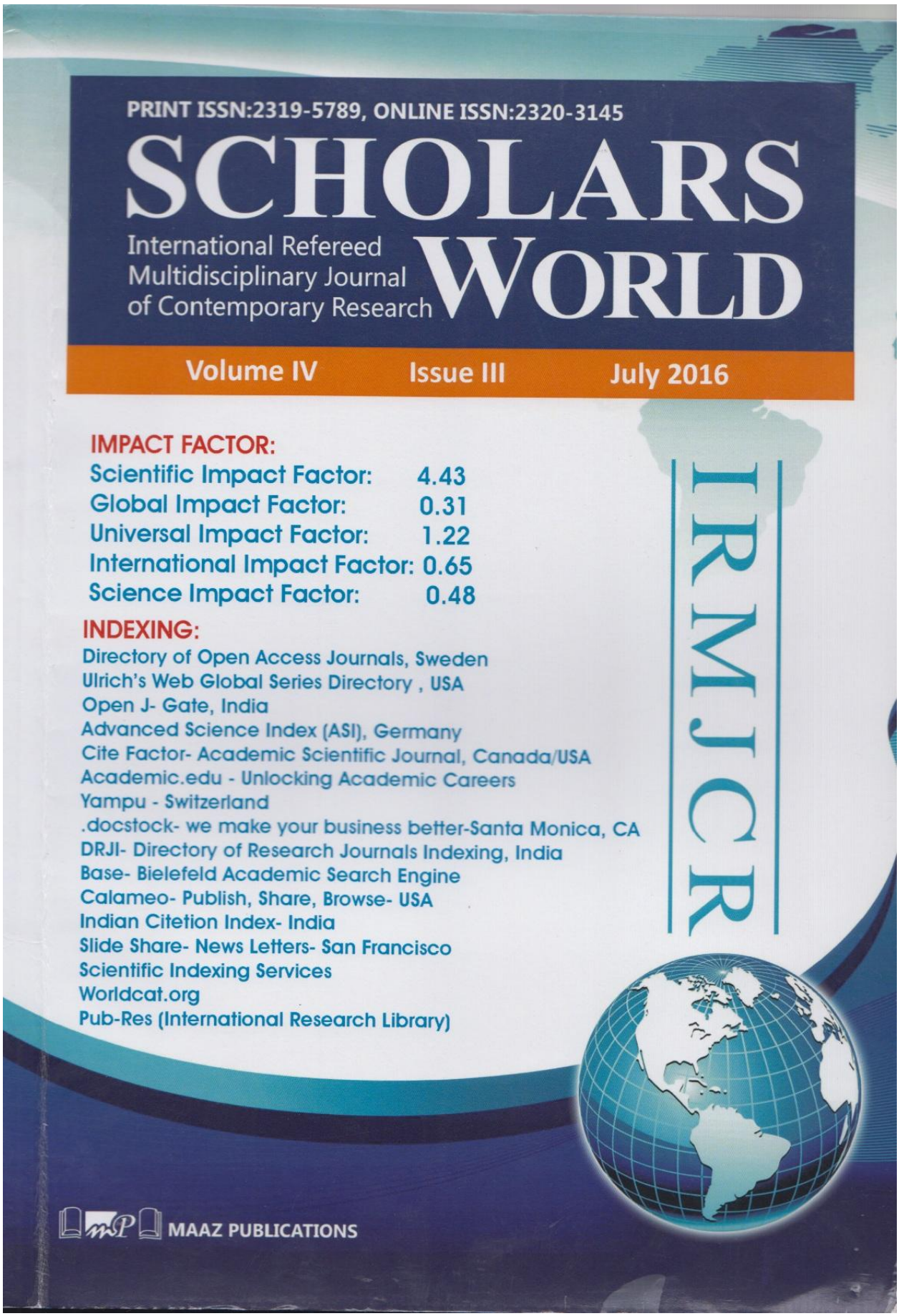
PRINT ISSN:2319-5789, ONLINE ISSN:2320-3145
SCHOLARS WORLD
International Refereed Multidisciplinary Journal of Contemporary Research
Volume IV
Issue III
July 2016
IMPACT FACTOR:
Scientific Impact Factor: 4.43
Global Impact Factor: 0.31
Universal Impact Factor: 1.22
International Impact Factor: 0.65
Science Impact Factor: 0.48
INDEXING:
Directory of Open Access Journals, Sweden
Ulrich's Web Global Series Directory , USA
Open J- Gate, India
Advanced Science Index (ASI), Germany
Cite Factor- Academic Scientific Journal, Canada/USA
Academic.edu - Unlocking Academic Careers
Yampu - Switzerland
.docstock- we make your business better-Santa Monica, CA
DRJI- Directory of Research Journals Indexing, India
Base- Bielefeld Academic Search Engine
Calameo- Publish, Share, Browse- USA
Indian Citetion Index- India
Slide Share- News Letters- San Francisco
Scientific Indexing Services
Worldcat.org
Pub-Res (International Research Library)
IRMJCR
MAAZ PUBLICATIONS

SCHOLARS WORLD - INTERNATIONAL REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY RESEARCH
Online: ISSN 2320-3145, Print: ISSN 2319-5789

11.	*Management Education* A Study on Alternate Mode of Transport: Is Nagpur Ready For E-Rickshaw? ***Prerna Kothari, Yamini Ghanghorkar (India)***	67-74
12.	*Education* Teacher's Role in Quality Sustenance through the Lens of Globalization (A Review) ***Dr. K. P. Meera, Deepthi. R (India)***	75-79
13.	*Psychology* Violence against Women by Military Personal in Kashmir Valley ***Mohammad Amin Wani, Dr. R. Sankar (India)***	80-82
14.	*Music* Raaga Music and its Essence- A Review ***Dr. Naresh L. Gondane (India)***	83-83
15.	*Education* Inspiring New-Age Educators: A "Basket of Needs" Model for Psychological Well-Being in Educators ***Guru Tej S, Francisca Tej (India)***	84-89
16.	*Physical Education* Effect of Brisk Walking, Jogging, Strength Training With Equal Increases in Intensity in Combinations on Resting Heart Rate of Young Women ***Dr. A. Giridhar Raju, Dr. Rajasekhar K.V.(India)***	90-94
17.	*Economics* Infrastructure and Economic Development in India-A Review ***Dr. Parkash M. Tayde (India)***	95-97
18.	*English Literature* Importance of English Language – A Review ***Rubeena Ab. Sattar (India)***	98-103

SCHOLARS WORLD - INTERNATIONAL REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY RESEARCH
Impact Factor: 4.433 Online ISSN: 2320-3145, Print ISSN: 2319-5789

Raaga Music and its Essence- A Review

Dr. Naresh L. Gondane

Associate Professor , Music Deptt.,
R.D.G. Mahila College , Akola (Maharashtra)

Abstract:
Raaga or classical music meant that which is perfectly bounded in specific rules within the frame of concept of raaga and its specific notes called raaga music or classical music. According to the writers in music, raaga music or classical music produces much kind of essence or ras on the basis of variant of notes or swaras. Essence or ras means a taste.In the music taste is expected as audible melodious notes tunes. Writers in music have asserted few types of ras or essence as follows.
Shrungar Ras, karun Ras, veer Ras, Bibhatsa Ras, Bhakti Ras, Hasya Ras, Virakti Ras etc.
Feelings of essence of raga or its nature of essence,its spreads through the musicians or music artistes or music maestroes musical presentations as well as through the literature of music and reach to the general listener and music learner.the essence of raaga made it easiest to everyone to understand the melody only through the notes. Because of the paramount qualities, Raaga music is exists from two hundred and more years.
Keywords: Music, Raaga Music, Ras

Introduction:
Through the happiness, laugh, sadness, etc. humans living is made full from the feelings of as abovesaid. for to achieve what we want to have, we all time suffers from sadness,unpleasant and torturous feelings, and for to overcome from the unpleasant condition we always try to find something betterkind of relief for peace of mind, and this is possible through or because of listening of good kind of music only.As per the different types of celebrations in our lives we knowingly apply to listen various types of music as per our moods for to get mental and physical relief as wel as relax and happiness.
As like through the tasty foods we gets nurtured and our body gets refilled with nutrients,as like that through the musical ras or taste or essence of raaga makes our mind nurtured and nutrified with glory,happiness and zeal.so that's why raaga music is like a lifeline or a breath for our livings.
Today in the musical concerts we often see that music listeners insists to the music presenter artistes to present their choice based Raaga like, Bhairav, Bhoop,Kalian, Marava,Puriya, Puriya-Kalyan, Puriya Dhanashri, Darabari Kanada, Todi, Ahir Bhairav, Malkauns, Madhuvanti, Bhairavi etc.
It definitely meant that the ras or essence of Raagas attracts listeners to listen the Raaga or classical music.Because of the power of the essence of Raagas, Raaga music made mankind happy and relax from the oldest time to till date.

Raaga music is the swara based or notation based music.In the raga music most of time we see that lyrics are negligible,meaningless or valuless and not mainly focused.all of this we see the true power of raga music that makes melody only through the notes or swaras,and reaches to the heart to heart significantly.So we can better understand the value and the significant power of raga music and its essence.

Conclusion:
Raaga music and its essence or ras,these both are not different things from each other. Raaga music and its essence or ras never can be divided or less from each other.without essence or ras, Raaga music will become the dead tool which will be useless for us. In short,through the listening of significant and melodious essence or ras of raaga music we can live stressless,happy and satisfactory life. Now adays raga music is being used as psycho therapy for to cure of many kind of psycho illnesses in medical health practices.

References:
- Sangeet visharad
- Internet

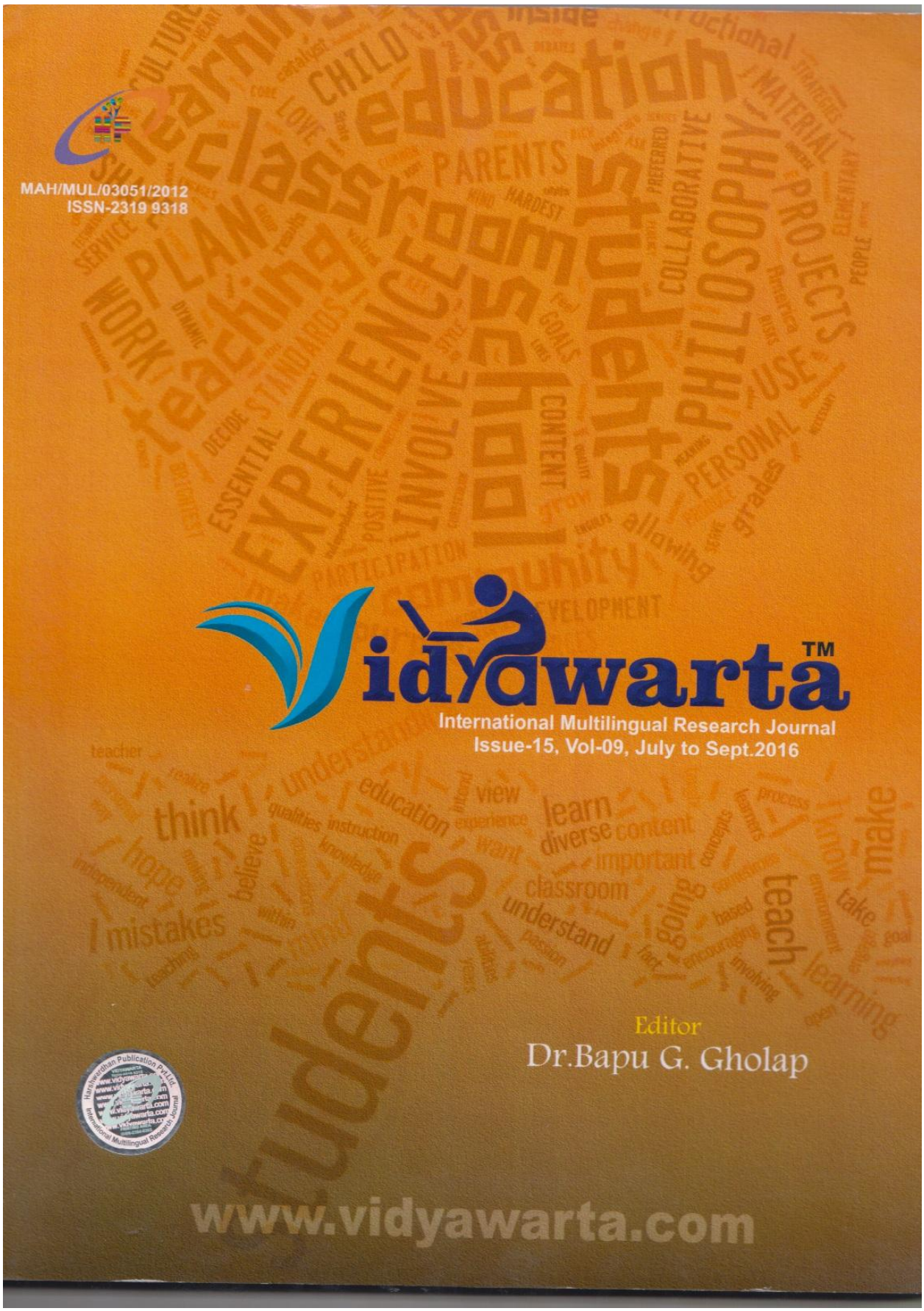
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Issue-15, Vol-09, July to Sept.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-09
07

http://www.vidyawarta.blogspot.com
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

17) A Study of Study Habits of Students of State Board & Central Board Schools of Jammu
Komal Singh, Lucknow || 84

18) महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्री विषयक विचार
प्रा.मनिषा बंडुराव रोकडे परळी वैजनाथ, जि.बीड || 92

19) विट उदयोगाचा इतिहास आणि मृदेची निवड
प्रा. भोर भिमाजी काशिबा, इंदापूर, जि. पुणे. || 95

20) डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांची सामाजिक व ऐतिहासीक नाटके
नरेंद्र तुकडोजी आरेकर, कुरखेडा, जि. गडचिरोली ||97

21) भारतातील लोकसंख्यावाढ आणि लोकसंख्या शिक्षणातून आर्थिक विकास
प्रा. डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर, कोकरुड, ता.शिराळा, जि.सांगली || 103

22) खेळ एक नवी दिशा
प्रा. जयंत आ. बुरांडे, पुलगाव || 108

23) ख्यालातील बंदिशीचे महत्व
डॉ. एन. एल. गोंडाणे, अकोला, महाराष्ट्र || 111

24) बुध्द तत्वज्ञान आणि विज्ञान
नितीन यु. खिल्लारे, औरंगाबाद || 116

25) पश्चिम खानदेशातील आदिवासींचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन
प्रा. राजेश सखाराम पाडवी, शहादा जि. नंदुरबार || 119

26) भारतीय नाणेबाजारातील संघटित व असंघटित क्षेत्रातील घटक
प्राचार्य डॉ.एच.जी.पाटील, मोताळा, जि.बुलडाणा. || 122

27) ग्रामीण साहित्य आणि गावगाडा
डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे, नळदुर्ग, ता.तुळजापूर जि.उस्मानाबाद || 124

28) श्रीवत्स दिवाळी अंकाचे कथा वाडमयातील योगदान
सौ. कल्पना मुनघाटे || 126

29) भारतीय संविधान निर्माण तथा सामाजिक समावेशन के प्रश्नों पर नेहरू एवं अम्बेडकर के.....
डॉ० हेमा आदित्य, नैनीताल || 128

30) बौद्ध साहित्य:एक सर्वेक्षण
डॉ. विनोद कुमार चौधरी, वाराणसी || 134

31) आधुनिक काव्य–धारा एवं हरिवंश बच्चन का काव्य
डॉ० राजेश कुमार सिंह, वृन्दावन–मथुरा उ० प्र0 || 139

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-09
0111

23

ख्यालातील बंदिशीचे महत्व

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, महाराष्ट्र

भारतीय संगीताचा एक विशिष्ट गीत प्रकार म्हणजे ख्याल गायकी होय. त्यामुळे शब्दाचा विचार करतांना एकूण संगीताचे स्वरूप काय याबाबत विचार न करता ख्याल गायीकीत संगीताचे स्वरूप काय याबाबत विचार करणे योग्य होईल.

संगीताची उत्पती शंकराच्या डमरू नादातून झाली आहे. असे मानण्यापेक्षा ज्या माहाभागाने प्रथम प्राणवाचा म्हणजेच ओंकाराचा उच्चार केला त्यालाच प्रथम सुर सापडला असे म्हणणे जास्त तर्कशुध्द होईल. आणि त्याबरोबरच या आरंभ कलेचे सर्व संगीत हे धर्मनिष्ठ होते. ऋगवेदापासून सामवेदापर्यंतची वाटचाल याचा दाखला आपल्याला इतिहासात बघयला मिळतो. तसेच पाहिले तर लोकगीतातूनच संगीताची निर्मिती मांडली आहे. निरनिराळया कार्यक्रमाच्या प्रसंगी ऋतु मानान्वये विविध सन समारंभाला गीत गावून तो तो समारंभ साजरा करण्याची पध्दती फार पूर्वीपासून चालू आहे. त्यामुळे त्यात प्रसंगानुरूप केलेले काव्य, योग्य ती शब्दरचना, तसेच शब्दोचारण यांना जास्त महत्व दिलेले आहे. या काव्यांना जो स्वर साज दिला जाई त्यासाठी अगदी ४ ते ५ स्वरांचा उपयोग केला जाई. अगदी सर्वसामान्य व्यक्ती देखील त्याची चाल अवगत करीत असे त्यामुळे शब्द प्रधानता ही विशिष्ठ लयव्दारा आढळून येई. याउलट ख्याल गायनामध्ये स्वर प्रधानता श्रेष्ठ मानून शब्दांकडे दूर्लक्ष केलेले आढळते. गायनातील विविध भाव प्रगट करतांना स्वरांचे महत्व, स्वर संगती, स्वरांचा लयशी असलेला लईशी मेळ, विविध लयकारी करतांना समेवर येण्याचे अवचित्य साधनांचा आनंद, या सर्वांमुळे गायकाचे शब्दाकडे दुर्लक्ष अथवा शब्दफोड केल्या जाई. परंतु आधुनिक काळामध्ये याचा देखील काटेकोरपणे विचार केला जातो. स्वरलयीचा विलास हेच संगीताचे मुख्य कार्य होय. शास्त्रीय संगीतात मानल्या जाते. स्वरलयीचा विलास गायक लोक दाखवितात म्हणजेच ते नेमके काय करतात तर लयीच्या सहाय्याने स्वरांच्या वेगवेगळया श्रृती मनोहर अशा आकृती बनवित असतात. आणि त्या एकापुढे एक अशा रितीने ठेवीत असतात की, मागच्या आकृतीमध्ये पुढच्या आकृतीची शोभा खुलून दिसावी. हाच प्रयोग काव्यरचना करतांना कवी अथवा लेखक शब्दाच्या माध्यमातून साधण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आणि अशा योग्य शब्दांना शोभीवंत करण्यासाठी श्रृतीमधूर अशा स्वरांची जोड दिली असता भाव निर्मिती होण्यास स्वर आणि शब्दांची जोड महत्वाची ठरते.

भारतीय संगीतात बंदिशीचे महत्व सर्वांना पटलेले आहे. गायन, वादन व नृत्य या तिन्हीही कला बंदिशीचे आपले आगळेच स्थान सर्वांनाच परिचित आहे. गायनात धुपद, धमार, ख्याल किंवा तराना हया सर्व प्रकारात बंदिशीचे महत्व आपल्या सर्वांना प्रत्ययास येते. जुने बुजूर्ग म्हणत असत राग नियम काय करायचे. बंदिश पहा आणि बढत करा. म्हणून जुने उस्ताद आपल्या बंदिशी एखाद्या खजिन्याप्रमाणे जपून ठेवीत असत. कारण कोणत्याही गीत प्रकाराच्या विस्ताराची गुरूकिल्ली त्यांच्या बंदिशीतच असे. बंदिशीला कुठल्याही दिशेने पाहायचे याबद्दल श्री. वी. रा. आठवले हयांनी खाली तीन पक्ष मांडले आहेत.

प्रत्येक तराण्याची ठरावीक लय असते. व त्याच लयीच तो खुलतो. विलंबीत लयच्या तराण्यात ख्यालासारखे संथ आलाप, आक्षरांना घेवून बोल आला, ताना शोभून दिसता तसेच मध्यलयच्या तराण्यात देरे ना इत्यादी अक्षरांना घेवून आलाप पटीची लयकारी, बोलबॉट करता येतात. मध्यलयींच्या तराण्यात निरनिराळया वजनाच्या चपळ ताना शोभून दिसतात. कांही तराणे अतीद्रुत लयीत गायीले जातात. त्यात वर्णोचारावर भर दिला जातो. व त्याचबरोबर लयकारी

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-09
0112

पण दाखविली जाते. पटीची लयकारी, आड, कुआड, बीआड, इत्यादी क्लिष्ट लयकारी गायक आपल्या सामर्थ्यानुसार करीत असतो. शेवटी सतारीच्या झाल्याप्रमाणे तराण्यातील दिरदिरतोम इत्यादी अक्षरांना घेवून उत्कर्ष बिंदू गाठल्या जातो. कांही कलाकार चौपटीच्या लयीत जात असलेल्या तराण्यात त्याच्या अर्ध्या लयीत ताना घेतांना दिसतात. हयाप्रमाणे तराण्याच्या मांडणीत ही सरसकट अतिदृत लयीतील विभित रोचक तत्वांचा समावेश झालेला दिसतो.

अनाहत: आहतेश्चेति द्विविधानदस्तत्रसांप्याहत:
पंचविधानादस्तुपरिकीर्तित:।
नरववायुज चर्माणि लौहशरीरजास्तथा।।७।।
संगीत चूडामणि (बडौदा संस्कारण)

अर्थात संगीतांतील ध्वनी नरवज (वीण इत्यादी) वायुज (वंशी आदि) धर्मज (मृदंग आदि) लौहज (घंटा आदि) शरीरज असतो. या पंचध्दवनींना या ग्रंथातील खालील श्लोकांत पंचमहावाद्ये म्हटले आहे.

एक ईश्वर निर्मितं नैसर्गीक अन्यच्चतुविंधं
पंचनिर्मितंचैहि पंचप्रकारवाद्यानाम्
नारदीयशिक्षा पृष्ठ—६

उपयुक्त वर्णनांत ऋषींनी कण्ठ हे एक प्रकारचे वाद्य मानले आहे. महर्षि कोहल यांनी पण या मताच्या समर्थनार्थ लिहले आहे की:—

पंचधा च चतुर्धा च विविधं मते मते।
कोहल्य मते ख्यातं पंचधा वाद्यमेव च।।
(पृष्ठ ६९)

या वर्णनांतून असे सिध्द होते की, प्राचीन ऋषी कण्ठ हे एक वाद्य मानीत. परंतु महर्षी भरत व दत्तिल यांनी मात्र कण्ठास वेगळे केले आहे व वाद्यांच्या प्रकाराबद्दल असे लिहिले आहे.

ततं चैवानध्दं च घनं सुस्थिरमेवच।
चतुर्विधं दु विज्ञेयमातोघं लक्षणन्वितं।

अशा प्रकारे वावांच्या चार प्रकारांचे भारताने वर्गीकरण केले आहे व त्यांस कण्ठास वाद्याच्या प्रकारांपासून वेगळे केले आहे.

आता आपण ख्याल गायकीवर विचार करू या ख्याल हा केवळ एक स्वर समूह नाही. त्याच्या मुलभूत तत्वांत एक विशेष प्रकाराच्या भावना व्यक्त करणारी दोन चार ओळींची शाब्दिक काव्य रचना असते. त्या रचनेच्या मात्रा गणांप्रमाणे किंवा छंदाप्रमाणे तिला विशिष्ट तालांत बांधले जाते. गायक त्या रचनेतील भाष्य समजून घेवून त्याला अनुकुल अशी स्वररचना करतात. ती रचना एखाद्याा विशिष्ट रागांत प्रकट होते. या सर्व गोष्टींनी युक्त झाल्यावरच ती रचना पुर्ण रूपाचे 'बंदीश' म्हणण्यास योग्य होते. याचा असे म्हणणे की, बंदीशीत चीजेचे महत्व नाही, कितपत योग्य आहे. येथे आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवावयास हवी. ती अशी की भावना व्यक्त करण्याचे सर्वांत प्रमुख साधन च्लयछ आहे. जर लय बन्दीशीच्या अनुकुल नसेल तर बंदीशीसाठी आवश्यक भावाभिव्यक्ति होवू शकणार नाही.

हल्लीचे गायक संगीत क्षेत्रात स्वत:ला कोण समजतात. कसे ते देव जाणे। ग्रंथामध्ये लिहिलेले आढळते की, गायन—वाद करतांना एक व्यक्ती तो ताल वाद्य.

संगीताचे वातावरण नसते. तेथील समाजात उत्तम श्रोते मिळत नाहीत. संगीताचे शिक्षण घेतलेले नसूनही कुटूंबात जर संगीताचे वातावरण असेल तर त्या कुटूंबातील व्यक्ती उत्तम प्रकारे संगीत श्रवण करतात.

सार्वजनिक कार्यक्रमात वेगवेगळया स्वभावाचे व वेगवेगळया आवडीचे श्रोते कार्यक्रम ऐकण्यास येतात. हया सर्व श्रोत्यांना कलाकार खुश करू शकेल की नाही ही गोष्ट कलाकारांच्या अनुभवावर व खुषीवर अवलंबुन आहे पण कालाकार जे सादर करतो ते शांतपणे ऐकणे व त्याचे रस ग्रहण करणे हे श्रोत्यांचे मुख्य कर्तव्य आहे. कार्यक्रम जर आवडला नसेल तर गुपचुप उठून घरी जाण्याचा श्रोत्यांचा अधिकार कोणी काढून घेतला नाही.

सकल भूमि गोपाल की, जग मे अटक कहाँ—
गायक वर्गाला ही गोष्ट कळेल काय.
(गायक वर्ग काही दोषास्पद परंपरांचे ते पालन करीत राहतात या गोष्टी व विचार बदलतां येतील काय.)

सध्या संगीतोपासकांमध्ये व चिंतकांमध्ये सुध्दा गायनांत चीजेचे (गिताचे) महत्व नसून फक्त बंदीशीचे (सरगमगीत) महत्व आहे. या विषयावर जोरदार चर्चा होत असते. या विषयावर अनुकुल विचार असणारे

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-09
0113

लोक मुंबईकडील आहेत. काही दिवसापूर्वी पुण्याचे प्रख्यात गायक पद्माकर कुलकर्णी व संगीत कला—विहाराचे संपादक श्री.गंगाधरराव तेलंग यांनी या विषयावर चर्चा केली. त्यावेळी झालेल्या चर्चेतून माझे विचार मंथन सुरू झाले. निवध्द व अनिबध्द गानाच्या पुण्यासून ख्याल ठुमरी व दादऱ्यापर्यंत आपण अनेक गायन पध्दतींना जन्म देत राहिलो आहोत व कित्येक गायन पध्दती सोडून बसलो आहोत. हल्ली किती गाणा त्रिवर, प्रबंध गायकी येते. धृपद शैलीचे प्रख्यात कुळसे गायक वादक फक्त धृपद धमारच गातात त्याच्याकडून तुम्हाला क्वचितच झप ऐकावयास मिळेल. सूल, मत्त, रूद्र, ब्रम्ह आदि तालांतल्या रचनांचे त्याच्याकडून आशाच करायला नको. याप्रमाणे जर आज ख्याल गायक शब्दसामर्थ्याबद्दल उदासिन राहून स्वरसामर्थ्याचे दर्शन करवितात तर ते ठीकच आहे त्या विस्मीत होण्यासारखे काय आहे.

ख्याल गायकीच्या मूळ तत्वांवर विचार करण्यापुर्वी संगीत ग्रंथाच्या अध्ययनांतून कळून येणाऱ्या प्राचीन संगीत परंपरेबद्दल वस्तुस्थितीचा सूक्ष्म अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संगीत मकरदांत अनाहत व आहत असे दोन नाद मानले आहेत व संगीतोपयोगी आहात नादाचे पांच भेद मानले आहेत.

प्रत्येक ख्यालगायनाच्या घराण्यामध्ये बंदिशीचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. श्री.अशोक रानडे आपल्या 'नादयात्रा' या पुस्तकात म्हणतात की, कागद हे चित्रकाराला अभिप्रेत असलेल्या विश्वात जाण्याचे प्रवेशव्दार बनते. तसेच चार ओळींच्या बंदिशीतून कलाकार आपल्याला रागविश्वात घेऊन जातो. प्रत्येक घराण्याने बंदिशीचा वापर आपल्या गानवैशिष्ठयांच्या आधारे केला आहे. त्यामुळे कधी लयीच्या दृष्टीने, कधी तालाच्या वैविध्यामुळे, कधी रचनेच्या सुयोग्य वापरामुळे बंदिशीचे सौंदर्य कमी न होता वृध्दिंगतच झाले आहे. "ही बंदिश आमच्या घराण्यात अशीच म्हटली जाते, आमच्या घराण्यात हा विलंबीत अमुकच तालात गातात, आम्ही या बंदिशीत असाच शब्द घेतो, आमच्या गुरूंनी आम्हाला अशीच बंदिश सांगितली आहे" अशा आग्रही, श्रध्दाळू तर कधी दुराग्रही भूमिका दिसून येतात. परंतु ख्याल प्रकटीकरण हा मुख्य हेतू जेव्हा डोळयासमोर ठेवला जातो, किंवा ख्यालाचा रचनाबध्द असा आविष्कार रसिकांसमोर होतो त्यावेळी बंदिशीचे महत्व वेगवेगळया घराण्यात आपल्या घरंदाज गायकीने वाढविले जाते.

बंदिश मांडताना या गायकीत चीजेचे बोल एकसंघपणे न म्हणता ते 'आ' कारात पसरून म्हटले जातात. उदा. नंद रागातील 'ढूँढूँ बारे सैंया, तोहे सकल बन' ही चीज म्हणताना 'सकल' या शब्दातील अक्षरे स—क—ल' अशी पसरली जातात. इथे या गायकीची भूमिका अशी वाटते की, शब्दांना सांगीतिक आशय काही नसतो. जो स्वरांना असतो आणि आसयुक्त स्वर भरण्यावर या गायकीचा कटाक्ष असल्यामुळे प्रत्येक शब्दातील दोन अक्षरांमध्ये आस भरण्याची प्रवृत्ती या गायकीची असते. अशा आसयुक्त अतूट आविष्कारामुळे बंदिशीला भारदस्तपणा प्राप्त होतो. हे मान्य झाले पाहिजे. परंतु त्याचबरोबर बोल सलगपणे न म्हटल्यामुळे त्याचा सौंदर्यात्मक परिणाम होत नाही हेही तिकेच खरे! त्यामुळे शब्दांच्या नादमाधुर्याच्या सौंदर्याला ही गायकी पारखी होते.

तालाशी व लयीशी सूक्ष्म वेळ घालीत असताना तसेच समेवर येताना आमद साधण्याची बंदिशीची रचना असल्यामुळे लयीच्या सूक्ष्म व कलात्मक मेळामुळे प्राप्त झालेल्या चपखलपणा व त्या जोडीला समेवर येताना आमद यामुळे बंदिश पुरी झाल्यावर पहिलीच सम घेताना जाणकार श्रोत्यांकडून साहजिकच दाद मिळते. साहित्याचा दर्जा कसाही असो, परंतु प्रत्येक गायकीला शब्दांची गरज भासलेली आहे. धृपदामध्ये अस्थायी—अंतऱ्याबरोबर संचारी—अभोग अशा चार ओळींची गरज भासली. ख्यालामध्ये अस्थायी—अंतरा, ठुमरीमध्येही अस्थायी—अंतरा या दोहोंची गरज भासली. रागाचा स्वत:चा एक भाव असतो हे म्हणणे जरी खरे असले तरी शब्द येतात त्यावेळी कळत न कळत गायकाच्या मनातील संवेदनांचे त्यांच्याशी नाते जुळते आणि रागभाव, संवेदना आणि बंदिशीच्या रूपाने शब्दभाव यामुळे एक अनोखे रागनाटय तयार होते.

दुसरी गोष्ट अशी दिसून येते की, प्रत्येक घराण्यात बंदिशीचे महत्व अधिकच राहिलेले आहे.

MAH MUL/03051/2012 | Vidyawarta™ | July To Sept. 2016 | 0114
ISSN: 2319 9318 | Issue-15, Vol-09

काही घराण्यांनी रचनेला, काही घराण्यांनी शब्दांना, काही घराण्यांनी विषयाला, उच्चारणाला, लयीच्या झोकदारपणाला महत्व दिले आहे तर काही घराण्यांनी या सर्व गोष्टींचा एकत्र विचार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. केवळ बंदिशींच्या वैविध्यामुळे भारतीय ख्यालगायकी, शास्त्रीयसंगीत हे जगातील एक अर्थपूर्ण संगीत बनले आहे.

ख्यालगायकी ही बंदिशीविना अपूर्ण गायकी आहे. ती रागाचे प्रतिनिधीत्व करते. ईश्वराच्या अनेक रूपांप्रमाणे रागाच्या अनेक रूपांचे दर्शन बंदिशी घडवितात. त्यामुळे बंदिशींच्याद्वारे राग रसिकांसमोर प्रकट होतो. गायक केवळ एक माध्यम बनते.

ख्याल गायनशैलीच्या विकासासंबंधी काही विव्दानाचे असेही मत आहे की, भरतमुनींनी प्रतिपादन केलेल्या 'गांधर्व' आणि 'गान' हयांच्या आधारावरच प्रबंध–गान प्रादुर्भूत झाले. प्रबंध गायनात शब्दाला अधिक महत्व होते आणि स्वरपक्ष शब्दांच्या तुलनेत कमी होता. तेराव्या शतकापर्यंत प्रबंध गायकीचा प्रचार होता. मानसिंह तोमर हयाच्या शासनकाळापर्यंत प्रबंधाचे स्थान धृपदाने घेऊन टाकले होते. धृपदशैलीत प्रबंधाच्या तुलनेत शब्दांशाचे महत्व काहीसे कमी झाले आणि सवरांशाची प्रमुखता वाढली. धृवपदशैलीतील नियमांचे बंधन आणि जयखडण अधिक असल्यामुळे गायकाला अधिक परिश्रम करावे लागत होते. तथापि, अकबराच्या काळापर्यंत धुवपद आपल्या चरमोत्कर्षावर होते.

मध्ययुगात प्रस्तुतीच्या सोपेपणामुळे स्वरप्रधान ख्यालशैलीच्या आमनाचा मार्ग प्रशस्त होण्यास सुरूवात झाली होती. ख्याल शैलीत धुवपदाच्या नियमांचे जोखड नव्हते आणि शब्दांची भरमारही नव्हती. ध्रुवपदाच्या आरंभीचे आलाप ख्याल शैलीने लयकारीच्या मर्यादत आपल्या ढंगाने स्वीकारले. ध्रुवपद शैलीतूनच विकास पावल्यामुळे ख्यालास 'बंडा' अथवा लंगडा धृवपद', असेही म्हणतात. ख्याल शैलीमध्ये स्वत:च्या कल्पनेप्रमाणे विस्तार करण्याची सूट अधिक असते. या विकासक्रमात हळूहळू ख्यालाचा प्रचार वाढतच राहिला. 'मुहम्मदशहा रंगीले' हयांना ध्रुवपदापेक्षाही ख्यालशैली अधिक प्रिय होती. ताजखां आणि गुलाम रसूल कव्वाल यांसारखे अप्रतिम ख्यालगायक त्याच्या परिवारात आश्रित होते. या बादशहाने न्यामतखां 'सदारंग' हयांना ख्याल शैलीच्या अनुपम गीताची रचना करण्यास प्रोत्साहित केले. मोगल शासनाच्या पतनानंतर देशी रियासतींनी या ख्यालगायकांना आश्रम दिला. या देशी रियासतींनी आश्रय दिल्यामुळे या ख्यालगायकांची संगीतसाधना संपन्न झाली आणि त्यातूनच ख्यालाच्या विविध घराण्यांचा जन्म झाला. अशा तऱ्हेने दिल्ली, लखनऊ, ग्वाल्हेर, आग्रा आणि जयपूर इत्यादी घराणी अस्तित्वात आली.

शास्त्रीय संगीतातील सर्वच घराण्यांत आपआपल्या शैलीला अनुरूप अशा बंदिशींची रचना केली गेली आहे. एवढेच नव्हे, तर घराण्यांच्या बंधनाच्या साखळया तोडून निघालेल्या प्रतिष्ठित कलाकारांनीदेखील बंदिशींच्या माध्यमातून आपली विशिष्ट गायनशैली प्रस्तुत केली आहे. बंदिश केवळ पारंपरिक आहे म्हणून ती चांगली आहे आणि बंदिश नवीन म्हणून ती सदोष आहे, असे मानू नये. कारण आम्हांला हे विसरता येत नाही की आजची पारंपरिक बंदिशसुध्दा कधीतरी नवीनच होती.

प्रख्यात संगीत समीक्षक आणि अभ्यासक श्री. कृष्णचंद्र ज्ञाते यांनी लिहिलेल्या 'भारतीय संगीत: स्वरूप आणि प्रयोजन' हया ग्रंथात त्यांचे ख्यालगायनासंबंधी दिलेले विचार पुढे देत आहोत.

'धृपद गायकीतील शब्दाचे महत्व, तालाचे बंधन, उत्कंठा विसर्जन हया प्रक्रियेचा अभाव, स्वर व काल हया दोन स्तरांच्या मेलनाचा अभाव आणि आविष्कारातील दुभंगलेपणा हया दोषांमुळेच ही गायकी सदोष होती. शिवाय, हया गायकीचा एक साचाच होऊन गेला. म्हणून पुढील काळात हे दोष वगळयाचे प्रयत्न केले गेले असावेत आणि सौंदर्यजाणिवेने स्वर, ताल व शब्द यांची रचना मांडण्याचा प्रयत्न झाला असावा. हया प्रयत्नातूनच 'ख्यालगायन' या प्रकाराचा जन्म झाला असावा. धृपदगायन प्रकारात ठरावीक राग, ठरावीक सुरावटीने गायला जात असे. हया आविष्कारपध्दतीत बदल होऊ नये अशी एक शिस्त हया गायकीत पाळली जात असे. प्रबंधगायनातही शब्दाचे महत्व आणि राग व ताल हयांसंबंधात काटेकोरपणा–नियमबध्दता होती. हया कडक बंधनामुळे

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | July To Sept. 2016 | Issue-15, Vol-09 | 0115

त्या गायनप्रकारात साचेबंदपणा आला. शब्दाचे महत्व कमी करण्याच्या, आविष्कार सुटसुटीत व सुलभ करण्याच्या प्रवृत्तीतून धृपदगायनप्रकाराचा जन्म झाला असावा'.

संगीतकलेच्या सौंदर्यतत्वाशी अनुकूल असणाऱ्या संगीतगुणांचे संचित दर नव्या गायनप्रकारास जन्म देण्यास कारणीभूत ठरते. संगीतकलेचे विश्व हे स्वरांचे विश्व आहे. स्वर हया घटकास महत्व देऊन स्वरांच्या घाटदार आकृती सादर करण्याची प्रवृत्तीही ख्यालगायनप्रकाराची विशेषता आहे. त्यामुळे ख्यालगायनात शब्दाचे महत्व खूपच कमी झाले. शब्दांच्या सार्थतेपेक्षा त्यांच्या उच्चारणातील नादसौंदर्याला महत्व प्राप्त झाले. हया गायनप्रकाराने कल्पकतेस पूर्ण महत्व प्राप्त करून दिले. हया गायकीत स्वरांची अंगभूत लय महत्वाची मानली गेली. हया गायकीत आविष्कारातील जाणीवपूर्वकतेस महत्व प्राप्त झाले. गोविंदराव टेंबे यांनी ख्याल गायनप्रकाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे. 'ख्याल या उर्दू शब्दाचा 'विचार' असा अर्थ आहे. आणि ज्यामध्ये गायकाला आपले विचार, विकार व कल्पना प्रदर्शित करण्याची सोय व सवलत असते, ती ख्यालाची गायकी होय. ख्यालगानप्रकाराची स्वरप्रधानता हा विशेष निर्देशित करताना टेंबे यांनी एक महत्वाचे निवेदन देताना असे म्हटले आहे की, ही गायकी सर्वस्वी स्वरप्रधान व अल्पाक्षरी व शब्दनिरपेक्ष गायकी, ही गायकी, बहुधा वाद्यवादनावरून सुचली असावी, अशी एकच कल्पना या बाबतीत युक्त ठरेल.

टेंबे यांनी ख्यालगायनाच्या आरंभरचनेचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे वर्णिलेले आहे. ख्यालाच्या चिजेचे स्थायी व अंतरा असे दोन भाग असतात. ही चीज अल्पाक्षरी असते. त्यामुळे स्वरविलासाला वाव मिळतो. या चिजेच्या आरंभीच्या दोन–चार शब्दांस चिजेचे 'तोड' म्हणतात. विविध स्वरावलींना जोडून त्याचा अनेकदा उच्चार केला जातो. तालाच्या व स्वराच्या मिलाफामुळे–समेमुळे श्रोत्यांचे समाधान वाढत जाते. तालबध्दतेमुळे स्वरविलासाला कलात्क स्वरूप प्राप्त होते. विलंबित आलाप, बोलतान, गमक आणि तान हयांनी गानक्रिया पूर्ण होते.'

अशोक रानडे यांनी ख्यालगायनप्रकाराचे स्वरूप वरीलप्रमाणेच वर्णिलेले असून उपरोक्त ख्यालाच्या विविध अंगांचा तपशील पुढीलप्रमाणे सांगितलेला आहे. 'अस्ताई–अंतरा हा ख्यालगायनातील पहिला टप्पा, तर 'विलंबित आलाप' हा दुसरा टप्पा होय. पहिल्यात रागस्वरूपाची बाहयरेखा साकार केली जाते, तर दुसऱ्या टप्प्यात विवक्षित रागमूर्तीचे तपशील भरले जातात आणि रागस्वरूप ठसठशीत केले जाते. या टप्प्यात प्रामुख्याने विविध स्वराकृती सादर केल्या जातात. शब्द व स्वर यांच्या आकृतींचा मेळ 'बोल–आलापा' ने साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. 'ताने' त शब्द गाळले जातात. त्यामुळे गायनात स्वराकृतींना महत्व प्राप्त होते. शिवाय, हया तानेबरोबरच अधूनमधून आलाप, बोल–आलाप आणि बोलतान येतच राहतात. त्यामुळे समग्र रागाच्या आकृतिबंधाचे स्वरूप कर्णगोचर होत राहते.'

ख्यालगायनातील एकसंधता, अखंडता कशी असते ती रानडे यांनी पुढीलप्रमाणे लक्षात आणून दिलेली आहे. 'ख्यालगायनात सुरूवातीस 'बडा ख्याल' आणि त्यानंतर 'छोटा ख्याल' सादर केला जातो. पहिल्याची लय विलंबित, तर दुसऱ्याची लय द्रुत असते. केवळ द्रुतलयीमुळे अथवा विस्ताराच्या अल्पतेमुळे त्याला 'छोटा ख्याल' म्हणत नाहीत, वास्तविक तर स्वर व लयीच्या स्तरांवररागदर्शनाचे संक्षिप्तीकरण यामुळे त्या स्वतंत्र बंदिशला 'छोटा ख्याल' म्हणण्यात येते. बडा ख्यालाच्या समाप्तीनंतरची त्याच प्रवाहातून निघून गायनाच्या उत्कर्षबिंदूकडे केलेली ती वाटचाल होय.

संदर्भ ग्रंथ:–

१) ख्याल विकसत आयाम, सत्यवती शर्मा
२) संगीत मासीक, हाथरस
३) संगीत कला विहार, मिरज
४) छायानट अंक, लखनऊ
५) ख्यालगायीकी, अशोक रानडे

❑❑❑

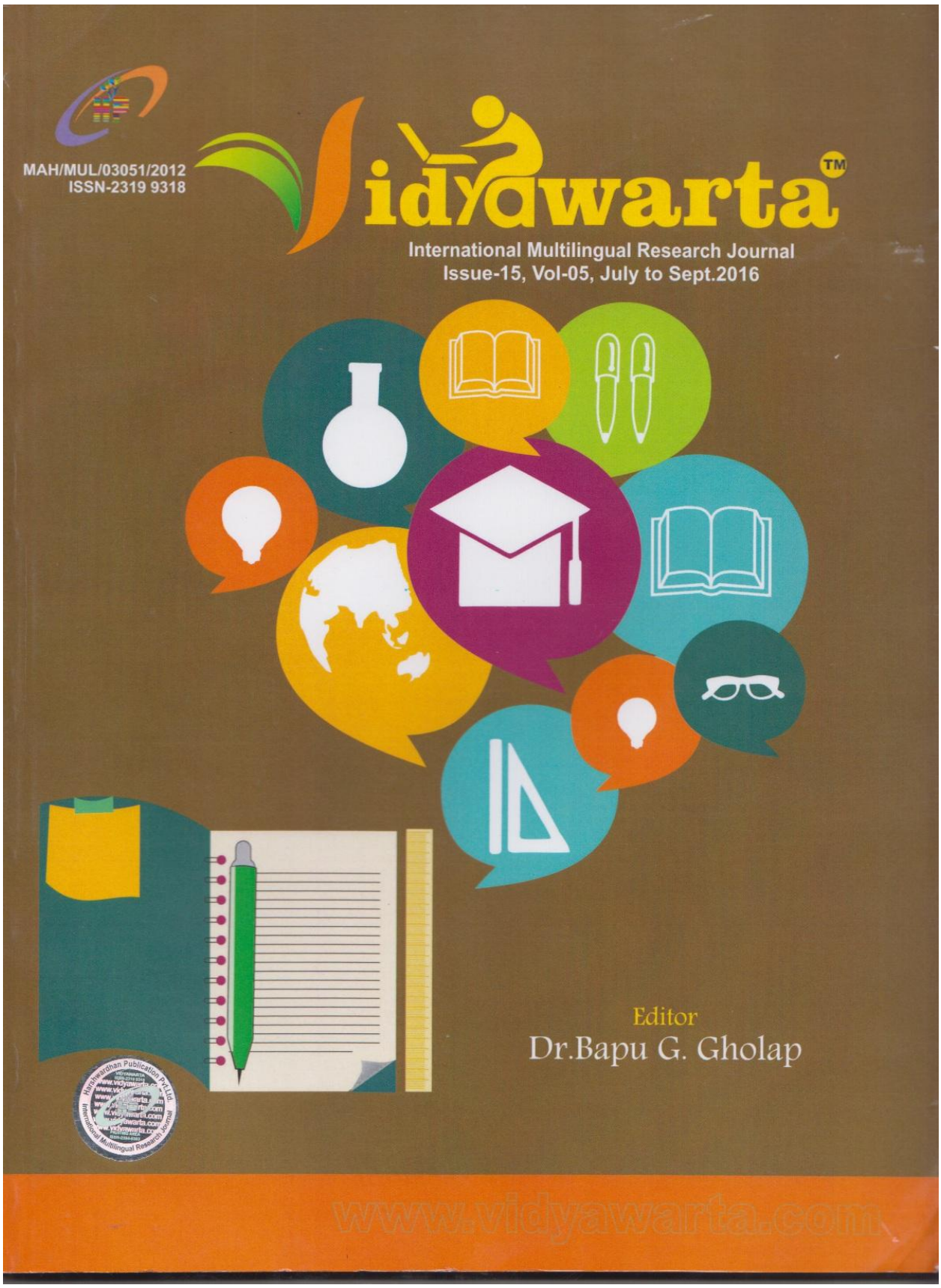
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta
TM
International Multilingual Research Journal
Issue-15, Vol-05, July to Sept.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-05
08

27) डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यावर - एक दृष्टिक्षेप
धुळेकर नागनाथ यादवराव, नांदेड || 110

28) स्व.पं. रामाश्रय झा एक विदार व्यक्तीमत्व
डॉ.एन.एल.गोंडाणे,अकोला || 113

29) आत्मप्रचिती (Self- actualization) आणि अध्ययनार्थी
श्री. शेखर प्रभाकर पाटील, धुळे || 115

30) तुलसी के 'श्रीरामचरित मानस' में मूल्य-चेतना
डॉ.बी.जे.पटेल, जि. अमरेली (गुजरात) || 118

31) केदार नाथ सिंह की काव्य दृष्टि
डॉ. उमेश चन्द्र शुक्ल, मुंबई || 123

32) विवाह की एक पद्धति वैधिक पद्धति
प्रो. नरसिंह आर्य,डॉ. स्वामी बसवराज राजेश, बीदर-(कर्नाटक) || 127

33) आदिवासी कविताओं में चित्रित विद्रोही स्वर
डा.बालाजी गायकवाड, मुंबई || 130

34) गांधी जी की साध्य–साधन की पवित्रता की अवधारणा
डॉ० प्रतिमा गुप्ता, वाराणसी। || 134

35) भारतीय संगीत चिकित्सा
डॉ. वैशाली सं. देशमुख,औरंगाबाद. || 137

36) छत्तीसगढ़ के प्रथम, द्वितीय, तथा तृतीय विधानसभा में अनुसूचितजाति....
ड़ॉ. आर. के. पुरोहित,नरेन्द्र कुमार ड़ाण्डे, रायपुर (छ. ग) || 139

37) दूरदर्शन की साहित्यिक पत्रकारिता 'सरस्वती (लखनऊ दूरदर्शन से प्रसारित के विशेष संदर्भ में)
डॉ. विजय प्रकाश उपाध्याय, लखनऊ || 142

38) बौध्दकाल : नगर प्रशासन एवं अर्थव्यवस्था के स्त्रोत
प्रा. डॉ. संदीप र. हातेवार, जि. वर्धा || 148

39) 'ऊरुभ्रम्' एकांकी में दुर्योधन के पात्र का ऊर्ध्वीकरण
डॉ.नयना सी.पटेल, जि. अमरेली (गुजरात) || 152

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-05
0113

28

व.पं. रामाश्रय झा एक विदार व्यक्तीमत्व

डॉ.एन.एल.गोंडाणे
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला

****

रांश : देवान देव महादेव हर कर त्रिशूल डमरू पिनाक धारे
रल कंङ्ग धारा, जय गंग धारा, व्यालमाला, अरधांगी रामरंग
रे !!

वरील रचनेसारख्या असंख्य आगळ्या – वेगळ्या चनाचे निर्माते, शास्त्रीय संगीतातील लब्धप्रतिष्ठीत गायक म्हणजे व.पं. रामाश्रय झा अर्थात ''रामरंग''. धृपद, धमार, ख्याल, राना, ङ्गुमरी, दादरा, टप्पा आणि होरी यसारख्या विविध ायन प्रकारांचे रितसर शिक्षण गुरूंच्या मार्गदर्शनामध्ये होऊ ागले. संगीताचे उच्च शिक्षण घेत असतांना बनारसच्या एका ाटक कंपनीनेही पं. रामाश्रयजींची गायकी विकसित करण्यासाङ्गी ातभार लावला. या कंपनीत काम करत असतांना त्यांनी उत्तरप्रदेश आणि बिहारच्या स्वरूप सुंदर लोकगीतांचा अभ्यास केला. अशा र्वांगिण शिक्षणामुळे त्यांच्या गायकीला तसेच त्यांच्या बंदिशींना कुङ्गल्याही ङ्गराविक साच्यामध्ये बसविता येत नाही. पं. रामरंगांनी आपल्या भूमीतील सांगितीक पाऊवाटांना सुशोभित करणाऱ्या अतिउच्च आदर्शांच्या सत्कार्यासाङ्गी आपल्या कित्येक वर्षाच्या चिंतनातून अध्ययनातून रागज्ञान व शास्त्र आणि प्रस्तुतीकरणाच्या क्षेत्रामध्ये रागांची बैङ्गक स्पष्ट करण्यासाङ्गी आपली सांगितीक समज विकसीत केली आहे. गेल्या साङ्ग वर्षामध्ये रामाश्रय झा यांनी संगीत समिश्रण व संगीत निर्मितीच्या क्षेत्रात आपल्या प्रतिभेने चिरंतन मूल्याच्या निवडक मधूर उद्दिष्टांवर परिश्रम घेतले आहे. या उद्दिष्टांना कल्पनेच्या बागेत पुन्हा रूजविण्यासाङ्गी ''रामरंग'' यांनी या सृष्टीला सुंदर व अर्थपूर्ण बनविले आहे. उत्तम गायक, गुरू याबरोबरच उत्तम शास्त्रकार, सुज्ञ वाग्येकार, उत्कृष्ट प्रस्तुतकर्ता आणि प्रभावी शिक्षणतज्ञ म्हणून रागरंगाचे योगदान फार मोङ्गे आहे.

प्रस्तावना – संगीताचार्य पं. रामाश्रय झा यांचा जन्म 11 ऑगस्ट 1928 रोजी बिहारच्या मिथिला या प्रांतात दरभंगा येथे झाला. दरभंग कधी काळी धृपद संगीताचे प्रसिध्द केंद्र होते. त्यांचे घरात संगीताचे वातावरण असल्यामुळे त्यांचे वडील सुखदेव झा व काका मधुसुदन झा त्यांचे प्रारंभीचे मार्गदर्शक होते. यानंतर त्यांनी आपले संगीताचे शिक्षण विख्यात गुरू भोलानाथ भट यांच्या अलाहाबाद येथील आश्रमात जवळपास 25 वर्ष गुरूगृही राहून घेतले. पुढे अलाहाबाद हिच त्यांची कर्मभूमी झाली. पं. व्ही. एन. ङ्गाकूर आणि उ. हबीब खाँ यांच्याकडून देखील उच्च शिक्षण घेतले. 15 वर्षे त्यांनी वाराणसी येथील नाट्य कंपनीमध्ये घालविली. या अनुभवाची मदत त्यांना आपल्या संगीत विस्तारामध्ये झाली. या अनुभवामुळेच कला संगीताची ग्रामीण इतिहासाची नाडी त्यांनी पकडली. इ.सन. 1968 मध्ये अलाहाबाद संगीत विभागात अध्यापक म्हणून नियुक्ती झाली आणि नंतर रामरंगांच्या अंगिभूत असणाऱ्या अस्सल गुणवत्तेची ओळख म्हणून विद्यापीङ्गाने त्यांची इ.स. 1980 मध्ये विभाग प्रमुख म्हणून नियुक्ती केली. ''प्रसिध्द व्हायोलीन वादक आणि दिल्ली दूरदर्शनचे प्रमुख पं.एस.एल. कंडारा म्हणतात, विसाव्या शतकातील त्या दोन – तीन दुर्मिळ संगितकारांपैकी पं. झा. एक आहेत ज्यांनी सांगितला खूप काही दिले मात्र घेतले काहीच नाही आणि त्यांच्या मनात काही मिळविण्याची अभिलाषा देखील कधीच नव्हती. ते जन्मभर आपल्या संगीताच्या धुंदीत धुंद राहीले.'' पं. रामाश्रयजींजवळ अनेक दुर्मिळ बंदिशींचा संग्रह होता. ''रामरंग'' या उपनावाने त्यांनी रचलेल्या हजारो बंदिशींची ह्यात भर पडली. त्यांच्या या बंदिशी संगीत तज्ञांना फार प्रिय झाल्या आहेत. कै.पं. जितेंद्र अभिषेकी, कै.पं.सी.आर. व्यास तसेच डॉ. वीणा सहस्त्रबुध्दे यांच्यासारख्या अन्य परंपरामधील अनेकांनी देखील ''रामरंगाच्या'' भावपूर्ण बंदिशी गावून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

रामरंगाचे विविध पैलू

1) **उत्तम शास्त्रकार –** पं. रामाश्रय झा एक उच्चतम वर्गाचे शास्त्रकार होते. त्यांच्या रागाच्या प्रकृतीबाबत जीवनभर चिंतनाचे फलीत त्यांच्या पाच प्रकाशित ग्रंथामध्ये अभिनव गितांजली दिसून येते. भारतीय संगीतासाङ्गी ते ग्रंथ उल्लेखनीय योगदान आहेत. त्यांच्या लेखनाच्या प्रतिभेने नेत्र दिपवणारे आहेत. लेखक अद्वैत ज्ञान प्रगट करणारे आहे. विपुल माहितीचे भांडार आहेत. आपल्या या पाचही भागांमध्ये त्यांनी विविध राग, त्या रागांची विस्तृत माहिती व विविध गतिप्रकार जसे विलंबित ख्याल, द्रुतख्याल, धमार, त्रिवट, तराणा इत्यादी तसेच रागांचा स्वर-विस्तार, ताना या सर्वांचे विस्तृत विवेचन त्यांच्या अभिनव गितांजली या पुस्तकाच्या माध्यमातून आपल्याला बघायला मिळते. पं.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | July To Sept. 2016 Issue-15, Vol-05 | 0114

रामाश्रयजी म्हणतात की, अध्ययनशील व्यक्ती जन्मभर स्वतःला विद्यार्थी मानतो. विद्यादानाबद्दलही पंडीतजी असे म्हणतात की – धन संपदा दान ते संभव निर्धन होय. विद्या दान के दान मे दिन – दिन चौगुन होय.

विद्यादान असे दान आहे की, ते दिल्याने दिवसेंदिवस वाढत जाते कमी होत नाही. अभिनव गितांजलीमधून त्यांची कल्पना अतिशय कल्पकतेने, साधेपणाने रचण्यात व रसिकांपर्यत पोहचविण्यात निश्चितच यशस्वी ठ्ठरते. लेखकाच्या अनन्यसाधारण प्रतिभेची ओळख करून देणारे हे ग्रंथ आहेत. या ग्रंथाला पं. रामानारायण 'वेद' म्हणणे श्रेयस्कर मानतात.

''रामरंग रामाचे अनन्य भक्त होते, तसेच इतर देवी देवतांवरही त्यांची अत्यंत श्रध्दा होत. कृष्णा, दुर्गा, हनुमान तसेच साईबाबांविषयीही त्यांनी आपल्या रचनांमध्ये भावमधूर काव्ये रचलेली आहेत. 'संगीत रामायणा'' च्या माध्यमातून त्यांनी संपूर्ण रामकथा शास्त्रीय संगीतात शब्द स्वरबध्द केली. यासाठ्ठी जवळ जवळ 500 गीते त्यांनी रचली. यातील सात कांडापैकी बालकांड उत्तरप्रदेश संगीत नाटक अकादमीने प्रकाशित केले आहे. 'राम-ताल-सागर' ही पंडितजींची सर्वस्वी मौलीक आणि अभिनव अशी रचना आहे.

2) सुज्ञ वाग्येयकार – एक सुज्ञ वाग्येयकार म्हणून मरामरंगफ यांच्या निर्मितीशील प्रेरणेमागे त्यांची सुपीक कल्पना, प्रसंगतत्परता व धारणाशक्ती ही पाठ्ठबळ आहेत. त्यांच्या डोक्यात आवश्यक ते संगीत घेवून ते चालतात व गरज पडली तर ताबडतोब ते आळवतात. उच्च गुणवत्तेच्या बंदिशीमध्ये रागाच्या सौंदर्य घटकांचे सारांश प्रतिबिंबित झाले पाहिजे. रामरंगाची नमुनेदार रचना याही पलीकडची आहे. प्रत्येक शब्द, स्वर आणि मात्रा सौंदर्यात्मक एकतेच्या मधूर बंधनामध्ये एकत्र बांधलेली आहेत.

''घन गरजे गरजे बरसे बदरवा ।
झूम झूम आज घटा चहूं ओर सावनी ।।
एक तो घन गरजे, दुजे दामिनी की कौंध,
तिजे पपीहा करत शोर ।
पिऊ पिऊ पिऊ पिऊ मोरे भवन सौ जियरा
थर थर लरजे लरजे लरजे ।।

अशा बंदीशीकडे लक्ष वेधल्याशिवाय राहत नाही. कोणत्याही पिढीतील मुठ्ठभर, सर्वोच्च देणगीप्राप्त सांगितीक व्यक्तीमत्व ज्यांना संगीताचे मंत्र ठ्ठाऊक आहेत. अशा लोकांच्या पंक्तीत रामाश्रय झा यांना त्यांच्या बंदिशींनी नेवून बसविले आहे. प्रारंभी झा साहेबांच्या सांगितीक रचनेचे रसग्रहण करणारे जे काही संगीतकार आहेत. जे त्यांच्या रचनेच्या जादुई प्रभावात होते. त्यामध्ये [illegible] म्हणजे पं. कुमार गंधर्व तसेच पं. जितेंद्र अभिषेकी यांनी रामरंग[illegible] बंदिशी गायील्यात. प्रसिध्द केल्या आणि शिकविल्या सुध्[illegible] त्यानंतर त्या बंदिशी अनेक आघाडीच्या गायकांनी गायि[illegible] आहेत.

3) उत्कृष्ट प्रस्तुतकर्ता – प्रस्तुतकर्ता म्हणून, रामरंग[illegible] गायकी त्या लोकांकडून प्रशंसिल्या जाते, ज्या लोकांची स्व[illegible] आणि रागाच्या सुक्ष्मभेदावर पकड आहे. रामरंगांना कुणी त्यांच्[illegible] गाण्याच्या कवायतीसाठ्ठी किंवा त्यांच्या उंच आवाजातील तानांसाठ्ठ[illegible] ऐकत नाहीत. खरे म्हणजे या दोन्ही गोष्टीत ते पडत नाहीत. [illegible] गातांना रागाची अनुभुती रसिकांना ते करवून देतात आणि रसि[illegible] म्हणजे राग अनुभूतीचा झरा प्राशन करतात. त्यांचा लक्षण – प्रधान गायकीचा दृष्टीकोन आहे. लोकप्रिय आणि प्रचलित रागांबरोबरच भंखार, देवगिरी, बिलावल, यमनी बिलावल, सरपरदा बिलावल, आरंभी, श्यामा, देवगांधार, तिलकबिहारी, सावनी आणि छायाबिहाग तसेच मल्हाराचे वेगवेगळे प्रका[illegible] प्रस्तूत करण्यात त्यांचा जसा हातखंडाच होता त्यामुळे त्यांची तुलना फक्त त्यांच्या स्वतःशीच करणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे परिचित जास्त प्रचलित असलेला रागही जेव्हा त्यांच्या मनपटलातून जातो तेव्हा त्या रागाला संकल्पनेची प्रकृती आणि स्वाद प्राप्त होतो. आजच्या इतर हिंदुस्थानी सम्यग्र दर्शनासारखे, रामरंग बंदिशीच्या पाठ्ठ्यपुस्तकाचे रूपांतर एखाद्या छोट्या पुस्तकामध्ये करत नाहीत. त्याऐवजी आपल्या नाट्य आणि कवि मनाच्या अनुभूतीने त्या मूल्यांची आठ्ठवण आपल्याला करून देतात जे मूल्य धृपदाच्या जुन्या शैलीच्या मूळ प्रकृतीकडे झुकणारे असते. काव्य आणि स्वर यांचे मिलन असे काही आनंददायी घडवतात की दोघांना अलग करणे कठ्ठीण होवून बसते. रामरंगाची निर्मिती कौशल्य केवळ त्यांच्या उत्कृष्टपणे जन्मलेल्या रचनांमध्येच नाही तर त्यांच्या उच्चारणाच्या पध्दतींवर अवलंबून आहे व कच्चा आराखड्याच्या बंदिशीमधून एखाद्या प्रासादतुल्य रागाची उभारणी ते करीत असतात.

4) प्रभावी शिक्षणतज्ञ – रामरंगांचा आणखी एक पैलू म्हणजे शिक्षणतज्ञ म्हणून त्यांची भूमिका. इतक्या वर्षामध्ये त्यांनी कित्येक प्रशिक्षीत मार्गदर्शन केले. त्यांची श्रेष्ठ शिष्या डॉ. गीता बॅनर्जी एक महान लेखिका, विद्वान आणि संगीतकार आहे. ज्या रामरंगानंतर अलाहाबाद विद्यापीठ्ठाच्या संगीत विभाग प्रमुख बनल्यात. दुसरी शिष्या, आंतरराष्ट्रीय ख्याती प्राप्त पद्मश्री शुभा मुदगलजी पं. शांताराम कशाळकर, प्रो. कमला बोस, श्री.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
July To Sept. 2016
Issue-15, Vol-05
0115

आत्मप्रचिती (Self- actualization) आणि अध्ययनार्थी

श्री. शेखर प्रभाकर पाटील,
सहा— प्राध्यापक
जवाहर शिक्षण प्रसारक संस्थेचे,शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गरताड, धुळे

****

आत्मप्रचिती संकल्पनेची तात्विक व मानसशास्त्रीय पार्श्वभूमी— आत्मप्रचिती या संकल्पनेबद्दल कर्ट गोल्डस्टेनने आपले पुस्तक — जेम व्हहंदपेउरू । Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man (१९३९), यात स्पष्ट केलंय — self&actualization as "the tendency to actualize] as much as possible] [the organism's] individual capacities" in the world- The tendency toward self&actualization is "the only drive by which the life of an organism is determined"-

नंतर आत्मप्रचिती ही संज्ञा अब्राहम मॅस्लो ; kah v ki y s ' kkSki = Theory of Human Motivation यात पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलीय— Self&actualization to be "the desire for self&fulfillment] namely the tendency for him [the individual] to become actualized in what he is potentially- This tendency might be phrased as the desire to become more and more what one is] to become everything that one is capable of becoming- मॅस्लोच्या गरजांच्या वर्धित श्रेणीत पुढील प्रमाणे आत्मप्रचिती ही संज्ञा वापरली गेली.

Self&actualisation आत्मप्रचिती

वरील मानवी गरजांच्या चढत्या श्रेणीत आत्मप्रचिती ही सर्वात वरच्या स्तरावर दिलेली दिसते. आत्मप्रचितीचा अर्थबोध— आत्म या मराठी शब्दासाठी इंग्रजीत Self हा शब्द वापरला जातो, ज्याचा अर्थ स्व, जीव अथवा जीवात्मा असा होतो, मानवी देहातील एक चौतन्य—तत्त्व म्हणजे जीव किंवा जीवात्मा होय.

रामरंग इत्यादी आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले, खऱ्या अर्थाने विद्यादान केले असे म्हणता येईल. आपले मग्न क्षण ते संगीत निर्मितीसाठी आणि संगीत चिंतनासाठी घालवत होते. प्रत्येक दिवशी एक नवी अंतर्दृष्टी, एक नवी अस्थायी ते निर्माण करीत असत. या संदर्भात आईनस्टाईनची आठवण होते ज्याने म्हटले आहे, फक्त विज्ञान आणि कलेमध्ये आपण आयुष्यभर लहानच असतो. शिकत असतो. रामरंगानी आपले संगीतमय जीवन बहुतेक करून सार्वजनिक गर्दीपासून दूर एकांतवासामध्ये घालविले आहे. पण सतत आपल्याभोवती क्रियाशील संगीतकाराचा गराडा त्यांनी ठेवला. या गोष्टीमुळेच त्यांच्या चारित्र्याच्या अंतःमनाला एका गोष्टीची जाणीव लागली ती ही की, संगीत म्हणते आयुष्यभर करावयाची साधना आहे ज्याला स्वयंशिस्तीची गरज असते. एखाद्या मुक तपस्व्याप्रमाणे निःस्वार्थ भावनेने संगीत साधना आणि संगीत सेवा करणाऱ्या या सांगितीकाला त्यांच्या महत्त्वाच्या संगीतविषयक योगदानासाठी अनेक मानसन्मान प्राप्त झाले असे रामरंग 1 जानेवारी 2009 ला स्वर संगीतात रममाण झाले.

निष्कर्ष :- रामरंगाच्या रचनांमध्ये राग, ताल, स्वर, लय, शब्द, भाव आणि रस यांची सप्तरंगी छटा असते. याविषयी पंडीतजी रचित मधुवंती रागातील एका सुमधुर बंदिशीचा मला येथे उल्लेख करावासा वाटतो – पवन पुरवाई... शास्त्रीय सोबतच उपशास्त्रीय संगीतातील ठुमरी, दादरा या गानशैली प्रमाणे मैथिली लोकगीतांमध्ये देखील आपल्या सर्जनशीलतेने नाविन्य आणले. पं. रामाश्रय झा अर्थात ''रामरंग'' यांचा विचार करणे म्हणजे त्यांच्या शिकण्याच्या अतिव प्रेमाचा विचार करणे होय. त्यांच्या ज्ञानाची रूंदी व अनन्यसाधारण खोली यांचा विचार करणे होय. त्यांच्यासाठी संगीत वेदनाशामक आहे. संगीत, त्यांच्यासाठी दैनंदिन जीवनाच्या गर्दीपासून दूर आसरा आहे, त्यांच्या सांगितिकदृष्टया कार्यतपशील, त्यांचा आत्मविश्वास व मोठ्ठमोठ्ठ योजना बघता त्यांच्या जाण्याने संगीत जगताचे फार मोठ्ठे नुकसान झाले. एक उत्तम शास्त्रकार, सुज्ञ वाग्येयकार, उत्कृष्ट प्रस्तुतकर्ता व एक प्रभावी शिक्षण तज्ञ म्हणून ते नेहमी आपल्या स्मरणात राहतील.

संदर्भग्रंथ :-

1) **पं. रामाश्रय झा ''रामरंग'' – अभिनव गितांजली (भाग 2 ,4), संगीत सदन प्रकाशन इलाहाबाद**
2) पं. विजयशंकर मिश्रा – ''रामरंग'' अनंग हुए... सुर साधक, सुर संग (संगीत कला विहार), मार्च 2009.

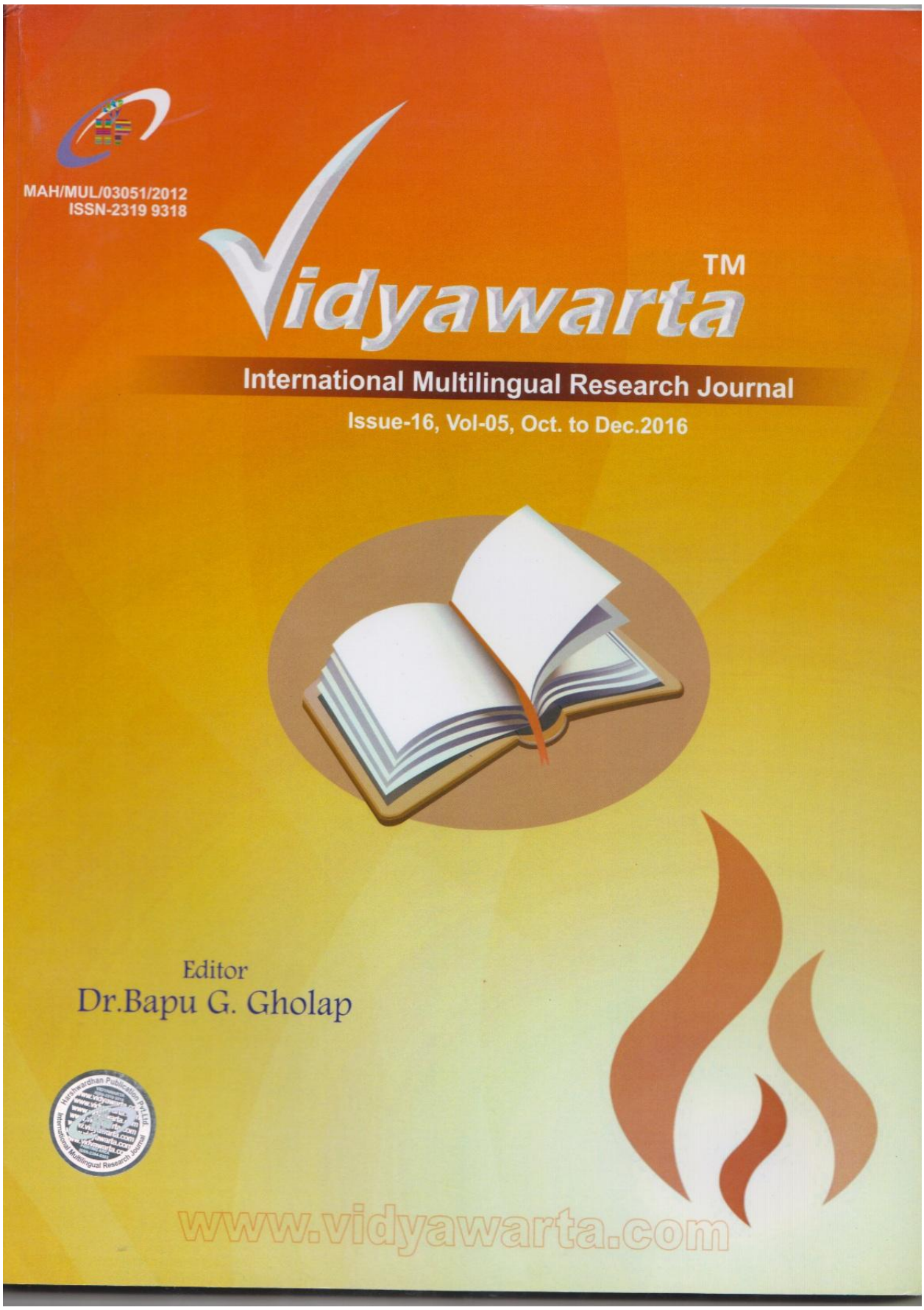
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Issue-16, Vol-05, Oct. to Dec.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta™

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

1) The Ornate Mirror is Curtained: An Understanding Of the Mind of Virginia Woolf
Dr. Gopa Bhattacharyya || 08

2) FUNCTIONING AND PERFORMANCE OF AGRICULTURE PRODUCE MARKETING ....
Dr. Harnawle C.K., Dist. - Nanded, Goje Rajesh Chandrakant, Dist.-Nanded || 11

3) Vividh Gharano Ki Raag Charcha
Dr.N.L Gondane, Akola. || 16

4) Bafflement & Solace : A Comparative Study of T.S. Eliot's *The Waste* .....
Dr. Shalini Bang, Akola. || 21

5) CHAND BIBI – A WOMEN OF SUBSTANCE
Indripi Mallikarjuna, Dist, Karnataka. || 24

6) EDUCATIONAL ASPIRATION OF +2 STUDENTS IN RELATION TO SCHOOL ENVIRONMENT
Anjana Rani, Vishu Setia, Abohar || 27

7) Standards for Construction of Psychological Tests
Anjana Rani, Abohar || 31

8) USE OF MOBILE IN TEACHING-LEARNING AND EVALUATION
Madhuri Rathour, Allahabad || 34

9) COMPARATIVE STUDY OF CREATIVITY OF RURAL AND URBAN STUDENTS ....
MADHU KRISHNANI, Dr. RAMA TYAGI, Gwalior(M.P.) || 34

10) Re-building old ties in the era of multipolar linkages and Dependency....
Dr. Sheel Bhadra Kumar || 42

11) Emergency'- Constitutional Overview
Dr. Ashok M.Shroff, Distt. Aravalli, Gujarat || 45

12) Credit Appraisal System with special reference to Micro Small and ....
Dr. Ayush Srivastava, Lucknow || 48

13) Croce and the doctrines of Expressionism
Pri. Dr.Bhasker A.Shukla. Dist.dahod || 55

14) BRIGHT HOPE FOR TOMORROW: ROLE OF TEACHERS IN 21st CENTURY
Manmeet Kour, University of Jammu || 58

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05
016

03

Vividh Gharano Ki Raag Charcha

Dr.N.L Gondane
Radhadevi Goenka Mahila Mahavidhyalay ,
Akola.

****

Introduction

The word Gharana means "family". In relation to music, Gharana refers to a family of musicians, a school of music or a musical lineage connected with the name of a particular person or place. The characteristic feature of a Gharana is its special style of presentation: the result of the special and extraordinary creativity and innovation of a highly talented musician. The other musicians of the Gharana may have their own individual features of presentation, but their training and conditioning in the distinguishing style of the Gharana is bound to leave indelible and recognisable stamps on the presentation of the performer.

In this sense, Gharana are discernible for quite a long time, although some may have been distinct. Again, there are some Gharana that are "hybrid", i.e., they show mixed styles taken from other Gharana. The emergence of the Gharana system in our music and its growing importance in the 18th and 19th centuries had its own impact upon the evolution of Raga.

A Gharana may take the name of (a) the name of a person, family or group or (b) a place or region. Examples of the first category are Seni Gharana, Imdadkhani Gharana, Kavval Gharana and so on. Example of the second category are Gwalior Gharana. Agra Gharana and so on. In this context, it should be noted that there is a saying that to be able to call a school / tradition a Gharana there must have been at least three generations of established teacher - disciple pedagogic relationships already gone before. Thus, for example, a musician cannot merely migrate from India and settle in, say, Fiji and start a school with a band of students (no matter how serious, motivated and dedicated they all be) and then call his school the Fiji Gharana. Unless the teacher has produced students (Generation A) of acceptably high calibre who have proven themselves in the presence of knowledgeable (qualified) listeners, and the Generation A students have produced similarly acceptable and proven students (Generation B) themselves, and further the Generation B students in their turn have produced similar and proven students (Generation C), there cannot be a Fiji Gharana in this example.

Each Gharana has its own special Silsila or style or logic of presentation, within the general framework of the regional Bani (or, for instrumental music, Baj) which applied to it. Thus, the rise of the Gharana system resulted in the segmentation of the different styles of Raga development. This sometimes led to different versions of the same Raga, specially when comparisons arose between the presentations of musicians of different Gharana presenting the same Raga. This has had a spin-off to the present day. For example, Gwalior Gharana musicians use Shuddha Ni in addition to Komal Ni in Raga Rageshvari but musicians of several other Gharana use only Komal Ni and not Shuddha Ni.

Presentation of Raags in Gharana Style

Another interesting phenomenon in this context is that before the rise of the Gharana system, different regions had different Raga. That is to say, musicians of western India would normally sing or play Raga that were different from those of, say, northern, central or eastern India. But after the rise of the various Gharana, this compartmentalisation became diluted, for several reasons:-

1. A musician of a particular Gharana

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05
017

may be invited to a court situated far away for performance or even service. In that case, it would be natural that he is influenced by the Raga in vogue in that place, just as the "native" or "local" musicians of that place would be influenced by the new (to them) Raga that the Gharana musician brought with him.

2. Often, certain Raga and / or Bandish or compositions would be considered the "property" of a particular Gharana. That is, the Raga in question would be known only to the musicians of that Gharana and to none else. This would be especially true if the Raga was created in the Gharana. It was the custom to sometimes "gift" some of these Raga / Bandish as dowry to a son-in-law. In this way, Many Raga found their way into Gharana where the Raga had not been in existence before. If the recipient or new "owner" of the Raga was a musician of another Gharana, he would naturally be guided by his own background conditioning in presenting this received Raga; this would quite conceivably cause some variation in it that might remain or even become heightened with the passage of time.

3. Another common custom was for the princes and noblemen, and also for the new breed of rich men on the post-Moghul period (18th and 19th centuries) to hold Sabha or musical soirees where musicians of different Gharana would present their music. This would lead to an interchange of ideas where musicians would be influenced by the presentations of those of other Gharana.

Thus the Gharana system served to "dilute" the previous "insularity" of Raga music. The result was that musicians of one Gharana began to present Raga of another Gharana in their own conditioned styles. For example, if a musician trained in the Gaurhar Bani style , where there was a good deal of Vilambit or slow tempo development with plenty of long drawn , took up a Raga like, say, Bahar, in which there was no Vilambit, he would by his own background pedagogic conditioning have a strong tendency to present Bahar in his own style, that is, he would incorporate plenty of Vilambit passages into the Raga and perhaps compose his own Vilambit Bandish in the Raga. Thus, the very character of the Raga would change over time. A good example of this phenomenon is the well known Vilambit composition "Nabi ke Durbar" in the Raga Basant, which was not a slow Raga to start with.

Another fallout of this dilution was the emergence of new Raga, often in old names. It was now possible for two Raga of divergent sentiments or characteristics to have the same name. Previously, a Raga may have had minor variants in such a way that the basic character or sentiment of the Raga remained intact. For example, Pandit Ahobal reports in his monumental work Sangit Parijata (16th century) that the Raga Bhairavi had two forms, one with R and the other with R. The manner of application of both R and R were, however, the same. Thus the basic nature of Bhairavi - the main sentiment that it conveyed - remained the same in either case, as all the other notes, their Kaku, their Sangati etc. were the same in either form. The "mood" of Bhairavi, therefore, remained constant. Indeed, as long as this was maintained, such minor variations in the presentation of a Raga were acceptable.

However, in the Gharana system, two Raga bearing the same name could have completely different features, and hence completely dissimilar moods. Thus for example, in the case of the Raga Shree, it is seen that a type of Shree called Poorvi Shree, similar to the modern Shree, was in vogue. This is reported in Hrdayanarayana's Hrdayakautuka (17th century). The original Shree, which had G, D and N, became more or less obsolete in north India although in south India, it continued to be (and still is) in existence. By and by, this new Raga Poorvi Shree was abbreviated to Shree and became the Shri of modern times. The original Shri

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05

is to be seen in north India in the Raga Bageshri (also called Bageshvari), in altered form. Such metamorphoses were the result of the action of the Gharana system. In like manner, some Gharana used D in Raga like Lalit and Poorvi whereas some other Gharana used D instead. The net result of all this was that the system of Raga became quite confusing, since it lost a good deal of the standardisation of earlier times.

The following chart gives the names of some Gharana in vocal and instrumental (melodic) music.

Below the chart there is a brief description of the musical charecteristics of five major Gharana of vocal (Khayal) music that are prevelant in present times - Gwalior, Agra, Jaipur-Atrauli, Patiala and Kirana. Each Gharana has its own special features. For better appreciation of Khayal, it is important for the listener to understand and keep in mind these features. In this context, it is also important to know that the Tabla accompanist must be fully aware of the special features of the Gharana of the artiste he is accompanying. If the accompanist has a less than proper understanding about these features, he will not be able to provide the correct form of accompaniment that is appropriate to the music of the Gharana. Many an otherwise good - even great - vocal performance has been ruined or all but ruined because the poor vocalist has had to struggle against the complacently ignorant accompaniment of the Tabla player. Indeed, Prof. Basavi Mukerji has herself had this unfortunate experience a few times, where even "renowned" Tabla players have provided completely inappropriate accompaniment. That her performance was still an enormously successful one was the result of the sheer robustness of her supreme and universally acknowledged artistry.

The purpose is to bring some awareness about music, with explanation using audio/ video resources. After all, there is so much unexplained delight in sitting on a beach at night, and listening to a magnificent Malkauns from Amir Khansahib !! For the listener, it is an out of the world experience. It is an unparalleled state of mind, completely beyond the words. That Malkauns stays lingering in the ears and the arcades of mind, and makes one forget his worries and sorrows. It is such a huge subject that writing each and everything about it not possible, even though someone spends whole life in writing on it The word Gharana means "family". In relation to music, Gharana refers to a family of musicians, a school of music or a musical lineage connected with the name of a particular person or place.

Khayal music is represented by a number of more or less stylistically different schools called Gharanas. These schools have their basis in the traditional mode of musical training and education. Every Gharana has a few discernible features, which allow us to distinguish between schools and also enable us to identify different approaches to interpretation of the ragas. The main areas where differences arise, relate to the raga repertoire adopted by the Gharana, the manner in which the notes are sung, particularly the relative emphasis given in the Gharana philosophy to swara and laya, the role and importance of the Bandish in the aesthetic viewpoint of the Gharana, the manner in which the raga is presented, and the type of Tans employed.

Gwalior Gharana : This is the oldest among all the Khayal Gayaki (vocal) styles. The distinctive feature of this style of singing has been noted as its lucidity and simplicity. This gayaki is also characterized by serious mien and slow singing pace. This Gharana involves presenting familiar and well known ragas such as Alakya Bilawal, Yaman, Bhairav, Sarang, Multani, Sri, Bhoop, Kamod, Hamir, Basant, etc. It also pays great attention to singing Khayals using traditional Bandishes. This Gharana is also noted for its straight and simple Tans, while stressing on the use of Meendh and Gamak in

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-05
019

its Dhrupad-style khayals. The best known artistes of this Gharana were Balkrishna Balchal Karanjikar (1849 - 1927) and his student Vishnu Digambar Paluskar (1872 - 1931), Pandit Omkarnath Thakur (1897 - 1967) and in recent times, Veena Sahasrabuddhe and Malini Rajurkar.

Kirana Gharana : This Gharana derives its name from the birthplace of Abdul Kharim Khan (1872 - 1937), Kirana near Kurukshetra. This style of singing was influenced by the distinctive style of playing music on the Bin (Vina), with emphasis on the resonance of notes and maintaining note continuity through Meendh and Gamak. Importance was also given to Alap and Vilambit laya in the course of performance. This style also stresses on the role of individual notes and their study (swar-sadhana). In the Kirana style of singing, the swara is used to create an emotional mood by means of elongation and use of Kana-s. This effect is further heightened by tuning the Tanpura for certain ragas to the seventh note, the Nishad, rather than Pancham. In this Gharana, the practice of rendering the Alap as Bol-Alap using the bols of the Bandish and not in Akar is to enable the Alap to be developed gradually. The Gharana repertoire consists mainly of ragas like Shuddha Kalyan, Darbari, Malkauns, Bhimplasi.

Atrauli – Jaipur Gharana : Another of the important ones, this Gharana is associated with Alladiya Khan (1855 - 1943), the great singer of the late 19th and early 20th century. This style has great complexities because of its use of melodic phrases having Vakra (twisted/crooked) turns. The most distinctive feature of the Jaipur Gharana can be best described as its complex and lilting melodic form which arises out of the involuted and undulating phrases that constitute the piece. The Badhat is very clear and is done in short sequences, each lasting for an Avartan and the Tans are very intricate. As a consequence the term 'filigree-like workmanship' is often used in the context of the Jaipur Gharana singing. This impression is created by the linking of successive notes through a particular manner of delivery without blurring their individual characteristics or shapes.

Agra Gharana : This style of Khayal gayaki is usually associated with Faiyaz khan (1886 - 1950). The founders of the Agra gharana were originally singers of Dhrupad. Dhamar and Khayal singing came to be adopted in the Gharana. It was Ustad Faiyaz Khan who transformed the traditional and austere Agra style and left his colourful imprint on the Gharana. The Agra Gharana places great importance on developing forcefulness and deepness in the voice so that the notes are powerful and resonant. This Gharana pays special attention to ragas like Megh and Darbarikanada. In the Alap, the shape of the raga is broadly outlined through key phrases and structures, rather than in a note by note manner. The Bandish plays a very important role. The purity of the Bandish is stressed and the entire Bandish forms the central point of the performance. The use of the Meendh in order to make the presentation effective is stressed. The Agra Gharana maintains this aspect of Dhrupad by the frequent use of Meendh and Gamaks for Alapchari and shuns the use of ornaments such as Murkis. One of the most notable features of the Agra Gayaki is its Layakari and the manifestation of rhythm in all the aspects of the khayal presentation.

Patiala Gharana: This Gharana is regarded as an offshoot of the Delhi Gharana and the famous duo 'Allu-Fattu', [Ali Baksh (1850 - 1920) and Fateh Ali Khan (1850 - 1909)], are usually acclaimed as the originators of this style. It was Ustad Bade Ghulam Ali Khan (1901 - 1969), who popularized this style of singing and brought this Gharana to the public notice. This style was influenced, to a large extent, by the qualities of Bade Ghulam Ali's voice and its wide span of three octaves. While the Patiala Gharana gives pride of place to speed in execution of Tans, the Patiala Gharana repertoire also

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-05 | 020

includes slow Tans, which are akin to the Gamak. Thus, the Patiala Gharana is characterized by the use of greater rhythm play and by Layakari with the abundant use of Bols, particularly Boltans. As part of its aesthetic approach, this style focusses more on emotion and sensuality. This style was criticised for neglecting musical form and organization and also lacking in aesthetic balance. The ragas preferred by this Gharana are Malkauns, Bhoopali, Gunakali, Megh Malhar, etc.

Rampur-Sahaswan Gharana: The Rampur-Sahaswan Gharana can be said to have been established by Ustad Inayat Hussain Khan (1849 - 1919). There is a stress on the clarity of swara in this style and the development and elaboration of the raga is done through a stepwise progression. The characteristic features of the Rampur-Sahaswan Gayaki are that the development of the Alap adheres closely to the structure of the Bandish that is being sung and is not sung as a free exposition before the Bandish. It is presented in the form of a Bol-alap. The stress in the Alap is on developing the Bhava (mood) and the rasa (emotion) of the raga. Singing in Akar is given great importance in training and also the use of natural voice. The preferred tempo is Madhya laya (medium tempo) and the use of a very slow tempo is discouraged. This Gharana lays stress on the literary content of the Bandish.

Mewati Gharana : The founder of Mewati Gharana was Ghagge Nazir Khan. This Gharana adopts the Sapat Tan and Merkhand in its ornamentation. This style gives importance to developing the mood of the raga through the notes forming it and its style is Bhava Pradhan. It also gives equal importance to the meaning of the text. The Gayaki regards words as important and does not believe in stretching words to make the text and rhythm synchronize. It resorts to Tans and Sargams in case the words fall short. This Gayaki also adopts Meendh as a prominent ornament.

Bhundi Bazar Gharana: This Gharana is less known in comparison to others. The most distinctive feature of this Gharana is that their presentations of Khayals are open voice, using Akar. There is a stress on breath-control and singing of long passages in one breath is highly regarded in this Gharana. Another feature is the intricate method of Sargam singing in which permutations and combinations of a given set of notes are made to give rise to complex note and Tan patterns This Gayaki makes use of this method for the raga Badhat in order to have an extended Alap. This method also permits play with rhythms. In addition, this Gharana stresses clear note intonation and word articulation. Ornaments such as Sapat-tans, Gamak-tans are given precedence along with the use of Meendh. The important singers are Ustad Aman Ali Khan and Anjanibai Malpekar.

Ref :

1. Moutal, Patrick (1991). A Comparative Study of Selected Hindustani Raga-s. New Delhi: Munshiram 2

2. Manoharlal Publishers Pvt Ltd. ISBN 81-215-0526-7.

3. Moutal, Patrick (1991). Hindustani Raga-s Index. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd.

4. Bagchee, Sandeep (1998). Nad. BPI Publishers. ISBN 81-86982-07-8.

5. Bagchee, Sandeep (2006). Shruti : A Listener's Guide to Hindustani Music. Rupa. ISBN 81-291-0903-

6. Excerpts from Bharatiya Sangeet Vadya - Swar in Sam Veda

7. A Study of Dattilam: A Treatise on the Sacred Music of Ancient India, 1978, p 283, Mukunda La?ha, Dattila

8. The term sruti literally means "that which is heard". One of its senses refers to the "received" texts of the vedas; here it means notes of a scale.

❑❑❑

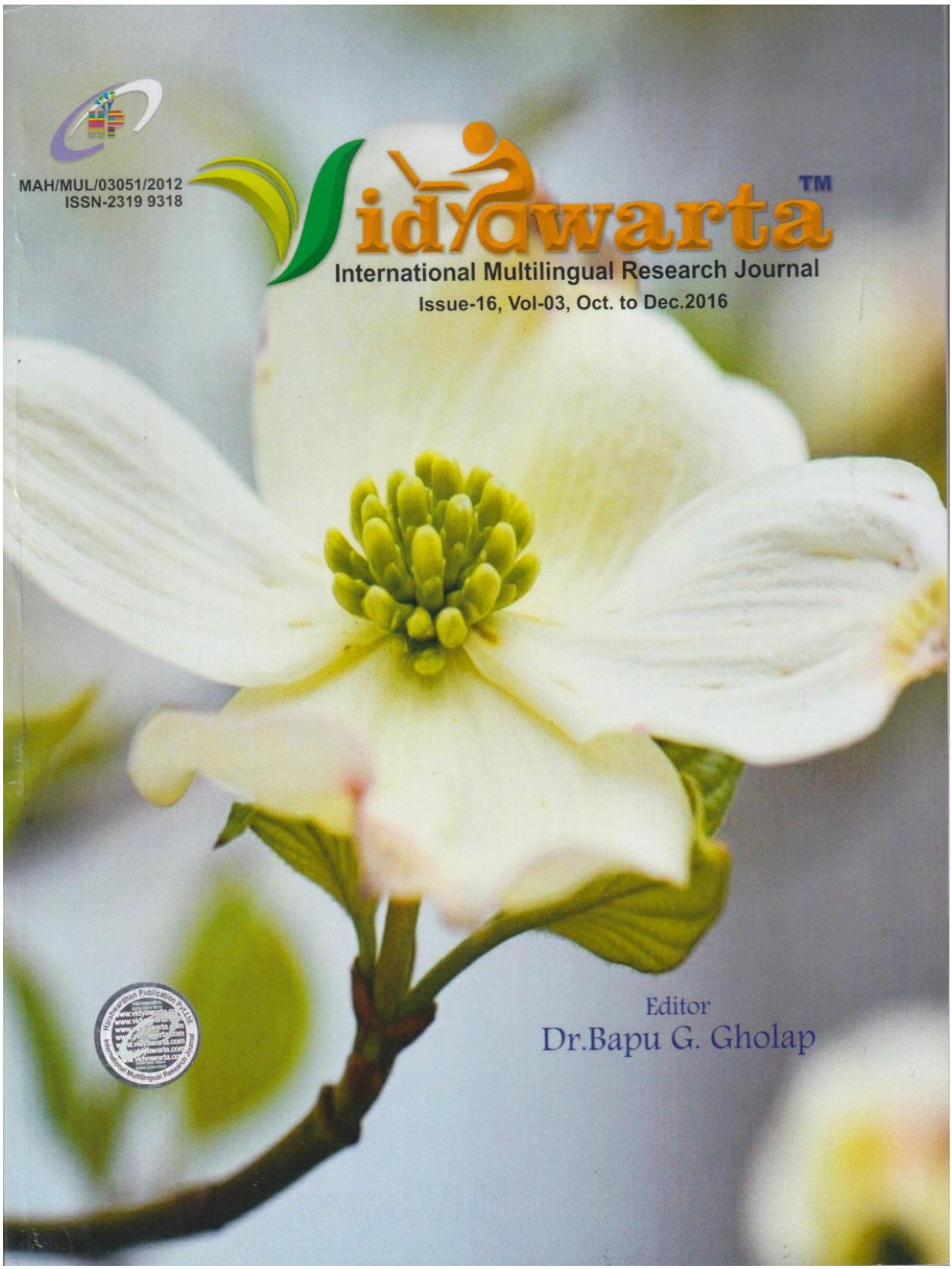
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Issue-16, Vol-03, Oct. to Dec.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-03 | 08

29) श्री राष्ट्रसंत भगवान बाबा यांचे ऐतिहासिकत्व
प्रा. रामकिशन चाटे, ता. किनवट जि. नांदेड || 115

30) आर्थिक विकास व भारत
प्रा. डॉ. संजय बोंडगे, पाटोदा जि. बीड. || 120

31) नागपूर - मुंबई समृध्दी महामार्ग - प्रगतीची पाऊल वाट
प्रा. राजेंद्र बोरसे , लोणार, जि. बुलढाणा || 123

31) कोकणातील विविध जाती व त्यांच्या चालीरितींचा चिकित्सक आढावा
प्रा. अरूण अवचितराव पाटील, देवपुर, धुळे (महाराष्ट्र) || 125

32) समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकर यांचे अंधश्रध्दा विरोधी विचार
प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार, कुरखेडा || 127

33) महाराष्ट्रातील कृषीच्या समोरिल समस्या. एक दृष्टीक्षेप
प्रा.डॉ. शिवाजी भ.यादव, पाचोड, जि.औरंगाबाद || 130

34) वातावरणातील फेरबदल व प्रदुषणाचा संजीवांच्या अस्तित्वाला धोका: एक विचार
प्रा. श्रीमंत रघुनाथराव दोरवे, लातूर || 133

35) भारतीय लोकसंख्येच्या वैशिष्टयांचा आढावा
डॉ. अनिल बालाजीराव चिलपिंपरे || 140

36) भारतीय संस्कृती में गुरु - शिष्य शिक्षा प्रणाली
राजेश नरसिंग बोडे, अमरावती. || 142

37) कृष्णा अग्निहोत्री की कहानियों में स्त्री-विमर्श
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे, धुले तह. एवं जिला - धुले || 143

38) भारतीय संगीत की शिक्षण प्रणाली की समीक्षा
शैलेश आटवे || 145

39) भारतीय शास्त्रीय संगीत में महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणप्रणाली
प्रा.डॉ.एन.एल.गोंडाणे,अकोला || 148

http://www.vidyawarta.blogspot.com
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

warta™ | Oct. To Dec. 2016 Issue-16, Vol-03 | 0148

40

भारतीय शास्त्रीय संगीत में महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणप्रणाली

प्रा.डॉ.एन.एल.गोंडाणे
संगीत विभाग)
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला
महाविद्यालय,अकोला

****

प्राचीन समय में संगीत की गुरू–शिष्य परंपरा प्रचार में थी जिसमें शिष्य को गुरू के पास कठोर अनुशासन में रहकर संगीत की साधना करनी पडती थी । किन्तु धीरे–धीरे समय के परिवर्तन के साथ–साथ गुरू–शिष्य प्रणाली में कुछ कमियॉ अनुीाव को जाने लगी और संगीत शिक्षा का सुत्रपात हुवा । और धिरे–धिरे घरानेदार शिक्षण परंपरा का स्थान विद्यालयी और विश्वविद्यालयी शिक्षण परंपरा ने ले लिया । आज लगभग सभी महाविद्यालयों में ललीत कला संकाय में संगीत गायन वादन विषय को स्वतंत्र विषय के रूप में रखा गया है । कहीं–कहीं तबला भी एक स्वतंत्र विषय है । नृत्य की शिक्षा भी कुछ महाविद्यालयों में दि जाती है । संगीत प्राध्यापकों का भी वही वेतनमान है जो अन्य विषय पढ़ाने वाले प्राध्यापकों का है । इस प्रकार संगीत कला आज जीविकोपार्जन का सशक्त माध्यम बन गई है ।

मध्यकाल में इस कला को हेय दृष्टि से देखा जाता था और अच्छे घरों में बालक–बालिकाओं को संगीत सिखाना निषिध्द था किन्तु आजऐसा नही है आज बालक बालिकाए महाविद्यालय में संगीत को एच्छिक विषय के रूप में लेते है एवं बी.ए.के तिन वर्षो में वे संगीत का पर्याप्त ज्ञान प्राप्त कर लेते है ये मंच पर अपना प्रस्तुतिकरण देने के योग्य बन जाते है और यदी अच्छा कलाकार न भी बन सके तो संगीत के अच्छे

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-03
0149

श्रोता तो बन ही जाते है ।

महाविद्यालयों में संगीत शिक्षण में आज अनेक कठिनाइयॉभीआ रही है । जिनके कारण संगीत शिक्षण का स्तर गिर रहा है । ये कठिनाइयॉ इस प्रकार है ।

१) शिक्षकों की दोषपुर्ण चयन प्रणाली : आज संगीत व्याख्याता पद के लिए छम्ज्ए ैम्ज्ए डण्चीपसण्ए चीण्क्ण्आदि अनेक पात्रताएं पूरी करनी आवश्यक है । फिर भी कई बार चयन पध्दती में दोष के कारण अयोग्य व्यक्ती शिक्षक बन जाते है और योग्यता होते हुए भी व्यक्तियों का चयन ही होता, जब शिक्षक ही अयोग्य होगा तो अच्छे विद्यार्थी कैसे तैयार होंगे ।

२) शिक्षकों की एवं विद्यार्थीयों की अपर्याप्त संख्या : आज प्राय: देखा जाता है की, कई राजकीय महाविद्यालयों में यदि संगीत प्राध्यापक हैं तो विद्यार्थीयों की संख्या कम हैं और यदि विद्यार्थी है तो वहॉ प्राध्यापक नहीं है । अच्छे गुरू को अच्छे विद्यार्थी नहीं मील रहे है और विद्यार्थीयों को अच्छे गुरू नहीं मिल रहे । इस कारण भी संगीत शिखण का सतर गिर रहा है।

३) कमरे की कमी : कई महाविद्यालयों में संगीत शिक्षण के लिए कक्ष नही है । शिक्षक कभी लायब्रेरी में कक्षा लेते हैं तो कभी प्राचार्य के कक्षा में । ऐसी स्थिती में संगीत शिक्षण का कार्य कैसे किया जा सकता है।

४) ग्रॉट की कमी : संगीत जैसे प्रायोगिक विषय हेतू पर्याप्त ग्रॉट की आवश्यकता होती है क्योंकी वाद्ययंत्र की खरीद एवं उनके रख–रखव हेतू पर्याप्त ध नराशी की आवश्यकता होती है । अत: ग्रॉट की कमी के कारण भी संगीत शिक्षण में कठिनाईयॉ आती है।

५) वाद्य यंत्रों की कमी : प्राय: देखा गया है की कॉलेजों में संगीत विभाग में पर्याप्त वाद्य यंत्र नही होते और यदी होते भी है तो सही हालत में नही होते । वाद्यों के विद्यार्थीयों के लिए उतनी मात्रा में वाद्य उपलब्ध नही होते ऐसी स्थिती में शिक्षण कार्य ठीक ढंग से नही किया जा सकता।

६) संगतकारों की कमी : कई महाविद्यालयों में संगतकार अर्थात तबला वादकों की नियुक्ती ही नही हुई है । परिक्षा से दो महिने पूर्व किसी तबला वादक को बुलाकर विद्यार्थीयों को अभ्यास कराया जाता है, परंतू इसमें विद्यार्थीयों का ताल ज्ञान पक्का नही होता एवं तबला संगत के बिना शिक्षक को भी कक्षा में सिखाने में असुविधा होती है क्योंकी ताल तो संगीत का प्राण है

७) समुह में सिखाने की कठिनाई :

स्नातोकोत्तर स्तर पर तो विद्यार्थीयों की संख्या कम होती है अत: उन्हे अलग–अलग सुनना संभव है किंतू स्नातक स्तर पर जहॉ एक कक्षा में कभी कभी २५ या ३० विद्यार्थी होते है उन्हे समूह में ही सिखना पड़ता है और इस कारण कौनसा विद्यार्थी सही गा रहा है कौनसा गलत इसकी पहचान कर पाना शिक्षक के लिए बहूत कठीन हो जाता है ।

८) समय की अपर्याप्ता : महाविद्यालयों में एक कालांश लगभग ४० या ४५ मिनिट का होता है विद्यार्थी संख्या में अधिक हो तो यह समय रागदारी संगीत की शिखा हेतू बहुत कम है।१० मिनिट उपस्थिती एवं वाद्य मिलाने में चले जाते है। फिर राग का स्वरूप गाकर राग प्रारंभ करें एक या दो आलाप भी नही हुए की घंटा बज जाती है। ऐसी स्थिती में किस प्रकार शिक्षण कार्य किया जा सकता है।

९) पाठयक्रम की बाध्यता : महाविद्यालयों में शिक्षण कार्य के दिन एक सत्र में लगभग ९० या ९५ होते है उस पर पाठयक्रम को पुरा करणे की बाध्यता होती है । पहा राग विद्यार्थीयों को ठीक ढंग से आया हो या नही पर दुसरा राग शुरू करना पडता है, क्योंकी पाठयक्रम पुरा करना है । इस कारण भी संगीत शिक्षण का स्तर गिर रहा है।

१०) लगन एवं रियाज की कमी : प्राय: देखा जाता है एक बार संगीत अध्यापक बन जाने के बाद शिक्षक भी लापरवाह हो जाते है और रियाज नही करते और विद्यार्थी को ठण्ए में जहॉ तिन–तिन विषय पढ़ने है वे संगीत के रियाज पर पर्याप्त समय नही देते फलत: शिक्षकों एवं विद्यार्थीयों दोनो का ही स्तर गिर रहा है ।

११) अभ्यास के समय गुरू की अनुपस्थिती : विश्वविद्यालयी शिक्षा में विद्यार्थी गुरू की अनुपस्थिती में घर पर ही रियाज करते है और कभी–कभी व गलत अभ्यास भी कर लेते है, जिससे गलत चिज उनके गले में बैठ जाती है । जिसे दुर करना शिक्षक के लिए कठीन हो जाता है ।

१२) दोषपूर्ण परिक्षा प्रणाली : कॉलेजों में संगीत शिक्षण का स्तर गिरने का सबसे बडा कारण यह

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Oct. To Dec. 2016 | Issue-16, Vol-03 | 0150

है की विद्यार्थीयों के मुल्यांकन की प्रणाली भी दोषपुर्ण है । शिक्षकों की जान पहचान के बाहय परिक्षक बुलाये जाते है । उनकी आवभगत की जाती है । और विद्यार्थीयों को अंक दिलाना ही एक मात्र उद्देश होता है । परीक्षक व्दारा विद्यार्थीयों के स्तर का सही मुल्यांकन नही होता यदी उपरोक्त कमीयों को दुर किया जा सके तो निश्चित रूप में कॉलेजों में संगीत शिक्षण को सुधारा जा सकता है । इस सम्बंध में मेरे कुछ सुझाव इस प्रकार है ।

- १२ से अधिक विद्यार्थीयों की संख्या होने पर दुसरा सेक्शन बनाना चाहिये । विद्यार्थीयों की संख्या अधिक होने पर उन पर अलग–अलग ध्यान देना कठीन हो जाता है ।
- कॉलेजों में संगतकार तबला वादको की नियुक्ती अवश्य होनी चाहिये । जिससे विद्यार्थीयों का ताल ज्ञान पक्का हो सके
- शिक्षक को स्वयं भी नियमीत रियाज करना चाहिये । ताकी सिखाते समय राग पर उनका पूर्ण अधिकार रहे ।
- विद्यार्थीयों को भी नियमीत अभ्यास करने के लिए प्रेरीत करना चाहिये ।
- विद्यार्थीयों के स्पेदपदह का एक पिरियड होना चाहिये । जिससे वे बडे–बडे कलाकारों को सुन सके एवं उनकी गायकी के बारे में जान सके ।
- बडे–बडे कलाकारों के कार्यक्रम भी समय–समय पर आयोजित किये जाने
- समय–समय पर विद्यार्थीयों के मंच प्रदर्शन आयोजित होने चाहिये । जिससे उन्हे समग्र रूप में एक राग को प्रस्तुत करने का अभ्यास हो सके कभी–कभी शिक्षकों को भी विद्यार्थीयों के समक्ष अपना प्रस्तुतिकरण करना चाहिये ।
- स्नातकोत्तर स्तर पद यदी ४० मिनिट का एक पिरियड हो तो दो पिरियड एक साथ होने चाहिये । ताकी राग को व्यवस्थित रूप से सिखाया जा सके ।
- संगीत के फनप्र एवं अन्य प्रतियोगीताएं भी विभाग में आयोजित की जानी चाहिये ।
- संगीत विभाग में वाद्य यंत्रों की पर्याप्त व्यवस्था होनी चाहिये । एवं संगीत विषय को पर्याप्त ग्रॉट मिलनी चाहिये जिससे वाद्य यंत्र आदी खरिदे जा सके ।

निष्कर्ष :

संगीत शिक्षण का सतर सुधारने हेतू शिक्षक एवं विद्यार्थी दोनों का तालमेल आवश्यक है । शिखक अपने कार्य को पुरी निष्ठा के साथ करें एवं विद्यार्थी भी उतनी ही लगन से अभ्यास करें । वह टेपरिकॉर्डर व्दारा भी शिक्षक की गायकी को बार–बार सून सकता है । बड़े–बड़े कलाकारों का प्रस्तुतिकरण भी कॅसेट व्दारा सुन सकता है । एक राग में कई–कई बंदिशे सिखे तो राग ज्ञान पक्का हो सकता है । साथ ही शास्त्र पक्ष की भी उपेक्षा नही की जानी चाहिये । विद्यार्थीयों को शास्त्र पक्ष का भी व्यवस्थित ज्ञान रखना चाहिये । परिक्षा के समय उनका सही मुल्यांकन होना चाहिये ।

उपरोक्त बातों पर अमल किया जाये तो निश्चय ही कॉलेजों में संगीत शिक्षण के गिरते हुए सतर को उठाया जा सकता है ।

संदर्भ :–

१) भारतीय संगीत शिक्षण प्रणाली एवं उसका वर्तमान स्थळ पृ.क्रं.२८, ३०, ३२– (मधुबाला सक्सेना)
२) संगीत निबंध – ल. ना. गर्ग.

❑❑❑

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VII, Issue-II
April - June - 2018
Marathi / Hindi Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कॉर्पोरेट विज्ञापन क्षेत्र में जनसम्पर्क एक महत्वपुर्ण भुमिका **उज्वल सु. काडोदे**	१-५
२	गिरीराज किशोर के उपन्यासों में आधुनिक नारी जीवन **अभिजीत मनवर** **डॉ. संजीवकुमार नरवाडे**	६-९
३	लिप्यंकन, लिप्यंतरण और अनुवाद **प्रा. डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे**	१०-१४
४	मुक्तिबोध और उनकी भूल-गलती **डॉ. कल्पना वर्मा**	१५-१७
५	सामाजिक एकता का प्रतीक : 'आधा गांव' **प्रा.डॉ. शेख मुखत्यार**	१८-२२
६	हिंदी सिनेमा की भाषा और समकालीन समय **सुरेखा लक्कस**	२३-२७
७	कृषिप्रधान देश में किसानो की आत्महत्याएँ: एक गंभीर समस्या **सुरेखा नानाजी भामरे**	२८-३३
८	प्राचीन ग्रंथों एवं संतों की वाणी में अभिव्यक्त नारीविषयक दृष्टिकोण **डॉ. अश्फ़ाक़ इब्राहीम सिकलगर**	३४-३८
९	अभिनय और सत्य का अंतर्संबंध **डॉ. विधु खरे दास**	३९-४४
१०	हिंदी में अनूदित नाटकों का योगदान **डॉ. चंद्रमादेवी पाटील**	४५-४८
११	संगीत के चमत्कारिक प्रभावों का विश्लेषण **डॉ. एन. एल. गोंडाणे**	४९-५४

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

११. संगीत के चमत्कारिक प्रभावों का विश्लेषण

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

संसार के समस्त भागों में ऐसी कोई भी सभ्यता न होंगी, जिसने संगीत के चमत्कारिक प्रभावों को अनुभव न किया हो। साथ ही वर्तमान में उसका वर्णन हमें प्राप्त न होता हो। विशेषकर हमारे भारतवर्ष में संगीत के ये चमत्कारिक प्रभाव किंवदंतियों के रूप में प्रसिध्द है। जिनकी चर्चा जन–जन में लोकप्रिय है। जैसे तानसेन द्वारा दीपक राग गाकर दीप प्रज्ज्वलित कर देना, राग मल्हार से वर्षा हो जाना आदि। ऐतिहासिक अध्ययन करने पर हमें ज्ञात होता है, कि संगीत के ये चमत्कारिक प्रभाव उस समय बहुत ही आम थे, जो कि वर्तमान में आसानी से दष्टिगोचर नहीं होते।

वर्तमान में संगीत के चमत्कारिक प्रभावों में पाये जाने वाली न्यूवता के विषय में यदि हम गहनता से अध्ययन करें, तो हम इस निष्कर्ष पर पहुंचते है, कि:–

अ) या तो वर्तमान में मनुष्य जाति व प्रकृति में पर्यावरणीय प्रदुषण आदि के कारण कई मुलभूत परिवर्तन हो गये हैं, जो कि संगीत के प्रभावों के बीच में व्यवधान उत्पन्न कर रहे हैं। चूंकि आज वायुमंडल में इतना प्रदूषण हो गया है, जोकि हमें तापमान, वायुरूप, ध्वनि आदि के रूप में दिखाई देता है। इसके अतिरिक्त रसायनों का अत्यधिक प्रयोग भी इन समस्त प्राकृतिक संवेदनशीलता की कमी के लिये उत्तरदायी है। मानव मानसिक व शारीरिक रूप से इन प्राकृतिक परिवर्तनों व खानपान के बदलाव आदि के कारण कुछ इस तरह बदल गया है, कि वो संगीत के प्रति न तो पहले की भांति आकर्षण दिखाता है, और न ही उससे प्रभावित होता है। यह भी वर्तमान में संगीत की प्रभावहीनता का एक प्रमुख कारण है।

ब) द्वितीय कारण यह हो सकता है, कि संगीतज्ञों में व उनके संगीत में पहले की भांति इतनी शक्ति नहीं रही है, कि अपने संगीत से पूर्व की भांति चमत्कारिक प्रदर्शन कर सकें। यदि हम उपरोक्त विषय का गहनता से विश्लेषण करें तो हमें ज्ञात होता है, कि आज के भौतिक युग में संगीत में भी भौतिकता का प्रभाव हो चुका है। जैसे गायन के आयतन को कम या अधिक कर देना, गायन की तीव्रता को अधिक या कम कर देना, गुणवत्ताहीन संगीत की गुणवत्ता को सुधार देना आदि।

संगीतज्ञ न तो पहले की भांति सात्विक, चरित्रवान व शारीरिक रूप से शक्तिशाली है, तथा समयाभाव के कारण अपी विद्या का पूर्व की भांति न तो रियाज कर पाते है। जिससे उनकी विद्या की गुणवत्ता में नि:संदेह कमी आयी है।

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

संगीत के चमत्कारिक प्रभावों का वर्णन हमें बहुत प्राचिनकाल से ही प्राप्त होता है, तथा आधुनिक काल में भी हमें इस तरह की चमत्कारिक घटनाओं का वर्णन मिलता है, जिनमें से कुछ उदाहरण निम्नलिखित है :—

उदाहरण १. :— संगीत सम्राट तानसेन ने दीपक राग गाकर दीप प्रज्ज्वलित किये थे, एवं उससे उत्पन्न अग्नी में स्वयं भी जल गये थे। प्रसिध्द इतिहासकार उमेश जोशीजी ने इस कथा का उल्लेख इस प्रकार किया है, कि — ''एक दिन तमाम दरबारी गायकों ने तानसेन के विनाश की योजना बना डाली। वह सब लोग बादशाह के पास पहुंचकर कहने लग, कि हुजुर हमें तानसेन से दीपक राग सुनवाया जाय, और आप भी सुनें। इस राग को ठीक—ठीक तानसेन के अतिरिक्त कोई ओर नही गा सकता। बादशाह राजी हो गये। तानसेन ने प्रथम बादशाह से विनय की, कि दीपक राग से अनिष्टकारी वातावरण प्रस्तुत हो जायेंगा, इसीलिये उसका गाना ठीक नहीं रहेंगा, पर बादशाह न माने। उन्होंने जिद की जिसके परिणाम स्वरूप तानसेन को दीपक राग गाना पडा। राग जैसे ही शुरू हुआ, कि गर्मी बढी और शनैः—शनैः वायुमंडल अग्निमय हो गया। सुनने वाले अपने—अपने प्राण बचनो को ईधर—उधर छिप गये, किंतु तानसेन का शरीर अग्नि की ज्वालामयी लफ्टों से जल उठा। उसी समय तानसेन अपने घर भागे। वहां उनकी लडकी तथा गुरू भगिनी ने मेघ राग गांकर उनके जीवन की रक्षा की।[१]

आजतक सभी इस घटना को मात्र एक किंवदंती ही मानते आए हैं, लेकिन आज जब विज्ञान ने उन्नति कर स्वर (ध्वनि) के प्रभावों की खोज कर उससे भिन्न — भिन्न प्रकार के चमत्कारपूर्ण प्रभाव उत्पन्न किये हैं, जिससे यह घटना सत्य सी प्रतीत होती है।

यह तो सब जानते ही है, कि मनुष्य के शरीर में आंतरिक विद्युतधारा रहती है, जिसके कम या अधिक प्रमाण में हो जाने पर शरीर में अत्यधिक ताप भी उत्पन्न हो सकता है, और स्पॉन्टेनियस ह्यूमन कम्बक्शन (Spontanious Human Combustion) यानी व्यक्ति के अकस्मात अपने—आप जल उठने की घटनाएँ भी घट जाती है। पूर्व में भी संसार में इस तरह की कई घटनाएँ हुई हैं, जिसमें आग ने बढकर मनुष्य शरीर को जलाकर खाक (राख) कर दिया। यथा:—

उदाहरण २:— दहन की एक घटना १९३८ में चेम्सफोर्ड इंग्लैण्ड में घटित हुई। नृत्य करती एक महिला के शरीर से अनायास आग के शोले निकलने लगे। भागते—चीखते और महिला को बचाने का प्रयास करते दर्शकों के देखते—देखते वह नृत्यांगना राख के ढेर में तब्दील हो गई।[२]

उदाहरण ३:— स्वरों का सजीव एंव निर्जीव वस्तुओं पर होने वाले प्रभावों का वर्णन हमें हमारे प्राचिन ग्रन्थों में भी प्राप्त होता है। यथा — महाभारत में लिखा है, कि श्रीकृष्ण जी स्यमंतक मणी की खोज में चलते—चलते जाम्बुवंत की गुफा आ पहुँचे। गुफा का द्वार इस प्रकार बनाया था, कि विशिष्ट स्वरोच्चारण करने पर ही वह खुल सकें। श्रीकृष्ण जी अपनी मुरली निकालकर भिन्न — भिन्न प्रकार के स्वरों का प्रयोग करते रहें। विशिष्ट स्वरआंदोलन करते ही द्वार खुल गया।[३]

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

उदाहरण ४:— भारतीय संगीत का इतिहास नामक पुस्तक के रचयिता श्री उमेश जोशीजी ने संगीत के चमत्कारिक प्रभावों का वर्णन करते हुए लिखा है, कि — ''समुद्र गुप्त के काल में शास्त्रीय संगीत का अधिक प्रचार था। कहते हैं,, कि इस युग में ऐसे—ऐसे गायक थे, जो अपनी गायन की अपूर्व शक्ति से पानी बरसा दिया करते थे, जो चलती हुई गाडियों को रोक दिया करते थे, और जो पानी में आग लगा दिया करते थे, और जिनका गायन — वादन पत्थरों को भी मोम की तरह पिघला कर प्रवाहित कर दिया सकता था।[४]

उदाहरण ५ :— भौतिक शास्त्र के लेखक बाबू सम्पूर्णानंद ने अपनी पुस्तक में लिखा है — 'इंग्लैण्ड में केल्ट जाति के पुरूष बहुत प्राचिन काल में रहते थे। वे कई देवतोओं के उपासक थे। उनके मंदिरों के कुछ अंश अभी तक मिलते हैं। वे प्राय: पत्थरों के घेरे मात्र हैं। कुठ पत्थर खडे तो कुछ पत्थर लेटे हुए हैं। उनमें एक पत्थर बहुत बडा सीधा खडा है, उस पर एक दूसरा बहुत बडा सा पत्थर रखा है। यह किंतु एक बडी विशेषता यह है, कि जब कोई इस पत्थर के निकट पंचम या मध्यम स्वर आलापता है, तो यह हिलने लगता है, और यदि कहीं यह गाना देर तक रहे तो इसमें संदेह नहीं कि पत्थर गिर जाये। दूसरे स्वरों को इस पत्थर पर कोई असर नहीं होता।[५]

स्वरों के प्रभाव को देखते हुए शोधकर्ताओं ने इसे विस्तृत रूप से समझने हेतु प्रयोग भी किये हैं। इंगलैण्ड की एक महिला एलियस ने संगीत द्वारा टेलीविजन पर ग्लास (कांच) तोडने का आश्चर्यजनक प्रदर्शन किया। एलियस ने गायन आरम्भ किया। हजारों मनुष्य अपने—अपने घरों में टेलीविजन पर यह कमाल देख रहे थे। किंतु एलियस स्टुडिओ में रखें गिलासों को न तोड सकीं। बाद में एक औरत ने पत्र लिखा, कि एलियस के एक ऊंचे स्वर ने मेरे घर के चार गिलासों को चटका दिया। इसके पश्चात अन्य लोगों से टुटे हुए गिलासों के २१ नमूने प्राप्त हुए, जो कि उनके घरों में एलियस के एक ऊंचे स्वर से टूटे थे।[६]

इसी तरह स्वरों के प्रभाव को जानने हेतु एक प्रयोग फ्रांस की महिला वैज्ञानिक ने किया — उसने स्वयं एक वीणा का निर्माण किया, और तारों के नीचे की ओर चॉक का एक तुकडा बांध दिया, और उस चॉक के टुकडे के साथ एक बोर्ड लगा दिया। वीणा बजाने पर वह चॉक हिलने लगा, और बोर्ड पर कुछ अस्पष्ट रेखाएं बन गई।

उसने एक बार किसी रोमन कैथोलिक मत के एक अनुयायी को बुलाकर अपना एक धार्मिक गीत गाने को कहा। उसके गाने से बोर्ड पर एक स्त्री की गोद में बालक का चित्र सा संकित हो गया। ऐसा ही एक प्रयोग और किया गया। कहीं शिक्षा पा रहे एक भारतीय विद्यार्थी को बुलाकर उससे संस्कृत के मंत्रों के उच्चारण का निवेदन किया। उक्त विद्यार्थी ने 'काल भैरवाष्टक' का उच्चारण किया, जिससे बोर्ड पर एक भयंकर मूर्ति तथा कुत्ते की रेखाएं बन गई।[७]

संसार में इस प्रकार के अनेकों प्रयोग हो चुके हैं, कि स्वरों के द्वारा श्रवणकर्ताओं के समक्ष विभिन्न वस्तुओं के चित्र बन गए। इसी तरह के एक प्रयोग का वर्णन करते हुए मंजू शर्मा ने अपने लेख 'राग—रागिनियों के चित्र' में लिखा है, कि — ''श्रीमति वाट्स ह्यूग ने वर्षो के अनुसंधान द्वारा हाल ही में

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

लॉर्ड लिंटन के स्टुडियो में ध्वनि आकृतियों का सजीव चित्रण भाषण के साथ–साथ दर्शकों के समक्ष प्रस्तुत किया था। उन्होंने एक साधारण वाद्य 'इंडोफोन' पर विशेष गायन प्रारंभ किया। दर्शकों ने देखा, कि प्रत्येक स्वर एक विशेष आकृति में सामने आता था। एक प्रत्यक्षदर्शी संवाददाता ने बताया, कि आकृतियों में सितारे, सांप तथा पहिये की भांति की अनेक शक्लें बन गई थीं।[८]

एक अन्य उदाहरण का वर्णन करते हुए श्री भानुशंकर मेहता अपने लेख 'संगीत से वैज्ञानिक चमत्कार' में लिखते हैं – एक इटेलियन महिला ने हमारे रागों का वैज्ञानिक रूप सिध्द कर दिया। उनका कहना है, कि यदि किसी रेतीले मैदान पर बैठकर कोई राग शुध्द स्वरों में बजाया जाय तो बालू में एक चित्र सा बना जाता है, किंतु दूसरा राम बजाने पर दूसरा ही चित्र बनेगा। इसी इटेलियन महिला ने सितार पर जो राग बजाया था, परम आश्चर्य है, कि उससे बालू में वीणापाणी सरस्वती का सा रेखाचित्र बन गया।[९]

स्वरों के प्रभाव से प्रकाश उत्पत्ति की घटना का वर्णन करते हुए डॉ. अरूण बांगरेजी ने लिखा है, कि – इथ की आठवीं व्हाल्युम में एक स्थान पर कहा गया है, कि कॅप्टन ओवर्न ने एक बार तिब्बत की एक अंधकारपूर्ण गुफा में प्रवेश किया था। उनका साथी एक लामा अपने साथ धातु निर्मित गोंग वाद्य ले गया था। जब वे लोग अंधकार में प्रविष्ट हुए, तब लामा अपने वाद्य को लकडी के हेयर से बजाना शुरू किया। कॅप्टन का कहना है, कि मुझे यह देखकर आश्चर्य हुआ, कि वाद्य की टंकार से आधी दर्जन के लगभग हरे प्रकाश की किरणें प्रस्फुटित हुई, जिनका प्रकाश ५०० कैंडिल पॉवर से किसी भी प्रकार कम नही था।[१०]

इसी तरह की एक घटना का विवरण पंडित भगवानदासजी अवस्थी ने मासिक 'कल्याण' के साधना विशेषांक में वर्णित किया है। उनके अनुसार – फ्रांस की मैडम लॉग ने विभिन्न राग गाकर देवी मेरी और ईसा मसीह के अनेक चित्र बनाकर दिखाएं और भारतीय मंत्र शास्त्र के इस सिध्दांत की पुष्टि की, कि प्रकृति के हर अणुओं को मानसिक एकाग्रता और ध्वनि के द्वारा किसी भी क्रम में सजाकर कैसा भी आग, पानी, आकाश, धरती, प्रकाश, पहाड, नदी, जीव–जंतुओं का रूप दिया जा सकता है।[११]

उपरोक्त उदाहरणों को स्वीकार करने में आज हमें कोई कठिनाई नहीं होना चाहिए,, चूंकि आज विज्ञान ने इतनी उन्नति कर ली है, कि विशिष्ट स्वरों से खुलने वाले ताले, बिजली के बटन आदि तैयार कर लिये हैं, जो कि विशिष्ट स्वरोच्चार होने पर ही अपना कार्य करते हैं, जो कि विशिष्ट ध्वनि तरंगों के द्वारा ही कारगर होता है।

जैसा हम जानते हैं, कि समस्त द्रव्यों (ठोस, तरल, गैस) अपनी अपनी कम्पन्न संख्या होती है। जिससे वह कम्पीत हो उठतें हैं। यदि इनके समानान्तर उतनी ही कम्पन्न संख्या उत्पन्न की जाए तो, इनमें कम्पन्न पैदा होकर परिवर्तन होने लगते हैं जैसे – कांच टूटना, पत्थर का हिलना आदि।

नाद का जड और चेतन दोनों शरीर पर प्रभाव होता है, जिससे संगीत से मानसिक एकाग्रता होने पर मनुष्य को भिन्न – भिन्न अनुभतिया होती हैं जैसे ''ओम्'' की आकृति का दिखना आदि।

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

इसी तरह संगीत से उत्पन्न होना अथवा दीपक राग से शरीर जल उठना आदि के विषय में डॉ. विल्टन क्रेग ने अपनी रिपोर्ट में लिखा है, कि – शरीर को भस्मीभूत करने के लिये तीन हजार फेरेनाईट तापमान चाहिए। विज्ञान के मतानुसार किसी भी शक्ति का रूप परिवर्तन सर्वथा सम्भव है। यह प्रभाव दो वस्तुओं पर निर्भर करता है। वह है, शब्द और ताप। जिस तरह टेलीफोन और रेडिओ, टेलीविजन आदि ने शब्द को विद्युत में परिवर्तित कर दिखाया है, और यह हमस ब जानते हैं, कि कितनी सरलतापूर्वक विद्युत को ताप में परिवर्तित किया जा सकता है।

इस प्रक्रिया को विश्लेषित करते हुए श्री भानुशंकर मेहता लिखते हैं, कि – गायक जिस स्थान पर चाहे स्वरों को टक्कर करा सकता है। बडी आसान बात है, जरा सोचने पर समझ में आ जाएंगी। अब सोचिये कि एक दीपक रखा है, और गायक इस प्रकार गाता है, कि ज्यों हि परिवर्तित लहर दीपक की बत्ती पर पहुचती है, गायक की चतुराई से दूसरी लहर भी आ जाती है, और बत्ती की नोंक पर ही टक्कर हो जाती है। गर्मी तो पैदा होती है, और यदि तापमान इतना बढ जाता है, कि वह बत्ती के ज्वलन बिंदु तक पहुंच जाता है, कि एक ही टक्कर में इतना ताप पैदा हो सकता है। कई टक्करों के बाद ज्वलन बिंदु तक पहुंचें।[२]

इसी तरह शरीर मे अग्नि उत्पन्न होने की प्रक्रिया को डॉ. लू बेमोन ने 'हाईपरथाइरौडिझम का सिध्दांत' कहा है। उनके अनुसार – मनुष्य शरीर में गले में एक नाडी शून्य ग्रंथी (Endrocrine Gland) चुल्लिक ग्रंथी (Thyroid Gland) होती है, जिससे निकलने वाला रसस्त्राव (Harmone) थाईरॉक्सीन (Thyroxine) शरीर के ताप को साधारण स्थिति में बनाए रखने के लिये आवश्यक मात्रा में निकलता रहता है। जब यह हार्मोन एक सीमा से ज्यादा मात्रा में निकलता रहे, तो शरीर का ताप बढकर शरीर से अग्नि भी प्रस्फुटित कर सकता है।[३]

इसी 'हाईपरथाइरौडिझम का सिध्दांत' की पुष्टि के लिये दक्षिण अमेरिका के अमेजन जंगल में पाये जाने वाले एकांकी मांसाहारी पक्षी का उदाहरण देते हुए श्री एस.बी. बच्चन ने लिखा है – उक्त पक्षी में प्रजनन किया (Reproduction) अलैंगिक (Asexual) होती है। जब उसकी आयु समाप्त होने पर आती है, तो उसके भीतर एक डिम्ब (ओवा) का सृजन होता है। जब वह डिम्ब पूर्ण रूप से पुष्ट हो जाता है, तब वह अंडे में परिणित हो जाता है। जब प्रसवकाल निकट होता है, तब उसके भीतर एक प्रेरणा होती है, जिससे प्रेरित होकर वह काष्ठादि का संग्रह कर उस पर बैठ जाता है। तद्नंतर आंतरिक प्रेरणा से प्रेरित होकर वह वायु की सहायता से चंचु स्थित छिद्रों को संचालित कर एक विचित्र संगीत उत्पन्न करता है। इस अद्भूत संगीत के उत्पन्न होते ही उस पक्षी के शरीर और लकडी के ढेर में अग्नि प्रज्ज्वलित हो उठती है, और वह उसमें जल कर राख का ढेर हो जाता है।[३]

उपरोक्त समस्त विवेचनों, प्रयोगों से प्राप्त परिणामों एवं उदाहरणों से यह सिध्द होता है, कि संगीत के स्वरों में मनुष्य की मानसिक स्थिती, विचार आदि को परिवर्तित करने की क्षमता विद्यमान है। ध्वनि या स्व

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.2 (www.sjifactor.com)

रवह किसी भी रूप में हो, सजीव अथवा निर्जिव समस्त वस्तुओं पर अपना प्रभाव डालती है। यह प्रभाव अलग–अलग प्राणी, अलग–अलग वस्तुओं के लिये अलग–अलग भी हो सकता है। जैसे भिन्न भिन्न जीवों की अपनी अपनी भिन्न ध्वनियां हैं, एवं ये ध्वनियां समस्त प्राणियों के लिये लाभकारी हो, ऐसा भी आवश्यक नही है। इसी तरह संगीत में निहित स्वरों का प्रभाव भी मानव विशेष के लिये भिन्न भिन्न हो सकता है।

संदर्भ

१. भारतीय संगीत का इतिहास, लेखक श्री उमेश जोशी, पृष्ठ २१२–१३
२. समाचार पत्र 'दैनिक भास्कर' लेख– ''आग के ढेर में न शोला है, न चिंगारी'' दिनांक १७–०५–१९९८।
३. मासिक पत्रिका 'कलावंत' जुलाई १९५२, लेख संगीत के वैज्ञानिक चमत्कार', लेखक श्रीयुत् भानुशंकर मेहता, पृष्ठ १६–१७।
४. भारतीय संगीत का इतिहास, लेखक श्री उमेश जोशी, पृष्ठ १४३।
५. मासिक पत्रिका 'कलावंत' जुलाई १९५२, लेख संगीत के वैज्ञानिक चमत्कार', लेखक श्रीयुत् भानुशंकर मेहता, पृष्ठ १४।
६. संगीत विशारद्, संस्करण उन्नीस, लेखक – बसंत, पृष्ठ ४०२–३।
७. लघु शोध प्रबंध 'संगीत द्वारा रोगोपचार', लेखिका – श्रीमति शोभा चौधरी, पृष्ठ १९।
८. निबंध संगीत, लेख 'राग रागिनियों के चित्र', लेखिका –मंजू शर्मा, संकलनकर्ता डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग, पृष्ठ ४१९।
९. मासिक पत्रिका 'कलावंत' जुलाई १९५२, लेख 'संगीत के वैज्ञानिक चमत्कार', लेखक श्रीयुत् भानुशंकर मेहता, पृष्ठ १४।
१०. ग्वालियर की संगीत परम्परा, लेखक – डॉ. अरूण बांगरे, पृष्ठ १७८।
११. बाड.मय 'शब्दब्रम्ह नादब्रम्ह' लेखक आचार्य श्रीराम शर्मा पृष्ठ २.६१।
१२. मासिक पत्रिका 'कलावंत' जुलाई १९५२, लेख 'संगीत के वैज्ञानिक चमत्कार', लेखक श्रीयुत भानुशंकर मेहता, पृष्ठ १४।
१३. निबंध संगीत लेख 'दीपक राग एक वैज्ञानिक दृष्टि', लेखक श्री एस.बी. बच्चन, संकलनकर्ता डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग, पृष्ठ ४२९।

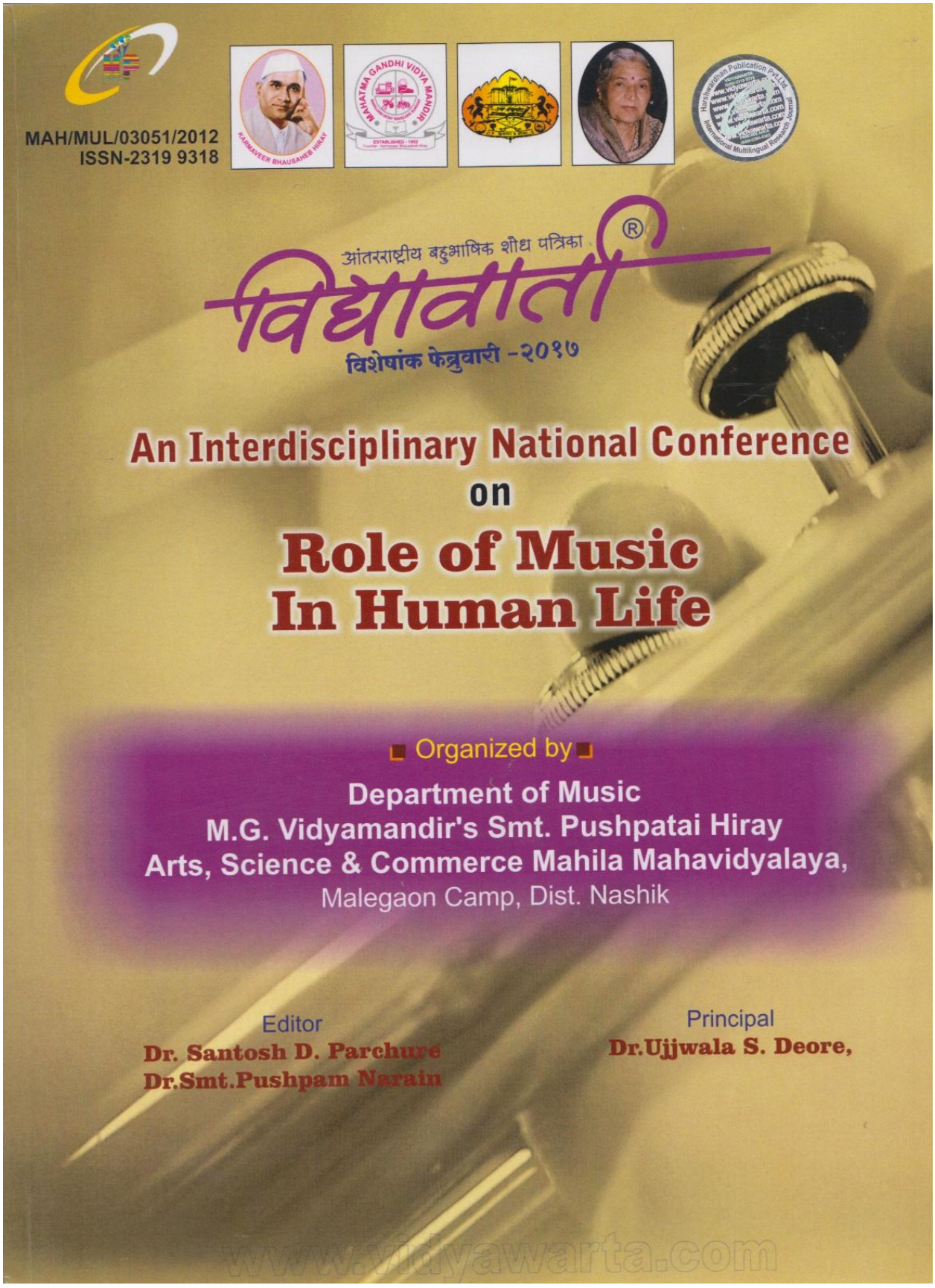
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता
विशेषांक फेब्रुवारी -२०१७
An Interdisciplinary National Conference
on
Role of Music
In Human Life
Organized by
Department of Music
M.G. Vidyamandir's Smt. Pushpatai Hiray
Arts, Science & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon Camp, Dist. Nashik
Editor
Dr. Santosh D. Parchure
Dr.Smt.Pushpam Narain
Principal
Dr.Ujjwala S. Deore,
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

54) ROLE OF GHAZAL SINGERS IN BOLLYWOOD MUSIC
Smriti Shukla, Varanasi (U.P.) || 171

55) भारतीय संगीत आणि जागतिकीकरण
श्रीमती पाटील मिना फकीरा, मालेगाव (नाशिक) || 173

56) चित्रपट संगीत
डॉ. नरेश एल. गोंडाणे, अकोला, जि. अकोला. || 175

57) संगीत निर्देशन
कु. रश्मी कालिदास तिसगे, मालेगांव कॅम्प, जि. नाशिक || 177

58) पार्श्वगायन
प्रा. अशोक एस. जाधव, मालेगांव कॅम्प, जि. नाशिक || 178

59) संगीत और अध्यात्म
डॉ. संतोष दत्तात्रयराव परचुरे, मालेगाव कॅम्प, नाशिक || 181

60) भारतीय शास्त्रीय वाद्य सितार की वादन परंपरा वर्तमान संदर्भ में
डॉ. अनुजा झा, नई दिल्ली || 186

61) भारतीय संगीत इतिहास में मध्यकालीन मुस्लिम संगीत:एक विश्लेषण
डॉ. पंकज लाहोरा, दिल्ली || 188

62) भारतीय संगीत, संस्कृति और अन्तर्राष्ट्रीय संबंध
डॉ० पुष्पम नारायण, दरभंगा (बिहार) || 191

63) संगीत एवं मनोविज्ञान का अंत:संबंध
संपदा प्रशांत हिरे || 194

64) संगीत और योग
डॉ. मनिषा व्ही. कुलकर्णी, कन्नड जि. औरंगाबाद. || 197

65) संगीत और धर्म
मुकुल आनंद || 199

66) एक ललित कला के रूप में सौंदर्यशास्त्र (रसशास्त्र) के परिप्रेक्ष्य में संगीत का विश्लेषण तथा.....
निर्जरी देसाई ठक्कर, || 200

67) विभिन्न कलाएं एवं उनके अंतरसबन्धों का स्वरूप
डॉ० राजेश गोपालराव केलकर || 202

Human Life | Special Issue Issue Feb. 2017 | 0175

56

चित्रपट संगीत

डॉ. नरेश एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग
आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला, जि. अकोला.

****

सारांश -

आपल्या सुगम, आकर्षक, मनाला मोहून टाकणाज्या, क्षणात डोलायला भाग पाडणाज्या व एकंदर सरस सौंदर्य शैलीने नटलेल्या तसेच आज घराघरातील आबाल वृध्दांना नैसर्गिकरीत्या गातं करण्याची खूप मोठया प्रमाणावर किमया साधणाज्या चित्रपट संगीताची सांगीतिक प्रचार व प्रसाराच्या दृष्टीने अनन्य साधारण अशी भूमिका आहे.

आज चित्रपट संगीताच्या माध्यमातून का होईना परंतु संगीत प्रचार व प्रसाराच्या दृष्टीने व सांगीतिक जागृतिच्या दृष्टीने खज्या अर्थाने सुवर्णपर्व सुरु आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरु नये. सर्व सामान्यांतील बहुसंख्य श्रोत्यांना चित्रपट संगीत हेच जर त्यांच्या जीवनातील परमोच्च आनंदाचे माध्यम वाटत असेल तर सांगीतिक साक्षरतेची पहिली पायरी म्हणून या बाबीकडेही गांभीर्याने बघितले गेले पाहिजे.

मानवाच्या प्रागैतिहासावर कटाक्ष टाकला असता दुर्बोधतेला दूर सारून व सुगमतेचा अंगीकार करुनच मानवाने वाटचाल केल्याचे दिसून येते.

मानवी जीवनाला व्यापून टाकणाज्या विविध भाव भावनांचे खूप तरलपणे अभिव्यक्तीकरण चित्रपट संगीताच्या माध्यमातून खूप सक्षमपणे होते यात शंकाच नाही, आणि यातच खज्या अर्थाने चित्रपट संगीताला दिलखुलास लोकाश्रय मिळण्याचं गुपीत दडलेलं आहे. आज चित्रपट संगीताचा संग्रह नाही किंवा आवड नाही अशी उदाहरणं मिळणं दुर्मीळच ठरावीत.

चित्रपट संगीताच्या अत्याधिक आवडीतून व प्रेरणेतून राग संगीत शिक्षणाकडे वळणारांची संख्या देखील फार मोठी आहे, हे आपणा सर्वांना सदोदित प्रत्ययास येत असते. त्यामुळे चित्रपट संगीताच्या मोहमयी यज्ञाच्या माध्यमातून राग संगीताचा

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

महायज्ञ अव्याहतपणे तेवत ठेवण्यास इंधनरुपी उद्याच्या कलाकारांचा पुरवठा सुध्दा होतो आहे, ही बाब नाकारता येणार नाही.

विज्ञानानुसार, ध्वनिपेक्षा जास्त परिणामकारकपणे चित्रं, ही मानवाच्या दीर्घकाळ स्मरणात राहतात आणि या चित्र किंवा चलचित्रांबरोबर जेव्हा अगदी मनाला भिडणाज्या संगीताची जोडणी केली जाते, तेव्हा त्या मेळातून जन्मणारा आनंद हा केवळ अवर्णनीय, अविट व अविस्मरणीय होतो हे चित्रपटांनी व अर्थातच चित्रपट संगीताने सिध्द केले आहे हे आपण बहुतेक रसिक जाणतो.

``चाकोरीबध्द जीवनाच्या वाटा ह्या नवीन प्रदेशाचा शोध घेवू शकत नाहीत`` या वचनानुसार केवळ ठराविक ते संगीतच श्रेष्ठ आणि इतर संगीत कनिष्ठ ही मानसिकता एका मोठया आनंदापासून आपल्याला पारखं ठेवू शकते ही बाब ध्यानात येते.

की-वर्डस :-

चित्रपट, संगीत, राग संगीत, आनंद, परमोच्च, दीर्घकाळ, परिणामकारक

संशोधन पध्दती :-

प्राथमिक माहितीच्या आधारावर तथ्यांची मांडणी केली आहे.

प्रस्तावना - विषय प्रवेश :-

चित्रपट संगीताचे विविध भाषा सहजपणे लोकांना शिकविण्यात फार मोलाचे योगदान आहे. साक्षरांबरोबर निरक्षर लोक हे चित्रपट संगीताच्या माध्यमातून व एकंदरच चित्रपटांच्या माध्यमातून उत्तमपणे समाज जीवनामध्ये इतर भाषा निर्भिडपणे बोलून आपले व्यक्तित्व खुलवित आहेत.

उदा - मराठी भाषिक निरक्षर खेडूत असो अथवा शहरी निरक्षर असो मनोरंजनाबरोबरच नकळतपणे हिंदी व इतरही भाषा साक्षर होत असल्याचे चित्र आपल्याला ठळकपणे प्रत्ययास येते व ही फार मोठी जमेची बाजू आहे. त्यामुळे नकळतपणे मनोरंजनाबरोबर प्रबोधन करणाज्या चित्रपट संगीताने समाजातील बहुसंख्य घटकांचे अवघे जीवनच व्यापून टाकल्याचे निरीक्षणावरुन लक्षात येते.

चित्रपट संगीताने सामान्य माणसाला ``Larger than life`` सौंदर्य दृष्टी देण्याचं सातत्यपूर्ण काम केलं आहे. त्यामुळे चित्रपटांतील विविध वेषभूषा, केशभूषांची नक्कल करता करता उच्च प्रतिभेच्या गायक, गायिकांच्या आवाजाप्रमाणे आपला ही आवाज उच्च प्रतिभावान होण्यासाठी जर स संगीत रसीक धडपडत असतील तर याद्वारे प्रतिभा फळी तयार होवून संगीताचेच एकंदर विश्व भक्कम ह एकप्रकारे मदतच होणार आहे.

चित्रपट संगीतातील काही वैशिष्टये :-

१) सौंदर्यालंकारीत आकर्षक गीत रचना - भाषा स
२) गीत रचनांना साजेशा चाली.
३) अप्रतिम, अकल्पनिय संगीत संयोजन.
४) दर्जेदार गायकांचे आवाज.

उपरोक्त अप्रतिम सांगीतिक घटकांच्या मिश्र तयार होणारी सांगीतिक कलाकृती ही हृदयाचाच ठाव

निष्कर्ष :-

१) चित्रपट संगीताद्वारे भाषा साक्षरता होते.
२) चित्रपट संगीताद्वारे सांगीतिक साक्षरता होते.
३) चित्रपट संगीताद्वारे क्षणात उत्कट आनंदाची अनुभूती

संदर्भ :-

१) संगीत विशारद.
२) विकिपिडिया.

❑❑❑

Review of Research
UGC APPROVED
International Online Multidisciplinary Journal
Volume - 7 | Issue - 3 | DECEMBER – 2017
5.2331(UIF) 2249-894X

प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र

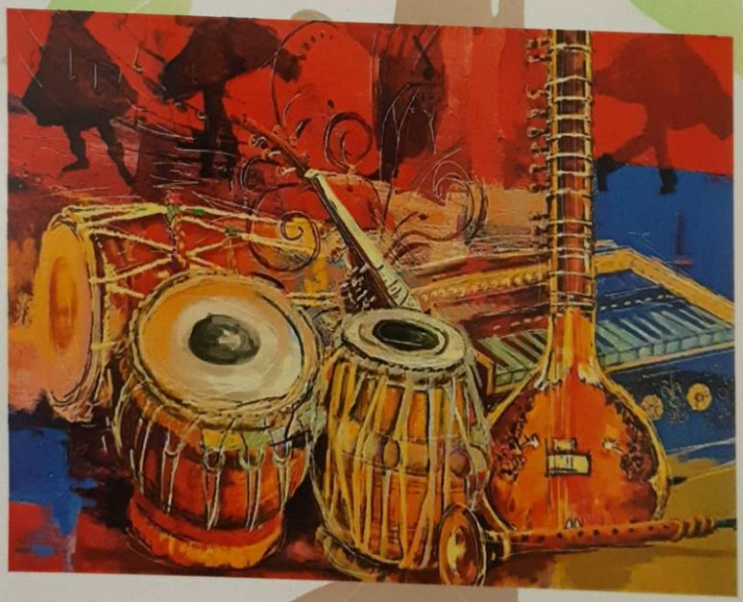

प्रा. विवेक संतोषराव चापके

विवेक संतोषराव चापके

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :– संपुर्ण विश्वात मानल्या गेलेल्या 64 कलांमध्ये संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला म्हणून मान्यता प्राप्त झालेली आहे. यात प्राचीन संगीतकार भारतीय संगीताची व्याख्या 'गीतम्, वाद्यम् तथा नृत्यम् त्रयं संगीतमुच्यते' अशी करतात. या तीनही कलायुक्त संगीताची उभारणी 'गीतम्' या घटकाला प्राधान्य देऊन केलली आढळते आणि म्हणूनच या तीनही कलात गायन कलेला सर्वोच्च कलेचा मान मिळालेला आहे. गायन ही क्रिया ज्यायोगे घडून येते तो म्हणजे कंठ त्यामुळे भारतीय ...

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal
REVIEW OF RESEARCH
ISSN NO: 2249-894X

Review of Research (ROR) Journal is an Online International Multidisciplinary Research Journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the Editorial Board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

OUR CHIEF EDITORS

India
Ashok Yakkaldevi

Iran
Bijan Goodarzi

Bucharest
Ecaterina

Sri-lanka
Perera

Associate Editors

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

Associated and Indexed, India

- MENDALEY
- GOOGLE SCHOLAR
- CITULIKE
- ENDNOTE
- ZOTERO
- DRJI

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save Tree. Save Paper. Save World
ISSN NO:-2249-894 Impact Factor : 3.8014(UIF) Volume - 7 | Issue - 3 | December - 2017

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	ATTITUDE OF THE STUDENT TEACHERS TOWARDS HUMAN RIGHTS EDUCATION IN RELATION TO TEACHING TECHNIQUES Dr. M. Chandravathana	1
2	PROBLEMS OF THE MARGINALIZED IN NTOZAKE SHANGE'S "FOR COLORED GIRLS" Dr. R. Bakyaraj	5
3	DEVELOPING STRATEGIES FOR BETTER TEACHER ACCOUNTABILITY AMONG SECONDARY SCHOOL TEACHERS Dr. N. S. Sumamol	9
4	TECHNO-ECONOMICS & ADVANCES OF SHUTTLE-LESS WEAVING TECHNOLOGY Dr. V. M. Patil	16
5	A STUDY ON THE PRODUCTIVITY AND PROFITABILITY OF INDIAN BANK Mrs. R. V. Hema	28
6	ORGANIC DAIRY FARMING : A NEW APPROACH IN DIARY SECTOR Dr. Naushad Makbool Mujawar	37
7	A LITERATURE REVIEW ON IMPACT OF MODERN RETAILING/MALLS ON TRADITIONAL RETAILING IN INDIA Dr. Vijay Grewal and Jaya Kameriya	40
8	प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र प्रा. विवेक संतोषराव चापके	45

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 3 | DECEMBER – 2017

प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र

प्रा. विवेक संतोषराव चापके
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :–

संपुर्ण विश्वात मानल्या गेलेल्या 64 कलांमध्ये संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला म्हणून मान्यता प्राप्त झालेली आहे. यात प्राचीन संगीतकार भारतीय संगीताची व्याख्या 'गीतम्, वाद्यम् तथा नृत्यम् त्रयं संगीतमुच्यते' अशी करतात. या तीनही कलायुक्त संगीताची उभारणी 'गीतम्' या घटकाला प्राधान्य देऊन केलली आढळते आणि म्हणूनच या तीनही कलात गायन कलेला सर्वोच्च कलेचा मान मिळालेला आहे. गायन ही क्रिया ज्यायोगे घडून येते तो म्हणजे कंठ त्यामुळे भारतीय संगीत प्रामुख्याने कंठसंगीत प्रसारणचे प्रमुख आणि एकमेव माध्यम आहे. ज्याला गायक व्हायचे असेल, त्याला हा संगीतोपयोगी कंठ असणे आवश्यक आहे. असा कंठ लाभणे ही काही प्रमाणात निसर्गदत्त देणगी असते, आणि हा मधूर आवाजाचा कंठ प्रत्येकालाच लाभतो असे नाही. काहींना तो कष्टपूर्वक साध्य करावा लागतो. ज्यांना निसर्गतः संगीतोपयोगी कंठ किंवा आवाज लाभलेला नाही. अशा व्यक्तींच्या आवाजाल किंवा कंठाला, वैज्ञानिक पध्दतीने संगीतोपयोगी आकार देणे याचे जे शास्त्र आहे यालाच कंठ साधना शास्त्र (Voice Culture) असे म्हणतात.

प्राचीन काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र

प्राचीन काळात तर कंठ संगीताला (गायन) फार जास्त प्रमाणात महत्व होते. मुळात भारतीय संगीत हे कंठप्रधान संगीत मानले गेले असल्याने संगीताला गायन, ज्याही स्वरुपात असे, जसे, जातिगायन असो, मुर्च्छना राग पध्दती, राग–रागिणी पध्दती रागांग पध्दती असो अथवा थाट राग पध्दती या सर्व प्रकारात, कंठातून निघणाऱ्या आवाजाप्रती सावधता, कंठ साधना आदि गोष्टींकडे नेहमीच लक्ष देण्यात आलेले आहे. कंठ साधना करतांना कंठ दोषमुक्त कसा राहिल याकडे लक्ष दिले जात आहे. गातांना स्वरावरील ठहराव, गमक, मिंड, श्वासोच्छवास, विविध तानांचे प्रकार हया सर्व गोष्टींकडे लक्ष दिल जात आहे.

वास्तविक पाहता भारतीय संगीत कंठप्रधान संगीत आहे. परंतु कंठसाधना शास्त्राचे वैज्ञानिक संशोधन व प्रचार युरोप–अमेरिकेसारख्या पाश्चात्य जगतात झाला.

कंठ साधना किंवा कंठ शास्त्र यांचा उल्लेख झाल्यास आपल्या समोर पाश्चात्य संगीत हेच येते. मग असा प्रश्न निर्माण होतो की कंठ शास्त्र हे पाश्चात्यांनीच संशोधीत केले आहे का? भारतीय संगीतासारख्या कंठप्रधान असणाऱ्या अशा संगीतात कंठ साधना ही कल्पनाच अस्तित्वात नव्हती का? भारतीय संगीतात कंठसाधना शास्त्र प्राचीन काळापासूनच अस्तित्वात आहे. मात्र त्याचे स्वरुप पाहता पाश्चात्य कंठ–साधना शास्त्रापेक्षा भिन्न आहे. भारतीय संगीताचा इतिहास पाहता तसेच प्राचीन शास्त्रकार व आचार्यांच्या विचारांचे अध्ययन करता असे लक्षात येईल की कंठ साधने विषयी ते फार जागरुक होते. कंठ साधना ही 'खर्ज साधना' किंवा 'स्वर साधना' या नावाने प्रसारात व प्रचारात होती व आजही ती याच नावाने प्रचारात आहे. प्राचीन काळापासून गायक कलाकार आपला आवाज याच स्वर साधनेने तयार करीत आले आहेत व आजही याच खर्ज साधनेने आपला गळा तयार करीत आहेत.

प्राचीन काळात संगीत वेद–ऋचांव्दारे मंदिरात गायले जात असल्याने त्याकडे पवित्रतेने व मोक्ष प्राप्तीचे साधन म्हणून बघितले जायचे म्हणून अशा संगीताचे ज्ञान आत्मसात करणे म्हणजे ती पूजाच मानली जायची आणि याच नाद साधनेत, कंठ साधनेत आवाजाला फार मोलाचे व प्रमुख असे स्थान होते. प्राणायामाप्रमाणेच खास नियंत्रण व श्वास जास्त काळ टिकवणे यासाठी नाद साधना केली जात असे. याच कंठ साधनेव्दारा आवाजात असणारे वेगवेगळया प्रकाराचे दोष दूर केले जायचे. याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे पं. शारंगदेवांची त्यांच्या सं. रत्नाकर ग्रंथात 'गायकांचे गुण–दोष' यावर केलेली सविस्तर विवेचन होय.

नारदीय शिक्षा या ग्रंथात स्वरोच्चारणासंबंधी तीन जागा सांगितल्या आहेत, त्या म्हणजे हृदय, कंठ, व शीर या तीन वेगवेगळया स्थानांवरुन निघणारे स्वर वेगवेगळया वेळी गायले जायचे. याच गायनाला 'स्तवन' म्हणत, हे स्तवन म्हणजे प्रातःस्तवन, मध्यान्ह कालीन स्तवन व तृतीय स्तवन. म्हणजेच प्रातःस्तवन मध्ये हृदय स्थानातील स्वरांचा (मंद्र सप्तकातील स्वरांचा) रियाज किंवा अभ्यास प्रातःकाळी केला जायचा. मध्यकालीन स्तवनात कंठ स्थानातील स्वर म्हणजेच मध्य सप्तकातील स्वर दुपारी गात असत. तृतीय स्तवनातील शीर स्थानात असणारे तार सप्तकातील स्वर संध्याकाळी व त्यानंतर गायले जात.

अशाप्रकारे वैदिक काळापासूनच कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे आवाजाविषयी तसेच कंठ साधकांना शास्त्राचे विविध नियम, सिध्दांत दिसून येतात आणि याव्दारे आपले कंठ साधना शास्त्र किती सजग व जागरुक होते हे दिसून येते.

वैदिक काळात वेदांचे पठन करणारा ब्राम्हण ज्याला 'सामग' म्हणत तो संगीतात देखील निपूण असायचा असे मानत. त्या काळात खर्जाची साधना व नाभी व श्वास दोन्ही आवश्यक असायच्या आज आधुनिक कंठ साधनेत आपल्याला या मताशी साधर्म्य असणारे मत दिसून येते. विज्ञान शास्त्रानुसार देखील याचे महत्व आहे.

पाश्चात्य मतानुसार श्वसन तीन प्रकाराने करतात.

1. Upper chest breathing
2. Middle chest breathing
3. Diaphragmic chest breathing

वरील पैकी तीसऱ्या प्रकारचे श्वसन उत्तम मानले जाते. हेच श्वसन भारतात 'नाभिश्वास' नावाने प्रचलीत होते. पं. शारंगदेवांनी देखील याचे समर्थन केलेले आहे. पंडीत शारंगदेवांनी त्यांच्या 'संगीत रत्नाकर' या गंथात गायकांच्या गुण–दोषांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे आणि कंठ–साधनेते ते दोष कसे दूर करता येतील हे देखील सांगितले. म्हणजेच शतकानुशकतके भारतीय संगीतात कंठ साधना शास्त्र हे अस्तित्वात होते हे सिध्द होते.

मध्ययुगीन काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र

पं. शारंगदेवानंतर मध्य काळात भारतीय संगीतात फार मोठया प्रमाणात बदल झालेत. यात प्रमुख म्हणजे धुपदाच्या बानी' धुपदाच्या चार बान्या होत्या, गोबरहार, खण्डार, डागुर आणि नौहार बानी, चारही बान्यांचे आपले वेगळे वैशिष्ट्य होते. या गायकीत आवाज तयार करण्यावर विशेष लक्ष दिले जात असे. 'नारायण हरी ओम' किंवा 'तुही अनंत हरी' या सारख्या शब्दांनी आलापी केली जायची जेणेकरुन या शब्दांच्या माध्यमातून आकार, इकार, ऊकार, ओकार आदी उच्चारणांव्दारा स्वरोत्पत्ती स्थानांना व्यायाम मिळत असे. काही काळानंरत हीच आलापी 'नोम्–तोम् आलापी' म्हणून प्रसिध्दीस आली.

जवळपास 250 वर्षापूर्वी संगीतात 'घराणे' ही परंपरा अस्तित्वात आली. ज्यामध्ये रियाज म्हणजेच स्वर साधना हा विचार प्रमुख होताच. परंतु स्वर लगाव, गायकाच्या आवाजानुसार गायकी अथवा गायनशैली, आलाप प्रधान गायकी तसेच तान प्रधान गायकी गोष्टींवर विशेष लक्ष देण्यात आले. संगीतातील प्रमुख घराणी ग्वाल्हेर घराणे, किराणा घराणे, जयपूर घराणे, आग्रा घराणे त्यांच्या विशिष्ट गायन शैलींनी प्रसिध्द झालेत व या घराण्यांचे प्रथ्य त्या काळात खूप होते. दिवसेंदिवस हे प्रस्थ काही प्रमाणात कमी होत चालले तरी आजही ही घराणी गायन परंपरेत आपली विशिष्ट शैली, वेगळेपण टिकवून आहेत. घराणे कुठलेही असो कंठ साधना, रियाज या मुख्य गोष्टींवर संपूर्ण लक्ष दिले गेलेले आहे.

आधुनिक काळात मात्र हे स्वरुप पूर्णपणे बदललेले दिसून येते. कंठ–साधना ही पाश्चात्यांची देण आहे असे जाणवू लागले यामागे कारणही तसेच आहे. काळानुसार विज्ञान व शरीर विज्ञानाच्या विकासासोबतच असे म्हटल्या जाऊ लागते की आवाज निर्मितीची प्रक्रिया ही देखील मानवाच्या इतर शारिरीक क्रियांप्रमाणेच एक

शारिरीक क्रिया आहे. पाश्चात्य शास्त्रज्ञ डॉ. स्टेनले यांनी वेज्ञानिक दृष्टीकोनातून आपला सिध्दांत मांडला आणि त्यावरुन एका शास्त्राषुध्द कंठ–साधना शास्त्रांची (Voice culture) निर्मिती झाली.

The Main function of voice culture & "Proper trained voice, which is used for music". या पाश्चात्य कंठ साधनेमुळे कोणताही आवाज वैज्ञानिक पध्दतीने केवळ संगीतोपयोगी केला जातो. याविरुध्द, भारतीय कंठ साधनेचा हेतू केवळ आवाज तयार करणे नसून 'विशिष्ट गायकीसाठी आवाज तयार करणे हा आहे व हे आपल्याला, भारतीय संगीतात असणाऱ्या भिन्न–भिन्न घराण्यांच्या स्वरसाधनेच्या वेगवेगळ्या शैलीवरुन ध्यानात येईल.

आधुनिक काळात भारतीय कंठ–साधना शास्त्र

आधुनिक काळात गायक कलाकारांना एक फायदा नक्कीच झाला आहे तो म्हणजे वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचा दिवसागणीक या क्षेत्रात येत असणाऱ्या नवनवीन उपकरणांमुळे जसे ध्वनिक्षेपक, याचा उपयोग हा प्राचीन अथवा मध्ययुगीन काळात होत नव्हता. त्यामुळे गायकाने गायलेला प्रत्येक शब्द शेवटच्या श्रोत्यापर्यंत पोहोचविणे हे गायकाचे कर्तव्य असायचे. जेणेकरुन त्यांच्या गायनाचा रसास्वाद प्रत्येक श्रोत्याला होईल. त्यामुळे काही प्रमाणात का होईना गायकाच्या गळयावर (कंठावर) ताण येत असे. 'सध्या मात्र ध्वनिक्षेपकाच्या माध्यमातून गायकाचा आवाज शेवटच्या श्रोत्यापर्यंत विनासायास दूरवर देखील स्पष्ट ऐकू येतो.

मोठया सभागृहात मागे बसलेल्या श्रोत्यांना रंगमंचावरील कार्यक्रम नीट ऐकू येत नसेल तर सभागृहाच्या छताला किंवा भींतींना ध्वनी–परावर्तक (Sound Reflectors) बसविले जातात. त्यामुळे सभागृहात ध्वनी जास्त घुमू लागला तर इलेक्ट्रॉनिक्सच्या सहाय्याने तो मर्यादित केला जातो. यासारख्या आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या सहाय्याने व वैज्ञानिक उपकरणंच्या माध्यमातून गायन–वादन ऐकणे फार सोयीस्कर झाले आहे.

निष्कर्ष –

वरील सर्व विवेचनावरुन असा निष्कर्श काढता येईल की प्रयोगातून संस्कार झालेले पाश्चात्यांचे वैज्ञानिक आवाज शास्त्र (Voice Culture) हे भारतीयांचे प्राचीन काळापासून ते आजता गायत स्वर साधना करण्याचे खर्ज साधना किंवा कंठ साधना शास्त्र दोन्हीही काही प्रमाणात सारखेच आहे. परंतु, भारतात कंठ साधना शास्त्र नव्हते हे साफ चुकीचे ठरेल. भलेही वैज्ञानिक शास्त्रानुसार ते नसेल, परंतु प्राचीन संगीततज्ञ, कलाकार आवाजाविषयी जास्त जागृक होते.

संदर्भ –

1. संगीत दर्शन – श्रीमती विजय लक्ष्मी जैन
2. संगीत अलंकार शास्त्र व कला मार्गदर्शन – मधुकर द गोडसे
3. संगीत विशारद – वसंत

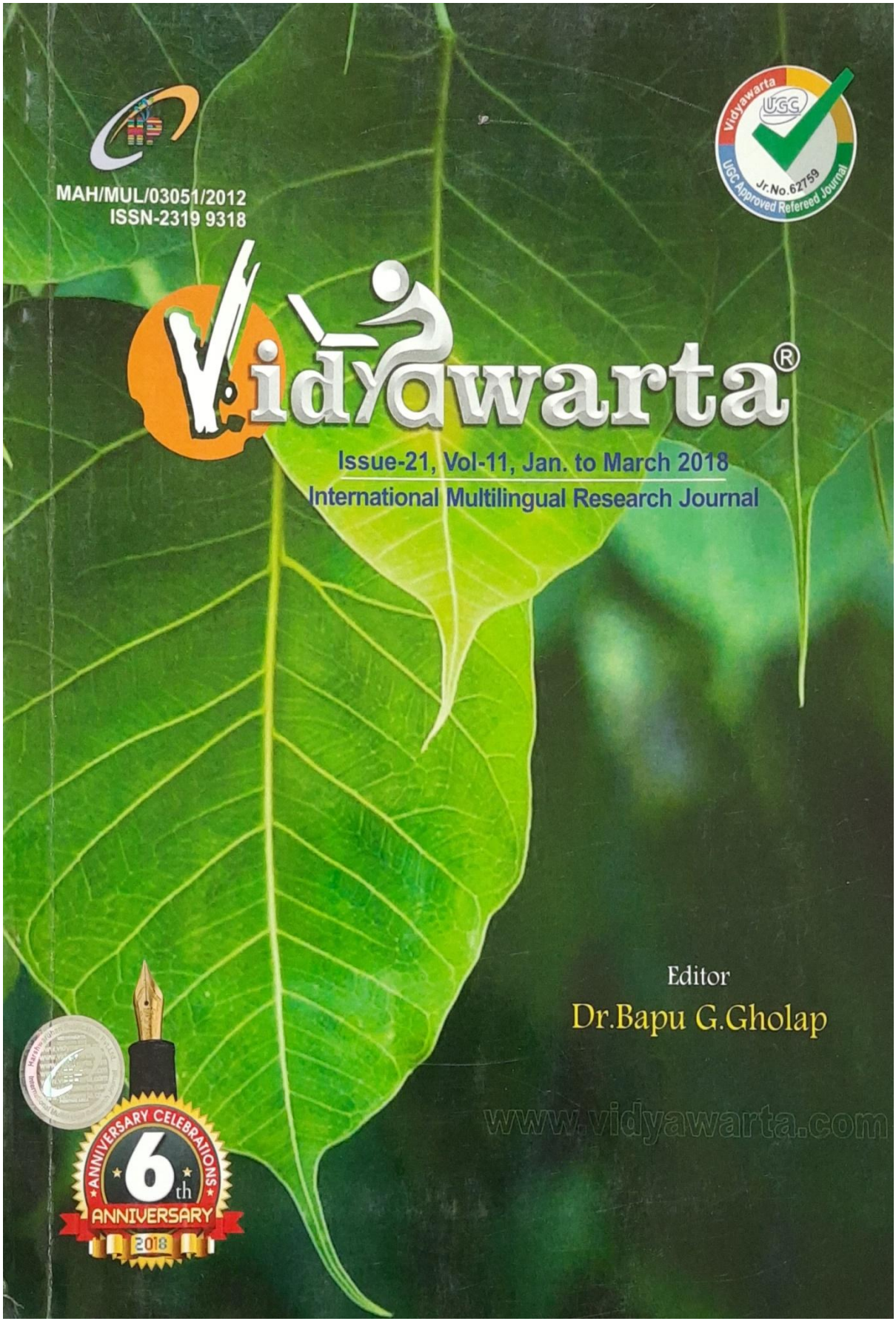
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta
UGC Approved Refereed Journal
Jr.No.62759
Vidyawarta®
Issue-21, Vol-11, Jan. to March 2018
International Multilingual Research Journal
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com
ANNIVERSARY CELEBRATIONS
6th
ANNIVERSARY
2018

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta®
Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-11
01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-11

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62750 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-11 | 07
ISSN: 2319 9318

13) IMAGE SEGMENTATION USING 3-LEVEL DWT
Jayshree Raykwar —Rajendra Kumar || 70

14) Emerging Trends in the selected poems of A. K. Ramanujan's A River and Chicago Zen
Sigdar Singh Kanoj, Dist Dhar (M.P.) || 75

15) Plights and Sufferings of Woman in The God of Small Things
Dr Nilesh Arvindrao Tare, Dist Amravati || 78

16) अमरावती जिल्ह्यातील ज्वेलरी व्यवसायातील येणाऱ्या अडचणी
सारिका प्रभाकर धनोकार || 81

17) स्वातंत्र्य पूर्व काळातील भारतीय राष्ट्रवाद
डॉ.प्रा.लोखंडे बी.बी.,ता.पाटोदा.जि.बीड. || 83

18) ग्रंथालयातील बारकोड तंत्रज्ञान
प्रा.राजाराम भिसे, शिराढोण, उस्मानाबाद || 88

19) योगासने करणाऱ्या पुरूषांमध्ये वैफल्य—सहनशीलता
दिनेश ढेंगळे—डॉ. रूपश्री खुबाळकर || 92

20) संगीतोध्दारक पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे संगीताच्या प्रचार—प्रसाराकरिता योगदान
प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,अकोला || 94

21) आंतरराष्ट्रीय नैतिकता, स्वरुप व भवितव्य
प्रा.डॉ. मानवते उत्तम हुसनाजी, ता.देगलूर, जि.नांदेड || 97

22) वंचित आणि समासित (Marginalzied) लोकांकरिता मानवी हक्क
प्रा.डॉ. पोकळे के.जी., चौसाळा. || 100

23) बँक ऑफ महाराष्ट्राने वितरीत केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड योजनेच्या प्रगतीचा आढावा
डॉ. वाय. आर. थोरात,पुणे || 103

24) डुग्गर के सांस्कृतिक आंचल (भाग—१):एक अवलोकन
यशपाल निर्मल, जम्मू || 109

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-11 | 094
ISSN: 2319 9318

मध्यमान मूल्य, $\bar{x}$ = 5.86, योगासने न करणाऱ्या पुरूषांच्या मध्यमान मूल्यापेक्षा, $\bar{x}$ = 3.87, जास्त आहे परंतु यामध्ये लक्षणीयदृष्टया भेद दिसून येत नाही.

अध्ययनातील वैफल्य–सहनशील राहून केलेल्या प्रयत्नांकरिता एकूण लागलेला वेळ या घटकाकरिता वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, योगासने करणाऱ्या व योगासने न करणाऱ्या पुरूषांमध्ये वैफल्य–सहनशील राहून केलेल्या प्रयत्नांकरिता एकूण लागलेला वेळ यामध्ये लक्षणीयदृष्टया भेद दिसून येत नाही.

वैफल्य–सहनशील राहून केलेल्या एकूण प्रयत्नकरिता स्तभाआलेखावरून (आलेख १) असे दिसते की, योगासने करणाऱ्या व योगासने न करणाऱ्या समूहांच्या मध्यमानांच्या स्तभांमध्ये लक्षणीयदृष्टया जास्त भेद आहे.

प्राप्त निरीक्षणावरून असे दिसून येते की, योगासने करणाऱ्या पुरूषांमध्ये योगासने न करणाऱ्या पुरूषांपेक्षा वैफल्य–सहनशीलतेकरिता एकूण लागलेले प्रयत्न जास्त आहे. म्हणजेच योगासने करणाऱ्या पुरूषांचे वैफल्यग्रस्त परिस्थितीमध्ये त्यांचे प्रयत्न करने सुरू राहाते म्हणून त्यांना लागलेला वेळ अधिक आहे यावरून योगासने करणारे आणि वैफल्य–सहनशीलता संबंधित आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, योगासने करणाऱ्या पुरूषांमध्ये वैफल्य–सहनशील राहून प्रयत्न करित राहने याचे प्रमान अधिक असते.

निष्कर्ष:–

अध्ययनात अंतर्भूत योगासने करणाऱ्या आणि योगासने न करणाऱ्या पुरूषांमध्ये वैफल्य–सहनशीलता यामधील फरक अभ्यासला असता असे दिसून आले की,

योगासने करणाऱ्या पुरूषांमध्ये योगासने न करणाऱ्या पुरूषांपेक्षा वैफल्य–सहनशीलता प्रयत्नांबाबत लक्षणीय दृष्टया अधिक आहे.

❑❑❑

20

संगीतोध्दारक पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता योगदान

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,
सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय,
अकोला

****

सारांश:–

आजच्या आधुनिक जगतात संगीत क्षेत्रात करिअर किंवा व्यवसाय करणे 'सन्माननीय करिअर/व्यवसाय' म्हणून समजले जाते. याचे सर्व श्रेय पं.विष्णु दिगंबर पलुस्करांना जाते. ज्या काळात संगीताला तुच्छ नजरेने पाहिल्या जात होते, करिअर/व्यवसाय म्हणून कोणी संगीताची निवड करायला तयार नव्हते तेव्हा त्याच्या प्रचार–प्रसारासाठी पंडीतजी बाहेर पडले. तसेच इतर विषयांप्रमाणे संगीत विषयही क्रमवार पध्दतीने शिकविला जाऊ शकतो, त्याच्या परीक्षा असू शकतात हे त्यांनी प्रयोगातून सिद्ध केले. त्यांनी संशोधनपूर्वक स्वत:ची स्वरलिपी विकसीत केली व संगीत शिक्षणाकरिता लागणारी अनेक क्रमिक पुस्तके छापून प्रसिध्द केली. भारतात पंडितजींनी सर्वप्रथम तिकीट लावून संगीताचे जलसे आयोजित करण्याची प्रथा सुरू केली. संगीताचे सर्वांगीण शिक्षण एकाच ठिकाणी मिळावे, या विचाराने प्रेरीत होऊ इ.स. ५ मे १९०१ साली त्यांनी लाहोर येथे पहिले "गांधर्व महाविद्यालय" सुरू केले. नंतर सप्टेंबर, १९०८ मध्ये त्यांनी मुंबई येथे "गांधर्व महाविद्यालयाची" शाखा काढली. हळू हळू गांधर्व

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Jr.No.62759 Vidyawarta® Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-11 095

महाविद्यालयांची संख्या वाढू लागली. आज गांधर्व महाविद्यालयाचे रोपटं वटवृक्षात रूपांतरीत झाले. आजच्या संस्थागत शिक्षण पध्दतीला, विद्यापीठस्तरिय संगीत शिक्षण पध्दतीला जे महत्त्व प्राप्त झाले आहे ते त्यांच्या या प्रयत्नांमुळेच. पंडितजींनी उपदेशक वर्ग सुरू करून अनेक नामवंत शिक्षक व गायक शिष्य मंडळी तयार केली. त्यांनी संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता हिंदीमध्ये 'संगीतामृत प्रवाह' आणि मराठीमध्ये 'गांधर्व महाविद्यालय' या नावाने मासिक सुरू केले. त्यांनी साधुसंतांच्या भजनांना रागदारीत बसवून ती पुस्तकात स्वरलिपीसह प्रकाशित केली. या पुस्तकांची संख्या ६० च्या जवळपास आहे. त्यांनी अनेक संगीत परिषदांचे आयोजन केले. अशा अनेक माध्यमातून त्यांनी संगीताचा प्रचार–प्रसार केला. या सर्व कारणांमुळे त्यांना संगीतोध्दारक तथा संस्थागत शिक्षण पध्दतीचे जनक म्हणणे संयुक्तीक ठरेल.

प्रस्तावना:–

प्राचीन काळापासून ते आजतागायत संगीत शिक्षणातील अध्ययन–अध्यापनाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक बदल झालेले दिसून येतात. प्राचीन काळी गुरू–शिष्य परंपरा अस्तित्वात होती. यामध्ये शिष्याला गुरूकुलात किंवा गुरूंच्या घरी राहुन विद्या प्राप्त करावी लागत होती. नंतर घराणे पध्दती अस्तित्वात आली. यामध्ये सुध्दा गुरू–शिष्य परंपरेप्रमाणेच संगीताचे शिक्षण दिल्या जायचे. आता आधुनिक काळात संस्थागत शिक्षण पध्दती प्रचारात आहे. संस्थागत शिक्षण पध्दतीमध्ये संगीत विद्यालये, महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण आदिंचा समावेश होतो. संस्थागत शिक्षण पध्दतीचे सर्व श्रेय संगीतोध्दारक पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांना जाते. इतर विषयांप्रमाणे संगीत विषयही क्रमवार पध्दतीने शिकविला जाऊ शकतो, त्याच्या परीक्षा असू शकतात हे त्यांनी प्रयोगातून सिद्ध केले. त्यांनी संशोधनपूर्वक एक स्वरलिपी विकसीत केली. या स्वरलिपीला 'पलुस्कर स्वरलिपी पध्दती' असे संबोधल्या जाते. पंडितजींनी संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता महत्त्वपूर्ण असे योगदान दिले आहे. त्यांच्या जीवन कार्याचा व त्यांनी संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता केलेल्या योगदानाचा आढावा येथे घेण्यात आला आहे.

जन्म, बालपण व शिक्षण:–

पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचा जन्म इ. स. १८ ऑगस्ट १८७२ मध्ये कुरूंदवाड येथे झाला. त्यांचे वडील कीर्तनकार होते. त्यामुळे बालपणापासूनच त्यांच्यावर संगीताचे संस्कार होत गेले. लहानपणी त्यांच्या आयुष्यात अपघात घडून आला व या घटनेमुळे त्याच्या संपूर्ण जीवनालाच वेगळी कलाटणी मिळाली. कुरूंदवाड संस्थानातील दत्ताचे विशेष महत्त्वाचे आणि प्रसिध्दीचे स्थान नरसोबाची वाडी येथे दत्त जयंती मोठ्या उत्साहात साजरी केल्या जात असे. गावातील सर्व लहानथोर मंडळी या या उत्सवात मोठ्या उत्साहाने भाग घेत. गावात दत्ताच्या पालखीची मिरवणूक निघत असे. या मिरवणुकीपुढे शोभेची दारू उडविण्याचा प्रघात होता. या समारंभात रोषणाई व दारूकाम चालू असतांना एकदम स्फोट होऊन लहानग्या विष्णुच्या तोंडावर दारूकामाची दारू (बारूद) उडाली आणि डोळ्यांना इजा होऊन ते अधू झाले. "शालेय शिक्षण घेणे कठीण आहे, तेव्हा मुलास गायन शिकवा" हा डॉक्टर भडभडे यांचा सल्ला प्रमाण मानून इ. स. १८८७ साली मिरज येथील ग्वाल्हेर घराण्याचे श्रेष्ठ गायक पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्याकडे त्यांना पाठविण्यात आले. कुशाग्र बुध्दी, मेहनत करण्याची इच्छा आणि गुरूभक्ती यामुळे लहानगे पलुस्कर बाळकृष्णबुवांचे आवडते शिष्य बनले. त्यांना बाळकृष्णबुवांकडे इ. स. १८८७ ते इ. स. १७९६ अशी सलग ९ वर्षे तालीम मिळाली.

संगीताला मानाचे स्थान मिळवून देण्याची प्रेरणा:–

संगीताच्या तालीम दरम्यान एक गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली की, समाज संगीतकारास योग्य तो मान देत नाही. त्यांच्या कलेचा आदर करत नाही. कलाकारांना खालच्या नजरेने पहात. अर्थात या परिस्थितीत तत्कालीन राजकीय परिस्थिती व काही गायक–वादकही कारणीभूत होतेच. त्यामुळे मध्यमवर्गीय व उच्च समाज आपल्या मुला–मुलींना या कलेकडे वळण्यास विरोध

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-11 | 096
ISSN: 2319 9318

करीत. पं.पलुस्करांनी ही परिस्थिती बदलण्याचे ठरविले. जनमानसात मानाचे स्थान मिळवायचे असेल तर गायक हा सदाचारी, स्वाभिमानी, निर्व्यसनी आणि स्वतःच्या कलेत परिपूर्ण असला पाहीजे; ही खूणगाठ त्यांनी मनाशी बांधली. तसेच संगीत विद्येचे हे लोण सामान्य जनतेपर्यंत पोचवले पाहिजे, हे ही त्यांनी ठरवले.

संगीताच्या प्रचार–प्रसारार्थ भ्रमंती:–

संगीताच्या प्रचार–प्रसार करण्यासाठी इ. स. १८९६ साली त्यांनी मिरज सोडले. भ्रमंती सुरू झाली. हळूहळू लोक त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे, गाण्याकडे आकर्षित होऊ लागले. या दरम्यान त्यांनी 'पंजाब' हे आपले कार्यक्षेत्र म्हणून निवडले.

संगीताच्या प्रचार–प्रसारासाठी केलेले कार्य आणि योगदान:–

संगीताचे सर्वांगीण शिक्षण एकाच ठिकाणी मिळण्याची सोय होण्यासाठी एक संस्था असणे आवश्यक आहे, या विचाराने प्रेरीत होऊ इ.स. ५ मे १९०१ साली त्यांनी लाहोर येथे पहिले "गांधर्व महाविद्यालय" सुरू केले. पहिल्यापासूनच अनेक विद्यार्थी त्यांच्याकडे होते. ही संस्था आता वाढू लागली. त्यांनी संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता हिंदीमध्ये 'संगीतामृत प्रवाह' मासिक सुरू केले. सप्टेंबर, १९०८ मध्ये त्यांनी मुंबई येथे "गांधर्व महाविद्यालयाची" शाखा काढली. 'गांधर्व महाविद्यालय आणि पं.पलुस्कर' हे समीकरणच झाले. 'संगीतामृत प्रवाह' या हिंदी मासिकाच्या धर्तीवर मुंबईत मराठीमध्ये 'गांधर्व महाविद्यालय' या नावाने मासिक सुरू केले. हळू हळू गांधर्व महाविद्यालयांची संख्या वाढू लागली. आपल्या प्रत्येक कतर्त्ववान विद्यार्थ्यांवर त्यांनी एका–एका विद्यालयाची जबाबदारी सोपवली.

पं. पलुस्कर यांची शिष्य परंपरा:–

श्री. श्रीकृष्ण हेर्लेकर, श्री. बळवंतराव काणे, पं.नारायणराव व्यास, पं.शंकरराव व्यास, पं.ओंकारनाथ ठाकूर, पं.वामनराव पाध्ये, प्रा. बी. आर. देवधर, पं. विनायकबुवा पटवर्धन, पं.लक्ष्मणराव बोडस आणि स्वतःचे पुत्र पं.डी.व्ही. पलुस्कर हे अखिल भारतीय कीर्तीचे गायक त्यांचेच शिष्य होत. त्यांनी गुरूआज्ञा प्रमाण मानून संगीत विद्यालयातून हजारो शिक्षक, गायक तयार केले.

पं. पलुस्कर यांची ग्रंथसंपदा:–

पलुस्करांनी पाश्चात्य नोटेशनच्या धरतीवर संशोधनपूर्वक स्वतःची एक स्वरलिपी विकसीत केली तिला 'पलुस्कर स्वरलिपी पध्दती' असे म्हणतात. त्यानुसार त्यांनी संगीतावर अनेक पुस्तके छापून प्रसिध्द केली.

यामध्ये–

१) संगीत बालबोध
२) संगीत बालप्रकाश (३ खंड),
३) संगीत–तत्त्व–दर्शक
४) राग–प्रवेश
५) भजनामृतलहरी (साधुसंतांची भजने रागदारीत बसवून स्वरलिपीसह ६० पुस्तकांचे प्रकाशन)

इत्यादी ग्रंथांचा समावेश आहे.

आध्यात्मिकतेकडे ओढ व मृत्यू:–

'रघुपती राघव राजा राम' या भजनामुळे पंडिजी महात्मा गांधींच्या जवळ आले. त्यांची आध्यात्मिकतेकडे ओढ वाढली आणि ३० सप्टेंबर १९२२ रोजी नाशिक, पंचवटी येथे 'श्री राम नाम आधार आश्रमाची' स्थापना करून संपूर्ण आयुष्य राम नाममध्ये अर्पण केले. अशा या गायनाचार्याने शेवटी रामनामाचा जप करीत वयाच्या ५९ व्या वर्षी मिरज येथे इ.स. २१ ऑगष्ट १९३१ रोजी आपले प्राण सोडले.

निष्कर्ष:–

पं. विष्णु दिगंबर पलुस्करांचे संगीताच्या प्रचार–प्रसारार्थ विशेष उल्लेखनीय असे योगदान आहे. उपरोक्त विवेचनावरून खालील प्रकारचे निष्कर्ष निघतात.

१) समजाता संगीताला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तसेच संगीताचे पवित्र असे वातावरण निर्माण केले.

२) सार्वजनिक ठिकाणी तिकीट लावून जलसे आयोजित करण्याची मूळ कल्पना त्यांचीच. ही सार्वजनिक जलशाची पध्दत पुढे सर्वत्र रूढ व लोकप्रिय झाली.

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-11 | 097
ISSN: 2319 9318

३) त्यांच्या सांगितीक योगदानमुळे संगीताला 'सन्माननीय करिअर/व्यवसाय' म्हणून मान्यता मिळाली.

४) संस्थागत शिक्षण पध्दतीचे जनक असून इतर विषयांप्रमाणे संगीत विषयही क्रमवार पध्दतीने शिकविला जाऊ शकतो, त्याच्या परीक्षा असू शकतात हे त्यांनी प्रयोगातून सिद्ध केले.

५) पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी अत्यंत परिश्रमाने आपली स्वत:ची स्वरलिपी तयार करून त्यामध्ये विविध संगीत तज्ज्ञांच्या बंदिशी लिपीबध्द केल्या. आज आपण या स्वरलिपीच्या माध्यमातून पुढील पीढीकरिता अनेक बंदिशींचे जतन करून ठेवू शकतो त्यामुळे संगीताच्या प्रसार–प्रसारात पं. पलुस्कराचे हे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१) संगीत विशारद, संपादक लक्ष्मीनारायण गर्ग, हाथरस प्रकाशन, हाथरस (उ.प्र.)
२) हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत, चित्ररेखा देशमुख, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबद, महाराष्ट्र.
३) संगीत शास्त्राचे गाईड, अरविंद गजेंद्रगडकर, द्वितीय आवृत्ती, पुणे
४) विष्णु दिगंबर पलुस्कर, वि.रा. आठवले, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, चौथी आवृत्ती २०१३, नवी दिल्ली,
५) लघुपट–पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर, फिल्म डिवीजन, पुणे
६) www.wikipedia.com

❑❑❑

21

आंतरराष्ट्रीय नैतिकता, स्वरुप व भवितव्य

प्रा.डॉ. मानवते उत्तम हुसनाजी
के.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर ग्रामीण कॉलेज,
हनेगाव, ता.देगलूर, जि.नांदेड

****

प्रस्तावना :

राजकारण आणि नैतिकता यांचा संबंध असतो का? आंतरराष्ट्रीय नैतिकता याचा अभ्यास करतांना असा प्रश्न आपल्या मनात उपस्थित झाल्याशिवाय राहत नाही. या बाबतीत अनेक विचारवंतानी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. कार्हीनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नैतीकतेचा संबंध असतो तर काहीना नसतो असे विचार व्यक्त केले आहेत. कॉम्ट आणि विल्सन यांनी एका बाजूने विचार मांडलेत तर मॅकेव्हली आणि व्हॉब्ज यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नितीमतेचा संबंध येत नाही अशी भूमिका मांडली आहे. पण या दोन्ही टोकामध्ये काही विचारवंतानी मध्यममार्गी भूमिका सुध्दा स्विकारली आहे. नितीमता ही दोन प्रकारची असू शकते. एक व्यक्ती म्हणून आणि दुसरी राजकारणी म्हणून व्यवहारामध्ये व्यक्तीचे आचरण हे वेगळया प्रकारचे असते तर राजकारणात वेगळया स्वरुपाचे राजकारण यश प्राप्त करण्यासाठी कोणत्याही थराला जाण्याची व्यक्तीची शक्यता असते. ज्या नियमात बसू शकत नाहीत. या दोन टोकाच्या मध्ये मध्यम वर्गाची भूमिका कशा प्रकारची असते. याचाही विचार होणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अनेक देशाचे त्यातील पंथाचे राजकीय तत्वज्ञ राजकारणाच्या गरजा आणि निरपराध अशी नितीमत्तेची कल्पना या दोन्ही गोष्टीची जुळवणूक कशा प्रकारे करता येईल, त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नैतिकता, म्हणजे काय तिचे स्वरुप कशा प्रकारचे असते आणि आंतरराष्ट्रीय नैतिकतेचे भवितव्य कशा प्रकारचे आहे यांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

(१) उद्देश :

१. आंतरराष्ट्रीय नैतीकता म्हणजे काय? ते समजून घेणे.
२. आ.नैतिकतेचे स्वरुप समजून घेणे.
३. आ.नैतिकतेचे भवितव्य जाणून घेणे.

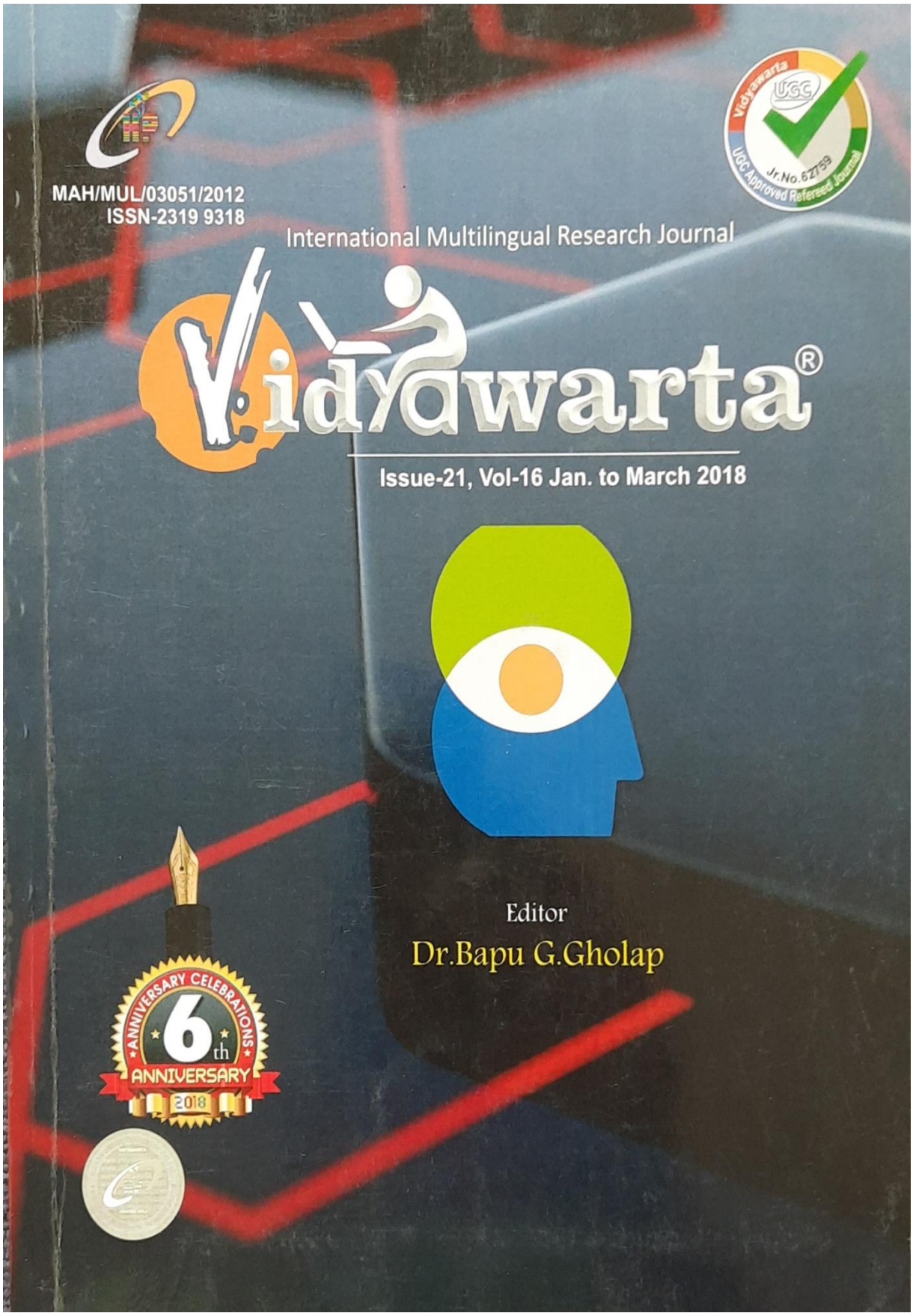
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
International Multilingual Research Journal
Vidyawarta®
Issue-21, Vol-16 Jan. to March 2018
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
6th ANNIVERSARY
2018

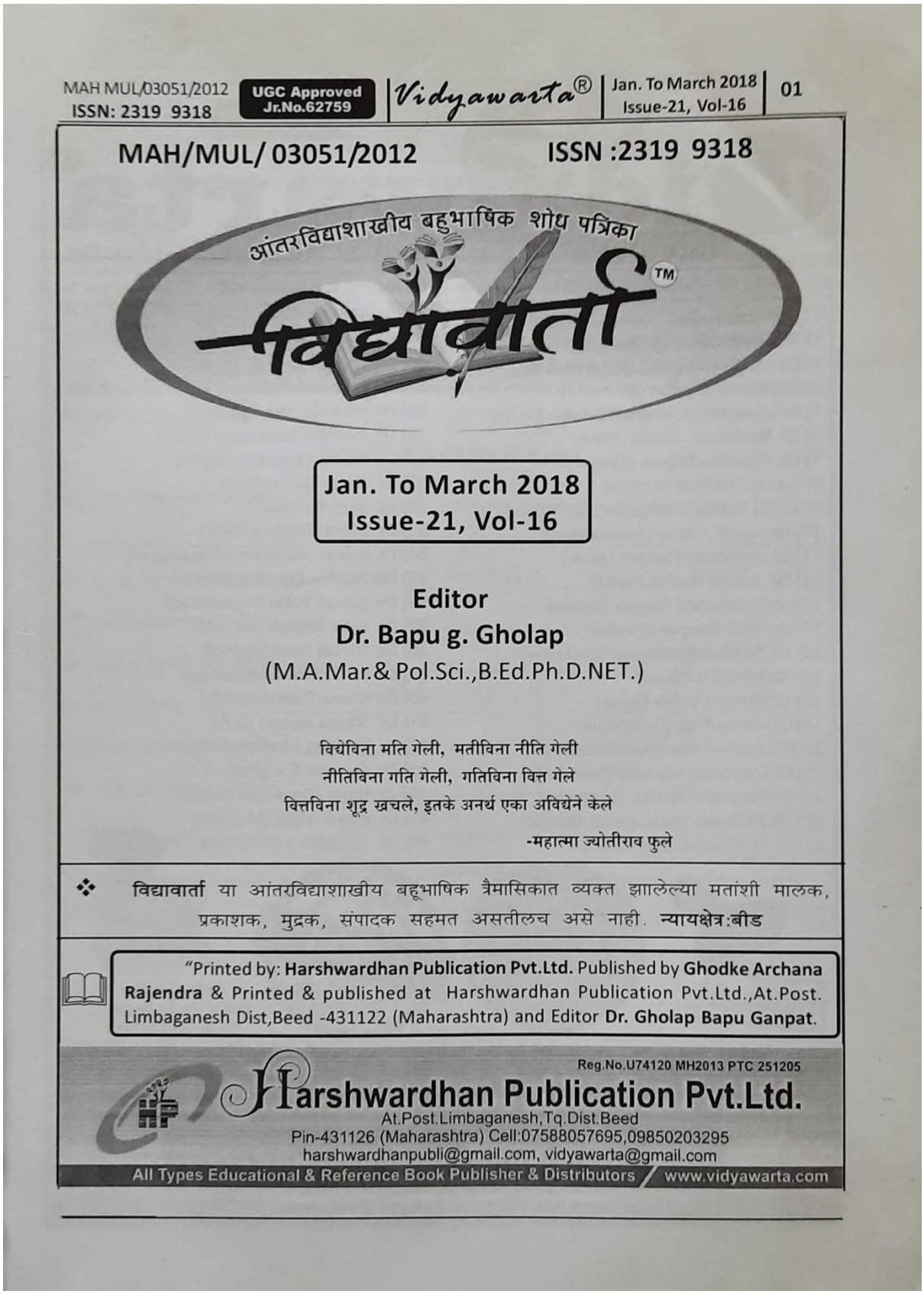

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-16

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 07
ISSN: 2319 9318

14) Agrarian crisis an emerging challenge for the Indian agricultural society
Priya Singh, Allahabad || 72

15) The Behaviour of online Investors in Secondary Market A Study in Gorakh...
Dr. Amar Nath Tiwari, Gorakhpur, Uttar Pradesh || 78

16) IMPACT OF GOVERNMENT INITIATIVES ON CHILD LABOUR ISSUES: A STUDY IN INDIA
Dr P. VijayaKumar & Dr S.VijaySekhar Raju, Anantapuramu || 85

17) ७३ व्या घटना दुरूस्तीनंतर महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत व्यवस्था
प्रा. बबन आमले, जि. औरंगाबाद || 91

18) ज्ञानेश्वरांचे पसायदान - एक समीक्षण
डॉ.शशिकांत नवनाथ बांगर, संगमनेर || 94

19) शिक्षक प्रशिक्षण गुणवत्ता विकास संदर्भात चिकीत्सक अध्ययन
डॉ. आशा म. धारस्कर–भावसार, अकोला || 97

20) महात्मा ज्योतीराव फुले : कृतिशील समाजसुधारक
स.प्रा. शांतीलाल सांडू गायकवाड, जि औरंगाबाद || 100

21) संगीतातील दुर्लक्षित प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती
प्रा.अनिल प्रल्हाद निंबाळकर, अकोला (महाराष्ट्र) || 102

22) 'एका गर्भाशयाची गोष्ट' सामाजिक समस्येला थेट भिडणारी कादंबरी
प्रा.पोटे गवराम नाना, जि.सातारा || 106

23) कृष्णा अग्निहोत्री की कहानियों में नारी के विभिन्न रूप
एस. विजया, वरंगल, तेलंगाणा || 110

24) सूरसागर और जनवादी संस्कृति
डॉ. हरिणी रानी आगर, बिलासपुर (छ.ग.) || 113

25) 'हिंदी आत्मकथा में महिलाओं का योगदान'
प्रा. डॉ. भानुदास आगेडकर, वाई || 117

26) भवानीप्रसाद मिश्र के काव्य में प्रेमसंवेदना
ड़ा. हरदीप कौर, होशियारपुर || 122

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 0102

जीवन व्यवहारात महत्वपूर्ण कामगिरी बजावीत असून हि महाराष्ट्रात किंवा माझ्या हिंदुस्तानात दुर्लक्षित राहिलेली जमात म्हणजे शेतकरी वर्ग होय, शेतकरी सुखी तर जग सुखी असे सतत म्हटल्या जाणाऱ्या कृषी संस्कृतीच्या वारसा सांगणाऱ्या आपल्या देशात किंवा महाराष्ट्रात आजही वर्तमान काळात शेती व शेतकरी यांची दयनीय अवस्थाही हि वस्तू स्थिती आहे. म्हणून शेतकऱ्याच्या असुडाच्या केंद्रस्थानी सामान्य शुद्र शेतकरी तो अन्याय लुबाडालुकीपासून मुक्त कसा होईल त्यांचे जीवन सुखी समाधानी कसे होईल याची चिंता महात्मा ज्योतीराव फुले यांना आहे. म्हणून शेतकऱ्याचा असूड चा जर काही संदेश असेल तर तो हाच आहे, कि कष्टकऱ्याच्या घरात लक्ष्मी नांदावी हेच फक्त न्यायाला धरून आहे. महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या भाषेत बोलायचे झाल्याचे हेच सार्वभौम सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे समग्र वाङ्मय : धनंजय कीर

२) महात्मा फुले एक मुक्त चिंतन — प्रा.जी.ए. उगले.

३) महात्मा फुले शैक्षणिक विचार व कार्य : दिलीप सुरवाडे (संपादक)

४) महात्मा फुले समग्र वांङ्मय : डॉ. य.दि. फडके (संपादक)

५) सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक : डॉ. प्रल्हाद लुलेकर (संपादक)

❑❑❑

21

संगीतातील दुर्लक्षित प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती

प्रा.अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,
सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय,
अकोला (महाराष्ट्र)

****

सारांश :—

भारतीय संगीतामध्ये संशोधनाची परंपरा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. प्रचीन काळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत भारतीय संगीतामध्ये विविध विषयांवर संशोधन कार्य झाले आहे.उदा. संगीताची उत्पत्ती कधी, कोठे आणि कशी झाली?, भारतीय संगीताचा विकास कसा झाला? त्याचे मूळ काय?, भारतीय संगीताचा इतिहास, लोकसंगीतामधून भारतीय संगीताचा विकास कसा झाला?,संगीतातील विविध घराणी, उत्पत्ती आणि विकास, विविध प्रांतातील लोकसंगीत, लोकसंगीताचे स्वरूपआणि परंपरा, संगीतातील महान विभुतींची चरित्रे आणि त्यांचे योगदान, भारतीय संगीतातील निवडक बंदिशीं मधील सौंदर्यशास्त्र, संगीताच्या प्रचार—प्रसाराकरिता क्षेत्रीय सांगितीक योगदान व भूमिका,राग—रस निष्पत्ती आणि मनावर होणार परिणाम, चित्रपट संगीतकार, चित्रपट गीतं, विविध स्वर वाद्यांची उत्पत्ती आणि विकास, संगीतातील तुलनात्मक, समीक्षणात्मक, विश्लेषणात्मक, टीकात्मक अशा नानाविध स्वरूपात संगीत या विषयात संशोधन कार्य झालेले आहे. हे शोधकार्य १) ऐतिहासीक संशोधन पद्धती २) चिंतनप्रधान संशोधन प्रद्धती ३) वर्णनप्रधान किंवा वर्णनात्मकसंशोधन पद्धती ४) सर्वेक्षण संशोधन पद्धती ५)प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती ६) अनुभवात्मक किंवा धारणात्मक संशोधन पद्धती आणि ७) तुलनात्मक संशोधन पद्धती या संशोधनाच्या विविध पद्धतीं

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 0103

मध्येझाल्याचे दिसून येते. उच्च शिक्षणामधील संगीत संशोधन विषयांच्या यादीचे सूक्ष्मपणे अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की, संगीत संशोधनाच्या ज्यापद्धती आहेत. त्यातील १) ऐतिहासीक २) वर्णनात्मक ३) चिंतनप्रधान तसेच ४) तुलनात्मक या संशोधन पद्धती मध्ये विपूल प्रमाणातसंशोधन झाल्याचे दिसून येते. परंतु प्रयोगप्रधान (प्रयोगावर आधारित) पद्धतीमध्ये संशोधन अत्यंत अल्प प्रमाणात झाले आहे, असे दिसून येते. त्यामुळेच वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, उच्च शिक्षणामधील संगीत संशोधन पद्धती मधील प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती दुर्लक्षित राहिली आहे; असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

प्रस्तावना :—

'गरज' ही शोधाची जननी मानल्या गेली आहे. आदिमानव ते आजच्या आधुनिक युगातील मनुष्य त्याचे ज्वलंत उदाहरण होय. 'गरज आणि शोध' या संदर्भातील न्युटनचे उदाहरण उद्बोधक ठरेल. झाडाचा आंबा जेव्हा खाली पडला तेव्हा न्युटनच्या मनात कुतूहल निर्माण झाले. तो वर आकाशाच्या दिशेने दगड व इतर वस्तू फेकायला लागला तेव्हा त्या वस्तूसद्धा खाली जमिनीवरच पडायला लागल्या. त्यातून न्युटनचे कुतूहल आणखी वाढले. वर फेकलेली वस्तू खालीच का येते? या प्रश्नाने तो वेडापीसा झाला. त्याने अनेकांना हा प्रश्न विचारला; परंतु त्याला समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही. त्याने आपल्या वडिलांना हाच प्रश्न विचारला तेव्हा, ''तू याचे उत्तर शोधलं पाहीजे, यामागे निश्चित काही तरी कारण असले पाहीजे'', असे उत्तर न्युटनला मिळाले. निश्चित कारण काय बरे असू शकेल? हा एकच प्रश्न! या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याची गरज त्याला भासली आणि त्यावर त्याने खूप चिंतन, मनन, अभ्यास केला. प्रश्नाचे उत्तर शोधून काढण्याची जिद्द, चिकाटी यातून न्युटनने 'गुरूत्वाकर्षणा'चा शोध लावला. सांगायचे तात्पर्य शोध म्हणजे शोधाचे मुख्य कारण, निर्माण झालेले प्रश्न आणि त्याची उत्तरे प्राप्त करणे होय. संगीत विषयातही अनेक बाबींवर अशाच प्रकारची जिज्ञासा,प्रश्ने संगीत विषयाच्या अभ्यासक, संशोधकांच्या मनातनिर्माण झालीत आणि त्यांनी त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढून संगीत विषयात महत्वपूर्ण असे संशोधन कार्य केले आहे. पूर्वी प्राचीन काळी संशोधनाला निश्चित अशी दिशा नव्हती. कालांतराने संशोधनाच्या शास्त्रशुद्ध संशोधन पद्धतीचा विकास झाला आणि या संशोधन पद्धतीच्या माध्यमातूनच विविध विषयांवर संशोधन कार्य केल्या गेले आणि केल्या जात आहे.

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत शास्त्रीय संगीताचा शिस्तबद्ध स्वरूपापर्यंतचा झालेला विकास हे मानवाने केलेल्या संशोधनाचे फलीत आहे. 'संगीत' या विषयाला विद्यापीठस्तरावर पदवी आणि उच्च शिक्षणासाठी मान्यता मिळाल्यानंतर संगीतातील संशोधनात लक्षणीय अशी वाढझाली. संगीत विषयामध्ये आजपर्यंत अनेकांनी अनेक विषयांवर संशोधनकार्य केलेले आहे.त्यातल्या त्यात संशोधन हे ऐतिहासीक, विश्लेषणात्मक, वर्णणात्मक आणि तुलनात्मक या पद्धतींवरच खूप जास्त प्रमाणात झाले आहे. प्रयोगात्मक किंवा प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीमध्ये खूप कमी प्रमाणात संशोधन झाले आहे.हे संशोधन मर्यादित स्वरूपात आहे. त्यामुळेच प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती एक प्रकारे दुर्लक्षिल्या गेली असे वाटते.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :—

सदर शोध निबंधाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत—

१) संगीतातील विविध संशोधन पद्धती कोणत्या आहेत याचा आढावा घेणे.

२) प्रयोगप्रधान किंवा प्रयोगात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रचार—प्रसार करणे व चालना देणे.

३) नवीन ताल—स्वर वाद्य निर्मिती तसेच ध्वनीशास्त्रविषक विषयांवर संशोधन करण्याकरिता संशोधकांना प्रोत्साहीत करणे.

संशोधन पध्दती :—

या शोध निबंधाकरिता 'सर्वेक्षण संशोधन पद्धती' अवलंबवून त्याचे विश्लेषण करून निष्कर्ष प्राप्त केला आहे.

संशोधनाची आवश्यकता व वैशिष्ट्ये :—

'अशी माहिती जी अद्यापपर्यंत प्रकाशात आली नाही आणि त्या माहितीचा, त्या शोधाचा इतरांना लाभ मिळावा, याकरिता संशोधनाची आवश्यकता आहे.'

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 0104
ISSN: 2319 9318

संगीतोद्धारक पं.विष्णु दिगंबर पलुस्करहे संगीत विषया मध्येसंशोधनाची आवश्यकतानमूद करताना म्हणतात, ''संगीतात शास्त्रीय संशोधन झाले पाहिजे. दीपरागाने दिवे लागतात, मेघमल्हाराने पाऊस पडतो या तऱ्हेच्या अख्यायिकांचे शास्त्रीयदृष्टीने परिक्षण झाले पाहिजे आणि त्यांच्यामागचे रहस्य समजले पाहिजे. राग–रागिण्या आणि त्या गाण्याची वेळ यांचा मानसशास्त्रीयदृष्टया काही संबंध आहे काय? किंवा केवळ परंपरागत कल्पनांनुसार ही पद्धत चालू आहे, जुन्या संगीततज्ज्ञांनी स्वरांना दिलेले रंग व 'कोकिळ पंचमात गाते' अशा तऱ्हेने निरनिराळ्या पशु–पक्ष्यांच्या आवाजांना दिलेले स्वराचे नाव वगैरे गोष्टींमागे काही शास्त्रीय सत्य आहे की काय? अशा निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा होऊन त्याबद्दल संशोधन झाले पाहिजे'' **(विष्णु दिगंबर पलुस्कर, लेखक वि.रा. आठवले, नॅशनल बूक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली चौथी आवृत्ती, २०१३ पृष्ठ क्र. २६)**

वरील विवेचनावरून संशोधनाची आवश्यकता लक्षात येते.

संशोधनाची वैशिष्ट्ये :–

संशोधनाची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत–

१) संशोधन हा ज्ञानाचा शोध आहे.

२) संशोधनामुळे समस्येचे उत्तर सापडते.

३) संशोधनासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा व नवीन ज्ञानाचा उपयोग केला जातो.

४) संशोधन हे काळजीपूर्वक व पद्धतशीरपणे केलेली अभ्यासात्मक प्रक्रिया आहे.

५) संशोधन ही प्रक्रिया घाईगडबड न करता शांत चित्ताने करावयाची अध्ययन प्रक्रिया आहे.

६) संशोधनासाठी सुरूवातीला गृहीत कृत्य निश्चित केली जातात आणि त्यावर उपाय–योजना सुचविली जाते.

७) संशोधनासाठी समंक (माहिती व आकडेवारी) गोळा केली जाते.

'संशोधन' या शब्दाचा अर्थ :–

'संशोधन' हा इंग्रजी भाषेतील 'त्मेमंतबी' या शब्दाचा मराठी भाषेतील पर्यायी शब्द आहे. रिसर्च म्हणजे (रि + सर्च) पुन्हा पुन्हा शोध घेणे होय.

''संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञान शाखेत किंवा विषयात नवीन तत्त्वे अथवा तथ्य शोधण्यासाठी आणि जुनी तथ्ये अथवा तत्त्वे यांचे पुन्हा पुन्हा परिक्षण करण्यासाठी केलेल्या चिकित्सक व पध्दतीशीर अभ्यास होय.''

संशोधनाच्या परिभाषा किंवा व्याख्या :–

१) ''एखाद्या समस्येवर उत्तर शोधण्यासाठी विज्ञान पध्दती आणि तंत्राद्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे आणि समंकाचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन केल्यानंतर नवीन तथ्यांचा शोध घेऊन विविध घटकातील कार्य कारण संबंधीच्या आधारे सर्वसामान्य सिद्धांत आणि नियमांचे प्रतिपादन करणारी प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय.''

२) ''संशोधन हे एखाद्या विषयाशी संबंधित असून या विषयाचा सखोल अभ्यास व अध्ययन करून त्याचे योग्य ते निष्कर्ष काढणे म्हणजे 'संशोधन' करणे होय.''

३) वेबस्टरच्या शब्दकोशानुसार – ''संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञानशाखेत नवीन तत्त्वे अथवा तथ्ये यांचे पुन्हा पुन्हा परिक्षण करण्यासाठी केलेला चिकित्सक व पध्दतशीर अभ्यास होय.''

संशोधन संदर्भात विविध शास्त्रज्ञांची मते –

रेडमॅन आणि मॉरी यांच्या मते – ''नवीन ज्ञानाची प्राप्ती करण्यासाठी व्यवस्थितरित्या केलेले प्रयत्न म्हणजे संशोधन होय.''

पी. एम. कूक यांच्या मते – ''संशोधन एखाद्या समस्येचे प्रामाणिक, सांगोपांग तथा विश्वसनीयरित्या जाणीवपूर्वक आणि जबाबदारीने केलेले शोध कार्य होय''.

मॉझर यांच्या मते –''सामाजिक घटना व सामाजिक समस्यांच्या बाबतीत नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या उद्देशाने केलेले क्रमबध्द संशोधन म्हणजे संशोधन पध्दती होय.''

संशोधनाचे मुख्य प्रकार :–

संशोधनाचे मुख्य दोन प्रकार मानल्या गेले आहेत. ते खालील प्रमाणे आहेत –

१) **सोपाधी** – उपाधी मिळविण्याच्या दृष्टीने केलेले संशोधन कार्य. आणि

२) **निरोपाधी** – कुठलीही पदवी किंवा अपेक्षा न

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 0105

बाळगता केलेले संशोधन कार्य.

संशोधनाचे कार्य अनादिकालापासून निरंतर होत आलेले आहे आणि होत राहील, यात तीळमात्र शंका नाही. आजच्या आधुनिक उच्च शिक्षणामध्ये सोपाधी आणि निरोपाधी या दोन्ही प्रकारांमधून वेग–वेगळ्या विषयांमध्ये संशोधन कार्य झाले आहे. 'सोपाधी' या प्रकारांतर्गत अत्याधिक प्रमाणात विविध विषयांमध्ये संशोधन कार्य झालेले आहे आणि होत आहे. या अनेक विषयांमध्ये 'संगीत' या विषयाचादेखील समावेश असून संशोधनाच्या पद्धती वापरून संगीताच्या अभ्यासक, संशोधकांनी संशोधन कार्य केले आहे. संगीत संशोधनाच्या मुख्य पद्धती खालील प्रमाणे आहेत. –

संगीत संशोधनाच्या मुख्य पद्धती:–

संगीत संशोधनाच्या पद्धती खालील प्रमाणे आहेत –

१) ऐतिहासीक संशोधन पद्धती २) चिंतनप्रधान संशोधन प्रद्धती ३) वर्णनप्रधान किंवा वर्णनात्मक संशोधन पद्धती ४) सर्वेक्षण संशोधन पद्धती ५) प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती ६) अनुभवात्मक किंवा धारणात्मक संशोधन पद्धती आणि ७) तुलनात्मक संशोधन पद्धती या संशोधनाच्या विविध पद्धती आहेत. संशोधनाच्या या पद्धती महत्त्वाच्या आणि समान असून अभ्यासविषयाच्या प्रकृतीप्रमाणे त्यांची निवड करण्यात येते.उदा.संगीताची उत्पत्ती कधी, कशी, आणि कोठेझाली?, संगीताचा इतिहास, संगीताचा विकास, संगीतातील सौंदर्य, संगीताची परंपरा, संगीतातील घराणी, क्षेत्रीय लोकसंगीत, लोकगीत, संगीतातील महान विभुतींची चरित्रे आणि त्यांचे योगदान, निवडक बंदिशीतील सौंदर्य, क्षेत्रीय सांगितीक योगदान व भूमिका, तुलनात्मक, समीक्षणात्मक, विश्लेषणात्मक, टीकात्मक अशा नानाविध स्वरूपात उच्च शिक्षणामधील संगीत या विषयात संशोधन कार्य झालेले आहे. या उच्च शिक्षणामधील संगीत संशोधन विषयनिहाय यादीचे सूक्ष्मपणे अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की, संगीतातील संशोधनाच्या ज्या विविध पद्धती आहेतत्यातील प्रयोगप्रधान (प्रयोगावर आधारित) पद्धती मध्ये संशोधन अत्यंत अल्प प्रमाणात झाले असे दिसून येते. त्यामुळेच या संशोधन पद्धतीमध्ये सर्वाधिक संशोधन झाले पाहीजे, असे वाटते. त्यामुळेच प्रयोग प्रधान संशोधन पद्धतीची येथे सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे.

प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती:–

जिज्ञासा किंवा ज्ञान संपादन करणे ही मानवाची एक मुलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे तो आपल्या ज्ञानेंद्रीयांचा उपयोग करीत असतो. एखाद्या विषयासंबंधी किंवा घटनेसंबंधी अधिकाधिक ज्ञान मिळविणे आणि त्याची अधिकाधिक कारणमिमांसा करणे म्हणजे संशोधन होय. बुद्धी, निष्ठा आणि व्यावहारिक प्रश्नांची आणि समस्यांची शास्त्रीय पध्दतीद्वारे समाधानकारक उत्तर शोधून काढण्याचा 'संशोधन' हा एक प्रवाह आहे. कारण संशोधन कार्य कधीच संपत नसते. अशा प्रकारे संशोधन हा सतत नव्याचा शोध घेण्याचा एक व्यवस्थित व संघटीत प्रयत्न आहे.

प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती ही विज्ञानाशी निगडीत आणि विज्ञानाकरिता उपयुक्त अशी संशोधन पद्धती आहे. संगीत हा विषयसुद्धा विज्ञानाशी निगडीत असा विषय आहे म्हणूनच याला 'संगीतशास्त्र' असे म्हणतात. उदा. स्वरांची कंपन संख्या किंवा आंदोलने जसे– सा–२४०, म–३२०, प–३६० इत्यादी. संगीतातील 'श्रुतिशास्त्र' किंवा 'आवाज साधना शास्त्र' हे विज्ञानाशी जुळलेले आहे.

प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीमधील संशोधनाची आधुनिक उदाहरणे:–

१) डॉ.विद्याधर गोपाळ ओक यांनी हार्मोनियम या इक्विटेपर्ड पाश्चात्य वाद्यावर संशोधन करून तसेच २२ श्रुतींची अचूक जागा व कंपनसंख्या निर्धारित करून पारंपारिक हार्मोनियममध्ये सुधारणा करून 'भारतीय २२ श्रुतींची हार्मोनियम', '२२ श्रुतींचा मेरॅलोफोन', '२२ श्रुतींची वीणा' ही वाद्ये तर 'म्युझिकल फ्रीक्वेंसी ॲनलायझर' हे उपकरण विकसीत केले.

२) पं.विश्वमोहन भट यांनी 'गिटार' या वाद्यावर प्रयोग करून 'मोहन वीणा' विकसीत केली.

प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीची व्याप्ती आणि क्षेत्र :–

प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीची व्याप्ती व क्षेत्र

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-16 | 0106

मर्यादित स्वरूपात आहे.

तरीसुद्धा या पद्धतीच्या माध्यमातून खालील विषयांवर संशोधन कार्य होऊ शकते.

१) नवीन स्वर आणि ताल वाद्यांचा आविष्कार करणे.

२) स्वरोच्चारणाची शास्त्र–शुद्ध पद्धत विकसीत करणे.

३) नव–राग निर्मिती.

४) स्वत:चा किंवा इतरांचामूळ आवाज कसा आहे हे ओळखून तो विकसीत करण्याकरिता 'मॉडयुल' तयार करणे.

निष्कर्ष :–

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, १) संगीत संशोधनाच्या ज्या विविध पद्धती आहेत त्यातील सर्वच पद्धतींमध्ये कमी–अधिक प्रमाणात संशोधन कार्य झाले आहे. परंतु प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीमध्ये नगण्य स्वरूपात संशोधन कार्य झाल्याचे दिसून येते. २) प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धतीमधून संशोधन करण्याकरिता संशोधकाला खूप संयम पाळावा लागतो तसेच यामध्ये खूप वेळ खर्च होतो. त्यामुळेच उच्च शिक्षणामधील संगीत संशोधनातील प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती दुर्लक्षित राहिली आहे; असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) डॉ. अनया थत्ते, संगीतातील संशोधन पद्धती, संस्कार प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०१०.

२) डॉ. मृत्युंजय शर्मा व राम नारायण त्रिपाठी, संगीत मैनुअल,एच.जी. पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, पुर्नमुद्रण २००६.

३) डॉ. मनोरमा शर्मा, संगीत एवं शोध प्रविधी, हरियाणा साहित्य अकादमी, चंदीगड, १९९०

४) डॉ.विद्याधर गोपाळ ओक, २२ श्रुती, संस्कार प्रकाशन, मुंबई, २०१०

५) वि.रा. आठवले, विष्णु दिगंबर पलुस्कर, नॅशनल बूक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली चौथी आवृत्ती, २०१३

६) लक्ष्मीनारायण गर्ग, संगीत विशारद, हाथरस प्रकाशन, हाथरस (उ.प्र.)

22

'एका गर्भाशयाची गोष्ट' सामाजिक समस्येला थेट भिडणारी कादंबरी

प्रा.पोटे गवराम नाना
सहायक प्राध्यापक,
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय, तळमावले,
ता.पाटण, जि.सातारा
Affiliated by Shivaji University, Kolhapur

प्रास्ताविक–

शकील शेख यांची अलीकडेच (१८ फेब्रुवारी २०१३) प्रसिद्ध झालेली, 'एका गर्भाशयाची गोष्ट' ही कादंबरी 'स्त्रीभ्रूणहत्या' या सामाजिक समस्येवर बेतलेली आहे. समाजाची स्पंदने समजून घेऊन पुढील पिढयांना दिशा देण्याचे काम लेखक करीत असतो. स्त्रीभ्रूणहत्येचे भयावह वास्तव आज आपण अनुभवत आहोत. शकील शेख यांनी आपल्या कादंबरीत समकालीन जीवनातील अत्यंत महत्वाच्या ज्वलंत प्रश्नाची मांडणी करून उत्कट आशयाविष्कार केलेला आहे. हे त्यांच्या कादंबरीचे वैशिष्टयच नव्हे तर बलस्थान आहे.

स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार हे सनातन आहेत. भारतीय समाज पितृसत्ताक आहे. पुरूष संपत्तीधारक असतात. स्त्री लग्न होऊन पतीच्या घरी स्थलांतरीत होते. अजूनही 'मुलाला वंशाचा दिवा' मानले जाते. वाढत्या शहरीकरणामुळे मुलगाच हवा या मानसिकतेत भरच पडली आहे. अजूनही स्त्रीला 'परक्याचे धन', 'डोक्यावरचे ओझे' मानले जाते. वंशवृद्धी म्हणजे फक्त मुलगाच जन्माला यायला हवा. या मानसिकतेने हजारो निष्पाप कळया गर्भातच खुडल्या गेल्या. संभाव्य परिणाम लक्षात घेऊन स्त्रीभ्रूणहत्या होऊ नये म्हणून अनेकजण लढत आहेत. 'एका

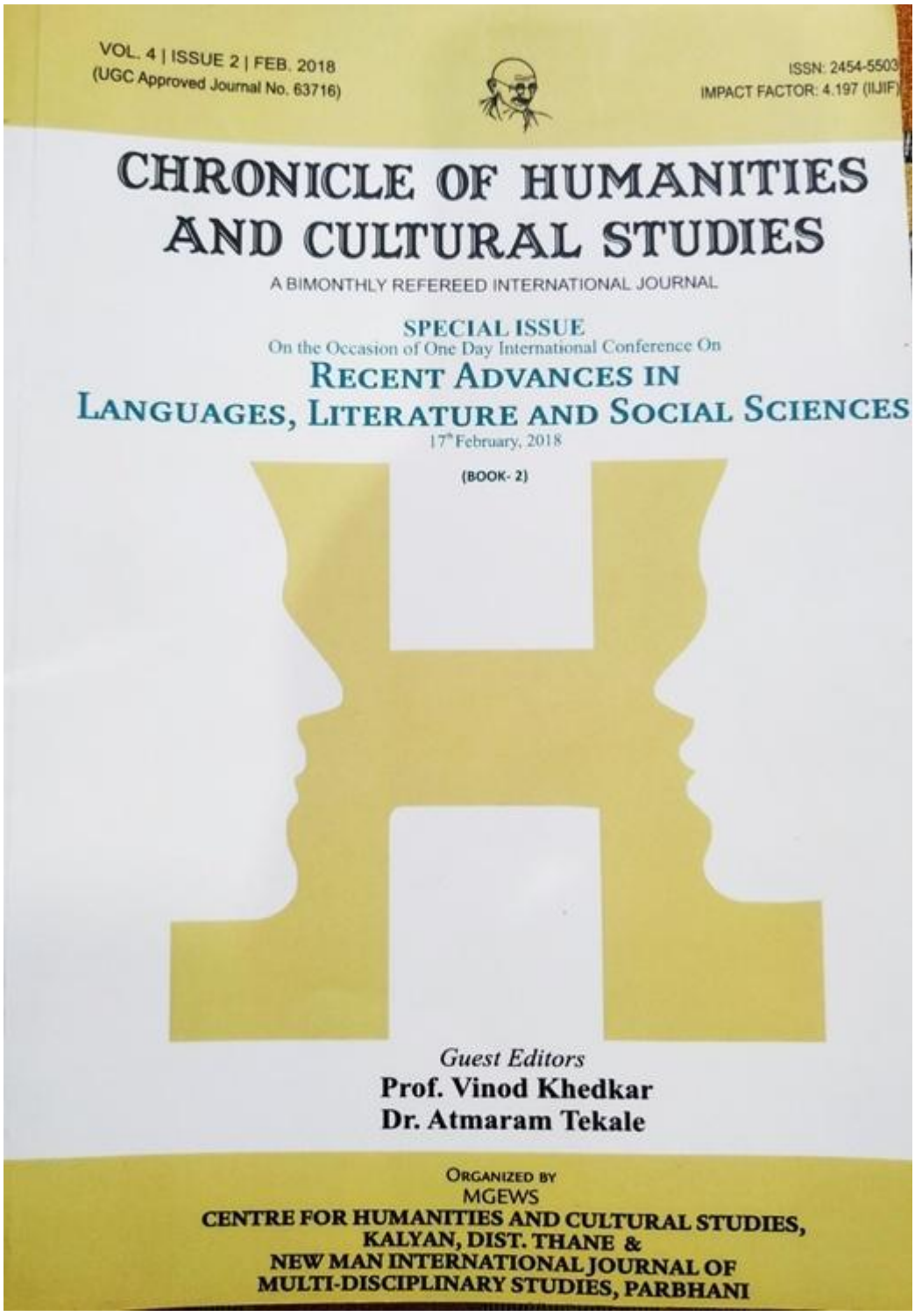
VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF)
CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day International Conference On
RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES
17th February, 2018
(BOOK- 2)
Guest Editors
Prof. Vinod Khedkar
Dr. Atmaram Tekale
ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI

CHRONICLE OF HUMANITIES & CULTURAL STUDIES (CHCS) ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

अनुक्रमणिका....

1.	डॉ. प्रभा अत्रे यांचे सांगितिक साहित्य : उद्देश आणि निर्मिती	मिताली पांडे 05
2.	महात्मा जोतीबा फुले आणि स्त्री सबलीकरण	प्रा.राऊतखेडकर महानंदा श्रीराम प्रा.डॉ.स्वाती व्ही.पाटील 07
3.	सॉक्रेटिसचे राजकीय ज्ञानज्ञान आणि लोकशाही	डॉ.रेखा रामनाथ बन 10
4.	महिला और राजकारण	प्रा. कु. सुनिता तु. राठोड 12
5.	सामाजिक कायदे व समाज कल्याण व परिवर्तनाचे एक साधन	प्रा. नवनाथ बंकट बडे 15
6.	आधुनिकीकरणातील संयुक्त कुटुंबाचे अध्ययन	डॉ. संकेत सु. काळ 20
7.	विधी संघर्ष ग्रस्त बालक एक अध्ययन	डॉ. रावसाहेब ठोके 25
8.	पर्यावरण मानसशास्त्राची ओळख	डॉ.उमाकांत गायकवाड 30
9.	उपभोक्त्यांच्या वर्तवणुकीचे सैद्धांतीक दृष्टिकोन	प्रा. एन. एस. गेडाम 33
10.	शास्त्रीय संगीत साधना व आधुनिक तंत्रज्ञान –	डॉ. विनोद व्ही. ठाकुरदेसाई 36
11.	सार्क: उत्क्रांती, परिपूर्ती व आव्हाने	प्रा. रणदिवे टी. वाय. 39
12.	**गोंड समाजाची लोककला आणि संगीत**	**प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर 42**
13.	नाट्यसंगीताचे बदलते स्वरुप	चारूदत्त गोविंद आफळे डॉ. अनया थत्ते 46
14.	उस्ताद डॉ. गुलाम रसूल (परभणी)	संजय विष्णू सांगवीकर 51
15.	सतपुड़ा के कोरकू जनजातिके प्रचलीत नृत्य प्रकार	डॉ.नारायणराव चोरे 55
16.	संविधानवाद : संकल्पना आणि तत्वे	प्रा. डॉ. राजु वनारसे, डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे 57
17.	**स्वच्छ भारत मिशन: धोरणात्मक विश्लेषण**	**प्रा. श्रीकृष्णपरिहार** प्रा. प्रवीण चव्हाण 61
18.	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	सौ.अनिता प्रेमराज गोळे 65
19.	भारतीय प्रशासन: नागरी विकासाच्या दिशेने	डॉ. कदम डी.एम. 67
20.	क्रीडा वार्ताची प्रभावक्षमता : एक अभ्यास	प्रा. उमेश रामचंद्र साडेगावकर 70
21.	ग्रामीण विकासात मनरेगाचे योगदान –एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड 74
22.	योगाची उत्पत्ती आणि ऐतिहासिक विकास	प्रा.डॉ.ए.डी.टेकाळे 77
23.	मुगलकालीन धार्मिक धोरण : एक अभ्यास	डॉ.संजय बाबुराव वाकळे 79
24.	महिला सक्षमीकरण आणि कृषीक्षेत्र	डॉ. अश्रु जाधव 82
25.	राजर्षी शाहू महाराजांचे 'स्त्री विषयक' कायद्यांचा सामाजिक अन्वयार्थ	प्रा. डॉ. सुरेश वि. घनवडे 85
26.	तकनीकी सुविधा और कृषि विस्तार	डॉ. बिरंगणे एस.एस. 88
27.	भारतीय संगीतातील परंपरा, नव्या संकल्पना व त्यांचा आस्वाद	डॉ. सुजाता व्यास 90
28.	भारतीय मतदारांचा बदलणारा दृष्टीकोन	प्रा. सुपेकर व्ही.पी. 94
29.	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि बुद्ध धम्म**	**प्रा. पाटील वंदना सांडूराव 96**
30.	लोकसंगीत और मानव जीवन	डॉ. वनिता तु. भोपत (केतकर) 99
31.	खुल्या कारागृहातील कैदयांचा पुनर्वसनात्मक अभ्यास	प्रा. विनोद बी. खेडकर 100
32.	भारतीय संगीत पर विज्ञान का योगदान	प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे 105
33.	भारतीय संगीताच्या प्रचार–प्रसाराचे सशक्त माध्यम : वारकरी संगीत	प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी 109
34.	कोरकूओं के वाद्य एवं जानकारी	प्रा.विनोद डिगांबर वानखडे 112
35.	ई–प्रशासन व ई–शासन फरक	प्रा. वितेश भारत निकते 113
36.	भारतीय तत्वज्ञानात योगाभ्यासाचे महत्व	प्रा. सौ. कुलकर्णी स्वाती ना. 115
37.	आजाद हिंद फौज में डॉ.लक्ष्मी सहगल का योगदान	डॉ. विवेकानंद ल. चव्हाण 117
38.	लोकप्रशासन का परिचय	प्रा.डॉ. पी.पी. मुंढे 120
39.	महिला सशक्तिकरण : के परिप्रेक्ष्य में महिलाओं की स्थिति	प्रा.डॉ.पुरुषोत्तम भ. मनगटे 122
40.	महिला सबलीकरणामध्ये शासनाच्या योजना व कायदयांची भूमिका	सौ. घुगे जयश्री बापुराव 125
41.	महिलांच्या आरोग्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	पंदिलवाड ए. एम 127
42.	पडीक जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ घुगे एस. पी 129 प्रा. पठाण के. एम

CHRONICLE OF HUMANITIES & CULTURAL STUDIES (CHCS) ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

भारतीय संगीताच्या प्रचार–प्रसाराचे सशक्त माध्यम : वारकरी संगीत

प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :–

सामगीतिरतो ब्रह्मा वीणाऽऽ सक्ता सरस्वती
क्रिमन्ये यक्ष गंधर्व देव दानव मानव:

अर्थात, ब्रह्मदेव सामगीतामध्ये रमतात, देवी सरस्वती वीणावादनात आसक्त असते. ती वीणावादनात रमते. ब्रह्मदेव आणि सरस्वतीची जर ही अवस्था असेल, तर निश्चितच यक्ष, गंधर्व, देव, दानव आणि मानवासह चराचरातील जड आणि चेतन संगीताने भारावून जातात, अशी संगीताची महती सर्वमान्य आहे. भारतीय संगीताच्या उत्पत्तीचा निश्चित काल आजही सांगता येत नाही. वेदकालापासून संगीताचा अंतर्भाव सर्व धार्मिक साहित्यासाठी ऋचागायन, यज्ञयाग, श्लोकांचे पठण इत्यादीकरिता केला गेला, याचे पुरावे आढळतात. भारतीय शास्त्रीय संगीताची उत्पत्ती ईश्वरभक्ती आणि ईश्वरप्राप्तीसाठी तसेच मनोरंजनासाठी असून, ते मंदिरातच जन्मले आणि जोपासले गेले, या शास्त्रमताला दुजोरा मिळतो. पुढे शतकानुशतके संगीताची वाटचाल ही निरनिराळ्या दिशेने अत्यंत वेगाने होऊन संगीत मंदिरातून राजवाड्यापर्यंत तसेच मनोरंजनाच्या निरनिराळ्या ठिकाणांपर्यंत प्रसारित होत गेले, ते आजतागायत चित्रपटसृष्टीद्वारे तसेच आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या कलाकारांद्वारे फक्त भारतातच नव्हे, तर जगात निरनिराळ्या देशांत प्रसारित झाले.

भारतीय संगीताच्या प्रचार–प्रसाराची अनेक माध्यमे काळाच्या ओघात उदयास आली, तसेच त्या माध्यमांचा विस्तार झाला. यात प्रामुख्याने मंदिरातील ईशभक्तीपर भजनांपासून धृपद– धमार, ख्यालगायकी, लोकसंगीत, नाट्यसंगीत, चित्रपटसंगीत, निरनिराळे सांप्रदायिक भजनप्रवाह यांद्वारे भारतीय संगीताचा प्रचार आणि प्रसार समाजातील सर्व स्तरांवर मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. या सर्वांत भारतातील निरनिराळ्या सांप्रदायिक भक्तिसंगीताचा सिंहाचा वाटा असल्याचे दिसून येते. भारताच्या भूमीत अनेक सात्विक प्रवाह, भक्तिसंप्रदाय प्रचलित आहेत. यातील प्रत्येकाचे आपले स्वतःचे सांगीतिक वैशिष्ट्य आहे. यात प्रामुख्याने नाथ, दत्त, शैव, वैष्णव, रामदासी, वारकरी, रामावत, वीरशैव, वल्लभ, चैतन्य, निंबार्क, रामानुज, मध्व इत्यादी अनेक संप्रदायांनी आपापल्या भक्तिसंगीतातून लाखो अनुयायांना आपल्यात सामावून घेतले आहे. भारताच्या सांस्कृतिक तथा सांगीतिक परंपरेत ज्यांचे मोठे योगदान आहे, त्यातील महाराष्ट्रातील वारकरी पंथाची कामगिरी सांगीतिकदृष्ट्या फार विलक्षण आणि श्रेष्ठ अशी आहे. महाराष्ट्रात सर्व संप्रदायांमध्ये संख्येने मोठा, प्रभावी आणि अत्यंत लोकप्रिय संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय.

वारकरी संप्रदायाचे अनुयायी महाराष्ट्रासह प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, गुजरात, राजस्थान आणि पंजाबातही आढळतात. वारकरी संगीत इतर संप्रदायातील संगीतापेक्षा वेगळे असण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे वारकरी संगीताला शास्त्रीय संगीताचा फार मोठा ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. वारकरी संप्रदायाची सुरुवात भक्त पुंडलिकापासून मानली जाते. यानंतर संत ज्ञानदेव आणि नामदेव यांच्या काळापासून वारकरी संप्रदायातील संगीताचे भौतिक पुरावे आढळतात. पुंडलिकापासून नामदेवाच्या काळापर्यंत फारसे पुरावे आढळत नाहीत. परंतु, ज्ञानदेवांच्या ओवी या काव्यप्रकाराने त्यांनी वारकरी संप्रदायाच्या लिखित साहित्याचा पाया घातला, हे सर्वमान्य आहे. संत नामदेव हे ज्ञानदेवांचे समकालीन होते. नामदेवांनी अभंगरचनेतून वारकरी संप्रदायाची तत्वे पुढील पिढ्यांमध्ये हस्तांतरित केली. या प्रक्रियेत संगीताच्या माध्यमातून जनसामान्यांपर्यंत अभंग आणि ओवी गायनातून वारकरी संप्रदायाचे विचार प्रवाहित केले. त्यासाठी त्याकाळी शास्त्रीय संगीतात प्रचलित असलेल्या वाद्यांमध्ये इष्ट बदल करून बैठकीची वाद्ये बाहेर भजन–कीर्तन आणि वारीसाठी वापरली गेली? याने समाजाच्या सर्व स्तरात भारतीय संगीतातील वाद्यांचा प्रचार आणि प्रसार फार झपाट्याने होऊ लागला. यासाठी संत नामदेवांना वारकरी संप्रदायात एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान दिले जाते.

ज्ञानदेव–नामदेव काल हा 12 वे आणि 13 वे शतक मानले जाते. या काळात धृपद गायन प्रचलित होते. धृपद गायनाचा सरळ संबंध भारतीय संस्कृतीच्या मंदिरांतील संगीताशी जुळतो. सकल संतांचा संबंध सरळ मंदिरांशी असल्याने तत्कालीन वारकरी संगीतावर धृपद गायनाचा प्रभाव होता. परंतु, परकीय आक्रमणानंतर भारतीय संगीतावर झालेल्या अतिक्रमणाचा निषेध नामदेवांच्या पुढील अभंगातून दिसून येतो.

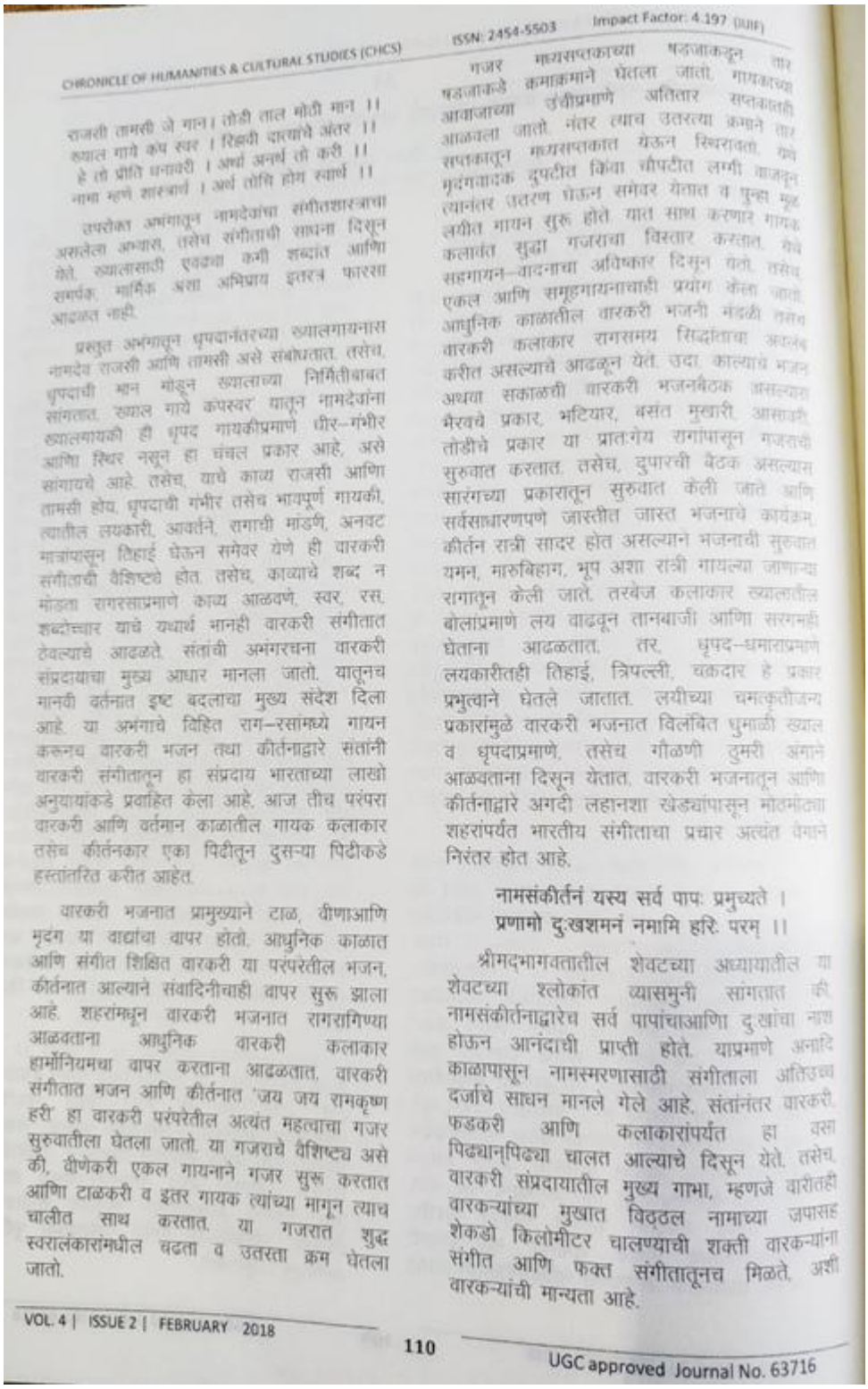

CHRONICLE OF HUMANITIES & CULTURAL STUDIES (CHCS) ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (SJIF)

राजसी तामसी जे मान। तोडी ताल मोठी मान ।।
ख्याल गाये कंप स्वर । रिझवी दरबाचे अंतर ।।
हे तो प्रीति धनवरी । अर्थ अनर्थ तो करी ।।
नामा म्हणे शास्त्रार्थ । अर्थ तोचि होय स्वार्थ ।।

तपस्वीका अभंगातून नामदेवांचा संगीतशास्त्राचा असलेला अभ्यास, तसेच संगीताची साधना दिसून येते. ख्यालासाठी एवढ्या कमी शब्दांत आणि समर्पक, मार्मिक अर्था अभिप्राय इतरत्र फारसा आढळत नाही.

प्रस्तुत अभंगातून धृपदानंतरच्या ख्यालगायनास नामदेव राजसी आणि तामसी असे संबोधतात. तसेच, धृपदाची मान मोडून ख्यालाच्या निर्मितीबाबत सांगतात. ख्याल गाये कंपस्वर यातून नामदेवांना ख्यालगायकी ही धृपद गायकीप्रमाणे धीर–गंभीर आणि स्थिर नसून हा चंचल प्रकार आहे, असे सांगायचे आहे. तसेच, याचे काव्य राजसी आणि तामसी होय. धृपदाची गंभीर तसेच भावपूर्ण गायकी, त्यातील लयकारी, आवर्तने, रागाची मांडणी, अनवट मात्रांपासून तिहाई घेऊन समेवर येणे ही वारकरी संगीताची वैशिष्ट्ये होत. तसेच, काव्याचे शब्द न मोडता रागरसाप्रमाणे काव्य आळवणे, स्वर, रस, शब्दोच्चार याचे यथार्थ भानही वारकरी संगीतात ठेवल्याचे आढळते. संतांची अभंगरचना वारकरी संप्रदायाचा मुख्य आधार मानला जातो. यातूनच मानवी वर्तनात इष्ट बदलाचा मुख्य संदेश दिला आहे. या अभंगाचे विहित राग–रसामध्ये गायन करूनच वारकरी भजन तथा कीर्तनाद्वारे संतांनी वारकरी संगीतातून हा संप्रदाय भारताच्या लाखो अनुयायांकडे प्रवाहित केला आहे. आज तीच परंपरा वारकरी आणि वर्तमान काळातील गायक कलाकार तसेच कीर्तनकार एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करीत आहेत.

वारकरी भजनात प्रामुख्याने टाळ, वीणाआणि मृदंग या वाद्यांचा वापर होतो. आधुनिक काळात आणि संगीत शिक्षित वारकरी या परंपरेतील भजन, कीर्तनात आल्याने संवादिनीचाही वापर सुरू झाला आहे. शहरांमधून वारकरी भजनात रागरागिण्या आळवताना आधुनिक वारकरी कलाकार हार्मोनियमचा वापर करताना आढळतात. वारकरी संगीतात भजन आणि कीर्तनात 'जय जय रामकृष्ण हरी' हा वारकरी परंपरेतील अत्यंत महत्त्वाचा गजर सुरुवातीला घेतला जातो. या गजराचे वैशिष्ट्य असे की, वीणेकरी एकल गायनाने गजर सुरू करतात आणि टाळकरी व इतर गायक त्यांच्या मागून त्याच चालीत साथ करतात. या गजरात शुद्ध स्वरालंकारांमधील चढता व उतरता क्रम घेतला जातो.

गजर मध्यसप्तकाच्या षड्जाकडून तार षड्जाकडे क्रमाक्रमाने घेतला जातो. गायकाच्या आवाजाच्या उंचीप्रमाणे अतितार सप्तकातही आळवला जातो. नंतर त्याच उतरत्या क्रमाने तार सप्तकातून मध्यसप्तकात येऊन स्थिरावतो. पखवाज, मृदंगवादक दुपटीत किंवा चौपटीत लग्गी वाजवून त्यानंतर उतरण घेऊन समेवर येतात व पुन्हा मूळ लयीत गायन सुरू होते. गात साथ करणारे गायक कलावंत सुद्धा गजराचा विस्तार करतात. येथे सहगायन–वादनाचा अविष्कार दिसून येतो. तसेच एकल आणि समूहगायनाचाही प्रयोग केला जातो. आधुनिक काळातील वारकरी भजनी मंडळी तसेच वारकरी कलाकार रागसमय सिद्धांताचा अवलंब करीत असल्याचे आढळून येते. उदा. काल्याचे भजन अथवा सकाळची वारकरी भजनबैठक असल्यास भैरवचे प्रकार, भटियार, बसंत मुखारी, आसावरी, तोडीचे प्रकार या प्रातःगेय रागांपासून गजराची सुरुवात करतात. तसेच, दुपारची बैठक असल्यास सारंगच्या प्रकारातून सुरुवात केली जाते आणि सर्वसाधारणपणे जास्तीत जास्त भजनाचे कार्यक्रम कीर्तन रात्री सादर होत असल्यान भजनाची सुरुवात यमन, मारुबिहाग, भूप अशा रात्री गायल्या जाणाऱ्या रागातून केली जाते. तरबेज कलाकार ख्यालातील बोलाप्रमाणे लय वाढवून तानबाजी आणि सरगमही घेताना आढळतात. तर, धृपद–धमाराप्रमाणे लयकारीतही तिहाई, त्रिपल्ली, चक्रदार हे प्रकार प्रभुत्वाने घेतले जातात. लयीच्या चमत्कृतीजन्य प्रकारांमुळे वारकरी भजनात विलंबित धुमाळी ख्याल व धृपदाप्रमाणे, तसेच गौळणी ठुमरी अंगाने आळवताना दिसून येतात. वारकरी भजनातून आणि कीर्तनाद्वारे अगदी लहानशा खेड्यांपासून मोठमोठ्या शहरांपर्यंत भारतीय संगीताचा प्रचार अत्यंत वेगाने निरंतर होत आहे.

नामसंकीर्तनं यस्य सर्व पाप: प्रमुच्यते ।
प्रणामो दु:खशमनं नमामि हरि: परम् ।।

श्रीमद्भागवतातील शेवटच्या अध्यायातील या शेवटच्या श्लोकांत व्यासमुनी सांगतात की, नामसंकीर्नाद्वारेच सर्व पापांचाआणि दु:खांचा नाश होऊन आनंदाची प्राप्ती होते. याप्रमाणे अनादि काळापासून नामस्मरणासाठी संगीताला अतिउच्च दर्जाचे साधन मानले गेले आहे. संतांनंतर वारकरी, फडकरी आणि कलाकारांपर्यंत हा वसा पिढ्यान्पिढ्या चालत आल्याचे दिसून येते. तसेच, वारकरी संप्रदायातील मुख्य गाभा, म्हणजे वारीतही वारकऱ्यांच्या मुखात विठ्ठल नामाच्या जपासह शेकडो किलोमीटर चालण्याची शक्ती वारकऱ्यांना संगीत आणि फक्त संगीतातूनच मिळते, अशी वारकऱ्यांची मान्यता आहे.

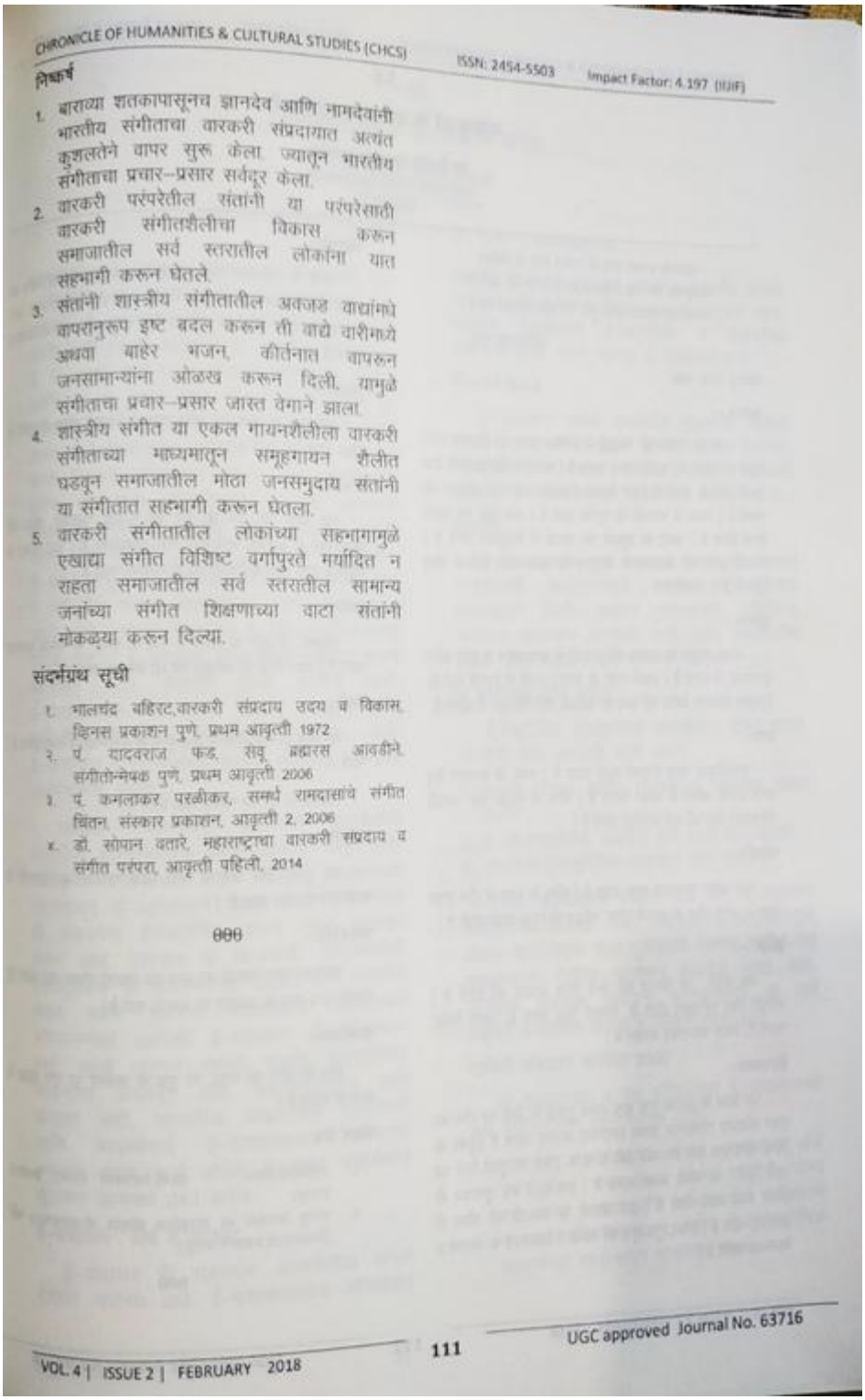

निष्कर्ष

1. बाराव्या शतकापासूनच ज्ञानदेव आणि नामदेवांनी भारतीय संगीताचा वारकरी संप्रदायात अत्यंत कुशलतेने वापर सुरू केला. ज्यातून भारतीय संगीताचा प्रचार–प्रसार सर्वदूर केला.
2. वारकरी परंपरेतील संतांनी या परंपरेसाठी वारकरी संगीतशैलीचा विकास करून समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना यात सहभागी करून घेतले.
3. संतांनी शास्त्रीय संगीतातील अवजड वाद्यांमध्ये वापरानुरूप इष्ट बदल करून ती वाद्ये वारीमध्ये अथवा बाहेर भजन, कीर्तनात वापरून जनसामान्यांना ओळख करून दिली. यामुळे संगीताचा प्रचार–प्रसार जास्त वेगाने झाला.
4. शास्त्रीय संगीत या एकल गायनशैलीला वारकरी संगीताच्या माध्यमातून समूहगायन शैलीत घडवून समाजातील मोठा जनसमुदाय संतांनी या संगीतात सहभागी करून घेतला.
5. वारकरी संगीतातील लोकांच्या सहभागामुळे एखाद्या संगीत विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित न राहता समाजातील सर्व स्तरातील सामान्य जनांच्या संगीत शिक्षणाच्या वाटा संतांनी मोकळ्या करून दिल्या.

संदर्भग्रंथ सूची

१. बालचंद बहिरट,वारकरी संप्रदाय उदय व विकास, डिनस प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती 1972
२. पं. यादवराज फड, संत ब्रह्मरस आवडीने, संगीत-मेघक पुणे, प्रथम आवृत्ती 2006
३. पं. कमलाकर परळीकर, समर्थ रामदासांचे संगीत चिंतन, संस्कार प्रकाशन, आवृत्ती 2, 2006
४. डॉ. सोपान वतारे, महाराष्ट्राचा वारकरी सप्रदाय व संगीत परंपरा, आवृत्ती पहिली, 2014

000

ISSN 2394-5303
Special Issue, February 2019
Printing@rea®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
UNIVERSITY OF MUMBAI
DEPARTMENT OF MUSIC
INTERNATIONAL SEMINAR
ON
GLOBALIZATION & INDIAN MUSIC:
ITS RELATION, IMPACT & POSSIBILITIES
WEDNESDAY, 20TH FEBRUARY, 2019
VENUE:
GREEN TECHNOLOGY AUDITORIUM,DEPT.
OF BIO PHYSICS, VIDYANAGARI CAMPUS,
KALINA, SANTACRUZ (E),MUMBAI

MAH MUL/03051/2015
ISSN: 2394 5303

Printing Area®
Peer-Reviewed International Publication

February 2019
Special Issue 2

015

Index

01) संगीत – शिक्षा और नई टेक्नोलॉजी
डॉ. निलम बोकील ||19

02) Globalization and Indian Music
Dr. Naresh L. Gondane, Akola (Maharashtra) ||21

03) सांगीतिक प्रगती के विभिन्न नये आयाम
प्रा.डॉ. सरिता इंगळे ||23

04) Globalisation of Indian Cinematic music extracted from Folk Music
Sanjeet Kumar, Guide : dr. Kunal Ingle ||27

05) फ्यूजन म्यूजिक
डॉ. अनया थत्ते, स्वीकार सुनील कट्टी ||30

06) Music and Government Policies
Prof. Dr. Miss. Manik Natra Mehere ||34

07) Various Forms of Fusion Music
Dr. Snehashish J. Das ||36

08) तकनीक एवं आवाज लगाव: आधुनिक वैश्विकरण के युग में इस अंतर्संबंध के ...
मोनिका सोनी ||39

09) जागतिकिकरण :– मंच प्रदर्शन और संगीत समारोह कि भूमिका
प्रा. डॉ. जयश्री विश्राम कुळकणी & प्रा. योगीनी भाष्कराव सोनटक्के ||43

10) INDIAN CLASSICAL MUSIC & ITS CAREERS IN GLOBALIZED WORLD
K. NIKHITA SRIVALLI, K. SAHITYA, PROF. DR. K. SARASWATHI VIDYARDHI ||48

11) Contri. of some Nota. Arti. of Gwalior Gharana in the Glo. of Hindustani Classical Music
Dr. Anaya Thatte, Swarlpi Daas ||52

12) Globalization and Changing trends in Dance
Dr. Ketki Satpute ||57

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Area®
tional Publication | February 2019
Special Issue 2 | 021

02

Globalization and Indian Music

Dr. Naresh L. Gondane
Associate Professor & Head, Deptt. of Music,
R.D.G. Mahila Mahavidyalaya Akola
(Maharashtra)

Summary - Indian music has become very rich with the music like, classical music, Semi Classical music, Light Music and folk music, which has developed more than 200 years of Indian classical music, melodious music, or classical music, and developed later on.Melody is the basic speciality of Indian music. In spite of the fact that millions of melodious Music compositions are still ready, their freshness is unnatural This is the fact that Indian specialties of Indian music will come to mind. Just like the sea shore or pearl is taken out of the sea, there is no way out of the sea as well as Indian music. These unique features have enabled Indian music to be a global audience, music seeker, music expert and attractant of experts. Is there. There have been many transitions in Indian elite music. It has moved on to advance the Indian music so far, putting all those transitions in it, keeping them attractive and keeping them aside. Indian classical music, Raga music or classical music, is capable of appealing Indian music culture. Raga music or khayal sangeeta has become very popular amongst all over the world's music lovers. People from abroad are coming to India to learn Indian music. Some musicians, like Ravi Shankar, Going abroad, running their music schools successfully. Then developed today's technology Under the Internet, foreign country musicians are educating Indian music through internet.

Refereed Journal | Impact Factor 6.039(IIJIF)

MAH MUL/03051/2015
ISSN: 2394 5303
Printing Area®
Peer-Reviewed International Publication
February 2019
Special Issue 2
022

From this it is clear that to spread the equality and piece, the Indian music in the level of globe is the best. Because, in the Indian music, the diversity of the musical compositions is not seen anywhere else in any music.

For example, in raga music - Sargam, Lakshangeet, Chhota Khayal, Bada Khayal, Tarana, Dhrupad, Dhamar, Trivat, Chatarang etc., in Semi classical music - Natya Sangit, Thumri, Dadara, Kajree, Chaiti, Hori etc., in Light music – Film music,Bhajan, Ghazal, Qawwali, Bhavgeet etc. and in folk music - Lavani, Powade, Gaulani, Bharude etc. Includes variety of composition.

It is evident from the design styles mentioned above that all the types of music in Indian music have their own independent power, extension and value. Despite all these differences, there is only one element in all the music genre, which is the same thing and that is the melody. The melody itself is the life of Indian music. As a streangth of melody globe has taken cognizance of the speciality of Indian music.

Keywords - Music, Globalization, Elite, Best, Melody

Method of Research - Collection of facts based on secondary facts

Introduction - Speciality is in Indian music for being softly lured by the sensual feeling of the human mind.The more diverse the Indian music has, the more it is that the benefits of its human heart and the health benefits are being discussed in the recent past. Similarly, in the medical field, Indian art music is used as a therapy for the treatment of different types of mental illnesses. This matter is considered to be very basic in the world. Various Raagas today in health care It is used for the treatment of various mental disorders. Although the experiment is experimental at present, its findings are satisfactory. It has been reported by the researchers that the cultural field is being promoted through the exchange of Indian music, hence the world music of Indian music has created a world domination. Today's Way It is in keeping with the association of Western instruments except some Indian instruments that thereby help in spreading message of unity. On the occasion of the music of "Slumdog Millionaire", Film, Western artists have recognized the greatness of Indian music by selecting A.R. Rahman from India as music Director. A.R.Rehman proved the power of Indian music in this film and awarded by "Oscar". Prominent singers like sonu Nigam worked wtith Western artists like "Britney Spears". Many Indian artists and musicians have always been demanding around the world. Today, artists are always on the foreign side for the musical concerts. This has resulted in a large number of quality jobs being created. Many artists in the field of music has raised the level of Indian music.

Today, fusion is also very popular within artists. To present the original Indian musical composition with Western rhythm called fusion. This is very important in the eyes of world harmony. Because, with the help of musical accompaniment, the principle of equality will move on a large scale through it.

Conclusion - Indian music is valuable to its place due to its various features, and Indian music is inspired by world-class music expert and researchers around the globe. Indian music is entertaining and enlightened. Being superior on the fronts, it is clear that the world class of Indian music is of very high quality.

Reference -

1. Sangeet Vishard
2. Internet

❑❑❑

MAH MUL/03051/2015 | ISSN: 2394 5303 | Printing Area® Peer-Reviewed International Publication | February 2019 Special Issue | 01

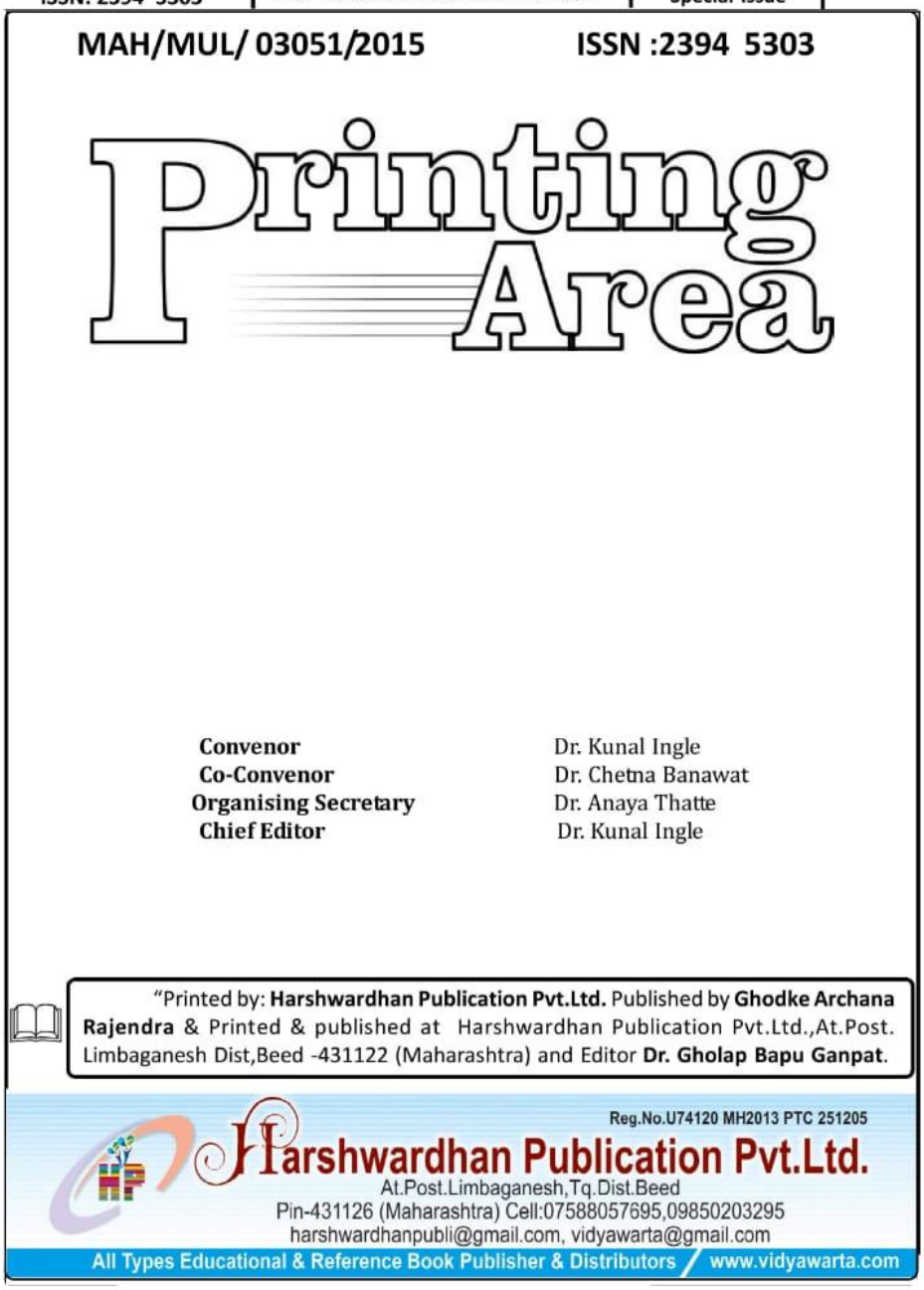

MAH/MUL/ 03051/2015 ISSN :2394 5303

Printing Area

Convenor	Dr. Kunal Ingle
Co-Convenor	Dr. Chetna Banawat
Organising Secretary	Dr. Anaya Thatte
Chief Editor	Dr. Kunal Ingle

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2015
ISSN: 2394 5303
Printing Area®
Peer-Reviewed International Publication
February 2019
Special Issue
011

Index

01) Student of Music in Globalized world
Dr. Maneesha Mahesh Kulkarni ||16

02) 'GAZAL' ... A GLOBALIZED FORM OF POETRY
Bhagyashree Panchale, Dr. Kunal Ingale ||19

03) ग़ज़लका वैश्वीकरण एवं लोकप्रियता
पूजा पाण्डेय ||22

04) वैष्वीकरण एवं भारतीय संगीत कला
डॉ. भावना ग्रोवर ||26

05) "Role of Music in Global Harmony"
Prof. Ashok S. Jadhav ||28

06) Globalisation of Indian Music
Dr. Neha Joshi ||30

07) स्वरलिपी पध्दती
प्रा. के. ओ. जिरापुरे ||34

08) विश्वपटल पर भारतीय शास्त्रीय संगीत गौरव का प्रतीक
डॉ. सरबजीत कौर ||39

09) वैश्विक एकता मे संगीत की भूमीका
प्राध्यापक शरद गजभिये ||43

10) वर्तमान में संगीत शिक्षा द्वारा मानसिक उपचार की सम्भावनाऐं
डॉ. मनिष डांगवाल ||46

11) Globalization and Indian Music: Its Relation, Impact and ossibilities
Dr. Dhanashree V. Pande ||49

: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.039(IIJIF)

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2015 | ISSN: 2394 5303 | Printing Area® Peer-Reviewed International Publication | February 2019 Special Issue | 049

11

Globalization and Indian Music: Its Relation, Impact and ossibilities

Dr. Dhanashree V. Pande
Associate Professor,
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Music is a component which is in every part of the Universe. It is a god gift for mankind. It came out in the form of art. Music was there in the form of folk music even before Vedhakal. Art was restored gradually. The theory and practical was regulated with rules and Shastra. Then the new form of classical music came forward. An art is like a river which flows from one place to other. It does not stop. Music also reformed as the time passes. Some additions were made in music. This change is natural process. From Vedas, the three swaras i.e. notes udata, anudatta and swarit which were used for singing the ruchas of Vedas. Then Samagayan came forward, Prabandha gayan, and later Jatigayan with seven swaras. There was Rag Gayan with twelve swaras. Dhrupad Dhamar Gayan changed to Khayal Gayan. The influence of history and emperors on Music changed its form and the new form of classical music came forward. Difference instruments reformed e.g. Mrudanga changed to Table, Veena changed to sitar, Tanpura. Similarly Dharupad Dhamar gaykee changed to khayal gayan in muslim period. Now from classical music, the gazal, Thumri, Natyageet, Tappa, came forward. Sugam snageet, Bhavsangeet, film sangit is emerging. Many khayals of classical music came in film and became famous. Dhun or geet from films is based on classical music are becoming famous. The above discussion shows how musical forms are changing.

Impact and relationship -

This 21st century is of information and technology. Different factors are impacting today's Music world. Indian music is reaching every parts of world because of technology. Similarly, some Musicians like Pt. Ravishankar with Satar Pt. Hariprasad Chaurasia with flute, Pt. Zakir Husain with Tabla, Mahesh Kale with classical and Natya Sangeet and many others are travelling and introducing Indian music to the world.

Indian Music is full of varieties like Folk music, classical music, sugam snagit, Bhajan, Bhavgeet, Patriotic songs, Sanskar geet, Thumri, Tappa, Dadara, Natyageet, Gazal, Film songs, etc. These all types are loved in world. The world is attracted towards the melodious Indian music. The relation of Indian music and western world is becoming healthy in the advent of globalization because of the improved technology i.e. different channels of TV, mobiles, apps, You Tube, Google, Saregama classical music app., Indian classical ragas app., Classical Music for stress relief, Hindi Bhajan, top Gazal app, old hindi song app., Sargan shakti app., etc.

Now Indian Music is open for the world through Internet. Many musicians are giving distance education through internet to the world. The number of students of Indian music is increasing day by day. Different compititions of music the famous artists and musicians are the juries. Their advice and expert comment impact on the listeners of music. Thus the audiences, students of Indian music are increasing day by day. The impact of Indian music and its beneficiaries are increasing. They love Indian Music.

Possibilities:

The relation of Indian and western music as well as impact of Indian Music on the world has opened many possibilities for innovations. Evolution of globalization in music may give several opportunities, hopes innovations in performance, singing, instruments, dance, research, fusions, new notation system, and jobs in the world of Music.

For example

MAH MUL/03051/2015 | ISSN: 2394 5303 | Printing Area® Peer-Reviewed International Publication | February 2019 Special Issue | 050

1) Fusion in singing different ragas with harmony may give new form of singing Indian Ragas.
2) Indian and other instruments may form a new type of orchestra with harmony and melody
3) Western instruments may play Indian melodious ragas
4) The area of research has widened in both Indian music and western music
5) Bandishis of Raga may come further with different languages like English
6) Fusion of Indian and Western Music with orchestra and singing
7) New Notation system with fusion of Bhatkhande Paluskar Notation system and staff notation system may come out.
8) Western Drama with Indian Natyasangit or with Indian Natyasangit translated in Western Languages may appear.
9) New forms of instruments, innovations in dances.
10) A huge form of orchestra with hundreds or thousands of artistes are playing instruments at a time on singing or dancing at a time like Sangeet Mahotsava
11) New books, articles, magazines.
12) Many job opportunities in the world, stage in the global level may be available.
13) Innovation in advertisements, channels on TV
14) Name and fame in the world
15) Give and take of Ideas, khajals, works
16) New Era of Music has begun as government as well as non government is also taking interest in Indian music. New period may come in Indian music.

Even though distance education is involving in world one should learn in front of Guru which is known as seena-ba-seena.

Summary

Globalization in Indian Music may create innovations in various fields like orchestra, singing, instruments, dances, research, fusion, advertisements, and career in world. Indian music is melodious but one should learn in front of Guru, Seena-ba-seena rather than through distance education. Government is also giving many opportunities in globalization of Indian Music.

Bibliography:

Nibandha Sangeet.....compiler Dr. Laxmi Narayan Garg

Sangeet Visharad.....written by 'Vasant'

Different apps and You Tube,
www.wikipedia.com

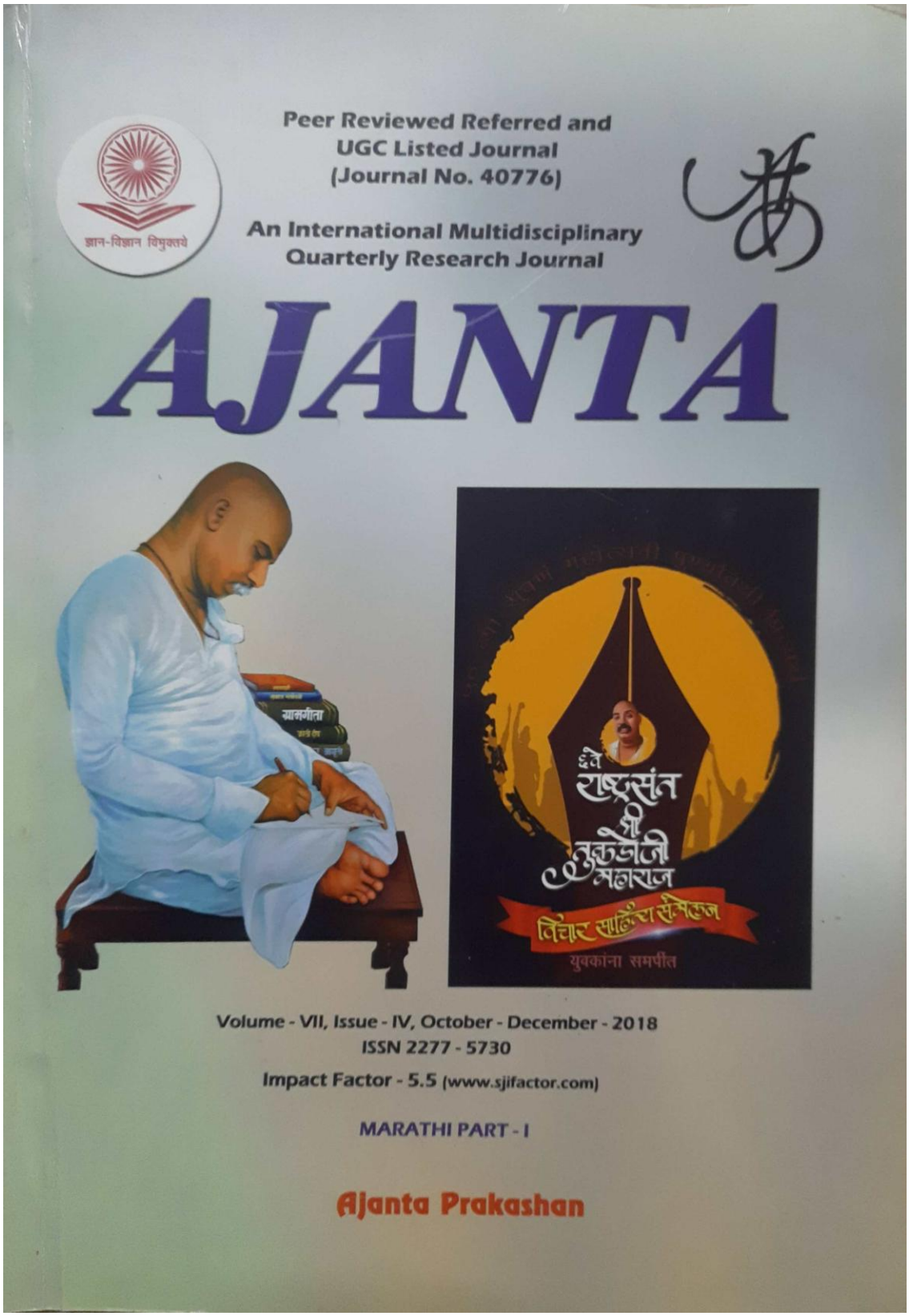
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal
AJANTA
Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730
Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)
MARATHI PART - I
Ajanta Prakashan

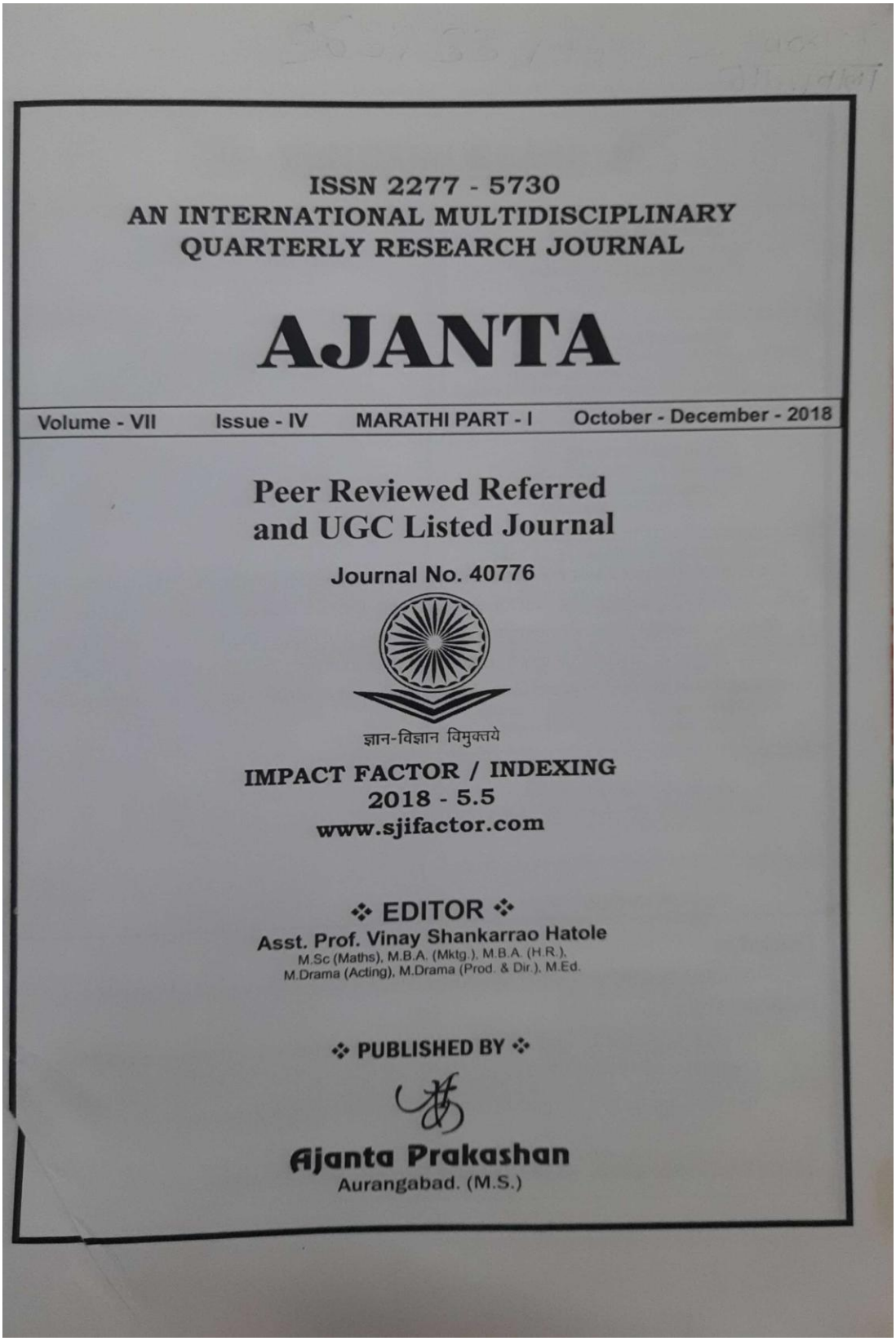

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - IV MARATHI PART - I October - December - 2018

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER -DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्राम विकास सुधारणे बाबतचे विचार **प्रा. एस. तायडे**	१०७-१०९
२६	राष्ट्रसंतांची साहित्याविषयक दृष्टी **प्रा. डॉ. विठ्ठल गोवर्धन होनाळे**	११०-११२
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजीची शिकवण : संस्कारक्षम ठेवा **प्रा. मधुकर जाधव**	११३-११७
२८	रामधून व ग्रामस्वच्छता राष्ट्रसंतांची एक चळवळ **प्रा. पुरुषोत्तम शिवचरण निर्मळ**	११८-१२१
२९	राष्ट्रसंताचे अंधश्रद्धाविषयक विचार **डॉ. अलका गायकवाड**	१२२-१२८
३०	सामुदायिक प्रार्थना **प्रा. डॉ. रमेश एस. खंडारे**	१२९-१३२
३१	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे दिशादर्शक साहित्य: एक ऐतिहासिक अध्ययन **प्रा. डॉ. कैलास रामकृष्ण नागुलकर**	१३३-१३८
३२	वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे भजनांच्या माध्यमातून समाजकार्य **प्रा. विवेक संतोषराव चापके**	१३९-१४२

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३२. वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे भजनांच्या माध्यमातून समाजकार्य

प्रा. विवेक संतोषराव चापके
सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

भारतभूमी ही संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते. या भारतभूला प्राचीन काळापासून फार मोठी अशी संतपरंपरा लाभली आहे, आणि या सर्व संतांनी त्यांच्या काळात समाज उत्थानासाठी कार्य करण्यात फार मोलाची भूमिका पार पाडली आहे. या संतांमध्ये उल्लेख करावयाचा झाल्ययास संत कबीर, संत रोहिदास, संत तुलसीदास, संत मीराबाई यांचा उल्लेख करता येईल. तर महाराष्ट्रातील संतांमध्ये संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत गोराकुंभार, संत चोखा मेळा, संत सावता माळी आदी संत होऊन गेले. अलीकडच्या काळामध्ये संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज, संत गुलाबराव महाराज व संत आडकोजी महाराज यांचा उल्लेख प्रामुख्याने करता येईल. या सर्वच संतांनी त्यांनी स्वतः रचलेल्या मराठी–हिंदी अभंग व भजनांच्या माध्यमातून निद्रीस्त असलेल्या समाजाला जागृत करण्याचे अभिनव असे कार्य केले आहे. यासाठी कोणते माध्यम वापरले असेल तर ते म्हणजे कोणालाही लवकर कळेल, आकलन होईल, असे संगीत होय. कारण संगीत हे असे माध्यम आहे की जे मानवाचा सर्वांगिण विकास घडवून आणण्यात फार महत्वाची भूमिका पार पाडते. यासाठी त्यांनी फारच त्रोटक अशा साधनांचा उपयोग केला आहे. उदाहरण द्यायचे झाल्यास अमरावती जिल्ह्यातील थोर संत गाडगे बाबा दिवसा गावाची साफसफाई म्हणजेच ग्रामस्वच्छता त्यांचे साधन खराटा व झाडू यांनी करायचे तर त्याच रात्री त्या गावातील मंदीरात, मोकळ्या जागेत त्यांच्या भजनांतून, अभंगाच्या माध्यमातून, प्रवचनातून लोकांच्या डोक्यात साचलेली निरमरता, अंधश्रध्दा याविषयीची घाण साफ करायचे.

वं. रा. तुकडोजी महाराजांनी भजनाच्या सोबत खंजिरी या वाद्याचा उपयोग केला. ज्या खंजीरीवर पडलेली महाराजांची थाप लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेत असे आणि पुढे भजनांच्या साथीला खंजिरीची सोबत घेऊन महाराजांनी जनजागृती करण्यास सुरूवात केली. वंदनिय महाराज तर म्हणतात की भजनाचे कार्यच मूळी हे लोकाचे प्रबोधन करणे होय. ग्रामगीतेमध्ये महाराज म्हणतात.

भजने करावी गाव जागृती। हृदय जागृती कार्य जागृती ।
सर्वांनी लागावे सत्कर्माप्रति। ऐसे लोका सांगावे।।

मंडळी (लोक) ही गावागावांमध्ये असतात, त्यामुळे ह्या भजनांद्वारे, भजन करणारे व भजन ऐकणारे यांच्यामध्ये जागृती निर्माण व्हावी व यामुळे संपूर्ण गावात जनजागृती होऊन लोकांचे मतपरीवर्तन, हृदयपरीवर्तन घडून यावे. जेणेकरून समाज सुधारेल, समाजामुळे गाव सुधारेल आणि जेव्हा गाव सुधारेल तेव्हा या देशाची प्रगती, विकास घडून येईल, म्हणून देशाचा विकास व्हावयास हवा असेल तर भजनाएवढे दुसरे कोणते माध्यम असूच शकत नाही असे महाराजांना अभिप्रेत होते आणि एवढी व्याप्ती भजनांची असायला हवी असे त्यांचे मत होते.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

वंदनिय महाराजांच्या भजनाचे विषय हे समाजातील सर्व घटकांशी निगडीत होते. तसेच समाजातील त्या काळात भेडसावणारे विषयांवर देखील ते आपल्या भजनांतून भाष्य करायचे. महाराजांच्या भजनांचा आढावा घेतल्यास त्यांनी हाताळलेले काही विषय पुढील प्रमाणे होत.

1. राष्ट्रभक्ती
2. साक्षरतेचा आग्रह
3. विषय वासनेवर नियंत्रण
4. लालची आणि स्वार्थी वृत्तीचा त्याग
5. व्यसन मुक्तीपर भजने
6. राष्ट्रीय एकात्मता व सर्वधर्म समभाव पर भजने
7. महिला सशक्तीकरण

1) साक्षरतेचा आग्रह

समाजातील कोणतीच व्यक्ती शिक्षणाशिवाय राहू नये हीच भूमिका राष्ट्रसंतांनी आपल्या भजनातून वेळोवेळी घेतली आहे. राष्ट्रसंतांनी 'ग्रामगीता' नावाचा फार महत्वाचा ग्रंथ लिहीला यात त्यांनी साक्षरतेविषयी असलेली आपली भूमिका अतिशय विस्ताराने व फार प्रगल्मतेने मांडली आहे. अशिक्षीत असणाऱ्या समाजाला अत्यंत पोटतिडकीने उद्देशून ते म्हणतात –

सीखो लीखना – पढना सीखो, अंधे क्यो रहते दुनियॉ मे?
बाचो रामायण, गीता को,
मानवदेह मीली अतिप्यारी। सुंदर दीखने को नर–नारी।
ऑख नही जब शब्द पढनका, सह गयो प्रेत सरीखा।।
बचपन मे सब खेल उठाया। अब तो दिल ही मे पछताया।
सिखनेवाले गये सामने, तुम मरते हो भुखे।।

बालवयात असताना शिक्षणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून खेळण्या–बागडण्यातच पूर्ण वेळ दवडल्याने आता उपाशी राहण्याची देखिल वेळ येऊ शकते. परंतु ज्यांनी अभ्यासाकडे नीट लक्ष देवून शिक्षण पूर्ण केले आहे, ते मात्र यशाची वाट धरत आहेत. आता सुध्दा वेळ गेली नाही तुम्ही शिक्षणाची कास धरा व जीवनात यशस्वी व्हा असा सल्ला ते आपल्या भजनातून देतात. मानवाला उन्नतीच्या मार्गाने जायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ते आवर्जून सांगतात. वृध्द लोकांनीही शिक्षण घेतले पाहिजे. म्हणजेच प्रौढ शिक्षणाविषयी पुरस्कार करतांना राष्ट्रसंत म्हणतात.

या रे या प्रौढांनो। साक्षर होण्यासाठी सर्व जमु।
मातांनो। या मिरा, जनाई, मुक्ताईचा मार्ग क्रमू।।धृ।।
निरक्षराला कोणी न पुसती। ऐसा आला काळ आता।
समाज–शिक्षा यासाठीच ही। अपूल्या गावोगावी रमू।।

शिक्षणाशिवाय व्यक्तीला या जगात काहीच किंमत नाही. त्यामुळेच राष्ट्रसंत बालक, तरूण यांच्यासोबतच महिला व प्रौढानी देखील शिक्षण द्यायला हवे हे आवर्जून सांगतात.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

2) राष्ट्रभक्ती

ईश्वरभक्ती, गुरूभक्ती आदी विषयावर भजने रचणारे राष्ट्रसंत पुढे राष्ट्रभक्तीपर भजनांकडे वळले. देशभक्ती म्हणजे दुसरे काही नसून हीच राष्ट्रभक्ती आहे ही नवी परिभाषाच त्यांनी समाजापुढे ठेवली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महाराजांनी त्यांच्या भजनांच्या माध्यमातून आपल्या खंजीरीच्या थापेतून इंग्रजांच्या सत्तेला ललकारू लागले.

अब काहे को धुम मचाते हो दुखवाकर भारत सारे।
आते है नाथ हमारे।।

अशा या ललकारेने इंग्रज सरकार हादरले व महाराजांनाा तुरूंगवासात धाडले. अशाप्रकारे आपल्या भजनांच्या माध्यमातून त्यांनी राष्ट्रभक्ती समाजास शिकवीली.

3) व्यसन मुक्तीपर भजने

अज्ञान व अशिक्षितपणामुळे ग्रामीण भागातील समाज वाईट सवयी व अंधश्रध्देला बळी पडला होता. मुख्यतः या देशाचा तरूण व्यसनाधीन झाला होता. अशावेळी राष्ट्रसंतांनी व्यसनामुक्तीवर आधारीत भजने रचली. गावोगावी जाऊन तेथील लोकांना विचारतात –

चोरी करायला कशाला शिकला।
दारू पिण्याला कशाला शिकला।
करी शेतात काम, काढी अंगात घाम, घेई देवाच नाम।
दुर सारी हा आळस खोकला।।
गड्या इमानाला जाग, सेवा कार्याला लाग, देवा सद्‌बुध्दी माग।
करू नकोस खोट्यांच्या नकला।

त्यांच्या अशा अनेक भजनांचा प्रभाव इतका होता की शेकडो गावातील लोकांनी मुख्यतः तरूणांनी व्यसनांचा त्याग करून आजन्म श्री गुरूदेव सेवा मंडळाचे कार्य केले.

4) राष्ट्रीय एकात्मता व सर्वधर्म समभाव पर भजने

राष्ट्रसंतांनी हिन्दू धर्माशिवाय मुस्लीम, ख्रिश्चन, इसाई, सीख, इत्यादी धर्मांचा मनापासून आदर केला. मानवता हाच सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे ह ते मानत व यासाठी त्यांनी सर्वधर्म समावेशक रचना तयार केल्या या देशातील विविध जाती, धर्म, पंथ व प्रांतातील लोक बंधुभावाने एकत्र राहो, यासाठी ते म्हणतात.

या भारतात बंधू भाव नित्य वसू दे।
दे वरचि असा दे।
हे सर्व पंथ – संप्रदाय एक दिसू दे।
मतभेद नसू दे।।
नांदोत सुखे गरीब–अमिर एक मताने।
मग हिंदू असो ख्रिश्चन वा हो इस्लामी।
स्वातंत्र्यसुखा या सकलामाजी वसू दे।
दे वरचि असा दे।

राष्ट्रसंत ईश्वराला मागतात की, या समाजातील गरीब आणि श्रीमंत धर्मजाती, स्पृश्य – अस्पृश्य हे सर्व भाव नष्ट होऊ दे आधी सर्वांना एकोप्याने आनंदी राहू दे.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

5) विषय वासनेवर नियंत्रण

विषय वासनेवरील नियंत्रणाविषयी राष्ट्रसंत म्हणतात की, मनुष्य जन्म हा सर्व योनीमध्ये श्रेष्ठ जन्म मानला जातो. अत्यंत भाग्याने मिळालेल्या या देहाची मनुष्याने राखरांगोळी केली आहे. शरीराच्या वासना पुरविण्यातच त्याचा संपूर्ण जन्म निघून जातो. याविषयी सांगतांना राष्ट्रसंत म्हणतात की, विषयासक्त वागण्याने मनुष्य हा पापाचा भागीदार होईल. म्हणून ईश्वराची आराधना करून नर जन्मास सफल करावे. हाच संदेश पुढील भजनातून देतात –

कालका घर है कडा, उसको द्या थोडी नही।
पाप करते ले पकड, डारे नरकमे जो रहा।।
कहत तुकड्या नाम भज, हरिका सदा, आनंद से।
सुख पायेगा, सुख पायेगा, उँची मजल चँढ जा रहा।।

6) महिला सशक्तीकरण

भारतीय संस्कृती ही पुरूषप्रधान संस्कृती म्हणून ओळखल्या जाते. त्यामुळे स्त्रीला हीन, अबला म्हणून लेखले गेले आहे. तीच्यावर अत्याचार करण्यात आले आहेत. तीला या दुःखातून बाहेर काढण्यासाठी राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेत म्हणले आहे की –

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी। तीच जगाला उध्दारी।
ऐसी वर्णिली मातेची घोरी। श्रेष्ठ गुरू हून ही ।।
मातेच्या स्वाभावे पुत्राची घडणा। त्यासी उज्वल ठेवि तीचे वर्णन।
स्त्रीच्या तेजावरच पुरूषाचे मोठेपण। ऐसे आहे।।

महिला ही एक जग उद्धारक आहे, तीची महती गुरूहुनही श्रेष्ठ मानली आहे. कारण प्रत्येकाचा प्रथम गुरू ही आईच असते. घरातील शिक्षीत महिला त्या संपूर्ण कुटूंबाचा उध्दार करू शकते आणि म्हणूनच प्रत्येक स्त्री ही शिकलीच पाहिजे असा अट्टाहास राष्ट्रसंत ग्रामगीतेतून करतात.

अशा प्रकारे वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाजातील प्रत्येक घटकावर भजने रचून त्यांच्या खंजिरीच्या सहाय्याने हा निद्रीस्त समाज जागा केला.

संदर्भ ग्रंथ

1. ग्रामगीता रहस्य, डॉ. सुभाष सावरकर
2. राष्ट्रसंत समग्र गद्य वाड.मय, संपादक, प्रा. रघुनाथ कडवे खंड – 10
3. राष्ट्रीय भजनावली, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी
4. ग्रामगीता, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी
5. वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या भजनातील सांगीतीक सौंदर्य तत्वः एक चिकित्सक अध्ययन, प्रा. उमेश चापके.

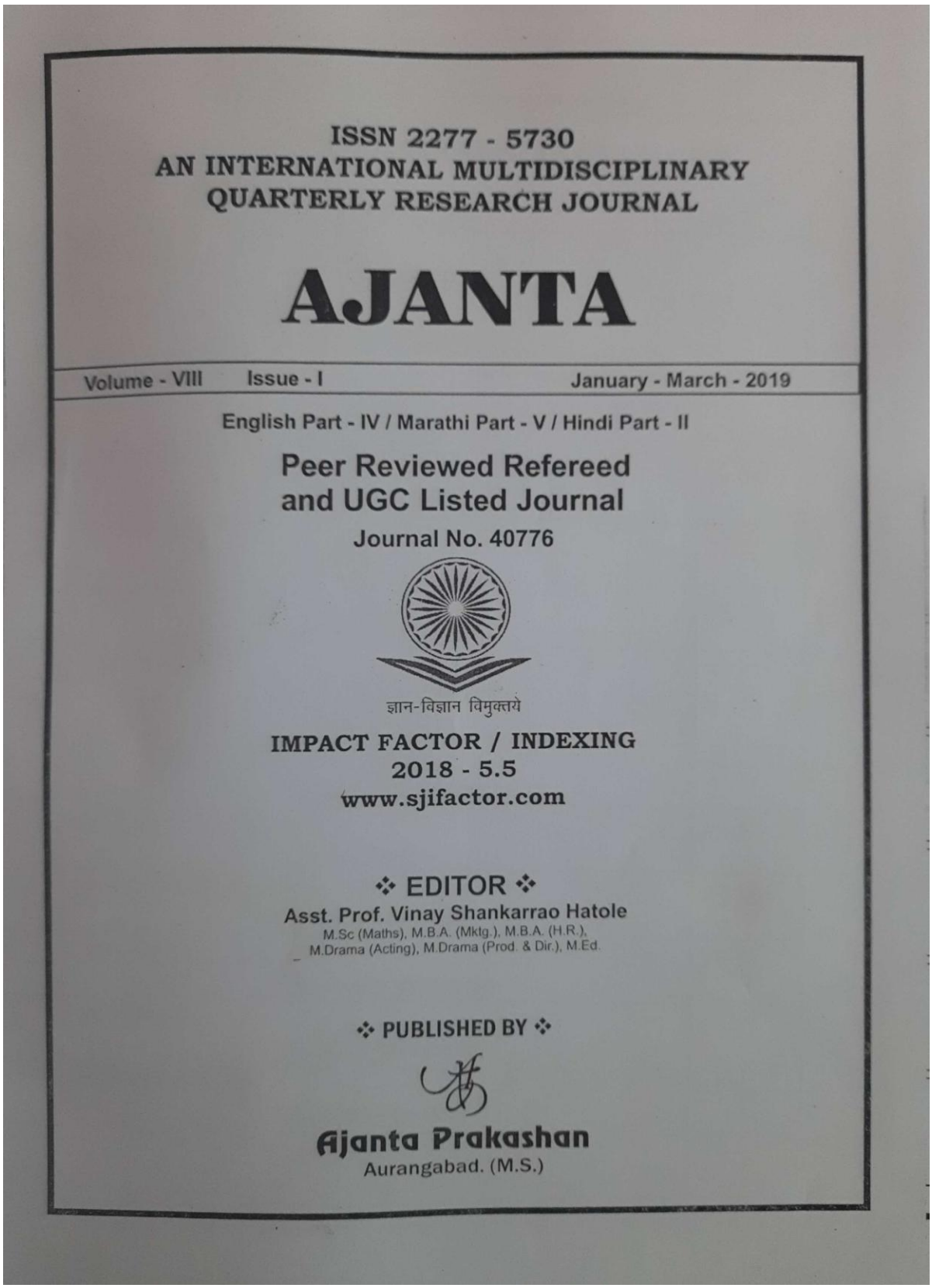

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I January - March - 2019

English Part - IV / Marathi Part - V / Hindi Part - II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - V

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय संगीत आणि इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे **प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी**	१-४
२	आधुनिक काळातील संगीत शिक्षण **प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर**	५-९
३	ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीवाद **प्रा. यु. डी. चव्हाण** **प्रा. एन. ए. पिस्तुलकर**	१०-१३
४	आधुनिक काळातील संगीताचे शिक्षण **सौ. मनिषा राहुल ढोणे (सातपुते)**	१४-१७
५	सहकारातून स्त्रियांचे सक्षमीकरण **प्रा. प्रणिता थुल**	१८-२०
६	आधुनिक तंत्रज्ञान युगातील संगीत व प्रसार माध्यमे **गजेंद्र श्रीराम बिहाडे**	२१-२६
७	संगीत कलेची लोकप्रियता **डॉ. सौ. जयश्री विश्राम कुळकर्णी** **प्रा. योगीनी सोनटक्के**	२७-३१
८	'तृष्णा' मधून आदिवासी 'स्त्री' ची साकारलेली मनोवेदना **प्रा. डॉ. अनंत सूर्यभान सूर्यकार**	३२-३६
९	ठुमरीचे भारतीय शास्त्रीय संगीतातील योगदान **प्रा. डॉ. सरिता इंगळे**	३७-४१
१०	ललित कलांमध्ये सर्वोच्च कला - संगीत **प्रा. विवेक संतोषराव चापके**	४२-४४
११	समतोल आहार - सुदृढआरोग्याची गुरुकिल्ली **सहा. प्रा. अभय शरदराव चांदेकर**	४५-४७
१२	ठुमरी गायन शैली **कृ डॉ. मृणाल प्रभाकरराव कडू**	४८-५०
१३	आधुनिक कालीन संगीत शिक्षा **डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकर**	५१-५४

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१०. ललित कलांमध्ये सर्वोच्च कला - संगीत

प्रा. विवेक संतोषराव चापके
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सर्वसाधारणपणे कलांचा विचार केल्यास संपूर्ण विश्वात एकूण 64 प्रमुख कला मानल्या गेल्या आहेत. या कला म्हणजे वास्तुकला, मुर्तिकला, चित्रकला, संगीत, हार तयार करणे, बिछाना सजविणे, रांगोळी काढणे, हातावर मेहंदी काढणे, मातीकाम करणे, लोक कला, भित्तिचित्र कला, स्थापत्य कला, भूमिकला, फोटोग्राफी, नक्काशी, धार्मिक कला व यासारख्या अनेक अशा कला होत.

मानव प्राणी हा प्राचीनकाळी अगदी रानटी अशा अवस्थेत होता. जंगलात राहणे, कंदमुळे झाडांचा पाला, फळ खाणे, झऱ्याचे अथवा नदीचे वाहते पाणी पिणे, अशाप्रकारे तो त्याचे जीवन जगत होता. मनुष्य हा बुध्दिजीवी असल्याने तो आपल्या गरजा भागविण्यासाठी बुध्दीचा उपयोग करु लागला.

ललित कला – वर बघितलेल्या कलांच्या तुलनेत ललित कलांचा विचार केल्यास याचा कमांक वरचा मानावा लागेल. ललित म्हणजे सुंदर, म्हणजेच "सौदर्यांची प्रचिती आणून देणारी कला", अशी संक्षिप्त व्याख्या आपण ललित कलेची करु शकतो. सविस्तर अशा काही व्याख्या खालीलप्रमाणे देता येऊ शकतील...

1) ललितकला म्हणजे भावना व्यक्त व उदिपित करण्याकरिता स्वतंत्रपणे व विचारपूर्वक, तालबध्द, गती किंवा ध्वनी किंवा नियमबध्द आकृति काढण्याचे नियम पाळून केलेली आणि प्रत्यक्ष उपयोगाची दृष्टी न ठेवता केवळ चिरकालीन, निरपेक्ष आनंद पुष्कळांना प्राप्त करुन देण्यासाठी अधिकाधिक उत्तम केलेली, मनुष्याची प्रत्येक उत्तम कृती होय.

2) Fine Art is an expression of emotions and creative imaginations in term of line-form-colour or sound or gesture and rhythmic movements.

3) Swami Vevekanand says, "Art as Melody carved in stone in Sculpture and Sculpture in melody is Music; Which points music and then becomes Pointed Sculptur, Painted with words."

ललित कलांपासून मिळणारा आनंद हा आंतरेद्रीयांना होतो व तो चिरकाल टिकणारा असतो. तो प्रथम मनाला नंतर अंतःकरणाला व शेवटी आत्म्याला जाऊन मिळतो. ह्या ललित-कलांमध्ये पुढील पाच कलांचा समावेश होतो. 1) संगीत 2) साहित्य 3) वास्तु 4) चित्र 5) शिल्प.

परंतु "गीतम् वाद्यम् तथा नृत्यम् त्रयम् संगीत मुच्यते" या उक्तीप्रमाणे गायन, वादन व नृत्य या तिनही कलांच्या समुहाला संगीत असे म्हणतात. याप्रमाणे ललित कलांमध्ये एकूण सात कलांचा समावेश केलेला आढळतो. यापैकी चित्र, साहित्य व संगीत या कलांना भगिणी कला (Sister Arts) असे म्हटले जाते.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

या ललित कलांपैकी संगीत कला सर्वात प्राचीन कला मानली जाते. जेव्हा मानवाला भाषादेखील अवगत नव्हती तेव्हापासून तो कोणत्या ना कोणत्या रुपात संगीताचा प्रयोग करायचा. कदाचित आदी मानव आपले उच्चार, आनंद, दुःख आदी भावना गुणगुणतच व्यक्त करत असेल.

जसे पक्षांचे किलबीलणे, बाळाला रडणे, हासणे कुणीच शिकवत नाही. त्यामाध्यमातून ते आपले भावना व्यक्त करतात तसेच मानवाला देखील आपल्या भाव–भावना व्यक्त करण्यासाठी गाणे–नाचणे या अविकसीत संगीतालाच आपले माध्यम निवडले असेल. असे मानता येवू शकेल की इतर सर्व कलांचा उगम हा संगीत कलेनंतरच झाला असेल.

ललित कलांमधून संगीत हीच सर्वश्रेष्ठ कला कशी यासाठी खालील तथ्यांचा आधार घेता येईल.

1) भौतिक साधनांची आवशकता

या आधारावर कलांना एका कमात लावता येवू शकेल. वास्तुकलेसाठी दगड, विटा, माती, सिमेंट तसेच छन्नी, हातोडी यासारख्या अवजारांची आवश्यकता असते. मुर्तिकलेत देखील दगड आणि तेच छन्नी हातोडा या अवजारांची आवश्यकता असते. चित्रकलेसाठी रंग, कागद, ब्रश हे साहित्य लागते, परंतु साहित्य व संगीतासाठी शब्द आणि नाद यांचीच गरज भासते. साधनांची आवश्यकता वास्तु, मुर्ती, चित्रकला अशी कमी होत जाऊन काव्य व संगीता वर आढळतच नाही. काव्यात भाषेसोबत स्वर देखील असतो परंतु संगीतात केवळ नादच असतो म्हणून संगीत श्रेष्ठ मानल्या जाते.

2) चल अचलतेच्या आधारावर तुलना

कलेच्या श्रेष्ठतेबाबत सर्वोत्कृष्ट मापक म्हणजे तिचा जास्तत जास्त लोकांवर होणारा प्रभाव. वास्तुकला एक अशी कला आहे जी पूर्ण रुपेण स्थीर असते. तीला एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणावर नेता येत नाही म्हणून सर्व लोक तिचा आनंद लूटू शकत नाहीत. जसे भारतातीलच ताजमहालचे सौंदर्य बरेच लोकांनी अजूनपर्यंत अनुभवलेले नाही. मुर्तीकलेत एखादी लहान मुर्ती दुसरीकडे नेता येवू शकेल परंतु ती खंडीत होण्याचा धोका असतो आणि विशाल अशा मूर्तींना तर हलवण्याचा प्रश्नच नाही परंतु काव्य व संगीत हया अशा कला आहेत ज्यांना कुठेही सादर करता येवू शकते. परंतु अधिक अध्ययनानीशी हे सिध्द झाले आहे की संगीताचे प्रभाव क्षेत्र जास्त व्यापक व प्रभावी आहे.

3) नाविन्यपूर्णता

बदलत्या काळानुरुप प्रत्येक व्यक्तीची कल्पकता व आवड–निवड भिन्न असते. वास्तुकलाअंतर्गत एकवेळा बनवलेली वास्तु परत तोडून पून्हा बनवता येत नाही. मूर्तीकारास आपली नवी कल्पकता आजमावण्यासाठी दुसरी मूर्ती बनवावी लागेल. चित्रकलेत देखील नाविन्यतेसाठी हेच धोरण राहील. परंतु साहित्य आणि संगीतास मात्र एकाच विषयावर वेळोवेळी अनेक कलाकार आपल्या प्रतिभेने त्याला नविन रुप देत असतात.

जसे, संगीतात एकच राग वेगवेगळे गायक आपल्या शैलीप्रमाणे सादर करतात.

4) प्रभावाच्या दृष्टीकोनातून

वास्तूकला, मूर्तीकला, चित्रकला यांचा प्रभाव केवळ मानवापर्यंतच मर्यादीत राहील. पशु, पक्षी, वेली, झाडे यांच्यावर यांचा काहीच परीणाम होणार नाही. साहित्यदेखील मानवालाच मोहित करेल. परंतु संगीताचा प्रभाव मात्र चराचरातील समस्त प्राणी मात्रावर होईल.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

जसे, गाईमध्ये संगीताच्या प्रभावामुळे दुधाचे प्रमाण वाढते. संगीतामुळेच झाडांची वाढ जलद होणे.

वरील मुद्दयाच्या आधारे संगीत हीच ललित कलांमध्ये सर्वोच्च कला असल्याचे सिध्द होते. त्याचप्रमाणे संगीताचा मानसशास्त्र, विज्ञान, गणित, समाजविज्ञान, वनस्पतीशास्त्र यासारख्या विषयासोबत देखील जवळचा संबंध आहे. थेट मानसिक संवेदनांना जाऊन भिडण्याचे सामर्थ्य संगीतात असल्यामुळे संगीताचा आणि मानसशास्त्राचा अगदी निकटचा संबंध आहे. संगीताचा जन्मच भावनेतून झाला असल्याने तसेच संगीताचा मनावर होणारा परीणाम कलाकार, श्रोते यांचे संबंध यावर निरंतरपणे संशोधन सुरु आहेत. संगीताव्दारे मानसोपचार ही तर एक नविन शाखाच सुरु झालेली आहे. याचे उदाहरण द्यायचे झाल्यास बंगलोरमधील दवाखान्यात कोमामध्ये गेलेल्या एका रुग्णावर तेथील वैद्याने एम. राजम यांनी व्हायोलीन या वाद्यावर वाजवलेल्या दरबारी कान्हडा हा राग सतत तीन महीने ऐकवला आणि आश्चर्य म्हणजे तीन महिन्यातच तो रुग्ण शुध्दीवर आला ही शक्ती केवळ आणि केवळ संगीतातच आहे.

अशाप्रकारे वरील सर्व बाबींचा विचार केला असता संगीत हीच सर्वोच्च कला आहे असे आपण म्हणू शकतो. आपला प्रभाव, व्याप्ती, सुक्ष्मता, महत्ता आदी कारणांवरुन ललित कलांमध्ये संगीत सूर्याप्रमाणे प्रखर तेजोमय आहे हे सिध्द होते.

संदर्भ ग्रंथ

१. हिंदुस्थानी संगीत पध्दती – प्रां. डॉ. बाळ पुरोहित मूलतत्वे आणि सिध्दांत.
२. संगीत विशारद – वसंत.
३. संगीत मैनुअल – डॉ. रामनारायण त्रिपाठी.
४. संगीतशास्त्र विज्ञान – डॉ. सुचेता बिडकर.

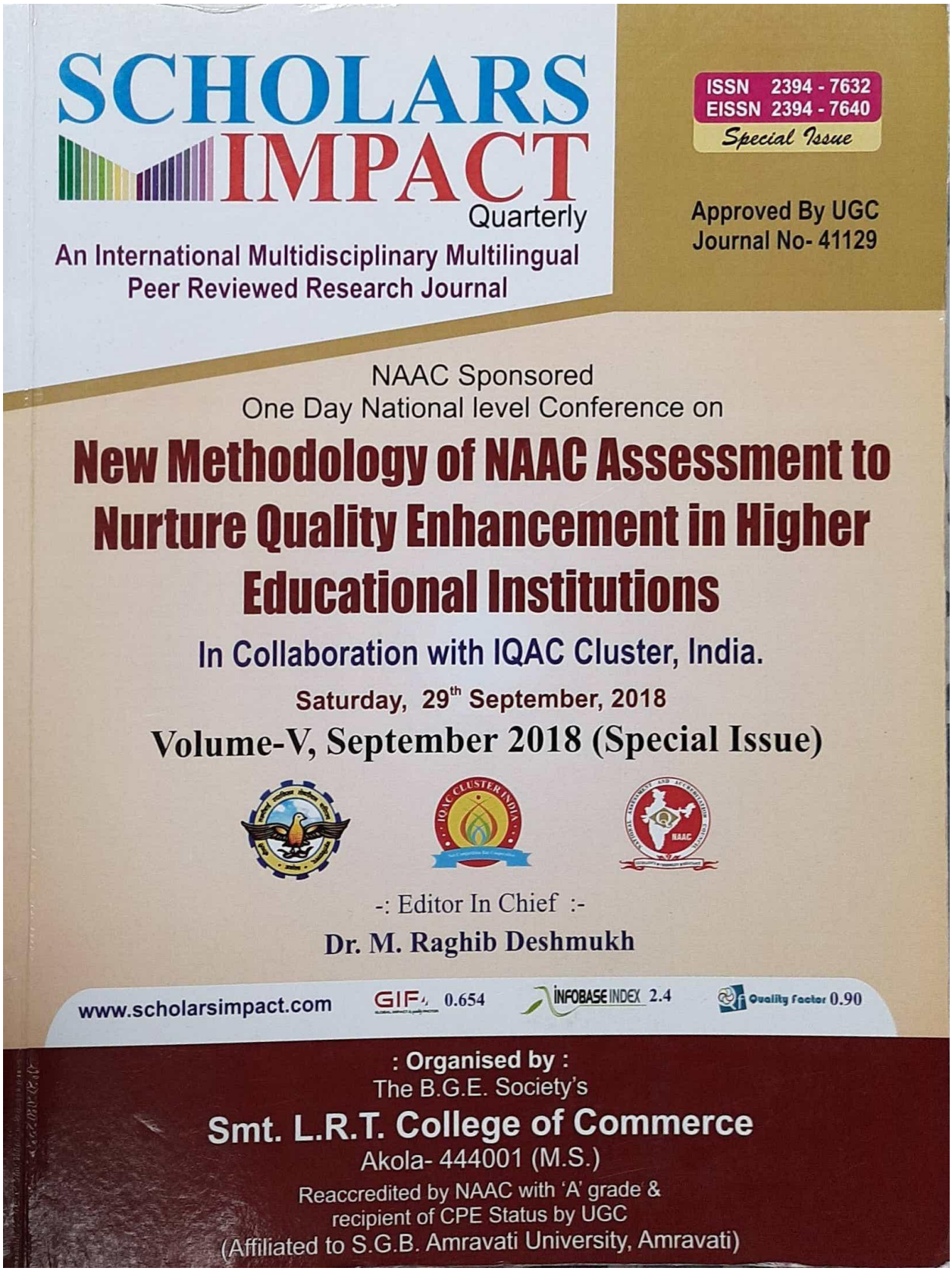
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
NAAC Sponsored
One Day National level Conference on
New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions
In Collaboration with IQAC Cluster, India.
Saturday, 29th September, 2018
Volume-V, September 2018 (Special Issue)
-: Editor In Chief :-
Dr. M. Raghib Deshmukh
www.scholarsimpact.com
GIF 0.654
INFOBASE INDEX 2.4
Quality Factor 0.90
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

International Multidisciplinary Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

Volume – V, September 2018

SCHOLARS IMPACT

QUARTERLY

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

SPECIAL ISSUE

ON

"NEW METHODOLOGY OF NAAC ASSESSMENT TO NURTURE QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS"

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir

60.	The Emergence of ICTS As A Learning Technology Prof Dr Ganesh G. Gondane, Akola	298-302
61.	ICT Based Teaching-Learning In Higher Education Institutions Dr.Ku.Y.S.Patil & Dr.R.E.Khadsan, Shegaon	303-305
62.	Role of ICT Tools And E- Resources In ICT Based Teaching Learning Process Dr. Sanjay R .Bhoyar, Pusad	306-309
63.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation - Needs of The Day Dr. Rajendra A. Raut, Wardha	310-313
64.	NAAC: Quality Enhancement, Enriched, Introspect, Attitude And So On... Dr. Sandip Bhimrao Dongare, Yeoda Dist. Amravati	314-316
65.	A Study The Effectiveness of ICT In The Higher Education of Amravati Division Researchers Prof. Haridas M. Dhurve, Yavatmal	317-321
66.	E = F, An Equation In 21st Century E Stands For Education And F Stands For Future Dr. Prof. Ratna Chandak, Akola	322-327
67.	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन – अध्यापन आणि मूल्यांकन आजच्या काळाची गरज प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर, अकोला	328-331
68.	महिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानावर आधारित अध्ययन अध्यापन आणि मुल्यांकन– आजची गरज डॉ. एन. एल. नायसे	332-335
69.	अध्ययन आणि अध्यापणात माहिती संप्रेक्षण तंत्रज्ञाना ची (ICT) भुमिका अमोल स. राऊत, यवतमाळ	336-338
70.	आयसीटी आधारित शिक्षण आणि मुल्यमापनाचे फायदे सुनिल रामभाऊ थोरात , येवदा	339-343
71.	नविन माहिती तंत्रज्ञानाव्दारे शैक्षणिक सुधारणा – एक आढावा प्रा.सिध्दार्थ कुंडलिक इंगोले, औरंगाबाद	344-347
72.	माहिती तंत्रज्ञानधारित भाषा अध्यापन काळाची गरज डॉ. स्वाती दि. दामोदरे, अकोला	348-353
73.	नई संचार सूचना प्रौद्योगिकी के परिप्रेक्ष्य में हिंदी का विकास डा.सुरेशकुमार केसवानी, अकोला	354-358

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

(67)

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन – अध्यापन आणि मूल्यांकन आजच्या काळाची गरज

प्रा.अनिल प्रल्हाद निंबाळकर
सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग, श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.
Email - nimbalkaranil@rediffmail.com

सारांश :–

आजचे युग हे यंत्र आणि तंत्रविज्ञानाचे युग आहे. तंत्रज्ञानाच्या या युगात इंटरनेटच्या माध्यमातून आपल्या करिता माहितीचा जणू खजिनाच उपलब्ध झाला आहे. ''हुकूम मेरे आका'' या जिन्नच्या वाक्याप्रमाणे 'गुगलच्या एका क्लिकवर' आपल्याला हवी ती माहिती मिळू शकते. पाश्चात्य देशामध्ये गेल्या अनेक वर्षांपासून या तंत्रज्ञानाचा उपयोग शैक्षणिक दर्जा सुधारण्याकरिता व अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन करण्याकरिता केल्या जात आहे. आपल्या भारत देशातदेखील आज 21 व्या शतकात या तंत्रज्ञानाचा उपयोग शिक्षण क्षेत्रात केल्या जात आहे. शिक्षणामध्ये अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन ही अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी प्रकिया आहे. आज प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी संबंधित विषयातील ज्ञान जितके महत्त्वाचे ठरत आहे तितकेच ते ज्ञान इतरांपर्यंत यशस्वीपणे पोहोचवणे गरजेचे ठरते. याकरिता शिक्षक अध्यापनाच्या विविध पद्धतींचा वापर करतात. यातीलच एक प्रभावी अशी नाविण्यपूर्ण अध्यापन पद्धत म्हणजे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT). माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानांतर्गत माहितीची निर्मिती, संप्रेषणाच्या प्रगत साधनांचा वापर आणि योग्य तंत्रज्ञानाच्या मदतीने माहितीची देवाण–घेवाण यांचा समावेश होतो. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण प्रकियेत अनेक बदल होत आहेत. आज आपल्या देशाचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी 'मन की बात' या कार्यक्रमांतर्गत आपल्या देशातील नागरिकांशी थेट संवाद साधत आहेत. वापर करणारे लोक, संप्रेषण, हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर, डेटा अथवा माहिती हे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे पाच मुख्य घटक आहेत. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन यामुळे शिक्षक हे मार्गदर्शकाच्या भूमिकेतून विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण अशी माहिती पुरवित आहेत. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञाना (ICT) मुळे शिक्षक–विद्यार्थी ऑफलाईन–ऑनलाईन ज्ञान प्राप्त करू शकतात. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) ज्ञानाधिष्ठित समाज उभारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. विविध प्रकारच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी सोडविण्याची क्षमता माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानात (ICT) आहे. या सर्व बाबींमुळे'शिक्षण' क्षेत्रात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन आजच्या काळाची गरज बनले आहे.

उद्दिष्ट्ये :–

1) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) चा प्रचार–प्रसार करणे.
2) विद्यार्थी–शिक्षकांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) या नवीन शिक्षण पद्धतीबद्दल जनजागृती करणे.
3) शिक्षणाच्या अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन प्रकियेत माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) ला प्रोत्साहन देणे.

प्रस्तावना :–

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

अनादिकाळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत मनुष्याने अतिशय प्रगती केली आहे. मग ते कुठलेही क्षेत्र असो, त्यातीलच एक क्षेत्र म्हणजे 'शिक्षण'. 'शिक्षण' क्षेत्रात मनुष्याने विविध विषयांचा समन्वय साधून भरीव असे कार्य केले आहे. मग तो विषय मानसशास्त्र, संगीतशास्त्र, तत्त्वज्ञान, विज्ञान अथवा तंत्रज्ञान असो. शिक्षण प्रक्रियेत अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन ही सतत अथवा निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. या तिन्ही बाबी एकमेकांशी निगडीत असून शिक्षण प्रक्रियेतील अविभाज्य असे घटक आहेत. या तिन्ही बाबींचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, ही प्रक्रिया फार पूर्वीपासून चालत आलेली प्रक्रिया आहे. प्रचीनकालापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत या प्रक्रियेत सतत बदल होत आले आहेत. पूर्वीच्या गुरूमुखी (मौखिक), उदा. गुरू–शिष्य गुरूकुल पद्धतीत चालणारी ही अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया नंतर पुस्तक स्वरूपात व आजच्या काळात शाळा–महाविद्यालयातून प्रोजेक्टर, स्लाईड, पीपीटी, ऑनलाईन–ऑफलाईन अध्ययन–अध्यापन पद्धतीत रूपांतरित झाल्याचे दिसून येते.

यंत्र आणि तंत्र विज्ञानाच्या युगात प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी संबंधित विषयातील ज्ञान महत्त्वाचे आहेच पण ज्ञान इतरांपर्यंत यशस्वीपणे पोहोचवण्यासाठी प्रभावी संदेशवहनाची आवश्यकता असते. म्हणून आधुनिक युगात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकनात करण्यासाठी त्याचे प्रकार, प्रभावी पद्धती याची माहिती असणे आवश्यक आहे. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे हे सहज साध्य आहे. त्यामुळे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) म्हणजे काय? त्याची कार्यपद्धती कशी करावी लागते. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) चा अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन कशा पद्धतीने होतो हे जाणून घेणे आवश्यक ठरेल.

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) :–

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) म्हणजे काय ?

"माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानांतर्गत माहितीची निर्मिती, संप्रेषणाच्या प्रगत साधनांचा वापर आणि योग्य तंत्रज्ञानाच्या मदतीने माहितीची देवाण–घेवाण म्हणजे म्हणजे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) होय".

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण प्रक्रियेत अनेक बदल होत आहेत. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानाधिष्ठित समाज उभारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. विविध प्रकारच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी सोडविण्याची क्षमता माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानात आहे. शिक्षक हे मार्गदर्शकाची भूमिका बजावत असून विद्यार्थी कोठूनही अध्ययन करून माहिती मिळवू शकतात.

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे (ICT) मुख्य घटक:–

1)वापर करणारे लोक
2)पद्धती
3) हार्डवेअर
4) सॉफ्टवेअर
5) डेटा

वरील प्रमाणे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे(ICT) मुख्य पाच घटक आहेत.

1) वापर करणारे लोक :–आपल्या दैनंदिन आयुष्याला कंप्युटर आणि माहिती यंत्रणेचा स्पर्श सातत्याने होत असतो. काही वेळा हा संपर्क थेट आणि सहज असतो. उदा. आपण वर्ड प्रोसेसिंग प्रोग्राग वांपरून डॉक्युमेंट तयार करतो किंवा इंटरनेट जोडतो. इतर वेळी, हा संपर्क असतोच असे नाही.

2) पद्धती :–"सॉफ्टवेअर, हार्डवेअर आणि डेटा वापरण्याचे नियम म्हणजे पद्धती." या पद्धती कंप्युटर विशेषज्ञांकडून विशिष्ट प्रकारे लिहिलेल्या असतात. त्यांची माहिती पुस्तिका असते. सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर उत्पादक त्यांच्या उत्पादनांबरोबर ही पुस्तिकाही देतात. या पुस्तिका छापील किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात असतात.

3) हार्डवेअर :–डेटावर प्रक्रिया करून माहिती तयार करणाऱ्या उपकरणाला हार्डवेअर म्हणतात. यामध्ये की बोर्ड, माऊस, मॉनिटर, सिस्टीम युनिट आणि इतर उपकरणांचा समावेश होतो. सॉफ्टवेअरद्वारे हार्डवेअरवर नियंत्रण ठेवले

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

जाते. कंप्युटर हेइलेवट्रॉनिक उपकरण आहे. हे उपकरण इनपुटचा स्वीकार करण्यासाठी सूचना घेते इनपुटवर प्रकिया करते आणि माहिती देते.

4) सॉफ्टवेअर :–डेटा अर्थात प्रकिया न केलेल्या बावीचं माहितीमध्ये रूपांतर करणं हा सॉफ्टवेअरचा उद्देश आहे. "प्रोग्राम्सचे दुसरे नाव म्हणजे सॉफ्टवेअर." आपल्याला हव्या त्या स्वरूपात उपलब्ध माहितीचे रूपांतर कसे करायचे हे कंप्युटरला सांगणाऱ्या सूचना म्हणजे सॉफ्टवेअर. सॉफ्टवेअरचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. सिस्टीम सॉफ्टवेअर आणि ॲप्लिकेशन सॉफ्टवेअर. आपण ज्या प्रकारचं सॉफ्टवेअर वापरतो, ते असतं ॲप्लिकेशन सॉफ्टवेअर आणि कंप्युटर ज्या तऱ्हेचं सॉफ्टवेअर वापरतो ते म्हणजे सिस्टीम सॉफ्टवेअर.

5) डेटा :–"अक्षरं, अंक, प्रतिमा आणि ध्वनी असलेल्या, प्रकिया न केलेल्या मूलभूत बावी म्हणजे डेटा." प्रकिया केलेला डेटा म्हणजे माहिती. आजच्या काळातल्या जवळजवळ प्रत्येक कंप्युटर यंत्रणेद्वारे माहिती यंत्रणेमध्ये एक महत्त्वाचा घटक दिला जातो, तो म्हणजे कनेक्टिव्हिटी–जोडणी. यामुळे एक कंप्युटर दुसऱ्या कंप्युटरशी जोडला जातो, माहितीची देवाण–घेवाण करता येते.

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) चीव्याप्ती:–

शिक्षण प्रकियेच्या सर्व अंगांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाने व्यापले आहे. ते खालीलप्रमाणे –

1)www अर्थात वर्ल्ड वाईड वेबमुळे शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक यांना जगभरातील अद्ययावत व नवनवीन बदलाची माहिती सहजपणे आणि झटपट मिळू लागली आहे.

2)दूरदर्शन सारख्या माध्यमातून शेतकरी, खेळाडू, कलावंत, गायक–वादक यांना घरबसल्या मार्गदर्शन, प्रशिक्षण देता येते.

3)अवघड शस्त्रकिया, धोकादायक व महागडे प्रयोग सिम्युलेशन पद्धतीने दृश्यरूप स्वरूपात करता येतात.

4) इंटरनेटच्या माध्यमातून मुक्त विद्यापीठ व दूरशिक्षणाद्वारे घरबसल्या शिकता येते.

5) अभ्यासकम, पाठ्यपुस्तके, संदर्भग्रंथ आणि संदर्भ साहित्य यांची माहिती इंटरनेटवर सहज उपलब्ध होते.

6) प्रत्येक वयोगटाच्या विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या ऑडिओ–व्हिडीओ, सीडीज बाजारात उपलब्ध होतात.

7) एलसीडी, टीव्ही, प्रोजेक्टर यांचा वापर सादरीकरणासाठी करून शिक्षण प्रकिया सुलभ आनंददायी, गतिमान, आकलनक्षम आणि परिणामकारक झाली आहे.

8) कमी खर्चात कमी मनुष्यबळात व दोषविरहित ऑनलाईन परिक्षा घेऊन जलद निकाल घोषित करता येतात.

शिक्षण म्हणजे काय?आणि शिक्षणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) चा उपयोग :–

"शिक्षण म्हणजे ज्ञानाची साधना." प्रयत्नपूर्वक केलेली वाटचाल म्हणजे साधना. ज्ञानाचे फळ हाती लागण्याकरिता, प्रयत्नाचे हात उंचावले पाहिजेत. मनुष्याची किंमत त्याच्या ज्ञानावर केली जाते. इतकेच नव्हे तर मानवतेतर प्राण्याची किंमतही, मनुष्याच्या दृष्टीतून, त्याच्यामध्ये असलेल्या शिक्षण – क्षमतेच्या प्रमाणात केली जाते. कुत्रा, गाय, घोडा, मांजर इत्यादी प्राण्यांना मनुष्याने जवळ केले ते त्यांच्या शिक्षण – क्षमतेमुळे!

पुर्वजांनी संकलित केलेले ज्ञानधन हस्तगत करणे हे प्लेटोने शिक्षणाचे उद्दिष्ट मानले! कृत्रिम समस्या निर्माण करून मानवाच्या सुप्त शक्तींचा विकास करणे व त्यास कार्यतत्पर बनवणे हे कॉमेनिअस याने शिक्षणाचे ध्येय मानले. तर जीवनशिक्षणाचा अभेद असून सहजीवनाशी समरस होण्याकरिता व्यक्तित्त्व घडवणे हे शैक्षणिक प्रमेय जॉन ड्यूईने प्रचलित केले आहे.

शैक्षणिक ध्येयाचा लंबक कधीही स्थिर राहत नाही. कालाची गती दर्शवणे हे लंबकाचे काम आहे. देशकाल–परिस्थिती–भेदाने शिक्षणाची ध्येये बदलत जातील. परंतु जीवन सुखकर होण्याकडे शिक्षणाचा ओढा होत आहे हे निश्चित!

शिक्षणात इंटरनेटच्या माध्यमातून आपण माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) चा उपयोग करू शकतो.

इंटरनेट माहितीचा महामार्ग :–

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

इंटरनेट म्हणजे आधुनिक जगातील गाहितीचा महामार्गच आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून गाहितीचा खजिना आपल्याला घरपोच मिळतो.

इंटरनेटद्वारे माहिती प्राप्तीची कार्यपद्धती :–

इंटरनेट आणि टेलिफोन यंत्रणा, केबल टेलिव्हीजन यंत्रणा आणि उपग्रहाद्वारे होणारे संदेशवहन या सगळ्यांचा समावेश वैश्विक माहिती आणि संप्रेषण यंत्रणेमध्ये होतो. छोट्या–छोट्या पॅकेटस्मध्ये माहिती विभागली आणि मेल व नेटवर्कमधून होणाऱ्या संप्रेषणामध्ये ती पाठवली जाते. टेलिकम्युनिकेशन नेटवर्कमधून माहिती मिळवणे शक्य व्हावे यासाठी इंटरनेट, बुलेटिन बोर्ड, ऑनलाईन सेवा आणि इतर अनेक प्रकारच्या सेवा उपलब्ध असतात. पारंपरिक महामार्गाप्रमाणेच माहितीच्या महामार्गावरही शासनाचे नियंत्रण असते.

निष्कर्ष :–

वरील सर्व विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, शिक्षणामध्ये अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन ही अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी प्रकिया आहे. आज प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी संबंधित विषयातील ज्ञान जितके महत्त्वाचे ठरत आहे तितकेच ते ज्ञान इतरांपर्यंत यशस्वीपणे पोहोचवणे गरजेचे ठरते. याकरिता शिक्षक अध्यापनाच्या विविध पद्धतींचा वापर करतात. यातीलच एक प्रभावी अशी नाविण्यपूर्ण अध्यापन पद्धत म्हणजे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT). माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानांतर्गत माहितीची निर्मिती, संप्रेषणाच्या प्रगत साधनांचा वापर आणि योग्य तंत्रज्ञानाच्या मदतीने माहितीची देवाण–घेवाण यांचा समावेश होतो. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण प्रक्रियेत अनेक बदल होत आहेत. वापर करणारे लोक, संप्रेषण, हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर, डेटा अथवा गाहिती हे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे पाच मुख्य घटक आहेत.

1) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकनामुळे शिक्षक हे मार्गदर्शकाच्या भूमिकेतून विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण अशी माहिती पुरवित आहेत.
2) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञाना (ICT) मुळे शिक्षक–विद्यार्थी ऑफलाईन–ऑनलाईन ज्ञान प्राप्त करू शकतात.
3) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) ज्ञानाधिष्ठित समाज उभारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.
4) विविध प्रकारच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी सोडविण्याची क्षमता माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानात (ICT) आहे.
5) इंटरनेटच्या माध्यमातून मुक्त विद्यापीठ व दूरशिक्षणाद्वारे घरबसल्या शिकता येते.
6) अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, संदर्भग्रंथ आणि संदर्भ साहित्य याची गाहिती इंटरनेटरवर सहज उपलब्ध होते.
7) वर्गातील अध्ययनाचा वेळ कमी करता येते.
8) ज्या महाविद्यालयांमध्ये ज्या विषयाचे शिक्षक उपलब्ध नाहीत त्या महाविद्यालयांमध्ये ऑनलाईन पाठ वापरू शकता किंवा आधीच तयार केलेले मल्टीमिडिया साहित्याचा वापर करू शकतो.
9) कमी खर्चात, कमी मनुष्यबळात व दोषविरहित ऑनलाईन परीक्षा घेऊन जलद निकाल घोषित करता येतात.

या सर्व बाबींचा विचार केल्यास 'शिक्षण' क्षेत्रात गाहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन–अध्यापन आणि मूल्यांकन आजच्या काळाची गरज बनले आहे.

संदर्भ :–

1) ओळख माहिती तंत्रज्ञानाची – टिगोथी जे. ओलियरी, लिंडा आय. ओलियरी, टाटा गॅकग्रा हिल इडिशन–2011, नवी गुंबई
2) https://en.m. wikipedia.org
3) Encyclopedia Britannia
4) You Tube
5) संगीत अध्यापन पद्धती – अर्चना अलोणी, विद्या प्रकाशन, नागपूर– प्रथम आवृत्ती, 27 गार्च 2007

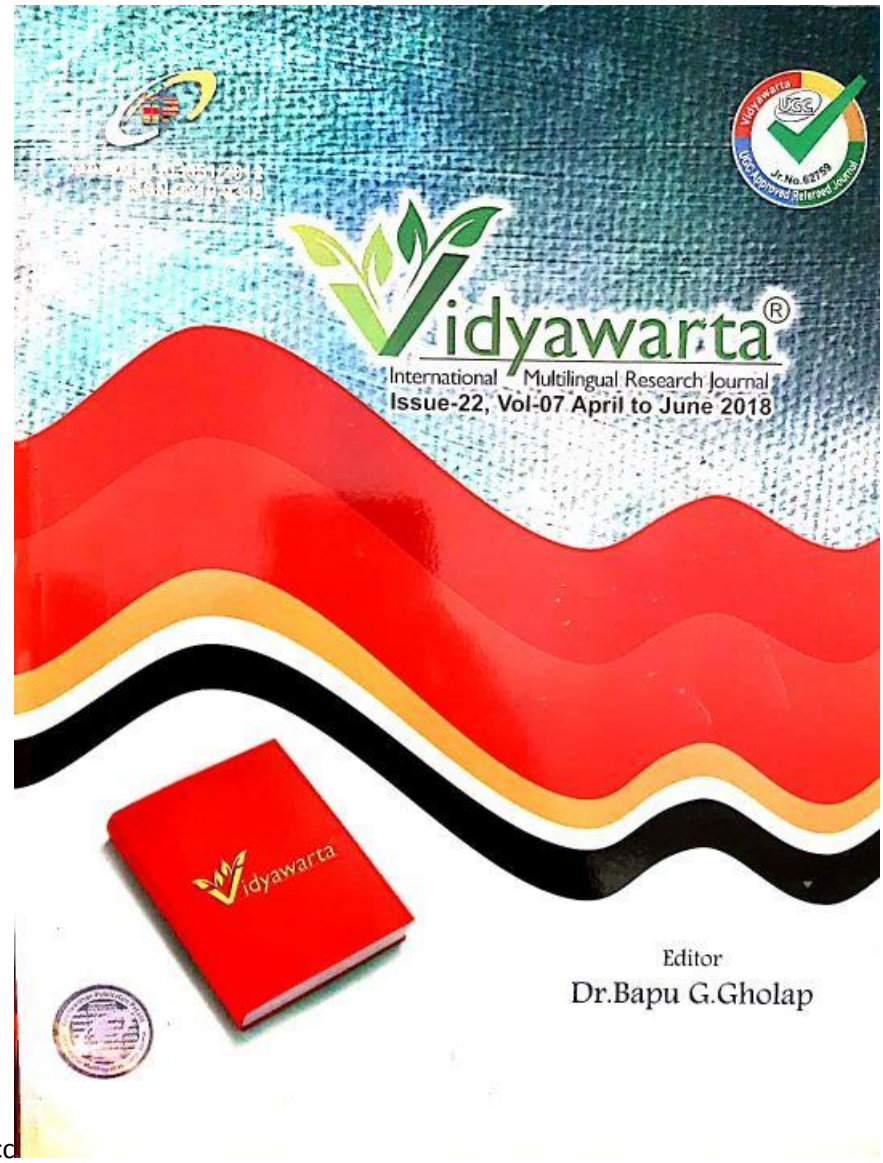
Vidyawarta
Jr.No.62759
UGC Approved Refereed Journal
Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
Issue-22, Vol-07 April to June 2018
Vidyawarta
Editor
Dr.Bapu G.Gholap

ccccccc

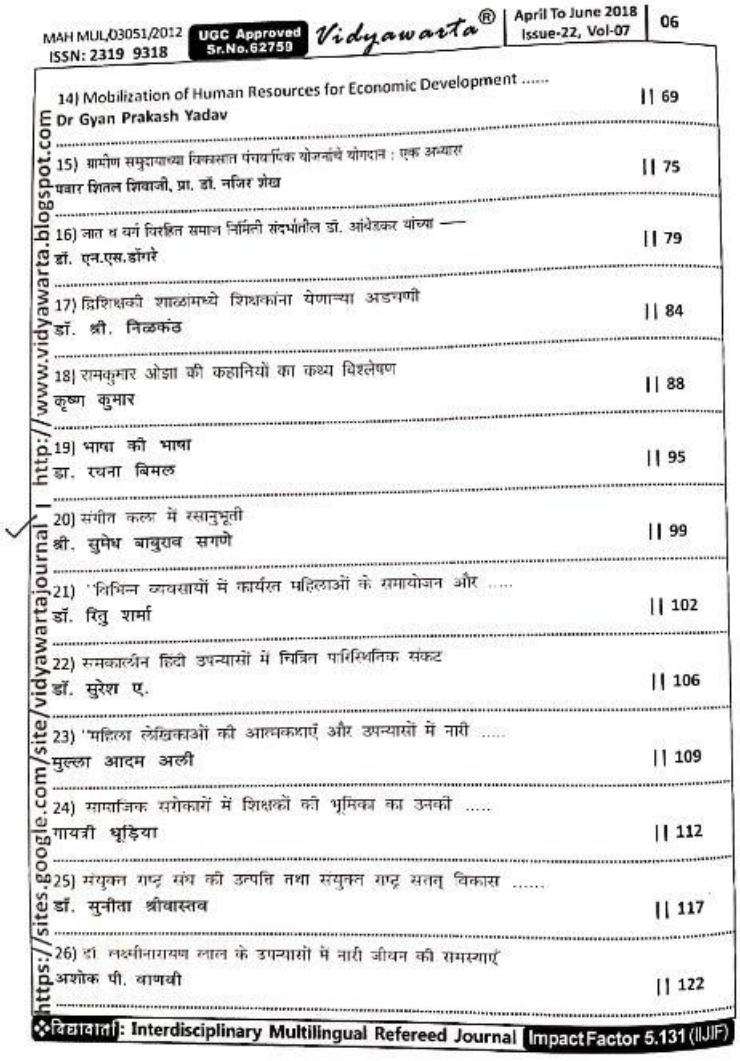

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-07 | 06

14) Mobilization of Human Resources for Economic Development .....
Dr Gyan Prakash Yadav || 69

15) ग्रामीण समुदायाच्या विकासात पंचवार्षिक योजनांचे योगदान : एक अभ्यास
पवार शितल शिवाजी, प्रा. डॉ. नजिर शेख || 75

16) जात व वर्ग विरहित समाज निर्मिती संदर्भातील डॉ. आंबेडकर यांच्या —
डॉ. एन.एस.डोंगरे || 79

17) द्विशिक्षकी शाळांमध्ये शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणी
डॉ. श्री. निळकंठ || 84

18) रामकुमार ओझा की कहानियों का कथ्य विश्लेषण
कृष्ण कुमार || 88

19) भाषा की भाषा
डा. रचना बिमल || 95

20) संगीत कला में रसानुभूती
श्री. सुमेध बाबुराव सगणे || 99

21) "विभिन्न व्यवसायों में कार्यरत महिलाओं के समायोजन और .....
डॉ. रितु शर्मा || 102

22) समकालीन हिंदी उपन्यासों में चित्रित पारिस्थितिक संकट
डॉ. सुरेश ए. || 106

23) "महिला लेखिकाओं की आत्मकथाएँ और उपन्यासों में नारी .....
मुल्ला आदम अली || 109

24) सामाजिक संगठनों में शिक्षकों की भूमिका का उनकी .....
गायत्री धूड़िया || 112

25) संयुक्त राष्ट्र संघ की उत्पत्ति तथा संयुक्त राष्ट्र सतत् विकास .....
डॉ. सुनीता श्रीवास्तव || 117

26) डॉ लक्ष्मीनारायण लाल के उपन्यासों में नारी जीवन की समस्याएँ
अशोक पी. वाणवी || 122

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-07 | 099

20

संगीत कला में रसानुभूती

श्री. सुमेध बाबुराव सगणे
सहाय्यक प्राध्यापक, संगीत विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय
अकोला (महाराष्ट्र)

****

सारांश :—

संगीत कला उद्देश भावनाओं के उत्कर्ष द्वारा उसकी अनुभूति कराना है। यू तो रसानुभूति क्रीडा तथा चलचित्र आदि देखने से भी प्राप्त होती है, लेकिन संगीत द्वारा प्राप्त आनंद केन्द्रित मस्तिष्क पर प्रभाव डालता है। इसीलिए संगीत को कलाओं मे सर्वश्रेष्ठ माना जाता है। भावों की समानताओं के कारण संगीत कभी पुराना नहीं हो सकता । सशक्त भाव पक्ष होने के कारण संगीत सभी कलाओं में अग्रणी है। यह परिणामकारकता केवल संगीत कला से निर्मित रसानुभूती के कारण होती है।

प्रस्तावना

कला का मानवी जीवन में एक महत्त्वपूर्ण स्थान है। मानवी भाव—भावनाओं की अभिव्यक्ती कला के माध्यम से अधिक प्रभावशाली होती है। भारतीय संस्कृती मे ६४ कलाऐं बताई जाती है। उन में से ५ ललित कलाएँ है। जैसे संगीत कला, काव्यकला, चित्रकला, वास्तूकला औ शिल्पकला। इन सभी ललित कलाओं में संगीत को एक श्रेष्ठतम ललित कला का दर्जा प्राप्त है। क्यों की संगीत कला न केवल मानवी जीवन पर प्रभाव डालती है, अपितु प्राणी तथा वनस्पती इन पश्थ्वी के चराचर में बसे जीवीत अंशों को भी इसने प्रभावीत किया हुआ है। अनेक संशोधकों ने अपने शोधद्वारा इसे सिध्द भी किया हुआ है। इसलिए ललित कलाओं में संगीत को अधिक प्रभावशाली माना जाता है। इस का महत्त्वपूर्ण कारण है, संगीत कला द्वारा होनेवाली रसानुभूती जो मानवी विकारों को भाव—भावनाओं द्वारा अभिव्यक्त करती है।

शोध उद्देश — संगीत कला में रसानुभुती का महत्त्व विशद करना।

शोध पध्दती — उपरोक्त विषय की चिकित्सा करने के लिए वर्णनात्मक पध्दती का उपयोग किया गया है।

विषय प्रवेश — प्रत्येक मानव अपने विचारो ओर भावों को सुनने समझने और प्रकट करने के लिए सदैव प्रयत्नशिल रहा है। विचारों को व्यक्त करने के माध्यम वाणी, चित्रांकन एवं संकेत आदि हो सकते है। प्राचीनकाल मे मानव अपने भावनाओं को नाट्य द्वारा अभिव्यक्त करता था यद्यपि ये नाटक संवादहीन होते तथापि उनका संचालन संगीत द्वारा होता था। इस प्रकार संगीत और नाट्य का विकास सम्मिलित रूप से हुआ और संगीत मे प्रेम, करूणा, दया, क्रोध और घृणा जैसे मनोभावों को प्रकट करने में सबल भूमिका निभाई है। प्रत्येक मानव को अपने मनोभावों को प्रकट करने में एक प्रकार का संतोष तथा आनंद होता है। यह सब सुखानुभूति या आनंदाभूति ही प्रत्येक ललित कला में विद्यमान रहती है जो रससृष्टि मे सहायक बनती है। अत: मानव ही प्रत्येक ललित कलाओ कोक अभिव्यक्ति का आधार मानता है। यह भाव ही परिपाक स्थिती में रस का स्वरूप प्राप्त कर लेता है।

यह प्रमाणित सत्य है कि सभी कलायें उपरी आवरण में अभीव्यक्ति की काया है। और प्राणयुक्त केवल रस स्थिती से ही होती है। अत: प्रत्येक कला का प्राण रस है। जिसके अभाव में वह कला प्राणहीन व क्रियाशून्य हो जाती है। इस सभी ललित कलाओं में संगीत कला सर्वश्रेष्ठ मानी जाती है।

संगीत मे सोलह रस माने जात है मात्र श्रृंगार, वीर, करूण, शांत इन चार रसों में ही इन नवरसों का समावेश माना गया है। हमारे शास्त्रकारो ने प्राचीन सप्तस्वरों के रस इस प्रकार बताये है —

स सी, वीरेद्भूते रौद्रे धा बीभत्से भयानके ।
कार्यो गनी तु करूणं हास्य श्रृंगार योर्मपी।।

स रे — वीर, रौद्र व अद्भुत रसों के पोषक है,

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No.62759 | Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-22, Vol-07 | 0100

ध — वीभत्व व भयानक

ग नि — करूण रस

म, प — हास्य व श्रृंगार

यद्यपि प्राचीन ग्रंथकारों ने किसी एक स्वर से ही रस की सृष्टि बतायी है, किन्तु वास्तव में देखा जाये तो एक स्वर से विशेष रसोत्पति, सम्भव नहीं है। उदाहरण षडज वीर रस प्रधान व पंचम श्रृंगार रस प्रधान मानने पर सभी राग वीर रस या श्रृंगार रस प्रधान होने चाहिए। निष्कर्षत: एक स्वर अपने संवादी, विवादी, वादी, अनुवादी स्वर के सम्पर्क से ही किसी रस की सृष्टि करता है। शास्त्रीय स्वर योजनानुसार किसी विशेष निश्चित ऋतु में, योग्य वातावरण को देखकर श्रोताओं की मनोभावो को समझे हुये कोई राग जब किसी योग्य साधक द्वारा गाया जाये तथा उसके गीत का काव्य भी उसके रसानुकूल हो, तो रस की उत्पत्ति अवश्य होगी। जहा केवल स्वरों द्वारा ही रसोत्पत्ती करनी हो वहाँ गीत को छोडकर केवल स्व लहरियों से भी रसोत्पत्ति की जा सकती है। किसी विशिष्ट राग से इस सृष्टी का जहाँ प्रश्न है वहाँ एक ही राग से कई रसों की उत्पत्ति होगी क्योंकि प्रत्येक राग में कम सके कम पाच स्वर लगते है, कई रसों की एक साथ सृष्टि का अर्थ है कोई रस स्पष्ट व प्रभावोत्पादक नहीं। साथ ही एक राग से अलग — अलग परिस्थितीयों में अलग अलग रस की सश्ष्टी होती है।

राग और रस

राग और रस के सबंध मे प्राचीन अवधारणा है की प्रत्येक राग का विशिष्ट स्वरूप होता है, जिसके अनुरूप वह केवल एक भाव की अभिव्यक्ति में सफल हो सकता है। शास्त्रानुसार रागों का स्वरूप निश्चित है, तथा उनसे जिस रस की सृष्टी हो सकती है। वह भी निर्धारित कर दिया गया है। उदाहरणस्वरूप शंकरा, अडाना, हिंडोल आदि को वीर रस प्रधान, मालकोश, तोडी, भैरव आदि को शांत रस प्रधान, यमन, बिहाग, बागेश्री, रागश्री कामोद आदि को श्रृंगार रस प्रधान माना गया है। भैरव — भैरवी का मूल भाव करूणा, पीलू, खमजा आदि मे उत्साह भावो को मुख्य माना गया है। यद्यपि संगीत के अनेक ग्रंथ व पुस्तक राग —रस निर्धारण के संबंध मे अनेक निर्देश देते है परंतु इनका कोई मनोवैज्ञानिक आधार निश्चित नहीं है। इस संबंध में बीसवी शताब्दी की नविन देव मनोविज्ञान आधार पर समुचित निष्कर्ष निकाले जाने चाहिए।

रागात्मक अभिव्यक्ति के विषय मे परम्परागत विचारधारायें प्रचलित है। यदि मल्हार में श्रोता की वर्षा ऋतु सम्बन्धी तथ्यों का आभास होता है तो यह आवश्यक है कि शब्दो के प्रयोग के बिना इन भावों को प्रकट किया जाये। इसी भाति यदि वसन्त राग प्रकृती की संपन्नता सूचक है परन्तु राग के गायन — वादन से वीरानगी का भाव प्रगट होता है। मालकोश को शांती रस प्रधान राग माना गया है। परन्तु इस की बंदिश 'मुख मोड — मोड मुस्कात जात' से श्रृंगार रस की निष्पती सफलतापूर्वक की गयी है। संभवत: इस सम्बन्ध में शब्दो को योगदान भी अहम भूमिका निभाता है। हिन्दुस्थानी संगीत के अधिकांश रागों में श्रृंगार रस का आधिपत्य स्थापित दिखाई देता है। चाहे संयोग पक्ष को ले या वियोग पक्ष को, अधिकांश रागों की बंदिशे श्रृंगार रस के आधीन प्राप्त होत है।

पं. रविशंकर के अनुसार कुछ राग विशिष्ट भाव स्थिती से जुडे हुये है। जैसे ललित भक्ति प्रधान है, भैरव साधना का प्रतिक है, तो मारवा वैराग्य भाव का सुचक है। बसंत व बहार बसंत ऋतु के प्रतिक है मल्हार वर्षा ऋतु का । एक ही राग है अनेक रस निर्माण हो सकते है। मात्र यह गायन वादक के आविष्कार पर निर्भर करता है।

संगीत से मन उत्तेजित होता है, तल्लीनता, एकाग्रता तयार होती है, तथा उनके द्वारा सभी शक्तीयों की गती प्राप्त होती है। इसी प्रकार के मनमोहक परिणाम एक विशेष रस के कारण ही निर्माण होते है यह नहीं कहा जा सकता । उस प्रभाव का वर्णन सम्भव नहीं है। ज्यादा से ज्यादा उसको 'नाम मोह' कहा जा सकता है।

जिस प्रकार स्वरों द्वारा रस की उत्पति होती है, उसी प्रकार नश्त्य व ताल के द्वारा ही हमें विभिन्न प्रकार के रस प्राप्त होते है। एक सफल नर्तक अपने नश्त्य मे विभिन्न प्रकार के भावो द्वारा रसोत्पदन करने मे सफल होता है। तांडव नृत्य से वीर व रौद्र, लास्य से श्रृंगार रस तथा कथक नृत्य

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® April To June 2018 Issue-22, Vol-07 0101

की अनेक भाव भंगिमाओं द्वारा श्रृंगार, हास्य, करूण, शांत रसो की सफलतापूर्वक उत्पत्ति की जा सकती है।

ताल का लय सम्बध का रस होता है तथा –

तथा लया हास्य श्रृंगार योर्मध्यामा:।
वीभत्स भयानचो विलम्बित:।।
वीभत्स भयानचो विलम्बित :।।
वीर रौद्राद्भुतेषु च द्रुत।

हास्य व श्रृंगार रसो में मध्य लय, विभत्स व भयानक रसो में विलम्बित लय तथ वरी, रौद्र, व अद्भुत रसों में द्रुत लय का प्रयोग होता है। हास्य व श्रृंगार रस के लिये मध्य लय की तालें उपयुक्त रहती है। जहाँ शांत औरवीर रस की उत्पत्ति करनी हो वहाँ ऐसी तालें प्रयुक्त की जाती है। जो कि न अति विलंबित लय में है और अति द्रुत लय में। ठुमरियों के लिये दिपचन्दी उपयुक्त ताल मानो जाता है। धुमाली ताल में भक्ति रसके गीत अधिक उपयुक्त लगते है। पखवाज पर बजायी जाने वाली तालें जिनमे खुले बोल बाजाये जाते है, जैसे चारताल, धमाल, सूल और तीवरा इत्यादी उनसे वरी रस की भावनाये जाग्रत होती है । कुछ तालें ऐसी भी है जो विलम्बित मध्य और द्रुत तीनो लयों में चलती है जैसे तीन – ताल और एक ताल । अत: इन तालों से विभिन्न भावनाये भी प्रभावित की जा सकीती है। परन्तु इन तालों का अति द्रुत लय मेंचाहे तन्त्र – वाद्यो में ठालों के साथ या गायन में तराने के साथ बजाया जाता है, तो ये विस्मय या चमत्कश्त करने की भावनायें उत्पन्न करती है। कलाओं का उद्देश भावनाओं के उत्कर्ष द्वारा उसकी अनुभूति करना है। वैसे तो रसानुभूति क्रीडा आदि में चलचित्र आदि देखने से भी प्राप्त होती है, लेकिन संगीत कला द्वारा प्राप्त आनंद केन्द्रित हो कर मस्तिष्क पर प्रभाव छोडता है। इसीलिए संगीत को सभी ललित कलोओं में सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।भावों की समनताओं के कारण संगीत कभी पुराना नही हो सकता है। सशक्त भाव पक्ष होने के कारण संगीत सभी कलाओं मे अग्रणी है।

संगीत द्वारा रस निष्पति सरलता से की जा सकती है योग्य गायन – वादन अपने प्रस्तुतीकरण द्वारा ऐसे वातावरण की सृष्टी करता है जो श्रोताओं को रसमय कर उन्हें अलौकिक सुख की अनुभूति कराता है। अत: संगीत श्रोताओ के हृदय से रस सृष्टि करने में उचित योगदान देता है।

निष्कर्ष

उपरोक्त सभी बातों पर विवेचन करते हुये यह निष्कर्ष स्थापित होता है की, संगीत कला रसानुभूतिद्वारा मानवी भाव–भावनाओं को व्यक्त करने में सहायता प्रदान करती है।

संदर्भ सुची :

१. डॉ.वसंत राजोपाध्ये, संगीत शास्त्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे
२. पं.एस.एन. रातांजनकर, भारतीय संगीत के सौंदर्यस्थान, हाथरस प्रकाशन, हाथरस
३. डॉ.सामाम्रुर्ति, द टिचींग ऑफ इंडियन म्युझिक, द इंडियन म्युझिक पब्लेशिंग हाऊस, मद्रास
४. डॉ.सीमा जौहरी, भारतीय संगीत मैक्सर्स युनिवर्सिटी बुक हाऊस प्रा.लि., जयपुर
५. अशोक रानडे, संगीत विचार, राजहंस प्रकाशन, पुणे
६. डॉ.शोभना शहा, संगीत शिक्षण, विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा.

□□□

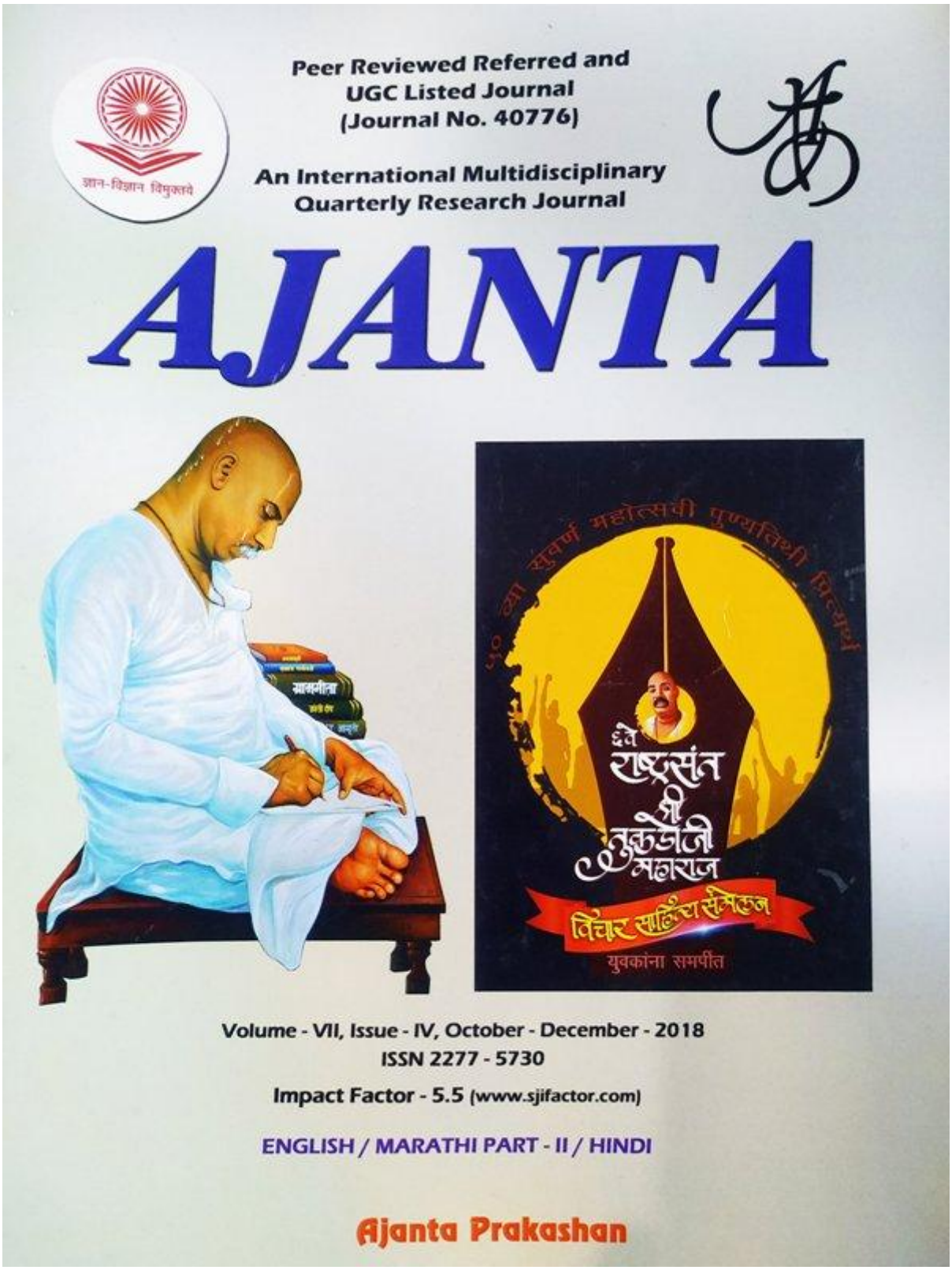
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal
AJANTA
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730
Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)
ENGLISH / MARATHI PART - II / HINDI
Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER -DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
१५	राष्ट्र उभारणीसाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची एक चळवळ **प्रा. डॉ. दीपक चौरपगार**	६२-६४
१६	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडण घडण **डॉ. सुपर्णा मुरकुटे**	६५-६७
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. ममता इंगोले**	६८-७७
१८	राष्ट्रसंतांचे स्त्रि सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **सह. प्रा. सौ. सी. एम. खंडारे**	७८-८०
१९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे साहित्य एक विचार **प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर**	८१-८३
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टीकोन **सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर**	८४-८६
२१	राष्ट्रसंताचे ग्राम सुधारणा विषयक विचार **डॉ. अनिता जानराव चव्हाण**	८७-८९
२२	वैचारिक मूल्यांची सामाजिक वाङमयीन चिकित्सा : एक शोध **डॉ. अनिलकुमार ब. दडमल**	९०-९३
२३	वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या कार्यात संगीताची भूमिका **प्रा. सुधाकर बंडू मनवर**	९४-९६
२४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **प्रा. डॉ. प्रमोद डी. वैद्य** **प्रा. डॉ. अर्चना ना. गवई**	९७-१०१
२५	राष्ट्रयंतसख्स वैज्ञानिक दृष्टिकोन **डॉ. सुनिता सुभाष बाभुळकर**	१०२-१०६
२६	राष्ट्रसंतांच्या भजनावली आणि कीर्तनातून संगीताद्वारे समाजप्रबोधनाचा सांस्कृतिक वारसा **प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी**	१०७-११०
२७	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार **डॉ. विजयसिंग किसनराव पवार**	१११-११२

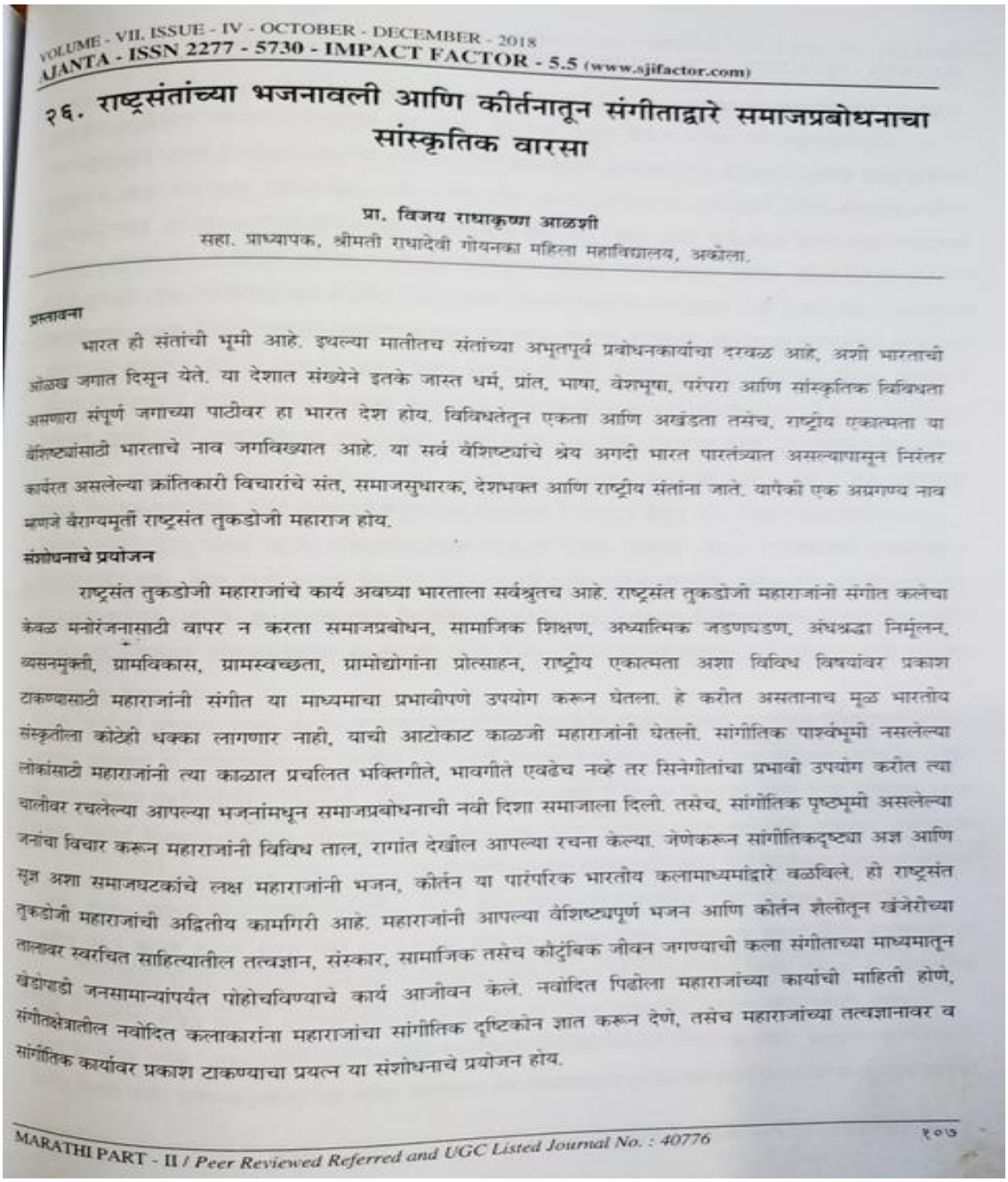

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२६. राष्ट्रसंतांच्या भजनावली आणि कीर्तनातून संगीताद्वारे समाजप्रबोधनाचा सांस्कृतिक वारसा

प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी
सहा. प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

भारत ही संतांची भूमी आहे. इथल्या मातीतच संतांच्या अभूतपूर्व प्रबोधनकार्याचा दरवळ आहे, अशी भारताची ओळख जगात दिसून येते. या देशात संख्येने इतके जास्त धर्म, प्रांत, भाषा, वेशभूषा, परंपरा आणि सांस्कृतिक विविधता असणारा संपूर्ण जगाच्या पाठीवर हा भारत देश होय. विविधतेतून एकता आणि अखंडता तसेच, राष्ट्रीय एकात्मता या वैशिष्ट्यांसाठी भारताचे नाव जगविख्यात आहे. या सर्व वैशिष्ट्यांचे श्रेय अगदी भारत पारतंत्र्यात असल्यापासून निरंतर कार्यरत असलेल्या क्रांतिकारी विचारांचे संत, समाजसुधारक, देशभक्त आणि राष्ट्रीय संतांना जाते. यापैकी एक अग्रगण्य नाव म्हणजे वैराग्यमूर्ती राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय.

संशोधनाचे प्रयोजन

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य अवघ्या भारताला सर्वश्रुतच आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी संगीत कलेचा केवळ मनोरंजनासाठी वापर न करता समाजप्रबोधन, सामाजिक शिक्षण, अध्यात्मिक जडणघडण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसनमुक्ती, ग्रामविकास, ग्रामस्वच्छता, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन, राष्ट्रीय एकात्मता अशा विविध विषयांवर प्रकाश टाकण्यासाठी महाराजांनी संगीत या माध्यमाचा प्रभावीपणे उपयोग करून घेतला. हे करीत असतानाच मूळ भारतीय संस्कृतीला कोठेही धक्का लागणार नाही, याची आटोकाट काळजी महाराजांनी घेतली. सांगीतिक पार्श्वभूमी नसलेल्या लोकांसाठी महाराजांनी त्या काळात प्रचलित भक्तिगीते, भावगीते एवढेच नव्हे तर सिनेगीतांचा प्रभावी उपयोग करीत त्या चालीवर रचलेल्या आपल्या भजनांमधून समाजप्रबोधनाची नवी दिशा समाजाला दिली. तसेच, सांगीतिक पृष्ठभूमी असलेल्या जनांचा विचार करून महाराजांनी विविध ताल, रागांत देखील आपल्या रचना केल्या. जेणेकरून सांगीतिकदृष्ट्या अज्ञ आणि सूज्ञ अशा समाजघटकांचे लक्ष महाराजांनी भजन, कीर्तन या पारंपरिक भारतीय कलामाध्यमांद्वारे वळविले. हो राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची अद्वितीय कामगिरी आहे. महाराजांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भजन आणि कीर्तन शैलीतून खंजेरीच्या तालावर स्वरचित साहित्यातील तत्वज्ञान, संस्कार, सामाजिक तसेच कौटुंबिक जीवन जगण्याची कला संगीताच्या माध्यमातून खेडापाडी जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य आजीवन केले. नवोदित पिढीला महाराजांच्या कार्याची माहिती होणे, संगीतक्षेत्रातील नवोदित कलाकारांना महाराजांचा सांगीतिक दृष्टिकोन ज्ञात करून देणे, तसेच महाराजांच्या तत्वज्ञानावर व सांगीतिक कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या संशोधनाचे प्रयोजन होय.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

राष्ट्रसंतांचे संगीतातून समाजप्रबोधन

राष्ट्रसंतांचे मूळ नाव माणिक बंडोजी ब्रह्मभट्ट असे होते. त्यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील यावली या गावी एका गरीब कुटुंबात झाला. महाराजांचे संपूर्ण बालपण रामटेक, सालबर्डी, गोंदोडा, डिघी या जंगलांमध्ये तसेच खेड्यापाड्यांमध्ये व्यतीत झाल्याने तेथील निरक्षरता, अस्वच्छता, वाईट रूढी आणि परंपरा यांच्यापासून समाजाला मुक्त करण्याचा बालपणापासूनच मानस तयार होत गेला. आपले गुरु आडकोजी महाराज यांच्या सान्निध्यात आल्यानंतर ग्रामीण जनांच्या उत्थानासाठी महाराजांनी आपले आयुष्य कारणी लावले. आडकोजी महाराजांनी माणिक ब्रह्मभट्ट हे नाव बदलून तुकडोजी महाराज असे नामाभिधान केले. महाराजांची जन्मभूमी विदर्भात असली, तरी कर्मभूमी फक्त महाराष्ट्रच नव्हे, तर उभा भारत देश होता. आयुष्यभर महाराजांनी प्रवासाची फारशी अद्ययावत साधने नसताना भारतभर भ्रमण करून आध्यात्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन आपल्या विशिष्ट शैलीतून संगीत भजन-कीर्तनाद्वारे ग्रामीण जनांपर्यंत पोहोचविले. त्यांच्यासाठी गाव हे दैवत होते. प्रत्येक गाव विचाराने, आचाराने सुदृढ तसेच सुविचारी करूनच देशाचा विकास होऊ शकतो, अशी त्यांची धारणा होती. फक्त भारतातच नव्हे, तर जपानसारख्या देशात जाऊन विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला. "वसुधैव कुटुंम्बकम्" अशीच महाराजांची विचारसरणी होती.

पारतंत्र्याचा काळातही १९४१ मध्ये महाराजांनी व्यक्तिगत सत्याग्रह करून भारत छोडो आंदोलनात आपल्या हजारो अनुयायांसह सक्रिय सहभाग घेतला. इंग्रजांच्या अमानवीय व दमनकारी वागणुकीचा जोरदार विरोध आणि निषेध केल्याने त्यांना १९४२ मध्ये बंदी बनवून अनेकदा नागपूर तसेच रायपूर येथील जेलमध्ये कैद करण्यात आले. अशा परिस्थितीतही आंदोलकांचे मनोधैर्य वाढविण्यासाठी "आते है नाथ हमारे" अशाप्रकारची रचलेली पदे या काळात स्वातंत्र्यलढ्यासाठी स्फूर्तिगान ठरली. स्वातंत्र्यानंतर महाराजांचे कार्य पाहता भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी महाराजांना राष्ट्रसंत ही पदवी बहाल केली.

राष्ट्रसंतांनी आयुष्यभर आपल्या भजन-कीर्तनाद्वारे राष्ट्रीय एकात्मता, सामाजिक बंधुता, जातिभेद निर्मूलन, तसेच आदर्श व्यक्तिवाद याबाबत समाजाचे अखंड प्रबोधन केल्याचे दिसून येते. आपल्या या कार्यात संगीत या साधनाचा माध्यम म्हणून कुशलतेने वापर केला. संगीत ही माणसाची सहज प्रवृत्ती होय. सोपे आणि वेळोवेळी जनसामान्यांच्या कानावर पडणारे लोकसंगीत, भावगीत, भक्तिगीते तसेच सिनेगीत यांचा आधार घेऊन तशाप्रकारच्या छंदातील काव्याची निर्मिती करून आपल्या भजनांद्वारे तळागाळातील लोकांपर्यंत आपले तत्वज्ञान पोहोचविले.

महाराजांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात १९९१ मराठी भजने, २१०९ अभंग, १० पोवाडे, ७७६ श्लोक, ५१४९ ओव्या, १६ मंगलाष्टके एवढी विपुल काव्यसंपदा मराठी भाषेतून, तर हिंदी भाषेत २३६९ हिंदी भजने, १५६६ बरखा, ८२२ श्लोक-प्रार्थनाष्टक, १३ आरत्या आणि अनेक स्वागतगीते रचून आपल्या साहित्यातून भारतीय एकात्मतेचा आदर्श रचला.

स्वत: काव्य रचून, त्याला संगीतबद्ध करून स्वत:च प्रस्तुत करणारे राष्ट्रसंत हे एक महान वाग्गेयकार होते. तत्कालीन कालखंडात संगीत हा विषय अत्यंत निवडक लोकांकडे असल्याने संगीतातील शास्त्र आणि कला या दोन्ही विभागांपासून सामान्य जनता दुरावलेली होती. खेड्यापाड्यांमध्ये वाद्यसंपदा आणि संगीतातील जाणकार लोक अत्यंत दुर्मिळ

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

होते. संगीताद्वारे भजन-कीर्तनातून आपले विचार, तत्वज्ञान मांडताना एकाच वेळी लाखो लोकांपर्यंत संगीताचा वारसा सुद्धा महाराजांनी पोहोचविला.

अमरावती जवळील मोझरी गावात गुरुकुंज आश्रमाची स्थापना हे महाराजांच्या आयुष्यातील लक्षणीय कार्य होय. खेड्यातील तरुणांना योग्य दिशा, संस्कार तसेच आयुष्य जगण्याची कला सहज प्राप्त व्हावी, तसेच या आश्रमातून तयार झालेली भावी पिढी ही देशासाठी कारणी लागावी, हा यामागचा प्रामाणिक उद्देश होता. ग्रामगीतेचे लेखन महाराजांच्या जीवनकार्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा होय. ग्रामगीता ही जणू तुकडोजी महाराजांच्या वाङ्मय सेवेची पूर्तीच होय. महाराजांच्या मार्गदर्शनात गावोगावी ग्रामगीता वाचन, निरूपण तसेच गुरुदेव सेवा मंडळाचे कार्य अखंड सुरू झाल्याने जनसामान्यांपर्यंत महाराजांचे तत्वज्ञान प्रभावीपणे पोहोचू शकले. भारताचा विकास, उद्धार करायचा असेल, तर प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण कसे होईल, याबाबत महाराजांचे अखंड चिंतन होते. प्रत्येक गाव हे सुशिक्षित व्हावे, सुसंस्कृत व्हावे, तेथील ग्रामोद्योग संपन्न व्हावेत, गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात, तसेच ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे, प्रचारकांच्या रूपाने गावाला नेतृत्व मिळावे, असा महाराजांचा प्रामाणिक प्रयत्न होता. यासाठी असलेल्या निरनिराळ्या योजना महाराजांनी ग्रामगीतेतून, भजनावलीतून परिणामकारकरित्या व्यक्त केलेल्या दिसून येतात. महाराजांनी आपली भजने आणि कीर्तने खंजेरीच्या आकर्षक उडत्या ठेक्यांवर जनसामान्यांच्या मनांवर बिंबविली. सायंकाळी थकून आल्यानंतर सरळ, सहज भावगीत, सिनेगीतांच्या चालीवरची भजने तळागाळातील लोकांच्या मनामनात आणि ओठांवर आली. महाराजांच्या या कार्यात सामाजिक, राष्ट्रीय एकात्मता, आध्यात्मिकता तर दिसून येतेच, परंतु भारतीय संगीताचा तळागाळातील लोकांपर्यंत केलेला प्रभावीपणे प्रचार आणि प्रसार सुद्धा नेत्रदीपक असा दिसून येतो. महाराजांचा सांगीतिक अभ्यासही दांडगा होता. त्यांचे भजनांचे अवलोकन केले असता निरनिराळ्या तालात आणि रागात महाराजांनी गायिलेले सहज, सोपे आणि सुश्राव्य भजने खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

भजन	आधार राग/ प्रसिद्ध चाल
स्वच्छंदाने भजन करावे	राग यमन
कळते उगा कशाला म्हणती	राग भैरवी
मन हे स्वस्थ बसू ना देई	राग जौनपुरी
पाप किया छुपना क्या	जब प्यार किया तो डरना क्या-सिनेगीताची चाल
प्रभुविण कोण करील भवपार	आज मी ब्रह्म पाहिले गीत
सच्चा धर्म नहीं जाना तूने	दुनिया भजनबिना कैसे तरियो गीत

महाराजांनी विविध विषयांवर अभंग आणि भजनांची रचना केली. मानवाच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा प्रवास कसा असावा, हे तत्वज्ञान त्यांनी आपल्या एका अभंगात मांडले आहे.

जन्मलासि तेव्हा सर्वही हासती । प्रसाद वाटती दारोदारी ।।

रडसी तू तेव्हा 'कोहं' म्हणुनिया । गर्भवासाचिया दु:खे भारी ।।

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

आता ऐसे करी आलिया संसारी । ऋणा नाश करी वासनेच्या ।।

मरणी हासणे मरण पाहणे । साधून घे जेणे साध्य होय ।।

तुकडयादास म्हणे परलोक-गमना । दुःख वाटे जना ऐसे करी ।।

या आणि अशा हजारो भजनांद्वारे समाजप्रबोधन हा राष्ट्रसंतांच्या कार्याचा गाभा होता. आधुनिक काळात सुरेश वाडकर, अजित कडकडे, आदर्श शिंदे, रघुनाथ कर्डीकर, सप्तखंजेरीवादक सत्यपाल महाराज इत्यादी प्रथितयश कलाकार आजही महाराजांची भजने गाऊन यशाच्या शिखरावर पोहोचल्याचे दिसून येते. महाराजांनी दिलेला तत्वज्ञानाचा वसा संगीताच्या माध्यमातून जनसामान्यांपर्यंत चालवणारे हे कलाकार जणू आधुनिक दूतच होत. महाराजांच्या कार्याचा आलेख सतत चढता होता. "झाले बहु होतील बहु, परि यासम हाच" याच शब्दांत महाराजांचे वर्णन होऊ शकते.

संदर्भग्रंथ

१. आत्मप्रभा भजनावली
२. अनुभवसागर भजनावली
३. सार्थ ग्रामगीता - संपादक सुदामजी सावरकर
४. tukdojimaharaj.in
५. gyanipandit.com

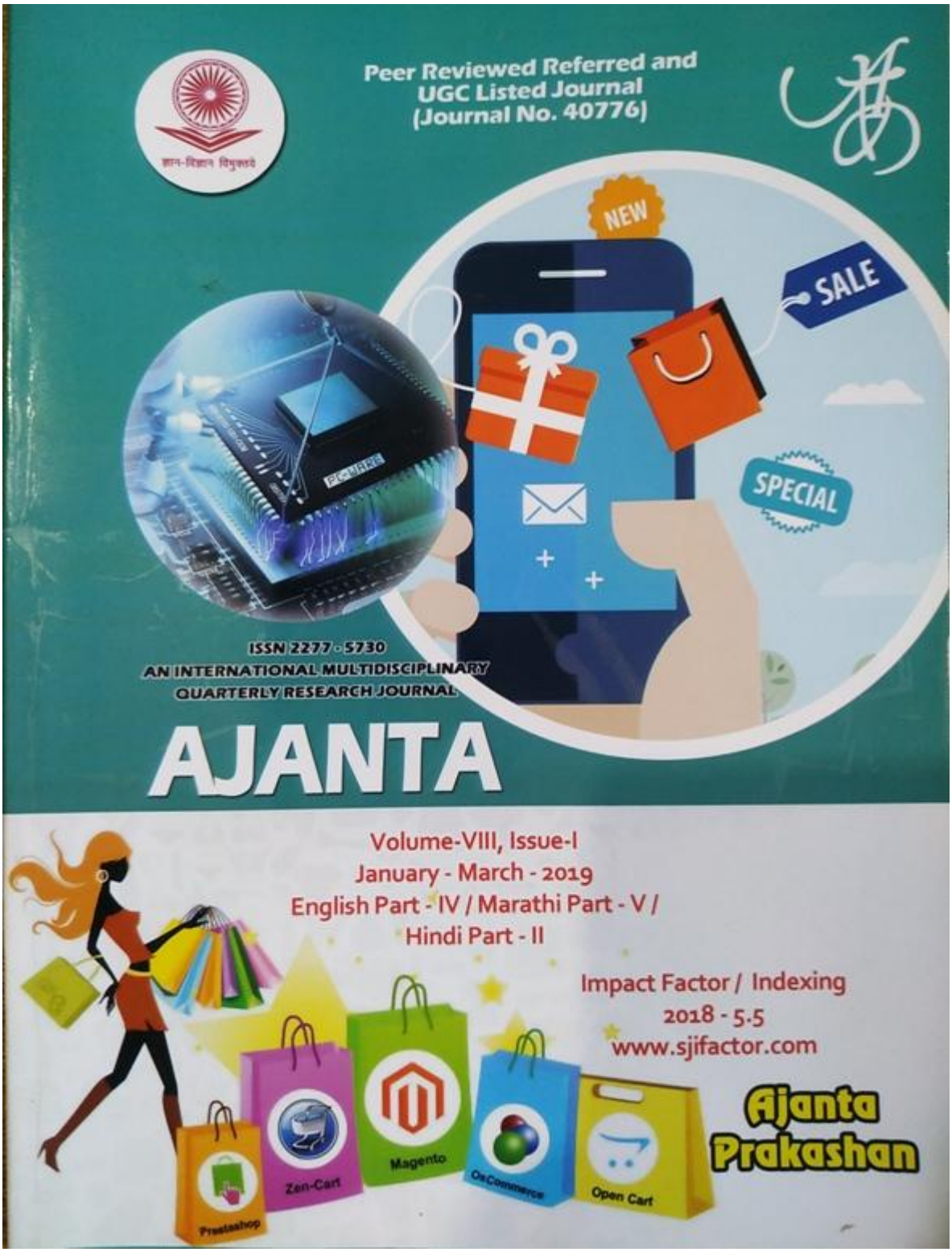
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
NEW
SALE
SPECIAL
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV / Marathi Part - V /
Hindi Part - II
Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Zen-Cart
Magento
OsCommerce
Open Cart
Prestashop
Ajanta
Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - V

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय संगीत आणि इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे **प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी**	१-४
२	आधुनिक काळातील संगीत शिक्षण **प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर**	५-९
३	ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीवाद **प्रा. यु. डी. चव्हाण** **प्रा. एन. ए. पिस्तुलकर**	१०-१३
४	आधुनिक काळातील संगीताचे शिक्षण **सौ. मनिषा राहुल ढोणे (सातपुते)**	१४-१७
५	सहकारातून स्त्रियांचे सक्षमीकरण **प्रा. प्रणिता थुल**	१८-२०
६	आधुनिक तंत्रज्ञान युगातील संगीत व प्रसार माध्यमे **गजेंद्र श्रीराम बिहाडे**	२१-२६
७	संगीत कलेची लोकप्रियता **डॉ. सौ. जयश्री विश्राम कुळकर्णी** **प्रा. योगीनी सोनटक्के**	२७-३१
८	'तृष्णा' मधून आदिवासी 'स्त्री' ची साकारलेली मनोवेदना **प्रा. डॉ. अनंत सूर्यभान सूर्यकार**	३२-३६
९	ठुमरीचे भारतीय शास्त्रीय संगीतातील योगदान **प्रा. डॉ. सरिता इंगळे**	३७-४१
१०	ललित कलांमध्ये सर्वोच्च कला - संगीत **प्रा. विवेक संतोषराव चापके**	४२-४४
११	समतोल आहार - सुदृढआरोग्याची गुरुकिल्ली **सहा. प्रा. अभय शरदराव चांदेकर**	४५-४७
१२	ठुमरी गायन शैली **कु डॉ. मृणाल प्रभाकरराव कडू**	४८-५०
१३	आधुनिक कालीन संगीत शिक्षा **डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकर**	५१-५४

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. भारतीय संगीत आणि इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे

प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी
सहा. प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

विज्ञानाच्या प्रगतीतून निरनिराळ्या प्रसारमाध्यमांचा उदय वेळोवेळी झाला. त्यात सुधारणाही झाल्या. त्याचा मोठा परिणाम भारतीय संगीतावर निश्चितच झाला. भारतासारख्या विशाल देशाच्या कानाकोपऱ्यातील प्रादेशिक संगीतप्रकार सर्वांना सहज उपलब्ध झाले. नवोदित कलावंतांना व्यासपीठही निर्माण झाले.

नवीन प्रसारमाध्यमांनी भारतीय संगीत सर्वदूर पोहोचविण्यास मदत केली. नवीन इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमुळे भारतीय संगीताला नवसंजीवनी प्राप्त झाली यात शंका नाही. मात्र, या प्रसारमाध्यमांचा वापर तारतम्याने करण्याची गरज प्रकर्षाने जाणवते.

प्रस्तावना

गरज ही शोधाची जननी आहे. तसेच, इष्ट बदल ही विकासाची जननी आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. सृष्टीच्या उगमापासूनच संगीताचा जन्म मानला जातो. निसर्गाच्या निरनिराळ्या घटकांतून स्वरांची उत्पत्ती झाल्याच्या नोंदी प्राचीन ग्रंथांमधून आढळतात. वेदकालापासून उदात्त स्वरापासून सुरू झालेला संगीताचा विकास शतका दर शतकानंतर अत्यंत झपाट्याने होत गेला. प्रारंभी ईशस्तुतीसाठी वापरले जाणारे संगीत मध्ययुगापासून मनोरंजनासाठी वापरले जाऊ लागले.

प्राचीन युगापासून संगीत शिक्षणासाठी गुरुगृही राहून संगीतविद्या शिकावी लागत असे. संगीत ही गुरुमुखी विद्या होती. परंतु, आधुनिक काळात विष्णुद्वयांनी केलेले कार्य संगीतातील विकासाचे मैलाचे दगड ठरले. पं. भातखंडे आणि पं. पलुस्कर यांनी स्वरलिपी पद्धतीचा आविष्कार केल्याने संगीत पुस्तकांमधून वाचनालयामध्ये तसेच निरनिराळ्य ग्रंथांमध्ये समाविष्ट झाल्याने संगीत उपासक संगीताचे अध्ययन तसेच गुरुंच्या सान्निध्यातून संगीत साधना करू लागले. जवळपास याच काळात अनेक विज्ञान तंत्रज्ञानाचे नवे शोध लागले. ज्यामुळे जुन्या दिग्गज कलावंतांच्या अत्यंत मौल्यवान अशा संगीत कलेला संग्रहित करून भारतीय संगीताला संजीवन दिले. यात प्रामुख्याने ग्रामोफोन, ऑडिओ कॅसेट, चित्रफीत (व्हिडिओ कॅसेट) याद्वारे अमूल्य संगीताचा ठेवा संगीतसाधकांना मिळाला. पुढे याहूनही आधुनिक झिप डिस्क, कॉम्पॅक्ट डिस्क (सीडी), ब्ल्यू-रे डिस्क, मायक्रोचिप (मेमरी कार्ड) तसेच संगणक, हार्डडिस्क, पेनड्राईव्ह या उपकरणांनी संगीताचा जणू अथांग समुद्रच आपल्यात समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामुळे संगीत शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना तसेच नवोदित संगीत साधकांना एक नवीन दिशा प्राप्त झाली. ज्यामुळे संगीताच्या प्रसार आणि प्रचारात उत्क्रांती घडून आली.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

कलाप्रस्तुती मोबाईल फोनमध्येच पाहणे शक्य होऊ लागले. अशाप्रकारचे हजारो ॲप्स संगीत श्रोत्यांसाठी विनामूल्य प्लेस्टोअरवर उपलब्ध होऊ लागले. ज्यात प्रामुख्याने

१. The Best Classical Music app.,
२. saregama Classical Music app.,
३. Classical Music Radio,
४. Classical Music Composer,
५. Master Piece Music Radio,
६. Classical and Instrumental app.,
७. Indian Classical Ragas app.,
८. Classical Music for Baby,
९. Meditation on Classical Music,
१०. Classical Music for Stress Relief,
११. Free Classical Radio,
१२. Relaxing Classical Music,
१३. Baby Development Classicial app.,
१४. Top Classical Music app.,

तर सर्वसाधारण श्रोत्यांसाठी

१. भक्तिसंगीत ॲप,
२. सरगमशक्ती ॲप,
३. हिंदी भजन ॲप,
४. श्रीकृष्ण भजन ॲप,
५. बेस्ट हिंदी सॉंग ॲप,
६. ओल्ड हिंदी सॉंग ॲप,
७. टॉप गजल ॲप,
८. भजन ॲंड आरती ॲप,
९. ए टू झेड भजन ॲप,
१०. भजनसाधना ॲप

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

अशाप्रकारचे हजारो ॲप विनामूल्य उपलब्ध झाले. यामुळे सर्व कलाकार आणि सर्व संगीतप्रकार अगदी सर्वसामान्यांच्या आवाक्यात आले. आता इंटरनेट या संचार माध्यमाद्वारे देश-विदेशात असलेल्या कलाकारांकडून व्हिडिओ कॉन्फरन्सद्वारे शिकण्याची सुविधाही उपलब्ध झाली आहे. याचा फायदाही अनेक विद्यार्थी मोठ्य संख्येने घेत आहेत.

संगीताच्या या अलौकिक प्रगतीसोबतच त्याचे दुष्परिणामही दिसू लागले. गुरुमुखी असलेली संगीतविद्या विद्यार्थी दूरचित्रवाहिन्यांवरील कार्यक्रम, इंटरनेट आणि मोबाईल फोनद्वारे शिकण्याची चेष्टा करू लागले. गायन, वादन अथवा इतरही कलाप्रकारांची तालीम तज्ज्ञ मार्गदर्शकांकडून घेत असताना विद्यार्थ्यांच्या शिकताना होणाऱ्या चुका असे मार्गदर्शक तात्काळ दूर करू शकतात. हीच बाब आजच्या दृकश्राव्य शिक्षणप्रणालीतही पाहावयास मिळते. मात्र, केवळ कुठल्यातरी संकेतस्थळावर एखाद्या कलाकाराचे प्रस्तुतीकरण पाहून त्याचे अनुकरण करण्याने संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे मोठे नुकसान होते, ही बाब संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीच लक्षात घेणे गरजेचे वाटते.

टीव्ही आणि इंटरनेटवरून प्रसारित होणाऱ्या कार्यक्रमांमुळे आपणही अशा कार्यक्रमांत सहभागी व्हावे, अशी अनेक विद्यार्थ्यांची आणि पालकांची इच्छा असते. त्यादृष्टीने अनेक पालक संगीत शिक्षकांना विचारणाही करतात. केवळ काही गाणी अथवा विशिष्ट गानप्रकाराची तयारी करून रिॲलिटी शोमध्ये सहभागी होण्याची स्पर्धाच जणू सुरू झाली आहे. त्यामुळे अभिजात संगीताची साधना आणि त्याचे सखोल ज्ञान यापासून विद्यार्थी वंचित राहतात.

नवीन प्रसारमाध्यमांनी भारतीय संगीत सर्वदूर पोहोचविण्यास मदत केली. नवीन इलेक्ट्रानिक प्रसारमाध्यमांमुळे भारतीय संगीताला नवसंजीवनी प्राप्त झाली यात शंका नाही. मात्र, या प्रसारमाध्यमांचा वापर तारतम्याने करण्याची गरज प्रकर्षाने जाणवते.

संदर्भग्रंथ सूची

१. Wikipedia
२. Google search
३. संगीत विशारद, प्रकाशक संगीत कार्यालय, हाथरस

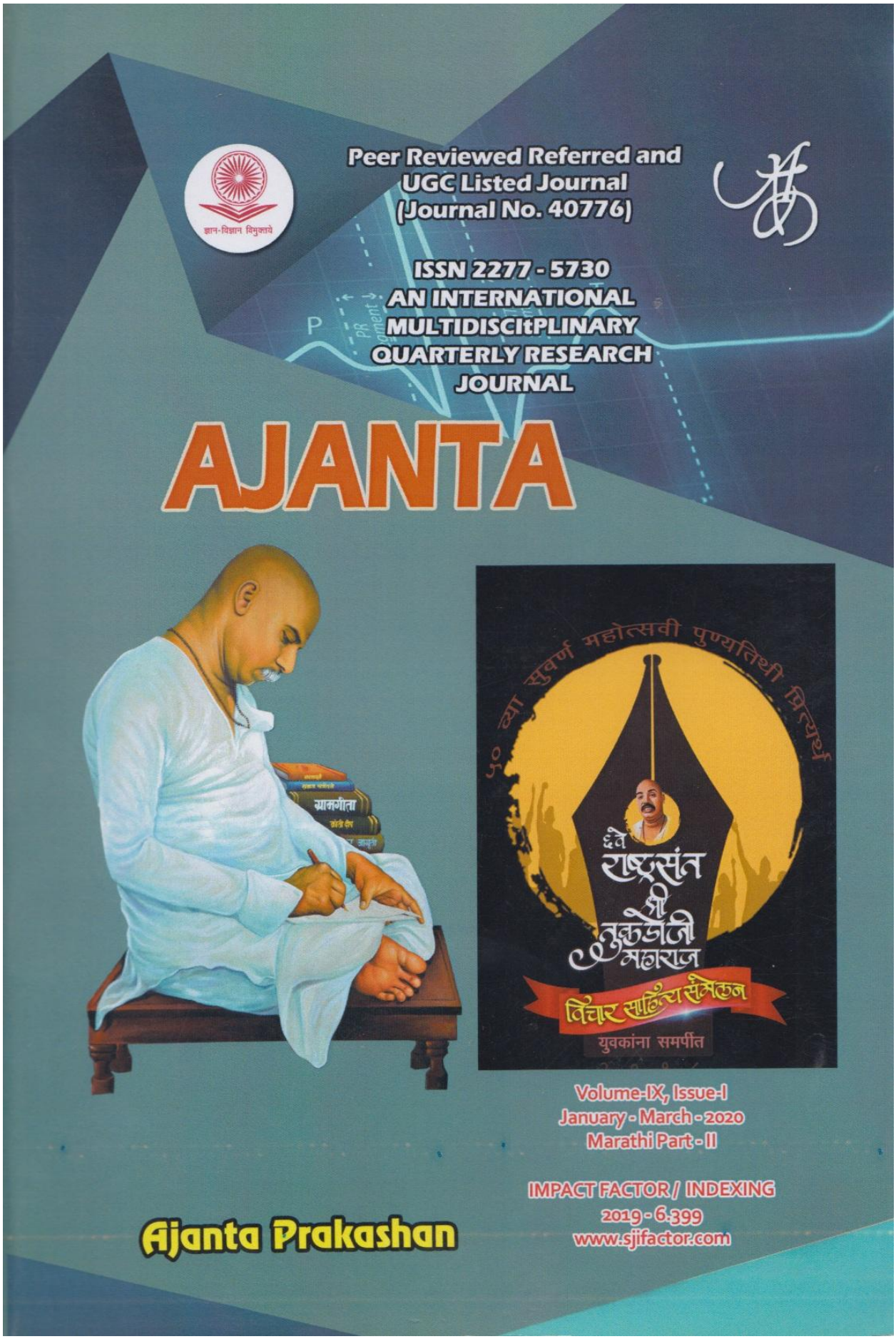
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCItPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL
AJANTA
५० व्या सुवर्ण महोत्सवी पुण्यतिथी प्रित्यर्थ
राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संमेलन
युवकांना समर्पीत
Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामगीतेतील उद्योगशीलता **डॉ. विष्णू नामदेव लांडे**	१-३
२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजाच्या ग्रामगीतेतील ग्रामिण विकास **प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख**	४-६
३	राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलान्नती विषयक विचार **प्रा. तुकाराम विठ्ठलराव कांबळे**	७-११
४	ग्रामस्वच्छता व रामधून एक ग्राम जागृतीची चळवळ **प्रा. प्रमोद तुकाराम अढाव**	१२-१४
५	वंदनिय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नांती भारताची जडण घडण **प्रा. डॉ. अनिता ज. तिडके**	१५-१९
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्य प्रतिभेतून झालेला सांगीतिक प्रचार **डॉ. ए. जी. सोळंके**	२०-२३
७	राष्ट्रसंतांच्या समाज प्रबोधनात संगीताचे महत्त्व **प्रा. हर्षवर्धन मानकर**	२४-२६
८	राष्ट्रसंताच्या दृष्टीकोनातून आदिवासी विकास **प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे**	२७-३०
९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैज्ञानिक विचार **डॉ. दीपक आनंदराव चौरपगार**	३१-३३
१०	वं. राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील ग्रामनिर्माण पंचक **प्रा. काशीनाथ विठ्ठलराव तरासे**	३४-४०
११	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **डॉ. एन. एल. गोंडाणे**	४१-४४
१२	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील सांगीतीक अभ्यास **प्रा. प्रितम जनार्धन बैस**	४५-४८
१३	राष्ट्रसंत आणि महिला मानवाधिकार **प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार**	४९-५१

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

११. राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन

डॉ. एन. एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाजप्रबोधनाच्या माध्यमातुन अनेक अंगांनी कार्य त्यांच्या संपुर्ण चरित्रातुन दिसुन येते. मग ते आपल्या भजनातुन दैनंदिन व्यवहारातील प्रत्येक गोष्ट, समस्या आणि जीवन जगण्याची कला सहजतेने समाजासमोर मांडतात. म्हणूनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अनेक भजनांच्या माध्यमातून विविधांगी प्रबोधनाचे कार्य सहज पहायला मिळते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अनेक भजनांमधून शेतकरी आत्महत्या, ग्राम स्वच्छता, राष्ट्रप्रेम अशा वेगवेगळया विषयाला हात घातलेला दिसून येतो. त्यांच्या अनेक भजनांमधून शास्त्रीय संगीताचा आधार घेत समाजाला संदेश देण्याचा त्यांचा जाणिवपूर्वक उद्देश त्यांच्या रचनांमधून समोर येतो.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जन्म 30 एप्रिल 1909 महाराष्ट्रातील यावली, जि. अमरावती या गावी झाला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी त्यांचे माध्यमिक शिक्षण 1916–1920 मध्ये यावली आणि चांदूर बाजार अमरावती येथे घेतले. पण गरीब परिस्थितीमुळे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज पुर्ण शिक्षण घेवू शकले नाहीत. साधू, संत, विचारवंत, थोर पुरुषांना जन्म देणारी आपली भूमी असल्यामुळे सारे जग भारताकडे आदाराने पाहते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या बोलण्याने नाही तर आपल्या भजनाने, किर्तनाने लोकांना जागृत करण्याचे ठरविले होते.

संगीत है शक्ती ईश्वर की।
हर स्वर में बसा है राम ।
रागी जो गाये रागिणी ।
रोगों को मिले आराम ।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार अतिशय पुरोगामी होते. समाजातील अंधश्रध्दा, भोंदूगिरी, हुंडा पध्दती, अस्पृष्यता, शिक्षणाचे महत्व श्राध्द आणि धर्मकार्य करण्याची समाजातील लोकांची वृत्ती, स्त्री–पुरुष समानता, बालविवाह, सामाजिक विषमता याविषयी राष्ट्रसंतांनी त्यांच्या साहित्य, भजन, किर्तनाच्या माध्यमातून जनजागृती केली.

त्याचबरोबर जीवन जगत असतांना अनेक व्यक्ती भुतकाळाच्या दुःखद घटनांचा विचार करत व जो भविष्यकाळ आपल्या हातात नाही असे आपले भविष्य सुखकर होण्यासाठी विनाकारण दुःखी होत असतात व प्रसन्न वर्तमानकाळ खराब करीत असतात. त्यामुळे तुकडोजी महाराजांनी आपल्या समाजातील दुःख ओळखुन वर्तमानकाळातील प्रत्येक क्षण व प्रसंग सुखात घालवा हेच खरे तत्व आहे हे सांगण्यासाठी एक बोलके संगीताच्या माध्यमातून पद रचले. जे आज गुरुदेव सेवा भजनी मंडळातील प्रत्येक गुरु भक्तास मुखोदगत आहेत. ते म्हणजे "कुठवर करशील मौजा रे, मग येतील यमाच्या फौजारे" सुख शांती समाधान शोधत असतांना आपण समाज आणि राष्ट्र यांच्या प्रगतीचा विचार मनात ठेवत स्वार्थासोबत परमार्थ साधण्यासाठी आपण प्रयत्नरत असलो पाहीजे हा

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

विचार समाजाला दिला व ऐशोआरामात तुम्ही आपले आयुष्य काढत जरी असाल तरी एक दिवस मरण हे निश्चि आहे आणि त्या यमाच्या फौजा घ्यायला नक्कीच येणार आहेत हे शाश्वत सत्य आपल्या भजनाच्या माध्यमा समाजासमोर ठेवले.

या भारत वर्षात अनेक राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्य सुखी संपन्न मानल्या गेला आहे. त्याचे एकमेव का म्हणजे महाराष्ट्र ही संतांची भूमी राहिली आहे. या संत परंपरेत ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, एकनाथ, चोखामे गोरा कुंभार, सावता माळी आदिंसारख्या संतांनी आपल्या संत साहित्यातुन समाजप्रबोधनाचे काम केले आहे. या परंपरेच्या मांदियाळीत महाराष्ट्रातीलच एक संत जे राष्ट्रसंत उपाधीस प्राप्त झाले असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महार होत. अमरावती येथील यावली नामक छोटयाशा गावातील हा माणिक नावाचा छोटासा बालक पुढे संपुर्ण देश प्रेरणादायी ठरेल असा कोणी विचारही केला नव्हता. अशिक्षित कुटूंबात 30 एप्रिल 1909 रोजी जन्मलेल्या जातीने भ असलेल्या या बालकाने खंजेरी या वाद्याच्या जोरावर गुरुदेव सेवा मंडळाची मूहूर्तमेढ रोवली व आपल्या सांगीत पदांच्या व भजनांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन घडवून आणले.

आपल्या भजनांच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्यासाठी महाराजांनी समाजात राहणाऱ्या सामा माणसांची नाळ ओळखली होती. तत्कालीन गाजलेल्या चित्रपट गीतांच्या तर्ज (चाली) आपल्या भजनांना लावुन साध सरळ सोप्या भाषेत आपल्या मनातील संदेश समाजातील तरुण मंडळींच्या गळी उतरविण्याची कला महाराजां चांगली अवगत होती. उदा. त्यांचे "मेरे प्यारे सुंदर भारत को किसी की नजर ना लगे चष्मेबद्दूर" हे आपले त्यांनी तत्कालीन अत्यंत गाजलेल्या "तेरी प्यारी प्यारी सुरत को किसी की नजर ना लगे चष्मेबद्दूर" या गीताच चालींवर लावत राष्ट्रभक्ती सहज व सोप्या पध्दतीने युवा वर्गांच्या समोर मांडली. यासाठी त्यांनी खंजेरी हे श वापरले. खंजेरीला जीव की प्राण मानणाऱ्या राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आतापर्यंत खंजेरीजवळ ठेवत समाजा मार्गदर्शन केले. त्यांचे प्रखर मत होते की,

खंजडी। मेरी रोज बजेगी खंजडी।
सुननेवाले आओ न आओ।

महाराजांचे सान्निध्य प्राप्त झालेल्या अनेक शिष्यांचे असे मत होते की, महाराज शास्त्रीय व सुगम संगीताच चालींवर स्वतः लिहलेली भजने लीलया गात असत. प्रत्येक भजनासाठी चाल व त्यासाठीचा ताल हा खंजेरीव आधीच तयार असे व प्रसंग पाहून आपल्या संग्रहातील भजन खंजेरीवर थाप मारत ते सादर करीत व आपला उद्दे साध्य करुन घेत.

वंदनीय राष्ट्रसंतांचे सांगितीक योगदान

भारत देशातील महाराष्ट्र प्रदेश व त्याचबरोबर विदर्भ प्रांताची ख्याती हि संत गाडगे बाबा, प्रज्ञाचक्षु सं गुलाबराव महाराज, आचार्य विनोबा भावे, बाबा आमटे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुल लोकशाहीर अण्णाभाउ साठे यासारख्या महापुरुषांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने समाजाचा नैतिक स्तर उंचवण्याच समायोजित प्रयत्न केलेला दिसून येतो आणि आधुनिक विदर्भ भूमीचे थोर साहित्यीक संतकवी, तत्वज्ञ, वैज्ञानिक समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, संगीत तज्ञ आदि उपाधी दिल्या तरी त्या कमीच पडतील असे महापुरुष म्हणजे राष्ट्रसं तुकडोजी महाराज होत.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

सब के लिए खुला है मंदिर यह हमारा।
मतभेद को भुला है मंदिर यह हमारा।
आओ कोई भी पंथी, आओ कोई भी धर्मी।
देशी–विदेशीयों का मंदिर यह हमारा।

उपरोक्त प्रार्थना भोजनानंतरच्या ओवीतुन सर्वधर्मसमभावनेतेच्या संदेशाचे एक उत्तम प्रतिक होय.

वं. राष्ट्रसंतांचे खंजेरीतील भजन ऐकल्यावरही प्रत्येक रसिक श्रोत्याला वरील सांगीतलेल्या उदाहरणातुन ती प्रचिती येईल. मानवतेचे महान समर्थक वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार युग सापेक्ष आहे. मनुष्य स्वभावतः स्वतंत्र चेतनेचा जीव आहे. गुलाम तसेच बंधनमुक्त राहणे हा त्याचा स्वभाव आहे परंतु जेव्हा केव्हा स्वार्थीवृत्ती मानवास गुलामी षडयंत्रात गुरफटू पाहते तेव्हा त्या वृत्तीचा नायनाट करण्याची भूमिका युगपुरुष मोठया इमानदारीने निभवण्याचे मोलाचे कार्य करतात व आदरणी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी देखील तेच केले. त्यांनी संगीताची संगत घेवूनच त्यांच्या सांगितीक चिंतनाचा, साहित्याचा, विचारांचा समाजप्रबोधनाकरीता उपयोग केला. उदा.

निर्भय हो इस देश की माता, किर्ती कराने ।
सत्यशिल और निर्मल मनसे, वीरों को उपजाने।।
सदगुणी हो इस देश की जनता, जीवन सुख सजवाने।
रंक–राव–पंडीत–भिखारी, सबको सुख दिलवाने।।
विजयी हो, विजयी हो, विजयी हो भारत देश हमारा।।

राष्ट्रसंतांनी सांगीतीक भजनाच्या माध्यमातुन विविध स्तरावर समाजप्रबोधनाचे कार्य पार पाडले. जसे उपदेशपर भजन, निसर्ग वर्णन पर भजन, आळवणीवर, भक्तीपर, वर्णनपर, राष्ट्रभक्तीपर, सर्वधर्मसमभाव, प्रसंगवर्णनपर, बोधपर, आत्मनिवेदनपर, स्फुर्तीपर, स्तुतीपर यासारख्या विविध पैलूंद्वारे भजन, किर्तन, पोवाडे, सांप्रदायीक भजन अशा सांगीतक रचना रचून स्वरबध्द करुन समाजातील दुर्लक्षित घटकांपर्यंत पोहोचविण्याचा सर्वश्रेष्ठ प्रयत्न वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी केला व आजही तो निरंतर सुरु आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य शहर आणि खेडे या दोन्ही ठिकाणी सारख्याच प्रमाणात दिसून येतात परंतू आपल्या ग्रामगीता या ग्रंथामधून खेडयाच्या विकासासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी जी पदे लिहीलीत त्या पदांचा अर्थ आजही इतक्या वर्षानंतर समाजजीवन जगत असतांना जसाच्यातसा लागु पडतो. खरा शिक्षित मनुष्य हा शिक्षणासोबत आपल्या कृतीतुन सुशिक्षित कसा होईल याविषयी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आयुष्यभर मार्गदर्शन करीत काही पदे रचलीत. त्यापैकी अत्यंत गाजलेले पद म्हणजे ''मनी नाही भाव म्हणे देवा मला पाव, देव बाजारचा भाजीपाला नाहीरे'' या पदातुन त्यांनी देव हा फक्त भावाचा भुकेला असतो त्याला तुमच्या उपवास व महागडया नैवैद्यांची आवश्यकता नाही हा साधा सोपा संदेश समाजासमोर मांडला.

निष्कर्ष

1. भजन, लोकसंगीत, लोककला ही लोकशिक्षणाचे मोठे साधन आहे हे राष्ट्रसंतांनी ओळखून त्याचे महत्व जनमाणसात पटवून दिले आहे.
2. संगीताच्या माध्यमातुन महाराजांनी त्या काळात राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे बहुमोलाचे कार्य पार पाडले.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

3. सबके लिए खुला है मंदिर यह हमारा या सारख्या रचनांद्वारे सर्वधर्मसमभाव साधण्याचा सुध्दा प्रयत्न केल

संदर्भसूची

1. श्री गुरुदेव मासिक
2. बेलूरकर, रा.मो–युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, माणिक प्रकाशन, वरखेड, जि. अमरावती
3. ग्रामगीता– वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
4. ग्रामगीता भावार्थ शब्दकोश – प्रा.रघुनाथ कडवे
5. ग्रामगीतेचे तत्वज्ञान – ॲड. रमेशचंद्र परदेशी, रा. तु. म. प्रतिष्ठान प्रकाशने

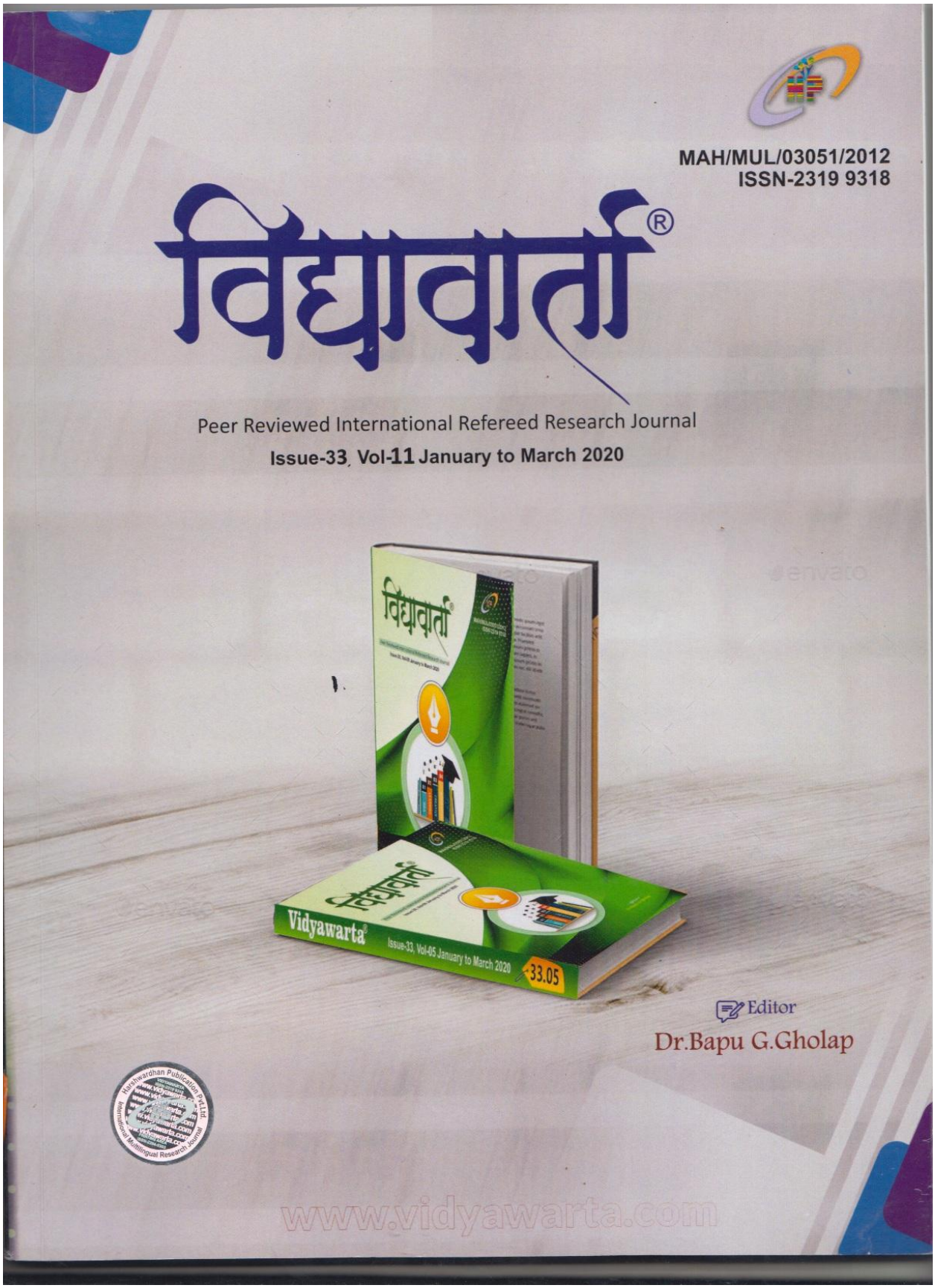
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Issue-33, Vol-11 January to March 2020
Vidyawarta
Issue-33, Vol-05 January to March 2020
33.05
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-11

14) Gender Inequality in India - Problem And Solutions
Dr. K. B. Ojha, Hanumangarh ||66

15) Economic Impowerment Of Trial Women's Through Self Help Group ...
Purnima Kumari, Bihar ||70

16) Technology and changing cropping pattern in Satara District...
Dr. B. R. Shinde, Osmanabad ||76

17) An Overview Of Vat & Gst : It's Incidence & Relevance With Special...
Miss. Shobha Sarita Bhuinyan, Dr. M. P Srivastava ||79

18) Global Hunger Index Report 2019: Ground Reality In Global Food Security...
Dr. Rupali Srivastava, Jodhpur, Dr. Anuradha Sharma, Agra ||84

19) The Impact of ICTs In Library & Information services at Central library...
Reena Singh Tomar, Agra ||89

20) Ranking System For Higher Education : Status And Challenges...
Avtar jitsingh, Yogita Kamal, Indore ||94

21) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील जव्हार तालुक्याचे योगदान आणि संस्थानाचे ...
डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी, जि. ठाणे ||100

22) जागतिकीकरण आणि पर्यावरण
डॉ. वर्षा गंगणे, जि. गोंदिया ||103

23) हिंदुस्थानी संगीतातील ठुमरी या गीत प्रकाराचा उगम व इतिहास
डॉ. एन. एल. गोंडाणे, अकोला ||107

24) खर्डा या पर्यटन स्थळाचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा. डॉ. शिवानंद तानाजीराव जाधव, खर्डा ||109

25) भारतीय शास्त्रीय संगीताचा प्रवास – स्वर ते राग
प्रशांत राजवर्धन, मुंबई ||113

26) स्वाभिमानी सम्पादक शोईब के समर्पण की सच्चाई–शहादत
डॉ. देविदास भिमराव जाधव, जि. नांदेड ||117

27) प्रेमचंद के उपन्यासों में गाँवों एवं शहरों के बीच आर्थिक रिश्ते
डॉ. अरुण घोगरे, जि. अमरावती (महा.) ||119

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

arta® ational Journal | Jan. To March 2020 Issue-33, Vol-11 | 0107

23

हिंदुस्थानी संगीतातील ठुमरी या गीत प्रकाराचा उगम व इतिहास

डॉ. एन. एल. गोंडाणे,
सहयोगी प्राध्यापक,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला

सारांश :—

संगीत हे लोकांच्या आवडीनूसार बदलत आलेले आहे. पूर्वी संगीत हे मंदिरामधून व राजदरबारा मधून प्रसारीत होत आले व आज विज्ञानाच्या कृपेने घराघरांमध्ये सर्वच गित प्रकार सहजतेने पोहोचले आहेत. तसे संगीतात अनेक गीत प्रकार प्रसिध्द आहेत. त्यापैकी उत्तर हिन्दुस्थानी संगीत पध्दतीमध्ये अगदी प्राचिन काळापासूनच ऋचा, साम, धृपद, टप्पा, ख्याल, ठुमरी, कव्वाली, गझल, दादरा, तराना, भक्तीगीत, सिनेगीत, नाट्यसंगीत असे अनेक गीत प्रकार आहेत. आपल्या भारतीय संगीताचा प्रपंच फार मोठा आहे. कारणही तसेच आहे. भारतीय संगीतामध्ये उत्तर हिंदुस्थानी संगीत व दक्षीनात्य संगीत ह्या दोन संगीत पध्दती सर्वमान्य आहेत.

तसे संगीतातील अनेक गीत प्रकाराच्या निर्मिती व प्रचार व प्रसाराबाबत अनेक गुणी कलावंत व शास्त्रनाचे कुठे कुठे एक मत होतांना दिसत नाही. कारण इतिहास म्हटला की कोणताही इतिहास असो त्याबाबत मतमतांतरे ही काही प्रमाणात दिसून येतात. आपल्या संगीतातील धृपद, धमार, टप्पा व ख्याल आणि ठुमरी ह्या गीत प्रकारांबाबत त्यांचा उगम व इतिहासाबाबत देखील एकमत होतांना दिसून येत नाही. ते आपण या शोध निबंधाच्या अभ्यासामधून पाहण्याचा प्रयत्न करूया. संगीतातील अतिशय प्रसिध्द ठुमरी या गीत प्रकाराबाबत व त्याचा उगम व इतिहासाबाबत संगीतातील अभ्यासकांपर्यंत माहिती

Refereed Journal Impact Factor 7.041(IIJIF)

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Jan. To March 2020 | Issue-33, Vol-11 | 0108

पूरविण्याचा प्रयत्न हया शोध प्रबंधात करायचा आहे.

प्रास्ताविक :—

ठुमरी गीत प्रकार विद्यार्थी, शिक्षक व रसीक वर्गाचा अतिशय आवडीचा गीत प्रकार होय. ठुमरी हा गीत प्रकार प्रामुख्याने हिन्दी, ब्रजभाषा मध्येच प्रचलीत आहे. परंतू हा गीत प्रकार सर्वच राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या भाषेमध्ये सुध्दा प्रचारात आहे. त्यात सिंधी, मराठी, पंजाबी, गुजराती, नेपाली, बांगला अशा अनेक प्रांतात ठुमरी गायनाचा प्रचार आहे. त्या त्या प्रांतात थोड्या फार फरकाने तिच्या नावाचा उच्चार करतांना आढळून येतो.

शास्त्रीय संगीतातील ख्याल गायना नंतर श्रोत्यांना अपेक्षा असते की कलावंतांनी आता ठुमरी गावूनच कार्यक्रमाची समाप्ती करावी आणि कलावंत देखील आवडीने मोठ—मोठ्या संगीत महोत्सवात ठुमरी प्रस्तूत करतांना दिसतात. त्यात मोठ—मोठ्या कलावंतांचा सहभाग असतो. उदा. उस्ताद अब्दूल करिमखॉ साहेब, रोशनारा बेगम, उस्ताद बडे गुलाम अली खॉ साहेब, पं. भिमसेन जोशी इत्यादी कलावंत आपल्या कार्यक्रमात ठुमरी मोठ्या आनंदाने गात होते. उस्ताद बडे गुलाम अली खॉ साहेब तर ठुमरी करिता अतिशय प्रसिध्द होते. त्यांचे नाव ऐकले तरी लोकांचे रसीक वृंदाचे भान हरवून जायचे ''का करू सजनी आये ना बालम'' ही ठूमरी तर अजरामर झाली आहे रोशनारा बेगम यांची ठूमरी ''तोसे नही बोल पीया जावो'' ''बाजूबंद देवूल खूल जाये'' तसेच बडे गुलामअली खॉ साहेब यांची ''याद पियाकी असे'' ही ठूमरी तर अतिशय प्रसिध्द आहे. तसेच उस्ताद बरकत अली खॉ साहेब यांची ''कदर नही जाने'', ''श्याम भई बिनश्याम'' ''कौन गली गयो श्याम'' अशा अनेक श्रृंगारीक भक्तीरस प्रधान ठुमऱ्या भारतीय संगीतात प्रसिध्द आहेत.

ठूमरिला ठूमरी, ठूमिरी, ठंबरी, ठम्री, ठूंगी, इतर प्रातांत जरी ठूमरी गीत प्रकार प्रचारात असल्या तरी हिन्दी मध्ये आणि उत्तर प्रदेशात ठूमरी गीताचा खऱ्या अर्थाने प्रचार व प्रसार झालेला आहे.

ठुमरीतील अनेक जुन्या बंदिशी मध्ये ब्रज भाषेचा उल्लेख दिसुन येतो ठूमरी हया गीत प्रकाराच्या उगमा बाबत व मूळ अर्थाबाबतही गुनिजनांमध्ये मतमतांतरे दिसून येतात.

हिन्दी भाषेचा अवधी, बधैती, छत्तीसगडी, खडी, ब्रज, कन्नोजी, बुंदेली, बंलारू, भोजपूरी, मग ही मैथीली, छत्तीसगडी, कुमायुँनी, गढवाली, मारवाढी, मेवाती ढुढाली आणि मालवी इत्यादी प्रांताची बोली भाषा देखील हिन्दी भाषेच्या मायबोलीतून प्रकटल्याचा प्रत्यय येतो. ठूमरी हा शब्द ब्रज मधील प्रेम फार जवळचा संबंध आहे.

संगीत क्षेत्रातील घरंदाज कलावंत व हर्मोनियम वादक (इ.स. १९२८ अशी १९३०) उ. मोहम्मद इस्माईल हे रामपूर निवासी, उस्ताद गणपत भैया यांचे शिष्य मुहम्मद इस्माईल यांच्या मतानूसार ठूमरीचा शब्द आणि ठूमरीची उत्पत्ती ही ग्वाल्हेरचे राजे मानसिंह तोमर यांचे पासून झाल्याचे म्हटले आहे. पश. क्र. २ (केवल तैंवर हया शब्दामुळे ठूमरीची निर्मिती झाली म्हणने योग्य वाटत नाही. परंतु राजा मानसींह तोमर हे १४८६ मध्ये सिंहासनावर आरूढ झाले. राजा मानसींह तोमर हयानी मानकुतूहल हया ग्रंथातून देखील तूँवेदी हया शब्दाचा अपभ्रंश झाला. असे गशहित धरने योग्य होणार नाही.

श्री सुनिल कुमार बोस, आचार्य कैलाशचंद्र देव, बृहस्पत्ती, स्वर्गीय गीरजाशंकर चक्रवर्ती आणि पंत यांचे मते ठूम आणि री हया शब्दानूसार ठूमरीची उत्पत्ती झाली. हे जरी या कारणाच्या दृष्टीने बरोबर असेल तरी ठूमरीची उत्पत्ती झाली असे म्हणता येणार नाही. ठूमरीचा उगम हा १८४६ मध्ये वाजिद अली शहा यांचे पासून झाला असे काही विद्ववानांचे मत आहे कॅप्टन, १८३४ मध्ये एट्रीटिज ''ऑन द म्युझीक ऑफ हिन्दूस्थान'' ग्रंथा नंतर ८ वर्षानी १८४२ मध्ये उदयपूर निवासी श्री कृष्णानंद देव व्यास यांनी आपल्या संगीत राग कल्पद्रव हया ग्रंथात शेकडो ठूमरीच्या बंदिशी व प्रस्तुत केल्यात इ.स. १८५५ मध्ये मुहम्मद, करमईमाम यांनी मदनूल—मुसीकी ग्रंथात ठूमरी बद्दल चर्चा केली. गुलाम रजा नूसार १७९२ मध्ये १२०९ या ग्रंथात अमीर खूसरो आणि इतर कलावंतास ठूमरीचा निर्माता आनले आहे म्हणजे वाजिदअली शहा व सम कासीन ठूमरीचे निर्माते होते असे म्हणने चूक आहे.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyan
Peer-Reviewed Intern

डॉ. सुशिल चौबे यांचे मतानूसार लखनौ चे उस्ताद सादिक अली खॉ यांना ठूमरीचे निर्माते मानतात. परंतू ठूमरी हा गीत प्रकार यांच्या कार्याकाळाच्या पूर्वीच प्रचारात होता. कॅप्टन एन. ऑगस्टस विलर्ड ह्यांनी आपल्या ग्रंथात १८३४ मध्ये ठूमरीची चर्चा केली होती.

श्रीयूत कृष्णधन बॅनर्जी ने श्री क्षेत्र मोहन गोसामी यांच्या संगीत सार या ग्रंथात मीयॉशौरी ह्यांना ठूमरीचा निर्माता मानतात. परंतू शौरी हे टप्पा गीत प्रकाराचे जनक होते. व ठुमरी हा गितप्रकार टप्पागीत प्रकाराच्या एकदम वेगळा असल्यामुळे ते ही जनक होते शक्य नाही. १७७५ ते १७९७ लखनौ १७९७ ते १८०३ च्या आत जयपूर महाराजा सवाई प्रतापसींह यांच्या काळात ठूमरीबाबत चर्चा आहे. मोहम्मद शहा रंगीले १६१९ ते १६४९ मध्ये ठूमरीची उल्लेख आढळतो व नियॉमत खॉ सदारंग यांचा कार्यकाळ व याने दिलेली ठूमरी पृ. क्र. ५५ तसेच १६७५ मध्ये देखील ठूमरीचा उल्लेख आहे. पृ. क्र. ५८.

निष्कर्ष :—

भारतात संगीत हे इश्वर उपासना व लोकरंजनाचे माध्यम होते. मानवाच्या जन्मापासूनच संगीत हे सोबत आलेले आहे. अगदी प्राचिन काळापासून मनुष्य हा संगीताचा भक्त आहे. तो संगीत प्रेमी आहे. मुळात मनुष्यप्राणी हा प्रयत्नशील आहे. नविन नविन काही करण्यातच तो स्वत:ला धन्य समजतो. संगीताचा इतिहास हा प्राचिन आहे. संगीतामध्ये अनेक गितप्रकार हे परंपरेने चालत आलेले आहे. त्यातील काही गीत प्रकार कोणी निर्मान केलेत ह्या बाबत मतांचा थोडाफार फरक पडत आलेला आहे. ठूमरी ह्या गीत प्रकाराच्या निर्मिती बाबत अनेक मतमतांतरे आपणास दिसून आलेली आहे. परंतू हा गितप्रकार पूर्वी पासूनच कमी जास्त प्रमाणात प्रचारात होता. व त्याचा परंपरेने व काळाच्या ओघात प्रचार व प्रसार झालेला आहे. हे प्रामुख्याने म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ —

१) ठूमरी की उत्पत्ती, विकास और शैलियॉ
लेखक — शत्रूघ्न शुक्ल
२) संगीत विशारद — वसंत हाथरस प्रकाशन
३) संगीत निबंधावली — हाथरस प्रकाशन

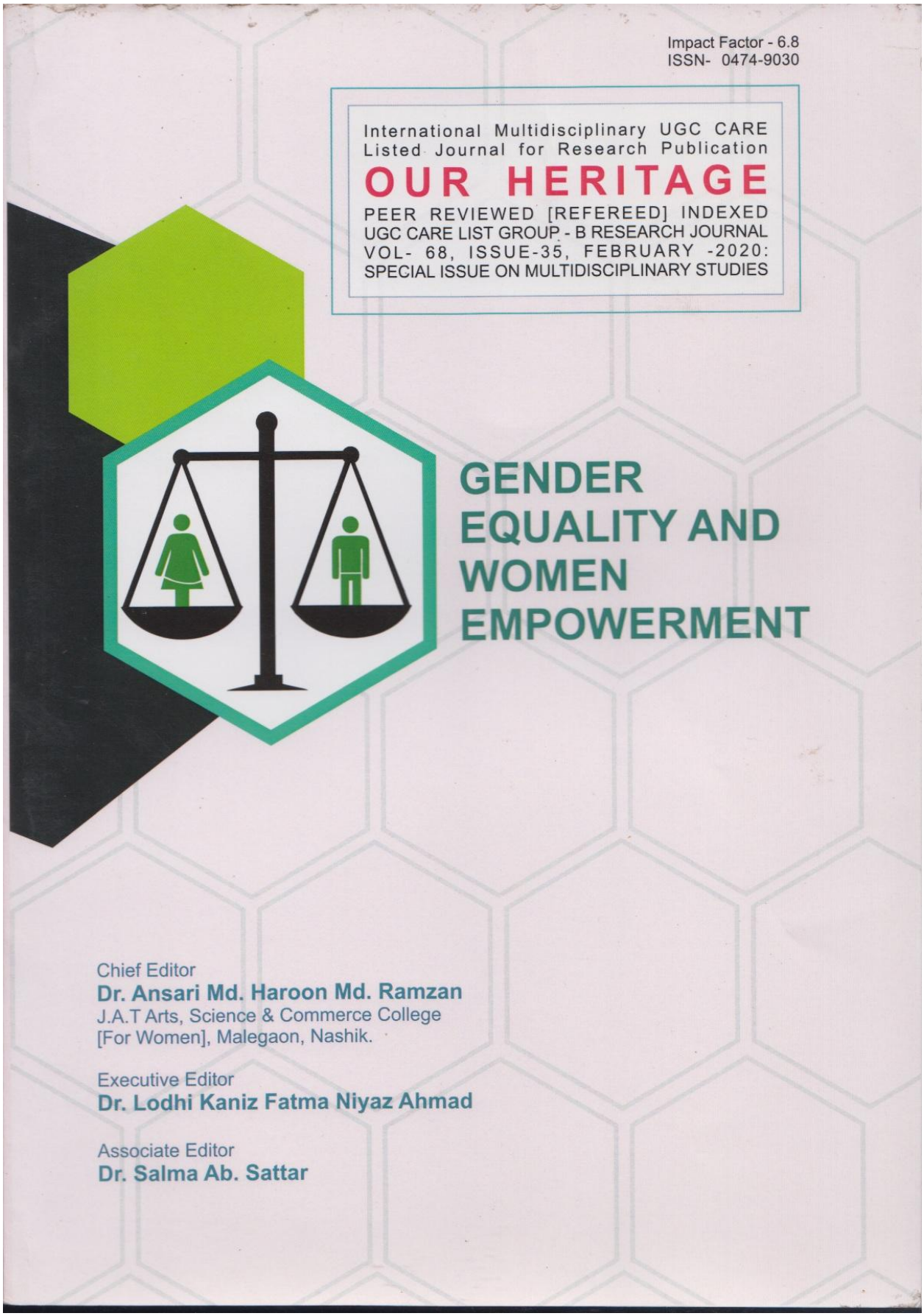
Impact Factor - 6.8
ISSN- 0474-9030
International Multidisciplinary UGC CARE Listed Journal for Research Publication
OUR HERITAGE
PEER REVIEWED [REFEREED] INDEXED UGC CARE LIST GROUP - B RESEARCH JOURNAL
VOL- 68, ISSUE-35, FEBRUARY -2020: SPECIAL ISSUE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES
GENDER EQUALITY AND WOMEN EMPOWERMENT
Chief Editor
Dr. Ansari Md. Haroon Md. Ramzan
J.A.T Arts, Science & Commerce College [For Women], Malegaon, Nashik.
Executive Editor
Dr. Lodhi Kaniz Fatma Niyaz Ahmad
Associate Editor
Dr. Salma Ab. Sattar

CONTENT

1	भारतातील महिला उद्योजकतेचा अभ्यास	**निलेश भगवान महाजन** सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,रावळगाव, ता. मालेगाव, जि. नाशिक.	01-04
2	शिवसेना व राष्ट्रवादी कॉग्रेस पक्षाची महिला विषयक भुमिका	**प्रा.डॉ अजय पाटील** मुळा एज्यकेषन सोसायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय नेवासा जि.अहमदनगर	05-09
3	"संगीत व महिला सबलीकरण"	**डॉ. नरेश एल. गोंडाणे** सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग प्रमुख, आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला, जि. अकोला (महाराष्ट्र)	10-11
4	भारतीय राज्यघटना व महिला विषयक कायदे	**प्रा. गारूळे गणेष लक्ष्मण** मुळा एज्युकेषन सासायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय, नेवासा ता. नेवासा जि. नगर	12-15
5	भारतीय राजकारणातील महिलांची भुमिका आणि कार्ये	**प्रा.डॉ किषोर गटकळ** मुळा एज्यकेषन सोसायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय नेवासा जि. अहमदनगर	16-20
6	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा उदय व विकास	**जिजाभाऊ सिताराम घुले** **संशोधक**–स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विदयापीठ, नांदेड. संशोधन केंद्र पिंपल्स कॉलेज, नांदेड **मार्गदर्शक–डॉ.संजय गायकवाड** योगानंद स्वामी कला महाविदयालय, वसमतनगर	21-24
7	स्त्री–मुक्ती आंदोलनाच्या आद्य प्रणेत्या -: सावित्रीबाई फुले	**प्राभरत केवळ आहेर .** इतिहास विभाग, एससंस्थेचे.एम.पी.व्ही.एस.एस. कलावाणिज्य , ,व विज्ञान महाविद्यालय रावळगाव तानाशिक .मालेगाव जि .	25-28
8	महिला सबलीकरण आणि भटक्या विमुक्तातील स्त्रिया एक अभ्यास	**प्राअंबादास नरसिंगराव पाचंगे .** राज्यशास्त्र विभाग, एससंस्थेचे.एम.पी.व्ही.एस.एस. कलामालेगाव .रावळगाव ता ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय , नाशिक .जि	29-33
9	महिला सक्षमीकरणात न्यायव्यवस्थेची भूमिका	**प्रा. नारायण मधुकर राजूरवार** मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमवरनगर, ता. बारामती, जि. पुणे	34-39

Vol-68 ISSUE-35
February – 2020
Special Issue on Multidisciplinary Studies

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030
Impact Factor – 6.8

"संगीत व महिला सबलीकरण"

डॉ. नरेश एल. गोंडाणे

सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग प्रमुख,
आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला, जि. अकोला (महाराष्ट्र)

सारांश :–

हजारो वर्षे चूल आणि मूल यात अडकून पडलेल्या स्त्रीयांसाठी महात्मा ज्योतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्याने पुण्यामध्ये भिडे वाडयात 1848 साली पहिली शाळा सुरू केली आणि या ठिकाणी स्त्रीयांना शिकविण्याचे महान कार्य सावित्रीबाई फुले यांनी केले. खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरणाचे पहिले पाऊल फुले दांपत्यानीच उचलले आहे हे नाकारता येणार नाही. पुढील काळात शासन स्तरावर विविध योजना राबवून शाळाःमहाविद्यालयांमध्ये महिलांना शिकण्यासाठी प्रोत्साहीत करून पुरूषांच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला गेला जो अव्याहतपणे आजही सुरू आहे.

परंतु महिलांच्या अंगभूत व नैसर्गिक तसेच लालित्यपूर्ण गुणांना वाव व चालना देण्याचे माध्यम म्हणजे संगीत होय. या माध्यमातून एकविसाव्या शतकात स्त्रीयांना बलशाली होण्यासाठी, समानतेची वागणूक मिळण्यासाठी संगीत हे माध्यम अत्यंत उपकारक ठरले आहे.

महत्वाचे शब्द :–

संगीत, महिला, सबलीकरण, शिक्षण, समानता.

प्रस्तावना :–

जाती–पाती, धर्म–पंथाच्या भेदभावात भारतातील काही मानवी समूह हजारो वर्षे खितपत पडले होते. त्यांना दास्यत्वाच्या श्रृंखलेतून महामानव भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय घटनेद्वारे न्याय देवून मुक्त केले व समानतेच्या सुत्रात गुंफले. या बरोबरच महिला वर्ग सुध्दा मग तो कोणत्याही जाती–पाती, धर्म–पंथातील का असेना तोही जवळजवळ गुलामच होता. परंतु फुले दांपत्याने शिक्षणाचे दार खुले केल्याने व भारतरत्न महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वलिखित घटनेद्वारे सर्वांना समान अधिकार प्राप्त करून दिल्याने देशात घटना लागू झाल्यानंतर म्हणजे 26 जानेवारी 1950 सालानंतर समानतेचे विचार जोर धरू लागले. याचाच स्त्रीयांच्या सबलीकराासाठी सुध्दा मोठा उपयोग झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांचा विकास व्हायला मात्र अधिक वेळ लागला हे सत्य आहे. परंतु आज शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय, वैद्यकीय, कला इत्यादी सर्वच क्षेत्रात महिलांनी लक्षणीय प्रगती केल्याचे दिसून येते.

Copyright© 2020

Vol-68 ISSUE-35
February – 2020
Special Issue on Multidisciplinary Studies
OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030
Impact Factor – 6.8

विषय प्रदेश :–

स्वातंत्र्योत्तर व भारत देशात भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित घटना लागू झाल्यानंतरच्या काळात आलेल्या अनेक सरकारांनी महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न केले. महिला सबलीकरणाच्या उपक्रमांचे फलस्वरूप देशाच्या प्रधानमंत्री व राष्ट्रपतीपदी अनुक्रमे इंदिरा गांधी व प्रतिभाताई पाटील ह्या महिला मोठया अभिमानाने विराजमान होवू शकल्या.

याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जोर धरलेल्या सांगीतिक चळवळीने महिलांच्या जीवनात एक अद्भूत अशी क्रांती घडवून आणली. संगीत हे महिला व पुरूषांसाठी मुक्त असल्याने महिलांचा या क्षेत्रात खूप मोठया संख्येने सहज व सन्मानजनक प्रवेश झाला आणि कलेच्य माध्यमातून महिला जोमकसपणे प्रगती करू लागल्या. संगीतामुळे अंगभूत लालित्याचा सांगीतिक कलाकुसरीसाठी महिला मोठया शिताफीने प्रयोग करू लागल्या. संगीतामुळे स्त्रीयांना विहार करण्यासाठी सबंध अवकाश प्राप्त झाले. संगीताच्या माध्यमातून अनेक स्त्रीया देश–विदेशात नावारूपाला आल्या व वलयांकीत झाल्या. संगीतातील शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, सुगम व लोक संगीतप्रकारांमध्ये देशाच्या कानाकोपऱ्यातील महिलांचे आज लक्षणीय असे योगदान तसेच प्राबल्य आहे. महिला कलावंतांनी आपल्या परिश्रमांच्या बळावर संगीत क्षेत्रात स्वतःचे वजनदार असे स्थान निर्माण केले आहे. महिलांच्या या भरीव योगदानासाठी, भारतरत्न, पद्मभूषण, पद्मविभूषण सारख्या विशेषणांनी सन्मानित करून भारत सरकारने महिलांच्या सबलीकरणासाठी मोठे खंबीर असे धोरण अवलंबलेले आहे.

आज महिलांना गान तपस्विनी, गानहिरा अश्या उपाध्यांनी श्रोत्यांकडून सन्मानीत करण्यात आलेले आहे ही संगीत क्षेत्रातील महिलांच्या सन्मानाच्या दृष्टीने जमेची बाजू आहे.

मंचीय कलाकारांपासून ते चित्रपटांतील पार्श्वगायन क्षेत्रात स्त्रीयांनी पुरूषांच्या बरोबरीने उच्च कामगिरी केल्याचे व करीत असल्याचे दिसून येते. केवळ संगीत क्षेत्र स्त्रीयांना परम स्वातंत्र्याबरोबरच परम आनंदाची अनुभूती देते.

निष्कर्ष :–

संगीताच्या माध्यमातून महिलांच्या जीवनातील ताण–तणाव दूर होवून त्या आनंदाने आपली वाटचाल करतात. संगीत हे महिलांना सबल करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत सशक्त असे माध्यम आहे. संगीताच्या माध्यमातून महिलांना आनंद, स्वातंत्र्य, सन्मान, प्रतिष्ठा व रोजगार प्राप्त होतो.

संदर्भ :–

1) संगीत विशारद – लेखक पं. लक्ष्मिनारायण गर्ग
2) इंटरनेट.

.....

Copyright© 2020

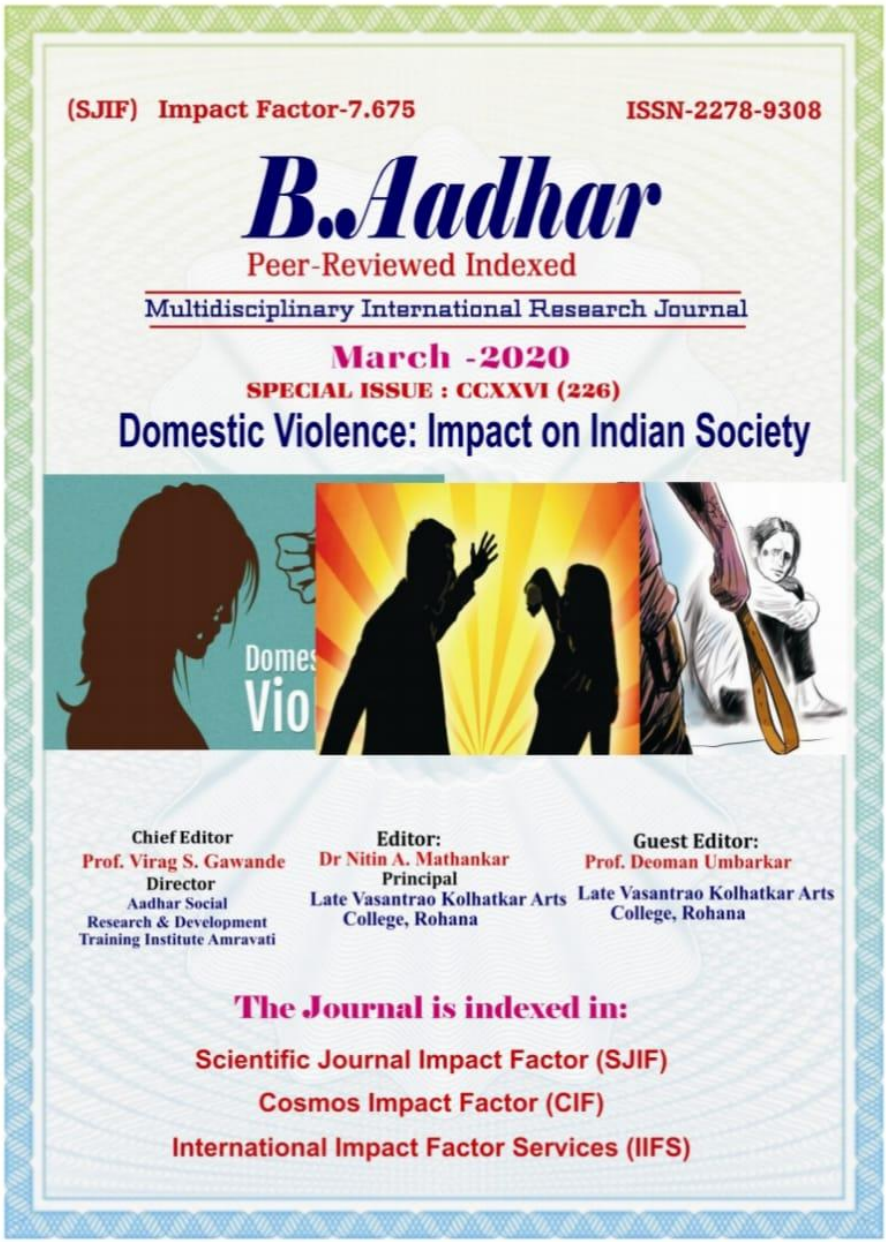
(SJIF) Impact Factor-7.675
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
March -2020
SPECIAL ISSUE : CCXXVI (226)
Domestic Violence: Impact on Indian Society
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana
Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana
The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

INDEX

No.	Title of the Paper Name	Authors'	Page No.
1	महिलांवरील अत्याचार	डॉ. विजय टोंगे	1
2	स्वामी विवेकानंद यांचे धर्म आणि भारत राष्ट्र याविषयीचे विचार	प्रा.विलास मेश्राम	6
3	महिला उत्पीडन आणि स्वामी विवेकानंद	प्रा. पंकज वा. मुन	10
4	स्त्री आणि घरगुती हिंसा	सुरेश महादेवराव देशमुख	14
5	कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला	डॉ. सुनिल शिंदे	19
6	ताण—तनाव : कारणे, परीणाम आणि उपाययोजना	प्रा. आदित्य कि. सारवे	23
7	कौटुंबिक हिंसाचाराचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे	27
8	भारतीय कुटुंब व्यवस्था आणि घरगुती हिंसाचार	प्रा.डॉ.राजेंद्र मुर्लिधरराव झाडे	33
9	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसा	डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे	36
10	जाहिरात : एक अध्ययन	डॉ. सुरेश बन्सपाल	39
11	कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे व उपाय	सहा. प्रा. वसंता सिताराम वंजारी	43
12	बदलत्या काळानुसार स्त्रीयांची बदलती वर्तणुक	प्रा.डॉ. छाया निलकंठ लंजे	46
13	घरगुती हिंसाचार — एक ऐतिहासिक विवेचन	डॉ. अनुश्री माहुरकर	49
14	कौटुंबिक हिंसेपासून महिलांचे संरक्षण	डॉ. मदन जी. प्रधान	52
15	कुटूंबातील कुटूंबप्रमुख आणि घरगूती हींसा	सहा.प्रा. गिरिश गं. गवई	56
16	किडाक्षेत्र व महिला	प्रा.धनंजय गिन्हेपुजे	58
17	कौटुंबिक हिंसाचार: भारतीय समाजात हुंडा पध्दत एक कारण	प्रा. चौधरी गोपाल विश्वनाथ	60
18	कौटुंबिक हिंसेतील भिन्नता:—पूर्वी व आता	प्रा.भूमिका आनंदरावजी कापगते	62
19	आजची संस्कृती आणि घरगुती हिंसाचार	प्रा.डॉ. सुनील पखाले	65
20	कौटुंबिक हिंसाचार : एक सामाजिक समस्या	प्रा. बळीराम वसंतराव पवार	67
21	नियतकालिके: बुध्दिजीवी समाजाची आवश्यकता	डॉ. पल्लवी साहेबराव काळे	70
22	महिलांच्या संदर्भात कौटुबिंक हिंसाचार आणि भारतीय कायदे	प्रा. रिता प्रेमदास खोब्रागडे	73

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

46	महात्मा गांधी और स्त्री शक्ति का नवजागरण **प्रा. डॉ. शहनाज शेख**	160
47	कविता : वेदनेची व विद्रोहाची **डॉ. राजेश देशपांडे**	162
48	सामाजिक आरोग्य राखण्यासाठी योगाची भूमिका **डॉ. उज्वला ते. कापगते**	170
49	कौटुंबिक हिंसाचार — इतिहास आणि वर्तमान **प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव**	177
50	मानवाधिकार आणि महिला अधिकार व कौटुंबिक हिंसाचाराच्यासंदर्भात कायदेशीर तरतूदी **प्रा.डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे**	180
51	भारतीय महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा **डॉ.विजया एच. राऊत**	186
52	कौटुंबिक हिंसाचार ग्रस्त स्त्रीयांना मानसिक तणाव मुक्त करण्यासाठी संगीत चिकित्सा : एक उपाय **वैखरी वझलवार**	193
53	कौटुंबिक हिंसेचा समाजावर होणारा परिणाम **प्रमोद चं. वानखेडे**	197
54	मानव अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार : एक अध्ययन **सहा.प्रा. सुहास यु. वाघमारे**	202
55	भारतीय समाजातील स्त्रीवरील अत्याचाराचा अभ्यास **डॉ. दिपक मनीराम चव्हाण**	206
56	कौटुंबिक हिंसाचार आणि भारतीय स्त्रीयांची सद्स्थिती: एक अध्ययन **सहा. प्रा. विकास एन. अड्याळकर**	210
57	स्त्री—पुरुषपणाची समाजरचित विषमतेची चिकित्सा **श्री. रुपेश बाळकृष्णराव फुके**	214
58	प्राचीन से वर्तमान काल तक महिलाओं का उत्पीडन **प्रा.पौर्णिमा एच. राहांगडाले**	219
59	पुरूषी मानसिकतेच्या छळातून स्त्रिहिंसा **प्रा. डॉ. राजेंद्र जनार्दन कांबळे**	223
60	सद्य:परिस्थितीत मानवीय मूल्ये आणि स्त्री **डॉ. सीमा देशपांडे**	226
61	Rebellious and Strong Women in Anita Nair's Ladies Coupe **Dr. Bipasha Ghoshal**	230
62	Woman Empowerment & Domestic Violence: Past, Present and Future **Mr. Milind S. Shende**	233
63	Patriarchal System and Domestic Violence in India ***Dr. Manjusha S. Bhoyar * Dr. Vijaya Y. Muley**	236
64	Domestic violence against women and its Effect **Dr. Dilip Chauhan**	240
65	Decision Making: Management Techniques for Libraries **Dr. Rajendra Manikpure**	243
66	Impact of Music on Health of Society **Dr.Dhanashree Pande.**	245
67	A Study on Domestic Violence against Women's in India. **Mr. Chandrakant B. Dhumale.**	248
68	Dissemination Of Buddhism In Northeast Asia **Dr.Manohar Kumbhare**	252
69	Women And Domestic Violence In India **D.S.Shambharkar**	255

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Impact of Music on Health of Society

Dr.Dhanashree Pande.
Associate Professor Smt.RDG College for women,Akola

Abstract

Music has positive and negative effect on human health and Culture. These individuals form society. So music has direct effect on society. If the personality of human is developed so it would be with society. To build a strong society, we need to promote positive music in society and world.

Keywords – Personality devemopment, Person and society, Impact on. Health.andCulture.of society.

Music is a gift given by God to Nature. Humanbeings are part of Nature. therefore, Music is inborn in humanbeing. He is attracted towards music whenever he listens it. Music has influence in human psychology.

Music plays important role in personality development of human being and ultimately Society in whole. Music influences following elements of personality development.

(1) Concentration.
(2) Mental Health.
(3) Remembrance
(4) Imagination power
(5) Perfectness
(6) Discipline
(7) Controlling passions.
(8) Patience.
(9) physical Health.
(10) Spirituality
(11) Unity
(12) Capacity of work
(13) Humanity
(14) Patriotism

(1) Concentration

When we practiseSwara&Tala, We have to concentrate deep for accuracy. This practice increases concentration.

(2) Mental Health

While doing Reyaj of music, we develop commend onbreath, ie, intialation and exalation. Due to which, we take in large amount of oxygen needed for blood purification. This purified blood flows to-train,sinus, nose, ears., vocal cords.and make them.energetic.

(3) Remembrance

ConCentration and mental health lead to remembrance. If music is threre then, our concentration and mental health isSound and Our capacity to remember increases. If we attach rythem and music toremombing things then we retain for long-period of time.

(4) Imgination

Expecially in Classical Music,we have to make "Swaravistar" and keep in mind 'Laya' through imagination. This increasesour imaginative power. It is seen that many musicians are great artists, writers, painters.or vice versa.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

(5) Perfectnesss.

Swara, tala, lagav,Srutibhedin to be kept in mind. while singing classical music. This requires perfectness. We need to be perfect every moment.

(6) Discipline

To sing classical music, there perticularstyle to sit, sing and we have to be under Command of Guru. To be perfect in it, one need to be discilpline.

(7) Controlling passions

To Concentrate on Music, one has to leave behind all his desires,passions, emotions and totally get invloved in musical world. When he/She is in a group song or solo music, he/she has to control her/his emotions like anger, fear etc. and concentrate on the emotions of music.Then and only then his/her music will be the best.

(8) Patience.

To practice in music, to learn raga or playany musical instrument, we need to concentrate and. be pefectin it. This needs patience. We need to try and struggle hardto get that place in musical world.

(9) Physical health

Musician has to maintain health. He/she has to avoid all those things which will affect his throat nose, ears,etc. when we practice music, we inhale more oxygen and ultimately supply more pure blood to brain, sinus etc. To keep one's sound of vocal codes perfect, he/she has to do pranayam.

(10) Spirituality

As in Soirityuality one has to keep full devotion torards his guru. similarly in musical world, one has to keep devotion to Guru of music. When we sing Bhaktigeet, we sing it with full emotion and which in return increase love for God. Music is closest pathway to God & makes him happy. Mucians leave upto God for their stage performances.

(11) Unity

When the musician.perform a solosong he has to co-ordinate with the tabla player and harmoniam player. Then and only then his/her performance-would be well. Similarly table player harmonium player have to Support him/her. This isnot only the condition for solosong, it is also with group song. Everybody have to adjust and co-operate with each other and understand each other. This leads to unity in them.

(12) Capacity of work

Hearing and singing music leads greater energy in the person to do work. Mental health, Physical health, Spirituality all those come up with more sound, person to do work. When a singer sings he has to keep an eye on tala, his swara his imagination, his presentatation. So he/she has to concertate on more than one work. This develops the "Multitasking" capacity in him/her.

(13) Humanity

Emotions, unity, Patience,passions all those are developed by music. His/her personality develops which ultimately leads to humanity. Ifthere is no music then man would become a machine.

(14) Patriotism.

Patriotic songs sung in schools and colleges make students sing those with full emotions and he/she becomes aware of the deeds of great freedom fighters and their struggle for independence of India. These songs encourage students to do great deeds for nations.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

(15) Person andSoxiety

Music would develop the personality of every individuals in society. Mey would be sound in mental, Physical and spiritual health. They would addup and would create a healthy society where everybody understand, co-operated and try to help each other.

Impact on Health of Society.

Indian classical music, melodious music, emotional songs, Pranayam and instruments like fluete, sitar, violin, Santoor, tanpura, they all with specific sound and pitch create positive effects on health. Through experiments in science, that plants, climbers, farm all. give more products and development bymusic. They all grow towards sound of music. Cows give more milk and similar there is influence of music on human healthMehtal disorders, functioning of heart, BP, Sugar, Pulpitation, phychological disorders, lonliness, depression, all these problems canbe solved and give positive effect by listening to music. The milking mother give more milk to her child by listening music. While surgical operations and before surgical opration if peculiar type of music is listened by patient then the post-surgical side effects can be lowered downto Positive Side.

Similarly if music like rock music and listening to music at loud and high pitch would have negative effects on health like dumpness in ears, heart attack, excitedness anxiety, etc.

Impact on Culture and Society

Music has both positive and negative effect onculture as well. Due to traditional music and folksongs like ghumar, koligeete, gondhal, the tradition from generations to generations is followed. It gives an outlet to emotions, develop unity and good society's health.

But similarly.MusicCan have bad effect too. In20th century, American AfriCan developed a music called "Jazz Music" which degreaded society towards alcoholics, drugs, laziness.

So,to build a strong and well-Cultured society, positive Music should be promoted.

Conclusion.

Music plays a vital role for healthy society. It has both positive and negative effect on human health and culture. To improve good health and strong culture, positive music should be promoted.

The development of nation.is measured with the development ofmusicof that nation.

Bibliography.

1) www.gethealthystayhealthy.Com.
2) w.ww.gilbertgalindo.com.
3) SangeetVisharad – Vasant.
4) Sangeet Kala Vihar Magazines.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 01

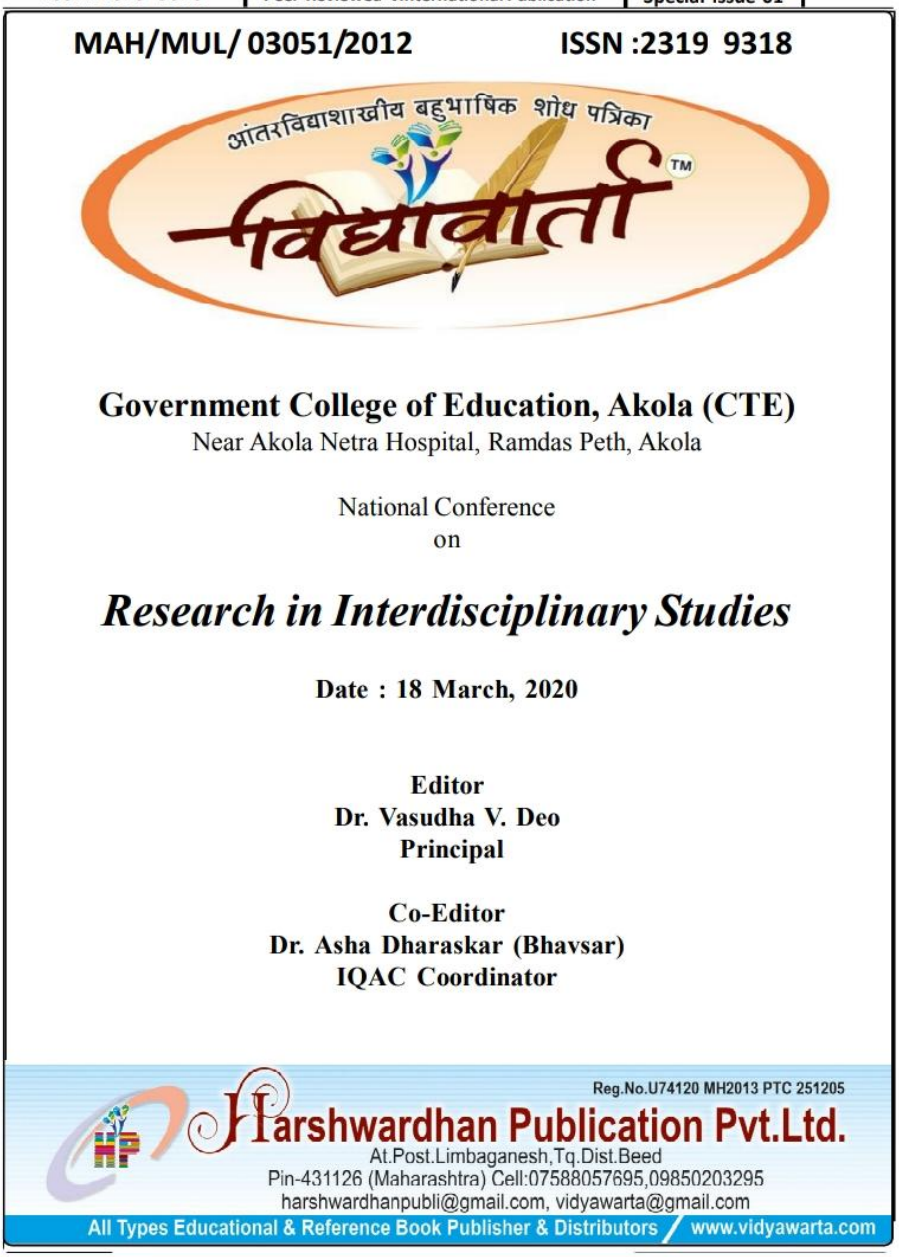

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

March 2020
Special Issue-01

08

INDEX

Interdisciplinary Research in Higher Education: Significance and Challenges
Dr. Gajanan Gulhane, Amravati ||12

01) A study of understanding about Intellectual Property Rights (IPRs) with ...
Aarti Hemant Sone, r. Surendra Patole, Nashik ||15

02) Interdisciplinarity: A Need for Research in Humanities
Dr. Abhay M Patil, Buldhana ||19

03) Woman and Marginality in the Novels of Manju Kapur
Ms. Anagha A. Tak, Amravati ||23

04) Use Of Ict In Reserch
Dr. D. B. Ingole, Bhandara ||26

05) Development of Standardized Scale of Spiritual Intelligence
Ms. Kurane Arunadevi S., Mumbai, Dr. Raamaa Bhoslay, Panvel ||30

06) Research and Research Methodologies
Dr. Dhanashree V. Pande, Akola ||33

07) Use of ICT in Social Science Research
Dr. Dinkar E. Umbarkar, Akola ||36

08) Nutritional Perspective in Interdisciplinary Coordination for Iron ...
Dr Anjali Rajwade, Akola ||39

09) Advantages and Limitations of Research in Marketing Strategies
Dr. Anil M. Tirkar, Akola ||43

10) A Study : Why Research Is Important In Society Research With...
Dr. Sachin S. Sukhadeve, Pune ||46

11) ICT – Urgent Need of Teaching and Learning
Dr. Shraddha Patil, Kolhapur ||55

12) Financial Adjustment and job satisfaction of Primary School Teachers
Dr. Suvidyaa Mahesh Sarvankar, Panvel ||58

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041 (IIJIF)

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-01
033

06

Research and Research Methodologies

Dr. Dhanashree V. Pande
Associate Professor,
Smt.RDG College for Women, Akola

Abstract

Research is a systematic way. to solve a problem. Knowing 'good' research. and. research methodologies are key to influencial research. There are certain chatracteristics of good research like well defined purpose, planned research design, etc which should be at checklist of every researcher. Research methodoogies make scope of research clear and. to be chosen by researcher according to need. There are few problems in research which are needed to be solved.

Keywords – Research, Good Research, Research Methodologies. and Problems in Research

Research :-

"Research" word is made of prefix 're' and 'search'. It implies that the researcher has to find again in what is already "searched". We have to study again in the.studied parts and add new knowledge in it. Research is effort to discover answers to intellectual and practical problems through scientific methods. So, research is a Systematic process to give new knowledge.

Research Methodology :-

Research methofology is the philosophical framework within which research is carried out. Any research cannot be complete in itself. There are some limitation and scope for further study. Research strategy and the logic behind it, is research methodology. It is the approach.used in research process.for. collecting, analyzing and interpreting data.

The purpose of research is to discover solution to problems through the applications of science and philosophy. The objectives of research are

1. To gain familiarity with phenomenon
2. To achieve new insights into it.
3. To protray accurately the characteristics of a particular individual situation a group.
4. To determin frequency when associated with else.
5. To test the hypothesis.
6. To findout relationship between variables.

A good research is.directed to find solution of a problem It is systematic and step by step procedure. They are connected either. logically or scientifically. It should be objective,not having Pesona/baisedness. It should be proven by observable experience or empirical evidence. Such observation should be accurate and descriptive. It involves collecting new data from primary sources or using existing data for new purpose. Every research activity should be carefully designed.

So research requires skill to investigate and search the related literature for "literacy review". This enables the researcher to understad and analyze the data. Being objective, research is tested to 'validate and reach conclusion. Research, itself is done for answers to unsolved problems. This requires courage. The researcher had to be patient and inhurried activity. Research is carefully recorded and reported.

Characteristics of Good Research.

1. Purpose clearly defined.
2. Research process in detail.
3. Research design throughly planned.
4. Maintaining ethical standards.
5. Avoid plagarism
6. Limitations stated.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 034

7. Adequate analysis as per need.
8. Findings presented duely.
9. Conclusions proved.
10. Maintion of Research experience

Types of research methodologies.

1. Descriprive Research.
2. Analysitcal Research.
3. Applied Research./Action Research.
4. Fundamental Research/Basic Research/ Pure Research.
5. Quatiotative Research
6. Qualitative Research/
7. Conceptual Research
8. Emprical research.
9. One-time Research.
10. Longitudinal Research.
11. Diagnostic Research/Clinical Research
12. Exploratory Research./Formulative Reserch/Pilot Research.
13. Experrimental Research.
14. Historical research.
15. Correlational Research.

Let's talk about each reach types.

1. Descriptive Research.

Its aim is fixed. To describe the characteristics of perticular situation at perticular time to perticular group of individual.

2. Analytical Reasearch.

Here hypothesis is tested. The relationship betweeen the variables is interpreted by.analyzing facts and information that already existed.

3. Applied Research./Action Research

It is carriedout to find solution to real life problem. That which requires immidiate action. Therefore, it is also called "action research." E.g. The poor learning condition of students in village. For such research. the researcher takes immidiate actions to resolve the problem.

4. Fundamental Research/Basic Research/ Pure Research

It is just for sake of knowledge, not to apply it. It is just for satisfying intellectual curtosity There is no solution to problem. Therefore, it is called "basic or Pure research". By applying such knowledge of fundamental research to solve a problem will lead to "Action Research"

5. Quantitative research.

Such research requires measurement of quantity or perticular phenomenon by using statistic. It has numerical base. Such type of research mainly occurs in business, science, medical fields,etc.

6. Qualitative Research.

It is non-quantitative analysis. It is to findout quality of particular phenomenon. It has nothing to do with. statistics. It may take help of logic and resoning.

7. Conceptual Research.

This type of research is generally used by.philosophers and thinkers. They either, develop new concepts or interpret the existing concepts in new direction.

8. Empirical Research

It is totally scientific research. It depends on observation and experience alone. It needs evidence and through evidence leads to conclusion.

9. One-time Research.

As name suggest, it is limited to single time period.

10. Longitudinal.Research.

This is research require several time period.

11. Diagnostic Research./Clinical Research.

It identifies the cause of problem., it's frequency and the possible solution. It is mostly used. in clinics. Therefore, it is also called 'clinical research"

12. Exploratory Research./Formulative Research/Pilot Research

It is primary study of an.unfamiliar problem. The reasercher has little or no.knowledge of it. To get acquainted.with problem and generate new ideas to be acqurate with it. Therefore, it is known as formulative

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 035

research. It is also called "Pilot research' as the pilot is given real-life situation through artificial setup.to test his/her presence of mind and accurate knowledge of problem and it's solution.

13. Experimental Research.

It is just like the laboratory condition where scientist do experiments with chemicals. Likewise, in this research the effect of one perticular variable is measured on other by keeping other variables constant or controlled. The relationship between two variables is studied.

14. Historical Research.

- To study past records and information
- To find the origin and development of phenomenon.
- To discover trends or patterns in it.
- To understand present.
- To anticipate future.

These aims of historical research :-

15. Corretional Research.

It is used to study relation between two or more concepts or ideas. (not variables or phenomenon). Such type of research is done in. psychology,philosophy., etc.

Problems in Research.

The researchers face many problems while doing research because either they are ignorant or misguided. First misconception is that research is science. Research.does not mean it is science. It is done to find solution to problems or.add knowledge in already existing one. In. experimental research in perticular,. the variables are uncontrolled. and the interven in result or conclusion. Such.variable are to be controlled or if they are uncontrollable then they should be considered while concluding the research.

There is human tendency to work less and come to result in hurry. But such shouldnot be in research. The researcher should be patient and he/she has to follow certain steps and procedures before coming to conclusion.

Every research-requires time and money. Due to lack of computer knowledge, and scientific training of methodology involed in research., the researcher is unable to do "good" research Another problem in research is insuffient communication between university research departments. This leads to low quality research. Such research is useless for coming generation of researchers. Research is not a personal property. It is open to all and excessable to all. So every research should be helpful and standardised.for them.

It is seen that there is lack of confidence in part of sources which give information, for research. Even there is lack of conduct and misbehavaior. To get data is difficult task. Poor library management and functioning affect research. Ignorance is main hurdle to research. Research sould be given importance not only in education but also by citizens of India. Their due co-oeration would help whole nation to understand and update the knowledge If the outlook to see research is changed, it is most valuable for enlightnment of entire country and world.

Conclusion

With thorough knowledge of "good research" and "research methodology" the researcher is ready for a more influencial research endeavour. Such research will not only help his/her purpose but the education of entire nation.

Bibliography.

1. w.w.w.wikipedia.com.
2. Baisnab, A. P., Elements of Research Methods, 1999
3. Best,J.W.,Research in education, 1982.
4. Kothari, C. R., Research Methodology, New Age, 2008
5. Panneerselvam R., Research Methodology., 2004.
6. Yadav, S. K., Research Methodology, 2010.

❑❑❑

Impact Factor - 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.71

Significance Of Fairs And Festivals In Human Life

Chief Editor

Pramod P. Tandale

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Significance Of Fairs And Festivals In Human Life (Special Issue No. 71)

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of The Paper	Page No.
1	Dr. Asmita Patil	Environmental Hazards Of Festivals And Implementation Of Law	1
2	Dr. Neeta Satish Dhumal	Festivals and Festivities in Chinua Achebe's Things Fall Apart	3
3	Dr. Smt. Anagha V. Pathak	Significance Of Celebration Of Major Festivals In Maharashtra-India	5
4	Dr. Mrs. Varsha Vivekanand Maindargi	Perception Of Urban Citizens Towards Impact Of Fairs And Festivals : A Study W.S.R.T. Kolhapur City	8
5	Mrs. Megha Pradip Nikam	Depiction of Celebration of Festivals in Sarojini Naidu's Poem: A Splendid Experience	13
6	Miss Shilpa Eknath Kamble	Festivals in India: Unity in Diversity	15
7	Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe	Conservation of Indian Culture and Heritage in Mulk Raj Anand's "The Lost Child"	17
8	Reena Ramchandra Kamble	Celebration Seasonal Festivals in India: A Sociological Study	19
9	Swati Eknath Kamble	Indian Fairs and Festivals: A Reflection of Socio-Economic and Cultural Life in Mulk Raj Anand"s The Lost Child	22
10	Vinaya Keshav Kamble	A Study On Celebration Of Festivals In India	24
11	Smt. Aarati Jeevandhar Kanire	Employment Creation In Indian Fair And Festivals	27
12	Kailash Gangadhar Ambulgekar	Agricultural Development and significance of Fairs-Festival's in the Life of Rural People Of Marathwada Region.	30
13	Ms. Pushpalata D. Nikumbh Dr. Anil T. Thosare	Shigmo: Goa's Festival Art And Culture	39
14	Dr. Arjun K Jambagi	Role of Fairs and Festivals in Agriculture and Rural Development	41
15	A.S.Raibagkar , J.C. Dudgikar	Festivals In Uttarayan And Their Impact On Health	44
16	Miss. Tejaswita Ajay Aphale	Assessment of Impact of Festivals onEnvironment	47
17	Mrs. Pooja Sachin Khopkar	Consumer Buying Behaviour During Festival Season In India	50
18	Dr. Archana K. Deshmukh	Indian festivals: A Cultural Heritage	53

Significance Of Fairs And Festivals In Human Life (Special Issue No. 71)

सण-उत्सव व लोककला, साहित्य आणि शास्त्रीय संगीत

प्रा.डॉ. धनश्री पांडे
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश -

भारत देश हा आध्यात्मिक पायावर उभा आहे. भारतात तसेच देश-विदेशात सण, उत्सव, लोककला, लोकसाहित्य त्या-त्या संस्कृतीत परंपरेने जपली आहे. लोककला, लोकसाहित्य हे लोकांनी लोकांसाठी केलेले असते. सण व उत्सवात सर्वांचे स्नेहमीलन, विचारांचे आदान-प्रदान, भोजन, स्वच्छता, सुशोभीकरण, मंगलस्नान, आनंद सामावलेला असतो. लोककलेतील लोकसंगीतातील ऊर्जा अनंत काळपर्यंत मिळत राहते. सण, उत्सव लोककला, लोकसंगीत यातूनच शास्त्रीय संगीत तयारही होते व वृद्धिंगतही होते. लोककलांमुळे मनुष्याचे मनुष्यत्व जिवंत राहते.

भारत देश हा अध्यात्माच्या पायावर उभा आहे. त्यामुळे सण, उत्सव हे साजरे केले जातात. भारतभर देव, धर्म, कूळ, कुळाचार, सण, उत्सव या सर्वांना पाळून भारतातील लोक जीवन जगतात. आध्यात्मिक उन्नती करण्यासाठी विविध मार्गाचा लोक अवलंब करतात. जसे भक्तिमार्ग, योगमार्ग, कर्ममार्ग, गायन, नृत्य, भजन, कीर्तन, नामस्मरण, पाककला, विविध कार्य, मूर्तिकला वेशभूषा, केशभूषा, अलंकार, दागिने, हार, फुले, तोरणे इ.ची सजावट, कविता रचना इ.चे साहित्य अशा विविध कलाकौशल्याने सण व उत्सव साजरे केले जातात.यात लोककला साहित्य अत्यंत महत्त्वाचे असते.

Defination of folk by Merriam -

Webster - The great proportion of the members of a people that determines the group character and that tends to preserve its characteristic form of civilization and its customs, arts and crafts, legends, traditions and superstitions from generation to generation.

लोकांतील एखादा व्यक्ती एखादी गोष्ट, रचना, कला तयार करतो जी काही लोक आत्मसात करतात. पिढ्यान् पिढ्या जशीच्या तशी जतन करतात. त्यातून परंपरा निर्माण होते आणि त्या विशिष्ट लोकांची (समाजाची) संस्कृती तयार होते. यात राहण्याची पद्धत, विचारधारा, कला, साहित्य इ.चा समावेश होतो.

या संस्कृतीचा परिणाम म्हणजेच सण-उत्सव यांचे आयोजन

विशिष्ट संस्कृतीतील लोक आपल्या धर्माप्रमाणे परंपरेने चालत आलेल्या पद्धतीने या सणांचे आणि उत्सवांचे आयोजन करतात. यात घरातले लोक, नातेवाईक, आप्त-इष्टमंडळी समाजातील लोक एकत्र येतात. सण उत्सव साजरे करतात. यातून त्यांना काय मिळते -

1) सर्वांचे स्नेहमीलन होते.
२) विचारांचे आदानप्रदान होते.
3) मिष्टान्न भोजन पाकशास्त्रानुसार तयार करण्याचे कौशल्य व सेवनाचा आनंद घेतला जातो.
४) मूर्तिकला- विविध सणांना विविध देवतांची आराधना केली जाते. त्यानुसार देवतांच्या मूर्ती बनविल्या जातात. जसे सुखकर्ता, दुखहर्ता, संकट निवारण करणारी देवता. कला, विद्या, ज्ञान, बुद्धीची देवता.

ज्याचे सर्वप्रथम पूजन केले जाते, त्या शुभकर्त्या गणपतीबाप्पाच्या उत्सवात गणपती बाप्पाच्या लहान-मोठ्या मूर्ती तयार करण्याची कला असणारे कलाकार मूर्ती तयार करतात. माती, प्लॅस्टर ऑफ पॅरिस, धातू इ.च्या बनविल्या जातात. घराघरात गणपतीची स्थापना होते. सार्वजनिक गणेशोत्सव मनविला जातो. याचप्रमाणे देवीच्या नवरात्रात देवीच्या विविध रूपांच्या मूर्ती बनविल्या जातात. कोजागिरी पौर्णिमेला भुलाबाई, पोळ्याला बैल, नागपंचमी, ५ ला श्रावणातला पिठोरीचा कागद, महालक्ष्मम्या, दसरा-दिवाळीत पणत्या, आकाशदिवे इ. मूर्तींची चढाओढ असते.

५) स्वच्छता- सण-उत्सवाच्या निमित्ताने घर व परिसराची स्वच्छता होते.

६) घरादाराचे सुशोभिकरण - सडा घालून विविध प्रकारच्या व रंगाच्या रांगोळ्या, तोरणे हार, गुलदस्ते इ.ने वातावरण प्रसन्न होते.

७) मंगलस्नान - उटणे लेप लावून, तेल लावून शरीराची स्वच्छता करून मंगळवेष, विविध वेशभूषा, केशभूषा, अलंकार यांनी सुशोभित होऊन सौंदर्याच्या कल्पना सफल होतात.

8) साहित्य रचना - विविध ठिकाणच्या लोकसंस्कृतीप्रमाणे त्या त्या भाषेत जसे ओव्या, भुपाळ्या, विवाह प्रसंगातील गीते, मंगलाष्टके, पाळणे, आरत्या, कहाण्या इ. यातून तिथल्या लोकांचे विचार, सुख, दुःख, विविध प्रसंग, संकटं स्त्रियांचे विचार, नातेसंबंध, जीवनातील होणाऱ्या कुचंबणा, आनंद इ. भावभावनांची अभिव्यक्ती होते. याला जोड गायन-वादन व नृत्याची होते आणि लोककला जन्माला येते. विविध ठिकाणच्या समाजाच्या लोककला विविधतेने नटलेल्या असतात.

9) लोककला - सण-उत्सवांमध्ये आनंदाची परमोच्च सीमा गाठली जाते ती संगीताने. मंगलवाद्य, गायन, नृत्य यांनी जणू उत्साह ओसंडून वाहायला लागतो. धार्मिक कार्ये, सण, उत्सव याप्रसंगी भजन, कीर्तन गवळणी, भारुडे, फेर फुगड्या, संकीर्तन इ. द्वारा भगवंताला आळविले जाते. महाराष्ट्रात संतांचे जन्मोत्सव देवळांमध्ये सामूहिक कार्यक्रमांमध्ये, घरगुती कार्यक्रमांमध्ये आषाढी एकादशी ते कार्तिकी एकादशी चातुर्मासात पंढरीच्या वारीला जातात. तेव्हा हे सर्व माध्यम पंढरीरायाला प्राप्त करण्यासाठी वापरले जाते व भक्त, लोक, कलाकार भक्तीत दंग होऊन नाचू-गाऊ लागतात. यावेळी टाळ, चिपळ्या, वीणा, घुंगरू, मृदंग, तबला, पावा, शंख, तुणतुणे, संबळ, ढोलकी, नाल इ. चा वापर केला जातो.
ओव्या, भूपाळ्या, पोवाडे, लावणी, श्लोक, आरत्या, शेतकरीनृत्य, कोळीनृत्य, धनगर नृत्य इ. नी श्रमपरिहार केला जातो.

10) राष्ट्रीय सण व उत्सव - १५ ऑगस्ट स्वातंत्र्यदिन, २६ जानेवारी गणतंत्र दिवस, १ मे महाराष्ट्र दिन, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, आगरकर, म. गांधी, पं. नेहरू, स्वामी विवेकानंद इ. थोर पुरुषांच्या जयंती-पुण्यतिथी निमित्ताने राष्ट्रगीत, देशभक्तिपर गीते, वंदे मातरम् इ.नी देशभक्ती रुजविली जाते. सर्व कलाकुसरी, कौशल्य यांना वाव मिळतो. थोर पुढाऱ्यांचे-नेत्यांचे विचार सर्वांपर्यंत पोहोचतात.

11)लोककला साहित्य आणि शास्त्रीय संगीत - भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली संस्कृती आहे.एखाद्या रम्य फुलबागेत वेगवेगळ्या रंगांची, जातींची हृदयंगम फुलं, पानं असलेली फुलबाग जशी शोभिवंत हृदयंगम दिसते, तशी ही भारतीय संस्कृती विविध भाषा, वेशकला, साहित्य आदींनी नटलेली फुलबाग आहे. या फुलबागेतील कलेमध्ये एक सुंदर फूल आहे संगीताचे.

कोणतीही कला जेव्हा निर्माण होते तेव्हा ती मूळ साधी-सोपी, स्फुरलेली कलाकृती असते. ती मनाला मोहक वाटते, पुन्हा-पुन्हा हवीहवीशी वाटते. एकाची दुसऱ्याला, दुसऱ्याची तिसऱ्याला याप्रमाणे जास्त लोकांना आवडू लागते तेव्हा ती रुजते. मग ती कला प्रसिद्ध होते. याच कलेचे मग नियम तयार

होऊन ती शैली जशीच्या तशी जेव्हा जपली जाते, तेव्हा तिचे शास्त्र तयार होते. या शास्त्राच्या आधाराने शास्त्रीय विषय तयार होतात.

लोककलांचेही असेच आहे. यातील संगीताचा भाग घेतल्यास लोकसंगीत हे साध्या लोकांनी सोप्या भाषेत, सरळ, कमी स्वरांचे, साध्या छोट्या तालांमध्ये, कमी वाद्यांचा वापर करून, देश, काल, प्रसंगापरत्वे गायलेले गीत म्हणजे लोकगीत. यावर जसे स्फुरेल तसे नृत्य कधी एकट्याने, तर कधी समूहाने केले जाते. असे सर्व मिळून लोकसंगीत झाले. संगीत माणसाच्या जीवनाशी अगदी जुळून गेले, अभिन्न घटक बनले. मनुष्याने अगदी आईच्या गर्भात जन्म घेतल्यापासून मृत्यूपर्यंत रोजचा दिवस उगवण्यापासून झोपेपर्यंत सर्व प्रसंग, मग दुःखद असो, सुखद असो, मंगल असो अथवा श्रमपरिहार असो, संगीताने साथ दिली. भारताच्या विविधतेत ते नटले, त्या-त्या भाषेचे, प्रांताचे, लोकांचे साहित्य, संस्कृती यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात दिसते. कधी एकनाथ महाराजांच्या भारुडात लौकिक व पारमार्थिक अशा दोन्ही अर्थांची उकल करत हे संगीत समृद्ध बनते, कधी बहिणाबाईंच्या संगीतातून जीवनाच्या गूढ अर्थांना छोट्या, साध्या शब्दांत सांगून जाते.

जनाबाईंच्या ओव्यांमधून प्रकट होते. कधी कीर्तनातून जनजागरण करते.

अशा पद्धतीने लोकसंगीत समृद्ध होत असते. ही कला मात्र अतिशय प्रभावी विशाल व सक्षम आहे.

ज्यांनी लोकसंगीताचा खऱ्या अर्थाने खोलवर आस्वाद घेतला असेल त्यांच्या लक्षात येईल की, अगदी सहज हसता-खेळता, जाता-येता, काम करताना सुखद-दुःखद भावना जरी लोकांनी गायिल्या तरी त्यात ताकद असामान्य आहे. कितीही थकलेला माणूस यांचा आस्वाद घेतल्यावर काया-वाचा-मनाने पुन्हा उत्साही होतो. त्याला नवचैतन्य मिळतं, प्रेरणा मिळते. कित्येक वर्षांचा थकवा जाऊन कित्येक वर्षांसाठी कितीतरी ऊर्जा मनुष्य घेऊन जातो.

याच कलेला नियम लागून, शैली जशीच्या तशी जपली जाऊन तिचे शास्त्र तयार होते.

लोकसंगीतातील ही शक्ती ओळखून अनेक संगीतकारांनी लोकसंगीतातील स्वरावली उचलून किंवा त्याचा आधार घेऊन त्याचे राग तयार केले. देस, खमाज, काफी, भैरवी इ. राग असेच शास्त्रीय संगीतात आले. स्व.पं. कुमार गंधर्व यांनी क्षयाने आजारी असताना बकऱ्यांना घेऊन जाणारे धनगर, निर्गुणी नाथपंथीय भजन, गवळी, जे गायी चरायला नेत, त्यांच्या गाण्यातल्या धून घेऊन अकरा धूनउगम राग तयार केले. ज्यांना रागाचे सर्व नियम लागू पडतात. जसे मालवती, मधसुरजा, राही, संजारी इ.

लोकगीतातील शब्द जसेच्या तसे उचलून किंवा त्यातले भाव विचार शब्दांत गुंफून बंदिशी तयार झाल्या. सण, उत्सव प्रसंगातील वर्णन करणाऱ्या बंदिशी तयार झाल्या.

जसे लग्नप्रसंगाचे वर्णन करणारी ही बंदिश

'बनरा मोरा प्यारा
बनरी के ब्याहन आया।।'

म्हणजे, बनरा- नवरदेव, बनरी- नवरीशी विवाह करण्यास आला.

गुरुपौर्णिमा उत्सवात गुरुंचे महत्त्व सांगणारी बंदिश

'गुरुबिन कैसे गुन गावे
गुरु न माने तो गुन नहीं आवे

गुनियन मैं बेगुनी कहावे।।'

शिवाचे वर्णन करणारी बंदिश -

'गंगाधर गौरीनाथ।

भिलनी के हृदयनाथ।

आदिनाथ गुरु के नाथ।।'

होळीचे कृष्णाचे वर्णन करणारी बंदिश

'रंग ना डारो श्यामजी गोरी पर

पेरी लयी है नई सारी।।'

यामध्ये हिंदी, ब्रज, माळवी, मारवाडी अशा लोकभाषांचा वापर केलेला दिसतो, जो अतिशय गोड वाटतो. लोकसंगीतातून ताल घेऊन ते शास्त्रीय संगीताच्या बैठकीत वापरले गेल. जसे दादरा, केहरवा, रूपक, भजनी ठेका इ.

अशा पद्धतीने सण-उत्सव लोककला-साहित्य यांनी शास्त्रीय संगीतही समृद्ध झाले.

निष्कर्ष -

सण-उत्सव यातील लोककला, लोकसाहित्य यांनी मनाचा उत्साह वाढतो. लोकांचे एकत्रीकरण, भाव-भावनांचे, सुखदुःखाचे आदानप्रदान होऊन मनातील भावनांचा निचरा होतो. कला, कौशल्य यांना वाव मिळतो. त्यामुळे सुप्त गुणांचा विकास होतो. सृजनाचा आनंद मिळतो. लोकसंगीताने जी ऊर्जा मिळते, त्याने थकवा दूर होऊन नवचैतन्य मिळते. कुलदेवता, कुलधर्म यांचे पालन करून भक्तिभाव, सदाचार वाढतो. मनुष्य सन्मार्गाला लागतो.

शास्त्रीय संगीताची पाळंमुळं लोकसंगीतात सापडतात आणि लोकसंगीतातून राग, धून राग, बंदिशी, ताल यांनी शास्त्रीय संगीत समृद्ध होते. लोकसंगीत, संस्कृती, साहित्य हा भारतीयांचाच नव्हे, विविधतेने नटलेल्या विश्वाचा वारसा आहे. लोकसंगीत आनंदाचा सागर आहे. लोककला, साहित्य, लोकसंगीत जपण्याकरिता सरकारच्या विविध उपक्रमातून आर्थिक पाठबळ मिळणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ

१) संगीत विशारद - वसंत
२) गानयोगी शिवपुत्र - पंढरीनाथ कोल्हापुरे
३) गूगलवरील वेबसाईट्स
४) लगनगंधार - डॉ. शिल्पा बहुलेकर
५) वसंतसुधा - प्रा. डॉ. धनश्री पांडे-मुळावकर
६) भातखंडे क्रमिक पुस्तक मालिका - पं.वि.ना. भातखंडे
७) अनूपरागविलास - पं. कुमार गंधर्व
८) लोकसंगीत शास्त्र - अशोक दा. रानडे

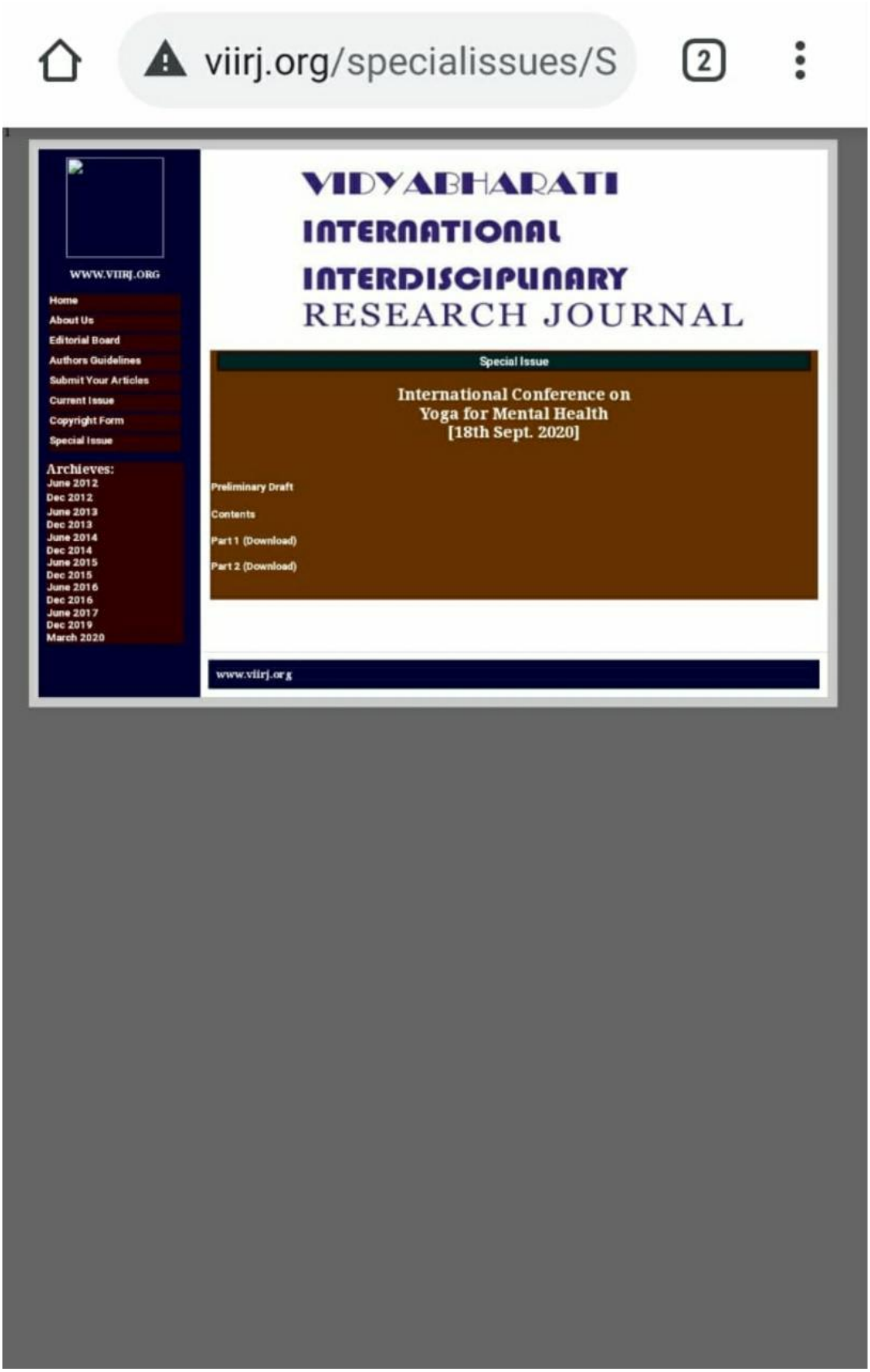
viirj.org/specialissues/S
WWW.VIIRJ.ORG
Home
About Us
Editorial Board
Authors Guidelines
Submit Your Articles
Current Issue
Copyright Form
Special Issue
Archieves:
June 2012
Dec 2012
June 2013
Dec 2013
June 2014
Dec 2014
June 2015
Dec 2015
June 2016
Dec 2016
June 2017
Dec 2019
March 2020
VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
Special Issue
International Conference on
Yoga for Mental Health
[18th Sept. 2020]
Preliminary Draft
Contents
Part 1 (Download)
Part 2 (Download)
www.viirj.org

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

International e-Conference on Impact of COVID-19 on Various Areas of Global Economy, Science& Humanities

(Special Issue June 2020)

24th& 25 thJune, 2020

PART 1

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	H.P. Trivedi	CONCEPTUAL FRAMEWORK OF E-BANKING IN INDIA AND CONSUMER SATISFACTION	1-6
2	R. Devi, R. Kumar	PROBLEMS RELATED TO SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN ECONOMIC DEVLOPMENT	7-11
3	M. A. Kamat	AN OVERVIEW OF STUDIES OFCHALLENGES IN FRONT OF FISHERY SECTOR DURING AND AFTER COVID-19 WITH SPECIAL REF. TO SINDHUDURG DISTRICT (MS)	12-19
4	P. Ghosh, D. Das	STUDIES ON AM MYCORRHIZAL STATUS ON DROSERA BURMANNII AND ITS ECOLOGICAL STATUS IN DRY DECIDUOUS FOREST OF WEST BENGAL	20-27
5	T. S. Raut	WOMEN'S AWARENESS AND INVOLVEMENT IN HEALTH AND FITNESS ACTIVITIES BEFORE AND DURING COVID-19 LOCKDOWN	28-33
6	S. Tripathy	OPINION OF EMERGING SPORTS PERSONS REGARDING THEIR MAINTENANCE OF FITNESS DURING COVID-19 LOCK DOWN	34-39
7	K. Kumari	SARS-COV2 VACCINE DEVELOPMENT: AN UPDATES	40-43
8	R. C. Sarvade	EFFECTIVENESS OF CONVALESCENT PLASMA THERAPY FOR COVID-19 PATIENTS: A META-ANALYSIS	44-48
9	N. P. Nandanwar, A. K. Dixit	STUDY OF AIR POLLUTANTS PRESENT IN AMBIENT AIR INAND AROUND CHANDRAPUR CITY	49-61
10	D. K. Das	IMPACT OF LOCKDOWN DUE TO COVID-19 ON THE ECONOMIC CONDITION OF SHG MEMBERS IN LAKHIMPUR DISTRICT OF ASSAM, INDIA	62-67
11	B. Shil, M. Thakare	COMPARISON OF TREE DIVERSITY OF VILLAGE FOREST UNDER TWO DIFFERENT FOREST POLICIES	68-72
12	R. Gowda, G. K. Ayush	A STUDY ON ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE TEACHING DURING COVID-19 WITH SPECIAL REFERENCE TO MANGALORE UNIVERSITY STUDENTS	73-78

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

77	S. R. Suple	EXISTENCE OF $\frac{1}{\sqrt{2}}(y+z)$ -TYPE PLANE GRAVITATIONAL WAVES IN BIMETRIC RELATIVITY	434-438
78	R. K. Nandagawali	POST CORONA EFFECT ON MIGRANT WORKERS	439-443
79	P. S. Ambhore	FIGHTING CORONA VIRUS WITH COMMON SENSE	444-446
80	G. Nimbarte, S. K. Burde	SOCIOLOGICAL STUDY OF GOVERNMENT PRIMARY SCHOOLS IN RURAL AREAS OF NAGPUR DISTRICT	447-450

PART 5

81	D. Raut, V. Fulzele	A STUDY OF ONLINE EDUCATION IN INDIA WITH REFERENCE TO CORONA PANDEMIC	451-456
82	P. G. Chavan	COVID 19- A CATASTROPHE TO EDUCATION!	457-461
83	U. C. Ghosare	IMPLICATION OF NREGA SCHEME FOR RURAL AREA IN CHANDRAPUR DISTRICT DURING LOCKDOWN	462-463
84	B. I. Bhamaterajput	IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN EDUCATION SYSTEM -PRESENT STATUS AND FUTURE PERSPECTIVES	464-467
85	V. A. Nimkar	COMPARATIVE STUDY ON HEALTH STATUS OF MALE AND FEMALE EMPLOYEES OF PRIVATE SECTOR DURING COVID-19 LOCK DOWN	468-471
86	R. Saha	TITLE: COVID-19 PANDEMIC CREAT MORE VULNERABILITY TO THE TEA PLANTATION WORKERS OF INDIA	472-476
87	S. Begum	LIFESTYLE OF PEOPLE AFTERPANDEMIC COVID-19	477-481
88	S. Singh	STUDY OF IONIC SOLID MGO WITH THERMAL EXPANSIVITY AT HIGH TEMPERATURE AND PRESSURE	482-485
89	D. Pande	ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE TEACHING LEARNING PROGRAM IN COVID-19 SITUATION	486-489
90	R. K. Kamble	INTEGRATED COVID-19 BIOMEDICAL WASTE MANAGEMENT TO EVADE JUMPING OUT OF THE FRYING PAN, INTO THE FIRE	490-497
91	M. S. Rao	STUDY OF THE HISTORY OF SOME EXOTIC FRUITS AND VEGETABLES IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO PLANT MIGRATION	498-501
92	P. Pradhan	DARJEELING TOURISM PROSPECTS- COVID 19 PANDEMIC	502-505

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE TEACHING LEARNING PROGRAM IN COVID-19 SITUATION

D. Pande

Smt. RDG College for Women, Akola, Maharashtra,
dhanashreemulaokar@gmail.com

ABSTRACT

Digital Education has both advantages and dis-advantages. But it is high time to use online medium for education. In covid-19 and after covide-19, we have to rely on digital education. It's our professors' responsibility to find out problems in digital education and try to overcome them. At the end it is the result of students which will tell the effectiveness and our skill to teach, whether it is online or offline teaching. The information and communication technology are the teaching aids which we were using before covid-19 pandemic. But now it is not only teaching aids but has become the teaching style.

Human being is learner in his whole life. We should learn all ICT tools which we can to utilize them for teaching. Necessity is the mother of invention. All that is under the sky is there to explore. The responsibility of professor or teacher is of equal importance as that of soldiers and doctors in this covid-19 pandemic. The covid-19 virus is rarely detectible and has everlasting effect. It is said that the spread of virus and effect of this virus might be life-long, until the vaccine is discovered to cure it. So we the professors need tobe prepared for it. Digital education is the best option in this situation. In covid-19 and after covid-19, the digital education will remain an innovative technique to involve students in studies and come up with flying colors to give best results in future.

Keywords: *Digital Education, Covid-19 pandemic, Students, Professors, Outcome*

Introduction

Life before covid-19 and after covid-19 spread is drastically changed. It not only affected India but the whole world. To stop this spread, Prime Minister of India Narendra Modiji declared lockdown in India, as social distancing and sanitization is only the remedy. All the patients who are found positive in covid-19 test and even who has the symptoms of covid-19 infection like difficulty in breathing, high fever, continuous coughing, sour throat, etc.; are kept in quarantine centers. They are given all the facilities of food, ventilators, regular testing, etc. they are treated like normal man but it is seen that this all situation has psychological effects on them. As there no vaccine developed which can cure covid-19 infection, doctors and government try to detect and isolate the patients so that the spread to others is restricted. Doctors give immunity boosters, vitamin tablets to the patients. Those who have difficulty is breathing are shifted to ventilator room facilities. Those whose have symptoms but tested negative are kept in separate ward under to eye of doctors and regular checkup. The most dangerous situation during this covid-19 pandemic is the spread of virus through asymptomatic patient. This is the situation of India in covid-19 pandemic.

Advantages of Digital Education

Digital education enables students from the distant or remote areas to get connected to institutions and professionals of education. In covid-19 situation, even the local area students are unable to connect to institutions like schools or colleges and professionals like teachers or professors physically or in person. So digital education is boon for them. They all can connect with each other and with the professionals through online medium. The quality of education can be upgraded easily and students can be connected to more expert professional in that particular subject in whole world.

In these times the most important task of all the mothers is keep children engage. Digital education is a good option for them. It will involve children in studies through virtual classroom and audio visual aids in learning. They would feel as if they are present in classroom and are there with teachers guiding them. Rather giving written homework, the teacher may give field work or project which will provide them practical experience. This might increase their interest and they might study in deeper level, transforming their overall personality. There are many applications like

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

Zoom, Google Classroom, WebEx, etc. these apps will allow is to join with many students at a time. They as well as we could see them and listen them as if in person present in front of them. Though we are at a distant away from each other we got connected with all. The real value of distance education can be experienced in this covid-19 pandemic. Even the class of dance and physical education can be taught through digital medium.

One more advantage of digital education is that evaluation is done very quickly. The paper whose evaluation and then processing of results needed 2-3 months, now can be done within a minute. This is how students do not have to wait for a long period of time and his/her marks and grade are there in front of them within fraction of seconds. Developing quiz or multiple choice questions even descriptive questions is done through Google Forms, whichis available free of cost and already installed in our personal computers or mobile phones. We need only a google account with Gmail to access it as well as the students to access them. So not only the evaluation but also setting of paper is done online. We do not need paper for conducting exams which ultimately reduce the cutting of tress for it.

Through the medium like power point presentation, students get the clear idea of the topic and the points to remember. This power point presentation can be uploaded on Google classroom which will inform them through SMS or email message before time. This will make them prepared for the lecture which will urge them to concentrate more and be more attentive in the online session. To be precise is the key of power point presentation.

Inserting graphical pictures, tabulation, charts, makes the topic more appealing. Those students whose sensory reception is quite good will remember them properly. For this the teacher has to be more accurate. For the students who learn more through hands on work, the same topic can be given for project work or collaborative work where the students have to connect with each other for particular time online were their conversations or chats would be watched by the professor and see if they are doing their work or wasting their time.

The student who are good at debate or speaking skills should be given chance to speak about the topic before or after the online session through video aids. The students who are good at writing skills should be given task of typing the discerption of video lecture and uploading it in pdf or text format which will help other student to learn the topic in depth. They can even write the session proceedings to make the proper use of their skills. Though these techniques we can involve students in studies and make studies more interesting. To use their skills properly for studies is task of every professor or teacher. This is more applicable for pedagogy teaching, where the teaching is teacher centric and student relay on the teacher for guidance. The outcome of student is totally on the teachers shoulder.

For andragogy teaching, the student is responsible for his/her success. The role of teacher is like of assistant where he can only help in their studies. Here the role of teacher is to provide all the data of the subject to the students and make sure they are studying it. It is the choice of the student study. Here also teacher sessions attractive, but is student to go through all the solve the questions in exam. Here the most important task of the teacher is to interact with students and encourage them in studies.

37 / 96

In this covid-19 situation, whole world is facing problems like loneliness, isolation, psychological stress, tension of future, economic crises etc. It is our responsibility to keep our student out of all these problems. By speaking up of the problems, the student win half the battel with problems. Even the acknowledgement of the problem make a problem a piece of information. Many a time speaking to third person like us, students might feel secured and feel free to express their suppressed emotions and difficulties in their life. Lack of communication increases the intensity of problems which might compel students committing suicide or going to wrong path of life. Our positive thoughts might encourage them and make them to think about solutions in life.

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

Disadvantages of Digital Education

The connectivity problem and availability of internet is the major obstacle to the digital education. This is the problem which even teacher cannot overcome. But we should try for alternatives. The printed form of online sessions or the downloaded videos can be used there. The student can be asked to stay connected to teacher and students through telephonic conversations whenever there is connectivity.

Digital education can never take the place of teacher or professor. The actual presence of the teacher or professor is necessary for the student, where he/she can interact directly and teacher/ professor can keep an eye on every activity of the student physically. Virtual classroom can be option for this.

Practical subject like music is very difficult to be taught online. We might use blended teaching technique for this; where the student are asked to upload videosabout the topics taught and share their experience and problems through videos where the teacher would observe their physical activity and provide the solution. But at times it is very difficult. We look forward for more advance technology where the practical teaching could be made easier. Lack of knowledge in parts of students and teachers is another major problem. The knowledge of various applications, use of websites, how to use these applications. Therefore many faculty development programs are arranged where the teachers or professors are taught to use online medium for teaching.

Another disadvantage of digital education is that it makes us students as well as teachers a machine slave. To sit continuously in front of personal computers or mobile phones affect the health of both. The improper posture might affect our spinal cord or create migraine. The continuous positioning of neck might lead to spondylitis. The continuous exposure of harmful rays of personal computers or mobiles affect eyes. It is seen that people who work in front of computers for long time have high specs numbers and have problem in visibility in darkness.

The use of digital medium creates a particular type of stress, anxiety or uneasiness in both students and teachers. The teacher become panicked if their task is not finished in time as well as the students become anxious if the particular online lecture is unable to load or takes time to start. In such situation they become restless as it depends on the internet connectivity.

The students are depressed who don't have internet connectivity or have less internet connectivity. They start feeling inferiority complex. They think that they are backward people in this progress. But they should think it as a matter of time. Now even government of India is giving important to digitalization as well as digital education. After few day there might be internet tower even in distant towns and villages. The same is with teachers; the teachers who are unable to use online medium for teaching think that they are backward people. It is not so. There are many faculty development programs mainly arranged for such teachers

Cyber security is in danger by using online teaching and learning mediums. There are hacker how any access the applications used by teachers and students to get information like residential address, ema[illegible] intellectual property of t[illegible] danger. The online teachi[illegible] downloaded by these hackers [illegible] a medium for earning money without knowledge of the teacher or professor. This is a cybercrime and cyber security cell and finding such hackers to stop this crime in society

38 / 96

Conclusion

Online teaching and learning or digital education has both advantages and disadvantages. To overcome the disadvantage is the responsibility of the teacher or professor. In covid-19 situation online teaching is only the option for both teachers and students. Government of India is planning to make 25% education to be digitalized. Many courses of various subjects are already uploaded in Shiksha-abhiyan and SWAYAM digital platform. So becomes necessary for all the teachers and professors to be well-acquainted with ICT tools and digital education.

References

1. Mangal S.K. and Mangal S. (2019).*Learning and Teaching*Eastern Economy Edition
2. Woolfolk Anita, KapurPreeti. (2006)*Educational Psychology*Person Publication
3. Pathak R.P. (2012)*Teaching Skills*Person Publication
4. Lal Sugandh. (2004) *Modern Indian Education andits Problems*Atlantic Publication and Distribution

WWW.VIIRJ.ORG
Home
About Us
Editorial Board
Authors Guidelines
Submit Your Articles
Current Issue
Copyright Form
Special Issue
Archieves:
June 2012
Dec 2012
June 2013
Dec 2013
June 2014
Dec 2014
June 2015
Dec 2015
June 2016
Dec 2016
June 2017
Dec 2019
March 2020
VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
Special Issue
International Conference on
Yoga for Mental Health
[18th Sept. 2020]
Preliminary Draft
Contents
Part 1 (Download)
Part 2 (Download)
www.viirj.org

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979

YOGA AND MUSIC FOR MENTAL HEALTH

D. Pande

Smt RDG College for Women, Akola, Maharashtra
dhanashreemulaokar@gmail.com

ABSTRACT

Yoga and music are very important for mental health. In Yoga, there are various steps like Yama, Niyam, Aasan, etc. to attend the Samadhi Avastha, where we control our emotions and thoughts going on in our mind and develop a healthy and balanced mind. Whereas in music, we have to concentrate (as we do in Samadhi Avastha) to particular swara-rag and the emotion for particular time. The listener's mind gets purified by that emotion and feels happy and energetic. With covid-19 pandemic we are attacked by loneliness, negativity and depression as social distancing and sanitization is only remedy. The yoga and music will definitely help to get rid of these Enemies of Mental Health.

Keywords: *Yoga, music, mental health, Indian classical music*

Yoga is one of the best guidance given by India to the world. The base of life of Indians is on adhyatma that is spirituality. We all are part of God. Yoga teaches how to live life and how to meet God. The great rishi Patanjali gives the Shastra that is science, knowledge and technique of yoga to human beings. Ashtanga Yoga is Yoga with eight angas. These angas means steps we have to follow

1. Yama means control
2. Niyam means good habits
3. Aasan means poster
4. Pranayam means breath control
5. pratyahara means withdrawal of senses
6. Dhara means concentration
7. Dhyan means meditation and
8. Samadhi means ultimate success

When we follow yoga we have to follow these 8 steps one by one to reach Samadhi where we and god are one. Then we can say in Sanskrit
Aham brahmasmi
We do not have to find God elsewhere. He is in ourselves, in our heart. Human beings are a wonderful creation of God. Adhyatma and yoga of India says that the every creation in this world that is Shrushti is made by the Prakriti and Purusha Pancha Mahabhuta, Pancha Tanmatra, Dasha Indriya and Antahkarana Chatushtaya is the karya that is work of Prakriti
Panchamahabhuta- Prithvi, aap, Tej, Vayu and Aakash
Pancha Tanmatra- shabda, Sparsha, Rupa, Rasa, Gandha
Dasha Indriya- Shrotra (ears), Twacha (Skin), Chakshu (eyes), Nashik (Nose), Vak, Pani, Pad, Upastha and Payu
Antahkarana- Mann, Buddhi, Chitta and Ahankar
Trayogun- Satwa, Raja and Tama
All of these make the human the great creation of God.
Human beings are wonderful creatures. A human being works when his mind tells him to work. Mind is the main controller. When the mind thinks it gives order to the Brain. Brain would give that order to the organ or the body part to work so the body part works accordingly and vice versa. In mind, a continuous thinking process goes on. If the mind is stable then the brain can think properly which is known as sat sat Vivek Budhi. Ashtanga yoga, Mudra, Pranayam, shuddhikaran, Bandh, etc. make a stable and healthy mind. Then human beings will get a healthy balanced personality with a sound mind, body, emotions, psychology and spirituality. Such people can make a healthy society, country and ultimately the whole world. Then we can say Healthy family as a healthy world.
Vasudeva Kutumbakam
Everything which is going on in human body resembles in the Universe in Sanskrit
Pindi Te brahmandi
So whatever we think, do, positively or negatively inside the body affects the universe. There is an acute relationship between man and universe and men to men. So we should be very careful about the healthy personality
For a healthy personality, one should have a healthy stable positive mind, psychology, emotions, personality and that will build a healthy society.

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979

As we discussed, we can say from for healthy personality and Society one should have healthy mind and for healthy mind yoga play a very important role.

Music and yoga or adhyatma that is spirituality are related to each other. Music is essential for our personality development. Music is nothing but Pranayam which stands on breathing control and capacity. How we can inhale and Excel and during acceleration voice control is the singing.

Music and yoga need the based Guru that is teacher who will increase the qualities of Shisha that is student to the perfection

The best qualities of human being are increased by yoga and music which are as follows

1.Enrichment of Oxygen and energy level

Because of singing, that to classical music, oxygen, which is very essential for energy, is circulated in each and every cell of the body. Pure oxygen is taken in and impurities and carbon dioxide is thrown away, out of the body.

Omkar is one of the best Pranayam for yoga and voice culture in music also. Long exhalation increases the capacity of voice to sing for a long time and inhales in a short time.

2. Concentration

One needs concentration to do work for any type. Music increases concentration. For a perfect Swara Sadhana every minute concentration is essential. The great artists and singers concentrate even today, even though there is noise around. Actually there is the characteristic of being a great singer. His aim is to sing the perfect note. At that time, he did not hear the noise but only the note. Even you can ask or say anything he will not reply because they do not hear you at all. It is nothing but Gann Samadhi. You go to different worlds of music.

3. Emotions

Music evokes emotions. Every note is a Swara which has its own emotion. They together form a raga which also gives rise to emotion. For example Komal Re, Komal dha give rise to Bhakti bhav .Shuddh Ni Shuddh Re to Shringar Ras. Different patterns of swaravali give different Raag bhav nishpatti. When one raga gives Shanti Ras nishpatti then the music listeners flow in the raga and they feel very calm. The emotions and bhava go to the pitch and they come back, in this process the listener feels very calm and balanced. In such a way, in the Nava Rasa nishpatti the listeners go in that world of Bhav vishva to Gann Samadhi and again come back. When they come back the whole world they feel very calm without tensions, without negativity and their mind becomes fresh, recharge and energetic. Thus emotional balance takes place.

This also happens with Taal, Laya, shabda tatwa, that is, beats, speed and words. These also create emotions. These inspired us and made us cry and dance. Swara, tala, Laya and Shabda unitedly give music which gives great Anand to the soul and we feel very peaceful, that is, balanced mentally. All types of music like classical, semi classical, srgam/ bhava, folk, bhakti have a power to give emotions

4. Psychology

Everyone has emotions. When these emotions do not get a pathway to come out they are dumped in the mind. Then the mind becomes full of positive and negative thoughts which change the behavior of the man. The behavior of his friends and relatives create emotions in his mind. If he reacts and gives out of emotion then his mind becomes calm. But if they don't come out then these emotions are dumb in the mind. Music is one of the best remedies for emotions to come out. This process is necessary. Otherwise these emotions and thoughts can make man mad.

5. Thoughts

Mind gives birth to different thoughts. These thoughts may be positive or negative. Thoughts are given a path or taken by speaking. Man is a social animal. This give and take of thoughts from men to men is necessary. Otherwise man chains are lonely which is very dangerous. This loneliness can make man mad or I can provoke him to commit suicide. To avoid this, positive energy is required. This loneliness is occupied by music. Positive energy is given by music, which is essential for man. When you are alone you start music and feel fresh and energetic. Anxiety is thrown away music is one of the best practices to give out thoughts. With words Swara tala, lay, playing instruments and dancing throw away the thoughts. Different musical thoughts with alap, tana and singing can come out from the man's musical

mind. While playing instruments musicians say we speak through instruments. This playing gives positive creative energy and creation gives satisfaction that is Samadhan which is necessary.

6. Spirituality

Music increases spirituality. Music is the shortest way to reach God. To catch Him in the heart, Lord Krishna says

Naham vasami vykunta
Yogi Naam hrudaye ravau
Mad Bhakta yatra gayanti
Tatra tishthami Narada

To devote Narad, Lord Krishna says "I don't live in the Vaikuntha, that is, his Nivas Sthan nor in the heart of yogi but where my devoted is Singing, I am with him always"

Music increases spirituality. The mantras with Dun the shlokas, bhajans, abung of Lord gunavarnan, varnan of gurus, yoga, nirguni bhajan, spiritual song sung by Bhakt singers is loved by God. He is attracted by that singer's work and the Desire of devotees are granted. The spirituality gives man balance of mind, heart, psychology, emotion, behavior, politeness, obedience, tolerance, unity etc. and all effects of yoga which gives spirituality and balance personality.

Thus we have to say that yoga and music are essential for mental health

In the 21st century, everyone is facing tensions, anxiety, living a fast life, full of competition. Everyone wants success. The life of Information and Technology gives so many things which come in which comes yoga and music. To succeed in 21st century yoga and music are very helpful.

Nowadays we are facing the covid-19 pandemic. The whole world is panicked by coronavirus. There is no vaccine and no drugs available yet. Social distancing sanitization washing hands is only the precaution... This covid-19 is also affecting us by loneliness, anxiety, negativity and depression. As if life stops at once. People are committing suicide to overcome this situation. Yoga and music are the best solutions. Sound mental health and Physical health as necessary for this. our Prime Minister respected Narendra Modi ji started International yoga day, that is, 21st June, which is international music day also .these two will give healthy society Nation and world

To conclude with yoga and musical practice daily, we can defeat the evils of Mental Health that is loneliness, negativity, depression etc. they give us the positive energy we desperately need today. Yoga and music would develop a sound mind and personality.

References

1. Shrimadbhagvat, Geetapress,Gorkhpur
2. Yogaprakash, different volumes, Janardanswami Yogabhyasi Mandal, Nagpur
3. Shrimadbhagvatgeeta, Geetapress,Gorkhpur
4. Yogasuktawali, , Janardanswami Yogabhyasi Mandal, Nagpur
5. Vasant, Sangeet Visharad
6. Tembe G., Maza Sangeet Vyasang
7. Deodhar B.R., Awaj Sadhana Shashtra

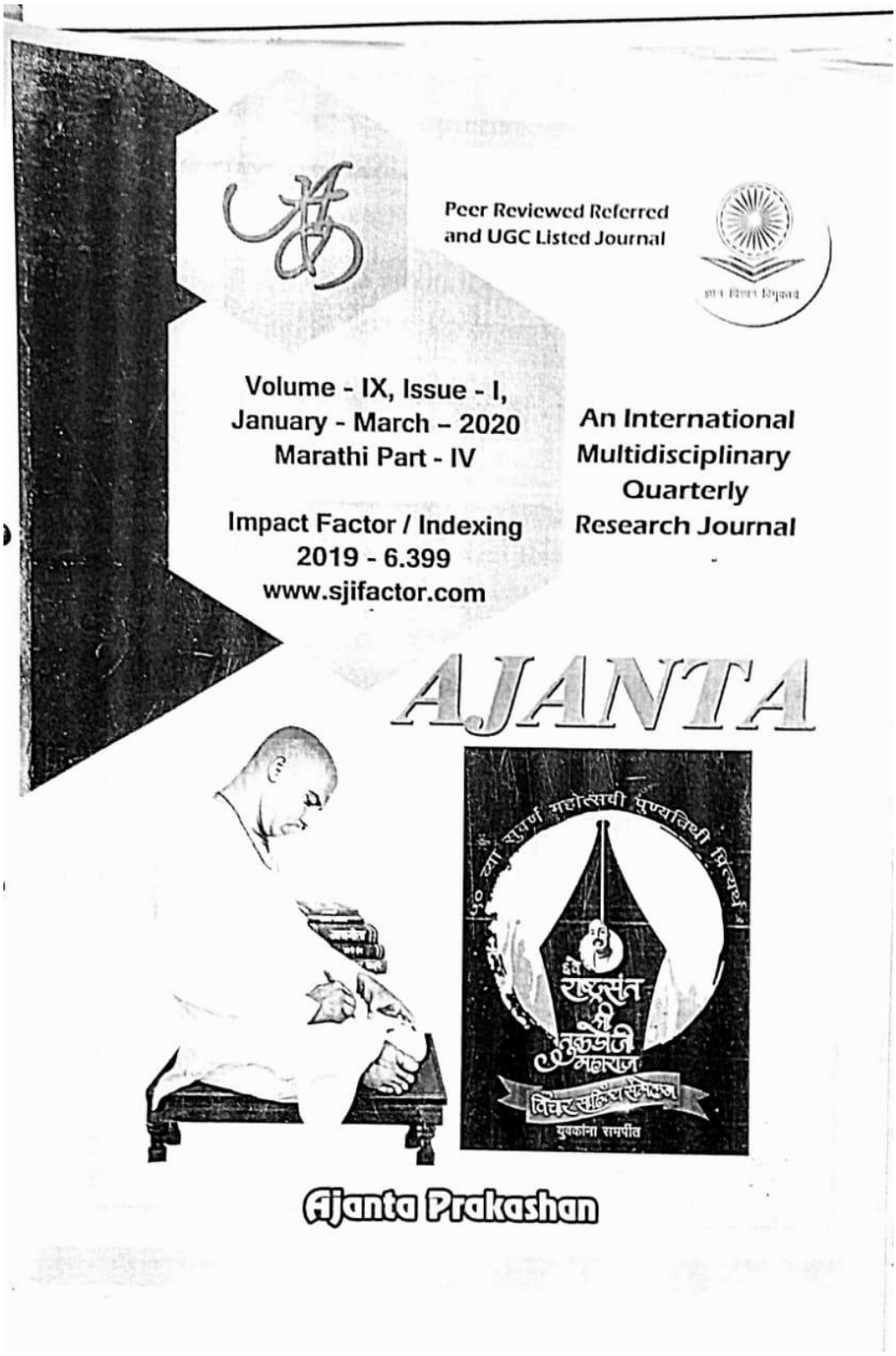
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Volume - IX, Issue - I,
January - March – 2020
Marathi Part - IV
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
An International
Multidisciplinary
Quarterly
Research Journal
AJANTA
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - January - March - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Music Education in Modern times **Dr. Dhanashree V. Pande**	1-3
2	Communicative Language Teaching: Concept and Approach **Asst. Prof. Dipak D. Ghodekar** **Asst. Prof. Prashant S. Jawade**	4-8
3	Comparative Study of Mental Health and Motivation between Sports and Non-Sports Persons **Dr. Anuragini Rameshrao Bokey**	9-13
4	English Language Teaching in Indian Context: A Review **Pradeep B. Zilpilwar**	14-17
5	Problems in Poetry Translation **Dr. Mrs. Nilima Tidke**	18-22
6	A Study of Sports Competition Anxiety among Players of Different Games **Dr. Vinod V. Kapile**	23-27
7	Demonetization - Impact on Small Business and Small Enterprises **Prof. Dr. Archana M. Potey**	28-31
8	Dowry - Social Peril' Reflected in Chetan Bhagat's Novels **Prof. Shitalbabu A. Tayade**	32-37
9	Consistency in Professional Development being a Teacher **Radhika Sahebrao Gawande**	38-43

I

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

1. Music Education in Modern times

Dr. Dhanashree V. Pande
Associate Professor, Smt. R.D.G. College for women, Akola.

Music is a supreme art in all fine arts. This art is preserved from centuries. All over the world music is nurtured because it is loved and appreciated by all. To carry this art form from generations to another generations one have to keep the form of music, its style, and its qualities intact. Indian classical music is melodious which one have to learn and practice in front of Guru. The mistakes and malpractices should be corrected in front of him. That is why 'guru shishy parampa paddhati' was developed. The qualities of singing like:

1. How to sing notes accurately in a corrected way
2. How to sing ragas in correct form with all rules and regulations of classical music like lagav,meend, gamak, murki, kaku prayog, aroha, avaroha, pakad, vadi, samvadi, vivadi, etc.

The purity of raga should be maintained. Shruti bhed, kan swar with lagav, e.g. Utara re, Chadha ni swaras should be heard properly from Guru and sung correctly in front of Guru. The technique ghumav, volume, pitch should be correct komal re komal dha of bhairav its shruties, komal gandhar of miyamalhar and darbari or in murchit gandhar etc. should come out of students voice

3. Voice culture: Now a day's voice culture is developed in front of guru. The volume, pitch, tone, correct notes, range of the voice from atti mandra saptak to ati tar saptak. To sing swaras of any saptak correctly. Alap, bola lap, bol banav, kan swar, murki, gamak, alankars, tanas, with drut and atti drut lay; Kaku-bhed, phonetics, etc.

The 21rst century is a century of 'information and technology'. There are many reasons why music in not learnt in front of guru. Some of these are:

1. People don't have time to go to guru and live with him to get education of music with 'guru shishya parampara'.
2. Classical music is taught in colleges, universities, gandharva mahavidhyalays and private tuition classes.
3. The human life has become full of tensions work and race.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

4. Now music education has become costly and commercialized. So all cannot afford it.
5. Modern techniques such as computers, mobiles, CDs, internet, google, u tube, different apps of music are giving very high quality of music by musicians. Very rear old classical music is available easily and can be followed regularly.
6. Globalization has given opportunity to listen costly and distant concerts and provide information
7. Electronic devices of Tanpura, table and instruments are available at home
8. The most important reason is one don't have span of at least 12 years to go to guru and get the lessons of music in correct form with parampara of music gharana and live with guru with taking any other education or side business. Even gurus don't have this much time.

So now the different form of classical music education is coming forward known as 'distance education', 'e-learning', 'reality shows' etc.

1. Distance education: through internet the long distance between shisya and guru is covered. On mobile or computers by video conferencing, lecture, demo method, solve difficulties in questionnaire, the students sing and follow guru within time limit which may be of one or two hours.
2. E-learning: for learning there are different lectures, demonstrations, recorded music concerts are available on u tube, apps, google, e books, with recorded tracks of various artists from different places of India and abroad. They are giving different courses of classical music in small and big forms. One can get knowledge and learn through internet.
3. Reality shows: different competitions, reality shows on T.V. such as 'Sa Re Ga Ma Pa', little camps, voice of India, Indian Idol, etc. give knowledge and valuable tips for singing. Thus good singer come in focus of light and get chance to sing for good platform and stage.
4. Government and NGOs are also taking efforts. Providing facilities and financial support, scholarships to bring out the born young artists and students.

Though this world is of information and technology, classical music is learnt in front of Guru to bring out quality singers and artists.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Conclusion

Classical music is a melodious and was learned from guru. One has to live with his guru in his house for 12 years in 'guru-shishya parampara'. But in this 21rst century this tradition is not followed. In this world of information and technology, the education through guru- shishya parampara is changed to distance education, e-learning, college education, etc. Though this world is of information and technology, classical music is learnt in front of Guru to bring out quality singers and artists.

Bibliography

1. Wikipedia
2. U tube
3. Different apps
4. Sangeet Visharad.....Vasant
5. Nibandha sangeet.....Dr. Laxmi Narayan Garg

Chintamani College of Arts and Science, Gondpipri
Chintamani Mahavidyalaya, Pombhurna, Dist Chandrapur
Chintamani College of Science,

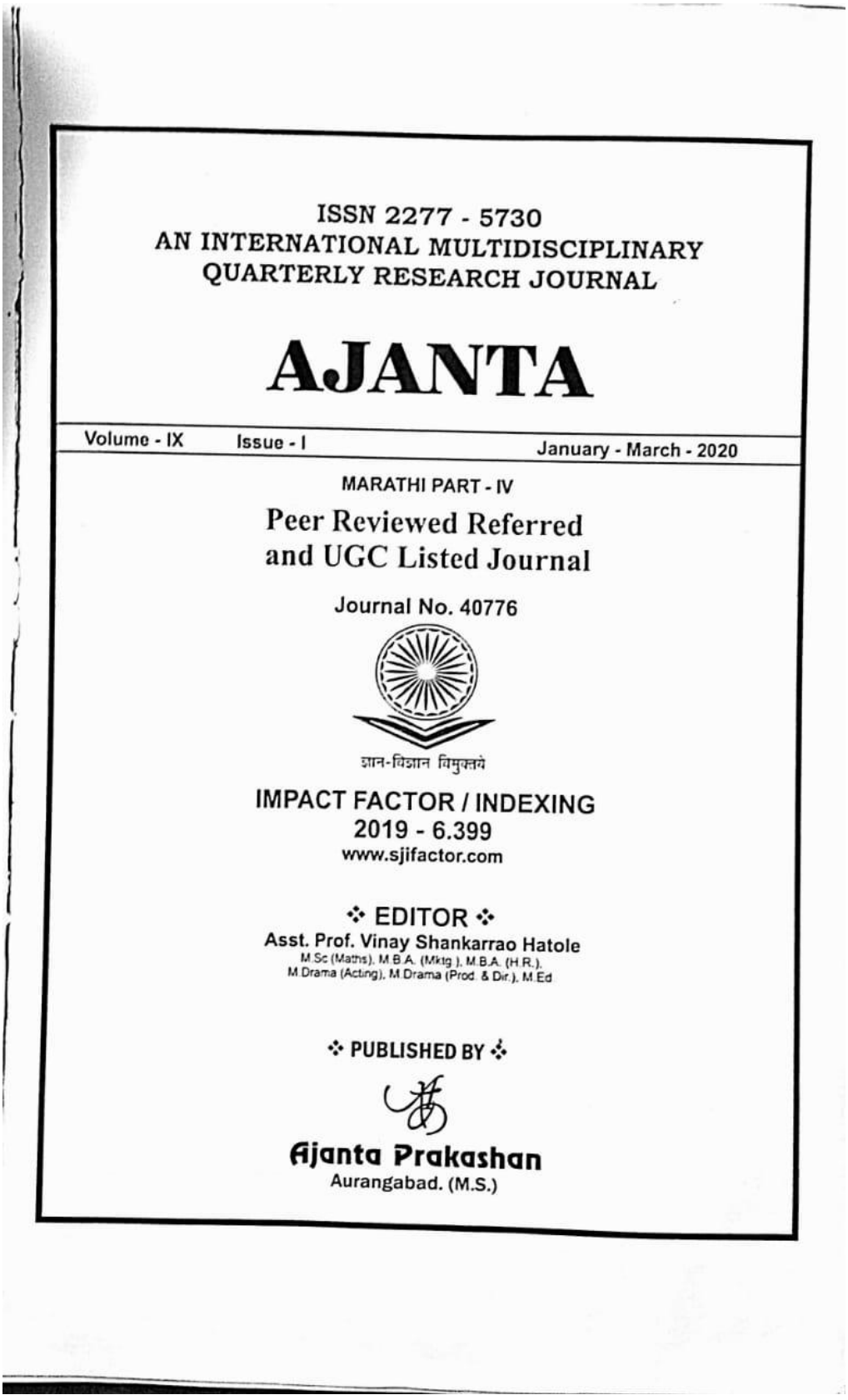

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - IV

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंताने संगीतातुन जोपासलेला सामाजिक दृष्टीकोन ! **प्रा. संतोष किसनराव खंडारे**	५७-६०
१५	ग्रामगीतेतील जीवनविषयक मूल्ये **प्रा. शुभांगी बोरेकर**	६१-६४
१६	माणिक बंडुजी बम्हभट्ट ने वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **कविता मुकुंद मेशकर**	६५-६८
१७	जगाच्या कल्याणा.... **प्रा. डॉ. राहुल काशिनाथ एकबोटे**	६९-७२
१८	राष्ट्रसंताच्या सामाजिक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा. अमरिष एस. गावंडे**	७३-७५
१९	संत तुकडोजी महाराज व वैज्ञानिक दृष्टिकोन **डॉ. वसुधा वि. देव**	७६-७९
२०	वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे भजनांच्या माध्यमातून भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यास मिळालेले महत्वपूर्ण योगदान **श्री. विवेक संतोषराव चापके**	८०-८३
२१	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. उदयसिंग दशरथ चव्हाण**	८४-८७
२२	वं.राष्ट्रसतांच्या इ अभंगातील तत्वज्ञान व संगीत **प्रा. डॉ. धनश्री पांडे**	८८-९२
२३	राष्ट्रसंतांची भाषा आणि प्रबोधक दृष्टी **प्रा. डॉ. राजेश चवरे**	९३-९७
२४	ग्रामगीतेतीतल जिवनमूल्य **प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले**	९८-१०१
२५	तुकडोजी महाराजांची भू - वैकुंठ संकल्पना **प्रा. हेमलता आनंदराव उराडे**	१०२-१०६
२६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक विचार **प्रा. डॉ. शरद जानराव वाघोळे**	१०७-१११

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२२. वं.राष्ट्रसतांच्या इ अभंगातील तत्वज्ञान व संगीत

प्रा. डॉ. घनश्री पांडे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती रा. दे. गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

राष्ट्रसंत तुकडोजीमहाराज यांनी मानवाच्या प्रगतीसाठी, उत्थानासाठी अभंगांची रचना केली. त्यातून त्यासाठी आवश्यक असलेले तत्वज्ञान सांगितले ज्यातून गुरूभक्ती, संस्कार, देशप्रेम, ध्यान,प्राायाम, अष्ट्रांयोग, अंधश्रध्दा निर्मूलन, व्यवसमुक्ती, सर्वधर्मसमभाव स्त्रियांची प्रगती याकरिता जनगरण केले आणि थोर युगप्रवर्तक ठरले.

तुम्ही संत मायबाप कृपावंत।काय मी पतित कीर्ती वाणू।।१।।
अवतार तुम्हा धराया कारण।उध्दराया जन जडजीव।।२।।
वाढवावा सुखभक्तीभाव धर्म। कुळाचारी नाम विठोबाचे।।३।।
तूका म्हणे गुण चंदनाचे अंगी।तैसे तुम्ही जशी संतजन।।४।।

विदर्भ ही संतांची भूमी. अनेक संतांनी विदर्भाच्या भूमीत जन्म घेतला.कार्य केले,अवतारी कार्य केले. शेगावचे गजाननमहाराज,लोणीचे सखाराममहाराज,भरूचचे चक्रधरस्वामी, माधानचे संत गुलाबराज महाराज, संत देवनाथमहाराज, एकनाअनेक संतांच्या पदस्पर्षाने विदर्भ भूमी पवित्र झाली आहे. यांच्याचयसारखे विदर्भातल्या अमरावती जिल्हयातील यावली या गावी युगप्रवर्तक वं.राष्ट्रंरसंत तुकडोजी महाराज जन्माला आलो. श्री.समर्थ अडकोजी महाराज श्रीक्षेत्र वरखेड यांची गुरूकृपा त्यांच्यावर झाली आणि आजन्म अथक प्रयत्न समाजाच्या अत्थानासाठी सेवाकार्य आणि भक्तीमधे लीन होण्यास अभंगरचना करून खंजिरीवर गावन करीत प्रवास केला.

संत कूणाला म्हणावे? जे सत्य आचरण करतात, आत्मज्ञानी असतात. साधु,सन्यासी,चिरक्त व त्यागी पुरूशांना संत म्हणतात. ईश्वरभक्त सज्जन,महात्मा,परमधार्मिक साधु व्यक्ती निर्मळ हदयाचा म्हणजे संत.

ब्राम्हणाः श्रुतिशब्दाश्च देवानां व्यक्तमूर्तयः।
सम्पूज्या ब्रम्हणा हयेतास्तेन सन्तः प्रचक्षते।

ब्राह्मण ग्रंथ आणि वेदातील शब्द हे देवतांच्या निर्देशिका मूर्ती आहेत. ज्यांच्या अंतःकरणात त्यांचा व ब्रह्मचा संयोग होत राहतो त्यांना संत म्हणतात. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज संत कसे होते हे बघितल्यास त्यांच्या अभंगांमधील तत्वज्ञान समोर येते.

तुकडोजीमहाराज हे मनातून विरक्त सन्यासी वृत्तीचे होते. साधी राहणी, सरळ जीवन होते. त्यांच्यामध्ये खालील बाबी प्रामुख्याने होत्या भक्तिमार्गाने जाणारे, नामस्मरण,भजन,कीर्तन करणारे प्रवचन करणारे भंगवंताला मानणारे,धर्माने वागणारे,मानवता जपणारे,संस्कार जपणारे, अखंड,एकत्र भारतासाठी प्रार्थना,अभंगस्तोत्रे. ग्रामगीतेतून,समाजप्रबोधन करणारे,अनिष्ट रूढी परंपरा,अंधश्रध्दा, ढोंगी,याचे उच्चटण करण्यास जनजागृती करणारे होते. उत्तम कवी,गायक,खंजिरीवादक व सर्वांचे मन वेधून घेणारी शब्दसंपदा, मार्मिक संभाषणातून उदबोधन, स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी कार्य,साधुवृत्ती,तरूणांसाठी प्रेरक

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

कल्पना व आखडे, तयार करून गावातल्या मुलांना शरीरसोष्ठव देणारी शाळा व शिक्षण यासाठी प्रयत्न करून चारित्र्यवान गुणवान,शीलवाल, उत्तम शरीर प्राप्त करून देणारे शिक्षण व शिक्षक यांसाठी सतत धडपड करणारे. देशप्रेम जागवणारे भगवंतावर श्रध्दा ठेवून गुरूंवर नितांत प्रेम विश्वास व श्रध्दा ठेवणारे असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज मानवातला मानव व मानवताधर्म जागवणारे राष्ट्रसंत सर्वांना वंदनीय असे एक गुणवान व्यक्तीच नव्हे तर क्रांतिकारी युगपुरूष ठरले.

साध्या राहणीत साध्या आवाजात साध्या चालीत खंजिरीवर ताल साधत अभंग भजन किर्तन करणारे वं.तुकडोजीमहाराज यांनी स्वत:च्या अभंगातून कार मोठे तत्वज्ञ समाजाला समजावून सांगितले. राष्ट्र घडवणारे संत म्हणून राष्ट्रसंत ठरले.

अभंग-संगीत-गायन

तुकडोजी महाराज फक्त चौथी पास होते परंतु गुरूकृपेमूळे तयाचे व्यक्तिमत्व हिऱ्याला पैलू पाडल्यागत झाले. ते जाणत होते की जीवनात सद्गुरूंना अनन्यसाधारण महत्व आहे. जीवनरूपी नौकेला संसारसमुद्रातून तारून नेणारा नावाडी म्हणजे सद्गुरू होय प्रगाढ ज्ञान प्राप्त झाल्याने त्यांनी लोकांना समजेल अशा साध्या शब्दांचा वापर करून गेय अशी काव्यरचना केली. अगदी साधेसोपे सगळयांना म्हणता येईलअशा चालीत गायले. खंजिरीसारख्या साध्या सहज कुठेही घेऊन जाण्यासारख्या वाद्याला उत्तमप्रकारे कौशल्याने वाजवून ताल धरीत,कुणाचाही आधार लागणार नाही अशा माफक साहित्यात गायन केले. तुकडोजीमहाराजांचा आवाज खूप मोठया गायकासारखा नव्हता परंतु साध्या भोळया गानातल्या नर्वाशक्या किंवा निरक्षर माणसालाही गाता येईल असे गायन व संगीत त्यांचे होते. देशभक्तीपर गीत लोकाप्रिय,, सिनेगीत,भावगत इ.चालीवरील अभंग गायन अशा त्यांच्या आवाजात भाव व आत्मविश्वास मात्र पूरेपूर भरलेला होता. आकाशवाणीवर त्यांचा प्रसिध्द अभंग त्यांच्याच आवाजात किती मार्मिक तत्वज्ञान सांगून जायचा.

।।मनी नाही भाव म्हणे देवा मला पाव
देव अश्यानं भेटायचा नाही रे
देव बाजारचा भाजीपाला नाही रे।।

तुकडोजी महाराजांनी सांगीतातली ताकद आणि जादू ओळखली होती. नुसते शब्द जे सांगू शकणार नाही ते संगीतातले गायन सांगून जाते लोकांना आकर्शित करते आणि मनात,हृदयात उतरते. त्यामुळे आपले विचार गायनातून आणि कीर्तनातून जर मांडले तर ते लोकांच्या हृदयात ठसते. हे त्यांनी जाणले. म्हणूनच की काय संत गाडगेबाबांचे किर्तन त्यांना खूप आवडायचे आणि ते स्वत:ही कीर्तन करायचे विविध छंदबध्द,ओवीत काव्य भजे अभंग रचले. अभंगातील अर्थ जनसामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी तयांनी गुरूकुल मोजरी जि.अमरावती येथे उत्तम शिचक व शिष्य तयार केले. रोज तिथे प्रार्थना,गायन, नामस्मरण हे सतत सुरू असते. त्यांची पुस्तके व त्यांच्यावरील अनेक पस्तके कॅसेटस्,सीडीज तिथं उपलब्ध आहेत. अनेक गायक प्रेरणा घेवून गावोगांवी त्यांच्या अभंगांव्दारे वाहचवत आहेत. त्यांच्यासोबतच लहान मुले,तरूण युटयुब, गूगल आदिवरही संत तुकडोजी महाराजांच्या अभांगांचे गायन करीत आहेत. त्याच्यासोबत उत्तम हार्मोनियम वादक,खंजिरीवादक, टाळ व मंजिरा वादकही तयार झाले आहेत. संपूर्ण भारताचा विकास येवढेच नव्हे तर संपूर्ण मानवतेचा विकास करणारे विचार सर्वत्र पोहचवले जात आहेत.विविध सम्मेलने

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

चर्चासत्रे आयोजित केली जात आहेत. येवढेच नव्हेतर त्यांच्यावर आचार्यपदवी घेणारे विधार्थी अभ्यास करीत आहेत. नागपूर विद्यापीठाने प्रेरित होवून विद्यापीठीचे नावच "राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.नागपूर विद्यापीठ" असे नामकरण केले आहे.

श्रीमती राधादेवी गायनका महिला महाविधालयाअकोला यांनी तर त्यांची प्रार्थना महाविद्यालयाची प्रार्थना ठेवली आहे संपूर्ण महाविद्यालय मनापासून ही प्रार्थना एकसूरात गाते. यात प्राचार्य,प्राध्यापक, शिक्षकेतर कर्मचारी.विद्यार्थी या सर्वांचा समावेश आहे.

तुकडोजीमहाराजांच्या अभंगातील तत्वज्ञान

१. भगवंत हा परमपिता

भगवंत हा सर्व चराचराचे वडील आहेत भगवंत चाराचरात भरलेले आहे. तोच शाश्वात आहेत. सतचित आनंद देणारे व सतत आपल्या पाठीशी असतात. तयांचे भजन,किर्तन, नामस्मरण केले पाहिजे. चांगले कर्म करणाऱ्याच्या पाठीशी ते सतत उभे असतात.

२. सुद्गुरू तत्व एक आहे

सदगुरू भगवंतापर्यंत पोहचवतात. मानवाला सद्गुरूंशिवाय तरणोपाय नाही. सर्वधर्म हे सद्गुरूनाच महत्व देतात कारण सद्गुरू हे एकच तत्व आहे जे असे असतात. ग्रंथारंभ स्तवनातच तुकडोजीमहाराज म्हणतात-

नमो सद्गुरू! ज्ञानदीप-प्रकाशा! नमो आद्यरूपा! अनंता परेशा!!
देह कार्यो पडू दे। घडू दे प्रभो! एवढे हे घडू दे।।

सद्गुरूंचा जयजयकार सद्गुरू आपल्याला सद्बुध्दी ,सारासार विवेबुध्दी देऊन आपल्याकडून उत्तम कार्य करवून घेतात. शक्ती देतात,प्रेरणा देतात,संकट हरून आधार देतात. घडवतात,देशासाठी कार्य करायला लावतात.

३. नामस्मरण

तुकडोजीमहाराज नामस्मरणावर खूप भर देत असत. सामुहिक नामस्मरणाने भगवंत आकळवतो यावरत्यांची श्रध्दा होती त्यांचे म्हणणे अस की ग्रामगीतेच्या स्पष्ठ वाचनानंतर नामजपाला सुरूवात करावी जसे

१) जयजय गुरूमहाराज गुरू। जय जय प्रब्रम्ह सदगुरू।
२) श्रीराम जय राम जय जय राम।
३) जय जय श्रीराम कृष्ण हरी।

त्यांचे म्हणणे होती की एक सेवकाने खालीलपैकी कोणतीही एक नामधून म्हणवी सर्वांनी त्याला साथ द्यावी.

१. नारायण नारायण जय गगोविंद हरे। नारायण नारायण जय गोपाल हरे।
२. श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारी। हे नाथ नारायण वासुदवे।।
३. श्रीमन् नारायण नारायण नारायण। भज मन हरि हरि।।
४. जयजयराम-कृष्ण गोविंद-नारायणा।।

VOLUME - IX, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

४. प्रार्थना

सामुहिक प्रार्थनेने भगवंतापर्यंत आपली भावना व आपली विनंती पोहोचते. माणसाच्या मनातले भाव,समूहाची निवंती राष्ट्रावरील संकटही तरल्या जातं. ही प्रार्थनेची शक्ती त्यांनी ओळखली होती म्हणून त्यांनी सामूहिक प्रार्थनेवर भर दिला. त्यांची प्रार्थना :

।।है प्रार्थना गुरूदेव से यह स्वर्गसम संसार हो
अति उच्चताम जीवन बने परमातमय व्यवहार हो।।

या प्रार्थनेत संपूर्ण तत्वज्ञान भरलेले आहे.

५. ध्यान

अंत:करण शुध्दी,सगळया साधनांचा परिणाम, सत-चित-आनंद प्राप्ती, चित्ताची स्थिरता, एकाग्रता, व शुध्दी ध्यानाने होवून मानव जीवनाची सफलता यात आहे. असे त्यांचे विचार होते. त्यांनी मूर्ती ध्यान,मानसध्यान आत्मध्यान या त्याच्या तीन पायऱ्या सांगितल्या. आपल्या मानाच्या शांतीसाठी याची आवश्यकता आहे.

१) गुरूदेव दया कर दे,हम ध्यान धरें तेरा दासोंको यही वर दे। हम ध्यान धरें तेरा
२) तुो ध्यान हे अंति येईल कामीम्हणोनि प्रभु। शरण आलो तुला मी।।
३) आवो सभी मिल जायेंके,प्रभु ध्यान करेंगे, 'सबका भल करो' यही आवाज करेंगे।

यामधून त्यांनी हेच सांगितले आहे.

६. प्रात:स्मरणीय श्लोकगीते

सकाळी लवकर उठून प्रात:काळी श्लोक व गीते यातून प्रभूला स्मरून आत्म्याला वळण लावून मंगल कामना करावी. त्यांच्या गीतातून हेच दिसते

१. उठा हो दिवस निघाला नवा.
२. उठा गण्या दिवस निघाला,रामधून आली घराला
३. निघू दे दिवस मंगल तो बघाया भारता तुजला।

७. देशभक्ती

देशभक्ती प्रत्येकाच्या मनात जागण्वण्याकरिता त्यांनी देशभक्तीपर गीते लिहिली. जी अतिशय मार्मिक आहे

१) प्यारा हिंदुस्थान है,गोपालोंकी शान है।
२) मेरे प्यारे सुन्दर भारत पर-दुश्मनकी नजर व लगे अरे तू सुन।
३) मुझे प्यारा भारत मेरा।

८. बाल गोपाल व नवयुक यांचे शरीरसौष्ठव

भातरतातल्या प्रतयेकाचे शरीर सुदृढ सावे.कारण तरूण हा भारताचा कणा आहे म्हणून त्यानें योगासने,प्राणायाम,अष्टांग योगसाधना,आखाडयातली कुस्ती हे सर्व करून शरीर कमवावे.

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

९. अंधश्रध्दा निर्मूलन

थोडया भाबडया जीवांना अंधश्रध्उेत अडकवून शोषण करणे हे काही ढोंगी लोकांचे काम आहे त्याचे निर्मूलन केल्याने समाज सुदृढ होईल. असे तुकडोजी महाराजांचे मत होते.

१०. व्यसनाधीनता

तंबाखू विडी.दारू यातून समाजाला बाहेर काढून निरोगी बनविण्यासाठी गीते,अभंग,यातून जनजागृती तुकडोजी महाराजांनी केली.

एकूण सर्व मानवाच्या प्रगतीसाठी त्यांनी अभंग गीते लिहून जिथे जिथे समाज बिघडत होता तिथे तिथे कार्य केले. संगीताची कास धरून राष्ट्रप्रेम जागवले. म्हणूनच तुकडोजी महाराजांचे तत्वज्ञान त्यांच्या अभंगांमधून व संगीतातून दिसते. त्याच्याच अभंगातून त्यांचे विचार त्यानी प्रभूचरणी अर्पण केले

मी तो निमित्त कारण।
काय होते हो माझ्यानं।
नाही विद्या ज्ञान काही नाही भाव भक्ति तेही
सदा संती राहो नम्र।
धरूनि प्रेमा हा सर्वत्र तुकडया म्हणे तुम्ही केले।
मीहहणूनी अभंगू उदया आहे।।

संदर्भग्रंथ

१. राष्ट्रसंतांची अभंगवाणी - प्रा.रघुनाथ कडवे.
२. युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत तुकडोजीमहाराज-रा.मो.बेलूरकर
३. सामुदायिक ध्यान-प्रार्थना सक्रीय पाठ और चुने हुए भजन-गुरूदेव मुद्रण मंदिर
४. ग्रामगीता-राष्ट्रसंत तुकडोजीमहाराज
५. संस्कार प्रभा-निळकंठ हळदे
६. श्रीगुरूदेव मासिकाचे विविध अंक-गुरूकुंज आश्रम
७. प्रार्थना-प्रकाशक-ख्रिस्तभक्त मंडळी गुरूदेव सेवामंडळ, सत्यशोधक समाज.

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

करोना काळाआधीची भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती व करोना काळानंतरची तंत्रज्ञानाधिष्टीत संभाव्य भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती

व्हि. एस. चापके

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला
vivekchapke@gmail.com

सारांश

सदर शोधनिबंधात मार्च महिन्यापासून भारतात covid-19 या विषाणूमुळे जी भयावह परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या परिस्थितीने भारतीय नव्हे तर संपूर्ण विश्वातील मानवाची जीवन जगण्याची पद्धत बदलून टाकली आहे. या पुरूना महामारी मुळे सामाजिक आर्थिक औद्योगिक व त्यासोबत शैक्षणिक क्षेत्रात देखील फार मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झालेले आहे. आजपर्यंतच्या इतिहासात संपूर्ण मानव जातीला आव्हान देणारी ही परिस्थिती आलेली नाही. त्यामुळे या परिस्थितीला कसे हाताळायचे हा एक यक्षप्रश्नच सर्वांसमोर उभा ठाकला आहे गरिबांची तर संपूर्ण आर्थिक समीकरणच बिघडलेले आहे रोज चार पैसे कमवून आपली गुजराण करणाऱ्या गरीब मजुरांची तर फारच बिकट परिस्थिती निर्माण झाली आहे. अशा या परिस्थितीसाठी अशी भयानक अशा या परिस्थितीत जिथे पोटात दोन घास ढकलण्यासाठी अशी भयानक कसरत करणे सुरू आहे जीवन कसे जगावे हेच कळत नाही. तिचे शिक्षणाचा विचार न केलेला बरा परंतु या परिस्थितीत देखील शिक्षण तज्ञ महाविद्यालय व विद्यापीठ शिक्षण शिक्षक विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण कसे पोहोचेल यासाठी कष्ट घेत आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून ऑनलाइन शिक्षण पद्धती या काळात रुजू होऊ पाहत आहे. त्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची मदत घेऊन अभ्यासक्रम त्या चौकटीत बसवून त्याची तंत्रज्ञानाची निगडित संरचना बनवून ती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करत आहे आणि बऱ्याच अंशी या पद्धतीला देखील येताना दिसत आहे. याचाच परिणाम म्हणून गूगल क्लासरूम, गुगल मीट, झूम ॲप, वेबेक्स यासारखे पर्याय समोर येत आहे. संस्थेत शिक्षण पद्धती तसेच अनेक दशकापासून चालत आलेली महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय संगीत शिक्षण पद्धतीला फाटा देत ही तंत्रज्ञानावर आधारित ऑनलाइन संगीत शिक्षण पद्धती आज शैक्षणिक जगतात आपले स्थान निर्माण करत आहे. काळाची गरज लक्षात घेऊन पुढील काही वर्षे तरी या ऑनलाइन पद्धतीला दुसरा कुठला पर्याय असेल असे वाटत नाही.

सांकेतिक शब्द : *Covid-19, भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती, तंत्रज्ञान*

प्रस्तावना

निसर्गाचा अविभाज्य घटक म्हणजे परिवर्तन. परिवर्तन म्हणजे सरळ सोप्या भाषेत बदल. जीवनामध्ये जसजसा काळ लोटत जातो तसतसे बदल घडत जातात. परिवर्तन किंवा हळूहळू होणारे बदल हे काळाच्या हातात हात घालून सोबत चालत असतात. परिवर्तन हे प्रगतीचे द्योतक समजले जाते. परिवर्तनावर थेट समाजाच्या भावना प्रतिबिंबित होत असतात. समाजमनाचे प्रतिनिधीत्व करण्याचे कार्य परिवर्तन करत असते. सुदृढ समाजाचे ते लक्षण असते. या विपरीत ज्या समाजामध्ये परिवर्तन होत नाही त्या समाजाची प्रगती खुंटलेली असते आणि तो समाज अधोगतीच्या मार्गावर हळूहळू वळतो. बदलत्या काळानुसार परिवर्तनाला तंत्रज्ञानाची मोठी साथ लाभली. हे परिवर्तन प्रत्येक क्षेत्रामध्ये दिसून येते. जसे सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक परिवर्तन, सांस्कृतिक परिवर्तन, औद्योगिक परिवर्तन, त्यासोबतच शैक्षणिक परिवर्तन. सदर शोधनिबंधात वर्तमान व भविष्यातील शिक्षण यावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.

संगीत शिक्षणाचा विचार केला असता यामध्ये आमूलाग्र असे बदल होताना दिसून येत आहेत. भारतीय संगीताचा प्राचीन मध्ययुगीन व आधुनिक असा विचार केला असता त्यामध्ये फार मोठे बदल होताना दिसून येत आहेत. प्राचीन काळापासून भारतीय संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये बदल होताना दिसून येतात. आजवर शिक्षण पद्धतीत होत असलेली

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

संगीत शिक्षणाची वाट ही दुसराच मार्ग अवलंबून असणार आहे. याचे कारण म्हणजे संपूर्ण विश्वा समोर आ वासून उभे असलेले कोरोना महामारी चे संकट.

घराणेशाही पासून आजपर्यंत चालत आलेली संगीत शिक्षण पद्धती

संगीत ही प्राचीन कला आहे. यामध्ये गायन, वादन व नृत्य या तीन शाखांचा समावेश होतो. संगीत हा प्रात्यक्षिक विषय असल्याने तो प्रत्यक्ष गुरु समोर उपस्थित राहूनच विद्या ग्रहण करण्याचा विषय आहे. प्राचीन काळात गुरुगृही राहून व जास्तीत जास्त काळ गुरूच्या सानिध्यात राहून संगीत ही कला आत्मसात केली जात असे. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे गुरु-शिष्य परंपरेद्वारे मौखिक पद्धतीने ती हस्तांतरित केल्या जात असे. गायनाच्या बाबतीत विचार केल्यास गुरूकडून अर्जित केलेले ज्ञान मौखिक पद्धती असल्याकारणाने त्याच स्वरूपात पुढे न जाता त्यात अनेक बदल घडून येत असत व त्या त्रुटी सहित शिक्षण पुढील पिढीकडे पाठविल्या जात असे. हे शिक्षण कुठल्याही लिपीत व पुस्तकरूपी एक संग्रहित नसल्याने त्याच्या शुद्धतेचे कुठलेही एकक नव्हते. शुद्धता तपासण्याचे कुठलेही परिमाण उपलब्ध नसल्यामुळे शुद्ध व अशुद्ध संगीत ओळखता येत नव्हते. परंतु हीच संगीत कला हा झरा अविरत वाहता ठेवण्यासाठी घराण्याची भूमिका फार महत्त्वाची व मोलाची ठरते. ही घराणी म्हणजे ग्वाल्हेर घराणे, किराणा घराणे, आग्रा घराणे, जयपूर घराणे, दिल्ली घराणे, पतियाळा घराणे, भेंडीबाजार घराणे इत्यादी.

घराणेदार गायकीतून मिळालेला शिक्षणानंतर पुढे संस्थागत पद्धतीच्या माध्यमातून संगीत शिक्षण दिले जाई. यामध्ये कोणताही विद्यार्थी साधारणपणे शुल्क देऊन शिक्षण घेत घेता येत असेल प्रात्यक्षिक आणि शास्त्र असे दोन्ही प्रकारचे शिक्षण घेता येत असे. संस्थागत शिक्षण पद्धतीमध्ये अनेक विद्यार्थी एका वर्गात सोबत शिक्षण घेतात त्यामुळे त्यांच्यामध्ये स्पर्धेची भावना निर्माण होते. ज्यामधून त्यांना अधिक ज्ञान ग्रहण करण्याची इच्छा होते. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचा विश्वास वाढतो. ही संस्थागत शिक्षणप्रणाली संगीताच्या प्रचारास प्रसारास मदत पूर्ण ठरली जसे संगीताचा समावेश महाविद्यालय व विद्यापीठीय परिक्षेत्रात झाला तसा हळूहळू घराणेशाहीला परंपरेला छेद पडला आणि संगीताचा संपूर्ण देशातच प्रचार व प्रसार वाढला आणि संगीत हे रोजगाराभिमुख होत गेले. या संस्थेत शिक्षण प्रणालीसाठी मीलाचा हातभार लावणारे पंडित विष्णू दिगंबर पलुस्कर व पंडित विष्णू नारायण भातखंडे हे विष्णूद्वय सूर्यच होत.

मागील चार दशकापासून संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये झालेला तंत्रज्ञानाचा शिरकाव

दशकात वर्तमान काळ हा अत्याधुनिक तंत्रज्ञान व संगणकाचा आहे. मनुष्य जीवनात जवळपास प्रत्येक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. संगणक आणि इलेक्ट्रॉनिक्स यंत्राच्या या बदलत्या काळात संगीत देखील सुटू शकले नाही. याचे ताजे उदाहरण संगणक क्षेत्रातील नामवंत कलाकार, सोबत मंचावर दिसणारा इलेक्ट्रॉनिक्स तानपुरा व स्वरमंडळ होय. मागील तीन ते चार दशकापासून संगीतात उपयोग होणारे उपकरणे म्हणजे रागिनी, तानपुरा, तालमाला, श्रृतीबॉक्स यांचा उपयोग संगीत अध्ययन-अध्यापन व रियाजाकरिता केला जात आहे. तसेच टेपरेकॉर्डर, सीडीज यांचा उपयोग गुरूंचे गाणे रेकॉर्ड करून ते सतत ऐकणे व त्याच प्रमाणे रियाज करणे यासाठी फार चांगल्या प्रकारे केला जात असे. मागील दोन दशकात तर मोबाईल हे संगीत उपयोगी फार महत्त्वपूर्ण असे उपकरण ठरले आहे. अँड्रॉइड मोबाईल मध्ये तानपुरा ड्राईड, ध्वनी, तानपुरा इत्यादी तानपुरा रिदम विथ तबला अँड तानपुरा, तानपुरा अँड फिटर

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

आयुष्याला इंडियन म्युझिक ॲप, तानपुरा यासारखे अनेकानेक गुगल प्ले स्टोअर वरून आपल्याला दिसून येतील. यांचा उपयोग संगीत शिकण्यासाठी अगर संगीत साथीसाठी फार चांगल्या प्रकारे होत आहे. मागील दशकभरापासून तर या ॲपचा वापर इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे की जवळपास प्रत्येक घरातच संगीत शिकविण्यासाठी ओढ लागली आहे.

व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग द्वारा संगीत शिक्षण

मोठ-मोठ्या कलाकारांकडे गुरुंकडे त्यांच्या घरी जाऊन प्रत्यक्ष संगीत शिकणे शक्य नसल्याने तसेच गुरूंच्या व्यस्ततेमुळे व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या माध्यमातून ऑनलाइन संगीत शिक्षण पद्धती रुजू होऊ पाहत आहे. आणि बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी देखील होता हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मोठमोठ्या कलारा कलाकारांकडे शिकण्याची एखाद्या सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांची इच्छा असते. परंतु त्यांच्या कार्यक्रमाच्या व्यस्ततेमुळे त्यांच्याकडे असणारा वेळेचा अभाव व आपल्या मूळ ठिकाणांपासून विद्यार्थ्याला गुरूच्या ठिकाणापर्यंत पोहोचण्यासाठी लागणारा वेळ तसेच खर्चिक प्रवास आधी अडथळ्यांमुळे जर विद्यार्थ्याला आपल्या घरीच बसून जर संगीत शिकण्यास मिळत असेल तर यासारखी दुसरी चांगली सुविधा की काय असणार? आणि गुरूला देखील त्याच्या वेळेच्या सोयीनुसार संगीत शिक्षण देता येईल. यामध्ये गुरु तसेच विद्यार्थी या दोघांचाही वेळ वाचेल आणि अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया सहज रीतीने पार पडेल. त्याचप्रमाणे युट्युब वर व्हिडीओज अपलोड करून ते संपूर्ण विश्वभर पाहिले जाऊ शकतात. ज्यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी शिकू शकतात. या संगीत शिक्षण पद्धतीलाच दुरस्थ डिस्टन्स एज्युकेशन असे म्हटले जाते. या शिक्षण पद्धतीच्या माध्यमातून एखाद-दुसरा देशातील विद्यार्थी देखील शिक्षण घेऊ शकतो. दुरवस्था

वर्तमान परिस्थितीत करोना रोगाच्या महामारी मुळे संगीत शिक्षण पद्धतीत होऊ घातलेले बदल

2020 या वर्षाच्या सुरुवातीपासून भारतातच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला covid-19 या विषाणूने संपूर्ण विश्वातील मानव जातीला आपल्या महाभयंकर जाळयात अडकवले आहे. भारतामध्ये देखील याने आपले हातपाय पसरवायला मोठ्या प्रमाणात सुरुवात केली आणि याचमुळे भारतामध्ये मार्च महिन्यापासून संपूर्ण टाळेबंदी अमलात आणल्या गेली. ज्या टाळेबंदी मुळे संपूर्ण भारताची अर्थव्यवस्था समाज रचना बदलून गेली. संपूर्ण टाळेबंदी असल्याकारणाने प्रत्येक मनुष्य आपल्याच घरात बंदिस्त झाला. या काळामध्ये संपूर्ण शिक्षण प्रणालीवर देखील याचा प्रभाव पडला. शाळा] महाविद्यालय] विद्यापीठे पूर्णपणे बंद ठेवण्यात आली. आज तागायत कधीही खंड न पडलेले शिक्षण प्रक्रिया ठप्प झाली. एवढेच नव्हे तर महत्त्वपूर्ण परीक्षा देखील रद्द करण्यात आल्या. शालेय परीक्षा रद्द करण्यात आल्या व संपूर्ण विद्यापीठाच्या परीक्षा रद्द झाल्या. या कारणांमुळे विद्यार्थी वर्गाचा फार मोठा शैक्षणिक धोका निर्माण होण्याची शक्यता आहे. परंतु या टाळेबंदीच्या काळात देखील काही नवीन पर्याय शाळा महाविद्यालय तसेच विद्यापीठ स्तरावर शोधले गेले या पर्यायांच्या माध्यमातून शिक्षण प्रक्रिया अविरत सुरू ठेवण्याचा केविलवाणा प्रयत्न सुरू झाला. त्यानुसार त्यावर शालेय स्तरावर आणि महाविद्यालय अथवा विद्यापीठीय स्तरावर आपल्या परीने विद्यार्थ्यांपर्यंत ज्ञान पोहोचविण्याचे काम सुरू आहे. पुढील काही काळ तरी महाविद्यालयीन तसेच विद्यापीठातून देण्यात येणारे शिक्षण बंद राहील. अथवा त्यावर काही मर्यादा येतील. अशा काळात विद्यार्थ्यांपर्यंत संगीत पोहोचवायचे कसे विद्यार्थ्यांचे िद्यार्थी त्यांचा अभ्यास कसा करतील ते पोहोचविण्याची माध्यमे कोणकोणती व यासारख्या

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

विद्यार्थी शिक्षक व पालक यांच्या समोर आ वासून उभ्या असलेल्या अनेक प्रश्नांवर मार्ग काढणे अत्यावश्यक झाले आहे. आणि त्यावर काही प्रमाणात का होईना पर्याय देखील समोर येत आहे. हे काही पर्याय शोधण्याचे काम मागील तीन महिन्यांपासून महाविद्यालयीन] विद्यापीठीय शिक्षक] शिक्षण तज्ञ तसेच अत्याधुनिक तंत्रज्ञानातील निष्णात तंत्रज्ञ आणि कलाकार अविरत करत आहे. या त्यांच्या अविरत प्रयत्नांमधून समोर आलेले पर्याय पुढीलप्रमाणे.

गूगल क्लासरूम (Google Classroom)

गूगल क्लासरूम एक अशी संकल्पना आहे की ज्यामुळे मोफत शिक्षण पुरविल्या जाऊ शकते. इंटरनेटच्या सहाय्याने आभासी वर्ग तयार करून त्यात सर्व विद्यार्थ्यांना सहभागी केल्या जाऊ शकते. या क्लासरूम वरून व्हिडिओज व्हिडिओज इमेजेस डॉक्युमेंट्स व यासारखे इतर बरेच साहित्य शिक्षक स्वतःच्या आवाजात तयार करून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचू शकतो. तसेच त्याने दिलेले हे ज्ञान तपासून बघण्यासाठी त्यावर आधारित कृतीपत्रिका व चाचणी घेऊन विद्यार्थ्यांना त्याने दिलेल्या अथवा शिकविलेल्या ज्ञानाचे आकलन झाले अथवा नाही याचे मूल्यमापन करू शकतो. विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमातील एखाद्या भागाचे आकलन न झाल्यास विद्यार्थी देखील त्याच्या मनातील शंका प्रश्न यावर विचारू शकतो. अशा प्रकारे अध्ययन अध्यापनाचे कार्य सहज होत आहे.

गुगल मीट

(Google Meet) गुगल मीट हे व्हिडिओ च्या माध्यमातून संवाद साधण्याचे एक माध्यम आहे जे गुगल द्वारे विकसित केले गेले आहे. गुगल मीट हे प्राथमिक स्तरावर गूगल द्वारा मार्च 2017 मध्ये प्रक्षेपित केले गेले. परंतु गुगलने व्यावसायिक स्तरावर एप्रिल मध्ये कोणतेही शुल्क न आकारता जगासमोर हे ॲप या ॲपच्या माध्यमातून कोणत्याही व्यक्तीला ऑनलाईन व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग च्या माध्यमातून आमंत्रित करता येऊ शकते. याचा उपयोग शिक्षकाला त्यांच्या सर्व विद्यार्थ्यांची एकाच वेळेस समोरासमोर संवाद साधता येतो विद्यार्थी त्यांना आलेल्या विविध अडचणी विचारू शकतात. त्या शिक्षक देखील त्याच क्षणी त्याला प्रतिक्रिया देऊन विद्यार्थ्यांच्या शंकेचे निरसन करू शकतात. अशा प्रकारे गुगल मीट या ॲपच्या माध्यमातून आभासी शिक्षण वर्च्युअल एज्युकेशन विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविता येऊ शकते.

याच प्रमाणे असे अनेक ॲप्स आज मितीस उपलब्ध आहेत जसे वेबेक्स मिट झूम ॲप वर्तमान काळात या सर्व ॲप्सच्या माध्यमातून अनेक आभासी सभा जीवन मीटिंग वर्तमान काळात यशस्वी ॲपच्या माध्यमातून सुरू आहेत त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी देखील हे पर्याय आज मितीला वापरले जात आहे. शास्त्रीय संगीताच्या संगीत सभा देखील फेसबुकच्या माध्यमातून सुरू आहेत. या करोन रोगाच्या परिस्थितीत महाविद्यालय व विद्यापीठे सुरू होण्याचा कालावधी लांबला आहे. कदाचित ची ऑगस्ट किंवा सप्टेंबर महिन्यात सुरू होऊ शकतील. परंतु भविष्यात देखील covid-19 या विषाणू पासून वाचण्यासाठी जास्त लोक एकत्र येणे व गर्दी होणे टाळावे लागेल आणि सोशल डिस्टंसिंग पाळणे अत्यावश्यक राहील. यासाठी सामाजिक दुरी अंतर पाळणे निकडीचे ठरेल आणि अशा परिस्थितीत एका वर्गात ऐंशी ते शंभर विद्यार्थी बसले अशक्यप्राय गोष्ट आहे त्यामुळे पूर्वीचे वर्ग खोलीतील शिक्षण व आजचे वर्ग खोलीचे शिक्षण याचा चेहरा-मोहरा बदललेला दिसून येईल. सामाजिक अंतर हा निकष केंद्रस्थानी ठेवून शिक्षकांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाचे वार्षिक नियोजन आखावे लागेल. हे असे वार्षिक नियोजन असणे शिक्षणासाठी शिक्षकांसाठी तारेवरची कसरत ठरणार आहे. जास्त काळ विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालयात न थांबता वेगवेगळ्या

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

शैक्षणिक ॲपच्या माध्यमातून शिक्षण घेणे त्यांच्यासाठी सोयीचे ठरेल विद्यार्थ्यांना एकाच वेळेस न बोलवता आळीपाळीने बोलता येऊ शकेल. महाविद्यालयातील तारखेच्या कालावधीमध्ये नक्कीच बदल होईल. ज्या वर्गाची विद्यार्थी बसण्याची क्षमता 100 असेल त्या वर्गामध्ये 35 ते 40 एवढीच विद्यार्थी संख्या बसविता येऊ शकेल. संपूर्ण महाविद्यालय निर्जंतुकीकरण करावे लागेल. विद्यार्थ्यांनी देखील त्यांच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने मुखवटा वापरणे स्वतःचे हात वेळोवेळी निर्जंतुकीकरण करणे किंवा साबणाने हात धुणे यासारख्या स्वच्छतेच्या बाबींचा अवलंब करणे अपरिहार्य असेल.

सदर शिक्षण पद्धतीचे फायदे

1. विद्यार्थ्याला जगातील कुठल्याही गुरूकडून शिक्षण घेता येईल.
2. गुरुगृही न जाता घरबसल्या शिक्षण घेता येत असल्याने वेळेची व सोबतच पैशाची देखील बचत होईल.
3. या शिक्षण पद्धतीचा उपयोग केल्याने तंत्रज्ञानाच्या वेगवेगळ्या पैलूंचा उलगडा होईल आणि अशा रीतीने तंत्रज्ञानाची जवळीकता निर्माण होईल यामुळे तंत्रज्ञानाबाबत ची विद्यार्थ्यांच्या मनातील भीती नाहीशी होईल.
4. विद्यार्थ्यांमध्ये कोणताही भेदभाव न राहता प्रत्येक विद्यार्थ्याला समान संधी मिळेल.
5. वर्गामध्ये सर्व विद्यार्थ्यांसमोर न समजलेली संकल्पना शिक्षकांना विचारण्यास विद्यार्थी संकोच करतात परंतु दूरस्थ शिक्षण पद्धतीच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या मधील न्यूनगंडाची भावना नाहीशी होऊन न समजलेली संकल्पना ते सहजपणे विचारू शकतील या वृत्तीमुळे त्यांच्या अशा अनेक संकल्पना स्पष्ट होत जातील आणि यामधून त्यांच्यामध्ये शिक्षणाबद्दल रुची निर्माण होईल आणि आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होईल.
6. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे या करोना काळातही विद्यार्थी घरबसल्या शिक्षण घेत असल्यामुळे हे सुरक्षित राहतील सोबतच शिक्षण कार्यातही खंड पडणार नाही.
7. दिवसभरात केव्हाही शिक्षण उपलब्ध असल्यामुळे त्यांच्या आवडीच्या वेळेनुसार ते शिक्षण ग्रहण करू शकतील.
8. तंत्रज्ञान आधारित शिक्षण असल्यामुळे संगणक अथवा मोबाईलवर असलेले ऑडिओ व्हिडिओ डॉक्युमेंट डाऊनलोड करून ठेवता येतील व भविष्यात जेव्हा गरज असेल तेव्हा ती संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी त्याचा उपयोग करता येईल.

तोटे

1. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत आवश्यक असलेली सामग्री संगणक लॅपटॉप अँड्रॉइड मोबाईल इत्यादी प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे असेलच असे नाही.
2. ही पद्धती खर्चिक आहे ऑनलाइन शिक्षण पद्धती गरीब व मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांकरिता खर्चिक आहे.
3. निमशहरी अथवा ग्रामीण भागात अजून देखील इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी नाही.
4. वातावरण बदलल्यास नेटवर्कमध्ये अडथळे येतात.
5. ऑनलाईन संगीत शिक्षण अथवा गायन सुरू असल्यास बऱ्याचदा ते उशिरा ऐकू येते.
6. ऑनलाइन गायन ऐकताना गायक व इतर वाद्य अथवा वादक यांचा समन्वय असला तरी समोरच्या व्यक्ती अथवा विद्यार्थ्याला त्याचे नीट आकलन होत नाही व तो समन्वय आहे असा वाटत नाही.

7. शिक्षक वर्गात शिकवत असताना विद्यार्थी व शिक्षक वर्ग खोली मध्ये अध्ययन अध्यापनाचे कार्य करत असतांना त्या वातावरणाची एकनिष्ठ होतात त्या वातावरणाचा अभाव ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीमध्ये दिसून येतो.
8. महाविद्यालयात अनेक विद्यार्थी वर्गखोलीत शिकत असताना त्यांच्या मित्रासोबत शिक्षण घेत त्यांना ज्या आनंदाने ते शिक्षण घेतात एवढे प्रभावी शिक्षण ऑनलाइन पद्धतीने घेतले जात नाही महाविद्यालयात समूहाने शिक्षण घेत असल्यामुळे एकमेकांना मदत करणे त्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होणे एकोप्याने राहणे ह्या भावना जोपासल्या जातात ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीत हे शक्य होत नाही.
9. भारतीय संगीत हा प्रात्यक्षिक विषय असल्यामुळे तेवढ्या प्रभावीपणे तो ऑनलाइन माध्यमातून शिकविल्या जाऊ शकत नाही.

निष्कर्ष:

Covid-19 विषाणूच्या अनपेक्षीत खाल्ल्याने संपूर्ण मानवजातीचे जीवन चक्र प्रभावित झालेले आहे. अशा या काळात शिक्षण अविरतपणे सुरू ठेवण्यासाठी ही ऑनलाईन शिक्षण पद्धती संपूर्ण मानवजातीला वरदानच ठरू शकेल. बदल हा निसर्गाचा नियमच आहे आणि ही बदलती शिक्षण पद्धती आजच्या विद्यार्थ्याला लाभलेली दैवी देणगी म्हणावी लागेल. कुठल्याही पद्धतीला नाण्याच्या दोन बाजू असतातच एक चांगली एक वाईट त्यातील वाईट सोडत चांगल्या गोष्टी आत्मसात करत पुढे शिक्षण कार्य चालू ठेवणे हे शहाणपणाचे ठरेल.

संदर्भसूची

1. शर्मा मृत्युंजय, कौल टी.सी., त्रिपाठी रामनारायण (2017) संगीत मॅन्युअल, H G Publication, New Delhi
2. संगीता कला विहार, फेब्रुवारी 2019, मिरज
3. wekipeidia

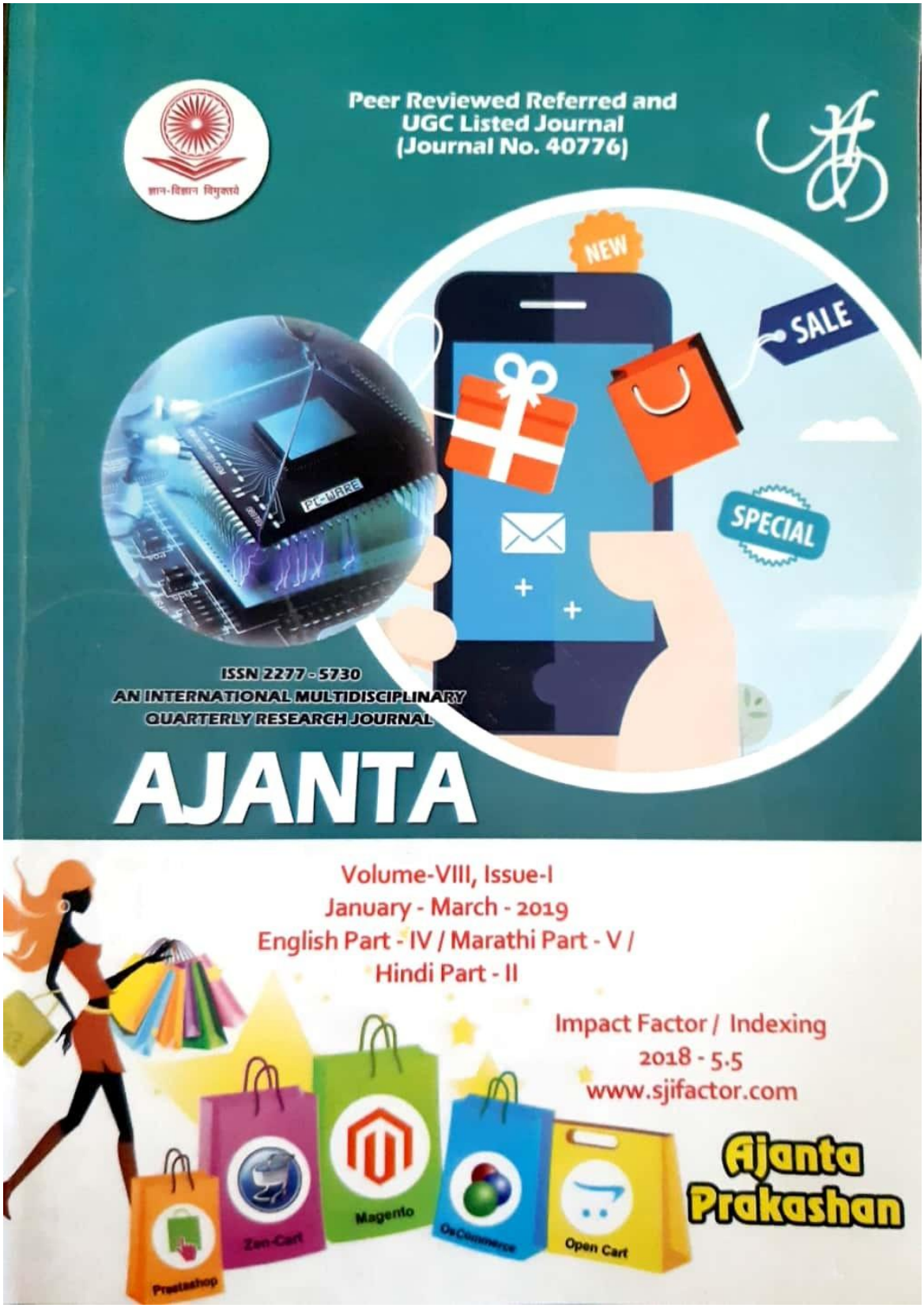
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
NEW
SALE
SPECIAL
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV / Marathi Part - V /
Hindi Part - II
Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan
Prestashop
Zen-Cart
Magento
OsCommerce
Open Cart

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शास्त्रीय संगित में ठूमरी का महत्व **डॉ. वृषाली देशमुख**	१-४
२	संगीत के प्रचार और प्रसार में आधुनिक युग के वैज्ञानिक उपकरणों का परिणाम **प्रा. वैशाली एस. चौरपगार (मोहोड)**	५-६
३	उपशास्त्रीय संगीत मे ठुमरी का स्थान **प्रा. संचिन सुरेशराव बंडगर**	७-९
४	शैक्षिक पाठ्यक्रम में संगीत का स्थान एवं महत्व **श्री सुमेध बाबुराव सगणे**	१०-१४

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

४. शैक्षिक पाठ्यक्रम में संगीत का स्थान एवं महत्व

श्री सुमेध बाबुराव सगणे
सहाय्यक अध्यापक, संगीत विभाग, आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

शिक्षा व्यक्ति के सर्वतोन्मुखी विकास का सबसे महत्त्वपूर्ण साधन है। शिक्षा एक ओर व्यक्तित्व के ज्ञानात्मक, क्रियात्मक एवं भावात्मक पक्ष का सन्तुलित विकास करती है दूसरी ओर व्यक्ति को समाज के लिये उपयोगी भी बनाती है। प्रत्येक शैक्षिक संरचना समाज की आवश्यकताओं तथा बालक की वृद्धि एवं विकास को देखते हुये प्रत्येक शैक्षिक स्तर पर शिक्षा के कुछ लक्ष्य निर्धारित करती है। इन लक्ष्यों की पूर्ति के लिये पाठ्यक्रम में कुछ शैक्षिक विषय (Disciplines) निहित किये जाते हैं। जैसे–गणित, विज्ञान व अन्य साहित्यिक विषय छात्र के बौद्धिक पक्ष का विकास करते हैं, विविध कौशलों (Skills) की शिक्षा क्रियात्मक पक्ष का विकास करती है, इसी प्रकार साहित्य व ललित कलायें छात्र के संवेगात्मक पक्ष को विकसित करती हैं। संगीत एक ऐसा विषय है जो प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप में छात्र के तीनों पक्षों के विकास में योगदान देता है। इस दृष्टि से प्रारम्भिक कक्षाओं से ही विद्यालय के पाठ्यक्रम में संगीत का एक विशेष स्थान व महत्त्व होना चाहिए जो कि दुर्भाग्य से नहीं है। यदि हम संगीत शिक्षण के उद्देश्यों का अध्ययन करें तो यह स्पष्ट हो जायेगा कि किस प्रकार संगीत मानव विकास के विविध पहलुओं को गहराई तक प्रभावित करता है। अतः यह आवश्यक हो जाता है कि प्रारम्भ से ही संगीत को किसी न किसी रूप में पाठ्यक्रम का हिस्सा बनाया जाय।

उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्र में संगीत के महत्त्व तथा शालेय पाठ्यक्रम में प्रत्येक स्तर पर एक पाठ्य विषय के रूप में इसके समावेश के महत्त्व एवं आवश्यकता पर विचार किया गया है।

शोधपद्धती

यहाँ विश्लेषनात्मक शोधपद्धती द्वारा निष्कर्षों को रखा गया है।

आमुख

संगीत मानवता को भगवान व प्रकृती की सबसे बड़ी देन है। यह एक ललित कला है जो अन्य कलाओं की तुलना में सबसे अधिक महान है। इसका प्रभाव प्रकृति के प्रत्येक जीव, प्रत्येक जड़, चेतन वस्तु पर सार्वभौमिक रूप से पड़ता है। ("It has a humanizing influence and is a powerful factor in the moulding of character." – Sambhamoorthi)

संगीत का अध्ययन मनुष्य को सही अर्थों में मनुष्य बनाता है। संगीत के द्वारा मनुष्य में सौन्दर्य के प्रति संवेदनशीलता का विकास होता है जिससे उसमें सांस्कृतिक परिष्कार आता है। संगीत शिक्षा आधारभूत मूल–प्रवृत्तियों का मार्गान्तरीकरण करके उनका समाजीकरण करती है।

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

विषय प्रवेश

संगीत एक ऐसा आधारभूत ज्ञान है जिसके चारों ओर ज्ञान की अन्य शाखायें विकसित हुई हैं। संगीत शिक्षण हमें भाषा, साहित्य, दर्शन, धार्मिक चेतना, छंद–शास्त्र, अलंकार–शास्त्र इत्यादि का ज्ञान संगीत की रचनाओं के माध्यम से अप्रत्यक्ष रूप से प्रदान करता है। म्यूजिकोलॉजी या संगीत में गन्धर्व तत्व में केवल म्यूजिकोग्राफी, सप्तक, ध्वनि संरचना, ध्वनि का रूप, लय, गमक व विविध वाद्यों का निर्माण, जैसे विषयों का अध्ययन ही निहित नहीं है अपितु इसके अन्तर्गत सौन्दर्यानुभूति का विकास, विविध संगीत शैलियों, किसी देश के संगीत पर वहाँ की जलवायु का प्रभाव, जैविक ध्वनि–शास्त्र, सांगीतिक प्रतिमा विज्ञान (Musical inconography) इत्यादी विषयों का भी अध्ययन किया जाता है। श्रुति व ताल संरचना एवं प्रस्तार सम्बन्धी गणना में उच्च स्तर के गणित का प्रयोग होता है। इसी प्रकार राग व रस का विषय हमें मनोविज्ञान के क्षेत्र में ले जाता है। संगीत का इतिहास हमें देश के इतिहास व राजनैतिक परिवर्तनों से परिचित कराता है। संगीत एक भाषा है जिसके द्वारा हम अपने लोकोत्तर विचार तथा विविध भावनायें व्यक्त करते हैं। विविध स्वरावलियाँ तथा स्वर–समूह किसी भी संगीतज्ञ के लिये वही कार्य करते हैं जो रंग किसी कलाकार के लिये तथा भाषा किसी कवि के लिये करती है।

संगीत मानवता को अभूतपूर्व आनन्द प्रदान करता है। इसके द्वारा दैनिक जीवन की एकरसता समाप्त होती है। ये मनुष्य व सम्पूर्ण मानवता को एक सूत्र में बाँधने का कार्य करता है। संगीत भावों की सार्वभौमिक भाषा है। ये प्रत्येक व्यक्ति को एक धर्म–निरपेक्ष व विस्तृत विचारधारा प्रदान करता है। इस दृष्टि से संगीत एक अन्तर्राष्ट्रिय विषय है जो धर्म, जाति, विश्वास, वर्ण, मत या किसी भी हठधर्मी के बन्धन में नहीं बँधता। संगीत एक सार्वभौमिक भाषा है। सार्वभौमिक (Universal) से तात्पर्य ऐसी वस्तु से है जो सभी व्यक्तियों में, सभी स्थानों पर सदैव पाई जाती है। (Universal implies all, everywhere and always.) मानव इतिहास में पाये जाने वाले प्रत्येक समूह के पास अपना संगीत है। आदि काल से ही संगीत मनुष्य को आनन्दित करता आया है यद्यपि उसका स्वरूप बाद में व्यवस्थित हुआ। भाषा अभिव्यक्ति का माध्यम है; एक ऐसा माध्यम जो हमारी भावना, विचार तथा संवेगों को व्यक्त करता है। संगीत को हम भाषा इसीलिये कहते हैं क्योंकि इसके माध्यम से व्यक्ति अपनी आन्तरिक भावनाओं को व्यक्त करता है। यही कारण है कि संगीत शिक्षण का एक उद्देश्य छात्रों में संगीत को आत्मभिव्यक्ति व विचारों के आदान–प्रदान के माध्यम के रूप में प्रयोग करने की योग्यता का विकास करना तथा दूसरों की संगीतात्मक अभिव्यक्तियों को समझने की क्षमता का विकास करना है।

संगीत एक कला है। कला के क्षेत्र में भावनाओं व संवेगों का बहुत महत्त्व है। अच्छा संगीत ध्वनि के माध्यम से विचारों व भावनाओं को ही अभिव्यक्त करता है। (Music–great music–is the expression of feelings, emotions, and ideas through the medium of tone.)

संगीत एक विज्ञान भी है। संगीत गणित की भाँति निश्चित व दुरूह विषय है। जिस प्रकार हम गणित में जोड़ना, घटाना जैसी सरल चीजें प्रारम्भ में तथा जटिल चीजें बाद में सिखाते हैं उसी प्रकार संगीत में भी विषय–वस्तु को इसी क्रम से व्यवस्थित करना पड़ता है।

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

संगीत मस्तिष्क को ताजगी देता है तथा मनुष्य की आत्मा को ऊँचा उठाता है। शाम्बमूर्ति का कहना है – "A piece of music, finely rendered makes one forget his mundane existence and lifts him upto a higher plane."

संगीत व्यक्ति को दिव्य आनन्द प्रदान करता है। इससे मनुष्य को मानसिक शान्ति प्राप्त होती है। क्योंकि ये मनुष्य व ब्रह्म के बीच में सन्तुलन व सामंजस्य स्थापित करता है।

संगीत मानव जीवन का अनिवार्य तत्व है। यह मानसिक कार्य करने वाले व्यक्तियों के लिये अच्छे शक्तिवर्धक का कार्य करता है। एक तनावग्रस्त स्नायुतंत्र पर उसका प्रभाव शामक होता है। यही कारण है कि प्रत्येक व्यक्ति किसी न किसी रूप में संगीत को पसन्द करता है। संगीत एक ऐसा शाश्वत सत्य है जो सृष्टी के आदि काल से चला आ रहा है। जिस क्षण से मानव–सभ्यता ने रूप लिया है उसी क्षण से संगीत भी अस्तित्व में है। संगीत परम्परा व संस्कृति का वाहक भी है। प्लेटो का कहना है कि किसी भी देश के संगीत की मौलिकता को नष्ट नहीं करना चाहिये क्योंकि इसके भयंकर परिणाम राज्य की नींव को भी हिला देंगे।

संगीत केवल मनोरंजन का साधन नहीं वरन् बौद्धिक, संवेगात्मक तथा आध्यात्मिक मूल्यों का भी पोषक है। यह ज्ञान की सर्वोच्च शाखाओं में से एक है। अतः मानव जीवन को समृद्ध बनाता है तथा जीवन को नया अर्थ प्रदान करता है। मनोवैज्ञानिकों ने संगीत को आत्मभिव्यक्ति को साधन भी माना है। यह मानव संवेगों को निकास (outlet) देता है। संगीत के द्वारा अभिव्यक्ति ही संवेगों की सच्ची अभिव्यक्ति है क्योंकि इसमें व्यक्ति भाषा के माध्यम से परिवर्तन या संशोधन नहीं कर सकता। संगीत संवेगों का रेचन भी करता है। मदाम मोण्टेसरी का विचार था कि संगीत के माध्यम से एक शरारती कक्षा को आसानी से नियन्त्रित किया जा सकता है। प्राचीन काल में संगीत शारिरीक व मनोवैज्ञानिक उपचार का साधन था। एक रूसी वैज्ञानिक का तो यहाँ तक कहना है कि संगीत व्यक्ति की देखने की शक्ति को 25 प्रतिशत तक बढ़ा देता है।

संगीत राष्ट्रीय एकता को भी बढ़ावा देता है। इसमें मानव जाति को एक सूत्र में बाँधने की अपार क्षमता है। अच्छा संगीत जाति, धर्म व राष्ट्रीयता से परे होता है। ये मनुष्य को दया, सहानुभूति, क्षमाशीलता आदि सद्गुण सिखाता है तथा इस प्रकार व्यक्ति का समाजीकरण भी करता है। मनुष्य में कल्पना, स्मृति, एकाग्रता व आत्म–चेतना आदि गुणों का भी विकास करता है क्योंकि यह एक मानसिक व्यायाम भी है। संगीत आत्मशुद्धि का साधन है। एक अच्छे स्तर की संगीत रचना हमारे ऊपर शुद्धिकरण का प्रभाव डालती है। मानव संवेगों के सन्तुलित विकास के लिये इससे उपयुक्त साधन कोई और नहीं है।

समारोप

अन्त में, संगीत पाठ्यक्रम के महत्त्व की बात करते समय यदि यहाँ सीशोर के विचार प्रस्तुत नहीं किये गये तो बात अधूरी ही रह जायेगी। Seashore ने 1937 में अपने विद्यालय के वार्षिकोत्सव में भाषण देने के लिए "The Power of Music" विषय चुना जिसमें संगीत के बारे में निम्नलिखित विचार प्रस्तुत किये–

"Music is the medium through which we express our feelings of joy and sorrow, love and patriotism, patience and praise. It is the charm of the soul, the instrument that

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

lifts mind to higher regions, the gateway into the realms of imagination. It makes the eye to sparkle, the pulse to beat more quickly. It cause emotions to passover our being like waves our the farreaching sea." – Quoted from Preface; Psychology of Music, Carl E. Seashore; 1938.

शिक्षा संस्थाओं में संगीत शिक्षा का स्तर भी प्रायः संतोषप्रद नहीं है। अन्य विषयों की अपेक्षा संगीत को हेय दृष्टि से देखा जाता है। यही कारण है कि स्कूलों में जिन छात्राओं को किसी विषय में प्रवेश नहीं मिलता वे संगीत ले लेती हैं। ये सोचकर कि इसमें तो बिना पढ़े ही पास हो जाते हैं तथा वास्तविकता में होता भी यही है। प्रायः उच्च शिक्षा में आकार वे छात्र संगीत लेते हैं जिन्होंने हाईस्कूल तक संगीत में किसी भी प्रकार का औपचारिक या अनौपचारिक प्रशिक्षण नहीं लिया है। संगीत का विषय के रूप में चयन करने के लिये प्रवेश हेतु कोई योग्यता अथवा अभिरूचि परीक्षण नहीं होता। मेरा यह व्यक्तिगत अनुभव है कि ऐसे छात्र संगीत शिक्षण के लिये आते हैं जिनके पास घर पर अभ्यास करने की कोई सुविधा नहीं है। यहाँ तक कि उनके पास आवश्यक वाद्य यंत्र जैसे तबला, सितार, हारमोनियम या तानपूरा इत्यादि नहीं हैं तथा वे उसी स्थिति में बी.ए. तथा कुछ आगे चलकर एम.ए. भी पास कर लेते हैं। आवश्यकता इस बात की है कि अभिभावक, विद्यार्थी व शिक्षा संस्थाओं के इस दूषित दृष्टिकोण में परिवर्तन किया जाय। वे संगीत के बारे में एक स्वस्थ विचारधारा अपनायें। एक निर्धारित स्तर तक सभी शिक्षा संस्थाओं में सभी छात्र–छात्राओं के लिए संगीत एक अनिवार्य विषय के रूप में रखा जाय। इससे जो छात्र इसे भावी व्यवसाय के रूप में नहीं अपना रहे हैं वे भी लाभान्वित हो सकेंगे। वे संगीत को एक छंद के रूप में अपनाकर अपने खाली समय का रचनात्मक उपयोग कर सकेंगे।

निष्कर्ष

संगीत की इस महानता को देखते हुये हम यही निष्कर्ष निकालेंगे कि –

१. कोई भी अच्छा शालेय पाठ्यक्रम बिना संगीत के नीरस है।
२. कोई भी शिक्षा संगीत के बिना अधूरी है क्योंकि इससे सम्पूर्ण व्यक्तित्व का विकास होता है।
३. यह मनुष्य की सृजनात्मक प्रवृत्ति व क्षमता को प्रकाशित करता है।
४. इससे मनुष्य के संवेगात्मक, शारीरिक व मानसिक (Affective, Conative & Cognitive) तीनों पक्षों का विकास होता है।
५. समूह में गायन या वादन, मार्चिंग धुनें, लय की प्रशिक्षा इत्यादी बालक को अनुशासन व उत्तरदायित्व की भावना का भी प्रशिक्षण देती हैं।

अतः प्रारम्भिक कक्षाओं में विशेष रूप से लड़के व लड़कियों के लिये संगीत शिक्षा उपयोगी है। दुर्भाग्यवश संगीत को पाठ्यक्रम में गौण स्थान दिया जाता है। भारत में लड़कों की संगीत शिक्षा प्रायः नगण्य ही है तथा केवल कुछ संस्थाओं में ही इसे पाठ्य–सहगामी क्रिया के रूप में केवल पूर्व–प्राथमिक व प्राथमिक कक्षाओं में रखा जाता है। अपितु संगीत विषय को पूर्व प्राथमिक कक्षा से लेकर उच्च स्तर कक्षा तक पाठ्यक्रम में समावेशित किया जाऐ।

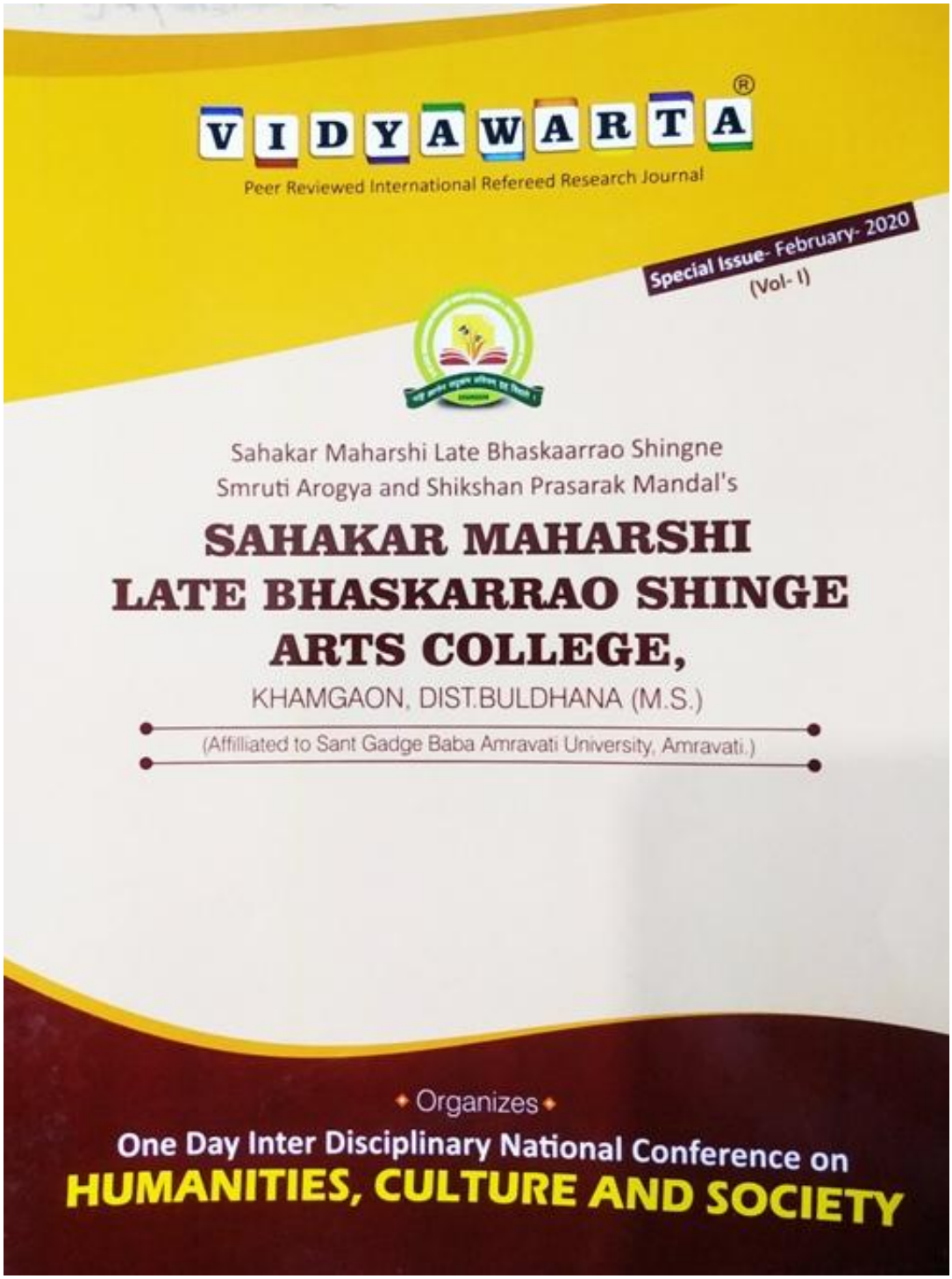
VIDYAWARTA®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Special Issue- February- 2020
(Vol- I)
Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's
SAHAKAR MAHARSHI
LATE BHASKARRAO SHINGE
ARTS COLLEGE,
KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)
Organizes
One Day Inter Disciplinary National Conference on
HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.2- Number of Research Papers per Teachers in the Journals

38) सोशल मीडियाचे सामाजिक परिणाम
सुनील रामभाऊ थोरात, अकोला ||116

39) मराठवाडा मुक्तिसंग्राम व रझाकार संघटनेची भुमिका
प्रा. डॉ. धिरजकुमार नजान, अकोला ||119

40) मानव अधिकार और भारतिय संविधान
Dr. Vishakha J. Dere, Yavatmal ||123

41) सामाजिक एवं सांस्कृतिक उत्थान के लिए मानव जीवन में संगीत का स्थान
प्रा. डॉ. सुनील भि. कोल्हे, अकोला ||125

42) २१वीं सदी के युवाओं का शास्त्रीय संगीत के प्रति रूझान तथा प्रयोगधर्मिता
डॉ. श्वेता दीपक वेगड़, भंडारा ||128

43) संगीत की मानव जीवन में उपयोगीता
प्रा. डॉ. राहुल एम. भोरे, भंडारा ||131

44) शारीरिक स्थुलता कमी करणाच्या मानसशास्त्रीय उपायांचा चिकीत्सक अभ्यास
प्रा. अजितकुमार सदाशिव कदम, संगमनेर ||133

45) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
डॉ. धनश्री पांडे-मुळावकर, अकोला ||138

46) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा. डॉ. विजय राधाकृष्ण आळशी, अकोला ||140

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-01 | 0140

Role of Music in Human Life

मानवी जीवनात संगीताची भूमिका

प्रा. डॉ. विजय राधाकृष्ण आळशी
संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

मानवी जीवनात कलेला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. कला ह्या आनंददानासाठी निर्माण झाल्या आहेत. शासांत ६४ कलांचा उल्लेख आढळतो. पैकी ललितकलांना वेगळे असे स्थान दिल्या गेले आहे. यातील संगीतकला जणू सर्व कलांच्या शिरपेचातील मानाचा तुराच होय! संगीत कलेचा मानवी जीवनात उगम नेमका केव्हा झाला, याबाबत अनेक मते आढळतात. परंतु, आदिकालापासूनच संगीत हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक असल्याचे दिसून येते. भारतीय संगीताचा सामवेदकालापासूनचा इतिहास आज उपलब्ध आहे.

भगवद्गीतेत भगवान श्रीकृष्णांनीच विभूतियोगाचे वर्णन करताना 'वेदानां सामवेदोस्मि' अशी स्पष्टोक्ती दिली आहे. वेदांमध्ये सामवेद मी आहे, अशा शब्दांत संगीताची व्याख्या केली आहे. महर्षी वाल्मिकींनीही संपूर्ण रामायण गेय स्वरूपातच व्यक्त केले आहे. महर्षी वाल्मिकींनंतरच्या काळापासून आजतागायत ग.दि. माडगूळकर आणि सुधीर फडके यांच्यापर्यंत याच वाल्मिकी रामायणाच्या आधारावर रामायणाच्या अनेक गेय आवृत्त्या निघत राहिल्या आहेत. कथेतील प्रसंगानुरूप त्या-त्या गीतांसाठी रसानुकूल रागांची योजनाही केलेली आढळते. महाभारत कालातही संगीताचा मोठ्या प्रमाणात उल्लेख आढळतो.

कविकुलगुरु कालिदासांनीही आपल्या काव्य रचनांसाठी रसानुरूप रागांची योजना केलेली आढळते. यावरून असे लक्षात येते की, पूर्वीपासून साहित्याला संगीताचा साज चढवूनच नवरसात ओतप्रोत करून श्रोते किंवा वाचकांच्यासमोर या कला मांडल्या आहेत.

मानवाच्या जन्मापूर्वीपासूनच गर्भसंस्कारातूनच संगीत ऐकवण्याचा प्रघात भारतात आहे. जन्मानंतर नामकरण विधीमध्ये संगीतातूनच ओव्या आणि गाणी गाऊन बाळाचे नामकरण केले

कित्येक संतांनी संगीतातूनच भगवंताला प्राप्त करून घेतले. अध्यात्म हा भारताचा पाया आहे. मनुष्याची खरी उन्नती भगवंत प्राप्तीतच आहे.

८. **देशभक्ती** - संगीताने देशभक्ती वाढते. देशभक्तिपर गीतांचा आधार घेऊन, समरगीतांचा आधार घेऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारे कितीतरी देशभक्त होऊन गेले. कितीतरी गायकांनी कवींचे काव्य गाऊन देशभक्ती जागवली. रवींद्रनाथ ठाकुरांचे "वंदे मातरम्" शास्त्रीय संगीताचे भीष्माचार्य विष्णू दिगंबर पलुस्करांनी विविध ठिकाणी गायिले. ऐ मेरे वतन के लोगों गानकोकिळा लता मंगेशकरांनी अजरामर केले. कितीतरी सिनेमांमध्ये देशभक्तिपर प्रसंगात गीत गायले आहे. मेरे देश की धरती सोना उगले.....

९. **संस्कार** - संस्कार गीतांद्वारे नैतिक मूल्य, सद्विचार यांची जपणूक केली जाते. नातेसंबंध, आईवडील, भाऊबहीण, आजी-आजोबा, मित्र यांच्यावरील गाण्यांद्वारे दृढ होतात, जोपासले जातात. आपसातील प्रेम वाढवते. निसर्गप्रेम, पर्यावरणाची जोपासना, साध्या कचरापेटा गाडीवरील गाणं "स्वच्छ भारत का इरादा" यामधून हेच लक्षात येते की, चांगल्या संस्कारांसाठी संगीत योग्य माध्यम ठरते. हेच बघून सिनेमात पार्श्वगायन, पार्श्वसंगीत, जाहिराती यामध्ये संगीताचा वापर केला जातो.

१०. **संगीताद्वारे उपचार** - संगीताच्या विशिष्ट रागांच्या गायनाने मानसिक रोग, हृदयरोग, रक्तदाब, डायबेटिस इ. सारख्या रोगांवर उपचार केले जातात हे विज्ञानाने सिद्ध केले आहे. तसेच, यामुळे गायी दूध जास्त देतात, झाडे-वेली यांना फळे, फुले अधिक लागतात. शेतात पीक जास्त येते असे प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे.

निष्कर्ष - वरील सर्व बाबींचे विचारमंथन केल्यास हेच लक्षात येते की, मानवी जीवनात संगीताचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. संगीत मानवाचा अविभाज्य घटक आहे. संगीताने मानवाची उन्नती होते. मूल्य जोपासले जातात. नराचा नारायण होतो. मानवाचे मनुष्यपण जोपासले जाते. त्याचा व्यक्तिमत्व विकास होतो. तो रोगमुक्त होऊन जीवनाचा आनंद घेऊ शकतो. म्हणूनच मनुष्याने संगीतकला शिकणे आवश्यक आहे. सरकारने सर्व शाळा, महाविद्यायालये यामध्ये तसेच सर्व विषयांच्या विद्यार्थ्यांना संगीत हा विषय आवश्यक म्हणून ठेवला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ

१. भारतीय संगीत का इतिहास - डॉ. सुनीता शर्मा
२. श्रीमद्भगवद्गीता -गोरखपूर प्रकाशन
३. संगीत विशारद - वसंत, हाथरस प्रकाशन
४. महाराष्ट्राचे संगीतातील कार्य - वा.ह. देशपांडे
५. बहुरि अकेला - अशोक वाजपेयी
६. लोकसंगीत शास्त्र " अशोक दा. रानडे ❑❑❑

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-01 | 0141

जाते. अशाप्रकारे सोळा संस्कारांपैकी अनेक संस्कारांमध्ये संगीताला कायम महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे.

मानवी मनामध्ये निसर्गतःच ज्या रसांची उत्पत्ती होते त्याप्रमाणे राग-समयचक्र क्रम सुद्धा आपल्या भारतीय शास्त्रीय संगीतात चालून दिला आहे. दिवसाच्या प्रथम प्रहरात निद्रा झाल्यानंतर पहाटे मनातील भाव शांत, गंभीर आणि भक्ति रसप्रधान असतात. याच आधारावर भैरव, ललिगड़ा, भटियार या रागांचा प्रातःकालात गाण्याचा प्रघात चालला गेला आहे. जसजसा दिवस चढतो, त्याप्रमाणे आसावरी, सारंग, भीमपलासी, मारवा, पूर्वाकल्याण, कल्याण, दरबारी, मालकंस, भैरवी यावर आधारित शांत, करुण, भक्ती, वीर, अद्भुत, शृंगार अशा अनेक रसानुरूप रागांचा क्रम आढळतो. मानवीय मनातील भावभावनांची निर्मिती दैनंदिन जीवनात होत असते. नवीन पिढीतील एफ.एम. रेडिओमधील गाण्यांचा क्रम पाहिला, तरी साधारणतः अशाच रसांची गाणी दिवसभरांत अनेक रेडिओ स्टेशन्सवरून ऐकावयास मिळतात.

आजच्या धकाधकीच्या जीवनात तणावमुक्तीसाठी लाखो लोक संगीताचा वापर करतात. एफ.एम. रेडिओ तसेच सीडीप्लेअर ही साधने रस्त्यावर चालणाऱ्या गाड्यांपासून अगदी ऑपरेशन थिएटरपर्यंत पोहोचली आहेत. संगीताने ताणतणावातून मुक्ती तर मिळतेच, परंतु सहज आणि शांत जीवन जगण्याची, काम करण्याची ऊर्जासुद्धा संगीतातून मिळते. निरनिराळ्या मानसिक अवस्थांपासून किंवा व्याधींपासून मुक्ती मिळवण्यासाठी काही रागांची योजना 'music therapy' मध्ये केल्याचे दिसून येते.

निरनिराळ्या सणांमध्ये आनंद तथा दुःख या मानवी जीवनातील भावनाविशेष व्यक्त करण्यासाठी संगीताचा उपयोग हो दैनंदिन बाब झाली आहे. बिना संगीताचे मेंदी किंवा विवाह समारंभ होत नाहीत, तसेच, पुण्यस्मरण इत्यादी कार्यक्रमांमधून तत्सम संगीत मोठ्या प्रमाणात ऐकावयास मिळते.

वरील विवेचनातून असे लक्षात येते की, जीवनाच्या प्रत्येक घडामोडीत संगीताचा मोठा वाटा आहे. तसेच, मनातील भावभावनांची अभिव्यक्तीसाठी संगीत अत्यंत प्रभावीपणे उपयुक्त ठरते. संगीताच्या या जादूपासून कुणीही दूर राहू शकत नाही. सर्वांवर संगीत वेळोवेळी निरनिराळ्या दृष्टिकोनातून काम करीत असते.

सर्वांच्या चाहत्या आणि आवडत्या सिनेसृष्टीतही संगीताचा अत्यंत कुशलतेने आणि मोहक वापर करून सिनेमाच्या कलाकृती पराकोटीच्या लोकप्रिय झाल्या आहेत. शेकडो सिनेमांबाबत असे सांगता येते की, केवळ त्यातील संगीत रचनांच्या आधारेच ते चित्रपट अजूनही सिनेरसिकांच्या मनात कोरलेले आहेत.

संगीत नाटकांमधूनही अभिनय, साहित्य, संगीत आणि केवळ संगीतच महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गोवा आणि गुजरातच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत प्रसारित झाले आहे. सामान्य माणसाचे उदाहरण पाहिल्यास असे लक्षात येते की, त्याच्या भावना अभिव्यक्तीपासून मनोरंजन, तणावमुक्ती, अर्थार्जन, मानसिक चिकित्सा, योगसाधना या मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाच्या घटकांमध्ये संगीताची भूमिका अत्यंत प्रभावी असल्याचे जाणवते.

भक्ति संप्रदाय सुद्धा संगीतापासून वेगळे राहू शकले नाही. भारतातील अनेक भक्ति संप्रदाय हे संगीतप्रधान असल्याचे दिसून येते. उदाहरण द्यायचे झाल्यास गुजरातमधील हवेली संगीत, महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय, अगदी खेडयापाड्यात प्रचलित असलेला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भक्ति धारा, नारदीय कीर्तन परंपरा अशा अनेक धार्मिक परंपरांमध्ये संगीताचा व्यापक उपयोग केल्याचे दिसून येते. यावरून असे सांगता येईल की, अगदी अशिक्षित लोकांपासून तर उच्चशिक्षित वैद्यकीय व्यवसायातील लोकांपर्यंत, उद्योगपतींपर्यंत दैनंदिन जीवनात संगीताचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. एकूणच, मानवी जीवन हे संगीताशिवाय अशक्यप्राय बाब आहे, असे विधान केल्यास अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

संदर्भग्रंथ :

१. समर्थांचे संगीत चिंतन - डॉ. कमलाकर परळीकर
२. सेवू ब्रह्मरस आवडीने - यादवराज फड
३. वारकरी संप्रदाय : उदय व विकास - भालचंद्र बहिरट
४. संगीत विशारद - लेखक वसंत
५. संगीत कलाविहार - अ.भा. गंधर्व मंडळ, मुंबई

❑❑❑

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020
9

43	आदिवासी समुदाय की संस्कृति एवं घरेलू हिंसा का प्रभाव डॉ. किरण नामदेवराव कुंभरे	179
44	महिलांवरील घरगुती हिंसाचार : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. कैलाश फुलमाळी	184
45	मानवाधिकार व महिला हिंसाचार डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के	188
46	आजची संस्कृती आणि घरघुती हिंसाचार डॉ. गजानन एम.ढवळी	193
47	ग्रामीण भागातील कुटुंबातील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा महिलांवरील अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास : बाळापूर तहसिलच्या संदर्भात. डॉ. अल्पना देवकर	197
48	मानवी हक्क व घरगुती हिंसा कु. सोनाली डी. पारधी,	201
49	घरगुती हिंसा : काल आणि आज प्रा. काशीनाथ विठ्ठलराव तरासे	207
50	स्त्रियांवरील घरगुती हिंसाचार — भूतकाळ आणि वर्तमान डॉ. सुहास बुधाजी तेलंग	213
51	''लिंगभेद व भारतीय समाज'' एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. एन. आर. चिमुरकर	216
52	भारतीय संगीत —कल, आज और कल प्रा.डश. विजय रा. आळशी	219
53	ग्रामीण स्त्रीयांवर स्वयंरोजगाराचा पडणारा प्रभाव डॉ.सौ.कीर्ती आ. वर्मा	223
54	कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय समाजातील एक ज्वलंत प्रश्न प्रा. डॉ .मधुकर आत्माराम देसले	226
55	कौटूंबिक अत्याचार व घटनात्मक तरतुदी प्रा. अमिता कृ महातळे (विरूटकर)	230
56	मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे	234
57	इतिहासलेखनात अंतोनिओ ग्रामची यांचे योगदान प्रा.डॉ. अनंत आ. रिंढे	238
58	मानवाधिकार व घरगुती हिंसा प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे	241
59	घरगुती हिंसाचाराची कारणमिमांसा डॉ. विठ्ठल घिनमिने	245
60	भारतातील घरगुती हींचासाराचा भुतकाळ व वर्तमान स्थीती प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले,	250
61	घरेलू हिंसा का सामान्य परिदृष्य : एक विवेचन डॉ. हर्षना सोनकुसरे	256
62	घरेलू हिंसा: एक अध्ययन Dr. C. G. Kadekar	261
63	घरेलू हिंसा और महिला प्रा.डॉ.बालाजी महाळंकर	264

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

भारतीय संगीत —कल, आज और कल

प्रा.डॉ. विजय राधाकृष्ण आळशी
संगीत विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश

वेदकाल से ही भारतीय शास्त्रीय संगीत की समृद्ध परंपरा का प्रमाण मिलता है। वैदिक काल, पौराणिक काल, रामायण महाभारत काल, नाट्यशास्त्र काल, मध्यकाल, मुगलकाल से वर्तमान कालतक भारतीय शास्त्रीय संगीत के स्वरूप में कालानुरूप बदलाव आते रहे है। वैदिक काल में होने वाला सामगायन, उसके बाद देशी और मार्गी संगीत का प्रचलन, मध्ययुगीन काल में होने वाला जाति–प्रबंध गान, — सदी में प्रचलित धृपद, धमार गायन पद्धती, मुगल काल में इसी धृपद–धमार गायन पद्धती से ख्याल गायकी का उद्भव तथा प्रचलन, वैदिक, पौराणिक काल में सत्वगुणप्रधान संगीत द्वारा ईश्वराधन की जगह मध्ययुगीन और मुगल काल आते आते उसी शास्त्रीय संगीत का तमोगुण, राजसी कला में परिवर्तन यह भारतीय संगीत के इतिहास के प्रमुख प्रवाह माने जाते है। वर्तमान काल में इलेक्ट्रॉनिक मीडिया ने सभी क्षेत्रों में क्रांति लाई उससे संगीत भी अछूता नहीं रहा है। पुरातन गुरुशिष्य परंपरा में प्रत्यक्ष रूप से संगीत शिक्षा की जगह आज इंटरनेट द्वारा जागतिक स्तर पर संगीत की शिक्षा का प्रसार होता दिखाई देता है। वर्तमान काल में टीव्ही पर होने वाले रियालिटी शोज, प्रतियोगिता के कारण विद्यार्थियों में संगीत के गहन अभ्यास का अभाव दिखाई देता है, जो कि भारतीय संगीत का मूल प्राण है। गुरुओं का प्रत्यक्ष सहवास न मिल पाने के कारण भारतीय शास्त्रीय संगीत की गंभीरता से विद्यार्थी अपरिचित है, ऐसा लगता है। आधुनिक उपकरण, सुविधा और भारतीय शास्त्रीय संगीत की गंभीरता, गहनता का परिचय विद्यार्थियों को कराया जाये तो भारतीय शास्त्रीय संगीत का भविष्य उज्ज्वल होगा।

प्रस्तावना

सृष्टि के निर्माण के साथ ही संगीत मनुष्य के साथ चला आ रहा है। संगीत के निश्चित उद्गम के बारे में विद्वानों में अनेक मत पाये जाते है। अनेक धार्मिक मत भी प्रचलित हैं। हिंदु धर्म में शिव के तांडव से तथा पार्वती के लास्य या ओमकार से संगीत के उत्पत्ति बताई जाती है। मुस्लिम धर्म में हजरत मूसा के पर्वत पर दंड के प्रहार से निकली सात जलधाराओं से सात सुरों की उत्पत्ति बताई जाती है। यह बात तय है कि, संगीत मानव की उत्क्रांती से ही उसके साथ चला आ रहा है।

भारतीय संगीत के इतिहास से प्राप्त प्रमाणों से पता चलता है कि, वैदिक काल में संगीत का शास्त्र रचा गया। उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित को लेकर होमहवन में वेदों की चाएँ गायन करने का प्रचलन दिखाई देता है। यहीं से संगीत शास्त्र का उद्गम भी माना जाता है।

संगीत के शास्त्र कला हर दौर में विकसित होती गई। रामायण, महाभारत काल में संगीतकला अपनी चरम उँचाई पर थी, इसके प्रमाण रामायण तथा महाभारत इन महाकाव्यों में मिलते है। संपूर्ण रामायण गेय है तथा इस काव्यरूप रामायण को लव तथा कुश ने अपने स्वरों में प्रत्यक्ष राम के समक्ष प्रस्तुत करने उल्लेख पाया जाता है। रामायण के इस काव्य के रसों को लेकर समान रसों के रागों में महर्षि वाल्मिकी द्वारा संगीतयोजन किया गया। जिसे सुनकर समस्त प्रजा तथा दरबार भावविभोर होकर काव्य तथा संगीत के प्रभाव से मोहित होकर नित्यक्रम से

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

गीतरामायण कथा सुनते। इस बात से यह स्पष्ट होता है कि रामायण काल में रागों तथा काव्यरसों पर शास्त्र पूर्णतया विकसित था।

महाभारत काल में अज्ञातवास में अर्जुन बृहन्नडा के वेश में रहकर संगीत कलाकार की भूमिका में अलग–अलग राज्यों में पखावज वादन कला में निपुण होने की चर्चा इस महाकाव्य में की गई है। रामायण तथा महाभारत काल में इन महाकाव्यों से मिली जानकारी तथा उल्लेखों से ऊपर निर्दिष्ट बाते स्पष्ट होती है।

नाथ संप्रदाय में मच्छिंद्रनाथ और गोरक्षनाथ के बीच पखावज के बोलों से भाषा का प्रयोग किया गया है, ऐसा उल्लेख मिलता है। यह काफी प्राचीन काल होने से इस समय के संगीतशास्त्र के ग्रंथ आज उपलब्ध नहीं है।

इस काल के बाद छंद–प्रबंध गायन के प्रमाण मिलते है। यह काल धृपद गायन के पूर्व का माना जाता है। भारत में मुस्लिम आक्रमण तथा आगमन से पहले के संगीत को हम शुद्ध भारतीय संगीत कह सकते हैं। मुस्लिम आगमन के साथ मुस्लिम प्रशासक और मुस्लिम संगीतकारों का भी आक्रमण भारतीय संगीत पर हुआ। जिस में अमीर खुसरो का नाम अग्रगण्य स्तर पर आता है। देवगिरी के राजा रामदेव के राजगायक गोपाल नायक को छलकपट से हराकर उसे अपने साथ दिल्ली ले जाकर खुसरो ने भारतीय संगीत के साथ इराणी, अरबी तथा फारसी संगीत का मिश्रण कर अनेक नये गीत प्रकार इजाद किए। जिन में तराणा, चतुरंग इन गीतप्रकारों का राजदरबार में जादा प्रचलन हुआ। यहीं सह भारतीय संगीत में मुस्लिम जोर और आगे बढता गया। आगे खयाल, ठुमरी, टप्पा, दादरा–सादरा ऐसे अनेक गीत प्रकार भारतीय संगीत में स्थापित हुए। एक तरफ संगीत ईश्वर साधना का सबसे सुगम, सुरीला तथा प्रभावी माध्यम कहा जाता है। पुराणों में संगीत उत्पत्ति ही ईश्वरभक्ति के लिए बताई जाती है मगर, मुस्लिम आक्रमण के बाद के संगीत में दरबारी संगीत तथा राजा की स्तुति और मनोरंजन दिखाई देता है। संगीत की उत्पत्ति की मुख्य धारा विलोपित होती हुई दिखाई देती है। महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय के प्रसिद्ध संत नामदेव ने भी अपने काव्यों में इस काल में संगीत पर हुए दुष्प्रभाव की कडे शब्दों में आलोचना की है।

''राजसी तामसी जे गान। तोडी तान मोडी मान।।
ख्याल गाये कंप स्वर। रिझवी दात्याचे अंतर।।।। (संत नामदेव)

मुगल काल में मुगल शासकों के खिलाफ जाकर भारतीय संगीत में हो रहे अवांछित परिवर्तन के बारे में लिखना या बोलना दंडनीय अपराध था। इसी कारणवश इन बातों पर चर्चा या लेखन प्रसिद्ध करने के बहुत कम प्रमाण मिलते है। छंद–प्रबंध तथा धृपद गायन के बाद ही ख्याल गायकी का भारतवर्ष में प्रचलन कहा जाता है। इस काल में अरबी, फारसी तथा विदेशी वाद्यों ने भी भारतीय संगीत में अपनी जगह बनाई। इसराज तथा तबले का प्रचलन इसी काल में कहा जाता है। मुगलों के काल के बाद अंग्रेजों के काल में भारतीय संगीत में पाश्चिमात्त्य संगीत का असर दिखाई देने लगा। हार्मोनियम, कॉर्डियन, व्हायोलिन, गिटार आदि पाश्चिमात्त्य वाद्य भारतीय संगीत में शामिल हुए। मुगल संगीतकारों की तरह अंग्रेज संगीतकारों ने भी भारतीय संगीत का अभ्यास कर इस में अपने सुविधा के अनुरूप बदल करने की चेष्टा की। जिसमें हार्मोनियम अग्रगण्य में आती है। भारतीय संगीत के सात सुरों के अपने अलग–अलग वारंवारिता (फ्रिक्वेन्सी) के बजाय मुनंसल जमउचमतमक बंसम से मूल भारतीय सप्तक तक बदल दिया गया। उत्तर भारतीय संगीत के मुकाबले दक्षिण भारतीय संगीत जादा परंपरावादी तथा प्राचीन दिखाई देता है। मुस्लिम के उत्तर भारत पर आक्रमण से उत्तर भारतीय संगीत में समय–समय पर परिवर्तन किए गए। इस मुकाबले दक्षिण भारत का हैद्राबाद के बाद का अंदरूनी हिस्सा इस आक्रमण से काफी हद तक बचा रहा। यही वजह है कि आज भी दक्षिणी संगीत में काकली

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

निषाद, आंतर गांधार जैसे स्वरों का प्रयोग होता है। जोकि अपनी वारंवारिता से हार्मोनियम में मेल नहीं खाता।

दक्षिण भारत की रागों के गीतों में भी दक्षिणी परंपरा पायी जाती है। आज भी किसी व्यक्तिविशेष को छोडकर ज्यादा तर रागों में ईश्वरस्तुति को ही महत्त्व दिया गया है। दक्षिणी संगीत पर पाश्चिमात्त्य संगीत का असर भी इसी तरह कम दिखाई देता है।

मुगलों के काल से संगीत में घरानों का प्रचलन दिखाई देता है। मुगलों के काल के बाद अंग्रेजों के काल में एक काल ऐसा था जिस में संगीत वेश्याओं की धरोहर था। ऊँचे घरानों की बहू–बेटियों को संगीत सीखना त्याज्य माना जाता था। संगीत अपना पावित्र्य तथा प्रतिष्ठा खोने के कगार पर था। इस काल में संगीत का संवर्धन तथा संरक्षण इन्हीं घरानों में हुआ। जिससे संगीत अपने निम्नतम स्तर से ऊपर उठ पाया।

स्वाधीनता के बाद संगीत को फिर से जाहीर स्तर पर राजाश्रय मिला। भारत के अनेक जानेमाने कलाकार रेडिओ तथा दूरचित्रवाणी के राष्ट्रीय कार्यक्रम पर अपनी कला का प्रदर्शन करने लगे और इसी दौर में भारतीय संगीत का मान–सम्मान बढने लगा। इसके बाद का इलेक्ट्रॉनिक युग से संगीत के प्रचार तथा प्रसार का चेहरा–मोहरा बदल गया। ग्रामोफोन, रिकार्ड, खुले प्रस्तुतीकरण में ध्वनिक्षेपक (माईक) का प्रचलन तथा ऑडिओ–व्हिडिओ रेकॉर्डिंग से अप्रसिद्ध विद्वान कलाकारों को बडे पैमाने पर प्रसिद्धी मिली। ऑडिओ कॅसेट, सीडी, डीव्हीडी, एफएम रेडिओ, वर्ल्ड स्पेस इंटरनेट रेडिओ से भारतीय संगीत प्रचार–प्रसार बडे जोरो–शोरो से हुआ। इसके बाद इंटरनेट का दौर चला। जो आज भी अपने चरम सीमा पर है। यू–ट्यूब तथा लाखों संगीत की वेबसाईट्स पर चॅनल्स उपलब्ध है। लाखों लोग आज इंटरनेट के माध्यम से भी संगीत सुनने तथा सीखने का लाभ ले रहे है। संगीत इंटरनेट पर व्हायरल हो चुका है। इसी तरह संगीत में नवीनतम् शोध दिनोदिन लगाये जा रहे है। जिनके शोधप्रबंध भी इंटरनेट पर ऑनलाईन उपलब्ध किए जा रहे है। भारतीय संगीत में पारंपरिक वाद्यों की जगह अब इलेक्ट्रॉनिक वाद्य लेने लगे है। इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा, स्वरमंडल, इलेक्ट्रॉनिक तबला तथा ऑर्गन आज जादा से जादा कार्यक्रमों में पाये जाते है। वाद्यों की तरह रागों में भी नवीनतम् शोध जारी है। नवराग निर्मिती एक महत्त्वपूर्ण शोधविषय बन चुका है। मध्यकाल से लेकर आधुनिक काल में इस विषय पर काफी शोध भी हो चुके है। अनेक विद्वानों द्वारा सैकडों नये रागों की रचना इंटरनेट तथा किताबों में उपलब्ध होने लगी है।

मुख्य चिंता का विषय यह है कि इतने सारे संसाधनों की भडिमार में संगीत का मूल उद्देश तथा शुद्ध रूप इनका संवर्धन करने में नई पीढी की तरफ से क्या कदम उठाएँ जाते हैं? संगीत यह एक प्रस्तुतीपूरक कला है। भारतीय संगीत में गुरु का महत्त्व अनन्यसाधारण है। यह बात और है कि, मोबाईल प, यू–ट्यूब जैसे चैनलों पर गुरु–शिष्य परंपरा की तरह सिखाने के चैनल्स भी उपलब्ध है। परंतु, समय समय पर संगीत के विद्यार्थियों को आनेवाली समस्याएँ या शिष्यों की मेहनत की दिशा, रागों मे मूल स्वरूप इन सभी बातों पर गुरु द्वारा किया गया मार्गदर्शन महत्त्वपूर्ण है। 'तस्मै श्री गुरुवे नमः'

निष्कर्ष

भारतीय शास्त्रीय संगीत की महानता का परिचय देने की आज आवश्यकता नहीं है। विश्व के अस्वस्थ समाजमन के शांति प्रदान करने में भारतीय शास्त्रीय संगीत की उपयोगिता सबसे अधिक है, इस पर विश्व के संगीतकारों ने मुहर लगाई है। आधुनिक साधनों का उपयोग करते हुए भारतीय शास्त्रीय संगीत की पुरातन शैली, परंपरा, गहनता को अक्षुण्ण रखने के लिए अधिक से अधिक प्रयास आज होना चाहिए। ज्येष्ठ कलाकार, मार्गदर्शक, गुरु, संगीत प्रचार के लिए

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

प्रयासरत संस्थाएँ, व्यक्तीयों द्वारा इस दिशा में कार्य होना चाहिए और विद्यार्थियों को भी चाहिए की वे भी भारतीय शास्त्रीय संगीत की अथाह सागर की गहनता का अनुभव करे और अपने व्यक्तिमत्व का विकास करें। संगीत के नये विद्यार्थियों को चाहिए की, हार्मोनियम, सिंथेसायजर के मुकाबले वीणा, तानपुरा, सितार आदि तंतुवाद्यों पर स्थापित स्वरसप्तकों के साथ संगीतशिक्षा का प्रारंभ करे। जिससे भारतीय शास्त्रीय संगीत में उपयुक्त होने वाले स्वरों के निश्चित शुद्ध स्थानों का परिचय हो सके।

संदर्भग्रंथ

१) गुगल सर्च इंजिन
२) Thinking about music - lewis Eugene Rowell
३) संगीत विशारद — वसंत
४) संगीत अलंकार
५) समर्थ रामदासांचे संगीतचिंतन — डॉ. कमलाकर परळीकर
६) Indian Music and the West - Flex Salzer
७) Elements of Hindustani Classical Music - k-j- Yesudas
८) राग संगीत — समर्थ नगरकर
९) Raga Vyakarana - Vimalkant Roychoudhary
१०) Structural hearing & Tonal coherence in Music - Flex Salzer

2020-21

SRJIS
www.srjis.com
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47
Indian Social & Research Foundation Akola ,
ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA
(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing
In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)
One Day National E- Conference
Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects
Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune
Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046,
Website: www.srjis.com

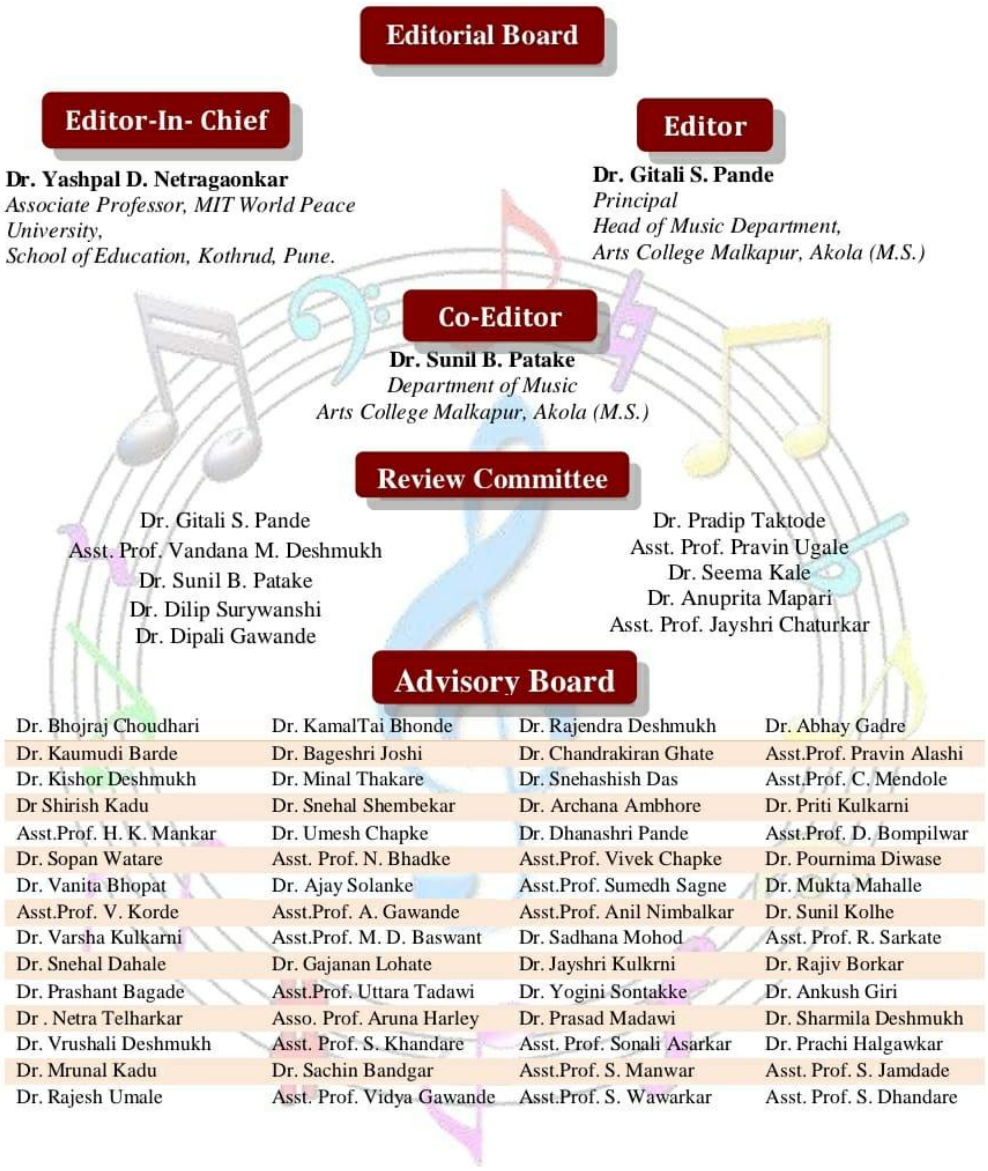

Editorial Board

Editor-In- Chief

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Associate Professor, MIT World Peace University,
School of Education, Kothrud, Pune.

Editor

Dr. Gitali S. Pande
Principal
Head of Music Department,
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co-Editor

Dr. Sunil B. Patake
Department of Music
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Review Committee

Dr. Gitali S. Pande
Asst. Prof. Vandana M. Deshmukh
Dr. Sunil B. Patake
Dr. Dilip Surywanshi
Dr. Dipali Gawande
Dr. Pradip Taktode
Asst. Prof. Pravin Ugale
Dr. Seema Kale
Dr. Anuprita Mapari
Asst. Prof. Jayshri Chaturkar

Advisory Board

Dr. Bhojraj Choudhari	Dr. KamalTai Bhonde	Dr. Rajendra Deshmukh	Dr. Abhay Gadre
Dr. Kaumudi Barde	Dr. Bageshri Joshi	Dr. Chandrakiran Ghate	Asst.Prof. Pravin Alashi
Dr. Kishor Deshmukh	Dr. Minal Thakare	Dr. Snehashish Das	Asst.Prof. C. Mendole
Dr Shirish Kadu	Dr. Snehal Shembekar	Dr. Archana Ambhore	Dr. Priti Kulkarni
Asst.Prof. H. K. Mankar	Dr. Umesh Chapke	Dr. Dhanashri Pande	Asst.Prof. D. Bompilwar
Dr. Sopan Watare	Asst. Prof. N. Bhadke	Asst.Prof. Vivek Chapke	Dr. Pournima Diwase
Dr. Vanita Bhopat	Dr. Ajay Solanke	Asst.Prof. Sumedh Sagne	Dr. Mukta Mahalle
Asst.Prof. V. Korde	Asst.Prof. A. Gawande	Asst.Prof. Anil Nimbalkar	Dr. Sunil Kolhe
Dr. Varsha Kulkarni	Asst.Prof. M. D. Baswant	Dr. Sadhana Mohod	Asst. Prof. R. Sarkate
Dr. Snehal Dahale	Dr. Gajanan Lohate	Dr. Jayshri Kulkrni	Dr. Rajiv Borkar
Dr. Prashant Bagade	Asst.Prof. Uttara Tadawi	Dr. Yogini Sontakke	Dr. Ankush Giri
Dr . Netra Telharkar	Asso. Prof. Aruna Harley	Dr. Prasad Madawi	Dr. Sharmila Deshmukh
Dr. Vrushali Deshmukh	Asst. Prof. S. Khandare	Asst. Prof. Sonali Asarkar	Dr. Prachi Halgawkar
Dr. Mrunal Kadu	Dr. Sachin Bandgar	Asst.Prof. S. Manwar	Asst. Prof. S. Jamdade
Dr. Rajesh Umale	Asst. Prof. Vidya Gawande	Asst.Prof. S. Wawarkar	Asst. Prof. S. Dhandare

19. A STUDY THE FORMATION OF NATIONAL INSTITUTION FOR TRANSFORMING INDIA *Mr. Chandrakant B. Dhumale*	*124-133*
20. THEME OF MORALITY, IDENTITY AND SEXUALITY IN THE SELECTED PLAYS OF MAHESH ELKUNCHWAR *Ms. Jayshri Ramnath Chopade*	*134-139*
21. A STUDY URBANIZATION PROCESSES IN THE PUNE *Prof. Rahul G. Mahure*	*140-150*
22. LAND USE IN JALNA DISTRICT: POPULATION AND RESOURCES PERSPECTIVE *Mr. Rajendra Ramesh Shegokar*	*151-155*
23. MUSIC INFORMATION RETRIEVAL SYSTEM: AN INTRODUCTORY PERSPECTIVES *Mr. Rituja Ravindra Vyapari*	*156-162*
24. DIVERSITY OF GRASSHOPPERS (ORTHOPTERA: ACRIDIDAE) IN GRASS LAND OF SAPUTARA AND DALWAT BETWEEN THE BOUNDRIES OF GUJRAT AND MAHARASHTRA *Shantaram Bhoye, Vilas More & Ashutosh Nirbhavane*	*163-169*
25. THE SIGNIFICANCE OF MUSIC EDUCATION IN INDIA *Vishal V. Korde*	*170-176*
26. TECHNOLOGY AND INDIAN CLASSICAL MUSIC *Ms. Amandeep Kaur*	*177-181*
27. EFFECT OF TECHNOLOGY ON INDIAN MUSIC *Dr. Sau. Archana Madhav Ambhore*	**182-186**
28. IDENTIFICATION OF MILDEW MICROORGANISMS AND COMPARATIVE STUDY IN THE TENSILE STRENGTH OF SIMPLE MOISTENED CLOTH. MILDEWED CLOTH AND MILDEW APPLIED ON CHEMICALLY TREATED CLOTH AFTER 15th AND 30th Days *Ku. Shailaja Dinkarrao Mankhair*	**187-193**

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

EFFECT OF TECHNOLOGY ON INDIAN MUSIC

Sau. Archana Madhav Ambhore, Ph. D.

Professor n Head of the Department of Music, Smt. Radhadevi Goenka College for Women Akola. meerarchana@gmail.com

Abstract

Music has been an integral part of human experience ever since the appearance of Man on this planet .Music is inseparable from human life from his birth to death. As change is the only changeless thing in to this changeable world. How Music would be away from this rule? Time is changing. Taste for music is also changing. Art is flowing. Use of Technology made tremendous changes in the art forms, Instruments ,Music theory also in technical manner. When electronic techniques first came to be used for musical purposes, the experimental field was fully contained with the term 'Electronic Music' .Electronic Musical Instruments date from the late 19th Century. This Paper looks out the effect of technology on Indian Music .Historical approach about the Indian Instruments .Contribution of Electronic Instruments.

Keywords *: Technology, Synthesizer, Electronic Instruments ,*

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

Methodology Used: *Historical Method and Survey Method.*

Introduction : We are living in the world of science and technology ,Music is also a science As technology has a tremendous impact on education ,it has also on Indian Music .I have focussed on the present situation and future plausible applications of electronic aids in the education of Indian Music.

Hypothesis: 1. Music is a Science and an Art

2. Every country has its own Music, Culture and Civilization.

Historical Background:

Every nation has its own Music, culture and Civilization. India has also its own Music .It is either Vocal or Instrumental. The former is everywhere acknowledged superior to the later. It is not in the power of Man to form an artificial instrument .so very delicate and beautiful in time and possessing all the pliability of a truly good voice .But man has used his mind in case of instrumental Music and applied technology to change the ancient age,middle age instruments into modern one .The history of the world tells us that nothing is stable in the world than how Music will be?

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Music of India:

As stated above, Music is a Science , an interesting past of natural past of natural Philosophy which by mathematical deductions from constant phenomena ,explains the causes and properties of sound ,limits the number of mixed or harmonic sounds to a certain series ,which perpetually recurs and fixes the ratio ,which they bear to each other or to one leading term ,but considered as an art.

History of Instruments:

The history relates to the existence of human culture .Ancient musical instruments may have been used for rituals such as a horn to signal success on the hunt or a drum in a religious ceremony. The oldest musical instrument in the world is considered as a simple " Flute" determining a specific time for musical instrument invention is impossible, but there are evidences that early musical instrument were made from animal skins, bone, wood and other non- durable materials . Early instruments were made from objects, such as shells and plant parts . As instruments evolved so did the selection and quality of materials .Virtually every material in nature has been used by at least one culture to make musical instruments .One plays a musical instrument by interacting with it in some way for eg. by plucking the strings on a string instrument, striking the surface of a drum or blowing into an animal horns. Evidence of musical instruments begins with the Indus Valley civilization. That emerged around 3000 BC. Various rattles and whistles among excavated artifacts are the only physical evidence of musical instruments. According to Rigveda various drums, shell trumpets ,harps and flutes, and other prominent instruments were in use during the early centuries AD, here the snake charmer's double clarinet ,bagpipes ,barrel drums, cross flutes etc. Roughly from 1750 to 1900, many new musical instruments were developed while the evolution of traditional musical instruments slowed. Beginning in the 20th century, the proliferation of electricity led to invension of new electric instruments, such as electric guitars, synthesizers and many more. In reference to the field of Music Mikes made revolution in Instrumental Vocal Music. In 1877, Sound Recording is a mile stone in Indian Music as there is Vocal Music Tradition .Electronic music, especially in the late 1990's fractured into many genres, styles and sub-styles. The proliferation of personal computers began in the 1980's brought about a new genre of electronic music, known loosely as chip music. With the explosive growth of computers music technology and consequent reduction in the cost of equipment in the late 1990's. The number of artists and

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

DJ's working within electronic music is over whelming, with the advent of hard disk, recording systems, it is possible for any home computer user to become a musician.

Electronic Art Music :

Technological advances in the 20th century enabled composers to use electronic means of producing sound. This took several forms. Some composers simply incorporated electronic instruments into relatively conventional pieces. Other composers abandoned conventional instruments and used magnetic tape to create music recording sounds and then manipulating them in some way. A number of institutions sprung up in the 20th century specialising in electronic music. Electronics are now part of mainstream music creation. Performances of regular works often use midi synthesizers to back or replace regular musicians. However the older idea of electronic music as a search for pure sound and an interaction with the hardware itself continues to find a place in composition, from commercially successful pieces to works targeted at every narrow audience.

Electronic Musical Instruments :

An electronic musical instrument is musical instrument that produces it's sound using electronics .i.e. produced mechanically and only amplified electronically for example an electronic Guitar. Usually the instruments will have some way of controlling the sound by adjusting the pitch frequency ,duration of each note .The border between sound effects and actual musical instrument is often hazy / misty . The most commonly used electronic instruments are synthesizers which can produce sounds of all instruments .The technique of playing is similar to that of Samvadini .

Octopad is a rhythm (Taal) instrument ,which produces sounds of all Tala/ Thekas.It is played by striking it with two sticks. It is commercialized version of Tala Vadya. Nowdays electronic Tabla , electronic Tanpura is also used.It is mostly used for practice (Riyaz).

Computer Generated Music:

Computer generated music is music composed by or with the extensive aid of a computer .Although any music which uses computers in its composition or realisation is computer generated to some extent, the use of computers is now so widespread that the phrase computer generated music is generally used to mean a kind of music which could not have been created without the use of computers. We can distinguish two groups of computer generated music:

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

music in which a computer generated the score, which could be performed by humans, and music which is both composed and performed by computers.

Some critics claim that computers are unable to produce music of same quality as the great composers.

Contribution of Electronic Instruments in Music:

Electronic Music has now conquered their audience and have enough fans. One can listen to his/her favourite music anytime, anywhere with the easier way . But on the other hand musicians have to develop in many areas of their songs or their album or Band. It's very easy to carry laptop smart phone with some production software on it, which costs half as much as an instrument. Electronic media can write and record their music from anywhere using only laptop and Internet. Technology has made Music much more accessible both in terms of its production and its distribution .This has allowed a many talented artists to rise to fame that otherwise wouldn't have been able to . But this is also making harder for Musicians to make a living from their art alone. With advance technology, new synths ,mixers, sample manipulators and other pro tools are being introduced to get or hear more of different noises and sounds that you might have never heard before. Electronic Music allows for flexibility and creativity in the Music Production and background beats .on the other hand as the technology is upgrading day by day you have to deal with music software. What worse is that you may find sources with conflicting information .People also loses face to face inter action and spending most of the time in front of the Computer or use of Smart Phone increasing obesity. The results were changes in musical style and emphasis on new techniques. It also created a professional framework where musicians could rehearse and perform the same works over and over again, leading to the concept of a repertoire in instrumental music.

Conclusions:

As the technology has raised the tradition of the Guru- Shishya parampara is diminishing day by day. Musicians tend to produce music in any style they choose, without concerning themselves with which genre they are working in. Computers have also been used in an attempt to imitate the music of great composers of the past. Extremely rapid technological developments that have occurred in the last three decades, allied to the increasing commercialization and economic power of the music industry. Today a vast diversity of musical styles and genres is available to listeners. Our musical tastes and preferences can form an important statement of our values and attitudes, and composers and performers use their

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

music to express their own distinctive views of the world. Globalization and technological advance have led to rapid recent changes in many peoples' life styles and our self identities are changing correspondingly in ever more complex ways.

References:

Patnaik Praveen (2006),Music : Cross- Cultural Perception,Common wealth Publishers ,New Delhi .

Jones William, Willard N.Augustus (2006),Music Of India ,Vishwabharti Publications ,New Delhi.

Karnad Vasant (2011), Hindustani Classical Music ,Krishnai Publication ,Dharwad.

B. Chaitanya Dev,(1993), Vadya Yantra ,National Book Trust ,India

Ranade,Dr.Ashok (1984) On Music and Musicians Of Hindoostan , Promilla & Co., Publishers ,New Delhi .

Iyer Padma (2004) Music Perception and Cognition ,Vishwabharati Publications ,New Delhi.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Referred Research Journal
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 1

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati

(Certified Minority Institution)

INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

ON

'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'

Organized By

Department of Commerce & Indian Accounting Association

5th March, 2021

Editors

Dr. Devendra Vyas

Dr. Ambadas Pande

Dr. Rupa Gupta

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 11

30. Service industry: Key for employments in India
Dr. Prakash RatanlalRodiya **157**

31. Impact of COVID-19 on Indian Industry: Challenges and Opportunities
Dr. BharatiChokhani Agarwal **162**

32. Impact of COVID-19 on Entrepreneurship & Skill Development
Hansa N. Tiwari **165**

33. Post Covid-19 Impact On MSME
Dr. Vandana K. Mishra **170**

34. Need and Usefulness of Collective Entrepreneurship and its Effect on Weakening Societies during COVID -19 Pandemic in Chandrapur District
Dr. Deepika Vishal Santoshwar **176**

35. Effects of COVID-19 over International relations and policymaking in Global Arena
Dr. Ashish P. Mohata **182**

36. A Study On Socio-Economic Status Of Migrated And Native Street Vendors
Pawan Kumar Yadav **189**

37. New Education Policy In Sports
ShwetaPriyadarshiMendhe **197**

38. Influence of Covid-19 on higher education in India
Dr. ArchanaKhandelwal **201**

39. Impact of Covid-19 on the Indian Economy : A Study
Dr. Monika Saboo **209**

40. Impact of COVID-19 on Indian Agriculture
RajashreeSureshrao Kale **212**

41. Role of Municipal Corporation in development of the region: Concerning Indore city.
Dr R.D. Sikchi&Monica. P. Goud **216**

42. New Opportunities for Music Professional : Post Covid
Dr. Dhanashree Pande **223**

43. Trends in World Music:Post COVID-19,Opportunity & Challenges
Dr.SurekhaRatnaparkhi **226**

44. Entrepreneurship Development: A Bridge To Employment
Prof. Ratanlal L. Yeul **233**

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 224

42

New Opportunities for Music Professionals: Post Covid

Dr. Dhanashree Pande
Associate Professor
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Abstract:

Music is unbreakable part of culture. The demand for music will never end. One who knows music would never die empty stomach. Covid -19 has taught all of us to use our talents and skill and knowledge for money making. Online medium is the sole medium of teaching music. Many opportunities have opened for musician if they are willing to accept. Government and investors should come up with new innovative ideas and help instrumental artists, musicians and composers to cop up this situation.

Keywords: Music, Entrepreneurship, Online teaching, Opportunities

Introduction:

Music is beyond language. For understanding music one does not need knowledge of language. It unites people. It is gift from Nature. In happy and sad moments of life, from birth to death, Music is not only companion of humans but also of animals, plants, etc. Music influences human. Humans want it. So humans take efforts to preserve and learn music. Thus it became unbreakable part of culture. The love for music attracts hearts.

For passion of music, human teach or learn it. Thus music has become the medium of earning money. One who knows music would never die with hunger. Music is a subject to be taught face to face. But due to covid-19 pandemic, there is other source but to teach online. On the other hand, online teaching has opened many ways to earn money. We can use applications like YouTube, Google Classroom, what's up, telegram, etc. We can use applications like Phone Pay, Google Pay, etc. for online monetary transactions.

Objectives

1. Challenges of online teaching
2. Opportunities for musicians and artists after covid-19 pandemic
3. Future scope of these artists
4. The ways to earn money through music
5. The recommendations for development of music entrepreneurs

Research Methodology

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 225

The study is descriptive and exploratory in nature. It is based on the secondary data collected from various websites, Government publications, books, newspapers, internet sources, annul reports and other publications.

Challenges

As music is the practical subject, the notes of music should be perfect to the point so that it is pleasant to listen. Singing should be in laya and tala. Sura, tala and laya should be perfect. Then only it will appeal to the audience. Little bit difference can make music unpleasant. To maintain perfections, teaching should be face-face. So earlier music was taught in 'Guru-shishya' tradition. Tala vadyas like tabla, tanpura, harmonium, violin, satra, basuri, etc as per need riya with instrument is important. So they do gayana-sangat in one platform. To set minute details of music like harkati, gamaka, minda, murky, aalap, taana, etc and to sing perfectly, face to face teaching is important. They even perform on one stage. But due to covid-19, social distancing and other reasons, this is not possible. Thus, many challenges open up in music field. But if we accept these challenges, we would find solutions. The earning sources of professional teacher and performer stopped.

Through online teaching, many students got connected easily within a fraction of second. But due to internet connectivity issue, the sound of instruments or the notes of music are heard and listened with delay of time. This creates confusion and chaos. Student feels depressed whither he/she is under-standing or not. Synchronization and communication of instrumental artistes and singer is impossible. In India, many students don't have android phones. Many students live at distant villages where internet connectivity is low.

Opportunities

Renowned musician have launched online classes, as they cannot perform anywhere in present. Lecturer, teachers, professional teachers, organizations like Gandharv Mahavidyalay are teaching virtually. There are many opportunities as:

1. Music Director
2. Music Composer
3. Music Recorder
4. Making CDs, DVDs, musical tracks
5. Making Giggles
6. Music for Radio, Doordarshan, Serials, Channels
7. Music for Advertisements
8. Electronic Music Production

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 226

9. Instrument Making and tuning
10. Music streaming and digital distribution
11. Selling band merchandise online
12. Collaborating with brands and musicians
13. Selling beats and samples
14. Teaching music classes
15. Selling lessons
16. YouTube Channel
17. Website publishing
18. Playback singing
19. Instrumental playing
20. Recording and selling back tracks
21. Becoming song writer

Recommendations:

1. Need to develop Music Professionals
2. Recognition for their work
3. Reconstructing credit for small Professionals
4. Reviewing Government policies for artistes
5. Awareness programmes
6. Skill Development programmes
7. Creating favourable environment for new Professionals

Conclusion

Covid-19 pandemic has opened both challenges and opportunities for the music lecturers and artists. We have to stand for the skills, talent and knowledge, we possess and convert them to earn money.

References:

1. https://www.shopify.in/blog/sell-music
2. https://www.musicindustryhowto.com/the-obvious-secret-about-making-more-money-from-your-music-career/
3. Laxminarayan Garg- Nibandha Sangeet
4. Harishchandra Shreevastava- Sangeet Nibandha Sangraha
5. Laxminarayan Garg- Sangeet Visharad

SRJIS
www.srjis.com
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47
Indian Social & Research Foundation Akola ,
ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA
(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing
In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)
One Day National E- Conference
Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects
Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune
Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046,
Website: www.srjis.com

39. CONTRIBUTION OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC *Dr. Dhanashree Pande*	*259-262*
40. AESTHETICS OF SWAR-LAYA IN BANDISH *Dr. Meenal Thakare (Bhonde)*	*263-266*
41. ZINC OXIDE AND STANIC OXIDE NANO-MATERIALS ASSISTED FOR CARBON DIOXIDE GAS SENSING PREPARED BY SCREEN PRINTING METHOD *S. B. Unhale*	*267-274*
42. THUMRI ON MADDHYAM JAN PILOO IN FEATURE FILMS *Sayani Palit*	*275-286*
43. IMPACT OF TECHNOLOGY ON INDIAN CLASSICAL MUSIC (VOCAL MUSIC) EDUCATION AND ITS METHODS *Alapini Joshi*	*287-292*
44. CONTRIBUTION OF TECHNOLOGY IN THE PROMOTION AND DEVELOPMENT OF INDIAN CLASSICAL MUSIC *Vivek Santoshrao Chapke*	*293-295*
45. IMPORTANCE OF MUSIC IN TODAY'S LIFE *Dr. Amanpreet Kaur Kang*	*296-301*
46. A REPORT ON NEW FOSSIL PTERIDOPHYTIC PETIOLE FROM THE DECCAN INTERTRAPPEAN BEDS OF MOHGAONKALAN, CHHINDWARA DISTRICT, M.P; INDIA *Thorat K.M & Pundkar S.V*	*302-308*

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

CONTRIBUTION OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC

Dr. Dhanashree Pande

Associate Professor, RDG College for Women, Akola, Maharashtra.

Abstract

Technology has influenced each and everyone in modern age. The Covid pandemic has proven its significance. Teaching and learning process started in online mode. Music learners, teachers and trainers started using modern technologies as well. But it has some limitations. Music needs face to face teaching. So technology has to be upgraded time to time. Government, technicians and musician should work together in this direction.

***Keywords**: Modern, Technologies, Music, Teaching Learning Process, Musicians.*

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

Introduction:

We all need to be update now-a-days. Not only our life-style, but also the technology we use. Technology has become inseparable part of human life. We start our day by closing the alarm in android mobile and checking the social media platforms like face book, what's up, etc. We cannot avoid using these modern technologies but yes we can minimise them. This covid-19 pandemic has taught the appropriate use of modern technologies. The Arogya Setu application, registration for vaccine, online mode for teaching, shows the importance of modern technology. We all are connected through internet. No matter where the person or community is. The android mobile phones made online teaching- learning process easier. Information and communication technology has opened the door of vast knowledge and information to each and every one. All we need is proper guidance and education about ICT.

Similar is with music teaching and learning process. We can use C.D.s , mobiles, internet, distance education, sound recording, electronic instruments like Tanpura and Tabla, online workshops, e-conference, online seminars, laptops, zoom app, Google meet app, microphones, sound mixer, video shooting, you tube channel, face book instagram, Google classroom,

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

- C.D. and DVD

  We can listen renowned singers and instrument players who live at distant places and to listen them need booking and before planning, on CD and DVD and learn by rewinding and replaying.

- Pen-drive

  We can store data and connect it with different laptops, speakers, etc. It is small and very portable

- Hard disk

  We can store large music files, recordings, videos, etc in hard disk

- Mobiles

  We can record our own voice and listen to improvise

- Internet

  We can collect information of different kinds of music, musicians, playback singers, instrument players and their performances on internet

- Laptops

  We can download and collect the various videos and voice recordings and listen in our free time

- Distance Education

  Many musician and instrument players have started their online courses and teaching platforms which we can utilize for learning.

- Online Workshops

  We can take or attain online workshops of music.

- E-Conference

  Many e-conferences are available which add credit to our performance and update our knowledge

- Online Seminars

  In online seminars, we get the opportunity to interact with learned and experienced personalities in the field of music

- Zoom App

  We can teach only up to 100 students for limited amount of time by inviting them through link either through email or what's up.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

- Google Meet App

  In this app, there is no limitation for number of students and time. We can reuse the link later.

- Google Classroom

  Google classroom is a virtual space where we can store and circulate the data among the student like in our class. We can arrange them in syllabus format. We can invite teacher as well to assist ourselves in teaching.

- Sound Recording Studio

  Recording studio is a creative space where we can improvise sound quality, pitch, editing the sound track, etc.

- Electronic Instruments Like Tanpura And Tabla

  If Tabla player or Tanpura player is not available, the electronic Tabla and Tanpura is best option. They don't make mistakes and continue for endless hours of time.

- Microphones

  The clarity of music can be enhanced by microphones. The performer needs not to yell or sing loudly because of them.

- Sound Mixer

  The sound mixer can adjust the voice of Tanpura, Tabla and other background instruments, background singers, and main singer at a time. This impact the voice quality and pleasantness of music

- Video Shooting

  The appeal of music is incomplete without the emotions and face gestures given during singing. So video shooting is good method to do while singing.

- You Tube Channel

  You tube is a good medium to reach audience all over the world. We can edit and stabilise the shaky video

- Face book

  The sharing and commenting on face book platform can popularise and improvise our performance. The suggestions on it can be valuable as well as tiresome as well.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

- Instagram

  Instagram is a platform for photos and videos to share, store and comment

- Karaoke

  We can listen karaoke tacks i.e. Background music track frequently and perfect our singing on that track

- Music Tracks

  We can listen and re-listen the music tracks and improvise our singing

Though we have all these facilities, music is the subject to be taught in face to face mode of teaching. Original music develops in real life environment only. The detail knowledge of music like method of setting our voice before performance, volume, pitch, texture, range, quality of voice, Minde, Murki, Alaap, Taana, pure knowledge of Raaga and practical aspects also.

Conclusion:

In this Covid pandemic era, colleges and schools are closed and the teaching from Guru or face to face teaching is impossible. In this period the modern technology is proving its significance. Students of music are utilising these facilities at utmost level. But the technology has its limitation. It should be upgraded looking at the demand, needs and urgencies of the student. Government, technologist and musicians should work together in this area as the need of the hour.

Bibliography:

Avaj Sadhna Shastra----------by Dr. B. R. Deodhar
Maiphil----------by Dr. Madhusudan Patwardhan
Pandit Kumar Gandharv Collection----------by Shree Ashok Vajpeyee
Modern Machining Technology----------by Bijoy Bhattacharyya and Biswanath Doloi
Principles of Modern Technology----------by Adrian Melissinos

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

SRJIS
www.srjis.com
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47
Indian Social & Research Foundation Akola ,
ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA
(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing
In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)
One Day National E- Conference
Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects
Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune
Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046, Website: www.srjis.com

39. CONTRIBUTION OF MODERN TECHNOLOGY IN MUSIC *Dr. Dhanashree Pande*	*259-262*
40. AESTHETICS OF SWAR-LAYA IN BANDISH *Dr. Meenal Thakare (Bhonde)*	*263-266*
41. ZINC OXIDE AND STANIC OXIDE NANO-MATERIALS ASSISTED FOR CARBON DIOXIDE GAS SENSING PREPARED BY SCREEN PRINTING METHOD *S. B. Unhale*	*267-274*
42. THUMRI ON MADDHYAM JAN PILOO IN FEATURE FILMS *Sayani Palit*	*275-286*
43. IMPACT OF TECHNOLOGY ON INDIAN CLASSICAL MUSIC (VOCAL MUSIC) EDUCATION AND ITS METHODS *Alapini Joshi*	*287-292*
44. CONTRIBUTION OF TECHNOLOGY IN THE PROMOTION AND DEVELOPMENT OF INDIAN CLASSICAL MUSIC *Vivek Santoshrao Chapke*	*293-295*
45. IMPORTANCE OF MUSIC IN TODAY'S LIFE *Dr. Amanpreet Kaur Kang*	*296-301*
46. A REPORT ON NEW FOSSIL PTERIDOPHYTIC PETIOLE FROM THE DECCAN INTERTRAPPEAN BEDS OF MOHGAONKALAN, CHHINDWARA DISTRICT, M.P; INDIA *Thorat K.M & Pundkar S.V*	*302-308*

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

CONTRIBUTION OF TECHNOLOGY IN THE PROMOTION AND DEVELOPMENT OF INDIAN CLASSICAL MUSIC

Vivek Santoshrao Chapke

Smt. Radha Devi Goenka College for Women, Akola. Email-vivekchapke@gmail.com

Abstract

There will be no exaggeration if we call twentieth century as the era of Science and technology. In this century we saw many changes in every sphere of life at a rapid pace. There have been many changes in political, social, educational and cultural as a result of our independent India. Besides this there is one more aspect due to which all-new concepts, all-new methods of thinking appeared in diverse areas of life and it was nothing but ' Science and technology', we can call it as the gift of twentieth century for the people of independent India. Science and technology rapidly entered in our life and we too became very used to with it. The music field was also affected due to this. Many scientific instruments like gramophone, microphone, mics, radio, television, tape recorder, video, synthesizer and compact disc, C.D. and DVD player, computer, laptop, mobile, I pads, different apps and gadgets in mobile are such examples of it.

Keywords: *Science, Technology, Indian classical music*

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

Introduction: In our Indian Philosophy, we call music as the soul of universe. The whole life of each and every human being is occupied with music. From his birth to death he lives with music. Our Indian society and culture are religion centric. If we study any aspect of Indian culture we find that it is inspired by the religion, so how music can differ from it? Indian music has a very ancient history. Here the main aim of the researcher is to focus on How Indian classical music get changed from time to time? How technology entered into the music which took music globally and wings of technology and science crossed the border of India that helped it to reach in the various areas of world like European countries, United States of America, Australia, Africa, Canada and many other countries. No doubt Indian artists have more share in it

If we see the teaching learning process of Indian Classical music, *Guru-Shishya Parampara* was the only famous style of teaching Indian classical music. Here shishya i.e. student had to stay at Guru's house to learn whatever he teach. From Guru-Shishya Parampara music learning was started and further it turned into Sampraday Shikshan style. In the first half

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

of twentieth century after due to hard work of two suns in the " **Indian Musical sky** " i.e. Pandit Vishnu Narayan Bhatkhande and Pandit Vishnu Digambar Paluskar, music entered into schools and colleges and any Student from village or city could opt music as a school or college subject. In guru shishya Parampara student had to follow the rules and regulations of the particular Gharana's style of singing, playing any instrument, or dance style taught bye by that particular Guru. Shishya or students were not allowed to learn or even hear style or gayaki of any other Gharana or Guru.

As perthe ancient practice-method, it was a time of the Guru-Shishya tradition when people used to learn their passion only by learning from any famous guru, but a jazz disciples were trying to learn only by listening to cassettes, records, CD's etc. than any guru . Because they wanted to become artists quickly. So this was the difference in which scientism was clearly visible. If we look at the twentieth century, then we see how much our music has changed, today where there are so many classical music programs, there has been such a boost, music is getting so much radio, television, recorder cassettes, mobile apps, gadgets and so on. Today, not only our Recording Technique but also presentation style of classical singing, instrument playing and dancing has changed so much. There has been a lot of change. First people used to sing with an open voice, and singers head to sing with full force of their voice so that voice of that singer should reach to the the last person or listener of the program. At first there was no mike but when Mike came, people softened their voice because the loud sound used to burst. There was a lot of progress in terms of performance. Previously there was no stage, music was held in homes, music was held in temples, then concerts were held, conferences were held and classics were more who used to listen. But now progress has been made and technology has brought many positive thoughts in the world music. Computer, Laptop, different Softwares used in music, mobile apps, Google apps and gadgets used in teaching-learning process.Internet is playing the most important role to grow popularity of Indian classical music worldwide. As microphone entered into Indian classical music, voice of artists get changed. No singer tries to present his gayaki as openly as singers were tried in past time. Technically music has improved and due to the development of modern technical instruments the development of Indian classical music is increasing vigorously.

Conclusion: As Science and technology entered in the Indian classical music, the face of of music changed. Singing style, its presentation style, style of instrument player as well as dancing styles of many dancers in India got new look. From the second half of twentieth century technically music became rich. Due to Mike system that stage performance of

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

performer increased and he has to do less work on his instrument are voice. Singer did not need much hard work on his voice. Due to radio, television, cassette player, CD player, DVD player, recently Android mobiles, i Phones, laptops, computers and different softwares used in computers students from any corner of India or world music easily and from any famous guru or teacher from the world. Binding of learning music from only one guru are his Gharana style only get banished. New trend of music learning started in schools and colleges throughout India. Akhil Bharatiya Gandharva Mahavidyalaya Mandal, Mumbai is the the best teaching center for music learners with no age binding. It has its branches in different countries so that students from abroad too can learn Indian classical music easily in their hometown. Science and technology played the most important role to promote Indian classical music universally.

References:

Chakravarti, Indrani; Sangeet Manjusha, Mittal Publications, Delhi
Garg, Lakshminarayan; Hamare Sangeet Ratna, Sangeet karyalaya, Hathras
Gautam, Anita; Bhartiya Sangeet Mein vaigyanik upkarano ka prayog, Kanishka Publishers distributors New Delhi ISBN 8173915008.
Mishra, Dr. Lalmani, Bhartiya Sangeeta Vadya, Gyan peeth Prakashan, Nai Delhi

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Referred Research Journal
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 1
ISSN: 2319 9318

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati

(Certified Minority Institution)

INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

ON

'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'

Organized By

Department of Commerce & Indian Accounting Association

5th March, 2021

Editors

Dr. Devendra Vyas

Dr. Ambadas Pande

Dr. Rupa Gupta

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 13
ISSN: 2319 9318

59. **A Study on Impinge of Covid-19 on Agribusiness**
Dr. Sanjay Jagdeorao Tale 293

60. कोविड–१९ का भारत के अंतरराष्ट्रीय संबंधों पर असर
डॉ. प्रा. नीता तिवारी, अकोला 299

61. भारत में आर्थिक सुधार के प्रभाव और भविष्य में चुनौतियॉं
प्रा.डॉ. विष्णु पांडूरंग कुटे, जि. यवतमाल 305

62. कोविड–१९ : भारतीय संगीतावर सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या प्रभाव
प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,अकोला 309

63. कोरोना महामारीचा मूलभूत व चैनींच्या वस्तू खरेदी कलवर प्रभाव.
श्री चंद्रकांत धुमाळे,अकोला 315

64. यशस्वी स्त्री -उद्योजक -:एक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 326

65. सोशल मिडीयाच्या आधारे ई-विपणन
सुनिल रामभाऊ थोरात, अकोला 330

66. उच्च शिक्षण स्तरावर स्वायत्त ,मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली: २०२०**NEP** -एक
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 336

67. कोविड–19 लॉकडाउनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
डॉ. संजय उध्दवराव देशमुख, जि. अमरावती 341

68. अर्थसंकल्प २०२१-२२ -:एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 344

69. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय स्तरावर मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली :एक चिकित्सक अभ्यास.
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 348

70. कोरोना महामारीचा समाजातील विविध घटकांवर झालेला परिणाम
प्रा. स्मिता रा. देवर, अकोला 352

71. COVID-19 महामारी –नियमांचे पालन करण्याबाबतचा चिकित्सक अभ्यास
डॉ. अंजली रामचंद्र कदम / नारायणे, पुणे 356

72. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाची सद्याची आर्थिक स्थिती
प्रा.डॉ.विद्या ध.ध्रुव, अकोला 361

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 310
ISSN: 2319 9318

62

कोविड–१९ : भारतीय संगीतावर सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रभाव

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,
सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : —

प्रत्येक शतकामध्ये एखादी घटना अशी घडते जी कधीच स्मरणातून जाऊ शकत नाही. अशीच घटना २१ व्या शतकामध्ये घडली ती म्हणजे 'COVID – 19' या व्हायरसचे आगमन. या दरम्यानCOVID-19 टेस्ट — आरटी–पीसीआर टेस्ट, रॅपिड ॲन्टीजेन टेस्ट, ॲन्टी–बॉडीज् टेस्ट, स्वॅब, क्वॉरंटीन, होम क्वॉरंटीन, आयसोलेशन, होम आयसोलेशन, सॅनीटायझर, सॅनीटायझेशन, प्रतिकार शक्ती (Immunity Power), सोशल डिस्टन्सींग, वॉशहॅन्ड, मास्क, लॉकडाऊन, रेमडिसिविर, कोविड–१९ लस (COVID-19 Vaccine) यासारखे शब्द जन–माणसाच्या अंगवळणी पडले. 'वर्क फ्रॉम होम, ऑन लाईन टीचिंग–लर्निंग या संकल्पना रूळ झाल्या. 'COVID–19'या व्हायरसने संपूर्ण जगाला वेठीस धरत संपूर्ण जन–जीवन विस्कळीत करून टाकले. भारतातील प्रसिद्ध अशा टाटा उद्योग समुहाचे सर्वोसर्वा सर रतनजी टाटा म्हणाले, ''या काळात आपण जिवंत राहिलो तर हीच आपली सर्वात मोठी कमाई आहे असे समजावे'' यावरून या महामारीचे स्वरूप किती भयानक होते, आहे हे दिसून येते. 'COVID–19'या व्हायरसमुळे संगीतक्षेत्रसुद्धा सुटू शकले नाही. 'COVID–19'या महामारीमुळे भारतीय संगीतसामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रभावित झाले. याचाच आढावा सदर शोध निबंधामध्ये घेतलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :—

सदर संशोधन पेपर लेखनाची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत —

१) कोविड–१९ बद्दल माहिती जाणून घेणे तसेच जनजागृती करणे.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 311
ISSN: 2319 9318

२) संगीताचा सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सहसंबंध स्पष्ट करणे.

३) कोविड–१९ चा भारतीय संगीतावर सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रभाव सिद्ध करणे.

संशोधन पद्धती :–

सदर संशोधन पेपर लिखाणाकरिता विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धती उपयोगात आणली गेली आहे.

'COVID–19' काय आहे?

ज्या विषाणूमुळे संपूर्ण जग लॉकडाउनमुळे जायबंदी झाले, ज्याने आपल्या प्रभावाने मानवाला आपल्याच घरात बंदिस्त करून ठेवले असा हा 'विषाणू'. ज्याला कोणी 'कोरोना व्हायरस' 'कोविड व्हायरस',COVID – 19 असे संबोधले आहे.COVID – 19चे शास्त्रशुद्ध नाव'Coronavirus Disease'म्हणजेच कोरोना व्हायरसमुळे होणारा आजार जो 2019 मध्ये आढळून आला. यामुळेच या व्हायरसला 'COVID – 19' असे संबोधल्या गेले. कोरोनाव्हायरस रोग (कोविड–१९) हा एक संसर्गजन्य रोग आहे जो नव्याने सापडलेल्या कोरोनाव्हायरसमुळे होतो. याची नैदानिक लक्षणे ही इतर श्वसन विषाणूंसारखीच आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) या रोगाची दोन प्रकारची लक्षणे सांगितली आहेत १) जास्त प्रमाणात आढळणारी लक्षणे २) कमी प्रमाणात आढळणारी लक्षणे

जास्त प्रमाणात आढळणारी लक्षणे – १) ताप २) कोरडा खोकला ३) थकवा अथवा अशक्तपणा अशी सांगितली आहेत. तसेच कमी प्रमाणात आढळणारी लक्षणे – १) शारीरिक वेदना २) गळा खवखवणे ३) डोकेदुखी ४) डायरिया ५) डोळ्यांच्या बुबुळाच्या पुढील भागात दाह ५) चव जाणे आणि गंध न कळणे अशी दुय्यम लक्षणे सांगितली आहेत. हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग असलेल्या रूग्णांना हा विषाणू अत्यंत हानिकारक असल्याचे जागतिक आरोग्य संघटनेने स्पष्ट केले आहे.

'COVID – 19' ची पार्श्वभूमी :–

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 312

'COVID – 19' चा उद्रेक सर्वप्रथम डिसेंबर– २०१९ अखेरीस झाला. कोरोना व्हायरसचे उगमस्थान चीनमधील हुबेई प्रांतातील वुहान हे शहर ठरले. चीनसह जगभरातील २१० पेक्षा जास्त देशांमध्ये याचा उद्रेक झाला.जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) जी जागतिक स्तरावरील आरोग्य संघटना आहे तिने याला सर्व देशभर महामारी (साथीचा रोग)म्हणून घोषित केले.३१ जानेवारी २०२० रोजी भारतामध्ये कोविड–१९ चा पहिला रूग्ण आढळून आला. हळूहळू संपूर्ण भारतभर याचे रूग्ण आढळून आले. भारतात 'COVID–19' महामारीवर नियंत्रण मिळविण्याकरिता तसेच याचा फैलाव रोखण्यासाठी २२ मार्च २०२० रोजी भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मादी यांनी संपूर्ण भारतामध्ये लॉकडाउन घोषित केला. त्यानंतर भारतभर अभूतपूर्व अशी भीती आणि दहशत 'COVID–19' या वायरसने पसरली. यामुळे संपूर्ण जनजीवन विस्कळीत झाले. तसेच संपूर्ण देशाची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती प्रभावित झाली. आता हळूहळू परिस्थिती पूर्वपदावर येत आहे.

भारतीय संगीत : सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सहसंबंध :—

संगीत हे कुठल्याही देशाचे असो त्याचा समाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या संबंध येतोच. भारत देश हा अनेक भाषा, संस्कृती, परंपरा, सण–समारंभ आणि जाती–धर्मांनी नटलेला देश आहे. भारतीय समाज हा अतिशय उत्सवप्रिय आहे. त्याचा सुख–दु:खाच्या समयी संगीताशी संबंध येतोच. भारतात देशी संगीत अथवा लोकसंगीत (प्रत्येक प्रदेश अथवा राज्यातील लोकसंगीत), उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीत, दक्षिण भारतीय संगीत (कर्नाटकी संगीत), रवींद्र संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, सुफी संगीत, शबद–कीर्तन, सुगम संगीत (यामध्ये भावगीत, भजन, चित्रपट गीत इत्यादींचा समावेश होतो.) संगीताचे असे अनेक प्रकार आहेत. भारतामध्ये असे अनेक कलावंत आहेत ज्यांचा उदरनिर्वाह संगीताच्या माध्यमावर चालतो. यामुळेच गायक, वादक, नर्तक, संगीतकार अशा अनेक कलावंतांचा आर्थिकदृष्ट्या संबंध येतोच. काही कलावंत संगीत शिकवणीच्या माध्यमातून, विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून अर्थाजन करीत असतो. परंतु 'COVID–19' मुळे सांगितीक क्षेत्रातील अनेक कलावंतांना आपले नियोजित कार्यक्रम रद्द झाल्यामुळे खूप आर्थिक नुकसान सोसावे लागले.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 313
ISSN: 2319 9318

'COVID–19' चा भारतीय संगीतावर प्रभाव :—

'COVID–19' हा व्हायरस संपूर्ण भारतीयअर्थव्यवस्थेला आणि समाजव्यवस्थेला अभूतपूर्व असा धक्का देऊन गेला. उद्योग—धंदे बंद पडले, अनेकांना आपली नोकरी गमवावी लागली. 'COVID–19' महामारीमुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झाले. मुख्यत: आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक, चित्रपट उद्योग, सांस्कृतिक आणि सांगितीक अशा अनेक क्षेत्रांवर याचा प्रभाव पडला. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाशिवाय मनुष्य जगू शकत नाही. 'COVID–19'या महामारीमुळे समाजातील प्रत्येक मनुष्य एकमेकांपासून दुरावला. त्याचे एकमेकांकडे येणे—जाणे बंद झाले. प्रत्येक जण एकमेकांकडे संशयाच्या नजरेने पाहू लागला. याला कोरोना झालेला असेल तर मला सुद्धा होईल, या भितीमुळे सर्वच स्तरातील मानव समाज चिंताग्रस्त, तणावग्रस्त झाला.या चिंताग्रस्त आणि तणावग्रस्त परिस्थितीवर मात करण्यासाठी एक रामबाण उपाय म्हणून संगीत क्षेत्राने इंटरनेटच्या सहायाने YouTube, Facebook, WhatsApp या समाज माध्यमातून अनेक प्रकारचे सांगितीक कार्यक्रम, गीत—संगीताचे कार्यक्रम सादर करून आत्मविश्वास गमावलेल्या समाजाला उभे करण्याचे महान कार्य केले. अनेकांनी कोरोनावर मात करणारी गीते प्रस्तुत केली. परंतु या सामाजिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून या संगीत क्षेत्रातील कलावंताना अर्थाजन झाले नाही परंतु मानसीक समाधान जरूर लाभले.

आर्थिक अडचणीत सापडलेल्या कलावंतांची धरणे—आंदोलने :—

अकोला जिल्ह्यामध्ये जवळपास १२५ च्या वर सांगितीक कार्यक्रम करणारे संच आहेत. जे आपला उदरनिर्वाह ऑर्केस्ट्रा, विवाह—सोहळे, शैक्षणिक सांस्कृतिक कार्यक्रम, शासकीय सार्वजनिक सांस्कृतिक कार्यक्रम आदिप्रसंगी सांगितीक कार्यक्रम करून करतात. 'COVID–19'या महामारीच्या काळात सर्वच कार्यक्रम बंद झाल्यामुळे हे कलावंत आर्थिक अडचणीत सापडले. अशा आर्थिक संकटात सापडलेल्या व नुकसान झालेल्या भारताच्या संगीत क्षेत्रातील अनेक छोट्या—मोठ्या कलावंतांनी जिल्हा, तालुका पातळीवर सांगितीक कार्यक्रमांना परवानगी मिळावी, याकरिता लाक्षणिक धरणे—आंदोलने केलीत. आता

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 314
ISSN: 2319 9318

कार्यक्रमांना परवानगी मिळत असल्यामुळे हळूहळू परिस्थिती पुर्वपदावर येत आहे. पण झालेले आर्थिक नुकसान भरून निघायला थोडा काळ लोटावा लागेल.

'COVID–19' या महामारीमुळे संगीत क्षेत्रावर झालेले आर्थिक परिणाम :—

संपूर्ण जगाचा विचार केल्यास संगीत उद्योगावर 'COVID–19'महामारीच्याकालावधीत लक्षणीय असा परिणाम झाला. यात संगीत महोत्सव, मैफिली सहली आणि पुरस्कार कार्यक्रमांसह असंख्य संगीत कार्यक्रम रद्द किंवा पुढे ढकलले गेले. संगीतकार नवीन कामे तयार करण्यासाठी वेळ वापरण्यास सक्षम असताना, त्यांच्या उत्पन्नासाठी सादरीकरण करणाऱ्या कलावंतांवर विसंबून असणाऱ्या सहायक वादक कलावंत अशा बऱ्याच कलाकारांवर या महामारीचा परिणाम झाला. कित्येक संगीत अल्बम रिलिझ न होता लांबणीवर पडले. पोलस्टारचा अंदाज आहे की २०२० मध्ये थेट संगीत क्षेत्रातील आर्थिक नुसान जवळपास ३० अब्ज डॉलर्स पेक्षा जास्त अंदाजित तोटा झाला आहे. (संदर्भ : विकीपीडीया)

निष्कर्ष : —

वरील बाबींवरून खालील प्रकारचे निष्कर्ष निघतात.

१) मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाशिवाय मनुष्य जगू शकत नाही. संगीत हे मनुष्याच्या जिवनाचा अविभाज्य घटक आहे.

२) 'COVID –19' या महामारीमध्ये संगीत क्षेत्रातील कलावंतांनी समाज माध्यमांवर सांगितीक कार्यक्रम सादर करून आत्मविश्वास गमावलेल्या समाजाला पुन्हा उभे राहण्याकरिता बळ दिले. सदर कार्यक्रम कुठल्याही मानधनाची अपेक्षा न करता संगीत क्षेत्रातील या कलावंतांनी आपले सामाजिक दातृत्व सिद्ध केले.

३) 'COVID –19' या महामारीमुळे संगीत क्षेत्राला खूप मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले. ह्या बाबी स्पष्ट होतात.

संदर्भ ग्रंथ : —

वर्तमानपत्र : —

२) दैनिक लोकमत

३) दैनिक लोकसत्ता

जर्नल्स : —

१) Monaldi Archives for Chest Disease 2020, Volume 90 : 1294

संकेतस्थळे (Websites) : —

१) www.wikipedia.org

२) www.ima-india.org

३) www.who.int

(SJIF) Impact Factor-7.675
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
April-2021
SPECIAL ISSUE CCXCIII (293)
Dhrupad : It's Various Aspects, Style and Development
धृपद शैली : विविध आयाम तथा क्रमिक विकास
Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor & Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Dr Sarita Sanjiv Ingale
Editor
Head, Department of Music
Late Chhaganlal Muljibhai Kadhi kala Mahavidyalaya,
Achalpur Camp .444805
Dist.Amravati.
The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Aadhar International Publication

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Role Of Dhrupad In Indian Classical Music Learning	**Dr. Aditi Sharma Garg**	1
2	From Dhrupad to Khayal	**Sadhana Shilledar**	4
3	The need for Promotion and Propogation of Drupad style in present Music Education System	**Dr. Monali Masih**	7
4	Dhrupad Origin and Its Emergence	**Prof.Pravin R. Alshi**	9
5	Effect of Various Frequencies of Dhrupad &Khayalon Cereal Grass:Triticum Aevistum	**Dr. Ankush Giri / Pranita B. Wakode**	19
6	Origin of Khyal Style And Its Development	**Sanika Goregaonkar /Dr. Sheetal More**	25
7	हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत की परंपरा में धृपद का पूर्व रूप तथा वर्तमान	डॉ.सुजाता व्यास	31
8	उदयपुर की धृपद परम्परा (१८६०—१९५०ई.)	प्रो.डॉ.कौमुदी क्षीरसागर	34
9	ख्यालगायन के मुलस्त्रोत (उपज)तथा उसका विकास	प्रा.डॉ.सौ.वर्षा ध. कुळकर्णी	39
10	'भारतीय संगीत में 'धृपद' का महत्त्व	**डॉ.वैशाली देशमुख**	43
11	धृपद का साहित्यिक दृष्टि से विवेचन	डॉ. पूर्णिमा एस दिवसे	47
12	वर्तमान संगीत शिक्षा में धृपद गायनशैली के प्रचार एवं प्रसार की आवष्यकता	प्रा. गिरीष प्रेमलाल चंद्रिकापुरे	50
13	धृपद : एक सांगीतिक विधा	प्रा.डॉ.कु.प्रिती बी. इंगळे (वाकपांजर)	53
14	धृपद की उत्पत्ति एवं विकास	प्रा.ज्ञानेश्वर बोंम्पीलवार	57
15	भारतीय संगीत में धृपद गायकी का अनुशीलन	डॉ मुक्ता पु. महल्ले	61
16	धृपद शैली में ग्वालियर घराने का अनोखापन	प्रा.डॉ.अस्मिता नानोटी	63
17	'धृपद' : उत्पत्ति एवं विकास	प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर	66
18	धृपद की उत्पत्ति एवं विकास	प्रा.दत्तात्रय जोशी	71
19	धृपद की उत्पत्ती एवं विकास	डॉ.प्रतिभा चं.पवित्रकार	74
20	वर्तमान संगीत शिक्षा मे धृपद गायन शैली के प्रचार एव प्रसार की आवश्यक्ता	प्रा. दिपक महादेव जामनिक	77

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

'धृपद' : उत्पत्ति एवं विकास

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर
सहायक प्राध्यापक,संगीत विभाग, श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय,अकोला
ई—मेल : nimbalkar_anil@rdgakola.ac.inमोबाईल नं. : ९६२३९२२३८८

आमुख :—

सांगितीक जगत में भारतीय शास्त्रीय संगीत का महत्त्वपूर्ण स्थान रहा है। भारतीय संगीत में उत्तर हिंदुस्थानी संगीत एवं कर्नाटकी संगीत यह दो प्रमुख धाराएं विद्यमान है। वेदकाल से लेकर आज के आधुनिक काल तक भारतीय संगीत में अनेक गीत प्रकारों का उल्लेख हमें मिलता है। इनमें ऋचा गायन, जाती गायन, अष्टपदी, प्रबंध गायन, धृपद, धमार या होरी, कजरी, रागमालिका, ख्याल गायन (विलंबित, मध्य, द्रुत), तराणा, सरगमगीत, लक्षणगीत, टप्पा, ठुमरी, दादरा, ग़ज़ल, फिल्मी गीत, भावगीत, भजन, लोकगीत इस तरह के कई शास्त्रीय, उपशास्त्रीय और सुगमगीत आदि प्रकार दिखाई पड़ते है। इनमें से कुछ लुप्त हो गए है और कुछ गीत प्रकार आज भी गाये जाते है। इन गीत प्रकारों पर अनेक संशोधन हुए है और आज भी हो रहे है। स्व. छगनलाल मुलजीभाई कढी कला महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प, जिला अमरावती (महाराष्ट्र) के संगीत विभाग द्वारा 'धृपद शैली : विविध आयाम तथा क्रमिक विकास' इस मुख्य विषय पर आयोजित दो दिवसीय राष्ट्रीय संगीत ई—परिषद में मैने ''धृपद : उत्पत्ती एवं विकास'' इस विषयपर अपना संशोधन आलेख प्रस्तुत किया है।

महत्त्वपूर्ण शब्दार्थ (Keywords) : —धृपद, उत्पत्ति एवं विकास

संशोधन के उद्देश : —

इस संशोधन पेपर के उद्देश इस प्रकार है —

१) 'धृपद' गीत प्रकार की शैली एवं इतिहास की जानकारी प्राप्त करना।

२) 'धृपद' की उत्पत्ति एवं विकास की जानकारी प्राप्त करना।

३) 'धृपद' गीत शैली की भूत, वर्तमान तथा भविष्यकालीन स्थिती पर प्रकाश डालना।

संशोधन पद्धती :—

इस संशोधन पेपर हेतु ऐतिहासीक एवं वर्णनात्मक संशोधन पद्धती प्रयुक्त की गई है।

'धृपद' गीत की परिभाषाऐं :—

१) 'धृवा' गीत का परिवर्तित स्वरूप 'धृवपद' अथवा 'धृपद' गीत गायन है।

२) 'अनूप संगीत रत्नाकर' इस ग्रंथ में 'धृपद' की व्याख्या इस प्रकार की है —

गीर्वाणमध्यदेशीयभाषाराहित्यराजितन्।
द्विचतुर्वाक्यसंपन्नं नरनारीकथाश्रयम्।।
श्रृंगाररसभावाद्यं रागालापदात्मकम्।
पादांतानुप्रासयुक्तं पादानयुगकं च वा।।
प्रतिपादं यत्र बद्धमेवं पादचतुष्टयम्।
उद्ग्राहध्रुवाभोगांतरं ध्रुवपदं स्मृतम्।।[1]

३) 'धृपद' यह वीररस निष्पत्ती करनेवाला गीत प्रकार है।[2]

'धृपद' गीत प्रकार की उत्पत्ति एवं विकास :—

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII) | April, 2021

'धृपद' की उत्पत्ति एवं विकास की जानकारी प्राप्त करने हेतु हमें भारतीय संगीत में जो कालखंड हुए है उसके अंतिम में हमें जाना होगा।

भारतीय संगीत कालखंड के महत्त्वपूर्ण पड़ाव :—

भारतीय संगीत का इतिहास हम सभी को पता है। यहाँ हम भारतीय संगीत के कालखंड के महत्त्वपूर्ण पड़ाव की चर्चा करनेवाले है। भारतीय संगीत के कालखंड में मुख्यत: चार पड़ाव आते है।

१) वेदिक काल २) प्राचीन काल ३) मध्ययुगीन काल एवं ४) आधुनिक काल (स्वतंत्रतापूर्व एवं स्वतंत्र्योत्तर काल)

१) वेदिक काल : इ.स. पूर्व ५/६ हजार से इ.स. पूर्व १००० तक का कालखंड

२) प्राचीन काल : इ.स. पूर्व १००० से सन ८०० तक का कालखंड

३) मध्ययुगीन काल : सन ८०० से सन १८०० तक का कालखंड

४) आधुनिक काल (स्वतंत्रतापूर्व एवं स्वतंत्र्योत्तर काल) : सन १८०० से आजतक का कालखंड इसमें आता है।

१) वेदिक काल : वेदकालीन या वेदिक कालीन संगीत से आज के आधुनिककाल तक भारतीय संगीत में अनेकों बदलाव एवं परिवर्तन दिखाई पड़ते है। ऋग्वेद में गीत के लिए गीर, गातू, गाथा, गायत्र एवं गीती जैसे शब्द प्रयुक्त किए गये है। यह सब तत्कालीन गीत प्रकार थे। 'सामवेद' यह ग्रंथ संगीत शास्त्र का आद्य ग्रंथ माना जाता है। सामवेद में 'वेदिक ऋचा गायन' का उल्लेख हमें मिलता है। यज्ञ के समय वेदिक ऋचाओं का गायन होता था। इसे ही 'सामगायन' गायन कहा जाता है। तत्कालीन संगीत में संगीत की दो धाराएँ मौजूद थी १) मार्गीसंगीत और २) देसी संगीत। 'मार्गी संगीत' को देवलोक का संगीत कहा जाता था। 'मार्गी संगीत' में गंधर्व संगीत का अंतर्भाव रहा है। 'मार्गी संगीत' समाज के विशिष्ट समुह तक सिमीत था। इसी कारणवश देश के विविध प्रांतों में अन्य एक विशिष्ट संगीत प्रचलित था जो 'देसी संगीत' नाम से प्रचलित था । इसे ही 'लोकसंगीत' कहा गया ।

२) प्राचीन काल : प्राचीन कालखंड में 'जातीगायन' और 'धृवागायन' विशेष रूप से प्रचलित थे। 'जातीगायन' का परिवर्तित रूप 'रागगायन' है। 'धृपद' गायन का मूल इसी कालखंड में दिखाई पड़ता है। 'धृवागायन' से ही 'धृपद' गायन की उत्पत्ति मानी जाती है । जिसकी चर्चा हम नीचे करने वाले है।

'धृपद' गीत प्रकार की उत्पत्ति :—

प्राचीन अथवा पौराणिक कालखंड में 'धृवागायन' प्रचलित था. 'धृव' का अर्थ होता है, अचल, पक्का, अपरिवर्तनीय। 'धृवा' गीत प्रकार भरतपूर्व काल से प्रचलित था। भरतमुनी के 'नाट्यशास्त्र' इस ग्रंथ के ३२ वे अध्याय में 'धृपद' की विस्तृत रूपरेखा दिखाई देती है। विशेषत: नाटक आदि प्रसंगो पर 'धृवा' गायन किया जाता था । नाटक के आदी, मध्य और अंत में 'धृवागायन' प्रचलित था। महाकवी कालिदास जी के संगीत नाटकों में 'धृवागायन' का उल्लेख मिलता है। 'धृवागायन' में पद, छंद, स्वर, तालसहित निबद्ध प्रकार किए जाते थे। 'धृवागायन' में काव्य, छंद तथा स्वर—तालों का बड़ा ही महत्त्व था। 'धृवागायन' में विश्रांति स्थान को 'यति' कहा जाता था। 'धृवा' गीत प्रकार प्राचीन काल से प्रत्येक नाटक का प्रधान गीतांग था। 'धृपद' अथवा 'ध्रुवपद', 'ध्रुवा गायन' का बिगड़ा हुआ रूप है। इस प्रकार 'धृपद' की उत्पत्ति मानी जाती है।

३) मध्ययुगीन काल : प्राचीन काल में 'धृवा' गायन से 'धृपद' की उत्पत्ति मानी जाती है और मध्ययुगीन काल में विकास होते होते 'धृपद' गीत प्रकार ही गायन का प्रमुख गीतप्रकार बन गया।

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII) | April, 2021

'धृपद' गीत का विकास :—

उपर की गई चर्चा से 'धृपद' की उत्पत्ति कैसे हुई है यह हमें ज्ञात होता है । दो—ढाई सौ वर्ष पूर्वतक 'धृपद' गायन ही समृद्ध गायकी का माध्यम हुआ करता था। नोमतोमयुक्त आलापी, जोड़ एवं लयकारी से परिपूर्ण ध्रुपद गीतगायन मध्यकाल से बहुत प्रचार में आया। स्वामी हरिदास जी और उनके शिष्य तानसेन, बैजु बावरा आदि तत्कालीन गायक शिष्य—संप्रदाय केवल 'धृपद' शैली में ही गायन प्रस्तुत किया करते थे। इतना ही नही वल्लभ संप्रदाय के सुरदास—नंददासादि अष्टछाप संतकवी अपने भक्तिगीत 'धृपद' शैली से ही गाते थे। दक्षिण भारत संगीत में भी 'धृपद' का उल्लेख मिलता है। दक्षिण भारत में तेलगु भाषा में 'धृपद' 'दरू' नाम से प्रचलित था । सन १४८५ से लेकर सन १५१६ तक ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोमर इन्होने 'धृपद' गीत के संवर्धन एवं विकास में अथक प्रयास कर 'धृपद' को बहुत प्रतिष्ठा दिलवाई। इस काल को 'धृपद गायन' का 'सुवर्णकाल' कहा जाता है।

'धृपद' गायन शैली :—

'धृपद' गायन शैली के मुख्य रूप से चार अंग माने जाते है।

१) स्थायी २) अंतरा ३) संचारी ४) आभोग

१) अस्ताई (स्थायी) : गीत के पूर्वार्ध को अस्ताई अथवा स्थायी कहते है।

२) अंतरा : गीत उत्तरार्ध को अंतरा कहते है।

३) संचारी : 'धृपद' का दुसरा अंतरा संचारी कहलाता है।

४) आभोग : 'धृपद' का तिसरा अंतरा आभोग कहलाता है।

आज के आधुनिक काल में 'धृपद' के केवल अस्ताई (स्थायी) एवं अंतरा यह दो अंगही गाये जाते है। पहले पद और बिरूद यह धृपद के अनिवार्य अंग माने जाते थे। कही कही पर पाट और स्वर के तिसरे अंग प्रयोग से गायन किया जाता था । धृपद गायन के विषय मुख्यत: भक्ति, ईश्वरस्तुती, राजाओ की प्रशंसा, मंगल उत्सावों का वर्णन, धर्मतत्त्व और संगीतशास्त्र के श्रुतिस्वर, ग्राम, मूर्च्छना आदि का लक्षण या वर्णन होते थे। सभी नौ रसों में 'धृपद' की रचनाएं मिलती है। धृपद गाते समय, रागालाप, रूपकालाप, अलंकार, स्वर, बोलतानों का उपयोग किया जाता है। कंप, आंदोलित जैसे गमकों का प्रयोग 'धृपद' में किया जाता है। 'धृपद गायन' के नियम कुछ इस तरह है — सबसे पहले रागालाप, गमक, अलंकारों के साथ विस्तार कर, तत्पश्चात पदों का उच्चारण करना पड़ता है। 'धृपद' में ग्रह, अंश, न्यास तथा अपन्यास स्वरों को सही जगहपर रखकर शास्त्रीय पद्धतीसे रचना कर ध्यानपूर्वक अदल—बदल न करते हुए गाया जाता है। इस कारणावश 'धृपद' गायक उच्च कोटी के कलाकार माने जाते है। धृपद में तान नही गायी जाती। इसके बदले में बोलतानों का उपयोग किया जाता है। बंदिश उपज अंग से गायी जाती है। उपज स्वर और लयकारीयुक्त होती है।

'धृपद' की बानीयॉ :—

'धृपद' गायक कलाकारों द्वारा 'धृपद' गायन की जो भिन्न भिन्न चार शैलीयॉ बनी उसे ही 'धृपद' बानी कहॉ जाता है। 'धृपद' गायकी (बानी) के चार प्रकार इस प्रकार है :—

१) गोबरहार बानी २) खंडहार बानी ३) डागुर बानी ४) नोहार बानी

अकबर बादशाह के दरबार में चार सर्वगुण संपन्न कलाकार रहते थे। १) तानसेन २) ब्रजचंद ब्राह्मण (डागुर गॉव के निवासी) ३) राजा समोखनसिंह वीणाकार (खंडहार गॉव के निवासी) और ४) श्रीचंद राजपूत (नोहार के निवासी) इन चारो की वाणीयॉ उस समय प्रसिद्ध थी। तानसेन गौड़ ब्राह्मण होने के कारण उनकी वाणी का नाम 'गौड़ीय' अथवा 'गोबरहारी' पड़ गया। प्रसिद्ध वीणाकार समोखनसिंह तानसेन की बेटी के साथ विवाह कर नौबाद खॉ बन गए और उनका

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII) | April, 2021

निवास खंडहार था इसलिए उनकी वाणी का नाम 'खंडहार' कहलाई। ब्रजचंद डागुर के निवासी थे इसलिए उनकी वाणी का नाम डागुर वाणी और राजपूत श्रीचंद नोहार के निवासी थे इसलिए उनकी वाणी 'नोहार बानी' कहलाई।

'धृपद' गीतप्रकार एवं काव्य :—

'धृपद' गीतप्रकार एवं काव्य प्राय: संस्कृत, ब्रज, हिंदी और उर्दू भाषा में मिलते है। तत्कालीन 'धृपद' का काव्य वीर, शृंगार तथा शांत रस के लिए बेहद पोषक था । स्वामी हरिदास, तानरोन, गोपाल नायक, नायक बैजू, नायक बख्शू, रामोखनसिंह उर्फ नौबद खॉ, राजा मानसिंह तोमर, चिंतामणी इन महान संगीतज्ञो ने कई धृपद रचनाएँ बनाई।

'धृपद' के प्रमुख ताल :—

'धृपद' गीत गायन हेतू अधिकतर चौताल, तीव्रा, सूलताल, झपताल, त्रिवट, झंपाताल, ब्रह्मताल, रूद्रताल और आदिताल इन प्रमुख तालों का प्रयोग किया जाता है।

'धृपद' गायकी के प्रमुख कलावंत या कलाकार :—

'धृपद' गायन शैली की बहुत प्राचीन परंपरा रही है। 'धृपद' गायक कलाकार को 'कलावंत' कहा जाता था। इसमें स्वामी हरिदास, तानरोन, गोपाल नायक, नायक बैजू, आमीर खुसरो, राजा रामोखनसिंह उर्फ नौबद खॉ, ब्रजचंद, श्रीचंद राजपूत, राजा मानसिंह तोमर, चिंतामणी आदि प्राचीन प्रमुख गायक कलाकार प्रसिद्ध हुए।

'धृपद' शैली की भूत, वर्तमान एवं भविष्यकालीन स्थिती :—

ख्याल गायन अस्तित्व में आने से पूर्व राजदरबारों में 'धृपद' गायन शैली प्रचलित थी। 'धृपद' गायन शैली को पहले कव्वाली गायकीने और आगे बाद में ख्याल गायन शैली ने पछाड़ा। सबसे पहले ख्याल निर्माण करने का कार्य उ. आमीर खुसरो ने किया । लेकीन उस समय ख्याल शैली लोकप्रिय नहीं हो पाई। कुछ समय बितने के बाद दरबार के संगीत प्रेमी श्रोताओं समेत बादशाह को 'धृपद' से ज़्यादा 'ख्याल' गायन शैली पसंद आने लगी। तबसे 'धृपद' गायन शैली पिछड़ती चली गई। भारतीय संगीत में विगत १५० से २०० वर्षो से ख्याल गायकी एक प्रसिद्ध गायन शैली के रूप में उभरी है। इस कारण 'धृपद' गायन शैली काफी पिछड़ गई है। संस्थागत संगीत शिक्षण प्रणाली में 'धृपद' एक गीतप्रकार के तौरपर पढ़ाया जाता है। इस प्रणाली में 'धृपद' की केवल बंदिश पढ़ाई जाती है और दुगुन, तिगुन, चौगुन लय के प्रकार सीखाये जाते है। आज 'धृपद' गायन शैली एक गीतप्रकार तक सीमित हो गई है। 'धृपद' गायन शैली का संवर्धन और प्रचार—प्रसार करने हेतु समय रहते कार्य करने की आज आवश्यकता है। नही तो भविष्यकाल में 'धृपद' गीतप्रकार लुप्त हो जाने की संभावना है।

निष्कर्ष : —

उपर की गई चर्चा से नीचे दिए गए निष्कर्ष प्राप्त हुए है।

१) 'धृपद' गायन शैली की उत्पत्ति प्राचीन 'धृवा' गायन हुई है।

२) 'धृपद' गायन शैली का स्वरूप धीरगंभीर है।

३) मध्यकाल तक 'धृपद' गायन शैली ही गायन की प्रमुख विधा रही।

४) ख्याल गायन प्रचलित होने से पहले संपूर्ण भारत में 'धृपद' गायन शैली ही गायन प्रस्तुतिकरण का प्रभावी गीतप्रकार था।

५) 'धृपद' गायन शैली के संवर्धन हेतु और अधिक प्रयासों की आवश्यकता है।

समारोप : —

'धृपद' गायन शैली की उत्पत्ति कैसे हुई? 'धृपद' का विकास किस प्रकार हुआ? यह उपर की गई चर्चा से स्पष्ट हुआ है। यहॉ एक बात स्पष्ट होती है की, आज जो ख्याल गायन शैली प्रचलित

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII) | April, 2021

है यह ख्याल गायन प्रचलित होने से पहले संपूर्ण भारत में 'धृपद' गायन शैली ही गायन प्रस्तुतिकरण का प्रभावी गीतप्रकार था। आज 'धृपद' शैली बचाने हेतु कुछ गुणीजन तथा संगीतज्ञ प्रयासरत है । अंत में मै यही कहना चाहता हूँ की आयोजकों द्वारा इस परिषद के माध्यम से 'धृपद' शैली जो आज लुप्त होने की कगार पर खड़ी है इस के उद्धारण में तथा नए पीढी तक पहुचाने में मिल का पत्थर साबित हुई है। इस के लिए में आयोजकों का अभिनंदन करता हूँ।

संदर्भ ग्रंथ सूची : —

१) संगीत विशारद, वसंत, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, चौबीसवाँ संस्करण, जनवरी २००२.

२) सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई द्वारा आयोजित 'महाराष्ट्र राज्य संगीत, नृत्य, नाट्य व लोककला महोत्सव' कार्यक्रम पत्रिका, १९८४—८५.

४) संगीत शास्त्र, के. वासुदेव शास्त्री, हिंदी समिती प्रकाशन, लखनऊ, द्वितीय आवृत्ती, १९६८.

५) कला शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००७

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47
SRJIS
www.srjis.com
Indian Social & Research Foundation Akola ,
ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA
(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing
In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)
One Day National E- Conference
Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects
Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune
Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046,
Website: www.srjis.com

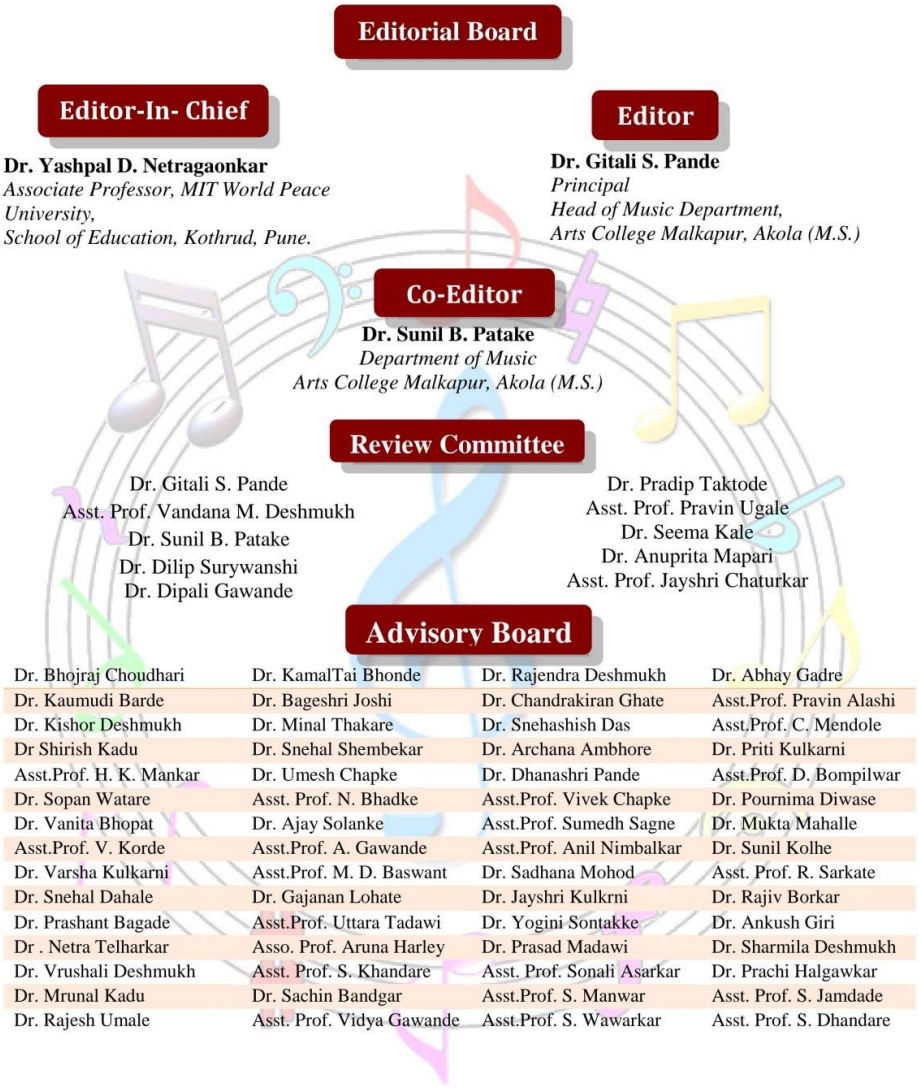

Editorial Board

Editor-In- Chief

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Associate Professor, MIT World Peace University,
School of Education, Kothrud, Pune.

Editor

Dr. Gitali S. Pande
Principal
Head of Music Department,
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co-Editor

Dr. Sunil B. Patake
Department of Music
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Review Committee

Dr. Gitali S. Pande
Asst. Prof. Vandana M. Deshmukh
Dr. Sunil B. Patake
Dr. Dilip Surywanshi
Dr. Dipali Gawande
Dr. Pradip Taktode
Asst. Prof. Pravin Ugale
Dr. Seema Kale
Dr. Anuprita Mapari
Asst. Prof. Jayshri Chaturkar

Advisory Board

Dr. Bhojraj Choudhari	Dr. KamalTai Bhonde	Dr. Rajendra Deshmukh	Dr. Abhay Gadre
Dr. Kaumudi Barde	Dr. Bageshri Joshi	Dr. Chandrakiran Ghate	Asst.Prof. Pravin Alashi
Dr. Kishor Deshmukh	Dr. Minal Thakare	Dr. Snehashish Das	Asst.Prof. C. Mendole
Dr Shirish Kadu	Dr. Snehal Shembekar	Dr. Archana Ambhore	Dr. Priti Kulkarni
Asst.Prof. H. K. Mankar	Dr. Umesh Chapke	Dr. Dhanashri Pande	Asst.Prof. D. Bompilwar
Dr. Sopan Watare	Asst. Prof. N. Bhadke	Asst.Prof. Vivek Chapke	Dr. Pournima Diwase
Dr. Vanita Bhopat	Dr. Ajay Solanke	Asst.Prof. Sumedh Sagne	Dr. Mukta Mahalle
Asst.Prof. V. Korde	Asst.Prof. A. Gawande	Asst.Prof. Anil Nimbalkar	Dr. Sunil Kolhe
Dr. Varsha Kulkarni	Asst.Prof. M. D. Baswant	Dr. Sadhana Mohod	Asst. Prof. R. Sarkate
Dr. Snehal Dahale	Dr. Gajanan Lohate	Dr. Jayshri Kulkrni	Dr. Rajiv Borkar
Dr. Prashant Bagade	Asst.Prof. Uttara Tadawi	Dr. Yogini Sontakke	Dr. Ankush Giri
Dr . Netra Telharkar	Asso. Prof. Aruna Harley	Dr. Prasad Madawi	Dr. Sharmila Deshmukh
Dr. Vrushali Deshmukh	Asst. Prof. S. Khandare	Asst. Prof. Sonali Asarkar	Dr. Prachi Halgawkar
Dr. Mrunal Kadu	Dr. Sachin Bandgar	Asst.Prof. S. Manwar	Asst. Prof. S. Jamdade
Dr. Rajesh Umale	Asst. Prof. Vidya Gawande	Asst.Prof. S. Wawarkar	Asst. Prof. S. Dhandare

29. भारतीय संगीत के विकास और वैश्विकरण में नई तकनिकों की उपयोगीता *प्रा. नेत्रा मानकर (सोलव)*	*465-467*
30. समाज- सामाजिक परिवर्तन तथा संगीत *डा0 प्रिया पाण्डेय*	*468-471*
31. वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का योगदान *प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर*	*472-477*
32. छत्तीसगढ़ राज्य के मत्स्य पालन उद्योग में ऋण एवं अनुदान का आर्थिक एवं प्रबन्धकीय अध्ययन *ममता साहू &डॉ. प्रेमशंकर द्विवेदी*	*478-479*

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का योगदान

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर

सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

***ई–मेल** : nimbalkar_anil@rdgakola.ac.in **मोबाईल नं.** : ९६२३९२२३८८*

Abstract

'वैश्वीकरण' (ग्लोबलाइजेशन) एवं 'आधुनिक प्रौद्योगिकी' के कारण आज सारा विश्व हमारे बहुत करीब आ गया है। हमने अपने दैनिक जीवन में जो कुछ भी सुधार देखे हैं, वो सब केवल आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण ही संभव हुए है। संगीत भी इससे अछूता नहीं रहा। आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण संगीत का विकास तो हुआ ही है, साथ ही साथ नए–नए वाद्यों का भी आविष्कार हुआ है। आधुनिक काल में आधुनिक प्रौद्योगिकी ने संगीत के प्रचार–प्रसार में अहम भूमिका निभाई है। इस के अलावा रियाज़, मनोरंजन, सामाजिक एकता एवं अखंडता बनाये रखने में भी आधुनिक प्रौद्योगिकी बहुत कारगर साबीत हुई है। ध्वनीमुद्रण (Sound Recording), आवाज साधनाशास्त्र (Voice Culture), संगीत का आभासी अध्ययन–अध्यापन (Online Teaching-Learning), संगीत की ई–किताबें (e-Books on Music), सांगीतिक वाद्य एवं संगीत उपकरणों का विकास (Musical Instruments & Music Apps), संगीतोपचार (Music Theraphy), शास्त्रीय बंदिशों की सहजता से उपलब्धता, वैश्वीक संगीत (सभी देशों का संगीत) की जानकारी सहजता से उपलब्धता इन सभी में एवं संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है।

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

आमुख :–

'The Sky is no limit' इसी तर्ज पर 'संगीत की कोई सीमा नहीं'। वैश्वीकरण और आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण आज सारा विश्व हमारे बहुत करीब आ गया है। जहाँ एक तरफ सारा विश्व कोरोना (COVID-19) जैसी महामारी से घबराया हुआ है। वही इस महामारी में 'संगीत' एक 'संजिवनी' की तरह साबित हो रहा है। जिसका सारा श्रेय वैश्वीकरण और आधुनिक प्रौद्योगिकी को जाता है। आधुनिक प्रौद्योगिकी ने संगीत के विकास में अहम भूमिका निभाई है। पूराने ज़माने में संगीत को सुनने के लिए हमारे कान तरसते थे। लेकीन उस समय वह संगीत हमें सुनने को नहीं मिलता था। और आज हम इंटरनेट के माध्यम से सहज ही मनचाहा संगीत सुन सकते है। यह संभव हुआ है, केवल आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण। वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का क्या योगदान रहा है

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

इस जिज्ञासा हेतू कला महाविद्यालय, मलकापूर, अकोला के संगीत विभाग द्वारा आयोजित इस एक दिवसीय राष्ट्रीय संगीत परिषद में मैने **''वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का योगदान''** इस विषय पर अपना संशोधन आलेख प्रस्तुत किया है।

महत्त्वपूर्ण शब्दार्थ (Keywords) :–

वैश्वीकरण, संगीत, विकास, आधुनिक, प्रौद्योगिक एवं योगदान।

संशोधन के उद्देश :–

इस संशोधन पेपर के उद्देश इस प्रकार है –

१) 'वैश्वीकरण' संकल्पना स्पष्ट करना।

२) 'वैश्वीकरण' और 'संगीत' का सहसंबंध स्पष्ट करना।

३) संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का क्या योगदान रहा इस पर प्रकाश डालना।

संशोधन पद्धती :–

संशोधन पेपर हेतु वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती प्रयुक्त की गई है।

वैश्वीकरण क्या है? :–

'वैश्वीकरण' शब्द का उपयोग आम तौर पर वस्तुओं और सेवाओं, उत्पादन के साधनों, वित्तीय प्रणालियों, प्रतिस्पर्धा, निगमों, प्रौद्योगिकी और उद्योगों के लिए बाज़ारों के बढ़ते अंतर्राष्ट्रीयकरण का वर्णन करने के लिए किया जाता है।

वैश्वीकरण की परिभाषा :–

'वैश्वीकरण' या 'ग्लोबलाइजेशन' वह प्रक्रिया है, जिसमें व्यापार, सेवाओं या तकनीकों का पूरे संसार में वृद्धि, विकास और विस्तार किया जाता है। यह विभिन्न व्यापारों या व्यवसायों का पूरे संसार के विश्व बाज़ार में विस्तार करना है।[१]

'वैश्वीकरण' और 'संगीत' का सहसंबंध :–

संगीत की कोई सीमा नही। संगीत पूरे संसार में व्याप्त है इसलिए संगीत वैश्वीक धरोहर है। हर देश का अपना – अपना वैशिष्ट्यपूर्ण संगीत है। आज हम इंटरनेट कि सहायता से किसी भी देश का संगीत घर बैठे सून सकते है। अमेरिका में भारतीय शास्त्रीय संगीत बहुत लोकप्रिय है तो पॉप, रॉक गीतोंपर भारत में युवाओं के पैर अपने आप थिरकने लगते है।

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का योगदान :–

आधुनिक प्रौद्यागिकी ने आज हमारी दुनिया बदल दी है। संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का बहुत महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। १७ वी, १८ वी शताब्दी का अगर हम विचार करें तो उस काल के संगीत में और आज के आधुनिक काल के संगीत में ज़मीन आसमान का अंतर दिखाई देता है। उस काल में एक–एक बंदिश को प्राप्त करना रेगीस्तान में हरीयाली का दिखाई देने के समान था और आज हमें 'एक क्लिक' पर कई सारी बंदिशें मिल जाती है, साथ ही साथ संगीत विषय के बारे में मनचाही जानकारी भी प्राप्त होती है। आधुनिक प्रौद्योगिकी के इस दौर में संगीत विकास के नए आयाम स्थापित कर रही है। आधुनिक प्रौद्योगिकी का संगीत के विकास में किस तरह से योगदान रहा है यह हम निम्न लिखित बिंदुओं के माध्यम से कर सकते है ।

१) संगीत का प्रचार एवं प्रसार

२) ध्वनीमुद्रण (Sound Recording)

३) आवाज साधनाशास्त्र (Voice Culture)

४) संगीत का आभासी अध्ययन–अध्यापन (Online Teaching-Learning)

५) संगीत की ई–किताबें (e-Books on Music)

६) सांगीतिक वाद्य एवं संगीत उपकरणों का विकास (Musical Instruments & Music Apps)

७) संगीतोपचार (Music Therapy)

८) शास्त्रीय बंदिशों की सहजता से उपलब्धता

९) वैश्वीक संगीत (सभी देशों का संगीत) की जानकारी सहजता से उपलब्धता

इन सब विधाओ में एवं संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। इन सभी का विस्तृत विवरण इस तरह से है –

१) संगीत का प्रचार एवं प्रसार :–

आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण जीवन तेजी से बदल गया है। संगीत की शिक्षा ग्रहण करणे हेतु शिक्षक या गुरू के घर जाकर सीना–ब–सीना तालिम मिलती थी। लेकीन आज हम किसी भी गुरू के पास ऑनलाईन शिक्षा ग्रहण कर सकते है। इस कारण संगीत शिक्षा का प्रचार एवं प्रसार भी तेजी से हो

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

रहा है। 'इंटरनेट', 'युट्युब', 'फेसबुक' और 'व्हॉटस्ॲप' जैसी सोशल मिडीया ने संगीत के प्रचार–प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

२) ध्वनीमुद्रण (Sound Recording) :–

पूराने ज़माने में फिल्मों के गीतों या अन्य गीतों का ध्वनीमुद्रण गायक, वादक, संगीतकार और ध्वनीमुद्रण करने वाले तंत्रज्ञ सभी एक साथ बैठकर एक ही समयपर गीतों का स्टुडिओ में ध्वनीमुद्रण करते थे। जिसे हम आज की भाषा में 'लाईव्ह परफॉर्मंस' कहते है। आज आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण हर एक कलाकार जैसे गायक, वादक अपना अपना गायन का भाग गायन हेतु या वादक वादन हेतु आकर बजा या गा सकते है और किसी भी दिन या समय आकर ध्वनीमुद्रण करा सकता है। आज नई नई आधुनिक तंत्रज्ञान की सहायता से संगीत का ध्वनीमुद्रण किया जा रहा है जिसे सुनकर ऐसा लगता है जैसे सारे वाद्य हमारे ईर्दगिर्द मौजूद है। आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण किसी बेसूर नोट को सूर में मिला सकते है।

३) आवाज़ साधनाशास्त्र (Voice Culture) :–

आवाज़ साधनाशास्त्र के अंतर्गत आवाज किस तरह सुधारी जा सकती है इसके लिए आधुनिक प्रौद्योगिकी का सहारा लिया जा रहा है। प्रो. बी.आर. देवधर, डॉ. अशोक रानड़े जी ने भी इस विषय पर बहुत अभ्यासपूर्ण किताबें लिखी है और बताया है की, वैज्ञानिक तरीके से आवाज़ में सुधार करने हेतु आवाज साधनाशास्त्र कितना कारगर है।

४) संगीत का आभासी अध्ययन–अध्यापन (Online Teaching-Learning) :–

संगीत की शिक्षा में आज आधुनिक प्रौद्योगिकी ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है। आज कई तरह के ॲप जैसे – गुगल मिट, टिचमिंट, झूम, वेबेक्स, डुओ, व्हॉटस्ॲप आदि की सहायता से ऑनलाईन संगीत की आभासी अध्ययन–अध्यापन संभव हो पाया है।

५) संगीत की ई–किताबें (e-Books on Music) :–

आज इंटरनेट पर संगीत विषयक ई–किताबें मिल रही है। जिसे हम डाऊनलोड कर संग्रहित कर के रख सकते है या हम ऑनलाईन भी पढ सकते है।

६) सांगीतिक वाद्य एवं संगीत उपकरणों का विकास (Musical Instruments & Music Apps) :–

आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण आज हमारे मोबाईल में हर एक वाद्य मौजूद है। पहले हम तानपूरा,

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

तबला इन वाद्यों को संगीत क्लास में या कार्यक्रमों में ही देखते थे लेकीन आज हर वाद्य का ॲप आज मोबाईल में मौजूद है जिसकी से संगीत की शिक्षा में, रियाज़ में और वाद्य को सूर में मिलाने में बहुत सहायता मिली है। तानपूरा ड्रॉईड ॲप, आयशाला ॲप, तानपूरा और तबला ॲप, ट्युनिंग ॲप, रियाज़ तानपूरा ॲप जैसे कई ॲप संगीत उपकरणों का विकास हुआ है। साथ ही साथ डिजिटल पियानो, किबोर्ड या सिंथेसायझर, ऑक्टोपॅट, सॅम्प्लरपॅड, हॅन्डसॉनिक, गिटार, तालमाला, स्वरमाला जैसे इलेक्ट्रॉनिक वाद्यों का आविष्कार हुआ है।

७) संगीतोपचार (Music Therapy) :–

भारतीय संगीत के राग और आधुनिक तंत्रज्ञान की सहायता से संगीतोपचार किया जा रहा है। यह भी आधुनिक प्रौद्यागिकी के कारण ही संभव हो पाया है।

८) शास्त्रीय बंदिशों की सहजता से उपलब्धता :–

'युट्युब' या 'गुगल' पर एक क्लिक करने पर किसी भी राग की बंदिश चंद सेकंदों में मिल जाती है। साथ ही साथ कई तरह की संगीत वेबसाईट पर भी हमें शास्त्रीय संगीत की बंदिश सहजता से मिल जाती है।

९) वैश्वीक संगीत (सभी देशों का संगीत) की जानकारी सहजता से उपलब्धता :–

आधुनिक प्रौद्योगिकी एक क्रांती की तरह साबीत हुई है। जिस के कारण आज हम किसी भी देश का संगीत सुन सकते है। वैश्वीक संगीत की जानकारी हमें सहजता से मिल जाती है। जिसके लिए विकीपीडिया, ब्रिटानिका जैसी वेबसाईट उपलब्ध है।

इन सब बातों से यह साबीत होती है की संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है।

<u>समारोप</u> :–

वर्तमान सदी में आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण सारा विश्व नज़दीक आ गया है। हमने अपने दैनिक जीवन में जो कुछ भी सुधार देखे हैं, वो सब केवल आधुनिक प्रौद्योगिकी के विकास के कारण है। संगीत का प्रचार–प्रसार, ध्वनीमुद्रण, आवाज साधनाशास्त्र, संगीत अध्ययन–अध्यापन, संगीत की ई–किताबें, संगीतिक उपकरण, संगीतोपचार, शास्त्रीय बंदिशों की उपलब्धता, वैश्वीक संगीतिक जानकारी की उपलब्धता इन सभी वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है।

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

अब तक की गई चर्चा से यह स्पष्ट होता है की, वैश्वीकरण के इस काल में जीवन के हर क्षेत्र में आधुनिक प्रौद्योगिकी ने अहम भूमिका निभाई है। जिससे संगीत भी अछूता नहीं रहा। आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण सांगीतिक नए–नए वाद्यों का आविष्कार हुआ है। आज के इस आधुनिक काल में संगीत के प्रचार–प्रसार, रियाज़, मनोरंजन, सामाजिक एकता एवं अखंडता बनाये रखने में भी आधुनिक प्रौद्योगिकी बहुत कारगर साबीत हुई है। संगीत के प्रचार–प्रसार में अहम भूमिका निभाई है।

निष्कर्ष :–

उपर की गई चर्चा से नीचे दिए गए निष्कर्ष प्राप्त हुए है।

१) संगीत वैश्वीक धरोहर है।

२) वैश्वीकरण और संगीत का घनिष्ठ संबंध है।

३) आधुनिक प्रौद्योगिकी का संगीत के विकास में अतुलनीय योगदान रहा है ।

संदर्भ सूची :–

https://www.google.com
https://www.yamahamusicstore.in/
https://en.m.wikipedia.org/wiki/Globalization
ICT@School Project, SLS/NIIT/Govt. of Maharashtra, Pune 2011.
ओळख माहिती तंत्रज्ञानाची, टिमोथी जे. ओलियरी, लिंडा आय. ओलियरी, टाटा मॅकग्रॉ हिल एडिशन, २०११.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

1/748
SRJIS
www.srjis.com
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47
Indian Social & Research Foundation Akola ,
ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA
(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing
In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)
One Day National E- Conference
Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects
Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune
Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)
SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046,
Website: www.srjis.com

14. वैश्वीकरण : सोशल मीडिया और संगीत *डॉ. अजयकुमार गजरूसिंग सोळंके*	*391-396*
15. वैश्विक आपदा में आभासी संगीत शिक्षा संप्रेषण हेतु आधुनिक तंत्रसाधनों का उपयोग *सुमेध बाबुराव सगणे*	*397-401*
16. वैश्विकरण का शास्त्रीय संगीत पर प्रभाव *प्रा. डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर*	*402-405*
17. वैश्विकरन एवं संचार क्रांती के परिप्रेक्ष में संगीत शिक्षण तथा मंच प्रस्तुतियों के विविध आयाम *डॉ. वृशाली र. देशमुख*	*406-408*
18. वैश्वीकरण और संगीत के विकास में आधुनिक तकनिक का योगदान ***प्रा. डॉ. वनिता तुकारामजी भोपत (केतकर)***	*409-410*
19. संगीत और इंटरनेट *मीनाक्षी बसवंत*	*411-414*
20. स्वस्थ जीवन का आधार- योगिक जीवनशैली *आलोक तिवारी*	*415-418*
21. हिंदी के छायावादी चतुष्टय के काव्य में संगीत की त्रिवेणी *डॉ. ज्योति एन. मंत्री*	*419-425*
22. विज्ञान और प्रौद्योगिकी: संगीत शिक्षा के परिप्रेक्ष्य में *डा. परमजीत कौर*	*426-428*
23. संगीत के विकास में नवाचार का योगदान *गीतिका लोहट*	*429-434*
24. मध्यप्रदेश के लोक–सांस्कृतिक अंचलों के लोकगीतों का स्वरूप *किशोरचंद राठौड*	*435-442*
25. छत्तीसगढ़ राज्य के मत्स्य पालन उद्योग का आर्थिक एवं प्रबन्धकीय अध्ययन *ममता साहू & डॉ. प्रेमशंकर द्विवेदी*	*443-448*
26. NEW TECHNIQUES OF TEACHING MUSIC *Dr. Shruti Hora*	*449-456*
27. CONTRIBUTION OF MODERN TECHNOLOGY IN GLOBALIZATION AND DEVELOPMENT OF MUSIC *प्रा. डॉ. सुनील भि. कोल्हे*	*457-461*
28. वैश्वीकरण में संगीत का तकनिकी योगदान *डॉ. गजानन ना. केतकर*	*462-464*

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

वैश्विक आपदा में आभासी संगीत शिक्षा संप्रेषण हेतु आधुनिक तंत्रसाधनों का उपयोग

सुमेध बावुराव सगणे

सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय

अकोला (महाराष्ट्र) मो. नं. ९०२२६८६३१५

Abstract

विश्व जगत के जीवन गति का यह चक्र जहां सुचारु रुप से चल रहा था, वही २०२० साल उजाड़ा एक वैश्विक आपदा लेकर जिसे आम भाषा में को रोना तथा वैज्ञानिक भाषा में कोविड-१९ कहां जाने लगा। इस महामारी ने पूरे विश्व को एक पंक्ति में बिठा दिया। इसमें ना कोई विकसित देश था ना ही कोई विकासशील, गरीब। ना ही कोई व्यक्ति अमीर था ना ही फकीर सभी देश तथा व्यक्ति समानता की कगार पर खड़े थे। कोरोना का यह संसर्ग इतना फैला की महाभयंकर व्यापक महामारी के रुप में सामने आया इस परिस्थिति में असीमित जीवित हानि के चलते अपने लोगों की जान बचाना ही सभी देशों की प्राथमिकता थी। वर्तमान समय में २०२१ साल भी यही सब चुनौतियों को लेकर बिता जा रहा है। ऐसे परिस्थिति में जो लॉक डाउन सभी देशों की सरकारों द्वारा लगाया गया उसका सबसे ज्यादा असर विकासशील तथा गरीब देशों पर पड़ा। ऐसे देश के गरीब मजदूर तथा छोटे व्यवसायिक लोगों को अपनी प्राथमिकता अन्न, वस्त्र, तथा निवास इन आवश्यकताओं को पूरा करना कठिन हो गया। आज मूलभूत आवश्यकताओं में शिक्षा को भी गिना जाता है, मात्र इस आपदा ने समूची शिक्षा व्यवस्था को ही बिगाड़ दिया। तथा पारंपरिक शिक्षा पद्धति को छेद देते हुए आभासी शिक्षा प्रणाली को जन्म दिया। इस शिक्षा प्रणाली को अंग्रेजी में वर्चुअल एजुकेशन कहां जाता है, जो ऑनलाइन शिक्षा साधनों से चलती है संगीत शिक्षा भी इससे भले अछुती कैसी रहती जिसमें गुरुकुल पद्धति एवं सीना बस सीना चलने वाली शिक्षा को महत्व दिया जाता है। ऐसे शिक्षा पद्धति में आया हुआ यह एक महत्वपूर्ण बदलाव था, भले इसमें कुछ मर्यादाएं हो परंतु समय की चलते सभी संगीत शिक्षकों ने इस ऑनलाइन शिक्षा पद्धति को सहर्ष स्वीकार किया। आज टिचमींट, गूगल क्लासरूम, विबेक्समिट, गूगल मिट, युट्युब तथा वॉट्सऍप, टेलीग्राम इत्यादी ऐप तथा सोशल मीडिया द्वारा शिक्षक गण एवं छात्रों के बीच संगीत शिक्षा का संप्रेषण सुचारु रुप से चल रहा है। वैश्विक आपदा के कारण संगीत जैसे विषय के संप्रेषण हेतु आया हुआ यह बदलाव भविष्य में संगीत शिक्षा पद्धति में बहुत बड़ा परिवर्तन लाएगा यह कहना अनुचित न होगा।

शोध पध्दती *:- सभी तत्यो को विश्लेषणात्मक शोध पध्दती व्दारा रखा गया है।*
कि नोट *:- आपदा, आभासी, संगीत शिक्षा, संप्रेषण, शिक्षापध्दती, तंत्रसाधन, ऑनलाइन*

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

विषयप्रवेश :-

वैश्विक आपदा हमेशा एक विनाशकारी परिणाम सामने लाती है। ऐसे बिकट परिस्थिति में होने वाले परिणाम दूरगामी होते हैं, जो संपूर्ण जीवसृष्टी के अस्तित्व को ही धोखे में लाते हैं। २०२० साल से कोविड-

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

१९ के रूप में पूरी विश्व में फैली हुई महामारी इतनी भयंकर विनाशकारी होगी, ऐसा कभी किसी ने सोचा नही था। महामारी के चलते हो रहे मनुष्य हानि से संपूर्ण जगत चिंतित है २०२१ साल भी इसी चिंता में गुजर रहा है अपने भारत देश में मृतकों की संख्या और भी चौक आने वाली है, जिससे संपूर्ण स्वास्थ व्यवस्था पर अतिरिक्त भार पड़ने के कारण वह पूरी तरह से अनियंत्रित हो गई हैं। ऐसे बिकट समय में लगे लॉक डाउन के चलते इसके दूरगामी परिणाम सभी व्यवस्थाओं पर हो रहे हैं। मनुष्य के मुलभूत अधिकारों में शिक्षा यह भी एक मुलभूत अधिकार माना जाता है। इस आपदा काल में शिक्षण व्यवस्था पूरी तरह से अनियंत्रित हो गई है, इस के भविष्य में होने वाले परिणाम क्या होगे यह तो आनेवाला कल ही बताऐगा। परंतु छात्रों की गुणवत्ता इस परिस्थिति में दाव पे लगी है। बिगड़ी हुई इस शिक्षण व्यवस्था ने पारंपारिक शिक्षा पद्धति को छेद देते हुऐ आॅनलाईन शिक्षा तंत्रसाधनों से चलनेवाले शिक्षापध्दती की नीव़ डाली।इसे अंग्रेजी में वर्चुअल एजुकेशन कहां जाता है, जो ऑनलाइन शिक्षा साधनों से चलती है। यह एक पारंपरिक शिक्षा व्यवस्था में आया हुआ महत्वपूर्ण बदलाव है,जिसे सहेतुक दृष्टी से देखना चाहीये। परिवर्तन संसारजगत का नियम है। मात्र शिक्षण व्यवस्था में आया हुआ यह परिवर्तन इस तरह अचानक होगा ऐसा कभी सोचा नहीं था। इसप्रकार के शिक्षा पद्धति से फायदा हुआ या नुकसान यह एक अलग विषय है, परंतु इतना तो निश्चित रुप से कह सकते हैं की शिक्षा में तंत्र साधनों का उपयोग प्रचुरता से बढ़ा। इस आधुनिक शिक्षा साधनों से सभी विषयों के शिक्षक गण एवं छात्र टेक्नोसेवी बन गऐ इतना तो निश्चित है। जिस तंत्रसाधनों से हम लोग दूर भागने का प्रयास करते थे,उसे हमें मजबूर में ही सही अपनाना पड़ा। इस सुविधा के कारण आपदा काल में भी घर बैठे ही शिक्षक व छात्रों में शिक्षा संप्रेषण हो रहा है।इसलिए ऐसे तंत्रसाधन शिक्षा क्षेत्र में वरदान ही साबित हुए हैं। संगीत विषय भी भले इस आधुनिक शिक्षा प्रध्दती से अछूता कैसे रहता? संगीत शिक्षा जो सालों से गुरुकुल पद्धति तथा सीना ब सीना चलते आ रही हैं, उसे भी इस आधुनिक शिक्षा पद्धति को कुछ मर्यादाओं के साथ स्वीकार करना ही पड़ा।इसी कारणवश लाॅकडाऊन के परिस्थिती में भी विद्यालय,महाविद्यालयीन तथा संस्थागत संगीत शिक्षा सुचारु रुप से चल रही है।वर्तमान समय में इन ऑनलाइन तंत्र साधनों के कारण ही शिक्षक गण तथा छात्रों में उनके निजी समयानुसार घर बैठे संगीत शिक्षा का आदान-प्रदान हो रहा है।

संगीत एक ललित कला मानी जाती है इसलिए इस विषय को पढ़ने पढ़ाने के लिए तानपुरा हारमोनियम तबला इत्यादि उपकरणों की आवश्यकता होती है। ऑनलाइन तरीके से इन उपकरणों के द्वारा पढ़ाने में कुछ दिक्कत आती है। इसलिए प्रभावी संगीत शिक्षा संप्रेषण हेतु कुछ मर्यादा आती है परंतु समय की मांग के चलते यही उचित लगता है जिस कारण सामाजिक अंतर रखकर कोविड-१९ के संक्रमण रोकने हेतु नियमों का अनुपालन हो। बाहर गांव दूरदराज तथा देहातों के छात्र अपने घर परिवार में हंसी खुशी रहकर

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

घर बैठे संगीत शिक्षा प्राप्त कर सकते हैं। जिससे उनके शारीरिक एवं आर्थिक श्रम में बचत हो रही है, बशर्ते इस ऑनलाइन आभासी संगीत शिक्षा के लिए मोबाइल, कंप्यूटर या लैपटॉप तथा एक अच्छा इंटरनेट कनेक्शन का होना अत्यावश्यक है।

शिक्षा यह दो तरफा चलने वाली संप्रेषण क्रिया है। यह संगीत विषय के छोटे कक्षा में हो सकती है मात्र भाषा सामाजिक शास्त्र तथा विज्ञान विषयों के बड़ी कक्षाओं में शिक्षा संप्रेषण क्रिया एक तरफा चलने की ही बहोत संभावना होती है। इस परिस्थिति में यदि अच्छा इंटरनेट कनेक्शन ना रहे तो शिक्षकों को पढ़ाने में और छात्रों को पढ़ने में अत्याधिक रुकावटों का सामना करना पड़ता है। जिससे शिक्षण क्रिया नीरस बन जाती है। मात्र इन सभी मर्यादाओं को लांग कर यदि यह कहा जाए की, वर्तमान समय में यही शिक्षा संप्रेषण का सबसे अच्छा पर्याय है तो यह कहना गलत न होगा।

आभासी संगीत शिक्षा देने के लिए टिचमींट, वेबेक्स मीट, गूगल मीट गूगल क्लासरूम, झुम इत्यादी ऐप्स तथा व्हाट्सऐप व टेलीग्राम जैसे सोशल मीडिया इन आधुनिक तंत्र साधनों का उपयोग छात्रों को शिक्षा प्रदान करने हेतु किया जाता है।

ऑनलाइन संगीत शिक्षा के लिए प्रथम टिचमींट इस ऐप के संदर्भ में बात करते है। यह एक ऐसा प्लेटफार्म है जिससे एक संगीत शिक्षक छात्रों से अच्छी तरह रूबरू हो सकता है। इस ऐप द्वारा छात्रों की उपस्थिति का परसेंटाइल प्रमाण रख सकते हैं, तथा शिक्षक पीपीटी शेयर कर प्रभावी संगीत शिक्षा दे सकते हैं। ऑनलाइन संगीत कक्षा में चल रही सभी क्रियाओं को लाइव रिकॉर्ड भी कर सकते हैं ,जिसे प्रमाण या सबूत के तौर पर संभाल कर रखा जा सकता है। इस आधुनिक तंत्र द्वारा शिक्षक संगीत शास्त्र के लिखित या मुद्रित नोट्स छात्रों को भेज सकते हैं। एवं असाइनमेंट या परीक्षा लेकर शिक्षक को छात्रों का मूल्यमापन करने में भी इस ऐप द्वारा सहायता होती है।

दूसरा अच्छा प्लेटफार्म है गूगल क्लासरूम यह तो खासकर कक्षा को ध्यान में रखकर ही बनाया गया है। इसमें ज्यादा से ज्यादा छात्र ऑनलाइन कक्षा में जुड़ सकते हैं। इस तंत्र द्वारा शिक्षक एक लिंक छात्रों से शेयर कर उन्हें कक्षा में जुड़ने को कहते हैं। मात्र इसमें लाइव वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग नहीं होती केवल लिखित नोट्स का आदान प्रदान हो सकता है। तथा पीपीटी शेयर कर सकते हैं। छात्रों के मूल्यमापन हेतु यह सबसे अच्छा तंत्र साधन माना जाता है।

तीसरे अच्छे ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्म में वेबेक्स मीट, गूगल मीट झुम इत्यादि ऐप आते हैं। परंतु उल्लिखित ऐप मीटिंग या वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग के लिए है। इस तंत्र द्वारा छात्रों के उपस्थिति का परसेंटाइल रिकॉर्ड नहीं रख सकते, ना हीं मूल्यमापन प्रक्रिया कर सकते हैं। केवल स्क्रीनशॉट निकाल के सबूत के तौर पर रख सकते हैं,अपितु शिक्षा संप्रेषण हेतु यह तंत्र अच्छे माने जाते हैं।

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

चौथे तथा अंतिम ऐप में व्हाट्सएप टेलीग्राम इत्यादि सोशल मीडिया आते हैं।यह मोबाइल द्वारा ज्यादातर उपयोग में लाए जाते हैं। इस आधुनिक तंत्रज्ञान द्वारा संगीत विषय के अध्ययन साहित्य तथा यूट्यूब के वीडियो शेयर करने में सहायता होती है। तथा छात्रों द्वारा लिखा हुआ साहित्य फोटो निकाल के इस ऐप द्वारा शिक्षकों को मूल्यमापन हेतु भेज सकते हैं। जो छात्र ऑनलाइन क्विज, एमसीक्यू या असाइनमेंट नहीं छुड़ा पाते उनके लिए है यह ऐप फायदेमंद साबित होते हैं।

वैसे तो संगीत कक्षा बाकी विषयों के तुलना में छोटी तथा बैच वाइज होती है। इसलिए सभी छात्रों पर ध्यान रखा जा सकता है। इन तंत्र द्वारा एक एक छात्र व्दारा गायन कराया जा सकता है। इसलिए ऑनलाइन आभासी संगीत शिक्षा के लिए यह आधुनिक तंत्र सुविधाजनक है।

उपरोक्त सभी बातों का यदि विचार किया जाए तो इन ऑनलाइन आधुनिक तंत्र साधनों द्वारा शिक्षण व्यवस्था में बहुत बड़ा परिवर्तन आया है। पारंपारिक शिक्षण व्यवस्था को यह एक बड़ी चुनौती है,जिस का विचार शिक्षण तज्ञ तथा शिक्षकों द्वारा करना अत्यावश्यक हो गया है।वैश्विक आपदा के चलते इस ऑनलाइन आभासी शिक्षा ने वर्तमान समय में शिक्षण व्यवस्था को जीवित रख पारंपरिक शिक्षा को पर्याय उपलब्ध किया है। सभी तथ्यों को उजागर करने के बाद कुछ निष्कर्ष सामने आते हैं जो निम्नोक्त है।

निष्कर्ष :-

१. इस तरह के वैश्विक आपदा में शिक्षण व्यवस्था को सुचारू रूप से चलाने में ऑनलाइन आभासी शिक्षा एक अच्छा पर्याय है।

२. भविष्य में भी पारंपरिक शिक्षा के साथ तालमेल बिठाकर इस ऑनलाइन शिक्षा को चलाया जा सकता है।

३. इससे ऐसे छात्र जो किसी कारणवश कक्षा में उपस्थित नहीं रह सकते उन्हें घर बैठकर पढ़ने पढ़ाने में इस तंत्रज्ञान द्वारा सहायता हो सकती है।

४. वर्तमान परिस्थिति के कारणवश मजबूरी में ही सही शिक्षक तथा छात्रों को टेक्नो सेवी बनाया है जिससे दोनों के तंत्रज्ञान का स्तर बढ़कर उसे कैसे उपयोग में लाया जाए यह पता चला है।

५. इन सभी बातों को यदी ध्यान में ले तो शिक्षकों के लिए यह एक अच्छा सुअवसर है की इस ऑनलाईन आभासी शिक्षा को सहेतुक दृष्टी से देखा जाऐ।तथा आधुनिक तंत्रसाधनों का ज्ञान अर्जित कर शिक्षा संप्रेषण स्तर को अधिकतम ऊँचाईयों तक ले जाये।

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Research Paper Published in Journal

Department of Home Economics

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published research paper yearwise					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. U. R. Bajpai	03	02	04	05	01	**15**
2	Dr. R. R. Sawajiyani	00	01	04	05	03	**13**
3	Dr. V. D. Dhruv	02	00	02	02	01	**07**
	Total	**05**	**03**	**10**	**12**	**05**	**35**

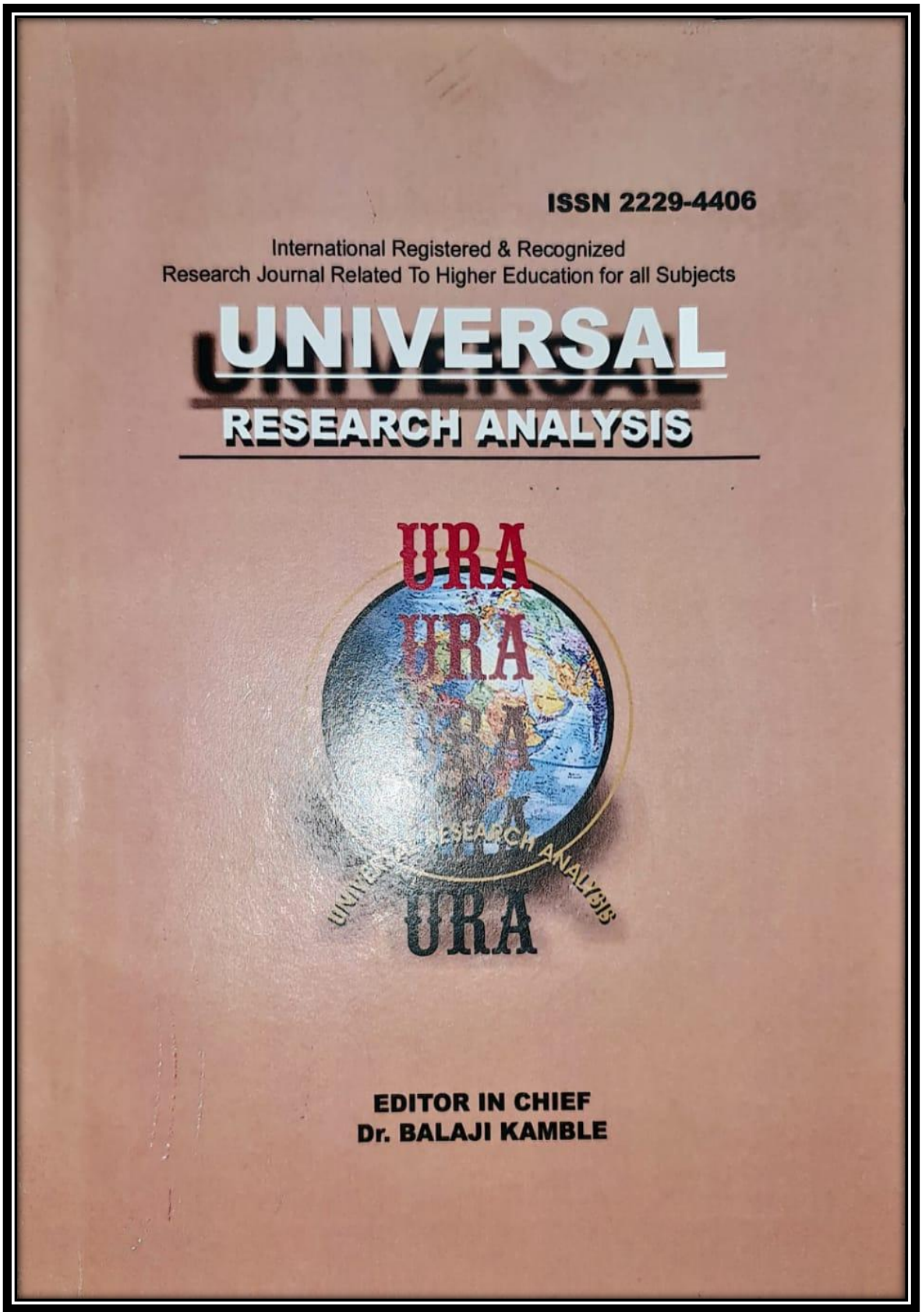
ISSN 2229-4406
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects
UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS
URA
URA
URA
URA
EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

Issue : XIII, Vol. X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Credit Co-operatives and Financial Sector Reforms **Dr. Prashant S. Salve**	1
2	An Evaluation of Mid-Day Meals Scheme in Ratnagiri District of Maharashtra **Dr. Raosaheb G. Jadhav**	5
3	A Quest for Female Identity in Shashi Deshpande's 'A Matter of Time' **Rahul Ghuge**	19
4	Dr. B. R. Ambedker & Indian Economy a Historical Review **Dr. Vasant Dongare**	24
5	Bibliometric Study of Ph.D. Thesis in the Subject Of Psychology Submitted to Savitribai Phule Pune University **Ankush P. Bande, Dr. Balaji N. Dhakne**	30
6	धुमिल के काव्य में जनवादी चेतना **डॉ. राजू शेख**	36
7	महिला उद्योजकता-विकासाची गरज **डॉ. हेमलता गणेशराव ढगे**	39
8	कचरा व्यवस्थापन परिणाम, आव्हाने आणि उपाय **उज्वला बाजपाई**	44
9	शेतकरी आत्महत्या भारतीय समाजासमोरील अव्हान व उपाय **डॉ. एम. एस. कांबळे**	51
10	दृष्टान्तपाठ - जीवोध्दारणाचा सिध्दांत **चारुशीला रा. रुमाले**	57

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
44

8

कचरा व्यवस्थापन परिणाम, आव्हाने आणि उपाय

उज्वला बाजपाई
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper- Home Economics

सारांश

स्वच्छतेचा अभाव, घाण आणि प्रदूषण यामुळे सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येते. याचे केवळ आरोग्यावरच नाही तर आर्थिक आणि गंभीर सामाजिक परिणाम देखील निर्माण होतात.कचरा निर्मिती आणि अपुरा कचरा संग्रहण, वाहतूक, उपचार आणि विल्हेवाट यांच्याशी संबंधित पर्यावरणीय आव्हाने भारतासमोर मुख्य आव्हाने आहेत. कचरा श्रेणीरचना, उत्पादन,स्रोत कार्यक्षमता आणि पर्यावरण रक्षण हया तत्वाने कच–याचे व्यवस्थापन केल्यास ते पर्यावरण पो ाणास पूरक ठरु ाकते. महानगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापन;डँद्ध मध्ये मर्यादा येत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीची कचरा व्यवस्थापनामध्ये आपले योगदान देणे आवश्यक झाले आहे. प्रस्तुत ोधनिबंधामध्ये घन कचरा संकल्पना, घनकच–याची आव्हाने आणि परिणाम कचरा कमी करण्याचे मूलभूत उपाय यावर थोडक्यात द ीक्षेप टाकला आहे.

मुख्य ाब्द : कचरा, घन कचरा, कचरा व्यवस्थापन

प्रास्ताविक :

समाजातील स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्य हे मानव संसाधन विकासामध्ये महत्वपूर्ण आहेत. ज्यामध्ये दीर्घायुष्य आणि मर्यादित रोगांच्या प्रमाणसमाजातील उत्पादक साराशी संबंधित आहेत. ज्यात स्वच्छतेचा अभाव, घाण आणि प्रदूषण यामुळे सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येते. याचे केवळ आरोग्यावरच नाही तर आर्थिक आणि गंभीर सामाजिक परिणाम देखील निर्माण होतात. महात्मा गांधी आणि संत गाडगे बाबा यांनी भारताला स्वच्छतेचा संदेश दिला होता. स्वातंत्र्यापासून स्वच्छतेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारने अनेक प्रयत्न केले. स्वच्छतेची समस्या सोडविण्यासाठी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासून अधिक कठोर पावले उचलली गेली. केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (सीआरएसपी) मार्च २००२ मध्ये पूर्णपणे थांबला, संपूर्ण स्वच्छता मोहिम (TSC Total Sanitation Campaign) ग्रामीण भागातील स्वच्छतेसंदर्भातील प्रमुख सरकारी कार्यक्रम म्हणून ओळखला जातो.तसेच सरकारने २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी भारतात स्वच्छ भारत

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

मिशन स्थापन करुन स्वच्छता व कचरा व्यवस्थापनाला एक राष्ट्रीय कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे. कच–याच्या योग्य व्यवस्थापनाशिवाय स्वच्छ भारतची संकल्पना पूर्णत्वास येवू शकत नाही.

भारतामध्ये दरडोई कचरा दरोज २०० ते ६०० ग्रॅम पर्यंत (प्रत्येक वर्षी एकूण ६२दशलक्ष टन) कचरा होतो. त्यापैकी ७०–८०: गोळा केला जातो आणि या कच–यापैकी २२–२८:कच–यावर प्रक्रिया करुन त्याचा पुनर्वापर केला जातो. कचरा व्यवस्थापन (किंवा कचरा विल्हेवाट लावण्यामध्ये) कच–याच्या वर्गीकरणापासून तर विल्हेवाटपर्यंत व्यवस्थापित करण्यासाठी आवश्यक क्रियांचा समावेश आहे. यामध्ये कचरा संग्रहण, वाहतूक, उपचार आणि कचरा विल्हेवाट लावण्याबरोबरच कचरा व्यवस्थापन प्रक्रियेचे देखरेख व नियमन या बाबींचा समावेश होतो. कचरा घन, द्रव किंवा वायू असू शकतो आणि प्रत्येक प्रकारच्या विल्हेवाट लावण्यासाठी आणि व्यवस्थापनासाठी भिन्न पद्धती असतात. कचरा व्यवस्थापन औद्योगिक, जैविक आणि घरगुती सर्व प्रकारच्या कचरा हाताळला जातो. काही कचरा मानवी आरोग्यास धोका देखील निर्माण करु शकतो. कचरा मानवी क्रियेतूनच किंवा मानवनिर्मितही असतो. उदाहरणार्थ, कच्चा माल काढणे आणि प्रक्रिया करणे, घरगुती कचरा इ. कचरा व्यवस्थापन पद्धती देशांमध्ये (विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये) एकसारख्या नसतात. प्रदेश (शहरी आणि ग्रामीण भाग) आणि निवासी आणि औद्योगिक क्षेत्रे इत्यादी सर्व ठिकाणी कचरा व्यवस्थापनाच्या पध्दती भिन्न असू शकतात. जो घरगुती, औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्रियाकलापांद्वारे तयार केलेला कचरा मोठ्या प्रमाणात आहे. हया कच–याच्या व्यवस्थापनाचा मोठा भाग हा नगरपालिकांव्दारे घनकचरा (एमएसडब्ल्यू) व्यवस्थापन म्हणून हाताळला जातो.

कचरा निर्मिती आणि अपुरा कचरा संग्रहण, वाहतूक, उपचार आणि विल्हेवाट यांच्याशी संबंधित पर्यावरणीय आव्हाने भारतासमोर मुख्य आव्हाने आहेत. भारतातील सध्याच्या यंत्रणा वाढत्या शहरी लोकसंख्येमुळे निर्माण होणा–या परिमाणांचा सामना करू शकत नाहीत आणि याचा परिणाम पर्यावरण आणि सार्वजनिक आरोग्यावर होत आहे. कचरा व्यवस्थापनाची आव्हाने आणि अडथळे लक्षणीय आहेत, परंतु त्यामध्ये संधी देखील आहेत. अर्थव्यवस्था अंतर्गत उपयुक्त संसाधने टिकवून ठेवणा–या कचरा व्यवस्थापन व्यवस्थेत कचरा टाकणा–या कचराकुंडयांवर अवलंबून राहण्यापासून प्राधान्य दिले जाते. स्रोतांवरील कचरा वेगळा करणे आणि पुनर्वापर करण्यायोग्य सामुग्रीसाठी विशिष्ट कचरा प्रक्रिया सुविधांचा वापर करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. कचरा ते उर्जा सुविधांमध्ये गुंतवणूक आवश्यक आहे. मिथेनद्वारे किंवा थर्मल ट्रीटमेंटद्वारे लँडफिलमधून उर्जा निर्मितीची संभाव्यता ही मोठी संधी कचरा व्यवस्थामध्ये आहे, परंतु मुख्य अडथळा म्हणजे पात्र अभियंता आणि पर्यावरणीय व्यावसायिकांची कमतरता ही आहे ज्यायोगे भारतातील कचरा व्यवस्थापनामध्ये अडचणी येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये कचरा व्यवस्थापन संकल्पना, तत्वे,

कचरा व्यवस्थापनाची तत्त्वे:

कचरा व्यवस्थापनी तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
46

१. कचरा श्रेणीरचना (Waste hierarchy):

कचरा श्रेणीकरण कचरा 'कमी करणे (Reduce) 'पुन्हा वापर (Reuse) आणि 'पुनर्वापर;त्मबलबसमद्ध'हया तिन श्रेणी महत्वपूर्ण आहेत. जे कचरा कमी करण्याच्या दृष्टीने कचरा व्यवस्थापन धोरणांचे वर्गीकरण करते. कचरा वर्गीकरण हा बहुतेक कचरा कमीत कमी करण्याच्या धोरणाचा आधार आहे. उत्पादनांमधून जास्तीत जास्त व्यावहारिक लाभ मिळवणे आणि शेवटच्या कच–याची किमान मात्रा निर्माण करणे हे कचरा श्रेणीरचनाचे उद्दीष्ट आहे. कच–यापासून संसाधन पुनर्प्राप्ती देखील केली जाते ज्याद्वारे कच–यापासून नवनिर्मिती करणे देखील शक्य होते. कचरा श्रेणीअंतर्गत ओला कचरा सुका कचरा वेगळा करुन वर्गीकरण केले जाते. त्यानंतर कच–यासाठी वैकल्पिक उपयोग शोधले जातात. ज्यामध्ये कंपोस्टिंग समाविष्ट आहे. या चरणांचे अनुसरण करणे भौतिक पुनर्प्राप्ती आणि कचयापासून उर्जेचे निर्मिती केली जाते.

२. उत्पादनाचे जीवन (life-cycle of a product):

टप्यामध्ये उत्पादन, वितरण आणि प्राथमिक वापराद्वारे कचरा व्यवस्थापन पुढे जाते आणि नंतर कचरा श्रेणीवृत्तीच्या कमी, पुनर्वापर आणि पुनर्वापर करण्याच्या अवस्थांमधून पुढे जाते. जीवन–चक्रातील प्रत्येक टप्पा कचरा उत्पादनाची आवश्यकता यावर पुनर्विचार करण्याची, कचरा क्षमता कमी करण्यासाठी पुन्हा कचरा आराखडा तयार करण्याची, कच–याचा उपयोग वाढविण्याच्या प्रयत्न केला जातो.

३. स्त्रोत कार्यक्षमता Resource efficiency):

संसाधनाची कार्यक्षमता लक्षात घेता सद्य उत्पादन आणि वापर पद्धतींवर जागतिक आर्थिक वाढ आणि विकास टिकवून ठेवता येणार नाही असे दिसून येते. जागतिक पातळीवर मानव उत्पन्न वाढीच्या स्पर्धेत संसाधनाचा, नैसर्गिक संसाधनाचा, पर्यावरणाचा अती उपयोग करत आहे. त्यामुळे हयामधून विविध प्रकाराचा कचरा निर्माण होतो आहे. कचरा व्यवस्थापनामध्ये स्त्रोत शोधून त्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अंतिम कच्च्या मालाचा शेवटचा उपयोग आणि विल्हेवाटीपर्यंत या वस्तूंच्या उत्पादन आणि वापरापासून होणारा पर्यावरणीय परिणाम कमी करणे हे संसाधन कार्यक्षमता वाढीस मदत करते. त्यामुळे हया तत्वाअंतर्गत संसाधनांची कार्यक्षमता वाढविण्यावर भर दिला जातो.

४. पर्यावरण रक्षण तत्व(Polluter-pays principle):

प्रदूषक रक्षण तत्व असे सांगते की प्रदूषण करणा–या कच–याची विल्हेवाट लवकर करण्यात यावी. याकरिता सार्वजनिक ठिकाण, कंपन्या–उद्योगांमध्ये वस्तू निर्मिती होणा–या ठिकाणी पर्यावरण प्रदूषण कमी करण्याच्या उद्देशाने सरकारी नियम आहेत ज्यायोगे प्रदूषण होईल अशा वस्तूनिर्मितीवर प्रतिबंध आणले जातात.

भारतातील कचरानिर्मिती आणि घनकचरा:

भारतातील भविष्यकालीन स्थितीचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, भविष्यामध्ये घनकचरा

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017

व्यवस्थापन केल्याशिवाय मानवाचे जीवन जगणे अशक्यप्राय होवू शकते. महानगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापन(MSW) मध्ये मर्यादा येत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीची कचरा व्यवस्थापनामध्ये आपले योगदान देणे आवश्यक झाले आहे. प्रतीव्यक्ती घनकचरानिर्मिती पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	लोकसंख्या	कचरा निर्मिती (प्रती व्यक्ती प्रती दिवस)
१	०.१ दशलक्ष लोकसंख्या (मुख्य ८शहरे)	०.१७–०.५४
२	०.१–०.५ दशलक्ष लोकसंख्या (मुख्य ११ शहरे)	०.२२–०.५९
३	१–२ दशलक्ष लोकसंख्या (मुख्य १६शहरे)	०.१९–०.५३
४	२ दशलक्ष पेक्षा जास्त लोकसंख्या (मुख्य १३ शहरे)	०.२२–०.६२

कचरा निर्मितीचा दर लोकसंख्या घनता, आर्थिक स्थिती, व्यावसायिक क्रियाकलापांची पातळी, संस्कृती आणि शहर ६ प्रदेश यासारख्या घटकांवर अवलंबून असते.स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा कचरा रचनेवर परिणाम होतो, कारण उच्च उत्पन्न गट अधिक पॅकेज केलेल्या उत्पादनांचा वापर करतात, परिणामी प्लास्टिक, कागद, काच, धातू आणि कापड यांचे प्रमाण जास्त होते. कचरा तयार करण्याच्या बदलांचा कचरा व्यवस्थापन पद्धतींवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होऊ शकतो. कीटकनाशके, पेंट्स, वापरलेली औषध आणि बॅटरी यासारख्या घातक कचरा असू शकतात. कंपोस्टेबल सेंद्रियांमध्ये फळे, भाज्या आणि अन्न कचरा समाविष्ट आहे. हेल्थकेअर कचऱ्यामध्ये डिस्पोजेबल सिरिंज, सेनेटरी साहित्य आणि कपड्यांसह रक्ताचा समावेश आहे आणि बायोमेडिकल वेस्ट देखील समाविष्ट असते. भारतीय शहरांद्वारे उत्पादित एमएसडब्ल्यूची सरासरी रचना अंदाजे ४१ टक्के मिश्र कचरा, ४० टक्के जड कचरा, ६ टक्के कागद, ४ टक्के प्लास्टीक, २ टक्के काच, २ टक्के धातू, ४ टक्के कापड तर १ टक्के प्रमाण चामड्याचे आहे.

घनकचरा अयोग्य पद्धतीने हाताळल्यामुळे पर्यावरण आणि आरोग्यास होणारे संभाव्य धोके आहेत. थेट आरोग्यास धोका हा मुख्यत: या क्षेत्रातील कामगार, ज्यांना शक्य असेल तेथे कचऱ्याच्या संपर्कातून संरक्षित करणे आवश्यक आहे. रुग्णालये आणि क्लिनिकमधील कचरा हाताळण्यामध्ये विशिष्ट जोखीम देखील आहेत. सामान्य लोकांसाठी, आरोग्यासंबंधीचे मुख्य धोके अप्रत्यक्ष आहेत.

घनकच–याची आव्हाने आणि परिणाम :

घनकचरा अयोग्य पद्धतीने हाताळल्यामुळे पर्यावरण आणि आरोग्यास होणारे संभाव्य धोके आहेत. कच–याचा थेट आरोग्यावर धोका हा मुख्यत: या क्षेत्रातील कामगार तसेच सर्वसामान्य नागरिकांवर देखील

Issue : XIII, Vol . X | IMPACT FACTOR 3.18 | ISSN 2229-4406
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS | Sept. 2016 To Feb. 2017 | 48

होतो. ज्यांना शक्य असेल तेथे कच–याच्या संपर्कातून संरक्षित करणे आवश्यक आहे. रुग्णालये आणि क्लिनिकमधील कचरा हाताळण्यामध्ये विशिष्ट जोखीम देखील आहेत. सर्वसामान्यांसाठी, आरोग्यासंबंधीचे मुख्य धोके अप्रत्यक्ष आहेत आणि कच–यामुळे प्रामुख्याने माशी आणि उंदीर यांची पैदास देखील होते. कच–याचे दुष्परिणाम पुढीलप्रमाणे होतात.

१. माती दूषित होणे :माती दूषित करणे ही अयोग्य कचरा काढण्याची आणि विल्हेवाट लावण्यामुळे होणारी प्रमुख समस्या आहे. काही कचरा जमिनीत गळती करणारी घातक रसायने काढून टाकतात. प्लास्टिकच्या बाटल्यांजेव्हा अखेरीस ते तुटतात तेव्हा ते डी.ए.एच.ए सोडतात एक कार्सिनोजन जी आपल्या पुनरुत्पादन प्रणालीवर परिणाम करते, यकृत बिघडते आणि वजन कमी करते. माती दूषित होण्यामुळे केवळ झाडाच्या वाढीवर परिणाम होत नाही तर मानव आणि प्राणी या वनस्पतींचे आरोग्य देखील बिघडते. प्लास्टिक, धातू, कागद आणि इलेक्ट्रॉनिक कचरा पुनर्वापर केला जाऊ शकतो.कचरा वेगळा करून वर्गीकरण केले जावे जेणेकरुन भूमीपासून कचरा मोठ्या प्रमाणात काढून टाकला जाईल.

२. हवा दूषित होणे :ब्लीच आणि बेंसिडस् सारख्या घातक रसायनांचा समावेश असलेल्या कचऱ्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे आणि केवळ योग्य लेबल असलेल्या मंजूर कंटेनरमध्येच वापर करणे आवश्यक आहे. काही कागदपत्रे आणि प्लास्टिक लँडफिलमध्ये जळत आहेत, ओझोनच्या थराला दुखापत करणारे गॅस आणि रसायने उत्सर्जित करतात. कार्बन डायऑक्सिन सोडणारा कचरादेखील धोकादायक असतो आणि जेव्हा आपण श्वास घेतो त्या हवेमध्ये पसरतो तेव्हा आरोग्यास धोका असतो. यामध्ये जोडा की कचरा विघटित करणारे मिथेन वायू निघतात ज्यामुळे हवा दूषित होते व मानवी जीवनावर धोका निर्माण होतो.

३. पाणी दूषित होणे :वातावरणातील घातक कचरा जमिनीवर आणि शेवटी भूगर्भात शिरतो. स्थानिक शेतात पाणी पिण्यापासून ते पिण्यापर्यंत हे पाणी अनेक कारणांसाठी वापरले जाते. कचरा पासून विषारी द्रव रसायने देखील पाण्याचे प्रवाह आणि पाण्याच्या शरीरात जाऊ शकतात. शुध्द न केलेले सांडपाणी दूषित पाण्याच्या संपर्कात येणारे सागरी जीव धोक्यात आणू शकते. हे कोरल्ससारख्या सागरी वस्ती नष्ट आणि गुदमरल्यासारखे आहे. दूषित पाणी मासे आणि इतर सागरी जीवनाचे सेवन करणारे मानवासाठी देखील धोकादायक आणि हानिकारक आहे.

४. मानवी आरोग्यावर वाईट परिणाम :कच–याची चुकीची विल्हेवाट लावल्यामुळे प्रदूषित क्षेत्राच्या किंवा भू–शेतींच्या आसपास राहणा प्राणी व लोकांच्या आरोग्यावर मोठ्याप्रमाणात परिणाम होऊ शकतो. या भू–सुविधा, सुविधांमधील कचरा विल्हेवाट लावणारे कामगार आणि इतर कर्मचारी यांना जास्त धोका आहे. अयोग्यरित्या हाताळल्या गेलेल्या कच–यामुळे त्वचा खराब होणे, रक्तातील संक्रमण, श्वसनविषयक समस्या, वाढीच्या समस्या आणि पुनरुत्पादक समस्या देखील उद्भवू शकतात.

५. प्राणी आणि सागरी जीवनावर परिणाम :कचरा केवळ आपल्यावर परिणाम करत नाही तर प्राण्यांवर व सागरी जीवांवर देखील परिणाम करतो. अयोग्यरित्या विल्हेवाट लावलेला कचरा आणि प्रदूषणाचा परिणाम

Issue : XIII, Vol . X
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2016 To Feb. 2017
50

३. उरलेले पदार्थ एकाच वापराऐवजी पुन्हा वापरण्यायोग्य कंटेनरमध्ये साठवणे.

४. प्लास्टिक पिशव्या आणि पॉलिस्टीरिन फोमचा वापर कमी करणे.

५. अनावश्यक, किंचित वापरलेले कपडे, फर्निचर आणि इतर गरजू लोकांना देणे.

६. मोठ्या प्रमाणात किंवा जे कमी पॅकेजिंग वापरतात अशा पदार्थांची खरेदी करावी

७. कंटेनर आणि प्लास्टिकमध्ये पूर्व पॅकेज नसलेली फळे आणि भाज्या खरेदी करावे.

८. कचरा कंपोस्ट करावे, कचरा टाकण्यासाठी कचरा टाकण्यापूर्वी हे कंपोस्ट शहरातील उद्यानात वापरले जातील. हे लोकांना वेगळा करणे आणि घरी कंपोस्ट तयार करण्यास प्रोत्साहित करेल. असे इतर उपक्रम देखील राबविले जाऊ शकतात.

९. प्लास्टिकचा वापर करून दीर्घकाळ टिकणारे रस्ते बनवून प्लास्टीक या समस्येचे संभाव्य निराकरण केले जावू शकते.

१०. आवश्यक कायदे करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यामध्ये कचरा करणा–यांवर कारवाई, कर आकारणी इत्यादीव्दारे होवू शकते.

११. ओला कचरा व सुका कचरा याप्रमाणे घरापासून सुरवात करुन त्याला जनसामान्यापर्यंत नेणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या कच–याचे खतामध्ये उपयोग होवू शकतो.

थोडक्यात, महानगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापन;हैद्र मध्ये मर्यादा येत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीची कचरा व्यवस्थापनामध्ये आपले योगदान देणे आवश्यक झाले आहे.घनकच–याची आव्हाने आणि परिणामांचा विचार करता प्रत्येकाने कचरा निर्माण कमी कसा होईल त्यामध्ये आपला काय सहभाग आहे याचा विचार करणे गरजेचे झाले आहे. तसेच सार्वजनिक व गैरसरकारी सामाजिक सुधारणा करणा–या संस्थांनी देखील पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

1- Jacqueline Vaughn (2008). Waste Management: A Reference Handbook.ABC-Clio. Oxford: Santa Barbara, California Oxford, Eng.

2- Ian Wills (2006). Economics and the Environment: A Signalling and Incentives Approach. Crows Nest: Allen & Unwin publisher 2nd Ed.

3- Agarwal, K.C. (2001). Environmental Pollution: Causes, Effects & Controls Bikaner: Nidhi Publishing House.

4- https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5383819/

5- https://www.indiawaterportal.org

ISSN 2319 - 8508
GALAXY
LINK
AN INTERNATIONAL MULTI
HALF-YEARLY RESEARCH
VOLUME - V
ISSUE - I
NOVEMBER - APRIL
2016 - 17
Ajanta Prakashan

GALAXY LINK - VOL. - V ISSUE - I ISSN 2319 - 8508 NOVEMBER-APRIL-2016-17

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
14	Women Empowerment in Recent Era **Dr. Suresh B. Bijawe**	82-89
15	Synthesis and Thermal Study of Conducting Polyaniline **Deshmukh S. S.**	90-95
16	Antibiotic Sensitivity of Klebsiella Isolated from Human Intestine **Pandit R. N.**	96-99
17	Culture and Martyrdom in H.S. Shivaprakash's Tippoo Sultan **Abhijay L. Waghmare**	100-102
18	Performance Analysis of a Keyword Search System **Mr. Shaikh Akhil**	103-111
19	IOTA System of Early Turkish Sultans **Dr. Syeda Rizwana Tabassum**	112-118
20	The Association between Emotional Intelligence, Body Mass Index & Eating Behavior among College Students **Jyoti Mankar** **Bharati Rajamhire**	119-123
21	Textile Recycling: Opening Doors for Start-Up **Anjali Kaware**	124-134
22	Lipid Profile Level of Lacto- Vegetarians and Non-Vegetarians: A Comparative Study **Dr. Shreya Chauthaiwale** **Ms. Shabanam I. Behlim**	135-138
23	English as a Third Language in India **Dr. Ashalata Raman**	139-141
24	A Study of Effects of Corporate Governance **Dr. Mahesh C. Dabre**	142-148
25	Human Rights and Issue of Domestic Violence **Dr. Ujwala Bajpai**	149-151

GALAXY LINK - VOL. - V, ISSUE - I, PART - II ISSN 2319 - 8508 149 NOV.-APRIL-2016-17

25

Human Rights and Issue of Domestic Violence

Dr. Ujwala Bajpai
Associate Professor, Smt. Radha Devi Goenk College for Women, Akola.

Abstract

This paper attempts to assess the implementation of the human rights, its purview and the lacuna. It makes an attempts for a comparison with the international rights commission. The study focuses on the issue of the domestic violence on women prevailing in India. The GoI has periodically amended rules through legislation and also ensured safety of women. The human rights commission in India plays a very crucial role for ensuring the implementation and monitoring of the lows laid down for the security and safety of women and child abuse through the agencies of low enforcers and the judiciary. It also works in synchronization with' various NGO's.

Introduction

India has a rich culture of highlighting women epitome of power and prosperity since ages. Indeed, this can be proved by the words Matru Bhumi or Motherland, Matru Shakti or Mother, Griha Laxmi or Wife.

It was owing to this that even the rulers and the vedic pundits emphasized that the women right from the birth should be loved and respected for auspiciousness and prosperity, else, in auspiciousness would befall on the kingdom at large.

However, this equation started changing after invaders from outside, who upon conquering any kingdom pressurized the menfolk to surrender their women. These compelling situations made the society male dominated and thereby creating and imposing draconian and inhuman rule of the SATI system.

The period of 19th century became the turning point for Indian women with the abolishing of the sati system. Many of the orthodox tradition commenced to get obsolete. In the year 1993 the National Human Rights Commission (NHRC). This being statutory body , was responsible for the protection of human rights, defind by the act as Right's Relating to Life, Liberty, Equality and dignity of the individual guaranteed by the constitution.

Objective

- To elaborate the purview of NHRC.
- To provide an insight related to issues of domestic violence of women.
- To create awareness of women on their rights.

GALAXY LINK - VOL. - V, ISSUE - I, PART - II ISSN 2319 - 8508 150 NOV.-APRIL-2016-17

Methodology

The hypothesis of this paper is intended to dwell upon the concept and the role played by NHRC. The scope of NHRC has been briefly summarized. This study frays in to the causes and the remedial actions required to curb the instances of violence against women. To make the women aware about their own individual rights and the role of NHRC to safeguard their interests and dignity.

The turn of moment the Indian women could be traced back from the period of British regime in India. Certain important and mention worthy being, abolishing of sati system, initiating Widow Remarriages, privention female infanticide and imposing ban on child marriage. Though the constitution of India came into existence, 1950, it took nearly four decades for the GoI to form a statutory body which would look into the issues related to uphold the dignity, liberty and equality to all individuals.

As the graph of the complaints increased against the women related to sexual harassment at workplace, instances of rape, outraging the modesty of women and girl child abuse, it became imperative and serious matter of concern. Thus came into formation of exclusive cell under the NHRC to deal with the above quoted crimes against women. It is known as Women's Human Rights Cell (WHRC) and operates under the law division of the commission.

The women of India are coverd under the umbrella of National Commission for Women (NCW). This body advised the GoI on policies and matters pertaining to the women. The scope of NCW covers a vast spectrum for women in India. The same being as under:

- Equal representation for women.
- Exploitation of women at workplace.
- Politics
- Religion
- Dowry

Apart from the above women also enjoy certain revised privileges such as child-care leave, equal pay for equal work, welfare policies and health benefits.

Conclusion

The women have always been the victims and are the soft targets of men irrespective of any specific and particular religion. The crime against women is not restricted to India alone, but, it prevails across the globe irrespective of continents. In fact, even the United Nations (UN) has viewed this problem seriously and commented this issue to be resolved as a matter of prime importance. The preamble of the UN charter reaffirms its goals of faith for fundamental human right's for the dignity of all humans with equal rights to men and women.

References

- Ahuja. R (1987) "Crimes against women", Rawat Publisher, Jaipur
- United Nations Entity for Equality and the Empowerment of Women 2013
- The Times of India(2014) Punjab University
- Jain. R.S. 1992 "Family violence in India Radiant, New Delhi.

PUNE RESEARCH SCHOLAR

AN INTERNATIONAL MULTIDISCILINARY JOURNAL

(ISSN 2455 -314X)

VOLUME 3; ISSUE 1 (FEB - MAR 2017)
JOURNAL IMPACT FACTOR 2.46 (IIJIF)

INDEXED, PEER-REVIEWED /
REFEREED INTERNATIONAL ONLINE JOURNAL

Editor -in -Chief
DR. YOGESH T. MALSHETTE

Contact +91- 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com
www.puneresearch.com/scholar

(JOURNAL IMPACT FACTOR 2.46) INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED JOURNAL
VOL 3, ISSUE 1 www.puneresearch.com/scholar FEB – MAR 2017

VOLUME 3; ISSUE 1 (FEB to MAR 2017)
JOURNAL IMPACT FACTOR 2.46 (IIJIF)

Editor-in-Chief
DR YOGESH MALSHETTE

Contact +91 9403981666

editorpuneresearch@gmail.com

CONTENT (SECTION A)

Sr No	NAME OF THE ARTICLE	AUTHOR	ARTICLE
3.1	CONTENT	www.puneresearch.com/scholar	AREA
3.1.12	NCLUSIVE QUALITY EDUCATION: UNDERSTANDING THE PROBLEMS OF MINORITY AND DALITS	DR. BABURAM SWAMI	LITERATURE
3.1.13	A STUDY OF THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN INDIAN ECONOMY	NAGPURE VIJAY BHAUSAHEB	COMMERCE
3.1.14	ALAMPUR – POPULARLY KNOWN AS DAKSHINA KASI	K. GOPINAIK	HISTORY
3.1.15	IMPACT OF REFORMS IN THE TELECOM SECTOR IN INDIA	G. PAVAN KUMAR	COMMERCE
3.1.16	FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	G. SUNITHA	COMMERCE
3.1.17	CONSEQUENCES OF GLOBALIZATION ON FAMILY AND RELATIONSHIP	DR. UJWALA BAJPAI	ECONOMICS

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 3, ISSUE 1

CONSEQUENCES OF GLOBALIZATION ON FAMILY AND RELATIONSHIP

DR. UJWALA BAJPAI
Associate Professor
Smt. Radha Devi Goenk College for Women,
Akola. **(MS) INDIA**

ABSTRACT

Fast growing globalization trends have had its effects not only in the corporate and market sectors, but made its effects on the family and relationship at large. This is evident considering the present education scenario and the career opportunities in both the urban and rural areas. It has almost collapsed the age old tradition of joint family and transited to nuclear family. By and large the social and economic policies drafted are other contributing factors associated to it.The weakening and fragmentation of the families can also be attributed to the reason that the young generations have the tendency of migration either from rural to urban or urban to overseas in search of jobs and career opportunities. These factors for the conversion of structure from joint families to nuclear family pattern. It has also undoubtedly made an impact on the outlook and personality of individuals affecting the society on a bigger scale.

Key Words : *Family Relationship, Globalization and Family*

INTRODUCTION :

Globalization in simple essence can be termed as an expanded virsion of liberalization, encompassing. Cross border, political, technological, economical, social and cultural barriers. The far reaching and visible effects could well be obsered since 1990's in India. It was during this period that India initiated move towards liberalization. This had a chain effect as owing to the border perspective technological exchange from overseas opened up the gates for career opportunities. These opportunities necessitated higher professional education which in turn made the young generation to migrate. Thus affecting the very foundation of traditional joint family system along with the social group essential to safeguard and satisfy the

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 3, ISSUE 1

requirements for being self sufficient and self dependent. Whereas, the society can be termed as a cluster of micro social group. Globalization opened up avenues in all spheres of the male dominated sectors for women, viz: Education, Career opportunities, Equal rights etc. The women of the globalization era today compits with their equal half leaving no sector untouched, in fact they have shedded age old customs traditions which made them bonded.

Objectives:

- To identify and explain the effects of globalization on family and relationship.
- To study the change in values, culture and society.
- To know the advantages of globalization on socio-economic front.

Review of Literature:

Family in an elaborated form can be said to be, a precise relationship with endure to ensure in supplementing for the needs and requirements of their next generation. It is basically legal and marital tie which in future forms a social group of kinship. To have better understanding of values and relationship, it is imperative to inculcate a deep sense of discipline and moral ethics to built a healthy relation.

Globalization has its own advantages and disadvantages. It is so, because it associates itself with the term liberalization. These both coupled together have become the motive force for the drastic transition of the family and social setups around the globe. Therefore, it can be attributed that, Globalization has given a totally diversed dimensions to the family, cultural, social and economic theories and practices.

Methodology:

The aim of this paper to study the effects of globalization and the consequences on the family relationship and the impact on the cultural and socioeconomic aspects.Exhaustive and elaborated method of study through texts, Journals, Media was adopted. There fore the data in this research paper is secondary associated with view of the auther.

Modernization and changing family pattern:

India, since the last three decades has undergone a seachange in its liberalization policies and becoming a global player · This has given a prominent place on the economic front but has at the same time undergone a vast transformation on issues related to social, cultural and family tradition. Owing to globalization and prerequisites associated with it have, given totally new dimension to the family values and its concepts. It has almost replaced the traditional pattern

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 3, ISSUE 1

of joint family to the nuclear family pattern and more so of recent times being single parent. The nuclear family concept adopted in India certainly is noteworthy as compared to the western. It is so, because various factors compel the step for staying nuclear but, strong ties and bonding keep them in close touch with parents, grandparents or extended families.

Globalization and its advantages and disadvantages:

Globalization in India has opened up the doors for the rural sectors which posses a rich potential. In fact new concept of rural industrialization has started taking shape. The prominent Industries being:

- Food and beverages
- Textiles
- Hospitality
- Innovative and organic farming
- Animal Husbandry
- Milk processing

The above sectors have invariably enhanced the graph amongst the youths of both gender in education, skill development and improved the living standard. It has led them to broaden outlook and made them aware of their equal rights health, lowering mortality rate, improving sanitation facilities and lastly safeguarding the environment. Although globalization has its own advantages alongwith associated are disadvantages too. The disadvantages have a direct impact on the family tradition, cultural and social fronts.

To quote some are:

- Lack of spare time for family.
- Odd work schedule.
- Stresses at work place
- Marital freedom
- Financial freedom
- Financial burden
- Unending desires
- Ego problems

The above clubbed together is bound to shake not only the pillars but the very foundation itself of the family, relationship, marriage and the society.

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 3, ISSUE 1

CONCLUSION:

The biggest beneficiaries of globalization are women. It has put them on a strong foothold and are today the decision makers not only within homes but also on board decision makings women of today plays a very crucial and pivotal role in keeping the family, relationship and traditions bonded and closely knitted. Hence, each individual must derive the best with the opportunities of the globalization era sidelining and discarding the disadvantages associated with it.

REFERENCES

- Jain, Shobhita (2002): Bharat men Parivar, Vivah aur Natedari, Rawat Publications, Jaipur.
- Gore, M. S. (1968): Urbanization and family change in India. Popular Prakashan, Bombay.
- Chakraborthy, Krishna (2002): Family in India, Rawat publications, New Delhi.
- Dommaraju, P. (2015): One person household in India,Demographic Research.
- Das. D. (2008): "'Divorce rate up 30 percent in 3 years", The times of India.

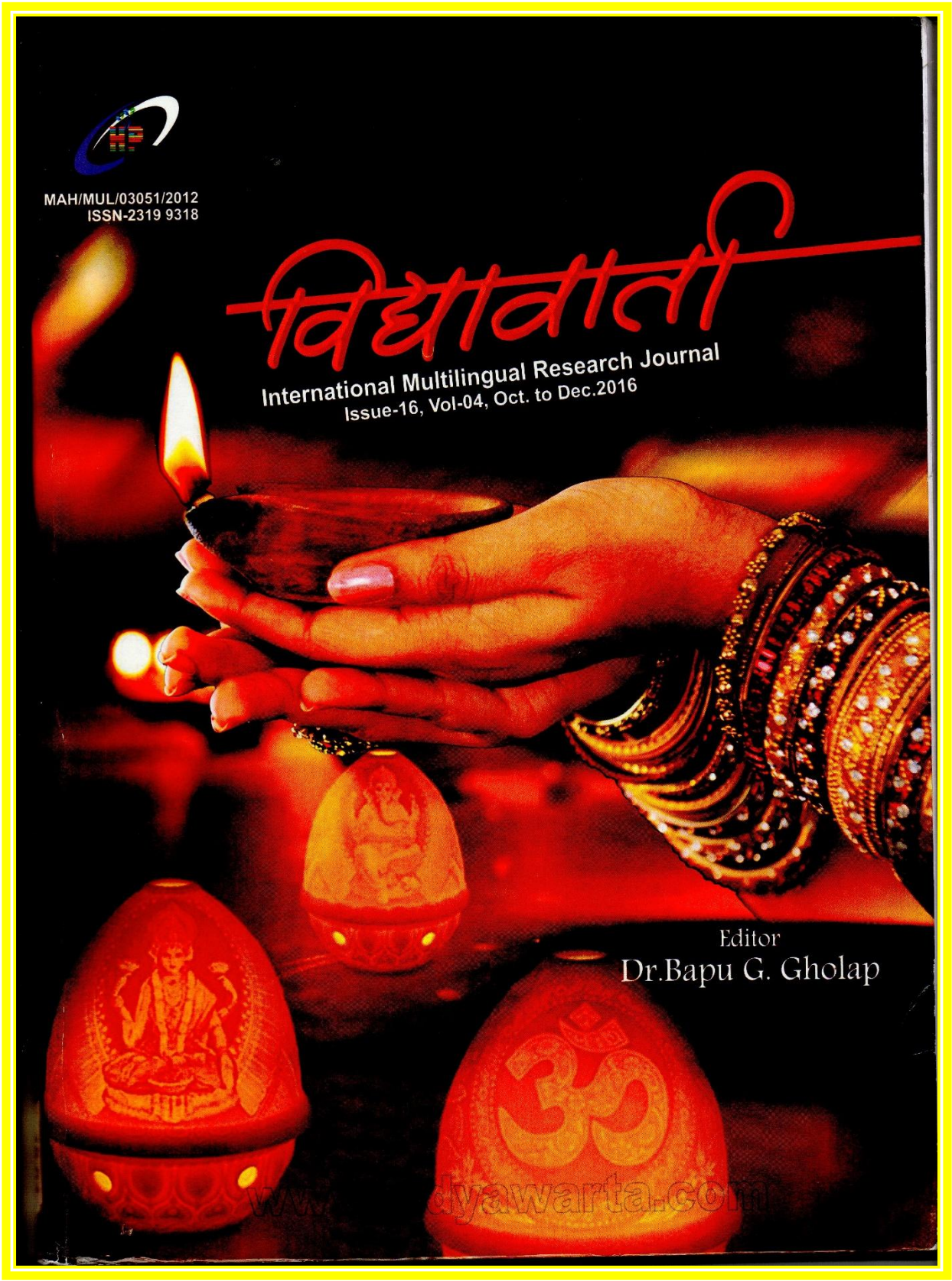
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
विद्यावार्ता
International Multilingual Research Journal
Issue-16, Vol-04, Oct. to Dec.2016
Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta™

Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-04

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

1) Role Of A Mother In Child Development
Komal Singh , Lucknow || 09

2) Literary Art and visual art
Jatinder Kaur, *Abohar* || 10

3) Problems of Elderly in India and Educational Provisions
ARUN KUMAR, Lucknow || 12

4) Exploiting Existentialism Framework in Educating
Vinati Baurasi, Dhar || 18

5) A Competency of Microfinance Institutions in India –A Perusal.
Kamlesh P. Thote, Dr. Ravish A.Sarode, Dist. Wardha || 20

6) Study Of Strategic Role: Human Resources Management
Dr. Pawan Kumar Oberoi, Rajasthan || 25

7) Job Satisfaction Of Secondary School Teachers In Relation To.....
Anjana Rani, Ramandeep Kaur, Abohar || 30

8) PLANNING COMMISSION TO NITI AAYOG: A POLITICAL JOURNEY
Harshit Mehta, Surat || 36

9) Some behavioral of the Thar lizard
Shyam sunder meena[a], Praveen Kumar Chandel [a,] and Mota Ram Sou[b] || 47

10) Impact of FDI in Retail on Indian Agriculture
Dr.(Smt)Krishna Bhuriya, Dr. ShekharMaidamwar (M.P.) || 55

11) Unfair trade practices: Burning issue in India
Prof. Gajanan R. Jangamwar, Wardha- || 58

12) Realism: A Forte of Kamala Markandaya
Dr K.B. Srivastava (U.S. Nagar) || 62

13) मराठीतील उद्योगपर्तीची आत्मचरित्रे नवतरुणांसाठी प्रेरणादायी
प्रा.डॉ.राजकुमार किशनराव यल्लावाड, परळी वै.जि.बीड || 65

14) अध्यापनाच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महिलांचे गृहव्यवस्थापन
प्रा. विद्या ध. ध्रुव, अकोला || 67

15) संतुलन व संतुलनाचे प्रकार
प्रा.डॉ.चिताडे नंदकिशोर, , बनसारोळा || 71

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-04
067

वनाचा प्रवास तरुणांना प्रेरणादायी ठरताना दिसून येतो. हेच उद्योगपतींच्या आत्मचरित्राचं मोठेपण म्हणता येईल. या णादायी जीवनामुळे ही आत्मचरित्रे वाचकप्रिय झाली आहेत. णांसाठी एक दीपस्तंभाचे कार्य करताना दिसून येतात.

ष्कर्ष

१. उद्योगपतींच्या आत्मचरित्राने मराठी आत्मचरित्र परेत नवआशयाची भर घातली आहे.

२. उद्योगपतींची आत्मचरित्रे आत्मचरित्र वाङ्मयाचे ष्कर्ष पूर्ण करतात.

३. उद्योगपतींच्या आत्मचरित्रातून तत्कालीन महाराष्ट्राची ोजकीय अभिरुची लक्षात येते.

४. उद्योगपतींची आत्मचरित्रे वाचकांना अस्वस्थ करुण र्यप्रवृत्त करतात.

५. उद्योगपतींची आत्मचरित्रे मराठी नवतरुणांना णादायी ठरतात. नैराश्येच्या गर्तेत न अडकता नवतरुणांनी ोजकता अंगीकारुन उज्ज्वल जीवन जगण्याची उर्मी देतात.

६. उद्योगपतींची आत्मचरित्रे वाङ्मयीन गुणांनी समृद्ध ाणि संपन्न आहेत.

दर्भ ग्रंथ

१. यादव आनंद - आत्मचरित्रमीमांसा
२. भालेराव विमल - आधुनिक मराठी वाङ्मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे एक अभ्यास
३. कऱ्हाडे सदा - चरित्र आत्मचरित्र
४. कर्णीक राम - ॲटोमोबायोग्राफी
५. कामत विठ्ठल - इडली ऑर्किड आणि मी
६. काळे विजय - उटणे पोळ्या आणि मी
७. जोशी रमेश - माझी कार्पोरेट यात्रा
८. पवार प्रताप - वाटचाल
९. पाटील केसरी - प्रवास सका प्रवासाचा
१०. मुंडले प्रभाकर - आम्ही बी घडलो

❑❑❑

14

अध्यापनाच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महिलांचे गृहव्यवस्थापन

प्रा. विद्या ध. ध्रुव
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महा. अकोला

प्रस्तावना :

कुटुंबसंस्था अस्तित्वात आल्याबरोबरच व्यवस्थापन अस्तित्वात आले आणि आपोआप ही जबाबदारी गृहिणीकडे आली. गृहिणीला गृहस्वामिनी म्हणण्यात येवू लागले. पूर्वीच्या काळीही गृहव्यवस्थापन हे अस्तित्वात होते पण तेवढे विचारपूर्वक किंवा शास्त्रीय आधाराने केले जात नव्हते प्रत्येक कुटुंबाची धडपड सुख, समाधान व शांती यांच्या प्राप्तीसाठी असते व त्याकरीता घरातील सर्व सदस्य प्रयत्नशील असतात. सुख, शांती व समृध्दीची फळे येण्यासाठी काही पूर्वयोजना आवश्यक असतात विचारपूर्वक व पध्दतशीर मार्गाने केलेली कामे नेहमी अपेक्षित फळे देतात.

निसर्गाने स्त्रीचा स्वभाव आणि प्रकृती घरातील कामासाठी तर पुरूषाचा घराबाहेरील कामासाठी योग्य बनविला आहे. पुरूषाने घरात आणलेल्या वस्तूंचा ताबा घेणे, त्या सुरक्षित ठेवणे आणि त्यांचा योग्य वेळी उपयोग करणे तसेच मुलांना जन्म देऊन त्यांचे संगोपन करणे याकरीता पुरूषापेक्षा स्त्रियाच जास्त योग्य व जबाबदार ठरतात.

असे मत स्त्रीच्या कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या सांगतांना झेनोफॉन याने आपल्या लिखाणात मांडले आहे.

पूर्वी स्त्रीने घरातील व पुरूषाने घराबाहेरील कामे सांभाळावीत ही सामान्य गोष्ट मानली जात असे. त्यामुळे स्त्रियांना घरगुती कामाकरीता बराच वेळ मिळत असे. काम करतांना परंपरागत मार्ग व पध्दतीचा वापर करण्यात येई. कामाची पध्दत अयोग्य व त्रासदायक असली तरी निरिक्षण करून जशीच्या तशीच अवलंबविल्या जात असे. कोणतेही कार्य करतांना त्याकरीता श्रम व समय या दोन

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-04
068

साधन संपत्तीची आवश्यकता असते. एकत्र कुटुंबपध्दती अस्तित्वात असल्यामुळे कामाचे विभाजन होत असे दोन-चार स्त्रियांनी मिळून काम केल्यास काम लवकर होत असे व श्रमही कमी लागत होते.

काम करण्याच्या परंपरागत पध्दतीचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की त्याकाळी श्रमबचतीची साधने अस्तीत्वात नव्हती उदा. वाटण्याकरीता पाटा-वरवंटा व दळणकरीता जात्याचा वापर व्हायचा घराची रचना व कार्यस्थळांची मांडणी अयोग्य असल्याने बरेच अंतर चालावे लागत असे. उदा. बैठक व स्वयंपाक घरातील अंतर यामुळे अधिक वेळ व श्रम खर्च होत असते. या सर्व मुद्यांचा विचार करता एकूण पूर्वीचे आयुष्य संथ गतीने चालले होते. काम अधिक करावी लागत असली तरी धावपळ फारशी नव्हती. जबाबदाऱ्या अतिशय कमी होत्या. स्त्रीचे जग घरापुरते मर्यादित असल्याने ती ते सहजपणे सांभाळत होती.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे स्त्रीचे पूर्वीचे मर्यादीत असलेले कार्यक्षेत्र विस्तृत झाले आहे. कुटूंबाचा जीवनस्तर उंचावणे व वाढत्या महागाईमुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या किमान मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याकरीता कुटुंबप्रमुखाला आर्थिक सहकार्य म्हणून आजची स्त्री अर्थार्जनाकरीता घराबाहेर पडली आहे. बऱ्याचशा स्त्रिया स्वत:चे करिअर बनविण्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे नोकरी आणि व्यवसाय करीत आहेत. काही सुखवस्तू घरातील स्त्रीया फावल्या वेळेचा उपयोग समाजकार्यात करतांना दिसतात ते सर्व करीत असतांना स्त्रियांकडे योग्य ऊर्जा व वेळ असणे गरजचे आहे. याचा परिणाम स्त्रीला गृहकार्य एक समस्या म्हणून भेडसावत आहे.

गृहव्यवस्थापन :

आजच्या गृहिणीच्या जबाबदाऱ्या वाढलेल्या आहेत तिचे कार्यक्षेत्र वाढले आहे. घराला घरपण आणावयाचे असल्यास गृह व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. व्यवस्थापन हे स्वास्थ्यावर परिणाम करते. कोणतेही कार्य करतांना व्यवस्थापनाची आवश्यकता असते. त्याद्वारे गृहिणी कौटुंबिक ध्येय व उद्दिष्टे गाठण्याचा प्रयत्न करते. समाजपरिवर्तनामुळे वाढत्या जबाबदाऱ्या, विभक्त कुटुंब यामुळे गृहिणीला व्यवस्थापन करणे अत्यावश्यक झाले आहे. परंतु ते काळजीपूर्वक व चिरपूर्वक करावे लागते. अन्यथा साधन संपत्ती अधिक खर्च होईल उद्दिष्ट प्राप्ती समाधनकारक होत नाही.

१) नॉल (Knoll) यांच्या मतानुसार -

"Home management is not more performance of work rather it is activity a performance that is directed by concious decisions." गृहव्यवस्थापन म्हणजे केवळ काम करणे नसून विचारपूर्वक घेतलेल्या निर्णयानुसार केलेले काम होय.

२) निकल आणि डॉर्सी (Nickell & Dorsey) ह्यांनी अगदी सोप्या शब्दांमध्ये व्यवस्थापन माहिती देणारी व्याख्या केली आहे ती पुढीलप्रमाणे :-

"Home management is planning, organizing,controlling & evaluating the use of resources available to the family for the purpose of attaining family goals." कौटुंबिक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याकरीता कुटुंबाजवळ उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या उपयोगाचे नियोजन, संघटन, नियंत्रण व मूल्यांकन करणे म्हणजे गृहव्यवस्थापन होय.

कुटुंबात विविध क्षेत्राचा समावेश होतो. या क्षेत्रातील भिन्नता आणि प्रकार इतर कुठल्याही क्षेत्रात आढळत नाहीत. अन्नव्यवस्थापन, वस्त्रव्यवस्थापन, मानवीय व अमानवीय साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन , आरोग्य व्यवस्थापन, शैक्षणिक व्यवस्थापन, सजावटीचे व्यवस्थापन इत्यादी कौटुंबिक जीवनाच्या ह्या सर्व क्षेत्राशी गृहव्यवस्थापन प्रक्रिया संबंधीत आहे गृहव्यवस्थापन कौटुंबिक ध्येय गाठण्याचे एक साधन आहे. गृह व्यवस्थापन शिक्षण व प्रयत्नामुळे प्रगती होते.

गृहव्यवस्थापन प्रक्रिया :

गृहव्यवस्थापनाच्या नियोजन, नियंत्रण व मुल्यांकन ह्या तिन पायऱ्या आहेत. यापैकी कोणत्याही पायरीच्या अभावाने गृहव्यवस्थापन पूर्ण होऊ शकत नाही. ही प्रक्रीया म्हणजे केवळ काम करणे नसून कोणतेही काम व्यवस्थीतपणे पुर्णत्वास नेणे होय यातील नियोजन, नियंत्रण व मूल्यांकन या पायऱ्यांचा योग्य उपयोगाने जीवनात येणाऱ्या अनेक समस्या येतात या पायऱ्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) नियोजन
२) नियंत्रण
३) मुल्यांकन

नियोजन :

नियोजन म्हणजे कामाची पूर्वतयारी कोणत्याही कामाची पूर्वतयारी करीत असतांना ते काम कोणत्या निरनिराळ्या मार्गांनी

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-04
069

होवू शकेल ते पाहावे यानंतर केवळ कल्पनेव्दारे प्रत्येक मार्गाचा अवलंब करावा व त्यातील जास्तीत जास्त यशस्वी होवू शकेल त्या मार्गाची निवड करावी ज्यावेळी नियोजन काळजीपूर्वक व सुव्यवस्थीत केल्यास गृहव्यवस्थापन उत्तम होऊ शकते.

नियोजन ही गृहव्यवस्थापनाची अत्यंत महत्वपूर्ण अशी पहिली पायरी आहे आणि या क्रियेचे क्षेत्र अतिशय व्यापक आहे या पायरीला गृहव्यवस्थापनाचा आधारस्तंभ म्हणता येईल पाया भक्कम राहिल्यास इमारत मजबूत राहते. तसेच या पायरीचा विचार सविस्तर करण्यात आला तर पुढील प्रक्रिया ही व्यवस्थीत होतील.

स्टार्च यांच्यामते - कुठल्याही प्रकारच्या नियोजनात रोजच्या जीवनात येणारे अनुभव व विचार करणे यांचा समावेश होतो.

नियोजन करणारी व्यक्ती चिंतनशक्ती निरिक्षण, स्मरणशक्ती, तर्कशक्ती इ.व्दारे नियोजनाची आखणी करीत असते.

नियंत्रण :

नियंत्रण ही गृहव्यवस्थापनाची प्रक्रियेची दुसरी महत्वपूर्ण पायरी आहे. कोणत्याही कामाची फक्त योजना करून ते काम पूर्ण होत नाही तर योजना कार्यान्वीत करतांना नियोजनाप्रमाणे काम पूर्ण होत आहे किंवा नाही हे पाहावे लागते यालाच नियंत्रण म्हणतात.

डब्ल्यू एम. फ्रॉक्स यांच्या मते :-

नियंत्रण हे कार्याच्या योजनेनुसार कार्य करण्याशी संबंधीत आहे. व्यवस्थापन हे सर्वाधिक आव्हानात्मक काम आहे. गृहव्यवस्थापन हे एक कला व विज्ञानाच्या रूपात कर्यान्वीत करते. व्यक्तिगत नेतृत्व प्रभावपूर्ण समाजदारपणा तसेच प्रोत्साहन यावर हे अवलंबून असते.

सर्वसाधरणपणे घरात केल्या जाणाऱ्या व्यवस्थापनामध्ये नियोजन कर्ता व नियंत्रण करणारी प्रत्यक्ष कार्य करणारी एकच म्हणजे गृहिणी असते. त्यामुळे दोन्ही पायऱ्या सारख्याच महत्वाच्या ठरतात. परंतु जेव्हा कार्य करणारी व्यक्ती वेगळी असेल तेव्हा नियंत्रणाचे महत्व अधिक असते. शिक्षण अनुभव व निरिक्षण यामुळे योग्य नियंत्रण करण्यास मदत होते. उदा. नोकरी करणारी गृहिणी असेल तर स्वत:च्या सर्व कामाचे वेळेनुसार नियेजन तिलाच करावे लागेल आणि केलेल्या नियोजनानुसार ठराविक वेळात ठराविक काम होत आहे किवां नाही हे ही तिलाच पहावे लागते. यार्यायाने नियंत्रण तिलाच करावे लागते नियंत्रणात पुढील क्रियांचा समावेश होतो.

अ) प्रेरणा देणे

ब) प्रगतीचा आढावा घेणे

३) समायोजन करणे

मूल्यांकन :

मूल्यांकन करणे ही व्यवस्थापनाची तिसरी पायरी आहे परंतु शेवटची पायरी असुनही ही अत्यंत महत्वाची पायरी आहे. या क्रियेव्दारे आपण केलेल्या कामाचा आढावा कामाचा आढावा घेतला जातो. केलेली योजना बरोबर होती किंवा नाही त्यावर नियंत्रण योग्य होते किंवा नाही याचा विचार तसेच एखादी योजना यशस्वी झाली किंवा नाही अपेक्षेप्रमाणे यशस्वी न झाल्यास पुढील योजनेत काय बदल करावा लागेल याचा विचार केला जातो.

मूल्यांकन हे फक्त आपल्याला विचार करूनच करता येते असे नाही. तर मूल्यांकन हे निरनिराळ्या प्रकारांनी व पध्दतींनी करता येते व त्याचा उपयोग गृहव्यवस्थापनात करू शकतो.

२) मुल्यांकनाचे प्रकार :

मूल्यांकनाचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. ज्या कार्याचे मूल्यांकन करायचे त्यानुसार मूल्यांकनाचा प्रकार निवडणे योग्य असते. मूल्यांकनाचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

१) औपचारीक मूल्यांकन

२) अनौपचारीक मूल्यांकन

३) स्वमूल्यांकन

मूल्यांकनाची पध्दती :

१) तपासणीची नोंद करणे

२) कामाच्या स्तराची तुलना

३) स्वत:ला प्रश्न विचारणे

४) दैनंदिनी लिहिणे

उद्दिष्टे :

१) अकोला शहरातील अध्यापन क्षेत्रातील कार्यरत महिलांची कुटुंबातील सदस्यांसोबत असणारा संवाद जाणून घेणे.

२) अध्यापन क्षेत्रातील कार्यरत महिलांची आहार व पोषण संबंधीचे व्यवस्थापन समजून घेणे

३) अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिलांचे कापड व कापडाची निवड तसेच रखरखाव जाणून घेणे.

४) अध्यापन क्षेत्रातील कार्यरत असणाऱ्या महिलांचे फर्निचर विषयीचे व्यवस्थापन समजून घेणे.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Oct. To Dec. 2016
Issue-16, Vol-04
070

५) अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिलांच्या वेळेचे व ऊर्जेचे नियोजन अभ्यासणे.

गृहितकृत्ये :

१) अकोला शहरामध्ये अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिला गृहव्यवस्थापनाचे कार्य व्यवस्थितरित्या करीत नाहीत.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनात अकोला शहरातील अध्यापन क्षेत्रामध्ये कार्यरत असणाऱ्या ५०शिक्षक महिलांची निवड करण्यात आली. त्यांच्याकडून माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली त्या तंत्राचा उपयोग करण्यात त्याकरीता डॉ. हुसेने ताजा व मिस हेमलता (तुमकूर) यांची प्रमाणिकृत गृहव्यवस्थापन स्केल (HMS) (बँगलोर) चा उपयोग करण्यात आला.

या प्रश्नावलीमध्ये गृहव्यवस्थापनाच्या क्षेत्रांवर प्रश्न विचारण्यात आले आहेत. १) कुटुंबसदस्या सोबत असणारा संवाद २) आहार नियोजन ३) कापडाचे व्यवस्थापन ४) फर्निचर आणि इतर वस्तुंचे व्यवस्थापन ५) वेळेचे आणि ऊर्जेचे व्यवस्थापन इत्यादीवर एकूण १०२ प्रश्न आहेत.

गुणांक प्रणाली मध्ये पाच खंडात्मक अनुमापनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. नेहमीच ५ गुण, वारंवार ४ गुण, कधीकधी ३ गुण, एखाद्यावेळी २ गुण व कधीच नाही ला १ गुण देण्यात आला आहे. त्यानुसार गुणांक साखळी तयार करण्यात आली आहे आणि त्याला काईस्केअर चाचणी लावून निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष व चर्चा :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये गृहव्यवस्थापनाच्या ५ क्षेत्राचा विचार करण्यात आला आहे.

१) कुटुंबसदस्यांसोबत असणारा संवाद
२) आहार नियोजन व व्यवस्थापन
३) कापडाविषयीचे व्यवस्थापन
४) फर्निचर व इतर वस्तुंचे व्यवस्थापन
५) वेळेच व उर्जेचे व्यवस्थापन

अकोला शहरामधील ५० महिला अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे सांख्यिकीय विश्लेषणानुसार पुढील निष्कर्ष प्राप्त झालेले आहेत.

१) अकोला शहरातील महिला शिक्षक क्षेत्र क्र. १ सदस्यांसोबत असणारा संवाद :

यामध्ये ८८.६० % एवढ्या स्त्रियां आपल्या कुटुंबसदस्यांसोबत संवाद प्रेमळपणे करतात. हे स्पष्ट होते.

२) विभाग क्र. २ : आहाराचे नियोजन व व्यवस्थापन :

अकोला शहरातील अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलापैकी ८९.४०% महिला ह्या आहाराचे नियोजन व व्यवस्थापन योग्य प्रकारे करतांना आढळल्या.

३) विभाग क्र. ३ : कापडासंबंधीचे व्यवस्थापन :

अकोला शहरातील अध्यापन क्षेत्रातील ९१.१०% महिला कापडासंबंधीचे व्यवस्थापन करतात हे दिसून आले.

४) विभाग क्र. ४ : फर्निचर व इतर वस्तुंचे व्यवस्थापन :

यामध्ये सर्वात जास्त ९४.३७ टके एवढ्या अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिला आढळल्या व इतर वस्तुंचे व्यवस्थापन करतांना आढळल्या.

५) विभाग क्र. ५ : वेळेचे व ऊर्जेचे व्यवस्थापन :

अकोला शहरामध्ये अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिलांपैकी ९३.२८ % एवढ्या महिला त्यांच्याजवळ उपलब्ध असणाऱ्या वेळेचे व ऊर्जेचे व्यवस्थापन करतात हे स्पष्ट झाले.

वरील निष्कर्षावरून असे स्पष्ट होते की, अकोला शहरामध्ये अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिला गृहव्यवस्थापनाचे कार्य उत्तमरित्या करतात.

संदर्भ :

१) प्रा. कांडलकर लीना : गृहअर्थशास्त्राची मुलतत्वे : २००५ विद्या प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ क्र. २१ ते ३६.

२) मुन्शी व डॉ. जठार : गृहव्यस्थापन आवृत्ती ३ री २००१ : पिंपळापुरे अॅण्ड कं., पब्लिशर्स, नागपूर, पृष्ठ क्र. २३ ते ३०.

३) श्रीमती सिंह वृंदा : समय प्रबंधन एवं कार्यसरलीकरण : प्रथम संस्करण : २००६ : पंचशील प्रकाशन, जयपूर.

५) जी. पी. शेरी : गृहव्यवस्थापन एवं गृहकला :

६) डॉ. खडसे इंदिरा : गृहअर्थव्यवस्थापन आणि गृहकला: प्रथम आवृत्ती २००४ : हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.

७) डॉ. गायकवाड ज्योती : गृहअर्थशास्त्र व गृहव्यवस्थापन : २००७ श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

❑❑❑

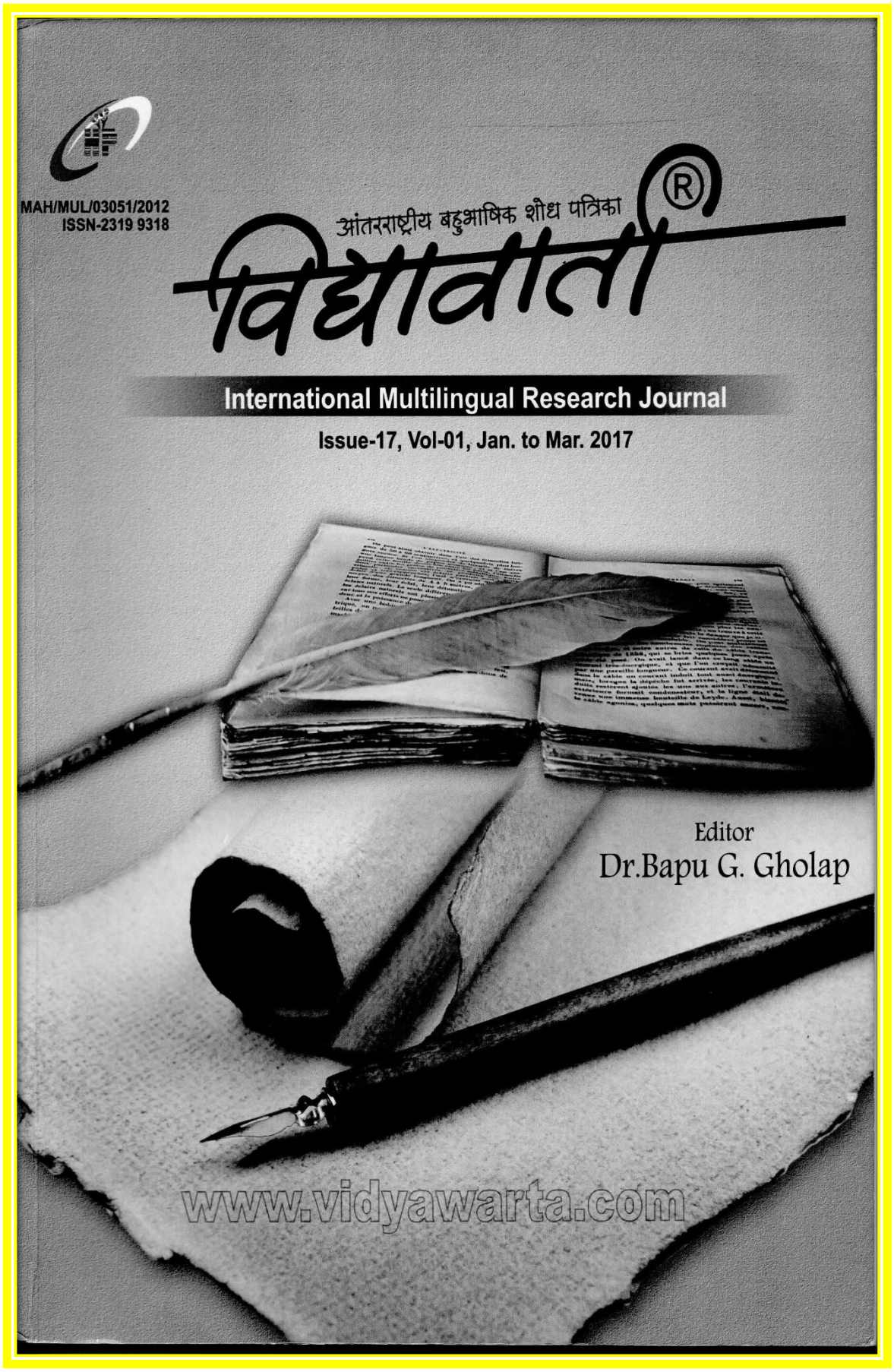
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता
International Multilingual Research Journal
Issue-17, Vol-01, Jan. to Mar. 2017
Editor
Dr.Bapu G. Gholap
www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-01 | 07

14) SHOOT GALL PSYLLA, APSYLLA CISTELLATA- A SERIOUS PEST OF MANGO.....
G. P. PAINKRA, Ambikapur || 68

15) State Human Rights Commissions — A Historical Perspective
Anjana Rani, Abohar || 70

16) HiddenVoice of Vidharbha Demanding Separation
Pankaj P. Umbarkar || 72

17) Use of Activity Based Costing as a modern tool for controlling increasing .....
Dr. Sudhakar B. Yadav, Raigad || 78

18) A STUDY ON TOURISTPERCEPTION TOWARDS TOURISM SERVICES IN .....
B.S.V. Meera Setty, Mayabunder, Dr. C. Thiruchelvam, Pudukottai || 83

19) THE TENET OF KARMA— BUDDHISM CONTRARY TO JAINISM
Anjana Rani, Abohar || 92

20) महाराष्ट्र विधानसभा २०१४ च्या निवडणुकीचे राजकारण
डॉ. व्ही.एस. इंगळे, जि.यवतमाळ || 94

21) नव्या अर्थक्रांतीचे पर्व
डॉ. अनिल श्री. खांडेकर, अमरावती || 97

22) दलित कवयित्रींच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणिवा
डॉ. कैलास महाले, जि.सांगली || 100

23) महाविद्यालयीन मुलींच्या आरोग्यावर आहार व व्यायामाचा होणारा परिणाम.
प्रा. विद्या ध. ध्रुव, अकोला || 103

24) चंद्रपूर जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयात कार्यरत शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान.....
श्री. जयंत आ. वानखेडे, जि. चंद्रपूर || 109

25) डॉ.अण्णासाहेब गुंजकर यांचे जीवन व जडण-घडण एक अभ्यास
प्रा.एस.व्ही.शिंदे, नांदेड, डॉ. स्नेहल डी. शेंबेकर, अकोला || 113

26) मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, धर्मांधता
प्रा. राहूल भालेराव पाटील, जि. पालघर || 115

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-01 | 0103

सारांश:—

दलितांच्या चळवळीमुळे दलित प्रश्नांबरोबर समाजातील अनेक घटकांचे प्रश्न मार्गी लागले. स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला यामुळेच बळकटी प्राप्त झाली हे दलित कवयित्रींच्या काव्यातून स्पष्ट होते. स्त्रीवादी चळवळीपासून दूर असलेल्या दलित कवयित्रीच्या भावना लक्षात घेत फुले, आंबेडकरी विचारांचा वारसा घेऊन उदयाला आलेला हा स्त्रीवाद मराठी स्त्रीवादीपरंपरेला एक वेगळी दिशा निर्माण करून देईल असे वाटते. दलित कवियित्रींच्या काव्यातील स्फोटक विद्रोहाची जाणीव स्त्रीचे परंपरेने निर्माण केलेले रूप बदलण्यास महत्वपूर्ण ठरू शकते. स्त्रीमुक्तीचा विचार करणाऱ्या स्त्रियांना नवा समाज घडवायचा आहे. जेथे स्त्रीला समान संधी मिळेल यासाठी फुले, आंबेडकरी विचारांचा स्वीकार मराठी स्त्रीवादाने करणे गरजेचे आहे असे वाटते

संदर्भ :—

१. पाटील शोभा, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

२. धोंगडे अश्विनी,स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपायोजन, दिलीपराज प्रकाशन,पुणे.

३. पगारे म. सु, दलित साहित्याचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद

४. लांजेवार ज्योती, दलित कवयित्रींची कविता, सुगावा प्रकाशन,पुणे.

५. पारसे बी. डी.,दलित कवयित्रींची कविता, निर्मीती विचारमंच, कोल्हापूर.

❑❑❑

23

महाविद्यालयीन मुलींच्या आरोग्यावर आहार व व्यायामाचा होणारा परिणाम

प्रा. विद्या ध. ध्रुव
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महा. अकोला

****

प्रस्तावना :

आहार मानवी जीवनातला महत्वाचा व अविभाज्य घटक आहे. त्यामुळे शरीराला ज्या प्रकारचा आहार मिळेल त्यावर शरीर सौष्ठत्व, आरोग्य, पुर्ननिर्मिती, कार्यशक्ती अवलंबून असते.

कोणत्याही सजीव प्राण्याने पदार्थ खाल्यावर त्याचे पचन, शोषण होवून शरीराच्या गरजा पूर्ण होवून शरीराची वाढ आणि विकास तसेच पुनरोत्पादन करण्याची क्षमता ज्यामध्ये आहे अशा पदार्थाला अन्न म्हणतात पोष्टीक घटक असतात जसे कौटूंबिक प्राथिने, स्निग्धे, जीवनसत्वे, खनिजपदार्थ इत्यादी असतात व ते शरीराच्या वाढीसाठी शरीरसंवर्धनासाठी प्राप्त होणारे रासायनिक संघटन आहे. हे अन्नघटक योग्य व आवश्यक प्रमाणा मध्ये शरीरास मिळत असल्यास आरोग्य निरोगी राहते अन्नघटकांचे पोषण प्रमाणात असते.

अन्नातील पोषक घटकांचे प्रमाण कमी जास्त सारख्या आरोग्य विषयक समस्या उदभवतात तर त्याचबरोबर अनेक रोग सुध्दा होतात. आहारविषयक सवयी पोषणावर प्रभाव करतात त्यामुळे लहान पणापासूनच आहारासंबंधीचे ज्ञान कुटुंबातूनच व प्राथमिक शाळेतून मिळायला पाहिजे.

जागतिक आरोग्य संघटनेनूसार आरोग्य म्हणजे केवळ रोगापासून मुक्तता नव्हे त शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व संपुर्ण स्वास्थ म्हणजे आरोग्य होय. शरीराची कार्ये सुरळीत चालण्यासाठी जो परिपूर्ण व

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-01
0104

संतुलित आहार घेणे गरजेचे आहे हा आहार लिंग, हवामानानुसार योग्य प्रमाणामध्ये घेतल्यास त्याला संतुलित आहार म्हणतात. योग्य आहारासोबतच व्यायामाची सुध्दा आवश्यकता असते.

आजची जीवनशैली अत्यंत धकाधकीची व व्यस्त स्वरुपाची झाली आहे. तसेच आजच्या युवा पिढीच्या खाण्यापिण्याच्या सवयी बदलेल्या आहेत पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करतांना आजची युवा पिढी दिसत आहे. काही महाविद्यालयीन मुली पिझ्झा, बर्गर सारखे आरोग्यास हानिकारक पदार्थ खातांना दिसतात तर काही मुली आपल्या सौदर्याप्रती जागरुक आहेत झीरो फिगर ही संकल्पना महाविद्यालयीन मुलींमध्ये फोफावत आहे. त्याकरिता चुकीच्या आहार पध्दतीचा उपयोग करतांना दिसून येतात महाविद्यालयामध्ये घेण्यात आलेल्या ब्लड डोनेशन कार्यक्रमामध्ये असे लक्षात येते की १००: पैकी फक्त १०: महाविद्यालयीन मुलींचे हिमोग्लोबीन सामान्य आहे. तर ६०: मुली हया अंडर वेट असल्याचे लक्षात येते.

स्थुलतेमुळे अनेक रोगांना आमंत्रण मिळते. जसे ठसववक च्तमेनतमए ःमंतज जजंबाए कपंइमजमे सारखे आजार होण्याची शक्यता असते तर अपुऱ्यापोषणामुळे सुध्दा अनेक रोगांना बळी पडत असतात. आजच्या महाविद्यालयीन मुली हया उद्याच्या होणाऱ्या माता आहेत. त्यांचा पोषणाचा दर्जा उत्तम असणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टये :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टयेपुढीलप्रमाणे आहेत.

१. व्यायाम करणा—या, न करणा—या, संतुलित आहार घेणा—या व संतुलित आहार न घेणा—या मुलींच्या बीएमआय चा अभ्यास करणे

२. सर्व प्रवर्गातील मुलींच्या बीएमआय यामधील सहसंबंध सांख्यिकीय तंत्रांच्या आधारे अभ्यासणे.

३. मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहे की नाही याचा अभ्यास करणे.

४. महाविद्यालयीन मुलीच्या आरोग्यात आहार व व्यायामाचे असणारे महत्व जाणून घेणे.

गृहित कृत्ये:

संतुलित आहार व नियमित व्यायाम न करणाऱ्या मुली कुपोषित; अल्प व अति पोषण आहेत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये अकोला शहरातील १८ ते २५ वर्षे वयोगटातील महाविद्यालयीन विद्यार्थीनीची अभ्यासासाठी व्यायाम न करणा—या व संतुलित आहार न घेणा—या विद्यार्थीनी, व्यायाम व संतुलित आहार घेणा—या विद्यार्थीनी, फक्त व्यायाम करणा—या विद्यार्थीनी व फक्त संतुलित आहार घेणा—या विद्यार्थीनी अशा चार स्तरातील प्रत्येक १५ अशा एकूण ६० विद्यार्थीनींची निवड करण्यात आली. यामध्ये त्यांचे वय, उंची, वजन व बीएमआय मोजण्यात आला. तद्वतच सांख्यिकीय तंत्रांच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

दैनंदिन आहार व व्यायामाचा कालावधी यांची माहिती त्यांचा कपमज बींतज व व्यायामाचा प्रकार व वेळेची नोंद करण्यात आली यंत्राचा उपयोग करुन त्यांचे वजन व उंची BMI घेण्यात आली त्याची नोंद करण्यात आली. आणि कोणत्याही प्रकारचा व्यायाम व आहाराचे नियोजन न करणा—यांकडून प्रश्नावली सुध्दा भरुन घेण्यात आली. आकडयांचे सांख्यिकीय विश्लेषण करुन निष्कर्ष काढण्यात आलेला आहे. सांख्यिकीय विश्लेषणाकरिता सरासरी व कार्ल पिअर्सनच्या सहसंबंधीचा चाचणीचा उपयोग करण्यात आला.

सारणी क्र.१

व्यायाम न करणा—या व संतुलित आहार न घेणा—या विद्यार्थीनी (No exercise no diet)

विद्यार्थीनी	वयAge	उंचीHeight	वजनWeight	BMI
1	21	152.4	40	17.31
2	21	161.5	60	23.15
3	21	167.6	45	16.14
4	21	155.4	38	15.82
5	19	167.6	42	15.06
6	19	170.6	40	13.84
7	19	161.5	47	19.13
8	19	161.5	45	17.36
9	19	164.5	43	15.99
10	19	161.5	37	14.27
11	19	161.5	37	14.27
12	19	167.6	36	12.91
13	19	167.6	45	16.14
14	21	161.5	38	14.66
15	20	155.4	40	16.65

उपरोक्त सारणीमध्ये व्यायाम न करणा—या व

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-01
0105

संतुलित आहार न घेणा—या मुलींचे वय, उंची, वजन व बीएमआय मोजला आहे. WHO प्रमाणित बीएमआय बाबत ८.५ ते २४.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली सामान्य (Normal),२५.० ते २९.९, या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुलीजास्त वजन; Over weight), ३०.० ते ३९.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली लठठपणा (Obese) तर ४०.० किंवा त्यापेक्षा जास्त बीएमआय असणा—या मुली आजारी (Morbidly obese) या श्रेणीत येतात. यावरुन अभ्यासासाठी निवडलेल्या मुलींचा बीएमआय मापन केला असता पुढील सांख्यिकीय माहीती आढळून आली.व्यायाम न करणा—या व संतुलित आहार न घेणा—या विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १२.९१ ते १९.१३ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला.

सारणी क्र.२

व्यायाम व संतुलित आहारघेणा—या विद्यार्थीनी (Exercise and dieting students)

विद्यार्थीनी	वयAge	उंचीHeight	वजन Weight	BMI
1	19	161.5	52	20.06
2	21	164.5	63	23.42
3	20	161.5	61	23.53
4	21	158.4	65	26.04
5	21	170.6	72	24.91
6	21	161.5	58	22.38
7	20	170.6	60	20.76
8	21	173.7	70	23.39
9	19	167.6	69	24.74
10	19	161.5	47	19.13
11	19	164.5	52	19.33
12	19	173.7	70	23.39
13	19	161.5	45	17.36
14	21	167.6	65	23.31
15	19	161.5	47	19.13

उपरोक्त सारणीमध्ये व्यायाम व संतुलित आहार घेणा—या मुलींचे वय, उंची, वजन व बीएमआय मोजला आहे. WHO प्रमाणित बीएमआय बाबत ८.५ ते २४.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली सामान्य (Normal),२५.० ते २९.९, या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुलीजास्त वजन (Over weight), ३०.० ते ३९.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली लठठपणा (Obese) तर ४०.० किंवा त्यापेक्षा जास्त बीएमआय असणा—या मुली आजारी (Morbidly obese) या श्रेणीत येतात.यावरुन अभ्यासासाठी निवडलेल्या मुलींचा बीएमआय मापन केला असता पुढील सांख्यिकीय माहीती आढळून आली. व्यायाम करणा—या व संतुलित आहार घेणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते २४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. फक्त एका २१ या वयोगटातील मुलींचा बीएमआय हा २६.४ इतका आढळून आला जो जास्त वजन या श्रेणीत येतो.

सारणी क्र.३

व्यायाम करणा—या विद्यार्थीनी (Exercise)

विद्यार्थीनी	वय Age	उंची Height	वजन Weight	BMI
1	21	152.4	66	28.57
2	20	161.5	85	32.79
3	20	158.4	77	30.84
4	19	170.6	72	24.91
5	19	161.5	64	24.69
6	19	161.5	67	25.85
7	20	167.6	74	26.53
8	20	161.5	65	25.08
9	20	167.6	67	24.02
10	19	170.6	70	24.22
11	20	161.5	65	25.08
12	21	158.4	60	24.03
13	20	167.6	62	22.23
14	19	161.5	60	23.15
15	20	167.6	58	20.8

उपरोक्त सारणीमध्ये व्यायाम करणा—या मुलींचे वय, उंची, वजन व बीएमआय मोजला आहे. WHO प्रमाणित बीएमआय बाबत ८.५ ते २४.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली सामान्य (Normal),२५.० ते २९.९, या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुलीजास्त वजन (Over weight), ३०.० ते ३९.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली लठठपणा (Obese) तर४०.० किंवा त्यापेक्षा जास्त बीएमआय असणा—या मुली आजारी (Morbidly obese) या श्रेणीत येतात.यावरुन अभ्यासासाठी निवडलेल्या मुलींचा बीएमआय मापन केला असता पुढील सांख्यिकीय माहीती आढळून आली. व्यायाम करणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-01
0106

२४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. ०८ मुलींचा बीएमआय हा सामान्य श्रेणीत आढळून आला. जास्त वजन असणा—या एकूण ३ मुली होत्या तर २ मुली हया लठठपणा या श्रेणीत होत्या.

सारणी क्र.४

संतुलित आहार घेणा—या विद्यार्थीनी

(Dieting students)

विद्यार्थीनी	वय Age	उंची Height	वजन Weight	BMI
1	21	173.7	70	23.39
2	21	161.5	68	26.23
3	20	158.4	62	24.84
4	21	167.6	48	17.21
5	20	158.4	47	19.83
6	19	161.5	48	19.52
7	19	164.5	49	19.22
8	19	152.4	50	21.64
9	19	152.4	48	20.78
10	19	167.6	38	13.63
11	20	170.6	47	16.26
12	21	167.6	60	21.51
13	21	161.5	47	19.13
14	21	158.4	42	16.82
15	20	164.5	50	19.59

उपरोक्त सारणीमध्ये संतुलित आहार घेणा—या मुलींचे वय, उंची, वजन व बीएमआय मोजला आहे. WHO प्रमाणित बीएमआय बाबत ८.५ ते २४.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली सामान्य (Normal),२५.० ते २९.९, या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुलीजास्त वजन (Over weight), ३०.० ते ३९.९ या दरम्यान बीएमआय असणा—या मुली लठठपणा (Obese) तर४०.० किंवा त्यापेक्षा जास्त बीएमआय असणा—या मुली आजारी (Morbidly obese) या श्रेणीत येतात.यावरुन अभ्यासासाठी निवडलेल्या मुलींचा बीएमआय मापन केला असता पुढील सांख्यिकीय माहीती आढळून आली. संतुलित आहार घेणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते २४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. ०१४ मुलींचा बीएमआय हा सामान्य श्रेणीत आढळून आला. जास्त वजन असणा—या गटात १ मुलगी आढळू आली.

सारणी क्र.४

सर्वेक्षित विद्यार्थीनींच्या बीएमआय बाबतचा सहसंबंध

सहसंबंध (Correlations) Pearson Correlation
Sig (2-tailed) Surveyed total 60 students

	'A' Category (No exercise not diet)	'B' (Category Exercise and diet Girl's)	'C' (Category Exercise Girl's)	'D' (Category diet Girl's)
'A' Category(15 Students)	1	.026	.608*	.586*
'B' Category(15 Students)	–	1	--	--
'C' Category(15 Students)	.608*	.268	1	.690**
'D' Category(15 Students)	.586*	.289	.690**	1

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

शून्य परिकल्पना : सर्व प्रवर्गातील मुलींच्या बीएमआय यामध्ये सहसंबंध नाही

(N.H.: There is no relation between BMI of all categories of girls)

पर्यायी परिकल्पना : सर्व प्रवर्गातील मुलींच्या बीएमआय यामध्ये सहसंबंध आहे.

(A.H.: There is relation between BMI of all categories of girls)

Correlation co-efficient between A category and C Category is .608* which is indicate .608²=0.369% positive relation between 'A' Category(No exercise not diet BMI) 'C' (Exercise Girl's)Students and is significant at 0.05%

समअमसणनियमित आहार व नियमित व्यायाम न करणा—या मुलींचा बीएमआय व नियमित व्यायामक करणा—या मुलींचा बीएम.आय यांच्यामध्ये सार्थकता मूल्याच्या ०.०५: मूल्यावर धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. हा सहसंबंध .६०८ असून त्याचे मूल्य.६०८²=०. ३६९: इतके आहे याचा अर्थ धनात्मक दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थीनींमध्ये धनात्मक सहसंबंध आहे. त्यामुळे या ठिकाणी शून्य परिकल्पना नाकारावी लागेल व पर्यायी परिकल्पना स्वीकारावी लागेल.

A category and D Category is .586* which is indicate.586²=0.343% positive relation between 'A' Category(No exercise not diet BMI) 'D' (Diet Girl's)Students and is significant at 1%

समअमसण्त्याचप्रमोण नियमित आहार व नियमित व्यायाम न करणा—या मुलींचा बीएमआय व नियमित आहार घेणा—या मुलींचा बीएम.आय यांच्या

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-01 | 0107

मध्ये सार्थकता मूल्याच्या ०.०५: मूल्यावर धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. हा सहसंबंध .५८६² असून त्याचे मूल्य०.३४३: इतके आहे याचा अर्थ धनात्मक दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थीनींमध्ये धनात्मक सहसंबंध आहे. त्यामुळे या ठिकाणी देखील शून्य परिकल्पना नाकारावी लागेल व पर्यायी परिकल्पना स्वीकारावी लागेल.

C category and D Category is .690**which is indicate.690²=0.476% positive relation between 'C' Category(exercise girls) 'D' (Diet Girl's)Students and is significant at 5%

समअमसण्तद्वतच नियमित आहार व नियमित व्यायाम न करणा—या मुलींचा बीएमआय व नियमित आहार घेणा—या मुलींचा बीएम.आय यांच्यामध्ये सार्थकता मूल्याच्या ०.०१: मूल्यावर धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. हा सहसंबंध .६९०**असून त्याचे मूल्य०.४७६: इतके आहे याचा अर्थ धनात्मक दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थीनींमध्ये धनात्मक सहसंबंध आहे. त्यामुळे या ठिकाणी देखील शून्य परिकल्पना नाकारावी लागेल व पर्यायी परिकल्पना स्वीकारावी लागेल.

सर्व प्रकारातील मुलींच्या बीएमआय चा माध्य विस्तार काढण्यासाठी व कोणता बीएमआय हा माध्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहे हे अभ्यास करण्यासाठी फ्राईडमन चाचणीचा उपयोग करण्यात आला. प्राप्त सांख्यिकीय माहीती पुंढील सारणी ५ मध्ये दर्शवीली आहे.

सारणी क्र.५

Friedman Test for mean rank of BMI of Girls

BMI OF Girl Students	Mean Rank	Chi-Square	P value
BMI A	1.07	34.360	<0.000**
BMI B	2.93		
BMI C	3.73		
BMI D	2.27		

Denote: Friedman Test **Significant at 1% level Since 'P' value is less than 0.01 then N.H. rejected at 1% level of significant hence concluded that there is significant difference among mean rank towards factors of BMI of girls. Based on mean rank BMI of 'C' category (3.73) is the most important factor of BMI among followed by BMI of 'B' category (2.93) followed by BMI of 'D' category (2.27) and followed 'A' category (1.07). if the given data is ranking data then least mean rank is most important one.

शून्य परिकल्पना : मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण नाही.

पर्यायी परिकल्पना : मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहे.

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, 'P' चे मूल्य हे ०.०१ या सार्थकता मूल्याच्या आधारावर कमी आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पना नाकारावी लागेल. यावरुन हे स्पष्ट होते की, माध्य विस्ताराच्या आधारे नियमित व्यायाम करणा—या मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार (Mean rank BMI)३.७३ हा सांख्यिकीय दृष्टया महत्वपूर्ण आहे, त्यानंतर नियमित व्यायाम व नियमित आहार करणा—या मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार(Mean rank BMI)२.९३ सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहे, त्यानंतर नियमित आहार करणा—या मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार(Mean rank BMI) २.२७ सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहे तर सर्वात शेवटी नियमित आहार व नियमित व्यायाम न करणा—या मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार (Mean rank BMI) १.०७ आहे. यावरुन नियमित व्यायाम करणा—या आणि नियमित व्यायाम व नियमित आहार घेणा—या मुलींचा बीएमआय हा फ्राईडमन चाचणीच्या आधारे सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहे. बहुतांश माध्य विस्तार हे सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आहेत त्यामुळे शून्य परिकल्पना त्याज्य ठरली व पर्यायी परिकल्पना स्वीकारावी लागेल.

निष्कर्ष :

१. व्यायाम न करणा—या व संतुलित आहार न घेणा—या विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १२.९१ ते १९.१३ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला.

२. व्यायाम करणा—या व संतुलित आहार घेणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते २४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. फक्त एका २१ या वयोगटातील मुलींचा बीएमआय हा २६.४ इतका आढळून आला

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-01 | 0108

जो जास्त वजन या श्रेणीत येतो.

३. व्यायाम करणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते २४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. ०८ मुलींचा बीएमआय हा सामान्य श्रेणीत आढळून आला. जास्त वजन असणा—या एकूण ३ मुली होत्या तर २ मुली हया लठठपणा या श्रेणीत होत्या.

४. संतुलित आहार घेणा—या बहूतांश विद्यार्थीनींचा मापन केलेला बीएमआय १७.३६ ते २४.०९ या दरम्यान सामान्य श्रेणीत आढळून आला. ०१४ मुलींचा बीएमआय हा सामान्य श्रेणीत आढळून आला. जास्त वजन असणा—या गटात १ मुलगी आढळनू आली.

५. सर्व प्रवर्गातील मुलींच्या बीएमआय यामध्ये सहसंबंध आढळून आला.

६. मुलींचा बीएमआय चा माध्य विस्तार सांख्यिकीयदृष्टया महत्वपूर्ण आढळून आला.

७. प्रस्तुत संशोधनावरुन असे लक्षात आले की, ज्या मुलींचे वजन अति पोषण झालेले आहे अशाच मुली व्यायाम करत आहेत. तर बहुतांश: मुलींचे वजन व बी.एम.आय. सामान्य श्रेणीत आढळून आले.

प्रस्तुत संशोधनावरुन असे लक्षात आले की, ज्या मुलींचे वजन अतिपोषण वाढलेले आहे. अशाच मुली व्यायाम करतांना दिसत आहेत. तर बहुतांश मुलींचे वजन व बी.एम.आय. सामान्य श्रेणीत आढळून आलेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. पोषण एवं आहार विज्ञान: डॉ. जी.पी. शैरी: विनोद पुस्तक मंदीर आगरा: सोलाहवा संस्करण : १९९५

२. पोषण व आहारशास्त्र परिचय: सरल लेले

३. आहार नियोजन: डॉ. बृंदा सिंह: पंचशील प्रकाशन नागपुर: प्रथम संस्करण २०१०

४. मानवी पोषण व आहारशास्त्राची मुलतत्वे: प्रा. डॉ. सौ. आशा देऊसकर: विद्या प्रकाशन नागपुर: प्रथम आवृती १९९६

५. पोषण आणि स्वास्थ: डॉ. मिनाक्षी तारणेकर: विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपुर: व्दितीयावृती २००५

६. अन्न व पोषणशास्त्र: इंदिरा खडसे: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस मुंबई: पहिली आवृती २००१

७. आहारशास्त्राची मूलतत्वे: प्रा. डॉ स्नेहा महाजनी: मंगेश प्रकाशन नागपूर: तृतीय आवृती १९८९

विद्यार्थीनी	वयAge	उंचीHeight	वजनWeight	BMI
1	21	152.4	40	17.31
2	21	161.5	60	23.15
3	21	167.6	45	16.14
4	21	155.4	38	15.82
5	19	167.6	42	15.06
6	19	170.6	40	13.84
7	19	161.5	47	19.13
8	19	161.5	45	17.36
9	19	164.5	43	15.99
10	19	161.5	37	14.27
11	19	161.5	37	14.27
12	19	167.6	36	12.91
13	19	167.6	45	16.14
14	21	161.5	38	14.66
15	20	155.4	40	16.65

2017-18

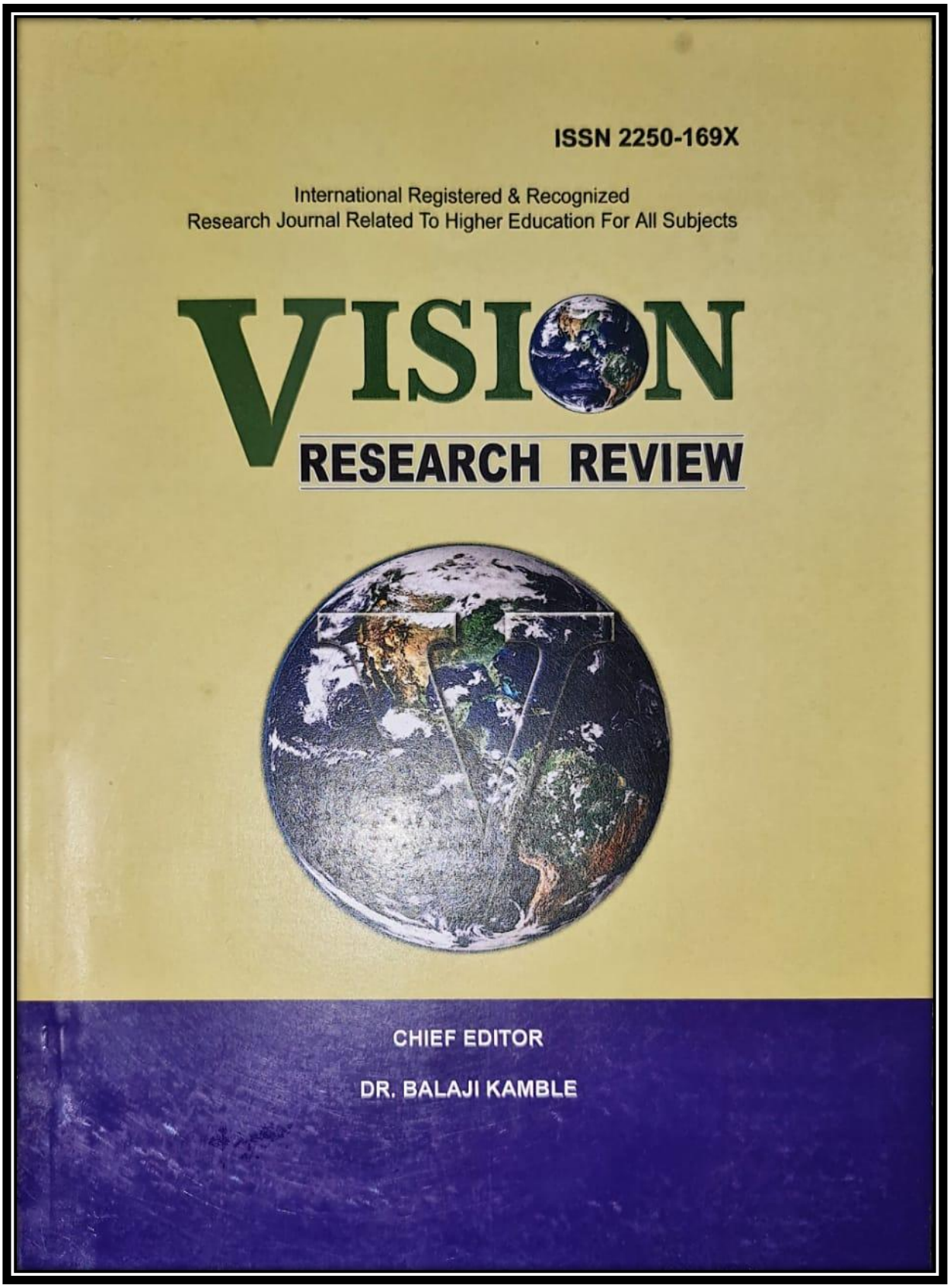
ISSN 2250-169X
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects
VISION
RESEARCH REVIEW
CHIEF EDITOR
DR. BALAJI KAMBLE

Issue : XIV, Vol. X
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.014
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Impact of GST on Industrial Sectors in Indian Economy **Dr. Prashant S. Salve**	1
2	Inflation and Unemployment Rate in India in 2011-2018 **Dr. J. M. Kale**	6
3	Efficancy of Indian Banks to Fulfill Basel III Capital Adequacy Requirements **Dr. Madhukar S. Taktode**	13
4	Problems of Pollution and the Solutions **Dr. J. K. Waghmare**	19
5	Impact of Social Media on Indian Youth **Laxman Jajodia, Kiran Nagare**	26
6	Mathematics in Nature : Fibonacci Sequence **Dr. A. S. Patil**	33
7	महाराष्ट्र पर्यटन - आव्हाने आणि संधी **उज्वला बाजपाई**	44
8	कृषी खाद्यान्न प्रक्रियेत कुक्कुट पालन उद्योगाचे स्थान आणि रोजगार निर्मिती **डॉ. हेमलता गणेशराव ढगे**	48
9	महात्मा फुलें यांचे असपृश्यतेसंबंधी विचार **डॉ. वसंत डोंगरे**	56
10	संत नामदेवांच्या अभंगाचे सवरुप **डॉ. नविन के. गिलबिले**	62

Issue : XIV, Vol. X
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018 44

7

महाराष्ट्र पर्यटन - आव्हाने आणि संधी

उज्वला वाजपाई
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयंका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Home Economics

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्य भारताचे एक प्रमुख राज्य म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १९६० मध्ये झाली. प्रामुख्याने मुंबई महाराष्ट्र राज्याची राजधानी असून देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून मान्य झाली आहे. याशिवाय पुणे हे शहर इंग्रज आणि मुघलांच्या काळापासून श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या प्रभावी इतिहासासाठी प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्र राज्य विशेष करुन धार्मिक आध्यात्मिक तसेच ऐतिहासिक स्थळांची धरोवर म्हणून ओळखले जाते. वरील सर्व बाबींचा विचार केला असता असे लक्षात येते की पर्यटनासाठी येथे भरपूर वाव आहे आणि पर्यटक येथील सौंदर्याकडे आकर्षित होतात.

पर्यटन हे असे क्षेत्र आहे की जे पर्यावरण समतोल रोजगार उपलब्धता आणि राज्याच्या व देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडणारे क्षेत्र आहे. महाराष्ट्राच्या एका बाजूला सह्याद्रीच्या विस्तीर्ण हिरव्यागार पर्वतरांगा आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला समृद्ध कोकण हा अरेबियन महासागराच्या किनाऱ्यावर वसलेला आहे. महाराष्ट्र मध्ये विविध पर्यटन स्थळ असून त्यापैकी काही प्रसिद्ध आणि ठराविक क्षेत्राचे अध्ययन करुन त्या ठिकाणी कोणत्या संधी उपलब्ध होऊ शकतील आणि कोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागेल याचे संशोधन या शोधनिबंधामध्ये करण्यात येत आहे.

उद्देश :

* महाराष्ट्रातील प्रमुख पर्यटन स्थळांचा आढावा घेणे.
* महाराष्ट्रातील पर्यटनाच्या आर्थिक विकासाच्या संधी आणि त्यापुढील आव्हाने.
* पर्यटन क्षेत्राचे जतन आणि विकासाचे मार्ग.

Issue : XIV, Vol. X
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018 45

संशोधन पद्धती :

या संशोधन निबंधासाठी शोधकर्त्यांनी विविध पद्धतीने आणि विस्तृत माहिती प्राप्त करण्यासाठी शोधप्रत्रिका, पुस्तके आणि वृत्तपत्रे माध्यमांचा उपयोग केला. या शिवाय शोधकर्त्याने काही पर्यटन स्थळाची वास्तविकता जाणून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष भेट दिली. तसेच सोशल मिडीयाच्या माध्यमाद्वारे प्रमुख विषयावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न केला.

महाराष्ट्र हा एक असा प्रदेश आहे की ज्याला कॉस्मोपॉलिटन राज्य म्हणून ओळखले जाते. या राज्याला भारताचे अग्रणी औद्योगिक राज्य म्हणून प्रमुख स्थान प्राप्त झाले आहे. हे क्षेत्रफळानुसार भारताचे तिसरे सर्वात मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्राच्या प्रमुख व महत्त्वाच्या पर्यटन स्थळाचे संक्षिप्त विवरण पुढीलप्रमाणे आहे.

धार्मिक :

* नाशिक हे महाराष्ट्रातील प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी आहे. हे पवित्र धार्मिक स्थळ असून प्रभू श्रीराम यांनी पंचवटी या भागात वास्तव्य केले. ब्रह्मगिरी पर्वताच्या त्र्यंबकेश्वर हे बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक आहे. गोदावरीचा उगम याठिकाणी होतो.
* अहमदनगर येथे शिर्डी हे श्री साईबाबा यांचे तीर्थक्षेत्र जे विश्वव्यापी असून पर्यटकांचे प्रमुख आकर्षण केंद्र आहे. तसेच प्राचीन व नैसर्गिक शनिमंदिर आणि देवगड येथे दत्त मंदिर अशी प्रमुख धार्मिक स्थळे महाराष्ट्राची ओळख आहे.
* उस्मानाबाद या जिल्ह्यांमध्ये छत्रपती श्री शिवाजी महाराज यांची कुलदेवी तुळजाभवानी आणि कोल्हापूरची महालक्ष्मी व पंढरपूरचे विठोबा हि प्रसिद्ध धार्मिक स्थळे आकर्षणाचे केंद्र आहेत.
* सोलापूर जिल्ह्यामध्ये अक्कलकोट हे एक प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ पर्यटन स्थळ आहे.
* अमरावती येथे अंबामाता, कौंडण्यापुर, कोंडेश्वर आणि शेगाव येथे गजानन महाराज हे धार्मिक संस्थान मोठे पर्यटन स्थळ होऊ घातले आहेत.

ऐतिहासिक :

* मुंबई येथे एलिफंट गुफा, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनल, गेट वे ऑफ इंडिया आणि महानगरपालिका इमारत ही महत्त्वाची ऐतिहासिक ठिकाण आकर्षित करणारी आहे.
* पुण्याच्या आजूबाजूचा भाग ऐतिहासिक किल्ल्यासाठी प्रसिद्ध आहे. तसेच सिंहगड, रायगड, प्रतापगड आणि कोकणामध्ये सिंधुदूर्ग, जंजिरा हे पर्यटन स्थळ महत्त्वाचे आहे.
* औरंगाबाद येथे दौलताबाद किल्ला, चिखलदरा येथे गाविलगड आणि अकोला येथे नरनाळा किल्ला प्रसिद्ध आहे.

Issue : XIV, Vol. X
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018 46

नैसर्गिक स्थळे :

* औरंगाबाद येथील अजिंठा आणि वेरुळ या नैसर्गिक गुहा पर्यटकांचे केंद्र आहेत.
* अमरावती येथे चिखलदरा व मेळघाट अरण्य, चंद्रपूर ताडोबा अभयारण्य, नागपूर येथे काना किसली तसेच काटेपूर्णा कोयना आणि नागझिरा ही नैसर्गिक पर्यटन स्थळे आहेत.

याशिवाय महाबळेश्वर आणि माथेरान हे प्रमुख थंड हवेचे ठिकाण पर्यटकांचे आकर्षण आहे.

संधी आणि आव्हाने :

पर्यटन हे विविध संधीच्या दृष्टीने एक विस्तारित क्षेत्र आहे जसे

* लघुउद्योग
* रोजगार
* स्वयंरोजगार
* परिवहन
* हॉटेल उद्योग

पर्यटक क्षेत्रापासून होणारी उत्पन्न केवळ आपल्या देशातील पर्यटनामुळे होत नसून विदेशी पर्यटकांचा यामध्ये मोठा सहभाग आहे. या विदेशी पर्यटकांच्या मूळे भारताला विदेशी मुद्रा प्राप्त होते. याशिवाय पर्यटनस्थळ असलेल्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.

महाराष्ट्र पर्यटन विकास मंडळाचची स्थापना राज्यामध्ये पर्यटन आणि पर्यटनासंबंधी विकास व व्यवस्था च्या दृष्टीने झाली आहे. याचे एक प्रमुख आकर्षण म्हणजे राज्याच्या संस्कृतीची ओळख येणाऱ्या पर्यटकांना दर्शविणे तसेच या उद्योगाला गतिशील करण्यासाठी विकासाच्या मार्गात येणाऱ्या समस्या जाणून घेणे गरजेचे आहे.

* मुलभूत सोयींचा अभाव
* पर्यटन स्थळाची बिकट अवस्था
* पायाभूत सुविधा
* दळणवळण सेवेचा अभाव
* स्वच्छता व आरोग्य विषयक सोयीची कमतरता
* पर्यटकांची सुरक्षा

निष्कर्ष :

२१ व्या शतकात सर्वसामान्य माणूस कुटुंबासोबत किंवा समुहासोबत पर्यटन करताना दिसतो आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्था विकसित होते जे राज्य आणि देशाच्या दृष्टीने अतिशय फायद्याचे आहे. तिथे आणि आजूबाजूच्या भागात राहणाऱ्या स्थानिकांच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन पर्यटक आहेत. उपरोक्त दर्शविलेल्या समस्या किंवा आव्हाने याकडे शासन व प्रशासनच्या दुर्लक्षतेमुळे

Issue : XIV, Vol. X
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2017 To May 2018 47

उत्पन्नाचा आलेख अस्थिर होतो. याकडे विशेष लक्ष दिल्यास आलेख निश्चितच उंचावेल.

संदर्भ सूची :-

* J.K.Shrma (२००६), Tourism Planning and development, a new perspective, Kanishka publication, New Delhi.
* Yashodhara Jain (१९८८), Development of Tourism in India.
* Sandeep Das (२०१९), Tourism contribution towards employment generation.
* Maharashtratourism.gov. (२००८).

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.

२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य

३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,
ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन
"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,
एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.
ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र),भारत
ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913
मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

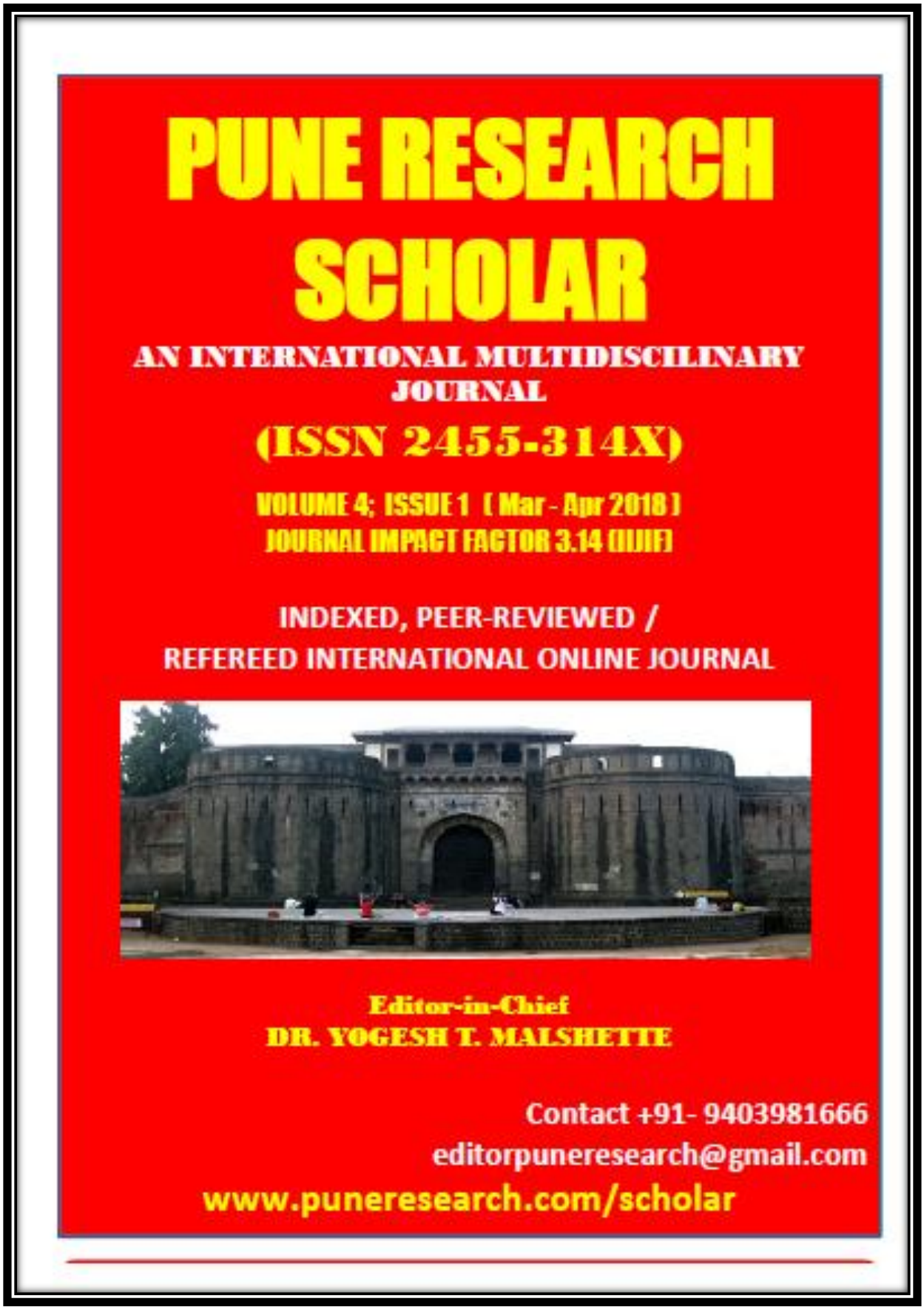
PUNE RESEARCH SCHOLAR
AN INTERNATIONAL MULTIDISCILINARY JOURNAL
(ISSN 2455-314X)
VOLUME 4; ISSUE 1 (Mar - Apr 2018)
JOURNAL IMPACT FACTOR 3.14 (IIJIF)
INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL ONLINE JOURNAL
Editor-in-Chief
DR. YOGESH T. MALSHETTE
Contact +91- 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com
www.puneresearch.com/scholar

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 1

VOLUME 4; ISSUE 1 (FEB to MAR 2018)
JOURNAL IMPACT FACTOR 3.14 (IIJIF)

Editor-in-Chief
DR YOGESH MALSHETTE
Contact +91 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com

CONTENT (SECTION A)

Sr No	NAME OF THE ARTICLE	AUTHOR	ARTICLE
0	CONTENT	www.puneresearch.com/scholar	AREA
4.1.1	GANDHI'S PHILOSOPHY OF LIFE	DR. UJWALA BAJPAI	PHILOSOPHY

CONTENT (SECTION B)

Sr No	NAME OF THE ARTICLE	AUTHOR	ARTICLE
0	CONTENT	www.puneresearch.com/scholar	AREA
4.1.1	आधुनिक जीवन, सतत विकास के परिपेक्ष्य में पर्यावरण से संरक्षण एक अध्ययन	डॉ. प्रवीन कुमार त्रिपाठी	पर्यावरण
4.1.2	आधुनिक काळातील नोकरशाहीची भूमिका	डॉ. भारत गोरे	लोकप्रशासन
4.1.3	यादवकालीन महाराष्ट्र व महानुभाव पंथ	संध्या रुस्तुम येवले	इतिहास
4.1.4	आधुनिक समय में राजनीति क्षेत्र में महिलाओं का विकास	डॉ. छाया आर. सूचक	समाजशास्त्र
4.1.5	डॉ. आंबेडकर आणि धम्म क्रांतीची चळवळ – एक चिंतन	प्रा. डॉ. कांबळे गोविंदराव शंकरराव	शिक्षणशास्त्र

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 1

GANDHI'S PHILOSOPHY OF LIFE

DR. UJWALA BAJPAI
Associate Professor
Smt. Radha Devi Goenk College for Women,
Akola. **(MS) INDIA**

ABSTRACT

Gandhi's principle of non-violence throughout his life got him accolades recognition nationally and internationally. He was a great thinker, philosopher and economist though, he was non by profession, in fact he was a practicing lawyer by profession. He fought against the British and struggled for the independence of India, through basic principle associated with non- cooperation movements. His vision of economy was great and could have resolved many problems related to the social and economical issues the country is going through presently. Gandhi emphasized on the overall progress of each individual. It is essential to enrich whole self i.e.: Body, Mind & Soul. He asserted that the youths must be literate and educated so as to be social and virtuous, which would benefit the society and the nation at large.

Key words: *Gandhi's Philosophy, Gandhi's views.*

INTRODUCTION

Gandhi's basic philosophy of non-violence could be seen from his initial harrowing and humiliation experience of racial discrimination in 1893 in Africa. Throughout his life and career he never deviated from the path of non-violence. In fact, the movements he led were based on the principles of truth and insistance popularly known as satyagraha .He was convinced with the statement of Tolstoy, wherein, he stated The kingdom of God is within you. It was so, because Gandhi knew that the same was mentioned in Bhagwad Geeta. Hence he firmly opined that one must labour for food, shelter and clothing for self and family. Gandhi remarked that if each person laboured for bread discrimination for rank was bound to diminish, in other words the racial gap would narrow down.

Gandhi's concept of India with a sound economy could be possible of work culture having its main objective of education. He intended to keep education as the base for development of

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 1

healthy minds and intellect, physical fitness associated with ethical moral values for a vibrant society crossing all barriers of caste, creed and religion.

Objective:

- To inculcate ability and thoughts of youths through Gandhi's concept of work and values.
- To inspire and further Gandhi's perspective to facilitate harmony, safeguard environment and desist race and gender discrimination.
- To assess and review Gandhian thought on religions.

Review of Literature:

According to Gandhi he was impressed by the ideology of J. Krishnamurti owing to his thought of inculcating natural, emotional and sensitivity of mind in the process of education. Gandhi's views coincided with Swami Vivekanand as both shared similar opinion that, it was essential to develop spiritual and moral quality in each person G. Ramachandran too, was convinced with Gandhi's concept of a curriculum incorporating subject viz: Moral science, Social science and General science.

Gandhi interlinked religion with politics as he was of the opinion that both are inseparable. It was because he opined that the bases of all religions were Truth, Love and Non-violence and hence Politics must adopt the path of ethics drawn from religions.

Methodology:

The intent of this research paper is to cover a few of the vast important spheres of thought of the great philosophy of Gandhi. The study on based on extensive reference of texts of various acclaimed authors. Journal, literature and analysis of researchers were referred for qualitative method and used as secondary data.

Gandhi's Philosophy:

Marxism has aptly described Gandhi's philosophy as dual edged, because its objective was to transform the individual and society simultaneously rather than in sequence. Gandhi compared education to the brilliance of that light which illuminates the path of life in numerous domains. The three Main principles of his philosophy rested on Bhaktiyoga or Devotion, Dnyanayoga or knowledge and Karmayoga or deeds. He stressed upon that all great religious thinkers unequivocally supported theory of truth, love, compassion and nonviolence.

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 1

Gandhi's approach for a sustainable economy was based on the theory of keeping a check on the needs and necessities desires rather than accumulation in excess. This would enable availability of basic needs, requirements and optimum utilization of available resources to each individuals of the society. He firmly believed that the growth of local entities and enterprises would benefit the rural sector economy if the resources available locally be utilize in an effective method it would benefit each person associated thereby improvising the living standard and contribute itself to the growth and economy of the nation at large.

Gandhi was a great thinker, philosophist having strong trait of insight and foresight. Though he supported the industrialization of nation, he equally advocated the need of conserving the nature so as to keep a balance of environment. He asserted that industrialization and modernistion is an important aspects for economical growth of the country but of equal importance was the necessity of conserving and preserving the nature and maintain ecological balance for socio-cultural growth.

Gandhi always held the Indian women in high esteem and regarded them for their bravery and courage. This was owing to his own experience to them during his initial stay in South Africa. He desisted the remarks that would either defame or demoralize the women's, on the contrary he was of the opinion that the women were more than equal to men.

Gandhi got troubled upon seeing the fight on the base of religion. As he had advocated the theory of truth and love as foremost trait of religion. He always appealed to the masses that unity was an important aspect of strength. For this, each individual must shed the discrimination of caste, creed and language.

CONCLUSION:

India of present time stands in vast contrast to the philosophy of Gandhi in certain aspects. The elected representatives and members of the nation substantially, lack ideology, passion and will power to tread the path of Gandhi's philosophy and principles. This can be owing to certain ulterior motives of a few for their own vested benefits. The post-independence regime over the past decades is an example to this. However, considering the philosophy in totality and adopting the path can turn and move the nation to greater heights with a marvelous place to live. This stands true because, Gandhi emphasized that his spiritualism is related to humanism and it is the duty of each person to help the poor and poverty stricken. He said that, God lies in each and every living beings and creatures for all belong to the single creator.

PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 1

REFERENCE

- Desai H. Mahadev (1999):"Day to Day with Gandhi",Sarva Seva Sangh Prakashan, Varanasi.
- Thakur Ravindra, Thakur Nirmala (2010): Comprehensive notes with model answers on Gandhi and Thought, Nirmala Publication, Nagpur.
- Cholkar Parag. (2010):"Gandhiji Life and Thought in A Nutshell", Shri. Mangesh Prakashan, Nagpur.
- Gandhi M.K. (1995): Truth is God, Navajivan Publishing House, Ahmedabad.

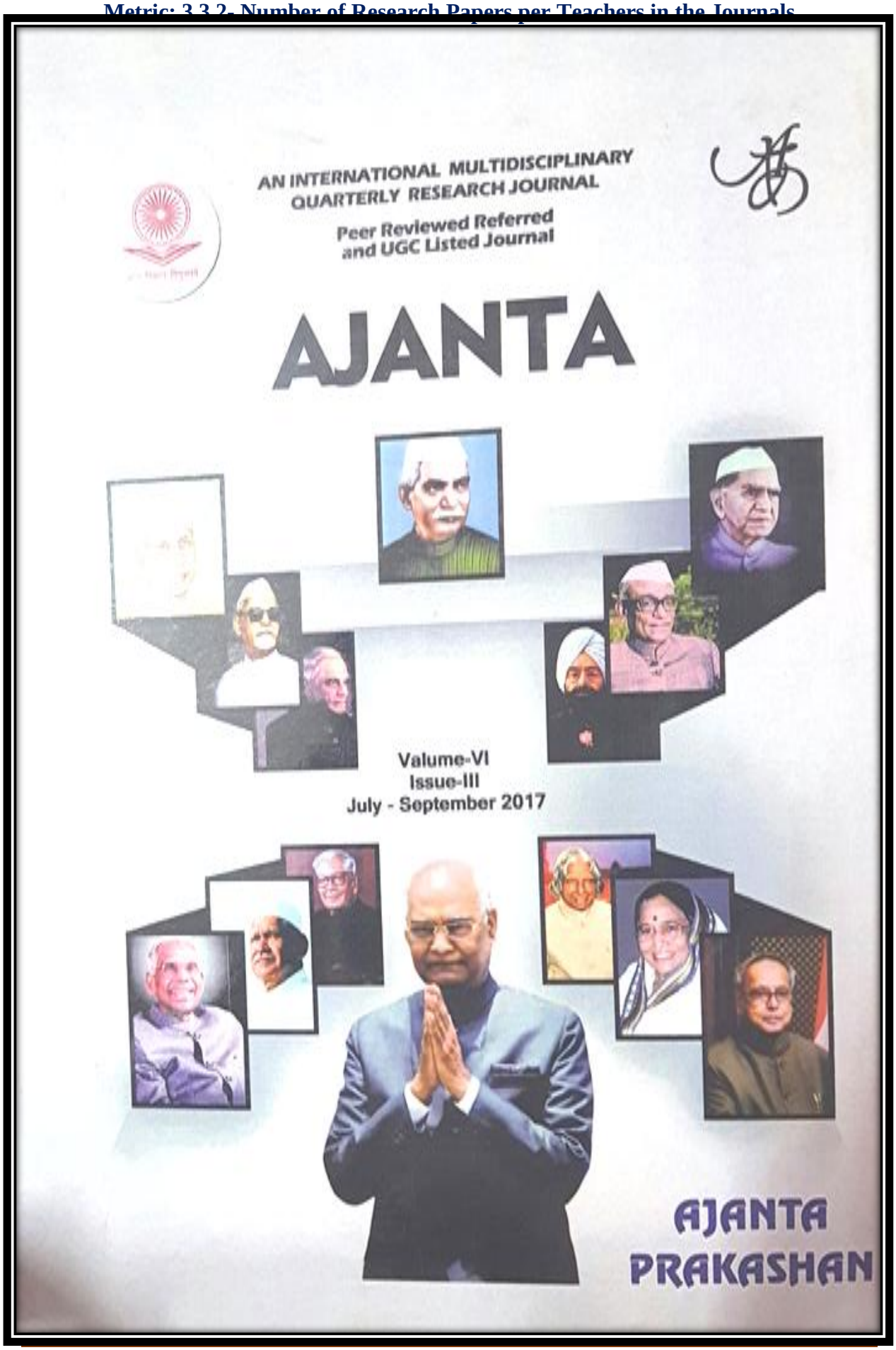
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
AJANTA
Valume-VI
Issue-III
July - September 2017
AJANTA
PRAKASHAN

AJANTA - VOL. - VI ISSUE – III-ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) JULY-SEPTEMBER - 2017

HINDI			
१	डॉ. रंजना चावडा	अनुवाद के क्षेत्र ....१, २, ३....	१-४
२	डॉ. शालिगराम	गांधी जी के अहिंसा संबंधी विचारों की प्रासंगिकता	५-७
३	अमित गंगानी	भारतिय संगीतकला में समयानुसार संरक्षकों कि बदलती भूमिका	८-११
४	डॉ. राजेंद्रसिंह चौहाण	मालती जोशी के उपन्यासों में सामाजिक यथार्थ 'पटाक्षेप' 'राग-विराग' के संदर्भ में	१२-१७
५	Dr. Mohammad Yahya Jamil	Zu Lisani Hindu Shora Par Ek Nazar	१८-२५
६	डॉ. संजीवकुमार नरवाडे	हिंदी उपन्यासों में महानगरीय बोध	२६-३२
७	डॉ. सय्यद इक़बाल मजाज़ पठाडे संजीवनी रावसाहेब	डॉ. धर्मवीर भारती – सात गीत वर्ष - नव निर्माण	३३-४०
८	डॉ. अरुण धोगरे	प्रेमचंद के उपन्यासों में गाँवों एवं शहरों का सांस्कृतिक रिश्ता	४१-४३
९	डॉ. राधा रु. सवजीयानी	गृहअर्थशास्त्र में निहित कौशल्य विकास द्वारा समकाली रोजगार के अवसर	४४-४८

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत.
तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपुरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

AJANTA - VOL. - VI ISSUE – III-ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) JULY-SEPTEMBER - 2017

९

गृहअर्थशास्त्र में निहित कौशल्य विकास द्वारा समकाली रोजगार के अवसर

डॉ. राधा रु. सवजीयानी
श्रीमती रा. दे. गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.

गृहअर्थशास्त्र शिक्षा एवं परिवार प्रबंधन के सभी पहलुओं से संबंधित है, यह एक कला और विज्ञान दोनों है। इस विषय का महत्वपूर्ण उद्देश मानवी जीवन सुखी, समृद्ध, सुव्यवस्थित, स्वस्थ बनाने की क्षमता तथा कौशल्य का विकास करना है। यह विषय छात्रों को गतिशील वातावरण में गृह प्रबंधन के लिए आवश्यक कौशल से रूबरू करवाता है, उपभोक्ता के रूप में अधिकार और कर्तव्य के प्रति जागरूकता निर्माण करता है, छात्रों को कठिन परिस्थितियों से निपटने की क्षमता से युक्त करता है तथा घरेलू जीवन के हर पहलू को बेहतर बनाने के लिए कौशल प्रदान करता है – भोजन, वस्त्र, स्वास्थ्य, बालक की देखभाल, व्यक्तिगत वित्त, संस्कृति, कला, गृह सौंदर्यीकरण इत्यादि विषय के ज्ञान से अवगत करवाता है एवं समृद्ध जीवन जीने हेतु दृष्टिकोण विकसित करने मे सहायता प्रदान करता है। इस विषय के अंतर्गत गृहसजावट, उपभोक्ता ग्राहक अर्थशास्त्र, वस्त्रशास्त्र, बालविकास, आहारशास्त्र जैसे महत्वपूर्ण विषयोंका अंतर्भाव होता है।

गृहअर्थशास्त्र इस विषय में आवश्यक ज्ञान और कौशल निहित है एवं यह विद्यार्थीयो को व्यवसाय तथा नोकरी की संधि उपलब्ध करवाने में समर्थ है यदि इस ज्ञान तथा कौशल्य को समकालीन जरूरतों को पूरा करने के लिए व्यवसायिक दृष्टिकोण प्राप्त हो जाये तो व्यवसाय के नये दालन विद्यार्थी हेतु खुल जायेगे जो विद्यार्थी के लिए करियर विकल्प की विशाल सरणी को खोल देंगे जो आज के समय की मांग है।

उद्देश : गृहअर्थशास्त्र के माध्यम से कौशल्य विकास द्वारा प्राप्त समकालीन रोजगार के अवसर के सन्दर्भ में विस्तृत अध्ययन।

यह विषय बेहतर गृहिणी तथा माता बनने के कौशल्य के साथ उन मूल्यों को विकसित करता है जो परिवार और समाज के प्रति जिम्मेदार बनने में विद्यार्थीयो की मदद करता हैं। ज्यादातर लोग सोचते हैं कि गृहअर्थशास्त्र घरेलू गतिविधियों में महारत हासिल करने तक ही सीमित है, लेकिन वास्तविकता यह है कि गृहअर्थशास्त्र का क्षेत्र अपनी उत्पत्ति से काफी आगे बढ़ चुका है। आज गृहअर्थशास्त्र अध्ययन का एक जीवंत क्षेत्र है जिसमें गृहअर्थशास्त्र के साथ–साथ समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, सामुदायिक जीवन, पोषणशास्त्र और वस्त्रशास्त्र जैसे अन्य पहलुओं को शामिल किया गया है। अपनी स्वस्थ स्थिति के बावजूद, यह विषय आज भी अपनी पहचान को परिभाषित करने के लिए संघर्षरत है। इसका महत्वपूर्ण कारण यह है की विषय द्वारा प्राप्त रोजगार तथा उपलब्ध नोकरी की संधि विद्यार्थी हेतु पर्याप्त नही है, अत: समकालीन आवश्यकता को ध्यान में रखकर विषय द्वारा प्राप्त कौशल्य के स्वरुप को बदलकर विद्यार्थी के लिये व्यवसाय तथा नोकरी के अनेक मार्ग खोले जा सकते है। अत: इस विषय की विभीन्न शाखा के

माध्यम से प्राप्त ज्ञान एवं कौशल्य तथा विषय को सहायक अभ्यासक्रम द्वारा उपलब्ध रोजगार एवं स्वयंरोजगार के अवसर तथा कुछ सुझाव पर विस्तृत अध्ययन किया गया है।

आहार एवं पोषण : इस शाखा के अंतर्गत विद्यार्थी स्वस्थ जीवन के लीये उत्तम पोषण के महत्व को विस्तारपूर्वक जानते है तथा आहार की प्रकृति के बारे में वैज्ञानिक तथ्य, आहार में विद्यामान पोष्टिक घटक, शरीर के विकास और रखरखाव के लिए आवश्यक खाद्य पदार्थ, कुपोषण, अल्पपोषण तथा अतिरिक्त पोषण की संकल्पना, विभिन्न शारीरिक गतिविधि हेतु उर्जा की आवश्यकता, विकास की विभिन्न अवस्थाओं में पोषक घटक की आवश्यकता, पोषण की कमी के परिणाम स्वरुप होनेवाले रोग तथा रोग के अनुसार आहार आयोजन, विभिन्न पद्धति द्वारा आहार का पोषण मूल्य बढ़ाना, भोजन पकाने की विभिन्न पद्धति तथा उसका पोषक घटक पर परिणाम, संतुलित आहार का स्वास्थ्य की दृष्टी से महत्व, विभीन्न आयु वर्ग तथा अवस्था के लिए आहार आयोजन, खाद्य सरक्षण आदि जीवन आवश्यक तथ्यों के सन्दर्भ में ज्ञानार्जन करते है। प्रात्यक्षिक के माध्यम से प्रिजर्वेटिवस के तौर पर जैम, जेली, स्केश, पिकल तयार करना विविध पोषक घटक युक्त आहार तथा प्रांतीय आहार तयार करना, स्वयं के आहार का मूल्यांकन करके पोषक घटकों की कमि को पूरा करना आदि महत्वपूर्ण ज्ञान एवं कौशल्य इस शाखा द्वारा विद्यार्थी अर्जित करते है।

रोजगार एवं स्वयं रोजगार के क्षेत्र में उपलब्ध संधि : प्रस्तुत शाखा के माध्यम से प्राप्त ज्ञान एवं कौशल्य द्वारा विद्यार्थी के लीये रोजगार तथा स्वयं रोजगार के अनेक अवसर उपलब्ध है, किन्तु इस अभ्यासक्रम के साथ कुछ सहायक डिप्लोमा विद्यार्थी द्वारा अर्जित करना अनिवर्य है जैसे आहारतज्ञ तथा अन्य क्षेत्र द्वारा प्राप्त डिप्लोमा जिससे विद्यार्थी हेतु अधिक संधि उपलब्ध हो सके। विद्यार्थी विभिन्न अवस्था तथा रोगों से पीड़ित लोगों की आहार संबंधी आवश्यकताओं के लिए स्वास्थ्य केंद्र द्वारा आहार के सन्दर्भ में सलाह दे सकते है अथवा स्वयं आहार सम्बन्धी सहायता केंद्र स्थापित कर सकते है, अस्पताल या होस्टल में आहारतज्ञ के तौर पर रुजु हो सकते है, आहार विशेषज्ञ के तौर पर खाद्य विश्लेषक, खाद्य प्रबंधक खाद्य विकिस्क के तौर पर कार्यरत हो सकते है।

प्रिजर्वेटिव्स के तौर पर जैम, जेली, स्केश, पिकल तयार करके अथवा विविध पोषक घटक युक्त आहार अथवा अन्न समृद्धिकरण के माध्यम से विभिन्न पदार्थो को समृद्ध करके या अन्न सरक्षण द्वारा मौसम में प्राप्त फल तथा सब्जियों को विविध पद्धति द्वारा संरक्षित करके प्रांतीय आहार के अंतर्गत विविध प्रान्त के पदार्थ तयार करके अपना व्यवसाय स्थापित कर सकते है।

इस विषय के विद्यार्थी प्रबंधन के सभी पहेलु से अवगत होते है, विविध आहार कौशल्यपूर्ण ढंग से तयार करने का सामर्थ्य रखते है तथा उसे कलात्मक रूप से प्रस्तुत कर सकते है अत: केटरिंग व्यवसाय को कुशलता पूर्वक संचालित करने का कौशल्य वे अर्जित कर लेते है, यदि व्यवसाय संचलन में विद्यार्थी की रूचि नही है तो कर्मचारी के तौर पर वे कार्य कर सकते है। कैंटीन, रेस्तरां, बेकरी, घर से खाद्य सेवा या हॉबी कक्षाएं आयोजित कर सकते है। आहार तथा पोषण सम्बन्धी जागरुकता अभियान में योगदान देकर कुपोषण निर्मूलन में योगदा दे सकते है या एनजीओ, स्वास्थ सेविका को प्रशिक्षण दे सकते है।

वस्त्र शास्त्र : इस शाखा के अंतर्गत कपड़ो का चयन, निर्माण, देखभाल, और गारमेंट मेकिंग, का अंतर्भाव होता है। विभिन्न प्रकार की बुनाई, रंगाई तथा उसके विविध प्रकार एवं कपड़ो पर उसका उपयोग एवं छपाई, गुणवत्ता, रंग स्थिरता, सिकुड़न क्षमता एवं कपड़े के प्रकार जैसे प्राकृतिक रूप में उपलब्ध कॉटन, रेशम, ऊन, तथा मानव निर्मित

कपडे सिंथेटिक कपड़ो के प्रकार, आयु तथा मौसम के अनुसार कपडो का का चयन, विविध प्रांतीय पहेराव, प्रांतीय एम्ब्रोड़री, फेशन डिजाइनिंग का इतिहास, आधुनिक परिवेश में बदलते फेशन के स्वरुप तथा एक्सेसेरी का उपयोग आदि के सम्बन्ध में विस्तृत ज्ञान तथा प्रात्यक्षिक के माध्यम से विद्यार्थी कौशल्य संपादन करते है।

रोजगार एवं स्वयं रोजगार के क्षेत्र में उपलब्ध संधि : भारत में फैशन और टेक्सटाइल डिझाईनिंग सबसे अधिक समृद्ध क्षेत्र है, अत: इस क्षेत्र में रोजगार के भरपूर अवसर होमइकोनोमिस्ट के लीये उपलब्ध है जैसे टेक्सटाइल डिझाइनर इस के अंतर्गत टेक्सटाइल डिझाइनर के रूप में विद्यार्थी फैशन उद्योग में कार्यरत हो सकते है एवं इंटीरियर डिझाइनिंग उद्योग में भी टेक्सटाइल डिझाइनर के लीये भरपूर संभावनाए है। छात्रों का रुजान एम्ब्रायडरी में है तो वे डिझाइनर के तौर पर व्यवसायिक स्तर पर कढ़ाई काम कर सकते हैं इसके अतिरिक्त फैब्रिक डिझाइनर फैब्रिक स्टाइलिस्ट, डिझाइन असिस्टेंट आदि संधि भी उपलब्ध हैं, या अपना खुद का व्यवसाय भी शुरू कर सकते हैं। फैब्रिक एनालिस्ट या डिजाइन सलाहकार के रूप में भी विद्यार्थि कार्य कर सकते है इस के व्यतिरिक्त परिधान निर्माण यूनिट, बुटीक, गृह आधारित सेवाएं उपलब्ध करवा कर अर्थार्जन कर सकते है।

आवास एवं गृहसज्जा : आवास शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य एवं सुरक्षा को प्रभावित करता है, अत: अच्छा आवास प्रतेक मनुष्य की प्राथमिक आवश्यकता है, इस बात के महत्व को ध्यान में रखकर इस विषय के अंतर्गत आवास सम्बन्धी सभी पक्षों से विद्यार्थी को अवगत करवाया जाता है, जिसमे आंतरिक सजावट, घर के लीये जगह का चुनाव, वायुविजन, प्रकाश योजना, रसोई गृह के प्रकार, आधुनिक रसोईघर की रचना फर्नीचर के प्रकार एवं उसका चुनाव, निगाह, रचना, देखभाल, रंग योजना, कला के तत्व तथा कार्य सरलीकरण के तत्वों का अवलंब इस शाखा में शामिल हैं। घर को आकर्षक और आरामदायक बनाने के लिए आवश्यक ज्ञान एवं कौशल्य से विद्यार्थी को अवगत करवाया जाता है। किचन गार्डन, खाद निर्मिती, वाटर ड्रेनेज आदि महत्वपूर्ण घटकों का समावेश इस विषय के अंतर्गत किया गया है।

रोजगार एवं स्वयं रोजगार के क्षेत्र में उपलब्ध संधि : इंटीरियर डिझाइनिंग के तौर पर विद्यार्थी आंतरिक सजावट की कला में प्रशिक्षण प्रदान कर सकते हैं तथा कार्यालय, स्कूल, बुटिक की सजावट के लिए भी सेवाएं प्रदान कर सकते हैं एवं विद्यार्थी द्वारा हॉबी सेंटर भी चलाये जा सकते हैं, जहां इच्छुक व्यक्ति को फ्लावर मेकिंग, रंगोली, डेकोरेटिव आर्टिकल्स, सॉफ्ट टॉयज, ज्वेलरी डिजाइनिंग, वॉल हैंगिंग, पॉट मेकिंग तथा खाद तयार करना जैसी गतिविधियों द्वारा कम लगत में अर्थार्जन के अवसर उपलब्ध हैस विशेष अवसर जैसे प्रदर्शनी, विवाह, जन्मदिवस समारोह, अन्य समारोह मीटिंग्स तथा वर्कशॉप हेतु इवेंट प्लानर के रूप में कार्य कर सकते है।

मानव विकास : इस विषय के अंतर्गत विद्यार्थी मानव विकास की विभीन्न अवस्था जैसे जन्मपूर्व विकास अवस्था, शैशवावस्था बाल्यावस्था, किशोरावस्था, वयस्कवस्था, वृद्धावस्था तथा विभीन्न विकास जैसे शारीरिक, भावनात्मक, बौद्धिक, सामाजिक, नैतिक, भाषा एवं व्यक्तित्व विकास के सन्दर्भ में ज्ञान अर्जित करते है। बालक के विकास में अनुवांशिकता एवं वातावरण की भूमिका, सुप्रजानन शास्त्र, नेतृत्व, सौरक्षण यंत्रणा, बाल विकास में परिवार, शाला तथा अन्य लोगो की भूमिका। सरकारी तथा गैर सरकारी संस्था द्वारा महिलाओं और बच्चों के लिए विकासात्मक कार्यक्रम एवं राष्ट्रीय नीति आदि का अध्यन करते है। विकासात्मक चुनौती वाले बच्चों के लिए विशेष शिक्षा, व्यक्तित्व विकास, किशोरावस्था में आनेवाली समस्या एवं उपाय योजना, पालक बालक सम्बन्ध जैसे महत्वपूर्ण विषय के सन्दर्भ में

ज्ञानार्जन करते है तथा प्रात्यक्षिक के द्वारा विभिन्न अवस्थाओं के हेतु आहार आयोजन तथा बालविकास में पालना घर तथा नर्सरी स्कूल की भूमिका आदि महत्वपूर्ण विषयों के सन्दर्भ में ज्ञान अर्जित करते है।

रोजगार एवं स्वयं रोजगार के क्षेत्र में उपलब्ध संधि : गृहअर्थशास्त्र के स्नातक डे.–केयर सेंटर, क्रेच, नर्सरी स्कूल, ओल्डएज होम तथा बालको के हेतु काउंसलिंग सेंटर स्थापन कर सकते है अथवा काउन्सलर के तौर पर कार्य कर सकते है, विशेष आवश्यकता वाले बच्चों के लिए पुनर्वसन केंद्र भी स्थापन कर सकते है।

विस्तार शिक्षा : इस शाखा के अंतर्गत विद्यार्थी भारत में ग्रामीण विकास कार्यक्रमों की उत्पत्ति, ग्रामीण आर्थिक संरचना की संकल्पना, समुदाय के स्वास्थ्य और पोषण की स्थिति तथा उसको बढ़ावा देना, वयस्क शिक्षा, ग्रामीण महिलाओं का विकास, सामुदायिक विकास और एकीकृत ग्रामीण विकास के सन्दर्भ में ज्ञान अर्जित करते है। परिवार और सामुदायिक विकास के बीच संबंध, नेतृत्व की अवधारणा, विविध प्रशिक्षण तथा सामुदायिक भागीदारी के लिए स्थानीक नेताओं को जुटाना, महिला नेताओं की समस्याएं, संचार रणनीतियों में क्रांति, ऑडियो–विजुअल एड्स, जन संचार की तकनीकें, समुदाय आधारित शिक्षा की अवधारणा, आवश्यकता एवं बाधा आदि महत्वपूर्ण ज्ञान अर्जित करते है।

रोजगार एवं स्वयं रोजगार के क्षेत्र में उपलब्ध संधि : सरकारी विभागों में विस्तार अधिकारी, जनसंपर्क अधिकारी, महिला कल्याण और बाल विकास परामर्शदाता, स्कूलों, और गैर–सरकारी संगठनों अस्पतालों में जनसंपर्क अधिकारी, संचार विभाग में सलाहकार आदि क्षेत्र में विद्यार्थी को कार्य करने का अवसर प्रदान हो सकता है।

इसके अतिरिक्त उपभोक्ता ग्राहक अर्थशास्त्र, अनुसंधान क्षेत्र, विवाह तथा पारिवारिक सम्बन्ध इन विषयों द्वारा भी विविध रोजगार तथा स्वयम रोजगार के अवसर विद्यार्थी हेतु उपलब्ध है तथा इस विषय की शिक्षिका अथवा प्राध्यापक के रूप में अपना करियर चुन सकते है। जो विध्यार्थी इस क्षेत्र में अपना कैरियर बनाने की इच्छा रखते है अपनी व्यक्तिगत योग्यता तथा कौशल्य के आधार पर रोजगार तथा स्वयं रोजगार के अवसर उसके हेतु उपलब्ध है।

सुजाव : गृहअर्थशास्त्र इस विषय का मुख्य उद्देश्य विद्यार्थी उनके परिवार तथा तत्काल समुदायिक जीवन की गुणवत्ता में सुधार और आत्मनिर्भरता को बढ़ावा देना है अत: बदलते हुवे परिवेश तथा शिक्षण प्रणाली के अनुरूप कुछ बदलाव इस विषय के सन्दर्भ में आवश्यक है, जिसके अंतर्गत निम्न सुजावो पर विचार किया जा सकता है।

इस अभ्यासक्रम से कुछ ऐसी शाखा जुडी है जिन्हें रोजगार या स्वय रोजगार के तौर पर अपनाने से पूर्व अन्य डिप्लोमा कोर्सेस की आवश्कता है जैसे डायटीशियन, टेक्सटाइल डिझाइनर, ड्रेस डिझाइनर, फेशन डिझाइनर या बाल सलाहकार आदि अत: शिक्षण संस्था में ऐसे सहायक कोर्सेस की व्यवस्था की जानी चाहिए अन्यथा अन्य संस्था जहा इस प्रकार के कोर्सेस उपलब्ध है उनसे मेमोरेंडम ऑफ अंडरस्टैंडिंग (MOU) का प्रावधान किया जाना चाहिए जिससे विद्यार्थी हेतु रोजगार के अधिक अवसर प्राप्त हो सके।

- गृहअर्थशास्त्र द्वारा प्राप्त कौशल को व्यवसायिक रूप देना अनिवार्य है जैसे विद्यार्थी जैम, जेली, सोस बनाने का कौशल्य संपादन करते है किन्तु उन्हें इस तयार उत्पाद को व्यवसायिक रूप किस प्रकार दिया जाय यह शिक्षण देना अनिवार्य जैसे आवश्यक कच्चे माल की थोक खरीदी, पेकिंग, लेबलिंग, मूल्य निर्धारण, मार्केटिंग तथा प्राप्त लाभ इन सभी अवस्था का प्रत्यक्ष ज्ञान विविध प्रकल्प के माध्यम से विद्यार्थी को देना नितांत आवश्यक है, अतरू इस प्रकार के प्रकल्पो का प्रावधान अभ्यासक्रम में किया जाना चहिये।

- डिजिटल साक्षरता यह आज के समय की शैक्षणिक एवं व्यवसायिक क्षेत्र की मूलभूत आवश्यकता में से एक है, अत: इस विषय के सन्दर्भ में कौशल्य संपादन करते समय संगणकीय ज्ञान देना नितांत आवश्यक है जैसे विद्यार्थी इस विषय के अंतर्गत रीजनल एम्ब्रोडरी का कौशल्य संपादन करते है यदि यह कौशल्य विद्यार्थी कंप्यूटिंग डिझाईनिंग के माध्यम से सीखे तो उनके हेतु व्यवसाय के अनेक दालन खुल जायेंगे अतरू इस क्षेत्र से सम्बंधित विविध प्रकार के सॉफ्टवेयर से शिक्षक तथा विद्यार्थी को अवगत करवाना नितांत आवश्यक है अत: अभ्यासक्रम में इस प्रकारके बदल होना अनिवर्य है।
- इस विषय को पारंपरिक रूप से एक महिला विषय के रूप में माना जाता है जबकि बदलते हुये सामाजिक परिवेश में घर, परिवार, बच्चो का लालन पालन तथा आहार सम्बन्धी जिम्मेदारी माता पिता दोनों उठाते है इसलिए दोनों को इस विषय का ज्ञान होना नितांत आवश्यक है अत: लड़को के लीये भी इस विषय की शिक्षा के अवसर प्रदान करने चाहिए।
- गृहअर्थशास्त्र को एक वैकल्पिक विषय की श्रेणी में रखा गया है, जबकि स्वास्थ्य शिक्षा और जीवन कौशल शिक्षा के तौर पर इस विषय को मूल विषय के रूप में विद्यार्थी को दिया जाना चहिये।
- इस विषय के अंतर्गत स्नातकोत्तर अभ्यासक्रम में स्पेश्लायजेशन का प्रावधान नितांत आवश्यक है क्योकि विद्यार्थी करियर के रूप में जिस क्षेत्र को चुनने वाले है स्नातकोत्तर अभ्यासक्रम में स्पेश्लायजेशन के प्रावधान के परिणाम स्वरुप उन्हें विस्तृत ज्ञान, कौशल्य तथा व्यावसायिक दृष्टिकोण प्राप्त हो पायेगा।
- कनिष्ठ एवं वरिष्ठ महाविद्यालय के साथ गृहअर्थशास्त्र इस विषय का अध्यन सार्वजनिक तौर पर शाला स्तर पर शुरू किया जाना चाहिए क्योकि इस स्तर पर विद्यार्थी को व्यक्तिगत स्वच्छता और सुरक्षा कौशल सिखाया जाना स्वास्थ्य की दृष्टी से आवश्यक है तथा आगे की दृष्टी से खाद्य पदार्थ और पोषण, स्वास्थ्य तथा भोजन का सम्बन्ध, कुपोषण जनित बिमारिया आदि के सन्दर्भ में मूलभूत ज्ञान देना आवश्यक है जिससे व्यक्तिगत स्वास्थ्य के साथ कुपोषण जैसी समस्या के सन्दर्भ में विद्यार्थियों को जागरूक किया जा सकेगा।

अत: उपरोक्त अध्यन द्वारा यह कहा जा सकता है की गृहअर्थशास्त्र इस विषय के अंतर्गत कुछ बदलाव द्वारा छात्रो के लिए करियर विकल्पों की एक विशाल सरणी को खोला जा सकता है इसमें कोई संदेह नही है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

1. Shanti Balda &Others(2015) &Objective of Home Science At a Glance
2. Kiran Yadav &Om Shashi Shekhar Singh (2016) –Career Opportunities in Interdisciplinary Fields of Home Science
3. डॉ.लीना कांडलकर – गृह व्यवस्थापन अणि गृह कला
4. त्रिवेणी फरकाडे आणि सुलभा गोंगे (2016) –मानव विकास
5. त्रिवेणी फरकाडे आणि सुलभा गोंगे (२००२) –गृह विज्ञान विस्तार

2018-19

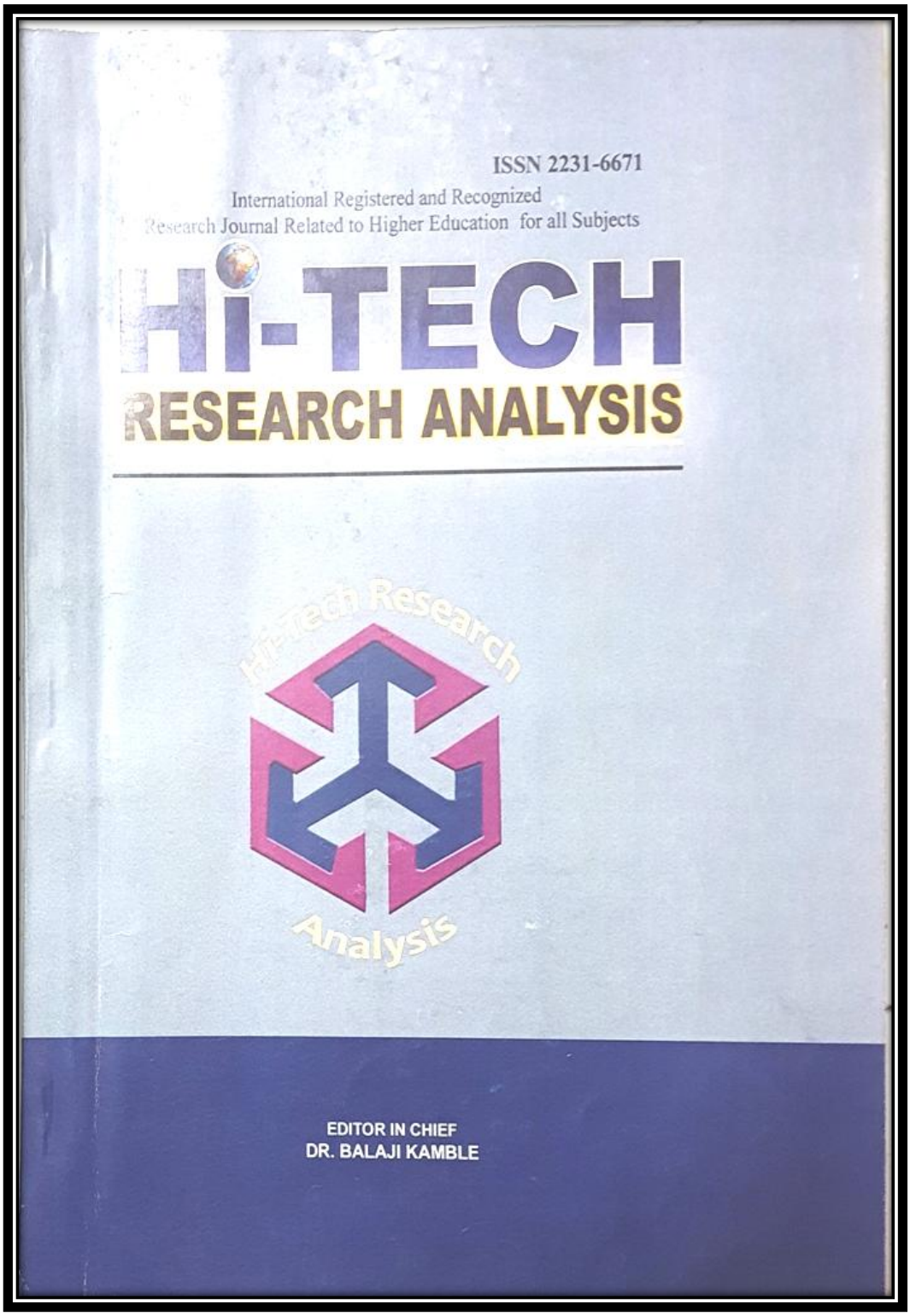
ISSN 2231-6671
International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects
Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS
Hi-Tech Research
Analysis
EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

Issue : XIV, Vol. V
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	In-Vitro Screening of Selected Plant Extracts on Spore Germination of Heliminthosporium Sativum **Dr. M. G. Fawde**	1
2	Demonetization – Merits and Demerits **Prof. D. B. Konale**	6
3	The Theme of Exile in Amitav Ghosh's The Shadow Lines **Prof. Sachin S. Matode**	10
4	A Geographical Study of Jalgaon District, Maharashtra, India **Prof. Nitinkumar M. Patil**	14
5	The Study of the Role of Outer Membrane Vesicles of Bacteria **Dr. Umakant P. Kamble**	20
6	अजनबी इंद्रधनुष में महानगरीय संस्कृति के विकृति का चित्रण **डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिलगर**	29
7	आहार विविधता में कमी - कुपोषण का प्रमुख कारण **डॉ. राधा रु. सवजीयाणी**	33
8	दुष्काळ निवारणासाठी पाण्याचे व्यवस्थापन पर्यायाने नदीजोड प्रकल्पाची गरज **डॉ.सुरेश दगडु पाटील**	39
9	शिवकालीन चलनाची वैशिष्ट्ये **प्रा. सी.एस. शिंदे**	45
10	दलित चळवळीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान **डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	49

Issue - XIV, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
33

7

आहार विविधता में कमी - कुपोषण का प्रमुख कारण

डॉ. राधा रु. सवजीयाणी
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Home Economics

आज के बच्चे ही कल युवा होंगे और देश की प्रगति, सुरक्षा एवं संरक्षण का दायित्व इनके कंधों पर होगा। ऐसे में यह आवश्यक हो जाता है कि हम अपने भविष्य को कैसे सुरक्षित रखें? इसके लिये आवश्यक है कि ये बच्चे शारीरिक—मानसिक स्तर पर स्वस्थ व मजबूत बनें। लेकिन वास्तविकता यह है कि देश में कुपोषण की समस्या वर्तमान समय में विकराल रूप धारण कर चुकी है। सवाल यह भी है कि क्या भारत की भावी पीढ़ी इतनी स्वस्थ है कि आने वाले समय में वो देश की प्रगति और सुरक्षा के उत्तरदायित्व का निर्वहन कर सके? कुपोषण दो तरह का होता है: कम पोषण या अधिक पोषण। विकासशील देशों में कम पोषण बहुत ज्यादा पाया जाता है। इसका एक प्रमुख कारण गरीबी है— बहुत से लोग पैसों की कमी के कारण नियमित सन्तुलित खाना हासिल नहीं कर सकते। आर्थिक तंगी के समय में कुपोषण की स्थिति साफ दिखाई देने लगती हैय और ऐसे में शरीर बीमारियों से लड़ नहीं पाता और कुपोषण बढता ही है।

विकास और कुपोषण

विकास का तात्पर्य वंचित लोगों की क्षमताओं में विस्तार करके उनकी समग्र जीवन गुणवत्ता में सुधार करने से है। इस परिभाषा के आधार पर देखा जाए तो महाराष्ट्र

Issue - XIV, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
34

जो कि भारत के धनी शहरों में से एक है और एक ऐसा राज्य है जहाँ विकास की कमी एक पारंपरिक मामला है क्योंकि इसके जनजातीय क्षेत्रों के बच्चों के बीच उच्च स्तर का कुपोषण पाया जाता है, भले ही वर्ष २००४ के बाद राज्य की प्रति व्यक्ति आय दोगुनी हो गई हो लेकिन पोषण संबंधी स्थिति में इसने प्रति व्यक्ति आय के समान प्रगति नहीं की है।

कुपोषण क्या है?

- कुपोषण (Malnutrition) वह अवस्था है जिसमें पौष्टिक पदार्थ और भोजन अव्यवस्थित रूप से लेने के कारण शरीर को पूरा पोषण नहीं मिल पाता है और यह एक गंभीर स्थिति है।
- कुपोषण तब भी होता है जब किसी व्यक्ति के आहार में पोषक तत्त्वों की सही मात्रा नहीं होती है।
- दरअसल, हम स्वस्थ रहने के लिये भोजन के जरिये ऊर्जा और पोषक तत्त्व प्राप्त करते हैं, लेकिन यदि भोजन में प्रोटीन, कार्बोहाइड्रेट, वसा, विटामिन और खनिजों सहित पर्याप्त पोषक तत्त्व नहीं मिलते हैं तो हम कुपोषण के शिकार हो सकते हैं।

कुपोषण कमी के निर्धारित लक्ष्य

- २००५–०६ में कुपोषित बच्चों का प्रतिशत (NFHS-III)-58.40%
- 2013 मे घटकर –49.00%
- 2014 मे घटकर –42.00%
- 2015मे घटकर –37.00%
- 2016मे घटकर –33.00%
- 2017मे घटकर –30.00%से कम

कुपोषण का प्रभाव

- शरीर को आवश्यक संतुलित आहार लंबे समय तक नहीं मिलने से बच्चों और महिलाओं की रोग प्रतिरोधक क्षमता कम हो जाती है, जिससे वे आसानी से कई तरह की बीमारियों के शिकार हो जाते हैं।
- बच्चों और स्त्रियों के अधिकांश रोगों की जड़ में कुपोषण ही है। स्त्रियों में रक्ताल्पता या घेंघा रोग अथवा बच्चों में सूखा रोग या रतौंधी और यहाँ तक कि

Issue - XIV, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
35

अंधापन भी कुपोषण का ही दुष्परिणाम है।

- कुपोषण बच्चों को सबसे अधिक प्रभावित करता है। यह जन्म के बाद या उससे भी पहले शुरू हो जाता है और ६ महीने से ३ वर्ष की आयु वाले बच्चों में तीव्रता से बढ़ता है।
- सबसे भयंकर परिणाम इसके द्वारा होने वाला आर्थिक नुकसान है। कुपोषण के कारण मानव उत्पादकता १०–१५ प्रतिशत तक कम हो जाती है जो सकल घरेलू उत्पाद को ५–१० प्रतिशत तक कम कर सकता है।

कुपोषण के आँकड़ों का तुलनात्मक अध्ययन

राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NFHS) के २०१५–२०१६ और २००५–०६ के तीसरे और चौथे चक्र से प्राप्त आँकड़ों का उपयोग करते हुए पाँच साल से कम उम्र के बच्चों के लिये पोषण संकेतकों के बीच किया गया तुलनात्मक अध्ययन यह दर्शाता है कि–

भले ही स्टंटिंग की दर ४६.३% से घटकर ३४.४% हो गई है लेकिन वेस्टिंग की दर १६.५% से बढ़कर २५.६: हो गई है। इसके अलावा, पिछले १० वर्षों में सामान्य से कम वजन (नदकमतूमपहीज) की दर ३६% पर स्थिर रही है। यह दुनिया के कुछ सबसे गरीब देशों– बांग्लादेश (३३%), अफगानिस्तान (२५%) या मोजाम्बिक (१५%) की तुलना में भारत की खराब स्थिति को दर्शाता है।

कुपोषण का यह स्तर जनसंख्या के सबसे गरीब वर्ग को समान रूप से प्रभावित करता है।

NHF २०१५–१६ के अनुसार, जनजातीय क्षेत्रों में प्रत्येक दूसरे बच्चे का विकास अवरोधित होने का कारण लम्बे समय तक भूखे रहने से उत्पन्न कुपोषण की समस्या है। वर्ष २००५ में महाराष्ट्र के केवल पालघर जिले में ही ७१८ बच्चे कुपोषण से ग्रस्त थे। पालघर में कुपोषण की स्थिति में नाममात्र का सुधार हुआ है।

स्टंटिंग तथा वेस्टिंग

स्टंटिंग

- स्टंटिंग या उम्र के अनुसार कम ऊँचाई भोजन में लंबे समय तक आवश्यक पोषक तत्त्वों की कमी और बार–बार होने वाले संक्रमण के कारण होती है।
- स्टंटिंग आमतौर पर दो साल की उम्र से पहले होती है और इसके प्रभाव काफी

Issue - XIV, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

हद तक अपरिवर्तनीय होते हैं।

- इसके कारण बच्चों का विकास देर से होता है, बच्चे संज्ञानात्मक कार्य में अक्षम होते है और स्कूल में उनका प्रदर्शन खराब होता है।
- विकासशील देशों में पाँच वर्ष से कम आयु के बच्चों में से लगभग एक–तिहाई बच्चे स्टंटिंग से ग्रस्त हैं।

वेस्टिंग

- वेस्टिंग या उम्र के अनुसार कम वजन पाँच साल से कम उम्र के बच्चों में मश्त्यु दर का एक प्रमुख कारक है।
- यह आमतौर पर महत्त्वपूर्ण खाद्य में कमी औरध्या किसी घातक बीमारी का परिणाम होता है।
- २४ विकासशील देशों में वेस्टिंग की दर १० प्रतिशत या उससे अधिक है जो एक गंभीर समस्या की ओर इशारा करती है तथा इसके खिलाफ तुरंत कार्रवाई की आवश्यकता को दर्शाती है।

भारत सरकार द्वारा किये गए प्रयास

- महिला एवं बाल विकास मंत्रालय द्वारा बच्चों के पोषण के लिये मानक तय करते हुए कई योजनाएँ बनाई गई हैं।
- शिशुओ और छोटे बच्चों के पोषण (फीडिंग) के संबंध में राष्ट्रीय मार्गदर्शी सिद्धांत: इन मार्गदर्शी सिद्धांतों द्वारा स्तनपान के महत्त्व पर जोर दिया गया है।
- राष्ट्रीय पोषण नीति: इस नीति को महिला व बाल विकास विभाग के तत्त्वावध ान में भारत सरकार द्वारा १९९३ में अंगीकार किया गया था। इसके द्वारा कुपोषण मिटाने और सबके लिये इष्टतम पोषण का लक्ष्य प्राप्त करने के लिये बहु–सेक्टर संबंधी योजना की वकालत की गई। यह योजना देश भर में पोषण के स्तर की निगरानी करने तथा अच्छे पोषण की आवश्यकता व कुपोषण रोकने की जरुरत के संबंध में सरकारी मशीनरी को सुग्राही बनाने की वकालत करती है। राष्ट्रीय पोषण नीति में आहार व पोषण बोर्ड भी सम्मिलित है, जिसके द्वारा स्तनपान व पूरक फीडिंग के संबंध में सही तथ्यों का प्रसार करने के लिये पोस्टर, श्रव्य तुकबंदी या संदेश (ओडियो जिग्गल्स) और वीडियो स्पॉट्स विकसित किये जाते हैं।

Issue - XIV, Vol. V
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
37

- समन्वित बाल विकास सेवा योजना: यह पूरे देश में व कदाचित विश्वभर में बाल विकास के संबंध में, अत्यधिक व्यापक योजनाओं में से एक है। बच्चों के संबंध में राष्ट्रीय नीति के अनुसरण में महिला व बाल विकास मंत्रालय द्वारा इस योजना को १९७५ से चलाया जा रहा है। इसका उद्देश्य स्कूल जाने से पहले बच्चों के लिये एकीकृत रूप से सेवाएँ उपलब्ध कराना है, ताकि ग्रामीण, आदिवासी और झुग्गी वाले क्षेत्रों में बच्चों की उचित वशद्धि और विकास सुनिश्चित किया जा सके। इस केंद्रीय रूप से प्रायोजित योजना द्वारा बच्चों के पोषण की निगरानी भी की जाती है।
- उदिशा: उदिशा का अर्थ होता है नए भोर की पहली किरण। यह विश्व बैंक से सहायता प्राप्त महिला व बाल विकास परियोजना है। इस कार्यक्रम का उद्देश्य देश भर में बाल देखभाल करने वाले कार्यकर्त्ताओं को प्रशिक्षित करना है।
- बच्चों के लिये राष्ट्रीय नीति: इसके द्वारा यह निर्धारित किया गया हैकि राज्य द्वारा, बच्चों के पूर्ण शारीरिक, मानसिक और सामाजिक विकास के लिये उनके जन्म पूर्व व जन्म के पश्चात् (दोनों) और विकास की अवस्थाओं में पर्याप्त सेवाएँ उपलब्ध कराई जाएंगी।
- बच्चों के लिये राष्ट्रीय घोषणा पत्र: इसके अनुसार बच्चों के जीवित रहने, स्वास्थ्य और पोषण, जीवन स्तर, खेल और अवकाश, प्रारंभिक बचपन की देखभाल, शिक्षा, बालिकाओं की सुरक्षा, किशोरों को अधिकार संपन्न बनाना, गुणवत्तापूर्ण जीवन और स्वतंत्रता, नाम व राष्ट्रीयता, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता, साझेदारी (एसोसिएशन) व शांतिपूर्ण एकत्रीकरण और आर्थिक शोषण व सभी प्रकार के दुर्व्यवहार से रक्षा के अधिकार के प्रति भारत सरकार की प्रतिबद्धता पर जोर दिया गया है।
- बच्चों के लिये कार्यवाही की राष्ट्रीय योजना: इस योजना में बच्चों के पोषण स्तर को सुधारने, नवजात शिशुओं की मश्त्युदर में कमी लाने, पंजीयन अनुपात में वशद्धि, स्कूली शिक्षा को बीच में छोड़ने (ड्राप आउट) की दर में कमी, प्रारंभिक शिक्षा को व्यापक स्तर पर लागू करने और प्रतिरक्षण क्षेत्र में विस्तार के लक्ष्य, उद्देश्य, योजनाएँ व गतिविधियाँ सम्मिलित हैं।

Issue - XIV, Vol. V
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
38

निष्कर्ष

- इसमें कोई संदेह नहीं है कि भोजन में पोषक तत्त्वों की कमी कुपोषण का सबसे प्रमुख कारण है लेकिन समाज के एक बड़े हिस्से में इस संबंध में जागरूकता की अत्यंत कमी और साफ–सफाई का अभाव जैसे अन्य कई कारण हैं जिन्हें कुपोषण के लिये जिम्मेदार माना जा सकता है।
- बच्चों में कुपोषण की इस समस्या का समाधान करना अति आवश्यक है। इसके लिये एक खाद्य और पोषण आयोग की स्थापना, सम्पूर्ण देश में पोषण के स्तर को बढ़ाए जाने की जरूरत जैसी बातों पर भी ध्यान देना चाहिये।
- समय आ गया है कि सरकार इस मुद्दे के मूल कारण की पहचान करे और कुपोषण से निपटने के लिये एक स्थायी समाधान की खोज करे। यह तभी संभव है जब राज्य हाशिये पर जीवन जी रहे लोगों के लिये रोजगार के अवसर पैदा करके समावेशी विकास पर ध्यान केंद्रित करेगा जो उनकी क्रय शक्ति में सुधार के साथ–साथ कुपोषण को कम करने में मददगार साबित होगा।

संदर्भ संकेत :-

1] ऑचल, बसंत २०१२–वर्ष , अंक–१, आई. सी.डी.एस. निर्देशालय, बिहार.
2] Bhowmik, M.L. (1988)"Development of women and children", Inter India Publications, D/7, Raja Garden Extn. New Delhi – 110 015 (India)
3] NIPCCD (1986), "A guide book for Anganwadi workers", Department of women and child development, Ministry of Human Resource Development, Shastri Bhavan, New Delhi – 110 001
4] Nayantara, S. (1988)'Integrated child development service An Evaluation' Ashish Publishing House,8/81 Punjabi Bagh, New Delhi – 110026
5] http://www.icdsbih.gov.in/ICDS_Admin/GuidelineDoc/4.%20BKMB_1%20PPT.pdf
6] https://hi.wikipedia.org/wiki/

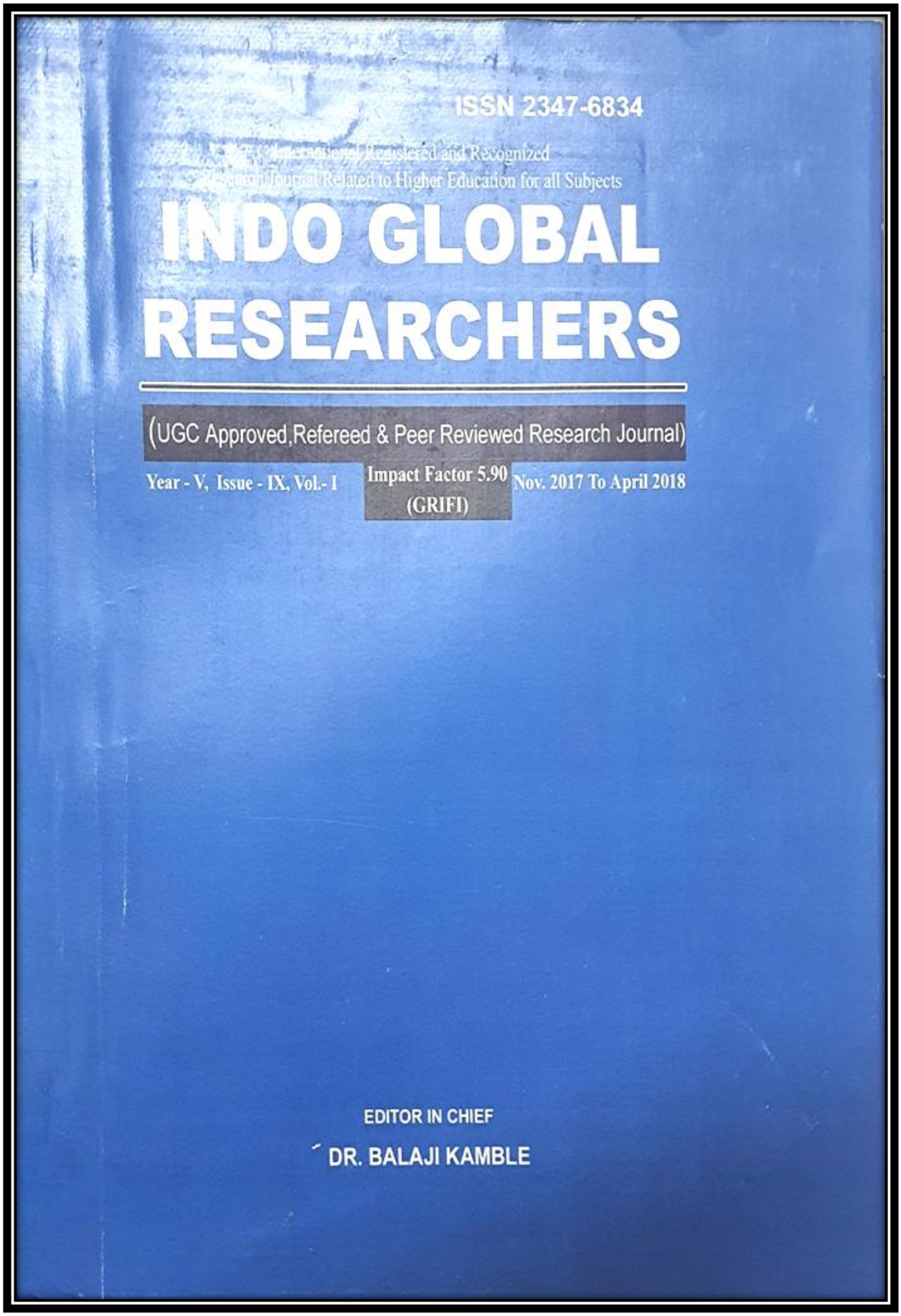
ISSN 2347-6834
International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects
INDO GLOBAL
RESEARCHERS
(UGC Approved,Refereed & Peer Reviewed Research Journal)
Year - V, Issue - IX, Vol.- I
Impact Factor 5.90
(GRIFI)
Nov. 2017 To April 2018
EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

Issue: IX, Vol. I
IGR
IMPACT FACTOR 5.90
ISSN 2347-6834
Nov. 2017 To April 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Green Marketing : An Overview **Dr. Dadasaheb A. Jogdand**	1
2	Black Money and Indian Economy **C. P. Kothawale**	8
3	How Music Can Influence the Body: Perspectives From Current Research **S. D. Shembekar**	14
4	Causes of poverty and Social Inequalities Induced Due to Displacement and Their impact on Indian Society **D. A. Atte**	24
5	दलित आत्मकथा में व्यक्त आम्बेडकरी विचाराधारा **डॉ. अशोक विश्वनाथ अधारे**	35
6	बालक और माताओं कें पोषणस्तर में अंगणवाडी केंद्रो की भूमिका **डॉ. राधा रु. सवजीयाणी**	39
7	क्रिप्स प्रस्ताव विरोध और महात्मा गांधी **डॉ. दिपाली दी. भावे**	45
8	रोगप्रतिकारशक्ती वाढविण्यात पौष्टीक आहाराची भूमिका **डॉ. सौ. नलिनी अनिल बोडखे**	49
9	भारतातील अन्न सुरिक्षितता विधेयक चिकित्सक अभ्यास **गणेश दराडे**	52
10	भारतातील कृषी विपणन **डॉ. राजेंद्र गणापुरे**	55
11	भारतीय समाज आणि जागतिकीकरण **डॉ. पंढरी व्यंकटी गुट्टे**	63

Indo Global Researchers (IGR) (39)

IMPACT FACTOR 5.90
ISSN 2347- 6834
Indo Global Researchers (IGR)
Issue : IX, Vol. I
Nov. 2017 To April 2018
www.irasg.com

Research Paper 6 Home Economics

बालक और माताओं कें पोषणस्तर में अंगणवाडी केंद्रो की भूमिका

डॉ. राधा रु. सवजीयाणी
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधा देवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला

प्रस्तावना :

भारतीय समाज व्यवस्थामें महिला व बालकों का महत्व अनन्यसाधारण है भारतमें पंचवार्षिक तथा वार्षिक नियोजनकेआधारपर शैक्षणिक, वैज्ञानिक, औद्योगिक तथा अन्य क्षेत्रोमें असीम प्रगती हुई है इस प्रगतीके माध्यमसे सामाजिक आर्थिक संरचनाएँ प्रभावित हुई है। इस परिवर्तनषील युगमे भारतीय समाज व्यवस्थाके यह दोनो आधार है। इन दोनो घटको के विकास हेतू उनके पोषण स्थिती का विशेष महत्व है। आनेवाली पिढीयों को स्वास्थ्यपूर्ण बनाने हेतू बालको और गर्भवती महिला, स्तनपान कराने वाली माता और 0 सें 6 साल की आयुवाले बालको की माताओं के पोषण स्तर को बढावा देने के लिए सरकारद्वारा एकात्मिक बाल विकास योजना के तहत अंगणवाडी केंद्रो की स्थापना की गई इस केंद्र के माध्यम सें गर्भवती महिलाओं का पंजीकरण, पोषक आहार का वितरण, टिकाकरण, स्वास्थ्य की देखभाल की जाती है, अपितु जन्मपूर्व से बालको के पोषण स्तर को बढावा दिया जाता है।

स्वास्थ्यपूर्ण जीवन ही मनुष्य की पूँजी है। अपितू प्रत्येक व्यक्ति अपने स्वास्थ्यपूर्णजीवन की कामना करता है और उस दिषासे प्रयास करता है। परंतु पोषणावस्था का प्रारंभ यह माता कें गर्भ से षुरु होता है इस गर्भावस्था में माता को अपनी देखभाल करना तथा उचित औषधी सेवन करना अनिवार्य है। भारत एक विकासषील देष है। यहा की कूल जनसंख्याके आधार पर आजभी बहुत लोग दारिद्रयावस्था मे जीते है। इस कारण वह अपने स्वास्थ्य पर ध्यान नही दे सकते अपितू गर्भावस्थामे माताओ को पोषण नही मिलता कारणवष उनके द्वारा जन्मी षिषु में कुपोषणावस्था का जन्म होता है देष का भविष्य जो नन्हे बालको में छुपा है। कार्यक्षम जनसंख्या के निर्माण हेतू मानव विकास संसाधन मे होनेवाली वृध्दी को ध्यान में रखते हुए कुपोषण, गर्भावस्था मे माताओं उचीत पोषण बालको का लसीकरण अथवा स्वास्थ्य ध्यान में रखकर एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम की षुरुवात भारतमें की गई उस कार्यक्रम को एकात्मिक बालविकास के रुप मे जाना जाता है इस कार्यक्रम के माध्यम से भारत मे अंगणवाडी केंद्रो की स्थापना की गई इस अंगणवाडी केंद्रोद्वारा स्वास्थ्य, पोषण तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षा जैसी सेवाए दी जाने लगी इस

कारणवष ग्रामीण स्तर पर षिक्षा तथा स्वास्थ्य के पेलूओं को बढाने का उद्देष्य था इस उद्देष को पूरा करने का काम अंगणवाडी केंद्रोने किया है। इस दृष्टीसे अंगणवाडी केंद्रोकी भूमीका को महत्वपूर्ण माना जाता है। प्रस्तुत अध्ययन महाराष्ट्र एक प्रमुख जिला माने जाने वाले अकोला जिले में बालक और माताओं की पोषणावस्था मे अंगणवाडी केंद्रो की भूमिका को ज्ञात करने का प्रयास किया गया है।

पोषण का अर्थ है ऐसा आहार जिसे शरीर की भोजन संबंधी आवश्यकताओं के संदर्भ में उपयुक्त समझा जाता है। बेहतर पोषण तथा सन्तुलित आहार तथा साथ ही नियमित शारीरिक क्रियाकलाप बच्चे के स्वास्थय में विकास के प्रति योगदान करते हैं। खराब पोषण बच्चों में बीमारियों और उनकी मृत्यु होने की बढ़ती घटनाओं का एक प्रमुख कारण है। बच्चों की पोषण संबंधी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए पर्याप्त मात्रा में प्रोटीन और कैलोरी आवश्यक है। प्रोटीन भोजन में विद्यमान और शरीर निर्माण के अवयव हैं। जो विभिन्न अहारों में पाये जाते हैं, जैसे दालें, दूध अंडा, मछली और मांस। हमारे शरीर की मांस पेशियाँ और अंग तथा हमारी प्रतिरक्षण प्रणाली अधिकांशतः प्रोटीन के द्वारा ही बनती हैं

कैलोरी हमारे शरीर को ऊर्जा प्रदान करती है तथा यह अनाज, चीनी, वसा और तैलीय आहारों में उपलब्ध होती है। एक 18 किलोग्राम भार वाले 4 से 6 वर्ष के बच्चे को प्रतिदिन अपने भोजन में 1350 ग्राम कैलोरी, 20 ग्राम प्रोटीन और 25 ग्राम वसा की आवश्यकता होती है। बढ़ती उम्र के साथ बच्चों के पोषण की आवश्यकताएं भी बढ़ती हैं।

बाल्यावस्था के प्रारंभिक वर्षों में अल्प पोषण के फलस्वरूप बच्चों के विकास में गंभीर बाधाएँ आती है तथा यह प्रक्रिया जीवन की आगामी अवस्था में भी जारी रहती है। उदहारण के लिए समय से पहले जन्मी और जन्म के समय कम वजन की बालिका का विकास निरंतर धीमी गति से होता है तथा वह एक कुपोषित बालिका हो जाती है, जिसका किशोरावस्था में वजन अत्यंत कम होता है। फिर 18 वर्ष से पूर्व की आयु में उसका विवाह होने पर वह कम आयु की कमजोर कद काठी वाली गर्भवती स्त्री बन जाती है। इसके उपरांत, कुपोषण और खराब शारीरिक विकास का एक अगला चक्र उसके द्वारा जन्म दिए जाने वाले बच्चे, चाहे वह लड़का हो या लड़की के साथ पुनः आरंभ हो जाता है।

अल्प पोषण स्थिति उत्पन्न होने के कुछ अन्य कारण हैं निर्धनता, निम्न आय वाढ और अकाल, नवजात शिशुओं तथा छोटे बच्चों को माता द्वारा अपना दूध न पिलाना अथवा कम दूध पिलाना और कभी कभी संस्कृतिक प्रथाएँ जैसे कुछ अवसरों पर शिशुओं को आहार न देना, उन्हें केवल सीमित आहार ही देना, आदि।अल्प पोषण का निवारण करने के लिए सरकारद्वारा चलाया जानेवाला एक प्रमुख कार्यक्रम अंगणवाडी केंद्रो की रचना जो एकीकृत बाल विकास सेवाएँ के अंतर्गत की गयी है।

बाल्यावस्था की विभिन्न अवस्थाओं पर बच्चों की आवश्यकताओं की पहचान करने के लिए ग्राम पंचायतों की महत्वपूर्ण भूमिका के विषय में जानने के पश्चात् अब हम आंगनवाड़ी की महत्वपूर्ण भूमिका के बारे में अध्ययन करेंगे, जो वह बच्चों, विशेष रूप से निर्धन और निम्न आय वर्ग की परिवारों में बच्चो के स्वास्थ्य और विकास के लिए निभा सकती है। शिशुओं के प्रसवपूर्व और प्रसवोत्तर स्वास्थ्य, बाल पोषण विद्यालय शिक्षा तथा बच्चों के टीकाकरण में आंगनवाड़ी एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। आंगनवाड़ी क्या है?

आंगनवाड़ी छोटे बच्चों की पोषण, स्वास्थ्य और शिक्षा संबंधी आवश्यकताओं की पूर्ति करने के लिए एकीकृत बाल विकास सेवाएँ के कार्यक्रम के रूप में ग्राम स्तर पर

सरकार द्वारा समर्थित एक केंद्र है। आंगनवाड़ी 6 वर्ष तक की आयु के बच्चों, किशोर युवतियों, गर्भवती महिलाओं तथा शिशुओं की देखरेख करने वाली माताओं की आवश्यकताओं की पूर्ति करती है।

प्रत्येक आंगनवाड़ी लगभग 400–800 लोगों की जनसंख्या पर बनाई जाती है। जनसंख्या के आधार पर ग्राम पंचायत क्षेत्र में एक अथवा एक से अधिक आंगनवाड़ी केंद्र हो सकते हैं। आंगनवाड़ी कार्यकर्ता सहायक आंगनवाड़ी केंद्र को चलाते हैं तथा स्वास्थ्य, शिक्षा, ग्रामीण विकास और अन्य विभागों के पदाधिकारियों के साथ समन्वय करते हुए आईसीडीएस का क्रियान्वयन करते हैं।

प्रत्येक 25 आंगनवाड़ी कार्यकर्ताओं के लिए एक आंगनवाड़ी पर्यवेक्षक नियुक्त होती है जिसे मुख्य सेविका कहा जाता है, और जो आंगनवाड़ी कार्यकर्ता व सहायिका को कार्य के संबंध में मार्गदर्शन प्रदान करती है। आंगनवाड़ी छोटे बच्चों की आवश्यकताओं तथा देखभाल के बारे में जागरूकता फैलाने का केंद्र भी है।

गरीबी रेखा से नीचे रहने वाले परिवारों के अधिकांश बच्चे ऐसे घरों से होते हैं जहाँ खराब अवसंरचना होती है तथा साफ सफाई का भी अभाव होता है। ये परिस्थितियाँ उनके शारीरिक, सामाजिक और मानसिक विकास को बाधित करती हैं। चूंकि समान अवसर हर बच्चे का अधिकार है, अतः घर में विद्यमान कमियों को दूर करने के लिए आंगनवाड़ी में समुचित और पर्याप्त सुविधाएँ अवश्य उपलब्ध कराई जानी चाहिए।

केरल में, 10 सेंट भूमि प्रदान करने वाली ग्राम पंचायत को एक आदर्श आंगनवाड़ी के लिए भवन का निर्माण करने हेतु 15 लाख रूपये दिए जाते हैं। इसके अलावा, इसके लिए संबंधित विधायक निधि से 4 लाख रूपये भी आवंटित किए जाते हैं। ऐसी आंगनवाड़ियों संसाधन केन्द्रों के रूप में किशोरों की तथा दैनिक देखभाल केन्द्रों के रूप में वरिष्ठ नागरिकों की आवश्यकताओं की पूर्ति करती हैं।

आंगनवाड़ी में उपलब्ध कराई जाने वाली सुविधाएँ –

1. छह वर्ष से कम आयु के बच्चों की टीकाकरण
2. समस्त गर्भवती स्त्रियों के लिए प्रसव पूर्व देखभाल और टीकाकरण
3. छह वर्ष से कम आयु के बच्चों को अनुपूरक पोषण
4. गर्भवती और शिशुओं की देखभाल करने वाली स्त्रियों को अनूपूरक पोषण
5. 15–45 वर्ष के आयु वर्ग की सभी महिलाओं के लिए पोषण और स्वास्थ्य शिक्षा
6. गर्भवती महिलाओं की प्रसवपूर्वक देखभाल तथा शिशुओं की देखरेख करने वाली माताओं की प्रसवोत्तर देखभाल
7. नए जन्मे शिशुओं तथा 6 वर्ष से कम आयु के बच्चों की देखभाल
8. कुपोषण अथवा बीमारी के गंभीर मामलों को अस्पतालों, समुदाय स्वास्थ्य केन्द्रों अथवा जिला अस्पतालों (पोषण पुनर्वास केंद्रध्नवजात शिशु गहन देखरेख यूनिट) को भेजना।
9. 3–6 वर्ष की आयु के बच्चों को अनौपचारिक विद्यालयपूर्व शिक्षा प्रदान करना

अंगनवाड़ी बच्चों की एक संस्था है। यह वह स्थान है जहाँ बच्चें अपनी आयु के बच्चों के साथ खेलते हैं, सामाजिक आचरण सीखते हैं और साथ ही अनौपचारिक वातावरण में कुछ विद्यालयी शिक्षा भी पाते हैं। आँगनवाड़ी केन्द्रों का मुख्य उद्देश्य बच्चों के स्वास्थ्य एवं उनकी पोषण सम्बंधी आवश्यकताओं पर ध्यान देना है। इस प्रकार बालक और माताओं की पोषणस्तर में अंगणवाडी केंद्रो की भूमिका महत्वपूर्ण है, गॉवो मे गरीबी रेखा के नीचे जीवनयापन

करने वालो लोगो के परिवार में बच्चो तथा गर्भवती महिलाओं के पोषणस्तर की बढती समस्या कें समाधान हेंतू चलाया जानेवाला सरकारी कार्यकम का एक महत्वपूर्ण हिस्सा अंगणवाडी केंद्र है। जो सरकार और गरीब परिवारो के बीच की कडी माना जाता है ।

पोषण आहार (योजना):

महिला एवं बाल विकास विभाग अंतर्गत संचालित आंगनवाडी केन्द्रो में पोषण आहार की व्यवस्था –

1. प्रदेश में संचालित 453 बाल विकास परियोजनाओं के अंतर्गत कुल 84465 आंगनवाडी केन्द्र एवं 12670 मिनी आंगनवाडी केन्द्रों में स्वीकृत हैं । उक्त स्वीकृत आंगनवाड़ियों में लगभग 80.00 लाख हितग्राहियों को पूरक पोषण आहार से लाभान्वित किया जा रहा हैं । आंगनवाडी केन्द्रों में पूरक पोषण आहार की व्यवस्था हेतु व्यय की जाने वाली राशि से 50 प्रतिशत की राशि भारत सरकार महिला बाल विकास विभाग द्वारा उपलब्ध कराई जाती हैं।

भारत सरकार द्वारा निर्धारित नवीन मापदण्ड अनुसार राज्य सरकार द्वारा आंगनवाडी केन्द्रों में 06 माह से 06 वर्ष तक के बच्चों एवं गर्भवती धात्री माताओं अतिकम वजन के बच्चों को प्रति हितग्राही प्रतिदिन निम्नानुसार पूरक पोषण आहार दिये जाने का प्रावधान किया गया हैं । 06 माह से 03 वर्ष तक के बच्चोंएगर्भवती धात्री

माताओं :–

वर्तमान में प्रदेश में संचालित आंगनवाडी केन्द्रों में 06 माह से 03 वर्ष तक के बच्चों, गर्भवतीध्धात्री माताओं को मंत्रिपरिषद के निर्णयानुसार वित्तीय वर्ष 2019–20 में एम.पी.एग्रों, राज्य ग्रामीण आजीविका मिशन एवं अन्य प्रदायकर्ताओं के माध्यम से संभागवार सप्ताह के 05 दिन निम्नानुसार खाद्य सामग्री अलग–अलग दिवसों में दी जा रही हैं।

03 वर्ष से 06 वर्ष तक के बच्चे :–

ग्रामीण क्षेत्र की बाल विकास परियोजनाओं में 03 वर्ष से 06 वर्ष तक के बच्चों को सांझा चूल्हा के माध्यम से सुबह का नाष्ता एवं दोपहर का भोजन पृथक पृथक निम्न मीनू अनुसार पूरक पोषण आहार के रूप में दिये जाने का प्रावधान हैं ।

अ. क्र.	खाद्यान्न का नाम	हितग्राही	प्रतिदिन की मात्रा	प्रोटीन (ग्राम)	कैलोरी
1	गेंहू सोया बर्फी (प्रिमिक्स)	गर्भवती / धात्री माताएँ	150 ग्राम	18.00	600.80
2	आटा बेसन लड्डू (प्रिमिक्स)	गर्भवती / धात्री माताएँ	150 ग्राम	18.00	600.00
3	हलुआ (प्रिमिक्स)	06 माह से 03 वर्ष तक के बच्चे	120 ग्राम	12.00	500.00
4	बालआहार (प्रिमिक्स)	06 माह से 03 वर्ष तक के बच्चे	120 ग्राम	12.00	500.00
5	खिचडी	06 माह से 03 वर्ष तक के बच्चे	125ग्राम	12.00	500.00
		गर्भवती /धात्री माताएँ	150 ग्राम	18.00	600.00

दिन	सुबह का नाश्ता	दोपहर का भोजन	प्रोटीन (ग्राम)	कैलोरी
सोमवार	मीठी लापसी	रोटी–सब्जी–दाल	15–20 ग्राम	500.00
मगलवार	पौष्टीक खिचडी	खीर –पुडी–मूँग बडी–आलू टमाटर सब्जी		
बुधवार	मीठी लापसी	रोटी –सब्जी – दाल		
गुरुवार	नमकीन दलिया	वेज पुलाव–पकोडे वाली कढी		
शुक्रवार	उपमा	रोटी –सब्जी–दाल		
शनीवार	मीठी लापसी	रोटी–सब्जी–दाल/ बावल सांभार		

शहरी क्षेत्र की बाल विकास परियोजनाओं मे ०३ वर्ष से ०६ वर्ष तक के बच्चों कों स्थानीय स्व सहायता समूह, के माध्यम से सांझा चूल्हा कार्यक्रम के मीनू के अनुरूप ही पोषण आहार दिये जाने का प्रावधान हैं।

(3) 06 माह से 06 वर्ष तक के अतिकम वजन के बच्चों हेतु तीसरा मील :–

06 माह से 06 वर्ष तक के आंगनवाड़ी केन्द्र में दर्ज अति कम वजन के बच्चों को थर्ड मील के रूप में सोमवार,बुधवार एवं शुक्रवार को दोपहर के भोजन के मीनू अनुसार तथा मंगलवार,गुरूवार एवं शनिवार को नाष्ता के मेनू अनुसार दिये जाने का प्रावधान है ।

(4) 03 वर्ष से 06 वर्ष तक के बच्चों को दूध का प्रदाय :–

आंगनवाडी केन्द्रों में बच्चों के पोषण स्तर में सुधार लाने के लिए मध्यप्रदेष सरकार द्वारा स्वयं के वित्तीय संसाधनों से प्रदेश के समस्त आंगनवाडी केन्द्रोंध्उप आंगनवाडी केन्द्रों में मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम के अंतर्गत 03 वर्ष से 06 वर्ष तक के बच्चों को मीठा सुगन्धित स्किम्ड फलेवर्ड मिल्क 15 जुलाई 2015 से सप्ताह के 03 दिवस (सोमवार, बुधवार, शुक्रवार) को प्रदाय किया जा रहा है। प्रत्येक बच्चे को 10 ग्राम मिल्क पावडर से निर्धारित विधि अनुसार 100 एम.एल. दूध तैयार कर दिया जा रहा है ।

(5) किशोरी बालिका योजना :–

भारत सरकार द्वारा निर्धारित मापदण्ड अनुसार राज्य सरकार द्वारा चयनित समस्त जिलों में किशोरी बालिका योजना का क्रियान्वयन किया जा रहा है । इस योजना अंतर्गत आंगनवाडी केन्द्रों में 11 से 14 वर्ष तक की शालात्यागी किषोरी बालिकाओं को सप्ताह के 06 दिन टेक होम राषन के रूप में निम्नानुसार पूरक पोषण आहार दिये जाने का प्रावधान किया गया हैं । पोषण आहार वितरण व्यवस्था की निगरानी,नमूना जॉच व्यवस्थाः

आंगनवाडी केन्द्रों में प्रदायित किए जा रहे ताजा पका सुबह का नाश्ता एवं दोपहर के भोजन की गुणवत्ता की निगरानी स्थानीय स्तर पर ग्राम सभा स्वस्थ ग्राम तदर्थ समिति द्वारा किए जाने का प्रावधान है । इसके अतिरिक्त विकासखण्ड स्तर पर अनुविभागीय अधिकारी (राजस्व) की अध्यक्षता में गठित निगरानी समिति द्वारा भी प्रतिमाह पोषण आहार की गुणवत्ता एवं नियमितता की समीक्षा की जाती है ।

टेकहोम राशन की गुणवत्ता की जॉच भारत सरकार खाद्य एवं पोषाहार बोर्ड नई दिल्ली की प्रयोगशाला से प्रतिमाह प्रत्येक बैच की नमूना जॉच कराई जाती है ।

1. राज्यशासन द्वारा आंगनवाड़ी केन्द्रों में पूरक पोषण आहार कार्यक्रम को म.प्र.लोकसेवा गारंटी के अंतर्गत शामिल किया गया है जिसके तहत् प्रत्येक पात्र हितग्राही को प्रति दिवस निर्धारित मात्रा में पूरक पोषण आहार अनिवार्यतः प्रदाय किया जाना सुनिश्चित किया गया है ।
2. प्रत्येक हितग्राही को (ताजा गरम भोजन टेकहोम राशन अंतर्गत) पूरक पोषण आहार प्राप्त हो इस हेतु आंगनवाडी केन्द्रों पर पंचनामा तैयार करने

का प्रावधान रखा गया है ।

3. आंगनवाडी केन्द्रो में पूरक पोषण आहार की व्यवस्था हेतु व्यय की जाने वाली राशि से 50 प्रतिशत की राशि भारत सरकार महिला बाल विकास विभाग द्वारा उपलब्ध कराई जाती है ।

संदर्भ सूची :-

1. फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा (2010), पोषण और आहार शास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स, नागपूर.
2. दिक्षित प्रियंका और आदि (2018), Impact Evaluation of Integrated Child Development Services in Rural India: Propensity Score Matching Analysi, First Published June 27, 2018 Research Articlehttps://doi.org/10.1177/2158244018785713
3. बनर्जी संगीता (1999): विद्यासागर स्कूल ऑफ सोशल वर्क–ए स्टडी ऑन कम्युनिटी, उत्तरी कलकत्ता में आईसीडीएस में भागीदारी। कोलकाता।
4. https://mpwcdmis.gov.in/ICD SSnp Yojna.aspx

PUNE RESEARCH WORLD

AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES

(ISSN 2455 -359X)

VOLUME 3 , ISSUE - 3 (SEPT TO NOV 2018)

JOURNAL IMPACT FACTOR 3.02 (IIJIF)

INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL ONLINE JOURNAL

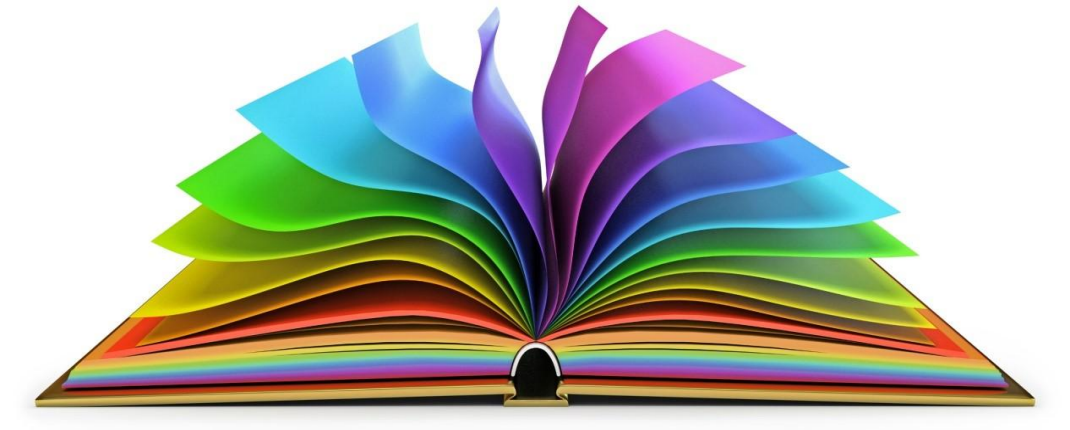

Editor -in -Chief

DR. YOGESH T. MALSHETTE

Contact +91- 9403981666

editorpuneresearch@gmail.com

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

VOLUME 3 , ISSUE - 3 (SEPT TO NOV 2018)

JOURNAL IMPACT FACTOR 3.02 (IIJIF)

Editor-in-Chief
DR. YOGESH MALSHETTE
Whats-App / Contact +91 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com

CONTENT

Sr No	NAME OF THE ARTICLE	AUTHOR	ARTICLE
3.3	CONTENT	www.puneresearch.com/world	AREA
3.3.1	प्राचीन काळातील पोलीस व्यवस्था	उमाकांत सुधाकर दंडगव्हाळ	इतिहास
3.3.2	प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांची शैक्षणिक साधन निर्मिती : एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	प्रा. दिपक प्रभाकर बाविस्कर प्रा. डॉ. तुषार मधुकर माळी	शिक्षणशास्त्र
3.3.3	कमलेश्वर की कहानियों में कथ्य-वैविध्य	डॉ. भरत पटेल	हिंदी साहित्य
3.3.4	गुजरात में कामकाजी महिलाओं के साथ यौनउत्पीड़न की मनोवैज्ञानिक समस्या और उपाय	डॉ. छाया सुचक	मनोविज्ञान
3.3.5	स्त्रीवाद – मुक्तचर्चा आणि लोकसाहित्यातील 'हुं कार'	प्रा. अतुलकुमार सारडे	मराठी साहित्य
3.3.6	बद्धकोष्ठता एक गंभीर समस्या (आहार आणि उपचार)	प्रा. उज्वला बाजपाई	आयुर्वेद

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

बद्धकोष्ठता एक गंभीर समस्या

(आहार आणि उपचार)

प्रा. उज्वला बाजपाई
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयंका महिला महाविद्यालय, अकोला.
महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना:

बद्धकोष्ठता आजार आजच्या आधुनिक युगामध्ये गंभीर समस्या बनली आहे. क्वचितच एखादा व्यक्ती या समस्येतून सुटला असेल. शौचाला साफ न होणे बद्धकोष्ठतेचे मुख्य कारण आहे. मुख्यतः हा आजार होण्यामागे खाण्याच्या सवयी व जीवनशैली हे एक प्रमुख कारण पण मानले आहे. बद्धकोष्ठता दूर करणे आरोग्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. कारण बहुतेक रोगाचे मूळ हे बद्धकोष्ठताच आहे. याचा संबंध शरीराची पाचनक्रिया आणि चयापचय क्रियेशी आहे.

मोठ्या आतड्याचे कार्य योग्य प्रकारे न होत असल्यास शौचाला अडथळा निर्माण करतो. त्यामुळे शौच विसर्जनाची क्रिया योग्यप्रकारे होत नाही. मल विसर्जनाची क्रिया वारंवार काही कारणाने थोपवल्यास त्याची संवेदना नाहीशी होते आणि त्यामुळे बद्धकोष्ठतेची सवय लागते. "वैद्यकीय दृष्टिकोनातून आठवड्यातून ३ पेक्षा कमी वेळा शौचास न होणे म्हणजे बद्धकोष्ठता होणे होय" शौचास कडक होणे यामुळे मूळव्याध होण्यास सुरुवात होते.

उद्देश:

VOL 3, ISSUE 3 www.puneresearch.com/world SEPT - NOV 2018
(IMPACT FACTOR 3.02) INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

- अनियमित वेळेस खाण्याच्या पद्धती आणि जीवनशैलीचा प्रभाव.
- बद्धकोष्ठतेची कारणे लक्षणे आणि उपाय यावर अध्ययन.
- बद्धकोष्ठता रोगासाठी आहाराद्वारे उपचार.

जीवनशैली व खानपानाचा प्रभाव:

भारताच्या पारंपरिक जीवनशैलीमध्ये खाद्यपदार्थ हे येथील हवामान आणि ऋतूनुसार तसेच उपलब्धतेनुसार आहारामध्ये समाविष्ट केले जाते. परंतु जेव्हापासून पाश्चात्य जीवनशैलीचा प्रभाव भारतातील लोकांमध्ये दिसू लागला त्यामुळे त्यांच्या जेवणात पाश्चात्य खाद्यपदार्थांचे सेवन वाढले आणि आणि त्यानंतर अपचन आणि बद्धकोष्ठतेचे प्रमाण वाढू लागले म्हणूनच लहान मुलांपासून तर वयस्कां पर्यंत प्रत्येक व्यक्ती या आजारामुळे ग्रसित आहे.

बद्धकोष्ठतेची कारणे:

- आहारात नियमितपणा नसणे.
- सतत एकच प्रकारचा आहार घेणे.
- अवेळी खाणे.
- पहिले खाल्लेले अन्न न पचताच पुन्हा खाणे.
- आवश्यकते पेक्षा कमी किंवा जास्त खाणे.
- अती थंड पदार्थ खाणे व पिणे.
- पालेभाज्यांचा व तंतुमय पदार्थांचा आहारात कमी वापर करणे.
- डाळी किंवा कडधान्य यांचा अधिक प्रमाणात उपयोग करणे.
- सतत तळलेले पदार्थ खाणे.
- दूध आणि दुधाचे पदार्थ.
- पाणी व तरल पदार्थांचे सेवन कमी करणे.
- तंबाखु आणि मद्यपानाचे सेवन.

याशिवाय अनियमित जीवनशैली हे प्रमुख कारण आहे जसे:

- जेवणानंतर त्वरित झोपणे.

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

- विनाकारण रात्री जागरण करणे आणि सकाळी उशिरा उठणे आणि दिवसा झोपणे.
- सतत बसण्याचे काम व शारीरिक हालचाली चा अभाव.
- व्यायाम न करणे सुखासीन आयुष्य जगणे.

बद्धकोष्ठतेची लक्षणे:

- पोट फुगणे व पोटात वेदना होणे.
- डोकेदुखी व मळमळ.
- भूक कमी लागणे व अस्वस्थ वाटणे.
- घशात जळजळ होणे, आम्लपित्त वाढणे व झोप न येणे.
- उत्साह न वाटणे आणि कशातच लक्ष न लागणे.
- स्वभाव चिडचिड होणे व मानसिक अस्वस्थता.

आहारातून उपचार:

बद्धकोष्ठता या रोगावर औषधांपेक्षा आहाराच्या माध्यमातून उपचार करणे जास्त योग्य आहे. त्याकरिता कोणते पदार्थ खायला पाहिजे व कोणते पदार्थ टाळायला पाहिजे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. यामुळे बद्धकोष्ठतेवर मात करता येईल.

- पालेभाज्या,फळ,फळाचे रस भाज्यांचे रस तसेच तंतुयुक्त पदार्थांचा आहारात समावेश करावा.
- कार्बोदके युक्त पिष्ट पदार्थ, स्निग्ध पदार्थ म्हणजेच तेल आणि तूप, दूध आणि दुधाचे पदार्थांचे सेवन आहारात कमी करावे व यातून आहार आयोजन करावे.

बद्धकोष्ठता आजार झालेल्या व्यक्तीसाठी आहार आयोजन.

अ.क्र.	वेळ	पदार्थ	प्रमाण
१.	नाश्ता सकाळी ८:०० - ८:३० वाजता	इडली सांबार चटणी चहा विना खिन टी.	२ नग (१०० ग्रॅम) १ वाटी (१०० मिली) २ टेबलस्पून १ कप (१०० मिली)

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

२.	सकाळी ११:०० वाजता (Mid-Meal)	मिक्स वेज सलाद	१ वाटी (७५ ग्रॅम)
३.	दुपारचे जेवण २:०० ते २:३० वाजता	चपाती मुगाची उसळ पालक भाजी सलाद भात ताक	२ नग १ वाटी १ वाटी अर्धी वाटी अर्धी वाटी १ वाटी
४.	संध्याकाळी ४:०० ते ४:३० वाजता.	मिक्स फ्रुट सलाद किंवा टमाटर सुप	१ प्लेट (१०० ग्रॅम) किंवा १ वाटी
५.	रात्रीचे जेवन ८:०० ते ८:३० वाजता	चपाती मुगाची खिचडी कढी भेंडीची भाजी	१ नग १ वाटी १ वाटी १ वाटी

बद्धकोष्ठ व्यक्तीसाठी चे आहार आयोजन हे Indian Council of Medical Research (ICMR) द्वारा शिफारशीत केलेले आहे. या आहार तालिका मुळे बद्धकोष्टता आणि त्या संबंधित रोगापासून बचाव होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष:

बद्धकोष्ठता हा रोग पचनक्रियाशी संबंधित आहे. पाश्चात्य जीवनशैलीचे दुष्परिणाम आणि त्यानुसार क्रमाने येणारे फास्ट फूड, जंक फूड आणि बेक फूड यांचे अतिसेवन ही या रोगाची प्रमुख कारणे आहेत. म्हणून बद्धकोष्ठता हा आजार औषधापेक्षा आहारोउपचार करून म्हणजेच आहारात आवश्यकतेनुसार बदल करून टाळणे सहज शक्य आहे.

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 3, ISSUE 3

संदर्भ:

- Raghuramula.N.Nair, Food analysis, A Manual of Laboratory Techniques. (2007)
- डॉ. अंकुश जाधव बद्धकोष्ठता आणि आयुर्वेदिक उपचार, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई. (2005)
- डॉ. लेले, डॉ. देऊसकर, आहारशास्त्र विविध दृष्टिकोनातून.
- WHO Report, Measuring Change in Nutritional Status 1983.

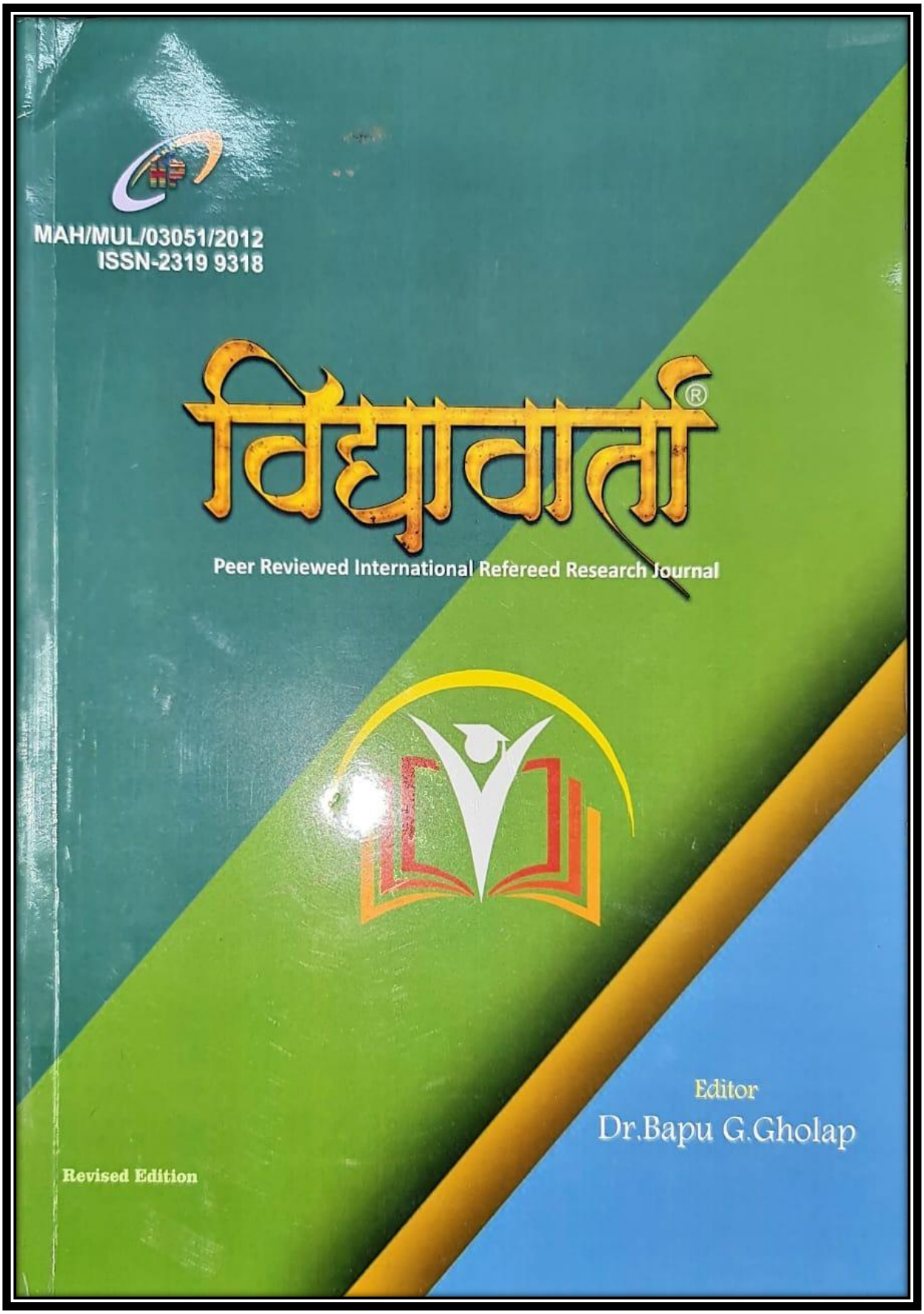
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Editor
Dr.Bapu G.Gholap
Revised Edition

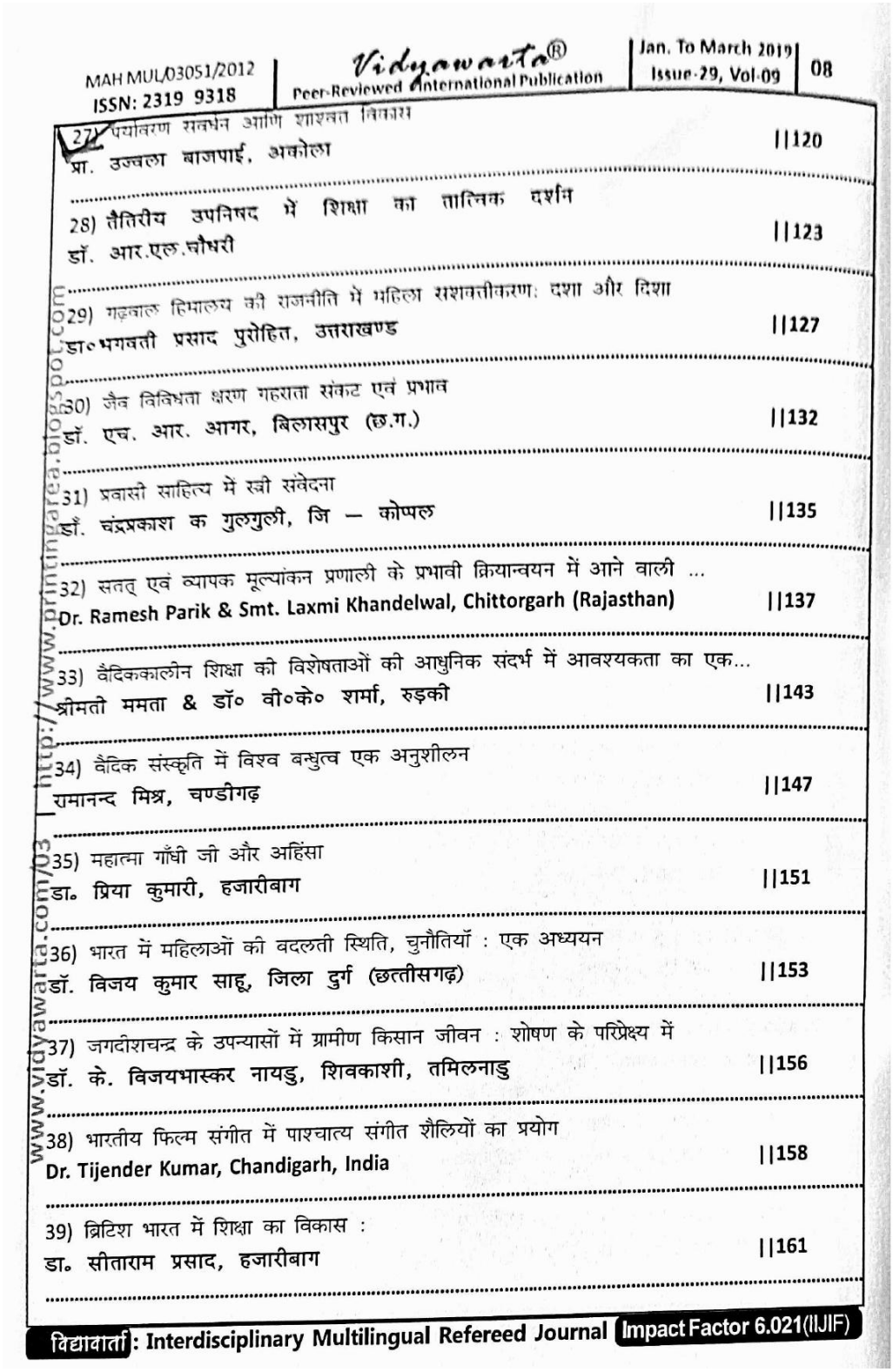

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
Jan. To March 2019
Issue-29, Vol-09
08

27) पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास
प्रा. उज्वला बाजपाई, अकोला ||120

28) तैत्तिरीय उपनिषद में शिक्षा का तात्त्विक दर्शन
डॉ. आर.एल.चौधरी ||123

29) गढ़वाल हिमालय की राजनीति में महिला सशक्तीकरण: दशा और दिशा
डा०भगवती प्रसाद पुरोहित, उत्तराखण्ड ||127

30) जैव विविधता क्षरण गहराता संकट एवं प्रभाव
डॉ. एच. आर. आगर, बिलासपुर (छ.ग.) ||132

31) प्रवासी साहित्य में स्त्री संवेदना
डॉ. चंद्रप्रकाश क गुलगुली, जि – कोप्पल ||135

32) सतत् एवं व्यापक मूल्यांकन प्रणाली के प्रभावी क्रियान्वयन में आने वाली ...
Dr. Ramesh Parik & Smt. Laxmi Khandelwal, Chittorgarh (Rajasthan) ||137

33) वैदिककालीन शिक्षा की विशेषताओं की आधुनिक संदर्भ में आवश्यकता का एक...
श्रीमती ममता & डॉ० वी०के० शर्मा, रुड़की ||143

34) वैदिक संस्कृति में विश्व बन्धुत्व एक अनुशीलन
रामानन्द मिश्र, चण्डीगढ़ ||147

35) महात्मा गाँधी जी और अहिंसा
डा० प्रिया कुमारी, हजारीबाग ||151

36) भारत में महिलाओं की बदलती स्थिति, चुनौतियाँ : एक अध्ययन
डॉ. विजय कुमार साहू, जिला दुर्ग (छत्तीसगढ़) ||153

37) जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में ग्रामीण किसान जीवन : शोषण के परिप्रेक्ष्य में
डॉ. के. विजयभास्कर नायडु, शिवकाशी, तमिलनाडु ||156

38) भारतीय फिल्म संगीत में पाश्चात्य संगीत शैलियों का प्रयोग
Dr. Tijender Kumar, Chandigarh, India ||158

39) ब्रिटिश भारत में शिक्षा का विकास :
डा० सीताराम प्रसाद, हजारीबाग ||161

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | Jan. To March 2019 Issue-29, Vol-09 | 0120

27

पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत विकास

प्रा. उज्वला बाजपाई
श्रीमती राधादेवी गोयंका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोवताली असणारे नैसर्गिक घटक किंवा दुसऱ्या शब्दात निसर्गात उपलब्ध असणारी साधनसामग्री जी मानवाची मूलभूत गरज आहे. पर्यावरण हे हवा, पाणी, भूमी, वृक्ष, पशु, पक्षी आणि मानव यांच्या समतोलावर अवलंबून आहे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस पर्यावरण आणि त्यांचे संतुलन योग्यप्रकारे ठेवणे गरजेचे आहे याची जाणीव होण्यास सुरुवात झाली. पर्यावरण समतोल ठेवण्याच्या दृष्टीने व्यवस्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने त्याची दखल घेऊन त्यावरलचे नियम व कायदे तयार केले. त्याकरिता १९८० मध्ये भारत सरकारने केंद्रीय पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाची स्थापना केली.एकविसाव्या शतकामध्ये लोकसंख्या वाढ, औद्योगीकरण, वन्य जीवांची हत्या, वृक्षतोड आणि पाणी, हवा, भूमी प्रदूषण यामुळे पर्यावरण असंतुलित झाले. या सर्व कारणांमुळे पर्यावरणाचे संतुलन मोठ्याप्रमाणात बिघडत चालले असुन वेळीच काळजी न घेतल्यास, जागृत न झाल्यास गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागेल, यामध्ये कोणतेही दुमत नाही. पर्यावरणातील प्रत्येक सजीव घटकाचे संवर्धन करणे ही आपली जबाबदारी आहे. आणि प्रत्येकाचा त्यामध्ये सहभाग असल्यास पर्यावरण संवर्धन शाश्वतरित्या होऊ शकते.

संकल्पना

• पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थिती होय या परिस्थितीमध्ये नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित घटकांचा समावेश या घटकांमधील आंतरक्रिया यांचाही समावेश होतो.

• पर्यावरण म्हणजे सजीवसृष्टी अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात जगतात वाढतात तेथील हवा, पाणी, इतर सजीव, पर्जन्यमान, उंची, तापमान इत्यादी सर्वांचा समावेश होय.

उद्देश

• पर्यावरण संतुलनाच्या होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करणे.

• पर्यावरणाच्या समतोलावरप्रभाव टाकणारे घटक.

• पर्यावरणाचे संवर्धन आणि शाश्वत विकासाचे मार्ग.

संशोधन पद्धती

पर्यावरणाचे व्यवस्थापन आजच्या काळाची गरज आहे. पर्यावरणाचे महत्व संवर्धन आणि संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने त्यावर दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आला आहे. शोधकर्त्याने सोशल मीडिया, वृत्तपत्र, शोधपत्रिका, संदर्भपुस्तके आणि केंद्र व राज्य सरकार यांच्या वेबसाईट वरून डाटा घेऊन या विषयावर प्रकाश टाकला आहे. काही पर्यावरण संवर्धन समूहासोबत अनौपचारिक चर्चा करून माहिती प्राप्त केली गेली.

पर्यावरण असंतुलनाची कारणे

मानवाने स्वत:चा विकास साधन्याच्या हव्यासापोटी पर्यावरणाच्या साधन संपत्तीचा अमर्यादित दुरुपयोग करून पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून स्वत:साठी एक मोठे संकट निर्माण केले आहे या अविचारी आणि उपभोगी वृत्तीमुळे माणूस स्वत:च्याच विनाशाकडे वाटचाल करू लागला आहे.

याची प्रमुख कारणे

• वाढती लोकसंख्या.
• वाढत्या गरजा.
• जीवनशैलीतील बदल.
• वाढते औद्योगिकरण.
• खनिजांचा अमर्यादित वापर.
• शेतीसाठी रसायनाचा अतिवापर.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | Jan. To March 2019 | Issue-29, Vol-09 | 0121

- घनकचऱ्याची समस्या.
- शहरीकरण.
- मोठ्याप्रमाणात वृक्षतोड.
- अमर्यादित पाण्याचा वापर व जलसंवर्धनाचा अभाव.

वरील सर्व घटकांमुळे निसर्गाबरोबरच ऋतुमान आणि वातावरणात सुद्धा उल्लेखनीय परिवर्तन जाणवत आहे.

पर्यावरण संतुलनाचे परिणाम

निसर्ग आणि मानव हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत मानवाने पर्यावरणामध्ये केलेला हस्तक्षेप हेच जीवसृष्टीचक्र खंडित करण्याचे महत्त्वाचे कारण असून त्याचे होणारे परिणाम लक्षात घेऊन त्यामध्ये समतोल राखण्यासाठी उपाय करणे गरजेचे आहे मानवनिर्मित संतुलनाचे दुष्परिणाम सर्वच क्षेत्रात दर्शनीय आहे.

अनियोजित शहरीकरण

आज संपूर्ण मानव जात स्वत:च्या स्वार्थासाठी अति उपभोगवादी प्रवृत्तीमुळे अनियोजित पद्धतीने घर, रुग्णालय, हॉटेल्स आणि शाळा महाविद्यालयरस्ते रुंदीकरणच्या निर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणात वृक्षतोड करत आहेत आर्थिक प्रगतीच्या नावाखाली कोणतीही किंमत चुकवण्याची मानसिकता वाढत चालली आहे. याचा परिणाम म्हणजे झपाट्याने वाढणारे शहरीकरण आहे.

औद्योगीकरण

औद्योगिकरणाच्या नावाखाली शेतीच्या जमिनीचा उपयोग उद्योगासाठी करणे सुरू झाले त्याचे दुष्परिणाम म्हणजे कारखान्यातून निघणारा धुरामुळे हवेतील प्रदूषण वाढवून कारखान्यात वापरले जाणारे रसायन आणि अनियंत्रित निष्कासनामुळे आजूबाजूच्या शेतजमिनीला प्रदूषित करून त्या शेतीतील पिकांना नुकसान पोचवत आहे.

शेती

कमी वेळात जास्त उत्पन्नाच्या लालचे मुळे पूर्वीच्या सेंद्रिय शेतीची जागा रासायनिक शेतीने घेतल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात पर्यावरण असमतोल निर्माण झाला. जमिनीची प्रत खालावली, जमिनीतील खनिजे नष्ट होत चालली. रासायनिक खत आणि फवारे यामुळे जमीन विषारी झाली त्यामध्ये होणारे उत्पन्न निकसझाले, विषाक्त झाले क्रमाने धान्य, भाजीपाला व फळ यांच्यातील पोषक घटकांचे प्रमाण कमी झाले. हे अन्न सेवन करणाऱ्या मानवाच्या शरीरावर आणि आरोग्यावर याचे दुष्परिणाम विविध रोगाच्या प्रादुर्भावातून दिसू लागले.

जलप्रदूषण

शहरीकरण होत असतांना सांडपाण्याचे निष्कासनाच्या पद्धतीचे दुष्परिणाम हे जल प्रदूषणाचे मुख्य कारण आहे. दूषित पाणी गटारात सोडून गटाराचे पाणी नाला व नदी मध्ये सोडले जाते नदीचे पाणी पिण्यासाठी वापरण्यात येत असल्यामुळे त्या पाण्याला पुन्हा शुद्ध करण्यासाठी त्यावर रासायनिक क्रिया केली जाते. तसेच कारखान्यातील रसायन मिश्रीत पाणी नदी नाले व क्रमाने समुद्रामध्ये सोडले जात असल्यामुळे संपूर्ण सृष्टीतील पाणीच प्रदूषित होत आहे त्याचा दुष्परिणाम मानवाला भोगावा लागत असून त्याला जबाबदारही मानवच आहे.

भूमी व वायू प्रदूषण

अयोग्य शेतीची पद्धत, रासायनिक खतांचा भरमसाठ उपयोग आणि खनिजाचा होणारा नाश ही भूमी प्रदूषणाची प्रमुख कारणे आहे. याचे दुष्परिणाम म्हणजे उत्पादित पदार्थातील प्रथिन, जीवनसत्त्व आणि खनिजे यांचे प्रमाण कमी होत आहे. तसेच जमिनीतून प्राप्त होणारी औषधी वनस्पतीचे प्रमाण कमी झाले. मोठ्या प्रमाणात होत असलेली जंगलतोडीमुळे मसाले व नैसर्गिक तेल यांचा अभाव निर्माण होत आहे.

गाड्यांच्या इंधनाचा धुर, कारखान्याचा धूर, जाळलेल्या लाकडाचा धूर, या सर्वामुळे वायू प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात निर्माण होऊन कार्बन चे प्रमाण वाढत आहे व ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी होत असल्यामुळे मानवाची रोगप्रतिकारशक्ती झपाट्याने कमी होत आहे. परीणामी श्वसनाचे रोग व त्या संबंधित होणारे वेगवेगळे आजार या संकटांना मानवाला सामोरे जावे लागत आहे.

पर्यावरण संवर्धनासाठी शाश्वत उपाय

बदलत्या हवामान चक्रामुळे पर्यावरणाचे संतुलन

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | Jan. To March 2019 Issue-29, Vol-09 | 0122

दिवसेंदिवस झपाट्याने चालले आहे. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने पर्यावरण संवर्धन हा एकमेव शाश्वत उपाय आहे. यासाठी सुरुवात आपण स्वत:पासून करणे गरजेचे आहे.

उर्जा

घरामध्ये उपयोगात आणली जाणारी विद्युत उपकरणाचा योग्य प्रकारे उपयोग करणे म्हणजे उर्जेची बचत ऊर्जेचा निर्मिती आहे. दुसरा महत्त्वाचा ऊर्जेचा स्त्रोत म्हणजे सौर उर्जा जो अमर्यादित आहे याच्या उपयोगाने पर्यावरणाला कोणतोही हानी पोहोचत नाही.

पाणी

पाणी हो मानवाची मूलभूत गरज आहे, दैनंदिन जीवनामध्ये पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत. असताना योग्य प्रकारे नियोजन करणे आवश्यक आहे, यासाठी पावसाचे पाणी पुनर्भरण, जलसंवर्धन, पाण्याचा निचरा आणि पाणी जिरवणे याचबरोबर वापरलेल्या पाण्यावर प्रक्रिया करून पुन्हा त्याचा उपयोग करणे.

पायाभूत सुविधा

विकासाच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधा ही महत्त्वाची पायरी आहे. यामध्ये कोणतेही दुमत नाही या सुविधा उपलब्ध करताना पर्यावरणाचा बचाव करण्याला प्राथमिकता देऊन त्याचे पर्यायी नियोजन करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे वश्क्षतोड, पाणी आणि जमिनीचे संरक्षण करणे शक्य होईल.

वृक्षारोपण आणि संवर्धन

पर्यावरणाचे संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने वश्क्षारोपण आणि संवर्धन करताना झाडे लावणे व जोपासणे महत्त्वाचे आहे. झाडांची संख्या झपाट्याने कमी होत असतांना वृक्षतोडीला विरोध करणे आवश्यक आहे. पर्यावरण वाचवणे हे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. हवामान संतुलित ठेवण्यासाठी झाडे महत्त्वाची भूमिका निभावतात.

कचरा व्यवस्थापन

कचरा व्यवस्थापन करताना नदी नाल्यांमध्ये घराच्या आजूबाजूला कचरा न टाकता ओला आणि सुका कचरा वेगळा गोळा करून घंटा गाड्यांमध्ये टाकण्याची स्वयंशिस्त स्वत:ला लावणे आवश्यक आहे. ओल्या कचऱ्याचा उपयोग खत निर्मितीसाठी करता येतो. सुक्या कचऱ्याचा उपयोग पुनर्निर्मिती (Recycle) साठी केल्यास प्रदूषणाचे प्रमाण कमी होऊन पर्यावरण संवर्धनात हातभार लागेल.

निष्कर्ष:

पर्यावरणाकडे संवेदनशीलपणे पाहता विकासाच्या नावाखाली वेगवेगळ्या प्रकारे नैसर्गिक साधन संपत्तीची हानीहोताना दिसून येत आहे. पर्यावरणाचे जतन होण्याच्या दृष्टीने पर्यावरण स्नेही शैली, वापर आणि पुनर्वापर सेंद्रिय शेती, वन्य प्राण्यांची जोपासना, सौर ऊर्जेचा वापर पर्यावरणाबाबत शिक्षण व जनजागृती, कायदे व नियम, पर्यायी साधन संपत्तीचा उपयोग, जलसंवर्धन अशा प्रकारे पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी शाश्वत प्रयत्न करणे हाच एकमेव उपाय आहे.

संदर्भ:

- ॲड. अभया शेलकर, (2004): पर्यावरण संरक्षण कायदा, प्रकाशक, नाशिक लॉ हाऊस, नाशिक.
- आ. कि. सोनोने,(2010): पाया विहिरीचे पाणी, प्रकाशक सूचना प्रकाशन, अकोला.
- लोकसत्ता, पुणे वृत्तांत (2009)
- Ministry of Environment, Forest Climatic Changes.

❑❑❑

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-II
April - June - 2019
English Part - III
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta
Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S.No.	Title & Author	Page No.
19	Contribution of Prabhat Sangeet to Indian Music **Dr. Maneesha Kulkarni**	157-160
20	Womens Role in Entrepreneurship Development **Dr. Ujawala Bajpai**	161-166
21	The Local Government in England **Dr. Somsak Taladsub**	167-174

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

20. Womens Role in Entrepreneurship Development

Dr. Ujawala Bajpai
Professor, Smt. Radha Devi Goenka College for Women, Akola .

Abstract

Today's fast growing and changing scenario across the glob has witnessed and accepted womens role which is very vital. India, too, does not seem to Lag behind any developed nation. This is so, because women in India being taking fast foot forward and making their role and their presence noticed prominently in almost all segments of Corporate, Business and Enterprises, crossing all male dominant domain.

Keywords: Female Entrepreneur, Role of Women as Entrepreneurs, Entrepreneurship Key to Success.

Introduction

The role of women entrepreneurs in today's economic scenario has taken path in the mainstream of almost all sectors irrespective of industry segments. Women have made their presence strongly noticed and are today on par with their male counterparts. In fact, to quote the women of present times, far excel males in making prominent decisions thereby giving a more forceful push to their Businesses. The Govt. Of India having taken serious note of this changing scenario, formulated and are implementing various programmes and schemes, alongwith offering lucrative subsidies to encourage women in starting their own Business ventures. This is so, as women entrepreneurs have been found to play a vital role, thereby necessiating involvement of finances required input through various sources .

Definition

Women Entrepreneur can be defined "as confident, innovative and creative woman capable of achieving self-economic independence; individually or in group for others,

The Government of India has defined women entrepreneurs based on women participation in equity and employment of a business enterprise.

Accordingly, the Government of India has defined women entrepreneur as

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

"an enterprise owned and controlled by a women having a minimum financial interest of 51 per cent of the capital and giving at least 51 per cent of the employment generated in the enterprise to women."

Objective

- To identify the factors which encourage women to become entrepreneurs.
- To assess support extended by the government to women entrepreneurs.
- To identify the challenges faced by women entrepreneurs.
- To summaries conclusions and put forward various views

Roll of Women Entrepreneur

For any developing country, Women entrepreneurs play the vital role particularly in terms of their contribution to the economic development. Women entrepreneurship has been recognized as an important source of economic growth. By developing their new venture women entrepreneurs generate new jobs for themselves and others. Especially in India, they represent various walks of society as women entrepreneurs. Women entrepreneurs often face gender based barriers i.e. discriminatory property, matrimonial, cultural practice, lack of access to formal finance & mobility to start and grow their business. Women entrepreneurship can contribute the well economic status of family and society. Thus, In India the government & various developmental organizations are promoting women entrepreneurs through various schemes & incentives. Over the past few decades women are passing the boundaries of home and proving their ability and competencies in the business world. Today the roles of women are not confined to the traditional role of a mother or a housewife. The role of modern women is much wider than it was in the past decade

Driving forces for Women to become Entrepreneurs

The key driving factors for Women to become entrepreneur are Self Esteem, Recognition, and Self Determination & Career Goal. At times women choose such career path for proving their Potential & Caliber in order to achieve self satisfaction. However, poor economic conditions of the women arising out of unemployment in the family and divorce are also few other reasons. Past are those days when women were confined to their homes. Now women are found indulged in every line of business. The Stepping of women into business in India is an extension of their normal home activities. Skill, knowledge and adaptability in business are the main reasons for women to emerge into business ventures. Women Entrepreneur

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

is a person who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically independent. A strong desire to do something positive is an inbuilt quality of entrepreneurial women. With the advent of media, women are aware of their own traits, rights and also the work situations. The challenges and opportunities provided to the women of digital era are growing rapidly that the job seekers are turning into job creators. A new talent pool of women entrepreneurs is forming today, as more women opt to leave corporate world to chart their own destinies. They are growing as Interior Designers, Exporters, Publishers, Garment manufacturers and still exploring new avenues of economic participation.

Challenges in the Path of Women Entrepreneurs

Highly educated, talented and professionally qualified women should be encouraged for running their own business rather than wage service jobs. The uncharted talents of young women can be acknowledged, skillful and used for various types of industries to increase the yield in the business sector. A desirable atmosphere is necessary for every woman to inculcate entrepreneurial values and involve in business decision makings. But women in India are faced many problems to get ahead their life in business. A few problems can be detailed as;

a] Lack of self Confidence

– In India women have lack of self-confidence in their strength and ability. The family members and the society don't encourage for their organizational growth.

b] Socio-Cultural Obstacles

Family and personal obligations sometimes works as a great barrier for succeeding in business career of women entrepreneurship. Only few women are capable of managing both home and business efficiently by giving sufficient time to perform all their responsibilities in priority.

c] Market Related Risks

Tuff competition in the market and lack of mobility of women. Many business women find it very difficult to capture the market share and make their products well popular and accepted by customer.

d] Business Administration Awareness

Due to lack of business knowledge women must be educated and trained continuously to acquire the skills and understanding in all the required functional areas of business venture.

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

e] Financial Support

Most of the women especially in rural areas are not aware about the financial assistance provided by various institutions. The efforts taken for women entrepreneurs may not able to reach the entrepreneurs in rural and backward areas.

f] Capital Requirements

Certain business has highly production and operation cost that adversely affects the expansion of women entrepreneurs. The installations of modern equipments during expansion of the productive capacity and like similar factors discourage the women entrepreneurs from entering into new areas.

Promotional and Developmental Schemes

According to Census of Small Scale Industries and subsequent estimates made, only 10.11% of the Micro and Small Enterprises in India are owned by women and 9.46% of the MSE enterprises are managed by women. In order to promote progressively women enterprises in the MSE sector, various schemes have been formulated by Ministry and some more are in the process of being finalized.

Significant schemes in India those specifically introduced for providing special benefits to women.

1. **Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development scheme for Women (TREAD):** With the objective of encouraging women in starting their own ventures, government launched a Scheme (TREAD) Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development. The scheme envisaged economic empowerment of many women through the development of their entrepreneurial skills in non-farming activities. The Govt. of India extends subsidies to the Non-Government Organizations for promoting entrepreneurship among women. The remaining capital input cost of the project is financed by the lending agency as loan for undertaking activities as envisaged . Up to Rs.1 lac per programme is being granted by govt. of India to training institutions / NGOs for providing training to the women entrepreneurs.

2. Micro & Small Enterprises Cluster Development Program (MSE-CDP)

a) Existing Clusters

Cluster is described as a group of enterprises normally 20 or more producing same products/services. The Cluster Development Program being implemented to envisages diagnostic study of identified clusters of traditional skill-based MSEs to identify suitable technologies and

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

their providers and to facilitate the specific needs of the end users. The Cluster Development goals at improved competitiveness, technology improvement, adoption of best manufacturing practices, marketing of products, employment generation etc. The scheme provides support for capacity building, common facilities & marketing etc.

b) Physical infrastructure

This Ministry implemented the other Scheme to provide developed sites with infrastructural facilities like Exhibition, Display Centers, Telecommunications, Drainage, Pollution Control and Common Service Facilities etc. This scheme has been subsumed in the MS-ME-Cluster Development Programme. All the features of Scheme have been retained To create physical infrastructure for women enterprises with central grant of 40% of the project cost subject to a maximum of Rs.2 cr. is available. The Ministry of MSME is trying to enhance the quantum of grant to 80% in a project of Rs.10 cr.

3. Credit guarantee fund scheme

The Government had introduced the Credit Guarantee Fund Scheme for Small Industries with the objective of providing credit to SSI units, particularly small units for loans up to Rs. 25 lac with no collateral/ third party guarantees. The Scheme is being operated by the Credit Guarantee Fund Trust for Small Industries (CGTSI) set up jointly by the Government of India and SIDBI. In the case of women enterprises, the guarantee cover is up to 80% of the credit subject to maximum guarantee limit of Rs. 20 lac. The Member Lending Institutions (MLI) availing of guarantee from the Trust have to pay a one-time guarantee fee of 1.5% of the credit facility allowed by the lending institution to the borrower and annual service fee of 0.75% per annum on the amount of credit facility extended by the MLI which is covered under the scheme.

4. Help for Entrepreneurial and Managerial Development

MSME DIs regularly conducts EDPs/MDPs for existing and potential entrepreneurs and charge fee for such courses. To encourage more entrepreneurs among the SC/ST women and physically challenged groups, it is proposed that such beneficiaries will not be charged any fees & entrepreneurs will be trained in It, Fashion Technology, Agro , Food Processing, Catering, Biotechnology & Pharmaceutical etc. through specialized courses run by MSME DIs.

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

5. Scheme for Women Entrepreneurs to Encourage Small & Micro Manufacturing Units

MSMEhas formulated a scheme for women entrepreneurs to support Small & Micro manufacturing units owned by women in developing overseas markets to enhance participation of representatives of Small/Micro manufacturing enterprises under SIDO stall at International Trade Fairs/Exhibitions.

Conclusion

The purpose of this study is to create an Environment, Potential and Challenges for women to explore their Entrepreneurship Skills. Also, the reasons which are both the driving forces apart from hinderances. This study also intends the women to get aware about the avenues, sources and various schemes being operating exclusively for their development in the Corporate and Business sectors.

References

- Renuka V. Opportunities & challenges for women in business. India together. 2001 Nov.
- Khanka SS. Entrepreneurial development S. Chand publishing; 2007.
- Walokar, Deepak M. 2001, women entrepreneurs. New Delhi : Himalaya Publishing House.
- Sharna Sheetal (2006) "Educated women, powered, women " Yojana Vol. 50, No. 12.
- Rajendram N (2003) "problems & prospects of women entrepreneurs " SEDME, vol. 30 no. 4 Dec.
- Baporikar, N. :(2007) entrepreneurship development & project management- Himalaya publication house.
- Lall, Madhurima, & Sahai Shikha, :(2008), Women in Family Business, presented at first Asian invitational conference on family business at Indian School of Business, Hyderabad.
- Mahanty Sangram Keshari – fundamentals of entrepreneurship – prentice hall of India raheem a.: (2006), "role of shgs", yojana, vol. ,50, no. 12. Renuka v. (2001) opportunities and challenges for women in business, India together, online report, civil society information exchange pvt. ltd. 6. Rani D. L. :(1996), Women Entrepreneurs, New Delhi, APH Publishing House.

Impact Factor – 6.262 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December : 2018

Special Issue – LXXVI (A)

The Journal is indexed in:

University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40705

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Indian Citation Index (ICI)

Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
December 2018

52	Dr. Pravin C. Dabre Dr. G. N. Badhe	Traditional approach to indian sports culture is the right path of living	201
53	Dr. Radha R. Sawjiyani	Health & food management of pregnant women	206
54	Dr. Rahul Thakur Snajay S. Bhausar	The incentive marks for inter-collegiate sports in public universities of maharashtra state	210
55	Dr. Ravijeet O. Gawande	Effect of yogasanas and pranayama on physiological parameters of male students	213
56	Dr. Sandeep Jagannath Jagtap	Comparative study on aerobic fitness among kabaddi and football players	217
57	Dr. Sanghpal W Narnaware	Comparative study of selected physiological variables of sprinters	220
58	Dr. Sanjay D. Kokate	Importance of sports physiotherapist in management of sport team	224
59	Dr. Sanjay Kumar Prajapati	Positive consequences of yoga for field hockey performers	228
60	Dr. Sanjeev S Patil	Fitness for all	230
61	Dr. Seema V. Deshmukh	Psychological analysis of self-concept And adjustment	236
62	Dr. Shashank G. Nikam	Nutrition and dietetics	238
63	Dr. Shirish V. Topare	Career in sports media and journalism	244
64	Dr. Subhasb Gawande	Effect of harness training on vital capacity and heart rate of athlete	246
65	Dr. Subhash S. Dadhe	Health and nutrition management for sport person	250
66	Dr. Suhas K. Khandwe	Effect of swimming training on strength index on school going children	254
67	Dr. Tanuja S Raut	Analysis of physical education students' attitudes toward self-employment	258
68	Dr. Uday N. Manjre Dr. Vijay V. Pande	Importance factors of sports journalism in today's world	262
69	Dr.Virendra Shivsing Jadhahao	First aid in sports injuries	265
70	Dr. Vishwambhar V. Jadhav Mr. Mr. Vishal Madavi	Yoga and modern life	269

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

Health & Food Management of Pregnant Women

Dr. Radha R. Sawjiyani
Associate Professor
Smt. R.D.G. College, Akola

Abstract –

Pregnancy is the stage or period of physiological stress during which the nutrient requirement increases considerable to meet the need of growing fetus. The diet consume will be develop infant healthy. The deficiency in diet result in poor nourishment. The present study based on data for 40 pregnant women from two gynecologist of Akola.

The selection of pregnant women is random. The study concluded that majority of pregnant women are highly qualified in age group of 20-30 yrs. Housewife, during monthly family income in range of 25 to 50 thousand. Pregnant woman, education & occupation have significantly positive effect on monthly income, diet and physical fitness.

The study concluded that the consumption of nutrient is significantly lower than recommended level.

Introduction –

Balance diet include quantity & proportion of different contains in food it include calories, protein, fat, calcium, iron, vitamin these inputs are common for the meal in a family. The recommended diet differs from age to age However, the present study aims to study the dietary requirement of pregnant women where in addition to energy, protin, fat, calcium, iron & vitamin, thiamin, riboflavin niacin, vit C, folic acid and vit B_{12} are required. Pregnancy is the stage or period of physiological stress because of which the nutrient requirement incress. considerably to meet the need of growing fetus. the fetus is in a sens a parasite to the mother drawing its nourishment from her diet. If nutrition of mother is inadequate than her body reserves are down upon and depleted resulting incidence of pre-maturity law birth weight, law vitality resulting in early death occurrence. Improves the nutrition of the mother improuves the infant's status.

During the pregnancy need of certain esential nutrients incress signifianly pregnant women requirement additional 300 calories in a day protin are the body building block, therefore the pregnant women and the baby needs protein to build its body all, calcium is essential for baby's teeth and bones. The iron requirement almost double during pregnancy if pregnant women do not consume enough quantity of iron it will be laken from blood for infant development. Causing iron deficiency with anemic features during pregnancy need for Vitamin B. folic acid is more than double, folic acid is essential in cell development

Review of Literature

1) **Jununkar Kususm (1995)**

Studied the pregnancy and iron requirement the study concluded that growing infant required 300 to 400 mg. iron per day for growth. Pregnant women should plane her diet accordingly however the iron deficiency is observed any majority among Pregnant Women.

Agrawal Veena (1999)

Studied the pregnant women diet the study concluded that consumption of salt at higher level causes higblood pressure. The diet shoud include the blance food with fiber, Vitamin, cloths should be loos for physical fitness regular exercise are recommended

"RESEARCH JOURNEY" International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

Anand R.K. (200) Studied the diet of pregnant women should included leafy vegelable in diet as per available, pulses, sprouts should be included, Dry fruits and ground nut consumption should be prefer. Diet should be planed to incress to body weighs.

The present study is plan in view of the above with following ogjecives

Objectives :-

1) To study the nutritional level of pregnant women.
2) To study the effect of nutritional level on physical fitness of pregnant women

Hypothesis –

1) Nutritional level of pregnant women is up to recommended level.
2) The Pregnant women are physically fit because of high quality nutrition.

Methodology – Research Methodology is the skeleton of research work to be undertaken it helps in planing research in systematic manner to arrive at concrect conclusion. the present study on Health & food management in pregnant women.

The present study is conducted in Akola city a sample of 40 pregnant women of different age and pregnancy stage are selected for the study from two leading Gynecologist, practicing in the city. These woman are required to visit OPD for checkup frequently. The data on age, occupation, education, annual income, diet, physical fitness. the collected data was used for analysis & interpretation was collected with the help of specially design questionnaire and critical observation use for the analysis and interpretation of data

Data analysis – The collected data was subjected analysis using following method

1) Karl Pearson's correlation coefficient r and Z test to study the significance or otherwise between the nutrient intake and its recommenced level for pregnant woman.
2) The research design used in the study is exploratory research design. The selection of pregnant women for the study is made randomly from the patient visiting OPD.

Result & Discussion – The study on nutritional level and physical fitness of pregnant women based on data collected has been presented in this section.

Table 1 Distribution of pregnant women according to age & education

Age	Frequency	Education	Frequency.
20 to 25	19(47.50)	Upto 12th	9(22.50)
25 to 30	15(37.50)	Graduate	14(35)
30 to 35	06(15.00)	P.G.	17(42.50)

On going through above table it is reveal that majority of pregnant women 85% of the respondent women are in age group of 20 to 30 yrs. Suppose to be satisfying efficient pregnancy age group as regards educational level 77.50 pregnant women are qualified to highly qualified who can plan their diet to meet nutrient requirement as per the pregnancy stage.

Table 2 Distribution of pregnant women according to the occupation & monthly income

Occupation	Frequency	Monthly income	Frequency
Housewife	22(55)	Upto 10,000	07(17.5)
Service	12(30)	Upto 25,000	15(37.5)
Business	06(15)	Upto 5,000	10(25)
		above 50,000	8(20.00)

From the above table it is observed that 55% pregnant woman are housewife while 45% are having their own business or service. House wife can better take care of their diet and rest. On going through the income it is revealed that only 45% of pregnant women are better placed, while 55% may be facing financial crises in planning their diet.

"RESEARCH JOURNEY" International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

Table 3 Karl Pearson's Correlation coefficient between the Selected variable of pregnant women.

S.N.	particulars	1	2	3	4	5	6
1	Age	1	0.1678.	0.0124.	0.0184	-0.1425	-0.2517*
2	Education		1	0.3125**	0.4125**	0.5127**	0.3549**
3	Occupation			1	0.2148*	0.0129.	0.0924
4	Annual income				1	0.5623**	0.1125.
5	Diet					1	0.8829**
6	Physical fitness						1

The correlation is presented in table no.3 revels that pregnant women are less bother about their physical fitness. Pregnant women education describes significant positive relation with occupation, annual income, diet and physical fitness. The pregnant women in service or business represented significant positive relation with their family income, higher the family income the diet consume is high nutritive value. Nutritive diet helps in keeping physical fitness amongst the pregnant women. Overall it is concluded that education & occupation are personal variable having significant positive relation with diet & physical fitness.

Table 4 Z-test For Diet taken.

Sr.No.	Particulars	Recommended	Actual		Z value
			Mean	S.E.	
1	Energy	2500	2252.	11.41.	6.38**
2	Protin	50	48	2.40.	0.17
3	Fat	30	28.18.	0.65	2.27*
4	Calcium	1000	846.12	15.77	9.84**
5	Iron	38	24.23	0.48	17.31**
6	Vitamin A				
	Retinol	600	512.38	10.28	8.42**
	Carotene	2400	2150.	15.42	11.32**
7	Thiamin	1.3	0.89	0.20	2.10*
8	Riboflavin	1.5	0.82	0.23	2.43*
9	Niacin	16	14.50	1.15	0.97
10	Vit C.	40	38	2.53	0.68
11	Folic acid	400	370.	14.52	2.38*
12	VB_{12}	01	0.77	0.12	1.49

Table no.4 presented the actual consumption of nutrient based on 3 days diet the recommended value reported by M.Swaminathan (1985) are taken for comparison. The result are present in table 4 it is revealed that the energy, fat calcium iron, retinol, carotene, thiamin riboflavin & folic acid consumption by pregnant woman is significantly lower than the recommended level on the basis of study it is recommended that senior person in the family of pregnant women should take care in planning diet of pregnant women for the health of pregnant woman & her child.

Hypothesis testing –

Hypothesis 1- nutritional level of pregnant woman is up to recommended level based on the data it is concluded that energy, fat calcium iron, retinol carotene, thiamen, iron riboflavin, folic acid, consumption by the pregnant women is significantly lower than recommended value. Hypothesis is rejected.

Hypothesis 2- Significant positive correlation between diet & fitness of pregnant women.

"RESEARCH JOURNEY" International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452. (SJIF) - 6.262. (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

The pregnant women who are concious about diet are physically fit However most of the nutrient intake is less than recommended in overall. Hypothesis is partially accepted.

Conclusion –

1) Majority pregnant woman in age group of 20 to 30 & highly qualified.
2) Housewife drawing monthly family income in the range of **25000 to 50000**.
3) Education & occupation are they are personal variable has significant & monthly income, diet, & physical fitness. Personal variable education and occupation are significantly related with income, diet & physical fitness.
4) Energy, fat calcium iron, retinol, carotene, thiamin riboflavin & folic acid consumption by pregnant woman is significantly lower than the recommended level by pregnant women.

Bibliography –

(1) M. Swaminathan-Essentials Food and Nutrition (1985)
(2) F.P. Antia-Clinical Dietetica and Nutrition (1973)
(3) Dr. Anjali Rajwade-Nutritional Way 2 Healthy And Intelligent Baby

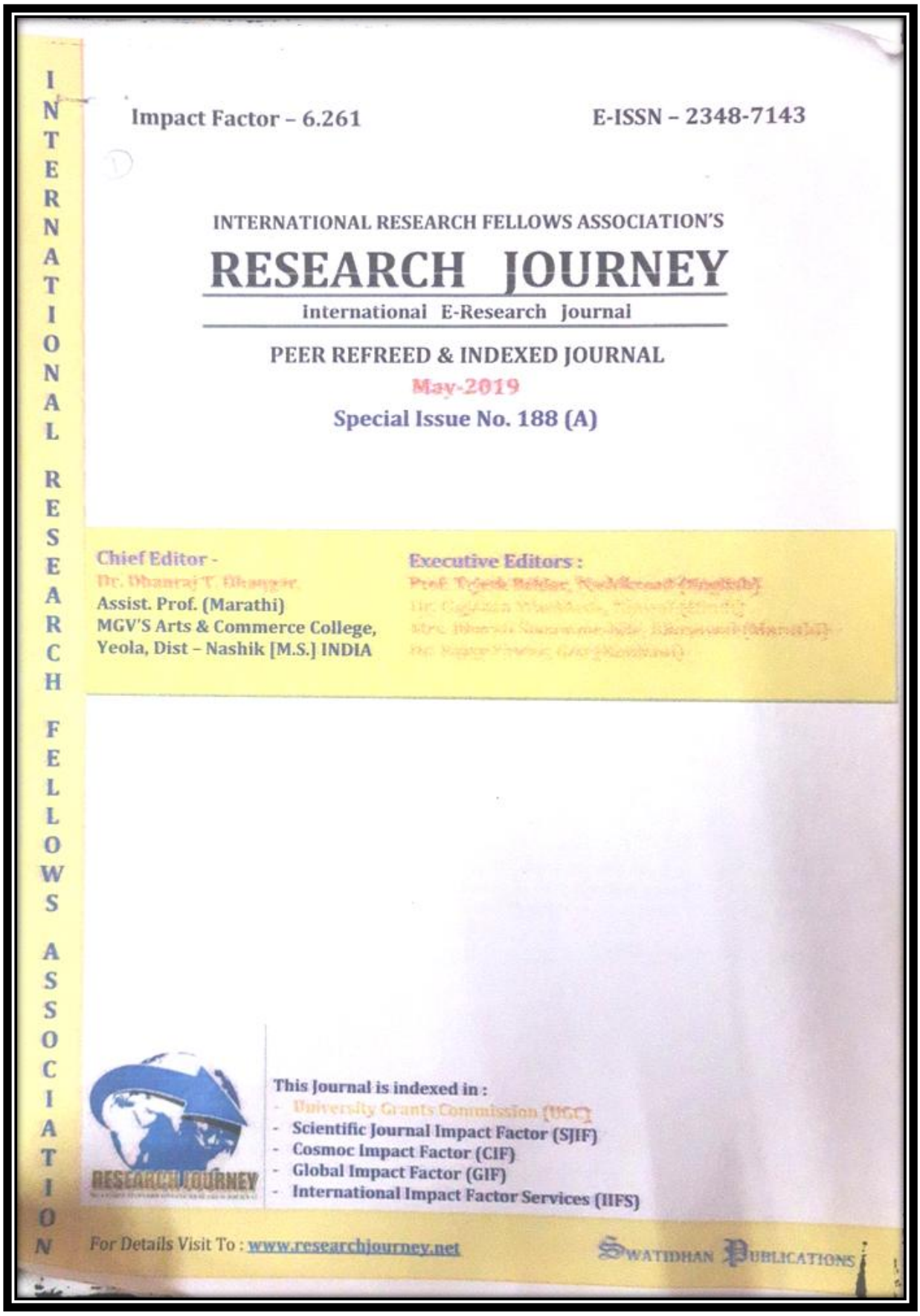

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

May-2019

Special Issue No. 188 (A)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

"RESEARCH JOURNEY" International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
Special Issue No.188 (A)
ISSN : 2348-7143
May- 2019

27	Use of Mobile Phones by Students to Support Learning in College : A Case Study of Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur — **Dr. A. J. Raju & Dr. V. D. Dhumal**	146
28	Stress Reducing Methods and Their Effect on Sports Performance — **Pankaj Yadav**	151
29	Socio-Economic benefits of Self Help Group and Banking Linkage Programme — **Dr. V. S. Joshi**	155
30	ICT in Higher Education — **Dr. Suvarna Shinde**	159
31	Impact of Tourism on Hotel Industry — **Dr. Jagannath Dhakane**	163
32	Study of Online Catalogue at TISS Library — **Veena Prakashe & Priyanka Sane**	166
33	Critical Review : Professional Development Skill for Operational Excellence in Context to Financial Sector — **Trilok Singh Randhava**	173
34	Implementation of Effective Listening: A Strategic way to Speak English — **Nilesh Chitte**	181
35	वैदेही पुष्पा के कहानी साहित्य में नारी जीवन — **डॉ. जालिंदर इंगळे**	184
36	दलित जीवन का दस्तावेज : *धुमारीये* — **राजाराम तायडे**	190
37	उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थीयो की बुद्धी के आयाम संख्यात्मक परीक्षण प्राप्तांको पर लिंग एवं शाखा के प्रकार का स्वतंत्र एवं अंत:क्रियात्मक प्रभाव का अध्ययन करना — **डॉ. तृषा शर्मा**	193
38	वाशिम जिले के ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र में सांप्रदायिकता की समस्या : एक सामाजशास्त्रीय अध्ययन — **डॉ. संजय चौधरी**	199
39	हिंदी साहित्येतिहास के पुनर्लेखन की आवश्यकताएँ — **डॉ. बळीराम धापसे**	205
40	हिमांशु जोशी के कहानी साहित्य में समाज जीवन — **डॉ. अनिल साठुंके**	208
41	स्त्री : भोग्या से वस्तु तक का सफर — **गुंडू गुरुविंपीकौर गुरमेलसिंग**	212
42	मथुरी - मंदिरो का गाव — **शैलेन्द्र कुमार सिंह**	215
43	उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थीयों की अंग्रेजी विषय की शैक्षिक उपलब्धी पर लिंग एवं शाखा के प्रकार का स्वतंत्र एवं अंत :क्रियात्मक प्रभाव का अध्ययन करना — **डॉ. तृषा शर्मा**	219
44	बाग्भट के सूत्रो की आधुनिक परिप्रेक्ष में उपयोगिता — **डॉ. राधा सवजीयानी**	225
45	जयप्रकाश कर्दम के काव्य में दलित चेतना — **डॉ. जालिंदर इंगळे**	231
46	मलाल परगणा के प्रमुख ऐतिहासिक स्थल - राजमहल — **शैलेन्द्र कुमार सिंह**	235

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
Special Issue No.288 (A)
ISSN : 2348-7143
May- 2019

वाग्भट के सूत्रों की आधुनिक परिप्रेक्ष मे उपयोगिता

डॉ. राधा सवजीयानी
सहयोगी प्राध्यापक
गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती रादेगो महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश :-

महर्षी वाग्भटजीने १३५ वर्षतक स्वस्थ जीवन जीनेके पश्चात इच्छामृत्युको धारण कीया। उनकेनुसार हर व्यक्ति अपनी चिकीत्सा स्वयंम कर सकता है तथा ८५% बीमारीयॉ अैसी है जो बीना चीकीत्सककी सहायतासे ठीक हो सकती है, केवल १५% बीमारी के लीये हमे चिकित्सककी आवश्यकता पडती है। बीमारी होने के बाद उसपर उपचार करने के बजाय बीमारीही न हो इसतरह की आहार पध्दत्ती में वे विश्वास रखते थे, उनके नुसार भारतही वह भग्यशली देश है जहॉ की रसोइघर में सभी प्रकार की आरोग्यवर्धक वनऔषधी मसाले के रूपमें वीशेष पध्दतीसे उपयोग में लायी जाते है। सात्वीक, ताजा, रसयुक्त, हल्की चिकनाईयुक्त जीसमे दुध, मक्खन, धी दही, हरी-पत्तेदार सब्जिया, फल, मेवा आदिका समावेश होता है, जो स्वस्थ, नीरोगी, सुदृढ शरीरहेतू अत्यंत महत्वपूर्ण है इसका उपयोग कीया जाता है उनकेनुसार भोजन में शरीरकी सातों धातुए जैसे रस, रक्त, मांस मेद, हड्डी, मज्जा व शुक्र आदि के नीर्माणका सामर्थ होना चाहिये साथही भोजन से षड़रस-मधुर, अम्ल, लवण, कटु, तिक्त और कषाय यह छः रस मीलने अती आवश्यक है। उपरोक्त पारंपारिक आहारपध्दती नीरोगी तथा सृण्ढ जीवन शैलीका मूलमंत्र है, कींतु व्यस्तता के परिणामस्वरूप खान पानमें अमुलाग्रह परिवर्तन हो गयाहै स्वादिष्ट रसयुक्त पारंपारिक भोजन की जगह अब-ब्रेड, बर्गर, पिझा, नुडल्स, पॅकेट फुड क्लचसे लोग अती प्रभावीत है। इस प्रकार की अयोग्य आहार पध्दतीही अनेकवीध रोगो की जननी है। जो रोग पहले ५०-६० वर्षकी उम्रमें कुछ ही लोगो में पाये जाते थे, उससे आज बालक तथा युवावर्ग बडे प्रमाण में ग्रसीत है। प्रस्तुत संशोधन यह वाग्भटजीव्दारा निर्देशीत आहारशास्त्र, आहार का चुनाव, आहार का पोषण मुल्य तथा २१वी सदीमे इस संदर्भमे की जानेवाली उपेक्षाके परिणाम तथा मानकीकत पोषणमुल्य एवंम लीये जानेवाले पोषणमुल्य में होनेवाली असमानता दर्शानेका प्रयत्न है. संशोधन हेतू मानकीकृत पोषणमुल्य ICMRके मानक से लीये गये है तथा प्राप्त पोषणमुल्यका मापन ६० उत्तरदाताव्दारा प्राप्त जानकारी से नीकाला गया। आहारसंबधी जानकारी संकलीत करते समय तीन दिवसीय आहार तालीका ली गई। अध्ययन के अनुसार ८.३३% से ९६.६% तक उत्तरदाता वाग्भटके सूत्रो का अवलंब करने से वंचीत है। पोषणमुल्य के अध्ययन से ये निष्कर्ष नीकाला जाता है की विटामीन क के अतिरीक्त सभी पोशणमुल्य का प्रमाण तुलनात्म दृष्टिकोनसे निम्न है। प्राप्त आकडो व्दारा कुपोषण की संभावना को नकारा नहि जासकता. आहारविषयक आदते यह शास्त्रोक्त नहि है।

लगभग साडेतीन हजार वर्षपूर्व भारतमें महर्षी वाग्भट हुवे जिन्होने मनुष्य जीवन स्वस्थ व नीरोगी रहे इस हेतू अपना पूरा जीवन आहार, आरोग्य तथा चिकित्सकसंबंधी संशोधने में व्यतीत कीया। वे महर्षी चरकऋषी के शीष्य थे। चरकऋषीने आहार, स्वास्थ तथा आर्युवेद के संदर्भ में अनेक ग्रंथोकी रचना की कींतु यह ज्ञान सामान्य जन तक पहुचानेका श्रेय वाग्भटजी कोही जाता है। इन्होने अपने जीवनकाल में दो ग्रंथोकी रचना की 'अष्टांग हृदयम' तथा अष्टांग संग्रहम, जीसका अभ्ययन आयुर्वेदके विद्यार्थीयों के लीये आज भी अत्यंत महत्वपुर्ण है, तथा आजकी इस आधुनिक जीवनशैलीमेभी हमारे लीये मार्गदर्शक तथा अमृततुल्य है।

महर्षी वाग्भटजीने १३५ वर्षतक स्वस्थ जीवन जीनेके पश्चात इच्छामृत्युको धारण कीया। उनकेनुसार हर व्यक्ति अपनी चिकीत्सा स्वयंम कर सकता है तथा ८५% बीमारीयॉ अैसी है जो बीना चीकीत्सककी सहायतासे ठीक हो सकती है, केवल १५% बीमारी के लीये हमे चिकित्सककी आवश्यकता पडती है। वे इस बातपर बल देते है की, अपने शरीर को जानलीजीए तथा भोजन को पहचान लीजीए बस इतनाही काफी है शरीरको बीमारीयोसे दूर रखने के लीये तथा

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
ISSN : 2348-7143
May - 2019

शरीर को स्वस्थ बनाय रखने के लीये। बीमारी होने के बाद उसपर उपचार करने के बजाय बीमारीही न हो इसतरह की आहार पध्दत्ती में वे विश्वास रखते थे, इसके बावजूद सभी प्रकारके रागो के हेतू औषधीका उल्लेख उनके ग्रंथों में मीलता है।

उनकेनुसार भोजनव्दारा पेटकी संतुष्टी से ज्यादा मन की संतुष्टी आवश्यक है। मन यह हारमोन्ससे संचलीत होता है, मनको आजकी मेडिकल भाषामें पीनीयल ग्लेंड कहते है। इस पीनीयल ग्लेंडसे अनेक प्रकारके रस नीकलते है जीन्हे हम हार्मोन्स या एम्जाइम्स कहते है। यदी हम जो भोजन लेते है वह मनको तृप्त करता है तो पीनीयल ग्लेंड सक्रिय रहेगी परिणामस्वरूप जो भी रस या एन्जाइम्स शरीरको आवश्यक है वो नीयमीतरूपसे समान अंतर पे स्त्रवीत होते रहेंगे। यदि भोजन से तृप्ती नहि होगी तो पीनीयल ग्लेंडके कार्यमें बाधा आयेगी जो पूरे शरीरमे फैल जाएगी जो शरीरको अनेक रोगो से ग्रसीत कर देगी। यदी कोइ व्यक्ति तृप्त भोजन नही कर पा रहा है तो निश्चितही वह १०-१२ वर्षोमें अनेक मानसीक रोगोका शीकार हो सकता है अतः भोजन यह पेटकी तृप्तीके साथ साथ मनकी तृप्तीके लीये भी अत्यंत आवश्यक है।

वाग्भटजी रसोइघर को सबसे पवित्र स्थान मानते थे उनकेनुसार इससे बढकर कोइ प्रयोगशाला न हुइ है, न हो सकती है। उनके नुसार भारतही वह भग्यशली देश है जहाँ की रसोइघर में सभी प्रकार की आरोग्यवर्धक वनऔषधी मसाले के रूपमें वीशेष पध्दतीसे उपयोग में लायी जाते है। सात्वीक, ताजा, रसयुक्त, हल्की चिकनाईयुक्त जीसमे दुध, मक्खन, धी दही, हरी-पत्तेदार सब्जिया, फल, मेवा आदिका समावेश होता है, जो स्वस्थ, नीरोगी, सुदृढ शरीरहेतू अत्यंत महत्वपूर्ण है इसका उपयोग कीया जाता है। उनकेनुसार भोजन में शरीरकी सातों धातुए जैसे रस, रक्त, मांस मेद, हड्डी, मज्जा व शुक्र आदि के नीर्माणका सामर्थ होना चाहिये साथही भोजन से षड़रस-मधुर, अम्ल, लवण, कटु, तिक्त और कषाय यह छः रस मीलने अती आवश्यक है। वाग्भटाजीके नुसार हमारे शरीरमें वात, पित्त कफ ये तीन दोष अनिवार्य रूपसे उपस्थित रहते है इन दोषोके विकृत हो जानेपर हि शरीर में अनेक प्रकार के रोग हो जाते है अतः शरीर की प्रकृतीनुसार भोजन ग्रहण करे।

उपरोक्त भोजनपध्दती को आज के परिपेक्ष मे अपनाने हेतू वाग्भटजीने दो ग्रंथों में जो ७०० हजार सूत्रोका वर्णन कीया उनमेसे कुछ आज भी हमारे स्वस्थ जीवन हेतू अमृततुल्य तथा उपयोगी है।

- **कब खाये :-** वाग्भटजीके नुसार खाना तभी खाना चाहिये जब जठरअग्नी सबसे ज्यादा तीव्र हो, उस समय ग्रहण कीये हुवे अन्न का एक एक कण पचने के पश्चात रसमें बदलेगा और मांस, मज्जा, रक्त, वीर्य, मेद तथा अस्थियोंका विकास होगा। उनकेनुसार जठरअग्नी सूर्यउदय के पश्चात के २ १/२ घंटे में सर्वाधीक तीव्र होती है और यदि संभव है तो उन २ १/२ घंटो में मुख्य भोजन करले ताकी ग्रहण कीया हुवा प्रत्येक कण शरीरहेतू उपयोगी सीध्द होगा।
- उसीप्रकार रसका उपयोग सुबह, छाछ का उपयोग दोपहर मे तथा दुध का उपयोग रातके खानेमे करे क्योंकी समयनुसार हमारा पाचनतंत्र अलग पेयको पचाने हेतू सज्ज होता है। साथही दोपहरका खाना यदी आप लेते है तो वह सुबह की तुलनामें आधाही ले तथा शामका खाना सूर्य अस्तके लगभग १ १/२ घंटे पुर्व करले क्योकी सूर्य अस्त के पश्चात पाचनशक्ति क्षीण हो जाती है। औ रातमें केवल दुध का सेवन करे।
- **क्या खाए :-** खानेमे ताजा, रसयुक्त, हल्की चिकनाईयुक्त, दुध, मक्खन धी, दही, हरी पत्तेदार सब्जियां फल, मेवा, गुळ, रस, छाछ आदि सात्वीक भोजन का समावेश की सुचना दि गई है।
- **क्या न खाए :-** विरोधी अन्नका समावेश आहारमें कदापी न करे वह अनेक रोगोको नीमंत्रण देता है। जैसे प्याज-दुध, दुध-खट्टेफल, शुध्द घी-शहद, उडददाल-दही, दुध-दही, कटहल-दुध, व्दिदल-दही, इत्यादी १०३ वस्तुओकी सुची दि गई है। जो वर्जीत अन्न माना गया है जो मनुष्यशरीर मे जहर का काम करता है।

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
ISSN : 2348-7143
May- 2019

❖ **कैसे खाए :-** खाना जबभी खाये जमीनपर बैठकरही खाये क्योकी इस अवस्थामे मनुष्य शरीरकी जठरअग्नी तीव्र होती है,जो अन्न को पचानेमे सहायक होती है। कुर्सीपर बैठकर खाते है तो उस समय आधी तथा खडे होकर खाते समय बीलकुल कम हो जाती है जो पाचनसंबंधी अनेक गंभीर बीमारीयोको नीमंत्रीत करती है।

खाने के संदर्भमें कीन नीयमो का पालन करे

- खाना बनने के ४८ मीनीटों मे ही उसका उपयोग करे क्योकी तत् पश्चात उसका पोषण मूल्य आधा हो जाता है तथा २४ घंटेपश्चात पूरी तरहसे नष्ट होजा है उसी प्रकार गेहु के आटे का उपयोग पीसने के बाद १५ दिनोमे तथा बाजरी, ज्वारी तथा चनेके आटे का उपयोग ७ दिन के भीतरही करे।
- खान पान भौगोलीक परिस्थिती तथा ऋतुनुसार हि होना चाहिये इसका विशेष ध्यान रखे क्योकी मनुष्यकी शरीर यंत्रणा भौगोलीक तापमान तथा ऋतुनुसारही कार्य करती है। अतः इसके समरूपहि भोजन ले, जो पचने मे सरल होता है।
- वातको नीयंत्रीत रखने हेतू खाने मे शुध्द तेल, पीत्तको नीयंत्रीत रखने हेतू गाय का घी तथाकफ को नियंत्रीत रखनेहेतू गुळ या शहद का उपयोग अवश्य करना चाहिये जीससे ये तीनोका शरीर में संतुलन बना रहे.
- ब्रम्हमुर्त के समय उषापान का अधिक महत्व है क्योकी सुबहकी लारमें ११८ महत्वपूर्ण आवश्यक तत्व है जो शरीरको नीरोगी रखने हेतू अत्यंत महत्वपूर्ण माने जाते है अतः सुबह उठनेके पश्चात बीना मूह धोये पानी सीपसीप पीकर उसके साथ लार को पेट मे जाने दे ताकी रोगप्रतीकारक क्षमता मे वृध्दी हो, कीतु इसकेलीये रातमे मुह साफ करके साना चाहिये
- दोपहर के भोजनके पश्चात २० मीनीट विश्रांती वामकुक्षी अवस्थामें लेटकर ले जिससे सूर्यनाडि सक्रिय हो जायेगी तथा भोजन पचनेमे सहायता मीलेगी।
- खाना ग्रहण करतेसमय चित्त व मन को शांत रखे।

खानेसंदर्भ मे वर्जीत बाते :-

- जीस खाने को पकाते समय हवा तथा सूर्यप्रकाश न मीले उसे न खाये।
- भोजन करने के पश्चात के १ १/२ घंटा पानी बीलकुल न पीये जीससे भोजन पचेगा नही तथा १०३ प्रकारकी बीमारीकी संभावना को नकारा नही जा सकता।
- प्यास लगनेपर उसे कभी नही रोके पानी बैठकर चुसकीया लेकर पीये ताकी सलायवा मीश्रीत पानी पेट मे जाये
- रातके खानेके पश्चात तुरंत न सोये क्योकी सूर्यअस्तके पश्चात मनुष्यकी शारीरीक यंत्रणा दोपहर की अवस्था से पूरीतरह भीन्न होती है. यदि रातके खाने के पश्चात तुरंत सोया जाय तो बी.पी., डायबीटीज तथा हार्ट अटॅकको संभावना बठ जाती है।

उपरोक्त पारंपारिक आहारपध्दती नीरोगी तथा सुदृढ जीवन शैलीका मूलमंत्र है, कींतु आज के ग्लोबल, गतीमान एवंम तांत्रीक युगमें हर व्यक्ति स्पर्धा की हौडमें दौड रहा है। भौतीक सुख प्राप्त करने के जनुन में शारिरीक स्वास्थ तथा मानसीक शांतीको दावपर लगाते जारहा है। व्यस्तता के परिणामस्वरूप खान पानमें अमूलाग्रह परिवर्तन हो गयाहै स्वादिष्ट रसयुक्त पारंपारिक भोजन की जगह अब-ब्रेड, बर्गर, पिझा, नुडल्स, पॅकेट फुड क्लचसे लोग अती प्रभावीत है। इस प्रकार की अयोग्य आहार पध्दतीही अनेकवीध रोगो की जननी है। जो रोग पहले ५०-६० वर्षकी उम्रमें कुछ ही लोगो में पाये जाते थे, उससे आज बालक तथा युवावर्ग बडे प्रमाण में ग्रसीत है।

RESEARCH JOURNEY International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | May- 2019
Multidisciplinary Issue

Rational of study :-

वाग्भटने प्रतीपादीत कीये हुवे सूत्रो के अवलंबमें आजकी पीढी दक्ष है या नहि इसकी जांच करना तथा कौन स्वास्थ्यवर्धक सुत्रोका कीतना अवलंब अपने दैनंदीन जिवनमे उनकेव्दारा किया जाता है इसका मुल्यांकन करना तथा उनके व्दारा लीया जानेवाले पोषक घटक तथा उससे संबधीत जागृकता का परीक्षण करना।

उद्देश :- प्रस्तुत संशोधन यह महर्षी वाग्भटजीने आहारशास्त्र संबंधी जो आरोग्यवर्धक सूत्र लीखे है उनका २१वी शताब्दीके पुरूषाव्दारा अवलंब तथा मानकीकृत पोषणमुल्य की तुलना में प्रत्यक्ष आहार से प्राप्त पोषणमूल्यकी तुलना हेतू नीम्नलीखित उद्देश नीश्चीत कीये गये है।

१) वाग्भटजीने निर्देशीत कीये आहार आयोजननुसार आहार लीया जा रहा है या नही यह अध्ययन करना।

२) मानकीकृत पोषणमुल्य तथा प्रत्यक्ष लीये जानेवाले पोषणमूल्य के अंतर का अभ्यास।

परिकल्पना :-

१) आहारनिषयक आदते यह वाग्भटजीव्दारा निर्देशीत आदतोसे विषम है

२) आहारके माध्यमसे प्राप्त पोषणमुल्य अेवम मानकीकृत पोषणमुल्य में साधर्मता नहि है

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन यह वाग्भटजीव्दारा निर्देशीत आहारशास्त्र, आहार का चुनाव, आहार का पोषण मुल्य तथा २१वी सदीमे इस संदर्भमे की जानेवाली उपेक्षाके परिणामस्वरूप मानकीकत पोषणमुल्य एवंम लीये जानेवाले पोषणमुल्य में होनेवाली असमानता दर्शानेका प्रयत्न है. संशोधन हेतू मानकीकृत पोषणमुल्य ICMRके मानक से लीये गये है तथा प्राप्त पोषणमुल्यका मापन ६० उत्तरदाताव्दारा प्राप्त जानकारी से नीकाला गया। आहारसंबधी जानकारी संकलीत करते समय तीन दिवसीय आहार तालीका ली गई। पोषणमुल्य में अंतर जानेहेतू z इस सांख्यकीय विश्लेषण पध्दतीका उपयोग कीया गया है।

$$Z = \frac{|x - u|}{S.D}$$

x = प्रत्यक्ष लीयागया मुल्य u = प्रमाणित मुल्य

S.D. = प्रमाणविचलन

z मुल्यकी महत्वपूर्णता ५% तथा १ शाश्वतस्तरपर जाचकर * तथा ** दिये गये हे

तालीका : चुने हुए प्रतीरूपका पोषणस्तर निर्धारन

अ.क्र.	पोषकघटक	प्रमाणित मुल्य	मध्यमान	प्रमाणविचलन
१	प्रोटीन	६०*	५१.१	२८.९
२	स्नीग्ध	३०*	२८.२	१६.६
३	उर्जा	२७३०**	१७२४	४३१
४	कॅलशीयम	६००*	४६३	२२९
५	लोह	१७*	१२.१	७.९
६	थायमीन	१.४*	१.०५	०.४८
७	राइबोफ्लेवीन	१.६*	०.६९	०.२६
८	नीयासीन	१८*	१५.२	४.६
९	विटामीन C	४०	४६.४	५.४

उपरोक्त तालीकामें लीया गया आहार तथा मानकीकृत पोषणमुल्य में अंतर z इस सांख्यकिय विश्लेषन पध्दतीका उपयोग करके जाची गई। तालीकाके अवलोकनव्दारा अैसा ज्ञात होता है की, कॅलशीयम,लोह,थायमीन,

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
ISSN : 2348-7143
May- 2019

रीबोफ्लेवीन तथा नीयासीन का आहारमे समावेश मानकीकृत मुल्य की तुलनामे कम है जो उल्लेखनीय है। तथा वीटामीन क इसका सेवन अध्यन हेतू चुने गये उत्तरदातासे प्राप्त प्रमाण मानकीकृत प्रमाण से अधिक है।

अध्ययनके उत्तरदाता को आहार ज्ञान है कींतु काम को प्राधान्य देनेकी वजहसे आहार के संदर्भमे उपेक्षा नजर आ रही है।

तालीका : आहार संबंधी सूत्रके अनुसार व्यवहार

अ.क्र.	विश्लेषण	हा (%)	नही (%)	कहा नही सकते(%)
१	जो भोजन ग्रहण करते है उससे संतुष्ट है क्या?	०	९५	५
२	भोजन तैयार होनेके पश्चात ४८ मी. मे भोजन लेते है?	१.६७	९०	८.३३
३	खाना जमीनपर बैठकर करते हो क्या?	५	९५	०
४	भोजनके तुरंत पश्चात पानी पीते हो?	९०	८.३३	१.६७
५	खानेके तुरंतबाद विश्राती लेते हो? (वामकुक्षी)	२०	८.३३	७१.६७
६	रातके खानेके बाद तुरंत सोते हो?	२०	७५	५
७	भोजन में छः रस का समावेश होता है क्या?	०	१००	०
८	भोजन मे विरूध्द आहार लेते हो क्या	२०	८.३३	७१.६७
९	भोजन शांतचीत्त तथा स्वाद लेकर लेते हो क्या?	३.३३	९०	६.६७
१०	ऋतुनुसार भोजन लेते हो क्या?	०	१००	०
११	सबेरे के खानेमे ज्युस का उपयोग करते हो क्या?	८.३३	९१.६६	०
१२	दोपहर के खानेमे छाछका उपयोग करते हो क्या?	८६.८	११.६	१.६
१३	रातमें दुधका उपयोग करते हो क्या?	७५	१६.७	८.३
१४	रातका खाना सुर्यअस्त से पहले करते हो क्या?	२५	७५	०
१५	शरीरप्रकृती जानते हो क्या (वात,पीत्त,कफ)	०	९६.७	३.३

उपरोक्त तालीका में वाग्भटव्दारा सूचित सूत्रो मे से स्वास्थवर्धक तथा आवश्यक १५ सूत्रका चयन कीया गया तथा ६० उत्तरदाताओ से इस संदर्भमें जानकारी लीगई. जो इसप्रकार है। भोजन ग्रहण संतुष्टी को लेकर ९५% उत्तरदाताओका जबाब प्रतीकुल रहा, भोजन तैयार होने के पश्चात ४८ मीनीटमें भोजन कने संदर्भ मे ९०% अत्तरदाताने नकारात्मक रहे, जमनीपर बैठकर खाना खाने की आदतको लेकर ९५% उत्तरदाताओ का प्रतिकुल रहा, भोजनपश्चात तुरत पानी पीनेके संदर्भ में ९०% अउत्तरदाताने हॉ कहा जब की यह स्वास्थवर्धक आदत नही है दोपहर खाने के तुरंत बाद वीश्रांती केवले ८.३३% लोगही लेते है, रात के खाने के बाद तुरंत सोने की आदत के ३.३३% लोगो में पायी गई जबकी भोजन मे छः रस के समावेश से १००% लोग अनभीग्न है तथा भोजन मे विरूध आहार के संदर्भ मे केवल २०% उत्तरदाताही जागृत है, भोजन शांतचीत्त से लेने संदर्भमे ९०% प्रतीकुल मत देत है। ऋतुनुसार भाजन लेने के संदर्भ मे १००% लोगो का जवाब प्रतीकुल रहा जबकी सबरे के खाने के साथ ज्युस का उपयोग केवल ८.३३% करते है तथा दोपहरको छाछ एवम रातमे दुध का उपयोग क्रमशः ८६.६% तथा ७५% लोग करते है। रात का खाना सूर्य अस्तके पहले करने के संदर्भ में ७५% लोगो का उत्तर नकारात्मक रहा उसीप्रकार शरीरप्रकृती के संदर्भमें ९६.६% लोग अनभीग्न रहे। अध्ययन के नुसार ८.३३% से ९६.६% उत्तरदाता वाग्भटके सूत्रो का अवलंब करनेसे वंचीत है।

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
May- 2019

निष्कर्ष :-

पोषणमुल्य के अध्ययन से ये निष्कर्ष नीकाला जाता है की विटामीन क के अतिरीक्त सभी पोशणमुल्य का प्रमाण तुलनात्म दृष्टिकोनसे निम्न है। प्राप्त आकडो व्दारा कुपोषण की संभावना को नकारा नहि जासकता. आहारविषयक आदते यह शास्त्रोक्त नहि है।

आहारविषयक आदते शास्त्रोक्त नही है।

शिफारिश :-

- आहार निश्चित करते समय पोषणमुल्य की आवश्यकता को ध्यान में रखा जाये।
- वाग्भटजीने आहार तथा आहारसेवन की जो अमृततुल्य पध्दतीया दि है उसके अवलंब की स्वास्थहेतू नीतांत आवश्यकता है।
- युक्त आहार ही रोगमुक्त जीवन जीने का अेकमात्र पर्याय है इस और गंभीरतासे विचार करनेकी आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. डॉ.अजय व्हि.खरात (२०१८)-अष्टांगहृदयम्-महेरबाबा पब्लिशर्स.
२. राजीव दिक्षीत-व्याख्यान
३. राष्ट्रीय पारीवारीक स्वास्थ सर्वेक्षण (२०१८)
४. B.Srilankshmi (2003) Dietetics-New Age international publication.
५. Traditional diet vs modern diet-Article (11/9/2015) www.revivechiopacticstudio.com

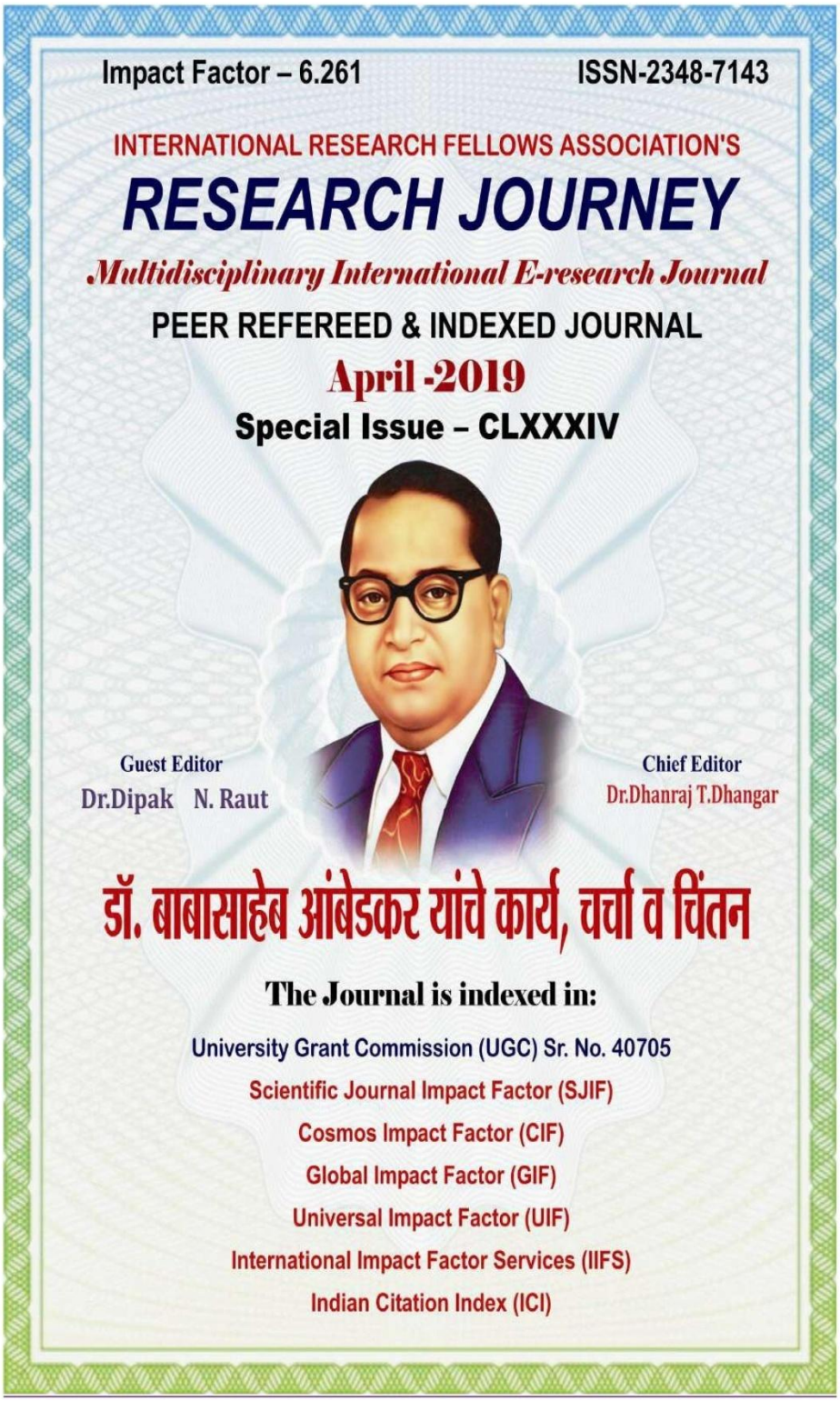
Impact Factor – 6.261
ISSN-2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL
April -2019
Special Issue – CLXXXIV
Guest Editor
Dr.Dipak N. Raut
Chief Editor
Dr.Dhanraj T.Dhangar
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य, चर्चा व चिंतन
The Journal is indexed in:
University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40705
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
Universal Impact Factor (UIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | I SSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013) | Special Issue April 2019
UGC Approved No. 40705

23	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची प्रासंगीकता** **डॉ.दिपक कृ.राऊत**	78
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधानाचे सारतत्त्व सामाजिक, आर्थिक लोकशाही **योगेंद्र बाळकृष्ण बारब्दे**	82
25	धम्मचक्र प्रवर्तन आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.विजय आठवले	88
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत घडवून आणलेले बदल **प्रा. गणेश गेंदालालजी कोकाटे**	89
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य प्रा. डॉ. गणेश आत्माराम पोटे	91
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्य क्षेत्रातील बहुमोल योगदान **डॉ. प्रशांत सा. ठाकरे**	94
29	भारतीय स्त्री, पूर्व इतिहास, आज की स्थिती व डॉ. बाबासाहब आंबेडकर **प्रा. सौ. विद्या ध. ध्रुव**	96
30	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला विषयक दृष्टीकोन** प्रफुल कडू	100
31	**भारतीय संविधानातील आरक्षणातून राजकीय समानता** डॉ. योगेश वडतकर	106
32	भारतीय समाजव्यवस्थेतील बदल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. सुधाकर माटे	109
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदीय लोकशाही विषयी विचार **डॉ. प्रशांत खेडकर**	115
34	भारतीय संविधान और बाबासाहेब डॉ. अंबेडकर प्रा.सुनिता शंकरराव खेकाळे	119
35	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर का बौध्द धर्म के प्रति दृष्टीकोन एंव सामाजिक परिवर्तन प्रा. डॉ. प्रिती अशोक मोहरकर	122
36	भारतीय नागरिकत्व प्रा. श्रीहरी मारोतीराव सानप	124
37	Dr. Babasaheb ambedkar's perspective on child labour welfare under the indian constitution and its relevence in the present context. **Prof. Dr. Manisha S. Araj**	128
39	Contribution of Dr. BabasahebAmbedkar towards Indian Women Empowerment **S.N.Hirekhan**	132
39	Dr.Ambedkar's Contribution towards Dalit and Rural Women in India. **Chandrabhan K. Jiwane**	136
40	Dr.Babasaheb Ambedkar theVanguard of Human Rights. ***Aakash Popat Haral***	140
41	Dr. B.R. Ambedkars Thoughts on Economic Development of India **Dr. S.R. Gurjar**	144
42	Interpreting Agricultural Thoughts of Dr. Ambedkar in Contemporary Scenario **Dr. Eknath W. Khedkar**	147

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | I SSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013) | Special Issue April 2019
UGC Approved No. 40705

भारतीय स्त्री, पूर्व इतिहास, आज की स्थिती व डॉ. बाबासाहब आंबेडकर

प्रा. सौ. विद्या ध. ध्रुव
श्रीमती रा. दे.गो. म. महा.अकोला

प्राचीन काल से वर्तमान काल तक भारतीय नारी की सामाजिक स्थिती पर दृष्टीपात करें तो हमें ज्ञात होगा, कि भारतीय स्त्री को कई सामाजिक बंधनों अत्याचारों का शिकार बनते आई है। धर्मशास्त्रो एवं धर्मचार्यो द्वारा खडे किए अवरोध झेलते हूए कठिण मार्गो से गूजरना पडा है। यही नहि बल्की ईक्कीसंवी सदी की ओर बढते समय में भी भरतीय नारी गुलामी के बेडियों से अभी तक मुक्त नही हो पाई है। आज भी 'स्त्री भ्रुणहत्या' की जा रही है । स्त्रीयोंपे अन्याय अत्याचार हो रहे है । बलात्कार जैसे अपराध आज भी महिलाओंपर हो रहे है ।

परिवार एवं समाज बनायें रखनें के लिए स्त्री व पुरुष दोनो का निरंतर सहयोग अति आवश्यक है। फीर भी स्त्री को पुरुषों के समान दर्जा प्राप्त नही हुआ है। भारतीय स्त्री की स्थिती व दलितोकी स्थिती जानवरों से भी बत्तर थी। महाराष्ट्र मे समाज सुधारको के प्रयास से भारतीय नारी मुक्ती का आंदोलन छेडा उसमे से एक डॉ. बाबासाहेब थे। उनका कहना था की, -

..... **I measure the**
Progress of a
community by the
degree of progress
which women have
achived .....
Dr. B.R. Ambedkar

उद्देश :

१) प्राचीन मध्ययुगीन, अर्वाचीन कालखंड में भारतीय स्त्री के स्थिती का शोध करना।
२) डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने स्त्रियों के अधिकार के लिए जो कार्य किए उसका अभ्यास करना
३) डॉ. बाबासाहब आंबेडकर स्त्री विषय दृष्टीकोण का अभ्यास करना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का कहना था

भारतीय नारी का पूर्व इतिहास

प्राचीन काल - प्राचीन काल में भारतीय नारी की स्थिती अच्छी थी।

वैदिक काल - वैदिक काल में भारतीय नारी की स्थिती एक सी नही थी प्रारंभीक वैदिक काल में अच्छी थी किंतु,

उत्तरवैदिक काल- उत्तरवैदिक काल में भारतीय नारीं की दुरावस्थाकी शुरुवात हो गयी।

मध्यकाल - मध्यकाल में नारीं कि स्थिती हीन हो चुकी थी।

रामायणकाल - रामायण काल में नारी की स्थिती और हीन होती गयी।

महाभारत काल : भारतीय हिंदूओं द्वारा महाभारत को पाचवे वेद की संज्ञा दी गई है। इसमें भी स्त्रियों का जीवन पराधीन था। गांधारी कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा सभी स्त्रीयों का हाल एक सा ही था।

बौद्ध काल मे नारी की स्थिती : यह सर्वादित है की विश्व में सर्वप्रथम स्त्रियों के प्रति भगवान गौतम बुद्ध के मन में करुणा का संचार हुआ। प्राचीन काल में स्त्री को सन्यास लेने के लिए अपात्र ठहराया गया था। किंतु भगवान बुद्ध ने स्त्री को "प्रव्रज्या" देकर पुरुषों के बराबर लाकर खडा कर दिया । और "भन्ते" नामक संबोधन देकर समाज में स्त्री को सम्मान और प्रतिष्ठा देने का महान कार्य किया इसीलिए भगवान बुद्ध को स्त्री मुक्ति का आद्य प्रणेता कहाँ जाता है।

मौर्य काल : मौर्य काल में बहूविवाह को प्रथा प्रचलित थी। इस युग स्त्री पुरुष दोनों को पुर्नविवाह का अधिकार था।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
I SSN : 2348-7143
April 2019

मध्ययुग मे नारी कि स्थिती : इस काल मे स्त्रियों में शिक्षा का प्रसार होने लगा, किंतु उनकी स्थिती अब निरंतर हीन होती जाने लगी थी। विधवा विवाह कों अब पुरा माना जानें लगा था, और सती प्रथा का प्रारंभ हो गया था। महान साहीत्यकार एवं कवि माने जानेवाले संत तुलसीदास ने नारी को - "ढोल गंवार, शुद्र, पशु, नारी ये सब ताड़न के अधिकारी" कहा है। इससे समझमें आता है नारीं की क्या स्थिती रही होंगी।

मुगल काल में नारी की स्थिती : भारत लगभग तिनसौ तिस वर्षो तक मुस्लिम अधिपत्य में रहा है। इस अवधि में नारीं की स्थिती और भी दयनीय हो गई। राजस्थान में नारी घुडसवारी का स्थान पालकी ने लिया। स्त्रियों के लिए खुन खराबा होने लगा। इस युग में सुंदर स्त्री को राजा कों भेंट कर दिया जाता था।

ब्रिटिश काल में नारी की स्थिती : इस समय तक भारत की मुस्लिम नारी कुरआन और हिंदु नारी रामायण हाथ में लियें जीवन और समाज की सभी बातें भुलाकर मात्र कठपुतली बन कर रह गई। वह जौहर, सती और आत्महत्या के झंझावात मे फंस गई। ब्रिटिश काल में विज्ञान की अच्छी प्रगती हूई। विज्ञान की प्रगति ने मानव शरीर के बल के स्थान पर बुद्धि बल को तरजीद दी। इससे विश्व संपर्क स्थापित हुआ। दुरियां समाप्त हुई और नारी को पुनः पूर्व सम्मान जनक दर्जा दिलानें के प्रयास प्रारंभ हूए। फलतः शिक्षा प्राप्ती से नारी के कुछ बंधने ढिले हूए। उसनें समाज के हर क्षेत्र मे प्रवेश किया।

विदेशो के संपर्क मे जो भारतीय मनीषी आए उन्होने भारत में भी नारी उत्थान के प्रयास शुरु किए। इन प्रयासों मे सुधारवादी आंदोलन, धार्मीक आंदोलन प्रारंभ हूए और उनके माध्यम से नारी शिक्षा पर विशेष ध्यान दिया जाने लगा। बालविवाह व सतीप्रथा पर रोक के प्रयास होने लगे। विधवा विवाह क समर्थन किया जाने लगा। इन आंदलनो में स्वामी दयानंद सरस्वती (आर्य समाज) राजा राममोहन राय (ब्रह्म समाज) महादेव गोविंद रानेड (प्रार्थना समाज) क्रांतीकारी महामना फुले एवं नारी शिक्षा की प्रथम प्रणेता सावित्रीबाई फुले का नाम अग्रणी रहा है।

इसी क्रम को आगे बढाने उसका विधिवत प्रयास करने एवं नारी स्वतंत्रता तथा समानता के नागरिक अधिकारों को सुरक्षा देने का महत्वपूर्ण कार्य संविधान निर्माता एवं परिवर्तनवादी समाज व्यवस्था के प्रबल प्रणेता बाबासाहेब डॉ. बी. आर. आंबेडकर ने किया है।

डॉ. बाबासाहब आंबेडकर का स्त्री विषयक दृष्टीकोन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उच्चशिक्षा के लिए विदेश इंग्लड, जर्मनी, अमेरिका में गऐ थे। इसीलिए स्त्री पुरुष समानता की कल्पना वह विदेश से यहाँ लाए यह कहना गलत होगा । उनका मत स्त्री मुक्ती के अनुकूल पहले से ही था। विद्यार्थी जीवन मे अमेरिका से डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने अपने सातारा के अपने सहकारी जाधव पोपईकर को भेजे पत्र मे लिखा था। कि, "माँ बाप बच्चे को जन्म देते है कर्म नही देते यह कहना गलत है। बच्चे को उसके मन को माँ बाप की एक आकार देते है। लडको के साथ लडकीयों को भी शिक्षा दी तो अपनी प्रगति जोरदार होगी। इसलिए आपको नजदीकी रिश्तेदारो में यह विचार तेजी से फैलाना चाहिए। इसके लिए अभी से लग जाना चाहिऐ। तभी यह सपना पूरा होगा।"

उन्होने अशिक्षित रमाबाईको शिक्षित करके स्त्री शिक्षण की सुरुवात अपने घर से ही की थी। जब बाबासाहेब विदेश में थे, तब वह उन्हे पत्र लिखकर भेजने भी लगी थी।

डॉ. बाबासाहब आंबेडकर और महिला जागरण :

स्त्रियों की समानता एवंम स्वतंत्रता के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समर्पित थे। नारी पर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के आंदोलनो ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

समाज क्रांती एवं परिवर्तन में नारी की अहम भूमिका है। यह बताते हुए डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने कहा था - "सामाजिक क्रांती मे नारी वर्ग को भी पुरुष वर्ग का सहयोगी बनाना होगा। समाज के आधे अंग को जागृत किए बिना साथ लिए बिना सामाजिक क्रांती संभव नही है।"

१९२० में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने अपने आंदोलनो का शुभांरभ किया तो महिलाएँ भी हिम्मत करके आगे आई और साहस बटोरकर अपनी पीडा को मंचपर आकर व्यक्त करने लगी। अनेक सत्याग्रह में सहभागी होने लगी। १९४२ की और १९४४ में कानपूर में अखिल भारतीय दलित महिलाओं को आवाहन किया कि, "आप आगे बढें आपके जीवन में सुनहरी सुबह का पदार्पण हुआ है।"

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
I SSN : 2348-7143
April 2019

१६ जून १९३६ को बंबई के दामोदर हॉल में जो सभा आयोजित की गई थी, उसमे काफी संख्या में वेश्याओं और जोगीनों ने भाग लिया था। उन्होने कहा था की - "नारी समाज का गहना है। सभी ने उन्हे सम्मान देना चाहिऐ।" नारी के प्रति उनके इतने उच्चविचार थें।

उन्होने कहा था की, "अपनी गृहीणी अच्छे परिवार से आए। ऐसी आशा सभी रखते है, किंतु जबतक उनके परिवारों का निर्माण नही होगा, अच्छी गृहीणी का निर्माण कैसे संभव है। जिसकी आशा सभी संजोए बैठे है। इसलिए पहले अपने परिवार को सुधारने की ओर ध्यान देना चाहीए।"

नारी शिक्षा का महत्व :

उनकी दृष्टी से नारी शिक्षा को अन्यय साधारण महत्व था। नारी शिक्षा के महत्व को प्रतिपादीत करते हुए बाबासाहेब ने कहा था। की "किसी भी व्यक्ति को उन्नति के लिए शिक्षा की परम आवश्यकता होती है। चाहे वह स्त्री हो या पुरुष । बिना शिक्षा के सर्वत्र अंधेरा हे। प्रकाश फैलाने के लिए शिक्षा परमावश्यक है।"

उन्होने कहा- "नारी शिक्षा पुरुष शिक्षा से भी अधिक आवश्यक है। वह राष्ट्र के भावी निर्माताओं का निर्माण करने की महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है किंतु मनु जैसे स्मृतिकारों ने नारी को मूक पशु की तरह रखने के लिए उन्हे शिक्षा से वंचित रखने कि राष्ट्रघाती निती अपनाई है।"

नारी को नरकीय जीवन में ढकेलने वाली मनुस्मृती को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने दिसंबर १९२७ को महाड के ऐतिहसिक संम्मेलन में जलाकर महिलाओं की क्रांती का बिगुल बजा दिया था।

नारी शिक्षा के लिए डॉ. बाबासाहब आंबेडकर से मिलींद कॉलेज औरंगाबाद खुलवाया था । उसमें पढनेवाली चार छात्राये सवर्ण हिंदू समाज की थी, अर्थात उस समाज की जिन्होने उनका विरोध किया किंतु उन्होने जाती भेद नही कीया।

बबंई विधान परिषद में फॅक्ट्री तथा अन्य संस्थाओ में कार्यरत महिलाओं को प्रस्तुति अवकाश सुविधा देने संबंधी बिल रखा और वह पारित हो गया।

डॉ.बाबासाहब आंबेडकर ने देश का संविधान पूर्ण करने के बाद भारतीय नारी को पुरुष के बराबर अधिकार दिलाने का युद्ध छेड दिया। वह था 'हिंदू कोड बिल' महिलाओं को संपत्ती के अधिकार से संबंधीत इसके भागो ने कईयों की नींद हराम कर डाली।

प्रधानमंत्री पंडित नेहरू इस बिल के समर्थक थें, किंतु सरदार पटेल इस बिल के सख्त खिलाफ थे। डॉ. राजेंद्रप्रसाद ने भी सरदार पटेल को समर्थन दिया तथा इस बिल की आलोचना की। हिंदू कोडबिल महिलाओं के हित में होने के बावजुद भी कुछ महिलायें इसके विरोध में थी।

यह बिल बहूमत के अभाव से पास नही हो सका। अंत में बिल के कुछ ही खंड पास हो गये। इस बात से डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर बहूत दुखी हो गये और उन्होने अपने मंत्रीपद से त्यागपत्र दिया।

उपरोक्त सभी घटनाओंसे यह निष्कर्ष निकलता है की, बाबासाहेब स्त्री मुक्ती के लिए जी जान लगाने की कोशिश कर रहे थे।

बाबासाहेब का मूलमंत्र था "शिक्षित बनों, संगठित होओं, संघर्ष करों।"

यह मूलमंत्र दलित नारी ने अपने जिवन में उतारा। महाड सत्याग्रह, मनुस्मृति दहन (१९२७), कालाराम मंदिर प्रवेश (१९३०), धर्मांतरण की घोषणा (१९३५) आदि घटनाओं में इसी कारण हमारी महिलाओं ने अपनी सक्रिय भूमिका निभाई। बाबासाहब ने स्त्रियों के जीवन मे अमूल्य परिवर्तन करके दिखाया।

डॉ. बाबासाहब ने समस्त नारी जाती के अधिकार और मानसन्मान के लिए समाज से लड़े किंतु दु:ख की बात यह है की, सवर्ण हिंदू नारी उन्हे समज नही पाई और वह सिर्फ दलितों के नेता रह गये।

भारत के संपूर्ण नारी समाज को विचार शक्ति चिंतन डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने दी है। उन्होने भारत के मूक नारी को वाणी दी है। उसके अंतर्मन मे सुर्य का अलौकिक प्रकाश जगा दिया। जिससे भारतीय नारी की अस्मिता जाग उठी।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
I SSN : 2348-7143
April 2019

निष्कर्ष :

१) प्राचीन काल मे भारतीय नारी की स्थिती अच्छी थी किंतु मध्यकाल से नारी अवस्था हीन हो गई।
२) मनुरचित मनुस्मृति ने स्त्रियों को अत्यंत हिन दर्जा दिया।
३) ब्रिटिश काल में शिक्षा के प्रचार व प्रसार से स्त्रियों के बंधन कुछ कम हो गये ।
४) समाज सुधारकों ने स्त्रियों का जाचक नियमों से मुक्त कराया।
५) बाबासाहब आंबेडकर ने समस्त नारी जाती के उत्थान के लिए भारतीय संविधान मे कानुन बनाये।
६) नारी के हितरक्षा के लिए उन्होने हिंदू कोड बिल का मसुदा तयार किया था।
७) देश के विकास के लिए नारी का विकास होना अत्यंत आवश्यक है। ऐसा उनका विश्वास था।
८) डॉ. बाबासाहेब के कार्य से यह कह सकते है की वे भारतीय नारी के सही मायने में उद्धारक थे।

संदर्भग्रंथ :

१) भारताचा इतिहास १५२६ ते १९४७ - नी सी. दिक्षीत
२) आधुनिक भारतीय सामाजिक एवं राजनितिक चिन्तन - डॉ. अमरेश्वर अवस्थी डॉ. रामकुमार अवस्थी
३) दलित महिलाएं - डॉ. मंजू सुमन
४) भारतीय नारी के उद्धारक बाबासाहेब डॉ. बी आर. आंबेडकर - डॉ. कुसुम मेघवाल
५) डॉ.आंबेडकर आणि हिंदू कोडबिल - चांगदेव भवानराव खैरमोडे
६) हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवन्नती याला जबाबदार कोण? - डॉ. भी. रा. आंबेडकर

ISSN 2394-5303
प्रिंटिंग एरिया
R
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Issue-53, Vol-02 May 2019
Editor
Dr.Bapu G.Gholap

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 6.039(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | May 2019 Issue-53, Vol-02 | 06

Index

01) EUDORA WELTY AS A REGIONAL WRITER
DR. AWDHESH KUMAR, MEERUT ||10

02) Practical Philosophy of Sir Francis Bacon
Mr. Ashish Janardan Bhagat, Dist-Washim ||13

03) A COMPARATIVE ANALYSIS OF PLYOMETRIC TRAING, CIRCUIT TRAINING AND THE ...
Bhoge Prasad P., Pune ||15

04) Mirabai - Anexample of Loving Devotion
Boni Dutta, Alipurduar, West Bengal ||17

05) Consumption of Project management techniquein to Supply Chain Manage...
Prof. Chavan G. S. & Dr. Manishkumar N. Varma, Pune ||20

06) MALNUTRITION SITUATION IN INDIA
Asst. Prof. Mrs. V. D. Dhruve, Akola ||26

07) A Study Of Green Chemistry & Catalysis
Dr. Manjari Gupta, Kanpur ||29

08) Motivation in Sports and Exercise in National Coaching Scheme in Indian ...
Prof. Balaji P. Halse, Dist. Latur ||34

09) Library Automation
Kuldeep Kaur, Raikot ||37

10) Familial and Extra Familial Role Conflict of Working Women
Sudeshna Mishra ||40

11) SPORTS MAN AND DIET
Dr. More S. G., Nanded ||44

12) SPORE DIVERSITY OF DEUTEROMYCETES FUNGI ON BAJRA FIELD AT PARLI-V
DR. Munde V. R., PARLI –V, DIST. BEED ||48

13) Contribution of Al-Aqqad to Modern Arab thought and literature
Md Ashraf Ali, Assam University Silchar ||50

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 6.039(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | May 2019 Issue-53, Vol-02 | 026

ertions laws thereby ensuring the supply of a professional frame of people for prepared retailing. retail advertising and marketing has been considered as a race without the finish time. the trium phing examine has its boundaries as the selection of the pattern became judgmental and this ought to now not be flawlessly consultant of the current retail scenario in india.

7. Bibliography

Writangar, M. (2008), "Frauds steal the retail show," The Economic Times, 22 January 2008

Singhal, A. (20 07), "Impending Economic Impact of a resurgent Indian retail sector," Techno Pak report on organized retailing in India

Banerjee, R. and Balakrishnan, R. (2008), "Second Tier Retailing is a Smart Idea," The Economic Times, 6th February 2008

Berman, B. and Evans, J. R. (2003), Retail Management: A Strategic Approach, 9th Ed, Prentice Hall Publ.

Chadha, A.S. (2008), "India Most Attractive Ret ail Destination in the World," The Economic Times, 19th March 2008

Freathy, P. (2003), The Retailing Book: Principles and Applications, Prentice Hall

Guha, R. and Jayaswal,R. (2008), "G overnment may allow FDI in food retail," The Economic Times, 22 April 2008

❑❑❑

06

MALNUTRITION SITUATION IN INDIA

Asst. Prof. Mrs. V. D. Dhruve
Dept. of Home Economics,
Smt. R. D. G. College for Women Akola

****

Introduction

India being the largest democracy with many dominating and booming sectors has improved a lot on its literacy rate and other such things at a global level. But still many evils prevail in India, strongly impacting the society and development of the nation as a whole. One of the biggest among these is 'Malnutrition'. Each year many innocent children die due to malnutrition as they do not get enough food or food they get is of low quality. Above that, lack of health facilities, cleanliness and awareness are further aggravating the problem.

Objectives

1. Focus on malnutrition
2. To aware people and government about malnutrition situation in India
3. Remedies to fight with malnutrition

What is Malnutrition ?

Malnutrition is the condition that develops when the body does not get the right amount of vitamins, minerals and nutrients it need to maintain healthy tissues and organ function.

Types of malnutrition - 1) Undernutrition 2) Overnutrition

Causes of Malnutrition

A malnourished child will develop into an adult having less physical and mental growth as the damage caused by the poor availability of food in the first two years of life is almost impossible to be reversed back. This will create

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 6.039(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | May 2019 Issue-53, Vol-02 | 027

an altogether a low income strata in the society. Further illiterate mothers do not know what is right for their children who suffer from undernourishment. This is another problem that has to be tackled. Though good campaigns will surely play their role in reducing the problem but there should be a system in which the food should be made available to these people directly without the involvement of so called chains. For this, first of all such areas and individuals have to be identified then the food grains from the closet grain market should be given to them.

Another very obvious cause of malnutrition is the terrible state of public health and this includes poor availability of pure drinking water, lack of sanitation facilities, knowledge of cleanliness and its importance. Along with food supply people living in remote areas need to be taught about the importance of all these. This will help in reducing the gastrointestinal diseases thus assist in lessening the impact of malnutrition though won't eliminate it completely. This will then definitely help the government in achieving success like their accomplishment in Polio eradication program.

Worldwide situation of malnutrition

2 billion people worldwide are micro nutrient deficient

870 million undernourished people in the world

800 million people worldwide are stunted

Asia and the Pacific have the largest share of the world's hungry people (563 million)

195 million children under 5 are stunted

99 million children under 5 worldwide are underweight

61 million children suffered from acute malnutrition, including 20 million suffering from severe acute malnutrition

20 million children are born with restricted intrauterine growth or prematurely

Every year at least 3.5 million of children under 5 die from malnutrition-related causes

Women make up a little over half of the world's population, but they account for over 60% of the world's hungry

468 million women aged 15 to 49 years (30% of all women) are anemic, at least half because of iron deficiency

India's situation of malnutrition

The World Bank estimates that India is one of the highest ranking countries in the world for the number of children suffering from malnutrition. Close to 42.5 per cent of Indian children suffer from malnutrition which means that every second child is not getting enough food. On the other hand 11% of population in India is over nourished, consuming extra or wrong calories.All across the world, number of underweight children is highest in India and it is a further astonishing fact that this number is double than the one in Sub-Saharan Africa region.

A study by the Save the Children shows that India's rank in child development is even lower than most of the poor countries in world.Malnutrition engulfs children and lead to their death. Of all the deaths, 50% of children deaths are due to undernourishment Lack of proper food make a child more prone to certain diseases like diarrhea, malaria, pneumonia and measles that ultimately cause the death of a child, though all these diseases are curable.

State of Madhya Pradesh has the highest number of malnutrition cases (55%), whereas Kerala has the lowest (27%) Because of the gender discrimination in India, girls suffer more than boys.

Statistical Data

230 million people go hungry daily (~1/ 3 of the worldwide undernourished people)

An estimated 40% of the world's severely malnourished children under 5 live in India

60 million children are underweight

48 % children under 5 are stunted

Half of the country's children are chronically malnourished and 80 % are anemic

30 % of children are born with low birth

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 6.039(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | May 2019 Issue-53, Vol-02 | 028

weight

Child malnutrition is responsible for 22 % of the country's burden of disease

At least half of infant deaths are related to malnutrition, often associated with infectious disease

More than 90 % of adolescent girls and 50 % of women are anemic

Discussion

The situation is so grave at present that it needs an immediate action. Moreover, today, India has enough food and resources that all her deprived children can be fed. But data shows that each year many children died of malnutrition. On one side we talk about development, and on the other hand our children are not getting enough food. How can we sleep so peacefully at night? But it does not mean that India is sleeping. At last there is a wakeup call and government is now working towards the problem of malnutrition in India. To work in this direction, a campaign 'Malnutrition Quit India' was launched by the Ministry for Women and Child Development (MWDC), Government of India in Nov 2012. Actor Amir Khan, who is also the UNICEF brand ambassador for malnutrition, is the face of this campaign. He has shot 40 films to make people aware of malnutrition and its associated threats. It is really a good initiative. Moreover after his successful television talk show (Satyamev Jayate) on social issues of India people have started recognizing him as a social leader who can bring about change.

Apart from this there are many programs that have been initiated before this with the same objective of feeding every child of India. Midday meal scheme by the Akshaya Patra Foundation, Integrated child development scheme, National Rural Health Mission are few to name among these. India at present needs more initiations of these kinds, but with full involvement of persons handling these campaigns without any self interest. Even a single grain should reach to the neediest person than getting decayed in warehouses. There should be no corruption involved in this good cause.

But in spite of all such things, millions of people in India are still living below the poverty line and malnourished. Though we have surplus food but it is not reaching to the one who needs it more and this is the major problem. This can be attributed to corruption and mismanagement, which is not allowing the right distribution of food. In various villages government has opened subsidized food shop that get fund from the Public Distribution System (PDS). These are supposed to give 35 kg of rice or grain in a month to every family that is living below the officially declared poverty line. But most of the times these do not contain enough supply to meet the demand.

Not only this, each day enough food gets wasted in most of the houses in India as we cook a new dish and neglect the old one that ultimately gets damaged in the refrigerator or on our kitchen shelf. Start realizing the value of food. Give this to needy so that at least for a day a deprived person can have something to eat because of you. Also if a person can afford then he or she should be a part of NGOs which are helping undernourished children and help these with food grains. This will definitely adds to the government's effort of making better India.

Conclusion

1) India is one of the highest ranking countries in the world for malnutrition.

2) 42.5% of Indian children suffer from malnutrition.

3) India is the country with high prevalence of stunting.

4) Poverty & population is the huge cause for undernutrition.

References

1) Human Nutrition & Dietetics (9th edition) by J. S. Garrow & W. P. T. James

2) Nutrition & Dietetics (2nd edition) by Shubhangi A. Joshi

3) www.mapsofindia.com

4)http://challenged kids international. wordpress.com

5) http://www.unicef.org/nutrition/training/2.3/2.html

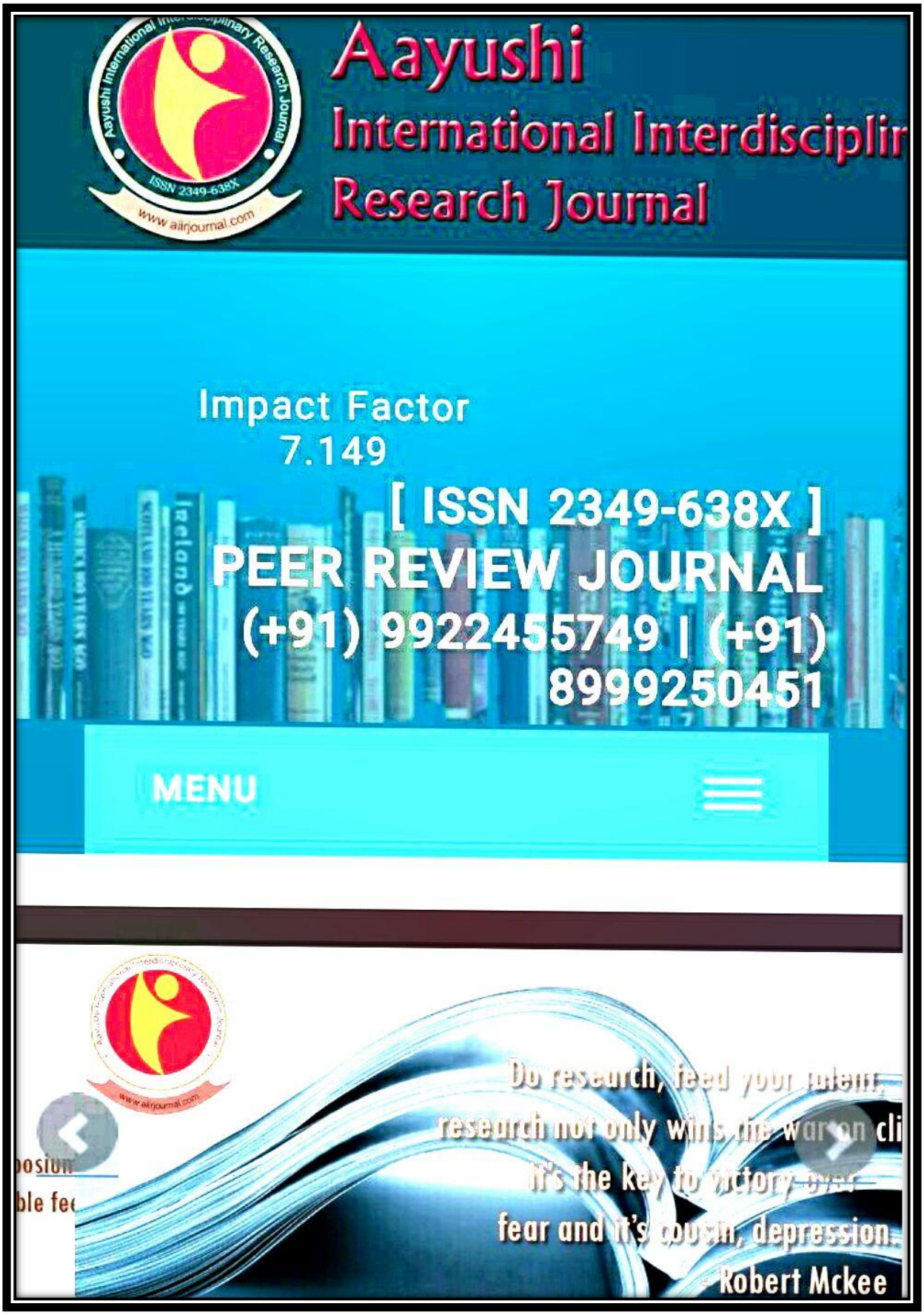
Aayushi
International Interdisciplir
Research Journal
Impact Factor
7.149
[ISSN 2349-638X]
PEER REVIEW JOURNAL
(+91) 9922455749 | (+91)
8999250451
MENU
Do research, feed your intem
research not only wins the war on cli
it's the key to victory over
fear and it's cousin, depression.
- Robert Mckee

Sr. No.	Auther Name	Title of Article	Download
20	Dr. Shital Bhimarao Jadhav & Dr. Sanjay Patil	Nidanpanchatmak View On Amlapitta Exercise	(uploads/Articles/2019/06/3887_19.Dr. Shital Bhimarao Jadhav & Dr.Sanjay Patil.pdf)
21	Dr. Swati Jalindar Kmbhar & Dr. Viraj Shukla	Study the Add on Effect of Ashwagandha Ksheerpak in Patients of Pulmonary Tuberculosis	(uploads/Articles/2019/06/3888_20.Dr. Swati Jalindar Kmbhar & Viraj Shukla.pdf)
22	Dr. Uday Krishnarao Karande & Dr. Rahul Nakil	Dynamic And Static Practice Of Surynamskara	(uploads/Articles/2019/06/3889_21.Dr. Uday Krishnarao Karande & Dr. Rahul Nakil.pdf)
23	Dr Vishal Namdeo Sakpal & Dr. C.N.Pathade	Efficacy of Vaishvanar Churna in the Management of Aamvata	(uploads/Articles/2019/06/3890_22.Dr Vishal Namdeo Sakpal & Dr.Pathade.pdf)
24	Ujwala Bajpai	Water Scarcity- An Overview	(uploads/Articles/2019/06/3891_23.Ujwala Bajpai.pdf)
25	Farhana Nirgude & Dr.Smita Dhurde & Dr.Pritam Rathi	Literary Study Of Aadilopa Aarthashraya And Madhyalopa Aarthashraya	(uploads/Articles/2019/06/3895_24.Farhana Nirgude1, Dr.Smita Dhurde,& Dr.Pritam Rathi
26	Vd.Ubhe Kiran Damoo & Dr. Vishwajit Narayan Patil	Amlapitta: Ayurvedic management, Do's and Dont's	(uploads/Articles/2019/06/3892_25.Vd.Ubhe Kiran Damoo & Dr. Vishwajit Narayan Patil.p
27	Vd Akash Ankush Gunde & Vd. Ranjeet Kadam	Clinical Management of Parikartika	(uploads/Articles/2019/06/3896_26.Vd Akash Ankush Gunde & Vd. Ranjeet Kadam.pdf)
28	Dr. Dipendra Hanumant Kokare & Dr. A B Pundpal	Overview On Vatasthila W.S.R. To Ent Benign Prostatic Hyperplasia	(uploads/Articles/2019/06/3897_27.Dr. Dipendra Hanumant Kokare & Dr. A B Pundpal.pdf
29	Vd. Soniya Raghunath Koli & Vd. S.G. Kulkarni	Conceptual Study Swedvaha Srotas	(uploads/Articles/2019/06/3898_28.Vd. Soniya Raghunath Koli & Vd. S.G. Kulkarni.pdf)
30	Vd. Aradhana Suresh Mane & Vd. S.G. Kulkarni	Overview on Chikitsa Chatushpad	(uploads/Articles/2019/06/3899_29.Vd. Aradhana Suresh Mane & Vd. S.G. Kulkarni.pdf)
31	Dr.Gopalkrushna S. Patil & Dr. H. B. Mhetre	Study of Samanya Vishesha Siddhanta in Context with Vachadi Kashaya in Dushta Pratishyaya	(uploads/Articles/2019/06/3900_30.Dr.Gopalkrushna S. Patil & Dr. H. B. Mhetre.pdf)
32	Vd. Harshada Ganesh Nimhan & Vd. S.G. Kulkarni	Observational Study of Hetu of Arsha Vyadhi W.R.T. Banking Professionals	(uploads/Articles/2019/06/3901_31.Vd. Harshada Ganesh Nimhan.pdf)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Vol - VI Issue - VI JUNE 2019 Peer Review e-Journal Impact Factor 5.707 ISSN 2349-638x

Water Scarcity- An Overview

Ujwala Bajpai
Associate Professor:
Smt. Radha Devi Goenka College for Women
Akola

Introduction:

Water is one of our most precious resources, it is not an infinite. Water is all around but only 2.5% of water is fresh water. The main problem that faced all over the world is to meet daily needs of water;the lack of water availability has arose due to Climate Change, Deforestation, Increase in Population and Urbanization. Condition is getting worstas population is growing rapidly and the need for water increasing in agriculture, industries and households. As the demand is increasing, water availability from ground resources is getting deeper. To keep a check & control the worsening situation, it becomes essential to adopt the right crops and planting methods, better water supply system, environmental restoration, water harvesting and climate forecasting to reduce drought and flood risks.

Definition:

Water scarcity or water crisis is the deficiency of adequate water resources that can meet the water demands for a particular region. Whenever there is a lack of access to potable and fresh water for drinking and sanitation, the situation means that the water is scarce. Water scarcity thus pertains to a situation where there is water shortage, water crisis, and the lack of access to quality water.

Water scarcity both natural and of human origin is the lack of sufficient available water resources to meet the demands within a region. Water is unequally distributed over time and space. Much of it is wasted, polluted and unsustainably managed.

Ecology is scientific study of interaction between organisms & their environment. How organisms interact with one another and with their physical environment. Level of ecology includes the population, community, ecosystem, and biosphere. It provides useful evidence on the interdependence between people and the natural world.

Objective:

- To ascertain causes for water scarcity.
- To determine the effect of water scarcity & to understand the nature of environmental influences on individual organisms.
- To identify measure enabling conservation & reducing water scarcity.
- To create awareness for conservation & proper usage.

Causes of Water Scarcity:

1. Water Pollution

Water pollution is one of the major causes of water scarcity. The sources of water pollution include pesticides and fertilizers that wash away from farms, industrial and human waste that is directly dumped into rivers without treating it in water treatment plant. Oil spill on the ground, waste water leakage from landfills can seep underground and may pollute the groundwater making it unfit for human consumption.

2. Overpopulation

The rapid increase in human population combined by massive growth in industry sector have transformed water ecosystems and resulted in loss of biodiversity. As population is increasing at a very high growth rate. The demand for new resources will result in additional pressure on freshwater sources.

3. Agriculture

Agriculture uses majority of available freshwater. 60% of this water gets wasted due to inefficient agriculture methods &irrigation systems. In addition to this pesticides and fertilizers are washed away in rivers and lakes that further affect human and animal population.

Effects of Water Scarcity:

1. Hunger

Water is incredibly required to grow crops and to care for livestock animals. It is estimated that

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Vol - VI Issue - VI JUNE 2019 Peer Review e-Journal Impact Factor 5.707 ISSN 2349-638x

the global use of water for irrigation and agriculture is about 70% and that only 10% is utilized for domestic purposes. As a result, water shortage means the practice of growing crops and farming is greatly impacted. For this reason, water scarcity commonly contributes to lower yields and death of animals particularly in the arid and semiarid regions and as such, it results in hunger, poverty, and thirst.

2. Poor Heath

In many developing nations, water scarcity forces people to drink water of low quality from flowing streams, majority of which are contaminated. Accordingly, they are infected with water-borne diseases such as cholera, typhoid, and dysentery that kill people.

3. Poverty

Access to quality water is fundamental to better living standard and economic growth. Schools, restaurants, hospitals, hotels and other businesses need to stay clean for operations to run effectively. Imagine a situation whereby a major school or hotel goes without water even for a day, the situation can be disastrous and leads to enormous economic losses. Restaurants and shopping malls have to be kept clean to attract visitors. Manufacturing and industrial processes, mining activities, and commercial businesses all need large quantities of water to flourish. Without economic activities because of lack of water, then it means higher poverty levels and poor living standards.

4. Habitat Loss and Destruction to Ecosystems

When water is scarce, then it means the natural landscapes suffer the most as it contributes to desertification, lose of plants and death of wildlife and other animals. As a result, these ecological catastrophes create habitat loss that leads to food shortages and poor quality of life. For instance, the Aral Sea in Central Asia that used to be the world's fourth largest freshwater lake has been reduced by more than a third in a period of only three decades. The water is now very salty, and the ecosystems within and around it have been extensively destroyed due to overuse of the water resource, mainly influenced by water scarcity in the region.

5. Disappearance of Wetlands

According to WWF, more than half of the planet's wetlands have lost which is largely due to water scarcity. The wetlands have become dry to the point of losing its natural capability to hold water. Human activities are the main contributors because of water overuse, pollution, and interference with the underground aquifers.

Solutions to Water Scarcity:

1. Recharging Aquifers/Groundwater

According UN report on The World's Water, groundwater retraction has tripled in the past five decades because of industrial and agricultural uses. For this reason, governments and organizations can undertake measures to recharge aquifers or groundwater by undertaking projects aimed at infiltrating or injecting excess surface water into the underground aquifers. This may include aspects such as restoration of watersheds and wetlands and the practice of green infrastructure.

2. Water re-use and Effective Water Treatment Technologies

Water re-use strategies can help to improve water scarcity in cities, schools, hospitals, and industries. The main strategies here include reuse and recycling and the use of zero-liquid discharge systems. Zero-liquid discharge system is whereby the water within a facility is constantly treated, used and reused again and again without being discharged into the sewer or other external water systems.

The non-potable water (greywater) can be used for washing cars, irrigating landscape, industrial processing and flushing the toilets. Such a system allows the waste water that would have been discarded to become a helpful resource. Water re-use or greywater can hence save a lot of fresh water for human consumption in times of water shortage and water stress.

3. Desalination

Desalination is the treatment of saline waters. The treatment process aims at obtaining fresh drinking water from the salty ocean waters or groundwater with high salt concentrations that make them unsuitable for human consumption. Nations should invest in desalination technologies as a means of attaining a more reliable water resource system to meet the ever rising water demands. Desalination can thus offer an incredible solution to fresh water scarcity.

4. Water Management

Water management by the use of regulations and policies can help reduce water scarcity. The

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Vol - VI Issue - VI JUNE 2019 Peer Review e-Journal Impact Factor 5.707 ISSN 2349-638x

regulations and policies can address the water-related problems including aspects such as water reuse, water resource management, water rights, industrial water use, wetland restoration, domestic water supplies, water pollution, and others. In precise, water management has the capability of addressing human interventions and the long-term water policy decisions on the environment and economy.

5, Infrastructure Repair and Maintenance

One of the key ways of solving the problem of water scarcity can be through infrastructure repair and maintenance of water channels. Leaking pipes and sewage systems normally lead to water wastage and contamination respectively. If these infrastructures are left unattended to over time, the cumulative effects can create water shortages.

6. Water Conservation

Water conservation is one of the leading ways to grow out of water scarcity. It is an indirect approach to reducing water demands and is it usually critical in maintaining the supply-demand balance. During droughts and in densely populated regions water conservation efforts ensuresthat there is a supply-demand balance. The approaches can easily be implemented as they involve simple ways of saving water.

Awareness & Counter Measures:

With support from Government, UNICEF& NGO's villagers in the drought prone areas of Maharashtra developed a catchment plan over large hectares of land. The system comprises Dams, Canal, Small Percolation Tanks linked to the Main Tank and Ponds. Water stored in the percolation tank is specifically meant for domestic use only. Drinking water is made available for specific time each day.

The Central Ground Water Authority (CGWA) has notified areas in Districts, Blocks,Talukas, and Municipalities for regulation of ground water development. In these areas, installation of new ground water abstraction structures is not permitted without prior specific approval of the concerned Authorities.

Moreover, proposals for setting up &expansion of ground water based industries including bottled water manufacturing units are forwarded by State Pollution Control Boards and Bureau of Indian Standards to CGWA for seeking No Objection Certificate (NOC) for ground water withdrawal. NOC is not accorded to such industries including bottled water manufacturing units notified by the Authority. In non-notified areas, NOC is issued with mandatory pre-conditions of adoption of rain water harvesting system, monitoring of ground water abstraction as well as monitoring of ground water level and quality by the industry.

Rainwater harvesting – Rain water is accumulated and used for ground water recharge. This increases the ground water availability.

Farm pond – Farm ponds are constructed near the farming field. The rain water which runs off the ground is collected by these ponds. These ponds helpfor agriculture in dry lands.

Conclusion:

Water scarcityeffects every continent around the world at least one month a year.

A large number of populations lacks of clean drinking water.

Needed solution will come by educating people to change consumption and lifestyles, Invent new water conservation technologies. Recycle wastewater, improve irrigation and agricultural practicesand develop energy efficient desalination plants.

References:

1. Mehta, Prashant. "Impending water crisis in India and comparing clean water standards among developing and developed nations"
2. "Water quality of Ground Water - 2008". Open Government Data (OGD) Platform India.
3. Shashi.Bhushan. "Sharing of Water with Neighboring States (From: Ministry of Water Resources, River Development and Ganga Rejuvenation)".
4. Rajawat Somya "Drought and Water Security in India" (PDF). Future Directions International.
5. J. Arockiaraj "Water scarcity leading Indian gaurs to death traps".
6. "Overcoming Water Scarcity - UNICEF".
7. "Rainwater Harvesting"Madhya Pradesh Pollution Control Board, India.
8. Vidya Kulkarni. "Overcoming Water Scarcity". UNICEF - India.

2019-20

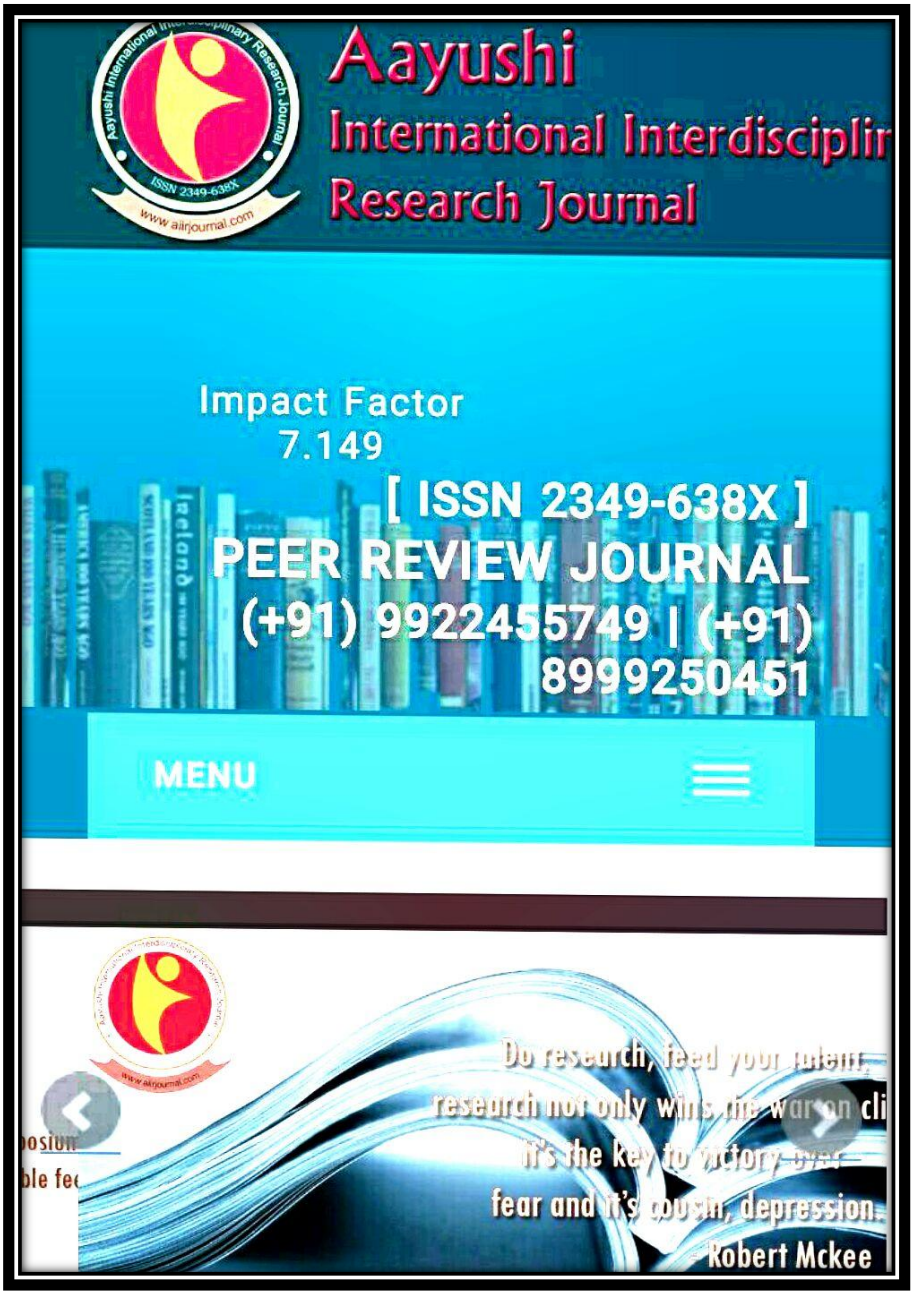
Aayushi
International Interdisciplir
Research Journal
Impact Factor
7.149
[ISSN 2349-638X]
PEER REVIEW JOURNAL
(+91) 9922455749 | (+91)
8999250451
MENU
Do research, feed your talent,
research not only wins the war on cli
it's the key to victory over
fear and it's cousin, depression.
-Robert Mckee

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal
(http://www.aiirjournal.com)

Impact Factor
6.293

[ISSN 2349-638X]
PEER REVIEW JOURNAL
(+91) 9922455749 | (+91) 8999250451

MENU

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

[ISSN 2349-638X]

VOLUME 6 | ISSUE 8 | AUG | 2019

Sr. No.	Auther Name	Title of Article	Download
01-Index	Admin	Index File	(uploads/Articles/66_Aug.2019 Index.pdf)
2	Dr. Kaustubh Mani Tripath & Dr. Sujit Kumar & Dr. Sunil P. Nikhate	Critical Interpretation Of Majja Dhatu And Majjavaha Srotas	(uploads/Articles/2019/08/3975_01.Dr. Kaustubh Mani Tripath1, Dr. Sujit Kumar2, Dr. S
3	Dr. Yogeshkumar Gite & Dr.Anket Khairnar	Efficacy of Nasya and Shirodhara Along With Shaman Chikitsa in the Management of Ardhavabhedaka (Migraine)-A case study	(uploads/Articles/2019/08/3976_02.Dr. Yogeshkumar Gite & Dr.Ankit.pdf)
4	Vd. Sandip Bhosale & Vd. Shrinivas Turlapati	Effect Of Shigrumultwak Kwath In The Management Of Mootrashmari W.S.R. Urolithiasis	(uploads/Articles/2019/08/3977_03.Vd. Sandip Bhosale & Vd. Shrinivas Turlapati.pdf)
5	Dr. Pradnya Chattar & Dr. Nitesh Joshi	Dincharya : Ideal Lifestyle	(uploads/Articles/2019/08/3978_04.Dr. Pradnya Chattar, Dr. Nitesh Joshi.pdf)
6	Vidya J. Deshmukh	Electrical Properties Of Cd-Ti Substituted Li-Mn Ferrites	(uploads/Articles/2019/08/3979_05.Vidya J. Deshmukh.pdf)
7	Dr Mandala Chandrashekhar Goud & V Naresh Kumara Chary	A Study On The Emotional Intelligence Of Intermediate Students	(uploads/Articles/2019/08/3980_06.Dr Mandala Chandrashekhar Goud & V Naresh Kumar
8	Dr Mandala Chandrashekhar Goud & Poola Mallikarjun	A Study on the opinion of Graduate Students towards the National Service Scheme Programmes	(uploads/Articles/2019/08/3981_07.Dr Mandala Chandrashekhar Goud & Poola Mallikarju
9	Dr. Ujwala Bajpai	Contribution Of Corporate In Indian Society	(uploads/Articles/2019/08/3982_08.Dr. Ujwala Bajpai.pdf)
10	Mrs. Devyani V. Patil & Dr. T. B. Naik	Learning Barriers of the 11th Standard Biology Students	(uploads/Articles/2019/08/3983_09.Mrs. Devyani V. Patil & Dr. T. B. Naik.pdf)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

Contribution Of Corporate In Indian Society

Dr. Ujwala Bajpai
Smt. Radha devi Goenka College for Women, Akola

Abstract :

The post-independence era has witnessed a sea change in the approach and attitude of the corporate sector. It has apart from being professional in working ,emphasis has also being made to constantly improve the living and standards of its associated work force. Over the period transition has been noticed in the corporate sector moving ahead from just charities to making their presence felt by way of owning social responsibilities .The corporate houses presently addresses its stakeholders through a well-balanced and clearly defined policies of social obligation towards the society .The major corporate players now are more open to sustainable strategy's and are valued for desired deployment .The purpose of this research paper is to ascertain the reasons for growth of corporate sector in India and to know the potential benefits of the organizations publically.

Key Words : *Corporate Houses, Indian society*

Introduction :

Contribution of corporate can be better defined as, self-regulation integrating into a business model. Individual corporate policy functions as an inbuilt, self regulating mechanism ,whereby business is monitored and ensured for its active compliance. This is an ongoing and continuous process and aims to embrace social responsibility for the Corporate Action and ensure a positive impact through its strategies and approach on environment, consumers, workforce , communities ,stakeholders and the society at large. Active contribution of corporate houses can be traced from 60's and onwards prominently ,when participation of public came into existence. The contribution of this sector can be incorporated in varied tactics by extending a part of its profits towards betterment of the society.

The business houses follow the law of land closely integrating concern for environment, consumers and human rights. Globally too, norms have been laid down to ensure an own responsibilities for finances raised and the resources generated for efficient mobilization by the corporate houses.

Objectives :

- To ascertain role of corporate sector towards society.
- To provide goods and services at economical prices.
- To maximize employment generation.
- To identify areas of involvement for betterment of the community.

Social contribution and responsibilities :

The corporate houses in India in recent times have frayed and are focusing on areas which are either socially or economically backward. However, principle of management science should be adhered, that is the functioning of management be such, which is beneficial to business without any harm to the society. Business houses must jointly work and promote with local communities and ensure secured and consistent returns for the shareholders. Optimum utilization of society resources providing quality product at reasonable price must also be ensured.

Economic contribution :

Undoubtedly, corporate houses form the backbone for any developed or developing countries. There contribution towards the national economy cannot be overseen. They are the most important contributors in generating large scale employment. This plays a crucial role for improving the living standard of the common man. The corporate management for long term sustenance's should ensure fair returns to the investors / promoters.

Contribution to Nation building :

- The strategy of any corporate must be to focus on the untapped potential resources. These can either be natural or manmade. To quote few examples such as
- Natural – Oil and Gas ,Ores, etc
- Manmade – Technological development and global competition etc.
- The role of corporate sector in contributing their part to the nation can be traced back right from

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

post independence era to the present times great visionaries viz : TATA ,Birla, Dalmiya, Modi, Ambani being some of the most prominent. It was there vision that India today lacks nowhere behind any other developed countries. This can be substantiated by the merchandise exports covering each and every segment that is Technological to FMCG.

Environmental Responsibilities :

The corporate sector should take a serious note and ensure stringent measures to be adopted by them to create and maintain a pollution free and clean environment. In house facilities within there campus area should be earmarked for this purpose. Business houses and public sector organisation must demonstrate their part of concern towards public health, society and the nature. Waste management system should be an integral part of any medium scale and large scale organization. This would be beneficial to safeguard the environment .

Corporate Governance :

It is imperative to know and understand that a system is very much essential for realising the best possible handling relationship between the individual groups so no one gets cheated or exploited.

In other words, it is a system of processes, policies and rules that channelises the corporate attitude and code of conduct in business for management should be in place. As compared to previous times, the present day corporates are more aware and foster and ensure that the trust of its shareholders and promoters is well maintained .This can be more elaborated as below :

- Gaining confidence of shareholders that the organisation is functioning as per legal norms, thereby adhering stipulated regulations.
- Transparent approach towards organisational decision making during good and bad times.
- Providing a framework to put a check in case a violation in the company's code of conduct.
- Emphasis on long -term values rather than short - term gains.
- The board of directors being the mascots, must ensure and set the company's strategic decisions and provide the leader to put those strategies into effect.

Challenges for Corporate Governance :

The concept of governance chains that can constrain grabbing hands of public and private sector by providing information and accountability mechanisms to help investors, monitors, manager, this is so, as ideas and proposition both good and bad have an impact on international public policy. This topic is particularly vital for developing countries since it is central to financial and economic development.

India has very good corporate governance laws but a very weak implementati on associated with socialistic policies.

Conclusion :

As in other parts of the globe, India too needs to take note of non-compliance in standards of financial reporting by few of the corporate giants. The collapse of certain international houses are an example of the above. Howeverin India, SEBI have been realized this and as appointed several committies viz : Birla, Kumarmanglam, Naresh Chandra and Narayan Murty.

Corporate governance is a combination of good management practices and compliance of law following ethical standards for effective management. The GOI must fix a specific percentage of the profits accrued and should be utilized for the betterment of the society.

References :

1. Corporate Social responsibility voluntary guide lines (2009) ministry of corporate affairs India.
2. Marquez ,A,C.J Fombrun '' Measy ring corporate social responsibility .(2005)
3. Mohan ,A (2001) ' Corporate citizenship : perspective from India ',Journal of corporate citizenship, spring.
4. Poornima CM (2011) ' Total quality management ' Person education India .
5. Chapple ,W and Moon , (2005) '' Corporate social responsibility in asia : A seven country study of CSR website reporting'', Business and society , vol.44.
6. Arora , B and Puranik , R (2004) '' A review of Corporate social responsibility in India'' ,Society for international development. Vol . 47.
7. Arpan Banarjee '' A new dimension in corporate social responsibility for Indian IT firm'', APAC business and technology report 2009.
8. Jagdish Ghulati , Indian managers and there CSR understanding : An expert panel study.

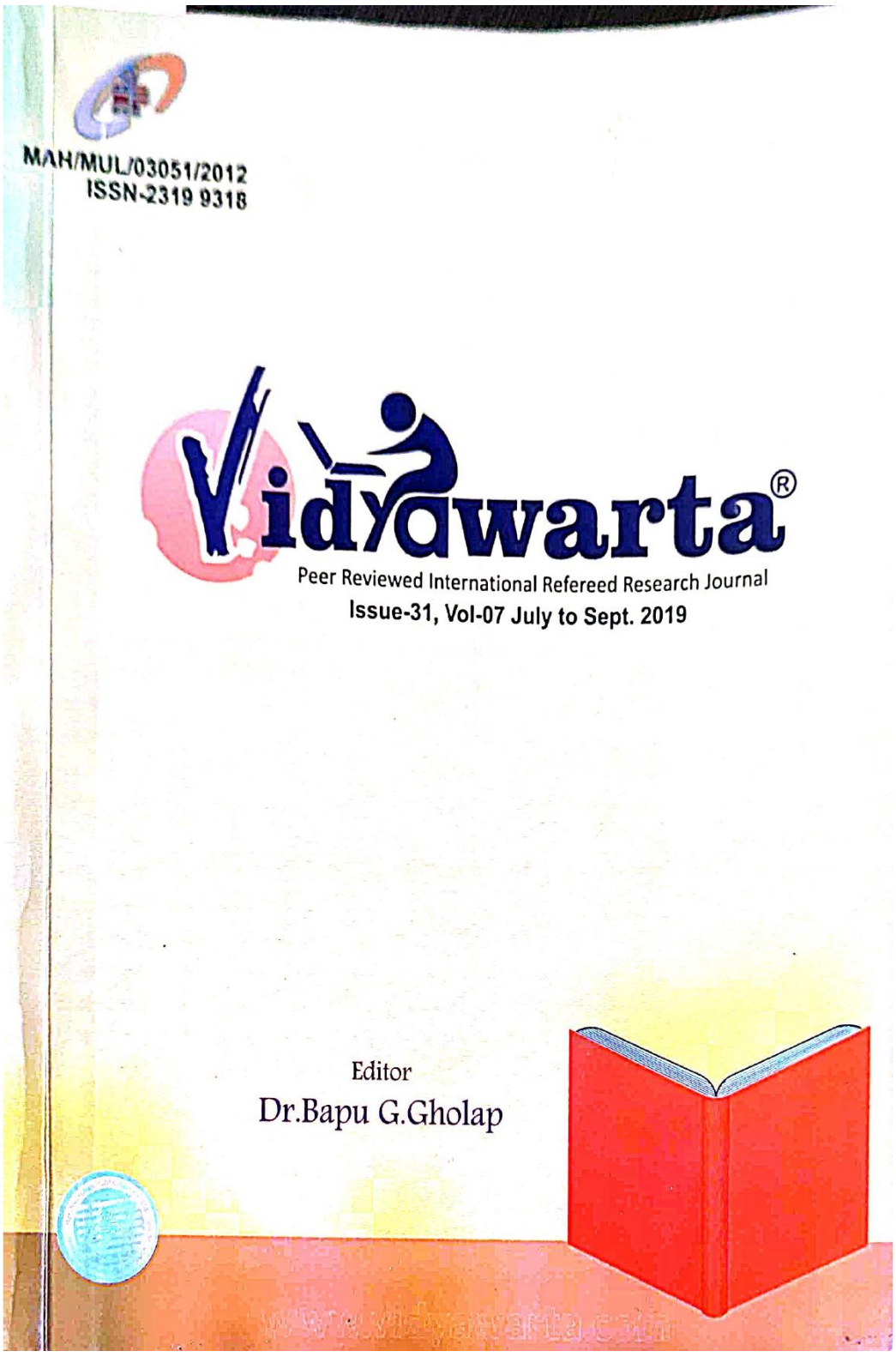
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Vidyawarta®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Issue-31, Vol-07 July to Sept. 2019
Editor
Dr.Bapu G.Gholap

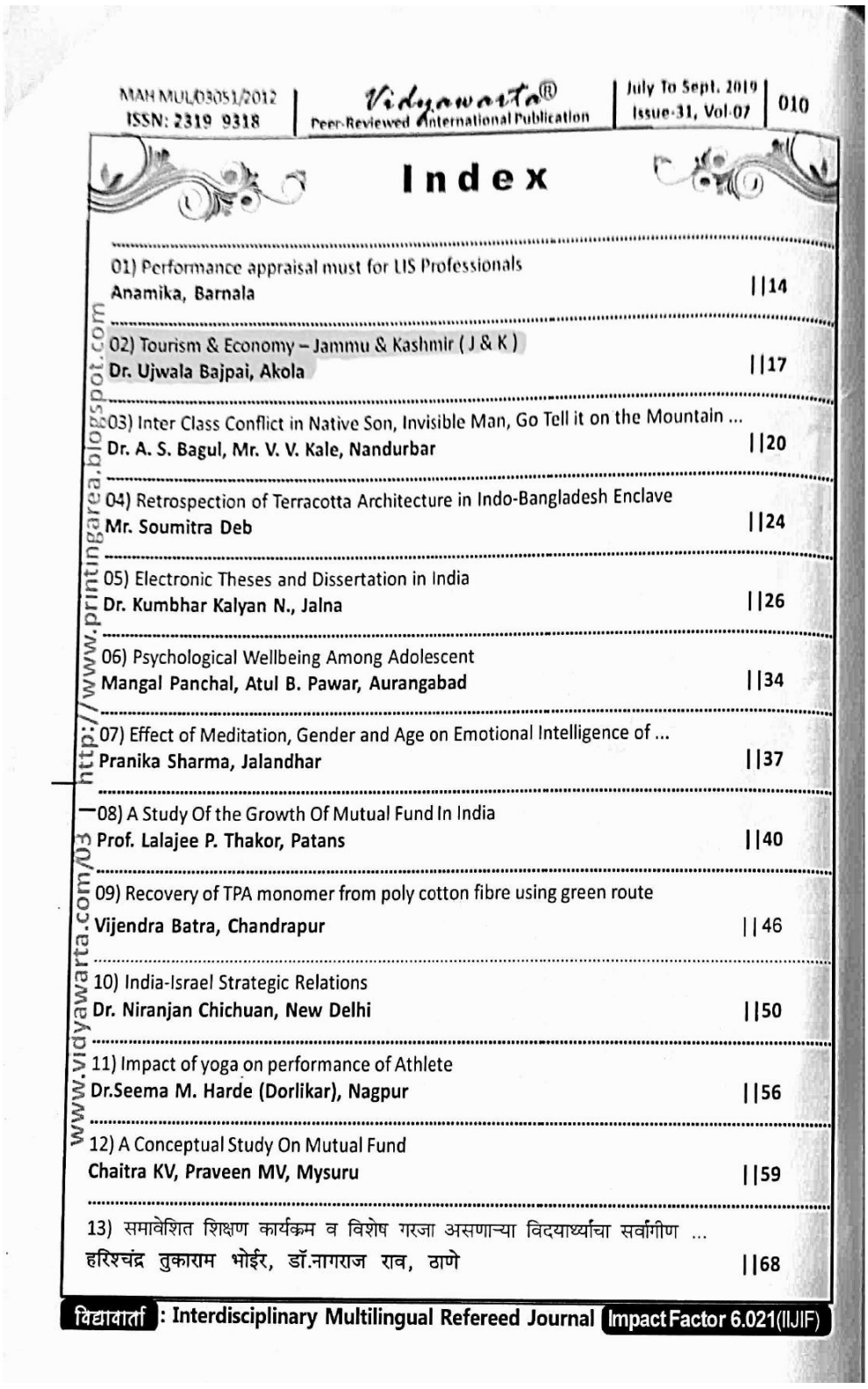

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
July To Sept. 2019
Issue-31, Vol-07
010

Index

01) Performance appraisal must for LIS Professionals
Anamika, Barnala ||14

02) Tourism & Economy – Jammu & Kashmir (J & K)
Dr. Ujwala Bajpai, Akola ||17

03) Inter Class Conflict in Native Son, Invisible Man, Go Tell it on the Mountain ...
Dr. A. S. Bagul, Mr. V. V. Kale, Nandurbar ||20

04) Retrospection of Terracotta Architecture in Indo-Bangladesh Enclave
Mr. Soumitra Deb ||24

05) Electronic Theses and Dissertation in India
Dr. Kumbhar Kalyan N., Jalna ||26

06) Psychological Wellbeing Among Adolescent
Mangal Panchal, Atul B. Pawar, Aurangabad ||34

07) Effect of Meditation, Gender and Age on Emotional Intelligence of ...
Pranika Sharma, Jalandhar ||37

08) A Study Of the Growth Of Mutual Fund In India
Prof. Lalajee P. Thakor, Patans ||40

09) Recovery of TPA monomer from poly cotton fibre using green route
Vijendra Batra, Chandrapur ||46

10) India-Israel Strategic Relations
Dr. Niranjan Chichuan, New Delhi ||50

11) Impact of yoga on performance of Athlete
Dr.Seema M. Harde (Dorlikar), Nagpur ||56

12) A Conceptual Study On Mutual Fund
Chaitra KV, Praveen MV, Mysuru ||59

13) समावेशित शिक्षण कार्यक्रम व विशेष गरजा असणाऱ्या विदयार्थ्यांचा सर्वांगीण ...
हरिश्चंद्र तुकाराम भोईर, डॉ.नागराज राव, ठाणे ||68

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
July To Sept. 2019
Issue-31, Vol-07
017

for every library personnel. By doing it, efficiency and productivity of the library professionals can be maintained and improved. Library management should carefully consider each appraisal method & decide which to be adopted. The library professionals should be creative & consider a combination of various appraisal methods in order to conduct the most accurate & effective performance evaluation. The choosing of performance evaluation makes or mars the reputation of any library. Appraisal process should judge the performance of the employee rather than the employee himself. Performance appraisal is must for effective management and evaluation of the staff in libraries.

References

- McGee, Lucy. "Discuss Performance Positively and Provide Useful Feedback Strategic Human Resource Review" vol. 5 no. 1, 2005.
- McGregor, Douglas. "An Uneasy Look at Performance Appraisal." Harvard Business Review 50 (September - October 1972): 133-138.
- Rubin, Richard E. Human Resource Management in Libraries: Theory and Practice. New York: Neal-Schuman Publishers, Inc., 1991.
- Smith, Karen F. and Gemma DeVinney. "Peer Review for Academic Librarians." Journal of Academic Librarianship vol. 10 no. 2 (1984): 87-91.
- Stueart, Robert D. and Barbara B. Moran. Library and Information Center Management. 6th ed. Westport, C.T.: Libraries Unlimited, 2002.
- Williams, James F. "Leadership Evaluation and Assessment." Journal of Library Administration vol. 32 no. 3-4 (2001): 153-176.
- Winstanley, N. B. "Legal and Ethical Issues in Performance Appraisals.

❑❑❑

02

Tourism & Economy – Jammu & Kashmir (J & K)

Dr. Ujwala Bajpai
R. D. G. College for Woman, Akola

****

Abstract:

Tourism as in many countries across the world plays an Important and crucial role in generating sustainable economy. The same also applies to the shimmering paradise of India, undoubdtly Kashmir Valley and its surrounding places of natural beauty. Apart from this, known for its rich and wonderful cultural heritage. However, during the past few decades it has been the center stage for various reasons especially the large insurgency of militancy and there distractive activities owing to which it has witnessed unpredictable downfall in the flow of tourist resulting in adverse generation of its economy. This article intends to provides a brief overview of the reasons & challenges facing tourism visiting Jammu and Kashmir.

Key Words - Tourism, Economy, Jammu & Kashmir.

Introduction :

The geographical location of J & K has since decades been very sensitive due to its bordering areas comprising of Pakistan and China. The state boasts of rich agro-climate, topographical features but also posses peculiar and unique problems affecting development and progress. A large section of society in J& K rely directly and Indirectly on the basis of the revenue and earning accrued from the visiting domestic and International tourists. Other sources of revenue can be traced viz. cold water fisheries, Apple, Barley, Rice, Pears, Cherries, etc. A major source of economy is contributed through

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | July To Sept. 2019 Issue-31, Vol-07 | 018

Horticultural Produce such as Almonds, Plums, Saffron, Apricots, Walnuts etc.

The Govt. of India in recent times been very keen to economically integrate J & K with rest parts of Indain states. The GoI has been working very actively on proposals mooted by Indian Railways and surface ministry to increase tourism there by enhancing economic growth.

Objectives :

- To highlight tourist potential in J & k.
- To ascertain reasons affecting economy of J & K.
- To Identify other spheres of business avenues for employment.

Tourist Splendor :

J & K can best be described as one of the most important state to be visited in lifetime. It is bestowed by scenic landscapes, mountains, valley, beautiful Lakes and some prominent places of religious importance. The most notable being Vaishnav Devi, Amarnath Caves, Lamayuru, Patnitop, Dachigam, National Park, etc.

Visiting tourists generate direct and indirect sources of employment through different services and hospitality industries. Most dependable factor for tourism is natural resources that this state has to offer for economic sustenance. Both, the domestic and international visitors provide a valuable source of earning. The spending of the visitors caters to public and private segments effecting wages and employment opportunities J & K has a great promise for growth of tourism industry in view of its inherent potential.

Tourism in the state's Economy:

The state has a vast potential for employment ranging from specialized skills to unskilled. It is also capable of providing job opportunities to the unorganized sector, Geographical spread of Employment prospects i.e. being due to multi segmental industry. Therefore, it provides different types of Jobs like Hotel Managers, Receptionists, Accountants, guides, Travel Agents, Chef's, Transport Operators etc. Hence, it is imperative that the policy makers, non Governmental Organisations (NGO) and other stake holders must work with proper coordation to increase carrier opportunities.

Lack of Infrastructure :

This aspect covers the basic requirements such as Lack of adequate drinking water facility, uninterrupted power supply, communication facilities, poor approach roads and proper transport facilities. This grim situation is reflected even on the statistical data's provided from the concerned authorities of the state government. Another major hurdle being the lack of proper accessibility by rail from the rest part of the country to the state capital.

Improper Resource Management:

The administrating bodies do not seem to have a proper and effective mechanism to ensure a consistent flow of tax recovery. This in turn leads to inadequate funds required to improve the basic infrastructure. In fact, the GoI is frequently required to extend soft loans so as to keep the over bloated bureaucracy functioning. J & K state therefore stands singularly as a bankrupt example amongst its similar counter parts.

Lack of Human Resource Development:

The state being an important tourist destination, lacks behind due to unprofessional and well qualified personnel's another factor contributing to this situation is lack of result oriented man power.

This issues can be resolved by improving the carrier and growth opportunities which is an essential factor for any industry. The state administration should seriously consider these aspects which would surely turn out to be a boon for the economy.

Environmental Degradation:

Many of the reasons contribute towards the environmental degradation. The most important being the haphazard way of

MAH MUL03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | July To Sept. 2019 Issue-31, Vol-07 | 019

encroachments which is rampant and visible across almost all tourist destinations. This is so, due to apathy of concerned authorities. Landslides are another reason which occurs frequently and are a direct result of these encroachments. The poor and outdated sewage system, pollution in various lakes & rivers and improper waste management system are few of the other associated reasons.

Political Instability:

J & K state has witnessed this situation since independence era. The instability has proved a serious deterrent in its development. Militant insurgency has taken center stage thereby surely affecting outside investment directly and indirectly in any of the sectors. Tourism industry has suffered badly due to violent activities in the valley. Militancy gained momentum since 80's has seen a decline in the tourism figures. The figures have always fluctuated and are dependent on the prevailing political situations.

Revival of Tourism:

Tourism is probably one of the fast pay off sectors as no gestation period applies to it. The other related developmental activities such as roads and railways though are other areas to pay off. But, these being mega projects require more time due to its associated problems. Viz. Land acquisition, displacement, Environmental clearances, etc.

Hence, the GoI, state Govt. and the Local concerned bodies must essentially and effectively work in co-ordination with each other resolved issues if any. This would be beneficial for tourism development.

Conclusion:

Jammu and Kashmir state known across the globe can become a virtual economy booster with good flow of foreign exchange. Tourism being a life line of the state needs to be provided with a good infrastructure by way of expansion and connectivity with roads and railways. Therefore the GoI, state Govt. and the state administration must take notice of the prevailing law and order situation. The Ministry of Tourism too should ensure induction of well qualified and professional personnel's and create an environment and plan strategies to attract both the domestic and international tourists. To achieve these, strong level of political will is most crucial. As this would go a long way in curbing violence in the state, ensuring safety of tourist and also making the state a good potential market for investors. The above measures would be beneficial to the young and coming generations with good job opportunities.

Reference :

- Nafees a khan, "Human resources development in tourism industry in India: A case study of Air India Ltd." New Delhi 2008.
- Hussain Majid, "Geography of J & K" Rawat Publication Jaipur 2005.
- Bansal S. P. (2004), " Socio Cultural and Economic Impacts of tourism on Himalaya"
- Sati N And Mansoori I. K. (2012) pilgrimage Tourism. Mittal Publications, New Delhi.
- Govt. of J & K, economic survey (2010-2011) Directorate of Economic and statistical planning, Jammu and Kashmir.
- J & K Forest Department, (2015) Government of Jammu and Kashmir.
- Dabidatta A. M and Seema shekawat, "The Peace process and prospect for economic reconstruction in Kashmir" university of Jammu, J & K.

❑❑❑

PUNE RESEARCH DISCOVERY

AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES

(ISSN 2455-9202)

VOLUME 4 , ISSUE - 3 (AUG - OCT 2019)

JOURNAL IMPACT FACTOR 3.01 (IIJIF)

INDEXED, PEER-REVIEWED / REFEREED INTERNATIONAL ONLINE JOURNAL

Editor-in-Chief
DR. YOGESH T. MALSHETTE
Contact +91- 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com
www.puneresearch.com/scholar

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

VOLUME 4, ISSUE 3 (AUG - OCT 2019)

Editor-in-Chief
DR YOGESH MALSHETTE
Contact +91 9403981666
editorpuneresearch@gmail.com

CONTENT

Sr No	NAME OF THE ARTICLE	AUTHOR	ARTICLE
4.1	CONTENT	www.puneresearch.com/scholar	AREA
4.1.1	SUPPRESSED LIVES OF DALIT WOMEN – A DIVERSIFIED AUTOBIOGRAPHY BY BABY KAMBLE	K. RANI	LITERATURE
4.1.2	IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON LIBRARIES	PRAKASH WAGHMARE; ATUL BAPU DESHMUKH SACHIN SHIVAJI TUWAR	LIBRARY
4.1.3	SAMUEL BECKETT AND THE CULT OF VIOLENCE IN WAITING FOR GODOT	DR. D. PARAMESHWARI	LITERATURE
4.1.4	SKILL DEVELOPMENT - KEY TO EMPLOYABILITY	DR. UJAWALA BAJPAI	ECONOMICS
4.1.5	NATIONAL DIGITAL LIBRARY OF INDIA	ANAMIKA	LIBRARY
4.1.6	DIGITAL PANCHAYAT – A STUDY	RINKUBEN G. PRAJAPATI DR. P. R. GAVLI	SOCIOLOGY

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

SKILL DEVELOPMENT - KEY TO EMPLOYABILITY

DR. UJAWALA BAJPAI
Associate Professor
Dept of Home Economis
Radha Devi Goenka College for Women
Akola. [MS] INDIA

ABSTRACT

The international labour organization (ILO) defines categorically skill Development as ability to develop core skill, awareness of workers rights and understanding of entrepreneurship. Skill development is essential for enhancing the productivity associated with optimum quality for sustanance of the enterprises and increasing the employability factor. It is imperative to identify opportunities and challenges of the prevailing situational requirement in the new technologies. The essence of skill development is to inculcate skills, knowledge and competitiveness of the manpower for the global market. This paper intends to study, identify and bridge the gap between the Govt. and private sector requirements. The economic growth of the nation largely depends upon education and skills to attain the power of global leadership. Therefore it is essential to integrate employability skills with the curriculum. Better and more effective methods of teaching, learning and evaluation must be incorporated for acquiring skills.

Key words ; *Employability skills, skill development, Educational Skills.*

INTRODUCTION

The driving forces for economic growth can be attributed to education & skills. Developing nations with higher rate of literacy and skills more effectively grab and combat global opportunities and challenges. In order to achieve professional growth, job skill development plan must be envisaged. This can be either short term or long term. Rather than assuming

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

skill development as just an employability tool, it is important for any individual to use this tool as carrier oriented because it determines the individual's ability to execute plans with success. This also benefits by way of obtaining faster opportunities of employment as compared to untrained. The key elements of skill can be commercial awareness, communication skills, team work, negotiation and persuasive skills, trouble shooting skills, leadership quality, organizing ability perseverance and motivation skills to quote a few. skill development also ensures to strengthen & harness the technological requirements required by the industry or organization. Till recently, inspite of high literacy rate unemployment was serious area of concern. Because of the observation made by the Vice-Chairman of UGC was alarming. Hence, To improve the situation UGC and the Ministry of HRD prepared a plan to start community & skill oriented courses / training. This was initially introduced in engineering institutions where the requisite skill were imparted and the students passing out made employable.

Objective :

- To understand the impact of skill development programme initiative.
- To determine the present status of skill development.
- To identify skills and attributes required for employability.
- To ascertain the challenges of skill development and employability.

Skill Development Initiative :

By the end of the 20th century, India though having ample numbers of academic, Engineering and Professional Institutions lacked behind drastically in providing job opportunities to the young generations. The situation was alarming and needed attention on priority. The GoI having gone in to the depth of the situation realised basic requirement of in calculating skill development and thereby increase the employability levels. Eventually, in 2015 an independent Ministry for Skill Development came into existence. All states of the country too, formed ministries at their levels the vision being clear with main objectives being :

- Upgrade skills to international standards through significant industry involvement and develop necessary framework for standards, curriculum and quality assurance.
- Enhance, support and coordinate with private sector initiatives for skill development through public private partnership models.
- Play the role of "Market - Maker" by financing, in sectors where market mechanisms are ineffective.
- Priorities initiatives that can have catalytic effect.

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

Though, the skill development initiative was envisaged way back in 2009. It was enacted in 2013 with the National Skills Qualifications Framework (NSQF). The framework is built on the latest concept of competencies which analyses the Knowledge, Skills and Aptitude needed at each qualification level. The skill possessed can be formal informal and non-formal. The framework has been designed on competency modeling and is considered to be effective method for mapping the skill required for specific requirement. The GoI has also initiated measures with clear objectives with expected outcome.

Challenges of Skill Development and Employability :

The existing institution for training in various vocational trades are far below the requirement level required. The curriculum pattern too does not conforms to the need & requirement of the industries / organisatations. This is a major hurdle and obstacle for the trainees seeking job opportunities. It is so, as the private sector being quality conscious in order to compete globally, constantly upgrades itself with the latest technologies and requires equally competent and skilled manpower. More so ever, the curriculum of vocational training institution are outdated associated with covering theoretical subjects not precisely required by the industries / oraganisations requirements. This area needs a deeper introspection and replacing the existing curriculum to suit the needs in order to fulfill necessary criteria.

Further more, the existing vocational training institution in India has approximately around 120 trades. But, the tenure of the courses are of 1 to 2 years, and after completion do not have any placement cells. Hence, it becomes a challenge for every passed out trainees to find suitable job opportunities. Even lack of correlation between demand of local economy and provisioning of skills by local institution create employment gap owing to job related migration, this further leads to social tensions and gives rise to skilled unemployed phenomenon.

Attributes for Employability :

For any individual it is essential to have certain attributes. These attributes ensures the employability factors. Prominently being as :

- Proficiency in specific areas an individual intends to gain employment.
- Effective communication skills.
- Inter / Personal relation skills.
- Analytical skills.
- Team work spirits.
- Preservance skills.

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

- Motivational skills
- Trouble shooting skills.
- Negotiating skills.

The above quoted attributes being very essential must also be incorporated in the curriculum of the syllabus. This would enable each and every individual to in calculate the same thereby increasing better opportunities for employment.

Present Status of Skill Development :

The skill development programme has opened new avenues for acquiring skills within a short framework necessiating faster opportunities of placements. Implementing licensing and regulation procedures would give a push to the Indian skilled manpower globally. As in other developed nations, India too, must put in place to ensure that the skills are constantly updated through licensing and regulatory mechanism, this could be a key difference marker for the Indian workforce. The skill development programme has successfully crossed mark of 50lacs candidate under the Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana.

The NSQF programmes till date has trained approximately 2.5 crores, more than one crore of which have been in 2017. The MSDE has heavily invested in cretin basic infrastructure of international standards for driving the skill development programme further. The PMKK has the potential for becoming the exclusive example of skill development programme of its kind. The MSDE has also taken initiatives to open up regional vocational training institute (RVTI), Indian Institute of Skills (IIS) in various location to enhance state of the art center of excellence. Hence, as the Govt. being too keen in providing skills ranging from requirements of Intermediates up to Professionals, Indian does not seem to lack behind in boosting the avenues of employment by providing employment skills in the near future.

CONCLUSION :

India boasts of the youth as the most aware generation amongst other developing countries. It is so, due to youth of the present time being literate in formal education. The GoI has since 2015 identified the needs of both, the unemployed youth & the requirements of the private sector. It is essential to initiate the youth for skill development programmes, because formal education associated with skill are the mandatory requirements for employment and employability. However, it is imperative to consider prior to extending any measures of initiative for skill development the potential of individual specially at entry level job, hence, it would be no exaggeration to state that, if the mission skilled India is systematically

PUNE RESEARCH DISCOVERY ISSN 2455-9202
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES VOL 4, ISSUE 3

implemented with all MSDE, PMKK, IIS and NSDC co-ordination there shall be no gap between demand and supply of skilled workers.

REFERENCES

- Jaganatthan S. skill Development : Promises Approaches in Developed countries and Emerging Economics, ADB Brief (2013)
- Agrawal, T. (2013) " Vocational Education and Training (VET) programs : An Asia preventative
- Tilak, J.B.G. (2007) " inclusive growth and education on the approach to the eleventh Plan"
- T.D. Prasad and A.K. Tiwari, (2007), Relevance of soft skill training in management Education.
- Sahni, Latika (2011), " The Impact of soft skills Training induction Programme on new Entrants"
- Peter M. Burns (1997) Hard-skills, soft skills: Understanding hospitality's 'Service with a smile', progress in Tourism and hospitality research.
- Patil A. Skill Development in India : Challenges and Strategies (2009)

EDUINDEX

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

Dr. Ujwala Bajpai

For publication of research paper titled

Rural Entrepreneurship Development

Published in

Studies in Indian Place Names with ISSN no. 2394-3114

Vol:*40* **issue:** *38* **Month:** *March* **Year:** *2020*

Impact factor:*6.3*

The journal is indexed, peer reviewed and listed in UGC Care

Editor

Eduindex Journals

www.eduindex.org
editor@eduindex.org

Note: This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at the website under the network of EDUIndex. For cross check you can contact at editor@eduindex.org

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38–March-2020

Rural Entrepreneurship Development

Dr. Ujwala Bajpai
Associate Professor
Smt. Radha Devi Goenk College For Women, Akola
ujwalabajpai1966@gmail.com

Abstract

The heart throb of India is undoubtedly the rural segments which form a Major chunk since ages. Rural India has pioneered in rendering great Intellectuals, Industrialists, Social reformers Visionaries. Therefore, it can truly be said that the growth of nation is interlinked with the progress of the rural areas. Entrepreneurship, in an elaboration is conceiving an idea in correlation with the availability of local input resources and implementing the same in the form at either micro, medium or a large-scale enterprise. Thus, enabling optimum resource utilization extending job opportunities and contributing towards the growth of nation. Today's globalization era gives India a prominent place owing to bright prospects in the rural sector, which holds high potential for economic growth. This in turn can create rural industrialization incorporation manpower skills along with modern techniques.

Keywords: Rural Entrepreneurship, Rural Development.

Introduction:

Since decades in India, rural entrepreneurship has been into existence though in traditional form. The recent years has seen drastic change in its form and spheres. Various factors have lead directly and indirectly to this transformation viz: Education, Social Media and the return of knowledge through migrants. The Govt. of India, NGO's, Institutions and Individuals have identified this as the base for entrepreneurship and rural development. The potential covers vast sectors and segments viz: Agriculture, Animal Husbandry, Hospitality, Tourism and natural resource utilization. Rural development effect can be visualized through socio-economic change in the society discarding the traditional approach and acceptance of modern technology. Nationalized and private sector financial organizations now play pivotal role in this area. Rural entrepreneurship can be in sectors such as business venture, trading, transportation or

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38–March-2020

manufacturing and production. Entrepreneurship development opens up opportunities for enhancement of skills and knowledge for self employability furthering the scope of individuals to become entrepreneur irrespective of gender and community discrimination.

Objectives:

- To encourage rural entrepreneurship through available Resources.
- To Uplift and sustain the establishment for rural economic growth.
- To Identify sectors and opportunities for the rural areas.

Review of Literature:

Recent study conducted in (2015) by MurlidharLokhande states that entrepreneurs are growth driven having traits inbuilt Quality to shoulder the risks. Apart from this traits certain essential prerequisites are needed to become an entrepreneur.

The same being:

- Desire and Need.
- Ancestral and socio economic background.
- Education, Communications Interpersonal Relation, Analytical and Innovative skills.
- Skills Ability for self decision making through strength to have a control over emotions.

Different researchers and scholars have conducted study on entrepreneurs and focused on specific issues and topics commencing from Training Programme, Entrepreneurship Development to small scale industries. The areas and subject covered related specifically to profile, opportunities and challenges.Entrepreneurship may be considered to have played a crucial roll in contributing towards the growth of rural economy associated with get generating direct and indirect employment to the skilled & unskilled.

Methodology:

The research paper is based on subjective data through varied sources. Purpose of this is to encourage entrepreneurs to conceive innovative ideas and implement the same. Few articles, Journals and text contents were referred through different libraries on the relevant subject. Qualitative method was adopted for a better understanding this topic. The paper has ventured

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38–March-2020

into the avenues and opportunities for sustainable development of rural socio-economic growth in different segments of businesses.

Rural Co-op. Development Grants

The Govt. of India (GoI) has envisaged a vast number of schemes and Program for the rural entrepreneurs.

The prominent being

- Swarnajayanti Gram SwarojgarYojana. (SGSY)
- National Program for Rural Industrialization. (NPRI)
- Micro and Small Enterprises- Custer Developments Program (MSE-CDP).
- Scheme for Up gradation of Rural and Traditional Industries (SFURTI)
- Rural Self Employment Training Institutes (RSETI`s)
- A Scheme for promoting Innovation, Rural Industry& Entrepreneurship (ASPIRE)
- Credit linked Capital Subsidy Scheme.(CLCSS)

The above Quoted schemes are only apart of the exhaustive list intended and designed for the socio-economic development of rural entrepreneur. The rural people intending to become an entrepreneur taking into consideration the resources and incorporating the same with advanced and recent technology can compete and enter into the main stream of the globalized market. This would enhance the skills, output and the living standard of the people in rural areas directly and indirectly

Entrepreneur and Entrepreneurship:

Theconcept of rural entrepreneur have a vast effect on

- Optimum utilization of local resources an inputs with a substantial profit of margin on finished products.
- Transition from unemployment to employment.
- Better infrastructure development activities.
- Motivational source for the next generation youth.
- The rural India boasts of wide spectrum of industry having reach potential of generating revenues. Prominent sectors being:

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38–March-2020

- Agriculture Farming.
- Animal Husbandry.
- Tourism.
- Transportation.
- Trading.
- Hospitality.
- Food Processing and Preservation.
- Infrastructure.

Conclusion:

Considering the present scenario it becomes imperative for the literate youths to inculcate the spirit and fray in the race of growing through entrepreneurship development. This would enable in reducing the gapdifference between the urbans and the rurals. Extending and ensuring effective implementation of the various schemes and programs for entrepreneurs would lead to the development of rural people. The GoI offers various financial assistance along with attractive incentives and subsidies to the aspiring entrants irrespective of gender bias.

References:

[1] Agarwal. Krishna Kumar and Upadhyay, Rajeshkumar (2009), Attitude of youth towards Entrepreneurship *Journal of Entrepreneurship Development ICFAI University* Publication.

[2] Bhanushali. S. C. *Entrepreneurship Developments*: Himalya Publishing House, Mumbai.

[3] Kanitkar. Ajit: Grassroots Entrepreneurship: *Entrepreneurs and Micro- Enterprise in Rural India*, New age International Publications New Delhi. (1999)

[4] Sarkar. S. S: *Business organization and Entrepreneurship Development*, KalyaniPublishers.

[5] The GoI, *Ministry of Rural Development*.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

VIDYAWARTA®

Special Issue Vol - 01 September 2019

Indian council of social science research

Impress
Impactful Policy Research in Social Science

Sponsored

One Day Interdisciplinary National Level Seminar on

SELF HELP GROUPS AND SOCIO-ECONOMIC EMPOWERMENT OF WOMEN

Friday, 27th September, 2019

Organized By

Department of Economics
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
Deulgaon Raja, Dist.Buldhana- 443 204.
NAAC Re-accredited at 'B' Level

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

September 2019
Special Issue 01

010

Index

01) SELF-HELP GROUPS - ROLE IN WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA:
DR. RUPALI S. AMBADKAR, VADODARA ||14

02) Is the role of SHGs vital in bringing women empowerment in India?
Prof Medha Tapiawala Mumbai ||26

03) Empowerment of Women through Self- Help Groups...
Dr. Rita Malache, Mumbai ||33

04) Self Help Groups and Socio-Economic Development of Women...
Dr. Dnyaneshwar Vishnu Gore, Buldana ||39

05) SHG-BLP in India: An Overview
Jaywant Bhadane, Deola ||44

06) A Systematic Analysis of Role of Women Entrepreneurship ...
Dr. S. D. Talekar, Mr. More Mahadev Madanrao (M.S.) ||48

07) Impact Of Self Help Group – Bank Linkage Programme And ...
Dr. Vibha Hemant Katey, Malkapur ||52

08) Women Empowerment – The Key to Achieve Social & Economic ...
Dr. Ujwala Bajpai, Akola. ||57

09) Role Of Shg's In Empowerment Of Woman In India
Prof. Dr. Eknath Jagdeo Helge, Buldhana ||59

10) Women Empowerment, Through Self Help Groups
Dr. Sunita S. Balapure, Amravati. ||62

11) Role of Banking sector in development of SHGs in Maharashtra
Dr. Smt. Asha D. Kadam, Nashik ||65

12) A Study of Women Empowerment through Self Help Groups ...
Dr. Sanjay M .Dandade, Mehkar. ||71

13) Mahila Kisan Sashakti Karan Pariyojana
Dr. Uday S. Kale, Mehkar ||74

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
September 2019 Special Issue 01
057

08

Women Empowerment – The Key to Achieve Social & Economic Growth of the Country

Dr.Ujwala Bajpai
Associate professor, Dept. Home Economics,
R.D.G women's college, Akola.

Abstract :

The present era is a witness to the drastic change in the socio-economic scenario across the globe since the women empowerment gained momentum. Empowerment is transition to include confidence in an individual crossing gender barrier. This can commence from social, education & can continue to achieving economic independence. The basic foundation of any society largely depends upon the women, hence it is imperative to empower women utilizing human resources & optimize the growth of the society & the nation.

The development of women is by & large related to economic independence associated with empowering them through extending them equal rights. A prominent step towards social & economic reliance of women was observed subsequent to the formation of self-help group (SHG). Presently, the self-help groups hold a key position in the rural parts of the nation. These SHG are crucial intermediates for the sustainable development & also increasing their roles in decision making process within & outside the homes.

The SHG provide platform to the deprived strata's of society in bringing them forward & join the main stream of financial sector & ensuring there socio-economic empowerment.

Key-Words : Women Empowerment, Socio-Economic growth.

Introduction :

The era of 70s proved to be the turning point for women in India, with the introduction of a evolutionary concept by way of self-help group formation. This can broadly said to be the socio-economic platform for the women. Empowerment is the key to ascertain individual rights, health, education, career opportunities & active participation in decision making on social & economic frontiers crossing gender barriers. The socio-economic development of women in India demands cutting across the approaches to enable the broader diversification in assessing the requirement that governs the life of women.

Empowerment generates the sense of loyalty, commitment & enhances the output potential when shouldered with an assignment or task to achieve the set goals & grow in their careers. Gender equality plays a pivotal role as it relates directly to the sustained growth in realizing the true concept of human rights for all genders. Women since ages are the backbones of any society across the globe. Therefore, it is essential to bring them in the mainstream of nation's development through extending them education & create awareness of equal rights & providing them career opportunities in each & every organized & unorganized sectors.

Objectives :

- To assess the measure & steps for women empowerment.
- To examine the socio-economic benefits of empowerment.
- To enable women for being self-independent through socio-economic development.

Methodology :

The study is based on secondary data. The sources being, MOWCW, previous & present socio-economic scenario, journals & social media. The concepts enlarging of socio-economic development for women empowerment through the role of SHGs has been referred &

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 058

co-related with various issues. Hence it is a reference of wide reference of policies & measures related to active participation of women in the growth of the nation.

Requisite For Empowering Women :

The growing literacy rate of women in India created making them more aware of the various male dominated frontiers. The education provided them with self-confidence, worth enabling to accept new challenges shading aside hesitations & made their presence recognized. It also made them realize to garner their share of equal rights on both fronts i.e. – Domestic & Professional.

The women being educated started fraying into professional streams of education & made their presence recognized. This further enable them to motivate more amongst them giving a start to socially contribute towards the society. The spread of women in various segments of the industry & profession started giving turn to a new generation for upholding & demanding a systematic & proper implementation of their equal rights on different spheres. Such as equal rights to gender discrimination, education, equal share, job & career opportunities, wages, social status, dignity independence & representation in all segments of the community, trade & industry.

The period of 20th century saw a new generation of enthusiastic & vibrant women taking up the cause of social & community issues to the main front. The GoI, NGOs & various social organizations were compelled to initiate & draft policies with women being the center point. The GoI moved ahead & ratified various international conventions & human rights instruments committing to secure equal rights for women. Prominent being, convention on eliminations of all forms of discriminations against women (CEDAW). Non-government organization (NGOs) & the movement of women having strong grass-roots presence & deep insight into women concern have inspired for initiatives to empower women. Consequently, the access of women particularly those belonging to economically backward & weaker sections of rural locations working in the formal & informal sector gained access to better health care facilities, productive resources & education.

The aims & objectives have been focused on :-

Initiatives for Socio-Economic Prospects :

Create environment for enabling women in identifying there potential.

Equal representation in spheres of social, political & crucial decision making.

Equal access for health care & social security.

Improvisation & incorporating of stringent laws for women discrimination, & violence including the girl child

The women comprise a large section of the society & different sections across the nations. The GOI having recreated & drafted policies & programs & ensure with their presence for the economic growth of the country.

The GoI has a vast number of program covering all strata's of society exclusively for women & has recently introduce some of which are:-

- **Mahila E-haat –**

It is an online marketing platform for supporting entrepreneurs for display of the products & the services rendered.

- **Beti Bachao-Beti Padhao –**

A social program for saving the female feticide & creating awareness for the welfare of the girl child.

- **One Stop Center Scheme –**

Popularly known as "Sakhi" for providing police desk, legal, medical & counselling facilities along with shelter.

- **Swadhar Grih –**

For rehabilitation of women under difficult circumstances extending them with food, clothing & shelter.

Steps:

- It is support to training & employment program with the aim of providing competencies & skill for employability, self-employment & entrepreneurs.
- With the above steps & measures the empowered women being self-determined & a

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 059

clear vision of their aims & goals have ventured into segments such as space mission, defense & securities, sports, academics, mass media, garments & fashion designing etc. The young & dynamic women of India have also proved their mettle in various sectors through their entrepreneurships. The entrepreneurs are supported with subsidies & financial assistance through different available sources.

- The financial assistance economic support are extended for small groups of women through NGOs & SHGs.
- The self-help group (SHG) plays a pivotal role as intermediaries on micro level & functions as voluntary savings. The funds accrued are extended for financial assistance to the groups & providing need based financial services.

Conclusion :

The empowerment of women can be seen with prominence, leaving no spheres, segments & sectors isolated. It has also made its impact on each & every sections of the Indian society.

The social & economic contribution of women towards the nation today cannot be overlooked. Though the GoI has been making all out efforts, the active participation of NGOs & SHGs are of prime importance in identifying & bringing those sections of society which are yet in need of same.

References :

- Hazarika, D.(2011) women empowerment in India : A brief discussion. International journal of educational planning & administration.
- Kar, P.K.(2000) Indian society Kalyani publishers.
- Worlds survey on the role of women in development (2009).
- Mehra, Rekha (1997) women empowerment & economic development.
- Sing, B.P.(2010) Indian society & culture.
- Gupta, Kamla (2006) "evidence of women's empowerment in India : A study of social disparities".
- Shah, M.M. "Sustainable development".

❑❑❑

09

Role Of Shg's In Empowerment Of Woman In India

Prof. Dr. Eknath Jagdeo Helge
Head of Department Commerce,
Jijamata Mahavidyalya, Buldhana

Abstracts: Women are critical to a nation's economic growth and in case of India, where still nearly 70 per cent of the population resides in villages, they become important for thriving rural economy too. However, it is sad to note that still most of the rural women are not treated equally and deprived of even some of their basic human rights. In such a scenario, Women Self-Help Groups (SHGs) initiated nearly 32 years ago are doing all what they can do to empower women in rural India and are strongly acting as the multifaceted support system for them. Government and non-government SHGs showed significance difference in economic, social and political role. The study revealed that micro-enterprises are a viable pathway for improving the economic status. Independent variables like education, income and mass media contact were positively and significantly related with the role of SHGs. Hesitation to take up innovative scheme, difficulty in playing dual role by women, lack of confidence, team spirit, effective leadership, managerial skills, working capital and transportation were found to be the major constraints faced by SHGs.

Keywords— Women, SHGs, India, Empowerment.

Introduction: Self help groups [SHGs] are small voluntary association of the rural women from the same socio-economic background who work together for the purpose of solving their problems through self help and

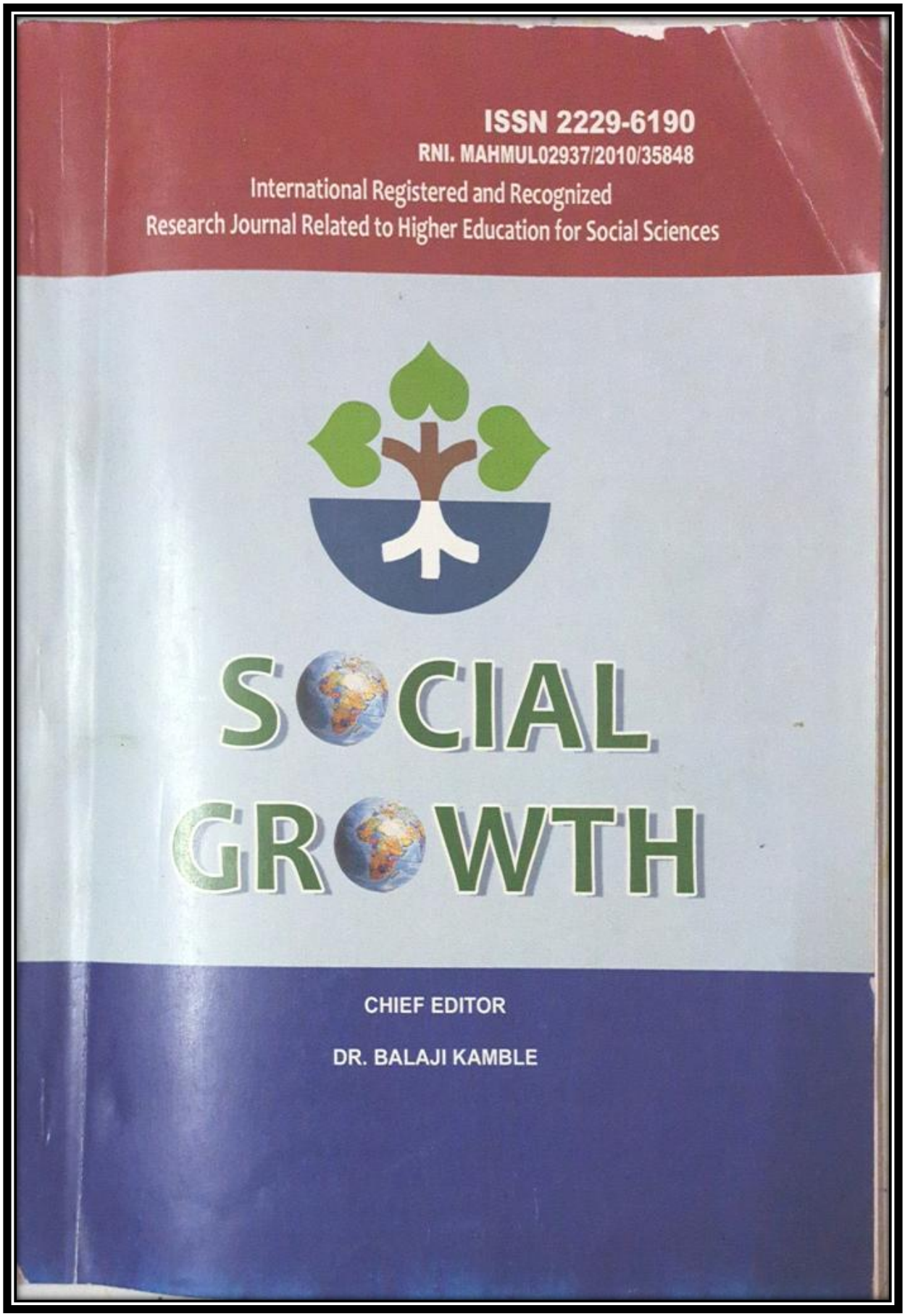
ISSN 2229-6190
RNI. MAHMUL02937/2010/35848
International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences
SOCIAL
GROWTH
CHIEF EDITOR
DR. BALAJI KAMBLE

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR -6.10
ISSN 2229-6190
Issue : XIX, Vol. V, Nov. 2019 To April 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Role of Small Scale Industries in Economic Development **Dr. D. V. Shinde**	1
2	Poverty, Unemployment and Inflation and Major Challenges before India's Vision of Sustainable Development **Dr. Balaji G. Kamble**	7
3	Library Consortia in India **Kishan K. Talgane**	15
4	Investigation of Before-Compitition State Anxiety of Baseball Players **Dr. B. N. Gapat**	23
5	स्टार्टअप इंडिया वर्तमान स्थिति तथा भविष्य **राधा रु. सवजीयाणी**	27
6	मानवी आहारातील लसूणाचे फायदे **नलिनी अनिल बोडखे**	34
7	लातूर जिल्हयातील यात्रास्थळाचे स्थलकालपरत्वे भौगोलिक विश्लेषण **संगमेश्वर ज्ञानोबा भांगे**	37
8	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक विचार - एक अध्ययन **डॉ. दिपाली भावे**	43
9	मराठा समाजाच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास **अशोक जाधव, डॉ. पंजाब चव्हाण**	49

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR - 6.10
ISSN 2229-6190
Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 27

5

स्टार्टअप इंडिया वर्तमान स्थिति तथा भविष्य

राधा रु. सवजीयाणी
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला
महाविद्यालय,अकोला, जि. अकोला

Research Paper - Home Economics

सारांश

यह सर्वविदित है कि, जब कोई व्यक्ति नया उद्योग प्रारंभ करना चाहता है तब उसे अनेक विद चुनौतियों का सामना करना पड़ता है, जैसे –वित्त ,जमीन संबंधी मंजूरी, पर्यावरण समन्वित मंजूरी, विदेशिय निवेश, व्यवसाय परवाना, व्यवसाय पंजीकरण इत्यादि, इन्हीं चुनौतियों के परिणाम स्वरुप अनेक विद व्यवसाय अपनी प्रारंभिक अवस्था में हि बंद हो जाते है। अत: इन्हीं समस्याओं को ध्यान में रखकर भारत सरकार ने स्टार्टअप के रूप में अति आवश्यक पहल की हैप्रस्तुत अध्यन का मुख्य उद्देश में स्टार्टअप इंडिया के तहत औद्योगिक विकास का अध्ययन करना,स्टार्टअप इंडिया उद्योग द्वारा प्राप्त निधि का अध्ययन करना तथा स्टार्टअप इंडिया के अंतर्गत निधिकरण एवं पंजीकरण के पूर्वानुमान का अध्ययन करना है ।अध्यन के निष्कर्ष नुसार स्टार्टअप इंडिया के अंतर्गत औद्योगिक विकास में महाराष्ट्र का योगदान यह१७.७२ प्रतिशत है। गुजरात राज्य यह पांचवें स्थान पर है। सन २०१६ से २०१८ में निधिकरण ४.३ सहस्रलक्ष + से ११.३८ सहस्रलक्ष + पर पहुंची है, २०२२ में फंडिंग ५५.३१सहस्रलक्ष + तक पहुंचने का अनुमान है। तथा उद्योग पंजीकरण २९४०२ होने की संभावना है।

प्रस्तावना–

स्टार्टअप इंडिया की पहल भारत सरकार द्वारा सनमाननिय प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी जी ने १६ जनवरी २०१६ को कि इस संकल्पना के तहत स्टार्टअप के लिए एक मजबूत पारिस्थितिकी तंत्र का निर्माण करना, उद्यमिता को बढ़ावा देना, युवा वर्ग के हेतु बड़े पैमाने पर रोजगार के अवसर प्रदान करना, तथा देश की आर्थिक उन्नति को स्थाई

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 28

रूप से बढ़ावा देना यह प्रमुख उद्देश्य है। इस संकल्पना के माध्यम से सरकार छोटे उद्योग को तथा देश के युवा वर्ग को आर्थिक उन्नति का एक सुवर्ण अवसर प्राप्त करवाना चाहती है। जिसके द्वारा नई संकल्पना, नए कौशल्य को सशक्त पृष्ठभूमि प्राप्त हो सके, तथा नए उद्योग हेतु अनुकूल परिस्थिति का निर्माण किया जा सके।साथ ही गांव के छोटे उद्योग तथा उद्यमीओ को भी स्टार्टअप के तहत लाने हेतु नियमों में बदलाव किए गए है, ताकि उन्हें भी व्यवस्था के समान अवसर प्रदान किए जा सके।

यह सर्वविदित है कि, जब कोई व्यक्ति नया उद्योग प्रारंभ करना चाहता है तब उसे अनेक विद चुनौतियों का सामना करना पड़ता है, जैसे—वित्त ,जमीन संबंधी मंजूरी, पर्यावरण समन्धित मंजूरी, विदेशिय निवेश व्यवसाय परवाना, व्यवसाय पंजीकरण, आयकर इत्यादि, इन्हीं चुनौतियों के परिणाम स्वरुप अनेक विद व्यवसाय अपनी प्रारंभिक अवस्था में हि बंद हो जाते है। अत: इन्हीं समस्याओं को ध्यान में रखकर भारत सरकार ने स्टार्टअप के रूप में अति आवश्यक पहल की है, जिसके माध्यम से उद्यमी तथा अर्थव्यवस्था के विकास में उनके योगदान की दरी को कम करने में सफलता प्राप्त की जा सके।यह संकल्पना काफि हद तक उद्योजक में उद्योग के संदर्भ में सकारात्मकता तथा आत्मविश्वास निर्माण करने में सफल भी रही है,इसका प्रमाण २०१६ से १९ के मध्य विविध संकाय में स्टार्टअप के आंकड़ों द्वारा प्राप्त होता है।

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन यह जानकारी के दुय्यम स्त्रोत पर आधारित है। इसके हेतू स्टार्टअप इंडिया की राज्य अनुसार प्रगति, निधिकरण, स्टार्टअप के प्रमुख उद्योगों का संपूर्ण उत्पन्न में सहभाग, स्टार्टअप पंजीकरण में वृद्धि यह जानकारी संकलित की गई ,इस जानकारी के आधार पर सन २०२२ में निधिकरण एवं पंजीकरण के संदर्भ में पूर्वानुमान कियागया, इस हेतु सांख्यिकीय विश्लेषण पद्धति द्वारा दो वर्षों का वृद्धि दर निकाला गया।

$$r=\{\text{Antilog}(\log I0/t)-1\}\times 100$$

$$I0=An/A0$$

A0=base year value

An=current year value

t=time interval

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR - 6.10
ISSN 2229-6190
Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 29

उद्देश्य :

१ स्टार्टअप इंडिया के तहत औद्योगिक विकास का अध्ययन करनाद्य

२ स्टार्टअप इंडिया उद्योग द्वारा प्राप्त निधि का अध्ययन करना।

३ स्टार्टअप इंडिया के अंतर्गत निधिकरण एवं पंजीकरण के पूर्वानुमान का अध्ययन करना।

देश में स्टार्ट अप की स्थिती

तालिकाक्र. १ देश के सात प्रमुख राज्योमें स्टार्ट अप की स्थिती

अ.क्र	राज्य	स्टार्ट अप	प्रतिशत
1	महाराष्ट्र	2587	17.72
2	कर्नाटक	1973	13.51
3	दिल्ली	1883	12.55
4	उत्तर प्रदेश	1129	7.73
5	तेलंगाना	748	5.12
6	गुजरात	712	4.88
7	हरियाणा	710	4.86

Source -Government of India Ministry of Commerce and IndustryDepartment of Industrial Policy and prmotion -States Startup Ranking 2018

उपरोक्त तालिका से यह ज्ञात होता है कि सबसे अधिक उद्योग महाराष्ट्र में है, जो कि संपूर्ण उद्योग की तुलना में १७.७२ प्रतिशत है, इसका प्रमुख कारण जैवप्रौद्योगिकी वित्त पोषित क्लस्टर महाराष्ट्र के दो मुख्य शहर कल्याण तथा पुणे में स्थित है। इसके पश्चात १३.५१ प्रतिशत स्टार्टअप यह कर्नाटक राज्य में है जिसमें बेंगलुरु का अंतर भाव होता है। जौवप्रौद्योगिकी वित्त पोषित क्लस्टर यह दिल्ली में भी स्थापित है,दिल्ली का संपूर्ण उद्योग में योगदान १२.५५ प्रतिशत है। उत्तर प्रदेश का योगदान ७.७३ प्रतिशत है। इस प्रकार से ५० प्रतिशत से अधिक स्टार्टअप यह महाराष्ट्र, कर्नाटक दिल्ली तथा उत्तर प्रदेश में है। गुजरात राज्य में स्टार्टअप का योगदान ४.८८ प्रतिशत है।

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 30

तालिका क्र २ स्टार्टअप उद्योगद्वार प्राप्त निधी का विश्लेषण

अ.क्र	वर्ष	निधी बिलीअन$	प्रतिशत
1	2016	4.3	100
2	2017	12.3	286.05
3	2018	11.38	264.65

Source - Number of Tech Startup in India by Year 2014-2019

२०१६ में स्टार्टअप द्वारा प्राप्त ४.३ सहस्त्र लक्ष्य + निधि दो ही वर्षों में ११. ३८ कोटी सहस्त्र लक्ष्य तक की वृद्धि को प्राप्त हुई, किंतु २०१७ में प्राप्त वृद्धि दर २०१८ में निश्चित तौर पर कम होती नजर आ रही है।

तालिका क्रमांक ३ दस प्रमुख स्टार्टअप उद्योग का योगदान

अ.क्र	स्टार्टअप के क्षेत्र	प्रतिशत
1	सुचना प्रोद्योगिकी सेवा	14.50
2	हेल्थ केअर और लाईफसाइंस	9.00
3	शिक्षा क्षेत्र	8.50
4	व्यापार एवंम व्यवसाय	7.75
5	कृषी व संलग्न सेवा	3.75
6	खाद्य तथा पेय पदार्थ	3.75
7	वस्त्र उद्योग	2.25
8	खुदरा व्यापार	2.25
9	हरित प्राद्योगिकी	2.25
10	निर्माण तथा अचल संपत्ती	2.25

Source -Government of India Ministry of Commerce and IndustryDepartment of Industrial Policy and prmotion -States Startup Ranking 2018

अनुसूची के अवलोकन द्वारा यह ज्ञात होता है कि, सूचना प्रौद्योगिकी सेवा का

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 SOCIAL GROWTH IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 31

योगदान सर्वाधिक है ,इस उद्योग का योगदान १४.५० प्रतिशत है,जबकि हेल्थ केयर तथा लाइफ साइंस के अंतर्गत आने वाले उद्योग का योगदान ९ प्रतिशत तथा शिक्षण क्षेत्र में नवाचार को संधि प्राप्त होने के परिणाम स्वरूप इसका योगदान ८.५० प्रतिशत है। व्यापार तथा व्यवसाय ७.७५ प्रतिशत .षि व सलग्न क्षेत्र ३.७५ प्रतिशत, खुदरा व्यापार, वस्त्र उद्योग, हरित प्रौद्योगिकी एवं निर्माण तथा अचल संपत्ति प्रत्येक २.२५ प्रतिशत है। संपूर्ण उद्योग में उपरोक्त १० उद्योग का योगदान ५६.२५ प्रतिशत है।

तालिका क्र ४ स्वीकृती प्राप्त उद्योगोकी संख्या

अ.क्र	वर्ष	वृध्दी	प्रतिशत
1	2016	503	100
2	2017	5373	1068.19
3	2018	8724	1734.39

Source - Number of Tech Startup in India by Year 2014-2019

२०१६ से २०१८ के मध्य स्वी.ति प्राप्त स्टार्टअप उद्योगों में वृद्धि का दर तीव्र गति से बढ़ता हुआ दिखाई देता है, २०१६ में जहां ५०३ स्टार्टअप उद्योगों को स्वी.ति प्राप्त हुई थी वहीं २०१८ में यह संख्या ८७२४ तक पहुंची है अर्थात वृद्धि दर यह १७३४.९ परसेंटेज हैस आंकड़ों द्वारा यह स्पष्ट है कि स्टार्टअप इंडिया के अंतर्गत उद्योग की और जुकाव दिन–ब–दिन तीव्र गति से बढ़ता जा रही है

तालिका क्र ५ स्वीकृती प्राप्त उद्योगोकी संख्या

अ.क्र	विवरण	वृध्दी	प्रतिशत
1	निधीकरण	55.31 $	337.02
2	पंजिकरण	29402	162.17

उपरोक्त अनुसूची द्वारा प्राप्त आकड़ो के आधार पर निधि करण तथा पंजीकरण का दर निकाला गया, जो कि ३३७.०२ तथा १६२.१७ है, इस पर आधारित स्टार्टअप अप इंडिया के अंतर्गत सन २०२२ में अपेक्षित निधि करण ५५.३१ सहस्त्र लक्ष्य + होगा जो देश स्तर पर २९४०२ नए उद्योगोंको मान्यता देने की संभावना दर्शा रहा है।

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020 32

निधिकरण तथा पंजीकरण के अवलोकन द्वारा यह निष्कर्ष निकाला जासकता है कि ,स्टार्टअप इंडिया की और आज की पीढ़ी अधिक आकर्षित हो रही है, तथा वह अपनी शैक्षणिक क्षमता के अनुसार उद्योग शुरू करने हेतु उत्सुक है, तथा स्टार्टअप इंडिया की पार्श्वभूमि उनके हेतु मुख्य भूमिका निभा रही है

परिकल्पना :

प्रस्तुत संशोधन में दो परिकल्पना की गई है।

१ देश में नये उद्योजक स्टार्टअप इंडिया की ओर आकर्षित होरहे है, तथा स्टार्टअप के तहत नए उद्योग के पंजीकरण के दर में वृद्धि हो रही है ।

२ देश में नये उद्योजक स्टार्टअप इंडिया की ओर आकर्षित होरहे है, तथा निधिकरण में वृद्धि हो रही है

परिकल्पना का निरीक्षण:

अनुसूची क्रमांक पांच में निधिकरण तथा पंजीकरण में जो वृद्धि दर प्राप्त हुआ है, उसके आधार पर दोनों परिकल्पना का स्वीकार किया जाता है।

निष्कर्ष :

१ स्टार्टअप इंडिया के अंतर्गत औद्योगिक विकास में महाराष्ट्र का योगदान यह १७.७२प्रतिशत है। यह उद्योग प्रमुखत: महाराष्ट्र में पूना मुंबई में स्तापित है।कर्नाटक,दिल्ली तथा उत्तर प्रदेश का योगदान भी उललेखनीय है। गुजरात राज्य यह पहले से ही उद्योग के क्षेत्र में प्रगत होने की वजह से महाराष्ट्र की तुलना में इसका योगदान कम है, किंतु स्वतंत्र तौर पर इसका योगदान पांचवें स्थान पर है।

२ सन २०१६ से २०१८ में निधिकरण ४.३ सहस्त्रलक्ष + से ११.३८ सहस्त्रलक्ष + पर पहुंची है, यह वृद्धि २६४.६५ प्रतिशत है।

३ २०२२ में फंडिंग ५५.३१ सहस्त्रलक्ष + तक पहुंचने का अनुमान है। तथा उद्योग पंजीकरण २९४०२ होने की संभावना है।

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR - 6.10
ISSN 2229-6190
Issue : XIX, Vol.V, Nov. 2019 To April 2020

संदर्भ सूची :-

1. State startup ranking (2018) ,Startupindia -Government of India Ministry of Commerce and industry department of industrial policy and promotion.Peg no.-18,129,130,131
2. LTU Rathore, (20019),-Number of Tech Start up in India by Year 2014 to 2019-http://m.economictimes.com
3. Pooja Sareen, (2018)- I nc42 Presents The Indian Tech startup 2018: Time to Gauge The Pulse of the Indian startup ecosystem.http://inc42.com buzz india
4. Wikipedia and vikaspedia
5. Datta Akanksha (2015) Startup- Initiative. Research, scholar Maharishi Markandeshwar University, sadopur Ambala India.-IOSR Journal of Business and Management [IOSR]e-ISSN:2278-487x,p-ISSN:2319-7668
6. Sharma Upadhyay, Shekhar Rawal Priyanka (2017) International journal for Research and applied Applied Science and Engineering Technology volume 5 issue 10 October 2017 page number 153 1-1 544
7. Pandey Neeraj, (2018) An Analysis of Startup Ecosystem in Metropolitan city in India. International Journal of Engineering and Management Research page number 237 - 244

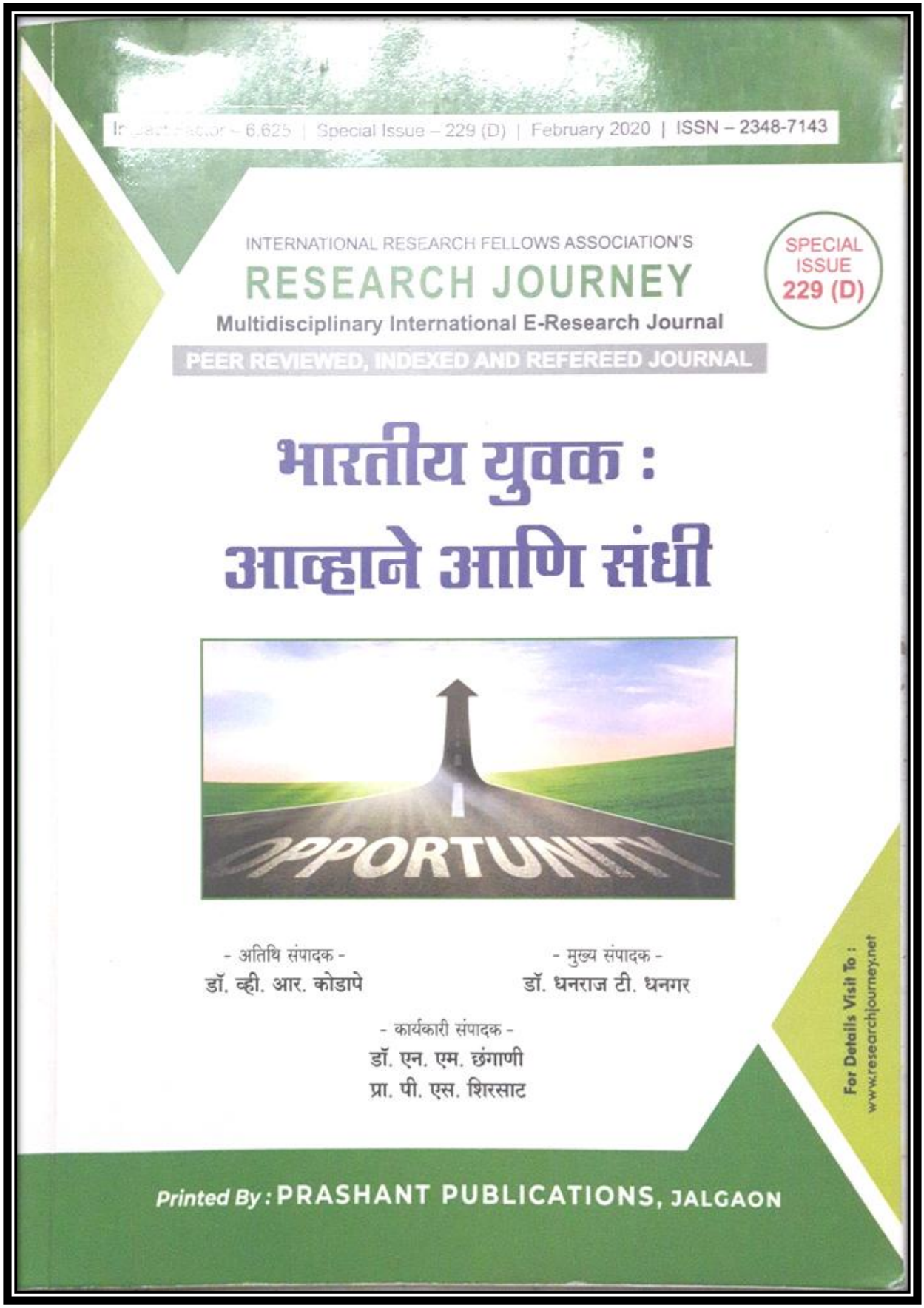
Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (D) | February 2020 | ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal
PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL
SPECIAL ISSUE 229 (D)
भारतीय युवक :
आव्हाने आणि संधी
OPPORTUNITY
- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे
- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर
- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट
For Details Visit To : www.researchjourney.net
Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (D) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

हिंदी

38. लोकसंगीतव्दारे राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे हे युवा लोकगीत गायकांसमोरील एक आव्हान 91
डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर

39. मोबाईल से युवाओं के स्वास्थ्य पर हो रहा परिणाम उसके उपाय 93
प्रा.सतिश आनंदराव काळे

40. भारतीय युवक : संगीत में अवसर 94
प्रा.डॉ.सुनील भि.कोल्हे

41. भारतीय युवा और राजनीति 97
प्रा. डॉ. व्ही. बी. चांदजकर

42. समाज विकास में युवाओं की भुमिका 99
प्रा.दिनेश भास्करराव खेरडे

43. भारत के युवाओं का आर्थिक सशक्तीकरण 101
डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे

44. एक लड़की की डायरी उपन्यास में व्यक्त युवा जीवन 103
प्रा.डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर

45. युवा मानसिकताको उकेरतीवर्तमान हिन्दी कहानियाँ 105
डॉ. सुरेशकुमार केसवानी

46. किशोरावस्था के बालकों की आहार संबंधी वर्तमान स्थिति का अध्ययन 108
डॉ.राधा सवजीयाणी

47. सूचना, तकनीक और संचारक्रांति के चौराहापर भारतीय युवा 111
भूपेश

48. हिंसाचार, आतंकवाद और युवा 112
डॉ.आर.व्ही.मोरे

49. शुभांगी भड़भड़े के हिंदी में अनूदित उपन्यासों में अभिव्यक्त युवा चेतना 114
डॉ. राजेश्वर बुंदेले

50. शारीरिक शिक्षा एवम् खेल मे पेशिय गति विज्ञान का महत्व 116
डॉ. कैलास के. पवार

51. युवाओं के लिए संगीत से स्वरोजगार 118
डॉ. कौमुदी क्षीरसागर (बर्डे)

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (D) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

किशोरावस्था के बालकों की आहार संबंधी वर्तमान स्थिति का अध्ययन

डॉ.राधा सवजीयाणी
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश :

जर्सिल्ड के अनुसार किशोरावस्था वह अवस्था है जिसमें मनुष्य बाल्यावस्था से परिपक्वता की ओर बढ़ता है संपूर्ण विश्व की लोकसंख्या का १.२ बिलीयन वर्ग यह युवा वर्ग है, UNICEHF के एक रिपोर्ट के अनुसार भारत का ८०% से अधिक युवा वर्ग Hidden Hunger अर्थात कुपोषण से गुजर रहा है! ICDS (२०११) की रिपोर्ट तथा अन्य स्रोत से बालक को प्राप्त पर्याप्त पोषण जानकारीके अनुसार संपन्न और शिक्षित राज्य के लोग बच्चों के पोषण को लेकर सजग नहीं जैसे आंध्रप्रदेश इसकी तुलना में उड़ीसा, छत्तीसगढ़ और झारखंड जैसे राज्य शैक्षणिक तथा आर्थिक दृष्टि से पिछड़े राज्यो ने पोषण प्राप्ती संबंधी आंकडे समाधानकारक दिखाई देते हैं। भारत के ग्लोबल हंगर इंडेक्स स्कोर के अनुसार भारत में भूखमरी का प्रमाण १९९२ मे ४६.२% था जोकी २०१७ मे ३१.४% तक लाने में सफलता प्राप्त हुई किंतु प्रगति की रफ्तार काफी मंद गति से चल रही है। स्वस्थ ओर पोषण संबंधी का अनेक कार्यक्रम चाला राही है जैसे राष्ट्रीय पोषण मिशन, मिड डे मील, राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा मिशन, राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ कार्यक्रम, पोषण अभिवान महिला एवं बाल विकास तथा अन्य तमाम योजनाओ के बावजुद पोषण संबंधी समस्यासे भारत आज भी जुझ रहा है। उपाययोजनाके तैरपर खाद्य-किलेबंदी (Food Fortification), मीडिया द्वारा जंक फूड के विज्ञापन पर अंकुश, आहार में विविधता के संदर्भ में जागृति, आदी अमल मे लाया जा सकता है।

प्रस्तावना :

तरुणावस्था यह संक्रमण कालीन अवस्था है, जिसमें अनेक शारीरिक एवंम मनोवैज्ञानिक बदल होते हैं। १० से १९ वर्ष के युवा वर्ग का इसमें समावेश होता है। जसिल्ड के अनुसार किशोरावस्था वह अवस्था है जिसमें मनुष्य बाल्यावस्था से परिपक्वता की ओर बढ़ता है संपूर्ण विश्व की लोकसंख्या का १.२ बिलीयन वर्ग यह युवा वर्ग है, भारत की जनसंख्या का विचार किया जाए तो लगभग २२ % भारतीय यह किशोरवयीन हैं जो देश का भविष्य है। यदी देश की २४३ मीलीयन लोकसंख्या शारीरिक मानसिक सामाजिक भावनात्मक तथा संवेदनात्मक रूप से स्वास्थ्य रहेंगी तभी देश का भविष्य सुरक्षित रहेगा यह विशाल युवा जन समुदाय देश की संपत्ति है जो देश के विकास में अपना अमूल्य योगदान देंगी परंतु यह तभी संभव हो पाएगा जब उनकी पोषण संबंधी आवश्यकता पूर्ण होंगी वास्तविकता तो यह है कि गरीबी स्वास्थ्य संबंधी सुविधा की कमी पर्याप्त भोजन एवम पोषक घटकों की कमी पोषण संबंधी अज्ञानता जैसी विकट समस्याओं से आज का युवा घिरा हुआ है। UNICEHF के एक रिपोर्ट के अनुसार भारत का ८०% से अधिक युवा वर्ग Hidden Hunger अर्थात कुपोषण से गुजर रहा है अर्थात केवल १०% युवा वर्ग ही उत्तम पोषण युक्त आहार ले रहा है। ५०% युवा वर्ग यह नाटापन, दुबलापन, मोटापा आदि समस्याओं से ग्रसीत है। जबकी २५% युवा वर्ग सप्ताह में एक बार भी हरी पत्तेदार सब्जी का सेवन नहीं करते, रिपोर्ट में यह तथ्य भी सामने आया है कि संपूर्ण किशोर वहीं बालकों के केवल ५०% बालक ही रोज दूध का सेवन करते हैं। तथा १० से १९ वर्ष के बालकों में मधुमेह तथा हृदय विकार का खतरा भी बढ़ते जा रहा है रिपोर्ट में यह तथ्य भी सामने आया है कि उच्च वर्ग या आय बढ़ जाने पर भी पोषक घटक युक्त आहार के चयन की और रुजान नहीं दिखाई देता अपितु बालक तले पदार्थ जंक, फूड पैकेज फूड, हानिकारक पेय की ओर आकर्षित होते हैं जिसके परिणाम स्वरूप किशोर तथा किशोरिया रक्तअल्पता जैसी गंभीर कमी से गुजरना पड़ता है आज भी भारत में ४०% किशोर अनिमया का शीकार है। देश के युवावर्ग हेतु आहार सबंध मे जो नीती है, उस पर गंभीरतासे अमल होना आवश्यक है।

उद्देश्य :

प्रस्तुत संशोधन का प्रमुख उद्देश्य किशोरवयीन बालकों के आहार संबंधी वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना है।

मौजूदा आहार एवंम स्वास्थ्य संबंधी योजनाओं में से कुछ योजना एवंम कार्यक्रम तथा उपाय योजना पर चर्चा करना है।

भारतीय किशोरवयीन (१०-१९ वर्ष) बालक के आहार में सुक्ष्मपोषक घटक की कमी का प्रमाण तथा परिणाम

अ.क्र.	पोषक घटक	सुक्ष्मपोषक घटक की कमी का प्रमाण (%)	कमी के परिणाम
१	जींक	३२	हड्डी संबंधी बिमारी,वृध्दी घटना,रोग प्रतिकारशक्ती घटना
२	फॉलेट	३७	अॅनीमीया, जन्मजात बिमारी.
३	विटामीन डि	२४	रिकेट्स, हड्डी संबंधी विकार.
४	विटामीन ए	१६	इम्युन सिस्टमप्रभावित होना, आँखोके विकार
५	बी१२	३१	नर्वस सिस्टम प्रभावित होना , रक्त संबंधी विकार
६	आयोडीन	१७३ (ग)	मृतजन्म,गर्भपात,मानसिक बिमारी

प्राप्ती स्रोत–Comprehensive National Nutritional Survey (2016-2018)

उपरोक्त तालिका से यह ज्ञात होता है। कि भारतीय युवा वर्ग के आहार में सुक्ष्म पोषक घटक के कमी के कारण आज भारत कुपोषण जैसी समस्या से ग्रसीत है, जींक संबंधित संपूर्ण आवश्यकता में से ३२% आवश्यकता आहार से पूर्ण नहीं हो पा रही है जिसके परिणाम स्वरुप रोग प्रतिकार शक्ति का कम होना हड्डी संबंधी बीमारी तथा वृद्धि के घटने जैसे प्रमुख लक्षण दिखाई देते हैं। फॉलेट की कमी ३७% रिपोर्ट द्वारा दिखाई गई है।

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (D) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी February 2020

जबकि विटामिन डी तथा ए की क्रमशः कमतरता २४% तथा १६% है जिसके परिणाम स्वरूप रिकेम्स, हड्डी संबंधी बीमारी आंखों के विकारों से युवा वर्ग ग्रसित है। विटामिन बी ,, ३१% आयोडीन १७३ ugकम मात्रा में आहार द्वारा लिया जा रहा है।

रिपोर्ट नुसार संपूर्ण युवा वर्ग के ४३.३% लोहा की कमी के परिणाम स्वरूप अनीमिया के शिकार हैं।

राज्य के अनुसार बालकोकी पोषणप्राप्ती की क्रमबद्ध सारणी

Rank	Sate	Supplementary Nutritional Coverage -s % Children	Rank	Sate	Supplementary Nutritional Coverage -s % Children
१	मिजोराम	६९.८	१५	सिक्कीम	५२.५
२	कर्नाटक	६७.५	१६	हिमाचल प्रदेश	५२.४
३	जम्मू काश्मीर	६५.९	१७	आंध्रप्रदेश	४७.२
४	वेस्ट बंगाल	६५.८	१८	हरियाणा	४३.६
५	गुजरात	६५.७	१९	पंजाब	४०.२
६	छत्तीसगढ़	६५.१	२०	मध्यप्रदेश	३८.४
७	तमिळनाडू	६३.७	२१	राजस्थान	३३.२
८	झारखंड	६३.६	२२	अरुणाचलप्रदेश	३०.२
९	केरला	६०.७	२३	बिहार	२९.४
१०	ओडीसा	५८.८	२४	उत्तराखंड	२९.२
११	गोवा	५८.७	२५	उत्तराप्रदेश	२२.७
१२	महाराष्ट्र	५८.४	२६	मणिपूर	२१.६
१३	मेघालय	५७.५	२७	नागालैंड	१९.८
१४	त्रिपुरा	५२.८	२८	आसाम	५.९

ICDS (२०११) की रिपोर्ट तथा विकिपीडिया से बालक को प्राप्त पर्याप्त पोषण की जानकारी

उपरोक्त आंकड़ों के अनुसार मिजोरम में बालको को प्राप्त पोषण का प्रमाण ६९.८% अर्थात सभी राज्यों की तुलना में समाधानकारक है। जबकि आसाम की स्थिती ५.९% के स्तर पर है जोकि अत्यंत चिंताजन्य है। इसी के साथ एक और तथ्य ध्यान में आता है कि, संपन्न और शिक्षित राज्य के लोग बच्चों के पोषण को लेकर सजग नहीं जैसे आंध्रप्रदेश जैसा आर्थिक संपन्न राज्य होने की पश्चात सारणी में वह १७ वे स्थान पर है इसका तात्पर्य यह है कि संपन्नता जनित व्यवस्था के परिणाम स्वरूप अभिभावक बच्चों की उचित परवरिश को नजरअंदाज करने लगे हैं। इसकी तुलना में उड़ीसा, छत्तीसगढ़ और झारखंड जैसे राज्य ने शैक्षणिक तथा आर्थिक दृष्टि से पिछड़े राज्यों में पोषण प्राप्ती संबंधी आंकड़े समाधानकारक दिखाई देते हैं।

भारत का ग्लोबल हंगर इंडेक्स स्कोर:

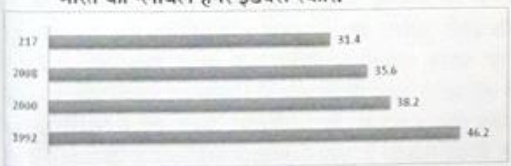

उपरोक्त आंकड़ों का अध्ययन करने पर यह ज्ञात होता है कि भले ही विश्व रैंक में पोषण की दृष्टि से भारत का स्थान सराहनिय नहीं है, किंतु पिछले २५ वर्ष से भारत में भूखमरी का प्रमाण ४६.२% से ३१.४% तक लाने में सफल रहा है। किंतु प्रगति की रफ्तार काफी मंद गति से चल रही है। वर्तमान सरकार २०२२ तक कुपोषण से बच्चों को पूरी तरह कुपोषण से मुक्त करना चाहती है तथा उसके हेतु अनेक योजना बनाकर कार्यानांवीत भी हो रही है। किंतु जब तक समाज का हर तबक्का उसमें बढ़-चढ़कर भाग नहीं लेंगे तब तक यह संभव नहीं हो पाएगा।

स्वास्थ्य व पोषण संबंधी सरकारी कार्यक्रम और योजना:

१) राष्ट्रीय पोषण मिशन.
२) शबरी संकल्प अभियान.
३) समन्वित बाल विकास सेवा योजना.
४) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना.
५) किशोर बालिका स्वास्थ्य योजना.
६) मातृ वंदना योजना पोषण आहार योजना.
७) मिड डे मील.
८) समेकित बाल विकास योजना.
९) आंगनवाड़ी योजना.
१०) एकीकृत बाल विकास योजना.
११) मध्यान्ह भोजन योजना.
१२) राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा मिशन
१३) राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ कार्यक्रम
१४) पोषण अभियान महिला एवं बाल विकास तथा अन्य

तमाम योजनाए तथा कार्यक्रम के बावजुद पोषण संबंधी समस्यासे भारत आज भी जुझ रहा है।

उपाय योजना :

राज्य के बजट का अंदाजन ०.९४% सरकार स्वास्थ्य एवं पोषण पर खर्च कर रही है। के बावजूद पोषण के स्तर में बड़ा सुधार नहीं हो पा रहा है। जब तक प्रत्येक हितधारक इस विषय को लेकर अपना योगदान नहीं देगा तब तक इस विश्वव्यावी समस्या का समाधान कारक उपाय मिलना कठिन है। के बावजूद कुछ प्रयत्नों द्वारा इसमें सुधार की आशा की जा सकती है जैसे

खाद्य-किलेबंदी (Food Fortification)

- कार्यक्रम तथा संबंधित योजनाओं की प्रभावी निगरानी।
- मीडिया द्वारा जंक फूड के विज्ञापन पर अंकुश।
- स्वास्थ्यवर्धक आहार के विज्ञापन पर बल देना आवश्यक।
- आहार में विविधता के संदर्भ में जागृति।
- बच्चों के आहार संबंधी आदतों के निर्माण में स्कूल द्वारा अनुशासन लगाएं।
- स्कूल तथा कनिष्ठ महाविद्यालयों में जिल्हा तथा राज्य स्तरीय पोषक घटक युक्त आहार स्पर्धा योजना।
- समाज के उच्चवर्ग को जंक फूड संबंधी बढती आदतो के लिए सजग करणे हेतु विशेष कार्यक्रम का आयोजन।

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (D) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

संदर्भ सूची :

1) S.Gopalakrishma (2015) - Adolescent Health Present status rotated Programmers in India We in the Right direction - Journal of clinical Dogmatic Reach: JCRD
2) ChetnaMallye, B.S.Garg (15 Sept 2017) --dolescerit health adolescent health programs in India.
3) UNICEF India Today (31 Oct 2019) - Over 80% adolescenls in India Suffer from "Hidden Hunger'
4) PritiMdhara (4 Dec.2019) - OPINION How to tackle India's adolescent malnutrition in holistic way - https:// www.the ueen.in health
5) Comprehensive National Nutritional Survey (2016-2018)
6) ICDS (2011) Report
7) Wikipedia
8) Global Hunger Index
9) Micronutrients are Necessary for Health Growth Development (2016-2018)
१०) राष्ट्रीय पोषण सर्वेक्षण पोल (२०१९) - http://www.jagran.com

Impact Factor – 7.765 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

January -2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

Role of Civil Service and Hospitality Education in Employability

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Anil B. Bhagat
Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

92	ग्रामीण विकासात व्यायाम शाळेतील सेवी सुविधांची भूमिका — प्रा. राज देशमुख	341
93	आतिथ्यउद्योग में आनेवाली चुनौतियों का विश्लेषणात्मक अध्ययन — डॉ राधा सवजीयाणी	344
94	देशाच्या विकासात नागरी सेवा आयोगाची भूमिका — श्रद्धा जोशी	348
95	Significance of communication and soft skills in hospitality industry — Sachin M. Pandit	350
96	Effective Ethics, Accountability and Challenges in Civil Services — Dr. Savita D. Thakare	354
97	On social awareness — Udaykumar Tembhare	357
98	The Role of Sociology and General Studies In Employability In Civil Services and Public Administration. — Mr. Nilesh kumar R. Ingole	359
99		

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

आतिथ्यउद्योग में आनेवाली चुनौतियों का विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ.राधा सवजीयाणी
गृह अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.

भारत में आतिथ्य उद्योग को उत्पादन का एक महत्वपूर्ण घटक माना जाता है । वर्तमान समय में विकासशील देश में यह उद्योग बड़ी तीव्र गति से प्रगति कर रहा है, जो देश के युवा वर्ग के हेतु रोजगार की नई संधियों को सामने ला रहा है। 21 वीं सदी में जहाँ हर देश की पहली जरूरत अर्थव्यवस्था को मजबूत बनाना है, वही आज कई देशों की अर्थव्यवस्था आतिथ्य उद्योग के ईद-गिर्द ही घूमती है। जैसे यूरोप, अफ्रीका, एशियाई देश, केनेडा ऑस्ट्रेलिया आदि जैसे देश है, जहां पर आतिथ्य उद्योग तथा पर्यटन व्यवसाय द्वारा प्राप्त अर्थाजन उस देश कि अर्थव्यवस्था को मजबूती प्रदान करता है।
आतिथ्य उद्योग तथा पर्यटन व्यवसाय यह दोनो एक दूसरे के अभिन्न अंग है। अंततः एक का अध्ययन करते समय दूसरे व्यवसाय का अध्ययन आवश्यक हो जाता है। भारत में पर्यटन सबसे बड़ा सेवा उद्योग है। इसउद्योग का राष्ट्रीय उत्पादन में (GDP में 6.23%) तथा रोजगार में 8.18% योगदान है।भारत में प्रती वार्षिक लगभग 50 लाख विदेशी पर्यटकों का आगमन होता है। तथा 56.2 घरेलू पर्यटकों द्वारा भ्रमण की नोंद मिलती है। अमेरिकन न्यूज अवर (Sept 16 - 2019) के अनुसार भारत का पर्यटन उद्योग 2023 तक 1,210.87 बिलियन तक पहुंचने की संभावना है। जिसका ग्रोथ रेट अंदाज 13 %है।WTTC 2009 (World Travel & Tourism Council) के अनुसार भारत विश्व के प्रसिद्ध पर्यटन स्थल में से एक है। वर्ल्ड इकोनॉमिक फोरम द्वारा जारी की गई ट्रैवल एंड टूरिजम कोम्पीटेटीव्हनेस रिपोर्ट में भी भारत टूरिजम के क्षेत्र में छठे स्थान पर है। सांस्कृतिक एवं सामाजिक पार्श्वभूमी पर पर्यटन के क्षेत्र में इतना सबल होने के पश्चात भी पर्यटन द्वारा वैश्विक स्तर पर जो आय होती है, उसमेंभारत का योगदान केवल 6.7 प्रतिशत ही है, जबकि अन्य देश जैसे श्रीलंका 8.8, इंडोनेशिया 9.2, मलेशिया 12.9 प्रतिशत तक का योगदान दे रहा है। जबकि भारत की प्राकृतिक संस्कृति एवं ऐतिहासिक धरोहर उसे पर्यटन की दृष्टि से अति महत्वपूर्ण क्षेत्र बनाती है। कश्मीर से कन्याकुमारी तक अरुणाचल से गुजरात तक के प्रत्येक क्षेत्र की अपनी विशिष्टता और संस्कृति है। नदिया, द्वीप तथा पर्वत प्राकृतिक विशेषताओं से पर्यटकों को आकर्षित करने की क्षमता रखते हैं। इतनी प्राकृतिक समृद्धि के पश्चात भी कुछ ऐसी समस्या है,जिसकी वजह से भारतकी आर्थिक उन्नती मे यह उद्योग उताना सहभाग नही दे पा रहा है जीना कि देना चाहिये।

❖ उद्देश्य

इस शोधपत्र का प्रमुख उद्देश्य आतिथ्य उद्योग मे आनेवाली चूनौतियोंका अभ्यास करना है,जिसके अंतर्गत प्रबंधक,व्यवस्थापक तथा कर्मचारी इन सभी को आनेवाली समस्या का अध्ययन करना तथा है।कोबढावा देने हेतू आवश्यक सुजावा को शमिल करना है।

आतिथ्य उद्योग मे आनेवाली प्रमुख चूनौतिया

B. Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

लायसन्स प्राप्त करना :-

भारत मे आतिथ्य उद्योग में अपनी पूंजी लगाने वाले भारतीय तथा विदेशी निवेषक यह अच्छे से जानते हैं। कि यहां होटल हेतु लायसन्स प्राप्त करना कितनी क्लिष्ट प्रक्रिया है। डी. एस. अडवानी अध्यक्ष HRAWI (Hotel & Restaurant Association Of Western India) तथा उपाध्यक्ष HRAWIके अनुसार भारत में लायसन्स प्राप्त करना त्रासदायक तथा उत्साहहीन करने वाली प्रक्रिया है। भारत में राज्य बदलने परलायसन्स प्राप्त करने केनियम भी बदल जाते हैं। कुछ राज्य में होटल हेतु 100 से अधिक अनुज्ञा प्राप्त करनी पड़ती है। उनमें से कुछ अनुज्ञा केवल एक दिन की तो कुछ एक कार्यक्रम हेतू हि मर्यादित होती है। लायसन्स प्राप्त करने की पद्धत समय-समय परबदलते राहते हे तथा उसे रिन्यू करवाते समय होटल धारकों को लालफिताशाही भ्रष्टाचारा का सामनाभी करना पड़ता है। इसके परिणाम स्वरूप आज अनेक होटल चालक बिना परवाने के मानसिक तनाव में अपना व्यवसाय चला रहे हैं।

❖ होटल व्यवसाय कर

पिछले पांच वर्षो में होटल व्यवसाय में जो मंदी चल रही है उसके महत्वपूर्ण कारणो मे से व्यवसाय कर एक है। जो कर सरकार द्वारा होटल चालकों पर लादा जाता है, पर्याय रूप में यह कर ग्राहक से हि वसूला जाता है। अन्य देश की तुलना में भारत में यह कर अत्यधिक ज्यादा मात्रा में वसूला जाता है, जैसे एशिया कर कि में 8-10% है। तो भारत में इस की दर 20-25 % है। साथ ही कर की पद्धत में भी प्राय: बदलाव होते रहते हैं, तथा होटल चालकों से विविध प्रकार के कर वसूले जाते हैं। कर संबंधी नीति का अभ्यास करने पर यह जात होता है, कि केंद्र तथा राज्य सरकार की कर नीति में राज्य बदल ने पर कर पद्धति में बदलाव है। जी.एस.टी द्वारा इस प्रणाली को सहज बनाने का प्रयत्न किया गयाहै। किंतु कुछ हद तक आज भी यह पद्धत क्लिष्ट एवं बोजादायत है। परिणाम स्वरूप पर्यटन एवं अतिथ्य उद्योग में ग्राहक उत्साही नहीं दिखाई देते जिसका सीधा परिणाम व्यवसाय पर होता है। जिससे कुछ प्रमाण में अर्थव्यवस्थाभी प्रभावीत करती है।

❖ मानव संसाधन व्यवस्थापन

आय. टी. डी. सी के भूतपूर्व उपाध्यक्ष तथा प्रबंधक ललित पनवार के अनुसार आतिथ्य उद्योग में कर्मचारी आवश्यकता 1,50,000 प्रति वर्ष जब की उपलब्धताहै। केवल 50,000 प्रति वर्ष है। जिसके परिणाम स्वरूप 1,00,000 व्यक्ति प्रतिवर्ष कम प्रमाण में इस क्षेत्र में आ रहे हैं,जिसका सीधा प्रभाव ग्राहक को मिलनेवाली सेवाओं पर होता है। पर्यटन मंत्रालय की रिपोर्ट के अनुसार जितना मानव संसाधन इस क्षेत्र में उपलब्ध है। उनमें से केवल 8.92% प्रशिक्षित एवं कौशल्यपूर्ण है, उर्वरित कर्मचारी बिना प्रशिक्षण के ही अपनी सेवाएं दे रहे हैं। ज्यादातर कर्मचारी इस क्षेत्र मे काम का समय अधिक तथा पगार कम होने की वजह से एक संस्था से दूसरी संस्था में स्थलांतर करते है। उपलब्ध स्रोत के अनुसार स्थलांतरका अनुपात 25 से 30 % तक पाया गया है।

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

❖ ऋण व्यवस्था

अध्ययन से यह ज्ञान होता है। कि न्यूयॉर्क,लंडन,दुबई तथा मॉस्को में जो आतिथ्य व्यवसाय हेतु ऋण मिलता है। वह 20-30 वर्षो हेतु तथा 5-7 % के व्याज दर से प्राप्त होता है, जब कि भारत में यह ऋण 10-12 वर्ष केलीये तथा 12-14 % के व्याज दर पर प्राप्त होता है, इस 10 वर्ष में होटलनिर्माण में ही अंदाजन से 3.5 वर्ष लग जाते हैं। अंतः उर्वरीत 7 सालों में समय सीमा कम होने की वजह से समय पर ऋण लौटाना संभव नहीं हो पाता परिणाम स्वरूप उद्योजक को स्वयं निवेश करना पड़ता है, या बैंक द्वारा ऋण पूर्नस्थापन कारणा पडता है। जिसकी वजह से उद्योग में लाभ तो कम होता है। साथ ही समय पर ऋण न चुका पाने के कारण कुछ उद्योग दिवालिया की स्थिति में आ पहुचते है।

❖ भूमि की लागत

वैश्विक तौर पर आतिथ्य उद्योग हेतु जो भूमि की आवश्यकता होती है। उनका मूल्य संपूर्ण प्रकल्प के मूल्य के केवल 15-16 % ही होता है, जबकि भारत में यह संपूर्ण प्रकल्प के 40-50 % बढ जाती है, जिसके परिणाम स्वरूप भारतीय उद्योजक के लिए यह प्रकल्प उतना लाभदायक नहीं रहता जितना बाहरी देशों में होता है।

❖ आतिथ्य उद्योग में सुधार के उपाय

- आतिथ्य उद्योग को सहज बनाने हेतु सर्वप्रथम लाइसेंस प्राप्ति की क्लिष्ट प्रक्रिया को अत्यंत सरल बनाना आवश्यक है। तथा आवेदन करता यदि सभी दस्तावेज एवं औपचारिकता पूर्ण करता है, तो उसे कम समयावधि में लाइसेंस प्राप्ती का प्रावधान होना चाहीए तथा भारत के सभी राज्यो मेलाइसेंस के हेतु समान नियम होने चाहीये एवं लाइसेंस शुल्क दरे भी कम करनी चाहीये।
- इस उद्योग को बढ़ावा देने हेतु इस व्यवसाय पर जो कर का बोझ है, वह कम होना नितांत आवश्यक है। इस हेतु सरकार को माल एवं सेवा कर की दरें कम करनी चाहिए जिससे वैश्विक बाजार में अन्य देश से भारत प्रतिस्पधा करने के लिए अपने आपको समर्थ पायेगा।
- इस क्षेत्र में मानव संसाधन की उपलब्धता एवं आवश्यकता में अत्याधिक अंतर है। और यह अंतर कम करने हेतु आतिथ्य उद्योग का केंद्र बिंदु सर्वप्रथम कार्यरत मानव संसाधन होना चाहिए, यदि वह पूरी तरह से कुशल शिक्षित एवं अपनी आर्थिक उपलब्धि से समाधानी रहेगा तभी वह उत्तम सेवा दे पायेगा। इसके लिए उनके काम के समय की एक सीमा निश्चित होनी चाहिये तथा उन्हें इतना अर्थाजन इस क्षेत्र से प्राप्त हो की अन्य युवा वर्ग भी इस और आकर्षित हो। इस विषय मे सरकार ने कूछ ठोस कदम उठाना नितांत आवश्यक है।
- इस क्षेत्र से प्राप्त आय हमारे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था को सबल बनाती है, अंततः सरकार ने इस क्षेत्र के निवेशकों को विशेष छुट प्रदानकरनी चाहिए, जिसके अंतर्गत उन्हें दिए गए कर पर जो व्याज लादा जाता है, वह अत्याधिक ज्यादा नहीं होना चाहिए तथा उन्हें जो ऋण प्राप्त होता है। उसकी अवधि भी लंबी होनी चाहिए ताकी ऋण का भुगतान संस्था चालक के हेतु आसान हो।

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

- आतिथ्य उद्योग हेतु जो भूमि की आवश्यकता होती है, उसकी प्राप्ति में भी सरकार की ओर से सब्सिडी मिलनी चाहिए क्योंकि भूमि के हेतु जो लागत लगती है। उसमें वैश्विक तौर पर लगने वाली लागत तथा भारत में जो लागत लगती है, उसमें काफी फर्क दिखाई देता है। तथा लागत की उपलब्धि वाजवी दर पर हो यह भी नितांत आवश्यक है।

अंतः यदि भारतीय अर्थव्यवस्था को अधिक सबल बनाना है,तो आतिथ्य उद्योग के क्षेत्र में जो नीतियां है, उस पर गंभीरता से विचार होना अत्यंत आवश्यक है। तभी दुसरे देशो कि तरह यह उद्योग हमारी अर्थव्यस्था को सबलबनाने मे अपना योगदान दे पायेगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) S. Aynalem, K.Birhanu & S.Tesefay (2016) :- Journal of Tourism & EmploymentOpportunities Challenges in Tourism & Hospitality Sectors.
2) Alok Kumar (2017) :- Issues & Challenges in hospitality industry : A case of Uttarakhand, India.
3) अर्जुनसिंग भागले (२०१८) :- भारतीय अर्थव्यवस्था मे पर्यटन कि भूमिका का विश्लेषणात्मक अध्यन.
4) Hotel Industry In India(2019):- Industry Analysis, Trends, Growth Opportunities & Demand for East 2018-2023 hpps://www.marketwatch.com
5) Gaurav Kashyap : Challenges Faced By Hotel Industry : A Reviews of Indian Scenario.
6) पर्यटन मंत्रालय द्वारा प्राप्त जानकारी तथा आंकडे.

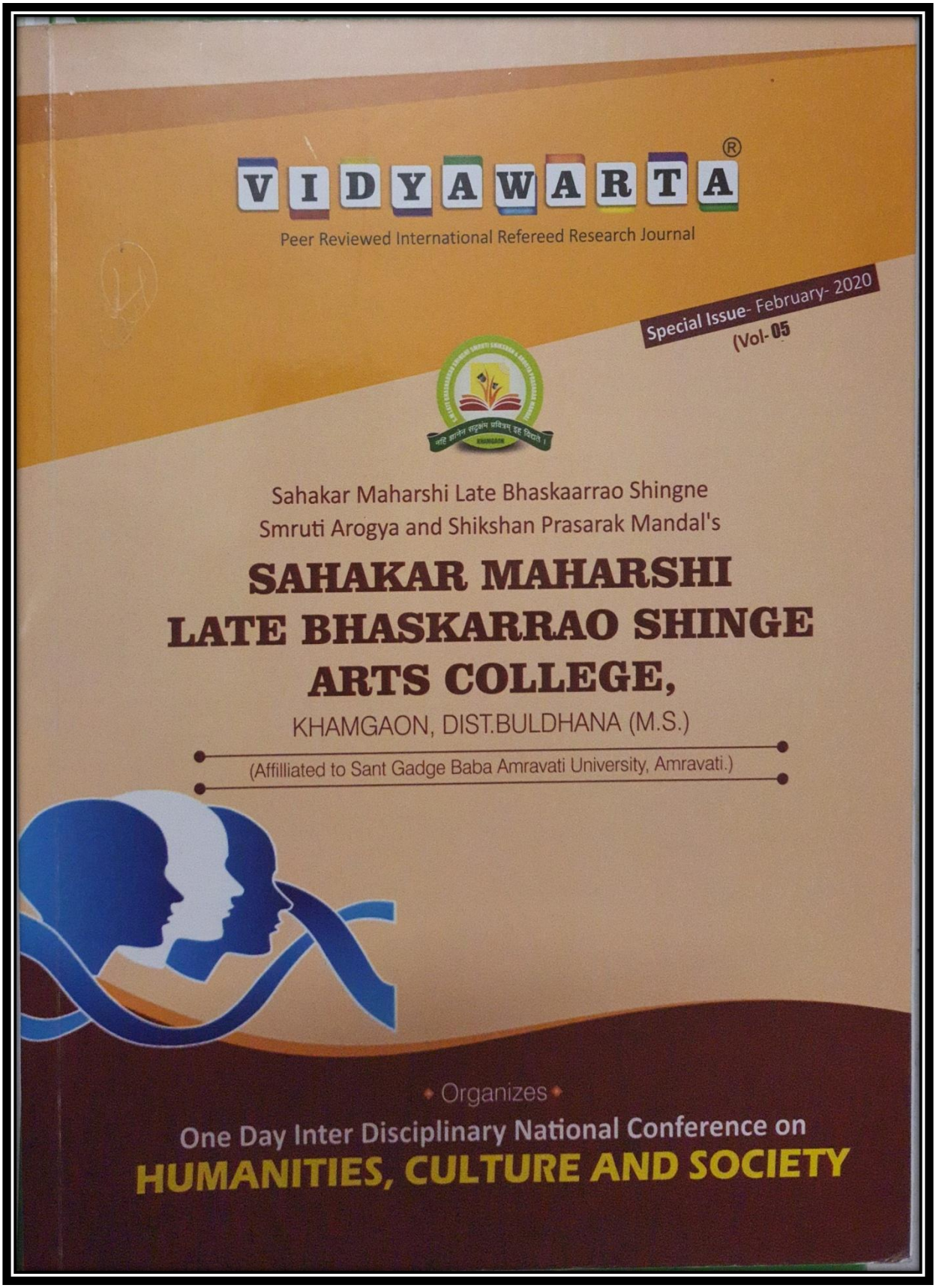
VIDYAWARTA®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Special Issue- February- 2020
(Vol- 05
Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's
SAHAKAR MAHARSHI
LATE BHASKARRAO SHINGE
ARTS COLLEGE,
KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)
(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)
Organizes
One Day Inter Disciplinary National Conference on
HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
February 2020
Special Issue-05
015

52) विदर्भातील धार्मिक स्थिती
कु.प्रियंका किसन अढाव ||177

53) १९ व्या शतकातील सामाजिक धार्मिक चळवळी
रिता सुरतसिंग राजपूत ||180

54) महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या सामाजिक कार्यातील मानवतावादी दृष्टीकोन
प्रा.कु. वंदना अर्जुन जिवने, भंडारा ||183

55) नविन आर्थिक धोरण- भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हान
डॉ. अलका अनिल मानकर, बुलढाणा ||186

56) मानवी जीवनामध्ये मराठी संस्कृती आणि लोकसंगीतचे महत्व
प्रा. वंदना म देशमुख, डॉ. शिरीष कड, अकोला ||190

57) मानव जीवनात संगीताची सर्वांगिण सकारात्मक भूमिका
डॉ. गिताली एस. पांडे, अकोला ||193

58) संत साहित्य मराठी
प्रा. कु. भावना मनोज तायडे, यवतमाळ ||195

59) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामासंबधी विचार
प्रा.डॉ. हर्षा पं. येवले, बुलडाणा ||199

60) संत साहित्य : आकलन आणि आस्वाद
प्रा. संध्या जंजाळ, यवतमाळ ||202

61) एकत्र कुटुंबव्यवस्थेतील स्त्रीजीवन दर्शन (मराठी कादंबरीच्या आधारे)
प्रा. डॉ. सविता माधवराव पवार, मेहकर ||205

62) संगीत का मानव जीवन में स्थान
मिनाक्षी बसवंत, पुणे ||208

63) स्वामी विवेकानंद के साहित्य में युवाओं के लिए विचार
सै. रमिझ सै. बसिम, वाशिम ||211

64) मानव अधिकार तथा आज की वास्तविकता
डॉ. राधा सवजीयाणी, अकोला ||213

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
February 2020 Special Issue-05
0213

64

मानव अधिकार तथा आज की वास्तविकता

डॉ. राधा सवजीयाणी
गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती रा.दे.गो.महिलामहाविद्यालय, अकोला.

मानव अधिकार यह संकल्पना नैसर्गिक है। संयुक्त राष्ट्र संघ ने १९४८ मे वैश्विक स्तर पर इसे घोषित किया। आज विश्व में लगभग सभी सदस्य राष्ट्र में मानवधिकार आयोग की स्थापना की गई है, जिसमें धर्म,वंश,जाति,लिंग,भाषा के आधार परभेदभाव रहित समाज रचना पर बल दिया गया है, ताकि व्यक्ति यह प्रतिष्ठा तथा सम्मान से जीवन यापन कर सके। आधुनिक युग में जैसे-जैसे विकास होता गया वैसे संबंधो की जटिलता बढ़ती गई। सामाजिक जीवन में स्पर्धा तथासंघर्ष बढ़ता गया,अतः मानव को परस्पर सहयोग,सद्भावना,भाईचारा तथा नैतिकता पर आधारित सामाजिक न्याय व्यवस्था की आवश्यकता प्रतीत होने लगी। परिणाम स्वरूप मानव अधिकार इस संकल्पना को अनन्य साधारण महत्व प्राप्तहुवा। इसमें आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्तर पर किसी भी प्रकार के शोषण को स्थान नहीं है, दलित शोषित,आदिवासी,बालक तथा स्त्री इन्हें मानव के तौर पर जीवन यापन करने के अधिकार इसी संकल्पना ने मुहैयाकरवाए।

भारत यह विश्व की लोक संख्या का १७.७% जनसंख्या वाला देश है, यहाँ अनेक भाषा,प्रांत धर्म,वर्ण के लोग रहते हैं। अतः संघर्ष तथा कलह के अनेक प्रसंग निर्माण होते हैं। विकास की प्रक्रिया में अनेक समस्याआती है, समाज में भेद तथा वर्गीकरण की दरी तीव्र होती नजर आती है। लोकशाही पद्धति से जीवन यापन करते समय जीने का दर्जा अवश्य ऊंचा हुवा है किंतु दर्जेदार जीवन जीने का स्तर दिन ब दिन गीरता जा रहा है। अतःमानव अधिकार के पेहलू को समजकर अपने जीवन का अविभाज्य अंग बनाना नितांत आवश्यक है।

उद्देश्य

- मानव अधिकार की मौजूदा स्थिति का अध्ययन करना
- भारत मे होने वाले अपराध की स्थिति को जानना तथा उपाय योजना पर चर्चाकरना

मानव अधिकार यह सभी के हेतु समान है चाहे वह स्त्री हो पुरुष हो या बालक सभी को जीने का समान अधिकार है, किंतु बालक, महिला तथा गरीब वर्ग के हेतु पूरी तरह से अलग पूरी तरह पाते जो मौलिक रूप में प्रत्येक नागरिक को तथा भारतीय संविधान ने सभी को सार्वभौमिक तत्व के आधार पर प्रदान किए गए अधिकार है। जिस में छे महत्वपूर्ण अधिकारों का समावेश होता है,

- समता समानता का अधिकार
- स्वतंत्रता का अधिकार
- शोषण विरुद्ध अधिकार
- धार्मिक स्वतंत्रता का अधिकार
- सांस्कृतिक तथा शिक्षा का अधिकार
- संवैधानिक उपचारो का अधिकार

उपरोक्त सभी अधिकार सभी को समानता का अधिकार देताहै किंतु भारतीय स्त्री के संदर्भ में यह अंशिक ही वास्तविक है, यह समानता के अधिकार की पूरी तरह से हकदार आमतौर पर नहीं मानी जाती। आज भी भारतीय समाज में स्त्रियो को स्थान दुय्यम है। आज भी पुत्री जन्मको सहेष हेतु समाज संकोच करता है, परिणाम स्वरूप आज भी अनेक राज्यों में लड़की एवं लड़को की संख्या में अंतर दिखाई देता है। बालको के प्रति अपराध के आंकड़ों का अध्ययन किया जाए तो यह प्रतित होगा की स्थितीसंतोषजनक नहीं है, बाल मजदूरी,बंधुआ मजदूरी,अपहरण आदि मानव अधिकार के हनन की घटना समाज में होती हुई नजर आती है। इस संदर्भ में कुछ प्राप्त आंकड़े निम्नानुसार है।

राज्य अनुसारमहिलाद्वारा दर्ज शिकायतों की क्रमबद्ध सारणी (1 Jan To 31 March 2019)

अ.क्र	राज्य	दर्ज शिकायत प्रमाण	अ.क्र	राज्य	दर्ज शिकायत प्रमाण
१	दिल्ली	३१५६	१८	छत्तीसगढ़	१२२
२	उत्तरप्रदेश	१३७२२	१९	उड़ीसा	९८
३	हरियाणा	१४३८	२०	आसाम	६४
४	राजस्थान	९२६	२१	हिमाचल प्रदेश	५९
५	बिहार	९०२	२२	चंडीगढ़	५८
६	महाराष्ट्र	७१७	२३	जम्मू कश्मीर	४५
७	मध्यप्रदेश	६४६	२४	गोवा	१७
८	वेस्ट बंगाल	३९८	२५	पांडिचेरी	१६
९	उत्तराखंड	३४६	२६	अंडमान निकोबार	०५
१०	पंजाब	३४१	२७	मेघालय	०५
११	कर्नाटक	३३८	२८	त्रिपुरा	०४
१२	तामिलनाडु	३२०	२९	मणिपुर	०४
१३	झारखंड	२५१	३०	सिक्किम	०३
१४	आंध्रप्रदेश	१६६	३१	दादर नगर हवेली	०३
१५	गुजरात	१४६	३२	अरुणाचल प्रदेश	०३
१६	तेलंगाना	१२७	३३	मिजोराम	०१
१७	केरला	१२५	३४	नागालैंड	०१
	Total				२३५६३

Source :- Ministry of Woman's & Child Development Growth of Indian Annual Report.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-05 | 0214

१ जानेवारी २०१८ से ३१ मार्च २०१९ इस अवधि में प्राप्त विविध राज्य में महिलाद्वारा २३५६३ शिकायतें दर्ज की है जिसे उपरोक्त सारणी में राज्य अनुसार क्रमबद्ध रूप से प्रस्तुत किया गया है। केवल तीन महिनो मे अपराध की संख्या के अनुसार दिल्ली में सबसे अधिक अर्थात २१५६, शिकायतें दर्ज हुई जब कि उत्तरप्रदेश तथा हरियाणा में क्रमशः १३७२२,१४३८ शिकायतें दर्ज हुई है बिहार में ९०२ महाराष्ट्र ७१७ दर्ज की गई है गुजरात तथा हिमाचल प्रदेश में अपराध यह क्रमशः १४६ तथा ५९ दर्ज किये गये है, इन राज्यो की तुलना में अरुणाचल प्रदेश, मिजोरम तथा नागालैंड में दर्ज शिकायत का प्रमाण कम है।उपरोक्त आंकड़ो से यह स्पष्ट ज्ञात होता हैकी, केवल तीन महीने में अपराध दर्ज की संख्या इतनी अधिक है तो वर्ष भर में इनका अंदाज लगाया जा सकता है। इन दर्ज शिकायतो में साइबर क्राईम, दहेज बली, विवाहित उत्पीडन, महिला उत्पीडन, घरेलू हिंसा, रेप लैंगिक छळ, बालक कस्टडी आदि मानव अधिकार को चुनौती देने वाली शिकायते दर्ज है।

दर्ज शिकायतो की संख्या दर्शाने वाली तालिका

अ.क्र	दर्ज शिकायते	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
१	पुलिस मुठभेड में मौत	१६८	१३७	१८८	१७९	१६९
२	हिरासत में मौत	१५५७	१५७७	१५८८	१६६८	१६१६
३	बाल मजदूरी	१२१	६३	७१६	६६	५०
४	सरकारी कर्मचारी की लिप्तियता	९७५५	९५४६	१४७१९	१६३५८	१३५७८
५	सामूहिक बलात्कार	६७३	६५९	७५९	५७२	४५५
६	बलात्कार	७०४	८२७	९७८	७०७	५३५
७	दंगे	१७४५	१५६८	२५६०	१६५७	१२११
८	स्वास्थ्य	१४८७	१४७५	२७३८	२५३५	१८३२
९	जेल	२७३९	२५९७	२५८३	२६७३	२४४७
१०	पुलिस	३५५२३	३२९१८	३४५५४	३५५३३	२७८४५
११	प्रदूषण	२९१	२७१	३३४	४५७	४४६
१२	महिलाएं	८४४९	८९९१	९९०४	८१०५	७४१३
१३	हिरासतमे मौत	१५५७	१५७७	१५६८	१६६८	१६१६
१४	बंधुआ मजदूरी	३८६५	३१७४	१९०७	३३४५	३४०
१५	खेत बल	१२०	१४४	१४४	१२८	७२
१६	अर्थ नैतिक बल	२३९	१४२	१७८	१६०	१५२
१७	अनु. जाति/ अनुज. जाति	३९८७	३२१०	३५५५	३४५४	३३५७

Source:- Crime in India (2016) National Crime records Bureau Ministry of home affairs.

२०१६-२०१७ इस वर्ष के दौरान कुल ९१,८८७ शिकायतें दर्ज की गई इन। शिकायतो में से ४२,५९० यह उत्तरप्रदेश, ८७५० ओडिशा, ६३६८ दिल्ली ४,५९६ हरियाणा तथा ३,७६५ बिहार से संबंधित है आंकड़ो के आधार पर यह स्पष्ट होंक सबसे अधिक अपराध यह उत्तरप्रदेश मे दर्ज हुये है।

विभिन्न देश की अपराध सूची पद के अनुसार

अ.क्र	Rank	Country	Crime Index
१	०१	वेनुज्यूअला	८४.४९
२	०३	साउथ आफ्रीका	७७.४९
३	०४	अफगानिस्थान	७६.३३
४	३७	मालदीव	५३.२१
५	५०	युनायटेड स्टेट	४७.२०
६	५२	स्वीडन	४७.०७
७	६८	इंडिया	४३.३२
८	१२४	हॉग कॉग	२०.७०
९	१२५	जापन	२०.२१
१०	१२९	कॉटर	११.८६

Source:- Crime Index by Country 2020 – Cost of living.

उपरोक्त सारणी के आधार पर यह ज्ञात होता है, कि सबसे अधिक अपराध वेनुज्यूअला में होते है। साउथ अफ्रीका में इसका प्रमाण ७७.४९ है अफगानिस्थान तथा मालदीप में ७६.२३ तथा ५३.२१ है, युनाइटेड स्टेट का रैंक ५० तथा स्वीडन का ५२ है। भारत का स्थान १२९ देशो में ६८ है तथा क्राईम इंडेक्स ४३.३२ है। हॉग-कॉग तथा जपान मे क्रमशः २०.७० तथा २०.२१ संपूर्ण देश की सूची में ११.८६ अर्थात सबसे कम अपराध दर्ज है।

नेशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) ने अक्टूबर २०१९ मे प्रकाशित रिपोर्ट में प्रति लाख लोगों के अनुपात के आधार पर क्राइम रेट की एक सुव्यवस्थित रिपोर्ट तैयार कि। जो २०१७ के प्राप्त जानकारो पर आधारित है।इस ब्यूरो ने देश के कुछ बड़े शहरो को इस सर्वे हेतु चुना तथा उसे इस प्रकार से आंकडेबद्ध किया की प्राप्त जानकारी २० मिलीयन से अधिक लोगो की जानकारी का प्रतिनिधित्व कर सके। आई.पी.सी क्राइम के अनुसार दिल्ली यह अपराध के क्षेत्र में सबसे ऊपर है आंकड़ो के अनुसार १,३०६ (प्रती लाख लोकसंख्या) अपराध दर्ज किए जाते हैं जबकि कोची,पटना, जयपुर तथा लखनऊ में क्रमशः ८०९,७५१,६८३ तथा ६०० अपराध का अनुपात दर्ज किया गया जबकि कोलकाता मे १४४ हैद्राबाद १८७ मुंबई २१२ तथा चेन्नई २२१ अपराध दर्ज किए गये। प्राणघातक हमलो का प्रमाण सबसे अधिक पटना में पाया गया वहां का अनुपात प्रति लाख ९ लोगों के प्रति प्राणघातक हमले की जानकारी प्राप्त हुई, जबकि नागपुर में ९, इंदौर जयपुर तथा बेंगलुरु में प्रति लाख ३ की नोद की गई तथा कोची ,कोलकाता, मुंबई तथा हैदराबाद में एक हत्या या उससे भी कम मामले दर्ज किए गए। इस रिपोर्ट के आधार पर दिल्ली यह अपराध के मामले में सबसे आगे हैं इसका प्रमाण प्रति लाख ३२ है तो स्त्रियों के संबंध में जो अत्याचार होते है उन अपराधो की श्रेणी में लखनऊ सबसे आगे अर्थात प्रति

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-05 | 0215

लाख १.७९ की स्थिति पर है। बालकोंके प्रति जो विविध प्रकार के अपराध पाए जाते हैं उसमें दिल्ली सबसे आगे है जिसका क्राइम रेट ३५ लाख है। रक्कड़ के आधार पर प्राप्त आंकड़े एवं जानकारी के अनुसार छोटे शहरों में अपराध का प्रमाण बड़े शहरों की तुलना में कम है। इसके अतिरिक्त साइबर क्राईम, रेप जैसे अनेक क्राइम ब्यूरो के आंकड़े सहित स्पष्ट किए है।

जहां एक ओर भारत विश्वशांति मानव अधिकार तथा मौलिक अधिकार पर बल दे रहा है, वहीं दूसरी ओर अपराध कीवारदातें बढ़ती नजर आ रही है इसे कम करने हेतु राज्य सरकार तथा केंद्र सरकार अनेक प्रयत्न कर रही है।

उपाय योजना

लोकहित की दृष्टि से सरकार,समाज तथा सुजाण नागरिक के संयुक्त प्रयत्नों से अपराध कम करना तथा मानव अधिकार की संकल्पना के ज़रिये जो समान अधिकार दिलाना कुछ हद तक संभव हो पायेगा।

सर्वप्रथम देश केयुवा वर्ग की अपनी दैनिक आवश्यकता की पूर्ति हेतु रोजगार की आवश्यकता की पूर्ति पर विचार विमर्श के साथ ठोस कदम उठाना आवश्यक है, जितने भी अपराध हो रहे है उनमें अधिकतर अपराध यह जीवन की मूलभूत आवश्यकता कोपूरा करने के लिए किए जा रहे है। इसके हेतु सरकार ने अनेक योजनाएं बनाई है तथा उस पर कार्य भी शुरू है किंतु अपराध कि संख्या मे विशेष अंतर नाही आया है।

• सरकार द्वारा कम दरों में जो अनाज गरीब वर्ग कोप्राप्त होता है इसके परिणाम स्वरूप देश का युवा वर्ग इस पर अपना जीवन यापन करने लगे हैं तथा पेट भरने के लिए उन्हें अधिक श्रम व समय नहीं देना पड़ता अतः अतिरिक्त समय तथा शक्ति विकृत प्रवृत्ति में रूपांतरहोती नजर आ रही है, जिसके परिणाम स्वरूप अनेक अपराध घटित होते हैं। इसके लिए मुफ्त या कम दर के अनाज, भोजन प्राप्ति की व्यवस्था की जगह श्रम योगदान के बदले भोजन या अनाज प्राप्त करवाया जाए जिससे अधिक समयतथा शक्ति अपराधजन्य घटना को अंजाम देने में नहीं लगायेंगे।

• अपराध विरोधी कानून को इतना सक्त बनाना चाहिये जिसके परिणाम को देखकर अपराधी अपराध करने से पूर्व सोचने पर मजबूर हो।

• हमारी न्याय व्यवस्था अत्याधिकसमय लेने वाली मानसिक तकलीफ तथा प्रताड़ित करने वाली नजर आती है। जिस का उदा. हम निर्भया कांड के फैसलो के रूप में देख ही रहे हैं अतः कानून तथा न्याय व्यवस्था में समय से संबंधित नियम एवं कानून का बदलनानितांत आवश्यक है।

• जितने अपराध होते है उनमें से ज्यादा तर अपराध सामान्यजन अपराध के संदर्भ में जागरूक ना होने के परिणाम स्वरूप होते है। इसीलिए सरकार विविध उपक्रमों के मध्यम से समाज जागृती का कार्य करजा सकता है। रहा है। यदि सामाजिक संस्था, शैक्षणिक संस्था, एन.जी.ओ तथा सुशिक्षित वर्ग इस मुहिम को संगठित रूप से हाथ में ले तथा जागृति का काम युद्ध स्तर पर करे तो अनेक साइबर क्राइम, आर्थिक अपराध, बाल अपराध को टाला जा सकता है।देखा जाए तो अपराधी देश, समाज, परिवार का एक घटक ही है। यदि परिवार तथा शिक्षण संस्था इस बात के महत्व को समझे तथा देश की भावी पीढ़ी के निर्माण में अपने योगदान को गंभीरता से लेकर बालक के पालनपोषण में मूल्य शिक्षण को महत्व दे तो देश की अगली पीढ़ी में अपराध का प्रमाण निश्चित तौर पर कम हो सकेगा इस हेतु परिवार, शिक्षण संस्था, अनाथ आश्रम ,तथा एन.जी.ओ के हेतु एक सांचाबंद्ध प्रशिक्षणजा सकता है। पोषण में मूल्य शिक्षण को महत्व दे तो देश की अगली पीढ़ी में अपराध का प्रमाण निश्चित तौर पर कम हो सकेगा इस हेतु परिवार, शिक्षण संस्था, अनाथ आश्रम ,तथा एन.जी.ओ के हेतु एक सांचाबंद्ध प्रशिक्षणकी व्यवस्था की आवश्यकता है जिससे। 'वन पॉइंट प्रोग्राम' के तहत यह संस्था अपना उद्देश्य पूरा कर सकेंगी तथा मानव अधिकार को सही अर्थ में देश में स्थान प्राप्त होगा।

संदर्भ सूची

• Human Rights Day (2016) :- Herds how India Jars in Human Right – India to day.

• Chaitanye Mallapr (2017) :- Crime Against women up 83/- conviction gate hides decadal law.

• Annual report (2018-19) :- Ministry of women &child development Government of India.

• Ramanath Jha (2019) – An analysis of crime in India largest urban aglow mentions.

• Bhargah Kahta, Nhusita Medhi :- Human Right in India its present status, positions case of vacations & some remedial measures.

• Ministry of women & child development – Government of India annual Report.

• Crime Index by Country 2020 cost of living.

• राष्ट्रीय मानव अधिकार–some facts about the NHRC'S activities.

• Crime in India (2016) National Crime records Bureau Ministry of home affairs.❑❑❑

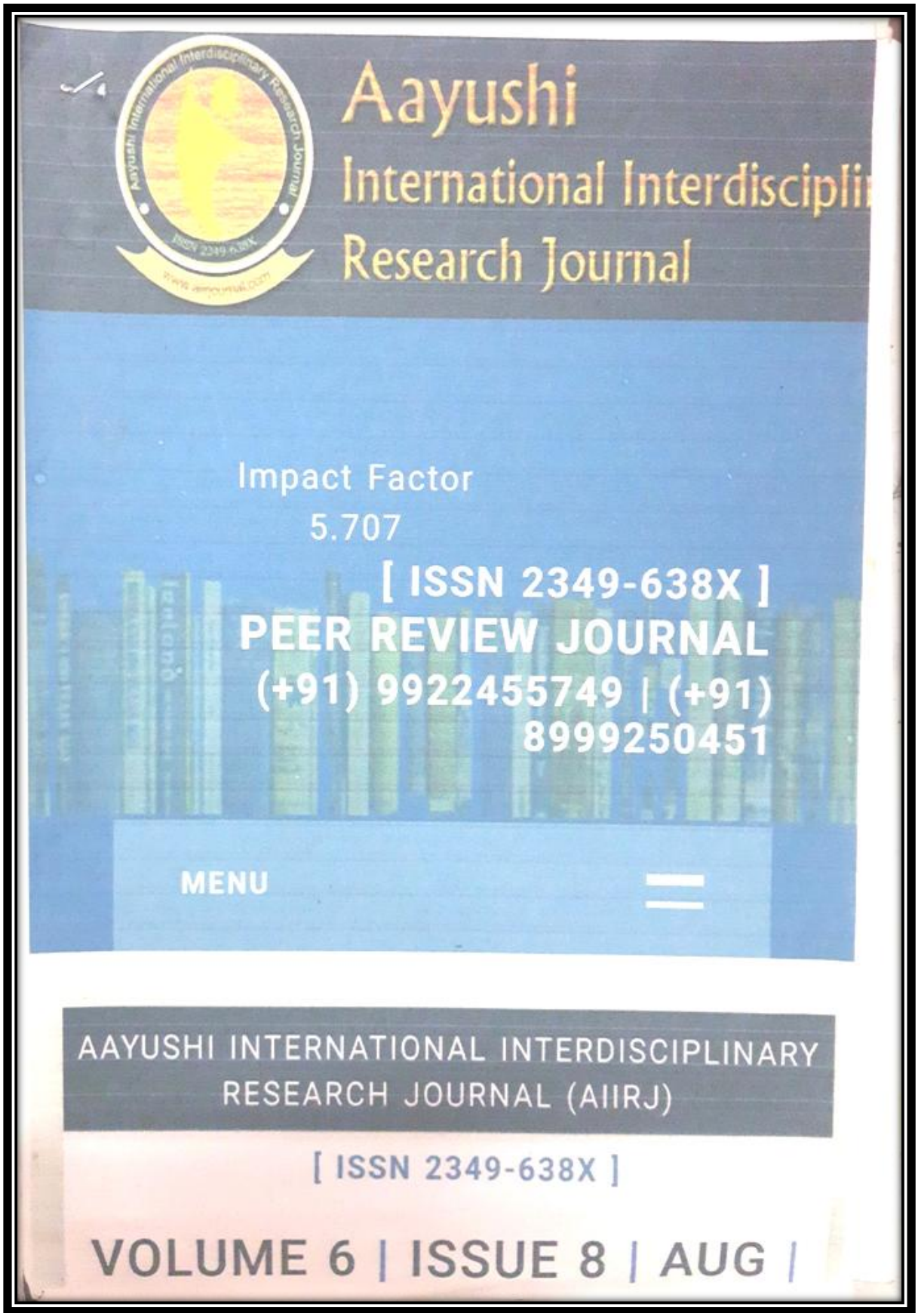
Aayushi
International Interdisciplin
Research Journal
Impact Factor
5.707
[ISSN 2349-638X]
PEER REVIEW JOURNAL
(+91) 9922455749 | (+91)
8999250451
MENU
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)
[ISSN 2349-638X]
VOLUME 6 | ISSUE 8 | AUG |

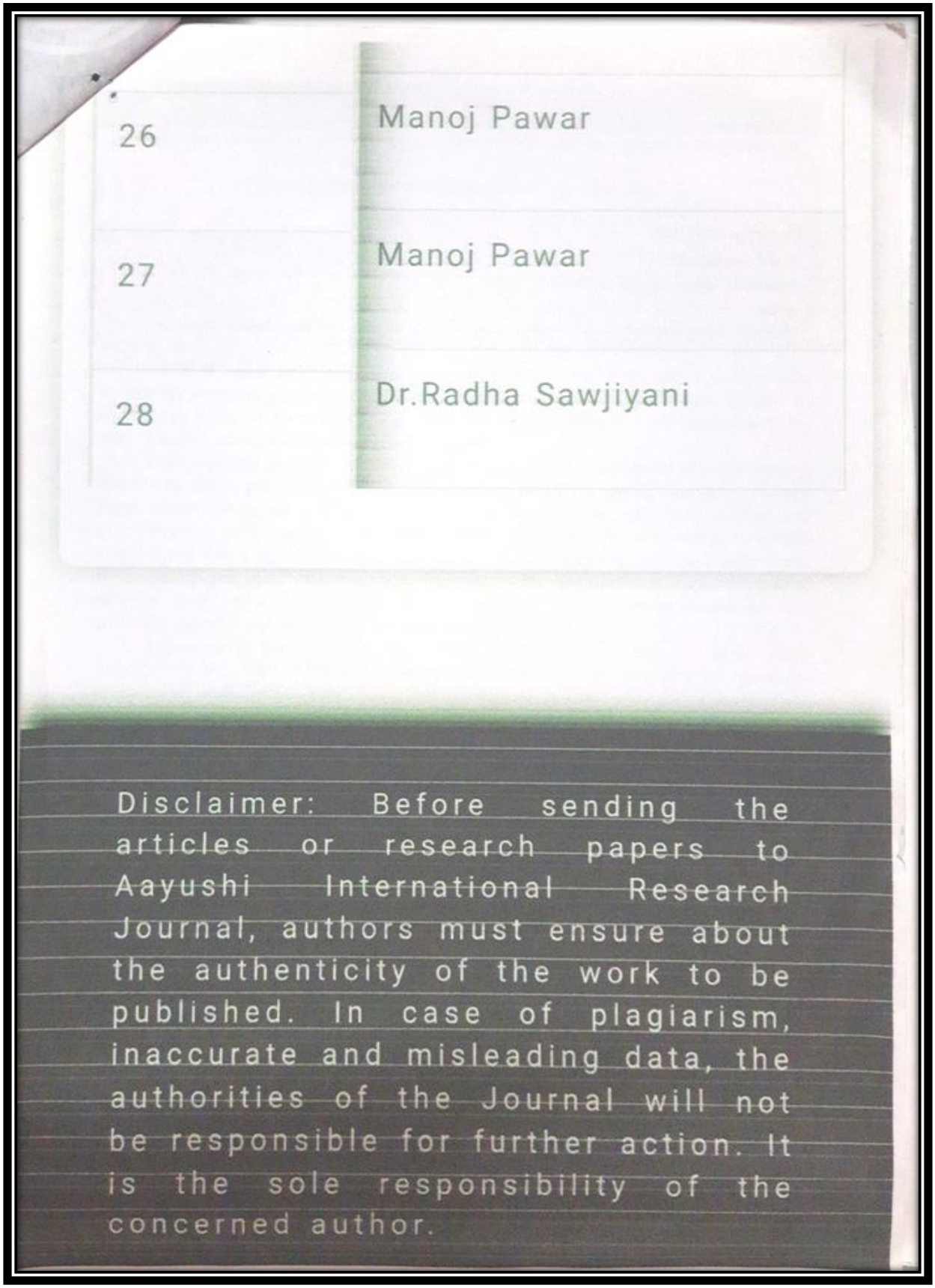
26
Manoj Pawar
27
Manoj Pawar
28
Dr.Radha Sawjiyani
Disclaimer: Before sending the articles or research papers to Aayushi International Research Journal, authors must ensure about the authenticity of the work to be published. In case of plagiarism, inaccurate and misleading data, the authorities of the Journal will not be responsible for further action. It is the sole responsibility of the concerned author.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

दूरदर्शनवरील जाहीरातीचा किशोरवयीनांच्या आहारावर प्रभाव

डॉ. राधा सावजियानी
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय,
अकोला

सारांश :–

दूरदर्शन हे प्रसाराचे प्रभावी माध्यम म्हणून वापरात असलेतरीही दुरदर्शनचा उपयोग वस्तुंच्या विक्रीसाठी अधिक प्रभावीपणे होत असल्याचे दिसुन येत आहे. आज बाजारामधे उपलब्ध असणा–या प्रत्येक वस्तूविषयीचे ज्ञान घरीबसल्या होत असल्याचे दिसून येते मग त्या दैनंदिन वापरातील वस्तु, आरोग्यविषयक उपकरणे, शैक्षणिक ज्ञान, कपडे अन्नपदार्थ या विषयाची माहिती जाहिरातींच्या माध्यमातून घरोघरी पोहचत असल्याचे दिसून येते.

प्रस्तूत अध्ययनामध्ये दूरदर्शनवरील जाहिरातीचा किशोरवयीनांचा आहारविषयक आवडीनिवडीवर होणारा परिणाम जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला असून अन्नपदार्थची खरेदी, कुटुंबीयांचा त्याना विरोध, तारकांच्या जाहिरातीमध्ये समावेश व त्यामूळे खरेदीकडे वाढणारा कल, आरेग्यास निर्माण होणारे संभाव्य धोके, पालकांना जाहिरातीमधील अन्नपदार्थ खरेदी करण्यासाठी होणारी विनवणी, स्वतःच्या दैनंदीन खर्चासाठी दिलेलया पैशांचा खरेदीसाठी वापर, फास्टफूड व जंकफूडचे आहारातील वाढते प्रमाण व संपुर्ण ज्ञान नसतांना होणारी खरेदी, शरीरवर्धव आरोग्यवर्धक आहाराकडे दूर्लक्ष इत्यांदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत अध्ययन हे खालील उद्दिष्टावर आधारीत आहे.दुरदर्शनवरील जाहिरातींचा विद्यार्थींच्या आहारसंबंधी सवयीवर होणारा परिणाम तपासणे,दूरदर्शनवरील जाहिरातींमूळे आकर्षित होणा–या कारणांचा शोध घेणे, दूरदर्शनवरील जाहिराती व आहारविषयक आवडीनिवडी यांच्यामधील सहसंबंध तपासणे.

दूरदर्शनवर वारंवार दाखविण्यात येणारा अन्नपदार्थविषयक जाहिरातीचा त्याच्या खरेदीवर तसेच आहारात समावेश करण्यावर परिणाम होतो. जाहिरात हे जनसामान्यांचा आहारविषयक आवडीनिवडी बदलण्याचे प्रमूख साधन आहे. दुरदर्शनवरील अन्नपदार्थविषयक जाहीरातीच्यामूळे मुलांनी आपला नीयीमत वापरातील वस्तुंमध्ये बदल केले असुन आपल्याल्या आईवडिलांकडुन मीळणारे पैसेसुध्दा या वस्तुची खरेदीसाठी वापरत असलेला दिसून येते. जाहीरातीविषयी मूलांना फारसे ज्ञान दिसुन आले नाहि याचबरोबर मुलांना वारंवार दाखविण्यात येणा–या अन्नपदार्थाचा जाहिरातीचा गुणात्मकविषयीफारशी सहमती दिसुन आली नाही. अध्ययनातील १० ते ११ वर्ष असणारे विद्यार्थी १२–१३ वर्षाचा विद्यार्थीपेक्षा जाहीरातीकडे अधिक आकर्षीत होत आहे. ५वी ते ६वीत शीकणारे विद्यार्थी दूरदर्शनवरील जाहिरातीकडे आकर्षित होउन त्याचा प्रभाव आहारावर दिसुन येत आहे. दूरदर्शनवरील जाहीरातीकडिल आकर्षण हे बालकांचा आहारावर प्रभाव करणारा प्रमुख घटक आहे.

अकोला शहरातील २ शाळातील ५ ते ८ व्या वर्गात शिकणा–या ६० विद्यार्थींवर आधारित असुन दूरदर्शनवरील जाहीरातीचा विद्यार्थ्यांच्या आहारावर होणारा प्रभाव आणि जाहिरातीकडे आकर्षित होण्याची कारणे याविषयीची माहिती एकुण २४ प्रश्नांच्या माध्यमातून संकलीत करण्यात आलेली आहे.

प्रस्तावना :–

दूरदर्शन हे प्रसाराचे प्रभावी माध्यम म्हणून वापरात असलेतरीही दूरदर्शनचा उपयोग वस्तुंच्या विक्रीसाठी अधिक प्रभावीपणे होत असल्याचे दिसुन येत आहे. आज बाजारामधे उपलब्ध असणा–या प्रत्येक वस्तूविषयीचे ज्ञान घरीबसल्या होत असल्याचे दिसून येते मग त्या दैनंदिन वापरातील वस्तु, आरोग्यविषयक उपकरणे, शैक्षणिक ज्ञान, कपडे अन्नपदार्थ या विषयाची माहिती जाहिरातींच्या माध्यमातून घरोघरी पोहचत असल्याचे दिसून येते. जाहीरातीचा होणारा मारा वस्तू खरेदीसाठी माणसाचे मन प्रवृत्त करीत असल्याचे दिसून येते, यालाच अनूसरून जाहीराती शाप की वरदान हे म्हणण्याची वेळ आली आहे. प्रस्तूत अध्ययनामध्ये दूरदर्शनवरील जाहिरातीचा किशोरवयीनांचा आहारविषयक आवडीनिवडीवर होणारा परिणाम जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला असून अन्नपदार्थची खरेदी, कुटुंबीयांचा त्याना विरोध, तारकांच्या जाहिरातीमध्ये समावेश व

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

त्यामूळे खरेदीकडे वाढणारा कल, आरेग्यास निर्माण होणारे संभाव्य धोके, पालकांना जाहिरातीमधील अन्नपदार्थ खरेदी करण्यासाठी होणारी विनवणी, स्वत:च्या दैनंदीन खर्चासाठी दिलेलया पैशांचा खरेदीसाठी वापर, फास्टफूड व जंकफूडचे आहारातील वाढते प्रमाण व संपुर्ण ज्ञान नसतांना होणारी खरेदी, शरीरवर्धक व आरोग्यवर्धक आहारकडे दूर्लक्ष इत्यांदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे यातूनच भावि पीढीचा आरोय व सक्षमतेविषयी पालकांमधे संभ्रम निर्माण झालेला आहे. प्रस्तूत अध्ययन हे खालील उद्दिष्टांवर आधारीत आहे.

उद्दिष्टे :–

१) दुरदर्शनवरील जाहिरातींचा विद्यार्थींच्या आहारसंबंधी सवयीवर होणारा परिणाम तपासणे.
२) दूरदर्शनवरील जाहिरातींमूळे आकर्षित होणा–या कारणांचा शोध घेणे.
३)दूरदर्शनवरील जाहिराती व आहारविषयक आवडीनिवडी यांच्यामधील सहसंबंध तपासणे.

गृहितके :–

दूरदर्शनवरील जाहीरातीकडे विद्यार्थ्यांचे आकर्षण आहारविषयक आवडीनिवडीवर प्रभाव टाकते.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तूत अध्ययन हे अकोला शहरातील २ शाळातील ५ ते ८ व्या वर्गात शिकणा–या ६० विद्यार्थींवर आधारित असुन दूरदर्शनवरील जाहीरातीचा विद्यार्थ्यांच्या आहारावर होणारा प्रभाव आणि जाहिरातीकडे आकर्षित होण्याची कारणे याविषयीची माहिती एकुण २४ प्रश्नांच्या माध्यमातून संकलीत करण्यात आलेली आहे.

माहितीच्या विश्लेषणासाठी सारणीयन शेकडा प्रमाण या पध्दतीबरोबरच सहसंबंध गुणक या विश्लेषण पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

वाङ्मयावलोकन :–

दूरदर्शनवरील जाहीरातीचा बालकांच्या अन्नपदार्थाविषयी आवडीनिवडीवर होणा–या प्रभावाचा अध्यनासाठी खालील वाङ्मयाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

- जेनेफर हॅरीस आणि सहकारी (२००९) यांनी केलेल्या अध्ययनामध्ये खानपानविषयक सवयींवर दूरदर्शनाचा प्रभाव मोजला असून अधिक उष्मांक देणा–या पदार्थांचा सेवनाकडे प्रामुख्याने कौशोरवयीनांचा कल अधिक असल्याचे दिसून आले यावबरोबर वयस्कांचेसुध्दा अध्ययन केले असून वयस्कांमधे दूरदर्शनावरील जाहीरातीने प्रभावीत होवून अन्नपदार्थाच्या वापर करण्याकडे कल वाढत असला तरी आरोग्यसंवर्धनासाठी पोषक मूल्द्रव्यांचा आहारात समावेश करण्यांत घर दिसून आला. बालकांचा दूरदर्शनावरून प्रसारीत जाहीरातीचा प्रभाव अधिक दिसून आला तर यामूळे बालकांमध्ये स्थूलता वाढत असल्याचे दिसून आले.
- शक्तीप्रिया आणि डॉ.रमेश (२०१३) यांनी केलेल्या अध्ययनामध्ये आरोग्यास अपायकारक अन्नपदार्थाचा दूरदर्शनावरील जाहिरातीचा प्रभाव तपासण्यात आला. सर्व वयोगटातील स्त्री–पुरूषांचा कल दिवसेंदिवस फास्टफुडकडे वळत असल्याचे दिसून आले यामुळे लहान मुलही जाहिरातदारांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. जाहीरातीचा दूरदर्शनवरील होणारा अत्याधिक प्रसारामुळे मूलांच्या स्थिर आरोग्यवर निश्चितच गंभिर परिणाम दिसून येत आहे. बौध्दिक संपदेसाठी त्यांना अशा जाहिरातीपासून परावृत्त करणे ही काळाची गरज आहे.
- टी. विजयपुष्पम आणि सहकारी (२०१४) यांनी केलेल्या अध्ययनामधे ४ प्रमूख दूरदर्शन वाहीन्यांचा समावेश करण्यात आलेला असून सकाळी २ तास आणि सायंकाळी २ तास या वेळामध्ये मुलांसाठी प्रसारीत होणा–या कार्यक्रमांअंतर्गत दर्शवण्यात येणा–या जाहिरातीचा प्रभाव तपासण्यात आला. एकुण १६०२ अन्नपदार्थविषयक जाहीरातीची निवड करण्यात आली असून या जाहिराती ४२१२० सेकंदपर्यंत दर्शवण्यात आलेल्या आहेत. बिस्कीट,केक,चॉकलेट,गोड पदार्थ, उष्मांक देणारे पदार्थ,दूग्धजन्यपदार्थ,पिझ्झा,नूडल्स,चिप्स इत्यादीचा समावेश करण्यात येणारा अन्नपदार्थ

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

तुलनेनी कमी आरेग्यवर्धक दिसून आले यामूळे ग्राहकांची फसवणूक होत आहे म्हणूनच याची गंभीरतेने दखल घेण्याची गरज आहे. जाहिरात तयार करतांना लहानलहान बाबींची हाताळणी व तपासणी योग्यरीत्या होण्याची गरज आहे.

- आयदा सबागजादेश तोशी आणि जेल्हा अलतीनकाया (२०१७) यांनी दूरदर्शनवर प्रसारीत होणा–या अन्नपदार्थविषयक जाहिरातींचा ८ ते ११ वयोगटातील मुलामुलींवर प्रभाव तपासण्यासाठी डोगा परीसरातील १२० उत्तरदात्यांची निवड केली. अध्ययनातील निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

अन्नपदार्थातील जाहिराती दूरदर्शनावर दाखविल्यामूळे तसेच या जाहीरातीसाठी शालेय विद्यार्थ्यांचा वापर करून संगिताचा साद चढवून विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. दूरदर्शनवरील जाहिरात तसेन संगीत यामुळे ही मुल प्रभावित होत असून यांचा खानपानविषयीचा सवयीमधे बदल झालेले दिसून आले.

परिणाम व चर्चा :–

प्रस्तुत अध्ययन हे अकोला जिल्हयातील २ विद्यालयातील शिक्षण घेणा–या विद्यार्थीवर आधारीत असून १० ते १३ वयोगटातील ६० विद्यार्थीचा समावेश यात करण्यात आला आहे यामध्ये १०,११,१२,१३ वयाची प्रत्येकी १५ ५वी,६वी,७वी व ८वीत शिक्षण घेणारे प्रत्येकी १५ मुल–मुली असून एकूण विद्यार्थीमधून ३० मूली व ३० मूल निवडण्यात आली प्रश्नावलीच्या मध्यमातून आहारावर परिणाम करणारे घटक आणि दूरदर्शनवरल जाहिरातीकडे आकर्षित होण्याची कारणे याविषयीची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

खालील सारणीत दूरदर्शनवरील जाहिरातींना बालकांच्या आहारावर प्रभाव याविषयीचे अभिप्राय नोंदविण्यात आले असून वारंवारीतासह शेकडा प्रमाण दर्शविलेला आहे.

सारणी क्र. १ : दुरदर्शनवरील जाहिरातच्या बालकाचा आहारावर प्रभाव

अ. क्र.	तपशील	पूर्णत: असहमत	असहमत	तटस्थ	सहमत	पुर्णत: सहमत
१)	आहारविषयक जाहिराती प्रभावित करतात	–	–	–	–	६० १००
२)	जहिरातीतील अन्नपदार्थाच्या खरेदीसाठी पालक सहमत असतात.	१२ (२०)	१८ (३०)	१५ (२५)	१० (१६.६७)	०५ (८.३३)
३)	जाहीरातींच्या वस्तू खरेदिवर प्रभाव आहे.	०१ (१.६९)	०३ (५)	११ (१८. ३३)	१५ (२५)	३० (५०)
४)	तारकांकडून जाहीरात केलेले पदार्थ खरेदि करण्यासाठी प्रवृत्त होतो.		०४ (६.६७)	०५ (८.३३)	१८ (३०)	३३ (५५)
५)	वारंवार प्रदार्शित होणा–या जाहिरातमूळे विद्यार्थी वस्तू खरेदीविषयी हुरळून जातात.	१ (१.६९)	३ (५)	६ (१०)	१८ (३०)	३२ (५३.३३)
६)	जाहीरातीमुळे वस्तुंनविषयींचे ज्ञान होते.	२ (३.३३)	६ (१०)	१३ (२१. ६७)	१३ (२१.६७)	२६ (४३.३३)
७)	जाहीरातीमुळे अनावश्यक खरेदीला बळी पडतो	०	१ (१.६७)	०५ (८.३३)	०९ (१५)	४५ (७५)
८)	अन्नपदार्थाचा खरेदीसाठी जाहिरात हे प्रभावि माध्यम आहे.	०२ (३.३३)	०६ (१०)	१२ (२०)	१४ (२३.३३)	२६ (४३.३४)
९)	जाहिरातीतील अन्नपदार्थ आरोग्यासाठी उपयोगी आहे.	१० (१६.६७)	०५ (८.३३)	३० (५०)	०७ (११.६७)	०८ (१३.३३)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

१०)	व्यगचित्रातील व्यक्तिमत्वाव्दारे केलेला जाहीरातीचा खरेदीवर प्रभाव होता	–	–	–	–	६० (१००)
११)	पून्हा पुन्हा येणा–या जाहीराती आकर्षित करतात.	–	–	–	०६ (१०)	५४ (९०)
१२)	जाहिराती पाहून पालक खरेदीला प्रवृत्त होतात.	१२ (२०)	१८ (३०)	०७ (११.६७)	१३ (२१.६७)	१० (१६.६६)

(कंसातील अंक शेकडाप्रमाण दर्शवतात)

सारणीच्या अवलोकनावरून खालील अभिप्राय नोंदविण्यात येत आहे. दूरदर्शनवरील जाहिराती बालकाला प्रभावित करतात या विधानास १००: बालकांनी पूर्णत: सहमती दर्शविली असून जाहिरातीत दाखविण्यात येणा'या अन्नपदार्थ खरेदी करण्यासाठी पालक पूर्णत: किंवा अंशत: असहमत असतात असे मत ५०: विद्यार्थीनींनी नोंदविले आहे. २५: विद्यार्थीनींनी त्यांच्या पालकांची सहमती आहे तर २५: विद्यार्थीनींनी याविषयी आपले निश्चित मत नोंदवू शकले नाहीत. जाहिरातीमुळे वस्तु खरेदी करण्याकडे कल वाढतो या विधानाला ७५: बालकांनी सहमती दर्शविली आहे तर १८.३३: आपला अभिप्राय नोंदवू शकले नाहीत. ज्या अन्नपदार्थाची जाहिरात तारकांकडून करण्यात येते हे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यासाठी आम्ही प्रवृत्त होतो अशे मत ८५: बालकांनी नोंदवले याचबरोबर वारंवार प्रसारीत होणा–या जाहिरातीमूळे वस्तू खरेदीसाठी आम्ही हूरळून जातो हे विधान ८३.३३: बालकांनी मान्य केले आहे. जाहिरातीमूळे वस्तूविषयी ज्ञान प्राप्त होते हे विधान ६५: बालकांनी स्विकारले असून २१. ६६: विद्यार्थी आपला अभिप्राय नोंदवू शकले नाही अध्ययनातील ९०: विद्यार्थ्यांच्या मते जाहिरात हा अनावश्यक खरेदीसाठी बळी पाडतात तर ६६.६७: बालक अन्नपदार्थाच्या खरेदीसाठी जाहिरात प्रभावी माध्यम असल्याने सांगतात. जाहिरातीमध्ये दाखविण्यात येणारे पदार्थ आरोग्यासाठी उपयोगी आहेत या विधानाला प्रत्येकी २५: सहमत व असहमत आहेत. तर ५०: विद्यार्थी आपला स्पष्ट अभिप्राय नोंदवू शकले नाहीत. व्यगचित्रामधील व्यक्तिमत्वाचा जाहिरातीमधील समावेश खरेदीवर प्रभाव टाकतो हे विधान १००: उत्तरदाता विद्यार्थीनींनी स्विकारलेले आहे. वारंवार येणारा जाहिरातीमूळे त्या वस्तूविषयीचे आर्कषण वाढण्यास मदत होते या विधानाला १००: बालकांनी सहमती दर्शवीली असून जाहिरातीमुळे अन्नपदार्थाच्या खरेदीसाठी पालकसुध्दा प्रवृत्त होतात या विधानाला ५०: बालक असहमत असून ३८: सहमती दर्शविलेली आहे. वरील चर्चावरून असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की दूरदर्शनवर वारंवार दाखविण्यात येणारा अन्नपदार्थविषयक जाहिरातीचा त्याच्या खरेदीवर तसेच आहारात समावेश करण्यावर परिणाम होतो. जाहिरात हे जनसामान्यांचा आहारविषयक आवडीनिवडी बदलण्याचे प्रमूख साधन आहे.

खालीली सारणीमधे अध्ययनातील विद्यार्थीकडून दुरदर्शनवरील जाहिरातीकडे आकर्षित होण्याचा कारणाविषयी सामहिती दर्शविण्यात आलेली आहेत यामधे एकुण १२ प्रश्नांचा समावेश करण्यात आलेला असुन विद्यार्थ्यांचा अभिप्राय शेकडया प्रमाणासह दिलेले आहेत.

सारणी क्र. २ दूरदर्शनवरील जाहीरातीकडे आकर्षीत होण्याची कारणे

		पूर्णत: असहमत	असहमत	तटस्थ	सहमत	पुणत: सहमत
१)	जाहीरातीतील अन्नपदार्था च्या खरेदीसाठी दैनंदिन खर्चासाठी दिलेले पैसे खर्च करतात.			५ (८.३३)	१५ (२५)	४० (६६.६७)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

२)	जाहीरातीत न आलेल्या पदार्थांचा खरेदीकडे कल नसतो.		२ (३.३३)	४ (६६.६७)	१४ (२३.३३)	४० (६६.६७)
३)	सततच्या जाहिरातीमूळे आपण आपल्या नियीमत वापरातील वस्तूंमधे बदल करता का?	१ (१.६९)	२ (३.३३)	५ (८.३३)	१४ (२३.३३)	३८ (५३.३४)
४)	फास्टफुडच्या जाहीराती आपणास प्रभावीत करतात काय?	४ (६.६७)	७ (११.६९)	७ (११.६६)	१२ (२०)	३० (५०)
५)	जाहीरातीमुळे आपल्या वस्तु खरीदीवर परिणाम होतो.	१ (१.६७)	१ (१.६६)	३ (५)	१० (१६.६७)	४५ (७५)
६)	जाहीराती विषयी मूलांना सर्व ज्ञान आहे.	२० (३३.३३)	२५ (४१. ६७)	०९ (१५)	०२ (३.३३)	०४ (६.६७)
७)	जाहिरातीमधिल प्रत्येक वस्तु खरेदीकडील आपला कल असतो का?	०२ (३.३३)	०२ (३.३३)	३० (५०)	७ (११.६७)	१९ (३१.६७)
८)	प्रथमदर्शनी दूरदर्शनवरील जाहीरातीला तुम्ही प्रभावित होत नाही.	०१ (१.६६)	०२ (३.३३)	१० (१६.६७)	१० (१६.६७)	३७ (६१.६७)
९)	आपल्या वयोगटातील सर्वांनांच सारख्यान जाहीराती आवडतात काय?	०२ (३.३३)	०६ (१०)	१२ (२०)	१६ (२६.६७)	२४ (४०)
१०)	जाहिरातीमधील गुणात्मकता वस्तुमध्ये असते का?	०३ (५)	१० (१६. ६६)	३० (५०)	१० (१६.६७)	०७ (११.६७)
११)	जाहीरातींमधे दर्शविले बंद पदार्थ आपल्या आरोग्यास हानिकारक आहेत काय?	०४ (६.६७)	०४ (६.६७)	३० (५०)	१७ (२८.३३)	०५ (८.३३)
१२)	दोन जेवणांमधे आपण फळ,सुकामेवा,दुध याचे सेवन पसंत करता का?	०३ (०५)	१० (१६. ६७)	१८ (३०)	२० (३३.३३)	०९ (१५)

(कंसातील अंक शेकडाप्रमाण दर्शवितात)

सारणिचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे जाहीरातीमधील पदार्थांचा खरेदीसाठी दैनंदीन खर्चासाठी दिलेले पैसे खर्च होतात या विधानाला ९२: विद्यार्थीनी सहमती दर्शविली तर ज्या पदार्थांची जाहिरात होत नाही ते पदार्थ खरेदी करत नाहि असे मत ९०: विद्यार्थीनी व्यक्त केले सतत दाखवण्यात येणा–या जाहिरातीमुळे नियीमत वापरात असलेलेया वस्तुमधे बदल करण्यात येतो हे विधान ८६.६७: विद्यार्थ्यांनी स्वीकारले आहेत.

दूरदर्शनवर दाखवण्यात येणारी फास्टफुडची जाहिरात आम्हास प्रभावीत करते असे मत ७०: उत्तरदात्यांनी व्यक्त केले. जाहीरात या वस्तूखरेदीवर परिणाम करतात या विधानास ९१.६७: उत्तरदात्यांची सहमती दर्शवली जाहिरातीविषयी मुलांना सर्व ज्ञान आहे या विधानाला ७६: उत्तरदाते विद्यार्थीअसहमत असून १५: याविषयी आपला स्पष्ट अभिप्राय नोंदवु शकले नाही. जाहीरातीत दाखवण्यात येणारी प्रत्येक वस्तू खरेदी करण्याकडे आपला कल असले या विधनाला ४३.३३: सहमत असुन ५०: विद्यार्थी आपला स्पष्ट अभिप्राय नोंदवू शकले नाहित. दुरदर्शनवरील जाहिरातीचा प्रभाव प्रथमदर्शनी होत नाही हे विधान ७५.३४: विद्यार्थनी मान्य केलेले आहे. आमचा वयाचा सर्वांनाच अन्नददार्थाविषयक जाहिरातीची सारखीच आवड आहे या मताला ६६.६७: विद्यार्थी सहमत असुन २०: असहमत आहेत.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

जाहीरातीत दर्शवण्यात येणारी गुणात्मकता प्रत्येक वस्तुमध्ये सारखीच असते या विधानाला केवळ २८.३४: विद्यार्थी सहमत असुन ५०: असहमती दर्शवितात. जाहिरातीमध्ये दर्शवलेले डबाबंद पदार्थ आरोग्यास हानिकारक आहे या विधानास ३६.६६: विद्यार्थी सहमत असुन ५०: विद्यार्थी आपला अभिप्राय नोंदवु शकले नाहित दिवसभरातील दूपारचा व रात्रीचा जेवणामधला जो वेळ असतो त्या वेळात दूध फळ तसेच सुकामेवा घेणे आम्ही पसंद करतो या विधानास ४८.३३: विद्यार्थीनी सहमती दर्शवली असुन ३०: वि. तटस्थ दिसून येते. वरील चर्चवरून खालील निष्कर्ष काढण्यात येत आहे.

दुरदर्शनवरील अन्नपदार्थ विषयक जाहीरातीच्यामूळे मुलांनी आपला नीयीमत वापरातील वस्तुंमध्ये बदल केले असुन आपल्याल्या आईवडिलांकडुन मीळणारे पैसेसुध्दा या वस्तुची खरेदीसाठी वापरत असलेला दिसून येते. जाहीरातीविषयी मूलांना फारसे ज्ञान दिसुन आले नाहि याचबरोबर मुलांना वारंवार दाखविण्यात येणा–या अन्नपदार्थाचा जाहिरातीचा गुणात्मकविषयी फारशी सहमती दिसुन आली नाही.

खालील सारणीमधे निवडक चलांमधील सहसंबंधकगुणक दर्शण्यात आलेले असुन यामध्ये विद्यार्थाचे वय,वर्ग,लींग,दुरदर्शनवरील जाहिरातींचा आहारावर प्रभाव आणी जाहिरातीकडे आकर्षीत होण्याची कारणे यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. सहसंबंध गुणकांनी महत्त्वपूर्णता ५: व १: शाश्वत पातळीवर तपासण्यात आलेली आहेत.

सारणी क्र. ३ : निवडक चलांमधील सहसंबंध गुणक

	वय (१)	वर्ग (२)	लिंग (३)	आहारावर प्रभाव (४)	आकर्षित होण्याची कारणे (५)
१	१				
२	१	१			
३	०.०२९८१४	०.०२९८१४	१		
४	−०.६५४३२**	−०.५४३२१*	०.०१६२५७	१	
५	−०.७६४**	−०.६३९९७**	०.०१४१०६	०.९८७१९२**	१

सारणीच्या अवलोकनावरून खालील निष्कर्ष काढण्यात येत आहे. अध्ययनातील विद्यार्थ्याचे वय आणी दूरदर्शनवरील जाहिरातीच्या आहारावर होणारे परिणाम तसेच दुरदर्शनावरील जाहिरातीकडे आकर्षित होण्याची कारणे यामध्ये ऋण व सांख्यकियदृष्टया महत्वपूर्ण परिणाम दिसुन आला यावरून असा निष्कर्ष काठण्यात येतो की अध्ययनातील १० ते ११ वर्ष असणारे विद्यार्थी १२–१३ वर्षाचा विद्यार्थीपेक्षा जाहीरातीकडे अधिक आकर्षीत होत आहे ५वी ते ६वीत शीकणारे विद्यार्थी दूरदर्शनवरील जाहिरातीकडे आकर्षित होउन त्याचा प्रभाव आहारावर दिसुन येत आहे. दूरदर्शनवरील जाहीरातीकडिल आकर्षण हे बालकांचा आहारावर प्रभाव करणारा प्रमुख घटक आहे.

निष्कर्ष :–

(१)दूरदर्शनवर वारंवार दाखविण्यात येणारा अन्नपदार्थविषयक जाहिरातीचा त्याच्या खरेदीवर तसेच आहारात समावेश करण्यावर परिणाम होतो. जाहिरात हे जनसामान्यांचा आहारविषयक आवडीनिवडी बदलण्याने प्रमूख साधन आहे.

(२)दुरदर्शनवरील अन्नपदार्थविषयक जाहीरातीच्यामूळे मुलांनी आपला नीयीमत वापरातील वस्तुंमध्ये बदल केले असुन आपल्याल्या आईवडिलांकडुन मीळणारे पैसेसुध्दा या वस्तुची खरेदीसाठी वापरत असलेला दिसून येते. जाहीरातीविषयी मूलांना फारसे ज्ञान दिसुन आले नाहि याचबरोबर मुलांना वारंवार दाखविण्यात येणा–या अन्नपदार्थाचा

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VI ISSUE-VIII AUGUST 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

जाहिरातीचा गुणात्मकविषयीकारशी सहमती दिसुन आली नाही.

(३)अध्ययनातील १० ते ११ वर्ष असणारे विद्यार्थी १२-१३ वर्षाचा विद्यार्थीपेक्षा जाहीरातीकडे अधिक आकर्षीत होत आहे.

(४)५वी ते ६वीत शीकणारे विद्यार्थी दूरदर्शनवरील जाहिरातीकडे आकर्षित होउन त्याचा प्रभाव आहारावर दिसुन येत आहे. दूरदर्शनवरील जाहीरातीकडिल आकर्षण हे बालकांचा आहारावर प्रभाव करणारा प्रमुख घटक आहे.

संदर्भ :-

1 Ayda Sabaghzabeh Tousi & Zelha Altinkaya (2017) Impact of T.V. Advertising on children's Food Choices. International Journal of Marketing studies vol.9, No 6-
2 E.Sakthipriya, Dr.L.Ramesh (2013) Influence of television advertisement on unhealthy food preference among chindren. International Journal of Science & Research-
3 Jenefer Heris (2009) 28[4] pp 2004-2013 Priming effects of Television Food Advertisting on eating behavior. Health psycho-
4 S.C.Folta, J.P.Goldberg, (2006), "Food advertising targeted at school-age children:A content analysis". J.Nutr Educ Behav. vol.38, pp 244-248, 2006-
5 T.vijayapushpam, Mekam Mehesher (2014). International Journal of Innovative Research in Science & Engineering 2347-3207-

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318
VIDYAWARTA
R
आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता
www.vidyawarta.com
Special Issue
ISSN - 2319 9318
(Vol. II) Aug. 2019
International Multilingual Refereed Research Journal
Available Online
An Inter-Disciplinary
NATIONAL CONFERENCE
On
Role Of Higher Education In Making India Superpower
21st August 2019
Organized By
Department of Physical Education
and I.Q.A.C.
SNJK
PEFI

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 020

153)	ग्रामजीवनाचा वास्तवदर्शी मनोवेधक परामर्श घेणारी कादंबरी:'तहान' **डॉ. भास्कर पाटील**	645
154)	USE OF MOBILE TECHNOLOGY IN HIGHER EDUCATION TO MAKE INDIA... **PRANJALI R. ZADE**	649
155)	ऊच्च शिक्षणात तंत्रज्ञानाचे योगदान आणि शिक्षणावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन **दिगांबर भाउराव दुले**	651
156)	HUMAN RIGHTS EDUCATION AND ITS REFLECTION THROUGH INDIAN ... **DIPKE BALU, MEGHA M. UPLANE**	653
157)	HUMAN RIGHTS EDUCATION **PROF. JAYANT RAUT**	655
158)	IMPACT OF TRANSFORMING LIBRARY INFORMATION SCIENCE SERVICES IN... **DR. PRASHANT S. THAKARE**	657
159)	INDIAN SOCIETY & CHALLENGES FOR HIGHER EDUCATION **DR.V.H. HIWARE**	659
160)	IMPORTANT OF INFORMATION LITERACY **MILIND B. ANASANE**	662
161)	THE MANY BENEFITS OF YOUTH SPORTS IN YOUR COMMUNITY **RAVINDRA P. JAGTAP**	665
162)	PROSPECTUS FOR KNOWLEDGE HUB IN INDIA: SOME HIGHER EDUCATIONAL.. **DR. KIRTI J. GANDHI**	667
163)	मानवाधिकार आणि मुल्यशिक्षण **प्रा. दिगंबरकुमार लांडगे**	669
164)	ROLE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN YOUTH DEVELOPMENT **MANJUSHA DESHMUKH**	667
165)	महिला विकासातील अडथळे व उपाय **गणेश आत्मारामजी पोटे**	673
166)	उच्चशिक्षणामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग **प्रा. विद्या धर्मेश धृव**	675
167)	अनुसूचित जातीतील महिलांवर शिक्षणाचा आणि आधुनिकतेचा प्रभाव **मेघराज पारसनाथ मेश्राम**	677
168)	MOBILE LEARNING IN PHYSICAL EDUCATION **DR. YOGESH S. NIRMA**	679
169)	निष्काम कर्मयोगी संत गाडगेबाबांचे शैक्षणिक विचार	

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0675

166

उच्चशिक्षणामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग

प्रा. विद्या धर्मेश धृव
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला
ई मेल vddhruve@gmail.com, M.No. 9881485714

प्रस्तावना :

देशाचा विकास होण्यासाठी देशातील लोकांचा विकास होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. लोकांचा विकास होण्याासठी देशातील लोक सुशिक्षित असणे महत्वाचे आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीत शिक्षणाचा वाटा खूप महत्वपूर्ण आहे. शिक्षण क्षेत्र हा सर्वच क्षेत्रांचा पाया आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या अर्धी लोकसंख्या शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये आहे. देशाची गुणवत्ता ही शिक्षणातील गुणवत्तेवर अवलंबून असते. त्यामुळे गुणवत्ता ही शिक्षणक्षेत्राची अविभाज्य व अंगभूत घटक आहे. गॅट करारामुळे शिक्षणाचा सेवाक्षेत्रात समावेश झाला असून दर्जेदार शिक्षण हा प्रत्येकाचा हक्क आहे. शिक्षणाला उद्योग व सेवेचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे शिक्षण ही उद्योगाप्रमाणे उत्पादित वस्तू व सेवा झाली आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा व गुणवत्ता टिकविल्याशिवाय शैक्षणिक संस्थेत विद्यार्थी प्रवेश घेणार नाहीत. नॅक दर्जा, मानांकने शिक्षण क्षेत्रातील आग्रह स्पष्ट करतात. सर्वकष गुणवत्ता विकासाचे मोठे आव्हान शिक्षणक्षेत्रापुढे आहे. उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेत प्राध्यापक, विद्यार्थी, इमारत, भौतिक सुख–सुविधा, प्रशिक्षण, शैक्षणिक साधने, क्रिडांगण खेळ साहित्य इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. कोणत्याही देशाचा दर्जा हा त्या देशातील शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो आणि शिक्षणाचा दर्जा हा शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. चांगला विद्यार्थी घडवयाचा असेल तर चांगला शिक्षक घडणे आवश्यक आहे. शिक्षक हा शिक्षणप्रक्रियेच्या पाठीचा कणा आहे. शिक्षण उत्तम करण्याची जबाबदारी शिक्षकांकडे आहे. ज्ञानी, समर्थ शिक्षक समाजला परिणामी देशाला उज्ज्वल भविष्याकडे घेवून जातात असे असले तरी पूरक भौतिक सुविधा, योग्य वातावरण सुध्दा आवश्यक आहे. शिक्षण प्रक्रियेत विद्यार्थी केंद्रस्थानी असला तरी शिक्षक हा प्राणभूत घटक आहे. शिक्षक शिक्षण प्रक्रियेचा आत्मा आहे, मुख्य सूत्रधार आहे. उच्चशिक्षणामध्ये शिक्षकांनी प्रभावी अध्यापन करणे आवश्यक आहे. विषयज्ञान प्रभूत्व असणे अध्यापन कौशल्याचा सतत विकास करणे, शैक्षणिक व पूरक साहित्याची निर्मिती करणे तसेच प्रगत तंत्रज्ञानाचा अध्यापनामधे उपयोग करणे ही काळाची गरज आहे.

उदिदष्टे :

१. आयसीटी चे अध्ययन करणे.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0676

२. उच्चशिक्षणामध्ये आयसीटी (ICT) चा उपयोग अभ्यासणे.

माहिती व संवाद तंत्रज्ञान संकल्पना : (Information & Communication Technology)

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात सर्वच क्षेत्रात अपरिहार्यपणे बदल घडून येत आहेत आणि अनेक शाखा यात जोडल्या जात आहेत. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सुधारणा, जागतिकीकरण आणि खाजगी क्षेत्रातील वाढता प्रभाव व प्रसार लक्षात घेता सर्वच क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर बदल होतांना आढळून येत आहे. इंटरनेच्या वापरामुळे सर्व जग जवळ आले आहे. त्यातूनच माहितीची देवाण–घेवाण करण्यास सुरूवात झाली. माहिती व तंत्रज्ञान विकसित झाले. माहिती तंत्रज्ञान डिजीटल तंत्रज्ञानाच्या विविध साधनांचा वापर करण्यात येवू लागला. इंटरनेट, ई–मेल, ई–कॉमर्स यांचा वापर मोठया प्रमाणावर करण्यात येवू लागला. माहिती तंत्रज्ञानात माहितीची निर्मिती, एकत्रिकरण, प्रक्रिया, साठवण, प्रस्तुती सादरीकरण, वितरण आणि प्रबंधन अशा विविध बाबी महत्वपूर्ण ठरतात. हया बाबींची डिजीटल टेक्नॉलॉजीच्या विविध साधनांच्या माध्यमातून देवाण–घेवाण करण्यासाठी जे तंत्र वापरण्यात येते ते तंत्र म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय.

निष्कर्ष :

आयसीटी मुळे उच्चशिक्षणामध्ये अनेक परिवर्तन झालेले दिसून येते. जसे Online परिक्षा घेणे, फी भरणे, अनेक परिक्षांचे फॉर्म भरणे, Online निकाल देणे, E-Library असंख्य प्रकारची माहिती जलद गतीने उपलब्ध करून देत आहे. त्यामुळे पैशाची, श्रमाची व वेळेची बचत होते. अनेक लोकांना शिक्षणाची संधी मिळत आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण प्रणालीमध्ये खूप परिवर्तन होवू शकते. ब–याच प्रमाणामध्ये दिसून सुध्दा येत आहे. परंतु ज्याप्रमाणामध्ये आयसीटीचा उपयोग उच्चशिक्षणामध्ये व्हायला पाहिजे तसा होतांना दिसत नाही. उच्चशिक्षणातील Humanities, Commerce या विभागामध्ये फार कमी प्रमाणात आयसीटीचा उपयोग केल्या जात आहे. त्याला अनेक कारणे आहेत. जसे Funding, इमारत, तंत्रज्ञानांच्या साधनांचा अभाव आणि महत्वाचे कारण म्हणजे शिक्षकांची नवीन तंत्रज्ञान शिकण्याची मानसिकता ई. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगामधे आयसीटीचा उपयोग करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. प्रा. कोलते एस.एम. : माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक माहिती कार्य पध्दती : तिसरी आवृत्ती:२०११ पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

२. सौ. गावंडे सुषमा निरज : माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक माहिती प्रक्रिया : प्रथम आवृत्ती : पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर.

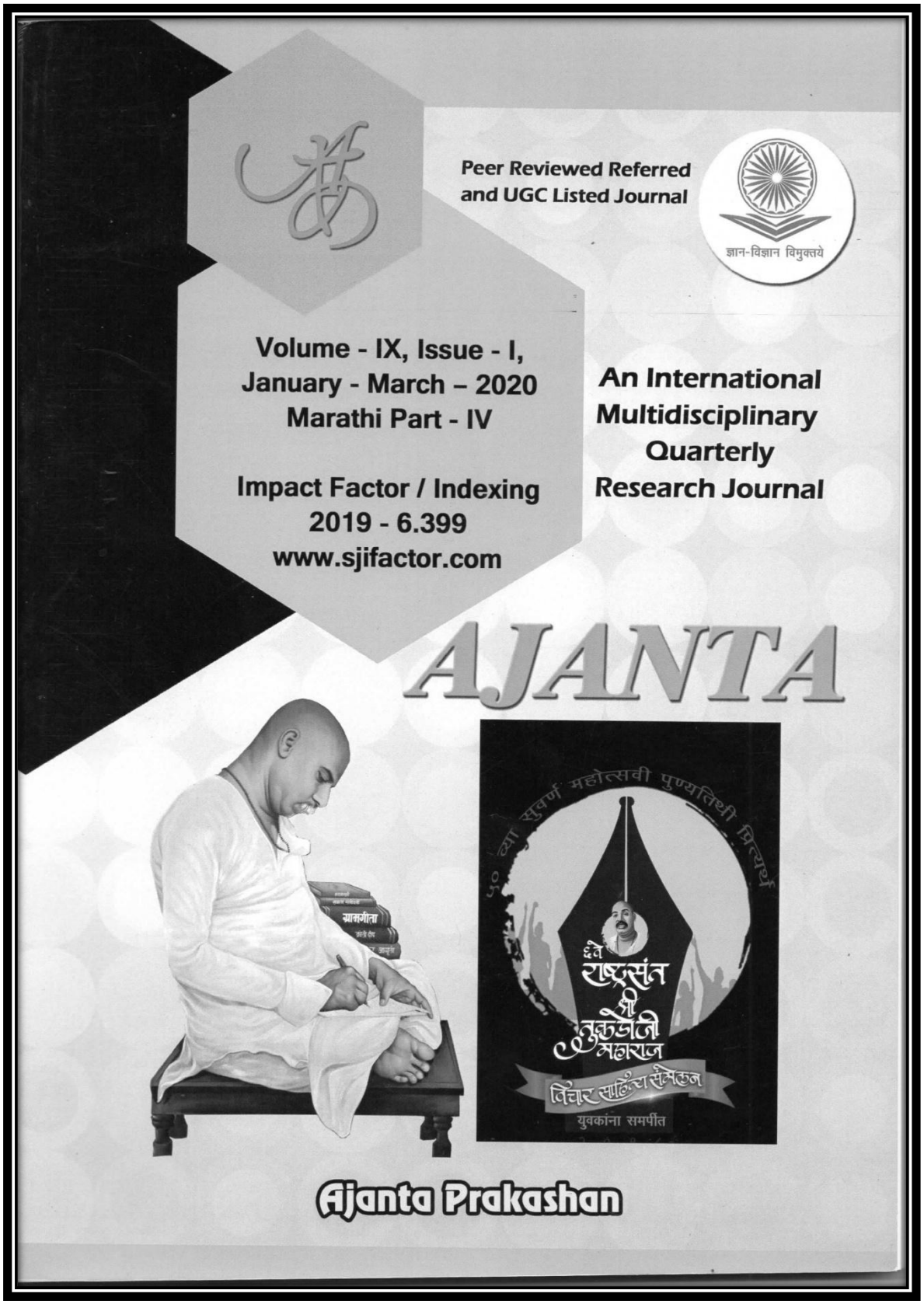
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Volume - IX, Issue - I,
January - March – 2020
Marathi Part - IV
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
An International
Multidisciplinary
Quarterly
Research Journal
AJANTA
५० व्या सुवर्ण महोत्सवी पुण्यतिथी प्रित्यर्थ
राष्ट्रसंत
तुकडोजी
महाराज
विचार साहित्य संमेलन
युवकांना समर्पीत
Ajanta Prakashan

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामस्वच्छता व रामधून: एक ग्राम जागृतीची चळवळ **प्रा. अचल प्रफुल गुजलवार**	१-४
२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान **प्रा. डॉ. गोकुल शामराव डामरे**	५-८
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जातिभेद निर्मुलनामध्ये योगदान **प्रा. डॉ. विद्या ध्रुव**	९-११
४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षणातील योगदान **प्रा. डॉ. सुषमा एम. गणोजे**	१२-१५
५	राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार **डॉ. अण्णा प्र. वैद्य**	१६-२१
६	राष्ट्रसंताच्या भजनातून प्रगट होणारी राष्ट्रभक्ती **प्रा. जगन्नाथ इंगोले**	२२-२४
७	ग्रामगीता एक मानवीय संजीवनी **प्रा. डॉ. कैलास रामकृष्ण नागुलकर**	२५-२७
८	राष्ट्रीय चळवळीतील 'राष्ट्रसंत' **डॉ. प्रियराज महेशकर**	२८-३१
९	ग्रामगीतेतील उद्योगशिलता **प्राचार्य श्रीकांत रामराव पर्बत**	३२-३८
१०	राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सांगितीक योगदान **प्रा. आर. एल.सरकटे**	३९-४२
११	तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक कार्य, स्त्री विषयक कार्य **प्रा. एस. एस. तायडे**	४३-४८
१२	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्य **प्रा. डॉ. निलिमा रा. शेरेकर (गोगटे)**	४९-५३
१३	ग्रामगीतेतील उदयोगशीलता **प्रा. अमृता पांडव**	५४-५६

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जातिभेद निर्मुलनामध्ये योगदान

प्रा. डॉ. विद्या ध्रुव
सहाय्यक प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महीला महाविद्यालय अकोला.

तुकडोजी महाराज यांना राष्ट्रसंत म्हणून ओळखले जाते अंधश्रध्दा निर्मूलन व जातीभेदाच्या निर्मुलनासाठी त्यांनी भजनाचा आणि किर्तनाचा प्रभावीपणे वापर केला त्यांनी मराठी व हिंदी भाषांमध्ये काव्यरचना केली आहे. तुकडोजी महाराजांनी 1935 साली मोझरी येथे गुरूकुंज आश्रमाची स्थापना केली. समाज प्रबोधनासाठी ते खांजिरी भजना चा उपयोग करित होते. तुकडोजी महाराजांचा विदर्भामध्ये विशेष कार्य असले तरी महाराष्ट्राभरच नव्हे तर देशभरात त्यांनी आध्यात्मिक, समाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन केले. एवढेच नव्हे तर जपानसारख्या देशात जाऊन त्यांनी विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला.

भारत हा खेडंयानी बनलेला देश आहे. म्हणुनच ग्रामीण भागाचा विकास झाला तर देशाचा विकास होईल. अशी त्यांची विचारसरणी होती. ग्रामोन्नती व ग्रमकल्याण हा त्यांच्या विचारसरणीचा जणु केंद्रबिंदूच होता. अंधश्रध्दा व जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी त्यांनी अविरत प्रयत्न केले. सर्वधर्मसमभाव हेही या राष्ट्रसंतांच्या विचारविश्वाचे एक वैशिष्टये होते. त्यासाठी तुकडोजी महाराजांनी सामुदायिक/सर्वधर्मीय प्रार्थनेचा आग्रहपुर्वक पुरस्कार केला.

उद्दिश्टे

राष्ट्रसंत तुकाराम महाराजांचे जाती भेद निर्मुलना मधील योगदान.

संत तुकडोजी महाराजांनी एकेश्वर वादाचा पुरस्कार केला होता. ईश्वर हा सर्वशक्तीमान आहे. ईश्वर हा चराचरात वास करीत असतो ईश्वराविषयीची आदरभाव व्यक्त करतांना

ओम नमोजी विश्वचालका । जगद्वंधा ब्रम्हांडनायक ।
एकचि असो नि अनेका । भासशी विश्वरूपी ।। 1 ।।

(ग्रामगीता पृ.1)

ईश्वर हा एकच आहे आणि सर्व विश्वाला व्यापलेले आहे. असे संत तुकडोजी महाराज म्हणतात.

प्राचीनकाळी व्यक्तीच्या उच्च– निचतेचा विचार तीच्या जातीवरून व वर्णावरून ठरत असे. मग उच्च जातीचा किंवा उच्चवर्णातील व्यक्ती कितीही अयोग्य असला तरीही त्याला उच्चत्व प्राप्त होत होते. पण एखाद्या निम्न जातीतील व्यक्ती किंवा निम्नवर्णातील व्यक्ती ही कितीही हुशार, योग्य असेल तरीही त्याला उच्च दर्जा प्राप्त होत नव्हता. त्याला व्यक्तीच्या जातीनुसार व वर्णानुसार दर्जा मिळणे हे संत तुकडोजी महाराजांना मान्य नव्हते. या व्यवस्थेत व्यक्तीच्या विकास दडपल्या जातो असा त्यांचा विश्वास होता. उच्च निच्चतेचा विचार हा संस्कृतिला मारक आहे. व्यक्तीच्या कर्माला व गुणांना उच्च स्थान असायला पाहीजे. व्यक्ती हा जातीने वर्णाने नाही तर कर्माने गुणाने उच्च – निच बनतो अशी तुकडोजी महाराजांची विचार सरणी होती. म्हणुन महाराज आपल्या भजनात म्हणतात.

जरी झालो कर्मभ्रष्ट । तरी आपण इतराहूनि श्रेष्ठ ।

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ऐसी प्रतिष्ठेसाठी बळकर । धारिली रूढी ।। 57 ।।
वास्ताविक कामाकरिता वर्णझाले ।
समाजासि सर्वांचि महत्व लाभले ।
म्हणोनि सर्वांनीच महत्व भले ।
ब्रम्हणापासुनि महारावरि ।। 58 ।।

जातीभेद, उच्च–निचता हा मानवजातीला लागलेली एक कीड आहे, कंलक आहे. जोपर्यंत या प्रवृतीचा समुळ नाश होत नाही. तोपर्यंत गावाचा, देशाचा विकास होणार नाही सर्वधर्म समभाव असायला पाहीजे. म्हणूनच महाराज आपल्या भजनातून सांगतात की,

त्यात 'तूनीच, मी उच्च' म्हणोन ।
वाढविले आडंबर पूर्ण ।।
त्यानेच जाहले पतन ।
वर्णांचे आणि, गावाचे ।। 59 ।।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी काळ आणि परिस्थीतीचा यथायोग्य विचार करुन अस्पृश्य निमूर्लनाचा सातत्याने पुरस्कार केला होता आपल्या भजनात ते म्हणतात.

मानवामानवात पाडोनि झगडा ।
या जातीपातीचा लावोनि पगडा ।
सारा समाज याने करो नि लंगडा ।
आता जातपात कोणी सांगू नका ।
तुकडया म्हणे, धड वागा निका ।

जातीभेद निर्मुलनासाठी तुकडोजी महाराजांनी गावोगावी लोकजागर सुरू केला होता. समाजात ज्या अनिष्ठ रूढी, परंपरा निर्माण झाल्या त्यावर महाराजांनी प्रहार केले. अस्पृश्यता ही मानवनिर्मित आहे. माणुसकीला काळीमा फासणारी आहे. या अस्पृश्यतेमधून मानवाची मुक्ती व्हावी. म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी प्रयत्न केले. अस्पृश्यता ही कायद्याने जाणारी नसून ती मन परिवर्तनाने जाणारी आहे हे ओळखून त्यांनी आपल्या भजनातून भाषणातून अस्पृश्यते विषयीचे विचार सर्व जनतेसमोर आणले.

14 जानेवारी 1947 रोजी वरोरा तालुक्यातील चंदनखेडा येथे कॉग्रेस कामीटीच्या प्रतिनिधींची सभा झाली. सभेपूर्वी श्री राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे भजन, प्रवचन झाले आणि महाराजांच्या पुढकाराने व प्रोत्साहनाने स्पृश्य व अस्पृश्यांना एकत्र तिळगुळ समारंभाचे आयोजन केले होते.

महाराजांच्या विचारांची राष्ट्राला नितांत आवश्यकता आहे. हे जागृत नेत्यांनी ओळखले होते. म्हणून नागपूर प्रांतीय कॉग्रेस हरिजन सेवक समितीचे चिटणीस श्री यादवराव शिर्के यांनी अस्पृश्यता निवारण करण्यासंबंधी विचार विनीमय करण्याकरिता 19 जाने 1947 रोजी प्रांतीय कॉग्रेस च्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा बोलविली. सभेमध्ये काही ठराव सर्वानुमते मंजूर करण्यात आले. आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या हस्ते अस्पृश्यता निवारण मोहीमेला सुरूवात झाली. बोदळ येथे हनुमान मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करण्यासाठी महाराज आपल्या भजनात म्हणाले,

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

दुर गये हरिजन को, अपने गले लगालो रो ।
गले लगाओ, गले लगाओ, पास बिठाओ रे ।।
पतीत पावन दिन दया धन, दर्शन देने खडा ।
पुजारि क्यो दरवाजे अडा ।।
चौख्या के ढोर खेचत, नाचे प्रभु तडातडा ।
चढा यह होश मगज में चढा ।।
मंदिर खुला दे उन्हे मिलवादे मुरारी बाजे हो पुजारि ।

अशा प्रकारे महाराजांनी बोदळ येथील मंदिरात भजन करून तेथील लोकांचे मन परिवर्तन करून हनुमंताचे मंदिर हरिजनांसाठी खुले केले. त्याचप्रमाणे महाराजांनी पथ्रोट, वाघोली, परतवाडा, पिंपळनेरी, नांदगाव पेठ येथील सार्वजनिक व खाजगी विहरी हरिजनांसाठी खुल्या करण्यात आल्या. शिवाय तुकडोजी महाराजांच्या हस्ते अमरावती नागपूर मार्गावरिल 20 मंदिरे खुली करण्यात आहे. म्हणूनच परंमेश्वराला ते म्हणतात.

हा जातीभेद विसरूनिया एक हो आम्ही ।
अस्पृश्यता समुळ नष्ट हो जगातूनी ।।
खळानंद कामनी ही सत्य न्याय वसू दे । देवरची असा दे ।।

अशाप्रकारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाजाला जो अस्पृश्यतेचा, जातीभेदाचा कलंक लागला होता तो नष्ट करण्याचा आपल्या भजनातुन प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यांनी माणसाला माणूसपणाची, बुध्दीची, कर्तृत्वाची, परिश्रमाची जाणीव करून दिली. समाजात स्वातंत्र्य समता, बंधुता व मानवतेची बिजे खोलवर रुजविण्याचा प्रयत्न केला.

निश्कर्श

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्या साहीत्यामधुन सांगतात की, जाती भेद वर्णभेद, वंशभेद, हे सर्व भेदभाव काही लोकांनी आपल्या स्वार्थांसाठी, निर्माण केलेले आहेत. सर्वच मानवाचा एकच धर्म आहे तो म्हणजे मानव धर्म होय.

संदर्भ ग्रंथ

१. ग्रामगीता –राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
२. ग्रामगीता, राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज, अध्याय –29 ओवी संख्या –63 पृष्ठ क्र. 317
३. कडवे, रघुनाथ 7 राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज जीवन प्रवास भाग – 2
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, संपादक – भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर
५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज चरित्र, संपादक, सुदाम सावरकार, आवृती सोळावी,
६. प्रकाशक – श्री गुरूदेव आत्मानुसंधान चंद्रपूर

2020-21

Vidyawarta
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL
INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current
Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

199

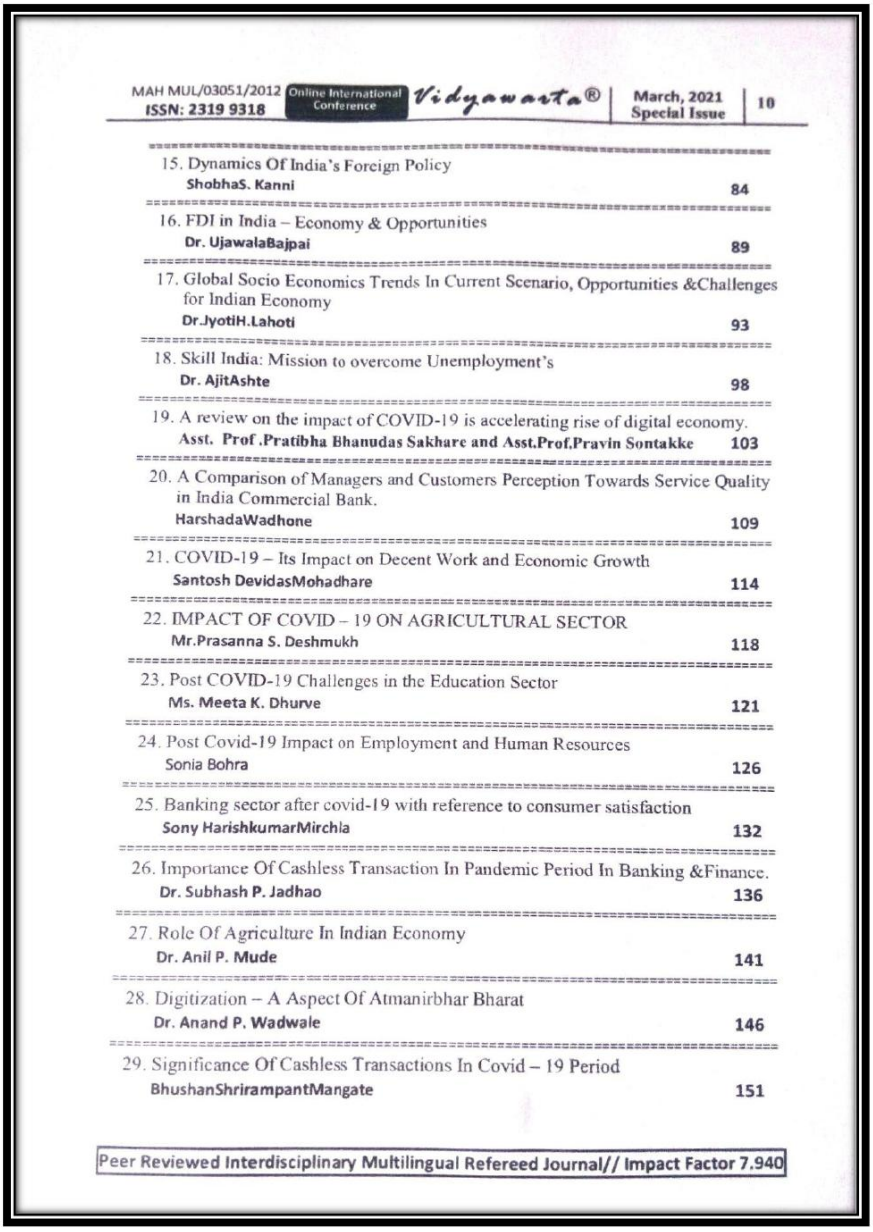

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 10

15. Dynamics Of India's Foreign Policy
ShobhaS. Kanni 84

16. FDI in India – Economy & Opportunities
Dr. UjawalaBajpai 89

17. Global Socio Economics Trends In Current Scenario, Opportunities &Challenges for Indian Economy
Dr.JyotiH.Lahoti 93

18. Skill India: Mission to overcome Unemployment's
Dr. AjitAshte 98

19. A review on the impact of COVID-19 is accelerating rise of digital economy.
Asst. Prof .Pratibha Bhanudas Sakhare and Asst.Prof.Pravin Sontakke 103

20. A Comparison of Managers and Customers Perception Towards Service Quality in India Commercial Bank.
HarshadaWadhone 109

21. COVID-19 – Its Impact on Decent Work and Economic Growth
Santosh DevidasMohadhare 114

22. IMPACT OF COVID – 19 ON AGRICULTURAL SECTOR
Mr.Prasanna S. Deshmukh 118

23. Post COVID-19 Challenges in the Education Sector
Ms. Meeta K. Dhurve 121

24. Post Covid-19 Impact on Employment and Human Resources
Sonia Bohra 126

25. Banking sector after covid-19 with reference to consumer satisfaction
Sony HarishkumarMirchla 132

26. Importance Of Cashless Transaction In Pandemic Period In Banking &Finance.
Dr. Subhash P. Jadhao 136

27. Role Of Agriculture In Indian Economy
Dr. Anil P. Mude 141

28. Digitization – A Aspect Of Atmanirbhar Bharat
Dr. Anand P. Wadwale 146

29. Significance Of Cashless Transactions In Covid – 19 Period
BhushanShrirampantMangate 151

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

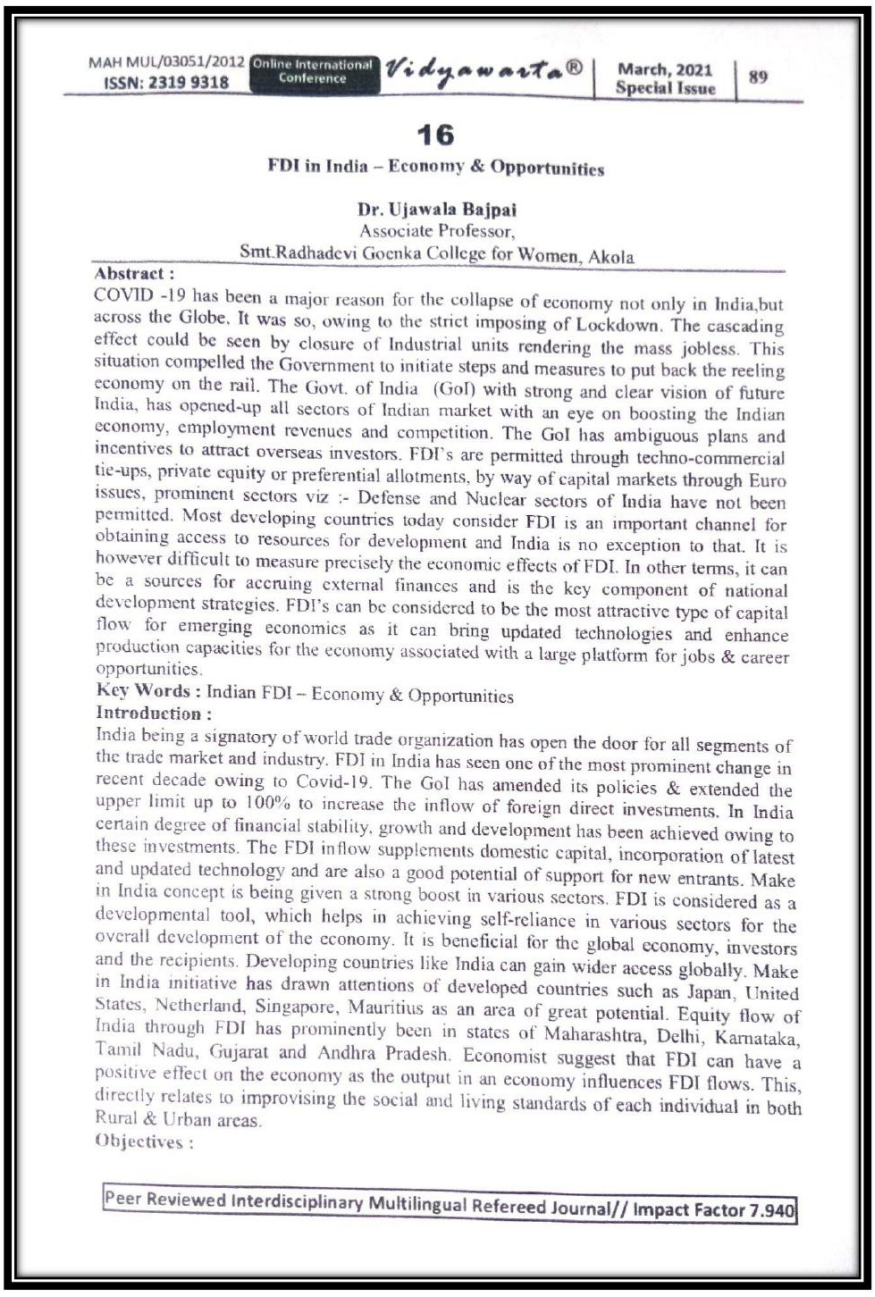

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 89
ISSN: 2319 9318

16

FDI in India – Economy & Opportunities

Dr. Ujawala Bajpai
Associate Professor,
Smt.Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Abstract :
COVID -19 has been a major reason for the collapse of economy not only in India,but across the Globe. It was so, owing to the strict imposing of Lockdown. The cascading effect could be seen by closure of Industrial units rendering the mass jobless. This situation compelled the Government to initiate steps and measures to put back the reeling economy on the rail. The Govt. of India (GoI) with strong and clear vision of future India, has opened-up all sectors of Indian market with an eye on boosting the Indian economy, employment revenues and competition. The GoI has ambiguous plans and incentives to attract overseas investors. FDI's are permitted through techno-commercial tie-ups, private equity or preferential allotments, by way of capital markets through Euro issues, prominent sectors viz :- Defense and Nuclear sectors of India have not been permitted. Most developing countries today consider FDI is an important channel for obtaining access to resources for development and India is no exception to that. It is however difficult to measure precisely the economic effects of FDI. In other terms, it can be a sources for accruing external finances and is the key component of national development strategies. FDI's can be considered to be the most attractive type of capital flow for emerging economics as it can bring updated technologies and enhance production capacities for the economy associated with a large platform for jobs & career opportunities.

Key Words : Indian FDI – Economy & Opportunities

Introduction :
India being a signatory of world trade organization has open the door for all segments of the trade market and industry. FDI in India has seen one of the most prominent change in recent decade owing to Covid-19. The GoI has amended its policies & extended the upper limit up to 100% to increase the inflow of foreign direct investments. In India certain degree of financial stability, growth and development has been achieved owing to these investments. The FDI inflow supplements domestic capital, incorporation of latest and updated technology and are also a good potential of support for new entrants. Make in India concept is being given a strong boost in various sectors. FDI is considered as a developmental tool, which helps in achieving self-reliance in various sectors for the overall development of the economy. It is beneficial for the global economy, investors and the recipients. Developing countries like India can gain wider access globally. Make in India initiative has drawn attentions of developed countries such as Japan, United States, Netherland, Singapore, Mauritius as an area of great potential. Equity flow of India through FDI has prominently been in states of Maharashtra, Delhi, Karnataka, Tamil Nadu, Gujarat and Andhra Pradesh. Economist suggest that FDI can have a positive effect on the economy as the output in an economy influences FDI flows. This, directly relates to improvising the social and living standards of each individual in both Rural & Urban areas.

Objectives :

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 90

- To review the trends and flow of FDI post Covid-19.
- To ascertain the requirement of foreign Direct investment by India, for its economy.
- To study the trends of investment in India and career opportunities

Methodology :

The study is based on secondary data. The sources being, MoC & I and MoF. Pre&PostCovid-19 pandemic situation taking into consideration the socio-economic scenario, journals & social media. The concepts enlarging of socio-economic Global trends. The role of FDI has been referred & co-related with various Industrial sectors for its impact. Hence it is a wide reference of policies & measures related to active participation of FDI in the growth of the Indian Economy.

FDI &Economy :

India has since independence been a important hub of high potential in various segments of the industry, but during the post-Covid-19 period economy was a crucial factor hindering developmental activities, owing to witch India had to rely upon World Bank & IMF to stabilise the fast reeling down of its economy . This became a reason for the MNC to create platform in India. Taking a serious note of this, the GoI mooted and redrafted the policies for FDI in India to safeguard the interest of the nation. It aimed at to acquire updated technology and create foreign exchange reserve.

Over the passage of time and the changes in the governance, there has been a constant improvisation in the FDI policies. The GoI through foreign investment promotion Board (FIPB) invited and facilitated foreign investments. This step saw visible significant investment in areas such as Digital Economy, Infrastructure, Power & Energy, Food Processing, Automobile, Pharmaceutical, to quote a few. These investments were from United States, Singapore, France etc. Thereby giving a steady and gradual increase to the economy. The opened up market in term gave a thrust to the Indian export industry thereby garnering foreign exchange earning to the nation and also, opening-up of jobs & career opportunities to the Professionals, Highly Skilled and Unskilled personnels.

Impact on Indian Economy :

Undoubtedly India has gained through FDI certain level of stability through investment in various sectors. It has boosted the economic life of India. The liberalisation policy of trade in India has been another factor in ensuring positive growth rate of GDP. Foreign direct investment helps in developing the economy by generating revenues in the form of tax and incomes, development of infrastructure, providing techno-commercial facilities to the start-up units under the Make in India Programme in the post Covid-19 phase. FDI inflows play a pivotal role in bridging the gap between domestic savings and investment at the same time maintaining a sustainable growth in economy.

This can be evidently traced back to the pre and post Covid-19 phase. During this period, major MNC's were operating and contributing their parts towards the Indian economy but, the main areas of functioning was the FMCG sector. However they were also seen in the sectors such as Textile, Heavy Industries, etc. Even these sectors had a substantial numbers of employment that was generated through their presence. The employment generated were through direct, indirect and subsidiaries.

Trend & flow of FDI :

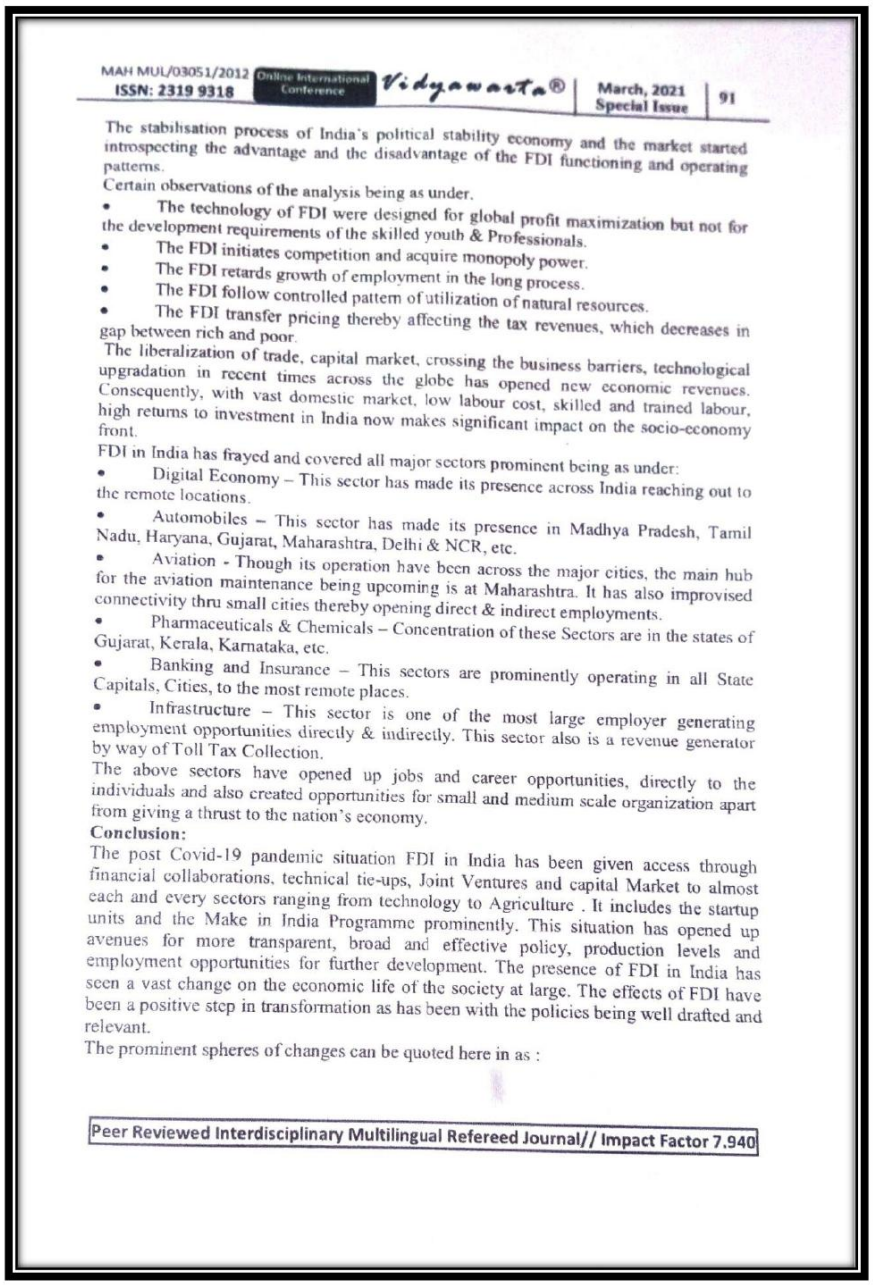

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 91

The stabilisation process of India's political stability economy and the market started introspecting the advantage and the disadvantage of the FDI functioning and operating patterns.

Certain observations of the analysis being as under.

- The technology of FDI were designed for global profit maximization but not for the development requirements of the skilled youth & Professionals.
- The FDI initiates competition and acquire monopoly power.
- The FDI retards growth of employment in the long process.
- The FDI follow controlled pattern of utilization of natural resources.
- The FDI transfer pricing thereby affecting the tax revenues, which decreases in gap between rich and poor.

The liberalization of trade, capital market, crossing the business barriers, technological upgradation in recent times across the globe has opened new economic revenues. Consequently, with vast domestic market, low labour cost, skilled and trained labour, high returns to investment in India now makes significant impact on the socio-economy front.

FDI in India has frayed and covered all major sectors prominent being as under:

- Digital Economy – This sector has made its presence across India reaching out to the remote locations.
- Automobiles – This sector has made its presence in Madhya Pradesh, Tamil Nadu, Haryana, Gujarat, Maharashtra, Delhi & NCR, etc.
- Aviation - Though its operation have been across the major cities, the main hub for the aviation maintenance being upcoming is at Maharashtra. It has also improvised connectivity thru small cities thereby opening direct & indirect employments.
- Pharmaceuticals & Chemicals – Concentration of these Sectors are in the states of Gujarat, Kerala, Karnataka, etc.
- Banking and Insurance – This sectors are prominently operating in all State Capitals, Cities, to the most remote places.
- Infrastructure – This sector is one of the most large employer generating employment opportunities directly & indirectly. This sector also is a revenue generator by way of Toll Tax Collection.

The above sectors have opened up jobs and career opportunities, directly to the individuals and also created opportunities for small and medium scale organization apart from giving a thrust to the nation's economy.

Conclusion:

The post Covid-19 pandemic situation FDI in India has been given access through financial collaborations, technical tie-ups, Joint Ventures and capital Market to almost each and every sectors ranging from technology to Agriculture . It includes the startup units and the Make in India Programme prominently. This situation has opened up avenues for more transparent, broad and effective policy, production levels and employment opportunities for further development. The presence of FDI in India has seen a vast change on the economic life of the society at large. The effects of FDI have been a positive step in transformation as has been with the policies being well drafted and relevant.

The prominent spheres of changes can be quoted here in as :

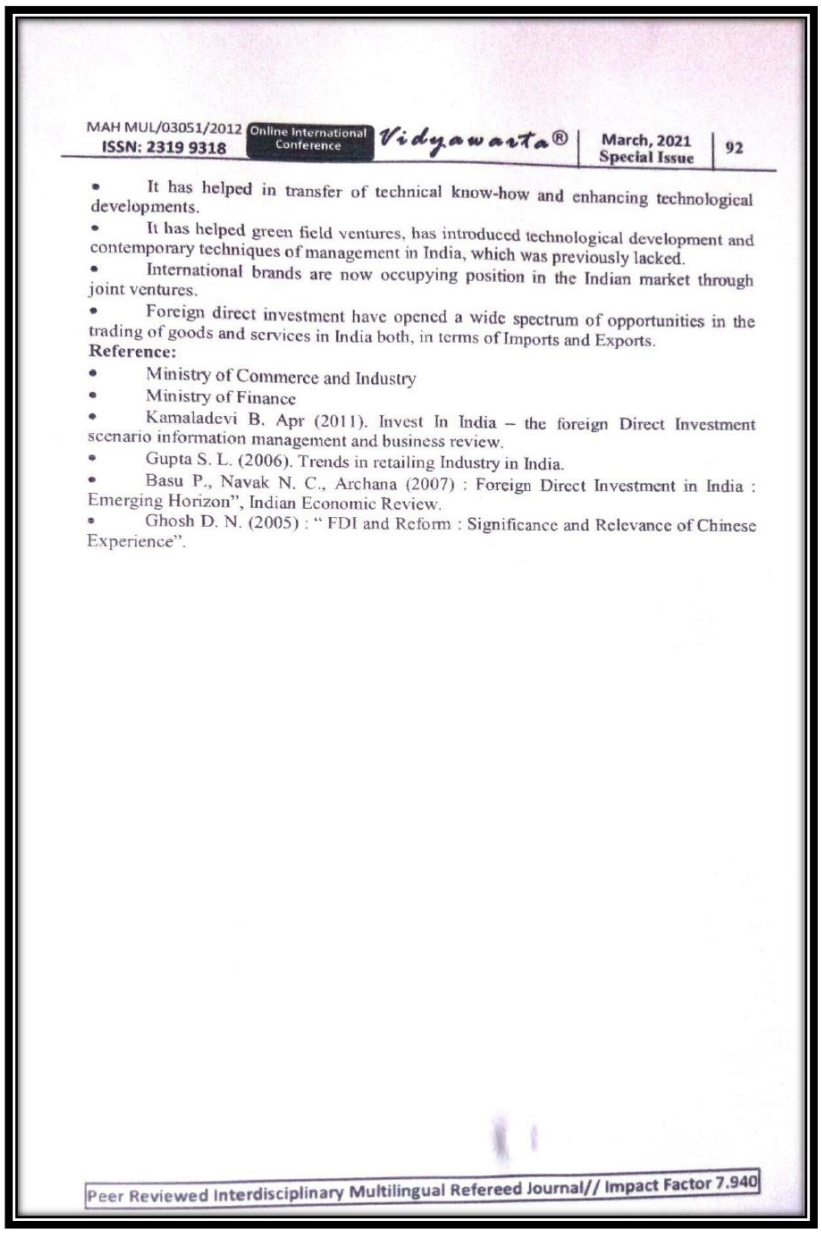

- It has helped in transfer of technical know-how and enhancing technological developments.
- It has helped green field ventures, has introduced technological development and contemporary techniques of management in India, which was previously lacked.
- International brands are now occupying position in the Indian market through joint ventures.
- Foreign direct investment have opened a wide spectrum of opportunities in the trading of goods and services in India both, in terms of Imports and Exports.

Reference:

- Ministry of Commerce and Industry
- Ministry of Finance
- Kamaladevi B. Apr (2011). Invest In India – the foreign Direct Investment scenario information management and business review.
- Gupta S. L. (2006). Trends in retailing Industry in India.
- Basu P., Navak N. C., Archana (2007) : Foreign Direct Investment in India : Emerging Horizon", Indian Economic Review.
- Ghosh D. N. (2005) : " FDI and Reform : Significance and Relevance of Chinese Experience".

www.viirj.org Special Issue 4 ISSN: 2319-4979

Online & Open Access

VIDYABHARTI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

A JOURNAL OF

- SCIENCE
- ENGINEERING & TECHNOLOGY
- ARTS & HUMANITIES
- COMMERCE & MANAGEMENT

EDITORIAL BOARD
EDITOR IN CHIEF
Dr. P.R. Rajput
Principal
S.S.S.K.R. Innani Mahavidyalaya, Karanja Lad

EXECUTIVE EDITOR
Dr. J.P.Baxi

MANAGING EDITOR
Dr. N. D. Jambhekar

Indexed with
Web of Science Group

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

161	एल. बी. नैताम	कोविड 19 चे समाजातील विविध घटकांवर झालेले परिणाम एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	843-845
162	एन. बी. कावडकर	कोरोना - 19 च्या लॉकडाऊनचा भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम	846-848
163	व्हि. एस. चापके	करोना काळाआधीची भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती व करोना काळानंतरची तंत्रज्ञानाधिष्टीत संभाव्य भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती	849-854
164	एस. सी. चाफेकर	कोविड-१९ चे हिंदुस्थानी संगीताच्या शिक्षणावरील परिणाम	855-860
165	पी. एस. काळमेघ	कोव्हीड - 19 चा कृषीक्षेत्रावरील परिणाम	861-864
166	एस. डी. चव्हाण	"महाराष्ट्रातील उपभोक्त्याच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम" यावर एक सर्वेक्षण	865-870
167	ए. एम. आवटी	कोविड 19 आणि राजकारणातील डिजीटल प्रचारमाध्यमे	871-874
168	आर. सवजीयाणी	कोविड-19:अकोला शहर की स्थिती एवं जागरूकता	875-879
169	एम. टी. गोरे	कोविद -१९ मध्येही योगा व प्राणायामचे महत्व - एक अभ्यास	880-884
170	के. एन. गुप्ता	लॉकडाऊन नंतरचे भविष्यातील शिक्षण फायदे व तोटे	885-887
171	एस. के. पाटील	कोरोना: आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	888-890
172	डि. खुपसे	लॉकडाऊनच्या काळात आणि लॉकडाऊननंतर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांसमोरील आव्हाने व उपाययोजना	891-895
173	एम. एन. कुंभारे	कोरोना व्हायरस: इतर क्षेत्रावर पडलेला प्रभाव आणि दिर्घकालीन उपाययोजना	896-900
174	एम. एच. धापूडकर	लॉकडाऊन व नंतर काळातील सामाजिक आव्हाने	901-905
175	एन. आर. बडगुजर	कोरोना संकट काळात बदलत्या समाज व्यवस्थेतील परिणामांचे समाजकार्य दृष्टिकोनातून अध्ययन व मध्यस्थी	906-910
176	टी. के. गेडाम	कोविड-19 चा प्रभाव तथा आत्मनिर्भर भारत अभियान योजने अंतर्गत एमएसएमईना आधार आणि बँकिंग क्षेत्राची भूमिका	911-916
177	वाय. पी. महाजन	आदिवासी क्षेत्रातील कोव्हीड 19 ची स्थिती व त्यांच्यातील आजाराचे प्रकार आणि उपचाराची माध्यमे : एक अध्ययन (संदर्भ : महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्यांच्या सीमावर्तीय शिरन्या तालुक्यातील (जि. खरगोन) काही निवडक गावांच्या संदर्भात)	917-922
178	आर.ए. रामपूरकर	वनसंवर्धनच साधेल पर्यावरण समतोल	923-928

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

कोविड-19:अकोला शहर की स्थिती एवं जागरूकता

आर. सवजीयाणी
श्रीमती राधादेवी गोयका महिला महाविद्यालय,अकोला.
radhasawjiyani@gmail.com

सारांश

आज संपूर्ण विश्व जागतिक आपदसें सामना कर रहा है। विश्वभरसें कोरोना नामक महामारी से लाखों लोगों की मृत्यु हो चुकी है, तथा संक्रमित लोगों की संख्या भी तीव्र गति से बढ़ती जा रही है। सर्वप्रथम 2019 में चीन के वुहान शहर में पहला कोरोना बाधित व्यक्ति पाया गया तत्पश्चात केवल छ महिने मे इस रोग से संपूर्ण विश्व ग्रसीत हो गया, आज प्रत्येक देश तथा उसका नागरिक शारिरिक, मानसिक तथा आर्थिक रूप से हतबल हो गया है। वैज्ञानिक तथा चिकित्सक इसके उपाय हेतु कार्यरत है, किंतु अब तक इस विषाणु के उपाय के लिए कोई भी कारगर औषधि उपलब्ध नहीं हो पाई है। यह वायरस नाक द्वारा श्वसन संस्था में प्रवेश कर जाता है तथा वहां उनकी संख्या तीव्रगतिसे बढ़ने लगती है, जो रेस्परेट्री सिस्टम को बुरी तरह से प्रभावित कर देती है यदि इसी स्थिति में रोगी अधिक समय तक रहा तो बीमारी गंभीर रूप धारण कर लेती है ऐसे समय में जब वैद्यकीयक्षेत्र में इससे लड़ने हेतु कोई वस या औषधि उपलब्ध नहीं है तब केवल रोग प्रतिकार क्षमता को अच्छे आहार के माध्यम से बढ़ाना तथा रोग को नियंत्रित या प्रतिबंधित करना यही एक उपाय है,प्रस्तुत अध्ययन का प्रमुख उद्देश्य आयुष मंत्रालय द्वारा कोविड-19 से बचाव हेतु निर्गमित निर्देशों के पालन के संदर्भ में परिवार का सर्वेक्षण करना तथा कोविड-19 के हेतु विविध आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के उपयोग की स्थिति का अध्ययन करना है। अध्ययन अंतर्गत अकोला शहर के नौकरी एवं व्यवसाय करने वाले परिवार,जिनका मासिक उत्पन्न एक लाख से दो लाख के बीच में है ऐसे 50 परिवारों का आयुष मंत्रालय ने कोरोना के संरक्षण हेतु जो दस निर्देश दिये है उनका पालन तथा उसके प्रमाण का अध्ययन कियागया है। जिसके आधार पर यह कहा जसकता है की शहर में कोविड रूग्ण एवं उनकी मृत्यु की संख्या में सतत वृद्धि हो रही है,आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के ज्ञान के संदर्भ में असमानता दिखाई देती है तथा अनेकविध उत्तरदाताओं को आयुर्वेदिक पद्धति का ज्ञान होने के पश्चात भी उसके उपयोग के संदर्भ में जागरूकता नहीं है।

संकेत शब्द : *कोविड-19, आयुर्वेद पारंपरिक औषधि*

प्रस्तावना

आज संपूर्ण विश्व जागतिक आपदसें सामना कर रहा है। विश्वभरमें कोरोना नामक महामारी से लाखों लोगों की मृत्यु हो चुकी है, तथा संक्रमित लोगों की संख्या भी तीव्र गति से बढ़ती जा रही है। सर्वप्रथम 2019 में चीन के वुहान शहर में पहला कोरोना बाधित व्यक्ति पाया गया तत्पश्चात केवल छ महिने मे इस रोग से संपूर्ण विश्व ग्रसीत हो गया, आज प्रत्येक देश तथा उसका नागरिक शारिरिक, मानसिक तथा आर्थिक रूप से हतबल हो गया है। वैज्ञानिक तथा चिकित्सक इसके उपाय हेतु कार्यरत है, किंतु अब तक इस विषाणु के उपाय के लिए कोई भी कारगर औषधि उपलब्ध नहीं हो पाई है। इस रोग से ग्रसित व्यक्ति में प्रारंभ में जुकाम, खांसी, सांस लेने में परेशानी, मांसपेशियों में दर्द ,शरीर का तापमान बढ़ना जैसी समस्या पाई जाती है, धीरे धीरे अल्प सांस तथा तीव्र ताप,सांस लेने में परेशानी आदि लक्षण दिखाई देते है, संक्षिप्त में कहा जाए तो निमोनिया के लक्षण कोविड के रुग्ण में दिखाई देते है, किंतु सभी रुग्ण में इसी प्रकार के लक्षण दिखाई देते हैं यह आवश्यक नहीं है बिना लक्षण के भी कोविड ग्रसित मरीज पाए जाते हैं। यह रोग आमतौर पर सास के माध्यम से संक्रमित होता है ,यह वायरस नाक द्वारा श्वसन संस्था में प्रवेश कर जाता है तथा वहां उनकी संख्या तीव्रगतिसे बढ़ने लगती है, जो रेस्परेट्री सिस्टम को बुरी तरह से प्रभावित कर देती है यदि इसी स्थिति में रोगी अधिक समय तक रहा तो बीमारी गंभीर रूप धारण कर लेती है । इस महामारी से लड़ने हेतु प्रशासन, वैद्यकीय क्षेत्र, सामाजिक संस्था एन .जी.ओ. समाजसेवी संस्था, प्रसार माध्यम तथा आम आदमी अपने स्तर पर प्रयत्नशील है। विविध माध्यम के द्वारा मास्क, सेनेटाइजेशन, हाथ धोने संबंधी जागरूकता, बाजार से लाई गई वस्तुओं का निर्जनतुकीकरण, आपस में दूरी बनाए रखना आदि बातों पर बल दिया जा रहा है ,इसी के साथ यदि इन सभी माध्यमों के द्वारा इम्यून सिस्टम को बढ़ावा देने के संदर्भ में जागरूकता फैलाई जाय तो इस बीमारी से लड़ना यह कुछ हद तक आसान हो जाएगा। हर व्यक्ति आज

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

कोरोना करियर बन चुका है, किंतु ग्रसित केवल वही लोग हैं जिनकी रोगप्रतिरोधक क्षमता कम है। ऐसे समय में जब वैधकीयक्षेत्र में इससे लड़ने हेतु कोई लस या औषधि उपलब्ध नहीं है तब केवल रोग प्रतिकार क्षमता को अच्छे आहार के माध्यम से बढ़ाना तथा रोग को नियंत्रित या प्रतिबंधित करना यही एक उपाय है|

अन्य देशों में जब यह बीमारी बढी तक उन्होंने सोशल डिस्टेंसिंग, सेनेटाइजेशन आदि बातों पर अधिक बल दिया किंतु भारत ने इस रोग से लड़ने के लिए व्यक्ति के नेचरल इम्यून सिस्टम को बढ़ाने की बात पर बल दिया। भारत में कोरोना बाधित रूग्ण 0.02% तथा मृत्यु दर 0.0008% है अमेरिका जैसे विकसित देश में कोरोना बाधित रूग्ण की संख्या 0.68% तथा मृत्यु दर 0.036, ब्राजील में बाधित 0.45% मृत्यु दर 0.021% है ,स्वास्थ्य सुविधाओं से युक्त रशिया में भी रुग्ण की संख्या 0.038% है। एक और संपूर्ण विश्व में लोकसंख्या की दृष्टी से द्वितीय सथान वाला देश जहां प्राथमिक स्वास्थ्य सुविधा भी सभी नागरिक को मुहैया करवाना एक चुनौती है वहां महामारी जैसी परिस्थिति में रोगों को बढ़ने से रोकना सचमुच एक चुनौती है, किंतु भारत ने अपनी नीति द्वारा यह संभव किया जिसकी सराहना डब्ल्यू.एच.ओ. ने भी की है| आयुष मंत्रालय द्वारा आयुर्वेद तथा देशी चिकित्सा पद्धति के करीब 2000 सूत्रों पर काम चल रहा है ताकि कोविड-19 के उपचार तथा बचाव के लिए औषधि तैयार की जा सके । केरल,गोवा तथा हरियाणा ने इस महामारी से लडने हेतु आयुर्वेद को प्रधान्य दिया है।चीन इस महामारी से लड़ने के लिए अपनी 3000 वर्ष पुरानी पारंपरिक चिकित्सा पद्धति को कारगर बतारही है, और कोविड के लीये औषधि बनाने में उसने सफलता भी प्राप्त की है|

उद्देश्य

1. आयुष मंत्रालय द्वारा कोविड-19 से बचाव हेतु निर्गमित निर्देशों के पालन के संदर्भ में परिवार का सर्वेक्षण करना।

2. कोविड-19 के हेतु विविध आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के उपयोग की स्थिति का अध्ययन करना।

परिकल्पना

मध्यम वर्गीय परिवार के द्वारा कोविड-19 के उपचार हेतु आयुर्वेदिक उपचार पद्धति को प्राधान्य दिया जाता है|

साहित्य समीक्षा

संजीव रस्तोगी, दीपक पांडे तथा राम सिंह (2020) इन्होंने अपने अध्ययन में यह स्पष्ट किया है कि 80% कोविड पेशंट में केवल सौम्य लक्षण दिखाई देते हैं उन्हें केवल प्राथमिक चिकित्सा की आवश्यकता होती है,उर्वरित 15% को त्वरित वैद्यकीय सुविधा की आवश्यक आमतौर पर होती है तथा 5% गंभीर रोगी है जिन्हें औषधि के साथ अति दक्षता विभाग में रखा जाना आवश्यक है। उनके अध्ययन में कोरोना के रोगी का उनकी रोग की अवस्था के अनुसार विभाजन कर उन्हें दी जाने वाली सूचना ,हर्बी तथा औषधी का उल्लेख किया गया है। जिस व्यक्ति में इस बीमारी के कोई भी लक्षण नहीं है उन्हें अच्छी दिनचर्या ,नींद ,व्यायाम, अच्छा आहार तथा आहार में कुछ तत्वों के समावेश की सूचना दी गई ताकि उन्हें संक्रमण से बचाया जा सके तथा उनकी रोग प्रतिरोधक क्षमता बनी रहे इसी प्रकार Unexposed asymptomatic group, Exposed asymptomatic, Mild covid, Moderate to severe इस प्रकार की रोगियों के वर्ग बनाकर उनके रोग की स्थिति नुसार उन्हें औषधि तथा सूचना दी गई। प्रस्तुत अध्यन अनुसार आयुर्वेद यह ऐसा चिकित्सा शाख है जिसमें रोग के प्रिवेंशन तथा ट्रीटमेंट दोनों की क्षमता है।

गिरीश टिल्लू, सारिका चतुर्वेदी, अरविंद चोपडा तथा भूषण पटवर्धन (2020) इन्होंने अपने अध्ययन में आयुर्वेद तथा योगा को एडऑन थेरेपी के तौर पर कोरोना के लिए उपयोगी माना है। आयुर्वेद में औषधि से अधिक स्वस्थ दिनचर्या का परामर्श दिया गया है, जिससे औषधि सेवन की आवश्यकता ही ना पड़े ।आयुर्वेद अनुसार रोगप्रतिकारक क्षमता को इतना प्रबल रखें की इस महामारी का सामना आसानी से हम कर पाए आयुर्वेद के अनुसार रोग प्रतिरोधक क्षमता नेचुरल, ह्यूमोलॉजिकल तथा अक्वायर तीन प्रकार की होती है। कोविड वायरस यह आंख, नाक तथा मुख्य द्वारा गले में प्रवेश करता है तत्पश्चात रेस्पिरेट्री सिस्टम को अफेक्ट करता है अतः इन तीन स्तोत्र से वायरस का निषेध किस प्रकार किया जाए इस पर इस शोधपत्र में प्रकाश डाला है ।मुंह द्वारा गरम मेडिकेटेड वाटर का उपयोग किया जाए ताकि मुंह से वायरस का प्रवेश गले में ना हो पाए तथा जठराग्नि को भी प्रज्वलित रखा जा सके साथ ही तेल से गारगल की सलाह दी गई है, नाक में शुद्ध घी डालने की सलाह दी गई है जिससे रोगाणु नाकद्वारा श्वशनसंस्था में प्रवेश न कर सके इसके साथ ही भाप लेने की सलाह भी दी गई है। विविध रसायन

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

के उपयोग द्वारा रोग प्रतिरोधक क्षमता बढ़ाने पर बल दिया गया है, योगा एवं मेडिटेशन का उल्लेख भी किया गया है।

साईं शैलेश कुमार गुत्थी (2020) इनके द्वारा किए गए अध्ययन में आयुर्वेद एक ऐसा पारंपरिक औषधीय शास्त्र है जो बिना किसी साइड इफेक्ट के औषधियों का उपयोग कर रोगी को अच्छा रखने का सामर्थ्य रखता है। सभी तरह के रोगों से लड़ने हेतु यह शास्त्र सज्ज है,केवल इसमें पर्याप्त वैज्ञानिक आधार की कमी है। इस शोधपत्र में तुलसी को अनेक विध रोगों के उपचार हेतु कारगर बताया गया है , तुलसी यह कोरोना के प्रिवेंशन एवं व्यवस्थापन में सक्षम है इस बात पर भी बल दिया गया है। वैज्ञानिक प्रयोगों द्वारा एक आदर्श मानक के रूप में तुलसी को कोरोना के विरुद्ध निरूपण किया जा सकता है।

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन यह अकोला शहर के नौकरी एवं व्यवसाय करने वाले परिवारों का है, जिनका मासिक उत्पन एक लाख से दो लाख के बीच में है ऐसे 50 परिवारों का आयुष मंत्रालय ने कोरोना के संरक्षण हेतु जो दस निर्देश दिये है उनका पालन तथा उसके प्रमाण का अध्ययन करना जैसे-गुनगुना पानी का उपयोग,योगा प्राणायाम ध्यान, औषधि मसाले का उपयोग, च्यवनप्राश का सेवन,हर्बल टी का उपयोग, गोल्डनमिल्क का सेवन, नासिका के लिये घी या तेल का उपयोग, तेल के गरारे, खाँसी के लिये लौंग, शहद का उपयोग अजवाइन तथा फुदिने की भाप लेना आदि संकलित जानकारी का सारणीयन कियागया तथा उनकी सरासरी एवं प्रतिशत निकाला गया जिसके द्वारा आयुष मंत्रालय के किन निर्देशों का पालन किया जाता है इस पर प्रकाश डाला गया है।

आयुष मंत्रालय द्वारा निर्देशित मार्गदर्शक तत्व

1. गुनगुने पानी का उपयोग।
2. योगा ,प्राणायाम, ध्यान ।
3. औषधि मसालों का उपयोग।
4. रोज दस ग्राम च्यवनप्राश का सेवन ।
5. हर्बल टी।
6. गोल्डन मिल्क का उपयोग।
7. नासिका के लिए तिल के तेल या घी का उपयोग।
8. तिल के तेल या खोबरे के तेल से गरारे करना।
9. लौंग तथा शहद का उपयोग खासी के लिए करना।
10. अजवाइन तथा फुदीने की भाप लेना।

इन उपचार पद्धतियों के विषय में ज्ञान एवं उपयोग का सविस्तर विश्लेषण किया गया है।

परिणाम तथा चर्चा

प्रस्तुत अध्ययन यह अकोला शहर के पिछले एकमहीने के कोरोना बाधित रूग्ण की संख्या तथा मृत्यु दर इस पर केंद्रित किया गया है। शहर के मध्यम वर्गीय परिवार द्वारा आयुष मंत्रालय ने कोरोना के संरक्षण हेतु जो निर्देश दिए हैं उनका पालन तथा उनके प्रमाण का अध्ययन इस पर चर्चा कीगई है।

निम्न सारणी में अकोला शहर की एक महीने की प्रकाशीत जानकारी पर आधारित कोरोना बाधित रुग्ण एवं उनकी मृत्यु के आकडे दिएगये है।

सारणी क्र.1 अकोला शहर के कोविड रुग्ण तथा मृत्यु

सारणी क्रमांक 1 में प्राप्त प्रतिशत के आधार पर निम्नलिखित निष्कर्ष निकाले गए हैं कोरोना रूग्ण एवं उनकी मृत्यु में निरंतर वृद्धि दिखाई देती है ,यह वृद्धि 59%से 131.80 इस प्रकार से बढ़ती हुई 298.85% तक पहुंच गई है इस पर से यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि पिछले महीने में रुग्ण की संख्या तिनपट बढ़गई है।रूग्ण संख्या की तुलना में रुग्ण की मृत्यु कम है किंतु स्वतंत्र विचार किया जाए तो रुग्णमृत्यु 18 मई 2020 की तुलना में 25 मई 2020 को 38.88 % बढ़कर 17 जून को यह 211.11% से बढ़ी है। 11 मई 2020 की तुलना में रुग्ण मृत्यु यह दुगने से अधिक बढ़ गया है। रुग्ण संख्या में तीन पट वृध्दि दिखाई देती है तो मृत्यु में 2 पट से अधिक की वृद्धि दिखाई देती है उपरोक्त चर्चा से ऐसा निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि अकोला शहर में रुग्ण एवं मृत्यु में सतत वृद्धि हो रही है।

निम्नलिखित अध्ययन के लिए आयुष मंत्रालय द्वारा निर्देशीत दस उपचार पद्धति के विषय में उत्तर दाताओं के ज्ञान की जांच की गई तथा उसका प्रतिशत सारणी में दिया गया है।

सारणी क्र. 2 उत्तरदाताओं का आयुर्वेद उपचार पध्दती संदर्भ ज्ञान

अध्ययन के हेतु चुने गए आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के संदर्भ में उत्तर दाताओं को विदित ज्ञान में असमानता दिखाई देती है। तील तथा खोपरे के तेल से गरारे करने के संदर्भ में एकभी उत्तर दाताओं को ज्ञान नहीं है, जबकि गुनगुना पानी पीने के संदर्भ में 100% उत्तर

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

दाता जानते है।अन्य प्रतिशत इस प्रकार से है योगा,प्राणायाम एवं ध्यान 96 %,हर्बल चाय 98% अजवाइन एवं पुदीने की भाप 94% ,औषधि मसाले का उपयोग 2% ,तथा गोल्डन दूध का उपयोग 64% है ।इस जानकारी से उत्तरदाता विदित होने के पश्चात भी इस जानकारी का उपयोग वे कर रहे हैं यह कहना संभव नहीं है। आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के ज्ञान के विषय में बहुत बड़ी असमानता दिखाई देती है। निम्नलिखित सारणी में अध्ययन के हेतु चुने गए 50 उत्तरदाताओं को आयुष मंत्रालय द्वारा निर्देशित आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के उपयोग के संदर्भ में अभिप्राय लिये गये।

सारणी क्र.3 उत्तरदाताओं द्वारा आयुर्वेद उपचार पध्दती का उपयोग

सारणी के अवलोकन से ऐसा प्रतीत होता है कि उपचार पद्धति के उपयोग के संदर्भ में हर्बल टी उपयोग का उपचार सर्वाधिक पसंदीदा है क्योंकि 84% उत्तर दाता रोज हर्बल टी का सेवन करते हैं। उपरोक्त 10 उपचार पद्धति का नियमित उपयोग का प्रमाण 0% से 84% है ।इन उपचार पद्धति में कभी न उपयोग में लाने वाले उत्तर दाता नासिका में तेल एवं घी का उपयोग, तिल या खोबरे के तेल के गरारे,लौंग एवं शहद का उपयोग ,तथा पुदीने एवं अजवाइन की भाप इसके उपयोग सन्दर्भ मे उत्साहि नही दिखाई देते। कभी-कभी इस उपचार पद्धति का उपयोग करनेवाले उत्तरदाता का प्रमाण 0% से लेकर 36% के दरमियान है।उपरोक्त सांख्यकीय जानकारी के आधार पर यह कहा जासकता है कि आयुष मंत्रालय द्वारा कोरोना से बचाव के जो निर्देश दिए गए हैं उस निर्देशों के पालन के संदर्भ में आकोलावासी जागरूक नहीं है।

परिकल्पना निरीक्षण

मध्यम वर्गीय परिवार के द्वारा कोविड के उपचार पद्धति में आयुर्वेदिक उपचार पद्धति को प्राधान्य दिया जाताहै-

सारणी द्वारा प्राप्त आंकड़ो से ऐसा प्रतीत होता है कि अकोला शहर में कोरोना रूग्ण का प्रमाण नियमित रूप से बढ़ता जा रहा है,के बावजूद आयुष मंत्रालय द्वारा दिये गए निर्देश के पालन के संदर्भ में शहरवासियो में अधिक जागरूकता नहीं दिखाई दे रही है अतःइस परिकल्पना का अस्वीकार किया जाता है। अकोला शहर के नागरिको को आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के संदर्भ में जागृत होकर लक्ष्य केंद्रित करने की आवश्यकता है, जिससे कोरोना के रूग्ण एवं मृत्यु दर को कम करने की दिशा में संभव प्रयास किए जा सके।

निष्कर्ष

1. शहर में कोविड रूग्ण एवं उनकी मृत्यु की संख्या में सतत वृद्धि हो रही है।
2. आयुर्वेदिक उपचार पद्धति के ज्ञान के संदर्भ में असमानता दिखाई देती है।
3. अनेकविध उत्तर दाताओं को आयुर्वेदिक पद्धति का ज्ञान होने के पश्चात भी उसके उपयोग के संदर्भ में जागरूकता नहीं है।

सन्दर्भ ग्रंथ सूचि

1. Rastogi Sanjeev, Pandey Deep and Singh Ram (2020), COVID-19 pandemic: A pragmatic plan for ayurveda intervention, J journal of Ayurveda Integr Med. doi: 10.1016/j.jaim.2020.04.002 [Epub ahead of print]
2. Tillu Girish, Chaturvedi Sarika,Chopra Arvind,and Patwardhan Bhushan (2020), Public Health Approach of Ayurveda and Yoga for COVID-19 Prophylaxis, The Journal of Alternative and Complementary Medicine Vol. 26, No. 5 https://doi.org/10.1089/acm.2020.01.29
3. Goothy Sai Sailesh Kumar (2020), Ayurveda's Holistic Lifestyle Approach for the Management of Coronavirus disease (COVID-19): Possible Role of Tulsi Article in International Journal of Research in Pharmaceutical Sciences 11(SPL1):16-18 March 2020 with 991 Reads DOI: 10.26452/ijrps.v11iSPL1.1976 Aayush Mantralaya Ministry of Aayush -portal © 2020 Ministry of AYUSH. Government of India,
4. Aayush Mantralaya Ministry of India Aayush-Portal
5. दिव्यहिंदी साप्ताहिक वर्तमान पत्र

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue June 2020) ISSN 2319-4979

सारणी

सारणी क्र.1 अकोला शहर के कोविड रुग्ण तथा मृत्यु

अ क्र.	तरिख	रुग्ण संख्या	मृत्यु	रुग्णवृद्धी (%)	मृत्यु (%)
1	18 मई 2020	261	18	00	00
2	25 मई 2020	415	25	59.00	38.88
3	1 जून 2020	605	34	131.80	88.89
4	8 जून 2020	821	39	215.93	116.67
5	15 जून 2020	1010	52	286.97	188.89
6	17 जून 2020	1041	56	298.85	211.11

सारणी क्र.2

उत्तरदाताओं का आयुर्वेद उपचार पध्दती संदर्भ ज्ञान

अ क्र.	उपचार पध्दती	विदित है (%)	विदित नही है (%)
1	गुनगुने पानी का उपयोग	100	0
2	योगा, प्राणायाम, ध्यान	96	04
3	औषधि मसालो का उपयोग	92	08
4	च्यवनप्राश का सेवन	94	56
5	हर्बल टी	98	02
6	गोल्डन मिल्क का उपयोग	64	36
7	नासिका के लिए तिल के तेल या घी का उपयोग	4	96
8	तील के तेल या खोबरे के तेल से गरारे करना	0	100
9	लौंग तथा शहद का उपायोग खासी के लिए करना	18	82
10	आजवाइन तथा फुदीने की भाप लेना	94	06

सारणी क्र.3

उत्तरदाताओं द्वारा आयुर्वेद उपचार पध्दती का उपयोग

अ क्र.	उपचार पध्दती	नियमित %	कभी कभी %	कभी नही %
1	गुनगुने पानी का उपयोग	40	30	30
2	योगा, प्राणायाम, ध्यान	38	34	28
3	औषधि मसालो का उपयोग	36	32	32
4	च्यवनप्राश का सेवन	22	28	50
5	हर्बल टी	84	14	02
6	गोल्डन मिल्क का उपयोग	14	36	50
7	नासिका के लिए तिल के तेल या घी का उपयोग	00	04	96
8	तील के तेल या खोबरे के तेल से गरारे करना	00	00	100
9	लौंग तथा शहद का उपायोग खासी के लिए करना	00	18	82
10	आजवाइन तथा फुदीने की भाप लेना	00	24	76

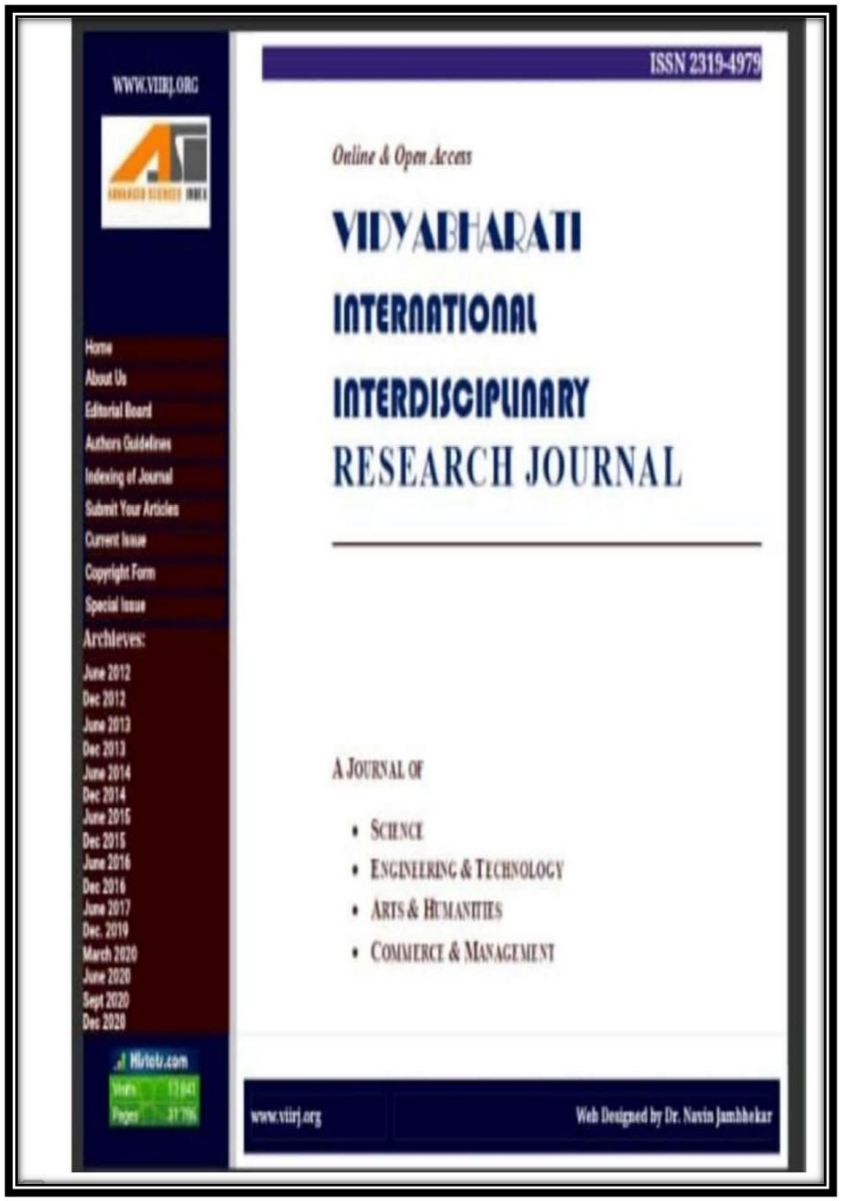
WWW.VIIRJ.ORG
ISSN 2319-4979
Online & Open Access
VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
A JOURNAL OF
• SCIENCE
• ENGINEERING & TECHNOLOGY
• ARTS & HUMANITIES
• COMMERCE & MANAGEMENT
Home
About Us
Editorial Board
Authors Guidelines
Indexing of Journal
Submit Your Articles
Current Issue
Copyright Form
Special Issue
Archieves:
June 2012
Dec 2012
June 2013
Dec 2013
June 2014
Dec 2014
June 2015
Dec 2015
June 2016
Dec 2016
June 2017
Dec. 2019
March 2020
June 2020
Sept 2020
Dec 2020
www.viirj.org
Web Designed by Dr. Navin Jambhekar

52	S. Kubde	UTRITIONAL AND BALANCED DIET AWARENESS AMONG SPORTS WOMEN FOR PERFORMANCE IN SPORTS	204-208
53	S. Sheth	COMPARATIVE STUDY OF SELF CONFIDENCE LEVEL BETWEEN WOMEN PLAYERS OF MAHARASHTRA AND GUJARAT IN HOCKEY GAME	209-211
54	राधा सवजीयाणी	पाण्याचे लेखा परीक्षण काळाची गरज	212-214
55	S. Tripathy and T. S. Raut	VARIATION OF PHYSICAL FITNESS AMONG SECONDARY SCHOOL BOYS ACCORDING TO THE TYPES OF SPORTS ACTIVITIES	215-219
56	S. Sirbhate and S. Suryawanshi	YOGA : A PERFORMANCE ENHANCING MODALITY	220-222
57	S. S. Dadhe	SIGNIFICANT ROLE OF SPORTS MANAGEMENT: ENHANCING SPORTS PERFORMANCE AND A WAY TOWARDS CAREER	223-226
58	S. D. Pathare	A GOOD HYGIENE AND SANITATION: LOWERS RISKS OF DISEASES AND MAINTAINING HEALTH	227-230
59	S. Bhotmange	STUDY ON THE IMPACT OF PLYOMETRIC TRAINING ON THE EXPLOSIVE POWER OF HANDBALL PLAYERS	231-234
60	T. P. Gode and R. M. Kshirsagar	भारतीय शरीरिक शिक्षा की वर्तमान स्थिती	235-238
61	उमा देवी	योग और स्वास्थ्य : कल आज और कल	239-243
62	V. S. Phatale	AWARENESS AND HABITS REGARDING NUTRITION AMONGST PEOPLE	244-248
63	V. J. Gautam	COMPARISON OF PHYSIOLOGICAL & PHYSICAL FITNESS COMPONENT OF SOFTBALL AND CRICKET PLAYERS	249-252
64	V. M. Bali	YOGA	253-256

PART-4

65	C. B. Kadu	REGULAR PHYSICAL ACTIVITY DEVELOPING PHYSICAL AND MENTAL HEALTH	257-259
66	Y. Ingle	THEME: E-COACHING, TRAINING AND BLOGGING "E-DANCE": THE NEW NORM FOR STAYING FIT - A RESEARCH TO EXAMINE THE PARTICIPATION IN ONLINE DANCE INSTRUCTION DURING THE COVID-19 PANDEMIC TO KEEP FIT	260-262
67	G. S. Sahu	ROLE OF MASS MEDIA IN SPORTS PROMOTION	263-270
68	G. S. DSouza and Jayaprakash	EFFECT OF IMAGERY INTERVENTION ON THROWING SKILL PERFORMANCE OF CRICKET PLAYERS ATTHE UNIVERSITY LEVEL	271-277
69	G. Y. Wankhede	COVID-19 OUTBREAK: IMPACT ON SPORTS WORLD AND PHYSICAL ACTIONS	278-281
70	G. Singh	EFFECT OF MUSIC ON PSYCHOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL PERFORMANCE OF SPORTSMEN	282-286
71	H. Tailor and B. Kekre	A COMPARATIVE STUDY OF AGILITY BETWEEN JUDO AND TAEKWONDO PLAYERS	287-288

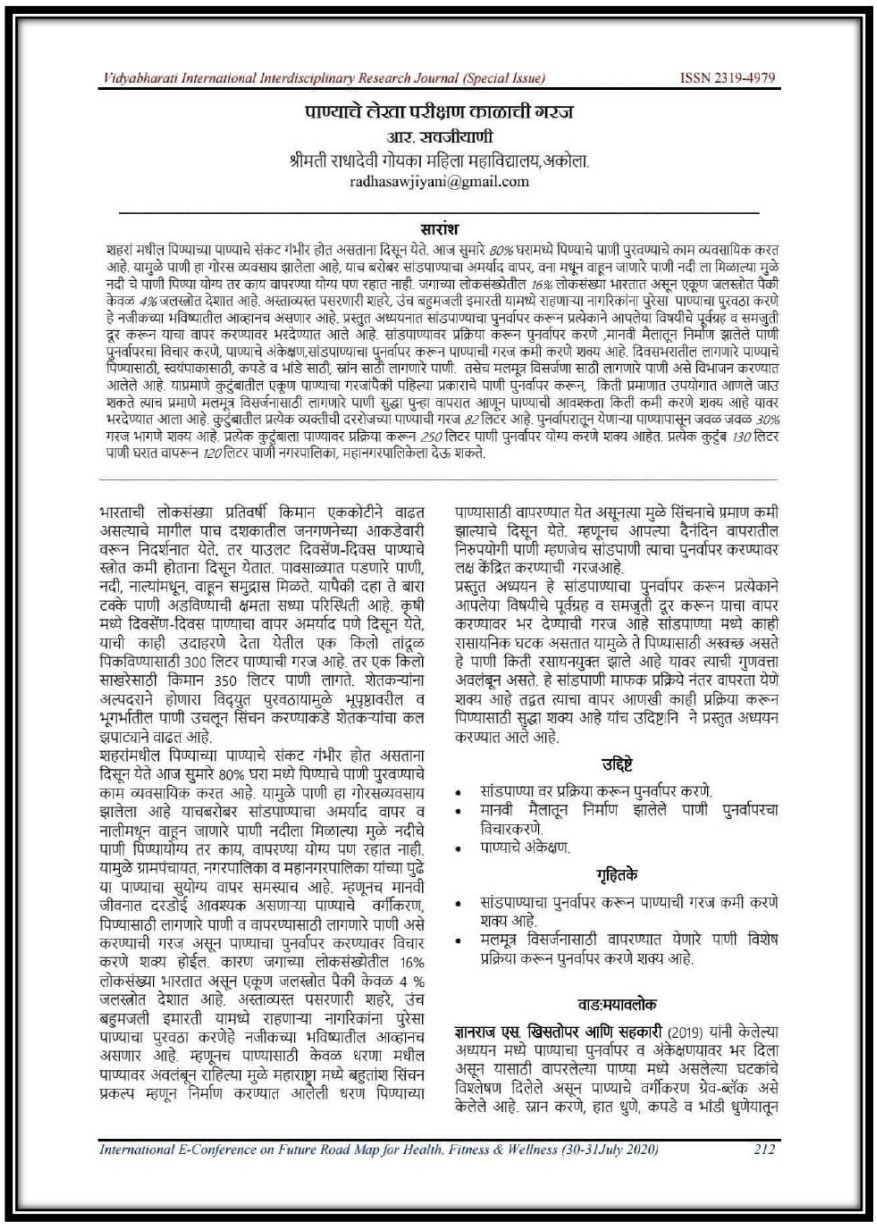

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979

पाण्याचे तेरा परीक्षण काळाची गरज

आर. अवजीयाणी
श्रीमती राधादेवी गोयका महिला महाविद्यालय,अकोला.
radhasawjiyani@gmail.com

सारांश

शहरां मधील पिण्याच्या पाण्याचे संकट गंभीर होत असताना दिसून येते. आज सुमारे *80%* घरामध्ये पिण्याचे पाणी पुरवण्याचे काम व्यवसायिक करत आहे. यामुळे पाणी हा गोरस व्यवसाय झालेला आहे, याच बरोबर सांडपाण्याचा अमर्याद वापर, वना मधून वाहून जाणारे पाणी नदी ला मिळाल्या मुळे नदी चे पाणी पिण्या योग्य तर काय वापरण्या योग्य पण रहात नाही. जगाच्या लोकसंख्येतील *16%* लोकसंख्या भारतात असून एकूण जलस्रोत पैकी केवळ *4%* जलस्रोत देशात आहे. अस्ताव्यस्त पसरणारी शहरे, उंच बहुमजली इमारती यामध्ये राहणाऱ्या नागरिकांना पुरेसा पाण्याचा पुरवठा करणे हे नजीकच्या भविष्यातील आव्हानच असणार आहे. प्रस्तुत अध्ययनात सांडपाण्याचा पुनर्वापर करून प्रत्येकाने आपलेया विषयीचे पूर्वग्रह व समजुती दूर करून याचा वापर करण्यावर भरदेण्यात आले आहे. सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून पुनर्वापर करणे ,मानवी मैलातून निर्माण झालेले पाणी पुनर्वापरचा विचार करणे, पाण्याचे अंकेक्षण,सांडपाण्याचा पुनर्वापर करून पाण्याची गरज कमी करणे शक्य आहे. दिवसभरातील लागणारे पाण्याचे पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, कपडे व भांडे साठी, स्नांन साठी लागणारे पाणी. तसेच मलमूत्र विसर्जणा साठी लागणारे पाणी असे विभाजन करण्यात आलेले आहे. याप्रमाणे कुटुंबातील एकूण पाण्याचा गरजांपैकी पहिल्या प्रकाराचे पाणी पुनर्वापर करून, किती प्रमाणात उपयोगात आणले जाउ शकते त्याच प्रमाणे मलमूत्र विसर्जनासाठी लागणारे पाणी सुद्धा पुन्हा वापरात आणून पाण्याची आवश्कता किती कमी करणे शक्य आहे यावर भरदेण्यात आला आहे. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीची दररोजच्या पाण्याची गरज *82* लिटर आहे. पुनर्वापरातून येणाऱ्या पाण्यापासून जवळ जवळ *30%* गरज भागणे शक्य आहे. प्रत्येक कुटुंबाला पाण्यावर प्रक्रिया करून *250* लिटर पाणी पुनर्वापर योग्य करणे शक्य आहेत. प्रत्येक कुटुंब *130* लिटर पाणी घरात वापरून *120* लिटर पाणी नगरपालिका, महानगरपालिकेला देऊ शकते.

भारताची लोकसंख्या प्रतिवर्षी किमान एककोटीने वाढत असल्याचे मागील पाच दशकातील जनगणनेच्या आकडेवारी वरून निदर्शनात येते. तर याउलट दिवसेंन-दिवस पाण्याचे स्त्रोत कमी होताना दिसून येतात. पावसाळ्यात पडणारे पाणी, नदी, नाल्यांमधून, वाहून समुद्रास मिळते. यापैकी दहा ते बारा टक्के पाणी अडविण्याची क्षमता सध्या परिस्थिती आहे. कृषी मध्ये दिवसेंन-दिवस पाण्याचा वापर अमर्याद पणे दिसून येते, याची काही उदाहरणे देता येतील एक किलो तांदूळ पिकविण्यासाठी 300 लिटर पाण्याची गरज आहे. तर एक किलो साखरेसाठी किमान 350 लिटर पाणी लागते. शेतकऱ्यांना अल्पदराने होणारा विद्युत पुरवठ्यामुळे भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील पाणी उचलून सिंचन करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल झपाट्याने वाढत आहे.

शहरांमधील पिण्याच्या पाण्याचे संकट गंभीर होत असताना दिसून येते आज सुमारे 80% घरा मध्ये पिण्याचे पाणी पुरवण्याचे काम व्यवसायिक करत आहे. यामुळे पाणी हा गोरसव्यवसाय झालेला आहे याचबरोबर सांडपाण्याचा अमर्याद वापर व नालीमधून वाहून जाणारे पाणी नदीला मिळाल्या मुळे नदीचे पाणी पिण्यायोग्य तर काय, वापरण्या योग्य पण रहात नाही. यामुळे ग्रामपंचायत, नगरपालिका व महानगरपालिका यांच्या पुढे या पाण्याचा सुयोग्य वापर समस्याच आहे. म्हणूनच मानवी जीवनात दरडोई आवश्यक असणाऱ्या पाण्याचे वर्गीकरण, पिण्यासाठी लागणारे पाणी व वापरण्यासाठी लागणारे पाणी असे करण्याची गरज असून पाण्याचा पुनर्वापर करण्यावर विचार करणे शक्य होईल. कारण जगाच्या लोकसंख्येतील 16% लोकसंख्या भारतात असून एकूण जलस्रोत पैकी केवळ 4 % जलस्रोत देशात आहे. अस्ताव्यस्त पसरणारी शहरे, उंच बहुमजली इमारती यामध्ये राहणाऱ्या नागरिकांना पुरेसा पाण्याचा पुरवठा करणेहे नजीकच्या भविष्यातील आव्हानच असणार आहे. म्हणूनच पाण्यासाठी केवळ धरणा मधील पाण्यावर अवलंबून राहिल्या मुळे महाराष्ट्रा मध्ये बहुतांश सिंचन प्रकल्प म्हणून निर्माण करण्यात आलेली धरण पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरण्यात येत असूनत्या मुळे सिंचनाचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते. म्हणूनच आपल्या दैनंदिन वापरातील निरुपयोगी पाणी म्हणजेच सांडपाणी त्याचा पुनर्वापर करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची गरजआहे.

प्रस्तुत अध्ययन हे सांडपाण्याचा पुनर्वापर करून प्रत्येकाने आपलेया विषयीचे पूर्वग्रह व समजुती दूर करून याचा वापर करण्यावर भर देण्याची गरज आहे सांडपाण्या मध्ये काही रासायनिक घटक असतात यामुळे ते पिण्यासाठी अस्वच्छ असते हे पाणी किती रसायनयुक्त झाले आहे यावर त्याची गुणवत्ता अवलंबून असते. हे सांडपाणी माफक प्रक्रिये नंतर वापरता येणे शक्य आहे तद्वत त्याचा वापर आणखी काही प्रक्रिया करून पिण्यासाठी सुद्धा शक्य आहे यांच उद्दिष्टानि ने प्रस्तुत अध्ययन करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे

- सांडपाण्या वर प्रक्रिया करून पुनर्वापर करणे.
- मानवी मैलातून निर्माण झालेले पाणी पुनर्वापरचा विचारकरणे.
- पाण्याचे अंकेक्षण.

गृहितके

- सांडपाण्याचा पुनर्वापर करून पाण्याची गरज कमी करणे शक्य आहे.
- मलमूत्र विसर्जनासाठी वापरण्यात येणारे पाणी विशेष प्रक्रिया करून पुनर्वापर करणे शक्य आहे.

वाङ्मयावलोक

ज्ञानराज एस. खिसतोपर आणि सहकारी (2019) यांनी केलेल्या अध्ययन मध्ये पाण्याचा पुनर्वापर व अंकेक्षणयावर भर दिला असून यासाठी वापरलेल्या पाण्या मध्ये असलेल्या घटकांचे विश्लेषण दिलेले असून पाण्याचे वर्गीकरण ग्रेव-ब्लॅक असे केलेले आहे. स्नान करणे, हात धुणे, कपडे व भांडी धुणेयातून

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979

निर्माण होणारे सांडपाणी हे ग्रेवोटर व मलमूत्र विसर्जन या पासून प्राप्त होणारे पाणी ब्लॅक वॉटर संबोधले आहे. दोन्ही पाण्यावर स्वतंत्रपणे प्रक्रिया करून या पाण्याचा वापर बगीच्या साठी, अंगणात टाकण्यासाठी व फ्लशसाठी सहज शक्य असल्याचे निष्कर्ष काढला आहे.

खीस्तिन मारजोराम (2014) यांनी केलेल्या अध्यना मध्ये ग्रेवॉटरचा पुनर्वापर करून 30% पाण्याची बचत करता येणे शक्य असल्याचे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत. यासाठी त्यांनी एक यंत्रणा विकसित केली असूनया मधून स्नानगृह, बेसिंगचे पाणी मार्गस्थ करून त्याचा पुनर्वापर करून तसेच मलमूत्र विसर्जना साठी वापरण्यात आलेले पाणी वर योग्यती प्रक्रिया करून हे पाणी घरा बाहेरील वापरण्यासाठी योग्य असल्याचे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

अलखतिभ आणि सहकारी (2006) यांनी केलेल्या अध्यना मध्ये ग्रेवॉटरचे संकलन त्यावर प्रक्रिया आणि पुनर्वापर यासाठी प्रत्येक घरांमध्ये स्वतंत्र यंत्रणा उभारून पुनर्वापरावर भर देण्याची गरज विशद केली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन हे कुटुंबातील 4 ते 5 व्यक्तींचा पाण्याचा वापरावर केंद्रित करण्यात आले असून त्यांचे दोन भागात वर्गीकरण करण्यात आले आहेत. दिवसभरातील पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, कपडे व भांडेसाठी, स्नांनसाठी लागणारे पाणी. दुसरे अर्थात मलमूत्र विसर्जसाठी लागणारे पाणी असे करण्यात आलेले आहे. या प्रमाणे कुटुंबातील एकूण पाण्याचा गरजां पैकी पहिल्या प्रकाराचे पाणी पुनर्वापर करून, किती प्रमाणात उपयोगात आणले जाउ शकते त्याच प्रमाणे मलमूत्र विसर्जनासाठी लागणारे पाणी सुद्धा पुन्हा वापरात आणून पाण्याची आवश्कता किती कमी करणे शक्य आहे यावर भर देण्यात आला आहे, कारण पाणी नैसर्गिक स्रोत असून हा स्त्रोत दिवसें दिवस कमि होत आहे हे सर्व विदित आहे, पाण्या शिवाय मानवी जीवन शक्य नाही म्हणून पाण्याच्या वापराचे लेखा परीक्षण हे गरजेचे आहे.

परिणाम व चर्चा: खालील सारणीत 4 – 5 व्यक्तींच्या कुटुंबा मधील पाण्याचा वापर दिला आहे.

सारणी क्र. 1 कुटुंबातील पाण्याचा वापराचा तपशील

अं. क्र.	तपशील	वापरलेले पाणी (लिटर)
1.	पिण्यासाठी	30
2.	स्वयंपाकासाठी पाणी	20
3.	स्नांनसाठी	130
4.	कपडे व भांडी धुण्यासाठी पाणी	80
5.	मलमूत्र विसर्जनासाठी पाणी	70
6.	झाड व कुंड्यांना लागणारे पाणी	80
	एकूण वापर	**410 लिटर**

एकूण पाण्या पैकी स्नानसाठी वापरलेले 130 लिटर आणि कपडे व भांडी धुण्यासाठी वापरलेले 80 लिटर पाणी फारच सोप्या पद्धतीने पुनर्वापरासाठी घेणे शक्य आहे कारण या पाण्या मध्ये कचरा कमी असून एक ते तीन प्रतिशत तरंगणारे व दृश्य स्वरूपात असणारे सूक्ष्म कण असतात याच बरोबर साबण, साबण पावडर, मळ, चिखल, धूलिकण या सारखे घटक असतात यामुळे हे पाणी अपारदर्शी होते, या पाण्याचा पुनर्वापर करणे शक्य आहे. केवळ ताज्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया केल्यास या पाण्याला दुर्गंधी येत नाही व हे पाणी वापरणे शक्य आहे. प्रथम व द्वितीय प्रक्रिया करून ते पाणी शौचालयां मध्ये फ्लॅश व झाडांना देण्यासाठी वापरणे शक्य आहे याच बरोबर हे पाणी घरात वापरायचे असेल तर यावर क्लोरीनची प्रक्रिया करणे फारच गरजेचे आहे या प्रकारे एकूण 280 लिटर पाणी पैकी साधारण प्रक्रियेने स्नानासाठी, कपडे व भांडी धुण्यासाठी वापरलेले पाणी 130 +80 = 210 लिटर प्रक्रिया करून 200 लिटर होईल त्याचा पुनर्वापर अतिशय सोपा आहे. मलमूत्र विसर्जना साठी वापरलेले पाणी यावर तीन वेगवेगळ्या प्रक्रिया करून वापर करणे शक्य आहे या प्रकारे 70 लिटर पाण्या मधून 50 लिटर पाणी पुनर्वापरासाठी शक्य आहे तया प्रकारे पाण्याचे लेखा परीक्षण करून प्रत्येक कुटुंबांनी आपल्या पाण्याचा वापर व गरज व पुनर्निर्मिती याचा मेळ घालणं शक्य आहे. प्रत्येक कुटुंबाने आपल्या घरात नळाद्वारे येणाऱ्या पाण्याचे मोजमाप करून या पैकी फ्लॅश मधून वापरण्यात येणाऱ्या पाणी, कपडेधुण्यासाठी व भांडीधुण्यासाठी वापरण्यात येणारे ,स्नानासाठी वापरण्यात येणारे पाणी तसेच कुंड्या झाडांसाठी लागणारे पाणी याचा मेळ बसवणे गरजेचे आहे, यामुळे आपण आपल्या कुटुंबाच्या पाण्याची गरज किमान 70% कमी करू शकतो तसेच प्रत्येक कुटुंबाला पाणी कर किमान 250 रुपये महिना वरून 100 रुपये महिना पर्यंत खाली आणून 150 रुपये बचतव 250 लिटर दररोज पाण्याची बचत शक्य आहेत. त्यामुळे हे पाणी शहराचे विस्तारित भागासाठी वापरणे शक्य होईल म्हणूनच प्रत्येकाने पाण्याचा लेखा परीक्षण वर भर देण्याची गरज आहे.

सारणीक्र. 2 पुनर्वापर योग्य पाणी

अ. क्र.	तपशील	शुद्धीकरणासाठी प्राप्त पाणी (लिटर)	प्रक्रिये नंतरचे उपलब्ध पाणी (लिटर)
1.	ग्रेवॉटर	210 लिटर	200 लिटर
2.	ब्लॅकवॉटर	70 लिटर	50 लिटर
	एकूण	**280 लिटर**	**250 लिटर**

280 लिटर पैकी 250 लिटर पाणी थोड्याशा प्रक्रियेने पुन्हा वापरण्या योग्य होते. स्नान, कपडे, व भांडी धुण्यासाठी वापरलेले पाणी हे वाळूचा स्तरमधून गाळून घेतल्या वर प्रथम प्रक्रिया होईल. द्वितीय प्रक्रियेसाठी वाळूचा स्तरातून आलेले पाणी कोळशाच्या स्तरातून जाऊ दिल्यास हे पाणी झाडांना देण्यासाठी आणि फ्लशसाठी वापरणे शक्य होईल. सिंक व स्नानग्रहच्या पाइपला फिल्टर लावल्या सही प्रक्रिया अधिक सोपी होईल कारण सींकचा फिल्टर सोबतच अन्न कण पाण्यात येणार नाही व स्नानगृहातील पाण्यात जड़ पदार्थ व डिटर्जंट फिल्टर मध्ये अडकतील यामुळे पाण्याचा दर्जा उंचावणे सुलभ होईल. या प्रकारे ग्रेवॉटरचा उपयोग पुन्हा करणं शक्य होईल . ब्लॅक वॉटर हे प्रामुख्याने मैलातून निघणारे पाणी असल्यामुळे यामध्ये सूक्ष्मजीवाणू असतात म्हणून त्याच्यावर प्रक्रिया करताना जैवप्रक्रिया किंवा रासायनिक प्रक्रिया करून या पाण्याला निर्जंतुक करावे लागेल त्यानंतर हे पाणी कोळसाचा स्तरांमधून वाहून गेल्यास हे पाणी घराबाहेरील वापरासाठी योग्य राहिल. या प्रकारे शुद्ध केलेले ग्रे आणि ब्लॅक वॉटरचा वापर करून आपण आपल्या पाण्याची गरज कमी करू शकतो तसेच यामुळे

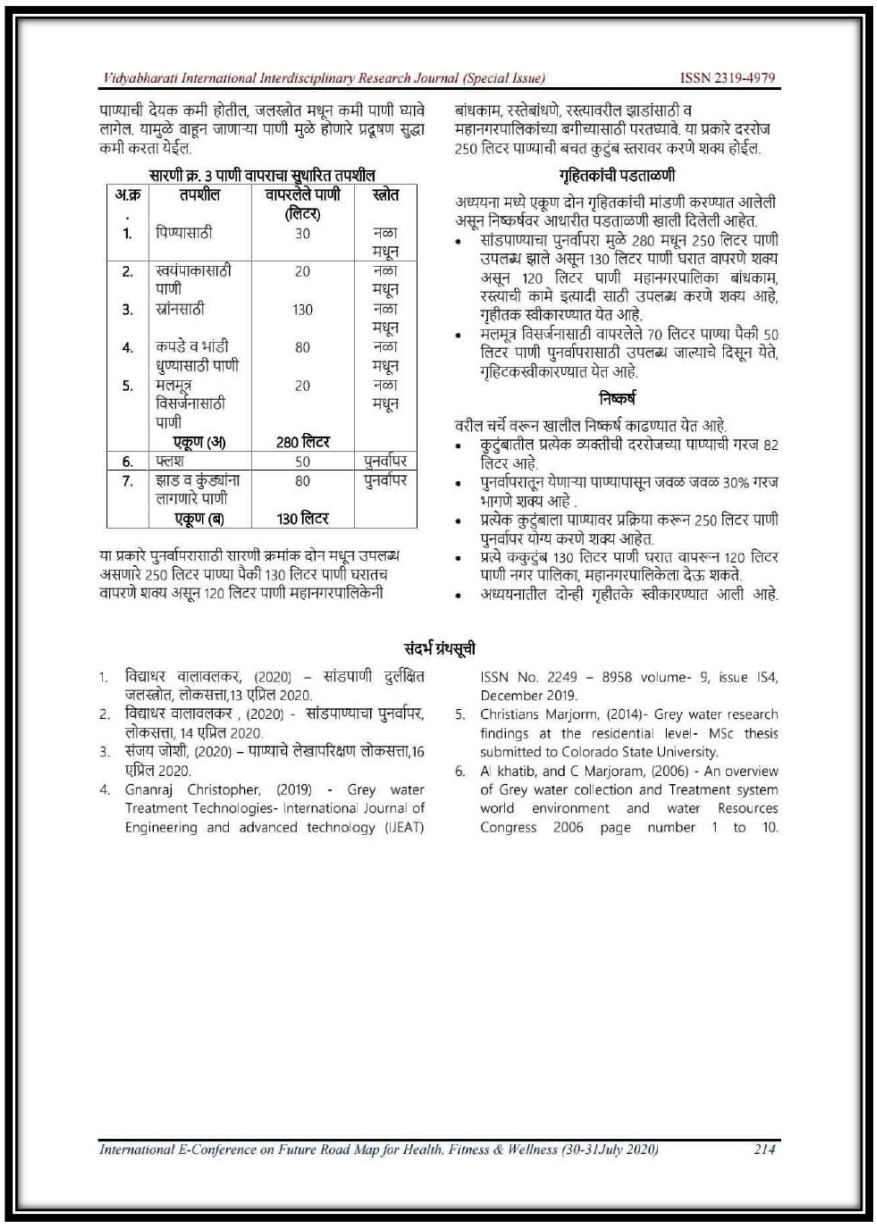

पाण्याची देयक कमी होतील, जलस्रोत मधून कमी पाणी घ्यावे लागेल. यामुळे वाहून जाणाऱ्या पाणी मुळे होणारे प्रदूषण सुद्धा कमी करता येईल.

सारणी क्र. 3 पाणी वापराचा सुधारित तपशील

अ.क्र.	तपशील	वापरलेले पाणी (लिटर)	स्रोत
1.	पिण्यासाठी	30	नळा मधून
2.	स्वयंपाकासाठी पाणी	20	नळा मधून
3.	स्नानसाठी	130	नळा मधून
4.	कपडे व भांडी धुण्यासाठी पाणी	80	नळा मधून
5.	मलमूत्र विसर्जनासाठी पाणी	20	नळा मधून
	एकूण (अ)	**280 लिटर**	
6.	फ्लश	50	पुनर्वापर
7.	झाड व कुंड्यांना लागणारे पाणी	80	पुनर्वापर
	एकूण (ब)	**130 लिटर**	

या प्रकारे पुनर्वापरासाठी सारणी क्रमांक दोन मधून उपलब्ध असणारे 250 लिटर पाण्या पैकी 130 लिटर पाणी घरातच वापरणे शक्य असून 120 लिटर पाणी महानगरपालिकेनी बांधकाम, रस्तेबांधणे, रस्त्यावरील झाडांसाठी व महानगरपालिकांच्या बगीच्यासाठी परतघ्यावे. या प्रकारे दररोज 250 लिटर पाण्याची बचत कुटुंब स्तरावर करणे शक्य होईल.

गृहितकांची पडताळणी

अध्ययना मध्ये एकूण दोन गृहितकांची मांडणी करण्यात आलेली असून निष्कर्षवर आधारीत पडताळणी खाली दिलेली आहेत.

- सांडपाण्याचा पुनर्वापरा मुळे 280 मधून 250 लिटर पाणी उपलब्ध झाले असून 130 लिटर पाणी घरात वापरणे शक्य असून 120 लिटर पाणी महानगरपालिका बांधकाम, रस्त्याची कामे इत्यादी साठी उपलब्ध करणे शक्य आहे, गृहीतक स्वीकारण्यात येत आहे.
- मलमूत्र विसर्जनासाठी वापरलेले 70 लिटर पाण्या पैकी 50 लिटर पाणी पुनर्वापरासाठी उपलब्ध जाल्याचे दिसून येते, गृहिटकस्वीकारण्यात येत आहे.

निष्कर्ष

वरील चर्चे वरून खालील निष्कर्ष काढण्यात येत आहे.

- कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीची दररोजच्या पाण्याची गरज 82 लिटर आहे.
- पुनर्वापरातून येणाऱ्या पाण्यापासून जवळ जवळ 30% गरज भागणे शक्य आहे .
- प्रत्येक कुटुंबाला पाण्यावर प्रक्रिया करून 250 लिटर पाणी पुनर्वापर योग्य करणे शक्य आहेत.
- प्रत्ये ककुटुंब 130 लिटर पाणी घरात वापरून 120 लिटर पाणी नगर पालिका, महानगरपालिकेला देऊ शकते.
- अध्ययनातील दोन्ही गृहीतके स्वीकारण्यात आली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. विद्याधर वालावलकर, (2020) – सांडपाणी दुर्लक्षित जलस्त्रोत, लोकसत्ता,13 एप्रिल 2020.
2. विद्याधर वालावलकर , (2020) - सांडपाण्याचा पुनर्वापर, लोकसत्ता, 14 एप्रिल 2020.
3. संजय जोशी, (2020) – पाण्याचे लेखापरिक्षण लोकसत्ता,16 एप्रिल 2020.
4. Gnanraj Christopher, (2019) - Grey water Treatment Technologies- International Journal of Engineering and advanced technology (IJEAT) ISSN No. 2249 – 8958 volume- 9, issue IS4, December 2019.
5. Christians Marjorm, (2014)- Grey water research findings at the residential level- MSc thesis submitted to Colorado State University.
6. Al khatib, and C Marjoram, (2006) - An overview of Grey water collection and Treatment system world environment and water Resources Congress 2006 page number 1 to 10.

NATIONAL
CONFERENCE
2020-2021
ON
"Impact of National Education Policy 2020 on Youth and Women Empowerment"
27,April-2021
Organized By
Champha Charitable Trust Amravati E.954
PUNDLIK PRASHASAKIY MAHAVIDYALAY
AMRAVATI

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXV) 286

Impact of National Education Policy2020 on Youth and Women Empowerment

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Editor
Dr. Balkrishna P. Adhau
Department of Commerce,
Takshashila Mahavidyalaya, Amravati.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बदलते उच्च शिक्षण	वासंती संजीव अर्जापुरे	1
2	Policy Framework For Education In India	**Prof. Atul Sharma**	6
3	बौध्दीक क्षमता, शारिरिक क्षमता, आत्मविश्वास और मानसिकता पर लिंग का प्रभाव	प्रा. मंजुषा ज. देशमुख	9
4	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. बबीता हजारे	12
5	महिला सबलीकरणाकडे नव्या शिक्षण धोरणाचा भर	कु. पुजा प्रकाश कपाटे (विद्यार्थिनी)	16
6	महिला सबलीकरणाच्या दिशेने नवीन शिक्षणधोरणावर भर	**प्रा.डॉ.निता भा.बोचे**	19
7	राष्ट्रीय शिक्षा निति —एक मंथन	डॉ. राधा रु. सवजीयानी	22
8	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा रोजगार निर्मीती वरील परिणाम	प्रा.डॉ.सौ. मेघा देशमुख	27
9	नई शिक्षा नीति और संस्कृत दर्शन के परिक्षेत्र	प्रा. रेणु भाटीया	31
10	महिला सबलीकरणातील योजना व कार्यक्रमाचा आढावा	प्रा.डॉ.अनुराधा रा.मुळे	36
11	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० तरुणांना रोजगार क्षम बनविण्यास उपयुक्त आहे काय चा अभ्यास करणे	बाळकृष्ण अढाऊ	39
12	नवे प्रवाह : भविष्यातील शिक्षणप्रणाली आणि आव्हाने	डॉ. अनिल भिमराव भगत	42
13	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व विशेषतरू त्यात शालेय शिक्षणाला दिलेले महत्व एक मानससशारत्रीय दृष्टीकोणात्मक अभ्यास	प्रा.अरुणा तसरे	46
14	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९९६मध्ये अपेक्षित 'समवायात्मक शिक्षण' : काळाची गरज	दीपक चांदुरे	48
15	महिला सबलीकरण : एक संकल्पना	प्रा.डॉ. दयाश्री वि. कोकाटे	53
16	भाषेचे नवीन शैक्षणिक धोरणातील स्थान	डॉ. गणेश क. टाले	57
17	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०२० मध्ये करण्यात आलेल्या बौध्दीक विकासाच्या तरतुदीचा व्यक्ती विकासावर होणा—या परिणामांचा अभ्यास	प्रा.डॉ. ज्योती चोरे (विधळे)	60

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

राष्ट्रीय शिक्षा निति —एक मंथन

डॉ. राधा रु. सवजीयानी
गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती रादेगो महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश:

शिक्षा ऐसा आधार है जिस पर देश तथा देश के प्रतेक नागरिक का विकास निर्भर करता है, एक मजबूत शिक्षा प्रणाली किसी भी देश के विकास एवं गौरव की आधारशीला है। प्रस्तुत शोधपत्र का उद्देश स्वीकृत उच्चशिक्षा प्रणाली की नीतियों पर प्रकाश डालना तथा एनईपी २०२० की उच्च शिक्षा नीतियों के लाभ तथा चुनौतियो पर चर्चा करना तथा सुजाव देना यह है। नई शिक्षा नीति की चुनौतिया पर विचार किया जाय तो यह प्रतीत होता है की १९८६ की शिक्षा निति की तरह इस निति में भी जीटीपी के छह प्रतिशत व्यय की बात कही गई है जो आज तक संभव नही हो पाया है अत: नई शिक्षा नीति में भी यह कितने हद तक संभव हो पायेगा यह एक पश्न है। सुजाव के संदर्भ में इस निति के अंतर्गत ग्रेजुएशन पूरा न कर पाने वाले विद्यार्थियों हेतु सर्टिफिक तथा डिप्लोमा का प्रावधान किया गया है किन्तु इसके साथ साथ व्यवसायभीमुख कौशल्य का प्रावधान किया जाना चहिये साथ ही इसे अनिवार्य करना आवश्यक है तथा इसके अंतर्गत ऐसे मोड्यूल तथा प्रकल्प का समावेश किया जाना चहिये जो विद्यार्थियों को व्यवसायिक पुष्टभूमि पर खड़ा कर सके तथा यह प्रकल्प व्यवसाय, कंपनीज एवं संस्था या फेक्टरी से जुड़े हो एवं इनमे अनुभव हेतु इंटर्नशिप की भी सुविधा उपलब्ध करवाई जाए जिससे इर्नशिप पूरी करने के पश्च्यात नोकरी या नये स्टार्टउप केलिए छात्र तैयार रहे। नई राष्ट्रिय शिक्षा निति यह एक प्रगतिशील निति हैयह भारत को विश्व के अग्रणीय देशो के समतुल्य ले आएगी, किन्तु इसे लागु करने में सरकार को अनेक समस्याओ का सामना करना पड़ सकता है अत:विकल्प यही है की कुछ व्यवहारिक बदलावों के साथ इसे सख्ती से लागु किया जा सकता है।

शिक्षा ऐसा आधार है जिस पर देश तथा देश के प्रतेक नागरिक का विकास निर्भर करता है, एक मजबूत शिक्षा प्रणाली किसी भी देश के विकास एवं गौरव की आधारशीला है। सुशिक्षित समाज ही राष्ट्र की रीढ़ है किसी भी देश की प्रगति उसके नागरिकों में शीक्षा के अनुपात पर निर्भर करती है। जब से मानव सभ्यता का उदय हुवा है तभी से भारत अपनी शिक्षा तथा दर्शन के लिए प्रसिद्ध रहा है। भारत में सबसे प्राचीन शिक्षा प्रणाली वैदिक प्रणाली अर्थात गुरुकुल पध्दति पर आधारित थी

१९४८ में विश्वविद्यालय शिक्षा आयोग बना उसके पश्च्यात १९६८ में पहली शिक्षा निति लागु हुई, तत्पश्च्यात १९८६ में दूसरी शिक्षा निति लागु की गई, १९९२ में इसी शिक्षा निति में थोड़े बदलाव किएगए। ३४ वर्षो के पश्च्यात के करतूरीरंगन के अध्यक्षता में विशेषज्ञों की एक समिति ने नई शिक्षा निति २०२० का मसोदा तयार किया जो वर्ष २०२२—२३ तक लागु होने की संभावना है। नई शिक्षा निति तयार करते समय समिति का यह प्रयास रहा की वर्तमान शैक्षिक परिदृश्यों को यह निति परिवर्तित करसके जिससे हमारी युवापीढ़ी वर्तमान एवं भावी चुनोतियों का सामना करनेमें समर्थ हो।इसके व्यतिरिक्त शैक्षिक परिदृश्यों के विभिन्न आयामों को इसमें शामिल करने की कोशिश की है तथा यह ध्यान रखा गया है की यह निति सभी की पहुच,

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

क्षमता, गुणवत्ता, वहनीयता एवं जवाबदेही जैसे मार्गदर्शी उद्देश्यों पर आधारित रहे। पूर्व प्राथमिक से लेकर उच्च शिक्षा के क्षेत्र में एक अविछिन्न निरंतरता को ध्यान में रखा गया है साथ ही व्यापक परिदृश्य के इससे जुड़े अन्य क्षेत्रो कोभी इसमें शामिल किया गया है।

उद्देश

- नई स्वीकृत उच्चशिक्षा प्रणाली की नीतियों पर प्रकाश डालना
- एनईपी २०२० की उच्च शिक्षा नीतियों के लाभ तथा चुनौतियो पर चर्चा करना तथा सुजाव देना

संशोधन पद्धति नई स्वीकृत उच्चशिक्षा प्रणाली की नीति पर प्रकाश डाला गया है, एन. ई. पी. २०२० की उच्च शिक्षा नीति के लाभ तथा चुनौतियो पर चर्चा कीगई है तथा नई स्वीकृत उच्चशिक्षा प्रणाली पर कुछ सुजाव विशलेषण के आधार पर दिये गए है।

भारतीय राष्ट्रिय शिक्षा निति २०२० के मुख्य अंश

- के करस्तूरीरंगन के अध्यक्षता में विशेषज्ञों की एक समिति ने नई शिक्षा निति २०२० का मसोदा तयार किया है।
- नई शिक्षा नीति में मानव संसाधन मंत्रालय का नाम बदलकर शिक्षा मंत्रालय कर दिया गया है।
- केंद्र तथा राज्य सरकार के सहयोग से शिक्षा के क्षेत्र पर जीडीपी का छह प्रतिशत खर्च का लक्ष्य रखा गया है।

उच्च शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानमल्टी एन्ट्री तथा एग्जीट सिस्टिम लागू होगा इसके अंतर्गत तिन या चार वर्ष के स्नातक कार्यक्रम मे छात्र कई स्तर पर पाठ्यक्रम को छोड सकेंगे और उन्हे उसी के अनुरूप डिग्री या प्रमाण पत्र प्रदान किये जाऐंग एक साल पढने के पश्चात विध्यार्थी को सर्टिफिकेट दो साल पूर्ण करने पर डिप्लोम तथा तिन वर्ष पश्चात स्नातक की डिग्री तथा चार वर्ष के बाद शोध के साथ स्नातक अर्थात शोध प्रबंध डिग्री प्राप्त होगी।

- उच्च शिक्षा में भी विद्यार्थि हेतु अनेक विकल्प उपलब्द है, जैसे जो विद्यार्थि संशोधन करना चाहता है उसके हेतु चार वर्ष का डिग्री प्रोग्राम उपलब्द है, तथा नौकरी इछुक विद्यार्थि तिन वर्ष का डिग्री प्रोग्राम कर सकते है तथा जो विद्यार्थि संशोधन हेतु जाना चाहते है, वह एक साल के एम.ए के साथ चार साल के डिग्री प्रोग्राम के बाद पीएचडी करसकेंगे।
- विभिन्न उच्च शिक्षा संस्थानो से प्राप्त अंक या क्रेडिट को डिजिटल रूप से सुरक्षित रखने के लिए एक एकेडमीक बैंक ऑफ क्रेडिट दियाजेगा, जिससे अलग अलग संस्थानों में छात्रों के प्रदर्शन के आधार पर उन्हें डिग्री प्रदान की जासकें।
- २०३५ तक उच्च शिक्षा मे सकल नामांकन अनुपात को २६.३ प्रतिशत से बढाकर ५० प्रतिशत तक पाहुचाने का लक्ष रखा गया है।
- इस शिक्षा प्रणाली में यह प्रावधान किया गया है की यदि छात्र कोई कोर्स कर रहा है तथा वह छोड़कर दूसरा कोर्स करना चाहता है तो पहले कोर्स से एक निश्चित समयावधि तक ब्रेक लेकर अन्य कोर्स करने की सुविधा उसे उपलब्द होगी ।
- केन्द्रीय विश्वविद्यालय, राज्य विश्वविद्यालय डीम्ड विश्वविद्यालय तथा निजी उच्च शिक्षा संस्थानों के लिए सामान्य मानदंड अपनाये जायेंगे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

- विश्वविद्यालय तथा उच्च शिक्षा संस्थानों में प्रवेश केलिए आयोजित होने वाली आम प्रवेश परीक्षा होगी यह परीक्षा नेशनल टेस्टिंग एजेंसी कराएगी।
- नई शिक्षा प्रणाली में एमफिल को स्थान नही दिया गया।

भारतीय उच्च शिक्षा आयोग सम्पूर्ण देश के उच्च शिक्षा संस्थानों के लिए एक एकल नियामक अर्थात भारतीय उच्च शिक्षा परिषद की परिकल्पना कीगई है आयोग के अंतर्गत विनियमन के लिए राष्ट्रिय उच्च शिक्षा नियामकीय परिषद (NHERC), मानक निर्धारण के लिए सामान्य शिक्षा परिषद (GEC), वित्त पोषण के उच्चतर शिक्षा परिषद (HEGC) तथा प्रत्यायन के लिए राष्ट्रिय प्रत्यायन परिषद (NAC) यह स्वतंत्र कार्यक्षेत्र होंगे।

डिजिटल शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानउच्च शिक्षा में इ–शिक्षा की जरुरतो को पूरा करने के उद्देश से एमएचआरडी में डिजिटल संरचना तथा डिजिटल कन्टेन तथा क्षमता निर्माण के उद्देश से एक समर्पित इकाई बनाई जाएगी।

राष्ट्रीय टेक्नोलॉजी फोरम (NETF) बनाया जाएगा जिसके अंतर्गत वर्चुअल लैब विकसित की जाएगी तथा ई पाठ्यक्रम क्षेत्रीय भाषा में विकसित किए जाएंगे।

पारंपरिक ज्ञान सम्बन्धी प्रावधानभारतीय ज्ञान प्रणाली जिसके अंतर्गत विविध जनजाति एवं स्वदेशी ज्ञान का अन्तर्भाव है इन्हें वैज्ञानिक रूप से पाठ्यक्रम में सम्मेलित किया जाएगा।

वित्तीय सहायता . एससी, एसटी, ओबीसी तथा अन्य विशिष्ट श्रेणीयों से जुड़े विद्यार्थियों की योग्यता को प्रोत्साहित करने का प्रयास किया जायेगा। छात्रवृत्ति प्राप्त करने वाले छात्र की प्रगतिको समर्थन प्रदान करना, उसे प्रोत्साहित करना तथा उसकी प्रगति को ट्रैक करने के लिए राष्ट्रिय छात्रवृति पोर्टल का विस्तार किया जायेगा।निजी शिक्षण संस्थानों कोभी छात्रवृति हेतु प्रोत्साहित किया जायेगा।

भाषा विविधता का संरक्षण उच्च शिक्षा संस्थानोमे संस्कृत तथा अन्य भाषा विभागों को मजबूत करने के लिए संस्कृत तथा अन्य प्राचीन भारतीय भाषाओं का विकल्प उपलब्ध होगा परन्तु किसी भी छात्र पर भाषा के चुनाव की कोई बाध्यता नही होगी तथा कार्यक्रमों में, शिक्षा के माध्यम के रूप में मातृभाषा तथा स्थानिक भाषा का उपयोग करने के संदर्भ में सिफारिश की गई है।

विशेष मुद्दे जिन क्षेत्र में बड़ी संख्या में आर्थिक,सामाजिक या अन्य समस्याओ से ग्रसित छात्र होंगे उन्हें विशेष शैक्षिक क्षेत्र के रूप में नामित किया जाएगा।

- उच्च शिक्षा संस्थानो मे ३.५ करोड़ नई सीटो के प्रावधान का समावेश किया गया है।
- उच्च शिक्षा संस्थानो को फीस चार्ज करने के मामले में अधिक पारदर्शिता का प्रावधान।

संशोधन संबंधी प्रावधान

नेशनल रिसर्च फाउन्डेशन (NRF) की स्थापना शीर्ष निकाय के रूप में उच्च शिक्षा में अनुसन्धान को प्रोत्साहित करने के उद्देश से की जाएगी, यह स्वतंत्र रूप से सरकार द्वारा एक बोर्ड ऑफ गवर्नर्स द्वारा शासित होगी, इसका मुख्य उद्देश विश्वविद्यालय के माध्यम से शोध संस्कृति को सक्षम बनान यह होगा।

आंतरराष्ट्रीयकरण

भारत के सर्वश्रेष्ठ विश्वविद्यालयो को अपने परिसर अन्य देशो में स्थापित करने के लिए प्रोत्साहित किया जायेगा तथा विश्व के चुनिन्दा शीर्ष १०० विश्वविद्यालय को भारत मे संचालित करनेकी अनुमती दिजाएगी।

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

नई उच्च शिक्षा नीति के लाभ

नई शिक्षा नीति विद्यार्थियों के एकीकृत विकासपर केन्द्रित है। विद्यार्थि हेतु पाठ्यक्रम बदलने के संदर्भ में लचीलेपन के साथ स्नातक अभ्यासक्रम के लिए एक बहु अनुशासनात्मक तथा एकीकृ त दृष्टिकोण की परिकल्पना की गई है। राज्य तथा केंद्र सरकार द्वारा शिक्षण पर किये जानेवाले व्यय को सयुक्त प्रयास द्वार जीडीपी के छह प्रतिशत तक बढ़ाने का प्रावधान है जो निश्चित तौर पर शिक्षा के क्षेत्र में लाभप्रद होगा। नेशनल रिसर्च फाउन्डेशन की स्थापना के द्वार विश्वविद्यालय तथा कॉलेज स्तर पर अनुसन्धान तथा नवाचार को प्रोत्साहित करने का सुवर्ण अवसर छात्र हेतु उपलब्ध है। इस निति के तहत विद्यार्थियों को विषय के चुनाव हेतु संकाय बाधा रूप नही होगा ग्रेजुएशन के दौरान छात्र के पास मल्टीपल एंट्री तथा एग्जिट का विकल्प होगा जिससे उसे समस्या आनेपर शिक्षण में अवकाश का विकल्प होगा। इस निति के अंतर्गत सभी संस्था तथा उच्च शिक्षण संसाधान बहुविषयक बन जाएंगे। स्नातक पाठ्यक्रम में निकास विकल्प छात्रों को अनेक अनुभव से लाभान्वित करने तथा इस अन्तराल में नये कौशल्य प्राप्त करने तथा उसे जारी रखने का अवसर प्रदान करेंगे। विदेशी विश्वविद्यालय को भारत में केम्पस खोलने की अनुमति के साथ यहाँ के छात्र विश्व के बहेतर विश्वविद्यालय में शिक्षा ग्रहण कर पाएंगे ऑनलाइन शिक्षा का क्षेत्रीय भाषाओं में कन्टेन, वर्चुअल लेब तथा डिजिटल लाइब्रेरी तथा शिक्षक तथा छात्र को डिजिटल संसाधनों से लैस करने जैसी योजना छात्रों के भविष्य सवारने में अहम् भूमिका निभाएगी।

नई उच्च शिक्षा नीति हेतु चुनौतिया

नई शिक्षा निति में भी १९८६ की शिक्षा निति की तरह जीडीपी के छह प्रतिशत व्यय की बात कही गई है किन्तु वास्तविकता यह है की आजतक यह संभव नही हो पाया है अत: नई शिक्षा नीति में भी यह कितने हद तक संभव हो पायेगा यह एक पश्न है। इस शिक्षा निति के अंतर्गत विश्व के चोनिन्दा शीर्ष विश्वविद्यालय को भारत मे संचालित करने की अनुमती दिजाएगी जिसके चलते भारतीय शिक्षण व्यवस्था महंगी होने की आशंका जताई जारही है परिणाम स्वरूप निम्नवर्ग हेतु उच्च शिक्षा प्राप्त करना कठिन हो सकता है। शिक्षा समवर्ती विषय होने के कारण केंद्र एवं राज्य यह अलग अलग कानूनों का अवलंब करते है तथा हमारे यहा अधिकतर राज्य विश्वविद्यालय है इस स्थिति में सामंजस्य बनाना कठिन कार्य हो सकता है। आजभी भारत में कुछ ऐसे स्थान है जहा अलग अलग राज्य से लोग बसे है ऐसे स्थानों पर स्थानिक तथा मातृ भाषा को लेकर समस्या निर्माण होने की संभावना है। आज डिग्री प्राप्त करने के पश्चात भी नौकरी के संदर्भ में स्पष्टता नही दिखाई देती ऐसी परिस्थिति नई शिक्षा निति के अंतर्गत प्राप्त सर्टिफिकेट तथा डिप्लोमा का क्या भविष्य रहेगा यह एक पश्न चिन्ह है।

सुजाव

इस निति के अंतर्गत ग्रेजुएशन पूरा न कर पाने वाले विद्यार्थियों हेतु सर्टिफिक तथा डिप्लोमा का प्रावधान किया गया है किन्तु सर्टिफिक तथा डिप्लोमा के साथ नौकरी की संभावना पर कोई स्पष्टता नही है ऐसी स्थिति में इनकी उपयोगिता पर कोई स्पष्टता नही है अत: सर्टिफिक तथा डिप्लोमा के साथ व्यवसायभीमुख कौशल्य का प्रावधान किया जाना चहिये साथ ही इसे अनिवार्य करना आवश्यक है। इसके अंतर्गत ऐसे मोड्यूल तथा प्रकल्प का समावेश किया जाना चहिये जो विद्यार्थियों को व्यवसायिक पुष्टभूमि पर खड़ा कर सके तथा यह प्रकल्प व्यवसायिक कंपनीज एवं संस्था या फेक्टरी से जुड़े हो एवं इनमे अनुभव हेतु इंटर्नशिप की भी सुविधा

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 286 (CCLXXVI)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

उपलब्ध करवाई जाए जिससे इंर्नशिप पूरी करने के पश्च्यात नोकरी या नये स्टार्टउप केलिए छात्र तैयार रहे । राष्ट्रिय शिक्षा निति में ऑनलाइन शिक्षा पर अधिक बल दिया गया है किन्तु गाव के गरीब विद्यार्थि महाविद्यालय तक नही पहोंच पाते ऐसे विद्यार्थि मोबाइल इंटरनेट वायफाय जैसे साधन जुटाने में समर्थ नही हो पायेंगे अत:डिजिटल क्लासरूम को गाव गाव में पहुचाने के पर्याय पर विचार अधिक व्यवहार्य होगा। अभ्यासक्रम तथा अनुसन्धान के क्षेत्र में पर्यावरण, प्लास्टिक इकॉनमी, वाटर मैनेजमेंट जैसे विषयों से छात्रों को सक्रीय रूप से जोड़ने प्रावधान पर विचार होना आवश्यक है।

निष्कर्ष

नई राष्ट्रिय शिक्षा निति यह एक प्रगतिशील निति है इसमें कोई संदेह नही है, इस का प्रमुख उद्देश ही शिक्षा प्रणाली को समग्र, लचीला तथा विविध विषय समावेशक बनाना है तथा यह भारत को विश्व के अग्रणीय देशो के समतुल्य ले आएगी किन्तु इसे लागु करने में सरकार को अनेक समस्याओ का सामना करना पड़ सकता है अत:विकल्प यही है की कुछ व्यवहारिक बदलावों के साथ इसे सख्ती से लागु किया जा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- राष्ट्रीय शिक्षा नीति(२०२०)— मानव संसाधन विकास मंत्रालय भारत सरकार.
- नई शिक्षा नीति(२०२०)— दृष्टि www.drishtiias.com
- राष्ट्रीय शिक्षा नीति(२०२०)—www.education.gov.in
- New National Education Policy(2020) www.prsindia.org

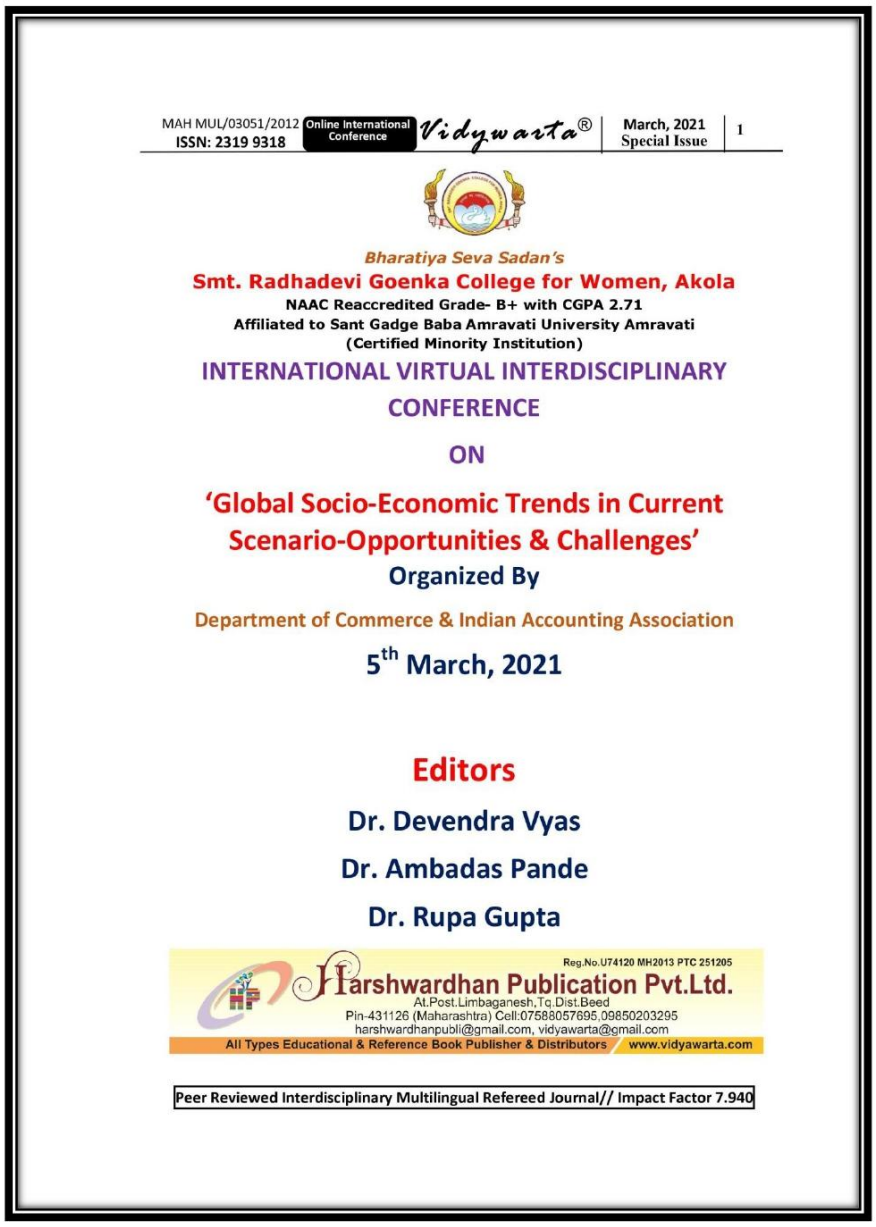

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 1
ISSN: 2319 9318

Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)

INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

ON

'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'

Organized By

Department of Commerce & Indian Accounting Association

5th March, 2021

Editors

Dr. Devendra Vyas

Dr. Ambadas Pande

Dr. Rupa Gupta

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

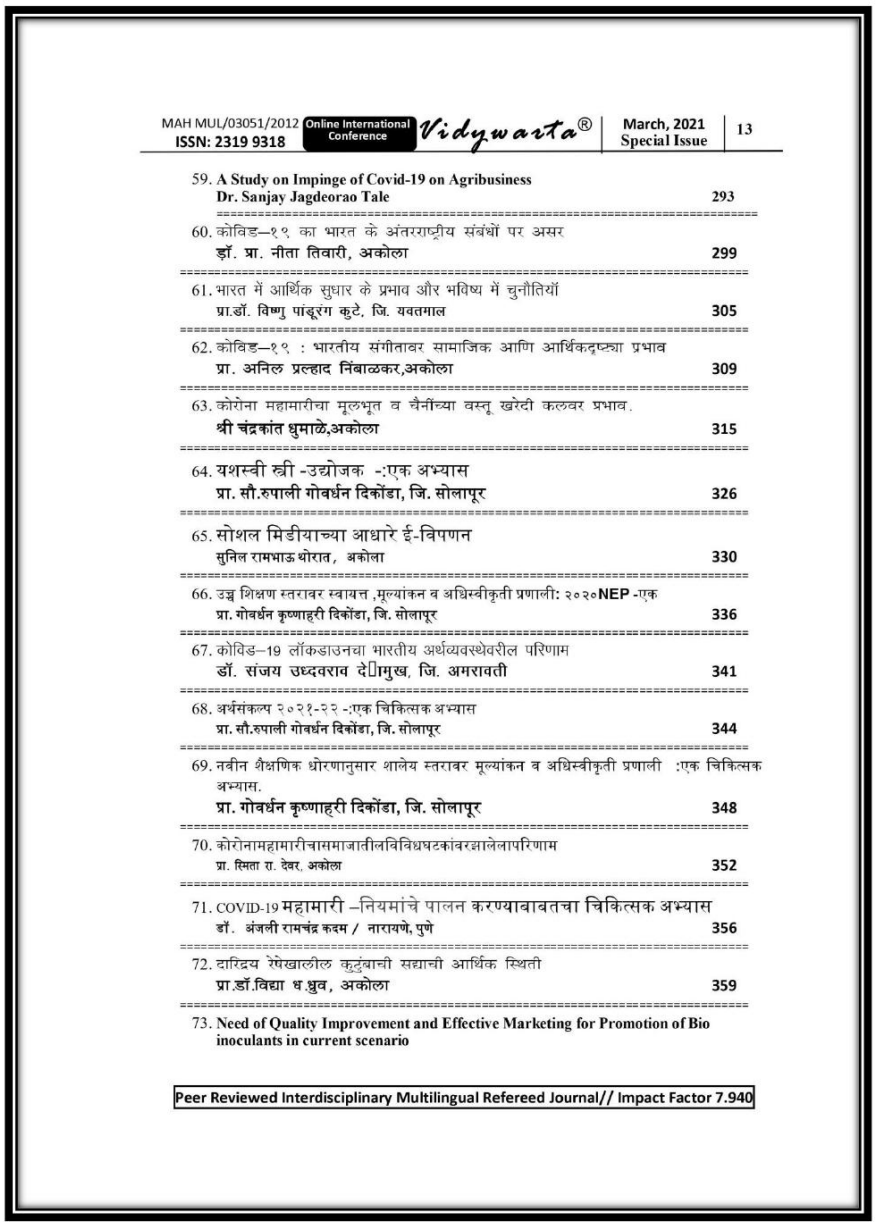

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 13

59. **A Study on Impinge of Covid-19 on Agribusiness**
Dr. Sanjay Jagdeorao Tale 293

60. कोविड–१९ का भारत के अंतरराष्ट्रीय संबंधों पर असर
डॉ. प्रा. नीता तिवारी, अकोला 299

61. भारत में आर्थिक सुधार के प्रभाव और भविष्य में चुनौतियाँ
प्रा.डॉ. विष्णु पांडूरंग कुटे, जि. यवतमाल 305

62. कोविड–१९ : भारतीय संगीतावर सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रभाव
प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर,अकोला 309

63. कोरोना महामारीचा मूलभूत व चैनीच्या वस्तू खरेदी कलवर प्रभाव.
श्री चंद्रकांत धुमाळे,अकोला 315

64. यशस्वी स्त्री -उद्योजक -:एक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 326

65. सोशल मिडीयाच्या आधारे ई-विपणन
सुनिल रामभाऊ थोरात, अकोला 330

66. उच्च शिक्षण स्तरावर स्वायत्त ,मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली: २०२०NEP -एक
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 336

67. कोविड–19 लॉकडाउनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
डॉ. संजय उध्दवराव दे□मुख, जि. अमरावती 341

68. अर्थसंकल्प २०२१-२२ -:एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. सौ.रुपाली गोवर्धन दिकोंडा, जि. सोलापूर 344

69. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय स्तरावर मूल्यांकन व अधिस्वीकृती प्रणाली :एक चिकित्सक अभ्यास.
प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा, जि. सोलापूर 348

70. कोरोनामहामारीचासमाजातीलविविधघटकांवरझालेलापरिणाम
प्रा. रिमता रा. देवर, अकोला 352

71. COVID-19 महामारी –नियमांचे पालन करण्याबाबतचा चिकित्सक अभ्यास
डॉ. अंजली रामचंद्र कदम / नारायणे, पुणे 356

72. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाची सद्याची आर्थिक स्थिती
प्रा.डॉ.विद्या ध.धुव, अकोला 359

73. **Need of Quality Improvement and Effective Marketing for Promotion of Bio inoculants in current scenario**

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidywarta® | March, 2021 Special Issue | 359
ISSN: 2319 9318

72

दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाची सद्याची आर्थिक स्थिती

प्रा.डॉ.विद्या ध.ध्रुव
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो.म.महा.अकोला

==========

कोरोना या विषाणू ने जगभरामध्ये थैमान घातले आहे. लाखोनी लोकं मृत्यूमुखी पडले आहेत. चीनच्या वुहान शहराच्या सी फुड बाजारातू फैलाव झालेल्या कोरोना व्हायरसने प्रत्येक देशामध्ये महामारीची परिस्थिती निर्माण केली आहे. आणि अत्यंत वेगाने हा आजार जगभरामध्ये पसरलेला आहे.

कोरोना वायरस किंवा COVID-19 हा जागतीक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO) जागतीक स्तरावर कोरोनाचे संक्रमण झालेले लोक सद्यास्थितीत ११२,६३८,४४६ आहेत. २१५ देशामध्ये ही महामारीने पसरली आहे.

भारताच्या आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण मंत्रालयानुसार संक्रमण झालेल्या केसेस — ११०,३०१,७६/— होत्या यापैकी ॲक्टीव केसेस १४६,९०७ एवढया आहेत.

भारतामध्ये सप्टेंबर महिन्यामध्ये सर्वात जास्त ॲक्टीव—१०,१७,७५४ आणि ९०,०००+ कन्फर्म केसेस दररोज निघत होते. त्याचबारोबर रिकवरी दर पण वाढलेला दिसून येतो.

या महामारीने प्रत्येक क्षेत्रावर परिणाम झालेला दिसून येतो. पर्यटन क्षेत्र, आदरातिथ्य, (Hospitality), एमएसएमई, सुक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम, विभाग, विमानचालन क्षेत्र, ऑटोमोबाईल क्षेत्र, बॅकींग, कृषि, मनोरंजन, शिक्षण क्षेत्र इत्यादी प्रत्येक मोठया क्षेत्रापासून तर अगदी लहान दैनंदिन लागणाऱ्या प्रत्येक बाबींवर कोरोना वायरस चा परिणाम झालेला दिसून येतो.

सद्यस्थितीमध्ये बऱ्याच रोजंदारीवर काम करणाऱ्या मजुरांची कामे गेलेली आहेत. गवंडी काम करणारा वर्ग, मॅकेनिक, इलेक्ट्रेशियन, लोहार, सुतार, स्वयंपाकाचे काम करणाऱ्या महिला, धुनी, भांडी करणाऱ्या महिला.,झाडू, पोछा स्वच्छतेची कामे करणाऱ्या व इतर घरगुंती कामे करणाऱ्या कामे गेल्यावर महिलांची आर्थिक परिस्थिती तर बिकट आहेच परंतु त्याच बरोबर सामाजिक व मानसिक कुचंबना सुध्दा होत आहे. लॉकडाउनमुळे घरातील माणसांची कामे गेलेली आहेत. तसेच महिलांची सुध्दा कामे गेलेली होती. लॉकडाउन नंतर पुन्हा कामे मिळाली परंतु पुर्वीप्रमाणे उत्पन्न राहिले नाही. उदरनिर्वाह करणे सुध्दा कठीण होत आहे. लॉकडाउनच्या काळामध्ये

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 360

केलेली मदत पुरेशी नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या शारीरीक, मानसिक , सामाजिक, भावनिक आरोग्यावर प्रभाव होतांना दिसून येत आहे.

जगातील सर्वच देशाची अर्थव्यवस्था या महामारीने खोळंबली शासनाची सकारात्मक धोरणांमुळे आणि मार्गदर्शनामुळे ही महामारी नियंत्रणात येत आहे. कोरोनामुळे विकसित देशांची अर्थव्यवस्था कोसळली आहे. तसेच विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेत अतिरिक्त भार पडत आहे.

उद्दिष्टये

१. कोराना महामारीचा दारिद्रय रेषेखालील लोकांच्या स्थितीचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती :

अकोला शहरातील वेगवेगळया मागासवस्तीतील दारिद्रयरेषेखालील एकूण ४० लोकांची मुलाखत घेउन माहिती गोळा केली आहे. तसेच विश्वासार्य वेबसाईट तसेच संशोधन जर्नल्स, वर्तमानपत्र, ऑनलाईन आर्टिकल्स इत्यादीव्दारे माहिती गोळा केली आहे.

जागतीक दारिद्रय रेषेचे प्रमाण :

संपूर्ण जगातील १०७ विकसनशील देशामध्ये १३० कोटी लोक ही दारिद्रय रेषेखाली आहेत. म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के लोक ही दारिद्रय रेषेखालील आहेत. जगातील गरीब लोकांना दारिद्रयरेषेच्यावर काढण्यासाठी जागतिक बँकेने प्रयत्न सतत चालु आहेत. त्यामध्ये यशही मिळाले होते. १९९० नंतर १२० कोटी लोकांना दारिद्रय रेषेच्या वर काढण्यात आले आहे. परंतु कोव्हीड–१९ महामारीमुळे २०२० मध्ये ११.५ कोटी लोकं दारिद्रय रेषेखाली जातील आणि २०२१ पर्यंत हा आकडा १५ कोटीपर्यंत जाण्याची शक्यता आहे. असे अनुमान जागतिक बँकेने केले आहे.

भारतीय दारिद्रयरेषेचे प्रमाण आणि कोवीड–१९ :

आंतराष्ट्रीय नाणे निधीचे व्यक्त केलेला आर्थिक नुकसानीचा प्राथमिक स्वरूपातील अंदाज ९ लाख कोटी डॉलर्स म्हणजेच जपान आणि जर्मनीच्या एकत्रित राष्ट्रीय उत्पनाएवढा किंवा भारताच्या राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३ पट इतका आहे. या आर्थिक नुकसानीबरोबरच रोजगारात होणारी घट व त्यामुळे दारिद्रयात होणारी वाढ संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालात नमूद केली असून केवळ भारतातच ४० कोटी लोक दारिद्रयरेषेखाली ढकलले जातील असे नोंदविले आहे.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 361
ISSN: 2319 9318

तक्ता क्र, १:भारतातील दारिद्रयरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण(% दारिद्रय रेषेखालील–१९९३–२०१२)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९९३–१९९४	५०.१	३१.८	४५.३
२००४–२००५	४१.८	२५.७	३७.२
२००९–२०१०	३३.८	२०.९	२९.८
२०११–२०१२	२५.७	१३.७	२१.९

https://www.prsindia.org/theprsblog/poverty-estimation-india

तक्ता क्र, २: दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारीची मोजणी (लक्कडवाला व तेंडुलकर कमिटीची प्रसिध्द केलेली आकडेवारी सन २००४–२००५)

कमिटी	ग्रामीण	शहरी	एकूण
लक्कडवाला कमिटी	२८.३	२५.७	२७.५
तेंडुलकर कमिटी	४१.८	२७.५	३७.२

https://www.prsindia.org/theprsblog/poverty-estimation-india

भारतामधे तक्ता क्र. १ व २ नुसार दारिद्रयरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण दिसून येते. भारतात बहुसंख्य लोक रोजंदारीवर काम करतात आपल्या देशाची परिस्थिती वेगळी आहे. जास्त काळ लॉकडाउन करून भागणार नाही. बऱ्याच लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत. काहीच्या पगारामध्ये कपात झालेली आहे. संयुक्त राष्ट्रांशी संलग्न इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायजेशनच्या मतानुसार कोरोनामुळे अंदाजे अडीच कोटी रोजगार जातील. १० लाख कामगार वर्गातील लोकांजवळ असेल पण गरजा पूर्ण करण्याइतकाही पगार त्यांना मिळणार नाही.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 362

तक्ता क्र. ३: राष्ट्रीय दारिद्रय रेषेखालील दरडोई दरमहा आकडेवारी सन २००४–०५, २००९–१० आणि २०११–१२

वर्ष	ग्रामीण	शहरी
२००४–२००५	४४६.७	५७८.८
२००९–२०१०	६७२.८	८५९.६
२०११–२०१२	८१६.०	१०००.०

https://www.prsindia.org/theprsblog/poverty-estimation-india

प्रति व्यक्ती/प्रतिमहा खर्च तक्ता क्र. ३नुसार असल्यास ती व्यक्ती दारिद्रय रेषेखाली आहे असे शासनाने निश्चित केले होते.नियोजन आयोगाने जुन २०१२ मध्ये सी रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्ञ कमिटीची स्थापना केली ज्याने आपला अहवाल जुन २०१४ मध्ये सादर केला व या अहवालानुसार ग्रामीण विभागासाठी ९७२/– रू. प्रति व्यक्ती/प्रतिमहा खर्च आणि शहरी विभागासाठी १४०७/– रू. प्रतिव्यक्ती/प्रतिमहा खर्च करत असेल तर ती व्यक्ती दारिद्रय रेषेखाली आहे. अधिकृत आकडेवारीनुसारभारताची ३७% जनता दारिद्रय रेषेखाली आहे.दुसऱ्या अंदाजानुसारही आकडा ७७ टक्के एवढा असू शकतो.

आर्थिक स्थिती :

या संशोधनामधून असे दिसून आले की, दारिद्रय रेषेखालील असणारे बहुसंख्य लोक हा रोजंदारीवर काम करणारा मजुर वर्ग आहे. कुटुंबातील स्त्री आणि पुरूष दोघेही मजुरी करणारे आहेत. लॉकडाउनंतर शासनाची मदत सुध्दा बंद झाली आहे. लॉकडाउनमध्ये शासनाची केलेली मदत अतिशय अल्प होती कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणे कठीण जात होते. लॉकडाउन नंतर २७ टक्के लोकांची कामे / नोकऱ्या सुटल्या आहेत. ज्यांची कामे /नोकऱ्या आहेत त्यांनी आता लॉकडाउन पूर्वी असलेल्या उत्पनापेक्षा ५० टक्के कमी झालेली आढळून आली. हॉटेल, खानावळी मध्ये काम करणाऱ्या मजुरांची ५५ टक्के लोकांची कामे / नोकऱ्या पण गेलेल्या होत्या आणि सद्यस्थितीत २० टक्केच मजुरांना काम मिळाले आहे. परंतु मजुरी मात्र ५० टक्केंनी कमी झाली आहे.

सामाजिक परिस्थिती :

आर्थिक स्थितीबरोबरच दारिद्रय रेषेखालील लोकांची सामाजिक परिस्थिती सुध्दा वाईट आहे. कामाची शोधाशोध करणे, घरभाडे भरू न शकणे, उधारीवर अन्नधान्य मागणे यामुळे

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidywarta® March, 2021 Special Issue 363

सामाजिकरित्या व भावनिकरित्या कुचंबना होत असल्याचे दिसून आले. काही संगठनांनी काही लोकांनी मदत केल्याचे सुध्दा दिसून आले.माणुस हा समाजशिल प्राणी आहे. समाजाचे महत्व या काळामध्ये प्रकर्षाने जाणीव झालेली दिसून आली.

आहार व आरोग्य :

दारिद्रय रेषेखालील लोकांची अर्थिक स्थिती खालावल्यामुळे त्याचा परिणाम आहारावर झालेला दिसून आला. आहारामध्ये पोषक घटकाची खूप कमतरता दिसून आली. (WHO) ने शिफारस केललेल्या पोषक घटकांपैकी प्रथिने आणि जिवनसत्वांचे आहारातील ६० टक्के कमी झालेले आढळून आले. शासनाने दिलेले राशन व आर्थिक मदत अतिशय अल्प होती. त्यामधून संतुलित आहार मिळणे तर दूरच परंतु उदरनिर्वाह करणेच कठीण होते. संतुलित आहार न मिळाल्याने आरोग्यावर परिणाम झालेला आढळून आला.

जागतिक बॅंक आणि भारतीय दारिद्रयरेषा :

कोरोनामुळे भारतातील गरिबी हटविण्याविरोधातील भारताच्या दारिद्रय निर्मुलनाच्या माहिमेला खीळ बसेल असा ईशारा जागतिक बॅंकेने दिला आहे. कोरोनाच्या साथीमुळे नोकऱ्या गेल्याने आणि उत्पन्न घटल्याने अनेक कुटुंबांना गरीबीची झळ पोहोचेल असा अंदाजही वर्तविला आहे. जागतिक बॅंकेने इंडिया डेव्हलपमेंट अपडेट (आय.डी.यु.) अहवालात भारतातील दारिद्रयाबाबत चिंता व्यक्त केली आहे. अहवालामध्ये जून २०२० पर्यंतची माहिती असून सरकारला सादर करण्यात आला आहे. कोरोनामुळे मरगळलेल्या अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी २०० लाख कोटी रूपयांची मदत जाहिर केली असली तरी केंद्र सरकारच्या खर्चाच्या प्रमाणात ती मर्यादित आहे. असेही त्यात म्हटले आहे.

निष्कर्ष :

कोरोना महामारीने संपूर्ण जग हादरून सोडले आहे. आजही कोरोना पेशंट वाढतच आहेत. पण त्याच बरोबर या आजारातून बरे होणाऱ्याचे प्रमाण सुध्दा वाढत आहे. प्रत्येक क्षेत्रावर या महामारीचा प्रभाव झालेला दिसून येतो. दारिद्रय रेषेखाली येणारा मजुरवर्ग लॉकडाउन च्या काळाला बळी पडला आहे. मोलमजुरी करणाऱ्यांसाठी शहरामध्ये आलेल्या मजुरांना गावी परत जाण्यासाठी पायी प्रवास केल्याचे दिसून आले. सद्यास्थितीमध्ये लोकांना त्यांच्या नोकऱ्यापरत मिळत आहेत. हळूहळू परिस्थिती मध्ये सुधारणा होतांना दिसत आहे. या संशोधनावरून असे आढळून आले की,

१. दारिद्रय रेषेखाली असणाऱ्या लोकांच्या २७ टक्के लोकांची कामे @नोकऱ्या गेलेल्या आहेत.

२. पुर्वी पेक्षा सद्याच्या परिस्थितीमध्ये ५० टक्के नी उत्पन्न कमी झाले आहे.

३. शासनाची मदत अतिशय अल्प आहे.

४. दारिद्रय रेषेखालील लोकांमध्ये अल्प पोषण झालेले आढळून आले आहे.

५. दारिद्रय रेषेखालील लोकांची आर्थिक स्थिती कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होईल इतपत सुध्दा नाही.

६. वाढती महागाई आणि कोरोनामुळे निर्माण झालेली बेरोजगारी यामुळे दारिद्रय रेषेखालील लोकांवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. बी.बी.सी., न्युज मराठी, दिनांक ३१ मार्च २०२०.

२. hi.wikipedia.org/wiki/भारत—मे—गरीबी.

३. hdr.undp.orgkn/2020-MIP

४. prsindla.org/theprsblog/poverty-estimation-india

६. कोरोना व्हायरस—एक संकट की संधी— दिलीप शं. पाटील

५. www.researchgate.net publication.

७. world vision.org/sponsorship-news-stories/global poverty-facts

८. http:/www.csakal.com/desh/world-banks-india-development-update-reportraise-concerns-about-poverty-india-325617.

Research Paper Published in Journal

Department of Commerce

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. D. N. Vyas	01	02	02	02	02	**09**
2	Dr. A. B. Pande	01	04	04	03	04	**16**
3	Dr. V. B. Chavan	01	01	03	03	03	**11**
4	Mrs. H. S. Wadhone	03	02	03	04	01	**13**
5	Dr. A. G. Sharma	01	00	02	01	01	**05**
6	Dr. R. Z. Gupta	00	00	00	03	02	**05**
	Total	**07**	**09**	**14**	**16**	**13**	**59**

Dr. D. N. Vyas **Dept.:- Commerce** **Session: - 2016-17**

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

VIDYADHAN JOURNAL
A Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Journal

Volume 1, Issue 4, November 2016

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

EFFECTIVENESS OF ICT

ABSTRACT

Today's world is empowered by information technology. There is nothing which is untouched with the use of technology. Education sector is also not an exception. There are lots of innovations of science that we are using in the field of education today for its betterment and Multimedia is one of them. In this context, an attempt has been made to see the effectiveness of ICT-Enabled Teaching and Learning. The information and communication technology (ICT) has grown by leaps and bounds and has crept into every walk of life. Also the mankind adopted ICT to such an extent that it has become a major part of their life.

The rapid growth of visualization techniques has changed the classical educational methods. The three dimensional visual pictures not only attract the attention of learner by stimulating their senses, but also make the learner understand difficult concepts easily. The use of ICT in education transforms the class room from lecture centric to student centric teaching. As the visual class room are gaining momentum now-a-days, the adaptation of ICT in class-room not only enhances quality in higher education but also shifts the class room environment form traditional teacher centered to student centered one.

The universities and institutions imparting higher education have a vital role to utilize this opportunity and become incubators of knowledge creation and innovation. The universities have also the responsibilities to shape the students as enlightened citizens. They need to spread their wings in societal missions in the nearby rural areas.

KEYWORDS: ICT, Teaching & Learning, Knowledge, Creation, Innovation

Dr. D. S. Talwankar Dr. D. N Vyas*

Principal, G.S. Sci., Arts & Commerce College Khamgaon. dstalwankar@rediffmail.com

*Co-ordinator, IQAC, G.S. Sci., Arts & Commerce College Khamgaon. devvya@gmail.com

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

Introduction

The twenty-first century belongs to knowledge society and it has opened up tremendous opportunities in every field. There is nothing which is untouched with the use of technology. Education sector is also not an exception. There are lots of innovations of science that we are using in the field of education today for its betterment and Multimedia is one of them. In this context, an attempt has been made to see the effectiveness of ICT-Enabled Teaching and Learning. The information and communication technology (ICT) has grown by leaps and bounds and has crept into every walk of life. Also the mankind adopted ICT to such an extent that it has become a major part of their life.

The universities and institutions imparting higher education have a vital role to utilize this opportunity and become incubators of knowledge creation and innovation. The universities have also the responsibilities to shape the students as enlightened citizens. They need to spread their wings in societal missions in the nearby rural areas.

ICT Trends in Education:

ICTs make curriculum implementation learner- centred with a self-learning environment that enables the student customize his/her own learning experiences. The use of ICT should be encouraged in investigation and development of appropriate ICT solutions, deployment of ICT, maintenance and support of ICT,ICT literacy and ICT integration.

In view of ICT, education can be classified in following main categories:

- E-learning through internet
- ICT Education through Mobile
- ICT Education through Distance mode.
- ICT Education through Free open source software's

Internet as an educational tool

The internet (World Wide Web) has become one of the most powerful educational tools in the current educational environment. Traditional research information was centred mostly on physically accessing conventional libraries, documentation centre's and archives for publications, print media books and newspapers. Although this method is still vastly used by many, it has become a secondary form of research method, for purposes of credibility and

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

reliability, especially in medical research where accuracy of results is paramount. In education, the internet has become one of the primary research tools, primarily because of its convenience. In most cases tertiary institutions have linked through the internet (intranet) to facilitate access to secure library facilities for their registered students. Internet has become a fundamental aspect of academic research is that it has some bearing on almost all stages of the research process, from identification of research problem, through literature review to data analysis and dissemination.

Mobile Learning

The power of information technology is greatly enhanced by communication technology by connectivity through wireless, cell phone technology or over cables and it is the crucial feature that allows access to the Internet and the World Wide Web. These common platforms have stimulated an explosion of social software and cloud services that have made the Internet a highly interactive medium and created new dynamics in computer use. As computing power and communications have improved, mobile devices play an increasingly important role, notably in the developing world. Mobile learning tools are the result of two digital converging technologies: mobile phones and computers. The use of mobile devices for communication and information access to ICT applications has increased exponentially in the last decade. The cellular phone networks report that nearly half the world's population now either owns a cell phone or has access to one. A growing number of higher education institutes are experimenting with how to capitalise on this technology, especially in developing countries Students are receptive to new types of ICT in principle, although their level of familiarity and comfort with each application of technology varies. Students are using mobile technology liberally for personal purposes (often during lectures), while the teachers have no idea about the use of this technolog) to improve teaching and learning. From an economic perspective, mobile laarning reduces costs of infrastructure since it does not require the facilities and physical materials that traditional classroom learning requires.

Education via Free Open source software

Software is one of the most critical ingredients in nplementation of ICT education as most of the academic institutions offering on line courses to their and remote students by means of new teaching methods. For developing countries the expenditure on licensed software involves a massive financial commitment against the allocated funds for education

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

the Gross Domestic Product (GDP). These ries can take advantage of using in Free and Open source software (FOSS) products in the public sector and hence not putting our critical ICT services in the hands of multinational software vendors and hence ensure real national security.

Distance Education through ICT:

Distance education providers are perceived as the channel to accomplish the mission of India to reach quality higher education to the mass-student community, through a 30% GER by 2020. Furthermore with the growing awareness about Information and Communication Technologies (ICT), distance education has delivered a higher degree of quality and credibility in terms of pedagogy. A larger number of people today are opting for courses/specializations through distance mode of learning, as it adds value to their profile and gives wider scope for career progress. The ICT overrides the barriers of time and geographical boundaries. There is worldwide connectivity to a vast pool of knowledge resources. The distance mode ensure anywhere, anytime connectivity, students can study at their convenient time by simply logging into the distance learning university's online interface. The mass-reach initiative of distance learning has gone a step further, with technology props being implemented in online learning systems for the visually/hearing impaired/physically disabled. The online medium thrives on the quality factor. With the many advancements made in information and communication technology, distance education universities of repute have deployed e-learning systems, which recreate a real-time classroom set-up but called virtual class room. However they have a real problem in achieving "Teacher quality for all". This is especially true for developing countries where there are many rural and remote areas. Another problem is the fact that the teachers in rural and remote areas are usually less well qualified and thus the standard of teaching to the learners is not that as good as in developed countries. Distance education is therefore not only a for learner benefit, but also for teacher benefit. The problem of teachers not having access to networks of likeminded peers is a challenge that can be reduced to little if the efforts are technology around us is used efficiently. ICT has a role to play as the world has effectively shrunk since the beginning of the twentieth century and we should use this knowledge and tools to our advantage.

Education Through Social Networks

Social network is an online service for communities of people who share an interest with one another to collaborate. Social networking sites are still being widely used and more

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

frequently, mainly for personal or social reasons. Social networking has allowed people to meet, interact and share ideas and interests with one another. These applications have become popular and have already found their way into informal learning settings. Now, there is considerable interest in the use of social networking in formal education. While most social network services are web based, providing a variety of ways for users to interact, most service focus on building online communities of people who share similar interests and activities The growing interest in social dimensions of learning has led institutions to adopt Virtual Learning Environments (VLEs), which incorporate collaboration and communication tools such as wikis, blogs, forums and chat. The popular publicly available web-based social networking tools such as Facebook, GoogleDocs, Quickr, linkedin, Delicious, and Flickr have also been adopted in teaching and learning. Social Networks in Education, provide a casual place of learning, encourage students to express their own thoughts, provide effective collaboration and communication, enhance students' learning experiences, build an online learning community and offer immersion in a foreign language environment.

ICT as Personal and Professional Tool for Educators:

ICT can help enhance quality in education, especially in countries like India where rapid expansion has implied poorly trained teachers. The use of ICT has the potential to allocate opportunities for learning broadly across the teaching force. ICT provides a wide range of aids to the personal-professional work of teachers. Some examples are given:

- Lesson plans and student handouts are stored as word processor files and they are easily modified and brought up to date. Word documents give the pupils a chance to present their work in a style that suits them. Word and publishing documents available for display work purposes.
- ICT gives to teacher chance to plan short, timed, tightly focused activities.
- Electronic grade book that includes provisions for seating charts, pictures of students, automatic emailing of reports to students, and so on.
- Test generation software, including databanks of exam questions.
- Access to lesson plans created by others via the Web.

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

- Planning activities across'a number of sessions to allow sufficient time for all pupils to take part.
- Access to professional development and training via Distance learning.
- Communication with students and parents. Many teachers have personal Websites and/or Websites specifically designed for courses they are teaching. Some teachers develop newsletters that their students take home.
- Communication with one's fellow educators, including sharing of lesson plans and other instructional materials.

Limitations of ICT Use in Education

ICT as a modern technology that simplifies and facilitates human activities is not only advantageous many respects, but also has many limitations. Many people from inside and outside the education system, think of ICT as "Panacea" or the most important solution to school problems and improvements. However, many conditions can be considered as limitations of ICT use in education. The limitations can categorized as teacher related, student related, and technology related. The issues like Cost, Training, Distractions, Reliability Damage, Safety, Hacking and lack of Resources potentially limit the benefits of ICT education. The main disadvantages are:

It may create a digital divide within class as students who are more familiar with ICT will reap more benefits and learn faster than those who are not as technology savvy. It may shift the attention from the primary goal of the learning process to developing ICT skills, which is the secondary goal.

It can affect the bonding process between the teacher and the student as ICT becomes a communication tool rather than face to face conversation and thus the transactional distance is increased.

The initial equipment for software and hardware even though would be an investment and learning aid is expensive. The maintenance of ICT equipment's is also expensive.

• Also since not all teachers are experts with ICT they may be lack in updating the course content online which can slow down the learning among students.

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

- The potential of plagiarism is high as student can copy information rather than learning and developing their own skills.

Conclusions

As the world is progressing into digital media and information, the role of ICT in education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in the 21st century. Planning for effective use of ICTs in education necessitates understanding the affordances of different technologies and their potential in meeting learning outcomes. The careful blending on technologies assist in preparing students for lifelong learning. It is recommended that ICT should be used to design and develop curricular content, deliver higher education programmes and courses, enhance the learning process and increase the efficiency of the administration and management of educational systems.

ICT is the most Pervasive and Cross-Cutting technology tool which can be applied to the full range of human activities. ICT increase flexibility so that learners can access the education regardless of time and geographical barriers. It can influence the way students are taught and how they learn. It would enable development of collaborative skills as well as knowledge creation skills.

Use of ICT in learning can be creative and innovative. ICT seem to allow new empowerments for both learners and teachers, blit especially giving learners a more active, engaging role in the learning process.

Universities & colleges should encourage social networking as a tool to enhance communication & cooperation among students & staff and also creating a positive & emotional-social environment. Blogs and Wikis support in improving writing & foreign language skills.

Teacher's use of technology with moving from lecture based teaching to interactive teaching using multimedia will promote student learning. Therefore academicians should promote the use of ICT resources as a major component in classroom teaching and to incorporate students in ICT based learning by communicating the importance of educational content available online. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education. Quality in Education is a big business in India.ICT is a strategic resource for HEIs

ISSN NO: 2456-0529 , Volume 1, Issue 4, Nov-2016

and as such ICT governance should be prioritised and made part of the Institutional governance.

Finally reforms in higher education require a sustained inflow of skilled and talented workers and have the potential to achieve sustainable and far-reaching improvement in the lives of millions of Indians.

References

- Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007). India in the Knowledge Economy - An Electronic Paradigm, *International Journal of Educational Management* Vol. 21 No. 6, pp. 543-568.
- Cross, M. & Adam, F. (2007). ICT Policies and Strategies in Higher Education in South India: National and Institutional Pathways', *Higher Education Policy* 20(1), 73-95.
- Mishra, S. & Sharma R. C. (2005). Development of e- Learning in India. *University News,* 43(11), March 14 - 20, 2005.
- Neeru S. (2009). ICT in Indian Universities and Colleges: Opportunities and Challenges, *Management and Change,* Vol. 13, No. 2, 2009, pp. 231 - 244.UGC (2011). *Annual Report 2009 - 10,* New Delhi, UGC.
- Gaikwad M.S. Smart Cities For A Smart India, Vidyadhan Journal, A Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Journal, Vol 1, issue 3 August 2016.
- *UNESCO (2002).* Open and Distance Learning Trends, Policy and Strategy Considerations, *UNESCO.*
- UNESCO (2009). *ICTs for Higher Education - Background Paper* Commonwealth of Learning, Paris, UNESCO.

Dr. A. B. Pande **Dept.:- Commerce** **Session: - 2016-17**

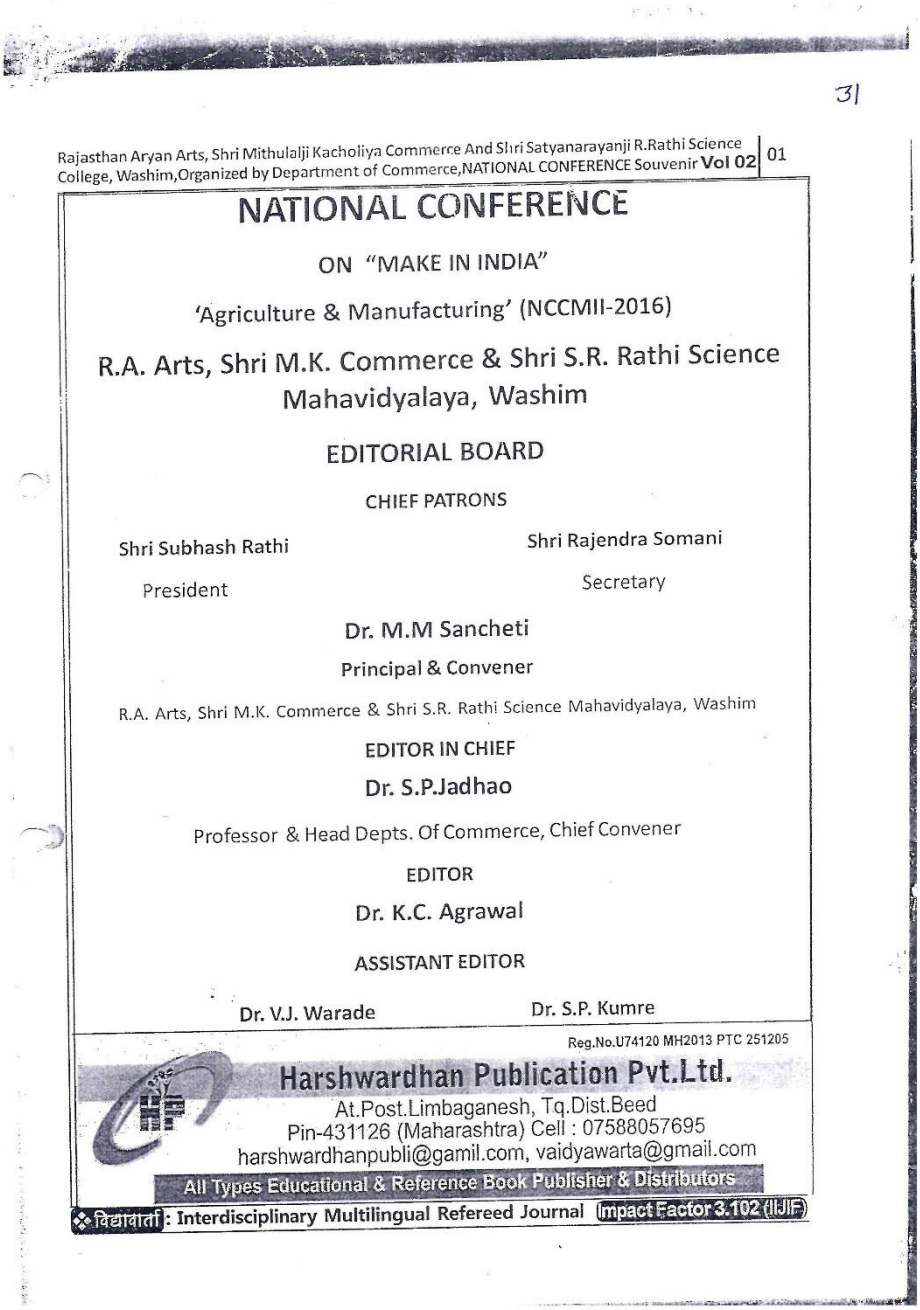

31

Rajasthan Aryan Arts, Shri Mithulalji Kacholiya Commerce And Shri Satyanarayanji R.Rathi Science College, Washim,Organized by Department of Commerce,NATIONAL CONFERENCE Souvenir **Vol 02** | 01

NATIONAL CONFERENCE

ON "MAKE IN INDIA"

'Agriculture & Manufacturing' (NCCMII-2016)

R.A. Arts, Shri M.K. Commerce & Shri S.R. Rathi Science Mahavidyalaya, Washim

EDITORIAL BOARD

CHIEF PATRONS

Shri Subhash Rathi
President

Shri Rajendra Somani
Secretary

Dr. M.M Sancheti
Principal & Convener
R.A. Arts, Shri M.K. Commerce & Shri S.R. Rathi Science Mahavidyalaya, Washim

EDITOR IN CHIEF
Dr. S.P.Jadhao
Professor & Head Depts. Of Commerce, Chief Convener

EDITOR
Dr. K.C. Agrawal

ASSISTANT EDITOR
Dr. V.J. Warade
Dr. S.P. Kumre

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell : 07588057695
harshwardhanpubli@gamil.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors
विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal (Impact Factor 3.102 (IIJIF))

27) Rural Development: A Strategy For Poverty Alleviation In India
Sunil S. Kedar, Walagaon, Amravati || 105

28) ग्रामिण विकास
डॉ. जयमाला एल. रामटेके, मोर्शी || 109

29) ग्रामीण विकासात कापुस व सोयाबीन पीक विपणनाचे महत्व
प्रा. विशाल माणिकराव देशमुख, चिखली जि. बुलडाणा || 112

30) भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे योगदान
अमोल स. राऊत, यवतमाळ || 116

31) An Empirical Study of Knowledge, Attitude & ractices among Health Care Personnel Working in .....
Dr. Arundhati Ninawe, , Akola (MS) || 118

32) National Service Scheme (NIS) : An Effective way to Rural Development
Dr. S.V. Dongare, Latur || 121

33) Role of Foreign Direct Investment in the Development of Hospitality Industry in India
Dr. Harnawle C.K, Nanded — Prof. Chalindrawar G.K, Parbhani || 123

34) A STUDY ON FARMERS INSURANCE SCHEMES OF GOVERNMENT
Dr. Prabhakar B. Vajir—Mr. Harishchandra A. Shinde, Jintur || 128

35) Healthcare Services in India
Dr. Mahesh C. Dabre, Akoka || 131

36) IMPACT OF MAKE IN INDIA ON DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY
Dr. Ambadas B. Pande, Akola (M.S.) || 135

37) रस्ते वाहतूक व महामार्ग आणि आर्थिक विकास
प्रा. डॉ. जयंत डि. पोरे, खामगांव जि. बुलढाणा || 138

38) भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये भारतीय बँकांचा एनपीए बाधा
प्रा. डॉ. विलास माहूलकर, बोरी अरब || 139

39) Opportunities & Challenges of Service Industry in India
Dr. S. J. Jadhav–Ms. Sarika N. Thakur—Mr. Mitesh Hanwate, Nanded || 141

http://www.vidyawarta.blogspot.com
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

32

Rajasthan Aryan Arts, Shri Mithulalji Kacholiya Commerce And Shri Satyanarayanji R.Rathi Science College, Washim,Organized by Department of Commerce,NATIONAL CONFERENCE Souvenir **Vol 02** 0135

36

IMPACT OF MAKE IN INDIA ON DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor
Shankarlal Khandelwal Arts,
Science & Commerce College, Akola (M.S.)

Introduction:

Prime Minister Narendra Modi has launched the concept of "Make in India" on 25th September 2014. This is especially for economic growth of the country. This is the dream concept of present central govt. in general and Prime Minister Narendra Modei in special. The Mission statement while launching the Make in India concept was "Promoting foreign investment in India in a focused, comprehensive and structural manner while acting as a first Entrance point to provide quality input and support services to the prospective foreign investors". Many areas are [illegible]g in Indian economy which are neglected or ignored in economic growth, especially because of lack of capital. Accordingly Make in India will attract FDI in all requisite sectors of economy to develop the industrial environment. The FDI is the welcome step in infrastructural development. Hence Prime Minister Narendra Modi has stated that the present industrial and services sector eye shall from "Profit to Progress, friendship to partnership" calling the world of Make in India.

In developing countries like India tourism has become one of the major sectors of the economy, contributing to a large proportion of the National Income and generating huge employment opportunities. It has become the fastest growing service industry in the country with great potentials for its further expansion and diversification. However, there are pros and cons involved with the development of tourism industry in the country.

Objectives of study:

The objectives of this paper are to shed light on the following areas.

1. To find out the impact of tourism in the economic development of India
2. To find out the role of tourism in employment, income & infrastructure development.
3. To provide some feasible suggestions that may prove valuable for the future development of tourism in India

Research Methodology:

In view of the specific objectives, methodology followed in carrying out the present study involved mainly the use of data from secondary sources, collected from various organisations like United Nations World Tourism Organisation, World Travel and Tourism Council, Ministry of Tourism-GOI, In addition to this, data have also been collected from other reliable sources like articles, journals, newspapers & internet .

Impact of tourism in India:

Tourism industry in India has several positive and negative impacts on the economy and society. Let us discuss the development as well as the negative and positive impacts of tourism industry in India. These impacts are highlighted below.

Positive impacts:

➢ **Generating Income and Employment:**

Tourism in India has emerged as an instrument of income and employment generation, poverty alleviation and sustainable human development. It contributes near about 6.23% to the national GDP and 8.78% of the total employment in India. Almost 20 million people are now working in the India's tourism industry.

➢ **Financial Contributions:**

Tourism can contribute directly to the conservation of sensitive areas and habitat. Revenue from park-entrance fees and similar sources can be allocated specifically to pay for the protection and management of environmentally sensitive areas. Special fees for park operations or conservation activities can be collected from tourists or tour operators.

➢ **Contributions to Government Revenues:**

The Indian government through the tourism department also getting revenue by various ways that are not linked to specific parks or conservation areas. User fees, income taxes, taxes on sales or rental of recreation equipment, and license fees for activities such as rafting and fishing can provide governments with the funds needed to manage natural resources.

- **Source of Foreign Exchange Earnings:**

Tourism is an important source of foreign exchange earnings in India. This has favourable impact on the balance of payment of the country.

- **Preservation of National Heritage:**

Tourism helps preserve several places which are of historical importance by declaring them as heritage sites. For instance, the Taj Mahal, the Qutab Minar, Ajanta and Ellora temples, etc, would have been decayed and destroyed had it not been for the efforts taken by Tourism Department to preserve them. Likewise, tourism also helps in conserving the natural habitats of many endangered species

- **Developing Infrastructure:**

Tourism tends to encourage the development of multiple-use infrastructure that benefits the host community, including various means of transports, health care facilities, and sports centers, in addition to the hotels and high-end restaurants that cater to foreign visitors.

- **Promoting Peace and Stability:**

Honey and Gilpin (2009) suggests that the tourism industry can also helps to promote peace and stability in developing country like India by providing jobs, generating income, diversifying the economy, protecting the environment, and promoting cross-cultural awareness.

- **Raising Environmental Awareness:**

Tourism has the potential to increase public appreciation of the environment and to spread awareness of environmental problems when it brings people into closer contact with nature and the environment. This confrontation develops awareness of the value of nature among the community and lead to environmentally conscious behavior and activities to preserve the environment.

- **Regional Development:**

The underdeveloped regions of the country can greatly benefit from tourism development. Many of the economically backward regions contain areas of high scenic beauty and cultural attractions.

- **Economic Value Of Cultural Resources:**

Tourism provides monetary incentives for the development of many local crafts and culture, thus it has an effect on the income of the local artisans and artists "Skill Development : The Key to Economic Prosperity" Impact Of Tourism On Indian Economy.

Negative Impacts:

- **Undesirable Social and Cultural Change:**

Tourism sometimes led to the destruction of the social fabric of a community. The more tourists coming into a place, the more the perceived risk of that place losing its identity. A good example is Goa.

- **Increase Tension and Hostility:**

Tourism can increase tension, hostility, and suspicion between the tourists and the local communities when there is no respect and understanding for each other's culture and way of life. This may further lead to violence and other crimes.

- **Depletion of Natural Resources:**

Tourism development can put pressure on natural resources especially fresh water, is one of the most critical natural resources. The tourism industry generally overuses water resources for hotels, swimming pools, golf courses & personal use of water by tourists when it increases consumption.

- **Land degradation:**

Important land resources include minerals, fossil fuels, fertile soil, forests, wetland and wildlife. Increased construction of tourism and recreational facilities has increased the pressure on these resources and on scenic landscapes.

- **Air and Noise Pollution:** Transport by air, road, and rail is continuously increasing in response to the rising number of tourist activities in India. Air and noise pollution from tourist transportation has impacts on the global level.

- **Solid waste and littering:**

In areas with high concentrations of tourist activities and appealing natural attractions, waste disposal is a serious problem and improper disposal can be a major despoiler of the natural

Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal
Special Issue (Vol-II)
ISSN:23199318
Rajasthan Education Society's
Rajasthan Aryan Arts,
Shri Mithulalji Kacholiya Commerce And
Shri Satyanaryanji R.Rathi Science College,Washim 444505
NAAC "A" Grade 2004 & 2011
College With Potential For Excellence
Organized by
Department of Commerce
NATIONAL CONFERENCE
ON
"MAKE IN INDIA"
"A Way towards Complete Development."
Agriculture & Manufacturing"(NCCMII-2016)
MAKE IN INDIA
Dr.M.M.Sancheti
Principal & Convenor
Dr.S.P.Jadhao
Chief Convenor
Dr.K.C.Agrawal
Orgenizing Secretary
2016-17/①
25354

Prof. **H.S.**

Wadhone Dept.:- Commerce Session: - 2016-17

65) Skill Development in India: Some Aspects
Dr. Wasudeo D. Golait, Mehkar Dist. Buldhana || 224

66) Rural Agro-Entrepreneurship Development in India
Dr. Shridhar M. Kolhe, Jintur—Dr. Pravin N. Totala, Sengaon || 228

67) Research & Innovation concerning business: An academic lookout into E-Enterprise
Dr. Yogesh Laxmanrao Patinge, Wardha || 233

68) THE REQUIREMENT OF SKILLS DEVELOPMENT & EMPLOYMENT FOR THE SUCCESS OF....
Dr. Uday S. Kale, Mehkar || 235

69) Rural Development Programes for the better Indian Economy
Dr. Ulhas N. Medshikar, Akola || 238

70) Skill Development in Unorganised Sector in Indian Economy
Dr. Prashant H. Bhagat, Bandra, Mumbai || 240

71) CHALLENGES & IMPLICATIONS OF SKILL DEVELOPMENT IN INDIA
Dr. Sidharth S. Jadhav, Beed Dist. Beed || 245

72) मेक इन इण्डिया से बदलेगी भारत की तस्वीर
डॉ. शेखर मैदमवार, उज्जैन (म.प्र.) || 249

73) Make in India
Mrs. Harshada S. Wadhone, Akola. || 253

74) Make in India : A global manufacturing hub!
Prof. Gopal Narayan Jadhao, Washim, M.S. || 255

75) NABARD & RURAL DEVELOPMENT
Dr. Harnawle C. K., Nanded, Dist. Nanded || 256

76) मेक इन इंडिया कार्यक्रम
प्रा. गणेश एकनाथ बळी, वाशिम. || 259

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

73

Make in India

Mrs. Harshada S. Wadhone
Dept. of Commerce.
Smt. R. D. G. College for Women, Akola.

Abstract :

Make in India is an international marketing campaigning slogan coined by prime minister of India. The campaign has been concentrated to full fill the purpose of job creation.

India has the capacity to push the GDP to 25% in next few years.

Start up in the field of telecommunication, defence manufacturing, automobile, internet of things, financial technology modules and mobile internet have immense potential to succeed in the scheme of 'Make in India'.

Key words : Indian campaign, hub, Manpower, MNCs.

A) Introduction :

Make in India is an international marketing campaigning slogan coined by the prime minister of India, "Narendra Modi" on 25th September 2014 to attract businesses from around the world to invest and Manufacture in India. The Campaign has been concentrated to full fill the purpose of job creation, Enforcement to secondary and territory sector, Boosting national Economy converting the India to a self reliant country and to give the Indian Economy global Recognition. The present research paper is based on secondary data. It explores the concept make in India with the sub-points - Introduction features, objectives, achieve objectives, Benefits, and challenges.

B) Features :

The "Make in India" has the following features.

1) The launch of Make in India campaign will take place on 25th Sept.. 2014.
2) The sales pitch would be made available in Capital cities in India and countries with time zone similar to India.
3) Over 15000 crores would be spent to open the training centres
4) The translation of prime ministers speech would be made available in Multiple lamquages German, French, Japanese and Russia.

C) Objectives : The Make in India has the following objectives.

1) To make India a renewed manufacturer hub for key sector.
2) To Make world class zero defect product.
3) To Manufacture in Indias and sell the products world wide.
4) To invite companies to make investment and setup factories and to expand their facilities in India and use Indias highly talented and Skilled Manpower.

D) How to achieve objectives :

1) Skill development programmes would be launched especially for people from rural and poor ones from urban cities.
2) 25 key sectors have been short listed such as tele-communication, Pore, automobile, tourism, Pharmaceuticals and other.
3) Individuals aged 15-35 yrs. would get high quality training in the following key areas such as welding masonries, Paining, nursing to help elder people.
4) Skill certificates would be given to make training process a standard currently manufacturing in India suffers due to low productivity, Eigid law and poor infractors resulting in low quality products getting manufactured.
5) Over 1000 training centres would be opened across India in the next 2 yrs.
6) The e-biz portal would be soon launched which would be real time and available 24x7

E) Benefits : The Make in India has the following benefits

1) This will help in creating job Markets for over 10 million people in India.
2) Manufacturing clone here would boost Indias GDP, trade and economic growth.

Criticisms :

The criticisms surrounding make in India campaign are as follow.

1) Siphoning millions of dollars : There are enough evidences of siphoning Million of dollars from developing countries to other developed

counties through "MNCS"

2) Setting higher price : Corporates can maintain setting prices at higher level while still competing to cut caste, advertise and market their products.

3) More profits to "MNCS" keeping plant in India : Indians to Purchase the goods produced within the tertiary of India but by "MNCS" have more profit to keep their plant in India.

4) Accusation and grabbing of land Accusation and grabbing of land in India by MNC

5) Re-entry of black Money : There have been Suspicion of return of black Money to India in the form of "FDI" through Make in India.

F) Challenges :

Lets have a look at five challenger that the "Make in India" could face.

1) Creating healthy business environment will be possible only when the administrative machinery is efficient.

2) India should also be ready to tackle elements that adversely affect competitiveness of manufacturing unfavorable factor should be removed. India should also be ready to give tax concession to companies who come and setup unit in the country.

3) India's small and medium sized industries can play a big role in making the country take the next big leap in manufacturing India should be more focused towards novelty and innovations for these sectore.

4) India's Make in India campaign will be constantly compared with China's "Made in China" campaign. The dragon launched the campaign at the same day.

5) India must also encourage high tech impairs research and development to upgrade "Make in India" give edge to edge competition to the Chinese counterparts campaign.

Key Policies of Make in India :

1) Fase of business :

Make in India is a Policy that combiner incentives with easy handling of businesses and a faster redressal Machinery. Only business. No harassment is the underlining idea. India lies at 142nd place in the ease of doing Business Index below several African countries and its a Shame.

2) Skill and jobs for the youth :

Skill endowment and job creation in 25 key industries will be encompassed under this plan for able youth development and relevant training in certain key areas these industries include roads, and highways, construction, defence development and automobiles among other.

3) Making India a manufacturer urging global investor to Make India an industrial hub is the eye-catching features about which all of us road everyday Narendra Modi is urging investor to setup industries in India instead of just FDI. This include Making India a destination for production of goods and exporting the same to the world over. India has demand demography and democracy and we need technology and exposes.

4) Getting away with archaic laws Raising FDI caps in a controlled manner and Parting with the red tape restrictions in decision making is another important feature of this plan.

5) 100 smart cities:

This will also help in achieving the target of 100 smart cities and affordable housing scheme by making the invested a partner in the plan and invested adopting a city.

Logo of Make in India :

The logo for Make in India campaign is am elegant Lion, inspired by the Ashoka Chakra and designed to represent Indias success in all Spheres. The campaign was dedicated by the PM to eminent patroit Philosopher and Political Personality "Pandit deen dayal" upadhayo" who has been born on the same date in 1916.

Conclusion :

1) India has the capacity to Push the GDP to 25% in next few years. The government of India has taken number of steps to further encourage investment and further improve busision is one such long term initiative which will realise the dream of transforming India into manufacturing Hub. Startups in the core manufacturing sectors are Poised to play a crucial role in the success of "Make in India" ambitions, Said experts at a panel discussion at the 11th India innovation Summit 2015.

2) Start-ups in the field of tele-communication. defence manufacturing, automobile, internet of things, financial technology modules and mobile internet have immense potential to succeed in the scheme of "Make in India.

❑❑❑

6-7-72

16-17 (2)

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
www.viirj.org
ISSN 2319-4979

PROCEEDINGS

National Conference on

SMART INDIA VISION 2020-
INNOVATIONS IN COMPUTER APPLICATIONS
MANAGEMENT AND COMMERCE

18th February 2017

COMMERCE SECTION

ORGANISED BY :

VIDYABHARATI MAHAVIDYALAYA,AMRAVATI
REACCREDITED AT LEVEL 'A' BY NAAC (CGPA 3.26) &
AWARDED CPE STATUS BY UGC, NEW DELHI
www.vbmv.ac.in

CONTENTS

80	GOODS AND SERVICES TAX IN INDIA - A POSITIVE REFORM FOR INDIRECT TAX SYSTEM	A. Laddha	215-218
81	DEMONETIZATION-CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	J.D.Gupta	218-221
82	EMERGENCE OF E-COMMERCE IN INDIA	G. S. Tiwari	222-224
83	A STUDY ON IMPACT OF DEMONETIZATION ON E-COMMERCE	M. H. Khapse	224-226
84	A STUDY ON APPLICATION OF SMART TECHNOLOGY AND INNOVATIONS IN AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN INDIA	H. B. Badwaik	227-230
85	OPPORTUNITIES OF DEMONETISATION	K. G. Rajput	231-232
86	A STUDY OF CRYPTO CURRENCY	P. Deshmukh	232-234
87	CHANGING TRENDS IN ONLINE SHOPPING OF INDIAN CONSUMERS	S. Tidke	235-238
88	IMPACT OF GOODS AND SERVICES TAX ON INDIAN ECONOMY	Md. M. Kazi and Md. S.U. Kazi	239-241
89	MOBILE COMPUTING & APPLICATIONS: ADVANTAGES AND LIMITATIONS	R.R. Rathod	241-244
90	ADVANTAGES DISADVANTAGES OF E-COMMERCE	M. N. Sharma	244-246
91	GOODS AND SERVICE TAX- CHALLENGES & OPPORTUNITIES	D. W. Nichit	246-248
92	IMPACT OF DEMONETISATION ON FDI	B. Kaur R. Oberoi	249-250
93	RURAL DEVELOPMENT AND DIGITAL VILLAGES: A CASE STUDY ON GROWTH OF RURAL BANKING SYSTEM IN THE RURAL AREAS OF NAGPUR DISTRICT	P. Gulhane	251-253
94	PERSPECTIVE OF GST (GOODS AND SERVICE TAX) IN INDIA	J. D. Porey	253-255
95	"DEMONETISATION" : IMPACT ON INDIAN ECONOMY	V. M. Gawai	255-257
96	HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS-AN IMPACT STUDY	S.K.Rodde	257-260
97	ROLE OF ICT IN E-GOVERNANCE AND RURAL DEVELOPMENT	A. Kamble and M. Gaikwad	260-262
98	RURAL DEVELOPMENT AND DIGITAL VILLAGE	R. B. Tembhurne	262-263
99	RURAL DEVELOPMENT & DIGITAL VILLAGE	A. D. Bhosale	263-265
100	THE ADVANTAGES OF E- COMMERCE IN TODAY'S ERA	R. R. Bhovte	265-267
101	AN ANYALITICAL STUDY OF TRIBAL'S POVERTY IN RURAL INDIA	G. M. Khekale	267-269
102	FUTURE OF E-COMMERCE IN INDIA E-COMMERCE	H.S. Wadhone	269-270
103	COMPUTER ASSISTED TEACHING TECHNIQUES	R.M Patil	271-272
104	DIGITAL INNOVATIONS AND ENGLISH LANGUAGE TEACHING	V.P.Shekokar	273-274
105	PROSPECT OF E-COMMERCE IN INDIA-AN OVERVIEW	P. G. Fating and V. P. Fating	274-276
106	GOODS AND SERVICE TAX: A BIG MOVE IN THE INDIRECT TAX SYSTEM	R. L. Rathi and M.M.Gosavi	277-279
107	DIGITAL INDIA PROGRAMME AND INVESTMENT AWARENESS: A CASE STUDY OF SHIMLA DISTRICT OF HIMACHAL PRADESH	R. C. Garg	279-284
108	DEMONETISATION 2016: CHALLENGES AND OPPORTUNITY	P. Mishra	284-287
109	MANAGING TECHNOLOGY AND INNOVATIONS IN DIFFERENT FIELDS OF MANAGEMENT	J. H. Lahoti	288-290
110	A COMPARATIVE STUDY ON CUSTOMER SATISFACTION IN INDIAN PUBLIC SECTOR AND PRIVATE SECTOR BANKS	A. Katiya	291-293
111	INNOVATION IN MANAGEMENT: KEY TO START A NEW BUSINESS E-RETAILING (MARKETING)	G. Sahu and V.M. Dandekar	294-296
112	A REVIEW OF INNOVATIONS IN ADVERTISING INDUSTRY AND EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN INDIA	A. Purohit	297-298

* Government Rationing Shops should be allotted to Tribal's self-help groups.
* Government should provide more infrastructural facilities in Tribal belt.

Conclusion

Rural Development is often talked about while delivering various political speeches and highly during election campaigning but economical calculation shows that rural development and rural poverty are always inversely proportional to each other. Rural poverty can be alleviated only by providing the basic facilities such as education, health care, employment, shelter and basic infrastructural facility to the deprived class as well as by re-examining the approach of government program to reduce poverty. Poverty is not like a sick unit of any organization which can be disinvested or neglected as proportion of rural population below the poverty line is about 60%. If this 60% population is empowered with SEVEN R's that is right schemes, right policies, right virtues, right strategies, right directions, right approach and right austerity then only India could achieve the goal of holistic Rural Development.

References

1. Annual Employment Report of Maharashtra.
2. Annual Report of India: 2009-10, 2010-11.
3. Economic Survey 2014-15
4. Ghorude Keshav, Shelar Deepak (2011'Malnutrition in Tribals: A Case Study of Thane District" *Social Growth* Vol. II issue II Jyoti Chandra Publication, Latur.
5. Misrapuri. *Indian Economy,* Himalaya publishing House, 2008.
6. SolunkeR.S., Gawande G.B. *A Study of Malnutrition in Tribal area of India.*
7. WWW.sociolcgyguide.com./tribalsociaty

*****

FUTURE OF E-COMMERCE IN INDIA E-COMMERCE

H.S. Wadhone
Department of Commerce, R.D.G.College, Akola.

ABSTRACT

E-Commerce is definitely one of the business options that one will have to explore in the future. The E-commerce market is thriving and poised for robust growth in Asia. There are players who made a good beginning. Their success depends on their understanding of the market and offering various types of features. E-commerce is said to bring about Paradigm shift in the world for trading, prediction e-commerce is showing tremendous business growth in our country. Backed by increased online user base and mobile phone presentation, Indian e-commerce has seen impressive growth in the last few years. This paper gives an overview of the future of E-commerce in India and discusses the future growth segments in India's E-commerce.

Introduction

E-commerce (electronic commerce) is the buying and selling of goods and services, or the transmitting of bands or data, over an electronic network, Primarly the internet. These business transactions occur either as business-to- business, business-to-consumer, consumer-to- consumer, or consumer to business. The term term e-commerce and e-business are often used interchangeably.

The term e-tail is also sometimes used in reference to "Transactional process" for online shopping.

History of E-Commerce

The beginnings of e-commerce can be traced to the 1960 s, when business started using electronic-Data-interchomqe to share business documents with other companies.

In 1979, The America National standard institute developed ASC X12 as a universal standard for

businesses to share documents through electronic networks. After the number of individuals users sharing electronic documents with each other grew in the 1968. s, in the 1990's the rise of e-Bay and Amazon Revalorized the e-commerce industry.

Future of E-Commerce In 2020

In the next few years, our clients will four mainly on rendering the business model more profitable, rather them on exponential growth.

The I-T Scenery for –commerce companies will become more and more complex and the capacity for analysis will have to increase in order to used big data for the improvement of the entire chain. We do believe that the optimization of the e-commerce chain is the key to success.

In 2020, the vision is together with our clients we develop specific solutions for business model. With our team oriented approach we facilitate sharing knowledge between supplier partners and clients, in order to develop solutions enabling our clients that optimization of e-commerce is the key to success.

Types of E-Commerce

There are 6 types of e-commerce

i) Business – to – Business (B_2 B)
ii) Business – to – Consumer (B_2 C)
iii) Consumer – to – Consumer (C_2 C)
iv) Consumer – to – Business (C_2 B)
v) Business – to – Administration (B_2 A)
vi) Consumer – to – Administration (C_2 A)

Objective

i) To promote and encourage use of computers and e-commerce in various areas by means of training research and development.

ii) Promotion of art and science of supply chain management by means of training, examination, lectures, seminars, exhibitions, publications and otherwise in above areas and diffusion of useful knowledge in different areas.

iii) To provide website help to the business to reach out to a worldwide customer base at very low cost.

v) To Buy or sell of items from any place using one's computer, if internet connection is available.

iv) To provide variety of products to the people.

vii) To provide 24x7 services to the customer Producers and so on.

viii) To make India total digital.

x) To provide online services also to former to develop the agriculture as we know India is totally agriculture country.

Advantages of E-Commerce

i) Fast service -
Faster buying and selling procedure, as well as easy to find products.

ii) 24 x 7 - Buying & selling 24x7

iii) No Geographical limitations -
With e-commerce consumer can reach easily to its location means there is no geographical limitations.

iv) Low cast -
Another advantage is that there is low operational cost and better service.

v) No need of Physical setup –
Under e-commerce there is no need to setup company Physically.

vi) Easy to Manage –
In e-commerce the customers can easily select the products from different providers without moving around Physically.

Conclusion

So, from the above study it is concluded that E-commerce plays an very important role in today economy. With the help of e-commerce buying and selling transactions can be done very easily within a fraction of movement the consumer can get a variety of product as per his / her choice.

In vision 2020 the Modi Government trying that India should become total digital and every citizen should have knowledge about online transactions. And they should use it.

Suggestion

So, it is that e-commerce is very beneficial and important for the faster growth and development of the country and every person should use it.

Bibliography

E-commerce book of C.S.V. Murthy, Net, etc.

*****

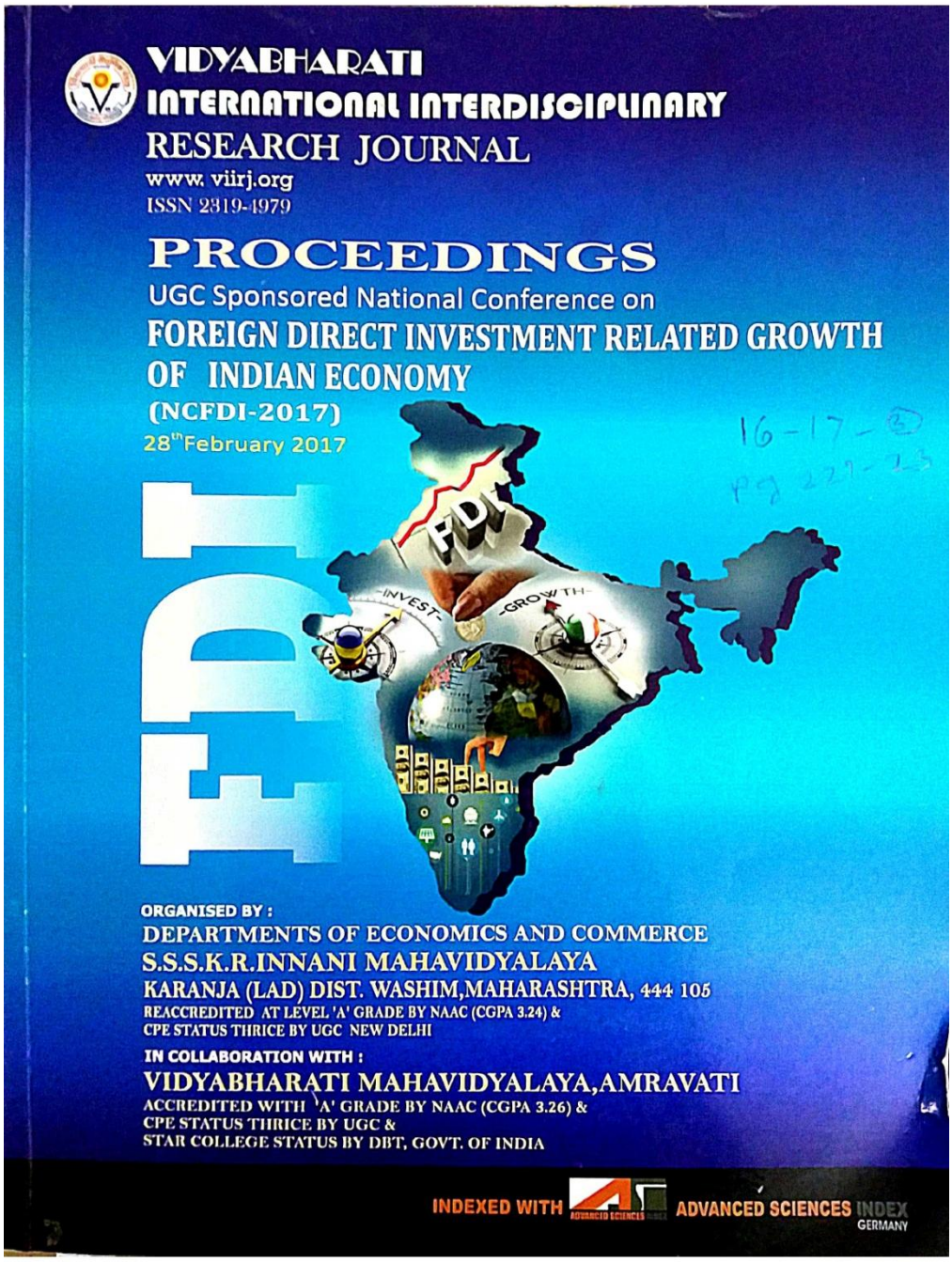
VIDYABHARATI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
www.viirj.org
ISSN 2319-4979
PROCEEDINGS
UGC Sponsored National Conference on
FOREIGN DIRECT INVESTMENT RELATED GROWTH OF INDIAN ECONOMY
(NCFDI-2017)
28th February 2017
FDI
INVEST
GROWTH
ORGANISED BY :
DEPARTMENTS OF ECONOMICS AND COMMERCE
S.S.S.K.R.INNANI MAHAVIDYALAYA
KARANJA (LAD) DIST. WASHIM,MAHARASHTRA, 444 105
REACCREDITED AT LEVEL 'A' GRADE BY NAAC (CGPA 3.24) &
CPE STATUS THRICE BY UGC NEW DELHI
IN COLLABORATION WITH :
VIDYABHARATI MAHAVIDYALAYA,AMRAVATI
ACCREDITED WITH 'A' GRADE BY NAAC (CGPA 3.26) &
CPE STATUS THRICE BY UGC &
STAR COLLEGE STATUS BY DBT, GOVT. OF INDIA
INDEXED WITH
ADVANCED SCIENCES INDEX
GERMANY

CONTENTS

Sr. No.	Title of Research Paper	Name of Author	Page No.
71	प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक व विमुद्रिकरण	शंकर मारोती सावंत	209-210
72	थेट परकीय गुंतवणूक आणि भारत एक संशोधनात्मक अभ्यास	एच.डी. जाधव	211-213
73	थेट परकीय गुतवणुकीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	केशव सुर्यभानसा गुल्हाने	213-214
74	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रत्यक्ष विदेशी गुतवणूकीचे परीणाम	दिपक एन. काळे	215-216
75	थेट परकिय गंतवणूक व भारतीय महिलाचे सक्षमीकरण	शुभांगी दिलीप कोंडोलीकर	217-218
76	प्रत्यक्ष विदेषी गुंतवणूक : एक दरिटक्षेप	प्रा.डॉ.मोहोकार एच.एस	219-221
77	विदेषी गुंतवणूकीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. सौ. हर्शदा एस. वाघोने	221-223
78	भारतीय अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापाराचे महत्व	जयमाला एल. रामटेके	223-225
79	एफडीआची भारती अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी	डि. पी. महाजन	226-229
80	FOREING DIRECT INVESTMENT AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF HOST COUNTRIES	J.S. Sawaithul	229-232
81	FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	M. N. Moharil	232-233
82	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व भारताचा आर्थिक विकास	आर. एच. माथुरकर	234-235
83	विमुद्रीकरण आणि अमेरीकन राष्ट्रध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या निवडीने भारतीय विदेशी प्रत्यक्ष निवेशावर होणाऱ्या प्रभावाचे अद्ययन	वाय. वि. हरणे	235-236
84	भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे महत्व	आर. एस. पाटील	237-238
85	F.D.I. IN VARIOUS SECTOR OF INDIAN ECONOMY	B. P. Adhau	238-241
86	भारताच्या आर्थिक विकासात प्रत्यक्ष	जे. डी. पोरे	241-242
87	रोजगाराच्या दृष्टीकोणातून प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्व	के.जी.राजपूत	243-244
88	FDI IMPACT ON INDIAN ECONOMY	D. P. Bele and M. M. Pimple	244-247
89	GROWTH OF FDI	K. V. Dhawale	248-249
90	ग्रामगीता आधारीत शतोन्नती करीता थेट परकीय गुंतवणूकीचे महत्व	ए. ए. नांदगावंकर	249-250
91	RURAL DEVELOPMENT AND DIGITAL VILLAGE	S.B.Kadu and S.K.Rodde	250-253
92	IMPACT ON FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN INDIA	S. T. Kute	253-256
93	F.D.I. IN VARIOUS SECTOR OF INDIAN ECONOMY	G.N. Gajbhiye and B. R. Oberoi	257-258
94	IMPACT OF FDI ON GDP	P. V. Pohare	259-262

विदेषी गुंतवणूकीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा. सौ. हर्शदा एस. वाघोने
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांष

भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे धोरण स्विकारल्याने अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रात टप्प्या टप्प्याने विदेषी स्पर्धा व गुंतवणूकीस परवानगी देणे क्रमप्राप्त ठरले आहे. भारत सरकारने विदेषी गुंतवणूकीवरील बंधने षिथिल करून देषाच्या आर्थिक विकासाला गती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विदेषी गुंतवणूकीमुळे विविध क्षेत्रात उत्पादनात वाढ होऊन आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होते. भारताच्या संदर्भात भांडवलाच्या कमतरतेमुळे देषाच्या औद्योगिक विकासात येणारा अडथळा या तंत्रज्ञान गुंतवणूकीतून दूर होतो. विदेषी प्रगत आधुनिक कौषल्य, नवनव्या कल्पना आयात होतात. देषाच्या उत्पादकतेत वाढ होते. रोजगार संधी वाढतात, निर्यात वाढते, देषातील संसाधनाचा पर्याप्त वापर होण्यास व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीस मदत होते. म्हणून अषी गुंतवणूक वाढावी यासाठी सरकार कडून वेगवेगळ्या उपाय योजना केल्या जातात. भारत देषाने १९९१ मध्ये आर्थिक क्षेत्राचा विकास करण्याच्या हेतूने आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. भारतातील अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यासाठी १९९१ मध्ये सरकारने विदेषी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला मान्यता दिल्यामुळे व–याचषा गुंतवणूकदारांनी अनेक उद्योग स्थापन करून त्यात स्थानिक लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून दिली. कोणतेही नविन धोरण स्विकारल्यामुळे काही समस्यांना सामोरे जाणे क्रमप्राप्त आहे. त्यासाठी देषातील सरकार व जनता यांनी प्रयत्न करणे आवष्यक आहे. विदेषी थेट गुंतवणूकीचे दोश टाळून अंमलबजावणी केल्यास निष्चितच फायदा होईल.

प्रास्ताविक

जगातील प्रत्येक देषालाच आपला आर्थिक विकास टिकविण्यासाठी थेट विदेषी गुंतवणूकीची आवष्यकता असते. त्यामुळेच आजच्या जागतिकीकरणाच्या रेटयात थेट गुंतवणूकीला महत्व प्राप्त झाले आहे. भारताने १९९१ मध्ये आर्थिक धोरणा

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Proceeding Issue) ISSN 2319-4979

या स्विकार करून भारतीय अर्थव्यवस्था विकसनशील अवस्थेकडून विकसित अवस्थेकडे नेण्याकरिता उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण याची कास धरून आर्थिक सुधारणेची एक साखळी सुरू केली. विदेशी गुंतवणूकीमुळे आपल्या देशाच्या वित्तीय साधन सामुग्रीत वाढ होते. आपल्या देशाच्या गुंतवणूकीची पातळी वाढते. पायाभूत सुविधाचा विकास तंत्रज्ञान उपलब्धता, संशोधन विकास यामध्ये वाढ होते. भारताने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जलद गतीने आर्थिक विकास साध्यण्याच्या दृष्टीने पंचवार्षिक योजनेची सुरवात केली. आणि विकासावर भर दिला. विदेशातुन भारतात येणारी गुंतवणूक दोन प्रकारची असते एक म्हणजे पोर्ट फोलिओ इन्व्हेस्टमेंट आणि दुसरी म्हणजे डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट. पोर्ट फोलिओ इन्व्हेस्टमेंट म्हणजे षेअर्स, बॉण्ड डिबेंचर्स, म्युच्युअल फंडस यात केलेली गुंतवणूक होय. आणि डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट म्हणजे आपल्या भारतातील उद्योगामध्ये परकीयानी केलेली थेट गुंतवणूक (FDI) होय.

विदेशी थेट गुंतवणूक : – अर्थ व संकल्पना

एफ.डी.आय (Foreign Direct Investment) म्हणजेच परकीय (विदेशी) थेट गुंतवणूक सामान्यत: एका देशातील कंपनीने दुस–या देशात केलेली गुंतवणूक म्हणजे विदेशी गुंतवणूक होय. धंदा किंवा व्यवसाय करण्याच्या उद्देशाने दुस–या देशात उद्योगात उत्पादन, वितरण, सेवापुरवठा, यासाठी केलेल्या गुंतवणूकीला विदेशी थेट गुंतवणूक असे म्हणतात. विदेशी थेट गुंतवणूकदार दुस–या देशात स्वतंत्र किंवा भागीदारात व्यवसाय करू शकतो.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे दोन भागात वर्गिकरण केले जाते.

१) **विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक** – जेव्हा परदेशी गुंतवणूकदार देशातील कंपन्याचे भाग भांडवल खरेदी करून व्यवस्थापनाचा ताबा मिळविण्यात किंवा नव्याने कंपनी सुरू करून दीर्घकालीन भांडवली गुंतवणूक करतात तेव्हा त्या गुंतवणूकीला विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) असे म्हणतात. जेव्हा विदेशी गुंतवणूकदार देशातील भौतिक संपत्ती जसे जमीन, कारखाने, स्थावर मालमत्ता, प्रकल्प किंवा मशीनरी यामध्ये गुंतवणूक करतात त्याला 'एफडीआय' असे म्हणतात. म्हणजेच एखादी बहुराष्ट्रीय कंपनी एखादया भारतीय कंपनी बरोबर भागीदारी करून थेट गुंतवणूक करीत असेल तर त्यास एफडीआय असे म्हटले जाते.

२) **विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक** :– विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकीला अप्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक किंवा पोर्टफोलिओ गुंतवणूक म्हणतात. अप्रत्यक्ष गुंतवणूकीने फक्त षेअर विकत घेता येतात. त्या उद्योगाचा ताबा घेता येत नाही. उद्योगात थेट कर्ज रोखे घेऊन गुंतवणूक करणे याला विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक असे म्हणतात.

भारत व विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक :–

प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या माध्यमातून देशात भांडवल तंत्रज्ञान, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक यांचा अंतर्प्रवाह सुरू होतो. आणि त्यांचा देशाच्या आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो. भारतामध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक विविध देशाच्याद्वारे केले जात आहे. तो त्या देशातील पेढया ही गुंतवणूक भारतात करीत आहे. भारतात अमेरिका, मॉरिशस, ब्रिटन, जापान, साऊथ कोरिया, जर्मनी, फ्रान्स, मलेशिया या मुख्य देशाकडून प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक होत आहे. आज सट्टेबाजी, लॉटरी व्यवसाय, रीट फंड, अणुऊर्जा ही काही क्षेत्रे वगळता भारतातील उद्योगात विदेशी गुंतवणूकदार बहुराष्ट्रीय कंपनी आणि अनिवासी भारतीयांनी १० टक्के पासून १०० टक्के पर्यंत थेट विदेशी गुंतवणूक करण्याची परवानगी आहे. सरकारने भारतीय कंपन्याना विदेशी कंपन्याशी तांत्रिक सहकार्य करार करण्यास परवानगी दिली आहे. भारतीय कंपनीचे अधिग्रहण व विलिनीकरण धोरण पारदर्षक केले आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात काही मर्यादि पर्यंत गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यात आली. आयात निर्यातीं वरील नियंत्रणात शिथिलता विदेशी गुंतवणूकदारांना अनेक कर विशयक सवलती देण्यात येत आहेत.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा भारतातील अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

१) **खाजगी क्षेत्राला प्राधान्य** :– सरकारने विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला वाव देण्याकरिता खाजगी क्षेत्राविशयी करारीकरणाच्या व्युहरचनेचा स्विकार केला सरकारच्या या धोरणामुळे मोठे व खाजगी उद्योगपती, उद्योजक यांना अनेक सुविधेचा लाभ मिळू लागला. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रात अधिक नफा प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने विदेशी गुंतवणूकदार भारतात अधिक गुंतवणूक करू लागले. म्हणजे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करण्यास सुरूवात झाली. तसेच नविन उद्योग स्थापन झाले. इतर संधीना वाव मिळाला.

२) **पासनाच्या व लोकांच्या उत्पन्नात वाढ** :– मर्यादित कंपन्यांच्या सर्वदुर पाखा उघडल्या जाऊन कंपन्यांच्या करवसुली १० ते १५ अब्ज डॉलरने वाढेल. परिणामत: पासनाच्या महसुलात भरपूर वाढ होण्यास मदत होईल. विदेशी कंपन्यांनी कमीत कमी ३० टक्के सामान भारतातून खरेदी केल्याने लोकांचे उत्पन्न वाढून औद्योगिक विकासाचा दर वाढेल.

३) **पायाभूत सुविधांचा विकास**:– देपाच्या आर्थिक विकासासाठी पायाभूत सुविधांचा विकास होणे आवश्यक असते. पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करण्यासाठी भांडवलाची मोठया प्रमाणात गरज असते. भारतात मोठया प्रमाणात पाया सुविधेचा अभाव आहे. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीमुळे पायाभूत सुविधांमध्ये अधिकाधिक गुंतवणूक करणे आवष्यक आहे. कारण थेट विदेषी गुंतवणूकीपैकी ५०% गुंतवणूक ही पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतविण्याची अट घालण्यात आली आहे. त्याचा परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासात मोठया प्रमाणात वाढ होईल.

४) **बेरोजगारीत घट** :– भारतात प्रत्यक्ष विदेषी गुंतवणूकीत मान्यता दिल्यामुळे विदेषी गुंतवणूकदार भारतात मोठया प्रमाणात गुंतवणूक करतात. त्यामुळे अनेक कंपन्याची निर्मिती होऊन त्या कंपन्यांमध्ये कर्मचा–यांची गरज भासेल व त्यांना काम मिळेल

५) **विदेशी चलन साठयात वाढ**:– विदेषी गुंतवणूकीमुळे विदेषी चलन साठयात वाढ होऊन भारताची परकीय गंगाजळी वाढेल.

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Proceeding Issue) **ISSN 2319-4979**

तसेच रूपयाचे मूल्य वाढेल. परिणामत: विदेपी व्यापारातील तूट कमी होईल.

६) **आधुनिक तंत्रज्ञानात व कौषल्यात वाढ होऊन दर्जेदार वस्तुंची निर्मिती** :– प्रत्यक्ष विदेपी गुंतवणूकीमुळे कंपन्यांमध्ये स्पर्धा निर्माण होऊन चांगला दर्जेदार माल ग्राहकांपर्यत पोहचेल. विदेशी कंपनीच्या आगमना बरोबर प्रक्रिया मालवाहतूक उत्पादन, वितरण, साठवणूक प्रमाणीकरण, बॅंडिंग, पॅकिंग व व्यवस्थापन यात आधुनिक तंत्रज्ञान व कौषल्य भारतात येईल. परिणामत: वस्तुच्या दर्जात व किंमतीत सुधारणा होईल.

७) **उद्योगाच्या क्षेत्रात स्पर्धा** :– भारतात विदेपी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे देषातील उद्योग धंदयात वाढ होऊ लागली. उद्योगाच्या गुणात्मक वाढीमुळे स्पर्धात्मक वातावरण निश्चितच लाभदायक ठरते. जागतिकीकरणाच्या युगात प्रत्येकजण आपला व्यवसाय कार्यक्षमतेने चालविण्यासाठी प्रयत्न करतो. व तयार मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठीही काळजीपूर्वक लक्ष देतो. त्यामुळे उद्योग क्षेत्राचा भरभराटीने विकास होतो.

८) **कृशिक्षेत्रात सुधारणा** :– कृषिक्षेत्रात भांडवलाच्या कमतरतेमुळे प्रक्रिया, उत्पादन, मालाची साठवण, वितरण वाहतूक प्रक्रिया, दर्जा नियंत्रण या बाबी विशेष कार्यक्षमतेने करता येत नाही. त्यामुळे ब–याच प्रमाणात पेतमाल खराब होतो. त्यामुळे तुटवडा पडून अन्न धान्याच्या किंमती वाढतात. विदेपी गुंतवणूकीत पायाभूत सुविधांसाठी पासनाच्या धोरणानुसार किमान ५०: रक्कम वापरणे आवष्यक आहे. त्यामुळे वरील सर्व बाबी मध्ये सुधारणा होऊन कृषि क्षेत्राचा विकास होईल.

९) **देषाच्या विकासात साहय** :– भारतात विदेषी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे प्रत्येकच क्षेत्र विकसित अवस्थेकडे वाटचाल करत आहे. त्यामुळे सर्वच क्षेत्रातील विदेपी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आल्यामुळे भारत सरकारने विकासाच्या दृष्टीने जो निर्णय घेतला तो योग्य व लाभदायक आहे.

१०) **जागतिक बाजारपेठेत महत्व** :– भारतीय उत्पादने दर्जेदार व कमी किंमतीचे असूनही त्यांना विदेपी बाजारपेठेत फारषी मागणी नसते. कारण त्या उत्पादनांना ब्रॅंड नसतो तसेच हे उद्योग असंघटित असून त्यांचेकडे अल्प भांडवल, अप्रगत तंत्रज्ञान विपणन कौषल्याचा अभाव असल्यामुळे हे उद्योग विदेपी बाजारपेठेतील स्पर्धेत टिकाव धरू पकत नाही. पण विदेषी गुंतवणूकीमुळे या अडचणी दूर होऊन त्यांचे जागतिक बाजारपेठेत महत्व प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

संदर्भ

भारतीय अर्थव्यवस्था (डॉ.विनायक देपपांडे)
भारतीय अर्थव्यवस्था व नियोजन (व्ही.एस. क्षीरसागर)
गोविलकर विनायक, रिटेलमधील विदेपी थेट गुंतवणूक हरिओम प्रकापक नापिक.
अर्थसंवाद, अर्थनाद, योजना – विदेपी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार

*****

INTERNATIONAL
JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH
ISSN 2277 – 9302
Vol. IV, Issue 9 (V) January 2016
Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

24	ग्रामिण विकास और आधार संरचना **प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे**	105
25	भारताच्या आर्थिक विकासात पंचवार्षिक योजनांचा सहभाग :एक चिकीत्सक अभ्यास **प्रा. संजय उल्हे,**	108
26	भारताच्या औद्योगिक विकासात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे महत्व'' **प्रा.डॉ.चव्हाण व्ही.बी.**	110
27	''बचत गटातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण'' **प्रा.विनोद दौलतराव कोवे**	113
28	भारतातील आधारभूत संरचनांचा विकास **प्रा.डॉ.जे.व्ही. गायकवाड**	116
29	केंद्रीय बँक आणि व्यापारी बँका यांचे परस्पर संबंध विकसनषील देषांमध्ये केंद्रीय बँकेची भूमिका **लालचंद दामोदर बोदीले**	119
30	भारतीय कृषी : सद्यस्थिती आणि संभावणा **प्रा. अशोक स. ढोके**	122
31	भारतातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुक –रिटेल व सर्व्हिस सेक्टर यावर एक दृ टीक्षेप **प्रा.डॉ. भाऊसाहेब रामचंद्र पवार**	126
32	महाराष्ट्रातील रस्ते विकास **दीपक दत्तात्रय निलावार**	129
33	भारतीय शेती आणि शेती विषयक धोरणे **जयंत डी पोरे**	132
34	भारतीय सहकारी बँकेच्या विकास प्रणालीचा अभ्यास **प्रा. सौ. डी बी प्रबोधनकार**	136
35	भारताच्या औद्योगीक विकासात सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका **प्रा. डॉ. शंकर आर. चव्हाण**	141

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) ISSN: 2277-9302

"भारताच्या औद्योगिक विकासात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे महत्व"

प्रा.डॉ.चव्हाण व्ही.बी.
एम.कॉम, एम.फील., पी.एच.डी.
व्यावसायीक अर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय,
अकोला.

प्रस्तावना :

विशेष आर्थिक क्षेत्रादी संकल्पना महत्वपुर्ण आहे. जगातील पहिली सेझ वसाहत ४९,५०० हेक्टर जमीनीवर चिन येथील सेझणे विकसीत झाली. त्यानंतर भारत, इंरान, पोलँड, कझाकिस्तान, फिलिपिन्स, रशिया, उत्तर कोरीया, ब्राजील, पाकिस्तान इत्यादी देशात सेज उभारण्यात आले आहेत. केंद्र सरकारने भारतामध्ये सेज ची स्थापना करण्याची घोषणा केली. तत्कालीन व्यापार मंत्री मुसोलिनी भारत चिन भेट देऊन आले. त्यांनी चिन मधील सेजचे यश लक्षात घेऊन जुन मध्ये सेज संबंधीचे विधेयक पारीत केले. ऑक्टोबर २००७ पर्यंत २४४ सेजला मान्यता देण्यात आली आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र संबंधी जुलै २००७ पर्यंत उपलब्ध सुचनांच्या आधारे खालील परिस्थीती होती

१. आता पर्यंत ३६२ विशेष आर्थिक क्षेत्रांना औपचारिक स्वीकृती देण्यात आली आहे.
२. सद्या कार्यशिल विशेष आर्थिक क्षेत्र ७५ आहे.
३. केंद्रीय वाणिज्य सचिवानी दिलेल्या माहितीनुसार या क्षेत्रात ४३,१२५ कोटी रुपयाचे नियोजन करण्यात आले आहे.
४. ३५,०५३ व्यक्तिसाठी रोजगार निर्माण करण्यात आला आहे.
५. मार्च २००८ पर्यंत या क्षेत्रात विनियोगाचे प्रमाण वाढुन १ लक्ष लोकांना रोजगार प्राप्त होईल.

१९५० सालापर्यंत जगातील ३० देशात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे ८० प्रकल्प राबविल्या जात होते. २०१० साला पर्यंत १२० देशात ३००० पेक्षाही जास्त विशेष आर्थिक शस्त्र अस्तित्वात आली. भारतात एप्रिल २००० मध्ये विशेष आर्थीक क्षेत्रासबंधीचे धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यानंतर २००५ मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र अधिनियम मंजुर करण्यात आला आणि त्या नियमानासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम २००६ तयार करुन ते १० फेब्रुवारी २००६ पासुन लागु करण्यात आले.

भारतात विशेष आर्थिक क्षेत्राची संकल्पना सन २००० मध्ये मान्य झाली असली तरी २००२ ते २००७ चे आयात निर्यात धोरण जाहीर होईपर्यंत त्यांच्या विकासा परशी भर पडली नाही. परंतु या आयात निर्यात धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या विकासाकरीता मोठया प्रमाणात सोई सवलती उपलब्ध करुन देण्याचे आश्वासनें देण्यात आल्यामुळे २००२ ते २०१० या कालखंडात भारताच्या विविध राज्यात विशेष आर्थिक क्षेत्राची स्थापना करण्यात आली. सुरुवातीला देशात कार्यरत असलेल्या निर्यात प्रक्रिया केंद्राचे विशेष आर्थिक क्षेत्रात परिवर्तन करण्यात आले. यात सुरत, मुंबई, चेन्नई, विशाखापटनम यांचा समावेश आहे.

सध्या भारतात पुर्णतः कार्यरत असलेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्राची संख्या २० असुन या देशाच्या विभिन्न राज्यात आहेत. गुजरात, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, ओडीसा, पश्चिम बंगाल यांचा समावेश आहे.

२००२ ते २००७ च्या आयात निर्यात धोरणात वृध्दीवर जोर देण्यात आला. या धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्राला विभिन्न सवलती देण्यात आला. या धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्राला विभिन्न सवलती देण्यात आल्या. या क्षेत्रातील उद्योगांना आयकरातुन सुट देण्यात आली. विशेष आर्थिक क्षेत्रांना देशी प्रशुल्क क्षेत्रातुन मालाचा पुरवठा करणाऱ्या देयकांना करातुन सुट देण्यात आली. या शिवाय देशी क्षेत्रातुन मालाचा पुरवठा करणाऱ्यांना शुल्क वापसी आणि शुल्क पात्रता पासबुक यांचा फायदा दिला जाईल असे जाहीर करण्यात आले. देशी प्रशुल्क क्षेत्रातुन विशेष आर्थिक क्षेत्राशी होणाऱ्या सर्व व्यवहारांना आयकर अधिनियमन आणि सिमा शुल्क अधिनियमाखाली निर्यातीशी समकक्ष मानले जाईल. या शिवाय विशेष आर्थिक क्षेत्रात बँकांना विदेशी शाखा स्थापन करण्याची परवानगी देण्यात आली. या शाखातुन आंतरराष्ट्रीय दरावर वित्तीय सेवा उपलब्ध करुन देण्यात येत आहेत.

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) ISSN: 2277-9302

विशेष आर्थिक क्षेत्राची उद्दीष्टे :

खाजगी क्षेत्राच्या माध्यमातुन उद्योग धंदाच्या विस्तार करणे आणि रोजगार वृध्दी व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ घडवुन आणणे हा सेझच्या मुख्य हेतु आहे.

१. देशात पायाभुत सुविधांचा विकास करणे.
२. सेझच्या माध्यमातुन देशात परराष्ट्रीय गुंतवणुकीला आकर्षीत करणे.
३. सेझच्या प्रकल्पाद्वारे रोजगार निर्मिती घडवुन आणणे
४. अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक विकासाला चालना देणे.
५. देशाच्या आर्थिक विकासातील विभागीय असमतोल कमी करणे.
६. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढुन परकीय चलन मिळविणे.
७. निर्यात वाढविण्यासाठी योग्य असे व्यावसायिक वातावरण निर्माण करणे.

सेझेचे धोरण उपयुक्त ठरण्यासाठी आवश्यक बदल

सेझच्या उभारणीसाठी पडीत अगर नापीक जमीन घ्यावी.

सेझची उभारणी करतांना पिकाऊ जमीन न घेता पडीत अगर नापीक जमीन घ्यावी तेथे पायाभुत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शासकिय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

सेझ प्रकल्पग्रस्त कुटुंबातील किमान एका व्यक्तिला नोकरीची हमी द्यावी.

सेझ प्रकल्पासाठी शेतकऱ्याकडुन विकली जाणारी जमीन शेतकऱ्याचे नुकसान हे लक्षात घेऊन अशा प्रकल्पग्रस्त कुटुंबातील किमान एका व्यक्तिला कायम स्वरुपी नोकरी देण्याची हमी कायदेशीर रित्या दिली जावी.

सेझसाठी संपादन करण्यात येणाऱ्या जमीनीच्या किमतीवा प्रश्न :

सेझमध्ये संपादन केल्या जाणाऱ्या जमीनीच्या किंमतीचा प्रश्न महत्वाचा आहे. या जमीनीची योग्य भरपाई देणे आवश्यक आहे. बाजार भावाने उरणाऱ्या किंमतीचा आसपास ही भरपाई असावी. अन्यथा शेतकऱ्याचा विरोध होईल आणि त्यांच्या आंदोलनाला शासनाला तोंड द्यावा लागेल.

सेझचे व्यवथापन मंडळ :

सेझच्या व्यवस्थापन मंडळात केवळ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचा समावेश न करता त्यात लोकप्रतिनिधी, शेतकऱ्याचे प्रतिनिधी, व्यापार क्षेत्राचे प्रतिनिधी इत्यादींचा समादेश करावा. तसेच सेझ प्रकल्पातुन कामगारावर संप, टाळेबंदी, मोर्चे यावर बंधने टाकण्यात आल्यामुळे तेथे कामगाराच्या संरक्षणाची योग्य तरतुद करण्यात यावी.

सेझ व नियंत्रण आवश्यक :

सद्याच्या सेज कायद्यात शासनाचे सेज प्रकल्पावर कोणतेही नियंत्रण नाही. सेझचा लाभ सामान्य व्यक्तिला मिळुन देण्याचे दृष्टीने शासनाचे या प्रकल्पावर नियंत्रण आवश्यक आहे.

सेज आणि उद्योगांना मिळणाऱ्या सवलती :

आयकर : पहिल्या ५ वर्षासाठी आयकरातुन १०० टक्के सुट आणि पुढच्या २ वर्षासाठी ५० टक्के सुट

जकात कर व सिमा शुल्क : भांडवली वस्तु, कच्चा माल, उपभोग्य वस्तु, सुटे भाग, वेस्टनाची सामग्री या गोष्टीवर कोणताही कर न लावता आयात करु शकते.

विदेशी गुंतवणुक : सेझ मधील उद्योगामध्ये विदेशी गुंतवणुकीला १०० टक्के मोभा आहे. लघु उद्योगासाठी राखीव वस्तुचा थेट विदेशी गुंतवणुक करता येते.

पर्यावरण : सेझमध्ये बहुसंख्य उद्योगांना पर्यावरणाचे नियम लागु नाही.

कंपनी कायदे : कंपनीच्या निबंधकाचे क्षेत्रीय कार्यालय सुरु करण्याला मान्यता आहे. तसेच व्यवस्थापकीय वेतनासाठी दरवर्षी रु.२ ते ४ कोटी ची मर्यादा आहे. संचालक पदी नियुक्ती होण्यासाठी १२ वर्ष भारतात राहण्याची तरतुद करण्यात आली आहे.

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) ISSN: 2277-9302

विज : सेझमधील उद्योगांना अखंडीत व दर्जेदार विज पुरवठा करण्यात येईल. तसेच शेझ मध्ये स्थापन झालेल्या उद्योगांना विजभार वर्ष १० द्यावा लागणार नाही.

निष्कर्ष व उपाययोजना

निष्कर्ष :

१. सेझला शस्त्र व दारुगोळा, आण्विक पदार्थ, नशाकारक रसायने, सिगारेट, तंबाखु इत्यादी उत्पादने वगळण्यात आली आहे.
२. बहुसंख्य उद्योगांना पर्यावरणाची नियमे लागु नाहीत.
३. भांडवली वस्तु कच्चा माल यावर कर लावला जात नाही.
४. शेतकरी यांच्या जमीनीची विक्रीचा मोबदला योग्य मिळत नाही.
५. सेझमुळे भारतीय रोजगार निर्माण होऊ शकला नाही.
६. निर्यातीच्या उद्योगामुळे परकीय चलनात विशेष भर पडली नाहीत.

उपाययोजना :

१. सेझला शस्त्र व दारुगोळा उत्पादने करण्याची परवानगी देऊन शासनाची नियंत्रण त्यावर असावे.
२. भारतातील प्रत्येक उद्योगांना पर्यावरणाची नियमे लागु करण्यात यावीत.
३. भारतातील व विदेशातील प्रत्येक वस्तुवर कर लावण्यात यावा
४. शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमीनीचा मोबदला बाजार भावाप्रमाणे मिळावे.
५. सेझमुळे भारतीय रोजगार निर्माण करण्यात यावा.
६. परकीय चलनासाठी शासनाचे कठोर नियम असावेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. डॉ.देशपांडे श्री.आ, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिलालय पब्लिकेशन हाऊस, प्रा.लि.मुंबई पृ.क्र.११९ आ.२००९
२. डॉ.विनायक श्रीधर देशपांडे, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिलालय पब्लिकेशन हाऊस, प्रा.लि.मुंबई पृ.क्र.१२० आ.२००९
३. प्रा.उखडकर ए.एस. व्यावसायीक पर्यावरण, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लीकेशन नागपुर पृ.क्र.२२० आ.२००६

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

***

Prof. Anup G. Sharma **Dept.:- Commerce** **Session: - 2016-17**

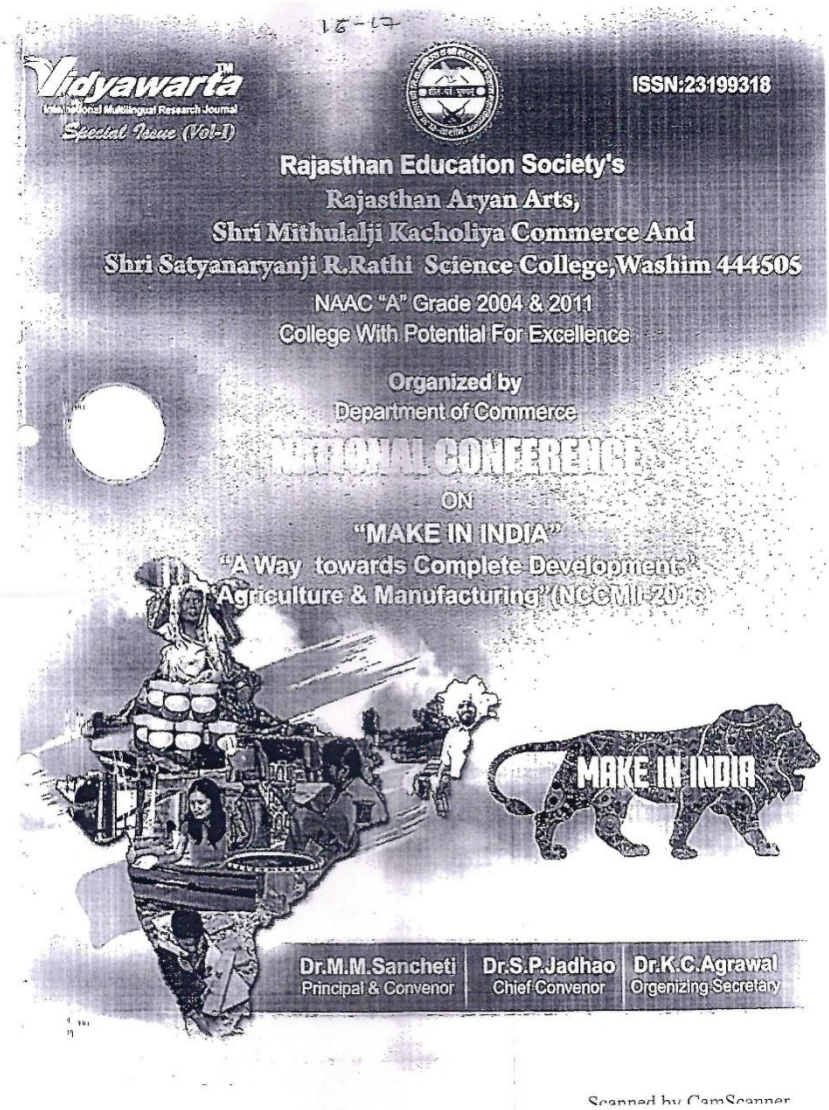

Rajasthan Aryan Arts, Shri Mithulalji Kacholiya Commerce And Shri Satyanarayanji R.Rathi Science College, Washim , Organized by Department of Commerce, NATIONAL CONFERENCE Souvenir Vol 01 | 0223

62

ROLE OF SKILL DEVELOMENT IN GENERATION OF EMPLOYMENT OPPOURTUNITY

Prof. Anup. G. Sharma
Shrimati R.D.G.College for Women
Akola, Dist. Akola, M.S.

****

ABSTRACT

Improved training and skill development is critical for providing decent employment opportunities to the growing youth population and is necessary to sustain the high growth momentum. The National Skill Development Policy aims to empower all individual through improved skills, knowledge, qualifications, to provide access to decent employment and ensure India's competitiveness in the global market.The Policy focuses on creating opportunities for all to provide/acquire skills especially for youth, women and disadvantaged groups, promoting commitment by all stake holders to own skill development initiatives and most importantly developing a high quality of skilled work force/ entrepreneur relevant to current and emerging employment market needs.

INTRODUCTION

The coverage of National Policy on Skill Development includes institutional based skill development including ITIs (Industrial Training Institutes)/ITCs (Industrial Training Centres)/ vocational schools/technical schools/ polytechnics/professional colleges etc; learning initiatives of sectorial skill development organized by different ministries/departments; formal and informal apprenticeships and other types of training by enterprises; training for self-employment/entrepreneurial development; non-formal training; E-learning, web based learning and distance learning.The benefits of skill development could be seen in placement of students of Industrial Training Institutes (ITIs). According to a report, most of ITIs have seen almost 100% placement on campus despite the uncertain economic scenario.Although institutional structure has been put in place, there is still long way to go. While skill formation has to be mainstreamed in the formal education system right from class X onwards, skill creation outside the formal education needs coordinated action and innovative approach. National Skill Development Mission launched in the Eleventh Plan has brought about a paradigm shift in handling skill development programmes, and has put in place a Coordinated Action Plan for Skill Development. A three tier institutional structure is already in place for the purpose. This lays down a solid foundation for skills development system in the country.

SKILL DEVELOPMENT

An ability and capacity acquired through deliberate, systematic, and sustained effort to smoothly and adaptively carryout complexactivities or jobfunctions involving ideas (cognitive skills), things (technical skills), and/ or people (interpersonal skills). A skill is learning to carry out a task with pre-determined results often within a given amount of time, energy, or both.[2] Skills can often be divided into domain general and domain-specific skills. For example, in the domain of work, some general skills would include time management, teamwork and leadership, self-motivation and others, whereas domain-specific skills would be useful only for a certain job. Skill usually requires certain environmental stimuli and situations to assess the level of skill being shown and used.

People need a broad range of skills in order to contribute to a modern economy.

Scanned by CamScanner

IMPORTANCE OF SKILL DEVELOPMENTS

Gaps in skills development have to be identified and plugged, while building on the foundation that has been laid. . There is a need for concerted action in several keys areas in order to ensure that skill formation takes place in a demand driven manner. Curriculum for skill development has to be reoriented on a continuing basis to meet the demand of the employers/industry and align it with the available self-employment opportunities. Accreditation and certification system has to be improved. There is a need to establish an institutional mechanism for providing access to information on skill inventory and skill maps on a real time basis. A sectoral approach is required for the purpose with special emphasis on those sectors that have high employment potential. Standards may be set by the industry-led sector skill councils which must be made effective during the Twelfth Plan, while the accreditation of certification processes should be done by independent, specialized agencies with certification left to the institutions. Skill Development Centres can be established in existing education and training institutions. This would ensure huge saving in cost and time. A system of funding poor people for skill development through direct financial aid or loan also needs to be put in place. Apprenticeship training as another mode for on job training has to be remodeled to make it more effective and up scaled significantly.The aim should be to increase the percentage of the workforce which has received formal skills through vocational education and training .

TARGET SECTORS OF SKILL DEVELOPMENT FOR GENERATION OF EMPLOYMENT

1. Sectors that will create large employment

- Textiles and Garments
- Leather nad Footwear
- Gems and Jewellery
- Food Processing Industries
- Handlooms and Handicrafts

2. Sectors that will deepen technology capabilities in Manufacturing

- Machine tools
- IT Hardware and Electronics

3. Sectors that will provide Strategic Security

- Telecommunication equipment
- Aerospace
- Shipping
- Defence Equipment

4. Manufacturing Technology Sectors for Energy Security

- Solar Energy
- Clean Coal Technologies
- Nuclear power generation

5. Capital equipment for India's Infrastructure Growth

- Heavy electrical equipment
- Heavy transport, earth moving and mining equipment

6. Sectors where India has competitive advantage

- Automotive Sectors
- Pharmaceuticals and Medical Equipment

7. Micro Small and Medium Enterprises Sector - The base for the Manufacturing Sector - employment and enterprise generation.

Some important vocational training programs undertaken by the Government:

• **CRAFTSMEN TRAINING SCHEME (CTS):** Under the Ministry of Labour and Employment, the CTS aim at providing vocational training to the school leavers and educated youths (so that they can meet the industrial requirements). There are separate reservations for the SC/STs, physically handicapped and women.

• **MODULAR EMPLOYABLE SKILL (MES) BASED TRAINING PROGRAMS:** Under the Ministry of Labour and Employment, MES has been designed specifically through consultation with the Industries and backed by the opinions of the experts in the field of vocational training. MES aims at providing a 'minimum skill set' that is just sufficient to gain entry in the employment

Scanned by CamScanner

sector. MES is an extremely flexible program with the objective of providing vocational training to the school leavers, ITI graduates etc., to increase their chances of employment through optimal utilization of the existing infrastructures of the Government, private sector and the industries.

• NATIONAL RURAL LIVELIHOODS MISSION (NRLM)/AAJEEVIKA:

The objective of this scheme is to harness the capabilities of the rural poor population by supplementing them with knowledge, skill sets, tools and finance so that they can have proper livelihood options. The primary target of this scheme is to deliver market driven skill training to the rural BPL youths in the age bracket of 18 to 35 years and provide placement in suitable sectors.

• NATIONAL URBAN LIVELIHOOD MISSION (NULM):

"An integral part of the SWARNA JAYANTI SHAHARI ROZGAR YOJANA (SISRY) under the Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation, NULM's objective is to provide the urban poor with proper vocational training so that they can undertake self-employment and increase their chances of employment in different sectors. The primary target of this project is the urban poor population below poverty line with special reservations for the SC/ ST and women. A special 3% reservation is also there for the physically challenged.

• SUPPORT TO TRAINING AND EMPLOYMENT PROGRAM (STEP):

Under the Ministry of Women and Child Development, STEP aims at upgrading skills of women converting them into viable assets for employment. This program also provides placements for women and access to credit facilities. Other than that this program has a complete package of support services, awareness generation, gender sensitization, educational programs, nutrition and nutrition oriented awareness program, legal literacy including day care facilities for dependent children.

• RURAL SELF EMPLOYMENT TRAINING INSTITUTES (RSETI): The main objective of the RSETIs is to provide the rural BPL youths with free and unique, intensive, short term, residential, self employment training programs, which includes free food and accommodation so that they can undertake micro enterprises and wage-based employment.

Challenges BEFORE SKILL DEVELOPMENT

- Expansion of the various projects in remote and difficult areas through E-Learning, Internet and simulation packages
- Setting up of vocational training centers in underdeveloped areas
- Designing market oriented projects and extensive promotion of public private partnership
- Introducing AADHAR based tracking of the beneficiaries in pre and post placement programs
- Revamping the entire Employment Exchange Network to function as an effective human resource development centers.
- Increase credibility of the certification procedure and streamlining it to avoid delays in granting certificates.

CONCLUSION

Despite the fact that the Indian economy has witnessed a considerable growth in the last two decades, this growth rate has not been uniform. Underemployment, low educational levels, a high rate of dropouts and lack of proper vocational training which can provide better employment opportunities, are still prevalent. The shortage of skilled workforce is evident from the discrepancies of demand and supply in the market.Currently only 10% of the youth population has proper vocational training. Realizing the importance of proper vocational training and skill development programs.

❑❑❑

Scanned by CamScanner

Dr. D. N. Vyas **Dept.:- Commerce** **Session: - 2017-18**

Volume 6, Issue 11 (November, 2017) UGC APPROVED Online ISSN-2277-1166

Published by: Abhinav Publication

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research in Commerce & Management

IMPACT OF ROAD INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT ON ECONOMY OF WESTERN VIDARBHA

Bharati R. Chokhani
Research Scholar, Akola, India
Email: bharatichokhani@gmail.com

Dr. D.N. Vyas
Research Scholar
Principal RDG College for Women, Akola

ABSTRACT

The Question on the role of roads in Economic progress is not only an academic one, but also a public question. Infrastructure is basic physical and organizational structures needed for the operation of a society or enterprise or the service and facilities necessary for an economy to function. The object of this paper is to assess the impact of public infrastructure on Economic progress of western vidarbha paying a particular attention to the contribution of roads.

Keywords: Infrastructure Development, Economic Progress, Organizational structures

INTRODUCTION

Transport is widely recognized as central to Economic Growth. It is an intermediate Service to a range of productive activities in almost all Economic sectors. Without transport (Roads) , any production requiring inputs (Such as raw materials , fuels and labour) from different locations cannot take place, the products cannot be delivered to markets and consumers. Reduction in transport cost stimulates trades, make specialization and Economics of scales possible and helps widen the markets, thus promoting economic progress.

ECONOMIC IMPORTANCE OF ROADWAYS INFRASTRUCTURE

As stated in various industrial development reports (Maharashtra Development Report of various years, Reports of MSME), a regions growth is highly dependent on the internal connectivity of the region and how well the region is connected with the rest of the world.

Internal connectivity of roads acts as life for the region. The connectivity enables masses to use public means of road transport. These transports are economic in nature. Apart from providing means of economical transport modes, these roads produce smoothening of interregional disparities, disparities in terms of availability of goods that are necessary for daily survival. This smoothening of disparities helps in reduction of dispersion of pieces of goods across the regions.

Development of state is in a critical relationship with development of state and national highways. National highways are superfast lanes that provides critical and essential connectivity to the states with national importance are the first tier of road development plan.

ROADWAYS DEVELOPMENT SCHEME OF CENTRAL AND STATE GOVERNMENT

1. In the year 1998 month of December, the PM task force approved project for national highways development. This is popularly known by the name(NHDE)

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

2. The golden quadrilateral or better known as the GQ is an integral part of NHDP and aims to connect the four major cities of India, these cities are Mumbai, Delhi, Kolkata and Chennai.
3. The construction of golden quadrilateral involves construction of road length of about 5846 kms. As per the status of Feb.2002 except for by-pass of Allahabad all contracts of civil works were awarded for various essential parts of the golden quadrilateral.
4. The north south corridor that connects Srinagar to kanyakumari and another east west corridor that connects Silahar to Porbandar are integral part of NHDP.
5. The source of financing that has been sorted out for golden quadrilateral and corridor projects are :-imposition of access of petrol, external assistance, market borrowing and contribution of private sector.
6. The cost estimated for implementation of project is about Rs. 58000 corers. The project finances are expected to be fulfilled in the following share by the financing sources, 34% from CESS of petrol, 34% from external assistance,21% from market borrowing and 10% from private contribution.

National highways passing through the state of Maharashtra amounts for about 6.2% of the total length of national highways in the country. The scenario of Maharashtra state as per Maharashtra development report is that the triangular interior area of Maharashtra that is bound by Dhule, Nagpur and Osmanabad is still untouched by the network of national highways.

The state of Maharashtra and Gujarat will host 8.3 percent each of proposed lanes under the scheme of golden quadrilateral. The share is lower when compared to the share of Andhrapradesh, Tamilnadu, Rajasthan and Uttarpradesh. The state of Maharashtra Accounts for 6% of proposed laning of the North South Corridor. Andharapradesh, JK and MP along with Tamil Nadu are the Main beneficiary will be Gujarat and UttarPradesh.

In India, there were about 1.60 lakh habitats in 2003 that were not connected. This Value was about 40% of the total habitats in the country. To connect These Habitats PMQSY was launched with an aim to connect every habitat through all season motorable road. PMGSY covered all areas and geography present in India, including hills, desert, tribal and coastal areas. The nodal agency responsible for execution of tasks under this scheme in Maharashtra Ministry of Rural Development. The state of Maharashtra accounts for 9% of the connected habitats of the country and approximately 2.5% of the unconnected ones. Observing the figure, it can be easily said that the status of rural connectivity in Maharashtra is slightly better than other states.

The benefit of PMGSY includes the following point

1. Connectivity with the outside world in all season.
2. Employment Generation
3. Poverty alleviation
4. Improvement of agro based industry
5. Improvement in small and medium scale Industry.

Industrial scenario in Maharashtra is also slightly better than other states. The state holds the status of a major industrialized state of India and the capital city Mumbai is a magnet for migrants that search of jobs.

The city has emerged as an Industrial hub and centre force commerce and entertainment facility on the world Map.

The western vidarbha region comprises of five districts, they are namely Buldhana, Akola, Yavatmal, Washim and Amravati. These districts are major industrial hubs of Maharashtra state, Especially the district of Buldhana and Amravati (Dhanagare and vyas, 2015)

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

The region of yavatmal and washim is famous for their agro produced goods. The districts have witnessed development of road infrastructure in both rural and urban areas.

As stated above, it is evident that infrastructure plays an important and significant role in development of various sectors that contributes significant towards the GSDP of the state or GD

DP in case of districts in light of this it is necessary to understand the Geography and Economic activities of the study regions. The understanding of geography and economic activities will help in determining why it is necessary to evaluate role of roadway infrastructure in economic development of study regions. The study region is western vidarbha. The region of western vidarbha comprises of Buldhana district, Akola district. The above mentioned district lies specifically in west of vidarbha while the district Washim,Yavatmal, Buldhana Lies in north and south western part of vidarbha region, but offer is considered as west vidarbha region.

Length of state highway and rural roads- Buldhana district

Year	State Highway Length in KM	Change in Road Length in KM (State Highway)	Rural Road Length in KM	Change in Road Length in KM (Rural Roads)
2002-2003	949		980	
2003-2004	949	0	1045	65
2004-2005	949	0	1110	65
2005-2006	949	0	1175	65
2006-2007	949	0	1240	65
2007-2008	1095	146	1246	6
2008-2009	1241	146	1252	6
2009-2010	1301	60	1491	239
2010-2011	1351	50	1491	0
2011-2012	1364	13	1518	27

Source : Ancillary Data

From the table 5.10 shown above it is visible that length of state highway for the Buldhana district for the year 2002-2003 was 949, for 2003-2004 it was 949, for the year 2004-2005 it was 949, for the year 2005-2006 it was 949, for the year 2006-2007 it was 949, for the year 2007-2008 it was 1095,for the year 2007-2008 it was 1241, for the year 2009-2010 it was 1301, for the year 2010-2011 it was 1351, for the year 2011-2012 it was 1364.

Table also shows the change in Road Length of state Highway for the year 2002-2003 to 2003-2004 the change was 0, for the year 2003-2004 to 2004-2005 the change was 0, for the year 2004-2005 to 2005-2006 the change was 0, for the year 2005-2006 to 2006-2007 the change was 0, for the year 2006-2007 to 2007-2008 the change was 146, for the year 2007-2008 to 2008-2009 the change was 146, for the year 2008-2009 to 2009-2010 the change was 60, for the year 2009-2010 to 2010-2011 the change was 50, for the year 2010-2011 to 2011-2012 the change was 13.

Also Table evident that the length of Rural roads for the year 2002-2003 was 980, for the year 2003-2004 was 1045, for the year 2004-2005 it was 1110, for the year 2005-2006 it was 1175, for the year 2006-2007 it was 1240, for the year 2007-2008 it was 1246, for the year 2008-2009 it was 1252, for the year 2009-2010 it was 1491, for the year 2010-2011 it was 1491,and for the year 2011-2012 it was 1518.

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

The also shows the change in Road Length of Rural roads for the year 2002-2003 to 2003-2004 the change was 65, for the year 2003-2004 to 2004-2005 the change was 65, for the year 2004-2005 to 2005-2006 the change was 65, for the year 2005-2006 to 2006-2007 the change was 65, for the year 2006-2007 to 2007-2008 the change was 6, for the year 2007-2008 to 2008-2009 the change was 6, for the year 2008-2009 to 2009-2010.The change was 239, for the year 2009-2010 to 2010-2011 the change was 0, for the year 2010-2011 to 2011-2012 the change was 27.All the values mentioned in the discussion is in KM.

Multiyear growth rate for various economic indicators-Buldhana

Economic Indicator	Multiyear Growth Rate (2002-2012)
Expenditure on Road and related infrastructure development	0.146143
Contribution of Agriculture to GDDP	0.212735
Contribution of Storage and Transport to GDDP	0.092897
Major District Road	0.189833
Rural Road	0.038052
	0.044731

Source : Calculated

From the table it is visible that the growth rate for all indicators is significant and healthy with few indicators such as major district road and rural road inclining towards healthy growth rate.

Status of district roads in Akola district

Year	Length of Major district roads in KM	△D.R
2002-2003	606	
2003-2004	612	6
2004-2005	618	6
2005-2006	624	6
2006-2007	630	6
2007-2008	671.5	41.5
2008-2009	713	41.5
2009-2010	889.89	176.89
2010-2011	1020.64	130.75
2011-2012	2332	1311.36

Source: Ancillary data

Evident the status of district roads in Akola district for the year 2002-2003 was 606, for the year 2003-2004 was 612, for the year 2004-2005 was 618, for the year 2005-2006 was 624, for the year 2006-2007 was 630,for the year 2007-2008 was 671.5, for the year 2008-2009 was 713, for the year 2009-2010 was 889.89, for the year 2010-2011 was 1020.64, for the year 2011-2012 was 2332.

All the values mentioned in the discussion for road length are in Kilometers.

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

Above Evident the status of district roads in Akola district for the year 2002-2003 to 2003-2004 the change was 6, for the year 2003-2004 to 2004-2005 the change was 6, for the year 2004-2005 to 2005-2006 the change was 6, for the year 2005-2006 to 2006-2007 the change was 6, for the year 2006-2007 to 2007-2008 the change was 41.5, for the year 2007-2008 to 2008-2009 the change was 41.5, for the year 2008-2009 to 2009-2010 the change was 176.89, for the year 2009-2010 to 2010-2011 the change was 130.75, for the year 2010-2011 to 2011-2012 the change was 1311.36,

All the values mentioned in the discussion for road length are in Kilometers.

CAGR for important economic indicators –Akola

Indicators	CAGR
GDDP	13.002%
Expenditure on Road Network and Road Infrastructure development	16.475%
Contribution of Agriculture Sector to GDDP	7.33%
Contribution of storage and Transport Sector to GDDP	18.42%
Growth in state highway	1.02%
Growth in district Road	14.42%
Growth in Rural Road	9.94%
Growth in Number of Motor Vehicles per lakh population	8.07%

It is visible that the growth rate for GDDP of the district was 13.002% The Growth of GDDP is significant(above 6%). The expenditure of road network and road infrastructure development experience an annual compounded growth of 16.45%.However the growth in state highway length was not significant and almost stagnant behavior was exhibited, the growth rate for the same was observed as 1.02%. The expenditure on road network and infrastructure development grew by 16.45% but the growth in state highways was nearly stagnment, it might due the reason that expenditure might be occurred on increasing the length of Rural roads which exhibits growth of 9.94% and growth of district roads which exhibits a growth rate of 14.42% or improving the existing roadways infrastructure. Number of motor vehicles per lakh population also exhibits significant growth rate, it exhibits a growth of 8% which is an indicator that the road conditions must have improved in the district as more person are opting for travel by roadways.

Status of Road Infrastructure in Maharashtra State over the years

ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE MAINTAINED BY PWD AND ZPS							
Serial No.	Year	National Highways	State Highway	Major District Roads	Other District Roads	Village Roads	All Roads
1.	1965-66	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2.	1970-71	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

3.	1975-76	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4.	1980-81	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5.	1985-86	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6.	1990-91	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522	1,72,965
7.	1995-96	2,958	32,259	40,514	40,733	68,829	1,85,293
8.	2000-01	3,688	33,212	46,751	43,696	89,599	2,16,946
9.	2005-06	4,367	33,571	48,987	45,226	99,279	2,31,430
10.	2006-07	4,367	33,675	49,147	45,674	1,00,801	2,33,664
11.	2007-08	4,367	33,800	49,393	45,886	1,02,149	2,35,595

From the above table it is visible that length o national highways for Maharashtra state for the year 1965-66 was 2364, for the year 1970-71 it was 2445, for the year 1975-76 was 2860, for the year 1980-81 was 2945, for the year 1985-86 was 2937, for the year 1990-91 was 2959, for the year 1995-96 was 2958, for the year 2000-2001 was 3688, for the year 2005-2006 was 4367,and remain same for the year 2006-07 and 2007-08.Table also shows length of state highways, major district Roads, other district Roads and village Roads for Maharashtra for the years 1965-66, 1970-71, 1975-76, 1980-81, 1985-86, 1990-91, 1995-96, 2000-01, 2005-06, 2006-07, and 2007-08.

Important Projects and their financial aspects

Name of Project	Estimated Project cost	Expenditure upto 31st December 2012	Expected year of completion
Way Side Amenities on MPEW	200	1.68	2014-15
Pedder Road Flyover	380	--	2015-16
Improvement of Nagpur-Aurangabad-Sinnar - Ghoti Road	722	738.2	2014-15

Above table make it clear that estimated project cost of project way side amenities on MPEW was 200 out of which 1.68 were expended up to 31st Dec,2012 and this project was expected to complete up to 2014-15.Estimated cost of the project, "Pedder Road Flyover" was 380 and expected year of completion was 2015-16.'Improvment of Nagpur –Aurangabad –sinner-Gohti Road has Estimated project cost 722 and 738.2 was expended up to 31st Dec.2012 and it was expected that this project will be completed up to 2014-2015.

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

CONCLUSTION

Development of National highways in the region is near static national highways provide critical and essential connectivity to the states with national importance trading hubs and ports. Hence its proper time to lay equal stress on development on national highways as well. GDDP for western vidarbha districts is on track.

The GDDP shows an exponential growth trend. For a prospective economy an exponential growth trend is desirable. Importance of major district roads and state highways cannot be neglected as these are the tributaries of the national highways.

REFERENCES

1. Ahluwalia,M92010, January 11)Infrastructure Development in India's reforms.
2. Dissou, Y., & Didic, S. (2013) . Infrastructure and growth. Economic studies in inequality, social exclusion and well being, 5-46.
3. Jouanjean, M. (2013) Targeting infrastructure development to foster agricultural trade and market intergration in developing countries: an analytical review. Chicago:ODI.
4. Kiprono, P. & Mastsumoto, T.(2014) Roads and Farming: The effect of infrastructure improvement on agricultural input use, farm productivity and market participation in Kenya. CSAE Conference 2014: Economic development in Africa(pp.1-9). Oxford: The university of Oxford.
5. Lindsay A.K. & Kongolo, M.(2014). Rural roads and agriculture development in Swaziland. J Hum Ecol, 431-438.
6. Llanto, G.M.(2012) The impact of infrastructure on Agricultural productivity. Philippine institute for development studies, 1-20.
7. Sawada, Y. (2015) The impact of infrastructure in development. Tokyo: ADBI Institute.
8. Siddiqui, J.H. Vyas, D.H. & Dewangan, J.K.(2015). Effects of advertising, brand influence and subjective norms on consumer buying behavior:
9. Onyeocha, O.U.Nnaji,L.,Anyanwu L., Ajoku, S.,Opoola, A., Faith, Y., &Maduakolam, C. (2015). The impact of roadtransportation infrastructure on tourism development in Nigeria. Pearl journal of Management , Social Science and Humanities, 48-56
10. Patel, T.(2012).Assessing the impact of infrastructure on economic growth and global competitiveness. Procedia Economics and Finance,1-5.
11. Rijin, J.(2004). Economic impacts of roads. Chicago: Indevelopment
12. Sahin,O,Can.,N., & Demirbas, E. (2014) The effects of infrastructure determinants on economic growth: European union sample. Eurasian journal of business and economics, 11-27.
13. Sahoo, P., Dash,R,& Nataraj,G.(2010). Infrastructure development and economic growth in chine. Institute of development economies,1-10.
14. Lombard, p.,& Coetzer , L.(2010). The estimation of the empact of rural road investments on socio-economic development . Kenya: NEPAD.
15. Lonan, A.H.(2010)Summaries of Doctoral Dissertations Barcelona: University of Barcelona.
16. Lyngby, K.(2008)Genral study of impact of rural roads in Nicaragua Denmark:COWI A/S

Volume 6, Issue 11 (November, 2017) UGC APPROVED Online ISSN-2277-1166

Published by: Abhinav Publication

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research in Commerce & Management

SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF MGNREGA ON MELGHAT'S TRIBAL FAMILY- A CASE STUDY

Sarita Ghanshyam Tiwari
Research student, Ph. D. programme
Sant Gadge Baba Amravati University, India
Email: tiwari_sarita@rediffmail.com

Dr. D.N. Vyas
Principal, RDG College, Akola, India
Email: devvya@gmail.com

ABSTRACT

India is a country of villages and about 50 per cent of the villages have very poor economic condition. Rural poverty is largely a result of low productivity and unemployment. In order to alleviate rural poverty by generating employment and creation of sustainable assets in Rural India, Government of India brought in the flagship programme called Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), 2005. It is the biggest poverty alleviation programme in the world which was started with an initial outlay of Rs. 11,300 crore in year 2006-07.

The present research paper consist a case study of a tribal farmer living in the village of Melghat region of Amravati District in Maharashtra. The objective of narrating the present case study is to get a fair idea about the socio economic impact of the scheme MGNREGA on tribes residing in Melghat region and to study conditions of the labours, beneficiary farmers, and asset created.

Keywords: MGNREGA, Melghat, Tribes, Socio economic impact

INTRODUCTION OF RESEARCH PROBLEM

Melghat, the region of Satpura Mountains covers mainly Dharni and Chikhaldara tahsils of Northern Amravati District in Maharashtra. The major part of Melghat region is covered with Tiger Reserve wildlife sanctuary (buffer zone) and the reserve forest. Melghat the name suggests a "meeting of the Ghats" on the map. With majestic mountain ranges bestrewed with river and water streams, the valley speaks for its own beauty. But, the beauty of the place does not complement the living conditions of the tribes residing here. Melghat is a Scheduled Tribal area comprising 89.27% of the tribal population. Korkus, Gond, Nihal, Balai, Gaolan, Gawali, Halbi, Wanjari are the tribes residing in Melghat. These people face problems of absence of alternative livelihood opportunities, seasonal migration, complete dependency on agriculture with limited land holding, poor administration, unhygienic lifestyle and ill-health. The area is additionally infamous for its high malnutrition and child mortality rates, which become the subject of alarming stories in the national and international media every few years.

Total 320 villages spread over the area of 4004 sq. km are located far away from each other having population density is about 60-70 person per sq. km. Many of these villages are with very poor or no infrastructure like connectivity, transportation, communication, electricity, basic amenities. These villagers are highly lacking with facilities to education and health care.

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

The economy of the tribes in Melghat is agro forest based one. The farmers of Melghat region are totally dependent on agriculture as their main occupation. Due to the undulating topography there is high rate of runoff of the rain water. As most of them are small landholders, majority of the tribal population stands below poverty line and facing the food problem for about four to five months in a year. The tribal farmer practicing the organic farming but as the period passed they also adopted chemical farming that reacted negatively on them.

Poor accessibility of banks, high illiteracy ratio and no proper legal ownership of agricultural land by the local tribes in Melghat region have lead them to borrow money from money lenders in case of emergencies. Even then they are not progressing well. The reason is excessive borrowing rates, often at interest rates of 60% per annum or more. If hundred rupees are borrowed for three to four months, they have to return Rs. 150 to 200 after four months. These moneylenders not just harass the farmers for repayment but also grab their harvested crops, paying far below the market rates. Since farming does not provide adequate income, large numbers migrate out, especially between December and April, going as far afield as Amravati, Nagpur, Pune and Mumbai to work as daily wage labours.

The education of children is disrupted by this seasonal migration and the monsoons, when the rains make schools inaccessible. The quality of education in the schools, which lack basic infrastructure and facilities, is also poor.

Indebtedness with high rate of interest for cultivation and other process of farming unable to paid on time and as a result most of them suffer from heavy debts and which further leads them to mental stress.

It needs to developed livelihood security for these people and end migration tendency by providing resettlement and rehabilitation in accordance with legal norms without violating their human rights. Keeping in same view MGNREGS implemented in Melghat by the Government. The basic object behind implementing MGNREGS in Melghat is to foster conditions for inclusive growth ranging from basic wage security and recharging rural economy to a transformative empowerment process of democracy.

MGNREGS offers hundred days of work to unemployed families in rural areas. The two conditions for the adults of a household to apply are:

1. They must be living in a rural area.

2. They must be willing to undertake unskilled manual labour for which they would receive the minimum wage.

This is based on the logic that people would not migrate in lean agriculture seasons if enough work/income is available locally. The approach of implementing MGNREGA in Melghat is to promote sustainable livelihood activities and interventions to improve the quality of life with the development based on the environment, available natural resources, traditional skills and the tribal culture.

Therefore to deal with the stated problem the present research paper through light on a case study of a selected village from Melghat region to find out the socio economic impact of MGNREGA on tribes in Melghat region.

CASE STUDY

Construction of Well under MGNREGS Enhance Annual Income of Tribal Household Up To 5 Times and Switch Labours to Owners [Individual Benefit Asset (Micro Irrigation facility to SC/ST//IAY/LR)]

Gram Panchayat : Doma

Block : Chikhaldara

Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In
Commerce & Management

This case study belongs to a korku tribal family which lives in the *Gram Panchayat* Doma of Chikhaldara block in Amravati District. Head of the family owns 1 acre of agricultural land in the village Doma and lives with his wife, two sons, one daughter in law and two grand childrens. The primary source of income of his family is agriculture. Prior to the MGNREGA his whole family was entirely dependent on the monsoon for irrigation of their agricultural land with much difficulty. Hence, he was able to cultivate only one crop in the whole year.

After his family's registration in the MGNREGS, he was benefited through the provision of a new well under the scheme in the year 2011-12. As per the provision the sanctioned amount under the scheme for the construction of well was Rs.200000. The construction of well completed in the year 2012-13. As per his statement he had not paid a single rupee for getting the well sanctioned in the GPs MGNREGS work but at the beginning when actually the work was being carried out in his farm he had paid some wages to workers and brought some material which was latter paid to him by GP.

After completion of well in his farm he started to get the profit and currently one acre of his land gets irrigated through the well.

According to him, earlier through the crop like cotton, soyabean, he was able to earn annual income of Rs. 20000-25000 in a year. But construction of well on his farm land increased his farm production and last year his income was more than four times. Because of irrigation facilities available in one acre, he started to cultivate wheat crop as well as garlic. According to the head of the family, last year he had cultivated garlic in his farm and made a total annual income of around Rs. 140000 to 150000.

According to the family head, MGNREGS has helped him a lot in farming as his annual income rose four to five times which was far better than his previous annual income. During the discussion the family head admitted that before the construction of MGNREGA well in his farm he had no proper means of irrigation and as a result had to work on others farm field to meet his family expenses. But after the construction of well he can now work much better on his own field and the final product had improved too. His family is very happy with the MGNREGA scheme. He says that as a poor and illiterate farmer he did not have the means to build his own source of water for irrigation, nor to take a loan for the same.

Photo plate III: Tribal family working in Farm Field and cutting the Garlic crop

(Source: Real picture of the tribal family)

He said that two of his sons use to get migrated before MGNREGA. But as the MGNREGA was started in the village, now no one is migrating from his family members to outside the village for work. Now the entire family works on their own crops and overall production has increased. In addition he and his family members also works in MGNREGS works whenever works ongoing in the village to earn substitute income.

This change increased his family's social status and quality of life and also ensured food security for his family within the village. Thus through the MGNREGA scheme, the family has benefitted a lot and they now feel like owners, not workers!

CONCLUSION

The above case study of the tribal farmer reveals that livelihood asset such as irrigation well created under MGNREGA scheme has improve economic capacity of tribal farmer in Melghat village.

REFERENCES

1. UB Media, 2011, Documentary Film "Melghat Pattern", Collector Office, Amravati, Maharashtra State
2. February 2011, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act "MGNREGA" Gram Panchayat Guide Book, Ministry of Panchayat Raj & Ministry of Rural Development
3. Rathod, M.K., 2001, "Impact of watershed development programmes on tribals of Melghat", Ph. D. (Agri.) Thesis submitted to PDKV Akola.
4. MGNREGA Annual Report of Gram Panchayat for the financial year 2008-09 to 2011-12.
5. MGNREGA official reports collected through Collector office, Amravati for the year 2008-09 to 2011-12.
6. Annual reports on MGNREGA collected through Zilha Parishad, Amravati for the year 2008-09 to 2011-12.
7. http://mahaegs.maharashtra.gov.in
8. http://www.nrega.nic.in
9. Kareemulla, K., S. Kumar, K.S. Reddy, C.A. Rama Rao and B. Venketeshwarlu (2010), "Impact of NREGS on Rural Livelihoods and Agricultural Capital Formation", Indian Journal of Agricultural Economics, Bol.65 No. 3, pp. 524-539.
10. CAG (2008), "Performances Audit of Implementation of National Rural Employment Gurantee Act", Report No. 11, Comptroller and Auditor General of India, Government of India.
11. CAG "Report of the Comptroller and Auditor General of India on LOCAL BODIES for the year ended 31 March 2012" Government of Maharashtra, Report No. 6 of 2013

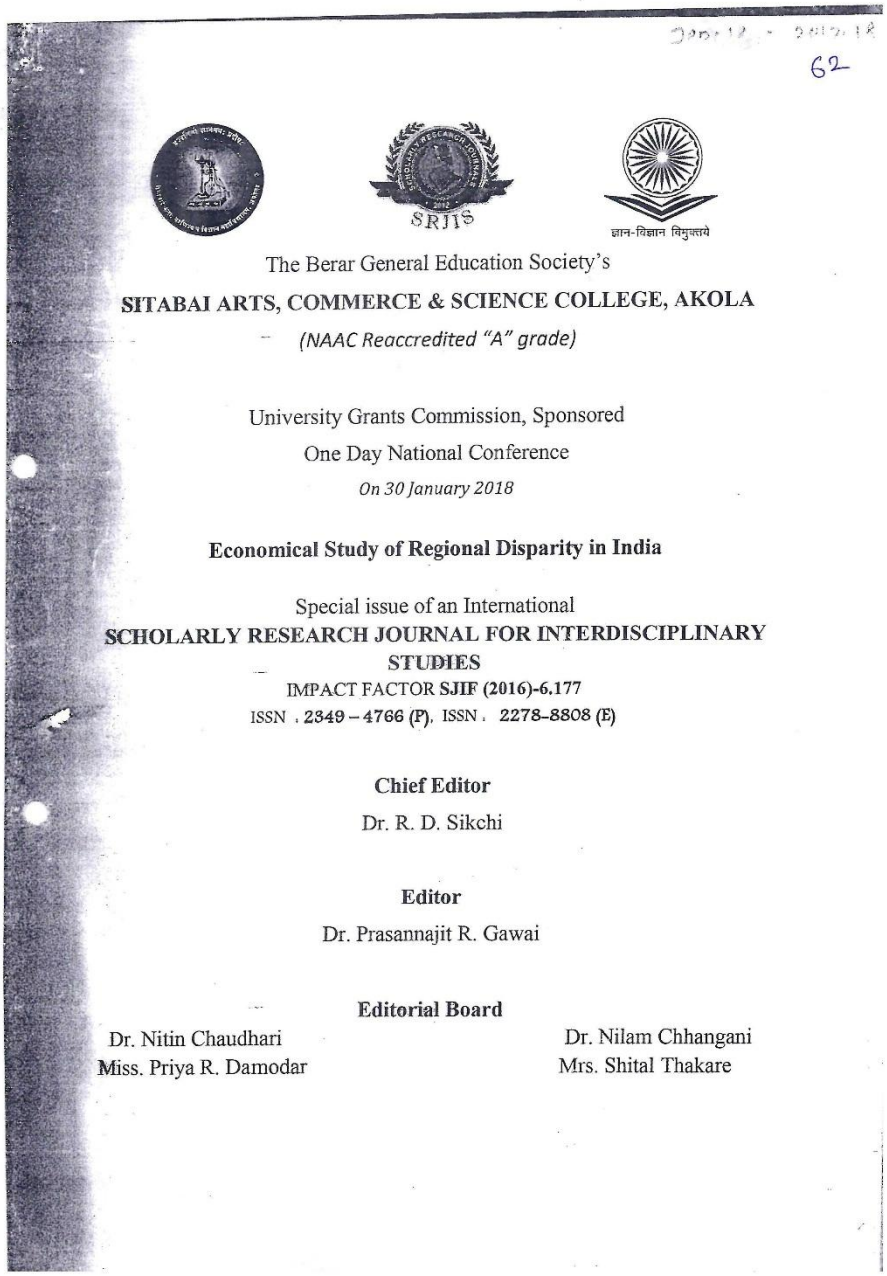

62

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : **2349 – 4766 (P)**, ISSN : **2278–8808 (E)**

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari
Miss. Priya R. Damodar
Dr. Nilam Chhangani
Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
1	**CAUSES OF REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Dr. R. D. Sikchi*	1-3
2	**REGIONAL DISPARITIES IN MARINE FISHERIES DEVELOPMENT IN INDIA** *Dr. K. Pazhani*	4-13
3	**REGIONAL DISPARITIES IN SERVICES SECTOR IN INDIA SINCE 1981** *Dr. H.R.Tiwari*	14-16
4	**REGIONAL DISPARITY – AN IMPEDIMENT TO COUNTRY'S GROWTH** *Dr. Jaya Chawla*	17-22
5	**AGRO MARKETING: A WAY TO DECREASE REGIONAL DISPARITY SPECIAL REFERENCE TO CHHATTISGARH STATE** *Manharan Anant & Gaurav Sahu*	23-27
6	**ISSUES OF FARMERS' SUICIDES IN INDIA: CAUSES AND REMEDIES** *Dr. T. V. Munde*	28-31
7	**REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Sandhya Atmaram Ingle*	32-36
8	**DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE** *Akshay Arun Hiwale*	37-41
9	**AN OVERVIEW OF REGIONAL VARIATION IN AGRO-CLIMATIC CONDITION IN INDIA** *Dattatray P Sawale & Shreya R Agrawal*	42-43
10	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Assist. Prof. Dr . N. M. Gutte*	44-46
11	**THE IMPACT OF E-COMMERCE OVER RETAIL BUSINESS IN INDIA** *Dr Jadhav Anant Pandurangrao*	47-48
12.	**DR. B.R. AMBEDKAR'S VIEWS ON SMALLER STATES** *Dr.I.M.Khairdi*	49-51
13	**REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Dr. A. P. Wadwale*	52-59
14	**MAJOR INDICATORS OF REGIONAL DISPARITIES IN INDIA** *Dr. Avinash M. Jumale*	60-63
15	**REGIONAL DISPARITY IN INDIAN** *Dr. Ambadas B. Pande*	64-67
16	**A STUDY OF REGIONAL DISPARITY IN TOURISM SECTOR: ROOTS & RESONANCE** *Dr. Arundhati S. Ninawe*	68-72

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

15.

REGIONAL DISPARITY IN INDIA

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce, Smt. RDG College for Women, Akola (M.S.)

Introduction: The importance of balanced regional development in a federal political structure needs no emphasis. From the economic point of view, as observed by the Indian Planning Commission, "Development of regions and the national economy as a whole have to be viewed as parts of single process. The progress of the national economy will be reflected in the rate of growth realized by different regions and, in turns, greater development of resources in the regions must contribute towards accelerating the rate of progress of the country as a whole". The existence of regional economic inequalities is often cited as a justification advanced by comparatively backward regions to demand cession from a federation , balanced regional development is, thus, important for overall economic development, political integration and national unification, it is however distressing to note that in spite of the importance of balanced development, we find regional inequalities and the persistence of backward regions in all countries; whether developed or underdeveloped and under different political economic systems. In India during the last six decades of economic planning great concern has been expressed on the problem of regional inequalities. Balanced regional economic development continues to be one of the major goals of all the economic plans. Each plan has proposed specific measure to develop the backward areas to reduce regional inequality. Like any other economy, India also has her backward areas and there also exists quite a high degree of regional inequality in the country. There are, however, certain special features of regional inequality in India. The regional problem in India is not a typical north-south problem as it is in several other countries. Here, regional inequality is prevalent throughout the national economy. The problem in India cannot be explained with reference to endowment of natural resources. There are poor regions possessing rich resources, such as Orissa, and rich regions poor in resources, such as Maharashtra. In India there is little consistency of relationship between the availability of resources and level of economic development. Lastly, unemployment and underemployment being a common feature everywhere in India, application of single criterion of is not helpful to designate specific areas as backward. The problem of regional inequality is complex, and it is caused by several factors. From many studies, it is clear that the development of any region depends upon the natural resources, human resources etc. But in spite of the availability of such kind of resources, many regions remained still backward like Orissa, Bihar, and Jharkhand etc. Thus in India, the process of development has not been determined by the availability of these resources alone; political and social factors are also important for the development.

Objectives of the study :

1. To understand the meaning and nature of regional inequality.
2. To study the causes of disparity.
3. To study the government policies for balanced regional development.

Database and Methodology:The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various documents such as books, reports, magazines, journals, www. related articles to assess the determinants of inequality and its impact on development of Indian economy.

Meaning of Regional Inequality: Regional Inequality implies that there is difference in 'economic development' of different regions. In India 'region' means a state or district or union territory. Regional inequality may be inter-state or intrastate. Economic development of an economy like India is possible only when there is balanced economic development of all regions in the country

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

- **Locational Advantage:**Due to some locational advantages, some regions are getting special favour in respect of site selections of various developmental projects. Regional imbalances arise due to such locational advantages accrue to some regions and the locational disadvantages to some other regions.
- **Inadequacy of Economic Overheads:**Economic overheads like transport and communication facilities, power, technology and insurance etc. are considered very important for the development of a particular region. Due to adequacy of such economic overheads, some regions are getting a special favour in respect of settlement of some developmental projects whereas due to inadequacy of such economic overheads some regions of the country remained much backward.
- **Failure of Planning Mechanism:**Although balanced growth has been accepted as one of the major objectives of economic planning in India, since, it did not make much headway in achieving this object. In fact planning enlarged the disparity among states. In respect of allocating plan outlay developed states get much favour than less developed states. Due to such divergent trend, imbalance between the different states in India has been continuously widening, inspite of framing achievement of regional balance as one of the important objective of economic planning in the country.

➢ **Governments efforts to reduce inequality :** Consistent with the recommendations in the various five-years plans, several specific programmes have been undertaken by the government to reduce regional inequalities at the centre and local levels. These programmes are outlined in major three categories like Special Areas Integrated Development Programmes, Industrial Location and Investment in Backward Areas and Resources Transfer Plans.

- **Special Areas Integrated Development Programmes:** Some specific areas have been designated backward on account of their peculiar characteristics, for example, hill areas tribal areas, drought – prone areas, and areas with concentration of marginal and small farmers. Specific plan schemes are being formulated with central assistance for their integrated development. In all these plans emphasis has been placed on evolving a pattern and strategy of development that will take into account the local resources and problems of the area. In most states, the plans are formulated on district level to be executed with local manpower so that the maximum development gains could accrue to the local population. This plan aimed at providing minimum of social services in the backward areas.
- **Industrial Location and Investments in Backward Areas:** Assuming that industrial locations can be an effective way to develop backward areas, various programmes and schemes have been undertaken to encourage the establishment of industry in these areas both in the public and private sectors. Some of the programmes include; Concessional finance and investment subsidy schemes have been offered to attract private industries and businesses. Provision has been made for industrial infrastructure such as electricity transport, domestic as well as imported raw materials. Exemption has been granted from income-tax of proportion of profits of new undertaking established in back-ward areas. Preference has been given to backward areas in the licensing of industries. Concessional finance has been provided by long-term lending institutions to industrial projects located in backward areas. Backward areas are given special consideration for the location of public sector industrial undertakings under Special Economic Zones (SEZ).
- **Resource Transfer Plans:** The Indian inter-governmental fiscal structure contains the transfer of resources from the central to state governments for various purposes, one of which is specifically for achieving a balanced development of the country. Most of the transfers are of the nature of central assistance for state plans, transfers made according to the recommendations of the Finance Commission, ad hoc transfers from the centre to the stats, the distribution of assistance for centrally sponsored schemes, the distribution of long-term and short-term credit from various financial institutions, backwardness of state is one of the important criteria for the transfer of funds from the central pool to the states.

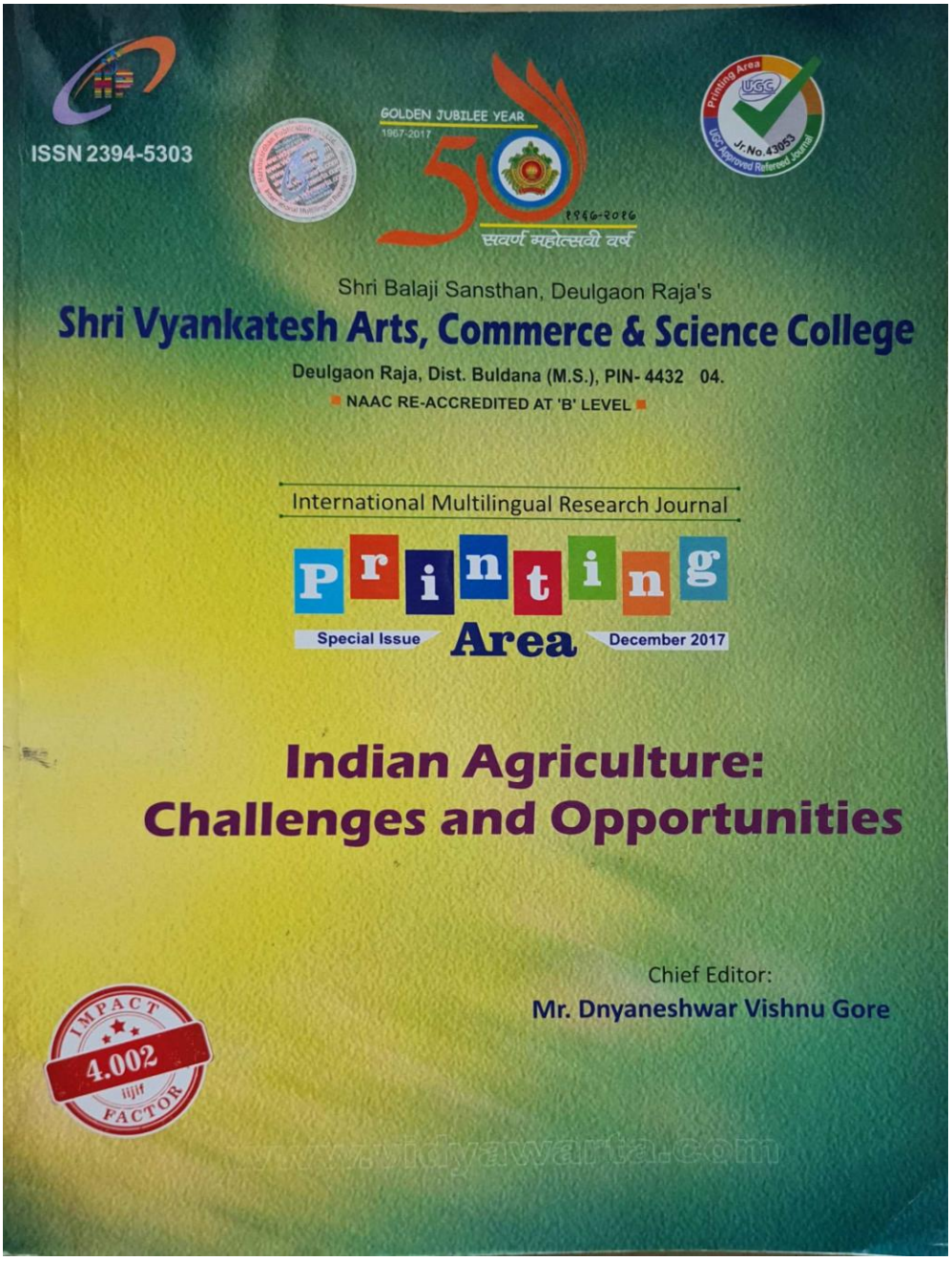
ISSN 2394-5303
GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
50
१९६७-२०१७
सवर्ण महोत्सवी वर्ष
Printing Area
UGC
Jr.No.43053
UGC Approved Refereed Journal
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 4432 04.
NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL
International Multilingual Research Journal
Printing
Special Issue
Area
December 2017
Indian Agriculture:
Challenges and Opportunities
Chief Editor:
Mr. Dnyaneshwar Vishnu Gore
IMPACT
4.002
iijif
FACTOR

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 09

56) Land Reforms: A Need of Rural Development
Dr. Ambadas B. Pande, Akola || 181

57) Agriculture and Rural Development in Maharshtra
Dr. Jayant D. Gupta, Amravati || 184

58) Role of Agriculture in Import and Export
Mr. Ashok B. Sawade, Dr. Gajanan D. Chaudhari, Jalna || 187

59) Demonatization: Indian Agriculture Sector
Mr. Rakesh A. Pise, Mumbai. || 190

60) Indian Agriculture: Challenges and Opportunities
Prof. Pravin Digambar Bondre, Akola. || 193

61) Agricultural Issues in Indian Economy
Dr. Arun R. Chavan, New Mumbai || 197

62) Role of Training and Development in Agriculture Sector
Prof. Dr. B. S. Gite, Mr. Rameshwar Bhikan Mhaske, (M.S.) || 200

63) Agricultural Development of India: Crop Production and Productivity
Miss. Neeta Dnyandeo Shinde , Aurangabad (MS). || 202

International Multilingual Research Journal

printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal UGC Approved Sr.No.43053

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0181

important. Indian agriculturalmarketing and rural credit systems have undergone several changesduring the last decade. However, in the emerging environment, these need many more changes for making the agricultural sector vibrant andresponsive to the aspirations of the rural masses. The suggested agendafor reforms includes (i) revision in the state APMR legislation,(i) redefining the role of state marketing boards and market committees,(iii) repeal of ECA except under emergencies, (iv) putting in place aunified food law, (v) introduction of new instruments like contractfarming and warehouse receipt system, and (vi) assurance to investorsthat regulations will not be imposed. The policy of price supportneeds to be rationalized and decentralized. CACP and support prices.

References:

1. Agarwal, N.L. And B.L. Meena (1997), Agricultural Marketing inIndia. Performance of Cumin Marketing in Rajasthan.Bihar Journal of Agricultural Marketing, 5(3), September. December,pp. 319.28.

2. Chand, Ramesh (2003), Government Intervention in Food grainMarkets in the New Context., Study Report prepared for the Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution, Government ofIndia, National Centre for Agricultural Economics and Policy Research,New Delhi, Policy Paper 19, March

3. GOI (Government of India) (2004), The Economic Survey 2003-2004,Ministry of Finance, July (2002a), Report of Inter-Ministerial Task Force onAgricultural Marketing Reforms, Ministry of Agriculture, May. (2002b), Report of the High Level Committee on Long-Term Grain Policy

4. GOI (Government of India) (2001), Report of Expert Committee on Strengthening, Department of Food and Public Distribution, Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution, July.

❑❑❑

56

Land Reforms: A Need of Rural Development

Dr. Ambadas B. Pande,
Asst. Professor & Head, Department of Commerce, Smt. RDG College for Women, Akola (M.S.).
Email: abpande12@gmail.com.,
Mobile: 9422893162

Introduction:

Land reform usually refers to redistribution of land from the rich to the poor. More broadly, it includes regulation of ownership, operation, leasing, sales, and inheritance of land. In India, the average holding is small in size and is highly scattered which makes it uneconomic for production. Further, the land tenurial system (i.e. size, distribution and ownership pattern of land holding) in India has been characterized by wide disparity in the land ownership whereby land is owned in bulk by few. It is evident from the fact that according to the most recent agriculture census more than half of rural population dependent upon agriculture own smallholdings of less than 1 hectare. The absolute landless and the nearly landless account for as much as 43 percent of total peasant households. Further, the existence of exploitative intermediaries in the form of zamindari system, allow the land owners to collect large share of production as rent from the actual cultivators. The actual tillers thus possessed no ownership rights over land and worked as tenants on land who can be evicted form the land at will by zamindars. Apart form adding misery to the life of tiling peasants, the system provides no incentives to improve productivity. Hence Land reforms intended to boost the agricultural productivity by eliminating

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0182

all elements of exploitation and social injustice within the agrarian system to provide the ownership right and security for the actual tillers of the land. Land reforms mean redistribution of land among the landless people and marginal farmers.

Objectives of Study:

1. To study the meaning and definition of Land Reforms.
2. To study the objectives of Land Reforms.
3. To focus on the factors responsible for poor performance of Land Reforms.
4. To suggest effective measure for implementation.

Research Methodology:

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various documents such as books, reports, magazines, journals, WWW related articles to assess the determinants of land reforms and its need for development of rural economy.

Meaning and definition :

Land reforms means all the institutional changes i.e. changes in the system of land tenure, imposition of land ceilings, consolidation of land holdings, abolition of zamindari system and intermediaries, land reforms consist of all the institutional changes on the land which causes exploitation of the actual tillers of the soil and low productivity of agriculture. "Land reforms include reforms or improvements in the land tenure system as well as reforms in other institutions which are related to the land and its utilization such as consolidation of holdings, size of holdings, methods of farming and supply of agricultural credit etc."-United Nations.

Objectives of Land Reforms:

In agriculture and allied activities, land is considered as one of the basic inputs of production. Since 1951, the Govt. has undertaken a number of land reform measures. The main objectives of land reforms are to alter the pattern of land ownership and to bring a systematic structural change in rural society for the attainment of the goal of production and justice.

- **Rational use of resources:** One of the important objectives of land reforms in India is to make provision for more rational use of scarce land resources by changing the conditions of holdings, imposing ceilings on land holdings, so as run the cultivation process in a most economical manner without any waste of land, labour and capital.
- **To increase productivity of agriculture:** Another important objective of land reforms in India is to raise the production level of the agricultural sector by motivating the farmers to raise their output and also by giving incentives.
- **Propagating socialist development to reduce social inequality:** Land reforms in India also aim at promoting social welfare by reducing the social inequality from the rural society and also to end social injustice through equitable distribution of income. It makes arrangement for distributing land to landless cultivators by imposing ceiling on land holdings and also by acquiring ceiling surplus land.
- **Planned development of agricultural sector:** To attain planned development of agricultural sector on long term basis is another important objective of land reforms in India. Land reforms can pave the way for adopting modern methods of cultivation and farming through consolidation of holdings and also by establishing direct link between government agencies and farmers for the development of agriculture in a planned manner.
- **To remove rural poverty and raise the standard of living:** Another important objective of land reforms in India is to remove the rural poverty and raise the standard of living of the rural poor through re-distributive packages and programmes. Upliftment of economic condition of landless agricultural labourers, small and marginal farmers through land reforms.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0183

Factors Responsible for Poor Performance of Land Reforms:

• **Deficiency of up-to-date record:** The absence of concurrent evaluation and up-to-date records is the biggest hurdle for the slow progress of land reforms. There has been no systematic review of progress at periodic intervals. No efforts are being made to make comprehensive concurrent evaluation. Therefore, it is not possible to identify obstacles in the way of implementation of land reform.

• Faults in Legislation: The legislation enacted for land reforms in India is having certain built-in faults. Few loopholes are like-unsatisfactory definition of personal cultivation large-scale transfer of land by the Zamindars to their family members leading to a large scale evasion of land ceiling law; inadequate definition of tenant from the point of view of tenancy reform; leading to realization of small areas as surplus followed by illegal transfer of land etc. hence there is a problem of implementation.

• **Lack of Political Will:** Land reforms were always delayed, the resistive nature of some influential persons like Zamidars delayed the implementation. The political parties are also responsible for poor implementation. Efficient implementation requires for hard political decisions and effective political support, direction and control. But unfortunately, this is very much absent in Indian context which leads the land reform measures into a almost mere slogan.

• **Poor response for Government Programmes**: The land reforms in India could not make much headway as a result of poor response of the people for the Government programmes. In India, marginal and small farmers, tenants and landless agricultural labourers are showing very little interest in the implementation of land reforms as a result of their ignorance and poverty. All these have resulted in the implementation of the programme at a very slow pace.

Suggestive Measures:

• **Strengthening of Legal Framework:** The first and the foremost task is to put in place the laws with the sole purpose of safeguarding the interests of the actual tillers of the soil. In framing laws, while there should be uniformity in the overall thrust of these laws. Provisions should also be made for speedy settlement of disputes. This is necessary in view of the present fast changing scenario of the economy under the new policy of liberalization.

• **Computerization of Land Records:** Lack of proper land records is an important cause of slow progress of land reforms in India. The administrative set-up must ensure updated and timely compilation of land records. Computerization can help to improve efficiency and preservation of data on land. This information is useful to determine surpluses of land, distribution of the surplus of land, profile of land ownership, resolving of land disputes.

• **Greater Awareness and support:** The beneficiaries of land reforms namely, small farmers, being illiterate and resource-poor lack the awareness of the schemes and procedures on land reforms. The awareness programme at the grass-root level has to be initiated. The financial support should be provided to landless cultivators so as to acquire ownership rights on land.

• **People's Participation:** To realize the objectives of land reforms peacefully, it is necessary that people interested in them are associated with their implementation. It helps to improves administration's accountability. The NGOs can do a lot in the smooth application of land reforms if they are brought into the picture.

• **Strong political support:** For the success of this programme a strong political support is needed to ensure that the principles underlying the land reforms are rightly embodied in to the legislative acts and that these laws are speedily put into practice. This requires that all the political parties commit themselves to this revolutionary change in an unambiguous language.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0184

Conclusion:

The land reforms are needed to change all the systems or institutional factors, which are responsible for the low productivity of agriculture and poverty among the rural poor. At the time of independence the agrarian society was divided into four classes landlords or big farmers, the intermediaries-cum- cultivating holders, the tenants the actual cultivators and agricultural labourers. There was unjust and defective land tenure system which deprives a large number of cultivators the ownership rights and to make any decisions about the land they hold and cultivate. But now it's a demand of time to take effective steps to remove the inequality by way of land reforms. It can be said that if land reform measures are effectively and whole-heartedly implemented it would be successful in lessening the problems of rural people. With the Green Revolution land reforms have been also contributed in increasing agricultural production and somewhat improving the condition of the rural people.

Reference:

1. Indian Economy problems of Development & Planning, A. N. Agrawal Wishw Prakashan, New Delhi.
2. Indian Economy, Rashi Arora, Sheth Publishers, Mumbai.
3. Indian Economy, Mishra & Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai.
4. Indian Economy, Datt & Sundharam, S. Chand, New Delhi.
5. Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi.
6. land Reforms in India: A Survey of Policy, Legislation and Implementation. New Delhi: Vikas Publishing House. Balisacan, A. M. and N. Fuwa. 2004.
7. Theory and Evidence." Journal of Law, Economics, and Organization Banerjee, A. and L. Iyer. 2005
8. "Agricultural Policy and Land Reform." Journal of Political Economy ,Barro, R. J. 2000.

❑❑❑

57

Agriculture and Rural Development in Maharshtra

Dr. Jayant D. Gupta,
Asst. Professor, Dept. of Commerce,
Smt. Kesharbai Lahoti College, Amravati (MS).
Email: jayantpragatigupta@gmail.com
Mobile: 7028741274

Introduction:

Agriculture in Maharashtra was based mainly on feudal land relations where a majority of the population lived in rural areas, contended with low productivity, and had only primitive technology. The government had a huge task when attempting to integrate the country and provide sufficient employment as well as food and fiber to the hungry population. Agriculture's share in Maharashtra's economy has progressively declined to less than 15% due to the high growth rates of the industrial and services sectors, the sector's importance in Maharashtra's economic and social fabric goes well beyond this indicator. First, nearly three-quarters of state's families depend on rural incomes. Second, the majority of poor (some 6.15 million people or about 65 percent) are found in rural areas. And third, It's food security depends on producing cereal crops, as well as increasing its production of fruits, vegetables and milk to meet the demands of a growing population with rising incomes. To do so, a productive, competitive, diversified and sustainable agricultural sector will need to emerge at an accelerated pace.

The term rural development connotes overall development of rural areas to improve the quality of life of rural people. In this sense, it is a comprehensive and multidimensional concept, and encompasses the development of

47

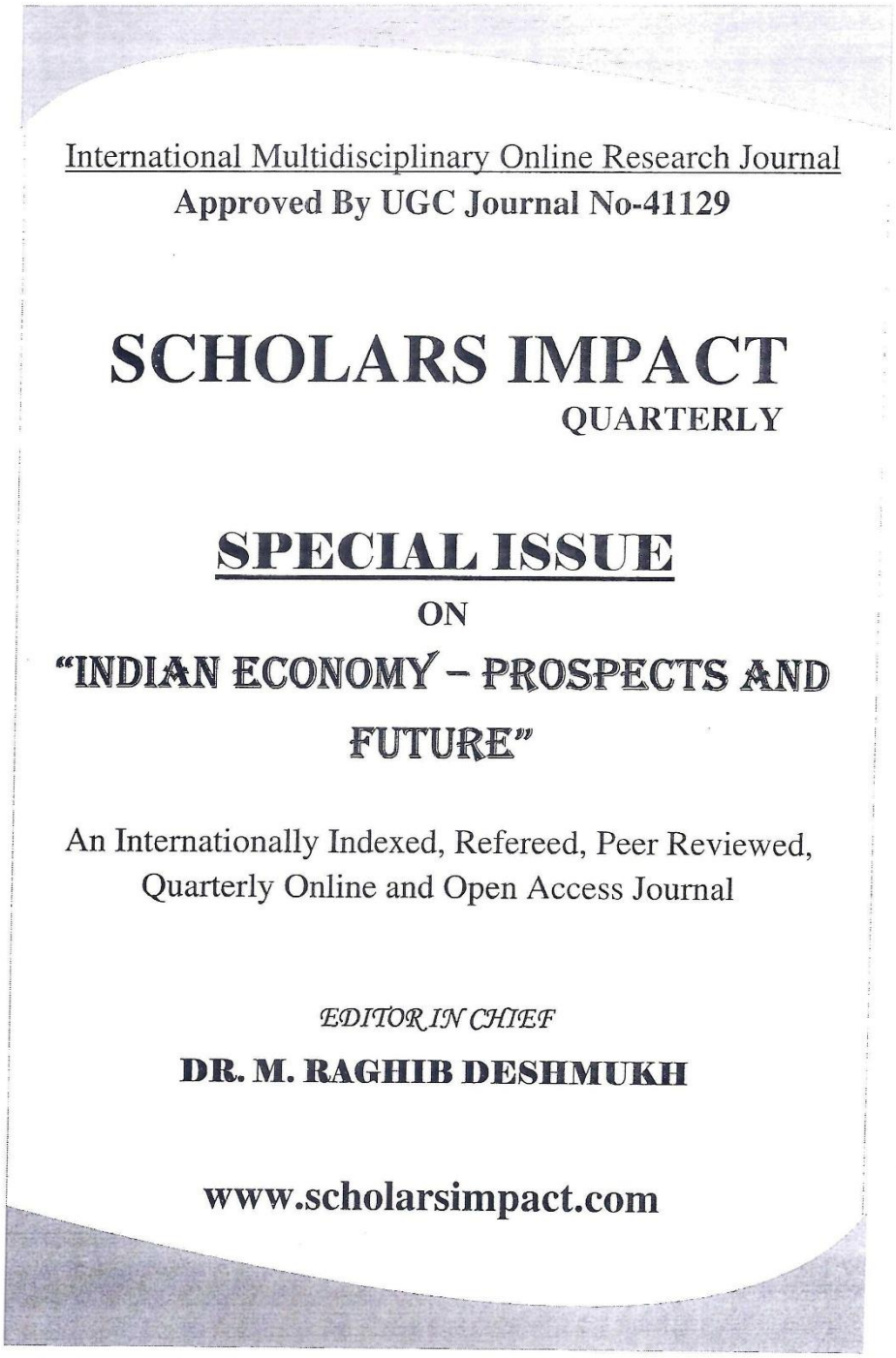
International Multidisciplinary Online Research Journal
Approved By UGC Journal No-41129
SCHOLARS IMPACT
QUARTERLY
SPECIAL ISSUE
ON
"INDIAN ECONOMY – PROSPECTS AND FUTURE"
An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed, Quarterly Online and Open Access Journal
EDITOR IN CHIEF
DR. M. RAGHIB DESHMUKH
www.scholarsimpact.com

15.	An Analysis Of The Service Sector Performance And Its Challenges In Context With The Indian Economy Vinit Mahure, Arni, Yavatmal	115-123
16.	Role Of Sustainable Development In Indian Economy Dr. Arun N. Kamble, Khamgaon	124-128
17.	Growth Prospects Of Indian Economy Prof. Pradeep B. Meshram, Shegaon	129-136
18.	Impact Economy – Prospects And Future Kapil M. Wadode, Buldana	137-143
19.	Adoption Of Technology Of Wheat Production In Amravati District R. V. Shelke,D. H. Ulemale,S. N. Ingle,V. M. Gedam,Amravati	144-153
20.	India's Economic Performance Of Agriculture Industry Services Ajinkya B. Metkar,Rutvik R. Darji, Amravati	154-160
21.	Make In India: - Industrial Sector Opportunities And Challenge Dr. V. H. Nagre,Dusarbid Dist Buldana.	161-166
22.	Role Of Agriculture In The Economic Development Of A Country-An Overview Dr. Ambadas B. Pande, Akola	167-173
23.	Cropping Pattern: A Tool For Increase The Agricultural Production Dr. Prashant M. Pisolkar, Akola	174-178
24.	Indian Economy And Agricultural Development: Some Aspects Dr Wasudeo D. Golait, Mehkar	179-183
25.	India's Economics Performance Of Agriculture Dr. B. P. Adhau,Amravati	184-191
26.	India's Economic Performance Of Banking Services Mr. Bhushan Shrirampant Mangate, Pusad	192-198
27.	Indian Agriculture: Performance And Challenges Prof. Neeta J. Honrao, Amravati	199-205
28.	Impact Of Demonetization And Goods And Services Tax On E-Commerce Industry Prof. Sandip M. Khanzode,Chandur Railway, Dist Amravati	206-210
29.	Impact Of Economic Reforms On Small Scale Industry Prof. Kishor N. Tayade,Chandur Railway, Dist Amravati	211-216
30.	Identification Of Different Agro forestry Systems In Akola District Of Maharashtra. Aarti. P. Deshmukh,H.K. Deshmukh,Y.B.Taide, U.R.Chinchmalatpure, Akola	217-217

48

SPECIAL ISSUE
SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

(22)

ROLE OF AGRICULTURE IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF A COUNTRY-AN OVERVIEW

DR. AMBADAS B. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt. R. D. G.College for Women, Akola (M.S.)
Email - abpande12@gmail.com

Introduction:

Agriculture which is predominantly the base of systems of economy, in most of the under developed countries is the primary occupation of rural people in those countries. It is primary because it supplies basic necessities of human life, provides basic inputs for industries and, in addition to these, purveys goods for exports and other purposes. The rise in agricultural production makes important contributions to general economic development and that, within considerable limits at least, it is one of the preconditions which must be established before a take off into self sustained economic growth becomes possible" (Nicholls, 1970). As far as Indian economy is concerned it the backbone of our economy. Despite major emphasis on industrial development during the last four decades, agriculture continues to occupy a place of pride in our economy. Agriculture and farming were synonymous so long as farming was not commercialized. But as the process of economic development accelerated, many more other occupations allied to farming came to be recognized as a part of agriculture. At present, agriculture besides farming includes forestry, fruit cultivation, dairy, poultry, mushroom, bee keeping, arbitrary, etc. Today, marketing, processing, distribution of agricultural products etc. are all accepted as a part of modern agriculture. Thus, agriculture may be defined as the production, processing, marketing and distribution of crops and livestock products. According to Webster's Dictionary, "agriculture is the art or science of production of crops and livestock on farm." Indian agriculture contributes sizeably to the domestic product as also to exports more than two-thirds of the work--force work in agriculture and large many depends upon it being engaged in trade in agricultural products, agro-based industries etc. Hence it has an important role to

49

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

play in economic development of an agrarian economy like that of Indian. The importance of agriculture can be brought out from the following facts.

Objectives of the study:

1. To evaluate the impact of Agriculture on the Indian economy.
2. To assess the challenges and problems before the land holders.
3. To suggest remedies there on

Research Methodology:

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various documents such as books, newsletters, reports, magazines, journals, daily newspaper, WWW related articles and discussions to assess the determinants of Agriculture and its positive impact on Indian economy in current scenario.

ROLE AND CONTRIBUTION OF AGRICULTURE IN INDIAN ECONOMY

- SUPPLY OF FOOD AND FODDER:

Every country has to spent a very large proportion of income on food. But in our country it is of crucial importance that our agriculture meets almost the entire food needs of the people. our country is almost self-sufficient in food grains and it no longer depends on import of food grains. It also provides fodder to cattle.

- **Source of Raw Material for Industries:**

Agriculture has been the source of raw materials to the leading industries like cotton and jute textiles, sugar, tobacco, edible and non-edible oils etc. All these depend directly on agriculture. Apart from this, many others like processing of fruits and vegetables, dal milling, rice husking, gur making also depend on agriculture for their raw material. According to United Nations Survey, the industries with raw material of agricultural origin accounted for 50 per cent of the value added and 64 per cent of all jobs in the industrial sector.

- **Source of Employment:**

Agriculture also contributes to development through the supply of labour. An agricultural country by definition provides work to almost the entire labour force of the country. This sector provides employment to major portion of our labour force. More than 45% of our labour force is directly involved in agriculture sector, while near about 65% of our rural population is dependent on agriculture. This is the major sector, which provides employment to a large portion of our population. Agriculture sector is helpful to reduce the unemployment and disguised unemployment.

- **Resource for capital formation:**

50

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

Agriculture can also contribute to a growing country's needs for large capital resources. This is all the more important because with the existing modern capitalist sector being small, there is little that can come from this sector by way of surpluses or profits for investments. On the other hand agricultural as is the case in India is a big sized sector, with expansion in productivity in it with little investment, it can contribute a lot in generating surpluses for industrial development.

➢ **Large share of National Income:**

An aspect of its important stature can be seen from the domestic product (GDP). Although this reflects the inadequate development of the non-agricultural sectors yet this fact highlights the largeness of the proportion of agricultural products which mark the profile of domestic products by industrial origin. From the very beginning, agriculture is contributing a major portion to our national income. Although the
share of agriculture has been declining gradually with the growth of other sectors but the share still remained very high as compared to that of the developed countries of the world.

➢ **Influence on Industrial structure , Transport and other Services:**

Agriculture helps in the development of all sectors of economy. For example various means of transport like roadways and railways get bulk of their business from the movement of agricultural commodities and raw materials. A significant part of internal trade constitutes mainly of agricultural products. In fact quite a substantial part of the country's trade is influenced by agricultural products. A large part of transport is also dependent on agriculture. Other services like banking , storage, insurance etc. are also getting support from agricultural sector.

➢ **Overall Economic Development:**

In the course of economic development, agriculture employs majority of people. This means raising the level of the national income and standard of living of the common man.

The rapid" rate of growth in agriculture sector gives progressive outlook and further motivation for development. As a result, it helps to create proper atmosphere for general economic development of the economy. Thus, economic development depends on the rate at which agriculture grows.

Challenges before Indian Agriculture

One may note that there has been some improvement in agriculture during the planning period particularly from the Third Plan Period but there is still a yawning gap between what is desirable and what is available in reality in this regard. Various reasons are responsible for this backwardness and the following

is a very brief attempt to analyze these problems of the Indian agriculture during the Planning Period. The factors responsible for the present deplorable state of Indian agriculture are many and varied. These can be categorized as unsatisfactory agrarian system, technical drawbacks, weak human factor and inadequate financial support.

- **Unsatisfactory agrarian system:**

With the rapid increase in the rural population the existing lands have been divided and sub-divided into small pieces, as a result the average size of the holdings is decreased. The farmers are further handicapped, particularly the small farmer, because of the widespread phenomenon of fragmentation of their holdings large may cultivators hold tiny pieces of land scattered over many places, of separated from on another by long distances. This makes farming very difficult and inefficient.

- **Technical drawbacks:**

Indian agricultural productivity is very less compared to world standards due to use of obsolete farming technology. Coupled with this, lack of understanding of the need for sustainability in the poor farming community has made things worse. The unfavorable agrarian backdrop is made worse by the inadequacy of various inputs such as water, seeds, fertilizers etc. the availability of these necessary requirements for farming is inadequate in country as a whole. But the unfortunate part of this is that whatever is available is unevenly distributed among regions and agriculturists. Even in respect of marketing, most of the villages have yet to be integrated with the urbanities.

- **Weak human factor:**

The position in regard to the human factor in Indian agriculture is indeed very depressing. From the point of view of efficient farming, the so called agriculturist is anything but an agriculturist. In India overwhelming number of cultivators are just subsistence farmers. They have neither the resources, nor the opportunities to become progressive farmers. The farmer's capacity is being further eroded with the large increase in the number of tiny and uneconomic farms.

- **Inadequate provision of finance**

Indian agriculture has been facing problems because of the inadequacy of such non-farm services, such as inadequate provision of finance, marketing etc. An average Indian farmer, who has to work on an uneconomic holding', using traditional methods of cultivation and being exposed to the risks of a poor agricultural season is almost always in debt.Agriculture being an important industry and like all other industries it also requires capital. The role of capital input is becoming more and more important with the advancement of farm

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

technology. Since the agriculturists' capital is locked up in his lands and stocks, he is obliged to borrow money for stimulating the tempo of agricultural production. The main suppliers of money to the farmer are the money-lenders, traders and commission agents who charge high rate of interest and purchase the agricultural produce at very low price.

- **Technological unawareness:**

Adoption of modern agricultural practices and use of technology is inadequate, hampered by ignorance, high costs and impracticality in the case of small land holdings. In India, farming practices are too haphazard and non-scientific and need some forethought before implementing any new technology. The screening of technology is important since all innovations are not relevant or attractive to all areas. Appropriate technologies need to be adopted.

- **Agricultural Marketing:**

Agricultural marketing still continues to be in a bad shape in rural India. In the absence of sound marketing facilities, the farmers have to depend upon local traders and middlemen for the disposal of their farm produce which is sold at throw-away price.

In most cases, these farmers are forced, under socio-economic conditions, to carry on distress sale of their produce. In most of small villages, the farmers sell their produce to the money lender from whom they usually borrow money.

Measures for Agricultural Developments:

Since the dawn of independence, several steps have been taken to develop the agricultural sector of the country. The major breakthrough has been achieved in food grains production. In the years since independence, India has made immense progress towards achieving food security. Its population has tripled, but food-grain production has more than quadrupled; there has thus been a substantial increase in available food-grain per capita.But more can be done. Crop yields in India are still just 30% to 60% of the best sustainable crop yields achievable in the farms of developed and other developing countries. And poor infrastructure and unorganized retail means India has one of the world's highest levels of post-harvest food loss.

- **Consolidation of holdings:**

To make the size of holdings suitable for operational efficiency it is of utmost importance that the size of existing small holdings be increased. This measure of reform aims at providing compact pieces to farmers, whose owned land-holdings are not only very small in size but are also scattered over different areas, these small and scattered pieces are a big handicap in efficient cultivation. Measures in the form of laws for the consolidation of these holdings should be undertaken by the State Governments.

53

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

➢ **Remunerative Price System:**

In order to make the best of the favorable environment and a growth-cum-diversified agriculture strategy, it is important that the farmers has enough of incentives primarily monetary in nature. To make his returns on agriculture attractive several measures are necessary the most important is to ensure remunerative prices of his produce, both for the produce he sells in market and that he sales to the government.

➢ **Institutional Credit:**

To save the farmers from the clutches of moneylenders, adequate credit facilities should be made available at reasonable cheap rates in rural areas. The land mor8tgage banks and co-operative credit societies should be strengthened to provide loans to the cultivators. Moreover, integrated scheme of rural credit must be implemented.

➢ **Proper Marketing Facilities:**

There is a need to fully reform domestic market as has been done by China. The constraints of multiplicity of laws in agricultural marketing, processing, storage, transport should be immediately addressed to impart simplicity, reduce transaction costs and attract private investments in post harvest management Marketing infrastructure should be widened and strengthened to help the farmers to sell their products at better prices. There should be proper arrangements for unloading of the produce in the markets. Besides, price support policy must be adopted and minimum prices should be guaranteed to the peasants.

➢ **Supply of High yielding Seeds:**

Maintain a variety of seed types in seed banks that preserve biological diversity and provide farmers with an opportunity to make informed choices could be used to counteract the effects of climate change, maintain food security and establish possibilities for profitable specialization. This should be adopted as a priority and needs to maximize the role of local communities

➢ **Orientation for farmer:**

Orientation programmes on various issues should be conducted by Agriculture departmet at Taluka places for farmers so that they could be able to understand about the reduction of cost of production and improving product quality. Thereby they can compete in international market. They should be educated to cultivate high exportable products like horticulture products, processed products, marine products so that they could reduce their cost of production, thereby they can compete in increased price of agricultural products in the world.

Conclusion:

Agriculture plays a crucial role in the life of an economy. It is the backbone of our economic system. Agriculture not only provides food and raw material but

54

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

also employment opportunities to a very large proportion of population. From agricultural point of view, India is a unique country. It has vast expanse of level land, rich soils, wild climatic variations suited for various types of crops, ample sunshine and a long growing season. The net sown area in India today is about 143 million hectares. Only one-third of the cropped area is actually irrigated hence productivity of agriculture is very low. Farming depends mainly upon monsoon rain. Most of the production comprises food crops. About one-third of the land holdings are small, less than one hectare in size. Even storage facilities for crops are inadequate. By considering all these facts it can be conclude that agricultural development is a must for economic development of a country. Even developed countries lay emphasis on agricultural development. According to Muir," Agricultural progress is essential to provide food for growing non-agricultural labour force, raw material for industrial production and saving and tax revenue to support development of the rest of economy to earn foreign exchange and to provide a growing market for domestic manufactures."

References:

- Indian Economy problems of Development & Planning, A. N. Agrawal Wishw Prakashan, New Delhi.
- Indian Economy, Rashi Arora, Sheth Publishers, Mumbai.
- Indian Economy, Mishra & Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai. Indian Economy, Datt & Sundharam, S. Chand, New Delhi.
- Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi.

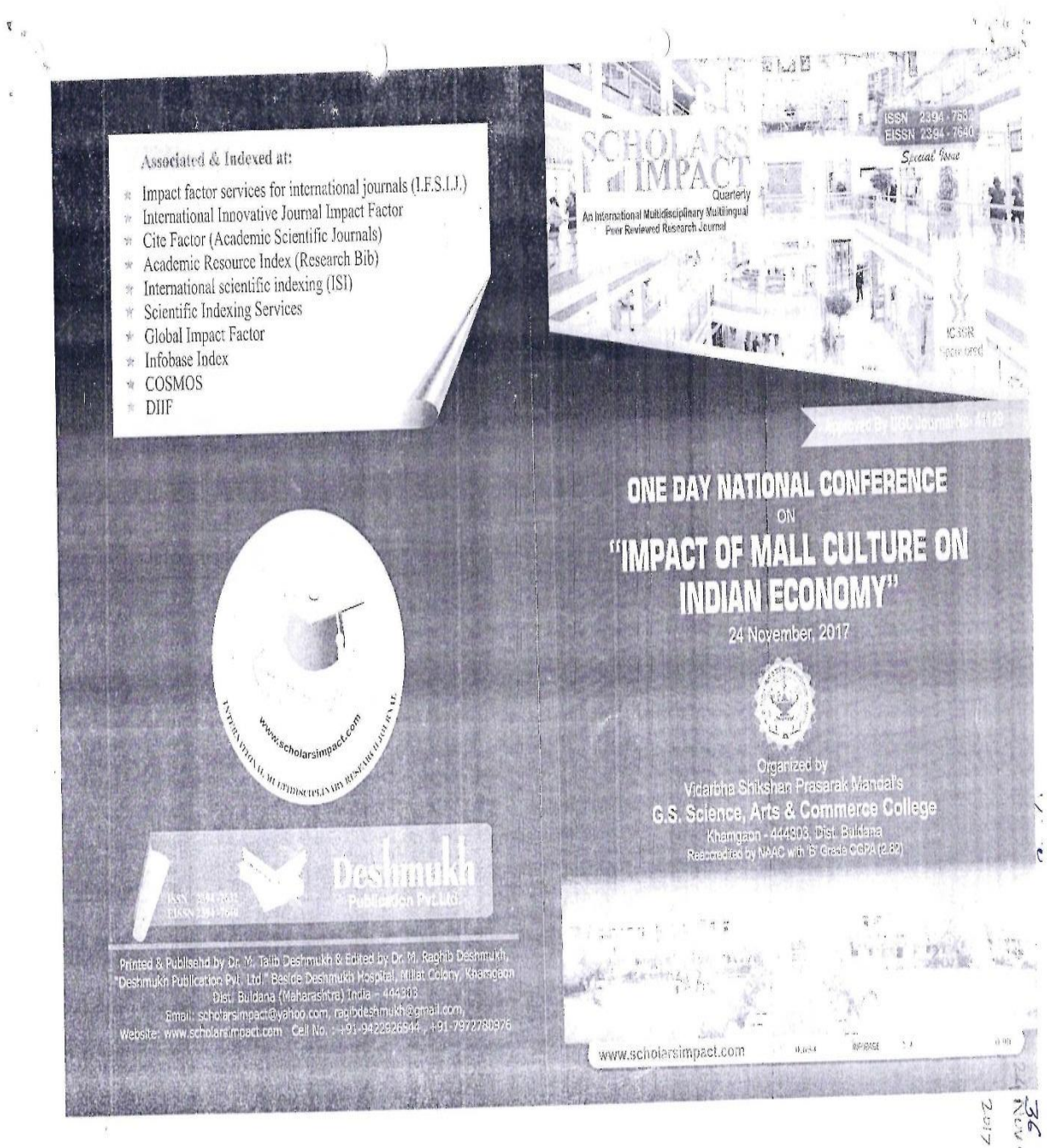
Associated & Indexed at:
Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
International Innovative Journal Impact Factor
Cite Factor (Academic Scientific Journals)
Academic Resource Index (Research Bib)
International scientific indexing (ISI)
Scientific Indexing Services
Global Impact Factor
Infobase Index
COSMOS
DIIF
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394-7659
EISSN 2394-7640
Special Issue
ONE DAY NATIONAL CONFERENCE
ON
"IMPACT OF MALL CULTURE ON INDIAN ECONOMY"
24 November, 2017
Organized by
Vidarbha Shikshan Prasarak Mandal's
G.S. Science, Arts & Commerce College
Khamgaon - 444303, Dist. Buldana
Reaccredited by NAAC with 'B' Grade CGPA (2.82)
www.scholarsimpact.com
Deshmukh
Publication Pvt. Ltd.
Printed & Published by Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital, Nillat Colony, Khamgaon
Dist. Buldana (Maharashtra) India - 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, raqibdeshmukh@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com Cell No. : +91-9422926944 , +91-7972780976
www.scholarsimpact.com
26 Nov. 2017

15	Impact On Mall Culture On Indian Economy Kapil M. Wadode, Buldana	78-83
16	Mall Culture And Its Implications Pradeep B. Meshram, Shegaon	84-87
17	Buying Pattern Of The People From Shopping Malls: A Case Study Of Nagpur City. Dr. Sanket R Malviya	88-92
18	Malls Culture: A New Way Of Business Dr. Ambadas B. Pande	93-98
19	Mall Culture": Helping Hand To Indian Retail Marketing Dr. Prashant M. Pisolkar	99-105
20	Effects And Problems Of Mall Culture In India Dr.Wasudeo D.Golait	106-111
21	Development Of Mall Culture In India - Today And Tomorrow Dr. Harish Bhaurao Badwaik	112-117
22	Impact Of Mall Culture On Indian Economy Shri Murlidhar C. Jadhav	118-122
23	'Mall Culture – Roots, Resonance & Resort: An Analytical Study Of Impact Of Mall Culture Through The Indicators 'Mission & Performance ' Dr. Arundhati Ninawe	123-130
24	Mall Culture And Its Connotation Dr.T.G.Mirge	131-138
25	Mall Culture And Its Implication Dr. B. P. Adhau	139-147
26	Impact Of Mall Culture On Indian Economy Ms. Anusha R. Nile	148-155
27	Indian Mall Culture Concept Of Malls Prof. Ganesh S. Kiroche	156-157
28	Impact Of Mall Culture In India Dhaneshwar Kashinathji Nanhai	158-163
29	An Overview Of India's Entry Into Mall Culture Dr. V.R.Gawhale & Miss. Renu T Wadhwani	164-166
30	Impact Of Mall Culture On Indian Economy Narendra D. Najardhane	167-171

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

(18)

MALLS CULTURE: A NEW WAY OF BUSINESS

DR. AMBADAS B. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt. R. D. G.College for Women, Akola (M.S.)
Email :- abpande21@gmail.com

Introduction:-

Shopping malls have played an important and predominant role in the lifestyle of the people. The emergence of mall culture has changed the entire concept of shopping in the last few years. It has widely changed the pattern of shopping activities. In modern world it is believed that the malls are the best place to shop, hang out and buy things. Shopping malls are also providing recreational facilities and are acting as a place for social activities. It has become a very common trend for Indian people to visit malls; thus the concept of mall culture emerged. *It has been more than a decade since organised retail came up in India. In the early phase of development, it was just restricted to plaza culture. Post 2003, mall culture started multiplying in the metro cities, and India started becoming the hub of organised retail. The modern Indian retail industry has gone through a plethora of changes to attain the stature that it has now.*

The first mall to come up in India was Spencer Plaza in Chennai in 1991. It was then a seven floor building with a mix of retail, office space and entertainment. There were only three malls till 1998. The real boom in malls came after 2003. The mall has a unique architecture and is doing well despite competition from newly developed mall In the west, malls gave the comfort of convenience and choice. Very soon they became an integral part of the consumer lifestyle in Europe and the United States.

India did not have malls in earlier days because of conservative shopping habits. However after liberalization, the trend has changed. Before global recession there were plans afoot to develop around 1100 malls by 2008-2009. However only 100 malls have come up during this time. The market was down in 2009, retailers had to depend on offering discounts and special offers to survive. This has lead to weak bargaining power of mall developers. Economic slowdown

40

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

since 2008 has dampened the mall boom. The earlier aggressiveness has been replaced by caution and consolidation by mall developers.

OBJECTIVES OF STUDY:

1. To define and understand the concept of Mall.
2. Toidentify the **Key factors helping shopping centre industry to flourish.**
3. **To focus on future prospects of shopping Malls.**
4. **To give suggestions for improvement of business.**

RESEARCH METHODOLOGY:

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various documents such as books, newsletters, reports, magazines, journals, daily newspaper, WWW related to malls and retail business to assess the determinants of mall culture and its prospective role in Indian economy.

CONCEPT OF MALLS:

The concept of Retail as entertainment came to India with the advent of malls. Mall fever has touched every facet of Indian society. Whatever is the income stratum of consumers, malls make no distinction in proffering most-revered national and global brands. Mall refers to a set of homogenous and heterogeneous shops adjoining a pedestrian, or an exclusive pedestrian street, that make it easygoing for shopper to walk from store to store without interference from vehicular traffic.

Mall Culture in India Culture could be defined as the set of learned beliefs and values and mall culture is learned shopping experiences. This culture is different from the typical Indian Shopping Culture i.e. Kirana shops or Mom and Pop stores.

Key factors helping shopping centre industry to flourish:

- **Growing youth:**

The youth population is growing in India. They are becoming more brand conscious and desire a better standard of living. According to Census report, India has about 500 million Indians under age 25 with easier access to money giving them a significant purchasing power. This is driving growth and demand for products.

- **Increase in working population:**

According to the KPMG report the working age group of 15-54 years is the largest spender on retail and as per the census of 2011, more than 50 per cent of

41

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

India's total population falls under this group, indicating the significant influence by this segment.

- **Rise in income and purchasing power:**

India has a large and aspirational middle class and its disposable income has increased significantly, which is resulting in a substantial change in their spending habits and purchasing power. Other factors such as rising internet penetration of the retailers offering a high class shopping experience, rapid real estate infrastructure development, new product innovation & growing interest of investors.

- **Emergence of foreign companies:**

The development of mall culture in India has attracted many foreign companies and NRIs to invest in India. The reality stocks in the Indian stock market have experienced an unprecedented boom. These foreign companies are investing in property, commercial as well as residential and have built up sizeable tangible assets. Even the big private companies like Reliance Industries have bought a large number of properties in major Indian cities to set up malls and supermarkets.

- **Consumer's convenience:**

More and more people have started going to malls for shopping because of clean atmosphere and convenient shopping. They don't have to tire themselves out by searching the whole bazaar to buy different articles as the whole range is available in one complex. Malls as a single-point destination for shopping, food and entertainment appeal simultaneously to the browsing, the brand-conscious, the quality-conscious, the ambience-seeking, the discount-seeking and the impulsive buyers.

Rising Scene of Malls In India:

Rapidly developing mall environment is living investors, domestic and foreign to make a pitch for a portion of the great Indian market. It's growing and every hungry consumers, their apparently installable demand for all the good things in life from groceries to vegetables to fancy gadgets to fancier cars. The malls have change the way people are shopping. Malls are teaching shoppers how to appreciate the good things of life. There are phrases like comfort, style, convenience and cool which the shoppers and retailers in mall culture are using. The consumers are happy due to mall culture, now they don't visit mall only to purchase but shopping has become an entertainment and roaming in malls on occasions and weekends.

42

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

Future Prospects of Malls:

However with the subsequent revival of the boom period, growth of organized retail and consumption is expected to take a higher trajectory. Consumers presently conditioned into sparing behavior will eventually unleash their pent-up demand for preferred brands. So the present phase can be favorably construed as an opportunity for the retail industry to realign its operational structure, study consumer behavior and build consumer-centric strategies. On a greater platform, a mall leaves an indelible impression on its immediate catchment area and further. Apart from changing the physical skyline, it has a spill-over effect to the human web associated with the mall. Consumers change their consumption patterns, their lifestyle activities and inculcate the mall-culture which provides further growth opportunities for the fledgling retail industry. Also the importance of the retail industry as a job and wealth creator cannot be undermined. This leads to a process where one generates the other and is simultaneously transformed, paving the way for the socio-economic revolution to gain greater ground in India.

Reality of shopping malls:

Many surveys are conducted by management school, research scholars, financial agencies and government authority to find out the facts that really India has adopted a mall culture? According to Santosh Yellapu, analyst, Angel Broking, "The gap between successful and unsuccessful malls is widening." He believes that many developers entered the mall business without any experience, visibility or any defined processes."They didn't position themselves properly nor did they adopt to the emerging atmosphere. Also, most of the non-profitable malls have been fairly negligible in following emerging trends in brands and new products. They entered into longer agreements with outdated retailers and went for quantity rather than quality. In the near future, more malls will withdraw from the retail realty business as a result of which, the business of average and good performing malls will improve. "The young Indian consumer is spending 30 per cent more than the earlier generation & this has to be taken note of. If the Mall developers can create space for these consumers & satisfy their needs in the Malls, then we can look at the Malls reviving, otherwise the Malls in India will have a difficult time to survive." which will continue to happen for some time.

Suggestions to improve the business:

- Mall operators should raise retail categories like food & beverage, entertainment, services, lifestyle and luxury segments.
- Malls should opt to implement O2O (Online-To-Offline) offerings in order to help retailers raise their offline sales. Most Asian mall operators

SPECIAL ISSUE G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
SCHOLARS IMPACT Online : ISSN-2394-7632
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal Print : ISSN-2394-7640

are adjusting their tenant mix, but O2O offerings are still in an infant stage of development.

- Mall operators, in the time to come, should focus on large malls developed in strategic locations keeping specific micro markets in mind. Where this could be a "one stop shop" type large/ regional centre development which has an excellent mix of all the various retail categories catering to customers across all age groups and segments with a focus on food & beverage, entertainment, services, and lifestyle segment.
- Malls operators should continue to reinvent themselves in order to keep abreast with the new era of entrants and to retain their existing patrons and consumers. They should become active on the social network scenario and should effectively utilize the social media to make it successful.
- Malls operators must evolve and adapt to the changing pattern of consumer behavior and find ways to surmount the various challenges coming their way. Malls must look at positioning themselves as the ultimate destination for the services they offer, look at new concepts to enhance the overall experience and offer more convenience of its customers.

Conclusion:

Indian organized retail is moving with an exponential rate that no other sector has witnessed. Ample opportunities are present as 94 percent of the Indian retail is still unorganized. Moreover, Indian retailers can learn from the mistakes committed by their global counterparts and fuel the tremendous growth of Indian organized retail sector. In the present scenario, making the biggest malls with top class retailers is not the key to success.

In the current scenario, retaining customers and getting footfalls is a challenge due to a deluge of online shopping sites with hefty discounts. Malls must therefore evolve and adapt to the changing pattern of consumer behavior and find ways to surmount the various challenges coming their way. Malls must look at positioning themselves as the ultimate destination for the services they offer, look at new concepts to enhance the overall experience and offer more convenience of its customers. The share of organised retail in India compared to the west is still very low and hence, there is a tremendous scope for growth of organised retail sector in India. In order to capitalize on this huge potential, malls must adopt sound positioning strategies, invest in latest technology, and offer

SPECIAL ISSUE
SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

new services & options for entertainment to overcome the current problems related to falling footfalls. In short, malls need to reinvent themselves.

References:

- Dubihlela, D., & Dubihlela, J. Attributes of Shopping Mall Image, Customer Satisfaction and Mall Patronage for Selected Shopping
- Patel, V., & Sharma, M. Consumers' motivations to shop in shopping malls: A study of Indian Shoppers. Advances in Consumer Research,
- Rajagopal. Growing Shopping malls and Behavior of Urban Shoppers. Journal of Retail & Leisure Property
- Mall Culture: August – September 2010, Volume II, Issue 6
- www.shoppingmall.com
- www.mall.com
- www.indianmalls.com
- www.indiaretailing.com

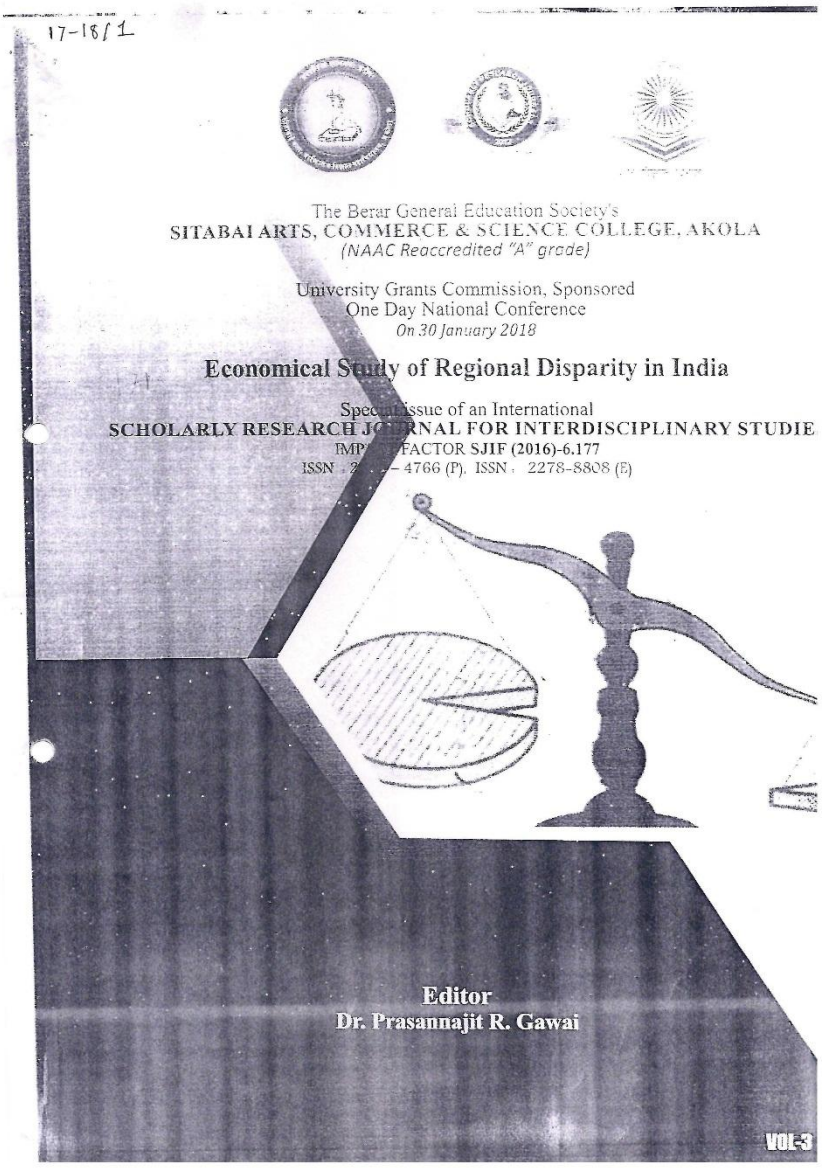
17-18/1
The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)
University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018
Economical Study of Regional Disparity in India
Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIE
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)
Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai
VOL-3

164	संगीताचा समाजजीवनावरील प्रादेशिक प्रभाव *प्रा. सुनिल बाबुलालजी पटके*	572-574
165	विदर्भातील शेती व शेतक.यांची अर्थव्यवस्था *प्रा. डॉ. विकास तु. निंघोट*	575-577
166	विदर्भ प्रांतातील मराठी साहित्यनिर्मितीचे स्वरूप *प्रा. बंडू चौधरी*	578-579
167	प्रादेशिकवादाचे कारणे व उपाय *प्रा. श्याम आर. दुतोंडे*	580-582
168	छोटे राज्य : डॉ. आंबेडकरांची वैचारिक भूमिका *प्रा.हर्षवर्धन दामोदर जाधव & डॉ. विजय साहेबराव तुटे*	583-587
169	संसाधनांची संपन्नता –स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीस सहाय्यक *डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे*	588-592
170	लोकसंगीतातील ग्रामीण लोकसंस्कृती आणि सद्य:स्थिती यातील असमतोल *प्रा. वंदना मधुकरराव देशमुख*	593-594
171	आर्थिक असंतुलनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम *प्रा. सौ. हर्षदा एस. वाघोने*	595-596
172	आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वाद्य तसेच संगीतातील पारंपारिक वाद्यांचा एकमेकांवर पडणारा आर्थिक प्रभाव *प्रा. अमोल वा. गावंडे*	597-599
173	महाराष्ट्रातील संगीताच्या विकासात भारतातील घराणेशाहीचे योगदान *प्रा. प्रितम जे. बैस*	600-601
174	लहान राज्यांच्या निर्मिती संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका: (विशेष संदर्भ विदर्भ राज्य) *प्रा. एस. आर. दामोदर*	602-604
175	सामाजिक व शैक्षणिक ग्रंथालये एक चिकीत्सात्मक अध्ययन *प्रा. सिध्दार्थ पाटील*	605-608
176	मानव विकासाच्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमतेचे वास्तव *प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे*	609-611
177	महाराष्ट्र आणि वेगळ्य विदर्भाची मागणी: ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप *प्रा. डॉ. बी. आर. तनपुरे*	612-614
178	महाराष्ट्रातील सिंचनक्षेत्रातील असमतोल आणि परिणाम *प्रा. मधुकर दलपतराव वडते*	615-617
179	डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार *प्रा. डॉ. शिवाजी दत्तत्रय थोरे*	618-620
180	भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये लघूउद्योंची भूमिका : एक व्यष्टी अध्ययन *प्रा. अमरीश गावंडे*	621-623
181	महाराष्ट्रातील शेतीक्षेत्रातील विभागीय असमानता - एक अभ्यास *प्रा. डॉ. सौदागर दा. काळे*	624-626
182	विदर्भाचे आर्थिक मागासलेपण व उपाय *श्री. सचिन रामदासराव राउत*	627-631
183	भीमा कोरेगाव शौर्याची यशोगाथा *प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेराळे*	632-633

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

171.

आर्थिक असंतुलनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

सौ. हर्षदा एस. वाघोने

सहायक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रास्ताविक :– साधारणपणे भारताला अल्पविकसित देश म्हणून संबोधले जाते. भारतात फार पूर्वीपासूनच दारिद्रय दिसून येते. तसेच नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अल्प वापर होतांना दिसून येतो. अल्पविकसित अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसून येते. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेला विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून संबोधले जाते. स्वातंत्र्योतर काळात भारताने पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्या असून १ एप्रिल १९९२ पासून आपली ८वी पंचवार्षिक योजना सुरू झाली आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नात जरी बरीच वाढ झाली असली तरीही प्रगती समतोल पध्दतीने झाल्याचे दिसत नाही. मोठया प्रमाणावरील प्रादेशिक विषमता आणि आर्थिक विकासातील वाढता प्रादेशिक असमतोल हा भारतापुढील गंभीर प्रश्न आहे. भारतातील विविध राज्यांमध्ये दरडोई उत्पन्न, गरीबी, मूलभूत सोयी आणि अर्थ सामाजिक विकासामध्ये खूप तफावत आढळून येते. नियोजनाच्या प्रक्रियेत महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा अशी राज्य खूपच विकसित झाली असून त्यामानाने बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, राजस्थान ही राज्ये फारशी प्रगती करू शकली नाहीत. ती बरीच मागास राहिली यालाच विभागीय असमतोल असे म्हणतात. राज्याराज्यातील दरडोई उत्पन्नातील वाढती तफावत म्हणजेच विभागीय असमतोल होय. खाजगी मालमत्तेच्या मूलभूत हक्कावर आधारलेल्या भांडवलशाही राष्ट्रांमध्ये, व्यक्तिव्यक्तीमध्ये आणि कुटुंबा–कुंटुंबामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाची विभागणी विषम प्रमाणात झालेली दिसून येते. हीच आर्थिक विषमता होय.

दरडोई उत्पन्नाच्या निकषावर विभागीय असमतोलाचा अभ्यास :– राज्याराज्यातील विकासातील असमतोल मोजण्याचे दरडोई उत्पन्न हा एक प्रमुख निकष मानल्या जातो. कोणत्याही विभागाची आर्थिक प्रगती मूलत: त्याभागात निसर्ग संपत्ती, भांडवल व मनुष्य बळ किती प्रमाणात उपलब्ध आहे. या गोष्टीवर अवलंबून असते. उदा. नद्या, खाणी, जंगले ही निसर्ग संपत्ती मध्यप्रदेश, ओरिसा, बिहार या राज्यात भरपूर प्रमाणात उपलब्ध आहेत. तरी सुध्दा हीच राज्ये दरडोई उत्पन्नात सर्वात शेवटी असून त्यांची स्थिती सातत्याने घसरलेली दिसते. याउलट महाराष्ट्र, पंजाब, हरियाणा या राज्यात निसर्ग संपत्ती तुलनेने कमी असून सुध्दा ही तीन राज्ये वरच्या क्रमांकावर आहेत. याचे कारण भांडवल व कुशल मनुष्यबळ व उद्योजकता या गुंणामुळे ही राज्ये वेगाने प्रगती करू शकले.

कृषी क्षेत्रातील असमतोल :– भारताच्या कृषीक्षेत्रातील असमतोल सतत वाढला आहे. पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू व पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यांनी कृषीक्षेत्रात इतर अनेक राज्यांच्या तुलनेने अधिक प्रगती केलेली दिसते. उत्तरप्रदेश, राजस्थान, महाराष्ट्र इत्यादी राज्ये खूप मागे राहिली. कृषिक्षेत्रातील असमतोलाचे मापन करण्यासाठी समिश्र निर्देशांकाचा वापर केला जातो. १.प्रत्येक राज्यात किती टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे. २. शेतकरी दर हेक्टरी खतांचा वापर करतात. ३. राज्यातील भूमी– मनुष्य प्रमाण.

औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल :– औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल काढण्यासाठी 'समिश्र निर्देशांकाचा' वापर करावा लागतो. उदा. १. दर लाख लोकसंख्येमागे कामगारांची संख्या २. औद्योगिक उत्पादनात विजेचा वापर ३. दर कामगाराने केलेले सरासरी औद्योगिक उत्पादन ४. दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रात कारखान्यांची संख्या. प्रत्येक राज्यासाठी वरील घटकांचे स्वतंत्र निर्देशांक काढून त्याची बेरीज केली जाते. व शेवटी ४ ने भागाकार केल्यास औद्योगिकरणाच्या समिश्र निर्देशांक समजतो.

आर्थिक संरचनेतील असमतोल :– आर्थिक संरचनेत प्रामुख्याने रस्ते, रेल्वे व इतर वाहतुकीच्या सोयी, टेलिफोन, पोस्ट ऑफिस इत्यादी बॅकाचे जाळे इत्यादी सेवांचा उपयोग विचार केल्या जातो.

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

आर्थिक विषमतेची कारणे :– राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विषम विभागणीला थोडया बहुत प्रमाणात भांडवलशाही किंमत यंत्रणा तर ब–याच अंशी भांडवलशाहीच्या आधारभूत संस्था कारणीभूत झालेल्या आहेत. समाजातील मालमत्तेच्या विभाजनामुळे व निरनिराळया व्यवसायामध्ये व उद्योगधंदयामध्ये कामगारांना व मजुरांना प्राप्त होणा–या कमी अधिक उत्पन्नामुळे आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे. मालमत्तेच्या खाजगी हक्कामुळे मूठभर धनिक वर्गातील व्यक्तींना भांडवलावरील व्याज, जमिनीचा खंड, भाडेपटटी, स्वामीत्व शुल्क व भांडवलाच्या विनियोगापासून मिळणारा नफा अशा वेगवेगळया मार्गानी उत्पन्न मिळते. तसेच मालमत्तेवरील वंशपरंपरागत वारसा हक्कामुळे आर्थिक विषमतेत मोठी भर पडते. धनिक वर्गाला अनेक मार्गानी उत्पन्न मिळते तर श्रमिक वर्गाला केवळ मजुरी मासिक वेतन या स्वरूपात उत्पन्न मिळते. औद्योगिक दृष्टया पुढारलेल्या भांडवलशाही देशात राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३० ते ३५ टक्के भाग एकूण लोकसंख्येच्या १० टक्के असलेल्या भांडवलदार वर्गाकडे तर उरलेल्या ६५ ते ७० टक्के उत्पन्न उर्वरित ९० टक्के जनतेला प्राप्त होते. समाजातील आर्थिक विषमता बहुतांशी मालमत्तेच्या विषम विभाजनामुळे व मालकी हक्काच्या परंपरागत प्राप्तीमुळे निर्माण झाली आहे. निरनिराळया उद्योग–धंदयातील कमी अधिक वेतनामुळे किंवा मजुरीच्या दरामुळे निर्माण होणारी आर्थिक विषमता त्यामानाने मर्यादित स्वरूपाची असते.

उपाय :–

सरकार उद्यागामी प्रत्यक्ष कर योजना अंगीकारून आणि तिची अंमलबजावणी करून धनिक लोकांच्या उत्पन्नाचा बराच मोठा भाग कर रूपाने काढून घेणे.

राज्याराज्यातील आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी औद्योगिक विकास समतोल पध्दतीने घडवून आणण्याचे धोरण स्वीकारावे.

औद्योगिक परवाना देतांना खाजगी उद्योजकांना मागास राज्यात कारखाने उघडण्यास प्रोत्साहन देणे.

सामाजिक सुरक्षा योजनांचा कार्यक्रम हाती घेऊन कार्यान्वित करणे. व त्यादवारे गरीब श्रमजीवी जनतेला

सामाजिक विमा योजना, बेकारी भत्ता, निवृत्ती वेतन या स्वरूपात आर्थिक संरक्षण देणे.

वारसाहक्काने प्राप्त होणा–या मालमत्ता व धन यावर जबर कर लावून तसेच शेतजमीन धारणा विषयक कायदे करून संपत्तीचे विभाजन अधिक समप्रमाणात घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे.

शेतजमिनी खाणीचे व इतर उत्पादन साधनाचे संपूर्ण राष्ट्रीयकरण करून ती सर्व सार्वजनिक व्यवस्थापनाखाली आणल्याशिवाय आर्थिक विषमतेची समस्या सुटणे अशक्यप्राय आहे.

सर्वाचा सामाजिक दर्जा समान होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढेल व सर्वसाधारण जीवनमान उंचावण्यास चालना मिळायला हवी.

निष्कर्ष :– भारत सरकारने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विभागणीचा अभ्यास करण्यासाठी नेमलेल्या समितीच्या अहवालानुसार पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात भारतामध्ये आर्थिक विषमता अधिक प्रमाणात वाढली. भारताच्या एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि दरडोई उत्पन्नात सुध्दा वाढ झाली. या काळत श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत झाले. व मध्यमवर्गाचे आर्थिक स्थिती तुलनात्मक दृष्टया खालावली आणि श्रीमंत व गरीब या दोन वर्गामधील अंतर अधिकच वाढले. तृतीय पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत आणि त्यानंतर या एकंदर परिस्थितीत विशेष फरक झाला नाही. विकसनशील देशात सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी विकासाचा वेग वाढविला पाहिजे. तसेच आर्थिक विषमता दुर करणा–या उपाययोजनांची देशाच्या आर्थिक विकासकार्याशी सांगड घालणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :–

भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. कुरूलकर
भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. दमढेरे
www.com

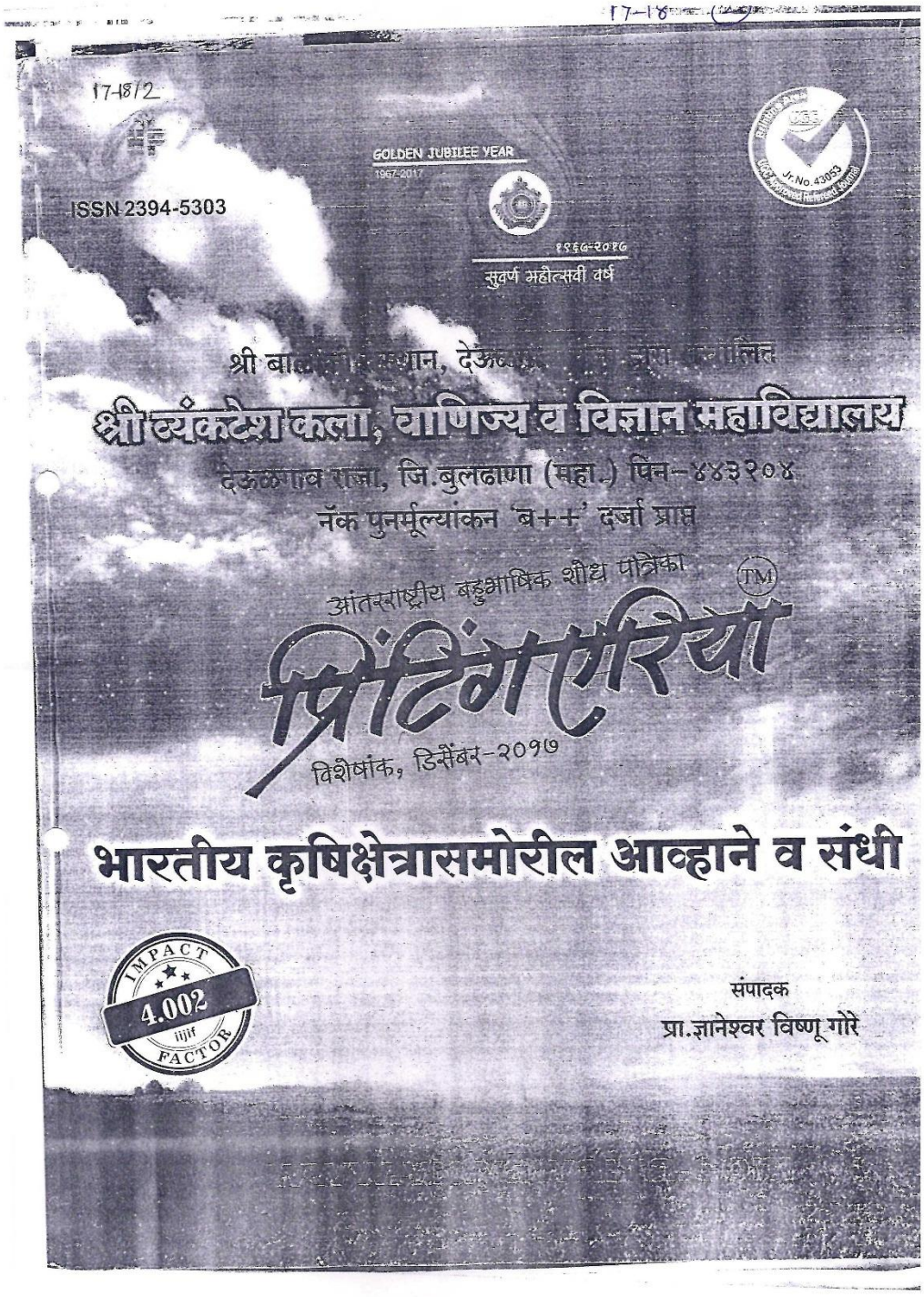
17-18
17-18/2
GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
ISSN 2394-5303
१९६७-२०१७
सुवर्ण महोत्सवी वर्ष
श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
देऊळगाव राजा, जि.बुलढाणा (महा.) पिन-४४३२०४
नॅक पुनर्मूल्यांकन 'ब++' दर्जा प्राप्त
आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
प्रिंटिंग एरिया
TM
विशेषांक, डिसेंबर-२०१७
भारतीय कृषिक्षेत्रासमोरील आव्हाने व संधी
IMPACT
4.002
iijif
FACTOR
संपादक
प्रा.ज्ञानेश्वर विष्णू गोरे

2

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 08

40) भारतीय शेती समोरील आव्हाने : किटकनाशकांच्या वापरासंदर्भात
प्रा.डॉ.सुनिता कलाखे, जि. बुलडाणा. ||125

41) शेतक-यांच्या आत्महत्या : शेतकरी विरोधी कायदे
डॉ. विश्वनाथ कोक्कर औरंगाबाद. ||128

42) भारतातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या
प्रा. दिलीप पांडुरंग महाजन, जि.बुलडाणा. ||132

43) जागतिक व्यापार संघटनेचे कृषी विषयक करार ..
कु. नीता ज्ञानदेव शिंदे, औरंगाबाद. ||136

44) नियोजन काळातील कृषी विकास
प्रा. डॉ. विष्णु बळीराम पवार, जि. अकोला ||139

45) भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
प्रा. डॉ. गणेश हरिभाऊ धुगे, दुसरबिड ||141

46) शेती समस्येवर ठिबक सिंचन प्रभावी उपाय
डॉ.संगीता आर. धुंदले, औरंगाबाद. ||144

47) आनंदस्वामींच्या नेतृत्वातील बुलडाण्याचा शेतकरी विद्रोह –ई.स.१९३०
प्रा.संजय खरात, जि.बुलडाणा. ||146

48) भारतातील कृषी उत्पादनाच्या विपणनात सहकारी संस्थांची भूमिका
प्रा.डॉ. जयंत डि. पोरे, जि. बुलढाणा ||151

49) पश्चिम वेदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कारणे, परिणाम व उपाय
प्रा. एम. पी. चोपडे जि अकोला ||153

50) भारतीय कृषि क्षेत्रावर हवामान बदलाचा परिणाम
प्रा. सौ. हर्षदा एस.वाधोने, अकोला ||156

51) कृषी विकास व दारिद्रय निर्मूलन
पी. आर. चाटे, मोताळा. ||158

52) महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा अभ्यास
प्रा. पी. एस. मिसाळ, जि. जालना. ||161

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002 | Printing Area International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0156

कर्मचारी अधिकारी यांना मार्गदर्शन व मदत करून शासन शेतकऱ्यांच्या कामधेनू म्हणून कार्यान्वयाचे चक्रव्यूह तयार करीत आहे. या प्रयत्नांना कंटाळून बरेच शेतकरी शासकीय योजनाच टाळतात. म्हणून कर्मचारी व अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्याप्रती आपुलकी भावना दर्शविली तर त्याचा निश्चितच चांगला परीणाम होवू शकतो.

निष्कर्ष :

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून तर आजपर्यंत कृषीक्षेत्राचा विकासदर हा फारच कमी आहे. आजतर कृषी क्षेत्राची अशी अवस्था झाली आहे की हा व्यवसाय करणारे आत्महत्या करीत आहेत. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आणि भारतीय शेती ही अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. देशतील बहुसंख्य लोकांचा भार हा शेतीवर आहे. शेती क्षेत्राची अशीच परिस्थिती राहिल्यास देशाची अर्थव्यवस्था कोलमडून पडल्याशिवाय राहणार नाही. कालांतराने या व्यवसायाची पिछेहाट होवून त्याचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम होवू शकतात. आज समाजातील प्रत्येक घटकाने या बाबीकडे गंभीरतेने पाहणे आवश्यक आहे. जेवढ्या लवकर या परिस्थितीतून शेतकऱ्याला काढता येईल तेवढ्या लवकर देशाचा संतुलित आर्थिक विकास साधता येईल.

संदर्भ :

१) डॉ. प्रभाकर देशमुख - भारताची अर्थव्यवस्था. पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
२) डॉ. नि. आ. वक्काणी - आधुनिक विदर्भाचा इतिहास - श्री मंगेश प्रकाशन, नवी रामदास पेठ, नागपूर.
३) प्रा. शरद शंकर जोशी - भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
४) डॉ. श्री. आ. देशपांडे - भारतीय नियोजन आणि आर्थिक विकास - विद्या प्रकाशन, नागपूर.

❑❑❑

50

भारतीय कृषि क्षेत्रावर हवामान बदलाचा परिणाम

प्रा. सौ. हर्षदा एस.वाधोने,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना —

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात त्या देशातील शेती, उदयोग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रांचा महत्वाचा वाटा असतो. कोणत्याही देशाला स्वत:चा विकास करावयाचा असेल तर त्या देशाला वरील क्षेत्राचा विकास करणे अगत्याचे असते. 'भारत हा कृषीप्रधान देश आहे ' भारतात आजही ६४—६५ टक्के जनता कृषी व्यवसायाशी प्रत्यक्षपणे संलग्न आहे. भारतीय शेती ही भारतीय उदयोग व्यवसायाचा आत्मा आहे. कारण निर्माण झालेल्या लघु व कुटीरोदयोगांना प्राणवायू म्हणजे कच्चामाल उपलब्ध करून देण्याचे काम कृषीक्षेत्रच करते. विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीक्षेत्रात एवढे महत्व असंताना देखील शेती उत्पादनात दिवसेंदिवस घट होत असल्याचे दिसून येते साधारणत: शंभर वर्षापासून ग्लोबल वार्मिंग हा शब्द आपल्या कानावर आहे. पृथ्वीवरील तापमानाचा या शब्दांशी जवळचा संबंध आहे. पृथ्वी भोवती वातावरणातील कार्बनचे प्रमाण वाढत असून, स्विडनमधील रसायन शास्त्रज्ञांनी १८९६ मध्ये वातावरणातील कार्बनचे प्रमाण दुप्पट व तिप्पट झाले. जागतिक हवामानशास्त्र संघटना आणि संयुक्त राष्ट्र संघाच्या पर्यावरण कार्यक्रम आणि १९८८ मध्ये आंतरशासकीय हवामान बदल मंडळाच (IPCC) ची स्थापना केली. वातावरणातील बदल हा सध्या अभ्यासाचा विषय बनला असून त्याची गंभीरता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

हवामानातील बदल म्हणजे काय ?

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(NIIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0157

सूर्य प्रकाशासोबतच इतरही अदृश्य सौर किरणे पृथ्वीभोवतालच्या वातावरणातून पृथ्वीवर येतात व त्यातील काही किरणे परावर्तित होवून उरलेली सौर किरणे भूपृष्ठावर शोषली जातात व जमिनीवरील भाग तापतो पृथ्वीवरील तापमानात वाढ होते.

'विशिष्ट परिस्थितीत आणि विशिष्ट काला वधीत अस्तित्वात असणा—या सर्वसामान्य हवामान परिस्थितीत झालेले स्थित्यांतर किंवा बदल म्हणजेच हवामानातील बदल''

हवामान बदलाची व वाढीची कारणे :—

१ हरितगृह परिणाम :

हरितगृह हे खास प्रकारच्या वनस्पती वाढविण्यासाठी बनवलेले काचेचे घर असते. हे घर वनस्पतीवर बाहय हवामानाचा परिणाम होऊ नये म्हणून बंदीस्त असते. व उबदार असते. हे घर काचेचे असल्याने घरात उन येण्याची व्यवस्था असते. परंतु हे घर पूर्ण बंदीस्त असल्याने उन्हाने तापल्यानंतर आतील तापमान कमी होण्यास मज्जाव असतो.

२ ग्लोबल वॉर्मिंग :

सूर्यापासून मिळणा—या उष्णतेपैकी ७५टक्के उष्णता वातावरणात शोषून घेतली जाते. त्यामुळे वातावरणाचे तापमान वाढते उर्वरित उष्णता वातावरणात परावर्तित होते.

३ पृथ्वीचे कलने :

पृथ्वी तिच्या कक्षेच्या काटकोनातील पातळीशी २३.५० कोनात कललेली आहे.

४ मिथेन :

इंधन म्हणून मिथेनच्या वायूचा वापर केला जातो. जिवाणूच्या जैविक क्रियेतून तसेच खनिज तेल व नैसर्गिक वायू शुध्दीकरण क्षेत्रातून मिथेन वातावरणात मिसळून तापमानात वाढ होते.

५ ओझोन :

ओझोनच्या क्षयामुळे ओझोनच्या थराला पडलेल्या छिद्रातून सूर्याची अतिनील किरणे पृथ्वीवर पोहोचतात आणि त्यामुळे हवामानात बदल होतो.

हवामान बदलाचे परिणाम :

१ ऋतुचक्र बिघडेल :

जागतिक तापमानात वाढ होऊन ऋतुचक्रात अनियमितता निर्माण झाली आहे. उन्हाळा हिवाळा आणि पावसाळा यांच्या कालावधीत बदल होत आहे. कधी उन्हाळा दीर्घ तर कधी हिवाळा अल्प असे चित्र आज आपल्याला पाहावयास मिळते.

२ घातक परिणाम :

सागर पातळीत वाढ झाल्याने वारे, सागरप्रवाह, वादळी शक्यता वाढ, सूक्ष्म जीवांच्या संख्येत बदल, मानवी आरोग्य इत्यादीवर घातक परिणाम होतात.

३ पृथ्वी तापमानात वाढ :

कुरणांचा गवताळ प्रदेशाचा —हास, जमिनीची वाढती शुष्कता, पर्जन्यमानात घट इत्यादी कारणांमुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होते.

४ शेतीवरील परिणाम :

आपला देश शेतीप्रधान म्हणून ओळखला जातो. शेती निसर्गाशी म्हणजेच हवामानाशी संबंधी आहे. यामुळे तापमान वाढीचा आणि हवामानातील बदलाचा शेतीवर परिणाम झाल्यावाचून राहत नाही.

५ हिमनदया वितळल्याने पूर व अन्य नैसर्गिक आपत्ती येतील :

हवामानातील बदलामुळे जागतिक तापमानात नोठया प्रमाणात वाढ होईल परिणामत: हिमनदया वितळून पूर आणि नैसर्गिक आपत्ती येण्याची शक्यता मोठया प्रमाणत बळावत आहे.

हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी उपाय योजना :

जागतिक तापमानवाढ रोखायची तर वातावरणातील कार्बन डायऑक्साईड वायू कमी करण्यासाठी उपाय करावे लागतील. म्हणजेच झाड वाढवणे, सध्याचे कार्बन डायऑक्साईडचे वातावरणातील प्रमाण थोपवायचे तर त्याची निर्मिती कमी करणे आवश्यक आहे. जंगलाखालची भूमी सध्याच्या तीन ते पाच पट वाढवायला हवी. तसेच कार्बन डायऑक्साईड निर्माण होताच तो पकडून सागरात सोडण्याची सोय करायला हवी.

निष्कर्ष :

भारताने हवामान बदलाचा विचार करणे गरजेचे आहे कारण ऐंशी टक्के जनतेचे उपजिविकेचे साधन म्हणून कृषी क्षेत्र आहे. आपली वसुंधरा ही आपल्याला

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002 | Printing Area International Research Journal | December 2017 Special Issue | 0158

निसर्गाकडून मिळालेला अमूल्य ठेवा आहे मानवजातीच्या विकासासाठी निसर्गाचे जतन व संवर्धन करणे ही स्व—या अर्थाने आपल्या प्रत्येकाची गुरुकिल्ली आहे भारतातच नव्हे तर आज संपूर्ण जगात हवामान बदलाची समस्या प्रखरतेने जाणवत आहे.

वातावरणाच्या या बदलाचा हवामानावर व पर्यायाने मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होण्याची भिती जागतिक आरोग्य संघटनेद्वारे गठीत एका कार्यपथकाने व्यक्त केली आहे. हा परिणाम कमी करण्यासाठी साथीच्या रोगांवर नियंत्रण, रोगजंतुचा फैलाव करणा—या किटकांचा प्रसार रोखणे आवश्यक आहे. किंवा धुरांडयांची उंची वाढवून प्रदुषक उत्सर्जन वातावरणात उंचावर सोडल्यास जमिनीवरील प्रदुषण कमी करता येईल.

जागतिक तापमान वाढीचा हवामानात बदल झाल्यामुळे तापमान वातावरण, पर्जन्यमान या घटकांचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर प्रभाव पडलेला असुन महाराष्ट्र व विदर्भातील पिक रचना थोडया फार प्रमाणात प्रभावीत झालेली दिसुन येते. मानवाचा निसर्गातील अतिहस्तक्षेप हवामान बदलास कारणीभूत ठरला आहे. औदयोगिक क्रांती, विज्ञान तंत्रज्ञानातील बदल हवामानातील बदलास कारणीभूत आहे.

संदर्भ :—

१. शेतकरी — महाराष्ट्र शासन कृषी विभाग
२. पर्यावरणशास्त्र — एरक भरूचा .
३. योजना जून २०१४ .
४. पर्यावरणशास्त्र — डॉ. विठठल धारपुरे .

❑❑❑

51

कृषी विकास व दारिद्रय निर्मूलन

पी. आर. चाटे,
(सहा.प्राध्यापक) अर्थशास्त्र,
श्री.शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविदयालय, मोताळा.

****

प्रस्तावना :—

तामिळनाडू येथील महान संत तिरुवल्लूर यांचे एक प्रसिध्द वचन आहे की, ''जो अन्नधान्य पिकवून इतरांना जगवतो त्यापुढे सर्व नतमस्तक असतात'' दोन हजार वर्षाअगोदरचे हे संत वचन भारतीय शेतीचे वास्तव वर्णन करते. मानवी जीवनात शेतीचे स्थान व त्यांचे समाजावर होणारे आर्थिक, सामाजिक परिणाम तितकेच महत्वपूर्ण आहेत. भारताचे राष्ट्रपीता महात्मा गांधी यांच्या विचारानुसार बुध्दी व श्रम यांच्यात फारकत झाल्यामुळे देशामधील शेती व्यवसाय विकलांग अथवा पंगू झाला आहे. भारतीय शेतीचा विकास शून्यातून वैभव निर्माण करणारा आहे. कारण १९६० पर्यंत भारत अन्नधान्याची आयात करणा—या देशांच्या पंक्तीमध्ये मोडायचा. परंतू आज अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता साध्य करुन जगामध्ये प्रमुख निर्यातदार देशांच्या बरोबरीने आपले स्थान बळकट करण्यात यशस्वी झाला आहे. भारत देशामध्ये जवळपास ६. ०० लाख खेडी आहेत. त्याचप्रमाणे ६० ते ६५ टक्के जनता शेतीवर उदरनिर्वाहासाठी अवलंबून आहे. सकल राष्ट्रीय उत्पादनात शेती क्षेत्राचा २०१५—१६ नुसार वाटा १४.२ टक्के आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कृषी क्षेत्रावर विशेष लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भारताचा विकास, दारिद्रय निर्मूलन, बेरोजगारी, भूकबळी, बालमजूरी समानतेसह विकासाचे तत्व साध्य करण्यासाठी कृषी विकास महत्वपूर्ण उपाय आहे. शेती व ग्रामीण विकासासाठी

Dr. V. B. Chavhan **Dept.:- Commerce** **Session: - 2017-18**

Dt 19/02/2017

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
www.viirj.org
ISSN 2319-4979

PROCEEDINGS

National Conference on
SMART INDIA VISION 2020-
INNOVATIONS IN COMPUTER APPLICATIONS
MANAGEMENT AND COMMERCE
18th February 2017
COMMERCE SECTION

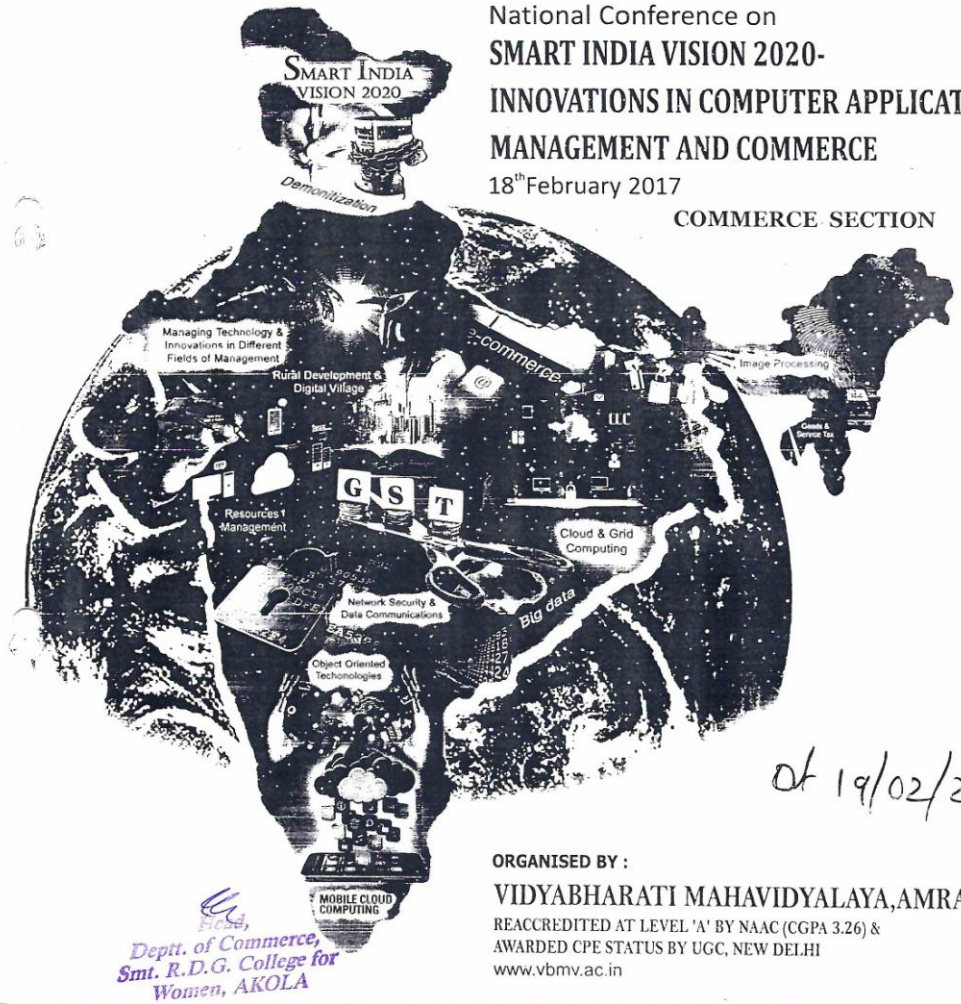

Dt 19/02/2017

ORGANISED BY :
VIDYABHARATI MAHAVIDYALAYA,AMRAVATI
REACCREDITED AT LEVEL 'A' BY NAAC (CGPA 3.26) &
AWARDED CPE STATUS BY UGC, NEW DELHI
www.vbmv.ac.in

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

INDEXED WITH ADVANCED SCIENCES

CONTENTS

Sr. No.	Title of Research Paper	Name of Author	Page No.
1	IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY	L.K.Karangale and B. S. Waghmode	1-4
2	CASHLESS VILLAGES IN INDIA	E.J.Helge and P.S. Vairalkar	4-6
3	GOODS AND SERVICE TAX	S. B. Kadu and M.K.Gawande,	6-8
4	DEMONETIZATION ADVANTAGES AND DISADVANTAGES	G. S. Jayde and N. A. Deshmukh	9-11
5	A STUDY OF PREPENT ICT PLACE IN E-BUSINESS WITH REFRERENCE TO SECURTY	G. G. Gawai	11-13
6	A STUDY OF SMART INDIA VISION BY MAKING SMART CITIES PROGRAM	B. S. Gosavi	13-16
7	E-COMMERCE: ADVANTAGE AND DISADVANTAGE	G. S. Wasnik	16-18
8	E-BANKING : INDIAN SCENARIO	A. B. Pande	18-21
9	E-COMMERCE: ROLE OF E-COMMERCE IN TODAY'S BUSINESS	A. S. Wadekar	22-25
10	DEMONEYTISATION- A MOVE TO STABILIZE THE ECONOMY	A. G. Harne	25-26
11	BENEFITS OF E-COMMERCE	R. M. Deshmukh	27-28
12	BIG DATA	M. P. Thakare	28-31
13	CHALLENGES IN RURAL DEVELOPMENT AND DIGITAL VILLAGE	D.S. Wankhade	32-35
14	SOCIAL DEVELOPMENT THROUGH E-SHOPPING	V. B. Chavhan	36-37
15	DEMONETIZATION: CHALLENGES BEFORE AGRICULTURAL ECONOMY	S. S. Chandak	38-41
16	IMPACT OF DEMONETISATION ON FARMERS AND AGRICULTURE	R. Rathi	41-43
17	DEMONETIZATION AND ITS IMPACTS IN INDIA	A. Mohata	44-46
18	IMPACTS OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY	S.M. Shegokar	47-49
19	DEMONETISATION IN INDIA AND ITS IMPACT	S. R. Lohakare and K. M. Akotkar	49-51
20	DEMONETIZATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	J. P. Bobde	51-53
21	DEMONETIZATION- CHALLENGES & OPPORTUNITIES	U. N. Medshikar	54-55
22	RURAL DEVELOPMENT PROGRAMS IN INDIA	H. M. Dhurve	56-57
23	DIGITAL INDIA AND ITS IMPACT ON RURAL AREA	K. N. Tayade	57-60
24	E-COMMERCE: A TOOL FOR CASHLESS ECONOMY	P. M. Pisolkar	61-64
25	CONTRIBUTION OF BANKING SERVICES IN CURRENT SERVICE MARKET	A. P. Mude	64-67
26	A CRITICAL ANALYSIS ON STUDY OF EFFECT OF DEMONETISATION BEFORE AND AFTER ITS IMPLEMENTATION IN GONDIA DISTRICT	B. Jasani	67-70
27	'DEMONETIZATION AND INDIAN ECONOMY : AN OVERVIEW'	B. E. Ingle	71-72
28	DEMONETIZATION AND ITS ADVANTAGES FOR INDIAN ECONOMY	M. N. Sadavarte	73-74
29	USE OF COMPUTER APPLICATION IN ACADEMIC LIBRARY: SPECIAL REFERENCE TO SPM COLLEGE LIBRARY CHIKHLI.	P. Barad	75-78
30	E-COMMERCE : OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	S. P. Jadhao	79-80
31	E- MARKETING TRENDS IN BANKING	P.M. Taley	81-82
32	E-COMMERCE	T. B. Uke	83-86
33	E- BANKING	J. S. Sawaithul	86-88
34	AN ANALYTICAL STUDY OF E- COMMERCE	S. L. Diwe	89-91
35	E-COMMERCE	H. G. Dhage	91-92
36	A STUDY RELATED TO E-COMMERCE AND CASHLESS TRANSACTION.	S. K. Pande	92-94
37	EMPOWERMENT OF WOMEN: POLICY APPROACH AND TODAY'S POSITION	P. S. Barabde	95-99
38	GOODS & SERVICE TAX {GST}	B. S. Mangate	99-101
39	GOODS AND SERVICE TAX (GST); EFFECTS AND BENEFIT	N. W. Jaswante	101-103
40	GOODS AND SERVICE TAX (GST) - IMPACT, CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	D.P. Parate	104-106

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for
Women, AKOLA

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Proceeding Issue) ISSN 2319-4979

SOCIAL DEVELOPMENT THROUGH E-SHOPPING

V. B. Chavhan
Head Department Business Economics Smt.R.D.G. College for Women, Akola
vbchavhan@gmail.com

ABSTRACT

Online shopping immediately strikes the names of a few famous sites that have made a mark in the Internet economy by allowing people to do transactions using the technology with ease and choice Example, sites like Amazon.com, 1800 flowers.com or Fabmart.com; and Sifmall.com are offering the option to ordering goods and services online. The successful models have proved that online shopping can happen without bottlenecks and fear. In India, online shopping malls are just one among the money channels offered by generic portals, an exception being Fabmart.com which is trying to replicate the Amazon.com story in the country.In the US, Forrester Research predicted earlier that on-line shopping during Christmas of 2016 alone touched 10 billion. Forecasts Robert Rubin, director and lead analyst of consumer packaged goods (CPG), Net quit, "The Internet will overhaul grocery shopping. Forrester predicts that online grocery shopping will grow to $27.1 billion in 2004. As a result, manufacturers of consumer packaged goods must integrate Internet initiatives into their branding strategies to maintain relationships with traditional channels and forge relationships with online resellers that yield valuable data streams"The scenario in India is much different to that of the US. Here, online shopping is yet to catch the fancy of masses. But despite this, specialized sites have emerged to offer people to do shopping using the Net. However, issues of security, transaction fulfillment and genuineness are still the major Stumbling blocks in the way offline shopping be coming popular as of now the sites are just dimpling the products and giving a comparative information on various products.Whether you are looking for a hard-to-find item, need something to be delivered to a friend on the other side of the world, or are seeking the perfect birthday present, online shopping lets you find what you are looking for with the click of your mouse. No more travelling from store to store, looking for a parking spot and waiting online. The selection, ease and convenience make it. The best way to shop around the world without ever leaving the house, is by online shopping which is a great way for consumers and merchants to quickly and securely link up over the worldwide web. And, just like I shopping on the physical world, any credit cards are a convenient method and widely accepted way to pay for your purchases. Online shopping has quickly become one of the most popular internet activities."We offer products from unorganized sectors, which do not have the means to reach various parts of the globe. These products, generally a specialty from a particular city or region, can be purchased through our site," says Malamall.com. It offers products like Hyderabad pearls, Mathura's Peda or Thirunelvelli's halva. The site has been successfully running the show for the last two years.While this is a niche sector which the site has targeted, others like Sifymall.com, Noshutters.com and Bargainsbazaar.com offer products from cars to grocery items. These are basically cyber malls with huge databases helping people to one-stop shopping. The idea here is to put into operation a complete shopping mall. They offer various products and goods, better bargains and a wide variety of choices. But as of now, these are used to gather information. People log in to these sites to check the prices and later do off-line shopping.

Keywords *: **PLASTIC MONEY**, ATM, DEBIT CARD, CREDET CARD, WALLET, E - MONEY*

Advantages

The advantages of online shopping are :

- Sheer convenience
- Wider choice
- Better value
- Unique gifting opportunity
- Saves time and strain
- Micro targeting
- Mass personalization
- Know customer preferences and
- Integrated source of information.

The products with the most natural fit for the online world are the ones you don't need to see touch or try on, for example books, music, office products etc. But shopping a car or a shirt is steel a distant possibility for people in India. These companies have to offer only products like computer peripherals or like

malamall.com, which provides products one is already familiar with, say experts.

(i) Catering to Niche Markets

It is the shopping sites targeting niche segments that are likely to be more successful in the future Sensing a huge potential, many sites have sprouted even in this area. Fabmart.com is a niche site which offers books and related stuff over the Net. It is not a trend to give everything to everyone Another famous example could be Delhi's bpagency.com, a bookstore offering books for people in the city Also, a number of sites have come up targeting a particular area and offering products from shops in this areas. Hyderabad has one street called the General Bazaar where you get everything, from steel to garments to food. Sensing this, there is a site which has come up called generalbazaar.com. So is south extension.com for Delhi. This basically helps only in giving information to people before they venture out for physical shopping.

"I think even in the online shopping area, we have to offer something which is otherwise very difficult to get in the physical world. By this way, we will cultivate the habit of people using the Net for buying and doing transactions. Once these get right, the same sites could offer various other things which is common to everybody. Since they have developed a faith in the site, they would definitely make some transactions for other products as well", says Malamall.com.

(ii) E-cat .loging

Shopping malls began with a simple HTML form - a form that would take an order. But when you had more than a few products to choose from, the form got clumsy, since the order form was on a different page from the product description. From here came the birth of 'shopping cart' software, which allows you to keep track of your shopping as you browse through the site. It even keeps a running total for you and probably calculates simple taxes and shipping.

(iii) Shopping Cart

This is a kind of software that keeps a record of the choices you make during an online buying session. Stickiness Ability is to attract repeat visitors to your website by offering compulsive reasons to do so such as dynamic content, regular promotions, etc.

The bottlenecks of online shops are:

- Lack of trust
- Payment gateways not clear
- Security concerns
- Transaction fulfillment is questioned
- No integration between online and off-line stores
- Physical large shopping malls themselves are a new concept in India.

Then came the need for sto e - building software. These stores include the shopping cart, allowing the storeowner with just a web browser - to add, delete or temporarily hide products, change prices, set up sales and promotions, pick up orders, securely manipulate graphics and integrate the online operation with existing accounting and inventory systems.

"Mass personalization is an area in which online retail will build competitive advantage over offline retail. Imagine that in a physical store, an assistant knows the preference and purchase behavior of each of his customer. He'll then be able to show a customer, every time she walks in, the merchandise she is likely to look for. This will leave the customer very pleased. This is what online retail can do effectively and on a scale unimaginable in the physical world," says vice president of one o' the repudiated companies online shopping.

(iv) Hurdles in the Way

One of the major hurdles for online shopping to take off is lack of a proper system which promises the users that they are in safe hands and their credit cards wouldn't be misused. Despite industry experts assuring shoppers that credit card numbers are safer online than they are in a restaurant or store, it looks the change in mindset will take some more time. In the West too, it took a couple of years to build trust.

Taking orders over the Net is one thing, fulfilling the transaction is an issue which most of the sites are unable to meet. Developing offline network for the delivery of goods at the right time, to the right person.

Most sites still haven't given a serious thought to this aspect, say industry watchers. "Transaction fulfillment is an issue that can't be ignored if the site is planning to offer on-line shopping. Until it is complete and clear, they shouldn't offer people to transact through their sites", opines India Domain Web Services.

References

S.M.Kolte, Essentials of E-Commerce, Pimplapure and co. publisher, Nagpur, Oct-2010 Page : 44

Nita Fadanvis, Essentials of E-Commerce, Pimplapure and co. publisher, Nagpur, July-2005 Page : 25

C.S.V.Murthy, E-Commerce, Himalaya Publication House pvt.ltd. Mumbai, July – 2009, Page : 356

*****

Head,
Deptt. of Commerce,
Smt. R.D.G. College for Women, AKOLA

Dr. D. N. Vyas **Dept.:- Commerce** **Session: - 2018-19**

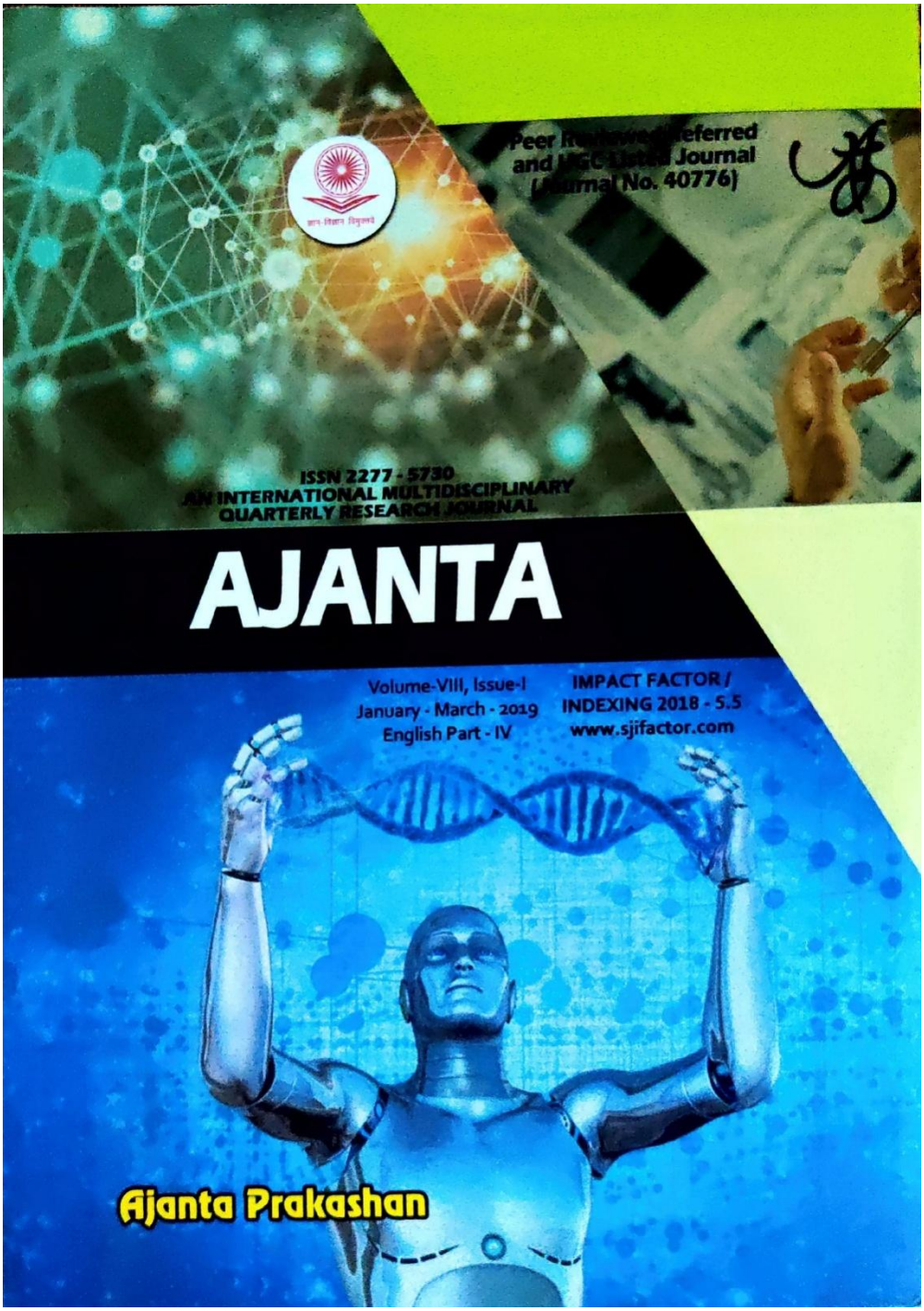

/OLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Cash to Cashless Economy Opportunities and Challenges of Digitization **Ku. Sneha Kishor Katke**	1-7
2	A Review: Economic Impacts of Plant Diseases Near Umarkhed and Allied Regions **Kadam M. B.** **Anasane P. Y.** **Jadhav P. D.**	8-10
3	Digital Banking in India **Prof. Prashant S. Vairalkar** **Prof. Suresh D. Gawali**	11-19
4	Impacts of Demonetization on Indian Economy **Dr. Kirtankar R. V.**	20-24
5	The Study of Impact of Cashless Economy on Banking Sector **Kamlesh P. Thote**	25-30
6	Digitization and its Impact on Consumerand Cashless Economy **Prof. Sagar F. Jadhav** **Dr. Devendra N. Vyas**	31-37
7	Cashless Banking in India: Challenges and Benefits **Dr. Pawan R. Naik**	38-43
8	Indian Economy: Cashless Era **Vishwanth Pandurang Hissal**	44-48
9	Recent Scenario of Cashless Economy **Dr. P. Y. Nangre**	49-53
10	Steps towards Cashless Economy in India **Dr. T. M. Gurnule**	54-58
11	Digital India Initiative: Opportunities & Challenges **Dr. Yogesh L. Patinge**	59-62
12	The Impacts of Information Technology in a Cashless Economy in India (Special Context to Banking Sector) **Dr. Rupa Z. Gupta**	63-66

I

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

6. Digitization and its Impact on Consumerand Cashless Economy

Prof. Sagar F. Jadhav
Principal I/C, & Assistant Professor, Shankarlal Agrawal College of Management studies, Gondia (M.S).
Dr. Devendra N. Vyas
Principal & Professor, R. D. G College for women, Akola (M.S).

Abstract

This paper focuses on the impact of digitization on consumers and cashless economy in India.

Digitizing is a process of converting the diverse formsof information, such as text, sound, image or voice into a digitized format. The digitization has a proven impact on the economyand society by reducing unemployment, improving standard of life, and boosting access to knowledge and other digital services to the consumers.Cashless India is a mission initiated by the Government of India driven by PM, on 1st July, 2015 an initiative was being taken by our country's honor Prime Minister Narendra Modi towards "making India Digital". The campaign aimed to connect rural areas people with high speed internet network and to improve the digital literacy. The Indian economy is growing at a fast pace that requires the consumers to be literate to take purchase and make online decisions. After this digitization, the monetary transactions have to be done through internet.This paper highlights the concept of digitizationalong with its impact on consumer and cashless economy benefits of digitization, and to create awareness about cash to a cashless economy with respect to digitization.

Key words: Indian economy, digital India, consumer, Economical impact, Cashless Transaction.

Introduction

A Cashless Economy is an economy in which all sortsof transactions are carried out through digital/electronic means. It involves e-banking (Mobile banking or banking through computer machine), debit and credit cards, card-swipe or point of sales (POS) machines and digital wallets.Right information to the right consumer at the right time has been the aim of

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

information professionals. Recent developments in the information and communication technologies, especially the Internet and the Web based technologies have brought significant changes in the ways the information generate, distribute, access and use. These technologies play a significant role to minimize the problems in using the information at its earliest.There are numerous of facilitators which are leading to the growth of digital payment and transition from the cash economy to cashless economy. These facilitators include penetration of internet or web connectivity on smart phones, major banking institution facilitating digital payment options for purchasing online products, payment of bills, i.e. one touch payment. These all factors are creating positive atmosphere for growth of cashless economy and digital payment in India.

Modes of Cashless Transaction in Indian Markets

There are number of mode of digital payment available in India markets. These are:

Online or mobile wallets

They are used via the internet web and through smartphone applications. Money can be stored on the app via recharge by debit or credit cards or net-banking. Consumer wallet limit is Rs. 20,000 per month and the merchant wallet limit is Rs. 50,000. Consumer can purchase any products through digital modes and can enjoy the shopping experience at home.

Credit cards

Consumers can products through digital mode from his individual's bank account credits facility. It is similar to a gift card; customers can make purchases using funds available on the card -and not on borrowed credit from the bank. Can be recharged like a mobile phone recharge, up to a prescribed limit.

Debit/RuPay/ Visa/ Master Cards

These are linked to a customer's bank account. It can be used at shops, ATMs, online wallets, and for e-commerce purchases. Debit cards have overtaken credit cards in Indian cashless markets. The number of debit cards in December 2015 increased to 630 million compared to 22.75 in 2014.

Online Transfer- NEFT or RTGS

This technique for the cashless exchange is online exchange utilizing NEFT or RTGS, with a specific end goal to do online cash exchange which is very beneficial for consumer. Online exchange utilizing NEFT or RTGS is relatively faster than check or DD. Online exchange should be possible from anyplace utilizing web.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

The UPI

The United Payments Interface (UPI) operates a system that powers multiple bank accounts onto a single mobile application platform (of any participating bank). Merges multiple banking features, ensures seamless fund routing, and merchant payments. It facilitates P2P fund transfers.

Cashless payments in India have been experiencing exponential growth in Indian Economy and with growth of internet and mobile penetration; in coming years the India is ready to rush in the adoption of cashless payments.Cashless wallets offer the consumers the convenience of payments without swiping their debit or credit cards. Following are another some advantages of making transactions through e- wallets:

Time saving: digital wallets hold the amount in the electronic form so as to ease the payment process where consumer can make online payments without entering any card details.

Security Issue: there is a good amount of security when payments are made through e wallets since the wallet does not pass the payment card details to the website. These virtual wallets allow consumer to lock their wallet safely.

Ease of usage: As digital wallet is like one click pay without filling details about card viz card number and passwords every time, and make it easy to transact the online transaction.

Convenient and information issue: As digital wallets assist to eliminate need to carry the physical wallet it is very convenient. And consumer's information is safe.

Attractive discount: Cash back and large discounts on products are being offered by most of the companies along with providing offline wallet balance top up known as 'Cash Pickup' service. Nowadays most of the companies are selling their products through online such as Amazon, Snapdeal, Flipkart, etc.

Objectives of the Study

This study is based on the following some specific objectives:

1. To study the awareness and preference towards the Cashless transactions in India.
2. To assess the factors that facilitateconsumers towards Cashless Transaction.
3. To assess the uses pattern of consumers and nature of transaction done by the consumer For its different uses.
4. To identify the factors promoting Cashless Economy in India.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Research Methodology

The study is qualitative and based on fully secondary data. The secondary data is used for the analysis of the topic. Sources for the secondary data have originated from the various sources like books, concerned research papers, related journals,govt. Websites and reports. The study attempts to examine the impact on Indian consumers and cashless transaction in India.

Need for digitization

The basic idea of digitization is to make full use of ICT facilities for accessing worldwide resources and beneficial for consumers and society at the same time. As going digital is the need of the hour, India internet contribution to GDP leads among major developing countries it is clear from the following graph, India is following the developed countries to go digitally. Digitization also raises the reputation of the country and society. The main reasons to digitize are to enhance access connectivity between service provider and consumer. Digitization can also help preserve the cashless economy. According to BCG G20 reports it shows that the India is occupying the internet penetration position among the developed countries.

Exhibit 4 | India Internet Contribution to GDP Leads Among Major Developing Countries

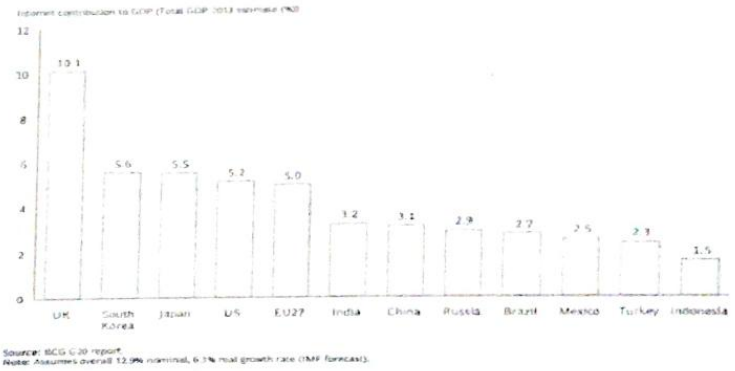

Source: BCG G20 report.

Source: BCG G20 report.

Impact of Digitization on Economy

The innovation of the developments in the technicalities of Information and Communication Technology introduce the concept of digitization. The transformation from print to digital media for communication of information to the larger community is resulted from the growth of the web and now enables the big amount of information accessible to everyone. By the process of digitization, knowledge to an ever greater amount is being produced, processed, communicated and preserved digitally. The process of digitization at its preliminary stages is not

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

considered economical, but its inexpensive impact can be realized in later stages, in terms of increasing returns, zero marginal cost and long-term usage of digitized content by the larger community.

Digitization provides long-term benefits for the society, althoughit may take many years to realize these benefits fully. Thus, the economy of digitization involves short-term investments and in return get long run benefits.The impact of Digital India on India's economic growth is supposed to be long-lasting.

The impact of Digital India in Indian economy was expected to:

- Reduce Corruption.
- Increase speed of public and private sector services rendered to people of the country.
- Decrease documentation at a large.
- Provide an easy ways to manage online storage to store all documents.
- Provide simple and easy to make cashless transaction on the internet.
- Digitalization has played a vital role in flourishing the Indian economy. The biggest example is the job opportunities created in the country for youth.
- The government on its end is pushing and encouraging the Indian public to go cashless and reduce cash transactions. The prime objective is to make us adopt digital payments.
- Digital transactions make us follow a legal path which is helpful to flourish the economy.
- Since cash is the primary mode of transactions in money laundering and terrorism funding, a digital society would discourage such laundering and terrorism.

Our governments provided a single name "Digital India" and cashless economy to all the digitization, digitalization and other initiatives taken by Govt. to have a positive impact on our economy.

Digitalization and Indian Economy

We have unknowingly been a part of Digitization for last so many years. We have all been a part of the Digital World where we have touched the Digitalized business processes, like E-commerce, E- business. When we think of activities such as making railway reservation online, buying Air tickets, online shopping, and bus tickets online or making payments by credit card, debit card, etc. this has been possible only by the Digitization.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

For years, promoting Digitalization has been a Governmental initiative to give services to every people on their web portals or digitally, to make the transactions transpar and smooth.

Rapidly we are moving towards Digitalization of Indian Economy with new steps a initiatives.

Digital Transactions On Rising Trend In 2016

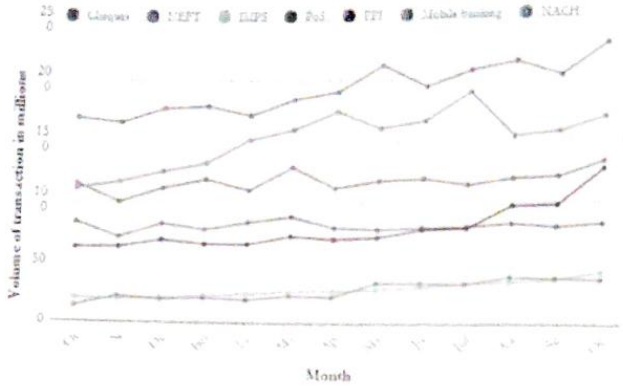

Source: Monthly Bulletins for 2016, Reserve Bank of India.

From the above graph it is clear that most of the cashless transactions are made through electronically during the year 2016 bulletin. And also shows that how it is important to development for cashless economy. Most of the online transaction is done through IMPS, and NEFT, mobile banking.

Conclusion

Present study has made an attempt to understand impact of cashless transaction on customer regarding digital payment. It was found that digitization made very convenient and easy facilities for consumer and Indian economy have much impact on the adoption of the digital payment. It helps to bring transparency in the system and more transparent are the flow of funds in the economy less is the problem of tax evasion, parallel economy etc. cashless economy has a great impact to transform the face of the country.The growth of users of Smartphone and internet penetration in such area also facilitated the adoption of digital payment and promotes cashless economy at large.

Digitalization can also play an important role in achievement this goal country to make India Digital campaign as it can have a greater reach to the people. By this we can reach on a

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

conclusion that the digitization made contribution not only to the cashless economy but also contributed fulfilling the consumer needs.

References

Web references

- www.digitalindia.gov.in
- www.bulletin.rbi.org.in/internet/
- www.bcg.com/india/internet contribution/
- www.lessonsatstartup.com/how-digitalization-has-changed-the-face-of-indian-economy/
- www.krazymantra.com/blog/22/the-benefits-and-challenges-for-india-in-going-cashless

Journals

- Pulina, M. (2011). Consumer behaviour in the credit card market: a banking case study.International Journal of Consumer Studies, 35(1), pp. 86–94
- BabitaSingla, Manish Bansal (2015) "Consumers Behavior Towards Debit Card Payment Mode While Shopping At Retail Stores"An International Journal of Engineering Sciences, December 2015, Vol. 16 ISSN: 2229-6913 (Print), ISSN: 2320-0332
- Shamsher singh, Ravish Rana (2017) "Study of consumer perception of digital payment mode,"
- (Journal of Internet Banking and Commerce), December, vol. 22, no. 3..
- Saima khan, Dr. Shazia khan, Mohsina aftabh (2015) "Digitization and its impact on economy" (International Journal of Digital Library Services, Volume 5 april-june issue-2.)

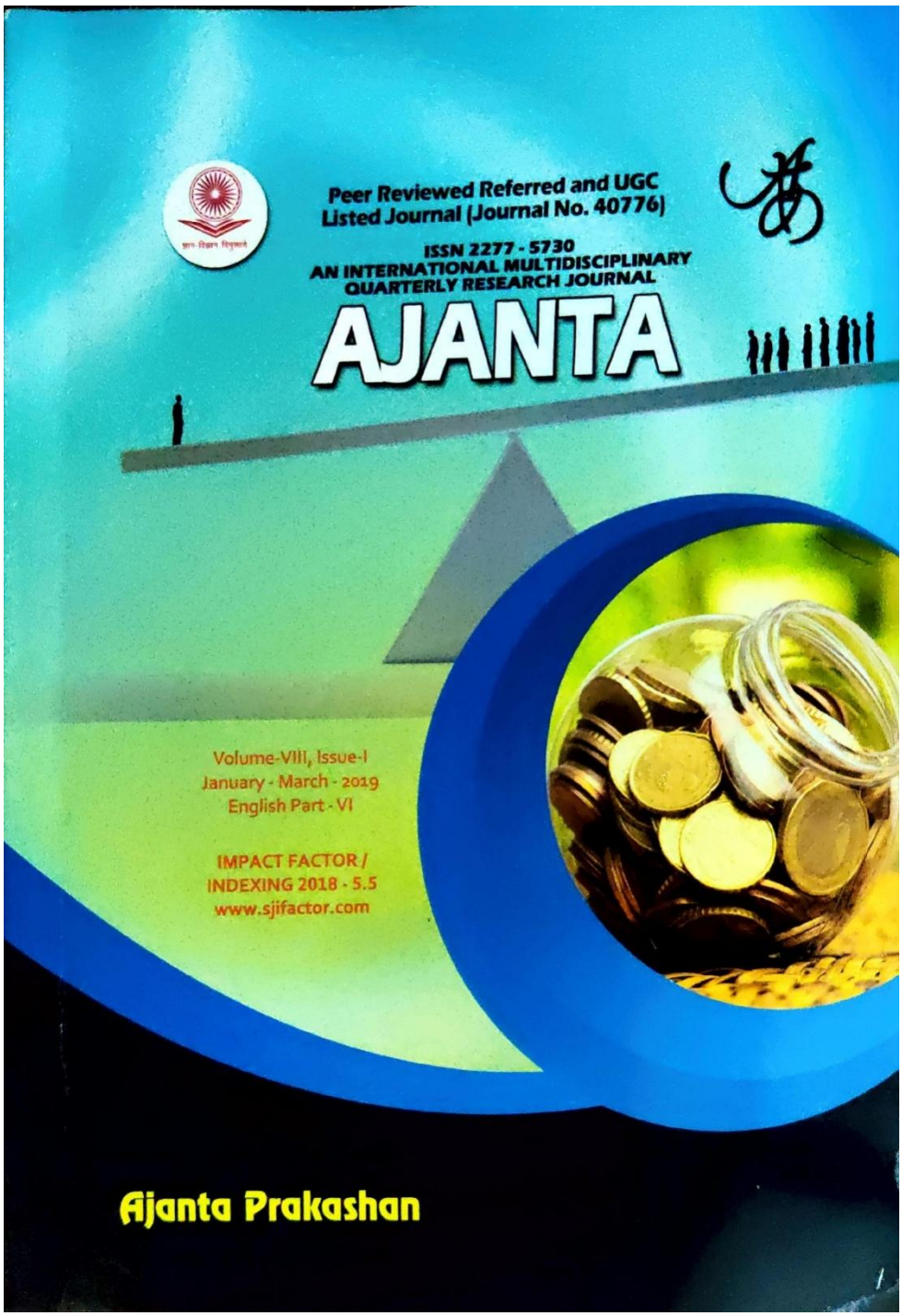
Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - VI
IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - VI

S. No.	Title & Author	Page No.
26	Impact of Cashless Transaction in India **Dr. Devendra N. Vyas** **Prof. Sagar F. Jadhav**	139-145
27	Impact of Cash Less Economy on Indian Rural Area **Dr. N. N. Dhondge** **Prof. Shivcharan L. Kottewar**	146-149
28	The Influence of Education on Income Tax Planning - A Case Study of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded **Dr. Mudholkar Gajanan Panditrao**	150-158
29	Cashless Economy **Assit. Prof. Sunil Laxman Mali**	159-164

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

26. Impact of Cashless Transaction in India

Dr. Devendra N. Vyas
Principal & Professor R. D. G College Akola (M.S)
Prof. Sagar F. Jadhav
Principal I/C. & Assistant Professor, Shankarlal Agrawal College of Management studies, Gondia (M.S)

Abstract

This paper focuses on the impact of a cashless transaction in India. According to the cashless policy in India will increase employment, reduce cash related robbery thereby reducing risk of carrying cash.The Cashless policy will also reduce cash related corruption and attract more foreign investors to the Nation building. In many developed countries, the introduction of cashless economycan be seen as steps in the right direction.It is expected that the impact of cashless economy will be felt the modernization of the payment system, Reduction inthe cost of banking, information technology services, Reduction in high security and safety risk and also remove banking related corruption. The Electronic bankingwill be made banking transaction to its customers, hence improving banking industryperformance.

India has been using electronic payment systems for many years now, However the various sectors still havea predominance of cashtransaction and payment through cash is yet to pick up card is the one of the most secure, convenient mode of cashless payment in thebanking sector.Cashless India is a mission initiated by the Government of India driven by PM, on 1st July, 2015 an initiative was being taken by our country's honor Prime Minister Narendra Modi towards "making India Digital". The campaign aimed to connect rural areas people with high speed internet network and to improve the digital literacy.This paper highlights the concept of a cashless economyalong with its impact on cashless economy, benefits of digitization, and to create awareness about cash to a cashless economy with respect to digitization.

Key words: Indian economy, digital India, consumer, impact, Cashless Transaction.

Introduction

The Indian cashless payment system is rapidly transiting to more and more IT based systems. In the banking sector, we have very high volumes ofcashless money transactions. Other than cash, one of the growing payment methods adopted by merchants and customersin the sector is payment cards. However, the whole digital movement of moving from cash-driven

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

economy to cashless economy has somehow been asserted with demonetization that was aimed to extract liquidity from the system to unearth black money. With increasing adoption of electronic payments, particularly those driving e-banking, e-commerce and m-commerce, there is a growing demand for faster payment services which, in turn, facilitate ease in doing financial transactions.

For making India cashless, these are the various modes available in the form of digitaltransactions which are being considerably implemented and which clearly indicate thatcashless transactions are being actively used by people in India. These can behighlighted as below:

Electronic Fund Transfer Systems

There are two popular methods RTGS (Real Time Gross Settlement) and NEFT(National Electronic Fund Transfer)are increasingly used by people on a large scale for making funds transfer fromone bank to another leading to less time and cashless economy in India.

Mobile Wallets

Option to open a zero KYC or a full KYC wallet along with the customermobile number and the application to be downloaded to customer smart phone.

Internet Banking

This is a very popular method of cashless economy, for this form of digital service to take benefit of, the people must hold a bank account and opt for the online service same. This method is largely acceptable by numerous customers in India.Since cash is the primary mode of transactions in money laundering and terrorism funding, a digital transaction would discourage against such laundering and terrorism.

Banking Cards

Banking cards are available by the bank by providing the KYC (know Your customer) information to the bank. Applying for a card and getting apin. Credit and Debit cards are plastic cards that are used asa method of cashless transaction.

Banks Pre-Paid Cards

For this service, a bank account is there with E-wallet or apre-paid card and a smart phone to generate the MPIIN. This is a very beneficial for people.

Point of Sale

This is a handheld device with the biometric reader along with amerchant bank account and internet connectivity. POS machines facilitateacceptance of digital payment from customers

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

by swiping their debit/credit/prepaidcards on POS terminals. Number of POS terminals in India have increased from 5 Lakh the year 2010 to 14.62 Lakh the year 2016.

Mobile Banking

A customer's bank account is required along with a mobile phoneapplication of the bank and internet connectivity to take advantages of this digitalservice. The Mobile banking concept is gaining its momentum over the years.

Literature Review

Jain, P.M (2006) in the article E-payments and e-bankingexamined that e- payments will be able to check black - An Analysis ofGrowth Pattern of Cashless Transaction System. Taking most advantage of technology, quick payments and remittances will ensure optimal use of available funds for banks, financial institutions, business houses and common citizen of India. He also pointed out the need for e-payments and modes of e-payments and communication networks.

Deepika Kumari (2016) in her studies of Cashless Transaction: Methods, Applications and Challenges concluded that the as the demonetization applied by the government of India, Government trying to aware its people for cashless transaction by various kinds of advertisement method but still a large number of people are awaiting for the introduction of cashless transaction. This paper is a study of cashless transaction its different methods, advantages and challenges and helps to understand the basic of the cashless economy in India.

Saini, B.M(2015) in his studies of Demonetization – Metamorphosis for Cashless India', concluded that cashless transaction will lead to e-transactions, e-business, e-commerce. There has been a tremendous improvement in electronic transactions which may boost cyber crime, so we make people aware of ways to keep credit, debit cards safe for safety and security purpose.

Piyush Kumar (2015) conducted a study an analysis of growth pattern of cashless transaction system concluded that the cashless transaction system is reaching its growth day by day , as soon as the market become globalized and the growth of banking sector more and more the people moves from cash to a cashless economy. The cashless system is not only required, but also a need of the day. All the online market basically depends on a cashless transaction system in India.

Need and Future Scope for the Study

The Cashless economy seems to be all the rage in India at present. The seventh largest economy in the world has taken to going cashless after the declaration of demonetization measure on November, 2016. The International Monetary Fund (IMF) believes that India will

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

play a key role alongside China in the coming years in contributing to the growth of the global economy. The main objectives of cashless transaction are to increase paperless transaction and decrease documentation.There is great need of cashless transaction in because of high risk of carrying money. The Digitalization has played a vital role in flourishing the Indian economy. The biggest example is the job opportunities created in the country for youngsters. And Digital transactions make us follow a legal process which is helpful to flourish the Cashless economy.

Objective of the Study

- To study the impact of cashless transaction and its growth in Indian Economy.
- To evaluate the awareness and usage of cashless payment by consumers after Demonetization.
- To analyses the impact of cashless economy in India.

Research Methodology

The study is qualitative and based on fully secondary data. The secondary data is used for the analysis of the topic. Sources for the secondary data have originated from the various sources like books, concerned research papers, related journals, Govt. Websites and reports. The study attempts to examine the impact of cashless transaction in India.

Cashless Economy in India

The Digital India is a flagship program by the Government of India with a vision to transform India into a digital society and cashless economy. Cashless transactions. Paperless. Cashless are one of the vital role of Digital India.

What is Cashless Transaction-: "A cashless economy is one in which all the transactions are done using electronic cards or digital means. The transaction of physical currency is minimal." A Cashless Society describes an economic state whereby financial transactions arenot conducted with money in the form of physical banknotes or coins, but rather through the transfer of digital information (usually anelectronic representation of money) between the transacting parties.

Digital Payments Transaction growth Replacing Cash by cards

The most notable turn in cashless payments has taken place over infrastructure introduced over the past several years. Both the Immediate Mobile Payments System (IMPS) and the United Payments Interface (UPI), which support instant cashless payments using mobile phones, e-commerce, and digital modes have grown substantially since demonetization, even as cash has returned to the economy (See below Graph).

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
VIDYA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Digital payment volumes (Millions of transactions)

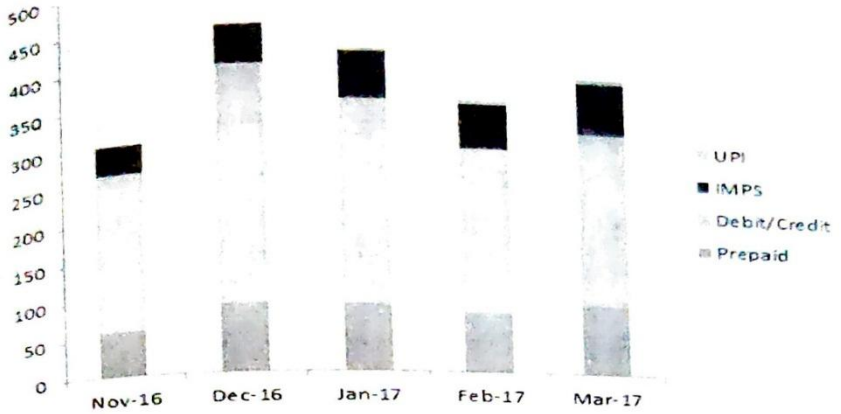

Source: Reserve Bank of India

Impact of Cashless Transaction

For Economic Growth-:

The impact of the Cashless Transaction on Economic Growth in India is as below:

Cost of printing money

Printing money is the direct cost that affects the (Reserve Bank of India). In the cash system of economy where most of the people will work on the cash transaction, government has to produce more and more cash notes. Printing notes it is a costly affair. Data from a Right to Information answer by the RBI in 2012 shows that it costs Rs. 2.50 to print each Rs. 500 denomination note, and Rs. 3.17 to print a Rs. 1,000 notes. From April 1994 to June 2016, currency shows a yearly growth rate of17%, while the share of bank currency has remained around 5%. It was estimated that, for 2009–2010, RBI incurred an annual cost of INR 2800 Crores for printing currency notes (Das and Agarwal 2010). As per the new declaration of demonetization by PM Modi, it has cost the nation an additional burden of 12000 Crore on the exchequer.

Removal of the corruption: The cashless is rapidly to remove the corruption in India to some extent. The direct transactions of the money are highly risky and cannot take place easily. Digital transactions will be convenient, easy and transparent, which in turn will show in the accounts of the senders and the receivers. This cashless economy is going to hit the corruption in most of all the Country from the government offices. This is again going to save enough money to the economy of the country.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Eradication of black money from the market: it has been observed that many businessmen, entrepreneursstart evading the real money. Most of them never show the actual business transaction on paper. This has caused a lot of direct Impact on the tax of the country. Small and medium enterprises, shopkeepers and big industrialists do this to save tax. This practice has created a very big problem of loss of tax to the exchequer. The loss of huge money has created a big loss not only to the government, but towards the development of the Nation's goal. The cashless economy will definitely lead to the development of the country by means of collecting surplus taxes and also to spend these taxes for the benefit of the scheme.

The Formation of pure Economy: It is proved that cashless economy leads to the start of proper formal and functional economy in the country. When all the transactions are made proper clear, clean and taxed, it may lead to the establishment of the formal setup of the total financial system of the country that leads the Nation towards the development and its prosperity.

For the Education

The impact of the Cashless Transaction on the education sector in the Indian education sector are as follows:

The decision of the central government to withdraw high-value bank notes to curb unaccounted cash will hurt educationinstitutions that accept donations or capitation fees for admissions.

- Accepting and accounting donations will become difficult because of the demonetization drive. This move of demonetization will definitely curb thismentality of many in the country.
- Nursery/kindergarten admissions, private education institutions and professional higher education, including medical and engineering are the segments which accept donations in India widely. For the first time, these segments are going to feel the impact in a big way with the help of cashless transactions in India.
- Private educational institutions take huge of amount of donations in Cash which is 40% to 50% more than the fees of the course to make admissions like as Medical colleges the donations in these colleges is usually more than 100% of Govt. Fees. Demonetization will impact both admissions and also the receipt.

Conclusion

Digital transactions or cashless transactions are traceable,therefore easily taxable, transparent transaction and no space for the circulation of black money. The whole country is undergoing the process of digitization in money transactions, with e-payment services,a large

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
ANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

number of businesses, evenstreet vendors, are now accepting electronic payments, e-banking, e-commerce.

If we look at the overall scenario of establishing the cashless economy, its benefits and ses in the present system, it can be seen that cashless economy is the need of today. It has come not only important but necessary for the country to go cashless for the systematic evelopment in the cashless economy, but also for the overall development of the Nation to come self-sufficient.

References

- Ms. Sunita Banerjee (2018) "Impact Importance and Requirement of Cashless Transactions in India" Conference on Recent Innovations in Emerging Technology & Science, April 6-7, 2018 | ISSN: 2320-2882 by JB Institute of Technology, Dehradun & IJCRT. Jain, P. M. (2006). E.-payments and E- Banking. Indian Banker. March. pp.108-113.
- Deepika Kumari, Cashless Transaction: Methods, Applications and Challenges, International Journal of Enhanced Research in Educational Development (IJERED) Vol. 4 Issue 6, Nov-Dec,2016.
- Saini, B.M., Demonetization – Metamorphosis for Cashless India, International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 5, Issue 12, December 2016.

Web sites

- http://www.srmuniv.ac.in/sites/default/files/2018/paper-on-cashless-economy.pdf
- www.gjimt.ac.in/wp-content/uploads/2018/03/Sharad-Malhotra-Impact-of-Cashless-Society-for-the-Economic-Growth-in-India.pdf
- http://cashlessindia.gov.in.
- https://infographicjournal.com/future-and-scope-of-cashless-economy-in-india/
- ww.frbsf.org/banking/asia-program/pacific-exchange-blog/demonetization-is-catalyzing-digital-payments-growth-in-india/

Dr. A. B. Pande **Dept.:- Commerce** **Session: - 2018-19**

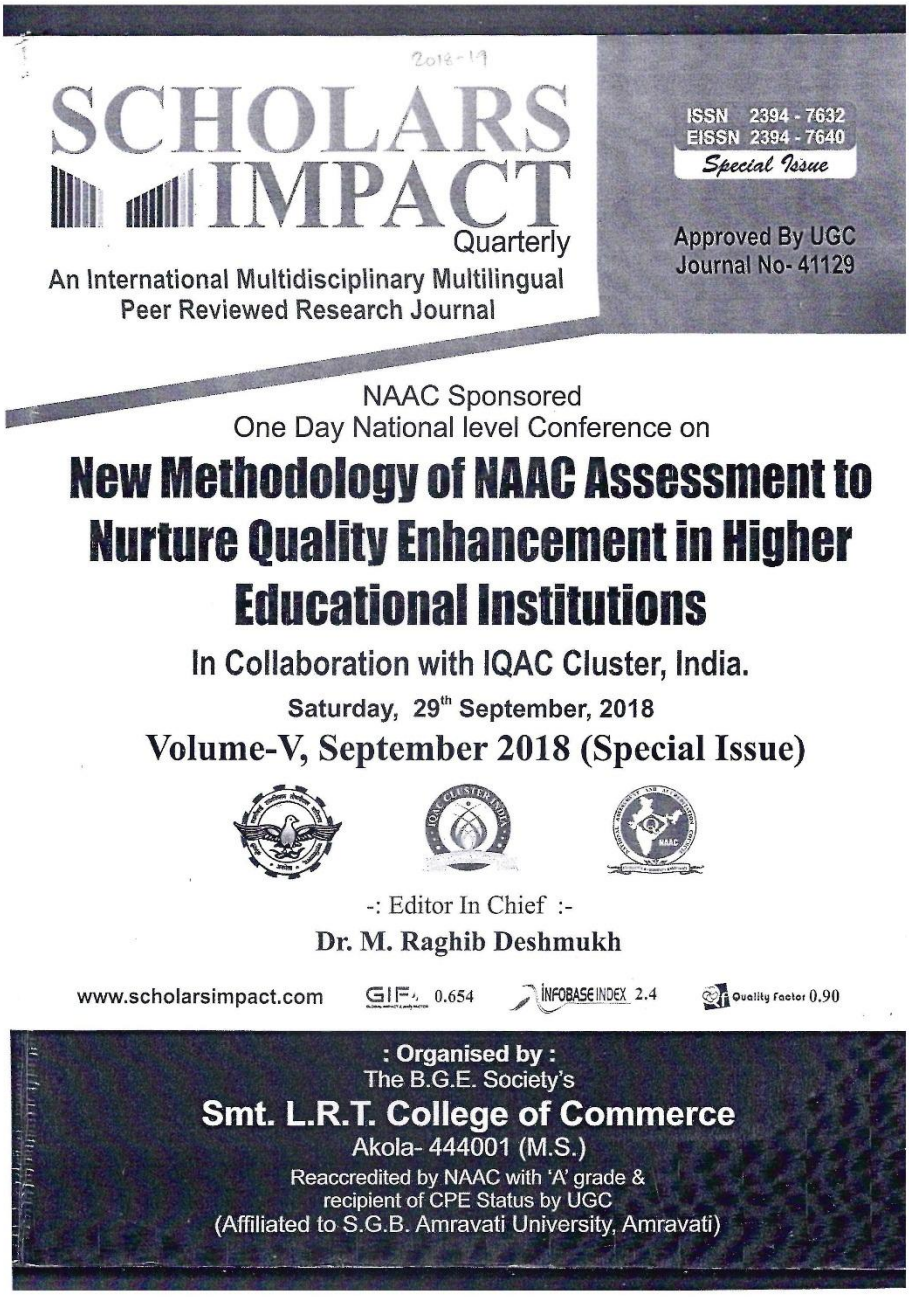

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal* ■National Conference Souvenir■

45.	ICT Its Importance And Need In Indian Education System Mangesh N. Wankhade	223-227
46.	ICT Based Teaching, Learning & Evaluation In Commerce-Need of The Day Sangita M. Shegokar, Akola & Dr. Shriprabhu Chapke, Akola	228-230
47.	A Role of IQAC In Development of Higher Education Quality Improvement Dr. Sanjay Jagdeorao Tale, Akola	231-238
48.	An Analytical Study Of NAAC Accredited Colleges In Akola City With The Aid of ABCD Criteria Dr. Rupa Z. Gupta, Akola	239-243
49.	Total Quality Management Methodology For Colleges And Universities Dr. S. K. Devade, Akola	244-249
50.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation - Need of The Day Dr. Sandhya Anil Kale, Akola	250-253
51.	ICT Based Teaching, Learning And Evaluation In Higher Education: Need of The Day Dr. Ambadasb. Pande, Akola	254-258
52.	An Effective Use of ICT As A Changing Agent of Teaching-Learning And Evaluation Process Dr. Arundhati S. Ninawe, Akola	259-263
53.	A Study On Overview On NAAC Transformations And Important Issues In Higher Education In India Dr. M. H. Khupse, Barshitakli	264-269
54.	The Use of ICT In Education: A Comparison of Traditional Pedagogy And Emerging Pedagogy Enabled By ICT'S Dr. Bharati Patnaik, Akola	270-274
55.	A Study On Significance of Information Technology In Quality Enrichment of Higher Education Dr. T.G. Mirge, Akola	275-280
56.	Role of Alumni In Higher Education – Special Reference To Assessment And Accreditation Of Educational Institutes Dr. Surendra R. Jichkar, Nagpur	281-285
57.	Role of ICT In Quality Education Dr. Mrs. Baljit Kaur R. Oberoi, Karanja Lad, Dist. Washim	286-288
58.	Impact of Social Media In Classroom Learning Ms. Snehal D. Bhosale, Vijayapur, Karnataka	289-292
59.	Implementation of Social Media In Education Advantages And Challenges Mr. Vijayakumar Jadhav, Vijayapur, Karnataka	293-297

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

(51)

ICT BASED TEACHING, LEARNING AND EVALUATION IN HIGHER EDUCATION: NEED OF THE DAY

DR. AMBADASB. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.R.D.G.College for Women, Akola

Abstract:

The aim of this paper is to examine the role of Information and Communication Technology (ICT) in Higher Education in India. The Emergence of ICT has fundamentally changed the practices of not only business and governance but also education. This paper briefly outlines the evolution of ICT based learning environments discussing some of the main aspect that have characterized such evolution as such technologically evolution, changing concepts and advanced teaching methods, changed role assign to ICT based system in education. This study reveals to focus on how the implementation of innovative learning's environments based on advanced technology which is the result of the strict the interrelation between educational and cognitive theories, technological opportunities and teaching and learning needs. World is moving rapidly towards digital media hence the role of ICT in higher education has become increasingly important. There has been an unprecedented growth in the use of ICT in teaching, research and extension activities. Finally this paper assesses how ICT has facilitated the growth in interactive teaching and learning and its impact in the higher educational scenario in the country.

Introduction

The emergence of Information and communication technology has fundamentally changed the practices of not only business, government or education but every spheres of human endeavor. In recent years there has been strong pressure to make use of information and communication technologies (ICT) in classroom teaching, learning and evaluation. The use of ICT has become inevitable and essential in Education, because it has offered a number of revolutionary benefits for the refinement of present and future education system. IT adoption in Indian Universities and colleges, use of ICT for promoting education and development has always been a part of policy and plan documents on education. At the moment, the decision makers at both central and State are favoring inclusion of new computer and internet based ICT in education. At the same time optimal utilization of opportunities arising due to diffusion of ICTs in higher education system in India present a profound challenge for higher educational institutions. In this backdrop, the paper addresses the role and issues of ICT in various aspects of higher education in India in the present scenario However; it also poses certain challenges that need to be addressed effectively to keep pace with the rest of the world. At present, higher education in the world is experiencing a major transformation in terms of access equity and quality. This transition is highly influenced by the swift developments in information and communication technologies all over the world, ICTs in the higher education have profound

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

implications for the whole education process in India, especially in dealing with key issues, equity, management, efficiency, pedagogy and quality.

- **Objectives of the study:**

The objectives of this study are to identify the factors influencing in using Information and Communication Technology in Higher Education in India and its effect on stakeholders. Hence the study has been undertaken keeping in mind the following objectives.

1. To study the meaning and definition of ICT
2. To explore the impact of ICT adoption in Higher Education
3. To determine the role of ICT in teaching, learning, and evaluation system.
4. Measures to improve effective utilization of ICT in Higher Education.

- **Research methodology:**

This research paper aims to give a better understanding of the influencing factors in adoption of the ICT in Higher Education. The study also aims to focus on the need and opportunities in adoption of ICT and examine the challenges on the usage in current scenario. For this purpose the descriptive research methodology is used in this study which is based on the use of secondary source of data collected from Books, Journals, Periodicals, and Government publications, Articles, Newspapers and Websites etc.

- **Meaning and definition of ICT**

Information and Communication Technology has been defined by different experts in their own way and there is no official definition. The people who are well versed in the field of communication say that it is the transmission of information, products, services or payments through telephone lines, networks or any other electronic medium.

Information and communications technology (ICT) is often used as an extended synonym for Information Technology(IT), It is a more extensive term (i.e. more broad in scope) that stresses the role of unified communication and the integration telecommunications, computers as well as necessary enterprise software ,middleware storage, and audio-visual systems, which enable users to access, store, transmit, and manipulate information According to Brahima Sanou, Director of the ITU Telecommunication Development Bureau (BDT).The term *ICT* is also used to refer to the convergence of audio-visual and telephone networks with computer networks through a single cabling or link system. There are large economic incentives (huge cost savings due to elimination of the telephone network) to merge the telephone network with the computer network system using a single unified system of cabling, signal distribution and management.

However, ICT has no universal definition, as "the concepts, methods and applications involved in ICT are constantly evolving on an almost daily basis. The broadness of ICT covers any product that will store, retrieve, manipulate, transmit or receive information electronically in a digital form, e.g. personal computers, digital television, email etc.

Role of ICT in Higher Education:

Higher education plays a pivotal role in the development of a country, as it is viewed as a powerful means to build knowledge based society. In India, higher education imparted by universities is facing challenge in terms of Access, Equity and Quality. The Government of India has taken several

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal* ■National Conference Souvenir■

initiatives to increase access to higher education through Curriculum reforms, Vocational programs. Networking, Information Technology adoption and Distance Education along with reforms in governance. However in terms of Gross Enrollment Ratio India still lags behind the worldwide average and emerging countries like Brazil and China. In this context role of ICT is solicited for improving quality, widening access and enhancing operational efficiency across all functions in higher education sector and to create new dynamics in higher education both at micro and macro levels. Introduction of ICTs in the higher education has profound implications for the whole education process ranging from investment to use of technologies in dealing with key issues of access, equity, management, efficiency, pedagogy, quality, research and innovation. ICT applications provide institutions with a competitive edge by offering enhanced services to students and faculty, driving greater efficiencies and creating enriched learning experiences. ICTs are a potentially powerful tool for extending educational opportunities, both formal and non-formal, to previously underserved areas. scattered and rural population and so on. Anytime, anywhere is one of the defining feature of ICTs is their ability to transcend time and space. ICTs make possible asynchronous learning or learning characterized by a time lag between the delivery of instruction and its receptions by learners.

- **Benefits of ICT to Stakeholders:**

The higher education system in India continues to suffer due to inadequate access technology and inequity. However, the application of ICT in higher education has sonly brought about diversification in higher education but has also fostered new avenues for international mobility of traditional and non-traditional students. While it is believed that ICT can transform the educational scenario of the country, it should address the needs and perform multiple roles in higher education to benefit all stakeholders.

Benefits to Students:

ICT enables the students to get higher quality lessons through greater collaboration between teachers in planning and preparing resources. They found learning in a technology-enhanced setting more stimulating and student-centered than in traditional classroom. Students can gain in understanding and analytical skills, including improvements in reading, comprehension and other activities. ICT is combination of work and education so that they can get higher quality of education and new ways of interaction. ICT is having a quality of learner-centered approach hence students can gain new approaches towards studies.

Benefits to Teachers:

ICT facilitates the teachers in sharing of resources, expertise and advice from different Sites, Institutes and collogues which enhance greater flexibility in when and where tasks to be carried out to them. It gives big scope for planning and preparation of lessons and designing study materials. ICT made it easy to maintain all types of students based data like student's information, enrollments, results, hobbies for evaluation purpose.

Benefits to Parents:

ICT made easy to keep communication with teachers. Parents are more likely to be engaged in the college community ICT increased knowledge of student's learning and capacities, improved self esteem. Owing to increased involvement in education parents can easily assess the wards progress. Parents are getting greater access to more accurate attendance and attainment information. In short ICT made it possible for parents to keep regular contact with university and colleges.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

Benefits to Government:

ICT increased the capacity and cost effectiveness of education and training system with the help this technology it become easy to reach target groups with limited access to conventional education and training. ICT facilitated the governing and controlling authorities to ensure the connection of educational institutions and curricula to the emerging network and information resources. Through ICT promotions of innovative practices as well as opportunities for life long learning activities are highlighted.

Suggestions to improve the use of ICT:

- Future graduates they could end up as part of a workforce that cannot keep up with take a holistic approach towards the development of ICT in education plans and policies. This includes support for ICT at both the national and individual college level. This includes measures such as involving education stakeholders in how to integrate ICT skills in the curriculum, or tap educationist to help develop policy plans.
- Build the capacity of all stakeholders like teachers, administrators and other education leaders to use and integrate ICT in education systems. Education leaders should be provided with professional development opportunities so they can engage teachers and together demonstrate a shared commitment to ICT in education.
- Share best practices and lessons learned among Universities and Colleges within the country. This accumulated knowledge can then be used to inform the development of blueprints and tools to better support ICT in education practices.
- Forge public-private partnerships (PPPs) and collaboration with tertiary institutions to bring in additional technical and management expertise, as well as financial resources. 'Education PPPs' combine the strengths and capabilities of both sides to ensure the sustainability and scalability of ICT in education initiatives. Governments should drive and facilitate partnerships that include attracting private sector investments on a sustained basis, and tap upon the expertise and resources of both private sector and tertiary institutions, with an emphasis on equal access to quality, ICT-enabled education.
- Mobilize resources for research and evaluation of ICT in education to spur innovation and scale up its use. This includes working with tertiary institutions to act as research centers. Governments can create incentives for Research and Development on innovative uses of ICT in education, including for instance making software and hardware more affordable and relevant for students. Rigorous evaluation studies on ICT effectiveness can provide evidence-based justification for transforming the education sector to embrace ICT.

Conclusion:

Use of ICT for promoting education and development has always been a part of policy and plan documents on education. At the moment, the decision makers at both central and state are favoring inclusion of new computer and internet based IT/ICT in education (adopting cloud based virtual classrooms/universities and M-learning initiatives). The Government of India has implemented several national as well as state specific schemes that run concurrent to large number of privately led IT initiatives at school and higher education levels. However there is significant disparity in ICT usage between institutions in urban areas and those in semi-urban/rural parts of the country. The quality of

ICT infrastructure and its use is limited in a large percentage of Autonomous/Affiliated Colleges especially due to lack of trained IT staff, connectivity issues and shortage of funds. The rapid increase in mobile penetration and evolution of 4G wireless technologies such as WiMax/LTE it is expected that broadband connectivity issues can be resolved by the end of the 12th five-year-plan (2012-2017) in semi-urban/rural parts of the country. The Govt. of India should take new initiatives to rope in the private sector to provide low cost compute infrastructure for collaboration and research to colleges similar to "Akash" tablet initiative for school children. The draft National policy on Education framed in 1986, and modified in 1992 stressed upon employing Educational Technology to improve the quality of education. ICT have now gained a groundswell of interest, becoming a significant research area for many scholars around the globe. One of the reasons for this surge is that nature of ICT has greatly changed the face of education. For most Asian and European countries, the use of ICT, in education and training, has become a priority during the last decade. ICT provides the opportunity to transform teaching, learning, and management practices in education sector. The need for this transformation is urgent, given the increasingly globalized world in which all stakeholders now live. Without it, as the demands of the 21st century.

References:

1.Sukantha Sarkar, "Role of ICT in higher education for the 21st centaury, Science Probe, Vol 1, 2012. ISSN2277-9566.
2.Neeru Sneha, "ICT in Indian universities and colleges: Opportunities and challenges", Management and Change, Vol 13, Nov 2009.
3. Sanswal D. N. Used of ICT in teaching, learning and evaluation, NRC –NCT 2009
4. Singh K. – Teachers for 21st century redefining vision and procedure of teacher education -2009
5. Dash-M.K intergradation of ICT in teaching and learning: A Challenge
6. www.google.com
7. www.ict.com
8.www.ictinpratice.com

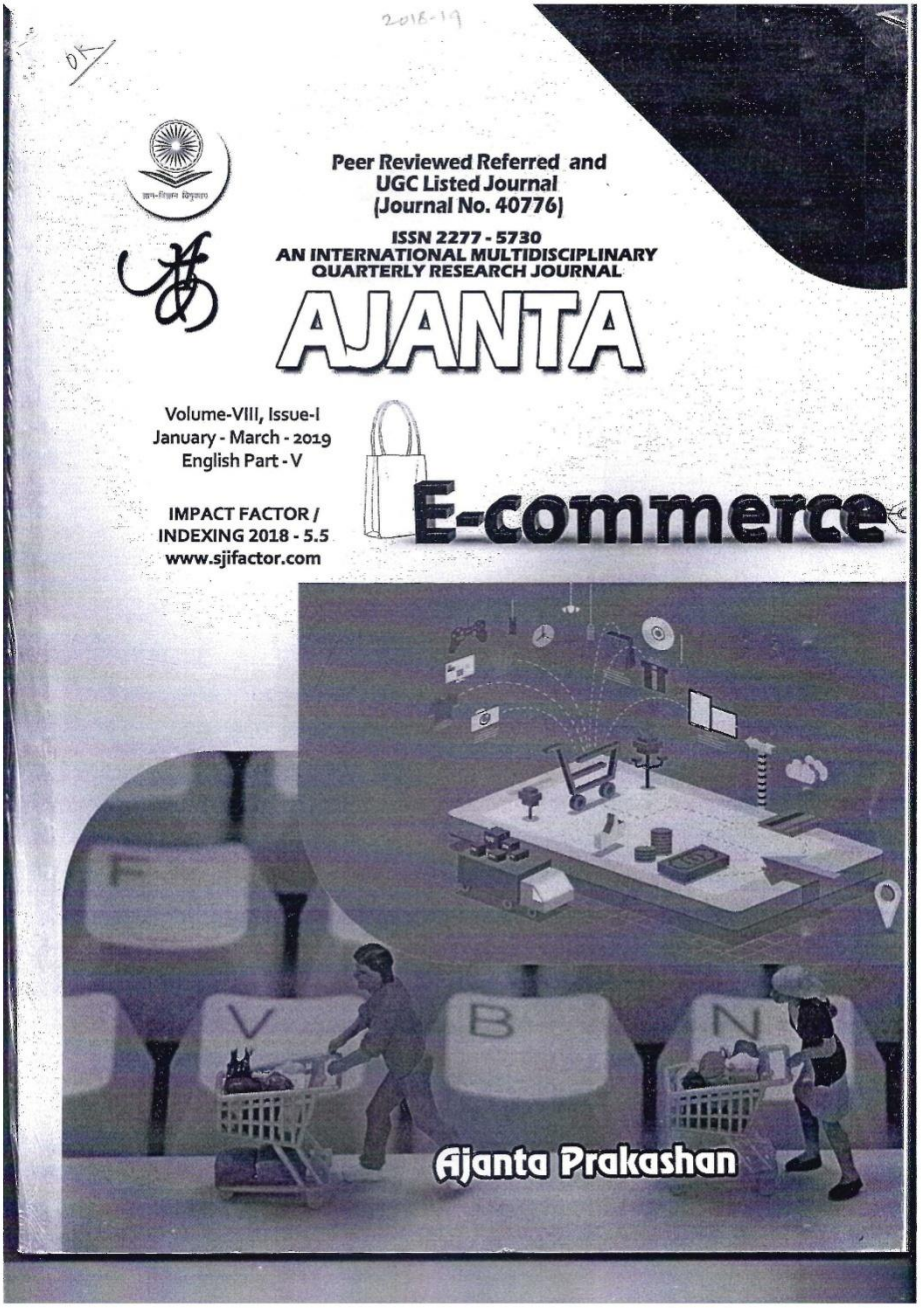
2018-19
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - V
IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com
E-commerce
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - V

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Cashless Economy and E-Commerce **Prof. Deepak D. Nilawar**	1-9
2	Customers' Perception and Satisfaction towards Cashless Economy in Retail market of Amravati City **Dr. Praful S. Gudadhe**	10-18
3	A Study of Positive Impact of Cashless Transaction On Retail Business Markets **Dr. S. B. Adkine** **Mr. Atmaram U. Jadhav**	19-24
4	A Statistical Analysis of Digital Transformation in Banking Sector in Mumbai Region **Dr. Shivprasad V. Dongare** **Manoj K. Mishra**	25-32
5	Cashless Economy and its Challenges **Dr. Sandip L. Sonone**	33-37
6	Emerging Roles of Entrepreneur in 21st. Century **Dr. R. S. Musale**	38-45
7	Cashless Economy A Barrier to Auto Rickshaw Drivers **DR. (CA) Mahesh Bhiwandikar**	46-51
8	E-Banking: Challenges and Opportunities **Miss. Rucha R. Karadkhedkar**	52-57
9	Benefits and Drawbacks of Internet Banking **Bhutada Varsha R.**	58-61
10	Opportunities and Challenges of Cashless Economy in India **Dr. Kharat Pandurang Bhimrao**	62-67
11	Impact of Cashless Economy on Banking and Finance **Dr. Ambadas B. Pande**	68-74
12	Economic Implications of Digitalization **Mr. Pravin Prakashrao Kulkarni**	75-79
13	Contribution of Banking Services in Cashless Economy **Dr. Bhaskar B. Padhen**	80-85

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

11. Impact of Cashless Economy on Banking and Finance

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor and Head, Dept. of Commerce, Smt. R. D. G. College for Women, Akola (M.S.).

Abstract

Cashless society is described as an economic state whereby financial transactions are not conducted with money in physical form but rather through the transfer of digital information. It is noticed that the potential in digital transaction as sit allows for quicker transactions regardless of location and not limited by time which empowers individuals with access to financial services. This prompted small businesses and basic trades to occur in developing areas where banking infrastructures and robust regulations were lacking. Digital payment allow for full traceability transactions, pointing tax regulators in the right direction to crackdown on tax evasion, security forces to track terrorism funding money laundering, corruption, and many other financial crimes. Going cashless also helps in reducing cost towards maintaining the circulation of paper currency and allowing the government to have better control over the flow of money when in times of crisis intervening to implement damage control initiatives. But still there are challenges in making India a cashless economy. Large part of the population is still outside the scope of Net banking like use of credit or debit cards, making transactions using mobile phones, and using the internet to pay bills they are not in a position to reduce its dependence on cash. Second, about 90% of the workforce, which produces nearly half of the output in the country, works in rural sector It is not easy for this sector to become cashless.

Key words: Cashless Economy, Digital Technology, ICT

Introduction

The digital India programme is a flagship programme of the Government of India with a vision to transform India into a digitally empowered society and knowledge economy. "Faceless, Paperless, Cashless" is one of professed role of Digital India. As part of promoting cashless transactions and converting India into less-cash society, various modes of digital payments are available.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Technology has come to play a significant role in the realm of development of newer modes of payment and settlement. Towards this end, innovative products such as e-banking and e-payments have been introduced. E-banking is the process of conduct of banking with the use of electronic tools and facilities. The services based areas of activity of banks have perhaps been the largest beneficiaries of e-banking in India with the Internet offering itself as a new delivery mechanism for the banks in reaching the customer.

Commencing with simple transactions such as enquiry facilities, today messages sent through the Internet to banks performs tasks such as fund transfer and account opening. Internet banking, however, necessitates that banks have a secure web server and a centralized database of their customers to facilitate information flow from customers to the bank and vice versa. While some banks already have put in place systems to meet this requirement, others are at various stages of implementation.

A term that is closely associated with e-banking is 'e-payment 'effecting payments through electronic means constitute e-payments. Various forms of e-payment such as e- cheque card based payments like credit, debit and smart cards and EFT are in existence. All these are available in the levels of technology available at banks and their ready acceptance by the constituents of banks.

Personal computer (PC) banking, Internet banking, virtual banking, online banking, home banking, remote electronic banking, and phone banking. PC banking and Internet or online banking is the most frequently used designations. It should be noted, however, that the terms used to describe the various types of electronic banking are often used interchangeably.

Definitions

- ✓ The remote delivery of new and traditional banking products and services through electronic delivery channels.
- ✓ An umbrella term for the process by which a customer may perform financial transactions electronically without visiting an actual bank.
- ✓ A system where no physical cash is in circulation is a cashless system. Payments are made through credit and debit cards, bank electronic fund transfers or virtual wallets.

Meaning of Cashless Economy

Cashless policy involves cashless designation or of financial transactions handled as by means of credit cards, banks transfers and cheque with no bills or coins handed from person to

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

person. Electronic banking system operations are performed through the internet and finances are under control at all times. From customer's point of view, cashless system means 24 -hour's access to cash through an ATM (Automated Teller Machine). But with the passage of time, electronic banking now involves different types of transactions. Electronic banking is the major product of electronic commerce that facilitates the large number of customers in very short time. Customers use e-banking to get information of all types of transaction in secure environment by using the bank's website. Electronic banking is the success of technology, which made too easy the life of people. Now a day's electronic banking is the back bone of every bank and economy.

Objectives of the study

1. To assess the need of transform India from a cash to cashless economy.
2. To focus the benefits of cashless system to customer.
3. To study the challenges of cashless system to bankers.
4. To study the opportunities of Cash to Cashless Economy to banks.

Research Methodology

Data has been collected from secondary sources includes articles, journals, magazines and newspapers.

Significance of the Study

Internet Banking has become an integral part of banking system in India. The concept of e-banking is of fairly recent origin in India. Till the early 90's traditional model of banking i.e. branch based banking was prevalent, but after that non-branch banking services were started. The credit of launching internet banking in India goes to ICICI Bank. Citibank and HDFC Bank followed with internet banking services in 1999. The Government of India enacted the IT Act, 2000 with effect from October 17, 2000 which provided legal recognition to electronic transactions and other means of electronic commerce.

Government is making all types of efforts to make India a cashless economy so that all the boons can be derived. This study also depicts the scenario during demonetization where people were facing lot of problems and these problems should be highlighted so that the policy makers would consider such problems of customers. The Reserve Bank is monitoring and reviewing the legal and other requirements of e-banking on a continuous basis to ensure that e-banking would develop on sound lines and e-banking related challenges would not pose a threat to financial stability.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Benefits of Cashless Banking Services

Penalty due to non-payment of bill is not new to anyone of us. And quite obviously, who likes the long procedure of writing a cheque, standing in a long queue and then ensuring that the particular amount is available in your bank account. Indian banks are trying to make your life easier. Not just bill payment, you can make investments, shop or buy tickets and plan a holiday at your fingertips. In fact, sources from ICICI Bank tell us, "Our Internet banking base has been growing at an exponential pace over the-last few years. Currently around 78 percent of the bank's customer base is registered for Internet banking."

Round-the clock Banking: (24 x 7 x 365): Automated Teller Machines or 24 hour Teller are the electronic terminals that allow round the clock access to banking services. It is possible for a customer of a bank to withdraw cash make deposits, or transfer funds between accounts by simply inserting an ATM card and entering the PIN.

Direct Deposit: Internet banking makes possible direct deposit of cheques to the account on a regular basis. It also facilitates pre-authorized direct withdrawals so as to make payment of recurring bills, such as insurance premiums, mortgages, and utility bills.

Bill payment: Pay-by-phone system enables bank and financial institutions to pay certain bills or to transfer funds between accounts. For this purpose an agreement with the institution concerned is to be written.

P C Banking: PC banking (Personal Computer Banking) allows the customer to handle many banking transactions through the personal computer. For instance, one may use the computer to view the accounts balance, request transfers between accounts and pay bills electronically.

Point-of-Sale Transfers: Point-of-sale Transfer facilitates payment for purchases with a debit card, which also may be the ATM card. The process is similar to using a credit card, with some important exceptions. While the process is fast and easy, a debit card purchase transfer money, fairly quickly, from the customer's bank account to the merchant's account.

Electronic Cheque Conversion: Electronic Cheque Conversion is a type of e-banking service provided by banks in foreign countries electronic cheque conversion converts a paper cheque into an electronic payment. This could happen either at the point-of-sale or in situations where a company receives cheques in the mail.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Credit card customers: Credit card users have a lot in store. With Internet banking, customers cannot only pay their credit card bills online but also get a loan on their cards. Not just this, they can also apply for an additional card, request a credit line increased.

Shopping at your fingertips: Leading banks have tie ups with various shopping websites. With a range of all kind of products, you can shop online and the payment is also made conveniently through your account. You can also buy railway and air tickets through Internet banking.

Challenges before Banks: is the technology that holds the key to the future success of Indian banking. The impact of Information Technology is greatly felt in the financial sector in view of the competitive advantage for banks resulting in efficient customer service. The challenges facing the banking and financial community emanate from high growth in volumes of financial transactions, the effects of globalization and the integration of many hitherto distinct markets. Challenges in making India a cashless economy Large part of the population is still outside the scope of Net banking like use of credit or debit cards, making transactions using mobile phones, and using the internet to pay bills they are not in a position to reduce its dependence on cash.

Second, about 90% of the workforce, which produces nearly half of the output in the country, works in rural sector It will not be easy for this sector to become cashless.

Internet connectivity: Need for standardization of hardware, operating system, system software, application software to facilitate interconnectivity of systems across branches. In India there also a problem of availability of high-speed internet connectivity. Therefore it is challenge before the banks to provide better services to rural areas.

High levels of security. Security is another big concern regarding cashless transactions. An effective security policy that offers a shared vision of the way the controls in the workplace are implemented with the objective of protecting data, information and eventually, the economic value of the organization becomes essential.

Customer Awareness: Awareness among consumers about the online banking facilities and procedures is still at lower side in Indian scenario. Banks are not able to disseminate proper information about the use, benefits and facility of internet banking. Less awareness of new technologies and their benefits is among one of the most ranked barrier in the promotion of cashless economy.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

The Trust Factor: Digital India suffers from the threat of thefts and hacking of digital money instruments. Trust is the biggest hurdle to online banking for most of the customers. Conventional banking is preferred by the customers because of lack of trust on the online security. They have a perception that online transaction is risky due to which frauds can take place.

Sharing of technology experiences: There is a need to have an adequate level of infrastructure and human capacity building before the developing countries can adopt global technology for their local requirements. In developing countries, many consumers either do not trust or do not access to the necessary infrastructure to be able to process e-payments.

Opportunities available to Banks

- **Increasing Internet Users & Computer Literacy:** To use internet banking it is very important or initial requirement that people should have knowledge about internet technology so that they can easily adopt the internet banking services. The fast increasing internet users in India can be a very big opportunity and banking industry should encash this opportunity to attract more internet users to adopt internet banking services.
- **Initiatives taken by government agencies for financial literacy:** Financial literacy and education play a crucial role in financial inclusion, and inclusive growth. There is significant impact of financial literacy on use of internet banking, If customers are not financially educated they will simply avoid using new online services and not change their traditional way of banking, thus banks will not be able to convert users into their new online banking strategies.
- **Competitive Advantage:** The benefit of adopting e-banking provides a competitive advantage to the banks over other players. The implementation of e-banking is beneficial for bank in many ways as it reduces cost to banks, improves customer relation ,increases the geographical reach of the bank, etc. The benefits of e- banking have become opportunities for the banks to manage their banking business in a better way.

Conclusion

According to the website of cashless India, the Digital India programme is a flagship programe of the Government of India with a vision to transform India into a digitally empowered society and knowledge economy. Faceless, paperless and cashless is one of professed roles of Digital India. The internet banking revolution has fundamentally changed the business of

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

banking by scaling borders and bringing about new opportunities. In India also, it has strongly impacted the strategic business considerations for banks by significantly cutting down costs of delivery and transactions. It must be noted, however, that while internet banking provides many benefits to customers and banks, it also aggravates traditional banking risks. Compared to developed countries, developing countries face many impediments that affect the successful implementation of online banking initiatives. In India there is a major risk of the emergence of a digital divide as the poor are excluded from the internet and so from the financial system.

Even today, the operational environment for public, private and foreign banks in the Indian financial system is quite different.

References

- ✓ Dr.Sushil Madan, 2015 Information Technology, Taxmann Allied Services Pvt.Ltd, New Delhi
- ✓ Ingle A and Pardeshi R, "Internet Banking in India: Challenges and Opportunities", IBMRD's Journal of Management and Research, Vol. 1,(2012)
- ✓ Dr. S. Gurusamy, Banking Theory Law & Practice, Tata McGraw- Hill Publishing Company Ltd. New Delhi
- ✓ E- Commerce, Rahul Publications, Hyderabad
- ✓ Dr. Manoj Pimple, Digital Marketing, Chandralok Prakashan, Kanpur

www.ibm.com/ebusiness

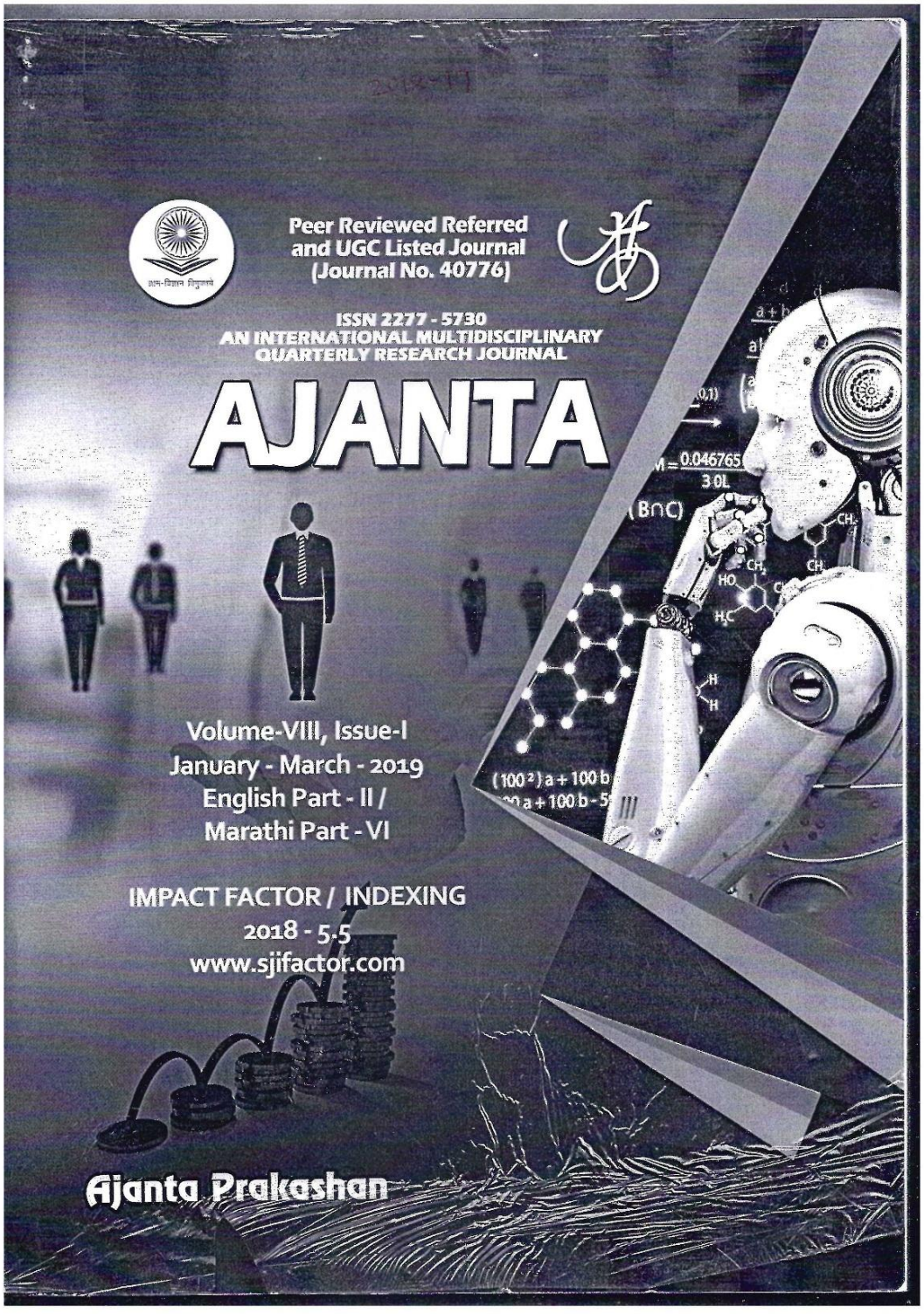
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II /
Marathi Part - VI
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Agricultural Price Policy In India-An overview **Dr. Ambadas B. Pande**	67-73
14	Agricultural economics policy in India **Lect. L. D. Kharad** **Mr. Siddhant P. Morey**	74-80
15	Impact of Environment Change on Indian Agriculture **Prof. Anand Wagmare**	81-90
16	Impact of Urbanization on Agricultural Activities in India **Dr. Rupa Z. Gupta**	91-98

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

13. Agricultural Price Policy In India-An overview

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce, Smt. R. D. G.College for Women, Akola (M.S.)

Abstract:

Issue of agricultural price policy is always been a burning topic of every country, especially in developing country like India where majority of the population spends major part of theirincome on food alone and where majority of the population is engaged in agricultural sector, To handle this sensitive situation carefully the Price Support Policy of the Government is directed at providing insurance to agricultural producers against any sharp fall in farm prices. The minimum guaranteed prices are fixed to set a floor below which market prices cannot fall. The Minimum Support Prices (MSP) served as the floor prices and are fixed by the Government in the nature of long-term guarantee for investment decisions of producers, with the assurance that prices of their commodities would not be allowed to fall below the level fixed by the Government, even in the case of a bumper crop. The objective of the MSP is thus to ensure remunerative prices to the growers for by encouraging higher investment and production. It also aims to bring a balanced realization of sufficient food production and consumption needs at the same time ensuring adequate and affordable food grains to all the people.

Keywords: Agricultural Price Policy (APC), Minimum Support Prices(MSP),Commission for Agricultural Costs and Prices(CASP)

Introduction:

Movement of price is a common feature of every country. But rapid and violent movement or fluctuations in the price of agricultural commodities have serious consequences on economy of the country.As the sudden steep fall in the price of particular crop result in huge loss to the farmers producing that crop as their income declines.This force the farmers not to cultivate the crop next year leading to a serious shortage in the supply of that food item which force the government to import that food crop from foreign countries.

Alternatively, a sudden hike in the price of a particular crop causes huge suffering to the consumers which force the consumers either discard it or to curtail their other expenditure substantially for meeting the consumption expenditure on that crop. Recently weall experienced

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

this situation in case of Onion and Toor dal. To tackle this situation Government of India has set up some institutions for the implementation of agricultural price policy in the country accordingly; the Agricultural Price Commission was set up in 1965 which announced the minimum support prices and procurement prices for the agricultural products. In 1985, the name of this institution was changed into Agricultural cost and Price Commission. The Food Corporation of India was also set up in 1965 for making necessary procurement, storage and distribution of food grains. The corporation organises the price of food grains at government determined price and sale these food stocks through the network distribution system. The government fixes the minimum support prices of agricultural products like wheat, rice, maize, cotton, sugarcane, pulses etc. regularly to safeguard the interest of farmers. The FCI also make their purchase of food grains at the procurement prices so as to maintain a rational price of food grains in the interest of farmers. Similarly to safeguard the interest of the consumers, the agricultural price policy has made provision for buffer stock of food grains for its distribution among the consumers through public distribution system. In order to have a control over the prices of essential commodities the government usually determines the maximum price of agricultural products so as to protect the general people from exorbitant rise in price.

Objectives of the study:

A study of the Government's agricultural price policy mechanism is necessary to understand the complexities involved and the identification of bottlenecks of the system. An efficient agricultural price policy mechanism can minimizes costs, and benefits all the sections of the society. The broad objectives of this study are:

1. To study the Concept of Agricultural Price Mechanism.
2. To focus on the features of Indian Agricultural Price policy.
3. To suggest effective Remedial Measures for Improvement of the system.

Research Methodology:

This research paper aims to give a better understanding of the role Government in fixing the prices of crop in the developing country like India. The study is descriptive in nature. The literature and data are mainly based on secondary source, which has been collected from various publications, books, magazines, reputed journals, research paper, news paper & various internet sources like bulletins, annual reports and other publications. The various reports and records issues and maintained by the Government of India are also used in the study.

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

Meaning of Price policy:

- The policy which is a tool to influence the price of agricultural product. It is an incentive to the producer to produce a particular product according to the desired quantity.
- Minimum support price is the price at which government purchases crops from the farmers, whatever may be the price for the crops.
- Minimum Support Price is a form of market intervention by the Government of India to insure agricultural producers against any sharp fall in farm prices.

Objectives of Agricultural Price Policy:

The objectives of agricultural price policy vary from country to country depending upon the place of agriculture in national economy. Generally, in developed countries, the major objective of price policy is to prevent drastic fall in agricultural income while in developing economies it is to increase the agricultural production. The main objective of the price policy in India is to protect the interest of farmers and consumer. Following are some important objectives.

- To meet the domestic consumption requirement Government promotes balanced increase in production.
- To provide price stability in the agricultural product.
- To provide raw material to the industries at reasonable price.
- To increase production and exports of agricultural product.

Minimum Support Price is an important part of India's agricultural price policy. The MSP helps to incentivize and encourage the farmers. It gives sufficient remuneration to the farmers, provides food grains supply to buffer stocks and supports the food security programs. It helps to protect the farmers against excessive fall in price during bumper production years. The minimum support prices are a guarantee price for their produce from the Government.

History and Trend of Agricultural Price Policy in India:

Agricultural price policy in India was introduced since independence. But the agricultural price policy formulated in India as varied widely for different years and also for different crops. This policy put much emphasis on the prices of food grains like wheat, rice and coarse cereals such asjowar , bajra, maize etc. In India price policy was first introduced in 1947 with the formation of Food grains Policy Committee which recommended a policy of progressive

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

decontrol, reduction of import of food grains and substantial increase in the production of food grains. The main objective of the price policy in India was to protect the interests of consumers in this policy no attention was paid to provide incentive price to farmers. It was only in 1964, a clear-cut policy was introduced for providing incentive price to farmers. The third plan document rightly observe that, the producer of foodgrains must get a reasonable return. The farmer, in other words, should be assured that the prices of food grains and other commodities that he produces will not be allowed to fall below reasonable minimum. The policy of minimum support prices was accepted by the Fourth plan but its effectiveness depends on the efficacy of the purchasing machinery like FCI and State Trade Corporation (STC) The Fifth Plan also formulated the agricultural price policy in order to meet two important consideration i.e., firstly for providing incentive for sustained and higher agricultural production and secondly for inducing the farmers to plan the production of various crops as per estimated demand through discriminating manipulation of inter-crop prices relationship. Again the Sixth Plan realized the importance of price policy for agricultural development with an intention that the modern agriculture increasingly involves the use of costly inputs as part of improved technology and hence an assured minimum prices becomes a necessary underpinning for sustained agricultural production. Secondly price policy is an important tools for facilitation crop planning, an aspect which so far has not received adequate attention in the country. The Seventh Plan realized the importance of rationally determined support price for what and rice in reducing price fluctuations, raising profitability and stimulating growth of output.

Current Scenario of Agricultural Price Policy:

In 1965, the Agricultural Price Commission(APC) was set up which announced theminimum support prices and procurement prices in the successive years in order to guaranteeminimum prices to the producers and for building up buffer stock to maintain the publicdistribution system. Latterly APC was renamed as Commission for Agricultural Costs andPrices (CACP), with a mandate to recommend minimum support prices (MSPs) and raiseproductivity and grain production to serve the emerging demands of the country. Today,CACP recommends MSPs of 23 commodities which includes seven cereals, seven oilseeds,five pulses and four commercial crops. The prices of these are determined on the basis byanalyzing demand and supply, cost of production, price trends in domestic and internationalmarket, inter-crop price parity, terms of trade between agriculture and non-

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

agriculture as well as likely implications of minimum support price on consumers of that product. But practically neither farmers nor consumers are getting satisfactory results through this mechanism. In this context S.R. Sen Committee's report of 1980 is still today reflecting thatthe agricultural problem is not really a price problem but is a net farm income problem. Asthe June 2005 Committee to Examine Methodological issues in Fixing MSP stated that "India is a 'food grains secure' country but not' food secure'. Study by the Planning Commission2007 was even sharper;"The gain accruing to society is at the cost of rising fiscal burden". Despite this, the use of MSP as a tool to increase farm incomes still continues. Budget 2018 had also stated that the MSP would be 1.5 times the cost. Union Interim Budget 2019 is also giving sense of security to the farmers through MSP but still experts have doubts on it. According to economic experts MSP gives a sense of security to the farmer but it has various problems associated with it. Recently on Union Interim Budget-2019 former Chief Economic Adviser of India ArvindVirmani expressed his views on MSP. According to him increasing MSP has not been able to solve farmer's distress, this can be seen by looking at the past experiences which shows MSPs limited success and broader failure. But still we are hopeful that MSP would be fruitful to give relief to the farmer up to some extent. With the above discussion it comes to know that it is very difficult to formulate the concrete policy to protect the interest of farmers as well as consumers. Because there is direct impact of prices of foodgrains on consumable items which causes inflation. Developing country like India it is very difficult to find out the satisfactory solutions.

Failure of effective price mechanism for agro products is one of the important cause of increasing farmers suicide cases.In order to ensure a minimum remunerative price to the farmers some useful stepsare needed by the government.

Mechanism of fixing Agricultural Prices:

The price policy of the government of agricultural produce seeks to ensure remunerative prices to growers for their produce in order to encourage higher investment and production and also for safeguarding the interests of consumers by making available food supplies at reasonable prices. The price policy of the country also seeks to evolve a balance and integrated price structure in keeping with the overall needs of the economy. In order to achieve this end, the government announces minimum support prices (MSPs) for major agricultural commodities in each season and also organizes purchase operations through the Food Corporations of India

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

(FCI) and cooperative and other agencies designated by state governments of purpose, in order to safeguard the interest of both producers and consumers a comprehensive agricultural price policyis formulated., which supports in maintaining buffer stocks of agricultural commodities along with the extensive network of public distribution system.

Remedial Measures for Improvement of the system

The adequacy of the present agricultural price policy needs for the reorientation in relation to the priority objectives which are likely to shape the development strategy. Considering the present critical situation in the national economy some effective measures are required by both the government i.e. State and Central. For smooth and efficient functioning of pricing apart from Food Corporation of India, some more agencies should be set up for ensuring rational prices of other agricultural products and also for procuring other agricultural products. The operational efficiency of existing agencies like FCI are to be improved. Similarly agricultural price policy should be extended to cover more commodities over and above the 23 commodities covered at present. It is also necessary the prices of agricultural commodities should be fixed in a most rational manner so that it could cover the entire costs of production. While fixing the prices, the increasing cost of agricultural inputs should be considered. In order to ensure the success of the agricultural price policy, the improvement of the agricultural marketing system is very important. The farmers should be set free from the clutches of middlemen and all intermediaries.

The public distribution system should be improved so as to ensure a success in the operation of agricultural price policy. Lastly the agricultural prices should be determined by keeping in mind the interest of the general consumers. Government should make adequate fund provision in its budget to meet the crises.

Conclusion:

The agricultural price policy in India has succeeded in establishing certainty and confidence in respect of the prices of agricultural commodities through the fixation of minimum support prices by Commission for Agricultural Costs and Prices. But due to the variations in the degree of enforcement of procurement in different years, some degree of uncertainty and instability in prices were experience by the Indian farmers. Again raising the minimum support prices and procurement prices offered incentive to the producers to increase their production but there benefits were mostly restricted to the large farmers. Moreover the public distribution

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

system in India is also subjected to various limitations such as its restricted operation in few crops only, insufficient coverage of rural areas, inadequate coverage of the people lying below the poverty line and its too-much expensiveness due to lack of targeting. As argued by several economists, continuous increase in the procurement prices has resulted a spurt to inflationary pressures in the economy, this increase in the price of food grains has also resulted a huge hardship to the rural poor consisting of marginal farmers and landless labourers who constitute the bulk of rural population.

References:

1. S.D.Mishra&V.K.Puri Indian Economy Himalaya Publishing House 2009.
2. P.K.Dhar,Indian Economy Its Growing Domensions, Kalyani publishers 2000.
3. S.S.Agricultural Marketing and Rural Credit for Strengthening Indian Agriculture
4. Shrivastava, V. K. (2008), Periodic Markets and Agricultural Development, Delhi: Independent Publishing Company.
5. J.S.Railkar&Mrs, A.M.Acharya, Indian Economics Problems, Vipulprakashan Bombay 1994
6. Indian Economy problems of Development & Planning, A. N. AgrawalWishwPrakashan, New Delhi.
7. Indian Economy, RashiArora, Sheth Publishers, Mumbai.
8. Indian Economy, Mishra &Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai.
9. Indian Economy, Datt&Sundharam, S. Chand, New Delhi.
10. Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi
11. www.wikipedia.com
12. www.google.com

2018-19
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
IMPACT FACTOR - 5.98
UGC Sponsored
One Day National level Conference on
IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY
In Collaboration with Bank of Maharashtra.
Saturday, 12th January, 2019
Volume-VI, January 2019 (Special Issue)
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission
CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH
www.scholarsimpact.com
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
National Conference Souvenir

41.	Demonetization: It's Positive and Negative Impact on Indian Society Dr. Ganesh Kumar G. Gondane, Akola.	187-190
42.	Impact of GST An Eventual Circle of Prosperity Dr. Ratna Chandak, Akola.	191-195
43.	Impact of GST On Indian Economy Dr. Ambadas B. Pande, Akola	196-200
44.	Impact of Goods And Services Tax On Trading Activities Dr. Jayant Prabhakar Bobde, Akola.	201-205
45.	A Study On Impact of GST On Various Sectors Dr. Anil M. Tirkar, Akola.	206-209
46.	Demonetization In An Indian Economy Dr. Harish Bhaurao Badwaik, Akola.	210-212
47.	Impact of Demonetization On Agriculture Sector Dr. Mahesh C. Dabre, Akola.	213-216
48.	Changes In Consumption Pattern of Customer After Development of Mall Culture In Pune City Dr. Ronil Kulbhushan Ahale, Patur Dist. Akola.	217-222
49.	Demonetization And Its Impact On Different Sections of Society Prof. Parishkrit Agrawal, Wardha.	223-227
50.	Impact of Demonetization On Small Entrepreneurs & Traders Dr. Rajendra A. Raut, Wardha.	228-230

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

(43)

IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY

DR. AMBADAS B. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.RDG College for Women, Akola (M.S.)
Email: abpande12@gmail.com

Abstract:

Tax policies play an important role on the economy through the impact on both efficiency and equity. With an aim to ease the existing tax regime in the country the government of India introduced the Goods and Services Tax (GST) on 1st July 2017under 'one nation one tax' regime.Countries where the Goods and Service Tax has helped in reforming the economy have applied only 2 to 3 rates considering mean rate, a lower rate for essential commodities and a higher tax rate for the luxurious commodities.Where as in India we have five slabs with as many as three rates which consists of integrated rate, a central rate and a state rate. In addition to these cess is also levied. By considering all these facts and factors government is as keeping close eye on inflation so that common man should not be suffered. While government is also reducing the rates of taxes on various commodities for giving relaxation to the consumer and promote the trade. Recently in this month of December 2018 government has revised rates of taxes on various good and services by keeping in mind the turnover of essential goods and services. No doubt government is continuously reviewing the tax structure after implementation of GST so that adverse effect can be avoided.

Key words: GST- Goods and Service Tax, VAT- Value Added Tax

- **Introduction**

GST the biggest reform in India founded on the notion of "one nation, one market, one tax "was launched on 1st July 2017 at midnight, by the President of India Pranab Mukherjee and Prime Minister NarendraModi all over India including Jammu and Kashmir. In a short span of time, all the states approved their State GST (SGST) laws. Union territories with legislatures, i.e., Delhi and Pondicherry, have adopted the SGST Act and the other 5 union territories without legislatures have adopted the UTGST Act.Traditionally India's tax regime relied heavily on indirect taxes. Revenue from indirect taxes was the major source of tax revenue till tax reforms were undertaken during nineties. The major argument put forth for heavy reliance on indirect taxes was that the India's majority of population was poor and thus widening base of direct taxes had inherent limitations. But the Indian system of indirect taxation was characterized by cascading, distorting tax on production of goods and services which leaded to hampering productivity and slower economic growth.There were endless taxes in that system few levied by Centre and rest levied by state, to remove that multiplicity of taxes and reducing the burden of the tax payer a simple tax was required and that is Goods and Service Tax (GST).

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

➢ **Objectives of the study :**

1. To study the features of GST
2. To highlight the purpose and need of GST in India
3. To study the impact of GST on Indian Economy
4. To evaluate the benefits and challenges of GST.

➢ **Database and Methodology:**

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various documents such as books, reports, magazines, journals, www related articles,government reports, newspapers as well as information on various websites have been studied.To assess the determinants of GST.

➢ **Purpose and Need of GST:**

In the earlier indirect tax regime, there were many indirect taxes levied by both State and Center government. States mainly collected taxes in the form of Value Added Tax (VAT). Every state had a different set of rules and regulations hence there was diversity in taxes. CST (Central State Tax) was beingtaxed by Central government on Interstate sale of goods. Other than CST many other indirect taxes were levied like entertainment tax, octroi ,local tax etc. this resulted to a lot of overlapping of taxes levied by both state and center governments. In the pre-GST regime, every purchaser including the final consumer had to pay tax on tax. This tax on tax is called Cascading Effect of Taxes. GST in India had been introduced to reduce the tax burden that's on both companies and consumers. In the previous system, there were multiple taxes added at each stage of the supply chain, without taking credit for taxes paid at previous stages. As a result the end cost of the product doses not clearly how the actual cost of the product and how much tax was applied. The tax structure was complex. GST integrated most of the taxes into one single tax, where the consumers are benefited. This cascading effect is vanished by implementation of GST. We can observe the cascading effect with the help of following example. The figures and tax rate is just assumed on the previous tax system for understanding purpose.

Table: ACascading effect of Tax calculation in earlier regime:

Sr. No.	Agency	Cost	12% Tax	Total cost
01.	Manufacturer (Cost of Production 1000)	1000	120	1120
02.	Warehouse charges(labeling and repackaging) @ 300 (1120+300)	1420	142	1562
03.	Retailers advertisement and other Exp.500 (1562+500)	2062	206	2268
Total(1000+300+500)		1800	468	2268

In the above case 12%tax is assumed at every level i.e. manufacture to retailer. By levying 12% tax at each level the cost of goods is resulting into Rs.2268/- In cascading effect the liability of paying tax was passed on every agency at respective stage hence obviously the final liability of paying tax was on the shoulders of customer.(Here various applicable taxes like CST, VAT, Cess, Advertisement tax etc. are assumed for calculation purpose)

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

Table :BTax calculation in GST regime:

Sr. No.	Agency	Cost	12% GST	Actual liability	Total
1	Manufacturer (Cost of Production 1000)	1000	120	120	1120
2	Warehouse charges(labeling and repackaging) @ 300 (1000+300)	1300	156	36	1456
3	Retailers advertisement and other Exp. 500	1800	216	60	2016
Total		1800		216	2016

Table B shows that how in the case of GST, proportionate tax liability is resultingbeneficial for all stakeholders. Here in case of B total cost of goods is reduced from Rs. 2268/- to Rs. 2016/- that means GST reducing the tax burden on the final customer. In Indian economy, the service sector contributes to over 55% . Separate taxation of goods and services is neither viable nor desirable. GST in India had been introduced to reduce the tax burden that's on both companies and consumers. In the previous system there were multiple taxes added at each stage of supply chain, without taking credit of taxes paid at previous stages. As a result, the end cost of the product does not clearly show the actual cost of the product and how much tax was applied. The tax structure was complex. GST integrated most of the taxes into one single tax, where the consumers are benefited. This method provides Input Tax Credit paid on the purchase of goods and services, which can be off set with the tax to be paid on the supply of goods and services. As a result, this reduces the overall cost, with the end customer paying less.

- **Impact of GST on Indian Economy:**

The impact on macroeconomic indicators is likely to be very positive in the medium term. As far as inflation is concerned it expected that it would be reduced due to elimination of cascading effect of taxes.The revenue from the taxes for government is very likely to increase with an extended tax net and the fiscal deficit is expected to remain under the checks. Moreover it is also expected that exports would grow. While the Foreign Direct Investment is also on growing path. The industry leaders believe that the country would climb several ladders in the ease of doing business with the implementation of the most important tax reforms ever in the history of the country. Similarly another side of GST in view of long term benefits indicates that GST would not just mean a lower rate of taxes but also minimum tax slabs. Countries where the Goods and Service Tax has helped in reforming the economy have applied only 2 to 3 rates considering mean rate, a lower rate for essential commodities and a higher tax rate for the luxurious commodities. Where as in India we have five slabs with as many as three rates which consists of integrated rate, a central rate and a state rate. In addition to these cess is also levied. By considering all these facts and factors government is as keeping close eye on inflation so that common man should not be suffered. While government is also reducing the rates of taxes on various commodities for giving relaxation to the consumer and promote the trade. Recently in this month of December 2018 government has revised rates of taxes on various good and services by keeping in mind the turnover of essential goods and services. No doubt government is

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

continuously reviewing the tax structure after implementation of GST so that adverse effect can be avoided.

➢ **Benefits of GST:**

- **Removal of multiple taxation:**There were many indirect taxes in the pre-GST regime like Central Excise Duty, Duties of Excise, Duties of Excise, Duty of Customs, Cess, State VAT, Central Sales Tax, Purchase Tax, Entertainment Tax, Entry Tax Advertisement tax Taxes on lotteries, and gambling etc. GST, CGST and IGST has replaced all the these taxes hence tax system became simple and lucid.
- **Removal of Cascading tax effect:** In the earlier indirect tax regime, there were many indirect taxes levied by both state and center. States mainly collected taxes in the form VAT. Every state had a different set of rules and regulations. Interstate sales of goods was taxed by the Center. CST was applicable in case of interstate sale of goods. Other than above there were many indirect taxes like entertainment tax, octroi and local tax that was levied by state and center. GST is comprehensive indirect tax that was designed to bring the indirect taxation under one umbrella. More importantly, it is going to eliminate the cascading effect of tax that was evident earlier.
- **Increase in production of goods and services**: The retail price or the manufactured goods and services in India reveals that the total tax components is around 25-30% of the cost of the product. After implementation of GST the prices have gone down consequently the burden of paying taxes has been reduced to the final consumer of such goods and services. This motivating the producers and service providers to render better services to the customers for expansion of business.
- **Increase Tax Revenues**: From the government revenue point of view GST proved fruitful. Due to simpler tax structure number of tax payers are increased and in turn the tax revenues collected tends on higher side. GST encouraged compliance, which is also expected to widen the tax base. E-filing is compulsory under GST system, which resulted transparency in transaction and tax theft activities are controlled .
- **Uniformity and Simplicity in Taxes:** GST being a single tax, it has made it easier for the taxpayer to pay taxes uniformly. Previously, there were multiple taxes at every stage of supply chain, where the taxpayers were getting confused. Secondly calculation of taxes under GST is simpler. Instead of multiple taxation under different stages GST is one single tax which saves money and time.
- **Regulation of Unorganized Sector:**In the pre-GST era, it was often seen that certain industries in India like construction and textile were largely unregulated and unorganized. GST aims to ensure that payments and compliances are done online, and input credit can only be availed when the supplier accepts the amount, thus ensuring that these industries have regulation and accountability. Hence all types of trading activities and industries are came under single roof.
- **lowered tax burden on Trade and Industries**: The average tax burden on industry and trade is expected to lower because of GST, resulting in a reduction of prices and increased consumption, which eventually increase production and ultimately enhance the development of various industries.

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

Challenges:

Change is definitely never easy. The government is trying to smoothen the road to GST. It is important to take a leaf from global economies that have implemented GST before us, and who overcame the teething troubles to experience the advantages of having a unified tax system and easy input credits. But still in India there are some challenges before the government on which work is yet to be done, like enactment of separate law, availability of IT Infrastructure in all states, keeping a close check on the rates of GST to control the inflation and employment, impact on pricing of goods and services due to subsumed taxes, constitutional amendments to enable GST to central and state governments etc.

Conclusion:

Tax policies play an important role in the economy through the impact on both efficiency and equity. With an aim to ease the existing tax regime in the country the government on 1st July last year introduced the Goods and Services TAs (GST) under the 'one nation one tax' regime, widespread makeover was observed not only in the country's business landscape but in lives of common people as well. The government termed GST a game changer for the Indian economy as it abolished various indirect taxes and brought all of them under a single window. It can be concluded from the above discussion that GST will provide relief to producers and consumers by providing wide and comprehensive coverage of input tax credit set-off, service tax set off and subsuming the several taxes. It can be further concluded that GST have a positive impact on all stakeholders.

References:

- Dr. R.Vasanthagopal (2011) "GST in India: A Big leap in the Indirect Taxation System".
- Nishita Gupta (2014)"Goods and Services Tax: Its implementation on Indian economy".
- Syed Mohd. Ali Taqvi,(2013) "Challenges and Opportunities of Goods and Service Tax in India".
- http://www.govtofindia.in
- www.slideshare.com

Prof. H. S. Wadhone **Dept.:- Commerce** **Session: - 2018-19**

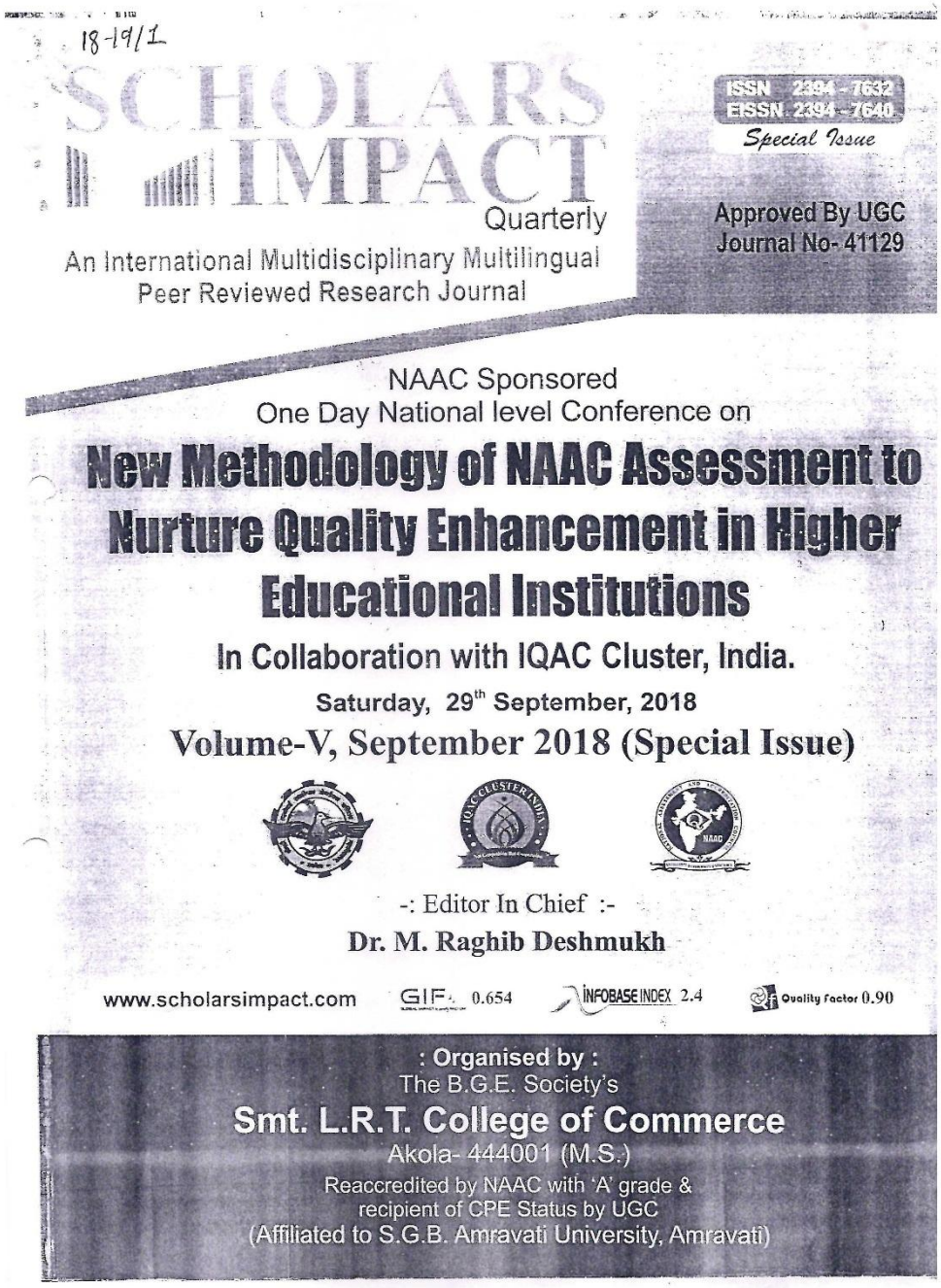

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

15.	Perspectives On New Methodology For Quality Assessment (Swot) Dr Nilesh N. Chotiya, Akola	72-76
16.	ICT-Based Teaching And Learning In Higher Education Dr. Jyoti H. Lahoti, Akola	77-83
17.	ICT Based Teaching, Learning & Evaluation – Need of The Day Mrs. Harshada Wadhone, Akola	84-88
18.	Role of ICT In Higher Education-Review Ms. Pranali R. Landge, Amravati	89-94
19.	Philosophical Dimensions of ICT In Teaching-Learning Process Mr. Ajay Shingade, Akola	95-100
20.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Needs of The Day Dr. S. R. Lokhande, Nagpur	101-104
21.	ICT Based Teaching-Learning Process Dr. A. P. Wadwale, Pusad	105-112
22.	ICT For Enhancements And Enrichment of Teaching Learning And Evaluation Dr. S. M. Palhade, Akola., Dr. A. S. Raut, Akola., Dr. G. V. Korpe, Akola	113-115
23.	Role of ICT In The Process of Teaching And Learning Dr. D B Pawar, Pusad	116-121
24.	Importance of ICT In Teaching, Learning And Evaluation -Need of The Day Taterao Bapurao Nikalje, Sindkhed Raja Dist-Buldana	122-124
25.	Footprints of ICT: A Total Metamorphosis of Quality Enhancement In Teaching, Learning And Evaluation –Need of The Day Anindita Chowdhury, Bangalore	125-130
26.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions. Prof. Rahul G. Mahure, Teosa, Dist. Amravati	131-134
27.	Use of ICT In Teaching-Learning And Evaluation: Need of The Day Dr S. L. Khandel , Patur Dist. Akola	135-138
28.	Role of Stakeholders In Higher Education Prof. R. L. Yeul, Akola	139-141
29.	ICT Based Teaching, Learning And Evaluation- 360° Study Deepak B.Chaube, Warwat Bakal & Sachin N. Joshi, Jalgaon(Jamod)	142-146

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. R.D.G. College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

(17)

ICT BASED TEACHING, LEARNING & EVALUATION – NEED OF THE DAY

MRS. HARSHADA WADHONE
Department of Commerce, Smt. RDG College for Women, Akola

Abstract

"Smart technology" is the familiar terminology that is widely being used in every being's life. Smartphone's, tablets, gadgets, smart televisions, etc., are the products of smart technology that have made human life smarter, easier and accessible. Smart technology has not only enhanced the way of living but also became an integrated part of everyone's life. The Information and Communication technology to be precise has become a driving force behind economic growth and a developmental tool as well.

The world today is technology driven which has brought about development in all spheres of human endeavor. Based on this, there is urgent need to use Information and Communication Technology (ICT) which can be seen in computers, satellite, global system of mobile communication etc. This paper establishes that relying on textbooks and traditional patterns of teaching cannot make for effective teaching and learning of social studies. The paper therefore, highlights the need to use information and communication technology (ICT) in teaching of social studies. It also highlighted some of the problems and challenges militating against the use of ICT in teaching and learning of social studies and concluded that government should make provision in Colleges of Education and train teachers in the skills as this will make tertiary institutions of learning remain relevant in the global scheme of things educationally.

ICT is an extended term for Information technology which is a technological source to make information available at the right time, right place in the right form to the right user. Earlier, one had to wait for the newspapers to get the information across the world. Now with the smarter technology, information can be accessed from anywhere using smartphones and gadgets. All this is made possible with the help of Information and Communication Technology. Information technology has been influencing our lives in the recent years in the fields of education, healthcare, and business. Going an extra mile, Information and communication technology in schools has had a major impact.

Introduction

Globalization has brought about an immense change in every walk of life right from the habits of eating to habits of working. How education sector can be exception to this alteration? It has gone through a great change in the country like India. We have moved from our ancient heritage education system of Gurukula to the modern day techno-savvy university education system. Today, education has become all inclusive process covering almost all aspects of life—social, cultural, political, economic, national, etc. Present is the era of information communication technology (ICT) which made transmission and spread of information most reliable and easiest. The Indian education system is

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

striving to impart the overall development of individual and society and enabling the teaching-learning community to compete the global market with sustainable growth and development.

Teaching-learning and evaluation is the base and centre of our education system. Information and communication technology (ICT) is a force that has changed many aspects of the way we live. If one was to compare such fields as medicine, tourism, travel, business, law, banking, engineering and architecture, the impact of ICT across the past two or three decades has been enormous. The way these fields operate today is vastly different from the ways they operated in the past. But when one looks at education, there seems to have been an uncanny lack of influence and far less change than other fields have experienced. A number of people have attempted to explore this lack of activity and influence. There have been a number of factors impeding the wholesale uptake of ICT in education across all sectors. These have included such factors as a lack of funding to support the purchase of the technology, a lack of training among established teaching practitioners, a lack of motivation and need among teachers to adopt ICT as teaching tools But in recent times, factors have emerged which have strengthened and encouraged moves to adopt ICTs into classrooms and learning settings. These have included a growing need to explore efficiencies in terms of program delivery; the opportunities for flexible delivery provided by ICTs the capacity of technology to provide. This paper seeks to explore the likely changes we will see in education as ICT acts as a powerful agent to change many of the educational practices to which we have become accustomed. In particular, the paper will explore the impact both current and emerging information and communication technologies will be likely to have in coming years on what is learned, when and where learning will take place and how the learning will occur.

"Information and Communications Technologies (ICTs) are a diverse set of technological tools and resources used to communicate, and to create, disseminate, store, and manage information. Communication and the information are at the very heart of the educational process, consequently ICT-use in education has a long history. ICT has played an educational role in formal and non-formal settings, in programs provided by governmental agencies, public and private educational institutions, for profit-corporations and non-profit groups, and secular and religious communities. According to the definition, the role of ICT tools is very wider and has multidimensional and multifunctional task as it can be used to "communicate", "to create", "disseminate", "store" and "manage" information on diverse levels—teachers-students, teachers-management, students-management, teachers-students-administration, teachers-students-public, etc. The tools and resources of ICT include all modern day inventions in the field of internet, software and hardware tools which are used to communicate through satellites, computers, mobile phones, tablets and similar devices and also the old day tools like telephone, television and radio. It has enhanced the progress in education sector rapidly. Most of the institutions use it at its best to reach a wide diversity of social communities or public. ICT must become a priority in the Indian colleges diversely spread over vast rural geography, as it is in most of the European countries. It's a challenge for

Objectives-

The increasing use of information and communication technologies (ICTs) has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems (HES) leading to quality

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

enhancements. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless possibilities with the integration of ICT in the education system. The use of ICT in education not only improves classroom teaching learning process, but also provides the facility of e-learning. ICT has enhanced distance learning. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at anytime. It is important that teachers or trainers should be made to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and educational gains to the learners. Successful implementation of ICT to lead change is more about influencing and empowering teachers and supporting them in their engagement with students in learning rather than acquiring computer skills and obtaining software and equipment. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education.

- Exploring educational possibilities of technology,
- Learning to make right choices of hardware, software and ICT interactions, and Growing to become a critical user of ICT.
- Creativity and problem solving,
- An introduction to the world of information and technologies, andAn opportunity to shape career pursuits.

Advantages

- Students can use ICT to organize their work and make it more clearICT can support different teaching methods, this varies the way students can learnAny answer to any question can be found with a few clicks of the keys on the computer or smart phone.
- Powerful search engines allow an organized and simply way to find the answers that students may need for assignments or projects.any answer to any question can be found with a few clicks of the keys on the computer or smart phone.
- Powerful search engines allow an organized and simply way to find the answers that students may need for assignments or projects.some computer programmes such as teaching programmes provideimmediate feedback on work completed by studentssome applications can save time and effort such as programs that teach.
- In the working world, in nearly every job you may take, you have to know how to operate a computer. Teaching this skill in children early will give them an advantages and a learning curve for when they are adults.
- Encourages collaborative work, so students can work together.
- Greater efficiency throughout the school.
- Communication channels are increased through email, discussion groups and chat rooms
- Regular use of ICT across different curriculum subjects can have a beneficial motivational influence on students' learning.

Disadvantage

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

- ICT equipment is expensive and needs trained staff to maintain it correctly hardware can be unreliable leading to breakdowns which cause frustration using ICT means children can become dependent on computers and technology and not learn how to do things by hand. internet can lead to children accessing unsuitable sites plagiarism has increased as students find pre written work online leading to students gaining unfair results on coursework
- One of the major barriers for the cause of ICT not reaching its full potential in the foundation stage is teacher's attitude. According to Hara (2004), within the early years education attitudes towards ICT can vary considerably. Some see it as a potential tool to aid learning whereas others seem to disagree with the use of technology in early year settings.
- The use of ICT in the foundation stage is "unhealthy and hinders learning". Other early years educators who are opposed to offering ICT experiences within the educational settings take a less extreme view than this and suggest that ICT is fine, but there are other more vital experiences that young children will benefit from In theory some people may have the opinion that the teachers who had not experienced ICT throughout their learning tend to have a negative attitude towards it, as they may lack the training in that area of the curriculum.
- Another important drawback to using ICT in schools is the fact that computers are expensive. According to the IT learning exchange (2001), in most schools ICT will be the single largest curriculum budget cost. This may be seen as a good thing but on the other hand there will be little money left over for other significant costs.

Evaluation

- ICT can lead to many developments in education as it can make learning more interactive and easier for both students and teachers however there are problems to do with cost and safety and the worry of encouraging children to become dependent on technology &they properly use it a lot at home as well.
- The use of ICTs help improve the quality of education.
- ICTs can enhance the quality of education in several ways: by increasing learner motivation and engagement by facilitating the acquisition of basic skills, and by enhancing teacher training. ICTs are also transformational tools which, when used appropriately, can promote the shift to a learner-centered environment.
- *Motivating to learn*. ICTs such as videos, television and multimedia computer software that combine text, sound, and colorful, moving images can be used to provide challenging and authentic content that will engage the student in the learning process. Interactive radio likewise makes use of sound effects, songs, dramatizations, comic skits, and other performance conventions to compel the students to listen and become involved in the lessons being delivered. More so than any other type of ICT, networked computers with Internet connectivity can increase learner motivation as it combines the media richness and interactivity of other ICTs with the opportunity to connect with real people and to participate in real world event.
- *Facilitating the acquisition of basic skills*. The transmission of basic skills and concepts that are the foundation of higher order thinking skills and creativity can be facilitated by ICTs through drill and practice. Educational television programs such as Sesame Street use repetition and reinforcement to teach the alphabet, numbers, colors, shapes and other basic

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Proceeding

concepts. Most of the early uses of computers were for computer-based learning that focused on mastery of skills and content through repetition and reinforcement

- *Enhancing teacher training*. ICTs have also been used to improve access to and the quality of teacher training. For example, At Indira Gandhi National Open University, satellite-based one-way video- and two-way audio-conferencing was held in 1996, supplemented by print-materials and recorded video, to train 910 primary school teachers and facilitators from 20 district training institutes in Karnataka State. The teachers interacted with remote lecturers by telephone and fax.

CONCLUSIONS-

We have found out that the majority of parents believe that positive and negative consequences of ICT usage would be approximately the same. Fewer parents believe that the child would suffer more damage than benefits, while the least parents believe that the usage of ICT would benefit the child more than harm it., while the positive effects are: gaining new knowledge and skills, usability of ICT at future schooling and employment and a general activity of the child as an individual in the digital society. We are pleased with the finding that the majority of parents believe that ICT, such as other things, has good and bad sides, but we dos wish that the general public opinion would be more positively oriented towards the usage of ICT, because only such way of thinking will lead to a regular and correct usage of ICT in all pre-school children who will with its help develop their competences and knowledge, which will be needed for the future.

The increasing use of information and communication technologies (ICTs) has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems (HES) leading to quality enhancements. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless possibilities with the integration of ICT in the education system. The use of ICT in education not only improves classroom teaching learning process, but also provides the facility of e-learning. ICT has enhanced distance learning. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at any time. It is important that teachers or trainers should be made to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and educational gains to the learners. Successful implementation of ICT to lead change is more about influencing and empowering teachers and supporting them in their engagement with students in learning rather than acquiring computer skills and obtaining software and equipment. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education.

Reference –

1.Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007). India in the knowledge economy – an electronic paradigm, International Journal of Educational Management Vol. 21 No. 6, pp. 543–568.
2.https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09687769.2010.529108
3.https://www.researchgate.net/.../271644313_Use_of_ICT_in_Teaching_Learning_and.
4.https://futureofworking.com/10-advantages-and-disadvantages-of-technology-in-educ
5.https://www.google.co.in/

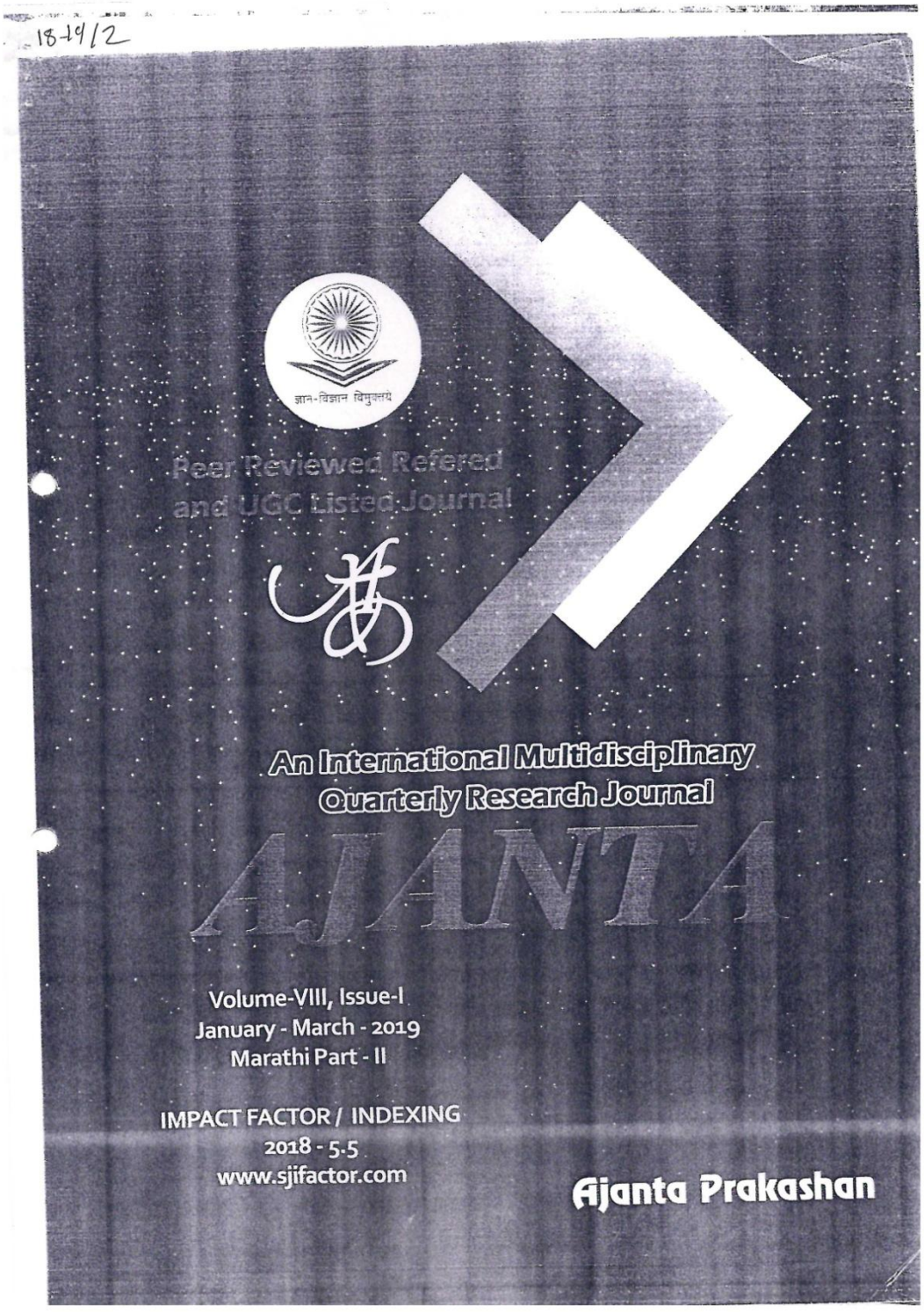
18-19/2
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal
An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शतकातील भारतीय शेतीविषयक प्रश्न **प्रा. डॉ. सुभाष एच. जाधव**	१-३
२	शेतकरी संघटनेचे आंदोलन : एक अध्ययन **प्रा. डॉ. आर. डी. इंगोले**	४-६
३	गांधीवादी तत्वज्ञानातील पर्यावरण रक्षण व शाश्वत शेतीचा विचार **डॉ. शिवराम गोविंदराव जाधव**	७-१०
४	देशातील आधुनिक शेतीसमोरील आव्हाने आणि उपाय **डॉ. नितीन चौधरी**	११-१५
५	शेतकरी जीवनातील साहित्य दर्शन **प्रा. डॉ. अर्चना पी. गुल्हाने**	१६-२३
६	भारतीय राज्यव्यवस्था, राज्यधोरण आणि शेतकी व्यवस्था **प्रा. डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर** **प्रा. डॉ. दिलीप ह. सुर्यवंशी**	२४-२६
७	भारतीय शेतीतील रोजगारामध्ये महिलांची भूमिका **प्रा. डॉ. वीणा आर. मेंढुले**	२७-३१
८	अनिल पाटील यांच्या कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा **प्रा. डॉ. अनिल सखाराम बाभुळकर**	३२-३६
९	शेतकऱ्यांची नवआंदोलने **प्रा. डॉ. बी. जी. जोगदंड**	३७-४१
१०	भारतीय शेतकरी : समस्या व आव्हाने **प्रा. प्रतिभा न. अत्राम** **कु. निवेदिता गजानन वानखडे**	४२-४८
११	शेतकरी जीवनात लोकसंगीताची भुमिका **डॉ. सुनिल बाबुलालजी पटके**	४९-५३
१२	कृषी मुल्य विश्लेषण विपणन व्यवस्था आढावा **प्रा. हर्षदा वाथोने**	५४-५९

VOLUME - VIII ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१२. कृषी मुल्य विश्लेषण विपणन व्यवस्था आढावा

प्रा. हर्षदा वाघोने
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान असून भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीला खूप महत्व आहे. शेती हा ग्रामीण भारतीयांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीच्या दृष्टीने विचार केल्यास शेतीच्या मालाला योग्य भाव मिळाल्यास शेतीचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते. आज शेतीचा माल विकतांना ज्या समस्या आहेत, त्या समस्यांचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने कृषी मुख्य विश्लेषणावर आधारीत प्रधान व काही कृषी विपणन व्यवस्थेतील सुधारणांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे व आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावणा

शेती प्रधान अर्थव्यवस्थेत कृषीला अनव्य साधारण महत्व असते. राष्ट्रपीता महात्मा गांधीजी यांच्या मते, भारतीय शेती ही भारतीय लोकांचे प्रमुख साधण असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे. कारण रोजगाराबरोबर उदयोगाला लागणारा कच्चा माल व निर्यातीतील वाटा पण महत्वाचा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था जरी कृषी प्रधान असली तरी मात्र पाहीजे त्या प्रमाणात भारतीय शेतीचा विकास झालेला नाही. त्यामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता इतर देशांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. शेतीची उत्पादकता वाढवण्याच्या वेगवेगळया प्रयत्नांमध्ये कृषी मुल्य आणि विपणन महत्वाचे उपाय ठरतात. त्या संदर्भात पूढील चर्चा महत्वाची आहे.

मुख्य विश्लेषण

कृषी मालाच्या किंमती निश्चित करणे व संबंधीत विषयावर निर्णय घेण्यासाठी भारत सरकारने जानेवारी १९६५ मध्ये कृषी माल किंमती आयोगाची स्थापणा केली. या आयोगाचे कार्य शेत मालाच्या किंमतीबाबत धोरण निश्चीत करण्यासाठी सल्ला देण्याचे होते. हे आयोग कृषी मालाची आवश्यकता तसेच उत्पादक व उपभोक्ते हितसबंध लक्षात घेवून विभीक्त वस्तूंचा किंमतीबाबत धोरण वाढविण्यासाठी केंद्र सरकारला मार्गदर्शन करीत असतो. आयोगाने दिलेल्या सल्ल्यानूसार सरकार शेतमालाची खरेदी करीत असतो. त्यादृष्टीने आयोगाने दिलेला सल्ला अत्यंत महत्वाचा असतो. सरकार ज्या किंमतीला शेतमालाची खरेदी करते, त्या किंमतीला आधार किंमती असे म्हणतात. आधार किंमतीपेक्षा बाजारातील प्रत्यक्ष किंमती कमी असतील तर शेतकरी आपला माल सरकारला विकतात.

सध्या अस्तीत्वात असलेल्या शेतकरी संघटणांच्या मते सरकारणे ठरविलेली शेत मालाची आधार किंमत खूपच कमी असते. त्यामुळे शेतकऱ्याचे फार नुकसान होते. सरकार शेतमाल वसूलीचा किंमत म्हणजेच आधार किंमत निर्धारीत करीत

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

असतांना मालाचा उत्पादन खर्चाचा विचार करीत नाही अशी टिकाही संघटणामार्फत केली जाते. म्हणुन उत्पादन खर्चाचा विचार होणे आवश्यक आहे. या दृष्टिने कृषी माल किंमत व व्यय आयोगाची (Agricultural price & cost commission - 1985) स्थापना करण्यात आली. हा आयोग शेतमालाची किंमत निर्धारीत करीत असतांना मालाचा उत्पादन व्यय लक्षात घेत असतो. सर्व बाजूंनी विचार करुन सरकार त्यादृष्टीणे एका बाजूला शेतकऱ्याला रास्त भाव मिळून देणे तर दुसऱ्या बाजूला ग्राहकांना योग्य भावात वस्तु प्राप्त करुन देणे हे सरकारच्या कृषी मुल्य नितीचे उद्दिष्टे आहे. त्याचबरोबर सरकारच्या अन्न व्यवस्थापन धोरणाची उद्दिष्टे शेतकऱ्यांकडून रास्तभावाला अन्नधाण्याची प्रप्राप्ती ग्राहकांना विशेषत: समाजातील दुर्बल घटकांना परवडण्याजोगे भावात अन्नधाण्याचे वितरण आणि अन्न सुरक्षा व किंमत ठरवण्यासाठी अन्नधाण्याचा बफरसाठा राखणे ही आहे. कृषीमुल्य धोरण व अन्न व्यवस्थापण धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्थेचा एकंदरीत गरजा घेवून देशात अन्नधाण्याचे संतुलीत व एकत्रीक किंमत संरचना विकसीत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे साध्य करण्यासाठी सरकारच्या महत्वाच्या साधणांमध्ये किमान आधारभूत किंमत, प्रप्राप्ती किंमत, केंद्रीय प्रचालन किंमत, बफर साठा राखणे इत्यादींचा समावेश होतो.

किमाण आधारभूत किंमत

नैसर्गीक आपत्ती किंवा दलालांनी पाडलेली किंमत दिल्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या विकास योग्य किंमत मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी काही ठरावीक पिकांसाठी केंद्र शासन किमान आधारभूत किंमती जाहीर करते.

व्याख्या

किमाण आधारभूत किंमत म्हणजे सरकारने प्रत्येक भागात ठरावीक पिकांसाठी पेरणीपूर्वीस शेतीत केलेली अशी किंमत ज्या किंमतीला शेतकऱ्याने सरकारला देवू इच्छीलेला सर्वमाल विकत घेण्याची सरकारने पूर्व हमी दिलेली असते.

उद्देश

किमाण आधारभूत किंमती सरकार मार्फत त्याला पिकांच्या पेरणीपूर्वीच जाहीर केल्या जातात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या मालाला किमान किती भाव मिळू शकेल याचा पूर्व अंदान पेरणीपूर्वीच येतो. त्यामुळे तो अधिकाधिक उत्पादन घेण्यासाठी प्रबळ प्रयत्न करतो. शेतीत कायमस्वरुपी सुधारणा जसे सुपीकता वाढवणे, बियाण्यांचा प्रश्न सोडविणे, विहीर बांधणे, हाती येवू शकतो त्यामुळे कृषीमध्ये गुंतवणूक वाढून विकासास हातभार लागतो. पिकांच्या किमाण आधारभूत किंमती केंद्रीय कृषी मंत्रालयामार्फत जाहीर केल्या जातात मात्र त्याबाबत सरकारला शिफारस करण्याचे कार्य कृषी खर्च व मुल्य आयोगामार्फत केले जाते.

भारतीय अन्न महामंडळ (Food Corporation of India) (F.C.I.)

सरकारच्या वतीने शेतकऱ्याचा माल विकत घेण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळाची स्थापणा करण्यात आली आहे. तसेच राज्य स्तरावर राज्यशासनाने नियुक्त केलेल्या सहकारी व इतर संस्था शेतमाल खरेदीचे कार्य करतात. महाराष्ट्र शेत

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

मालची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य आदीवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषी सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांचे मार्फत केली जाते.

अन्नधान्याची प्रप्राप्ती

सरकार अन्नधाण्याची प्रप्राप्ती/खरेदी किमान आधारभूत किंमतीला किंवा प्रप्राप्ती किंमतीला करु शकते. सरकार ज्या दराने कोणत्याही आपल्या बफरसाठयातील शेतमाल विकत घेते त्या दरास प्रप्राप्ती किंमत असे म्हणतात.

साधारणतः

शेतकरी जेव्हा स्वतःहुण माल सरकारला विकू इच्छितो तेव्हा किमान आधारभूत किंमत लागू होते. अर्थात आतापर्यंत सरकारणे आधारभूत किंमतीपेक्षा प्रप्राप्ती किंमत जास्तच देवू केलेली आहे. अन्नधाण्याच्या प्रप्राप्तीतून भारतीय अन्न महामंडळाकडे बफर स्टॉक निर्माण होतो.

बफर स्टॉक / भावस्पटिक साठा

किंमत ठेवण्याचे उद्दिष्ट सरकारमार्फत अन्नधाण्याचा बफरसाठा निर्माण करुन तो आवश्यक प्रमाणात बाळगला जातो. या बफर साठयातून सरकार दोन बाबी साध्य करते.

१) वर्षभर देशभरातील सार्वजनीक वितरण प्रणालीसाठी अन्नधाण्याचा पर्याप्त साठा सुनिश्चीत करणे.

२) एखादया वर्षी पिके अयशस्वी ठरल्यास बाजारातील पूरवठा वाढवून भाव स्थीर करण्याचा प्रयत्न करणे.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची गरज भागवण्याच्या दृष्टीणे भारतीय अन्न महामंडळावर गहू व तांदळाच्या बफर साठयाची बंधणे घालण्यात आलेली आहेत. ही बंधणे पूढील प्रमाणे आहेत.

१) गव्हासाठी जानेवारी ११२ लाख टन, एप्रिल ७० लाख टन, जुलै २०१ लाख टण व ऑक्टोंबर १४० लाख टन तर

२) तांदुळासाठी जानेवारी १३८ लाख टन, एप्रिल ..... लाख टन, जुलै ११८ लाख टन तर ऑक्टोंबर ७२ लाख टन गरज आहे.

३) एकूण धाण्यासाठी (गहू व तांदूळ) जानेवारी २५० लाख टन, एप्रिलसाठी २१२ लाख टन, जुलै ३१४ लाख टन तर ऑक्टोंबर २१२ लाख टन धाण्याची आवश्यकता आहे.

अन्नधाण्याचा आर्थिक खर्च

पुढील तीन घटकांचा समावेश होतो.

१) शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या किंमतीच्या स्वरुपात किमाण आधारभूत किंमत व लागू असेल तर बोनस,

२) प्राप्राप्ती संबंधी अनूषंगीक व्यय आणि वितरणासाठी लागणारा खर्च.

सार्वजनीक वितरण प्रणाली

सार्वजनीक वितरण प्रणाली केंद्र तसेच राज्य सरकारांच्या अन्न क्षेत्रणाचा महत्त्वाचा हिस्सा आहे. ही व्यवस्था गरीब जणतेला अत्यावश्यक ग्राहक वस्तूंचा पुरवठा स्वस्त व अनुदानीत दरात करण्यासाठी त्यांना आवश्यक वस्तूंच्या वाढत्या

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

किंमतीच्या परिणामापासून त्यांना संरक्षण देण्यासाठी आणि गरीबांचा किमाण पोषणाचा दर व स्तर कायम राखण्यासाठी सुरु करण्यात आली आहे. म्हणून याला महत्व प्राप्त झाले आहे. तसे पाहता सार्वजनीक वितरण व्यवस्था केंद्र व राज्य सरकारचा संयुक्त उपक्रम आहे म्हणून कामाची जबाबदारी वाढलेली आहे. केंद्र सरकार धान्य प्रप्राप्ती/खरेदी व साठवण करते व राज्य सरकारांना वाटप करते. राज्य सरकारांना ज्या दराने अन्नधान्य विकले जाते त्या दरास केंद्रीय प्रचान किंमत (Central Issue Price) (CIP) म्हणतात. राज्य सरकारच्या जबाबदाऱ्यामध्ये दारिद्रयरेषेखालील कुंटूबाची ओळख निश्चीत करणे, पूरवठा पत्रीकांचे वाटप करणे, जीवणावश्यक वस्तूचे वितरण करणे आणि स्वस्त धान्य दुकानांच्या कामाचे पर्यवेक्षण व नियंत्रण करणे यांचा समावेश होतो पण काही दोष या व्यवस्थेत आढळून येतात.

१) संपूर्ण दारिद्रय रेषेखालील जनतेला सेवा पूरवण्यात अपयश.

२) लक्षणीय शहरी पूर्वग्रह.

३) राज्यातील गरीबांचे प्रमाण जास्त असलेल्या ग्रामीण भागातील कमी व्याप्ती वितरणासाठी पारदर्शक व ठोस व्यवस्थेचा अभाव इत्यादी. त्यामुळे केंद्रशासनाने लक्षीत सार्वजनीक वितरण व्यवस्था सुरु केली.

लक्षित सार्वजनीक वितरण व्यवस्था (Targeted Public Distribution System) (TPDS)

केंद्र शासनाने ही व्यवस्था जून १९९७ मध्ये केली. सार्वजनीक वितरण व्यवस्थेला दारिद्रय रेषेखालील कुंटूबाच्या दृष्टीने अधिक चांगल्या प्रकारे राबविण्याच्या उद्देशासाठी ही योजना तयार करण्यात आली. ही योजना केंद्र व राज्य सरकाराची संयुक्त जवाबदारी आहे. केंद्र सरकारची जबाबदारी अन्नधाण्याची प्रप्राप्ती वाटणी व भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामापर्यंत वाहतूक ही आहे. राज्य सरकारांच्या कार्यात्मक जबाबदाऱ्यामध्ये वाटयाला आलेले अन्नधान्य उचलणे व वितरीत करणे, दारिद्रय रेषेखालील कुंटूबाची ओळख करणे, रेशनकार्ड देणे व स्वस्त धान्य दुकाणाच्या माध्यमातून त्यांना दिल्या जाणाऱ्या अन्नधान्याच्या वितरणाचे पर्यवेक्षण करणे यांचा समावेश होतो. केंद्र सरकार सध्या ६.५२ कोटी बी.पी.एल. कुंटूबाना (२४३ कोटी अंतोदय अन्न योजने अंतर्गत लाभार्थी कुंटूबासहीत) ३५ कि.ग्रॅ. प्रती कुंटूब प्रती महिणा इतक्या अनुदानीत अन्नधान्याचे नियंत्रण करते. अन्नधान्याच्या उपलब्ध साठयानूसार ए.पी.एल. कुंटूबासाठी सुध्दा १५ ते ३५ कि.ग्रॅ. प्रती कुंटूब प्रती महिण इतक्या अन्नधान्याचे नियंत्रण करते. अंतोदय अन्न योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांसाठी केंद्रीय प्रचालण किंमत तांदूळासाठी ३ रु. तर गव्हासाठी २ रु. प्रती किलो इतकी ठेवली जाते. सार्वजनीक वितरण व्यवस्थेत गरीबातील गरीब व्यक्तीच्या दृष्टिणे अधिकाधीक लक्षात आणण्यासाठी डिसेंबर २००० मध्ये अंतोदय अन्न योजना सुरु करण्यात आलेली आहे. लक्षीत वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नपूर्णा योजनेचाही समावेश करण्यात आलेला आहे.

कृषी उत्पादकता वाढवण्याच्या दृष्टीने कार्यक्षम अशा विपणन व्यवस्थेचे आधीच एक पूर्व अटच बनते. विपणन कार्यक्षमता दोन प्रकारे साधा करता येते.

१) कार्यात्मक कार्यक्षमता वाढवून व

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२) किंमत विषयक कार्यक्षमता वाढवून

कार्यात्मक कार्यक्षमता

यामध्ये विक्री खर्च कमी करण्यावर भर असतो. त्यासाठी साठवणूक आणि वाहतूक सुविधांमध्ये वाढ करण्यावर भर देण्यात येतो.

किंमत विषयक कार्यक्षमता

किंमत विषयक कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यास रास्त भाव व ग्राहकांस योग्य किंमत यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला जातो.

कार्यक्षम विपण व्यवस्था प्रस्थापीत करण्याच्या दृष्टीने भारत तसेच राज्य सरकारांनी विविध प्रयत्न केलेले आहेत, यापैकी काही पुढीलप्रमाणे :-

उपाय योजना

१) नियंत्रीत बाजारपेठा
२) खुली लिलाव पध्दती
३) प्रमाणीत वजणे व मापे
४) तक्रार निवारण केंद्र
५) माहिती पत्रक प्रसिध्द करणे
६) बाजारातील दलाली व हमाली निश्चित करणे
७) बाजार समित्यांच्या कामामध्ये समन्वय साधणे
८) कृषी उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे
९) चर्चासत्रे, कार्यशाळा घेणे
१०) फलोत्पादण प्रशिक्षण सुविधा पुरविणे
११) निर्यातीला प्रोत्साहन देणे
१२) साठागृहे व गोदामे स्थापन करणे
१३) कृषी मालाच्या वाहतूकीची सुविधा करणे
१४) वखार मंडळाची स्थापणा व कार्य चालण करणे
१५) राज्य वखार मंडळात शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधीला समाविष्ट करणे
१६) वित्त गृहाची संख्या वाढवणे व दर्जा सुधारणे
१७) मालाची वर्गवारी व प्रतवारी योग्य व कार्यक्षम पध्दतीने करणे
१८) नागपूर सारख्या नविन ॲग्मार्क प्रयोगशाळा वाढवणे

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१९) अन्नधान्याच्या व्यापारात सरकारचा सहभाग वाढवणे

२०) सहकारी विपणन सदृढ करणे

२१) कृषी संशोधण

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला असलेले महत्वपूर्ण स्थान पण तितकेच महत्त्वपूर्ण आहे. नैसर्गीक घटकांचा शेतीवरील परिणाम लक्षात घेता शेतीचे उत्पादण व अन्न विकसीत देशाच्या तुलनेत भारतात अल्प असल्याचे आढळून येते. म्हणून शेतीक्षेत्रात विकासाच्या दृष्टीणे सरकारने केलेले उपाय अपूरे पडत असतांना ते उपाय वाढविण्याची गरज आपल्याला लक्षात येते. शेतीला आज विकसीत किंवा आधुनिक तंत्रीक शेतीत बदल करण्याची गरज आहे. शेतीचे महत्व निकालबाधीत असल्यामुळे शेतकऱ्याने शेती करण्याचा व्यवसाय हा उपजीवीकेचा न समजता व्यापारी दृष्टीचा असला पाहिजे, कारण जेव्हा आपण व्यापाराच्या दृष्टीणे पाहू तेव्हाच तिच्यामध्ये तांत्रीक सुविधा व संशोधन करण्यास प्रोत्साहन मिळेल व शेतीच्या हमी भावामध्ये प्रामुख्याने वाढ करण्याची आपल्याला वेळोवेळी दिसून येते. देशामध्ये कृषी मुख्य आयोगाची स्थापणा करण्यात आली असली तरी आधारभूत किंमत ही उत्पादण घ्यायचा विचार न करता केलेली असते. त्याठिकाणी उत्पादन घ्यायचा विचार होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती करणे आवडेल व परवडेल सुध्दा अन्यथा शेती व्यवस्थापनात निराशेचे वातावरण निर्माण होईल व त्याचा पूढील प्रत्येक उत्पादण व उत्पादकतेवर नकारात्मक परिणाम होईल. विपणण व्यवस्था सुधारणेचे सरकारने प्रयत्न केले पण पाहीजे त्या प्रमाणात सरकार प्रयत्न करु शकले नाही. विपणन क्षेत्रात शेतकऱ्यापेक्षा दलाल व व्यापारी, वाहतूकवाले यांचाच जास्त फायदा होतो. शेतकऱ्याकडे मात्र दुर्लक्ष होते. अर्थात सरकारचे विपणणातील दोष दुर करण्यासाठी अपूरे पडले हेच सिध्द होते.

वरील शोध निबंधातून सरकारी कृषी मुख्य धोरण व विपणन व्यवस्थेचा आढावा घेण्यात आला आहे त्यातील असलेल्या समस्या व उपाय योजना स्पष्ट करण्यात आलेली आहे.

संदर्भसूची

१) शेतीचे अर्थशास्त्र, गंगाधर कायंदे पाटील, चैतन्य प्रकाशन, नाशिक

२) भारतीय अर्थव्यवस्था - रुद्र दत्त, के.पी.एम. सुंदरम, एस. चंद पब्लीकेशन नई दिल्ली.

३) भारतीय अर्थव्यवस्था - रमेश सिंह मॅग्रॉटिल पब्लिकेशन, नई दिल्ली

४) भारतीय अर्थव्यवस्था - रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, पुणे

५) कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. विनय कविमंडन, मंगेश प्रकाश, नागपूर

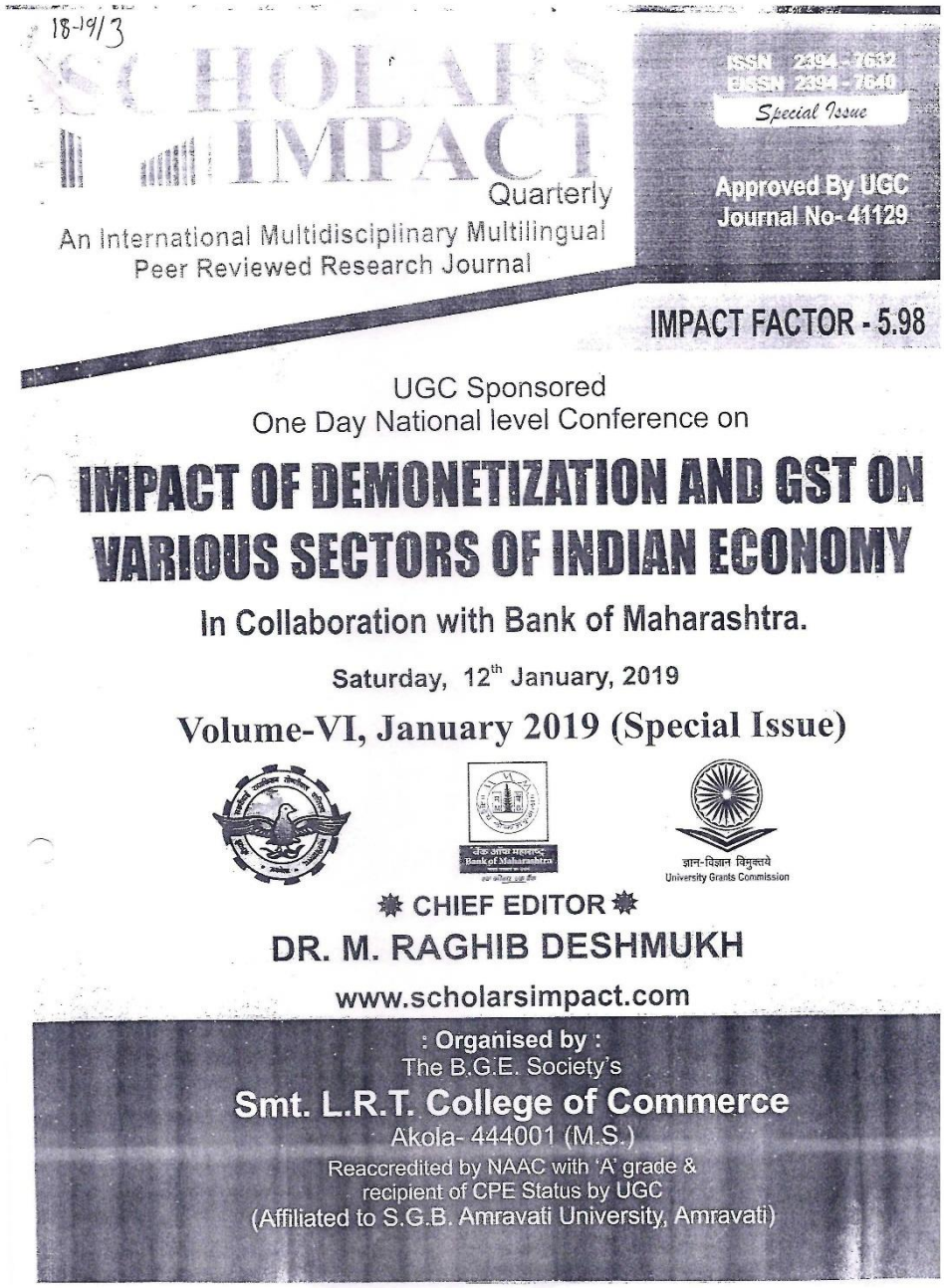

18-19/3

SCHOLAR'S IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
IMPACT FACTOR - 5.98

UGC Sponsored
One Day National level Conference on

IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY

In Collaboration with Bank of Maharashtra.

Saturday, 12th January, 2019

Volume-VI, January 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
National Conference Souvenir

61.	वस्तू व सेवाकराचा (जीएसटी) कृषी क्षेत्रावरील परिणाम **Santosh Nivrutti Ghongade, Udgir, Dist - Latur.**	279-282
62.	विमुद्रिकरणाचा सामान्य जनजीवनावरील प्रभाव प्रा. मेधा गजानन कुळकर्णी.(सी.एच.बी.), अकोला.	283-287
63.	वस्तू व सेवा कर : एक आर्थिक आढावा व विश्लेषण प्रा. हर्षदा एस. वाधोने, अकोला	288-291
64.	विमुद्रीकरण - भारतीय अर्थव्यवस्था प्रतिकुल, अनूकुल परिणाम डॉ. मोनिका जे. साबू, अकोला.	292-294
65.	विमुद्रीकरणाचा शेती क्षेत्रावरील परिणाम – एक अभ्यास प्रा. डॉ. पी. बी. खर्चे, मलकापुर	295-299
66.	नोटबंदीमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम प्रा. आनंद गोमाजी चव्हाण, अकोला	300-305
67.	**नोटबंदीचा शेती क्षेत्रावर प्रभाव** **प्रा.डॉ. जयंत डी पोरे, खामगांव जि. बुलढाणा.**	306-309
68.	विमुद्रीकरणाचा भु – संपत्तीवर झालेला अनुकुल परिणाम प्रा. प्रविण कुलकर्णी मारेगांव जि. यवतमाळ	310-314

SPECIAL ISSUE Vol. VI Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. R.R.T. College of Commerce, Akola 12th January 2019
National Conference Souvenir

वस्तू व सेवा कर : एक आर्थिक आढावा व विश्लेषण

प्रा. हर्षदा एस. वाघोने
वाणिज्य विभाग, राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश (Abstract)

GST) चा स्विकार करतांना काही प्रश्न उपस्थित केले जात होते. त्याच बरोबर काही अडचणी पण आल्या पण तरीही आज हा कर संपूर्ण देशात लागू आहे व यशस्वी काम करत आहे. जरी आतापण त्यात सुधारणेची संधी आहे. पण मागील वर्षापासून GST बद्दल व्यापा–यांचा विश्वास स्थिर होत चालला या पेपर मध्ये आपण GST च्या आतापर्यंत च्या वाटचालीचे विश्लेषण करणार आहोत. GST ची वाटचाल थोडी डगमग अशीच आहे. कारण सुरूवातीच्या काळात लोकांना खुप अडचणीला सामोरे जावे लागले पण जसजसा वेळ निधुन गेला तसतसा लोकांच्या लक्षात या यायला लागल. सरकारचं मत आहे. की GST लागू झाल्यानंतर त्याचा राजस्वात मोठी वाढ झाली आहे.

प्रस्तावना

प्रत्येक देशाचा अर्थव्यवस्थेचा विकास त्या अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो व कर हे अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन असते. भारतीय अर्थव्यवस्थेला आतापर्यंत कर विषयक ब–याच सुधारणा झाल्या. परंतु 2017 मध्ये झालेली व अट व सेवा कराविषयची सुधारणा ही आर्थीक क्षेत्रातील सर्वात मोठी सुधारणा मानली जाते. भारतीय घटनेचा कलम 265 नुसार सरकारला कायदयानुसार कर लावण्याचा अधिकार आहे. असीमदास गुप्ता समितीने VAT लावण्याबरोबरच GST लावण्याची शिफारस केली होती. नरेंद्र मोदी सरकारने 19 डिसेंबर 2014 रोजी नवीन 122 वी घटना दुरूस्ती विधेयक 2014 लोकसभेत मांडले 6 मे 2015 रोजी लोकसभेत तर 3 ऑगष्ट 2016 रोजी राज्य सभेने पारित केले. 8 सप्टेबर 2016 रोजी राष्ट्रपतीने संमती दिली. 122 वे घटन दुरूस्ती विधेयक 101 वा घटना दुरूस्ती कायदा म्हणून स्विकारण्यात आले. 1 जुलै 2017 पासून संपूर्ण देशात वस्तू व सेवा कर लागू करण्याचे निश्चित करण्यात आले.

मध्य संकल्पना Central Idea

1 जुलै 2017 ला तेव्हा GST लागु करण्यात आला. तेव्हा सांगण्यात आलं होत की देशात लागणारे सर्व प्रकारचे टॅक्स व त्याचे दर यांना सोपे करेल यामुळे व्यापार करण्यात सुलभता यईल वस्तूच्या किमती कमी होतील, सरकारच्या राजस्वामध्ये वाढ होईल व टॅक्स चोरी पण थांबेल GST लागू करण्याच्या आधी सरकारला व्यापा–याच्या विरोधाचा सामना करावा लागला. व्यापारी याच्या

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
aNational Conference Souvenir

प्रक्रीयेचा विरोध करत होते. सुरवातीच्या काळात लोकांना GST रजीस्ट्रेशन करण्यात पण मोठया अडचणी यायला लागल्या होत्या तसेच इ–वेब आणि रिटर्न फाईल करण्याची कठीण प्रक्रीया वर्षात Thirty Sevan वेळा रिटर्न फाईल करावी लागत आहे.असा व्यापा–याचा आरोप होता. GSTR -1, GSTR-2, GSTR-3 ची प्रक्रीया, रिटर्न फाईल करण्याची रक्कम तांत्रीक अडचणी आल्या बिलाची मॅचींग व रिफंड मध्ये अडचणी पण वेळेनुसार परिस्थिती बदलत गेली. पण असे नाही म्हणता येणार की सरकार यालाही तयार नाही ज्या कुठल्याही देशात एक सिंगल कर प्रणाली लावल्यावर होणा–या पैशाने पेक्षा भारतातील परिस्थिती सर्वसाधारण होती काही बाबतीत परिस्थितीत चांगली सुधारत आहे.

GST च्या पूर्वीच्या अडचणी

1. राज्यांच्या सिमाक्षेत्रात / सिमेवर ट्रकांची मोठी रांग लागलेली असायची.
2. टॅक्स चोरी थांबण्याचा कोणताही मजबूत उपाय नव्हता.
3. चुंगी कर व व्यापार कर चौक्या भष्टाचाराचे केंद्र बनल्या होत्या.
4. खुप सारा व्यवहार व प्रकीयेमुळे उशीर होत होता.
5. वेगवेगळया टॅक्समुळें वस्तू महाग होत्या.
6. नोंदणीकृत व्यापा–याची संस्था कमी होती. त्यामुळे सरकारला राजस्वात नुकसान होत होते.

GST चे झालेले फायदे

1. भारतीय कर पध्दतील सर्वात मोठी कर सुधारणा म्हणून 101 वी घटना दुरूस्ती ओळखली जाते. या घटना दुरूस्तीने वस्तू व सेवा कर लागू करण्यात आला. या वस्तू व सेवा करापासून आतापर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूढील फायदे झाले आहेत.
    1. आतापर्यंत जवळजवळ 1.5 करोड व्यवसायीकांनी नामांकन केले.
    2. सुरूवातीच्या 2 महिन्यातच दोन हजार पेक्षा जास्त करोड रूपयांची टॅक्स चोरी पकडली गेली.
    3. GST लागू करतांना 91,000 करोड चे राजस्व मिळविण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते जे की जुलै 2017 मध्ये एकूण राजस्व मिळकती 92 हजार करोड पेक्षा जास्त होती जस जसा वेळ जात गेला तसा आता संपूर्ण देश एक बाजारपेठ बनल्यामुळे परिस्थिती सुधारत आहेत्र
    4. संपूर्ण देशात टॅक्सचा सारखा दर आकारला गेला आहे.
    5. GST मुळे उत्पादन, वितरण, पुरवठा साखळी, साठवण व्यवस्था मजबूत स्थितीत येत आहे.
    6. टॅक्स चुकविणे अशक्य झाले आहे.
    7. जास्तीत जास्त लोकांनी रिटर्न फाईल केल्या आहेत.
    8. पारदर्शी डिजीटल व्यवस्था लागू झाली.
    9. इनवॉईस च्या मेलची सुविधा झाली आहे.
    10. इनसेंन्टीव्ह व इनपूट क्रेडीटची सुविधा मिळाली आहे.

११. कंपन्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे व त्याचा फायदा ग्राहकांना पण मिळाला आहे

GST लागू झाल्यानंतर Anti Profiting egency ची स्थापना करण्यात आली. पण त्यामुळे टॅक्सच्या कर उपयोगाची शक्यता नष्ट झाली.

निष्कर्ष :

सुरूवातीला जरी काही अडचणी आल्या असल्या कारण देश मोठा आहे एका नविन कर प्रणालीचा आपण स्विकार केला आहे त्यामध्ये केंद्रसरकार व राज्यसरकार मिळून या नविन प्रणालीचा स्विकार केला आहे. वरील विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, सुरूवातीला येणा–या अडचणी दुर होत जाउन चांगली अचीवमेंट समाधानातून मिळवलेली आहे. जर आपण बघीतल तर (GST चा पासून आय /Incom प्रत्येक महिन्यात गेलेला आहे. महात्वाचे लक्ष तर होत की संपूर्ण भारतभर प्रत्येक वस्तूवर एकच टॅक्स असावा GST आधी प्रत्येक प्रांताचा / राज्याचा विक्रीकर होता व तो वेगवेगळा होता त्यामुळे थोडया भ्रष्टाचाराला चालना पण मिळत होती व त्यामुळे राज्याचे व्यक्तीकोकरण असुरक्षीत होत असे तसी इच्छा तर तीच होती की संपूर्ण देशात एकच Indirect tax लागू करावा म्हणजे एकाच वस्तूवर प्रत्येक राज्यात सारखाच टॅक्स व किमंत राहील याचा विचार होता आता आपण चार स्तरावर हा वस्तू व सेवा कर लावणे सुरू केले. यशस्वीता 100 टक्के यावी हे तर ध्येय असणारच पण आपण 60 टक्के ते 70टक्के जरी पुर्णत्वाला येत असेल तरी ते अशस्वीताच मानण्यात येईल. कारण देशाचा मोठा विस्तार व लोकांचा GST विषयांचा भ्रम लक्षात घेउन 60 टक्के ते 70 टक्के पण यशस्वीताच म्हणता येईल या करांचा एक हा पण फायदा लक्षात येतो की सगळीकडे सारखा कर असल्यामुळे पूर्वीचे प्रांत निवडीचे व्यवहार नष्ट होतील. कारण पूर्वी टॅक्स वेगवेगळे असल्यामुळे त्या करांचा फायदा घेण्यासाठी काही व्यापारी विशिष्ट राज्यात आपला माल जाउ दयायचे पण आतामागणी नुसार सगळी कडे वस्तू व सेवा पुरविल्या जात आहे. म्हणजे संतूलित पुरवठा होण्यास मदत होत आहे. या करामुळे इतर लोक कर यामध्ये कर यामध्ये विलीन करण्यात आले आहेत त्यामुळे बिजनेस मॅन व अभिव्यक्ते यांना खूप सरळता प्राप्त झाली आहे पण एक ही पण बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे की आरामदायक किंवा चैनीच्या वस्तूवर Compomsctcion cess लावण्यात आला आहे तसेच Cess Automobile वर पण लावला आहे त्यामुळे नियतीदारांना रिफंड समतेचा सामोरे जावे लागते आहे. निर्यातदारांना रिफंड घ्यायला अडचणी येत आहेत. याला सरळ सोपे बनविण्यासाठी सरकारकडून प्रयत्न केले जात आहेत. आता सुध्दा तीन, चार प्रकारचे रिटर्नस आहेत. ते आपल्याला सोपे करून एकाच प्रकारात आणणे गरजेचे आहे. एक ही पण बाबत लक्षात घेण्यासारखी आहे की काही वस्तू आजही GST व्यापाराच्या बाहेर आहेत ज्याच्या मुळे कर वसूल करण्यासाठी अडचणी येतात. यामध्ये विज, दारू, पेट्रोलीयम उत्पादन आणि रियल इस्टेट येते. हळूहळू का होईना. पण भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम होत आहे.

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal National Conference Souvenir

वरील विश्लेषणावरून आपणाला GST लागू झाल्यापासून आतापर्यंत कसेकसे बदल, समस्या निर्माण झाल्या व त्यावर कशी मात होत गेली त्याचे महत्व सर्वांना कळायला लागले.

संदर्भ सुची

1. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रूद्रदत्त, के.पी. एम. सुन्दरम, एस,चंद ॲन्ड कंपनी नई दिल्ली.
2. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रमेश सिंह, मॅग्राव्हिल एज्युकेशन इंडिया, नई दिल्ली.
3. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रंजन कोळंबे, भगिरथ प्रकाशन, पुणे.
4. प्रतियोगिता दर्पण – उपकार प्रकाशन नई दिल्ली..
5. योजना मासिक
6. www.bankofmaharashtra.com
7. www.sbi.com
8. www. rbi.org.in

Dr. V. B. Chavhan **Dept.:- Commerce** **Session: - 2018-19**

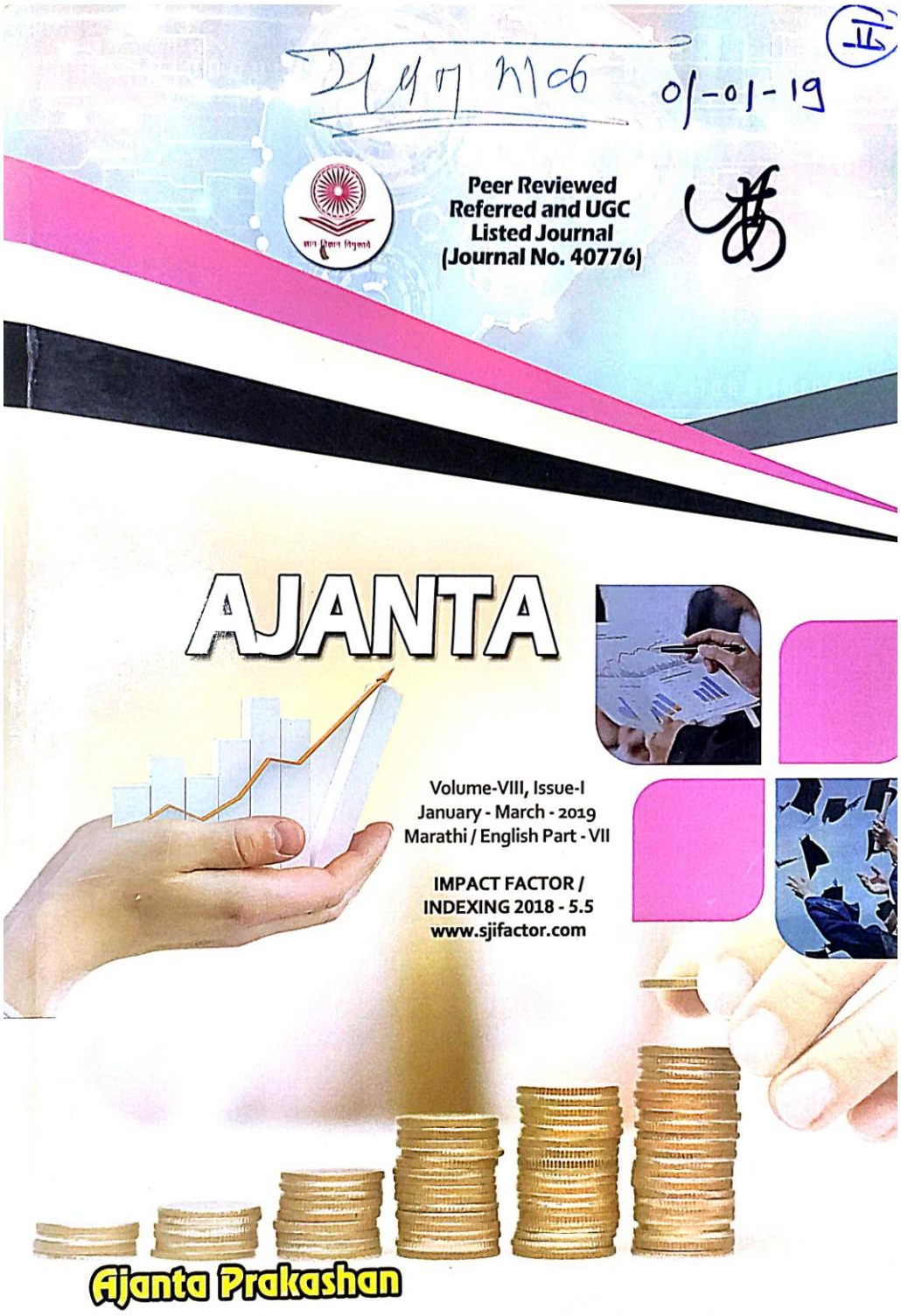

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२४	ई बँकींगमुळे सामाजिक विकास **प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण**	८९-९१
२५	जीएसटी पालनाचे तंत्रज्ञान वस्तू व सेवा कर नेटवर्क (GSTN) : लाभ आणि समस्या **प्रा. श्रीमती रेखा मा. वाठ**	९२-९८
२६	चलनविरहित व्यवहार व त्यातील बदलाची प्रवृत्ती **प्रा. डॉ. नंदकुमार विश्वनाथ मेटे**	९९-१०६
२७	रोकडविहित अर्थव्यवस्था संधी आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. पी. डी. जाधव** **प्राचार्य डॉ. एस. डी. स्वामी** **प्रा. डॉ. एम. बी. कदम**	१०६-१०७
२८	कॅशलेस अर्थव्यवस्था : एक नवा पर्याय फायदे व तोटे **प्रा. निंबा भे. राठोड**	१०८-११२
२९	विमुद्रीकरणाचा सामाजिक आणि आर्थिक प्रभावाचा अभ्यास **प्रा. ओंकार बोरेकर**	११३-११६
३०	बँकेतील सुधारणा : आव्हाने **हिंगले आर. एफ.**	११७-१२१
३१	कॅशलेस व्यवहार आणि त्यातील लाभ व धोके **प्रा. सुनिल नामदेवराव ईश्वार**	१२०-१२४
३२	नगदरहित अर्थव्यवस्था : कितनी बडी चुनौती ?: एक वर्तमान परिदृश्य **प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील**	१२५-१२८

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२४. ई बँकींगमुळे सामाजिक विकास

प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण
वाणिज्य विभाग, श्रीमती रा. दे. गो. महिला महाविद्यालय, अकोला.

सारांश

इ. स. 1947 साली स्वातंत्र प्राप्तीनंतर ग्रामीण भागाचा विकास साधतांना पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण विकास कार्यक्रमांना अत्यंत महत्व देण्यात आले. त्यात पंचायत राज संस्थेचा सिंहाचा वाटा आहे. देशाच्या योजनावध्द विकासासाठी सप्टेंबर 1950 मध्ये योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली. पहिली पंचवार्षिक योजना दिनांक 1 एप्रिल 1951 पासून सुरू झाली. परंतू प्रत्यक्ष कार्याला सुरूवात दिनांक 2 ऑक्टोबर 1952 ला झाली. त्यामध्ये ग्रामीण कृषी उत्पादन वाढविणे, ग्रामीण बेकारीचा प्रश्न सोडविणे, ग्रामीण दळणवळणाच्या सुविधा वाढविणे, प्राथमिक शिक्षण व सार्वजनिक आरोग्य तसेच जमीन सुधारणा यावर भर देणे स्थानिक हस्तकला व लघू उद्योगास उत्तेजन देणे, ग्रामीण पाणी पुरवठा व ग्रामीण सोयी वाढविणे ही या कार्यक्रमाची प्रमुख उद्दिष्टये होती.

इ. स. 1957 मध्ये बलवंतराव मेहता समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी पंचायत राजची संकल्पना मांडली. भारता सारख्या खंडप्राय देशात व निरनिराळ्या राज्यात एकसारख्या पध्दतीची शिफारस करणे अतिशय अवघड काम होते. सर्वांना थोडया फार फरकाने लागू होतील अशा खालील मुलभूत शिफारसी समितीने आपला अहवाल सादर केला.

1. गांव पातळीवर ग्राम पंचायत, तहसिल किंवा गटपातळीवर पंचायत समिती व जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद हा आराखडा करण्यात आला.
2. स्थानिक स्वराज्य संस्था त्रिस्तरीय असावी. अति उच्च स्तरावर जिल्हा कनिष्ठ स्तरावर गांव, व मध्यम स्तरावर एकमेकांशी दुवा जोडणा–या बॅकींग संस्था व सामाजिक संस्था असाव्यात.
3. या संस्थांना पुरेसे अधिकार व जबाबदारी सोपविण्यात यावी. तसेच पुरेसी मिळकतीची साधने सोपविण्यात यावी.
4. ग्राम विकासाचे सर्व कार्यक्रम केंद्र सरकार व राज्य सरकार व विविध संस्थां मार्फत राबविण्यात यावेत.

महाराष्ट्रात पंचायत राज स्थापन्याकरीता दिनांक 1 मे 1960 रोजी मा. वसंतरावजी नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली विविध समित्यांची स्थापना करण्यात आली. समितीने आपला अहवाल दिनांक 15 मार्च 1961 रोजी सादर केला. समितीने केलेल्या शिफारसी नुसार तयार केलेले विधेयक महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समित्या अधिनियम 1961 या नावाने संमत झाले.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

ग्राम विकासासाठी आधारभूत संरचना

1. सर्वात प्रथम ग्रामीण भागात सिंचन, निःसारण, पुर नियंत्रण, आणि विजेचा पुरवठा हे आधारभूत संरचना निर्माण होणे अत्यावश्यक आहे. त्याच बरोबर बहुतांश कृषी नैसर्गिक पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे, कोरडवाहू शेतीचा तंत्रज्ञानाचा विकास होणे आवश्यक आहे, असे झाल्यास कृषी उत्पादन वाढवून बँकींग व विविध क्षेत्रात रोजगारीच्या संधीतही वाढ होईल.
2. कृषी मजूरांना घराच्या जागा पुरविणे आणि त्यांना निवास उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी बँकांव्दारे विविध विकास योजनांचा अवलंबन करणे.

ई–अधिकोषामुळे आधुनिक सेवेत वाढ

1. **एटीएम** चे पूर्ण रूप स्वयंचलित गणक असे आहे. हे यंत्र बँकेच्या आवारात सोयीस्कर ठिकाणी वसविलेले असते. थोडक्यात ग्राहकांना पैसे देणारे व त्यांच्या पैशांचा स्विकार करणारे स्वयंचलित यंत्र म्हणजे एटीएम होय. हया सेवेमुळे लोकांना पैसे काढण्यासाठी प्रत्यक्ष आपल्या बँकेत जाण्याची आवश्यकता नाही. तसेच देशाच्या कोणत्याही राज्यात आपण गेलो तरी या सेवेनुसार आपणांस पैसे काढता येतात.
2. **केडिट कार्ड सेवा :** केडिट म्हणजे पत ज्या व्यक्तीला कार्ड दिले जातील ती व्यक्ती कुठेही नोकरी करते. तिचा व्यवसाय काय आहे. तिची वार्षिक मिळकत किती इत्यादी बाबींची चौकशी केल्यानंतर बँक आपल्या ग्राहकांना केडिट कार्ड देतात. बँकेने आपल्या ग्राहकांना विशिष्ट मर्यादेपर्यंतची कर्जाउ रक्कमेची उचल करण्याची सोय उपयोगात आणण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले कार्ड म्हणजे केडिट कार्ड सेवा होय.
3. **डेबिट कार्ड सेवा :** डेबिट कार्डलाच असेही म्हणतात की, ग्राहकांना त्याच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम काढण्यासाठी बँकेने जे कार्ड उपलब्ध करून दिलेले असते. त्यालाच डेबिट कार्ड असे म्हणतात. डेबिट कार्ड सेवेव्दारे कर्ज स्वरूपात रक्कम दिली जाते.
4. **मोबाईल बँकींग :** बँकांमधील व्यवहार बँकेचे खातेदाराला मोबाईलच्या माध्यमातून करता येणा–या सुविधेला मोबाईल बँकींग असे म्हणतात.
5. **ई – वॅलेट :** मोबाईल वॅलेट ही संकल्पना संपूर्ण भारतभर चर्चिली जात आहे. ८ नोव्हेंबर 2016 रोजीच्या रात्री अचानक भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 500 व 1000 रूपये किंमतीच्या नोटा रद्द केल्यानंतर हया संकल्पनेला अधिक महत्व प्राप्त झाले. ई – वॅलेट म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक वॅलेट होय.
6. **एनईएफटी :** एनईएफटीचे पूर्ण रूप राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण असे आहे. हया प्रणाली व्दारे निधी हस्तांतरणाची सुविधा भारतात नोव्हेंबर 2005 पासून सुरू करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष

1. वेळेची बचत
2. श्रमाची बचत
3. पैशांची बचत

उपाययोजना

1. इंटरनेट 24 तास चालू असावेत.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

2. विद्युत पुरवठा खंडित होता कामा नये.
3. अधिसूचना वेळेपूर्वीच घोषित कराव्यात.

संदर्भ सुचि

1. सार्वजनिक वित्त, डॉ. भा. ना. काळे.
2. वित्तीय संस्था आणि वित्तीय वाजार, श्रीधर देशपांडे.
3. सार्वजनिक आयव्यय, डॉ. देशपांडे.
4. सार्वजनिक आयव्यय, प्रो. ओधारकर.
5. मौद्रीक अर्थशास्त्र, डॉ. रा. य. माहोरे
6. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. श्रीधर आत्माराम देशपांडे, आवृत्ती 2009.
7. अधिकोषण : डॉ. करमसिंग राजपूत, साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर, जून 2018.

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
12/01/19
III
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
IMPACT FACTOR - 5.98
UGC Sponsored
One Day National level Conference on
IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY
In Collaboration with Bank of Maharashtra.
Saturday, 12th January, 2019
Volume-VI, January 2019 (Special Issue)
Bank of Maharashtra
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission
CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH
www.scholarsimpact.com
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

51.	Impact of Goods And Services TAX(GST) On Indian Manufacturing And Trade Activities Prof. Ashish Rameshlal Kanhu, Chikhaldara.	231-239
52.	Impact of Demonetization On Real Estate Dr. S. R. Lokhande, Nagpur.	240-242
53.	A Study On The Benefits And Disadvantages of GST On Common Man Dr. T. G. Mirge, Akola.	243-245
54.	What Happened To Banks After India Eliminated Cash Prof. Monica Goud, Adv. Visha Shah Akola.	246-251
55.	An Impact of Demonetization On Financial Literacy of Students Prof. Sachin Pimple, Kurla(E), Mumbai	252-258
56.	विमुद्रीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम प्रा. संजय उध्दवराव देशमुख, अंजनगाव सुर्जी, जि. अमरावती.	259-261
57.	निश्चलनीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व बँकिंग क्षेत्रावर झालेला परिणाम डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत, सावनेर	262-266
58.	भारतातील लहान व्यवसायीकावर झालेला नोटबंदीचा परीणाम डॉ. केशव सुर्यभानसा गुल्हाने, खामगांव	267-270
59.	वस्तू व सेवा कराचा बँकीग व्यवहारावरील परिणाम एक आर्थिक आढावा प्रा.डॉ. विनोद वी. चव्हाण, अकोला	271-274
60.	भारतातील उदयोन्मुख प्रक्षेपण सेवा क्षेत्र Prof. Kishor S. Navsagare, Umerkhed Dist.Yavatmal	275-278

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
■National Conference Souvenir■

(59)

वस्तू व सेवा कराचा बॅंकीग व्यवहारावरील परिणाम एक आर्थिक आढावा

प्रा.डॉ. विनोद बी. चव्हाण
(वाणिज्य विभाग)
आर.डी.जी. महिला महाविद्यालय,अकोला
Email – vbchavhan@gmail.com

सारांश (Abstract)

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बॅंकीग क्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण असते. वित्तीय क्षेत्र जेवढे मजबूत असेल तेवढे विकासाच्या दृष्टीने फायदेशिर असते किंबहूना वित्तीय क्षेत्रावरच देशाचा विकास अवलंबून असतो. परंतू सतत विकास चालू ठेवायचा असल्यास सरकारला काही वित्त विषयक धोरणे आखावी लागतात. व त्यावेळी अर्थव्यवस्थेत सरकारचा हस्तक्षेप होतो. आणि त्या धोरणाचा अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर प्रभाव पडत असतो. त्या क्षेत्रापैकी महत्वाचे एक क्षेत्र बॅंकीग हे आहे. प्रस्तुत पेपर हा वस्तू व सेवा कराचा भारतीय बॅंकीगवर झालेला परिणाम दर्शवितो.

प्रस्तावना

कर हा कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा उत्पन्नाचा स्त्रोत असतो. त्या उत्पन्नातून सरकार विविध सामाजिक कल्याणाची कामे आणि योजना पुर्णत्वास नेत असतो. म्हणून अर्थ व्यवस्थेतील करप्रणाली महत्वाची भुमिका बजावते. भारतीय घटनेच्या कलम 265 नुसार सरकारला कर आकारण्याचा अधिकार आहे. या कलमानुसार कायद्याने निश्चित केल्याशिवाय कोणताही कर आकारता येत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कर संरचनेत सुधारणा घडुन आणण्यासाठी आतापर्यंत अनेक समित्या स्थापन करण्यात आल्या. त्यातील महत्वाच्या समित्या पुढील प्रमाणे–

1) वांच्छू समिती 1971 – प्रत्यक्ष कर
2 राज समिती 1972 – कृषी कर चौकशी
3 एल.के.झा. समिती 1976 – अप्रत्यक्ष कर VAT ची शिफारस.
4 चोक्सी समिती – प्रत्यक्ष कर
5 कर सुधारणा समिती 1991 – विक्री कराला समान राज्यस्तरीय व्हॅट लागू करण्याची शिफारस.
6 विजय केळकर कार्यगट – सप्टेंबर 2002

वस्तू व सेवा कर
(Goods and Services Tax : GST)

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
National Conference Souvenir

वस्तू व सेवा कर ((Goods and Services Tax : GST) ही उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत वस्तू व सेवांच्या पुरवठयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर लागू केलेली एकरी मुल्यवर्धीत कर प्रणाली आहे. जेणेकरून संपूर्ण देशासाठी एकच अप्रत्यक्ष कर असेल व ज्यामुळे भारत एक एकीकृत सामायीक बाजार प्रस्थापित होईल. आदानांच्या खरेदीवर भरलेल्या करांची वजावट प्रदानांच्या पूरवठयावर भरावयाच्या करातून मिळत असल्याने हा कर केवळ मुल्यवर्धनावर लागू होईल व ग्राहकांवर केवळ शेवटच्या विक्रेत्याने आकारलेल्या कराचे आझे पडेल. त्यामुळे संपूर्ण पुरवठा साखळतील. 'करावरील कर ' परिणाम (tax on tax or cascading effect) नष्ट होण्यास मदत होईल.

जागतिक स्तरावर VAT / GST (GST in word context)

VAT प्रणालीचे प्रतिपादन 1918 मध्ये एफ.वानत्र सिमेस यांनी केले होते. मात्र 1960 पर्यत तिचा स्विकार मोजक्याच देशांनी केला होता. फ्रान्स हा मर्यादित प्रमाणावर VAT चा वापर करणारा पहिला देश होय मात्र पूर्ण VATचा वापर ब्राझिल देशात 1960 च्या दशकाच्या मध्यावर झाला.

सध्या जगातील सुमारे 160 देशVAT / GSTप्रणालीचा वापर करीत आहेत. त्यामध्ये सर्वाधिक देश युरोपातील (सुमारे 53) तर त्या खालोखाल आफ्रीकेतील (सुमारे 44) आहेत.

VAT, / GSTचा वापर न करणा –या प्रमुख देशामध्ये यु एस. ए., यु.ए.ई. , मलेशिया, इराक, कुवैत, उत्तर कोरीया, सौदी अरेबिया इत्यादी देशांचा समावेश आहे. चीन मध्ये GST लागू करण्याची प्रकीया चालू आहे.

भारतात GST(GST in India)

भारतात VAT प्रणाली प्रथम केंद्रीय अबकारी कराला (1976) मध्ये MAN VAT, 1986-87 पासून MODVAT,तर 2000-01 पासून CENVAT) लागू करण्यात आली. त्या नंतर VAT प्रणाली 1 एप्रील 2005 पासून राज्य विक्री कराला लागू करण्यात आली. आता VAT प्रणाली बहूतेक सर्व अप्रत्यक्ष करांना लागू करून GST हा एकच कर सुरू केला जाणार आहे. GSTची संकल्पना सर्वप्रथम 2004 च्या विजय केळकर समितीने मांडली 2006–07 च्या अर्थसंकल्पात अर्थमंत्री पी. चिदबरम यांनी 1 एप्रील 2010 पासून GST लागू करण्याची घोषणा केली. मात्र ते शक्य न झाल्याने दरवर्षी सह तारीख एकेक वर्षाने पुढे ढकलण्यात आली. दरम्यान तत्कालीन कॉग्रेस सरकारने GST लागू करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या घटना दुरूस्ती साठी 115 चे घटनादुरूस्ती विधेयक 2011 संसदेत मांडले मात्र 15 वी लोकसभा विसर्जीत झाल्याने विधेयक व्यपगत झाले.

122 वे घटना दुरूस्ती विधेयक 2014

(122nd Constitutional Amendment Act.2014)

1. नरेंद्र मोदी सरकारने 19 डिसेंबर 2014 रोजी नवीन 122 वी घटना दुरूस्ती विधेयक 2014 लोकसभेत मांडले 6 मे 2015 रोजी लोकसभेत तर 3 ऑगष्ट 2016 रोजी राज्य सभेने पारित

SPECIAL ISSUE Vol. VI | Jan. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 12th January 2019
National Conference Souvenir

सकारात्मक प्रभाव निर्माण करण्यासाठी पूढील उपाय योजना आखता येतील.

1. जी.एस.टी.चा दर कर्जावू रकमेकरीता कमी करण्यात यावा व हळूहळू वाढवावा. म्हणजे जी. एस.टी.चा प्रतिकूल प्रभाव कमी जाणवेल.
2. बॅकीग कार्याचा व्याप आणि विस्तार घडवून आणावा.
3. निश्चित कालावधी देण्यात यावा.
4. केंद्र सरकार आणि रिझर्व्ह बॅक यांचे बॅकींग व्यवसायावरील सद्याचे नियंत्रण कमी करण्यात यावे.
5. येणे व थकबाकी, कर्ज वसूलीसाठी खास न्यायालयाची स्थापना करावी.

संदर्भ सुची

1. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रूद्रदत्त, के.पी. एम. सुन्दरम, एस,चंद ॲन्ड कंपनी नई दिल्ली.
2. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रमेश सिंह, मॅग्राव्हिल एज्युकेशन इंडिया, नई दिल्ली.
3. भारतीय अर्थव्यवस्था – लेखक : रंजन कोळंबे, भगिरथ प्रकाशन, पुणे.
4. प्रतियोगिता दर्पण – उपकार प्रकाशन नई दिल्ली.
5. पैसा, राजस्व व बॅकीग – लेखक : डॉ. गंगाधन कायंदे पाटील, चैतन्य प्रकाशन, नाशिक.
6. बॅंक व्यवसायाची मुलतत्वे – लेखक : डॉ. गंगाधन कायंदे पाटील, चैतन्य प्रकाशन, नाशिक.
7. योजना मासिक
8. www.bankofmaharashtra.com
9. www.sbi.com
10. www. rbi.org.in

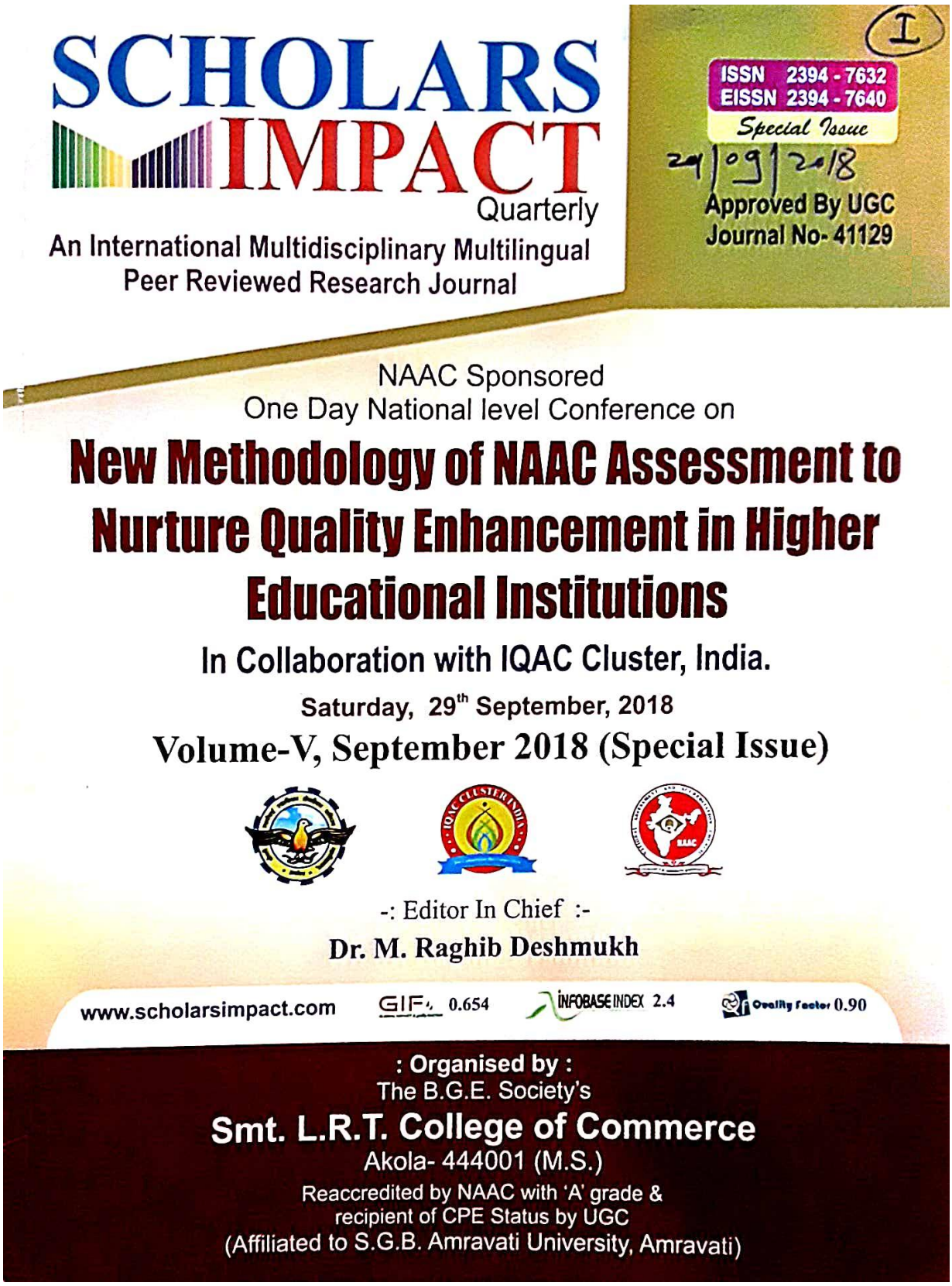
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
I
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
24/09/2018
Approved By UGC
Journal No- 41129
NAAC Sponsored
One Day National level Conference on
New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions
In Collaboration with IQAC Cluster, India.
Saturday, 29th September, 2018
Volume-V, September 2018 (Special Issue)
-: Editor In Chief :-
Dr. M. Raghib Deshmukh
www.scholarsimpact.com
GIF 0.654
INFOBASE INDEX 2.4
Quality Factor 0.90
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	Teaching And Learning Supported By ICT In Higher Education Dr. Kumudini R. Dhore, Akola	01-06
2.	Role of Stakeholders In Higher Education Dr. Vandana K. Mishra, Akola	07-12
3.	Role of ICT In 21st Century Teaching And Learning Dr. D. V. Ingle, Akola	13-16
4.	Jigsaw Technique: A Research Based Pedagogical Tool (RBPT) To Teach Estimation of Glucose Hemant S Chandak, Khamgaon	17-19
5.	ICT For Quality Teaching And Learning Nazia A Rashidi, Darwha Dist.Yavatmal	20-24
6.	Coordinated Functioning By Stakeholders In Higher Education In Colleges Dr Anjali Rajwade, Akola	25-29
7.	Performance-Based Approach To Bring About Total Quality Management In Higher Educational Institute: A New Accreditation Methodology Dr V. C. Kharode, Pinjar, Dist, Akola	30-33
8.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions Punam Narendra Mahalle, Amravati	34-41
9.	Role of ICT In Higher Education (Information And Communication Technology) Dr. K. K. Patil, Parbhani & Satish Diliprao Todkar Nanded	42-46
10.	Utility of ICT In Teaching, Learning And Evaluation Prof Dr Ashalata Raman, Akola	47-51
11.	Role of Stakeholders Leading To Development Of Higher Education Dr.P.D.Bageshwar, Darwha & P.H.Bhagwat, Darwha	52-57
12.	Role of Stakeholder In Higher Education Dr. V.B. Chavhan, Akola	58-61
13.	Use of E - Resources For E - Learning In The College Libraries With Special Reference To Akola City R. G. Baheti, Akola & Dr. A. S. Sonone, Akola	62-65
14.	Role of Stakeholders In Higher Education Miss.Chandni S.Gadodiya, Akola	66-71

(12)

ROLE OF STAKEHOLDER IN HIGHER EDUCATION

DR. V.B. CHAVHAN
Assistant Professor, Smt. RDG College for Women, Akola

Abstract

In this environment the definition, refinement, and alignment of the value proposition for respective stakeholders is central to the transnational higher education partnership model. We identify certain benefits and challenges of collaborative partnership, explain why and how value creation for stakeholders might feature as a central tenet of our respective and shared business models, and describe academic challenges in creating appropriate value for stakeholders. Our conclusions have implications for ongoing review of quality assurance frameworks and for research around relationship and culture building, to generate value creating and sustainable models of transnational higher education.

Introduction

Higher education in India is undergoing considerable change. With over 600 million people in India under 25 years old, the system is under tremendous pressure to expand. India's young population has a huge appetite for education and, as the growth in the size of the middle classes escalates, millions are increasingly able to pay for it. By 2020, India will have the largest tertiary-age population in the world and will have the second largest graduate talent pipeline globally, following China and ahead of the USA . The opportunities for the UK to engage with India through education are considerable. Government plans are in place to transform the sector over the next five years. Every aspect of higher education is being reorganized and remodeled: funding, leadership and management, quality assurance, accountability, relationships with industry, international collaboration, and the way research and teaching are conducted. If these reforms succeed, the breadth and depth of the change will be transformational. But what is actually happening on the ground in the universities and colleges across India? How do they view these national plans and how are they responding to the enormous social changes happening around them? What do they think the future will look like for their institutions? The British Council, through its presence across India and wide network of relationships with higher education leaders, set out to examine the policy environment in India from the position of stakeholders, to explore the dynamics between policies and their interpretation through to implementation and to form a clearer understanding of the reality facing higher education institutions, their views on what the future holds for them and how they would like to collaborate with the UK.

Higher education in India: the context for change

The Indian higher education system is facing an unprecedented transformation in the coming decade. This transformation is being driven by economic and demographic change: by 2020, India will be the world's third largest economy, with a correspondingly rapid growth in the size of its middle classes. Currently, over 50% of India's population is under 25 years old; by 2020 India will outpace China as the country with the largest tertiary-age population. Despite significant progress over the last ten years, Indian higher education is faced with four broad challenges:

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

The supply-demand gap: India has a low rate of enrolment in higher education, at only 18%, compared with 26% in China and 36% in Brazil. There is enormous unmet demand for higher education. By 2020, the Indian government aims to achieve 30% gross enrolment, which will mean providing 40 million university places, an increase of 14 million in six years.

The low quality of teaching and learning: The system is beset by issues of quality in many of its institutions: a chronic shortage of faculty, poor quality teaching, outdated and rigid curricula and pedagogy, lack of accountability and quality assurance and separation of research and teaching.

Constraints on research capacity and innovation:

With a very low level of PhD enrolment, India does not have enough high quality researchers; there are few opportunities for interdisciplinary and multidisciplinary working, lack of early stage research experience; a weak ecosystem for innovation, and low levels of industry engagement. •

Uneven growth and access to opportunity: Socially, India remains highly divided; access to higher education is uneven with multidimensional inequalities in enrolment across population groups and geographies.

Systemic reform and legislative environment

• The Government's reforms have broad support within the sector, but many predict it will be a messy and unpredictable process. The devolution of authority and responsibility for higher education reform to the state governments has begun, but there will be huge differences in the capability and the will of different states to act. This will result in great variation in how the reforms unfold across the country, possibly with important implications for international collaboration in the future.

• Key challenges facing the system include quality assurance, credit transfer systems, movement between higher education and vocational skills streams and teacher training in higher education.

• There is an urgent need for systemic change in affiliated colleges to improve the quality of teaching and learning.

• Private businesses are waiting impatiently to enter the higher education market. The private sector will continue to grow, but 'for-profit' higher education is unlikely to be sanctioned soon.

• UK institutions were advised not to wait for transformational legislation to emerge from central government on international cooperation, but to adopt a flexible and creative approach to make the most of opportunities now.

The Foreign Education Providers bill is unlikely to be passed in the short to medium term. There is a need for international partners to take a long term view and build closer, multi-dimensional relationships with Indian HE institutions.

Institutional engagement

- Increasing internationalization in research and teaching is strongly supported by the Indian sector and considered vital for Indian institutions in developing India's capacity in research and innovation, driving up India's institutional rankings and increasing the quality of teaching and learning.
- India will move towards international credit recognition to enable more international student mobility, although this will be a complex process.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Commerce

- Institutions want internationalization to move beyond sending Indian students to the UK; there is strong demand for UK students and faculty to come to India. Some would like to see the restrictions on foreign faculty being hired in India lifted.
- There is currently limited collaboration with industry. Indian institutions would like to engage with industry in the development of science parks, incubation centers and technology transfer units and there is interest in working with the UK on systemic support and institutional models in this area.
- There appears to be no shortage of funding for centrally-funded 'top tier' institutions, such as the IITs, IIMs, and Institutes of National Importance. However, research budgets remain under spent due to a lack of good quality research proposals so here international collaboration can help through professional networking and specific skills such as proposal writing. Research funding in STEM is expected to increase and continue to flow towards these institutions.
- The state universities are underfunded but are optimistic that their funding will increase in the future; they will be looking for international collaboration in areas of capacity-building assistance in teaching and research, and in developing their research networks. Others, which have stronger research capability, are interested in extending their international research partnerships.

Interviews with key stakeholders consistently suggest the following likely outcomes:

• The Foreign Educational Institutions Bill is unlikely to be passed in the near to medium future.

• There is strong support, in principle, for the internationalization of Indian institutions and for foreign universities to increase their collaboration in India, not only in research, but also in teaching.

• The Innovation and Research Universities Bill is important: it could be a means to bypass the Foreign Educational Institutions Bill, enabling a number of universities, some of which may be foreign, to have total autonomy, including delivering foreign degrees and hiring foreign faculty. This appears to have a better chance of being passed by parliament.

• The upcoming national election in 2014 will delay highly contested bills until at least 2015, while less consequential bills will be passed quickly.

• Most of the action is happening at state level; the drivers of change for the vast majority of the HE sector will emerge at state level, both in the private and state funded sectors.

Conclusion

Quality has both absolute and relative meanings. The concept of absoluteness in quality props up the moral of the higher education system at the delivery end and at the receiving end i.e Institutional and Students respectively. The quality of a higher education system may be seen from the point of view of norms and standards, which may evolve depending on the need of the hour. The alternative dynamics for teacher preparation and the sustaining quality in teacher input, like Curriculum design and development; Curricular practices vis-à-vis Evaluation of learner's performance and progress vis-à-vis curriculum evaluation; and, Quality management practices become crucial. The quality of these components may also differ from institution to institution. Therefore, sharing of the experiences among institutions on quality issues may generate ideas for evolving norms and strategies for their quality assurance of management processes, curricular inputs and practices and the evaluation system as well.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal* ■National Conference Souvenir■

SUGGESTIONS

1) Government should take active interest in enhancing quality in Higher Education.
2) The research quality must be improved by stopping plagiarism in the academic field.
3) The proper training must be compulsory for improving quality of teacher.
4) Higher education should full fill the needs of society. It must have societal interest.
5) The student centered approach must be followed in colleges and Universities.

REFERENCES

1. Planning Commission (2006). Towards Faster and More Inclusive Growth, New Delhi: Planning Commission, Government of India.Print.
2. Thorat SK (2006a). "Higher Education in India: Emerging Issues Related to Access, Inclusiveness and Quality," mimeo.
3. Thorat SK (2006b). "Inclusiveness in Higher Education," The Hindu. UGC (2006). Annual Report: 2004-05, New Delhi.
4. SudhansuBhushan (2007). Financial Requirements in Higher Education during 11th plan Study sponsored by UGC
5. Ministry of Human Resource Development (1994). National Policy On Education -1986, Programme of Action-Revised 1992, Department of Education Delhi
6. University Grant Commission (2007) -Annual Report 2006-7, Unversity Grant Commission, Delhi
7. ThoratSukhadeo(2007). Higher Education In IndiaEmerging Issues Related to Expansion, Inclusiveness, and Quality and 11th Plan, J.P. Naik Memorial Lecture, ZakirHusan Centre for Educational Studies Jawaharlal Nehru University, Delhi, August 4, 2008. Report on Higher education in India 2008.

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV
IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Cashless Economy- Issues and Challenges **Anup G. Sharma**	67-71
14	Opportunities and Challenges of Digitization in India **Dr Arun G. Harne**	72-77
15	Impact of Cashless Economy on the Area of Banking and Finance **Dr. Anand Dattatray Bhosle**	78-81
16	Social and Economic Implications of Digitization in Banks **Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele**	82-87
17	Impact of Cashless Economy on the Banking and Finance Sector in India **Dr. Nakul A. Deshmukh**	88-93
18	Challenges and Opportunities of Digitization **Pondal Nandu N.** **Ashok D. Kalam**	94-98
19	New Approach and System to make Mobile Banking Popular in India **Dr. R. B. Deshmukh** **Dr. Shailendrasingh V. Dikit**	99-104
20	A Study of Social and Ecological Implication of Digitision **Mr. Deosarkar Dhanaraj D.**	105-109
21	A Step towards Cashless Economy **Ladda Poonam Bhagvandas**	110-114
22	Digitalisation and Indian Tourism: An overview **Dr. Ritesh Bajranglal Vyas**	115-118
23	Importance of Digitalization and Challenges for Digitalization in Rural area of Maharashtra State **Prof. Deshmukh Rupesh Lakshmanrao**	119-124
24	The Role of Electronic Banking in India **Prof. A. V. Sakharc** **Prof. Dr. P. B. Kharat**	125-126
25	The Role of Electronic Banking in India **Dr. Yogesh S. Ingale**	127-134

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

13. Cashless Economy- Issues and Challenges

Anup G. Sharma
Assistant Professor, Smt. R. D. G. College for Women, Akola.

Abstract

Cashless Economy is a digital system powered by electronic payment systems like e-banking, mobile banking, cards swipe, POS (point of sale) and machine and digital wallets. In this system payments are made through credit and debit cards, electronic fund transfer or virtual wallets instead of physical cash. Cashless Transactions are empowered by "DIGITAL INDIA", which is a flagship program of GOI with a vision to transform India into a 'faceless, paperless, cashless "system.

Cashless economy is blessed with various benefits like reduction in process costs, minimization of transfer risks, widening of tax base and curtailing parallel economy. Demonetization has played a pivotal role in transferring Indian economy from cash based to cashless.

However, along with all the above benefits, there are certain limitations which are acting as hurdles in creating ideal cashless economy. These are security and privacy concerns, reluctance on the part of consumers and users, technology lacunas etc. Thus cashless economy is a boon to both the users (traders and consumers) as well as a major support system of the Government. The paper deals with the cashless economy and its impact on Indian economy and also discussed about its benefits and hurdles.

Introduction

Cashless economy is an economy in which all types of transactions are carried out through digital means. It is a major objective of digitization. It includes e-banking, mobile banking, debit and credit cards, card swipe or POS (Point Of Sales) machines and digital wallets. Digital India programme is a flagship programme of the Government of India initiated by Honorable Prime Minister Shri Narendra Modi with a vision to transform India into a digitally empowered society and knowledge economy. "Faceless, Paperless, Cashless "is a professed role of Digital India.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Role and objectives of Digital India

Vision and Mission

1. Digital Infrastructure as a Utility to Every Citizen

- Availability of high speed internet as a core utility for delivery of services to citizens
- Cradle to grave digital identity that is unique, lifelong, online and authenticable to every citizen
- Mobile phone & bank account enabling citizen participation in digital & financial space
- Easy access to a Common Service Centre
- Shareable private space on a public cloud
- Safe and secure cyber-space

2. Governance & Services on Demand

- Seamlessly integrated services across departments or jurisdictions
- Availability of services in real time from online & mobile platforms
- All citizen entitlements to be portable and available on the cloud
- Digitally transformed services for improving ease of doing business
- Making financial transactions electronic & cashless
- Leveraging Geospatial Information Systems (GIS) for decision support systems & development

3. Digital Empowerment of Citizens

- Universal digital literacy
- Universally accessible digital resources
- Availability of digital resources / services in Indian languages
- Collaborative digital platforms for participative governance
- Citizens not required to physically submit Govt. documents / certificates

Advantages of Cashless Economy

Benefits to Customers/User

1. Cost Reduction

Cashless system brings down the cost associated with printing, storing and transporting cash.

2. Risk Reduction

The risk of money getting stolen or lost in transit is minimized. Even if the card is stolen or lost it is easy to, block a credit/debit card or a mobile wallet remotely. It is also a safer and easier spending option while travelling.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

3. Convenient

The ease of conducting financial transactions is one of the biggest motivator to go digital. With the advent of digital modes, one can avoid que, transact24*7 and save time.

4. Tracking Expenditure Spends

A user can keep a track of all their spending and manage their budget efficiently.

5. Attractive Discounts and Incentives

A lot of e commerce websites offer huge incentives in terms of discounts, cash back. Loyalty points to the customers for making digital transactions for shopping online.

Benefits to Government

1. Widening of Tax Base

Small Traders, Business enterprises, shopkeepers and consumers regularly use cash as a means to avoid tax. However in a cashless economy where all transactions are done through organized channel, through banks and financial institutions, they can be monitored by the government and avoidance of tax can be easily located and initiate appropriate actions. This will lead to more widening of tax base with increase in revenue to the government in form of increased tax Collections. This will result into strengthening of economy.

2. Control of Parallel Economy

In a cashless economy it is easier to track the black money and illicit transactions unlike cash based economy in which money does not come into banking system. In case of digital transactions it is easy to track and monitor suspicious transaction as all the record are available with the bank

Challenges and Hurdles in making India a Cashless Economy

1. Security and privacy concerns

Security of cashless transactions is a cause of worry for users and consumers. In today's environment cashless transactions are soft target of both organized criminal gangs and nation-states with new ways of attacking digital systems. Absence of stringent laws and inability to track online financial frauds is a major cause of concern. There are also privacy concerns that come with every transaction having a digital footprint, whereas cash is more anonymous.

2. Resilience

Another issue is the non availability of alternative support system if a country does not offer a cash payment option. Although the latest infrastructure solutions offer very high levels of availability, 100 percent uptime is never a guarantee. Having cash as a reliable backup option

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

will be essential, especially if natural disasters such as flooding, earthquakes or hurricanes knock out critical infrastructure.

3. Tracking spending

Cash also has a key advantage over alternatives when it comes to issues such as budgeting and monitoring spending. using digital payments may not give an idea of spending as compared to physical cash which are more convenient for making budgets., it can be very easy to lose track of how much you are spending and could leave people approaching the end of the month with a much lower balance than they think, simply because they cannot see in front of them how much money they have available.

4. Unwilling consumers

Regardless of how effective public education and awareness campaigns , there are always a certain number of consumers who are resistant to the change, often with very good reasons. These are often thought of as more elderly citizens who are not as tech-savvy as their younger peers. Rural and Low income groups of people of all ages still prefer to deal in cash for their day to day needs.

5. Loss of control

Many of the concerns about moving away from cash essentially come down to consumers feeling as though they are in less control of their finances. Whether it's being able to physically feel notes and coins in their wallet or purse, or worries about putting their faith in the systems of private companies or governments, cash gives people a sense of comfort and security that can't be matched by other alternatives.

Conclusions and suggestions

Cash remains trusted, secure, and reliable and has a tangible sense of worth, which is particularly handy when budgeting. Card use and mobile payments definitely provide flexibility and choice for consumers but a full cashless society remains unlikely. However slowly and steadily the attractive methods of using ATM, making payments via e payment tools provide an experience where consumers have a choice of transactions and cashless and cash happily coexist together. Day by day, we are marching towards a cashless economy along with the advent in technology and awareness amongst consumers.

Remedial Steps for making India a Cashless Economy

1. Lack of technical knowledge

India being an agro based society, majority of population being rural based. Lack of technical education is a major hurdle in the imposition of cashless economy. People are still

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

reluctant to use e payment methods for their day to day needs. Providing proper training to use the e payment means can motivate them to go cashless.

2. Security Concerns

Cashless transactions may cause frauds which will result into financial loss to the customers. There are not adequate security measures in India to protect the customers from such frauds. Lack of stringent laws to curb and control frauds in e commerce transactions is a major big challenge in re instating the confidence of lay man in the use of e payment tools and devices. Strict laws and quick action regarding online frauds can increase the reliability of customers in e payment system.

3. Informal Market

Majority of rural population is employed in agriculture/manufacturing sector on daily wages. Under such circumstances the informal unorganized is heavily cash dependent for their day to day spending. It is very difficult to motivate them to go cashless. However use and reach of mobile to every sector can motivate them to go cash less with help of e-wallets like BHIM app.

4. Lack of infrastructure

Although digital India programme is striving hard to expand the purview of network connectivity, most of the rural populations do not have access to internet which is a pre requisite for cashless economy. This hurdle is being removed with the spreading network of optic fiber cable network to rural masses so that access to internet is easy.

References

1. Bhasin, N. (2006): Banking Development in India 1947 to 2007; Growth, Reforms, Outlooks, New century publication, New Delhi.
2. Pandey, M.C. and Kumar, S. (2005): Banking Trends & Practice, Anamika Publications and Distributions, LTD, New Delhi.
3. Shah, M. and Clarke, S. (2009): E-banking Management. Issues, Solution, and Strategies, Information Science Reference Publication, New York.
4. Uppal, R. K. and Kaur, R. (2006): Banking System Reforms in India; a Review of Post-Developments, New century publication, New Delhi.

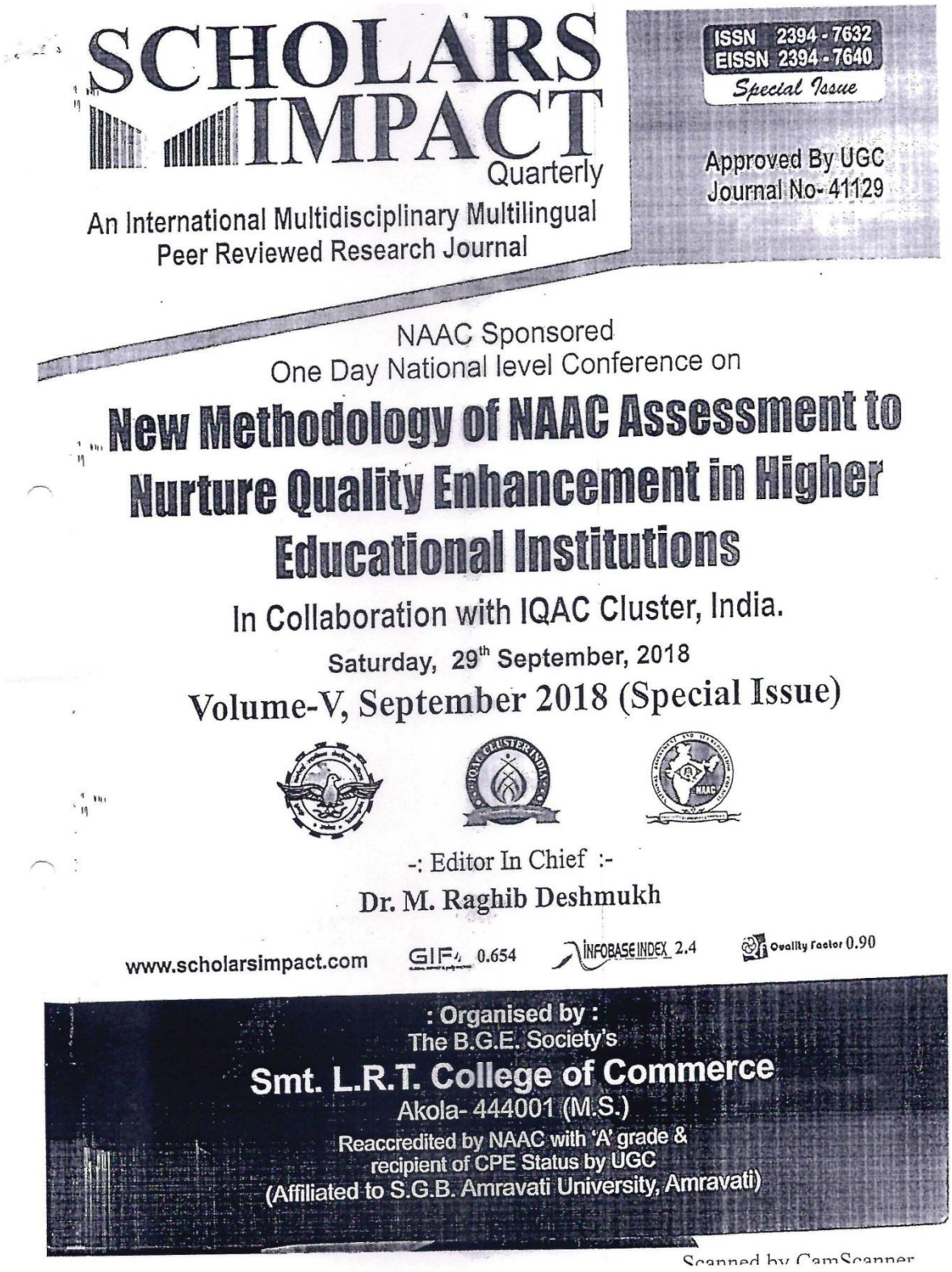

Scanned by CamScanner

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

30.	Roll of Teacher In Quality Enhancement In Higher Education Kalpana Kulkarni, Wardha	147-152
31.	A Study On Pros And Cons On ICT Based Teaching And Learning System Hei's Dr. Anil M. Tirkar, Akola	153-157
32.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation – Need of The Day Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari, Akola	158-161
33.	Management of Finance And Resource Mobilization In Higher Education Institutions Dr. N. M. Gutte, Akola. & Dr. J. M. Kale, Akola	162-165
34.	Role of New Accreditation Methodology In Bringing 'Total Quality Management' In Higher Educational Institutions Dr. Yogesh K. Agrawal, Akola	166-169
35.	Relevance of Information And Communication Technology In The Present Century Dr. S. M. Bhowate, Khadki, Akola	170-174
36.	Importance of ICT Based Teaching, Learning, Evaluation And Its Role In Enhancing The Quality of Education Prof. Anup G. Sharma, Akola	175-178
37.	Emerging Role of Stakeholders For Quality Enhancement In Higher Education Dr. H. B. Badwaik, Akola	179-183
38.	Role of ICT In Enhancing The Quality of Teaching And Learning English Literature Prof. Sanjay T. Vite, Akola	184-187
39.	Role of ICT In The Process of Teaching-Learning Dr. Vanita U. Pochhi, Chikhli, Dist. Buldana	188-190
40.	A Study of New Methodology of NAAC Assessment And Accreditation Dr. Mahesh C. Dabre, Akola	191-197
41.	An Importance of Resource Mobilization For College Library Development In Akola City Mr. Dhumale Chandrakant B., Akola	198-201
42.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Need of The Day Prof. Avinash R. Pawar, Akot. Dist. Akola	202-209
43.	Financial Management And Resources Mobilization Prof. Pravin D. Bondre, Akot Dist: Akola	210-215
44.	Quality Enhancement Through New Methodology of NAAC Assessment: An Overview Dr. Wasudeo D. Golait, Mehkar Dist. Buldana	216-222

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

36

IMPORTANCE OF ICT BASED TEACHING, LEARNING, EVALUATION AND ITS ROLE IN ENHANCING THE QUALITY OF EDUCATION

ANUP G. SHARMA
Assistant Professor, Smt. R.D.G. College for Women, Akola

ABSTRACT

Education is an important instrument for social and economic transformation. Presently higher education in India is experiencing a major transformation in terms of access, equity and quality. This transition is highly influenced by the swift developments in information and communication technologies (ICTs) all over the world.

Today's world is empowered by information technology. There is nothing which is untouched with the use of technology. Higher education sector is also not an exception. There are lots of innovations of science that we are using in the field of higher education today for its betterment and Multimedia is one of them. In this context, an attempt has been made to see the effectiveness of ICT-Enabled Teaching and Learning. The information and communication technology (ICT) has grown by leaps and bounds and has crept into every walk of life. Also the mankind adopted ICT to such an extent that it has become a major part of their life. This paper deals with the important role of ICT based teaching learning evaluation in enhancing the quality of education in present era.

INTRODUCTION

The introduction of ICTs in the higher education has profound implications for the whole education process especially in dealing with key issues of access, equity, management, efficiency, pedagogy and quality. At the same time the optimal utilization of opportunities arising due to diffusion of ICTs in higher education system presents a profound challenge for higher educational institutions.

The use of ICT in education transforms the class room from lecture centric to student centric teaching. As the visual class room are gaining momentum now-a-days, the adaptation of ICT in class-room not only enhances quality in higher education but also shifts the class room environment form traditional teacher centered to student centered one. The universities and institutions imparting higher education have a vital role to utilize this opportunity and become incubators of knowledge creation and innovation. The universities have also the responsibilities to shape the students as enlightened citizens. They need to spread their wings in societal missions in the nearby rural areas.

ICT BASED TEACHING LEARNING EVALUATION

ICT TRENDS IN HIGHER EDUCATION:

ICTs make curriculum implementation learner- centered with a self-learning environment that enables the student customizes his/her own learning experiences. The use of ICT should be encouraged in investigation and development of appropriate ICT solutions, deployment of ICT, maintenance and support of ICT, ICT literacy and ICT integration.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

In view of ICT, education can be classified in following main categories:

- Teaching- learning through internet.
- Teaching- learning through Mobile.
- Teaching- learning Distance mode.
- Teaching- learning through Free open source software.

ROLE OF ICT IN TEACHING

Higher Education, mostly, concentrates on giving information which is not the sole objective of Teaching. Along with giving information, the other objectives are:

- Developing understanding and application of the concepts
- Developing expression power
- Developing reasoning and thinking power
- Development of judgment and decision making ability
- Improving comprehension, speed and vocabulary
- Developing self-concept and value clarification
- Developing proper study habits
- Developing tolerance and ambiguity, risk taking capacity, scientific temper, etc.

ROLE OF ICT IN LEARNING

Just as technology is influencing and supporting what is being learned in schools and universities, so too is it supporting changes to the way students are learning. Moves from content-centered curricula to competency-based curricula are associated with moves away from teacher-centered forms of delivery to student-centered forms. Through technology-facilitated approaches, contemporary learning settings now encourage students to take responsibility for their own learning .In the past students have become very comfortable to learning through transmission modes. Students have been trained to let others present to them the information that forms the curriculum. The growing use of ICT as an instructional medium is changing and will likely continue to change many of the strategies employed by both teachers and students in the learning process.

Technology has the capacity to promote and encourage the transformation of education from a very teacher directed enterprise to one which supports more student-centered models. Evidence of this today is manifested in: · The proliferation of capability, competency and outcomes focused curricula · Moves towards problem-based learning · Increased use of the Web as an information source, Internet users are able to choose the experts from whom they will learn The use of ICT in educational settings, by itself acts as a catalyst for change in this domain. ICTs by their very nature are tools that encourage and support independent learning.

ROLE OF ICT IN EVALUATION

At present the paper pencil tests are conducted for evaluating the academic performance of students. These tests are conducted in the group setting. The content coverage is poor and students cannot use them at their own. These tests are evaluated by the teachers and they may not give feedback immediately to each and every student. It may be due to this that students are unable to know their weakness and do not make any attempt to improve upon them. The ICT can be made use in the evaluation. Computer based online mode of examination and test modules have been designed to

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

overcome the performance and evaluation drawbacks of the students and teachers. The student can instantaneously get the feedback about the status of his understanding.

If the answer is wrong, he even can get the correct answer. The role of teacher has been converted more to a guide than just a teacher. Such tests can be uploaded on the website for wider use. The students from other institutes can also make use of it. Not only the students even the teachers can also use it to assess their own understanding of the subject. If used by teachers before teaching the topic, they can prepare the topic properly. Such software can be used for internal assessment. Thus, ICT can be used to improve the quality of pre as well as in-service teacher's training.

ROLE OF ICT BASED TEACHING LEARNING EVALUATION IN ENHANCING THE QUALITY OF EDUCATION

ICT can help enhance quality in education, especially in countries like India. The use of ICT has the potential to allocate opportunities for learning broadly across the teaching force. ICT provides a wide range of aids to the personal-professional work of teachers. Some examples are given:

- Lesson plans and student handouts are stored as word processor files and they are easily modified and brought up to date. Word documents give the pupils a chance to present their work in a style that suits them. Word and publishing documents available for display work purposes.
- ICT gives to teacher chance to plan short, timed, tightly focused activities.
- Electronic grade book that includes provisions for seating charts, pictures of students, automatic emailing of reports to students, and so on.
- Test generation software, including databanks of exam questions.
- Access to lesson plans created by others via the Web.
- Planning activities across 'a number of sessions to allow sufficient time for all pupils to take part.
- Access to professional development and training via Distance learning.
- Communication with students and parents. Many teachers have personal Websites and/or Websites specifically designed for courses they are teaching. Some teachers develop newsletters that their students take home.
- Communication with one's fellow educators, including sharing of lesson plans and other instructional materials.

CONCLUSION

This paper has tried to embark the role of ICT in higher education comprising in all the three aspects of teaching, learning and evaluation. The impact of ICT in each of these aspects is significant and promoting quality enhancement of higher education.

ICT is the most Pervasive and Cross-Cutting technology tool which can be applied to the full range of human activities. ICT increase flexibility so that learners can access the education regardless of time and geographical barriers. It can influence the way students are taught and how they learn. It would enable development of collaborative skills as well as knowledge creation skills. Use of ICT in learning can be creative and innovative. ICT seem to allow new empowerments for both learners and teachers. Therefore academicians should promote the use of ICT resources as a major component in

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

classroom teaching and to incorporate students in ICT based learning by communicating the importance of educational content available online.

It is recommended that ICT should be used to design and develop curricular content, deliver higher education programmes and courses, enhance the learning process and increase the efficiency of the administration and management of educational systems.

References

- Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007). India in the Knowledge Economy - An Electronic Paradigm, *International Journal of Educational Management* Vol. 21 No. 6, pp. 543-568.
- Cross, M. & Adam, F. (2007). ICT Policies and Strategies in Higher Education in South India: National and Institutional Pathways', *Higher Education Policy* 20(1), 73-95.
- Mishra, S. & Sharma R. C. (2005). Development of e- Learning in India. *University News,* 43(11), March 14 - 20, 2005.
- UNESCO (2009). *ICTs for Higher Education - Background Paper* Commonwealth of Learning, Paris, UNESCO.

Dr D.N. Vyas **Dept. of Commerce** **2019-20**

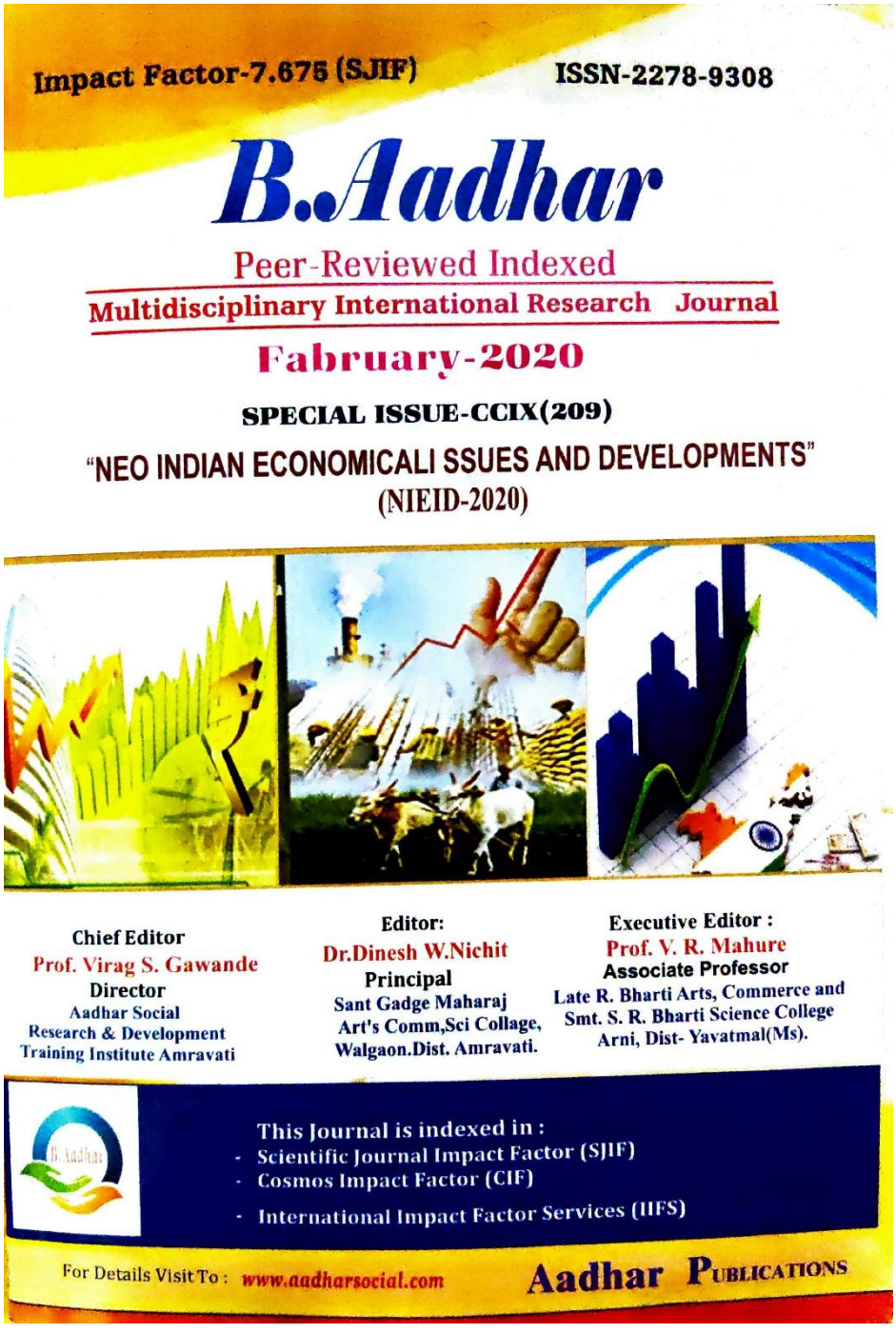
Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
Fabruary-2020
SPECIAL ISSUE-CCIX(209)
"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"
(NIEID-2020)
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.
Executive Editor :
Prof. V. R. Mahure
Associate Professor
Late R. Bharti Arts, Commerce and
Smt. S. R. Bharti Science College
Arni, Dist- Yavatmal(Ms).
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Indian Agriculture It's development and challenges — Dr. Dinesh Nichit	1
2	Agriculture Policy And Cropping Pattern In India — Dr. A. P. Wadwale	5
3	Demonetization And Its Impact On Indian Economy. — Dr. Amardeep B. Bajpai.	10
4	Impact of demonetization of various sectors in India — Dr. Archana Pramod Khandelwal (Dusad)	13
5	Issues and Prospects of Indian Agriculture — Arpita Laddha	17
6	Impact Of Information Technology In Indian Bnaking Industry — Dr. Prof. Ashish P. Mohata	21
7	Impact of economic reforms on Indian agricultural sector" — Dr. Avinash M. Jumale	28
8	Accessing Agricualtural Market Intellignece through ICT for — Develoment Dr. B.S. Zare	32
9	Agriculture Development, Issues and Challenges — Dr.Dinesh A. Gundawar	38
10	GST of Impact on Indian Economy — Dnyaneshwar A.Wakode / Dr.Eknath J. Helge	42
11	Knowledge Of Indian Economy — Dr. Lalchand D. Bodile	46
12	Recent Economy Reform in India Socio Economy Impact — Dr. D. P. Parate	48
13	Impact Of E-Commerce On Modern Economics — Dr. Khushal V. Dhawale	52
14	Role of banks in agriculture & Rural development — Dr. Manoj M. Pimple	55
15	The Role of GST in the Upliftment of Indian Economy — Dr. Devendra N. Vyas	58
16	Agriculture Development, Issues & Challenges in India — Dr. Dinesh P. Bele	63
17	Development Of Indian Economy And E-Commerce — Dr. Naglaxmi Narsingrao Tirmanwar	66
18	Goods Service Tax its Impact on Indian Economy — Dr. Yogesh S. Ingale	69
19	Impact of GST on Indian Economy — Dr.Eknath J. Helge	73
20	Gst Impact On Indian Economy — Yogesh waman Fase/ Dr.Ekanth J. Helge	77

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

The Role of GST in the Upliftment of Indian Economy

Dr. Devendra N. Vyas
Principal
Smt. R. D. G. College for women, Akola (M.S.)

Abstract:

As we are not habited of single tax policy, its obvious that it will take some time to give much favorable outcomes for the development of Indian Economy because if we want to change, we have to keep patience. For this purpose, we have to accept this big challenge in the form of transformation through taxation policy which is requirement of scenario. In this paper, Researcher has gone through empirical study and has taken ideas, views and opinion of experts. In Nutshell, GST is assisting Indian Economy. But Government should keep uniformity in its rules and regulations because time to time variations disturb the mindset of Taxpayers.

Key Words: GST, Economy, Service Sector, Industry.

Introduction:

During economic crisis across the universe, our country has posed a beacon of hope with ambitious growth targets, assisted by a bunch of strategic undertakings such as the Make in India and Digital India campaigns. The Goods and Services Tax (GST) is another such undertaking that is expected to provide the much required stimulant for economic growth in India by transforming the existing base of indirect taxation towards the free flow of goods and services. GST is also expected to eradicate the cascading effect of taxes. India is estimated to play an important role in the world economy in the years to come. We have very high expectations from GST as India is a developing country. The slogan of GST is 'ONE NATION , ONE TAX' Policy.

Objectives of Study:

- To study Corporate's view on implementation of the GST.
- To analyze the opinion on Indian Economy of GST.
- Understand the view of respondents on tax administration & litigation management.

Hypothesis: The industry and business along with the consumers will be benefitted.

Research Methodology:

Collection of Data: The data will be collected using both by primary data collection method as well as secondary sources.

Sample size : The respondent size is 50 which is selected on the basis of convenience sampling method. The tools adopted to analyze the data are percentage and the research design used is descriptive research design. For the purpose of research study both primary data as well as secondary data has been collected.

Empirical Evidence:

A research study conducted recently reveals about the possible impact of GST. The impact is as perceived by 50 corporate undertakings belonging to both manufacture and service sectors and tax experts across the country. Their perception about the possible out-come of the implementation of GST are gathered as below:

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Table – 1:

Corporates' agreement on implementation of the GST

Implementation of the proposed Goods and Services Tax (GST) would make your Organization and Industry more competitive		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	24%	12
Agree	50%	25
Neither Agree Nor Disagree	13%	08
Disagree	08%	04
Strongly Disagree	02%	01
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

The GST is expected to unify the fragmented market in India and reduce cascading impact. In this connection, the opinion was gathered from the respondents on competitiveness of GST 24% of the respondents strongly agreed and 50% of the respondents agreed that, "implementation of the proposed Goods and Services Tax (GST) would make their organization and industry more competitive". While, 13% of the respondents were undecided, 8% and 2% of the respondents were disagreed and strongly disagreed, respectively, with the statement made. In general, the overall picture generates the hope that, the GST will get good support from the majority of business & industrial community in India in the global environment.

Table – 2:

Corporates' agreement on the intention of bringing GST

The intention of bringing GST is to broad-base the levy, have fewer tax rates, simplify procedures and computerize the tax administration		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	18%	09
Agree	60%	30
Neither Agree Nor Disagree	10%	05
Disagree	06%	03
Strongly Disagree	06%	03
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

Table - 2 shows that, 18% of the respondents strongly agreed and 60% of the respondents agreed that, "the intention of bringing GST is to broad-base the levy, have fewer tax rates, simplify procedures and computerize the tax administration". While, 10% of the respondents were neutral on this view, a small number i.e. 6% of the respondents in each group belonged to disagreed and strongly disagreed groups with the above statement. This shows, the acceptance of proposed GST by the business and industry community.

Table – 3:

Corporates' agreement on GST's competency

The implementation of GST will improve the tax revenue in addition to improving the economy		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	20%	10
Agree	70%	35
Neither Agree Nor Disagree	04%	02
Disagree	04%	02
Strongly Disagree	02%	01
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN: 2278-9308
February 2020

A change in regime in recent times from cascading type sales tax to tax based on input-tax credit within taxation of goods, as well as the adoption of a uniform rates of tax, has resulted in rise revenues. Hence, it is also believed that, the GST, along with simplifying many issues in consumption taxation, extends the revenue base of the Indian economy. The respondents have expressed their view on the role of GST in revenue collection. Table - 3 reveals that, 20% of the respondents strongly agreed and 70% of the respondents agreed that, "the implementation of GST will improve the tax revenue in addition to improving the economy". While, 4% of the respondents were undecided, a small number (2%) of the respondents, respectively, disagreed and strongly disagreed with the statement made.

Table – 4:

Corporates' agreement on the role of GST in tax administration and litigation management

The implementation of GST improves tax administration and reduces the litigations		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	16%	08
Agree	60%	30
Neither Agree Nor Disagree	10%	05
Disagree	10%	05
Strongly Disagree	04%	02
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

A tax regime may be called as advanced or developed if the scope for litigation is very less. In this regard, Table - 4 describes that, 16% of the survey participants strongly agreed and 60% of the participants agreed that, "the implementation of GST improves tax administration and reduces the litigations". While, 10% of the participants were having neutral as well disagree view, small groups with 4% of the participants strongly disagreed. The overall picture indicates that, maximum participants believe that, the GST will improve the tax administration along with reducing litigations.

Table – 5:

Experts' agreement on implementation of the GST

Implementation of the proposed Goods and Services Tax (GST) would make the Indian business & industry more competitive		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	16%	08
Agree	64%	32
Neither Agree Nor Disagree	12%	06
Disagree	06%	03
Strongly Disagree	02%	01
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

The opinion was gathered from the tax experts on competitiveness and feasibility of proposed GST. Table - 5 elucidates that, 16% of the tax experts strongly agreed and 64% of the tax experts agreed that, the "implementation of the proposed Goods and Services Tax (GST) would make the Indian business and industry more competitive". While, 12% of the tax experts were undecided, a further 6% & 2% of the tax experts in each group disagreed and strongly disagreed, respectively, with the statement.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Table – 6:
Experts' agreement on the intention of bringing GST

The intention of bringing GST is to broad-base the levy, have fewer tax rates, simplify procedures and computerize the tax administration.		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	16%	08
Agree	76%	38
Neither Agree Nor Disagree	04%	02
Disagree	02%	01
Strongly Disagree	02%	01
Total	**100**	**50**

Source: Field Survey

The opinion of the tax professionals on the Government's intention of bringing the GST was collected. Table - 6 reveals that, 16% of the tax professionals strongly agreed and 76% of the tax professionals agreed that, "the intention of bringing GST is to broad-base the levy, have fewer tax rates, simplify procedures and computerize the tax administration". While, 4% of the tax professionals were having neutral view,2% of the tax professionals in each group disagreed and strongly disagreed with the statement made.

Table – 7:
Experts' agreement on GST's Competency

Implementation of GST improves tax revenue in addition to improving economy		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	16%	08
Agree	70%	35
Neither Agree Nor Disagree	06%	03
Disagree	04%	02
Strongly Disagree	04%	02
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

The respondents have expressed their view on the role of GST in revenue collection and economic growth. Table - 7 reveals that, 16% of the respondents strongly agreed and 70% of the respondents agreed that, "the implementation of GST will improve the tax revenue in addition to improving the economy". While, 6% of the respondents were undecided, a further 4% of the respondents in each groups, disagreed and strongly disagreed with the statement made. This indicates, there would be improved revenue generation along with improvement in the economy.

Table – 8
Experts' agreement on the role of GST in tax administration & litigation management

Implementation of GST improves tax administration and reduces the litigations		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	12%	06
Agree	74%	37
Neither Agree Nor Disagree	06%	03
Disagree	06%	03
Strongly Disagree	02%	01
Total	**100%**	**50**

Source: Field Survey

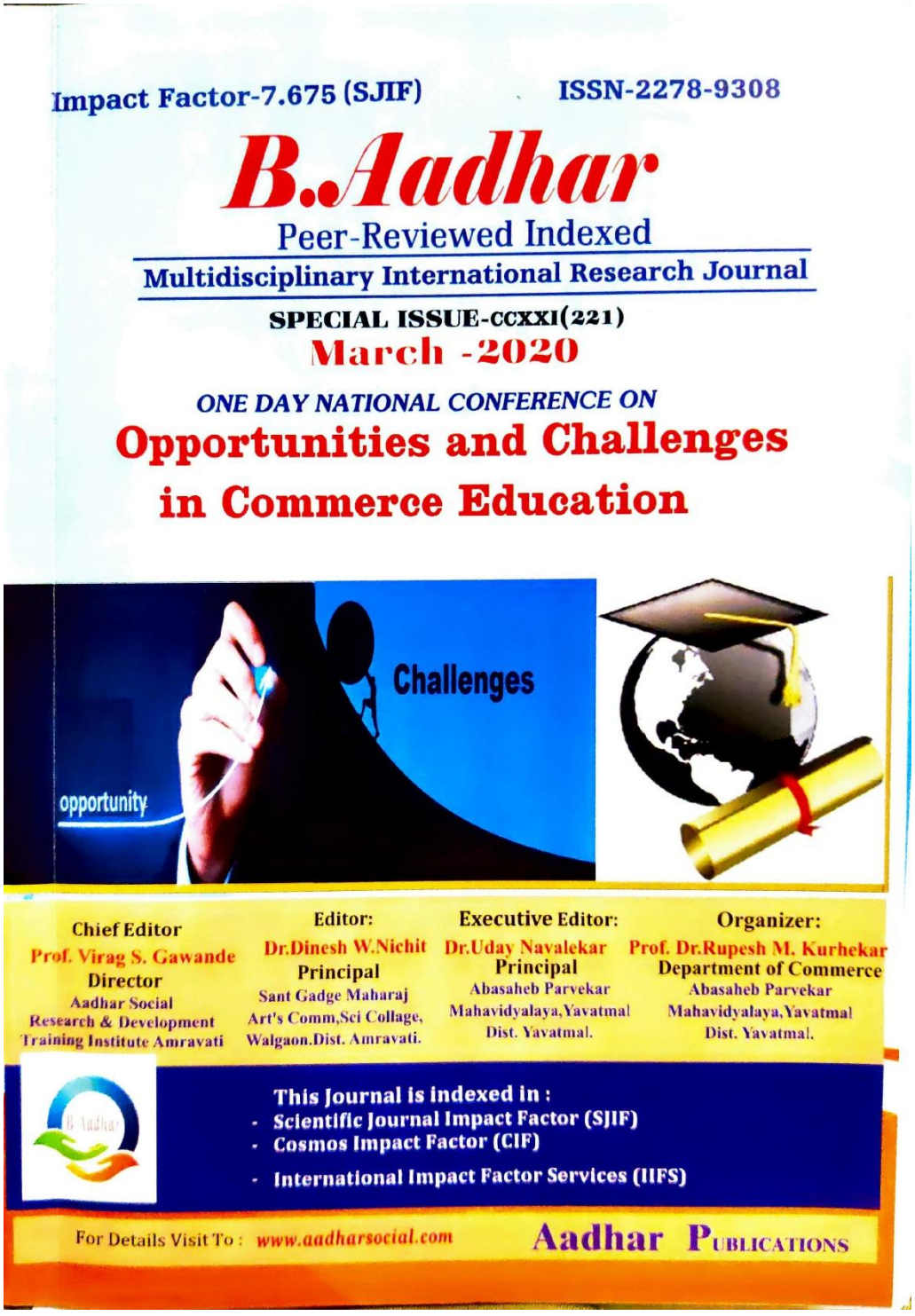
Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
SPECIAL ISSUE-CCXXI(221)
March -2020
ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON
Opportunities and Challenges in Commerce Education
opportunity
Challenges
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati
Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.
Executive Editor:
Dr.Uday Navalekar
Principal
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,Yavatmal Dist. Yavatmal.
Organizer:
Prof. Dr.Rupesh M. Kurhekar
Department of Commerce
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,Yavatmal Dist. Yavatmal.
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

43	Future of e-commerce in india E-commerce **Dr. Sunil S. Dhere**	143
44	Vision 2020 – Special Schemes for Economic Upliftment of Agriculture Sector Solarisation, Agri-logistic,PM-KUSUM,e-NAM. **Dr.Devendra N. Vyas**	146
45	Commerce Education – Challenges & Opportunities **Dr.Sapna Sharma**	150
46	Choice Based Credit System of Higher Education **Dr. Santosh B. Gaikwad**	153

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Vision 2020 – Special Schemes for Economic Upliftment of Agriculture Sector Solarisation, Agri-logistic,PM-KUSUM,e-NAM.

Dr.Devendra N. Vyas
Principal, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S)

Abstract:

Agriculture is the backbone of Indian Economy and always support to allied sectors for moving in the direction of growth and development which is essentialfor developing country. This research paper is based on Budgetary perspectives ,under this only Agriculture and Rural Development criteria is selected which is chiefly concentrating on Aspirational India In this paper, Researcher highlights the various schemes lunched in Union Budget 2020 for the development of Primary Sector. Right from independence, every year government is trying to do best for farmers. Core aspect of these schemes are, Government wants to boost PM-KUSUM (Pradhan Mantri-KisanUrjaSurakshaAvamUtathanMahaAbhiyaan) and deducted financial assistance from MNREGA. Besides this, electronic based privileges enhances like Kisan Rail, KisanUdaan as well as e-NWR with e-NAM (electronic-National Agriculture Market).In the same manner there are pros and cons of these schemes which are also mentioned, hence some recommendations are made to Central and State Government which give proper direction and guideline to our Youth Power and respective areas which are directly or indirectly connected with Indian Economy. Meanwhile, definitely it will boost our GDP & International Marketing.

.Key Words:

Introduction:

Agriculture is the main business of developing country like India, hence known as an Agrarian Country. Farming is main tool for economic developments around more than 60% people aredepending on farming.Agricultural Sector is the core aspect of the rural Indian economy around which socio-economic convenience and deprivations move and any transform in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of Social equity. Sustainable Agricultural production depends on the tedious implementation of natural resources (soil, water, livestock, plant genetic, fisheries, forest, climate, rainfall, and topography) in an acceptable technology management under the prevailing socio-economic infrastructure. Various research studies and policy papers focus on the farming sector deals with resource restrictions, infrastructure restrictions, institutional restrictions, technology restrictions, and policy induced limitations. To achieve sustainable agricultural development, it is required to merged natural resources, capital resources, institutional resources, and human resources. Information Technology (IT) plays an important role in the rapid economic growth and social transformation in developing countries. Information Technology and Bio-Technology, which are "the pillars" of globalization,liberalisation, privatisation and tighter Intellectual Property Rights (IPR), are bound to create new risks of marginalisation and vulnerability in the Indian Agricultural sector.

Objectives of Study:

- To study the production oriented facility provided by Government
- To analyze the favorable and unfavorable impact of Agriculture provision.
- To bring out light on various schemes provided by Government.
- To present conclusions and suggestions for the betterment of Agriculture Sector.
- To understand the pros and cons of Governmental Policies made for farmers.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Limitation of study:

Researcher has used recent budget 2020 for study purpose only try to cover primary sector of Indian Economy and presented personal view on it.

Research Methodology:

Data has been collected from various secondary sources like Text Books, Government Budget,and Websitesetc. Similarly, to explain the various schemes of Government Descriptive Methodology is used.

Supportive Schemes for Agrarian Sector:

In India Constitution, the concept of Budget is described as 'Annual Financial Statement'. In simple words, it is estimation of expenditure and income in a stipulated period which determines the structure of accounting and financial aspects. Honorable Finance Minister, Mrs. NiramalaSitaraman has proposed some special schemes for the upliftment of Indian Economy where farmers and farming has taken as a backbone of nation. Primary Sector is always allying with Industries and Service Sector. Our youth have big expectation from these schemes as it is also youth oriented budget.

Prominent themes of budget are as follows:

I.Aspirational India: Three aspects are considered.

1.Agriculture, Irrigation and Development

2.Wellness, Water and Sanitation

3. Education and Skill

II. Economic Development: Three aspects are considered

1.Industry, Commerce and Investment

2.Infrastructure

3.New Economy

III. Caring Society: Three aspects are considered

1.Women, Child and Social Welfare

2.Culture and Tourism

3.Environment and Climate Change

Among above three, Researcher has studied in detail the Aspirational India.

A) Structural Reforms:

Government has proposed to encourage structural updating like land leasing; agricultural marketing and contract farming.Government have provided energy sovereignty through KUSUM and input sovereignty byParamparagatKrishiVikasYojanaand also given resilience for 6.11 crores farmers insured under PM FasalBimaYojana. Focus on cultivation of pulses, expansion of micro-irrigation through KrishiSinchaiYojana, have increased the self-reliance of the country. Provision of any annual supplement of the income to the farmer, directly is done through PM-KISAN. Connectivity through PMGSY, financial inclusion will be helped boost farm revenue.

B) Promotion given to Animal Husbandry and Fisheries:

Promotion of animal husbandry, milk processing and development of the blue-economy is a welcome step taken by Government and created separate Departments for all these verticals and hence, targeted investments is expected to yield productive outcomes. Blue Economy is nothing but marine based activities which also promote sustainable development and also protect and preserve the environment. The target to enhance fish production and promotion of FPOs for fish farmers are also very appreciable step. In this area, Government has decided to provide these provision:

- Upto year 2022-23, Fish production will be raised by 200 lakh tonnes.
- Other aspect of blue economy is that 45000 acres of aqua culture to be assisted.
- 3477 SagarMitras and 500 Fish FPOs also extended.

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

- Most important task under this scheme is Fishery Export will be raised by Rs. 1 lakh Crore by 2024-25

C) Strengthening Agri-logistics:

To ensure farmers' surpluses having access to market opportunities is often taken as a direction to empower farmers and raise their income. Specific measures announced in this budget such as 'Kisan Rail and KrishiUdaan'to be launched by Indian Railways and Ministry of Civil Aviation respectively for a seamless national cold supply chain (for transportation of perishable agricultural products through refrigerated coaches); financing of NWRs (negotiable warehouse receipts) with e-NAM (electronic national agricultural market); VGF (viability gap funding) for extra storage potential with geo-tagging of the warehousing. The involvement of SHGs for seedbanks and One Product-One District idea to motivate farm exports from such clusters are well thought out proposals.

D) Solarisation of Agriculture:

The important step to enhance solar power usage in farm sector so thatreduction of carbon footprints through use of electric/diesel/kerosene pumps for irrigation purpose. A target of 2 million solar pumps and 1.5 million farmers for solarized grid connect could prove to be a modest figure, if suitable policies and incentives (subsidies) are put in place with institutional arrangements (financing and market support) of stakeholders. The Solar based irrigation system indeed offers unique opportunities to mitigate GHG emissions from agriculture sector.Apart from this, Government is also declared comprehensive measures for water-stressed districts; integrated farming systems for rain-fed areas; fodder farming with NREGS funds, etc. would be time tested for ultimate benefits to the farmers at large. Promotion of natural and organic farming practices are surely good measures if the produce gets the right price for the growers.

Upto year 2022 Government wants to doubling farmers income and the main objective of budget is to encourage the income of people and raise their purchasing power. For achieving this target Government has frame 16 action point plan. In this pathway, Government allocated Rs. 1.60 lakh crore and Rs. 1.23 lakh crorerespectively for agriculture and allied activities, irrigation and rural development in the year 2020-21 budget.

E) Agricultural Credit:

Rs. 15 lakh crore has given to farmers as a agricultural credit.

Challenges and Lacunas of Schemes:

Government is ever trying to assist farmers and launch different policies for their welfare. But while implementing it, there are so many obstacles arises which may be like these. They are as under:

- ✓ Government has cut 13% MGNREGS funding among the allocated amount as a result it will not give full response to this project.
- ✓ Besides, slashing the allocation of MGNREGS is not compensated in the PM-Kisan scheme as the former addressed to marginal and landless farmers. Apart from this, just handing over three new models for land leasing, contract farming, and APLM is not enough.
- ✓ Meanwhile, decreasing FCI's procurement operations would prevent farmers from availing market assurance benefits to whatever small number it was reaching.
- ✓ Along with this, Importance on Zero Budget natural Farming may bring 20-25% losses to farmers.

Again, the promotion of 500 fish FPOs is just part of the previous year's budget target of promoting 10,000 FPOs. The government must deliver continued support to FPOs after their initiations.

Government is also promoting traditional and organic fertilizers, it will affect productivity hence farmers will decrease their production and suffer from loss.

Indian Farming is based on Mansoon

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Farmers are not self-sufficient to face financial burden and it is big challenge in front of government to make farmers as Potential Farmer.

Conclusions:

Every year Government has declare various kinds of plans and schemes for the welfare of farmers but did not get proper response. Hence the involvement of state Government is also important along with Central Government.The subsidy based policies requires being eco-friendly and based on sustainable theme accordingly, re-designed. Government has focused only on production issued, along with this, marketing & distribution is also important. The Development of Farmers and rural areas are the central themes of this Budget. Main conclusions are as follows:

- Government has been trying to present a roadmap for Horticulture sector along with agriculture aspects.
- Focused has been made on Zero Based Farming which is difficult task for Government.
- Mediators /Agents are eradicated by E-NAM facility.
- There is a big problem of Infrastructure inMandi's and lack of proper storage facilities.
- In this year, Government has given to traditional and organic fertilizers which affect the quantity of productivity.

In Nutshell, it creates dilemma that' whether this schemes are Bull or Bear for Agriculture Sector.

Suggestions:

- Government should give importance Agriculture Sector as a Business Oriented Unit so that our new generation will automatically attract in this sector and it will also generate employment opportunities in society.
- Agro based product should be sold in Organized Market.
- Government should be commenced Farming Training Centre to train Youth.
- Government should attach Agro Processing Unit to FPO.
- Government should Modernize Mandi's as a Mall and raise transparency, this will impart justice to farmers because we are living in the scenario of Attraction and Modernization.
- Government should be also made some Statutory Provision for implementing the Schemes to Farmers, this will assist to convey all the privileges to concern to respective field, units and persons.
- Storage facility should be linked with Digital Based or Mobile Based Apps and those who will not follow the protocol should be punished.
- Also promote Irrigation Based facilities.
- Dairy Farming is integral part of society hence concentrate on this sector also.
- Agro- based Foresting should be encouraged, for this aim, Government pay attention here also.
- Government should concentrate on market efficiency aspects.

BIBLIOGRAPHY:

- David J.C. Management and Cost Accounting. International Thomas Press London.Second Edition, 1988.
- Dew R. & Gee K. Management Control Information. .MacMillan London,2nd edition 1973.
- Engler, C. Managerial Accounting.Mc-Hill Companies Inc; York,First Edition. 1995.
- Horngren C. T. Cost Accounting, A Managerial Emphasis. Prentice Hall India, New Delhi.4th edition. 2000.
- Lucy T. Management Accounting. DP Publishers Ltd, London. Third edition, 1981.
- Puri V.K. &Misra S.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice). Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019
- Puri V.K. &Misra S.K. Indian Economy. Himalaya Publishing House.18th Edition,2019
- Bhalla, G.S. and D.S. Tyagi .Patterns in Indian Agricultural Development: A District Level Study. Institute for Studies in Industrial Development, New Delhi,1989.
- Jackman, Robert W. On the Relation of Economic Development to Democratic Performance.American Journal of Political Science, 1973.
- Union Budget -2020
- Wikipedia.com

Dr. A. B. Pande **Dept. Commerce** **Session: - 2019-20**

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

120	**India's Economic Slowdown : An Overview** Dr. Ambadas B. Pande	497
121	**Role of Micro Small and Medium Scale Industries in Entrepreneurship Development** Dr. S. S. Muley Asst Prof. Ameya C Lohar	501
122	**CSR before and after Companies Act 2013 : A Case Study of Hindustan Unilever Limited** Dr.Shrikant Pajankar	505
123	**A Study of CSR - Criticism and Concern** Dr. DnyaneshwarPadole	509
124	**महिला आर्थिक साक्षरता : काळाची गरज** दिपक रामकृष्ण वाणी डॉ. प्रा. प्राचार्या मिनाक्षी वायकोळे	511
125	**लोकप्रशासन व निजीप्रशासन – साधर्म्य व फरक** डॉ. व्हि. के. गायकवाड	515
126	**A Study on Awareness of Health Insurance in Pune City - A Community-Based Study** Shilpa Shrikant Chauhan Prof. Dr. P. R. Chaudhari	517
127	**Impact of E-Commerce on Consumer Buying Behaviourin Tier 2 Cities of Chhattisgarh** Biswas Priyanka Mishra Priyank (Dr.)	524
128	**Online Shopping is Boon for Trade Culture in India** Dr. K. N. Shweale	532

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

India's Economic Slowdown : An Overview

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.RDG College for Women, Akola (M.S.)

Abstract

India is the world's fourth largest economy is in the grip of a deep slowdown. Over the last couple of years, we experiencing that almost all sectors of our economy are facing the serious problems of this slowdown. Declining investment, falling sales, stagnation in employment, poor credit growth and declining GDP growth rate, all these tell the different sides of the slowdown trend of our economy. Even the latest annual report of the RBI for the fiscal year 2018-19 confirmed that the Indian economy has indeed hit a rough patch. The GDP growth rate of the economy has slipped to 5% in the first quarter of financial year 2019-20, which is the lowest in over six years. The slowdown has, inevitably, affected the disposable income of households. Agriculture, Automobile, Real estate and Fast-Moving Consumer Goods (FMCG) among other are the key sectors bearing the brunt of Indian economy slow down. . This is an indication of tougher times ahead. Government however, is of the opinion that India's economy has a better growth rate amidst global economic slowdown. Government insists that the slowdown is a result of a cyclical downturn and that everything will be right in the next couple of quarters. But the Central Statistics Office's (CSO) figures have started to raise serious concern that the problems may be deeper than the central government's justification.

Keywords: GDP- Gross Domestic products, CSO-Central Statistics Office, FMCG- Fast-Moving Consumer Goods.

Introduction

Over the last couple of years world's fourth-largest economy is passing through a bad financial crisis. Economic indicators reflect that the GDP growth of India has gone down, which has touched the six year low in the first financial quarter of April-June 2020,at 5% which is less than the last quarter of 2018-19 at 5.8%. Agriculture, Automobile, Real estate and Fast-Moving Consumer Goods (FMCG) among other are the key sectors bearing the brunt of Indian economy slow down. Government however, is of the opinion that India's economy has a better growth rate amidst global economic slowdown. Government insists that the slowdown is a result of a cyclical downturn and that everything will be right in the next couple of quarters. But the Central Statistics Office's (CSO) figures have started to raise serious concern that the problems may be deeper than the central government's justification. The big worry is that the manufacturing sector has seen gross value added shrink to 0.6 % in the first quarter from 12.1 % a year ago, and 3.1 % in the previous quarter. Growth in the farm sector has also been decreased at 2% compared with 5.1 % in the corresponding period of the previous fiscal. Data from other sources only supports the argument that the situation is not favorable as far as present economy is concerned. Collections under the goods and service tax have fallen as compared to the first quarter of this year. Similarly the automobile sectors have again reported a continuing fall in sale of all types of vehicles. The other key factorslike declining growth of private consumption, rapid increase in fixed investment and muted exports are also responsible for the slowdown. Indian economy, no doubt is passing through a sluggish economic growth since 2016, post demonetization as compared to earlier year, although efforts are being made to improve the Indian economy's growth to achieve the rate which may not be considered as very slow. Through this research paper researcher intend to focus on the nature and causes of the current economic problem and give some useful suggestions to overcome the crises of our economy.

Objectives of the study

The general objectives of this study are to focus on the current cycle of economic slowdown in Indian economy, its socio-economic impact and effects on various sectors of economy, to assess the Government's efforts and policies to overcome the arrived situation and suggest the useful measures to fight against this bad patch. The specific objectives of the study are as follows.

1. To understand the meaning and nature of economic slowdown.
2. To focus onthe indicators and causes of economic slowdown.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

3. To identify the socio-economic effects of economic slowdown.
4. To assess the Government's policies and efforts towards this situation.
5. To suggest useful measures to overcome the prevailing economic crises.

Research Methodology

This research paper aims to focus on the prevailing economic situation of slowdown in India.The study is descriptive in nature and based on secondary data which has been taken from various Websites, Governments publications, reputed journals, Books, newspaper& various internet sources like bulletins, annual reports and other publications.

- **Meaning of economic slowdown** - An economic slowdown is a state in which rate of economic growth slows in an economy.Usually economic growth is measured in term of Gross Domestic Product (GDP), which is the total value of goods and services produced in an economy during a specific period of time. To determine the percentage change in GDP from one period to another, the rate of economic growth or decline is considered. In this situation the economy moves forward but its growth rate goes slow, which is currently happening with India, our GDP growth rate has been falling over the last five quarters. As far as the current financial year is concerned, in second quarter, GDP rate is declined from 5.8% to 5% as compared to first quarter.
- **Factors causing economic slowdown** - Structural, Cyclical and Global factors are responsible to slowdown the economy. As far the structural factors are concerned, in India these factors are always there. Because our industrial sector is not yet self-sufficient in producing the major machineries and electronic goods to contribute the global value chain network. To become the competitive part of global economy government has to make substantial reform to strengthen vital sectors like manufacturing and construction. For the sake of industrial development and to make this sector competent with the rest of the world, technology adoption and productivity expansion are to be considered as vital factors. But we are lacking in achieving the expected growth. Cyclical factors are those factors which repetitively comes in economy like the higher volume of NPAs with the banking systems. Increasing rate of NPA ,causes to reduce the lending capacity of banks. Banks can't create new credits, investment rate also goes down. Without solving this problem, sufficient delivery of credit to the various sectors is quite impossible. This type of slowdown can be corrected by stimulating demand. Additional expenditure on various projects by the government or reduction in taxes can stimulate demand in the economy. Similarly global capital flows like foreign investment inflow also play a crucial role in economy. Global capital flow comes down in developing countries like India, fearing a slowdown. Similarly the factors like Demonetization, quick implementation of GST, sudden formalization and implementation of economic activities, fall in farmer's income and increasing rate of NPA are also caused the economic slowdown in India.
- **Indicators of economic slowdown** - Since last six month Indian economy is not growing at a projected rate. Much has been written and said about the ongoing economic slowdown in the Indian economy. What was being indirectly said about several economic indicators flashing warning signals for the last year or so, what has triggered the present criticism is the GDP figures for the last quarter which came in a 5.7% and suddenly brought the issue into a full public glare. Following are some important indicators which indicates that the economy is in some sort of a trouble.
- **Declination of Gross Domestic Product** - Declining growth of real GDP is the main factor of rest of the indicators. GDP growth has declined from 8.1% during the fourth quarter of 2017-18 to 5% during the first quarter of 2019-20, which is the lowest in over six years. There is declining condition in the GDP growth rate of over the last five quarters continuously. This is an indication of tougher time ahead.GDP growth rate is the end product of the economic activities, which clearly shows the duration and depth of economic fall.
- **Decrease in rural income** - India has a mixed economy, here near about 55% of the population lives in rural area and their main source of income is agriculture. They don't have any regular and concrete source of income other than agriculture. Due to climatic change their income is declining. This fall in rural income in recent years has led to reduce the purchasing power of the rural people. Consequently from last two consecutive years their demand for both consumer durables and non-durables have declined.
- **Falling employment level** - The first sign of an impending slowdown occurs in one of the leading economic indicators such as manufacturing jobs. If there is decline in demand of the goods, this fall-off

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

consumer demand is normally the culprit behind slowing growth. As soon as the reduction in sales is noted, it affect the trade and business expansion. Businessman stops to hire new workers, rather they prefer to curtail the staff. In this regard the periodic labour force survey shown that unemployment is rising at a higher rate. This trend is strong in both rural and urban areas. Falling employment deprives income of the people and this leads to reduce demand.

- **Reduction in manufacturing output -** The first sign of an impending slowdown occurs in one of the leading economic indicators such as manufacturing. In every country recession and slowdown are highly correlated with the poor performance of the manufacturing sector. Manufacturing sector considered as the economic engine and it support substantial proportion of the workers. Poor industrial growth shows the depth of slowdown. In India we can observe that the manufacturing growth is continuously declining in every month during this period of slowdown.
- **Declining credit growth -** Credit growth is also one of the important indicator parameter of calculating economic growth or slowdown. Whenever an economy registers a reduced credit growth, it's warning for slowing spending and the resultant reduced growth. So is the current situation, now a days bankers are facing the problem of NPA. Due to continuous reduction in manufacturing and falling in consumer demand credit growth is affected. The poor credit growth indicates the lowering consumption and investment rate.
- **Falling sales and real estate prices -** Automobile and Real estate sectors play crucial role in every economy because in these sectors consumer income is quickly and visibly spent. But unfortunately in India these two sectors have suffered the worst in recent quarters. Declining automobiles sales and falling real estate prices shows gravity of slowdown. Due to fall in sales thousands of employees in these sectors became jobless, which adversely affected the demand, sales and production.

Measures to fight against slowdown

Following remedies may bring the Indian economy on high growth track

- **Creation and reinstation of jobs -** Slowdown is not due to absence of resources or shortage of labour. It is the effect of unemployment. Low income with the people reduce the demand in economy. Hence efforts by the government to create and reinstate the jobs in industrial and service may be helpful in coming out of this miserable situation.
- **Boosting investments -** Government policies play vital role in economic slowdown as far as investments in industrial sector are concerned. It is now absolutely essential to step up public investment and government expenditure to revive growth from the demand side before it is too late. For the private investors they track demand to make investment and production decisions. When there are uncertainties about future prospects, they hesitate to invest or produce because of slowing demand for manufacturing items. Hence government should give positive assurance to investor about favorable industrial policies.
- **Enhancement in Public expenditures -** To retrack the economy, timely and adequate measures like expenditure enhancement, launching long term infrastructure investment and repo rate cut is necessary from the part of the government and RBI to raise income and revive business confidence. Higher credit to households, along with increased government expenditure may tempt the business to raise production and investment.
- **Restructuring and Reduction in taxes -** To improve the GDP rate, now it necessary from the government side to restructure and reduce tax slabs of small, medium and large industries, so that the new investments may come in business, which may result to create new job opportunities.
- **Requirement of certainty in business -** To face the problem of slowdown more certainty in the business environment is required. Because businesses should be without shocks like demonetization. After demonetization there is an environment of uncertainty in the economy. This stops the private sector short of announcing the projects. There should be an environment of certainty that no such disruptive moves would rock the economy in the near period.

Conclusions

The main four contributors to economic growth like domestic consumption, foreign consumption or exports, private investment and government spending indicating that these factors can no longer be ignored. Because the figures show that in the first quarter of this fiscal year, domestic consumption fell to 6.66% as against 8.41% in the same period last fiscal; exports as a share of the Gross Domestic Product was down to 19% from 20%; and fixed

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

capital formation decreased from about 31% of the GDP to 29.8%, signaling a slowdown in the industry as well. The GDP growth of Indian Economy has touched the six year low in the first financial quarter of April-June 2020. It touched 5.8% growth in January-March, although in nominal terms India's GDP grew by 7.99% which is also lowest since December 2002. Key sectors bearing the brunt of Indian Economy slow down are Agriculture, Automobile, Real Estate, and FMCG among others. To overcome and handle the situation the government is trying to identify and assessing the problems as hindering the economic growth of the country and also establishing policies to curb them. Some of the important steps taken by government to face the situation are, promotion of cottage industry, providing fair wages, reduction and restructuring of taxes, boosting investments in industries and providing enough means of livelihood to the people .However, the crisis is seen as a deep structural issue rather than merely a short-run one. Now the government will have to play a key role and understand the economic realities and avoid adventurism in policymaking and implementation.

References:

1. Indian Economy problems of Development & Planning, A. N. Agrawal WishwPrakashan, New Delhi.
2. Indian Economy, Rashi Arora, Sheth Publishers, Mumbai. Indian Economy, Mishra &Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Indian Economy, Datt&Sundharam, S. Chand, New Delhi. Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi.
4. Datta and Sundaram 'Indian Economy' S.Chand Publication, New Delhi, 2011.
5. .http://www.govtofindia.in
6. www.slideshare.com

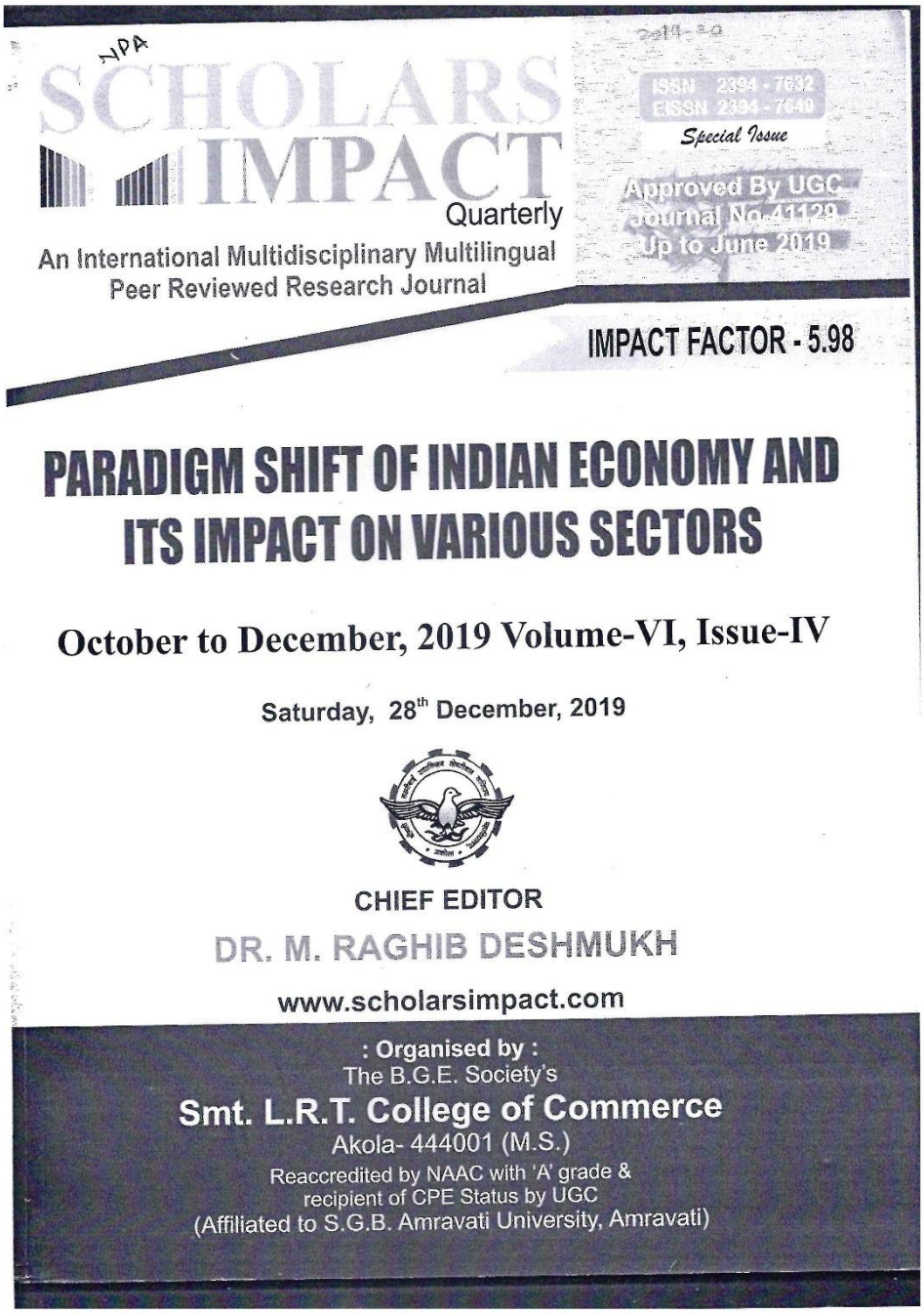
NPA
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No. 41129
Up to June 2019
IMPACT FACTOR - 5.98
PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS
October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV
Saturday, 28th December, 2019
CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH
www.scholarsimpact.com
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

59.	Digital Marketing: Challenges And Opportunities	Dr. Sanjay Dandade	199
60.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Navnath Gaikwad	203
61.	Agricultural Marketing In India: An Overview.	Monica Goud	205
62.	A Study of Strategic Disinvestment of BPCL – General Perspective	Dr. Rupa Gupta	209
63.	Role of Indian Railway Sector In Indian Economy	Dr. N.M.Gutte	212
64.	Impact of Non- Performing Assets On Baking Sector	Deepa Hinge	214
65.	An Analytical Study of New India Pricing Policy	Dr. J. M. Kale	218
66.	Impact of Internet Banking On Customer Satisfaction And Business Performance	Dr. Uttamchand Kamble	220
67.	Paradigm Shift of Indian Economy And Its Impact On Banking Sector	Prof. Ashish Kanhu	223
68.	A Study of Impacts of Bank Merger On Banking And Economy	Ajinkya Metkar Hanisha Chhabra	227
69.	New Indian Agricultural Marketing Policy And Its Impact	Dr. T. G. Mirge	231
70.	Digital Banking And Its Effects On Indian Economy	Dr. Ashish Mohata	235
71.	Non-Performing Assets of Public Sector Banks In India: Assessment And Emerging Issues	Dr. Anand Naranje	238
72.	Effect of Non-Performing Assets In Banking Sector	Dr. Ambadas Pande	241
73.	Hospitality Industry – A Paradigm Shift Effect of Indian Economy On It In View of Skill Development	Harshal Rasal Pankaj Deshmukh	245
74.	A Study of Service Sector In The Light of Paradigm Shift In Indian Economy	Prof. Sudhir Raut	248
75.	Digital Banking : An Emerging Trend of Present India	Shilpa Sarda	251
76.	An Analytical Study of Merger of Banks & It's Impact	Dr. Anup Sharma	254
77.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Tai B Uke	257
78.	Importance of Watershed Development	Dr. Jyoti Lahoti Sulbha Wankhede	260

Scholars Impact: International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

72.

EFFECT OF NON PERFORMING ASSETS IN BANKING SECTOR

DR. AMBADAS B. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.RDG College for Women, Akola (M.S.)
Email: abpande12@gmail.com

- **Abstract:**

The issue of Non Performing Assets has been discussed at length for financial system all over the world. The problem of NPAs is not only affecting the banks but also the whole economy. Though granting of credit for economic activities is the prime duty of banking but non-recovery of these loans along with interest forms a major hurdle in the process of credit cycle. These loans affect the bank's profitability on a large scale. Hence the rising NPA has had posed a great challenge on the survival of Banking Industry in India. In this paper, the Researcher has focused the reasons of raising the quantum of NPA ,its impact on Banking Sector and also given some remedial measures so that NPA can bemanaged properly.

Keywords: Non-Performing Assets (NPA), Bad loan

Introduction:

The banking system plays aimportant role in the finance sector. Without the sound and efficient system of the bank will lead to a healthy economy. The Narasimhan committee introduced the concept of non- performing assets. And it is the best way for judging the status of the bank. The burden will lie on the bank for the non-payment of loans. When the loans are not repaid there will be a huge loss to the bank and there will be money to transact between the customers. It is a risk arising from the customers to the bank. The bank needs to bear all the risks. Nowadays non-performing asset is kept on increasing in both public sector banks and private sector banks. They face ultimate survival in the market. As compared to public sector-private sector banks have less non-performing assets, and their net worth is slightly increasing. NPA hurts funds over banks in capital markets. The government of India propounds many policy and rules to decrease and control over non-performing assets. Non-performing assets are the only reasons to fall on revenue. The object of this comparison between the private sector banks and public sector banks is to outcast the impact between them and the reasons behind the banks on non-performing assets. And to suggest the way to reduce the non-performing assets. And also causes for the increase in non-performing assets.

- **Objectives of Study:**

1. To study the meaning and definition. of Non Performing Assets.
2. To study the causes of NPA.
3. To assess the factors responsible for NPA.
4. To assess the effect of NPA on banking performance.
5. To suggest effective measure to curb the growth of NPA.

- **Research Methodology:**

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various bank documents such as books, reports, magazines, journals, WWW related articles to assess the various elements of non-performing assets which causes to affect the banking efficiency and profitability.

- **Meaning and definition:**

A non-performing asset is a banking industry term for a 'bad loan i.e. one that has not been repaid within the stipulated time or where the scheduled payments are in arrears. A bank's assets are the loans and advances it extends to customers. If these clients, including companies do not repay either interest or part of principal or both, the loan turns into a bad loan.

With the above definition following terms also clear the meaning and nature of bad loan which in banking term known as NPA.

- A loan or lease that is not meeting its stated principal and interest payments.

- A loan is an asset for a bank as the interest payments and the repayment of the principal amount create a stream of cash flows.
- Banks usually treat assets as non-performing if they are not serviced for some time. If payment has not been made as of its due date then the loan gets classified as past due.
- Once a payment becomes really late the loan gets classified as non-performing. A non performing asset (NPA) is a loan or advance for which the principal or interest payment remained overdue for a period of 90 days.

- **Current NPA situation:**

Today, public sector banks like UBI, SBI, PNB along with 24 banks, have such abnormally high NPA. There are two types of defaulters. 1st types are big companies and corporate houses which make willful defaults. For example, loans totaling over Rs 8,000 crore were given to absconding industrialist Vijay Mallya during the tenure of the previous UPA government at the Centre, where declared a non-performing asset (NPA) in 2009 and was restructured in 2010. Second types are loans to agriculture. Public banks, are most possibly under political and economic pressure gave loans to a lot of companies which defaulted. Since 2010, despite a lot of agricultural loan waiver schemes, the agricultural sector has led to high NPAs in the bank. So the high NPAs of these banks have got more to do with political decisions taken during the previous government regime.Huge frauds can also raise the NPA of the bank. For example, Punjab National Bank (Mumbai) filed a criminal complaint with the Central Bureau of Investigation (CBI) against 3 companies. The names of the companies including Solar Exports, Stellar Diamonds and Diamond R US, and four people, including NiravModi and MehulChoksi, the managing director of Gitanjali Gems. The bank has alleges two junior employees at the Mumbai branch had helped the companies and in getting letters of credit or "letters of undertaking" (LoUs) from it without having a sanctioned credit limit or maintaining funds "on margin. Though Indian banking NPA is becoming a serious matter day by day but still the recent reports of RBI indicates that the gross non-performing assets ratio of the banking system declined to 9.1 percent in March 2019, from 11.2 percent in the previous year, due to steadfastly pursued recognition, repairs and resolution, but still this ratio is proving problematic in the development of the banks

- **Impacts of NPAs:**

The higher is the amount of non-performing assets (NPA) the weaker will be the bank's revenue stream. Indian Banking sector has been facing the NPA issue due to the mismanagement in the loan distribution carried by the Public sector banks. As the NPAs of the banks rise , it bring a scarcity of funds in the Indian markets. Only few banks are willing to lend because they are not sure of the recovery of their money. shareholders of the banks lose of money as banks themselves find it tough to the survive in the market. This lead to a crisis situation in the market. The price of loans, interest rates shoot up badly. Shooting of interest rates directly impact the investors who wish to take loans for setting up infrastructural, industrial projects etc. It also impact the retail consumers, who have to shell out a higher interest rate for a loan. All these factors hurt the overall demand in the Indian economy. Finally, it leads to lower growth and higher inflation because of the higher cost of capital.

- **Recent NPA issues in India:**

The Internal advisory committee (IAC) of the Reserve Bank of India (RBI) had recently identified 12 accounts for insolvency proceedings with each of them having over Rs 5,000 crore of outstanding loans, accounting for 25 percent of total NPAs of banks.According to RBI, these 12 accounts would qualify for immediate reference under the Insolvency and Bankruptcy Code (IBC). The total amount for gross non-performing assets (NPA) as on March was estimated to 11 Lakhcrore.Any missed installment not paid to the bank until the due date is a bad loan. If this further extends beyond 90 days, it is termed as Non-performing asset or (NPA).

- **Reasons behind Rising NPAs:**

A number of factors lead to the creation of non-performing assets but few of the important factors are:

- Lack of strict examination of proposals: The bank officials should thoroughly examine the loan proposals received from potential borrowers before sanctioning loans. But sometimes due to lack of proper machinery to evaluate the loan proposals, banks sanction and grant loans to under serving borrowers. If the loan proposals are not carefully and cautiously examined it may lead to assets becoming non-performing.
- Overestimation of mortgage: Many times banker do take utmost care and ensure that funds being lent out do not exceed the possibility of repayment. In fact the amount lent should be within the resources at the

disposal of the potential borrowers. But in most of the NPA cases it found that bank sanctioned the excess loan amount than the mortgage value, it causes to create the non-performing assets.

- Timely recovery of loans: the banks besides being cautious, judicious and prudent in granting loans should also be very particular with regard to timely recovery of loans. But in many cases due to lack of effective machinery for recovery of loans it lead to create NPAs.
- Vested interests of bank officials: it is an important factor which causes creation of non-performing assets. On account of such vested interest, loan proposals are not thoroughly screened and loans are sanctioned and disbursed to undeserving clients. This obviously leads to creation of non-performing assets.
- Unproductive loans: The recovery of loans to a large extent depends on its proper utilization. If the loans given to the borrowers are utiliesed for unproductive purposes or for reckless speculation, it is bound to adversely affect the repayment. If the bank officials do not keep a close watch on the end-use of the loans disbursed, it may lead to creation of non-performing assets.
- Political and administrative interference: It is important factor which has damaged the banking sector particularly in India and led to creation of non-performing assets.Unfortunately Indian banking system is highly politically influenced hence there is more problem of non-performing assets.
- External factors: Many external factor are also responsible for NPAs like late completion of projects, diversion of funds by business concerns, disputes and difference of opinion amongst the promoters of the business, project management by incompetent personnel, fluctuations in economic activities and stiff competition from the rivals are some of the important factors which cause to create the NPAs.

- **Measure to curb the growth of NPA:**

- Banks need to be more conventional in yielding loans to sectors that have a history of being found as contributors in NPAs. Secondlythe loan sanctioning process of banks needs to be harsher and well beyond the conventional practices of analysis of financial statements and history of promoters.
- Careful selection of the borrowers: While lending out funds a banker must ensure that the funds lent out are safe, that is the money will definitely come back, without any loss. Obviously, this demands a very careful selection of new borrowers based on their credit-worthiness, a through enquiry is expected to avoid the NPAs.
- Adequate and worthy security: In order to provide added safety to loans and to minimize risk of default, banks generally insist on security against loans. The bank should carefully evaluate the security offered by the potential borrowers and ensure that the market value of he security offered is higher than the amount of loans sanctioned and disbursed to the borrower.
- Repayabilityof the customer: The repayability of a loan, among other things, depends on its correct end-use. It is very difficult to ensure that the borrower has utilized the loan for which it was sanctioned. In practice it may be difficult for the bank to supervise effectively the end-use of the loan disbursed but still due care should be taken by bank authorities to minimize the rate of NPA.
- Need of more cautiousness about overdraft facility: Overdraft arrangement is a common practice among the bankers but the bank should be very cautious, when such a facility to overdraw the current account is given to the customer, it should ensure that the customer does not draw hischeques that exceed the limit of overdraft sanctioned under the arrangement.
- Selection of right borrowers, viable economic activity, adequate finance and timely disbursement, end use of funds and timely recovery of loans should be the focus areas so as to prevent or minimize the incidence of fresh NPAs.

Conclusion:

The increase of non-performing assets is always a problem to the banks and it has a direct impact on the profitability of banks. The bank and government must take steps to effect the process of recovery from bad loans and other problems related to bad loans. The banks and government must adopt a various adequate policy to reduce the NPA. The banks must take precautionary measures before the borrower obtain a loan, which the borrower can affect to create a bad loan to banks. Hence it is quite clear that the bank must provide loans to those who have better creditworthiness, similarly bank must be very cautious, judicious, prudent and practical while lending out funds. Selection of appropriate borrowers, viable and feasible projects, adequate finance, and timely disbursement, proper utilization of funds and timely recovery of loans are absolutely necessary for preventing of new non-performing assets.

References:

1. Dr. S. Gurusamy, Banking Theory Law & Practice, Tata McGraw- Hill Publishing Company Ltd. New Delhi.
2. Dr. P.K.Deshmukh, Money and Financial System, PhadkePrakashan, Kolhapur.
3. S.Kumar, Black Money Problems and perspective, Bhaskar Publications, Kanpur/
4. R.K.Uppal, Transformation in Indian Banks, Sarup Book Publishers Pvt.Ltd.New Delhi.
5. www.wikipedia.com
6. www.google.com

❑❑❑

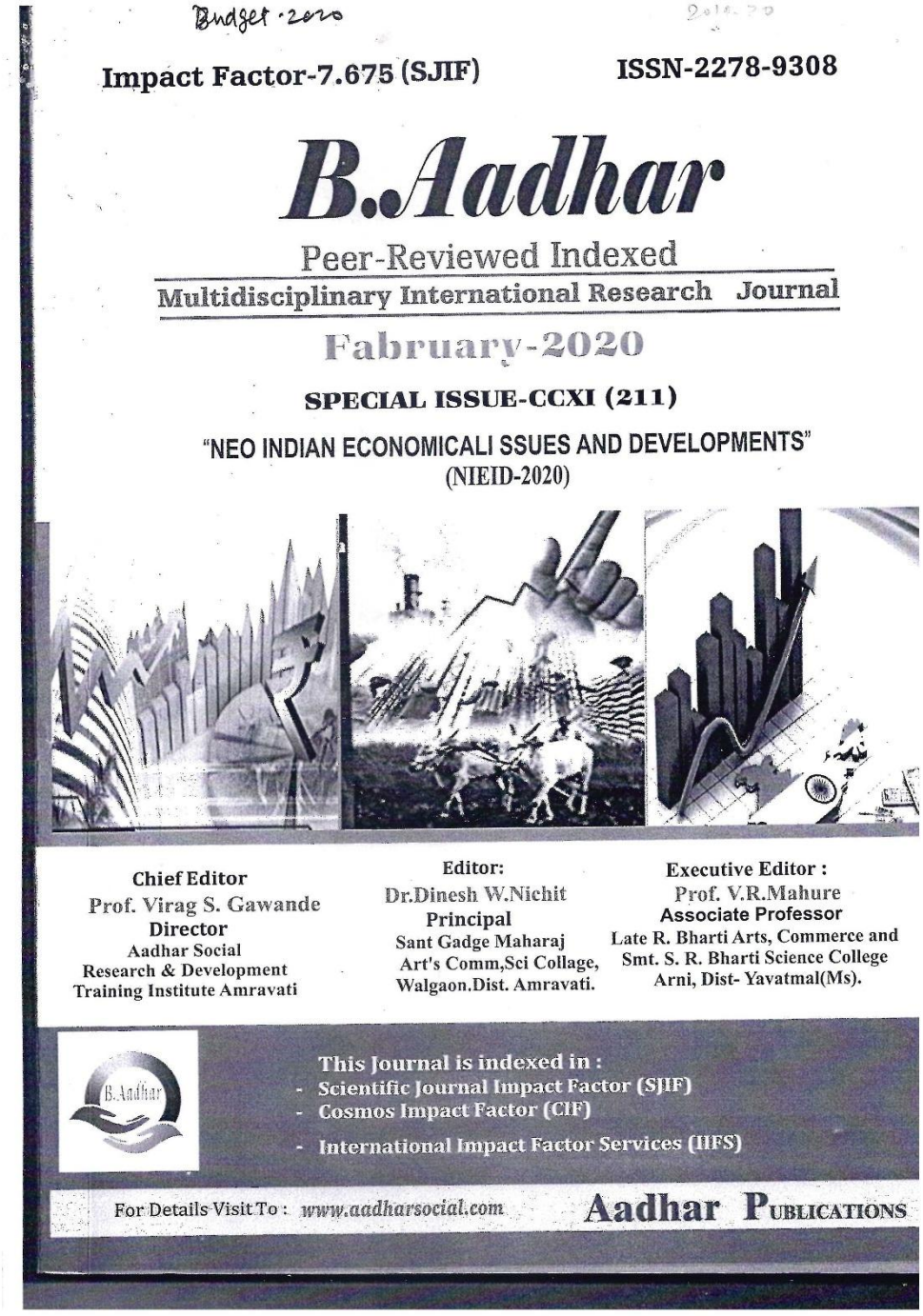

Budget -2020

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-2020

SPECIAL ISSUE-CCXI (211)

"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"

(NIEID-2020)

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

21	A study of Agriculture Challenges Faced by Farmers in India **Dr. Pravin M. Deshmukh / Ku. Meeta Kalu Dhurve**	86
22	GST :- Impact on Indian Economics **Dr. Deenbala B. Prabhodhankar**	89
23	Critical Study of Agricultural Policy of Union Budget, 2020 **Dr. Ambadas B. Pande**	92
24	Shift Of E Commerce To M Commerce-A Success Road Via Internet Of Developed India **Prof. Rachna. A Rathi**	95
25	Demonetization and it's impact on indian economy **Sonali Gupta**	99
26	Service Sector Development and Issue **Saurabh Wagare**	107
27	Challenges Before E-Banking Services In India **Dr.. Sanjay J. Tidke**	110
28	Impact Of Development On E- Commerce And E- Governance **Sakshi Sharad Gupta**	115
29	Digital india **Dr. S. S. Kulkarni**	120
30	E-Commerce And Banking Sector **Asst.Prof. Naval Daulatrao Patil**	123
31	Impact of Development on Banking Sector **Harshada R.Kathole**	126
32	ARelationship of Cloud Computing WithE-Commerce **Vaibhav P Mujmule**	131
33	Agriculture: Status, Challenges, Policies and Strategies for India **Prof. Tajindersingh M. Chawla**	135
34	Agriculture Development, Issues & Challenges In India **Mr. V. R. Mahure**	142
35	Demonetization: A Case study on Indian Economy. **Sunay N. Pistulkar**	147
36	Transition of Agricultural sector in India: Issues and Challenges **Prof. N. A. Pistulkar**	151
37	Socio-Economic Impact of E-Governance On Common-Man **Dr. Anand G. Naranje**	155
38	Impact of Development on Digital Marketing **Dr.Wasudeo D. Golait**	157
39	Agriculture Development, Issues & Challenges in India **Dr.Sanjay M. Dandade**	162
40	Impact Of Gst On Indian Economy **Dr.Ganesh M. Khekale**	166

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Critical Study of Agricultural Policy of Union Budget, 2020

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.R.D.G College for Women, Akola (M.S.)

- **Abstract:**

As Agriculture is the backbone of Indian Economy and always supports to allied sectors for moving in the direction of growth and development which is essential factor for developing countries. From agricultural point of view, India is a unique country. It has vast expanse of level land, rich soils, wild climatic variations suited for various types of crops, ample sunshine and a long growing season. But still Indian agriculture has been facing problems because of the inadequacy of non-farm services, such as inadequate provision of finance, marketing etc. hence in every budget farmers have much expectations from the Govt. In this paper, Researcher highlights the positive and negative impacts of new reformation made by Government in the field of Primary Sector. Right from independence, every year government is trying to do best for farmers.

Key Words:

Indian Economy, Solarisation, Agri-logistic, Animal Husbandry, Structural Reforms, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme

- **Introduction:**

Agriculture is the main occupation of developing countries like India hence known as a Agrarian Country. Farming is main tool for economic developments around more than 60% people are depending on farming. Agricultural Sector is the mainstay of the rural Indian economy around which socio-economic convenience and deprivations move and any transform in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of Social equity. Sustainable Agricultural production depends on the tedious implementation of natural resources like soil, water, livestock, plant genetic, fisheries, forest, climate, rainfall etc. in an acceptable technology management under the prevailing socio-economic infrastructure.

Various research studies and policy papers focused that the farming sector faces resource restrictions, infrastructural restrictions, institutional restrictions, technological restrictions, and policy induced limitations. To achieve sustainable agricultural development, it is required to merged natural resources, capital resources, institutional resources, and human resources. Information Technology (IT) plays an important role in the rapid economic growth and social transformation in developing countries. Information Technology and Bio-Technology, which are "the pillars" of globalization , liberalisation, privatisation and tighter Intellectual Property Rights (IPR), are bound to create new risks of marginalisation and vulnerability in the Indian Agricultural sector.

- **Objectives of Study:**
  - To bring out various aspects of Indian Economy.
  - To study the production oriented facility provided by Government.
  - To analyze the favorable and unfavorable impact of Agriculture provision.
  - To give suggestions for the better implementation of the Govt.'s schemes.
- **Limitation of study**:

Researcher has used recent budget, 2020 for study purpose and presented personal view on it. Hence only focusing points related to agriculture are considered.

- **Hypothesis:** Agricultural reforms related to production helps to support farmers and boost agriculture sector.
-

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

- **Research Methodology:**

Data is collected from secondary sources like Govt. Budget, Books, Journals, Newspapers, Government Publications and websites etc. and to describe the paper researcher has used descriptive research design.

- **Favorable side of Agriculture Sector in Budget:**

➢ ***Structural Reforms:***

Government has proposed to encourage structural reforms like land leasing; agricultural marketing and contract farming which may prove most beneficial for the rural economy.

➢ **Promotion given to Animal Husbandry and Fisheries:**

Promotion of animal husbandry, milk processing and development of the blue-economy is a welcome step taken by Government and created separate Departments for all these verticals and hence, targeted investments is expected to yield productive outcomes.. The target to enhance fish production and promotion of FPOs for fish farmers are also very appreciable step.

➢ **Strengthening Agri-logistics:**

To ensure farmers' surpluses having access to market opportunities is often taken as a pathway to empower farmers and raise their income. Specific measures announced in this budget such as Kisan Rail for transportation of perishable agricultural products through refrigerated coaches,financing of NWRs (negotiable warehouse receipts) with eNAM (electronic national agricultural market); VGF (viability gap funding) for additional storage capacity with geo-tagging of the warehousing and cold storage facilities; Krishi UDAN, etc. would serve the purpose, if they take off as planned. The involvement of SHGs for seed banks and One Product-One District idea to boost farm exports from such clusters are well thought out proposals.

➢ **Solarisation of Agriculture:**

The important step to enhance solar power usage in farm sector so that reduction of carbon footprints through use of electric, diesel, kerosene pumps for irrigation purpose.

A target of 2 million solar pumps and 1.5 million farmers for solarized grid connect could prove to be a modest figure, if suitable policies and incentives i.e. subsidies are put in place with institutional arrangements of financing and market support to stakeholders. The Solar based irrigation system indeed offers unique opportunities to mitigate GHG (Green House Gas) emissions from agriculture sector. Apart from this, Government is also declared comprehensive measures for water-stressed districts; integrated farming systems for rain-fed areas; fodder farming with NREGS funds, etc. would be time tested for ultimate benefits to the farmers at large. Promotion of natural and organic farming practices are surely good measures if the produce gets the right price for the growers.

Up to the year 2022 Government wants to doubling farmers income and the main objective of budget is to promote the income of people and raise their purchasing power. For achieving this target Government has frame 16 action point plan. In this direction, Government allocated Rs. 2.83 lakh crore for agriculture and allied activities, irrigation and rural development in the year 2020-21 budget.

- **Unfavorable side of Agriculture Sector in Budget:**

➢ Government has cut 13% MGNREGS funding among the allocated amount as a result it will not give full response to this project, and due to this problem of unemployment may arise. India being the agro based economy majority or ruralist are getting employment through MGNREGS.

➢ Decreasing FCI's procurement operations would prevent farmers from availing market assurance benefits to whatever small number it was reaching. Besides, slashing the allocation of MGNREGS is not compensated in the PM-Kisan scheme as the former addressed to marginal and

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

landless farmers. Apart from this, just handing over three new models for land leasing, contract farming, and APLM is not enough.

- Along with this, Importance on Zero Budget natural Farming may bring 20-25% losses to farmers.
- Again, the promotion of 500 fish FPOs is just part of the previous year's budget target of promoting 10,000 FPOs. The government must deliver continued support to FPOs after their initiations.
- Government is also promoting traditional and organic fertilizers, it will affect productivity hence farmers will decrease their production and suffer from loss.

- **Suggestions:**

- Every year Government declares various kinds of plans and schemes for the welfare of farmers but did not get proper response. Hence the involvement of state Government is also important along with Central Government.
- The subsidy based policies requires being eco-friendly and based on sustainable theme accordingly, that should be re-designed.
- Government has focused only on production issues, along with this, marketing & distribution is also important. Hence, Government should concentrate on market efficiency aspects.
- In this year, Government has given emphasis on traditional and organic fertilizers which may decline the quantity of productivity but definitely it will provide healthier food for everyone.

- **Conclusions:**

Agriculture plays a crucial role in the life of an economy. It is the backbone of our economic system. Agriculture not only provides food and raw material but also employment opportunities to a very large proportion of population. The net sown area in India today is about 143 million hectares. Only one-third of the cropped area is actually irrigated hence productivity of agriculture is very low. Farming depends mainly upon monsoon rain. The facility of solarisation, Agro based logistics, structural reformation like land leasing; agricultural marketing and contract farming, promotion in the field of Animal Husbandry & Fisheries etc will provide a proper guideline to related sectors and dependent farmers on it. Finally, we can say that overall budget tends towards the upliftment of farmers , rural economy and environment oriented.

- **Bibliography:**

- Indian Economy, Mishra & Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai.
  Indian Economy, Datt & Sundharam, S. Chand, New Delhi.
- Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi.
- Union Budget -2020
- Wikipedia.com

1.

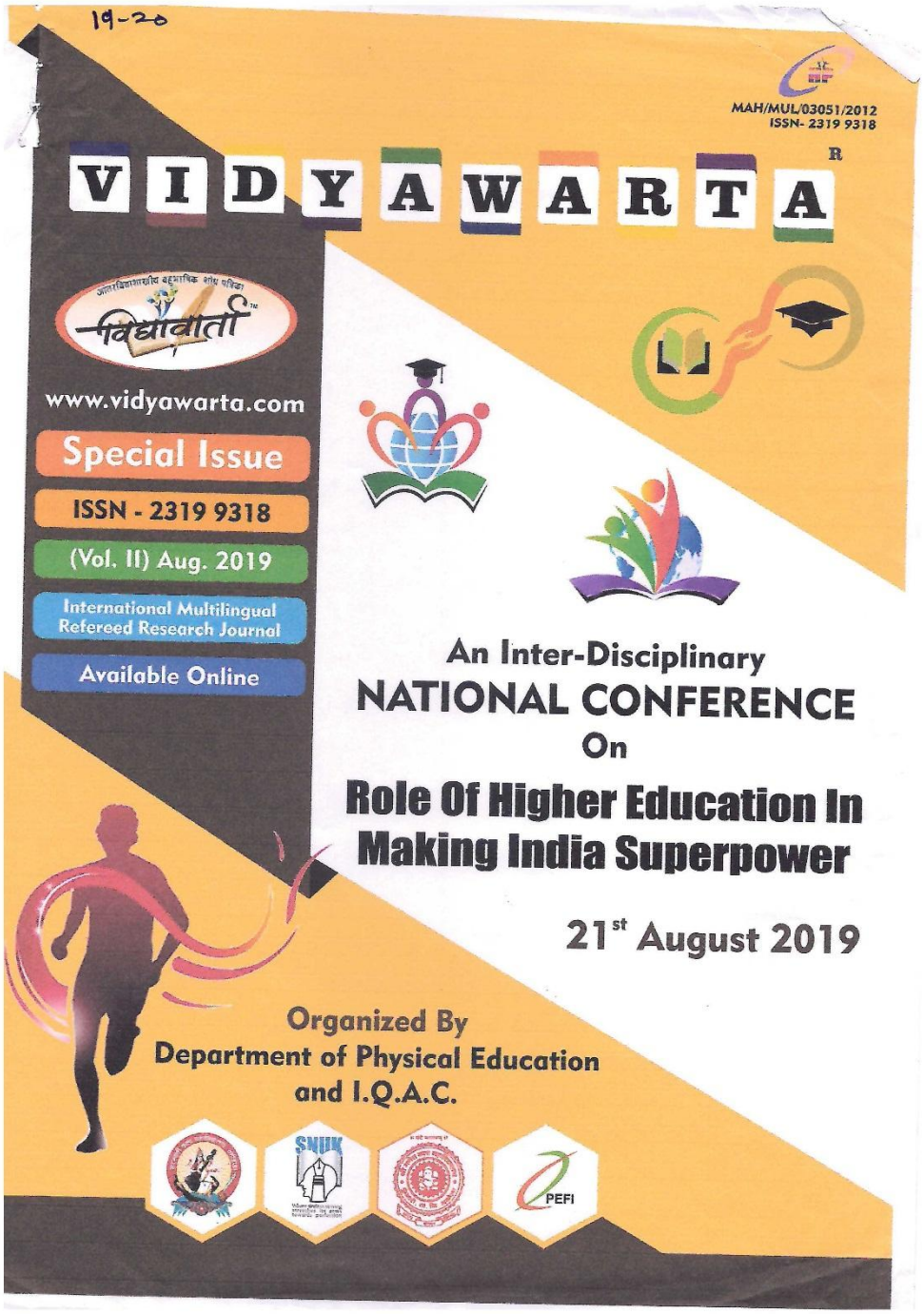
19-20
MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318
VIDYAWARTA
विद्यावार्ता
www.vidyawarta.com
Special Issue
ISSN - 2319 9318
(Vol. II) Aug. 2019
International Multilingual Refereed Research Journal
Available Online
An Inter-Disciplinary
NATIONAL CONFERENCE
On
Role Of Higher Education In Making India Superpower
21st August 2019
Organized By
Department of Physical Education
and I.Q.A.C.
SNDK
PEFI

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 019

136)	CHRONIC DISEASES THAT YOGA CAN HELP TREAT CURE **DR. RAVINDRA DEVIDAS SAWARKAR**	579
137)	YOUTH POWER IN BUILDING A NATION **DR. SAGAR PRALHADRAO NARKHEDE**	582
138)	SPORTS NUTRITION DIET BEFORE, DURING & AFTER MATCH **DR. SANGEETA AHIRWAR**	586
139)	ROLE OF SOCIAL MEDIA IN HIGHER EDUCATION **DR. SANJAY M. MADAVI**	589
140)	PSYCHOLOGICAL TIPS FOR MENTAL STRENGTH TRAINING FOR SPORTS PERSON **DR. SATISH S. BHAGAWAT**	594
141)	EFFECT OF SURYANAMASKAR ON TRUNK JOINT MOBILITY OF TEACHING.. **DR. SUBHASH GAWANDE**	597
142)	CURRICULUM DEVELOPMENT IN HIGHER EDUCATION **DR. VIKRANT WANKHADE**	601
143)	QUALITY IMPROVEMENT IN HIGHER EDUCATION FOR WOMEN .. **DR. ARCHANA M. POTEY**	608
144)	CURRICULUM DEVELOPMENT IN HIGHER EDUCATION **DR. SANDHYA A. KALE**	612
145)	ROLE OF SOCIAL MEDIA FOR LIBRARIES **DR. SUNIL. J. BHAVSAR**	618
146)	E-COMMERCE ADVANTAGE TO SOCITY **Prof. H.S. WADHONE**	621
147)	EMPLOYMENT OPPORTUNITY THREAT IN FRONT OF HIGHER EDUCATION **DR. JAYANT P. BOBDE, MRS. ESHAL PRASAD NAIK**	625
148)	COMPARATIVE STUDY OF ATTITUDE TOWARDS SPORTSOF CBSE AND PSEB... **PARMPREET, DR. M H LAKDE**	629
149)	SKILL YOUTH PLAY KEY ROLE IN MAKING INDIA A SUPERPOWER **DR. MAYAV MAWALE**	633
150)	FINANCIAL MANAGEMENT IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS **ANKUSH ABHIMANYU SOLANKE**	637
151)	YOUTH VOICES IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORT **GAJANAN S. PAIKAT**	640
152)	PHYSICAL EDUCATION SPORTS IS MOST IMPORTANT AS ANY OTHER... **GHANSHYAM L. MAKKASARE**	643

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 5.131 (IIJIF)

2.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0621

146

E-COMMERCE ADVANTAGE TO SOCITY

Prof. H.S. WADHONE
R.D.G. College for Women, Akola
harshawadhone1@gmail.com

Abstract

E-commerce is a boom in the modern business. E-commerce means electronic commerce. e-commerce (electronic commerce) involves buying and selling of goods and services, or the transmitting of funds or data, over an electronic network, predominantly the internt the history of e-commerce is a history of how information technology has transformed business processes. some authors will track back the history of e-commerce to the invention of the telephone at the end of last century. The internet was conceived in 1969, when the advanced research projects agency (a department of defence organization) funded research of computer networking. The internet could end up like edi (electronic data interchange) without the emergence of the world wide web in 1990s two thousand years ago, roman roads brought trade and commerce to europe in an unprecedented manner. a thousand years ago, the spice routes linked the cultures af east and west. at the dawn of the second millennium, the internet, the world's largest computer network, the network of networks, is making fundamental changes to the lives of everyone on the planet-changing forever the way business is conducted. e-commerce or electronics commerce is a methodology of modern business, which addresses the requirements of business organizations. it can be broadly defined as the process of buying or selling of goods or services using an electronic medium such as the internet. this tutorial takes adopts a simple and practical approach to explain the governing principles of e-commerce.

OBJECTIVE

The worldwide expansion of the internet has considerably contributed to the transformation of trade and store transactions. E-commerce, or electronic commerce, largely means buying and/or selling products through the internet and is commonly associated with online shopping. E-commerce also makes use of regular technological maintenance to ensure the smooth functioning of online store sites, monetary transactions, as well as everything to do with providing and delivering products.

- Easy decision thanks to low initial investment
- Our performance-linked pricing model ensures low and predictable project costs.
- Enhance your competitiveness by reducing risk

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0622

- We handle all activities associated with distribution to end customers, thereby dramatically reducing your risk exposure.
- Learn from our experience
- To reveal the key variables influencing the increased usage of E-Commerce.
- To understand the present status and trends of E-Commerce
- Reachability
- High conversion rate
- Customer satisfaction and trust
- Brand awareness
- Good Social Media presence

Types of e-commerce

B2B - Business to Business

E-commerce has been in use for quite a few years and is more commonly known as EDI (electronic data interchange). In the past EDI was conducted on a direct link of some form between the two businesses where as today the most popular connection is the internet.

C2B - Consumer to Business

Consumer to Business is a growing arena where the consumer requests a specific service from the business.

B2E - Business to Employee

Business to Employee e-commerce is growing in use. This form of E-commerce is more commonly known as an 'Intranet'. An intranet is a web site developed to provide employees of an organisation with information

C2C - Consumer to Consumer

These sites are usually some form of an auction site. The consumer lists items for sale with a commercial auction site. Other consumers access the site and place bids on the items. The site then provides a connection between the seller and buyer to complete the transaction.

Scope of E-Commerce

- Selling can be focussed to the global customer
- Pre-sales, subcontracts, supply
- Financing and insurance
- Commercial transactions: ordering, delivery, payment
- Product service and maintenance

Advantages to Organizations

- E-commerce increases the productivity of organizations. It supports "pull" type supply management. In "pull" type supply management, a business process starts when a request comes from a customer and it uses just-in-time manufacturing way.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0623

- E-commerce increases the productivity of organizations. It supports "pull" type supply management. In "pull" type supply management, a business process starts when a request comes from a customer and it uses just-in-time manufacturing way.
- E-commerce helps organizations to reduce the cost to create process, distribute, retrieve and manage the paper-based information by digitizing the information.

Advantages to Customers

- It provides readily available information. A customer can see the relevant detailed information within seconds, rather than waiting for days or weeks.
- A customer can put review comments about a product and can see what others are buying, or see the review comments of other customers before making a final purchase.
- provides 24x7 support. Customers can enquire about a product or service and place orders anytime, anywhere from any location.

Advantages to Society

E-commerce helps the government to deliver public services such as healthcare, education, social services at a reduced cost and in an improved manner. Customers need not travel to shop a product, thus less traffic on road and low air pollution. E-commerce helps in reducing the cost of products, so less affluent people can also afford the products.

DISADVANTAGES OF ECOMMERCE

- There can be lack of system security, reliability or standards owing to poor implementation of e-commerce.
- Special types of web servers or other software might be required by the vendor, setting the e-commerce environment apart from network servers.
- There could be software/hardware compatibility issues, as some e-commerce software may be incompatible with some operating system or any other component.
- Initial cost – The cost of creating/building an e-commerce application in-house may be very high. There could be delays in launching an e-Commerce application due to mistakes, and lack of experience.
- User resistance – Users may not trust the site being an unknown faceless seller. Such mistrust makes it difficult to convince traditional users to switch from physical stores to online/virtual stores.
- nternet access is still not cheaper and is inconvenient to use for many potential customers, for example, those living in remote villages.
- Any one, good or bad, can easily start a business. And there are many bad sites which eat up customers' money.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0624

- There are many hackers who look for opportunities, and thus an ecommerce site, service, payment gateways, all are always prone to attack.
- There is no guarantee of product quality.
- The cyber laws that govern the e-commerce transactions are not very clear and vary from country to country.

CONCLUSSION

In general, today's businesses must always strive to create the next best thing that consumers will want because consumers continue to desire their products, services etc. to continuously be better, faster, and cheaper. In this world of new technology, businesses need to accommodate to the new types of consumer needs and trends because it will prove to be vital to their business' success and survival. E-commerce is continuously progressing and is becoming more and more important to businesses as technology continues to advance and is something that should be taken advantage of and implement.

There are several factors and variables that need to be considered and decided upon when starting an e-commerce business. Some of these include: types of e-commerce, marketing strategies, and countless more. If the correct methods and practices are followed, a business will prosper in an e-commerce setting with much success and profitability.

REFRENCES

- INTERNET
- BOOK OF INFORMATION TECHNOLOGY OF M.S.KOLTE
- SOCIAL MEDIA
- BLOGS
- NEWS PEPAR
- SORROUNDING

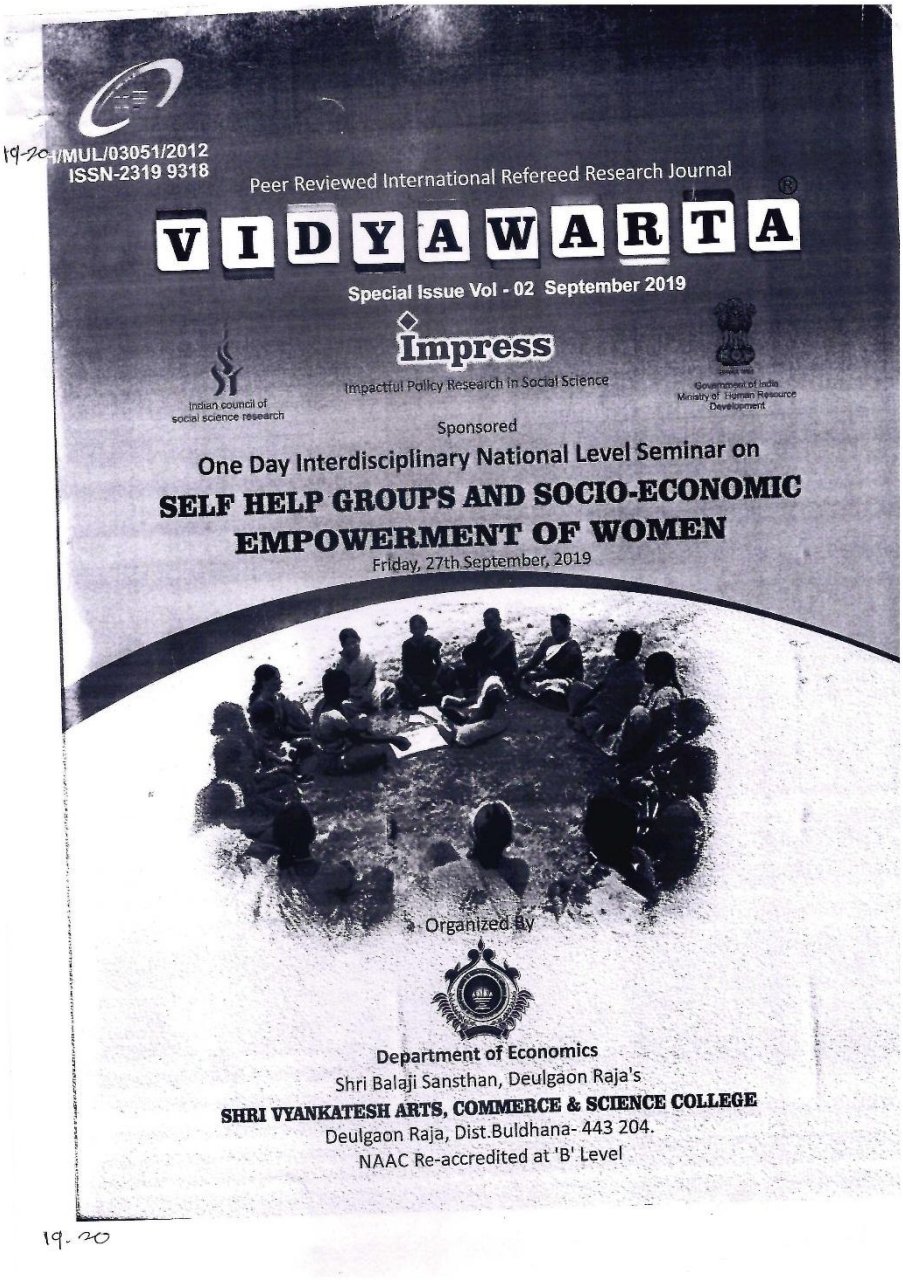
19-20
I/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
VIDYAWARTA
Special Issue Vol - 02 September 2019
Impress
Impactful Policy Research in Social Science
Indian council of social science research
Government of India Ministry of Human Resource Development
Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Seminar on
SELF HELP GROUPS AND SOCIO-ECONOMIC EMPOWERMENT OF WOMEN
Friday, 27th September, 2019
Organized by
Department of Economics
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
Deulgaon Raja, Dist.Buldhana- 443 204.
NAAC Re-accredited at 'B' Level
19.20

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

September 2019
Special Issue 02

011

12) महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक सबलीकरणात स्वयं–साहाय्यता बचतगटाचे योगदान ||56
डॉ. प्रशांत म. पिसोळकर, अकोला.

13) स्वयंसहायता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण ||62
Mrs. Harshada S. Wadhone, Akola

14) महिला बचतगटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण ||66
प्रा. नीता पांडे, अकोला

15) महिला उद्योजक व स्वयंसहाय्यता बचत गट ||68
Dr. Sanjay B. Kadu, Amravati

16) स्वयं सहायता गट व महिलांचे सक्षमीकरण ||70
डॉ. एम. आर. दातीर, अमरावती

17) भारतातील महिला सक्षसमीकरणात बचत गटाची भूमिका ... ||73
Dr. Ingole Ramesh Jankiram, Nashik

18) स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण ||76
प्रा. डॉ. जया सवाईथूल, अमरावती

19) महिला सक्षमीकरणाची जाणीव : एक तुलनात्मक अध्ययन ||80
लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के, अमरावती

20) महिला सक्षमीकरण आणि बचत गट ||86
डॉ. अनंत मदन आवटी, बुलडाणा

21) महिला सक्षमीकरणात स्वयं–सहाय्यता बचत गटाची भूमिका ||89
प्रा. डॉ. कांतेश्वर गजाननराव ढोबळे, अमरावती

22) बचत गट बनाम लघुऋण ||93
प्रा.डॉ. नीता तिवारी, अकोला

23) महिला सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्य बचत गटांचे योगदान ||98
प्रा. डॉ. संतोष एन. ताडे, अकोला

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
September 2019
Special Issue 02
062

13

स्वयंसहायता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण

Mrs. Harshada S. Wadhone
Asst. Prof., Dept. Of Commerce,
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

प्रस्तावना :—

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणुन ओळखली जाते. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता, ग्रामिण भागाचा विकास होणे आवश्यक आहे. भारत सरकारने ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीकरिता अनेक कल्याणकारी योजना सुरु केलेल्या आहेत दुर्बल घटकातील व्यक्तींची अस्मिता जागृत करुन चर्चा, बैठका, सभेचे आयोजन ग्रामीण भागात करुन विकास योजनेचे महत्त्व पटवुन देणे व त्यांचा सदर योजनेत प्रत्यक्ष सहभाग असणे जरुरीचे आहे. समाजातील दुर्बल घटकांना एक आशेचा किरण म्हणून स्वयंसहाय्यता बचत गटाकडे पाहिले जाते. बचत गटाचे मुख्य उदिष्टे दारिद्रय निमुर्लन हेच आहे. बचत गटाचा दारिद्रय निमुर्लनाशी जेवढा घनिष्ट संबंध आहे. तेवढाच महिलां सक्षमीकरणाचे आहे, कष्टकरी वर्गातील महिलांकडे कोणत्याही प्रकारची संपत्ती, भांडवल व व्यवसायासाठी लागणारा खेळता पैसा नसतो. त्यामुळे त्या नेहमीच गरीब राहतात. अशा महिलांपर्यत विकास पोहचवायचा असेल तर सुलभ पध्दतीने त्यांना खेळते भांडवल मिळायला पाहिजे. कुठल्याही भांडवल संपत्तीवर अधिकार नसल्याने महिलांना कोणतीही वित्त संस्था भांडवल कशी पुरवणार? म्हणून अशा महिलांनी एकत्र यावे, गट करुन बचत साठवावी व वित्तसंस्थांनी या गटाची एकी पाहुन, बचत करण्याची क्षमता अजमावून त्यांना भांडवलासाठी कर्ज दयावे महिलांचे सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये सर्व दृष्टीने आत्मविश्वास निर्माण करणे, वेगवेगळ्या कला कौशल्याचा, क्षमतांचा विकास करतो येणे, त्यातुन तिचे कुटुंबात व समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थानं प्राप्त होणे, या क्षमतांचा विकास व उपयोग स्वत:साठी, कुटुंबासाठी आणि समाजासाठी करता येणे हें तिला जमले पाहिजे. हे स्त्रीला शक्य झाले तर ती खऱ्या अर्थने समर्थ होईल. यालाच आपण स्त्रीचे सक्षमीकरण असे म्हणू.

बचत गटाची व्याख्या :—

''एकाच प्रादेशिक समानता असलेल्या समविचारी, समान गरजा, समान अपेक्षा असलेल्या १० ते २० महिलांनी बचत करुन त्याचा उपयोग, विनियोग, व्यवसाय करणाऱ्या व लोकशाही मार्गाने संघटन करणाऱ्या समुहास बचत गट असे म्हणतात.''

''उत्तम जीवनाकडे वाटचाल करण्याच्या ध्येयाने समान गरजा व समान आर्थिक सामजिक परिस्थिती असणाऱ्यांनी परस्पर सहकार्यातून निर्माण केलेला समूह म्हणजे स्वयंसहायता बचत गट होय.''

स्वयं सहायता बचत गटाचे उद्देश :—

१. लोकांना सावकारी पाशातून सोडवून त्यांना बचतीच्या सवयी लावणे.
२. स्वयंसहाय्यतेच्या संकल्पनेतून संघशक्ती निर्माण करणे.
३. स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे माध्यमातून दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबांचा आर्थिक स्तर उंचावणे.
४. गटातील सदस्यांना नैतिक आधार देवून ऐक्याला उत्तेजन देणे.
५. ग्रामीण भागातील आर्थिक/ सामाजिक व कौटुंबीक समस्यांची सोडवणूक करणे.
६. बचत गटांच्या माध्यमातून विविध समाज उपयोगी उपक्रम राबवून त्यातून वैयक्तिक, कौटूंबिक, सामाजिक व पर्यायान देशाचां विकास करणे.
७. गटातील सदस्यांना कर्ज रुपाने एकत्र आर्थिक सहाय्य देणे.
८. वेगवेगळ्या जाती धर्माच्या स्त्रियांना एकत्र आणून एकात्मतेची भावना वाढविणे.
९. स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी गटाद्वारे प्रशिक्षण देवून उदयोजकता वृध्दींगत करणे.
१०. आर्थिक स्त्रोताची निर्मिती करणे.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
September 2019 Special Issue 02
063

महिला बचत गट स्थापन करणाऱ्या महत्त्वाच्या संस्था :—

• **नाबार्ड :—** ''राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बॅंक'' हे ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापन करण्यासाठी आवश्यक ती आर्थिक व प्रशिक्षण विषयक मदत करते. तसेच महिला बचत गटाकडून उत्पादित मालाला बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी जिल्हापातळीवर मालाची प्रदर्शना आयोजित करते.त्यामुळे महिला बचत गटाच्या मालाचा प्रचार व प्रसार होऊन, बचत गटांना मोठा आर्थिक फायदा होतो.

• **माविन :—** ''महिला आर्थिक विकास महामंउळ मर्यादित'' ही संस्था ग्रामीण तसेच शहरी भागा तमहिलांचे स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापन करते या कामामध्ये माविमाला त्यांनी नेमलेल्या स्वयंसेवी संस्थासुध्दा मदत करतात. विशेष म्हणजे तालुका कार्यक्षेत्रात सहयोगिनींच्या मार्फत बचत गटांची स्थापना व गटांना प्रशिक्षण देण्यात येते. बचत गटातील महिलांना स्वयंरोजगार योजना सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना कामधेनु योजना तसेच केंद्रशासन पुरस्कृत स्वयंसिध्दा योजना या मध्ये माविम कडून मदत होते, या मध्ये महिला बचत गटाकरिता प्रदर्शन व मेळावे आयोजित करणे तसेच महिला जाणीव जागृती कार्यक्रम राबवितात.

• **नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय :—** महानगरपालिका आणि नगरपालिका क्षेत्रातील दारिद्रय रेषेखालील तसेच मागासवर्गीय महिलांसाठी नगरपरिषद प्रशासन संचालनातर्फे महिला बचत गट महानगरपालिका आणि नगरपालिका क्षेत्रात स्थापन केलेल जातात.

• **राष्ट्रीयकृत व सहकारी बँका :—** शासनाप्रमाणेच शहरी व ग्रामीण भागात बचत गट स्थापन करण्याचे काम राष्ट्रीयीकृत, शेडयुल्ड व सहकारी बँकां करतात.

सबलीकरणाचे घटक :—

महिलांचे सबलीकरण अनेक बाजुंनी अपेक्षित असले तरी सबलीकरणाचे मुख्य घटक पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

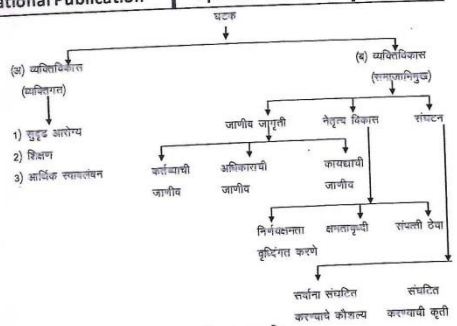

स्वयं —साहाय्य गटाचे फायदे

स्वयं —साहाय्य गटाचे विविध प्रकार आहेत, त्यामध्ये मिश्र स्वयं—साहाय्य गट व महिला स्वयं—साहाय्य गट मुख्य आहेत. त्यापैकी महिला स्वयं—साहाय्य गटाचे प्रमाण अधिक आहेत. स्वयं—साहाय्य गटामुळे महिला सभासदांना खालील प्रकारचे फायदे प्राप्त झालेले आहेत.

अ. व्यक्तीगत फायदे
ब. सामाजिक फायदे
क. अर्थिक फायदे

अ. व्यक्तीगत फायदे :—

स्वयं—साहाय्य गट ही सामूहिक भावना असलेली संकल्पना असली तरी गटातील प्रत्येक सभासदाची वैयक्तिक विकासाच्या दृष्टीने केली जाणारी धडपड महत्तवपूर्ण असते.

१. जन्मजात गुणांचा विकास :— जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीमध्ये काही ना काही उपजत गुण असतात. या गुणांना योग्य वेळी संधी मिळाली नाही तर विकास खुंटण्याची शक्यता असते. स्वयं—साहाय्य गटात आल्याने महिलांना त्यांच्या उपजत, जन्मजात गुणांचा विकास करण्याची संधी मिळते. सद्गुणांचा विकास झाला तर त्या व्यक्तीच्या जीवनात अनुकूल बदल होतो.

२. कर्तृत्वाला दिशा :— बरेचदा कौटूंबिक, सामाजिक व धार्मिक बंधनामुळे स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला वाव मिळत नाही, म्हणून प्रत्येकीला तिच्या अंगातील गुणांची वाढ व जोपासना कशी करावी, हे करण्यासाठी स्वयं—साहाय्य गटात शिकण्याची संधी मिळते आणि गट सदस्यांची कर्तबगारी विकसित होते.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 02 | 064

३. व्यक्तीमत्वाचा विकास :— स्वयं—साहाय्य गटाच्या कार्यामुळे महिलांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होतो. चारचौघामध्ये स्वयं—साहाय्य गटातील महिलांचे व्यक्तीमत्व ठळकपणे दिसून येते. तिच्या अंगी धैर्य, धाडस, आत्मविश्वासाची वाढ होवून व्यक्तीमत्वाचा विकास होतो.

४. कुटूंबातील स्थान उंचावणे :— स्वयं सहाय्य गटामुळे महिलेचे तिच्या कुटूंबातील स्थान उंचावले आहे. स्वय—साहाय्य गटातील कार्यामुळे पैशाचा वापर कुठे आणि कसा करायचा? बचत कशी करायची? हे प्रशिक्षण मिळाले आहे. महिलांच्या निर्णयाला कुटूंबात स्थान मिळू लागले आहे. घरात तिच्या शब्दाला किंमत मिळाली आहे.

ब. सामाजिक फायदे :—

स्वयं—साहाय्य गटामुळे महिलांना समाजिक स्वरुपाचे फायदे सुध्दा प्राप्त झालेले आहेत.

१. विविध शासकीय योजनांची माहिती :— स्वय—साहाय्य गटात आल्यामुळे महिलांना शासनाच्या विविध योजनांची माहिती प्राप्त झाली आहे. माहेर योजना, हुंडाग्रस्त स्त्रियांचे पुनर्वसन, परितक्त्या स्त्रियांना आश्रय, कायदेशीर मोफत सल्ला देणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या योजना इत्यादी योजनांची माहिती महिलांना प्राप्त झाली आहे.

२. मानसिक आधार :— समाजामध्ये, ग्रामीण भागमध्ये पाण्याची समस्या, प्राथमिक आरोग्यच्या समस्या, गलिच्छ वस्ती, प्रदुषणाया समस्या, विद्युत पुरवठ्याच्या समस्या, शिक्षणाच्या समस्य इत्यादी समस्या दिसून येतात. या समस्या सोडविण्यात स्वयं—साहाय्य गटाने पुढाकार घेवून, चर्चा करुन समस्यांचे निराकरण करु शकतात. या प्रसंगी गटाचा त्यांना मानसिक आधार असतो. रस्ता बांधणी, शाळा उभारणी, दारु बंदी सारखे कार्य महिलांनी गटाच्या मानसिक आधारामुळे केलेल आहे.

३. व्यवस्थापन कौशल्यामध्ये वाढ :— गटाच्या सर्व सभासदांनी एकत्रित येवून निर्णय घेणे, समस्यासोडविणे, प्रसंगी जोखीम स्वीकारणे ही कार्य करावीलागत असल्याने गटाच्या कामकाजाचे व्यवस्थापन कौशल्य वाढू शकते. त्यामुळे गावातील व झोपडपट्टीतील इतर समित्यांवर गटाच्या सभासदाची नेमणूक होवू शकते. ग्रामसभेला गटाच्या सदस आवर्जुन हजर राहुन गावाचे प्रश्न कसे सोडवावेत, त्यासाठी गट कशा तऱ्हेने काम करु इच्छितो हे सांगू शकतात.

४. नेतृत्व गुणांच विकास :— गटाची कामे करतांना, गटासाठी लागणारे व्यवस्थापन कौशल्य, हिशोब ठेवावयाचे ज्ञान, विविध समस्येतून मार्ग काढण्याचे व्यवहार ज्ञान, संघटन कौशल्य, संभाषण कौशल्य ही सारी गुणवैशिष्टये नेतृत्व गुणांच्या वाढीसाठी पोषक आहेत. गटामुळे ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये नेतृत्व गुणांचा विकास झाला आहे. त्याचबरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महत्त्वाची पदे या महिलांनी प्राप्त केली आहेत.

क. आर्थिक फायदे

स्वयं—साहाय्य गटामुळे होणारे आर्थिक फायदे हे सभासदाचे वैयक्तिक फायदे सुध्दा आहेतच किंबहूना त्यावरच सामाजिक फायदेही अवलंबून असतात.

१. बचतीला सुरक्षितता :— गटाच्या अगदी सुरुवातीपासून होणारा फायदा म्हणजे सभासदांना नियमित बचतीची चांगली सवय लागते. गटात केलेल्या बचतींना सुरक्षितता मिळते. सभासदांना आर्थिक साहाय्य देण्या इतकी बचतीची रक्कम गटात जमा झाली की, त्यातून सभासदांना आर्थिक साहाय्य दिले जाते.

२. कर्ज पुरवठ्याची सोय :— आजारपण, बाळंतपण, लग्नकार्य, कापड खरेदी, मुलांच्या शिक्षणाची फी, धान्य खरेदी इत्यादी कारणांसाठी कोणतीही वित संस्था कर्ज देत नाही. ग्रामीण भागात अशा अत्यावश्यक कारणांसाठी पैसा नसल्याने जीवनमान खालावते. स्वयं—साहाय्य गटाच्या कर्ज पुरवठ्यामुळे महिलांना गरजेच्या वेळी आर्थिक साहाय्य प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारले आहे.

स्वयं—साहाय्यता गटांच्या विकासातील समस्या:—

१. बचत गटामध्ये प्रामुख्याने महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असतो. परंतु या महिलामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात असल्याने त्यांना आर्थिक व्यवहार करणे, बँकांचे इंग्रजी माध्यमातील व्यवहार आणि हिशोब ठेवणे इ. व्यवहार करतांना अनेक अडचणी येतात.

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 02 | 065

२. बचत गटांना बँकांकडून कर्जे प्राप्त करतांना अनेक कागदपत्राची पुर्तता करावी लागते. परंतु काही वेळेस असे कागदपत्रे प्राप्त होत नाहीत. त्याचप्रमाणे बाचतगटांना अशा प्रकारची कागदपत्रे प्राप्त करण्यासाठी मोठी कसरत करावी लागते.

३. महिला बचत गटांपी निर्माण केलेल्या वस्तुंना चांगल्या प्रकारची बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही.

४. स्वयंसहायता गट सदस्य दारिद्रिय रेषेखालील असतांना विशिष्ट कालावधीनंतर सभासदांकडून गटासाठी उभारली जाणारी सामूहिक निधीची रक्कम वैयक्तिक घरगुती समस्यांमुळे प्राप्त होत नसल्यामुळे गटांना अंतर्गत कर्ज देण्यावर मर्यादा येत.

५. बचत गटांना विविध व्यावसायासाठी शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव असल्याने त्यांना आपल्या उत्पादनात व गुणवत्तेत वाढ करता येत नाही.

६. बचत गटांना व्यवसायासाठी लागणाऱ्या कच्चा मालाची कमतरता,उत्पादीत माल साठवण्याच्या अपुऱ्या सोयी, विपणनाच्या सोयीचा अभाव यासारख्या समस्यामुळे बचत गटांचा विकास होऊ शकत नाही.

७. बँकांकडून स्वयंसहायता गटांची गट स्थापना करुन ६ महिने झाल्यानंतरही प्रथम प्रतवारी व गटांना खेळते भांडवल मिळून ६ महिने झाल्यानंतरही द्वितीय प्रतवारी करुन देण्यास विलंब होतो.

८. बचत गटांच्या स्थापनेबाबत आणि व्यवस्थापनाबाबत राज्यस्तरीय कायदा अस्तीत्वात नाही.

९. बचत गटांनी बँकांकडून घेतलेल्या कर्जाची परत फेड वेळेवर न केल्याने अनेक बँकांचे कर्ज बुडतात. त्याचप्रमाणे एकाच बचत गटातील सदस्य अनेक बँकांकडून कर्जे घेतात त्यामुळे बँकांचा अशा बचतगटावरील विश्वास उडतो. त्यामुळे बँक बचत गटांना कर्ज देण्यास तयार होत नाहीत.

१०. याशिवाय बचतगटातील सदस्यामध्ये अंतर्गत विश्वास, समन्वय नसणे, बँकांचे कर्ज वेळेवर प्राप्त न होणे, पदभार सांभाळणास असमर्थता संभाषण कौशल्याचा अभाव, एकमेकांमध्ये गैरसमज, कुटूंबातून महिलांना विरोध, राजकीय हस्तक्षेप यासारख्या कारणांमुळे बचत गट चळवळीचा पाहिजे तेवढा विकास झालेला नाही.

शिफारशी व उपाय योजना :—

१. महिलांनी अर्थिक स्वावलंबनाचे महत्व लक्षात घेऊन स्वत:च्या मानसिकतेमध्ये जाणीवपूर्वक बदल घडवून आणावा.

२. महिलांनी बचत गटा संबंधी निर्णय घेतांना आळीपाळीने गटातील सर्व महिलांकडे नेतृत्व द्यावे ज्यामुळे महिला खऱ्या अर्थाने निर्णय घेण्यास सक्षम ठरतील.

३. महिला बचत गटामध्ये राजकीय हस्तक्षेप होणार नाही याची दक्षता महिलांनी स्वत: घ्यावी.

४. शासकीय योजनांचा लाभ सर्वच महिला बचत गटांना सम प्रमाणात व्हावा. यासाठी शासनाने प्रयत्न करावेत.

५. बचत गटातील सर्व महिला सभासदी आळीपाळीने बँकांचे व्यवहार केले पाहिजेत तरच सर्व महिला सभासदांना बँकांचे व्यवहार समजतील.

६. बँकांची बचत गटांना कर्ज देतांना त्यामागील हेतू विचरात घेणे गरजेचे आहे. कारण कर्जाचा उपयोग अनेक महिला बचतगट अनुत्पादक कार्यासाठी करतात. परिणामी स्त्रिया कर्ज परतफेड करु शकत नाहीत व खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी व सक्षम होऊ शकत नाही.

७. शासनाने बचत गटातील महिलांमध्ये नेतृत्व, कौशल्य व व्यवस्थापन कुशलत यावी यासाठी प्रशिक्षण वर्ग सुरु करावेत.

निष्कर्ष :—

ह्या सर्व अभ्यासातून असे लक्षात येते की स्वयं–सहायता गट हे ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सामाजिक आरोग्य, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रात सबलीकरणासाठी महत्वाची भुमिका बजावित आहेत. सरकारने अनेक वर्षापासून भारताला सक्षम करण्याचे स्वप्न स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमाने पूर्णत्वात येत असल्याचे दिसून येत आहे. महिला बचत गट ही चळवळ महिलांना सक्षम करणारी प्रमुख यंत्रणा बनली आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटाद्वारे ग्रामीण भागातील महिला अधिक संघटीत झालेल्या दिसून येतात.

महिला सबलीकरणातून त्यांच्यात विविध कला, कौशल्य आणि ज्ञान आत्मसात करण्याची जिद्द निर्माण झाली आहे. सबलीकरणातून महिला आत्मनिर्भर होवून

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 02 | 066

आपल्या कुटुंबाला हातभार लावत आहे. तर कुटुंबाचा, समाजाचा जिल्ह्याचा, राज्याचा, देशाचा विकास साध्य करायचा असेल तर महिलांना प्राधान्य देवून सक्षम करण्याकरीता शासनातर्फे, कुटुंबातर्फे, प्रोत्साहित केल्यास महिला वर्ग स्वयं निर्भर होऊन सबल होण्यास मदत होईल. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण झालेले दिसते. कारण या माध्यमाने महिला आत्मनिर्भर झाल्या त्याच प्रमाणे त्यांनी आपल्या उदयोगांद्वारे इतरांना रोजगार निर्माण करुन दिले. त्यामुळे आर्थिक विकासात बचत गटाचे योगदान महत्वाचे ठरते.

संदर्भ :—

१. अर्थसंवाद
२. योजना
३. बँक ऑफ इंडिया— स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट— मार्गदर्शक पुस्तिका.
४. महिला स्वयंसहाय्यता ए.एम.यु. मुलाणी, डायमंड पब्लिकेशन.

❑❑❑

14

महिला बचतगटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण

प्रा. नीता पांडे
जी. एन. ए. कॉलेज,
बार्शिटाकळी जि. अकोला

****

भारतीय परंपरागत समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते एकुणच स्त्रियांची स्थिती दयनीय झाली होती. तिच्यावर अनेक रूढी परंपरांचा पगडा होता. म. कर्वे, महात्मा फुले, रानडे, राजर्षि शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याकरीता अनेकविध प्रयत्न केलेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात महिलांच्या प्रगतीसाठी व कल्याणासाठी अनेक योजना आखण्यात आल्या. आज स्वय:सहाय्यता गटाची चळवळ लघुवित्त, बचतगट, स्वयंसहाय्यता समुह या निरनिराळ्य संज्ञेतून आकाराला येत आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नाला स्वयंसहाय्यता गटामुळे प्रचंड वेग प्राप्त झाला आहे. स्वयंसहाय्यता समुह म्हणजे या समुहाने स्वत:च स्वत:ला सहाय्य करणे होय. सर्वांसाठी सर्वाची मदत हे या चळवळीचे घोषवाक्य आहे. डॉ. महंमद युनूस यांच्यामुळे ही संकल्पना उदयास आली. त्यांच्या प्रेरणेतून विकसनशील देशात ही चळवळ फोफावत आहे.

महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या:—

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रिच्या अंगी निर्णय होण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, संस्था संपर्क, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे याला महिला सक्षमीकरण म्हणतात. स्त्रीने स्वत:च्या क्षमतांची ओळख करून घेऊन क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे

2020-21
19-20

Impact Factor – 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

1st International Conference

of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association,Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

93	**The Study of Customers' Varying Perception with the Age towards Digitalization Implemented in Branded Franchise in Ahmednagar** Mr. Rajkumar S. Sarode Professor Arvind N. Chaudhari	383
94	**A Study of Marketing Strategies of State Bank of India : Special Reference to Jalgaon Districts** Dr. Manojkumar J. Gaikwad Dr. Arvind K. Raut	386
95	**Overview of Economic Development through Panchayat Raj System in India** Dr. Prabhakar S. Mahale	389
96	**A Case Study on Success Story of Ola Cabs** Dr Satish V. Tewani	393
97	**Traditional Commerce and E-Commerce : A Comparison** Dr. Amit S. Nanwani	397
98	**Marketing Management in Modern World** Mrs. H.S. Wadhone	401
99	**Online Shopping – Challenges & Opportunities** Dr. Sunil Shivdas Borchate	403
100	**Women's Entrepreneurship Development in India** Ms.Sonal G. Bairagi	406
101	**A Study on the Opportunities and Challenges Faced by Customers in On-Line Shopping with Special Reference to Nagpur District** Dr. Bhavna U. Choudhary	411
102	**Economics of Health Care : Current Issues and Concerns in India** Mrs. Afrin B. Siddique Dr. Rashmi Sharma	417
103	**Requirements and Applications of E-commerce in Business** Mr. Vijaykumar S. Kumbhare Dr. S. D. Talekar	422
104	**E-Commerce : Problems and Prospects in Gujarat** Dr. Kalpeshkumar Trikamlal Patel Mr. Kirtan P. Raval	428
105	**Entrepreneurship Development and Technology** Prof. Sudhir K. Raut	431
106	**Emerging Economic Issues in India** Mr. Vijay Botalji	435

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

Marketing Management in Modern World

Mrs. H. S. Wadhone
Assistant Professor
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract

Marketing is deliving communication exchange and creation of value to consumers. Everyuone under sun is consumer. Modern business is redefining so it is needed to important modern marketing tewchnique. The current less paper examines modern marketing, role changing concepts its oapplication in the world.

1.Introduction

Nodays era is instant changes are being done frequently. After 3rd generation of globalization digitatisation is prominant feature of Economy. From Payment till market evertthing is positive official by digisation. To meet the competilion and eding with the market its need to have modern marketing, stratigy.

2.Definition

2.1 Consuma
2.2 Market
3.3 Marketing
2.4 Digilalisation
2.5 Digital Marketing

Literature review

1) Definition

i) **Consumer :** Consumer is a person who purchases goods and services for consumptions not for resale & commercial purpose.
ii) **Market :** A platform where buyers & Sellers comes together to faciliate the exchange of goods and services.
iii) **Marketing :** It is the action of promoting and Selling Products or services, including market research and advertising

Digitalisation : The Process of conveiling analog signals or information of any form into a digital format that can be understood by computer Systems or electronic devices.

Digital marketing : Is the marketing of products or Services using digital technologies, mainly on the Internet, but also including mobile phones, display advoctsing, and any other digital medium.

Social media marketing : is a form of IInternet marketing that utilizes Social networking websites as a marketing tool The modern world is attached to digitalization display, but small business are yet to use this technique for selling. In this present scenario for small entrepreneurs it is important to sense the future and adapt Social media marketing to there data base and get connect with their loyal con summers. The most common by used social media are - i Facebook Ad 2 Instagram 3. JuTwitter 4. Pintrust 5. Linkedin 6. Snapchat 7 Y ou tube

As Social media marketing is used by and created by Consumers they rely on it. Some great benefits gained by Sellers through S.M.M are discuss belows as follows.

Benefits of on Social Media Marketing

i. **Best ROI :** As most platforms convert many ideas to real Advocates and increa volumes. at large in low cost of acquisition. Social M.M. use user information to serve highly relevant advertisements based on interaction within a specific platform.
2. Returns arenot always same. but it provides Maekets with large data base for further references and inuatior may fetch more as every new post yield new response
3. More people get connected with it and Social communities talk of product get more people aware of the uses and benefits of the product.
4 Inbound Traffic is high as customers who already tried and tested prod give their reviews and opinions which attract more consumer. So delighted consm become influencer for others Prospects.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

5 One users appriaciate product it become of mouth and what further they except is also known to produces to make desirable changes in the product. SMM Provides 66% lead generation which is effective at large

6. Brand loyalty : Loyal consumer gererate more turn over as attract many others. As Wellas these our ambassador of there social groups to share Positive words for Product. One. amongst consumer represent as an expert and put all plios and cons of product make brand more popullar amongst user.

Conclusion

Therefore,companies should be familiar with these modern techniques of marketing and must draw their attention to interests of the people. Technology is an important instrument for the companies to reach the masses and the target customers. With the combination of technology and marketing, industries have had remarkable outputs, which could have never been achieved. Marketing and its concepts are changing day by day and they will keep on changing undoubtedly, the important aspect which cannot be overlooked is the emergence of technology as a new branch of marketing which is known as "Digital Marketing". Finally, marketing today and past ten years, saw a drastic change with the help of technology.

References:

1. Social Media Networking
2. www.com

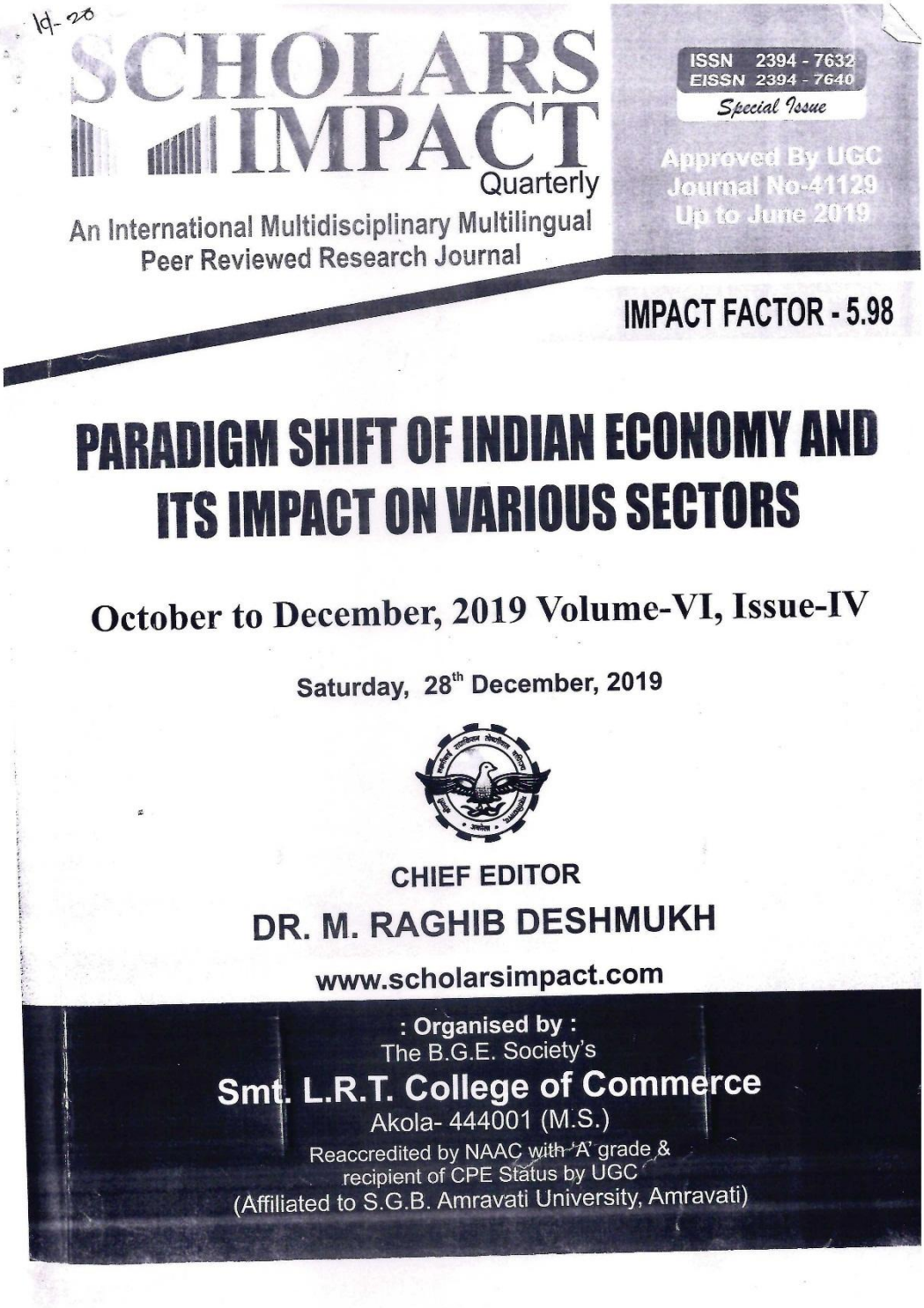

19-20

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No-41129
Up to June 2019
IMPACT FACTOR - 5.98

PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS

October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV

Saturday, 28th December, 2019

CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

79.	Customer Behavior And Risks In Online Shopping	Satyanarayan Rathi	263
80.	Credit Card Frauds In India: A Conceptual Framework	Dr. Manisha Araj	267
81.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Dr. Bharati Chokhani	270
82.	Digital Banking And Cyber Crime	Prof. Kavita Dalmia	274
83.	Growth of Online Shopping	Dr. Balkrushna Ingle	277
84.	Effects And Causes of Non-Performing Assets (NPA) In The Banking Sector	Dr. Sunil Kedar	279
85.	Importance of E- Commerce In Small Industries In India	Dr.Ganesh Khekale	283
86.	Digital Banking And Its Implication On Indian Business	Dr. Dharmendra Dr. G.G. Gondane	285
87.	Paradigm Shift of Indian Economy And Its Impact On The Growth of Online Shopping	Prof. Priyanka Korpe	289
88.	Banks Merger Policy In India Beneficial For Indian Economy	Dr. Mahesh Dabre	293
89.	Tourism Industry And Impact of Indian Economy On It, In View of 'Make In India'	Nirav Patil Pankaj Deshmukh	296
90.	Analysis of Food Security In Indian Economy	Dr. Varsha Sukhadeve	299
91.	Problem of Agricultural Marketing In India	Harshada Wadhone	302
92.	A Study On Financial Performance of ONGC After Acquisition of HPCL	Dr.D.V.Ingle	304
93.	National Agricultural Policy And Its Impact On Agricultural Sector	Dr. Hitesh Kalyani	308
94.	Paradigm Shift of Indian Retailing: A Global Perspective	Dr. V. K. Mahulkar	311
95.	An Empirical Review On Shifting of Economic Model And Slow Down of Various Sector In India	Dr.Rajkumar Sharma Dr.Anilkumar Rathod	315
96.	Mergers In Banking Sector of India	Dr. Prashant Vairalkar	317
97.	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राच्या उपलब्धी व आव्हानांचे आर्थिक विश्लेषण	डॉ. अमोल आवंडकर	321
98.	नविन कृषी धोरणाचे कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम	सविता बाभुळकर,	324

Scholars Impact: International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

91.

PROBLEM OF AGRICULTURAL MARKETING IN INDIA

PROF. HARSHADA S. WADHONE
Department of Commerce
Smt. RDG College for Women, Akola

Abstract :

The study is overview of plight of a farmer Indian former President picture of heavy debt, lack fund, illiterates, problem of storing selling sometime in monsoon government its government policies at to their sorrows as India is a agricultural country whose 55% population still depend on agriculture.

Introduction

Agricultural marketing is key for agricultural products. As marketing is key success, and for agri products intensive and timeline marketing is required many Agricultural Products are perishable in market nature, thus required proper preservation. Aline India deduces in villages and thus main occupation for this rural India is still agricultural, modern techniques of agricultural to improve products quality and quantity.

Definition :

Agricultural Marketing

Course the services involved in moving an agricultural product from the farm to the consumer. These services involve the planning, organizing, directing and handling of agricultural Products in such a way as to satisfy farmers, intermediaries and consumers.

Objective of the study

1. To investigate problems and perils of the agri-marketing in India.
2. Does modernization and high production technique in fruitful the farmer.
3. Doest agriculture marketing can improve the condition of farmer.

Literature Review

Shivanappan (2000) :

He viewed that post harvest processing in Fabricultural facilities, export of agri products and modernization of Agricultural will help in leg blancing demand of the Agricultural Products worldwide.

Random it Al (2003) :

This study intervals that private sector plays dominant role in agri market distribution retaling and other post harvest activities.

Shaheel-ul-Rehman

This view state that large initives needed for agri marketing. Market should be made early better and efficient across for orientation and selling of harvest.

Shreya Bhargav :

This study highlight marketing as an solution of whole food and agri production.

Agricultural marketing in India :

Include all process which related to a claim from a farmer to consumer/plant. At consider heaviest standardization, gardening, branding, preserving, financing, arranging for Chain and selling of product.

In India farmers can be civilized in 2 brought categories as marginal fund and other who have good land holding. As per 2015-16 centuries 70% farmer in India have are marginal for farmers, 49 % produce is from that there small farmers as Marginal farmer lack capital exposure digital literacy, direct market approach etc. Suffer a huge debt and uneven monsoon are two big demon for them. to fight recently freedom for 2015-18 more than 12000 farmers have committed suicide.

Problems Faced by Agri-Marketing in India

1. Lack of branding gardening and packaging :

i. In adequate storage facilities is a big drawback at because of it harvest uses it quality.
ii. Low quality of i) seeds b) fertilizers c) yeild techniques does reap good quality product.
iii. Which finally end up with low gardening.

2. Long intermediaries :

Many middleman create leakages in profit and final procedure at lost gets minimum or nothing.

3. **Preservation techniques**
Farmers are aground abroad new stroing techniques and thus make compromise in selling at low price or making loos if doesn't obtained for first one.

4. **Lacking digital awareness:**
This is again a a hurdle as it either make long chain of middlemen and low profit are getting misused by other easily.

5. **Different weights and scales :**
In rural market people use intentative wastage and intermediate use different scales for purchase and sale of make profit.

6. **Mini cooperative societies:**
Many farmer cooperative societies are formed and created but difference of opinion amongst themselves doesn't mean the purpose of these formation.

7. **Lack of Finance :**
Money lender trap is a great behavior so conditions of farmers get worsen poor farmer limit offered its buy.

Reference :

1) www.rbi.org.in
2) www.indiatoday.in

❑❑❑

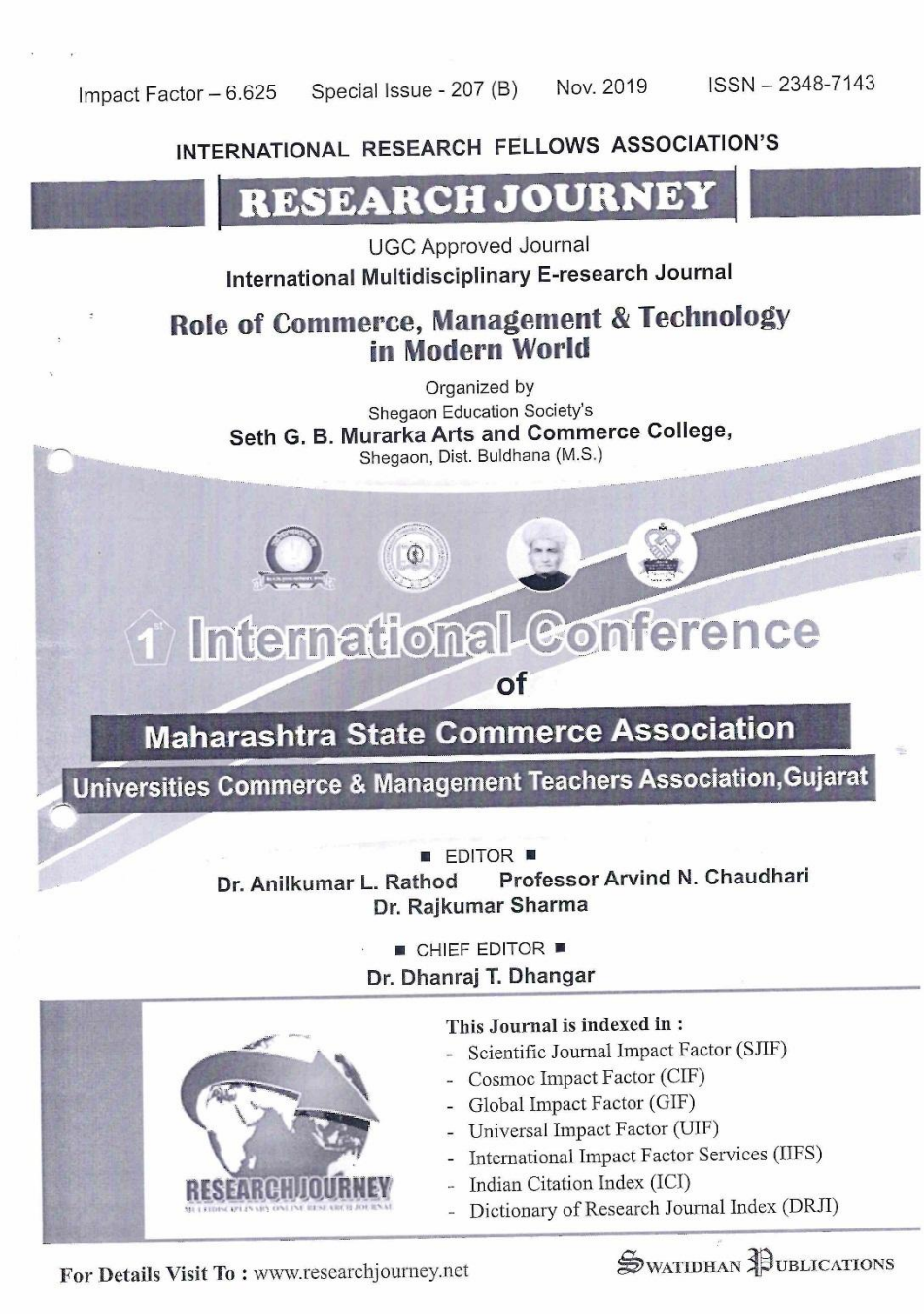

Impact Factor – 6.625 Special Issue - 207 (B) Nov. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

1st International Conference

of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod **Professor Arvind N. Chaudhari**

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCHJOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

066	**Analysis of Passenger Satisfaction of UTS Mobile App Service of Mumbai Suburban Railways** Ms. Shubhangi M. Kedare Dr. Mrs. Elizabeth Mathews	292
067	**Online Shopping - Challenges and Opportunities** Dr. Seema S. Bhalerao	296
068	**Consumer's Attitude towards Online Shopping (Special Reference to Akola City)** Dr. Vinod B. Chavhan	300
069	**A Study of Digital Payment System : Problems, Solutions and Opportunities (Special Reference To Bhadgaon Tehsil)** Dr. Shyam Jivan Salunkhe Prof. Suresh A. Koli	304
070	**Online Shopping- Challenges & Opportunities** Dr. Ganesh M. Khekale	308
071	**A Study of Skill Development in India with Reference to Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY) in Maharashtra** Dr. Nabha H. Kamble	311
072	**Entrepreneurship Education and Training in India : A Case Study of PM-YUVA Yojana (Pradhan Mantri Yuva Udyamita Vikas Abhiyan)** Prof. Sulabha S. Wagde	314
073	**Impact of E-Banking Services on Costumerswith Special Reference to Nationalized banks in Amalner City** Dr. Yogesh Vishwasrao Torawane	317
074	**Trends In E-commerce** Prof. Kanchan S. Khire Prof. Dipti S. Jadhav	323
075	**Issue of Growth with Stability in India** Dr. Kishor P. Kadam	326
076	**Emerging Economy : Problem before India 'Black Money & It's Impact on An Indian Economy'** Asst. Prof. Rahul D. Shinde	331
077	**Global Responsible Business : Emerging Issues & Challenges** Dr. Pramod Deo	335
078	**An Analytical Study on Industry in Jalgaon District** Mrs. Poonam Avinash Wani Prof. Dr. Shilpa K. Bendale	337

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

Consumer's Attitude towards Online Shopping (Special Reference to Akola City)

Dr. Vinod B. Chavhan
Assistant Professor
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

Abstract

In the era of globalization electronic marketing is a great revolution. Over the last decade maximum business organizations are running with technological change. Online shopping is use of technology for better marketing performance. And retailers are devising strategies to meet the demand of online shoppers. They are busy in studying consumer behavior in the field of online shopping to see the consumer attitude towards online shopping. Therefore we have also decided to study consumer's attitude towards online shopping specifically studying the factors influencing consumers to shop online. The population selected for the research is Akola City and narrowed down the people of Akola City. The sample size selected for this research is 40 and we have used convenience sampling technique. Our findings indicated that among the four characters selected for this research the most attractive and influencing factor for online shoppers in Akola City web site features, following convenience the second most influencing and third time saving., Results have also showed that security is important concerned among online shoppers in Akola City. The research has also found that there are some others factors which influence online shoppers including less price, discount feedback from previous customers and quality of products. For the second research question, who are online shoppers in terms of demography, the correlation for the age and attitude towards online shopping has shows that elderly people are not so keen to shop online whereas for education it is concluded that higher education makes online shopping less attractive, forthe income the correlation results are so weak hence we could not conclude anything out of it. It is expected that this study will not only helps retailers in Akola City to devise successful strategies for online shoppers but it will also provide a base for similar students in the field consumer attitude towards online shopping.

Keywords: Online Shopping, Attitude, Buying Behavior

Introduction

In order to successfully sell your goods or services, you need an idea of why consumers behave the way they do when they make purchases. For example, knowing how much your customers have to spend and what their most important needs are can help you create product selection and pricing strategies that lead to more sales for your business. Additionally, learning about the psychological and sociological aspects of your customer's buying choices can give you insight on how they see your brand and how loyal they are to it. Finally, Researcher wants to say that consumers attitude in relation to Online Shopping is also affected by the following Model of Consumer Behavior.

The Economic Model of Consumer Behavior

The economic model of consumer behavior focuses on the idea that a consumer's buying pattern is based on the idea of getting the most benefits while minimizing costs. Thus, one can predict consumer behavior based on economic indicators such as the consumer's purchasing power and the price of competitive products. For instance, a consumer will buy a similar product that is being offered at a lower price to maximize the benefits; an increase in a consumer's purchasing power will allow him to increase the quantity of the products he is purchasing.

Maslow's Hierarchy of Needs

This model is based on the idea that consumer behavior is governed by the need to satisfy basic and learned needs. Maslow stated that people base their actions based on fulfilling certain needs and that they have to satisfy the lower level needs before reaching for the higher ones. Lower level needs include food, clothing and shelter, while higher ones include having a feeling of prestige. Thus, a consumer will have a tendency to buy things that will satisfy their needs and provide satisfaction. A hungry customer may pass up on buying a nice piece of jewelry to buy some food, but will later go back to purchase the jewelry once her hunger is satisfied.

The Psychoanalytical Model

The psychoanalytical model takes into consideration the fact that consumer behavior is influenced by both the conscious and the subconscious mind. The three levels of consciousness discussed by Sigmund Freud (id, ego and

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

superego) all work to influence one's buying decisions and behaviors. A hidden symbol in a company's name or logo may have an effect on a person's subconscious mind and may influence him to buy that product instead of a similar product from another company.

The Sociological Model

The sociological model primarily considers the idea that a consumer's buying pattern is based on his role and influence in his society. A consumer's behavior may also be influenced by the people she associates with and the culture that her society exhibits. For instance, a manager and an employee may have different buying behaviors given their respective roles in the company they work for, but if they live in the same community or attend the same church, they may buy products from the same company or brand. Consumers will buy goods based on a number of different types of behavior. Knowing these behaviors is key when developing marketing strategies for business.

Reasons for studying Consumers Behavior:

Psychological Reasons

Many psychological reasons go into why people buy, and if marketers know these reasons, they can capitalize on them. Some consumers buy in order to satisfy themselves, while others buy for the opinion of others. For example, a shoe company who is appealing to consumers who want to satisfy their own needs will advertise the comfort of the shoe, whereas a company that is concerned with the consumer who is trying to please others might focus on how good the consumer will look in the shoe. These shoes will be displayed differently in stores. Values are another way that marketers package their goods. As the "green" movement gains momentum, consumers will see more products that speak to being organic and that help the consumer to maintain an environmentally friendly lifestyle.

Product Benefits

Typically the more expensive the product, the more the consumer will have the need to comparison shop. For expensive products, such as cars, marketers need to provide enough information so that consumers can weigh the benefits of the particular product or service. For low-end purchases, such as a can of tomato sauce, often product placement and price are more important than product benefits.

Motivation

Motivation is another factor that marketers can use when promoting their product. When a consumer is looking for a pain relief product, for example, while price may be one issue, the main concern for consumers is how fast and effective the product will get rid of the pain. These consumers are often willing to pay more for a perceived brand that will work, according to Reference for Business.

To Create a Need

Creating a need for a product or service is something marketers do all the time. Movie theaters have been promoting popcorn and sodas with the movie for decades. Home shopping channels that sell their products 24 hours a day often create a need for their products and satisfy a consumer need for human interaction by having live people with whom consumers can talk. Once marketers figure out why people are buying, they can be very successful.

Objectives ofStudy

i) To know the influencing factors on customers to online shopping
ii) To explain the demographic ingredients of online shopping.
iii) To study the buying models of buying attitude.

Research design and data collection method

Descriptive methodology is used for doing this research. Under primary data collection method researcher used questionnaire for understanding the views and the ideas of customers as well as some customers interviews are also taken.Similarly, books websites are also used for further research and for findings. Researcher has used here convenience sampling method. While doing the study 40 respondents of Akola City are taken.

Data Analysis and discussion

One of the important steps is to analyze the data and discuss the findings. In this regard researcher discussed the empirical findings. The data analysis mainly concerns primary data collected in the form of questionnaires distributed among people of Akola City. Below table shows the results of frequency for respondent's agreement with statements. Each statement is considered as one module.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

Models	Strongly Agree	Agree	Uncertain	Disagree	Strongly Disagree
Convenience	**Frequency**				
1.I get on-line delivery by shopping on-line	4	30	4	1	1
2.Detail information is available while shopping online	10	22	4	3	1
3.I can buy the products anytime 24 hours a day while shopping online	20	13	4	1	2
4. It is easy to choose and make comparison with other products while shopping online.	14	15	5	3	3
Website Design/Features	**Frequency**				
5. The website design helps me in searching the products easily.	10	18	7	3	2
6.While shopping online, I prefer to purchase from a website that provides safety and ease of navigation and order	21	11	6	1	1
7. The website layout helps me in searching and selecting the right product while shopping online.	9	19	8	2	2
8. I believe that familiarity with the website before making actual purchase reduce the risk of shopping online.	8	18	11	2	1
9. I prefer to buy from website that provides me with quality of information.	18	17	2	2	1
Time Saving	**Frequency**				
10. Online shopping takes less time to purchase.	3	15	17	3	2
11.online shopping doesn't waste time					
12. I feel that it takes less time in evaluating and selecting a product while shopping online.	2	13	15	8	2
Security	**Frequency**				
13.I feel safe and secure while shopping online	1	19	18	1	1
14.Online Shopping protects my security	1	8	28	2	1
15.I like to shop online from a trustworthy website	19	18	1	1	1

Data collected by the respondents in the form of age, gender, income and education is presented in above table.

Conclusions

Online shopping is becoming more popular day by day with the increase in the usage of World Wide Web known as Www. Understanding customer's need for online selling has become challenge for marketers. Specially understanding the consumer's attitudes towards online shopping, making improvement in the factors that influence consumers to shop online and working on factors that affect consumers to shop online will help marketers to gain the competitive edge over others. Therefore our study has mainly focused on research objectives. Our findings will give a clear and wide picture to online retailers and will help them understand the specific factors that influence consumers to shop online, so they can build up their strategies to cater online shoppers in Akola City. On the basis of various demographic factors online shoppers can frame their selling policy and strategy and it will become helpful for the expansion and development of online transactions.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

References:

1. Andrew J.R and Vanitha, S. (2004). A typology of online shoppers based on shopping motivations, Journal of Business Research Vol.57 pp.748-757.
2. Goldsmith R.E & Bridges. (2000).Using attitudes to predict online buying behavior. Quarterly Journal of Electronic Commerce, 1,245-253
3. Joshua G. (2001) Thehandbook of online marketing research:knowing your customer using the net, new York press: McGraw-Hill.
4. Michael, B. Mitra, G. and Tracy, T. (2007) Personality Determinants of online shopping: Explaining Online Purchase Intensions using a hierarchical Approach, Journal of Business Research. pp 597-605

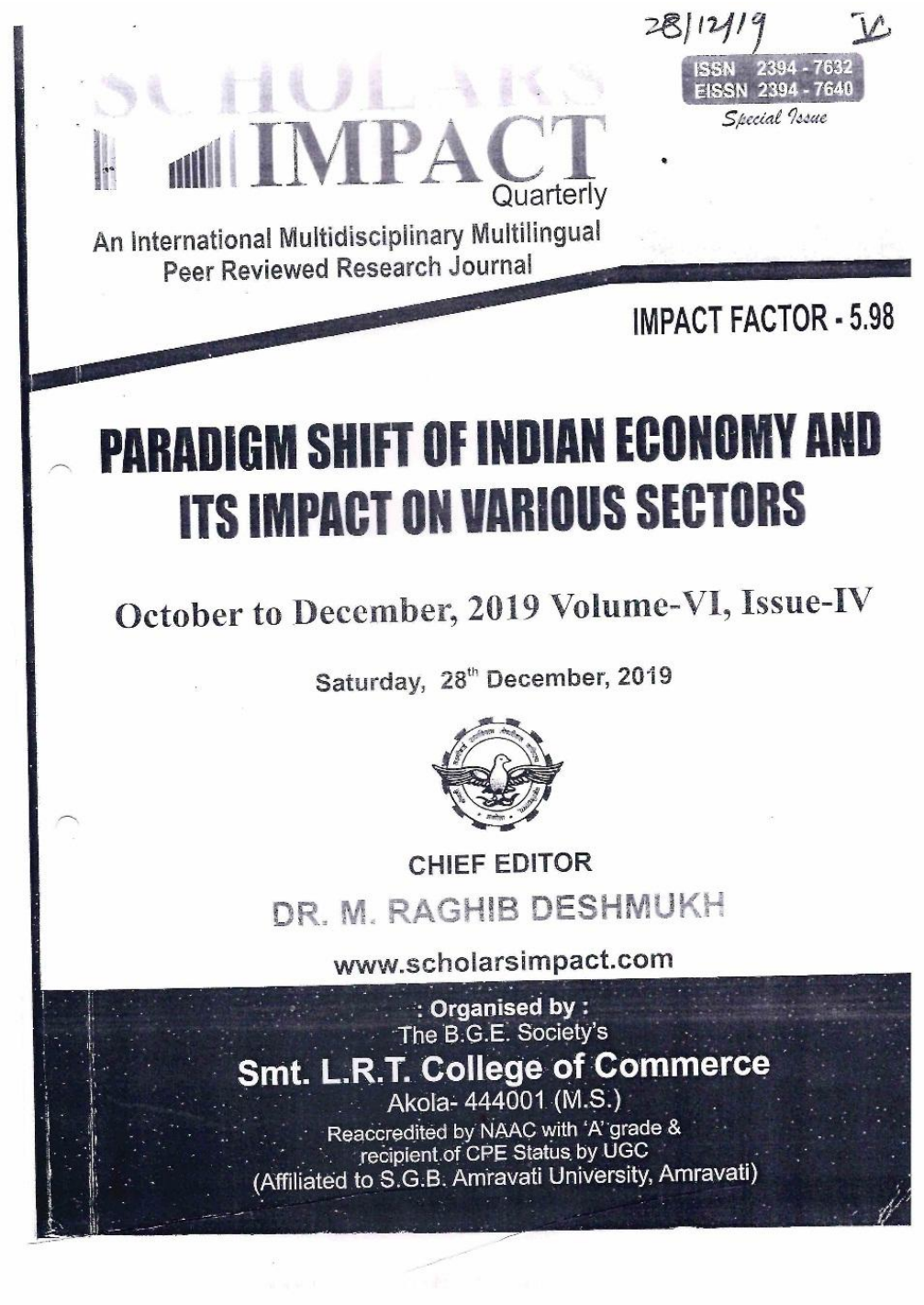

28/12/19 IV

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

SCHOLARS IMPACT Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

IMPACT FACTOR - 5.98

PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS

October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV

Saturday, 28th December, 2019

CHIEF EDITOR

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

39.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Renuka Ghadyalji
40.	The Role of Digitalisation In Banking System In India	Dr.Wasudeo Golait
41.	Merger of Banks And Its Impact On Indian Economy	Vivek Joshi
42.	Economic Reforms And Service Sector: A Perspective To Inclusive Growth	Dr V. C. Kharode
43.	A Study On Prospects And Problems of E-Filing of Income Tax Returns of Pimpri	Priti Dawande
44.	Digital Banking And Its Effects	Dr.P.N.Ladhe
45.	A Pragmatic Study of Mergers And Acquisitions And Its Impact In Indian Banking Sector	Dr. Jyoti Lahoti
46.	Growth of Online Shopping In India	Dr. Smita Lokhande
47.	Paradigm Shift of Indian Economy& Its Impact On Various Sectors	Dr. Jyoti Maheshwari
48.	New India Agricultural Pricing Policy And Its Impact	Dr.A.S.Purohit
49.	Role of Women In Narsapur Lace Work And Its Impact	Dr. J. Pandu Rangarao
50.	Growth of Online Shopping And Its Impact On Indian Market	Dr. Rajendra Raut
51.	Inclusiveness of Scheduled Castes Entrepreneurs In to Entrepreneurship: With Reference To Role of DICCI & Disinvestment Policy of Indian Government	Rajesh. B. Sasane
52.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Jayshree Sharma
53.	Privatization Policy of Indian Government In Telecommunication Sector And Its Impact On BSNL	Dr. Swati Tiwari Dr. J. M. Kale
54.	Privatization Policy of Indian Government In Life And General Insurance And Its Impact On LIC And Government General Insurance Companies	Neha Verma
55.	Impact of Paradigm Shift In Indian Economy On Agriculture Sector	Dr G. S. Wasnik
56.	Implication of Demonetization On NPA In India (Period After Demonetization Upto March 2019)	Dr. Sonal Chandak
57.	Electronic Money: New Emerging Technologies In Digital Banking In India	Anupama Chavhan
58.	The Various Aspects of Online Shopping	Dr. Vinod Chavhan

Scholars Impact: International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

58.

THE VARIOUS ASPECTS OF ONLINE SHOPPING

DR. VINOD B. CHAVHAN
Assistant Professor
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

Abstract:
The rising use of internet in India provides an impetus to online shopping. Now Consumers are increasingly adopting electronic channels for purchasing their daily needed products. The increasing use of Internet by the younger generation in India is creating opportunities for online retailers. To stay ahead in highly competitive market these days most of the companies have started using the Internet with the aim of cutting marketing costs, thereby reducing the price of their products and services in the markets. Companies are also using the Internet to convey, communicate and disseminate information, to sell the product, to take feedback and also to conduct satisfaction surveys with customers. Customers perceive benefits of online shopping not only in the form of buying product but also to compare prices, product features and after sale service facilities they will receive if they purchased the product from particular website. If the online retailers know which factors are affecting Indian consumers' buying behavior, and the associations between these factors, characteristics of online buyers then they can develop their effective marketing strategies to convert potential customers into active ones. Present study is a descriptive study that is based on the detailed review of earlier relevant studies related to the various concepts of online shopping. This study provides theoretical contribution in understanding the present status of online shopping and provides insights into consumers' online shopping behaviors and preferences. This study will contribute in sharing the information about the scope of improvement in online shopping website and challenges faced by online retailers in Indian market.

Keywords: online shopping, customer preferences, cost, security, customer feedback, online buying behavior, internet

Introduction: Online shopping or e-shopping is a form of electronic commerce which allows consumers to directly buy goods or services from a seller over the Internet using a web browser. India is witnessing an unprecedented economic boom in service as well as goods industry and this economic boom is visible all around us. Companies are facing a tough competition in this dynamic arena of business. They are always looking for new avenues so that they can increase contact with consumers and to achieve this aim they are letting no stone unturned. Due to increased awareness, employment and increased per capita income of Indian consumers there has been an exponential rise in consumer spending. Experiencing the convenience of avoiding travelling to shop and the time saved in bargain hunting are adding advantage and craze for online shopping.

Cash on delivery is also giving sense of security to Indian consumers. With the universal availability of Internet connectivity, consumers save time and efforts by shopping online. The increasing use of Internet by the younger generation in India provides an emerging prospect for online retailers. There is a common saying about the Indian retail consumers' "can't touch, won't buy" mentality. However, this is gradually changing with the rising trend of online shopping.

Objective of the study: The main objective of this study is to the present status of online shopping and provides insights into consumers' online shopping behaviors and preferences. This study will contribute in sharing the information about the scope of improvement in online shopping website and challenges faced by online retailers in Indian market.

Research Methodology: This paper is an empirical data based study. All the information is collected through secondary data sources.

Current scenario of online shopping in India : Today the access of the Internet is not limited to cities, but also being used in large numbers in rural areas, due to the low cost of data pack, affordable price of Smartphone, internet awareness and most impactful programs "Digital India". These are all playing important roles in spreading the Internet all over India. According to Internet and Mobile Association of India (IAMAI) & market research firm IMRB, the number of mobile internet users in India is estimated to reach around 420 million by June 2017 with the better growth rate of rural India at a much higher than urban India. According to a report titled Mobile Internet in India 2016, there were more than 389 million mobile internet users in India as on December

2016. India has an internet users base of about 460 million as of July 2017, 40% of the population. Descri the second-largest user base in the world. Now everyone using Google, everyone everyoneir Facebook, and WhatsApp account. Only because of internet revolution in India.

Today internet data pack has become very economical with the launch of Reliance Jio late last y after Reliance Jio Internet revolutionary program all telecom companies have to launch their data pack a rate. When we talk about e-commerce in India. The scenario of online shopping in India has become The year 1991 noted a new chapter in the history of the online world where e-commerce became a amongst the commercial use of the internet. At that time nobody would have even thought that the bu selling online or say the online shopping will become a trend in the world and India will also share proportion of this success. And now we are seeing that the online shopping has become a trend in India th behind is best discounts, coupons, offers, referral systems, 30 days return guarantee, 1-7 days delive quality product etc.

Today, more and more online shopping companies are offering their services to their customers The growing of e-commerce an unprecedented rate, adding around 6 million new entrants every mo growth of e-commerce is at new an inflection point.

Besides a developing country, India has shown an appreciable increase in the e-commerce sect last few years, thereby hitting the market with a boom. Though the Indian online market is far behind Chi been growing at a fast rate. Now a days everything available online with amazing deals, a new sect commerce is online medicine. Online food service including fruits and vegetables and now Baba Ram Patanjali Ayurved, announced its partnership with eight e-commerce companies in a move to push sal products. Accordingly, the entire range of Patanjali products would now be available online. According to India, there were more than 35 million big and small online shoppers in India in 2014 and was expected 100 million marks by end of the year 2016. India's e-commerce market was worth about $3.9 billion in went up to $12.6 billion in 2013. In 2013, the e-retail segment was worth US$2.3 billion. According to done by Indian Institute of e-Commerce, by 2020 India is expected to generate $100 billion online retail out of which $35 billion will be through fashion e-commerce. Online apparel sales are set to grow four t coming years.

As we all know, India is a big market and there is no limitations of opportunities and this is why Ir drawn the attention of all the international companies. so the interest of the people is being to increase ir shopping, we can also say that in the future, India will make a unique identity in the field of e-commerce.

Conclusions: With large scale global investments, growth of niche category e-commerce firms and the global competitors/ brands, e-commerce landscape in India looks very promising. India is one of the growing e-commerce markets in Asia Pacific along with China. With increase in internet penetration, ado smart phones and lower data rates, the way India shops is completely changing with time. Apart fr traditional online formats of retail and lifestyle, newer online business segments like classifieds, real grocery and healthcare have also become popular and will continue to gain traction. Consumer mental shopping patterns are changing very fast. Online shopping is going to become main stream in the next y come. Taking the advantage of this changing scenario now; the ecommerce companies are finding a ve opportunity and are searching the ways to exploit it. Government should also encourage the industry in th country and also should encourage the FDI in this area.

Bibliography:

Andrew J.R and Vanitha, S. (2004). A typology of online shoppers based on shopping motivations, Journal of Business I Vol.57 pp.748-757.

Goldsmith R.E & Bridges. (2000).Using attitudes to predict online buying behavior. Quarterly Journal of Electronic Co 1,245-253

Joshua G. (2001) The handbook of online marketing research: knowing your customer using the net, new York press: McGr

Michael, B. Mitra, G. and Tracy, T. (2007) Personality Determinants of online shopping: Explaining Online Purchase In using a hierarchical Approach, Journal of Business Research. pp 597-605

http://articles.economictimes.indiatimes.com/keyword/online-shopping

http://dazeinfo.com/tag/emarketer/

Butler, P. and Peppard, J., "Consumer purchasing on the Internet: Process and Prospects", European Management Journal, No. 5: 600-610, 1998

□□□

01/05/20 (VI)

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SPECIAL ISSUE-CCXX(220)

March -2020

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON

Opportunities and Challenges in Commerce Education

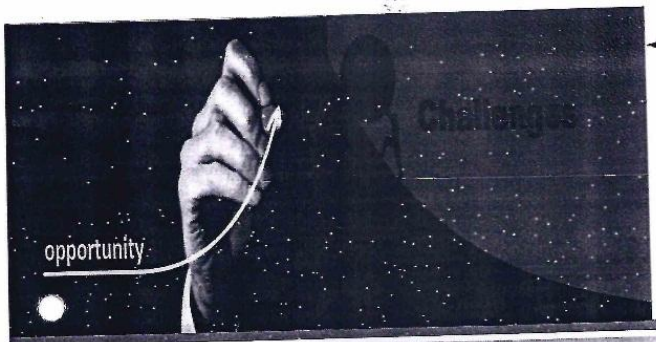

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci College, Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Uday Navalekar
Principal
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,Yavatmal Dist. Yavatmal.

Organizer:
Prof. Dr.Rupesh M. Kurheka
Department of Commerc
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,Yavatmal Dist. Yavatmal.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Opportunities and challenges in start up — **Dr. Dinesh Nichit**	1
2	Opportunities & Challenges in Commerce Education Emergency Essential Measures For Futuristic Commerce Education: Need of the Hour! — **Dr.Hemant. Bonde./Patil Sachin. N. Gaikwad**	3
3	Scope of E-Commerce in India — **Dr. Santosh Nivrutti Ghongade**	6
4	Recent Agriculture Development and Its Challenges. — **Dr.Dinesh A. Gundawar**	11
5	Scope and Limitation of E-Commerce — **Sunil Laxman Mali**	14
6	Study Of Cons And Limitations In Eleactronic Commerce And Online Marketing — **Dr. Sanket R. Malviya**	19
7	Need of stress Management in Commerce Education related to Government Sector i.e.Zilla Parishad,Gondia — **Dr. Trupti K. Patel**	23
8	Skill Based Education System in Commerce — **Dr.Sonali.P.Kumre**	29
9	Scope and Limitations in e-commerce — **Prof.Suresh Namdeo Gawai**	35
10	Analysis of Choice Based Credit System in Higher Education — **Dr.Nakul A.Deshmukh/Dr.Pravin M.Deshmukh**	39
11	Role Of Services Sector In Indian Economy In 2019 — **Dr. Keshav S. Gulhane**	44
12	Water Resource Management: Need Or Choice With Reference To Recent Agriculture Development — **Dr. Khushboo R. Hotchandani**	47
13	"E-Commerce -Scope & Limitation," — **Dr. Chavhan V.B.**	50
14	Skill based education system in commerce faculty — **Shri.Sumit Rajendra Ginode**	55
15	Opportunities challenges in E- Commerce in Indian Perspective — **Dr. Sanjay D. Mahalle**	61
16	A Review Paper on E-Commerce — **Dr. V. K. Mahulkar**	64
17	Scopes And Limitation In E-Commerce — **Prof. Dr. Vikas T. Ninghot**	69
18	"E-commerce" — **Dr. Pravin prakashrao kulkarni**	71
19	Opportunities and challenges in start up — **Prof.Dr. K. B. Ingle**	74
20	Analysis of brand positioning strategies of Mahindra and Mahindra and Maruti Suzuki in the automotive industry — **Ravi kosgi/Major Dr. Ashok v.Giri**	77

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

"E-Commerce -Scope & Limitation,"

Dr. Chavhan V.B.
Asst. Prof
Head Department Business Economics
Smt. R.D.G. College For Women, Akola

Abstract

E-commerce means electronic commerce. E-commerce (Electronic commerce) involves buying and selling of goods and services, or the transmitting of funds or data through electronic networki.e. the Internet.

E-commerce (Electronic commerce) is a paradigm shift influencing both marketers and the customers. Rather e-commerce is more than just another way to boost the existing business practices. It is leading a complete change in traditional way of doing business. This significant change in business model is witnessing a tremendous growth around the globe and India is not an exception. A massive internet penetration has added to growth of E-commerce and more particularly start-ups have been increasingly using this option as a differentiating business model. Moreover E-Commerce has significant influences on the environment. Although the model is highly used in current business scenario but the option has not been explored at its fullest. The current research has been undertaken to describe the scenario of E-Commerce, analyze the trends of E-Commerce. The study further examines the key variables imperative for the success of E-commerce business models.

Key Words:
E-Commerce, Internet, Self-service, Technology, Internet banking.

Review of Literature

Blois (2008),in his study does not find the support for the argument that the Internet reduces the role of distance. Internet usage is much more frequent among urban consumers than among their non-urban counterparts. The use of e-commerce is basically unaffected by the size of the city where the household lives. Geographically remote consumers are discouraged from purchasing goods by the fact that they cannot inspect them beforehand. Leisure activities and cultural items (i.e., books, CDs, and tickets for museums and theaters) are the only goods and services for which e-commerce is used more in isolated areas. Finally, e-banking bears no relationship to city size. In choosing a bank, non-urban customers give more importance to personal acquaintance than do urban clients, partly because bank account holders in remote areas are more likely to have taken out a loan from their bank.

(MitraAbhijit, 2013).

E-commerce has reached to an extent that the cow dung patties are also selling like hot cakes online in India. $23 billion revenues clocked by the industry in 2015, according to an Assoc ham study. Increasing internet and mobile penetration, growing acceptability of online payments and favourable demographics have provided the unique opportunity to companies to connect with their customers.

India's e-commerce market is likely to touch $38 billion mark in 2016, a massive jump over the 6 .

On the other hand, mobile commerce (m-commerce) is growing rapidly as a stable and secure supplement to the e-commerce industry. Shopping online through smartphones is proving to be a game changer. It is believed that m-commerce could contribute up to 70 per cent of their total revenues.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Dutta and Dutta, (2009) found tangibles have the highest impact on overall customer satisfaction. The largest discrepancy between the customer expectations and perceptions is in terms of empathy which includes Bank locations and ATM machines in convenient places and tele-banking and internet banking facility. The study regards this a major source of concern for Indian banking industry as a huge service quality gap exists for all the banks in this category.

What is E-Commerce?

E-commerce means electronic commerce. It means dealing in goods and services through the electronic media and internet. E-commerce involves carrying on a business with the help of the internet and by using the information technology like Electronic Data Interchange (EDI). E-Commerce relates to a website of the vendor on the Internet, who trades products or services directly to the customer from the portal. The portal uses a digital shopping cart or digital shopping basket system and allows payment through credit card, debit card or EFT (Electronic fund transfer) payments. A more complete definition is: E-commerce is the use of electronic communications and digital information processing technology in business transactions to create, transform, and redefine relationships for value creation between or among organizations, and between organizations and individuals (C.Nisha and G. Sangeeta, 2012). The main types of electronic commerce are: business-to-business (B2B); business to- consumer (B2C); business-to-government (B2G); consumer-to-consumer (C2C); and mobile commerce (m-commerce). The effects of e-commerce are already appearing in all areas of business, from customer service to new product design. It facilitates new types of information based business processes for reaching and interacting with customers like online advertising and marketing, online order taking and online customer service. In now days E-commerce uses the WWW at least some point in transaction lifecycle. It can also reduce costs in managing orders and interacting with a wide range of suppliers and trading partners, areas that typically add significant overheads to the cost of products and services. For developing countries like India, e-commerce offers considerable opportunity. In India it is still in nascent stage, but even the most-pessimistic projections indicate a boom. There has been a rise in the number of companies' taking up e-commerce in the recent past. Major Indian portal sites have also shifted towards e-commerce instead of depending on advertising revenue. Many sites are now selling a diverse range of products and services from flowers, greeting cards, and movie tickets to groceries, electronic gadgets, and computers, etc.

E-Commerce Trends -A New Business Revolution in India:

E-commerce is a boom in the modern business. It is a paradigm shift influencing both marketers and the customers. Rather e-commerce is more than just another way to boost the existing business practices. It is leading a complete change in traditional way of doing business. This significant change in business model is witnessing a tremendous growth around the globe and India is not an exception. Moreover, E-Commerce has every potential to curb the pollution and thus producing significant influences on the environment.

Buying goods and services via E-Commerce allows consumers the freedom to choose when and where to shop and the opportunity to research the product, the seller, and any other available options. Shopping has been revolutionized through the availability of online information. Just about anything that can be bought in a merchandise store can be bought via E-commerce, even perishables like groceries. And consumers have embraced these possibilities around the globe.

Objective:

The objectives of present study are:

1. To understand the present status and trends of E-Commerce; and
2. To reveal the key variables influencing the increased usage of E-Commerce.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Scope of E-Commerce

(i) Marketing, sales and sales promotion-
(ii) Pre-sales, subcontracts, supply.
(iii) Financing and insurance.
(iv) Commercial transactions – ordering, delivery, payment.
(v) Product service and maintenance.
(vi) Co-operative product development.
(vii) Distributed co-operative working.
(viii) Use of public and private services.
(ix) Business-to-administrations
(x) Transport and logistics.
(xi) Public procurement.
(xii) Automatic trading of digital goods like games, learning material, songs and music etc.
(xiii) Accounting and financial management.
(xiv) Legal advice

Limitations of E-Commerce

1. Security:

One of the main limitations of E-Commerce is security. In most cases, people are hesitant to provide their personal and financial details in spite of advanced data encryption security systems in place. Moreover, there are some websites that do not have the capability and features installed to authenticate transactions. As such, there are instances of fraudulent activities. The fear of providing financial information like credit card details hinders the growth of E-Commerce.

2. Lack of Privacy:

There is lack of Privacy in E-Commerce. Youhave to provide your all personal details, such as address, telephone number, and so on to the seller. There are still lots of websites which do not have the advanced technology to protect sensitive information. It illegally collect consumer statistics without their permission.

3. Huge Technological Cost:

A lot of money needs to be invested to be built up the technical infrastructure needed to run an E-Commerce business. Moreover, they need to be upgraded based which increase the cost.

4. Fear:

In spite of popularity, there still resides an element of doubt in the mind of people when it comes to online shopping, quality of the product. This is because the customer cannot physically check the product and is not sure about the features and attributes. This is why a lot of people have fear to buy online products.

5. Product Suitability:

It is not possible for people to physically examine the product in E-Commerce. In many cases, the original product may not match with the picture or specifications in the E-Commerce site. This absence of 'touch and feel' creates a demotivation.

6. Cultural Obstacles:

As the process of E-Commerce encompasses customers across the globe, the habits, traditions, and culture differ. There may also be linguistic problems and all these may lead to issues between the seller and buyer.

7. Legal Issues

A lot of legal compliances and cyber laws that need to be taken care of in an E-Commerce business. These regulations may vary from country to country. All these reasons deter businesses from going electronic.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

8. Technical Limitations:

E-Commerce requires advanced technology platforms for better performance. Some limitations, such as lack of proper domain, network and software issues and so on can affect the seamless performance of an E-Commerce site.

Implications for Researchers:

Our study, being conceptual in nature, raises a number of opportunities for future research, both in terms of theory development and concept validation. More empirical research will in fact be necessary to refine and further elaborate findings in the area of E-Commerce.

The study is an eye opener for the researchers who have ample interest in E-commerce.

This review paper will offer them the leads towards the better understanding of the key variables of the recent E-commerce platform that is revolutionizing the business.

Conclusion

together. A nation's back bone is commerce and it will be strengthened if backed by electronitools in which e-commerce plays a vital role. The important feature in E-Commerce is privacy which banking or net banking in today's dynamic age of banking has made things much easier for the of ATM's, phone banking and traditional bank branches. The works by ABA, 2004; Fox, 2005customers can be satisfied when banks aim at 'customer delight'.

Security policy can be posted on the website for user's reference.

1. After careful observations, it has come to conclusion that e-commerce has undeniably become an important part of our society. The World Wide Web is and will have a large part in our daily lives.
2. Although there are negative aspects of e-commerce, small businesses have tried to accommodate to the needs of the consumers. For example, one of the negative aspects of e-commerce is that consumers lack the advice and guidance of sellers, to accommodate that, they have customer service through the phone of online to answer any questions.
3. E-commerce does not benefit all small companies equally. How much revenue a business gets from e-commerce depends on what kind of service it gives. For example, most people would like to try on clothes before they buy them, so it probably would not benefit a small business that sells clothes as much as a small business that sells home supplies or specialty books.
4. There are lot of limitation which are create a problems in expansion of E-commerce.

Suggestion

1.Securities problems are more in E. Commerce. Therefore concern authority must take car of it.
2. Growth of technology will enable the growth of e commerce.
3. literacy about e commerce will enhance the rapid growth of e markets.

Bibliography

Technology (IT) has uplifted E-Commerce worldwide. Now it's at ease to enter to a new market and marketers' can easily evaluate their product and companReferences:

1) Awais Muhammad and SaminTanzila (2012), "Advanced SWOT Analysis of E-Commerce", IJCSI International Journal of Computer science Issues, Vol 9,Issue 2,No 2,pp. 569-574
Blasio,G.,D. (2008), "Urban–Rural Differences in Internet Usage, e-Commerce, and e-Banking: Evidence from Italy", Growth ChananaNisha and GoeleSangeeta, "Future of e-commerce in India". International Journal of Computing & Business Research, ISSN (Online): 2229-6166
Chou,D.,C. and Chou,A.,Y. (2000), "The E-Commerce Revolution, A Guide to the Internet Revolution in Banking" information systems management,pp.51-57
D'silva,B., D'Silva,S., and Bhuptani,R.,S.,K.(2010), "Behavioral Aspect of Teenagers Towards Internet Banking: An empirical study", Indian journal of marketing, 40.10, pp.44-53
2. Devashispujari (2004) "Self□service with a smile?: Self□service technology (SST) encounters among Canadian business□to□business", International Journal of Service IndustryManagement, Vol. 15 Iss: 2, pp.200 - 219 Dutta and Dutta (2009) "A Study on Customer

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Perception towards HDFC Limited" International Journal of Management Sciences and Business Research Volume 2, Issue 4- ISSN
(2226-8235)
3. Hsieh,C. (2005), "Implementing Self-Service Technology To Gain Competitive Advantages" Communications of the IIMA,5.1,pp.77-83 13
India to surpass US with 402 million Internet by 2016: IAMAI,(2015,Nov. 20) The Indian Express. Retrieved from http://indianexpress.com/article/technology/tech-news-technology/india-to-have-402-mn-internet-users-by-dec-2015-will-surpass-us-iamai-report/
India's e-commerce revenue may touch $38 bn in 2016: Assocham, (2016, January 2), – The Indian Express. Retrieved from http://indianexpress.com/article/technology/tech-news-technology/indias-e-commerce-revenue-may-touch-38-bn-in-2016-assocham/
Internet used by 3.2 billion people in 2015, (2015, May 26), BBC NEWS. Retrieved from http://www.bbc.com/news/technology-32884867
5. Jared Moore, (2015, June 30), "5 Reasons Why Autonomous Cars Will Revolutionize E-Commerce", Blue Moon/Digital. Retrieved from http://bluemoondigital.co/our-blog/author/jared-m/Mitra, Abhijit (2013), "e-commerce in India- a review", International journal of marketing, financial services & management research, vol.2, no. 2, pp. 126-132
Ozok, A.A., Oldenburger, K., and Salvendy, G. (2007), "Impact of Consistency in Customer Relationship Management on E Commerce Shopper Preferences" Journal of organizational computing and electronic commerce" 17.4, pp.283–309
6. Patrick Nelson, (2013, June 21), How 3D Printing Will Revolutionize E-Commerce, E-commerce times. Retrieved from http://www.E-Commercetimes.com/story/78298.html
Pyun,C.,S., Scruggs,L.,andNam,K. (2002), "Internet banking in the U.S., Japan and Europe", multinational business review,pp.73-81
Rust,R.,T., and Chung,T.,S. (2006) "Marketing Models of Service and Relationships" Marketing science,25.6, pp. 560-580
Singh,O.,P., and Lalwani,R.(2007), "Internet Banking-A Comparative Study on Public and Private Sector Banks in India", Indian journal of public enterprise, 22.42, pp.51-60
7. Snellman andVihtkari (2003) "Customer complaining behaviour in technology□based service encounters", International Journal of Service Industry Management, Vol. 14 Iss: 2, pp.217- 231
8. Strauss, J., Ansary,A., E., and Frost,R.(2007), E marketing, Prentice Hall of India private limited, New Delhi
9. https://360.shiprocket.in/blog/ecommerce-limitations/
10.https://www.businessmanagementideas.com/essays/e-commerce-essays/essay-on-e-commerce-scope-importance-advantages-and-limitations/18218

Dr. Anup G Sharama **Dept.:- Commerce** **2019-20**

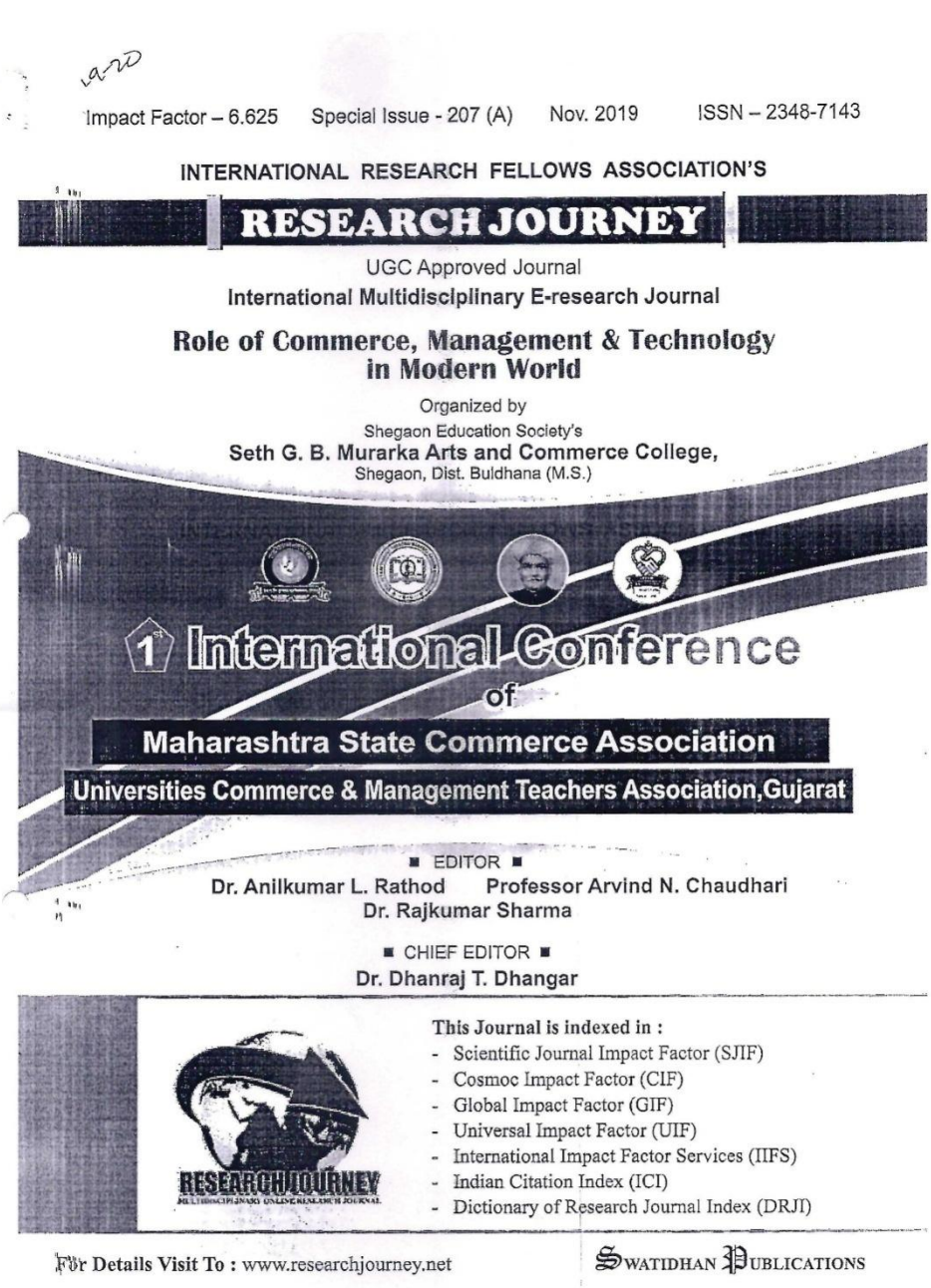
Impact Factor – 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
International Multidisciplinary E-research Journal
Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
Organized by
Shegaon Education Society's
Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,
Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)
1 International Conference
of
Maharashtra State Commerce Association
Universities Commerce & Management Teachers Association,Gujarat
■ EDITOR ■
Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari
Dr. Rajkumar Sharma
■ CHIEF EDITOR ■
Dr. Dhanraj T. Dhangar
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
For Details Visit To : www.researchjourney.net
SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

2. **Business Continuity** - With cloud computing, the provider is responsible for managing the technology. Financial firms can gain a higher level of data protection, fault tolerance, and disaster recovery. Cloud computing also provides a high level of redundancy and back-up at lower price than traditional managed solutions.
3. **Business Agility and Focus** - The flexibility of cloud-based operating models lets financial institutions experience shorter development cycles for new products. This supports a faster and more efficient response to the needs of banking customers. Since the cloud is available on-demand, less infrastructure investments are required, saving initial set-up time. Cloud computing also allows new product development to move forward without capital investment. Cloud computing also allows businesses to move non-critical services to the cloud, including software patches, maintenance, and other computing issues. As a result, firms can focus more on the business of financial services, not IT.
4. **Green IT** - Organizations can use cloud computing to transfer their services to a virtual environment that reduces the energy consumption and carbon footprint that comes from setting up a physical infrastructure. It also leads to more efficient utilization of computing power and less idle time.

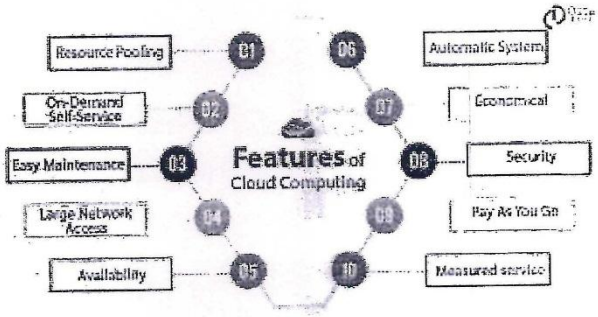

Moving to the Cloud: The Challenges

When a bank moves into cloud computing, there are two primary challenges that must be addressed:

- **Security.** The confidentiality and security of financial and personal data and mission-critical applications is paramount. Banks cannot afford the risk of a security breach.
- **Regulatory and compliance.** Many banking regulators require that financial data for banking customers stay in their home country. Certain compliance regulations require that data not be intermixed with other data, such as on shared servers or databases. As a result, banks must have a clear understanding of where their data resides in the cloud.

Financial institutions must select the right service, deployment, and operating models to address security and compliance concerns. In the initial phases of cloud computing adoption, it is expected that banks will own and operate the cloud themselves with service providers taking increasing ownership and control of the cloud infrastructure as cloud computing matures and more rigorous controls become available.

Conclusions

Cloud computing is expected to be one of the fastest-growing technologies in the coming years. Business applications will be the largest market for cloud services pending, with a gradual transition from on-premise to cloud-based services especially for general business applications like customer relationship management (CRM) and enterprise resource planning (ERP). Banks are expected to enter the cloud computing arena cautiously, with no single cloud services delivery model being a silver bullet for best meeting their demanding business needs. When planning cloud computing initiatives in the near future, financial institutions should choose service and delivery models that best match requirements for operational flexibility, cost savings, and pay-as-you-use models. Banks should adopt a gradual evolutionary approach towards cloud computing services, evaluating each project based on the type of applications and nature of the data. Lower risk projects may include customer relationship management and enterprise content management. Higher risk projects will involve core business functional systems such as wealth management or core banking.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

References:
1. Achieving the Cloud Computing Vision. (2010). Oracle White Paper in Enterprise Architecture.
2. Anthony T. Velte, T. J. (2010). Cloud Computing a Practical Approach. TATA McGRAW HILL Edition.
3. Antti, P. and Jukka, K. (2010). Energy Efficiency of Mobile Clients in Cloud Computing. HotCloud'10 Proceedings of the 2nd USENIX Conference on Hot Topics in Cloud Computing.
4. Architecture of the Kernel-based Virtual Machine (KVM). Retrieved from: http://www.linux-kongress.org/2010/slides/KVM-Architecture-LK2010.pdf .
5. Arora, P., Chaudhry, R. and Ahuja, S. (2012). Cloud Computing Security Issues in Infrastructure as a Service. International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering. Volume 2, Issue 1, ISSN: 2277 128X

Dr. Rupa Z Gupta **Dept. :- Commerce** **2019-20**

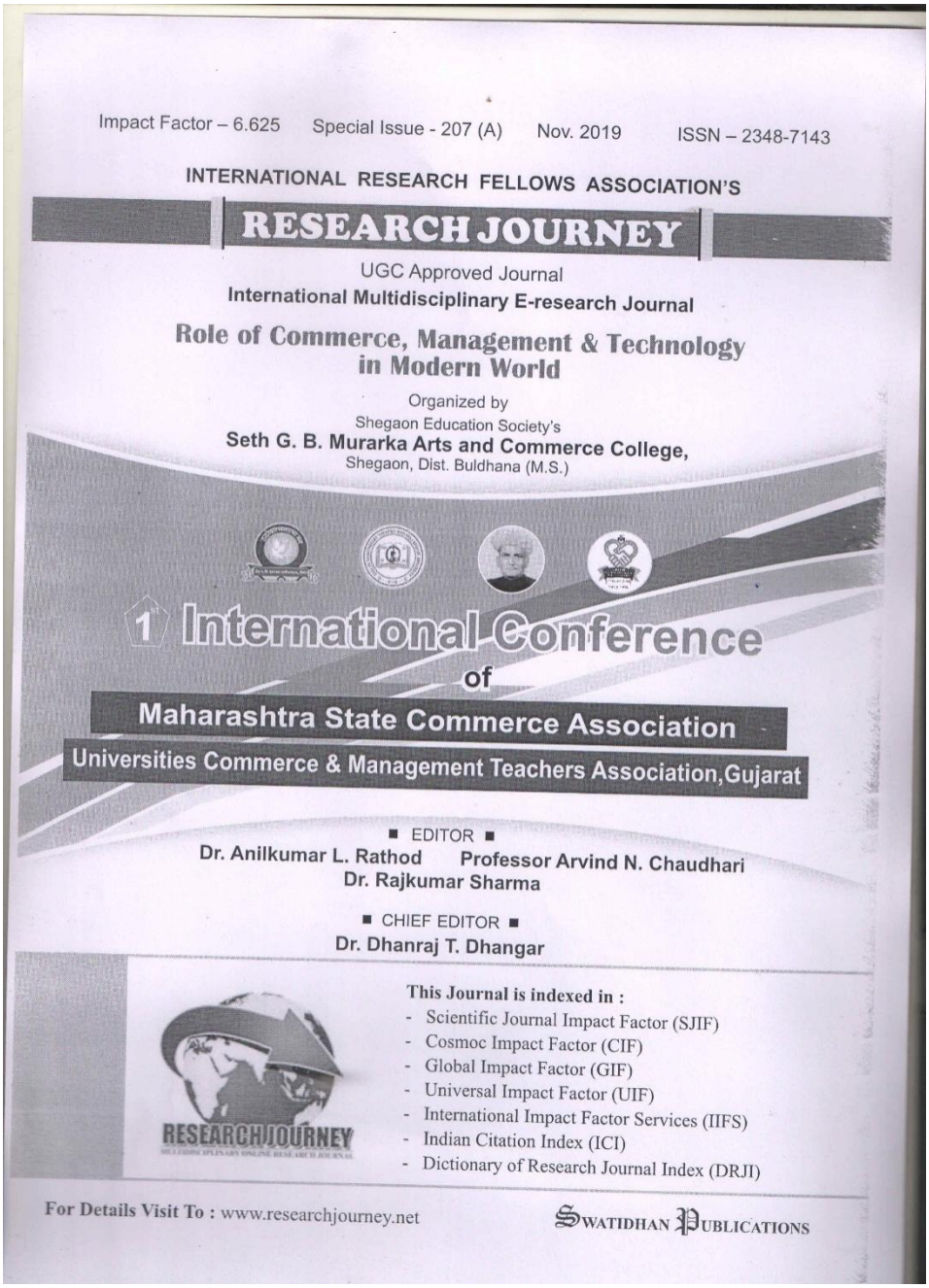

Impact Factor – 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

1 International Conference of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association,Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	**Skill Development Programmed in Education** Dr. Gopal Zade	1
02	**An Analytical Study of the Socio-Economic Status of the Selected Fruit Growers in the Ratnagiri District** Dr. Sambhaji S. Jadhav	4
03	**Analysis of Impact of Information Technology on Entrepreneurship Development in India** Dr. Gajanan B. Patil	9
04	**Innovatons in Technology - Issues and Changes** Shashikant Rajendra Dr. Prakash Nihalani	15
05	**A Study of Marketing Strategies of Patanjali's Products - General Perspective** Dr. Rupa Z. Gupta	19
06	**E-Commerce Challenges in India & How to Overcome them** Prof. Arvind Dhareppa Bagale	23
07	**Technological Advancements Empowering Ecommerce Businesses in 2020** Dr. Rameshwar L. Laddha	30
08	**A Study on Proportion of Disabled Employees in Hotel Industry** S. Kathale N. Sapra	35
09	**The Comparative Study on Impact of GST Implementation on Value of Indian Rupees** Professor Arwind N. Choudhari Ashwin N Jain	40
10	**Emerging Economic Problems in India** Dr. P. N. Ladhe	44
11	**India's Foreign Relation and Export Trade : With Special Reference to India's First 5 Products and First Countries** Asst. Prof. Dr. Sudhir V. Mane	48
12	**A Study of Online Shopping Opportunities and Challenges** Dr. N. M. Gutte	54

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

A Study of Marketing Strategies of Patanjali's Products - General Perspective

Dr. Rupa Z. Gupta
Assistant Professor
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract

Baba Ramdev's Patanjali has made disruptive progress in the FMCG sector. Within a span of less than 10 years, it has displaced ayurvedic market leaders like Emami and Himalaya. Patanjali has become synonymous with ayurvedic products. While the total demand is not being satisfied as of now, efforts are on to increase sourcing so as to maintain steady supply of raw materials. The fill rate is 45-50% and can only increase from now on. They have increased their margins for franchise stores as well as retail chains to around 10% and thus are getting better placement on the shelves. They are focused on serving the masses and thus cut corners in packaging and advertising. This is changing as they are spending on advertising recently. The radio campaign is the first proof of that. Ramdev Baba's charisma has pushed Patanjali to grow over 10 times in a span of less than 10 years. The FMCG giants are also taking steps to check the advancements of Patanjali. However now that it has gained traction in the market and there is overwhelming demand for its products, it will be difficult for them to win back their lost market shares.Patanjali has become a strong player in the FMCG sector and even though it offers Ayurvedic and herbal products only, it is directly competing with the mainstream FMCG players like Colgate, HUL, P&G and Dabur. Understanding the impact created by the presence of Patanjali, HUL, P&G and ITC have started equipping their arsenal by adding herbal ranges to their products.

Keywords: Ayurveda, Brand, FMCG, Patanjali, India

Introduction

Patanjali Ayurved was formed in January, 2006 as a private limited company by yoga guru Ramdev and his partner Sri Acharya Balkrishnaji. In June, 2007, it was converted to a Public Ltd. Company. It is registered under the Companies Act, 1956 and has its registered office in Bijwasan, New Delhi and three other offices in Haridwar. The company was started with the vision of uplifting the life of Indian farmers by locally sourcing the raw materials from them and making their lives better while at the same time provide an opportunity to the Indian masses to move towards healthy lifestyle by promoting Ayurveda and herbal products. Baba Ramdev started off as a yoga trainer who featured in televised programs in Aastha and Sanskaar channels and made Indians realize that they have forgotten Indian tradition and art forms- one of them being yoga. He got wide acceptance and word of mouth publicity helped him reach to a wider audience. He projected Yoga as a panacea to all the health problems. In its first year of operations, 2008, Patanjali generated a revenue of over 60 crores. Almost 10 years later, the homegrown venture has grown to be a 5000 crore company and is posing a threat to the well-established companies in the FMCG domain. Patanjali range of products Patanjali has a wide range of products with the theme of Ayurvedic/herbal being common across all categories. It has four business divisions: food and beverages, cosmetics and health, health drinks and home care. The highest revenue grossing products are Patanjali cow ghee, DantKanti, Keshkanti, Patanjali Atta noodles and Patanjali Aloe Vera juice and gel. The customer base of Patanjali is very huge and with each passing day, it is growing bigger. A major ramp-up came when Patanjali was relaunched by Baba Ramdev in 2014. After that it has not looked back. The company is finding it difficult to cater to the demand of all the customers. It has increased its distribution channels and expanded its reach multifold from the point when it started. Production has also increased and it has now over 450 products in its portfolio. Organization structure: The Board of Directors is formed of three founding people. Swami Acharya Balkrishnaji is serving as the Managing Director of the company. Two other members Swami Muktanandji and Sri Ajay Kumar Arya are also holding positions as the Directors of the company. Swami Ramdev do not hold any position or stake in the company but does act as the Ambassador for the entire Patanjali brand. The operations department is headed by Ramdev's brother Ram Bharat. Everyone else from the finance, logistics and other teams report to him He is the informal CEO but designations are not very formalized within Patanjali. Patanjali has over 200,000 employees in total. They hire street-smart people and do not look for MBA graduates only. This helps them to keep costs down while also delivering unprecedented growth.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

SWOT Analysis of PAL

Strength:

1. Image of Baba Ram Dev
2. Image of Patanjali Yoga Pith
3. Positive conception of people about Ayurved
4. Huge disciple based
5. Publicity through its own T.V. channel and through huge gathering of Baba's Yoga Sibir
6. Publicity through positive and very effective word of moth communication.
7. Good product quality with low price compare to its counter parts
8. Low cost of production

Weakness:

1. Weak distribution system.
2. Lack of attractive packaging and poor quality of packaging
3. No Celebrity endorsement
4. Dealers dissatisfaction in some areas.
5. No product for premium sector

Opportunities:

1. Growing organic sector
2. Un-tapped global market
3. All most daily controversy on chemical contain in MNCs companies
4. En-cashing public sentiment on domestic company issue.
5. Tie up with different big retail giants and online retailers.

Threats:

1. Low visibility in the market
2. MNCs can also enter in Ayurveda and organic sector
3. Totally depend on one man image and any rumor, mistake or conspiracy can jeopardize the whole success.
4. Controversies created by opponent companies.

Objectives of Study:

- To study, why people prefer Patanjali Ayurveda Products.
- To find out, whether customers are satisfied using Patanjali Products.
- To explain the effect of digital marketing strategies on the growth of Patanjali's FMCG products

Hypotheses:

- **H1:** Patanjali products are more consumed by consumers than other products.
- **H2:** Marketing strategy of Patanjali Ayurveda is more effective in attracting consumers than other companies.

Research Methodology

In this research study, Researcher has taken the Marketing strategy of Patanjali.Descriptive Methodology is used for study. Primary data has been collected from the customers who visited the selected Patanjali stores in Akola city by using structured questionnaire method and also taken some interviews of shoppers and customers. The sample size of the study is 40 respondents and the Convenience Sampling technique has adopted to select the samples from various Patanjali stores similarly discussion is presented in general language. Meanwhile, secondary data is collected from internet,e-commerce Company, website references from library. All age groups was taken in

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

consideration. Elders, student or children may have different opinion about the products.

General Discussion

From the product line up of Patanjali Ayurveda, it can be safely assumed that it does not segment the customer base as such, making the whole population its potential customer. As per Ramdev's vision of bringing welfare and manufacturing good and unadulterated natural Ayurveda products easily available to the common masses, this stance of not segmenting the market as such seems aligned. However on analysis, a broad segmentation can be observed.

Geographic Segmentation (North India & South India)

It is observed that Patanjali products are a huge hit in the North Indian market but not that much in South India. One reason might be that Ramdev being from the Hindi belt and Aastha channel airing in Hindi language, its prominence is not that much down in south. The same reason holds true for its packaging, which uses either English or Hindi. To be noted that Patanjali owes its huge success to Ramdev's active image association with it.

Behavioral Segmentation (based on lifestyle and types of products consumed or used)

The consumers can be segmented based on their lifestyle & health preference and by the type of product they use. The main users of Patanjali products are the people who are health conscious and want to use pure unadulterated natural Ayurveda products.

Demographic segmentation (based on age)

A clear segmentation can be done based on age. The young generation, i.e. typically children to young adult below the age of 35 years is a clear segment, while the rest of the population aged more than 35 years are the other segment. This segmentation based on age makes sense since young adults & children enjoy life and often is not serious about health or life, which makes them not a user of these products. On the other hand, once people turn a little old with the onset of middle age, they start thinking about health & the future. These are the people who generally make the purchase of Patanjali products.

Psychographic Segmentation Based on the psychology and mindset of the people

This segmentation is taken into account. There is huge overlap between the people who attend Ramdev's Yoga camps or follow him on Aastha. They perceive him as an ascetic and hence his products too shall be good which makes them purchase these Ayurveda products of Patanjali. Also to be noted is that Ramdev wanted to create a Swadeshi sentiment among the customers and thus pitched against FMCGs who are mainly MNCs or use raw materials/ procedure of foreign origin.

Targeting

Currently Patanjali is competing in all FMCG categories catering to the whole population, which is otherwise called Total Market Coverage Targeting Strategy. They have diversified into almost all categories like oral care, hair care, skin care, groceries, health drinks & supplementary, packaged food etc. Also since they have no differential products within the same product portfolio, this substantiates the fact that they are not targeting any particular segment, rather serving the whole population with their offering. To reach to the maximum number of potential customers, it has to target specifically though. The house wives and the elderly of the house are the influencers and decision makers in the purchase process of Ayurveda products. By just producing packages with South Indian languages, the south market can be targeted. At present Patanjali is contending in all FMCG categories obliging the entire populace, which is generally called Total Market Coverage Targeting Strategy. They have expanded into all categories like oral care, hair care, healthy skin, basic needs, health drinks and packaged beverages and so on. Additionally since they have no differential items inside the same item portfolio, this substantiates the fact that they are not focusing on a specific section, rather serving the entire populace with their advertising. To reach to the greatest number of potential customers, it needs to be more specific in its targeting though. The housewives and the elderly of the house are the influencers and chiefs in the buy procedure of Ayurveda items. By simply producing packaging with South Indian dialects, the market in the south can be focused on

Positioning

The positioning statement of Patanjali is derived to come to the following: "For the mass Indian consumers, Patanjali Ayurveda offers the complete range of unadulterated natural/herbal/ organic products which are a healthier alternative to the other FMCG products at a significantly lower price." 12 Ramdev wants to associate Patanjali holistically with Arogyam eco-system, which means diseasefree long life. This is actually tying up of yoga, pranayama and Ayurveda to create such a possibility, something which Ramdev banks on. He also links the idea of indigenous (Swadeshi) to the company's products and does cause marketing for the company by saying that they are helping the farmers to earn more. He projects Patanjali as a not-for-profit company and that it is there to serve the masses. He

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

mentions that they do not keep margins on most of the products and hence the mouth-watering prices

Conclusions

The finding of the research shows that there are many significant factors that determine the buying decision of a customer. Customer's perception about a brand is largely build up by the satisfaction he derives out of the use of the product and the price he paid for it. In this research the researcher mostly got a positive opinion from the users of Patanjali's products, apart from few complaints of low quality of packaging which Patanjali should take seriously. The distribution strategy it has adopted as discussed is very successful and unique in the sense that it has adopted all possible channels to reach the customer viz. through its franchises, through different organized retail giants, through unorganized retailers, through its own web site, through online shopping sites. The advertising strategy is also very aggressive, all most all leading news channel are covered by Patanjalis' advertisement with very high frequency projecting the concept of Ayurveda and the image of Baba Ramdev along with few interview of Baba Ramdev in this channel to combat the controversies spread by opponent forces. Patanjali has also succeed to convey the message that if quality can blend with reasonable price no celebrity is require to sell the product. The research result established the fact that people are accepting Patanjalis' products because of its herbal nature, good quality and reasonable price compare to its counterpart MNCs. Patanjalis' strategy of entering all the segments of FMCG sector, also unique in India and may be in the world, where a single infant domestic company is taking numbers of world giant MNCs on its horns. Both domestic and international big companies are afraid-off for the success of Patanjali AyurvedaLtd , a complete Indian company in FMCG sector. But the success is seriously to stay in the market for long toachieve in a day. It was the year's long effort of Baba Ramdev to make Indian people aware about the benefits of Yoga and consumption of herbal products. Finally Patanjali should recognize its weaknesses and work on it.

In Short,

- The brand has moved into e-commerce besides being available with retail chains and under its own distribution channels.
- The Ramdev Medicines brand is ready for export with foreign exchange earning potential and could be a great success if marketed successfully given the weakness that West has for both Yoga and Herbal alternatives.
- The brand pyramid has legs. Products are available online and offline retail.
- And finally it's not only his companies that are digital. Baba Ramdev is himself digital. He has 541 followers on Twitter. Our MNC CEO's are going to find it difficult to match his following in the near future. On Facebook also approximately 6 million people liking his page.

References:

1. Kotler. P., Keller. K.L, Koshy.A, Jha.M., 2013, Marketing Management-A South Asian Perspective, 14th edition, Pearson Publication House.
2. Kotler.P., Armstrong. G., 2008, Principles of Marketing, 12th edition, Pearson Publication House.
3. Dogra. B., Ghuman. K., 2008, Rural Marketing, 1st Edition, Tata McGraw Hill, New Delhi.
4. Balkrishna. A., 2006, Ayurveda: its Philosophy and Practices, DivyaPrakashan, Haridwar, India
5. Balkrishna A. India: DivyaPrakashan; 2006. Ayurveda: Its Principles and Philosophies.
6. http://economictimes.indiatimes.com/industry/cons-products/fmcg/ram-bharat-meet-baba-ramdevs-low-profile-younger-brother-whohandles-patanjalis-day-to-day-operations/articleshow/52137413.cms
7. Source: Care rating rationale, May 2015 and September 2014
8. http://www.india-opportunities.es/archivos/publicaciones/FMCG-January-2016.pdf 9.
9. http://www.india-opportunities.es/archivos/publicaciones/FMCG-January-2016.pdf

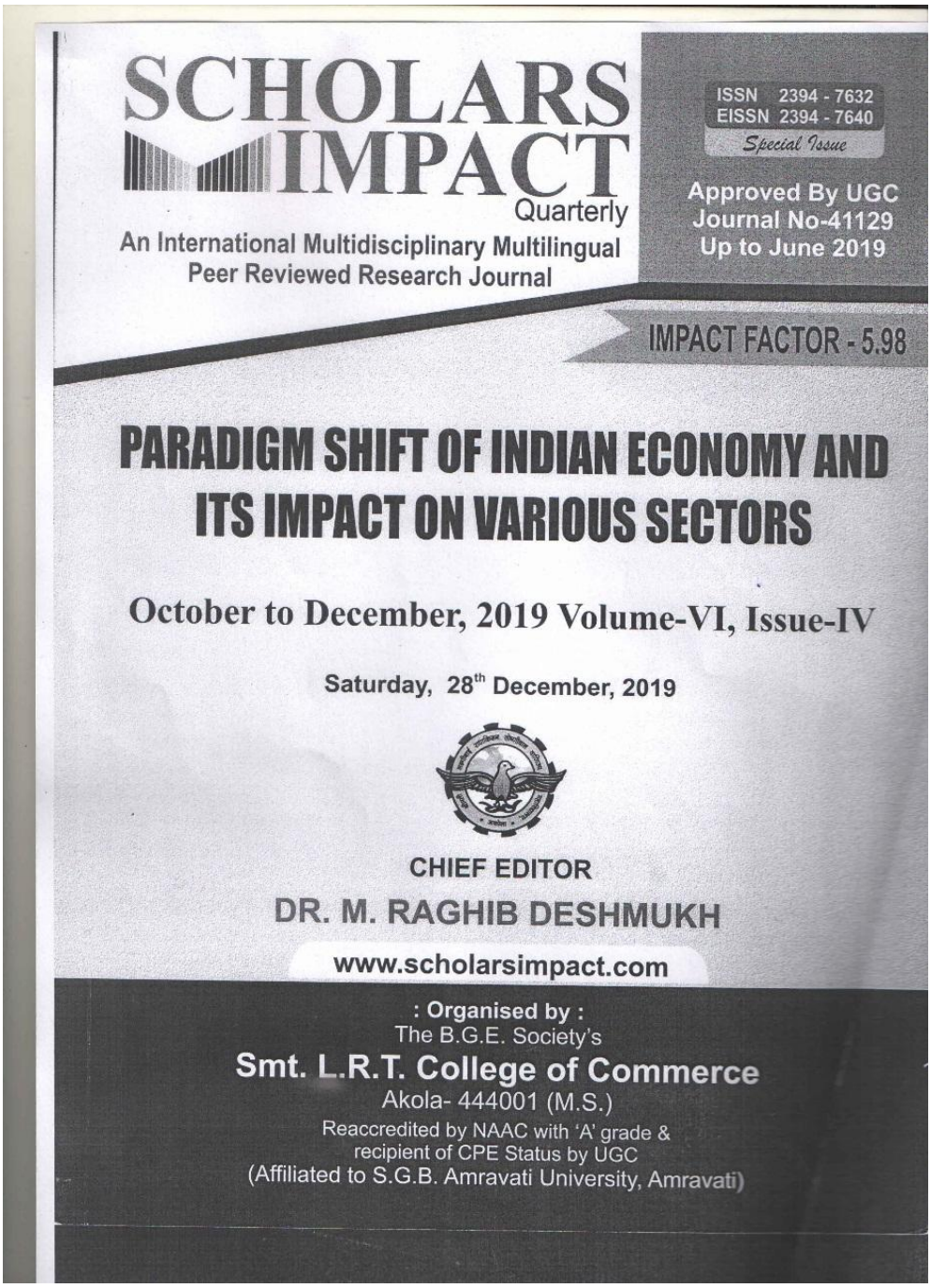

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No-41129
Up to June 2019

IMPACT FACTOR - 5.98

PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS

October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV

Saturday, 28th December, 2019

CHIEF EDITOR
DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

59.	Digital Marketing: Challenges And Opportunities	Dr. Sanjay Dandade	199
60.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Navnath Gaikwad	203
61.	Agricultural Marketing In India: An Overview.	Monica Goud	205
62.	A Study of Strategic Disinvestment of BPCL – General Perspective	Dr. Rupa Gupta	209
63.	Role of Indian Railway Sector In Indian Economy	Dr. N.M.Gutte	212
64.	Impact of Non- Performing Assets On Baking Sector	Deepa Hinge	214
65.	An Analytical Study of New India Pricing Policy	Dr. J. M. Kale	218
66.	Impact of Internet Banking On Customer Satisfaction And Business Performance	Dr. Uttamchand Kamble	220
67.	Paradigm Shift of Indian Economy And Its Impact On Banking Sector	Prof. Ashish Kanhu	223
68.	A Study of Impacts of Bank Merger On Banking And Economy	Ajinkya Metkar Hanisha Chhabra	227
69.	New Indian Agricultural Marketing Policy And Its Impact	Dr. T. G. Mirge	231
70.	Digital Banking And Its Effects On Indian Economy	Dr. Ashish Mohata	235
71.	Non-Performing Assets of Public Sector Banks In India: Assessment And Emerging Issues	Dr. Anand Naranje	238
72.	Effect of Non-Performing Assets In Banking Sector	Dr. Ambadas Pande	241
73.	Hospitality Industry – A Paradigm Shift Effect of Indian Economy On It In View of Skill Development	Harshal Rasal Pankaj Deshmukh	245
74.	A Study of Service Sector In The Light of Paradigm Shift In Indian Economy	Prof. Sudhir Raut	248
75.	Digital Banking : An Emerging Trend of Present India	Shilpa Sarda	251
76.	An Analytical Study of Merger of Banks & It's Impact	Dr. Anup Sharma	254
77.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Tai B Uke	257
78.	Importance of Watershed Development	Dr. Jyoti Lahoti Sulbha Wankhede	260

Scholars Impact: International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

62.

A STUDY OF STRATEGIC DISINVESTMENT OF BPCL –GENERAL PERSPECTIVE

DR. RUPA Z. GUPTA
Assistant Professor
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract:

Public sector has been playing a crucial role in all round development of Indian economy. In the changed business scenario, there is urgent need of restructuring public sector undertakings to make them competent and financially strong. Unviable, loss-making PSUs are burden on government exchequer and must be closed down immediately. Disinvestment of public sector undertakings is not for mobilizing resources for meeting government expenditure. The government is committed to utilize the receipts for creating social and economical infrastructure. In this paper, Researcher has explained the reasons of disinvestment policy of BPCL. Meanwhile, also describe the virtues and vices of this policy. But it is need of this competitive scenario.

Keywords: PSU, Strategic Disinvestment, BPCL, Economic Growth.

Introduction:

Strategic sale of a PSU is different from the ordinary disinvestment. This is because in the case of strategic sale, the control and a significant proportion of a PSU's share goes to a private sector strategic partner. According to the Department of Disinvestment, in the strategic sale of a company, the transaction has two elements:

1. Transfer of a block of shares to a Strategic Partner and
2. Transfer of management control to the Strategic Partner

Understandably strategic sale aptly takes place when more than 51% of shares go to the private sector strategic partner. At the same time, it is not necessary that more than 51% of the total equity goes to the Strategic Partner for the transfer of management to take place. Or in other words strategic sale can take place even if the private sector partner gets less than 51% shares. According to the strategic sale guidelines in India, the Strategic Partner, after the transaction, may hold less percentage of shares than the Government but the control of management would be with him. For example, in a PSU, where the government holding 51%, and out of this, sale of 25% to the strategic partner while the government holding 26% share also is a case of strategic sale. Here, the remaining shares (49%) will be dispersed among the public. But the necessary condition is that the control of the firms should be with the strategic partner. Effectively, the two stakeholders of strategic sale are the government and the private sector partner. But at the same time, the interest of other related parties also to be considered. These parties are other shareholders and the employees. The history of strategic sale in India shows that it was an important way for privatization. In many cases, the private sector firms got more than 51% shares in the final stages. For example in the case of BALCO, VSNL, Hindustan Zinc Limited the strategic investor holds more than 51% shares. The difference lies in the volume. In case of disinvestment, the Govt. sells share of a company for small volume so that it can fetch some money. But strategic disinvestment involves sale of substantial volume of shares so that, part of the control of the company and or management passes to the private shareholder. Obviously the strategic disinvestment fetches better price.

"Privatization" or "Disinvestment" are used to mean same thing i.e., divestment of PSEs required in public interest. The main objective of disinvestment is to put national resources and assets to optimal use and in particular to unleash the productive potential inherent in our public sector enterprises. The policy of disinvestment aims at modernization of PSEs, creation of new assets, generation of employment and retiring of public debt

Profile of BPCL:

Bharat Petroleum Corporation Limited (BPCL) is a Government of India controlled Maharatana oil and gas company headquartered in Mumbai Maharashtra. The Corporation operates two large refineries of the country located in Kochi and Mumbai. The company is India's 2nd largest downstream oil company and is ranked 275th on the *Fortune list* of the world's biggest corporations as of 2019. BPCL ranked 672 in the Forbes 2018 list. As of September 2018, 54% of the shares of BPCL were owned by the Government of India (through the President of India), with the rest owned by Foreign Portfolio Investors (17%), BPCL trust for investing in shares

(9%), Mutual Funds and UTI (7.5 %), Insurance Companies (6%) and the balance held by individual share holders.

BPCL is a profit making company. Every year even every quarter it is clearly making profit. Still Government is ready to sell it just approximately 68,000 crore only. BPCL have 4 refineries, 14,800 petrol pumps, 123 petrol pumps and 5,907 LPG connections. Besides this, it is connected with 7 countries and has 8 subsidiary companies.

Objectives of Study:

To study the reasons of disinvestment policy of BPCL.

To explain the favorable and non favorable parts of disinvestment.

Hypotheses:

H_0: Disinvestment policy of BPCL is good for economic growth and development.

H_1: Disinvestment policy of BPCL is not good for economic growth and development

Research Methodology:

Researcher has used secondary data for study purpose. Similarly Descriptive method is use for discussion.

General Discussion:

Disinvestment and it's impact on various aspects:

The desire to involve the private sector in the management and provision of port infrastructure and services is prompted by the recognition that government regulations and processes are not always conducive to efficient operations of commercial activities and by recognition of the private sector's relative strength in this field. Also, in recognizing that investment sources outside government must be tapped in the provision of such infrastructure and services involvement of the private sector provides the opportunity to share risks and, in times of rapidly changing economic environment to respond quickly to market/demands and opportunities. The principal strengths of the private sector:

a) A much stronger management capability due to its ability to recruit and compensate qualified managers and technicians;

b) Relative freedom to operate outside of political and bureaucratic constraints (e.g. in procurement and the working of overtime)

c) Better company specific labour management;

d) Potentially greater experience in developing facilities and providing services attuned to the competitive world of global trade; and

e) Access to non-traditional resources for investment in the infrastructure to serve trade which some individual governments may lack. These attributes of the private sector enable it to respond rapidly to market changes through speedy decision making and investment. Government policy to promote private sector involvement may, therefore, include the following long-term aims which can be achieved through partnership.

Concerning Effects:

- Process of disinvestment is not favoured socially as it is against the interest of socially disadvantageous people.
- Political pressure from left and opposition.
- Loss making units don't attract investment so easily.
- Over the years, the policy of disinvestment has increasingly become a tool to raise resources to cover the fiscal deficit with little focus on market discipline or strategic objective.
- Sometimes the emergence of private monopolies, consumer welfare will be reduced.
- It is argued that mere change of ownership, from public to private, doesn't ensure higher efficiency and productivity.
- It may lead to retrenchment of workers who will be deprived of the means of their livelihood.
- Private sector, governed as they are by profit motive, has a tendency to use capital-intensive techniques which will worsen unemployment problem in India.

Conclusions:

The general experiences exposed by the preceding researchers related to privatization strongly emphasized that due to the transformation in ownership from public to private, the firms are moving towards improved and better performance in its productive efficiency and profitability. All most in all over the world more than one reasons of privatization are used. Most of the times governments consider the accounting, economic,

political, and social reasons but weather a government achieve its objectives or not depends on the post privatization performance of the enterprises.

We can't say that privatization itself is good or bad. So many issues like macroeconomic stability, strengthening the financial system, liberalization, improved governance and deregulation which serve as an important base for its success especially in low-income countries, are served as prerequisite for successful privatization. This will generate a facilitating environment in which the private sector can effectively work. Nevertheless if we study in broader spectrum the role of the government is more critical and important after privatization because it has to serve as a regulator and this is more imperative and subtle.

The restructuring programme is aimed at improving the competitiveness of Indian industry, up gradation of technology and infrastructure and confines the role of the government to strategic activities only. Of course, there have been voices for and against the disinvestment policy in India. Need of the hour is to have more concern regarding growing unemployment and poverty. The government undertakings engaged in the field of education, health and social welfare should continue to play their role but in an innovative, professional and competitive way. Disinvestment process of public sector undertakings should be transparent, accountable and gainful.

Bibliography:

- BKSP Rao and SVR Rao, "Disinvestment—an Indian Perspective", Indian Journal of Commerce, Vol. 54, October -November, 2001, p. 92.
- K. Aswathappa, Business Environment for Strategic Management, Himalaya Publishing House, Mumbai, 1997, p. 38.
- Central Budget, 2018-19
- State Government, Hyderabad, Public Enterprises-website
- Rudar Dutt and KPM Sundaram, Indian Economy, S. Chand. & Co., 1995.211.
- Ashish Gupta; "Disinvestment, Horse-Trading", Business Today, November 10, 2002.

❑❑❑

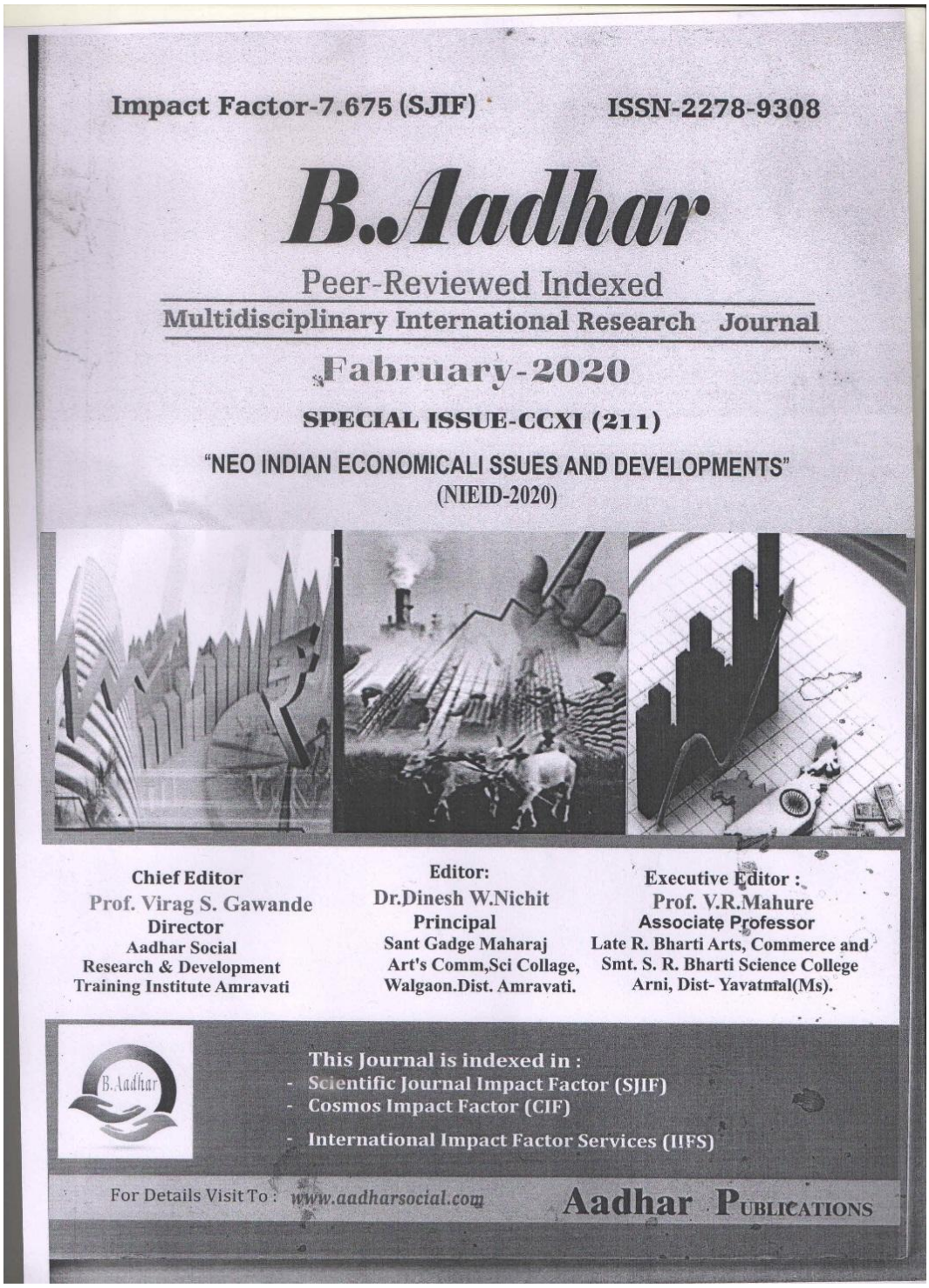
Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
Fabruary-2020
SPECIAL ISSUE-CCXI (211)
"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"
(NIEID-2020)
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati
Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.
Executive Editor :
Prof. V.R.Mahure
Associate Professor
Late R. Bharti Arts, Commerce and
Smt. S. R. Bharti Science College
Arni, Dist- Yavatmal(Ms).
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Financing of Small and Medium Scale Enterprises in India: Issues and Prospective — **Dr. K. V. K. Vijayakumar**	1
2	A Perspective Development in Banking Sector Of India — **Dr.Deepa Sharan**	10
3	Impact of Demonetization on Indian Economy — **Dr. Sanjay P. Kale**	14
4	Analysis of agricultural credit supply by commercial banks in Maharashtra State — **Dr. Santosh Bansirao Gaikwad**	21
5	Impact of GST on Indian Economy — **Assot. Prof. Dr. Sunil S. Kedar**	26
6	Demonetization & Its Impact On Indian Economy — **.Dr.Ku.Tai B. Uke**	30
7	Issues and Problem in Agricultural Development In India — **Prof. Dr. Vijay R. Khobragade**	33
8	Role Of Services Sector In Indian Economy In 2019 — **Dr. Mahesh S. Gaikwad**	37
9	Demonetization and its Advantages & Disadvantages — **Dr. Manish Nareshrao Moharil**	40
10	Demonetization & its Impact on Indian Economy — **Prof. Manoj V. Jagtap**	43
11	A study on financial analysis of bajaj auto ltd. — **Miss. Mayuri Mahajan**	46
12	Neo Indian Economical Issues And Development — **Dr E J Helge / N D Najardhane**	52
13	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy — **Dr.Nakul A. Deshmukh**	56
14	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy — **Prof.Kishor S.Navsagare**	59
15	Impact of Development on Banking Sector and Indian Economy — **Dr. Praful S. Gudadhe**	62
16	The study of impact of gst on indian economy — **Dr. Bhaskar B. Padhen**	66
17	Impact of Development on Banking Sectors: Special Reference to Role of Technology in Banks — **Dr.Usha N. Patil**	70
18	E-Commerce : Role Of E-Commerce In Business — **Dr. H.M. Dhurve**	73
19	Startup Policy & Indian Economy — **Dr. Rupa Z. Gupta**	78
20	Gst impact on indian economy — **Dr. Pravin prakashrao kulkarni**	83

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Startup Policy & Indian Economy

Dr. Rupa Z. Gupta
Assistant Professor Smt. R. D. G. College for Women, Akola (M.S.)

Abstract:
India is a country having more than 70% youth power. Job is foremost part of their livelihood. Hence, Government has taken initiative in this field. The hopes and aspirations of all entrepreneurs and investors into solely depend on current year's Start-ups which have been the slowdown evidence sector of the Indian Economy. In this paper, Researcher has gone through, various aspects of Start-ups policies of Government and found that respondents had given favourble responses. Definitely this policy will boost and encourage the performance of new investors and entrepreneurs. It is also good exposure for the development of (Medium Size Medium Enterprises) MSMEs.

.Key Words: MSMEs (Medium Size Medium Enterprises), Start-ups, Tax, and ESOP (Employees Stock Ownership Plan)

Introduction:

Startup policy was announced by our recent Prime Minister in the year 2015 for the growth and development of MSMEs by considering these three pillars as a initiative plan. They are as follows:

- ✓ Simplification and Handholding.
- ✓ Funding Support and Incentives.
- ✓ Industry-Academia Partnership and Incubation

An additional area of focus relating to these initiatives are to discard restrictive States Government policies within this domain, such as License Raj, Land Permissions, Foreign Investment Proposals and Environmental Clearances. It was organized by Department for promotion of industry and internal trade.

A startup defined as an entity that is headquartered in India, which was opened less than 10 years ago, and has an annual turnover less than Rs.100 crore. Under this initiative, the government has already launched the I-MADE program, to help Indian entrepreneurs to build 10 lakh mobile app start-ups, and the MUDRA Bank's Scheme (Pradhan Mantri Mudra Yojana), an initiative which aims to provide micro-finance, low-interest rate loans to entrepreneurs from low socio-economic backgrounds. Initial capital of Rs.20,000 crore (equivalent to Rs.210 billion or US$2.9 billion in 2018) has been allocated for this scheme.

Objectives of Study:

- ➢ To study the concept of Start-up India.
- ➢ To analyse the responses of respondents in regards of Start-up Policy.
- ➢ To enumerate the various announced schemes by Government for this program.

Hypothesis: Start-up policy play pivotal role for the development of Indian Economy.

Research Methodology:

Data has been collected from primary and secondary sources for this study. Under primary source of data, questionnaire were circulated through online sources like whats app and mail. Secondary data has been collected by referring various journals, magazines, government Publications, Newspapers and Websites.

Sample size: 52 respondents responded through online survey. The percentage tool method is adopted to analyze the data. For the analysis of questionnaire, researcher has used descriptive method.

Aims of Start-ups Policy:

- o To provide freedom from tax burden to early stages industries.
- o To create new Innovation hubs.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

- To reduce registration fees of patent process.
- To motivate new entrepreneurship policies in India.
- To impart self certification compliance.
- To promote India across the universe as a start-up incubation.

Provisions in Budget - 2020:

- **Start-ups creates harmony in tax rate and holding period between listed and unlisted securities:**

The holding period to qualify for Long Term Capital Gains for Start-ups and unlisted securities is double the holding period for unlisted securities. The superrich surcharge of 37% was rolled back for listed securities but not unlisted securities, because of which effective long Term Capital gain rate for listed securities is 11%+ while it 28%+ for unlisted securities. Hence, it is a main source of income from Start-ups arising from primary investments into the organization as opponent to stock market, which is basically of supportive sales and transfers

- **The ESOP taxation regime is transform:**

Taxing ESOPs at the point of sale will assist to make ESOPs attractive again and help to create employee wealth on the contrary, ensuring taxes are paid when the employee makes money, not on notional values.

- **Reduction in Tax Rate:**

Earlier tax rate was 10% but it is proposed to 1% which will also help to create paper trail for tax department without hurting the working capital of Start-ups.

- **More than 27,000 new start-ups are plan in this year.**

Above mention ideas of government surely raise start-up community and impart them greater heights for development and expansion of business.

Survey Based Description:

Researcher has collected data from online survey from across the India. Marketing, Management, Educational, Profession, Business and general people have given their responses for questionnaire. While calculating the percentage, approximate conversion of figures and convenience method is used.

Table – 1:

Whether Start-up India boost GDP?		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	10%	05
Agree	67%	35
Neutral	02%	02
Disagree	10%	05
Strongly Disagree	10%	05
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey

As, GDP is the spine of Indian Economy which affect the performance of economy in all the sectors. The figures shown in the above table indicate that 10% respondents are strongly agree while 67% respondents are agree of it. 2% of are neutral while 10% are disagree as well as strongly disagree respectively with above statement.

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Table – 2:

Will Start-up technology & innovation has potential to change India?		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	23%	12
Agree	68%	35
Neutral	04%	02
Disagree	04%	02
Strongly Disagree	01%	01
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey

Table - 2 shows that, 23% of the respondents strongly agreed and 68% of the respondents agreed that, "Start-up technology and innovation has potential to change India". While, 04% of the respondents were neutral and strongly disagree on this view, a small number i.e. 1% of the respondents were strongly disagreed with the above statement. This show, Start-up policies promote creativity and technological development.

Table – 3:

Government is ready to provide fund for new start-up at early stage		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	29%	15
Agree	67%	35
Neutral	00%	00
Disagree	04%	02
Strongly Disagree	00%	00
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey

On this point the respondents have expressed their views on, government is ready to impart fund for this scheme at early stage . Table - 3 reveals that, 29% of the respondents strongly agreed and 67% of the respondents agreed t, "While, 4% of the respondents strongly disagree but no one was neutral and strongly disagree. It shows that government has taken good steps for MSMEs

Table – 4:

Government has raised exemption limit for taxation, Will it promote Start-up policy?		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	33%	17
Agree	58%	30
Neutral	04%	02
Disagree	01%	01
Strongly Disagree	04%	02
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey

Taxation is a main source of revenue. But for the promotion of MSMEs government has changed tax structure so that new businessman can enter in the market. In this regards, Table - 4 describes that, 33% of the participants strongly agreed and 58% of the participants agreed with above mention statement. While, 04% of the participants are having neutral as well as strongly disagree views, only 1% of the participants disagreed. So the conclusion is that, tax exemption limit encourages Start-up India Policy.

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Table – 5

New Start-up policy of Government is supportive to remove angel tax		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	10%	05
Agree	87%	44
Neutral	01%	01
Disagree	01%	01
Strongly Disagree	01%	01
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey

Earlier tax policy was burdensome for new business man. For every aspect of transaction there were various kinds of tax but in the year 2020, government has given this relaxation. Table - 5 elucidates that, 10% of the respondents strongly agreed and 87% of the respondents agreed that, the "Start-up policy definitely eradicate angle tax". While, 01% respondents are undecided, disagreed and strongly disagreed, respectively, with the statement.

Table – 6

New Start-up creates job opportunities		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	12%	06
Agree	82%	42
Neutral	01%	01
Disagree	01%	01
Strongly Disagree	04%	02
Total	**100**	**52**

Source: Online Survey

Start-up program promote for investment and it creates job chances for unemployed people. Table - 6 reveals that, 12% of the respondents strongly agreed and 82% of the respondents agreed ,While, 01% of the respondents are having neutral and disagreed view,04% of the respondents are strongly disagreed with the statement made.

Table – 7:

New Start-up promote entrepreneurship in rural and non-metro regions across States		
Opinion	**Frequency %**	**Frequency Count**
Strongly Agree	12%	06
Agree	79%	41
Neutral	01%	01
Disagree	04%	02
Strongly Disagree	04%	02
Total	**100%**	**52**

Source: Online Survey.

The respondents have expressed their views on, new Start-up promote entrepreneurship in rural and non-metro regions across States. Table - 7 describes that, 12% of the respondents strongly agreed and 79% of the respondents agreed .While, 01% of the respondents are undecided, a further 4% of the respondents are respectively disagreed and strongly disagreed with the statement made. This indicates, it will promote to enhance Start-up India.

Findings & Conclusions:

India may be emerged as a big frontier in the globe after China. As Reliance has given cheap facilities for customers as a result Reliance capture the overall market of India. It creates problems to

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

rival companies hence they conglomerate. As our India has huge manpower and good entrepreneurial skill also. Hence Start-up India becomes good platform for the development and growth of Indian Economy. We have more than 70% youth power that is why this program will become helpful for new start-ups business units and also motivate them for investment. More investment raises job opportunities and pick up per capita income of nation. GDP is the spine of Indian Economy which affects the performance of economy in all the sectors. Start-up policies promote creativity, innovative practices and technological development.

Suggestions:

- Government should promote this program on a proper channel as many people are not aware about this policy.
- State Government should Co-ordinate with Central Government for better implementation.
- Government should also direct to financial institutions for providing funding in simplest way.
- For the promotion of this Start-ups Government should arrange awareness programmes like Seminar and Workshops at Local level.
- Government should motivate the NGO's for collaboration with MSMEs.
- Professional Degree Colleges should take initiative to inculcate the values and importance of Start-ups among the students.

BIBLIOGRAPHY:

- Puri V.K. & Misra S.K. 2019,'Economics of Development and planning (Theory and Practice)' , 18th Edition, Himalaya Publishing House.
- Puri V.K. & Misra S.K. 2019 'Indian Economy'' 18th Edition, Himalaya Publishing House
- Jackman, Robert W. 1973. "On the Relation of Economic Development to Democratic Performance." *American Journal of Political Science*
- Union Budget -2020
- Wikipedia.com
- Online Survey

Dr. D. N. Vyas **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 9

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 15

01

An Awareness Study on Micro Finance in Akola City

Dr. Devendra N. Vyas
Principal

Dr. Rupa Z. Gupta
Assistant Professor
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S)

Abstract:
Micro Finance is a powerful tool to boost the growth and development of Country. Banks and other financial institutions are providing their great share in this regard. This paper deals with awareness level of people towards microfinance. The information is collected on the basis of various factors of respondents like age, gender, income, education etc. This collected information can be important for the banks and other financial institutions to frame & implement the new policies and schemes regarding microfinance. The study will provide information such as whether groups below poverty line know about various schemes and policies provided by micro financial institutions.

Key Words: Awareness, Approaches, Micro Finance.

Introduction:

Microfinance is a kind of banking service that is provided to jobless or low-income group or groups who would have no other means of fast financial services. Microfinance is a useful tool for poverty lessening and humanizing socio- economic status of needy people. Microfinance can be helpful on the economic development of persons, communities and the nations in which they are present. Microfinance institutions can facilitate the economic growth of these individuals to help them to improve significantly their standards of livelihood.

Approaches to Delivery of Microfinance

Micro Finance Institutions (MFIs) around the world are adopting diverse methodologies. The following are major practices employed by MFIs for delivery of financial services to low income groups.

1) SHG- Bank Linkage Programme (SBLP):

SHG is a small group of about 10-20 people from a uniform class of rural and urban needy who promote savings among members and use these means for meeting their credit needs. The group is democratically formed and chooses its own leaders. The vital features of SHGs are that they constitute of members belonging to the same community or society and have a common economic goal. In this model, the informal SHGs are associated with the formal financial institutions. The SHG-Bank Linkage Model has developed as a leading model in terms of number of borrowers and loans outstanding. This model is flexible and imparts freedom of saving and borrowing as per the requirements of group members. Due to widespread rural bank branch network, the SHG-BLM is appropriate to the Indian perspective. Microfinance movement emerged in India

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 16

with the introduction of this Programme. It uses SHGs as an intermediation between the banks and the rural poor to help in decreasing transaction costs for both the banks and the rural clients. Banks provide the resources and bank officials/NGOs/ government agencies help to organize the poor in the form of SHGs

2) Individual Banking Programmes (IBPS):

In Individual Banking Programmes (IBPs) approach, there is a provision by MFIs for advancing loans to individual clients though they may sometimes be organized into joint liability groups, credit and saving cooperatives. This approach is increasingly gaining popularity through cooperatives. All the borrowers are members of organization directly or indirectlyby being a member of cooperative society. Credit worthiness and loan securing are the roles of cooperative societies in which member's savings is assumed to be the key factor.

3) Grameen Model:

Grameen Model was established by Dr. Mohammed Yunus of Grameen Bank of Bangladesh. It is the most popular and widely practiced model in the world. In Grameen Model, the groups are formed voluntarily comprising of five members each. The lending is made first to two members, then to the next two and subsequently to the fifth member. These groups of five members meet weekly, with other seven groups, so the bank staff meets with forty customers at a time. Though the loans are made to the individuals, yet all the members of the group are held accountable for loan repayment. According to the rules, if one member defaults, all members in the group are denied further loans.

4) Mixed Approach:

Some MFIs started with the Grameen model but later adapted to the SHG approach. Nonetheless ,they did not completely do away with Grameen type lending and smaller groups. They function as a mix of SHG and Grameen model. There is a marginal difference between these programmes. Grameen Programmes have conventionally not given much importance to savings as a source of funds whereas SHGs lay a significant emphasis on the source of funds. In SHG programs the members themselves determine the amount of monthly saving which they have to compulsorily deposit.

Problems affecting Microfinance Institutions

Various problems affecting Microfinance Institution are as follows:

1) Ethical Reasons:

Microfinance Institutions can be often viewed as a profit-making organization. The desire to make MFIs an industry, commercialize micro-lending or enable them to be a profit-making institutions should not distract them from one important aspect for which they are formed in the first place: social service by enabling poor to work on profit making projects or small businesses. Many a times, the lack of this aspect can lead the microfinance institutions to behave similar to the local moneylenders. Corruption is another ethical problem. Many MFIs in India or elsewhere in world suffer from corruption at various levels: corruption in the MFI itself, corruption in the Micro Enterprises, these MFIs support or corrupt channels, officials or individual service providers.

2) Managerial Reasons:

One of the major problems which the MFIs can resolve is managerial problems. Managerial problems are a major factor and they have more effects than any other problems discussed. Poor record keeping and lack of managerial capacity are the major

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 17

problems. For office bearers and group members, record keeping seems like a waste of time. Lack of record keeping can have its share of problems including increase in defaulters.

3) Legal Reasons:

Microfinance Institutions can be viewed as a social organization helping the poor and a profit organization too. In many countries, profit organizations are registered under different set of acts and non-profit organizations come under different legislations. These legalities sometimes create complications. But a charitable institution is not allowed to indulge in to money lending. The above case was a lack of a legislation especially serving microfinance institutions. There are some random acts which prohibit the growth of microfinance institutions and delimit heir impact.

4) Unfortunate Reasons:

Sometimes microfinance institutions have to face problems which cannot be resolved. These problems arise in cases when something unfortunate happens to a person or a community. A flood or famine can kill the hopes of farmers to pay their loans. Personal plights are another reason which might affect the MFI.

5) Other Reasons:

They are other factors of responsible for the failure of MFI. They can be listed as follows: Lack of vision is a factor which pushes new MFIs in to extinctions. MFIs need trained staff to operate. In several cases, drop out of trained staff is very high which reduces the reach of an MFI. Furthermore, the "dropping out" rate is more than the "coming in" rate. MFIs serve society but they are also a profit-making institution. In many cases, MFIs achieve a lot of success in their programs in initial period, but they fail to maintain the same record in the long run because of lack of proper commercial orientation, thus making them unsustainable.

Microfinance Sources

In India Micro Finance services are being provided primarily through three main sources:

1. **Informal Sources**: Money lenders and shopkeepers
2. **Semi-formal Institutions**: Non-Government Organizations (NGOs)
3. **Formal Institutions**: Commercial Banks, Regional Rural Banks (RRBs) and Cooperative Banks

Research Methodology:

Objectives of the Study:

The main significant purpose of the study will be to examine the awareness level of people towards Microfinance in Akola city.

- To find awareness level of people with low income or below poverty line about various schemes of Microfinance.
- To study Microfinance facilities provided by banking institutions and government.
- To suggest ways to spread awareness regarding Micro Finance.
- To know review/perception of people in Akola city, towards Micro Finance.
- To find out people are satisfied or not about Micro Finance facilities.

Hypotheses of the Study:

The hypotheses are formulated for this particular study work as follows:

1. People living in the study area are aware about Micro Finance.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 18
ISSN: 2319 9318

2. People with low income or below poverty line in study area are aware towards various schemes and functions of Micro Finance.
3. People in Akola city have positive perception towards Micro Finance.

Data Collection:

Primary Data

- A questionnaire designed to collect the information to people with low income or below poverty line, living in Akola city according to the sample size.
- An interview conducted with the Branch Manager of Central Bank of India, old clothe market branch, Akola to collect the Micro Financing schemes provided by the various nationalized banks.

Secondary Data

- Brochures, leaf-let,Journals and Information Bulletin of SHG and collected information from websites.
- **Sampling Method:**

The sampling design of the research study consists of 50 people in random and 50 people associated with SHG's/ Micro Financing Schemes. The respondents of the sample size are 100.

Discussion& Analysis:

1. Age of the respondents

Age	Frequency	Cumulative Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
18-30	9	9	8.18	8.18	8.18
30-45	53	62	48.18	48.18	56.36
45-60	31	93	28.18	28.18	84.54
60 &above.	17	110	15.45	15.45	100
Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

The maximum number of respondents is in the age group of 30-45 which is 48% and minimum number of respondents is in the age group of 18-30 which is 8%. 28% respondents are in the age group of 45-60, 15% respondents are in the age group of 60 and above.

2. Education Status of the respondent

Education	Frequency	Cumulative Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Illiterate	28	28	25.45	25.45	25.45
SSC	61	89	55.45	55.45	80.90
Graduate	21	110	19.09	19	100
Total	110		100	100	

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 19
ISSN: 2319 9318

Source: Survey & Questionnaire

The maximum numbers of respondents are SSC pass which is 55.45%. The minimum numbers of respondents are graduates with 19% and illiterate are 25.45%

3. Occupation of Respondents: The occupation status of the respondent, was classified into

Occupation	Frequency	Cumulative Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Labour	70	70	63.63	63.63	63.63
Service	8	78	7.27	7.27	70.90
Business	32	110	29.09	29.09	100
Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

Maximum numbers of respondents are labour which count 63%. Minimum numbers of respondents are into service which counts to be 7% and 29% respondents are into business.

4. Monthly Income of Respondents:

Income	Frequency	Cumulative Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Less than 5000	46	46	41.81	41.81	41.81
5000-10000	38	84	34.54	34.54	76.36
10000 & more	26	110	23.63	23.63	100
Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

Maximum number of respondents earns less than Rs.5000 per month. Minimum number of respondents earn 10000and more in a month. 34.54% respondents earn between 5000-10000 in a month.

5. Awareness of Respondent aboutMicrofinance

	Response	Frequency	Cum. Freq.	Percent	Val. %	Cum. %
Valid	Yes (1.0)	93	93	84.54	84.54	84.54
	No (2.0)	17	110	15.45	15.45	100
	Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 20

Question number 5 deals with, whether respondents have heard about Micro Finance. Out of 110 respondents, 93 respondents responded 'Yes', which is 84.54%. The outcome of this question is positive about the awareness about Micro Finance.

6. Sources of Awareness of Microfinance

Source	Frequency	Cumulative Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Relatives &Friends	22	22	20	20	20
Advertisement	8	30	7.27	7.27	27.27
Banks &Micro Financing Org	52	82	47.27	47.27	74.54
SHG Representatives	28	110	25.45	25.45	100
Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

Maximum number of respondents has come to know about Micro Finance from banks &Micro Financing Organizations which counts to be 47.27%. Minimum number of respondents has come to know about Micro Finance from advertisement which counts to be 7.27%. 20% respondents have come to know about Micro Finance from their relatives and friends and 25.45% respondents have come to know about Micro Finance from SHG representatives.

7. Perception of Respondent towards Microfinance

	Response	Frequency	Cum. Freq.	Percent	Valid Percent	Cum. %
Valid	Positive	99	99	90	90	90
	Negative	11	110	10	10	100
	Total	110		100	100	

Source: Survey & Questionnaire

Question number 7 deals with, respondent's perception towards Micro Finance, whether positive or negative. Out of 110 respondents, 90%respondents have positive perception towards microfinance and only 11% respondents have negative perception towards Micro Finance. This means most of people have positive perception towards Micro Finance.

Conclusions:

- Based on the above analysis and findings it can be concluded from the study that Micro Finance is playing important role in social and economic empowerment of poor people in India. The empirical finding of the study 47.27% of people are aware about the various microfinance schemes through banks and 25.45% also by the representative of self-help group.
- This study shows the awareness level of people towards Micro Finance living in Akola city. The research study can help the government to create a supporting framework

so that all types of financial services can reach those who are not financially involved.The study also contributes to the banks that is to spread financial literacy among the needy.

- The study shows the framework for micro financial institutions about the consumer needs and the perception of consumer about microfinance. It helps in spreading the awareness about Micro Finance among the group. There are various schemes launched by the State and Central Government these schemes play an important role in providing Micro Finance fund and also help in uplifting social and economic status of the needy.

Suggestions:

- Credit limit should be increased enough to meet the requirements of borrowers.
- Interest rate should be decreased so that more and more applicants can avail Micro Finance facilities.
- If Micro Finance is to be made a successful mass movement, the operations need to be made cost effective and transparent.
- The people should be given more opportunities for credit limit.
- The government should provide the basic infrastructural facilities such as good roads, schools, hospitals, constant power supply, etc. in the state to enable individuals achieve the benefits of Micro Finance.
- The level of corruption in our country should be checked to prevent the misplacement of Micro Finance Funds.
- The government should place proper supervision and regulation of most of the Micro Finance institutions in the country to prevent the collapse of such institutions as witnessed in the past in some regions.
- The existing market structure is also very important in determining the impact of policy interventions on the target output.

References:

- Astha, A (2009), "Advanced Techonologies for Microfinance" Business Science Reference.
- Chakrabarti, Rajesh (2005), "The Indian Microfinance Experience -Accomplishments and Challenges.
- Sarumathi, S., & Mohan, K. (2011). Role of Micro Finance in Women's Empowerment (An Empirical study in Pondicherry region rural SHG's). *Journal of Management and Science*, *1*(1), 1-10.
- Soma, S.& Anant, D. (2013). A study of micro finance facilities and analyzing the awareness level of people about micro finance in Nagpur city. *International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research*, *2*(3), 116-131.
- Nabi, M. U. B. A. S. H. I. R., & Aima, D. A. (2012). Availability and awareness of microfinance in jammu& kashmir state. *Chief patron chief patron*.
- NABARD (2011), "Status of microfinance in India 2010-2011" Retrieved April 20, 2012.
- www.rural.nic.in
- www.umed.in
- www.centralbankofindia.co.in
- www.rbi.org.in

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCI)301

July -2021

Impact of Race, Caste, Class and Religion on Indian and International Society

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
,Department of Sociology
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role Of Communication Skills In The Development Of Tourism Industry — **Dr. Vijay Madhukar Khadse**	1
2	The impact of Depression on Women's Health — **Dr.Trushna S. Kalambe and Asst. Prof. Swapnil M. Bhagat**	3
3	Women in Tourism and Hospitality Sector of Indian Economy: Experiences of Women Workers of Cruise Ships — **Ms.Sonal R Pusalkar**	7
4	Scheduled Castes ,Panchayat Raj Reservation in Women Empowerment — **Prof.Rupesh Kuchewar**	13
5	Cross – Culture Communication Across Borders – A Study Of Literature — **Dr. T. Rachel Shalini**	16
6	maculata on acclimation — **Bidwai. P. A./ Wankhade L.N.**	20
7	Decent Work in the Informal Service Industry: A study of the Automobile Garage Workers in India. — **Mr.Yatin Dhaktode**	24
8	Effect of Covid-19 on Students' Education **Asst. Prof. Vaishali T. Lone**	29
9	The Changing pattern of Caste Modernity and its Impact on Caste Politics in India: An Assessment — **Dr.Tuhin Kumar Das**	32
10	Physical growth ,Nutritional status and Mental Development of School going Children — **Dr. Surekha R.Gaikwad**	35
11	Depiction Of Modern Society Issues In Chetan Bhagat's Revolution-2020 — **Mr. Sujay S. Ikhar / Dr. Jayant Karmore**	41
12	Management lessons from Bhagavad Gita **Dr. (Ms.) Subhashree Panda**	44
13	Dietary intake and anthropometric measurements in preschool children **Prof. Sonal Tuljaram Kame/ Dr. SavitaSanghwan/ Dr. Yogita Sanap**	50
14	Impact of Religions in Indian Society — **Dr. Smita D. Rane**	55
15	Observation of Nesting Pattern and Breeding Ecology of Laughing Dove (SpilopeliaSenegalensis) in Around the Hilly Region of Girna River, Tal. Kalwan, Dist. Nashik, (MS) India — **Shantaram B. Bhoye/ Nalesh G. Bahiram**	60
16	Effective Use of Balanced Scorecard to Evaluate the Performance of Academic Libraries — **Mr. Santosh P. Khajindar**	63
17	Impact of Cast , Class and Religion on Indian Politics — **Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe**	69
18	A Study On Collection Development and Management of college Librari e srunby Mahatma Gandhi Mission Aurangabad — **Mr. Sakharam B. Harka/ Dr. Mrs. Wadalkar R. R./ Mrs. Mathdewaru B. S.**	72

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

71	Impact Of Race,Caste,Class And Religion On Indian And International Society **Dr.Deoman Shrikrushna Umbarkar**	305
72	New Education Policy -An Overview of Higher Education **Dr. Devendra Vyas**	318
73	Stress Management for Library Professionals In Digital Environment **Dr.Ashish A.Thanekar**	322
74	The Dynamics Of Race, Caste, Class, And Religion On Intercaste Marriage, Nationally And Internationally **Prof. Archana M. Hore**	326
75	Influence of various intensities of game specific circuit training on speed and agility among handball players. **Appasaheb M. Chavan**	330
76	Women's Protection Inworkplace **Sau.Anita Sanjay Dhurve**	333
77	The Foundation Of The Indian National Congress And Active Political Awakening Of Vidarbha (1885-1890) **Dr. Prashant R. Dhage**	337
78	Social Category and financial exclusion with special reference to migrant women domestic workers in Nashik. **Prof. Dr. Manisha P. Shukla**	342
79	Impact Of Jain Caste ,Class And Religion On Their Occupation & Business Ethics In Indian Society **Dr.Anjali Upadhye/ Dr.Sulakshana Chavan**	348
80	"Trademark Infringement and its Remedies : A Case Study in India" **Dr. Bharti R. Deshmukh**	356

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

New Education Policy -An Overview of Higher Education

Dr. Devendra Vyas
Principal ,Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola.
devvya@gmail.com ,7588041801/9423129696

Abstract:

The New Education Policy comes with new vision, new dreams and developmental aspects. It will try to cover important fact which previous policies were unable to implement. Vocational Training is a main factor which will be implemented on school level, where the quality of professionalism can be inculcate. In this paper, Researcher is trying to cover the important points where some opportunities as well as challenges are also described. Finally, the question of implementation is arising, will Government be implemented it or only is it a documentation?

Keywords:
Higher Education, Challenges, Implementation.

Introduction:

The adoption of New Education Policy will decide the future of citizens. The impact will be a long-lasting one; the choices and journeys and destinations of individual citizens and the nation will be mutually shaped by these policy decisions. So, what will change in our education system? As this policy comes with the intension of developmental aspects of nation. But it's depended on the implementation of it. After 34 years long period, Government has proposed the New Education Policy. Previous policy of 1968 & 1986 of National Education had some lacuna.New Education Policy-2020 is a policy where the rules, regulations and policies of Schools and Colleges are given. So, it gives a guideline how to administer the structure of education system of Nation. The growth and development of nation is mostly depending on Education because it is powerful tool which has a transformational capacity. In this policy, Government has done so many changes. The main purpose of this policy is to make India as a globally great. Now Ministry of Human Resource Development is known as a Ministry of Education.

Literature Review:

The Kothari Commission

- Education for innovation, national unity and literacy drawing on Nehru's vision, and articulating most of his key themes, **the Kothari Commission (1964–1966)** was set up to formulate a coherent education policy for India.
- According to the commission, education was intended to increase output, develop social and national unity, combine democracy, modernize the country and develop social, moral and spiritual values.
- To achieve this, the main pillar of Indian education policy was to be free and compulsory education for all children up to**the age of 14**.
- Other features included the **development of languages** (Hindi, Sanskrit, regional languages and the three-language formula)**equality of educational opportunities** (regional, tribal and gender imbalances to be addressed) and **the development** and**prioritization of scientific education and research.**
- The commission also **emphasized the need to eradicate illiteracy and provide adult education.**

National Policy on Education

- **In 1986**, a new education policy, **'The National Policy on Education** (NPE)' was announced, which was intended to prepare India for the 21st century.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

• The policy highlighted the need for change: 'Education in India stands at the crossroads today. According to the new policy, the 1968 policy goals had largely been attained: more than 90 per cent of the country's rural people were within a kilometer of schooling facilities and most states had adopted a common education structure.

• The importance of science and mathematics had also been effective. However, change was required to raise financial and organizational provision for the education system to tackle problems of access and quality.

Other Important Initiatives:

• **Operation Blackboard** (1987–8) aimed to recover the human and physical resources available in primary schools.

• **Restructuring and Reorganization of Teacher Education** (1987) created a resource for the continuous advancement of teachers' knowledge and competence

• **Minimum Levels of Learning** (1991) given emphasis on levels of achievement at various stages and revised textbooks.

• **National Programme for Nutritional Support to Primary Education** (1995) provided a cooked meal every day for children inClasses 1–5 of all government, government-aided and local body schools.

• **District Primary Education Programme (DPEP) (1993)** focused decentralized planning and management, improved teaching and learning materials, and school effectiveness.

• **Movement to Educate All (2000)** pointed to achieve universal primary education by 2010 through microplanning andschool-mapping exercises, bridging gender and social gaps.

• **Fundamental Right (2001)** included the provision of free and necessary education, declared to be a basic right for childrenaged between 6 and 14 years.

Objectives of Study:

o To study vision of NEP.
o To describe the challenges of NEP.
o To understand the changes of NEP.

Highlights of New Education Policy:

The National Education Policy imparts equal right to education. It integrates school education as an elementary part and makes it required for every child. There is provisions of multiple entry and exits for secondary students and encompasses to Undergraduate, Post Graduate and research levels. It permits the flexibility for a student to complete his education at any point of time the student thinks so and has mainly been outlined for students who had to discontinue their studies midway due to any reason. The main purpose of this policy is to provide a strong base of liberal arts along with Vocational Training at Undergraduate levels. A candidate who is in the fourth year of the Undergraduate course can seamlessly integrate itself at Masters and Doctoral levels which in the long run will help in bringing professional education into mainstream undergraduate education. Vocational Education will also be an important part of the Education Policy.

The Higher Education sector has been united with liberal arts with Mathematics, Sciences, Technology and Engineering. The main aim of this is to advance updated critical thinking, higher-order thinking, having more grip on the subjects and domain, to develop problem-solving skills along with teamwork and communication skills. The postgraduate and the doctorate levels have been given the options of one year, two-year and five-year degree. The post-graduation will have more research level concepts and will have for professional competence. The National Research Foundation has been created whose main aim would be to highlight of the Education System mainly at College and University levels. It will also take care of research capacity development and monitoring the same with a more formal mechanism.

o In Higher Education there is a multiple entry and exist policy.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

- M.Phil courses to be discontinue.
- Bachelor Degree period is decided of 3 to 4 year. After 1 year student can get Certification, after 2-year student can get Diploma, after 3-year student can get Degree and after 4 years period student can get Bachelor with Research Degree.
- There is a arrangement of Academic Bank of Credit where credits are store in this Bank and it can be easily transferred.
- E-learning is a main focus of this policy so as the dependency on book can be decreased.
- National Assessment Agency will conduct Common Entrance Exam.
- By the year 2030, Government is plan to established at leastone Higher institution.
- By the year 2040, it is proposed to make all higher institution as a Multidisciplinary higher institution.
- Indian Higher Education is classified in four vertical aspects viz. are National Higher Education Council, General Education Council, higher Education Council and National Accreditation Council.
- Rules and regulations are same for private and public institutions in the same way for differently able people there will be some changes.

Controversial Side of NEP:

This NEP comes with lots of new changes. For this purpose, huge financial support is required. It's just depends on assumptions. As India is famous for its diversity and plurality but unfortunately this policy avoids it. Hence it will be disastrous.India is well-known for its socio-economic structure which is also the strength of it. New Education policy promotes the path of Centralization which may be harmful for the growth and development of India. Higher education should be multidisciplinary and interdisciplinary. But the process of centralisation that this policy envisages will focus to a severe stranglehold on academic freedom and liberation.

In Higher Education following problems will be take place:

- This policy classified teachers into two categories. On one side some teachers will do research activities and remaining on teaching. How can be teaching field enhances without research? This is also big question.
- This NEP also promotes to privatisation where foreign universities can also run their course. It creates unnecessary competition.
- Most important thing, this NEP has given emphasis on much more to Indian Culture and knowledge, What's about the knowledge of other globe.
- Yoga is mentioned to be a part of Liberal Arts education. Along with Yoga, institutions and students should have the choice to pick other similar systems as well.
- Doctoral students are to learn an Indian language. It will become obstacle as focus should be on study of topic and research
- What are the fields of national importance? This is a major flaw in this policy statement. No government should be given the authority to adopt on what the topics of research should be. It is always ignorance that leads to conflicts. Efforts should be made to study and understand every phenomenon that manifests themselves around us. Academic liberty should not be negotiated at any level.
- For undergraduate programmes, admission to public higher education college will be through an assessment. Then what about private ones? Will they conduct separate tests? The policy envisages a deeply divided society, divided by access to education at all levels, which cannot happen.
- A major loophole in the NEP 2020's report is its utter disregard for gender and related issues in the higher education segment. Neither is there any mention of the disabled community nor of the socially underprivileged classes. Is higher education expected to cater to the hegemonic classes alone?
- For teachers, the probation period can be of five years, or more, or less, thus giving freedom to the colleges to decide on the process of confirming period, which can be detrimental to the academic

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

freedom of the teachers. This is problematic since regulatory authorities will have no role in matters related to this. How can we ensure a free and fair environment for the faculty members to perform well?

Conclusions:

The most important element of this Education Policy is Digital literacy and Computational thinking. The importance would be given to make students digitally literate and also will be trained in programming and coding to enhance their IT skills. NEP has been praised to integrate ICT in education so that the process becomes less cumbersome, fast and crystal clear. ICT will enable the students to have a better education through proper monitoring. NEP has also planned to collaboratevirtual education into the education process so that the students can maximize their educational experience. The policy talks about the inclusion of disruptive technologies into the system. It will include Artificial Intelligence, Cognitive tools to ensure that online education is directed by student learning and student growth at an individual level. It plans for enormous IT infrastructure and technology platforms. It proposes to have more and more online courses and expects to have tie-ups with top-level Universities and Institutes to have more Massive Open Online Courses (MOOC's).

But, the big challenge of this policy is implementation. In India, there are many states as well as their education system is also different. Then the questions arise of uniformity. But with the help of mutual understanding and proper communication policy may be solve this challenge and then only it can be implemented in India.

References:

1.Ministry of HRD, National Policy on Education 2016, Report of the Committee for the Evolution of the New Education Policy,2016.
2.NCERT, Department of Educational Surveys & Data Processing, Manual on Statistics and Indicators of School Education, March 2006.
3.The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009.
4.https://physicscatalyst.com/graduation/kothari-commission/
5.https://www.academia.edu/38752291/Role_of_Nehru_in_Advancement_in_Education_in_India_after_Independence
6.https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
7.https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/national-education-policy-2020

Dr. A. B. Pande **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

JGI JAIN DEEMED-TO-BE UNIVERSITY | SCHOOL OF COMMERCE

96

LIST OF RESEARCH PAPERS

S.NO.	PAPER ID	TITLE OF THE PAPER	PAGE NUMBER
1	ICRECGDE 001	NEW VENTURE AND WEALTH CREATION OPPORTUNITIES THROUGH TOURISM *MALLIKA A SHETTY*	1
2	ICRECGDE 002	IMPROVING DECISION SUPPORT SYSTEM USING MACHINE LEARNING ALGORITHMS *Dr. R BALU*	2
3	ICRECGDE 003	THE EXPANSION OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP GLOBALLY: A MINI REVIEW *K. R. PADMA, K.R.DON*	3
4	ICRECGDE 004	WOMEN DIVERSE WORKFORCE AT LEADERSHIP POSITION *SOUMYA VADAVI*	4
5	ICRECGDE 005	STUDY OF KEY FACTORS OF LAPTOP AND TABLET MARKET IN INDIA *Dr. SANDEEP R. SAHU*	5
6	ICRECGDE 006	IMPORTANCE OF BUSINESS ETHICS *S. TEPHILLAH VASANTHAM*	6
7	ICRECGDE 007	IMPACT OF GST ON PERFORMANCE OF SERVICE SECTORS-A STUDY IN BANGALORE. *MANJUNATHA BV, Dr. NOOR AFZA*	7
8	ICRECGDE 008	ENTREPRENEURSHIP OPPORTUNITIES IN TOURISM: A STUDY WITH REFERNEC TO YOUTHS IN MANGALORE CITY" *SARITHA CRASTA, Mr AKSHITH KUMAR*	8
9	ICRECGDE 009	MOBILE FLORICULTURE TRADERS TRENDS IN INDORE REGION, INDIA: CHALLENGES AND SOLUTIONS *Dr. NEEL RAI, Dr. K. PRADEEP REDDY*	9
10	ICRECGDE 010	A STUDY ON EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS EFFECT ON TEACHER'S SUCCESS IN EDUCATIONAL INSTITUTION *MANJULA S, MALLIKA D S*	10

xxiv

JGI JAIN DEEMED-TO-BE UNIVERSITY SCHOOL OF COMMERCE

47	ICRECGDE 047	PARADIGM SHIFT IN LEARNING: A STUDY ON CONSUMER EXPECTATION FROM ELECTRONIC READING DEVICES *Ms. CHELSEA D, Dr. VIJAYAKUMARI JOSEPH*	47
48	ICRECGDE 048	ELECTRONIC WORD OF MOUTH (E-WOM) – A REVIEW OF LITERATURE *Dr. LOKESH JASRAI, ISHA BAKSHI*	48
49	ICRECGDE 049	STRATEGIES AND CHALLENGES IN THE WAY OF GREEN MARKETING: A LITERATURE REVIEW *Dr. HARVINDER SINGH, ANJALI SHARMA*	49
50	ICRECGDE 050	A STUDY ON NEW TRENDS, NEW SKILLS IN HIGH EDUCATION SECTOR *Ms. BUSHRA KHAN, Ms. RINJU SAHADEVAN, Ms. HIMANI CHAVAN*	50
51	ICRECGDE 051	EFFECTIVE LEARNING TO MEET OUTCOME AND ENHANCE CREATIVITY:A REVIEW BASED ON NEW EDUCATION POLICY 2020 *MANPREET MARWAHA, Dr. VISHWAS GUPTA, Dr. AMRINDER SINGH*	51
52	ICRECGDE 052	FACTORS DRIVING ENTREPRENEURSHIP IN MSMES IN THE CREATIVE SECTOR: EVIDENCE FROM TWO SMALL TOWNS IN INDIA *Dr. LIBISON K.B.*	52
53	ICRECGDE 053	MANAGEMENT OF CURRENT ASSETS - A COMPARATIVE STUDY *FAKEERAPPA ANI*	53
54	ICRECGDE 054	A CRITICAL STUDY ON START-UP INDIA & STAND-UP INDIA *Dr. AMBADAS B. PANDE*	54
55	ICRECGDE 055	EFFECTIVE LEADERSHIP: USING SPIRITUAL INTELLIGENCE, EMOTIONAL INTELLIGENCE, AND SELF-EFFICACY *AMITA JAIN*	55
56	ICRECGDE 056	CASHLESS COMMERCE *AUGUSTINA K ANTONY PREETHI S*	56

JGi JAIN DEEMED-TO-BE UNIVERSITY | SCHOOL OF COMMERCE

97

ICRECGDE PROCEEDINGS

A CRITICAL STUDY ON START-UP INDIA & STAND-UP INDIA

Dr. AMBADAS B. PANDE
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Radhadevi Goenka College for Women, Murtizapur Road, Akola

Development is a process where skills and training programs are used. India has a huge population i.e. manpower is a strength of Indian Economy. Proper utilization of resources are important in each and every aspects of development and growth. Hence entrepreneurship is an opportunity for new entrants. Entrepreneurship is platform where talent, entrepreneurial traits are identified, motivated to take up new industrial venture, trained in managing the unit and guided in all aspects of starting a enterprise. The main objectives of entrepreneurship are designed to strengthen motive, capabilities and help to play the role efficiently. India is a developing Country by considering it Government of India started a scheme to empower the young educated and aspirant youth, being as a potential and constructive aspect of economy. Hence NDA Government has commenced the scheme of Starts-up and Stand-up India. This paper covers the overall descriptive and critical study of these scheme.

Key words: Start-up India, Stand-up India, Entrepreneurship, empowerment, self-reliant.

Sambodhi
(UGC Care Journal)
ISSN: 2249-6661
Vol-44 No.-01(VII) : 2021

99

A CRITICAL STUDY ON START-UP INDIA & STAND-UP INDIA

*Dr. Ambadas **B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce, RadhadeviGoenka College for Women, Murtizapur Road, Akola- 444001(MS)

Abstract:
Development is a process where skills and training programs are used. India has a huge population i.e. manpower is a strength of Indian Economy. Proper utilization of resources are important in each and every aspects of development and growth. Hence entrepreneurship is an opportunity for new entrants. Entrepreneurship is platform where talent, entrepreneurial traits are identified, motivated to take up new industrial venture, trained in managing the unit and guided in all aspects of starting a enterprise. The main objectives of entrepreneurship are designed to strengthen motive, capabilities and help to play the role efficiently. India is a developing Country by considering it Government of India started a scheme to empower the young educated and aspirant youth, being as a potential and constructive aspect of economy. Hence NDA Government has commenced the scheme of Starts-up and Stand-up India. This paper covers the overall descriptive and critical study of these scheme.

Key words: Start-up India, Stand-up India, Entrepreneurship, empowerment, self-reliant.

- **Introduction:**

India is facing the problem of unemployment since independence, though Government of India constantly trying to resolve this problem by launching various schemes time to time. But still we are not getting concrete solution to overcome this problem. Start-up India and Stand-up India are also parts of the sincere efforts of government towards the creation of self employment and to make the new entrepreneur empowered and self reliant. Many surveys and reports of the experts indicates that these schemes may prove as the most effective tools, which can reduce the unemployment problem in India. Many plans and polices are formulated under the start-up and Stand-up India plans. On 15th August 2015, Honorable Prime Minister Narendraji Modi had announced Entrepreneurship Development based program for the creating new opportunities in various sectors of Indian Economy for the young and educated aspirant. Accordingly on 16th January, 2016 the Start-up India Initiative has materialized in realities. It was a dream project for growth and development of economy so that it will boost the economic growth. Similarly after three months, on 5th April 2016 Stand-up India scheme was launched to leverage the institutional credit structure to reach out to the underserved sector of people such as scheduled caste, scheduled Tribe and Women Entrepreneurs so as to enable them to participate in the economic growth of nation.

- **Objectives of Study:**

The general objectives of this study are to focus on the importance, impact and effects of these schemes as well as to assess the Government's efforts to attract the new entrepreneurs to overcome the problem of increasing demand of young educated youth for jobs in Government and Corporate sectors. Following are the specific objectives of this study.

- To analyze the aims of stand-up India and start-Up India.
- To describe the benefits of Stand-up and start-Up India.
- To study the funding criteria of these schemes.
- To assess the various challenges faced by these schemes.

- **Research Methodology:**

The study is descriptive in nature and based on secondary data which has been taken from various Websites of startup action plan, Governments publications, Books, newspaper & various internet sources like bulletins, annual reports and other publications.

Sambodhi
(UGC Care Journal)
ISSN: 2249-6661
Vol-44 No.-01(VII) : 2021

100

- **Significance of Study:**

Startups and standup plans are basically made with the purpose of creating employment opportunities in future and it's no doubt, these schemes proved helpful and capable to create the job opportunities within a short span of time. This study will focus on the various challenges faced by the new entrepreneurs in taking the advantage of these schemes and the opportunities that they could avail from the new start-up and stand-up schemes. The author will also try to focus on the important aspects in the certain policies of these schemes for the better implementation in future.

- **Meaning of Start-up:**

Startup India Scheme is all about the establishment of small or new businesses. It is usually used for a small company started by one or a group of individuals. Basically, startup is known for its presence in the innovation space. A startup either develops a new product or service or recreates a current product or service and offers something better.

Start-up India is powerful scheme which main aim of this project is to encourage entrepreneurship and to promote innovations. It is an ecosystem where nurturing of start-ups programme. So that, sustainable economic growth and large scale employment opportunities can be generated. One of the objectives of the Indian Government is to make India a nation of "Job Creator instead of Job Seekers".

- **Aims of Start-Ups:**

- To provide Rs. 10,000 caror start-up funding pool.
- To improve Bankruptcy Code within 90 days exit window.
- To make an identity of India across the world as a start-up hub.
- To build Start-up Oasis as Rajasthan Incubation Center.
- To encourage entrepreneurship within the country.
- Self-glorification compliance.
- To free from tax for first 3 years of operation.
- To exempt from capital gain tax for first 3 years of operation.
- Freedom from mystifying inspections for first 3 years of activities.

- **The action plan of Start-up India:**

- **Simplification and Handholding**:

The process of shutting down or wind up operations of the startups is very simple and easy. Anybody can easily withdraw from this scheme where their capital stuck in case of business failure. . This will allow the entrepreneurs to reallocate capital and resources to more productive avenues faster.

- **Funding support and Incentives:**

Government has given indirect participation by providing tax exemptions in capital gain and income tax. It is like a motivating factor for new entrants.

- **Industry-Academia Partnership and Incubation:**

Government is ready to introduce start up Fests, pre-incubation training, set up incubators, launch program for students with the help of private sector.

- **Stand-Up India:**

The another side of entrepreneurship development is Stand-Up India which is important for those who yet not started their own business and wants to become self-reliant. Meanwhile, those who wants to become new entrepreneur can start their self-manufacturing or services or trading activities, which is useful for them.

- **Features of Stand-Up India:**

- This scheme financing bank loans between Rs. 10 lakh and Rs. 1 carorto at least one SC/ ST borrower and at least one women borrower per bank branch for setting up for Greenfield enterprise.
- To push and encourage entrepreneurship among the SC/ST/Women candidates.
- The main purpose of stand-up India is to convert the job seekers into job creator.

Sambodhi
(UGC Care Journal)
ISSN: 2249-6661
Vol-44 No.-01(VII) : 2021

(191)

- The rate of interest is very low and it's depend upon the rating of respective Bank.
- The loan may be secured by collateral security or guarantee of Credit Guarantee Fund Scheme for stand-up India Loans as decided by the banks.
- The amount of loan should be payable within 7 years period with a maximum moratorium period of 18 months.
- Rupay debit card to be issued for the convenience of the borrower so that they can withdraw working capital upto 10 lakh. And above this limit, Cash Credit Card is allowed.

Challenges of Start-ups:

- The major challenge of start-up and stand-up India are facing cut-throat competition from existing companies. New entrants are not able to face properly to their competitors.
- In a very short period, entrepreneur wants to achieve peak place in field of entrepreneurship. It is like an unexpected expectation from Start-up.
- Generally, it is difficult to new entrants to convenience the customers because customers are the king of market and the success of market is depend on dynamic policy of businessman.
- It is also challenging task to motivate and encourage rural crowd. They are not well techno-savvy and not interested to take initiative in such type of activities where there are uncertainties. Meanwhile, seed money is also not reaching to rural people.
- In many cases it is observed and heard that banks and financial institutes are not so supportive to provide finance the new entrepreneurs, which may discourage the people and may be hurdle in implementing the scheme in a effective manner.
- Legal formalities are also one of the big hurdles for new entrepreneur. At entry level, they have to fulfill new projects, new ideas and innovative practices in front of Government.
- In nutshell, start-up and stand-up projectsare good opportunity for generating new employment hub but along with these, it's dependupon the mindset and risk-bearing capacity of businessman.

Limitations of growth of Schemes:

Start-up and stand-up policies are likely to be slow-downed because of following reasons:

- The success of any project is dependupon the awareness policy of Government. But, lack of proper awareness campaign, people are not connected as much as expectations from this project.
- Generally new entrepreneurs are not ready to take risk. There are limited success stories of these projects to motivate the people. Hence, Government is not getting as much expected output from these schemes.

Suggestions:

- Government has started these schemes with positive vision, new zeal and enthusiasm but along with this, government should also take some initiative on micro level such as in school and college, there should be innovation cell which maypromote new ideas and creative sources.
- Government agencies at Block Levels should take initiative to spread the awareness about the positive sides of these schemes in rural areas,
- Active participation in the campaigning of government agencies is expected to arrange some training based program which will help to connect new aspirants.
- Seed money provider banks and financial institutes should be directly under the control of Ministry of Commerce and Industry so that the new aspirant can get financial assistance easily and without delay.

Conclusions:

Own business imparts us an opportunity to enhance job opportunities in the society. Start-up and Stand-up India is good initiative taken by Government of India to empower the needy and job seeker people of society so that they will become job creator. India is an agrarian country where there is correlation between agriculture and entrepreneurship. It is key way of success because innovative and creative ideas get place and honored. There is quite difference between stand-up India and Start-up India. Start-up India is useful for those who are already in business and wants to expand their

Sambodhi
(UGC Care Journal)
ISSN: 2249-6661
Vol-44 No.-01(VII) : 2021

102

business, can take advantage of this scheme, on the contrary Stand-up India accelerate new entrants but only it is limited to SC/ST/Women .These initiative also boost up the economic growth of India and helps to make Indians as a good entrepreneur. Though at present this scheme is going through some limitations and challenges but still we can hopefully say that this may prove beneficial in coming time.

References:

1 .Puri V.K. &Misra S.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice). Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019
2. Puri V.K. &Misra S.K. Indian Economy. Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019
3. Vyas Dr. Devendra N. Vision 2020-Special Schemes for Economic Upliftment of agriculture Sector Solarisation, Agri-logistic, PM-KUSUM,E-NAM, B.Aadhar Peer-Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal, Page No.146.
4. Gupta Dr. Rupa Z.Start_Up Policy & Indian Economy,B.Aadhar Peer-Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal page no.78.
5. https://www.standupmitra.in
6. https://www.startupindia.gov.in

Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Referred Research Journal
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 1
ISSN: 2319 9318

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati

(Certified Minority Institution)

INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

ON

'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'

Organized By

Department of Commerce & Indian Accounting Association

5th March, 2021

Editors

Dr. Devendra Vyas

Dr. Ambadas Pande

Dr. Rupa Gupta

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 9

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 22
ISSN: 2319 9318

02

Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

• **Abstract:**
Indian women are fast becoming entrepreneurs and taking up varied economic activities. Women entrepreneurs explore the prospects of starting a new venture. They are ready to assume risk, introduce innovations, and coordinate administration and control business by their skill and knowledge. Many women got success in their missions and emerged as booming entrepreneurs. Women entrepreneurs in India have been playing a vital role in business or industry since their entry into the business world. The Government of India has been giving more attention to improve their performance and play a significant role in the economic development of the country through self-employment and industrial ventures. Government has formulated several policies and programmes to develop women entrepreneurs in India. This pandemic situation of Covid-19 emerged with new dimensions in the lives of women entrepreneurs to prove their abilities and capabilities with different ways.

Key words: Entrepreneurship, Empowerment, Ventures ,Social transformation

• **Introduction:**

In modern era, women entrepreneurs are playing a crucial role in business, trade and industry. They have already proved their vital role in other areas like politics, management, administration, medical and engineering, technical and technological, social and educational sectors. No doubt, in advanced countries they already proved their role in all spheres of business and trade but now in recent years, they have been entering into these fields in our country. In certain businesses, women entrepreneurs are doing outstandingly well and even they have exceeded their male partners. They have proved that they are no less than men in the efficiency, hard work, or intelligence, provided they are given proper scope.

Pandit Jawaharlal Nehru, rightly quoted that "When women moves forward, the family moves, the village moves, and the nation moves." Women entrepreneurship has been proved as an important source of economic growth during the last decade. With the spread of education and awareness, Indian women have shifted from the extended kitchen, handicrafts, and traditional cottage industries to nontraditional, higher level of activities. To enable the women to start their own ventures the government has laid special emphasis on the need of conducting special entrepreneurial training programs in the new industrial policy. To assist women entrepreneurs, banks and financial institutions have also set up special cells. This has helped the women a lot in taking up the entrepreneurial activity in India. E-payment system solution also proved beneficial in this pandemic for women entrepreneurs, they have grabbed this opportunity in true sense .

• **Objectives of Study:**

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 23
ISSN: 2319 9318

The general objectives of this study are to focus on the abilities and capabilities of women entrepreneurs in the pandemic of Covid-19 and to point out the positive aspects which may lead the women entrepreneurs to boost their in born qualities of creative and constructive work in favorable as well as adverse conditions also.

- To analyze the socio-economic condition of women entrepreneurs
- To focus on the challenges before women entrepreneurs.
- To study the Government schemes and policies for upliftment of women entrepreneurship.
- To study the opportunities available for new women entrepreneurs.

- **Research Methodology:**

The study is descriptive in nature and based on secondary data which has been taken from various Websites, Governments publications, Books, newspaper & various internet sources like bulletins, annual reports and other publications.

- **Meaning and Definition of Women Entrepreneur:**

Women Entrepreneurs means the women or a group of women who initiate, organize and operate a business enterprise. They are confident, creative and innovative, having desire of economic independence and simultaneously able to create employment opportunities for others.

The term "women entrepreneur" deals with the all industrial activities like manufacturing, assembling, job works, repairs/servicing and other businesses carried out by the female population. The Government of India has treated women entrepreneurs of a different criteria-level of women participation in equity and employment position of the enterprise. They have taken initiative in promoting and running business activities by having a controlling interest in that particular task.

- **Definition:**

"Owned and controlled by woman having a minimum financial interest An enterprise of 51% of the capital and giving at least 51% employment generated to women" -By Government of India

"Women who adopt business actively are called women entrepreneurs." -J.Schumpeter

"Women entrepreneurship is based on women participation in equity and employment of a business enterprise." -Ruhani J. Alice

- **Scope of Opportunities for Women Entrepreneurs**:

Women are having lot of in born qualities like capacity to accept challenges, adventurous, hardworking, patience, intelligent, skillful, motivator, studious and so on. Hence in this modern era women became strongly able to overcome all the hurdle of society's perception of considering them to the confined to the four walls of the house or viewing them as weak entrepreneurs caught up in limited business area such as papad making, pickle, preparation food items, paintings, handicrafts, etc. They have been able to transform the small entrepreneurs at ventures to modern technology-based business ventures such as Computer services and information dissemination, Trading in computer stationary, Computer maintenance , Computer maintenance , Travel and tourism , Quality testing, quality control laboratories , Sub-assemblies of electronic products , Nutrition clubs in schools and offices ,Poster and indoor plant library , Recreation centers for old people , Culture centers , Screen printing, photograph and video shooting , Stuffed soft toys, wooden toys , Mini laundry, community eating centers , Community kitchens ,Distributing and trading of house hold provision as well as saris, dress materials, etc. ,

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 24

Job contracts for packaging of goods , Photocopying, typing centers ,Beauty parlors , Communications centers like STD booths, cyber cafes, etc. Wide range of opportunities are open for women in recent time.

- **An overview on Women entrepreneur in pandemic of Covid -19:**

Indian women is trying to change with the changing situation and they are proving fast emerging as potential entrepreneurs. They are acting as a role modeling in non-traditional business sectors to break through traditional views on men's and women's sectors. Women administered companies are fast-growing economies in almost all countries. The underlying entrepreneurial potential of women have changed gradually by the growing awareness of the role and status of economic society. Skills, knowledge and adaptability of the economy are the major reasons for women in every business. Women are coming forth to the business arena with ideas to start small and medium enterprises. They are willing to be inspired by role models, the experience of other women in the business arena. In this pandemic, women shown that they are not lagging in any type of business activity. They got an opportunity to prove that they can equally contribute and shoulder the responsibility of family without any limitations, only freedom is expected form male dominated society. Till date they were lagging due to the dominating men culture. But as soon as they got opportunity they worked together with men without any limitation in all sphere of business activity, and proved that they are not helpless but empowered in true sense.

- **Efforts needed to develop Women Entrepreneurs:**

Appropriate efforts in all angles are required in the development of women entrepreneurs and their greater participation in the entrepreneurial activities. Following efforts should be initiated for effective development of women entrepreneurs:

➢ **Recognition to women efforts:**

women should be considered as specific target group for all developmental programmes. Similarly rural women should be empowered economically, socially, politically and thereby sustainable development can be promoted. Their participation and bottom-up approach in decision making should also be adopted by men dominating community. They should be considered asthe part of decision making to boost their confidence.

➢ **Restructuring of credit system:**

There is a need of restructuring the existing institutions and programmes, such as credit and guarantee cooperatives, in such a way as to increase their capacity and tendency to provide credit to the increasing number of small enterprises; in case of the failure of this strategy in increasing the number of women entrepreneurs, supporting the institutions owned by women. provision of micro credit system and enterprise credit system should be made for the women entrepreneurs at local level.

➢ **Review of Government policies:**

It is necessaryto hold regular consultations with key factors like women entrepreneurs, concerned women entrepreneur associations, financial institutions, etc. to review progress and identify new bottlenecks. Review and examining the differential impacts of governmental policies, programmes and actions on their performance is necessary. To know that whether those policies and programmes are affecting women positively or negatively.

➢ **Need to develop sense of belongingness:**

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 25

Poor rural women should get a sense of belonging and the opportunity to benefit from and contribute to the development of country. In order to maximize social welfare and women's share, women's education should be made a policy priority and women's integration in the development process should be enhanced.

➢ **. Development of specific programmes:**

Another measure that should be considered in line with the target of enhancing women's entrepreneurship is about the development of specific programmes towards job experience acquisition for the unemployed and that should be specified to target women and youths, whose participation in the labour market is most desired. Better educational facilities and schemes should be extended to women folk from government part.

➢ **Conduction of skill development programmes:**

Facility of training programme on management skills should be provided to women community. Availability of Vocational training is needed to women community that enables them to understand the production process and production management. Similarly skill development should be there in women's polytechnics and industrial training institutes. Skills are to be put to work in training-cum-production workshops. Training on professional competence and leadership skill is expected and it should be extended to women entrepreneurs. Training in entrepreneurial attitudes should start at the high school level through well-designed courses, which would build confidence through behavioral games.

➢ **Favorable regulatory environment:**

Policies, laws and overall are frequently seen as barriers and disincentives to expansion and growth. These are need to be promoted in such a way that women entrepreneurs should be sure to see the advantages of and benefits that come with compliance. Identifying those instruments that act as barriers to expansion and growth these instruments should be modified or dismantled. Social and cultural contexts affecting policy implementation and redress inequalities and abnormalities should be taken into consideration.

- **Conclusion:**

Liberalization has accelerated the pace of changes. This change has contributed to the emergence of various classes of entrepreneurs including women whose entry was insignificant and difficult once upon a time. But it can be said that Corona-19 arrived with a lot of opportunities in women's life. In spite of many challenges and difficulties during last ten month of this pandemic, women community stood firmly with their families. Many people lost their jobs and due to slow downed of the business activities their income was also decrease but still women proved that they can face any adverse condition firmly and confidently. They converted these challenges into opportunities, they succeeded to grab the situation. Due to social transformation, spread of higher education, pro-women legislations, spurting awareness, urbanization, family support etc., have contributed to the emergence of women entrepreneurs in large numbers. Now women are not only involved in business activities for their survival but also want to satisfy their inner urge of creativity and skill. For this purpose women are formulating strategies and building a base. Their participation in education, politics, self-employment, profession etc., are notably increasing at a greater speed also. Education made this possible for social transformation. Now a days women are taking more professional education to cope up with market need and are flourishing in various areas.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 26

Some of the important areas among them are – fashion designing, interior decoration, exporting, publishing, garment manufacturing, beauty parlors, basket weaving, consultancies, content writing, event planning, resume writing etc. Hence the government, NGOs, researchers and international agencies have started showing interest in the issues related to entrepreneurship among women.

- **References:**

1. Baporikar, N. (2007) Entrepreneurship Development & Project Management Himalaya Publication House.
2 .Langowitz N and Minniti, M (2007). 'The Entrepreneurial Propensity of Women' Entrepreneurial Theory and Practice.
3. Puri V.K. &Misra S.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice). Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019.
4. Dr.Dhriv Dev Sharma & Dr Suresh Kumar Dhameja(2010)" Women Entrepreneurship and Enterprise Management", Abhishek publication ,Chandigarh-7.
5. Surendra K Kaushik and V Rengarajan(2010)"Microfinance and Women's Empowerment", Serial publications, New Delhi.
6. Sushma Srivastave (2008)"Women Empowermen",t Commonwealth Publishers, Delhi.
7.https://www.entrepreneur.com/article/365320
8.https://www.entrepreneur.com/topic/women-entrepreneurs

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- 279 (CCLXXIX)

Impact of Recent Indian Agricultural Policy on Agricultural Sector and Other Allied Sectors

Prof. Virag S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.G. Chapke
Executive Editors
Principal
Smt. L.R.T. College of Commerce, Akola

Dr. Y.K. Agrawal
Editor
IQAC Coordinator
Smt. L.R.T. College of Commerce, Akola

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

(116)

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- CCLXXIX (279)

Impact of Recent Indian Agricultural Policy on Agricultural Sector and Other Allied Sectors

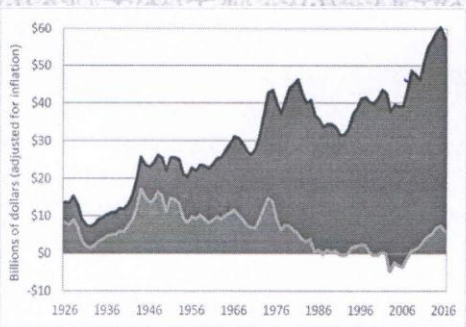

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S.R.& D. T. Institute Amravati

Executive Editor
Dr.S.G. Chapke
Principal
Smt. L.R.T. College of Commerce, Akola

Editor
Dr. Y.K. Agrawal
IQAC Co-ordinator
Smt. L.R.T. College of Commerce, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

(117)

2278-9308ISSN :

Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX) March, 2021

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	A review of New Indian Agricultural Policy 2020 — **Dr. S.G.Chapke**	1
2	Impact of Recent Indian Agricultural Policy on Agricultural Sector of India — **Dr. Yogesh K. Agrawal**	5
3	An Overview of Government Agrarian Schemes and Policies — **Dr. Ambadas B. Pande**	9
4	Impact of Corona on Agriculture and Discussion on Agriculture Bill — **Dr. Archana Pramod Khandelwal**	14
5	Impact of Recent Agriculture Policy on Agriculture Sector — **Mrs. Arpita Laddha**	20
6	Impact Of Recent Indian Agricultural Act 2020 On Other Allied Sectors — **Dr. Dharmendra C. Kothari /Prof. Dr. Shrish N. Nemade**	24
7	A study of Recent Indian Agricultural Policy — **Mr. Chandrakant B. Dhumale**	30
8	New Agricultural Reform: A Study of Potential Impact on Agriculture and Allied Sectors — **Dr. D. V. Ingle**	34
9	A Study of New Indian Agricultural Policy for Development of Economy — **Dr. Harish B. Badwaik**	38
10	Impact of Recent Indian Agricultural Policy on other Allied Sector's — **Prof. Dr. J. M. Kale**	41
11	Impact of Recent Indian Agricultural Policy on Other Allied Sectors — **Dr. J. R. Maheshwari**	45

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal 2278-9308ISSN :
March, 2021
Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX)

Investment, and Productivity", Agricultural Situation in India, Vol.53, No.6, 1996, PP391

4.) Mollet, J.A : "Planning for Agricultural Development", Croom Helm (London & Canberra), St.Martin's Press, New York, 1984

5.) "The Small Framer Development Strategies For The Next Millennium", presented at National Institute of Rural Development, Hyderabad, 2000

6.) https://instapdf.in/farmers-bill-2020

7.) Guissepi A.Forgionne 1991 "Decision Technology Systems : A Step Toward Complete
Decision Support", Information Management Systems, Vol. 8, No 4, Fall 1991, Auerbach Publishers

8.) G.B.Singh : "Green Revolution in India – Gains and Pains", 21st Indian Geography Congress, Nagpur (India), January 2-4, 2000.

9.) Lewis,W.A : "The Theory of Economic Growth"

10.) Fisher,J.J : "The Role of Natural Resources in Economic Development: Principles and Pattern" in (Eds) H.F.Williamsons and J.A.Buttrick, 1964, pp 32

An Overview of Government Agrarian Schemes and Policies Dr. Ambadas B. Pande

Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.RDG College for Women, Akola (M.S.)

• **Abstract:**

Agriculture is the main stay of our economy because it is the primary source of livelihood for about 58%of India's population. As well as it accounts for 26% of the gross domestic product. The agriculture sector in India is expected to generate better momentum in the next few years due to increased investment in agricultural infrastructure such as irrigation facilities, warehousing and cold storage. It is expected to achieve the ambitious goal of doubling farm income by 2022. The Government of India introduced three ordinances on 5 June 2020 in the name of agricultural marketing reforms: the Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Ordinance, 2020; the Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Ordinance, 2020; and the Essential Commodities (Amendment) Ordinance, 2020. Similarly the Government of India announced 20 lakh crore under Self-reliant India Mission. The mission focuses on making India self-reliant in vital economic sectors and improves resilience to the future economic downturn. Self-reliant India Mission is mostly focusing upon the land, labor, equity, and laws. This mission aims to give a boost to the economic potential of India. The prime minister's recent call for Self-reliance India also aims to become Vocal for Local. Its aim is

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal 2278-9308ISSN :
Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX) March, 2021

(119)

not only manufacturing products but also promoting the same at national and global levels while depending less on imported goods. This research paper aims to focus on the various government schemes and policies for the upliftment of agriculture and allied sectors and to give some useful suggestions for the better implementation of these schemes and policies.

Key words: Gross Domestic Product(GDP), Vocal for Local, Self-reliant

- **Introduction:**

Agriculture, with its allied sectors, is nodoubt the largest livelihood provider in the vast rural areas. It also significantly contributes to the Gross Domestic Product (GDP). Sustainable agriculture, in terms of food security, rural employment, and environmentally sustainable technologies such as soil conservation, sustainable natural resource management and biodiversity protection, are essential for holistic rural development. During the last decade Indian agriculture and allied activities have witnessed a green revolution, a white revolution, a yellow revolution and a blue revolution. Hon'ble Prime Minister announced the 'Atmanirbhar Bharat Abhiyan' (Self-reliant India Movement) on May 12, 2020 with a special economic & comprehensive package of Rs 20 lakh crores which was aimed towards achieving the mission. The Mission specifically focuses on the importance of promoting local products. The mission is also expected to complement "Make in India" initiative which intends to encourage manufacturing in India including agriculture sector which have a great potential. Agriculture plays a vital role in Aatmanirbhar Bharat. Agriculture continues to be the source of livelihood for majority of the population. In short, we can say that agricultural has a vast impact on every citizen of the country, either directly or indirectly. With a motive to transform the Agriculture into a Sustainable Enterprise, Government of India, Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare has recently taken a host of historical pro-agriculture landmark initiatives towards the development of Aatmanirbhar **Krishi** in India by implementing 03 landmark reforms on 5th of June 2020, for the benefit of farming community.

- **Objectives of Study:**

To bring out various aspects of government agrarian schemes and policies.
To study the development oriented facilities provided by Government.
To give suggestions for the better implementation of the Govt.'s schemes and policies.

- **Limitation of study**:

Researcher has used recent schemes and policies for study purpose and presented personal view on it. Hence only effective elements of the schemes related to agricultural development are considered.

- **Research Methodology:**

Data is collected from secondary sources like Govt. reports, Books, Journals, Newspapers, Government Publications and websites etc. and to describe the paper researcher has used descriptive research design.

- **Government Agrarian Policy:**

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal 2278-9308ISSN :
Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX) March, 2021

(120)

With respect to agriculture, the finance minister has announced several measures to address some agricultural structural issues like, Agri-marketing reforms, including a new central law to bypass Mandis and APMC reforms framework for e-trading, Amendment in essential commodities act and deregulate oil, pulses, onion, potato, etc. and Rs. 1 lakh caror investment in farm gate infrastructure and logistics. These all are welcome, but still it is a need to review the whole agriculture sector policy as a comprehensive approach rather than one in bits and pieces. The agrarian distress indicates in rising farmer suicides. Many farmers still are depend on private financial institutes, moneylenders and other informal sector. It is time to review the agrarian problems and possible solutions in a holistic manner. The immediate goal can be to double farmers' income, which can only be possible by increasing production and productivity. But simultaneously the issues relating to marginalized sections such as landless labour and tenants need to be studied in depth. Areas like land reforms, consolidation of fragmented holdings, clarity on titles, ownership, and possession of land resources and digitalization, etc. are urgently to be reviewed. Nationwide warehousing and transportation grids to store perishable products, integrating labs into the land, extensive use of technology to boost productivity, and reduce redundancy in products, processes, and designs should also to be concentrated.

- **Important Schemes regarding Agriculture & Allied Sectors:**

Government of India is giving more priority for the welfare of farmers. For this, government is implementing several farmers welfare schemes to re-vitalize agriculture sector and to improve their economic conditions. For this purpose government has rolled out new initiatives, schemes, programmes and plans to benefit all the farmers. Through these schemes and flagship programmes Government is optimistic that when the schemes are implemented properly the living standard of the farmers would improve and the face of the nation will change to a great extent in agriculture and allied sectors. The important schemes which government launched in agriculture sector are PM Kisan Samman Nidhi, PM Krishi Sinchayee Yojana, PM Fasal Bima Yojana, PM Jan Arogya Yojana, Jal Jeevan Mission, Swachh Bharat Mission, Environment-National Ganga Plan etc. In this respect Government has adopted a goal-oriented approach and the new contours of the flagship missions and welfare programmes would be implemented gradually.

- Some important government schemes in agriculture Soil Health Card Scheme

This scheme was introduced to issue soil Health Cards to all farmers in the nation. It provide information to farmers on nutrient status of their soil along with recommendation on appropriate dosage of nutrients to be applied for improving soil health and its fertility.
Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY)
This is an actuarial premium based scheme under which farmer has to pay maximum premium of 2% for Kharif, 1.5% for Rabi food & oilseed crops and 5% for annual horticultural crops and remaining part of the bidded premium is shared equally by the Centre and State Government. The main objectives of the scheme is to facilitate prompt claims settlement.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal 2278-9308ISSN :
Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX) March, 2021

(121)

Pradhn Mantri Krishi Sinchai Yojana(PMKSY)

It was launched with the aim of 'Har Khet Ko Paani' for providing end-to end solutions in irrigation supply chain, viz. water sources, distribution network and farm level applications. This scheme focuses on creating sources for assured irrigation as well as creating protective irrigation by harnessing rain water at micro level through 'Jal Sanchay' and 'Jal Sinchan'.

Pradhan Mantri Krishi Vikas Yojana(PKVY)

This scheme was implemented for the purpose of promoting organic farming in the country. This scheme aims to improve the soil health and organic matter content and increase net income of the farmer so as to realise premium prices

National Agriculture Market(e-NAM)

To provide e-marketing platform and to give support for creating infrastructure to enable emarketing this scheme was launched. It is an innovative market process ensuring better price discovery. It assures in transparency and competition to enable farmers to get improved remuneration for their produce moving towards 'One Nation One Market'.

Micro Irrigation Fund(MIF)

This scheme aimed to facilitate States in incentivizing and mobilizing resources for achieving the target envisaged under PMKSY-PDMC as well as to bring the additional coverage through special and innovative initiatives by State Governments. For this purpose an Advisory Committee has been set up to provide policy direction and ensure effective planning, coordination and monitoring of the Micro Irrigation Fund.

National Mission for Sustainable Agriculture(NMSA)

This scheme aims to increase the agriculture productivity especially in rainfed areas concentrating on integrated farming, soil health management, and synergizing resource conservation.

Livestock Insurance Scheme:

This scheme was specially launched for creating protection mechanism to the farmers and cattle owners against any eventual loss of animals due to death. The scheme also highlights the benefit of the insurance of livestock to the people. Similarly it also aimed to popularize with the ultimate goal of attaining qualitative improvement in livestock and their products.

- **Suggestions:**

No doubt, Government's schemes and policies are always chalked out and implemented for the welfare of economy and society but due to some lacuna and loopholes at the side of implementing authorities and agencies, expected results are not seen. For this purpose government should constitute the special team to take periodical review and audit of these schemes. It is observed that generally the schemes are handed over to the respective State Government and these governments try to implement these schemes through their existing agencies/offices. These agencies/offices consider it as an additional work hence it is experienced that proper justice is not being given to these schemes. Hence most of the

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal 2278-9308ISSN :
Impact Factor - ((SJIF) – 7.675, Issue NO, 279 CCLXXIX) March, 2021

122

government schemes are not getting desired output. For this, it suggested that government should create the special desks in the concerned offices for the better implementation of these scheme and responsibility should be assigned on their shoulder then only realistic statistical data can be made available for the better evaluation of the schemes and policies.

As far as the success ratio of above schemes is concerned it comes to know from the government's reports that majority of the beneficiaries are belonging from those villages, which are closely and easily connected to urban and semi-urban areas, rest are far away from getting benefit of these schemes. Hence for the balanced distribution and better implementation it is suggested that periodical survey and audit should be conducted by competent authorities.

- **Conclusions:**

Government has many programmes for agricultural and rural development but it is observed that due improper implementation of schemes and policies most of the farmers are depriving from its benefits. After independence, through the Five Year plans every government has been making special provisions in its budgets for the development of agriculture and its allied sectors but, unfortunately these sectors are lagging behind. Ours being the agrarian based economy most of the young workforce is depends upon the agriculture and its allied sectors. Many research surveys are carried out to find the concrete solutions to remove the uncertainties and improve the productivity. This NDA government has introduced many schemes to improve the productivity. To provide financial assistance for the development purpose various schemes are launched, its periodical reviews are taken but yet we are not getting expected results. Many farmers are committing suicides due to uncertain atmosphere and natural calamities. Some of the most important schemes which government launched in agriculture sector are indicating good symptoms of development are- PM Kisan Samman Nidhi, PM Krishi Sinchayee Yojana, PM Fasal Bima Yojana, PM Jan Arogya Yojana, Jal Jeevan Mission etc. Through these schemes Government's Selfreliant India Mission is mostly focusing upon the land, labor, equity, and laws. This mission aims to give a boost to the economic potential of India. The prime minister's recent call for Self-reliance India also aims to become Vocal for Local aims at not only manufacturing products but also promoting the same at national and global levels while depending less on imported goods.

- **References:**

1.Indian Economy, Mishra & Puri, Himalaya Publishing House, Mumbai.
2. Indian Economy, Datt & Sundharam, S. Chand, New Delhi.
3.Challenges before Indian Agriculture, V.K.R.V. Rao, New Delhi.
4.Indian Economy problems of Development & Planning, A. N. Agrawal
5.Wikipedia.com

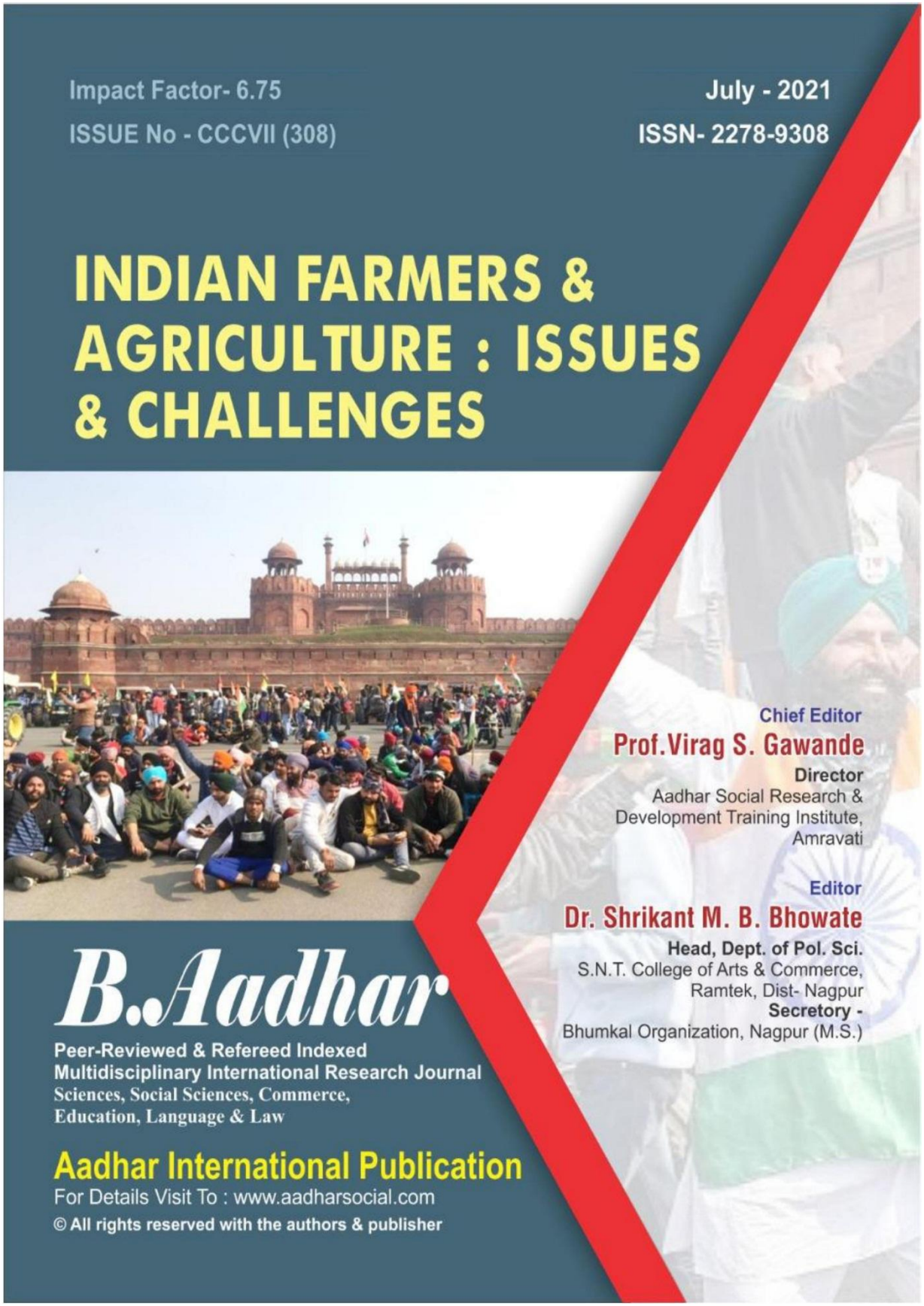
Impact Factor- 6.75
July - 2021
ISSUE No - CCCVII (308)
ISSN- 2278-9308
INDIAN FARMERS & AGRICULTURE : ISSUES & CHALLENGES
Chief Editor
Prof.Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati
Editor
Dr. Shrikant M. B. Bhowate
Head, Dept. of Pol. Sci.
S.N.T. College of Arts & Commerce, Ramtek, Dist- Nagpur
Secretory -
Bhumkal Organization, Nagpur (M.S.)
B.Aadhar
Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
Sciences, Social Sciences, Commerce,
Education, Language & Law
Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 307 (CCCVII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Indian Agriculture – Issues And Challenges	**Priyanka Wasnik**	1
2	Indian Farmer Issues And Challenges	**Mr. Meghraj Ramhari Shinde**	8
3	Indian Farmers & Agriculture: Issue & Challenges	**Dr. Arvind Mahadeorao Punwatkar**	13
4	Indian Farming – Issues, Challenges & Avenues	**Dr. Ramakant P. Gajbhiye Dr. Chandrashekhar J. Gaikwad**	16
5	Indian Farmer Yesterday And Today	**Mr. D. D. Shinde**	23
6	Impact of New Farm Act, 2020 on Farmers: An Overview	**Dr. Ambadas B. Pande**	27
7	Farm Bill 2020 – Pros And Cons	**Dr. Akruti Anup Bose**	32
8	Critical Perspective of Ambedkar on New Farm Laws 2020	**Ajay Chaudhari**	37
9	Agitation Against Farm Laws & Politics of Maoist supporters	**Dr. Shrikant B. Bhowate**	43
10	Farmer and Agri. Price	**RD Vaidkar / V K Khobarkar / NV Shende,**	50
11	Farmer Protest and Government Response	**Dr. Ramesh Gulabrao Suralkar**	54
12	Economics Evaluation Of Price Parity Between Producers Prices And Msp Of Principal Crops In Akola District	**MP Takote / K Vijayalakshmi3 / NV Shende,**	58
13	Indian Agriculture: MSP and Privatization Issues in Agrarian Sector.	**Rita Rani**	62
14	Issues MSP, Privatization policy & Agriculture	**Alka W. Patil**	67
15	India's GDP and Agriculture	**Dr. Akruti Anup Bose**	73
16	Sustainable And Resource- Conservative Technologies For Adaptation Of Climate Change: A Study On Kadapa Ysr District Of Andhra Pradesh	**Dr. Anitha Manne**	79
17	Electricity Consumption In Agriculture And Gsdp Of Maharashtra	**P.P. Wani / N.V. Shende**	87
18	Contribution Of Agriculture To India's Gdp In Recent Years - A Study	**Dr. K. Radhika,/ S.Prasanna Kumar,**	92
19	Impact of Globalization on Indian Agriculture	**Prity Kale –Patil**	96

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

IMPACT OF NEW FARM ACT, 2020 ON FARMERS: AN OVERVIEW

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
Email: abpande12@gmail.com., Mob: 9422893162

Abstract:

Central Government has passed the new bills in the year 2020 which are - The Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020, The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of Price Assurance and Farm Services Bill, 2020, and The Essential Commodities (Amendment) Bill, 2020, these three bills were collectively passed as a part of 2020 Farm Laws. After the announcement of these bills mixed reactions came out from all over the nation. Agitators and protestors came on road to oppose these bills. The government is much more optimistic and confident about the bills that, these bills would transform the agriculture sector. It would also raise the farmers' income. Through these laws government promised to double farmers' income by 2022 and the bills will make the farmer independent. Government is in an opinion that it will provide benefits to the small and marginal farmers with less than five hectares of land. This Bill is also concerned to contract farming, providing a framework on trade agreements for the sale and purchase of farm produce. Further the Bill is formulated on the framework that it will enable farmers to engage with agri-business companies, retailers, exporters for service and sale of products while giving access to modern technology. Considering the positive provisions of the bills in the interest of farmers this paper intends to focus on the facts of the bills to find out the realities.

Keywords: Agricultural Produce Market Committee (APMC), Minimum Support Price mechanism(MSP)Agriculture Reforms,Recent Agricultural Laws and Policy

Introduction:

Since independence, development of Agriculture sector has been an agenda of every government, but unfortunately, no government has found any concrete solution to solve the problems for development of this sector. More than 60% of Indian population is directly or indirectly depend upon this sector. Majority of our industries are depend upon the agriculture produce and they are developed but still our agriculture sector is lagging behind. Many committee are constituted time to time to overcome the issues. In every Five Years Plan various provisions and policies are made for the development of this sector but still expected results are yet to be awaited. To study the situation of Indian farming sector NDA government had constituted a committee to review the prevailing laws and policies. Accordingly on the recommendations of the committee and after holding detailed discussion in parliament three bills were passed. But many states are not in favor of these bills.

The government, through the new agricultural policy, permitted farmers to sell their produce in open market. It is ensured that the new legislation will ultimately reduce the reliance of farmers on selective mandis. This new act also ensures that there will be no harm to the Minimum Support Price mechanism(MSP) and land tenure security that will remain in place to protect the interests of farmers. The government made it clear that the intention of these reforms is to support small farmers who do not have the resources to bargain for their produce to get a better price as well as to invest in technologies to increase farm productivity. The reforms aim to accelerate growth in the industry, through private sector investors in building infrastructure and supply chains for farm products in domestic and global markets. Government is confident that, these three bills will prove to reduce uncertainties and inefficiencies through productive investments and allow free trade between farmers and buyers at their ease. The contract farming act would also allow farmers to enter a pre-agreed

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

price deal with or large retailers agribusiness companies. But still the farmers from few states like Punjab and Haryana are not in a mood to accept the bills because they fear that their rights and liberty will be lost and they will be deprived from benefits.

- **Objectives of the study:**

A study of the new agricultural laws and policiesis necessary to understand the provisions and to identify the pros and cons with a view to get solutions for the implementation of these bills. The broad objectives of this study are:

1. To study the Concept of new agricultural laws and policies.
2. To study the objectives of new laws and policies.
3. To understand the provisions of the bills.
4. To focus on the pros and cons of the bills.

- **Research Methodology:**

This research paper aims to give a better understanding about the new agricultural laws and policies in current scenario. The study is descriptive in nature. The literature and data are mainly based on secondary a source, which has been collected from various publications, books related topics, magazines, journals, various committee reports and internet sources.

- **Meaning and Concept of agricultural laws and policies :**

Agricultural policy which describes as a set of laws and provisions relating to domestic agriculture and import of foreign agricultural products. Every government usually implement any policy with the aim to achieve a specific outcome in the domestic agricultural product markets. It is a purposeful method of principles to guide decisions and achieve rational outcomes. It is a statement of intent, and is implemented as a procedure or protocol to obtain desired goal. Policies are normally adopted and implemented by a governance body within an organization.

Whereas the law states that the agricultural policies which are aiming at improving welfare level in the agricultural sector by ensuring agricultural development, increasing productivity, strengthening food safety and security, protecting and improving natural and biological resources as well as developing producer organizations. The government, through this new agricultural policy intended to allow farmers to sell their produce to whomever and wherever they want. As per the broad opinions of expert committees these three bills would work to reduce inefficiencies through productive investments and allow free trade between farmers and buyers.

- **Objectives of the recent agricultural Laws and Policy:**

The main objectives of this agricultural policy and Law are:

- To get rid from the major problems of agricultural sector related to improper and inefficient uses of natural resources.
- To minimize predominance of low-value agriculture, poor cost-benefit ratio of the sectorial activities and insignificant progress of cooperative farming.
- To improve welfare level in the agricultural sector by ensuring agricultural development.
- To increase the productivity, strengthening food safety and security, protecting and improving natural and biological resources, developing producer organizations.

- **Three Agriculture Reforms under new policy:**

Government introduced three agriculture reform bills in September 2020 to raise farmers' income in coming years. These are:

(i)The Farmers' Produce Trade and Commerce Bill 2020 (Promotion and Facilitation),

(ii) The Farmers' (Empowerment and Protection) Price Assurance and Farm Services Agreement (iii) The Essential Commodities (Amendment) Act. 2020

- **The Farmers' Produce Trade and Commerce Bill 2020 (Promotion and Facilitation)**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

At present, the Indian farmers are facing so many problems and difficulties because of various limitations and restrictions in the prevailing agriculture laws, like limitations to selling their produce only to the state government's registered licensees and prohibition on selling commodities outside the notified and registered APMC market yards. Along with this, due to prevalence of various APMC laws, by the state governments, there are restrictions on free flow of agricultural trade between states. The intention of this new bill is to build an environment through which farmers and traders can enjoy the freedom of choice regarding selling and purchasing of produce. This will also facilitate the farmers to get remunerative prices through competitive, alternative trading channels to promote efficient, open and barrier-free interstate and intrastate trade.

According to government this bill is a historic step towards unlocking the country's heavily regulated agricultural markets. It will open more options to the farmers' to reduce marketing costs, and allow them to get better prices. It will also permit the farmers from regions with surplus outputs to receive better prices and lower prices for customers from regions with shortages.

- **The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of Price Assurance and Farm Services Bill, 2020.**

This bill is passed with an aim to transform the agriculture sector by providing a national agricultural agreement system whichwill protect and empower farmers to interact equally and transparently with all stakeholders like agribusiness companies, processors, wholesalers, exporters and major retailers in the field of agricultural services and they could sell future agricultural produce at mutually agreed remunerative price structures.

The key factor of this law is that this would shift the risk of market unpredictability from the farmer to the sponsor and would allow the farmer to access new technologies and better inputs. It will prove beneficial to reduce the marketing costs and increase farmers' earnings. Another important factor is that farmers can participate in direct marketing so that the intermediaries are eliminated which may result to make maximum price realization. This bill also ensured the farmers in giving adequate protection as well as clear timelines for redresser similarly an efficient dispute resolution process has also been established in this law.

- **The Essential Commodities (Amendment) Bill, 2020.**

India has become a surplus in most agriculture commodities but still the entrepreneurial spirit has dampened due to the lack of investments in cold storage, warehouses, refining and export services. Hence farmers have been unable to get better prices. This bill will protect the interest of the farmers. With this cold storage facility will especially save the perishable commodities when there are bumper harvests and farmers suffer huge losses due to non-availability of such type of storage facilities.

In this new bill many items are excluded from the list of essential commodities such as cereals, pulses, oilseeds, edible oils, onions, and potatoes. The aim of exclusion of these items it to alleviate concerns of undue regulatory intervention by private investors in their business operations. This will help to develop the ability of farmers to grow, keep, transport and distribute as and when they needed. It is also aimed that this law wouldhelp to accelerate investments in cold storage and food supply chain modernization so that farmer will get liberty to store the produce and wait till getting expected returns out of their commodities. It will benefit both farmers and customers. It will also help to keep stability. It would result to create a favourable business climate and avoid wastage of agriculture products due to the lack of storage facilities.

- **Expected benefits of new laws:**

1. Farmers will get new option in so far as they will have the freedom to sell their produce outside the APMC (agricultural produce market committee) market.
2. There will be no other taxes on the trade which are executed outside the APMC, where farmer will get higher price to their produce.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

2. This law has given freedom to farmers of selling their produce within the state or anywhere else in the country. This will provide direct benefit the farmers to sell their produce wherever they get a higher price.
3. For any kind of traders to purchase agricultural produce of farmers in the trade area outside the APMC mandi there is no requirement of license. All those who are having PAN card or any other identity proof notified by the Central government can join this trade. This will widen the boundaries of the trade andfarmers will get more benefit out of that.
4. As far as dispute redresser matter is concerned in case of arisen of any kind of dispute in business, the Sub-Divisional Magistrate has conferred the powers to settle the matter within 30 days.
5. In case of violation of rules and regulations of this laws there are provisions of heavy penalty for punishment.

- **Drawbacks as per the protestors:**

1. Farmers are doubtful about the assurances given in bills they think that with this law, mandis operated under the APMC law of the states will be abolished. Eventually after the end of the APMC mandis, the farmers will be forced to sell the crop to corporate companies at lower price.
2. Secondly due to the abolition of the mandi system, it is said that there will be no purchase of crops on Minimum Support Price from the farmers which may cause loss to the farmers.
3. In this law the state bans and restrictions are removed hence farmers thinks that this provisions of the new law are only for the benefit of the corporate and not for the benefit of the farmers.
4. Condition of license mandate for trade is removed from new law hence it is said that the farmers will be exposed to the risk of fraud due to the entry of people without license or registration.
5. As far as any dispute in the business with the corporate buyer will concern it is feared that the farmer's interest will be ignored.
6 As far as The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of Price Assurance and Farm Services Act, 2020 and The Essential Commodities (Amendment) Act, 2020 are concerned farmers think that theseboth are also in favor of big buyers.
7. Farmers are apprehensive that the agreement with corporate sector will be losing their land and becoming slaves to the corporate.

- **Conclusion:**

Indian Agriculture sector is the mainstay of our economy which is contributing about 15 per cent of national Gross Domestic Product (GDP) and most important thing is that more than half of India's population is wholly or partially dependent on agriculture and allied activities for their livelihood. The enactment of new laws and policies are aimed at strengthening agriculture sector in sustainable economic and human development. According to the Govt.'s agenda these new laws willbe help in upliftment of the farmers as well as all sections of the society who are directly engaged in agriculture or indirectly linked with agriculture as consumers. The laws also aim that with the efficient way of production, stabilized prices, higher income from agriculture more conjugative environment may be created for the development of Indian economy. Many positive aspects of the new laws are found in this study such as all stakeholders would be equally benefitted with these three laws particularly farmers will get an opportunity to sell their produce in open market where they will get more price. Assurance of Price to the farmers even before sowing of crops is also one of the key factor of this law. Farmers will be protected from the rise and fall of market prices due to prior price determination. Similarly it will also enable the farmer to access modern technology, better seed, and other inputs. It will control and curtail the cost of marketing and improve the income of farmers. The law also provides an effective dispute resolution mechanism with clear timelines for redresser. The induction and implementation of research and new technology in the agriculture sector is a positive aspect of these laws. Now farmers could themselves fix the price of their produce with mutual understanding of corporate. But farmers fears that large retailers and corporate will dominate agriculture sector with

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

money power. They are also doubtful that APMCs may become unavailable and have to shutdown in future if trade moves substantially to other alternate platforms. The important question in the mind of farmers is that the Price Assurance Bill doesn't prescribe any mechanism for price fixation. Hence there is an apprehension in farmers that free hand has been given to private corporate houses. With this they could lead to farmer's exploitation. The Essential Commodities (Amendment) Ordinance removes pulses, oil seeds, edible oils, onion and potatoes from the essential commodities list. In this way this amendment will deregulate the production, movement, storage and distribution of these food commodities. Farmers will get more liberty than before. Hence prima facie it seems that though there are some Pons and cons in these bills but still in coming time farmers have wide scope to develop their business because through these bills farmers are going to connect with global market. But before implementing the bill farmers orientation regarding the doubtful clauses is necessary so that they could trust in Govt.'s fair intention.

References:

1) Shrivastava, V. K. (2008), Periodic Markets and Agricultural Development , Delhi Independent Publishing Company.
2) Alagh, Y.K. (2004). State of the Indian Farmer, a Millennium Study an Overview. Academic.
3) Shrivastava, V. K. (2008), Periodic Markets and Agricultural Development, Delhi: Independent Publishing Company.
4) S.K.Mishra & Puri (2007) Indian Economy, 25 Silver Jubliee edition, Himalaya Publishing House, Mumbai.
5) Acharaya, S.S. & Agarwal, N.L. (2010), Agricultural Marketing in India , New Delhi: Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd.
6) Datta and Sundaram (2011) 'Indian Economy' S.Chand Publication, New Delhi,
7) India Development Review (IDR) September 24, 2020, The farm acts: All you need to know, https://www.idronline.org/farmact2020/explained
8) **Abhishek Sikdar** , September 29, 2020, The new farmers' bill and it's effects, Times of India, ,https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/economic-update/the-new-farmers-bill-and-its-effects/
9) Kirpen Dhaliwal, September 27, 2020,Critical analysis on the farmer bills 2020,https://lexforti.com/legal-news/farmer-bills/
10) Vijay Jawandhiya & Ajay Dandekar, October 01,2020 Three Farm Bills and India's Rural Economy https://thewire.in/agriculture/farm-bills-indias-rural-issues
11) Sudha Narayan, November 27, 2020, The Three Farm Bills Is This the Market Reform Indian Agriculture Needs? https://www.theindiaforum.in/article/three-farm-bills
12) Instapdf Farmers Bill 2020 (Empowerment & Protection) September 18, 2020, https://instapdf.in/farmers-bill-2020/

Prof. H. S. Wadhone **Dept.:- Commerce** **Session: -**

2020-21

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 9

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 10

15. Dynamics Of India's Foreign Policy
ShobhaS. Kanni **84**

16. FDI in India – Economy & Opportunities
Dr. UjawalaBajpai **89**

17. Global Socio Economics Trends In Current Scenario, Opportunities &Challenges for Indian Economy
Dr.JyotiH.Lahoti **93**

18. Skill India: Mission to overcome Unemployment's
Dr. AjitAshte **98**

19. A review on the impact of COVID-19 is accelerating rise of digital economy.
Asst. Prof .Pratibha Bhanudas Sakhare and Asst.Prof.Pravin Sontakke **103**

20. A Comparison of Managers and Customers Perception Towards Service Quality in India Commercial Bank.
HarshadaWadhone **109**

21. COVID-19 – Its Impact on Decent Work and Economic Growth
Santosh DevidasMohadhare **114**

22. IMPACT OF COVID – 19 ON AGRICULTURAL SECTOR
Mr.Prasanna S. Deshmukh **118**

23. Post COVID-19 Challenges in the Education Sector
Ms. Meeta K. Dhurve **121**

24. Post Covid-19 Impact on Employment and Human Resources
Sonia Bohra **126**

25. Banking sector after covid-19 with reference to consumer satisfaction
Sony HarishkumarMirchla **132**

26. Importance Of Cashless Transaction In Pandemic Period In Banking &Finance.
Dr. Subhash P. Jadhao **136**

27. Role Of Agriculture In Indian Economy
Dr. Anil P. Mude **141**

28. Digitization – A Aspect Of Atmanirbhar Bharat
Dr. Anand P. Wadwale **146**

29. Significance Of Cashless Transactions In Covid – 19 Period
BhushanShrirampantMangate **151**

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 109
ISSN: 2319 9318

20

A Comparison of Managers and Customers Perception Towards Service Quality in Indian Commercial Banks

Mrs. Harshada S. Wadhone
Asst. Professor,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

ABSTRACT
Indian banking industry has started witnessing cut-throat competition in recent years. The litmus test for Indian banking industry is the way in which it faces the heat of intense competition and global recessionary trends. The best way under the prevailing situation is to keep customers' faith intact through rendering quality services without bothering too much about the profit. Service quality, in fact, is dependent upon the service performance and how far it is able to satisfy customers. The outlook of the managers is of prime importance in this context. The present study makes an endeavour to assess how the managers and customers of selected banks perceive the service quality as prevailing in their respective banks. Further, an attempt has been made to figure out the gap, if any, in their respective perceptions.

KEY WORDS: Service Quality, Reliability, Assurance, Tangibles, Empathy, Responsiveness.

INTRODUCTION

Liberalisation, Privatisation, Globalisation (LPG) planks of Government of India has lead to a cut-throat competition in the Indian Corporate sector. Banking sector is not an exception to it. The competition in Indian banking industry, as a matter of fact, is fiercer owing to the presence of public sector, private sector and foreign banks. This situation coupled with recent global recessionary trends has forced banks to woo customers by adopting different and innovative policies. Service Quality has emerged as one of the most important issues in Indian banking sector. Any bank faltering on this front is likely to die prematurely. The banks, on the other hand, imparting quality in their services are likely to outshine others. Service Quality has become the basic mantra for not only the survival but growth as well.

Quality of service depends on the service framework, which ultimately depends on service design. Service performance and customer satisfaction on which quality of service is measured is very much influenced by service design and service settings. The designing of service, thus, must be done carefully. The present study is essentially a periscope on selected banks (State Bank of India State Bank of India, ICICI Bank, Punjab National Bank (PNB) and Bank of India) regarding their endeavor to impart quality service to their customers. SBI is the largest Bank of India and is in public sector. It can also boast of being the largest bank of the world in terms of number of branches. PNB is the largest nationalised bank of India while ICICI Bank is the largest private sector bank operating in India. BOI Bank is one of the leading foreign banks operating in Indian Territory. The study has thus primarily focused on the banks which are leaders in their respective categories.

OBJECTIVES

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 110
ISSN: 2319 9318

The major objectives of the study are as under:

- To know the perception of managers of selected banks on service quality fronts.
- To know how the customers perceive service quality of their banks.
- To test whether there is a significant difference between perception of managers and customers on this front.
- To rate the comparative performance of selected banks on the various dimensions of service quality.
- To give some practicable suggestions to the selected banks so that their service – quality endeavours are perceived well by their customers.

HYPOTHESIS

Keeping in mind the objectives of the study it is hypothesized that there is no significant difference in the perception of the managers and customers of the selected banks on service quality front.

RESEARCH METHODOLOGY

To compare the quality of services being rendered by two banks a survey of 500 randomly selected customers from Akola, Buldhana, Washim, Amravati, Yavatmal & Jalgaon (125 of each bank namely SBI, ICICI Bank, PNB and BOI Bank) and 20 managers of each of the bank has been conducted. The questionnaire used by the researchers has been a modified version of SERVQUAL Model of measuring service quality as conceived by Parasuraman , Zeithamal and Berry. The data so collected has been analysed using independent t-test and presented with the help of appropriate statistical tables.

REVIEW OF LITERATURE

Frei (2006) has emphasized on the fact that to deliver consistent quality at sustainable cost, companies must learn to manage the customers' interference with service operations. **Tahir and Baker (2007)** have observed that customers' perception for commercial banking industry in Malaysia is much lower than their expectations. This has resulted into a poor service quality image of Malaysian banks in the minds of the customers. **Kumar, Kee andTaap (2009)** have attempted to find out relative importance of different dimensions of service quality in the minds of the customers of commercial banks. The researchers have concluded that reliability is most sought in banking services while tangibility has smallest importance in the minds of customers. **Evellyre, Elisante and Reuben (2009)** are of the view that to continually satisfy customers, organisations should be responsive to ever-changing customers' expectations on quality front.

FINDINGS AND SUGGESTIONS

RELIABILITY

Reliability i.e the ability of the bank to perform the promised service dependably and accurately. It enhances the brand image of the bank in the minds of the customers. The performance of the banks on this front is depicted with and explained in subsequent paragraphs.

*** Keeping of Promise by the Bank**

The managers having a better perception of their bank in keeping its promises than that of customers. This is true in case of all the banks. The difference in the perception of managers and customers is found to be significant in SBI, ICICI Bank and BOI. t-test, however, has indicated that the said difference is not a significant one in case of PNB.

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 111
ISSN: 2319 9318

PNB's customers, as a matter of fact, have given it a better rating than the same given by customers of other banks to their respective banks.

*** Concern for Solving the Problems of the Customers**

The managers of the selected banks (except PNB) having a better perception than customers regarding their bank's concern to solve the problems of the customers. The application of t-test has indicated that the difference in managers' and customers' perception is significant in case of ICICI Bank and BOI Bank. However, the difference between the same is not significant in case of SBI and PNB at 1 per cent level of significance. The managers of Government owned banks are perhaps more down to earth in assessing themselves.

*** Performing the Service Right at the First Instance**

It has again revealed more or less the same picture as far as selected banks' endeavour to perform the service right at very first instance is concerned.

*** Performing the Service Well in Time**

It has again indicated more closeness in the perception of managers and customers of public sector/ nationalised banks (SBI and PNB) than that of their private counterparts on the extent to which they perform service well in time. Although the managers perception has found to better than that of customers in case of all the banks yet, the difference between the two is significant in case of ICICI Bank and BOI Bank while the same is insignificant in case of SBI and PNB if 1 per cent discretion is allowed to the researcher.

*** Keeping Error Free Records**

It suggests that managers of all the banks consider their respective bank as extremely efficient in keeping error free records. They have given their bank a mean score ranging in between 4.50 to 5.00 on this front. The mean, meanwhile has ranged in between 3.00 to 3.21 in case of customers.

Assurance

Assurance stands for ability of the employees of service organization to create trust and confidence .The performance of the bank under study on this aspect has been explained.

*** Behavior of the Employees Impress Customers and Instill Confidence**

It suggests that private sector banks are having a definite edge over their public sector counterparts as far as behaviors of employees are concerned. The mean score obtained by ICICI Bank and BOI Bank are higher than that of SBI and PNB on this aspect. This is true in case of executive and customers. BOI Bank has got mean score of 4.800 in cases of managers and 3.881 in case of customers which are much higher than that of other banks especially public sector banks.

EMPATHY

The success of big business houses is nothing except the story of constant care of their customers. It shows the importance of sharing the feelings of the customers. How the selected banks fare on this front has been explained.

*** Individual Attention to Each Customer**

It indicates that there is nothing to choose in between the selected banks as far as their customers' perception regarding indivisualised attention being given to them by their bank is concerned. The mean scores given by the customers to their respective banks have varied in between 3.50 and 3.58. A relatively higher mean scores obtained by BOI Bank and PNB on managers' perception front has ensured that the difference in

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 112
ISSN: 2319 9318

perception of managers and customers is significant in case of these two banks. The perception means scores in case of managers of SBI and ICICI Bank, however, have been calculated to be 3.89 and 3.85 respectively.

*** Convenient Working Hours**

It has indicated that customers of ICICI Bank have a good perception of the bank in their minds for convenient working hours. They have given 4 plus mean score to the bank on this aspect. This good rating has further ensured that difference in the perception of managers and customers is not significant. In case of other selected banks however, the mean scores given by the customers have ranged in between 3.06 and 3.36.

*** Due Importance to Customers Needs**

It clearly indicates customers of SBI and PNB giving a better rating to their respective banks for giving due importance to their needs. These two banks have got the mean score of 3.94 and 3.89 respectively form their customers. ICICI Bank and BOI Bank, meanwhile, have obtained the mean scores of 3.20 and 3.81 respectively concerning customers' perception. Interestingly, BOI has the distinction of obtaining maximum mean perception score in case of managers.

*** Understanding Specific Needs of Customers**

It has indicated managers of all the banks except PNB giving a 4 plus mean score to their bank on understanding specific needs of customers. There is not much to choose in between the selected banks as far as customers' perception on this front is concerned. The mean scores in case of customers' perception have varied between 3.62 (PNB) to 3.80 (SBI). t-test has indicated that difference in perception of managers' and customers is insignificant (1 per cent) in case of PNB and ICICI while the same is significant in case of BOI and SBI.

RESPONSIVENESS

Taking utmost care of customers, giving due attention to their requests and quick disposal of their queries, complaints and problems are some of the parameters to judge the efficiency of an organization. The performance of the selected banks on responsiveness front is explained.

*** Ability of the Employees to tell the Exact Time to be taken for the Service**

It has again indicated managers' of the concerned banks having a better perception of their employees' ability to convey the exact time to be taken to perform the service. Managers of BOI have again found to be surer about this as they have given their organisation the mean score of 4.75. Managers of PNB have again found to be more near to the reality as the mean score given by them has found to be 3.70. Customers' perception score, meanwhile has varied between 3.08 (PNB) and 3.18 (BOI). The difference in the perception of managers and customers has found to be significantly different except for PNB.

*** Providing Prompt Service to Customers**

The managers of the selected banks have again found to be carrying a very good perception about promptness of their bank to serve its customers. This is especially true in case of BOI where the managers have given a perfect 5 mean score to their bank. Managers of SBI have been found to be somewhat near to reality as mean score in its case has come out to be 3.65. PNB and ICICI bank, meanwhile, have got a managers' perception mean score of 4.30 and 4.50 respectively. Customers of all the banks, however, have totally disagreed to the views of managers on this front as the perception

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 113

mean score in their case has varied between 3.14 and 3.20. Obviously the difference in the perception of managers and customers is bound to be significant one as proved by t-test as well. The selected banks will have to sincerely work on the promptness of their employees to get a better rating form their customers on this front.

*** Willingness of the Employees to Help Customers**

It makes it clear that perception score of managers concerning willingness of the employees of their bank to help customers has ranged between 4.00 (SBI) and 5.00 (BOI). Customers of the banks, however, do not agree to the views of managers on this front as the perception mean score in their case has varied between 3.23 (PNB) and 3.60 (BOI). The difference in the perception of managers and customers has found to be significant in case of all the banks.

*** Attending the Customers within No Time**

It has again depicted no synonymy in the views of managers and customers regarding the time taken by the banks to attend them. Managers mean perception score have found to be well over 4 in case of all the banks. Customers mean perception score has found to be just over 3 in this regard. Obviously, the difference in their perception is bound to be a significant one as indicated by t-test as well. The concerned banks need to keep in mind that keeping the customers waiting generates a lot of ill will in their mind. They need to be served at theearliest possible.

CONCLUSION

To sum up, it may be said that barring a few exceptions, managers' perception of the service quality being imparted by their respective banks is higher than that of the customers of the selected banks. Relatively speaking, Government owned banks are found to be better on reliability front while private banks are enjoying an edge on tangibles front. There has been a mixed report card as far as other parameters of service quality are concerned. The managers of the selected banks must start viewing service quality from viewpoint of their customers to be more customers centric in their approach.

REFERENCES

- Evellyne, M, G Elisante And M Reuben (2009), " Managing the Operations of A Utility Company for Customer Satisfaction: An Application of Quality Function Deployment Function", Journal of IMS Group, 6(2), 1-18
- Berry, L (2003), "Clueing in Customers", Harvard Business Review, 81(2), 100-106.
- Berry,L, V.A Zeithmal and A.Parsuraman (1990), " Five Imperatives for Improving Service Quality, Sloan Management Review, 31(4), 29-38.
- SERVPERF Scales", ViKalpa, 29 (2), 25-37.

Dr. V. B. Chavhan **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

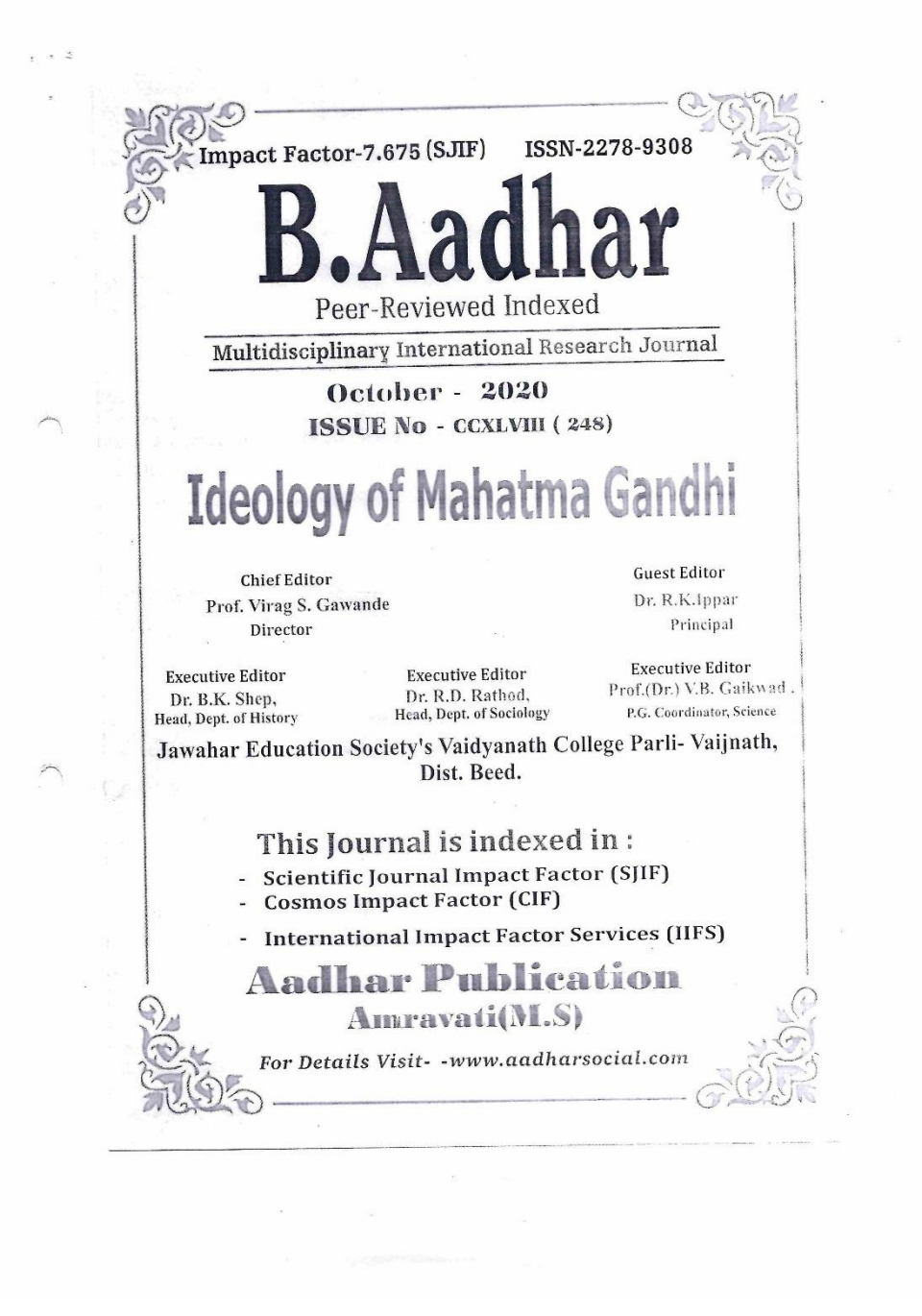

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

ISSUE No - CCXLVIII (248)

Ideology of Mahatma Gandhi

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. R.K.Ippar
Principal

Executive Editor
Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Executive Editor
Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Executive Editor
Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad .
P.G. Coordinator, Science

Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication
Amravati(M.S)

For Details Visit- -www.aadharsocial.com

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020
SPECIAL ISSUE – CCXLVIII (248)

Ideology of Mahatma Gandhi

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.K.Ippar
Guest Editor:
Principal

Dr. B.K. Shep, Head, Dept. of History	Dr. R.D. Rathod, Head, Dept. of Sociology	Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad , P.G. Coordinator. Science

Executive Editor:
Jawahar Education Society's Vaidyanath College Parli- Vaijnath, Dist. Beed.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Dandi March 1930	Dr. Meena Chandrabhan Sale	
2	Gandhi & Untouchabillty	Somanakatti Bhimavati	3
3	Gandhiji's Contribution To The Political Thought Of Modern India	Ravikumar M	6
4	Contemporary Relevance of Gandhian Mission and Ideology	Dr.B.P.Mahesh Chandra Guru, Dr.Rajkumar M. Dannur Dr.Gowtham Devanoor P	9
5	A Study on Gandhian Philosophy of Education	Puja Sorong	13
6	Kasturba and Mahatma Gandhi	Sohini Bhattacharyya	17
7	Gandhiji's thoughts on satyagraha and sarvodaya.	Harshitha R Baindoor	20
8	Gandhian women Empowerment and current Scenario	Harsh Kumar	23
9	Gandhis's Role In Cottage & Small Scale Industries	Miss.Gaya Nagarao M.MN	26
10	Gandhian Philosophy of Satyagrah: A Contemplation	Prof. Premchand Gundu Gaikwad	28
11	Mahatma Gandhi's Views On Education : A Study	Dr. Vinayak Uddhavrao Patil	31
12	Gandhiji's Thoughts On The Development Of Rural India	Dr. Satish N Naik	37
13	My Experiment with Truth: A Journey from Common man to mahatma: National Level one day webinar on	Dr. Vinod B Chavhan	40
14	Mahatma Gandhi's Thoughts (Philosophy) On Satyagraha	Adv. Rajlaxmi Mandar Sardesai	44
15	Learning lessons from Father of the Nation – a guide to today's Youth	P Chandrika	47
16	An Economic Contribution of J.C. Kumarappa	Ms. P.Lalitha	49
17	Gandhi's legacy of morality and self realization: A brief analysis	Kartick Chandra Barman	53
18	Ideology of Mahatma Gandhi	Pratap Kumar Ghorai./ Ipsita Chakraborty	58

v | Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

My Experiment with Truth: A Journey from Common man to mahatma:

Dr. Vinod B Chavhan
Asst. Professor, Department of Commarce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Gandhi's remarkable Autobiography *My Experiments with Truth* is a journey of a common man from Mohandas to Mahatma. Gandhi was a man of conviction and principles and his entire life was an example of a man who practiced what he preached. Mahatma Gandhi has left timeless and boundless treasure of wisdom and knowledge in the form of *My Experiments with Truth*. To read Mahatma Gandhi's autobiography *My Experiments with Truth* is like spending life with Mahatma. His autobiography is the honest and truthful record of Gandhi how he has committed various mistakes and sought out solutions to rectify those mistakes. In this way he became a great man – the Father of the Nation. Gandhi has experienced himself whatever principles he has advised and preached to the entire world. He has experimented in number of ways those principles in practical life. His principles Truth, Simplicity, Non- violence, Tolerance, Fearlessness, cherishing not Conflict in mind, remaining true to self, Service to Society, Equality in thoughts as well as in behaviour are all practical advice. All these are ethics as well as ways of living happy life which are very necessary in this modern world of conflicts, duel standards, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, self-centeredness and intolerance. All this advice is the crying need of the Modern World and Modern Generation for whom Mahatma is just like a Great Grandfather who by his own example teaches to forthcoming generation how we can become a good personality and how we can improve our self to lead a fruitful and constructive life and all these answers are found in his autobiography.

Keywords: *My Experiments with Truth*, Truth, Simplicity, Non-violence, Tolerance, Conversion of Mind, Non-violence, Conflict in mind, true to self, Service to society, Equality, ethics, personality etc.

According to Britannica, "Personality is a characteristic way of thinking, feeling, and behaving. Personality embraces moods, attitudes, opinions and expresses in interactions with other people. It includes behavioural characteristics, both inherent and acquired, that distinguish one person from another and that can be observed in people ¯s relations to the environment and to the social group". In common way, it is used as character, identity, nature and so on. Personality is a comprehensive term which assimilates numerous things such as behaviour, attitude, response, thinking, reactions, outward and inward changes and pattern of living. If one speaks, behaves, interacts or presents in a certain way, it is the outcome of one's education, impressions, upbringing, and surroundings. It changes and improves positively or negatively with every passing moments. Most significant aspect in developing one's personality is the lives of great men and their ideology and principles. Lives of Great Men are lighthouse to thousands wandering and faltering personalities as they are storehouse of thousands years of experience. Hence, it can prove to be great source of personality development and of enrichment of life.

Mahatma Gandhi's remarkable Autobiography *My Experiments with Truth* is a journey of a common man from Mohandas to Mahatma. Gandhi was a man of conviction and principles and his entire life was an example of a man who practiced what he preached. Mahatma Gandhi has left timeless and boundless treasure of wisdom and knowledge in the form of *My Experiments with Truth*. To read Mahatma Gandhi's autobiography *My Experiments with Truth* is like spending life with Mahatma. His autobiography is the honest and truthful record of Gandhi how he has committed various mistakes and sought out solutions to rectify those mistakes. In this way he

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248 | October,2020

became a great man – the Father of the Nation. Gandhi has experienced himself whatever principles he has advised and preached to the entire world. He has experimented in number of ways those principles in practical life. His principles Truth, Simplicity, Non- violence, Tolerance, Fearlessness, cherishing not Conflict in mind, remaining true to self, Service to Society, Equality in thoughts as well as in behaviour are all practical advice. All these are ethics as well as ways of living happy life which are very necessary in this modern world of conflicts, duel standards, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, self-centeredness and intolerance. All this advice is the crying need of the Modern World and Modern Generation for whom Mahatma is just like a Great Grandfather who by his own example teaches to forthcoming generation how we can become a good personality and how we can improve our self to lead a fruitful and constructive life and all these answers are found in his autobiography.

We live in Modern Age, rather Ultra-Modern Age of conflicts, duel standards, doubt, hypocrisy, utilitarianism, materialism, unsustainable development, selfishness, hatred and intolerance. Every individual tries to lead happy and contented life; however, happiness is eluding from the grasp of a modern man and proving to be a great-unfulfilled dream. Nevertheless, very few people try to find out why such thing happens or is happening. Everyone leads a life with putting various masks. Evil of Social Media has increased number of problems such as liking for loneliness and gaudiness. It has increased frustrations, aimlessness, hypocrisy, anger, and egoism. It has created a habit of living in illusionary world. Due it we are suffering from loss of steadfastness of mind, loyalty, honesty and so on. Moreover, it has increased the habit of speaking lies and loving illicit things. Basic and pure feeling like love, respect, kindness, faith and compassion are decreasing day by day. Human relations such as friendship, neighbourhood, and other social attachments have become meaningless. Violence of different types has become order of the day. Exploitation of several sorts is rampant in different parts of the world. However, all above problems, ills and ailments are different but solutions and remedies of them lay in single powerful mean, that is, Gandhian Philosophy and Principles that are expressed through his autobiography, *My Experiments with Truth*. As Gandhi_s renowned biographer Louis Fischer has written, "Gandhi is a gift to the western world; his life contains a prescription for some of our worst ills."[1]

Therefore,the truth applicable to western world is also applicable to the entire world. The principles reflected in the autobiography are powerful tools to change one"s personality and life. If an individual practices and implements them, one can overcome all modern ills and problems. One can lead happy and contented life without having grudges and complaints towards fellow human beings. Sustainable development of an individual and the entire human society is only possible through having faith and practice of set of age-old moral values and principles of Indian Culture and Philosophy that are at the root of Gandhian Philosophy.

Our National Hero, Mahatma Gandhi"s basic principles Truth, Simplicity, Self-Introspection, Self- Discipline, Love and Welfare, Faith and Vows, Purity and Peace of mind and means, Value of work and duty can miraculously change an individual"s personality and can open the gateway of happy life. All these qualities are inseparable and formative part of human character and personality. As already said, modern man lives life of dualism and it is the root cause of his miseries and problems. But, Gandhi was against such kind of life. According to his principle, we must remain true to our self and to others. Truth is the highest religion for Gandhi. He worship God as Truth only. There was an incident of his school days narrated in his autobiography. Mr. Giles, the Educational Inspector, had come to inspect the school. He set five words to spell. Every student was copying each other. Gandhi wrote four words and was unable to spell fifth word "kettle" and his teacher prompted to copy it from other students. However, Gandhi refused to copy and except him, everybody was correct. His teacher was angry with him. Gandhi got upset not because he

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248 | October,2020

adhered to Truth but his teacher encouraged him to untruth. There are numerous illustrations from his autobiography to show his love for truth. Due to such lifestyle, he led peaceful and happy life. Modern man is like a Shakespearean Hero having Tragic Flaw and cherishing various conflicts. Therefore, we are not satisfied and happy with ourselves. Doing things against the conscience and soul and hiding true self and intentions lead to unhappiness and conflicts. Confession and accepting our limitations and weakness and realizing our strength is the first step of personality development. Gandhi said,

"There is no discredit greater than the refusal to acknowledge errors."[2]

He gave prime most importance to Self-Introspection and Purity of mind and means. In a letter that Gandhi wrote to Muriel Lester, on June 21, 1932, he said,

"The purpose of life is to know our self. We cannot do it unless we identify ourselves with all that lives."[3]

During his school days, Gandhi started meat eating as well as smoking due to the persuasion of his friend. His friend told that he was weak. English ate meat and hence they were strong and ruled India. Ashe belonged to the family of Vaisnavs, he kept it secret from his parents. However, he was unable to keep his meat eating as a secret for long time because by hiding the fact he did not remain true to his self and it created conflict in his mind which killed his peace as well as purity of mind and happiness. He confessed his mistake before his father and took an oath not to repeat such mistake further more. He wrote,

"In the method we are adopting fraud, lying, deceit, and all ugly breed of violence and untruth have absolutely no room. Everything is done openly and above-aboard, for truth hates secrecy."[4]

Self- Introspection leads way to purity of mind and means as well as open-mindedness. It is the surest way to attain Self-Discipline. Other ways to attain self- discipline are Fasting and Prayer. Mahatma practiced all these ways to attain self-discipline. Personality without self-discipline is meaningless.

Simplicity, Humility and Love are the greatest and priceless ornaments of a great personality. Ego and Self-centeredness is the worst tragic flaw of human character and personality that shuts the door of Love, Simplicity and Humility. Whose life and Character can inspire humanity other than Mahatma in the matter of Love, Simplicity and Humility? Mahatma said,

"We may no longer believe in the doctrine of „tit for tat": we may not meet hatred with hatred, violence with violence, evil with evil, but we have to make a continuous and persistent effort to return good for evil. Nothing is impossible.[5]

In addition, he said,

"Life without love is death. It is the reverse of the coin of which the obverse is truth. It is my firm faith…. that we can conquer the whole world by truth and love."[6]

His autobiography reminds us pure human feelings, that love is better than hate, peace is better than conflict, cooperation is better than confrontation, and persuasion is better than force. The famous Romantic poet, S.T. Coleridge said in his poem "The Rime of the Ancient Mariner",

"He prayeth well, who
loveth well, Both man and
bird and beast."[7]

Love is the richest source of happiness and peace. Hatred creates violence, ills and animosity while love creates compassion, humility and forgiveness as well as increases brotherhood and tolerance. Mahatma valued simplicity beyond bounds. He upholds simplicity in almost every aspect of personality such as thoughts, behaviour, needs, expression, dressing, passions, living and so on. Simplicity, love and humility are strong measures to control Ego in our mind. Mahatma is unarmed soldier fighting with powerful and nonviolent weapons of simplicity, love and humility. During his

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 248
ISSN : 2278-9308
October,2020

stay in England, he realized the importance of simple living. In England, he had seen many Indian students wasting time and money on unimportant and unessential things while, on the other hand, many resided in slums and cheap rented rooms. He identified his life with poor people. He realized that he himself led his life with hard- earned money by his elder brother. Then he resolved to curtail his wants and learnt the great lesson of simplicity. Outward change is great symbol of inward change. He relentlessly made efforts "to reduce himself to zero." There is no better solution to cure Ego than "to reduce oneself to zero" and love for all.

Again, most important trait of personality in which we lack is keeping our word and vows. We fail to keep our words and promises. Here also by his own example, Mahatma like a great Grand Father can tell us how important it is to keep a promise. When it was decided, Mahatma would go to England for his further studies, his mother was afraid that he would go astray. He would eat meat and drink liquor. He took oath to abstain from meat, liquor and girls. Not only he did abstain from meat and liquor during his stay in England but also his entire life. All such thing gave his personality a quality of great man namely to act according to given or spoken words.

What make Gandhi different from other motivational speakers on character and personality? Why his precepts and principles expounded in his autobiography are worth practicing? Firstly, Mahatma Gandhi was great teacher true to bones who in the words (which appears in his preface given to Mahatma"s autobiography compiled and edited by Krishna Kripalani) of S. Radhakrishanan "first lives and then tells others how they may live likewise." All other speaker would just guide after they read books of great men and accumulating knowledge gained by others. Secondly, he is the person who has added spiritualism to knowledge. In his autobiography one can get answers to each term which modern speakers utter in high flown manner such as Happiness Management, Stress Management, Anger Management, Time Management, and Personality Grooming and so on. We can say Mahatma Gandhi was killed, but his principles and thoughts are immortal.

References:-

1. (n.d.). Retrieved from www.shodhaganga.com
2. (n.d.). Retrieved from www.wickipedia.com
3. (n.d.). Retrieved from www.britannica.com
4. J.R, K. (2009). *Gandhian Thought: A Panacea for Modern Ils.* Nagpur: Central Techno Publications.
5. Kakandar, J. R. (2009). *Gandhian Thought : A Pannacea For Modern Ills.* Nagpur: Central Techno Publisher.
6. Kriplani, K. (2008). *All Men are Brothers.* Ahemadabad: Navjeevan Mudranalaya.
7. Krishna, K. (2008). *All Men Are Brothers.* Ahmedabad: Navajivan Mudranalaya.
8. Paul, R., & Colridge, S. T. (1996). *An Evaluation of his Poetry.* New Delhi: Educational Publishers.

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
B.Aadhar
Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
IRIS
III -B
(1) Book →
SPECIAL ISSUE- CCLIII (253)
November-2020
Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Editor
Dr. Ulka S. Wadekar
Founding Editor
Dr. V.L.Bhangdia
Principal
This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
An Autumn Special Issue of Ph.D. Research Center
Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati.
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

IRIS

SPECIAL ISSUE- CCLIII (253)
November-2020

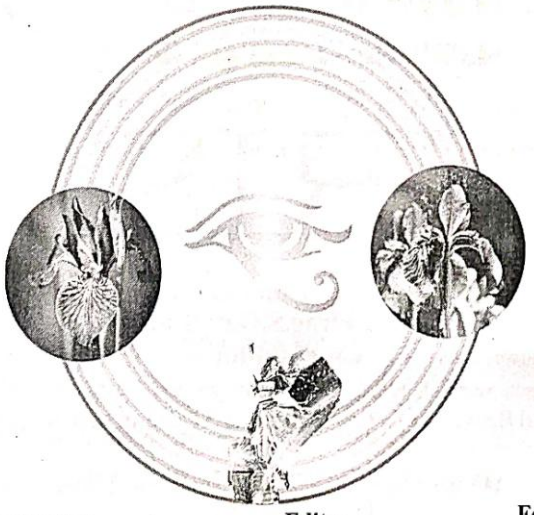

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Ulka S. Wadekar
Associate Professor, Dept. Of English

Founding Editor
Dr. V.L.Bhangdia
Principal

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

An Autumn Special Issue of Ph.D. Research Center

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati.

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 253 (CCLIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

34	सर्व शिक्षा अभियानाअंतर्गत कार्यपद्धतीचा अभ्यास श्री.सचिन भीमगीर गोसावी / प्र.- प्राचार्य. डॉ.कल्याण व्ही. मोरे	177
35	कोरोना महामारीत घरून काम महिलांकरीता – एक आव्हान डॉ. रश्मी प्रविण गजरे	181
36	निवडणूक आयोग आणि डिजिटल जागरूकता : भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील एक बदलता प्रवाह कु.स्वाती युगेंद्र अंबळकार	187
37	वृध्दावस्थेतील पोषण प्रा. वनिता किसनराव बोदडे	193
38	अमरावती जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासामध्ये आरोग्य व पाणीपुरवठा योजनांचे योगदान प्रा. डॉ. सुरेश जगताप /प्रा. अमर डहाणे	199
39	अमरावती जिल्ह्यतील खाजगी प्रवासी वाहतुकीचे अर्थशास्त्र डॉ. प्रशांत काटोले / विराग गावंडे	205
40	'बारोमास' कादंबरीतील सामाजिकता, लेखनशैली, बोलीभाषा व म्हणी प्रा. सतीश एस. कर्णासे	208
41	भारताच्या औद्योगिक विकासात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे महत्व प्रा. डॉ.चव्हाण व्ही.बी.	213
42	रमणिका गुप्ता के काव्य में स्त्री–विमर्श डॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट / श्री. अजय प्रकाश यादव	216

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 253 (CCLIII)
ISSN : 2278-9308
November 2020

''भारताच्या औद्योगिक विकासात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे महत्व''

प्रा. डॉ.चव्हाण व्ही.बी.
एम.कॉम,एम.फील.,पी.एच.डी.
व्यावसायीक अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती रा.दे.गो.महिला महाविद्यालय, अकोला (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

विशेष आर्थिक क्षेत्राची संकल्पना महत्वपुर्ण आहे. जगातील पहिली सेझ वसाहत ४९,५०० हेक्टर जमीनीवर चिन येथील सेझणे विकसीत झाली. त्यानंतर भारत, इरान, पालॅड, कझाकिस्तान, फिलिपिन्स, रशिया, उत्तर कोरीया, ब्राजील, पाकिस्तान इत्यादी देशात सेज उभारण्यात आले आहेत. केंद्र सरकारने भारतामध्ये सेज ची स्थापना करण्याची घोषणा केली. तत्कालीन व्यापार मंत्री मुसोलिनी भारत चिन भेट देऊन आले. त्योनी चिन मधील सेजचे यश लक्षात घेऊन जुन मध्ये सेज संबंधीचे विधेयक पारीत केले. ऑक्टोबर २००७ पर्यत २४४ सेजला मान्यता देण्यात आली आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र संबंधी जुलै २००७ पर्यत उपलब्ध सुचनांच्या आधारे खालील परिस्थीती होती.

१) आता पर्यत ३६२ विशेष आर्थिक क्षेत्रांना औपचारिक स्वीकृती देण्यात आली आहे.

२) सद्या कार्यशिल विशेष आर्थिक क्षेत्र ७५ आहे.

३) केंद्रय वाणिज्य सचिवानी दिलेल्या माहितीनुसार या क्षेत्रात ४३,१२५ कोटी रूपयाचे नियोजन करण्यात आले आहे.

४) ३५,०५३ व्यक्तिसाठी रोजगार निर्माण करण्यात आला आहे.

५) मार्च २००८ पर्यत या क्षेत्रात विनियोगाचे प्रमाण वाढुन १लक्ष लोकांना रोजगार प्राप्त होईल.

१९५० सालापर्यंत जगातील ३० देशात विशेष आर्थिक क्षेत्राचे ८० प्रकल्प राबविल्या जात होते. २०१० साला पर्यंत १२० देशात ३००० पेक्षाही जास्त विशेष आर्थिक शस्त्र अस्तित्वात आली. भारतात एप्रिल २००० मध्ये विशेष आर्थीक क्षेत्रासबंधीचे धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यानंतर २००५ मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम २००६ तयार करून ते १० फेब्रुवारी २००६ पासुन लागु करण्यात आले.

भारतात विशेष आर्थिक क्षेत्राची संकल्पना सन २००० मध्ये मान्य झाली असली तरी २००२ ते २००७ चे आयात निर्यात धोरण जाहीर होईपर्यत त्यांच्या विकासात फारशी भर पडली नाही. परंतु या आयात निर्यात धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या विकासाकरीता मोठया प्रमाणात सोई सतलती उपलब्ध करून देण्याचे आश्वासने देण्यात आल्यामुळे २००२ ते २०१० या कालखंडात भारताच्या विविध राज्यात विशेष आर्थिक क्षेत्रात परिवर्तन करण्यात आले. यात सुरत, मुंबई, चेन्नई, विशाखापटनम यांचा समावेश आहे.

सध्या भारतात पुर्णत: कार्यरत असलेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्राची संख्या २० असुन या देशाच्या विभिन्न राज्यात आहेत गुजरात , महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, ओडीसा , पश्चिम बंगाल यांचा समावेश आहे.

२००२ ते २००७ च्या आयात निर्यात धोरणात वृध्दीवर जार देण्यात आला. या धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्राला विभिन्न सवलती देण्यात आल्या. या क्षेत्रातील मालाचा पुरवठा करणाऱ्या देयकांना करातुन सुट देण्यात आली. या शिवाय देशी क्षेत्रातुन मालाचा पुरवठा करणाऱ्यांना शुल्क

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 253 (CCLIII)
ISSN : 2278-9308
November 2020

वापसी आणि शुल्क पात्रता पासबुक यांचा फायदा दिला जाइल असे जाहीर करण्यात ओ. देशी पशुल्क क्षेत्रातुन विशेष आर्थिक क्षेत्राशी होणऱ्यासर्व व्यवहारांना आकर अधिनियमन आणि सिमा शुल्क अधनियमाखली निर्यातीशी समकक्ष मानले जाईल या शिवाय विशेष आर्थिक क्षेत्राात बॅकांना विदेशी शाखा स्थपाना करण्याची परवानगी देण्यात आली. या शाखतुन आंतरराष्ट्रीय दरावर वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत.

विशेष आर्थिक क्षेत्राची उद्दीष्टें:—
खाजगी क्षेत्राच्या माध्यमातुन उद्दोग धंदाच्या विस्तार करणे आणि रोजगार वृध्दी व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ घडवुन आणणे हा सेझच्या मुख्य हेतु आहे.

१) देशात पायाभुत सुविधांचा विकास करणे.
२) सेझच्या माध्यमातुन देशात परराष्ट्रीय गुतवणुकीला आकर्षीत करणे.
३) सेझच्या प्रकल्पाद्वारे रोजगार निर्मिती घडवुन आणणे.
४) अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक विकासाला चालना देणे.
५) देशाच्या आर्थिक विकासातील विभागीय असमतोल कमी करणे.
६) देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढुन परकीय चलन मिळविणे.
७) निर्यात वाढविण्यासाठि योग्य असे व्यावसायिक वातावरण निर्माण करणे.

सेझचे धोरण उपयुक्त ठरण्यासाठी आवश्यक बदल

१. सेझरच्या उभारणीसाठी पडीत अगर नापीक जमीन घ्यावी.
सेझची उभारणी करतांना पिकाऊ जमीन न घेता पडीत अगर नापीक जमीन घ्यावी तेथे पाय़ाभुत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शासकिय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

२. सेझ प्रकल्पग्रस्त कुटुंबातील किमान एका व्यक्तिला नोकरीची हमी द्यावी.
सेझ प्रकल्पासाठी शेतक—याकडुन विकली जाणारी जमीन शेतक—याचे नुकसान हे लक्षात घेऊन अशा प्रकल्पग्रस्त कुटूंबातील किमान एका व्यक्तिला कायम स्वरूपी नोकरी देण्याची हमी कायदेशीर रित्या दिली जावी.

३. सेझासाठी संपादन करण्यात येणा—या जमीनीच्या किमतीचा प्रश्न:—
सेझामध्ये संपादन केल्या जाणा—या जमीनीच्या किंमतीचा प्रश्न महत्वाचा आहे. या जमीनीची योग्य भरपाई देणे आवश्यक आहे. बाजार भावाने ठरणा—या किंमतीचार आसपास ही भरपाई असावी. अन्यथा शेतक—याचा विरोध होईल आणि त्यांच्या आंदोलनाला शासनाला तोंड द्यावा लागेल.

४. सेझचे व्यवस्थापन मंडळ:—
सेझचे व्यवस्थापन मंडळात केवळ प्रशासकीय अधिका—यांचा समावेश न करता त्यात लोकप्रतिनिधी, शेतक—याचे प्रतिनिधी, व्यापार क्षेत्राचे प्रतिनिधी इत्यादींचा समावेश करावा. तसेच सेझ प्रकल्पातुन कामगारावर संप, टाळेबंदी, मोर्चे यावर बंधने टाळण्यात आल्यामुळे तेथे कामगाराच्या संरक्षणाची योग्य तरतुद करण्यात यावी.

५. नियंत्रण आ सेझ आवश्यक:—
सद्याच्या सेज कायद्यात शासनाचे सेज प्रकल्पावर कोणतेही नियंत्रण नाही. सेझचा लाभ सामान्य व्यक्तिला मिळुन देण्याचे दृष्टीने शासनाने या प्रकल्पावर नियंत्रण आवश्यक आहे.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 253 (CCLIII)
ISSN : 2278-9308
November 2020

सेज आणि उद्योगांना मिळणा—या सवलती

१. आयकर : पहिल्या ५ वर्षासाठी आयकरातुन १०० टक्के सुट आणि पुढच्या २ वर्षासाठी ५० टक्के सुट

२. जकात कर सिमा शुल्क : भांडवली वस्तु, कच्चा माल, उपभोग्य वस्तु, सुटे भाग, वेस्टनाची सामग्री या गोष्टीवर कोणताही कर न लावता आयात करू शकते.

३. विदेशी गुंतवणुक : सेझ मधील उद्योगामध्ये विदेशी गुंतवणुक करता येते.

४. पर्यावरण : सेझमध्ये बहुसंख्य उद्योगांना पर्यावरणाचे नियम लागु नाही.

५. कंपनी कायदे : कंपनीच्या निबंधकाचे क्षेत्रीय कार्यालय सुरू करण्याला मान्यता आहे. तसेच व्यवस्थापकीय वेतनासाठी दरवर्षी रू.२ ते ४ कोटी ची मर्यादा आहे. संचालक पदी नियुक्ती होण्यासाठी १२ वर्ष भारतात राहण्याची तरतुद करण्यात आली आहे.

६. विज : सेझमधील उद्योगांना अखंडीत व दर्जेदार विज पुरवठा करण्यात येईल. तसेच सेझमध्ये स्थापन झालेल्या उद्योगांना विजभार वर्षे १० द्यावा लागणार नाही.

<u>निष्कर्ष व उपाययोजना</u>

निष्कर्ष :

१) सेझला शस्त्र व दारूगोळा, आण्विक पदार्थ, नशाकारक रसायने, सिगारेट, तंबाखु इत्यादी उत्पादने वगळण्यात आली आहे.

२) बहुसंख्य उद्योगांना पर्यावरणाची नियमे लागु नाहीत.

३) भांडवली वस्तु कच्चा माल यावर कर लावला जात नाही.

४) शेतकरी यांच्या जमिनीचा विक्रीचा मोबदला योग्य मिळत नाही.

५) सेझमुळे भारतीय रोजगार निर्माण होऊ शकला नाही.

६) निर्यातीच्या उद्योगामुळे परकिय चलनात विशेष भर पडली नाही.

उपाययोजना :

१) सेझला शस्त्र व दारूगोळा उत्पादने करण्याची परवानगी देऊन शासनाचे नियंत्रण त्यावर असावे.

२) भारतातील प्रत्येक उद्योगांना पर्यावरणाची नियमे लागु करण्यात यावीत.

३) भारतातील व विदेशातील प्रत्येक वस्तुवर कर लावण्यात यावा

४) शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमीनीचा मोबदला बाजार भावाप्रमाणे मिळावे.

५) सेझमुळे भारतीय रोजगार निर्माण करण्यात यावा.

६) परकीय चलनासाठी शासनाचे कठोर नियम असावेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१) डॉ. देशपांडे श्री. आ. भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस, प्रा. लि. मुंबई पृ. क्र. ११९

२) डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस, प्रा. लि. मुंबई पृ. क्र. १२० आ. २००९

प्रा. खडकर ए. एस. व्यावसायीक पर्यावरण, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लीकेशन नागपुर पृ. क्र. २२० आ. २००६

Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Referred Research Journal
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 9
ISSN: 2319 9318

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 62
ISSN: 2319 9318

10

Impacts ofIndian Culture on Tourism Service Industries in India

Dr. Vinod B.Chavhan
(Assistant Professor) Dept-(Business Eco)
SMT.R.D.G.COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA. District: Akola (Maharashtra)

Abstract:- :-There are twenty nine states with different culture and civilizations and one of the most second populated country in the world. Indian Culture has been strongly believed in customs and spirituality. Tourism Service Industries are playing a very major role in acquiring the foreign currency and helping increasing the GDP of the country. Also Tourism Service Industries plays a vital role in developing the Indian Economy. India has the different varieties in languages religions ,Caste, traditions, food, customs, religious traditions etc ,all these collectively called Culture of India, which have history of thousands of years. Many factors of Indian Culture, Indian philosophy have fascinated the world. India is the rich in having tourism destinations as well as having cultural important, therefore tourist have been attracting to it.Tourism and Tourism Service Industries in India have been surviving just due to the variety of culture in Indian life having great history of the ancient kings, there are so many historical forts, temples, sculptures, forests, rivers dams, flora and fauna, The impact of cultural on Indian Tourism creates so many jobs for unemployment youth as well as crating money as a income.Tourism helps to preserve the tourism places which have heritage sites of historical importance.

***Keywords:*Tourism ,Tourism Service ,Indian Economy.**

Introduction:-India has got diversity in languages religions ,Caste, traditions, food, customs, religious traditions etc, all these collectively called Culture of India, and India has established its own identity by such verity types of culture which have history of thousands of years. Many factors of Indian Culture, Indian philosophy have fascinated the world. There are twenty nine states with different culture and civilizations and one of the most second populated country in the world. Indian Culture has been strongly believed in customs and spirituality. India has the many destinations as a tourism spots which have been attracting thousands of tourist from different countries of the world as well as different states from the country. Tourism Service Industries are playing a very major role in acquiring the foreign currency and helping increasing the GDP of the country. India is the rich in having tourism destinations as well as having cultural important, therefore tourist have been attracting to it. And Tourism and Tourism Service Industries in India have been surviving just due to the variety of culture in Indian life having great history of the ancient kings, there are so many historical forts, temples, sculptures, forests, rivers dams, flora andfauna, This is the special entity of India so India is the most one of the place where thousands of tourists visit India with the purpose of enjoying, study, etc.

➢ ***Objectives of the Study:***

The research paper covers the following objectives:

2) To study the Tourism policies in India.
1) To study the impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 63

➢ ***Research Methodology:***

The present study is based on the secondary data with objectives like to understand the need for Indian Culture based Tourism Service Industries in India To discuss the Tourism policy in India, To identify the various determinants of Tourism and its Economical Impacts. Development and What is the status of Tourism in India. To fulfill all above said objectives data has been Collected from secondary sources like reports and various publication relating to Marketing, economic journals, books, magazines and internet etc.

➢ **Tourism policies in India**

1)Hotels and Restaurant :-Hotels are an important component of the tourism product. They contribute to the overall tourism experience through the standards of facilities and services offered by them. With the aim of providing contemporary standards of facilities and services available in the hotels, the Ministry of Tourism has formulated a voluntary scheme for classification of operational hotels which will be applicable to the following categories: Star Category Hotels: 5 Star Deluxe, 5 Star, 4 Star, 3 Star, 2 Star & 1 Star Heritage Category Hotels: Heritage Grand, Heritage Classic & Heritage.

2)Publicity and Events:- All matters pertaining to printing of posters, brochures, banners etc. and release of advertisement (print as well as electronic).

- All matters pertaining to organizing events.
- All matters pertaining to information technology up gradation thereof.
- As part of its marketing / publicity activities, the Ministry of Tourism brings out brochures, leaflets, maps, films, CDs, etc. on various topics. Each heading given below details the theme on an all India basis, based on availability of the respective products. In case of the destination folders, the leaflet / folder / brochure gives the information about the place or the destination with various facets of the facilities available, sightseeing around the place, important telephone numbers and the contact points of India tourism officers. Similarly, the films deal with the subject in its entirety covering all destinations of the country.

3) ***Tourism Infrastructure Development***:-Augmentation of quality tourism infrastructure throughout the country is a key area of functioning of the Ministry. More than fifty percent of the Ministry's expenditure on Plan schemes is incurred for development of quality tourism infrastructure at various tourist destinations and circuits in the States/ UTs.

4) ***Market Research***:-Statistical data is an important tool for the planners and policy makers not only for planning/ policy formulation but also to monitor the progress of the schemes and evaluate their impact. The Ministry of Tourism brings out an Annual Publication called "India Tourism Statistics " every year giving details of international and domestic tourism, including details about the classified hotels etc. In addition a small brochure called "Tourism Statistics at a Glance" is also brought out, giving updated and latest key statistical data .The Ministry also estimates month wise Foreign Tourist Arrivals (FTAs) figures and Foreign Exchange Earnings (FEE) from tourism, and this is brought out within a time lag of just 4-5 days.

5) ***Cooperation with International organizations***:- International Co-operation Division is one of the important divisions of the Ministry of Tourism, which engages in various consultations and negotiations with the international organizations such as United Nations World Tourism Organization (UNWTO); Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP). Bay of Bengal Initiative for Multi Sectored Technical and

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 64
ISSN: 2319 9318

Economic Co-operation (BIMSTEC); Mekong-Ganga Co-operation (MGC); Association of South East Asian Nations (ASEAN) and South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC) and South Asian Sub-regional Economic Co-operation (SASEC).

➢ ***The Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India:***

The Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India are found out as below:-

1. Tourism is a major Source of Foreign Exchanges: Tourism is an essential source of earning foreign exchange. It supports to maintain positive impact on the balance of payment of Indian Economy. The tourism service industry has made about US$125 billion in 2016 in the country. which is very positive and increasing more expectations from this industries also in future.

2) Creating Money and Jobs: The impact of cultural on Indian Tourism creates so many jobs for unemployment youth as well as crating money as a income .Tourism industries is coming as a source of jobs generation, poverty alleviation and sustainable human development. It contributes 6.23% to the national GDP and 8.78% of the total employment in India. Almost 20 million people are now working in the India's tourism industry.

3) Help in creating fertility : The tourism service industry in India helps to create peace and fertility in the country by creating employments, generating money, promoting cross-cultural awareness, vanish crime and corruption, etc, .

4) Preservation of National Heritage and Environment: Tourism helps to preserve the tourism places which have heritage sites of historical importance. Just as the Lal Killa, the Taj Mahal, the Ajanta and Ellora etc,, tourism also helps in conserving the natural habitats of many endangered species.

5) Create good image of the country :-Due to Tourism Service Industries and tourism creates the good image at international level and it is very appropriate thing to create harmony among the countries of the world.

6) **To encourage the retail business**:- Tourism encourage the retail businesses of the rural area and helps to create culture of tourism in all over the country.

Conclusion:-Indian Culture plays very important role in the field of Tourism and Tourism Service Industries plays a vital role in developing the Indian Economy. Tourism Service Industries are playing a very major role in acquiring the foreign currency and helping increasing the GDP of the country. India is the rich in having tourism destinations as well as having cultural important, therefore tourist have been attracting to it. Tourism is an essential source of earning foreign exchange. It supports to maintain positive impact on the balance of payment of Indian Economy. The impact of cultural on Indian Tourism creates so many jobs for unemployment youth as well as crating money as a income.Tourism helps to preserve the tourism places which have heritage sites of historical importance. Tourism Service Industries and tourism creates the good image at international level and it is very appropriate thing to create harmony among the countries of the world.

References:-

1) Honey, Martha and Gilpin, Raymond, Special Report, 2019, "Tourism in the Developing World - Promoting Peace and Reducing Poverty"
2) India; Jaisalmer, Khajuraho and Goa"

Dr. A. G. Sharma **Dept.:- Commerce** **Session: -**

2020-21

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 9

INDEX

1. An Awareness Study on Micro Finance in Akola City
Dr. Devendra N. Vyas&Dr. Rupa Z. Gupta 15

2. Impact of Covid-19 on Women Entrepreneurship: An Overview
Dr. Ambadas B. Pande 22

3. Post COVID- MSME Restructured Schemes & Financial Assistance Availability A study of Amravati Base Micro and Small Industrialist
Prof. VinitMahure 27

4. Covid – 19 And Its Impact On The Rights Of The Migrant Workers In India
Dr. Manisha S. Araj 32

5. Impact of COVID-19 on Healthcare Industry in India.
Prof. VelekarLaxmikantChandrakant 36

6. Product Modification Management and Marketing in the restricted world
Ms. SnehalObhan 40

7. Privatization of Higher Education in India: Need, Impact and Suggestions
Dr. Y S Vaggi 48

8. INDIAN CORONA VIRUS VACCINES DISTRIBUTION CHALLENGES
Dr. Mahesh Gaikwad, District – Buldana 54

9. Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis
Dr.Anup G.Sharma 58

10. Impacts of Indian Culture on Tourism Service Industries in India
Dr. Vinod B. Chavhan 62

11. Sustenance and Entrepreneurship: An Inspiration
Mr.Dipto Narayan Chattopadhyay 66

12. Banking in the Wake of Human Bionomics
Dr. Nilesh N. Chotiya 73

13. A Study of Service Sector Growth with Special Reference to Transport & Warehousing
Dr.YogeshL.Patinge 77

14. Review on Student Adoption and SWOC Analysis through E- Learning Resources during COVID -19 Period
Dr.Rajkumar M.Sharma & Dr. Anilkumar L.Rathod 81

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 58

09

Atmnirbhar Bharat: A Game Changer in Post Pandemic Economic Crisis

Dr. Anup G. Sharma
Assistant Professor, Dept. of Commerce,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

ABSTRACT:
Atmnirbhar Bharat means self-reliant and self-sufficient India. This is the vision of our Honorable Prime Minister Shri Narendra Modi in relation to economic development of the nation. It aims at making India play a greater important role in the global economic scenario. This will encourage in framing efficient, competitive and strong policies to absorb unexpected shocks.Coronavirus pandemic has disrupt India and its effects are long-lasting. According to The Ministry of Statistics, India's growth went down to 3.1%in the fourth quarter of 2020.This drop is due to the pandemic and has added to the pre pandemic slowdown .
In such a disastrous situation, Atmnirbhar Bharat has helped the Indian economy by promoting self-reliance. It has served as an effective tool of growth and development and boosted the morale of the market and common people as well. Vocal for Local is the new slogan of the common people, which is an extension of Atmnirbhar Bharat.

Key Words: Atmnirbhar ,Self-Reliance, Pandemic

Introduction:
India has faced the COVID 19 situation with a spirit of self-reliance. It has risen up to challenges and uncover the hidden opportunities. Atmnirbhar Bharat means self-reliant and self-sufficient India in relation to economic development of the nation .It aims at making India play a greater important role in the global economic scenario Atmnirbhar Bharat has been received by the industry and entrepreneurs hand by hand to enable the resurgence of Indian economy.
The five pillars of Atmnirbhar Bharat focus on:

1. Economy
2. Infrastructure
3. System
4. Vibrant demography
5. Demand

The commendable role played by India in the global fight against COVOD -19 has been widely appreciated and recognized. The Union Health and Family Welfare Minister DR. Harshvardhan has been elected as Chair of the Executive Board of WHO for the year 2020-21.
India has become self-sufficient in PPE kit production. From zero production of Personal Protection Equipment (PPE) before March 2020, India has today created a capacity of producing 2 lakh PPE kits daily with a steady increase .Re purposing of various automobile sector industries to collaborate in the making of life saving ventilators is a significant achievement. Similarly, self-sufficiency in sanitizer production is a perfect example of Atmnirbhar Bharat concept. India has now become an exporter of PPE kits and sanitizer, even supplying to some countries for free.

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 59

Objectives:

1. To assess the post pandemic economic situation.
2. To understand the concept of Atmnirbhar Bharat.
3. To study the various measures taken by GOI for the success of Atmnirbhar Bharat.
4. To analyze the impact of Atmnirbhar Bharat on economic growth and development.

Research Methodology:

The study is based on descriptive method of research and secondary sources of data like publications, books, government websites and other internet sources are used.

Significance of Study:

The study tries to assess the post pandemic economic situation, importance of Atmnirbhar Bharat and various initiatives taken by GOI to implement this scheme. This study focuses on the impact of Atmnirbhar Bharat on economic growth and development. This study also highlights the key global role played by India in post pandemic situation.

Atmnirbhar Bharat is a scheme launched by Prime Minister Shri Narendra Modi .On 12th May 2020, in his address to the Nation, Honorable Prime Minister announced an economic package of Rs.20 trillion to counter the COVID 19 Economic crisis under this scheme. The package aimed at benefiting the laborers, farmers, honest tax payers, MSMEs and the cottage industry.

The five phases of Atmnirbhar Bharat are:

Phase I: Business including MSMEs
Phase II: Poor, including migrants and farmers
Phase III: Agriculture
Phase IV: New Horizons of Growth
Phase v: Government Reforms and Enablers

Government Initiatives

A total of three Atmnirbhar Bharat package worth 29.87 lakh crore were announced by the Government:

1. Total economic package announced on 20/05/2020 by the Prime Minister worth Rs .20Lakh crores announced by the Prime Minister.
2. Second Atmnirbhar Bharat Abhiyan 2.0 package worth Rs.73000 crores announced by the Government on 12 /102020.
3. Third Atmnirbhar Bharat economic stimulus package 3.0 worth Rs2.65 lakh crores announced on 12/11/2020.

Other Initiatives:

1. The PPE industry in India has become worth Rs. 10, 000 crores in three months, second largest after China. The GOI has taken several initiatives to increase the production capacity to fulfill not only the domestic needs, but also its export. The pharmaceutical industry has been on the rise since post COVID -19 pandemic. India being the largest producer of generic drugs globally is also exporting Hydroxychloroquine to developed countries like US, UK, Canada along with Middle East countries.
2. The IIT Alumni Council has set up the largest fund in the country worth Rs. 21000crores with the aim of supporting the mission of self-reliance.
3. India's own 'Made in India' 5G Network was announced in July 2020 by Reliance Jio. This will use complete homegrown technologies and solutions. Tech

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 60

Mahindra also announced their capability to build and run an entire 4G/5G network in India using indigenous technology.

4. The Defence Ministry imposed an import embargo on 101 items in August 2020. The Defence Production and Export Promotion Policy (DPEPP2020) and Defence Acquisition Procedure (DAP) 2020 aims towards self -reliance.

5. Science, Technology, and Innovation Policy (STIP), 2020 outlines strategies for strengthening India's STI ecosystem to achieve the goal of Atmanirbhar Bharat through technology self-reliance and indigenization.

The above mentioned measures are a glimpse of the Atmnirbhar Bharat initiatives taken by the GOI and to stimulate economic growth and attain self -sufficiency.This concept has been reciprocated by the various sections of economy, industry and common people. The GOI has outlined various schemes starting from corporates to cover even the street vendors and promote entrepreneurship. Different incentives were announced for different sectors like financial markets, agriculture and allied sectors, migrant workers, energy, civil aviation, chemicals, MSMEs, etc.

Effect of Atmnirbhar Bharat on Economic Growth:

The self -sufficiency attained in PPE kit and sanitizer production are exclusive examples of the success of Atmnirbhar Bharat Scheme. The PPE industry in India has become worth Rs. 10, 000 crores in three months, second largest after China India has become self-sufficient in PPE kit production. From zero production of Personal Protection Equipment (PPE) before March 2020, India has today created a capacity of producing 4.5 lakh PPE kits daily with a steady increase.

India has several homemade sanitizer production units which add to the industries engaged in sanitizer production. The speed at which India has coped to fulfill its domestic demands is commendable. Agro based industries have helped in attaining self- reliance in agriculture products Agriculture sector has helped in running the economy during Lockdown.

Feather in the cap is COVID 19 vaccine produced by India .Covishield (the local name for the Oxford-AstraZeneca vaccine developed in the UK) is being made at Serum Institute Pune while Covaxin is made locally by Bharat Biotech.

India has emerged as a vaccine powerhouse making 60% of the world's vaccines and is home to half a dozen major manufacturers. The vaccination drive is one of the largest drives in the world, planned in a very systematic manner .Along with domestic vaccination drive, India has also provided thousands of free doses to neighboring countries. It has also provided vaccine to many under developed and poor nations as well.

This can be described as vaccine diplomacy enhancing the Global role of India.

The roots of this confidence are certainly in 'Atmnirbhar Bharat'.

Conclusion:

1. India has witnessed one of the worst economic crisis post pandemic.
2. Atmnirbhar Bharat has turned to be a game changer in this crisis.
3. Atmnirbhar Bharat has provided an opportunity in the crisis.
4. India has emerged as a global key player in the fight against COVID 19.

References:

1. Visited https://aatmanirbharbharat.mygov.in on 12.2.2021
2. Barclays . (2020). How will India lockdown play out for economy & markets: 4 scenarios.*EconomicTimes*.

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 61

3. Economic Survey . (2020). *Key indicators*. Government of India.
4. Economic Survey . (2020). *Chapter 5*. Government of India.

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCI)301

July -2021

Impact of Race, Caste, Class and Religion on Indian and International Society

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
,Department of Sociology
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role Of Communication Skills In The Development Of Tourism Industry — **Dr. Vijay Madhukar Khadse**	1
2	The impact of Depression on Women's Health — **Dr.Trushna S. Kalambe and Asst. Prof. Swapnil M. Bhagat**	3
3	Women in Tourism and Hospitality Sector of Indian Economy: Experiences of Women Workers of Cruise Ships — **Ms.Sonal R Pusalkar**	7
4	Scheduled Castes ,Panchayat Raj Reservation in Women Empowerment — **Prof.Rupesh Kuchewar**	13
5	Cross – Culture Communication Across Borders – A Study Of Literature — **Dr. T. Rachel Shalini**	16
6	maculata on acclimation — **Bidwai. P. A./ Wankhade L.N.**	20
7	Decent Work in the Informal Service Industry: A study of the Automobile Garage Workers in India. — **Mr.Yatin Dhaktode**	24
8	Effect of Covid-19 on Students' Education **Asst. Prof. Vaishali T. Lone**	29
9	The Changing pattern of Caste Modernity and its Impact on Caste Politics in India: An Assessment — **Dr.Tuhin Kumar Das**	32
10	Physical growth ,Nutritional status and Mental Development of School going Children — **Dr. Surekha R.Gaikwad**	35
11	Depiction Of Modern Society Issues In Chetan Bhagat's Revolution-2020 — **Mr. Sujay S. Ikhar / Dr. Jayant Karmore**	41
12	Management lessons from Bhagavad Gita **Dr. (Ms.) Subhashree Panda**	44
13	Dietary intake and anthropometric measurements in preschool children **Prof. Sonal Tuljaram Kame/ Dr. SavitaSanghwan/ Dr. Yogita Sanap**	50
14	Impact of Religions in Indian Society — **Dr. Smita D. Rane**	55
15	Observation of Nesting Pattern and Breeding Ecology of Laughing Dove (SpilopeliaSenegalensis) in Around the Hilly Region of Girna River, Tal. Kalwan, Dist. Nashik, (MS) India — **Shantaram B. Bhoye/ Nalesh G. Bahiram**	60
16	Effective Use of Balanced Scorecard to Evaluate the Performance of Academic Libraries — **Mr. Santosh P. Khajindar**	63
17	Impact of Cast , Class and Religion on Indian Politics — **Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe**	69
18	A Study On Collection Development and Management of college Librari e srunby Mahatma Gandhi Mission Aurangabad — **Mr. Sakharam B. Harka/ Dr. Mrs. Wadalkar R. R./ Mrs. Mathdewaru B. S.**	72

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO. 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

55	Impact of Caste on Sustainable Development — Prof. Satishkumar G. Dhawad	237
56	Female Foeticideand Infanticide:A Mainsocial Problem Of India In Current Scinario — Dr.Samrudhhi M.Tapare	242
57	Impact of COVID on Indian Economy — Dr. Rupa Z. Gupta	245
58	An Overview on New Farm Bill Act — Dr. Rupa Z. Gupta	248
59	Educative Role of College Library and Librarian in New Era. — Dr. Rajkumar Pandharinath Ghule	251
60	Impact Of Caste, Class & Religion On India Today — Prof. Rahul G. Mahure	255
61	Application of Electronic Security Systems in Libraries — Dr. Prashant S. Pagade	262
62	A Conceptual framework of e- Engineering the Library Services — Sau. Meena A. Vaidya	265
63	Impact of caste and Religion on Social Relationship — Dr.Manojkumar Varma	267
64	Literarture On Crises Caused By Nature — Dr. Mamata Fuke	269
65	Preparation and Evaluation of PVAc Membrane for Gas Separation — M. B. Kumbhare	274
66	Contemporary Understanding of Schizophrenia — Dr.Kavita Kanholkar	278
67	Changing Attitudes Of Female Students In Gulbarga City — Smt. Kalpana Veerabhadrappa/ Dr.V.B. Korishetti	286
68	PNDT Act Challenges in Society — Jaya Wajire	292
69	Literature on Media and Information Literacy — Dr. Vyas Jagdish	295
70	Fresh Water Fishes OfTapi Region Of Jalgon District Maharashtra — Dr.Hanumant Gopalrao Sadafule	301

X | Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 298 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July 2021

Impact of COVID on Indian Economy

Dr. Rupa Z. Gupta
Asst. Professor, Department of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S)
rupazgupta@gmail.com ,8830239840

Abstract:

COVID-19 has created severe problem in whole globe. In China, this epidemic has taken place and spread all over the World. Indian economy closely connected with China's economy because we import technological and other logistics from it. AS a result, Agriculture, Industrial and Service -Corporate Secretors are adversely impacted. In this paper, Researchers enumerated how corona virus decreases the demand and supply sides of Indian Economy of concerned areas and growth rate is falling rapidly. Government has taken some preventive measures like Lockdown which created the problem of layoff, downsizing, job retrenchment etc. In this paper, the impact is considering from March 2020 to May 2021.

Keywords: COVID-19, GDP, Indian Economy

Introduction: In present time, world is facing the problem of Corona virus. It is burning issue of Indian Economy which affected overall economy on all the aspects. As we have three sectors of economy respectively Agriculture, Industrial and Service sector. All are connected to each other. India is an agrarian country. Our basic structure i.e. farming which tremendously affected from this pandemic change. If we observe, the third quarter of fiscal aspect, Indian economy is growing at a 6 years low rate of 4.7%. For raising the standard of economy, government has taken so many efforts like promoted investment and consumption side of demand and try to bring back the economy on a path of growth path. But the new corona virus epidemic has made the recovery very difficult in the near future. Because it created downsizing of economy as a result the demand side as well as supply side factors negatively affected. Lockdown decision taken by Central Government as precautionary measure, as it is positive aspect but on other hand, it worst affected to whole economy.

Impact on Demand Side:

There are so many parts of each sector. If we talk about service sector like Tourism, Hospitality and Aviation are badly affected in present time. Entertainment sources and consumption medias also suffered an account of reduction in consumption level. Further, it is connected to employability of people, retail sector is not surviving. Confidence level of customer is also down. Airline and Railway travelling are restricted, hotels seeing large scale cancellation not only from travelers but also business travelers as workshop, seminar and conferences are getting cancelled on a large scale.

Impact on Supply Side:

Shutdown process of factories and industries worst affected on supply chain management system because Chain is a large-scale supplier of India, it provides intermediate and final product requirement to India. Similarly, some basic sectors like pharmaceutical, electronic automobile, chemical etc. is not getting enough raw materials for producing finish goods. It adversely affected business and investment schedule of investors and it created the problem of slowdown in economic growth. As India is a exporter of China, consequently, we loose our international market because Asia, Europe and the US is impacting India's exports to these country's as well.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

Other Side impact:

The first two rounds of corona virus outbreak have already wiped off Rs. 52 lakh crore worth of quality investor, wealth with benchmarks, Sensex and Nifty languishing at multi-year low after falling 35% from January peaks.Thethird-round effect will likely materialize, as these shocks transmit to the rest of the economy, i.e. corporate facing a hit on bottom lines. Weaker firms will face cash flow shortages and workers will face pay cuts or retrenchment. This, in turn, can create a vicious cycle of lower corporate Capex and weaker consumer demand.

IInd wave brings back curfews:

India's economy has been hit rigid by the second wave of the Covid-19 pandemic. Though it appears that the economic loss during the second wave has been less than 2020, key growth indicators indicate otherwise. When early signs of the second Covid-19 wave appeared in India a few months ago, many experts predicted that the economic damage would not be as bad as the first wave in 2020. There were two primary reasons behind the statement — India had vaccines against the virus and no nationwide lockdown was imposed.But almost three months after the first signs of the second wave occurred, India is struggling to vaccinate its vast population & strict lockdowns remain imposed in almost all parts of the country. As a result, the economic growth estimates shared earlier have changed severely.

- There is Economic impact of Rs. 40,000 crores.
- Trade, Hotels &Transport sectors to be impacted badly because of lockdown there is downsizing in their business.
- In regards of economic activity to have 0.32% impact on growth.
- According to BARCLAYS, economic cost of shutdown Rs. 800 crore per week.

RATING According to following Agencies on GDP

Agency	Earlier	Now
CARE	11 to 11.2	10.7 to 10.9
NOMURA	12.4	11.5
GOLDMAN SACHS	33.4	31.4
MOODY's	Severe impact as compare to previous year	

Source: various websites of rating agencies

Above table shows that ,

- In regards of CARE, GDP estimate for FY2022 is 10.7 to 10.9 earlier it was between 11 to 11.2. Its quite decreased as compare to previously.
- According to NOMURA, GDP estimate revised for the year 2021, here also it declines as comparatively to las year.
- As per GOLDMAN SACHS, GDP estimate for April to June 2021 and again it is fall.
- In the same way, MOODY, 2nd wave is credit negative for India and it poses threat to economic survey and impact will be less severe than previous year.

Conclusion:

Due to lockdown and other preventive measures taken by Indian Government for the interest of Indian citizen, it affected the growth of Indian Economy. If restrictions remain till today, it will badly affect economic growth, Retail Business etc which will surely cross the unemployment rate by 8%.It is proven that COVID-19 is a curse for universe. Not only, it affected internal affairs of economy but external also. Government is trying to solve this problem on their level best. Finally, we summaries here-

- Covid-19 has hit India when the economy is slowing down.
- From the year 2016, as government has taken decision of demonetization afterwards passed GST bill, it has created credit crisis.
- Job drought and muted wages have dented consumer sentiments demand.
- According to NSO experts' -India's GDP growth to be 5 % in 2019-20, this is slowest in last 11 years.
- Unemployment at a history high amid few new jobs and many layoffs.
- The amount of NPA will also rise as RBI declared that no need to pay EMI during three months.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 298 301 (CCCI) | July 2021

- Share Market is totally collapse and it is historical downfall in India.
- Demand and supply side of economy is already disturbed and it created the problem of imbalance.

References:

- Puri V.K. &Misra S.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice). Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019.
- Puri V.K. &Misra S.K. Indian Economy. Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019.
- National Statistical Organisation 's Report.
- Economic Times- 5th April, 2020.
- Hitavada – 30th March, 2020
- https://economictimes.indiatimes.com
- https://www.business-standard.com

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCI)301

July -2021

Impact of Race, Caste, Class and Religion on Indian and International Society

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
,Department of Sociology
Late Vasantrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role Of Communication Skills In The Development Of Tourism Industry — **Dr. Vijay Madhukar Khadse**	1
2	The impact of Depression on Women's Health — **Dr.Trushna S. Kalambe and Asst. Prof. Swapnil M. Bhagat**	3
3	Women in Tourism and Hospitality Sector of Indian Economy: Experiences of Women Workers of Cruise Ships — **Ms.Sonal R Pusalkar**	7
4	Scheduled Castes ,Panchayat Raj Reservation in Women Empowerment — **Prof.Rupesh Kuchewar**	13
5	Cross – Culture Communication Across Borders – A Study Of Literature — **Dr. T. Rachel Shalini**	16
6	maculata on acclimation — **Bidwai. P. A./ Wankhade L.N.**	20
7	Decent Work in the Informal Service Industry: A study of the Automobile Garage Workers in India. — **Mr.Yatin Dhaktode**	24
8	Effect of Covid-19 on Students' Education **Asst. Prof. Vaishali T. Lone**	29
9	The Changing pattern of Caste Modernity and its Impact on Caste Politics in India: An Assessment — **Dr.Tuhin Kumar Das**	32
10	Physical growth ,Nutritional status and Mental Development of School going Children — **Dr. Surekha R.Gaikwad**	35
11	Depiction Of Modern Society Issues In Chetan Bhagat's Revolution-2020 — **Mr. Sujay S. Ikhar / Dr. Jayant Karmore**	41
12	Management lessons from Bhagavad Gita **Dr. (Ms.) Subhashree Panda**	44
13	Dietary intake and anthropometric measurements in preschool children **Prof. Sonal Tuljaram Kame/ Dr. SavitaSanghwan/ Dr. Yogita Sanap**	50
14	Impact of Religions in Indian Society — **Dr. Smita D. Rane**	55
15	Observation of Nesting Pattern and Breeding Ecology of Laughing Dove (SpilopeliaSenegalensis) in Around the Hilly Region of Girna River, Tal. Kalwan, Dist. Nashik, (MS) India — **Shantaram B. Bhoye/ Nalesh G. Bahiram**	60
16	Effective Use of Balanced Scorecard to Evaluate the Performance of Academic Libraries — **Mr. Santosh P. Khajindar**	63
17	Impact of Cast , Class and Religion on Indian Politics — **Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe**	69
18	A Study On Collection Development and Management of college Librari e srunby Mahatma Gandhi Mission Aurangabad — **Mr. Sakharam B. Harka/ Dr. Mrs. Wadalkar R. R./ Mrs. Mathdewaru B. S.**	72

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO. 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

55	Impact of Caste on Sustainable Development — Prof. Satishkumar G. Dhawad	237
56	Female Foeticideand Infanticide:A Mainsocial Problem Of India In Current Scinario — Dr.Samrudhhi M.Tapare	242
57	Impact of COVID on Indian Economy — Dr. Rupa Z. Gupta	245
58	An Overview on New Farm Bill Act — Dr. Rupa Z. Gupta	248
59	Educative Role of College Library and Librarian in New Era. — Dr. Rajkumar Pandharinath Ghule	251
60	Impact Of Caste, Class & Religion On India Today — Prof. Rahul G. Mahure	255
61	Application of Electronic Security Systems in Libraries — Dr. Prashant S. Pagade	262
62	A Conceptual framework of e- Engineering the Library Services — Sau. Meena A. Vaidya	265
63	Impact of caste and Religion on Social Relationship — Dr.Manojkumar Varma	267
64	Literarture On Crises Caused By Nature — Dr. Mamata Fuke	269
65	Preparation and Evaluation of PVAc Membrane for Gas Separation — M. B. Kumbhare	274
66	Contemporary Understanding of Schizophrenia — Dr.Kavita Kanholkar	278
67	Changing Attitudes Of Female Students In Gulbarga City — Smt. Kalpana Veerabhadrappa/ Dr.V.B. Korishetti	286
68	PNDT Act Challenges in Society — Jaya Wajire	292
69	Literature on Media and Information Literacy — Dr. Vyas Jagdish	295
70	Fresh Water Fishes OfTapi Region Of Jalgon District Maharashtra — Dr.Hanumant Gopalrao Sadafule	301

X | Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 298 301 (CCCI)
ISSN : 2278-9308
July 2021

An Overview on New Farm Bill Act

Dr. Rupa Z. Gupta
Asst. Professor, Dept. of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S)
rupazgupta@gmail.com ,8830239840

Abstract:

Right form ancient time, farmers play very important role in the development of nation. Hence, farming is an instrumental tool which supports secondary and tertiary sectors of Indian Economy. By considering the welfare and interest of, Government has taken decision to modify previous bills. This paper has focused on New Farm Bill in which all positive and Negative side are elaborated in a simple language.

Keywords: APMC, Commodities, Farmers

Introduction:

The farm bill gives to freedom to farmers to do trade across the states and empower them into traders of their products and also control the process of it. The main purpose behind these bills is to make balance between farmers and traders so that exploitation can be stopped as it is a problem going from long period. Theloopholes with the present system are that the farmers had been facing several problems in the late 1800s. These problems included overproduction, low crop prices, high transportation costs, high-interest rates, and growing debt. Farmers worked to alleviate these problems. The anotherkey issue with the existing MSP-based procurement system is the working dependence on middlemen, commission agents, and red-tapism of the APMC (Agriculture Produce Marketing Committee) officials. An average farmer finds it problematic to get access to these mandis and based on the market to sell farm produce.

Theoretical Study of New Farm Act:

Three farm acts are formed in the year 2020. They are as follows:

1.Farmer's Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act, 2020:

This act permits farmers to engross in trade of their agricultural produce outside the physical markets mentioned under various state Agricultural Produce Marketing Committee laws (APMC acts). Also known as the 'APMC Bypass Bill', it will override all the state-level APMC acts.

Highlights of this Act:

- This act motivates and promotes barrier-free intra-state and inter-state trade of farmer's produce.
- To Propose an e- trading way for direct and online trading of produce. It includes companies, partnership firms, or societies.
- It also allows farmers the freedom to trade anywhere outside state-notified APMC markets, and permits trade at farm gates, warehouses, cold storages, and so on.
- It restricts the state governments or APMCs from levying fees, cess, or any other charge on farmers produce.

2. Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of Price Assurance and Farm Services Act, 2020:

This act permits the farmers to do contract with buyer so that they can sell the produce at pre-determined prices. This act gives freedom to farmers to take their own decision and become active aspect of Agriculture sector. Those who will do contract with farmer is known as 'sponsors' and can include individuals, companies, partnership firms, limited liability groups, and societies.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 301 (CCCI) | July 2021

Highlights of this Act:

- The act provides for setting up farming contracts between farmers and sponsors. Any third parties involved in the transaction (like collectors) will have to be explicitly mentioned in the agreement. Registration authorities can be set up by state governments to provide for e- registry of farming contracts.
- While doing the contracts it may include supply, quality, standards, price, as well as farm services. These include supply of seeds, feed, fodder, agro-chemicals, machinery and technology, non-chemical agro-inputs, and other farming inputs.
- There is criteria for agreement, minimum period is at least one cropping season, or one production cycle of livestockand the maximum duration can be five years. For production cycles beyond five years, the period of agreement can be equally decided by the farmer and sponsor.
- In this act, the most important factor is purchase price of the agriculture produce which should be include in agreement. If there is chances of variations of prices, such cases guaranteedprices should be given in agreement so as it will definitely protect the interest of farmers.
- There is no consideration of minimum support price (MSP) that buyers need to offer to farmers.
- Delivery of farmers' produce may be undertaken by either parties within the agreed time frame. Sponsors are liable to inspect the quality of products as per the agreement, otherwise they will be deemed to have inspected the produce and have to accept the delivery within the agreed time frame.
- In case of seed production, sponsors are required to pay at minimum two-thirds of the approved amount at the time of delivery, and the remaining amount to be paid after due certification within 30 days of date of delivery. Regarding all other cases, the entire amount must be paid at the time of delivery and a receipt slip must be issued with the details of the sale.
- Produce generated under agricultural agreements are free from any state acts aimed at regulating the sale and purchase of farming produce, thus leaving no room for states to impose MSPs on such produce. Such agreements also exempt the sponsor from any stock-limit obligations applicable under the Essential Commodities Act, 1955.
- It provides three-level dispute settlement mechanism: the conciliation board—comprising representatives of parties to the agreement, the sub-divisional magistrate, and appellate authority.

3. Essential Commodities (Amendment) Act, 2020:

This act comes with the change of an amendment to the Essential Commodities Act, 1955, this act pursues to restrict the powers of the government in regards of production, supply, and distribution of certain key commodities. The Essential Commodities (Amendment) Act, 2020 seeks to provoke the powers of the government with respect to production, supply, and distribution of significant commodities.

Highlights of this Act:

- This act eliminates cereals, pulses, oilseeds, edible oils, onion, and potatoes from the list of essential commodities.
- Government can levy stock holding limits and control the prices for the above commodities—under the Essential Commodities, 1955—only under exceptional circumstances. These include war, famine, extraordinary price rise, and natural calamity of grave nature.
- Stock limits on farming produce to be based on price rise in the market. They may be imposed only if there is: (i) a 100 %rise in retail price of horticultural produce, and (ii) a 50 % increase in the retail price of non-perishable agricultural food items. The increase is to be calculated over the price prevailing during the previous twelve months, or the average retail price over the last five years, whichever is lower.
- The act aims at eliminating fears of private investors of controlling influence in their business operations.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO. 298 301 (CCCI) | July 2021

• Gives liberty to produce, hold, move, distribute, and supply produce, leading to harnessing private sector/foreign direct investment in agricultural infrastructure.

Conclusion:

Agriculture is base of Indian economy.so as far concern the interest of farmers Government is always try to support them. As there are some positives and negative sides of New Farm Bills. According to farmers perspective, these bills are 'an anti-farmer law 'in the same way it is showing mercy on corporates. **In nutshell, above bills are significant not only for the farmers but also for Agriculture sector.**

Suggestions:

- Government should create more awareness about new bills.
- There should be proper communication between the farm union and farmers.
- Government should take initiative to implement the positive aspects of this bill.

Government should also give importance to Mandis.

References:

o Puri V.K. &Misra S.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice). Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019.
o Puri V.K. &Misra S.K. Indian Economy. Himalaya Publishing House.18th Edition, 2019.
https://blog.finology.in/recent-updates/farm-bill-2020
https://timesofindia.indiatimes.com.cms
o https://ruralindiaonline.org

Research Paper Published in Journal

Department of Home Science

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. A. A. Rajwade	01	00	01	04	00	**06**
2	Miss. S. T. Kame	01	01	01	05	01	**09**
3	Mr. P. D. Mahajan	00	00	00	01	00	**01**
	Total	**02**	**01**	**02**	**10**	**01**	**16**

2016-17

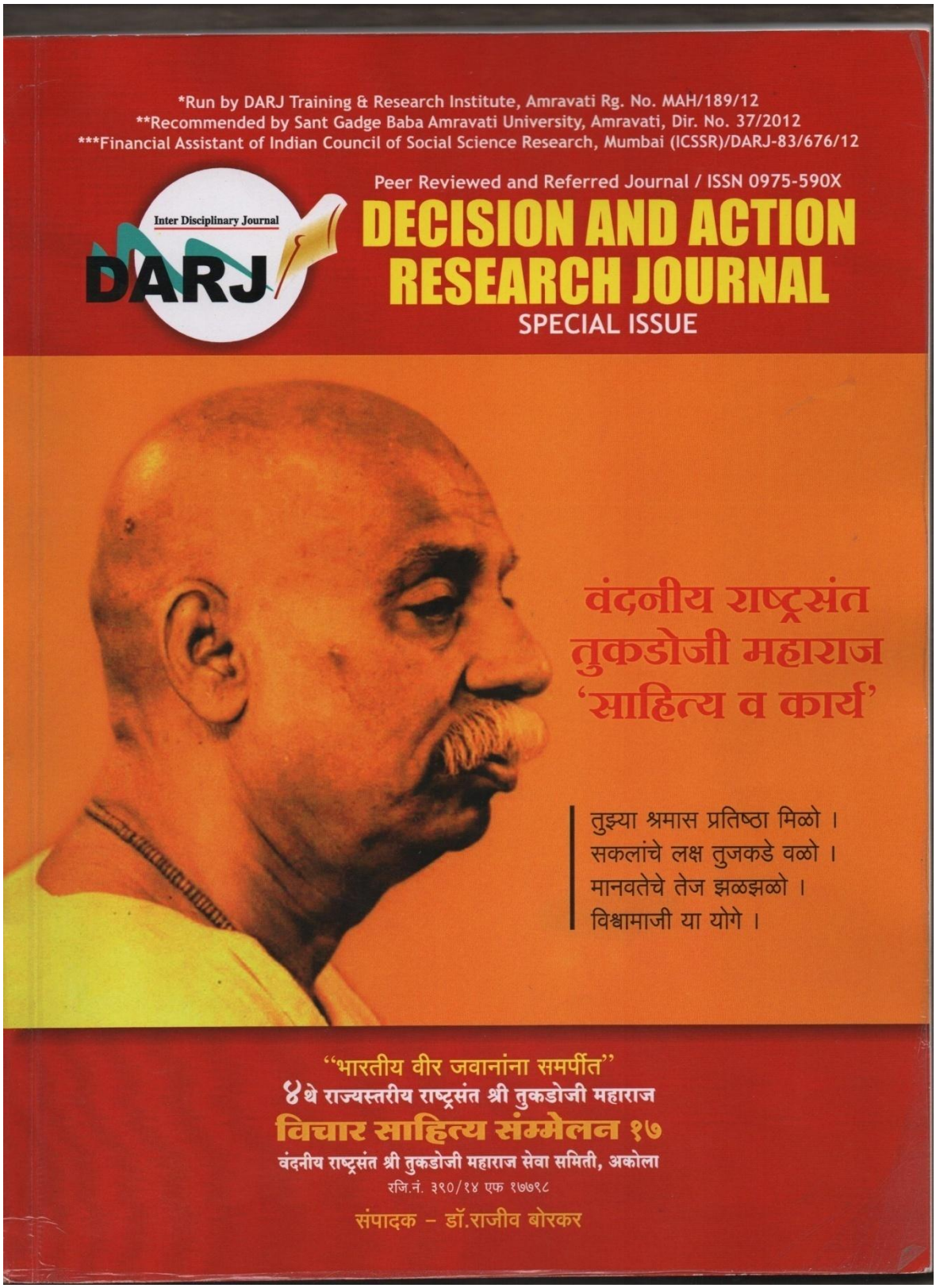
*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12
Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X
Inter Disciplinary Journal
DARJ
DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL
SPECIAL ISSUE
वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'
तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।
"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"
४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संम्मेलन १७
वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला
रजि.नं. ३९०/१४ एफ १७७९८
संपादक - डॉ.राजीव बोरकर

ISSN 0975-590X "DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special

अनुक्रमणिका

क्र	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	वसंत आबाजी डहाके	1
2.	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	5
3.	राष्ट्रसंत तुकडोज महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिजंरकर	8
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	11
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.माणिक मेहरे	13
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भास्कर भिकाजी धारणे	15
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष तोलबा तंत्रे	17
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	20
9.	राष्ट्रसंताचां सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.वर्षा ध. कुळकर्णी	22
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	24
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बोरकर	26
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	28
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	30
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोले–महल्ले	32
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	38
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ में	डॉ. संगीता जगताप	41
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार दडमल	43
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश चापके	45
19.	राष्ट्रसंतांचा सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील डहाळे	48
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	50
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	52
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	56
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील ग्येयता	डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	59
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	61
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	63
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोहे	67
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. बी.एस. मानवटकर	70
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	72
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत पखाले	74
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	76
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	80
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक परंपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	82
33.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	84
34.	विश्वकल्याणचा उद्‌गार : सामूदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	86
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढ़ी को संदेश	आनंद र. बक्षी	88
36.	तुकडोजी महारांजाची ग्रामसाधना	श्रीमती माधुरी म. पाटील	90
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	92
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	95
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	98
40.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. शिवाजी आनंदराव सुर्यवंशी	100

DARJ ISSN 0975-590X "DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्रीजीवन विषयीचे महत्व

(डॉ. सौ. अंजली राजवाडे M.Sc., Ph.D.)
प्राध्यापिका व गृहविज्ञान विभाग प्रमुख
राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला (महाराष्ट्र) 444 001
मो.नं. 9823074777 Email - arajwade28@yahoo.com

१. प्रस्तावना -

महाराष्ट्राला थोर संतकवींची परंपरा मिळाल्याचे भाग्य लाभले. महाराष्ट्राच्या वैचारिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक अशा अनेक विश्वांत संतकवींनी अनमोल भर टाकली आणि महाराष्ट्राला अग्रेसर प्रदेश बनविण्यात अद्वितीय अशी भूमिका पार पाडली. संत ज्ञानेश्वर माऊली पासून संपन्न झालेल्या परंपरेचा संत तुकाराम महाराजापर्यंत नानाविध जातीधर्मातील विद्वान संतांनी महाराष्ट्राच्या पलीकडे प्रसार केला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी वैदर्भीय रत्न रूपाने जन्म घेतल्याने ही भूमि भाग्यशाली झाली.

तुकडोजी महाराजांचे चिंतन, मनन आणि शिकवण खूप व्यापक स्वरूपाची व नानाविध मुद्यांशी निगडीत होती. प्रस्तुत लेख हा, महाराजांच्या स्त्रीजीवनाशी निगडित विचारांपुरता मर्यादित आहे.

२. उद्दिष्टये -

संत तुकडोजी महाराजांच्या स्त्री जीवन विषयक विचारांचा विविध माध्यमातून आढावा घेणे.

उपरोक्त विचारांचा सध्याच्या काळातील स्त्री जीवनाशी असलेल्या संदर्भीचे व संबंधाचे विश्लेषण करणे.

३. कार्यपध्दती -

प्रस्तुत लेख वैचारिक व विवरणात्मक आहे यासाठी, उपलब्ध असलेल्या संत तुकडोजी महाराजां विषयीच्या अनेक लेख व ग्रंथ यांच्यातील मजकूराची मदत घेतलेली आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीजीवन विषयक विचारांचा आढावा –

तुकडोजी महाराजांचे महत्वाचे आणि आगळेवेगळे वैशिष्टय म्हणजे त्यांनी आध्यात्मिक असून देखील विचारांची आधुनिकतेशी सांगड साधली. त्यांना दूरदृष्टीचे वरदान होते. भरपूर आणि उच्च दर्जाचे चिंतन व मनन करून त्यांनी व्यापक दृष्टीकोन ठेवून व्यापक वाड्.मय रचना केली. त्याकाळातील विविध समस्यांवर महाराजांनी विचारपूर्वक भाष्य केले आणि समस्या निवारणाकरिता मार्गदर्शन केले. स्त्री जीवनाचे वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनातील महत्व त्यांना समजले आणि त्यांच्या लिखानात त्याचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे उमटले.

20 व्या शतकात स्त्रीशिक्षणाला प्राधान्य मिळू लागले आणि स्त्रिया शिक्षणाच्या माध्यमातून जीवनात विकास साधू लागल्या. तुकडोजी महाराज पुरोगामी विचारांचे आणि दुरदृष्टीने विचार करणारे असल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या लिखाणातून आणि मार्गदर्शनातून स्त्रीशिक्षण आणि त्यामुळे स्त्रियांना जीवनात मिळणाऱ्या संधीला प्रोत्साहन दिले.

३.१ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रियांच्या वैयक्तीक जीवना विषयीचे विचार -

स्त्रियांच्या अंगी निसर्गतः अनेक गुण असतात. पुरुषापेक्षा स्त्री कोणत्याही बाबतीत कमी किंवा उणी नाही याची तुकडोजी महाराजांना जाण असावी. म्हणूनच 'महिलोन्नती' या अध्यायात त्यांनी यासंदर्भात व्यापक व उच्च दर्जाचे विचार मांडले. साक्षरता आणि सुशिक्षितता यामुळे स्त्रीला घराच्या चार भिंतींच्या पलिकडचे विश्व खुले झाले. वैचारिक पात्रता अधिक विकसित व व्यापक झाली. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रासोबत सामाजिक व राजकीय जीवनातील अनेक क्षेत्रात स्त्रिया परिणामकारक रित्या कार्य करू लागल्या. तुकडोजी महाराजांनी याबाबत प्रोत्साहन दिले.

शिक्षणाच्या माध्यमातून सजग झालेला स्त्रिया वैयक्तिक जीवनाबद्दल विचारपूर्वक निर्णय घेण्यास सक्षम होतात. त्यांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांना स्वतःसाठी आणि कुटुंबासाठी अर्थार्जनाच्या अपेक्षा आणि क्षमता प्राप्त होतात. वैयक्तिक जीवनामध्ये सर्वांगीण विकास साधण्याची उत्कट मनिषा, आतापर्यंत चार भिंतीमध्ये जखडून राहिलेल्या स्त्रियांना झाली नाही तरच नवल ! हिरीरीने पुढे सरसावलेल्या स्त्रिया केवळ वैयक्तिक जीवनात विकास साधून थांबत नसतात. निसर्गतः मनाने प्रेमळ आणि वात्सल्यपूर्ण असल्यामुळे प्रेरित स्त्रिया वैयक्तिक जीवनासोबत कौटुंबिक जीवनातदेखील मुलगी, आई, पत्नी, बहिण इत्यादी विविध भूमिकांमधून कौटुंबिक सदस्यांच्या जीवनात चांगला बदल आणि सुधारणा घडवून आणण्यास सक्षम व उत्सुक असतात.

३.२ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रियांच्या कौटुंबिक जीवनाविषयीचे विचार -

अध्याय 20 आणि 21 मध्ये तुकडोजी महाराजांनी याबाबतीत खूप यथार्थ आणि दूरदृष्टीने हेरलेले विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते,

DARJ ISSN 0975-590X "DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

"स्त्री–पुरूष ही दोन चाके । परस्पर पोषक होता निके ।
गाव नांदेळ स्वर्गीय सुखे । तुकडया म्हणे ।।
आणि
"म्हणोनि रथाची दोन्ही चाके ।
मजबूत करावी कातोनि सारखे ।
तरीच संसारगाडी सुखे। सुखावले ग्राम जीवनाची ।।

कुटुंबाच्या रथाची दोन चाके – पती व पत्नी म्हणजेच पुरूष व स्त्री ही दोन्ही सारखीच कातणे आवश्यक आहे असे तुकडोजी महाराजांनी लिहिले आहे. म्हणतेच कुटुंबाचा गाडा व्यवस्थित आणि परिणाम कारक चालण्यासाठी स्त्रियांना पुरूषांसारखाच दर्जा आणि पाठबळ द्यावे. 20 व्या शतकातील हे विचार खरोखर क्रांतीकारी म्हणावे लागतील.

सुशिक्षित आणि त्यामाध्यमातून सर्वांगीण सक्षम झालेली स्त्री, पत्नीच्या नात्याने जीवनात सबळ साथीदार होते आणि आई या नात्याने अपत्यांचे व्यवस्थित संगोपन करून त्यांच्या जीवनात भविष्यातील प्रगतीचा व्यापक स्वरूपाचा व सशक्त पाया तयार करते. समाज हा शेवटी अनेक कुटुंबांचा बनलेला आहे. स्त्रियांच्या माध्यमातून कौटुंबिक विकास साधल्यास सामाजिक विकासास प्रत्यक्ष व परिणामकारक हातभार लागतो हे तुकडोजी महाराज ओळखून होते. त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या लेखनाद्वारे याला प्रोत्साहन दिले व प्रसार केला.

३.३ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनाविषयीचे विचार -

सामाजिक जीवनात तुकडोजी महाराजांनी, स्त्री – पुरूष समानतेची कास धरून प्रचार केला. स्त्रियांना अबला समजून दडपून ठेवण्याच्या वृत्तींना त्यांनी विरोध केला. अध्याय 20 मध्ये त्यांनी निसंदिध्द पणे लिहिले की –

"येथेच समाजाचे चुकले ।
एकासि उचलोनि दुसऱ्यास दाबले ।
याचे कटू फळ भोगणे आले । कितीतरी स्थानी ।।

समाजामध्ये विचार आणि आचार या दोन्ही बाबतीत बदल घडून स्त्रियांना पुरूषांबरोबरच दर्जा देण्यात आला पाहिजे आणि त्यांना विकासासाठी प्रोत्साहन समाजाने दिले पाहिजे हे विचार अतिशय प्रगल्भ, पुरोगामी आणि निर्भीड म्हणावे लागतील. समाजाच्या दडपणामुळे स्त्रियांना विकासाचा मार्ग मिळाला नाही. त्यामुळे त्यांच्यासोबत समाजाचे देखील अहित किंवा नुकसान झाले हे 'कडू फळाच्या' उपमेतून तुकडोजी महाराजांनी समर्पकपणे सूचित केले आहे.

प्राचीन काळामध्ये स्त्रियांनी विदुषी, ऋषी पत्नी, साध्वी, वेदलेखिका, रणचंडिका इत्यादी नानाविध भूमिका यशस्वी आणि उल्लेखनीय पध्दतीने पार पाडण्याची उदाहरणे इतिहासात आहेत याची तुकडोजी महाराजांनी समाजाला जाणीव करून दिली. स्त्रियांचे हे गतवैभव 20 व्या शतकात व त्यापुढे स्त्रियांना पुन्हा प्राप्त होण्यासाठी समाजाने पुढाकार घेऊन कार्यरत होणे आवश्यक असल्याचा तुकडोजी महाराजांनी प्रचार केला.

विधवा विवाहाला महाराजांनी प्रोत्साहन दिले. विधवांच्या जीवनात उन्नती होण्यासाठी त्यांच्याबाबतीत आणि सर्व–साधारणपणे स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाला दृष्टीकोन बदलण्याच्या आवश्यकतेवर जोर दिला आणि लिहिले आहे की –

"विधवेसी मानावे अभद्र । मुलगी जन्मता ती दळभद्र ।
वय काढता समजावी शुद्र । हा तो दुपणा समाजाचा ।।

४. संक्षिप्त विवेचन -

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीजीवन विषयक विचार खपू व्यापक, सखोल अभ्यासपूर्ण, पुरोगामी आणि पथदर्शी आहेत. ग्रामगीतेच्या विविध अध्यायातून त्यांनी या बाबतीत अर्थपूर्ण आणि प्रेरणादायी लिखाण केले आहे. स्त्रीच्या विचार आणि आचार या दोन्ही बाबतीतील क्षमतेची जाण लिखाणातून स्पष्ट होते. म्हणूनच स्त्रीशिक्षण, स्त्रियांच्या कार्यक्षमतेचा पुरस्कार, स्त्री–पुरूष समानता, स्त्रियांच्या कौटुंबिक व सामाजिक जीवनातील यशस्वी व परिणामकारक सहभागाला प्रोत्साहन इत्यादी विविध पैलूंवर तुकडोजी महाराजांनी अतिशय समर्पक आणि स्फूर्तिदायक लेखन केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना राष्ट्रांच्या सशक्त आणि अर्थपूर्ण विकासाचा ध्यास असल्यामुळे त्यांनी स्त्रीजीवन विषयक विचार फक्त लिखाणच नाही मांडले तर प्रत्यक्षात त्याचा प्रचार आणि प्रसार जीवनभर केला.

५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या स्त्रीजीवन विषयक विचारांतून मिळणारा संदेश -

तुकडोजी महाराजांच्या लेखन आणि त्यातून मांडलेले विचार आजच्या 21 व्या शतकात देखील आपल्या देशात आणि समाजात विचारपूर्वक अनुकरणीय आहेतच शिवाय त्यांना प्रत्यक्षात आणून स्त्रीजीवन, कौटुंबिक जीवन आणि सामाजिक जीवन यांच्यात परिणामकारक विकास साधून राष्ट्राला खऱ्या अर्थाने प्रगत करण्यासाठी निश्चितच प्रेरणादायी आहेत.

संदर्भ :–

1 जळगाव लाईव्ह ताज्या बातम्या, धर्म संस्कृती भुसावळ, मार्च 08, 2014
mh-marathi.com/tukadojimaharaj
2 ग्रामगीता – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
www.transliteral.org oct-1, 2008

Impact Factor : 2.4772
ISSN 2348-2702
APOORV KNOWLEDGE
International Journal of Multidisciplinary Research
March 2017 Vol. I Issue XIV
• EDITOR-IN-CHIEF •
Dr. Vandana Bankar
• EDITOR •
Dr. S. K. Sarje

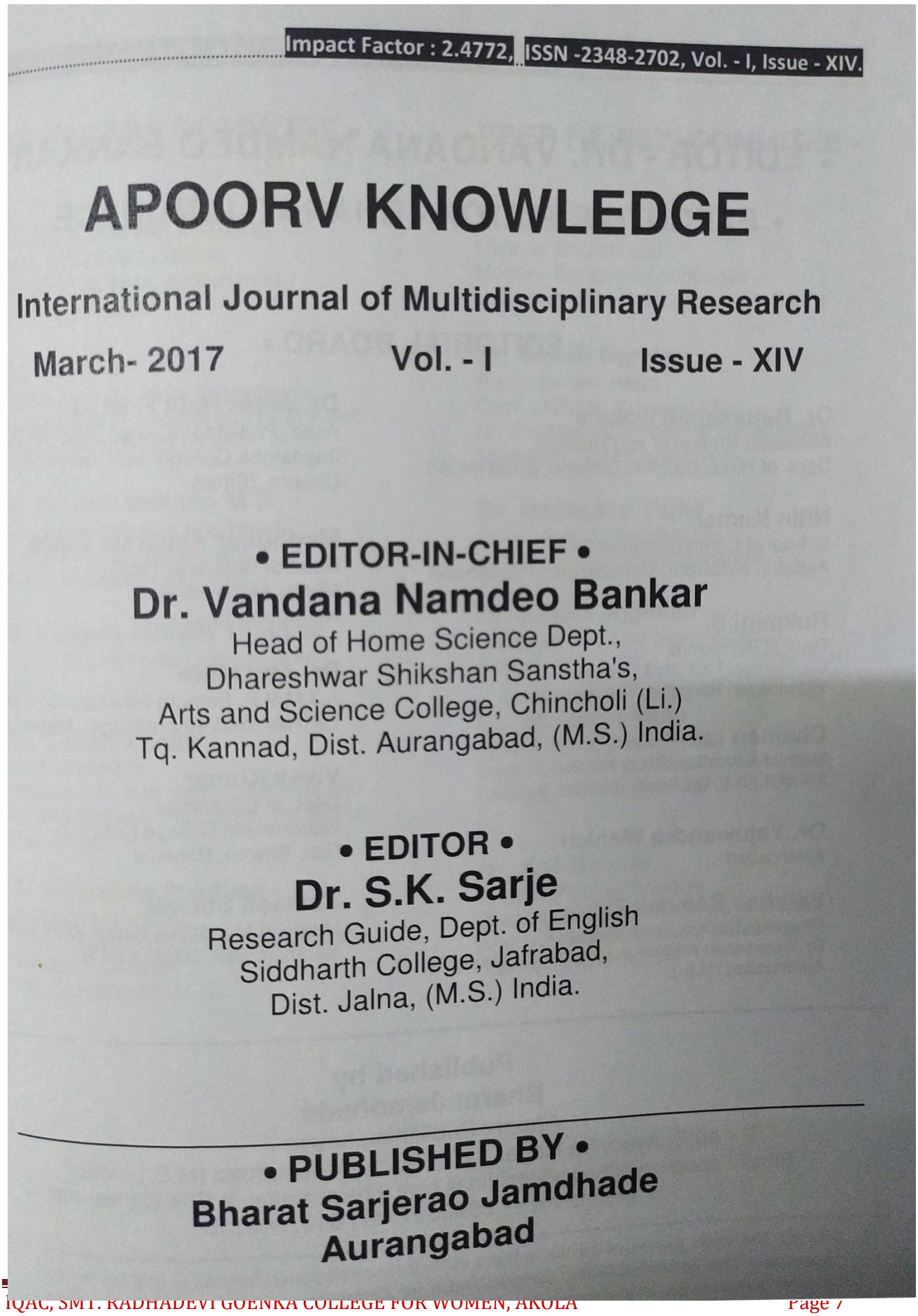

Impact Factor : 2.4772, ISSN -2348-2702, Vol. - I, Issue - XIV.

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of Multidisciplinary Research

March- 2017 Vol. - I Issue - XIV

• EDITOR-IN-CHIEF •
Dr. Vandana Namdeo Bankar
Head of Home Science Dept.,
Dhareshwar Shikshan Sanstha's,
Arts and Science College, Chincholi (Li.)
Tq. Kannad, Dist. Aurangabad, (M.S.) India.

• EDITOR •
Dr. S.K. Sarje
Research Guide, Dept. of English
Siddharth College, Jafrabad,
Dist. Jalna, (M.S.) India.

• PUBLISHED BY •
Bharat Sarjerao Jamdhade
Aurangabad

Impact Factor : 2.4772, ISSN -2348-2702, Vol. - I, Issue - XIV.

INDEX

Sr.No.	Topic	Author	Page No.
1.	Approaches for the Empowerment of women	- Siddharath Nisargandh	07
2.	Gestational Diabetes Women Health and Nutrition	- Miss Sonal Tuljaram Kame	12
3.	Agro Tourism: A Step Towards Rural Development	- Dr. Subhash. K. Zinjurde	15
4.	Effect of Globalization on Obesity	- Mrs. Anuja D. Kandi	19
5.	Development of Creativity as a Function of Family Environment	- Amol Ashok Nare	25
6.	Nutritional profile of pregnant women of Perbhani district	- Mrs Maleka Shaheen A.G, Dr. Nuzhat Sultana	29
7.	Production and Marketing of Chillies: A case Study in Nandurbar & Dhule Apmc of Maharashtra	- Patil Bhagyshri Dinesh Dr. K. B. Divate .	34
8.	Trends and Pattern of Agricultural Production in Haryana	- Reshma Yadav	39
9.	Self Concept as Function of Area of Living among Adolescents.	- Vijay Sampatrao Mali	44
10.	Role of the Gender in Emotional Intelligence among Adolescents.	– Shahaji Ganpati Khot	47
11.	Suffering of Immigrantsin The Tigre's Daughter and Jasmine of Bharati Mukherjee	– Balasaheb Gahinaji Sonawane	50
12.	Livestock Position of Before Organic and Organic Farming in Maharashtra	– Bodhare S.N. Dr. B. R. Sonawane	54
13.	Exploration of Mutant Factor in the 20th Century Films: A Study	- Mr. Kadam S. B.	57

Impact Factor : 2.4772, ISSN -2348-2702, Vol. - I, Issue - XIV,

Gestational Diabetes Women Health and Nutrition

Miss Sonal Tuljaram Kame

Assistant Professor Dept. of Home Science
Smt. Radhadevi Goenka College for women, Akola, Maharashtra.

ABSTRACT

Women face many injustices and inequalities globally, both in terms of economic factors and human rights. An often overlooked aspect of this phenomenon is their health. Recent researches have concluded that the prevalence of non-communicable disease (NCD) is increasing by miles and bounds among women. Diabetes is one of the most common NCD. Diabetes is a disease in which the body either fails to produce any insulin (type I, also called insulin dependent diabetes) or the insulin that is does produce is unable to adequately trigger the conversion of food into energy (type 2, also called non-insulin dependent). Gestational diabetes is a condition that occurs during pregnancy. Any women might develop gestational diabetes during pregnancy. It is diagonised with blood tests. Screening for gestational diabetes is usually done between 24 and 28 weeks of pregnancy. However screening may be done earlier in the pregnancy. Some of the factors associated which have an increased risk are obesity a family history of diabetes, having given birth previously to a very large infant a still birth or a child with a birth defect or having too much amniotic fluid. Symptoms may include increased thirst, urination, weight loss, fatigue, nausea; vomiting. Eating plans involve eating a balanced diet and monitoring blood sugar levels. Recommended strategies include the consumption of a variety of foods and consuming balanced diet Gestational diabetes disappears after delivery in most cases.

Keywords: *- gestational diabetes, symptoms, eating plans.*

Introduction:-

Nutrition plays a vital role during different stages of our life. Special nutritional care must be taken of girls, which is usually neglected in our society. These girls are going to be mothers in near future. Through child bearing years, diet plays a very communicable diseases like diabetes, thyroid disorders and obesity increases by miles and bounds.Diabetes mellitus commonly known as diabetes, is a disorder of carbohydrate metabolism characterized by high blood sugar level (hyperglycemia) and high level of Insulin hormone is necessary for release of energy from glucose, which is a simple sugar obtained from carbohydrate sources. Insulin is manufactured by the pancreas, a gland important role in the fertility and healthy pregnancy. Pregnancy and lactation both make great nutritional demands on their bodies. These are among the most stressful periods in the life of women. Improper dietary practice may lead to many complications and the chances of being affected by non sugar in urine (glycosuria). It is a disorder that prevents the body from using food properly. Normally, the body gets its major source of energy from glucose, The glucose in the blood stream becomes a potential source of energy for the entire body. that lies behind the stomach. Without insulin, glucose cannot get in to the cells of the body where it is used as fuel. nstead, lglucose accumulates in the blood to high levels

Impact Factor : 2.4772, ISSN -2348-2702, Vol. - I, Issue - XIV.

and is excreted or spilled in to the urine through kidneys.

There are 3 types of diabetes:

1.Type I diabetes, often called juvenile or insulin dependent diabetes.

2.Type II diabetes, often called adult or non-insulin dependent diabetes.

3.Gestational diabetes which occurs during pregnancy.

Gestational Diabetes:-

Gestational diabetes mellitus (GDM) is a condition that develops during pregnancy, when the body is not able to make enough insulin. The lack or scarcity of insulin causes the blood glucose level to become higher than normal. Gestational diabetes affects between 2 and 10% of women during pregnancy. It is important to recognize and treat gestational diabetes as soon as possible to minimize the risk of complications to mother and baby. In addition, it is important for women with a history of gestational diabetes to be tested for diabetes after pregnancy because of an increased risk of developing type 2 diabetes in the years following delivery.

Diagnosis of gestational Diabetes:-

Gestational diabetes is a condition that occurs during pregnancy. Any women might develop gestational diabetes during pregnancy. It is diagnosed with blood tests. Screening for gestational diabetes is usually done between 24 and 28 weeks of pregnancy. However screening may be done earlier in the pregnancy. Some of the factors associated which have an increased risk are obesity, a family history of diabetes, having given birth previously to a very large infant, a still birth or a child with a birth defect or having too much amniotic fluid.

Initially, pregnant women should check blood sugar level 4 times a day.

- Before eating in the morning.
- One hour after breakfast, lunch and dinner.

This information helps to determine whether the pregnant womens blood sugar levels are on target. If levels stay higher than they should be, doctor recommend to start using insulin. Once on insulin, blood glucose levels need to be checked six times a day, before and one hour after each meal.

Symptoms of Gestational Diabetes.

- Increased thirst.
- Increased urination.
- Weight loss in spite of increased appetite.
- Fatigue.
- Nausea and vomiting.
- Frequent infection including those of the bladder, vagina and skin.
- Blurred vision.

Complications of gestational diabetes:-

Identifying and treating gestational diabetes can reduce the risk of pregnancy complications.

Complications of gestational diabetes can include:

- Having a large baby (weighing more than 9 lbs or 4.1 Kg), which can increase the risk of injury to the mother or baby during delivery and increase the chance of needing cesarean section.
- Another problem a women with gestational diabetes faces is a condition the baby may develop called macrosomia. Macrosomia means large body and refers to a baby that is considerably larger than normal.
- In addition to macrosomia, gestational diabetes increases the risk of hypoglycemia (low blood sugar) in the baby immediately after delivery.
- Other serious complications of poorly controlled gestational diabetes in the new born can include an increased risk of jaundice, an increased risk for respiratory distress syndrome, and a higher chance of dying before or following birth. The baby is also at a greater risk of becoming overweight and developing type 2 diabetes later in life.
- If diabetes is present in early pregnancy, there is an increased risk of birth defects and miscarriage compared to that of mothers without diabetes.

Impact Factor : 2.4772, ISSN -2348-2702, Vol. - I, Issue - XIV,

Nutrition and Women Health: One of essential components in the case of a woman with gestational diabetes is a diet specifically tailored to provide adequate nutrition to meet the need of the mother and the growing fetus. At the same time the diet has to be planned in such a way as to keep blood glucose levels in the normal range (60to120 mg/dl).

- The carbohydrates in your food become glucose in your body. Glucose is a major energy source for your body. Carbohydrates come from starchy food such as breads, pasta, potatoes, rice, and other grain.
- You need to eat the right amount of carbohydrates, protein, and fat while you are pregnant. This requires more planning if you are taking insulin to control your blood sugar while you are pregnant.
- Carbohydrate Counting: Carbohydrate counting means keeping track of the account of Carbohydrates you eat every day. You should eat the same times each day. This will help keep your blood sugar within the normal range.
- Calorie Intake: Most pregnant women need about 300 extra calories per day in the second and third trimesters to gain enough weight.
- An extra 10 to 12 grams of protein per day is also needed to help your baby grow normally.

Eating Plans: One of the essential components in the care of a woman with gestational diabetes is a diet specifically tailored to provide adequate nutrition to meet the needs of the mother and the growing fetus. At the same time the diet has to be planned in such a way as to keep blood glucose levels in the normal range (60 to 120 mg/dl)

The foundation of a diabetes meal plan however is the same for everyone. Recommended strategies include the consumption of a variety of food such as:-

- Whole grains * Beans
- Fruits * Non-fat dairy products and
- Lean meats or vegetarian substitutes.

The following are some dietary recommendations:

- Avoid high calorie snacks and deserts, including soda with sugar, fruit punch, candy, chips, cookies, cakes and full fat ice cream.
- Eat a lot of vegetables and fruits. Some fruits like grapes, dried fruit can increase your blood sugar level excessively and should be eaten in limited amounts.
- Don't eat a lot of starchy vegetables (eg. Potatoes) instead eat non-starchy fruits or vegetables.
- Choose foods whole grain eg. Whole wheat bread, brown rice, whole wheat pasta, biscuits etc.
- Choose low or fat free dairy products.

Conclusion

Thus after you (pregnant women) are diagnosed of with gestational diabetes, you need to make changes in eating habits and learn to check blood sugar level to enjoy your period of pregnancy and proper care of yourselves and your child and give birth to a healthy child.

References:-

1. *Dodd JM, Crowther CA, Antoniou G, et al. Screening for gestational diabetes: the effect of varying blood glucose definitions in the prediction of adverse maternal and infant health outcomes.Aust NZJ Obstet Gynaecol 2007;47:307.*
2. *American Diabetes Association. Gestational diabetes mellitus. Diabetes Care 2004; 27 Suppl 1:S88.*
3. *Jovanovic, L (Ed). Diabetes and Pregnancy: What to Expect, American Diabetes Association, Alexandria, VA, revised 2007.*
4. *www.google.com*

2017-18

International Research Journal of Management Science & Technology

ISSN 2250 – 1959(0nline)
2348 – 9367 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

SPHERT
Explore Innovate Educate

Shri Param Hans Education & Research Foundation Trust

www.IRJMST.com
www.SPHERT.org

Published by iSaRa Solutions

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (0nline) 2348 – 9367 (Print)

Nutritional Knowledge and Nutritional Intake of Young Adult Rural and Urban Girls in Akola City, Maharashtra

Miss Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor
Dept. of Home Science
Smt. Radhadevi Goenka College for women, Akola, Maharashtra.
Email: sonalambere@gmail.com

ABSTRACT

Young adult is generally a person in the age range of 20 to 40 years. The young adult era is of greatest energy and abundance and of greatest contradiction and stress. Within that framework this stage is a development bridge between pre-adulthood and middle adulthood. Young adulthood can be considered the healthiest time of life and young adults are generally in good health subject neither to disease nor any health problems only if they consume a healthy nutritious balanced diet and do some form of exercise. Although physical growth is completed by early adulthood, the body tissues remain in a dynamic state with catabolism slightly exceeding anabolism, resulting in a net decrease in the number of cells. During this period nutrients are needed for maintaining the health and energy is required for physical functions and physical activities. Hence, the study was conducted and aimed at assessing nutritional knowledge and nutritional intake of 60 young adult rural girls and 60 young adult urban girls studying in four different competitive exam coaching academies in Akola city of Maharashtra. It was found that majority of rural (95%) and urban young (100%) adult girls possessed high nutritional knowledge. 70 per cent young adult rural girls while 68.33 per cent young adult urban girls were in high adoption category of healthy nutritional practices. A majority of rural (70%) and urban (68.30%) girls consumed mixed diet while 60 per cent rural and 50 per cent urban girls preferred to take B + L + D meal pattern. The nutritional intake of the young adult girls belonging to rural and urban area was found to be deficient in total calories, carbohydrates proteins, fats and minerals, but iron and vitamins intake was normal. It was concluded that well planned nutritional counselling for the young adult rural and urban girls can help prevent nutritional deficiency diseases and disorders which lead to anaemic condition in young adult girls.

Keywords: Young adulthood, nutritional knowledge, nutritional intake, healthy nutritional practices.

INTRODUCTION

Dietary habits are established in childhood and track into adulthood.(1)Young adult is generally a person in the age range of 20 to 40 years. One researcher, Dr. Jeffrey Jensen Arnett classifies the ages of 18-25 as “emerging adulthood.” He describes this age demographic as a time where young people transition from adolescence to adulthood and begin developing views and behaviors, which will carry into adulthood(2) During this time the development of self-identity, changing support systems, and the shifting of interpersonal influences occur and set this 2 life stage apart from adolescence and adulthood(3). Nelson et al. shared Dr. Arnnets assessment of this particular population, suggesting that the college years have often been considered a time of “optimal health

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (0nline) 2348 – 9367 (Print)

and well-being" (3) Young adulthood is a phase characterized by years of stress and also upliftments. The adult era is of greatest energy and abundance and of greatest contradiction. It serves as a bridge between pre-adulthood and middle adulthood. Biological function and physical performance reach their peak from 20 to 35 years of age. Girls reach their peak fertility in their early 20's.These are the years of building ones career, establishing ones own homes, of parenthood and of bringing up young children through the same stage of life. Unhealthy dietary habits are among the major risk factors for obesity and related chronic diseases, particularly if adopted during early adulthood (4,5). They are becoming more frequent due to the nutritional transition that is affecting populations across developing countries (6.7), where traditional healthy diets, including the Mediterranean diet, are being progressively replaced by more westernized dietary patterns(8,9). University students seem to be the most affected by this nutrition transition (9,10); studies from developed countries have shown that young adults leaving their parents and living away from home to attend college experience numerous health-related behavioral patterns (11), including the adoption of unhealthy dietary habits (12,13). These behaviors are mostly attributed to drastic changes in the environment and resources available, frequent exposure to unhealthy foods and habits (14), leading to higher consumption of high caloric snacks, fast foods, and lower consumption of fruits and vegetables, i.e., replacing their consumption of nutrient-dense foods with energy-dense nutrient-poor foods (15); added to this, skipping meals may also become more frequent (16).

College students are engrossed in academic and extracurricular activities or are employed. Many food and nutrition management is done by consuming with whatever is at hands. Some do not have time and energy to manage well on a limited budget, others lack necessary knowledge or skills never having being involved with food and nutrition management considerations before. The married young adult is aware that she has moved from the family home into another living arrangement. She does not suddenly perceive the series of small changes in the orderly arrangement of food consumed. She takes time to adjust with the new family and meal patterns. If she here self has a sound knowledge of nutrition she can make changes accordingly in her new house. Thus, the good health, proper knowledge of food and nutrition of young adult girls in the family definitely represents the good health of the family in general. Thus, those young adult girls who are employed full time or starting a newly married life or striving for a job or bearing a child etc. all have the need of proper diet and nutrition. Young adult girls are potential mothers and future homemakers and constitute an important part of our society. Therefore, there is a need to assess the nutritional status of young adult girls from rural and urban background and provide a database to enable the government to formulate new food and nutrition policies for them.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To study nutritional knowledge and adoption of nutritional practices of young adult rural and urban girls studying in Akola city of Maharashtra.
2. To study the nutrient intake of young adult rural and urban girls studying in Akola city of Maharashtra.

METHODOLOGY

The major emphasis in the study was on assessment of nutritional knowledge and nutritional intake of young adult rural and urban girl students in the age group of 20 to 30 years studying in

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (0nline) 2348 – 9367 (Print)

Akola city of Maharashtra. For this purpose 60 young adult rural and 60 young adult urban girls students studying in four different competitive exams coaching academies from the existing ones in Akola city were randomly selected. The information was collected through personal interview and observation schedules. The daily nutrient intake was calculated on the basis of daily consumption of food stuffs and compared with ICMR RDA (2010). The collected data has been presented in the following table by appropriate score, total and percentage.

RESULT

The diet of females was categorized as vegetarian, non-vegetarian and mixed diet.

Table 1. Distribution of young adult rural and urban girls according to their diet and meal pattern

Sr. No.	Characteristics and categories	Rural		Urban	
		Frequency	Per cent	Frequency	Per cent
1	Type of diet				
	Vegetarian	18	30.00	19	31.70
	Non-vegetarian	0	00.00	0	00.00
	Mixed	42	70.00	41	68.30
	Total	60	100.00	60	100.00
2	Meal pattern				
	L + D	11	18.33	10	16.70
	B + L + D	36	60.00	30	50.00
	L + S + D	5	3.33	4	6.70
	B + L + S + D	8	13.34	16	26.60
	Total	60	100.00	60	100.00

L - Lunch, B - Breakfast, S - Snacks, D – Dinner

It is apparent from Table 1, that nearly one third rural (30.00%) and urban (31.70%) young adult girls consumed vegetarian diet only. But majority of rural (70.00%) and urban (68.30%) girls consumed mixed diet. None consumed only non-vegetarian diet.

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (Online) 2348 – 9367 (Print)

It was seen that majority of rural (60.00%) and urban (50.00%) girls had B + L + D meal pattern. As much as 8.33 per cent rural and 16.70 per cent urban girls followed L + D meal pattern. Only few (3.33%) rural and 6.70 per cent urban girls had L + S +D meal pattern while remaining 13.33 per cent rural and 26.67 per cent urban girls used to follow B + L + S + D meal pattern.

Table 2. Distribution of young adult rural and urban girls according to their nutritional knowledge

Sr. No.	Categories	Rural		Urban	
		Frequency	Per cent	Frequency	Per cent
1	Low (Up to 5)	0	0	0	0
2	Medium (6 to 12)	3	5.00	0	0
3	High (Above 12)	57	95.00	60	100
	Total	60	100	60	100

The knowledge was defined as the awareness information possessed by the individual girls. The knowledge test included ten questions related to nutritional knowledge. The response to each question was obtained from the individual rural and urban girl students and scored as one and zero for correct and incorrect answer respectively and three groups were made on the basis of total obtainable knowledge score as low (up to 5), medium (6 to 12) and high (above 12).

As shown in Table 2, the girls having low nutritional knowledge were none while very few of rural girls were having medium nutritional knowledge. But in the high nutritional knowledge category there were 95 per cent rural and 100 per cent urban girls.

Table 3. Distribution of young adult rural and urban girl students according to use of nutritional practices

Sr. No.	Categories	Rural		Urban	
		Frequency	Per cent	Frequency	Per cent
1	Low (Up to 4)	1	1.70	0	0
2	Medium (5 to 8)	7	28.33	19	31.67
3	High (Above 8)	42	70.00	41	68.33
	Total	60	100.00	60	100.00

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (Online) 2348 – 9367 (Print)

The use of nutritional practices by young adult girls was studied with the help of twelve questions related to nutritional practices. The actual adoption of each nutritional practice was scored as one considering the total score earned by the individual three groups of girls were formed as low (up to 4) medium (5 to 8) and high (above 8). It could be noted from Table 3 that the girls in low category of adoption were only 1.7 per cent rural. The girls in medium adoption category were 28.33 per cent rural and 31.67 per cent urban. While, the girls in high adoption category of adoption of nutritional practices were 70 per cent rural and 63.33 per cent urban.

Table 4. Distribution of young adult rural and urban girl students according to nutritional intake

Sr. No.	Categories	Rural		Urban	
		Frequency	Per cent	Frequency	Per cent
1.	**Calories**				
	Below normal (<2400)	29	48.33	28	46.60
	Normal (2400)	10	16.67	16	26.70
	Above normal (>2400)	21	35.00	16	26.70
2.	**Carbohydrate**				
	Below normal (<500)	37	61.70	45	75.00
	Normal (500)	6	10.00	7	11.70
	Above normal (>500)	17	28.30	8	11.30
3.	**Proteins**				
	Below normal (<55)	26	43.33	28	46.40
	Normal (55)	8	13.34	16	26.30
	Above normal (>55)	26	43.33	16	26.30
4.	**Fats**				
	Below normal (<25)	28	46.60	27	45.00
	Normal (25)	16	26.70	22	36.70
	Above normal (>25)	16	26.70	11	18.30
5.	**Iron**				
	Below normal (<35)	31	51.70	28	46.70
	Normal (35)	22	36.60	22	36.60
	Above normal (>35)	7	11.70	10	16.70
6.	**Calcium**				
	Below normal (<600)	50	83.33	57	57
	Normal (600)	8	13.33	3	3
	Above normal (>600)	2	3.34	0	0

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (0nline) 2348 – 9367 (Print)

7.	**Vitamins**				
	Below normal (<4800)	5	8.30	0	0
	Normal (4800)	54	90.00	60	60
	Above normal (>4800)	1	1.70	0	0

Low calcium diet was consumed by majority (83.33%) rural and 95 per cent urban young adult girl students only very few (13.33%) rural and (5%) urban girls were found to be taking normal calcium diet. Only 3.34 per cent rural girls were detected to be taking high calcium diet. 51.70 per cent rural and 46.70 per cent urban girls were found to be low iron diet whereas 36.60 per cent each of rural and urban girls were found to be consuming normal iron diet. Very low (11.70%) rural and (16.70%) urban young adult girls were found to be taking high iron diet. Majority of both rural (90%) and urban (100%) young adult girl students were found to be consuming vitamin rich diet.

CONCLUSION

It was concluded that though the girls from both rural as well as urban background had high nutritional knowledge and adopted nutritional practices still the nutritional intake of both young adult rural and urban girls students was found to be little low than the normal intake as per ICMR RDA (2010) for the age group of 20 - 30 years. So, there is a need for timely and appropriate nutritional counselling of these girls to make them aware of the importance of balanced diet to lead physically and mentally healthy life of own and their families as well.

REFERENCES:

1. Mikkila V., Räsänen L., Raitakari O.T., Pietinen P., Viikari J. Consistent dietary patterns identified from childhood to adulthood: the cardiovascular risk in Young Finns Study. Br J Nutr. 2005;93:923–931.[PubMed
2. Arnett JJ. Emerging Adulthood. Am Psychol. 2000;55(5):469-480
3. Nelson, M., Story, M., Larson, N., Neumark-Sztainer, D., & Lytle, L. (2008). Emerging Adulthood And College-age Youth: An Overlooked Age For Weightrelated Behavior Change. Obesity, 16(10), 2205-2211.
4. Nasreddine L, Naja F, Tabet M, Habbal MZ, El-Aily A, Haikal C, et al. Obesity is associated with insulin resistance and components of the metabolic syndrome in Lebanese adolescents. Ann Hum Biol(2012) 39(2):122–8.10.3109/03014460.2012.655776 [PMC free article] [PubMed] [Cross Ref]
5. Rinaldi AE, de Oliveira EP, Moreto F, Gabriel GF, Corrente JE, Burini RC. Dietary intake and blood lipid profile in overweight and obese schoolchildren. BMC Res Notes (2012) 5:598.10.1186/1756-0500-5-598 [PMC free article] [PubMed] [Cross Ref]
6. Gharib N, Rasheed P. Energy and macronutrient intake and dietary pattern among school children in Bahrain: a cross-sectional study. Nutr J (2011) 10:62.10.1186/1475-2891-10-62 [PMC free article][PubMed] [Cross Ref]
7. Costa Silva Zemdegs J, Barreto Corsi L, De Castro Coelho L, Duarte Pimentel G, Toyomi Hirai A, Sachs A. Lipid profile and cardiovascular risk factors among first-year Brazilian

IRJMST Vol 8 Issue 5 [Year 2017] ISSN 2250 – 1959 (0nline) 2348 – 9367 (Print)

university students in São Paulo. Nutr Hosp (2011) 26(3):553–9.10.1590/S0212-16112011000300018 [PubMed] [Cross Ref]

8. Alavian SM, Motlagh ME, Ardalan G, Motaghian M, Davarpanah AH, Kelishadi R. Hypertriglyceridemic waist phenotype and associated lifestyle factors in a national population of youths: CASPIAN study. J Trop Pediatr (2008) 54(3):169–77.10.1093/tropej/fmm105 [PubMed] [Cross Ref]
9. Mehio Sibai A, Nasreddine L, Mokdad AH, Adra N, Tabet M, Hwalla N. Nutrition transition and cardiovascular disease risk factors in middle East and North Africa countries: reviewing the evidence. Ann Nutr Metab (2010) 57(3–4):193–203.10.1159/000321527 [PubMed] [Cross Ref]
10. Baldini M, Pasqui F, Bordoni A, Maranesi M. Is the Mediterranean lifestyle still a reality? Evaluation of food consumption and energy expenditure in Italian and Spanish university students. Public Health Nutr(2009) 12(2):148–55.10.1017/S1368980008002759 [PubMed] [Cross Ref]
11. Wickramasinghe VP, Lamabadusuriya SP, Atapattu N, Sathyadas G, Kuruparanantha S, Karunarathne P. Nutritional status of schoolchildren in an urban area of Sri Lanka. Ceylon Med J (2004) 49(4):114–8.[PubMed]
12. Wengreen HJ, Moncur C. Change in diet, physical activity, and body weight among young-adults during the transition from high school to college. Nutr J (2009) 8:32.10.1186/1475-2891-8-32 [PMC free article][PubMed] [Cross Ref
13. Strong KA, Parks SL, Anderson E, Winett R, Davy BM. Weight gain prevention: identifying theory-based targets for health behavior change in young adults. J Am Diet Assoc (2008) 108(10):1708–15.10.1016/j.jada.2008.07.007 [PMC free article] [PubMed] [Cross Ref
14. . Huang TT, Harris KJ, Lee RE, Nazir N, Born W, Kaur H. Assessing overweight, obesity, diet, and physical activity in college students. J Am Coll Health (2003) 52(2):83–6.10.1080/07448480309595728[PubMed] [Cross Ref
15. . US Department of Health and Human Services, US Department of Agriculture, US Dietary Guidelines Advisory Committee. Dietary Guidelines for Americans. 7th ed. Washington DC: Government Printing Office; (2010).
16. 14. Azadbakht L, Haghighatdoost F, Feizi A, Esmaillzadeh A. Breakfast eating pattern and its association with dietary quality indices and anthropometric measurements in young women in Isfahan. Nutrition(2013) 29(2):420–5.10.1016/j.nut.2012.07.008 [PubMed] [Cross Ref]

2018-19

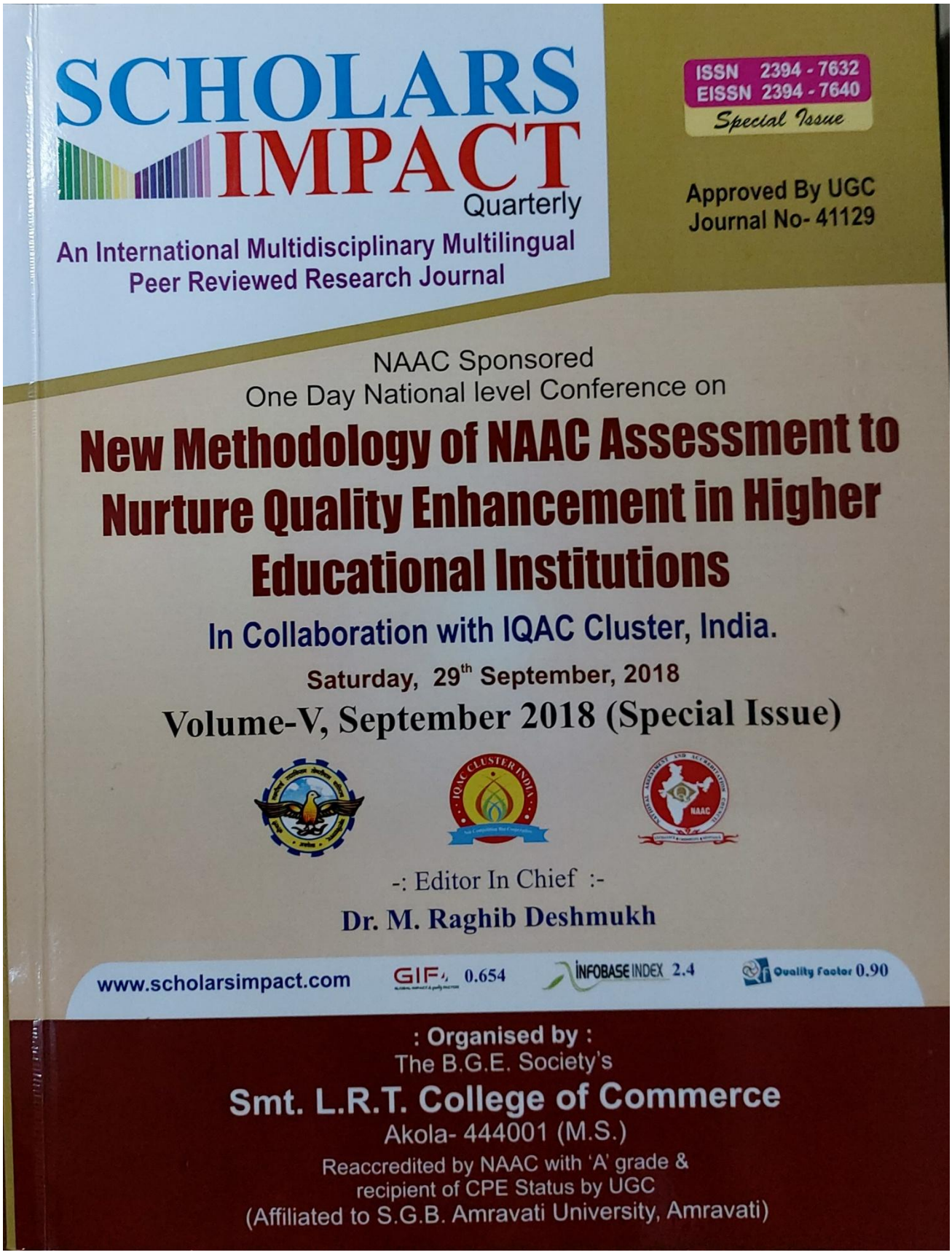
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
NAAC Sponsored
One Day National level Conference on
New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions
In Collaboration with IQAC Cluster, India.
Saturday, 29th September, 2018
Volume-V, September 2018 (Special Issue)
-: Editor In Chief :-
Dr. M. Raghib Deshmukh
www.scholarsimpact.com
GIF 0.654
INFOBASE INDEX 2.4
Quality Factor 0.90
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

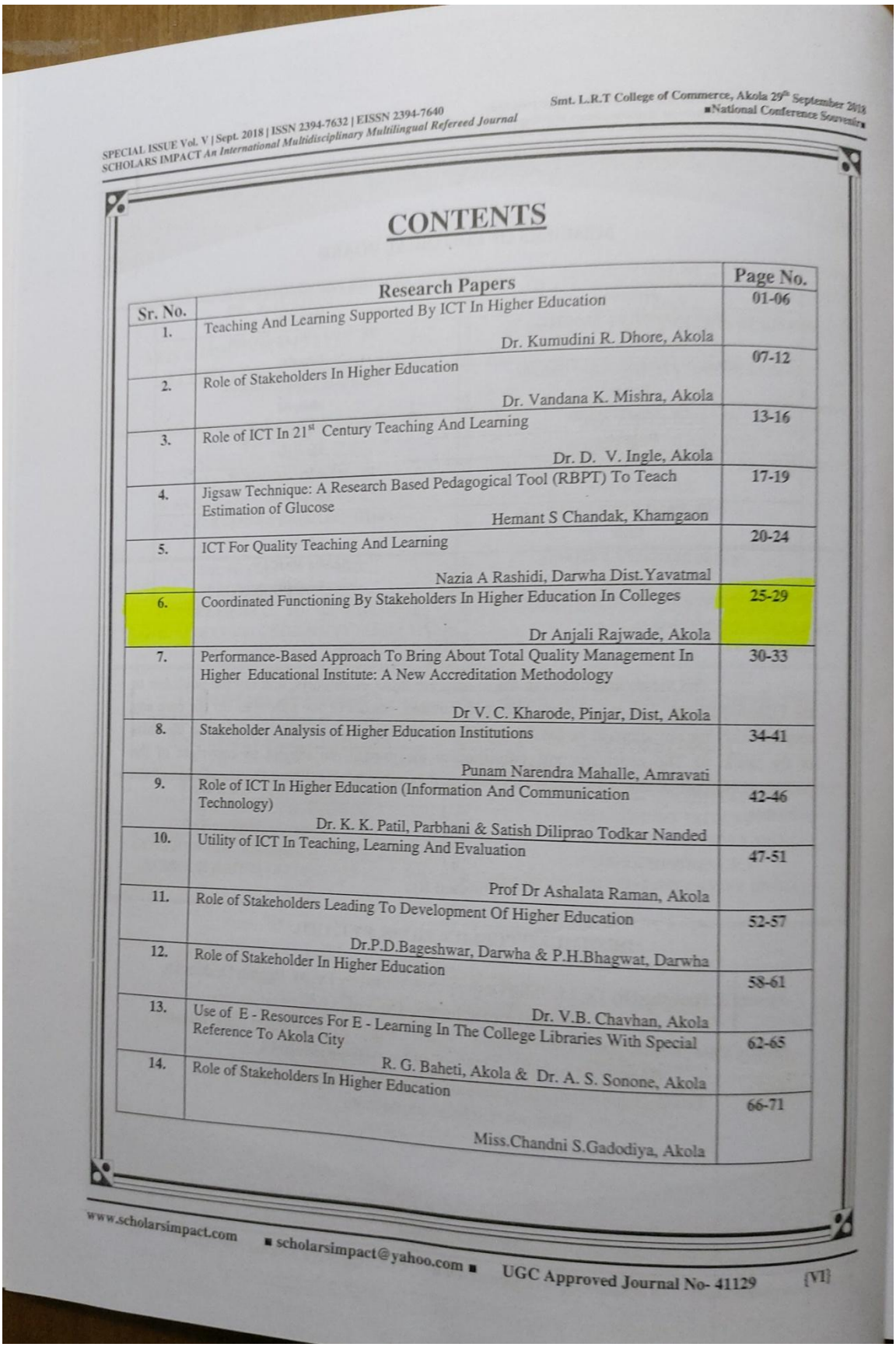

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	Teaching And Learning Supported By ICT In Higher Education Dr. Kumudini R. Dhore, Akola	01-06
2.	Role of Stakeholders In Higher Education Dr. Vandana K. Mishra, Akola	07-12
3.	Role of ICT In 21st Century Teaching And Learning Dr. D. V. Ingle, Akola	13-16
4.	Jigsaw Technique: A Research Based Pedagogical Tool (RBPT) To Teach Estimation of Glucose Hemant S Chandak, Khamgaon	17-19
5.	ICT For Quality Teaching And Learning Nazia A Rashidi, Darwha Dist.Yavatmal	20-24
6.	Coordinated Functioning By Stakeholders In Higher Education In Colleges Dr Anjali Rajwade, Akola	25-29
7.	Performance-Based Approach To Bring About Total Quality Management In Higher Educational Institute: A New Accreditation Methodology Dr V. C. Kharode, Pinjar, Dist, Akola	30-33
8.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions Punam Narendra Mahalle, Amravati	34-41
9.	Role of ICT In Higher Education (Information And Communication Technology) Dr. K. K. Patil, Parbhani & Satish Diliprao Todkar Nanded	42-46
10.	Utility of ICT In Teaching, Learning And Evaluation Prof Dr Ashalata Raman, Akola	47-51
11.	Role of Stakeholders Leading To Development Of Higher Education Dr.P.D.Bageshwar, Darwha & P.H.Bhagwat, Darwha	52-57
12.	Role of Stakeholder In Higher Education Dr. V.B. Chavhan, Akola	58-61
13.	Use of E - Resources For E - Learning In The College Libraries With Special Reference To Akola City R. G. Baheti, Akola & Dr. A. S. Sonone, Akola	62-65
14.	Role of Stakeholders In Higher Education Miss.Chandni S.Gadodiya, Akola	66-71

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

⑥

COORDINATED FUNCTIONING BY STAKEHOLDERS IN HIGHER EDUCATION IN COLLEGES

DR ANJALI RAJWADE
Professor & HOD Home Science, Smt RDG College for Women, Akola.
Email - arajwade28@yahoo.com

Abstract

Higher education (HE) is expected to enable the students to gain knowledge, develop appropriate attitude and adopt relevant practices pertaining to the subject matter; in order to enhance potential related to future career. HE helps in ability to comprehend, analyze and extrapolate the concepts for practical implications in life as a skilled worker, self employed person or any other functionary in life. The main objective of any HE institution is to enhance and maintain quality in education. HE Quality is important for business or industry. Over the years planning, assessment, regulation and assurance of quality in HE has assumed great significance. The present study aims at ascertaining main stakeholders and their coordination for relevant enhancements and maintenance of student centric quality in HE. It is important that each stakeholder understands and executes the role it is expected to play. Periodic re-evaluation, data analysis, restructuring with necessary modifications and up gradations, multiple way feedback mechanism are essential. The same needs to be applied to coordinate functioning of stakeholder in HE in colleges.

1. Introduction

Higher education moulds and nourishes the knowledge, attitude and practices of the students, relevant to the subject. It enables and empowers the students to understand the knowledge imparted and implement the same in order to enhance potential related to future career. Higher education also helps in ability to comprehend, analyze as well as extrapolate the concepts or ideas for practical implications in life as a skilled worker, self employed person or any other functionary in varied fields of activity in life.

In India, higher education is mainly imparted in institutions like colleges, universities, semi autonomous institutions like IIT/IIM, etc. These are working either on grant – in – aid basis or non granted privately funded institutions. The main objective of any such institution is to enhance and maintain quality in education.

Quality in higher education is as important as in business or industry. Over the years planning, assessment, regulation and assurance of quality has assumed great significance. If India desires to become a truly developed nation then quality in higher education is a very important and basic requirement at all levels like individual, social or national level.

2. Objectives

- To briefly ascertain the role of important stakeholder in higher education (HE)
- To understand the inter link within the stakeholders in HE for enhancing the quality

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

in higher education.

3. Methodology

Important stakeholders in HE in colleges were considered. Their roles and need for coordinated functioning for quality enhancement in HE were projected.

4. Discussion

The study was mainly focused on important stakeholders in HE in college. Their role in proper functioning of colleges and for enhancement in quality was taken in consideration before assessing the outcome of co-ordination in functioning of the stakeholders in higher education in colleges. The stakeholders considered were -

1. Ministry of Education
2. Government officials at various levels.
3. University
4. College Management & Administration
5. College Teachers
6. Students and Alumni
7. Parents
8. Educationists

4.1 Ministry of Education (MoE) -

MoE formulates and facilitates implementation of set goals of higher education at state and / or national level. Educational policies need up-gradation periodically and in tune with changing needs of society and nation. MoE is the main agency which plans and works in co-ordination with Finance Ministry to appropriately allocate and manage financial aspects pertinent to higher education in colleges under its ambit.

4.2 Govt. Officials at Various Levels -

The MOE functions through official at state, division and district level. They take actions to implement Government directives and orders released from time to time and intimate the colleges accordingly. There is a two way communication mechanism operational between them and the college authorities. They inspect, regulate and streamline the functioning of colleges for effective implementation of quality education. They also attend to functional grievances or impediments encountered by the colleges.

4.3 University -

State universities or private universities are mainly involved in structuring of syllabus of various courses and subjects. They are framed as per the needs and aspirations pertinent to the relevant region. Universities situated in metro cities impart education in more advanced and wider range of educational courses than those in lesser developed regions in the state. Universities decide and set the processes and standards for admission, teaching learning process, examinations and results etc. Education extension activities, extracurricular activities, career oriented activities, personality development & empowerment activities, placement oriented activities etc are all encouraged & supervised by Universities.

4.4 College Management and Administration -

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

Local Management council (LMC) of any college frames the educational vision and mission of the institution. The college Principal, along with administrative staff members, plans and executes them in accordance with the policies of education department and directives of the university. Quality in appointment of teachers is taken care of by the management.

4.5 Teachers -

Teacher is the main stakeholder as far as delivery of education is concerned. Behavior of teachers as professionals, inclusive of their knowledge, attitude and practices, matters a lot in effective and meaningful teaching learning process (TLP). Up gradation of their knowledge store and teaching methods is essential, with changing requirements of higher education. Teaching skills have to be combined with professional motivation to guide students especially those who are slow learners or are under privileged. The personality, behavior and teaching methods of a teacher should be such that there will be positive impression on the minds of the students resulting in healthy teacher – student bond. Teaching should be a professional passion for a teacher rather than just a job. A good teacher imparts knowledge much beyond the books and hence his / her students perceive him / her as a 'Guru' rather than just a teacher; because a teacher instructs while a guru constructs.

4.6 Students and Alumni -

Students are the main beneficiary stakeholders of higher education. All the focus is targeted at them for their all round educational empowerment. Students of higher education are old enough to comprehend the system of delivery of education but they are not mature enough to set their educational goals adequately. They need supervision and guidance of teachers as well as parents; especially during difficult or competitive stages of education. They need encouragement, compassion, mentoring and counseling during their educational career.The students should get cafeteria type options in selection of stream of education or the subject within a particular stream because every student does not possess identical likes & dislikes, ambitions, capacity of comprehension and future academic or career plans.

Feedback by students in student–feedback system, coupled with the quality of examination results give very good assessment of effectiveness of teaching and learning process in a college. Alumni of a college can contribute to quality of education in their Alma mater by their expertise, financial help or guest lectures. Their social or corporate status can help the college in obtaining collaborations, business tie ups or placement opportunities.

4.7 Parents -

Parents of students, in our educational setup usually do not play their intended or expected role in a meaningful manner. Parents should estimate the learning capacity of their wards and accordingly guide them in their options for HE. Ambitions of parents should not become overbearing for their wards. Students need guidance, psychological support and encouragement from their parents.

Parents' meet in colleges are necessary for important interaction between teachers, parents and students. Cordial, frank and student friendly interaction between teachers and parents, ultimately result in benefits to the educational career of students.

4.8 Educationists -

Experts in the field of education have the capacity to think about problems in HE and find out ways and means to solve them. They also have visionary capacity to foresee the molding and remolding

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

necessary in HE for it to be meaningful to meet the expectation and career requirement of students and their parents as well as society.

Educationists are the 'think tank' that can guide the government in drafting educational policies and programs and they can identify the lacunae in educational system or its functioning and advise appropriately about their rectifications. The concept and perception in society about HE can be positively influenced by educationists through their thought provoking articles or speeches in public forums. They have to be impassionate, fearless and precise in pointing out errors in the educational systems. At the same time they should suggest necessary and practically implementable remedies. Educationists should be invited specialist members in decision making education board or committees at various levels.

4.9 Coordinated Functioning of Stakeholders in HE

Multidimensional, multipronged and well focused communication within stakeholders is an absolute necessity. HE creates a base for future career and life of a student. It has to undergo rational and periodic modifications and up gradations to suit to the changing needs of individuals, industries, society and nation. This can happen effectively when the stakeholders are sensitive to the issues of HE and there are well planned & executed interactions among them. There has to be evaluation of factors pertaining to standard of HE, periodic assessment of courses available, syllabi being implemented, teaching and learning process undertaken, examination, results etc. The most important factor to be assessed is the capacity of graduates and post graduates to be able to get and properly manage jobs, self employment, entrepreneurial potential etc; so as to be able to derive maximum benefits and life. Stakeholders at various levels need to meet and exchange ideas and plans. There has to be feedback mechanism at various levels like colleges, universities, State and Central Governments. Students, being the target beneficiaries, should be at the centre of any policy, procedural regulations, syllabus planning and implementation and other relevant matters pertinent to HE.

The Govt. and Educational authorities have the power to plan, frame, implement and evaluate the educational process. Simultaneously these very agencies should accept the need and aspirations of students and parents and the expectation of society from graduates and post graduates. There has to be a mechanism wherein reciprocal and multilateral exchange of concepts, plans, procedural details and evaluatory measures occurs periodically and with the main purpose of quality of HE and its benefits to student in mind.

Characteristically, highly acclaimed institutions of HE are student centric and yet focused on quality education aimed at imparting and enhancing abilities of their student to possess potential to apply their knowledge and skills to achieve their career goals successfully to the benefit of all the stakeholders. The curriculum of such college is updated, flexible, student and career oriented at the same time and yet it yields benefits to all segments of career options, be it a job, self employment, entrepreneurial endeavor or any other appropriate option. Holistic nature of the education empowers the students in gaining knowledge and skills, healthy body and mind, communication command, responsible attitude and good character.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

5. Conclusion

Any project or endeavor involving multiple agencies has to have a well planned and executed coordination in the functioning of the stakeholders involved. It is very important that each stakeholder understands and executes with full responsibility, the role it is expected to play. Periodic re-evaluation, data analysis, restructuring with necessary modifications and up gradations, multiple way feedback mechanism are all essential. The same needs to be applied to coordinated functioning of all stakeholder in HE in colleges since India desires to effectively fulfill the dreams and aspiration of its GenNext ; thereby assuring a bright future for its students, their parents, industry and all stakeholders apart from the society and the nation.

Research Journal of Recent Sciences ISSN 2277-2502
Vol. 7(11), 21-23, November (2018) *Res. J. Recent Sci.*

Short Communication

Effect of Yoga practices on muscular endurance and flexibility of young adult girls

Sonal Tuljaram Kame
Department of Home Science, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, MS, India
sonalambere@gmail.com

Available online at: www.isca.in, www.isca.me
Received 1st August 2018, revised 1st October 2018, accepted 25th October 2018

Abstract

Yoga science has several concepts, method and regulations which are very much essential to each and everyone. It should be clearly understood that yoga is a real sword to lead a healthy life. The purpose of the study was to find out the effect of yoga practices on muscular endurance and flexibility of young adult girls students of R D G College, Akola. For this study 30 students were selected among who 15 student's practices yoga on regular basis and the rest 15 did not perform any yoga. 15 students practices yoga on regular basis were the experimental group and the Non Yoga practitioners were the control group. The experimental group practices yoga regularly i.e. six days in a week for four weeks, under direct supervision of the researcher. The control group did not perform any yoga for the four weeks. The subjects were tested on the selected fitness variables before and after four weeks of practice. The data was statistically analyzed. The result of the study revealed that there was a significant improvement in muscular endurance and flexibility of experimental group than the control group. So it was concluded that the effect of yoga on muscular endurance and flexibility of young adult girls was positive.

Keywords: Yoga, young, adult girls, muscular endurance, flexibility.

Introduction

With the declaration of the International Day of Yoga, the United Nations has refocused a global attention on yoga. It was more than a century back that Swami Vivekananda, the father of the Indian renaissance, made the world aware of the great heritage of yoga that India has to offer to the world. He lucidly and with subtlety summarized the four principal types of yoga: Bhakti-Yoga, Gyana-Yoga, Karma-Yoga, and Raja-Yoga. His four treatises on these yogas would be the foundation of the principles and theories of yoga for anyone who is seriously interested in teaching, services, and research in yoga. In his much celebrated lecture on "the ideal of a Universal Religion," the Swami has elaborated on how yoga can provide different types of mind with appropriate methods for their spiritual and intellectual development. With a noble futuristic spirit, he has stated, "yoga means union. To the worker, it is union between men and the whole humanity (through selfless work); to the mystic, between his lower and higher self (through psychic growth); to the lover, union between himself and the God of love (through devotion and surrender); and to the philosopher, it is the union of all existence[1].

As yoga was considered an esoteric subject, shrouded in the Eastern mysteries, scientists were reluctant to investigate the domain for a very long time. The first initiative was taken by scientists in India. Professor Bal Krishan Anand (1917-2007), a pioneer neurophysiologist, besides his path-breaking research on the feeding center in the hypothalamus, he also undertook studies of physiological variables in a Yogi, in deep meditation[2-4]. These studies generated a global interest in the cardiovascular and brain effects of yoga. The first nations, outside India, to get interested in serious research on yoga and meditation were the United States of America and Japan. Later, interest in yoga for health was widespread and people from many walks of life turned to the physical yoga. Despite such an interest, the Japan Yoga Therapy Society was established as late as in 2003. In 1960s and 1970s, the movement of transcendental meditation (TM), by Mahesh Yogi, got many scientists interested in scientific studies on TM. Wallace in a paper published in science showed that TM was accompanied by a decreased metabolic rate, a reduction in heart rate, an increase in basal skin resistance, and alpha activities on electroencephalogram[5]. These findings generated more interest in scientific research in yoga and deep meditation. As a consequence, the beneficial effects of yoga in stress management, cardiovascular diseases, anxiety, depression, etc., were explored. Several centers and institutes focused exclusively on the healing aspects of yoga in diverse studies. Nagendra, Tellis, Nagarathna, Alex Hankey, and others have contributed significantly to the field at SVYASA[6].

The review by Bernstein et al. have shown that the number of adults practicing yoga have increased from 6% to 20% in the last 6 years (2007-2014). Though weight management is expected to be easier in yoga practitioners (YP), it has been reported that a large percentage continue to be overweight or obese. This emphasizes the need of equal attention to be given

Research Journal of Recent Sciences ISSN 2277-2502
Vol. **7(11),** 21-23, November **(2018)** *Res. J. Recent Sci.*

to diet and other forms of exercise. The diverse styles of yoga have been mentioned in the review. The effect on adaptation to stress needs more attention in yoga practitioners[7].

The study from the Patanjali Research Foundation and Australian collaborators investigated oxygen consumption (OC) in YP and patients with metabolic syndrome (MS)[8]. The interventions used were mental arithmetic stress and defined Yogic practices. The patients with MS had significant blunted poststress recovery of OC as compared to the YP group. The experimental protocol was fairly sophisticated and statistically well-designed with proper control of the laboratory milieu.

The fact that the OC of MS patients had a delayed recovery suggests that Yogic practices reduced the metabolic burden of the stress. Whether types of stress, other than mental arithmetic, would also impose similar metabolic burden needs to be explored further. Though authors do stress about the observational nature of the study and consider that a randomized controlled trial would be better. It is more desirable that MS patients should be studied longitudinally over a period of 3-5 years not only to study the OC, but diverse markers of obesity and MS.

An attempt was made to assess the impact of an 8-week Yoga intervention on physical activity in persons with or at risk of Type 2 diabetes[9]. Iyengar yoga techniques were followed in the interventional group. The follow-up of the patients and controls was for a long duration (from 3 to 15 months). The authors conclude that yoga had slight or no effect on physical activity over the long follow-up. However, the fact that the practice of yoga dropped from 54% to 14% suggests that the conclusion is totally fair. Yoga should be included in an interventional program that is integrative of diet, exercise, and if needed essential drugs for the prediabetic group. Despite the statistical analysis, the study does not contribute much as there was no reinforcement of daily Yogic practice along with other measures for obesity and metabolic disturbances.

The benefits of regular walking in overweight, obesity, and diabetes are well-known when coupled with also dietary control and other healthy lifestyle measures. However, somehow there are fine academic hair-splitting exercises to compare the individual measures for their effects on anthropometric and metabolic variables. These approaches when presented as comparative and controlled trials often gain a misplaced adulation. Recently, a comparative study of yoga and walking for overweight and obese adults was conducted in 68 participants for 15 days only[10]. Several variables were studied basally and after randomized intervention. The diet was constant between the groups.

It is amazing that the authors make the obvious conclusion, "both yoga and walking improved anthropometric variables and serum lipid profile in overweight and obese persons." It is interesting to note that the statistically significant changes have occurred within a fortnight! This fact opens up the need to explore short term integrative interventions in obesity/ overweight trials.

The health benefits of enhancing physical fitness (i.e., cardio respiratory fitness (CRF), muscular fitness, and flexibility) have become well established during the past decades. Higher levels of CRF and muscular fitness are associated with significantly lower risk of developing metabolic syndrome[11,12] and all-cause and cardiovascular mortality[13,14].

Objective of the study: i. To study the effect of yoga practice on muscular endurance of Young adult girls, ii. To study the effect of yoga practice on flexibility of young adult girls.

Methodology

From a larger pool of 30 young adult girl's student of R D G College, Akola in the age group of 18 to 20 years was studied. For the present study the girls were randomly selected. Among them 15 girls performed yoga regularly i.e. six days in a week and the rest 15 did not perform any yoga. 15 students who practices yoga on regular basis were the experimental group and the Non Yoga practitioners were the control group. The experimental group practices yoga regularly i.e. for 45 minutes daily for six days in a week for four weeks, under direct supervision of the researcher. The control group did not perform any yoga for the four weeks. Both the groups were assessed on selected criterion variables namely muscular endurance and flexibility. Both the groups were tested before and after the period of four weeks of practice on the selected variables as per the standard procedures. i. Muscular endurance was measured by using Bent Knee Sit up test. ii. Flexibility was assessed by Sit and Rest test.

Results and discussion

Results are mentioned in Table-1 and Table-2.

Table-1: Mean differences between the pre test and post test scores of experimental and control groups on flexibility.

Group	Test	No	Mean	SD	MD	't' value
C.G	Per test	15	28.7	1.25	1.5	0.67
	Post test	15	30.2	1.18		
E.G	Per test	15	29.3	3.79	7.1	3.65*
	Post test	15	36.4	1.19		

Research Journal of Recent Sciences ISSN 2277-2502
Vol. **7(11),** 21-23, November **(2018)** *Res. J. Recent Sci.*

Table-2: Mean differences between the pre test and score of experimental and control group on flexibility.

Group	Test	No	Mean	SD	MD	't' value
C.G	Per test	15	14.3	1.25	1.2	0.58
	Post test	15	15.5	1.18		
E.G	Per test	15	14.8	1.24	3.6	3.25*
	Post test	15	18.4	3.46		

Conclusion

The finding of the results concludes that there was significant improvement existing between experimental and control group on Muscular endurance, Flexibility. It is also concluded that regular yoga practice would be beneficial for the young adult college student. So regular yoga sessions should be included in the time table of their respective courses and it should be made mandatory.

References

1. Advaita Ashrama (1999). The Complete Works of Swami Vivekananda. Kolkata, 2, 375-96.
2. Anand B.K., Chhina G.S. and Singh B. (1961). Some aspects of electroencephalographic studies in yogis. *Electroencephalography and Clinical neurophysiology*, 13(3), 452-456.
3. Anand B.K., Chhina G.S. and Singh B. (1961). Studies on Shri Ramanand Yogi during his stay in an airtight box. *Indian J Med Res*., 49, 82-97.
4. Wenger M.A., Bagchi B.K. and Anand B.K. (1961). Experiments in India on" voluntary" control of the heart and pulse. *Circulation*, 24(6), 1319-1325.
5. Wallace R.K. (1970). Physiological effects of transcendental meditation. *Science*, 167(3926), 1751-1754.
6. S-Vyasa (2015). Yoga Certificate Programs. Available from: http://www.svyasa.edu.in/. [Last accessed on 2015 Jun 23].
7. Bernstein A.M., Judi B., Ehrman J.P., Golubic M. and Roizen M.F. (2014). Yoga in the management of overweight and obesity. *Am J Lifestyle Med*., 8, 33-41.
8. Tyagi A., Cohen M., Reece J. and Telles S. (2014). An explorative study of metabolic responses to mental stress and yoga practices in yoga practitioners, non-yoga practitioners and individuals with metabolic syndrome. *BMC Complement Altern Med*., 14, 445.
9. Alexander G., Innes K.E., Bourguignon C., Bovbjerg V.E., Kulbok P. and Taylor A.G. (2012). Patterns of yoga practice and physical activity following a yoga intervention for adults with or at risk for type 2 diabetes. *J Phys Act Health*, 9, 53-61.
10. Telles S., Sharma S.K., Yadav A., Singh N. and Balkrishna A. (2014). A comparative controlled trial comparing the effects of yoga and walking for overweight and obese adults. *Med Sci Monit*, 20, 894-904.
11. Laaksonen D.E., Lakka H.M., Salonen J.T., Niskanen L.K., Rauramaa R. and Lakka T.A. (2002). Low levels of leisure-time physical activity and cardiorespiratory fitness predict development of the metabolic syndrome. *Diabetes Care*, 25(9), 1612-1618.
12. Jurca R., Lamonte M.J., Barlow C.E., Kampert J.B., Church T.S. and Blair S.N. (2005). Association of muscular strength with incidence of metabolic syndrome in men. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 37(11), 1849-1855.
13. Blair S.N., Kampert J.B., Kohl H.W., Barlow C.E., Macera C.A., Paffenbarger R.S. and Gibbons L.W. (1996). Influences of cardiorespiratory fitness and other precursors on cardiovascular disease and all-cause mortality in men and women. *Jama*, 276(3), 205-210.
14. Kodama S., Saito K., Tanaka S., Maki M., Yachi Y., Asumi M. and Yamada N. (2009). Cardiorespiratory fitness as a quantitative predictor of all-cause mortality and cardiovascular events in healthy men and women: a meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*, 301(19), 2024-2035.

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

HEALTH EMPOWERMENT OF RURAL WOMEN BY APPLICATION OF MAHATMA GANDHI'S IDEOLOGY

Dr. Anjali Rajwade
Professor & Head, Department of Home Science,
Smt. R.D.G. College, Akola
arajwade28@yahoo.com
+91 9823074777

Abstract

Mahatma Gandhi envisioned India with self-sufficient and self-reliant villages. Nutritionists can do a lot by objectively thinking, planning and implementing nutritional education programs for rural people. Young adult rural women (YARW), 21-30 years old, are in the reproductive stage. They are wives, mothers & home managers. Improvement in health & nutrition of YARW can benefit themselves, their families & their progeny in future. The study aimed at imparting holistic nutrition education (HNE) based on ideology of Mahatma Gandhi to young adult rural women (YARW) and assessing its impact. Iron Deficiency Anemia (IDA), personal hygiene (PH), Nutritional Knowledge (NK) and dietary practices (DP) were assessed before and after imparting HNE. Data was analyzed statistically. The YARW, after HNE, were able to improve IDA from 54.00 percent YARW having moderate IDA to 36.00 percent YARW achieving non-anemic status. Before HNE, 76.00 percent YARW had poor personal hygiene level whereas 48.00 percent YARW achieved good personal hygiene level after HNE. Excellent personal hygiene level was attained by as many as 24.00 percent YARW six months after HNE. Nutritional knowledge of YARW improved significantly resulting in 60.00 percent YARW managing to achieve good nutritional knowledge level after HNE. Excellent level of nutritional knowledge was attained by 10.00 percent YARW for the first time in their lives. Dietary practices were at poor level in 72.00 percent YARW but HNE helped 66.00 percent YARW achieve good level of dietary practices. No YARW (00.00 percent) remained in poor level of dietary practices. HNE enabled YARW to attain self-empowerment in health and nutrition giving practical results to implementation of ideology of Mahatma Gandhi regarding rural masses.

Keywords: Mahatma Gandhi's ideology, young adult rural women, holistic nutrition education, women empowerment.

INTRODUCTION:

Mahatma Gandhi had a vision of India with self-sufficient and self-reliant villages[1]. He desired and strived for up-liftment of the underprivileged and the oppressed[2]. Gandhiji had empowerment up-liftment

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

and wellbeing of the downtrodden on his agenda[3]. Seventy two years later, in the present times, Gandhiji's dreams remain largely unfulfilled. A lot needs to be done by the educated, privileged people for the needy sections of society.

Mahatma Gandhi would, positively, have liked to see practical encouragement being given to the rural people. According to his ideology, the urban educated people, especially the professionals, ought to help rural masses[4]. People in rural area, especially the poor and uneducated, need to be educated about practical aspects in their lives; in such a way that they become enlightened, self-reliant and achieve sustainable improvement in that particular aspect of their lives[5].

Gandhiji would have liked to see better nutritional education and facilities especially for children and women, because children are tomorrow's India; and women create the next generation[6]. He would have expected different sections of professionals in the field of nutrition to actively participate, in their respective fields, to achieve the necessary nutritional objectives. In this regard, nutritionists need to formulate schemes and programs and implement them for nutritional up-liftment of the underprivileged needy people. Such programs & schemes need to be relatively cost-effective, non labour-intensive, easy-to-implement and sustainable. As far as possible they should not be dependent on government's support or machinery. Nutritionists need to objectively think, plan and implement nutritional programs. Among the many population groups, children below 5 years, adult girls and pregnant-lactating women were found to be quite needy ones; based on data of many population studies and publications[7,8,910,11]. Children below 5 years have high morbidity and mortality rates, but they also have many government schemes and programs operating for their benefits. Pregnant and lactating women also have multiple programs catering to their health and nutritional needs. Young adult rural women (YARW) 21-30 years of age, are in the reproductive stage of their married life. They are would be mothers. They create the next generation. YARW are 'Home Managers'. Under-nutrition and iron deficiency anemia (IDA) are highly prevalent in YARW[12,13,14,15]. Improvement in health and nutrition of YARW has triple benefits. Firstly, they themselves are benefited. Secondly, their families get the benefits and thirdly, their progeny in future gets benefited. The present study aimed at imparting holistic health and nutritional education to YARW (21 to 30 years) and assessing its impact on them.

OBJECTIVES:

- To assess IDA, personal hygiene, nutritional knowledge and dietary practices in YARW.
- To impart holistic nutritional education (HNE) based on Mahatma Gandhi's ideology to the respondents.
- To ascertain impact of HNE.

HYPOTHESIS:

- There is no impact of HNE on prevalence of severity of IDA among YARW
- There is no impact of HNE on personal hygiene among YARW
- There is no impact of HNE on nutritional knowledge among YARW
- There is no impact of HNE on dietary practices among YARW

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

METHODOLOGY:

From a larger pool of YARW, 50 women with IDA were selected as respondents. These respondents were residents of 'Ghusar', a village near Akola city. Level of IDA was determined by standard biochemical test. Personal hygiene, nutritional knowledge and dietary practices were assessed with the help of questionnaire. The YARW were imparted holistic nutrition education (HNE) through bi-weekly sessions over a period of 3 months. The HNE was patterned according to the principles of Mahatma Gandhi's ideology related to women, nutrition, hygiene, dietary habits etc. Interactive sessions were conducted to solve individual queries. Impact of HNE was assessed after a period of 6 months. Hemoglobin level was also reassessed at the end of 6 months.

RESULTS AND DISCUSSION –

IDA was highly prevalent in young adult rural women (YARW). Many facts and concepts related to personal hygiene (PH), nutritional knowledge (NK) and dietary practices (DP) were totally new for the respondents.

Table 1 – Prevalence of severity of IDA:

SN	Anemia Severity	Hb Level (gm percent)	Respondents (n = 50)			
			Before HNE		After HNE	
			Number	Percentage	Number	Percentage
1	Mild	10-10.9	08	16.00	22	44.00
2	Moderate	07-9.9	27	54.00	08	16.00
3	Severe	04-6.9	15	30.00	02	04.00
4	Non Anemic	> 11	00	00.00	18	36.00

**Pooling Non anemic/Mild anemic and Moderate anemic and Severe anemic together*

p<0.01 (OR – 21.0; 95% CI: 7.5-58.6)

Moderate IDA was detected in 54.00 percent YARW. Mild and severe IDA was observed in 16.00 percent and 30.00 percent YARW respectively. 06 months after HNE; 36.00 percent YARW achieved non-anemic status. Only 16.00 percent and 04.00 percent YARW remained in the moderate and severe IDA state respectively. The, before and after HNE, difference was found to be statistically significant (p value < 0.01)

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Figure 1 – Prevalence of severity of IDA (In percentage)

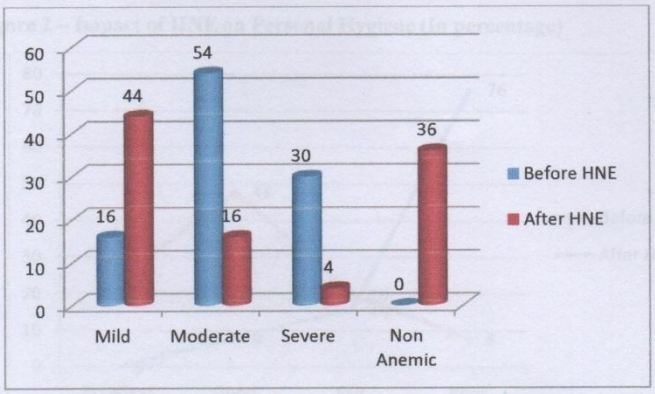

Iron Deficiency Anemia

The HNE enabled the YARW to achieve improvement in IDA on their own, in a sustainable manner, just as Mahatma Gandhi had desired.

Table 2 – Impact of HNE on Personal Hygiene

SN	Level	Personal Hygiene			
		Before HNE		After HNE	
		Number	Percentage	Number	Percentage
1	Excellent	00	00.00	12	24.00
2	Good	04	08.00	24	48.00
3	Fair	08	16.00	10	20.00
4	Poor	38	76.00	04	08.00

**Pooling Poor/ Fair and Excellent/ Good hygiene together*

p- 0.0174 (OR – 4.5; 95% CI: 1.4-14.8)

Personal hygiene among the YARW was poor in as high as 76.00 percent YARW while none (00.00 percent) had excellent level. Post HNE; 48.00 percent YARW attained good personal hygiene level, while 24.00 percent achieved excellent level. The, before and after HNE, difference was found to be statistically significant (p value - 0.0174)

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Figure 2 – Impact of HNE on Personal Hygiene (In percentage)

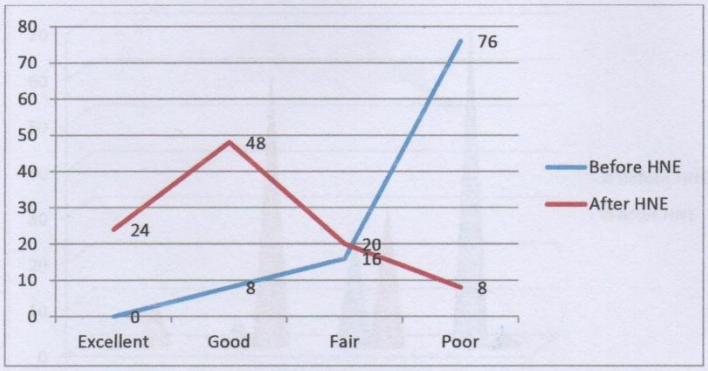

Table 3 - Impact of HNE on Nutritional knowledge

SN	Level	Nutritional Knowledge			
		Before HNE		After HNE	
		Number	Percentage	Number	Percentage
1	Excellent	00	00.00	05	10.00
2	Good	03	06.00	30	60.00
3	Fair	12	24.00	15	30.00
4	Poor	35	70.00	00	00.00

**Pooling Poor/ Fair and Excellent/ Good knowledge together*

p- <0.01 (OR – 36.6; 95% CI: 9.8-136.1)

YARW had poor, fair and good nutritional knowledge level in 70.00 percent, 24.00 percent and 06.00 percent respectively. After HNE, 10.00 percent YARW attained excellent nutritional knowledge level while 60.00 percent achieved good level, showing significant impact at 0.1 level. No YARW remained in the poor level of nutritional knowledge after HNE. The, before and after HNE, difference was found to be statistically significant (p value < 0.01)

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Figure 3 – Impact of HNE on Nutritional Knowledge (In Percentage)

The HNE, emphasized on utilization of locally available foods and healthy dietary practices, as per Mahatma Gandhi's ideology. Most of the YARW appreciated the same.

Table 4- Impact of HNE on Dietary Practices

SN	Level	Dietary Practices			
		Before HNE		After HNE	
		Number	Percentage	Number	Percentage
1	Excellent	00	00.00	04	08.00
2	Good	03	06.00	33	66.00
3	Fair	11	22.00	13	26.00
4	Poor	36	72.00	00	00.00

**Pooling Poor/ Fair and Excellent/ Good practices together*

P<0.01 (OR – 44.6; 95% CI: 11.8-168.2)

No YARW had excellent dietary practice level; while poor, fair and good dietary practice level was observed in 72.00 percent, 22.00 percent and 06.00 percent YARW respectively before HNE. Six months after the HNE was imparted; no YARW remained at poor level while 08.00 percent, 66.00 percent and 26.00 percent YARW achieved excellent, good and poor dietary practice levels respectively. The, before and after HNE, difference was found to be statistically significant (p value < 0.01)

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

Figure 4 - Impact of HNE on Dietary Practices (In percentage)

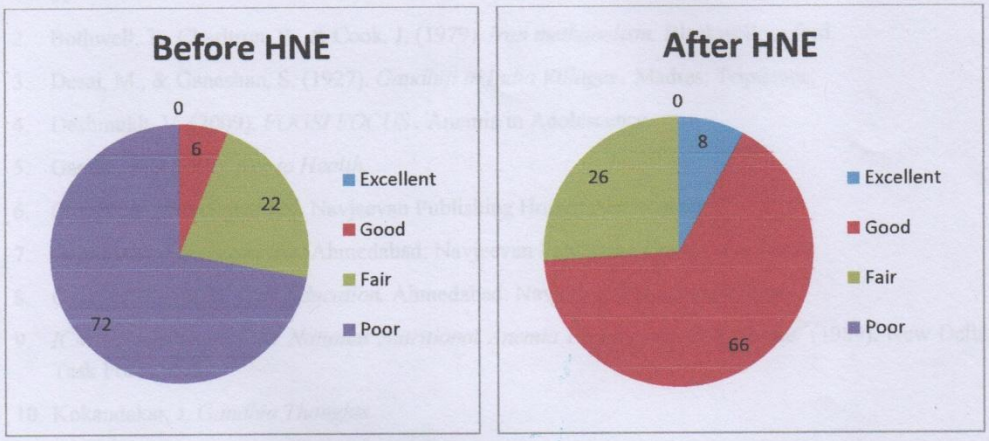

CONCLUSIONS AND IMPLICATIONS:

- Holistic nutritional educational programs; if planned and executed with target beneficiaries in mind can make rural people enlightened self reliant and empowered to sustain their health and nutrition on long term basis.
- Nutritionists can contribute a lot towards health and nutritional up-liftment of rural society.
- Gandhiji's ideology of rural development is practically needed and implementable even today; through holistic nutrition education targeted at health & nutrition on sustainable basis.
- Nutritionist can and should contribute concretely towards rural development as per Mahatma Gandhiji's ideology resulting in low cost, specific and sustainable development and empowerment of needy and underprivileged rural masses for the benefit of Mother India.
- Young adult rural women, if empowered for healthy concepts and practices, they can pass on the benefits to their families & progeny in future.
- Different population groups in rural areas, if helped through Mahatma Gandhi's ideology by the urban educated; can achieve self-reliance, empowerment and betterment in different fields in their lives.

Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)
ISSN: 2394-3114 Vol-40, Special Issue-24
National Conference on Rethinking Mahatma Gandhi in Present Context
Organized by: Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College Palghar, Maharashtra, India
Held on 29th February 2020

REFERENCES:

1. Bhatt, R. (1995). Anemia in Pregnancy;early diagnosis and treatment. *Journal Ind.Med Assoc.* , 80-82.
2. Bothwell, T., Charltron, R., & Cook, J. (1979). *Iron methabolism.* Blackwell: oxford.
3. Desai, M., & Ganeshan, S. (1927). *Gandhiji in India Villages* . Madras: Tripticane.
4. Deshmukh, V. (2009). *FOGSI FOCUS* . Anemia in Adolescence.
5. Gandhi, M. (1960). *Key to Health.*
6. Gandhi, M. *Panchayat Raj.* Navjeevan Publishing House: Ahmedabad.
7. Gandhi, M. *Panchayat Raj.* Ahmedabad: Navjeevan Publishing House.
8. Gandhi, M. (1962). *True Education.* Ahmedabad: Navjeevan Publishing House.
9. *ICMR Evaluation of the National Nutritional Anemia Prophylaxiz Programme.* (1989). New Delhi: Task Force Study.
10. Kokandakar, J. *Gandhia Thoughts.*
11. Narayan, S. (1948). *Gandhian Consititution for free India.* Ahmdabad: Kitabiston.
12. Sood, S., Madan, N., Rusai, U., & Sharma, S. (1989). Nurtitional anemia in pregnancy and its health implicatioons with special reference to India. *Ann.Natl.Acad.Med.Sci.* , 41-50.
13. Stolzfusret. (1998). *Guidelines to use iron supplement to prevent and treat anemia.* Geneva: INACG,WHO,UNICEF.
14. (1992). *WHO Prevalence of Anemia In women A tabulation of available information.* Geneva.

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (A) | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

SPECIAL ISSUE 229 (A)

INDIAN YOUTH :
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

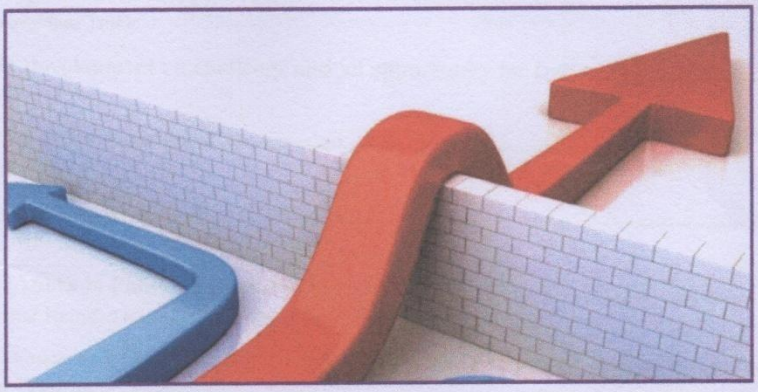

- GUEST EDITOR -
Dr. V. R. Kodape

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Dr. N. M. Chhangani
Prof. P. S. Shirsat

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (A) : Indian Youth : Challenges and Opportunities February 2020

40. **Chhatrapati Shivaji Maharaj - a Role Model of Today's Youth with Special Reference to his Management Skills** 103
Dr. Pradip Yeole

41. **Duties of the Youth in Literature of Swami Vivekananda** 105
Rajendra Mahadeorao Shambharkar

42. **Youth Rights and the Constitution** 108
Dr. Sagar O. Soni

43. **Role of Youth in Environment Conservation** 111
Ms. Sapana Mohanrao Mahure

44. **Portrayal of Youth in Chetan Bhagat's Selected Novels : An Overview** 113
Gautam Chandrabhan Satdive

45. **Effect of Social Media on Youth** 116
Miss Sheetal B. Vidhate

46. **Effects of Social Media on Youth** 119
Dr. R.D. Sikchi, Miss. Shruti Gopal Sarda

47. **Unemployment & Youth** 121
Dr. T. G. Mirge

48. **The Role of Youth in Indian Politics** 124
Dr. V. P. Turukmane

49. **Youth Unemployment and Opportunities in India** 126
Dr. Atish Sarangdhar Tidke

50. **Sustainable Development : a challenge and an opportunity for Indian youth** 129
Dr. Abhay M. Patil

51. **Role of Youth in Environment Conservation** 133
Anju A. Zade

52. **Unemployment Unrest & Youth of India** 136
Ankita S. Wankhade

53. **The Role of Youth in Politics and Nation Building** 139
Dr. Pravinkumar Namdeo Rathod, Prof. Anupama P. Chavhan

54. **Exploring 'Youth and Feminine consciousness' in ManjuKapur's 'Difficult Daughters' and 'A Married Woman'** 142
Dr. Bharati Patnaik

55. **Self Directed Learning (SDL), ICT, Today's Youth And Education In Indian Music** 145
Dr. Umesh Santoshrao Chapke

56. **Effects of Social Media on Youth in Modern Life** 149
Prof. Dr. Dhanraj R. Khirade

57. **Role of Nutritional Counseling in Minimizing the Adverse Impact of Modern Lifestyle in Youth** 152
Dr. Anjali Rajwade

58. **Information Literacy Programmes for College Students in Electronic Environment** 156
Dr. Rahul R. Dhuldhule

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (A) - Indian Youth : Challenges and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2020

Role of Nutritional Counseling in Minimizing the Adverse Impact of Modern Lifestyle in Youth

Dr. Anjali Rajwade
Professor & HOD, Department of Home Science,
Smt. R.D.G. College, Akola

Abstract:

India, with higher percentage of youth is taking strong strides into modern era. The youth has umpteen opportunities but has to overcome many challenges of modern life style. An undeniable challenge is upward deviation from balanced food and nutrition. Obesity in adolescents is increasing rapidly globally. Global factors like marketing, urbanization, changing nutritional practices may be responsible for it. Adolescent girls' obesity has adverse impact not only on their present & future life but also on their progeny. The study aimed at assessing etiological factors & role of nutritional counseling in obese adolescent girls (OAGs). 48 OAGs were assessed for cause of obesity as well as nutritional knowledge level (NKL) and nutritional practices before and after nutritional counseling. Nutritional imbalance was the commonest (79.16%) cause of obesity. 91.67% OAGs had low NKL at pre-counseling stage. At post-counseling stage 58.33% attained high NKL. Nutritional counseling resulted in improvement in obesity inducing nutritional components. Inappropriate dietary practices improved from 91.67% to 12.50%; energy-dense food intake from 100% to 06.25%; low fiber intake from 83.33% to 16.67%; regular junk food intake from 79.17% to 16.67% from pre to post counseling stage respectively. Other related components also showed positive change. The study in a period of 6 months enabled 27.08% OAGs to achieve normal weight level of BMI & 47.92% OAGs to achieve overweight level. Data was analyzed statistically for confirmation and level of significance. Obesity in adolescent girls is caused primarily by nutritional imbalances which are secondary to nutritional trends induced by global nutrition transition. Remedy for obesity in adolescent girls is timely & appropriate nutritional counseling.

Keywords : Global nutrition transition; Adolescent obesity; Nutritional counseling.

Introduction :

India possesses the unique distinction of having high percentage of young population. Indian youth, with all its diversities and spread across the wide socio economic spectrum, is poised to play a hug and significant role in the modern era. There are many challenges to face, yet there also are extensive opportunities in different spheres of live for the Indian youth. One of the main challenges, in the health sector, is adverse impact of modern lifestyle of the youth especially in the form of obesity. Modern lifestyle is deviating from many established concepts of balanced food and proper nutrition.

Nutrition is, now a day, connected to and influenced by global factors. Urbanization, global marketing, economical up gradation, away-from-home eating habits are some of the factors which have brought about nutritional transition[1]. Dietary pattern is universally, moving away from balanced diet; towards energy-dense, fat & sugar rich and low fiber diet[2]. Fresh home-made food is getting replaced by processed food, junk food, & precooked dehydrated food. Such nutrition transition has, globally influenced human health.

Adolescents are easily influenced by food advertisements, urbanization, upward economical shift, peer pressure, away-from-home stay etc. directly or indirectly affecting their nutritional practices. Lack of proper source of nutritional knowledge makes them susceptible to inappropriate nutritional intake. Adverse impact on health during adolescence influences adult health[3]. Adolescent girls are a very important segment of the society because, they are future mothers too. Imbalance in their nutrition and health has adverse impact not only on their adolescent health and adulthood health; but also on their future progeny i.e. next generation.

Obesity among adolescent girls is on the rise[4]. Obese adolescent girls are prone too non-communicable diseases and female hormone disorders, which in turn can adversely affect their reproductive life. In country like India, obese adolescent girls (OAG) also face social problems and disturbances related to self confidence and self esteem[6].

Identification of etiological factors and their amelioration at local level may correct adolescent obesity. The present study involved obese adolescent

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (A) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

girls and aimed at assessing role of nutrition in their obesity.

Objectives :

- To identify important etiological factors of obesity among the obese adolescent girls (OAG).
- To assess the nutritional components of the obesity.
- To impart nutritional counseling
- To assess role of nutritional counseling on their obesity.

Material and Methods :

From a larger pool of obese (Grade I obesity) girls attending obesity clinic in Akola City; 55 obese adolescent girls (OAG) were initially selected. After explaining the nature of the study and its duration of 07 months, 48 OAG opted to participate. Obesity was assessed on the basis of Body Mass Index (BMI). A questionnaire was prepared to find out the most likely etiological factors in the OAG. It included questions related to hereditary obesity background, endocrine (hormonal) disorders, nutritional obesity, physical activity regime, nutritional knowledge etc. 30 questions were for nutritional knowledge assessment, with 01 score for each question. Nutritional knowledge labeled as low (score < 10) medium (score 10 to 20) and high (score 21-30). Physical characteristics related to obesity were recorded. Data collected was analysed for the purpose of framing remedial nutritional counseling program for the respondents.

OAG were subjected to nutritional knowledge and obesity assessment at pre and post counseling stages. Counseling sessions were held on weekends – Saturdays & Sundays, for a period of one month. Lectures, posters, audiovisuals, flip charts etc. were used for the purpose. Interactive sessions were conducted. Each OAG was encouraged to implement suggested modifications I her dietary practices and give honest feedback. The respondents were reassessed after a period of six months, for their nutritional status, nutritional knowledge, dietary practices, physical activity regime etc. Individual difficulties and dietary modifications, if any, were attended to as and when needed during the six months.

The data was statistically analyzed.

Results :

All the respondents (n = 48) were obese, as per the study design. Assessment of etiological factors revealed that -

Fig.1 – Distribution of Respondents According to Etiology of Obesity.

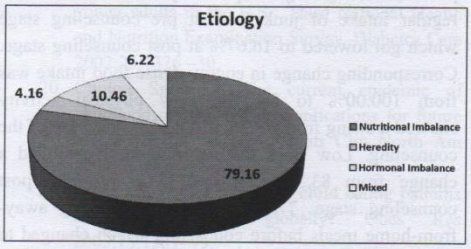

Nutritional imbalance was the commonest (79.16%) etiology. It was observed that 4.16% and 10.46% OAG had heredity and hormonal imbalance, respectively, causing obesity in them. Nutritional and hormonal imbalance coexisted in 6.22% OAG.

Table 1 – Distribution of Respondents According to Nutritional Knowledge :

Sr. No.	Nutritional Knowledge	Pre-counseling		Post-counseling	
		Number	Percentage	Number	Percentage
1	Low	44	91.67	02	04.17
2	Medium	04	08.33	18	37.50
3	High	00	00.00	28	58.33

Pre and post counseling nutritional knowledge assessment revealed that the counseling resulted in marked improvement in the score. Nutritional counseling lowered the low knowledge level from 91.67% to 4.17% at pre and post counseling stages respectively. Corresponding findings for high knowledge level were 0.00% and 58.33% respectively.

Table 2 - Pre and Post Counseling Assessment of Nutritional Components of Obesity :

Sr. No.	Nutritional Component	Pre-counseling		Post-counseling	
		Number	Percentage	Number	Percentage
1	Inappropriate dietary practices	44	91.67	06	12.50
2	Regular junk food intake	38	79.17	08	16.67
3	Energy-dense food intake	48	100.00	03	06.25
4	Low fiber intake	40	83.33	08	16.67
5	Away-from - home meals	37	77.08	12	25.00
6	Low physical activity	45	93.75	16	33.33
7	Combination of components	47	97.92	11	22.92

Nutritional counseling had significant impact on all the components related to obesity. Inappropriate dietary

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (A) : Indian Youth : Challenges and Opportunities February 2020

practices changed from 91.67% to 12.50% at pre and post counseling stage respectively. 79.17% OAG had regular intake of junk food at pre counseling stage which got lowered to 16.67% at post counseling stage. Corresponding change in energy-dense food intake was from 100.00% to 06.25%. Low physical activity showed a swing from 93.75% to 33.33% because of the counseling. Low fiber food consumption exhibited a change from 83.33% to 16.67% at pre and post counseling stage. 77.08% OAG were having away-from-home meals before counseling which changed to 25.00% after counseling.

Fig. 2 - Impact of Nutritional Counseling on Obesity :

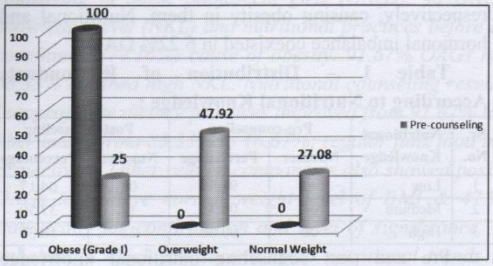

Nutritional counseling in the study had positive impact on obesity, of the OAG, in terms of BMI in 75% respondents. 47.92% OAGs moved to overweight category from obese (Grade I) category while 27.08% managed to attain normal weight BMI level at 6 months' stage of the study. Only 25% OAGs remained in the obese (Grade I) category of BMI, though they had some weight loss.

Discussion :

Globally adolescents are influenced by nutrition transition[7,8,9,10]. Among obese adolescent girls, nutritional imbalance is the most important etiological factor probably because of changing trends in family structure, educational pattern [12,13] upward economical shift [14,15,16] peer pressure etc. Now a day, academic pursuing at adolescent stage consume significant time and are physically & psychologically stressful; thereby leaving little scope for imbibing nutritional knowledge or undertaking adequate physical activity[18]. Nutritionally improper but aggressively marketed food products and dietary practices have encouraged adolescent obesity. Market is flooded with energy-dense, ready-to-eat, low-in-fibre and easily available junk food having high trans-fat content and or sugar content; making it palate appealing[19]. Adolescents are more susceptible to such food consumption, also because it has become 'trendy' or 'in thing' for them [20]. Adolescent obesity is a consequence of all these factors. Obesity especially in adolescent girls has adverse impact on health in adult life [21,22,23,24]. Possibility of adult hood obesity, various non-communicable diseases and gynecological as well as obstetric disorders or complications in future life; increases due to obesity at adolescent stage among girls [25,26,27,28].

Conclusions :

Obesity in adolescent girls is primarily because of nutritional imbalances secondary to nutritional trends induced by global nutrition transition. Remedy for obesity in adolescent girls, on a long term basis, is possible with timely and appropriate nutritional counseling. It can reduce or reverse the adverse effects of global nutrition transition.

References :

1. Popkin BM, Keyou G, Zhai F, Guo X, Ma H, Zohoori N. The nutrition transition in China: a cross-sectional analysis. Eur J Clin Nutr 1993; 47:333-46.
2. Mendez MA, Popkin B. Globalization, urbanization and nutritional change in the developing world. J Agric Dev Econ [serial online] 2005; 1: 220-41
3. Wilkinson J. The food processing industry, globalization and developing countries. J Agric Dev Econ [serial online] 2004; 1:184-201.
4. Reardon T, Timmer CP, Barrett CB, Berdegue JA. The rise of supermarkets in Africa, Asia, and Latin America. Am J Agric Econ 2003; 85: 1140-6
5. Popkin B, Horton S. Kim S. The nutrition transition and prevention of diet related chronic diseases in Asia and the pacific. Food Nutr Bull 2001;22:1-58
6. Popkin BM, Technology, transport, globalization and the nutrition transition. Food Policy (in press)
7. Gortmaker Sl, Must A, Sobol AM, Peterson K, Colditz GA, Dietz WH. Televisiion viewing as a cause of increasing obesity among children in the United States, 1986-1990. Arch Pediatr Adolesc Med1996; 150:356-62.
8. Dietz WH, Gortmaker SL. Preventing obesity in children and adolescents. Annu Rev Public Health 2001;22: 337-53.
9. Committee on Food Marketing and the Diets of Children and Youth. Food marketing to children and youth; threat or opportunity? Washington, DC: National Academy Press, 2005.
10. Lee MJ, Popkin BM, Kim S. The unique aspects of the nutrition transition in South Korea; the

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (A) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

retention of healthful elements in their traditional diet. Public Health Nutr 2002;5: 197-203.
11. Popkin B, Adair L. Are child eating patterns being transformed globally? Obes Res 2005; 13: 1281-99.
12. Finkelstein EA, Fiebelkorn IC, Wang G. National medical spending attributable to overweight and obesity: how much, and who's paying? Health Aff (Millwood) 2003;Suppl Web Exclusives:W3–219-26.
13. Finkelstein EA, Ruhm CJ, Kosa KM. Economic causes and consequences of obesity. Annu Rev Public Health 2005;26:239 –57.
14. Puska P, Pirjo P, Uusitalo U. Influencing public nutrition for non-communicable disease prevention: from community intervention to national programme- experiences from Finland. Public Health Nutr 2002;5:245–51.
15. Popkin B, Kim S, Rusev E, Du S, Zizza C. Measuring the full economic costs of diet, physical activity, and obesity-related chronic diseases. Obes Rev (in press).
16. Monteiro CA, D'A Benicio MH, Conde WL, Popkin BM. Shifting obesity trends in Brazil. Eur J Clin Nutr 2000;54:342– 6.
17. Doak C, Adair L, Bentley M, Fengying Z, Popkin B. The underweight/ overweight household: an exploration of household sociodemographic and dietary factors in China. Public Health Nutr 2002;5:215–21.
18. Haddad L. What can food policy do to redirect the diet transition? Food Nutr Bull 2005;26:238–40.
19. Saaddine JB, Fagot-Campagna A, Rolka D, et al. Distribution of HbA(1c) levels for children and young adults in the U.S.: Third National Health and Nutrition Examination Survey. Diabetes Care 2002;25:1326 –30.
20. Clinton Smith J. The current epidemic of childhood obesity and its implications for future coronary heart disease. Pediatr Clin North Am 2004;51:1679 –95, x.
21. Adair LS, Popkin BM. Are child eating patterns being transformed globally? Obes Res 2005;13:1281–99.
22. Du S, Lu B, Zhai F, Popkin BM. A new stage of the nutrition transition in China. Public Health Nutr 2002;5:169 –74.
23. Drewnowski A, Popkin BM. The nutrition transition: new trends in the global diet. Nutr Rev 1997;55:31– 43.
24. Hale DE. Type 2 diabetes and diabetes risk factors in children and adolescents. Clin Cornerstone 2004;6:17–30.
25. Paeratakul S, PopkinBM,Keyou G, Adair LS, Stevens J. Changes in diet and physical activity affect the body mass index of Chinese adults. Int J Obes Relat Metab Disord 1998;22:424 –31.
26. http://trialx.com/curetalk/wp-content/blogs.dir/7/files/2011/05/diseases/obesity-3jpg 01/08/2012.
27. Insight – The consumer magazine July – August'2012.
28. Matsudo V, Matsudo S, Andrade D, et al. Promotion of physical activity in a developing country: the Agita Sao Paulo experience. Public Nutr 2002;5:253– 61.

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

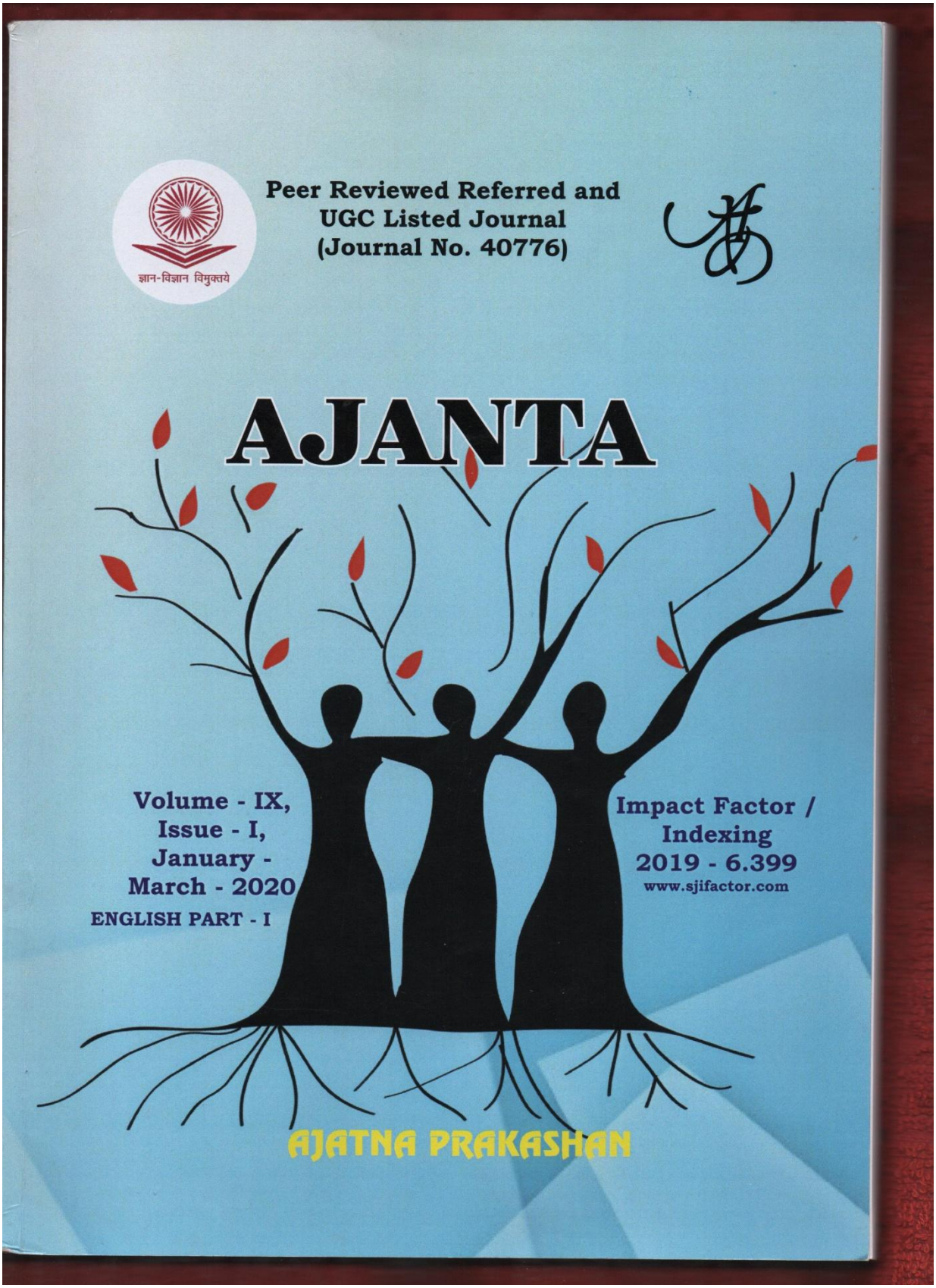
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
AJANTA
Volume - IX,
Issue - I,
January -
March - 2020
ENGLISH PART - I
Impact Factor /
Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
AJATNA PRAKASHAN

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Women as Entrepreneurs in India **Smt. Archana Kundlikrao Chavare**	1-5
2	Diet Challenges in Middle Age Women **Dr. Swati S. Ardhapurkar**	6-9
3	Stress and Women Health **Asha Mohan Kitake**	10-14
4	Status of Women in Indian Society **Dr. Doke Ashok T.**	15-18
5	Role of Mother in Child Development **Dr. Ayodhya D. Pawal (Kakde)**	19-22
6	Problms of Indian Working Women **C. R. Awadhal**	23-27
7	Entrepreneurship Development of Rural Women; Role of Self-Help-Groups, Need and Remedies for its Promotion **Dr. Chetana V. Donglikar**	28-33
8	Women Empowerment through Drudgery Reduction in Agriculture A Review Paper **Dr. Shilpa Deshpande** **Dipti Patgaonkar** **Dinesh Lomte**	34-40
9	A Study of Participatory Involvement of Men in Women Empowerment **Dr. Anjali A. Rajwade**	41-46
10	Women Entreprenueship Development in India: Challenges and Opportunity **Dr. Anurath M. Chandre**	47-52
11	A Study Related to "Consequences of Female Foeticide on Indian Society" **Dr. Anvita S. Agrawal**	53-58
12	The Sexual Harassment of Women at the Workplace (Prevention, Prohibition, Redressal) Act of 2013 and Women's Empowerment: A Sociological Study (Special Reference to Georai Tahsils Beed District) **Dr. Datta M. Tangalwad**	59-64

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

9. A Study of Participatory Involvement of Men in Women Empowerment

Dr. Anjali A. Rajwade
Professor & HOD Home Science, RDG College for Women, Akola. (MS)

Abstract

Women empowerment, in India, is experiencing rapid growth and development. Across the spectrum of lives of women, there is a perceived need and applied commitment by women to enhance the quality of life. The best possible help they can get is by concerned involvement of men. Men and women co-exist in their lives, with varying degree of interaction and interdependence. Study was undertaken to review and analyze the role of men in women empowerment. Role of a father in education of his daughter was assessed along with analysis of role of men in different important aspects of women empowerment. It was revealed that 81.25% rural and 67.50% urban fathers paid a neutral role in education of their daughters in Arts faculty. A study to assess role of married men in antenatal, intra natal and post natal health of their wives revealed that 77.50% husbands played 'no role' in their wives' Maternal and Child Health (MCH). Women involved in Self Help Groups (SHGs) are benefited more, when co-operated by the men involved. Encouraged by the men, women have empowered themselves in fields like education, family life, health, decision making, career etc. and have thereby reaped the benefits for themselves, their families, society and the nation.

Key words – Women empowerment, fathers and husbands, Self Help Group, Maternal and Child Health

Introduction

Women empowerment is a key factor in all round development of society as well as nation. In India, it is in a reasonably nascent phase; yet Indian women have achieved a lot within a relatively short time span. It is evident in almost every segment of family and social life. The need of the hour is appropriate involvement of men in giving a well planned and executed boost to women empowerment.

Men and women co-exist in their lives, with varying degree of interaction and interdependence. They enact various roles depending on the different stages in life. Generally, in majority of human settlements, man has played a dominant role as compared to a woman.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

Patriarchal set up gradually lead to suppression of women in family and even in society; which continued for centuries. It became an accepted norm, until right thinking men and women in different parts of the world started movements for women's empowerment.

The questions surrounding women's empowerment, condition and position of women became critical to the human rights based, approach to development[1]. Renowned economist Amartya Sen opined, "the emphasis is that, we need to enhance human wellbeing flourishing and not focus on growth of national income, as a goal[2].

UN chalked out qualitative and quantitative indicators of women empowerment [3]. In India, Raja Ram Mohan Roy pioneered women empowerment through abolishment of ritual of "Sati". Women's empowerment encompasses a vast array of situations in personal life, domestic life and social life of a woman. The situations pertain to her needs right from birth; i.e. right of a female fetus to be born, to old age, i.e. the right of an old leady/widow to the property of her deceased husband. Men are directly or indirectly involved in such situations and hence in enrichment of women's life. Nature of the enrichment varies from woman to woman and the situation involved. UNDP developed the Gender Empowerment Measure (GEM) which focuses on the three variables that reflect women empowerment in society- Education, Health and Decision making or Political power [4].

Nature of Women Empowerment and Role of Men

A Woman's life has three major stages namely as a daughter (child), wife and mother (married woman) and aged woman; with varying roles in family and society.

Nature of women's empowerment can be broadly categorized as under:—

1. Education
2. Married life
3. Health
4. Decision making and Political participation
5. Self Help Groups (SHGs)
6. Violence against women
7. Women and Work
8. Women and Ownership of Land/Property.

Men have significant role to play for women to be able to achieve and flourish in the empowerment.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

Education

Education is required for the flourishing of many of women's capacities. Female literacy has negative and statistically significant impact on child mortality[5].

A daughter needs protection and encouragement especially from her father, to blossom into a healthy adolescent and later on an adult. In our country, girl child is seen as a burden and largely neglected or sidelined overtly or covertly. Her father as a man needs to understand her needs and capacities, and educate her to shape her life in a positive manner. A daughter, with proper support from her father, can get empowered in knowledge, confidence and self-esteem; which are essential qualities in later life. Brothers play a vital role in domestic and social life of a sister, by their encouragement and psychological sense of protection, which encourage expression of her inner and natural capacities, empowered by knowledge, in family and society.

A study was conducted among girl students of Arts under graduate faculty about their fathers' role in their education in Akola. The study revealed that –

Table: Role of Father in Daughter's Education (Under graduate in Arts faculty)

Type	Role of Father (N=80)					
	Positive		Neutral		Negative	
	No.	%	No.	%	No.	%
Rural	8	10.00	65	81.25	7	8.75
Urban	17	21.25	54	67.50	9	11.25

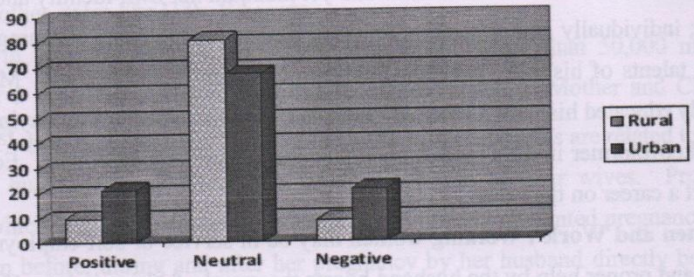

Role of Father

Majority fathers (81.25% Rural & 67.50 % Urban) play a neutral role towards their daughters' education in Arts faculty. Only 21.25% urban and 10.0% rural fathers were found to have a positive role.

Education of a girl child gives her the power to think about, plan and execute different tasks in her current and future lives. Knowledge gives the girl, the capacity to uplift her personal

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

life, to initiate and expand a career either in service sector or self- employment. Fathers and brothers have, in some instances encouraged, guided and actively helped daughters/sisters in education. Even uneducated and underprivileged fathers are known to have been responsible for better education of their daughters. Fathers as responsible men empower their daughter to be capable of dealing with future married life.

Marriage : For an adult woman, marriage is a very important mile-stone. She moves from parental family to that of her husband. There is a world of change in the people around her, the situations and expectations involving her after marriage. Men as right thinking fathers, play a significant role in the marriage of their daughter. Selection of a proper groom with sound and enriched family culture and status has to be balanced with the justified wishes of the daughter, by the father while planning and executing her marriage. Proper and positive yet compassionate guidance and help from the father empowers the girl to step into a healthy and meaningful married life. Men have a significant role in abolishing dowry system and unnecessary expenses on marriages.

Husband, as a good natured and well-mannered man, acts as a positive psychological boost which empowers his wife to begin and maintain a healthy interaction and journey in their married life and in husband's family. Husband is the key figure in a woman's life. She usually submerges herself into his life, just as a river's water disappears into the sea. Yet, a river continues to exist as itself also. A husband as a caring and nurturing man enables his wife to blossom as partner, as a mother of his kids and yet maintain her own identity and empowerment as a women; individually and in society. A good husband recognizes, encourages and actively helps in the talents of his wife and their application in family and society. Mahatma Jyotiba Phule initially educated his wife Savitribai Phule and later on helped her in playing a vital role as a social worker/reformer in girls' and women's education and empowerment. Educated women aspire to start a career on their own.

Women and Work : Working women may be in service or self-employment. In either case, timely and proper help by the husband boosts the morale & drive in her. Husband, in such cases, has to rise above himself as a man, to willingly, caringly and effectively adjust to the situation without any complaints on his part. He has to mould himself into the role of the second wheel of the chariot of the couple's life. A well balanced couple together empowers their own lives as well as their children's. Men in urban slums and rural areas are generally less involved as good husbands in the life of their wives. To achieve women empowerment in such areas, government has started the scheme of Self Help Groups (SHG).

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

Women working through Self Help Groups (SHG) in villages and urban slums need proper backup from their husbands to effectively obtain maximum benefits of SHG. The SHG empower women in their lives extensively. SHGs are firmly raising voices and are being used to achieve Right To Information (RTI) awareness[6]. Women organized through SHGs and empowered through RTI are better equipped to obtain the benefits of various schemes meant for their empowerment. In those families were men as husbands, allow and encourage their wives to obtain and utilize SHG benefit correctly, there is actual empowerment of women and their families. Many other government schemes for women empowerment need active and effective involvement of men as husbands and organizers.

Women and Decision Making / Political Participation : Women are naturally inclined to take balanced, practical and 'beneficial to all concerned' decisions. If men encourage women to take part in decision making at personal, domestic and social levels; women get gradually empowered to take correct decisions on their own. Families and society gets benefited in the process. Women, so empowered, can take part in political decision making also and in the process become active and effective entities in the progress of society and nation. Women's active participation results in effective and efficient functioning of Panchayats.[7]

Health

Health of a woman has direct impact on her family and more so on her children. More than 40% of married women are underweight in a progressed state like Gujarat. The figures are much worse for other states like U.P., Bihar etc.

Anemia in pregnant women has 77.9% prevalence[8]. More than 50,000 mothers and 16,00,000 under 5 year children have died due to causes related to Mother and Child Health (MCH), in the 1st three quarters of 2011, in India[9]. 40% maternal deaths are related to anemia[10].

Men, as husbands, have direct role to play in health of their wives. Proper use of contraception, which is mainly decided by husbands, can prevent unwanted pregnancies. Proper care of a woman before, during and after her pregnancy by her husband directly benefits their family as a whole and also reduces the possibility or severity of MCH complications. Interview of 40 married men revealed that 31 (77.5%) of them had not played any role as a husband in antenatal, intra natal and post natal care of their wives. Majority husbands were not involved in critically important stage in the life of their wives. It indicates that they did not enact their role as husbands to empower their wives to obtain maximum benefits of MCH.

Physical and mental health of women especially in uneducated sections of society is adversely affected by domestic violence by husbands. NGOs working in this sector have to

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

educate and persuade men as husbands, to shun violence. Husbands, if protective and non-abusive towards their wives, empower the women to manage better personal and family life.

Women and Property : As a woman grows older, she needs financial protection or security, which a right thinking husband plans well in advance. Life insurance policy, property in the name/nomination of wife etc. empower an elderly wife to lead a comfortable and worry-free life. Health insurance policy can take care of woman's health related problems. Property or financial security empowers a woman considerably. A study in Kerala showed that – Incidence of violence against women is 49% among women without property, 18% among women owning land and only 07% among women owning land and house[11]. If empowered by property holding, women can lead a better life.

Conclusion

Men as fathers, husbands, social workers, employers, political leaders etc. are closely associated with women's lives and their quality. Women empowerment is made easy and meaningful if men are willingly and purposefully involved. In the process, both men and women get benefited leading to healthy and vibrant families, society and nation.

References

1. Women Empowerment (UNDP-United National Population and Development-Cairo Conference 1994)
2. Amartya Sen – Human Capabilities – p 101-05.
3. Indicators of Women Empowerment - Beijing Conference-UNDP-1995
4. Rakesh Chandra – Women Empowerment in India
5. Drez et al – Impact of female literacy on MCH.
6. Role of Self Help Groups SHG - 5th National Synthesis Report
7. Women and Panchayats - Mahila Samakhya-U.P. Annual Report 2004-05
8. Anemia in Pregnancy – National Family Health Survey-NFHS-3
9. Rupali Mukharjee – India tops in infant, mom deaths : Times of India Dated 26/09/2011 p11.
10. Yakoob My, Bhutta ZA. BMC Public Health.2001;11 Suppl-3:S21
11. Bina Agrawal 2009 – Violence against Women.

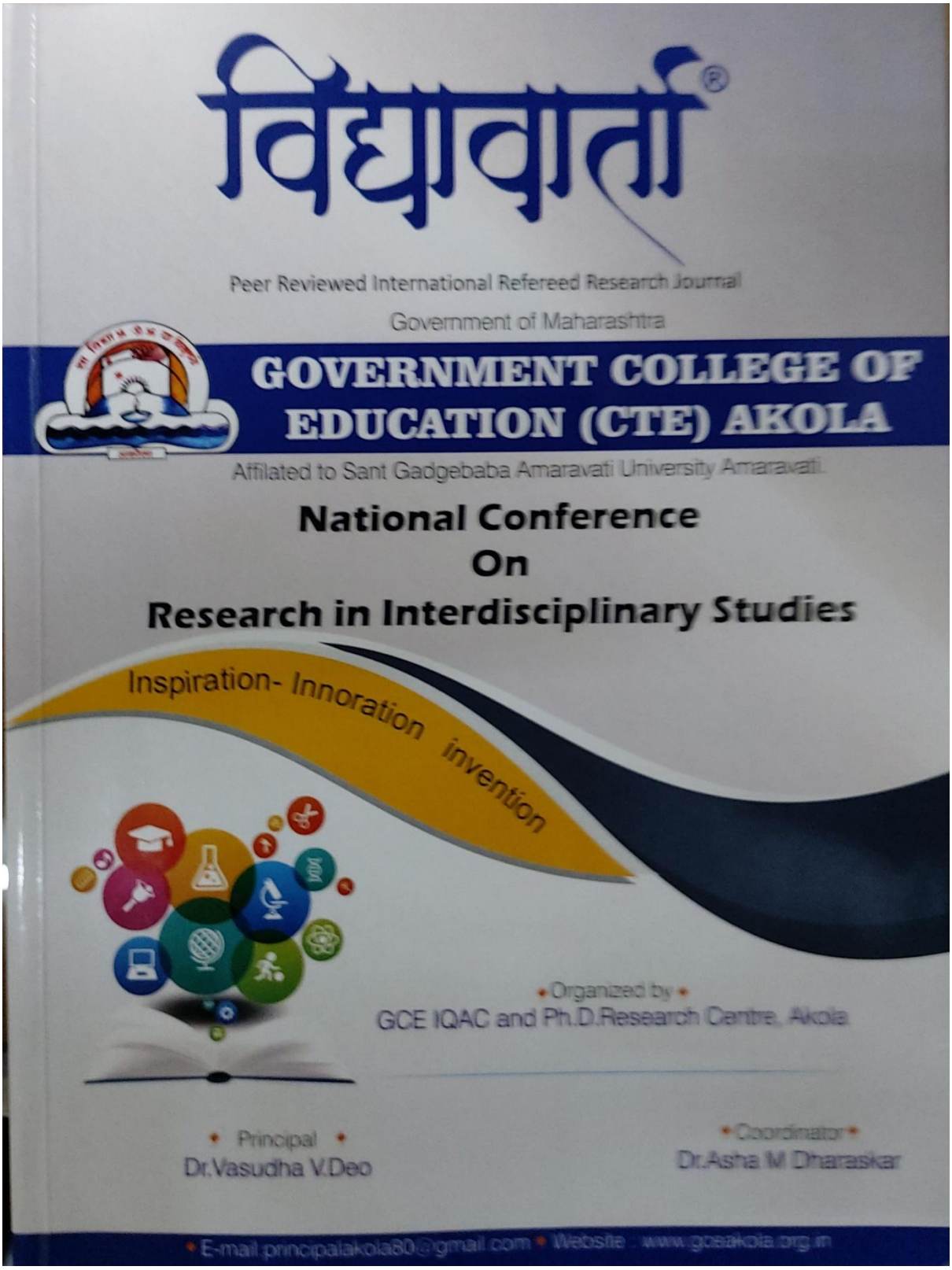
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Government of Maharashtra
GOVERNMENT COLLEGE OF EDUCATION (CTE) AKOLA
Affilated to Sant Gadgebaba Amaravati University Amaravati.
National Conference
On
Research in Interdisciplinary Studies
Inspiration- Innoration invention
Organized by
GCE IQAC and Ph.D.Research Centre, Akola
Principal
Dr.Vasudha V.Deo
Coordinator
Dr.Asha M Dharaskar
E-mail:principalakola80@gmail.com Website : www.gcaakola.org.in

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 09

INDEX

01) A study of understanding about Intellectual Property Rights (IPRs) with ...
Aarti Hemant Sone, r. Surendra Patole, Nashik ||14

02) Interdisciplinarity: A Need for Research in Humanities
Dr. Abhay M Patil, Buldhana ||18

03) Woman and Marginality in the Novels of Manju Kapur
Ms. Anagha A. Tak, Amravati ||22

04) Use Of Ict In Reserch
Dr. D. B. Ingole, Bhandara ||25

05) Development of Standardized Scale of Spiritual Intelligence
Ms. Kurane Arunadevi S., Mumbai, Dr. Raamaa Bhoslay, Panvel ||29

06) Research and Research Methodologies
Dr. Dhanashree V. Pande, Akola ||32

07) Use of ICT in Social Science Research
Dr. Dinkar E. Umbarkar, Akola ||35

08) Nutritional Perspective in Interdisciplinary Coordination for Iron ...
Dr Anjali Rajwade, Akola ||38

09) Advantages and Limitations of Research in Marketing Strategies
Dr. Anil M. Tirkar, Akola ||42

10) A Study : Why Research Is Important In Society Research With...
Dr. Sachin S. Sukhadeve, Pune ||45

11) ICT – Urgent Need of Teaching and Learning
Dr. Shraddha Patil, Kolhapur ||54

12) Financial Adjustment and job satisfaction of Primary School Teachers
Dr. Suvidyaa Mahesh Sarvankar, Panvel ||57

13) A study of diagnosis and remediation of dyslexic children
Dr. Totade Sunita Prabhakarrao, Aurangabad ||60

www.vidyawarta.com/03 · http://www.printingarea.blogspot.com/

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-01

08

Nutritional Perspective in Interdisciplinary Coordination for Iron Deficiency Anemia Eradication

Dr Anjali Rajwade
Professor & HOD Home Science, Smt RDG College, Akola

Introduction:

Iron Deficiency Anemia (IDA) is the most common type of nutritional deficiency anemia in India[1]. It adversely affects health of the individual resulting in weakness, diminished resistance to infections and diminished working capacity[2]. Therefore the consequences are borne by the individual, the family as well as society. IDA has been treated by medical fraternity since many years. An excellent program titled "12 x 12 Initiative" was launched in August 2007, by agencies including WHO, UNICEF and Health Professionals to achieve 12 gm% hemoglobin in all girls by the age of 12 years[3,4,5]. The program could not get sustained, probably because "felt need" was not generated in the society. IDA eradication involves tackling characteristics like ignorance, poverty; awareness etc and consequently needs multi pronged approach through inter disciplinary coordination. The most vulnerable segment of society that needs to be given priority is Young Adult Girls (YAGs)[6,7,8].The research work, therefore, needed to look into the origin of problems of iron deficiency anemia in YAGs.

Marriageable girls, in the 20-24 years age group, with IDA were the respondents of the research work. The origin of the problem of the IDA in YAGs is in:

I. Prevalence of IDA in these girls.

II. Lack of awareness of the presence of anemia and is etiological factors in these girls.

III. Lack of easily accessible material to gain concerned knowledge.

IV. Non-availability of a well planned and properly implemented scheme for correction of IDA in marriageable girls.

V. Lack of well coordinated interdisciplinary activity. The research work is relevant to authorities in Govt. departments and NGOs involved in community health and community welfare.

Objectives:

1. To assess the prevalence of IDA in adult girls student,
2. To identify the respondent group for the research work,
3. To know the nutritional characteristics of the respondents,
4. To develop an appropriate educational package related to information regarding nutrition and IDA,
5. To implement different methods of correction of IDA in the study groups among the respondents,
6. To assess the different methods so implemented, in order to know the most effective method of IDA eradication.

Material and Methods:

The sample was comprised of girl students within the age group of 20-24 years. They belong to different colleges in Akola city. The Hemoglobin (Hb) level of the girls in the sample was less than 11g % at the initiation of the study. The size of the sample was 150 girl students. From a larger group of 150 students, 30 students dropped out; hence the final sample size was 120 students. These 120 girls had no history of menorrhagia. The researcher developed a Nutritional Education Program for IDA, which was used for the research work. The program imparted education regarding nutrition and IDA to the respondents. It was used as a teaching device by the researcher. The research

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 039

was conducted through coordinated team work with health professionals and pathologist.

Respondents were divided into three groups of 40 each

Group-I: Respondents received nutritional education through NEPack for IDA

Group-II: Respondents received Iron supplementation

Group-III: Respondents received the nutritional education through NEPack for IDA, as well as Iron supplementation

Worm infestation is very common in India, hence deworming was carried out in all the 120 respondents. Iron supplementation was given for six months to Group-II and Group-III respondents with a dose of one capsule twice a day with meals, through doctors. Reassessment of hemoglobin was done at 9 months' stage.

The nutrition education program was prepared after giving due consideration to the nutritional characteristic assessment including dietary practices, nutritional knowledge, IDA knowledge and personal hygiene. Nutrition education was implemented at weekly intervals for a period of six months. The students (Group-I and Group-III) were educated through lectures, posters, modules, flip charts, Power Point presentation etc. The researcher implemented 'the before and after' research design.

Results and Discussion:

Prevalence of IDA: IDA was found to be surprisingly high among the respondents, especially considering their good general educational status. 500 college girl students were assessed for Hb level.

It was revealed that only 75 (15 %) college girls had Hb level > 11 gm% and were non anemic. 278 students (55.60%) had mild IDA (Hb level 8 to < 11 gm %). The study involved 120 mild IDA students and included:

- Pre-nutrition education (Pre-NE) and Post-nutrition education (Post-NE) assessments of concerned parameters. (Group-I)
- Pre- Iron supplementation (Pre-IS) and Post Iron supplementation (Post-IS) assessment of concerned parameters (Group-II)
- Pre-NE + IS and Post-NE + IS assessment (Group-III)

Information about nutritional characteristics of the respondents was necessary and helpful for planning and preparing an appropriate nutritional program.

Table-1: Nutritional Characteristic Level of the Respondents (n=120):

Nutritional Characteristics	Levels					
	Good		Medium		Poor	
	No.	%	No.	%	No.	%
Dietary Practices	08	6.67	72	60.0	40.0	33.33
Nutritional Knowledge	02	1.67	26	21.67	92	76.67
IDA Knowledge	00	0.00	12	10.0	108	90.00
Personal Hygiene	22	18.33	25	20.83	73	60.83

Majority respondents 60.00% had medium level of dietary practices. As many as 33.33% respondents had poor level of dietary practices. Nutritional knowledge was poor in 76.67% and only 1.67% had good nutritional knowledge level. IDA knowledge was poor in 90.00% respondents. Personal hygiene was good, medium and poor in 18.33%, 20.83% and 60.83% respondents respectively. Further assessments during the study were done on group wise basis. (p value <0.01)

Pre-NE and Post-NE assessment in Group-I:

Table-2: Pre-NE and Post-NE assessment in Group-I (n1=40)

Nutritional Characteristics	Levels											
	Good				Medium				Poor			
	Pre		Post		Pre		Post		Pre		Post	
	No	%	No.	%	No.	%	No.	%	No	%	No	%
Dietary Practices	03	7.5	27	66.5	24	60.0	12	30.0	13	32.5	01	2.5
Nutritional Knowledge	01	2.5	33	82.5	09	22.5	07	17.5	30	75.0	00	0.0
IDA Knowledge	00	0.0	30	75.0	04	10.0	08	20.0	36	90.0	02	5.0
Personal Hygiene	07	17.5	35	87.5	08	20.0	02	5.0	25	62.5	03	7.5

Good, medium and poor levels of dietary practices (DP) of respondents showed a shift; from 7.5% to 66.5%, from 60% to 30% and from 32.5% to 2.5% respectively. This indicates beneficial effects of nutritional education.

Good nutritional knowledge (NK) level was only 2.5% at pre-NE stage, which improved to 82.5% at post-NE stage. 75% respondents had poor NK level at pre NE stage, while at post NE

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 040

stage no respondents (0.00%) remained at poor NK level. Enhancement of nutritional knowledge due to nutritional education was significant.

No respondent 0.00 % had good IDA knowledge level and 90 % had poor IDA knowledge level at pre NE stage. Nutrition education enabled 75% respondents and 20% respondents to achieve good and medium knowledge level respectively and only 5% remained at poor IDA knowledge level.

Good, medium and poor personal hygiene (PH) levels improved from 17.5% to 87.5%, from 20% to 5% and 62.5% to 7.5% at pre NE and Post NE stage respectively indicating positive effect of nutritional education. (p value - 0.0174)

Pre-IS and Post-IS assessment in Group-II:

Table -3: Pre-IS and Post-IS assessment in Group-II

Nutritional Characteristic	Levels											
	Good				Medium				Poor			
	Pre		Post		Pre		Post		Pre		Post	
	No	%	No	%	No	%	No	%	No	%	No	%
Dietary Practices	04	10.0	05	12.5	25	62.5	24	60.0	11	27.5	11	27.5
Nutritional Knowledge	01	2.5	01	2.5	10	25.0	10	25.0	29	72.5	29	72.5
IDA Knowledge	00	0.0	01	2.5	03	7.5	05	12.5	37	92.5	34	85.0
Personal Hygiene	06	15.0	0	20.0	11	27.5	12	30.0	23	57.5	20	50.0

In group-II, the dietary practices were good, medium and poor level in 10%, 62.5% and 27.5% at pre IS and 12.5%, 60% and 27.5% at Post IS stage, indicating negligible effect of iron supplementation on dietary practices of the respondents. Similarly, other parameters like NK, IDA Knowledge and PH of the respondents revealed insignificant and minor effects of iron supplementation to the respondents in Group-II.

Pre-NE + IS and Post-NE + IS in Group-III

Table-4: Pre-NE + IS and Post-NE + IS in Group-III (n3=40):

Nutritional Characteristics	Levels											
	Good				Medium				Poor			
	Pre		Post		Pre		Post		Pre		Post	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
Dietary Practices	02	5.0	30	75.0	25	62.5	09	22.5	13	32.5	01	2.5
Nutritional Knowledge	02	5.0	35	87.5	07	17.5	05	12.5	31	77.5	00	0.0
IDA Knowledge	00	0.0	32	80.0	04	10.0	07	17.5	36	90.0	01	2.5
Personal Hygiene	06	15.0	37	92.5	10	25.0	02	5.0	24	60.0	01	2.5

In group-III, respondents were imparted nutrition education (NE) as well as given iron supplementation (IS). Dietary practices, were at good, medium and poor levels in 5%, 62.5% and 32.5% respectively at pre-NE + IS stage; which improved to 75%, 22.50% and 2.50% respectively at post NE + IS stage. This indicates positive impact of combination of NE and IS on the dietary practices of the respondents in Group-III.

Nutritional knowledge of the respondents improved from 5% to 87.50 % for good NK level, from pre NE + IS stage to post NE +IS stage. Poor NK level which was very high at 77.5% at Pre NE + IS stage dropped to 0.00% at post NE +IS stage, indicating significant effect of NE + IS stage.

IDA knowledge for good, medium and poor levels changed from 0.0% to 80%; 10.0% to 17.5% and 90.0% to 2.50% respectively from pre NE + IS stage to post NE + IS stage.

Personal hygiene of the respondents changed from 15.0% to 92.5%, 25.0% to 5.0% and 60.0% to 2.5% at good, medium and poor levels respectively. (p value - <0.01)

After assessing nutritional characteristics of the respondents in 3 different groups i.e. Group-I, Group-II and Group-III; it was necessary to assess the effects on the IDA of the respondents by means of hemoglobin levels.

Hemoglobin Levels:

Analysis of hemoglobin levels of the respondents in the 3 different groups, done at initial stage and at 9 months stage, was done for assessing impact on IDA in the 3 different groups.

Table: 5: Hemoglobin assessment at 09 months' stage – Pre and Post Study.

Hb level gm% at 09 months	IDA STATUS											
	Pre						Post					
	Group-I		Group-II		Group-III		Group-I		Group-II		Group-III	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
08 to < 09	22	55.0	24	60.0	24	60.0	02	5.0	15	37.5	00	00.0
09 to < 10	15	37.5	12	30.0	13	32.5	15	37.5	13	32.5	02	5.0
10 to < 11	03	7.5	04	10.0	03	07.5	12	30.0	08	20.0	12	30.0
>_ to 11	00	0.0	00	0.0	00	00.0	11	27.5	04	10.0	26	65.0

Table-5 reveals that Hb level 8 to < 9 g%, for Group-I, Group-II and Group-III changed from 55% to 5%, 60% to 37.5% and 60% to 0.0%

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-01

respectively, from pre study to post study stage. Hb level 9 to < 10 g% for Group-I, Group-II and Group-III showed a shift from 37.5% to 37.5%, 30% to 32.5% and 32.5% to 5.5% respectively from pre study to post study stage. Hb level 10 to < 11g% for Group-I, Group-II and Group-III changed from 7.5% to 30 %; 10% to 20% and 7.5% to 30% respectively from pre study to post study stage. Hb level > 11g%, indicating eradication of IDA was found in 27.5% Group-I respondents, 10% Group-II respondents and 65% Group-III respondents, indicating positive impact.

Conclusions:

- Iron Deficiency Anemia (IDA) is highly prevalent in adult girl students in Akola city.
- Majority of the girls have poor levels of dietary practices, nutritional knowledge, IDA knowledge and personal hygiene which are very important nutritional characteristics linked with IDA.
- Nutrition education by itself enables adult girl students to improve nutritional characteristics level significantly.
- Iron supplementation without nutrition education has marginal and insignificant effect on nutritional characteristics of the girls.
- Nutrition education along with Iron supplementation results in marked improvement in nutritional characteristics, linked with IDA of the girls.
- Iron supplementation alone brings about some short term improvement in IDA but the improvement is not a sustained one.
- Nutrition Education along with Iron supplementation brings about maximum improvement in IDA status, which is sustained also.

References:

1. ICMR Evaluation of the National Nutritional Anemia Prophylaxis Programme. Task Force Study. New Delhi: ICMR 1989.

2. WHO-Prevalence of Anemia in Women. A tabulation of available information. Geneva: WHO,1992.

3. Bhatt R.V.: Anemia in Pregnancy: early diagnosis and treatment. J. Ind. Med Assoc., 1995;93:80-82.

4. Sood S.K., Madan N., Rusai U. and Sharma S.: Nutritional anemia in pregnancy and its health implications with special reference to India. Ann. Natl. Acad. Med. Sci. 199;25:41-50.

5. Deshmukh V.L., FOGSI FOCUS: Anemia in Adolescence;2009:38-42.

6. Bothwell T.H., Charlton R. W., Cook J.D., Finchda: Iron metabolism. Oxford: Blackwell,1979.

7. Stolzfusr et.al.: Guidelines to use iron supplements to prevent and treat anemia. Geneva: INACG,WHO,UNICEF,1998.

8. ICMR Report 2000. Task Force Study. New Delhi: ICMR 2000.

❑❑❑

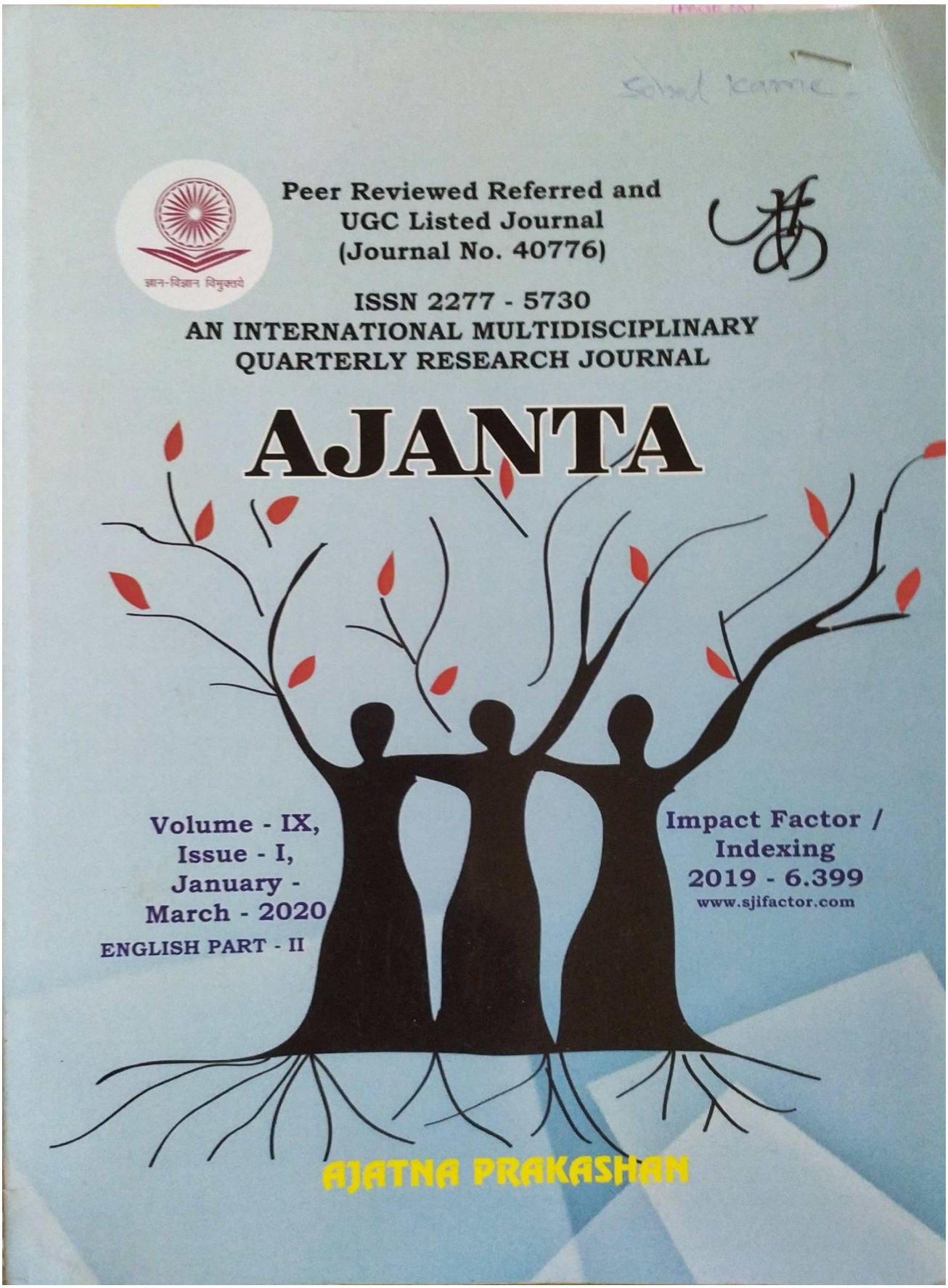
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume - IX,
Issue - I,
January -
March - 2020
ENGLISH PART - II
Impact Factor /
Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com
AJATNA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

ENGLISH PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
15	Indigenous Indian Breakfast (IDLI) With Enhanced Nutritional Content Using Drumstick Leaves Powder **Dr. Sudhakara Rao. J** **Aarke Nandini Vijay** **Dr. Swati D Shende**	63-68
16	Economy and Women **Sumedha S. Lanjewar**	69-71
17	Challenges of Rural Women Entrepreneurs **Surekha R. Bhawar** **Dr. Sandhya M. Rotkar**	72-75
18	A Case Study Women Entrepreneurship in Maharashtra **Ku. Sushama Sundarrao Lomate**	76-81
19	Investigation and Stress Management of Pre-Competitive State Anxiety of Women Volleyball Players **Dr. Prashant Dinkarrao Taur**	82-85
20	Stress and Women Health **Asst. Prof. Vaishali Tukaram Lone**	86-93
21	Modern Eating Practices and Prevalence of Obesity in Adolescents **Miss. Sonal Tuljaram Kame**	94-97
22	A Study on Women Entrepreneurs in Beed Distict **Miss. Mubina Abdul Aziz Shaikh** **Dr. Surekha R. Gaikwad**	98-102
23	Information Technology and Women Empowerment **Shaikh Amjad Shaikh Riyaz**	110-115
24	Women Entrepreneurship in India and Women Rights **Dr. Anjali Chandrakant Pande**	116-116
25	Dr. B. R. Ambedkar and Women's Empowerment **Pradnya Ramdas Maheshmalkar**	117-122

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

21. Modern Eating Practices and Prevalence of Obesity in Adolescents

Miss. Sonal Tuljaram Kame
Assit. Prof., Dept. of Home Science, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, M.S.

Abstract

Adolescent is a person in the process of developing from a child into an adult. It is a transitional stage of psychological and physical development. Developing healthy eating habits is one of the most important habits which will help in the proper development of the adolescents and prevent them from any life style disorder diseases such as overweight, obesity, high blood pressure, thyroid disorders etc. But still the adolescent today is attracted towards fast and junk foods. Adolescent obesity is an emerging problem in Indian children and it may be major contributors to the adult obesity epidemic. Hence an effort is being made here to find out the modern eating practices prevalent in the society and its effect on the health status of the adolescent children with the objectives to find out the dietary intake of the selected adolescent children and also to find out the body mass index (BMI) of the selected adolescent children. A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents. The present study concluded that the adolescent under study are obese due to higher level of dietary intake. The fat and energy consumption have positive effect of age, dietary habits and protein consumption while negative effect of sex.

Keywords: Adolescent, obesity, dietary intake.

Introduction

Adolescent is a person in the process of developing from a child into an adult. It is a transitional stage of psychological and physical development. At this stage the children usually develop habits which are either healthy or unhealthy and carry forward them for the rest of their lives. Developing healthy eating habits is one of the most important habits which will help in the proper development of the adolescents and prevent them from any life style disorder diseases such as overweight, obesity, high blood pressure, thyroid disorders etc. But still the adolescent today is attracted towards fast and junk foods. They prefer non nutritious foods over nutritious

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

ones like packaged fruit drinks over fresh fruits and juices. The rate of adolescent obesity continues to increase. Adolescent obesity is an emerging problem in Indian children and it may be major contributors to the adult obesity epidemic. Researchers and policy makers have argued that the cause of increased adolescent aged obesity is due to an increase in the amount of sugary products, fast and junk foods, roadside chaats, soft drinks etc. Skipping meals also contributes to be one of the factors responsible. Eating ready to eat foods or merely consuming with whatever is available in school canteens. Lack of physical exercise is also one of the probable reasons for obesity. Hence an effort is being made here to find out the modern eating practices prevalent in the society and its effect on the health status of the adolescent children.

Objectives of the study

1. To find out the dietary intake of the selected adolescent children.
2. To find out the body mass index (BMI) of the selected adolescent children.

Hypothesis of the study

BMI is influenced by the dietary habits of the adolescents.

Methodology

A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents.

Result and Discussion

The relation between the attributes of overweight and obese children i.e. age, sex, dietary habits, BMI, carbohydrate intake, protein intake, fat intake and energy intake was worked out using Karl Pearson's correlation coefficient method. The values of correlation coefficient are presented in table no. 1

Table no.1 Correlation Analysis between selected attributes:

	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8
	Dietary intake							
	Age	Sex	Dietary Habits	BMI	Carbohydrate	Protein	Fat	Energy
	Column 1	Column 2	Column 3	Column 4	Column 5	Column 6	Column 7	Column8
Column 1	1							
Colu	0.00862	1						

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

mn 2	2							
Colu mn 3	-0.03955	0.025894	1					
Colu mn 4	0.00906	0.236393*	-0.00048	1				
Colu mn 5	0.062438	0.213267*	-0.03448	0.083736	1			
Colu mn 6	-0.02704	-0.0198	-0.06495	0.060796	0.510788**	1		
Colu mn 7	0.175991	0.126144	0.275282*	-0.16178	0.204927	0.335578**	1	
Colu mn 8	0.509264**	-0.3561**	0.569001**	0.847702**	0.735296**	0.527212**	0.500789**	1

Significant at 5% level of significance.

Significant at 1% level of significance.

On going through the table it is observed that BMI of the adolescent children was significantly positively related with carbohydrate intake. Ex has significant positive effect on BMI and carbohydrate intake concluding male children are consuming more carbohydrate resulting in higher value of BMI than the females. Fat intake was positively associated with dietary habit and protein consumption. The correlation between the energy was significant with all the traits i.e. age, dietary habits, BMI, carbohydrate intake, Protein intake and consumption of fat concluding higher the energy consumption resulting in significant increase in age, sex and BMI. The energy consumption has inverse effect of sex indicating female adolescents consume more energy than the male. The above table concludes that fat and energy consumption have positive effect of age, dietary habits and protein consumption while negative effect of sex.

Table no: 2 Average values

	BMI	Carbohydrate	Protein	Fat	Energy
A.M.	26.86889	165.1778	1.729333	38.41111	2432.478
S.D.	1.941599	7.505171	0.065597	2.35546	114.8499
S.E.	0.204594	0.79085	0.006912	0.248204	12.1022
Normal Values	18.50-24.99	160	1gm/kg	35	2010-2100
Z Value	2.17*	2.13*	2.62**	2.01*	2.63**

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

Significant at 5% level of significance.

Significant at 1% level of significance.

It presents the average values of BMI, carbohydrate intake, protein intake, fat intake and energy intake along with the normal values. The significance of Z value for BMI, carbohydrate intake, protein intake, fat intake and energy consumption concludes that BMI of the adolescent were overweight. The carbohydrate consumption was significantly higher than recommended level identically. The consumption of protein, fat and energy was significantly higher concluding that the adolescent under study are obese due to higher level of dietary intake.

Conclusion

Adolescent obesity today is an issue of concern even to the developing country like India. The present study concluded that the adolescent under study are obese due to higher level of dietary intake. The fat and energy consumption have positive effect of age, dietary habits and protein consumption while negative effect of sex. Interventional strategies are more easily acceptable when implemented at school level. Such school based interventional strategies by way of nutrition education could contribute significantly towards curbing this prevalence of childhood obesity. The present study also concluded that nutrition education is the only way to help the present generation to lead a healthy life by consuming nutritious food and doing exercise.

References

1. Lang S, Morgan A, Saunders R, Felton G, Ward D and Pate R, Children's understanding of the concept of physical activity, Paediatric Exercise Science, 12(2007), pp. 293-299.
2. Ogden C L, Flegal K M, Carrol M D and Johnson C L, Prevalence and trends in overweight among U.S. children and adolescents. JAMA, 288(2006), pp. 1728-1732.
3. Robinson T N, Reducing children's television viewing to prevent obesity; A randomized controlled trial, JAMA, 282(2000),pp.1561-7
4. Taveras S M, Burgeson C R, J E Fulton and C G Spain, Physical Education and Physical Activity: Results from the School Health Policies and Programs Study 2006, Journal of school Health, 77(8)(2005),pp. 435-63.
5. Obesity: Preventing and managing the global epidemic, report of a WHO consultation on Obesity, WHO, Geneva, 2000. take a pride

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (B) | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

SPECIAL ISSUE 229 (B)

INDIAN YOUTH :
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

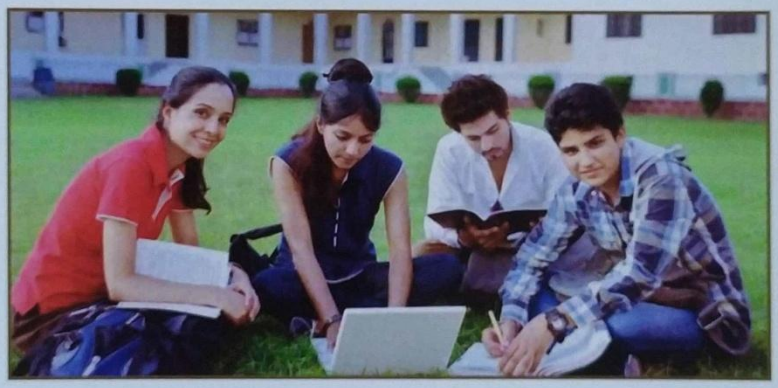

- GUEST EDITOR -
Dr. V. R. Kodape

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Dr. N. M. Chhangani
Prof. P. S. Shirsat

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.2- Number of Research Papers per Teachers in the Journals

19. **Role of Youth in Environmental Conservation** 50
Dhanshyam A. Waghmare

20. **Unemployment and Youth** 52
Dr. J. D. Gupta

21. **Social Media and Youth** 55
Kavita Meshkar

22. **The Role of spirituality in shaping and moulding Indian Youth** 57
Prof. Dr. M. M. Bhave

23. **Youth Policy for the Empowerment of Youth : A Brief Review** 59
Mr. Nagsen Bansod

24. **Spirituality and Today's Youth** 61
Dr. Nandkishor Dhawale

25. **The Responsibility of Youth towards Family, Society, Politics and Nation Building : A special study of Literature** 63
Prof. Nitin Keshaorao Wasnik

26. **Teacher's Role in Instilling Spiritual Understanding in Youth : J. Krishnamurti's Perspective** 66
Dr. Purushottam P. Deshmukh

27. **A Voice of Youth in The Novels of Chetan Bhagat** 69
P. S. Athawale

28. **Assessment for Dietary Micronutrient Deprivation of Adolescent Tribal Girls from Chopda Takula in Jalgaon District** 71
Mr. Pavan Dinkar Mahajan

29. **Agriculture and Youth** 75
Dr. P. N. Ladhe

30. **Social Media and Youth** 78
Suraj Pralhad Tilawat, Pratik Prashant Gulalkari

31. **Electronic Resources : Library Consortia** 81
Dr. Rajendra Manikpure

32. **Youth and Modern Life Style** 83
Ku. Renuka Sanjeev Ghadyalji

33. **Challenges before Indian Youth in Contemporary Times : An Overview and Paths Ahead** 86
Rohini Arunrao Gaidhane

34. **Impact of Social Media on Indian Youth** 89
Rohini Rohane, Switi Wath, Ankita Watkar

35. **Impact of Playing Handball in Youth** 92
Prof. Shital S. Raut

36. **A Study of Unemployment in India** 94
Dr. Shubhangee Laxmanrao Diwe

37. **Dimensions of Parenting and Adolescent Behaviour** 97
Miss. Sonal Tuljaram Kame

38. **Diet for Adolescent** 99
Dr. Sunita S. Balapure

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

Dimensions of Parenting and Adolescent Behaviour

Miss Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor, Department of Home Science,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Abstract:

The relationship between children and their parents or caretakers is one of the most important relationships in a child's life, often lasting well in to adulthood. The relation of parents and their adolescent children is one of the most important relationships. Adolescence is a period of rapid cognitive and biological changes. This study has been conducted with specific objectives as to study problems in parent child relationship of adolescent children and to study the expectation of parents from their adolescent children. A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents. The data was analysed using Karl Pearson's Correlation between variables parent child relationship of adolescent children and expectation of parents from their adolescent children was worked out and the value was 0.3208 which was significant at 1% level of significance It can be concluded from the above study that closer the parent child relationship the higher expectations of the parents from their adolescent children and vice versa indicating parents should be closer to their wards so that goal of expectations can be achieved and also positive dimension of parenting has an influential impact on their adolescent children behaviour.

Keywords : Adolescent, Parent, Behaviour.

Introduction :

The relationship between children and their parents or caretakers is one of the most important relationships in a child's life, often lasting well in to adulthood. The relation of parents and their adolescent children is one of the most important relationships. Adolescence is a period of rapid cognitive and biological changes. In adolescence this relation changes dramatically as youth seek increased independence from their families and begin to make their own decisions. The relations are usually reorganised at this stage since the adolescent want more independence and more emotional distance. Positivity in parenting is associated with elevated levels of adolescent happiness, self esteem and satisfaction and diminished levels of emotional and physical distress. The different dimensions of the parenting style have a deep and direct impact on the adolescent behaviour at this stage. It also provides the foundation for the adolescent's development. Parenting to an adolescent has different dimension than that of a child. Peers become increasingly important in an adolescent's life and do influence their behaviour to a larger extent. The adolescent do have conflicts with their parents, but the behaviour of the parents in such situation plays an important role while handling the situation. However parents still play a major role in shaping their adolescent child's life in different walks of life.

Healthy relationships and interpersonal interactions in a person's life help to regulate chemicals in the brain. The dimensions of parenting influence the adolescent's behaviour in latter life. The adolescent learns to adapt their behaviour to suit their environment; therefore they often repeat their parent's behaviour which may be carried into their adulthood. Positive dimension of parenting helps to form healthy relationships, to behave appropriately and to take care of their physical and mental health. They also learn how to ask for support when they need it and they develop skills for coping with the challenging situations.

Objectives of the study :

1. To study problems in parent child relationship of adolescent children.
2. To study the expectation of parents from their adolescent children.

Hypothesis of the study :

Parent and their adolescent children expectations differ from each other.

Methodology :

A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents.

Result and Discussion :

The data was statistically analysed based on the responses filled by the parents and their adolescent children separately to draw the following tables followed by the discussions.

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2020

Table No : 01 Problems in parent child relationship of adolescent children :

Sr. No.	Questions	Frequency		
		Yes	No	Can't Say
1	Allow me to go to watch movies with my friends?	21	69	10
2	Allow me to go for friend's party?	42	48	10
3	Ask for my opinion in small family decisions?	34	66	00
4	Force me to wear clothes of their choice?	46	54	00
5	Do conflicts with me often?	29	61	10
6	Criticise me in front of others?	30	50	10

In opinion of 69% children their parents do not allow them to go for movies with their friends however 21% children expressed that their parents allow them to go for movies with their friends while 10% children were not able to respond. 42% children agreed that their parents allowed them to go for friend's party while 48% children gave the response that their parents do not allowed them to go for friend's party while 10% children do not respond.34% children were of the opinion that their parents allowed or asked them for their opinion in small family matters while 66% children responded that their parents did not ask them for their opinion in small family matters. 46% children were of the view that their parents forced them to wear clothes of their choice where as 54% children were of the view that their parents did not force them to wear clothes of their choice. 61% children expressed that their parents do not conflict with them while 29% children expressed that their parents conflict with them while 10% children do not respond. 30% children responded that their parents criticised them in front of others while 50% children responded that their parents did not criticise them in front of others while 20% children do not respond.

Table No : 02 Expectation of Parents from their adolescent children

Sr. No.	Questions	Frequency		
		Yes	No	Can't Say
1	Should take care of the house as an elder person?	72	18	10
2	Should concentrate on studies only?	80	20	00
3	Should always agree to us in any condition?	75	10	15
4	Are you satisfied with your child's performance?	66	34	00
5	Do you allow your child to involve in extracurricular activities?	52	48	00

In opinion of 72% parents they expected from their children to take care of the house as an elder person while 18% parents did not expect from their children to take care of the house as an elder person whereas 10% parents did not respond to the question.80% of the parents were of the opinion that their children should concentrate on study only while 20% parents responded negatively on mere concentration on study only.75% parents responded that their children should always agree to them in any condition whereas in opinion of 10% parents they do not expect from their children to agree to them in any condition while 15% parents did not say anything over it. 66% parents were satisfied with their child's performance while 34% parents were not satisfied with their child's performance. 52% parents allowed their children to involve in extracurricular activities while 48% parents did not allow their child to involve in extracurricular activities

The Karl Pearson's Correlation between variables parent child relationship of adolescent children and expectation of parents from their adolescent children was worked out and the value was 0.3208 which was significant at 1% level of significance.

Conclusion :

It can be concluded from the above study that closer the parent child relationship the higher expectations of the parents from their adolescent children and vice versa indicating parents should be closer to their wards so that goal of expectations can be achieved and also positive dimension of parenting has an influential impact on their adolescent children behaviour.

References :

1. Ambert, A. [1997] Parents, Children and adolescents : Interactive relationships and development in context. New York, Haworth Press.
2. Briggs, S.[2002]. Working with adolescents : A contemporary psychodynamic approach. New York: Palgrave Macmillan.
3. Johri, Ashish [2014] Optimism and achievement: The educational performance of immigrant youth. Soc. Sci Q 76: 1-19.
4. Keynan et al [2008] Parents educational expectations and children's academic achievements. A Literature Review. Merril- ParmerQ.2;1-29
5. Noller, p., & Callan,V.J. [1991]. The adolescent in the family. New York: Routledge.
6. Storksen, I;Roysamb, E; Holmen, T.L; & Tambs K [2000] Adolescent adjustment and wellbeing. Effects of parental divorce and distress. Scandivian Journal of Psychology, 47, 75-84.
7. Worden [1991] Adolescents and their families: An introduction to assessment and intervention. New York: Haworth Press.

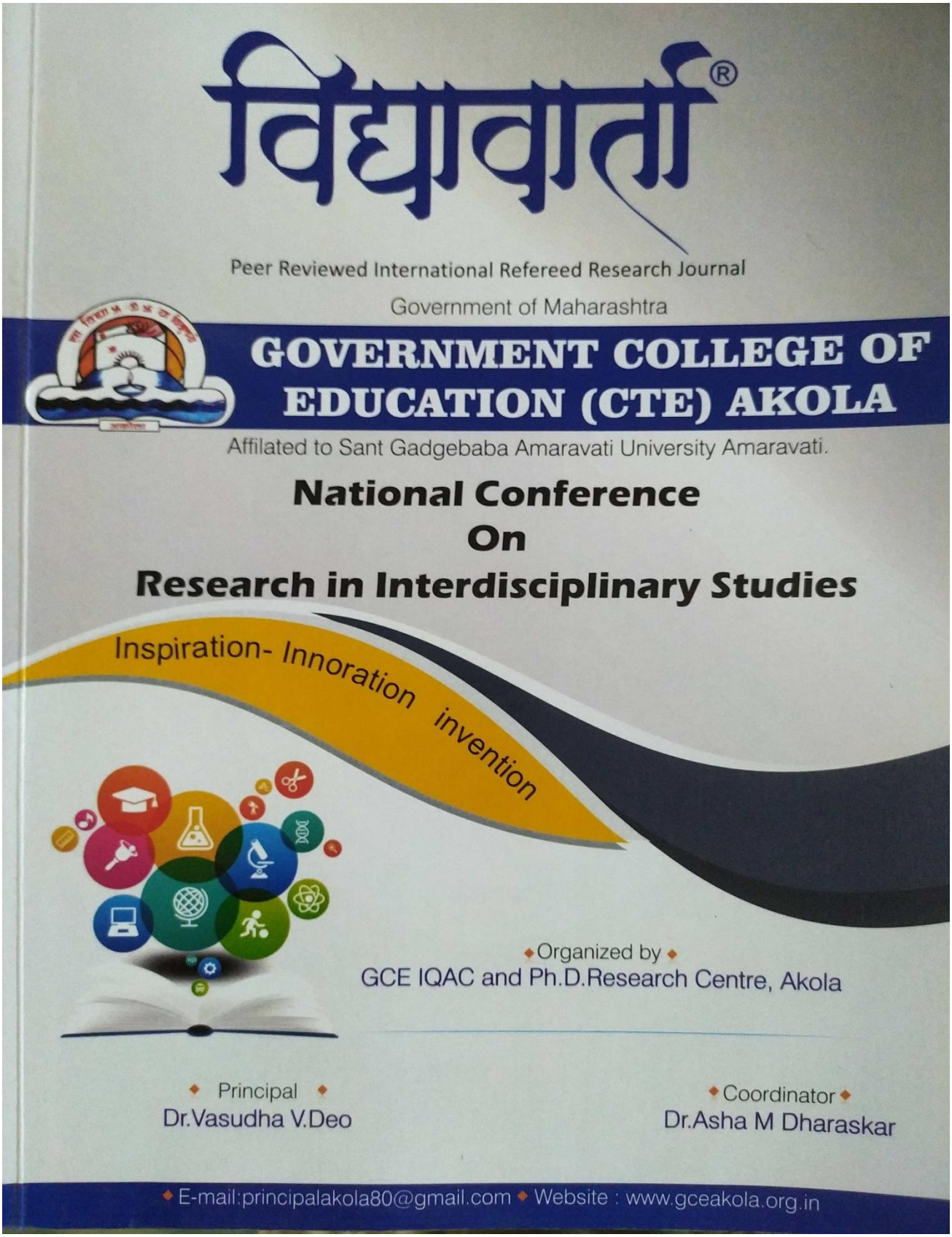
विद्यावार्ता®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Government of Maharashtra
GOVERNMENT COLLEGE OF EDUCATION (CTE) AKOLA
Affilated to Sant Gadgebaba Amaravati University Amaravati.
National Conference
On
Research in Interdisciplinary Studies
Inspiration- Innoration invention
Organized by
GCE IQAC and Ph.D.Research Centre, Akola
Principal
Dr.Vasudha V.Deo
Coordinator
Dr.Asha M Dharaskar
E-mail:principalakola80@gmail.com Website : www.gceakola.org.in

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
March 2020 Special Issue-02
01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Government College of Education, Akola (CTE)

Near Akola Netra Hospital, Ramdas Peth, Akola

National Conference
on

Research in Interdisciplinary Studies

Date : 18 March, 2020

Editor
Dr. Vasudha V. Deo
Principal

Co-Editor
Dr. Asha Dharaskar (Bhavsar)
IQAC Coordinator

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
March 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02
011

29) Role Of ICT In Research
Dr. Santosh Nivrutti Ghongade, Latur ||102

30) Information And Communication Technologies In Education And Library
Prof. Santosh kumar S. Katore, Buldhana ||105

31) Integration of Open Educational Resources and ICT in Research
Dr. Shubhangi Dongre, Gondia ||107

32) Meaning and Management of Research-references in Ph. D. Thesis
Dr. Sanjay Shenmare, Dr. Chandrashekhar Thakare, Yavatmal ||109

33) Role of ICT in Research
Dr. A. B. Pande, Miss. Sony H. Mirchla, Akola ||113

34) International Trends in Education with Respect To 'Rabindranath Tagore'
Mrs. Swati S. Padhye, Dr. Archana Watkar, Akola ||115

35) Topic: International trends in online journalism and their impact
Trupti A. Deo ||119

36) Social Media and Musical Research
Dr. Umesh Santoshrao Chapke, Akola ||123

37) Use of technology in STEM in secondary school education. A study with ...
Dr. Suparna Deo, Nagpur, Mr. Rohit Deo, Hyderabad ||127

38) Theory Of Deconstruction By Jacques Derrida (1930-2004)
Ms. Neha Bhutkar ||130

39) A research methodologies- Qualitative and Quantitative approaches
Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane, Jalgaon ||133

40) Use of ICT by PG students
Miss. Sonal Tuljaram Kame, Akola ||135

41) A Study of Effect of GST on Service Sector
Dr. Mahesh C. Dabre, Akola ||138

42) New and Innovative Research
Dr. Nilima Suresh Charde, Nagpur ||141

43) A Study Of Expenses Of Parents On Players With reference to Akot City
Sau. Nupur Deshpande, Mukul Deshpande, Akot ||145

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02
0135

6. Researchers and subject's perspectives: Quantitative research is usually driven by the researcher's concern. Whereas qualitative research takes the subject's perspective.

7. Problem of generality: The addition of some quantitative evidence may help generalizability.

8. Qualitative research may facilitate the interpretation between Variables Quantitative research: easily allows the researcher to establish relationships among variables, but is used to explain underlying the broad relationships.

9. Relationship between macro and micro levels: Employing both quantitative and qualitative research may provide a means of bridging the macro-micro gulf. Qualitative research can tap large-scale structural features of social life while qualitative research tends to address small scale behavioural aspects.

10. Stage in the research process: Use at different stages of a longitudinal . study.

11. Hybrids: Use of qualitative research is a quasi-experimental quantitative ..study.

Reference

i. Best J and Khan, J (1989) Research in Education. Englewood Cliffs (NJ).
ii. prentice hall Creswell, J (1994) Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches, thousand Oaks, (Calif). Sage.
iii. Kothari, C.R. (2010) Research Methodology
iv. https:\\www.google.com

❑❑❑

40

Use of ICT by PG students

Miss. Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women,
Akola M.S

****

Abstract

Human beings are always behind the changes in day to day working and even in technology also. The present study focuses on use of ICT in changing teaching style and learning approaches and access to the information. ICT changed the conventional ways and approaches. In recent context education is termed as rethinking capability and change in fundamental approaches towards modernization. Collecting information and analyzing it and presenting these skills and techniques are enormously changed by use of ICT. A sample of 60 post graduate (PG) students studying in three different faculties namely Arts, Commerce and Home Science Departments of Smt. RDG College for women Akola was selected through PPS sampling technique. The study concluded that use of ICT by PG students' ranges between 70% to 93.33% with the highest ICT use for library literature in research also downloading articles and chatting with friends are the most preferred activities by the respondent PG students with least priority for reading emails.

Keywords: ICT, Post Graduate.

Introduction:

Human beings are always behind the changes in day to day working and even in technology also. Nowadays INFORMATION COMMUNICATION Technology (ICT) is perceived as catalyst for changes. The present study focuses on use of ICT in changing teaching style

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02
0136

and learning approaches and access to the information. ICT changed the conventional ways and approaches. In recent context education is termed as rethinking capability and change in fundamental approaches towards modernization. Collecting information and analyzing it and presenting these skills and techniques are enormously changed by use of ICT. By providing alternatives and possibilities for education ICT enabled learning and working through multiple intelligence as stimulation and working with computer to familiarize the students sense development. Use of information communication technology has became inevitable for students in learning, use of modern information, communication technology can help in data retrieval within a fraction of seconds. Access and dissemination of information can improve students learning ability. Different search engines, networks, internet are the sources for information retrieval. The post graduate (PG) students have to carry out their research work for partial fulfillment of their degrees. The use of ICT facilitates their work. Hence an effort is being made here to find out the opinion about use of ICT by PG students.

Objectives of the study:

The present study was undertaken with the following objectives:

1. To find out the opinion of the respondent students about the use of ICT in learning.
2. To find out the use of ICT by the respondent students for different purposes.

Hypothesis:

1. ICT is better used by PG students in reference collection.
2. ICT is used for literature downloading.

Methodology:

A sample of 60 post graduate (PG) students studying in three different faculties namely Arts, Commerce and Home Science Departments of Smt. RDG College Akola were selected through PPS sampling technique. A pre designed questionnaire was being filled by the samples.

Results and discussion:

Table No. :1 Distribution of respondent PG students towards use of ICT.

SN	Students opinion towards use of ICT	Yes	Percentage	No	Percentage
1	Use of ICT has great impact on learning process	43	71.66	17	28.34
2	Use of ICT increases understanding	52	86.66	08	13.34
3	Do you think teacher should use ICT for teaching	50	83.33	10	16.67
4	Do you think your syllabus do not support use of ICT	42	70.00	18	30.00
5	Do you think use of ICT is better than use of library	56	93.33	04	6.67
6	Do you think you know how to use ICT but are really not interested in using it	42	70.00	18	30.00

On going through the table it is reviewed that 71.66 % of the respondent PG students were of the opinion that use of ICT has great impact on learning while 28.34 % of the respondent PG students were of the opinion that use of ICT has no great impact on learning.

In the opinion of 86.66 % respondent PG students use of ICT increases understanding of the topic while 13.34 % of the respondent PG students were of the opinion that use of ICT does not increase understanding of the topic.

83.33% of the respondent PG students were of the opinion that the teacher should use ICT for teaching while 16.67 % of the respondent PG students were of the opinion that the teacher should not use ICT for teaching.

70.00 % of the respondent PG students were of the opinion that their syllabus does not support the use ICT while 30.00 % of the

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02

respondent PG students were of the opinion that their syllabus does support the use ICT.

In the opinion of 93.33 % respondent PG students' use of ICT is better than the use of library while 6.67 % of the respondent PG students were of the opinion that use of ICT is not better than the use of library.

70.00 % of the respondent PG students knew the use of ICT but were not really interested in using it while 30.00 % of the respondent PG students knew the use of ICT but were really interested in using it.

The above discussions conclude that use of ICT by PG students ranges between 70% to 93.33% with the highest ICT use for library literature in research.

Table No. : 2 Distribution of respondent PG students according to use of ICT.

SN	Use of ICT for different activities by students	Yes	Percentage	No	Percentage
1	Browsing	38	63.33	12	36.67
2	Downloading articles	45	75.00	05	25.00
3	Reading Emails	32	53.33	18	46.67
4	Chatting with friends	47	78.33	03	21.67

On going through the table it is reviewed that 63.33 % of the respondent PG students were of the opinion that they used ICT for the purpose of browsing only while 36.67 % of the respondent PG students were of the opinion that they did not use ICT for the purpose of browsing.

In the opinion of 75.00% of the respondent PG students were of the opinion that they used ICT for the purpose of downloading articles only while 25.00 % of the respondent PG students were of the opinion that they did not use ICT for the purpose of downloading articles.

53.33 % of the respondent PG students were of the opinion that they used ICT for the purpose of reading emails only while 46.67 % of the respondent PG students were of the opinion that they did not use ICT for the purpose of reading emails.

78.33 % of the respondent PG students were of the opinion that they used ICT for the purpose of chatting with friends only while 21.67 % of the respondent PG students were of the opinion that they did not use ICT for the purpose of chatting with friends.

The above discussions conclude that downloading articles and chatting with friends are the most preferred activities by the respondent PG students with least priority for reading emails.

Both the hypotheses stated are accepted.

Conclusion:

The above study on use of ICT by PG students concluded that use of ICT by PG student's ranges between 70% to 93.33% with the highest ICT use for library literature in research. It also concluded that downloading articles and chatting with friends are the most preferred activities by the respondent PG students with least priority for reading emails.

References:

Casal, R.C. (2007). ICT for education and development. Info. 9(4).

Crawford, J. (2003). The use of electronic information services by students at Glasgow Caledonian University. Library and Information Research 27(86): 30-36.

Gateway, D, R. (n.d). Defining ICT in Education. Retrieved October 3, 2010, from: http://www.rwandagateway.org/ICT4E/spip.php?rubrique6

Watson, M. D. (2005). Pedagogy before Technology: Re-thinking the Relationship between ICT and Teaching. Education and information technologies. Vol. 6(4), Pp. 252-266.

White, K.G.(2010). Beyond the Horseless Carriage: Harnessing the Potential of ICT in Education and Training. Retrieved October 2, 2010, from: http://works.bepress.com/gerry_white/11/

❑❑❑

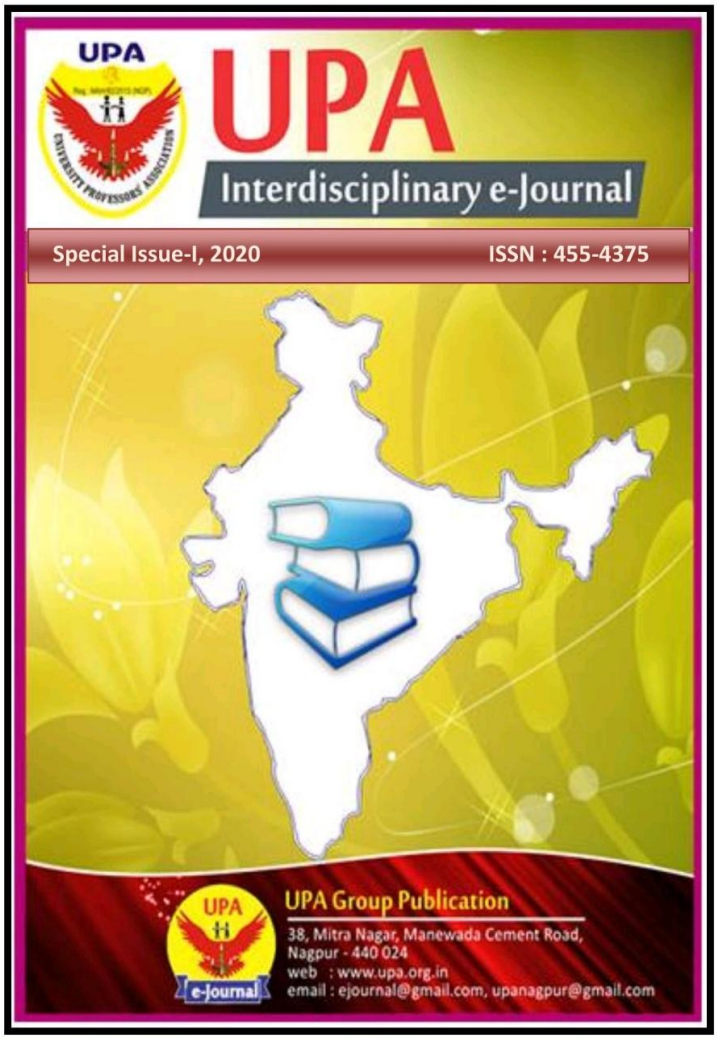

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Dr. Smita Giri
Dr. Anita Chandwani
Dr. Nita Sharma

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

SPECIAL ISSUE – I : JUNE-2020

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_june_2020
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur
June-2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur

June-2020

Special Issue – I

(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and Computer Science)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)		
Dr. Smita Giri (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Anita Chandwani** (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Nita Sharma** (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

Chief Editor

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade **Principal** Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram, Dist. Nagpur	**Dr. Urmila Dabir** **Principal** Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Vandana Bhagdikar **Principal** Mahila Mahavidyalaya, Nagpur	**Dr. Gajanan Patil** **Principal** Annasaheb Gundewar College Nagpur

Peer-Review Committee

Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	**Dr. Yogesh Sarode** Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Anant Rindhe Dept. of History Yashvant Mahavidylaya Seloo, Wardha	**Dr. Arti Padole** Dept. of Social Work Purushottam Thote Social Work College Nagpur
Prof. Sandip Saraiya Dept. of English Samarth Mahavidylaya, Lakhni, Nagpur	**Dr. Pravina Nagpurkar** Dept. of Marathi Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Anuradha Khade Head, Dept. of Sociology Late N. P. Waghaye College, Lakhni	**Dr. Mangala Gore** Dept. of History Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Amol Mendhe Dept. of English P. W. S. College, Nagpur	**Dr. Ankush Barmate** Dept. of Geography Chakrapani Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Parag Bansole Dept. of Physical Education Mahila Mahavidyalaya, Nagpur	**Dr. Ishwar Wagh** Dept. of Economics Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

PROBLEMS AND CHALLENGES FACED IN E-LEARNING PLATFORM IN HIGHER EDUCATION

Sonal T Kame
Assistant Professor
Department of Home Science
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, M.S

Abstract:*An online Learning platform is an integrated sets of online service that provide trainer, learner and others involved in education with information tool and resource to support and enhance education delivery and management . The problems faced in e learning platform are adaptability struggle, technical issues, computer literacy, time management, self motivation etc. In recent times when the corona pandemic situation has brought about a drastic change in almost all walks of life, the current education system approach has also gone a rapid development in the field of using computerization. People are in search of new methods via internet for communication. In the present study primary data has been collected from 40 faculty members of different colleges. To know the opinion of teachers about the convenience of e-learning platform in online teaching and to identify the problems faced by teachers in online teaching were the main objectives of the study. It was concluded from the study that both the sexes, all age groups and cadres were included in the study. Faculty members under study could not arrive to concrete conclusion on benefits and convenience with online teaching over traditional teaching. Unanimously online teaching method has not been accepted by respondent faculty members. Gender, seniority and convenience are the variables associated with problem solving.*

Keywords: *Online teaching, e- learning platform, problem solving, convenience*

Introduction: In recent times when the corona pandemic situation has brought about a drastic change in almost all walks of life, the current education system approach has also gone a rapid development in the field of using computerization. People are in search of new

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

methods via internet for communication. It has lead to the change in the ways of transferring knowledge (1, 2, 3, 4). The remote methods of distance education have satisfied the search for new methods and approaches of learning and teaching. The current situation of corona pandemic has made the government to put the state in complete lockdown situation. All the schools and colleges are shut down from months together, but with the view in mind to avoid the academic loss of the students the teaching and learning process is continued through the online teaching. This type of communication with the students has helped to continue education, keep a contact with them virtually. However distance learning in the form of online learning is not intended to replace the traditional method of teaching and learning process but is a good alternative form to cope, complete and extend the knowledge carried in the conventional way (4, 5, 6, 7) An online Learning platform is an integrated sets of online service that provide trainer, learner and others involved in education with information tool and resource to support and enhance education delivery and management (Litmos). The problems faced in e learning platform are adaptability struggle, technical issues, computer literacy, time management, self motivation etc.

Therefore an attempt is made by the researcher to find out the convenience and problems faced by the teachers in the online teaching methods (ADD)

Objectives of the study:

1. To know the opinion of teachers about the convenience of e-learning platform in online teaching;
2. To identify the problems faced by teachers in online teaching.

Hypothesis of the study:

Ho: Convenience and problem solving of the teachers are associated.

Methodology:

In the present study primary data has been collected from 40 faculty members of different colleges. For this purpose Google form has been formed and circulated through social media group such as whattsapp and emails to faculty members working in various degree colleges in Akola city of Maharashtra. The data collected has been tabulated on excel

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

worksheet and analysed for frequency, percentage and relational analysis. The findings are presented and discussed below.

Result and Discussion: The study on the problems and challenges faced in e- learning platform focuses on the use of the e- learning platform as convenience in online teaching, the problems faced by the teachers during the teaching and benefits over the classroom teaching are presented and discussed in the following paragraphs

The following table presents the information on faculty members related to sex, age and designation

Table No 1: Distribution of respondent faculty members according to their personal characters

Sr.No.	Particulars		Frequency	Percentage
1	Sex	Male	19	47.50
		Female	21	52.50
2	Age group	Less than 30	05	12.50
		31 to 40	16	40
		41 to 50	14	35
		More than 50	05	12.50
3	Designation	Principal/ Professor	04	10
		Associate Professor	06	15
		Assistant Professor	20	50
		CHB lecturer	10	25

From the data it is revealed that majority (52.50%) were female faculty members followed by 47.52% male faculty members. It is also revealed that 40% of the respondent faculty members belonged to the age group 31 to 40 years followed by 35% of 41 to 50 years age group, 12.50% each of more than 50 years and less than 30 years age group respectively. Out of the total 40 members 50% are Assistant Professors, 25% are Clock hour basis(CHB) , Associate Professors are 15% while 10% are in the cadre of Principal/ Professor indicating the researcher has given equal weightage to both sexes, all age groups and cadres also.

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

The following table presents the frequency and percentages related to 10 questions on benefits of online teaching over traditional teaching. The questions included were related to convenience, comfort, creativity, attendance, doubt clearance, better delivering ability, and pace with students, cost effectiveness, reducing efforts and boosting academic achievements.

Table 2 Faculty members responses for the convenience with the online teaching

The responses were recorded in 5 point scale as Strongly Agree, Agree, Neutral, Disagree, and Strongly

SN	Particulars	Responses									
		Strongly Agree		Agree		Neutral		Disagree		Strongly Disagree	
		Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%
1	Online teaching is much more convenient	01	2.50	13	32.50	05	12.50	12	30	09	22.50
2	Online teaching is very creative	05	12.50	15	37.50	03	7.50	08	20	09	22.50
3	Students are more comfortable in online teaching	00	00	06	15	09	22.50	14	35	11	27.50
4	Attendance is more in online classes	02	05	12	30	07	17.50	11	27.50	08	20
5	Doubt clearance becomes easier in online teaching	02	5	08	20	04	10	20	50	06	15
6	Delivery of lectures via online teaching	02	5	08	20	08	20	14	35	08	20
7	Students keep continuous pace in online teaching	01	2.50	13	32.50	07	17.50	13	32.50	06	15
8	Online teaching is cost effective	05	12.50	26	65	02	5	05	12.50	02	5
9	Online teaching can reduce efforts as a teacher	00	00	16	40	10	25	09	22.50	05	12.50

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

10	Online teaching can boost academic achievements	02	5	18	45	11	27.50	08	20	01	2.50

In opinion of 0 to 12.50% respondents online teaching has benefits over the traditional teaching and they strongly support the statements. 20 to 65%respondent teachers agreed that online teaching is convenient and beneficial over traditional teaching. 12.50 to 50% respondent disagree the statement that online teaching is beneficial over traditional teaching while 2.5 to 27.50% are strongly disagreeing about the benefits and convenience with the online teaching over traditional teaching methods. However 5 to 25% faculty members under study could not offer their specific remarks concluding faculty members under study could not arrive to concrete conclusion on benefits and convenience with online teaching over traditional teaching.

The following table presents the response on the problems with online teaching.

Table 3 Faculty members responses on the problems with the online teaching

The responses were recorded in 5 point scale as Strongly Agree, Agree, Neutral, Disagree, and Strongly Disagree The following table presents the frequency and percentages related to 10 questions on the problems in online teaching.

SN	**Particulars**	**Responses**									
		Strongly Agree		**Agree**		**Neutral**		**Disagree**		**Strongly Disagree**	
		Frequency	**%**	**Frequency**	**%**	**Frequency**	**%**	**Frequency**	**%**	**Frequency**	**%**
1	Online teaching is made out of choice of teachers	04	10	13	32.50	09	22.50	12	30	02	5
2	I am familiar with online teaching	05	12.50	04	10	03	7.50	22	55	16	40
3	Online teaching is less time consuming	04	10	11	27.50	03	7.50	15	37.50	07	17.50
4	There is no control over students in online teaching	04	10	06	15	02	5	17	42.50	11	27.50
5	Technically students are much more superior than teachers	03	7.50	10	25	05	12.50	19	47.50	03	7.50

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

6	Online teaching can create physical / mental health issues to the teacher	02	5	12	30	06	15	12	30	08	20
7	Focus of teachers and students can be distracted in online teaching	02	5	05	12.50	07	17.50	20	50	06	15
8	Online teaching should completely replace traditional teaching	20	50	08	20	05	12.50	06	15	01	2.50
9	Online teaching should not complement traditional teaching	00	00	05	12.50	11	27.50	19	47.50	05	12.50
10	Online teaching is difficult to enforce in rural areas	02	5	02	5	01	2.50	16	40	19	47.50

`On going through the table following observation are recorded. 0 to 50% respondent teachers explained and strongly agreed on problems in online teaching while 5 to 32.50% teachers agreed that they face the problems in overcoming the traditional teaching hence the online teaching methods are the remedies over it. Out of the total40 respondents 15 to 55% respondent disagreed on the betterment and benefits of online teaching over traditional teaching while 5 to 47.50% strongly disagreed with the statement. In all 2.5 to 27.50% respondent teachers could not offer their specific remarks in problems on online teaching concluding that unanimously online teaching method has not been accepted by respondent faculty members.

The variables gender, age group, designation and convenience in online teaching were correlated with the problems solving and the Karl Pearsons Correlation coefficient worked out are presented in following table

Table 4 Correlation of selected variables with problem solving

Sr. No	Particulars	Correlation
1	Gender	0.3564**
2	Age Group	0.7797**
3	Designation	0.1180

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

4	Convenience	-0.4448**

** Significant at 1% level of significance

The significance of correlation coefficient was tested at 1% level of significance. The relational analysis concludes that female faculty members problem solving ability is higher over the males. Senior faculty members can conveniently solve problems than youngsters. Higher the convenience less the problem solving ability. Faculty members designation could not influence the problem solving ability concluding gender, seniority and convenience are the variables associated with problem solving.

Therefore the hypothesis stated i.e. convenience and problem solving are associated are accepted

Conclusion:

Both the sexes, all age groups and cadres were included in the study.Faculty members under study could not arrive to concrete conclusion on benefits and convenience with online teaching over traditional teaching. nanimously online teaching method has not been accepted by respondent faculty members.

Gender, seniority and convenience are the variables associated with problem solving.

Special Issue-1, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

References:

- Ekonomiczna, Kraków 2005. (In Polish)
- Hyla M. Przewodnik po e–learningu, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2005. (In Polish)
- Półjanowicz W, Kołodziejska E, Wojda P. Nowe możliwości potrzeb i zastosowania nauczania na odległość na podstawie praktycznego eksperymentu. II Krajowa Konferencja Techniki i Informacji. Toruń, 2001:1-11. (In Polish)
- Wodecki A. Po co e-learning na uczelni? W: Dąbrowski M, Zając M. (red.): E-learning w kształceniu akademickim. Materiały II Ogólnopolskiej Konferencji „Rozwój e-edukacji w ekonomicznym szkolnictwie wyższym". Warszawa; 2006. (In Polish).
- Bakonyi J. Efektywność procesów Dydaktycznych wspieranych metodami e-learningu. Oficyna Wydawnicza "Humanitas". Zeszyt 2, Sosnowiec, 2008; 157-63. (In Polish)
- Półjanowicz W, Latosiewicz R, Niewiński A, Milewski R. E–learning in students education in Medical University of Bialystok. Bio– Algorithms and Med–Systems. Journal Edited by Medical College – Jagiellonian University, 2009; 5:111–5. (In Polish).
- Grabowska A. E–learning przez Internet w szkolnictwie wyższym. Pismo Politechniki Gdańskiej 2004; 3: 32 – 4 (In Polish).
- Półjanowicz W, Latosiewicz R, Kulesza– Brończyk B, Piekut K, Kalisz A, Piechocka D. I, Terlikowski SJ. Comparative analysis of e– learning and traditional teaching methods in the field of nursing in the Medical University of Bialystok. The chosen aspects of woman and family`s health. Bydgoszcz 2010: 94-9.

Computational studies ISSN: 1462-6063

IMPACT OF LOCK DOWN ON DIETARY INTAKE

Miss. Sonal Tuljaram Kame

Assistant Professor, Department of Home science,

Smt. Radhadevi Goenka College for Women Akola M.S

ABSTRACT: The Covid 19 situation has affected almost all population across the World. It was being declared as World health emergency. Measures such as shut down, preventing social interactions, cleanliness and sanitization compelling everyone to stay at home and work from home. The complete lockdown has affected the food supply system even. This has ultimately led to increased consumption of various food materials in the family. Because no any definite working pattern along with dietary pattern is being followed. All the family members are back at home leading to demand of increased meal timings of the member putting an extra burden on the female members. With this idea in mind the consumption of working class has been increased and the calories have been increased with the condition of readily available food dumped at home. An attempt has been made to investigate the dietary intake among the service class people of various age groups during the lock down. Data has been collected from 82 serving middle class families where in husband and wives both are in service and from last 2 months have retained compulsory at home. To study the calorie intake in service class families according to age. To study the protein intake in service class families according to age. For this purpose Google form has been formed and circulated through social media group such as what's app and emails to businessmen, service people in Akola city of Maharashtra. The data collected has been tabulated age group wise calorie and protein intake during lockdown period was calculated on the basis of 3 days diet recall method and was compared with age specific requirement with the help of Z test. The study concluded that significant increase in calorie intake amongst all the age groups over normal level was observed and significant reduction in protein intake amongst all the age groups over normal level was observed.

Computational studies ISSN: 1462-6063

Keywords: calorie intake, protein intake

INTRODUCTION: The Covid 19 situation has affected almost all population across the globe. It was being declared as global health emergency by WHO (1)Various measures have been taken by WHO and the country government to prevent this pandemic. Measures such as shut down, preventing social interactions, cleanliness and sanitization closing colleges, schools, malls, restaurants, hotels, compelling everyone to stay at home and work from home. The complete lockdown has affected the food supply system even. Ever since the lock down schedule has been announced by the respective government there is a panic in the people about buying food items, though again and again the government has announced that during lock down all the essential commodities shops will not be closed still people are in a rush to buy many goods together to dump a stock at their houses hence spending extra on food expenditure. This has ultimately led to increased consumption of various food materials in the family. Because no any definite working pattern along with dietary pattern is being followed. All the family members are back at home leading to demand of increased meal timings of the member putting an extra burden on the female members particularly. Hence leading to frequent shopping of food items. One should take care of consumption of nutritious diet during the current situation. The diet is critical determinant of body immune system. Any type of dietary deficiency or excess may be a cause of malnutrition worldwide (2).Thus nutrition plays a fundamental role in maintaining or declining immune status. (3). Nutritional deficiencies of energy, protein, and specific micronutrients are associated with depressed immune function and increased susceptibility to infection. So an adequate intake of proteins, iron and vitamins is predominantly vital for the boosting and maintenance of immune function (4).The poor quality of diet can be associated with an individual's physical as well as mental health (5)

With this idea in mind the consumption of working class has been increased and the calories have been increased with the condition of readily available food dumped at home. An attempt has been made to investigate the dietary intake among the service class people of various age groups during the lock down. Data has been collected from 82 serving middle class families where in husband and

Computational studies ISSN: 1462-6063

wives both are in service and from last 2 months have retained compulsory at home.

The objectives of the study were:-

1. To study the calorie intake in service class families according to age.
2. To study the protein intake in service class families according to age.

Hypothesis:

Ho: Calorie intake for all age groups under study has increased.
Ho: Protein consumption irrespective of age declines.

Methodology:-

In the present study primary data has been collected from questionnaire from 82 families. For this purpose Google form has been formed and circulated through social media group such as whattsapp and emails to businessmen, service people in Akola city of Maharashtra. The data collected has been tabulated on excel worksheet and age group wise calorie and protein intake during lockdown period was calculated on the basis of 3 days diet recall method and was compared with age specific requirement with the help of Z test.

$$Z \text{ calculated} = \frac{|\text{Recommended consumption intake} - \text{Actual score}|}{S.E}$$

If Z calculated > Z table then Ho: is accepted.

Results and Discussions:

The calorie consumption for the age groups up to 20 years, 20 to 40 years and 40 to 60 years was analyzed and presented in the following table with age specific values.

Computational studies ISSN: 1462-6063

Table1. Age wise calorie intake

AGE	UP to 20 years	20 to 40 years	40 to 60 years
Calorie intake	2600	2400	2200
Mean	2637.619	2547.65	2502.619
SD	77.46966	136.0661	114.8545
SE	16.87792	21.52944	25.02276
Z VALUE	2.22*	6.85**	12.09**

* *Significant increase in Calorie intake amongst all the age groups at 1% level of Significance

* Significant increase in Calorie intake amongst all the age groups at 5% level of significance

The recommended and actual consumption of calories and z values presented in the table conclude that calorie consumption for all the age groups has been significantly increased. The calorie consumption below 20 years was significant at 5% level of significance while for 20 to 40 years and 40 to 60 years at 1% level of significance concluding lock down has significant positive effect on calorie intake which may have adverse effects on individual's health in near future as morning/ evening walk and physical work has been mostly stopped.

Table 2 Age wise protein intake

AGE	UP to 20 years	20 to 40 years	40 to 60 years
PROTEIN	59	58	63
Mean	42.66667	46.975	51.38095
SD	2.633122	3.717509	2.854403
SE	0.573665	0.588213	0.621874
Z VALUE	28.47**	18.74**	18.68**

**Significant reduction in protein intake amongst all the age groups at 1% Level of significance

The above table presents the protein intake and recommended intake for all age groups of the study. The Z values were found to be significant at 1% level of significance as the actual protein intake for all the age groups was less than the recommended protein intake concluding that protein intake for all the three age groups has significantly decline indicating that there is negligence towards

Computational studies ISSN: 1462-6063

nutritionally rich food consumption irrespective of age resulting in significant decline in protein intake.

Both the hypotheses stated in the study are accepted as calorie intake for all the three age groups has increased with the protein intake significantly declined as per the recommended values.

CONCLUSIONS : It can be concluded from the above study that

1. All the three age groups had calorie intake significantly increased.
2. All the three age groups had protein intake significantly decreased.
   It can be also stated from the above study that such a change in eating behaviour may have negative effect on the immune system of the body, overall physical fitness and well being.

References:

[1] Zhu N, Zhang D, Wang W, Li X, Yang B, Song J, et al. A novel Coronavirus from patients with pneumonia in China, 2019. N Engl J Med. 2020; 382:727–33.

[2] World Health Organisation official website accessed in March 20202. URL address: https://www.euro.who.int/health-topics/coronavirus.

[3] Khaled MB. and Benajiba N. The role of nutrition in strengthening immune system against newly emerging viral diseases: case of SARS- Cov-2 Nor. Afr. J. Food Nutr. Res. January –June (2020);04(07): 240-44

[4] Gleeson M, Nieman DC, Pedersen BK. Exercise, nutrition and immune function. J Sports Sci. 2004; 22:115–25.

[5] Hislop TG, Bajdik CD, Balneaves LG, Holmes A, Chan S, Wu E, et al. Physical and emotional health effects and social consequences after participation in a low-fat, high-carbohydrate dietary trial for more than 5 years. J Clin Oncol. 2006; 24:2311–7.

[6] 2015-2020 Dietary Guidelines

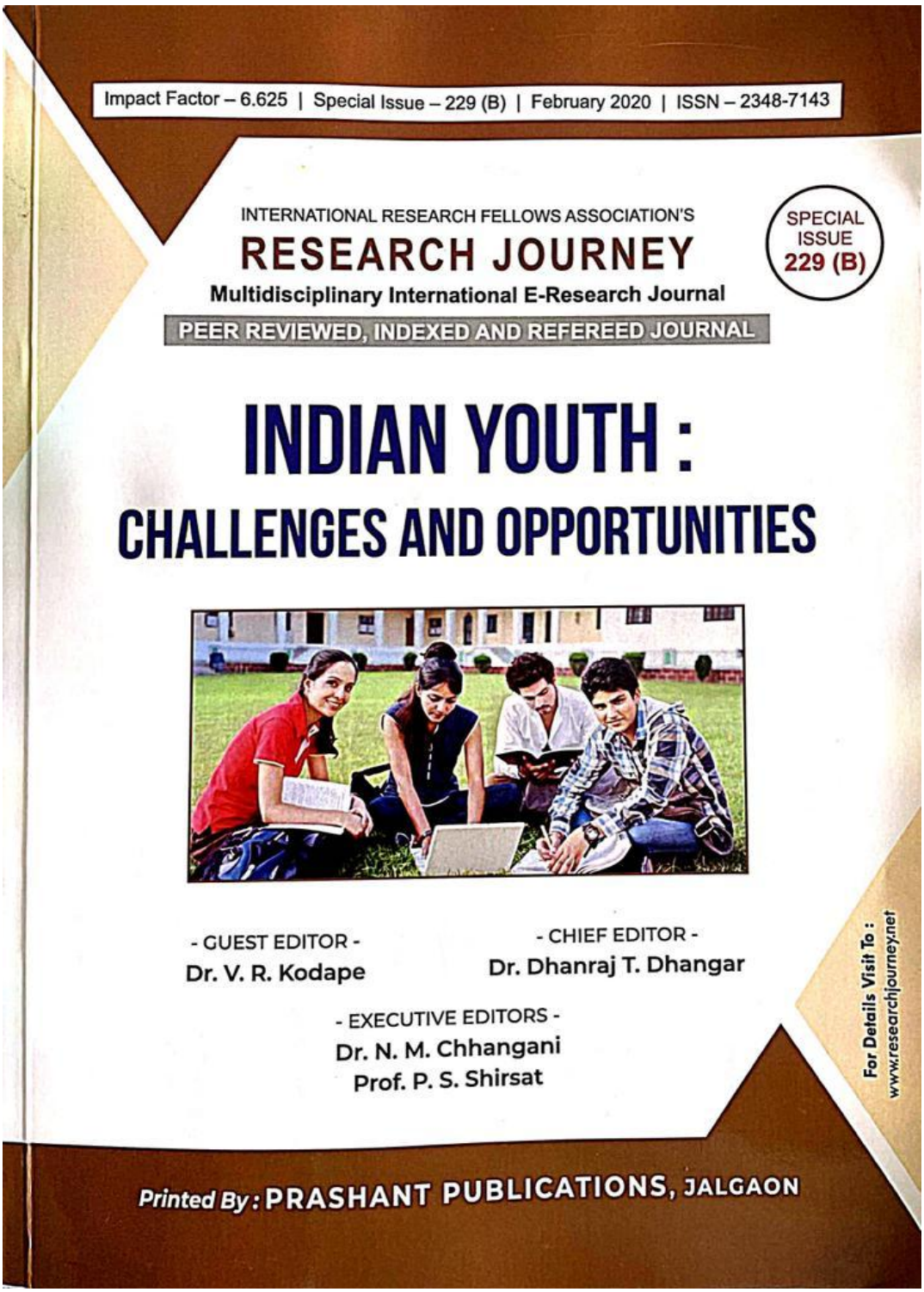
Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (B) | February 2020 | ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal
PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL
SPECIAL ISSUE 229 (B)
INDIAN YOUTH :
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES
- GUEST EDITOR -
Dr. V. R. Kodape
- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar
- EXECUTIVE EDITORS -
Dr. N. M. Chhangani
Prof. P. S. Shirsat
For Details Visit To : www.researchjourney.net
Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

19. **Role of Youth in Environmental Conservation** 5
Dhanshyam A. Waghmare

20. **Unemployment and Youth** 5
Dr. J. D. Gupta

21. **Social Media and Youth** 5
Kavita Meshkar

22. **The Role of spirituality in shaping and moulding Indian Youth** 57
Prof. Dr. M. M. Bhave

23. **Youth Policy for the Empowerment of Youth : A Brief Review** 59
Mr. Nagsen Bansod

24. **Spirituality and Today's Youth** 61
Dr. Nandkishor Dhawale

25. **The Responsibility of Youth towards Family, Society, Politics and Nation Building : A special study of Literature** 63
Prof. Nitin Keshaorao Wasnik

26. **Teacher's Role in Instilling Spiritual Understanding in Youth : J. Krishnamurti's Perspective** 66
Dr. Purushottam P. Deshmukh

27. **A Voice of Youth in The Novels of Chetan Bhagat** 69
P. S. Athawale

28. **Assessment for Dietary Micronutrient Deprivation of Adolescent Tribal Girls from Chopda Takula in Jalgaon District** 71
Mr. Pavan Dinkar Mahajan

29. **Agriculture and Youth** 75
Dr. P. N. Ladhe

30. **Social Media and Youth** 78
Suraj Pralhad Tilawat, Pratik Prashant Gulalkari

31. **Electronic Resources : Library Consortia** 81
Dr. Rajendra Manikpure

32. **Youth and Modern Life Style** 83
Ku. Renuka Sanjeev Ghadyalji

33. **Challenges before Indian Youth in Contemporary Times : An Overview and Paths Ahead** 86
Rohini Arunrao Gaidhane

34. **Impact of Social Media on Indian Youth** 89
Rohini Rohane, Switi Wath, Ankita Watkar

35. **Impact of Playing Handball in Youth** 92
Prof. Shital S. Raut

36. **A Study of Unemployment in India** 94
Dr. Shubhangee Laxmanrao Diwe

37. **Dimensions of Parenting and Adolescent Behaviour** 97
Miss. Sonal Tuljaram Kame

38. **Diet for Adolescent** 99
Dr. Sunita S. Balapure

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

Assessment for Dietary Micronutrient Deprivation of Adolescent Tribal Girls from Chopda Takula in Jalgaon District

Mr. Pavan Dinkar Mahajan
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Smt. RDG College for Women, Akola

Keywords : Consumption pattern adolescent tribal girls, Micronutrient deficiencies, Micronutrient intake, micronutrient needs.

Introduction :

People between age of 10 and 19 years are defined as adolescents by The World Health Organization (WHO). Age-based definition of "child", includes the great majority of adolescents as individual under 18 years of age validated by the Convention on the Rights of the Child 1. Some terms used in this report are that youth is age group 15 to 24 years defined by the United Nations. However, young people between 10 to 24 years are defined as youth by WHO and others to merge adolescents and youth 2-3. Adolescence is a period between ages 10-19 years, denotes physical growth, biological growth, sexual maturation and social transition 4. Adolescence is one fifth of the world's population and around 21% of population in India i.e. 243 millions 5.

Micronutrient deficiencies are responsible factor for the global burden of diseases 6. The major public health problem affecting more than 2 billion people worldwide is micronutrients malnutrition which has greater depth in countries which are affected by malnutrition infection and poverty. If micronutrient deficiencies are ignored and left untreated, it can leave negative impact on the health and economical development of the country 7-8. World's 20% population is of adolescent (10 -19 years) and they are most affected population 8.

Due to under nutrition there has been slower growth spurt in adolescent, therefore as per many researches for substantial growth and developmental changes in adolescence good nutrition is the key 9.

Adolescence: an evolutionary platform of development :

Adolescence is not only a stage of physical development but also psychosocial, emotional and cognitive 10. Adolescence is the evolutionary platform of development phase between childhood and adulthood along with marked physical growth, reproductive maturation, and cognitive transformations. During puberty physical changes begin in early adolescence while sexual maturity is reached and reproduction is possible 11.

During adolescence both boys and girls undergo profound period of their development and growth to achieve ideal body height accompanying with crucial changes in physiology and body structure which leads to higher demand of nutrient support for changes and development specifically in females with beginning of menarche 12.

For the growth and development, maintenance of adequate defences against infectious diseases, utilization of macronutrients, other metabolic and physiological functions micronutrients are highly essential. (WHO, 1996) 13. Dietary micronutrients deprivation is typically affected due to certain dietary pattern. To elaborate the relationship between micronutrient deprivation and food consumption can be understood through these dietary patterns.

Objectives :

a) To assess the food consumption pattern by using dietary assessment method and its correlation of with micronutrient status of adolescent tribal girls.
b) To assess the factors affecting micronutrient deficiencies among the adolescent tribal girls.
c) To determine that the micronutrient status of adolescent tribal girls has effect of socioeconomic status.

Research Methodology :

Subject identification and selection :

The study was conducted during the period of January 2019 to September 2019 with a sample of 140 adolescent tribal girls between the age group of 13-18 years. The study area was particularly selected within Chopda Taluka in Jalgaon District; samples were collected from poorest villages under this Takula, selected on the basis of socioeconomic indicators.

Inclusion Criteria : Adolescent tribal girls of age group 13 to 18 years old who are non-school going,

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2020

unmarried and available at household during the time of survey.

Exclusion criteria : The study participants who are seriously ill were not included in the study.

Sampling Design :

This was a community-based cross sectional study carried out among adolescent tribal girls by adopting a Cluster sampling technique followed by simple random sampling procedure.

Data Collection Tools and Techniques :

Keeping in mind the objectives of the study, a pre-tested structured questionnaire was developed to receive general information and diet survey to assess socioeconomic and nutritional status. The data was collected by questionnaire cum interview method under following subheads. A tool was developed to collect the information relevant to general information, health and diet attributes of the respondents and if they had received any supplements of vitamins, minerals was also recorded.

Analysis of data :

All the data was taken in MS excel and later converted into statistical software for easy analysis. Calculation of Frequency, percentage distribution, mean, standard deviation, standard error and test were calculated for statistical analysis of the data. Comparisons were made with the standards and recommended dietary allowances.

Finding of the study :

The finding of the study revealed that total 140 respondents were belonging to poor socio-economic background families.

From fig. no. 1, 2 and 3 it can be observed that most of the respondents belong to joint family with only one or two earning person in house, also considering their occupations like farm labourer, labourer, craftsman, household labourer etc. it was found that due to lower income the food was scarce which lead to uneven meal patterns.

Further in fig. no. 4 it was studied that being a tribal area most of the respondents had liking towards non-vegetarian food as compared to vegetarian food. Due to their choice of food, body lacks to receive adequate micronutrients available from vegetarian food. When a vegetarian diet is appropriately applied in meal pattern, it can provide adequate nutrition to individuals through adolescent stage and can lead to healthy life with lower risk of major chronic diseases.

Fig. No. 1

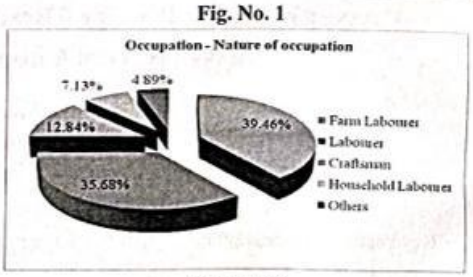

Fig. No. 2

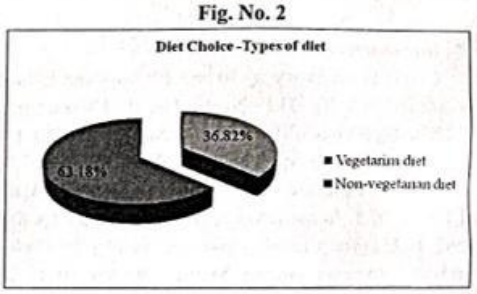

Fig. No. 3

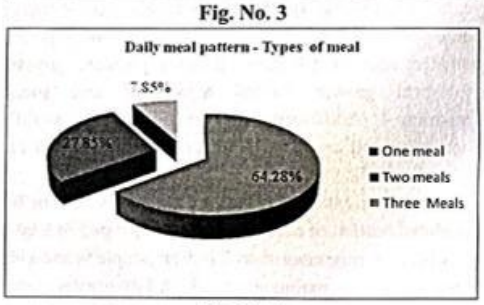

Fig. No. 4

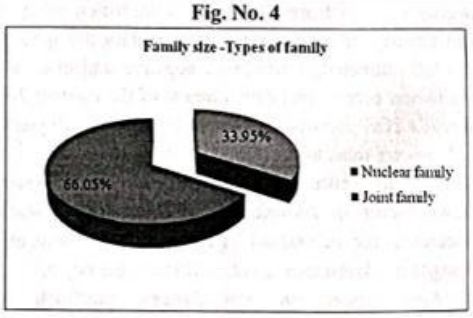

Nutrient intake was calculated using food composition tables (Gopalan et al., 1989) 14. 24 Hours dietary recall method was used to calculate micronutrients intake of subjects for one day. Recommended dietary allowances (NIN-2010) was compared with Mean nutrient intake for one day.

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities

Vitamins :

Water soluble vitamins (fig. no. 5)

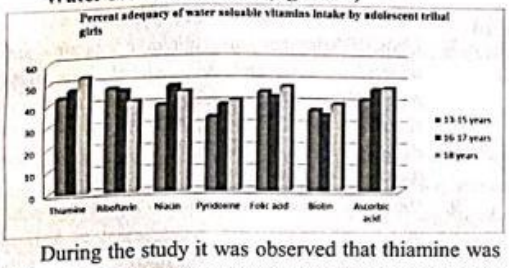

During the study it was observed that thiamine was highest in age group of 18 as compared to age group 13 to 15 and 16 to 17 years it was 43.71 and 47.18%. Mean intake of Biotin was below 40% in all age group. During the study it was seen that mean intake of riboflavin was 41.67 to 47.54% in all age group. However mean intake of niacin was 39.67 to 48.27%, pyridoxine was observed to be between 33.78 to 41.46 % in all age group. Whereas mean intake of folic acid was 42.89 to 47.61 % and ascorbic acid was revealed to be between 41.78 to 47.15 % respectively in all age group. Therefore it was concluded that the percentage of water soluble vitamin in all age group was lower as compared to RDA.

Fat soluble vitamin (fig. no. 6)

While studying the micronutrient status fat soluble vitamin it was revealed that mean intake of vitamin D was highest i.e. 32.15 to 39.43 % as compared to other fat soluble vitamins, Vitamin A (27.12 to 31.58%), Vitamin E (24.15 to 28.67%) vitamin K (21.67 to 26.89%) in all age group it was found to be lower as compared to RDA.

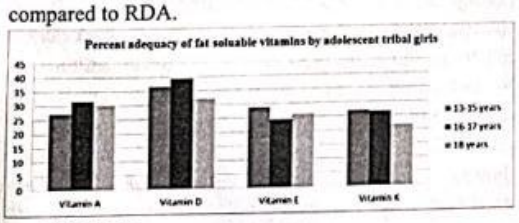

Minerals :

Macro-minerals (fig. no. 7) :

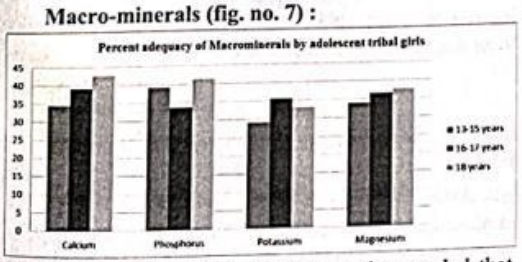

Finding of the macro-minerals study revealed that mean intake of potassium was lowest (29.12 to 35.58%) in all age group. Mean intake of calcium was seen highest in all age group (34.51 to 42.78%). Comparatively mean intake of magnesium was (33.92 to 37.63%) lower than phosphorus (33.65 to 41.34%) in all age groups.

Micro-minerals (fig. no. 8)

Study of micronutrients intake reveals that mean intake of micro-minerals is lowest as comparative other vitamins and micro-minerals. The mean intake of copper was lowest (22.14 to 24.65%) in all age group. Whereas mean intake of chromium and zinc was (23.56 to 25.85%). However the mean intake of iron was found to be highest compared to other micro-minerals (25.77 to 29.14%) in all age group. The mean intake of all macro minerals was found to be lower as compared to RDA.

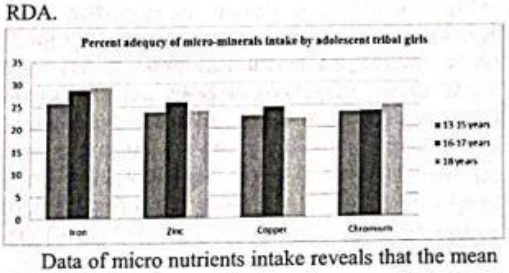

Data of micro nutrients intake reveals that the mean intake of vitamins and minerals was significantly ($p<0.01$) lower than RDA in all age groups.

Discussion and conclusion :

The study illustrates that all adolescent tribal girls failed to achieve dietary intake recommendation. Theses adolescent tribal girls have inadequate micronutrient rich food; in addition these girls often skipped meals on daily basis, which is most likely due to their lower socio-economic status. This study suggest that during adolescent period nutrient rich food such as fruits, vegetable, meat and dairy products make most important contribution to overall nutritional status. As these adolescent girls will be future mothers, their deficiencies will reflects on the health of their children due to the micronutrient intake was found to be very low. In spite of many micronutrient improvement programs such as National Nutrition Anaemia Prophylaxis Programme – (NNAPP) etc. organized by the government by health department for women and children the present study revealed that there was lower intake of micronutrients.

Due to non exposure to diet diversity it was clearly found that focus was on food choices rather than nutrients dense foods. Being a tribal region it was found that meat consumption was more than vegetarian food whereas including vegetarian diet could be healthy

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 229 (B) : Indian Youth : Challenges and Opportunities February 2020

choice. Consumption of both vegetarian and non vegetarian can provide adequate levels of certain vitamins, minerals, trace elements and omega-3 fatty acids to every individual of all age group.

This study also reveals that diet depends upon individual's proper choices of food which are often influenced by the knowledge of nutrition and the availability of certain foods. There are evidences that micronutrient deficiencies are widespread among adolescent tribal girls. With appropriate prevention and measures these deficiencies can be uprooted with proper efforts. More nutritional education should be provided for implementation of healthy practices on this age group and its impact on future health of youth.

References :

1. United Nations General Assembly. Convention on the rights of the child, Treaty Series, 1577:3. New York, United Nations, 1989.
2. Rosen JE. Adolescent health and development (AHD): a resource guide for World Bank operations staff and government counterparts. Washington, D.C., The World Bank, 2004.
3. Sawyer SM et al. Adolescence: a foundation for future health. The Lancet, 2012, 379(9826):1630–1640.
4. World health organization. Adolescent friendly health services- an agenda for change. Geneva: World Health Organisation.2002;5.
5. Progress for children: A report card on adolescents. Socio-demographic profile of adolescents. UNICEF. 2012;10.
6. Black RE, et al: Maternal and child undernutrition and overweight in low-income and middle-income countries. Lancet 2013; 382: 427–451.
7. UNICEF/Micronutrient Initiative Vitamin and mineral deficiency. A global progress report. Ottawa: Micronutrient Initiative; 2004.
8. Kurz KM. Adolescent nutritional status in developing countries. Proc Nutr Soc.1996;55:321–31.
9. Brabin L, Brabin BJ. The cost of successful adolescent growth and development in girls in relation to iron and vitamin A status. Am J Clin Nutr. 1992;55(5):955-958.
10. Hinton PS. Normal adolescent nutrition. In: Edelstein S, Sharlin J, eds. Life cycle nutrition: an evidence-based approach. Sudbury: Jones and Bartlett Publishers; 2009:107-125.
11. Rice FP, Dolgin KG. Adolescents in social context. In: The adolescent: development, relationships, and culture. 10th ed. Boston: Allyn and Bacon; 2002:1-23.
12. Rees JM, Neumark-Sztainer D, Kohn M, Jacobson M. Improving the nutritional health of adolescents - Position statement - Society of Adolescent Medicine. J Adolesc Health.1999;24:461–2.
13. WHO (1996): Preparations and Use of Food-based Dietary Guidelines, NUT=96.6. Geneva: WHO.
14. Gopalan, C., Ramshashtri, B.V. and Balasubramaniam, S.C. (1989). Nutritive value of Indian foods, National Institute of Nutrition, ICMR, Hyderabad (A.P.) INDIA.

शैक्षिक मंथन

(द्विभाषी मासिक)
शैक्षिक क्षेत्र की प्रतिनिधि पत्रिका
वर्ष : 13 अंक : 9 1 अप्रैल 2021
चैत्र, विक्रम संवत् 2078

संस्थापक
स्व. मुकुन्दराव कुलकर्णी
❖
परामर्श
के.नरहरि
डॉ. विमल प्रसाद अग्रवाल
जगदीश प्रसाद सिंघल
शिवानन्द सिन्दनकेरा
❖
सम्पादक
डॉ. राजेन्द्र शर्मा
❖
सह सम्पादक
भरत शर्मा
❖
संपादक मंडल
प्रो. नन्दकिशोर पाण्डेय
डॉ. एस.पी. सिंह
डॉ. ओमप्रकाश पारीक
डॉ. शिवशरण कौशिक
❖
प्रबन्ध सम्पादक
महेन्द्र कपूर
❖
व्यवस्थापक
बजरंग प्रसाद मजेजी
❖
प्रेषण प्रभारी : नौरंग सहाय

कार्यालय प्रभारी :
आलोक चतुर्वेदी : 8619926481

प्रकाशकीय कार्यालय
82, पटेल कॉलोनी, सरदार पटेल मार्ग,
जयपुर (राजस्थान) 302001
दूरभाष : 9414040403

दिल्ली ब्यूरो :
शैक्षिक महासंघ सदन, 606/13,
कृष्णा गली नं.9, मौजपुर, दिल्ली-110053
दूरभाष : 011-22914799

E-mail :
shaikshikmanthan@gmail.com
Visit us at :
www.shaikshikmanthan.com

एक प्रति ₹ 25/- वार्षिक शुल्क ₹ 250/-
आजीवन (दस वर्ष) ₹ 2000/-

पृष्ठ संयोजन : सागर कम्प्यूटर, जयपुर

शैक्षिक मंथन मासिक में प्रकाशित सामग्री से संपादक मण्डल का सहमत होना आवश्यक नहीं है तथा चित्रों का प्रतीकात्मक प्रयोग किया गया है।

सभी को जोड़े रखने की कड़ी है 'खेल'

❑ डॉ. अंजनी कुमार झा

खेल में प्रवीणता नियमित अभ्यास और समर्पण के बाद आता है। खेल निष्पक्ष, ईमानदारी, टीम भावना, समयबद्धता, आज्ञाकारिता, नेतृत्व की आदत विकसित करने में मदद करते हैं। अच्छा खिलाड़ी अच्छा विद्यार्थी और अच्छा इंसान बनता है। वर्तमान युग में भी पढ़ाई से दूर होते जा रहे बच्चे को अगर किसी रुचिकर खेल से जोड़ दिया जाये तो वह पढ़ाई में भी अव्वल होता है।

अनुक्रम

4. सम्पादकीय – डॉ. राजेन्द्र शर्मा
5. खेलों में भारतीय महिलाओं की भूमिका – डॉ. प्रमोद शर्मा
7. राष्ट्रीय शिक्षा नीति और खेल – डॉ. चन्द्रवीर सिंह भाटी
9. भारत में शारीरिक शिक्षा व खेल-कूद का महत्त्व – डॉ. निर्भय कुमार
14. खेल-खेल में स्वास्थ्य लाभ – डॉ. अंजुम पडयाल
16. विद्यार्थियों का सर्वांगीण विकास और खेल – डॉ. सुरेन्द्र शर्मा
18. शारीरिक शिक्षा एवं रोजगार – डॉ. गंगाश्याम गुर्जर
22. शारीरिक शिक्षा और खेल क्षेत्र से जीविकोपार्जन – डॉ. अंजु लुथरा
30. The Present Status of Physical Education... – Dr. Romi Bisht
34. Importance Of Sports In Modern Lifestyle – Chandra Mohan Singh
37. Post Pandemic World of Migrant Workers.. – Sonal Tuljaram Kame
39. Developing a Curriculum Framework for .... – Dr. V. D. Dave

Artificial Intelligence In Sports

❑ Ulhas V. Bramhe

Computer-based intelligence is clearing a more creative way to triumph in sports for everybody, from sportspersons to supporters, with ongoing game insights for players and fans, game strategies expectation to empower the player to pick the correct system. There are instances where it even cautions the player if there should be an occurrence of a potential decrease in execution or injury.

Post Pandemic World of Migrant Workers: Path to Prosper and Flourish at Native Land

Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor,
Department of Home Science
Smt. Radha Devi Goenka
College for Women,
Akola (Maharashtra)

It has been a yearlong and our struggle and fight with corona is still going on. I still remember the day when somewhere on the news channel I heard about some virus (actually not bothered by me) in China very far away from us. The news channels highlighted and just captured people fainting and suddenly dying. At first, I thought something hypothetical but slowly figures raised from hundreds to thousands to millions and epidemic fast became pandemic, a word actually heard for the first time. But by March first week the intensity of the situation grew by leaps and bounds. Many measures were planned and implemented at National and international levels. Lockdown was one of the measures being implemented globally in many countries and finally the day came when the complete lockdown was being announced by the Honourable Prime Minister in our country also. Again, a new word lockdown followed by quarantine, red zones etc. A complete state of confusion and fear for one and all. The virus first seen in China was in our country, state, district, zone, areas, colonies and in many houses. Everything was shut down only the emergency need and service providers were allowed to open their shops for limited time with maximum precautions. We the people who were at home with all facilities, amenities and livelihoods were safe at home with our beloved ones.

But a major part of the rural population which had migrated to big cities for earning their livelihood and also for the progress and development of their families was still stuck in cities as they were residing in the cities from years together and were in lots of worry. The migrant workers during the COVID-19 pandemic have faced multiple hardships. With factories and workplaces shut down due to the lockdown imposed in the country, millions of migrant workers had to deal with the loss of income, food shortages and uncertainty about their future. During this lockdown time, activities not contributing to the production and supply of essential goods and services were completely or partially suspended. The lockdown has severely impacted migrants, several of whom lost their jobs due to shutting of industries and were stranded outside their native places wanting to get back. Thus, the sudden lockdown situation shattered their lives, since almost all were earning from the daily wages which they earned after working in factories, industries, restaurants etc. Due to lockdown there was a sudden break (uncertain in all ways) to their earnings. And big question of their survival and existence was there for them.

So when no transport facilities were available these migrant rural workers decided to return to their mother lands, where they were born and where they were visiting as a guest from years together since they had shifted to urban areas. I don't want to go in the deeper side of what all they had to face during travelling for the criticism, negligence, humiliation etc. they faced. It's my opinion the root cause was somewhere behind in the migration process itself.

This pandemic situation has given a good chance to migrant workers of thinking of moving to their grassroots to make progress there. The migrant workers have basically acquired lots of skills i.e. they are skilled laborers who have contributed their skills in development almost all leading large scale and small-scale industries within the state and out of the state even. Now when this skilled labour force is available in the rural areas itself the question arises in front of the villagers and administrators to provide employment opportunities to this skilled task force. The policies should be formulated such that the planning and development of industrial areas, industrial townships, start-ups, factories should be done with the help of the resources available in the rural areas, which can be complementary to farming also in the rural areas also. This will help in rejunivating the rural economy once again since we are an agriculture-based economy along with industrial base too.

These new ventures will be capable of providing employment opportunities to these migrated skilled laborers and also would encourage the new generation youth to get jobs in their villages itself. So the question of migration will not be so intensified as causes for which the migration was happening will be all discarded at primary level. The migrant skilled force can train the new generation villagers for better skills thus contributing for rural development. Many cottage industries projects along with art and crafts of traditional and cultural importance can be manufactured in small scale units and the beauty has the capacity to grab customers from not only India but all over the world as the world has been a great appreciator of the Indian art and craft legacy. Many small-scale industries related to food products development, organic farming, preservation techniques, traditional clothing, accessory making can also prove to be a better livelihood earning alternative. Other than this constructions of toilets, community toilets, farm ponds, goat sheds, cattle sheds etc. also demand skilled labour force for construction which can also prove to be another better alternative for the migrant workers to restart their lives as they can get handsome returns of their skills which will really help them a lot. This one solution or step has multiple benefits and can help to curtail down the disadvantages of urbanisation to a greater extent.

Honourable Prime Minister has also given a lot of stress on atmanirbharta and local for vocal to help the people become economically independent and also facilitate the marketing and sale of locally available products and hence this change post pandemic world of migrant labourers will surely lay a path to prosper and flourish at motherland.

If this policy is implemented the progress and rural development will surely be unstoppable. Actually, our father of nation Gandhiji always said that India lived in her villages, which is why he stressed on the growth of rural economy. Hence important thing is empowerment of rural areas and atmanirbharta of rural people. Also, honourable Prime Minister has also given a lot of stress on atmanirbharta and local for vocal to help the people become economically independent and also facilitate the marketing and sale of locally available products and hence this change post pandemic world of migrant labourers will surely lay a path to prosper and flourish at mative land.❑

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.2- Number of Research Papers per Teachers in the Journals

3.3.2 Research Paper Published in Journal

Department of Library

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Mr. R. G. Baheti	-	01	07	03	01	**12**
	Total	**-**	**01**	**07**	**03**	**01**	**12**

2017-18

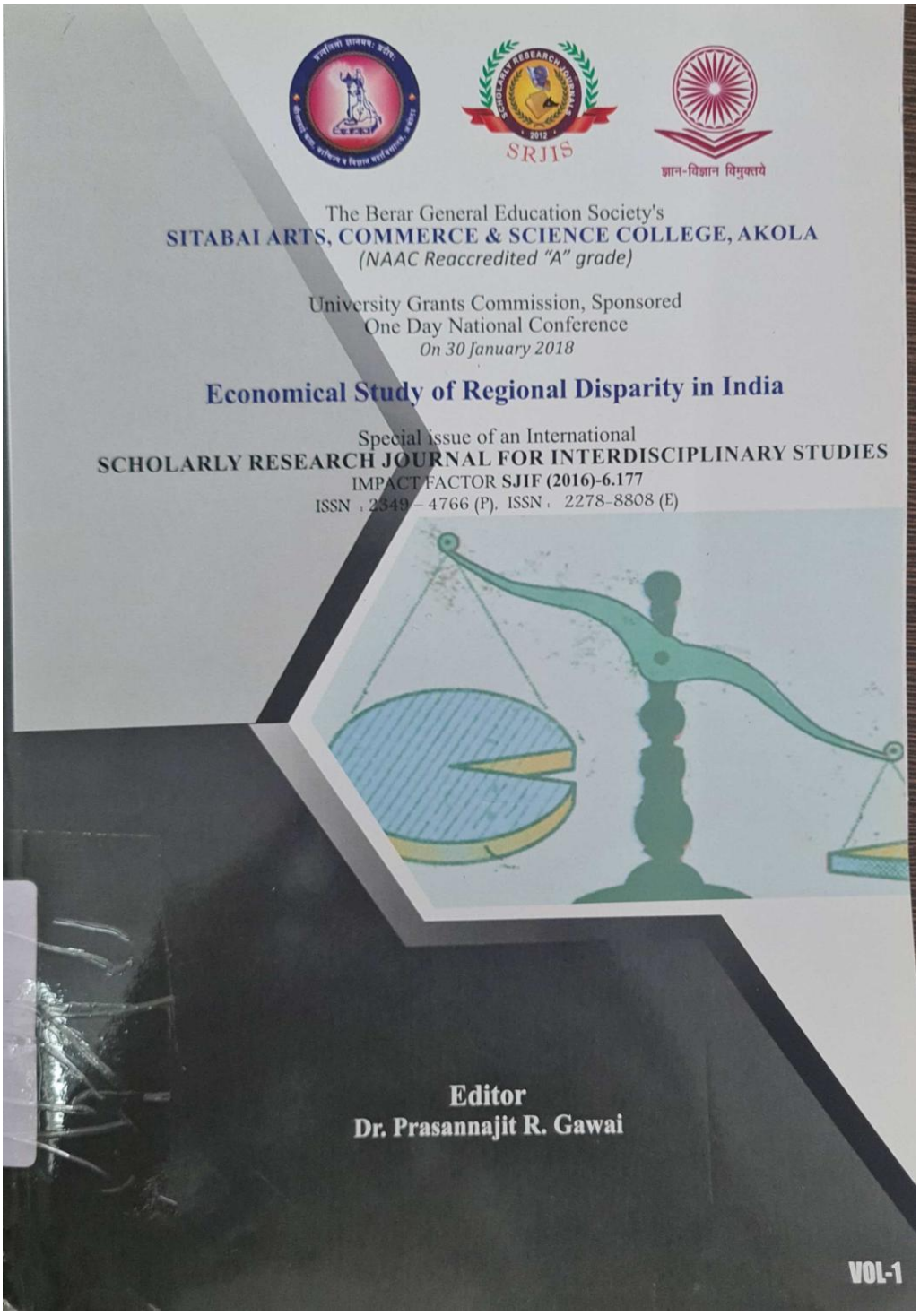
SRJIS
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)
University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018
Economical Study of Regional Disparity in India
Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2349 – 4766 (P). ISSN : 2278-8808 (E)
Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai
VOL-1

36	**A STUDY OF THE GROUND REALITIES OF THEREGIONAL DISPARITY OF NORTHEAST STATES (IN CONTEXT OF INDIA'S LOOK EAST POLICY)** *Dr.Vidya Raut*	152-155
37	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Dr. Yogesh Kailashchandra Agrawal*	156-158
38	**A COMPARATIVE STUDY OF ECONOMIC PERFORMANCEOF SMALL AND MAJOR STATES IN INDIA** *Prof. Gopal S. Gawai*	159-165
39	**DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE STUDENT** *Ku. Bhavana Bandu Shirsat*	166-167
40	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON AGRICULTURE STUDENT** *Ku. Karuna Bandu Shirsat*	168-170
41	**A STUDY ON REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Mayuresh M.Shingrup & Dharampal J.Janwani*	171-175
42	**A STUDY OF THE INDICATORS OF REGIONAL DISPARITIES IN INDIA** *Mr. Indrajeet Ramdas Bhagat*	176-178
43	**A CRITICAL EVALUATION OF REGIONAL DEVELOPMENT BOARDS IN MAHARASHTRA** *Mr. K. D. Gade*	179-181
44	**REGIONAL DISPARITY IN INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF MAHARASHTRA** *Mr. Survase Abarao Premnath*	182-183
45	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Dr. N. M. Gutte*	184-186
46	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY IN MAHARASHTRA** *Dr. Mrs. Baljit Kaur R. Oberoi*	187-189
47	**ROLE OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN POVERTY REDUCTION AND INCOME INEQUALITY** *Pro.Gajendra S.Wasnik*	190-192
48	**REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Asst. Prof. Mhaske Vijaykumar Namdev*	193-194
49	**REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Prof. Anand Gomaji Chavan*	195-199
50	**NATURE AND CAUSES OF REGIONAL DISPARITY IN INDIAN** *Prof. Anand Wagmare*	200-204
51	**DR.B.R.AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE** *Prof. D. P. Kale*	205-206
52	**IMPACT OF GST ON INDIAN RETAIL SECTOR** *Prof. Dnyaneshwar Uttamrao Pawde*	207-208
53	**IMPORTANCE OF LIBRARIES IN NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDIATION COUNCIL PROCESS** *R. G. Baheti*	209-211
54	**DR. BABASAHEBAMBEDKAR VIEW ON SMALL STATE AND TODAY: OVERVIEW** *Asstt.Prof. Subhash Laxman Bhalerao*	212-216
55	**REGIONAL DISPARITY IN INDIA** *Asst. Prof. Vijaykumar R. Soni*	217-219

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

53.

IMPORTANCE OF LIBRARIES IN NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDIATION COUNCIL PROCESS

R. G. Baheti
Librarian, Smt. RDG College for Women, Akola

INTRODUCTION: As an outcome of the ideas contained in the National Policy on Education (NPE), 1986 and Programme of Action (POA), 1992, the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) was established on 16 September 1994 as a positive thrust in the direction of quality enhancement of the Indian Higher Educational Institutions (HEIs). 'Quality' has become the buzzword on the academic campuses of Higher Education Institutions today and it is a matter of great satisfaction for those visionaries who made space for NAAC, worked day-in and day-out to realize the vision with which NAAC was established. NAAC has made significant strides in quality assurance in higher education. So far the NAAC has assessed the quality of 413 universities and 8853 colleges in India till 31 March 2016.Quality is the essential thing in higher education sector. In academic institution quality is the major factor to provide higher education which is helpful to student to become a good citizen and also helpful to make their career in various sector. In the same thing libraries need to plan regarding quality in library administration and management. Library professionals need to make such a long term planning to provide various services to the users. To follow the guideline given by the NAAC librarian have must think on various aspect and also make a plan to fulfill the objective of the institution.Librarian should plan on various facilities that promote to user for maximum use of library. Librarian need to interact with the user and help them how to search information, how to use the information. As per the guideline of the NAAC librarian must have to plan for physical facilities, well framed rules and guideline for the user and various services which is provide by library to its user. Librarian should focus on various criteria given by the NAAC and should plan to face the NAAC. NAAC has identified the following seven criteria to serve as the basis of its assessment procedure.

Curricular Aspect
Teaching Learning and Evaluation
Research, Consultancy and Extension
Infrastructure and Learning Resources
Student Support and Progression
Governance, Leadership and Management
Innovations and Best Practices

From the above given certain criteria library moves in infrastructure and learning resources and innovation and best practices. In the assessment of college NAAC has given huge weightage to library. NAAC and the peer team expected that library as a learning resource is soul of any college. It is a very important and crucial thing in the assessment of the college. To assess the library NAAC has also given following criteria.

Management of Library and Information Services
Collection and services provided to users
Extent of the use of services
Best practices for college library.

THINGS TO BE DONE FOR NAAC

Management of Library and Information Services The main objective of any libraries is to support the student to learn the curriculum with effective services of the library. For the same librarian should make appropriate management of the library. To fulfill the guideline librarian need to do

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

following things, Librarian should attend various seminar and conferences to get current trends in management of the libraries. Librarian should promote their staff to get up to date knowledge. Librarian need to form advisory committee for proper functioning of the library. Librarians have to plan to provide maximum physical infrastructure facilities to their user. Librarian must try to make library fully computerized by any authorized software and should provide internet services to user. There should be one policy for collection development, stack verification, services, infrastructure etc. Librarian need to work to get maximum funds other than UGC. For the same librarian should approach to various eminent persons/NGO/Donner which are ready to donate fund to library. Librarian should plan to maintain the quality of the services and also plan to overall maintenance and cleanliness of the library. Librarian should distribute the equal work to their staff and also plan to change their work by rotation. To promote the library professionals in the library librarian should need to make concrete policy and various criteria for promotion of the library staff. Librarian should form a committee to assess the work of the staff time to time or once in a year.

2. Collection and services provided to user In the age of information and communication technology (ICT) the need of the user is changed day by day. For the same, librarian should be ready to acquire up to date resources to deliver the relevant information to user. To fulfill the mission to satisfy the user librarian should acquire the various types of reading material such as print, non -print, e-resources, Braille material, rare collection, competitive examination books etc. To do the same there should be collection development policy is necessary and committee should be formed which is help full at the time of evaluation by the NAAC. Librarian should no focus on quantity of the various collection but need to focus quality based collection in the library to provide relevant information to the user. Librarian should maintain the ratio of the library books to the number of student enrolled as per the government guideline which is helpful to provide maximum reading material to the user. As we know that information seeking behavior of the user is changing day by day. In the same manner the types of the library services are also changed. Due to explosion ICT the requirement of the user is changed. Today's era user needs minute and relevant sources to get the relevant information. To provide some important services to user librarian and library professional need to get up to date knowledge of ICT. It is necessary to deliver such ICT based services. To face the NAAC Librarian should need to promote library and information services. NAAC also evaluate the various services by different parameter. Library should offer to its user wide range of services to get the relevant information by various resources. Library must start various new services for its user such as internet service, current awareness service, bibliographic service, inter library loan service, information display and notification services etc.

3. Extent of the user of services Performance evaluation is the most important thing to evaluate the library performance. Performance evaluation should do by any institute after a limited period which are helpful to improve ourselves to face the NAAC. It is also helpful to make changes in the various sector libraries such as library infrastructure, various services, collection development, user satisfaction etc. Librarian should make a long term policy to evaluate the library operation by using different parameter such as average number of books issue/return to student, user feedback in register or by questioner, number of enquiries on an average per month, number of services delivered to the user etc.

4. Best practices for college library Best practices are essential part to evaluate by the NAAC. Best practices are the most important criteria in NAAC. Best practices in the library promote the confidence to the staff as well as helpful to increase the reading habit among the users. It helps the librarian to maintain the library and provide various services. Librarian must do various best practices to face the NAAC such as computerization of the library, user orientation program, information literacy program, information services, internet services. Organized book talk, book exhibition, best

user award. Organized various competition such as debate or essay competition on various occasion etc. Best practices can also helpful to evaluate the library facility. Best practices plays key role to get accredited by the NAAC and also helpful to achieve the objective of the library.

NAAC Accreditation useful to Libraries Accreditation of NAAC is helpful to the library as well as institute to know our strengths, weaknesses, opportunities through an informed review.

To identify internal areas of planning and resource allocation in the library.

Enhances the quality of library services which are provided to the users.

Initiates library into innovative and modern methods of pedagogy.

Gives the library a new sense of direction and identity.

Provides user with reliable information on the quality of various extension activities.

Library professional are able to assess the quality of best practices of the library.

Accreditation is helpful to assess the collection development of the library.

Management of library and information services is easy due to accreditation.

Conclusion In the process of NAAC accreditation of any institution library is an essential component and it plays a crucial role in accreditation. At the same time library need to maintain quality and make a planning to enhance their services and activities. The quality of library services will defiantly increase due to the assessment of NAAC. It is also helpful to assess the various best practices of the library. With the help of accreditation library professional are able to assess over all developments of the library time to time.

References

Mahapatra, P.K. and Chakrabrati, B. (1999) Organizing Information in Libraries. ESS Publication: New Delhi, p.125-127

Tamilvani.S (2009): Library Facilities And Services Based On NAAC Parameters At Bharathidasan University: A Case Study

Visited www.naac.gov.in on 2.1.2018 and 11.01.2018

Visited www.ugc.ac.in on 4.01.2018

2018-2019

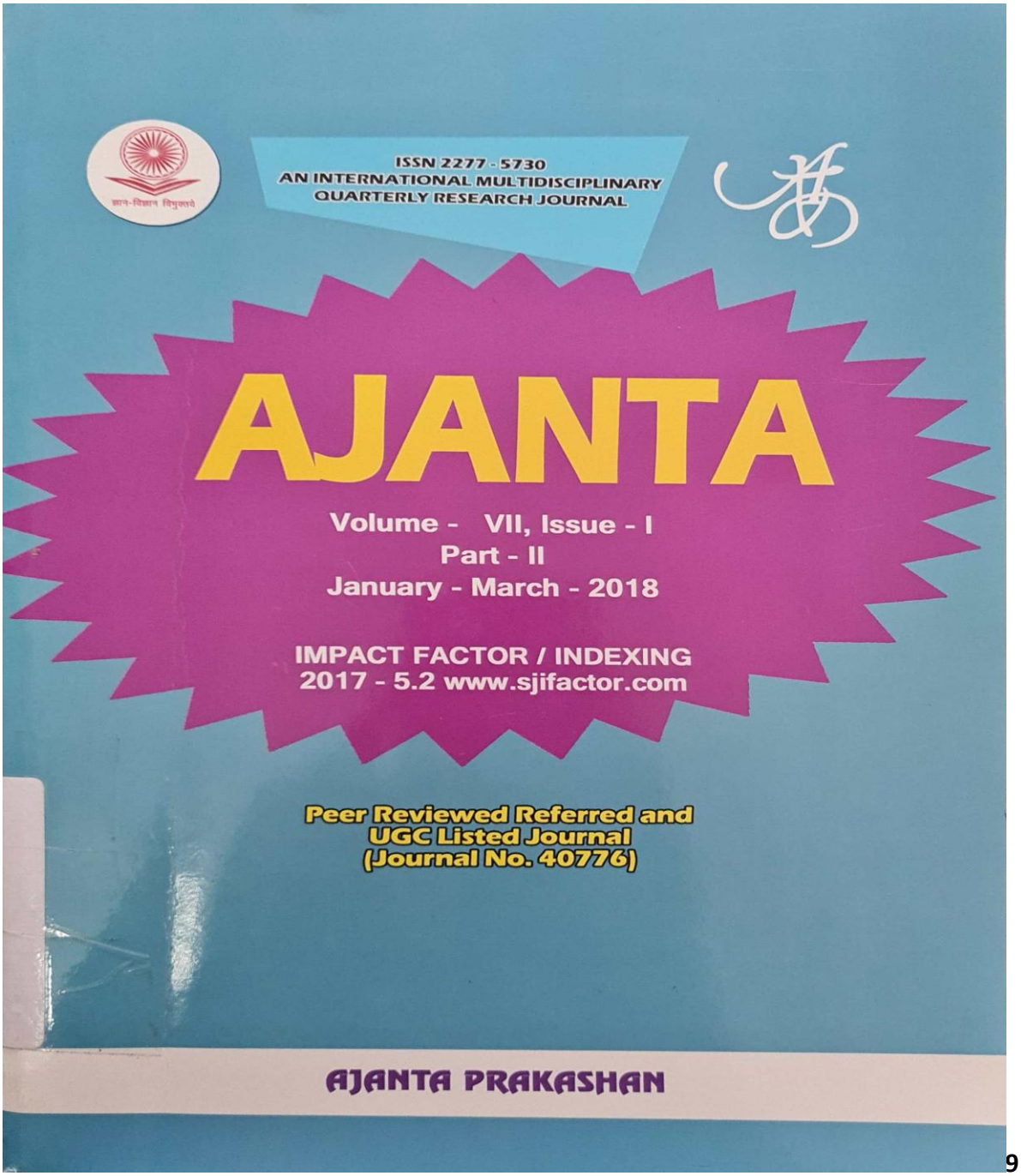
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume - VII, Issue - I
Part - II
January - March - 2018
IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2 www.sjifactor.com
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
AJANTA PRAKASHAN

9

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
14	Knowledge Management Issues and Challenges for Academic Library Prof Essionals **R. G. Baheti**	92-95
15	The use of Total Quality Management (TQM) in Library and Information Centers **Dr. Sheetal Deepak Naik** **Mrs. Pallavi Sandeep Chhalalre**	96-101
16	Digital Library Services: Issue, Challenges and Future **Prof. Jagdish Sheshrao Moon**	102-109
17	Impact of Social Networking Sites on the Library Services **Mr. Fakir Ashraf Shah Sattar Shah** **Dr. Mrs. Shilpa Satish Waghchoure**	110-117
18	Bitcoin - An Investment **Ashish Ganesh Kadam**	118-128
19	Role of Industrial Associations in MSMEs Development: A Case Study of TSSIA **Dr. T. M. Shinde** **Asst. Prof. Mr. Gopal Chanchlani**	129-133
20	The Impact of GST (Goods and Services Tax) On Indian Economy **Badalkumar Puranmal Mehta**	134-138
21	ग्रंथालय व्यवस्थापन आणि स्वॉट विश्लेषण **Swapnali Santosh Yamgekar**	139-149
22	ग्रंथालयामध्ये व्यवस्थापन नियोजनातील तंत्रे उपयुक्ता **राजकुमार गं. भोंडे**	150-155
23	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील ई-स्त्रोत साहित्याचे योगदान **प्रा. राजेश ल. शिंगडा**	156-158

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

14. Knowledge Management Issues and Challenges for Academic Library Prof Essionals

R. G. Baheti
Librarian, Smt. RDG College for Women, Akola.

Abstract

In the present era of digital age knowledge society is dependent on the information knowledge to achieve the goal and objectives of their life. Therefore the management of the knowledge is very essential things for every library and information centre. To provide specific information to specific information to specific user is very much important for each library professionals. There are there kind of libraries i.e. public, academic and special which always trying to provide relevant information to their user and for the same knowledge management is very much important work. The paper deals with the knowledge management and its issue and challenges faced by academic library professionals.

Keywords: Knowledge Management (KM), Academic Library Professionals (ALP)

Introduction

Information explosion and various changes in the Information and Communication Technology (ICT) have given the many types of KM methods in academic libraries. In this era user desired to get the relevant information at the earliest. KM is very crucial job in the era of ICT. ALP as provider of information to their users need to always welcome the new technological developments. For the same they required the skills of preserving the knowledge and its management of rare and old reading material as well as the skills in providing information through various tools of electronic resources.

Knowledge and KM is to be regarded as increasingly important feature for libraries and ALP. Knowledge is fundamental factor which helps the human being to develop their personality and also make them competent to challenges of various sectors. ALP is more emphasis to adopt the new technologies, understanding and managing the KM by using ICT. Few years ago ALP basically deals with print material which is easy to management. They used traditional methods to manage the knowledge. ALP manages the knowledge and print material manually. But the

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

ICT age KM of the electronic resources and its planning is necessary for the ALP. Internet has changed the concept of KM. Due to ICT number of knowledge databases are available in the form of electronic which are useful to provide the information to the users. To provide the relevant information and fulfill the requirement of the user ALP need various ICT based skills for KM.

Knowledge Management

The essential part of KM is knowledge. To determine what the knowledge management is, it is helpful first to distinguish the difference between data, information and knowledge. KM is the process of capturing, distributing and effectively using knowledge. KM is a discipline that promotes an integrated approach to indentifying, capturing, evaluating, retrieving and sharing all the information. This information will be in databases, policies, procedures and previously scattered expertise and experiences in a group or individual.

Making correct information for the right user, on the right time is a objective of any kind of libraries. There is huge impact of ICT on traditional libraries. Out of many impacts ICT affects KM in very large scale. So that now a day's any kind of information is available in e-form. There is increasingly wide range of formally databases is available in the form of e-resources. Various knowledge databases in many formats i.e. audio, video, image, bibliographic etc. are available in e-form.

Issues and Challenges of KM

In ICT age ALP is facing number of issues and challenges to manage the various knowledge databases.

1. **Infrastructure and accessibility**

It has seen that ALP are facing the problem of infrastructure for KM. ALP don't have sufficient space, connectivity; broadband internet facility etc. lack of infrastructure is a major issue for ALP. To solve this problem they need to take major initiatives such as find a donation and various grants etc. Sufficient internet facilities are very much helpful to ALP for KM and e-resources. ALP need to make proper and long term policy for infrastructural facility, accessibility of knowledge available in the library and KM.

2. **To adopt new changes**

ALP is facing the problem of new technological development in various fields of libraries. They need to adopt the new developments, tools and techniques for the preservation

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

and dissemination of information. ALP need to acquire the various ICT skills to make the efficient management of various databases. It will helpful to deliver the various information services to library by using ICT for effective KM.

3. **Lack of ICT awareness in senior co-worker**

Lack of awareness to adopt the new technological developments by senior co worker is one of the major issue for ALP in ICT based KM. It is fact that senior co worker are not ready to adopt ICT tool and techniques for KM because it has been seen that they dare from it. It is also seen that sometimes senior co worker intentionally not interested to change themselves. To solve these types of problem Alp need to arrange various types of workshop, seminar and guide to co worker time to time. ALP also needs to try to make ICT friendly by group discussion. These activities are definitely helpful to co worker how to used ICT for management of various databases.

4. **More than one format of Information or Knowledge**

Due to effect of ICT we have seen that there are rapid changes in the knowledge. Information technologies such as computer, multimedia tools and web brought many changes in the knowledge. Today number of knowledge databases is available on the web. But reader has not able to access the relevant information at the minimum cost and time. ALP faced the problem of multiple formats of the information. ALP need to make a universal strategy for multiple formats for effective KM and dissemination of information.

5. **Lack of ICT skills**

It is seen that ICT has effect the KM system in the library. By using ICT it is to difficult the KM because its need technical skills. To face and solve this issues ALP always need to take initiatives such as awareness program for co worker. KM through ICT is helpful to library professionals to deliver the relevant information to its users at minimum cost and at right time. Various ICT skills always improve the quality of dissemination of information and KM.

6. **Changing user needs**

Due to technological developments traditional teaching and learning methods are also changed. Users are more comfort with indirect learning process by using libraries, information centers, ICT and web site. Due to indirect learning process demand of the libraries and responsibility of ALP is increasingly day by day. ALP face increased pressure to deliver the services and KM. ALP need to liaise with the library users changing needs.

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

7. Lack of fund and employee

ALP knows the situation and limitation of fund. ALP is facing the problem of lack of fund. There are many limitations of financial assistance to the library. Due to this problem KM by using ICT is not easy task for ALP. To solve this type of problem ALP need to approach various NGO's, donor for raising the fund. ALP also needs micro and long term policy financial assistance because in academic libraries KM is continues process.

Our senior co workers are retiring day by day and ALP knows that there is ban on recruitments in every sector by the government. It is very crucial issue the how to manage the human resource management in the library. Lack of employee affects the KM in the library.

Conclusion

KM through ICT definitely saves the time of the reader as well as library staff. ICT helps to make the duplication of the knowledge. Resource sharing of knowledge is possible in large scale in minimum time. ICT in KM is helpful for organized a scattered knowledge in unique format. Library professional must have adopted ICT tools and techniques for the KM in the library. The access of the right information at the tight time to the right user is very much important, essential and for the same ALP should adopt the ICT developments for KM. ALP need to respond to various impacts of ICT and its Challenges in order to better serve the needs of the readers. KM is viable means in which academic libraries could improve their services and more responsive to the need of the user.

References:

1. Bhatt, G.D. (2002); Management strategies for individual knowledge and organizational knowledge. Journal of Management,6(1),31-39p.
2. Martin, W. (1999); New directions in education for LIS - Knowledge management programs at RMIT, Journal of Education for Library & Information Science, Vol. 40(3), p142-150.
3. Rajyalakshmi, D.(2007): Information Professionals- Knowledge and Skills For Information Management.ILA Bulletin V.43;4,Oct.-Dec., p. 8-15
4. Singh, B.(2009) University Libraries in Digital Environment: Vision 2020:ILA Bulletin V.45(1-2),p.18-26
5. www.knowledge-management-tools.net visited on 08.02.2018

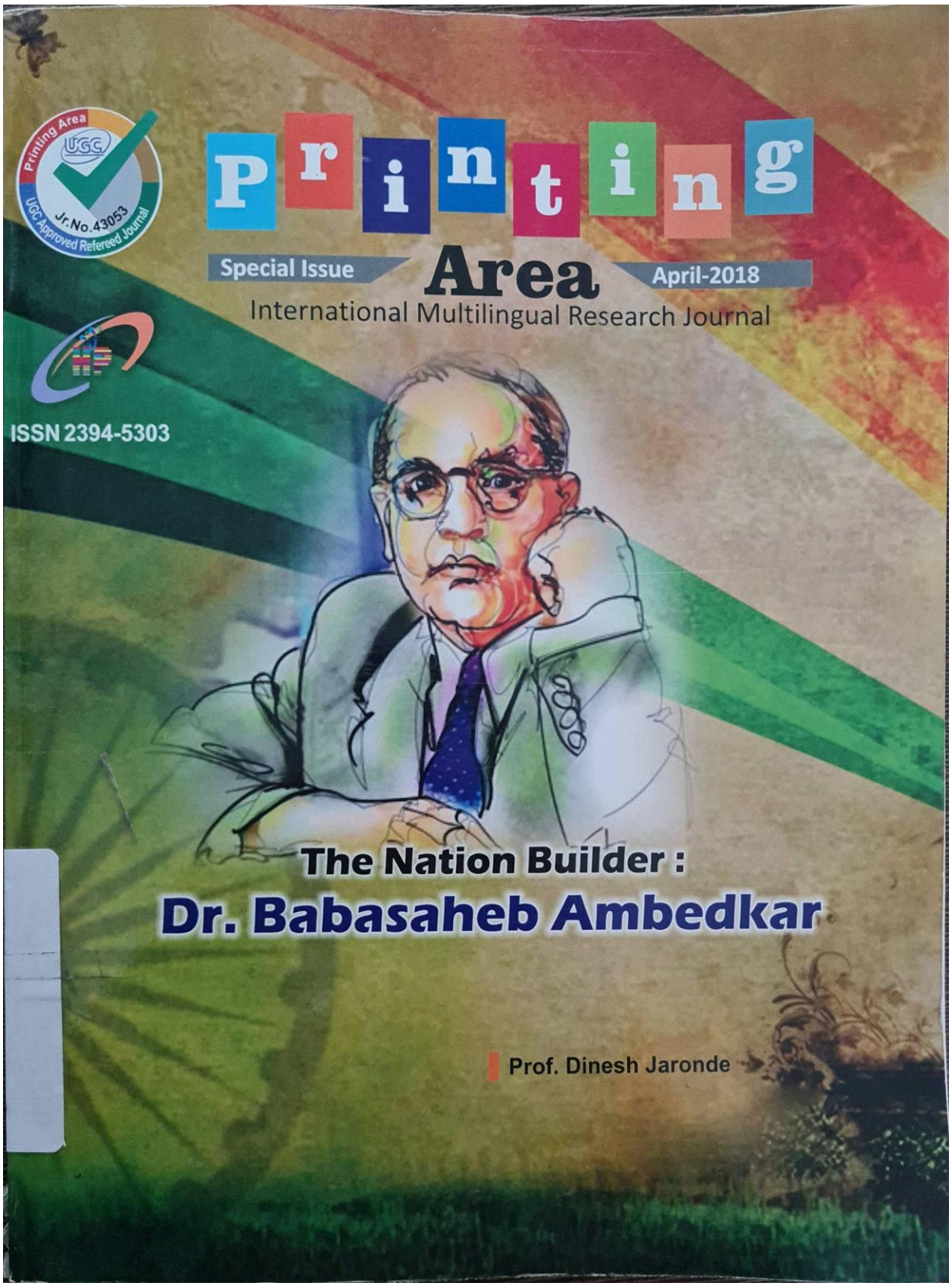
Printing Area
UGC
Jr.No.43053
UGC Approved Refereed Journal
Printing
Special Issue
Area
April-2018
International Multilingual Research Journal
ISSN 2394-5303
The Nation Builder :
Dr. Babasaheb Ambedkar
Prof. Dinesh Jaronde

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 05

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S VIEWS ON SOCIAL & RELIGION
Dr. Devendra R. Bhagat, Dist. Gadchiroli || 10

02) Dr. B. R. AMBEDKAR's SCIENTIFIC WAY OF THINKING -TOWARDS THE ...
Dr. A. Jammanna, Anantapur || 13

03) Dr. B. R. Ambedkar and Women Empowerment
Dr. Navdeep Kaur Gill, Muktsar || 17

04) Dr. B.R.Ambedkar's contribution for upliftment of women in Indian society
Parveen Saini, Dinanagar || 20

05) Dr. B.R. AMBEDKAR MULTIDIMENSIONAL PERSONALITY OF ...
Dr. Repalli Ramudu, Ananthapuramu || 23

06) Dr. B. R. Ambedkar and women empowerment in India
Dr. Pandit. S. Waghmare, Dist Kolhapur. || 27

07) NEED OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHT ON READING CULUTRE ...
R. G. Baheti, Akola || 29

08) AMBEDKAR AND EDUCATION
Anupam Kumari, Patna || 32

09) Educational Philosophy of Ambedkar :A Bird's Eye View
Himanshu Bhushan Jena, Jajpur || 35

10) Dr. Baba Saheb Ambedkar and Humanism
Dr. Gurmanjit Kaur, Dr. Parwinderjit Kaur, Amritsar. || 38

11) Dr. B. R. Ambedkar and Buddha Dhamma
Dr. Pradnya Bhimrao Gurde (Jamdhade), Yavatmal || 42

12) Dr. Ambedkar and Democracy
Mrs. Alka Shah, Akola || 43

13) AMBEDKAR'S PERSPECTIVE OF BUDDHISM AND IT'S RELEVANCE TO DALITS ...
Dr. M. Indira Santhi, Kurnool || 45

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 029

07

NEED OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHT ON READING CULUTRE IN INFORMATION AGE

R. G. Baheti
Librarian Smt. R.D.G. College for Women, Akola

ABSTRACT

Now a day's human living in the age of Information and Communication Technology (ICT). Today we used various numbers of ICT tools and techniques for reading the needed information. Dr. Babasaheb Ambedkar thought to fulfill the aim of to get relevant information reading is a basic need of the human. He told that at every age of the human life we needed to grow the reading culture among them. This paper deals with reading culture, it's important, need and used of ICT to develop reading culture in various aspects.

KEYWORDS: Reading culture, ICT

INTRODUCTION

Reading culture has long major theme of various educational institutional. Dr. Ambedkar felt that reading is one of the most essential things which must be necessary to get overall development of the human. Reading is something many, who are literate, take for granted in ICT era. Dr. Ambedkar thought that reading is one of the process of communication through which most formal learning take place. To inculcate the reading culture among the students library professional need to organized many program time to time.

Reading involves understanding, written language and respond to author message. Promoting reading culture is an activity that is meant to popularize reading and make it lifelong hobby. In the education system reading is very much important part of the teaching and learning. Dr. Ambedkar thought that to develop our nation reading culture is a thing which can be helpful to us. He felt that when someone is reading one has to thinking, defining, evaluating, analyzing, predicting and also redefining. Generally reading culture is process of act reading the lines, reading between the lines and reading beyond the lines. In this process reading the line refers to the act of decoding the words in order to construct the author's basic message. The next part reading between the lines refers to the act of making inferences and understanding the authors implied messages and finally reading beyond the line involves the judging of the significance of the author's message and applying it to other areas of background and knowledge. Libraries are playing a vital role of inspiration and motivation for the students where all the students get relevant information for their necessary need.

IMPORTANT OF READING CULTURE

Dr. Ambedkar thought that reading culture and habit is the foundation of progress. He felt that people did not visualize the reading simply as a means for the development of the child's personality or as a source of earning once livelihood. Rather he consider that reading is one of the most effective tool for making he changes in the society because through reading the thinking process of the human always increase and he or she able for rethinking. Reading is also helpful to people to fight against the injustice, exploitation and oppression. Dr. Ambedka always tried to co relate the reading culture with the social, political and economic need of a developing nation. He felt that for the overall development and betterment of the human life reading culture is very much important. In both formal and informal education reading is very much helpful in various ways such to acquire the knowledge, to compete with other people, to develop personality etc. Dr. Ambedkar felt that reading culture is important for national integration, development of the society also for moral values. Reading is always

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 030

helpful to inculcate the moral values. He thought that role of society is very much important to impart the reading habit. It is the responsibilities of the society.

Self-confidence and realization is most important aspect in human life. We should build these things among us through reading habit. By reading more and more books and other information material human can make us self-confident. It brought qualitative changes in our life. Today we are facing the problems of stress which are affecting in the life of all people of the world. It influences like a havoc disease. . To solve this stress problem reading is the best option. Many research proved that reading is very helpful to release and reduce the stress of human. It is also helpful for stress management which is necessary to live today. To reduce the stress we can use audio, video and social media as a reading in very effective way.

THOUGHT OF DR. AMBEDKAR ON READING HABITS

Implanting the thought of Dr. Ambedkar regarding reading culture is very much easy by using ICT tools. To develop the reading culture among the society ICT is helpful in various aspects. Library professional need to takes the advantage of various ICT tools to inculcate the reading culture among the society. Reading is built the base of the learning and success also. Dr. Ambedkar thought that library professional need to do the study of their user regarding the reading culture and habit. He felt that reading is the basic thing which is always helpful to create intelligence, improved language understanding, ability and emotional factor also. He felt that we the people of society should introduced reading culture and habit at the early age among the children because reading develop over a prolonged period of time and early promotion will able to mold them into lifelong readers.

Dr. Ambedkar thought that the reading culture cannot be place in a vacuum. It has to be initiated. He felt that reading culture is a system of distribution which may include bookstores, library professionals, publishers and reader. He felt that reading needed the sufficient skill to read the information whatever on user required. He thought that reading culture increases the various abilities such as language improvement, vocabulary, personality, intelligence etc. among the readers. He thought that the major benefit of the reading culture is that development of the democracy depends on satisfactory and unlimited access to knowledge, thought, culture and information. Reading is a one of the essential component for acquiring the knowledge. He thought that anyone who wants achieve the aim and objective or their life he or she must needed to adopt the reading culture or habit on regular basis. He felt that reading is very essential to full participation in the society and it also improve the personality, empowers and emancipates citizen.

READING CULTURE THRUOGH ICT

The promotion of reading culture is very old concept. Dr. Ambedkar thought that it is one of the very first responsibility of the library professionals. Library professionals always take initiatives to organize various activities and programs to promote the reading culture among the people of the society. Dr. Ambedkar thought that reading tent is an old concept; library professionals need to approach for promoting reading and enhanced the literacy in both the rural and urban poor communities in most parts of the world. We the library professional need to use the various ICT tools to enhance the reading culture among the students. Especially academic library professionals must have to take the benefit of ICT techniques to provide various library services to the students because by using ICT tool and techniques it is easy to understand the current generation. We should have to study of Dr. Ambedkar thought on reading culture and make planning how we used ICT to increase and develop reading culture among the students. With the help of ICT we the library professionals should have to make MOU with various NGO's to organize program to promote the reading culture.

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 031

By using ICT we can implement the thought of Dr. Ambedkar abo tool and techniques in reading culture help us to make the student full social. We have seen that the new generation using various social media such as Facebook, twitter, Whatsapp etc. In this way we the library professional need to inculcate the Dr. Ambedkar thought by using various social media to provide various library services effectively. Now a days these social media is very much effective and helpful techniques for library information services. We can put various information services on social media for library users which is helpful to increase the reading culture and habit among the students.

Dr. Ambedkar thought that to cultivate and promote a reading culture habit is entrusted to language teacher. This is normally done through the library lessons. Library lessons are helpful to create interest of the students for the library and in reading also. In a traditional method we deliver the library lessons to the students. But in this ICT era we must have to use the ICT tool and social media for library lessons. It is easier and effective for students because they can use the lesson anywhere and anytime.

Dr. Ambedkar thought that library is building for housing the various type of reading material and this type of material must use by the students. Due to changes in ICT and explosion of the information library professional need to accept the changes and adopt technological development to provide effective library services to its user. Dr. Ambedkar felt that library occupies a very prominent place in the human life and library professionals need to take care of it. The changing scenario of education system user learning is must for everyone. For effective learning use of ICT tools is need of the hour. Dr. Ambedkar thought role of the teacher is very much important to inculcate and increase the reading habit among the student. They need to motivate the students by giving relevant information about what to read, why to read and how to read? Teacher can play a huge role to develop the reading culture among the student in by using ICT tools. Dr. Ambedkar felt that educational institute need to reserve a period in a week for students which can be helpful to library professional to introduce the reading material. Dr. Ambedkar did not believe in more bookish knowledge in the educational process. He always felt that along with the formal education, it is necessary in education the masses through new developments. Library services through ICT are weapon to fight against the social and political tyranny.

CONCLUSION

Library is an essential part of today's education structure. By using library professionals not only supplies enriched material in all fields of study but also supplies material in all level of difficulties. Dr. Ambedkar always stress on well-equipped libraries, it means he felt that time library professionals need to adopt various changes time to time to provide satisfactory services to users. In the view of Dr. Ambedkar it is important to encourage a reading culture so that people grow p mentally to be able fulfill their potential at every level. In ICT era the importance of various library services plays a vital role in human life. Extension activities by library professional for increase a reading culture among the students always helpful to make a good human being.

REFERENCES

1. Ahir,D.C.(1996) Buddhist Revolution and Counter Revolution in Ancient India: New Delhi, B.R. Publishing corporation.

2. Khandare, Manik(2008) Quotable Quotes of Babasaheb Ambedkar: Nagpur; A People's Publication.

3. Moon,Vasant (2005) Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches; Mumbai, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahatma Phule, Rajshri Shahu Source Material Publication Committee, V.1,2,11

4. Narke, Hari(2006) Dr. Babasaheb Ambedkar : Writing and Speeches Correspondence: Mumbai, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahatma Phule, Rajshri Shahu Source Material Publication Committee,V.21

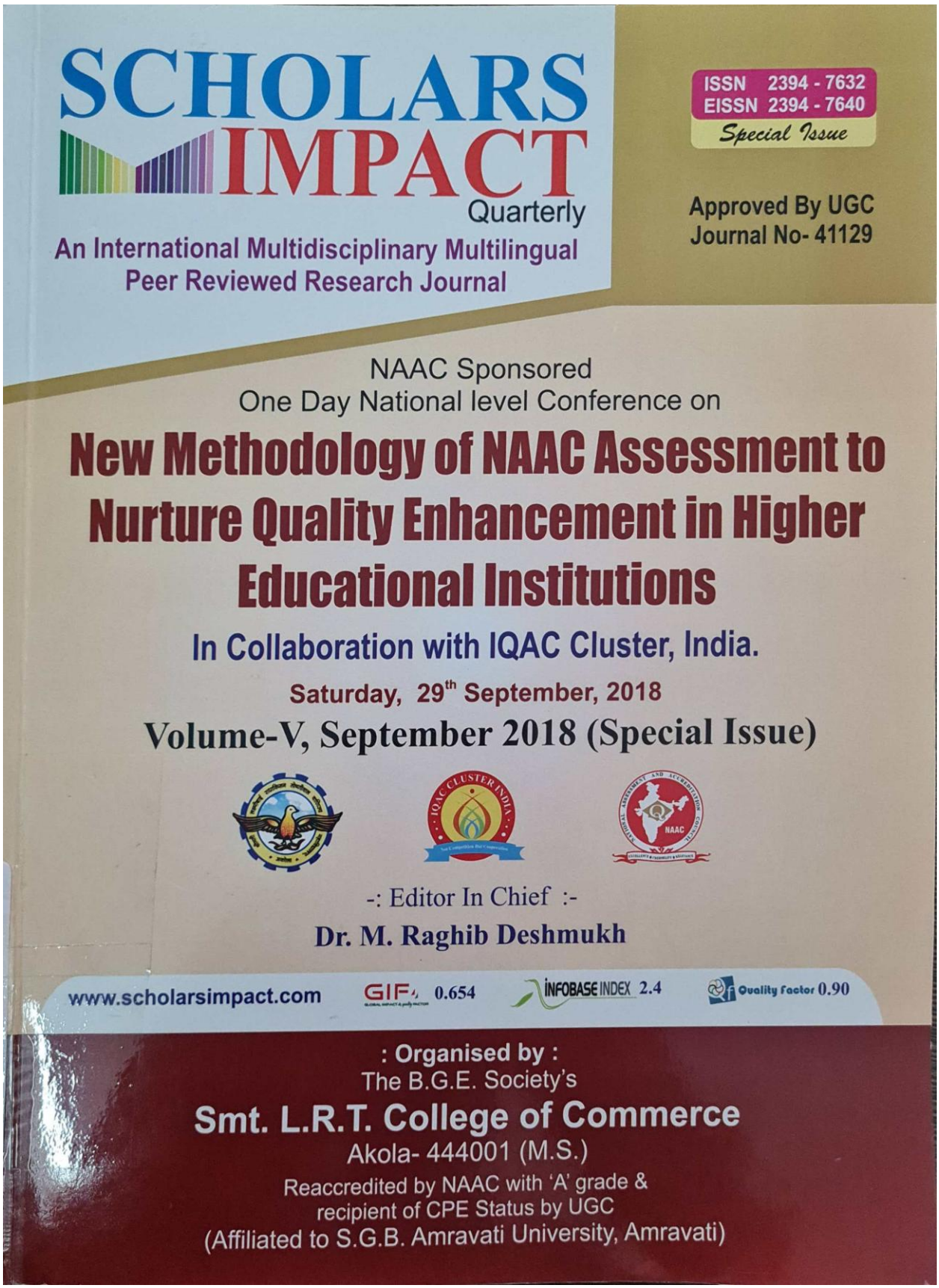
SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
NAAC Sponsored
One Day National level Conference on
New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions
In Collaboration with IQAC Cluster, India.
Saturday, 29th September, 2018
Volume-V, September 2018 (Special Issue)
-: Editor In Chief :-
Dr. M. Raghib Deshmukh
www.scholarsimpact.com
GIF 0.654
INFOBASE INDEX 2.4
Quality Factor 0.90
: Organised by :
The B.G.E. Society's
Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

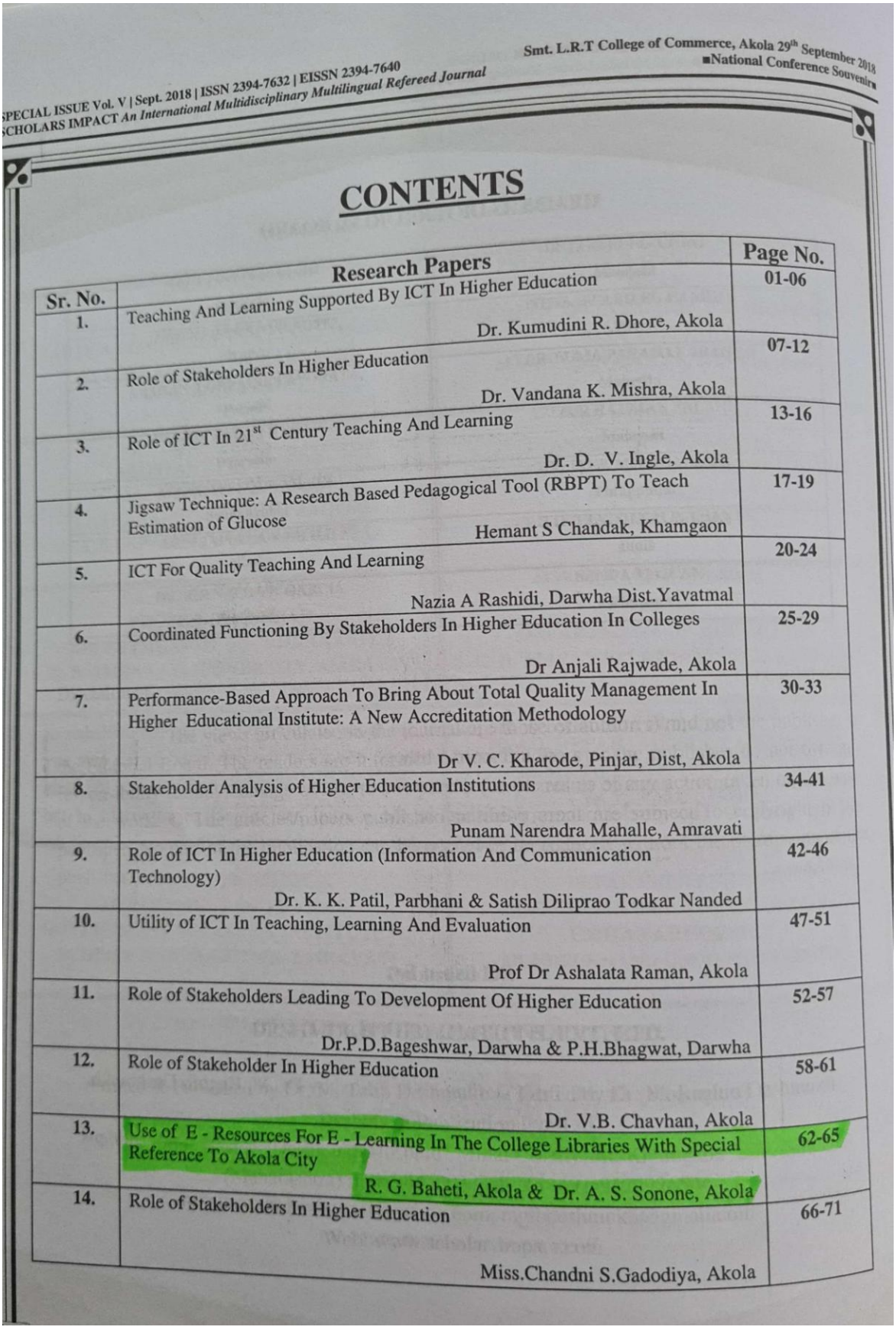

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
National Conference Souvenir

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	Teaching And Learning Supported By ICT In Higher Education Dr. Kumudini R. Dhore, Akola	01-06
2.	Role of Stakeholders In Higher Education Dr. Vandana K. Mishra, Akola	07-12
3.	Role of ICT In 21st Century Teaching And Learning Dr. D. V. Ingle, Akola	13-16
4.	Jigsaw Technique: A Research Based Pedagogical Tool (RBPT) To Teach Estimation of Glucose Hemant S Chandak, Khamgaon	17-19
5.	ICT For Quality Teaching And Learning Nazia A Rashidi, Darwha Dist.Yavatmal	20-24
6.	Coordinated Functioning By Stakeholders In Higher Education In Colleges Dr Anjali Rajwade, Akola	25-29
7.	Performance-Based Approach To Bring About Total Quality Management In Higher Educational Institute: A New Accreditation Methodology Dr V. C. Kharode, Pinjar, Dist, Akola	30-33
8.	Stakeholder Analysis of Higher Education Institutions Punam Narendra Mahalle, Amravati	34-41
9.	Role of ICT In Higher Education (Information And Communication Technology) Dr. K. K. Patil, Parbhani & Satish Diliprao Todkar Nanded	42-46
10.	Utility of ICT In Teaching, Learning And Evaluation Prof Dr Ashalata Raman, Akola	47-51
11.	Role of Stakeholders Leading To Development Of Higher Education Dr.P.D.Bageshwar, Darwha & P.H.Bhagwat, Darwha	52-57
12.	Role of Stakeholder In Higher Education Dr. V.B. Chavhan, Akola	58-61
13.	Use of E - Resources For E - Learning In The College Libraries With Special Reference To Akola City R. G. Baheti, Akola & Dr. A. S. Sonone, Akola	62-65
14.	Role of Stakeholders In Higher Education Miss.Chandni S.Gadodiya, Akola	66-71

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

13

USE OF E - RESOURCES FOR E - LEARNING IN THE COLLEGE LIBRARIES WITH SPECIAL REFERENCE TO AKOLA CITY

R. G. BAHETI
Librarian, Smt. R. D. G. College for Women, Akola

DR. A. S. SONONE
Librarian, Sitabai Arts, Com. & Sci. College, Akola

Introduction

Current age is the age of information technology. Use of ICT is the need of the hour. It is seen that in each and every field the use of Information and Communication Technology (ICT) is increasing day by day. Use of electronic resources is increasing by the people on a large scale. Particularly, Academic Library scenario is also changing drastically with the advent in information technology. Library Academicians and Professionals are striving hard to change the scenario of traditional services to e- services to promote effective e- learning among the users. The proper exploitation of ICT in academic libraries is no longer a matter of choice but a matter of survival in an era of rapidly changing technology and global knowledge society. Today ICT provides a means of revert this paradigm not only by providing access to information but also by dissemination of information in academic libraries. The success of academic is increasing dependent on the most effective utilization e - resources for e – learning. The aim of the usage of e – resources is very important to get relevant information in a proper manner for the same professional doing their job. To know how college libraries in Akola city acquire and preserve e – resources for e-learning .Researcher has selected the **"Use of E - Resources for E – learning in the Library libraries with Special reference to Akola City"** for this research paper.

Need of the study

The present study focuses on the topic the **"Use of E - Resources for E – learning in the College Libraries with Special reference to Akola City".** The researcher has made an attempt to know the present e – resources for e- learning services and resources available to the user of the Library and also find out the extent how the various initiatives has been taken to organize and dissemination the information to satisfy the need of the research scholar.

Objective of the study

1. To find out the availability of e – resources in college libraries.
2. To determine the use of e – resources for e learning.
3. To ascertain the various financial sources for e – resources.
4. To suggest the ways and means for improvement of e – resources for e – learning.

Methodology

The purpose of this study is to evaluate the e – resources available in Library for e-learning.

SPECIAL ISSUE Vol. V | Sept. 2018 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Smt. L.R.T College of Commerce, Akola 29th September 2018
■National Conference Souvenir■

Research is a careful, critical study or examination in seeking facts or principles, intelligent and diligent investigation in order to ascertain something. It answers questions by the accumulation and assimilation of facts which lead to the formulation of generalizations, correct or verify knowledge.

The **descriptive method of research** applied in the proposed research work to represent the detailed description of the problem. The method will be helpful not only for finding the facts but also to gain in-depth knowledge for e – resources

Hypothesis

1. Sufficient e – resources are available in the college libraries.
2. Libraries are providing adequate e services for e – learning.
3. College libraries are using e-learning databases for improvement of e services.

Scope and limitation

The scope for the present study is confined to the college libraries of Arts, Commerce and Science colleges of Akola city only. For this research following College Libraries are selected.

1. Shri Shivaji Arts, Commerce and Science , Akola
2. Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola
3. Shri R.L. T. College of Science, Akola
4. Shankarlal Khandelwal Arts, Commerce and Science College, Akola
5. Sudharrao Naik Arts and Umashankar Khetan Commerce College, Akola
6. Nathmal Goenka Law College, Akola

The Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola and Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola are not selected for the study because both of researchers are working in these institutions.

Data Analysis and Interpretation

For this research data has been collected from 06 college in the Akola city. The data has been collected with the help of questionnaire and personal interview. All questionnaires have been received from the selected libraries. The percentage of the response is to questionnaire is 100%. For the data analysis following details and code given the libraries.

Library name	NAAC Grade	Librarian	Qualification	Experience	Code
1.Shri Shivaji Art, Commerce and Science College , Akola	A	Dr. A.S.Raut	M .Lib.,Ph.D.	22 years	A
2.Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola	A	Vacant	------	------	B
3.Shri R.L. T. College of Science, Akola	A	Shri M.R.Ubale	M .Lib.M.Phil	11 years	C
4.Shankarlal Khandelwal Arts, Commerce and Science College, Akola	B +	Vacant	------	------	D
5.Sudharrao Naik Arts and Umashankar Khetan Commerce College, Akola	Not accredited	Shri A.B. Meshram	M .Lib.M.Phil	21 years	E
6.Nathmal Goenka Law College, Akola	Not accredited	Ku. S. Moharil	M .Lib.M.Phil	11 years	F

1. Availability and use of e- resources

Researcher has found that all the selected College Libraries in Akola city has the facility of e-Resources and e- learning to provide ICT based services. Respondent A, B, C, D are using N-List consortia and respondent E and F are using open source software. It means that all selected library has the facility of e – resources. Libraries A, B, C, D, E and F has the collection of e-books, e-journals, e-newspaper and e-thesis and also these libraries are subscribing full text, abstract and bibliographic databases for user.

Criteria for the selection of e – resources are very much important for professionals. Researcher found that Respondent A,B,C,D,E and F are using various criteria for collection of e – resources such as user recommendation, surfing e-information research websites, and the recommendation of research scholars. Criteria of list services, News group and free online trial access are not using by any Library.

2. E- Services

To provide e – resources professionals need to change themselves and also have to plan effective services for their users. Researcher found that **Libraries** A,B,C,D,E and E are providing Current Awareness Services, Selective Dissemination of Information and Online Public Access Catalogue services for the benefit of the users. Respondent C is providing e-document delivery services. No library provides mobile services. All respondent are using Internet for providing above cited services. It is also found that Common online services and Vendor mode of e – resources are not using by any respondent.

3. User Information

In this research it is found that all respondent are providing their e-learning and e – resources to students, teaching staff, non - teaching staff and research scholar. For the maximum use of e - resources all respondents are organized various activities for users. Respondent A adopted traditional and seminar methodology for user orientation and respondents B, C, D, E and F are using traditional method for user orientation. The average number of user in library A,B,C and E is 20-30 and in library D and E the ratio is 10- 20 for e-learning and e – resources. Respondents A, B, C, D, E and F are facing the problem of user such as awareness of ICT and language barrier.

4. Financial assistance

It is noticed that respondents A, B, C, and D are receiving the grant to acquire the e – resources from the funding agency UGC and respondents E and F are not receiving any grants form funding agency. Only respondent A also received special grants under College with Potential Excellence for e - resources in the library. Researcher also found that respondents B, C, D, E and F are facing the problem of financial assistance to acquire and preserve the e – resources and e-learning facility for the users.

Finding and suggestions

1. Respondents A, B, C, D, E and F are the facility of and e-learning for its user.
2. Respondents A, B, C, D, E and F are providing various e services for e – learning.
3. Only respondent A is receiving special grant for e – resources.
4. Respondents B., C, D, E and F are facing the problem of financial assistance.
5. Respondent E and F are needed to be a member of N-List Consortia and try to receive a various grants from funding agency.

6. Respondent A, B, C, D, E and F are required the member of other than N-List consortia such as SGB Amravati University library consortia, Sage consortia etc.

References:

1. Godia, Kundan (2007), Access and the Changing Trends in Libraries: Adhyayan Publication
2. Jyothi P. and Venkatesh, D.N.((2001).Human Resources Management. New Delhi: Oxford University Press.
3. K. Nageswara Rao and KH Babu (2001).Role of Librarian in Internet and World Wide Web Environment. Information Science Vol 4 (1).
4. Kumbhar, Rajendra (2009) Use of E-learning in Library and Information Science Education, DESIDOC, Journal of Library & Information Technology, V.29 No.1, pp.37-41
5. Mazumdar, Nirmal Ranjan. Skills for library and information professionals working in borderless library. Gauhati University: INFLIBNET Centre, Ahmedabad, 2007.

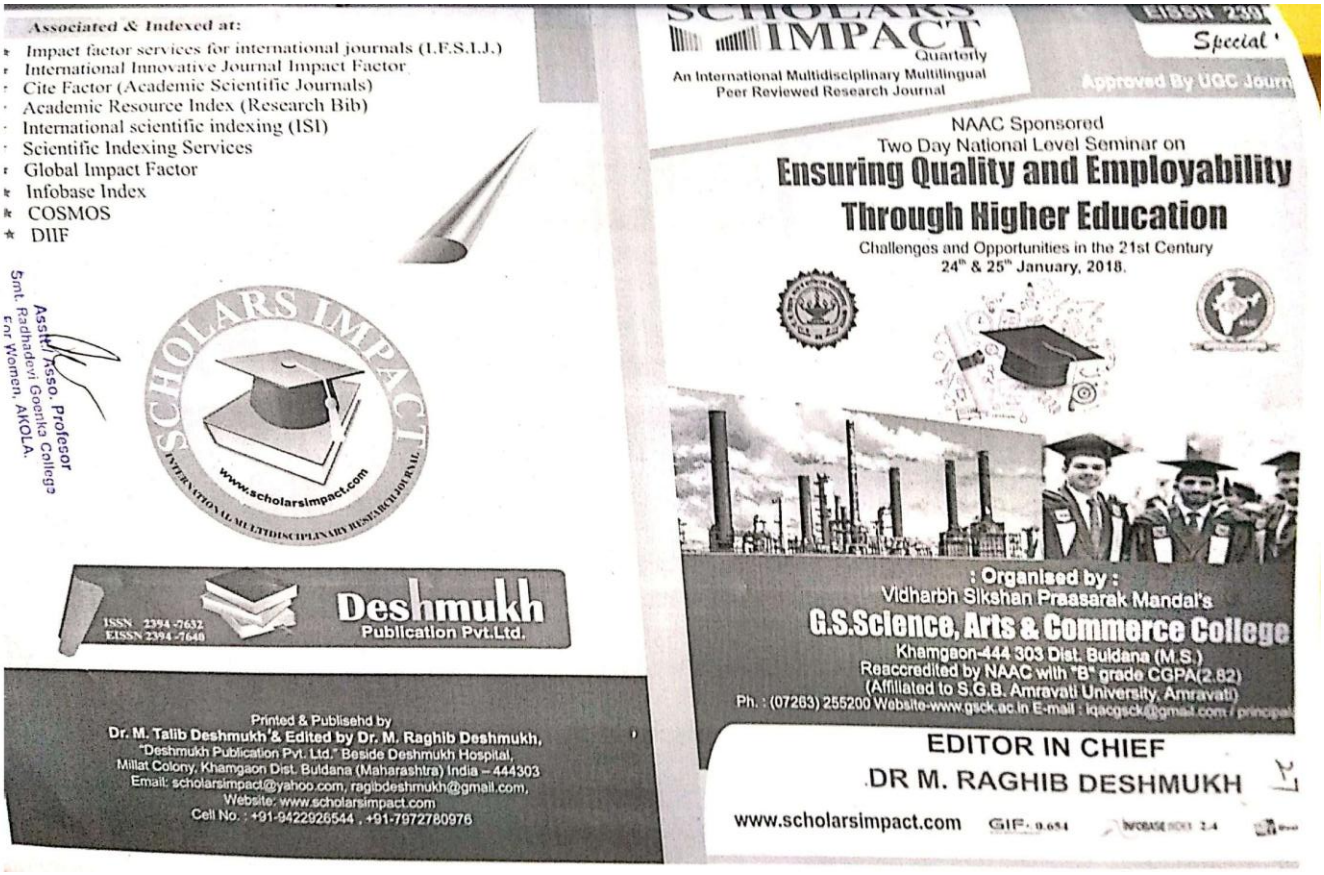

Associated & Indexed at:

- Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
- International Innovative Journal Impact Factor
- Cite Factor (Academic Scientific Journals)
- Academic Resource Index (Research Bib)
- International scientific indexing (ISI)
- Scientific Indexing Services
- Global Impact Factor
- Infobase Index
- COSMOS
- DIIF

Asstt. Asso. Professor
Smt. Radhadevi Goenka College For Women, AKOLA.

SCHOLARS IMPACT
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
www.scholarsimpact.com

ISSN 2394-7632
EISSN 2394-7640

Deshmukh Publication Pvt.Ltd.

Printed & Publisehd by
Dr. M. Talib Deshmukh's & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital,
Millat Colony, Khamgaon Dist. Buldana (Maharashtra) India – 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, raglbdeshmukh@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com
Cell No. : +91-9422926544 , +91-7972780976

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

EISSN 239[illegible]
Special '
Approved By UGC Journ

NAAC Sponsored
Two Day National Level Seminar on

Ensuring Quality and Employability Through Higher Education

Challenges and Opportunities in the 21st Century
24th & 25th January, 2018.

: Organised by :
Vidharbh Sikshan Prasarak Mandal's
G.S.Science, Arts & Commerce College
Khamgaon-444 303 Dist. Buldana (M.S.)
Reaccredited by NAAC with "B" grade CGPA(2.82)
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)
Ph. : (07263) 255200 Website-www.gsck.ac.in E-mail : iqacgsck@gmail.com / principal

EDITOR IN CHIEF
DR M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com GIF: 0.651 INFOBASE INDEX 2.4

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Ensuring Quality and Employability through Higher Education: Challenges and Opportunities in the 21st Century
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

NEED OF VARIOUS SKILLS FOR INCREASING EMPLOYABILITY FOR LIBRARY PROFESSIONALS

R. G. Baheti
Librarian,
Smt. RDG College for Women, Akola

ABSTRACT

Now a day we have seen that the tremendous development in the Information and Communication Technology (ICT) in every field in India. At the same time ICT has also impact on the various fields of academic library professionals. Due to the explosion of information and changes in the services of the library academic library professionals need extra skills to deliver the various services to the user. The paper deals various aspects & impact of ICT an academic library professional the skill & the competencies what they have needed in the future.

INTRODUCTION

ICT has changed the scenario of the academic library professional & services also academic library professional need to change ourselves & remove the stress of ICT. They have also to remain flexible and adaptable to change. For the employability academy library professional need to keep various latest skills, knowledge & competences. At the same time library science education needs to change in the curriculum for the library science courses. They also need to set various parameters to evaluation & performance of the academic library professionals. The curriculum of the library & information science students must be incorporate with ICT. Academic library professionals must consider the application of ICT as they represent the various changes & and ready to change, at present academic library professional are able to adjust themselves with the development of ICT, but at the same time they are the catalyst in between the ICT & the general users. To solve the same problem academic library professional need to make proper planning, formulate same training programmed and development they are self with the ICT.

Academic library professional are facing the problem to ready their employees to use the ICT effectively to manage the library services and administration of the library. There are many professional competencies which are needed the academic library professional such as in for information resources, management of the library, information services, use of technology administration of the library etc. Some competencies are personal as such as behavior skill, attitude, how to work effectively good manager & communication etc which are helpful relation with their college to

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Ensuring Quality and Employability through Higher Education: Challenges and Opportunities in the 21st Century
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

the academic library professional to achieve the goals and objective of the institution academic.

ACADEMIC LIBRARY PROFESSIONALS AND ICT

The ICT revolution has tremendous impact on traditional academic library professional every reader is required right information at the minimum time. Due in new systems of information and communication it is possible to academic library professional to provide & access the right information of the user in very minimum time. In the era of ICT academic library professional need to take a lead role not only adoption and use of ICT for their effective functions & services but also disseminate various ICT devices to entire community of academic institution with help of ICT academic library professional are able to promote their libraries as a center of lifelong learning the community and also able to maintain good relations through communication and promotion of library services with the effective use of ICT academic library professional will maintain a user friendly and safe physical environment in the library for their users.

The real scenario of the academic libraries is that senior employees has no knowledge of ICT, no awareness of ICT, never interested to adept the ICT changes, capability to work equally with the junior. Therefore the human recourse management should be developed my academic library professional with help of human recourse management academic library professional must grasp the pertinent aspects of both user and technology issue to create the library services effectively. Academic library professionals need to acquire the various skills for increasing the employability such as technical skill, ICT skill, management skill etc.

VARIOUS SKILLS FOR ACADEMIC LIBRARY PROFESSIONALS

1. Technical skills

As we the academic library professionals know that due to changes in ICT on traditional libraries we need various technical skills to manage the libraries and to provide ICT based services to their users. To develop this skills academic library professionals need to take extraordinary efforts and to gain the knowledge of Information services, managing a knowledge databases. For increasing employability academic library professionals emphasize in skills required analyze, interpret and reformulate the information to deliver to its users.

2. ICT skills

ICT has saturated various functions of the library and services. To fulfill the expectation of the users academic library professionals need to adopt ICT skills for the various function of the library. ICT literacy is one of the most essential things to

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Ensuring Quality and Employability through Higher Education: Challenges and Opportunities in the 21st Century
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

deliver the information services to their users. A computer literate person is used the computer effectively. To deliver information services academic library professionals need to support some other component of ICT like communication, recognition and compact storage etc.

3. Managerial skills

Academic library professionals need to develop effective communication skill which is helpful to them to work properly and achieve the goal of the institution. It helpful to maintain the good relation with their co worker. Managerial skill has very vast area. But academic library professionals must have to adopt managerial skills. In the environment of ICT it is very much needed for academic library professionals for smooth working in the library. Managerial skills required for academic library professionals for working in the e-world environment. Managerial skills are the bridge between the ICT and the ICT and library professionals. It is helpful to build good relations with co workers and users. Academic library professionals must have to understand the importance of managerial skills.

4. NEED OF SKILLS FOR ACADEMIC LIBRARY PROFESSIONALS

To face the impact of ICT, academic library professionals need to acquire the various skills to deliver the information services and how to use knowledge databases. Academic library professionals have to adopt following various skills to increase employability.

a. ICT competency
b. Automation of the library
c. Training and development program for co worker
d. Skills of ICT
e. Knowledge about various database
f. Electronic of competency
g. Recognition
h. Conducting various performance review and correcting problem
i. Visit to the nearest modern library

Conclusion

In the era of ICT, academic library professionals need to take care of their co workers to develop their skills to provide effective library services. Academic library professionals should be organize various training and development program for their co workers. Various skills are helpful to make effective new environment in the library. Academic library professionals must have to adopt various skills such as technical skills, ICT skills and managerial skills to achieve the goal and objective of the institution and the library.

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT
Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Ensuring Quality and Employability through Higher Education: Challenges and Opportunities in the 21st Century
Online : ISSN-2394-7632
Print : ISSN-2394-7640

References

1. Chakraborti, Bhubaneswar and Banerajee Swapna(2003) An overview to perpespectives on Library and Information Science. Kolkata:WBCLA, p. 287-297
2. Feather, Jogh and Sturges, Paul (2003). International Encyclopedia of Information and Library Science. 2nd ed. London. Routledge, 310p.
3. Yashwantrao Chavhan Open University(2001). MLIS material, paper-1 and 2. Nashik,43-45p and 53-56

****

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal
ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue
Approved By UGC
Journal No- 41129
IMPACT FACTOR - 5.98
ICSSR Sponsored
Two Days National Seminar on
Indian Council of Social Science Research
"LIBRARY AUTOMATION USING SOUL SOFTWARE"
24th & 25th February 2019
February 2019 (Special Issue)
EDITOR IN CHIEF
DR. M. RAGHIB DESHMUKH
GUEST EDITOR
DR. ASHOK S. SONONE
PROF. R. G. BAHETI
DR. S. R. BAHETI
SHRI. M. K. SONONE
www.scholarsimpact.com
: Organised by :
Department of Library Science
The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERECE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA.
Re-accrediated by NAAC with A (Grade)
(Affiliated to : Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

ECIAL ISSUE | Feb. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 (IMPACT FACTOR- 5.98)
CHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
S. A. College, Akola 24th & 25th February 20
National Seminar Souven

46.	Need & Importance of Automation In Academic Library Miss. Pradnya A. Bhagat, Mr.Arvinda.Bhagat.	162 – 164
47.	Automation of Academic Libraries; Issues And Challenges For Library Professionals R. G. Baheti	165 – 167
48.	Need And Importance of Automation In Academic And Public Libraries Akshay Prabhakar Avhad, Dr. Shashank S. Sonwane	168 – 171
49.	Need of Library Automation In Current Era: A Study Prof. Swapnil Haribhau Dandade	172 – 174
50.	Need and Importance of Automation In Academic And Public Libraries Ku. Kasturi Dharashivkar	175 – 176
51.	Library Automation - Need of Hour Dr. Jayshree S. Gohad	177 – 179
52.	Automation of College Libraries In Wardha City: A Study Sushma. R. Kamble	180 – 184
53.	Hurdles In Library Automation And Their Solutions Prof. Rahul P. Kawade	185 – 187
54.	Need And Importance of Library Automation In Public Libraries of Maharashtra V. N. Mulimani	188 – 190
55.	Evaluation of IPR In India Drishti Singh	191 – 195
56.	Importance of Intellectual Property Rights & Its Application In Music Anirudha M. Khare	196 – 199
57.	Music Library: Need of The Present Time Dr. Kaumudi D. Kshirsagar	200 – 202
58.	Need And Importance of Library Automation Prof. Surendra D. Awathare	203 – 204
59.	Contribution of Automated Library Services In Research Umesh Band	205 – 207
60.	Free Applications For Composition of Library Computerization As Well As Digitization Dr. B.V.Chalukya	208 – 211

SPECIAL ISSUE | Feb. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 (IMPACT FACTOR- 5.98)
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
S. A. College, Akola 24th & 25th February 2019
■National Seminar Souvenir■

47

AUTOMATION OF ACADEMIC LIBRARIES; ISSUES AND CHLLENGES FOR LIBRARY PROFSSIONALS

R. G. BAHETI
Librarian
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

ABSTRACT

In the era of Information and Communication Technology (ICT) has brought various changes to the operation of academic libraries from various traditional methods to computerized methods. As we library professionals know that automation of the academic libraries is very essential thing to provide various new technological based operations and library services to its users. This paper deals with various operations of academic libraries with the use of ICT. It also discussed issues and challenge for library professionals for automation of the academic libraries. It also highlighted the requirement of effective implementation of academic libraries automation.

KEYWORDS

Academic libraries, Library professionals, Library automation

INTRODUCTION

Library professionals are very aware that information is generated on daily basis at very large scale. For the same library professionals need to make these information accessible to the users. The changes are ICT is gradually changes to the operation of academic libraries to provide various library services to its users. Automation of the library operation helps to the library professionals to enhance the quality of the services. The computers help to library professionals to provide fast and reliable access of information and various resources available in the library. Computers are not only used for the technical processing of the data but also for storage and accessing of the data in various formats.

In traditional libraries library professionals working consisting of various operation such as acquisition, technical processing, circulation etc. all are time consuming manual work. Library professionals are looking number of benefit of academic library automation with the use of ICT in various aspects. Library automation is and application of electrical devices to do various operation or task of academic libraries such as acquire, organize and disseminate the information as early as possible in proper manner. Library automation helps to traditional libraries to do housekeeping operations such as acquisition, circulation, references, serial control. Automation of academic libraries is save the time of user as well as staff.

NEED OF ACADEMIC LIBRARY AUTOMATION

Academic library automation is work which can be performed with the help of computer application for the library operations which is previously performed manually. Many studies have been proved that library automation has improved the quality of dissemination of information as well as helpful for the maintenance of the data bases. To provide various database services and save the time of the user automation of academic libraries is necessary. Library professionals are going for the automation for their libraries which is essential need in ICT age. Things are changing for the better as library automation in academic libraries is new regarded as an urgent need for library professionals. It is very much needed automation for academic libraries to deliver the acquired and procured

SPECIAL ISSUE | Feb. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 (IMPACT FACTOR- 5.98)
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
S. A. College, Akola 24th & 25th February 2019
National Seminar Souvenir

information in accurate matter and in speed also. Information of various databases, information resources are changing day by day and due to same academic library professionals are unable to manage the these information manual. Academic library professionals need to do automation of the libraries which is helpful to delivered specific required information to users.

Academic library plays a key role in higher education for learning and purposely to support various functions of the higher education such as teaching, learning and research. To full fill the various needs of the users in higher education automation of the academic libraries is only option for academic library professionals because library are one of the stakeholders that come into the library to utilize the available resources in order to satisfy their specific need. Following point are important to go for automation of the academic libraries.

- Information explosion at very large scale
- Availability of various types of databases
- Inability of users to search a specific required information
- Various changes in ICT and information resources
- Save the time of staff and users
- To provide library services to anywhere

NEED OF PLANNING FOR LIBRARY AUTOMATION

Academic library professionals play a vital role for automation of the libraries. Proper planning for automation is very much important things to fulfill the mission and objective the library. Planning for academic library automation is helpful to avoid waste of time, money, energy and to ensure the success rate of various library services. Academic library professionals must have to focus on various aspects such as objective of the libraries, types of user, available of fund resources, human resources when they go for library automation. Library professionals need to analysis of various software and hardware to adopt automation of academic library operations. It is also necessary to keep in mind that skill professionals are on more thing which is important for automation of the library.

Area of academic library automation

- Acquisition
- Technical services
- Circulation
- Serial control
- Reference service

Benefits of academic library automation

- Helpful to speedy retrieval of information
- Cost effectiveness
- It helps to appropriate sharing of resources
- Automation helps to improve and increase housekeeping work of the library
- Helpful to provide ICT based services
- Increase staff productivity

ISSUES AND CHALLEGES BEFORE LIBRARY PROFESSIONALS

Whenever a new ICT introduces for any sector there are always number of issues and challenges faced with it. In the field of academic library professionals also trying to adopt various ICT changes in their library but there are various issues, challenges and hurdles in the same work.

- Lack of availability of skilled human resources
- Lack of fund or limited source of income
- Lack of ICT tools and techniques
- Availability of various software and hardware in the market
- To evaluate the vendors

SPECIAL ISSUE | Feb. 2019 | ISSN 2394-7632 | EISSN 2394-7640 (IMPACT FACTOR- 5.98)
SCHOLARS IMPACT *An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal*
S. A. College, Akola 24th & 25th February 2019
■National Seminar Souvenir■

- Maintenance of software and hardware
- Rapid changes in ICT

CONCUSION AND SUGGESTIONS

Automation of academic library is helpful to improving work efficiency of library professionals therefore library professionals need to improve and proper planning to get complete the automation of the library. It also increases the quality of library services and through automation library professionals are able to provide new technology based services to their users. Library professionals need to try increase the availability of fund resources. They should need to provision of backup power storage and solar system panel to save the electricity. Academic library professionals need to evaluate the library services time to time because information explosion and need of the users are changing day by day. Therefore automation of academic libraries is play a vital and importance role in enabling end users to search through large quantities of information.

REFERENCES

1.Aswal, R.S. (2006) Library automation for 21st century: New Delhi :ESS publication
2. Das, D and Chaterjee, P.(2015) Library automation: An overview: International journal of Research in Library Science1(1), p.1-73
3. Tiwari, Purushottam (2010) Library Automation: Delhi, APH Publication

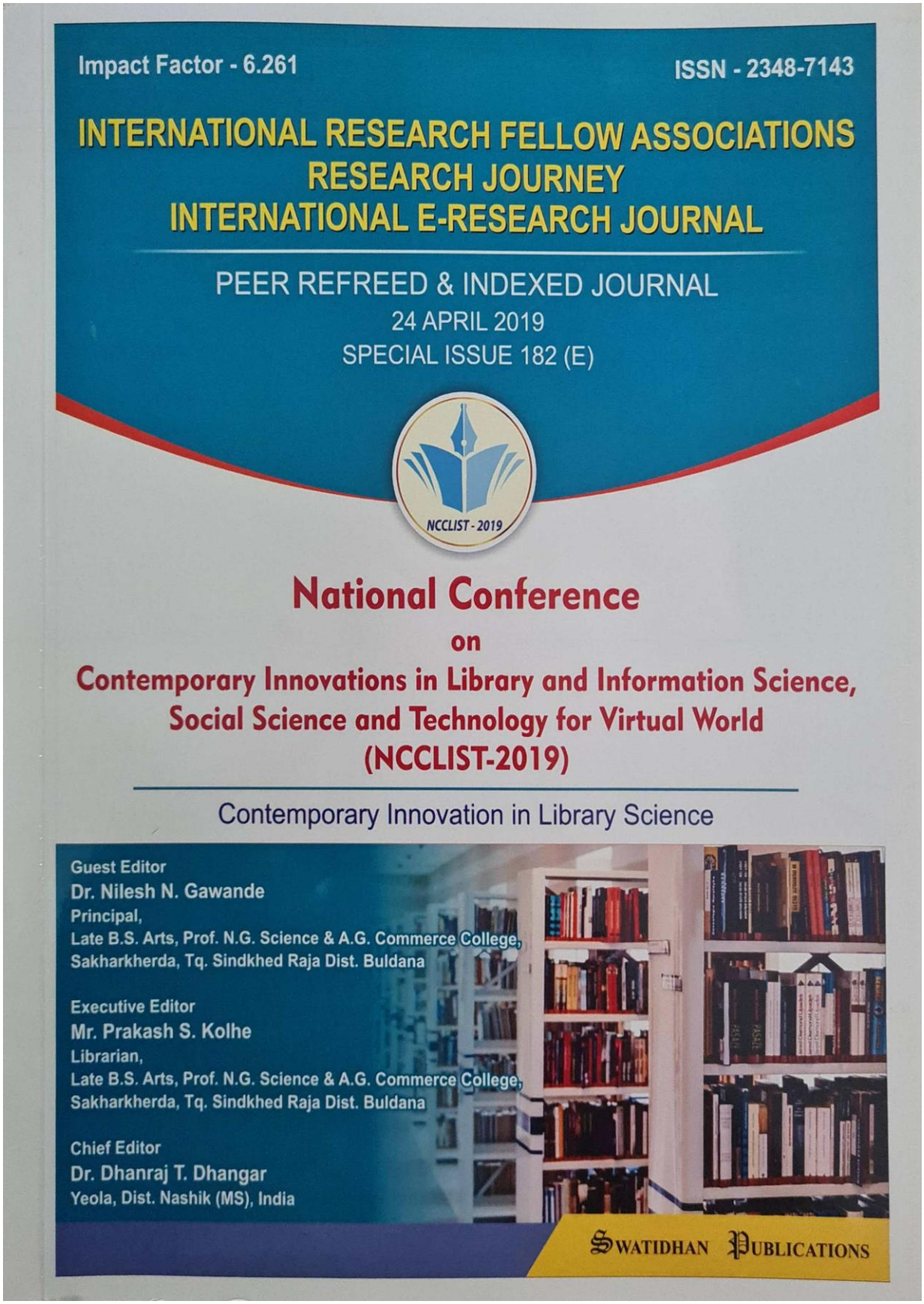
Impact Factor - 6.261
ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS
RESEARCH JOURNEY
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
24 APRIL 2019
SPECIAL ISSUE 182 (E)
NCCLIST - 2019
National Conference
on
Contemporary Innovations in Library and Information Science,
Social Science and Technology for Virtual World
(NCCLIST-2019)
Contemporary Innovation in Library Science
Guest Editor
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana
Executive Editor
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana
Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS), India
SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182(E)- Contemporary Innovation in Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

INDEX

No.	Title of the Paper — Author's Name	Page No.
1	Quality Control in Library and Inforfamation Centres : A Systematic Approach — **Meena Deshmukh**	07
2	Citation Analysis of Ph.D. Theses in Agricultural Botany Submitted to Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri During 2006-2010 — **Mr. Amol Wakode**	11
3	Reference Librarian Skills: A Boon to Library Users — **Mr. Mohan Ratkanthiwar**	18
4	Collection Development: Policy and Process — **Mr. Prashant Shirsat**	24
5	Marketing of Information Services for Library Professionals — **Mr. R.G. Baheti**	28
6	Job Satisfaction among Senior College Librarians: A Case Study — **Mr. Ramkisan More & Dr. Nandkishor Motewar**	31
7	Role of Social Networking Sites in Library and Knowledge Resource Centres — **Mr. Sudhir Narkhede**	36
8	Changing the Acadmic Libraries in Digital Era — **Mr. P.S. Hirwe**	42
9	Information Communication Technology in Academic Libraries — **Mrs. Monika Khatri**	45
10	Importance of Mobile technology in Library Services — **Mrs. Netra Bhat**	49
11	Use of ICT Application by Degree Students of BAF of Sonopant Dandekar College Palghar : A Study — **Mrs. S. K. Godbole**	55
12	Social Networking for LIS Professionals — **Mrs. Shubhangi Ingole**	60
13	Library Studies Specialization — **Mrs. Sangita Dhandar**	63
14	Scientometric Analysis of Information Technology and Libraries Journal : 2009-2018 — **Mrs. Supriya Bejalwar & Mr. Mangesh Lad**	68
15	Comparative Study of State-wise University Library and It's Function in the Present Era — **Namrata Nichit & K. O. Mandgaonkar**	76
16	Challenges of the 21st Century to the LIS Professional — **Nilesh Raut**	82
17	Perceptions Of Library Users Regarding Comfort and Facilities Available while Accessing E-Resources ICMR Consortia at Centers — **P. S. Kolhe**	85
18	Institutional Repository : An overview — **Prema Kumbhalkar**	95
19	Study the Motivational Factors for Better Implementation of Knowledge Management in Libraries — **Dr. Sanjay Salwe**	97
20	Knowledge Management in digital Age : Role of Library Professionals — **Prof. Pratibha Atram**	107
21	E-Resources & It's Use in Library — **Pravin Joshi**	110
22	Impact of E-books in Academic Libraries — **Prof. Rahul Mahure**	116
23	Major Tools : Magnifying Learning of the Electronic Classroom — **Prof. Rajesh Bobade**	121
24	An Overview of the Library Consortia in India — **Sandeep Lande**	125
25	Automation of Academic Libraries for the Development of Databases : A Study Focusing on the Present Scenario, Challenges and Future of Mechanization of Libraries — **Sandesh Dongare**	132
26	SWOT Analysis : A College Library — **Sanjay Idhole**	136
27	Library Digitization and Intellectual Property Right Issues — **Mr. Sudhakar Tare**	139

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182(E)- Contemporary Innovation in Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

Marketing of Information Services for Library Professionals

Mr. R. G. Baheti
Librarian, Smt. RDG College for Women, Akola
Email - rambaheti81@gmail.com

Abstract :

*Now a day's traditional libraries are shifted to the digital library and to the virtual library. These changes makes changes role of library professionals and types of various library services. To fulfill the objectives of the institution and goals of the library marketing of the library and information services is needed to be changed. To delivered 24*7 accesses of the information resources. Library professionals have needed to change themselves. Librarianship is experiencing rapid change. Information technology has created many new ways for information services. Information available in multiple formats have made more alert to library professionals. This paper deals with why marketing of library services is necessary for library professionals and its need. It is also discussed skill required for library services and barriers to marketing of information services.*

Keywords – Marketing, Information services, Library professionals

Introducation:

Information is an essential and needful factor for promoting the development of the society. It is also helpful to people to develop them. In ICT age we library professional have seen that information is fifth need of the human being ranking after air, water, food and shelter to compete themselves in the society. Information makes satisfaction of demand of the users. Today we know that this age of information and in this era success of any services is depend on the amount and accuracy of information. Development and success of the human being society and the nation is always depending on accuracy of the information.

Information is as commodity we the library professional's needs to know the importance of information, its types and formats. We need to marketing of information services for the optimum use of the information resources. Information is an indispensable input for technological and economic development. It is negotiable product that moves about international market. Marketing of information services and other nonprofit organizations have only recently become aware of the need to market their product and services. To achieve the goals and objective of the library we as professionals need to think seriously about not only recovering the cost incurred but also making a profit through delivering the various services to their users. Library professionals needs to plan for quality and effective information services and also need to improve the ability to anticipate the desire and requirement of actual and potential user and their fulfillment. Marketing can plays a vital role for optimum use of information services. It is key instrument which can be helpful to fulfill the goal of the library.

What Is Marketing?

The marketing concept is the strategy that firms implement to satisfy customer's needs, increase sales, maximize profit and beat the competition. There are five marketing concepts that organizations adopt and execute. Marketing is the process that successful businesses and organization use to ensure continuing success. Marketing is a systematic approach to identifying specific user needs, providing services to meet these needs, and persuading users of the need to

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182(E)- Contemporary Innovation in Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

act. The focus is on matching customers with quality services through community involvement. This is an ongoing process that anticipates the need for change.

In the 1970s, Philip Kotler (1975, 5) began focusing on marketing in non-profits. He defines marketing as "the analysis, planning, implementation, and control of carefully formulated programs designed to bring about voluntary exchanges of values with target markets for the purpose of achieving organizational objectives. It relies heavily on designing the organization's offering in terms of the target market's needs and desires, and on using effective pricing, communication, and distribution to inform, motivates, and services the markets."

Importance of Marketing For Information Services

Marketing is newly introduced concept and very important practice for library professionals. In many libraries the concept of marketing is seems to be unknown. The role of library professionals is changing rapidly information age. Various factors are affecting the types of services. To achieve the goal and objective of the library we need to plan for marketing of information services. We also need to discuss about various concept and importance of marketing through the new technological developments to provide various information services. Availability of information in various formats is changing the role of library professionals. To maximum use of information, information recourses and databases marketing plays a vital role. To delivered effective information services we need make strategic planning and marketing of services. Marketing is helpful to library professionals to analyze the information services and also helpful to make changes in the services. Branding can play special role in various information services. It is helpful to get users trust regarding the information services. Personal branding of library professionals can take advantage of opportunities by their reputation and quality.

Need of Marketing For Information Services

1. New technological developments
2. Information explosion
3. Limitation of funds availability
4. Complexity and competition between various databases
5. Decreasing of reading habits among users
6. Various database demands by users
7. Complexity in information requirements

Marketing indented for nonprofit organization such as libraries is referred to as "the societal marketing (Adloye, 2003). The above definition can be analyze as following.

1. User analysis
2. Cost effectiveness
3. Development of new information services
4. Dissemination of information services
5. Evaluation of information services

What Activities are Elements of Marketing?

In Marketing and Social Media: A Guide for Libraries, Archives, and Museums, Koontz and Mon (2014, ix) note that "marketing strives to drive an organization's mission successfully with customer-centered planning."Within the area of marketing are a number of important activities.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182(E)- Contemporary Innovation in Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

1. **Promotion** is used to gain participation by encouraging people to take advantage of library offerings.
2. **Branding** involves establishing a link between the library and a logo/slogan/phrase and developing a profile that can be used to build loyalty.
3. **Public relations** involve building long-term positive relationships between patrons and libraries.
4. **Publicity** is a way of communicating messages to the public.
5. **Advertising** calls attend to the products and services available through announcements.
6. **Advocacy** generates support for specific proposals or issues associated with libraries such as funding and privacy rights through getting people who have good opinions about the library to speak on its behalf about the value of the organization and its services.

How Library Professional Use Marketing

1. New acquisition must be display or communication to user
2. By creating web page of users
3. By increasing institution branding
4. By increasing public relation in the society
5. By organized various extension activities
6. Library professionals must attend academic activities such as seminar, workshop and conferences etc.
7. Start 'Help Desk' for users
8. Promotion of the use of information recourses

Barriers To Marketing For Library Professionals

1. Negative and casual approach of marketing among library staff
2. Cut of budget by government
3. Low level of knowledge of marketing among library professionals
4. Lack of skilled staff
5. Lack of business expertise

Conclusion

Now a day knowledge, information and information services provided by the library is treat as saleable product and when the term product comes it means the user of the library is called customers. Library professionals need to improve their image and need to attract more users towards library. They also need to upgrade their knowledge about various skills of marketing, reputation among the society and other related organization. Marketing is helpful to enhance the long term performance of the information services.

References

1. Gupta, Dinesh, Koontz, Christie, Massisimo, Angels & Savard, Rejean (eds.) (2006). Marketing Library and Information Services: International Perspectives. Die Deutsche Bibliothek.
2. Kotler, Philip & Keller, Kevin (2005). Marketing Management. Prentice Hall.
3. Singh, Rajesh (2009). Does your library have an attitude problem towards marketing? Journal of Academic Librarianship, 35(1), 25-32.
4. www.http://eduscapes.com/marketing

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 110 (A)

LIBRARY SCIENCE

Guest Editor :
Dr. F. C. Raghuwanshi
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalya, Amarawati

Executive Editors of the Issue :
Dr. V. P.Gudadh, Prof & Head Dept. Of Library and information Science SGBAU Amravati
Dr R.R.Khokle, Librarian Shri Shivaji Science College Amravati
Dr.V.R.Shekhawat, Librarian Vidyabharati Mahavidyalya Amravati
Dr A.D.Wankhade, Librarian Mahatma Jotibaphule Mahavidyalya Amravati
Mr V.T. Adlok, Librarian Late Dattatraya Pusadkar Arts College Nandgaopeth Amravati

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Role And Resoposibility of Library Professionals For Knowledge Management

R.G.Baheti
Librarian,
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract

New trends and technological developments has tremendous impact on libraries and its knowledge management. Knowledge management is one of the primary asset of library and information centres. The flow of knowledge, into, within and out of libraries and the embedding of critical knowledge into the organization is a process that can be optimized through resourcing by library professionals as a full time role. This paper deals with impact of technological developments on libraries, role and responsibility of library professionals for Knowledge Management (KM).

Introduction

Now a days technological developments and its changes has been changes the methods of KM and role of library professionals. Information and Communication Technology (ICT) has profound effect on the library and information centres. Due to revolution of ICT increased tremendously KM. Library professionals are facing many challenges to managing massive volume of information for storage, process, retrieve and disseminate of information. The ICT has improved the capabilities of managing this explosive growth of information and knowledge. The application of ICT developments for KM such acquisition, technical processing are very essential to delivered various services to users. For KM the role of library professionals very crucial. To provide various ICT based services such as digital services, online services, network services and full text services effective KM is very much important.

KM in any type of libraries is the systematic process of creating, maintaining and nurturing the organization to optimum use of the knowledge available in the libraries. KM provides an opportunity for achieving the goals and objective of the library and information centres. It can be helpful to enhance the quality of library services as well as the capabilities of library professionals. The various technological developments and exponential growth in knowledge in various formats has led libraries to develop their resources, access and share strategies from print to electronic and digital resources. To achieve the goals of libraries and to satisfy the user requirement KM is very much needed. For the same an effective KM programme is long term work in libraries and also required micro planning to deliver the services. KM can be define as "Effective networking with all the key stakeholders of organization to help you understand the bigger picture and decide how position the KM; understand the origin and flow of knowledge to drive cultural change on ongoing basis." Library professionals need to adopt holistic approach towards KM that successfully combines the knowledge at all the level of organization. KM is a discipline that promotes and integrated approach to identify, managing and sharing all of knowledge resources available in the libraries.

Need Of Various Compentecies For Library Professionals

For effective KM library professionals following competencies

1. Confident and effective communication

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

2. Excellent influencing skills
3. Interpersonal relationship
4. Good networking and sharing
5. Clear and up to date understanding of knowledge and process of KM
6. Ability to thing strategically in term of culture and behavior
7. An understanding of principles of KM

Need Of Various Skills For Library Professionals

The specific task of any libraries, library professionals will depend on the needs of user and knowledge resources available in the library. Some library professionals will manage that things at large scale with the help of the teams while others will be one person department. There are some skills for library professionals which can be helpful to them to deliver the effective library services to its user.

1. Promoting knowledge sharing in appealing way
2. Personally connecting with stakeholder on their knowledge need
3. Processing factual and theoretical knowledge
4. Finding and accessing information
5. Ability to apply ICT
6. Motivation and communication skill
7. Intellectual and learning skills
8. KM experience and strategic skills

Role Of Libarary Professionals For Km

1. Library professionals will perform the following roles for effective KM
2. Promote knowledge capture and reuse through operational and library processes
3. Capture and distill experience and insight for reuse to improve performance
4. Facilitate Knowledge Management strategic planning
5. Facilitate knowledge transfer sessions
6. Provide internal training and consulting on KM concepts and methodologies
7. Plan, develop, stand up, support, and promote collaborative tools and techniques such as communities of practice to facilitate sharing of ideas and work among internal teams and external partners

Help disseminate information about the organization's knowledge sharing program to internal and external audiences, maintaining communications on knowledge sharing across the organization, participation in orientation and training sessions, and preparation of brochures/presentations

Resoponsibility Of Libarary Professionals For Km

The responsibilities of the library professionals will evolve as KM is developed within the organization. The responsibilities are grouped according to the three stages of KM application.

Getting the Organization Ready

The library professionals should perform the following functions to facilitate KM readiness for the organization:

- Create awareness in the organization of the principles of knowledge management and how they can impact the performance of the organization
- Work with library professionals to establish KM as a priority for the organization and develop means to legitimize and motivate the seeking and sharing of knowledge
- Create an awareness of the behaviors and culture needed to promote KM and guide and support both individuals and teams in embracing a change in behavioral style, moving from data/information push to knowledge pull and sharing
- Work to ensure appropriate IT enablers for KM

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Managing the Knowledge Base

The library professionals should have the following responsibilities in managing the knowledge base:

- Identify the knowledge critical to the organization; looking beyond technical knowledge ('know-how) to strategic, people and other knowledge categories ('know-why', 'know-who' etc.)
- Identify the individuals in the organization with knowledge in specific areas which are critical to the performance of the organization and enroll them in the process of managing that knowledge
- Coach the organization in the use of KM processes and tools
- As necessary, develop a suite of process tools for learning before, during and after and a means of integrating these within the normal working practices of the organization
- As necessary, develop processes for capture, storage, validation and retrieval of knowledge; both within the organization and externally with others.
- Prompt for, and facilitate, the capture of learning after all significant projects
- Ensure the knowledge generated within the organization is made easily visible, available and useful to seekers
- Monitor the effectiveness, maintenance and use of the IT tools and systems as they apply to KM, and implement improvements

Leveraging Expertise

The library professionals should have the following responsibilities in leveraging expertise:

- Prompt for, and facilitate, the sharing of knowledge while doing the work
- Help new ideas from the workforce survive and thrive inside and outside the team
- Identify the individuals within the team or organization with critical knowledge for the organization and enroll them in the process of applying that knowledge within the organization
- Monitor the behaviors and culture within the organization as they impact KM and prompt for recognition when and where necessary

Conclusion

Changes in ICT has brought a tremendous developments in libraries. New technological developments has provide various opportunities to library professionals to achieve their goals and objective of the organization. This paper investigate that the roles and responsibilities of library professionals for obtaining the goals of the organization. The role and responsibilities of library professionals will depend on the organization structure and knowledge of its users. The role of library professionals are changing day by day due to the explosion of information, changes in the knowledge and the requirement of the user.

References

1. Bansal, A.(2000) Knowledge Management : A review. DESIDOC Bulletin of Information Technology.20(4): 3-9p
2. Vyas, S.D. and Singh, D.K. (2003) Knowledge Management: Challenges for Library and Information Professionalism the 21st Century. Library Herald 41(1):20-21p
3. https://www.knoco.com/knowledge-management-roles.htm
4. http://www. kmsa.org

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318
VIDYAWARTA
www.vidyawarta.com
Special Issue
ISSN - 2319 9318
(Vol. II) Aug. 2019
International Multilingual Refereed Research Journal
Available Online
An Inter-Disciplinary
NATIONAL CONFERENCE
On
Role Of Higher Education In Making India Superpower
21st August 2019
Organized By
Department of Physical Education and I.Q.A.C.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 012

	VIKRANT KAWALE	096
18)	STUDY OF ATTITUDE OF SOCIETY TOWORDS INDIAN GAME KHO-KHO **DR. P.G. GAWANDE**	104
19)	ROLE OF SOCIAL MEDIA IN HIGHER EDUCATION **SANGITA KHARE, DR. TARESH P. AGASHE**	107
20)	NEED OF VARIOUS SKILLS FOR DIGITIZATION OF ACADEMIC LIBRARIES AS.. **R.G. BAHETI**	111
21)	IMPORTANCE OF PHYSICAL ACTIVITY FOR YOUTH **DR. NITIN DEULKAR**	115
22)	DEVELOPING READING HABITS AMONG USERS **DR. SARIKA CHOUDHARI**	118
23)	BENEFITS OF TECHNOLOGY IN EDUCATION **P.H. BHAGWAT**	122
24)	PHYSICAL ACTIVITY AND PHYSICAL EDUCATION: RELATIONSHIP TO.... **SUNIL G. DHAKULKAR**	126
25)	STUDY ON E-COMMERCE AND IT'S IMPACTS ON MARKET AND RETAILERS.. **CHANDRAKANT B. DHUMALE**	129
26)	ROLE OF PERFORMANCE SPORT IN CHILD & YOUTH DEVELOPMENT **DR. ANIL S. VAIDYA**	136
27)	BENEFITS OF PARTICIPATION IN SPORT TO THE YOUTH **DR. ARCHANA FALKE**	140
28)	PHYSICAL EDUCATION IS A HEALTHY WAY TO DEVELOP PERSONALITY ... **DR. PRASHANT S. KHALATKAR**	144
29)	E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION: A CURRENT PERSPECTIVE **DR PRACHI HALGAONKAR**	147
30)	A STUDY OF BOLDNESS BEHAVIORAL ATTITUDE OF PLAYERS OF VARIOUS.. **DR. KHUSHAL J. ALASPURE**	152
31)	ROLE OF HIGHER EDUCATION IN MARKING INDIA SUPERPOWER.... **DR. SEEMA V. DESHMUKH**	156
32)	STUDY OF HAEMOGLOBIN LEVEL OF MORNING WALKER AND YOGA... **DR. SHRIDHAR R. DHAKULKAR**	159
33)	COMPARATIVE STUDY OF LEVEL OF ADJUSTMENT OF PLAYERS AND.. **DR. SHRIKANT S. MAHULKAR**	163
34)	HEALTH AWARENESS IN SCHOOL PROGRAMME - A NECESSITY	

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0111

20

NEED OF VARIOUS SKILLS FOR DIGITIZATION OF ACADEMIC LIBRARIES AS LIBRARY PROFESSIONALS

R.G. BAHETI
Librarian,
Smt. R.D.G. College for Women, Akola
E-mail - rambaheti81@gmail.com

Abstract

Information Communication Technologies (ICTs) and the rapid rate of information explosion, libraries and library professionals have been charged with the responsibility and need to use of these technologies in library services and processes. This has led to the need for the transfer of its existing print resources to formats readable with the use of these information and communication technologies. This paper deals with the concept of digitization, need of various skills for digitization in academic libraries. It also discussed that which skill may be helpful to library professionals for digitization of various recourses to provide effective services to the users.

Introduction

Now day's libraries are in the infant stage of the digital revolution. In this revolution we have seen certain changes in information field especially in relation to collection of reading material for the users, storage, processing, and transmitting of information. The increasing availability of using electronic resources in the country has focus on the application of new technologies in the libraries. Digitization has played an important role in providing so many services in 21st century, which makes library services more effective and have more quality. Academic libraries are trying to adopt digitization processes of its various resources to deliver the knowledge and information to its users in the era of information explosion. Developments in ICT have made tremendous changes in the various functions of the libraries. Digitization is popularized among academic libraries because of the opportunities and benefits which it accrues to them. Digitization accords academic institutions the opportunity of making their institutional resources available thereby increasing their visibility and better performance in ongoing web ranking of world universities.

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No. 62759 Vidyawarta® Aug. 2019 Special Issue 0112
ISSN: 2319 9318

Apart from increased visibility, digitization preserves endangered information resources, improves the efficiency of information search mechanisms and improves access to library resources. Digitization of academic library's collection will make information accessible to all the user of academic library. Digitization of library resources is helpful to library professionals to allow users to search collections more rapidly and comprehensively from anywhere at any time and make the resources invisible as well as visible. It is also need to provide various services and make available various resources to several users to access the same material at same time without hindrance. It makes remove the problem of distance, as users do not have to travel to libraries to possess the hard copies.

Digitization concept and importance

Digitalization has been identified as one of the major trends changing society and organizations. Digitalization causes changes for companies due to the adoption of digital technologies in the organization or in the operation environment. Recent developments in library science raised the importance of digital elements as well as fully automated processes on a strategy, planning. Although the number of publications in this field increases, many scholar and practitioners lack a differentiated use of the related terms of "digitization", "digitalization" and "automation. We can define the term digitization as the conversion of text, pictures, or sound into a digital form that can be processed by a computer. Thus, the impact of digitalization, and the goals of digitalization for an organization, can be identified from three different viewpoints:

1. Internal efficiency; i.e., improved way of working via digital means and re-planning internal processes;
2. External opportunities, i.e., new opportunities in existing library services (new services, new customers etc.);
3. Disruptive change; digitalization causes changes business roles completely.

Need of Digitization of reading material

- Preservation
- Accessibility
- Resource sharing and services delivery
- Prestige and visibility
- Technological development

Process of digitization of library resources

- Policy Enactment
- Policy Approval
- Planning, Budgeting and Monitoring
- Acquisition of Appropriate Technology
- Administrative Decision on the Procedure to be adopted

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No. 62759 Vidyawarta® Aug. 2019 Special Issue 0113
ISSN: 2319 9318

- Sensitization, Psychological Preparation and Retraining of Staff
- Legal/Copyright Issues
- Selection Criteria
- Verifications

Challenges and Problems of digitization

- Legal Aspects
- Constantly Changing Software and Hardware
- Funding
- Technical Expertise
- Inadequate Technology Infrastructures
- Technological Obsolescence
- Intellectual property rights
- Users depend solely on traditional library resources
    - Deterioration of Digital Media
    - Security of databases

Need of various skills for digitization

The enormous significance of the application of information technologies to library services in recent times proposes paradigm shift for librarians to acquire new skills in the digital information system management digital information system management refers to the overall competencies, knowledge, knowhow, skills and attitudes necessary to create, store, organize, retrieve and disseminate digital information in digital libraries. Due to the changing nature of librarianship resulting from the increasing amount of information available in digital format, educating librarians to fit in with the dynamics and complexity of digital environment has become undisputable. The competency of digital librarian is represented by different set of skills and attitudes.

1 . Technical skills

- Ability to use the computer system
- Ability to establish, run and maintain in digital library database
- Ability to convert traditional library resources into digital images
- Ability to develop system software for digitization of library resources
- Ability to establish, run and maintain a digital library database

2. **Communication skills**

- Ability to communicate and promote digital content to faculty, research communities and administrative units.
- Abilities to communicate with the institutional leadership.
- Abilities to plan and develop institutional advocacy program in order to support digitization activity.

MAH MUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No. 62759 ISSN: 2319 9318 Vidyawarta® Aug. 2019 Special Issue 0114

3. **Management skills**

- Ability to plan digitization activity workflow
- Ability to coordinate and manage human resources and teamwork
- Abilities to plan a budget

Apart from above skills library professionals need to take more efforts and need to promote the opportunities and benefits of digitization of academic libraries. Management of institutions should be involved in digitization awareness and promotion campaigns in order to attract policy and budgetary supports. Librarians at all levels irrespective of department of work should be involved in planning and implementation of digitization projects. Academic library professionals should be sponsored to attend local and international workshops, conferences, trainings and seminars specific to digitization in order to acquire the required skills.

Conclusion

Digitization of library resources is challenged by several factors such as power supply, security of databases, infrastructure to contain the digitization process, staff capacity to manage the process, users' dependency in traditional library resources, etc. and that the strategies for enhancing digitization of library resources include the installation of alternative to power supply such as standby power generating set, solar power system, utility power systems, etc., installation of anti-virus, malware and hacks proof software, inclusion of digitization sections while planning for library buildings, library user education should include skills needed for use of digital libraries The study concluded that in order to remain relevant in the present digital environment, libraries especially in developing countries should make every effort to digitize their local content for preservation and easy access.

Bibliography

1. International Federation of Library Association (2002) Guidelines for digitization projects for collections and holdings in the public domain, particularly those held by libraries and archives http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/digit-guide.pdf
2. Otubelu, Blessing Nnenna and Ume, Leonard Emenike (2015) Digitization of library resources in academic libraries: challenges and implication. IOSR Journal of Mobile Computing and Application, 2(2) pp. 35-40
3. Pandey, Prabhat and Mistra, R. (2014) Digitization of Library Materials in Academic Libraries: Issues and Challenges. Journal of Industrial and Intelligent Information, 2(2) pp. 136-141
4. Sreenivasulus, V. (1998). Roles of information technologies in electronic information transfer and in providing value added information services. DESIDOC Bulletin of Information Technology

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता ™

Government College of Education, Akola (CTE)
Near Akola Netra Hospital, Ramdas Peth, Akola

National Conference
on

Research in Interdisciplinary Studies

Date : 18 March, 2020

Editor
Dr. Vasudha V. Deo
Principal

Co-Editor
Dr. Asha Dharaskar (Bhavsar)
IQAC Coordinator

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02
012

44) Information And Communication Technology In Educational Research ||150
Dr. R. L. Nikose, Gondia

45) Impact Of Information And Communication Technology On Library ... ||154
R. G. Baheti, Akola, Dr. V. P. Ubhale, Wanoja

46) संशोधनात माहिती विश्लेषणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या विविध सॉफ्टवेअरचा अभ्यास ||157
सुचिता चंदुलाल बुजुर्गे, अकोला

47) संशोधनाच्या पध्दती आणि संशोधनाचा आराखडा ||160
डॉ. देवेंद्र आर. भगत, गडचिरोली

48) संशोधनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग : एक अभ्यास ||163
प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे, वाशिम

49) नवनवीन संशोधनाने शिक्षण क्षेत्रात होणारे बदल ||166
डॉ. गणेश पेटकर, चंद्रपूर

50) संशोधनात माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाचा उपयोग ||168
डॉ. ममता फुके, नागपूर

51) संगीतातील शोधाचे क्षेत्र ||171
डॉ. मुणाल प्रभाकराव कडू, दर्यापुर

52) व्यष्टी अध्ययन एक संशोधन पध्दती ||173
प्रा. डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव, अकोला

53) माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा कल्पक पध्दतीने अभ्यास ||175
मुळे

54) गणित विषयाच्या अध्यापनात दृकश्राव्य शैक्षणिक साधनाचा वापरातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक ... ||178
प्रा. डॉ. डी. झेड. चौधरी, नंदुरबार

55) अमरावती विभागातील अध्यापक महाविद्यालयातील अध्यापकांची मूल्य शिक्षणाविषयी जागृकता... ||181
डॉ. अविनाश भि. दुर्योधन, अकोला

56) बुलढाणा जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेतील विज्ञान अध्यापनात शैक्षणिक साधने वापरतांना येणाऱ्या... ||184
प्रा. नयना जी. इंगोले, अकोला

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03
Scanned with CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta ®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-03
052

12

Impact Of Information And Communication Technology On Library Science Research

R. G. Baheti
Librarian,
Smt. R.D.G.College for Women, Akola

Dr. V. P. Ubhale
Librarian,
Smt. Salunkabai Raut Arts
& Commerce College, Wanoja

****

ABSTRACT

Information and communication technologies have become a significant factor in development, having a profound impact on the political, economic, academic and social sectors of many countries. ICTs can be differentiated from more traditional communication means such as telephone, TV, and radio and are used for the creation, storage, use and exchange of information. ICTs enable real time communication amongst people, allowing them immediate access to new information. ICTs play an important role in enhancing dialogue and understanding amongst youth and between the generations. Applications of ICTs are particularly powerful and uncontroversial in higher education's research function. Today we library science professional also using ICTs tools and techniques for the research and development of the subject. This paper deals with the growth and development of ICT and library science research.

KEYWORDS: Information and Communication Technology, Library Research

INTRODUCTION

There is an increasing emphasis on using information and communication technologies in higher education. ICTs as catalysts for change; change in working conditions, handling and exchanging information, teaching methods, learning approaches, scientific research, and in accessing information communication technologies. New kind of information users and new types of information tools are created by the advanced ICT development every day. Both libraries and librarians have to cope with different aspects of information change like the new wave of ICT development in library science research. Today in India teaching training programmes making useful and attractive by the term of ICT. Information and Communication Technologies (ICTs) exemplified by the internet and interactive multimedia are obviously an important focus for future research in every subject.

Research is becoming one of the most challenging professions in library science subject. Today where knowledge is expanding so rapidly that modern technologies demand the use of ICT. ICT has become within a short time one of the basic building blocks of a modern society. Many countries now regard understanding ICT and mastering its basic concepts as part of the core of education (UNESCO, 2002b). Research is becoming one of the most challenging professions in our society where knowledge is expanding rapidly and much of it is available to students as well as teachers at the same time. Modern developments of innovative technologies have provided new possibilities to teaching professions, but at the same time have placed more demands on teachers and students to use these new technologies in the teaching and learning process (Jung, 2005).

NEED LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE (LIS) RESEARCH

The following factors have prompted the

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 053

need for research in LIS (Raju, 2012)

• Changes in the information environment in the country due to socio-economic developments naturally necessitate a fresh outlook on the discipline.

• Research at advanced level is very essential for the progress/advancement of LIS as a discipline. This is because research programme can sharpen the existing tools and techniques .These research activities / programme train the required manpower who can take up research work for further advancement

• In order to find solution to the problems faced in the management of library and information centers , the librarian should qualify themselves by obtaining research degree that enable them to undertake critical and exhaustive inquiries pertaining to Library and Information centers

• For recruitment to senior positions in special and technical libraries, the employers insist on research degrees for the candidates.

• Research degrees have become essential to acquire status recognition and prestige.

• Research qualifications provide strong initiatives for the satisfaction of personal vanity and intellectual need.

• In order to get the same status and pay scales as those of teachers of LIS, library professionals working in college and university libraries must acquire similar qualifications.

IMPACT OF ICTs ON LIBRARY SCIENCE RESEARCH

ICTs has profound effect on LIS research. Due to the revolution of ICT increased the various research area in LIS. Researchers have facing the various challenges for their research because of ICTs developments. The ICTs has improved the quality of the LIS research. Three decade ago LIS researchers browsed the shelves of a libraries and able to access the information on seemingly limited topics. But now a day web based catalogues are available to find printed books, journals and reading resources. Due the explosion of information and developments in communication technologies LIS researcher has facing obstacle on internet is how effectively and efficiently access the relevant information which is available on a single click of mouse.

Library professional and research scholars must have to know that which information is related to their research. They need to various skills of searching the data on web which are helpful to them to complete their research. LIS researcher should need to decide which types of web links are useful to their research to achieve the objective of the research. It is very difficult task for LIS researchers to get relevant information because of impact of ICTs on research and availability of online databases for research on web. For online searching the various cycle for online searching of review of literature for research.

1. Questioning - LIS researcher should decide that which type of research they want to do and need to frame the questions accordingly.

2. Planning – LIS researcher must have to plan which type of web sites will be visited during the research. They have to make a list of websites for their research.

3. Gathering – By visiting the listed websites LIS researcher should need to collect or gather the data or information.

4. Sorting and Shifting – After collecting the data by websites LIS researcher should sorting the data according to their objective and shifted it to their place.

5. Synthesizing – LIS researcher should integrate the information into the chapter and find the conclusion.

6. Evaluating – After the conclusion or access of result LIS researcher should evaluate the conclusion and hypothesis of research. If necessary they have to start the process of research again.

LIS research scholar should be aware while searching the relevant

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta ® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 054

Information on internet because on single click number of links are available and displayed on web. They must have evaluated the internet resources time to time. Researcher of LIS needs to be careful evaluation of sources found on the web.

SKILLS REQUIRED FOR RESEARCH

- Ability to identify and analyses of online databases on web.
- A sound theoretical and practical knowledge of research.
- Adaptability and flexibility to change themselves in ICTs age.
- Analytical mind and quick thinker

LIS research must have to get information how the traditional environment is changing to electronic environment. They need to update themselves to get desire outcome of the research. The changing paradigms in web environment can be shown as follow.

Traditional environment	Electronic environment
Reading	Browsing
Writing	Web publishing
Card catalogue cards	OPACs
Document delivery	E-prints, attachments
Inter Library Loan	Consortia arrangement
Reference Service	Experts system
Literature search	Internet searching
Resource Sharing	Networking
Classification	Subject gateways
Catalogues	Metadata
Indexing systems	Search strategies

CONCLUSION

The web has thrown open an ample of opportunities for retrieving and exchanging the access of information. LIS researcher should developed their own policy while searching the data on web. They should take care of rules and regulations of Intellectual Property Rights and Copy Right while using the web for their concern research. LIS research can form a group of researcher for collaborative activities for LIS research which is helpful to them to complete the research.

REFERENCES

1. Gokhale, Pratibha (2006) Managing E-Learning in LIS Education: Quality Assessment and Quality Indicators for LIS Education, p 215-218

2. Jung, I. S. (2005). A comparative study on the cost-effectiveness of three approaches to ICT teacher training.Journal of Korean Association of Educational Information and Broadcasting, 9 (2). 39-70.

3. Kumbar, Mallinath & Vasantha Raju (2008). Research Productivity in Library & Information Science in India during 1957-2006. SRELS Journal of Information Management, 45(1),71-80.

4. Pandey, Raghunath and Pillai M.N.Velayudhan (2001) Library Science Research :Jnanada Prakashan P 244 -258

5. Raju, A.A.(2012). Facets of Library and Information Science. Delhi : Ess Ess Publication.

❑❑❑

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

ENGLISH PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Vikas Swarup's Six Suspects: A Real Picture of Urban India **Dr. K. S. Patil**	73-76
14	A Study on Entrepreneurship Development Process in India **Dr. Mahesh Gaikwad**	77-81
15	Impact of Globalization on Chetan Bhagat's Novel 2 States: The Story of My Marriage **Prof. Mhaske Ratnamala Uttamrao**	82-84
16	A Helping Hand of Urban India: Women Domestic Worker in Need to Improve Living Conditions **Mr. Munkir Mujawar**	85-91
17	Women's Sports in Society **Dr. Murlidhar Shankarrao Rathod**	92-95
18	Post Corona Virus Pandemic - Indian Economic Scenario **Dr. Popat Krishna Shinde**	96-102
19	Globalization and Literature **Dr. Pradnya D. Ghodwadikar**	103-105
20	Digital Libraries: Issues and Challenges **R. G. Baheti** **DR. V. P. Ubhale**	106-109
21	An Overview of Women Entrepreneurship **Prof. Rahul G. Mahure**	110-114
22	Globalization through Indian English Literature **Mr. Rajendra Dagadu More**	115-119
23	A Study of Impact of Liberalization, Privatization and Globalization (LPG) on Agriculture Sector of Maharashtra in Post LPG Period **Dr. S. S. Muley**	120-126
24	Women Empowerment through Sport and Physical Activity **Dr. Sangharsh Sumangal Shrangar**	127-129

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

20. Digital Libraries: Issues and Challenges

R. G. Baheti
Librarian, Smt. R.D.G. College for Women, Akola.
DR. V. P. Ubhale
Librarian, Smt. Salunkabai Raut Arts, & Commerce College, Wanoja.

Abstract

Information and Communication Technology has brought tremendous changes and revolutionized the concept of traditional libraries to the digital libraries. Now in 21 st century academic libraries are slowly getting digitized. Digital libraries are large collection of object and maintain by multiple resources. In the technological era digital libraries are playing vital role by implementing the advanced technologies for providing various services to its user. This paper deals with the concept of digital libraries, its services and various issues regarding the development of digital libraries. It also discussed the challenges which are facing by library professionals.

Keywords: Information and Communication Technology (ICT), Digital Libraries, Library Professionals

Introduction

The main objective of any type of libraries are to collect, preserve and disseminate the information in all documentary forms to provide the various type of services to satisfy the user. Due the explosion of information and development in technology the role of libraries are rapidly changing. Many source of information which are purchase and store by the libraries are same. But to save the cost of the information resources library professionals have to try for electronic collection which can be more flexible to fulfill the demand of the users. Libraries are changing to provide the requirement of the users in digital environment. Internet has changed the concept of the traditional libraries where the print and paper media are the main components to the new system called Digital Library.

The term digital library has a variety of potential meaning that can be define in various terms such as electronic library and virtual libraries. A digital libraries are nothing but large databases for the user who are using various technology to access the information. It is an

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

environment, which supports the full life cycle of creation, storage, preservation, dissemination and use of data, information and knowledge. Digital libraries facilitate time and place independent services for users especially if active learning styles become more common place. Various types of libraries are moving towards the automaton process to achieve the goal of providing the information needed by the users within a stipulated time and also to provide easy and fast access of information and resources.

Need of Digital Libraries

Libraries have always adopted new technologies for fulfill their basic commitments and adoption of digital technology in libraries is a part of historic process. Digital libraries or electronic libraries may roughly mean one and the same thing. Digital libraries has informational material stored in computer system in a form that allow it to be manipulated and delivered in way that the conventional version of the material cannot stored which occupies more space. To provide information services to the users and to save the time of the reader and library professionals we the library professional need to convert our traditional libraries into digital libraries. To cross the geographical boarder, space, time and barriers of information we should require digitization of the reading material. Digital libraries are helpful to us to cope with increasing demand for the information services. It also help us to in searching and indexing. Digital libraries moreover attach content specific and highly descriptive metadata such as, descriptors or keywords to describe each item in the collection. Therefore searches in a digital libraries can produce more useful results, save time and effort in searching, and in the best of cases browsers may directly access the text or multimedia content for which they executed their search.

Advantages of Digital Libraries

- No physical boundary
- Material can be provides by email
- One document can be provide to many users
- Easy to share information among users
- 24*7 availability
- Network base resources
- Save time and cost
- Easy for information retrieval

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

- Huge storage capacity
- Quality in preservation of the resources

Issues and Challenges of Digital Libraries

- Adequate staff
- Training and vendor support
- Budget/Lack of fund allotment by the authorities
- User support and their needs
- Lack of trained staff
- Support of library staff
- Dependence technologies

Digital library concept is appealing because of its inherent design combines end user needs with technology that has the ability to handle vast amount of complex data. To provide effective digital library services and information services poses serious challenges for existing and future technologies. To convert traditional library resources to digital resources is not straightforward. Traditional library processes such as collection development and reference through forming a potential basis for digital information service will have to be revises and enhance to accommodate these differences.

Creating of digital library is not easy task for any library professionals. Library professionals have facing various problems such as non-availability of required infrastructure , lack of motivation by the authority, lack of trained staff who are able to handle digital resources and disinterest of the staff. The availability of fund is major problem facing library professional to convert traditional libraries in to digital libraries. Cost is challenging aspect to provide digital library services to its users. Preservation of digital resources is an inherent challenge. Copy right issues are increasing unease among the members of library communities in providing digital library services.

Library professional are facing the problem of high speed internet connection for creating digital library and preserve the collection. There are many types of formats to digitize the collection which may not be support to provide information services. Access of digital resources had no boundary by space and time. User needs specific information and special interest to access relevant information. Library professional need to formulate strategy for user how they can access their required information.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

Library professional need make a forum to face the various problem. They should need to update themselves in technological developments. They must have develop strong professional team to solve the issues and challenges before our profession regarding the creation of digital library. Library organization must have to arrange training programs for professional which will be helpful to them to provide digital library services and to preserve the digital resources. Library professional need to serious approach towards digitization of the resources.

Conclusion

Traditional libraries being change their nature and shape. Digital libraries offer new dimension of easy access to their resources when information materials are in digital form and stored electronically on digital media. Achievement of the goal and objective is depend upon the nature, content and quality of its digital collection. Library professionals needs to careful planning and feasibility study should be undertaken as digital library projects requires careful selection of hardware and software. Library professionals should improve new skills using new technology and it requires reorientation of traditional skill of librarianship.

References

1. Chowdhury, G.G. and Chowdhury, S (2003) Introduction to Digital Libraries. Facet Publishing ,London
2. Jain Vieeta (2012) Emerging Technologies in Managing Library and Information Services: DPS Publishing House, p123-129
3. Patel K.K., Patel M. and Ram Roop (2001) Digital Library: A Need in Digital Era. Conference Vol. of NCTIALDE, p.273-78
4. Satpathy, S.K. (2008) Libraries in Digital Environment: Mahamaya Publication, New Delhi. P.131-135

RESEARCH NEBULA
AN INDEXED, REFEREED & PEER REVIEWED JOURNAL
J-Gate
INDEXED
ISSN 2277-8071
RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
IMPACT FACTOR 7.399
ONE DAY
INTERNATIONAL E-CONFERENCE
On
COVID-19 PANDEMIC:
CHALLENGES, OPPORTUNITIES & SOLUTIONS
INFRONT OF HIGHER EDUCATION
21st August, 2021
Organized by
DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION & SPORTS & I.Q.A.C.
SHANKARLAL KHANDELWAL ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, AKOLA. (M.S.)
ARTS AND SCIENCE COLLEGE, KURHA, AMRAVATI.
SARASWATI KALA MAHAVIDYALAYA, DAHIHANDA TQ. DIST. AKOLA.
in collaboration with
PEFI
PHYSICAL EDUCATION FOUNDATION OF INDIA, NEW DELHI.
Special Issue Published on 21st August, 2021
www.ycjournal.net
Scholarsteer
Scholarly Information
DataCite
FIND, ACCESS, AND REUSE DATA
JIF

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

R.G. BAHETI

Librarian
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

One Day International E – Conference On
Covid-19 Pandemic: Challenges, Opportunities & Solutions in Front of Higher Education
on 21st August, 2021 @
S.K. College Akola, AS College Kurha, S.K. Maha Dahihanda & PEFI, New Delhi.

IMPACT OF COVID-19 ON ACADEMIC LIBRARY SERVICES

ABSTRACT

The current worldwide epidemic has wreaked havoc on one of the most important systems i.e. academic library services. Academic library services are undeniably crucial in contributing to overall development of individual as well as the community in the field of research. But it has been very much damage by the emergence of Covid -19. It has had a huge impact on the lives of millions of researchers. Due to the Covid 19 we found that rapid changes are going in human life more and more information is being in created in digital format. This time brings tremendous changes in the academic libraries. In this situation academic libraries are shifting to provide online services in to the user because of their mode of getting information is changed. These changes done either in digital form or online reading resources. This paper deals with the academic libraries' services in this pandemic situation and role of library professionals in this critical time.

KEYWORDS *Covid - 19, Academic Libraries Services.*

Introduction

Academic libraries are going to change the services of their libraries from physical mode to online mode. In this time the information which is already available in the various formats is in digital form is helpful to provide information services to users. Covid 19 has bring various changes in academic libraries services. Academic libraries services are the important job of library professional. In these pandemic circumstances without the proper and useful academic libraries services goals and objective of the academic libraries can't be achieve. Due to the changing conditions the academic libraries are also changing. This time is moving from traditional resources to online resources which are very useful to various services to the users for their satisfaction in this Covid 19. Online resources are very easy to acquire, store and disseminate the information and databases.

Since this situation is come, online academic libraries services are taken place of traditional academic libraries services were used to get knowledge and information also. This time by the innovation of various technologies, it is possible to make available of various online services by academic libraries in this pandemic. Academic library professionals are needed to keep them ready to frame a policy to provide online services to its users. They need to make a various policy to disseminate the information through online mode. Online mode of services has solved facing the problem of physical limitation of storage in the academic libraries. To provide online services academic library professionals is required micro planning which is helpful to them to satisfy the users need. Academic library professional need various skill to provide academic libraries services to fulfill the requirement of the users in this critical circumstance.

Academic libraries are very much needed to provide required information of users in this pandemic situation. Digital resources are very supporting for academic libraries services to disseminate the information among the users. It is profusely found in the academic libraries are ready to change themselves as per situation. It has been seen digital or e-resources have become the vital part of human life in this Covid 19. Digital e-resources have become the current trend for academic libraries services to deliver the information. Use and managing of digital e – resources and open access resources for academic libraries has become the biggest invention to deliver services in this current situation. Academic librarians need to be used and handled digital e-

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

resources differently and critically in this situation for dissemination of information among users.

Need and Problems of E-Resources in Covid- 19

In this pandemic technology has made drastic changes and make academic libraries services more easy, speedy and comfortable to apply the stored intellect. This collected information through the ages has to be used for further research; betterment and overall development of the society. Electronic resources are easily accessible in remote areas. Electronic resources solve storage problems and control the flood of information. Electronic information sources are becoming more and more important for the academic libraries services. The advent of technology has made the libraries to add new things to its collection.

Storage of reading material is very key work of any academic libraries. Traditional resources require much space to prevent them but in this pandemic various changes are come and to provide online academic libraries services collection of e-resources are need of the hour. E-resources require very little space to acquire the information in the academic libraries during this Covid 19. These e-resources take less physical space to storage and libraries can able to provide academic libraries services at very large scale. Due to this unexpected critical situation library professionals can store their e-resources in various formats such as you tube links, whatsapp group, on website etc. and disseminate these information resources to the worldwide by using digital objects.

E-resources can be accessible in very short span of time to the user at any place any time. Through online academic libraries services users can access the information globally. Digital object solved the problem of geographical area to acquire and disseminate the information in multiple times of e-resources in academic libraries by the users. Users can retrieve e-resources by using online academic libraries services in this pandemic without loss of quality in digital age.

In this pandemic academic library professionals are found that by using digital objects we are able to manipulate the information to provide academic libraries services as per user's needs. It is also found that by using software we are able to convert printed material in to digital format and can easily translate the information from version to version in this pandemic situation.

Due to unforeseen circumstances condition ICT developments provide various e- resources in large amount for the users. In this situation library professionals are facing the problem of maintenance of these e- resources for which they required professional skills for the same problem. To provide academic library services professionals are facing the problem various changes in the formats in this Covid 19 in e- resources. E-Resources are frequently changes in file formats in hardware and software which is very costly to acquire the e- resources. It makes hurdles in the collection of e- resources in academic libraries. In Covid-19 library professionals are using these e-resources globally. But at the same time users are in trouble while they accessing or retrieve the information by using digital object for e- resources. Users are facing the problem of copy right issues and its different laws in different countries.

Policy for Academic Library Services in Covid - 19

Academic libraries need to frame a long term policy to provide online services to users in this pandemic situation. They need to frame clear goal and definite planning for academic library services. Academic libraries require a good technical staffs which are able to deliver information through online mode to users through e- resources. They need to organize various programs to update their knowledge related to online services and its usage in the institute. Academic There are many issues like privacy of access, various databases, searching issues and accountability for retrieval of information in academic libraries. Academic libraries need to make a policy to keep the staff safe and comfortable to provide library services. They also need to frame policy which staff is ready to deliver the online library services to its users. Academic library professionals need to create cluster group of various academic libraries for academic libraries services which is helpful and cost effective for their institution. This is also helpful to them to solve the various are hurdles while they are going to provide the online services to users.

Conclusion

Online library services offer new way of to access reading material in this Covid- 19. It is found that to deliver information services in digital form to user is very important and helpful to academic libraries to fulfill the demand of the users in this critical situation. Academic needs careful planning and feasibility study should be undertaken of online library services and its use in academic libraries

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

and also requires careful selection of hardware and software to fulfill the objective of online services to its users. Library professionals need to improve newskills for using and disseminate the information available in various e-formats to users and it requires orientation of various skills during this pandemic and crucial situation.

References

1. Barker P. (2005) Using of E- Books for Knowledge Management. Electronic Library 23 (1), 5-8 p.
2. Deshpande, J.N. and Pange, B.M. (1999) Digitization of Library Materials. University News 37 (38), 9-12p
3. Department of Higher Education | Government of India, Ministry of Education. (n.d.). Retrieved September 27, 2020, from https://www.mhrd.gov.in/higher_education
4. https://www.ifla.org/Covid-19-and-libraries
5. https://ndl.iitkgp.ac.in/
6. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
7. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
8. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
9. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
10. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
11. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
12. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
13. Kenchakkanavar, Anand, Types of E-Resources and its utilities in Library INTERNATIONAL JOURNAL OF INFORMATION SOURCES AND SERVICES International Peer reviewed Journal ISSN: 2349-428X (Print): September – October,2014:

Research Paper Published in Journal

Department of Phy. Education

2016 - 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published research paper yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Mrs. S.P. Mendhe	00	02	03	03	04	**12**
	Total	**00**	**02**	**03**	**03**	**04**	**12**

2017-18

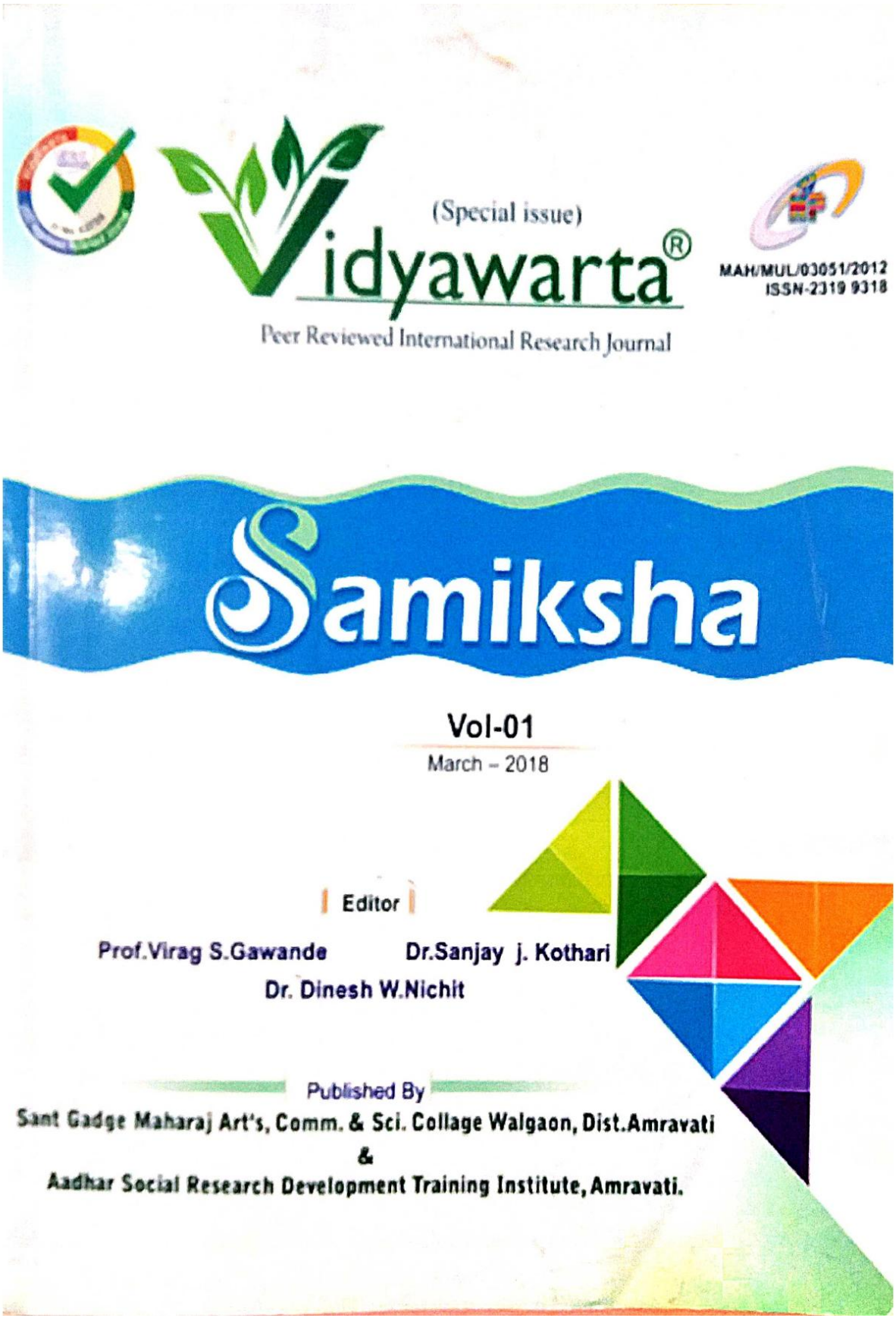
(Special issue)
Vidyawarta®
Peer Reviewed International Research Journal
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Samiksha
Vol-01
March – 2018
Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit
Published By
Sant Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
March 2018
Special Issue
03

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) A Comparative Study on Consumer Awareness Among Rural and Urban Home Makers of Gondia District
Dr. G. A. Bhalerao || 07

02) Online Evaluation: A Step towards a Digitized Economy
Dr. Smita Wadaskar, Pune || 12

03) Symbolism, imagery in Housman's poetry with special reference to "With Rue My Heart Is Ladden"
Dr. Manisha Kohale, Walgaon Dist. Amravati || 16

04) Parent-Child Relationship
Dr. Anita Dani Lakhni, Dist.Bhandara || 20

05) 'Annihilation of Caste': A patriot's perspectives onthe solidarity of India
Dr.P.R. Bhoge, Malkapur, || 24

06) Human Rights-Development through Old Ages to Modern Trends
-Ravindra S. Kale/Dr. A. U. Shaikh || 26

07) The Importance of Sports Science and ICT in Enhancing Sports Performance
Prof Lt. Shweta P Mendhe , Akola || 31

08) Inhuman phenomenon of Child Rape in India
Dr. Prakash Yashwantrao Dabhade,Amravati. || 35

09) The Folk-theme in the Poetry of Sarojini Naidu
Manish K. Hole, Daryapur, || 38

10) संत गाडगे बाबांचे चमत्कारीकरण
श्री.पी.ए. टाले,अचलपूर || 40

11) सुरेश भटांचे व्यक्तित्त्व आणि त्यांचीगझल
डॉ. प्रशांत सुनील शेळके ,नागपूर || 42

12)ज्ञानदेवाचे अभंग
प्रा. डॉ.सौ.शुभांगी डोरले—परांजपे,नागपूर || 47

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta
March 2018 Special Issue

intensity usually because perpetrators feel that they enjoy immunity from punishment.

From aforesaid discussion and analysis, it is clear that the concept of Human Rights is well developed and universally accepted. However, implementation mechanism in a case of violations of human rights is not fully effective; it is useful for the prevention and control of violations of Human Rights in satisfactory sense.

REFERENCES

[1] Article 1 of the United Nations Universal Declaration of Human Rights (UDHR)

[2] A. I. Melden, Rights and Persons (Berkeley: University of California Press, 1977) at 189.

[3] S. Augender, "Questioning the Universality of Human Rights", 28(1&2) Indian Socio Legal journal

[4] K. Vasak, The International Dimensions of Human Rights Volume I (P. Alston ed., Connecticut: Greenwood Press, 1982) at 4-8.

[5] P. L. Mehta and S. S. Jaswal, "Human Rights: Concept and Ideology", 30(1&2) Indian Socio Legal Journal (2004) at 83-85.

[6] Human Rights (J. R. Pennock and J. W. Chapman, New York: New York University Press, 1981) at 19-21.

[7] M. S. McDougal et. al., Human Rights and World Public Order (London: Yale University Press, 1906) at 68-82.

07

The Importance of Sports Science and ICT in Enhancing Sports Performance

Prof Lt. Shweta P Mendhe
Director of Physical Education
Smt. RDG College For Women, Akola

==========**********========

Introduction:-

Now-a-days ICT and sports science have brought tremendous revolution in sports. Since its entry into the field of sports it is shaping athletes, and sports training system. Modern Technology that is shaping the information world is the fusion of computers and telecommunications technologies. Computer process information and telecommunication technology disseminate information. Development of more powerful computers with new methods of information processing, computer network, and integrated communication system are of great relevance to the 21st century as these are basic and important information technologies responsible to bring drastic changes in our so called information society of tomorrow. At present the international and domestic sports competition organization and management are making use of recent trends in sports science and technology. Most of the countries participating in Olympic games are making use of sports sciences and technology for training athletes and sportsperson. Technology and engineering are serious all-rounders in the sporting world. They make an impact everywhere, from goal-line technology to detailed analysis of performance data and the biomechanics of how the body moves.

ICT applications in the sports includes the use of computer image analysis technology, the image of three-dimensional animation, Sport psychology questionnaire to measure, computer-aided training athletes, sports training system and related data entry systems, decision support systems. A sports science introduces students to the various branches of science that relate to the relationship between exercise and the human body. Sports science can help the students to develop an understanding of physiology,

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta
March 2018
Special Issue

psychology, neurophysiology, biomechanics, biochemistry, psychophysiology, anatomy, biokinetics, muscle mechanics and immunology, and by being exposed to these various disciplines sports science students have a wide foundation of knowledge to help them decide which career path would be best suited for them. Thus the future prospects of sports science and technology are bright.

This study will explains the modern technology applications in sports sciences for enhancing sports performance and also explain its future prospects, so as to improve the sportsperson quality and promote the cause of technology enabled sports.

Role of Sports Science and Technology in Enhancing Sport Performance

Sports science is an amalgamation of several different disciplines and focuses primarily on the scientific principles behind exercise performance. The study of sports science traditionally incorporates areas of physiology (exercise physiology), psychology (sport psychology), anatomy, biomechanics, biochemistry and biokinetics.

The main focus of sport science is the relationship between exercise and human body, at a cellular level and with regard to the impact on the body as a whole. Unsurprisingly the most common destination for sports science graduates is the sports performance industry, as the competition to achieve new records in different sporting disciplines continues to intensify. In recent years, sports science has rapidly become a very popular and new research into the human body's reaction to exercise and other impetuses is changing the way that sportspeople train and condition themselves. Sports scientists and performance consultants are growing in demand and employment numbers, with the ever-increasing focus within the sporting world on achieving the best results possible. Through the study of science and sport, researchers have developed a greater understanding on how the human body reacts to exercise, training, different environments and many other stimuli

Coaches have drilled better form into athletes for decades, but new technology is giving them a whole new perspective on what exactly to focus on. In the past, a coach could film or watch an athlete to spot errors and problems in form. Now newer three-dimensional motion capture technology can do far more. Between three dimensional modeling and biometric feedback on things like heart and respiratory rate, an expert can see far more about what's happening with an athlete's body. We're able to tell exactly how the athlete is moving in real time. Having a system where you can get real-time data, provide it back to that person and one can remind the person that he is pushing off with his right leg more than his left leg.

Application of ICT in Sports

Organization and control of track layout

Sports stadium access control system installed smart ticketing and ticket control system, playing an important role in the maintenance of security and the smooth progress of events. While the application of information technology systems such as Command and Control System and related sports scheduling software can be more reasonable can plan events better and ensure security and accuracy.

Data processing with a computer mass storage

Computers storage can be used to store data related to athletes'which includes online registration, information collected automatically competition results, and performance integrated treatment.

High-speed photography and video combined with computer technology

Radio and television broadcast events broadcast digital photography and can reproduce the wonderful scene to the audience, and send around the world.

Competition intelligent equipment

for the first time in 1912 Olympic Games, fifth track electronic timer was used.. Athletics, basketball and other programs are using electronic scoring, high jump, long jump, fencing, sensors and other smart devices project also record results with Inductive devices. The application of intelligent instruments and equipment not only provides a fair and just environment for the sports events, but also makes the events more ornamental.

CamerasVideo cameras can provide footage of experienced performers in action and can be used to inspire, to demonstrate correct techniques and to develop pupils' understanding and knowledge of the subject.

Motion analysis software

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta
March 2018 Special Issue

The use of motion analysis software within sports is becoming a more mainstream means of evaluating athlete performance and enhance learning.

Film editing in PE

Video footage taken in sport activity can be edited and used at the beginning of the following sport activity to highlight the achievements of sportsmen but also to identify common faults. This enables trainers and athlete to study individual and team performance across a range of activities.

Games consoles

Games consoles are being used in schools to encourage disaffected pupils in order to increase fitness levels. Some coaching centres are using the consoles to simulate actions of certain activities to improve pupils' behaviour and teamwork skills through tennis, baseball, snowboarding and skiing.

Nintendo Wii Fit

The Wii Fit is a video game that has focuses on exercise which involves an individual using a Wii balance board. The board is a wireless accessory and contains multiple pressure sensors used to measure an individual's centre of balance. This can be applied to activity games such as skiing.

Dance mat systems

This interactive range of equipment is designed to improve fitness through a large video screen and the latest hi-tech sound equipment. This system tests both mental and physical activity through the many games and music to choose from and offers unlimited hours of physical activity.

Pedometers

The FitLinxx ActiPed is a next generation pedometer that clips to a shoe and records the wearer's walking, running or jumping as well as measures the distance travelled, calories burnt and total time of active minutes. This data can be stored and sent wirelessly and securely to an ActiPed account for the wearer to view their achievement and compare with their peer group.

Archos

Archos is an MP4 mass storage unit that has the capability of accessing the web, transmitting video, still images and music through an external source such as a speaker system or interactive whiteboard.

iii) Objectives:

1. To study the Importance of sports science and ICT in Enhancing sports performance
2. To study about the wide range of applications of ICT in sports venues that have made great contributions for our sports and mass sports development.
3. To develop an understanding of physiology, psychology, neurophysiology, biomechanics, biochemistry, psychophysiology, anatomy, biokinetics, muscle mechanics and immunology.
4. To examine the effect of use of ICT tools and sports science applications in enhancing sports performance among young athletes and sports students from Akola District.
5. To suggest to the young athletes and sports students from Akola District to make use of ICT and sports science to improve sports performance
6. This study will defiantly useful in enhancing sports performance of young athletes and sports students.
7. The conclusions of the study will definitely throw light on how the use of ICT and sports science will be effective in enhancing sports performance.

iv) Methodology:

After selection of the study "To study the Importance of sports science and ICT in Enhancing sports performance" I will select the methodology of the study because there are number of methods of research, but the methodology depends on the nature and type of study. Here I will select experimental method of research to see the effect of modern technology and sports science in enhancing sports performance. Therefore young athletes and sports students in Akola District will be exposed to various tools of modern technology and sports science applications. Hence this study is an experimental study.

Sample of the Study :

This study will be on the young athletes and sports students, therefore a sample of

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62789
Vidyawarta®
March 2018
Special Issue
03

40 young athletes and sports students from various colleges in Mahur
Akola District will be selected.

Collection of the data :

For collecting data various tools of modern technology and sports science applications will be used for giving training to young athletes and sports students. Their sports performance will be studied before giving training and after giving training on various tools of modern technology and sports science applications. These training will be performed under the supervision of the coach. In this way the experiment of sports training will be conducted.

Statistic analysis

Data will be collected by conducting various tests. If the study is experimental then we have to collect the data before the start of experiment and after conducting the experiment. In this study the data of how the human body reacts to exercise, training, different environments and many other stimuli will be collected. Before the start of the training and after the finish of the training. All the collected scores of data will be arranged in tables for statistical analysis. The various statistical methods will be applied for the analysis of data.

References

1) Ge Weizhong. Development of sports information service industry research [J]. Shandong Institute of Physical Education, 2010 (2)
2) Guo Lei. Information technology in the sports and entertainment facilities in the application [J]. Wuhan University of Technology, 2005.
3) Zhang Jiewei ICTapplications in the field of sports analysis of current situation and prospects [J]. Friends of Science, 2010, No. 11
4) Xu Yan. The status quo of China's sports information industry and countermeasures [J]. 2008 National Conference Papers Ju sports information
5) Zhao Li. Sports information technology application and development [J]. Beijing University of Physical Education
6) Areti Valasidou, The Impact of ICT's In Education
7) Cuckle, P., & Clarke, S. (2002), Mentoring student-teachers in schools: Views, practices and access to ICT. Journal of Computer Assiste Learning.
8) Kimbell-Lopez, K., LaBorde, C. & LeBoeu Davis, D. (2006), Investigating teache candidate's use of technology in metho coursework. In C. Crawford et al. (Eds. Proceedings of Society for Informatio Technology and Teacher Education Internation Conference 2006.
9) Kirschner, P. & Sellinger, M. (2003),The sta of affairs of teacher education with respect to

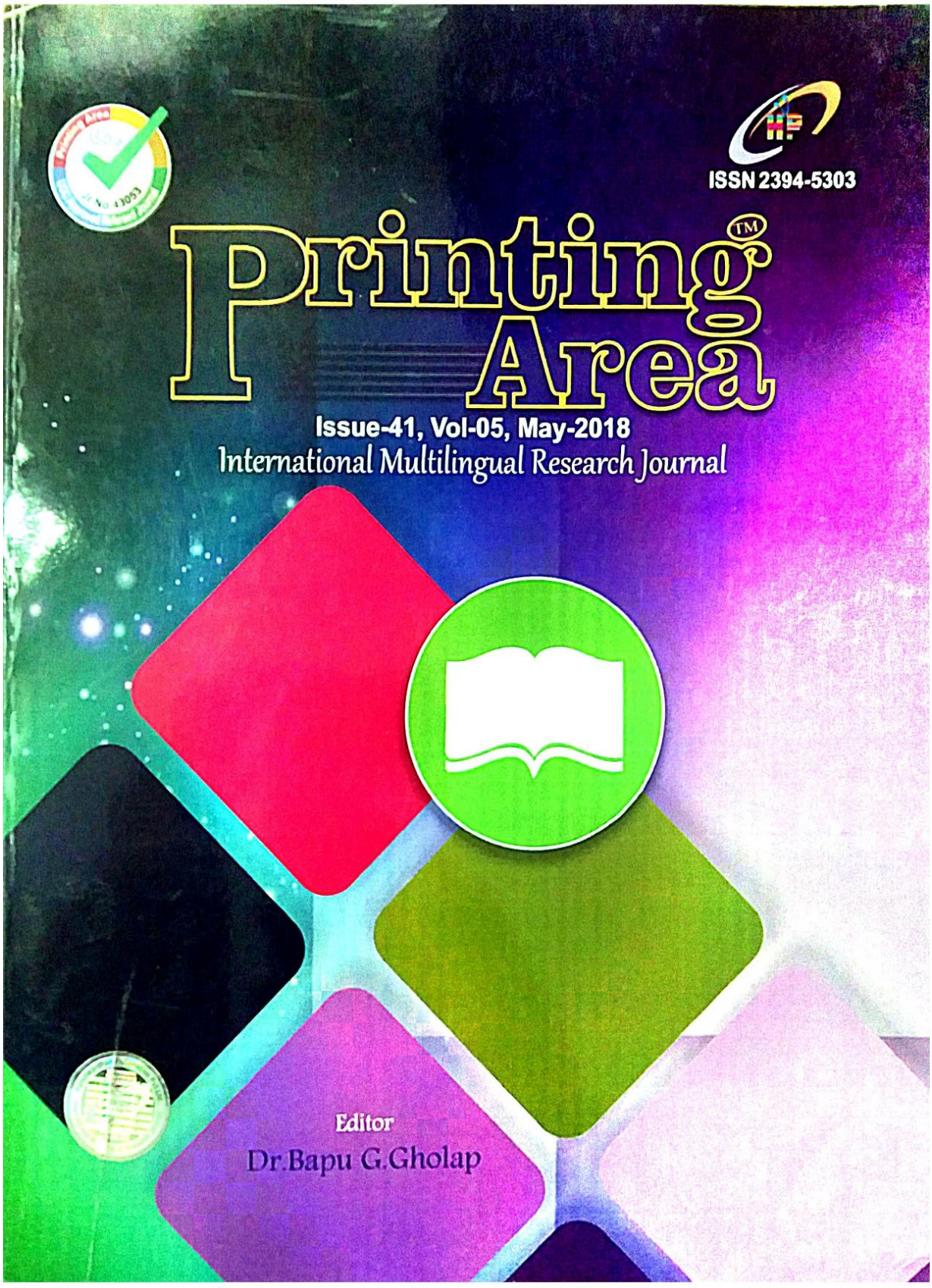
ISSN 2394-5303
Printing Area
Issue-41, Vol-05, May-2018
International Multilingual Research Journal
Editor
Dr.Bapu G.Gholap

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | May 2018 Issue-41, Vol-05 | 07

27) प्रणाली विश्लेशण आणि सरंचनामध्ये ग्रथपालानी भुमिका
प्रा. डॉ. राठोड के. आर., प्रा. डॉ. पवार जी. आर. || 103

28) आधुनिक ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप – माहिती तंत्रज्ञानाची देण
डा. विकास बोरकर || 105

29) '' प्राथमिक शिक्षकांची अवांतर वाचन अभिरूची व अध्यापन .....
डॉ. राजेश चंदनपाट || 110

30) पश्चिमी एशिया के बदलते समीकरणों में भारत–इजरायल सम्बन्ध
डॉ. राकेश इस्टवाल || 113

31) पुणे शहरातील कुमार वयीन मुलांचे भाला फेकीचे कार्यमान व शारीरिक .....
प्रा.डॉ. संदिप चांदूजी लोंढे || 118

32) लोकसाहित्य और सार्वभौमिक मानव मूल्य
डॉ. सुशांत एस. ठोके || 121

33) आर्ष महाकाव्म रामामण का संस्कृत साहित्म पर प्रभाव (रघुवंश के सन्दर्भ में)
डॉ. बी. जी. पटेल || 123

34) भारत का पूँजीवादी विकास मॉडल एवं आदिवासी
डॉ. भरत लाल मीना || 125

35) भारतीय ग्रामीण महिलाओं की जीवन शैली में परिवर्तन और मीडिया
अभिषेक प्रताप सिंह || 129

36) आधूनिक खेलों में बढता आय.सी.टी. का प्रभाव
प्रो. श्वेता पी. मेन्ढे || 136

37) राजकीय प्राथमिक विद्यालय, सकेतडी, पंचकूला हरियाणा
अन्जु बाला || 138

38) मुक्ति की छटपटाहट और मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों के पात्र
प्रा.डी.आर.भुरे || 142

39) जल संघर्ष और सहयोग: भारत और पाकिस्तान के बीच सिन्धु .....
पवन कुमार दास || 146

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | May 2018 Issue-41, Vol-05 | 0136

प्रसारण करे। वर्तमान जीवन शैली के प्रत्येक पहलू में मीडिया के प्रभाव को देखा जा सकता है। मीडिया का कार्य है प्रभावित करना और व्यक्ति का कार्य है कि वह मीडिया के द्वारा कितना और कब प्रभावित हो, इसका निर्णय लेना।समाज पर मीडिया का इतना अधिक प्रभाव है कि आज इस बात से प्रभाव नहीं पड़ता कि आप सो रहे है या जाग रहे है, फर्क इस बात से पड़ता है कि आप ऑनलाईन है या ऑफलाईन।

संदर्भ ग्रन्थ

रत्तू, कृष्णकुमार :विश्व मीडिया बाजार, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, जयपुर, २००६.

कुप्पूस्वामी, वी. तथा ओम प्रकाश सिंह :संचार माध्यमों का प्रभाव,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी, दिल्ली, १९९३.

वोहरा, वंदना : विकास का समाजशास्त्र, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, १९१४.

डेक्सटर, एल. ए. और डेविग मैनिंग :व्हाइट पीपूल शोसायटी एण्ड मास कम्यूनिकेशन,द फ्री प्रेस ऑफ ग्लान्स कॉलियर मेकमिलन लिमिटेड, लंदन, १९६४.

शर्मा, गधेश्याम :ग्रामीण चेतना और पत्रकारिता, (गुप्ता, व्ही. एस. और राजेश्वर दयाल :रूरल प्रेस प्रॉब्लम्स एण्ड प्रास्पेक्टस (सम्पादित), कांसेप्ट पब्लिशिंग, नई दिल्ली, १९९५)

कुमारी शिप्रा : जनसंचार एवं पत्रकारिता, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०१५.

प्रसाद, डॉ. राजेन्द्र :जनसम्पर्क स्वरूप और सिद्धान्त, संजय प्रकाषन, दिल्ली, २००७.

निगम, डॉ. वी. एस. :सूचना सम्प्रेशण एवं समाज, मध्यप्रदेष हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, भोपाल, १९९४.

जोशी, पूरनचन्द : संस्कृति विकास और संचार क्रान्ति, ग्रन्थ शिल्पी पब्लिकेशन, दिल्ली, २००१.

गुप्ता , वी. एस. : कांस्ट्रेंट इन रिपोर्टिंग रूरल डिवलपमेण्ट (दुआ एम. आर. एवं वी. एस. गुप्ता (सम्पादित) :मीडिया एण्ड डिवलपमेण्ट, हर आनंद पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, १९९४)

वंदना वोहराय विकास का समाजशास्त्र, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली

36

आधूनिक खेलों में बढता आय. सी.टी. का प्रभाव

प्रो. श्वेता पी. मेन्ढे
संचालक,शारिरिक शिक्षण
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविदयालय,
अकोला

****

प्रस्तावना:—

खेल, कई नियमों एवं रिवाजों द्वारा संचालित होने वाली एक प्रतियोगी गतिविधी है। खेल सामान्य अर्थ में उन गतिविधियों को कहा जाता है, जहॉ प्रतियोगी की शारीरिक क्षमता खेल के परिणाम का एकमात्र अथवा प्राथमिक निर्धारक होती है, लेकिन यह शब्द दिमागी खेल और मशीनी खेल जैसी गतिविधीयों के लिए भी प्रयोग किया जाता है, जिसमें मानसिक तीक्ष्णता एवं उपकरण संबंधी गुणवत्ता बडे तत्व होते हे। सामान्यत: खेल को एक संगठित, प्रतिस्पर्धात्मक और प्रशिक्षित शारिरिक गतिविधी के रुप में परिभाषित किया गया है, जिसमें प्रतिगध्दता तथा निष्पक्षता होती है। कुछ देखे जाने वाले खेल इस तरह के गेम से अलग होते है, क्योंकि खेल में उच्च संगठनात्मक स्तर एवं लाभ शामिल होता है। उच्चतम स्तर पर अधिकतर खेलों का सही विवरण रखा जाता है और साथ ही उनका अदयतन भी किया जाता है। जबकि खेल खबरों में विफलताओं और उपलब्धियों की व्यापक रुप से घोषणा की जाती है।

सूचना और संचार की प्राद्योगिकी या सूचना और संचार प्रौद्यौगिकी, जिसे आम तौर पर आई सी टी कहा जाता है। आई सी टी में वे सभी साधन शामिक होते है जिनका प्रयोग कंप्यूटर एवं नेटवर्क हार्डवेअर दोनो और साथ ही साथ आवश्यक सॉफटवेअर सहित सूचना एवं सहायता संचार का संचालन करने के लिए

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | May 2018 Issue-41, Vol-05 | 0137

किया जाता है। दूसरे शब्दों में, आई सी टी में आईटी के साथ–साथ दूरभाष संचार, प्रसारण मीडिया और सभी प्राकर के ऑडियो और वीडियों प्रक्रमण और प्रेषण शामिल होता है।

खेल में आई टी सी की एक महत्वपूर्ण भूमिका है, चाहे उसका किसी एथलीट के स्वास्थ के लिए उपयोग किया जाये या एथलीटस की तकनीक या उपकरण की विशेषताओं के रुप में। उपकरण चूंकि खेल और अधिक प्रतिस्पर्धी हो गए है, इसलिए बेहतर आई सी टी उपकरणों की जरुरत बढी है। नई तकनीक के प्रयोग से गोल्फ क्लब, फुटबॉल हेलमेट, बेसबॉल के बल्ले, फुलबॉल की गेंद, हॉकी, स्केटस और अन्य उपकरणों में उल्लेखनीय बदलाव देखे गये है ।

स्वास्थ पोषण से लेकर चोंटों के इलाज तक, समय के साथ मानव शरीर के ज्ञान में बढोतरी होने के कारण एक खिलाडी की संभावनाएं भी बढी है। एथलीट अब ज्यादा उम्र का होने के बावजूद खेलने में सक्षम है, उनके चोट जल्दी ठीक हो रहे है और पिछली पीढियों के एथलीटों की तूलना में अधिक प्रभावी ढंग से प्रशिक्षित हो रहे है।

आई सी टी ने खेलों में अनूसंधान के लिए नये अवसर पैदा किये है। अब खेल के पहलूओं का विश्लेषण संभव है, जिन्हे पहले पहुँच से बाहर समझा जाता था। गति के चित्र लेने से लेकर खिलाडी की गति या उन्नत कप्यूंटर सिमूलेशन को पकडने से मॉडल भौतिक स्थितियों को कैद करने में सक्षम होने के कारण एथलीट के क्रियाकलापों को समझने और उनमें सूधार करने की क्षमता पैदा हूई है।

१.**सिनेमेटोग्राफी**– इस तकनीक के साथ जीवित गतियों के अन्त: परिवर्तन की अवस्थाओं को तेजी से रिकाई किया जाता है। ऐसा करने से इन्हे विश्लेपित करना संभव होता है और जिसे किसी भी आवश्यक शूध्दता की मात्रा तक विश्लेपित किया जा सकता है।

२. **साईक्लोग्राफी**– इस तकनीक के अन्तर्गत गतियों की अवस्थाओं में होने वाले सभी गतिशील परिवर्तन एक फोटोग्राफ पर अभिलिखीत हो जाते है। मूलत: गति कि प्रकिया के दौरान खिलाडी की किया के एकल प्लेट पर कई बार फोटो लिए जाते है। जिसके परिणाम स्वरुप अनेक चित्र प्राप्त होता है।

३. **इलेक्ट्रोमायोग्राफी**– इस तकनिक के माध्यम से किसी भी क्रिया के दौगन विशिष्ट मांसपेशी की क्रीयाशिलता का पता चलने के साथ–साथ अधिकतम वैधूत्तीय क्रिया के घटित होने का भी पता चलता है। वैधुत्तीय क्रिया की मात्रा सीधे मांसपेशी तनाव से संबंधित होती है।

४. **बल विश्लेषण प्लेटफार्म**– त्वचा पर होने वाली क्रिया को इस तकनीक द्वारा सभी वाहय बलों का मापन किया जाता है। जैसे – सभी प्रकार के स्थल की प्रतिक्रियाएं। यह उर्ध्वाधर बल का परिणाम, बलयूग्मों के अग्र और पश्च बलों और पैर पर दबाव के केन्द्र को रिकार्ड करता है ।

इन उपरोक्त तकनीकों के अलावा गतियों के अध्ययन हेतू अन्य जैवयांत्रिकी तकनीकों को भी वर्तमान में सम्मिलित किया गया है। जो एडवान्स स्तर पर खेलो की गतियों के विश्लेपण में सांत्रिकीय रुप से सहायता प्रदान करती है।

अ. सूक्ष्म अवधि अंतराल को फोटो इलैक्टिक सेल द्वारा मापन

ब. लाईट–ट्रेक फोटोग्राफी – इसके द्वारा उडडयन पथ के बारे में ज्ञान होता है। जैसे स्की जंम्पिग में पैर का उडडयन पथ, शॉटपूट का पथ।

क. पल्स–लाईट फोटोग्राफी–लाईट – ट्रेक फोटोग्राफी की तरह इसमें भी अति सूक्ष्म पथ और समय अंतराल का चूनाव किया जाता है। इन दोनों तकनीकों में पथ और समय की जानकारी ली जाती है। लेकिन फोटोग्राफी के दौरान रोशनी कम होती है। इसी कारण इस प्रकार की फोटोग्राफी के दौरान रोशनी कम होती है।

ड. क्रोनासाईक्सीक फोटोग्राफी–इस तकनीक के अंतर्गत निश्चित समय अंतराल में फिल्म पर शरीर की गतियों के चित्र बार–बार फोटोग्राफ के रुप में आते है। जिससे चित्र की विभिन्न स्थितियों को देखकर शरीर की गतियों की चाल और समय का पता लगाया जाता है। साथ–साथ दो चित्रों के मध्य गति की दिशा में वस्तू की दूरी का पता भी लगाया जाता है। इसके

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing International Rese

बाद कोनासाईक्लीक डिस्क की आवृत्ति की गणना की जाती है।

इ. चाल को रिकार्ड करने वाले यंत्र:— इसके लिए विशिष्ट स्पीडो ग्राफ का उपयोग किया जाता है। इसे स्प्रिंटिंग और दौडने के लिए विकसित किया गया है।

ई. फिल्मस:— वैज्ञानिक किनेमेटोग्राफी फिल्म कैमरों को उच्च और स्थाई चित्र आवृत्ति के साथ उपयोग से यह विकास की उच्च अवस्था तक उठकर आयी थी। जैवयांत्रिकी के वैज्ञानिक अध्ययन में इससे बहूत लाभ हूआ है।

निष्कर्ष:—

मानव के समग्र विकास में खेलों की अहम भूमिका रही है। खेल, मनोरंजन के साधन और शारिरिक दक्षता पाने के एक माध्यम के साथ—साथ लोगों के बीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धा की भावना विकसित करने और उनके बीच के संबंधों को अच्छा बनाने में भी सहायता करता है। अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर खेल के क्षेत्र में प्राप्त उपलब्धियों ने राष्ट्र को हमेशा ही गौरवान्वित किया है। बूनियादी स्तर पर खेल संबंधी सुविधाएं उपलब्ध कराना, खेलों में लोगों द्वारा बढ—चढ कर हिस्सा लिया जाना, खेल और शिक्षा का एकीकरण, प्रारंभिक स्तर पर प्रतिभा को पहचान कर उसे निखारना, बेहतरीन खिलाडियों को देश और विदेश में उच्च स्तर का प्रशिक्षण प्रदान करना, खिलाडियों को दूनियाभर में आयोजित प्रतियोगिता में हिस्सा लेने क अवसर प्रदान करना, इत्यादि बातों पर यदि ध्यान दिया जाए तो भारत आतर्राष्ट्रीय स्तर पर खेल के क्षेत्र मे एक सम्मानजनक स्थान प्राप्त कर सकता है। भारत खेल के क्षेत्र में लगातार प्रगति कर रहा है लेकिन अभी भी इसमे और बेहतर करने की क्षमता आई सी टी में है।

References-

1. https://hi.wikipedia.org/wiki/Hkkjr_esa_[ksy
2. http://evirtualguru.com/hindi-essay-on-olympic-khelon-me-bharat
3. http://www.essaysinhindi.com/games/sports/Hkkjr esa [ksyks dk Lrj ij u/4551

Printing Area : Interdisciplinary Mul

2018-19

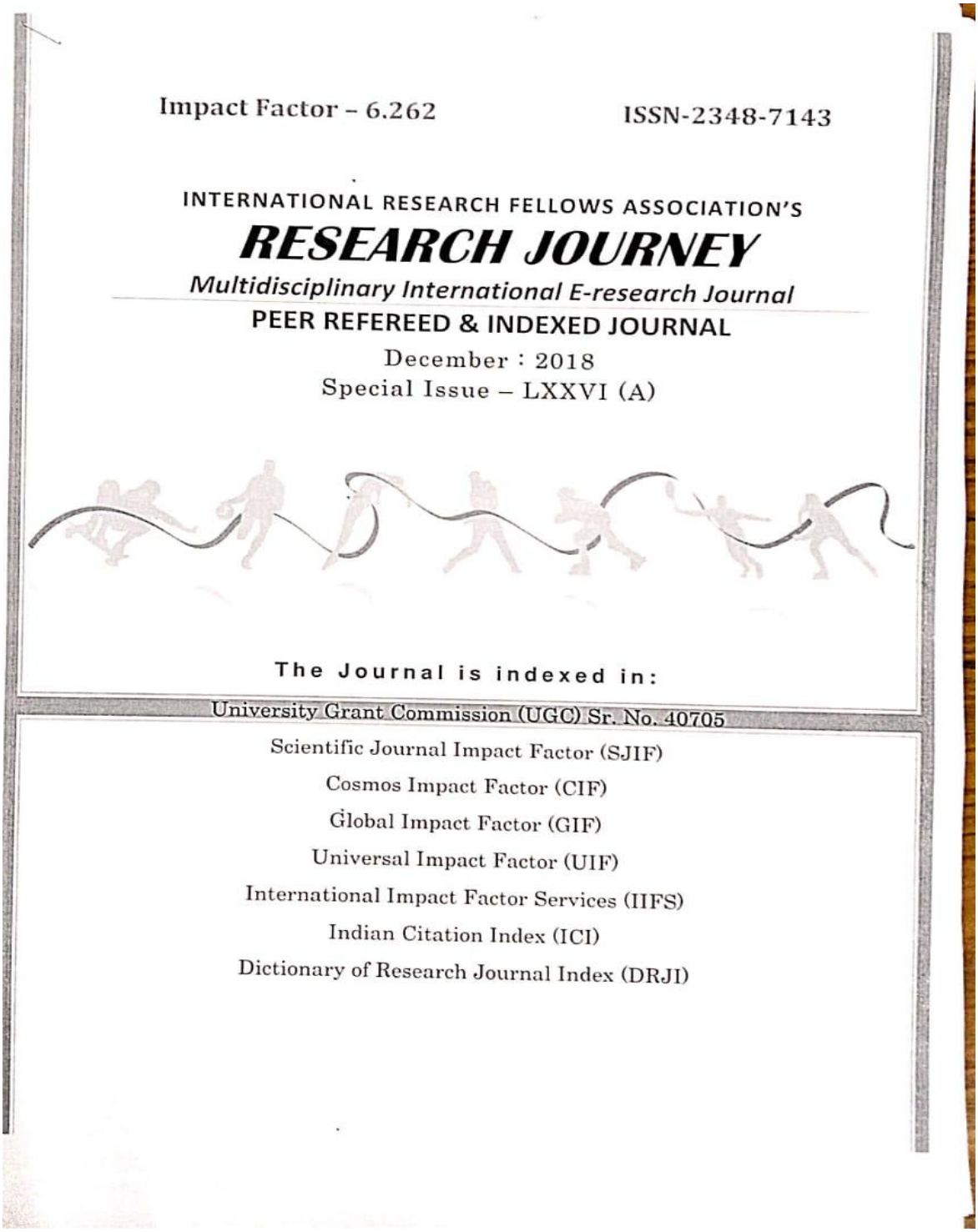

Impact Factor – 6.262 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December : 2018

Special Issue – LXXVI (A)

The Journal is indexed in:

University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40705

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Indian Citation Index (ICI)

Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
December 2018

188	Umesh S. Vyas	Yoga: The Elixir of Life	712
189	Dr. Shridhar R. Dhakulkar	A Study of Some Motor Fitness Components of Tribal and Non tribal Sports Persons	714
190	Prof. Rajani W. Bhoyar	Physical Education and 21st Century Learners: A Consensus Statement	717

INDEX SECTION "B" HINDI AND MARATHI

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	अनुसंधानकर्ता	विषय	पृष्ठ क्र.
१	शुभंगी रवाळे, वंदना पराते, पी. आर. राजपूत, पद्मा राजपूत	थायरॉईड ग्रंथीचे विकार : यौगिक उपचार	७२२
२	डॉ. पी. व्ही. पांगळे	समर्थ रामदास स्वामींचा आरोग्याचा मंत्र शारीरिक तंदुरूस्ती	७२५
३	प्रा. सौ. श्वेता प्रियदर्शी मेंढे	खेल चोंटो के लिए तत्काल प्राथमिक चिकित्सा एवं उपचार	७२९
४	डॉ. सचिन सुरेश महल्ले	अमरावती विभागीय क्रीडा संकुलाच्या क्रीडा उपसंचालकाच्या कार्यप्रणालीचे चिकित्सात्मक अध्ययन	७३२
५	प्रा. प्रदिप खेडकर	महाविद्यालयीन खेळाडू आणि इतर पदव्युत्तर विषयातील विद्यार्थ्यांचे वय, वजन, उंचीचा अभ्यास आणि उपाययोजना	७३६
६	प्रो. आशिष गोविंदराव बरडे	वर्तमान काळात मानवी जीवनात शारीरीक शिक्षणाचे महत्व	७३९
७	शालीनीबा. भोसले डॉ.तनुजा एस. राउत	अमरावती एवं अकोला खिलाड़ी महिला कर्मचारीयों का शारीरिक घटकों का तुलनात्मक अध्ययन	७४३
८	पठाण शाहेद खान रहेमान खान	प्राचीन भारतीय खेळ	७४६
९	रूपाली आखरे	मूक्केबाजों के चिंता मनस्ताप पर स्पर्धा स्तर तथा लिंगभेद का प्रभाव का अध्ययन	७४८
१०	प्रा. डॉ. बाबाराव अ. सांगळे	अकियाशील व्यक्तीं आणि सकाळी फिरणारे व्यक्तींच्या शक्ती आणि लवचिकतेचे तुलनात्मक अध्ययन	७५१
११	डॉ. वनिता काळे	अमरावती शहरातील स्त्रियांच्या योग शिक्षण विषयक जाणीवजागृतीचा अभ्यास	७५४

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
❖ Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director,
Swatidhan International Publication, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

"खेल चोंटो के लिए तत्काल प्राथमिक चिकित्सा एवं उपचार"

प्रा. सौ. श्वेता प्रियदर्शी मेंढे
संचालक शारीरिक शिक्षण
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला
Email : shweta.mendhe13@gmail.com

परिचय :-

खेलो में कभी कभी चोटे लग जाती है। खिलाडयों को खेलो में चोट लगने से उनके निष्पादन पर प्रभाव पडता है। कभी कभी तो खिलाडी को मैदान छोडकर जाना पडता है।

खेलो में चोटे चोटे होती है। जो खेल एथलेटिक गतिविधियों या व्यायाम के दौरान होती है। संयुक्त राज्य अमेरिका मे लगभग ३० मिलियन किशोर बच्चो संयुक्त होते है। जो कुछ प्रकार के संगठीत खेल में भाग लेते है। उनमें से लगभग १४ मिलियन एथलीट १४ साल की उम्र में और सालाना खेल की चोट का अनुभव करते है। स्टैनफोड युनिव्हर्सिटी मे किए गए एक अध्ययन के अनुसार क्लीन कॉलेज एथलीटी में देखी गई चोटो मे से २१ प्रतिशत एथलीट को खेल मे कम से कम एक याद करने का कारण बना दिया और इनमे से लगभग ७७ प्रतिशत चोटो मे निचे पर रखने पर पैर शामिल थे। इन खेलो के अलावा खेल चोटो से संबंधित मौत का प्रमुख कारण दर्दनाक सिर या गर्दन की घटनाओ का कारण है। जो प्रत्येक व्यक्ती को चोटो के आम तौर पर रोकने मे मदद करता है। चोटे निवारण कार्यक्रम बनाने में भी हाईड्रेशन, पोषण, जोखिम के जोखिमवाले टीम के सदस्यों की निगरानी खतरनाक, व्यवहार की निगरानी और तकनीक में सुधार शामील है। खेल की चोट के प्रकार और गंभीरता के आधारपर एथलीट को चोट लगने पर चिंता, तनाव और अवसाद का स्तर बढ जाता है।

१) खेल चोरट के प्रकार :-

हर साल करीब २ मिलीयन लोग खेल से संबंधित चोटो का सामना करते है थकान एक बडा योगदानकारक है। जिसके परिणामस्वरूप कई खेल मे चोट लगती है। एसे समयपर जहाँ एक एथलीट कम उर्जा पर भाग ले सकता है। जिससे तकनीक या रूप में गिराव आती है। जिससे परिणामस्वरप मांसपेशियाँ के जोडो की स्थिरता मे की होती है और चोट लगले की इजाजत होती है।

२) नरम ऊतक चोट लगना :-

जब मुलायत ऊतक आघात का अनुभव करते है। तो मृत आणि क्षतिग्रस्त कोशिकांए रसायनो का छोडती है। जो एक रसायन प्रक्रिया शुरू करती है। क्षतिग्रस्त छोटे रक्त वाहिकाओ को फैलाया जाता है। जो ऊतक के भीतर खून वह रहा है। शरीर की सामान्य प्रतिक्रिया मे खन बहने से रोकने के लिए एक छोटे से रक्त के थक्के का निर्माण होता है और विशेष कोशिकाओ के एक थक्के को अनुमती देता है। जिसे फायबरोब्लास्ट कहा जाता है। यह निशन ऊतक डालने से उपचार प्रक्रिया शुरू करता है। इसलिए सूजन चरण उपचार की पहली चरण है।

३) हाई टिरा चोट लगना :-

कठोर ऊतको की चोटो के प्रकार मे दात और हड्डी की चोटे शामिल होती है। दांतो और हड्डियो के लिए कठोरा ऊतक चोंटे भ्रम के साथ हो सकती है। जैसे युद्ध चिन्ह जो बेसिलर खोपडी फ्रैक्चर और तथाकथित रेकून आँखो को इंगित करता है। जो चेहरे के फ्रेक्चर को इंगित करता है। एक जटिल फ्रेक्चर तब होता है जैसे रक्त वाहिकाओ अंगो नसो आदि।

४) ओवरज्यूज चोट लगना :-

शारीरिक विकास में तेजी से बदलाव बच्चो को चोटो से अधिक उपयोग करने के लिए कमजोर कर सकते है। और युवाओं के बिच इन प्रकार की चोटे बढ रही है। किशेरावस्था सहनशक्ती एथलीटी मे अत्याधिक चोटो के पूर्वानुमान संकेतक धावक बहुसंख्यांक चोटो के जिम्मेदार है। इन चोटो मे से अधिकांश निचले हिस्से में और एक अति प्रयोग प्रकृति के होने के कारण होती है।

५) सिर और गर्दन चोट लगना :-

सिर और गर्दन की चोटो मे मस्तिष्ट की चोटे और रीढ की हड्डी की चोटो के लिए मस्तिष्ट उपभेदी और फ्रेक्चर से विभिन्न प्रकार के रोग शामिल हो सकते है। मस्तिष्ट और उपभेद अचानक धूर्णन या व्हीप्लैश जैसे गती से हो सकते है। एक कसौटी

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

हल्की दर्दनाक मस्तिष्ट की चोट का एक प्रकार है। जिसे परिणामस्वरूप मस्तिष्ट मे रासायनिक परिवर्तन होता है। और मस्तिष्ट में ऊतको को नुकसान पहुँचने की क्षमता होती है। ऐसा तब होता है जब कोई व्यक्ती हिट या झटका बनाए रखता है। जिससे खोपडी मे उछाल आतो है।

६) **जोखिम कारक :-**

ऐसे कई कारक है जो किसी एथलोट को दुसरो की तुलना मे कुद चोटो के लिए जोखिम मे डाल सकते है। अंतर्निहित या व्यक्तिगत कारक जो चोट के लिए उच्च जोखित पर एथलीट डाल सकते है। लिंग हो सकता है अन्य आंतरिक कारम आयु. वजन / शरीर की संरचना और ऊँचाई, लचोलापन या गतो की सीमा, समन्वय, संतुलन और धीरज की कमो है। वाहरी जोखिम कारक भी है जो एथलीट के चोट के जोखित को प्रभावित कर सकते है। वाह्य कारको को कुछ उदाहरण है खेल विशिट सुरक्षात्मक उपकरण जैसे हेल्मेट, कंधेपैड, मुंहगार्ड और शिनगार्ड होगे और सुनिश्चित करने के लिए कि वे प्रत्येक चोट की रोकथम के साथसाथ उपकरण की इन टुटडो की सही ढंग से फिट कर रहे, या नही। अन्य वाजरी कारक खेल सेटींग की स्थिती है। जैस वर्षा, वर्फ आर सतह के खेल के मैदान क्षेत्र के रखरखाव आदि।

७) **रोकथाम :-**

रोकथाम संभावित खेल चोटो को क करने मे मदतत करता है। और कई लाभ प्रदान करता है। कुछ लाभो मे एक स्वस्थ एथलीट खेल मे भागीदारी की लंवी अवधि, वेहतर प्रदर्शन की संभावना और चिकित्सा लागत मे कमी शामिल है। कोच टीम प्रशिक्षको खेल टीमो और व्यक्तिगत एथलीटो स्पोर्टस्, चोट निवारण कार्यक्रमो मे भाग लेने के लाभो को समझाते हुए एथलीटो को यह महसूल करने मे सफलता की संभावना पर एक झलक मिलेगी की वे स्वस्थ मजबूत आरामदायक और प्रतिस्पर्धा करने मे सक्षम है।

८) **प्राथमिक, माध्यमिक व तृतीयक रोकथाम :-**

रोकथाम प्राथमिक, माध्यामिक व तृतीयक रोकथाम की तीन व्यापक श्रेणियों में विभाजित किया जा सकता है। प्राथमिक रोकथाम यह चोट से बचने में शामिल है। माध्यमिक रोकथाम में प्रारंभिक निदान शामिल होता है और चोट लगने के वाद उपचार हासिल किया जाना चाहिऐ। शुरूआती निदान प्राप्त करने का लक्ष्य यह सुनिश्चित करना है। की चोटे उचित देखभाल और सही ढंग से ही हो रही है। इसलिए शुरूआती दर्दनाक घटना से अन्य चिकित्सक समस्याओ के लिए चिंता को सिमी करना। अंत मे तृतीयक घटना पूरी तरह से दिनांक घटना के परिणामस्वरूप मौजूदा को कम कसर और सी करने के पुनर्वास पर केंद्रीत होती है।

खेल चोटे प्राथमिक चिकित्सा का प्राथमिक लक्ष गतिविधी को रोकने और आगे की चोट या क्षती को रोकने के लिए है। अधिकतर खेल चोटो के लिए तत्काल उपचार की आवश्यकता होती है। जिन्हे गंभीर चोटे कहा जाता है। ये अचानक होते है। हालांकि रोकथाम रणनीतीयों के साथ चोटो की संख्या और गंभीरता को सिमीत करना संभव हो सकता है। एक गलत कदम या मैदान पर टकराव के परिणामस्वरूप अचानक और दिनांक चोट हो सकती है। जब ऐसा होता है। तो हमे जल्दी कसे कार्य करने के लिए तैयार रहना होगा। आदर्श तरह से स्टॉक की गई प्राथमिक चिकित्सा किट तक पहुँच होगी या पास मे चिकित्सा सहाय्यता उपलब्ध होगी इसका ध्यान रखना आवश्यक है।

९) **एक चोट के बाद वापसी :-**

चोट का इलाज करने के बाद अगला क्या आता है। अधिकांश एथलीट य जानना चाहते है। कि वे अपनें खेल मे कितनी जल्दी वापस आ सकते है। यह उत्तर हर किसी के लिए अलग होता है। क्योंकि प्रत्येक एथलिट और प्रत्येक चोट अद्वितीय होती है। खेल पर लौटने से जल्द ही चोट लगने या पुरानी समस्या का विकास हो सकता है। जिसस लंबी वसूली हो सकती है। हालांकि बहुत लंबा इंतजार अनावश्यक फिटनेस गिराव का कारण वन सकता है। किसी चोट का तुरंग इलाज करना आवश्यक होता है। इसलिए अपनी याददास्त को ताजा करने के लिए नियमित रूप से इन सभी सामान्य प्राथमिक चिकित्सा विधीयों की समीक्षा करना अच्छा होता है। इस तरह आप तैयार रहेंगे और जानत होगे कि कुछ घटीत होने पर क्या करना आवश्यक होता।

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.262, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 76 (A) : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

संदर्भ :-

१) डॉ. न्युरिसर्नन की गाईड टू स्पोर्टस से संबंधित हेड इंजेरी www.aans.org१२०१८-११-१५ को पुनः प्राप्त.
२) लांजी गायएल / (२०१७-०४-०१) खेल मे चेहरे की चोट लगने (घर्षण कट्युशन लेसरेशन) खेल चिकित्सा मे क्लीनीक ३६ (२) : २८९ -२ ९८ joi १०.१०१६ ij.csm २०१६-११-००८ आई एस एस एन ०२७८-५९१९.
३) तामचीनी डेटीन फेक्चर टेंटल टेंटल ड्रामा गाईड jntaltraumaguide.com २०१८-११-१५ को पुनः प्राप्त.
४) खेल से संबंधित गर्दन चोट सांख्यिकी लक्षण और उपचार www.aans.orgpth २०१८-११-१६ को पुनः प्राप्त
५) ए, क्लेनक, कोर्टनी (२००६-०५-०१) चोट वसूली आणि सामाजिक सहाय्यता के लिए मनावेज्ञानिक प्रतिक्रिया एनसीएए डिवीजन विश्वविद्यालय में एथलीटा का एक सर्वेक्षण. Digital commons@ यूआरआइओसीएलसी २१२७३६५.
६) खेल चोट - विकीपिडीया.

****

National Conference

on

Interdisciplinary National Conference on Role Of Physical Education and Other Disciplines in Enhancing the Performance of a Player & Fitness for Young and New India

24th Dec. 2018

Organized By,

IQAC

Bar. R. D. I. K. & N. K. D. College,

Badnera – Amravati

Collaboration with

Art & Science College , Kurha

And

Physical Education Foundation of India

Interdisciplinary National Conference on Role Of Physical Education and Other Disciplines in Enhancing the Performance of a Player & Fitness for Young and New India			24th Dec.
241.	डॉ.रोहिणी दि.मेश्राम डॉ.विजया यादवराव मुळे	क्रिडाक्षमता वाढीमध्ये पोषणाची भूमिका	666 To 670
242.	प्रा.शारदा सु.डांगे	वृद्धावस्था या काळातील शारिरीक बदलामुळे उद्भवणा-या शारिरीक समस्या व त्यावरील उपाययोजना	671 To 673
243.	प्रा. सौ. श्वेता प्रियदर्शी मेंढे	बच्चो और युवाओ के मानसिक स्वास्थ्य और कल्याण के लिए योग की भूमिका	674 To 676
244.	Dr. Ram Kumar Thakur Dr. Ajay Langewar	A Study of Aggression in Male and Female Basketball Players: With Reference to Level of Participation	677 To 679
245.	Faheem Faisal	Role of New Technologies in Enhancing the Athletic Performances	680 To 683
246.	Mr. Vijay A. Nimkar	Study Of Agility And Speed Between Rural And Urban Areas Of Intercollegiate Male Soccer Players	684 To 686
247.	Prof Navin S. Vighe	Relevance of *Yoga* for *Today's life*	687 To 690
248.	Dr. Ravijeet O. Gawande	A Comparative Study Of Flexibility And Cardiovascular Fitness Between Yoga And Other Sports Person	691 To 693
249.	Mrs. Vrushali P. Deshmukh	How To Improve Your Wellbeing Through Physical Activity And Sport	694 To 695
250.	Surendra T. Chauhann	Comparative Study Of Physical Fitness Of The Students Of Central And State Schools In Maharashtra	696 To 698
251.	डॉ. अनिल वसंतराव वाळके	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाअंतर्गत येणाऱ्या महाविद्यालयातील जिम्नॅस्टिक्स व मल्लखांब खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेच्या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास	699 To 704

Interdisciplinary National Conference on Role Of Physical Education and Other Disciplines in Enhancing the Performance of a Player & Fitness for Young and New India | 24th Dec.

बच्चो और युवाओ के मानसिक स्वास्थ्य और कल्याण के लिए योग की भूमिका

-प्रा. सौ. श्वेता प्रियदर्शी मेंढे
संचालक शारीरिक शिक्षण
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

योग भावनात्मक संतुलन लाने के लिए दिमाग और शरीर को प्रशिक्षण प्रदान करता है। हम तर्क देते हैं की बच्चो और युवाओ को अपनी शरीर, भावनाओ और विचारो को सुनने के लिए ऐसे औजारो की आवश्यकता होती है । योग उन्हे मजबूत तरीके से विकसित करने, स्वयं को मजबूत करने और सामाजिक प्राणियो का योगदान करने मे सहायता कर सकता है । सबसे पहले हम जानते है कि आज कि दुनिया में बच्चो और युवाओ को इंटरनेट और अन्य मिडिया और संचार प्रौद्योगिकीयो के माध्यमो से कई उम्मीदो और निरंतर उत्तेजना का सामना करना पडता है । विद्यालयो मे सफल होने के तनाव में भी दबाव बढ रहा है । योग बच्चो और युवाओ को तनाव से निपटने मे मदद कर सकता है । और इस प्रकार जीवन कल्याण और मानसिक स्वास्थ्य में संतुलन के लिए सकारात्मक योगदान देता है । इसी प्रकार स्कूलो में योग छात्रो को भावनाओ और तनाव से संबंधित लचीलापन, मनोदशा और आत्मविनिमय कौशल मे सुधार करने मे मदद करता है ।

१) परिचय :

बच्चो और किशोरावस्था के जीवन जैसे कि परिवार स्कूल और मिडिया मे विभिन्न संस्थान लगातार उत्तेजना के साथ-साथ उपेक्षाएँ भी प्रदान करते है । नई अपेक्षाओ और मांगो के संपर्क मे युवा लोगो के जीवन में विशेष रूप से उनके प्रदर्शन के मुल्यांकन से संबंधित तनाव पैदा करने की क्षमता है । हाल ही शोध में पता चला है। कि सबसे तनावग्रस्त पिढी वर्तमान युवा वयस्क है। तनाव के गंभीर परिणाम स्वास्थ्य पर हो सकते है। यदि लगातार - पेशान किया जाता है । तो एक उच्च तनाव का स्तर पुरानी स्थिती बन सकता है । जिसके परिणामस्वरूप चिंता, अनिद्रा, मांसपेशियो मे दर्द, उच्च रक्तचाप और कमजोर प्रतिरक्षा प्रणाली सहित स्वास्थ्य समस्याओ की एक श्रृंखला हो सकती है । तनाव हृदय रोग, अवसाद और मोटापा जैसी प्रमुख बीमारियो के विकास में भी योगादन दे सकता है । या मौजूदा स्वास्थ्य समस्याओं को बढा सकता है । इस प्रकार स्थिति उनके परिवारो के लिए दोगुना खतरनाक और चिंताजनक हो जाती है।

इस लेख में युवाओ के लिए तनाव से निपटने और खुदको नियंत्रित करने के लिए योग के लिए एक संभावित उपकरण के रूप में योग पर चर्चा की गई है। योग भावनात्मक संतुलन लाने के लिए दिमाग और शरीर को प्रशिक्षण प्रदान करता है । योग संरेखण और सध्दाव की ओर, जाता है । इस प्रकार योग स्वास्थ्य विकास और अच्छे मानसिक स्वास्थ्य मे योगादन दे सकता है । बच्चो के लिए स्वास्थ्य प्रचार मे उनके ध्यान, आत्मसम्मान, सशक्तिकरण और आत्मविनिमय मे सुधार शामिल होना आवश्यक है। हमारा मानना है । कि बच्चो और किशोरो को आपनी अनूठी व्यक्तित्वो के आधार पर विकसीत करने और अपनी ताकत और सामाजिक अपेक्षाओ के बीच संतुलन को समझने और प्राप्त करने की आवश्यकता है । योग उन्हे मजबूत तरीके से विकसीत करने स्वयं को मजबूत करने और सामाजिक प्राणियो का योगदान करने में सहायता कर सकता है ।

१) बच्चे युवा लोग और मानसिक स्वास्थ्य :

आज के युवाओ के उदाहरण भी हैं । जो पिछली पिढीयो की तुलना मे अधीक गंभीर दृष्टिकोण दिखाते है । उदाहरण के लिए नार्वे में कुछ युरोपीय देशो मे युवा पिछली पिढियो की तुलना मे कम दवाओ का उपयोग करते हैं । अकादमीक रूप से बेहतर प्रदर्शन करते हैं । और समाज में और चुनावो में अधिक सक्रिय प्रतिभागियो हैं । इसके अलावा युवा अधिक निर्णायक और कम अपराधी हैं। स्कूल मे अधिक काम कर रहे है । वर्तमान परिदृश्य एक सकारात्मक, मानसिक स्वास्थ्य स्थिती को बढावा देने के लिए शिक्षओ और माता-पिता दोनो के साथ-साथ बच्चो के लिए चूनोतिपूर्ण है । बचपन में युवाओ और वयस्कता में सक्रमन स्वयं हो माँग कर सकता है । शारीरिक परिवर्तनो से निपटने के बीच बच्चो को भी अपनी पहचान विकसीत करना अपने माता-पिता से अपनी स्वायत्तता बढाना और बदलते सहकर्मी संबाधो को सभालना हैं । साथ स्कूल में सफल होने, लोकप्रिय होने, फिट या पतले शरीर होने, कपडे के सही ब्रांड पहने हुए और नवीनतम तकनीकी गैजेट का मालिकाना आदि अपेक्षाओ का यह सेट तनाव पैदा करता हैं । जो बच्चो और युवाओं के मानसिक स्वास्थ्य और कल्याण को प्रभावित करता है । साथ ही उनके स्कूल के प्रदर्शन को भी प्रभावित करता हैं ।

२) बच्चो और युवा लोगो के मिडिया उपयोग और स्वास्थ्य चुनौतियाँ :

आधुनिक समाज भी असंख्य विचलन और अवांछित आकर्षण प्रदान करता हैं । विशेष रूप से आधुनिक मिडिया और संचार प्रौद्योगिकीयो से जुडा हुआ हैं । जिस पर हम निर्भर हो गए है । मिडीया की विशाल उपस्थिती और बच्चो व्दारा मिडीया प्रौद्योगिकियो पर बिताए गए समय जीवन शैली और हमारी नई पिढी की प्राथमिकताओ मे बदलाव के स्पष्ट संकेतक हैं । अमेरिका मे बच्चो मिडीया उपकरनो का उपयोग करते हुये । प्रतिदिन साढे चार घंटे बिताते हैं । जो खतरनाक रूप से बडे ओसत हैं । यद्यपि मिडिया बच्चो और किशोरो के मानसिक स्वास्थ्य के लिए एक ज्ञान संसाधन हैं लेकिन इसका तीव्र उपयोग युवा लोगो की क्षमता और शारिरिक और मानसिक गतीविधियो के बीच संतुलन लाने के लिए व्याज से संबंधित प्रश्नो की ओर जाता हैं।

हम मिडीया पीढी को युवाओ के रूप में समझते है । जो एक हाईपर मिडीया पर्यावरन में रहते हैं । भारत सहित कई देशो में मिडिया के लिए असमान पहुँच एक महत्वपूर्ण चिंता हैं । खासकर सूचना ओर संचार प्रोद्योगिकियो को भविष्य के लिए प्रमुख ज्ञान संसाधन माना जाता हैं। बच्चो ओर युवाओ के मिडीया उपयोग को संदर्भित करने की आवश्यकता हैं । यदि इस अभ्यासक्रम को ठिक से समझना हैं । सबसे पहले बच्चो के रोजमरी की गतीविधीया शामिल हैं । बच्चो के उपयोग और स्वागत मिडीया एक्सपोजर के संभावित प्रभाव मे मध्यस्थता करेंगे । मिडीया उपयोग के परिणाम व्यापक हो सकते हैं । ओर इससे प्रभावित हो सकता हैं। कि बच्चो अपना समय, सामाजिककरण ओर यहाँ तक की दूनिया को केसे देखते हैं । इस प्रकार युवा लोगो का मिडीया उपयोग एक कारक हो सकता है कि वे स्वयं और उनके जिवन का अनुभव करते हैं ।

३) युवाओ के जीवन मे योग :

योग का प्राचीन अभ्यास बच्चो ओर, युवाओ को तनाव से निपटने मे मद्द कर सकता हैं । ओर इस प्रकार मानसिक स्वास्थ्य के लिए सकारात्मक योगादान देता हैं । भारत मे योग शिक्षा पर हालकी एक पुस्तक में लेखक का दावा है । कि संक्षेप मे योग बच्चो के व्यक्तित्व को विकसित करने और उन्हे वर्तमान चुनौतियो ओर समस्याओ का सामना करने मे सक्षम बनाने के लिए एक शक्तिशाली माध्यम हैं । योग बच्चो के शारीरिक और मानसिक कल्याण मे सुधार करता हैं । स्कूलो मे योग छात्रो के भावनाओ और तनाव से संबंधित लचीलापन मनोदशा और आत्म विनियमन कौशल मे सुधार करने मे मद्द करता हैं । इस प्रकार योग जीवन और लंबे परिप्रेक्ष्य मे तनाव ओर आत्मविनियमन से निपटने के लिए बच्चो ओर युवाओ के लिए एक महत्वपूर्ण जीवंत कौशल उपकरण है ।

हाईस्कूल के छात्रो पर अध्ययन मे भावनात्मक संतुलन और तनाव उन्मूलन के लिए योग पर सकारात्मक प्रभाव का साक्ष्य प्रदान करता हैं । योग से छोटे बच्चो ओर युवाओ को आत्म विनियमन बनने मे मद्द मिलती हैं । इस प्रकार उनके कल्याण, सकारात्मक सामाजिक बातचित ओर स्कूल के प्रदर्शन की सूविधा मिलती हैं । बच्चो के विच योग अभ्यास का सबूत एकाग्रता, तनाव, उन्मूलन, आत्म जागरूकता, चेतना, आत्म विनियमन, व्यवहार और भावनात्मक परिपक्वता ओर रोजमरी की जिंदगी मे आत्मविश्वास मे बेहतर लाभ दर्शाती हैं । कुछ प्रमाण भी हैं । जहाँ योग ने सकारात्मक प्रभाव के साथ मानसिक बीमारी के चिकित्सा उपचार के लिए एक सहायक के रूप में काम किया हैं।

४) बच्चो और किशोरो के लिए योग का अभ्यास करने के संभावित लाभ :

योग की सुंदरता यह हैं । कि यह हर स्कूल के आयू वर्ग के छात्रो के लिए इसका लाभ उपलब्ध हैं । योग तनाव के लिए एक व्यापक दृष्टिकोण हो सकता हैं । आज बच्चो के अकसर तनावग्रस्त जीवन में कुछ ऐसी चीज की आवश्यक्ता होती हैं । योग प्रेरणा को बनवा देने नियंत्रण के आंतरिक स्वास्थ्य को विकसीत करने, नीद्र मे सुधार करने ओर आमतौर पर स्वास्थ्य ओर संतुलित जीवन को प्रोत्साहित करने मे मद्द कर सकता हैं।

योग युवाओ के अपने संकेतो और भावनाओ के प्रति आत्म जागरूकता को स्थानांतरित करने मे भी सहायता कर सकता हैं । और इस प्रकार मोजूदा मिडिया बाद सहित हमेशा ऑनलाईन ओर उपलब्ध होन के साथ नकारात्मक सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभावो का सामना कर सकता हैं । योग अक्सर फोकस ओर एकाग्रता मे सुधार कर सकता हैं ।

जैसे की पहले ही उल्लेख किया गया हैं मानसिक स्वास्थ्य को बनवा देने ओर लचीलापन और आत्म विनियमन बनने के लिए योग आवश्यक हैं । बचो के विकास ओर बचपन के समाजशास्त्र पर सांस्कृतिक परिप्रेक्षय के आधार पर बच्चो ओर युवाओ के जीवन मे योग महत्वपूर्ण हैं । संतुलन और मानव विकास को प्राप्त करने के लिए दर्शन और अभ्यास के साथ योग को सार्वभौमिक अच्छे अनुशासन के रूप में प्रयोजित किया जाता हैं । इसके अलावा योग शिक्षण को गंभीर ओर बहु अनुशासनात्मक होना चाहिए । बच्चो के लिए योग अभ्यास के कुछ संभावित परिणामो को दर्शाया गया हैं ।

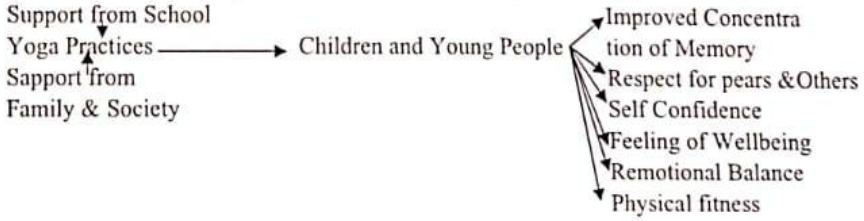

५) विचार विमर्श :

यह आलेख दावा करता हैं । कि योग युवाओ के लिए एक मुल्यवान उपकरण हो सकता हैं । यदि आप दृढता से हर दिन योग का अभ्यास करते हैं । तो आप स्थिरत्व ओर परिपक्वता के साथ जीवन को उथल- पुथल का सामना कर सकेंगे । हाल के दिनो में शहरी क्षेत्रो मे योग प्रशिक्षण केंद्र, अभ्यास केंद्र, निजी एजेंसियों ओर दोनो लाभ ओर गेर लाभकारी क्षेत्रो के लिए व्यक्तियो ने विभिन्न रूपो और दृष्टिकोणो में स्टूडियों और संगठित सत्र खोले हैं । बहुत से लोग इन सुविधाओ का उपयोग करते ओर योग का अभ्यास करने के लिए शुल्क का भुगतान करते हैं ।

आज के बच्चो मे शिक्षण सीखने की प्रक्रिया मे एक रचनात्मक, संवादात्मक पाठ्यक्रम और सहभानिता विधी की आवश्यकता होती हैं। यह दृष्टिकोण योग सीखने के लिए भी लागू हैं । इस प्रकार अगर हम बच्चो और युवाओ के साथ प्रभावी ढंग से संवाद कर सकते हैं । तो वे तनाव को कम करने के लिए योग के साथ एक शक्तिशाली उपकरण के रूप मे अपनाया जा सकता हैं । युवा दैनिक जिवन मे इसका इस्तेमाल कर सकते हैं वे किसी भी प्रकार की भावनात्मक और सामाजिक तनाव स्थितीयो मे योग का उपयोग कर सकते हैं । हम योग और बच्चो और युवाओ के मानसिक स्वास्थ्य के लिए सामाजिक लोकतांत्रिक प्रणालियो को वहाल करने की निरंतरता मे व्यक्तिगत और समाज के इस वैचारिक मूल्य ढाँचे को ला सकते हैं । शिक्षको की मूल प्रेरणा यह, होनी चाहिए कि योग बच्चो के आत्मसम्मान को मजबूत करें और भितर से अपनी चेतना के माध्यम से ध्यान केंद्रित करे ।

संदर्भ :

१) विश्व स्वास्थ्य संगठन किशोर, मानसिक स्वास्थ्य गैर सरकारी संगंठणो और अन्य अंतर्राष्ट्रिय विकास संगठनो (२०१२) की क्रियाओं का मानचित्रण.
१) योग के लिए चिकित्सा का पाठ्यक्रम भारत मे योग शिक्षा की अवधारणा, हरिव्दार :दिव्य प्रकाशन (२०१०)
२) कुमार के योग मनोविज्ञान : योगिक मनोचिकित्सा की एक पुस्तिका । नई दिल्ली: प्रिंटवर्ल्ड लिमिटेड (२०१३)
३) ब्रोसन एम.बी., प्रारंभिक बचपन मे आत्म विनियमन : प्रकृती और पोषण न्यूयॉर्क गिल्फोर्ड (२०००)
४) हेंगन, बच्चो के मानसीक स्वास्थ्य को बढावा देने मे कई मिडीया और इंटरनेट की भूमिका । यूरोपीयन संघ । स्वीडिश राष्ट्रीय स्वास्थ्य संस्थान (२००९).

Impact Factor – 6.261 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

May -2019

Special Issue – CLXXXV

EMERGING TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

Guest Editor
Prof.Dr.Sanjay J. Kothari

Chief Editor
Dr.Dhanraj T.Dhangar

The Journal is indexed in:

University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40705
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
Universal Impact Factor (UIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue May
UGC Approved No. 40705 | 2019

41	Benefits of Regular Aerobics exercise on human body. **Prof Lt. Shweta P Mendhe**	183
42	Perception analysis of On-Line shoppers towards online shopping with respect to customer demographics. **Manpreet Rajput / Dr. Vijay Joshi**	186
43	Analysis of Workers in Primary, Secondary and Tertiary Sectors of Amravati District **Dr. Umeshchandra Madavi**	201
44	Love theme in Nissim Ezekiel's Poetry **Sunil S. Deshmukh / Dr. Ms. Kaneez Banoo Quraishi**	206
45	The Problem of Dalit Women Reflected in The Weave of My Life by Urmila Pawar **Subodh Krishna Pagare**	209
46	Cyclomatic number of railway transport network in Maharashtra State **Rajesh Pandurang Meshram /Dr. Manoj Gathe**	214
47	A study of Employer branding in IT companies with special Reference to Perificient India Pvt.Ltd. **Ms. Ankita Tirpude /Prof. Pallavi Badre**	218
48	Code of Conduct in Dasbodh: A Study of Spirituality **Prof. L.B.Gayakawad**	226
49	Admissibility of Electronic Evidence **Umesh N. Udapure**	229
50	A Study on Financial Stability of the Domestic Systemically Important Banks (D-SIB) in India **Mr. Hemant Deshmukh, / Ms. Nidhi Wasnik.**	235
51	Constitutional protection to schedule caste and schedule tribe. **Mr. Niranjan R. Wankhade**	244
52	Mahatma Gandhi's thoughts on Women's Empowerment **Assi. Prof. Anil V. Deshmukh**	250
53	Effective Counseling Techniques - Family Conflict **Prof. Dr. Kamaldas B. Rathod**	253
54	Challenges to Skill Development in India **Dr. Avinash M. Jumale**	255
55	Philosophy of Dr. Ambedkar and empowerment of women **Asst. Prof.Swati Ugemuge**	259
56	Women Empowerment and Human Right **Prof. Dr. Anil Deshmukh**	261

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue | May 2019
UGC Approved No. 40705

Benefits of Regular Aerobics exercise on human body.

Prof Lt. Shweta P Mendhe
Director of Physical Education Smt. RDG College For Women, Akola

Introduction:-

Aerobics is a form of physical exercise that combines rhythmic aerobic exercise with stretching exercises and strength training with the aim of improving all elements of fitness (flexibility, muscle strength, and cardio-vascular fitness). Usually done for music and can be practiced in group settings led by an instructor (fitness professional), although it can be done solo and without musical accompaniment. In order to prevent illness and improve physical fitness, practitioners carry out various routines which consist of a number of exercises such as dancing. Formal aerobics classes are divided into various levels of intensity and complexity. A balanced aerobic class will have five components: heating (5-10 minutes), cardio vascular conditioning (25-30 minutes), muscle strength and conditioning (10-15 minutes), cooling (5-8 minutes)) and stretching and flexibility (5-8 minutes). Aerobic classes allow participants to choose their level of participation according to their fitness level. Many fitness centers offer a variety of aerobics classes. Each class is designed for a certain level of experience and is taught by certified instructors with specific fields related to their specific class.

What is the importance of aerobics?

First and foremost, doing aerobics improves cardiorespiratory fitness, which is one of the five important components of physical fitness. Cardiorespiratory fitness is the ability of the body's circulatory system to maintain oxygen levels and supply fuel during sustained physical activity. The heart and strong circulatory system allow your body to send the necessary fuel to all outposts in your body through your bloodstream. Not only that, but a strong heart pumps more effectively, giving more blood to your body with every beat. Likewise, healthy lungs carry oxygen and release byproducts efficiently and effectively. Both are important in avoiding heart disease and other cardiovascular and respiratory diseases.

Regular intensity aerobic exercise, over time, will reduce heart rate and blood pressure. Having high blood pressure is associated with cardiovascular disease, and is a very common disease in the United States. Many people are prescribed hypertension drugs to control their blood pressure, but exercise can be a free drug and as effective. In addition, regular exercise can dramatically reduce a person's risk of having a heart attack (Leon, 2005). Heart attacks are often sudden and potentially deadly, and pose a serious risk to older people.

Here are some examples of aerobic exercise:

- Running fast (outside or on a treadmill)
- Go dancing.
- Take a low-impact aerobics class.
- Swim or do water aerobics.
- Try ice skating or roller skates.
- Playing tennis.
- Ride your bicycle outside.
- Ride your stationary bicycle in the room.

RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | May 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

Aerobic activity can help you

1. Save excess pounds at bay

Combined with a healthy diet, aerobic exercise helps you lose weight and maintain it.

2. Increase your stamina, fitness, and strength

You may feel tired when you first start aerobic exercise regularly. But in the long run, you will enjoy increased stamina and reduce fatigue.

You can also get increased heart and lung fitness and bone and muscle strength over time.

3. Counteract viral diseases

Aerobic exercise activates your immune system in a good way. This might make you less susceptible to mild viral diseases, such as colds and flu.

4. Reduce the risk of your health

Aerobic exercise reduces the risk of various conditions, including obesity, heart disease, high blood pressure, type 2 diabetes, metabolic syndrome, stroke, and certain types of cancer.

Weight-bearing aerobic exercise, such as walking, helps reduce the risk of osteoporosis.

5. Manage chronic conditions

Aerobic exercise can help lower blood pressure and control blood sugar. This can reduce pain and improve function in people with arthritis. This can also improve the quality of life and fitness in people who have cancer. If you have coronary artery disease, aerobic exercise can help you manage your condition.

6. Strengthen your heart

A stronger heart does not need to beat so fast. A stronger heart also pumps blood more efficiently, which increases blood flow to all parts of your body.

7. Keep your arteries clean

Aerobic exercise increases high density lipoprotein (HDL), your "good" cholesterol, and lowers low density lipoprotein (LDL), your "bad" cholesterol. This can reduce the buildup of plaque in your arteries.

8. Improve your mood

Aerobic exercise can reduce the gloom of depression, reduce tension associated with anxiety, and increase relaxation. This can also improve the quality of your sleep.

9. Stay active and independent as you get older

Aerobic exercise makes your muscles strong, which can help you maintain mobility as you age. Exercise can also reduce the risk of falls and injuries due to falls in older adults. And that can improve the quality of your life.

memory, reasoning, judgment and thinking skills (cognitive function) in older adults. It can also improve cognitive function in children and adolescents. It can even help prevent dementia and improve cognition in people with dementia.

conclusion: -Many people do not like the way exercise makes them feel. This is usually because they start their training program too intensely. Start easily and slowly.

There is almost no time for someone to start running or running. You have to walk at least one or two months before thinking about running. The general rule is that if you cannot

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | Special Issue | May 2019
UGC Approved No. 40705

speak in full sentences during practice, then you work too hard. Monitor your heart rate to see if you are doing too much.

The last thing you want is to start too strong, feel too much work, lose motivation and stop. Even worse, you might get hurt.

Reference: -

Gremeaux, V., Gayda, M., Lepers, R., Sosner, P., Juneau, M., & Nigam, A. (2012). Exercise and long life. Maturity, 73 (4), 312-317. doi: 10.1016 / j.maturitas.2012.09.012

Leon, A. S. (2005). Cardiac Rehabilitation and Secondary Coronary Disease Prevention: American Heart Association Scientific Statement From the Clinical Cardiology Board (Subcommittee on Exercise, Cardiac Rehabilitation and Prevention) and the Council on Nutrition, Physical Activity and Metabolism (Subcommittee on Physical Activity), in Collaboration with the American Cardiovascular and Lung Rehabilitation Association. Circulation, 111 (3), 369-376. doi: 10.1161 / 01.cir.0000151788.08740.5c

Reid, K. J., Baron, K. G., Lu, B., Naylor, E., Wolfe, L., & Zee, P. C. (2010). Aerobic exercise improves sleep quality and self-reported quality of life in older adults with insomnia. Sleeping Medicine, 11 (9), 934-940. doi: 10.1016 / j.sleep.2010.04.014 Reid, K. J., Baron, K. G., Lu, B., Naylor, E., Wolfe, L., & Zee, P. C. (2010). Aerobic exercise improves sleep quality and self-reported quality of life in older adults with insomnia. Sleeping Medicine, 11 (9), 934-940. doi: 10.1016 / j.sleep.2010.04.014

Welsh, L., & Rutherford, O. M. (1996). Hip bone mineral density is increased by high-impact aerobic exercise in women and postmenopausal men for 50 years. European Journal of Applied Physiology, 74 (6), 511-517. doi: 10.1007 / s004210050108

2019-20

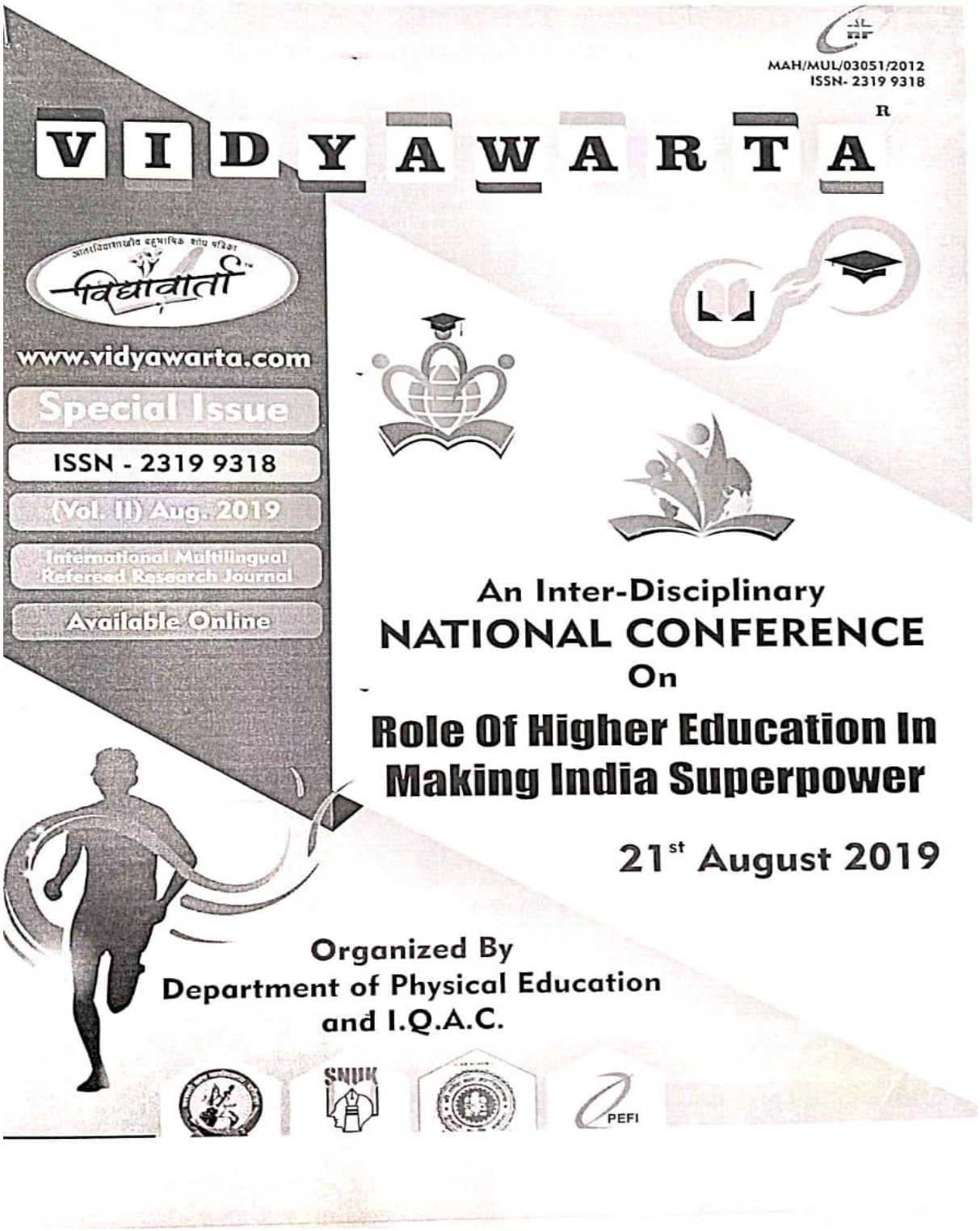
MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318
VIDYAWARTA
विद्यावार्ता
www.vidyawarta.com
Special Issue
ISSN - 2319 9318
(Vol. II) Aug. 2019
International Multilingual Refereed Research Journal
Available Online
An Inter-Disciplinary
NATIONAL CONFERENCE
On
Role Of Higher Education In Making India Superpower
21st August 2019
Organized By
Department of Physical Education
and I.Q.A.C.
SNUK
PEFI

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 015

68)	EXPLOITATION AND CHEATING OF CONSUMERS BY WELL TRAINED TRADERS...	
	PROF. GAJANAN R. JANGAMWAR	309
69)	USE OF ICT IN HIGHTER EDUCATION	
	PROF LT. SHWETA P MENDHE	314
70)	ROLE OF ICT IN HIGHER EDUCATION	
	DR. KAMINI MAMARDE	317
71)	ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN..	
	PROF. SUNIL B. CHORDIYA	320
72)	ROLE OF LIBRARIES IN HIGHER EDUCATION	
	AMOL MESHRAM	324
73)	IMPORTANCE AND ROLE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN	
	DR. JAYAWANT MANE	328
74)	ROLE OF PHYSICAL EDUCATION & SPORTS IN DEVELOPMENT OF YOUTH	
	DR. ARUNABHA RAY	333
75)	ROLL OF PHYSICAL EDUCATION TO OVERCOME ON OBESITY OF TODAY'S...	
	DR. ROHIT TAMBE	337
76)	PARENTS & SCHOOLS SHOULD ENCOURAGE PHYSICAL EDUCATION & SPORTS	
	DIVAKAR V. RUIKAR	341
77)	KEY ROLE OF PHYSICAL EUCATION AND SPORTS IN DEVELOPING OF YOUTH	
	DR. SANGITA A. DESHMUKH	344
78)	COMPARATIVE STUDY OF SELECTED COORDINATIVE ABILITIES OF SELECTED...	
	SANJAY S. TIRATHKAR	347
79)	SKILL DEVELOPMENT THROUGH PHYSICAL EDUCATION FOR YOUTH	
	DR. PANKAJ R. SHARMA	353
80)	SOFT SKILL IN KNOWLEDGE MANAGEMENT	
	DR. TANAY P. GODE	356
81)	TECHNOLOGY A BOON FOR MODERN STUDENTS AND HIGHER EDUCATION	
	DR. BHASKAR SAWARKAR	360
82)	THE ROLE OF MEDIA IN PROMOTION AND PROPAGATION OF PROFESSIONAL..	
	ATUL PATIL	364
83)	ICT IN HIGHER EDUCATION: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	
	PROF. SUSHIL WAWARKAR	368
84)	A HEALTHY WAY TO DEVELOP PERSONALITY THROUGH PHYSICAL EDUCATION	
	DR. VIJAY V. PANDE	372

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0314

69

USE OF ICT IN HIGHTER EDUCATION

PROF LT. SHWETA P MENDHE
Director of Physical Education, Smt. RDG College For Women, Akola
shweta.mendhe13@gmail.com

Introduction-

Higher education systems have grown exponentially in the last five decades to meet the demands of quality education for all. This aspect has further gained momentum due to swift advancements in Information and Communication Technology (ICT). The focus of this paper is to examine the role of Information and Communication Technology (ICT) in higher education in India in the 21st century. The increasing use of information and communication technologies (ICTs) has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems (HES) leading to quality enhancements in the 21st century. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless possibilities with the integration of ICT in the education system. The use of ICT in education not only improves classroom teaching learning process, but also provides the facility of e-learning. ICT has enhanced distance learning in the 21st century. Successful implementation of ICT to lead change is more about influencing and empowering teachers and supporting them in their engagement with students in learning rather than acquiring computer skills and obtaining software and equipment. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education in the 21st century

Education is a very socially oriented activity and quality education has traditionally been associated with strong teachers having high degrees of personal contact with learners.ICT has become an integral part of today's teaching learning process. Effective use of technology can motivate students, make our classes more dynamic and interesting and renew teacher enthusiasm as they learn new skills and techniques. The role of ICT in higher education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in 21st century. The use of ICT in education not only improves classroom teaching learning process, but also provides the facility of e-learning. The adoption and use of ICTs in education have a positive impact teaching, learning and research.

use of ICT in higher education.

1 improving writing skills:-

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No. 62759 Vidyawarta® Aug. 2019 Special Issue 0315

If students are required to publish their work on the internet, they have to develop hypertext skills. These skills help students gain experience in non sequential writings.

2. find out reading material

Apart from communication, research is what takes many people to the internet. There are many resources on the internet than the school library can provide

3. ICT can influence student intrest

The internet can act as a motivating tool for many students. Young people are very captivated with technology. Educators must capitalize on this interest excitement and enthusiasm about the Internet for the purpose enhancing learning. For already enthusiastic learners, the internet provides them with additional learning activities not readily available in the classroom.

4 tecnology is changing students traditional method of learning-

technology has brought in major changes in the way education is imparted. Teaching and learning process has evolved from being a one-sided activity to an active process involving exchange of ideas. Indulgence of various creative tools and techniques has made the process a collaborative initiative.

5. Make aware of using different kind of ICT tools-

Many ICT tools are available in the modern world that can be used to create and disseminate knowledge. Tools include radio, TV, internet, mobile phones, computers, laptops, tablets and many other hardware and software applications. Certain ICT tools, such as laptops, PCs, mobile phones and PDAs, have implications for education. These devices can be used to provide education and training for teachers and students. Most ICT tools are exaggerated, but until now they did not go well. The use of radio for educational practices has been very popular in the past.

Recommandation-

The quality of education through awareness among ICT and stakeholders will positively influence society. ICT can help with the quality and standards of education by implementing it at different stages of education. ICT can be hired for both formal and informal forms of education and will ultimately make the pupil a viable and socially useful part of society. The use of ICT for teacher training can save a lot of government money. In addition, many qualitative improvements can be made, since the resources for training can be at the highest level in the world. The acceptance of ICT by the administration can help

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Sr.No. 62759 | Vidyawarta® | Aug. 2019 Special Issue | 0316

solve problems in the absence of students and teachers. Good quality content is one of the most important issues and has a direct impact on training and quality standards. Overcoming specific problems related to the curriculum can help you a lot. In short, many quality improvements are possible after careful and conscious implementation of ICT by the various stakeholders in education.

Conclusions

Information and Communication Technology has no doubt brought about tremendous change in education, but we are yet to achieve the desired level of IT adoption in higher education in the country. The optimal utilization of opportunities arising due to diffusion of ICTs in higher education system presents enormous challenge. Nonetheless, it has become an indispensable support system for higher education as it could address some of the challenges facing higher education system in the country. Moreover, material in education which can be shared by means of ICT, can foster better teaching. ICT play vital role as a strong agent for change among many educational practices i,e conducting online exam, pay online fees, accessing online books and journals. Thus, ICT in Higher education improves teaching learning process, provides the facility of online learning to thousands to thousands of learners who cannot avail the benefits of higher education due to several checks, such a time, cost, geographical location etc. Once again ICT serve to provide the means for much of this activity to realize.

References:-

1. www.gvctesangaria.org/websiteimg/publications/jdarticle.pdf
2. icehm.org/upload/8262ED0115098.pdf 3. www.soeagra.com/ijert/vol1/ijert13.pdf
3.Amutabi, M. N. & Oketch, M. O. (2003), 'Experimenting in distance education: the African Virtual University (AVU) and the paradox of the World Bank in Kenya', International Journal of Educational Development 23(1), 57-73.
4. Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007), 'India in the knowledge economy – an electronic paradigm', International Journal of Educational Management Vol. 21 No. 6, Pp. 543- 568.
5.Duffy, T., & Cunningham, D. (1996). Constructivism: Implications for the design and delivery of instruction, Handbook of research for educational telecommunications and technology (pp. 170-198).New York: MacMillan.
6. Eriksen, T.H. (2001). Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age. London: Pluto Press.
7.ICT in Teacher Education – A Planning Guide,UNESCO2002 Report

Inter Disciplinary
International Conference

on

Academic Research and Innovation in Teaching

&

Arising Inclination in Professional Education

(ARIT – AIPE 2019)

27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

249.	डॉ. सीमा विट्ठलराव शेटे	बालपणातील मोबाईल फोनचा गैरवापर वा दुर्पयोग एक निकीत्सक निश्लेषण	821
250	Dr.Sunita S. Balapure	Scope Of Home Economics Various Branches	824
251.	Jaisingh Shahu Chawhan	Indian Cultures And Mob Lynching	826
252.	अतुलकुमार सारडे	मराठी भाषेतील अर्थविन्यास – संक्षिप्त परिचय	829
253.	सुलिसिस एकनाथ भालेराव	सबाल्टर्न इतिहास आणि सोशल मिडीयाची भूमिका	832
254.	Dr. Vasant Gajaba Zende	To study the effect of Plyometric Exercises in the performance of Jumping events of boys aged between 16-18 Years	835
255.	Dr. Rajani W. Bhoyar	Importance Of Communication And Social Media In Sports	838
256.	P.K. Nakhate, Dr.N.D. Jambhekar, Dr. P.G. Sarpate	Limitations and Challenges of Cloud Computing Resources in Higher Education	841
257.	P. H. Bhagwat S.E. Bhandarkar	Seasonal Variation In Physico-Chemical Parameters Bembla Reservoir Of Babhulgaon, District Yavatmal	844
258.	Dr. Asrar R. Khan	Significance of Communicative English	847
259.	एस. आर. सागृतवार	नागरिकता एवं भारतीय संविधान	849
260.	Shweta P Mendhe	Central Government Polices And Sports Standards	852
261.	अगोल स. राऊत	कशी करावी ऑनलाईन विक्रीची सुरूवात?	855
262.	Ramendra A. Rampurkar	Advance Technological Innovation In Sports	858
263.	माधुरी पंडीतराव राखुंडे	भारतातील बेरोजगारीची कारणे आणि उपाययोजना	860
264.	Madhukar Wakale, Ms. Sangeeta J. Sathe	A Study To Know The Effect Of Regular Participation In Physical Education Activities On Physical Fitness Of School Boys	864
265.	Priyanka B. Ruikar	Use of Technology in English Language Teaching and Learning	873
266.	Suresh K. Fulkar	Impact Of Mobile Phone On Students	875
267.	S E Warkhede, Dr. S. K. Yadav, Dr. V M Thakare , Dr. P E Ajmire	Study Of Evolution Of Rajasthani Language Characters	877

International conference On Academic Research And Innovation In Teaching & Arising Inclination In Professional Education
Organizer:- CMCS & SNWKM ,Yavatmal
ARIT-AIPE 27th & 28th Dec. 2019

Central Government Polices And Sports Standards

Prof Lt. Shweta P Mendhe
Director of Physical Education, Smt. RDG College For Women, Akola

Introduction:

Today sport emerges as an important component of socio-economic development of a country. The active participation in sports improves community health and productivity, reduces medical expenses, imbibes discipline in character and enhances social cohesion. The execution of a mega sporting event helps in developing infrastructure, generating employment, securing inflow of foreign capital and thus contributes significantly to the economic development of a country. Therefore, it can be said that the impact of sports on the society is multi-dimensional.

The government plays a crucial role in promoting sports in a country. The government and governmental organizations constitute the public sector of the sports industry, which is responsible in making sports policies, allocating grants for developing infrastructure, nurturing talents and designing specialized programmes for overall development of sports. The objective of this article is to discuss critically the role of government in promoting sports in India.

India is expected to become the 4th largest economy by 2025, only after the United States, China, and Japan, contributing about 5.5%-6% to the world GDP. While most of these developed countries face the risk of an aging workforce, India is expected to have a very favorable demographic profile. It is estimated that by the year 2020, the population of India would have a median age of 28 years only as against 38 years for the US, 42 years for China and 48 years for Japan. This 'demographic dividend' offers a great opportunity.

Some Sports Scheme Initiated By Government Of India.

The Government of India makes the significant investment on programmes for the youth, through various Ministries/ Departments. In addition, the State Governments and a number of other stakeholders are also working to support youth development and to enable productive youth participation in sports and physical activities.

1. National Sports Talent Contest Scheme (NSTC) - for Sub-Junior level trainees:

National Sports Talent Contest, (NSTC) Scheme is being implemented to scout sports talent in the age group of 8-14 years from schools and nurture them into future medal hopes by providing scientific training.

At present there are 14 Regular adopted schools, 10 schools adopted to promote indigenous games/martial arts. 32 Akharas adopted being trained? There are a total No. of Trainees 1060 (805 Boys & 255 Girls) trainees under the NSTC Scheme.

2. Army Boys Sports Company Scheme (ABSC) - for Sub-Junior level trainees:

This is a collaborative venture of SAI with the Indian Army, The main objective of the Scheme is to make use of the good infrastructure and disciplined environment of the Armyfor training boys in the age group of 8-16 years of age, to achieve excellence in sports. After attaining the required age of seventeen and a half years, the trainees are also offered placement in the Army.

At present, there are 18 Centres in India wherein trainees are being trained, in the above-mentioned disciplines. Presently, there are a total of 1049 Boys trainees under the ABSC scheme.

3. SAI Training Centres Scheme (STC) - for Junior level trainees:

Main objectives were to make it possible for the Central Government and State Governments to work together for sports development efforts, through the integration of various Schemes. Correct existing regional imbalances in sports infrastructure in the Country and within a State. Enable SAI to nurture junior sports talent scientifically who had attained excellence at Sub Junior level under NSTC Scheme and induct them into the STCs/Centres of Excellence, for further scientific and in-depth coaching on a long-term basis.

Presently there are 56 STC Centres in the country having a total strength of 5394 trainees(3807 Boys & 1587 Girls).

4. Extension Centre of STC /SAG:

The extension centers of STC/SAG centers Scheme was started to cover schools and colleges for wider coverage in 2005, with a view to developing sports standards in schools and colleges which had the requisite basic infrastructure and had shown good results in sports. Trainees in the age group of 12-18 years are adopted under the Scheme.

At present, there are 70 STC/SAG Extension Centres in the country with a total strength of 1183 trainees (775 Boys & 408 Girls).

5. Special Area Games Scheme (SAG) - for Junior level trainees:

Special Area Games (SAG) Scheme aims at scouting natural talent for modern competitive sports and games from inaccessible tribal, rural and coastal areas of the country and nurturing them scientifically for achieving excellence in sports. The Scheme also envisages tapping of talent from indigenous games and martial arts and also from regions/ communities, which are either genetically or geographically advantageous for excellence in a particular sports discipline. The main objective of the Scheme is to train meritorious sportspersons in the age group of 12-18 years, with age being relaxed in exceptional cases.

Condition of sports in India-

When the Indian national flag is hosted in a sports arena and the Indian national anthem is played to honor our athletes, its a proud moment for every Indian. Watching our athletes to experience the moment for which they have dedicated their life and purpose while the national anthem playing in the background is an absolute treat. The glitter in their eyes while looking at our national flag hoisted high in the sky brings in a flood of emotions full of joy and pride to every Indian.

Performance at last three Olympics:

In 2016 Rio summer Olympics, India was at a 67th place on the medals tally but actually had 77 countries above it. The situation was so dim that even the "Independent Olympic Athletes (IOA)" under whose banner athletes compete as Independent Olympians at the Olympic Games for various reasons, including political sanctions, suspensions of National Olympic Committees, and compassion was at 51st place i.e. 16 places ahead of India. In the 2012 London summer Olympics, India was at 55th place and in 2008 Beijing summer Olympics, we were at 50th place. It would be a relief if we don't even consider winter Olympics here. In 2018, India's Shiva Keshavan completed his sixth and final Olympics in Pyeongchang. He had funded his previous Olympic trip through crowdfunding and has also had to previously compete with a borrowed sled. He representing India at the winter Olympics is more due to his determination rather than anything else. These stats are not to be proud of for a country of 1.3+ billion people. In total, India has won 28 medals in 24 Olympics in which it participated.

Performance at last three Asian Games:

India was 8th in the 2014 Incheon games and won a total of 57 medals which was actually a disappointment as compared to the 2010 Guangzhou games in which India stood 6th in the medal tally with 65 medals, India's best performance in Asian games as far as the number of medals is concerned. In terms of the gold medal, It was India's second-best performance since the 1951 games held at New Delhi. In 2006 Doha games, we were again at the 8th place with a total of 53 medals while the 2018 Jakarta games are still going on when this post is being published. In total, India has won 605 medals in 17 Asian games (excluding the 2018 Jakarta games) in which it participated.

Performance at last three Commonwealth Games:

India was 3rd in the 2018 Gold Coast games with a total of 66 medals. It was an improvement to the 2014 Glasgow games in which India stood 5th in the medal tally with 64 medals. India's best performance in Commonwealth games came in the year 2010 when the games were held at New Delhi, India. In the 2010 games, India won a total of 101 medals with 38 gold medals and stood 2nd on the medal tally, just below Australia. In total, India has won 504 medals in 17 commonwealth games in which it participated.

Conclusion:

Despite the above mentioned measures taken by the government, the sports ecosystem is of poor quality in the country. For a country of over 1.25 billion, the existing sports infrastructure is not satisfactory. The lack of world-class infrastructure and the inadequate support of the government is reflected in poor performance of

Indian athletes in major international events like the Olympics. Tiny countries like Cuba, Croatia and Lithuania performed better in the 2016 Olympics compared to India. It is high time, the public and private sector should come together to lift the Indian sport sector from the present deplorable situation. Extension of Justice Lodha Committee recommendations on BCCI to all other sports bodies will be a right step in this direction.

References

1. https://www.chaseyoursport.com/Sports-Schemes-in-India/Sports-Authority-of-India-Schemes/632. Ward, Sheila A. (1 April 2008). "Health and the Power of Dance". Journal of Physical Education, Recreation & Dance. 79 (4): 33–
2. http://thesportdigest.com/2011/08/806/
3. https://www.pwc.in/assets/pdfs/industries/entertainment-and-media/sports-infrastructure.pdf
4. https://www.un.org/sport/sites/www.un.org.sport/files/ckfiles/files/Chapter7_DevelopingEffectivePoliciesandPrograms.pdf
5. Ekegren, Christina L.; Quested, Rachele; Brodrick, Anna (2014). "Injuries in pre-professional ballet dancers: Incidence, characteristics and consequences". Journal of Science and Medicine in Sport. 17 (3): 271–275. doi:10.1016/j.jsams.2013.07.013. PMID 23988783.
6. https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/dance-health-benefits
7. https://www.iadms.org/page/303

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Government College of Education, Akola (CTE)

Near Akola Netra Hospital, Ramdas Peth, Akola

National Conference

on

Research in Interdisciplinary Studies

. Date : 18 March, 2020

Editor
Dr. Vasudha V. Deo
Principal

Co-Editor
Dr. Asha Dharaskar (Bhavsar)
IQAC Coordinator

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

March 2020
Special Issue-01

010

27) Research Methodology
Dr. Santoshi R. Saulkar, Yavatmal ||118

28) Use Of ICT In Research
Prof Lt. Shweta P. Mendhe, Akola ||120

29) Role Of Research In ICT
Dr. Varsha S. Sukhadeve, Sneha Sheshrao Gawai, Akola ||123

30) Use Of ICT In Research
Dr. Vandana Kailash Mishra, Akola ||128

31) Theme-Use of ICT in Research
Dr. Aruna Borse ||131

32) Perception Of Research Scholars Towards Use Of Information ...
Dr. Sangita R. Bihade, Amravati ||135

33) Role Of ICT In Research
Dr. R. G. Olambe, Akola ||139

34) Research Methodologies
Anant Digambarrao Masne, Akola ||142

35) Importance and Objectives of Marketing Research in present era
Dr. Sanjay M. Dandade, Buldana ||146

36) माध्यमिक शिक्षकाची मूल्यरचना अणि व्यक्तिमत्व विकास यांचा तुलनात्मक अभ्यास
प्रा. मंगला सरोदे, भुसावळ, डॉ. एस. डी. भंगाळे, जळगाव ||147

37) शैक्षणिक संशोधनामध्ये प्रायोगिक पध्दतीचा वापर
डॉ. वसुधा विनोद देव, अकोला ||149

38) संशोधन कार्यात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर
डॉ. सौ. स्मिता गजानन जोगळेकर, बुलडाणा ||153

39) संशोधनाचा आशय
प्रा.डॉ. संतोष नामदेवराव ताडे, आकोट ||157

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta(10) Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 0120

28

Use Of ICT In Research

Prof Lt. Shweta P. Mendhe
Director of Physical Education
Smt. RDG College For Women, Akola

****

ABSTRACT

Information and communications technology (ICT) is an extended term for information technology (IT) which stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals), computers as well as necessary software, its storage and the audio-visual systems, which enable all users to access, store, transmit, and manipulate information. The term ICT is also used to refer to the combining of audio-visual and telephone networks with computer networks through a single cabling or link system. There are large economic incentives (huge cost savings due to elimination of the telephone network) to merge the telephone network with the computer network system using a single unified system of cabling, signal distribution and management.However, ICT has no universal definition, as "the concepts, methods and applications involved in ICT are constantly evolving on an almost daily basis."The broadness of ICT covers any product that will store, retrieve, manipulate, transmit or receive information electronically in a digital form e.g. personal computers, digital television, email and even the modern day robots.

Introduction-

Research is "creative and systematic work undertaken to increase the stock of knowledge, including knowledge of humans, culture and society, and the use of this stock of knowledge to devise new applications. or in other hand Research is a process of steps used to collect and analyze information to increase our understanding of a topic or issue. At a general level, research consists of three steps: 1. Pose a question. 2. Collect data to answer the question. 3. Present an answer to the question. This should be a familiar process. You engage in solving problems every day and you start with a question, collect some information, and then form an answer Research is important for three reasons.1. Research adds to our knowledge: Adding to knowledge means that educators undertake research to contribute to existing information about issues 2.Research improves practice: Research is also important because it suggests improvements for practice. Armed with research results, teachers and other educators become more effective professionals. 3. Research informs policy debates: research also provides information to policy makers when they research and debate educational topics.[2] Education policymakers and planners must first of all be clear about what educational outcomes (which is discussed above) are being targeted.These broad goals should guide the choice of technologies to be used and their modalities of use.

WHAT IS ICT?

Information and communications technology (ICT) is an extensional term for information technology (IT) that stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals) and computers, as well as necessary enterprise software, middleware, storage, and audiovisual systems, that enable users to access, store, transmit, and manipulate information.

The term ICT is also used to refer to the convergence of audiovisual and telephone networks with computer networks through a single cabling or link system. There are large economic incentives to merge the telephone

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 0121

network with the computer network system using a single unified system of cabling, signal distribution, and management. ICT is an umbrella term that includes any communication device, encompassing radio, television, cell phones, computer and network hardware, satellite systems and so on, as well as the various services and appliance with them such as video conferencing and distance learning.

ICT is a broad subject and the concepts are evolving. It covers any product that will store, retrieve, manipulate, transmit, or receive information electronically in a digital form (e.g., personal computers, digital television, email, or robots). Theoretical differences between interpersonal-communication technologies and mass-communication technologies have been identified by the philosopher Piyush Mathur. Skills Framework for the Information Age is one of many models for describing and managing competencies for ICT professionals for the 21st century

EFFECTS OF ICT ON RESEARCH

Applications of ICTs are particularly powerful and uncontroversial in higher education's research function. Four areas are particularly important: The steady increases in bandwidth and computing power available have made it possible to conduct complex calculations on large data sets. Communication links make it possible for research teams to be spread across the world instead of concentrated in a single institution. The combination of communications and digital libraries is equalizing access to academic resources, greatly enriching research possibilities for smaller institutions and those outside the big cities. Taking full advantage of these trends to create new dynamics in research requires national policies for ICTs in higher education and the establishment of joint information systems linking all higher education institutions. The application of ICTs in academic research has grown steadily in the past 10 to 15 years in both developing and developed countries, although there are wide variations in usage both within and between countries and regions. The most straightforward use of ICTs in research is in data processing. The unprecedented growth in bandwidth and computing power provide opportunities for analyzing/processing huge amounts of data and performing complex computations on them in a manner that is extremely fast, accurate and reliable. Computer data processing not only frees researchers from the cumbersome task of manually analyzing data but more importantly facilitates quick and accurate analysis of huge amounts of data from national samples or even multi-national samples covering tens of thousands of respondents. Another important dimension of ICTs in research is the use of online full text databases and online research libraries/virtual libraries which are the direct outcome of the growth in telecommunications networks and technology. These databases and libraries provide researchers with online access to the contents of hundreds of thousands of books from major publishing houses, research reports, and peer-reviewed articles in electric journals.

General ICT benefits

- Enables greater learner autonomy;
- Unlocks hidden potential for those with communication difficulties;
- Enables students to demonstrate achievement in ways which might not be possible with traditional methods;
- Enables tasks to be tailored to suit individual skills and abilities.

IMPORTANCE OF ICT IN RESEARCH

ICT had effects on many facets of social science research. They can be classified into three categories which include:

a. ICT application in pre-data analysis,
b. ICT application in data analysis, and
c. ICT application in postdata analysis.

ICT application in pre-data analysis refers to examples how ICTs are applied on activities of

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-01 | 0122

social science research before reaching the stage of data analysis. ICT application in pre-data analysis includes:

i. Article Availability
ii. Thesis and Dissertation Availability
iii. Literature Search
iv. Content Search
v. Literature Tracking
vi. Quantitative Data Collection
vii. Qualitative Data Collection
viii. Big Data and Its Analytics

ICT application in data analysis includes examples how ICTs are applied on activities during the stage of data analysis and can be divided into:

i. Quantitative Data Analysis
ii. Qualitative Data Analysis Lastly, ICT application in post-data analysis refers to examples how ICTs are applied on activities of social science research after completing the stage of data analysis which covers:

i. References and Bibliography Compilation
ii. Article and Thesis / Dissertation?s Discussion among Researchers, Supervisors, Supervisees and during Viva Voce iii. Plagiarism Detection iv. Journal Manuscripts Submission

Conclusions:-

From the above description it is clear that the use of ICT in the field of research plays an important role. We have learnt many lessons from the above description These include the achievement of increase speed, increase quantity, improved quality, reduced complexity as well as lower the cost of Research. Through the use of ICT-based research tools, research cycle or duration can be shortened. Moreover, research quality can be improved as the use of certain ICT-based tools can improve accuracy and completeness of a research as evidenced in some ICT application areas e.g. qualitative data collection and analysis as well as in the references and bibliography compilation. Using ICT-based tools also can reduce research complexity as exhibited in the handling of complicated conceptual frameworks or complex big datasets which inherit characteristics like larger volume, greater variety, higher velocity and lower veracity. Last but not least, the reduction of research cost is possible with the use of ICT-based tools because less man hours are required as productivity of researchers had increased.

References:-

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Information_and_communications_technology
2. http://data.conferenceworld.in/JCDCOE/P361-365.pdf
3. https://searchcio.techtarget.com/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies
4. http://www.aquilonis.hr/SNEP/GeneralICTbenefits.html
5. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/004873339300760Q
6. http://www.academia.edu/Documents/in/ICT

❑❑❑

Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Referred Research Journal
Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
NAAC Reaccredited Grade- B+ with CGPA 2.71
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University Amravati
(Certified Minority Institution)
INTERNATIONAL VIRTUAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON
'Global Socio-Economic Trends in Current Scenario-Opportunities & Challenges'
Organized By
Department of Commerce &
Indian Accounting Association,
Akola Chapter
5th March, 2021
Editors
Dr. Devendra Vyas
Dr. Ambadas Pande
Dr. Rupa Gupta

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 11
ISSN: 2319 9318

30. Service industry: Key for employments in India
Dr. Prakash RatanlalRodiya **157**

31. Impact of COVID-19 on Indian Industry: Challenges and Opportunities
Dr. BharatiChokhani Agarwal **162**

32. Impact of COVID-19 on Entrepreneurship & Skill Development
Hansa N. Tiwari **165**

33. Post Covid-19 Impact On MSME
Dr. Vandana K. Mishra **170**

34. Need and Usefulness of Collective Entrepreneurship and its Effect on Weakening Societies during COVID -19 Pandemic in Chandrapur District
Dr. Deepika Vishal Santoshwar **176**

35. Effects of COVID-19 over International relations and policymaking in Global Arena
Dr. Ashish P. Mohata **182**

36. A Study On Socio-Economic Status Of Migrated And Native Street Vendors
Pawan Kumar Yadav **189**

37. New Education Policy In Sports
ShwetaPriyadarshiMendhe **197**

38. Influence of Covid-19 on higher education in India
Dr. ArchanaKhandelwal **201**

39. Impact of Covid-19 on the Indian Economy : A Study
Dr. Monika Saboo **209**

40. Impact of COVID-19 on Indian Agriculture
RajashreeSureshrao Kale **212**

41. Role of Municipal Corporation in development of the region: Concerning Indore city.
Dr R.D. Sikchi&Monica. P. Goud **216**

42. New Opportunities for Music Professional : Post Covid
Dr. Dhanashree Pande **223**

43. Trends in World Music:Post COVID-19,Opportunity & Challenges
Dr.SurekhaRatnaparkhi **226**

44. Entrepreneurship Development: A Bridge To Employment
Prof. Ratanlal L. Yeul **233**

Peer Reviewed Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal// Impact Factor 7.940

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 198
ISSN: 2319 9318

37

NEW EDUCATION POLICY IN SPORTS

Lt. Shweta P Mendhe
Director of Physical Education
Smt. RDG College For Women, Akola

Introduction-

The Union cabinet in July 2020 approved the New Education Policy (NEP), which aims at universalization of education from pre-school to secondary level. The Union cabinet in July 2020 approved the New Education Policy (NEP), which aims at universalization of education from pre-school to secondary level which will replace the National Policy on Education-1986, is an inclusive framework focusing on the elementary-level of education to higher education in the country.

As the objective of any education system is to benefit children so that no child loses any opportunity to learn and excel because of circumstances of birth or background, NEP-20202 has a target of 100% Gross Enrolment Ratio (GEER), in school education by 2030. The Policy reaffirms that bridging social gaps in access, participation, and learning outcomes in school education will continue to be one of the major goals of all education sector development programmes.

Many government and non-government surveys done in the last several years had hinted at the precarious state of 'learning crisis' in India. However, the true picture emerged after a National Achievement Survey (NAS) was undertaken by the National Council of Educational research and Training (NCERT), which was ably supported by the Union ministry of education.

New Education Policy & Sports:-

The new National Education Policy is a welcome change at a time when the sports, happiness and immunity of children are becoming increasingly important due to the pandemic. The new NEP includes several key points that are instrumental for the holistic development of a child. By eliminating the rigid separation between curricular and extra-curricular activities, the NEP acknowledges sports to be equally important as any other subject like English or Science, thereby increasing the Fun and Engagement that children desperately seek in a school. Through Play, children can develop physically, mentally and socially. And we have also found Play to contribute positively to academic outcomes, classroom behavior and attendance levels. Moreover, assessment-specific reforms such as the development of the National Assessment Centre and tracking a child's progress based on learning outcomes are great initiatives as they focus on the learning progress, thereby focusing on the all-round development of a child. We expect that sports and play, will be delivered and assessed with the same rigor and structure as core academic subjects, thereby ensuring all children experience the magic of Play and Sport, and we develop a nation of sporty and fitter children through the school system. The emphasis on Vocational Education is also a great step towards all-round development of children and we hope children will be able to choose Physical Activity and Sports as a Vocational subject. We look forward to the translation of the policy to reflect in a more playful, fun

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 199

and engaging school environment for children while meeting the adult goals of learning outcomes.

Why Need To Focus On Sports in National Education Policy (NEP).

Sports and education are strongly interconnected. While sporty individuals are more likely to have better education outcomes, right education can improve the sports status of a household. The recently released National Education Policy 2020 (NEP) proposes to bring a paradigm shift in Indian education. In doing so, it recognizes the need for proper nourishment and good sports to aid optimal learning, and proposes certain sports-related interventions.

The following are the key approaches and interventions on sports proposed in the NEP.

Holistic education with sports-integration

Multidisciplinary and holistic education are part of the key principles of the NEP. Along with subjects like the sciences and social sciences, the curriculum must contain courses that make education well-rounded, useful and fulfilling, including games, sports and fitness

At the school level, the NEP proposes sports-integration, or utilizing physical activities in pedagogical practices, to increase the students' cognitive abilities, while promoting their physical and psychological well-being. Sports-integrated learning will help students achieve fitness levels envisaged in the Fit India movement, and adopt fitness as a lifelong attitude. It will also develop their skills like collaboration, self-initiative, teamwork and responsibility.

The NEP also proposes other ways to increase school students' exposure to sports and other activities. It offers increased flexibility and choice of subjects, allowing students to choose physical education as part of the curriculum. The Policy also proposes 'bagless' days to allow students to engage in local vocational and other activities, such as sports and gardening. The NEP further encourages formation of clubs, including for sports, yoga, and sports and well-being, at the levels of schools, school complexes, districts and beyond.

Higher education institutions will also have departments in subjects like sports, art and music, to provide a multidisciplinary and stimulating environment. Credits will be given for such subjects in undergraduate programmes.

For adult education, the policy proposes development of an education curriculum framework. Along with basic literacy, numeracy and education, the framework will include critical life skills (including sport and awareness, childcare and education, and family welfare); and continuing education (including sports and recreation).

Expansion of food programme

India's mid-day meal programme exemplifies the convergence of education with a food and nutrition programme. Currently, mid-day meals are provided to children in Classes 1 to 8, studying primarily in government and government-aided schools. The NEP proposes provision of early child childhood care and education to children below 5 years of age in Preparatory Classes in primary schools, and extends the mid-day meal programme to these students.

Further, NEP proposes provision of breakfast for school children in addition to mid-day meals, so that children can benefit from the increased productivity during morning hours after a sportsy breakfast, especially for the study of demanding subjects. Where serving

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online International Conference | Vidyawarta® | March, 2021 Special Issue | 200

cooked meals is not feasible, breakfast may include simple-yet-nutritious foods like groundnuts/chana with jaggery and/or fruits.

To reduce teachers' time spent on non-teaching activities, the NEP recommends not requiring teachers to spend more than a rationalized time on mid-day meal related work. It is not however clear how this will be implemented, especially considering the expanded food programme.

Sports education

Noting the importance of sports education in schools, the NEP includes sports and nutrition, physical education, fitness, wellness, sports, sanitation and hygiene as some of the key subjects, skills and capacities that must be learned

by everyone. Accordingly, the NEP proposes the inclusion of training in sports, including preventive sports, mental sports, good nutrition, personal and public hygiene, disaster response and first-aid, and detrimental effects of alcohol, tobacco and other drugs, as part of the school curriculum.

Considering the increasing prevalence of non-communicable diseases and intake of poor diets, this is an important reform that may lead to behavior change towards good habits. However, the NEP does not provide any roadmap or

framework for inclusion of sports education in the curriculum, and much will depend upon implementation efforts towards the Policy.

Learning environments

The NEP proposes some other measures for promoting physical and mental sports. This includes regular sports check-ups in schools, especially for 100% immunization, and sports monitoring through sports cards. Sports check-ups and growth monitoring under Anganwadi system will be extended to Preparatory Class students. The NEP also recommends reducing the weight of school bags and textbooks. For mental and emotional sports of children, the NEP proposes introduction of social workers, counsellors and community involvement into the schooling system.

For implementation of some of these reforms, the NEP proposes the concept of school complexes, which will involve sharing of resources like teachers, counsellors and sports equipment and facilities. Further, special shorter teacher education programmes will enable eminent persons to teach at schools for local professions, knowledge, and skills, including sports.

The NEP also proposes ensuring medical facilities and counseling services within higher education institutions.

Addressing critical sports challenges

Taking a forward-looking approach, the NEP highlights the need to develop an education system that enables India to address its key challenges, including in sports. This will require high-quality studies in science, social sciences and humanities, interdisciplinary research, and other advancements in the education system. India should also focus on cutting-edge areas, such as artificial intelligence, big data and genomic studies. These studies can have important applications in critical areas, including sports.

The NEP further notes the need to improve professional education in certain fields, including agriculture and sports. Agriculture education should be able to develop professionals who can address issues such as food sufficiency and declining land

MAH MUL/03051/2012 Online International Conference Vidyawarta® March, 2021 Special Issue 201
ISSN: 2319 9318

productivity. Sports education should be re-envisioned to make the programmes more useful, and to focus on preventive sports and community medicine.

Although providing a sports environment to a child can include other aspects, the NEP takes a step towards integrating education and sports to enable children to learn and grow as sports individuals. Being a policy document, it merely provides a framework, leaving a lot to implementation. While implementation can be challenging, it can go a long way in improving both education and sports of the children of our country.

References:-

1. https://poshan.outlookindia.com/story/poshan-news-new-education-policy-and-students-health/358686
2. icehm.org/upload/8262ED0115098.pdf 3. www.soeagra.com/ijert/vol1/ijert13.pdf
3.https://economictimes.indiatimes.com/industry/services/education/new-education-policy-will-have-sports-as-part-of-curriculum-kiren-rijiju/articleshow/76318538.cms?from=mdr
4. https://www.hindustantimes.com/education/nep-2020-implementation-of-new-education-policy-in-our-education-system/story-bw4OiekFCamI7NPoNkgAoJ.html.
5.https://www.hindustantimes.com/education/new-education-policy-brings-hope-for-yoga-sports-degree-holders/story-FIeITjVXdmZLAXtJTB0jxL.html

ISSN 2277-8071

J-Gate INDEXED

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 7.399

TWO DAYS

NATIONAL E - CONFERENCE

On

THE EPIDEMIC CHALLENGES AND FUTURE PERSPECTIVE OF THE PHYSICAL FITNESS, YOGIC PRACTICES AND COMPETITIVE SPORTS

14th – 15th April, 2021

Late Reverend Father
Shri.Maskuji Biruji Burungale Education Society Shegaon (R.No.F- 422)
SHRI. DNYANESHWAR MASKUJI BURUNGALE SCIENCE AND ARTS COLLEGE
SHEGAON DIST. BULDANA (M.S.) INDIA

In Collaboration with

Jalgaon Education Society, Jalgaon Jamod (R.No.F-56)
SHRIPAD KRUSHNA KOLHATKAR MAHAVIDYALAYA
JALGAON JAMOD DIST. BULDANA (M.S.) INDIA

Special Issue on 14th April, 2021
www.ycjournal.net

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

	Research Scholar & Assistant Professor Department of Physical Education and Sports, Manonmaniam Sundaranar University, Abishekapatti, Tirunelveli, Tamilnadu		193
53.	**DR. RAJESH KUMAR DAS** Sant Gadge Baba Amravati University Amravati, Maharashtra **DR. SHALINI B. BHOSLE** Sant Gadge Baba Amravati University Amravati, Maharashtra	EFFECT OF STATIC STRETCHING EXERCISE ON FLEXIBILITY OF KABADDI PLAYERS	197
54.	**LT. SHWETA P. MENDHE** Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola, Maharashtra	EFFECTS OF A SEVEN-WEEK HOME EXERCISE PROGRAMME ON THE RESPIRATORY PARAMETERS OF FEMALE STUDENTS	200
55.	**DR. BHAIRAT SUHAS NIVRUTTI** Director of Physical Education & Sports VishwasraoRansing College, Kalamb – Walchandnagar. Indapur, Pune Maharashtra	ROLE OF SPORTS IN LEADERSHIP	203
56.	**PROF. YOGESH B BHOSLE** Director of Physical Education and sports Mahatma Phule Arts & Science College Patur, Akola, Maharashtra **DR. SACHIN MONDAL** Asst. Teacher, Shirpur Hat High School Asansol, Bardhaman , West Bengal	EFFECT OF PLYOMETRIC TRAINING PROGRAMME ON EXPLOSIVE POWER OF FOOTBALL PLAYERS	206
57.	**DR. HARISH S. KALE** Director of Physical Education, Chhatrapati Shivaji Kala Mahavidyalaya, Asegaon Purna, Amravati (M.S.)	COMPARATIVE STUDY AND EFFECTS OF PRANAYAMA ON PHYSIOLOGICAL COMPONENTS OF HEALTHY PEOPLE AND PERSON RECOVERED FROM COVID-19	209
58.	**DR. VIRENDRA SHIVSING JADHAO** Sant Muktabai Arts & Commerce College Muktainagar Dist: Jalgaon. Maharashtra	HIGH INTENSITY INTERVAL TRAINING FOR BETTER FITNESS AND COST EFFECTIVE	213
59.	**DR. PRAVIN LAMKHADE** Rani Indirabai Bhosle Mahavidyalaya, Kuhi, Nagpur	COMPARATIVE STUDY OF STRESS LEVEL AMONG EDUCATION STUDENTS & OTHER PROFESSIONAL STUDENTS DURING LOCKDOWN	215
60.	**MUZAMMIL AHMAD BHAT** Research scholar, Shri Shivaji College of Physical Education Amravati Maharashtra	EFFECT OF SELECTED WEIGHT TRAINING ON STRENGTH TEST OF VOLLEYBALL PLAYERS	218
61.	**HARWAN ZAFFER** M.P.Ed (Pursuing) Degree College of Physical Education, Amravati, Maharashtra	COMPARATIVE STUDY OF CREATIVITY AND AGGRESSION BETWEEN THE PLAYERS OF SELECTED TEAM GAMES AND INDIVIDUAL GAMES	222
62.	**UJJAWAL KUMAR** B.Sc, B.P.Ed, M.P.Ed (Pursuing) Degree College of Physical Education, Amravati,	A COMPARATIVE STUDY OF AGILITY OF DIFFERENT AGE GROUP OF SCHOOL GOING BOYS AND GIRLS	224
63.	**ARATHI MOHAN,** **&** **ARUMUGAM, S.** Research Scholar & Assistant Professor Department of Physical Education and Sports, Manonmaniam Sundaranar University, Abishekapatti, Tirunelveli, Tamilnadu	EFFECT OF 10-WEEK HOME-BASED PHYSICAL ACTIVITY ON MENTAL WELLNESS AMONG ADULT DURING COVID-19	226

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

LT. SHWETA P. MENDHE

Director of Physical Education,
Smt. RDG College for Women, Akola

Two Days National E - Conference On
The Epidemic Challenges and Future Perspective of The Physical Fitness, Yogic Practices and Competitive Sports
On *14th – 15th April, 2021@*
SDMB COLLEGE SHEGAON & SKK COLLEGE JALGAON JAMOD

EFFECTS OF A SEVEN-WEEK HOME EXERCISE PROGRAMME ON THE RESPIRATORY PARAMETERS OF FEMALE STUDENTS

ABSTRACT

This investigation evaluated the effects ofa seven-week home exercise programme on the respiratory parameters offemale students. The study was conducted on a sample of 40female aged 19 to 20 who participated in all training sections during seven weeks of completion of exercise programme. The researcher were selected 40girls fromvarious colleges of Akolawere selected randomly as subjects for the present study. They were tested before and after the completion of exercise programme. In this research investigation the independent variables are selected exercise programme. In this research study the dependent variables are: vital capacity, breathing holding time and respiratory rate. For analysis of basic statistic data and distribution of results on initial and final measurement, basic descriptive parameters have been calculated: Mean, Standard Deviation, Standard Error, Mean difference. The effects of applied training model were analyzed using Paired't' test. Thelevelofstatisticalsignificancewassetatp<0.05. The research of seven week exercise programme on a sample of 40female showed statistically significant effects on changes in respiratory parameters of Female students.

Keywords: *exercise programme, respiratory parameters*

INTRODUCTION:

Intense exercise requires 20 times more oxygen than usual and produces 20 times more carbon dioxide. But the amount of oxygen and carbon dioxide in the blood does not change much during exercise, because exercise increases the speed and depth of breathing and greatly increases ventilation. There is also an increase in heart rate and blood flow from the heart to the lungs. Both provide more oxygen than needed and expel more carbon dioxide. So the amount of carbon dioxide does not change. This happens especially in educated players. This is because having learned a lot before, their brain increases the ventilation as much as it needs to by sending the right message. But in a person who is not proficient in sports and has not learned before sports, the above two reasons increase or decrease the ventilation in the lungs more or less than required. When this happens, however, the amount of carbon dioxide and oxygen in the blood changes and then both of these affect the respiratory system and change the airway as needed.

METHODOLOGY:

The study was conducted on a sample of 40female aged 19 to 20 who participated in all training sections during seven weeks of completion of exercise programme. The researcher were selected twenty boys fromvarious colleges of Akolawere selected randomly as subjects for the present study. They were tested before and after the completion of exercise programme.

Selection of Variables and Tests:

In this research investigation the independent variables are selected exercise programme. In this research study the dependent variables are: vital capacity, breathing holding time and respiratory rate.

The subjects were tested on the following variables.

Name of Variables	Test	Unit
Vital Capacity	Wet Spirometer	milliliters
Breath Holding Time	Holding the breathe	Time in second
Respiratory rate	Manual method	Numbers of breathing cycle in one minute

Training Schedule:

Session	Exercises	Weeks		
		1, 2 & 3	4 & 5	6 & 7

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

		Sets	Time	Sets	Time	Sets	Time
Warming Up	Jogging and Stretching	-	10	-	10	-	12
Exercises	Lateral hops over cone, Forward & Backward hops over cone, Single leg hop over cone, Vertical jump with headers and long jump	5-6	30	6-7	35	7-8	40
Cooling Down	Stretching exercises	7	-	10	-	10	-

STATISTICAL ANALYSIS:

Data gathered during this research were analyzed using statistic programs for personal computers Microsoft excel 2007. For analysis of basic statistic data and distribution of results on initial and final measurement, basic descriptive parameters have been calculated: Mean, Standard Deviation, Standard Error, Mean difference.The effects of applied training model were analyzed using Paired 't' test. Thelevelofstatisticalsignificancewassetatp<0.05.

Table-1: The summary of mean and paired sample 't' test For the pre and post tests on vital capacity of female students

Test	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Before	40	4065.00	696.49	206.58	631.25	13.338*	39	2.09
After	40	3433.75	606.94					

*Significant at .05 level. @Not Significant at .05 level.

Table- 1 reveals that the 't' ratio values 13.338 of vital capacity for treatment group respectively are found to be significant at 0.05 level of significance. The result reveals that seven-week exercise programme showed significant improvement in vital capacity in the selected respiratory parameters.

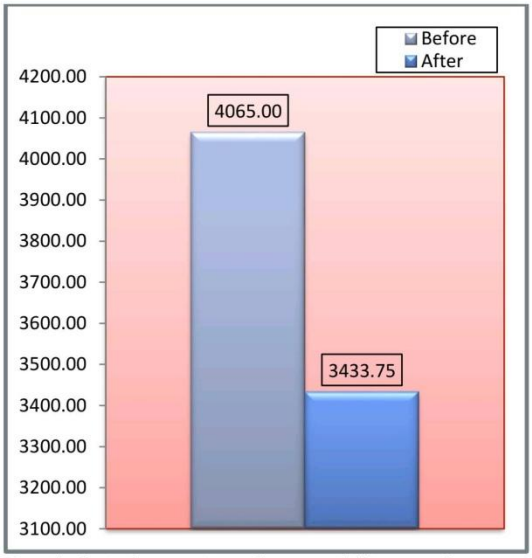

Graph-1:vital capacity of mean difference between pre and post test of female students

Table-2: The summary of mean and paired sample 't' test For the pre and post tests on breath holding time of female students

Test	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Before	40	45.45	13.45	3.93	4.79	5.563*	39	2.09
After	40	50.24	11.35					

*Significant at .05 level. @Not Significant at .05 level.

Table- 2 reveals that the 't' ratio values 5.563 of breath holding time for treatment group respectively are found to be significant at 0.05 level of significance. The result reveals that seven-week exercise programme showed significant improvement in breathing holding timein the selected respiratory parameters.

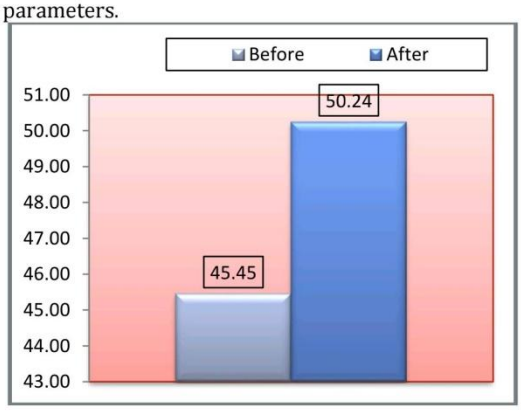

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

Graph-2: Breath holding time of mean difference between pre and post test of female students

Table-3: The summary of mean and paired sample 't' test For the pre and post tests on respiratoryrate of female students

Test	N	Mean	SD	SE	MD	Ot	df	Tt
Before	40	19.71	1.41	0.46	2.00	12.329*	39	2.09
After	40	17.71	1.49					

Table- 3 reveals that the 't' ratio values 12.329 of respiratory rate for treatment group respectively are found to be significant at 0.05 level of significance. The result reveals that seven-week exercise programme showed significant improvement in respiratory rate in the selected respiratory parameters.

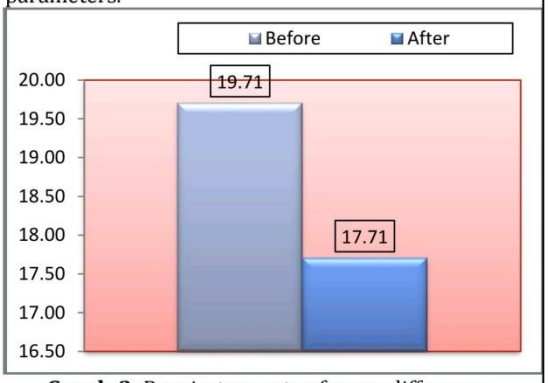

Graph-3: Respiratory rate of mean difference between pre and posttest offemale students

CONCLUSION:

The research of seven week exercise programme on a sample of 40 female showed statistically significant effects on changes in respiratory parameters ofFemale students.It is important to include breathing exercises in your routine workouts. Doing these purifies the lungs and respiratory system in the body. Also, these respiratory functions bring physical concentration which reduces mental tension.

REFERENCES:

1. Clive, P. Robert et. al. (2012). Effect of Parcourse Training and Interval Training on Leg Strength Cardio-Respiratory Endurance and Vital Capacity. *International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports*, 7 (1), 10-12.
2. Sree, R. V. (2012). Effect of Aerobic Dance and Pranayama on Selected Physiological Variables among College Girls. *International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports*, 7 (1), 164-168.
3. Subramanyam, T. and Reddy, M. S. (2015). Effects of Different Training Program Packages on Agility and Explosive Power Performance of 13-15 Years School Boys. *International Journal of Law, Education, Social and Sports Studies (IJLESS)*, 2 (4), 124.
4. Kumar, T. Ravi et. al. (2015). Effect of Low, Medium and High Intensity Plyometric Training on Selected Physiological variables on College Men Students. *International Journal of Law, Education, Social and Sports Studies (IJLESS)*, 2 (4), 110.
5. Pushparani, C. and Nandagopalan, M. (2015). Effect of Plyometric Training Programme and Circuit Training on Selected Power Parameters among Men Volleyball Players. *International Journal of Law, Education, Social and Sports Studies (IJLESS)*, 2 (4), 232.
6. Aalizadeh, Ali et. al. (2015). The Effect of Short-Term Plyometric Training Program on Sprint, Strength, Power and Agility Performance in Non-Athletic Men. *Biosciences Biotechnology Research Asia*, 12 (2), 1389-1395.
7. Shahana, A. (2010). Effect of Aerobic Exercise Programme on Health Related Physical Fitness Components of Middle Aged Women. *British Journal of Sports Medicine*, 44 (1).

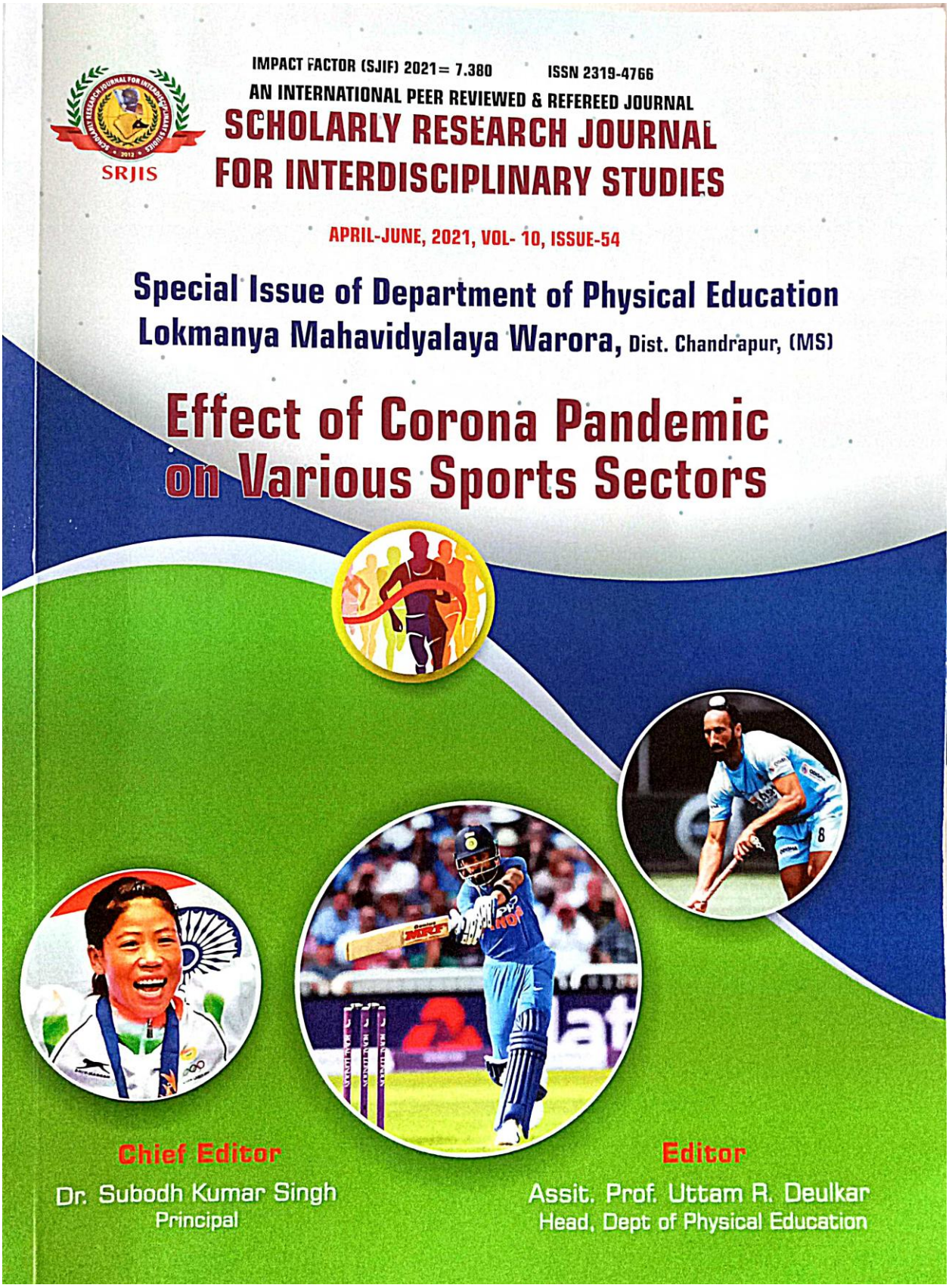
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380
ISSN 2319-4766
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SRJIS
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-54
Special Issue of Department of Physical Education
Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur, (MS)
Effect of Corona Pandemic
on Various Sports Sectors
Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal
Editor
Assit. Prof. Uttam R. Deulkar
Head, Dept of Physical Education

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-54

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
41	**RELATIONSHIP BETWEEN LITERATURE AND PSYCHOLOGY** *Prof. Sangita R. Bambode*	179-183
42	**IMPORTANCE OF PHYSICAL ACTIVITY** *Karale Paurnima Balawant*	184-185
43	**LEANGAINS PROTOCOL: HOW EFFICIENT METHOD FOR BURNING FATSIN OBESE PEOPLE IN THE MODERN ERA** *Rahul Dev Choudhury*	186-191
44	**EFFECT OF TEN WEEKS BARE-FOOT MORNING WALK PROGRAM AT HOME ON SELECTED HEALTH RELATED FITNESS OF MALE SENIOR CITIZENS OF AMRAVATI DISTRICT** *Rajiv Mondal*	192-199
45	**THE ROLE OF COMMUNICATION IN SCHOOL AND COLLEGE** *Dr. Sandeep Balkrushna Satao*	200-204
46	**YOGA BREATHING: LIFE BOOSTER OF HUMAN BODY** *Santosh Kumar Sharma*	205-207
47	**A SPORTS POLICY FOR COLLEGE IN TODAY'S SCENARIO: BRIEF STUDY** *Dr. Prashant Govindrao Gawande & Prof. Satish S. Bhagwat*	208-213
48	**SIGNIFICANT ROLE OF SPORTS FOR YOUNGSTERS AND ELDERLY IN MODERN ERA: HEALTH AND SPORTS NUTRITION** *Prof. Saurabh A. Makde*	214-219
49	**EFFECT OF SELECTED PHYSICAL EXERCISES AND YOGIC PRACTICE ON HAEMATOLOGICAL VARIABLES AMONG COLLEGE FEMALE STUDENTS** *Lt. Shweta P. Mendhe*	220-225

Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies SJIF2021=7.380 ISSN: 2319-4766

EFFECT OF SELECTED PHYSICAL EXERCISES AND YOGIC PRACTICE ON HAEMATOLOGICAL VARIABLES AMONG COLLEGE FEMALE STUDENTS

Lt. Shweta P. Mendhe
Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola
Email: shweta.mendhe13@gmail.com

Abstract

Physical exercise is an activity in which every human being engages to onedegree or another during the course of their life. It is one of the most vitalfacts to know physiological mechanism that endures and acts as the basis ofevery response to exercise. In the course of physical exertion a number ofcoordinated and compensatory adjustments take place throughout the bodywhich involves metabolic functions and the nervous, muscular, circulatory andrespiratory systems.Exercises are very important to maintain the sound physique. Theaim of exercise is to improving the functions of the body systems.In earlyages the concept of yoga was the union of supreme soul and the self.But today, this conception of yoga itself has taken a lot of changes. Today we knowit simply as the synchronization between our body and our mind. There is a vastdifference between yoga and other physical exercises. Asanas arepsychophysiological, disparate physical exercises which are purely outer.Although asanas develop body consciousness, they also generate internalconsciousness and stabilize the mind. Yoga is a culture of the body actionsmay be done with precision, while in yoga, along, with precision, a limitlessawareness is cultivated, bringing stability of body and mind.

INTRODUCTION

According to World Health Organization (1981), "health is a state of complete physical,mental and social wellbeing and not merely the absence of disease or infirmity".The combination of proper diet and a fair amount of physical workout ensure good health. One whofails to do enough exercise to his body, he fails to maintain his fitness. So, it's necessary that the individualhas to participate in specific program of exercise to develop the overall fitness.

PHYSICAL EXERCISES

According to AAHPER (1983), physical exercise is any organized activity that involves continuousparticipation. Exercise occupies a leading role in keeping a person fit. It will be quite difficult to adjustone's life in terms of stress, diet and sleep and so on without proper exercises.Physical exercises are very effective in balancing fitness of the body. The sufficient amounts ofphysical exercise are needed to maintain adequate health.In general, physical exercise improves and strengthens the muscles, joints, tendons, and ligamentsand improves the blood circulation, lessens the blood pressure, lowers the heart rate.Physical exercise is an activity in which every human being engages to one degree or another duringthe course of their life. It is one of the most important facts to know physiological mechanism that sustainsand acts as the basis of every response to exercise. In the course of physical exertion a number ofcoordinated and compensatory adjustments take place throughout the body which involves metabolicfunctions and the nervous, muscular, circulatory and respiratory systems.

Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies SJIF2021=7.380 ISSN: 2319-4766

Need and Importance of Physical Exercise

Exercises are very helpful to keep the sound physique. The aim of exercise is to improving thefunctions of the body systems.In physical exercise, muscles and limbs of the body powers are exerted. The main aim of thisexertion will be either to maintain the health or to improve the health. All systematic training programshave originated from physical exercises. People, invariably are interested in keeping good physical fitnessand thus health, but try to opt for short cut method.Physical exercise is capable of giving better living, exercise keeps muscular motions, joints andtendons and circulation in motion. Exercise can also be used to control blood pressure. Hypertension causesinordinate amount of pressure on the walls of the arteries in the brain which is called stroke. If hypertensiveindividual exercises regularly, it lowers the blood pressure, thereby helping to prevent stroke, one of theleading cause of death in the world.Physical exercise is important for maintaining physical fitness and can contribute positively tomaintaining a healthy weight, building and maintaining healthy bone density, muscle strength, and jointmobility, promoting physiological wellbeing, reducing surgical risks and strengthening the immune system.(Kamen, 1989).Exercises are helpful to maintain sound body. Achieving and maintaining physical exercises helps toprevent the premature occurrence, numerous illness and diseases. Many researchers strongly support thatregular exercises helps one to keep a strong and healthy heart and to prevent cardiovascular diseases.(Kamalesh, 1991).

YOGA

In ancient period the concept of yoga was the union of divine soul and the ordinary self. But today,this concept of yoga itself has taken a lot of changes. Today we know it simply as the co-ordination betweenour body and our mind.Yoga is one of the greatest disciplines in the world and can be practiced at each stage with positiveresult. It aims at controlling blood; the degree of tension in the muscle and in the nerves is all subjected toprogressive control. (Devi, 1994)."Yoga is the true union of our will with the will of Good". (Iyengar, 2012).Yoga is a practical aid, not a religion, yoga is an ancient art based on a harmonizing system ofdevelopment for the body, mind and spirit. The continued practice of yoga will lead you to a sense of peaceand wellbeing, and also a feeling of being at one with their environment. The practice of yoga makes thebody strong and flexible. It also improves the functioning of the respiratory, circulatory, digestive andhormonal systems. Yoga brings about emotional stability and clarity of mind. In the practice of yoga theultimate aim is one of self-development and self-realization. (www.parmarth.com).

Differences between Physical Exercise and Yogic Asanas

There is a vast difference between yoga and other physical exercises. Asanas arepsychophysiological, unlike physical exercises which are purely external. Although asanas develop bodyconsciousness, they also generate internal consciousness and stabilize the mind. Yoga is a culture of thebody movements may be done with precision, whereas in yoga, along, with precision, a deeper awareness iscultivated, bringing equipoise of body and mind.

Asana develop muscles, as do physical exercises, and they remove stiffness so that body movementsbecome free. However, they are concerned more with the physiological body and the vital organs than withthe physical body. They strengthen and revitalize organs such as the

liver, spleen, intestine, lungs, andkidneys. Each asana works on the entire system. It is an organic exercise which eradicates toxins. (Iyengar,2006).

HYPOTHESIS:

H1. There would be significant difference in the selected hematological variables due to physical exercisesamong college women students.

H2. There would be significant difference in the selected hematological variables due to yogic practicesamong college women students.

H3. There would be better improvement in the hematological variables due to physical exercises than yogicpractice among college women students.

REVIEW OF RELATED LITERATURE:

Yogaraj, Abirani and Elangovan (2011) quoted the purpose of the present investigation is to findout the "effect of suryanamaskar and physical exercise on selected hematological variables among collegewomen students". To achieve these purpose 90 women students were selected from A.K.D.Dharmarajawomen's college, Rajapalayam, Tamilnadu as subjects. Their age ranged from 18-25 years. They weredivided into three equal groups of 30 subjects each and assigned to experimental group-I, experimentalgroup-II and control group. In a week the experimental group-I underwent suryanamaskar practice,experimental group-II underwent physical exercise and control group was not given any specific training.

All the subjects underwent three areas of test namely RBC count (Red Blood cell count) WBC Count (WhiteBlood cell Count) and Hemoglobin. They assessed before and after the training period of six weeks. Theanalysis of covariance was used to analyze the data. The study revealed that the above said criterionvariables were significantly improved due to the influence of suryanamaskar and physical exercises onselected hematological variable among college women students.

Schumacher, et.al., (2002) investigated the characteristics of the red blood cell system and the ironmetabolism in athletics of different sporting disciplines and at different levels of performance. It wasstudied among 851 male subjects about (747 athletes, 194 untrained controls), Hemoglobin (Hb), hemacrit(HCT), red blood cell count (RBC), iron, transferring, ferritin (Fe), and hemoglobin and they were analyzedin standardized blood samples, obtained after 2 days of rest considering levels of performance(internationally, nationally, locally, competitive and leisure time), distinctive sporting category endurance(END), Strength-(POW), and mixed trained (MIX), and, within endurance athletes, distinctive disciplinescycling (CYC) and running (RUN), Physical training itself had no significant effect on selectedhematological variables in athletes compared with untrained controls. The specific type and duration ofexercises was of major importance in the adaptations of the blood cell system and the iron metabolism.

METHODOLOGY

The purpose of the study was to find out the effect of physical exercise on hematological variablesamong college women students.To achieve the very purpose of the study, female students from Akola, 90 subjects were selected as subjects at random and their age was 18 to 22

Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies SJIF2021=7.380 ISSN: 2319-4766

years.The subjects were divided into threegroups namely physical exercise group, yogic practice group and control group. Eachgroup consisted of 30 subjects. The duration of the training was 12 weeks. The subjects of the controlgroup were not allowed to participate in any of the training programmes except in their routine activities.

Table 1: The Summary of Mean and Dependent t-Test for the Pre and Post-Tests on Hemoglobin of ControlGroup, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group (Scores in gm/ml)

	Pre-Test Mean	Post-Test Mean	't' Test
Control Group	11.42	11.40	0.681
Physical Exercise Group	11.43	12.45	8.253*
Yogic Practice Group	11.59	11.95	4.464*

Significant* Table value required for 0.05 level of sig with df 29 is 1.699

The table 1 shows that the pre-test mean values of control group, physical exercise group and yogicpractice group are 11.42, 11.43 and 11.59 respectively, and the post-test means are 11.40, 12.45 and 11.95respectively. The obtained dependent t- ratio values between pre and post-test means of control group,physical exercise group, and yogic practice group are 0.681, 8.253 and 4.464 respectively. The table valuerequired for significant difference with 29 at 0.05 level is 1.699. Since, the obtained 't'-ratio value ofexperiment groups are greater than the table value. It is understood that physical exercise group and yogicpractice groups significantly improved the performance of hemoglobin. However, the control group has

Graph 1:Mean for the Pre and Post-Tests on Hemoglobin of ControlGroup, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group

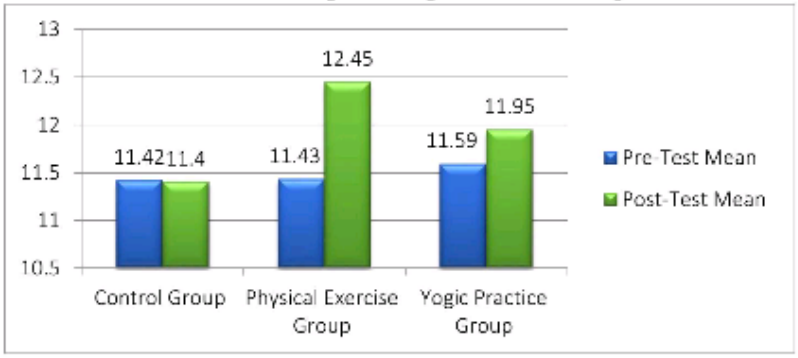

Bar Diagram showing comparisons of Mean for the Pre and Post-Tests on Hemoglobinof Control Group, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group

Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies SJIF2021=7.380 ISSN: 2319-4766

Table 2: The Summary of Mean and Dependent t-Test for the Pre and Post-Tests on Red Blood Cells of ControlGroup, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group (Scores in million / cu ml)

	Pre-Test Mean	Post-Test Mean	't' Test
Control Group	4.16	4.16	0.273
Physical Exercise Group	4.17	4.53	7.486*
Yogic Practice Group	4.18	4.35	5.277*

* Significant Table value required for 0.05 level of sig with df 29 is 1.699

The table 2 shows that the pre-test mean values of control group, physical exercise group and yogicpractice group are 4.16, 4.17 and 4.18 respectively, and the post-test means are 4.16, 4.53 and 4.35respectively. The obtained dependent t-ratio values between pre and post-test means of control group,physical exercise group, and yogic practice group are 0.273, 7.486 and 5.277 respectively. The table valuerequired for significant difference with 29 at 0.05 level is 1.699. Since the obtained 't'-ratio value ofexperiment groups are greater than the table value. It is understood that physical exercise group and yogicpractice groups significantly improved the level of red blood cells. However, the control group has notimproved significantly as the obtained't'-value is less than the table value, because they were not subjectedto any specific training.

Graph 2: Mean for the Pre and Post-Tests on Red Blood Cells of ControlGroup, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group

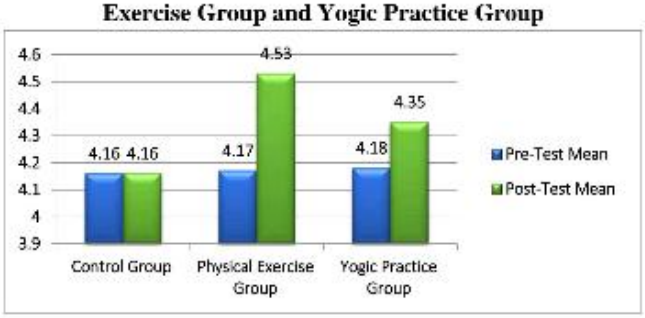

Bar Diagram showing Summary of Mean for the Pre and Post Tests on Red BloodCells of Control Group, Physical Exercise Group and Yogic Practice Group(Scores in million / cu ml)

DISCUSSION ON FINDINGS OF HYPOTHESIS:

1. There would be significant difference in the selected hematological variables due to physical exercisesamong college women students.The findings of the study showed that there was significant difference in selected hematologicalvariables such as red blood cells and hemoglobin due to physical exercises among college womenstudents.

2. There would be significant difference in the selected hematological variables due to yogic practiceamong college women students.The findings of the study showed that there was

significant difference in selected hematologicalvariables such as red blood cells and hemoglobin due to yogic practice among college women students.

3. There would be better improvement in the hematological variables due to physical exercises than yogicpractice among college women students.The findings of the study showed that there was better improvement in selected hematologicalvariables such as red blood cells and hemoglobin due to physical exercise than yogic practice amongcollege women students.

CONCLUSIONS:

Based on above findings, the following conclusions were made:

1. The red blood cells are increased significantly for the physical exercises group and yogic Practicewhen compared with the control group.
2. The hemoglobin is increased significantly for the physical exercises group and yogic Practice whencompared with the control group.

REFERENCES:

1. *Devi Indira, (1994). Yoga for You. Bombay, Jaico Publishing House, p.ii.*
2. *Iyengar, S. Geetha (2006). Yoga a Gem for Women. Allied Publishers Private Limited, New Delhi, p.40.*
3. *Kamalesh, M.L. (1991). Physical Education Facts and Foundations. Ludhiyana, Haryana Publications.p.5.*
4. *Kamen Gary, (1989), Foundation of Exercises Science. Philadelphia, Published by A WolfersKluwarCompany, p.83.*
5. *Schumacher, Yo. et.al., (2002). Haematological Indices and Translates in Athletes of Various Sports andPerformance. Medicine and Science in Sports Exercise, 34 (5):p.869-875.*
6. *World Health Organisation, (1981). Essentials of Healthier Living. A Health Education Council Book,New York, John Wiley and Sons Publications Inc. p.2.*
7. *Yograj.P, AbiramiKirtuthiga .S. and ElangovanR.. (2011). Effect of Suryanamaskar and PhysicalExercises on Selected Haematological Variables among College Women Students. Journal ofPhysical Education Sports and Allied Disciplines, 2:1, p.64-68.*
8. *Internet : www.parmarth.com (retrieve on 20/032021)*

RESEARCH NEBULA
AN INDEXED REFERRED & PEER REVIEWED JOURNAL
J-Gate
INDEXED
ISSN 2277-8071
RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
IMPACT FACTOR 7.399
ONE DAY
INTERNATIONAL E-CONFERENCE
On
COVID-19 PANDEMIC:
CHALLENGES, OPPORTUNITIES & SOLUTIONS
INFRONT OF HIGHER EDUCATION
21st August, 2021
Organized by
DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION & SPORTS & I.Q.A.C.
SHANKARLAL KHANDELWAL ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, AKOLA. (M.S.)
ARTS AND SCIENCE COLLEGE, KURHA, AMRAVATI.
SARASWATI KALA MAHAVIDYALAYA, DAHIHANDA TQ. DIST. AKOLA.
in collaboration with
PEFI
PHYSICAL EDUCATION FOUNDATION OF INDIA, NEW DELHI.
Special Issue Published on 21st August, 2021
www.ycjournal.net
Scholarsteer
DataCite
JIF

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

60.	**DR. SANGHPAL WAMANRAO NARANAWARE** Director of Physical Education Chintamani College of Commerce, Pombhurna	NOVEL CORONA VIRUS (COVID-19): AN INDIAN SCENARIO	231
61.	**DR. SANGITA A. DESHMUKH** Director of Physical Education Bhartiya Mahavidhyalaya, Amravati	PHYSICAL FITNESS, PHYSICAL ACTIVITY DURING COVID-19 PANDEMIC	234
62.	**DR. SANGITA M. KHADSE** Director of Physical Education and Sports, Smt. Sindhutai Jadao Arts & Science Mahavidyalaya Mehkar. Dist – Buldana.	ROLE OF PHYSICAL EDUCATION & SPORTS IN PANDEMIC	236
63.	**DR. SANGITA N. LOHAKPURE** Director of Sports and Physical Eduction Shri Dhabekar Arts college Khadki, Dist. Akola	ROLE OF PHYSICAL ACTIVITY AND SPORTS IN COVID-19 PANDEMIC	238
64.	**PROF. DR. SANTOSH P. TAYDE** Shri Ganesh Arts College Kumbhari, Akola	ENVIRONMENTAL AWARENESS FOR ACADEMIC COLLEGE STUDENTS	241
65.	**DR. SEEMA V. DESHMUKH** Director Of Sports and Physical Education Smt. S.R. Mohata Mahila Mahavidyalay Khamgaon, Dist. Buldhana	SIGNIFICANCE OF ICT IN EDUCATION: ADVANCEMENT IN TEACHING AND LEARNING IN MODERN ERA	243
66.	**MRS. SHITAL S. RAUT** Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Yavatmal	A STUDY ON EFFECT OF YOGIC PRACTICES ON ATTITUDE OF JUNIOR COLLEGE GIRLS DURING LOCKDOWN	247
67.	**DR. SHRIKANT S. MAHULKAR** Director of Physical Education & Sports, Late Dattatraya Pusadkar Art College, NandgaonPeth, Amravati.	EFFECT OF SPORTS TRAINING ON SELF CONTROL AND EMOTIONAL STABILITY OF INTERUNIVERSITY PLAYERS	251
68.	**LT. SHWETA P. MENDHE** Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola	INFLUENCE OF MENSTRUAL CYCLE UPON PHYSIOPSYCHOLOGICAL FACTORS OF SPORT WOMEN	254
69.	**DR. SUGANDH BAND** Director of Physical Education & Sports, Shri Shivaji Science College, Amravati (MS)	A STUDY ON EFFECT OF YOGIC PRACTICES ON ATTITUDE OF JUNIOR COLLEGE BOYS DURING LOCKDOWN	258
70.	**DR. SUBHASH P. GAWANDE** Director of Physical Education Shri Shivaji Arts and Commerce College Amravati, Maharashtra	EFFECT OF IMAGERY TRAINING ON SMASHING SKILL OF VOLLEYBALL PLAYERS OF AMRAVATI	263
71.	**DR. SUCHITA B. WANKHEDE** Assistant Professor, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal	BEST TEACHING AND LEARNING PRACTICES IN PANDEMIC: MOOC'S, ONLINE PORTALS, LEARNING MANAGEMENT SYSTEM (LMS)	266
72.	**DR. SUDHIR D. PATHARE** Director of Physical Education, Shriram Kala Mahavidyalaya Dhamangaon Rly, Dist. Amravati (M.S.)	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR PLAYERS IN SPORTS DURING COVID-19 PANDEMIC	270
73.	**PROF. SUNIL G. DHAKULKAR** Department of Physical Education, Shri V N Art's & A N Commerce College, Mangrulpir.	PHYSICAL FITNESS AND PHYSICAL ACTIVITIES DURING THE COVID 19	274
74.	**DR.SWAPNIL H. DANDADE** Raje Chhatrapati Kala mahavidyalaya Dhamangaon Badhe	CHALLENGES, TRENDS, AND SCOPE IN LIBRARIES DURING COVID-19	276
75.	**ULHAS V. BRAMHE** Director Of Physical Education SPM College, Chikhli Dist. Buldana	MAINTAIN PHYSICAL FITNESS AND WELLNESS IN COVID-19 PANDEMIC	278
76.	**PROF. DR. UMESH J. RATHI** Arts & Science college Kurha, Dist. Amravati	NOVEL CORONA VIRUS (COVID-19): AN INDIAN SCENARIO	282

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

LT. SHWETA P. MENDHE

Director of Physical Education,
Smt. RDG College for Women, Akola
shweta.mendhe13@gmail.com

One Day International E – Conference On
Covid-19 Pandemic: Challenges, Opportunities & Solutions in Front of Higher Education
on 21st August, 2021 @
S.K. College Akola, AS College Kurha, S.K. Maha Dahihanda & PEFI, New Delhi.

INFLUENCE OF MENSTRUAL CYCLE UPON PHYSIOPSYCHOLOGICAL FACTORS OF SPORT WOMEN

ABSTRACT

To study the effect of menstrual cycle upon physio-psychological variables of sports women; total 60 female students had been selected for this study. From which 30 were from sports background and regular practitioner of games and sports. Remaining 30 were from non-sports group who had neither participated in any kind of regular physical activity, especially exercise, nor participated any sports competition. A general questionnaire regarding the information of the menstrual cycle and its associated problems or specific symptoms related to individual and Audio-Visual reaction time (AVRT): ART and VRT had been measured by reaction time instrument RTM-608 supplied by Medicaid Systems were used to measure psychological variables of sports women. To find out the menstrual cycle effect upon physio-psychological variable of sports women and reaching in any conclusion percentage and two factors ANOVA with three replicates had been used for Audio-Visual reaction time respectively to find out the significant differences, if any, in between three tests and two groups. Time and group were two factors and data gathered in three times were replicates. The 2x3 design were adopted for this study. Whereas significant difference found in physio-psychological variable (audio reaction time and visual reaction time).

KEY WORDS: *Mental discomfort, sleep, audio reaction time and visual reaction time*

INTRODUCTION:

Sport activity by women and girls has dramatically increased in the last few decades and physical education and sports has gained tremendous popularity all over the globe. This popularity still increasing by (leaps and bounds) and this happy trend is likely to continue in future. The progress of the country is dependent also on the efficiency of unskilled group which in turn depends on their physical performance. Also, the increasing participation of women in competitive sports has drawn attention of scientists to understand different physiological and psychological effect of sports performance. One of the important factors, menarche in girls defined as the first menstruation appearing after the adolescent growth spurt. It is an important index of human development & physiologic age. It varies from population to population and is influenced by various factors like geographical residence & climate, socio-economic factor, genetic influences, exercise (Tanner, 1962)[1] Malina et.al (1973)[2] studied the effect of active participation of sports on the age at menarche and reported that menarche appears significantly late in athlete than non-athletes. The present study was designed with a view to find whether the girls who were taking active part in sports have facing discomfort, mood swing, sleeping problem, body pain, vomiting or any other psychological problem during menstrual cycle. Keeping this view in mind this topic had selected "Effect of menstrual cycle upon physio-psychological variables of sports women".

METHODOLOGY:

For the study total 60 female students had been randomly selected out of them thirty women players from sports background and regular practitioner of games and sports from Bachelor of Physical Education and Master of Physical Education of Akola city and thirty non-player students of general subjects viz. Bachelor of Business Administration, Bachelor of Science, Bachelor of Arts and Master of Computer

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

Application courses from various colleges of Akola city were selected, who had neither participated in any kind of regular physical activity especially exercise nor participated any sports competition, for this study. A general questionnaire regarding the information of the menstrual cycle and its associated problems or specific symptoms related to individual. Audio-Visual reaction time (AVRT): ART and VRT had been measured by reaction time instrument RTM-608 supplied by Medicaid Systems (Chandigarh).

Administration of test:

After selection of subject a written consent from each subject had been gathered that subject will participate solely on volunteer basis and given consent for this study without any pressure. A form regarding the detailed information about the menstrual cycle (MC) had been filled by the subjects. The subjects had been tested three times in between 12:00 hrs. and 14:00 hrs. for the reliability of data and giving a fair and same likelihood to each subject. Initially, on the first day of their Menstrual Cycle, i.e. the day when bleeding starts [Initial (I)]Subsequently, on the last day of the Menstrual i.e. on the end of their Menstrual bleeding [Mid (M)]; and Finally; after 14 days of the start of their Menstrual Cycle in normal life routine' i.e. the 14th day from the first day of bleeding of MC [Final (F)].In all this three days discomfort mood swing sleep had been taken and in psychological variables tests audio-visual reaction time (VISUAL REACTION TIME) were administered.

Analysis of Data:

Data was directly put on Microsoft Excel software installed on laptop personal computer for tabulation and all the statistical treatment and graphical presentation were made by the help of this standard software and with SPSS 16.0 for drawing conclusion. For reaching in any conclusion two factors ANOVA with three replicates had been used for general discomfort mood swing sleep and psychological variable (ART and VRT) respectively to find out the significant differences, if any, in between three tests and two groups. Time and group were two factors and data gathered in three times were replicates. The 2x3 factorial design were adopted for this study.

Table 1: Frequencies of various physical problems experiencing before and during Menstruation Cycle (MC) reported by Subjects.

Problems During MC	Control				Player			
	YES	Percent	NO	Percent	Yes	Percent	No	Percent
Mental Discomfort	8	26.67	22	73.33	8	26.67	22	73.33
Fear Before MC	8	26.67	22	73.33	7	23.33	23	76.67
Sleepiness during menstrual	17	56.67	13	43.33	21	70	9	30
Vomiting	1	3.33	29	96.67	1	3.33	29	96.67
Headache	0	0	30	100	2	6.67	28	93.33
Uneasiness	2	6.67	28	93.33	6	20	24	80
Abdomen Pain	15	50	15	50	15	50	15	50
Lower Abdomen Pain	0	0	30	100	3	10	27	90
Thigh Pain	8	26.67	22	73.33	1	3.33	29	96.67
Backache Pain	11	36.67	19	63.33	14	46.67	16	53.33
Lower Backache Pain	0	0	30	100	0	0	30	100

In this study it has been observed that very less subjects were suffering with mental discomfort (8, 27.59% in each group) and fear before their menstrual cycle (8, 26.67% in controls and 7, 23.33% in players). In case of sleepiness before or during menstrual cycle 21 (70%) players reported more than controls 17 (56.67%). In Table 1 the bifurcation of various parts where pain occurs, during MC, reported by subjects is shown in 7 categories. Only 1 had reported Vomiting during MC from the control group only.

Table 2: Two factor (group & different time) ANOVA with Replicates (Initial, Mid and Final) Summary for Audio Reaction Time (ART).

	SUMMARY	Control	Player	Total
Initial	Count	30	30	60
	Sum_	20.51	19.03	39.55
	Average	0.68	0.63	0.66
	Variance	0.04	0.08	0.06
Mid	Count	30	30	60
	Sum	16.9	17.26	34.16
	Average	0.56	0.58	0.57
	Variance	0.02	0.07	0.04
Final	Count	30	30	60
	Sum	17.75	15.14	32.88
	Average	0.59	0.5	0.55
	Variance	0.03	0.04	0.04

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

Total	Count	90	90	
	Sum	55.16	51.43	
	Average	0.61	0.57	
	Variance	0.03	0.06	

ANOVA

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Time	0.42	2	0.21	4.48	***0.01***	3.05
Group	0.08	1	0.08	1.66	0.2	3.9
Interaction Time*Group	0.07	2	0.04	0.8	0.45	3.05
Within	8.11	174	0.05			
Total	8.68	179				

Table 3: Tukey's HSD Test between Time (Initial, Mid and Final) for Audio Reaction Time (ART).

(I) 3 Replicates	(J) 3 Replicates	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
Final	Initial	**-.1111***	.03941	**.015**
	Mid	-.0212	.03941	.852
Initial	Final	**.1111***	.03941	**.015**
	Mid	.0898	.03941	.061
Mid	Final	.0212	.03941	.852
	Initial	-.0898	.03941	.061

Based on observed means.
The error term is Mean Square (Error) = .047.
*. The mean difference is significant at the .05 level.

In different time point tests of audio reaction time data showed significant ($p<0.01$) difference which shows that in different time points of both groups. The Tukey's HSD post-hoc test showed significant ($p<0.05$) difference between Initial and final time; test between rest two replicates are similar. But in between groups of control & players and interaction between groups & time-points the data shows similarity (Table 8). But in total mean of players were better than controls.

Table 4: Two factor (group & different time) ANOVA with Replicates (Initial, Mid and Final) Summary for Visual reaction time (VISUAL REACTION TIME).

	SUMMARY	Control	Player	Total
Initial	Count	30	30	60
	Sum	13.74	11.51	25.24
	Average	0.46	0.38	0.42
	Variance	0.01	0.01	0.01
Mid	Count	30	30	60
	Sum	12.29	10.99	23.27
	Average	0.41	0.37	0.39
	Variance	0.01	0.01	0.01
Final	Count	30	30	60
	Sum	12.57	10.55	23.12
	Average	0.42	0.35	0.39
	Variance	0.01	0.01	0.01
Total	Count	90	90	
	Sum	38.59	33.04	
	Average	0.43	0.37	
	Variance	0.01	0.01	

ANOVA

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Time	0.05	2	0.02	2.57	0.08	3.05
Group	0.17	1	0.17	18.79	2.5E-05	3.9
Interaction Time*Group	0.01	2	0.	0.44	0.65	3.05
Within	1.58	174	0.01			
Total	1.81	179				

In between control group and player group highly significant ($p<0.001$) result was found. Similarity was noticeable in case of data of 3 time points and data of interaction of time * group. And, also in ANOVA summary the average performance of VRT of sports women was less than control group. Less time in VRT shows better psychological health.

DISCUSSION ON FINDINGS:

Reaction time is an important component of motor movements. It is one of the important methods to study a person's central information processing speed and fast coordinated peripheral movement response. Audio-visual reaction time is the time taken by an individual to react to an auditory or visual stimulus respectively. Whole body reaction time determines the time taken for moving the whole body in various directions in response to visual stimuli. It can be of crucial time for women at the time of menstrual cycle during participation of

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

any sport and time of participation there physio-psychological shows as table 1 table 2 and table 3 depicts, the significant difference found in some physical variable and audio reaction time and visual reaction time between player and control group and audio-visual reaction time is better as the sports women .

CONCLUSION:

In Two Factor Analysis of Variance with Replicates in Visual Reaction Time (VRT) significant ($p<0.05$) difference were found in between time factor were data were gathered in two groups i.e. control and players. Only two groups were there, so there is no need for Post-hoc test. The data revealed that players have far better control upon VRT then their counterparts. In Audio Reaction Time (ART) significant ($p<0\text{-}001$) difference were found between data points of three different times i.e. initial (I), mid (M) and final (F). Tukey's HSD test showed significant ($p<0.05$) in between initial and final only. No difference found rest of two pairs. However, the average of ART of players are less than control subjects so we can conclude that players are better control upon ART also then their counterparts.

SUGGESTIONS AND RECOMMENDATIONS: -

It is recommended to repeat this study with some very specific age groups of women like just at the age of menarche which will give some useful information about psychological status of women at that time. This study is recommended with more accurate apparatus which will add more accuracy in study. This study is recommended with the players of different games and controls from different stratum of the population which will give more focus understanding for this woman specific problem.

REFERENCE: -

1. Tanner, J.M., (1962). Growth At Adolescence. 2nd ed. Blackwell Scientific Publication, Oxford.
2. Malina,R.M., Spirduso, W.W.,Tate,C. ,A.M. (1973) Age at menarche and selected menstral Characteristic in athletes at different competitive level and in different sports,10,p.218-222.
3. Das S, Gandhi A, and Mondal S. (1997). Effect of premenstrual stress on audiovisual reaction time and audiogram. Ind J Physiol Pharmacol, 41:67–70.